

GOVT. COLLEGE, LIBRARY

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DTATE	SIGNATURE

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

१५१

(काव्यविभागे (१५) पञ्चदशं पुष्पम्)

भहाकविश्रीवाणभट्टचिरचिता

कादस्वरी

‘चन्द्रकला’-विद्योतिनी’ व्याख्याद्वयोपेता

व्याख्याकारः

साहित्य-व्याकरण-वेदान्ताचार्य-मीमांसाशालि-ठक्कुरोपनामकः

पण्डित श्रीकृष्णमोहनशास्त्री एम. ए.

(अध्यक्ष : रणवीर संस्कृत विद्यालय, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी)

(पूर्वाद्ध)

चैरवम्भा संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक

पो० बा० चौखम्भा, पो० बा० नं० १३६

जड़ाव भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी (भारत)

प्रकाशक : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी

संस्करण : पञ्चम वि० सं० २०३८

मूल्य : कथामुख पर्यन्त रु० १५-००

आदितः शुकनाशोपदेशान्तभागः रु० ३०-००

पूर्वाद्धं रु० ५०-००, उत्तराद्धं रु० २५-००

१-२ भाग संपूर्ण रु० ७५-००

© चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

इस ग्रन्थ के परिष्कृत तथा परिवर्धित मूल पाठ

एवं टीका, परिशिष्ट आदि के सर्वाधिकार

प्रकाशक के अधीन हैं ।

अन्य प्राप्तिस्थान

१. चौखम्भा ओरियन्टालिया

पो० बा० नं० ३२

गोकुल भवन, के. ३७/१०६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी-२२१००१ (भारत)

टेलीफोन : ६३३५४ टेलीग्राम : गोकुलोत्सव

शाखा—बंगलो रोड, ९ यू० बी० जवाहर नगर

दिल्ली-११०००७ फोन : २२१६१७

२. चौखम्भा विश्वभारती

चौक, (चित्रा सिनेमा के सामने)

वाराणसी-२२१००१

फे ५४४४

३. चौखम्भा भारती अकादमी

आकर ग्रन्थों के प्रकाशक एवं वितरक

गोकुल भवन, के. ३७/१०६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ६३३५४

THE
KASHI SANSKRIT SERIES
151
ॐॐॐॐ

(Kāvya Section No. 15)

ॐॐॐॐ

KĀḌĀMBARĪ

(PŪRVĀRDHA)

OF

BĀṆABHAṬṬA

Edited With

77736

The Chandrakalā and Vidyotini

Sanskrit and Hindī Commentaries. Notes, Introduction Etc.,

BY

ŚRĪ KRISHṆAMOHANA ŚĀSTRĪ M. A.

Saḥitya-Vyākaraṇa-Vedāntāchārya, Mīmāṃsā Sūtri

CHĀUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN

Publisher and Distributor of Oriental Cultural Literature

P. O. Chaukhambha, P. Box No. 139

Jadau Bhawan, K. 37/116, Gopal Mandir Lane

VARANASI (INDIA)

© Chaukhambha Sanskrit Sansthan, Varanasi

Phone : 65889

Fifth Edition 1982

Also can be had of

1. CHAUKHAMBHA ORIENTALIA

Post Box No. 32

Gokul Bhawan, K. 37/109, Gopal Mandir Lane

VARANASI-221001 (India)

Telephone : 63354 Telegram : Gokulotsav

Branch—Bungalow Road, 9 U. B. Jawahar Nagar

DELHI-110007

Phone : 221617

2. CHAUKHAMBHA VISVABHARATI

Chowk (Opposite Chitra Cinema)

VARANASI-221001

Phone : 65444

3. CHAUKHAMBHA BHARATI ACADEMY

Gokul Bhawan, K. 37/109

Gopal Mandir Lane

VARANASI-221001 (India)

Phone : 63354

Printer—Vidya Vilas Press, Varanasi

प्रस्तावना

काव्यम्

‘चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि ।

काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥’

इति वर्पगोक्तदिशानायासेन काव्यस्यैव चतुर्वर्गफलप्रदत्वात्काव्यज्ञानमतीवावरयकम् । तत्र काम्यस्य किं लक्षणम् (स्वरूपम्) इति विचारणायां सत्स्वरूप्यनेकेषु लक्षणेषु पण्डितराजानुमतं सर्व-प्रसिद्धं लक्षणं ‘रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्’ इत्येव रमणीयं प्रतिमातिं । तथा च यत्सुखं जनानां श्रवणपुटेषु सुखावारां प्रवाहयत्, सहृदयानां मनसि कमन्यानन्दोद्भासं जनयत्, कामपि परां निर्भृतिं सद्यः सन्पादयत् सकलजनमनोर्ज्ञं तत्काव्यमिति तात्पर्यम् । तच्च प्रधानतया इत्यस्त्वेन श्रम्यत्वेन च द्विविधम् ।

इत्यममिनपात्मकं लोके प्रसिद्धम् । अयं च पुनः पद्य-गद्यमयत्वेन द्विविधम् । तत्र कुन्दोद्भव-पद्यमकश्रम्यकाव्यं च-‘महाकाव्यम्’ ‘सङ्घकाव्यम्’ ‘उपकाव्यम्’ चेति नेदाज्ञानाविधम् । तथा चैतेषां लक्षणानि—

‘नगरार्णवशैलचुचन्द्राकौदयवर्णनैः ।

उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः ॥

विमलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः ।

मन्त्रदूतप्रयाणादिनायकाभ्युदयैरपि ॥

एतैरुपनिबद्धं यत्तन्महाकाव्यमिष्यते ।

एयामष्टादशानां यैः कैश्चिन्न्यूनमपीष्यते ॥

सर्गबन्धो महाकाव्यमिति केचित्प्रचक्षते ।

असर्गबन्धमपि च महाकाव्यमितीष्यते ॥

यथा—नैषध-शिष्टपाल-रघुवंशादिः ।

सङ्घकाव्यं भवेत्काव्यस्यैकदेशानुसारि च ।

यथा—मेघदूत-श्रुतसंहारादिः ।

गीतवालानुबद्धं यदुपकाव्यमितीष्यते ।

यथा—गीतगोविन्दादिरिति केचित् । तत्र पद्यं तु—

पद्यं चतुष्पदी तत्र वृत्तं जातिरिति द्विधा ।

इति नेदाद् द्विविधम्, तथापि वृत्तत्रात्योरेकत्वात्पद्यस्यानेकविधत्वम् । तत्रापि परस्परसम्बन्ध-यत्वासात् पद्यमपि सुकदादिसंज्ञानेन प्रत्येकमनेकविधम् । यथा—

.....पद्येनैकेन मुक्तम् ।

द्वाभ्यां तु युगलं सन्दानितकं त्रिमिरिष्यते ।

कैलासकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं स्मृतम् ॥’ इति ।

१. पादचतुष्टयात्मकम्, २. वृत्तरसंख्यातमुक्त्यादिकम्, ३. मात्रासंख्याता जातिरायादि, ४. अस्त्वैव ‘स्तिरिक्तम्, तिक्तम्’ इति नामान्तरे । ५. ‘बहुलकम्’ इति संज्ञान्तरम् ।

अपरे तु—‘एकः श्लोको मुक्तं स्याद् द्वाभ्यां युगलं स्मृतम् ।
त्रिभिर्गुणवती प्रोक्ता चतुर्भिस्तु प्रभावकम् ।
बाणावली पञ्चभिः स्यात् षड्भिस्तु करहण्टकः ॥’ इति ।

गद्यात्मकग्रन्थकार्थं च—

‘आख्यायिका, कथा खण्डकथा, परिकथा तथा ।
कथालिकेति मन्यन्ते गद्यकाव्यं च पञ्चधा ॥’

इत्यग्निपुराणे पञ्चविधम् । दण्ड्यालङ्कारसंग्रहकारमते चेतरेषां खण्डकथादिभेदानां कथाख्यायिका-
योर्मध्येऽन्तर्भावात्तद् द्विविधमेव । तथा चोक्तं कान्वादर्शे—

‘अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति शेषाश्चाख्यानजातयः । इति ।

तत्र कथाख्यायिकयोर्लक्षणे कान्वादर्शे— (१-२८)

‘गद्यं तु गदितं द्वेधा कथां चाख्यायिकेति च ।
कथा कल्पितवृत्तान्ता, सत्यार्थाख्यायिका मता ॥’

अग्निपुराणे—‘श्लोकैः स्ववंशं संक्षेपात्कविर्यत्र प्रशंसति ।
मुख्यस्यार्थावताराय भवेद्यत्र कथान्तरम् ॥
परिच्छेदो न यत्र स्याद् भवेद्वा लम्भकैः क्वचित् ।
सा कथा नाम, तद्गर्भे निवर्धनीयाच्चतुष्पदीम् ॥’

(सं० ३३७ श्लो० १६-१७)

कर्तृवंशप्रशंसा स्याद्यत्र गद्येन विस्तरात् ॥
कन्याहरणसंग्रामविप्रलम्भविपत्तयः ।
भवन्ति यत्र दीप्ताश्च रीतिवृत्तिप्रवृत्तयः ॥
उच्छ्वासैश्च परिच्छेदो यत्र सा चूर्णिकोत्तरा ।
वक्त्रं चापरवक्त्रं च यत्र साख्यायिका मता ॥ (३३७-श्लो० १२-१५)

साहित्यदर्पणे तु—‘कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् ।
क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद्वक्त्रापवक्त्रके ।
आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेवृत्तकीर्तनम् ॥
आख्यायिका कथावत्स्यात् कवेर्वैशानुकीर्तनम् ।
अस्यामन्यकवीनाश्च वृत्तं पद्यं क्वचित् क्वचित् ॥
कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बद्धयते ।
आर्यावक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित् ।
अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनम् ॥’ इति । (६ परिच्छेदः)

साहित्यलक्षणग्रन्थेषु कादम्बरी गद्यकाव्यं ‘कथा’^१ इति परिगण्यते ।

न चास्याश्रमपूकान्यत्वमाशङ्कनीयम्, गद्यम्, अनन्तरं पद्यम्, ततश्च गद्यमित्येवं क्रमेण
यत्र तत्रैव तत्काव्यत्वोपगमात् । प्रकृते च तयास्थितेरभावात् । तथा चोक्तं चम्पूलक्षणम्—

१. कथाकाव्यं वर्णनान्कालिक ‘उपन्यास (Novel)’ स्थानीयमिति न वितर्क्यम् ।

2. The Kadambari belongs to that class of prose composition which is Known as
Katha or romance. (Kale's Introduction to Kadambari, P. 29)

‘गद्यपद्यमयं कान्यं चम्पूरित्यभिधीयते ।’ इति ।
न चाप्यात्यायिकत्वम्, तद्वचनसमन्वयात् ।

तत्र गद्यं तु—‘वृत्तवन्थोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च ।
भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकञ्च चतुर्विधम् ॥
आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम् ।
अन्यदीर्घसमासाढ्यं तुर्यञ्चाल्पसमासकम् ॥’ इति ।

तत्राद्यं यथा—‘यश्च मनसि धर्मेण, कोपे यमेन, प्रसादे धनदेन, प्रतापे वह्निना, सुत्रे भुवा, दृशि धिया, वाचि सरस्वत्या, मुखे शशिना, बले मरुता, रूपे मनसिजेन, तेजसि सवित्रा चेति (कादम्बरी कथानुसृत्) ।

द्वितीयं यथा—जन्विकाकरतलमिव त्द्राक्षग्रहणनिपुणम्, शिशिरसमयसूर्यमिव कृतोत्तरासहम्, बहवानलमिव सततपयोभक्ष्यम्” जाबालिम् । (का० पू० १३२)

तृतीयं यथा—उदामकेकरवानुमीयमानमरकतकुट्टिमस्थितशिखण्डिमण्डलम्, अतिशिशिरचन्द-
नविटपिच्छायानिपगगनिद्रायमाणगृहसारसम्” राजकुलम्” (का० पू० २७०) ।

चतुर्थं यथा—‘सत्सङ्घदन्तरव इव कुसुमरजोविकारैरासन्नवर्त्तिनां शिरःशूलमुत्पादयन्ति । आसन्न-
मृत्यव इव बन्धुजनमपि नाभिजानन्ति । उन्कुपितलोचना इव तेजस्विनो नैच्छन्ते । कालदृष्टा इव
महामन्त्रैरपि न प्रतिवृण्यते । (का० पू० ३२७) इति मेदाच्चतुर्विधम् ।

इह प्रसङ्गाद्वादिवाविषयं चेतिहासिकगवेषणादृष्ट्या पुरस्ताद्विरूपयिष्यते । अत्र प्रथममिदं
विचार्यते—ययार्थतो वैज्ञानिकमते गद्यपद्ययोर्द्वयं मेदो दर्शितः स नेति प्रतिपादयन्त्यालोचकाः ।
तथाहि—गद्येऽप्येकप्रकारेण छन्दसोऽनुमृतिस्तिष्ठत्येव । यद्यपि साऽञ्चरगता मात्रागता वा न तिष्ठति
तथापि स्वरपातेन तथा शब्दानां लघुगुरुच्चारणेन नियमिताऽवश्यं तिष्ठति । एतादृशीनां छन्दसोऽ-
नुमृतीनां च विशेषप्रकारं छन्दो गद्ये यदि न तिष्ठेत्तदा गद्यं श्रुतिकटु स्यात् । अत एवावगम्यते यत्पद्य-
मिव गद्यस्यापि रचनाप्रणाली निश्चितरूपेणास्तीति । कया रचनाप्रणाल्या गद्यं विरचनीयं येन तत्प्रभाव-
शालि भवेदिति स्फुटतया वक्तुमशक्यम् । कठिनश्चास्य नियमः सूक्ष्मेक्षिक्याऽवगम्युं शक्यः, अत एव
पद्ये यथा रसानयनं सुलभं न तथा गद्ये । एतदनुसन्धायैव कस्यचिद्विदुष उक्तिरियम्—

‘गद्यं कवीनां निकपं वदन्ति’ । इति

येन हि सरसं गद्यं निर्मितं स एव वास्तविकविव्यपदेशभाग् भवति । अत एव चोक्तम्—

‘वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम् ।’ इति ।

शब्दानां तारतम्यभावो गद्यमधुरतायै तावानेवापेक्षितो यावान् पद्यनिर्मितये । रमणीयशब्दानां
रमणीयक्रमेणैव स्थापनं कवितास्वरूपम्—‘Poetry is the best words in their best order’ ।
कोमलकान्तपदावली पद्यादपि गद्ये समधिकाऽपेक्षिता वर्त्तत इति तद्विदो जानन्ति ।

संस्कृतं गद्यम्

सुरभारतीसमुपासकानां समेषां सहृदयानां सुविदितमेवास्ति यत् आर्यजातेः साहित्येषु गद्यस्य
प्रथमावतारोऽस्माकं सुरभारतीभाषायामेव समजति । गद्यस्य प्रथमदर्शनं तु वैदिकसंहितास्त्वेव भवति,
गद्यमिश्रितत्वादेव कृष्णयजुर्वेदस्य कृष्णत्वमुपपद्यते इत्येतिहासिकाः । अस्य वेदस्यैव तैत्तिरीयसंहितायां
प्राचीनतमगद्यस्योदाहरणं दरीदृश्यते । अस्याञ्च संहितायां पद्यबन्धापेक्षया कथमपि गद्यबन्धो न न्यून-
तमः । अस्यैव वेदस्य काठकनैत्रादयश्चादि—संहितासु प्रचुररूपेण गद्योपलब्धिर्दृश्यते । एवमेवाथर्ववेदस्य
षष्ठो भागः गद्यात्मक एव विद्यते । समस्तब्राह्मणग्रन्थानामाविर्भावो हि गद्यरूप एव, यज्ञानां वर्णना-
त्मकत्वेनैतद्रूपस्यैव युक्तत्वात् । तयोपनिषद्सु हि प्राचुर्येण गद्यान्धेवोपलभ्यन्ते । एतेन वैदिकसाहित्येषु
गद्योपलब्धिविस्तारभ्यापकरूपेण दृष्टिपथमवतरति, एतदपेक्षया लौकिकसंस्कृतग्रन्थेषु गद्योपलब्धिर्ना-
ममात्रेणैवेति स्पष्टं वक्तुं शक्यतेऽस्माभिः ।

दर्शनसूत्रप्रणेत्तुणां तद्भाष्यकर्तृणाञ्च समये गद्यलेख एव प्राचुर्यमविन्दत, किन्तु सा शैली दाश-
निकीं धारामन्वसरत् न काव्यकमनीयाम् । ततः पक्षधर-गदाधर-प्रभृतिसमयात् प्रचलिते शास्त्रार्थयुगे-
वच्छेदकताच्छब्देः समासाच्छब्दपदस्त्वकैरेव व्याप्रियत संस्कृतगद्याङ्गणमिदम् । व्याकरणमहाभाष्ये-
वलोकितेभ्यः वासवदत्ता-सुमनोत्तराभैरथीत्यादिकथाख्यायिकाभ्यश्च बहोः कालात्पूर्वमेव गद्यकाव्यानां
प्रादुर्भाव आसीदिति वक्तुं शक्यते, ता न साहित्यनियमानुसारिण्य इत्याचक्षते आलोचकाः । तत्र च
व्यापकरूपेण गद्यस्योपलब्धिर्दृश्यते, किन्तु ज्यौतिषवैद्यकादिग्रन्थेषु गद्यावलोकनं सुदुर्लभमेव सञ्जातम् ।
यद्यपि चरकसंहितायां यत्र तत्र गद्यांशः समुपलभ्यते तथापि तच्छास्त्रीयान्यान्यग्रन्थानां छन्दोबद्धत्व-
मेवावलोक्यते । ज्यौतिषशास्त्रस्यापीयमेव दशा वरीवर्ति । भारतीयकवीनां सर्वमिदितेऽपि सामर्थ्यं
विशुद्धसंस्कृतसाहित्यस्य निर्माणं गद्यशून्यमेव प्रत्यक्षमवलोक्यतेऽस्माभिः । तथाहि प्रसिद्धयनुसारं
यथा भगवतो वाल्मीकेर्यथैव छन्दोबन्धरीतिर्लोकैस्मिन् प्रसूता तथैवास्या माधुर्यप्रभावस्तथा कविषु
ब्रह्मास्पदो बभूव यथा गद्यगुम्फः शनैः शनैर्विरलतामवाप वराकः । पद्यबन्धो हि प्रचुरतया भासादयामास
विस्तारम् । यावन्ति प्रायः पद्यानि धर्मशास्त्राणि पुराणेतिहासादीनि तानि पद्यमयान्येवेति दृग्गोचरी-
क्रियत एव सर्वैः । किंवहुनाऽद्यापि पद्यप्रवाहो यथा प्रकामं प्रसृतोऽवलोक्यते न तथा गद्यप्रवाहः पद्या-
भासान्येव यद्यपि तानि भवन्ति तथापि गद्यनिर्माणे नास्माकं चेतः प्रवृत्तं भवति । तत्र समालोचका धी-
धना एव समालोचयन्तु-यदिह यानि खलु गद्यमयानि निर्मितानि तान्यपि पद्यमयानि विधाय
मन्येऽनवधानतासंशोधनमिव विधीयतेऽस्माभिः । अत एव कादम्बर्या अपि पद्यकादम्बरिनाम्ना
पुनः संस्करणं पुनर्जन्म वा सञ्जातम् । जयपुरात्पूर्वं पद्यबद्धं दशकुमारचरितं प्रकाशितमिति तद्विदो
जानन्त्येव ।

संस्कृतगद्यस्य विशेषता

अत्रेदं विचारणीयम्—पद्यं प्रति कवीनां पक्षपातस्य किं कारणमिति 'गवेपणायां शीघ्रतया ग्रन्था-
भ्यास एव हेतुरिति निगदामः । अपि च पद्ये नियताक्षरबन्धेनोत्पादिता सङ्गीतानुगामिनी कापि गति-
निश्चिततरं जनयति माधुर्यं मानसे । छन्दसां माध्यमं हि संगीतमयं तथा लघुशरीरं सम्पादयति येन
स्मृतिपटे परिनिष्ठितरूपेण अङ्कितं भवति । छन्दसामाश्रयेण 'निर्मातुरत्पीयसैव प्रयत्नेन स्वयुक्ति-
प्रदर्शनस्यावसरो मिलति । स्वकीयामशक्तिमपि गोपायितुं प्रभवति कविरत्र । पद्ये हि छन्दोऽनुरोधेन
कल्पनायाः शरीरं बलादेवाकुञ्चनीयं भवति । पुरतोऽवलोक्यमानेऽपि हि विपुले कल्पनाङ्गणे-छन्दःप्रति-
बन्धकवशात् पङ्क्त्युत्क्रियते कविरयम् । गद्ये तु मानसोत्थितं कल्पनोद्गारं यथाभिलाषमविकृतरूपेणैव
प्रकाशयितुं नान्तरोपः कश्चित् । अत एव गद्यगुम्फः पूर्णपरिनिष्ठतस्यैव कवेः कर्त्तव्यमित्यवगतं भवति ।
'काव्यकौशलं गद्येनैव पूर्णतया परीच्यते' इत्यत्र न मनागपि शङ्काकलङ्कपङ्क्तः समुदेति । किञ्च पद्ये
छन्दोऽनुरोधेन न स्वच्छन्दमभिरुचितशब्दावली यथावन्निर्वाहयितुं सुसमर्था परन्तु गद्ये हि नायं प्रति-
बन्धः । इह हि यथास्थलनिबद्धैर्मौक्तिकानुकारिभिः प्रसन्नमधुरैः पदैर्हार इव स्वाभिप्रायाविष्कारः सचे
तसां हृदि सुकरतया स्थापयितुं शक्यो यदि हि काव्यसाधनदारिद्र्यं न पुरः प्रतिरोधकं भवेत् । अपि
चात्र स्वच्छन्ददर्पण इव समग्रं प्रतिविम्बिता कविप्रतिभा सर्वतो विभाति, अत एव हि चिरन्तनकालात्प्र-
थितं पूर्वोक्तमिदं सहृदयहृदयगरिष्ठगोष्ठयाम्—'गद्यं कवीनां निकपं वदन्ति' इति ।

अपरञ्चैतद्वैशिष्ट्यं विचारपथमवतरति—यदेतस्य लाघवं लघुशरीरता च । अत्र हि समासकर-
णेन ये विचारणीयविषया अन्यभाषायां दीर्घतर-दीर्घतम-वाक्येन प्रकटतामुपयान्ति ते हि संस्कृतगद्यस्यै-
केनैव पदेनाभिव्यञ्जयितुं समर्था भवन्ति । संस्कृतभाषायाः समास एव जीवनम् । समासेन हि अधिका-
धिकार्थस्योत्पत्तिरप्यशब्दैरभिव्यञ्जनसामर्थ्यं प्रवृत्तम् । ओजोगुणेन संस्कृतगद्येषु विविधभावग्राहिताया-
स्तथा गाढबन्धतायाः सञ्चारो भवति येन गद्यस्य सौन्दर्यं पूर्णरूपेण विकसितं भवति जीवनञ्चैतस्यो-
क्तगुण एव । ओजसो लक्षणं गद्यस्यैतज्जीवनञ्चेति दण्डिनोक्तं यथा—'ओजः समासभूयस्वमेतद्रूपस्य
जीवितम्' इति । गद्यस्येयं विशिष्टता बहुप्राचीनकालादेवायातीति सर्व एव जानन्ति । एवंविधस्य
गद्यस्य सद्भावो हि प्रथमद्वितीयशतकयोः शिलालेखेषु प्राचुर्येणोपलभ्यते । पश्चिमभारत—प्रसिद्ध-बत्रप
'रुद्राक्ष' शिलालेखपठनेनावगतो भवति यद् बाणशैलीप्रभावितं गद्यं वाचयामि, किन्त्वयं शिलालेखः

चाणतः पञ्चशतवर्षापूर्वमेवोद्भूत आसीदिति मन्यते ऐतिहासिकैः । हरिपेगस्य प्रयागप्रशस्तिशिलालेखे विजयस्तम्भवर्णनप्रसङ्गे चैतादृशं विदग्धचातुरीचमत्कृतगद्यमुपलभ्यते—

‘सर्वपृथिवीविजयजनितोदयस्यासनिखिलावनितलां कीर्तिमतस्त्रिदशपतिभवनगमनावासललित-
सुखविचरणासाचक्ष्ण इव भुवो बाहुरयमुच्छ्रितः स्तम्भः ।’

शैलीयं गद्यकाव्यस्य लेखन एव आसीत्, न कथनोपकथनेषु । शास्त्रीयविचारविनिमयेषु तु सिद्धान्तवर्णनं गद्यमात्रमेनैव । दर्शनेषु युक्तीनां तर्काणां च प्रदर्शनं प्रौढगद्यस्यैवोपलब्धिर्भवति । गद्यं विना युक्तियुक्तरूपेण दार्शनिकाः स्वविचारं प्रकटयितुं समर्था न भवन्ति । अत एवास्माकं दार्शनिकाः स्वशैल्यानुसारेण दार्शनिकगद्यानां सृष्टिं चक्रुः । परमार्थतत्त्वदमेव यत्कोमलभावप्रकाशने यावती शक्तिः संस्कृतगद्ये वर्तते, तावती ततोऽप्यधिका वा दर्शनशास्त्रस्य दुरुद्धतव्यानामभिव्यक्तिकारिका शक्तिस्तत्र वर्तते इति निश्चप्रचम् । लैटिनभाषायां गद्यस्यात्यधिकं प्रौढत्वं सौन्दर्यं तथैजस्वित्वगुणसंवलितत्वं निरूपयन्ति विद्वांसः किन्तु संस्कृतभाषाया गद्ये चोक्तगुणास्ततोऽप्यधिकरूपेण विद्यमाना दृश्यन्ते दार्शनिकगूढातिगूढविषयस्य गद्यमन्तरा स्फुटतया प्रकाशनमसम्भव्येवेति माननीया धीधनाः स्वीकुर्वन्ति । अतः सुरभारतीगद्यं प्राचीनतादृष्ट्या तथा प्रौढतोपादेयताभावाभिव्यक्तिदृष्ट्या चास्माकं साहित्यस्य गौरवपूर्णमङ्गं वर्तते एवेत्यत्र न कश्चन विप्रतिपत्तिलेशोऽपि ।

गद्यस्य विकासः

वैदिककालादारभ्य मध्यकालपर्यन्तं गद्यविकासस्येतिहासो नितरां मनोरमो विद्यते । गद्यस्य द्विविधं रूपं दृश्यते । तत्र एकञ्च वैदिककालसाधारणम्, अपरञ्च आलापकारकं तथा लौकिकसंस्कृतस्य प्रौढिमतु समासबहुलवत् गाढबन्धवच्च गद्यम् । द्विविधयोरप्यनयोर्वैशिष्ट्यं सौन्दर्यं मोहकत्वञ्च विद्यत एव । वैदिकगद्ये साधारणानामल्पानां शब्दानामुपलम्भो यथा—‘ह’ ‘वै’ ‘उ’ प्रभृतयो वाक्यालङ्काररूपेण प्रयुक्ताः सन्ति । एषां प्रयोगे वाक्येषु रोचकतायास्तथा सुन्दरतायाः समावेशो भवति । समासस्तु नाममात्रम्, उदाहरणानां तु बहुलतया प्रयोगः । उपमारूपकयोः कमनीयसन्निवेशेन हि विदग्धदृष्ट्या वैदिकं गद्यं हृदयावर्जकम् । अथैतस्य पुष्टिरयस्ताद् यथाक्रमं ग्रन्थांशप्रदर्शनैर्नैव भविष्यति । तथाहि—

‘त्रात्य आसीदीयमानएव स प्रजापतिं समैरयत् । स प्रजापतिः सुवर्णमात्मन्नपश्यत्,
तत्प्राजनयत् । तदेकमभवत् तल्ललाममभवत्, तन्महदभवत् ; तज्ज्येष्ठमभवत्, तद्ब्रह्मा-
भवत् ; तत्तपोऽभवत्, तत्सत्यमभवत् तेन प्राजायत । (अथर्व १४ काण्ड १ सूक्तम्)

‘अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवता । अग्नावैष्णवं
पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीयमेकादशकपालं सर्वाभ्य एवैनं तद्देवताभ्योऽनन्तरायं निर्वपन्ति
(ऐतरेयब्राह्मणम् १।१)

‘यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाति तद्भूमा, अथ यत्रान्यत्
पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यम् ।
(छान्दोग्यम् ७।२४)

पुराणेषु यानि गद्यान्युपलभ्यन्ते तानि हि वैदिकलौकिकसंस्कृतगद्ययोः सम्मिश्रणस्य कार्यं कुर्वन्ति । एतादृशं हि गद्यं नितान्तमालङ्कारिकं प्रसादगुणसंवलितं च । प्रबुराण्युदाहरणानि श्रीमद्भागवते तथा विष्णुपुराणे ह्यगोचरीभवन्ति । अत्र हि साहित्यिकगद्यस्य समग्रं सौन्दर्यं विद्यते । विशेष-
गाढबन्धताया नूतनत्ववदयं विद्यते । तथा—

‘सांसर्गिको दोष एव नूनमेकस्यापि सर्वेषां सांसर्गिकाणां भवितुमर्हतीति निश्चित्य
निशम्य कृपणवच्च राजा रङ्गण उपासितबुद्धोऽपि निसर्गेण बलात्कृत ईषदुत्थितमन्यु-
रविस्पष्ट्रहृतेजसं जातवेदसमिव रजसाऽऽहृतमतिपाह ।’ (श्रीमद्भाग० ५ स्कन्ध १० अ० ५)

‘यथैव व्योम्नि वह्निपिण्डोपमं त्वमहमपश्यंतयैवाद्याग्रतो गतमप्यत्र भगवता किञ्चिन्न प्रसादीकृतं शेषमुपलक्ष्यामीत्युक्ते भगवता सूर्येण निजकण्ठादुन्मुच्य स्वमन्तकं नाम महामणिगिरमवतार्य एकान्ते न्यस्तम् ।’
(विष्णु ४।१३।१४) ।

शिलालेखेषूपलब्धं गद्यमपि नितान्तप्रौढमालङ्कारिकं हृदयावर्जकञ्च दृश्यते—

‘प्रमाणमानोन्मान-स्वरगतिवर्ण-सारसत्त्वादिभिः परमलक्षणव्यञ्जनैरुपेतकान्त-मूर्तिना स्वयमधिगत-महाक्षत्रपनाम्ना नरेन्द्रकन्यास्वर्यवरानैकमाल्यप्राप्तदान्ना महाक्षत्र-पेण रुद्रदान्ना सेतुं सुदर्शनतरं कारितम् ।’
(रुद्रदानो गिरनारलेख. १५० ईस्वी)

दार्शनिकेषु मध्ये शास्त्रीयं गद्यं विशुद्ध-साहित्यिकगद्यसममेव रसपेशलं तथा सुन्दरतमं विद्यते । स्वविशिष्टं शैलीमनुसरन्तो हि पतञ्जलि-शङ्कराचार्य-जयन्तभट्टाः स्वत्वग्रन्थरचनां चक्रुः ।

पतञ्जलिहि स्वकीयमहाभाष्ये परिचितविषयेष्वप्यभिनवं वस्त्ववश्यमेव प्रदर्शितवान् । एतद्गद्यस्य तावद् रामणीयकमवलोकयन्तु :—

‘ये पुनः कार्या भावा निर्वृत्तौ तावत् तेषां यत्नः क्रियते । तद्यथा—घटेन कार्यं करिष्यन्, कुम्भकारकुलं गत्वाह—‘कुरु घटं कार्यमनेन करिष्यामि’ । न तद्वच्छब्दान् प्रयुयुक्षमाणो वैयाकरणकुलं गत्वाह—‘कुरु शब्दान् प्रयोक्ष्य’ इति । तावत्येवमर्थमुपादाय शब्दान् प्रयुज्ते ।’
(महाभाष्यं पस्पशाह्निकम्)

एतद्वि वार्तालापभाषया तथा कथनोपकथनरीत्या निबद्धमाभाति, प्रतीयते च पतञ्जलेः सविधे तदानीं छात्रा उपविष्टाः सन्ति स खलु तान् स्वसिद्धान्तं प्रतिपादयतीति ।

प्रौढमीमांसकः शबरत्त्वामपि साधारण्या शैल्या जैमिनीयसूत्रोपरि प्रसिद्धं स्वकीयभाष्यं लिलेख । तथाहि—

इच्छयात्मानमुपलभामहे । कथमिति ? उपलब्धपूर्वं ह्यभिप्रेते भवतीच्छा । यथा मेरुमुत्तरेण यान्यस्मज्जातीयैरनुपलब्धपूर्वाणि स्वादूनि वृक्षफलानि न तानि प्रत्यस्माक-मिच्छा भवति ।’
(जै० सू० १।१।१५)

तत्र भगवतः श्रीमच्छङ्कराचार्यस्य गद्यमुपमा चादुस्तैव वर्तते । तद्वाक्यं हि सारगर्भितं प्रौढं तथा प्राञ्जलं विद्यते । अत एव तु पददर्शनदीकाकारो मैथिलकुलललामभूतः श्रीवाचस्पतिमिश्रः शाङ्करभाष्यन्या-ख्यानानवसरे पूर्वं ‘भाष्यं प्रसन्नगम्भीरम्’ इत्यवोचत् । शाङ्करीयगद्ये हि वीणायाः सुमधुरसङ्कारः श्रवण-गोचरीभवति । साहित्यिकमाधुर्येण प्रसादगुणेन च पेशलं गद्यं सुरभारत्याः सौन्दर्यम् । एतद्गद्यस्यैकैकं वाक्यमाहाय विस्तृतग्रन्थानां निर्माणं कर्तुं शक्यते । एकं सारगर्भितं वाक्यमिहोपन्यस्यते—

‘नहि पद्भ्यां पलायितुं पारयमाणो जानुभ्यां रंहितुमर्हति ।’

यो हि पादाभ्यां पलायितुं समर्थस्तदर्थं जङ्गाभ्यां क्लेशेन गमनं न शोभत इत्यर्थः । अपि चैतद्ग-द्यस्यासाधारणी सुपमा प्रदर्श्यते—

‘सर्वा हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यवस्थति, युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्य-गात्मनोऽविषयत्वं श्रवीषि । उच्यते—न तावदयमेकान्तेन विषयः, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् । नचायमस्ति नियमः पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यवस्थितव्यमिति । अप्रत्यक्षेऽपि हि आकाशे यालास्तलमलिनताद्यध्यवस्थन्ति ।’
(१ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्)

जयन्तभट्टो हि न्यायशास्त्रव्यतिप्रसिद्धः आचार्यः । एतद्विरचितन्यायदर्शनस्य ‘न्यायमञ्जरी’ नामको ग्रन्थः प्रामाणिको विद्यते । एतद्गद्यं त्वतिसुन्दरं सरसं प्राञ्जलं च । स्वभावतः कठिनेऽपि न्यायदर्शनेऽयं रोचकशैल्या नितान्तं हृदयहर्षं गद्यं कृतवान् व्यङ्ग्यौक्त्या पर्याप्तमेतद्गद्यम् । दिव्यात्रमिह प्रदर्श्यते—

‘आः शुद्धतार्किक ! सर्वत्रानभिज्ञोऽसि, ब्रह्मैव जीवात्मानो नहि ततोऽन्ये । नहि दहनपिण्डाद् भेदेनापि भान्तः स्फुलिङ्गा अग्निस्वरूपा भवन्ति । तत् किं ब्रह्मण एवाविद्या ? न च ब्रह्मणोऽविद्या ।’

पालीगद्यम्

पाली, पूर्वं वार्त्तालिपस्य भाषासीत् । निजोपदेशस्य सर्वजनहृदयपर्यन्तं प्रवेशाय देववाणीं परित्यज्यैनां भाषामादायैव कृतवान् प्रयोगं भगवान् बुद्धः । स्वभावतः सरलं गद्यमेतद्भाषायां यथा—

‘अतीते वाराणसियं ब्रह्मदत्ते रज्जं कारेन्ते बोधिसत्तो ‘ससयोनियं निव्वत्तिवा अरञ्जे वसति । तस्य पन अरञ्जस्य एकतो पव्वतपादो, एकतो नदी, एकतो पच्चन्तगामको । अपरे पिस्स तयो सहाया अहेसुं मच्छो, सिगालो उहोति ।

नितान्तप्रौढं गद्यमेतद्भाषायां यथा—

‘बुद्धानं विञ्जनं वधानेन समन्मागतानं सन्दस्सेन्तो नवङ्गजिन सासन-रतनं, उपदिशन्तो धम्म-मगं, धारेन्तो धम्म पजोत्तं, उस्सापेन्तो धम्मयूपं यजन्तो धम्मजागं, परगणहन्तो धम्मद्वजं उस्सापेन्तो धम्मकेतुं धमेन्तो धम्मसंखं, आहनन्तो धम्ममेरि, नदन्तो सीहनादं सागलनगरं अनुप्यतो होति । (मिलिन्दे पव्हो पृ० २२ बाहिर कथा) ।

गद्यस्याभ्युदयः

संस्कृते गद्यात्मककथानामुदयो विक्रमसंवत्सराच्चतुःशतवर्षपूर्वमेव बभूवेत्यैतिहासिकानां मतम् । तत्र भगवता कात्यायनेन ह्यष्टाध्याय्याश्चतुर्थाध्याय-द्वितीयपादस्य पष्ठितमसूत्रोपरि (पा० ४।२।६०) ‘आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च’ इति वार्त्तिकं विधाय, आख्यानाख्यायिकयोः, पृथगरूपेणो-द्देशः कृतः । पञ्जलिनापि ययाति-यवक्रीत-प्रियङ्गवाश्चैतानि आख्यानस्योदाहरणानि तथा ‘वासव-दत्तासुमनोत्तरे’ च आख्यायिकोदाहरणे इति नामनिर्देशः कृतः । काशिकायामप्येतान्येव नामान्युपल-भ्यन्ते । किन्तु ग्रन्थाश्चैते साम्प्रतं इगोचरा न सञ्जाताः ।

सुबन्धुः

गद्यकाव्यलेखकेषु सुबन्धुरेव सर्वप्रथमो विद्यते । स एव हि वासवदत्तां नाम ‘कथां’ निवबन्ध । प्राचीनसमये वासवदत्ताप्रेमसम्बन्धिकाया सुप्रसिद्धतमासीत्, किन्त्वस्मिन् गद्यकाव्ये वासवदत्तया सह न कोऽपि सम्बन्धः स्थापितः कविना केवलं तन्नाम एवोद्धृतम् । कथयं कवेः स्वबुद्धिर्जैव न तु कामप्यु-पजीन्येति सारवेदिनो वदन्ति । अत्र हि—

‘प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रपञ्च-विन्यासवैदग्ध्यनिधिं प्रबन्धम् ।’

प्रतिज्ञामेनां सुचारुरूपेण पूरितवानयं ग्रन्थकारः । तत्रस्थं किञ्चिद्ब्रह्ममिह प्रदर्शयते—

‘नन्दगोप इव यशोदयान्वितः, जरासन्ध इव घटितसन्धिविग्रहः, भार्गव इव सदा-नभोगः, दशरथ इव सुमित्रोपेतः सुमन्त्राधिष्ठितश्च, दिलीप इव सुदक्षिणयान्वितः रक्षितगुध्र, राम इव जनितकुशलचवयोरूपोच्छ्रायः ।’

महाराजचिन्तामणैर्वर्णनेयम् । ग्रन्थेऽस्मिन् शब्दचमत्कारः कामं भवेत्परं विचारमार्मिकतायामर्थ-स्यौचित्यमधिकस्थलेष्वेव स्खलनमवामोति । अनेकस्थलेषु श्लेषस्य प्रसन्नता तिरोहिता । श्लेषस्याय मेवासाधारणो गुणो यन्निर्मलः सरलो विशेषक्लिष्टरहितो भवेत् । किन्तु दुर्भाग्यवशाच्छ्लेषानुरक्तिरेव कविमस्मादादर्शाद् वञ्चितवती । तथाविधाऽप्रसिद्धस्य तृयातिकठिनीभूतस्य श्लेषस्य प्रयोगो जातो येन विदुषां पठनकालेऽपि महाक्लेशं जनयति, अर्थविस्फोरणाय कोपं पश्यन् पदे पदे, इत्युक्तिश्चरितार्था भवति । शब्दालङ्कारनिर्वाहे च निमीलितनयनः कविः कयागतानामर्थानामौचित्यातिक्रमणमपि नावलोकयति । कथापि न किञ्चिद् विलोकयते, तथाहि—‘मिथः स्वमे पश्यन्तौ नायिका-नायकौ परस्परमनु-रज्यतः, तदनन्तरं सुहृत्सहचरो नायको नायिकां गवेषयँक्ष्मते ।’ किञ्चिद्वैचित्र्यं तादृशं नास्ति येनाकर्षणं भवेदस्यां कथायाम् । यदि कश्चिदभिलषेत्तदा चैकस्मिन् पृष्ठे एव निखिलापि कथा समापयितुं शक्यते । केवलं शब्दाढ्यवरेणैव ग्रन्थविस्तारः कृतो ग्रन्थकृता । एवं सत्यपि नेतः प्रागेवाद्दशशैलीयुक्तं किञ्चिदपि ‘कथा’ काव्यमासीदत एव ‘कवीनामगलदर्पो नूनं वासवदत्तया’ इत्यनेन भूयसी प्रशंसा सञ्जाता संस्कृतसाहित्ये । कस्मिन् समये चायं ग्रन्थो निर्मितोऽभवदिति जिज्ञासायाम्, यद्यपि—

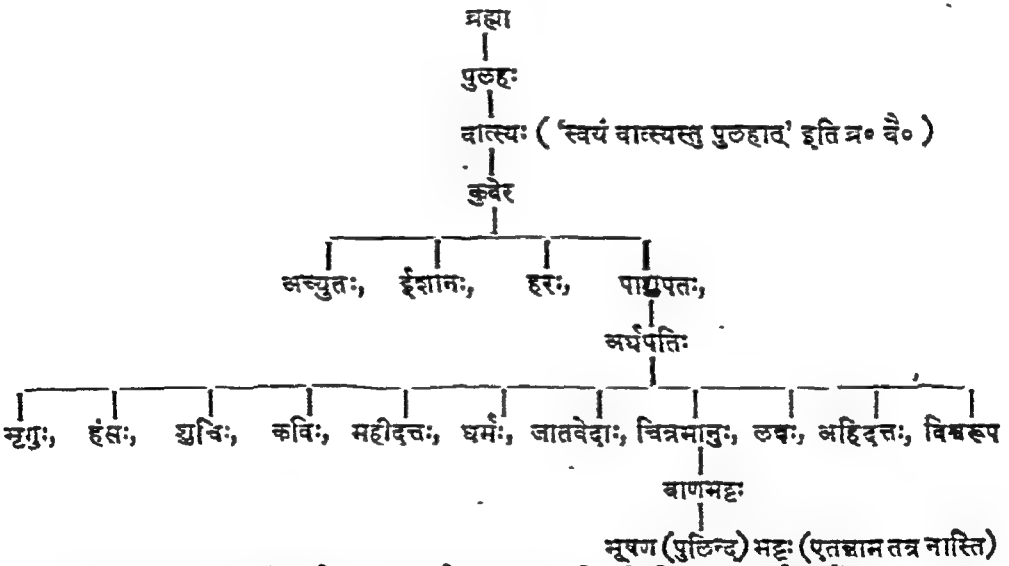
‘सारस्वत्ता विहता न वक्ता विलसन्ति चरति नो कङ्कः ।

सरस्तीव कीर्त्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये ॥’

इति ग्रन्थस्यप्रथमेन विक्रमादित्यस्य समय एवायाति, किन्तु विक्रमादित्यस्य समयविषये पूर्ण-निश्चयाभावादेतद्दिर्घः कर्त्तुमशक्यस्तथापि वासवदत्तावर्णने—न्यायस्थितिमिव उद्योतकरस्वरूपाय, बौद्धसङ्गतिमिव अलङ्कारभूषितां.....वासवदत्तां ददर्श इति वाक्यमुपलभ्यते । इह न्यायवार्तिककार उद्योतकराचार्यः, प्रख्यातो बौद्धतात्त्विको धर्मकीर्त्तिश्चापि निर्दिष्टोऽस्ति । ऐतिहासिकैः पञ्चशताब्द्यां जन्ते एवानयोः समयोऽङ्गीकृतः, अत एव सप्तमशतकत्थारम्भ एव सुवन्धुः समुत्पन्न इत्यवश्यमङ्गीकर्णीयम् ।

कादम्बरीकारः श्रीवाणभट्टः

तत्रभवान् महाकविर्वाणभट्टो हि भगवत्याः शारदाया वरदपुत्र आसीत् । एतदुपरि लक्ष्मीसरस्व-त्योऽहमयोरेवातिमहती कृपा समभावेन विद्यमानासीत् । कविसमाजे यथा चतन्महानुभावस्य समादर-स्तथैव राजसभायामपीत्यत्र न मनागपि सन्देहः । महाकविचूडामणिरयं स्वजीवनचरितं हर्षचरितस्या-द्यपरिच्छेदद्वये विस्तरेण वर्णितवान् । तच्च न केवलं जीवनचरितज्ञानायैवोपयोगि प्रच्युत साहित्यदृष्ट्या-प्यनुपमं वस्त्वित्यवज्ञानन्त्येव सहृदयपुरीणा भावुकाः । अयं हि शोणनदस्य तटे शाहाबाद (धारा) नगरे (In the Shahabad district) प्रीतिकूटनानकनगरे प्रतिवसतिस्मि । हर्षचरितानुसारेणैतदंश-परिचयस्त्वित्यम्—

बाह्य एवात्स्य राजदेवीनाम्नी माता परलोकनगमत् । पितापि चित्रमानुश्चतुर्दशवर्षदेशीयस्य एवा-स्य, सायुज्यमलभत । ततस्तादृशसुयोग्याभिभावकाभावादयं बाणभट्टो हि वयस्यः सहायैश्च सह आमादौ

१. एतदग्रन्थारम्भे निजवंशवर्णनप्रस्तावे संक्षेपानुरोधेनैव सर्वेषां नामोपन्यासो नाकारोत्यवश्यम् ।

२. अमवन्ध्यास्य वयसां संमानाः सुदृढः सहायाश्च । तथा च—प्रातरौ पाराशरौ चन्द्रसेनानाट्येणौ, नापाकविरोधानः परं मित्रम्, अग्रपिनी रुद्रनारायणौ, जिद्वांती वारवानवास्तवानौ, वर्गजविर्वैगोभारतः, अकृतकलुष-पुत्री वासुविकारः, बन्दिनावनङ्गवान्मूर्खीवाणौ, कात्यायनिका चक्रवाकिका, राङ्गलिको नन्दरकः, ताम्बूलदायक-क्षपटकः, भिषङ्पुत्री मन्दारकः, पुस्तकवाचकः सुदृष्टिः, कलादक्षानीकरः, हरिकः सिन्धुपेणः, लेखको गोविन्दकः, चित्रहङ्गोरवर्णः, पुस्तककलुनारदत्तः, नार्दङ्गिको जीमूतः, गावनी तोनिलग्रहादित्यौ, सैरन्ध्री नुरङ्गिका, वाङ्गिको मधुकरपारावतौ, गान्धर्वोराध्यायो दुर्दरकः, तंवाहिका केरलिका, लासक्युवा ताण्डविकः, अङ्गज आखण्डकः, कितवो नोमकः, शैलाल्लुवा शिलपटकः, नर्तकी हरिणिका, पाराशरो ज्ञानिकः, क्षणको वीरदेवः, कपको व्यसेनः, शैवो वक्रोष्णः, मन्त्रसाधकः करालः, अमुरविवरन्दतनी लोहिताक्षः, धातुवादोविदहसनः, सार्द्धरिको दानोदरः, देन्द्रजालिकश्चक्रोराक्षः, नक्तो वाक्चूडः । (हर्षचरितम्)

प्रानमदन् देशान्तरावलोकनाकृष्टचित्तः बहोः कालात्परं पुनः स्वनगरं प्रयाजगाम । हर्षचरित एवैत-
द्व्यस्यानां सहायानाञ्च नामानि दृष्टिगोचरीभूतानि भवन्तीत्युपरिष्ठादेव ८ पृष्ठटिप्पण्यां प्रदर्शितम् ।

सर्वथा लोकचातुरीं संप्राप्यान्ते स्वपाण्डित्यप्रकर्षेण यानेश्वरराजधान्यां तत्कालीनमहाराजहर्षवध-
नस्य मूपतेर्विद्वत्सभायाः सर्वोत्कृष्टपदमासादितवान् । किन्वेतत्पदप्राप्तिपूर्वकालेऽस्य महाभुमावस्य विप-
द्भिर्गो महतीं निन्दां व्यदधुः । तेन कृपितो राजा स्वभ्रात्रा कृष्णराजेन कथञ्चित्प्रतिबोधितः । अनन्तरं
तेन महात्मना कृष्णराजेनैकं पत्रं विलिख्य नेत्रलकाख्यो लेखहारकः प्रेषितः । तत्र निद्राघदिवसेऽतिक्रान्ते
मन्यमहः सवितरि मुक्तोपविष्टस्य भट्टबाणस्य पारशवो आता चन्द्रसेनः प्रवेशयत् । तदानीन्तनपत्रलेखा-
र्थस्वयम्—‘श्रीहर्षराजस्य चित्तं स्वद्विपदे केनापि पिशुनेन कलुषीकृतम्, किन्तु परिज्ञातभूतार्थेन कृष्ण-
राजेन श्रीहर्षदेवस्तथानुनीतो यथा जीवनमुल्लंघनं विकारमुत्सृज्य, भट्टबाणेन न किमप्यपराधं न वा किमपि
लोकविरुद्धमाचरितम्’ इत्यस्मिन् विषये महाराजः प्रत्ययमपि ग्राहितोऽनोप्यमेव कालो भवतः सभां
प्रवेष्टुमिति । लेखार्थमसुं सुदुर्मुहुःविष्टस्य भट्टबाणः श्रीहर्षदेवमवलोकयितुं प्रीतिकूट्यात्तस्ये । स्वरितं ससु-
पागमच्च महाराजद्वारसन्निधे । ततो दौवारिकेण परिचयद्वारा प्रवेशितः पूर्वं राज्ञा तिरस्कृतः, किन्तु तदी-
याद्भुतपाण्डित्यप्रदर्शनेन परितुष्टो राजा दानमानादिभिः सत्कृतवान् ।

अनुमूय च सुचिरं विविधान् राजप्रसादान् स्थित्वा च तत्र कियन्तं कालं स पुनः प्रीतिकूटं प्रत्या-
जगाम । प्रयागतमेतं सुहृदः सहायाश्च सविशेषं समाजयामासुः । पुस्तकवाचकः सुदृष्टिर्वागुपुराणमस्या-
वाचयत् । सुचिबाणो वन्दी हर्षचरितमुद्दिश्याचाद्वयं पपाठ, येनार्ययमनुरक्षितो ज्ञातिभिः सह समागत्य
पितृव्यपुत्रेषु कनीयान् श्यामलो भट्टबाणमामूलद्वयचरितमुपवर्णयितुं व्यजिज्ञपत् । ‘भट्टबाणोऽपि विदि-
ताभिप्रायस्तेनैव प्रस्तावेन तेषां पुरो हर्षचरितं कथयितुमारब्धवान् ।

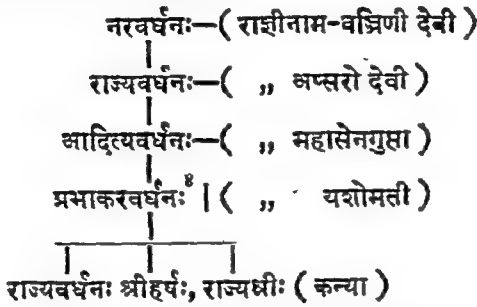
१. राजा तु तच्छ्रुत्वा दृष्ट्वा च तं गिरिशुद्रागतसिंहद्विहितगन्धारेण स्वरेण पूरयन्तमिव नमोभागमवृच्छत्—
‘एष स बानः’ इति । ‘यथाज्ञानयति देवः । सोऽयम्, इति विश्रुतिर्गो दौवारिके’ । ‘न तावदेनमकृतप्रसादः पश्यामि’
इति तिर्यङ्मूलधवलशुक्लशरां तिरस्करिणांमिव अनयन्ननाङ्गनामनरलतारकत्यायामिनीं चक्षुषः प्रभां परिवृत्त्य
प्रेष्ठस्य पृष्ठतो नियम्यत्य नालवराङ्गनूरकथयत्—‘महानयं मुजङ्ग’ इति । तूष्णीम्भावेन त्ववगमिनरन्ध्रवक्षसि
तस्मिन् मूढे च राजकोके मुदूर्त्तमिव तूष्णीं स्थित्वा बाणो व्यशान्वय—‘देव !, अविज्ञानतत्त्व इव, अग्रदधान इव,
नेत्र इव, अत्रिदितलोकवृत्तान्त इव च कस्मादेवनाशानयसि । स्तैरिगो विचित्राश्च लोकस्य स्वभावाः प्रवादाश्च ।
नहस्त्रितु यथायंदिभिर्भविष्यन्त्यः, नाहंति नानन्दया सम्भावयितुमवशिष्टमिव । बाणगोत्रेण जातः सोम-
पायिनं वंशे वात्स्यायनानाम् । यथाकालमुपनयनादयः कृताः संस्काराः ? सन्त्यक् पठिनः साङ्गो वेदः । श्रुतानि
यथाशक्ति शालाणि । शरपरिग्रहादभ्यागारिकोऽस्मि । को मे सुवद्भूतो ? लोकद्वयाविरोधिभिस्तु चापलैः शैशवम-
शून्यनात्तव । अत्रानलपिप्तोऽस्मि । अनेनैव च गृहीतविप्रीतोऽस्मि नैव हृदयम् । इदानीं तु जगत् इव शान्त-
नतसि । ननाविव कर्तारं वगांश्चमव्यवस्थानाम् समवर्तिनां च साक्षाददृग्दृष्टि देवे शासति सत्तान्दुराशिरशना-
नयेपद्मीनालिनो महो क इवाविशङ्कः सर्वव्यसमवन्धोरविनयस्त ननत्ताप्यभिनयं कल्पयिष्यति । आसतां तावन्मा-
नुष्यकेपेताः । त्वदभ्यागतलघोऽपि मोता इव नमु भवन्ति । रथाङ्गनामनोऽपि लज्जन्ते श्वाभ्यनुवृत्तिव्यसनेः
प्रियानाम् । कर्मगोत्रे चकिता इव चत्तयन्ते । शरारवोऽपि सासुकोश इव श्वापदगाः निशितानि मुञ्चते ।
सर्वथा कान्ते नो शान्त्यति स्वामी स्वयमेव । अनराचोचनचित्तवृत्तिग्रहिण्यो हि भवन्ति प्रशवतां प्रह्वयः’ इत्यभि-
धाव तूष्णीमभूत् ।

मूनिरिति ‘एवमन्मानिः श्रुत्वा’ इत्यभिधाव तूष्णीमेवाम्बत् । सम्भाषासमदानादिना तु प्रसादेन नैन-
न्वग्रहीत् । केवलमकृतवृष्टिभिः कल्पत्रिव नैहर्मेण दृष्टिगतमायिगान्तगतां प्रीतिमकथयत् । अन्तानिधायिपि च
लज्जनाने मवेतरे विस्मयितराजकोकोऽन्यन्तरं प्रविशत् । बाणोऽपि.....अरेऽस्मिन्कल्प कटाक्षद्वयं बान्ध-
वानाञ्च भवनेषु लावदनिष्ठत् । यावदस्य स्वयमेव गृहीतस्वभावः पृथिवीनसिः प्रसादवानभूत् । अविशङ्क पुनरपि नर-
पतिमवन्त् । स्वतरेव चाहोभिः परमप्रीतेन प्रसादजनने मानस्य प्रेम्णो विग्रन्मस्य श्रविगत्य नमः प्रभावस्य च
परां कोटिमानोपत नरेन्द्रेणति । (हर्षचरित २ उच्छ्वात्)

२. बाणो न चक्षुत्वा लज्जत्स्य निद्रानुत्थाप प्रक्षाल्य वदनमुत्थान्य मगर्वी सन्ध्यासुदिते मगर्वति सवि-
तरे गृहीतवान्मूलस्तनैवविष्टत् । अग्रान्तरे सर्वेऽस्य शतवः समाजन्तुः । परिवार्य चात्ताजन्तुः । अज्ञावनि पूर्वादा-
देन विदिताभिप्रायस्तेनैव पुरो हर्षचरितं कथयितुमारब्धे । (६० व० दि० ८०) इति ।

हर्षचरितद्वितीयोच्छ्वासपर्यालोचनया 'कान्यकुब्जाधिपति' उत्तरापथेश्वर, अवनिधवचक्रवर्तिन्, नरेन्द्रप्रवर ! इत्यादिपदविभूषितस्य शीलादित्यं कुमारराजं हर्षवर्धन ! इत्यादिनामान्तरधारिणः श्रीमतो हर्षस्य प्रसादवित्तः समास्तारोऽयं श्रीमान् बाण आसीदिति स्पष्टमुपलभ्यते ।

संस्कृतसाहित्ये श्रीहर्षनामकाः पञ्च महापुरुषाः समुपलभ्यन्ते समालोचनकुशलानां समक्षे । तत्र प्रथमः श्रीहर्षो हि मैथिलकुलकमलदिवाकरस्य काव्यप्रदीपकर्तुर्गोविन्दठक्कुरस्यानुजः समासीत् । द्वितीयः श्रीहीरसुनुरनुपमनैपथमहाकाव्यनिर्माता । तृतीयः कश्मीरमण्डलभूपतिरासीद् यस्य पट्टराज्ञ्या अनुनयेन सोमदेवेन कथासरित्सागरो निबद्धः । चतुर्थो धारानगर्यधिपस्य सकलगुणिजनकपद्मस्य भोजस्य पितामहो मुज्जमहीपतेः पिता चासीत् । पञ्चमश्च स्थाण्वीश्वर (थानेश्वर) स्याधिपतिर्यस्यैव नाम्ना महाकविना बाणभट्टेन गद्यकाव्यं व्यरचि । तथा तद्वंशवृक्षः—

अथैतन्महाराजश्रीहर्षराज्यकालः

श्रीहर्षदेवो हि त्रिस्ताब्दराजनया षडधिके^१ षट्शते (६०६) वर्षे स्थानेश्वरे सिंहासनमलङ्कृत्य

१-२. He Called himself king's Son (Kumararaj), his title was Siladitya.

(Hien—Tsiang. P. 213.

३. For this period he is fortunate enough to possess, in addition to the ordinary epigraphic and numismatic sources, two contemporary literary Works, which shed much light upon the political condition of India generally, and supply, in particular, abundant and trustworthy information concerning the reign of Harsha, who ruled the North as paramount sovereign for more than forty years. The first of these works is the invaluable books of travels compiled by the Chinese pilgrim. Hien-Tsiang, who visited almost every part of India between 630 and 644 A. D. and recorded observations more or less minute about each state and province. The narrative in Travels is Supplemented by the pilgrim's biography written by his friend Hwui-li, which supplies many additional details. The second work alluded to is the historical romance entitled "The Deeds of Harsha" (Harsh-charita), composed by Bana, a Brahman author who lived at the court, and enjoyed the patronage of the hero of his tale.

(Early History of India by V. A. Smith, 1908, P. 309. Epigraphi Indica, Vol. IV September. 1896)

४. तेषु चैवसुत्पद्यमानेषु कमेणोदपादि हूण (Huna) हरिगण्डेसरी सिन्धुराजज्वरो गुर्जरप्रजागरो गान्धाराधिपगन्धर्विपकूटपाकलो लाटपाटवपाट्टरो मालवकुलीलापरशुः 'प्रतापशील' इति प्रथितापरनामा प्रभाकरवर्धनो नाम राजाधिराजः' इतिहर्षचरितचतुर्थोच्छ्वासलेखेन 'प्रतापशील' इति नामान्तरम् ।

५. These curious details indicate that some unknown obstacle stood in the way of Harsha's accession and compelled him to rely for his title to the crown upon election by the nobles rather than upon his hereditary claims. There is reason to suppose that Harsha did not boldly stand forth as avowed king until 612 A. D., when he had been five and a half or six years on the throne, and that his formal coronation consecration

राजनीतिपद्धत्या सर्वानन्यान् विजित्य चोत्तरे भारते आत्मनश्चक्रवर्तित्वमास्थापयामास । तदारभ्य अष्ट^१ चत्वारिंशदधिकपटशताब्दीपर्यन्तं च सुव्यवस्थया राज्यमुपभुक्तवान् (606 to 648 A. D.) । अत्र तु चीनदेशीययात्रिकस्य 'हेनसांग' इत्यभिधेयस्य प्रवासवृत्तमेव चलत्प्रमाणम् । यथा हि तेन ६२९ तमे ख्रिष्टीयवत्सरमारभ्य ६४५ तमं यावत् भारतपरिभ्रमणं कृतम् । स्वकीयलेखे तेन हि स्पष्टमेवेदमुल्लिखितं यत्—'उत्तरभारते तस्मिन् समये श्रीहर्ष एवैकमात्रमधिपतिर्वभूव, नासीदन्यः कश्चित् प्रशासकः' इति ।

एतन्महानुभावस्य चरितमेव हर्षचरितमियाख्यायते । तच्च^१ महाकविवाणेनासन्नविश्वयुत्तरपट्टशततमे (620 A. D.) ख्रिस्ताब्दे निर्मितम् ।

श्रीहर्षवैदुष्यम्

संस्कृतसाहित्यजगति यथा विक्रमादित्य-शूद्रक-शाल (शालिवाहन) प्रभृतयो भूपतयो न केवलं श्रीमन्त एवासन् किन्तु विद्यानुरागिणश्च समभूवन् तथैवायमपि महाराज इत्येतस्मिन्-विषये महाकवयो मुक्तकण्ठमेनं भूरिभूरिः प्रशंसयामासुः । तथा च महाकविकालिदाससूक्तिः—

'निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन् द्वयं श्रीश्च सरस्वती च ।' इति ।

तथा च जयदेवस्य प्रसन्नराधवे—

'हर्षो हर्षः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः,

केषां नैवा कथय कविता कामिनी कौतुकाय ।'

अपि च सोढढलेनावन्तिमुन्दरीकथायाम्—

'श्रीहर्ष इत्यवनिवर्त्तिषु पार्थिवेषु नाम्नैव केवलमजायत वस्तुतस्तु ।

'गोहर्ष' एष निजसंसदि येन राक्षा सम्पूजितः कनककोटिशतेन वाणः ॥'

एवं हर्षचरिते वाणभटेन तु वारद्वयमेतकाव्यकरणचातुरीं प्रशंसयामास । तथाहि—

(१) 'राज्ञां सम्भाषणेषु परित्यक्तमपि मधु वर्पन्तम्, काव्यकथास्वपीतामृतमुद्रमन्तम्' ।

(२) 'अस्य कवित्वस्य वाचो न पयोसो विषयः' इति ।

श्रीहर्षस्य सभापण्डिताः

निखिलगुणगणगरिणोऽस्य भूपतेः सभायां त्रयोऽनुपमविद्वांसो वाण-मयूर-दिवाकराः समाजायन्त । तत्र महाकविवाणविषये पुरस्तादेव विवेचयिष्यते ।

मयूरभट्टः—अयं हि महाराजपरिषदो द्वितीयः कविचूडामणिः समासीत् । श्रूयते चासाध्य-कुष्ठरुजाभिभूतः 'आरोग्यं भास्करादिच्छेत्' इति वचनमाश्रित्य तदपनिनाशयिपुरयं महाकविः स्रग्धरावृत्तेन 'सूर्यशतकं' नाम काव्यं व्यरीरचत् । अस्य च काव्यकरणचातुरीं व्यञ्जनावृत्त्या—'आदित्यादेर्मयूरा-

took place in that year. The era called after his name of which the year I was 606-7 A. D. dated from the time of his accession in October 606.'

(Early History of India by V. A. Smith, 1908, P. 312.)

१. The pages of Hsien—Tsiang and his biographer give the latest information about king Harsha, who died at the end of 647 or the beginning of 648, not long after his distinguished guest's departure.

(Early History of India by V. A. Smith, 1908, P. 326.)

२. Bana, the author of the Harsh-Charita or paeogyric on King Harsha who wrote about 620 A. D., carries the proof of the antiquity of the Puranas four centuries further back. When he went home to his village on the Son river, in the country now known as the Shāhābād District, he listened to Sadristi, who read 'with a Chant' the Vāyu Purana (Pavanaprokta), Dr. Fuhrer, believed that he could prove the use by Bāna of the Agni, Bhāgavata, Mārkaṇḍeya Puranas, as well as the Vāyu'.

(Early History of India by V. A. Smith 1908, P. 19)

दीनामिवानर्थनिवारणम्' इत्यनेन प्रशशंस काव्यप्रकाशकारः । विद्वत्समाजेषु हि प्रचलिता किंवदन्तीय-
मासीद् च वाणभट्टस्य विवाहो महाकविमयूरस्य कन्यया (भगिन्या वा ?) जात इति । अथैकदास्ताचल-
चूडावलम्बिनि सति शीतोशुमालिनि, प्रातः प्रवहमानेऽपि शिशिरसमीरे मानमवलग्न्य समुपविष्टां-
स्वदयितामनुनयं विदधद्वाणस्तत्प्रसन्नतायै तत्कालकल्पितं पद्यं आवायितुं प्रवृत्तः । तत्र च—

गतप्राया रात्रिः कृतान्तनु ! शशी शीर्यत इव

प्रदीपोऽयं निद्रावशमुपगतो धूर्णत इव ।

प्रणामान्तो मानस्त्यजसि न तथापि क्रुधमहो ॥

इति पादोनं पद्यं पठित्वा चरमचरणसङ्गतिं कल्पयंस्तावदेव पापव्याघ्रक्रे । अत्रावसरे घनस्तनित-
स्येव गम्भीरस्य महाकविभाषणस्य श्रवणेन विवशान्तःकरणो मयूरकविः स्वप्रतिभाप्रवाहं निरोद्धुमक्ष-
मस्तत्पद्येऽपेक्षितं सुसंगतं चतुर्थचरणम्—

कुचप्रत्यासत्त्या हृदयमपि ते चण्डि ! कठिनम् ॥

इत्येवंरूपं केकानिनादमिव मन्द्रमधुरस्वरेणोदीरयामास । तन्निशम्य सज्जननुस्मृत्यं बाणो लक्ष्य-
मिवायमपि बाणकविनिजनाशोऽन्वर्थतासमर्थनाय लीलासङ्गनो झटिति विनिर्गत्य प्राणाधिकप्रियं मित्र-
वरं मयूरकविं समाजगाम । ततोऽस्या बाणवनिताया रसभङ्गजनितमनःसोभवत्याः पातिव्रत्यप्रभावेणा-
चिरादेव शापतो मयूरकविः कुष्ठरोगकवलितसर्वाङ्गः संवृत्तः । अथास्य पापरोगस्य समूलमुन्मूलनाय
शतसंख्याकहृद्यतमपद्यघटित-‘मयूरशतक’-नामककाव्यबन्धेन सूर्यनारायणदेवं स्तुत्वा तन्महिम्ना प्रणष्ट-
पापरोगः कनकचरित्रगात्रोऽयं मयूरकविः सम्बभूवेत्येवमभिप्रायक इतिहासो मेरुतुङ्गाचार्य-कृत-प्रबन्ध-
चिन्तामण्यादिग्रन्थे स्थितः ।

अथ चैवमपि श्रूयते यद्वाणकविरैवैनं मयूरकविं शशाप पूर्वमतः प्रतिक्रुद्धो मयूरः बाणमपि शशाप ।
सोऽपि भगवत्या जगज्जनन्या दुर्गायाः स्तोत्रं ‘चण्डीशतक’-नाम्ना निर्माय तच्छापान्मुक्तो बभूवेति ।
अस्याः किंवदन्त्या जैनग्रन्थेष्वप्युल्लेखो दृश्यतेऽत उपर्युक्तविषये यत्किञ्चिदपि तथ्यमवश्यं भवेदिति
दृढीयान्मे विश्वासः ।

श्रीहर्षसमकालिकाः कवयः

अस्मिन्नेव समये ‘मानतुङ्ग’-नामको भक्तजैनाचार्यः सञ्जातस्तत्कृत इदानीं जैनधर्मानुयायिषु
‘भक्तामरस्तोत्र’-नामको ग्रन्थोऽस्तीव प्रसिद्धः । अयमपि श्रीहर्षस्यैवाश्रये स्थित आसीद् । यानेश्वराद् दूरे
गुर्जरराजधान्यां वलम्ब्यां श्रीधरसेनस्य राज्यकाले भट्टिकाव्यनिर्मातुर्भट्टरचामिन आविर्भावः समजनि ।
कतिचिद्विद्वन्मते गौतमन्यायसूत्रोपरि वार्त्तिकरचयितुरुद्योतकरस्य जन्माप्यस्मिन्नेव शतके सञ्जातमिति ।

अथ महाकवेर्वाणस्य स्थितिकालः

अत्र हि युक्तयुक्त्या दृढीकरणायैवं विमर्शो भवति यदनेन महाकविना स्वयमेव स्वपूर्व-
कालवर्त्तिनां कवितत्कृतीनामालङ्कारिकाणाञ्च नामानि स्वीये हर्षचरितप्रस्तावे समुल्लिखितानि । तथा
‘ध्यासः, वासवदत्ता, भट्टारहरिचन्द्रः, सातवाहनः, सेतुकृष्णधरसेनः, भासः, कालिदासः, वृहत्कथा, आढ्य-
राजश्च’ इति । अतश्च प्रमाणान्महाकविरयं पृथ्याः शताब्द्या अन्ते सप्तम्याश्च प्रारम्भे समभूदिति
निश्चयः सुखेन कर्तुं शक्यतेऽस्माभिः ।

अथैतदुत्तरकालवर्त्तिनो ये ये महाकवयः स्वकीयग्रन्थे चैतन्महाकविनामग्रहणं कृतवन्तस्तथा तदी-
यग्रन्थस्योदाहरणं दत्तवन्तस्तेषां तेषां नामानि प्रातिस्विकरूपेण प्रदर्शयन्ते :-

(१) अष्टमशताब्द्यां समुत्पन्नो वामनो हि काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ—‘अनुकरोति भगवतो नाराय-
णस्य’ इत्यत्रापि—‘मन्ये, स्मशब्दः कविना प्रयुक्तो लेखकेस्तु प्रमादाच्च लिखितः’ इति लिखति ।

(२) नवमशताब्द्या उत्तरार्धे काश्मीरकावन्तिवर्मणः सभायां विद्यमानः आनन्दवर्धनाचार्यः
स्वकीये ध्वन्यालोके कादम्बर्यां हर्षचरितस्य च तदुक्तो नामग्रहणं कृतवान् ।

(३) तदनन्तरं कादम्बरीसारकर्तुः अभिनन्दनस्य नाम चेमेन्द्रेण स्वकीये सुवृत्ततिलकाख्ये ग्रन्थे—

अनुष्टुप्सततासक्ता साभिनन्दस्य नन्दिनी ।

विद्याधरस्य चन्दने कुलिकेव प्रभावभूः ॥

इति नामोल्लेखः कृतः ।

(४) एकोनसप्तत्यधिकसहस्रपरिमिते त्रिस्ताब्दे नमिसाधुहि रुद्रीयकाव्यालङ्कारस्य व्याख्यायां कथाख्यायिकयोर्भेदप्रदर्शनार्थं कादम्बरीहर्षचरितयोर्नामग्रहणं निर्दिशति ।

(५) दशमशताब्द्यां भोजपितृव्यमुज्जराजसभापण्डितो^१ वनज्यो हि स्त्रीये दशरूपके—‘यथा हि महावेतावर्णनावसरे भट्टवागस्य’ ‘यथा कादम्बर्या वैशम्पायनस्य’ इति भट्टवागं कादम्बरीं च स्मरति ।

(६) एकादशशताब्द्याः प्रथमार्धे राज्यं प्रशासतो भोजराजस्य कृतौ सरस्वतीकण्ठाभरणे—

‘यादृग् गद्यविधौ वाणः पद्यवन्धे न तादृशः ।

इति दृश्यते ।

(७) एकादशशताब्द्या उत्तरार्धस्थः काश्मीरिकजेन्द्रो हि स्त्रीयौचित्यविचारचर्चायां कादम्बरीस्थं ‘स्तनयुगमश्रुस्तातम्’ इत्यादिपद्यं तया तन्मयमेव ‘जयसुपेन्द्रः स चकार दूरतः’ इति पद्यमुदाहृतवान् ।

(८) द्वादशशताब्द्याः प्रथमार्धस्थेन न्ययनेन हर्षचरितोपरि वास्तिकं रचितम् । एतच्च स्त्रीयालङ्कारसर्वस्वे—‘एषा च (उत्प्रेक्षा) समस्तोपमाप्रतिपादकविषयेऽपि हर्षचरितवास्तिके साहित्यमीमांसायाश्च तेषु तेषु प्रदेशेषूदाहृतमित्यधिकजिज्ञासुभिस्तत्र एवावलोकनीयम् ।

अथ महाकविमेतमेतदुत्तरकालीना ये प्रशंसयामासुस्तेऽत्र सोदाहरणं निर्दिश्यन्ते—

तत्र राजशेखरः— ‘सहर्षचरितारब्धाद्भुतकादम्बरी कथा ।

वाणस्य वाण्यनार्येव स्वच्छन्दा भ्रमति क्षितौ ॥’

नलचम्पूकारः— ‘शश्वद्वाणद्वितीयेन नमदाकारधारिणा ।

धनुषेव गुणाढ्येन निःशेषो रञ्जितो जनः ॥’

कीर्तिकौमुदीकारः— ‘युक्तं कादम्बरीं श्रुत्वा कवयो मौनमाश्रिताः ।

वाणध्वनावनध्यायो भवतीति स्मृतिर्यतः ॥’

आर्यासप्तशतीकारः— ‘जाता शिखण्डिनी प्राग्यथा शिखण्डी तथावगच्छामि ।

प्रागल्भ्यमविक्रमाप्तुं वाणी वाणो वभूवेति ॥’

तिलकमञ्जरीकारः— ‘केवलोऽपि स्फुरन् वाणः करोति विमदान् कवीन् ।

किं पुनः कृतसन्धानपुलिन्ध्रकृतसन्निधिः ॥’

राघवपाण्डवीयकारः— ‘सुवन्धुर्वाणभट्टश्च कविराज इति त्रयः ।

वक्रोक्तिमार्गनिपुणा चतुर्थी विद्यते न वा ॥’

त्रिलोचनः— ‘हृदि लग्नेन वाणेन यन्तन्दोऽपि पदक्रमः ।

भवेत्कविकुरङ्गाणां चापलं तत्र कारणम् ॥’

श्रीकण्ठः— ‘मेण्डे स्वाहिरदाविरोहिणि वशं याते सुवन्धौ विधेः ।

शान्ते हन्त च भारवौ विघटिते वाणे विपादस्पृशः ॥’

एषश्च सप्तमशताब्द्याः पूर्वार्धे एव महाकविवाणस्य स्थितिकालः स्पष्टं प्रतीयते । नात्र विषये लेशतोऽपि काचन विप्रतिपत्तिरित्यवधेयम् ।

महाकविदण्डी

महाकविवाणभट्टस्याल्पसमयानन्तरमेव गद्यकाव्यनिर्माणे महाकविदण्डिनः स्थानमलङ्कारसाहित्ये सर्वत्र देदीप्यमानं वरीवर्त्ति । एतद्विरचितं (१) ‘दशकुमारचरितम्’ (२) ‘काव्यादर्श’—नामकञ्च ग्रन्थरत्नद्वयं सर्वतश्चकास्ति । नामद्वयकाव्यालङ्कारेऽनेकसमानताया विभिन्नतायाश्च दर्शनान्केऽप्येनं नामहास्पृष्ट-

१. ‘विष्णोः सुतेनापि धनञ्जयेन विदग्धमनोरगेन निवन्धयितुः ।

आविष्कृतं सुखमहीशगोष्ठीर्वैदग्ध्यभावाद्दशरूपमेतत् ॥’ (दशरूपक-४ प्रकाशे)

शताब्द्याः प्रारम्भे केऽपि च भामहानन्तरं सप्तमशताब्द्यां मन्यन्ते । परन्त्वदं तु निश्चप्रचं वर्तते भदेत-
कृतस्य नवमशताब्द्याः कविराजमार्गादिग्रन्थेषु काव्यादर्शस्य छाया सम्यग्रूपेणापतिता । 'कविराजमार्ग'
ग्रन्थलेखकस्यानोषवर्णस्य समयो हि नवमशताब्द्याः प्रारम्भे (८१५ वर्षे) मन्यन्त ऐतिहासिकाः, अत एत-
त्पूर्वमेव दण्डिनः समयः । 'लक्ष्म लक्ष्मीं तनोती'ति 'प्रतीतिसुभगे वचः' इत्यत्र 'इति' शब्दं दर्शयता
दण्डिना स्पष्टमेव कालिदासकृत-गान्धर्व-मलिनमपि हिमांशुर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति' इति पद्यांशस्यो-
द्धरणं कृतम् । अतश्च महाकविकालिदासगान्धर्वमेवैतत्समय इत्यत्रापि न सन्देहलेशः । अथ चान्यभाष-
साम्येन-वाग्भट्टादप्यनन्तर एव प्रतिभाति । तथाहि—

‘अरत्नालोकसंहार्यमवार्यं सूर्यरश्मिभिः ।

दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः ॥’ (काव्यादर्श)

पद्येनानेन पिटर्त्न-सम्मत्या वाकोवी-सम्मत्या च कादम्बर्यां शुक्रनासद्वारा प्रदत्तोपदेशस्य छाया
समापतति । अपि चाग्रे तत्रैव—

‘भिन्नस्तीक्ष्णमुखेनापि चित्रं वाणेन निर्व्यथः ।

व्यवहारेषु जहौ लीलां न मयूरः..... ॥’

इति पद्येन मयूरभट्टेन सह वाणस्यापि प्रशस्ति-प्रशंसा कृता । दण्डिविरचितावन्तिष्ठन्दरीकथायाः स
एव विषयो यो हि दशकुमारचरितस्य पूर्वपीठिकायामुपनिबद्धो वर्तते । ‘अवन्तिष्ठन्दरीकथासार’ नामक-
ग्रन्थश्च कादम्बर्या एव कथायाः छन्दोबद्धसारांशः । कथायां वररुचेः शूद्रकस्य, कादम्बर्यादेश्वानेकोपकथा
निबद्धाऽवलोक्यते, येनायं ग्रन्थो बृहत्कथायाः क्रमेण निर्मितो वर्तते इति प्रतीयते । ग्रन्थस्यास्य नाम
ब्रंचाल (जंघाल) कृतकाव्यादर्शटीकायामुल्लिखितं विद्यते । वह्मभदेवविरचित-‘सुभाषितावली’ नामक-
ग्रन्थमिष्टादन्य ‘सुभाषितावली’ ग्रन्थे व्यासविषये तदेव पद्यमुपलभ्यते यदस्याः कथायाः प्रथमपरिच्छेदे
विद्यमानं वर्तते, तेन चास्मिन् ग्रन्थे ग्रामाणिकताऽप्यनुमिता भवतीति । अत्र हि कादम्बर्याः समस्त-
घटनायास्तथैव वर्णना यथा वाणेन पूर्वार्धकादम्बर्यामुपवर्णिता, किन्तु कादम्बरीकथाया उत्तरार्धपूर्ति-
दण्डिना स्वोर्वरकल्पनाशक्या कृता, अत एव वाणतनयपुलिन्दभट्टद्वारा पूरितोत्तरार्धकथातोऽस्या यः
कश्चनांशः सर्वथा भिन्न एव वर्तते । कादम्बरी-कथायाः समानतयाऽपि दण्डिनः समयो भवति वाणाद-
नन्तर पद्येन सन्देहकलङ्क-पङ्कलेशोऽपि नास्तीति गवेषकाः समुद्घोषयन्ति । इत्यञ्च ‘अयं हि व्युत्पन्नतः
खित्तपञ्चशताभ्यामजायत’ इति वदतां समालोचकानां मतं नानुमतं भवतीत्येतस्मिन् विषये पर्या-
लोचकैरेव पर्यालोचनीयम् ।

वाणतनयः

वाणभट्टेन हि स्वस्य स्वपूर्वजस्य च वर्णनं तु सम्यक्तया कृतम्, किन्तु स्वपुत्रविषये किञ्चिदपि
नोक्तम् । सम्भवतस्तत्समयं यावत्तु केऽप्यात्मजाः समजायन्त इति कल्पयितुं शक्यते, किन्तु तत्पुत्रा-
स्तित्वविषये यथाकथञ्चनपि सन्देहः कर्तुं न शक्यते, यतो हि समस्तकादम्बर्या निर्माणमविधायैव पर-
लोकमुपगतो वाणः । तत्पश्चादेव ह्येतत्पूरणं तत्पुत्रेण कृतम्, सा चोत्तरार्धकादम्बरीणि लोके प्रसिद्धिमुप-
गता । एतादृक्निष्ठुहस्तथा पितृभक्तः पुत्रः साहित्यसंसारेऽपरः कोऽपि भवेन्न वैरयत्र सन्देह एव ।

उत्तरार्धत्पारम्भे वाणतनयेनेदं लिखितम्—

‘याते दिवं पितरि मद्भक्षसैव सार्धं विच्छेदमाप भुवि यस्तु कथाप्रबन्धः ।

दुःखं सतां तदसमाप्तिकृतं विलोक्य प्रारब्ध एष च मया न कवित्वदर्पात् ॥’

‘गद्ये कृतेऽपि गुरुणा तु तथाक्षराणि यन्निर्गतानि पितुरेव स मेऽनुभावः ।

एकप्लवामृतरसास्पदचन्द्रपादसम्पर्क एव हि मृगाङ्गमणेर्द्रवाय ॥’

‘कादम्बरीरसभरेण समस्त एव मत्तो न किञ्चिदपि चेतयते जनोऽयम् ।

भीतोऽस्मि यत्र रसवर्णविवर्जितेन तच्छेषमात्मवचसाप्यनुसन्धानः ॥’

हन्त ! एतादृशसुयोग्यनिःस्पृहस्यात्मजस्य प्रायः साहित्यमंसारो नामापि न जानाति । डा० व्यूलरेण (Dr. Buhler) चैतस्य नाम 'भूषणभट्ट' इत्युल्लिखितम्, किन्त्वामुनिकगवेपका हि 'पुलिन' अथवा 'पुलिन्द' भट्ट' इति नाम प्रतिपादयन्ति । कादम्बर्याः शारदालिप्यां लिखितमेतदेव नामोपलभ्यते । एतस्य प्रामाणिकता च दशमशताब्द्यन्ते लिखितया धनपालकृत- 'तिलकमञ्जरी' सिद्धा भवति । तथा च—

केवलोलपि स्फूर्न् वाणः करोति विमदान् कवीन् ।

किं पुनः वल्लभसन्धानः पुलिन्ध्रकृतसन्निधिः ॥'

एतत्पद्यस्यष्टेपालङ्कारद्वारा वाणतनयस्य नाम 'पुलिन्ध्र' इति निरूपितं भवति । उद्धटवैयाकरण-केसरी चायमासीदित्यत्र नास्ति कस्यापि प्रमाणगवेपणस्यावश्यकता । एवञ्च पुलिनभट्टस्य तत्तनयदेव उत्तरार्धकादम्बर्या उपर्युक्तप्रमाणेन न काचन विप्रतिपत्तिः । अन्येऽपि तत्पुत्रा आसन्न वेति विचिकित्सायां प्रमाणाभावाच्चैवेति निर्णयः सुकरः, परन्त्वधस्तनकिंवदन्त्याऽन्येषामपि पुत्राणां भवति सम्भव इति प्रतिपादयितुं शक्यते । तथा हार्दयं किंवदन्ती—'यदा खलु वाणो मृत्युशय्यायां शयान आसीत्तदा कादम्बर्याः समासिकरणचिन्ता तं नितान्तं कदयितवनी । स हि स्वात्मजानाहुयापृच्छत्—किं भवत्सु कोप्यपूर्णग्रन्थमेतं पूरयितुं शक्नोमि ? तदेकैनात्मजेनोक्तम्—पूरयिनुमेनमहं शक्नोमि । अथ साहित्यिक-ज्ञानस्य प्रतिभायाश्च परीक्षां वर्त्तमानस्तमपृच्छत्—एवन्तर्हि 'अग्रे शुष्कं काष्ठं विद्यते' एतद्वर्णनं कुरु, इति पृष्टे तेनोत्तरितम्—'शुष्कं काष्ठं निष्ठत्यग्रे' ।

इत्येवंविधनीरसानुवादं श्रुत्वा नितरामलिखितम् । तथाविधं तमवलोक्य योग्य-साहित्यिकारमजेनाभिहितम्—'नीरसतरिह विलसति पुरतः' ।

श्रुत्वा चेदं वचः प्रमोदभरमानसो वाणस्तमाशीर्वचसाभिनन्द्य कादम्बर्यं पूरयितुमादिदेश । सोऽयं 'पुलिन्ध्र भट्टः' पितुरन्तिमसमयाभिलषितपूर्तिं स्वयोग्यतया पूर्णरूपेण निर्वाहयामास । यद्यपि स्वपितृकृतिसन्निधावेतस्य कृतिर्न पाञ्चाली रीतिं सम्यक्तया पुष्पाति, नापि नवनवार्थघटनाचातुरीं विशदयति, तथापि स पितुःस्वरूप एव पुत्र इत्यवश्यमङ्गीकर्तव्यं भवति । 'कादम्बर्यरीरसभरणे' इत्यादिना तु स्वीयं वैगुण्यं यथार्थतयाविकरोति, प्रदर्शयति चोत्तरार्धरम्ये पितृकृत्यम्—

'वीजानि गर्भितफलानि विकासमाञ्जि वप्त्रैव यान्युचितकर्मवलात्कृतानि ।

उत्कृष्टभूमिविततानि च यान्ति पोषं तान्येव तस्य तनयेन तु संहतानि ॥'

इत्यनेन । तदेवं कयांश्च वाणभट्टस्यैव प्रायः कर्तृत्वम्, शब्दविशेषपरचनायां तत्पुत्रस्येत्यपि चेतसि निधेयं पठनपाठनकर्तृभिरिति । यत्किञ्चिदस्तु, एवंविध आत्मजो विरलैरेव महाकविभिरवाप्तः स्याद्येन हि असमये खण्डिता जनककृतिरेवमविभाषितविभागं संयोजिता स्यात् । समन्तादतिक्लिष्टमिदमेव यत्पूर्वार्धे नातिविस्तृतः कथाभागो बोधितः संगृहीतश्च कविना । तत्र हि नरपतेः शूद्रकस्यान्तिके शुकस्यागमनम्, तन्मुखेन राजपुत्रचन्द्रापीडस्य जन्म, तस्य च दिग्विजययात्राप्रसङ्गेन महाश्वेताश्रमे गमनम्, तद्वदनात्तस्याः पुण्डरीकेण प्रणयः, सम्मिलनाप्रागेव तस्य शरीरत्यागः, नभोवाण्या पुनः सम्मिलनदिक्षापनात्प्रत्याशायां तपोऽनुष्ठानम्, तता महाश्वेताश्रमगोचरेण कादम्बर्यरीदर्शनम्, तत्प्रणयः, चन्द्रापीडेन कादम्बर्यरीनिकटे प्रागुपस्थापितायाः पत्रलेखायाः कादम्बर्यरीसन्देशं तदुगलमभञ्ज गृहीत्वा राजपुत्रान्तिके आगमनम्, अस्मिन्नेव स्थाने पूर्वभागस्य समाप्तिर्जाता । पुण्डरीकस्य शापवशाद्द्वारद्वयं चन्द्रमसः पृथिन्यां वारद्वयमुपतिर्भविष्यतीति कथासंयोजनाय चन्द्रापीडस्य हृदयस्फोटः, पुनस्तेनैव शरीरेण कादम्बर्यरी-सम्मिलनम्, पुण्डरीकस्य वैशम्पायननाम्ना जन्मग्रहणम्, महाश्वेताश्रमेन शुकशरीरोपलब्धिः, तस्यैव शुकस्य शूद्रकसविधे गमनम्, चन्द्रापीडस्य शूद्रकनाम्ना पृथिव्यामुपपत्तिः । शापविमुक्तौ च समेषां चन्द्रापीड-पुण्डरीकादीनां निजनिजमनोरथावाप्तिरिति समस्तोऽसमयखण्डितः कथाभागोऽयं पुलिनभट्टेनैव संयोजित इति महदेव प्रज्ञावचं संयोजयितुं शक्यते ।

१. Dr. Sten's Catalogue of Sanskrit, Mss. at Jammu; P. 299

२. Professor S. R. Bhattacharya's report on the research for Mss. 1904-5, 1995-6, P. 37.

वाणग्रन्थाः

तत्रभवतो महाकवेर्वाणभट्टस्य लेखिन्यानेकग्रन्थरत्नानि समुद्भूतानि । तेषु कतिपयरत्नान्येव साहित्यसूक्ष्मपर्यवेक्षणाणां पुरतोऽवलोकनाय सम्प्राप्तानि । सूक्तिसंग्रहेषु तथालङ्कारग्रन्थेषु च पुरतश्चात्रा सुमनोहराणि बहूनि पद्यानि लोचनगोचरीभूतानि भवन्ति । तेषामेन्द्रेणौचित्यविचारचर्चायां वाणकृतमेक-पद्यमुद्धृतम्, यत्कादम्बरीविरहावस्थावर्णने लिखितमिति प्रतीयते । तथाहि—

‘हारो जलार्द्रवसनं नलिनीदलानि प्रालेयशीकरमुचस्तुहिनांशुभासः ।

यस्येन्धनानि सरसानि च चन्दनानि निर्वाणमेष्यति कथं स मनोमवाग्निः ॥’

इह विप्रलम्भभरभग्नभैर्यायाः कादम्बर्यां विरहव्यथावर्णना । एतेनेदमनुमातुं शक्यते यद्वागेन पक्षेऽपि कादम्बरीकथोल्लिखिता; किन्तु स च ग्रन्थोऽद्यापि क्वचित्पोलभ्यत इति तद्विदो जानन्त्येव । एतदतिरिक्तसूक्तिग्रन्थेषु वाणनाम्ना यानि पद्यानि मिलन्ति तेषामन्यत्रोपलम्भाभावेऽपि तेषां ग्रन्था-भासश्चित्यनुमातुं शक्यतेऽस्माभिः । अथास्य प्रसिद्धरचनायाः संक्षिप्तपरिचय इहोपस्थाप्यते—

(१) हर्षचरितम्

संस्कृतसाहित्ये चेदमतिप्राचीनमाख्याधिकारकमस्ति । अष्टोच्छ्वासेषु विभक्तञ्चैतत् । तत्राष्टोच्छ्वा-सङ्घेऽपि ग्रन्थकृतातिविस्तरेण स्वपरिचयो दत्तः, अनन्तरं ज्योच्छ्वासेषु महाराजहर्षवर्धनस्य जन्मप्रभृति वर्णनम् । प्रभाकरवर्धनस्यान्तिमवर्णनानां दृश्यं कर्णविषादाभ्यां परिपूर्णम्, हर्षो ह्येक भोजस्वी प्रजा-पालको वदान्यो भूपतिरित्येवंरूपेण वर्णितः । ऐतिहासिकविषयमवलम्ब्य गद्यलेखने हि वाणस्यायं प्रथमः प्रयासः प्रतीतो भवति । एतद्ग्रन्थस्य तादृशी स्फीता भाषा न विद्यते यादृशी कादम्बर्याः । काव्यदृष्ट्या चात्रानेकानेकविशिष्टता समुल्लसति । वाणस्यालौकिकवर्णनाशक्तेः परिचयश्चेह सम्प्राप्तो भवति । प्राचीनसमये हि—

‘भोजः समाप्तभूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवितम् ।’

इत्याद्युक्तदिशा समासबहुलमेव गद्यजीवितं मान्यमासीत् । साहित्यिकनियमानुसारेणैव गद्यका-व्यमिदं रचयामास कविः । ऐतिहासिकदृष्ट्या विचारणे चैतस्य महत्त्वमप्यधिकमेव विद्यते । इदानीन्तनो-पक्रमेतिहासग्रन्थैः शिलालेखैश्च कविवर्णिताघटनायाः सत्यत्वं शयापयन्ति भावकाः ।

(२) कादम्बरी

इयं हि वाणभट्टस्य सर्वोत्कृष्टरचना । न केवलं वाणभट्टकृतिष्वेव सर्वोत्कृष्टा किन्तु समस्तसमु-पलम्बेषु गद्यकाव्येष्वपि । यया चर्यं तथा पुरस्तादेव प्रतिपादयिष्यते । नितरां प्रसिद्धतमाविभावेव कवि-ग्रन्थाविति धीमनाः प्रतिपादयन्ति ।

(३) चण्डीशतकम्

भोजस्विन्यां भाषायामेकशतस्रग्धरावृत्त्या निर्मितमतीव रमणीयं भगवत्याः स्तुतिरूपं नाटकम् । भगवत्याश्चण्डिकायां अनुरूपवर्ण पद-विन्यासस्याद्भुता योजना । इह चेदमन्याभाणकं श्रूयते यन्मयूर-भट्टकप्रतिशापनिवारणायैव श्लाघनीय-स्तुतिरूपमेतद् विरचयामास । भवान्याः प्रशस्तिप्रशंसापरकं शब्दशय्यातीव समुचितम्, दर्शनीयशब्दसौन्दर्यं सरस्वतीकण्ठाभरणे भोजराजेनोद्धृतमेकं तत्रायं पद्य-मिह प्रदर्शयते—

‘चिद्राणे रुद्रवृन्दे सवितरि तरले वज्रिणि ध्वस्तचज्रे

जाताशङ्के शशाङ्के विरमति मरुति त्यक्तचैरे कुयेरे ।

चैकुण्ठे कुण्डितास्त्रे महिषमतिरुपं पौरुषोपपन्ननिघ्नं

निर्विघ्नं निघ्नती वः शमयतु दुरितं भूरिभावा भवानी ॥’

(चण्डीशतकम् ६६)

(४) पार्वतीपरिणयनाटकम्

शिवपार्वत्योर्वैवाहिकपवित्रकथया समन्वितमिदमतिरमणीयं नाटकम् । यस्य प्रस्तावनायाम्—

‘अस्ति कविसार्वभौमो वत्सान्वयजलधिकौस्तुभो वाणः ।
नृत्यति यद्रसनायां वेधोमुखलासिका वाणी ॥’

अस्य नाटकस्योपरि महाकविकालिदासकृतकुमारसम्भवस्याधिका ज्ञाया सम्पतितेति ऐतिहासिकानां मतम् । बहूनां विदुषामपीदमेव मतं यदेतत् कादम्बरीकर्तृवाणभट्टाद्विद्वज्ज एवेति । यच्च वाणस्य नामोपलभ्यते तत्तु सप्तदशशताब्द्यां विद्यमानस्य वाणभट्टनामधारिणः कस्यचिद्वाङ्मन्यस्य कवेर्निर्मितमिति ।

(५) मुकुटताडिकम्

चन्द्रपाल—गुणविजयगणिनामकजैनविद्वांसौ स्वनिमित्तनलचन्द्रपूटीकायां वाणभट्टकृतमेतन्नामकं नाटकमिति निरूपयामासतुः । तथा हि तत्र—

‘यदाह मुकुटताडिके वाणः—

‘आशाः प्रोपितदिग्गजा इव गुहाः प्रध्वस्तसिंहा इव
द्रोण्यः कृत्तमहाद्रुमा इव भुवः प्रोत्खातशैला इव ।
विभ्राणाः क्षयकालरिक्तसकलत्रैलोक्यकक्षां दशां
जाताः क्षीणमहारथाः कुरुपतेर्देवस्य शून्याः सभाः ॥’

वाणप्रशंसा

महाकविर्वाणभट्टो हि वाग्देव्या वरदपुत्र आसीत् । एतस्य सरस्वती सिद्धासीद्यया भासादीनां महाकवीनाम् । तदुक्तं शाङ्गधरपद्मनौ—

‘भासो रामिलसोमिलौ वररुचिः श्रीसाहसार्कः कवि-
मैण्डो भारविकालिदासतरलाः स्कन्धः सुवन्धुश्च यः ।
दण्डी वाणदिवाकरौ गणपतिः कान्तश्च रत्नाकरः
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वेऽपि ते ॥’

गोवर्धनाचार्येण हि वाणभट्टो वाग्देव्याः साक्षादवतार एवेत्युक्तम्—

‘जाता शिखण्डिनी प्राग् यथा शिखण्डी तथाऽवगच्छामि ।
प्रागल्भ्यमधिकमाप्तुं वाणी वाणो बभूवेति ॥’

कस्यचिदन्यस्त्रालोचकस्य सम्मतौ वाणभट्टो गम्भीरधीर—कवितारूपिण्यां विन्याटभ्यां विहारकर्तुः कविकुञ्जरस्य गण्डस्थलविदारकः सिंह इति । तथाहि—

‘श्लेषे केचन शब्दगुम्फविषये केचिद्रसे वापरेऽलङ्कारे कतिचित्सदर्थविषये चान्ये कथावर्णने ॥
आसर्वत्रगम्भीरधीरकवितारविन्याटवीचातुरीसञ्चारी कविकुम्भिकुम्भभिदुरो वाणस्तु पञ्चाननः ॥

धनंदातेन ‘विदग्धमुखमण्डन’ नामकग्रन्थे हि वाणभट्टभारत्याः प्रशस्तिप्रशंसाऽतिरमणीयैः शब्दैः कृता । तथाहि—

‘रुचिरस्वरवर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हरति ।
सा किं तरुणी ? नहि नहि वाणी वाणस्य मधुरशीलस्य ॥

केनचिदन्येन काव्यमर्मज्ञेन तु दायाय वाणीफलं श्रीहर्षेण प्रभृतं धनं दत्तम्, किन्तु न तद्वद्वक्त्रमवतरति, वागेन तु यत्सृष्टिनिर्करैस्तद्यशांसि त्पिरीकृतानि तानि कस्यचिदेऽपि परिमलानि न भविष्यन्तीति तदभिप्रायः । तथा चैतत्पद्यम्—

‘श्रीहर्षो विततार गद्यकवये वाणाय वाणीफलम् ।’

‘हेम्नो भारशतानि वा मदमुचां वृन्दानि वा दन्तिनां

श्रीहर्षेण समर्पितानि कवये वाणाय कुत्राद्य तत् ।

या वाणेन तु तस्य सूक्तिनिकरैरुद्धृङ्किताः कीर्त्तय-

स्ताः कल्पप्रलयेऽपि यान्ति न मनाद्धान्ये परिम्लानताम् ॥’

अपि च राजशेखरेणोक्तम्—

‘सहर्षचरितारव्याद्भुतकादम्बरीकथा। वाणस्य वाण्यनार्यैव स्वच्छन्दः भ्रमति क्षितौ ॥’ इत्यादि ।

काव्यशैली

प्रतिभाशालिनो दिगन्तविश्रुतकल्पनाशक्तिमतो वाणभट्टस्य काव्यशैली पाञ्चालीरीतिमनुसरति । तत्र हि शब्दगुम्फनमर्थस्यानुरूपमेव भवति । तथा सारतोऽर्थ्यत्त्वदनुरूप एव सुकुमारवर्णविन्यासः । बाणकवितायां ललितः पदविन्यासो रचनाशैली चातिरमणीया नव-नवार्थानां सुमनोहरः सन्निवेशोऽप्यस्ति, शब्दसम्पत्तिश्चातिप्रभूततमा समुल्लसति । अतएवेतद्विज्ञातसमस्तोऽन्यकवीनां पदरचना केवलं चपलतामेव सूचयति । तथा चात्रार्थे केनचिदालोचकेनोक्तम्—

‘शब्दार्थयोः समो गुम्फः पाञ्चाली रीतिरुच्यते ।

शिलाभट्टारिकावाचि वाणोक्तिषु च सा यदि ॥’

‘हृदि लग्नेन वाणेन यन्मन्दोऽपि पदक्रमः ।

मवेत्कविकुरङ्गाणां चापलं तत्र कारणम् ॥’ इत्यादि ।

अथ बाणकविताया इह परिचयस्तावन्निरूप्यते—

‘कट्ट कणन्ती मलदायकाः खलास्तुदन्त्यलं बन्धनशृङ्खला इव ।

मनस्तु साधुध्वनिभिः पदे पदे हरन्ति सन्तो मणिनूपुरा इव ॥’

(कादम्बरी, कयामुखम्)

‘एकैकातिशयालवः परगुणज्ञानैकवैज्ञानिकाः

सन्त्येते धनिनः कलासु सकलास्वाचार्यचर्याचणाः ।

अप्येते सुमनोगिरां निशमनाद् विभ्यत्यहो श्लाघया

धृते मूर्धनि कुण्डले कपणतः क्षीणे भवेतामिति ॥’

(सुभाषितावली)

साहित्यनियमानुसारी गद्यकाव्यस्य विक्रमोऽस्मादेकस्मादेव महाकविसकाशात्समजनीत्यत्र न मनागपि सन्देहलेशः । तत्र या हि सुबन्धुप्रणीता वासवदत्ता सा च ‘प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रबन्धम्’ इत्येता-
प्रतिष्ठापूरकमेव नेतोऽधिकं किञ्चिदपि चमत्कारं पुष्पाति । सुभगरसमय्याः कविनायास्तत्र दर्शनमपि न भवति । प्रत्यक्षरं श्लेषातिरिक्ता नाभिनवार्थकल्पना कृता तेनेति कथं साहित्यनियमानुसारीणीयमिति कर्तुं शक्यमः, एतत्परीक्षणं पूर्वं कृतमेव । वाणभट्टपरवर्त्तिनो ‘दण्डिनः पदलालित्यम्’ इत्यस्ति समुद्रोप-
स्तयापि तत्कवितायां कादम्बरीव क्व चमत्कृतिः ? प्रत्युत कादम्बरीसम्मुखे सेयमुक्तिः—‘श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना’ भवति । तत्रापि कथाकल्पनाबाहुल्यम्, वर्णने विशेषणानामनाघिव्याक्त्यानिर्वाहसौकर्यम्, इत्याद्यस्ति गुण इति चेत् ? भवत्वेवं किन्तु पदलालित्यमादाय दण्डी चेद् वाणापेक्षयोक्कप्यते तर्हि हन्त ! निराश्रया परिसमाप्ता काव्यकथा । रचनामर्मवेदिभिः कथञ्चिदप्येतन्न मर्पणीयमित्यवगतमेव । परीक्ष्यतां तावत्—

‘स्वर्लोकांशिखरोरुश्चिररत्नाकरवेलामेखलायितधरणीरमणीसौभाग्यभोगभाग्यवान्,
शरदिन्दुकुन्दधनसारनीहारहारमृणालमरालसुरगजनीरक्षीरगिरिशार्ङ्गहासकैलासकाशनी-
काशमूर्त्या रचितदिगन्तरालपूर्या कीर्त्याऽभितः सुरभितः, ‘राजहंसो नाम भूपो बभूव ।’

(दशकु०)

उत्कलिकाप्रायगद्यमिदम् । एवंविधगद्यनिर्माणे सिद्धहस्तो बाणो नेति वक्तुं न शक्यते, यतो हि

मयुराचरैरेवोपनिबद्धा कया सहृदयानां हृदि दृढतरं पदमादधातीति सहजा प्रवृत्तिः। वागेन ह्यविस्मरण-पूर्वकमेवैतत्सर्वं सम्पादितम्। तद्यथा—

‘द्वीपान्तरागतानेकभूमिपालमौलिमालालालितचरणयुगलो वलयमिव लीलया भुजेन भुवनभारमुद्रहन्, शूद्रकः प्रथमे वयसि सुखमतिचिरमुवास।

(कादम्बरी, कयामुखम्)

अनयोत्सभयोरपि राजवर्णनान्तरेषु माधुर्यस्य क्रियत्तारतम्यमिति सहृदया एव प्रमाणम्। अपि चावलोक्यताम्—यथा केवलमेकमपि पद्यं भवति कस्यचिद्वत्सस्य प्रकाशने समर्थं तथैवैकमात्रवाक्ययुक्त-गद्यमपि तत्प्रकाशने परिपोषणे च भवति समर्थमिति नासाधारणम्, वाणभट्टस्यैव तादृशी प्रतिभा समुहसति यैतत्प्रकर्षमभिव्यञ्जयितुं समर्था। प्रथममालोक्यतां तावत्—

‘अधुनापि यत्र जलधरस्त्वमये गम्भीरमभिनवजलधरनिवहनिनादमाकर्ण्य भगवतो रामस्य त्रिभुवनविवरव्यापिनश्चापयोपस्य स्मरन्तो न गृहन्ति शाष्पकवलमजलमश्रुजल-लवललितदृष्टयो वीक्ष्य शून्या दश दिशो जराजर्जरितविषाणकोटयो जानकीसंवर्धिता जीर्णमृगाः। (कादम्बरी पूर्वार्धम्)

अनेन कस्य सचेनसः कातर्याद् हृदयं न भवति ? इति विदितमेव समेषां पुरतः। ‘जलत्रे’त्यादिना ‘दशदिशः’ पर्यन्तं मृगाणां वीक्षणं प्रत्यक्षं चित्रितं प्रणयदैर्न्यम्। एवञ्च सति सत्यमेव महाकवि-वाणभट्ट एव संस्कृतगद्यकाव्यस्य पद्मप्रवीणो लेखकोऽद्वितीयः कविश्चेति समुद्रोपः प्रथित इति सुखेन वक्तुं शक्यतेऽस्माभिरिति।

वाणस्य कविता रसभाववती—‘रुचिरस्वरवर्णपदा रसभाववती’ इति पूर्वोक्तधर्मगतपद्येन यदव-गतं तत्कादम्बर्या महाश्वेताया वर्णने कर्तव्यप्रलम्भस्य तथा कादम्बर्याश्चित्रणे सम्मोगशृङ्गारस्य वैमवेन प्रदर्शितं भवत्येवेति सुधीनिराकलनीयम्। एतत्कविता हि मौलिकार्यानां निधिः, न चात्रार्थानां पिष्टपेषणं छच्चिदप्यवलोक्यते सर्वत्रैव त्वभिनवार्याः समुहसन्ति। गद्यकाव्येष्वेव न मूर्धन्यतमः, किन्तु महाकवीनां चूडामणिरिति सर्वैरेव सहर्षं मन्यते।

अत एव सोढुल्लोकिरपि सर्वथा संगच्छते—

‘वागीश्वरं हन्त ! भजेऽभिनन्दमर्थेश्वरं वाक्पतिराजमीडे।

रसेश्वरं स्तौमि च कालिदासं वाणं तु सर्वेश्वरमानतोऽस्मि ॥’ इति।

कादम्बरी

महाकविवाणभट्टस्य सर्वश्रेष्ठा रचनेयम्। अस्याः खण्डद्वयम्—पूर्वार्धमुत्तरार्धञ्च। तत्र पूर्वार्धं तु समस्तग्रन्थस्य द्विभागादप्यधिकम्, एतावत्पर्यन्तं वाणकृतिः। अस्याः समस्तोत्तरार्धञ्च केवलं तृतीयांशो विद्यते, एतच्च परलोकं गते पितरि पुलिन्दभट्टेनैव निमित्तम्। इयं च कादम्बरी समस्तसंस्कृतगद्य-साहित्यस्य समुज्ज्वलं हीरकं विद्यते। तथाहि ग्रन्थेऽस्मिन् भाषाभावचोरेवं शब्दार्थयोश्च समुचितः समावेशो दृश्यते। वर्णनसौन्दर्यं तु क्रीडामिति निरीक्ष्यतां तावत्—यदि छचिद् विन्ध्याचलविकटादभ्या वर्णनं तथा साहसप्रेमवतः शवरसैन्यस्य रोमाञ्चकारिवर्णनं रञ्जयति चित्तम्, तर्हि छचित् धर्मस्य साक्षा-न्मूर्तेः, सद्यतायाः परमावतारस्य, आध्यात्मिकताया उल्लङ्घितं दर्शनस्य जावालिमहानुनेः स्वरूपनिरूपणम्, तथा तस्य परमपावनीभूतमनोरमाश्रमस्य सुभगशोभा च प्रेक्षकाणां चेतांस्याकर्षयतीति। कापि यदि वाक्यकाले गन्धर्वकोडे विहरण्याः क्लृप्तापिण्या वीणाया इव मञ्जुवादिन्याः त्रिविधद्वयाया महाश्वेताया विरहविभुरा मूर्तिः समासादयति प्रमोदातिशयम्, तर्हि क्वाप्यलोकमामान्यमौख्यमनुभवन्त्या गन्धर्वराजकन्यायाः सरसहृदयायाः कमनीयक्लेवराया, कादम्बर्याः प्रेममयी कया श्रोतॄणां चित्तचञ्चरीकं स्वानिमुत्तमाकर्षयतीति।

अत्रयल्लुक्लेवरप्रासादिकवाक्यानां शोभा विह्वलात्रमुदाह्रियते—

‘धैर्यवना हि साधवः। किं यः कश्चित्प्राकृत इव विह्वलीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि।

कुतस्तवापूर्वोऽयमद्येन्द्रियोपप्लवो येनास्येवं कृतः। क ते तद्वैद्यम्, अस्तविन्द्रियजयः।

‘‘निरूपकारकारको गुरुपदेशविवेकः । निष्प्रयोजना प्रबुद्धता निष्कारणं ज्ञानम्, यदत्र भवादृशा अपि रागाभिपक्षैः कुलपीक्रियन्ते प्रमादैश्चाभिभूयन्ते’ । इत्यादि (कादम्बरी पूर्वार्ध)

अत्र सर्वत्रैव चालङ्काराणां मधुरसङ्काराः श्रोतृणाममन्दमानन्दं जनयन्तीति न तिरोहितं केषाञ्चिदपि विपश्चिताम् । अपि च रागात्मिकायावृत्तेः स्वमग्न्यङ्गना सहृदयहृदयं विकासयति । परमार्थतस्तु रसालङ्कारयोर्मधुरमेलने भाषाभावयोः परस्परसंपर्के क्लृप्तनावर्णनयोरनुरूपसङ्गठने संस्कृतसाहित्ये प्राचीनावीचीनसर्वकथातिशायिनी कादम्बरी चानुपमाद्वितीयैवेति निविवात्मेतत् । रसिकहृदयानां मदनमत्तविधायिनी सुमधुरा कादम्बरी मदिरेति विभाषयन्ति सहृदयाः । अनपेक्षितदुत्तरार्धं प्रणेतृभूषण (पुलिन्द) मद्भृत्योक्तिश्चरितार्था भवति—

‘कादम्बरीरसमरेण समस्त एव मत्तां न किञ्चिदपि चेतयते जनोऽयम् ॥’

किं वक्तव्यं विशेषतः, यतो हि हृदयग्राहिण्या उपमायाः, चमत्कारिणः श्लेषस्य, सुन्दरपरिसंख्यायाश्चाधिक्येन विलक्षणसमावेशाद् भव्यार्थस्यातीव कमनीयत्वं यत्र तत्र न समुपलभ्यते । यः कोऽपि काव्यं कर्तुं चिकीर्षत स ह्येतत्प्रदर्शितालङ्काराद्युच्छिष्टमेव भवेत्तु कदाचिदपि तत् उत्कृष्टमत एव सर्वत्र प्रयितिरियम्—‘वाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्’ इति ।

सत्यम्, यथार्थतस्त एव कवयो भवितुमर्हन्ति ये ज्वल संसारस्य विविधानुभवं प्राप्य तन्मार्मिकपक्षग्रहणे समर्था भवन्ति । अस्याञ्च निरुपायां कपणे वाणभट्टकवितैव निकपोपलघृष्टसुवर्णमिव विशुद्धाऽवतरति । नानात्मकं लोकवृत्तज्ञानं तु कवेरासीद्देव, किन्तु तस्य मथार्थताऽपि निरतिशया चमत्कारिण्येव । अवलोकयन्तु तावत् प्रथमं यदि महाकविरयं कापि सुखसमृद्धेस्तथा भोगविलासस्य च जीवनं चित्रयितुमनुरक्तो दृष्टिपथेऽवतरति, तर्हि काव्यं तापसजीवनस्य मार्मिकाभिव्यञ्जनायां निरतोऽवलोक्यते । वस्तुतस्त्वदमेव तथ्यं यद्वाणभट्टस्यानुभवो नितरां विरक्तो विविधस्तथा यथार्थस्तद्वलेनैवायं प्रतिष्ठाप्येतिरमणीयं सुषोपमं गद्यकाव्यं निर्मितवान् ।

इह च धनपालस्य कीदृशमतिमनोहरपद्यम्—

‘कादम्बरी-सहोदर्या सुधया वैवुधे हृदि ।

हर्षाख्यायिकया ख्यातिं वाणोऽन्धिरिव लब्धवान् ॥

शृङ्गाररसप्रधाना हि कादम्बर्याः कथा । कुरुणाङ्गुतवीरा अङ्गभावेन बीभत्सशान्तादयश्च क्वचिदाभासमात्रेणोन्मिषन्ति । अत्र च निर्दोषपवित्रशृङ्गारस्य वर्णनम् । अस्यां रचनायां कविरयमोजोगुणस्य चरमसीमां सम्प्रापत् । प्रायःश्लेषादयोऽलङ्कारा वृत्तन्त एवाधिकस्थलेषु । दीर्घवर्णनासु बहूनि तादृशानि पदानि सन्ति यदि तेषां साधारणार्थानां ग्रहणं भवेत्तदा तेषां कथिदर्थ एव न स्पष्टीभवित्यति । दीर्घसमासानां प्रयोगः प्रायः प्रत्येकशृष्टे समुपलब्धो भवति । क्वचिक्वचित् क्रियास्तु पञ्चपष्ठानन्तरमेव शृङ्गोचरीभवन्ति । मध्ये चातिकठिनवाक्यानि प्रपूरितानि सन्ति । एषु लालित्यस्य सद्भावेपि जटिलतादृश्यमापतिता । महाकविनानेनैव राजभवनवर्णनायामुत्तमगद्यकाव्यस्य लक्षणमभ्यधाति—‘वृत्तकविगयमिव विविधवर्णश्रेणीप्रतिपाद्यमानानेकाभिनवार्थसङ्घयम्’ इति । स्वकीयरचनायान्वेतस्त्रियमस्य सार्थक्यं, सपरिश्रमं प्रदर्शितम् ।

‘नवोऽर्थो जातिरग्राभ्या श्लेषोऽक्लिष्टः स्फुटो रसः ।

चिकटाक्षरवन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुर्लभम् ॥’

इति स्वरचितहर्षचरितप्रस्तावनास्यनियमस्यापि—

‘स्फुरत्कलालापविलासकोमला करोति रागं हृदि कौतुकाधिकम् ।

रसेन शय्यां स्वयमभ्युपागता कथा जनस्यामिनवा वधूरिव ॥

हरन्ति कं नोल्लव्लददीपकोपमैर्नयः पदार्थैरुपपादिताः कथाः ।

निरन्तरश्लेषघनाः सुजातयो महास्रजश्चम्पककुड्मलैरिव ॥’

इति कादम्बर्युपोढाते प्रदर्शनेनात्यधिकं स्वरचनासाफल्यं प्रकटितम् । सेवं सकलजनहृदयानन्ददायिनी, - रुचिरस्वरवर्णपदवाहिनी, विविधरसभावभासिनी सन्तलजनमनोहारिणी कादम्बरीति सहर्षं सर्वे संस्कृतविशेषज्ञा मन्यन्ते । अस्याः कथानकख्यातिजटिलम् । एकैकस्याभ्यन्तरेऽन्याः कथाः प्रविष्टाः

सन्ति, किन्तु कथानकानामुद्घाटनाय प्रत्येककथायाः समधिकावश्यकता वरीवर्ति । कथानकानां यथा क्रमं विकासं विधाय वस्तुमङ्गलनायां कविना स्वकीयमनुपमं चातुर्यं प्रकटितम् । कथाया अर्थमव्ये नंप्राप्यापीदमनवगतमेव तिष्ठति यदस्याः कान्तोऽस्तीति । इदमेव हि कथायां समधिकं महत्त्वम् । समग्रा कथा शुक्द्वारा निरूपितास्ति, यः खलु परमार्थतः पुष्टरीक इति नाम्ना प्रसिद्धः, तथा चास्याः कथाया उपनायको विद्यते । प्रारम्भे सम्भवतः कस्यचन विचारवीथिकायामागतो भवेद् यत् शूद्रको राजा तस्मिन्त्री शुक्श्च स्वस्य द्वितीये तृतीये वा जन्मनि अस्याः कथाया नायकोपनायकौ स्तः, कादम्बरी-महाश्वेते च नायिकोपनायिके स्त इति, किन्तु ग्रन्थस्यार्थभागमभासिष्यन्तं तु नायिकाया नामापि न श्रूयते । कथायाञ्चस्यामेतस्यावगाहो न मिलति यदग्रे किं किं भविष्यति तथा केन प्रकारेणेतस्य समाप्ति-र्भविष्यति । एतेन पाठकानां कुतूहलमनवरतमेव जागृतं तिष्ठति, एवमत्यन्तरमणीयालौकिकानन्ददाय-कानां विषयाणां वर्णनतया चोत्साहस्य ग्रैथिर्यं न जायते ।

महाकवेः कश्चित्कथाया लेखन एवोद्देश्यमासीत् । तस्य हि काल्पनिककथा सांसारिकयथार्थता-दृष्ट्या विचार्यमाणेऽनुचितं न भविष्यति । कादम्बर्याः सर्वाणि पात्राणि कल्पितानि सन्ति, किन्तु कविना तयाविषयातुर्येणेतच्चरित्रविक्रमः कृतः यत् पाठकास्तत्सुखदुःखेषु तन्मयीभूय स्वमपि विस्म-रन्ति तथा तेषां पात्रकाल्पनिकताया ध्यानमेव न तिष्ठति ।

चरित्रचित्रणे वागमट्टेन हि स्वबुद्धेरदुतश्चमत्कारः प्रदर्शितः । कादम्बर्याः सर्वाणि चित्राणि सज्जी-कृतानि सन्ति, तथा तेषां किञ्चिदपि कर्म तेषां स्थितेर्विद्वद् नास्ति । नायिकायाश्चित्रणे कविना किञ्चिदपि कर्तुं नावशिष्टे स्थापितम् । अस्यां हि तेन स्वसूक्ष्मदर्शितायां मानसिककल्पनायाश्च समप्रसम्पत्तेरुप-योगो विहितः । मनुष्यजीवनस्थितेर्हि समस्तरूपाणां वर्णनमत्यधिकपर्यालोचनया कृतम् । महाश्वेतायाः प्रेम तत्कलेशकथाञ्च कथयित्वा तेन हि कादम्बर्यां दशाः श्रोतुं पाठका उद्यतीकृताः । हारीतमुनेर्महातु-भावता तारापीडस्य परोपकारशीलता विलासवत्याः प्रेमालुता, शुक्रनासस्य विश्वसनीयता, कपिञ्जलस्य मित्रवत्सलता, महाश्वेतायाः शारीरिकमानसिकपवित्रता, पत्रलेखायाः स्वामिभक्तिः पाठकानां हृदयेष्व-

१. प्रसङ्गात् पत्रलेखायाः कीदृशः सम्बन्धश्चन्द्रापीडेनेत्यादि विचार्यते—अस्मिन्नाख्याने पत्रलेखा यादृ-शेन मुकोनलेन सन्धेनावद्धा नैतादृशी दृष्टाज्यत्र कुत्रचिदपि साहित्ये पात्रस्थितिः, सत्यप्येवं कविरतिलीलया सरलेन चेतसा ईदृशमपूर्वं सन्धेयवन्धनमवातारयत् । न काप्यस्य तन्नोः स्वल्पमपि संवृत्तं तादृशमाकर्षणं येन क्षणमपि तस्य छेदशुद्धा आयेत । युवराजश्चन्द्रापीडो यदाध्ययनं समाप्य प्रासादं प्रत्यावृत्तः, तदानीं कस्मिंश्चिदहनि प्रमानसनये कैलासो नाम कश्चिद् कञ्चुकी नदगृहं प्रविष्टः ।

अस्मिन् किल तदा तत्पश्चात् काचिदनतिर्यावना कन्यका । अस्या गिरनीन्द्रगोपकीदृशत् रक्ताम्बरेनाव-गुण्ठनम्, ललाटे चन्द्रनिलकः मध्ये च कनकमेखला । तेषां तरुणी लगव्यप्रभाप्रभावेण परिपूर्य सकलमवनम्, क्षणितमग्नितुपुराकलितेन चरणेन कञ्चुकिनन्दगच्छत् ।

स हि कञ्चुकी चन्द्रापीडं प्रगम्य क्षितितलनिहितदक्षिणकोरे ध्याजिह्वयत्—‘कुमार ! भवतो माता महादेवी विलासवती विद्यायति—‘कन्येय पराजितस्य कुलुत्तेश्वरस्य दुहिता वन्द्यभूता, अस्या नाम पत्रलेखा । तामेतां राजकन्यानिधन्तं कालं दुहिदुर्निवेशेपगाहमपालयन् । ताम्प्रतनेया तव नागवृत्तद्ववाहिनीं भवत्विति प्रहिणोमि । नेयं साधारणरिज्जवद्वर्गनीया, अपि तु बालिकैव लालनीया, स्वचिच्छृतिरिव निवारणीया चापलाव, शिष्येव दृष्ट-नीया, सुहृदिव च निखिलेषु दिलम्भन्यापरिध्वन्वरीकरणीया । किञ्च तादृशेषु कर्तुं इय कल्याणी नियोजनीया, यथेयं त्वानिचिरपरिचारिका भवेदिति ।’ एवं कथयति केनासे पत्रलेखा तं समुचिन् प्रागंसीव, सोऽपि चन्द्रापीडो निनिमेषेण लोचनेन तां सुचिरं निरीक्ष्यवादीव—‘यथाम्ना आपयति !’ इत्युक्ता नं दूनं प्रतिनिवर्त्ययामास ।

नेयं पत्रलेखा न खलु पत्नी. न वा प्रगदिनी, नापि किङ्करी, अपि तु पुनपस्य सत्त्वरी । सोऽनन्पूर्वा भावसमुद्गोर्गन्धर्वती संकतवद इव कथमिवायं सन्धेयो रक्ष्येन ? तरुण्योरन्योन्यं प्रति वदितं नवदीवनस्य चिरन्तनं प्रवल्नाकर्षणं, तत्सन्धेयनीयं संजीवं हेतुमिव किमिति सर्वथा न क्षिणोति न वा लहयति ।

सा किल पुनपस्य हृदयपार्थे जागृतवती न त्वर्पितवती पदं तस्य मध्ये । न जातु अनाकितागतेऽपि वसन्त-सर्नारणे स्खलितवनिनादाः प्रान्ततोऽपि व्यचलत् । कविः किल कथयति—तस्मात् प्रथमदिनादगम्य चन्द्रापीडस्य दर्शनमात्रेणैव सनुपजातसेवारसा पत्रलेखा दिवा वा दीप वा अविगनय्य उत्थानमनगादिपुच्छायेव राजपुत्रस्य पार्थ-

क्षिता भवति । शुक्रनासेन हि चन्द्रापीडाय याः शिक्षाः प्रदत्ताः तासां रचनायान्तु कविः स्वलेखनीमन्या-
हतरूपेण प्रावर्त्तयत् । तास्तथाविधा रहस्यपूर्णस्तथा मार्मिकाः सन्ति या मन्ये प्रत्येकदेशस्थप्रत्येक-
राजहिताय सर्वयैवोपयोगिन्यो भविष्यन्ति ।

प्रकृतिनिरीक्षणम्

कादम्बर्याः प्रकृतिवर्णनमतीव सुन्दरं सजीवं च सज्जातम् । केचन महाकवयो यदि प्रकृतेर्मञ्जुल-
रूपस्य चित्रण एव चतुरा अवलोक्यन्ते तर्हि केचन महाकवयः प्रकृतेर्मयावहस्य तथा रोमाञ्चकारिणः
स्वरूपस्य वर्णने कृतकार्याः प्रतीयन्ते, परन्तु महाकवेर्वाणभट्टस्य भूयसीयमेव विशेषता वर्तते यत्तस्य
लेखनी समभावेन सधुरमयावहोभट्टविधट्टस्यवर्णने पूर्णं साफल्यमुपगतवती । एतद्दृश्यस्वरूपहृदयङ्ग-
मविधानाय महाकविर्विविधालङ्काराणां साहाय्यं गृहीतवान् । उपमोक्तेष्वपरिसंख्याविरोधाभासालङ्का-
राणां स्तूपानेव स्थापयित्वा कविरयं पाठकानां पुरतः स्ववर्ण्यविषयस्य मञ्जुलाभिव्यञ्जनं कृतवान् ।
विध्याटन्या भीषणरूपस्य चित्रणं कविर्यादृशेन साफल्येन कृतवान् तद्वि महादाश्रयं जनयति ।

तथाहि—

‘गिरितनयेव स्थाणुसङ्गता मृगपतिसेविता च, जानकोव प्रसूतकुशलवा निशाचर-
परिगृहीता च, कामिनीव चन्दनमृगमदपरिमलवाहिनी रुचिरागुरुतिलकभूषिता च,
सोत्कण्ठेव विविधपल्लवानिलवीजिता समदना च ।’

(कादम्बरी-कथामुखम्—५७ पृ.)

महर्षिजाबालेराश्रमस्य कीदृशं सात्त्विकं मनोरममतिहृद्यं वर्णनम् ?, यस्य पठनेन कस्य सचेतसः
पुरुषस्य चित्तं तपोवनभन्यमूर्त्या प्रभावितं न भवति ? ।

तथाहि—

‘यत्र च महाभारते शकुनिवधः, पुराणे वायुप्रलपितम्, वयःपरिणामे द्विजपतनम्,
उपवनचन्दनेषु जाड्यम्, अग्नीनां भूतिमत्त्वम्, एणकानां गीतश्रवणव्यसनम्, शिखण्डिनां
नृत्यपक्षपातः, भुजङ्गमानां भोगः, श्रीफलाभिलापः मूलानामधोगतिः ॥’

(कादम्बरी कथामुखम्—१२४, १२५ पृ.)

न पर्यत्यजत् । चन्द्रापीटस्यापि ततःप्रभृति तस्या प्रतिक्षणमुपन्वीयमाना महती प्रीतिरजायत । स्थितस्तस्यामस्य
प्रतिदिनं प्रसादः । कृता चासौ सर्वत्रैव विस्मम्भन्यापारैष्वभिन्ना सहृदयता । सोऽयमपूर्वः सन्बन्धः सुमधुरश्च । चन्द्रा-
पीडेन सार्धं पत्रलेखाया नैकव्यमसामान्यं द्विविजययात्रायामेकस्मिन्नेव गजपट्टे पत्रलेखा चन्द्रापीडेन सार्धमा-
सनमधितिष्ठति । निशायां शिविरस्थचन्द्रापीटः यदा अनतिदूरशायाननिषण्णेन वैशम्पायनेन सह सलपति, तदा,
सन्निधौ क्षितितलविन्यस्तकुशोपरि प्रस्वपिति पत्रलेखा । यदा कादम्बर्या हृदये महामहोत्सवसमारम्भः सन्निहृष्टस्तदा
पत्रलेखायास्तस्मादतिक्षुद्रादधिकारादयसारणं नावदयकममन्यत लोकः । पत्रलेखां प्रति कादम्बर्या नारीजनसुलभो
नासीदीपदधि द्वेषः । चन्द्रापीडेन पत्रलेखायाः सन्बन्ध इति हि सा प्रियसतीति कादम्बर्या परमाद्रियत ।

कादम्बरीकान्ये पत्रलेखा यद्भूखण्टमधिकृतवती, न तत्र द्वेषसन्देहादीनां सद्भावः । तत्स्थानं स्वर्गवन्निष्कण्ट-
कम्, परन्तु क नु खलु तत्रानृनविन्दुः चलति तस्याः पुरतः एव प्रवलं प्रणवानृतपानम् । किन्तु कदाचित् एतद्-
प्रागेनास्या एकस्यामपि शिरायामेककोऽपि रक्तविन्दुर्न चाञ्चल्यमापेदे । अपि ता चन्द्रापीडस्य च्छायेवानुवर्तिनी,
तथापि राजपुत्रस्य तप्ततारुण्यस्येदमपि तापस्तं कदाचिन्नासृशत् ।

यदा पत्रलेखा कति कालान् कादम्बर्यां सहावस्थाय तदार्त्तया प्रत्यावृत्ता, एवमपि यदा ललितस्मितेन दूरत
एव प्रीतिरसं प्रकाशयन्ती चन्द्रापीडं प्राणमत्, तदा सा प्रकृतिगल्लमपि कादम्बर्याः प्रसादलब्धं सौभाग्यमिव वल्लभ-
तरतामगच्छत् । सुवराजश्रावरातिशयं प्रदर्शयन्नासनादुत्थाय तामालिङ्गत् । तस्माद्वाङ्मनसयोरनोचरोऽपूर्व एवा-
नयोः सन्बन्ध इत्यवगम्यते । परमाधिकरूपे त्रिवयं रोहिणीति कादम्बरी-प्रद्वनोत्तरे चन्द्रापीडः स्वयमेवोक्तवान् ।
अतो युक्त एवानयोः सहवास इत्यवश्यम् । इतोऽधिकजिज्ञासुभिः प्रबन्धकल्पललितकादाववलोकनीयम् ।

तपोवनस्य वर्णने यावन्तः प्रभावोत्पादकविषया अपेक्षितास्तावतामेकत्र वर्णनं विधाय कविः सत्यमस्माकं समवेदनीवानुपमं दृश्यं प्रस्तुतवान् । अस्माभिस्तादृशं कथमपि लक्षितुं न शक्यते यत्र कविराश्रमस्थवृद्धान्वतापसानां परिचितवानरद्वारेण यष्टिमवलम्ब्याभ्यन्तरे आगमनस्य बहिर्गमनस्य च वर्णनं कृतवान् ।

तथाहि—

‘परिचित शाखामृग-करारुष्टयष्टि-निष्काश्यमान-प्रवेद्यमान-जरदन्धतापसम् ।’

(कादम्बरी कथानुबन्धम् - ११८ पृ.)

अतूनां चित्रणमपि नितान्तमार्मिकतया कृतवान् । प्रभातचन्द्रयोरन्धकारचन्द्रोदययोस्तयान्येषां प्रकृतिविविधदृश्यानां वर्णनमत्यधिकसहृदयतया तथा यथार्थतया सहाङ्कितवान् कविः ।

प्रेमवर्णनम्

महाकविना यादृशप्रणयस्येयं मनोरमा कथा प्रस्तुता, प्रणयोऽपि बाह्यचाक्रचिद्वेनोत्पन्नरूपे-
च्छाया उपरि केवलामनुरक्तिमेव न प्रकटयति, प्रत्युत स द्वयोः सहृदययोरन्तस्तलस्य परस्परबन्धन-
विधायकोऽनेकजन्मपर्यन्तं स्वस्याभिव्यक्तिकारकोऽलौकिकानन्दोत्पादको विकारोऽस्ति । कादम्बर्याः
प्रणयलीला हि केवलमेकजन्मत एव सम्बन्धं न स्थापयति, किन्तु स जन्मत्रयस्य परिवर्तने जातेऽप्यनेक-
माधुर्यं कथङ्कारमपि हासानुभवं नोपस्थापयति । वरं शरीरस्य परिवर्तनं भवतु, कर्मवशेन प्राणिनो
विविधयोगिषु वरं परिभ्रमन्तु किन्तु तेषां दृढप्रेम सर्वदैव तदनुगमनं करोति । अस्याः कथैव ह्येतन्म-
हत्तम्यस्य सत्यतामस्मान् प्रति यथार्थतः प्रतिपादयति ।

शैली

गद्यकवीनां कृते वाणमट्टस्य शैली चादर्शमृता । अयं हि महाकविः प्रभावशालिगद्यस्य लेखने नितान्त-
प्रवीण इति सहृदयानां भावः । ये केचनालोचकाः वागगद्यं भारतीयसवनविपिनमिव भयावहं
हिमकपशुमिवाप्रसिद्धं तथा कठिनशब्दैर्मण्डितमिति प्रतिपादयन्ति, ते न्वलु सत्यमेव यथार्थतायाः सुदूरे
विद्यन्ते । चित्रणस्य सजीवतायै तथा प्रभावशालितायाः उत्पत्तये महाकविना स्थाने स्थाने भोजोगुण-
मण्डितायाः समासबहुलायाः शैल्या बाधप्रयणमवश्यं गृहीतम्, किन्तु यत्र तत्र लघुवाक्यानां प्रयोगं
विधाय तेन हि सशक्ता प्रभावोत्पादिका स्वशैली प्रदर्शिता । कथाचिदेक्या शैल्या क्रीतदासस्तु न
भवति कविः । स हि विषयानुसारेण स्वकीयां शैलीं परिवर्तितं करोति । येन महाकविना अटप्याः
सन्ध्यायाश्च वर्णने दीर्घसमासानां छटा प्रदर्शिता, तेनैव विरहवर्णनावसरे लघुकलेवरप्रामादिकवाक्यानां
शोभा प्रस्तुतीकृता । कपिञ्जलद्वारा विहिता या पुण्डरीकमूर्तना सा कियती प्रभावशालिनी ?

तथाहि—

‘यदेतदारब्धं भवता किमिदं गुरुभिरुपदिष्टम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत धर्मा-
र्जनोपायोऽयम्’ का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु प्राकृतजनबहुमतेषु
भवतः ? स खलु धर्मबुद्ध्या विपलतावनं सिञ्चति, कुचलयमालेति निर्लिखलतामालिङ्गति,
कृष्णागुरुवृमलेवेति कृष्णसर्पमवगाहते रत्नमिति ज्वलन्तमङ्गारमभिरुपशति, मृणालमिति
दुष्टवारणदन्तमुपलमुन्मूलयति, मूढो विषयोपभोगेष्वनिष्टानुबन्धिषु यः सुखबुद्धिमारोप-
यति । अविगतविषमतत्त्वोऽपि कस्मात् खद्योत इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिदं ज्ञाननुद्वहति, यतो
न निवारयसि प्रवलरजःप्रसरकलुषितानि स्रोतांसीवोन्मार्गप्रन्थितानीन्द्रियाणि, न नियम-
यसि वा क्षुभितं मनः । कोऽयमनङ्गो नाम धैर्यमवलम्ब्य निर्भर्त्स्यतामयं दुराचारः ।’ इति

(कादम्बरी-पूर्वार्धकथा ४५९, ४६० पृ०)

परमार्थतस्त्विदमेव प्रतीयते यद् वाणगद्येषु सूक्ष्मनिरीक्षणशक्तिः चमत्कृतवर्णनप्रणाली, लक्ष्य-
शब्दराशिस्तथा कल्पनाप्रसूतालौकिकार्थानामुद्भावनं विशेषरूपेणौपलब्धं भवतीति । एतन्महानुभाव-
गद्ये चैतादृशः प्रभावस्तथा प्रवाहो विद्यते यत्तदनुकरणकर्तृकविद्वारा भूरिशः कृतेऽपि गरीयसि प्रयत्ने
तद्गद्ये तादृशश्चमत्कारो नोत्पन्नः । अत एव त्वेतद्भ्रसभावयुक्तायाः कवितायाः समवेऽन्यकवीनां रचना
केवलं चापल्यमेव जनयतीति त्रिलोचनकवेः स्पष्टं समुद्घोषः—

‘हृदि लग्नेन वाणेन यन्मन्दोऽपि पदकमः ।

भवेत्कविकुरङ्गाणां चापलं तत्र कारणम् ॥’

सामाजिकी स्थितिः

कादम्बर्यां वेशविन्यासो विचित्र एव लभ्यते । अत्र भूपतेः शुद्रकस्य वर्णनेनावगम्यते यद् राजापि
केवलं विसंस्थुलप्रायं शुभ्रवस्त्रं मूर्ध्नि वेष्टयति । अङ्गे च केवलमुत्तरीयं स्कन्धयोर्धारयति । यतो ह्यङ्गरागः
शरीरे विलिप्यमानः स्पष्टं प्रतीयते । समस्तानामेव पात्राणां वर्णनेऽङ्गरागस्यात्याधिक्यम्, वसनस्य च
वैरल्यम् । कादम्बरीप्रेषितः कैयूरकाभिधानो वीणावाहकः केवलमधोवस्त्रमेव धारयति नोत्तरीयमपि ।
‘अधरवास एव केवलं वसानेन’ इत्यनेन (कादम्बरी-पूर्वार्धम्)

वेशविन्यासादिषु वैचित्र्येऽपि भूयस्यः सामाजिकप्रथा इदानीन्तन इव तदानीमप्यासन् । होलि-
कायां विविधोपद्रवाः विरूपरूपक (स्त्रीग) निःसरणादिप्रथा यथा वर्तमानकाले तथा वाणकालेऽ-
प्यासीदिति चित्रम् ।

द्रविडधार्मिकपरिचये यथा—

‘सर्वदा वसन्तक्रीडिनाजनेनोत्क्षिप्तखण्डखट्वारोपितवृद्धदासीविवाहप्राप्तविडम्बनम् ।

(कादम्बरी-पूर्वार्धम्-६४५ पृ०)

एवमादयस्तत्सामयिकयो बह्व्यो घटनाः संसृचिता ह्यस्मिन् ग्रन्थे, यासामनुसन्धानेनाधिकतरमै-
तिहासिकं सामाजिकं च तथ्यमवगतं भवति । परन्तु प्रस्तावनायां निरतिशयो विस्तरः स्यादिति
वर्णिका (‘वानगी’) मात्रमिदोपन्यस्तमिति सुधीभिराकलनीयम् ।

नायकादिनिरूपणम्

इह हि अनुकूलो धीरोदात्तश्चन्द्रापीडो नायकः । तथा च लक्षणम्—

‘अनुकूल एकनिरतः ।’

‘अविकल्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्थेयान्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥’ (सा० ६० ३ प०)

नायिका कन्या (परकीया) मुग्धा कादम्बरी । यथा—

‘कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ।’

‘परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा ॥’

‘प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा ।

कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥’ (सा० ६० ३ प०)

परिणयानन्तरं स्वकीया मध्यापि च नायिका, किन्तु (उत्तरार्द्धे) तत्प्रसङ्गोऽप्यल्प एव । एतावेव नायिकानायकावालम्बनविभावौ । इन्दु-चन्द्रनान्योऽन्योक्त्यादय उद्दीपनविभावाः, परस्परचक्षुरादिक्रिया अनुभावाः, निर्वेदप्रभृतयो व्यभिचारिभावाः, रतिः स्याथी ।

विप्रलम्भशृङ्गारो मुख्योऽङ्गी रसः । तत्र पूर्वार्धे, उत्तरार्धस्य कियदंशे च पूर्वरागाभिधः । उत्तरार्ध-शेषे तु करुणविप्रलम्भाभिधः । सम्भोगशृङ्गारोऽप्यस्ति रसः, किन्तु परिणयानन्तरं केवलं तस्य सूचनमेव । एषां साहित्यदर्पण ३ परिच्छेदगतलक्षणादि यथा—

‘आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात् ।’
 ‘उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये ।’
 आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा ॥’
 ‘उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्वहिर्भावं प्रकाशयन् ।’
 लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः ॥’
 ‘विशेषादाभिमुख्येन चरणाद् व्यभिचारिणः ।’
 स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नः..... ।’
 ‘रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।’
 ‘यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ।’
 ‘श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संसृढरागयोः ।’
 दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥’
 ‘यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।’
 विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥’

अङ्गतया हास्यादयोऽन्येऽपि रसाः सन्ति ।

आधिक्येनात्र माधुर्यं गुणाः । यथा—

‘चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ।’
 सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ॥’

प्रसादगुणोऽप्यधिकस्थले । रीतिरत्र पाञ्चाली बाहुल्येन । यथा—

‘.....वर्णैः शेषैः पुनर्द्वयो ।’

(वैदर्भीगौडीययोः परिगृहीतेभ्यो वर्णैः शेषैरित्यभिप्रायः) ।

‘समस्तपञ्चपदो बन्धः पाञ्चालिका मता ।’

अन्या अपि रीतयोऽल्पाधिकभावेन यथास्थानमुपलक्ष्यन्ते, किन्तु मुख्यं ताः । गद्यस्वरूपादिकं तु पूर्वमेव विवेचितं १, २ पृष्ठप्रस्तावनायाम् ।

एतेषां यथासम्भवमेकत्र सौकर्याय श्लोकसंग्रहो यथा—

‘चन्द्रापीडोऽनुकूलः सकलगुणधरो नायकोऽस्मिन्नुदात्तो-
 नेत्री कन्याऽन्यदीया मृदुललिततनुर्मुग्धकादम्बरी च ।
 पाञ्चाली नाम रीतिर्विलसति बहुला विप्रलम्भो रसोऽङ्गी
 माधुर्याख्यो गुणो वा कविमुकुटमणेः काव्ययोरन्त्यमेतत् ॥’

कादम्बरीटीका

अस्य ग्रन्थरत्नस्य प्राचीना अर्वाचीनाश्च बहुयष्टीकाः साम्प्रतं विलसन्ति अत्र—

(१) श्री भानुचन्द्रगणि-तच्छिष्य-सिद्धचन्द्रगणिमहोदयभ्यां निर्मिता टीका मोनोलसन्नाजोऽकव-
रस्य समये निरमीयत । यतो होमौ अकवरसन्नाजा सम्मानिताविति ताभ्यामेव पुष्पिकायां निजकरक-
मलेन लिखितम् । गुरवे भानुचन्द्रगणिने सन्नाजा महोपाध्यायपदमर्पितम् । अनेन महाभागेन हि
'शत्रुञ्जय'-करो मोक्षितः शिष्याय सिद्धचन्द्रगणिने सन्नाजा 'पुण्यदर्मा' इत्युपपदेन विभूषितः । सेयं टीका
प्रतिपदपर्यायप्रकटिताऽपि विद्वद्भ्यो न रोचते, प्रश्रुतं यत्र तत्राहनुदा । मूलपदार्थस्फोरणायैव या
समर्था सैव सर्वमान्या विद्वत्समाजे, परमत्र 'इन्द्रगोपैः (वर्षाकीटैः)' इत्यस्य टीका 'अग्निरजोभिः' इति ।
एवं निगडः = अन्दुकः, 'मदनः जराभीरुः' इत्यादिरूपेण विहिता टीका नोपकारावेति धीधना गवेपकाः
प्रतिपादयन्ति ।

(२) 'मयूरेश्वर रामचन्द्रकाले' महाशयेन विरचिता टीका । इयं हि मूलार्थस्फोरणेऽतिविशदा
विस्तृता च । अन्ते आङ्गलभाषायां टिप्पणीसंयुता, तेनास्य ग्रन्थस्य महत्वमत्यधिकं सञ्जातम् ।

(३) 'जीवानन्दविद्यासागर'-महाशयनिर्मिता सरला भावानुकूला टीका, अनयाऽपि सहायता जाता
मन्दमतीनामित्यत्र न सन्देहः । परं सर्वथा छात्रमनोऽनुकूला नैवेति तद्विदो जानन्ति ।

(४) 'महामहोपाध्याय'-हरिदास-सिद्धान्त-वागीश' विहिता 'कल्पलता'भिधाना सर्वतोऽभिनवा
छात्रहितैषिणी विद्वन्मनोहारिणी विवृतिः स्वल्पेनैव समयेन परां कीर्तिराशिं प्रतिदिशं विस्तारयामास ।

अनुवादः

(१) मिसिरिडिङ्कृतोऽनुवादः आङ्गलभाषायाम् । यद्यप्यत्र बहुनि वर्णनानि परित्यक्तानि, कानि-
चिच्चातिसंक्षिप्तिकृतानि सन्ति, तथापि महता परिश्रमेणायमनुवादो विहितः । अत्र कियतामेव वाक्यानां
शब्दानाञ्चातिरमणीयोऽर्थः प्रतिपादितः, एवं सरपि कियन्ति स्थलानि तथैव सन्ति येषां विस्तृतं व्या-
ख्यानमत्पादशकं प्रतीयते ।

(२) म० म० 'हरिदाससिद्धान्तवागीश' कृतो भावानुवादो वङ्गभाषायाम् । अनेन चैतद्ग्रन्थेऽति-
सौलभ्यं सञ्जातम् ।

(३) श्रीऋषीश्वरनाथभट्टकृतोऽनुवादो महता परिश्रमेण सञ्जातः ।

अन्यसंस्करणम्

(१) मोहमयीस्थराजकीयसंस्कृतग्रन्थमालायां-डाक्टर-'पिटर्सन्' महाशयेन संशोधिताङ्गलभाषा-
टिप्पणीयुता चावृत्तिः । अत्रत्यातिविस्तृता टिप्पणी गवेपणापूर्णा । विद्वांसो ह्येतत्कृतपाठभेदं भूरिभूरिशः
प्रशंसयामासुः । पाठभेदोपरि विशिष्टं ध्यानमाकृष्टमेतन्महानुभावस्य ।

(२) पुण्यपत्तन (पूतानगर) स्थग्रन्थमालातश्चायं ग्रन्थः 'काणे'महाशयद्वारा विशेषरूपेण परिच्छेद-
विभागसहितोऽतिस्पष्टरूपेण संस्कृतः । एतेनावधार्यते यत्तदावृत्तिप्रकाशनानन्तरं कादम्बर्याः यावन्ति
संस्करणानि निःसृतानि तेषां सम्पादका नूनमेव ततः सहायतामवाप्नुवन्ति ।

प्रस्तुतसंस्करणम्

अत्र 'काणे'-'पिटर्सन्' महोदयद्वारा संस्कृते यावन्तः परिच्छेदा विलसन्ति तान् ययामति विविच्या-
न्याश्चैतदुपयोगिग्रन्थानाकलय्य समुचितो ग्रन्थांशः पाठभेदश्च संस्थापितः । विरामचिह्नादिसंयोजनं
यावच्छक्यं विहितम्, तथा सामासिकशब्दानां पङ्क्त्यन्ते विश्लेषपद्धतिश्च यथा वचनसौकर्यमर्थावयोधत्तौ-
लभ्यञ्च भवेत्तथा विहिता । सम्पादितेऽपि 'चन्द्रकल्या' संस्कृतव्याख्यया विषयस्य शब्दस्य चातिकाटिन्य-

मनुभूय 'विद्योतिनी' नामिकया राष्ट्रपदनियुक्तया हिन्दीभाषयाऽप्यनुदितः । प्रस्तावनाम्ने च सौकर्येणार्था-
वबोधनाय हिन्दीभाषयैव कादम्बरीसमीक्षोपनिबद्धा तथा तत्सारोऽप्युपनिबद्धः ।

अत्रेदमवधेयम्—कस्याप्यनुवादस्य भागत्रयं भवितुमर्हति । यथा—उपास्यानानुवादः, भावानुवादः,
भाषानुवादश्चेति । तत्रोपास्यानानुवादे ह्यनुवादको मूलाक्षरमगणयित्वैव स्वानन्येण प्रचलतीति सर्वा-
पेक्षया सुगमः सः, किन्तु तथाविधेनानुवादेन ग्रन्थार्थकरणे चोपकारस्तादृशो न भवति यादृशोऽभिल-
षितः । एतदपेक्षया मौलिकभावमादाय प्रवृत्तो भावानुवादो मूलार्थबोधने किञ्चित्साहाय्यं संपादयति ।
भाषानुवादो हि मूलभावस्य भाषायाश्च द्वयोरपि पूर्णरूपेणाधीनीभूय एव मूलार्थसाधुस्फोरकोऽनुवादक-
कृते निरतिशयकारिण्यं जनयति । तत्राप्येतद्ग्रन्थात्यधिकविलम्बस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेन तस्य भाषा-
नुवादविधानं न तादृशं सरलमिति विवेचकानां पुरनोऽतिरोहितमेव । अतोऽत्र केवलं साहसं विधायैव-
तत्सम्पादयितुं प्रवृत्तोऽहम्, परन्तु क्रियत्साफल्यं सञ्जातं तत्र प्रेक्षकाः सहृदया एव प्रमाणम् ।

विशेषतो वक्तव्यनिर्देशेन यत्—'एकानुपूर्वीकवाचकवाच्यस्वरूपं'—सामान्यधर्ममादाय ग्रन्थकारेण
सर्वत्र पूर्णोपमाः सुसञ्जीकृताः । यासां संस्कृतव्याख्यानं तु विशदरूपेण कथञ्चिद् भवत्यपि, किन्तु तादृश-
स्थले भाषानुवादकरणे महाक्लेशः सञ्जायते । दिङ्मात्रं यथा—'उपानिरुद्धसमागममिव । चित्रलेखादर्शित-
विचित्र—सकल—त्रिभुवनकारम्' (का० पृ० २७६ पृ०) एतस्यानुवादो ह्येवमपि भवितुमर्हति यत्—

'उग और अनिरुद्धके समागमके समान चित्रलेखोंने दिखलाया गया है विचित्र समस्त त्रिभुवनका स्वरूप
जहाँ पर ऐसा बड़े राजमवन था ।'

किन्वेतादृशानुवादकरणे सादृश्यं न तिष्ठति तथानुवादोऽप्यसम्पूर्ण एव तिष्ठति, अतोऽगत्यैवमनुवादो
विधीयते यत्—

'उपा अनिरुद्ध के समागममें जिस प्रकार उपाकी सन्नी चित्रलेखाने समस्त त्रिभुवनके युक्त पुष्पोंकी
आकृतिका चित्र खींचकर उपाकी दिखाया था, वही राजमवनमें भी वही प्रकार चित्रकारों द्वारा समस्त त्रिभुवनका
समी पदार्थोंके अनेक प्रकारकी आकृतिका चित्र दीवार पर खींचकर लोगोंको दिखलाया गया था ।'

अत्र ह्येवंविधानुवादं विलोक्य साधारणपुरुष एवानुवादकं दूषयिष्यति, किन्तु विवेचकपाठका हृदयेन
सानन्दं नूनं जिह्विष्यन्तीति द्रष्टव्यान् मे विश्वासः । कादम्बर्या पूर्णोपमाया अनेकस्थलेषु विद्यमानत्वात्
तत्र अत्रैवंविधा एवानुवादाः सञ्जाताः । बहुषु स्थलेषु संस्कृतटीकया साधुस्फोरणे कृतेऽपि यत्र भाषानु-
वादो कोऽप्युपायो न लक्षितस्तत्र भावानुवाद एव गृहीतः । एतद्ग्रन्थकृतपूर्वव्याख्यातृणामनुवादकर्तृणाञ्च
साहाय्येनैतत्सम्पादनं मया कृतमिति तेषामानुष्यं शिरसा धारयामि ।

एतत्सर्वं गीर्वाणवाग्बलिललितालवालकवपानां धर्मनयविनयमनस्वितादिगुणविभूषितानां देशकु-
लजातिशास्त्राचारादिसमस्तसनातनधर्ममर्यादापालनतत्पराणां देशप्रसिद्धब्रह्मकुलकमलदिवाकराणां दिग्ग-
तयदासां काव्यज्ञाननपञ्चाननानामस्मत्साहित्यशास्त्रगुरुवराणां कविचक्रवर्त्ति—श्री १००८ ताराचरमण्डाचार्य-
महाशयानां स्वदेशीय—ध्या० सा० तीर्थ—विद्यालङ्कारानेकशिष्योपशिष्ययुतपण्डितप्रवर—वेङ्कटसारायस्य-
'श्रीरत्नस्वती विद्यालय'—प्रधानाध्यापक—श्रीगनान्दलजार्जी—गुरुवराणाञ्च द्योदयमधुरदशा संपन्नम् ।

ग्रन्थस्यास्य यत्र तत्र मूलपाठसंशोधने पाठान्तरविधाने चाहं प्रियमुद्धर्—काशीस्थ—'राजकीय
संस्कृतमहाविद्यालय'—न्यायाध्यापक—न्याय—वेदान्ताचार्य—काव्य—दर्शनतीर्थ—श्रीमुनेन्द्रनाथद्विवेदि महाभा-
गमन्त्रत्यनेपालदेशीय 'हरिहर—संस्कृत—विद्यालय' प्रधानाध्यापक—ध्या० सा० सा० पुराणाचार्य—श्रीहृन्-
नविषिपाठि महाभागं च मुहुर्मुहुः स्मरामि, अभिनन्दामि च तदुपकारसहस्रमज्जम् ।

सम्पादने चास्मिन् परोपकारबद्धपरिकरसुरभारतीसंरक्षणतत्परनिजपितृस्मारक—'श्रीभवानीशङ्कर-
संस्कृतमहाविद्यालय'सञ्चालक—काशीविश्वनाथमन्दिराध्यक्ष—श्रीरामशङ्करत्रिनाथमहाभागानाम्, भूमिकाले-
खनकार्ये विविधसहायकपुस्तकप्रापकाणां विविधानवद्यविद्याविभूषित—विद्याभास्कर—शास्त्राचार्य—श्रीदेवी-
नारायणप्राङ्गविवाक (एडवोकेट) महानागानाञ्चोपकृतिसहस्रमज्जम्भिनन्दामि ।

एवमेव यत्र तत्र प्रफुल्लशोधनादिसाहाय्ये मिथिलाग्रन्थमालासम्पादकाहर्निशमस्मच्छुभचिन्तक-
सोदरकल्प-व्याकरणाचार्य—पं० श्रीरामचन्द्रशास्त्री—महोदयान्मिथिलेशलब्धभौतप्रतिष्ठ-न्याय-व्याकरणा-
चार्य—पं० श्रीशोभिनामिश्रजी मनोदयाच्च महानुपकारः सञ्जातस्तदर्थं तयोरानुप्यं सततं शिरसा सहर्षं
धारयामि ।

सर्वथा दुःस्थितिसङ्कुलेऽपि काले कृतपरिश्रमैः चौखम्बा-संस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षैः गोलोकवासि-
श्रेष्ठि-श्रीहरिदासगुप्तात्मज-श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयैः विस्तृतकलेवरं ग्रन्थमेनं संस्कृत-हिन्दीयुतमिदानी-
न्तनं यावत् क्वाप्यमुद्रितं प्रकाशयित्वा राष्ट्रस्य महानुपकारः कृतोऽस्तस्ते सर्वथा धन्यवादाहर्हाः ।

यद्यपि 'आत्मनः प्रियतया तनुभाजा नात्मनः कृतिषु दूषणदृष्टिः इति न्यायान्मत्सदृशसरागाणां स्ववि-
रचितसन्दर्भे दोषदृष्टिर्नैव जायते, तथापि स्वप्रेमपूर्णनयनावलोकनमात्रेण कस्यचित्सगुणत्वं न सम्भवितु-
मर्हतीत्येतत्प्रबन्धसमीचीनत्वासमीचीनत्वविचारणायां निष्पन्नन्यायभाजः सहृदया विद्वद्भिरा एव प्रमा-
णम् । अपि च—

'मर्त्यैरसर्वविदुरैर्विहिते ऋव नाम ग्रन्थेऽस्ति दोषविरहः कुविरन्तनेऽपि ।'

इति न्यायाद् भ्रमप्रमादयोः स्वाभाविकत्वात् सीसकाक्षरदोषाद्वा यदत्र स्वलनं सञ्ज्ञानं तत्
क्षमासारा विद्वद्भिरा दयोदयमधुरदृशा निरीक्षमाणाः संशोध्य ससूचनं ह्यमित्यन्ते मामिति सप्रश्रयं
निवेदयति—

'तद्विद्वांसोऽनुगृह्णन्तु चित्तश्रोत्रैः प्रसादिभिः ।
सन्तः प्रणयवाक्यानि गृह्णन्ति ह्यनसूयवः ॥
न चात्रातीव कर्त्तव्यं दोषदृष्टिपरं मनः ।
दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चित्तानां प्रकाशते ॥
निर्दोषत्वैकवाक्यत्वं क्व वा लोकस्य दृश्यते ।
सापवादा यतः केचिन्मोक्षस्वर्गावपि क्वचित् ॥'

इत्यादिमूक्तयो ह्यत्र स्मरणीयाः सुधीवरैः ।

न्याय्याद्वयं समादाय विषमञ्चापि चेतसि ॥

मातृनवमी
वि० सं० २०१०
२/९ धर्मकूप, काशी

भावकः—

कृष्णमोहनठकुरः

संक्षिप्त-कथासार

कथासरित्सागरीय-मकरन्दिकोपाख्यान

काञ्चनपुरीमें 'सुमना' नामक एक बड़ा प्रतापी राजा राज्य करता था। किसी समय वह अपने दरबारमें बैठा था कि चाण्डालाधिपकी कन्या 'मुक्तालता' एक शुक (तोने) को पिंजड़े में रखकर अपने भाई 'वीरप्रभ' के साथ राजा से मिलने आई। द्वारपाल द्वारा अनुमति प्राप्त होने पर मुक्तालताने सभामें उपस्थित हो राजाका अभिवादन कर निवेदन किया—

महाराज ! यह 'शास्त्रराज' नामका शुक सनस्त कलाओं और विद्याओं में निपुण है तथा वेदोंका मार्मिक अभिज्ञ है। आप इसे स्वीकार कीजिए, यों कह कर उसने द्वारपाल को वह शुक दे दिया। द्वारपाल उसे राजा के समीप ले गया। शुकने वहाँ निम्नलिखित श्लोक पढ़ा—

‘राजन् ! शुक्रमिदं सदैव यदयं देवस्य संधुषते धूमश्याममुखो द्विपद्मिरहिणीनिःश्वासवातोद्गमैः ।

एतत्सदसुतमेव यत्परिभवाद्वाष्पाश्वपूरप्लवैरासां प्रज्वलतीह दिप्तु दशसु प्राज्यः प्रतापानलः ॥’

पुनः उसने कहा—‘राजन् ! आदेश दोजिए किस शास्त्रका कौनसा प्रमेय कहूँ ।’

राजा अत्यन्त आश्चर्यचकित हुआ। मन्त्रीने कहा—‘पृथिवीनाथ ! प्रतीत होता है कि पूर्व जन्मके किसी शपथवश तिर्यग्योनिमें ये कोई मुनि हैं, तपःप्रभावसे उन्हें पूर्वजन्मके समस्त शास्त्रों का स्मरण है ।’

राजाने शुकसे पूछा—तुम्हारा जन्म कहाँ हुआ ? तिर्यग्योनिमें तुम्हें शास्त्रज्ञान कैसे हुआ ? आखिर तुम कौन हो ? अपना पूरा वृत्तान्त सुनाओ ।’

शुककी आँखें टपटपा गयीं। उसने कहा—‘महाराज ! यद्यपि मेरी दशा कहनेके योग्य नहीं, तथापि आपका आदेश शिरोधार्य कर कर्ता हूँ। सुनिः :

‘हिमालयके निकट अतिविशाल वृक्ष पर एक शुक अपनी स्त्री के साथ कोटर बनाकर रहता था। मैं उसीका पुत्र हूँ। वत्सपन होते ही मेरी माना चल बसी। वृद्ध पिता अत्यधिक खिन्न हुए। वे आस-पास रहते वाले शुकों के जूठे फलों को त्वपं खाते और मुझे भी खिलाते। अपने पंखों को ओटमें रख वे मेरा पालन-पोषण करते।

एक समय वहाँ बहुत से श्वर (भील) शिकार खेलने आए। दिन भर अनेक पशुपक्षियोंको मारते रहे। सायंकाल एक वृद्धश्वर किसी पशु-पक्षीको न पाकर मेरे वृक्षके समीप आया। पक्षियोंका शब्द सुन कर वह वृक्ष पर चढ़ा और शुकों तथा अन्य पक्षियोंको कोटरोंमें से निकल मार-मार कर पृथिवी पर पटकने लगा। उसे समीप आता देख मैं मदमत्त हो पिताके पंखोंमें छिप गया। इतनेमें उसने मेरे कोटरमें भी हाथ डाल मेरे पिता की निकाल लिया और उन्हें मारकर पृथिवी पर पटक दिया। पिताके पंखोंमें चिपका मैं भी उनके साथ ही पृथिवी पर गिर पड़ा और पंख से निकल कर वहीं गिरे सूखे पंखोंमें आत्मरक्षार्थ घुस गया।

श्वर सनस्त पक्षियों को मार वृक्ष से नीचे उतरा। वहीं उसने कुछ पाक्षियोंको अग्नि में भून खा डाला और शेष पक्षियों को लेकर अपने साथियोंके साथ चला गया।

उसके बचे जाने पर मैं निर्भीक तो अवश्य हो गया किन्तु वह रात्रि अत्यधिक कष्टमें बीती। प्रातः सूर्योदय होने पर व्याससे व्यग्र होनेके कारण अपने पंखोंकी पैला मैं समीपवर्ती पट्टसर नामक सरोवरके निकट धीरे-धीरे गया। वहाँ मरीचि मुनि ग्यान करने के लिए आए थे। रुपित देख उन्होंने मेरे मुँहमें जल की बूँदें डालीं और मुझे दोनेमें रखकर अपने अग्रगम ले गये। वहाँ मुझे देख महर्षि पुलस्त्यजी के मुख पर मुक्तुराइट छा गई। उत्प्लित अन्य तपस्विदोंने उनसे पूछा—‘मगवन् ! इस शुक को देख आन क्यों मुक्तराये ?’

‘निरूपकारकारको गुरुपदेशविवेकः । निप्रयोजना प्रबुद्धता निष्कारणं ज्ञानम्, यदत्र भवादृशा अपि रागाभिपक्षैः कुलपीक्रियन्ते प्रमादैश्चाभिभूयन्ते’ । इत्यादि (कादम्बरी पूर्वार्ध)

अत्र सर्वत्रैव चालङ्काराणां मधुरझङ्गारा श्रोतृणाममन्दमानन्दं जनयन्तीति न तिरोहितं केषाञ्चिदपि विपश्चिताम् । अपि च रागात्मिकायावृत्ते समग्न्यञ्जना सहृदयहृदयविकासयति । परमार्थतस्तु रसालङ्कारयोर्मधुरमेलने भाषाभावयोः परस्परसंपर्के क्लृप्तनावर्णनयोरनुरूपसङ्गठने न संसृत्तसाहित्ये प्राचीनार्वाचीनसर्वकथातिशायिनी कादम्बरी चानुपमाद्वितीयैवेति निर्विवादमेतत् । रसिकहृदयानां मदमत्तताविधायिनी सुमधुरा कादम्बरी मदिरेति विमर्शयन्ति सहृदयाः । अतएवैतदुत्तरार्धं प्रणेतुर्नृपण (पुलिन्द) भट्टस्योक्तिश्चरितार्था भवति—

‘कादम्बरीरसभरेण समस्त एव मत्तो न किञ्चिदपि चेतयते जनोऽयम् ॥’

किं वक्तव्यं विशेषतः, यतो हि हृदयग्राहिण्या उपमायाः, चमत्कारिणः श्लेषस्य, सुन्दरपरिसंख्यायाश्चाधिक्येन विलक्षणसमावेशाद् भव्यार्थस्यातीव कमनीयत्वं यत्र तत्र न समुपलभ्यते । यः कोऽपि काव्यं कर्तुं चिकीर्षेत् स ह्येतत्प्रदर्शितालङ्काराद्युच्छिष्टमेव भवेन्न तु कदाचिदपि तत् उत्कृष्टमत एव सर्वत्र प्रयितिरियम्—‘वागोच्छिष्टं जगत्सर्वम्’ इति ।

साध्यम्, यथार्थतस्त एव कवयो भवितुमर्हन्ति ये ग्लु संसारस्य विविधानुभवं प्राप्य तन्मार्मिकपञ्चग्रहणे समर्था भवन्ति । अस्याञ्च निरूपणायां रूपणे बाणभट्टकविनैव निरूपोपलब्धसुवर्णमिव विशुद्धाऽवतरति । नानात्मकं लोकवृत्तज्ञानं तु कवेरासीदत्र, किन्तु तस्य यथार्थताऽपि निरतिशया चमत्कारिण्येव । अवलोक्यन्तु तावत् प्रथमं यदि महाकविरयं कापि सुखसमृद्धेस्तथा भोगविलासस्य च जीवनं चित्रयितुमनुरक्तो दृष्टिपथेऽवतरति, तर्हि काव्यं तापसजीवनस्य मार्मिकाभिव्यञ्जनायां निरतोऽवलोक्यते । वस्तुतस्तत्त्वदेव तथ्यं यद्वाणभट्टस्यानुभवो नितरां विस्वतो विविधस्तथा यथार्थस्तद्बलेनैवायं प्रतिष्ठाप्येतिरमणीयं सुषोपमं गद्यकाव्यं निर्मितवान् ।

इह च पनसालत्य कीदृशमतिमनोहरपद्यम्—

‘कादम्बरी-सहोदर्या सुधया वैनुये हृदि ।

हृषीकल्यायिकया ख्यातिं वाणोऽब्धिरिव लब्धवान् ॥

शृङ्गाररसप्रधाना हि कादम्बर्याः कथा । कर्णाद्भुतवीरा अङ्गभावेन बीभत्सशान्तादयश्च कचिद्वाभासमात्रेणोन्मिषन्ति । अत्र च निर्दोषपवित्रशृङ्गारस्य वर्णनम् । अस्यां रचनायां कविरयमोजोगुणस्य चरमसीमां सम्प्रापत् । प्रायःश्लेषादयोऽलङ्कारा वृत्तन्त एवाधिकस्थलेषु । दीर्घवर्णनासु बहूनि तादृशानि पदानि सन्ति यदि तेषां साधारणार्थानां ग्रहणं भवेत्तदा तेषां कथिदर्थ एव न स्पष्टीभवन्त्यति । दीर्घसमासानां प्रयोगः प्रायः प्रत्येकपृष्ठे समुपलब्धो भवति । कचिःकचित् क्रियास्तु पञ्चपष्ठानन्तरमेव शृङ्गोच्चरीभवन्ति । मध्ये चातिकठिनवाक्यानि प्रपूर्तिनि सन्ति । एषु लालित्यस्य सद्भावेपि जटिलतावश्यमापतिता । महाकविनानेनैव राजभवनवर्णनायामुत्तमगद्यकाव्यस्य लक्षणमभ्यधाति—‘उत्कृष्टकविगपमिव विविधवर्णश्रेणीप्रतिपाद्यमानानेकाभिनवार्थतन्त्रयम्’ इति । स्वकीयरचनायान्वेतन्निधमस्य सार्थक्यं सपरिश्रमं प्रदर्शितम् ।

‘नवोऽथो जातिरग्राम्या श्लेषोऽक्लिष्टः स्फुटो रसः ।

विकटाक्षरवन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुर्लभम् ॥’

इति स्वरचितहर्षचरितप्रस्तावनास्थानियमस्यापि—

‘स्फुरत्कलालापविलासकोमला करोति रागं हृदि कौतुकाधिकम् ।

रसेन शय्यां स्वयमभ्युपागता कथा जनस्यामिनवा वधूरिव ॥

हरन्ति कं नोज्ज्वलदीपकोपमैर्नयः पदार्थैरुपपादिताः कथाः ।

निरन्तरश्लेषघनाः सुजातयो महास्रजश्चम्पककुड्मलैरिव ॥’

इति कादम्बर्युपोढाते प्रदर्शनेनात्यधिकं स्वरचनासाफल्यं प्रकटितम् । तेषां सकलजनहृदयानन्ददायिनी, - रुचिरस्वरवर्णपदवाहिनी, विविधरसभावभासिनी सकलजनमनोहारिणी कादम्बरीति सहृदयैः सर्वे संस्कृतविदोपज्ञा मन्यन्ते । अस्याः कथानकञ्चातिजटिलम् । एकैकस्याभ्यन्तरेऽन्याः कथाः प्रविष्टाः

सन्ति, किन्तु कथानकानामुद्घाटनाय प्रत्येककथायाः समधिकावश्यकता वरीयति । कथानकानां यथा क्रमं विकासं विधाय वस्तुसङ्कलनायां कविना स्वकीयमनुपमं चातुर्यं प्रकटितम् । कथाया अर्धमध्ये संप्राप्यापीदमनवगतमेव तिष्ठति यदस्याः क्रान्तोऽस्तीति । इदमेव हि कथायां समधिकं महत्त्वम् । समग्रा कथा शुक्रद्वारा निरूपितास्ति, यः खलु परमार्थतः पुण्डरीक इति नाम्ना प्रसिद्धः, तथा चास्याः कथाया उपनायको विद्यते । प्रारम्भे सम्भवतः कस्यचन विचारवीधिकायामागतो भवेद् यत् शूद्रको राजा तन्मन्त्री शुक्रश्च स्वस्य द्वितीये तृतीये वा जन्मनि अस्याः कथाया नायकोपनायकौ स्तः, कादम्बरी-महाश्वेते च नायिकोपनायिके स्त इति, किन्तु ग्रन्थस्यार्धभागसमाप्तिपर्यन्तं तु नायिकाया नामापि न श्रूयते । कथायाञ्चस्यामेतस्यावगाहो न मिलति यदत्रे किं किं भविष्यति तथा केन प्रकारेणैतस्य समाप्तिर्भविष्यति । एतेन पाठकानां कुतूहलमनवरतमेव जागृतं तिष्ठति, एवमत्यन्तरसणीयालौकिकानन्ददायकानां विषयाणां वर्णनतया चोत्साहस्य शैथिल्यं न जायते ।

महाकवेः कल्पितकथाया लेखन एवोद्देश्यमासीत् । तस्य हि काल्पनिककथा सांसारिकयथार्थता-दृष्ट्या विचार्यमाणेऽनुचितं न भविष्यति । कादम्बर्याः सर्वाणि पात्राणि कल्पितानि सन्ति, किन्तु कविना तथाविधचातुर्येणैतच्चरित्रविकासः कृतः यत् पाठकास्तत्सुखदुःखेषु तन्मयीभूय स्वमपि विस्मरन्ति तथा तेषां पात्रकाल्पनिकताया ध्यानमेव न तिष्ठति ।

चरित्रचित्रणे वाणभट्टेन हि स्वनुद्धेरद्भुतश्रमत्कारः प्रदर्शितः । कादम्बर्याः सर्वाणि चित्राणि सज्जीकृतानि सन्ति, तथा तेषां किञ्चिदपि कर्म तेषां स्थितेर्विद्वद् नास्ति । नायिकायाश्चित्रणे कविना किञ्चिदपि कर्तुं नावशिष्टे स्थापितम् । अस्यां हि तेन स्वसूक्ष्मदर्शितायां मानसिककल्पनायाश्च समप्रसंगपरूपयोगी विहितः । मनुष्यजीवनस्थितेहि समस्तरूपाणां वर्णनमत्यधिकपर्यालोचनया कृतम् । महाश्वेतायाः प्रेम तत्पल्लेशकथाञ्च कथयित्वा तेन हि कादम्बर्या दशाः श्रोतुं पाठका उद्यतीकृताः । हारीतमुनेर्महासु-भावता तारापीडस्य परोपकारशीलता विलासवत्याः प्रेमालुता, शुक्रनासस्य विश्वसनीयता, कपिल्ललस्य मित्रवरसलता, महाश्वेतायाः शारीरिकमानसिकपवित्रता, पत्रलेखायाः स्वामिभक्तिः पाठकानां हृदयेष्व-

१. प्रसङ्गात् पत्रलेखायाः कीदृशः सम्बन्धश्चन्द्रापीडेनेत्यादि विचार्यते—अस्मिन्नाख्याने पत्रलेखा यादृशेन सुकोमलेन सन्धेनावद्धा नैतादृशी दृष्टाज्यत्र कुत्रचिदपि साहित्ये पात्रस्थितिः, सत्यप्येवं कविरितिलीलया सरलेन चेतसा ईदृशमपूर्वं सम्बन्धवन्धनमवातारयत् । न काव्यस्य तन्तोः स्वल्पमपि संवृत्तं तादृशमाकर्षणं येन क्षणमपि तस्य च्छेदशङ्का आपद्येत । युवराजश्चन्द्रापीडो यदाध्वयन समाप्य प्रासादं प्रत्यावृत्तः, तदानीं कस्मिंश्चिदहनि प्रभातसमये कैलासो नाम कश्चित् कञ्चुकी तदगृहं प्रविष्टः ।

आसीत् किल तदा तरयथात् काचिदनतियौवना कन्यका । अस्या गिरसीन्द्रोपकोटवत् रक्ताम्बरेणाव-गुण्ठनम्, ललाटे चन्द्रनतिलकः मध्ये च कनकमेखला । सेयं तरुणी लावण्यप्रभाप्रभावेण परिपूर्य सकलमवनम्, कणितमणिनूपुराकलितेन चरणेन कञ्चुकिनमन्वगच्छत् ।

स हि कञ्चुको चन्द्रापीडं प्रणम्य क्षितितलनिहितदक्षिणकरो व्यजिज्ञपत्—‘कुमार ! भवतो माता महादेवी विलासवती विशासयति—‘कन्येयं पराजितस्य कुलतेश्वरस्य दुहिता वन्द्यभूता, अस्या नाम पत्रलेखा । तामेनां राजकन्यामियन्तं कालं दुहितुनिर्विशेषेणाहमपालयम् । साम्प्रतमेपा तव तान्मूलकरङ्गाहिनी भवत्विति प्रहिणोमि । ज्ञेयं साधारणपरिजनवद्वर्णीया, अपि तु बालिकेव लालनीया, स्वचित्तवृत्तिरिव निवारणीया चापलात्, क्षिप्येव दर्शनीया, सुहृदिव च निखिलेषु विस्रमन्यापारेष्वन्तरङ्गीकरणीया । किञ्च तादृशेषु कर्मसु इयं कल्याणी नियोजनीया, यथेय तवातिचिरपरिचारिवा भवेदिति ।’ एवं कथयति कैलासे पत्रलेखा तं समुचिन् प्राणंसीत्, सोऽपि चन्द्रापीडो निनिमेषेण लोचनेन तां सुचिरं निरीक्ष्यावादीत्—‘यथाम्बा शापयति !’ इत्युक्ता त दूतं प्रतिनिवर्त्तयामास ।

सेयं पत्रलेखा न खलु पत्नी, न वा प्रणयिनी, नापि किङ्करी, अपि तु पुरुषस्य सहचरी । सोऽयमपूर्वं भावसमुद्रयोर्मध्यवर्ती सैकततट इदं कथमिवार्यं सम्बन्धो रक्ष्येत ? तरुणयोरन्योन्यं प्रति यदिदं नवयौवनस्य चिरन्तनं प्रबलमाकर्षणं, तत्खलुभयनोऽपि संक्षीणं सेतुमिव किमिति सर्वथा न क्षिणोति न वा लङ्घयति ।

सा किल पुरुषस्य हृदयपार्श्वे जागृतवती न त्वर्पितवती पदं तस्य मध्ये । न जानु अतर्कितागतेऽपि वसन्त-समीरणे सखीत्वयवनिकायाः प्रान्ततोऽपि व्यचलत् । कविः किल कथयति—तस्मात् प्रथमदिनादारभ्य चन्द्रापीडस्य दर्शनमात्रेणैव समुपजातसेवारसा पत्रलेखा दिवा वा दीप वा अविगणय्य उत्थानभ्रमणादिपुच्छायेव राजपुत्रस्य पार्श्वे-

कृत्वा भवति । शुक्रनासेन हि चन्द्रापीढाय चाः शिवाः प्रदत्ताः तासां रचनायान्नु कविः स्वलेखनीमन्या-
हरूपेण प्रावर्तयत् । तास्तयाविधा रहस्यपूर्णास्तथा मार्मिकाः सन्ति या मन्ये प्रत्येकदेशस्यप्रत्येक-
राजहिताय सर्वधनोपयोगिन्यो भविष्यन्ति ।

प्रकृतिनिरीक्षणम्

कादम्बरीः प्रकृतिवर्णनमतीव सुन्दरं सर्वत्र च सञ्जानम् । केचन महाकवयो यदि प्रकृतेर्मङ्गल-
रूपस्य चित्रण एव चतुरा ज्वलोक्यन्ते तर्हि केचन महाकवयः प्रकृतेर्मयावहस्य तथा रोमाञ्चकारिणः
स्वरूपस्य वर्णने कृतकायाः प्रतीयन्ते, परन्तु महाकवेर्वाङ्मनस्य मृदुलीयमेव विरोधता वर्तते यत्तस्य
लेखनी सनमावेन नशुरमयावहो नष्टविषयवर्णने पूर्णं साफल्यमुपगतवती । एतद्दृश्यस्वरूपहृदय-
नविधानाय महाकविर्विविधाट्टद्वाराणां साहाय्यं गृहीतवान् । उपनोद्येकाशतिसंख्याविरोधानासाट्टा-
राणां स्तूपानेव स्थापयित्वा कविरथं पाटकाणां पुरतः स्ववन्द्यविषयस्य मञ्जुलामिष्यजनं कृतवान् ।
विषयारब्धा नीपणरूपस्य चित्रणं कविर्यादृशेन साधस्येन कृतवान् तर्हि महाकाव्यं जनयति ।

तथाहि—

‘गिरितनयेव स्थाणुसङ्गता नृगपतिलेखिता च, जानकाव प्रसूतकुशलया निशाचर-
परिगृहीता च, कामिनीव चन्दननृगमदपरिमलवाहिनी खचिरागुलतिलकभूषिता च,
सोत्कण्ठेव विविधपल्लवानिलवीजिता समदना च ।’

(कादम्बरी-क्यामुडन्-१५ पृ.)

महर्षिजादालेराधनस्य कीदृशं सात्विकं मनोरमनविहङ्गं वर्णनम् ? यस्य पठनेन कस्य सचेतसः
पुरुषस्य चित्तं तपोवनमन्यमूर्त्या प्रभावितं न भवति ? ।

तथाहि—

‘यत्र च महाभारते शकुनिवधः, पुराणे वायुप्रलपितम्, वयःपरिणामे द्विजपतनम्,
उपवनचन्दनेषु जाड्यम्, अग्नीनां भूतिमत्त्वम्, एणकाणां गीतश्रवणव्यसनम्, शिखण्डिनां
नृत्यपक्षपातः, भुजङ्गमानां भोगः, श्रीफलाभिलाषः मूलानामधोगतिः ॥’

(कादम्बरी-क्यामुडन्-१२४, १२५ पृ.)

न पर्याप्तम् । चन्द्रापीडस्यापि वरः प्रकृतिं तस्यां प्रतिष्ठां लुपचोषयाना नहती श्रीविरजाय । त्विदस्तत्त्वान्स्व-
प्रसिद्धिर्न प्रसादः । इना चात्ता सर्वत्रैव विस्मयनान्तरिणमित्रा सहृदयता । सोऽप्यनर्घः सम्बन्धः सुमहद्वत् । चन्द्रा-
पीडेन सार्धं पञ्चलेखाया नैकव्यनसानान्धं द्विविधज्यावायानैकस्तिष्ठेव गजदृष्टे पञ्चलेखा चन्द्रापीडेन सार्धना-
सनमपेतिष्ठति । निशायां विदिरस्यचन्द्रापीडः यदा लनदिदृश्यायाननिपण्णेन वैद्यन्यायनेन न्हु नैलनति, तदा,
सन्निधौ द्वितिलवेन्दस्तुषोर्गरे प्रसन्निति पञ्चलेखा । यदा कादम्बरी हृदये नहानहोत्तस्तनारन्धः सन्निधौस्तदा
पञ्चलेखायास्तनारद्विधुद्रादधिकारादयस्सारेण नाव्यजननन्धत लोकाः । पञ्चलेखां प्रति कादम्बरी नारीवनमुलम्ने
नात्तोदोपदि दैवः । चन्द्रापीडेन पञ्चलेखायाः सम्बन्ध इति हि सा प्रियतरोति कादम्बरी परमाद्रिपत् ।

कादम्बरीकान्ये पञ्चलेखा यदभुल्लङ्घनधिकृतवती, न तत्र द्वैपसन्देहार्थनां सन्दानः । तत्स्थाने स्वर्गविशिष्टम्-
कम्, परन्तु एतन्नु खड्ग तदादृशवेन्दुः चरति कस्याः उक्तः एव इत्येव भगवाद्भवानम् । किन्तु कदाचिद् यत्त-
प्रणेतास्या रक्तस्थानपि गिरायमेवोदये रक्तवेन्दुर्न नास्त्वनापेते । अपि सा चन्द्रापीडस्य कावेगानुवर्तिनी,
तथापि राजकुलस्य तत्तत्तत्पत्येपथीन वापत्तां कादम्बरीसुखम् ।

यदा पञ्चलेखा कति जालात् कादम्बरीं सहावस्थाप नदासंया प्रत्याहृत्ता, स्वन्पि यदा सन्निधौमतेन हृद-
एव श्रीविरत्तं प्रकाशयन्ती चन्द्रापीडं प्रणमन्, तदा सा प्रकृतेर्वटमपि कादम्बरीः प्रसादस्य सौभाग्यनिव बहम-
तरदानगच्छत् । पुनरावधदरादिदये प्रसादशक्ततादृश्याय तान्मादिहत् । तन्मादवाहन्मन्येगोचरोऽप्यैव स्वा-
नयोः सम्बन्ध इत्यवगम्यते । परमाधिकार्ये निन्दे रोहिणीति कादम्बरी-प्रलोत्तरे चन्द्रापीडः स्वमतेवैलगात् ।
कनो युक्त प्दानयोः सर्वत्रैव इत्यवगम्यम् । श्रोत्रधेकाविशालुभिः प्रबन्धकस्वरूपविकादावच्छेदनापन् ।

तपोवनस्य वर्णने यावन्तः प्रभावोत्पादकविषया अपेक्षितास्तावतामेकत्र वर्णनं विधाय कविः सत्यमस्माकं समद्वेतीवानुपमं दृश्यं प्रस्तुतवान् । अस्माभिस्तादृशं कथमपि लक्षितुं न शक्यते यत्र कविराश्रमस्थवृद्धान्वतापसानां परिचितवानरद्वारेण यष्टिमवलम्ब्याभ्यन्तरे आगमनस्य बहिर्गमनस्य च वर्णनं कृतवान् ।

तथाहि—

‘परिचित शाखामृग-कराकृष्टयष्टि-निष्काश्यमान-प्रवेक्ष्यमान-जरदन्धतापसम् ।’

(कादम्बरी कथानुसृम् - ११८ पृ.)

अतृणां चित्रगमपि नितान्तमार्मिकतया कृतवान् । प्रभातचन्द्रयोरन्धकारचन्द्रोदययोस्तथान्वेषां प्रकृतिविविधदृश्यानां वर्णनसत्यधिकसहृदयतया तथा यथार्थतया सहाङ्कितवान् कविः ।

प्रेमवर्णनम्

महाकविना यादृशप्रणयस्येयं मनोरमा कथा प्रस्तुता, प्रणयोऽपि बाह्यचाक्रचिक्वेनोत्पन्नरूपे-
च्छाया उपरि केवलामनुरक्तिमेव न प्रकटयति, प्रत्युत स द्वयोः सहृदययोरन्तस्तलस्य परस्परबन्धन-
विधायकोऽनेकजन्मपर्यन्तं स्वस्याभिव्यक्तिकारकोऽलौकिकानन्दोत्पादको विकारोऽस्ति । कादम्बर्याः
प्रणयलीला हि केवलमेकजन्मत एव सम्बन्धं न स्थापयति, किन्तु स जन्मत्रयस्य परिवर्तने जातेऽप्यनेक-
माधुर्यं कथङ्कारमपि हासानुभवं नोपस्थापयति । वरं शरीरस्य परिवर्तनं भवतु, कर्मवशेन प्राणिनो
विविधघोनिषु वरं परिभ्रमन्तु किन्तु तेषां दृढप्रेम सर्वदैव तदनुगमनं करोति । अस्याः कथैव होतन्म-
हत्तम्यस्य सत्यतामस्मान् प्रति यथार्थतः प्रतिपादयति ।

शैली

गद्यकवीनां कृते वाणभट्टस्य शैली चादर्शभूता । अयं हि महाकविः प्रभावशालिगद्यस्य लेखने नितान्त-
प्रवीण इति सहृदयानां भावः । ये केचनलोचकाः वागगाद्यं भारतीयसघनविपिनमिव भयावहं
हिंसकपशुमिवाप्रसिद्धं तथा कठिनशब्दैर्मण्डितमिति प्रतिपादयन्ति, ते खलु सत्यमेव यथार्थतायाः सुदूरे
विद्यन्ते । चित्रणस्य सजीवतायै तथा प्रभावशालिताया उत्पत्तये महाकविना स्थाने स्थाने भोजोगुण-
मण्डितायाः समासबहुलायाः शैल्या आश्रयणमवश्यं गृहीतम्, किन्तु यत्र तत्र लघुवाक्यानां प्रयोगं
विधाय तेन हि सशक्ता प्रभावोत्पादिका स्वशैली प्रदर्शिता । कथाचिदैक्या शैल्या क्रीतदासस्तु न
भवति कविः । स हि विषयानुसारेण स्वकीयां शैलीं परिवर्तितां करोति । येन महाकविना अटव्याः
सन्ध्यायाश्च वर्णने दीर्घसमासानां दृढा प्रदर्शिता, तेनैव विरहवर्णनावसरे लघुकलेवरप्रासादिकवाक्यानां
शोभा प्रस्तुतीकृता । कपिञ्जलद्वारा विहिता या पुण्डरीकमूर्त्तना सा कियती प्रभावशालिनी ?
तथाहि—

‘यदेतदारब्धं भवता किमिदं गुरुभिरुपदिष्टम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत धर्मा-
र्जनोपायोऽयम्.....’ । ‘का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु प्राकृतजनबहुमतेषु
भवतः ? स खलु धर्मबुद्ध्या विपलतावनं सिञ्चति, कुवलयमालेति निखिलशलतामालिङ्गति,
कृष्णगुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमवगाहते रत्नमिति ज्वलन्तमङ्गारमभिरुच्यति, मृणालमिति
दुष्टवारणदन्तमुपलमुन्मूलयति, सूढो विषयोपभोगेष्वनिष्टानुबन्धिषु यः सुखबुद्धिमारोप-
यति । अधिगतविषमतत्त्वोऽपि कस्मात् खद्योत इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिदं ज्ञानमुद्रहति, यतो
न निवारयसि प्रबलरजःप्रसरकलुषितानि स्रोतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि, न नियम-
यसि वा क्षुभितं मनः । कोऽयमनङ्गो नाम धैर्यमवलम्ब्य निर्भर्त्स्यतामयं दुराचारः ।’ इति

(कादम्बरी-पूर्वार्धकथा ४५९, ४६० पृ०)

परमार्थतस्त्विदमेव प्रतीयते यद् वाणगद्येषु सूक्ष्मनिरीक्षणशक्तिः समस्कृतवर्णनप्रणाली, अक्षय-
शब्दराशिस्तथा कल्पनाप्रसूतालौकिकार्थानामुद्भावनो विशेषरूपेणोपलब्धा भवतीति । एतन्महानुभाव-
गद्ये चैतादृशः प्रभावस्तथा प्रवाहो विद्यते यत्तदनुकरणकर्तृकविद्वारा भूरिशः कृतेऽपि गरीयसि प्रयत्ने
तद्गद्ये तादृशश्चमत्कारो नोत्पद्यते । अत एव त्वेवमसमावयुक्तायाः कवितायाः समयेऽन्यकवीनां रचना
केवलं चापस्यमेव जनयतीति श्रिलोचनकवेः स्पष्टं समुद्रोपः—

‘हृदि लग्नेन वाणेन यन्मन्दोऽपि पदक्रमः ।

भवेत्कविकुरङ्गाणां चापलं तत्र कारणम् ॥’

सामाजिकी स्थितिः

कादम्बर्यां वेशविन्यासो विचित्र एव लभ्यते । अत्र भूपतेः शुद्धकस्य वर्णनेनावगम्यते यत् राजापि
केवलं विसंस्थुलप्रायं शुभ्रवस्त्रं भूषिन् वेष्टयति । अङ्गे च केवलमुत्तरीयं स्कन्धयोर्धारयति । यतो ह्यङ्गरागः
शरीरे विलिप्यमानः स्पष्टं प्रतीयते । समस्तानामेव पात्राणां वर्णनेऽङ्गरागस्यात्याधिक्यम्, वसनस्य च
वैरल्यम् । कादम्बरीप्रेषितः कैथूरकामिधानो स्त्रीणावाहकः केवलमधोवस्त्रमेव धारयति नोत्तरीयमपि ।
‘अधरवास एव केवलं वसानेन’ इत्यनेन (कादम्बरी-पूर्वार्धम्)

वेशविन्यासादिषु वैचित्र्येऽपि भूयस्यः सामाजिकप्रथा इदानीन्तन इव तदानीमप्यासन् । होलि-
कायां विविधोपद्रवाः विरूपरूपक (स्त्रीग) निःसरणादिप्रथा यथा वर्तमानकाले तथा वाणकालेऽ-
प्यासीदिति चित्रम् ।

द्रविडधार्मिकपरिचये यथा—

‘सर्वदा वसन्तक्रीडिनाजनैर्नोत्क्षिप्तखण्डखट्वारोपितवृद्धदासीविवाहप्रातर्विडम्बनेन ।

(कादम्बरी-पूर्वार्धम्-६४५ पृ०)

एवमादयस्तत्सामयिकयो बह्व्यो घटनाः संसृचिता हस्मिन् ग्रन्थे, यासामनुसन्धानेनाधिकतरमै-
तिहासिकं सामाजिकं च तत्पयमवगतं भवति । परन्तु प्रस्तावनायां निरतिशयो विस्तरः स्यादिति
वर्णिका (‘बानगी’) मात्रमिहोपन्यस्तमिति सुधीभिराकलयन् ।

नायकादिनिरूपणम्

इह हि अनुकूलो धीरोदात्तश्चन्द्रापीडो नायकः । तथा च लक्षणम्—

‘अनुकूल एकनिरतः ।’

‘अविकल्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्थेयान्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥’ (सा० द० ३ प०)

नायिका कन्या (परकीया) मुग्धा कादम्बरी । यथा—

‘कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ।’

‘परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा ॥’

‘प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा ।

कथिता मृदुश्च माने समधिकलजावती मुग्धा ॥’ (सा० द० ३ प०)

परिणयानन्तरं स्वकीया मय्यापि च नायिका, किन्तु (उत्तरार्द्धे) तद्यसङ्गोऽयत्न एव । एतावेव नायिकानायकावालम्बनविभावौ । इन्दु-चन्दनान्योऽन्योक्त्यादय उद्दीपनविभावाः, परस्परचक्षुरादिक्रिया अनुभावाः, निर्वेदप्रभृतयो व्यभिचारिभावाः, रतिः स्यायी ।

विप्रलम्भशृङ्गारो मुख्योऽङ्गी रसः । तत्र पूर्वार्धे, उत्तरार्धस्य क्रियदंशे च पूर्वरागाभिधः । उत्तरार्ध-शेषे तु करुणविप्रलम्भाभिधः । सम्भोगशृङ्गारोऽप्यस्ति रसः, किन्तु परिणयानन्तरं केवलं तस्य सूचनमेव । एषां साहित्यदर्पण ३ परिच्छेदगतलक्षणादि यथा—

‘आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात् ।’
 ‘उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये ।’
 आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा ॥’
 ‘उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्वैहिर्भावं प्रकाशयन् ।’
 लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः ॥’
 ‘विशेषादाभिमुख्येन चरणाद् व्यभिचारिणः ।’
 स्थायिन्युन्मयनिर्मलाः..... ।’
 ‘रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।’
 ‘यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ।’
 ‘श्रवणादर्शनाद्वापि मिथः संरुद्धरागयोः ।’
 दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥’
 ‘यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।’
 विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥’

सङ्गतया हास्यादयोऽन्येऽपि रसाः सन्ति ।

आधिक्येनात्र माधुर्यं गुणाः । यथा—

‘चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ।’
 सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ॥’

प्रसादगुणोऽप्यधिकस्थले । रीतिरत्र पाञ्चाली बाहुल्येन । यथा—

‘.....वर्णैः शेषैः पुनर्द्वयो ।’

(वैदर्भीगौडीययोः परिगृहीतेभ्यो वर्णभ्यः शेषैरित्यभिप्रायः) ।

‘समस्तपञ्चपदो बन्धः पाञ्चालिका मता ।’

अन्या अपि रीतयोऽल्पाधिकभावेन यथास्थानमुपलक्ष्यन्ते, किन्तु मुख्यं ताः । गद्यस्वरूपादिकं तु पूर्वमेव विवेचितं १, २ पृष्ठप्रस्तावनायाम् ।

एतेषां यथासम्भवमेकत्र सौकर्याय श्लोकसंग्रहो यथा—

‘चन्द्रापीडोऽनुकूलः सकलगुणधरो नायकोऽस्मिन्नुदात्तो-
 नैवी कन्याऽन्यदीया मृदुललिततनुर्मुग्धकादम्बरी च ।
 पाञ्चाली नाम रीतिर्विलसति बहुला विप्रलम्भो रसोऽङ्गी
 माधुर्याख्यो गुणो वा कविमुकुटमणेः काव्ययोरन्त्यमेतत् ॥’

कादम्बरीटीका

अस्य ग्रन्थरत्नस्य प्राचीना अर्वाचीनाश्च बह्व्यष्टीकाः साम्प्रतं विलसन्ति अत्र—

(१) श्री भानुचन्द्रगणि-तच्छिष्य-सिद्धचन्द्रगणिमहोदयभ्यां निर्मिता टीका मोगोलसम्राजोऽकबरस्य समये निरमीयत । यतो हीमौ अकबरसम्राजा सम्मानिताविति ताभ्यामेव पुष्पिकायां निजकरकमलेन लिखितम् । गुरवे भानुचन्द्रगणिने सम्राजा महोपाध्यायपदमर्पितम् । अनेन महाभागेन हि 'शुद्धय'-करो मोचितः शिष्याय सिद्धचन्द्रगणिने सम्राजा 'पुष्पदमा' इत्युपपदेन विभूषितः । सेयं टीका प्रतिपदपर्यायप्रकटिताऽपि विद्वद्भ्यो न रोचते, प्रस्युत यत्र तत्रारुनुदा । मूलपदार्थस्फोरणायैव या समर्था सैव सर्वमान्या विद्वत्समाजे, परमत्र 'इन्द्रगोपैः (वर्पाकीटैः)' इत्यस्य टीका 'अग्निरजोभिः' इति । एवं निगहः = अन्दुकः, 'मदनः जराभीरुः' इत्यादिरूपेण विहिता टीका नोपकारावेति धोधना गवेषकाः प्रतिपादयन्ति ।

(२) 'मयूरेश्वर रामचन्द्रकाले' महाशयेन विरचिता टीका । इयं हि मूलार्थस्फोरणेऽतिविशदा विस्तृता च । अन्ते आङ्गलभाषायां टिप्पणीसंयुता, तेनास्य ग्रन्थस्य महत्त्वमत्यधिकं सञ्जातम् ।

(३) 'जीवानन्दविद्यासागर'-महाशयनिर्मिता सरला भावानुकूला टीका, अनयाऽपि सहायता जाता मन्दमतीनामित्यत्र न सन्देहः । परं सर्वथा छात्रमनोऽनुकूला नैवेति तद्विदो जानन्ति ।

(४) महामहोपाध्याय-'हरिदास-सिद्धान्त-वागीश' विहिता 'कल्पलता'भिधाना, सर्वतोऽभिनवा छात्रहितैषिणी विद्वन्मनोहारिणी विवृतिः स्वल्पेनैव समयेन परां कीर्तिराशिं प्रतिदिशं विस्तारयामास ।

अनुवादः

(१) मिसिरिद्विङ्कनोऽनुवादः आङ्गलभाषायाम् । यद्यप्यत्र बहूनि वर्णनानि परित्यक्तानि, कानिचिच्चित्तिसंक्षिप्तकृतानि सन्ति, तथापि महता परिश्रमेणायमनुवादो विहितः । अत्र कियतामेव वाक्यानां शब्दानाञ्चातिरमणीयोऽर्थः प्रतिपादितः, एवं सत्यपि कियन्ति स्थलानि तथैव सन्ति येषां विस्तृतं व्याख्यानमत्यावश्यकं प्रतीयते ।

(२) म० म० 'हरिदाससिद्धान्तवागीश' कृतो भावानुवादो बङ्गभाषायाम् । अनेन चैतद्ग्रन्थेऽतिसौलभ्यं सञ्जातम् ।

(३) श्रीऋषीद्वरनाथभट्टकृतोऽनुवादो महता परिश्रमेण सञ्जातः ।

अन्यसंस्करणम्

(१) मोहमयीस्थराजकीयसंस्कृतग्रन्थमालायां-डाक्टर-'पिटर्सन' महाशयेन संशोधिताङ्गलभाषा-टिप्पणीयुता चावृत्तिः । अत्रत्यातिविस्तृता टिप्पणी गवेषणापूर्णा । विद्वांसो ह्येतरकृतपाठभेदं भूरिभूरिशः प्रशंसयामासुः । पाठभेदोपरि विशिष्टं ध्यानमाकृष्टमेतन्महानुभावस्य ।

(२) पुष्पपत्तन (पूनानगर) स्थग्रन्थमालातश्चायं ग्रन्थः 'काणे'महाशयद्वारा विनेषरूपेण परिच्छेद-विभागसहितोऽतिस्पष्टरूपेण संस्कृतः । एतेनावधार्यते यत्तदावृत्तिप्रकाशनानन्तरं कादम्बर्याः यावन्ति संस्करणानि निःस्तानि तेषां सम्पादका नूनमेव ततः सहायतामवापुरिति ।

प्रस्तुतसंस्करणम्

अत्र 'काणे'-'पिटर्सन' महोदयद्वारा संस्कृते यावन्तः परिच्छेदा विलसन्ति तान् यथामति विविच्यान्याश्चैतदुपयोगिग्रन्थानाकलय्य समुचितो ग्रन्थांशः पाठभेदश्च संस्थापितः । विरामचिह्नादिसंयोजनं यावच्छक्यं विहितम्, तथा सामासिकशब्दानां पङ्क्तयन्ते विश्लेषपद्धतिश्च यथा वचनसौकर्यमर्यादयोधसौलभ्यश्च भवेत्तथा विहिता । सम्पादितेऽपि 'चन्द्रकलया संस्कृतव्याख्यया विषयस्य शब्दस्य चातिकाठिन्य-

मनुभूय 'विद्योनिनी' नामिक्रया राष्ट्रपदनियुक्तया हिन्दीभाषयाऽप्यनुदितः । प्रस्तावनाम्ने च सौकर्येणार्थावबोधनाय हिन्दीभाषयैव कादम्बरीसमीक्षोपनिबद्धा तथा तत्सारोऽप्युपनिबद्धः ।

अत्रेष्टमवधेयम्—कस्याप्यनुवादस्य भागत्रयं भवितुमर्हति । यथा—उपाख्यानानुवादः, भावानुवादः, भाषानुवादश्चेति । तत्रोपाख्यानानुवादे ह्यनुवादको मूलाक्षरमगणयित्वैव स्वानन्वयेण प्रचलतीति सर्वापेक्षया सुगमः सः, किन्तु तथाविधेनानुवादेन ग्रन्थार्थकरणे चोपकारस्तादृशो न भवति यादृशोऽभिलषितः । एतदपेक्षया मौलिकभावमादाय प्रवृत्तो भावानुवादो मूलार्थबोधने किञ्चित्साहाय्यं संपादयति । भाषानुवादो हि मूलभावस्य भाषायाश्च द्वयोरपि पूर्णरूपेणाधीनीभूय एव मूलार्थसाधुस्फोरकोऽनुवादककृते निरतिशयकारिण्यं जनयति । तत्राप्येतद्ग्रन्थात्यधिककिल्लव्यस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेन तस्य भाषानुवादविधानं न तादृशं सरलमिति विवेचकानां पुरनोऽतिरोहितमेव । अतोऽत्र केवलं साहसं विधायैवैतत्सम्पादयितुं प्रवृत्तोऽहम्, परन्तु कियत्साफल्यं सञ्जातं तत्र प्रेक्षकाः सहृदया एव प्रमाणम् ।

विशेषतो वक्तव्यमिदमेव यत्—'एकानुपूर्वीकवाचकवाच्यत्वरूपं'—सामान्यधर्ममादाय ग्रन्थकारेण सर्वत्र पूर्णोपमाः सुसजीकृताः । यासां संस्कृतव्याख्यानां तु विशदरूपेण कथञ्चिद् भवत्यपि, किन्तु तादृशस्थले भाषानुवादकरणे महाक्लेशः सञ्जायते । दिङ्मात्रं यथा—'उपानिरुद्धसमागममिव । चित्रलेखादशित-विचित्र-सकल-त्रिभुवनकारम्' (का० पू० २७६ पृ०) एतस्यानुवादो ह्येवमपि भवितुमर्हति यत्—

'उपा और अनिरुद्ध के समागमके समान चित्रलेखोंने दिखलाया गया है विचित्र समस्त त्रिभुवनका स्वरूप जहाँ पर देखा वह राजमवन था ।'

किन्वेतादृशानुवादकरणे सादृश्यं न तिष्ठति तथानुवादोऽप्यसम्पूर्ण एव तिष्ठति, अतोऽगत्यैवमनुवादो विधीयते यत्—

'उपा अनिरुद्ध के समागममें जिस प्रकार उपाकी सन्नी चित्रलेखाने समस्त त्रिभुवनके युवक पुगणोंको आकृतिका चित्र खींचकर उपाको दिखाया था, उस राजमवनमें भी उसी प्रकार चित्रकारों द्वारा समस्त त्रिभुवनका सभी पदार्थोंके अनेक प्रकारकी आकृतिका चित्र दीवार पर खींचकर लोगोंको दिखलाया गया था ।'

अत्र ह्येवंविधानुवादं विलोक्य साधारणपुरुष एवानुवादकं दूषयिष्यति, किन्तु विवेचकपाठका हृदयेन सानन्दं नूनं जिह्विष्यन्तीति दृढीयान् मे विश्वासः । कादम्बर्या पूर्णोपमाया अनेकस्थलेषु विद्यमानत्वात् तत्र अत्रैवंविधा एवानुवादाः सञ्जाताः । बहुषु स्थलेषु संस्कृतटीकया साधुस्फोरणे कृतेऽपि यत्र भाषानुवादो कोऽप्युपायो न लक्षितस्तत्र भावानुवाद एव गृहीतः । एतद्ग्रन्थकृतपूर्वव्याख्यातृणामनुवादकर्तृणाञ्च साहाय्येनैतत्सम्पादनं मया कृतमिति तेषामानुरूप्यं शिरसा धारयामि ।

एतत्सर्वं गीर्वाणवाग्बलिललितालवालकल्पानां धर्मनयविनयमनस्वितादिगुणविभूषितानां देशकुलजातिशास्त्राचारादिसमस्तसनातनधर्ममर्यादापालनतत्पराणां देशप्रसिद्धवक्त्रकुलकमलद्विवाकराणां दिशंतयशसां काव्यकाननपञ्चाननानामस्मत्साहित्यशास्त्रगुरुवराणां कविचक्रवर्ति-श्री १००८ ताराचरणमहाचार्य-महाशयानां स्वदेशीय-व्या० सा० तीर्थ-विद्यालङ्कारानेकशिष्योपशिष्ययुतपण्डितप्रवर-वेगूसरायस्थ-श्रीसरस्वती विद्यालय-प्रधानाध्यापक-श्रीगेनालल्लजाजी-गुरुवराणाञ्च दयोदयमधुरदशा संपन्नम् ।

ग्रन्थस्यास्य यत्र तत्र मूलपाठसंशोधने पाठान्तरविधाने चाहं प्रियसुहृद्-काशीस्थ-'राजकीय संस्कृतमहाविद्यालय'-न्यायाध्यापक-न्याय-वेदान्ताचार्य-काव्य-दर्शनतीर्थ-श्रीसुन्दरनाथद्विवेदि महाभागमन्त्रत्यनेपालदेशीय 'हरिहर-संस्कृत-विद्यालय' प्रधानाध्यापक-व्या० सा० सां० पुराणाचार्य-श्रीकृष्ण-नमित्रिपाठि महाभागं च मुहुर्मुहुः स्मरामि, अभिनन्दामि च तदुपकारसहस्रमज्जम् ।

सम्पादने चास्मिन् परोक्षकारवदपरिचरसुरभारतीसंरक्षणतत्परनिजपितृस्मारक-'श्रीभवानीशङ्कर-संस्कृतमहाविद्यालय'सञ्चालक-काशीविश्वनाथमन्दिराध्यक्ष-श्रीरामशङ्करत्रिपाठिमहाभागानाम्, भूमिकालेखनकार्ये विविधसहायकपुस्तकप्रापकाणां विविधानवद्यविद्याविभूषित-विद्याभास्कर-शास्त्राचार्य-श्रीदेवीनारायणप्राद्विवाक (एडवोकेट) महामागानाञ्चोपकृतिसहस्रमज्जमभिनन्दामि ।

एवमेव यत्र तत्र प्रफुल्लसंगोघनादिसाहाय्ये मिथिलाग्रन्थमालासम्पादकाहर्निशमस्मच्छुभचिन्तक-
सोदरकृष्णव्याकराणाचार्य—पं० श्रीरामचन्द्रशास्त्री-महोदयान्मिथिलेशलब्धधौतप्रतिष्ठ-न्याय-व्याकरणा-
चार्य-पं० श्रीशोभिनामिश्रजी मनोदयाच्च महानुपकारः सञ्ज्ञातस्तदर्थं तयोरानुप्यं सततं शिरसा सहर्षं
धारयामि ।

सर्वथा दुःस्थितिसङ्कुलेऽपि काले कृतपरिश्रमैः चौखम्बा-संस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षैः गोलोकवासि-
श्रेष्ठि-श्रीहरिदासगुप्तात्मज-श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयैः विस्तृतकलेवरं ग्रन्थमेतत् संस्कृत-हिन्दीयुतमिदानी-
न्तत्तं यावत् काप्यमुद्रितं प्रकाशयित्वा राष्ट्रस्य महानुपकारः कृतोऽतस्ते सर्वथा धन्यवादाहर्हाः ।

यद्यपि 'आत्मनः प्रियतया तनुभाजं नात्मनः हृत्पि दूषणदृष्टिः इति न्यायान्मत्सदृशसाराणां स्ववि-
रचितसन्दर्भे दोषदृष्टिर्नैव जायते, तथापि स्वप्रेमपूर्णनयनावलोकनमात्रेण कस्यचित्सगुणत्वं न सम्भवितु-
मर्हतीत्येतत्प्रबन्धसमीचीनत्वासमीचीनत्वविचारणायां निष्पन्नन्यायभाजः सहृदया विद्वद्भिरा एव प्रमा-
णम् । अपि च—

'मत्स्यैरसर्वविदुरैर्विहिते क्व नाम ग्रन्थेऽस्ति दोषविरहः सुचिरन्तनेऽपि ।'

इति न्यायाद् भ्रमप्रमादयोः स्वाभाविकत्वात् सीसकाक्षरदोषाद्वा यदत्र स्खलनं सञ्ज्ञानं तत्
क्षमासारा विद्वद्भिरा दयोदयमधुरदृशा निरीक्षमाणाः सशोध्य ससूचनं क्षमिष्यन्ते मामिति सप्रभृद्यं
निवेदयति—

'तद्विद्वांसोऽनुगृह्णन्तु चित्तश्रोत्रैः प्रसादिभिः ।
सन्तः प्रणयवाक्यानि गृह्णन्ति ह्यनसूयवः ॥
न चात्रातीव कर्त्तव्यं दोषदृष्टिपरं मनः ।
दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चित्तानां प्रकाशते ॥
निर्होपत्वैकवाक्यत्वं क्व वा लोकस्य दृश्यते ।
सापवादा यतः केचिन्मोक्षस्वर्गावपि क्वचित् ॥'

इत्यादिमूलयो ह्यत्र स्मरणोपाः सुधीवरैः ।

न्यास्याद्वयं समादाय विपनञ्चापि चेतसि ॥

मातृनवमी
वि० सं० २०१८
२/९ धर्मकूप, काशी

भावकः—

कृष्णमोहनठकुरः

कथामग्निसागराय-मकरन्दिकोपाख्यान

५३०३०

महर्षिने उत्तर दिया—‘यह शापवश शुकके रूपमें आया है । नित्य-कृत्य से निवृत्त होनेपर इसकी पूरी कथा आप लोगों से कहूँगा, जिसे सुनते ही इसे अपने पूर्व जन्मका स्मरण हो जायगा ।’

यह कह कर से नित्य-कृत्यके लिए चले गये । समस्त कृत्य समाप्त होने के बाद तपस्वियोंने उनसे मेरी कथा सुनानेकी प्रार्थना की । तब उन्होंने इस प्रकार वर्णन किया ।

‘रत्नाकर नामक नगरमें ज्योतिषप्रभ नामका अत्यन्त प्रतापी चक्रवर्ती राजा था । उसके उम्र तपसे भगवान् आशुतोष प्रसन्न हो गए । उनकी कृपासे उसकी रानी हर्षवती के गर्भसे एक पुत्र उत्पन्न हुआ । गमिणी रानीने स्वप्नमें चन्द्रमाकी अपने मुखमें घुसते हुए देखा था, इसलिए राजाने उसका नाम सोमप्रभ रक्खा ।

सोमप्रभ जब समस्त विद्याओं और कलाओंमें निपुण हो युवा हो गया तो पिताने उसे युवराज पद पर अभिषिक्त कर प्रभाकर नामक अपने मन्त्रीके पुत्र प्रियङ्गुर को उसका मन्त्री बना दिया । उसी समय मातलि एक अश्व लेकर आकाशसे उतरा । उसने समीप आकर सोमप्रभसे कहा—‘आप पूर्वजन्ममें इन्द्रके मित्र विद्याधर थे । उसी प्रेमके कारण इन्द्रने ‘उच्चैःश्रवा’ का पुत्र यह अश्व भेजा है । इस पर आरुढ़ होनेपर आपको कोई भी शत्रु जीत नहीं सकेगा ।’

उस अश्वको देकर मातलि चला गया । दूसरे दिन सोमप्रभ ने अपने पितासे निवेदन किया—‘पिताजी ! क्षत्रियों का यह धर्म नहीं कि विजय की अभिलाषा न करें और स्वस्थ हो अपने स्थान पर ही बैठे रहें, इसलिए मुझे दिग्विजययात्रा के लिए आदेश दीजिये ।’

पिताने प्रसन्न होकर दिग्विजय की सारी तैयारी करनेका आदेश दिया और और शुभ मुहूर्त्तमें उसे प्रस्थान कराया ।

सोमप्रभ ने उस दिव्य घोड़ेके प्रभावसे समस्त दिशाओंके समस्त राजाओं को जीत उनसे अनेक प्रकार के रत्न उपहार में पाये । लौटते समय उसने हिमालयके निकट सैन्यसमेत डेरा डाल दिया । वह उसी दिव्य घोड़े पर चढ़ कर वनमें शिकार खेलनेके लिए निकल पड़ा । मार्ग में एक मणिमय-किन्नर को देख कौतुकवश उसे पकड़नेके लिए उसने शीघ्रतासे अपने घोड़े को दौड़ाया । किन्नर तो पर्वत की गुफामें तिरोहित हो गया, किन्तु सोमप्रभ को वह घोड़ा बहुत दूर तक ले गया । इतने में भगवान् सूर्यनारायण भी अस्त हो गये ।

सोमप्रभ अत्यधिक श्रान्त हो गया और लौटने का विचार कर ही रहा था कि उसे एक विशाल सरोवर दिखाई पड़ा । उसीके तट पर रात्रि बितानेके विचारसे वह घोड़ेसे उतरा और उसे घास और जलसे सन्तुष्ट किया । स्वयं भी मधुर फल खाकर और जल पीकर वहीं कोमल पत्ते विछा उसने विश्राम किया । उसी समय उसे अकस्मात् सुमधुर गीतों की ध्वनि सुनाई पड़ी । वह तत्काल उठा और जिस ओरसे ध्वनि आ रही थी, उसी ओर कुछ दूर चला गया । उसने देखा—एक देवालयमें भगवान् शङ्करके लिङ्गके समक्ष एक दिव्य कन्या गान कर रही है । उसने विस्मय-पूर्वक मनमें विचार किया कि यह रूपवती कौन है ? गीत समाप्त होनेपर कन्याने सत्कार-पूर्वक उससे पूछा—‘आप कौन हैं ? किस प्रकार और किस प्रयोजनसे इस दुर्गम स्थानमें पधारे हैं ?’

सोमप्रभने अपना सारा वृत्तान्त कह सुनाया और पूछा—‘आप कौन हैं ? इस निर्जन वनमें अकेली क्यों रहती हैं ?’

कन्याने आंसुओं की झटी लगाते हुए कहा—‘महाभाग ! मुझ अभागिनीका वृत्तान्त सुननेसे क्या लाभ ? फिर भी यदि आपको कुतूहल है तो सुनिए :

‘हिमालय पर काञ्चनाभ नामक नगरमें विद्याधरों का राजा पद्मकूट है । उसकी हेमप्रभा नामक रानी, के गर्भसे मैं उत्पन्न हुई हूँ । मेरा नाम मनोरथप्रभा है । मैं अपनी सखियोंके साथ आश्रमों, द्वीपों, पर्वतों, जङ्गलों और उपवनोमें क्रीड़ा कर भोजनके समय पिताके निकट आ जाया करती थी । एक बार जब मैं इस सरोवर में तट पर विहार करने के लिए आई तो एक मुनिपुत्र अपने मित्र सहित मुझे यहाँ दिखाई पड़े । उनके सौन्दर्य की शोभा देख वशीभूत हो मैं धीरे-धीरे उनके समीप चली गई । उन्होंने भी मुझे प्रेममय दृष्टिसे देखा । मेरी सखीने हम दोनों का अभिप्राय जान मुनिपुत्रके मित्रसे पूछा—‘महाभाग ! आप कौन हैं ?’ उन्होंने कहा—‘सुमुख ! यहाँ से थोड़ी दूर तपोवनमें द्वीधिति नामक मुनि रहते हैं । एक समय वे इसी सरोवर में स्नानार्थ आए । उसी समय लक्ष्मी देवी भी उपस्थित हो गई । देवीने उन्हें देख कर मनमें सङ्गम की अभिलाषा की, इसलिए उन्हें तत्काल मानस-पुत्र उत्पन्न हुआ । देवीने

बालक को मुनिके कर-कमलोंमें समर्पित करते हुए कहा—‘यह आप के ही दर्शनसे उत्पन्न है, इसलिए आपका पुत्र है।’ वह अलक्षित हो गई। मुनिने भी अनायास मिले इस पुत्र का नाम रश्मिवान् रखा और चूड़ाकरण, यशोपवीत आदि सत्कारों को विधिवत् सम्पादन करके उसे समस्त विद्याओं की शिक्षा दी वे वही मुनि-पुत्र ‘रश्मिवान्’ हैं, मेरे साथ यहाँ भ्रमण करने आये हैं।’

उन्होंने मेरी सखीसे मेरा नाम और वंश पूछा। जब मैं उस मुनिपुत्रके निकट बैठी थी तो घरसे एक सखीने आकर मुझसे कहा—‘शीघ्र चलो, पिता भोजनके लिए तुम्हारी प्रतीक्षा कर रहे हैं।’ उस मुनिपुत्र को वहीं छोड़ मैं भयभीत हो पिताके समीप चली गई। भोजन कर ज्यों ही बाहर निकली त्यों ही मेरी पहली सखीने कहा—‘मुनि-पुत्र का मित्र बाहर उपस्थित है। वह कहता है कि मुझे रश्मिवान्ने अपने पिता द्वारा उपदिष्ट हुई आकाशगामिनी-विद्या देकर ‘मनोरथप्रभा’ के निकट भेजा है और यह सन्देश बतलाया है कि ‘कामदेवने ऐसी भीषणदशा उपस्थित कर दी है कि अब मैं तुम्हारे बिना क्षण भर भी जीवित नहीं रह सकता।’ सुनते ही मैं सखीको साथ लेकर यहाँ आई, किन्तु मेरे पहुँचनेके पहले ही चन्द्रोदय होने पर मेरे वियोग से मुनिपुत्र यह असार संसार छोड़ परलोक सिधार गये थे। उन्हें श्रुत देख कर मैंने उनके साथ अपने को भी भस्म करना चाहा, किन्तु उसी समय एक अत्यन्त तेजस्वी पुरुष आकाशसे उतरा और उस शरीर को लेकर चला गया। मैं अकेली ही अग्निमें भस्म होनेके लिए उद्यत हुई, तो आकाशवाणी हुई कि ‘वस्ते ! इस प्रकार साहस न करो, कुछ ही काल बाद इस मुनिपुत्रसे पुनः तुम्हारा अवश्य समागम होगा।’ आकाशवाणी सुन कर मैंने अनुगमनका विचार छोड़ दिया और समागम की प्रतीक्षामें मैं बही रहने लगी। तभीसे यहाँ भगवान् शङ्करके भजन-पूजनमें सर्वदा लगी हूँ। मुनिपुत्र का वह मित्र भी कहाँ गया, इसे अबतक न जान सकी हूँ।’

यह वृत्तान्त सुन ‘सोमप्रभ’ने पूछा—‘तुम्हें अकेली छोड़कर तुम्हारी वह सखी कहाँ चली गई !’ प्रत्युत्तरमें मनोरथप्रभा ने कहा—‘विद्याधरोंके अधिपति महाराज सिंहविक्रम की एक बड़ी सौन्दर्यवती कन्या है। उसका नाम मकरन्दिका है। वह मेरी प्राणसे भी अधिक प्रियतमा सखी है। मेरे ही दुःखसे दुःखित होकर उसने अब तक अपना पाणिग्रहण नहीं किया है। उसने अपनी सखीको मेरे समीप कुशल पूछनेके लिए भेजा था। इसलिए मैंने भी उसीकी सखीके साथ उसे देखनेके लिए अपनी सखीको भेजा है अतएव आज यहाँ मैं अकेली हूँ।’

मनोरथप्रभा यों कह ही रह थी कि इतनेमें उसे आकाशसे उतरती उसकी सखी दिखाई पड़ी। समक्ष उपस्थित होने पर उसने मकरन्दिकाका सब समाचार पूछ सोमप्रभ के लिए कोमल पत्रों की शय्या विछवायी और उसके घोड़ेके खानेके लिए घास डलवा दिया। उन लोगों ने उसी देवालय में वह रात्रि बितायी। प्रातःकाल देवजय नामक विद्याधर राजाका सन्देश लेकर उपस्थित हुआ। प्रणाम करके उसने मनोरथप्रभा से कहा—‘राजकुमारी, राजा सिंहविक्रम ने यह सन्देश भेजा है कि जब तक तुम्हारा पाणिग्रहण नहीं होगा, तब तक तुम्हारी प्रियसखी मकरन्दिका भी अपना पाणिग्रहण नहीं करना चाहती। इसलिए तुम यहाँ आकर उसे समझाओ कि आपना पाणिग्रहण कर ले।’ मनोरथप्रभा वहाँ जानेके लिए उद्यत हुई। सोमप्रभ ने कहा—‘शुभे ! मैं विद्याधरोंका लोक देखना चाहता हूँ, जाने योग्य समाश्रित्ये तो मुझे भी साथ ले चलिए। मेरा घोड़ा जब तक मैं लौट नहीं आता तब तक यहीं बंधा रहेगा, इसके आगे खानेके लिए घास डाल देता हूँ।’ मनोरथप्रभा ने सोमप्रभ को देवजयकी गोदमें बिठा कर अपने साथ ले लिया और दिव्यशक्ति द्वारा विद्याधरोंके लोकमें पहुँच गई। वहाँ मकरन्दिकाने प्रियसखी का उचित सत्कार किया। साथमें सोमप्रभको देख वह उसका समाचार पूछने लगी। मनोरथप्रभाने उसका समस्त वृत्तान्त यथावत् सुना दिया। सुन कर मकरन्दिका उसे पर आसक्त हो गयी, सोमप्रभ भी लक्ष्मी समान अतिसौन्दर्यवती मकरन्दिकाको देखकर आसक्त हो गया। वह आश्चर्य के साथ विचार करने लगा कि यह लावण्यवती किस धन्य युवाके साथ पाणिग्रहण करेगी।

तदनन्तर एकान्तमें मनोरथप्रभाने मकरन्दिकासे विवाह न करने का कारण पूछा। प्रत्युत्तरमें उसमें कहा—‘सखि ! अभी तो तुमने भी अपने लिए वर स्वीकार नहीं किया है, फिर मैं कैसे अपना विवाह कर सकती हूँ ? तुम मुझे प्राणसे भी अधिक प्यारी हो।’ मकरन्दिकाके प्रेम-श्रुत वचन सुन मनोरथप्रभाने कहा—

कृता भवति । शुक्रनासेन हि चन्द्रापीढाय याः शिक्षाः प्रदत्ताः तासां रचनायान्तु कविः स्वलेखनीमन्या-
हतरूपेण प्रावर्त्तयत् । तास्तथाविधा रहस्यपूर्णास्तथा मार्मिकाः सन्ति या मन्ये प्रत्येकदेशस्थप्रत्येक-
राजहिताय सर्वथैवोपयोगिन्यो भविष्यन्ति ।

प्रकृतिनिरीक्षणम्

कादम्बर्याः प्रकृतिवर्णनमतीव सुन्दरं सजीवं च सज्जातम् । केचन महाकवयो यदि प्रकृतेर्मञ्जुल-
रूपस्य चित्रण एव चतुरा अवलोकयन्ते तर्हि केचन महाकवयः प्रकृतेर्भयावहस्य तथा रोमाञ्चकारिणः
स्वरूपस्य वर्णने कृतकार्याः प्रतीयन्ते, परन्तु महाकवेर्वाणभट्टस्य मृगसीयमेव विशेषता वर्तते यत्तस्य
लेखनी समभावेन मधुरमयावहोभट्टविधट्टस्यवर्णने पूर्णं साफल्यमुपगमयतीति । एतद्दृश्यस्वरूपहृदयङ्ग-
मविधानाय महाकविर्विविधालङ्काराणां साहाय्यं गृहीतवान् । उपमोत्प्रेक्षा-परिसंख्याविरोधाभासालङ्का-
राणां स्तूपानेव स्थापयित्वा कविरयं पाठकानां पुरतः स्ववर्ण्यविषयस्य मञ्जुलाभिव्यञ्जनं कृतवान् ।
विध्याट्टव्या भीषणरूपस्य चित्रणं कविर्यादृशेन साफल्येन कृतवान् तद्धि महादाश्चर्यं जनयति ।

तथाहि—

‘गिरितनयेव स्थाणुसङ्गता मृगपतिसेविता च, जानकोव प्रसूतकुशलचा निशाचर-
परिगृहीता च, कामिनीव चन्दनमृगमदपरिमलवाहिनी रुचिरागुरुतिलकभूषिता च,
सोत्कण्ठेव विविधपल्लवानिलवीजिता समदना च ।’

(कादम्बरी-कथामुखम्—५७ पृ.)

महर्षिजाबालेराश्रमस्य कीदृशं सात्विकं मनोरममतिहृद्यं वर्णनम् ?, यस्य पठनेन कस्य सचेतसः
पुरुषस्य चित्तं तपोवनभग्नमूर्त्या प्रभावितं न भवति ? ।

तथाहि—

‘यत्र च महाभारते शकुनिवधः, पुराणे वायुप्रलपितम्, वयःपरिणामे द्विजपतनम्,
उपवनचन्दनेषु जाड्यम्, अग्नीनां भूतिमत्त्वम्, एणकानां गीतश्रवणव्यसनम्, शिखण्डिनां
नृत्यपक्षपातः, भुजङ्गमानां भोगः, श्रीफलाभिलाषः मूलानामधोगतिः ॥’

(कादम्बरी कथामुखम्—१२४, १२५ पृ.)

न पर्यत्यजत् । चन्द्रापीडस्यापि ततः प्रभृति तस्या प्रतिक्षणमुपचीयमाना महती प्रीतिरजायत । स्थितस्तस्यामस्य
प्रतिदिनं प्रसादः । कृता चासी सर्वत्रैव विस्मन्मन्यापारेष्वभिज्ञा सहृदयता । सोऽयमपूर्वः सम्बन्धः सुमधुरश्च । चन्द्रा-
पीडेन सार्धं पत्रलेखाया नैकट्यमसामान्यं द्विविजययात्रायामेकस्मिन्नेव गजपृष्ठे पत्रलेखा चन्द्रापीडेन सार्धमा-
सनमधितिष्ठति । निशाया शिबिरस्थचन्द्रापीडः यदा अनतिदूरशयाननिषण्णेन वैशम्पायनेन सह संलपति, तदा,
सन्निधौ क्षितिगतविन्यस्तकुशोपरि प्रस्वपति पत्रलेखा । यदा कादम्बर्या हृदये महामहोत्सवसमारम्भः सन्निकृष्टस्तदा
पत्रलेखायास्तस्मादतिधुन्नादधिकारादन्सारणं नावश्यकमन्यत लोकः । पत्रलेखां प्रति कादम्बर्या नारीजनसुलभो
नासोदीपदपि द्वेयः । चन्द्रापीडेन पत्रलेखायाः सम्बन्ध इति हि सा प्रियसखीति कादम्बर्या परमाद्रियत ।

कादम्बरीकान्ये पत्रलेखा यदभूखण्डमधिकृतवती, न तत्र द्वेपसन्देहादीनां सद्भावः । तत्स्थानं स्वर्गवन्निष्कण्ट-
कम्, परन्तु क नु खलु तत्रामृतविन्दुः चलति तस्याः पुरतः एव प्रवर्त्तं प्रणयानृतपानम् । किन्तु कदाचिद् एतद्-
प्राणेनास्या एकस्यामपि शिरायामेककोऽपि रक्तविन्दुर्न चाञ्चल्यमापेदे । अपि सा चन्द्रापीडस्य च्छायेवानुवर्तिनी,
तथापि राजपुत्रस्य तप्ततारुण्यस्येवपि तापस्तं कदाचिन्नासृजत् ।

यदा पत्रलेखा कति कालान् कादम्बर्यां सहावस्थाय तदात्तया प्रत्यावृत्ता, एवमपि यदा ललितस्मितेन दूरत
एव प्रीतिरसं प्रकाशयन्ती चन्द्रापीडं प्राणमत्, तदा सा प्रकृतिगुणमपि कादम्बर्याः प्रसादलब्धं सौभाग्यमिव बलभ-
तरतामगच्छत् । युवराजश्रादरातिशयं प्रदर्शयन्नासनादुत्थाय तामालिङ्गत् । तस्माद्वाह्मनसयोरगोचरोऽपूर्वं एवा-
नयोः सम्बन्ध इत्यवगम्यते । परमाधिकरूपे त्वयं रोहिणीति कादम्बरी-प्रबन्धोत्तरे चन्द्रापीडः स्वयमेवोक्तवान् ।
अतो युक्त एवानयोः सहास इत्यवश्यम् । इतोऽधिकजिज्ञासुभिः प्रबन्धकल्पललितकादाववलोकनीयम् ।

तपोवनस्य वर्णने यावन्तः प्रभावोत्पादकविषया अपेक्षितास्तावतामेकत्र वर्णनं विधाय कविः सत्यमस्माकं समवेदतीवानुपमं दृश्यं प्रस्तुतवान् । अस्माभिस्तादृशं कथमपि लक्षितुं न शक्यते यत्र कविराश्रमस्थवृद्धान्धतापसानां परिचितवानरद्वारेण यष्टिमवलम्ब्याभ्यन्तरे आगमनस्य वहिर्गमनस्य च वर्णनं कृतवान् ।

तथाहि—

‘परिचित शाखासृग-कराकृष्टयष्टि-निष्काश्यमान-प्रवेद्यमान-जरदन्धतापसम् ।’

(कादम्बरी कथामुखम् - ११८ पृ.)

श्रुतानां चित्रणमपि नितान्तमार्मिकतया कृतवान् । प्रभातचन्द्रयोरन्धकारचन्द्रोदययोस्तथान्येषां प्रकृतिविविधदृश्यानां वर्णनमत्यधिकसहृदयतया तथा यथार्थतया सहाङ्कितवान् कविः ।

प्रेमवर्णनम्

महाकविना यादृशप्रणयस्येयं मनोरमा कथा प्रस्तुता, प्रणयोऽपि बाह्यचाकचिक्येनोत्पन्नरूपे-च्छाया उपरि केवलामनुरक्तिमेव न प्रकटयति, प्रत्युत स द्वयोः सहृदययोरन्तस्तलस्य परस्परवन्धन-विधायकोऽनेकजन्मपर्यन्तं स्वस्याभिव्यक्तिकारकोऽलौकिकानन्दोत्पादको विकारोऽस्ति । कादम्बर्याः प्रणयलीला हि केवलमेकजन्मत एव सम्बन्धं न स्थापयति, किन्तु स जन्मत्रयस्य परिवर्त्तने जातेऽप्यनेक-माधुर्यं कथङ्कारमपि हासानुभवं नोपस्थापयति । वरं शरीरस्य परिवर्त्तनं भवतु, कर्मवशेन प्राणिनो विविधयोनिषु वरं परिभ्रमन्तु किन्तु तेषां दृढप्रेम सर्वदैव तदनुगमनं करोति । अस्याः कथैव ह्येतन्म-हत्तयस्य सत्यतामस्मान् प्रति यथार्थतः प्रतिपादयति ।

शैली

गद्यकवीनां कृते वाणभट्टस्य शैली चादर्शभूता । अयं हि महाकविः प्रभावशालिगद्यस्य लेखने नितान्तप्रवीण इति सहृदयानां भावः । ये केचनालोचकाः वाणगद्यं भारतीयसधनविपिनमिव भयावहं हिंसकपशुमिवाप्रसिद्धं तथा कठिनशब्दैर्मण्डितमिति प्रतिपादयन्ति, ते खलु सत्यमेव यथार्थतायाः सुदूरे विद्यन्ते । चित्रणस्य सजीवतायै तथा प्रभावशालिताया उत्पत्तये महाकविना स्थाने स्थाने ओजोगुण-मण्डितायाः समासबहुलायाः शैल्या आश्रयणमवरयं गृहीतम्, किन्तु यत्र तत्र लघुवाक्यानां प्रयोगं विधाय तेन हि सशक्ता प्रभावोत्पादिका स्वशैली प्रदर्शिता । कयाचिदेकया शैल्या क्रीतदासस्तु न भवति कविः । स हि विषयानुसारेण स्वकीयां शैलीं परिवर्त्तितां करोति । येन महाकविना अटव्याः सन्ध्यायाश्च वर्णने दीर्घसमासानां लुटा प्रदर्शिता, तेनैव विरहवर्णनावसरे लघुकलेवरप्रासादिकवाक्यानां शोभा प्रस्तुतीकृता । कपिञ्जलद्वारा विहिता या पुण्डरीकभर्त्सना सा कियती प्रभावशालिनी ?

तथाहि—

‘यदेतदारब्धं भवता किमिदं गुरुभिरुपदिष्टम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत धर्मा-र्जनोपायोऽयम् । का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु प्राकृतजनबहुमतेषु भवतः ? स खलु धर्मबुद्ध्या विपलतावनं सिञ्चति, कुचलयमालेति निखिंशलतामालिङ्गति, कृष्णागुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमवगाहते रत्नमिति ज्वलन्तमङ्गारमभिसृशति, मृणालमिति दुष्टवारणदन्तमुपलमुन्मूलयति, मूढो विषयोपभोगेष्वनिष्टानुबन्धिषु यः सुखबुद्धिमारोप-यति । अधिगतविषमतत्त्वोऽपि कस्मात् खद्योत इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिदं ज्ञानमुद्वहति, यतो न निवारयसि प्रवलरजःप्रसरकलुषितानि स्रोतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि, न नियम-यसि वा क्षुभितं मनः । कोऽयमनङ्गो नाम धैर्यमवलम्ब्य निर्भर्त्स्यतामयं दुराचारः ।’ इति

(कादम्बरी-पूर्वार्धकथा ८१९, ४६० पृ०)

परमार्थतस्त्विदमेव प्रतीयते यद् वाणगद्येषु सुष्मनिरीक्षणशक्तिः चमत्कृतवर्णनप्रणाली, अक्षर-
शब्दशक्तिस्तथा कल्पनाप्रसृतालौकिकार्थानामुद्भावना विरोषरूपेणोपलब्धा भवतीति । एतन्महानुभाव-
गद्ये चैतादृशः प्रभावस्तथा प्रवाहो विद्यते यत्तदनुकरणकर्तृकविद्वारा भूरिशः कृतेऽपि गरीयसि प्रयत्ने
तद्गद्ये तादृशश्चमत्कारो नोत्पन्नः । अत एव त्वेनद्रसभावयुक्तायाः कवितायाः समवेऽन्यकवीनां रचना
केवलं चापह्यमेव जनयतीति त्रिलोचनकवेः स्पष्टं समुद्रोपः—

‘हृदि लग्नेन वाणेन यन्मन्दोऽपि पदक्रमः ।

भवेत्कविकुरङ्गाणां चापलं तत्र कारणम् ॥’

सामाजिकी स्थितिः

कादम्बर्यां वेशविन्यासो विचित्र एव लभ्यते । अत्र भूपतेः शुद्धकस्य वर्णनेनावगम्यते यत् राजापि
केवलं विनंस्थुलप्रायं शुभ्रवस्त्रं मूर्ध्नि वेष्टयति । अङ्गे च केवलमुत्तरीयं स्कन्धयोर्धारयति । यतो ह्यङ्गरागः
शरीरे विलिप्यमानः स्पष्टं प्रतीयते । समस्तानामेव पात्राणां वर्णनेऽङ्गरागस्यात्याधिक्यम्, वसनस्य च
वैरल्यम् । कादम्बरीप्रेषितः केषूरकामिधानो दीणावाहकः केवलमधोवस्त्रमेव धारयति नोत्तरीयमपि ।
‘अधरवास एव केवलं वसानेन’ इत्यनेन (कादम्बरी-पूर्वार्धम्)

वेशविन्यासादिषु वैचित्र्येऽपि भूयस्यः सामाजिकप्रथा इदानीन्तन इव तदानीमप्यासन् । होलि-
कायां विविधोपद्रवाः विरूपरूपक (स्वीग) निःसरणादिप्रथा यथा वर्त्तमानकाले तथा वाणकालेऽ-
प्यासीदिति चित्रम् ।

द्रविडधार्मिकपरिचये यथा—

‘सर्वदा वसन्तक्रीडिनाजनेनोत्क्षिप्तखण्डखट्वारोपितवृद्धदासीविवाहप्राप्तविडम्बनेन ।

(कादम्बरी-पूर्वार्धम्-६४५ पृ०)

एवमादयस्तत्सामयिकयो वद्वयो घटनाः संसृचिता ह्यस्मिन् ग्रन्थे, यास्तामनुसन्धानेनाधिकतरमै-
तिहासिकं सामाजिकं च तथ्यमवगतं भवति । परन्तु प्रस्तावनायां निरतिशयो विस्तरः स्यादिति
वर्णिका (‘बानगी’) नात्रमिहोपन्यस्तमिति सुधीभिराकलनीयम् ।

नायकादिनिरूपणम्

इह हि अनुकूलो धीरोदात्तश्चन्द्रापीडो नायकः । तथा च लङ्घनम्—

‘अनुकूल एकनिरतः ।’

‘अविकत्यनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्येवान्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥’ (सा० द० ३ पृ०)

नायिका कन्या (परकीया) मुग्धा कादम्बरी ! यथा—

‘कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ।’

‘परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा ॥’

‘प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा स्तौ वामा ।

कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥’ (सा० द० ३ पृ०)

परिणयानन्तरं स्वकीया मध्यापि च नायिका, किन्तु (उत्तरार्द्धे) तत्प्रसङ्गोऽप्यल्प एव । एतावेव नायिकानायकावालम्बनविभावौ । इन्दु-चन्दनान्योऽन्योक्त्यादय उद्दीपनविभावाः, परस्परचक्षुरादिक्रिया अनुभावाः, निर्वेदप्रभृतयो व्यभिचारिभावाः, रतिः स्यायी ।

विप्रलम्भशृङ्गारो मुख्योऽङ्गी रसः । तत्र पूर्वार्धे, उत्तरार्धस्य कियदंशे च पूर्वरागाभिधः । उत्तरार्ध-शेषे तु करुणविप्रलम्भाभिधः । सम्भोगशृङ्गारोऽप्यस्ति रसः, किन्तु परिणयानन्तरं केवलं तस्य सूचनमेव । एषां साहित्यदर्पण ३ परिच्छेदगतलक्षणादि यथा—

‘आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात् ।’
 ‘उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये ।
 आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा ॥’
 ‘उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्वहिर्भावं प्रकाशयन् ।
 लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः ॥’
 ‘विशेषादाभिमुख्येन चरणाद् व्यभिचारिणः ।
 स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः ।’
 ‘रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।’
 ‘यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ।’
 ‘श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संस्तरागयोः ।
 दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥’
 ‘यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।
 विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥’

अङ्गतया हास्यादयोऽन्येऽपि रसाः सन्ति ।

आधिभ्येनात्र माधुर्यं गुणाः । यथा—

‘चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ।
 सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ॥’

प्रसादगुणोऽप्यधिकस्थले । रीतिरत्र पाञ्चाली बाहुल्येन । यथा—

‘.....वर्णैः शेषैः पुनर्द्ध्यो ।’

(वैदर्भीगौडीययोः परिगृहीतेभ्यो वर्णभ्यः शेषैरित्यभिप्रायः) ।

‘समस्तपञ्चपदो बन्धः पाञ्चालिका मता ।’

अन्या अपि रीतयोऽल्पाधिकभावेन यथास्थानमुपलक्ष्यन्ते, किन्तु मुख्यं ताः । गद्यस्वरूपादिकं तु पूर्वमेव विवेचितं १, २ पृष्ठप्रस्तावनायाम् ।

एतेषां यथासम्भवमेकत्र सौकर्याय श्लोकसंग्रहो यथा—

‘चन्द्रापीडोऽनुकूलः सकलगुणधरो नायकोऽस्मिन्नुदात्तो-
 नेवी कन्याऽन्यदीया मृदुललिततनुर्मुग्धकादम्बरी च ।
 पाञ्चाली नाम रीतिर्विलसति बहुला विप्रलम्भो रसोऽङ्गी
 माधुर्याख्यो गुणो वा कविमुकुटमणेः काव्ययोरन्त्यमेतत् ॥’

कादम्बरीटीका

अस्य ग्रन्थरत्नस्य प्राचीना वर्वाचीनाश्च बहुयष्टीनाः साम्प्रतं विलसन्ति अत्र—

(१) श्री भानुचन्द्रगणि-तच्छिष्य-सिद्धचन्द्रगणिमहोदयभ्यां निर्मिता टीका भोगोलसन्नाजोऽकव-
रस्य समये निरनीयत । यतो हीमौ अकवरसन्नाजा सम्मानिताविति ताम्ब्यामेव पुष्पिकायां निजकरक-
मलेन लिखितम् । गुरवे भानुचन्द्रगणिने सन्नाजा महोपाध्यायपदमर्पितम् । अनेन महाभागेन हि
'शुक्लव'-करो भोचितः शिष्याय सिद्धचन्द्रगणिने सन्नाजा 'पुष्पदन्ता' इत्युपपदेन विभूषितः । सेयं टीका
प्रतिपदपर्यायप्रकटिताऽपि विद्वद्भ्यो न रोचते, प्रस्तुत यत्र तत्रास्तुदा । मूलपदार्थस्फोरजायैव या
समर्था सैव सर्वमान्या विद्वत्समाजे, परमत्र 'इन्द्रगोपैः (वर्षाकीटैः)' इत्यस्य टीका 'अग्निरजोभिः' इति ।
एवं निगहः = अन्दुक', 'मदनः जराभीरुः' इत्यादिरूपेण विहिता टीका नोपकारायेति धीघना गवेपकाः
प्रतिपादयन्ति ।

(२) 'मयूरेश्वर रानचन्द्रकाले' महाशयेन विरचिता टीका । इयं हि मूलार्थस्फोरगेऽतिविशदा
विस्तृता च । अन्ते आङ्गलभाषायां टिप्पणीसंयुता, तेनास्य ग्रन्थस्य महत्त्वमत्यधिकं सञ्जातम् ।

(३) 'जीवानन्दविद्यासागर'-महाशयनिर्मिता सरला भावानुकूला टीका, अनयाऽपि सहायता जाता
मन्दमतीनामित्यत्र न सन्देहः । परं सर्वथा छात्रमनोऽनुकूला नैवेति तद्विदो जानन्ति ।

(४) महामहोपाध्याय-'हरिदास-सिद्धान्त-वागीश' विहिता 'कल्पलता'निधाना सर्वतोऽभिनवा
छात्रहितैषिणी विद्वन्मनोहारिणी विवृतिः स्वल्पेनैव समयेन परं कीर्तिराशि प्रतिदिशं विस्तारयामास ।

अनुवादः

(१) निसिरिदिवृत्तोऽनुवादः आङ्गलभाषायाम् । यद्यप्यत्र बहूनि वर्णनानि परित्यक्तानि, कानि-
चिन्नातिसंक्षिप्तीकृतानि सन्ति, तथापि महता परिश्रमेणायमनुवादो विहितः । अत्र कियतानेव वाक्यानां
शब्दानाञ्चातिरमणीयोऽर्थः प्रतिपादितः, एवं सद्यपि कियन्ति स्थलानि तथैव सन्ति येषां विस्तृतं व्या-
ख्यानमत्यावश्यकं प्रतीयते ।

(२) म० म० 'हरिदाससिद्धान्तवागीश' कृतो भाषानुवादो बङ्गभाषायाम् । अनेन चैतद्ग्रन्थेऽति-
सौलभ्यं सञ्जातम् ।

(३) श्रीऋषीश्वरनाथभट्टकृतोऽनुवादो महता परिश्रमेण सञ्जातः ।

अन्यसंस्करणम्

(१) मोहमयोत्थराजकीयसंस्कृतग्रन्थमालायां-डाक्टर-'पिटर्त्सन' महाशयेन संशोधिताङ्गलभाषा-
टिप्पणीयुता चावृत्तिः । अत्रत्यातिविस्तृता टिप्पणी गवेपणापूर्णा । विद्वांसो ह्येतत्कृतपाठभेदं भूरिभूरिशः
प्रशंसयामासुः । पाठभेदोपरि विशिष्टं ध्यानमाकृष्टमेतन्महानुभावस्य ।

(२) पुण्यपचन (पूतानगर) स्थग्रन्थमालातश्चायं ग्रन्थः 'काने'महाशयद्वारा विशेषरूपेण परिच्छेद-
विभागसहितोऽतिस्पष्टरूपेण संस्कृतः । एतेनावधार्यते यत्तदावृत्तिप्रकाशनानन्तरं कादम्बर्याः यावन्ति
संस्करणानि निःसृतानि तेषां सम्पादका नूनमेव ततः सहायतामवाप्सुरिति ।

प्रस्तुतसंस्करणम्

अत्र 'काने'-'पिटर्त्सन' महोदयद्वारा संस्कृते यावन्तः परिच्छेदा विलसन्ति तान् ययामति विविच्या-
न्यांश्चैतदुपयोगिग्रन्थानाकल्य समुचितो ग्रन्थांशः पाठभेदश्च संस्थापितः । विरामचिह्नादिसंयोजनं
यावच्छुभ्यं विहितम्, तथा सामासिकशब्दानां प्लुत्यन्ते विरलेपपद्धतिश्च यथा वचनसौकर्यमयावशेषसौ-
लभ्यञ्च भवेत्तथा विहिता । सम्पादितेऽपि 'चन्द्रकल्या' संस्कृतन्यास्यया विषयस्य शब्दस्य चातिकाटिन्य-

मनुभूय 'विद्योतिनी' नामिकया राष्ट्रपदनियुक्तया हिन्दीभाषयाऽप्यनूदितः । प्रस्तावनाम्ने च सौकर्येणार्थावबोधनाय हिन्दीभाषयैव कादम्बरीसमीक्षोपनिबद्धा तथा तत्सारोऽप्युपनिबद्धः ।

लज्जदमवधेयम्—कस्याप्यनुवादस्य भागत्रयं भवितुमर्हति । यथा—उपाख्यानानुवादः, भावानुवादः, भाषानुवादश्चेति । तत्रोपाख्यानानुवादे ह्यनुवादको मूलाक्षरमगणयित्वैव स्वानन्त्येण प्रचलतीति सर्वापेक्षया सुगमः सः, किन्तु तथाविधेनानुवादेन ग्रन्थार्थकरणे चोपकारस्तादृशो न भवति यादृशोऽभिलषितः । एतदपेक्षया मौलिकभावमादाय प्रवृत्तो भावानुवादो मूलार्थबोधने किञ्चित्साहाय्यं सम्पादयति । भाषानुवादो हि मूलभावस्य भाषायाश्च द्वयोरपि पूर्णरूपेणाधीनीभूय एव मूलार्थसाधुस्फोरकोऽनुवादककृते निरतिशयकाठिन्यं जनयति । तत्राप्येतद्ग्रन्थात्यधिकक्लिष्टत्वस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेन तस्य भाषानुवादविधानं न तादृशं सरलमिति विवेचकानां पुरतोऽतिरोहितमेव । अतोऽत्र केवलं साहसं विधायैवैतत्सम्पादयितुं प्रवृत्तोऽहम्, परन्तु कियत्साफल्यं सञ्जातं तत्र प्रेक्षकाः सहृदया एव प्रमाणम् ।

विशेषतो वक्तव्यमिदमेव यत्—'एकानुपूर्वीकवाचकवाच्यत्वरूपं'—सामान्यधर्ममादाय ग्रन्थकारेण सर्वत्र पूर्णोपमाः सुसज्जीकृताः । यासां संस्कृतव्याख्यानं तु विशदरूपेण कथञ्चिद् भवत्यपि, किन्तु तादृशस्थले भाषानुवादकरणे महाक्लेशः सञ्जायते । दिङ्मात्रं यथा—'उपानिरुद्धसमागममिव । चित्रलेखादर्शित-विचित्र-सकल-त्रिभुवनकारम्' (का० पू० २७६ पृ०) एतस्यानुवादो ह्येवमपि भवितुमर्हति यत्—

'उपा और अनिरुद्ध के समागमके समान चित्रलेखोंमें दिखलाया गया है विचित्र समस्त त्रिभुवनका स्वरूप जहाँ पर ऐसा बह राजमवन था ।'

किन्वेतादृशानुवादकरणे सादृश्यं न तिष्ठति तथानुवादोऽप्यसम्पूर्ण एव तिष्ठति, अतोऽगत्यैवमनुवादो विधीयते यत्—

'उपा अनिरुद्ध के समागममें जिस प्रकार उपाकी सग्री चित्रलेखाने समस्त त्रिभुवनके युवक पुर्णोंकी आकृतिका चित्र खींचकर उपाको दिखाया था, उस राजमवनमें भी उसी प्रकार चित्रकारों द्वारा समस्त त्रिभुवनका सभी पदार्थोंके अनेक प्रकारकी आकृतिका चित्र दीवार पर खींचकर लोगोंको दिखलाया गया था ।'

अत्र ह्येवंविधानुवादं विलोक्य साधारणपुरुष एवानुवादकं दूषयिष्यति, किन्तु विवेचकपाठका हृदयेन सानन्दं नूनं जिघृक्षिष्यन्तीति द्रढीयान् मे विश्वासः । कादम्बर्या पूर्णोपमाया अनेकस्थलेषु विद्यमानत्वात् तत्र अत्रैवंविधा एवानुवादाः सञ्जाताः । बहुषु स्थलेषु संस्कृतटीकया साधुस्फोरणे कृतेऽपि यत्र भाषानुवादो कोऽप्युपायो न लक्षितस्तत्र भावानुवाद एव गृहीतः । एतद्ग्रन्थकृतपूर्वव्याख्यातृणामनुवादकर्तृणाञ्च साहाय्येनैतत्सम्पादनं मया कृतमिति तेषामानुष्यं शिरसा धारयामि ।

एतत्सर्वं गीर्वाणवाग्ब्रह्मिल्लितालवालकल्पानां धर्मनयविनयमनस्वितादिगुणविभूषितानां देशकुलजातिशास्त्राचारादिसमस्तसनातनधर्ममर्यादापालनतत्परानां देशप्रसिद्धब्रह्मकुलकमलदिवाकराणां दिगंतयशसां काव्यकाननपञ्चाननानामस्मत्साहित्यशास्त्रगुरुवरानां कविचक्रवर्ति-श्री १००८ ताराचरणमट्टाचार्य-महाशयानां स्वदेशीय-व्या० सा० तीर्थ-विद्यालङ्कारानेकशिष्योपशिष्ययुतपण्डितप्रवर-वेगूसारायस्थ-श्रीसरस्वती विद्यालय'-प्रधानाध्यापक-श्रीनेलालझाजी-गुरुवराणाञ्च दयोदयमधुरदृशा सम्पन्नम् ।

ग्रन्थस्यास्य यत्र तत्र मूलपाठसंशोधने पाठान्तरविधाने चाहं प्रियसुहृद्-काशीस्थ-'राजकीय संस्कृतमहाविद्यालय'-न्यायाध्यापक-न्याय-वेदान्ताचार्य-काव्य-दर्शनतीर्थ-श्रीसुरेन्द्रनाथदिवेदि महाभागमत्रत्यनेपालदेशीय 'हरिहर-संस्कृत-विद्यालय' प्रधानाध्यापक-व्या० सा० सा० पुराणाचार्य-श्रीकृष्णमणित्रिपाठि महाभागं च सुहृदुर्हः स्मरामि, अभिनन्दामि च तदुपकारसहस्रमज्जम् ।

सम्पादने चास्मिन् परोपकारवद्परिकरसुरभारतीसंरक्षणतत्परनिजपितृस्मारक-'श्रीभवानीशङ्कर-संस्कृतमहाविद्यालय'सञ्चालक-काशीविश्वनाथमन्दिराध्यक्ष-श्रीरामशूरत्रिपाठिमहाभागानाम्, भूमिकालेखनकार्ये विविधसहायकपुस्तकप्रापकाणां विविधानवद्यविद्याविभूषित-विद्याभास्कर-शास्त्राचार्य-श्रीदेवीनारायणप्राद्विवाक (एडवोकेट) महाभागानाञ्चोपकृतिसहस्रमज्जमभिनन्दामि ।

एवमेव यत्र तत्र प्रपन्नमेषनादिनाहाव्ये निषिद्धाप्रत्यनारागनादकाहनि नल्लुनचिन्तक
मोदककरम्यान्तरागाचार्य—० अंशानन्तराजी—महोदयान्निषिद्धेनल्लुनचिन्तक
चार्य—० अंशे शिन्निषिद्धे नलोदयान् महानुपकरणः मज्जनस्तदर्थं नयोरनृप्यं सन्नं गिरमा महर्ष
घारयानि ।

सर्वथा दुःखिनिमहृष्टेऽपि काले कृतपरिश्रमेः सौख्यन्दा—महानुपकरणकाल्याघर्षैः गोलोकप्रानि-
धेष्टि—श्रीहरिदामपुतामज—मोदककरम्यान्तरागाचार्य—० अंशे शिन्निषिद्धे नलोदयान् महानुपकरणः
मज्जनं यावत् क्षाप्रमुद्रितं प्रकाशयिवा राहुस्त न्हातुपकारः कृत्रोभस्ते सर्वथा धन्यवादाहर्तः ।

यद्यपि 'तन्मन्त्रिण्यन्तुनाजं नान्यन्ः कृतेपु इप्पुष्टि इति न्यायान्मन्त्रिण्यन्तरागाचार्यं स्वदि-
रक्षितमन्दर्मे द्रोपदष्टिर्नैव जायते, तथापि स्वमेनपूर्णनयनालोकननात्रिण कल्पयिन्तुगन्धं न मन्त्रिद्वि-
नर्हतीत्येतद्वदन्धनीचीनवापनीचीनवदिक्षारणं निष्पन्न्यायमाजः सहृदय विद्वद्गं पुत्र प्र-
णम ! जदि च—

'नर्हतीत्येवमुक्तैरेविते न्न तत्र अन्येऽपि योगेदरहः कुर्वन्तेऽपि ।'

इति न्यायाद् ब्रह्मप्रमादयोः स्वानाविक्रवात् मीनकादरदोषाद्वा यदत्र स्तुतं सज्जानं न
दनामाग विद्वद्गं द्योदधनधुरदगा निरीक्षणाणाः मंगोदर सत्त्वं चतिष्यत्ते नानिति मन्त्र्यं
निवेदयति—

'तद्विद्वांसोऽनुगृह्णन्तु चित्तश्रोत्रैः प्रसादिनिः
लन्तः प्रणयवाक्यानि गृह्णन्ति ह्यनल्लयवः ॥
न चात्रातीव कर्त्तव्यं द्रोपदष्टिपरं मतः ।
द्रोपो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चित्तानां प्रकाशते ॥
निर्होपत्वैकवाक्यत्वं क वा लोकस्य दृश्यते ।
लापवादा यतः केचिन्मोक्षस्वर्गावपि क्वचित् ॥'

इत्यादिमुक्तयो सः स्मरणेनः कुर्वन्तः ।

अग्न्यद्वयं समादाद विष्णुप्रापि केचित् ।

साधुनवनी
वि० सं० २०१०
२/९ धर्मकूप, काशी

नवम्—

कृष्णमोहनठकुरः

संक्षिप्त-कथासार

कथासरित्सागरीय-मकरन्दिकोपाख्यान

काञ्चनपुरीमें 'सुमना' नामक एक बड़ा प्रतापी राजा राज्य करता था। किसी समय वह अपने दरबारमें बैठा था कि चाण्डालाधिपकी कन्या 'मुक्तालता' एक शुक (तोते) को पिंजड़े में रखकर अपने भाई 'वीरप्रभ'के साथ राजा से मिलने आई। द्वारपाल द्वारा अनुमति प्राप्त होने पर मुक्तालताने सभामें उपस्थित हो राजाका अभिवादन कर निवेदन किया—

नहाराज ! यह 'शास्त्रगर्ज' नामका शुक समस्त कलाओं और विद्याओं में निपुण है तथा वेदोंका मार्मिक अभिज्ञ है। आप इसे स्वोकार कीलिय, यों कह कर उसने द्वारपाल को वह शुक दे दिया। द्वारपाल उसे राजा के समीप ले गया। शुकने वहाँ निम्नलिखित शोक पढ़ा—

‘राजन् ! युष्मिदं सदैव यदयं देवस्य संयुज्जते धूमश्याममुखो द्विपद्मिरहिणीनिःश्वासवातोद्गमैः ।
पतत्सदसुतमेव यत्परिभवाद्वाप्याम्बुपूरप्लवैरासां प्रज्वलतीह दिष्टु दशसु प्राज्यः प्रतापानलः ॥’

पुनः उसने कहा—‘राजन् ! आवेश दीजिए किस शालका कौनसा प्रमेय कहूँ।’

राजा अत्यन्त आश्चर्यचकित हुआ। मन्त्रीने कहा—‘पृथिवीनाथ ! प्रतीत होता है कि पूर्व जन्मके किसी शापवश तिर्यग्योनिमें ये कोई मुनि हैं, तपःप्रभावसे इन्हें पूर्वजन्मके समस्त शाकों का स्मरण है।’

राजाने शुकसे पूछा—तुम्हारा जन्म कहाँ हुआ ? तिर्यग्योनिमें तुम्हें शास्त्रज्ञान कैसे हुआ ? आखिर तुम कौन हो ? अपना पूरा वृत्तान्त सुनाओ !’

शुककी आँखें डबडबा गयीं। उसने कहा—‘नहाराज ! यद्यपि मेरी दशा कहनेके योग्य नहीं, तथापि आपका आदेश शिरोधार्य कर कहता हूँ। सुनिए :

‘हिमालयके निकट अतिविशाल वृक्ष पर एक शुक अपनी स्त्री के साथ कोटर बनाकर रहता था। मैं उसीका पुत्र हूँ। उत्पन्न होते ही मेरी माता चल बसी। वृद्ध पिता अत्यधिक खिन्न हुए। वे आस-पास रहते वाले शुकों के वृद्धे फलों को स्वयं खाते और मुझे भी खिलाते। अपने पंखों को ओटमें रख वे मेरा पालन-पोषण करते।

एक समय वहाँ बहुत से शबर (भील) शिकार खेलने आए। दिन भर अनेक पशुपक्षियोंको मारते रहे। सायंकाल एक बृद्धशबर किसी पशु-पक्षीको न पाकर मेरे वृक्षके समीप आया। पक्षियोंका शब्द सुन कर वह उस पर चढ़ा और शुकों तथा अन्य पक्षियोंको कोटरोंमें से निकल मार-मार कर पृथिवी पर पटकने लगा। उसे समीप आता देख मैं मयमात हो पिताके पंखोंमें छिप गया। इतनेमें उसने मेरे कोटरमें भी हाथ डाल मेरे पिता को निकाल लिया और उन्हें मारकर पृथिवी पर पटक दिया। पिताके पंखोंमें चिपका मैं भी उनके साथ ही पृथिवी पर गिर पड़ा और पंख से निकल कर वहीं गिरे सूखे पत्तोंमें आत्मरक्षार्थ घुस गया।

शबर समस्त पक्षियोंको मार वृक्ष से नीचे उतरा। वहीं उसने कुछ पाक्षियोंको अग्नि में भून खा डाला और शेष पक्षियों को लेकर अपने साथियोंके साथ चला गया।

उसके चले जाने पर मैं निर्माक तो अवश्य हो गया किन्तु वह राजा अत्यधिक कष्टमें बीता। प्रातः सूर्योदय होने पर व्याससे व्यग्र होनेके कारण अपने पंखोंको फैला मैं समीपवर्ती पद्मसर नामक सरोवरके निकट धीरे-धीरे गया। वहाँ मरीचि मुनि स्नान करने के लिए आए थे। तृप्ति देख उन्होंने मेरे मुँहमें जल की दूँदें डालीं और मुझे दोनेमें रखकर अपने आश्रन ले गये। वहाँ मुझे देख महापि पुलस्त्यकी के मुख पर मुत्तुराइट छा गई। उपस्थित अन्य तपस्वियोंने उनसे पूछा—‘भगवन् ! इस शुक को देख आप क्यों मुत्तुराये ?’

कविवंशवर्णनम्

बभूव वात्स्यायनवंशसम्भवो द्विजो जगद्गीतगुणोऽग्रणीः सताम् ।
 वनेकगुप्ताचितपादपङ्कजः कुबेरनामांश इव स्वयम्भुवः ॥ १० ॥
 उवास यस्य श्रुतिशान्तकल्पे सदा पुरोडाशपवित्रिताधरे ।
 सरस्वती सोमकषायितोदरे समस्तशास्त्रस्मृतिवन्द्युरे सुखे ॥ ११ ॥
 जगुर्गृहेऽभ्यस्तसमस्तवाङ्मयैः सत्सारिकैः पञ्चरवर्त्तिभिः शुक्रैः ।
 निगृह्यमाणा वटवः पदे पदे यजूंषि सामानि च यस्य शङ्किताः ॥ १२ ॥

इत्थं कथां स्तुत्वा कीर्त्यनुवृत्त्यर्थः स्वकुलजाद्विद्वंसि—बभूवेत्यादिना । वत्स्यायनस्य पुमान् वात्स्यः सः अपनं कुलप्रवर्तकत्वेन आश्रयः यस्य स तथोक्तो यो वंशः कुलं तत्र सम्भवः सनुत्पन्नः वत्सवंशीय इत्यर्थः । जयति संसारे गीता जनैः गानविषयीकृताः गुणाः दद्यादाङ्गियादयो यस्य सः तथोक्तः, सतां सज्जनानाम् अग्रणीः अग्रेसरः तन्मध्ये उत्तम इत्यर्थः । जनैकैः कधिकैः गुणैः गुणनामङ्कितैः वैश्यैः, तदुक्तम्—‘शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वरमान्तं क्षत्रियस्य तु । गुणदास्यत्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशृङ्गयोः ॥’

यद्वा गुणैः ईशदीयपञ्चपष्ठशतकमध्यवर्त्तिप्राचीनराजवंशभिरित्यर्थः । कश्चित् पूजिते पादपङ्कजे चरणकमलयुगले यस्य सः । तथा स्वयम्भुवः प्रजापतेः अंशः अंशावतार इव अतिवैदिकवादित्याशयः, कुबेरनामा कुबेरमिषेयः द्विजो द्विमो बभूव आसीत् ‘दन्तविप्राण्डजा द्विजाः’ इत्यनरः । अत्रोक्तद्विजत्वद्योतनाय द्विजपदोपादानम्, हस्तिनाग्रस्य दन्तवत्त्वेऽपि उक्तद्वदन्ते दन्तीपिदस्य यथा प्रयोगस्तद्भिव इह भावानिमित्तानि द्रव्योत्प्रेक्षा, सा च स्वयम्भुर्बोऽश इव इत्यनेन वाच्यः ॥ १० ॥

उवासेति । श्रुतिभिः वेदैः तदध्ययनैरित्यर्थः । ‘श्रुतिस्तु वेद आग्नायः’ इत्यनरः शान्तं विलीनं कलमपं पापं यस्य तस्मिन्, नित्यवेदाध्ययनेन वाचनिकपापरहित इत्यर्थः । पुरोडाशेन लग्निहोत्रादौ देवभ्यो हुतहविरवशिष्टेन हविषा ‘पुरोडाशो हविर्मेदे हुतरोपे च कीर्त्तितः’ इति विष्णुः, पवित्रितौ सङ्ग-समये संबन्धेन पावनीकृतौ अथौ बोधौ यस्य तस्मिस्तथोक्ते । सोमेन सोमयतो सोमनानकलतारस-पानेन कषायितं पुष्टम् उदरम् अभ्यन्तरं यस्य तस्मिन् तथोक्ते । तथा समस्तानि सकलानि यानि शास्त्राणि व्यासादिरचितब्रह्मसूत्रादीनि स्मृतयश्च सन्वादिरचितनिबन्धाः तैः तदध्ययनैः बभूवुरं मनोहरं तस्मिस्तथोक्ते । यस्य कुबेरद्विजस्य सुखे वदने सरस्वती वादेवी सदा सर्वस्मिन् काले उवास वासं करोतिस्म । अनेनास्य महात्मनः प्रत्यहं वेदाध्ययनशालत्वं निर्यामिहोत्रादिकर्मानुष्ठापकत्वं समप्रशङ्क-शाद्वत्त्वञ्च स्पष्टीकृतम् ।

वगुरिति । यस्य कुबेरद्विजस्य गृहे भवने वटवः छात्रभूता ब्रह्मचारिणो ब्राह्मणशिष्याः, जन्मस्तं बहुधा श्रवणाजिह्वाप्रवर्त्ति समस्तं सम्पूर्णं वाङ्मयं चतुर्दशविद्यात्मकं शास्त्रं यैस्तैः तथोक्तैः, पञ्चरवर्त्तिभिः लोहशालाकानिमित्तपङ्क्तिगृहे विद्यमानैः, सारिकानिः सदैव सत्सारिकैः शुक्रैः कीरपङ्क्तिभिः पदे पदे प्रति-पदाम्यासे निगृह्यमाणाः ‘भवद्भिरशुद्धमम्यस्यते व्रत्रैवं भवितव्यम्’ इत्थं निर्नर्त्त्यमानाः, अत एव शङ्किताः यद्यशुद्धं स्यात्तदा पुनरपि मम दोषप्राक्कथ्यं नूनं, शुका करिष्यन्तीतिमप्युक्ताः सन्ताः, यजूंषि यजुर्वेदान् सामानि सामवेदांश्च जगुः कपठम् । तिर्यग्योनीनां शुक्लानपि समस्तविद्यापारङ्गतवमिति दर्शनादुद्धृत-मेतन्नाहाभ्यमिति द्योतितम् । इह तथाविधशुक्रैः तादृक्परामर्शसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादिति-शयोक्त्यलङ्कारः ॥ १२ ॥

अपने गुणैः से संसार में किर्यात, सम्मनों में सर्वश्रेष्ठ, अनेक गुणवंशी राजाओं से पूजित चरणकमलोंवाले तथा ब्रह्मा के अंश के समान तेजस्वी कुबेर नाम के एक ब्राह्मण वात्स्यायन वंश में उत्पन्न हुए थे ॥ १० ॥

निरन्तर वेद-पाठ से निष्कटुप, दश के द्विपञ्चाशमङ्गल से गौरव, अन्तर नाम में सोमपान से कसैठे तथा समस्त शास्त्रों और स्मृतियों से सुशोभित, उसके मुख में मगधवी सरस्वती सदैव निवास करती थी ॥ ११ ॥

जिसके घर मैनाओं के साथ पिंजरों में पड़े हुए (निरन्तर शाल-चर्चों इनवे-इनते) सभी शास्त्रों ने अन्ततः इन्गो द्वारा पद-पद पर टोके जाने के मय से संश्लिष्ट रह (ब्रह्मचारी वाक्त्र) चतुः और सामवेद का निरन्तर पाठ किया करते थे ॥ १२ ॥

हिरण्यगर्भो सुवनाण्डकादिव श्रुपाकरः श्रीरमहाणवादिव ।
 अमृतं सुपर्णो विनतोदरादिव द्विजन्मनामर्थपतिः पतिस्तनः ॥ १३ ॥
 विवृण्वतो यस्य विसारि बाहुमयं दिने दिने शिष्यगणा नवा नवा ।
 उपस्तु लक्षाः श्रवणोऽधिकां श्रियं प्रचक्रिरे चन्दनपल्लवा इव ॥ १४ ॥
 विधानसन्पादिनदानशोभितैः स्फुरन्महावीरसनायमूर्तिभिः ।
 मखैरसंख्यैरजयत् सुरालयं सुखेन यो यूपकरैर्गजैरिव ॥ १५ ॥

हिरण्येति । सुवनस्य मूर्ध्नु हन्यादि-चतुर्दशप्रगनः अण्डकं ब्रह्माण्डं तस्मान् द्विजन्मानां ब्रह्मणानां पतिः अधिपतिः हिरण्यगर्भः प्रजापतिरिव, श्रीरमहाणवात् दुग्धसागरात् द्विजन्मनां पतिः द्विसराजः श्रुपाकरः सुपर्णाश्रितिव, विनतायाः तक्षामिकायाः कश्यपपत्न्या उदरात् दुग्धैः द्विजन्मनां पतिः पञ्चिराजः सुपर्णः गरुड इव, नतः कुबेरद्विजात् द्विजन्मनां ब्रह्मणानां पतिः श्रेष्ठः अर्थपतिः अर्थपतिसंज्ञकः कश्चित् पुत्रः अमृत उपपन्नः । इह हिरण्यगर्भशास्त्रेण वेदपारगामित्वम्, श्रीरसमुद्रोद्यच्चन्द्रतुलनया सकलजनाह्लादकरत्वम्, गरुडोपमया च नारायणपरायणत्वं घोषितम् । चतुर्दशसुवनपदेन—

मूर्ध्नुः स्वः सङ्घः जनः तपः मयमित्येते सप्त उपरितना लोकाः अनलं वितलं सुतलं तलातलं महानलं रमातलं पानालमित्येते सप्त अधस्तना लोका ज्ञेयाः । तदुक्तमग्निपुराणे—

‘चतुर्दशविधं होतृ मृतवृन्दं सुकीर्त्तिनम् । मूर्ध्नुः स्वर्मेहश्चैव जनश्च तप एव च ।

मयलोकाश्च महेते लोकान्तु परिकीर्त्तिताः । अनलं विनलञ्चैव सुतलञ्च तलातलम् ।

महानलं रमातलं पानलं सममं स्मृतम्’ ॥ इति ।

ब्रह्माण्डतः प्रजापतेरुपत्तौ प्रमाणं यथा मनुः—

‘तदण्डमभवद्द्वैतं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् यज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥

इहालङ्कारश्च मालोपमा ॥ १३ ॥

विवृण्वत् इति । दिने दिने प्रतिदिनम् उपस्तु प्रातःसमयेषु नवा नवा नूतना नूतना उत्तरोत्तरं धीमन्त इति तारयन्म, एवंविधाः शिष्यगणाः छात्रसमूहाः चन्दनपल्लवा मलयजवृक्षकिसलयानि इव पल्लवाऽर्वा किंसलयम्’ इत्यमरः, श्रवणे श्राव्यविचारकर्णेन घोषितां कर्णे च लक्षा आतक्षाः मन्तः, विसारि विस्तृतं बाहुमयं चतुर्दशविधाम्नाकं शास्त्रं विवृण्वतः व्याख्याननार्यं स्पष्टीकुर्वतः पाठयन् इत्यर्थः यस्य अर्थपतेः गुणैः अधिकान् अन्यथा सिध्यंतीनां प्रचक्रिरे । इह वाच्योपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

विधानेति । यः अर्थपतिः विधानेन वेदप्रतिपादितमार्गेण संपादिनं विहितं यद्दानं विप्रेभ्यः सुवर्णादि-वितरणं तेन शोभितैः सन्निहितैः अन्यत्र तु विधानेन सदाविर्भावाय दीयमानमस्यप्रायेण संपादितं निष्पन्नं यद्दानं सद्गजलं तेन शोभितैः मूर्तिभिः । स्फुरन्तो देदीप्यमाना ये महावीरा हवनबह्वयः तैः सनाथा युक्ता मूर्तयः स्वरूपाणि येषां तैः ‘होमाग्निस्तु महाज्वालो महावीरः प्रवर्गवत्’ इति भातुचन्द्रोद्घृतकोशः, अन्यत्र स्फुरन्तः मन्त्रियाः ये महावीरा महायूरा नैः मनाया अधिष्ठिता मूर्तयः शरीराणि येषां तैः । यूपा यज्ञपशु-बन्धनाय स्थाशुविशेषाः त एव करा हस्ता येषां तैः, अन्यत्र तु यूपा इव कराः शुण्डादण्डा येषां तैः । गलैः करिमिरिव अर्धभयैः अगःचैः मन्त्रैः यज्ञैः सुखेन अवलगेन सुरालयं स्वर्गम् अजयत् स्ववशमकरोत् स्वर्ग-

उत्ते सुवनन्तर्ग प्रपात से ब्रह्मकटियों के अधिपति ब्रह्मा, श्रीरसागर से तारों के अधिपति चन्द्रमा और विनता के गर्भ से पत्नियों के अधिपति गरुड उत्पन्न हुए, उन्नी प्रकार उस कुबेर से ब्राह्मणों के अधिपति ‘अर्थपति’ उत्पन्न हुए ॥ १३ ॥

जिस प्रकार प्रतिदिन प्रातःकाळ कालों में उनी हुए चन्दन की नवीनयो कोनों निरन्तर उसकी होमा दहानी रहती हैं, उसी प्रकार निरन्तर प्रातःकाल पाठ सुनने में तल्लीन नयेनये आये हुए शिष्य, विन्मृत व्याख्या के साथ संपूर्ण बाहुमय का व्याख्यान करनेवाले गुप्त अर्थपति की शोभा बढ़ाते रहते थे ॥ १४ ॥

जिस प्रकार राजा, मन्त्र ब्रह्मा देनेवाले पदार्थों के मन्त्र द्वारा उत्पन्न मन्त्र उस से सुशोभित, सुदोत्साही महावीरों से अधिष्ठित तथा यह नन्म के समान सुहोवाते अर्धभय बलिष्ठ युद्ध के शक्तियों द्वारा इन्द्र जैसे पराक्रमी राजा का भी देश सरलता में जीत लेता है, वैसे ही अर्थपति ने विधि-विधान से दिये गये दान से सुशोभित, प्रवर्धित होमाग्नि से मन्त्र यथा यज्ञस्मृतियों से प्रतिष्ठित अर्धभय यज्ञों द्वारा स्वर्ग की भी करने अधीन कर लिया था ॥ १५ ॥

स चित्रभानुं तनयं महात्मनां सुतोत्तमानां श्रुतिशास्त्रशालिनाम् ।
 अवाप मध्ये स्फटिकोपलामलं क्रमेण कैलासमिव क्षमाभृताम् ॥ १६ ॥
 महात्मनो यस्य सुदूरनिर्गताः कलङ्कमुकेन्दुकलामलत्विषः ।
 द्विपन्मनः प्राविबिशुः कृतान्तरा गुणानृसिंहस्य नखाङ्कुशा इव ॥ १७ ॥
 दिशामलीकालकभङ्गतां गतस्त्रयीवधूकर्णतमालपङ्खवः ।
 चकार यस्याध्वरधूमसञ्चयोः मलीमसः शुक्लतरं निजं यशः ॥ १८ ॥

प्राप्तीच्छया विहितानेक्यज्ञैरनायासेन तत्प्राप्तिमवरयं भाविनीं कृतवानिति निष्कर्षः । इह कार्येण हस्ति-
 सैन्यैरन्यदेशविजयिनः कस्यचिद्वाज्ञो व्यवहारसमारोपात् समासोक्त्यलङ्कारः, स च पूर्णोपमयाऽनुप्राणि-
 तेति भावुकाः ॥ १५ ॥

स इति । सः अर्थपतिः क्रमेण सुतोत्पत्तिपरम्परया क्षमाभृतां पर्वतानां मध्ये स्फटिकोपलैः
 स्फटिकमणिभिः अमलं स्वच्छं कलङ्करहितमित्यर्थः । कैलासमिव क्षमाभृतां चान्तिगुणयुक्तानां महात्मनां
 जितेन्द्रियाणां महामनीषिणां श्रुतिशास्त्रशालिनां वेदशास्त्राध्यापकानां सुतोत्तमानाम् उत्कृष्टात्मजानां
 मध्ये चित्रभानुं चित्रभानुनामानं तनयम् आत्मजम् अवाप लब्धवान् । 'हितितान्त्योः क्षमा', 'आत्मज-
 स्तनयः सूनु' इति चामरः । इहोपमा ।

अर्थपतेरेकादश पुत्रा आसन्निति हर्षचरिते ग्रन्थकृता स्वयमेवोल्लिखितम्, तथाहि—'सोऽजतयद्
 १. शृंगं २. हंसं ३. शुचि ४. कवि ५. महीदत्तं ६. धर्मं ७. जातवेदसं ८. चित्रभानुं ९. लक्षम् १०. अहिदत्तं
 ११. विश्वरूपश्चैत्येकादशरुद्रानिव सोमामृतरसशीकरञ्छुरितमुखान् पवित्रान्' इति । एष्वष्टमश्चित्रभानु-
 रिति स्फुटमवगम्यते ॥ १६ ॥

महात्मन इति । सुदूरनिर्गता अधिकदूरदेशगयासाः, पक्षे आधिक्येन नखराग्राद्विभृताः, कलङ्केन
 मृगालालुनेन मुक्ता वर्जिता या इन्दुकला चन्द्रपोडशांशः तद्वत् अमला स्वच्छा खिट् खवियेपां ते, पक्षा-
 न्तरेऽप्येवमेव । तथा कृतं स्वप्रभावान्निष्पादितम् अन्तरं प्रवेशावकाशो यैस्ते, पक्षे तु कृतम् अन्तरं भेदः
 यैस्तेः 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्भेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । यस्य महात्मनः महाबुद्धिमत्तः चित्रभानो-
 गुणाः दयाशक्तिग्यादयः अपिपदाध्याहारेण पितृस्तुत्या अपि नृसिंहस्य नृसिंहस्वरूपधारिणो विष्णो नखा-
 ङ्कुशाः सृणिवद्विस्तृताः 'अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम्' इत्यमरः, नखारः पुनर्भवा इव द्विपतां शत्रूणां मनोऽपि
 पक्षे द्विपतो वैरिणो हिरण्यकशिपोः मनोऽन्तः करणं वक्षश्च प्राविबिशुः प्रवेशं विद्मः यद्गुणा वैरिणामपि
 चित्तार्कर्षकाः, तत्प्रभावः कथं वर्णनीयः ? इत्याशयः । साधारणधर्मादिसद्भावपूर्णोपमालङ्कारः ॥ १७ ॥

दिशामिति । दिशां पूर्वादीनां वधूस्वरूपाणामिति यावत्, अलीकेषु ललाटदेशेषु 'अलीकमप्रिये भाले'
 इति हेमः, ये अलकाश्चूर्णकुन्तलाः तेषां भङ्गतां रचनाविशेषत्वं गतः । त्रयी वेदत्रयी ऋग्यजुःसामरूपे-
 र्यर्थः सैव वधूः स्नुषा तस्याः कर्णे श्रवणे तमालपङ्खवः तापिच्छद्रुमकिसलयस्वरूपः, स्थलद्रयेऽपि प्राकृतिक
 श्यामरूपत्वादित्याशयः 'तापिच्छोऽपि तमालः स्यात्' इत्यमरः । मलीमसः प्राकृतिकमलिनो यस्य चित्रभानोः

अन्त में उनके क्षमाशील, महानुभाव तथा वेदशास्त्री में पारंगत कई पुत्ररत्नों में पर्वतों के बीच स्फटिक
 मणियों से अत्यन्त निर्मल कैलास पर्वत के समान चमकते हुए गुणों से अत्यन्त उत्कृष्ट चित्रभानु नाम के पुत्र उत्पन्न
 हुए ॥ १६ ॥

चन्द्रकलाओं जैसी अपनी कोरों से दूर तक निर्मल कान्ति बिखेरते हुए शत्रु के हृदय को फाड़कर उसमें
 प्रविष्ट हो जानेवाले भगवान् नृसिंह के नएरूपी अंकुशों के समान उस महानुभाव के दूरतक विस्तृत, निष्कलक
 तथा चन्द्रकलाओं जैसी उज्ज्वल कान्तिवाले गुणों ने विरोधियों के हृदयों को भी खोजकर उसमें अपना स्थान बना
 लिया था ॥ १७ ॥

जैसे कामिनियों के ललाट पर रची हुई छुंभराली केशरचना तथा नवौढा के कान में लगी हुई तमालपल्लवों
 की रेखा स्वभावतः सौवली होती हुई भी शोभा में अत्यन्त निखर उठती है, उसी प्रकार दिशाओं की छोरों पर
 श्वर-उपर बिखरी हुई एवं आकाश में लगी हुई यश के धुओं को टेढ़ी-मेढ़ी रेखाओं ने स्वभावतः काली होकर भी
 अपनी शोभा को अत्यन्त उज्ज्वल बना दिया था ॥ १८ ॥

१. स्फटिकोपलोपमम् । २. नखाङ्कुरा । ३. मलीमसम् ।

सरस्वतीपाणि-मरोजसम्पुट-प्रसृष्टहोमश्रमशीकरान्भसः ।

यशोऽशुशुक्लीकृतसप्तविष्टपात्ततः सुतो बाण इति व्यजायत ॥ १६ ॥

द्विजेन तेनाक्षतकण्ठकौण्डल्या महामनोमोहमलीमसान्वया ।

अलम्बयैदृष्यविलाससुरयया विया निबद्धेयमतिदृष्टी कथा ॥ २० ॥

अश्वरधूममध्यः यज्ञधूमराशिः निजं स्वीयं यशः प्राकृतिस्त्वच्छां सुकीर्तिं शुक्रतरम् अनिशयेनोज्ज्वलं
शकार विद्मे । इह प्रथमचरणेनाजन्तं यज्ञममूहमग्नादनेन धूमस्य दिगन्तव्यापित्वं ध्वनितम् । एवञ्च
नियतक्रतुविधानान् धर्माचारनिरूपताया अपि द्योतने गुणजनिता सुकीर्तिरधिकं सज्जातेति निष्कर्षः ।

इह दिशासु वधूत्वारोप आर्यः, अश्वरधूममध्यं केशरचनाविशेषत्वारोपस्तु शास्त्रं दृष्ट्येकदेश-
विवर्तिरूपकम्, धूममध्यं तमालपल्लवत्वारोपः, अर्यां वधूत्वारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकम्, तथा
मण्डितधूममध्यं शुक्रतरयमनो जननात् कारणगुणविरगीनकार्यगुणोत्पत्तेर्विषमालङ्कारश्च इति परस्परमे-
तेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कार इति तत्त्वविदः ॥ १८ ॥

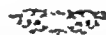
नरस्त्विति । नरन्वया भारतीदेव्याः पाणिसरोजसम्पुटेन करकमलद्वयेन सृष्टानि प्रमार्जितानि होम-
श्रमस्य होमादिकर्मसम्बन्धिवल्लेखस्य शीकराग्भांमि प्रसृष्टजलानि यस्य तस्मात्, तथा यशसः सुकीर्तेः
अंशुभिः मयूतैः शुक्लीकृतानि शुभ्रीकृतानि सप्त विष्टगानि भूषणानि सप्त सुवनानि येन तस्मात् विष्टपं
सुवनं जगत् इत्यमरः, ततः चित्रमानोऽमकाशात् 'वान' इति बाणनामधेयः सुतः पुत्रः व्यजायत अभवत् ।
इह भारत्याः करकमलयुग्मेन स्वेदजलविन्दूनां प्रोज्झनामग्न्यन्वेऽपि नरमग्न्यन्वप्रतिपादनात् प्रथमाति-
शयोक्त्यलङ्कारः, तथा कीर्तिराशिभिः सप्तसुवनानां शुभ्रीकरणसम्बन्धेऽपि नरमग्न्यन्वप्रतिपादनात् द्वितीया-
तिशयोक्त्यलङ्कारश्चैःपुनर्योः परस्परमपेक्षामावेन संसृष्टयलङ्कार इत्यवधेयम् ॥ १९ ॥

सम्प्रति स्वाहङ्कारं परिहरति—द्विजेनेति । तेन द्विजेन ब्राह्मणेन वागेन, अक्षतम् अविनष्टं कण्ठ-
कौण्डलं वचनश्यापारं गलस्य मान्यं यस्याः सा तथा, महान् उरुकटो यो मनोमोहः शिथिलेन चित्तवैकल्य-
तेन मलीमसा मलिता प्रसंसितुमयोग्या अत एव अन्यथा मदसत्प्रतिपादनासमर्था तथा, तथा अलम्बयोऽप्राप्तो
यो वैदृष्यविश्रामः वैदृष्यचातुर्यं तेन हेतुना सुधा मृदा तथा वैदृष्यचातुर्यासावेनात्यन्तकोमलयेत्यर्थः,
'सुधः सुन्दरमृदयो' इत्यमरः, विया प्रथया इयं मदबुद्धिस्या कादम्बरीरूपा, गहितत्वे दृष्ट्या वृहत्कया
वामवदत्ता च अतिक्रान्तेति अतिदृष्टी अधमये अद्वितीया (अत्याद्यः क्रान्ताप्यं द्वितीया) इत्यनेन
समासः, वद्व्याद्यन्तु—उक्तमखे अद्वितीया कथा गद्यरद्यादिप्रबन्धः निबद्धा प्रथिना; पूर्वमपरिणतबुद्ध्या
विषयीकृत्य पश्चाद्विनिर्मितेत्यर्थः, एतेन दोषव्यापक्यजातदोषा धीधनैर्मनीषिभिः शोधनीया इत्यभिप्रायः ।

इह—'द्वैको व्यञ्जनसद्व्यस्य सङ्गमान्वमनेकथा । अनेकस्यैकथा साम्यमसङ्गदाऽप्यनेकथा ।

एकस्य सकृत्प्रेष वृत्त्यनुप्रास उच्यते ॥'

इति साहित्यदर्पणोक्तदिशा प्रथमचरणे द्वैकानुप्रासः, श्रेये तु वृत्त्यनुप्रास इत्यनयोर्मियोऽनपक्षय-
स्थितत्वात् संश्लिष्टलङ्कारः ॥ २० ॥

निरन्तरं या मे हवन अग्ने के परिश्रम मे आयो दुर्ग, जिम्मे पत्नीने को दुर्गों को भगवती सरस्वती स्वयं
अग्ने सम्पुटित नरान्मल्लो से रीटा करनी थी तथा जिम्मे कीर्ति ने सारी लोको को अपनी निर्ममता से अत्यन्त
उज्ज्वल बना दिया था उन विप्रमानु से भी नाम का पुत्र उत्पन्न हुआ । १९ ॥

जिसके कंठ की तुलना उट अमी तक नहीं मिल पाती है क्योंकि जिसका कंठस्वर अमी भी बर्णों के सह
वहारन में सज नहीं पाता है, जिसका हृदय अमानरूपी अणुकार से अमी तक ढका हुआ है तथा जिसकी बुद्धि
अमी भी विशालों की वचनवक्रता सीमा न जाने के कारण अत्यन्त मूढ़ है क्योंकि जिसकी बुद्धि का अभी तक विकास
नहीं हो पाता है उमी रूप ने अग्ने से पूर्व रची गया दो कथाओं (वृहत्कथा तथा वामवदत्ता) के अधिकृत अपना
दुष्टता से अद्वितीय था उन दोनों से अत्यन्त उत्कृष्ट इस कथा की रचना की है ।

कथा-मुखम्

शूद्रकवर्णनम्

आसीदशेष-नरपति-शिरः-समभ्यर्चिचत-शासनः पाकशासन इवापरः, चतुर्दधि-मालामेखलाया भुवो भर्ता, प्रतापानुरागावनत-समस्त-सामन्तचक्रः, चक्रवर्तिलक्षणोपेतः, चक्रधर इव करकमलोपलज्यमाण-शङ्ख-चक्र-लाञ्छनः. हर इव जितमन्मथः, गुह इवाप्रति-

अयं सम्प्रति कथा^१ प्रस्तौति—आसदिति । आसीदिति भूतक्रियापदस्य 'राजा शूद्रको नाम' इति दूरस्थेन कर्तृपदेन सम्बन्धः । राजानं विशिनष्टि—अशेषेति । अशेषैः समग्रैः नरपतिभिर्महीपतिभिः (कर्त्तृभिः) शिरोभिस्तु माङ्गैः (करणैः) समभ्यर्चितं सादरं गृहीतं शासनम् आदेशो यस्य स तादृशः । समस्तजना-ज्ञापको न त्यागाकर इत्याशयः, अत एव अपरः सुरराजाद्विधो द्वितीयः पाकशासन इन्द्र इव । इन्द्रो हि पाकनामानं दैत्यं हतवानिति पुराणी वार्ता । पाकं शासितवानिति पाकशासनः 'बिहोजा पाकशासनः' इत्यमरः । इह शासनपदावृत्त्या यमहालङ्कारः, भावाभिमानिनी वाच्या द्रव्योत्प्रेक्षा चेतुर्भयोः शङ्खार्थाल-ङ्कारयोरैकाग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः । अत्र हि शासनपदावृत्त्या लाटानुप्रासो नाशङ्कनीयः, शङ्खार्थानिष्ठत्वे केवलतात्पर्यतो व्यतिरेक एव तदभ्युपगमेन प्रकृते शक्यार्थस्यापि व्यतिरेकात् ।

चतुरिति । चत्वारश्च भूमण्डलचतुर्दिष्टु विद्यमानास्त उद्वयश्च समुद्राश्च चतुर्द्वयस्तेषां माला श्रेणिः सैव मेखला काञ्ची अवधिरिति यावत् यस्यास्तथाभूतायाः भुवो वसुधायाः भर्ता नायकः ।

इह वसुधाशूद्रकयोर्नायकनायिकाभ्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः ।

प्रतापेति । प्रतापः कोशदण्डजतेजः अनुरागः प्रेम ताम्याम् अवनतं वशीभूतं समस्तं कृत्स्नं सामन्त-चक्रं स्वाधीननृपतिसमूहो यस्य स तादृशः । अन्यदपि लोहचक्रमभिप्रतापादात्तपादवनतं जायते । तथा च न केवलं तत्प्रभाववशाद्गृहीभूताः सामन्तनृपतयः किन्तु तदीयप्रेमवशादपीति ध्वनितम् ।

चक्रवर्ती । चक्रवर्ती सार्वभौमस्तस्य लक्षणैश्चिह्नैः सामुद्रिकशास्त्रोक्तकरतलौहिस्यादिभिः उपेतो युक्तः । तथा चोक्तं सामुद्रिकरहस्ये—

'अतिरिक्तः करो यस्य प्रथिताहुलिको मृदुः । चापाङ्कुशाङ्कितः सोऽपि चक्रवर्ती नवेद् भुवम् ॥'

पुनरपि तमेव विशिनष्टि—चक्रधर इति । चक्रमलातलं धरतीति चक्रधरो विष्णुरिव करकमले

शूद्रक नाम का एक राजा था । वह मानों दूसरा इन्द्र था । सभी राजा अर्थात् से तिर हुका कर उसका आदेश ग्रहण करते थे । वह चार समुद्रों से घिरी हुई मानों चौलड़ी करघनी पड़नी हुई पृथ्वीरूपी नायिका का पालन-पोषण करनेवाला (दक्षिण) नायक था । उसके प्रताप अथवा अपनी अनुरक्ति से सभी सामन्त-राज उससे अधीन थे । वह चक्रवर्ती सम्राटों के सभी लक्षणों से युक्त था । भगवान् विष्णु के हाथों में चक्र और शंख हैं, उसके करकमलों में शंख और चक्र के चिह्न थे । भगवान् शंकर ने कामदेव को जीता था, उसने काम-

१. कपालक्षणं साहित्यदर्पणे—

'कथायां सरसं वस्तु गदैरेव विनिर्मितम् । कचिदत्र भवेदार्थं कचिदस्वापन्नके ।

आदौ पर्यन्तमस्कारः खलादेवृत्तकोत्तनम् ॥'

इह चतुर्विधान्येव मुक्तकादीनि गद्यानि सन्ति, किन्त्विदोलकलिकाप्रायमेव बहुलम् । तथा च तत्रैव—

'वृत्तबन्धोऽजितं गद्यं मुक्तं वृत्तगन्धि च । भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णं च चतुर्यकम् ॥

आद्यं सनासरहितं वृत्तमागयुतं परम् । अन्यदोषसनासाद्यं तुर्यश्चाल्यसनासकम् ॥'

एतेन—'गद्यपद्यमयी चम्पूदिशा दलेषवती च या । राजवर्णनमादौ स्यान्नगरोवर्णनं ततः ।

तथा चायुक्तमन्यस्मिन्न तु तन्तुषु कुत्रचिद् ॥'

यथा—'शूलसम्बन्धो देवतायतनेषु न नृषु' इति नलचम्पवान्, तथात्रैवात्रै चित्रकर्नेषु वर्णसङ्करो न ननुप्येयु' इत्यादि चम्पूलक्षणतन्तुसामानां वदन्तः परास्ताः ।

हृतशक्तिः, कमलयोनिरिव विमानीकृतराजहंसमण्डलः, जलधिरिव लक्ष्मीप्रसूतिः, गङ्गाप्रवाह इव भगीरथपथप्रवृत्तः, रविरिव प्रतिदिवसोपजायमानोदयः मेरुरिव सकलोपजीव्यमान-

पाणिपद्मतले उपलब्धमाणम् अवलोक्यमानं शङ्खचक्रलङ्घनं शङ्खचक्राकाररेखोपरेखास्वरूपं चिह्नं पद्मे वस्तुतः शङ्खचक्रस्वरूपं चिह्नं यस्य स तादृशः । 'चिह्नं लक्ष्यं च लक्षणम्' इत्यमरः ।

इहोपमानोपमेयभावस्य साधारणधर्मस्य चोपादानात् पूर्णोपमा, चक्रपदस्यासकृदुक्तत्वाद् वृत्त्यनुप्रासरचेत्युभयोः परस्परमनपेक्षत्वात्तिलतण्डुलवत्संस्पृष्टिः ।

हर इवेति । हरति पापं यः स हरो महेश्वरः तद्वदिव जितः पराभूतः मन्मथः कन्दर्पः येन स तथोक्तः एकत्र भाललोचनाग्निना नामशेषकरणात्, अपरत्रात्यन्तलावण्यवधादित्याशयः । उभयोः पूर्णसाम्यात्पूर्णोपमालंकारः ।

गुह इवेति । गुहः कार्तिकेय इव 'सेनानीरगिनभूर्गुहः' इत्यमरः, अप्रतिहता केनाप्यकुण्ठिता शक्तिः प्रभावोत्साहमन्त्रजनितं सामर्थ्यम् आयुषविशेषश्च यस्य स तथोक्तः । उभयोः साम्यात् पूर्णोपमालङ्कारः । कमलेति । कमलं भगवतः श्रीमहाविष्णोर्नाभिपद्मं योनिरुद्गमस्थानं यस्य स कमलयोनिविधातेव, विमानं देवयानं तत्स्वरूपीकृतं नभसि वाहनीकृतमित्यर्थः राजहंसानां चञ्चुरणैरतिलोहितानां पद्मविशेषाणां मण्डलं समूहो येन स तादृशः, 'व्योमयानं विमानोऽस्त्री' इति, राजहंसास्तु ते चञ्चुरणैरतिलोहिताः' इति चामरः । राजपदे—विगतः पराजयेन विनष्टः मानोऽहङ्कारो यस्य तद्विमानं तथाभूतं कृतं राजहंसानाम् अत्युच्चमहीपतीनां मण्डलं गणो येन स तादृशः । अस्मिन् पदे राजहंसपदे राजानो हंसा इवेति 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इत्युपमितसमासः । 'स्युक्तरपदे व्याघ्र' इत्याद्यमरात्स्यात्युच्चराजवाचकत्वमिति बोध्यम् । उभयोः साम्यात् पूर्णोपमालङ्कारः ।

जलधिरिवेति । जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः समुद्र इव लक्ष्म्या रमायाः शोभाया वा प्रसूतिर्निर्गमस्थानं देवासुरैः समुद्रमन्थने चतुर्दशरत्नेष्वस्या अपि तस्मादेव निर्गमात् तथा च जगद्वलङ्कृतमिति शोभाजनकरवमित्याशयः । राजपदेऽपि लक्ष्मीर्धनसम्पत्तिः शोभा वा 'लक्ष्मीरङ्गाया च शोभायाम्' इति हैमः, तस्याः प्रसूतिरुद्भवस्थानम्, नीतिचातुर्यादित्याशयः । उभयोः साम्यात्पूर्णोपमालङ्कारः ।

गङ्गेति । गङ्गायाः स्वर्धुन्याः प्रवाह ओष इव भगीरथस्य तन्नामकसूर्यवंशीयभूपतिविशेषस्य पत्न्याः स्वपितृणामुद्धाराय रथचक्रकृतमार्गः तदाचारसरणिश्च तत्र प्रवृत्तो लङ्गनः । उभयोः साम्यात्पूर्णोपमालंकारः ।

पुरा किल सगरौ नाम राजाश्वमेधेन यष्टुमर्धं मुमोष तच्च सुरराजोऽपद्वय पाताले कपिलाश्वमे बबन्ध । ततश्च तमन्विष्यन्तः सगरसुताभ्यतुर्दिववनवलोक्ष्य नखेन भुवो मृद उखन्त्य पातालं प्रविश्य तमृषिं भरिसितवन्तः । कुपितेन तेन मुनिनाऽमिश्रतास्ते भस्मीभूतः अभूवन् । तत्प्रपौत्रो भगीरथो हि ताञ्जुहिधीषुः गङ्गामानेतुं तपस्तपवान् । तेन तुष्टा हि सा हिमालयाभिर्गत्य भूमण्डले तद्रथचक्रनिमित्तमार्गं च प्रसरन्ती पातालं प्रविश्य तांस्तारयामास । राजा भगीरथो हि परमसदाचारवानासीदिति च पौराणिकी कथानुसन्धेया ।

रविरिवेति । रविर्दिवाकर इव प्रतिदिवसं प्रतिदिनम् उपजायमान उत्पद्यमान उदयगिरिसम्बन्धः सम्पत्तेरुद्ग्रेकश्च यस्य स तथोक्तः । पूर्णोपमालंकारः ।

मेरुरिवेति । मेरुः सुमेरुगिरिरिव, सकलैः समस्तैरर्थाद्देवैश्च उपजीव्यामाना सेष्यमाना पाद्मानां प्रत्यन्तपर्वतानां छाया आतपाभावाः, पादयोरेङ्गाया कान्तिश्च यस्य स तथोक्तः । 'पादाः प्रत्यन्तपर्वताः' 'ङ्गाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' इति चामरः ।

वासनाओं को जीत लिया था । मर्या ने भोले-भोले हंसों को अपना वाहन बनाया था, उसने बड़े-बड़े राजाओं का अभिमान चूर-चूर करके उनके हृदयरूपी हंसों पर अपना आसन जमा लिया था । समुद्र से भगवती लक्ष्मी पैदा हुई थी, उसी राजलक्ष्मी का जन्म हुआ था । गंगा का प्रवाह राजा भगीरथ के रथ की छींकों का अनुगामी था, वह राजा भगीरथ के कठोर सदाचारों और प्रयत्नों की परिपाटी का अनुगामी था । सूर्य के समान उसकी भी शोभसम्पत्ति दिनोदिन नये-नये रूपों में उगती रहती थी । देवलोक सुमेश पर्वत के इधों

१. ...उपजीव्यमानोदयः । २. सकलभुवनी, सकलभुवनतलो... । 'बृहस्पतिरिव सकलशस्त्रार्थतत्त्वज्ञः' इत्यधिकः पाठः कश्चित्

पादच्छायः, दिग्गज इवानवरतप्रवृत्तदानार्द्राकृतकरः कर्ता महाश्चर्याणाम्, आहर्ता क्रवुनाम्, आदर्शः सर्वशास्त्राणाम्, उत्पत्तिः कलानाम्, कुलभवनं गुणानाम्, आगमः काव्यामृतरसानाम्, उदयशैलो मित्रमण्डलस्य, उत्पातकेतुरहितजनस्य, प्रवर्तयिता गोष्ठी-
वन्धानाम्, आश्रयो रसिकानाम्, प्रत्यादेशो धनुष्मताम्, धौरेयः साहसिकानाम्, अग्रणी-

‘एकविंशत्यमी स्वर्गा निमित्त मेरुमूर्धनि’

इति साग्वपुराणात् मेरुसन्निकटगिरीणां छायासु सुराः सञ्चरन्तीति पौराणिकी वार्ता। पूर्णोपमालङ्कारः। दिग्गज इति। दिग्गज ऐरावतप्रभृतिकी दिङ्माग इव ‘ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः। पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीक्ष दिग्गजः॥’ इत्यमरः।

अनवरतं सततं प्रवृत्तं जातं यद्दानं मदजलं जलसहितं धनादिदानञ्च तेनार्द्राकृतः क्लिप्तीकृतः करः शुण्ढो हस्तश्च यस्य सः। ‘मदो दानं प्रवृत्तिश्च’, ‘आर्द्रं सार्द्रं क्लिप्तं तिमितं स्तिमितं समुद्रमुत्तं च’ इति चामरः। पूर्णोपमालङ्कारः।

कर्त्तृति। महाश्चर्याणाम् अतिप्रचलरिपुपराजयाद्यद्भुतावहानन्यकृतकार्याणां कर्त्ता निष्पादकः। क्रवुनां यज्ञानाम् आहर्ता अनुष्ठाता। सर्वशास्त्राणां सकलवाङ्मयवेदादीनाम् आदर्शो दर्पणः, ‘दर्पणे मुञ्जरादर्शो’ इत्यमरः, यथा हि दर्पणे संक्रान्ताः पद्मार्थाः समवलोक्यन्ते तथा तस्मिन्नपि राजनि सर्वेषां सञ्ज्ञास्त्राणां छाया निरन्तराभ्यासवशाज्जनैः समवलोक्यन्ते रमेत्याशयः। कलानां नृत्यगीतादिचतुः
ष्टष्टिकलाविद्यानाम् उत्पत्तिः शिक्षाप्रदानाजन्मस्थानम् कलापदेन द्विशततर्तानां गहणमिति व्याख्यानं हेयमेव। गुणानां दयादाहिण्यगाभीर्यादीनां कुलभवनं वंशपरम्परागानाश्रयस्थानम्, तस्मिन्नेव तेषां स्थिरभावेन विद्यमानत्वादित्यभिप्रायः। काव्यानां दृश्यश्रव्यादीनां ये अनृतरसाः सुधातुल्यशृङ्गारादि-
रसास्तेषाम् आगम उद्भवस्थानम्, कविराजत्वेनोद्भूतकाव्यसम्पादनादिप्राशयः। इह एकस्य महीपते-
र्विषयमेवेन बहुविधोरलेखालङ्कारः।

उदयेति। मित्राणि सखायस्तेषां मण्डलं सनूहस्तस्य उदयशैलोऽभ्युद्वतेः स्थानम्। अन्यत्र मित्र-
मण्डलस्य सूर्ययिन्वस्य उदयशैलः पूर्वाङ्घ्रिः। दिवाकरो यथा पूर्वाङ्घ्रौ उदयं प्राप्नोति तथा मित्रगणस्त-
द्वाशितोऽभ्युद्वतिं प्रापेति भावः। इह श्लेषालङ्कारः।

उत्पातेति। अहितजनस्य वैरिजनस्य उत्पातकेतुः विनाशव्यञ्जको, धूमकेतुः। तत्प्राकट्य एव तेषां
ज्वाररम्भादिप्राशयः। इह नृपतौ केवलोत्पातकेतुस्वारोपात् केवलं निरङ्गं रूपकमलंकारः।

प्रवर्तयितेति। गोष्ठीवन्धानां मधुरकथापरिपत्त्यापनानां प्रवर्तयिता प्रवर्द्धकः। प्रतिस्थानं मधुर-
कथापरिपत्त्यापकः इत्यर्थः। रसिकानां विदग्धजनानां रसज्ञातृणामित्यर्थः, आश्रयः अवलम्बनस्थानम्।

प्रत्यादेश इति। धनुष्मतां धनुर्धारिणां प्रत्यादेशो निराकृतिः प्रशस्तधनुर्धरश्रेष्ठ इत्यर्थः। ‘प्रत्यादेशो
निराकृतिः’ इत्यमरः।

धौरेय इति। साहसिकानां संग्रामार्द्रौ हठविधायिनां मध्ये धौरेयो धुरन्धरो मुण्य इति यावत्।
‘धुरो यदुडकौ’ इति ढकि धौरेय इति रूपम्।

अत्रेति। विदग्धानां पण्डितानां मध्ये अग्रणीरग्रगण्यः। वैनतेयो गरुड इव विनतेभ्यः कृतप्रगामेभ्य
आनन्दस्य हर्षस्य जननः सम्पादकः। सोऽपि विनतायाः स्वमातुः आनन्दजननः हर्षकारकः। वैन्यो

की छाया का सेवन करता था, नृत्यलोक उसके चरणों की छाया में जीवित रहता था। दिग्गजों के सूँढ़ निरन्तर
बहने वाले मद-जल से भीगे रहते हैं, उसके हाथ निरन्तर टिप जाने वाले दान के जल से भीगे रहने थे।
वह आश्चर्यपूर्ण कार्यों में लगा रहता तथा निरन्तर यशों का अनुष्ठान किया करता था। शीशे के समान उसके
निर्मल हृदय में सभी शास्त्र झलक उठे थे। वह ललित कलाओं का उद्गम और काव्य के अमृततुल्य रसों का
संगम था। उदयचल सूर्यमण्डल के उदय का स्थान है, वह अपने मित्रमण्डल की उन्नति का स्थान था।
धूमकेतु संसार के विनाश का सूचक है, वह शत्रुओं के विनाश का चिह्न था। वह निरन्तर विद्वत्परिषद
उल्लास करता था। वह काव्यरसिकों का एक मात्र आश्रयस्थान था, धनुर्धारियों के मानसंग की मूर्ति था,

१. नृत्यगीतादिचतुःष्टष्टिकलानां नामानि अस्मत्सम्पादितसाहित्यदर्पण-‘रत्नो’ टीकायाः प्रथमतस्करणस्य
प्रथमपरिच्छेदेऽवगन्तव्यानि; विस्तरमयाद्य नेहोपन्यस्तानि।

विदग्धानाम्, वैनतेय इव विनतानन्दजननः, वैन्य इव चापकोटिसमुत्सारितसकलाराति-
कुलाचलो राजा शूद्रको नाम ।

नाम्नैव यो निर्भिन्नारातिहृदयो विरचितनरसिंह-रूपाडम्बरम्, एकविक्रमाक्रान्तस-
कलभुवनतलो विक्रमत्रयायासितभुवतत्रयं जहासेव वासुदेवम् ।

अतिचिरकाललग्नमतिक्रान्तकुनृपतिसहस्रसम्पर्ककलङ्कमिव क्षालयन्ती यस्य विमले
कृपाणधाराजले चिरमुवास राजलक्ष्मीः ।

वेनराजात्मजः पृथुरिव चापकोट्या कोटिसंदयककार्मुकैः अगणितधनुर्धरसैनिकैरित्यर्थः, पत्ने-चापो धनुस्तस्य
कोटिरग्रभागस्तेन समुत्सारिता विनाशिताः स्थानान्तरं प्रापिताश्च सकलारातयः समप्ररिपवः कुलाचलाः
महेन्द्रादयः कुलपर्वता इव येन स तथोक्तः । कुलपर्वताश्च—'महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः ।
विन्यश्च पारियात्रश्च ससैते कुलपर्वताः ॥' उभयोः साम्यापूर्णापमालङ्कारः । पुरा किल पृथुः पर्वताकीर्णं
वासानर्हं पृथ्वीं समवलोक्य तत्समतलीकरणपृच्छतो धनुकोट्या पर्वतानुत्सारयामासेति पौराणिकैः
वार्त्तानुसन्धेयाः ।

नाम्नैवेति । यः शूद्रकः नाम्नैव निजनामश्रावणमात्रेणैव निर्भिन्नानि भयोत्पादनेन विदारितानि
अरातीनां शत्रूणां हृदयानि वचांसि येन स तादृशः । विरचितः हिरण्यकशिपुहृदयभेदनाय विहितो
नरसिंहस्वरूपधारणस्य आडम्बर आटोपो दीर्घव्यापार इति यावत्, येन स तं तादृशम् । एकेनाद्वितीयेन
विक्रमेण, पराक्रमेण आक्रान्तम् अधीनीकृतं सकलं समस्तं भुवनतलं विष्टपतलं येन स तादृशः 'विष्टपं
भुवनत्रयम्' इत्यमरः । विक्रमः पादुन्यासः तस्य त्रयं त्रितयं तेन आयासितं खिलीकृतं भुवनत्रयं विष्टपं
येन तं तथोक्तं वासुदेवं श्रीपतिं जहासेव हसति स्मेव । अयमाशयः—महीपतिरयं निजनामश्रावणमात्रेणैव
शत्रूणां वक्षो भेदितवान्, वासुदेवस्तु शत्रुवक्षोभेदनाय नृसिंहावताराडम्बरं धनवान्, तथा महीपतिना
चानैनानायासेन केनैव पराक्रमेण चतुर्दशभुवनानि स्वाधीनीकृतानि, वासुदेवेन तु त्रिभिरेव विक्रमैः
केवलानि त्रीण्येव भुवनान्याक्रान्तानीति योऽयं महीपतिकृतो वासुदेवोपहासः स न्याय्य इवेति ।

विष्णुः बलिं विजेतुं वामनरूपमहीकृत्य छद्मना तं भुवनत्रयं विक्रमत्रयेणासादितवानिति पौराणिकी
वार्त्ता । इहोपमानाद्वासुदेवादुपमेयस्य महीपतेराधिरूपवर्णनाद्द्वयतिरेकालङ्कारः । जहासेवेति क्रियोप्रेक्षा चेति
उभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

अतिचिरकालेति । अतिचिरकालो भूयान् समयः तेन लग्नम् आत्मनि संयुक्तम्, अतिक्रान्तं व्यतीतं
यत् कुनृपतिसहस्रं कर्द्व्यनरपतिसमूहः तस्य सम्पर्केण सम्बन्धेन यः कलङ्को दूषितचिह्नं प्रापञ्चं तं तथोक्तम्,
क्षालयन्तीव प्रक्षालनेन प्रमार्जयन्तीव यस्य महीपतेः (शूद्रकस्य) विमले स्वच्छे कृपाणधाराजले खङ्ग-
धारारूपे जले चिरं बहुसमयं यावत् लक्ष्मीः राज्यध्रीः उवास वसति चक्रे, अन्योऽपि लोकः पङ्कादिलग्नं
शरीरं जलेन क्षालयति । खङ्गबलेनैव राजा राज्यलक्ष्मीं स्वाधीनीकृतवानित्याशयः । इह क्षालयन्तीवेति
क्रियोप्रेक्षणात् क्रियोप्रेक्षालङ्कारः, 'कृपाणधाराजल' इत्यत्र निरङ्गं रूपकच्छेद्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

पराक्रमियो का प्रधान था और चतुर पण्डितों का अगुआ था । गरुड़ ने अपनी माता विनता को आनन्दित किया
था, उसने अपने अधीनों को आनन्दित किया था । राजा पृथु ने अपने धनुष की कोरों से पर्वतों को हटाकर पृथ्वी
को समतल किया था, उसने अपने अगणित धनुर्धारी सैनिकों से शत्रुओं का विनाश करके शासन को निष्कटक बना
दिया था ।

उसने अपने नाम के प्रताप से ही शत्रुओं के हृदय को विदीर्ण कर दिया था और अद्वितीय पराक्रम से सारी
पृथ्वी को अपने अधीन कर लिया था । इसी नाते वह शत्रु-बध के लिए नृसिंह रूप का आडम्बर रचनेवाले तथा तीन
पर्वों से तीनों लोकों को नाप देने के लिए वामन रूप धारण करने का कष्ट उठाने वाले भगवान् वासुदेव की हँसी सी
उड़ाया करता था ।

गुगों से दुष्ट राजाओं के सद्वाच में रहने के कारण राज्यलक्ष्मी में जो कलंक लग चुके थे उन्हें ही मानो
घोती हुई वह उसके कृपाण की जल-धारा में बहुत दिनों तक निवास करती रहती रही !

१. वैन्यः, पृथुः ।

२. समुत्सारितारातिः ।

३. नारसिंहः ।

४. आयासितन् आयास्यमानम् ।

५. हसति स्मेव ।

६. 'विमले' इति पाठः कचित्र विद्यते ।

७. लक्ष्मीः ।

यश्च मनसि धर्मेण, कोपे यमेन, प्रसादे घनदेन, प्रतापे वह्निना, भुजे भुवा, दृशि श्रिया, वाचि सरस्वत्या, मुखे शशिना, बले मरुता, प्रज्ञायां सुरगुरुणा, रूपे मनसि-जेन, तेजसि सवित्रा च वसतः सर्वदेवमयस्य प्रकटितविश्वरूपाकृतेरनुकरोति भगवतो नारायणस्य ।

यस्य च मदकल-करि-कुम्भ-पीठपाटनमाचरतां लग्न-स्थूलमुक्ताफलेन, दृढे-मुष्टि-निष्पीडने-निष्ठयूत-धाराजलबिन्दु-दन्तुरेवं कृपाणेनाकृष्यमाणा सुभटोरः कपाट-घटितै-

यश्चेति । चकारोऽत्र किञ्चेत्यर्थः । यो राजा (शूद्रकः) इति दूरस्थायाम् 'अनुकरोति' इति क्रियते मन्वेति । मनसीत्यादीनि सप्तम्यन्तपदानि दूरस्थवसतेत्यस्याधिकरणप्रतिपादकानि करणवृत्तीयान्तपदानि धर्मेणेत्यादीनि च वसतेत्यस्य विशेष्याणि सन्तीति विभावनीयम् वसतापदस्य च ययालिङ्गं सर्वत्र सम्बन्धो विधेयः । तथा च मनसि हृदये धर्मेण पुण्येन वसता वासं विदधता, सर्वदेव धर्मचिन्तनादिति भावः । कोपे, क्रोधे यमेन धर्मराजेन, अपराधिनां तत्क्षणमेव दण्डदानादित्याशयः । प्रसादे अनुग्रहे घनदेन कुबेरेण, परिचर्यादिना प्रसन्ने सति मनोरथाधिकसमर्पणादित्याशयः । प्रतापे क्रोशदण्डजे तेजसि वह्निना अग्निना, सकलवैरितापकत्वादित्याशयः । भुजे बाहौ भुवा मेदिन्या, राज्यभारवहनसमर्थत्वादिति भावः । दृशि लोचने श्रिया लक्ष्म्या, सानुरागदृष्टिमात्रेण तत्सम्भवादित्याशयः । वाचि बचने सरस्वत्या गीर्वाण्या 'ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाणाणी सरस्वती' इत्यमरः, निरन्तरगद्यपद्याद्यनेकप्रबन्धनिर्माणादित्याशयः । मुखे आनने, शशिना चन्द्रेण तदनुकारित्वात्सकलजनानन्दकत्वाच्चेति भावः । 'आननं लपनं सुखम्' इत्यमरः । बले शकौ मरुता वायुना, अतिबलशालित्वादिति भावः । प्रज्ञायां मतो सुरगुरुणा, बृहस्पतिना अनुपमबुद्धिशालित्वादित्याशयः । 'धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः', 'बृहस्पतिः सुराचार्यः' इति चामरः । तथा रूपे सौन्दर्यं मनसिजेन-अनङ्गेन, मानिनीमानापहरणादित्याशयः । तेजसि प्रतापलब्धे सविता सूर्येण, विपश्चिणां दुर्निरीक्ष्यत्वादिति भावः । 'तपनः सावता रविः' इत्यमरः । सर्वे च देवाश्च सर्वदेवास्तरस्वरूपः सर्वदेवमयस्तस्य तथोक्तस्य । अत्र 'प्रातुर्यविकारप्राधान्यादिषु' इत्यनेनादिपदास्वरूपायेंऽपि ममत् प्रययौ ज्ञयः । प्रकटिता प्रकाशिता विश्वरूपा 'पर्यामि देवांस्तव देव ! देहे' इत्यर्जुनोक्ता आकृतिः स्वरूपं येन स तस्य तथोक्तस्य श्रीमद्भागवते, ११ स्कन्धे—'सरिस्तमुद्रांश्च हरेः शरीरं परकिञ्चभूतं प्रणमेदन्त्यः' इति । भगवत्प्रेमयादिरस्यास्तीति भगवान् तस्य भगवतः नृणां समूहो नारं तस्य जीवस्य दायस्येत्यर्थः, अयनं गतिरिति नारायणो महाविष्णुस्तस्य, 'कृजः प्रतियत्ने' इत्यनेन कर्मणि षष्ठी । अनुकरोति तत्सादृश्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्नातीते लट् । इहोपमयाचकपदाभावादुपोपमालङ्कारः ।

यस्य चेति । किञ्चेति चार्थः । यस्य राज्ञः (शूद्रकस्य) समीपमित्यत्र सम्बन्धः । मदेन दानजलेन कलानि मनोज्ञानि यानि करिणां हस्तिनां कुम्भपीठानि शिरःपिण्डकलकानि तेषां पाटनं विदारणम् आचरता कुर्वता, अतएव लग्नानि संयुक्तानि स्थूलानि विपुलानि हस्तिसम्बन्धीनि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि यस्मिन्नेन तथोक्तं, इदमुष्टिना यन्निष्पीडने धारणं तेन निष्ठयूता इव निर्गता इव धारा निक्षिप्तभागा एव जलबिन्दवः जलकणपङ्क्तयः, तानि हन्तुरेण विषमेण उन्मावचेन कृपाणेन खड्गेन, आकृष्यमाणेव समन्ताद्

ससके मन में धर्म का निवास था, क्रोध में नृत्य का वास था, प्रसन्नता में कुबेर का आवास था । प्रताप में अग्नि जलती थी, भुजाओं पर दृष्टी टिकी थी, आँखों में लक्ष्मी हँसती थी, बाणी में सरस्वती बोलती थी, मुख पर चन्द्रमा खेळता था, बल में वायु की गति थी, बुद्धि में बृहस्पति का विलास था, सौन्दर्य में कामदेव उतर आया था, तेज में सूर्य चमक रहा था, इस नाते वह सभी देवताओं से युक्त विश्वरूपधारी भगवान् नारायण की प्रतिमूर्ति-सा प्रतीत हो रहा था ।

युद्ध में मतवाले हाथियों के मस्तक को विदीर्ण करने के समय बड़े-बड़े गजमोतियों के दानों से भरी हुईं उष्ट्री में दृढ़ता से पकड़ कर दबाने के समय मूठ से निचुड़ा हुई जल-धारा से और भी पैनी एवं जल-कणों से दन्तुरित (बैची-नीची, लहराती हुई) कगनेवाली शूद्रक की तलवार से खींची गयी, हाथियों के

१. पाटनम् आचरतः । २. दृढ । ३. 'निष्पीडनाव निष्ठयूततलः' । ४. 'जलदन्तुरेण' ५. विषटित ।

कवच-सहस्रान्वकार-मध्यवर्तिनी करि-करंट-गलित-मदजलासार-दुर्दिनास्वभिसारिकेव समरनिशासु समीपमसकृदाजगाम राजलक्ष्मीः ।

यस्य च हृदयस्थितानपि पतीन्^१ दिग्भुरिव प्रतापानलो वियोगिनीनामपि रिपुसुन्दरी-
णामन्तर्जनितदाहो दिवानिशं जज्वाल ।

यस्मिन् राजनि जितजगति परिपालयति महीं^२ चित्रकर्मसु वर्णसङ्कराः, रतेषु

गृहमागेन, यद्यपि दृष्टमृष्टिरित्यत्र दृढशब्दस्य प्रियादिषु पाठात् पुंवद्भावनिषेधः प्राप्नोति तथापि दाह्य-
मात्रविवक्षया सामान्ये नपुंसकत्वमास्थाय निर्वाहः कार्यः । तथा सुमदानां प्रशस्तसैनिकानाम् उरांसि
वर्षास्येवा कपाटानि तेन्यो विघटितानि वियोजितानि यानि कवचसहस्राणि लौहवर्ममनुदायास्तान्येव
नैक्यनुक्यत्वात् अन्वकारास्तमांसि तेषां मध्यवर्तिनी अन्तःपातिनी, राजलक्ष्मीः शत्रुराजप्रीः, करिणां
हस्तिनां करदानि कपोलस्थलानि तेन्यो गलितं निःसृतं यन्मदजलं दानवारि तस्य आसारो धारामग्नात्-
स्तेन दुर्दिनं मेवजनितं तमः यासु तयोक्तासु, गाढनमोऽभिव्यञ्जनायैतदभिहितम् 'मेवच्छ्रेऽह्नि दुर्दिनम्'
इत्यमरः, समरा युद्धानि निशा रात्रय इव तासु अभिसारिका ध्वान्ते दत्तसङ्केता वनितेव यस्य शूद्रकस्य
समीपम अन्तिकम् असकृत् संप्रामस्यानेकत्वात् सुसुप्तं आजगाम आगतवती वरावर्तिनी जातेरपर्यः ।
अभिसारिकालवर्णं यथा दर्शये—

'अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशांवदा । स्वयं वाऽभिसारयेषा धीरैरुक्ताऽभिसारिका ॥'

इह 'आकृष्यमाणेव' इति क्रियोपेक्षणात् क्रियोपेक्षाङ्कारः, उरःकपाटस्यत्र कवचसहस्रेत्यत्र च रूपक-
इयम्, अभिसारिकेवैर्युपमालङ्कारश्चेति परस्परमेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

यत्नेति । अत्रापि च किञ्चर्ये । किञ्च यस्य महीपतेः (शूद्रकस्य) प्रतापः कोपदण्डजं तेजस्तदेव
जनलो वह्निः, वियोगिनीनामपि पूर्वमेव स्वामिमरणात् विरहिणीनामपि, स्वामिमरणशङ्कया संयुक्तानां
किं वक्ष्यमित्याशयः रिपुसुन्दरीणां वैरिवनितानाम् अन्तर्मनसि जनित उत्पादितः दाहो दग्धयेन स
तयोक्तः, हृदयस्थितानपि तामिनिर्न्तरभ्यानेन अन्तर्वर्तिनोऽपि मृतृन् पतीन् दिग्भुर्दग्धुमिच्छुरिव दिवा
निशं रात्रिन्दिवं जज्वाल प्रदीप्तो बभूव । वियोगिनीनामपीत्येन दाहायोग्यत्वं व्यञ्जितम् । एतेन यथ्रतापो
हृदयवर्तिनमपि रिपुगणं सोढुमसमर्थ इति तत्प्रतापातिशयवर्णनेन महीपतेरतिशयवर्णनम्, तथा च राजाऽयं
महाप्रतापशालीति निष्कर्षः । दिग्भुरिति दहतेः सङ्घनात् 'सनाशंसभिध उः' इति उः ।

इह 'प्रतापानल' इत्यत्र केवलं निरङ्गं रूपकमलङ्कारः, 'दिग्भुरिव' इत्यनेन क्रियोपेक्षात् क्रियोपेक्षा-
लङ्कारश्चेत्युभयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

पुनस्तदतिशयमेव वर्णयति—यस्मिन्नेति । यस्मिन् महीपतौ (शूद्रके) जितजगति निजितसंसारे
महीं सुवं पालयति रङ्गं विदधति शासति मतीरपर्यः, एते विषया एतेषु स्थलेषु विद्यमाना आसन् न प्रजा-
नानिरप्यभिमेग सर्वत्र सम्बन्धः । तान्येव दर्शयति—त्रिवेत्यादि । चित्रकर्मसु आलेख्यनिर्माणेषु वर्णानां नील-
पीतादीनां सङ्कराः परस्परसम्बन्धाः न तु जनतासु अनुलोमविलोमेन वा ब्राह्मणादिभ्यः अत्रियादीनां तद्वै-
परीत्येन वीर्यचिरूपा वर्णसङ्कराः दुराचरणाद्यभावादिनि भावः । रतेषु मैथुनेषु केशप्रहाः सुगमताविधानाय
कषाकर्षणानि, न तु कलहेषु तदनुपलम्भात् । काम्येषु कविकर्मसु दृढवन्धाः समासाधिक्यादिना पादानां

कपोलौ ते मद वरसाने वाली बुद्धरूपी वर्षा की घनघोर रात में सोढाओं के हृदयरूपी कपाट पर लगे हुए
कवचों के घने अन्वकार से होठों हुई अभिसारिका नायिका के समान राजाओं की राजलक्ष्मी बार-बार उसके
पास जाती थी ।

उसके प्रताप की शक्ति वियोगिनी (विषया) शत्रु स्त्रियों के हृदयों में स्थित उनके पतिव्यों को
मानो लज्जे की अभिलाषा से ही उनके हृदय के बीच अन्तर्जाळा (मानसिक सन्तान) बनकर रात-दिन
धपकती रहती है ।

सन्तर्ग वगद की बीजकर धूर्वी का पालन करनेवाले शूद्रक के शासनकाल में विपरीत वर्गों के सम्बन्ध
से सन्तान उत्पन्न करने की परिणती प्रतापवर्ग से उठकर विभिन्न रङ्गों के मिश्रण से रङ्ग बनाने के रूप में केवल

केशप्रहाः, काव्येषु दृढबन्धाः, शास्त्रेषु चिन्ताः, स्वप्नेषु विप्रलम्भाः, छत्रेषु कनकदण्डाः, ध्वजेषु प्रकम्पाः, गीतेषु रागविलसितानि, करिषु मदविकाराः, चापेषु गुणच्छेदाः, गवाक्षेषु जालमार्गाः, शशिकृपाणकवचेषु कलङ्काः, रतिकलहेषु दूत-सम्प्रेषणानि, सार्व्यक्षेषु शून्यगृहाः न प्रजानामासन् ।

प्रगाढसन्निवेशाः, न तु कारागृहेषु दृढबन्धा अपराधाभावात् । शास्त्रेषु वेदोपबृंहितधर्मशास्त्रादिषु सिद्धान्तेषु चिन्ता मनोव्यापारः, न तु उदरपोषणादिषु समस्तविषयविद्यमानत्वात् । स्वप्नेषु स्वप्नदशायां विप्रलम्भाः दृढवस्तूनां झटिति तिरोधानात् वञ्चनाः, न तु अन्यकालेषु वियोगस्याजायमानत्वात् । छत्रेषु आतपत्रेषु कनकदण्डाः, सुवर्णयष्टयः, न तु जनेषु कनकदण्डाः दण्डेन सुवर्णपरिग्रहः, स्वकीयपद्धत्यां तेषां विद्यमानत्वेनापराधाभावादित्याशयः । ध्वजेषु पताकासु प्रकम्पाः प्रकर्षेण चाञ्चल्यानि, न तु जनस्त्वान्तेषु भीतेरसत्वादिति भावः । 'ध्वजं चिह्नं पताकायां ध्वजः, शौण्डिककोशतोः । खट्वाह्रेषु च' इति विश्वः । गीतेषु गानेषु-रागाः वसन्तादिरागाः शास्त्रीया धनाश्रीप्रभृतयो देशीयाश्च तेषां विलसितानि व्यवहाराः, न तु जनेषु रागा मात्सर्याद्यन्तेषां विलसितानि द्वेपाद्याचरणानि समेषामेव अत्यन्तसदाचरणसम्पन्नत्वादिति तात्पर्यम् । 'रागाः बलेशादिके रक्ते मात्सर्ये लोहितादिषु' इति त्रिकाण्डकोशः । करिषु गजेषु मदो दानं तस्य विकाराः तेजोजनितचिह्नतयः, न तु 'लोकेषु मदो रागोऽहङ्कारो वा तस्य विकारा विचेष्टतानि सर्वस्मिन्समये आतोपदेशासृत्तपानसत्समनस्कावेन तेषामनुपलम्भादिति भावः । चापेषु धनुषु गुणस्य मौर्वी-रूपस्य रज्जोः छेदः कर्त्तनम्, न तु गणेषु गुणानां दयादक्षिण्यादीनां छेदा विलोपाः, तथाविधगुणानां सर्वदोषलम्भादित्याशयः । गवामक्षीवेति विग्रहे 'अक्षणीऽदर्शनात्' पा० १७६ इति पा० सूत्रेणाच । गवो जालानि क्रिणा वाचन्ति व्याप्नुवन्ति एवमनेन वेति विग्रहे 'अक्ष्ण्यतो' इत्यस्मादातोः अकर्त्तर्यर्थे वञ्चि सति गवाञ्च इति 'धातायनं गवाञ्च' इत्यमरः, तेषु जालमार्गा वातागमनाय झुझुझुधया, न तु जनेषु जालमार्गाः छद्मकल्पनामार्गाः ममेषामेव अन्तःप्रकृतिकत्वादिति भावः । शशी चन्द्रः, कृपाणम् असि, कवचो लोहनिर्मितवस्त्रं एतेषां द्वन्द्व-एषु कलङ्काश्चिह्नानि, तत्र चन्द्रे कलङ्को मृगालान्द्वन्द्वरूपः स्वाभाविकः कृपाण-कवचयोस्तु 'अधिकदिनपर्यन्तं व्यवहाराभावे भालिन्यरूपो कलङ्को, न तु जनाचरणेषु कलङ्काः कुलमालिन्यादिजनका दुराचरणाद्विदूषितव्यवहाराः सर्वेषामेव सदाचरणशीलत्वादित्याशयः । रतिकलहेषु कामविषयकविधादेषु दूतसम्प्रेषणानि सञ्चारकगमनानि, न तु युद्धेषु प्रबलविपक्षिणोऽविद्यमानत्वादिति भावः । सारयः क्रीडन्यः अद्या विभीतकाः तेषु गुटिकाक्षेत्रेष्वित्यर्थः, शून्यगृहाः गुटिकारहितस्थानानि न तु ग्रामेषु लोकशून्यसदनानि केनापि प्रकारेण राजादयः परजनितबाधाधभावादित्यभिप्रायः । इह 'वर्णसंकरा' इत्यारभ्य 'शून्यगृहाः' इत्येतेषु चतुर्दशसु श्लेषानुप्राणितार्थपरिसंख्यालङ्कारस्य मिथोऽनपेक्षत्वेन विद्यमानत्वात् संसृष्टिः ।

चित्रकला ही मैं चलनी थी, बाल पकड़ने की क्रिया कामिनियों की चोटों पकड़ने के रूप में केवल रतिक्रिया में ही होती थी, कारागार आदि कठोर बन्धन की रीति-बन्धी (विशिष्ट रचना-शैलियों) के रूप में केवल काव्य में ही बरती जाती थी, जीवननिर्वाह की चिन्ता अध्ययन और मनन के रूप में केवल शास्त्र चिन्तन में मग्न थी, वियोग की दशा दृष्ट वस्तुओं की न पा सकने के रूप में केवल सपनों में आती थी, नर्पदण्ड की व्यवस्था सोने की बाँड़ियों के रूप में केवल राजसूत्रों में पायी जाती थी, भय से काँपने की स्थिति वायु से दित्ते के रूप में केवल पताकाओं में स्थित थी, मद-मोह आदि पट्टागों की हलचल, रागरागिनियों की कीटाओं के रूप में केवल गीतों में होती थी, अहंकार का दोष गजप्रद के रूप में केवल हाथियों में मिलता था, सुनो से हीनता रोदे के छतरने के रूप में केवल धनुषों में दिखाई पड़ती थी, धोखा-धड़ी की कारीगरी जालीदार कटाहों के रूप में केवल हरोखों में की जाती, कलंक की कालिना काले काले पत्तों के रूप में केवल बन्दरना, तलवार और कवचों में लगी हुई थी, दूत-सम्बन्ध की स्थापना मानमोचन के लिए दूतों के आवागमन के रूप में केवल कामकलह में ही होती थी तथा घर का धन से चूना होना दुश्मनों से सुने कोठों के रूप में केवल चौपट आदि खेलों में ही पाया जाता था ।

यस्य च परलोकाद्भयम्, अन्तःपुरिकालकेषु भङ्गः, नूपुरेषु सुखरता, विवाहेषु कर-
पीडनम्, अनवरतममत्वाग्निधूमेनाश्रुपातः, तुरगेषु कशाभिघातः, मकरध्वजे चापध्वनिरभूत् ।

तस्य च राज्ञः कलिकाल-भयपुञ्जीभूत-कृतयुगानुकारिणी त्रिभुवनप्रसवभूमिरिव
विस्तीर्णा मज्जन्मालवविलासिनीकुचतटास्फालन-जर्जरितोर्मिमालया जलावगाहनावर्ता-
रित-जयकुञ्जर-कुम्भ-सिन्दूर-सन्ध्यायमान-सलिलया उन्मद-कलहंस-कुल-कोलाहल-

यस्य चेति । यस्य च महीपतेः (शुद्धकस्य) परलोकात् जन्मान्तरादेव भयम्, न तु शत्रुवर्गात्
तस्मात् स्वस्यातिशयबलशालित्वमिति तात्पर्यम् । भयमित्यादेर्हि अभूदित्यग्रिमक्रियया सर्वत्र सम्बन्धो-
ऽवश्यः । अन्तःपुरे भवा अन्तःपुरिकाः भवार्थे ढक् प्रत्ययः, तासाम् अन्तःपुरवासिनीनां कामिनीनां
बलकेषु घूर्णकुन्तलेषु 'जलकारचूर्णकुन्तलाः' इत्यमरः । भङ्गः कुटिलता, न तु समरेषु भङ्गः पराजयः
अतिप्रबलसैन्ययुक्तत्वादिति भावः । नूपुरेषु हंसकेषु सुखरता शब्दायमानता, न तु लोकेषु सुखरता
वाच्यता, समेपानेव प्रियभाषित्वादित्याशयः, विवाहेषु उपयमनेषु करपीडनं पाणिग्रहणं न लोकेषु
करो राजदेवद्रव्यं तेन पीडनं तद्ग्रहणाप वाधनं जनानां समृद्धिशालित्वेन यथोचितसमय एव तत्सम-
र्पणात् नृपतेश्च परिस्थित्यनुकूलेन कार्यविधानादित्याशयः । अनवरतं निरन्तरं मत्वाग्निधूमेन क्रतुबद्धि-
धूमेन अश्रुपातो नेत्रजलनिस्ररणं न तु शोकादिना, असम्यग्प्राणवियोगाद्यभावादिति भावः । तुरगेषु घोडकेषु
कशाभिघातः धर्मदण्डप्रहारः, न तु दस्युप्रभृतिषु तेषामसद्भावात् । मकरध्वजे कामदेवे चापस्य धनुषो
ध्वनिः जनमानसवशीकरणाय दङ्कारः, न तु सैनिकजने प्रायेण सङ्ग्रामाद्यभावादित्यभिप्रायः, इहापि पूर्वव-
देव सप्तार्थपरिसंख्यालङ्काराः, अपि च 'मकरध्वजे चापध्वनिः' इत्यत्र असम्यन्वे सम्बन्धरूपातिशयोक्ति-
रित्येतेषां परस्परनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

तस्य चेति । तस्य च राज्ञो महीपतेः (शुद्धकस्य) विदिशा अमिषानं नाम यस्याः सा विदिशाभि-
धाना राजधान्यासीदिति क्रियायामन्वयः । तामेव विशेषयति-कलीत्यादिना । तत्र प्रथमान्तं विदिशायाः,
द्वतीयान्तश्च वेन्नवत्या विशेषणमिति बोध्यम् । कलिकाळात् कलियुगस्यापनाद् यन्नयं मीतिस्तस्माद्
पुञ्जीभूतम् एकव्रीनूतम् अवयवसङ्गोचेन सङ्कुचितमिव कृतयुगं तदनुकर्तुं शीलं स्वभावो यस्याः
सा तादृशी, अनेनःतिशयपुण्यस्यानमेतदिति व्यञ्जयति । प्रयाणां भुवनानां जगतां समाहारश्चिमुवनश्च
'तद्विदार्योत्तरपदसमाहारे च' इति समाहारे तत्पुरुषः, तस्य प्रसवभूमिरिव उपपत्तिस्थलमिव विस्तीर्णा
विपुला । मज्जन्मः स्नानाय अवगाहमानाः मालवविलासिन्यो मालवदेशीयकामिन्यः तासां कुचतटानि
वक्षोजस्यलानि तेषाम् आस्फालनेन अतिशयवक्षोजवातेन जर्जरिताः स्त्रीणीकृता उर्मिणां तरङ्गाणां मालाः
पङ्क्तयो यस्याः सा तथा तथोक्त्या । 'भङ्गस्तरङ्ग उर्मिर्वा' इत्यमरः, 'माला तु पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि' इति
हैमः । एतेन कुचानामतिकर्कशत्वं व्यञ्जयति । जलावगाहनाय पानीयावलोडनाय अवतारिता रक्षकः प्रवे-
शिता जयकुञ्जराः विपश्चिदलनसमर्थहस्तिनः तेषां कुम्भाः शिरःपिण्डाः तेषु शोभमानं परिसिन्दूरं नाग-

उक्तके शासनकाल में लोगों में यदि भय था तो केवल परलोक से, कुटिलता थी तो केवल महलों की
दुन्दरियों की ईर्ष्याली लटों में, वाचालता थी तो केवल नूपुरों में, करग्रहण (पाणिग्रहण) या तो केवल
विवाहों में, आँसुओं का गिरना था तो केवल यश के धुनों से, कोड़ों की चोट थी तो केवल घोड़ों पर और धनुष
का शब्द केवल कामदेव के धनुष ही में पाया जाता था । (कर्थाव शुद्ध का अनाव था; सहज शक्ति थी) ।

विदिशा नाम की नगरी उसकी राजधानी थी । जहाँ के लोग अत्यन्त सात्त्विक थे मानों कलियुग से
मदनीत होकर सत्ययुग सिद्धिकर बर्ही आ रहा था । वह इतनी लम्बी चौड़ी थी कि तीनों लोक उसी से उत्पन्न
होते प्रतीत होते थे । वह वेन्नवती (वेतवा) नाम की नदी से घिरी हुई थी; जिसकी लहरें स्नान करनेवाली नाभ्य-
दुन्दरियों के कठोर कुचों के दृष्ट से टकराकर छिन्न-भिन्न हो जाती थी, जिसका जल स्नान के लिए जल में उठे
हुए जयकुञ्जरों के नखों में लगे सिन्दूर के धुल जाने से सन्ध्या के स्नान लोहित हो जाता था, तथा जिसके
किनारे मनवाले हंसों के कण्ठ से मूँचने रहते थे ।

१. अन्तःपुरिककुन्तलेषु । २. करग्रहणम् । ३. अनवरतनवृत्त । ४. तुरङ्गेषु । ५. उदभूत ।
६. अनुसारिणी । ७. आदात वृत्त ।

मुखरित^१कूलया वेत्रवत्या^२ परिगता विदिशाभिधाना नगरी राजधान्यासीत् ।

स तस्याञ्च 'विजिताशेष-भुवनमण्डलतया विगतराज्यचिन्ताभारनिर्वृतः, द्वीपान्त-रागतानेक-भूमिपाल-मौलिमाला-लालित-चरणयुगलः वलयमिव लीलया भुजेन भुवन-भारमुद्धन्, अमरगुरुमपि प्रज्ञयोपहसद्भिरनेककुलक्रमागतैरसकृदालोचित-नीतिशास्त्र-निर्मलमनोभिरलुब्धैः स्निग्धैः प्रबुधैश्चामात्यैः परिवृतः, समानवयोविद्यालङ्कारैरनेकमुद्धा-भिषिक्त-पार्थिवकुलोद्गतैरखिल-कलाकलापालोचन-कठोरमतिभिरतिप्रगल्भैः कालविद्धिः

सम्भवं रक्तचूर्णकमिति यावत् 'सिन्दूरं नागसम्भवम्' इत्यमरः, 'सिन्दूरं तरुमेदे स्यात् सिन्दूरं रक्तचूर्णकं' इति मेदिनी, तेन सन्ध्यायमानं सन्ध्यावद्वारचर रक्तीभूतं सलिलं जलं यस्यास्तया तथोक्त्या । उन्मदानाम् उल्लस्यमानां कलहंसानां कादम्बानां कुलस्य सङ्घस्य यः कोलाहलोऽनभिष्यक्तरवः तेन मुखरितं शब्दाय-मानीकृतं वृष्टं तटं यस्यास्तया तथोक्त्या । वेत्रवत्या तन्नाभिकया तथा परिगता परिवेष्टिता ।

अत्र कलिकालेत्यादिविशेषणे पुञ्जीभूतस्वोपेक्षालङ्कारः आर्या-उपमालङ्कारश्च, त्रिभुवनेत्यादिविशेषणे द्रव्योपेक्षालङ्कारः, कुचतटास्फाटनेन कर्मिमालाया जर्जरितत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादति-शयोक्त्यलङ्कारः, सन्ध्यायमानैतिव्यङ्ग्योपमा चेत्येतेषां परस्परापेक्षाभावेन तिलतण्डुलवत् संयुष्टिरलङ्कारः ।

सु तस्यामिति । स-राजा (शुद्धकः) तस्यां विदिशानगर्याम् अतिचिरं बहुसमयं प्रथमे आधे वयसि प्राणिनां कालकृतावस्थाविशेषे सुखम् ज्ञानन्दो यथा स्यात्तथा उवाच वसति चक्रे इति सम्बन्धः । वयसः केचित् कुमारदिनेदेन व्यवस्थां मन्यन्ते तथाहि—

'पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति पौत्रे । पुत्रस्तु स्वविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमहति ॥' इति दर्शनात् । केचिच्च चतुरवस्थां मन्यन्ते, तथाहि—

'आधे वयसि बाधीतं द्वितीये नाजितं धनम् । तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यति ॥'

अत्र प्रथमान्तपदानि राजविशेषणानि, तृतीयान्तपदानि च सचिवानां राजपुत्राणाञ्च विशेषणानि । तत्र राजविशेषणं—विगतेति । विगतो दूरीभूतो यो राज्यचिन्ताभारस्तेन निर्वृतः सुनिश्चितः । तत्र कारण-माह—विजितेति । विजितानि स्वाधीनीकृतानि अशेषाणि सकलानि भुवनमण्डलानि चतुर्दशभुवनानि येन तस्य भावस्तथा तथोक्त्या । एकस्माद् द्वीपान्निष्ठा ये द्वीपास्ते द्वीपान्तराणि तेभ्य आगतानां समाया-तानाम् अनेकभूमिपालानां बहुतरमहीपतीनां मौलियो मुकुटानि शिरसि वा तेषां मालाः स्त्रजः श्रेणयो वा तानिर्लालितं सादरं संस्पृष्टं चरणयुगलं पादयुग्मं यस्य स तादृशः । वलयं कटकमिव 'कटकं वलयोऽस्त्रि-याम्' इत्यमरः, लीलया अनायासेन । भुवनभारं संसारबीजधम् उद्धन् धारयन् । प्रज्ञया विद्या 'वीः प्रज्ञा शैमुषी मतिः' इत्यमरः, अमरगुरुं बृहस्पतिमपि उपहसद्भिः उपहासं कुर्वद्भिः, अनेककुलक्रमागतैः वंशपरम्परया अमात्यपदाढ्यैर्न त्वाधुनिकैरित्यर्थः, असकृद् वारंवारम् आलोचितैः अनुशीलितैः नीति-शास्त्रैः राजोचितव्यवहारबोधकग्रन्थैः निर्मलानि स्वच्छीकृतानि मनांसि येषां तैस्तथोक्तैः । अलुब्धैः लोभ-शून्यैः, अन्यथा प्रसङ्गरूपेण द्रव्यग्रहणादिना राज्ञः क्षतिरपि विदित्युरित्याशयः । स्निग्धैः वत्सलैः 'स्निग्ध-स्तु वत्सलः' इत्यमरः, प्रबुधैः आगरितैः कार्यज्ञैर्वा । अनेकं बहवो ये नृपाभिषिक्ताः ब्राह्मणेभ्यः क्षत्रियासु ससुल्लेखा भूषाभिषिक्तास्तेषाम्, पार्थिवानां महीपतीनाञ्च कुलानि वशास्तेभ्यः उद्गता उत्पन्नास्तेऽति-थोक्तैः, अखिलानां समप्राणां कलानां नृत्यगतादीनां कलापस्य समुदायस्य आलोकनेन विमर्शेन कठोराः, शास्त्रे परिपक्वा मत्तयो विधौ येषां तैस्तथोक्तैः, अतिप्रगल्भैः प्रतिभामन्वितैः 'प्रगल्भः प्रतिभामन्विते' इत्यमरः,

वह अपनी युवावस्था में बहुत दिनों तक झुल्ल के साथ वस नगरी में निवास करता रहा । वतने तन्पूर्व पृथ्वी को जीत लिया था इसलिए वह राज्य-भार को चिन्ता से मुक्त होकर निश्चिन्त हो गया था । अनेक द्वीपों से आये हुए राजा अपनी मुकुट-मालाओं से उसके चरणों की पूजा किया करते थे । वह अनेक नन्दियों से घिरा रहता था जो अपनी प्रतिभा से बृहस्पति की भी खिझी सी उड़ानेवाले, वंश-परम्परा से अपने पदों पर कासीन और निरन्तर नीतिशास्त्र का मनन-चिन्तन करने से निर्मल-हृदय, निर्लोभी, हित-चिन्तक तथा जागरूक थे । वह अनेक राजपुत्रों के साथ आमोद-प्रमोद में लगा रहता था; जो अवस्था, विद्या तथा आभूषणों में उसी के समान थे, विभिन्न दोष राजाओं के वंशों से उत्पन्न थे, अनेक कलानों के मनन से परिपक्वहुँदित तथा अत्यन्त प्रखर थे ।

प्रेमानुरक्तहृदयैरग्राम्यपरिहासकुशलैरिङ्गिताकारवेदिभिः काव्य-नाटकाख्यानकाख्यायिकालेख्य-
व्याख्यानादिक्रियानिपुणैरतिकठिन-पीवर-स्कन्धोरु-बाहुभिरसकृदवदलित-समद-रिपुगज-
घटा-पीठबन्धैः केसरिकिशोरकैरिव, विक्रमैकरसैरपि विनयव्यवहारिभिरात्मनः प्रति-
बिम्बैरिव राजपुत्रैः सह रममाणः प्रथमे वयसि सुखमतिचिरमुवास ।

तस्य चातिविजिगीपुतया महासत्त्वतया च तृणमिव लघुवृत्ति स्त्रैणमाकलयतः प्रथमे
वयसि वर्त्तमानस्यापि^१ रूपवतोऽपि सन्तानार्थिभिरमात्यैरपेक्षितस्यापि सुरतसुखस्योपरि द्वेष
इवासीत् ।

कालविद्धिः अवसरज्ञैः, प्रभावेण माहात्म्येन अनुरक्तानि आसक्तानि हृदयानि मनांसि येषान्तैस्तथोक्तैः
अग्राम्येषु नागरिकेषु अश्लीलादिरहितेष्विति यावत् य उपहासो नर्मवचोविलासस्तत्र कुशलैः अभिज्ञैः
'कुशलश्चतुरोऽभिज्ञः' इत्यमरः । इङ्गितं चेष्टितम् आकारो अनेत्रादिसङ्कोचादिरूपो रचनाविशेषः तौ विद-
न्तीति तैः तथोक्तैः काव्यं रसार्मकं वाच्यं पद्यमयमहावाक्यं वा, नाटकं रूपकविशेषः अवस्थानुकृतिरिति
यावत्, आख्यानकानि चूर्णकानि, आख्यायिका गद्यकाव्यविशेषो वासवदत्तादिः, आलेख्यानि चित्रनिर्मा-
णानि, व्याख्यानानि अर्थपञ्चवितकरणानि इत्यादिका याः क्रियाः कार्याणि तासु निपुणैः निष्णातैः
'निष्णातो निपुणो दक्षः' इत्यमरः । अतिकठिना नितान्तदृढाः पीवराः पुष्टाश्च स्कन्धोरुवाहवो येषान्तै-
स्तथोक्तैः, असकृन्मुहुर्मुहुः अवदलिता विमहिताः समदा मदयुक्ता या रिपुगजघटाः शत्रुकरिसमूहाः ता
एव पीठबन्धाः पृष्ठस्थितासनानि यैस्तैस्तथोक्तैः । केसरिणां सिंहानां किशोरकैः शिशुभिरिव विक्रमे
पराक्रमे एकोऽद्वितीयो रस आसक्तिर्येषान्तैरपि । विनयेन सारस्येन व्यवहारो वृत्तिरस्ति येषां तैस्तथोक्तैः,
एतेन सामर्थ्यं सत्यपि विनयातिशयो व्यञ्जितः । आत्मनः स्वस्य प्रतिबिम्बैरिव अनेनात्यन्ततुल्यखवं दर्शि-
तम् । रममाणः क्रीडन् । अन्वयस्तु पूर्वमेव प्रदर्शितः । इह 'बल्यमिव' इत्यत्रोपमालङ्कारः स च वाच्य-
एव 'अमरगुरुमपि प्रज्ञयोपहसद्भिः' इत्यत्र स्वार्थोपमालङ्कार आक्षिप्यते^२, 'रिपुगजघटापीठबन्धैः' इत्यत्र
रूपकमलङ्कारः, 'केसरिकिशोरकैः' इत्यत्र 'प्रतिबिम्बैः', इत्यत्र च वाच्योपमालङ्कार इत्येतेषां मियोऽपेक्षा-
भावेन संसृष्टिरलङ्कारः ।

तस्य चेति । अतिशयेन विजेतुमिच्छुर्विजगीपुस्तस्य आबस्तत्ता तथा तथोक्तया परमोत्कर्षप्राप्ते-
रिच्छया व्युपसर्गाजयते सन्नताप् 'सनाशंसमिच्छ उ' इत्युः । महत्सत्त्वमतिशायिधैर्यं यस्य स तस्य भाव-
स्तत्ता तथा तथोक्तया च । तृणमिव घासमिव लघ्वी विशेषोत्कर्षजनकावाभावात् तुच्छतया निःसारेति
यावत्, वृत्तिः व्यवहारो यस्य तत्तथोक्तम्, स्त्रैण स्त्रीगणम् आकलयतः निश्चिग्वतः, अनेन तासामकिञ्चि-
त्करत्वं धीतितम् । प्रथमे आद्ये तारुण्ये वयस्यवस्थायां वर्त्तमानस्यापि, रूपवतोऽपि परमसौन्दर्यवतोऽपि
तस्य राज्ञः (शूद्रकस्य) सन्तानमपत्यं तदेवार्थः प्रयोजनमस्ति येषान्तैस्तथोक्तैः अमात्यैर्मन्त्रिभिः अपे-
क्षितस्यापि आकाङ्क्षितस्यापि, एतेनामात्यस्यानुकूल्यमुपपादितम् । सुरतसुखस्य आश्लेषजनितानन्द-
स्योपरि द्वेष इवासीत् । इह सुरतसुखे द्वेषहेतोरसत्त्वेऽपि तदुत्पत्तेः किं विभावना आहोस्वित् विद्यमाने-
ष्वपि सुरतहेतुषु तारुण्यादिषु तदुत्पत्तेर्विशेषोक्तिरित्यनयोः सन्देहसङ्करः, सोऽयं तृणमिवेत्रोपमया च

वे व्यावहारिक, शूद्रक के प्रति आसक्त, शिष्ट-परिहास करने में कुशल, संकेत और आङ्गिक चेष्टाओं के दाता
तथा काव्य, नाटक, कथा कहानी, चित्रलेखन और व्याख्यान आदि क्रियाओं में निपुण थे । उनके कन्धे, छाती
तथा भुजायें अत्यन्त पुष्ट, स्थूल एवं बलिष्ठ थीं । वे अनेक बार सिंहों के बच्चों के समान शत्रुओं के मतवाले
हाथियों की पीठ पर अपना आसन जमा चुके थे और अद्वितीय पराक्रमी होते हुये भी अत्यन्त विनम्र स्वभाववाले
तथा उसकी ही प्रतिमूर्ति जैसे प्रतीत होते थे ।

विजय प्राप्त करने की उत्कट अभिलाषा एवं अपनी पराक्रम-शीलता के कारण वह स्त्रीजनसक्ति को घास के
समान अत्यन्त तुच्छ समझता था । यद्यपि वह युवा था, सुन्दर था और उसके मन्त्रियों में उससे सन्तान उत्पन्न
होने की प्रबल अभिलाषा भी थी तथापि उसका सम्भोगसुख से कुछ बैर सा था ।

सत्यपि रूपविलासोपहसित-रतिविभ्रमे लावण्यवति विनयवत्यन्वयवति हृदयहारिणि चावरोधजने, स कदाचिद्वनवरतदोलायमान-रत्नवल्लयो घर्षेरिकास्फालन-प्रकम्प-मण-मणायमान-मणिकर्णपूरः स्वयमारब्धमृदङ्गवाद्यः सङ्गीतकप्रसङ्गेन, कदाचिद्विरल-विमुक्त-शरासार-शून्यीकृतकाननो मृगयाव्यापारेण, कदाचिदावद्धविदग्धमण्डलः काव्यप्रबन्धरच-नेन, कदाचिच्छाखालापेन, कदाचिदाख्यानकाव्यायिकेतिहासपुराणार्कणनेन, कदाचिदाले-ख्यविनोदेन, कदाचिद्वीण्या, कदाचिदर्शनागत-मुनिजन-चरणशुश्रूषया, कदाचिदक्षरच्युतक-

सङ्कीर्णः। सुरतसुखस्योपरि विद्वेषमुपपादयितुमन्यविधकार्यासक्तिमुपपादयति—सत्यपीति। रूपं सौन्दर्यं विलासः धीरा इष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः।' इति लक्षणलक्षितः ताभ्याम् उपहसितो हास्यास्पदी-कृतः, रतेः कामदेवपत्न्याः विभ्रमो विलासो येन स तस्मिन्स्थोक्ते। विनयो वल्लभागमने आसनादुत्थानादि-रूपस्तद्वति तद्युक्ते, अन्वयः कुलमस्यास्तीति तस्मिन्स्थोक्ते, अत्र 'तदस्यास्यस्मिन्निति मनुष्य' इत्यनेन प्रशंसायां मनुष्यं, सङ्कलप्रसूत इत्यर्थः, अत्र प्रशस्तकुलोत्पत्तत्वेन रूपलावण्याधिक्यं प्रतीयते। हृदयस्य चित्तस्य हारिणिः आकर्षणविधायिनि, पुतेनाखिलोत्पृहणीयत्वं व्यञ्जितम्। अवरोधजने स्त्रीसमूहे सत्यपि। स राजा (शुद्धकः) दिवसम् अनैषीत् वासरमगमयादिति वक्ष्यमाणक्रिया सर्वत्र सम्बध्यते। प्रथमान्तपदानि राजविशेषणानि तृतीयान्तपदानि च दिवसनयनक्रियाकरणानात्पवगन्तव्यानि। कदा-चिद् कस्मिंश्चित्प्रकरणे, अनवरतम् अजस्रम् दोलायमाने घादने हस्तविधूननात् स्पन्दमाने रत्नवल्लये उभय-हस्तस्थितरत्नमयकङ्कणद्वयं यस्य स तादृशः, तथा घर्षेरिका वाद्यविशेषो वीणा तस्या आस्फालनेन हस्तेन वादनेन यः प्रकम्पः शरीरकम्पनात् शिरःकम्पनं तेन हण-हणायमानो 'हण-हण' एवं शब्दं कुर्वाणो मणिकर्णपूरौ मणिमयकर्णभूषणे यस्य स तादृशः स्वयमारम्भेनैव आरब्धं कृतं मृदङ्गवद् वाद्यं वादित्रं येन स तादृशः। गीतनृत्यवाद्यत्रयं दर्शनार्थं कृतं सङ्गीतकमभिधीयते, तस्य प्रसङ्गः सम्बन्धरतेन तथोक्तेन, तथा च संगीतरत्नाकरे—'गीतं नृत्यं च वाद्यं च त्रयं सङ्गीतमुच्यते' इति। अविरलं सान्द्रं यथा स्यात्तथा विमुक्ता विचिता ये शरा ह्यवस्तेषाम् आसारो धारासम्पातः तेन शून्यीकृतं हिंजजन्तुरिकीकृतं काननं वनं येन स तादृशः 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरः। मृगया व्यापारेण आलेखकक्रियया। आवद्धम् अनुष्ठितं विदग्धानां विमुक्तां मण्डलं समूहो येन स तादृशः। काव्यं पूर्ववर्णितस्वरूपं, प्रबन्धाः कथास्तेषां रचनेन निर्माणेन, अनेन विद्वज्जनानुरागित्वं व्यञ्जयति। शाखालापेन न्यायाद्यापृच्छनेन 'आपृच्छालापसंलाप' इत्यमरः। आख्यायकं स्फुटकथा, आख्यायिका वासवदत्तादिका, इतिहासः पुरावृत्तम्, पुराणं 'सद्भयं सद्भयं च' इत्या-दिनाष्टादश मत्स्यादि, तेषाम् आकर्षणेन ध्रुवणेन। आलेख्यं चित्रनिर्माणं तस्य विनोदेन तद्दर्शनानन्देन। वीण्या वीणावाद्यध्वनेन। दर्शनार्थम् प्रेक्षणार्थम् आगता आयाता ये मुनिजनाः साधुलोकास्तेषां चरणशुश्रू-षया पादसेवनया। अक्षरस्य अकारादिवर्णस्य च्युतं च्युतिर्त्रयं तदक्षरच्युतकं काव्यम्। यथा—

'कुर्वन् दिवाकरालेपं दधच्चरणदम्बरम्। देव! यौष्माकसेनायाः करेणुः प्रसरस्यसौ ॥'

इत्यत्र करेणुपदस्य ककारच्युतौ द्वितीयार्थरेणुप्रतीतिः मात्रायाश्च्युतिर्यत्र तन्मात्राच्युतकम् यथा—

'मूलस्थितिमधः कुर्वन् पात्रैर्जुष्टो गताक्षरैः। विटः सेव्यः कुलीनस्य तिष्ठतः पथिकस्य सः ॥

यद्यपि उत्तका रनिवास सौन्दर्यं और काम कलाओं में रति एवं उत्तके हाव-आवों की हँसी उड़ाने वाली कमनीय, सुलझ, कुलीन एवं मन की चुरा टेनेवाली सुन्दरियों से भरा था फिर भी स्त्री-सहवास के सुखोंसे उदासीन होकर वह अपनी मित्र-मण्डली में ही सुख से समय बिताता था। वह कभी सङ्गीत-गोष्ठियों में स्वयं मृदङ्ग बजाता जिससे निरन्तर हिलते डुबे हाथों में रत्नों के कङ्कण और कभी नरत होकर घर्षेरी (एक बाजा) बजाता जिससे कानों में झूलते डुबे मणियों के कर्णमूल हनहना उठते थे। कभी शिकार खेलने में निरन्तर बाणों की वर्षा द्वारा हिसक जन्तुओं से जङ्गलों का जङ्गल साफ कर देता था। कभी नर्मद विद्वानों की गोष्ठियों में काव्यप्रबन्धों की रचना करता अथवा शास्त्रीय पर्वों में लगा रहता था। कभी कथा, कदाही, इतिहास और पुराणों के सुनने में तल्लीन रहता था, कभी चित्र बनाने अथवा वीणा बजाने में मन बहलाया करता था, कभी अपने दर्शन के लिए आये मुनियों की सेवा में लगा रहता था और कभी अक्षरच्युतक (जिस छन्द का

सहस्रमरीचिर्मालिनि, राजानमास्थानमण्डपगतमञ्जनाजनविरुद्धेन वामपार्श्ववत्तन्त्रिना कौक्षेयकेण सन्निहितविषधरेव चन्दनलताभीषणरमणीयाकृतिः, अविरलचन्दनानुलेपन-धवलित-स्तनतटा उन्मज्जदैरावतकुम्भमण्डलेव मन्दाकिनी, चूडामणिः संक्रान्तप्रतिबिम्बच्छलेन राजाज्ञेव मूर्तिमती राजभिः शिरोभिहृह्यमाना, शरदिव कलहंसधवलाम्बरा, जामदग्न्यपरशु-धारेव वशीकृतसकलराजमण्डला, विन्ध्यवनभूमिरिव वेत्रलतावती, राज्याधिदेवतेव विप्रहिणी, प्रतीहारी समुपैस्तस्य क्षितितल-निहित-जानु-करकमला सन्निनयमत्रवीत्—

“देव ! द्वारस्थिता सुरलोकमारोहतस्त्रिशङ्कोरिव कुपितशतसखहुङ्कार-निर्पातिता राज-

मरीचयो रश्मयस्तैर्मालते शोभते तान् धारयतीति वा यः स तस्मिन्स्तथोक्ते सूर्ये सतीत्यर्थः । अङ्गनाजनः प्रमदाजनः तस्य विरुद्धेन सद्व्यामोपकरणत्वाद् व्यवहारप्रतिकूलेन । वामपार्श्वे सखप्रदेशेऽवलम्बतेऽवतिष्ठत इत्येवंशीलेन, कौक्षेयकेण तरवारिणा । ‘तरवारिमण्डलाग्रः खड्गकौक्षेयक्रोशति’ इति कोशः । अयन्तु भीषणत्वे हेतुः । सन्निहितः पार्ववर्त्ता विषधरः सर्पः यस्याः सा तथोक्ता ‘सर्पः.....आशीविषो विषधरः’ इत्यमरः, चन्दनलतेव भीषणा भयानका स्वभावतो रमणीया मनोहरा च आकृतिः स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ता तथा च यया चन्दनलतायाः स्वभावतो रमणीयत्वेऽपि सन्निहितविषधरत्वेन भीषणत्वम्, तथैतस्याः प्रतिहार्या अपि निसर्गतो मनोहरत्वेऽपि वामपार्श्वस्थितखड्गत्वेन भीषणत्वमित्याशयः । पूर्णोपमा ।

अविरलं निविडतरं चन्दनलजस्य चन्दनस्य अनुलेपनमुद्धर्त्तनं तेन धवलितं शुभ्रीकृतं स्तनतटं कुचतटं यस्याः सा तथोक्ता, अत एव उन्मज्जन् जले प्रविश्य स्नानं कुर्वन् य देरावत इन्द्रहस्ती तस्य कुम्भमण्डलं शिरःस्थमांसपिण्डो यस्याः सा तादृशी, मन्दाकिनी शुभ्रजला विषद्वगहेव । चन्दनशुभ्रकुम्भोपमाने स्तनतटस्य काठिन्यं ध्वन्यते । उपमालङ्कारः ।

चूडामणिषु सन्निहितराजमस्तककिरीटरत्नेषु संक्रान्तं पतितं यत्प्रतिबिम्बं प्रतीहाय्याः प्रतिच्छाया तस्याः छलेन व्याजेन, राजभिः सन्निहितसामन्तनृपैः शिरोनिर्मस्तकैः उद्यमाना धार्यमाणा मूर्तिमती विप्रह्वती राज्ञा-शूद्रकस्य आज्ञेव आदेश इव इह सापह्नवोपेक्षा । शरदिव विगतवर्षासमय इव, कलहंसः कादम्ब इव धवलं स्वच्छम् अम्बरं वर्त्तं यस्याः सा, पद्मे कलहंसा एव धवलम् अम्बरम् यस्याः सा तादृशी । पूर्णोपमा । जमदग्नेर्गोत्रापत्यं पुमान् जामदग्न्यः परशुरामस्तस्य परशुः कुठारः तस्य धारा निशितांश इव, वशीकृतं स्वायत्तीकृतं पद्मे दर्शनेनाकृष्टं क्रूरत्वेन व्यामोहेन वा सकलं राज्ञा निखिलभूपतीनां मण्डलं चक्रवालं यया सा तथोक्ता । पूर्णोपमा । विन्ध्यस्य विन्ध्याचलस्य वनं काननं तस्य भूमिः पृथिवी वेत्राणां वेतसानां लता सरलद्रुमा यत्र सा, पद्मे वेत्रलता वेत्रयष्टिः हस्ते इति शेषः, यस्याः सा तथोक्ता । उपमा । राज्यस्य अधिदेवताऽऽधिपस्याधिष्ठात्री देवतेव विप्रहिणी मूर्तिमती । इह द्रव्योपेक्षा । क्षितितले भूमितले निहितौ स्थापितौ जानूनलकीलौ, अथ च करौ तावेव कमले पद्मे मया सा तथोक्ता ।

किमत्रवीक्ष्यते दर्शयति—देवेति । हे देव ! स्वामिन् ! द्वारे स्थिता वर्त्तमाना, सुराणां देवानां

काली को कुछ-कुछ छोड़कर मगन सूर्य कभी आकाश में थोड़ी ही दूर चढ़े थे कि समग्र में उपस्थित राजा के पास प्रतिहारी पहुँची । वह अपने वाम भाग में लियों के अनुपयुक्त तन्वार धारण किए भी झिझके उसकी आकृति सोंपे से लिपटी हुई चन्दन की लता बैनी भयंकर भी और रमणीय भी लग रही थी । चन्दन के घने लेप से अत्यन्त उज्ज्वल किनारोंवाले उन्नत स्तनों के कारण वह ऊपर उतराये हुए देरावत के कुम्भतल से युक्त स्वर्ग-गंगा सी प्रतीत हो रही थी । वहाँ बैठे हुए समस्त सामन्त-राजाओं की चूडामणियों में पड़ा हुआ उसका प्रतिबिम्ब ऐसा प्रतीत हो रहा था मानो राजा शूद्रक की मूर्तिमयी आदा को ही उस प्रतिबिम्ब के बहाने उन लोगों ने अपने मस्तकों पर धारण कर लिया हो, वह श्वेत कलहंसकुल (वह देशमी वस्त्र जिसके आँचल अथवा किनारों पर चौच में चौच बाटे हस्त के जोड़ों की आकृतियाँ बनी होती थीं) पहिने हुए हँसों की शोभा से युक्त शरद ऋतु जैसी प्रतीत हो रही थी । वह परशुराम के परशु की धार की सभी राजाओं को अधीन बना लेनेवाली थी । दंत की छड़ी लिए वह दोनों से भरी विन्ध्यभूमि एवं शरीर धारण करके आयी हुई राजकुल की देवी की प्रतीत हो रही थी । उसने घुटने टेककर तथा करकनलों से पृथ्वी को छूकर

१. मरीचि... २. मलयजानुलेपन... ३. चूडामणिप्रतिबिम्ब... ४. समुपाद्यत । ५. कमलम् ।

६. द्वारि स्थिता । ७. निपतिता ।

तदमीर्दक्षिणापथाद्यागता चण्डालैः-कन्यका पशुरस्यं शुक्रमादाय देवं विहाययति-सकल-
सुवनतलैः-सर्वरत्नानाम् उद्धारिवैकभाजनं देवः। विद्ममश्वायमाश्चर्यभूतो निखिल-सुवनतल-
रत्नमिति कृत्वा देवपालमूलनेनैनाद्यागताऽऽहमिच्छामि देवदर्शनसुरयमनुभावितुम् इति ।
एतदाकर्ण्य देवः प्रमादमिति युक्त्वा विरराम ।

उपजातवृत्तस्तु राजा समीपवर्तिनां राज्ञामवलोक्य मुखानि 'को दोषः, प्रवेश्यताम्'
इत्यादिद्वेरा ।

लोकं स्वर्गं 'स्वरूपयं स्वर्गात्' इत्यमरः, आरोहत आरोहणं विद्वन्निशङ्कोरयाग्यस्य सूर्यवंशीयराज्ञ-
विशेषस्य, राज्यलक्ष्मीरिव, विगङ्गोः सूर्यवंशीयस्य याग्यस्य राजविशेषस्य देवयागात् स्वर्गं वासो न
भवतीत्यतः कुपितः क्रुद्धो यः शतमत्तो देवराजः तस्य दुष्कारः क्रोधेन निषेव्यञ्जकश्रुतिः तेन निपातिता
कवः चिता, दक्षिणपथादक्षिणमार्गात् आगता समुपस्थिता चण्डालानां दिवाकीर्त्तनां कन्यकां कुमारीं
पशुरे पक्षिणामावारे निक्षेपितं न तयोक्तम् 'सुपि स्थ' इति कः, शुक्रं कीरम् आदाय गृहीत्वा देवं स्वामिनं
भवन्तं विहाययति निवेदयति ।

पुरा किल त्रिरहुर्नाम कश्चन सूर्यवंशीयो नरपतिः जनेनैव देहेन यज्ञविशेषं विधाय देवलोकं जिग-
मिषुः कुलगुरुमहर्षिर्वाग्देहेन प्रत्यान्तपानः । तदनन्तरं तदर्थमेव तस्मिन्नायं प्रति प्राप्तः परन्तु सर्वं तत्त्वतो-
ऽवसुष्य तैरेवमनिशङ्कः-यतो भवान् कुलगुरुं परित्यज्यास्मान् सप्रार्थस्ततो भवान् चण्डालो भवतु' इति
ततो राजा विश्वामित्रं प्राप्य स्वाकथं निवेदितवान् । तदाकथं विज्ञाय विश्वामित्रो यज्ञं कारयित्वा देवलोक-
नारोहं तनादिदेश । त्रिसंक्रुस्तु यज्ञं कृत्वा देवलोकमारोहन् कुलगुरुपरित्यागात्पुत्रानामिच्छापेन
चण्डालमावापञ्चवात् अयाग्यत्वाच्च सुराधिपेनाद्यः पातित इति रामायणीया कथाऽनुसन्वेया । एतच्च
स्फुटमन्यत्राणि ।

प्रतीहारी चण्डालकन्यकायाः सामान्यतो विज्ञापनाविषयं दर्शयति-सकलेति । सकलसुवनतलेषु
समग्रसुवनतलेषु यानि रत्नानि तेषां तयोक्तानाम्, उद्धारिः समुद्र इव एकनाजनम् एकमुत्कर्षस्थानम्,
यथा समुद्रः सर्वरत्नानां भाजनं तथा देवो भवानपीत्याशयः । अयं विहङ्गमः विहायसा आकाशेन गच्छ-
तीति विहङ्गमः पक्षी शुक्रः विहायस-उपपदाद् रगमेः स्रवि 'अरद्विपञ्चन्तस्ये'ति सुमागमः विहायसो
विहादिस्रश्च, आश्रयभूतः अदुसुतावलोकनविषयः कतस्तथाविधविशेषत्वादेव निखिलानि समग्राणि यानि
सुवनतलानि तेषां राममुत्कृष्टम् 'जाती जाती यदुत्कृष्टं तद्वत्तनमिधीयते' इति स्मरणात्, तं शुक्रम् आदाय
गृहीत्वा देवस्य राज्ञो भवनः पादमूलं चरगमूलमहमागता संयता देवदर्शनसुखं महाराजावलोकनानन्दम्
अनुभवितुम् साक्षात्कर्तुम् इच्छामि अभिलषामि । एतदाकर्ण्य एतच्छ्रुत्वा 'देवः प्रमादम्' 'य एव भवत
आदेशः स एव मया कर्तव्यः' इत्युक्त्वा विरराम मौनमाश्रितवती ।

उच्यतेति । उपजातम् उत्पन्नं कुतूहलं कौतुकं यस्य स तयोक्तः, 'कौतूहलं कौतुकं च कुतूहलं च
कुतूहलम्' इत्यमरः, समीपवर्तिनां निकटस्थितानां राज्ञां सामन्तवृत्तीनां मन्त्रिणां च मुखानि आननानि
आलोच्य निरीक्ष्य तेषामपि तद्विद्वेति विज्ञापित्यर्थः । अत्र राज्ञां मुखनिरीक्षणम् चण्डालत्वेनाश्रयप्रवेशे
सर्विषं निवेदनं किदा- 'देव, त्वर्गं लोकं मे सशरीरं बाधे समग्रं कुद इन्द्र के हुंकार से नीचे गिरी हुई विच्छेद
की राज्यलक्ष्मी के समान दक्षिणपथ से आयी हुई एक चण्डालकन्या जिह्वे में एक झुगा लिये हुए द्वार पर
खड़ी है और प्रार्थना कर रही है कि पृथ्वी पर सभी रत्नों को धारण करने योग्य समुद्र के समान आप ही एक
मात्र वस्तुन प्राप्त है तथा यह चमत्कारी झुगा भी मारी पृथ्वी का एक वस्तु रह ही है; स्थलिये इसके
साथ ही ऐसा मे वस्तुस्थित होकर अंगमान के दर्शन से मुक्त होना चाहती हूँ । महाराज की क्या आज्ञा है ?'
ऐसा कह कर वह चुप हो गई ।

उच्यते वाचं सुतस्वरावा अयम् उच्यते वाचं और अने सुनीन में बैठे रावाओं के मुँह की
देखते हुए (उन्हें मनोमानी की व्योम्नते हुए) उसने प्रतीहारी को आदेश दिया- 'रगमे हं हो क्या है ?
उसे भीतर ले जाओ ।

अथ प्रतीहारी नरपतिकथनानन्तरमुत्थाय तां मातङ्गकुमारीं प्रावेशयत् । प्रविश्य च स नरपतिः सहस्र-मध्यवर्त्तिनमशानिभय-पुञ्जितकुलशैलमध्यगतमिव कनकशिखरिणम्, अनेक-रत्नाभरण-किरण-जालकान्तरितावयवमिन्द्रायुध-सहस्र-सञ्छादिताष्टदिग्विभागमिव जलधरै-दिवसम्, अवलम्बितस्थूलमुक्ताकलापस्य कनकशृङ्खला-नियमितमणिदण्डिकाचतुष्टयस्य गगन-सिन्धु-फेन-पटल-पाण्डुरस्य नातिमहतो दुकूलवितानस्याधस्तादिन्दुकान्तमणिपर्य-ङ्किकानिषण्णम्, उद्धूयमान-कनकदण्डचामरकलापम्, उन्मयूखमुख-कान्तिनिर्चय-पराभव-

तेषां विरोधोऽस्ति न वेयवबोधार्थम्, सति तु विरोधे नयनेङ्गितेनापि यत्प्रतिषेधसूचनसम्भवादित्याशयः । को दोषो न काप्यापत्तिः प्रवेश्यताम् इति एवम् आदिदेश आज्ञापितवान् ।

अथेति । अथ राज्ञः आदेशदानानन्तरम् उत्थाय उत्थानं विधाय प्रतीहारी द्वारपालिका तां मातङ्ग-कुमारीं चण्डालकन्यकां प्रावेशयत् प्रावेशसंस्कारयत् ।

प्रविश्य चेति । चण्डालकन्यका प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा राजानमद्राक्षीदपश्यदिति दूरस्थक्रियया सगन्धः । अत्र सर्वाणि द्वितीयान्तपदानि क्रियाविशेषणानीत्यवधेयानि । अशनेरिन्द्रायुधाङ्गज्रात् यद्भयं पञ्चद्वेदनरूपमातङ्गस्तेन पुञ्जिता एकत्र मिलिता ये कुलशैलाः क्षेत्रसीमाकारिभूधरास्तेषां मध्यगतं तदन्त-र्वर्त्तिनं कनकशिखरिणं सुमेरुपर्वतमिव नरपतीनां नृपाणां यत्सहस्रं तन्मध्यवर्त्तिनं तदन्त-स्थितमित्यर्थः । अत्रोपमालङ्कारः ।

पुरा पञ्चारिणो भूधरा यथा पक्षिणः अन्यरमाद्देशादुड्डीय देशान्तरे निपतन्ति तथैव निपतन्त-श्चैते यं देशं सम्प्राप्तास्तं तत्क्षणमेव सञ्चूर्णयामासुः । ततः सुरेशः कुलिशेन तेषां पञ्चान् कर्त्तुं प्रवृत्तस्तदा त्रस्तास्ते स्वस्वरक्षणेपायविचारणाय एकत्र मिलिता आसन्निति रामायणीया कथा ।

भूयो राजानं विशिनष्टि—अनेकेति । अनेकानि नानाविधानि रत्नाभरणानि मणिखचितालङ्काराः तेषां यानि किरणजालकानि रश्मिसमूहाः स्वार्थं कप्, तैरन्तरिता आवृता अवयवा भङ्गानि यस्य तं तथोक्तम्, अत एव इन्द्रायुधसहस्रेण शक्रधनुःसमूहेन 'इन्द्रा युधं शक्रधनुः' इत्यमरः सञ्छादिता अन्तरित अष्टौ दिग्विभागा दिशां प्रदेशा यस्मिंस्तत्तादृशम्, जलधरदिवसमिव मेघावृतदिनमिव (वर्त्तमानम्) अनेन राजा मेघवर्ण आसीदित्यवधार्यते । इहाप्युपमाालङ्कारः ।

पुनस्तमेव राजानं विशेषयितुं प्रथमं वितानं विशिनष्टि—अवलम्बीति । अवलम्बिताः शिष्टिपरि-धोलग्नितत्वेन आश्रिताः स्थूलानां स्थविष्ठानां मुक्तानां रसोद्भवानां कलापाः पङ्क्तयो यत्र तस्य तथोक्तस्य कनकं सुवर्णं तस्य याः शृङ्खला वन्धनरजवस्ताभिर्नियमिताः चतुर्थं कोणेषु वद्धा मणिदण्डिका रत्नखचिता यष्टयस्तासां चतुष्टयं यस्मिंतस्य, गगनसिन्धोर्सन्दाकिन्याः फेनपटलवत् अन्धकफसमूहवत् 'दिग्दीरो-न्धिकफः' इति कोशः, पाण्डुरं शुभ्रवर्णं तस्य एतानि पष्ठयन्तानि वितानविशेषणानि ।

अथ राजानं विशिनष्टि—नातीति । नातिमहतः किञ्चिदुग्रहृतः स्थानोचितप्रमाणस्य दुकूलवितानस्य घौमवसननिमित्तोद्बोचस्य 'उल्लोचो वितानं वदकोऽपि' इति कोशः, तस्य अधस्तात् निम्नप्रदेशे इन्दुकान्तमणिपर्यङ्किका चन्द्रकान्तमणिखचितमञ्जिका तत्र निषण्णम् उपविष्टम् । 'फेनपटलपाण्डुरे'त्यत्र लुप्तोपमा ।

भूयो राजानं विशिनष्टि—उद्धूयेति । उद्धूयमानो मृत्तैः संवीज्यमानः कनकदण्डः सुवर्णाडवल्ग्वदन-यष्टिर्येषु तयाविधश्चामरकलापः प्रकीर्णकसमूहो यस्य तं तादृशम् ।

राजा का आदेश सुनने के बाद वह उठ खड़ी हुई और उस चांडाल-कन्या को भीतर ले आयी ।

उसने भीतर जाकर वज्राघात के मय से एकट्ठे हुए सभी पर्वतों के बीच स्थित सुमेरु पर्वत के समान सामन्त राजाओं के बीच बैठे हुए राजा शद्रक को देखा । उसके आठों भग अनेक रत्नों से जड़े हुए आभूषणों को किरणों से ढक गये थे जिससे वह इस प्रकार जगमगा रहा था मानो आठों दिशाओं में छये हुए हजारों इन्द्रधनुषों को धारण करने वाला वर्षा का दिन हो । वह आकाशरूपी समुद्र के फेन की तहीं जैसे उज्ज्वल तथा

१. जलधरसमयदिवसम् ।

२. आलम्बित ।

३. पाण्डुरस्य ।

४. इन्दुकान्तपर्यङ्किका ।

५. सुवर्णदण्डम् ।

६. उन्मयूखमुखविजयपराभवप्रणते, उन्मयूखमुखकान्तिविजिते पराभवप्रणते ।

प्रणते शशिनीव स्फटिकपादपीठे विन्यस्तवामपादम्, इन्द्रनीलमणि-कुट्टिम-प्रभासम्पर्क-
श्यामायमानैः प्रणत-रिपु-निर्झासमलिनीकृतैरिव चरण-नखमयूखजालैरुपशोभमानम्,
आसनोद्भ्रसित-पद्मराग-किरण-पाटलीकृतेनाचिरमृदितमधु-कैटभ-रुधिरारुणेन हरिमिवोच-
युगलेन विराजमानम्, अमृतफेन-धवले गोरोचना-लिखित-हंस-मिथुन-सनाथ-पर्यन्ते चामर-

कमयूखेति—उत् ऊर्ध्वं गता मयूखा रश्मयो यस्य तथाविधस्य मुखस्य यः कान्तिनिचयो
दीप्तिसमूहस्तेन यो विजयो जयः पराभवः पराजयस्तेन प्रणते चरणतलसंछने शशिनि चन्द्रमसीव ।
इह 'शशिनीव' इति ग्रन्थोपेक्षा ।

अथ राजश्ररणकिरणं विशेषयितुमाह—इन्द्रनीलेति । इन्द्रनीलमणीनां वा कुट्टिमप्रभा वैदिका
कान्तिः तस्याः सम्पर्केण मिश्रणेन श्यामायमानैः श्यामवदाचरद्भिः, अत्रोपमानादाचारे क्यङ्क एत एव
क्यङ्कतोपमा । काँदशैरिव इत्येत आह—प्रणतेति । प्रणतानां पराजयेन स्वाधीनानां रिपूणां वैरिणां ये
निष्वासाश्चेतनाः तैर्मण्डिनीकृतैर्मान्दिल्यमुपगतैरिव । मूलोक्तीपमालङ्कारेण क्रियोपेक्षा सङ्कीर्यते । चरण-
नखानां पादपुनर्भाषाणां ये मयूखा रश्मयस्तेषां जालानि समूहास्तेरुपशोभमानं विराजमानम् ।

राज ऊच्युगलं विशिनष्टि—आसनोद्भ्रसितेति । आसन उपवेशनस्थले उद्भ्रसिताः प्रकाशमाना ये
पद्मरागकिरणाः लोहितमणिरश्मयस्तेः पाटलीकृतेन श्वेतरक्षीभूतेन 'श्वेतरक्षस्तु पाटलः' इत्यमरः, एत
एव अधिरमृदितयोः तत्कालमर्दितयोः सद्यः कृतकण्ठयोरित्यर्थः, मधुकैटभयोः तन्नामकयोरसुरविशेषयोः
रुधरेण क्षोणितेन अरुणं रक्तवर्णं तेन तथोक्तेन, ऊच्युगलेन जङ्घाद्वयेन विराजमानं शोभमानं हरिं मधु-
सूदनमिव । उपमालङ्कारः ।

पुरा चौरशायिनो भगवतः श्रीविष्णोः कर्णमलोत्पन्नौ मधुकैटभाख्यौ असुरविशेषौ भगवत एव
नामिकमलसम्भूतौ ब्रह्माणं हन्तुं समुद्यतौ जातौ । ततः आभरचणाय व्याकुलः रक्षणं कमप्यलभमानः
योगिनिद्रया स्थितां जगद्वात्रीं तुष्टुवे, प्रसन्ना सा नारायणमुत्थापितवती उयाय च भगवान् तान्यौ सह-
पञ्चवर्षसहस्राणि युद्ध्वा स्वनायया मोहितौ तौ वरं दिक्षु आस्ताम् । नारायणो हि तयोर्वर्षं याचित-
वान् । ततो जलमग्नौ भूमिमालोक्य आहृत्स्वौ 'यत्र सलिलेन परिच्छुप्ता पृथिवी न विद्यते तत्रात्रो जहि'^१
इति । भगवांस्तु पार्थिवं शंसंयुक्ते निजोरो संस्थाप्य तयोर्मूर्धनी चक्रेणाच्छिन्नदिति मार्कण्डेयपुराणकथा
प्रायः सर्वत्र प्रसिद्धैव ।

पट्टवसन इयं विशिनष्टि—अमृतैति । अमृतस्य पीयूषस्य यः फेनस्त्वद्वत् धवले श्वेतवर्णे गोरोचनया
गोपितनामकपदार्थेन लिखितानि चित्रितानि यानि हंसमिथुनानि सितच्छदयुगलानि तेः सनायाः
सहिताः पर्यन्ताः प्रान्तप्रदेशा ययोस्ते, तथा चामराणां बालव्यजनानां 'चामरा चामरं बालव्यजनं रोम
गुण्डकम्' इति रभसः पवनेन वायुना प्रनसितौ आन्दोलितौ अन्तदेशौ प्रान्तभागौ ययोस्ते दुष्कले पट्टवसने
वसानं दधानम् 'अमृतफेनधवले' इत्यत्र लुप्तोपमा ।

मणियों से बने हुए चार डंडों पर सोने की जंजीरों से बाँध कर ताने गये न बहुत बड़े न बहुत छोटे रेशमी
बख के चंदवे के नीचे चन्द्रकान्तमणि से बनी हुई चौकी पर बैठा था; जिसके ऊपर चंदवे से बड़े-बड़े दानों-
वाले मोतियों के गुच्छे लटक रहे थे । उसके ऊपर झनहरी सूँठ के चंदर डुलाए जा रहे थे । वह, मुख के
कान्ति मण्डल से फूट कर ऊपर की ओर फैलनेवाली किरणों से मानो पराश्रित होकर चरणों की शरण में
आयी हुई चंदनी के समान टूटटूट विहारी पाद पीठिका (पैर रखने की छोटी चौकी) पर अपना शरीर
पैर रखे हुए था; जो इन्द्रनीलमणियों से पिटी हुई फलों की नीली शलक के प्रभाव से कुछ-कुछ सौवली
किरणोंवाले नखों से ऐसा झरोझि हो रहा था मानो उस पर झुके हुए रुझुओं की लम्बी-लम्बी साँसों की
छाया पड़ गई हो । आसन के दोनों ओर बड़ी हुई पद्मरागमणियों की लाल-लाल किरणों से उसकी
दोनों बाँधें लाल लाल हो रही थी जिससे वह कुछ ही समय पड़िये मारे गये मधु-कैटभ के रक्त से लाल जाँवों
वाले भगवान् विष्णु के समान प्रतीत हो रहा था । वह अमृत के फेन के समान कति पजले दो रेशमी बख
धारण किये था जिसके किनारों पर गोरोचन से हंस के जोड़ों की आकृतियाँ चरेदी गयी थीं तथा जिनके बीच

१. स्फटिक पादपीठे ।

२. निष्वाप्त ।

३. जालकैः ।

४. ...वृत्...

पवनप्रनर्तितान्तदेशे, दुकूले वसानम्, अतिसुरभिचन्दनानुलेपन-धवलितोरःस्थलम्, उपरि-विन्यस्तकुङ्कुम-स्थासकम्, अन्तरनिपतितबालातपच्छेदमिव कैलाशशिखरिणम्, अपर-शशि-शङ्कया नक्षत्रमालयेव हारलतया कृतमुखपरिवेषम्, अतिचपल-राज-लक्ष्मी-वन्धनिगड-शङ्कामुपजनयतेन्द्रमणि-केयूरयुगलेन मलयज-रसगन्धलुचनेन भुजङ्गद्वयेनेव वेष्टितबाहुयुगलम्, ईषदालम्बि-कर्णोत्पलम्, उन्नत-घोणम्, उत्फुल्लपुण्डरीक-लोचनम्, अमलकलघौतपट्टायतम्, अष्टमीचन्द्र-शकलाकारम्, अशेष-भुवन-राज्याभिषेकसलिलपूतम्,

अतीति । अतिसुरभिचन्दनस्य अतिमुगन्धितमलयस्य अनुलेपनेन अङ्गरागेण धवलितं शुभ्रीकृतम् उरःस्थलं वक्षःस्थलं यस्य तं तादृशम् ।

उपरीति । उपरि तच्चन्दनलेपनोपरि विन्यस्ता विहिताः कुङ्कुमस्य केसरस्य स्थासका हस्तविम्बा यस्य तम् 'स्थासकं हस्तविम्बम्' इति कोशाः, अपरे तु 'चर्चा तु चाक्षिप्यं स्थासकम्' इति । अत एव अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये निपतिताः पर्यस्ता बालातपच्छेदा अभिनवोदितसूर्यभूयूखलण्डा यस्य तं कैलासशिखरिणं हिमाचलमिव (वर्तमानम्) इहोपमा ।

भूयस्तमेव प्रकारान्तरेण विशिनष्टि—अपरेति । अपरोऽन्यो यः शशी चन्द्रस्तस्य शङ्कया भ्रान्त्या प्राप्ता या नक्षत्रमाला तारापङ्क्तिस्तयेव हारलतया लतावहम्बमानया मुक्तालजा कृतो मुखस्य वदनस्य परिवेषः परिधिः परिवेष्टनमिति यावत्, यस्य स तम्, परिवेषस्तु परिधिः' इत्यमरः ।

इह मुखे शशिभ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारः, 'नक्षत्रमालयेवेत्युपेक्षा, अङ्गाङ्गिभावेन धानयोः सङ्करः तेन च मुखस्य चन्द्रसाम्यं हारलताया अत्यन्तनैर्मर्षं च ध्वनितमित्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अतीति । अतिचपला अत्यन्तं चञ्चला या राजश्रीराधिपत्यध्रीः तस्या बन्धो बन्धनं नियमनमिति यावत्, तदर्थं यो निगडः शृङ्खला तस्य शङ्का भ्रान्तिम् उपजनयता कुर्वता, एवम्भूतेन इन्द्रमणि-नीलकान्तमणिः तेन युक्तं सचितं यस्केयूरयुगलम् अङ्गद्वयं तेन तयोक्तेन, अत एव मलयजचन्द्रनसिद्धौ यो द्रवस्तस्य गन्धेन परिमलेन लुब्ध भासकत्वेन तादृशेन भुजङ्गद्वयेन सर्पयुगलेनेव वर्तमानेन वेष्टितं परिषितं बाहुयुगलं भुजङ्गं यस्य तं तादृशम् । इह राजलक्ष्मीस्थिरीकरणाय शृङ्खलाशङ्कामुपजनयतीति भ्रान्तिमानलङ्कारः, 'भुजङ्गद्वयेनेवेत्युपेक्षा च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

ईषदिति । ईषकिञ्चित् बालम्बिनी लम्बमाने कर्णोत्पले पङ्काकारकर्णभूषणे यस्य तं तयोक्तम्, उन्नता उच्चा घोणा नासिका यस्य स तम्, 'घोणा नासा च नासिका' इत्यमरः, उत्फुल्लं विकसितं उत्पुण्डरीकं सिताम्भोजं तद्वत् लोचने नयने यस्य स तम्, इह लुप्तोपमा । अमलं स्वच्छं यत्कलघौतं कनकं तस्य यः पट्ट फलकं तद्वत् आपतं विस्तीर्णम्, अष्टमीचन्द्रस्य अष्टमीतिषावुदितसुधांशोः यत् शकलं तद्वन्भागस्तद्वदाकार आकृतिर्यस्य तम् । इह द्वे अपि लुप्तोपमे । अर्धभागत्वन्मयोरपि अष्टम्यामष्टावैव कला इत्यभिप्रेत्येखवधेयम् ।

अशेषाणि समस्तानि यानि भुवनानि भूमण्डलानि तेषां राज्यम् आधिपत्यं तस्य अभिषेकसलिलं मङ्गलस्नानजलं तेन पूतं पवित्रम्, तथा ऊर्णा अयुग्ममभ्यवर्ती लोमावर्तः तथा सनाथं युक्तम्, 'ऊर्णां मेषा-

चंवर की हवा से फहरा रहे थे । उसका वस्त्रस्थल अति मुगन्धित चन्दन के लेप से अत्यन्त उज्ज्वल हो उठा था, जिस पर बीच-बीच में कुङ्कुम के छापे भी मारे गये थे, जिससे वह कहीं-कहीं प्रातःकालीन सूर्य की धूप से प्रशोभित कैलास की चौड़ी के समान प्रतीत हो रहा था । उसके कंठ में मोतियों की माला ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो तारों ने उसके मुख की दूसरा चन्द्रमा समझ कर उसके चारों ओर मण्डप बाँध दिया हो । वह मानो चन्दन की मुगन्ध के लोम से आवे हुए दो सर्पों के सनान अपनी दोनों मुखाङ्गों पर इन्द्रनीलमणियों के दो केयूर (राजचन्द्र) पहिने या वो मत्वाली राजलक्ष्मी की बाँधने की दो बालाओं का भ्रम उत्पन्न कर रहे थे । उसके कानों के कमल कुछ-कुछ लटके हुए थे, नाक ऊँची थी, आँखें विकसित श्वेत कमलों के समान खिली हुई थीं तथा निर्मल सोने के पट्ट के समान चौड़े, अष्टमी के अर्धचन्द्र के समान आकृतिवाले एवं सभी ओरों के राज्याभिषेक-जल से पवित्र लज्ज पर मँहों के बीच ऊर्णा (बालों की नैवेदी) प्रशोभित हो रही थी ।

१. परिवेशम् ।

२. राज्य ।

३. बन्धन ।

४. 'नील' इत्यधिकः पाठः ।

५. शङ्खशिखरम् ।

६. आम्बलित ।

७. नेत्रम् ।

८. पट्टयितम् ।

९. अभिषेकपूतम् ।

ऊर्णासनाथं ललाटदेशमुद्धहन्तम्, आमोदित-मालतीकुसुम-शेखरम् उपसि-शिखर-पर्यस्त-
तारकापुष्पमिव पश्चिमाचलम्, आभरण-प्रभापिशङ्गिताङ्गताया लम्-हर-हुताशमिव मकर-
ध्वजम्, आसन्नवर्त्तिनीभिः सेवार्थमागताभिरिव दिग्बधूभिर्वारविलासिनीभिः परिवृतम्,
अमल-मणिकुट्टिमसंक्रान्त-सकल-देह-प्रतिबिम्बतया पतिप्रेम्णा वसुन्धरया हृदयेनेषोऽ-
मानम्, अशेषजनभोग्यतामुपनीतयाप्यसाधारणया राजलक्ष्म्या समालिङ्गितम्, अपरिमित-

दिलोमि स्यादावर्त्तस्वन्तरा भ्रुवोः' इत्यमरः, 'ऊर्णा भ्रूमध्यगावर्त्तं मेवादीनाञ्च लोमनि' इति हेमचन्द्रश्च,
अथ चक्रवर्त्त्यादीनामेव न स्वरिवत्तस्य कस्यापि । तदुक्तम्—'भ्रूमध्यमध्ये 'मृणालतन्तुसूषमं शुभ्रायतमेकं
प्रशस्तावर्त्तं महापुष्पलक्षणम् ।' इति ।

अथ पुनस्तमेव विशिनष्टि—आमोदितेति । आमोदितानि सुरभीणि यानि मालतीकुसुमानि जाती
पुष्पाणि तान्येव शेखरः शिरोभूषणं यस्य स तं तथोक्तम्, अत एव उपसि प्रातःकाले शिखरे शृङ्गे पर्यस्ताः
पतिरवा समवेताः तारकाणां नक्षत्राणां पुञ्जा राशयो यत्र तं तथोक्तम्, पश्चिमाचलम् अस्तादिमिष
(वर्तमानम्) ।

अत्र शैलशिखरराजोत्तमाङ्गयोः पुष्पपुञ्जनक्षत्रयोश्च स्फुटमेवोपमानोपमेयभावादुपमालङ्कारः ।

कामदेवतुल्यत्वं प्रकटयति—आभरणेति । आभरणानाम् अलङ्काराणां या प्रभा वीक्षिततया पिशाङ्गि-
तानि पिङ्गलवर्णाङ्गितानि अङ्गानि अवयवा यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा तथोक्तया हेतुना, लङ्गः संसक्तः
हरस्य महेश्वरस्य हुताशनस्वृतीयनेत्रवह्निर्यत्र तं तादृशं मकरध्वजं जलजन्तुविशेषविह्वलं कमदेवमिति
यावत्, इव (वर्तमानम्) । इहापि । आभरणप्रभाहरनयनोत्पन्नानलयोर्नृपमकरध्वजोक्षोपमायोपमेय-
भावादुपमालङ्कारः ।

आसन्नेति । आसन्नवर्त्तिनीभिः समीपस्थायिनीभिः सर्वतश्चतुर्विधुं सेवार्थं परिचर्यार्थम् आगताभिः
प्राप्ताभिः अत एव व्यापकत्वाद्दिश एव ध्वजः स्त्रियो दिग्बध्वस्ताभिरिव वारविलासिनीभिर्मणिकामिः
परिवृतं परिवेष्टितम् । इह 'दिग्बधूभि' रिवेत्यत्र रूपकस्योत्प्रेक्षाश्च सखादेकाश्रयानुप्रवेशसङ्कररूपः
सङ्करालङ्कारः ।

अमलेति । अमला अतिनिर्मला ये मणयश्चन्द्रकान्ताथास्तैर्वैद्वभूमयः कुट्टिमाः तत्र सङ्क्रान्तं
सङ्क्रान्तं यस्य सकलदेहप्रतिबिम्बं समस्तशरीरप्रतिच्छायास्तस्य भावस्तत्ता तथा हेतुना, पतिप्रेम्णा स्वामिप्रीत्या
वसुन्धरया भूम्या हृदयेन चेतसा उद्गमानं धार्यमाणमिव वर्तमानम् । इह हृदयेनेषोऽप्युत्प्रेक्षा ।

अशेषेति । अशेषजनानां समप्रलोकानां भोग्यतां दानादिना भोगयोग्यताम् । उपनीतया प्राप्तयापि
सर्वसाधारणयेति यावत्, असाधारणया असमानया इति विरोधः, अन्येषामेवाहशी राजलक्ष्मी न विप्रत
इत्यतः सर्वोत्कृष्टयेति तत्परिहारः, राजलक्ष्म्या राज्यश्रिया समालिङ्गितम् उपगूढो देहः शरीरं यस्य तं
तादृशम् । इह साधारणाऽसाधारणयोर्विरुद्धधर्मत्वेऽपि तत्परिहाराद्दिरोधाभासोऽलङ्कारः । एवमग्रे सर्वस्मि-
न्नपि द्वितीयान्ते विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

अपरिमितेति । अपरिमिता अगणिताः, परिवारजना, सेवकलोका यस्य तं तथाभूतमपि अद्वितीयं
द्वितीयजनरहितमिति निरोधः, स्वतुल्य-द्वितीयरहितमिति तत्परिहारः ।

उसके सिर के बीच में खिले हुए सुगन्धित चमेली के फूलों की माला लिपटी हुई थी मानो प्रातःकाल चौटी
पर फैले हुए तारोंवाला अस्ताचल हो । भ्रूमण्डलों की झलक से निखरे तामड़े (मंजे हुए ताँवे जैसे रंगवाले)
अंगों के कारण वह शंकर जी की नेत्र-ज्वाला में जलते हुए कामदेव के समान प्रतीत हो रहा था । उसके
चारों ओर वारांगनाओं (वेदयाओं) की मण्डली बंधी हुई थी मानो सेवा करने के लिए स्वयं दिग्बधुरों उसके पास
चली आयी हों । शुभ्र मणियों की पिटी हुई गच्च में उसके पूरे शरीर की छाया उगी हुई थी मानो पृथ्वी रूपी
वधू ने प्रतिप्रेम के कारण उसे अपने हृदय में रख लिया हो । अनेक लोगों से भोगी जाने पर भी राजलक्ष्मी
एक विशेष ढंग से उसके शरीर का आलिंगन कर रही थी । यद्यपि उसके परिवार में अस्सी लोग थे फिर भी वह

परिवारजनमप्यद्वितीयम्, अनन्त-गज-तुरग-साधनमपि खड्गमात्रसहायम्, एकदेशस्थित-
मपि व्याप्तभुवनमण्डलम्, आसने स्थितमपि घनुषि निपण्णम्, उत्सादितारोषद्विषदिन्धन-
मपि^२ स्वल्पप्रतापानलम्, आयतलोचनमपि 'सूक्ष्मदर्शनम्'-^३ महादोषमपि सकलगुणाधिष्ठा-
नम्, कृपतिमपि कलत्रवल्लभम्^४, अविरत-प्रवृत्त-दानमप्यमदम्, अत्यन्तशुद्ध-स्वभावमपि
कृष्णचरितम्, अकरमपि हस्तस्थित-सकल-भुवनतलं राजानमद्राक्षीत् ।

अनन्तेति । अनन्तानि अपरिमितानि गजा हस्तिनतुरगा अश्वास्तेषां साधनानि उपकरणानि
सहाया यस्य तम् 'निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यास्तु च साधनम्' इत्यमरः, एवम्भूतमपि खड्गमात्रसहायमिति
विरोधः, शुद्धे सर्वविधसैन्यानवेषत्वेन केवलतरवारिसहायेनैव विजयिनमिति तत्परिहारः ।

एकदेशेति । एकदेशः सभामण्डपादिस्तत्र एकस्मिन् जनपदे वा स्थितमपि वर्तमानमपि ग्राह्यं समा-
धानं भुवनमण्डलं मर्त्यभुवनं येन तमिति विरोधः, ग्राह्यं भुवनमण्डलं येन तमिति तात्समाधानम् 'ग्राह्यं
क्याते समाक्रान्ते' इति विश्वः ।

आसने इति । आसने राजसिंहासने स्थितं निपण्णमपि घनुषि चापे निपण्णं स्थितमिति विरोधः
घनुषि विजयविश्रासिनमिति यद्वा धनुः संज्ञके स्थितमिति परिहारः 'घनुः संज्ञा प्रियालाद्री' इति विश्वः ।
उत्सादितेति । उत्सादितानि व्यापादितानि अशेषाणि समग्राणि द्विषन्तो रिपव एव हन्वन्तानि
काष्ठानि येन तं तथाविधमपि ज्वलन् प्रतापः प्रभाव एवानलो वह्निः यस्य तं तादृशमिति हन्वन्नाभावे कथं
ज्वलनमिति विरोधः, ज्वलन् दीप्यमानः सर्वत्र प्रबलभावेन चर्त्तमान इति तात्समाधानम् । शत्रुषु काष्ठ-
त्वारोपः प्रतापे अनलवारोपस्य कारणमिति परम्परितरूपकसङ्कीर्णो विरोधाभासः ।

आयतेति । आयते विस्तीर्णे लोचने चक्षुषी यस्य तं तथाविधमपि सूक्ष्मे अविपुले दर्शने लोचने
यस्य तमिति विरोधः, सूक्ष्मे अग्राह्यमविषये दर्शनं ज्ञानं यस्येति परिहारः । 'सूक्ष्मं स्यात्कैतदेऽग्राह्यमे
पुंस्यगौ त्रिषु चाक्षये ।' 'दर्शनं नयन-स्पर्श-बुद्धि-बर्नोपलब्धिषु' ॥ इति विश्वः । महान् बहुः दोषोऽब-
गुणो यस्मिन् स तं तादृशमपि सकलगुणाधिष्ठानं समस्तगुणामबामिति विरोधः महान्तौ दीर्घौ बाहु यस्य
तमिति परिहारः 'दोदोषा च भुजो बाहु' इति घनञ्जयः । कुत्सितो निन्दितश्चासौ पतिर्भर्ता चेति कृपति-
रेवम्भूतमपि कलत्रवल्लभं स्त्रीजनमित्रमिति विरोधः, कुः पृथिवी तस्याः पतिः स्वामीति परिहारः 'गोत्रा
कुः पृथिवी पृथ्वी, इत्यमरः । अविरतं निरन्तरं प्रवृत्तं दानं मदकलं यस्य तमेवम्भूतमपि अमदं मदजल-
शून्यमिति विरोधः अयच्छ विरोधो हस्तितादृश्ये, अविरतं सन्ततं दानम् अयिम्यो द्रव्यादिभितरणं यम्य
तं तादृशमपि अमदं गर्वशून्यमिति तत्परिहारः । 'दानं गजमदे स्यागे पालनच्छेदशुद्धिषु' इति विश्वः, 'मदे
रेतसि कस्त्यां गर्वे हर्षममानयोः' इति च मेदिनी । अत्यन्तमतिशयेन शुद्धः स्वच्छः स्वभावः प्रकृतिर्यस्य
तं तथाविधमपि कृष्णं चरितमाचारो यस्य तमिति विरोधः, कृष्णस्य वा बाहुदेवस्य चरितमिव चरितं
यस्य तमिति तात्समाधानम् । 'कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने' इति विश्वमेदिन्यौ । न विद्यते कर-
पाणिर्यस्य तं तादृशमपि हस्ते करे स्थितं शासनेनाधीनं सकलं समग्रं भुवनतलं यस्य तमिति विरोधः, न

अकेल्य था (उन सब में एक था) । अतल्य हाथी-चोड़ों के साधनों से भरपूर होते हुए भी खुद नें वह केवल
कृपाण ही को अपना साथी चुनता था । एक ही स्थान पर स्थित होते हुए भी वह (प्रताप द्वारा) सभी लोकों में
व्याप्त था । वह आसन पर रहते हुए भी (उसके विजय का विश्वास) घनुष पर स्थित था । शुद्धभी रंधन के चुक
जाने पर भी उसके प्रताप की अग्नि जलती रहती थी । बहो-बहो आँखों के होते हुए भी वह सूक्ष्म दृष्टि से देखने
वाला था अर्थात् संसार को चर्मचक्षुओं से न देखकर शनचक्षुओं से देखनेवाला था, महादोषी (१-महान
अवगुणी २-लम्बी बाहोंवाला) होते हुए भी सभी गुणों का निवास-स्थान था, कुत्रि (१-तुरा पति, इत
नायक २-शुश्रूषीपति) होते हुए भी सभी रानियों का प्रिय-पात्र (दाहिन नायक) था, निरन्तर दानशील
होते हुए भी (१-दान देने में लगा हुआ २-मद गिराने वाला) मदरहित (निरभिमान) था, शिष्ट स्वभाव
होते हुए भी कृष्णचरित (१-मलिन आचरण वाला २-नगवान के समान साधु आचार वाला) था और
कर हीन होते हुए भी (१-दिना हाथ के २-विना कर लिए ही) सारी पृथ्वी उसके हाथों में थी ।

१. आसनगतम्, आसनस्थितम् । २. उत्सादितद्विषदिन्धनमपि । ३. सूक्ष्मदर्शनम् । ४. कलत्रचद-
रलभम् । ५. अविशुद्ध । ६. हस्तस्थित भुवनतलम् ।

आलोक्य च सा दूरस्थितैव प्रचलितरत्नवलयेन रक्त-कुबलयदत्त-क्रोमलेन पाणिना
जर्जरितमुखभागां वेणुलतामादाय नरपतिप्रतिबोधनार्थं सकृन् समाकृष्टिममाजवान; येन
सकलमेव तद् राजकम् एकपदे वनकरियूयमिव तालराशेन तेन वेणुलताश्वनिना युगपदावलित-
वदनमवनिपालमुखादाकृत्य चक्षुस्तदमिमुखमासीत् ।

अवनिपतिस्तु 'दूरादालोक्य' इत्यभिधाय प्रतीहार्या निर्दिश्यमानां तां वयःपरिणाम-
शुभ्र-शिरसा रक्त-राजीवनेत्रांपाङ्गनानवरत-कृत-व्यायामतया यौवनापगमेऽप्यशियित-
शरीरखनिना सत्यपि मातङ्गत्वे नातिनृशराकृतिना अनुगृहीतार्यवेशेन शुभ्र-वाससा-

विषये चक्रवर्तिवेन नास्ति करः अन्यस्मै भागवेयः राजप्राह्वद्वय्याद्यर्पणमिति यावत्, यस्य तमिति तत्स-
मावान् । 'बलिः करो भागवेयः' इति कोशः । इहासौपजनमोग्रतामित्यादिकेषु अकरनपीत्यन्तेषु द्वायुक्तसु
रूपेण विरोधपरिहारात् सर्वत्रैव विरोधामासालङ्कारा बोध्याः ।

अलोक्येति । अलोक्य राजानं दृष्ट्वा सा चण्डालकन्यका दूरस्थितैव चण्डालजातिस्वानुपसृष्टिद्वौ
गमनं कोचिन्नमिति द्विविधप्रवेश एव वर्तमाना प्रचलितं पूर्वोक्तस्थितिप्रदेशात् किञ्चित् प्रकन्नितरत्नवलयेन
मनिखचितकटकं यस्य तेन 'कटकं वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, रक्तं लोहितं यः कुबलयम् उपलं तद्वत् क्रोम-
लेन मृदुलेन । अनेन करस्य लक्षणोपेतत्वं व्यञ्जितम् । इह लुप्तोपमा । जर्जरितो जीर्णः मुखभागाः अम्र-
भागे यस्याः सा तां तथोक्तां वेणुलतां वंदयष्टिम् आदाय गृहीत्वा नरपतेः राज्ञः (शुद्रकस्य) प्रतिबोधनार्थं
स्वामिमुखीकरणार्थं समाकृष्टिं परिषद्विवदन्मूर्ति 'इष्टिमोऽखी निबद्धा मू' इति कोशः, सकृन् एकवारं
पाणिना करेण आजवान आहतवती । येन आवातेन सकृदं समग्रमेव तद्राजकं नृपतिसमूहः एकपदे तस्मि-
न्नेव शृगे 'तत्त्वैकपदे तुल्ये' इति हलायुधः । तालाः कांस्पकरतालो बाद्यविशेषस्तस्य शब्देन तदुत्प-
न्ननिना वनकरिणां वन्द्यइस्तिनां यूयं समूह इव, तेन पूर्वोक्तेन वेणुलता वंदयष्टिस्तस्या श्वनिना शब्देन
युगपद एककालम्, आवलितं परावर्तितं सुखम् जाननं येन एवम्भूतम् अवनिपालमुखात् राजमुखात्
आकृत्य आकर्षणं विधाय चक्षुर्लोचनं तदभिमुखं चण्डालकन्यकापाः सम्मुखम् आसीत्, लम्बवत् । आक-
स्मिकशब्दविशेषश्रवणे तदभिमुख्यं सनानां स्वामाविकमेव । उपनालङ्कारश्च द्वितीयवाक्ये ।

अवनीति । अवनिपतिः राजा (शुद्रकः) अनिमिषलोचनः निमेषोन्मेषवर्जितनेत्रः तां चण्डाल-
कन्यकां दृष्ट्वा अवलोकयामासेति दूरेणान्वयः । दूरादालोक्य हि चण्डालकन्ये । त्वं दूरात् एव शुक्रं दृष्ट्वा
नृपतेरेकान्तसमीपगमनमज्ञातस्वरूपायास्तवानुचितमित्याशयः । इत्यभिधाय इति कथयित्वा प्रतीहारां
हारवाकारिण्या निर्दिश्यमानाम् 'इयं सा चण्डालकन्या' इति समायां शप्यमानाम् । वयसः परिणामेन
वाधेक्येन शुभ्रं पल्लोमतया श्वेतं शिरो मृदां यस्य स तेन, रक्षराजीववत्-लोहितकमलवत् नेत्रापाङ्गौ
नयनप्राप्तौ यस्य स तेन । इह लुप्तोपमा । अनवरतं सततं कृतो विहितो व्यायामः परिश्रमः येन तस्य
भावस्तथा यौवनस्य तालस्य अपगमेऽपि समाप्तावपि अशियिता इताः शरीरस्य देहस्य सन्धयो
घातनानस्ययादीनाञ्च वन्द्या यस्य स तेन । मातङ्गत्वे चण्डालत्वे सत्यपि विद्यमानत्वेऽपि नातिवृत्ता

वर् चण्डाल-कन्या राबा को देखकर दूर ही पर ठिठक गयी और सना का ध्यान अपनी ओर आकषित
कराने के लिये उसने हाथ कनक के समान अपने कोनठ हाथ में पड़े हुए पटे बॉस के डकड़े को एक बार सना
को गव पर खड़बड़ाया, जिससे टाड़पनों की खड़बड़ाहट की झनकर उसकी ओर आकृष्ट हो जाने वाले बंगड़ी
शायियों के समान उड़ हँस की खड़बड़ाहट से सभी सानन्द राबाओं की इष्टि एक साथ ही राबा की ओर से
उखड़ कर उस कन्या की ओर चली गयी ।

दूर ही से देखो—इस प्रकार उस कन्या को समामन्दन में और आगे बढ़ने से रोकती हुई प्रतीहारी
ने वही से उसे राबा की दिखाया । राबा भी अत्यन्त टटकी नवयुवती सर्वद्वन्द्वी कन्या को एक टक देखने लगे ।
उसके आगे आयी (मिष्टवती) के समान श्वेत वस्त्र पहिने हुए एकी स्वर का एक चण्डाल या, जिसके सिर के
पाट उखड़े हो गये थे, आँसुओं की कीरों छल-छल सी, निपनित व्यायाम के कारण हुदीली ने भी शरीर को

१. प्रगेवनायम् । २. राजन्यकम् । ३. दिन वेणुलताश्वनिना' इति पाठः अत्रिष विपदे
४. वेणुलतादे । ५. वेदेन । ६. पदव ।

पुरुषेणाधिष्ठितपुरोभागाम्, आकुलाकुल-काकपक्षधारिणा कनक-शलाका-निर्मितमप्यन्त-
र्गत-शुकप्रभाश्यामायमानं मरकतमयमिव पञ्जरमुद्रहता चण्डालदारकेणानुगम्यमानाम्
असुर-गृहीतामृतापहरण-कृत-कपट-पटुं विलासिनीवेशस्य श्यामतया भगवतो हरेरिवानु-
कुर्वतीम्, सञ्चारिणीमिवेन्द्रनीलमणिपुत्रिकाम्, आगुल्फावलम्बिना^१ नीलकञ्चुकेनाच्छन्न-
शरीराम्, उपरि रक्तांशुक-विरचितावगुण्ठनां नीलोत्पलस्थलीमिव निपतितसन्ध्यातपाम्,
एक-कर्णावसक्त-दन्तपत्रभाधवलितकपोल-मण्डलाम् उद्यदिन्दुकिरणच्छुरित-मुखीमिव

नातिक्रूरा अभयङ्करा आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन, अनुगृहीतः अङ्गीकृत आर्यवेशः सभ्यनेपथ्यं येन स तेन,
शुभवाससा धवलवस्त्रेण केनचित् पुरुषेण अधिष्ठित आश्रितः पुरोभागो यस्याः सा ताम् ।

आकुलेति । आकुलाकुलः इतस्ततः संलग्नः यः काकपक्षः शिखण्डकः तं धारयितुं शीलं यस्य तेन
'काकपक्षः शिखण्डकः' इत्यमरः, 'सः बालानां काकपक्षः शिखण्डकशिखण्डिकौ' इति कोशः । कनकशलाकाः
सुवर्णशलाकाः ताभिः निर्मितं रचितमपि अन्तर्गतस्य मध्यस्थितस्य शुकस्य कीरपक्षिणः प्रभया कान्त्या
श्यामायमानं श्यामवर्णमिवावलोक्यमानम्, अत एव मरकतमयमिव मरकतमणिजातमिव पञ्जरं पश्चिरङ्गण-
स्थलम् उद्रहता धारयता, केनचित् चण्डालदारकेण अन्यजपुत्रेण । इह श्यामायमानमिति व्यङ्ग्यतोपमा,
मरकतमयमिवेति क्रियोपमेया अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

अतुरेति । असुरैः राक्षसैः गृहीतं स्वायत्तीकृतं यत् अमृतं सुधा तस्यापहरणे अपहृतौ कृतो विहितः
कपटो व्याजपूर्णः पटुः प्रकटो विलासिनीवेशो मोहनीस्त्रीस्वरूपम् येन तस्य भगवतः ।

'उत्पत्तिं प्रत्यक्षैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति ॥'

इत्युत्कलक्षणलक्षितस्य हरेः श्रीविष्णोः श्यामतया समानकृष्णवर्णतया अनुकुर्वतीमिव सादृश्य-
मनुभवन्तीमिव विद्यमानाम् । इहानुकुर्वन्तीमिवेति क्रियोपमेया ।

पुरा क्षीरसागरमन्थनाभिःसृतममृतं दैत्या देवेभ्योऽप्रदाय स्वयमेव गृहीतवन्तः, भगवान् विष्णुस्तु
तज्जिरीध्यात्मनो मोहनी स्वरूपं भूत्वा तान् प्रतारयन् देवेभ्यस्तदमृतं ददाविति भागवतीया कथा ।

सञ्चारिणीमिति । सञ्चारिणीं गमनशीलाम् इन्द्रनीलमणिपुत्रिकां जङ्गमप्राणिरूपां नीलकान्तमणि-
निर्मितपुच्छलिकामिव विद्यमानाम् । इह पुच्छलिकात्वव्याप्युपमेया ।

आगुल्फेति । आगुल्फावलम्बिना घुटिकापर्यन्तपातिना नीलकञ्चुकेन नीलवर्णकूर्पासकेन आच्छन्नम्
आवृतं शरीरं गात्रं यस्याः सा ताम् उपरि ऊर्ध्वप्रदेशे शिरसीत्यर्थः, रक्तांशुकेन लोहितवर्णवस्त्रेण विरचितं
कृतम् अवगुण्ठनं मुखच्छादनं यया सा ताम्, अतः २.२ निपतितः उपरि प्रातः सन्ध्याकालीन आतपः सूर्य-
किरणो यस्यां ताम् एतादृशीं नीलोत्पलस्थलीमिव कुवलयकृत्रिमभूमिमिव । इह पदार्थहेतुककाव्यलङ्का-
लङ्कारेणोपमालङ्कारः सङ्कीर्णो भवति ।

एकेति—एकस्मिन् कर्णे श्रीशे अवसक्तं लज्जं यत् दन्तपत्रं कर्णाभरणविशेषस्तस्य प्रभया कान्त्या
धवलितं श्वेतीकृतं कपोलमण्डलं गण्डप्रदेशे यस्याः सा ताम्, अत एव उद्यन् उद्यं प्राप्नुवन् य इन्दुश्चन्द्र-

जोड़े अभी तक कसी हुई थीं तथा चाण्डाल होते हुये भी उसकी आकृति में उतनी कठोरता नहीं थी । उसके पीछे
एक चाण्डाल बालक था जिसके उलझे हुए बालों में कहीं-कहीं कौबे के पंख लगे हुये थे । वह अपने हाथ में
सोने की तौलियों से बना हुआ एक पिंजरा लिए था, जो उसके भीतर स्थित गहरे हरे रङ्ग के सुग्गे की झलक से
मरकतमणि से बना हुआ प्रतीत हो रहा था । उस कन्या का साँवला स्वरूप भगवान् विष्णु के उस मायावी
मोहनी रूप से मिलता जुलता सा प्रतीत हो रहा था जिसे उन्होंने असुरों के हाथ में पड़े हुये अमृत के घड़े को
लौटाने के लिये धारण किया था । वह कन्या क्या थी नीलम की चलती-फिरती पुतली ही थी । उसका शरीर पैर
की गोटों तक नीले कंचुक (जामा) में और सिर लाल रेशमी ओढ़नी के घुँघटे से ढका हुआ था जिससे वह ऐसी
प्रतीत हो रही थीं मानो नीले कमलों की वनावटी भूमि पर दूबती हुई लोट रही हो । उसके दाहिने कान
में लगा हुआ हाथी दाँत का पत्ता उसके साँवले मुख के दाहिने कपोल-मण्डल को अपनी श्वेत आभा से
जमका रहा था जिससे वह पूर्व भाग में निकलते हुये चन्द्रमण्डल को धारण करने वाली चाँदनी रात के

१. कपटविलासिनी, ...वेपथ्य ।

२. सञ्चारिणीमिन्द्र ।

३. पुत्रिकामिव ।

४. गुल्फावलम्बिनील ।

५. मुक्त ।

६. उद्यदिन्दुविम्बच्छुरित ।

त्रिभावराम्, आकपिल-गोरोचना-रचित-तिलक-तृतीय-लोचनाम् ईशानुचरित-
किरातवेशामिव भवानीम्, उरःस्थल-निवास-संक्रान्त-नारायण-देहप्रभा-श्यामलितामिव
श्रियम्, कुपित-हर-हृताशन-दहमान-मदन-धूम-मलिनीकृतामिव रतिम्, उन्मद-हृति
ह्लाकर्षण-भय-पलायितामिव कालिन्दीम्, अतिबहल-पिण्डालक-रस-राग-पल्लवित-

स्वस्य किरणैः रश्मिभिः दुरितम् कञ्चकारनिवृत्त्या सप्रकाशं सुखम् भाग्यभागः वाननञ्च यस्याः सा
तां तादृशीं त्रिभावराम् रात्रिभिव विद्यमानामिति शेषः । एतेन रात्रिनायकयोर्दन्तपञ्चमयोश्च तुम्यत्वं
प्रदर्शितम् । इहापि पूर्ववदेवालङ्कारः ।

आकपिषेति । आकपिलया ईश्वरपतिरुक्त्वा गोरोचनया गोपिकेन रचितं निर्मितं यत्तिलकं पुण्ड्रं
तदेव तृतीयं लोचनं नयनं यस्याः सा ताम्, अन एव ईशस्य शम्भोः अनुचरितः पश्चाद्गृहीतः किरात-
वेशो निहनेपथ्यं यया संवन्मृतां भवानीं पार्वतीमिव ।

पुरा किल श्रीकृष्णप्रेरितः पार्थः पाशुपतान्त्राप्तये तपस्तप्तुं गतः, ततः, ब्राह्मरूपेण तं हन्तुं यान्तं
मृकदातवं नारयितुं भगवान् शिवः किरातवेशं गृहीतवान् तदनु तमेव वेशं धारयित्वा पार्वत्यपि शिव-
मनुययाविति महानारतीया कया । तदाचारेणैयमुपमा ।

उरःस्थलेति । उरःस्थले वक्षसि निवासेन निवसनेन संक्रान्ता प्रतिविम्बिता या नारायणस्य विष्णोः
देहप्रभा शरीरक्रान्तिः तथा श्यामलितां श्यामत्वं प्राप्तां श्रियं लक्ष्मीमिव । इह लक्ष्मीचण्डालकन्याकयोः
सांख्यध्वननादुपमालङ्कारः, तथा श्रियः स्वर्ग्यगौरक्रान्तिपरित्यागेन भगवतो नारायणस्य श्यामलगुणा-
दानात् तद्गुणालङ्कारः अनयोरङ्गाङ्गिमात्रेण सङ्कारः ।

कुपित इति । कुपितः चैर्यमङ्गकरणेन क्रोधं प्राप्नो यो हरः सङ्करः तस्य हृताशनेन तृतीयलोचन-
वह्निना दहमाना उवाच्यमानो यो मदनः कामदेवस्तस्य धूमेन दहनकेतुना मलिनीकृतां मालिन्यमुपगतां
रतिं कामरत्नीमिव विद्यमानाम् । इहोक्तविषयमेन मलिनीकरणसम्बन्धमाभावेऽपि तत्सम्बन्धक्यनादादि-
कयोक्तिरलङ्कारः, उपमा च स्वदैवेत्यनयोमिः अङ्गाङ्गिमात्रेण सङ्कारालङ्कारः ।

पुरा किल तारकानुरववायोधता देवा ब्रह्माणं ययुः । 'पार्वत्यामुदभूतः कार्तिकेयोऽस्य निहन्ता
नान्य इति विवाहाय शिवः प्रसादनीय' इत्युक्त्य, तः श्रुत्वा तत्र कस्य साक्षरगम्यवेदिति वितर्कयन्तो
मदनं निमुञ्चन्तः । देवगगानुरोवेन मदनोऽपि पार्वतीसमर्पं सम्मोहनाद्येन महेश्वरस्य चैर्यमपहरन्
तदीयमालोचनवह्निना दग्ध इति शिवपुराणकथा ।

उन्मदेति । उन्मदस्य प्रबलाह्लाकारिणो हलिनो बलमद्रस्य हलेन लाङ्गलेन यदाकर्षणमाकृष्टिस्त-
स्माद् मयेन त्रासेन पलायितां विलयं गतां कालिन्दीं यमुनामिव विद्यमानाम् । उपमालङ्कारः ।

पुरा भयाननगर्वितो बलमद्रो जलक्रीडानिमित्तं यमुनामाहूतवान् यदा हि नागतवती तदा
हलाग्रेण नामाचर्क्य सा च तदान्तरिहिवेति श्रीमद्भागवतीया कथा ।

अतिबहलेति । अतिबहलोऽतिप्रचुरो यः पिण्डालकचरसः पिण्डीमूतालकद्रवस्तस्य रागेण लौहि-
त्येन पल्लविते अग्निवक्त्रिषल्यवदाचरितवती पादपङ्कजे चरणकमले यस्याः सा तां तादृशीम् अत एव
अधिरसुदितस्य तत्कालश्चिद्वक्त्रकण्टस्य महिषासुरस्य तन्नामकजगद्द्रोहिणो राक्षसस्य रुचिरेण शोणितेन
रक्तौ रक्षवर्णौ चरणी पादौ पस्यास्तां कात्यायनीं दुर्गामिव विद्यमानाम् । इह अधिररक्षपदयोरर्थस्य

सम्बन्धं प्रतीतं हो रही थी । उससे उजाड़ पर गोरोचना का पीला टीका दोहरे नेत्र की शोभा दे
रहा था जिससे वह ऐसी प्रतीत हो रही थी मानी भगवान् शंकर के किरात-वेश धारण करने के समय
किरातों का वेश धारण करने वाली भगवती पार्वती हो, क्यवा करने में इष्ट में स्थित भगवान् नारायण
के शरीर की श्यामली कलक से सौवती बनी हुई भगवती लक्ष्मी हो क्यवा क्रुद्ध शंकर की नेत्रज्वाला
में बलते हुए काम के धुं से बली पड़ी हुई कुन्दरी रति हो क्यवा नद्ये में चूर भगवान् बलराम के हृद में
सींचे जाने के मय से मानी हुई कृष्णप्रिया नान्दिनी हो । कल्पन्त गाढ़े आँखों से रंगे हुए नयं कौपलों के

१. ईशानरचनाचरित, ईशानुरचित, ईशानाचरिताचरित ।

२. श्यामलता ।

३. उन्मत्त ।

४. ह्लाकर्षणप्रवृत्तापिता । ५. यमुनाम् ।

पादपङ्कजाम् , अचिर-मृदित-महिषासुर-रुधिर-रक्तचरणामिव कात्यायनीम् , अलोहिता
 झुलि-प्रभा-पाटलित-नख-मयूखाम् अतिकठिन-मणिकुट्टिम-स्पर्शमसहमानां क्षितितले
 पल्लवभङ्गानिव निधाय सञ्चरन्तीम् , आपिञ्जरेणोत्सर्पिणां नूपुरमणीनां प्रभाजालेन रंजित-
 शरीरतया पावकेनेव भगवता रूपैक-पक्षपातिना प्रजापतिमप्रमाणीकुर्वता जातिसंशोधनार्थ-
 मालिङ्गितदेहाम् , अनङ्ग-वारण-शिरो-नक्षत्रमालायमानेन रोमराजि-लतालवालकेन

अवणमात्रेणैव पुनरुक्तवदगमाक्षिप्ताकारपदगवाच्च पुनरुक्तवद्वाभातोऽलङ्कारः, उपमा च अनयोरेका
 अयानुपवेशरूपः सङ्करालङ्कारः ।

पुरा किल ब्रह्मणो लब्धवरं महिषासुरं जगदुत्पीडयन्तं भगवती दुर्गा स्वयमाविर्भूयासिना कर्त्त-
 यामासेति मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतसप्तशतीकथा ।

आलोहितेति । आलोहिता अतिरक्तवर्णाया अङ्गुलयः करशाखाः तासां प्रभाभिः कान्तिभिः पाट-
 लिताः श्वेतरक्तीकृताः 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः नखमयूखाः पुनर्भवरश्मयो यस्यास्ताम्, तथा
 अतिकठिनस्य अतिकर्कशस्य मणिकुट्टिमस्य मणिसयवद्धमुदः स्पर्शं संश्लेषम् असहमानाम् अङ्गममाणाम्
 अतिमृदुलचरणत्वादिति भावः, अत एव क्षितितले पृथिवीतले पङ्कवमद्भान् किसलयखण्डान् 'पङ्कवोऽस्त्री
 किसलयम्' इत्यमरः, निधायैव स्थापयित्वैव सञ्चरन्ती गच्छन्तीम्, एवं सति पादभ्यां न भवेदित्या-
 शयः । इह निधायैवेति क्रियोपेक्षणाक्रियोपेक्षालङ्कारः तथा च तथाविधनखकिरणानामेव किसलय-
 खण्डसादर्यप्रतीतिरिति ।

आपिञ्जरेणेति । आपिञ्जरेण ईषत्पीतरकेन 'पीतरक्तस्तु पिञ्जरः' इत्यभिधानचिन्तामणिः, उत्सर्पिणा
 ऊर्ध्वगायिना नूपुरमणीनां हंसकरनानां प्रभाजालेन कान्तिसमूहेन रंजितशरीरतया शोभितदेहतया
 हेतुना रूपैकपक्षपातिना केवलसौन्दर्यादरविधायिना, अत एव प्रजापतिं क्षुष्टिचिन्तातारं ब्रह्माणम् अप्रमाणी-
 कुर्वता 'त्वमेव विधां रूपवतीं निर्मायापि अस्पृश्याम् अन्यजजातिमेव कृतवान् तवहमेन शुद्धां करोमि'
 इत्यमनिश्चितकर्तृताकं विदधता, विधातृकृतस्यान्ययाकरणाकाङ्क्षितत्वादित्याशयः, भगवता माहात्म्यवता
 पावकेन वद्धिना जातिशोधनार्थम् अन्यजत्वेनास्पृश्यायास्तस्याः शुद्धतासम्पादनार्थमित्यर्थः, अलिङ्गित-
 वेहान् आदलेपितशरीरामिव विद्यमानाम् अपवित्रं वस्तु वद्धिना पवित्रं भवतीति धर्मशास्त्रे पेटीनसिबध-
 नम्—'सर्वमनो प्रतप्तं शुष्यते' इति ऊर्ध्वप्रसारी नूपुरमणीनां मयूखसमूहः सर्वतः शरीरपरिवेष्टनाद्
 बह्विधं प्रतीयमान आसीदिति तात्पर्यम् । इह नूपुरमणिप्रभावद्वयोः परस्परमुपमानोपमेयभावः प्रतीयते
 इत्युपमा उपेक्षालङ्कारश्च स्फुट एव तथा चानयोरेकाङ्गिभाषासङ्करालङ्कारः ।

अनङ्गेति । अनङ्गस्य कायस्य 'कन्दर्पो दुर्षकोऽनङ्गः कामः' इत्यमरः, यो वारणो हस्ती तस्य शिरसि
 मूर्ध्नि या नक्षत्रमाला सप्तविंशतिसंख्यकमुक्ताप्रथितमाला, तद्गदाचरताकामसम्बन्धितया कामोद्दीपकत्वा
 दित्याशयः । 'सैव नक्षत्रमाला स्वास्सप्तविंशतिमौक्तिकैः' इत्यमरः रोमराजिः नाभिप्रदेशात् ऋजुभावेनो-
 र्ध्वगामिनी या लोमपङ्क्तिः 'वीष्वालिवावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः' इत्यमरः सैव लतावल्ली तस्या
 आलवालं मूले जलदानाय आवापः स्वल्पजलाधार इति यावत् 'स्यादालवालमावालमावाप' इत्यमरः ।
 तस्वरूपेण रसनादाग्ना कटिमेखलाबन्धनरज्ज्वा परिगतं समस्ताद् व्याप्तं जवनस्थलं कटिपुरो भागो यस्याः

समान लाल-लाल चरणकमलों के कारण वह तत्काल ही के मारे गए महिषासुर के रक्त में सने हुए चरणों
 वाली भगवती कात्यायनी के समान प्रतीत हो रही थी । अपनी छालिमा से नखों की गुलाबी रंग का रना
 देनेवाली उसके चरणों की अत्यन्त लाल-लाल डंगलियों के गच में प्रतिबिम्बित होती हुई ऐसी प्रतीत हो
 रही थी मानो चरणों की सुकुमारता के कारण उस गच की कठोरता सहन न कर पाने से वह उस पर पल्लवों
 की विछाटी हुई चल रही हो । नूपुरों में बड़ी हुई मणियों की लाल-पीली किरणों ने उसके शरीर को चारों ओर
 से इस प्रकार लपेट लिया था मानों प्रज्ञा के विषय को मिटाकर उसके रूपमात्र पर लट्टू बने हुए अग्निदेव ने
 उसकी जाति को पवित्र करने के लिए उसके शरीर को अपने आलिंगन में बाँध लिया हो । उसकी कमर के
 अगले भाग में सचाई से मोतियों से गुथी हुई एकलहरी करपनी ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो वह कामदेव के

नेत्रतानान्नां परिगन्धयनस्थिताम्, अनिस्थूल-मुक्तामल-वदितेन शुचिनां हारेण गङ्गा-
रोनसेव कालिन्दीराङ्गया कृतकण्ठप्रहाम्, शरदनिव विकसित-पुण्डरीक-लोचनाम्, प्रावृष-
मिव वनकेराजालाम्, मलयनेत्रलामिव चन्दनपल्लवावतंसाम्, नक्षत्रमालामिव चित्र-
श्रवणाभरणभूषिताम्, त्रियमिव हस्तस्थित-कमलशोभाम्, मूर्च्छामिव मनोहारिणीम्,
अरण्यभूमिमिव अक्षत-हृदयतन्त्राम्, दिव्यशेषितानिवाञ्जलीनाम्, निद्रामिव लोचनप्राहि-

सामां तादृशीम्, 'कस्याः बलीवे तु जवनं पुरं' इत्यमरः। इह रोनराजि कलावारोऽनः रत्ननादाग्नि
काठवल्गवारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकमलङ्कारः कथङ्कतोपमया सङ्कीर्णः।

कलिन्दीरेडि। अनिस्थूलानि कलिवृद्धमिति यानि मुक्तामलानि मौक्तिकानि तैः घटितेन निष्पादितेन
शुचिना रवेतवर्णेन हारेण चतुःपङ्क्तिनेन 'चतुःपङ्क्तितो हारः' इत्यमरः, कालिन्दीराङ्गया चण्डालकन्य-
कायाः श्यामत्वात् यमुनाप्राप्त्या गङ्गास्रोतसेव जाद्ववीप्रवाहेणैव, कृतः कण्ठप्रहो गलसरलेषः सतीपाभयद्व-
यस्यास्तां तादृशीम्। इह चण्डालकन्यायां तुल्यश्यामत्वेन कालिन्दीप्रमाद् आन्तिमानलंकारः, हारे गङ्गा-
प्रवाहोऽप्रेषणाद् द्रव्योऽप्रेषा चोनयोः परस्परमङ्गलभावेन सङ्ग्राह्यं सङ्ग्राहलङ्कारः।

शरदनिवेति। विकसिते विकारिने पुण्डरीके सिताम्बोजद्वयमिव 'पुण्डरीकं सिताम्बोजम्' इत्यमरः,
लोचने नयने यस्यास्ताम्, अत एव शरदिव वनात्पयमिव तत्र पदे विकसितानि प्रस्तुतितानि पुण्डरी-
काणि लोचनानि चञ्चूषीव यस्यास्तां तादृशीम्।

प्रवृषमिति। प्रावृषं वर्षासनयमिव, वनाः सान्द्राः ये केशाः शिरोरुहास्तेषां जालानि समूहा यस्या-
स्ताम्, प्रावृषपत्रे तु—वना मेवाः केशजालानि यस्यां तान्।

मज्जेति। मलयस्य तदात्यपर्वतस्य मेखलां मध्यभागमिव, चन्दनस्य पल्लवाः किसलयानि तेषा-
मवतंसं भूषणानि यस्यास्ताम्, पङ्के—चन्दनपल्लवास्त एव अवतंसः शेखरो यस्यास्ताम्।

नक्षत्रेति। नक्षत्रमालामिव तारकापङ्क्तिमिव, चित्रैर्विविधप्रकारैः श्रवणाभरणैः कर्णभूषणैः भूषितां
शोभिताम्, पद्मे—चित्रश्रवणाभरणसंज्ञकैर्नक्षत्रविशेषैर्भूषिताम्।

त्रियमिति। त्रियं लक्ष्मीमिव हस्ते पाणितले स्थिता विद्यमाना कमलस्य पद्मस्य शोभा श्रीयस्याः
सा ताम्, पद्मे—हस्ते करे स्थितं दक्षमलं पद्मं तेन शोभा यस्याः सा ताम्।

मूर्च्छामिति। मूर्च्छा मोहमिव, मनोहारिणीं सौन्दर्यानिशयने हृदयाकर्षिणीम्, पद्मे—चेतनालोप-
करणेन मनोवृत्तिर्नाशिनीम्।

अक्षतेति। अरण्यभूमिं काननभुवनमिव 'अदन्त्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः, अक्षतं
केनाप्यसंयुक्तं यद् रूपं लावण्यं तेन लग्नपत्रां संयुक्ताम्, पद्मे—अक्षतरुभिः रुद्राक्षवृक्षैः यद्वा विभीतकवृक्षै-
रपस्यपत्रां संयुक्ताम् 'रुद्राक्षे रावणौ सर्पे विभीतकतरावपि' इति हैमः।

दिव्येति। दिव्या स्वर्गलोकसंघविनी या योषिद् की तामिव, अञ्जलीनाम् अन्त्यजत्वाद्भीचकुलोत्प-

द्वाभी के मत्तक की नक्षत्रमाला हो अथवा नामि से ऊपर की ओर फैली हुई रोमावली रुपी लता के चारों ओर
घिरी हुई च्यारी हो। उसके गले में बड़े-बड़े मोतियों की माला इस प्रकार पड़ी हुई थी मानों उसे जन-वश यमुना
सनय कर गद्दा हो उसके गले से लिपट गयी हो। उसकी बड़ी-बड़ी कोंठें श्वेत कमलों के समान प्रकुल्लित थीं
जिससे वह शरदप्रभुके समान प्रतीत हो रही थी। वह घने काले बालों से घिरी हुई ऐसी प्रतीत होती थी मानों
बादलों से घिरी हुई वर्षाञ्जलि हो। वह चन्दन के पङ्क्तियों के आभूषणों से सजी हुई थी मानों चन्दनों के बनों से
उकी हुई मलयचल की मेखना (मध्यभाग) हो। कानों में कई रत्नों के जड़ाक कर्णहूज पहिननेके कारण वह
चित्रा, श्रवण और मरणी से युक्त नक्षत्रों की माला के समान प्रतीत हो रही थी। उसके हाथों में कमल इस प्रकार
उसकी शोभा बढ़ा रहा था मानों हाथों में नौला कमल लिए हुए स्वयम् एवमी हो उपस्थित हो। उसके रूप को
देखकर दर्शकों का मन मूर्च्छित हो जाता था, जिससे वह मूर्तिमती मूर्च्छा के समान प्रतीत हो रही थी।
वह अञ्जलि सौन्दर्य से भरोपुरी थी मानों वन की ऐसी भूमि हो जहाँ अभी तक कोई भी न पहुँच सका हो।
ऐसे देवकन्याएँ इस लोक के लिए अञ्जलीन (स्वर्गीय) होती हैं उसी प्रकार वह भी इस लोक के कुशोन

१. रत्ननादाग्ना परिगन्धयनान्। २. शुचिहारेण। ३. मनोहरान् ४. कापि 'अक्षत' पदं
न विपन्ते। एवञ्च 'अन्त्याक्षतवदुशीनिरूपाम्' इति पाठो विपत्ते।

५ का० कथा०

णीम्, अरण्यकमलिनीमिव मातङ्गकुलदूषिताम्, आमूर्त्तामिव स्पर्शवर्जिताम्, आलेख्य-
गतामिव दर्शनमात्रफलाम्, मधुमास-कुसुम-समृद्धिमिव अन्नातिम्, अनङ्ग-कुसुम-चाप-
लेखामिव मुष्टिग्राह्यमध्याम्, यक्षाधिपलक्ष्मीमिवालकोद्भासिनीम्, अचिरोपरुद्धयौवनाम्,
अतिशयरूपाकृतिम्, अनिमिष-लोचनो ददर्श । दृष्ट्वा च तां समुपजातविस्मयस्याभूमनसि

ह्याम्, पद्मे—कौ पृथिव्यां लीना स्थिता या भवति सा कुलीना एवरूपा या न भवतीत्यकुलीना ताम्-
पृथिवीतलस्पर्शविधायिनीमित्यर्थः । देवयोनीनां पृथिवीतले स्पर्शो न भवतीति पौराणिकाः ।

निद्रामिति । निद्रां प्रमीलामिव, लोचनग्राहिणीं सौन्दर्यातिशयेन कामुकानां नेत्राकर्षिणीम्, पद्मे-
अलिसंकोचविधानेन निमेषोन्मेषावरोधिनीम् ।

अरण्येति । अरण्यकमलिनीं वनपद्मिनीमिव, मातङ्गकुलेन चण्डालान्वयेन तत्कुलोत्पन्नत्वेनेत्यर्थः
दूषितां निन्दिताम्, पद्मे—मातङ्गकुलेन हस्तिसमूहेन दूषितां विमथिताम् । 'मातङ्गः श्वपचे गजे' इति मे० ।

अमूर्त्तामिति । अमूर्त्ता अशरीरिणी तामिव, स्पर्शवर्जितां शरीरस्पर्शरहिताम् ।

दिवाकीर्तिमुदय्याञ्च पतितं सूर्यं तथा । शब्दं तत्स्पृष्टिञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्ध्यति ॥

इति मनुवचनादन्त्यनस्पर्शं स्नानप्रतिपादनादित्याशयः पद्मे तु—स्पर्शरत्नगिन्द्रियग्राह्यो गु-
प्तेन वर्जितां शून्याम् । यस्य शरीरं न भवति तत् कथं स्पृश्यत, इयमपि नीचजातितया न स्पृश्य
इत्याशयः ।

आलेख्यगतामिति । आलेख्यगतां चित्रस्थितां पुत्रिकामिव दर्शनमात्रं चण्डालत्वेन सम्भोगाभावात्
केबलावलोकनमेव फलं प्रयोजनं यस्यास्ताम्, पद्मे आकृत्यभावेन तत्संश्लेषाद्यसम्भवाद् दर्शनमात्रफलाम् ।

मधुमासेति । मधुमासस्य वसन्तसमयस्य कुसुमसमृद्धिं पुष्पसम्पत्तिमिव, अजातिं न विद्यते जातिः
मन्वादिपरिगणितब्राह्मणत्वादिर्यस्यां सा ताम्, तथा च—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यश्चो वर्णा द्विजातयः । चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥

इति मनुनोक्तत्वादन्यजादीनां जातिहीनत्वमेव प्रतीयते । पद्मे—न विद्यते जातिर्मालतो यस्यां सा
ताम् । 'न स्याज्जाति वसन्ते' इत्यादिसाहित्यदर्पणदिशा वसन्ते मालतीपुष्पस्य वर्णनमप्रसिद्धम् । 'जाति-
रक्षन्तुसि सामान्ये मालत्यां गोत्रजन्मनोः' इति मेदिनी ।

अनङ्गकुलमेति । अनङ्गस्य कन्दर्पस्य 'कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्ग' इत्यमरः, कुसुमचापस्य पुष्पधनुषो या
लेखा लता तामिव, मुष्टिना संपीडिताङ्गुलिना 'सम्पीडिताङ्गुलिर्मुष्टिः' इति हलायुधः, ग्राह्यो ग्रहीतुं शक्यः
मन्यः कटिदेशो मन्यदेशश्च यस्याः सा ताम् । अनेन कटिदेशस्यात्यन्तकार्यम् प्रत्याययते ।

यक्षाधिपेति । यक्षाधिपस्य गृह्यकेश्वरस्य कुबेरस्येत्यर्थः, लक्ष्मीः सम्पत् तामिव, अलकैरचूर्णकुन्तलैः
उज्जासते शोभते इत्येवंशीला या सा ताम्, पद्मे—अलकायां तन्नामिकायां पुर्याम् उज्जासते या सा ताम् ।

इह 'शरदमिव' इत्यारभ्य 'यक्षाधिपलक्ष्मीमिव' इत्यन्तं पूर्णोपमालंकारः । केचित्तु श्लेषोपमां प्रति-
पादयन्ति ।

अचिरेति । अचिरं शीघ्रम् उपाहृतम् उपगतं यौवनं तारुण्यं यस्याः सा ताम्, सञ्जातयौवनामि-
त्यर्थः । अतिशयरूपं लावण्यं यस्याः सा एवम्भूता आकृतिः स्वरूपं यस्याः सा ताम् ।

अनिमिषेति । अनिमिषे निमेषोन्मेषवर्जिते लोचने नयने यस्यैवम्भूतो राजा ददर्श अवलोक-
यामास ।

दृष्ट्वेति । दृष्ट्वा अवलोक्य च तां चण्डालकन्यकाम्, जानः उपपन्नः विस्मयः आश्चर्यं यस्यैवम्भूतस्य

लोगों के अयोग्य थी । वह नींद के समान आँखों को पकड़ लेनेवाली थी । जैसे जङ्गल में खिली हुई कमलिनी
हाथियों के कुल से दूषित होती है उसी प्रकार भीलों के कुल में जन्म लेनेसे वह भी दूषित थी । वह अत्युदय
की मानों स्पर्श रहित निराकार की मूर्ति हो । उसे केवल देखा जा सकता था इसलिए मानों वह चित्र में लिखी
हुई-सी प्रतीत हो रही थी । जैसे वसन्त ऋतु के फूलों की शोभा अजाति (चमेलीके फूलोंसे रहित) होती
है उसी प्रकार वह भी अजाति (हीन जाति की) थी । उसकी कमर इतनी पतली थी कि काम के पुष्प-

महीपतेः—“अहो ! विधातुरस्थाने रूप-निष्पादनप्रयत्नः । तथाहि, यदि नामेयमात्मरूपोप-
हसिताशेषरूपसम्पदुत्पादिता, किमर्थमपगत-स्पर्श-सम्भोग-सुखे कृतं कुले जन्म ।

मन्ये च ‘मातङ्ग-जाति-स्पर्श-दोष-भयादस्पृशतेयमुत्पादिता प्रजापतिना, अन्यथा कथ-
मियमक्लिष्टता लावण्यस्य । नहिं करतल-स्पर्श-कलेशितानामवयवानासीदृशी भवति कान्तिः ।

सर्वथा विग्विधातारम् असदृशसंयोगकारिणम् । अतिमनोहराकृतिरपि क्रूरजातितया
येनेयमसुरश्रीरिव सतत-निन्दित-सुरता रमणीयाऽप्युद्वेजयति’ इति ।

महीपतेः शूद्रकस्य राज्ञः, मनसि चित्ते (एवं वृत्तिः) अभूत् उत्पन्ना । तामेव मनोवृत्तिमुपपादयति—
अहो ! इति । अहो ! इति वितर्कं ‘आहो उताहो किमुत’ इत्यमरः । विधातुर्ग्रहणः अस्थाने अपात्रे
सौन्दर्यस्य अद्भुतरूपस्थ निष्पादने निर्माणे प्रयत्न आयासः । अयं स्पष्टीकरोति—तथाहीत्यादिना ।
नामेति मृदुलामन्त्रणे । यदि वास्मरूपेण स्वीयसौन्दर्येण उपहसिता न्यक्कृता अशेषा समग्र रूपसम्पद
सौन्दर्यसमृद्धिः यया सा तादृशी, इयं चण्डालकन्यका उत्पादिता निर्मिता, (तर्हि) किमर्थं किञ्चिन्मित्रम्,
अपगते दूरीभूते स्पर्शसम्भोगसुखे संश्लेषसुरतसुखे यस्मात् एवम्भूते कुले अन्यजवंशे जन्म उत्पत्तिः
कृतं विहितम् तथा च यथेयं सौन्दर्यराशिर्विधिना निर्मिता तथा उच्चकुले जन्मकरणमपि योग्यमासीद्
यथेयं सुन्दरी स्पन्दुमुपभोक्तुं च शक्येत ।

राजा एवं विमृश्य निश्चिनोति—मन्ये इति । अत्राहमित्यप्याहार्यः मातङ्गजातेः चण्डालगोत्रस्थ
‘मातङ्ग श्वपचे राज’ इति मेदिनी ‘जातिश्छन्दसि सामान्ये मालस्यां गोत्रजन्मनोः’ इति विश्वः, ‘जातिः
स्त्री गोत्रजन्मनोः’ इति मेदिनी च, स्पर्शनं संश्लेषेण (जनितः यः) दोषः अपवित्रता तस्माद् यद्ग्रवं त्रासः
तस्मात्, अस्पृश्यता अस्या देहस्पर्शमकुर्वता प्रजापतिना ग्रहणा, इयं चण्डालकन्यका, उत्पादिता मरी-
ष्यादिसप्तविन्मनःसङ्करूपमात्रेण निष्पादिता इति (अहं) मन्ये जाने इत्यर्थः । अन्यथा उक्तवैपरीत्ये
स्पर्शयोग्यत्वे सतीति भावः, इयमेवम्भूता, लावण्यस्य सौन्दर्यस्य अक्लिष्टता अक्षतता कथं स्यात् ?
कथमपि नेत्यर्थः । एतदेवोपपादयति—न हीत्यादिना । करतलस्पर्शकलेशितानां पाणितलसंश्लेषमदिता-
नाम् अवयवानां करादीनाम्, ईदृशी एवम्भूता, कान्तिः कमनीयता, न हि भवति न स्यात् ।

सर्वथेति । असदृशयोः व्यधिकरणत्वेन मिथो विरुद्धयोश्चण्डालत्वात्यन्तमनोहराकृतयोः संयोगम्
एकत्र सम्बन्धं कर्तुं शीलं यस्य तं विधातारम् अस्या निर्माणकर्तारं ब्रह्माणं धिक् निन्दामि ‘धिक् धिक्’
इति पाठे, अत्यधिकं निन्दामीत्यर्थः, येन असदृशसम्बन्धविधानेन हेतुना इयं चण्डालकन्यका मनोहरा
चित्ताकर्षिणी आकृतिः स्वरूपं यस्याः सा एवम्भूताऽपि असुरश्रीरिव दैत्यलक्ष्मीरिव सततं निरन्तरं
निन्दितं घर्मेशास्त्रकृद्भिर्जुगुप्सितं सुरतसम्भोगो यस्यां सा, पचे—सततम् अजलं निन्दिता तिरस्कृता

धनुष की लंबाली टण्डी के समान मुड़ा में आने योग्य थी । वह अपनी अलकों से ऐसी शोभित हो रही थी मानो
अलकापुरी के वैभव में निवास करनेवाली भगवान् कुबेर की राजलक्ष्मी हो ।

उसे देखकर राजा चकिन हो उठा और मन ही मन विचार करने लगा—कितने आश्चर्य की बात है कि ऐसे
अयोग्य स्थान में विधाता ने ऐसी रूप-रचना का आखिर इतना प्रयत्न किया हो क्यों ? और यदि अपनी सुन्दरता
से सम्पूर्ण सौन्दर्य की खिर्हा उड़ानेवाली इस सौन्दर्य मूर्ति कन्या की रचना हो की तो इसे ऐसी जाति में क्यों
उत्पन्न कर दिया कि यह सम्भोग की तो बात हो क्या छूने योग्य भी न रह गयी ।

मैं तो समझता हूँ कि चण्डाल-जाति के स्पर्श-दोष से भयभीत होकर इसके निर्माण-काल में ही विधाता
स्वयं इसके छूने में धिक्क उठे और बिना हाथ लगाये ही इसकी रचना कर डाली । नहीं तो इसकी सुन्दरता
कदापि इतनी अद्भुत न होती । हाथ के स्पर्श से दूषित अङ्गों में ऐसी निर्मल कान्ति कैसे सम्भव हो सकती है ?
अर्थात् इसकी रचना में विधाता के हाथों की छाप तो है ही नहीं क्योंकि विधाता के हाथों की रचना इस
प्रकार सर्वथा दोषमुक्त होती हो नहीं (विधि प्रपञ्च गुण अवगुण साना) अतः यह निश्चय ही उसकी मानसी
चष्टि है ।

१. सौन्दर्य... रूपनिष्पादनप्रयत्नः । २. अस्या जन्म । ३. मनसोत्पादिता । ४. तथाहि ।
५. भिन्निष्पादितारम् । ६. मनोहरा... । ७. क्रूरजातिजा ।

एवमादि चिन्तयन्तमेव राजानमीषद्वगलित-कर्णपल्लवावतंसा प्रगल्भवन्तितेव कन्यका प्रणनाम ।

कृतप्रणामायाञ्च तस्यां मणिकुट्टिमोपविष्टायाम्, स पुरुषस्तं विहङ्गममादाय पञ्जर-गतमेव किञ्चिदुपसृत्य राज्ञे न्यवेदयदन्नवीच—

‘देव ! विदितसकलशास्त्रार्थः, राजनीतिप्रयोगकुशलः, पुराणेतिहासकथालापनिपुणः, वेदिता गीतश्रुतीनाम्, काव्य-नाटकाख्यानक-प्रभृतीनामपरिमितानां सुभाषितानामध्येता

सुरता देवभावो यया सा, एवम्भूता रमणीयाऽपि सुरतयोग्याऽपि क्रूरजातितया नृशंसान्त्यजजातितया उद्वेजयति वैचित्र्यमुत्पादयति’ इति ‘महीपतेर्मनसि अभूत्’ इति पूर्वेण सम्बन्धः । इह पूर्णोपमा ।

एवमिति । ईषत् अहम् अवगलितौ अघःप्रसृतौ कर्णयोः श्रोत्रयोः पल्लवावतंसां किसलयभूषणे यस्याः सा, कन्यका चण्डालदारिका प्रगल्भवन्तितेव सम्प्रत्यप्राप्तयौवनत्वादप्रगल्भापि घृष्टनायिकेव तथा-विधराजसभायामपि त्राघभावादित्याशयः । एवमादि पूर्वोक्तप्रकारादिकम्, चिन्तयन्तमेव विचारं कुर्वन्तमेव राजानं महीपतिं प्रणनाम प्रणाममकरोत् ।

कृतेति । कृतो विहितः प्रणामो नमस्कारो यया सा तथा तस्याम्, मणिकुट्टिमं रत्नबद्धभूमिस्तत्र उपविष्टायां वर्त्तमानायां तस्यां चण्डालकन्यकायाम्, सः अग्रगामी पूर्वोक्तो धवलवासाः वृद्धः पुरुषः, पञ्जरगतमेव पक्षिरक्षणस्थमेव न तु ततः पृथक्कृत्येत्यर्थः तं विहङ्गमं पक्षिणं शुकं कीरम् आदाय गृहीत्वा किञ्चिद्विनयेन (पुरः) उपसृत्य आगत्य राज्ञे भूपतये न्यवेदयत् उपहृतवान् अन्नवीत् अगादीत्येत्यर्थः ।

देवेति । देव हे राजन् ! ‘राजा भट्टारको देवः’ इत्यमरः, ‘विदितसकलशास्त्रार्थः’ इत्यादीनि प्रथ-मान्तानि शुकविशेषणान्यवगन्तव्यानि । तत्र विदितः ज्ञातः सकलशास्त्राणां पटङ्गसहितवेदानाम् अर्थोऽभिधेयो येन स, राजनीतिप्रयोगे कामन्दक्युक्तशिखायां कुशलो निपुणः, पुराणं पञ्चलक्षणम्, इतिहासः पुरावृत्तम्, तयोः कथायां वार्तायां य आलापः सम्यग्भाषणं तदर्थप्रतिपादकवाक्यनिर्माणं वा तत्र निपुणः प्रवीणः, गीतं गानं श्रुतयः स्वरारम्भकावयवीभूताः शब्दविशेषा द्वाविंशतिविधाः तासां वेदिता बोद्धा । श्रुतीनां द्वाविंशतिविधत्वे प्रमाणम्—

‘सप्त स्वराख्यो ग्रामा मूर्च्छाश्चैकोनविंशतिः । ताना एकोनपञ्चाशद् द्वयधिका विंशतिः श्रुतिः ॥’ इति ।

अन्यत्र तु—

‘नान्दी चालनिका रसा च सुमुखी चित्रा विचित्रा घना, मातङ्गी, सरसामृता मधुकरी मैत्री शिवा माधवी । बाला शाङ्करवी कला कलरवा माला विशाला जया, मात्रेति श्रुतयः पुराणकविभिर्द्वाविंशतिः कीर्त्तिता ॥’ इति

काव्यम् अदोपत्वे सति गुणालङ्कारवत्कविकर्म, नाटकम् अभिनयः, आख्यायिका वासवदत्तादिः, आख्यानकं साम्प्रतिकराजवृत्तम्, एतत्प्रभृतीनां सामुद्रिकादीनाम्, (तथा) अपरिमितानाम् अगणिता-नाम्, सुभाषितानां शृङ्गारनीतिवैराग्यबोधकानाम् च अध्येता पाठकः कर्ता स्वयमेव निर्माता च । परि-

इतनी बेगल वस्तुओं को एक में मिला रखनेवाले विधाता को धिक्कार है । चाण्डाल-कुल में उत्पन्न होने के कारण सम्भोग के सर्वथा अयोग्य यह सौन्दर्य प्रतिमा मनोहर और रमणीय होने पर भी मन को आकुलता ही प्रदान कर रही है मानो निरन्तर देव वृत्तियों का निन्दा करनेवाली मनोहर रमणीय दैत्य-लक्ष्मी हो ।

राजा अभी अपने विचारों में तहज़ीब ही था कि उस कन्या ने बिना किसी हिचक के घृष्ट खो के समान शुक कर उसे प्रणाम किया । उस समय उसके कानों में पल्लवों के आभूषण भी कुछ-कुछ झुक गए ।

जब वह प्रणाम करके मणियों का फर्श पर बैठ गयी तो उसके साथ के उस वृद्ध पुरुष ने पिंजड़े के उस पक्षी को लेकर और कुछ आगे बढ़ कर राजा से निवेदन किया—

राजन् ! यह अत्यन्त अद्भुत सुग्गा है । इसका नाम वैशम्पायन है । यह सभी शाखों के मर्म का ज्ञाता है, राजनीति के प्रयोगों में अति कुशल है, पुराण और इतिहास की कथाओं को छनाने में बड़ा ही निपुण है, सङ्गीत की छतियों का भी हस्तै शान है, अनेक काव्यों, नाटकों और आख्यानों की अमूल्य सूक्तियाँ हस्तै कण्ठ

स्वयञ्च कर्त्ता, परिहासालापपेशलः, वीणा-वेणु-मुरजप्रभृतीनां वाद्यविशेषाणामसमः श्रोता, नृत्यप्रयोगदर्शननिपुणः चित्रकर्मणि प्रवीणः, द्यूतव्यापारे प्रगल्भः, प्रणयकलह-कुपित-कामिनी-प्रसादनोपायचतुरः, गज-तुरग-पुरुष-स्त्री-लक्षणाभिज्ञः, सकलभूतल-रत्नभूतोऽयं वैशम्पायनो नाम शुकः । सर्वरत्नानाञ्च उद्धिरिव देवो भाजनमिति कृत्वैनमादायास्मत्स्वामि-दुहिता देवपादमूलमायाता, तदयमात्मीयः क्रियतामित्युक्त्वा नरपतेः पुरो निधाय पञ्चर-मसार्वपससार ।

अपसृते च तस्मिन् स विहङ्गराजो राजाभिमुखो भूत्वा समुन्नम्य दक्षिणं चरणमतिस्पष्ट-वर्णं-स्वर-संस्कारया गिरा क्रतजयशब्दो राजानमुद्दिश्याम्यामिमां पपाठ—

हासोऽन्येषां प्रियवचनैर्हसनं तस्य आलापेषु रसबोधकपदप्रयोगेषु पेशलः दत्तः । वीणा, वेणुः सुपिरम्, मुरजम् आनन्दम्, आदिपदाद्वादनं कांस्यतालादि परामृश्यते, एतेषाम् असमः निरुपमः अद्वितीय इत्यर्थः, श्रोता आकर्षणेन तारतम्यगुणदोषविवेक इत्यर्थः, नृत्तं ताललयात्रितं तस्य प्रयोगदर्शने प्रयुज्यमानस्य नृत्यस्यावलोकने निपुणः पेशलः अवलोकनेनोत्कृष्टापकृष्टनिर्वाचक इत्यर्थः ।

चित्रकर्मणि आलेख्यकलायां प्रवीणो निपुणः द्यूतव्यापारे दुरोदरव्यापारे प्रगल्भः कुशलः प्रतिभा-युत इत्यर्थः । प्रणयकलहेन स्नेहविषयविवादेन कुपितानां क्रोधं प्राप्तानां कामिनीनां प्रसदानां प्रसादनो-पायेषु सान्त्वनानिमित्तभूतप्रपञ्चे चतुरोऽभिज्ञः । गजा भद्रजानीयाः तुरगाः शालिहीत्रप्रतिपादितदेव-मण्यादयः, पुरुषा धीरोदात्तादयः स्त्रियः पद्मिन्यादयः तासां लज्जेषु सामुद्रिकोक्तेषु अभिज्ञो निपुणः । सकलभूतले समस्तपृथिवीतले रत्नभूतः अयुरकृष्टमणिः । अयं पुरोऽवलोक्यमानः वैशम्पायनो नाम वैश-म्पायनेतिसंज्ञकः शुकः कीरः सर्वरत्नानां सर्वोत्कृष्टवस्तूनाम् उद्धिः सागर इव देशो भवान् भाजनमाश्रयः इति कृत्वा एतन्मनसि विचार्य, अस्मत्स्वामिनां वचनमागस्य पत्युः दुहिता एषा कन्यका पुनं शुकम् आदाय गृहीत्वा देवपादमूलं भवचरणान्तिकम् आयाता आगता, तत् तस्मात् कारणात् अयं शुकः आत्मीयो ग्रहणेन स्वीयः क्रियतां विधीयताम् इति पूर्वाक्षम् उक्त्वा अभिधाय नरपतेः राज्ञः (शूद्रकस्य) पुरः अग्रे निधाय स्थापयित्वा पञ्चरं पश्चिचरणस्थानम्, असी पुरुषः अपससार दूरीभूतवान् ।

अपसृत इति । तस्मिन् पुरुषे अपसृते दूरीभूते सति स पूर्वप्रतिपादितो विहङ्गराजः राज्ञः शूद्रकनृपतेः अभिमुखः सम्मुखो भूत्वा, दक्षिणम् सध्येतरं चरणं पादम् उन्नमय्य उत्तोल्य । इश्यते हि लोके ब्राह्मणा आशीर्वादप्रदाने दक्षिणहस्तोत्तोलनं कुर्वन्ति पूर्वमयञ्च पुण्डरीकनामा ब्राह्मण आनीदिति तत्संस्कारानुसा-रेण जयशब्दोच्चारणे दक्षिणचरणोत्तोलनं कृतवान् चरणपदोपादानन्तु एकस्यैव करचरणोभयरूपत्वं पश्चिणा-मिति नासङ्गतिः । अतिस्पष्टाः सुव्यक्ताः, वर्णा अक्षराणि, स्वर उदात्तादयः तेषां संस्कारः परिपाकः व्याक-रणशुद्धिरिति यावत्, यस्यां सा तथा तथा । एतेनान्यशुद्ध्यपेक्षयाऽस्य वैलक्षण्यं प्रदर्शितम्, एवम्भूतया गिरा वाचा राजानमुद्दिश्य नृपं निमितीकृत्य कृतजयशब्दः विहित 'जय' इति शब्दः इमाम् अग्रे प्रति-

हैं और यह उनकी रचना में भी प्रवीण है । यह कुशल विदूषक भी है, वीणा, वेणु और मुरज इत्यादि वाजों के सुनने का रसिक और नृत्य-प्रयोगों के देखने में अत्यन्त चाव रखने वाला भी है । यह चित्र भी बनाना जानता है और व्याख्यान में तो पटु ही है । प्रेम-व्यापार में लूठी हुई मानिनिदों को मनाकर प्रसन्न कर देने के उपायों का ऐसा पण्डित तो मिलना ही कठिन है । कहाँ तक इतकी विशेषतायें निवेदन करें यह हाथी, घोटी, पुरुषों और स्त्रियों के लक्षणों का भी अद्भुत पारखी है । सचमुच यह पृथ्वी का एक विशिष्ट रत्न है और श्रीमान् ही समुद्र के समान सभी रत्नों के संग्रह करने वाले एकमात्र उचित स्थान हैं इसीलिये मेरे स्वामी को यह पुरी इसे लेकर आपके चरणों में आयी है । इसे अपनाने की कृपा करें ।' यह कहकर उसने पिजड़ा राजा के सामने रख दिया और स्वयं हट गया ।

उसके हट जाने पर उस पश्चिमाक्षर ने अपना मुख राजा की ओर कर लिया, दाहिने पैर को उठा लिया, अत्यन्त स्पष्ट वर्णों और स्वरों में सुलली हुई वाणी से 'जय' शब्द का उच्चारण किया और राजा को लक्ष्य करके यह आवां छन्द सुनाया—

१. मुरजादीनान् । २. नृत्त । ३. प्रणयकुपित । ४. कामिनीजन । ५. सर्वरत्नानामुदधिरिव
६. आत्मायचः । ७. पञ्चरमपससार । ८. तस्मिन् विहङ्गराजः । ९. उन्नम्य । १०. वर्णवैरकाया

‘स्तनयुगमश्रुत्वा तं समीपतरवर्त्ति हृदयशोकाग्नेः ।

चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥’

राजा तु तां^१ श्रुत्वा संजात-विस्मयः सहर्षमासन्नवर्त्तिनम् अतिमहार्घहेमासनोपविष्टम्
अमरगुरुमिवाशेषनीतिशास्त्रपारगम् अतिवयसमप्रजन्मानमखिलमन्त्रिमण्डलप्रधानममात्यं
कुमारपालितनामानमब्रवीत्—

‘श्रुता भवद्भिरस्य विहङ्गमस्य स्पष्टता वर्णोच्चारणे, स्वरे च मधुरता ! प्रथमं
तावदिदमेव महर्षिश्चर्यम्, यद्ययमसङ्कीर्णवर्णप्रविभागमभिव्यक्तमात्रानुस्वार-स्वर-संस्कार-

पाद्यगानाम्, वार्याम् अपार्श्वसङ्गच्छन्नेव हृदं वाक्यम्, पपाठ पठितवान् । तत्रेति । अश्रुमिलोत्पन्नजलैः
स्नातं कृतस्नानम्, हृदये चित्ते स्वपतिवियोगजनितः शोक एव अग्निर्वह्निः तस्य, समीपवर्त्ति अत्यन्त-
सङ्ग्रहितस्याधितया विगतः पतिविनाशात् दूरं गतः मुक्ताहारो मौलिकनाला यस्मात्तत् भवतस्तव रिपु-
स्त्रीणां शत्रुवनितानां स्तनयुगं कुचयुग्मं व्रतं नियमं चरतीव अनुतिष्ठतीव । अन्योऽपि यो व्रती स कालत्रये
स्नाति होमाग्निसमीपस्यापी भवति शास्त्रविहितमुपवासञ्च करोति । अत्र विमुक्ताहारमिति समङ्गच्छेत् ।
हृदयशोकाग्नेरिति निरङ्गं केवलरूपकम्, तथा वाच्याभिमाननी क्रियोत्प्रेषा चेति समुदिते संस्कारलङ्कारः ।
आर्यां चात्र छन्दः ।

राज्येति । राजा तु वृषोऽपि तामार्यां गार्थां श्रुत्वा निशम्य सज्जातः समुत्पन्नो विस्मयः आश्चर्यं यस्य
सा, सहर्षं सानन्दं यथा स्यात्तथा आसन्नवर्त्तिनं निकटस्थापि, अतिमहार्घम् अतिबहुमूल्यं यत् हेमासनं
सुवर्णपीठं तत्र उपविष्टं वर्त्तिनम् अमरगुरुमहस्पतिस्तन्मिव अशेषाणि समस्तानि यानि नीतिशास्त्राणि
संसारिकृत्यबोधकानि तन्त्राणि तेषां पारगं तत्त्वज्ञातारम् । अत्यधिकं वयः अवस्था तन्, वृद्धमिवयः,
अप्रजन्मानं ब्राह्मणम्, सर्ववर्णेषु प्रथमो ब्राह्मणः । अखिलमन्त्रिमण्डले समस्तसचिवसमुदाये प्रधानं मुखम्
‘कुमारपालित’ इति नाम यस्यैवन्मूतम् अमात्यं सचिवम् अब्रवीत् अबोचत ।

छन्देति । भवद्भिर्वृत्ताभिः अस्य पुरो वर्त्तमानस्य विहङ्गमस्य शुकस्य वर्णोच्चारणे कादिवक्तव्यतायां
स्पष्टता स्फुटता ध्रुता लाक्षण्यता किमिति काष्ठा न्यस्यते, तथा च श्रुता किमित्यर्थः । तथा च पुनः स्वरे
उदात्तादिस्वरविषये मधुरता साधुर्षम् । प्रथमं पूर्वं तावत् इदमेव प्रत्यङ्गगतेन महदाश्चर्यम् अतिकौतूहलम्-
यद्ययं शुकः असङ्कीर्णः मिथो बेलङ्ग्येन श्रवणमात्रो वर्णप्रविभागः अक्षरपार्यक्यं यस्यां सा ताम् अभिव्यक्ता
स्फुटमवगम्यमानः, मात्रा इव-दीर्घ-श्लुतरूपाः अनुस्वारा अनुनासिकाः, संस्कारो व्याकरणशुद्धिश्च एतेषां
योगः सम्बन्धो यस्यां सा ताम् । विशेषेण श्लेषाद्यलङ्कारेण संयुक्तां सहिताम् । अतिपरिस्फुटानि अत्यन्त-
स्पष्टानि अक्षराणि वर्णा यस्यां ताम्, गिरं वाणीम् उदीरयति । यद्यपि ‘असङ्कीर्णप्रविभागम्’ ‘अतिस्फुटा-
चराम्’ इत्यनर्थान्तरमिवाभाति तथापि पूर्वेषु तालव्यशकारदन्यसकारादीनामुच्चारणमेदं उच्यते उच्यते
तु सर्वविधाक्षराणामेव स्फुटोच्चारणमुच्यत इति स्पष्टं भेदः ।

“आपकी शत्रु-रिपों के स्तनों के जोड़े निरन्तर आँसुओं में स्नान करते हुये इदम की शोकादि के पास
स्थित होकर हाररूपी आहार का परित्याग करके किसी साधना में लगे हुये ते प्रतीत होते हैं ।”

राजा इत छन्द की छनकर आश्चर्यपूर्ण आनन्द में नख हो उठा और उसने पास ही में अत्यन्त बहुमूल्य
सोने के आसन पर बैठे हुए देवगुरु बृहस्पति के समान समस्त नीति-शास्त्रों में दक्ष, वृद्ध ब्राह्मण प्रधाननात्य
कुमारपालित से कहा—

आपने इत पक्षी के उच्चारण में वर्णों की स्पष्टता और स्वरों को मधुरता सुनी ! पहले तो पक्षी नहान्
आश्चर्य है कि यह अपने कण्ठ से अलग-अलग व्यक्त होने वाले वर्णों, मात्राओं और अनुस्वारों से मधुर स्वरों
से सुलझी हुई व्याकरणासिद्ध तथा जलद्वारादि विशेष गुणों से भरपूर अत्यन्त स्पष्ट वाणी का उच्चारण
कर रहा है । उस पर यह और भी आश्चर्य की बात है कि पक्षी होने पर भी इसके छत्र कार्यों में दिष्ट

१. तानार्प्यां हृत्वा । २. ज्ञातम् । ३. महार्हासनोपविष्टम्, अतिमहार्घहेमासनोपविष्टम् । ४. अति-
परिगठवपत्तम् । ५. अखिलमन्त्रिमण्डले प्रधानम् । ६. महत्तरमाश्चर्यम्, महदाश्चर्यम् । ७. असङ्कीर्ण-
८. ...स्वरसंदोगविशेषशुक्तान्, स्वरसंयोगान् ।

योगां विशेषयुक्ताम् अतिपरिस्फुटाक्षरां गिरसुदीरयति । तत्र पुनरपरम् अभिमतविषये तिरश्चोऽपि मनुजस्येव संस्कारवती बुद्धिपूर्वा प्रवृत्तिः । तथाहि अनेन समुत्तिष्ठप्रदक्षिणचरणे-
नोच्चोच्यते जयशब्दमियमाख्या मामुद्दिश्य परिस्फुटाक्षरं गीता । प्रायेण हि पक्षिणः पशवश्च
मयाहार-मैथुन-निद्रा-संज्ञासामान-वेदिनो भवन्ति । इदन्तु मद्चित्चित्रम् ।^१

इत्युक्तवति भूमुजि कुमारपालितः किञ्चित्स्मितवदनो नृपमवादीत्—‘देव ! किमत्र
चित्रम् । एते हि शुक्रशारिकाप्रभृतयो विहङ्ग-विशेषा यथाश्रुतां वाचमुच्चारयन्तीत्यधि-
गतमेव देवेन । तत्रार्थन्यजन्मोपात्त-संस्कारानुबन्धेन वा पुरुषप्रयत्नेन वा संस्कारातिशय
उपजायत इति नातिचित्रम् । अन्यच्च^२, एतेषामपि पुरा पुरुषाणामिवातिपरिस्फुटाक्षरा

तत्रेति । तत्र उच्चारणविषये पुनः अपरमन्यदाश्रयमिच्छयः । किं तदित्युपपादयति—अभिमतविषये
अभिमतविषये उपादेयेऽर्थे तिरश्चोऽपि निर्यज्जातेः पक्षिणोऽपि मनुजस्येव मानवस्येव संस्कारवती तत्त-
दर्थविषयानुभवजन्यः संस्कारस्तद्वती बुद्धिपूर्वा बुद्धिपूर्विका प्रवृत्तिः कथनप्रवर्तनम् । एवं कथं ज्ञात-
मित्युपपादयति । तथाहोत्यादिना । समुत्तिष्ठ उरथापितः दक्षिणचरणः सध्येतरपादो येन स तेन अनेन
शुकेन जयशब्दं जयजयेति पदम् उच्चार्य अभिघाय इयं पूर्ववतिपादिनायां मामुद्दिश्य मामभिलष्य
परिस्फुटानि स्पष्टानि अक्षराणि वर्णा यत्र तद्यथा स्यात्तयेति क्रियाविशेषणम् गीता उच्चारिता । एवञ्च
आशीर्वादसमये दक्षिणहस्तोत्तोलनं ब्राह्मणाः कुर्वते तथैवायमपि प्राक्तनवामनावशेन जयशब्दामिधान-
काले दक्षिणापादमुःयापितवान्, तथा नृपतेः पूर्वं स्तुतिरेवायाच्छन्दसाभिहितमिति सैषा बुद्धिपूर्वा प्रवृत्ति-
रित्यतः परं किमाश्रयमित्याशयः । प्रायेणेति । प्रायेण बाहुव्ययेन पक्षिणः खगाः पशवो नृगाद्याः भयम्
अनिष्टकारणबोध आहारो भोजनं पुद्गित्वयुपाय इति यावत्, मैथुनं स्त्रीसम्भोगः, निद्रा बाह्येन्द्रियशानः
संज्ञा लोकम्यवहारजनकसङ्केतः नाम वा एतन्मात्रवेदिनो भवन्ति एतत्कैवल्यमेवावबुद्धयन्ते नातिरिक्तम्,
इदन्तु तद्विलक्षणानुत्वं महच्चित्रम् अथाश्रयम् ।

इत्युक्तेति । इत्युक्तवति इति कथितवति भूमुजि नृपे कुमारपालितः एतन्नामकः पूर्वोक्तसचिवः
किञ्चित्स्मितवदनः हृष्यदस्यमुखः अवादीत् अवोचत् । आश्रयशङ्कां निराकरोति—किमत्रेति । अत्र अस्मि-
न्विषये किं चित्रमाश्रयम्, हि यतः एते शुक्राः कीरपदवाच्या विलयाताः सारिका पीतचरणा एतत्प्रभृतय
एतदाद्याः विहङ्गविशेषाः पक्षिविशेषा यथाश्रुताम् अर्थप्रतीतिरहितां वार्चं वाणीम् उच्चारयन्ति उद्गिरन्ति
इति पूर्वोक्तं देवेन स्वामिना अधिगतमेव ज्ञातमेव । तत्रापि पूर्ववक्तव्यतायाम् अन्यजन्मनि जन्मान्तरे
उपात्तस्य गृहीतस्य संस्कारस्य वासनाया अनुबन्धेन अस्मिन् जन्मनि अनुवृत्त्या वा अथवा पुरुष
प्रयत्नेन परिपालकजनपाठनाद्युद्योगेन वा संस्कारे शुक्रादीनां वासनायाम् अतिशयेन दाढ्यम् उपजायते

मनुष्यके समान बुद्धि-पूर्ण व्यवहार की प्रवृत्ति भी है । क्योंकि अभी इसने दाढ़िना पैर उठाकर जय-शब्द का
उच्चारण किया है और मुझे लक्ष्य करके इस आवां छन्द का स्पष्ट अक्षरों में गान भी किया है । पशु और पक्षी
प्रायः भय, आहार, निद्रा और मैथुन नाम की मूल वृत्तियों के विषय मात्र वा ही ज्ञान रखते हैं, उन्हें इनके अति-
रिक्त अन्य किसी भी वस्तु का ज्ञान नहीं होता किन्तु इसे तो लोक के शिष्ट-व्यवहार का भी ज्ञान है । यह तो
महान् आश्चर्य की बात है ।

राजा के इस प्रकार करने पर कुमारपालित ने कुछ मुस्कराते हुए कहा—देव ! इसमें आश्चर्य ही
क्या है । यह तो श्रीमान् की बात ही है कि पक्षियों में तोता-मैना आदि बहुत से ऐसे विशेष पक्षी हैं जो इनो
इस बातों को ठीक ठीक वैसे ही कह भी देते हैं । पूर्वजन्म के प्राप्त संस्कारों के प्रभाव अथवा इस जन्म में
किसी व्यक्ति के उद्योग से यदि उनमें और भी विशेष संस्कार आ जायें तो इसमें कोई विशेष आश्चर्य की बात
नहीं । इसके अनिर्दिष्ट ऐसे भी प्रमाण मिलते हैं कि कल्पन्त प्राचीन काल में मनुष्यों के समान ही इन

१. यदयमति...यदयमति परिस्फुटम् ।	२. पुनर्यदियम् ।	३. संस्कारवतः ।	४. वाक्प्रवृत्तिः ।
५. स्तेन ।	६. स्फुटाक्षरम्, परिस्फुटाक्षरान् ।	७. निद्रामात्र, शयन पाठः क्वपि विद्यते ।	८. वदनोज्ज्वलात् ।
९. देव, इति लघिनास्ति ।	१०. विहङ्ग ।	११. यथाश्रुतं ।	१२. तत्राप्यन्यजन्म ।
१४. कतिपरिस्फुटाक्षराणि ।		१३. कल्पन्त ।	

वागासीत्, अग्निशापात्स्फुटालापता शुक्रानामुपजाता, करिणाञ्च जिह्वापरिवृत्तिः ।^१

इत्येवमुच्चारयत्येव तस्मिन्नाग्निशिरकिरणमम्बरतलस्य मध्यमारुढमावेदयन्, नाडिकाच्छेदः प्रहतः पटु-पटह-नादानुसारी मध्याह्न-शंखध्वनिरुदतिप्रत् । तमाकर्ण्य च समा-सन्नस्नानसमयो विसर्जितराजलोकः क्षितिपतिरास्थानमण्डपादुत्तस्थौ ।

अथ चलति महीपतावन्योन्यमतिरभस-सञ्चलन-चालिताङ्गद-पत्रभङ्ग-मकरकोटि-

उत्पद्यते ताभ्यां कारणाभ्यां चाग्न्यापारयुक्ता जायन्त इत्याशयः । इति हेतोः नातिचित्रकम् अस्यैवंविधो-च्चारणं नातीवाश्चर्यम् अन्येष्व हेत्वन्तरास्ति एतेषामपि शुक्रादीनां पुरा पूर्वं पुरुषाणां परिपालकजनाना-मिव अतिपरिस्फुटानि अत्यन्तस्पष्टानि अभिधानानि नामानि यस्यामेवम्भूता द्वाग् वचनम् आसीत्, तु किन्तु अग्निशापात् अस्फुटः अस्पष्ट आलापो वाक्यं यत्र तस्य भावः तत्ता, शुक्रानाम् उपजाता । करिणां गजानां च जिह्वाया रसनायाः परिवृत्तिः वैपरीत्येनावस्थितिः उपजातेति सम्बन्धः । भाग्यवशादयं शुक्रस्तच्छापमतिक्रम्य स्पष्टाक्षरमुच्चारयतीति नाश्चर्यमित्याशयः ।

पुरा तारकासुरपीडिताः सुराः प्रजापतिशरणं प्राप्ता प्राजापतिस्तु 'अग्नेः पुत्रः कार्तिकेयो भविता स एव तमसुरं नाशयिष्यति अतोऽग्निं मार्गयित्वा तत्पुत्रं प्रार्थयन्तु' इत्युवाच । 'अग्निं गावेपयन्तः सुराः फागपि तमलभमानाः महान्तं हस्तिनमेकमवलोक्य फाग्निरिच्यत इति पप्रच्छुः । स च गजः 'अश्वरथवृद्धे-न्तर्हितोऽग्नि' रित्युक्तवान् । अयाग्निरस्ततो निर्गत्य 'तव जिह्वापरिवृत्तिर्भवतु' इति शप्त्वा पुनः शमीगर्भे प्रच्छन्नः, तदा च सुरैः पृष्टः शुक्रः 'शमीमध्येऽन्तर्हितोऽग्नि' रित्युवाच । तनस्ततोऽप्यग्निरिन्क्रम्य 'एवं वाग्निहोत्रो भव' इति तं शशाप इति महाभारतीयाऽत्र कथाऽवगन्तव्या ।

इत्येवमिति । तस्मिन् प्रधानामास्ये कुमारपालिते एवं पूर्वोक्तप्रकारेण उच्चारयत्येव भाषयत्येव अग्निशिराणि उष्णानि किरणानि रश्मयो यस्य तं सूर्यमित्यर्थः, अम्बरतलस्य आकाशस्य मध्यं मध्य-भागम् आरुढं प्राप्तम् आवेदयन् संसूचयन्, तथा नाडिका सभाभङ्गधटिका तस्याः छेदे समाप्तौ तत्समथ इत्यर्थः, प्रहतः करतलादिना ताडितः यो विविधयन्त्रादिरित्यर्थः, यः पटुर्मेहान् पटहो दुन्दुभिस्तस्य नादः शब्दस्तमनुसर्त्तुमनुगन्तुं शीलमस्येति सः, मध्याह्नशङ्खध्वनिः मध्याह्नघोतकजलशब्दः^२ उदतिष्ठत् उत्पन्नोऽभूत् । तं ध्वनिम् आकर्ण्य निशम्य, समासन्नः समीपवर्ती स्नानसमयः आप्लवनकायः यस्य सः, विसर्जितः निवर्तितः राजलोकः परिजनजनो येन सः, क्षितिपतिः शूद्रकः आस्थानमण्डपात् समास्था-नात् उत्तस्थौ उद्यितवान् ।

अथेति । अथ उत्थानानन्तरं महीपतौ राजनि शूद्रके चलति सभाभवनाप्रस्थातुमारभमाणे सति उत्तिष्ठताम् उत्थानं विदधतां महीपतीनां सामन्तनृपाणाम् अन्योऽन्यं परस्परम् अतिमहान् अतिबहुः सम्भ्रमः सम्मर्द आसीदिति सम्बन्धः । अत्र यानि पष्ठयन्तपदानि तानि महीपतिविशेषणानि । अतिरभ-सेन अतिवेगेन यत् सञ्चलनं तेन प्रस्थानं तेन चलितानां स्वस्थानात्प्रच्युतानाम् अङ्गदानां केयूराणां पत्र-भङ्गानां भूषणविशेषाणां मकराणां मकराकृतिकर्णभूषणानां कोटिभिः अग्रप्रदेशैः पाटितारिङ्गानां अनेकपटाः

पशु-पक्षियों में भी वर्णों का अत्यन्त स्पष्ट उच्चारण करनेवाली वाणी विद्यमान थी । इन तीनों की वाणी से वर्णों के उच्चारण की स्पष्टता तो अग्निदेव के शाप से नष्ट हुई और हाथियों की जीम उलट कर कण्ठ की ओर घूम गयी है ।

अभी कुमारपालित की बात चल रही थी कि मध्याह्न में तपते हुए सूर्यदेव के आ पहुँचने की सूचना देते हुए घड़ी की समाप्ति पर बजनेवाले नगाड़ों की ध्वनि के साथ ही दोपहर का शह बज उठा । उसे छुनकर स्नान की वेला अति निकट बान सभी सामन्त राजाओं की विदा करके राजा स्वयं सामामण्डप से चठ पड़ा ।

इसके पश्चात् राजा के वहाँ से चलते ही अपने-अपने आसनों से उठ खड़े होनेवाले सामन्त राजाओं में खलबली सी मच गयी । अत्यन्त हाटके से चलने के कारण उन राजाओं के केयूरों (बाजुन्दों) में बनी हुई मछलियों की नोकों से बहुतों के कपड़े फट गए, आपस की धक्का-धुक्की से उनके गलों के द्वार झूलने से लगे,

पाटितानेकपानाम् , आक्षेप दोलायमान-कण्ठदात्राम् , अंसस्थलोर्लसित-कुङ्कुम-पटवास-
धूलिपटल-पिञ्जरीकृत-दिशाम् , आलोल-मालतीकुसुम-शेखरोत्पतदलिकदम्बकानाम् , अर्धाव-
लम्बिभिः कर्णोत्पलैश्चुम्ब्यमानगण्डस्थलानाम् , गमन-प्रणाम-लालसानाम् , अहमहमिकया
वक्षःस्थलप्रेङ्खोलित-हारलतानाम् , उत्तिष्ठतामासीदतिमहान् सम्भ्रमो महीपतीनाम् ।

इतश्चेतश्च निष्पतन्तीनां स्कन्धार्धसक्त-चामराणां चामरग्राहिणीनां कमलमधु-पान-
मत्त-जरस्कलहंस-नाद-जर्जरितेन पदे पदे रणितमणीनां मणिनूपुराणां निनादेन, वारविला-
सिनीजनस्य मञ्जरवो जघनस्थलांस्फालनरमित-रत्नमालिकानां मेखलानां मनोहारिणा

गर्मसूत्रनिर्मितवसनानि येषां तेषाम् । आक्षेपेण परस्परशरीरसञ्चलनेन दोलायमानानि चञ्चलानि कण्ठ-
दामानि कण्ठद्वारा येषां तेषाम् अंसस्थलेभ्यः स्कन्धभागेभ्यः उल्लसितानि उरियनानि यानि कुङ्कुमानि
केसराणि पटवामः सुगन्धचूर्णविशेषः तयोर्धूलिपटलं परागममुदायः तेन पिञ्जरीकृताः पीतरकीकृता
दिश आद्राः यैस्तेषाम्, आ समन्तात् लोलश्चञ्चलाः ये मालनीकुसुमानां जातीपुष्पाणां शेखराः शिरो-
भूषणानि तदुपरि उत्पतन्त उड्डीयमानाः अलिकदम्बा भ्रमरयूया येषां तेषाम्, अर्धावलम्बिभिः अर्ध-
प्रदेशलम्पैः कर्णोत्पलैः अवणस्थितकमलैः चुम्ब्यमानानि मस्तकनमनात् स्पृश्यमानानि गण्डस्थलानि
कपोलपरभागाः येषां तेषाम्, गमने राज्ञः प्रस्थाने प्रणामाय नमस्काराय लालसानाम् अतिस्पृहाणाम्
'अहं पूर्वमहं पूर्वम्' इत्यहमहमिका तथा, 'अहमहमिका तु सा स्यात् परस्परं यो भवत्यहङ्कारः' इत्य-
मरः । वक्षःस्थले भुजान्तरे प्रेङ्खोलिता आन्दोलिता हारलता मुक्ताफलमाला येषां तेषाम् । अन्वय-
स्तुल्य पृष्ठ ।

इतश्चेतश्चेति । तत् आस्थानभवनं राज्ञः सभासङ्गपदं सर्वतः परितः तदा तस्मिन् काले कुभितमिष
भोममुपगतमिव अश्रवदभूदिति वक्ष्यमाणक्रिया सम्यग्भवः । अत्र च तृतीयान्तं पदं कुभितमित्यस्य करणम्,
बहुपन्तञ्च तत्तत्करणज्ञापकम् । इत्येतेन संमर्दवशात्सर्वान् निष्पतन्तीनां स्खलन्तीनाम्, स्कन्धेषु अंसस्थ-
लेषु अवसक्तानि न्यस्तानि चामराणि घालव्यजनानि यासां तासां चामरग्राहिणीनां योषिताम्, कमल-
मधुपानेन पक्षरसास्वादेन मत्ताः स्त्रीषां ये जरन्तो वृद्धाः कलहंसाः कादम्बास्तेषां नादः कण्ठध्वनिस्तद्वत्
जर्जरितेन सम्भिन्नेन पृथक् पृथक् श्रूयमाणेनेत्यर्थः । लुप्तोपमा । पदे पदे प्रतिपदं रणिताः शङ्खायमाना-
मणयो वैदूर्यादयो येषु तथाविधानां मणिनूपुराणां पादकटकानां निनादेन तदुपपन्नशब्देन 'शब्दे निनाद-
निनद' इत्यमरः ।

वारति । सञ्जरतो गच्छतः वारविलासिनीजनस्य गणिकाजनस्य 'वारस्त्री गणिका वेरया' इत्यमरः,
जनस्थलानां कटिपुरोभागानाम् आस्फालनेन नितान्तसञ्चालनेन रमिता शब्दिता रत्नमालिका मणि-
माला यासामेवंविधानां मेखलानां काञ्चीनां मनोहारिणा वित्ताकर्षणेन झङ्कारेण जन-जनशब्देन ।

उनके कंधों से उड़ती हुई केशर और सुगन्धित चूर्णों की धूल से सभी दिशाएँ पीली-पीली सी हो उठीं उनके मस्तकों
पर चनेली के फूलों से बने हिलते हुए मुड़्यों से मीलों के झुण्ड बिखरने लगे, उनके कानों में आपे लटके हुए कमल
हिलने के कारण उनके कपोलों की चूमने से लगे तथा प्रस्थानकालीन प्रणाम की आपसी लाग-उठ के कारण उनके
वक्षस्थलों के हार व्यस्त से हो उठे ।

उस समय वह सभा-भवन तरह-तरह की होनेवाली ध्वनियों से व्याकुल सा हो उठा—कहीं कंधे पर चँवर
लिए चँवर डुलानेवाली स्त्रियाँ श्पर-उपर फुदक रही थीं जिससे पग-पग पर उनके मणिनूपुरों की मणि-
कमल रस पीकर मतवाले वृद्ध इतों के मधुर कलरव के समान जनजना रही थीं, कहीं चलती हुई
बेश्यामों के जघनस्थलों पर टकटकरा कर उनकी करधनियों की रत्नावलियों मनोहर झंकार कर रही थीं,

१. पाटितांशुकपटानाम् , पाटितांशुकानाम् । २. मालतीकण्ठदान्नाम् । ३. स्पष्टोत्लसित । ४. धूलि-
पटलपिञ्जरिदिशाम्, धूलिपिञ्जरिदिशाम् । ५. मालतीपुष्प । ६. प्रसरणसदालास्रसानाम् । ७. आसीत्
सम्भ्रमः, अतिमहान् संभ्रमः । ८. स्कन्धवेशावसक्त । ९. ...मदमत्तम् । १०. जर्जरित । ११. जनस्थ-
स्थलास्फालनम् । १२. मणिमेखलानां ।

भङ्गारेण, नूपुरवाकृष्टानाञ्च घवलितस्थानमण्डप-सोपानफलकानां भवनदीर्घिकाकल
हंसकानां कोलाहलेन, रश्मारसितोत्सुकानाञ्च तारतर-विराविणानुल्लिख्यमान-कौस्य-केङ्कार-
दीर्घेण गृहसारसानां कूजितेन, सरमसप्रचलित-सामन्तशतचरणतलामिहतस्य चास्थान-
मण्डपस्य निर्घोषगन्मीरेण कम्पयतेव वसुमती ध्वनिर्ना, प्रतिहारिणाञ्च पुरः ससम्भ्रम-
मुत्सारितजनानां दण्डिनां समारम्भहेलमुच्चैरुच्चरयतामालोक्यतालोक्त्यनेति तारतर-दीर्घेण
भवनप्रासाद-कुलेषुक्षरित-प्रतिशब्दवर्तया दीर्घतरतामुपगतेनालोकशब्देन, राज्ञाञ्च ससम्भ्र-
मावर्जित-मौलि लोल-चूडामणीनां प्रणमतामसल-भणिशलाकादन्तुराभिः क्रिरीट-कोटि-

नूपुरेति । नूपुररवैः पादकृष्टकस्तवैः वाकृष्टानां तत्र प्रापितानाम् घवलितानि निजनिजदेहप्रभामिः
श्वेतवर्णाकृतानि आस्थानमण्डपस्य समानभवनस्य सोपानफलकानि कारोहणादल्लो यैस्तेषां भवनदीर्घि-
काकलहंसकानां गृहवापीस्यकादम्बरानां कोलाहलेन व्यपकृतभेदेन ।

रश्मनेति । रश्मानां कटिनेखलानां रसितैः शब्दितैः उत्सुकानाम् उत्कण्ठितानाम्, तारतरः अयुच्चै-
स्तरः विराटः शब्दोऽस्ति येषां तेषाम् उल्लिख्यमानस्य ध्वजं प्राप्तस्य कांस्यस्य विद्युत्प्रियस्य तैजस-
विशेषस्येति यावत्, केङ्कारः 'कै' 'कै' इत्यस्फुटध्वनिस्तद्वा दीर्घेण विस्तृतेन, गृहसारसानां सङ्गत्-
लक्ष्मणपणिनां कूजितेन अरररशब्दितेन, कूजितं स्याद्विहङ्गानाम् इत्यमरः । इह 'केङ्कारदीर्घेण' इत्यत्र
लुप्तोपमा ।

सरन्तेति । सरन्तं सवेगं प्रचलिताः शान्तमुद्यता ये सामन्ता अविहङ्गराज्ञानस्तेषां शतं तस्य
चरणतलः पादतलैः अनिहतस्य ताडितस्य आस्थानमण्डपस्य समानभवनस्य निर्घोषगन्मीरेण
गन्मीरेण पुष्टशब्देन नदुष्यध्वनिनेत्यर्थः, वसुमती मेदिनीं कम्पयतेव चोने जनयतेव । इह 'निर्घोषगन्मीरेण'
इत्यत्र लुप्तोपमा, 'कम्पयतेव' इत्यत्र वासदक्षिणोपेक्षा चानयोरङ्गाङ्गिनावेन सङ्करालङ्कारः ।

प्रवोहारीति । दण्डोऽस्त्येषां दण्डितस्तेषां यष्टिप्राहिगानिर्दयः, पुरो नृगप्रजः सप्तप्रभं श्रीं सप्त-
स्सारिता दूरीकृता वना मनुष्या यैस्तेषाम्, समारम्भा प्रवर्तिता हेला क्रीडा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा
स्याद्यथा 'आलोक्यत पृथ्वीपतिरयं गच्छतीति परयत' इत्युच्चैः उच्चारयताम् अभिनायमागानां मार्गाव-
रोषिजनसावधानतानिनिवृत्तमुच्चस्वरेण भाषणमित्याशयः । प्रतिहारिणां द्वारपालकानाञ्च तारतरः शिरः
समुत्पङ्गध्वनिस्तेन दीर्घेण ध्वनिविस्तृतेन, भवनस्य साधारणगृहस्य प्रासादानां देवसम्राज्ञां राजसम्राज्ञाञ्च
कुम्भेषु लताघन्तरितस्थानेषु उच्चरित उर्यितः प्रतिशब्दो यस्य तस्य नावस्तया दीर्घतरतान् व्यपन्त-
विस्तृतत्वम् उपायतेन प्राप्तेन, आलोकशब्देन जयकारनादेन ।

राज्ञेति । संसम्भ्रमं शीघ्रम् आवर्जितेषु नमस्कारायाभनमितेषु मौलिषु शिरस्सु लोलाः शिरः
कम्पनेन चञ्चलाः चूडामणयः शिरोरत्नानि येषां तेषाम्, प्रणमतां शूद्रकाय नति विदधतां राज्ञाञ्च भमला
निर्मला वा भणिशलाका रत्नेषीकास्ताभिः दन्तुरा विभ्रमास्ताभिः क्रिरीटकोटिभिः सुकुटाप्रदेहैः उल्लिख्य-
मानस्य ध्वजं कुर्वतो भणिकुट्टिनस्य रत्नमयवदन्तेनः निःस्वनेन ध्वनिना ।

कहीं घर की दादिलों में पड़े हुए इस नूपुरों की झंकारों से व्यपन्त उल्लुख हो सना मन्द को सोहिदों तक
आकर अपनी उन्मूलता से उनकी फर्श की उल्लुख बनाते हुए कोलाहल कर रहे थे, कहीं घरों में पड़े हुए
सारस कर्धनियों की नुदुर ध्वनियों से चकित हो होकर उच्च स्वर से कों कों नचाते हुए ये मानों कोई कहेरा
पूज के बर्तनों को खराद पर चढ़ाये हो, कहीं इन्के से चलनेवाले सैन्धवों सामन्तों के पैरों की धक्क से
समानमण्डप की भूमि कौन देनेवाली बज लैती गन्मीर ध्वनि हो रही थी, कहीं दण्ड-धारी द्वारपाल करने-
भने राजाओं के सामने से लोगों की रहे सम्मान के साथ इवाते तथा खिटाई-सा करते हुए व्यपन्त ऊँचे
स्वर से 'देखिद, देखिद' का उन्ध कर रहे थे, जिससे राजनहलों को कुर्छों से उठनेवाली उनकी व्यपन्त
तीली प्रतिध्वनियों द्वारा चारों ओर फैली हुई 'देखिद, देखिद' की हो व्यपन्त तीव्र ध्वनि सुनायी पड़ रही

२. उल्लुखितानाञ्च ।

२. "काङ्क्षी ।

३. निर्वातगन्मीरेण, निर्वातनिर्घोषगन्मीरेण ।

४. कचिद

'ध्वनिना' एति पाठो न विद्यते ।

५. प्रवोहाराणां, संसम्भ्रमन्तानां, "भवनप्रदानां ।

६. उच्चैरुच्चरताना-

भेकदन्तिवति ।

७. तारदीर्घेण ।

८. प्रतिशब्दतया ।

९. दीर्घवान् दीर्घतरतान् ।

भिरुल्लिख्यमानस्य मणिकुट्टिमस्य निःस्वनेन, प्रणामपर्य्यस्तानामतिकठिनमणिकुट्टिम-
निपतनरंरणणायितानाञ्च मणिकर्णपूराणां निनादेन, मङ्गलपाठकानाञ्च पुरोयायिनां जय-
जीवेति मङ्गलमधुरवचनानुयातेन पठतां दिगन्तव्यापिना कलकलेन, प्रचलित-जनचरण-
शतसंक्षोभ-भय्यादपहाय कुसुमप्रकरमुत्पतताञ्च मधुलिहां हुङ्कृतेन, संक्षोभादतिस्वरितपदै-
प्रवृत्तैरवनिपतिभिः केयूरकोटिताडितानां कणित-मुखर-रत्नदान्नाञ्च मणिस्तम्भानां रणितेन
सर्वतः क्षुभितमिव तदास्थानमवनमभवत् ।

अथ विसर्जितराजलोको'विश्रम्यता'मिति स्वयमेवाभिधाय तां चाण्डाल-कन्यकाम्,
'वैशम्पायनः प्रवेश्यतामभ्यन्तरम्' इति ताम्बूलकरङ्कवाहिनीमादिश्य कतिपयाप्रराजपुत्रपरिवृतो
नरपतिरभ्यन्तरं प्राविशत् ।

प्रणामेति । प्रणामे नतिसमये पर्यस्तानां स्तलितानाम्, अतिकठिने अतिकर्शे मणिकुट्टिमे रत्नमय-
वद्भूमौ निपतनेन पातेन रणरणपितानां 'रण-रण' इति ध्वनिं विवृधतां मणिकर्णपूराणां तेषां राज्ञा-
मेकरनकर्णभूषणानां निनादेन निःस्वनेन । मङ्गलेति । पुरोयायिनाम् अग्रेगामिनां पठतां यशोगानमुच्चार-
यतां मङ्गलपाठकानां वन्दिनाञ्च जयजीवेति यन्मङ्गलमधुरवचनं तमनुलङ्घीकृत्य यातेन प्रवृत्तेन, दिगन्त-
व्यापिना सर्वतः प्रसारिणा कलहलेन कोलाहलेन । प्रचलितेति । प्रचलितानां गन्तुं प्रवृत्तानां जनानां
मानवानां चरणशतस्य अनेकनरपादानामित्यर्थः, संक्षोभमयात् प्रहारभीतेः कुसुमप्रकरं पुष्पसमुदायं
विहाय त्यक्त्वा उत्पतताम् उड्डीयमानानां मधुलिहां चमराणां हुङ्कृतेन हुङ्कारशब्देन । संक्षोभादिति ।
संक्षोभात् चक्रवर्त्तिनः प्रणामाय मनोवेगवशात् अतिस्वरितपदैषु अत्यन्तशीघ्रचरणनिक्षेपेण, प्रवृत्तैः
प्रचलितैः अवनिपतिभिः नृपतिभिः (कर्त्तृभिः) केयूराणाम् अङ्गदानां कोटयः अग्रभागास्तैः (करणैः)
ताडितानाम् आहतानाम्, कणितेन तत्ताडनोत्थशब्देन मुखराणि बाचालानि-रत्नदामानि मणिरश्चित-
बेहन्मङ्गला येषु तेषां मणिस्तम्भानां रत्नमयस्थूणानां रणितेन कणितेन च, तदास्थानमवनं नृपोपवेशन-
मङ्गलं सर्वतः परितः क्षुभितं क्षोभमुपगतमिव अमवत् अनूत् ।

अयेति । जय अनन्तरम्, 'अयाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले । विकल्पानन्तरप्रश्नकास्त्वार-
म्भसमुच्चये ॥' इति मेदिनी । 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकास्त्वार्येष्वथो अय ।' इति चामरः । विसर्जिता मधुर-
शब्देन सम्भाष्य विसृष्टा राजलीका नृपतयो येन सा ताराशो नरपतिः शूद्रकः, स्वयमेव आत्मनेव तां
चण्डालकन्यकां विश्रम्यतां विश्रामं प्राप्ताम् इत्यभिधाय इत्युक्त्वा, वैशम्पायनः स शुकः अन्यन्तरं
मदनमग्नं प्रवेश्यतां नीयतामिति ताम्बूलकरङ्कवाहिनीं पर्णवीटिकाधारिणीं स्त्रियम् आदिश्य आज्ञाप्य,

भी, कहीं प्रणाम करने में झटके के साथ नस्तक झुकाये हुए चंचल चूडानगियों वाले सानन्त राजाओं के, निर्मल
व्या मणि-शलाकाओं से जँवे-जीवे मुट्टों के किनारों की टक्करीं से मणियों की गच्च खनक रही थी, कहीं प्रणाम
करने के समय पर इपर-उपर लटके हुए मणियों के कर्णमूल नगि से पिरो हुर् कठोर गच्च पर टकरा-टकराकर
झनझना रहे थे, कहीं 'नदाराज का जय हो, नदाराज चिरजीवी बनें, का मधुर स्वर से मंगल-पाठ करते हुए आगे-
आगे चलनेवाले चरणों की कल-कल सभी दिशाओं की भरती हुर् गूँज रही थी, कहीं आते जाते सैकड़ों मनुष्यों के
पैरों द्वारा कुचल ठठने के मय से फूलों की छोड़कर इपर-उपर बिखर जानेवाले मीनों की हुङ्कार हो रही थी और
कहीं आड़ल होकर अत्यन्त शीघ्रता के साथ चलनेवाले रावाओं के केयूरों की कीरों की चपेट से मणिसंभों में
लटक ठी हुर् रत्नों की लड़ियाँ झनझनायी हुर् उनसे बार-बार टकरा टठती थी जिससे वे मणियों के सम्भे भी
झनक रहे थे ।

सभी सानन्तों को विदा करने के पश्चात् राजा ने स्वयं उस चांडाल-कन्या से विश्राम करने के लिए कहा
और अपनी ताम्बूल करङ्कवाहिनी (पान का डब्बा लेकर राजा के साथ-साथ रहनेवाली दासी) को आदेश

१. स्वनेन । २. निपतित... । ३. जयदयेति । ४. मधुरवचनानुयातेन मधुरवचनानुयातेन ।
५. दिगन्तर... । ६. संक्षोभादिहाय । ७. स्वरितपदैः प्रवृत्तैः, स्वरितपदैः प्रवृत्तैः । ८. चण्डाल... ।
९. अन्यन्तरं स्नाननानाशानादिना च मुत्तिननेन कारयेति, अन्यन्तरमशानादिना चोपचर्य्यताम् । १०. करण्य ।

अपनीताभरणश्च दिवसकर इव विगलितकिरणजालः चन्द्रतारकाशून्य इव गगनाभोगः समुपाहृत-समुचित-व्यायामोपकरणां व्यायामभूमिमयासीत् ।

स तस्याञ्च समानवयोभिः सह राजपुत्रैः कृतमधुरव्यायामः, श्रमवशादुन्मिषन्तीभिः कपोलयोरीषदवलित^१-सिन्दुवार-कुसुम-मञ्जरी-विभ्रमाभिः, उरसि निर्दयश्रम^२-छिन्न-हार-विगलित-मुक्ताफल-प्रकारानुकारिणीभिः ललाटपट्टकेऽष्टमी-चन्द्र-शकल-तलोल्लसदमृतबिन्दु-विडम्बिनीभिः स्वेदजल-कणिकासन्ततिभिरलङ्कित्यमाणमूर्तिः, इतस्ततः स्नानोपकरण-

कतिपयैः कियद्विरत्पसङ्ख्यकैरित्यर्थः, आप्तैः विश्वस्तैः राजपुत्रैः नृपसुतैः परिवृतः परिवेष्टितः सन् अभ्यन्तरं पृथग्भ्यं प्राविशत् प्रवेशं कृतवान् ।

अपनीतेति । अपनीतानि शरीरात् पृथक्कृतानि आभरणानि भूषणानि येन सः, अत एव विगलित-तानि सायङ्काले विच्युतानि किरणजालानि रश्मिसमूहाः यस्य स दिवसकरः सूर्य इव स्वतःप्रभाविष्ठा-दित्याशयः । तथा चन्द्रो निशापतिः तारका नक्षत्राणि तेषां समूहः समुदायस्तेन शून्यो रहितः, गगनाभोग इव आकाशविस्तर इव विस्तृतगगनवद् विशालशरीरत्वादित्याशयः । समुपाहृतानि श्रमैरेकत्री-कृतानि समुचितानि योग्यानि व्यायामे वरिष्ठमे उपकरणानि उपयोगिलौहमुद्गरादिद्रव्याणि यस्यां सा ताम्, व्यायामभूमिं परिश्रमविधानयोग्यपृथ्वीम् अयासीत् अगच्छत् । इह 'दिवसकर इव' 'गगनाभोग इव' इत्युभयत्रोपमालङ्कारयोः परस्परं नैरपेक्षेण ससृष्टिः । आधुनिका राजपुत्रास्तु केवलं स्वेच्छया विहरन्तः प्रचुरतरमशनं विधाय स्थूलदेहाः सन्तोऽहर्निशं निद्रयैव कालं यापयन्ति परन्त्वयं राजा तादृशो नेति स्पष्टं वर्णनया प्रतीयते ।

स इति । तस्यां व्यायामभूमौ समानं तुर्यं वयः कौमारादियेषां तैः राजपुत्रैः राजसुतैः सह कृतो विहितो मधुरः सुहृद्यो व्यायामः परिश्रमो येन स राजा स्नानभूमिमगच्छित्युत्तरेण सम्बन्धः । अत्र स्वेदजलकणिकासन्ततिरिति पदम्, अलङ्कित्यमाणमूर्तिरिति राजविशेषणस्य कर्त्तुं, एतद्विज्ञानि वृत्तिमान्त-पद्मिनि च तस्योपमानवाचकानीति वेदितव्यम् । श्रमवशात् व्यायामवशात् कपोलयोः गङ्गापरभागयोः उन्मिषन्तीभिः प्रकटं भवन्तीभिः, इषकिञ्चित् अवदलितं मर्दितं यत् सिन्दुवारस्य निर्गुण्यः कुसुमं पुष्पं तस्य मञ्जरी वञ्जरी तस्या इव विभ्रमो विलासो यासां ताभिः । उरसि वक्षःस्थले निर्दयश्रमेण विकट-प्रवासेन अन्यैः कर्तुमशक्यस्यायामेनेति तात्पर्यम्, छिन्नः छेदमुपगतः यो हारो मुक्तामाला तस्माद् विगलितानां विच्युतानां मुक्ताफलानां मौक्तिकानां प्रकरं समुदायम् अनुकर्तुं शीलं यासां ताभिः । ललाटपट्टके मालस्थले अष्टमीचन्द्रः अष्टमीतिथिसमुद्भूतः शुभांशुरेव शकलं खण्डं तस्य तले उत्थानस्थले वञ्चसन्तो द्योतमाना ये अमृतबिन्दवः पीयूषकणाः तान् विडम्बयितुम् अनुकर्तुं शीलं यासां ताभिः । अष्टमीपद्मप्रयोगो हि अष्टमीतिथिसमुद्भूतचन्द्रकार इवास्म्य ललाट इति व्यञ्जयितुम् । स्वेदजलस्य व्यायामजनितशरीरजलस्य कणिकाः सूक्ष्मबिन्दवः तेषां सन्ततयः श्रेणयः ताभिः तथोक्ताभिः अलङ्कित्यमाणा भूष्यमाणा मूर्तिः शरीरं यस्मै स तथाक्त्वा । इह.....'कुसुममञ्जरीविभ्रमाभिः' इत्यत्र लुप्तोपमा । 'मुक्ताफलप्रकरानुकारिणीभिः' इत्यत्र.....'अमृतबिन्दुविडम्बिनीभिः' इत्यत्र चार्थोपमा बोध्या ।

इतस्ततः इति । इतस्ततः समन्तात् स्नानम् आप्लवस्तस्य उपकरणानां जलादीनां सम्पादने, दिया कि वैशम्पायन को रनिवास में ले जाओ । फिर कुछ विश्वस्त राजकुमारों के साथ वह स्वयं भी महल के भीतरी भाग में चला गया ।

यहाँ अपने समस्त आभूषणों को उतार कर राजा व्यायाम के सभी समुचित साधनों से सजी हुई व्यायाम-शाला में पहुँचा । आभूषणों को उतर जाने पर उसका शरीर किरणों से रहित सूर्य तथा चन्द्रमा और तारों से रहित विशाल आकाश के समान प्रतीत हो रहा था ।

उसने अपनी ही अवस्था वाले राजकुमारों के साथ वहीं थोड़ा-सा व्यायाम किया । परिश्रम के कारण उसका सारा शरीर पसीने की नन्हीं-नन्हीं बूँदों की लदियों से तर हो गया । उसके कपोलों पर कगी हुई पसीनों की लदियाँ उनपर रची गयीं । कुछ-कुछ मसली हुई सिन्दुवार (निर्गुण्डी) के फूलों की मंजरियों का,

सम्पादनसत्त्वेण पुरःप्रधावता परिजनेन तत्कालं विरलजनेऽपि राजकुले समुत्सारणाधिकार-
मुचितमाचरद्भिः दण्डभिरुपदिश्यमानमार्गः, वितत-सितवितानाम्, अनेक-चारणगण-निबध्य-
मानमण्डलाम्, गन्धोदक-पूर्ण-कनकमय-द्रोणी-सनाथमध्याम्, उपस्थापित-स्फाटिकज्ञान-
पीठाम्, एकान्तनिहितैरतिसुरभि-गन्ध-सलिलपूर्णैः परिमलावकृष्ट-मधुकर-कुलान्धकारितमुखै-
रातपभयाग्नीलकर्मदावगुण्ठितमुखैरिव स्नानकलसैरुपशोभितां स्नानभूमिमगच्छत् ।

अवतीर्णस्य च जलद्रोणीं वारविलासिनी-कर-मृदित-सुगन्धामलकलिं प्रशिरसो राक्षः

निष्पादने सत्त्वेण स्वरायुतेन, अत एव पुरःप्रधावता अग्रतः शीघ्रं व्रजता परिजनेन सेवकपुरुषेण,
एतच्च 'उपदिश्यमाना' इत्यस्य कर्तुं । तथा तत्कालं तस्मिन् मध्याह्नकाल इत्यर्थः, विरलजनेऽपि
स्वस्वलोकेऽपि तत्र समुत्सारणस्य प्रयोजनाभावेऽपीत्याशयः, राजकुले राजगृहे उचितं योग्यं समु-
त्सारणं लोकसम्मर्दनवारणं तत्र यः अधिकारी नियोगः तम् आचरद्भिः सम्पादयद्भिः दण्डभिः यष्टि-
भारिपुरुषैः, उपदिश्यमानः प्रदर्श्यमानः मार्गः स्नानभूमिगमनाध्यायस्य स तादृशः एतच्च राजविशेषणं
बोध्यम् ।

विततेति । अत्र द्वितीयान्तपदानि स्नानभूमेर्विशेषणानि । विततम् ऊर्ध्वं विस्तीर्णं सितं श्वेतं वितान-
म् उक्त्वोचः चन्द्रातप इति यावत् यस्यां ताम् । अनेके अगणिता ये चारणगणाः कुशीलवाः स्तुतिपाठकाः
तैः निबध्यमानं निर्भयमानं मण्डलं मण्डलाकारेणावस्थितिः यस्यां तां तादृशीम् । गन्धोदकैः सुरभि-
जलैः पूर्णां मृता या कनकमयी सुवर्गरचिता द्रोणी जलकुण्डिका बृहज्जलपात्रविशेष इति तात्पर्यम्,
तथा सनाथो युक्तः मध्यो मध्यभागो यस्याः ताम् । उपस्थापितं न्यस्तं स्फाटिकं स्फटिकमणिरचितं
स्नानपीठम् आप्लवनवतुषिका यस्यां सा तां तादृशीम् । एकान्ते स्नानभूमेरेकस्मिन् प्रदेशे निहितैः
न्यस्तैः । इतश्चूतियान्ताः सकलानि स्नानकलसैरित्यस्य विशेषणानि । अति अतिशयेन सुरभिः प्राणवृत्ति-
जनको गन्धो येषां तादृशैः सलिलैः जलैः पूर्णां मृतास्तेस्तथोक्तैः, अत एव परिमलेन सलिलगन्धेन
अवकृष्टा आकृष्टा ये मधुकरा मधुपाः तेषां कुलानि समूहाः तैः अन्धकारितानि अन्धकारीकृतानि मुलानि
बदनानि येषां तैः, अत एव आतपभयात् सूर्यकिरणसन्तापप्रासात् नीलकण्ठैः श्यामवर्णवस्त्रधरैः
अवगुण्ठितानि आच्छादितानि मुलानि येषां तैस्तथोक्तैरिव विद्यमानैः । स्नानकलसैः आप्लवकुम्भैः
उपशोभितां विराजितां स्नानभूमिम् आप्लवस्थानम् अगच्छत् अयासीत् । इत च भावामिमानिनी
वाक्या क्रियोपेक्षा ।

अवतीर्णति । जलद्रोणीं जलकुण्डिकाम् अवतीर्णस्य तन्मन्ये प्रविष्टस्य, वारविलासिनीभिः वेश्याभिः
करैः हस्तैः 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः, मृदितेन मृदेन सुगन्धेन सुरभिणा आमलकेन धात्री-

अम उत्पन्न कर रही थी, छाती पर दिखाई पड़ने वाली नूतन कठोर परिचय से टूटे हुये हार के निखरे हुये मोतियों
के दानों जैसी प्रतीत हो रही थी और ललाट के तल पर उभरे हुये श्रम-बिन्दु अष्टमी के खण्ड चन्द्र-तल पर
सुशोभित अमृत-बिन्दुओं की भी मात कर रहे थे । फिर वह स्नान की सामग्री जुटाने की हड़बड़ी में इधर-उधर
आगे-आगे दौड़-धूप करते हुये सेवकों तथा उस समय राजमहल के मीठ-भाद रहित होने पर भी लोगों के हटाने के
नियम का मक्की-मोति पालन करने वाले दण्डधारियों के द्वारा बताये हुये मार्ग से स्नानागार में पहुँचा । वहाँ श्वेत
चैदावा तना हुआ था, चारणों की टोलियाँ मण्डल बोधे खड़ी थीं, बीच से सुगन्धित जल से भरी हुई द्रोणी (जल-
कुण्डिका छोटा-सा जल का कुण्ड) बनी थी, उसके समीप ही स्नान के समय बैठने के लिये विस्तीर्ण पीड़ा रखा
हुआ था जिसके एक किनारे अत्यन्त सुगन्धित जल से भरे हुये स्नान करने के कण्ठे रचे हुये थे, जिनके मुख
सुगन्ध के कारण आये हुये मीरों से घिर कर काळे पड़ गये थे मानो जल के गरम हो जाने के मय से उनपर काळे
कपड़े लपेट दिये गये हों ।

जब राजा जल की कुण्डिका में उतर गया तो वारविलासियों ने अपने हाथों से मल-मल कर उसके
सिर पर सुगन्धित आमलों का छेप किया । फिर उनमें से बहुत-सी राजा के अगल-बगल खड़ी हो गई ।

१. प्रधावता । २. परिजनेनानुगम्यमानः । ३. विरलजनेऽपि । ४. सनाचरद्भिः । ५. आबध्यमान-
मण्डलाम् । ६. जलद्रोणी । ७. अभिस्तुरभि । ८. कण्ठैः । ९. कश्चिद् । चकारो न विधत्ते । १०. उपलिह ।

समन्तात् समुपेतस्थुरशुक-निबिड-निबद्ध-स्तनपरिकराः, दूरसमुत्सारित-बलय-बाहुलताः, समुत्सिर्षकर्णभरणाः कर्णोत्सङ्गोत्सारितालकाः, गृहीतजल-कलसाः स्नानार्थमभिषेकदेवता इव वारयोषितः ।

ताभिश्च समुन्नतकुचकुम्भ-मण्डलाभिर्वारिमध्यप्रविष्ट-करिणीभिरिव वनकरी परिवृत-स्तत्क्षणं राजा राजा ।

“द्रोणीसलिलादुत्थाय च स्नानपीठममलस्फटिक-धवलं वरुण इव राजहंसमारोह ।

ततस्ताः काश्चिन्मरकतमणि-कैलस-भ्रमर्यामायमाना नलिन्य इव मूर्त्तिमत्यः पत्रपुटैः,

फलेन लिप्तं शिरो मस्तकं यस्य तस्य, राज्ञः शुद्रकस्य समन्तात् परितः । अंशुकैः निजनिजपरिहितवस्त्रैः निबिडं इदं यथा स्यात्तथा निबद्धा इदमारलधूकरणाय आस्फालनावरोधाय वा संयताः स्तनपरिकराः कुचाभोगा यामिस्तास्तयोक्ताः । एवम्भूतानि प्रथमान्तानि ‘वारयोषित’ इत्यस्य विशेषणानि । दूरे ऊर्ध्व-प्रवेशे समुत्सारितानि झणत्कारादिविघ्नदूरीकरणार्थम् उत्तोलितानि बलयानि कङ्कणानि यासु ताः तयोक्ता बाहुलता यासां ताः तयोक्ताः । समुत्सिष्टानि लोचनकपोलोपरिपतननिवारणार्थम् ऊर्ध्वमुखिष्य बद्धानि कर्णभरणानि श्रवणालङ्कारा यामिस्ताः तयोक्ताः । कर्णोत्सङ्गात् श्रोत्रान्तिकात् उत्सारिता लोचनोपरि-पतननिवारणाय अपसार्य उपरिन्त्यस्ता अलकाः चूर्णकुन्तला यामिस्ताः । गृहीता आद्या जलकलसाः सलिलपूर्णघटा यामिस्ताः । अभिषेकदेवताः स्नानाधिष्ठाप्यो देव्य इव स्नानार्थं राज्ञः आप्लवविधानार्थं समुपतस्थुः सम्यक्प्रकारेण उपस्थिता आसन् । इह वाच्या जायुष्मेष्वा स्वभावोक्तिश्च अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कारालङ्कारः ।

ताभिश्चेति । वारिमन्ये जलद्रोणीमन्ये प्रविष्टः कृतप्रवेशो राजा शुद्रकः समुन्नतम् अयन्तोर्ध्वं कुच-कुम्भमण्डलं स्तनकलससमूहो यासां तामिः, तारशीभिः वारयोषिभिः, करिणीभिः इस्तिनीभिः परिवृतः परिवेष्टितः वनकरी वन्यहस्तीव तरङ्गणं तस्मिन् काले रराज शुशुमे । तथा च यथा इस्तिनीभिः समं मज्जनं कुर्वन् वनकरी शोभते तथैवायमपीत्यर्थः । एवं सति कालभेदेऽपि ‘काऽप्यनिस्या तयोरासीद् मज्जतोः शुद्ध-वेशयोः’ इत्यादिवदुपमागतमग्नप्रक्रमत्वदोष इत्यवधेयम् । इहालङ्कारश्चोपमा ।

द्रोणीसलिलेति । ततो द्रोणीसलिलात् जलकुण्डिकास्थानात् उत्थाय बहिर्निगत्य अमलो मलरहितो यः स्फटिकस्तदाख्यो मणिविशेषः तद्भूतं धवलं स्वच्छं स्नानपीठम् आप्लवनचतुष्पङ्किकां वरुणः प्रवेष्टाः राजहंसं कलहंसमिव आरुह्य आरूढवान्, वरुणो यथा राजहंसमारोहति तथैवायमप्यारुह्योहेत्यर्थः । एवं सति कालभेदे सत्यप्यत्र पूर्ववद्भग्नप्रक्रमतादोषः ।

तत इति । ततः आरोहणानन्तरं ता वाराङ्गना राजानम् अभिषिषिषुरित्यभिप्रेतं सम्बन्धः । वाराङ्गना एव विविधप्रकारेण विशेषयति—काश्चिदित्यादिना । काश्चित् काश्चन मरकतमणिनिर्मितो यः कलसो घटस्तस्य प्रभया दीपया श्यामायमानाः अश्यामा अपि श्यामवदाचरन्त्यः, अतएव पत्रपुटैः पर्ण-सम्पुटैः मूर्त्तिमत्यः श्यामत्वसाग्यात्तत्स्वरूपधारिण्यो नलिन्यः पद्मिन्य इव (इरयमानाः सत्यः) राजानं

उन्हने अपनी छातियों को रेशमी वस्त्रों से कतकर बोध लिया था और कंकड़ों को दूर तक बाहों पर तथा कानों में रुदकते माभूषणों एवं कपोलों पर झूलते हुये बालों को इटाकर कानों पर चढ़ा लिया था । वह अपने हाथों में अलकलशों को लिये हुये पैसी प्रतीत हो रही थीं नानो राजा को स्नान कराने के लिये स्वयं अभिषेकदेविदों ही आ गई हों ।

उक्त समय जल में स्थित राजा कलशों के समान गोल-मटोल बैठे हुये स्तनों वाली वारवनिताओं के बीच इस प्रकार छोटोनिब हो रहा था नानों जल में पुता हुआ इधिनियों के बीच कोई जंगली हाथी हो । इसके बाद वह जलकुण्डिका के जल से निकल कर अत्यन्त निर्मल श्वेत रिल्लौरी पीढ़े पर जा बैठा मानो श्वेत राजहंस पर स्वयं वरुणदेव ही आकर बैठे हों ।

इसके पश्चात् उनमें से अनेकों मरकतमणि के बने कलशों से राजा को स्नान कराने लगीं । उक्त समय उन घड़ों की नीली-नीली शार्द से साँवली-सी दिखाई पड़ने वाली वे वनितायें उसे नहलाती हुईं पैसी टग रही थीं

१. परितः । २. समुत्सुः । ३. अंशुकविनिबद्धः । ४. चरणभरणाः । ५. जलद्रोणि । ६. काश्चन । ७. मरकतकलशः ।

काश्चिद्रजतकलसहस्ता रजन्य इव पूर्णचन्द्रमण्डलविनिर्गतेन ज्योत्स्नाप्रवाहेण, काश्चित् कलमोत्क्षेप-श्रम-स्वेदार्द्र-शरीरा जलदेवता इव स्फटिकैः कलसैस्तीर्थजलेन, काश्चिन्मलय-सरित इव चन्दनरसमिश्रेण सलिनेन, काश्चिदुश्रिप्त-कलम-पार्श्व-विन्यस्त-हस्तपल्लवाः प्रकीर्यमाण नख-मयूख-जालकाः प्रत्यङ्गुलि-विवर-विनिर्गत-जलधाराः सलिलयन्त्रदेवता इव, काश्चिजाड्यमपनेतुमाश्रिप्त-बान्नातपेनेव दिवसश्रिय इव कनककलसहस्ताः कुङ्कुमजलेन वाराङ्गनाः यथायथं राजानमभिपिषुः ।

शुद्धकम अभिपिषुः अभिपेकं कारयामासुः । इह नलिनीवाराङ्गनानां मरकतकलशपत्रपुटानाम् कृष्ण-वर्णात्वात् सादृश्यम् । वाराङ्गनासु नलिनीत्वप्राप्त्युत्प्रेक्षादुत्प्रेक्षा वयङ्गतोपमा च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

काश्चिदिति । काश्चन अन्या वारयोपितो रजतकलसः रूप्यनिर्मितघटः हस्ते करे यासां तास्तयोक्ता, पूर्णचन्द्रमण्डलात् समस्तशशिबिम्बात् विनिर्गतेन निःसृतेन ज्योत्स्नाप्रवाहेण चन्द्रिकारेण शोभमाना रजन्यः षष्पा इव । रजनीभिर्वाराङ्गनानाम्, पूर्णचन्द्रेण रजतकलसस्य ज्योत्स्नाप्रवाहेण तस्यसलिलस्य सादृश्यमप्राभिमतं वेदितव्यम् । इह वाराङ्गनासु रजनीरज्जासुत्प्रेक्षाज्जासुत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । अन्याः काश्चन कलमस्य घटस्य उत्प्रेषणात् ऊर्ध्वमुत्थापनाद् यः श्रमः आयासस्तेन ये स्वेदा धर्मसलिलानि तैराद्राणि स्विन्नानि शरीराणि षष्पि यासां ताः, स्फटिकैः तदाख्यमणिविशेष-सम्बन्धिभिः कलसैः कुम्भैः तीर्थजलेन तीर्थपयसा च सहिताः, अन एव जलदेवता जलाधिष्ठान्य इव, तासामपि सलिलान्निसरणेन सलिलविन्दुस्थानदेहत्वात् सादृश्यम् । इहापि वाराङ्गनासु जलदेवता-ज्जासुत्प्रेक्षाज्जासुत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । काश्चन अन्या वाराङ्गनाः चन्दनस्य मलयजस्य रसेन द्रवेण मिश्रं संयुक्तं तेन तयो-क्तेन, सलिलेन पयसा मलयसरितः मलयाचलनद्य इव ता अपि चन्दनमिश्रजलाभ्यादघते । तस्मिन् समये मलयसरित्सु स्नानासम्भवेन तदारोपणादुत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । अन्याः काश्चन उत्तिष्ठता उत्तोरुष कलं नीता ये कलसाः कुम्भास्तेषां पार्श्वेषु वाम-दक्षिणेषु विन्यस्ता उत्तानभावेन स्थापिता हस्तपल्लवाः करकिसलयानि याभिस्ताः, 'पल्लवोऽञ्जरी किमल-यम्' इत्यमरः, प्रकीर्यमाणानि हस्ततनो विपर्यस्तानि नक्षानां पुनर्भवानां मयूखजालानि दीप्तिचया यासां ताः, तथा प्रत्यङ्गुलि प्रतिहस्तशालं यानि विवराणि अन्तरालप्रदेशाः छिद्राणि इति यावत्, तेभ्यो विनि-र्गता निःसृता जलधारा पानीयसम्पातो यासां ताः, अत एव सलिलयन्त्रदेवता जलयन्त्राधिष्ठातृदेव्य इव ता अप्येतादृश्यो भवन्तीत्यर्थः । इहापि तथाविधाणिकासु सलिलयन्त्रदेवता-ज्जासुत्प्रेक्षाज्जासुत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । काश्चन अन्याः कनककलसाः सुवर्णकुम्भा हस्तेषु पाणिषु यासां ताः काश्चिद्वाराङ्गनाः दिवसश्रिय इव दिनलभ्य इव जाड्यं जलीयशैत्यम् अपनेतुं प्रयवकर्तुम् आक्षिप्त आकर्षितो बालातपः अभिनवोदितसूर्यरश्मिः यस्मिन् तेनेव कुङ्कुमजलेन केसरमिश्रितसलिलेन यथायथं यथायोग्यं राजानं

मानों नीली-नीली कमलिनियों अपने पत्तों के पुटों से राजा को नहला रही हों । कोई-कोई चाँदी के बर्तों से जल को डालते हुए राजा को नहलाती हुई ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानों पूर्णिमा की रातें चन्द्रमण्डलों से डुलती हुई चाँदनी की धाराओं से उसे स्नान करा रही हों । कोई-कोई बर्तों को उठाने के परिश्रम से पसीने में लथ-पथ होकर बिल्लीरी कलशों से उसे स्नान कराती हुई ऐसी प्रतीत होती थीं, मानो तीर्थजल से मरे कलशों द्वारा जल-देवियों स्नान करा रही हों । कोई-कोई चन्दन के रस से सुगन्धित जल-धारों से उसे स्नान कराती हुई ऐसी लगती थीं मानो मलयाचल से निकली हुई तथा चन्दन के रस से भरी हुई नदियाँ अपने धाराओं से स्नान करा रही हों । कोई-कोई कलशों के दोनों ओर पल्लवों जैसी हथेलियों लगाए उन्हें सिर पर रखते हुए खड़ी थीं । उनके नखों की किरणें चारों ओर फैल रही थीं और उनकी उँगलियों के बीच से जल की धारें बह रही थीं जिससे वे ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानों सिर पर बड़ा ठठाए फौवारों में बनी हुई पुतलियाँ हों । कोई झीतलना दूर करने के लिए मोने के कलशों से कुङ्कुम मिला हुआ जल छिटकती हुई ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानो दिन की शोभा प्रातःकालीन मधुर धूप बिखेर रही हो । इस प्रकार क्रम-क्रम से उन वारवनिनाओं ने राजा को स्नान कराया ।

अनन्तरमुद्रपादि च स्फोटयन्निव श्रुतिपथमनेकप्रहत-पटु-पटह-मञ्जरी-मुद्रङ्ग-वेणु-
वीणा-गीत-निनादानुगम्यमानो चन्द्रिन्दुन्द-केलाहलाकुलो भुवन-विवरव्यापी स्नानशङ्खाना-
मापूर्यमाणानामतिमुखरो ध्वनिः ।

एवञ्च क्रमेण निर्वर्तितमिषेको विषधरनिर्मोक-परिलघुनी धवले परिधाय धौत
वाससी शरदम्बरैकदेश इव जलक्षालन-निर्मलतनुः अनधवल-जलधर-च्छेद-शुचिना
दुकूलपटपल्लवेन तुहिनगिरिरिव गगनसरित्स्वेतसा कृत-शिरोवेष्टनः सम्पादित-पितृजल-
क्रियो मन्त्रपूतेन तोयाञ्जलिना दिवसकरमभिप्रणम्य देवगृहमगमन् ।

रुद्रकम अनिषिषिचुः स्नानं कारयामासुः । इह 'दिवमश्रिय' इति जात्युपदेशः, 'आश्रितबालातपेनेव' इति
क्रियोपदेशः, अनयोश्चाङ्गाङ्गिमावात्सङ्कराटङ्कारः ।

अनन्तरमिति । अनन्तरं स्नानानन्तरं स्नानशङ्खानां ध्वनिः उदगादीष्वम्बरः । धुनिपथं कर्गविवरं
स्फोटयन् द्विषा कुर्वन्निव, अनेकैः पुरुषैः प्रहता वादिताः पटवः बाणविधाने मनयाः पटहाः दुन्दुभयः
सङ्ख्यौ बाणविशेषाः (भाषायां 'क्षाल' इति पदवाच्याः), मुद्रङ्गा सुरजाः, वेणवो वंरयः, वीणा बह्वयः
तासां गीतानां गानानाञ्च निनादैः ध्वनिभिः अनुगम्यमानः तमनुलङ्घीकृत्य प्रवर्तमानः, चन्द्रिन्दुन्दस्य
वैतालिकसन्तुहस्य कोलाहलेन कलकलेन आकुलो स्यात्तः अत एव भुवनविवरम्यारी विष्टपान्तराल-
प्रसारी, अतिमुखरः अतिशयेन तारतरस, आपूर्यमाणानां भुवनधुनिः बाधमानानां स्नानशङ्खानाम्
आच्छादकालवादीयशङ्खानां ध्वनिः शब्द उद्रपादि उरगच्छोऽपूत, 'पदगतौ' लसन्लुङ्गिरूपम् । इह
भुवनविवरव्यापनसन्ध्यामावेऽपि तत्सम्बन्धोदरवातिशयोक्तिरलङ्कारः, 'स्फोटयद्भिदे' नि क्रियोपदेशः च,
अनयोश्च परस्परं नैरपेक्षेण संस्त्रिलङ्कारः । 'नियोऽनपेक्षयमेतेषां स्थितिः संस्त्रिलभ्यते' इति लज्जावत् ।

एवञ्चेति । यो निरुद्धक्रमे तस्य च क्रियेत्यर्थः । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण क्रमेण परिपाठ्या निर्वर्तितः कृतः
अनिषेकः स्नानं येन स तादृशो राजा देवगृहमगमदिति, वक्ष्यमाणक्रियया सम्बन्धः । विषयगः सरस्वती
निर्मोकः कञ्चुकः तद्वत् परिलघुनी अत्यन्तसूक्ष्मे धवले स्वच्छे धौतवाससी प्रञ्जलितवसनं परिधाय परिधानं
विधाय, देवपूजानिमित्तं वक्ष्यधाराणावरयकतानाह आङ्गिकसूत्रावस्थाय—

'होमदेवार्चनार्थायु क्रियायु पठने तथा । नैकबलः प्रवर्तत धनतः मर्षया भुवः ॥'

शरदि वर्षाण्येव जम्बरैकदेश इव आकाशैकभागा इव जलक्षालनेन अनिषेधनीयसलिलद्वारा प्रभा-
कनेन वर्षासलिलद्वारा प्रक्षालनेन च निर्मला अपगतमला तनुः शरीरं पश्य स तादृशः, अतिधवलः
अतीव स्वच्छो यो जलधरश्छेदः मेघसङ्घः तद्वत् शुचिना धवलेन दुकूलपटस्य भौमवसनस्य पल्लवेन
विस्तरेण अतिदिव्यदौमवसनेनेत्यर्थः, 'पल्लवो विस्तरे विद्यते किसले विटपे वने' इति त्रि० शेषः । गगन-
सरित् आकाशगङ्गा तस्याः ओतसा प्रभादेन तुहिनगिरिः हिमाचल इव कृतः विहितः शिरोवेष्टनम्
उष्णीषो येन स तादृशः । होमार्थमुष्णीषधारणमाह—

'उष्णीषेण विना राजन् ! होमं चरकुरुते नरः । होतुमर्चिर्माशाः स्याद्वोता च विक्रमो भवेत् ॥' इति ।

सम्पादिता निष्पादिता पितृजलक्रिया पितृतर्पणादियेन स तादृशः, तथा च—'स्नात्वा सन्तर्पयेद्

उत्ती सनय साय ही बजार गर कनेक नगाटों, झोंसों, मुद्रों, वेणुओं और वीणाओं की ध्वनियों तथा मंगल
गीतों के स्वरों एवं चारणों के कोलाहल से गुँवली हुई सभी ओकों में छा जानेवाले कानों की फीट्टी हुई सौ टोंख की
अत्यन्त तीक्ष्ण ध्वनि होने लगी, जो स्नान समाप्त होने की सूचना दे रही थी ।

इसी रीति से स्नान कर चुकने के बाद अल से घुटा हुआ उसका निर्मल शरीर शरदकान्तिन स्वच्छ
आकाश के एक छुण्डे के समान झलकने लगा । उसने साँप की केंचुली के समान अत्यन्त होने तथा उल्टे हो
कर पहिन छिदे और अत्यन्त उल्टे बादलों की तर्कों के समान श्वेत रेडमी पगड़ी अपने सिर पर कपेट की । उस
समय वह ऐसा दृष्टोन्मिit होने लगा मानों कदनी चौटी पर आकाशगंगा की धारानों की लपेटे हुए हिमाचल
पहाड़ हो । इसके बाद उसने पितरों की तर्पण (जलदान) किया और केंचुली में बत लेकर मंत्रों से अग्निनिष्ठ
करके भगवान् सूर्य को अर्घ्य दिया । फिर उन्हें जनस्कार करके वह मंदिर में चला गया ।

१. अत्यन्तसूक्ष्म, आत्यन्तसूक्ष्म । २. कोलाहल । ३. भवन । ४. मुखरः । ५. निर्वर्तितानि-
षेकः । ६. धौतवाससी । ७. जलक्षालनविमलतनुः ।

उपरिचित-पशुपतिपूजंश्च निष्क्रम्य देवगृहान्निर्वृत्तिताम्रिकायां विलेपनभूमौ ऋद्धारिभि-
रलिकदम्बकैरनुवक्ष्यमानपरिमलेन मृगमद-कर्पूर-कुङ्कुमवास-सुरभिणा चन्दनेनासुलिप्त-
सर्वाङ्गो विरचितामोदि-मालतीकुसुमशेखरः कृतवत्स्रपरिवर्तः रत्नकर्णपूरमात्राभरणः समुचित-
भोजनैः सह मृपतिमिराहारमभिमत-रसास्वाद-जातप्रीतिरवनिपो निर्वर्त्तयामास ।

परिपीत धूमर्त्तिरुपस्पृश्य च गृहीतवाम्बूलस्तस्मान् प्रमृष्ट-मणि-कुट्टिम-प्रदेशादुत्थाय

देवान् पिबंश्च मानवांस्तथा' इति मन्त्रैः वेदविदितैः पूतं पवित्रं यत्तयं जलं तस्य अक्षलिः हस्तसम्पुटः
'अक्षलिस्तु पुनात, हस्तसम्पुटे कुड्वेऽपि च' इति मेदिनी । तेन दिवसकरं सूर्यनारायणम् अभि सम्मुखं
प्रगम्य अक्षली मन्त्रपूतमध्यरूपं जलं सूर्यनारायणाय दत्त्वा नमस्कृत्येत्यर्थः । तदुक्तम्—

'अयं दद्यात् प्रथमं मास्कराय महात्मने । ततो विष्णुं शिवं शान्तः शिवां चैव प्रपूजयेत् ॥' इति ।

देवगृहं चैत्यम् आगम्य आगच्छत । इह विषवरनिर्गन्धैश्च लुप्तोपमालङ्कारः । शरदन्वरकदेश
इत्येव्यत्र पूर्णोपमालङ्कारः । अनिवलजलधरेत्यत्रापि च लुप्तोपमैव । नुहिनगिरिरित्यत्र वृषभा ।

वराचिदेति । उपरिचिता सम्पादिता पशुपतेः महेश्वरस्य पूजा अपविष्टिः 'पूजा नमस्याऽपविष्टिः'
इत्यमरः, येन स तयामूतः, तथा च—'असंपृश्य शिवं मोहाद्ये नरा मुञ्जतेऽन्वहम् । सौर्यं नैवाप्नुवन्तीह
ममाशाः पर्यदन्ति ते ॥' इति । निर्वर्त्तितं निष्पादितम् अग्निकार्यम् अग्निहोत्रादियं सः, 'यावज्जीवमग्नि-
होत्रं जुहुयात्' इति श्रुतेरग्निहोत्रस्यापि नित्यत्वादित्याशयः । विलेपनभूमौ अङ्गरागसम्पादनस्थाने ऋद्धा-
रिभिः शब्दं कुर्वद्भिः अलिकदम्बकैः अमरगणैः अनुवक्ष्यमानः सेव्यमानः परिमलः सौरभं यस्य स तेन,
मृगमदस्य कस्तूरीः कर्पूरकुङ्कुमयोः हिमवालुककेशरयोश्च वासेन परिमलेन सुरभिणा घ्राणतर्पणेन 'सुरभि-
घ्राणतर्पणः, इत्यमरः, चन्दनेन मलयजेन अनुलिप्ताङ्गः लेपितशकलशरीरावयवः, विरचितरचना-
विशेषेण विहितः कामोदिभिः परिमलवद्भिः मालतीकुसुमैः जातीपुष्पैः शेखरः शिरोनूपणं येन स
ताडशः, अङ्गरागादिकं यथाकालं यथावयः कार्यमित्याह्निके स्पष्टम् । कृतो विहितो वक्ष्योः पूर्वपरिहित-
वसनयोः परिवर्तः परिवर्त्तनं येन सः परिहितान्यवसन इत्यर्थः, पूजावाससः सर्वदा धारणानौचित्यादि-
त्याशयः । रत्नकर्णपूरमात्रं केवलं रत्नत्रचितं कुण्डलमेव आभरणं तत्समयालङ्कारो यस्य सः, अशनादि-
समयेऽनेकनूपगपरिवानेन कष्टसम्भावित्याशयः । समुचितं योग्यं भोजनम् एकपद्धावसानं येषां तैः
तथोक्तैः, कामतुल्यकुलसदाचारादिसम्पन्नेरित्याशयः, मृपतिभिः अन्यैः नृपतिभिः सह अभिमता अभि-
लपिता ये रसा मधुरादयस्तेषाम् आस्वादेन ब्रह्मणेन जाता उत्पन्ना प्रीतिः सन्तुष्टिः यस्य सः अवनिपः
नृपतिः शुद्धकः आहारम् अशनं निर्वर्त्तयामास सम्पादयामास ।

परिपीतेति । उपस्पृश्य आचमनं विधाय आस्थानमण्डपमयासीदिति वक्ष्यमाणक्रियया सम्बन्धः ।

'उपस्पृशस्त्वाचमनम्' इत्यमरः । भोजनानन्तरमाचमनस्यावश्यकत्वं युक्तं नारदेन—

'सुखा दुःखा च सुखा च निष्ठीव्योदराऽनूनं वचः । पीत्वाऽप्योऽप्येभ्यमाणश्च आचामेव प्रयतोऽपि सन्' । इति

परि सामस्येन पीता सुखसौगन्ध्यविधानार्थं गृहीता धूमवर्त्तिः अग्निसंयोगेन धूमसंयुक्तमाल-

वर्द्धा आकर मगवान् शूद्र की पूजा करके वह मन्दिर से निकला और होनादि कार्यों को पूरा कर विदे-
पनभूमि में पहुँचा । फिर वसने वसने सभी व्यक्तियों ने झगन्ध के कारण सौरों के कुण्डों से बने हुने तथा कस्तूरी,
केशर और कपूर से सुवासित झगन्धिन चन्दन का तेल करके मन्त्रक पर विशेष दक्ष से मालती के फूलों की चोटी
बनायी और बलों की बदल कर कानों में केवल रत्नों से जड़ा हुआ कर्णमूढ पहिन लिया । इसके बाद भोजन
के समय पति में बैठने योग्य राजाओं के साथ वसने मनोमुक्त रत्नों का स्वाद लेते हुए सन्तुष्ट होकर भोजन-
क्रिया समाप्त की ।

भोजन कर लेने के पश्चात् वसने धूमवर्त्तिका (एक प्रकार की सिगरेट जैसी कपूर, अमर, चन्दन, कुस्ता,
पूति, त्रिदंश और मांसी मिलाकर बनाई गई बत्ती) का पान किया और शयनस्थ होकर पान खाया । फिर वह
कुण्डों-मैली नगियों की फटी से लटकर सम्मानमण्डप की ओर चले पड़ा ।

तत्काल ही मोटी दूर पर खड़ी हुई प्रदिहारी वरन्धन शीघ्रता से दौड़ी हुई का पहुँचा । वसने राजा की

१. उत्तरितम् । २. पूजनम् । ३. निर्वर्त्तितम् । ४. कृतान्तरपरिवर्त्तः । ५. निर्वर्त्तयामास । ६. धूमवर्त्तिः,
धूपधूमवर्त्तिः । ७. कुट्टिमम् ।

नातिदूरवर्त्तिन्या ससम्भ्रम-प्रधावितया प्रतीहार्या प्रसारितं बाहुम् अवलम्ब्यानवरत-
वेत्रलताग्रहण-प्रसङ्गादतिजरठ-किसलयानुकारि-करतलं । करेण अभ्यन्तरसञ्चारसमुचितेन
परिजनेनानुगम्यमानः, धवलांशुकै-परिगतपर्यन्ततया स्फटिक-मणिर्मय-भित्ति-बद्धमिवोप-
लब्धमाणम्, अतिसुरभिणा मृगनाभिपरिमलेना-मोदिना चन्दनवारिणा सिक्कशिशिरंमणि-
भूमिम्, अचिरलविप्रकीर्णेन विमल-मणिकुट्टिम-गगनतलतारागणेनेव कुसुमोपहारेण
निरन्तरनिश्चितम्, उत्कीर्णशास्त्रभञ्जिकानिवहेन सन्निहितगृहदेवतेनेव^१ गन्धसलिल-क्षालितेन
कलघौतमयेन स्तम्भसञ्चयेन विराजमानम्, अतिवहलागुरु-धूप-परिमलम्, अखिल-

कूटादिरचिनद्रव्यविशेषो येन सः, गृहीतं मुखाभ्यन्तरे घृतं ताग्वूलं नागवह्नीदलं येन स तथोक्तः । प्रष्टुः
सलिलादिना संस्कृतो यो मणिकुट्टिमप्रदेशः रत्नमयवद्धस्थलं तस्मात्, उरथाय उरथानं विधाय, नातिदूरं
वर्तते या सा तथा, ससम्भ्रमं सत्रासं प्रधावितया शीघ्रं व्रजन्त्या प्रतीहार्या द्वारिपालिकया प्रसारितं
विस्तारितम्, अनवरतं निरन्तरं वेत्रस्य वेतसस्य या लता मृदुयष्टिः तस्या ग्रहणं धारणं तस्य प्रसङ्गात्
अभ्यासात्, अतिजरठम् अतिकठिनम् अत्यन्तपरिणतमित्यर्थः यत् किसलयं पल्लवं 'पल्लवोऽस्त्री किसलयम्'
इत्यमरः, तदनुकर्तुं शीलं यस्य तत्तथोक्तं करतलं हस्ताधःप्रदेशो यस्य तत्तथोक्तम्, बाहुं भुजं 'भुजबाहु
प्रवेष्टो दोः' इत्यमरः, अवलम्ब्य तदाश्रयं कृतेत्यर्थः, अभ्यन्तरे बाह्यजनागम्ये गृहप्रदेशे या सञ्चारः सञ्च-
रणं गमनागमनमित्यर्थः, तत्र समुचितेन योग्येन परिजनेन सेवकलोकेन अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमानः ।

धवलांशुकेति । धवलानि निर्मलानि यानि अंशुकानि वस्त्राणि तैः परिगताः परिवेष्टिताः पर्यन्ताः
प्रान्तभागा यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा कारणेन, स्फटिकमणिमयी या भित्तिः कुड्यं तथा निबद्धं रचित-
मिव उपलब्धमाणम् अवलोक्यमानम् । अनेन वस्त्राणां शुभ्रत्वं सौवर्ण्यातिशयश्च प्रतीयते । इह क्रियो-
ष्येष्टा, सा च वाच्या । इत आरभ्य द्वितीयान्तपदानि, 'अस्थानमण्डपम्' इत्यस्य विशेषणानि बोधयानि ।

अतिवुरभिणेति । अतिसुरभिणा अत्यन्तघ्राणतर्पणेन 'सुरभिर्घ्राणतर्पणः' इत्यमरः, मृगनाभिपरिमलेन
कस्तूरीगन्धेन 'विमर्दोऽथे परिमलो गन्धे जनमनोहरे' इत्यमरः, आमोदिना अत्यन्तसुगन्धिना चन्दन-
चारिणा मलयजमिश्रितपानीयेन, सिक्का अत एव शिशिरा शीतला मणिभूमी रत्नबद्धा भूयं प्र तं तथोक्तम् ।

अचिरलेति । अचिरलं सान्द्रं यथा स्यात्तथा विप्रकीर्णेन विक्षिप्तेन, तथा विमलं निर्मलं मणिकुट्टिमं
रत्नवद्धभूमिः गगनतलतारागणेन आकाशस्थितनक्षत्रमण्डलेनेव कुसुमोपहारेण पुष्पसमूहेन निरन्तरम्
अनवरतं निश्चितं सान्द्रभावेन व्याप्तम् । इहोपमालुप्तोपमयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

उत्कीर्णैति । उत्कीर्णं उत्कीर्णं विहितः शालभञ्जिकानिवहः पुत्तलिकापुञ्जो यस्मिन् तथोक्तेन, अत
एव सन्निहिता निकटस्था गृहदेवताः भवनाधिष्ठाथो देव्यो यस्मिन् तथोक्तेनैव स्थितेन, गन्धसलिलैः
सुगन्धवारिभिः क्षालितेन घौतेन, कलघौतमयेन सुवर्णनिर्मितेन, स्तम्भानां स्थूणानां सञ्चयेन समुदायेन
विराजमानं शोभमानम् । इह सन्निहितगृहदेवतेनेत्यत्र क्रियोष्येष्टा ।

अतीति । अतिवहलः अत्यन्तप्रचुरो योऽगुरुः कृष्णागुरुः तस्य धूपस्य परिमलः सौरभं यस्मिंस्तद्
तथोक्तम् ।

ओर अपनी बाईं फैला दीं । राजा ने भी निरन्तर बेंत की छड़ी लेने के कारण घट्टे पड़े हुये पल्लवों के समान
उसकी हथेली अपने हाथ में ले ली । महल के भीतर तक आ जा सकने वाले सेवक भी राजा के पीछे-पीछे चल पड़े
उस आस्थान-मंडप (वह सभा-मंडप जहाँ भोजन के बाद राजा का खास दरबार लगता था) के चारों ओर
उजले रेशमी पर्दे पड़े हुये थे, जिससे वह बिड़ौरी दीवारों का बना हुआ प्रतीत हो रहा था । वहाँ की मणियों
से बनी हुई भूमि कार्तुरी मिले अत्यन्त सुगन्धित जल से सिंची होने के कारण बहुत ही शीतल थी, जिस पर
थोड़ी-थोड़ी दूर पर फूलों के गुच्छों से सजावट की गई थी, जिसने वह ऐसी प्रतीत हो रही थी मानों मणिभूमि
रूपी निर्मल आकाश में गुच्छे रूपी अत्यन्त घने तारों के झुण्ड दिखाई पड़ रहे हों । उस मण्डप में अनेक सोने
के स्तम्भ बने हुये थे जो सुगन्धित जल से पखारे गये थे । उन पर पुत्तलियों की प्रतिमायें गड़कर काढ़ी गई थीं

१. प्रसारितबाहुम्, प्रसारितम् । २. 'अनवरत' इति पाठः यच्चित्रापुलभ्यते । ३. प्रसन्नानति,
प्रसङ्गादनति । ४. करतलकरेण । ५. शुक्लवनिकापरिगतम् । ६. स्फटिकमय । ७. निबद्ध । ८. अति-
सुरभि । ९. परिगतेन । १०. शिशिरकर । ११. विमलमणिकुट्टिमं गगनतलं तारागणेनेव । १२. देवतेनेव ।

विर्गलित-जलनिवह-धवल-जलधर-शकलानुकारिणा कुसुमामोदवासित-प्रच्छदपटेन, पट्टोपधानाध्यासितशिरोधाम्ना मणिमय-प्रतिपादुकाप्रतिष्ठितपादेन पार्श्वस्थ-रत्नपादपीठेन तुहिनगिरि-शिलातल-सदृशेन शयनेन सनाथीकृतवैदिकं भुक्त्वास्थानमण्डपमयासीत् ।

तत्र च शयने^१ निषण्णः क्षितितलोपविष्टया शनैः शनैः सुस्तङ्ग-निहितासिततया खड्ग-वाहिन्या नव-नलिन-दल-कोमलेन करसम्पुटेन संवाह्यमानचरणस्तत्कालोचितदर्शनैरवनि-पतिभिरमात्यैर्मित्रैश्च सह तास्ताः कथाः कुर्वन् मुहूर्त्तमिवासाञ्चक्रे ।

ततो नातिदूरवर्त्तिनीम् 'अन्तःपुराद्वैशम्पायनमादायागच्छ' इति समुपजाततद्वृत्तान्त-प्रश्न-कुतूहलो राजा प्रतीहारीमादिदेश ।

अखिलेति । अखिलः सम्पूर्णो विगलितो निर्गतो जलनिवहः सलिलसमुदायो यस्मिन् स तादृशः, अत एव धवलो निर्मलो यो जलधरो मेघः तस्य शकलं खण्डम् अनुकुर्वन् शीलं यस्य स तेन । इत आरभ्य तृतीयान्तपदानि 'शयनेन' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । कुसुमानां पुष्पाणाम् आमोदेन सौगन्ध्येन वासितः सुगन्धीकृतः प्रच्छदपटः आस्तरणवस्त्रं यस्य स तेन । पट्टस्य धौमवस्त्रस्य यदुपधानम् उच्छीर्षकं तेन अध्यासितम् आश्रितं शिरोधाम मस्तकस्थापनस्थलं यस्य स तेन । मणिमयी पुरातरचितासु प्रति-पादुकासु आधारपीठेषु प्रतिष्ठिताः स्थिताः पादाः पर्यङ्कपादा यस्य स तेन । पार्श्वस्थं निकटस्थं रत्नपाद-पीठं मणिपादासनं यस्य स तेन । तुहिनगिरिः हिमालयपर्वतस्य यत् शिलातलं हिमव्याप्ततया श्वेतः प्रस्तरः, तत्सदृशेन तस्मिन् अत्यन्तधवलवर्णनेत्यर्थः, शयनेन शययया, सनाथीकृता युक्ता वैदिका परिष्कृतभूमि-यस्य तत्तयोक्तम् आस्थानमण्डपं सभामवनम् अयासीत् जगाम । इह 'धवलजलधरशकलानुकारिणा' इत्यत्र 'तुहिनगिरिशिलातलसदृशेन' इत्यत्र चार्थोपमा बोध्या ।

तत्रेति । शयने आस्तरणे निषण्ण उपविष्टो राजा शूद्रकः क्षितितले पृथ्वीतले उपविष्टया निषण्णया, तथा उत्सङ्गे क्रोडे निहिता स्थापिता असिलता लतावत् लम्बमानः खड्गो यथा सा तथा पूर्वं भूतया खड्ग-वाहिन्या कृपाणधारिण्या कथाचित् नायिकया, नवं नूतनं यन्त्रलिनं पद्मं यस्य दलानि पत्राणि तद्वत् कोमलेन मृदुलेन, करसम्पुटेन हस्तद्वयेन शनैः शनैः मन्दं मन्दं संवाह्यमानो सञ्चाल्यमानो चरणौ पादयुगलं यस्य स तेन तयोक्तेन । तत्काले शयनसमये उचितं राज्ञा स्वयमेव निश्चितत्वाद् योग्यं दर्शनं साक्षात्कारो येषां तैः तयोक्तैः । अवनिपतिभिः राजभिः अमात्यैर्मित्रिभिः मित्रैः सुहृद्भिश्च तास्ताः प्रस्तावोचिता नाना-विधाः कथा आलापान् कुर्वन् विदधत् मुहूर्त्तचणमिव असाञ्चक्रे अवतरथे । वाक्यालङ्कारे इलेतिपदम् । 'नवकलिनम्' इत्यत्र लुप्तोपमा ।

तत इति । ततः कथासमाप्यनन्तरं नातिदूरवर्त्तिनीं यत्किञ्चिद्व्यवधानेनैव स्थितामित्यर्थः, प्रतीहारीं पूर्वोक्तलक्षणां, समुपजातं समुत्पन्नं तस्य शुक्रस्य वृत्तान्तप्रश्ने प्रवृत्तिपृच्छायां 'वार्तां प्रवृत्तिवृत्तान्त उदन्तः स्यात्' इति, 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इति चामरः, कुतूहलं कौतुकम् आश्चर्यमित्यर्थः, यस्य स तादृशः, राजविशेषणमिदम् । अन्तःपुरात् अवरोधात् तं वैशम्पायनं शुक्रम् आश्वाद्यागच्छ गृहीत्वाप्रज इति इत्येवंरूपम् आदिदेश आज्ञापयामास ।

जो ऐसी प्रतीत हो रही थीं नानों गृहदेवियों ही नूतमान हो गयी हैं । मण्डप में चारों ओर अगर और धूप को प्रचुर गन्ध वट रही थी और उसके बीच में एक द्रवत पलंग पड़ा हुआ था जो समस्त जल वरस जाने के कारण चकले हो जाने वाले बादल के टुकड़े के समान स्वच्छ चदर से ढका हुआ ऐसा प्रतीत हो रहा था नानों नरक से दकों दूर हिमालय की कोई सफेद चट्टान हो । उसके सिरदाने रेशमी तकिया और पायताने की भूमि पर मणियों की छटाई रखी हुयी थी तथा उसके अगल-बगल रत्नों के दो पावदान बने हुये थे ।

१. परिगलित... २. अधवर्त्तिन । ३. शिरोमागेन । ४. रत्नपीठेन, रत्नमयपीठेन । ५. तुहिन-शिलातलतद्वत्सदृशेन । ६. शयनतलनिषण्णः । ७. समुपजात ।

सा क्षितितल-निहित जानु-करतला 'यथाज्ञापयति देवः' इति शिरसि कृत्वाज्ञां यथा-दिष्टमकरोत् ।

अथ मुहूर्त्तादिव वैशम्पायनः प्रतीहार्या गृहीतपञ्जरः कनकवेत्रलतावलम्बिना किञ्चिद्वनंतपूर्वकायेन सितकञ्चुकाच्छन्नवपुषा जराधवलितमौलिना गद्गदस्वरेण मन्दमन्दसञ्चरिणा विहङ्गजातिप्रीत्या जरत्कलहंसेनेव कञ्चुकिनानुगम्यमानो राजान्तिकमाजगाम ।

क्षितितल-निहितकरतलस्तु कञ्चुकी राजानं व्यज्ञापयत्—'देव ! देव्यो विज्ञापयन्ति,

संति । सा प्रतीहारी क्षितितले भूमितले विहितौ स्थापितौ जानू ऊरुपर्वणी करतले पाणितले च यया सा तथोक्ता, एतेन विनयविशेषो ध्वनितः, यथा-येन प्रकारेण आज्ञापयति आदिशति देवो भवान् इत्य-भिधाय शिरसि मस्तके आज्ञाम् आदेशं कृत्वा, विधाय स्वमस्तके करतलं स्थापयित्वेत्याशयः, यथा येन प्रकारेण राजा आदिष्टम् आज्ञापितं तथा अकरोत् विदधौ ।

अयेति । अथ अन्तःपुरप्रवेशानन्तरं मुहूर्त्तादिव घणविलम्बादिव । गृहीतम् आतं पञ्जरं लौहशलाका-निर्मितपश्चिन्निलयो यस्य स तथोक्तः । कनकेन सुवर्णेन खविता या वेत्रलता वेतसयष्टिः तामवलम्बते धारणं करोतीत्येवं-शीलो यः स तेन तथोक्तेन, इतः प्रभृति वृत्तियान्तपदानि कञ्चुकिनेत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । किञ्चित् ईषत् अवनतः वार्धक्यवशादान्नः पूर्वकायो नामेरुष्वभागे यस्य तेन तादृशेन, सित-कञ्चुकेन शुभ्रकूपसकेन आच्छन्नम् आच्छादितं वपुर्दहो यस्य स तेन तादृशेन, जरया वृद्धावस्थया धवलितः स्वच्छीकृतः मौलिः केशसमूहो यस्य तेन तादृशेन, गद्गदः अस्फुटः स्वरः कण्ठस्वनिर्यस्य स तेन तादृशेन, कञ्चुकिना—

'अन्तःपुरचरा वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वज्ञास्त्रार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥'

इत्युक्तस्वरूपेण सौविद्वहकेनेत्यर्थः, मन्दं मन्दं शनैः शनैः सञ्चरितुं शीलं यस्य स तेन तादृशेन विहङ्गजातिप्रीत्या पश्चिन्नेहेन जरत्कलहंसेनेव वृद्धराजहंसेनेव अनुगम्यमानोऽनुवज्यमानः, 'कलहंस्तु ऋद्धवे राजहंसे नृपोत्तमे' इति मेदिनी, वैशम्पायनः शुकः राजान्तिकं नृपसमीपम् आजगाम आययौ । इह 'जरत्कलहंसेनेव' इत्युपमा ।

क्षितौति । क्षितितले धरणीतले 'धरा धरित्री धरणी क्षोणिर्ज्या काश्यपी क्षितिः' इत्यमरः, निहितं स्थापितं करतलं हस्ततलं येन स कञ्चुकी पूर्वोक्तलक्षणः राजानं भूमिपं व्यज्ञापयत् न्यवेदयत्—

राजा वहाँ पहुँच कर पलंग पर बैठ गया । उसकी तलवार लेकर साथ-साथ चलने वाली सेविका भी तलवार को गोद में रखकर फर्श पर बैठ गयी और नये कमल की पंखुड़ियों के समान कोमल हथेलियों से धीरे-धीरे राजा का पैर दबाने लगी । वहाँ मिलने के लिए आने योग्य (विशिष्ट, जिसकी पहुँच दरबार खास-तक थी) राजाओं, मन्त्रियों और मित्रों के साथ तरह-तरह की बातें करने हुए राजा ने कुछ देर विश्राम किया ।

फिर निश्चिन्त होकर उस सुगमे का जीवन-वृत्तान्त पूछने की वस्तुकता से उसने समाप ही में सदा प्रतिहारी को आदेश दिया—रनिवास से वैशम्पायन को ले आओ ?

प्रतिहारी ने भूमि पर घुटने टेक तथा हाथ से भूमि को छूकर 'श्रीमान की जैसी आज्ञा' कहरी हुयी हाथ को मस्तक पर रख लिया मानो राजा के आदेश को माथे चढ़ा लिया और वह आज्ञा के अनुसार सुगमे को लाने के लिए रनिवास की ओर चल पड़ी ।

एक क्षण के भीतर ही वैशम्पायन का पिंजड़ा हाथ में लिये हुए प्रतीहारी राजा के पास आ पहुँची । उसके पीछे-पीछे द्रवैत कंचुक (नामा) से ढका हुआ तथा शरीर का ऊपरी भाग छूक जाने के कारण सोने की सूँठ लगी बेल की छड़ी का सहारा लेकर धीरे-धीरे चलनेवाला एक वृद्ध ब्राह्मण कंचुकी भी था । बुढ़ती के कारण उसके बाल सन हो गए थे और स्वर अत्यन्त गद्गद (अस्पष्ट) हो गया था । वह ऐसा प्रतीत हो रहा था मानो पक्षी जाति के-प्रति समत्व होने के कारण कोई बुढ़ा कलहंस वहाँ आ गया हो ।

कंचुकी ने हाथ से भूमि छूकर राजा से निवेदन किया—'देव ! देवियों ने निवेदन किया है कि श्रीमान के

१. मुहूर्त्तादिव । २. आनत । ३. अवच्छन्न, अवच्छिन्न । ४. चरिणा । ५. विहितकरतलस्तु, निहितकरतल । ६. व्यञ्जिनापयत् ।

देवादेशादेव वैशम्पायनः स्नातः कृताहारश्च देवपादमूलं प्रतीहार्यो नीतः' इत्यभिधाय गते' च तस्मिन् राजा वैशम्पायनमपृच्छत्—'कश्चित् अभिमतमास्वादितमभ्यन्तरे भवता किञ्चिदशनजातम्?' इति ।

सँ प्रत्युवाच—'देव किंवा नास्वादितम्?, आमत-कोकिल-लोचनच्छविनीलपाटलः कषायमधुरः प्रकाममापीतो जम्बूफलरसः हरि-नखरभिन्न-मत्तमातङ्गकुम्भ-मुक्त-रक्तार्द्रमुक्ता-फलत्वीषि खण्डितानि दाडिम-बीजानि, नलिनीदल-हरिन्ति द्राक्षाफल-स्वादूनि च दलितानि स्वेच्छया प्राचीनामलकीफलानि । किं वा प्रलपितेन बहुना, सर्वमेव देवीभिः स्वयं करतलोप-नीयमानममृतायते' इति ।

'हे देव स्वामिन् ! देव्यो महिष्यः विज्ञापयन्ति सूचयन्ति, देवादेशात् भवतो नियोगात् एव पुरोऽवलोक्यमानो वैशम्पायनः शुक्रः स्नातः पूर्वं कृतस्नानः पश्चात् कृताहारो विहितभोजनः, देवस्य भवतः पादमूलं सन्धिषि प्रतीहार्या द्वारपालिकया अनया नीतः प्राप्तः' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा तस्मिन् कञ्चुकिनि गते तस्मात् स्थानात् निष्क्रान्ते सति, राजा शूद्रकः वैशम्पायनं शुक्रम अपृच्छत् पृष्ठवान्—'अभ्यन्तरे अन्तःपुरे भवता खया अभिमतम् इष्टं किञ्चित् अशनजातं भक्ष्यवस्तुसमूहः आस्वादितमिति काकुः, भुक्तं किमि-त्यर्थः? इति कञ्चित् ज्ञातुमभिलषामि 'कश्चित् कामप्रवेदने' इत्यमरः ।

स इति । स वैशम्पायनः प्रत्युवाच उत्तरं ददौ—'देव नाथ ! किं वा नास्वादितमिति काकुः? अर्थात् मद्भक्ष्ययोग्यं सर्वमेव भक्षितमित्यर्थः । आमतः मधुपानेनोन्मत्तो यः कोकिलः पिकः 'वनप्रियः परमृतः कोकिलः पिक इत्यपि' इत्यमरः, तस्य लोचनच्छविर्नयनकान्तिः सेव छविर्नयस्य स तादृशः नीलश्चासौ पटलः श्वेतरक्तश्चेति नीलपाटलः 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः कषायोऽम्लश्चासौ मधुरो मिष्टरसश्चेति कषाय-मधुरः जम्बूफलानां रसोऽन्तर्भूतद्रवः प्रकामं पर्याप्तं यया स्यात्तथा आपीतः समर्पादं पानविषयीकृतः । 'इह'—'कोकिललोचनच्छवि इत्यत्र लुप्तोपमा ।

हरीति । हरेः सिंहस्य नखरैः नलैः भिन्ना विदारिता ये मत्तमातङ्गानाम् उन्मत्तगवानां कुम्भाः क्षिरास्या मांसपिण्डाः तेभ्यो मुक्तानि अपगतानि यानि रक्तार्द्राणि शोणितस्तिष्ठानि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तेषां त्विष इव त्विषः क्रान्तयो येषां तानि तयोक्तानि, दाडिमबीजानि दाडिमफलबीजानि खण्डितानि शकलीकृतानि चञ्चुपुटेन मयेति शेषः । उक्तालङ्कारः ।

नलिनीति । नलिनी कमलिनी तस्या दलानि पत्राणि तद्वत् हरिन्ति हरिद्वर्णानि, तथा द्राक्षाफल-वत् मृद्वीकासस्यवत् 'मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा' इत्यमरः, स्वादूनि सुमथुराणि च प्राचीनामलकीफलानि श्रीरवात्रीसस्यानि स्वेच्छया स्वाधीनतया दलितानि चञ्चुपुटेन मर्दयित्वा खादितानीत्यर्थः । इह 'नलिनी-दलहरिन्ति' इत्यत्र 'द्राक्षाफलस्वादूनि' इत्यत्र च लुप्तोपमा, अनयोश्च मियो नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

किं वेति । बहुना अधिकेन प्रलपितेन कथितेन किं वा फलं न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । देवीभिः राजदारैः स्वयं न त्वन्यतः करतलोपनीयमानं हस्ततलैः मद्यं दीयमानं सर्वं निखिलमेव वस्तु

आदेशानुसारं वैशम्पायन स्नान-भोजन से निवृत्त हो चुका है और प्रविहारी के साथ आप की सेवा में भेज दिया गया है ।' ऐसा कहकर कञ्चुकी के चठे जाने पर राजा ने वैशम्पायन से पूछा—'क्या रनिवास में आप को अपनी इच्छा के अनुसार मोल्य पदार्थों का स्वाद भक्षण को मिला था ?

वैशम्पायन ने उत्तर दिया—'राजन् ! मैंने क्या नहीं खाया ! मधुर रस पीकर मतवाली कोयल की भोंखों के समान नाँटे और गुलाबी जामुन के फलों का कलैया और नीला रस भर पेट पिदा है, सिंह के नखों से विदारित हाथी के मस्तक से निकले हुए रक्त में सने मोती के दानों जैसे गुठारी अनार के दाने कुनर कुनर कर खाए हैं और कमल के पत्तों के समान हरे-हरे तथा अंगूर जैसे मोठे पके हुए आमलों को इच्छानुसार चबा है । अधिक कहना तो व्यर्थ है, देवियों ने अपने हाथों से टाटाकर जो कुछ भी दिया था वे सभी अमृत जैसे मोठे बन गये थे ।

एवंवादिनो वचनमाक्षिप्य नरपतिरब्रवीत्—आस्तां तावत् सर्वमेवेदम्, अपनयतु नः कुतूहलम्, आवेदयतु भवानादितः प्रभृति कार्त्त्येनात्मनः, जन्म कस्मिन् देशे ? भवान् कथं जातः ? केन वा नाम कृतम् ? का ते माता ? कस्ते पिता ? कथं वेदानामागमः ? कथं शास्त्राणां परिचयः ? कुतः कलाः समासादिताः ? किं हेतुकं जन्मान्तरानुस्मरणम् ? उत वरप्रदानम्, अथवा विहगवेश-धारी कश्चिच्छन्नो निवससि ? क पूर्वमुषितम् ? कियद्वा वयः ? कथं पञ्जरबन्धनम् ? कथं चण्डाल-हस्तगमनम् ? इह वा कथमागमनम् ? ।

वैशम्पायनस्तु स्वयमुपजातकुतूहलेन सबहुमानमवनिपतिना पृष्ठो मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा सादरमब्रवीत्—देव ! महतीयं कथा, यदि कौतुकं माकर्ण्यताम्—

अमृतायते सुधावदाचरति स्वादुस्वादित्याशयः । 'अमृतायते' इत्यत्र कथप्रत्ययत्वादात्मनेपदम् । वर्त्तमान-सामीप्ये 'वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा' इत्यनेनात्र वर्त्तमानत्वम् । कथङ्गोपसालङ्कारः । इति वाक्य-समाप्तौ 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु' इत्यमरः ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण वादिनः कथयतः शुकस्य वचनं वाक्यम् आक्षिप्य अतमाशमेव निवार्य अन्यदेव ज्ञातुं नरपती राजा अभ्रवीत् उवाच—इदं पूर्वोक्तं सर्वमेव तावत् आदौ आस्तां तिष्ठतु, नः अस्माकं कुतूहलं कौतुकं पश्चिणः सर्वशास्त्रविषयकं ज्ञानं कथं जातमित्याश्चर्यमित्यर्थः । 'कौतूहलं कौतुकं च कुतूकं च कुतूहलम्' इत्यमरः, अपनयतु दूरीकरोतु । तदेवोपपाद्यति—आवेदयत्विति । कार्त्त्येन साक-हयेन आदितः प्रभृति जन्मसमयादारभ्य सर्वम् आगमनः स्वस्य आवेदयतु निरूपयतु । कस्मिन् देशे कुत्र जनपदे जन्म उपपत्तिः ? । कथं केन प्रकारेण भवान् जात उपपन्नः ? केन महारम्भना नाम कृतं वैशम्पायने-त्यभिधानं विहितम् ? ते तव का माता जननी ? ते कः पिता जन्मदः ? कथं केन प्रकारेण वेदानाम् श्रवण-सामाधिवर्णाम् आगम उपलब्धिः प्राप्तिरिति यावत् ? कथं शास्त्राणां न्यायमीमांसाप्रभृतीनां परिचयो विशेषबोधः ? कुतः कस्मापुरुषात् कलाः चतुःषष्टिप्रकाराः नृत्यगीतादिविद्याः समासादिताः प्राप्ताः ? किं हेतुकं किञ्चिन्मत्तकं जन्मान्तरस्य पूर्वजन्मोदन्तस्य अनुस्मरणं स्मृतिः ? उत किं वरप्रदानं कस्यचिन्महा-त्मनः प्रसादात् वरदानप्राप्तिः येन जन्मान्तरानुस्मरणमित्यर्थः 'आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च' इत्यमरः । अथवा सिद्धि एव किं वा कश्चित् कश्चन विहगवेधधारी पक्षिस्वरूपधारी छन्नो गुप्तः सन् निवससि वातं विदधासि । क्व वा कस्मिन् स्थाने अत्रागमनात्पूर्वम् उपपितम् अवस्थितम् ? वा अथवा कियद् वयः वार्षिकावस्था केत्यर्थः ? कथं केन प्रकारेण पञ्जरबन्धनं पञ्जरमप्येव स्थानम् ? कथं चण्डाल-हस्तगमनम् अन्यजहस्तप्राप्तिः ? इह अस्मिन् प्रदेशे कथं वा आगमनम् उपपत्तिः ? इति प्रश्नसमाप्ति-सूचनार्थः । उपरितना-ये प्रश्नाः सन्ति तेषु कतिपये शुकस्नानाहारादिसमये तस्मादेवावगतराजपारानीनां सेविकानां वा सकाशाद्वाज्ञाऽवगताः केचिच्च स्वयमूहिता ज्ञातव्याः, अन्यथा जातिस्मरोऽयं शुक इति ज्ञानाभावे तद्विषयकप्रश्नानुपत्तिः स्यादित्यवधेयम् ।

वैशम्पायनस्त्विति । पुनरर्थं त्विति । तदनन्तरं वैशम्पायनः शुकः सबहुमानं सादरम् उपजातं

इत प्रकार कहते हुए वैशम्पायन को बीच ही में टोककर राजा ने कहा—अच्छा-अच्छा, यह सब तो तुना अब आप मेरी उत्कृष्टता मिटाने को छुपा कीजिये । प्रारम्भ से लेकर अद्वयक अपना पूरा जीवनचरित तुना जाहिर । आपने किस स्थान पर और कैसे जन्म लिया ? आपका नामकरण किसने किया ? आपके माता-पिता कौन हैं ? आपने वेदों का ज्ञान और शास्त्रों का अभ्यास कैसे प्राप्त किया ? सभी कलाएँ जहाँ से सीख लीं ? आप में यह कबूर्व स्मरणशक्ति (मेधा) पूर्व जन्म के संस्कारों से आयी है या किसी से बददान रूप में मिली है ? अथवा आप पक्षी के वेश में छिपे हुए कोई महापुरुष (समधीत शास्त्र चेतन) तो नहीं है ? आप पहिले (इत पिन्डे में जाने के पहिले) कहाँ रहते थे ? आपकी अवस्था क्या होगी ? आ : इस विजड़े में कैसे फँस गये ? इस चाण्डाल के हाथ में कैसे पड़े और यहाँ तक कैसे आए ?

राजा के अत्यन्त सम्मान के साथ उत्सुक होकर पूछने पर वैशम्पायन ने कुछ देर सोचकर सादर निवेदन किया—मगबन् । यह क्या तो बड़ा लम्बी है लेकिन यदि आप इतने उत्कण्ठित हैं तो जुनिय—

१. सर्वम् । २. का माता । ३. कः पिता ? ४. आसादिताः । ५. किहेतुकः । ६. विहगवेशः... । ७. छन्नं । ८. कथं वा । ९. बन्धक । १०. चाण्डाल... । ११. कौतूहलम् ।

(अस्ति पूर्वापर-जलनिधि-वेलावनलंभ्रा, मध्यदेशालङ्कारभूता, मेखलेव भुवः, वन-करिकुल-मदजल-सेक-संवर्द्धितैरतिविकच-धवल-कुसुमनिकरमत्युन्नतया तारा-गणमिव, शिखरदेशलंभमुद्धहृद्भिः पादपैरुपशोभिता, मदकल-कुरुरकुल-दश्यमान-मरिचपल्लया, करि-कलभ-करमुदित-तमालकिसलयामोदिनी मधुमदोपरक्त-केरली-कपोल-कोमल-च्छविना, सञ्चरद्वन्द्वदेवता-चरणालक्तक-रस-रञ्जितेनेव पल्लवचयेन संछादिता,)

समुत्पन्नं कुतूहलं कौतुकं यस्य तेन तथोक्तेन स्वयम् आत्मनैव अवनिपतिना भूपतिना पृष्ठः कृतप्रश्नो मृदुतैः षण्णं ध्यात्वा चिन्तयित्वा सादरं सबहुमानं पुनः अभवीत् उवाच—देव नाथ ! यत्पृष्टं तद्विपणिनी महती विस्तृता इयं कथा वृत्तान्तः । यदि चेत् कौतुकं कौतूहलं तर्हि आकर्ष्यतां श्रूयताम्—

अतोति । अस्य दूरस्थेन विन्ध्याटवी नामेतिकर्तृपदेन सम्बन्धः । तथा च विन्ध्याटवी विन्ध्यारण्यं नाम प्रसिद्धमस्तीत्यर्थः, 'अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः । इह प्रथमान्तपदानि विन्ध्याटवीविशेषणानि बोध्यानि । पूर्वश्चापरश्च पूर्वापरौ प्राच्यप्रतीच्यदिग्वर्तिनौ यौ जलनिधी समुद्रौ तयोः यद्वेलावनं तद्विपिनं तादृश्यन्तम् अवलगना सम्बद्धा, पूर्वसमुद्रतीरतः पश्चिमसमुद्रतीरं यावत्प्रसृतैत्यर्थः । तत्समये विन्ध्या-टवी पूर्वविधैवासीदित्यवधेयम्, मध्यदेशस्य—

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत्प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥

इति मनुलक्षितदक्षिणोत्तरयोर्हिमवद्विन्ध्ययोः पूर्वपश्चिमयोश्च प्रयागकुरुक्षेत्रयोश्च मध्यवर्तिस्थानस्य अलङ्कारभूता अनेकप्रकारवृत्तलतासिद्धाश्रमादिपूर्णत्वेन भूषणस्वरूपा मध्यभूषणस्वरूपत्वादेव भुवो मेदिन्याः मेखला रशनादामेव 'स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा' इत्यमरः ।

वनेति । वने अरण्ये ये करिणो हस्तिनः तेषां कुलानि यूथानि तेषां मदजलस्य दानवारिणः सेकेन संवर्द्धितैः वृद्धिमापादितैः, तथा अत्युन्नतया अत्युन्नतया शिखरदेशलग्नं शिरोभागसंयुक्तं तारागणं नक्षत्रमण्डलमिव अतिविकचानाम् अतिविकसितानां धवलानां शुभ्राणां कुसुमानां पुष्पाणां निकरं समु-दायम् उद्धहृद्भिः धारणं कुर्वद्भिः प्रादपैः वृक्षैः उपशोभिता भूषिता । इह 'शिखरदेशलग्नं तारागणमिव' इत्यत्र जायुष्येता ।

मदेति । मदजलैः मदोन्मत्तैः कुरुराणां मत्स्यनाशनानां कुलानि समूहाः तैः दश्यमानाः चन्नुपुटेन संदश्य आस्वाद्यमाना मरिचानां कोलकानां पल्लवाः किसलयानि यस्यां सा 'मरिचं कोलकं कृष्णभूषणं धर्मपत्तनम्' 'पल्लवोऽस्त्री किसलयम्', इत्यमरः ।

करोति । करिणां हस्तिनां कलभाः त्रिशङ्कर्पायशावकाः 'कलभः करिशावकः' इत्यमरः, तेषां करः शृण्वाद्गणैः मृदितानि मर्दितानि यानि तमालकिसलयानि तापिच्छपल्लवानि 'तमालस्तिलके सहो तापिच्छे वरुणद्रुमे' इति मेदिनी, तेषाम् आमोदः सुगन्धिः विद्यते यस्यां सा तादृशी ।

मध्विति । मधु मद्यं तस्य यो मदः पानेन मत्तता तेन उपरक्ताः किञ्चिदलङ्घितस्वरूपा ये केरलीनां केरलदेशोत्पन्नानां सुन्दरीणां कपोला गल्लप्रदेशाः तेषामिव कोमला मृद्वी छविः कान्तिर्यस्य तेन, सञ्चर-न्तीनाम् इतस्ततो व्रजन्तीनां वनदेवतानाम् अरण्यधिष्ठातृदेवीनां चरणालक्तकरसैः पादस्थितयावकद्रवैः रञ्जितेनेव रक्तीकृतेनेव पल्लवचयेन वृक्षालतानां किसलयसमूहेन संछादिता आच्छादिता । इह

समुद्र के पूर्वी किनारे से पश्चिमी किनारे तक लगी हुई मध्य प्रदेश की शोभा बढ़ानेवाली विन्ध्याटवी नाम के वनों की एक पट्टी फैली हुई है । वह पृथ्वी की कर्पणों के समान प्रतीत होती है । वह मानों जंगली हाथियों के मदजल से ही सींच कर बढ़ाये गये अनेक प्रकार के वृक्षों से सुशोभित थी, जिनकी चोटियों पर खिले हुए श्वेत-पुष्पों के समूह लैचार्स के कारण तारों के समान प्रतीत होते थे । वहाँ कहीं छन्दर वृक्षों की मतवाली टोलियाँ मरिच के पत्ते नोच-नोच खाती थीं, कहीं हाथियों के बच्चों की सूदों से मसले गए तनाल के पत्तों से मधुर झगन्ध निकलती थीं, कहीं मदिरा के नशे से लाल हुए केरल की खियों के कपोलों के समान लाल-लाल झुझार पल्लव छाये थे जो वन में घूमनेवाली वनदेवियों के पैरों को महावर से रंगे हुए से प्रतीत होते

शुककुल-दलितदाडिमीफल-द्रवाद्रौकृत-तलैरतिचपल-कपिकुल-कम्पित-कम्पिल-च्युतपल्लव-
फलशङ्कलैः, अनवरतनिपतित-कुसुमरेणुपांशुलैः, पथिक-जन-रचित-लवङ्गपल्लव-संस्तरैः,
अतिकठोर-नारिकेल-केतकी करीर-बकुल-परिगतप्रान्तैः, ताम्बूलीलतावनद-पूग-खण्ड-
मण्डितैर्वनलक्ष्मी-वासभवनैरिव विराजिता लतामण्डपैः, उन्मद-मातङ्ग-कपोलस्थल-गलित-
सलिल-सिक्तेनैव निरन्तरमे लालतावनेन मदगन्धिनान्वधुरिता, नख-मुख-लक्ष्मे-
कुम्भ-मुक्ताफल-लुब्धः, शेषरसेनापतिभिरभिहन्यमानकेशरिशता, प्रेताधिपनगरीव सदा-

“.....कपोलकोमलच्छविना” इत्यत्र लुप्तोपला, “.....रजितेनैव” इत्यत्र क्रियोपेक्षा, अनयोरपेक्षा हि भावेन सङ्करालङ्कारः ।

शुचेति । शुककुलेन कीरपत्रिसमुदायेन दलितानां चन्बुपुटेन विदारितानां दाडिमीफलानां द्रवैः रसैः आर्द्राकृतानि आर्द्रत्वमुपनीतानि तलानी कषोवत्तिस्यानानि येषां तैः इत आरम्य तृतीयान्तपदानि सप्रिमस्थलतामण्डपैः” इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । अतिचपलः अत्यन्तचञ्चलैः कपिकुलैः वानरसमूहैः कम्पितेभ्यः आन्दोलितेभ्यः कम्पितेभ्यः कोशफलवृद्धेभ्यः च्युतानि पतितानि पल्लवफलानां किसलयफलानां शकलानि लण्डानि येषु तैः तयोक्तैः । अनवरतनिपतितानां निरन्तरप्रच्युतानां कुसुमानां पुष्पाणां रेणुभिः परागघूलिभिः पांशुलैः सरजङ्कैः । पथिकजनैः पान्यपुरुषैः रजिता उपवेशनार्थं निर्मिता लवङ्गपल्लवानां लवङ्गवृक्षविशेषकिसलयानां संस्तरा आसनानि येषु तैः तयोक्तैः । अतिकठोरा अत्यन्तकठिनाः परिपक्वा इत्यर्थः, ये नारिकेला लाङ्गलिवृक्षाः, केतक्यः क्रकचपर्णाः करीराः पत्रविहीनाः कण्ठकसहिता वृक्षविशेषाः, बकुलाश्च तैः परिगताः परितो व्याप्ताः प्रान्ताः पर्यन्तप्रदेशा येषां तैः तयोक्तैः, ताम्बूलीलतानि नागवल्ली-व्रततीभिः अवनदं संबद्धं यद् पूगखण्डं क्रमुकवनं तेन मण्डितैः अलङ्कृतैः, अत एव वनलक्ष्म्या विपिनप्रियः वासभवनैरिव वसतिगृहैरिव लतामण्डपैः वल्लीजनाधरैः विराजिता उपशोभमाना ।

इह दाडिमीफलद्रवेण मध्यभागस्य आर्द्राकरणसम्बन्धानावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्य-
लङ्कारः, “वनलक्ष्मीवासभवनैरिव” इत्यत्र जात्युपेक्षा च, इयोरपि परस्परनैरपेक्षेण स्थितत्वालंघटिरलङ्कारः ।
उन्मदेति । उन्मदानां मदनोन्मत्तानां मातङ्गानां गजानां कपोलस्थलेभ्यो गण्डप्रदेशेभ्यो गलितैः
च्युतैः सलिलैः मदजलैः सिक्तेनैव सता, अत एव मदगन्धिना गजदानजलगन्ध इव गन्धो यस्मिन् तेन
तयोक्तेन, पलालतानां चन्द्रबालावल्लीनां वनेन विपिनेन निरन्तरं सान्द्रं यथा स्यात्तथा अन्धकारिता
जाश्रुदितेत्यर्थः । इह क्रियोपेक्षा ।

नखेति । नखानां नखराणां मुखेषु लग्नेषु लग्नानि नासक्तानि यानि इमकुम्भमुक्ताफलानि सिंह-
विदारितगजमस्तकमांसपिण्डोद्भवानि मीषिकानि तेषु लुब्धैः लोलुपैः शबराणां क्रियातानां सेनापतिभिः
सैन्याध्यक्षैः अनिहन्यमानं केशरिशतं मृगेन्द्रमण्डलं यस्या सा तयोक्ता ।

प्रेतेति । प्रेताधिपस्य यमराजस्य नगरीव संयमिनीपत्तननिव, सदा सर्वस्मिन् काले सञ्चिहित-

ये, कहीं स्थान-स्थान पर लताओं की अनेक कुँवें झोमिती थीं, जिनमें किसी के बीच की भूमि झुगों द्वारा ऊपर-
ऊपर कर गिराये गए बनाएदनों के रस से गोलीसी हो गयी थीं, किसी के नीचे रहल-रुद नचानेवाले
बन्दरों से हिलाये गए कूबोल वृक्षों से गिरे हुए पत्ते और फलों के टुकड़े बिखरे हुए थे, किसी में निरन्तर सड़ने
वाली फूलों की धूल पड़ी हुई थी, किसी में पथिकों ने आराम करने के लिए लवंग-लता के पत्तों की चटायों
बिछा रखी थी, किसी के किनारों पर अत्यन्त कठोर नारियल, केवड़े, करील और मौलोंगों के वृक्ष बिरे थे,
किसी में पान की लताओं से छिपटी हुई सुपारी की डुरमुट्टें वनलक्ष्मी के मूहों के समान प्रतीत होती थी,
कहीं एक में एक सटी हुई छुगन्धित लताओं का घना अन्धकार छाया था जिससे वह वनभूमि नखवाले
हाथियों के कपोलों से दहे-हुए मदजल से सिंचा हुई सी प्रतीत होती थी, कहीं गन्धोदियों की लालच से मोलों
के सेनापति हाथी के बच्चों के भस्तकों से फाड़ कर निकाले गए मोतियों की नाखूनों की कोरों में नरे हुए सैकड़ों

१. ‘कम्पित’ इत्यपि पाठः कश्चिदुपलब्धते । २. कञ्जोल कञ्जोल । ३. शबलैः । ४. धूलोत्तजवनद-
कुञ्ज । ५. संस्तरैः । ६. नालिकेर, करीकेसर । ७. ‘करीरवकुल’ इति पाठः कश्चिदुत्पत्ते के नास्ति ।
८. वासमुवनैरिव । ९. विराजितमण्डपैः । १०. सवग, प्रसवग, सल्लिप्रसवग । ११. मदसल्लि ।
१२. निरन्तरनेखला ।

सन्निहितमृत्यु-भीषणा महिषाधिपतिता च, समरोद्यतपताकिनीव बाणासनारोपितशिलीमुखा विमुक्तसिंहनादा च, कात्यायनीव प्रचलितखड्गभीषणा रक्तचन्दनालङ्कृता च, कर्णी-
सुतकथेव सन्निहित-विपुलाचला शशोपगता च कल्पान्तप्रदोपसन्ध्येव प्रमृत्युश्रीलकण्ठा
पञ्चवारुणा च, अमृतमथनवेलेव श्रीद्रुमोपशोभिता वारुणी-परिगता च, प्रावृष्टिव घन-

समीपवर्त्ता मृत्युः यमः तेन भीषणा मयटागिनी, पक्षे—व्याघ्रादिहिसकवर्गैराक्रमणसम्भवात् भीषणा भय-
कारिणी, महियो यमस्य वाहनं तेन अधिष्ठिता सहिता, पक्षे—महियैः वन्यसैरिभैः अधिष्ठिता व्याघ्रा च
'लुलायो महियो बाहद्विषकासरसैरिभाः' इत्यमरः । इतः प्रमृति 'कचिद्गृहीतव्रतेव' इत्यन्तं यावत्
साधारणधर्मादिसञ्ज्ञावात्पूर्णोपमालङ्कारः ।

समरोद्यतेति । समरे युद्ध उद्यता प्रवृत्ता या पताकिनी सेना तद्वदिव बाणासनेषु चापेषु आरोपिताः
संस्थापिताः शिलीमुखा लोहखण्डाः शरा इत्यर्थः, यया सा तथोक्ता, तथा विमुक्तः परित्यक्तः समदैर्घ्यहित
इत्यर्थः, सिंहनादः चवेडा इव नादो यया सा, पक्षे—बाणासु नीलीक्षिणीषु असनेषु पीतशालेषु च तरुषु
आरोपिताः पुष्पसौगन्ध्यात् स्थापिताः शिलीमुखा भ्रमरा यया सा तथोक्ता ।

कात्यायनीति—कात्यायनी सिंहवाहिनी दुर्योधन, प्रचलितेन इननाय चञ्चलीभूतेन खड्गेन असिना
भीषणा भयानका, तथा रक्तचन्दनानुलेपनेन अलङ्कृता भूषिता इयमपि प्रचलितैः इतस्ततः सेनाप्रकर्षेण
सञ्चरन्निः खड्गैः गण्डकैः भीषणा तथा रक्तचन्दनैः तरसंज्ञकतरुभिः अलङ्कृतेत्युभयोः साम्यम् ।

कर्णीति । कर्णीसुतः चौयशास्त्रप्रवर्तकः क्षत्रियविशेषः तस्य कथा वृत्तान्तः तद्वदिव, सन्निहितौ निकट-
वर्त्तिनौ विपुलाचलौ तरसंज्ञकौ सखायौ यस्यां सा तादृशी तथा शशेन शशसंज्ञकेन सन्धिनेन उपगता
विशिष्टा तथा च वृहत्कथायाम्—

कर्णीसुतः कर्दकः स्तेयज्ञास्त्रप्रवर्तकः । तस्य सयातौ सखायौ द्वौ विपुलाचलसंज्ञितौ ॥

शशो मन्त्रिवरस्तस्य' ।

पक्षे—सन्निहिताः समीपवर्त्तिनः विपुला विस्तृताः अचलाः पर्वता यस्यां सा तादृशी, तथा शशै-
र्मृदुलोमकैः लोप्रवृच्चैर्वा उपगता सहितेत्युभयोः साम्यम् । 'शशो लोप्रे नृमेदे च पशौ' इत्यनेकार्थः ।

कल्पान्तेति । कल्पान्ते युगान्ते प्रवेशो रजनीमुखं तस्य या सन्ध्या सायं समयस्तद्वदिव, प्रमृत्यन्
संसारसंहारप्रमोदेन नटन् नीलकण्ठो महादेवो यस्यां सा तथोक्ता तथा पञ्चवः किमलयस्तद्वत् अरुणा
रक्षा, पक्षे—प्रमृत्यन्तः मदेन नटन्तो नीलकण्ठा मयूरा यस्यां सा तथा पञ्चवैः अनेकविधलताकिसलयै-
अरुणा उपरि रक्तरूपा ।

अवृतेति । अमृताय सुधायै 'वीरूपममृतं सुधा' इत्यमरः यन्मन्यन् क्षीरसमुद्रस्य विलोचनं तस्य
वेला समय इव, श्रिया लक्ष्म्या द्रुमेण कवचद्रुमेण नामैकदेशग्रहणेन नामग्रहणं बोध्यम् उपशोभिता उप-
रञ्जिता, वारुणी सुरां परिगता सहिता, तस्या अपि तत्समये ततो जातत्वात्, पक्षे—श्रीद्रुमैः विषववृच्चैः
उपशोभिता, वारुणी पश्चिमां दिशं परिगता सामस्येन प्राप्ता भारतवर्षस्य पश्चिमप्रान्तपर्यन्तं व्याप्तत्वात् ।

शेरों का शिकार करते रहते थे, कहीं सर्प, व्याघ्र आदि हिंसक जन्तुओं और भैंसों से भरी हुई वह वनभूमि
भयंकर रंमराज और उनके वाहन भैंसों से युक्त यमपुरी के समान प्रतीत होती थी, कहीं भौंरों में ढकी हुई
बाण और असना के वृक्षों की पंक्तियाँ थीं जिनमें सिंहों की दहाह होती रहती थी जिससे वह वनभूमि
धनुष पर बाण चढ़ाकर युक्त के लिए तैयार गरजती हुई सेना के समान प्रतीत होती थी, कहीं लाल चन्दनों के
वृक्षों में इपर-उपर गैड़े घूमा करते थे, जिससे वह रक्त चंदन और तलवार धारण करने वाली भगवती दुर्गा के
समान प्रतीत होती थी, कहीं कनेरों से भरी विस्तृत पहाड़ों की श्रेणियों में खरहे खञ्जन्दता से विचरण
किया करते थे अथवा कहीं कनेरों से पूर्ण पहाड़ों के पीले हुए अश्लों में लोष के अनेक वृद्ध झूमा करते थे जिससे
वह विपुल और अचल नाम के मिश्रों तथा शश नाम के प्रधान मन्त्रों से युक्त कर्णीन् (चौयं शास्त्र के प्रणेता)
की कथा के समान प्रतीत होती थी, कहीं लाल-लाल पहाड़ों की झुरमुटों में मोर फिरकते रहते थे जिससे वह
भगवान् शंकर के ताण्डव नृत्य से युक्त हीला से भरी हुई प्रत्यकालीन सन्ध्या के समान प्रतीत होती थी, कहीं
इपर-उपर बेल और वारुणी वृक्ष बिरे थे जिससे वह लक्ष्मी, पारिजात और मदिरा से सुशोभित अमृत-मंथन की

श्यामला अनेकशतहृदालङ्कृता च, चन्द्रमूर्तिरिव सततमृक्षसार्थानुगता हरिणाध्यासिता च, राज्यस्थितिरिव चमरमृग-बालव्यजनोपशोभिता समदगजघटा-परिपालिता च, गिरितनयेव स्थाणुमङ्गता मृगपतिसेविता च, जानकीव प्रसूतकुशलवा निशाचरपरिगृहीता च, कामिनीव चन्दन-मृगमदपरिमलवाहिनी रुचिरागुरु-तिलकभूषिता च, सोत्कण्ठेव विविधपल्लवा-

प्रावृद्धिः । प्रावृद्ध वर्षा समय इव, घनैर्मघैः श्यामला कृष्णवर्णा तथा अनेकाभिः शतहृदाभिः तडिभिः अलङ्कृता मण्डिता, पक्षे—घना वृक्षादिभिः सान्द्रा चासौ अत एव श्यामला अत्यन्तकृष्णा तथा अनेका भिक्षाभिस्तस्वरूपाः शतहृदा जलबालिकाः ताभिः अलङ्कृता ।

चन्द्रेति । चन्द्रस्य मूर्तिः शरीरमिव, सततं निरन्तरम् ऋक्षाणि ताराः तेषां सार्थः समूहः तेन अनुगता परिवेष्टिता, हरिणेन मृगचिह्नेन अध्यासिता आश्रिता । पक्षे—सततम् ऋक्षा भवत्काः तेषां सार्थः समुदायः तेन अनुगता व्याप्ता, हरिणैर्मृगैः अध्यासिता ।

राज्येति । राज्यस्थितिः राज्यमर्यादा इव, चमरमृगाणां बालाः चामराणि व्यजनानि तालवृन्तानि च तैरुपशोभिता, तथा समदाभिः मदेन सह वर्तमानाभिः गजघटाभिः करिमण्डलैः परिपालिता परि-रक्षिता । पक्षे—चमरमृगाणां बाला लोमान्येव व्यजनानि तैः तथोक्तैः 'व्यजनं तालवृन्तकम्' इत्यमरः, अन्यत्पूर्वदेव ।

गिरीनि । गिरितनया हिमाचलसुता पार्वती तद्वदिव स्थाणुना रुद्रेण 'स्थाणू रुद्र उभापतिः' इत्यमरः, सङ्गता मिलिता, तथा मृगपतिना बाहनीभूतसिंहेन सेविता बाहनेन शुश्रूषिता, पक्षे—स्थाणुभिः शाखापत्रादिशून्यतरुभिः सङ्गता, तथा मृगपतिभिः सिंहेः सेविता आश्रिता ।

जानकीति । जानकी मैथिलारमजा सीता तद्वदिव प्रवृत्तौ गर्भाद्रिमूकौ कुशलवौ नन्मामकसुतौ यथा सा तथोक्ता, निशाचरेण लङ्काधिपतिना रावणेन परिगृहीता पञ्चवटीतोऽपहृता, पक्षे—प्रसूता जनिताः कुशानां बहिर्वां लवा अङ्कुरा यस्यां सा तथोक्ता, निशाचरैः उलूकादिपक्षिभिः परिगृहीता आश्रिता ।

कामिनीति । कामिनी मृत्कारनायिका तद्वदिव, चन्दनानुलेपन-मृगमदानुलेपनाभ्यां परिमलं सौगन्ध्यं वहति धारयतीत्येवंशीला तथा रुचिरागुरुणा सुन्दरकाकतुण्डसौगन्ध्येन तिलकेन भालपट्टादौ सिन्दूरादिपुण्ड्रकेण भूषिता अलङ्कृता, पक्षे—चन्दनानां वृक्षाणां मृगमदानां कस्तूरीणाञ्च सन्वन्ध्याव परिमलं सौगन्ध्यं वहति त्रनिस्वादाधारस्वाच्च दधातीत्येवंशीला, तथा रुचिराभ्यां मनोहराभ्याम् अगुरु-तिलकाभ्याम् आमोदितरुविशेषपुष्पतरुविशेषाभ्यां भूषिता शोभिता ।

सोत्कण्ठेति । सोत्कण्ठा कान्तप्राप्तिसमुत्सुका नायिका तद्वदिव, विविधानाम् अनेकप्रकाराणां पल्लवानां किसलयानाम् अनिलैः पवनैः बीजिता सहचरीभिः मदनव्यापनोदाय स्पर्शिता, पक्षे—स्वभावतः शृष्टा च, मदेन कामेन सन्धैः तवावपतरुविशेषैश्च सह वर्तमाना संयुक्ता ।

बेला के समान प्रतीत होती थी, कहीं अत्यन्त घने वृक्षों की नीलिमा के बीच-बीच निर्मल जल से मरी अनेक तुलरियाँ सुशोभित थीं जिससे वह विजलियों से युक्त काले बादलों की घटा के समान प्रतीत होती थीं, कहीं रीछों का आवागमन होता रहता था और कहीं हरिन चौकड़ियाँ भटा करते थे जिससे वह नक्षत्रों से घिरी और मृग के चिह्नों से सुशोभित चन्द्रमा की मूर्ति के समान प्रतीत होनी थी, कहीं पूँछ डुलाती हुई चँवरी मृगियाँ घूमती रहती थीं और कहीं मत्वाले हाथियों की कतारें खड़ी रहती थीं जिससे वह ऐसी प्रतीत होती थी मानो चँवरों से सुशोभित और हाथियों से रक्षित राज्य की मर्यादा हो, कहीं ठूठे वृक्षों के बीच सिंह घूमते रहते थे जिससे वह भगवान् शंकर के साथ-साथ घूमने वाली सिद्धाहिनी भगवती पार्वती के समान सुशोभित होती थी, कहीं की भूमि कुशों के भंजुरों से ढकी हुई थी जिनमें उल्लुओं ने अपना बसेरा बना रखा था जिससे वह कुश-रुच को जन्म देने वाली रावण के फन्दे में पड़ी देवी जानकी के समान प्रतीत होती थी, कहीं चन्दन और कस्तूरी की गन्ध उठती रहती थी और कहीं अगरु और तिलक के अनेक वृक्ष लगे थे जिससे वह ऐसी प्रतीत होती थी मानो चन्दन और कस्तूरी का लेप किये हुये अगरु का तिलक लगाने वाली कोई सुन्दरी हो, कहीं मन्द-मन्द वायु में पल्लव हिलोरें लेते रहते थे और कहीं मदन के अनेक वृक्ष लगे थे जिससे वहाँ अत्यन्त शीतलता छापी रहती थी, इसलिये वह ऐसी प्रतीत होती थी मानो किसी कामातुरा उत्कण्ठिता नायिका पर परलवों का पंखा झल

निलवीजिता समदत्ता च, बालप्रीवेव व्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डिता गण्डकाभरणा च, पान-
भूमिरिव प्रकटित-मधुकोशक-शता प्रकीर्णविविधाकुसुमा च, क्वचित् प्रलयवेलेव महा-
वराह-दंष्ट्रा-समुत्खात-धरणिमण्डला, क्वचिद्दशमुखनगरीव चट्टलवानरवृन्द-भज्यमान-तुङ्ग-
शालाकुला, क्वचिदचिरनिवृत्त-विवाहभूमिरिव हरित-कुश-समित-कुसुम-शमी पलाश-
शोभिता, क्वचिदुन्मत्त-मृगपति-नाद-भीतेव कण्टकिता, क्वचिन्मत्तेव कोकिलकुल-कल-

वालेनि । घालाः स्तनन्धयाः तेषां ग्रीवा गलदेशाः तद्वदिव, व्याघ्राः शार्दूलाः तेषां नखाः पुमर्भवाः
तेषां पङ्क्तिभिः श्रेणिभिः मण्डिता भूयिता 'विन्ध्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः' इत्यमरः ।
बालानां गलदेशेषु दैवोपातरक्षायं व्याघ्रनखपङ्क्तयो वध्यन्त इति सम्प्रदायः, तथा च—श्रीमद्भागवते—
'शार्दूलदिव्यनखभूषणभूयिताय नन्दारामजाय' इति । गण्डकः तत्तद्देशविशेषविरुद्धात्तो गण्डस्थलपर्यन्त
वर्तिभूषणविशेष आभरणम् अलङ्करणं यस्यां सा पक्षे—व्याघ्रनखपङ्क्तिभिः पर्यटनसमयोरपन्नमचिद्वाव-
लीभिः मण्डिता, गण्डका घर्षाणसाः त एव आभरणानि भूषणानि यस्याः सा तथोक्ता ।

पानेति । पानभूमिः मद्यपानार्थस्थानं तद्वदिव, प्रकटितं पानाय द्योतितं मधु मयं तस्य कोशकानि
पानपात्राणि यस्यां सा तथोक्ता, तथा प्रकीर्णानि पर्यस्तानि विविधानि अनेकप्रकाराणि कुसुमानि पुष्पाणि
यस्यां सा, पक्षे—प्रकटितं प्रकाशितं मधूनां पुष्परसानां माक्षिकाणामित्यर्थः, कोशानां तदाभ्रयाणाञ्च शतं
यस्यां सा, अन्यत्तुल्यमेव ।

क्वचिदिति । क्वचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे एवमग्रेऽपि । प्रलयः सर्वत्र जलमयः तस्य वेला अबसरः
तद्वदिव, महावराहेण परमेश्वरवृत्तीयावतारेण दृष्ट्या दन्तेन समुत्खातं जलादूर्ध्वमानीतं धरणिमण्डलं
समस्तपृथ्वीमण्डलं यस्यां सा तथोक्ता, महावराहैः पृथुलशूकरैः दंष्ट्राभिः दशनैः समुत्खातं विदारितं
धरणिमण्डलं भूप्रदेशो यस्याः सा 'वराहः शूकरो घृष्टः' इत्यमरः ।

प्रलयसमये परमेश्वरो हि वराहमूर्त्तिमाश्रित्य सलिलमग्नां भुवमूर्ध्वमानितवानिति पौराणिकवार्ता ।
क्वचिदिति । दशमुखस्य रावणस्य नगरी लङ्कापुरी तद्वदिव, चट्टलाः चञ्चला ये वानराः शास्त्राभ्यासा-
तेषां वृन्देन समूहेन भुज्यमानाः श्रोत्र्यमानाः तुङ्गा उन्नता याः शाला भवनकंदशाः तामिः आकुला व्याघ्राः, राम-
रावणयोः संग्रामकाले कपिवृन्देन लङ्काया भवनसमूहो नाशित असीदिति रामायणीया कथा ।

क्वचिदिति । अचिरनिवृत्तः तत्कालनिष्पन्नो यो विवाहः परिणयः तस्य भूमिः स्थानं तद्वदिव, हरिता
नीलवर्णा ये कुशा दर्भाः समिधो यज्ञीयकाष्ठानि, कुसुमानि पुष्पाणि, शमी, शिवा, पलाशा प्रक्षवृक्षाः तैः
शोभिता भूयिता भूयिता, पक्षेऽपि तुल्यमेव ।

क्वचिदिति । उन्मत्तो मदमत्ता यो मृगपतिः सिंहः तस्य नादेन गर्जितेन भीतेव व्रस्ता सुन्दरीव,
कण्टको रोमाञ्चः सज्जातोऽस्या इति कण्टकिता, पक्षे—कण्टकयुक्ता च ।

क्वचिदिति । मत्ता मधुपानेनोन्मत्ता नापिकं च, कोकिलकुलवत् पिकसमूहवत् कलम् अस्फुटमधुरं

कर शीतोपचार किया जा रहा हो, कहीं बाघों के श्वर-उपर घूमने से उनके नखों के चिह्न उमड़े थे, कहीं गड़े
श्वर-उपर आते जाते थे जिससे वह वधनखों और गडों से सुशोभित बालकों के गले के समान प्रतीत होती थी,
कहीं-कहीं मधु के छत्ते पड़े थे जिनमें सैकड़ों मधु से भरी जालियाँ ऐसी प्रतीत होती थी मानो मादरा से भरे
सैकड़ों सकोरे हो और कहीं श्वर-उपर तरह तरह के फूल कछरे थे मानो मादरा का बूंद टपकी हो जिससे
वह भूमि मादरा पीने की जगह के समान प्रतीत होती थी, कहीं-कहीं जंगली सूअरों ने अपने दाँतों से भूमि
खोद-खोदकर दूरे बना दिये थे जिससे वह दाढ़ों पर पृथ्वी ठठानेवाले मगवान् बराह जैसे लगत थे और उनसे
सुशोभित वह भूमि प्रलय की वेला के समान प्रतीत होती थी, कहीं कुश, समिधा (हवन को लकादियाँ), फूल,
शमी और पलाश के पत्ते पड़े थे जिससे वह भूमि ऐसी विवाह-वेदिका के समान प्रतीत होती या वहाँ शीघ्र ही
विवाहकार्य सम्पन्न हुआ हो, कहीं चञ्चल बन्दरों में ऊँचे-ऊँचे शाल वृक्षों को तोड़ डाला था जिससे उन वृक्षों से
भरी हुई वह भूमि ऐसी प्रतीत होती थी मानो बन्दरों द्वारा तोड़ी गया अंधारियों से भरी रावण का नगर छंका
हो । कहीं कोटों से भरी हुई झाड़ियों में नयभोत बरनेवाली सिंह की दहाड़ होती रहती या जिससे वह

प्रलापिनी, क्वचिदुन्मत्तेव वायुवेग-कृत-तालशब्दा, क्वचिद्विधवेव उन्मुक्ततालपत्रा, क्वचित् समरभूमिरिव शर-शव-न्मिचिता, [क्वचिदमरपति-तनुरिव नेत्रसहस्र-सङ्कुला-क्वचि-
नारायणमूर्तिरिव तमालनीला, क्वचित् पार्थरथपताकेव वानरक्रान्ता, क्वचिद्वनिर्पति-द्वार-
भूमिरिव वेत्रलताशतदुष्प्रवेशा, क्वचिद्विराटनगरीव कीचकशतावृता, क्वचिदम्बरश्रीरिव

प्रलपितुम् उन्मत्तवशात् अनर्थकं वक्तुं शीलं यस्याः सा, पक्षे—कोकिलकुलस्य पिकमण्डलस्य कलप्रलापो-
ऽस्फुटमञ्जुलध्वनिरस्या अस्तीति सा तादृशी ।

क्वचिदिति । उन्मत्ता उन्मादवातःपाधियुक्ता स्त्रीव, वायुवेगेन व्याधिरूपपवनबाहुस्येन कृता
विहिताः तालशब्दाः करतलध्वनयो यया सा, पक्षे—वायुवेगेन पवनाधिस्येन कृताः तालानां तालतरूणां
शब्दाः यस्यां सा तादृशी ।

क्वचिदिति । विगतो विनष्टो धवः पतिर्यस्याः सा सुन्दरीव, उन्मत्तं स्वामिमरणात् परित्यक्तं ताल-
पत्रं तादृकः कर्णभरणविशेषो यया सा तादृशी, पक्षे—उन्मुक्तानि युगान्तपवनाधिस्येन पातितानि तालानां
तालतरूणां पत्राणि पर्णानि यस्यां सा तादृशी 'पत्रं पलाशं छद्मं दलं पर्णं छद्मः पुमान्' इत्यमरः ।

क्वचिदिति । समरो युद्धं तस्य भूमिः स्थानमिव, शराणां मुज्जदण्डानां बाणानाञ्च शतेन समुदायेन
मिचिता न्यासा ।

क्वचिदिति । अमराणां देवानाम् 'अमरा निर्जरा देवा' इत्यमरः, पतिः प्रभुः इन्द्रः तस्य तनुः शरीर-
मिव, नेत्राणां लोचनानां तरुमूलानाञ्च यदा—जटानां सहस्रं तेन सङ्कुला स्यात् । जटायुकयोर्नेत्रम्' इत्य-
मरः, 'नेत्रं मन्थगुणे वस्त्रभेदे मूले क्रुमस्य च' इति मेदिनी ।

क्वचिदिति । नारायणस्य श्रीकृष्णस्य मूर्तिः शरीरमिव, तमालं तापिच्छं तद्वक्षीला श्यामवर्णा, पक्षे—
तक्षामकद्वयैः नीला ।

क्वचिदिति । पार्थोऽर्जुनः तस्य रथस्य पताका वैजयन्ती 'पताका वैजयन्ती स्यात्' इत्यमरः वानरेण
हनुसता वानरैः शास्त्राभ्युपगम्य आक्रान्ता अधिष्टिता ।

क्वचिदिति । अवनिः पृथ्वी तस्याः पतिः स्वामी राजेत्यर्थः, तस्य द्वारभूमिरिव, वेत्राणि वेतसा लता,
ध्वजश्च तासां शतं समूहस्तेन द्वारपालहस्तवेत्रपट्टिसमूहेनेत्यर्थः, दुष्प्रवेशा दुःखेन प्रवेष्टं योग्या अन्व-
पक्षेऽपि तुल्यम् ।

क्वचिदिति । विराटस्य मत्स्याधिपतेः नगरी पुरीव, कीचकशतेन स्वप्रियवान्धवकीचकसमूहेन राज-
श्यालकेन, पक्षे—कीचकाः सरन्ध्रवेणवः छिद्रेषु वायुप्रवेशेन शब्दायमानवंशगाणा इत्यर्थः, तैः आवृता
स्यात्ताः 'वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः' इत्यमरः ।

क्वचिदिति । अम्बरम् आकाशं तस्य श्रीलक्ष्मीरिव, व्याधेन व्याधरूपधारिणा शिवेन अनुगम्यमानम्

उत्त दहाइ से डर कर रोमाञ्चित सी प्रतीत होती थी, कहीं मधु पी-पीकर मतवाली कीदली मधुर दूक मचाए
रहती थी जिससे वह मदिरा पीकर बह-बहानेवाली मतवाली की के समान प्रतीत होती थी, कहीं वायु के
धक्के से ताड़ के पत्ते खड़खड़ाया करते थे जिससे वह बात-बात में वालियों पीट-पीट कर ठट्ठा मारने वाली
पगली के समान प्रतीत होती थी, कहीं ताड़ वृक्षों के पत्ते टूट-टूटकर गिर पड़े थे जिससे वह कर्पाकूट से रहित
विषवा के समान प्रतीत होती थी, कहीं सैकड़ों शरपत्रों (सरकण्डा नाम का पोधा) से भरी होने के कारण वह
बाणों से भरी युद्धभूमि के समान दिखाई पड़ती थी, कहीं हजारों नेत्र नाम के वृक्षों के कारण वह हजार नेत्रों
वाले भगवान् इन्द्र के शरीर के समान प्रतीत होती थी, कहीं चारों ओर तमाल वृक्षों की बनी नीलिमा के
कारण भगवान् नारायण की मूर्ति के समान प्रतीत होती थी, कहीं बन्दरों से भरी होने के कारण बन्दर की
छाप लगी अर्जुन के रथ की पताका के समान प्रतीत हो रही थी, कहीं बेटों की लताओं के कारण उत्तम प्रवेश
पाना अत्यन्त कठिन था जिससे वह सैकड़ों दैतपारी द्वार-पालों से भरी रावनहलों की देखने के समान
प्रतीत होती थी, कहीं सैकड़ों बोलों की झाड़ियों लगी हुई थी जिससे वह कीचकों से भरी विराट की नगरी के
समान प्रतीत होती थी, कहीं बने जंगलों में बहेलिये भय से चहल नेत्रोंवाले हरिनो का पीछा करते थे

व्याधानुगम्यमान-नरल-तारक-मृगा, क्वचिदगृहीतव्रतेव दर्भ-चीर-जटा-वल्कल-धारिणी, अपरिमित-वहलपत्रसञ्चयाऽपि सप्तपर्णभूषिता, क्रूरसत्त्वाऽपि मुनिजनसेविता, पुष्पवत्यपि पवित्रा विन्ध्याटवी नाम् ।

तस्याश्च दण्डकारण्यान्तःपति सकलभुवनविख्यातम् उत्पत्तिक्षेत्रमिव भगवतो धर्म-स्युः सुरपति-प्रार्थना-पीत-सकल-सागर-सलिलस्य मेरु-मत्सरादम्बरतल-प्रसारित-शिरःसह-

अनुगम्यमानम् अत एव तरलं त्रासेन चलं तारकमृग मृगशिरोनक्षत्रं यस्यां सा तथोक्ता, पक्षे—व्याघ्रैः मिश्रैः अनुगम्यमानाः, अत एव तरला भयेन लोलाश्चञ्चलाः तरका लोचनकनीनिका येषां ते तथोक्ता मृगा हरिणा यस्यां सा तादृशी । पुरा प्रजापतिः परमसुन्दरीं स्वतनयां सन्ध्यां निरीक्ष्य काकान्धस्ता-मन्वधावत्, स्वधर्मं रिरक्षिषुः सा पुत्री तु हरिणीस्वरूपमाश्रित्य पलायमाना महादेवधारणं गतवती, प्रजापतिरपि हरिणस्वरूपमाश्रित्य तन्प्राप्त्यनुजगाम महादेवस्तु तद्विरीक्ष्य प्रजापतेः शिरःकर्त्तनाय स्वधनुषा बाणं मुक्षवान्, तदा तु प्रजापतिरत्यन्तं लज्जितस्त्वस्तश्च सन् मृगशिरोनक्षत्रे प्रविष्टवान् शिवस्य बाणोऽपि आर्द्रानक्षत्रस्वरूपेण तदन्वतिष्ठदिति शिवपुराणीया कथाऽनुसन्धेया ।

कचिदिति । गृहीतं स्वीकृतं व्रतं नियमो यया सैवविधा सुन्दरीव, दर्भाः कुशाः, चीराणि जीर्ण-वसनखण्डानि, जटाः संहतकेशाः 'शिफाजटे संहतो कचौ' इत्यनेकार्थः, वल्कलानि च परिधेयानि परिहार-यितुं शीलं यस्याः सा तथोक्ता, पक्षे—दर्भाः कुशाः, चीराः तृणविशेषाः, जटाः मूलानि वल्कलानि च धार-यितुं शीलं यस्याः सा तादृशी 'मूले लग्नकचे जटा' इत्यमरः ।

अपरोति । अपरिमितानि सङ्ख्याक्रान्तानि बहूनि सवनानि पत्राणि दलानि तेषां सञ्चयः समूहो यस्यां सा तथोक्ताऽपि सप्तभिः पर्णैः भूषितेति विरोधः, सप्तपर्णसंज्ञकतस्मिन्निर्वाजितेति तत्परिहारः । 'यत्र विरोध इव भासेत विरोधोऽस्तौ' इति लक्षणेन विरोधाभासोऽलङ्कारः । एवमग्रेऽपि । क्रूरसत्त्वेति । क्रूरं दुष्टं सत्त्वं हृदयं यस्याः सा तथोक्तापि मुनिजनसेवितेति विरोधः 'सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते' व्यवसायस्व-भावयो' इत्यनेकार्थः, क्रूराः हिंसाः सत्त्वा ग्याप्रादिप्राणिनो यस्यां सा तादृशीति तत्परिहारः तथा पुष्पवती रज्जोधर्मवत्यपि पवित्रेति विरोधः, पुष्पाणि प्रसूनानि अस्याः सन्तीति तत्परिहारः ।

तस्यान्वेति । तस्यां विन्ध्याटव्याम् अगस्त्यरूपं कुम्भयोनेः आश्रमपदं तपोभूमिः आसीदिति वक्ष्य-माणेन सम्बन्धः । इह प्रयमान्तानि पदानि आश्रमस्य विशेषणानि । दण्डकारण्यस्य दण्डकसंज्ञकवनस्य अन्तःपति तन्मध्यवर्ति । अत्रेदमिति वृत्तम्—सूर्यवंशीयः कञ्चन दण्डको नाम भूपतिः शुक्राचार्यगुरोः अरजास्यां पुत्री बलाकारेण धर्षितवान्, तच्छ्रुत्वातीव क्रुपितः शुक्राचार्यस्तं नृपमभिशाप-त्वं विन-श्यसि, सप्यारभ्य सप्तदिनाभ्यन्तरे चेदं राज्यं महावनतया परिणतं भविष्यतीति । तच्च विन्ध्याचल-शित्तरप्रदेशस्य राज्यं दण्डकारण्यं सञ्जातमिति । रामायणे प्रसिद्धमेतत् ।

सकटेति । सकलानि समस्तानि यानि भुवनानि मृशुव आदीनि तेषु विख्यातं प्रसिद्धम् । भगवतो महात्म्यवतो धर्मस्य सुकृतस्य उत्पत्तिक्षेत्रमिव जन्मभूमिरिव, तत्र सर्वप्रकारधर्मोत्पत्तेरित्याशयः । अत्र जात्युद्देशः, सा च मावाभिमानिनी वाच्येत्यवगन्तव्या ।

सुरेति । सुरपतिः इन्द्रः तस्य प्रार्थनया याञ्छया पीतानि सुलुकीकृतानि सकलसागराणां समस्त-जितसे बहूनि प्रतीत होती यो मानो व्याधिरूपधारी भगवान् शंकर से खदेड़े गर नृलशिरा से शोभित आकाश को रत्नों हो, कहीं कुश, चीर (बाँड़ नाम का वृक्ष), जटाओं और छालों के कारण बहूँ प्रतीत होती यो मानो कुश को लँगोटी मारे तथा वल्कलों को काष्ठनी काष्ठे कोई जटाधारिणी तपस्विनी हो, कहीं अत्यन्त धने पक्षोवाले छिनवन के वृक्षों से मरी होने के कारण बहूँ असंख्यपक्षवा होते हुए भी सप्तपर्णा प्रतीत होती यो । यद्यपि उसने दुष्ट प्राणियों के समान अनेक हिंसक जन्तु भरे थे, किन्तु उसने अनेक मुनियों के आश्रम भी स्थित थे । यद्यपि बहूँ रत्नों से लदी होने के कारण रजस्वला स्त्री सी प्रतीत होती थी, किन्तु बहूँ अत्यन्त पवित्र भी थी ।

उक्तं विन्ध्याटवी में दण्डक वन के बीच समी लोको में प्रसिद्ध भगवान् धर्मराज को जन्मभूमि के समान महर्षि अगस्त्य का पवित्र आश्रम था, जिन्होंने भगवान् इन्द्र को प्रार्थना पर समुद्र का समी जल ही पी

स्त्रेण दिवसकर-रथागमन-पथमपनेतुमभ्युद्यतेन अवगणित सकलसुर-वचसा विन्ध्यगिरिणा-
प्यसुल्लङ्घिताज्ञस्य जठरानल-जीर्ण-वातापिदानवस्य सुरासुर-मुकुट-मकरपत्र-कोटि-चुम्बित-
चरण-रजसो दक्षिणाशा-वधू-मुख-विशेषकस्य, सुरलोकादेकदुङ्कारनिर्पातित-नहुष प्रकट-

समुद्राणां जलानि सलिलानि येन तस्य । इत आरभ्यद्रुपप्यन्तानि पदानि ऋषेर्विशेषणानि । पुरा लोकान्
पीडयितुं कालेयास्याः केचनासुरा दिनपर्यन्तं समुद्रजलेऽन्तहिताः सन्तो निशि बहिरागाय लोकद्वय-
मत्यन्तमुपद्रुतश्चक्रः । तद्विनाशाय नितरां चेत्त्रिधमानो देवाधिपतिरगस्त्यशरणं ययौ । बहुधा प्रार्थितो
भगवानगस्त्यो निखिलसमुद्रसलिलानि चुलुके कृत्वा पपाविति महाभारतीया कथात्रानुसन्धेया ।

नेविति । मेरोः सुवर्णाद्रिः मत्सरात् उद्यतिविषयकद्युमद्वेषात् 'मत्सरोऽन्यद्युमद्वेष' इत्यमरः अम्बरतले
आकाशतले प्रसारितानि विस्तारितानि विकटानि बृहन्ति यानि शिरांसि मस्तकानि तेषां सहस्रं
समूहो येन स तेन, दिवसकरस्य सूर्यस्य रथगमनपथं स्पन्दनगमनमार्गम् 'ऋष्यपूरब्धः पथामानवे' इत्यच्
प्रत्ययः, अपनेतुं निरसितुम् अभ्युद्यतेन प्रवृत्तेन, तथा अवगणितानि अनाहतानि सकलानां समस्तानां
देवानां सुराणां वचांसि दिवसाधिपतेः गति मार्गावरोधनिषेधकवाक्यानि येन तेन विन्ध्यगिरिणाऽपि
जलबालकाद्रिणापि अनुल्लङ्घिता अनतिक्रान्ता सम्मानिता आशा आदेशो यस्य तस्य तादृशस्य ।

पुरा पर्यटन् नारदो योगी विन्ध्याचलमासादयामास, अथ तेन कृतातिथ्यो नारदस्तं गिरिं प्रद्यु-
वाच—गिरिमेने ! प्रतिदिनं सूर्यो हि सुमेरं परिभ्रमति त्वां नेति नितरां चेत्त्रिधते मे स्त्रेणः अतस्तदर्थं
यतस्त्वेत्यभिषाय निर्गते तस्मिन् तयैवात्मानं विषातुं सूर्यमनुरूपं तेन प्रत्याख्यातोऽतकोपेन तद्गमन-
पथमवरोद्धं वृद्धिसुपगच्छन् सुरैर्निवारितोऽपि नितरां बधूषे; तदैकतोऽधिकतापात् प्रज्वलन्तोऽपरत्रान्धका-
राहृतधात्मिकमपि कर्तुमशक्ता लोका देवान् तुष्टुवुः, ते च द्रुतमेव काश्यामगस्त्याश्रममाजगमुः, विन्ध्य-
वृद्धपवरोधार्यं तमनुरुरुषम्, अथ तेषामनुरोधेन समार्यके भगवत्यगस्त्ये तत्रोपस्थिते विन्ध्याद्रिः शिरोऽ-
घनमग्न्य तस्मै प्रणाममकरोत्, ऋषिस्तु—'प्रिय वत्स ! यावदहं पुनः प्रत्यावृत्तः स्यां तावत्तमेवंविधमेवा-
घनतो भूत्वा तिष्ठ' इत्युक्त्वा दक्षिणाशां प्रस्थितो नेदानीमपि प्रत्यावृत्तः, विन्ध्याद्रिरपि तदाज्ञयाऽधुनापि
तयैव तिष्ठतीति स्कन्दपुराणान्तर्गतकाशीखण्डीयकथा ।

जठरेति । जठरानलेन उदराग्निना जीर्णः अन्तःपरिपाकं प्रापितो वातापिदानवो वातापिनामकासुरो
येन यस्य तादृशस्य ।

पुरा इववलवातापिसंज्ञकौ आतराबसुरविशेषावास्ताम् तत्रैवलो विप्रस्वरूपं कृत्वा मेघस्वरूप-
स्थितं वातापि मारयित्वा तन्मांसं पक्त्वा समुपस्थितात् विप्रान् भोजयामास, भक्षितवस्तु तेषु 'वातापे !
निर्गच्छ' इतीक्ष्वलेनाकारितः सुरवरप्रतापेन वातापिस्तेषामुदराणि विदार्य निर्गतः, ततश्च तौ
तेषां वित्तादिकं चोरितवन्तौ । ततो देवा इत्थं निरीक्ष्य भगवतोऽगस्त्यस्य शरणमाययुः, आगत्य च
प्रत्यपकृतुं याचितः स तन्नैव रूपेण तन्मांसं भक्षयित्वा उदरे जीर्णं कृतवानिति महाभारतीया कथा ।

सुराहरेति । सुरा देवा असुरा दानवास्तेषां मुकुटेषु किरीटेषु यानि मकरपत्राणि सुवर्णरश्मिता मकरा-
कारपद्मा, 'पत्रं बाह्वनपत्तयोः' इत्यमरः, तेषां कोटयः अग्रभागाः तैः चुम्बितानि स्पृष्टानि चरणरक्षांसि
पदरेणवो यस्य तस्य, देवदानवपूजितपदस्थेऽर्थः दक्षिणा अवाची भाशा दिनेव बधूः स्त्री तस्या मुखे
आनने विशेषकस्य तिलस्वरूपस्य 'दिशस्तु कुकुम्भः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः', चित्रपुण्ड्रविशेषकाः
इत्यमरः । अत्रागस्त्ये तिलकत्वारोपस्य दक्षिणदिशि वधूत्वारोपः कारणमिति परम्परितरूपकम् । तदुक्तं
साहित्यदर्पणे—'यत्र कस्यचिदारोपः परारोपस्य कारणम् । तत्परम्परितम्' ।

सुरेति । सुरलोकात् देवनगरात् (स्वर्गात्) एकदुङ्कारेण दुल्लङ्घितमात्रेण निर्पातिते प्रस्थाविते नहुषे

लिया या । समस्त देवताओं की प्रार्थना अनङ्गीर्ण करने नेह पर्वत की ईर्ष्या के कारण अपनी इज्जत को टटियों
को आकाश में फैलाकर सूर्य का मार्ग रोक देनेवाला विन्ध्याचल भी जिनकी आज्ञा टाटने का साहस न कर
सका और पैरों पर झुका ही रह गया, जिन्होंने अपने पेट को आग में वातापि दानव की भी पचा डाला,
देवता और राक्षस दोनों ही अपने मुकुटों में बने हुए मत्स्याभूषणों की पत्ररत्नाओं से जिनके चरणों की धूँ

प्रभावस्य भगवतो मद्रामुनेरगस्त्यस्य, मौर्यया लोपामुद्रया स्थयमुपरचितालवालकैः करपुट-
सलिलसेक-संवर्द्धितैः सुननिर्विद्यैरुपशोभितं पादपैः, तत्पुत्रेण च गृहीतव्रतेनापादिनो
पवित्र भस्म-विरचित-त्रिपुण्ड्रकाभरणेन कुश-चीवर-वाससा मौञ्ज-मेखलाकलितमध्येन
गृहीत-हरितपर्णपुटेन प्रत्युदजमटता भिक्षां दृढवस्युनाम्ना पवित्रीकृतम्, अतिप्रभूतेध्म-
हरणाञ्च यस्यध्मवाह इति पिता द्वितीयं नाम चकार, विशि दिशि शुक्रहरितैश्च कदलीवनैः

प्रकटः स्फुटः प्रभावो माहात्म्यं यस्य तस्य तादृशस्य, भगवतो माहात्म्यवतः महामुनेरकृष्टमननशीलस्य ।

इह खण्डः पुत्रे वृत्रे दधीच्यस्या वज्रं निर्माय कृते सुराधिपे प्रहर्षयाणपयूते मानसमरोवरे
निलीने सति सूरैः राजविहीनं स्वर्गं हृष्टा चन्द्रवशीयो राजा नहुषो निजनिजप्रभावेन्द्रियावा स्वर्गराज्ये
नियुक्तः । इन्द्रपदं चान्द्रो भवानिन्द्राणीं कथं न कामयते ? इति नेनश्चिदुपदिष्टे स कदाचित्तां प्रार्थितवान् ,
ततस्तया कथितम् 'राजन ! महर्षिप्रबोहितां शिविकामारुह्य यदि भवान् मद्रवनमागन्तुं शक्नोति
तदा भवन्तमहं मेवेय' इति । राजा तु तदेवाभ्युपेत्य भृगवादीन् देवर्षीन् वाहकावेन संयोज्य शिविका-
मारुहः इन्द्राणीं कामयमानः तां प्रति धनं शीघ्रं चलितुम् अग्रे गच्छन्तं भृगूं मूर्ध्नि चरणेन 'सर्पं सर्प'
इति कथयन्नताडयत्, एतन्मध्ये भृगोर्जटासु प्रचक्षते भगवानगस्त्यः तच्चरणेन ताडितः 'हवं सर्पो
भूत्वाऽहः पत' इति दाशाय, तेन च राजा सर्पो भूत्वा हिमालयकन्दरायामपतदिति महाभारतीया कथा-
प्राप्तुसन्धेया ।

मार्येति । मार्यया पाण्या लोणमुद्रया नक्षामिकया स्वयम् आत्मना उपरचितानि निर्मितानि
आलवालाणि आवापा मूलसलिलधारा येषां तैः स्पादालवालमावापः' इत्यमरः, करपुटेन निजहस्तद्वयेन
या सलिलस्य जलस्य सेकः तेन संवर्द्धितैः वृद्धिं प्रापितैः, सुतनिर्विद्यैः पुत्रसदृशः पादपैर्वृक्षैरुपशोभितं
सूचितं तदाधमपदं मुनिस्थानम् ।

तत्पुत्रेणेति । तस्य अगस्त्यस्य पुत्रेण सुनुना, गृहीतम् अङ्गीकृतं व्रतं ब्रह्मचारिव्रतं येन तेन, आपाडः
पलाशदण्डः अस्यास्तीति तेन 'आपाडो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते' इति विश्वः, प्रियाणां पलाशदण्ड-
स्यैव धारणमाह मनुः—'ब्राह्मणो वैश्वपालाग्नी' इति, पवित्रं पूतं यद्रसम् तेन-विरचितं विहितं त्रिपुण्ड्रकं
रेखाग्रयुगलमलकविशेष एव आभरणं भूषणं येन, तेन, ब्राह्मणानां त्रिपुण्ड्रधारणमाह स्मृतिः—'ब्राह्मणानां
त्रिपुण्ड्रकम्' इति । कुशा दर्भा एव चीवरं चीरं वासः वस्त्रं यस्य तेन, मौञ्जया मुञ्जविरचितया मेखलाया
कलितो बद्धः मध्यः कटिभागो येन तेन, तथा च मनुः—मौञ्जो त्रिवृत्समा रुद्धणा कार्या विप्रस्य मेखला'
इति । गृहीतं याचित्ताप्ररक्षणार्थमात्रं हरितं श्यामलं पर्णपुटं पन्नरचितपुटकं येन तेन, प्रत्युदजम् उदजमुदजं
प्रति प्रतिपर्णशालमियर्थः । 'पर्णशालोदजोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, भिक्षाम अटता भिक्षार्थं भ्रमणं विदधता
निष्कामिन्ना 'अकथितश्च' इत्यनेन कर्मसंज्ञायां 'कर्मणि द्वितीया' इति द्वितीया । इदवस्युरिति नाम यस्य
तेन तादृशेन पवित्रीकृतं तत्र स्थित्या पूतम् ।

स्त्रीनि । पिता अगस्त्यः, अतिप्रभूतानि अतिप्रचुराणि यानि इह्मानि काष्ठानि तेषाम् आहरणात्
आनयनात् हेतोः, इह्मं बहतीति 'इध्मवाह' इत्यन्वयं द्वितीयम् अपरं नाम अभियेयं चकार विदधौ ।
इध्मवाह इत्यत्र 'कर्णयन्' इत्यण् ।

शाया करते जो दक्षिण दिशा रूपी बध् के मुख के तिलक ये (अगस्त्य नारा दक्षिण दिशा में निकलता
है), तथा जिन्होंने एक ही दुड़ार में नहुष को स्वर्ग से पृथ्वी पर पटक कर अपना प्रभाव प्रकट कर दिया
था । वह आश्रम अनेक वृक्षों से दृशोभित था । भगवान् अगस्त्य की पत्नी लोपामुद्रा ने स्वयं अपने हाथों से
उनमें बाँधे बना-बनाकर अपनी अंगुलियों के उल से उन्हें सींचा और पाल-पोस कर बढ़ाया था । उन्हें वह
पुत्र के समान ही प्यार देती थी । उनके पुत्र ब्रह्मचारी इष्टदम्बु की तदर्थ्या से वह आश्रम और भी पवित्र
हो गया था । वह हाथों में पलाशदण्ड लिये, मरुतक पर नम्र का त्रिपुण्ड्र लगाये, कटि में कुण्ड की लँगोटी

श्यामलीकृत-परिमरं सरिता च कलसयोनि-परिपीत-सागरमार्गानुगतयेव बद्धवेणिकया गोदा-
वैर्या परिगतमाश्रमपदमासीत् ।

यत्र च दशरथवचनमनुपोलयन्नृत्तसृष्टराज्यो दशवदन-लक्ष्मी-विभ्रमविरामो रामो
महामुनिमगस्त्यमनुचरन् सह सीतया लक्ष्मणोपरचित-रुचिर-पर्णशालः पञ्चवट्यां कञ्चित्
कालं सुखमुवास । चिरंशून्येऽद्यापि यत्र शाखानिलीनि-निभृत-पाण्डु-कपोतपङ्क्तयो लग्न-
तापमाग्निहोत्र-धूमरानय इव लक्ष्यन्ते तरवः । बलिकर्म-कुसुमान्युद्धरन्त्याः सीतायाः

दिशीति । दिशि दिशि प्रत्येकदिशि 'निगयवीक्ष्योः' इति द्विवचनम्, शुक्रवत् कीरदेहवत् हर्गितै-
र्नीलवर्णैः कदलीवनैः रम्भावपिनैः 'रम्भावच्छेद्य कदली' इति मेदिनी, श्यामलीकृतः कृष्णवर्णीकृतः परिसरः
प्रान्तभूमिर्यस्य तत् । शुक्रहरितैरित्यत्र लुप्तोपमा ।

सरितेति । कलसयोनिना अगस्त्येन परिपीतस्य चुलुकीकृतस्य मृतस्येत्याशयः, सागरस्य समुद्रस्य
मार्गम् अश्वानम् अनुगतयेव अनुव्रजितयेव बद्धा घना वेणिका सलिलधारा यया तथा, बद्धा संकरा-
विधानायैव संयता वेणिका केशरचनाविशेषो यया तथा च, गोदावरीं तन्नामिकया सरिता नद्या परिगतं
परिभ्यासम् । अगस्त्येन चुलुकीकृततया निधनमुपगतस्य समुद्रस्य अनुव्रजनं सर्वदा केशसंयमनञ्च पति-
व्रतया विधेयमेवेत्याशयः । उक्तञ्च 'न प्रोषिते तु संकुप्येन्न वेर्गी च प्रमोचयेत्' इति । 'अनुगतयेव' इति
क्रियोपप्रेक्षा । यस्मात्प्रोक्तिरपि व्यञ्जनया ॥ तदुक्तं दर्पणे—

'समाप्तोक्तिः समर्थैत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमागोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥'

यनेति । यत्र यस्मिन्नाश्रमस्थाने दशसु दिशासु अप्रतिहतो रथो यस्य स दशरथः तस्य वचनं
वनगमनादेशम् अनुपालयन् पालनं कुर्वन् तथैवानुतिष्ठत्यर्थः, उत्सृष्टं त्यक्तं राज्यं येन सः, दशवदनो
लङ्काधिपतिर्दशाननस्तस्य या लक्ष्मीः राज्यश्रीः तस्या विभ्रमस्य विलासस्य विरामोऽवसानं यस्मात् स
तथोक्तो रामः महामुनिं मुनिश्रेष्ठम् अगस्त्यम् अनुचरन् सेवमानः, लक्ष्मणेन सुमित्रानन्दनेन उपरचिता
निर्मिता रुचिरा मनोज्ञा पर्णशाला उदजो यस्य सः, कञ्चिरकालं पञ्चवट्यां जनस्थाने सीतया जनकनन्दिन्या
सह सुखम् आनन्दपूर्वकं यथा स्यात्तथा उवास निवसति स्म । 'विरामो राम' इत्यत्र यमकालङ्कारः ।
तदुक्तं दर्पणे—

'सत्यर्थं पृथगरथायां स्वरस्यञ्जनसंहते । क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥'

विरति । 'चिरशून्ये बहोः कालात् मुनिवृन्दरहिते, यत्र यस्मिन्नाश्रमपदे अद्यापि इदानीमपि,
शाखासु निलीना अवस्थिता निभृता निःशब्दाः पाण्डवः श्वेता ये कपोताः पारावताः तेषां पङ्क्तयो
राजयः येषु ते, अन एव लम्बाः संलम्बाः तापसानां तपस्विनां यदग्निहोत्रं दैनिकयज्ञविशेषः तस्य धूमा-
नाम् अग्निशिखानां राजयः पङ्क्तयो येषु ते तथोक्ता इव तरवो वृक्षा लक्ष्यन्ते अवलोक्यन्ते । इह पदार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तथा धूमपङ्क्तीनां संलम्बत्वस्योत्प्रेक्षणात् क्रियोपप्रेक्षा चेत्प्रभयोरङ्गाङ्गिभावेन
सङ्करालङ्कारः ।

बलीति । बलिकर्मणो देवपूजनकार्यस्य कुसुमानि प्रसूनानि उद्धरन्त्याः सञ्चर्य कुर्वन्त्याः सीताया
तथा मूल की कटपनी पहिने और हाथों में हरे पत्तों का दोना लिये हुये एक झोपड़ी से दूसरी झोपड़ी तक धूम-
धूमकर भील माँगा करते थे । वह जङ्गल से पिता के अग्निहोत्र के लिये समिधानों (हवन की लकड़ियों) का
इतना बड़ा गट्टर बाँधकर लाया करते थे कि पिता ने उनका दूसरा नाम ही इक्ष्मवाह (हवन की लकड़ियाँ ढोने
वाला) रख दिया था । उस आश्रम के चारों ओर सुगंधों के समान हरे-हरे केलों की घनी बाढ़ लगी हुई थी जिसकी
घनी हरियाली से वहाँ कुछ-कुछ अन्धकार सा छाया रहता था । उस आश्रम से सटी हुई एक ही प्रखर धारा में
बहती हुई गोदावरी नदी ऐसी प्रतीत होती थी मानो एक चोटी वाली समुद्र की 'विषवा पत्नी' अपने पति के पीछे
पीछे उसका समस्त जीवन पी छेने वाले अगस्त्य के आश्रम में चली आई हो ।

और जहाँ पञ्चवटी में दशरथ की आशा का पालन करने के लिये राज्य छोड़कर महामुनि अगस्त्य
की सेवा करते हुये रावण की राज्यलक्ष्मी का वैभव मिटा देने वाले भगवान् रामचन्द्र जी ने सीता जी के साथ
लक्ष्मण द्वारा बनाई गई पत्तों की सुन्दर झोपड़ी में कुछ दिनों तक सुख से निवास किया था, बहुत दिनों से
सुखों के न रहने के कारण जिस सूने प्रदेश में बालियों पर चुपचाप बैठे हुए सेफेद कवतारों की पंक्तियों

करतलादिव सङ्क्रान्तो यत्र रागः स्फुरति लताकिसलयेषु । यत्र च पीतोद्गीर्णजलनिधि-जल-
मिव मुनिना निखिलमाश्रमोपान्तवर्त्तिषु विभक्तं महाहृदेषु । यत्र च दशरथ-सुत-निशित-
शर-निकर-निपात-निहत-रजनीचर-बल-बहल-रुधिर-सिक्त-मूलमद्यापि तद्वागाविद्ध-निर्गत-
पलाशमिवाभाति नव-किसलयमरण्यम् ॥ अधुनापि यत्र जलधरसमये गम्भीरमभिनव-
जलधर-निवह-निनादमाकर्ण्य भगवतो रामस्य त्रिभुवन-विवर-व्यापिनश्चोपिघोषस्य स्मरन्तो
न गृह्णन्ति शष्प-कवलमजस्रमश्रुजल-लुलिता-दीनहृदयो वीक्ष्य शून्या दश दिशो जरा-

वैदेह्याः करतलात् हस्ततलात् लताकिसलयेषु व्रततिपल्लवेषु संक्रान्तो लग्न इव सन् रागो लौहित्यं
स्फुरति दीप्तिमान्भवति । सङ्क्रान्त इवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

यत्र चेति । यत्र च आश्रमपदे, मुनिना अगस्त्येन पूर्णं पीतं चुलुकीकृतं पश्चादुद्गीर्णम् चान्तं निखिलं
समग्रं जलनिधिजलं समुद्रसलिलम् आश्रमोपान्तवर्त्तिषु आश्रमनिकटस्थापिषु महाहृदेषु महातटागेषु
विभक्तमिव विभज्य स्थापितमिव । अत्रापि विभक्तमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा, अत एव हि तटागानामगाधसलिल-
युक्तत्वं ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तु व्यङ्ग्यम् ।

यत्र चेति । दशरथसुतयो रामलक्ष्मणयोः निशिताः तीक्ष्णा ये शरा वाणाः तेषां यो निकरः समूहः
तस्य निपातेन वर्पणेन निहतानि घातितानि यानि रजनीचरवलानि असुरसैन्यानि तारसम्पन्नीनि वह-
लानि विपुलानि रुधिराणि रक्तानि तैः सिक्तानि मूलानि यस्य तत्, नद्यानि नूतनानि कितलयानि
पल्लवानि यत्र तत् तथोक्तम् अरण्यं वनं (कर्तुं), अद्यापि इदानीं कालपर्यन्तमपि तेषां रुधिराणां रागेण
रक्तिम्ना आविष्टानि युक्तानि विद्यमानानि निर्गतानि निःसृतानि पलाशानि पत्राणि यत् तत् तथोक्तमिव
आभाति शोभते । इहापि क्रियोत्प्रेक्षा ।

अधुनापीति । अधुनापि इदानीमपि यत्र आश्रमपदे जलधरसमये वर्षाकाले गम्भीरं मञ्जुलम्
अभिनवा नूतना ये जलधरा मेघास्तेषां निवहस्य समूहस्य निनादं गर्जनम् आकर्ण्य श्रुत्वा भगवतः
पुत्रस्य रामस्य दशरथस्य त्रिभुवनस्य त्रिलोक्याः विवराणि छिद्राणि तानि व्याप्नोति पूरयतीति स तस्य,
चापघोषस्य धनुः शब्दस्य अत्र मातुः स्मरतीतिवत् कर्मणि पठ्यते, तेन धनुःशब्दमित्यर्थः, स्मरन्तः चिन्त-
यन्तः दशदिशः दशाशाः शून्याः रामलक्ष्मणसीतारहिताः, वीक्ष्य अवलोक्य, अजस्रं निरन्तरम् अधुजलैः
तेषां शोकजनितनयनसलिलैः लुलिता विह्वलीभूताः दीनाः कातराः इत्येव लोचनानि येषां ते तथोक्ताः,
तथा जरया वृद्धावस्थया जर्जरिताः विशीर्णा विषाणानां शृङ्गाणां कोटयोऽप्रभागा येषां ते तथोक्ताः,
जानक्या वैदेह्या संवर्द्धिताः शप्पसलिलादिप्रदानेन वृद्धिं प्रापिताः जीर्णमृगाः वृद्धहरिणाः शप्पं बालवृणं
तस्य कवलं ग्रासं न गृह्णन्ति न स्वीकुर्वन्ति तेषां शोकेनेत्याशयः । अत्र गम्भीरजलदनिनादाकर्णनेन

से वृक्ष ऐसे प्रतीत होते थे मानों आज भी उनमें वन तपस्वियों के अग्निहोत्रों से उठे हुये धुएँ की रेखायें लगी
हुई हों, जहाँ लताओं की नयी-नयी सुकुमार कोपलों से फूटती हुई लाली ऐसी प्रतीत होती थी मानों पूजा
के लिये फूल चुनते समय उनमें लगी हुई जानकी के करतलों की लाली ही आज भी फूट फूट कर बिखर रही
हो, जहाँ आश्रम के निकटवर्ती सरोवरों में भरा हुआ जल ऐसा प्रतीत होता था मानों भगवान् अगस्त्य ने
समुद्र का पिया हुआ समस्त जल ही उगलकर इन सरोवरों में बोट दिया हो, जहाँ नयी-नयी कोपलों से
भरा हुआ वन लाल भभूका हो उठा था मानों रामचन्द्र जी के तीखे बाणों की वर्षा से मारे गये राक्षसों के
गाढ़े रक्त से सिंची हुई जड़ों वाले वृक्षों से आज भी उसी रक्त की लाली में सने हुये लाल लाल पल्लव फूट
पड़े हों, जहाँ आज भी भगवती जानकी द्वारा पालपोस कर बढ़ाये गये कुटीरों से कटी-कटी सींगों वाले
आश्रमों के बड़े हरिण वर्षा के दिनों में नयी-नयी सौवली पटाओं की गम्भीर ध्वनि सुनकर भगवान् राम
के धनुष की तीनों लोकों में फैली हुई ध्वनि का स्मरण करते हुए आँसुओं से छलछलायी हुई करुण दृष्टि द्वारा
अपने बन्धुओं से सूनी (जिन्हें राम के धनुष ने पहले ही मार डाला था, अथवा राम से सूनी) दसों दिशाओं को

१. 'च' इति कचिन्न । २. 'निशित' इति पाठः कचिन्न । ३. बलबुल । ४. रक्त । ५. तटागा-
नुविद्ध । ६. किसलयम् । ७. गम्भीरवन् । ८. 'निवह' इति पाठः कचिन्न । ९. सम्यक्कृतम् ।
१०. लुलितदृष्टयः ।

ज्वर्जरित-विषाणकोटयो जानकीसंवर्द्धिता जीर्णमृगाः । यस्मिन्ननवरत-मृगया-निहत-शेष-वन-
हरिण-प्रोत्साहित इव कृतसीताविप्रलम्भः कनकमृगो राघवमतिदूरं जहार यत्र मैथिली-
वियोगदुःखदुःखदुःखितौ दशवदन-विनाश-पिशुनौ चन्द्रसूर्याविव कबन्धप्रस्तौ समं राम-
लक्ष्मणौ त्रिभुवनमयं महच्छक्रतुः । अत्यायतञ्च यस्मिन् दशरथसुत-शर-निपातितो योजन-
बाहोर्बाहुरगस्त्य-प्रसादनागतनहुषाजगर-कायशङ्कां चकार अपिगणस्थ । जनकर्तनया भर्त्रा
विरहविनोदनार्थमुदजाभ्यन्तरं लिखिता यत्रा रामनिवास-दर्शनोत्सुका पुनरिव धरणी-
तलादुल्लसन्तीव वनचरैरद्याप्यालोक्यते^१ ।

रामस्य चापघोषस्मृतेः स्मरणालङ्कारः, तथा शष्पप्रासग्रहणसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धप्रतिपादनादतिशयो-
क्त्यलङ्कारः । यदुक्तं दर्पणे—

‘सहशानुभवाद्भस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते’ । ‘सिद्धत्वेऽप्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते ।

पुवञ्चोभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

यस्मिन्निति । यस्मिन् विपिने अनवरतं निरन्तरं या मृगया पशुहन्तव्यापारः तस्यां निहतेभ्यः
रामेण व्यापादितेभ्यः शेषा अवशिष्टा ये वनहरिणाः काननमृगाः तैः प्रोत्साहित इव जानकीवञ्चनापूर्वक-
रामेदूरनयने प्रकृष्टोत्साहं प्रपिता इव कनकमृगः हाटकमयहरिणरूपधारी मारीचः, कृतो विहितः
सीताया जानक्या विप्रलम्भो वञ्चना येन तयोक्तः सन् राघवं रामचन्द्रम् अतिदूरम् अनतिसमीपं जहार
नीतवान् । इह क्रियोपेक्षा ।

यत्रेति । यत्र पञ्चवत्यां मैथिली जानकी तस्या वियोगदुःखेन विरहजनितक्लेशेन दुःखितौ क्लेशितौ
दशवदनो रावणः तस्य विनाशपिशुनौ ध्वंसबोधकौ रामलक्ष्मणौ कौशल्यानन्दनसुमित्रानन्दनौ, चन्द्र-
सूर्याविव पुष्पवन्ताविव ‘एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ’ इत्यमरः । कबन्धः राहु राक्षसाधि-
पतिः तेन दनुकबन्धेन च प्रस्तौ कबलीकृतौ गृहीतौ च सन्तौ समम् एककालं त्रिभुवनस्य जगत्त्रयस्थित-
लोकस्य महत् उल्लङ्घनम् आतङ्कं चक्रतुः विदधतुः । इह चन्द्रसूर्याविवेत्युपमा ।

अत्यायतञ्चेति । यत्र च दशरथसुतो रामः तस्य शरेण इषुणा निपातितः कर्तयित्वा पातितः अत्या-
यतः अतिविस्तृतः योजनबाहोः दनुकबन्धापरनाम्नो दैत्यस्यैव बाहुर्भुज, अगस्त्यस्य मुनेः प्रसादनाय
शिबिकारोहणेन इन्द्राभीं प्रति यानकाले पादप्रहारकृतक्रोधोपशान्तये आगतः प्राप्नो यो नहुषाजगरस्तस्य
अजगर (सर्प) रूपिनदुषभूपतेः कायशङ्कां देवभ्रान्तिम् अपिगणस्य मुनिमण्डलस्य चकार कृतवान् ।
अत्र दनुकबन्धबाहौ नहुषाजगरभ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—‘साम्यादेतस्मिन्स्तदुद्धि-
र्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थित’ इति । अत्रत्येतिवृत्तन्तु रामायणस्यारण्यककाण्डतोऽवगन्तव्यम् ।

जनकेति । यत्र आश्रमपदे जनकतया वैदेही, भर्त्रा स्वामिना रामेण, विरहविनोदनार्थं जानक्याः
वियोगव्यथालघुत्वसम्पादनार्थम् उदजाभ्यन्तरे ‘पर्णशालामध्ये ‘पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः, लिखिता
चित्रीकृता सा रामस्य निवासोऽवस्थानभूमिः तस्य दर्शनाय अवलोकनाय उत्सुका उत्कण्ठिता सती पुन-
र्भूयो धरणीतलात् पातालात् उल्लसन्तीव, वनचरैः किरातैः अद्यापि इदानीं कालेऽपि आलोक्यते दृश्यते ।
अत्र उल्लसन्तीवेति क्रियोपेक्षा । अत्र ‘पुनः शब्दोपादानेन पूर्वं वैदेह्या मिथिलायां यज्ञभूमिकर्षणकाले

देख-देख कर मुँह में मरी हुई वास का चवाना मो भूल जाते हैं, जहाँ नित्य ही शिकार करने वाले राम से
अपने परिवार का विनाश होते देख बचे हुए जंगली हरिणों द्वारा मानों उसकाया गया कनकमृग जानकी को
धोखे में डालकर राम को दूर बढ़का ले गया था तथा उनके वियोग का कारण बना था, जहाँ जानकी
के विरह में दुखी और राडरूपी कबन्ध से घिरे हुये सूर्य और चन्द्रमा के समान राम और लक्ष्मण ने रावण
के विनाश की सूचना देते हुये उसके साथ युद्ध में तीनों लोकों को एक साथ ही अत्यन्त मयमीत कर दिया
था, जहाँ राम के बाणों से कटकर गिरा हुई योजनबाहु नाम के राक्षस की अत्यन्त लम्बी बाहु देखकर वहाँ
के ऋषियों को ऐसा भ्रम होता था मानों भगवान् अगस्त्य को प्रसन्न करने के शिष्टे अजगर रूपधारी नहुष ही

१. निःशेष, अशेष... । २. प्रोत्सारित । ३. रावणविनाशसूचकौ । ४. अतिमहत् । ५. ...बाण... ।
६. ...प्रसादेनागत... । ७. अकरोद्विभजनस्य । ८. तणया च भर्त्रा । ९. ...विनोदार्थम् । १०. अन्त्यन्तरे ।
११. धरणीतलादुल्लसन्ती । १२. उपलक्ष्यते ।

तस्य चैवंविधस्य सम्प्रत्यपि प्रकटोपलक्ष्यमाण-पूर्ववृत्तान्तस्याश्रमस्य नातिदूरे जलनिधि-पान-कुपित-वरुणोत्साहितेन अगस्त्यमत्सरात्तदाश्रमसमीपवर्त्यपर इव वैधसा महाजलनिधिरुत्पादितः प्रलयकाय-विघटितौष्ट-दिग्मांग-सन्निबन्धं गगनतलमिव भुवि निपतितम्, आदिवराहसमुद्धृत-धरामण्डल-स्थानमिव सलिलपूरितम्, अनवरत-मज्ज-दुन्मद-शब्रकामिनी-कुचकलस-लुलित-जलम्, उत्फुल्ल-कुमुद-कुवलय-कह्लारम्, उन्निद्रारविन्द-

पातालादुत्थानम्; लङ्कां विजित्याग्निप्रवेशेन विजुह्वायामपि तस्यां लोकापवादभीत्या निर्वासिता रामेण पुनः परीक्षाप्रकरणे भूमितलप्रवेशः ततश्चेदमुत्थानमिति प्रतीयते ।

तत्त्वेति । एवंविधस्य उक्तरूपस्य तस्य च अगस्त्याश्रमस्य सम्प्रत्यपि अस्मिन् समयेऽपि प्रकटं स्पष्टम् उपलक्ष्यमाणा दक्षितदिशा ज्ञायमानाः पूर्ववृत्तान्ताः पूर्वादन्ता यस्य तस्य 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्' इत्यमरः नातिदूरे समीप एव पम्पाभिधानं परपेतिसंज्ञकम् पद्मभरः कमलकासारः 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः, विद्यत इति वच्यमाणेन सम्बन्धः । इह प्रथमान्तपदानि पद्मसरोविशेषणानि । जलनिधयः समुद्राः तेषां पानेन बुलुकीकृतेन कुपितः जलाधिपतित्वात् क्रुद्धो यो वरुणः प्रचेता । 'प्रचेता वरुणः पाशो' इत्यमरः, तेन उत्साहितः अन्यं महासमुद्रं निर्मातुं दत्तोत्साहः तेन तथोक्तेन, वैधसा प्रजा-पतिना 'म्रष्टा प्रजापतिर्वैधाः' इत्यमरः, अगस्त्यमत्सरात् अगस्त्यं मुनिं प्रति शुभद्वेषात् 'मत्सरोऽन्यशुभ-द्वेषः' इत्यमरः तस्य अगस्त्यस्य आश्रमसमीपवर्ती मुनिजस्थाननिकटवर्ती, अपरोऽन्यो महाजलनिधि-रिव महासागर इव उत्पादितः निर्मितः अतिविस्तृतत्वादित्याशयः । इह महाजलनिधिरिवेति द्रव्योपेक्षा ।

प्रत्येति । प्रलयकाले कल्पान्तसमये विघटिता विस्त्रलिताः, अष्टानाम् अष्टसंख्यकानां दिशां हरितां विभागाः प्रदेशाः नक्षत्रपर्वतावधिकाः तेषां सन्धयः संयोजनानि तेषां वन्धा वन्धनानि यत्र पूर्वम्भू-तम्, भुवि पृथिव्यां निपतितं गगनतलमिव नभस्तलमिव 'नभोऽन्तरिक्षं गगनम्' इत्यमरः, स्थितं तिष्ठत् अत्यन्तस्त्वच्छ्रुत्वादतिविस्तृतत्वाच्चेत्यभिप्रायः । अत्रापि गगनतलमिवेति द्रव्योपेक्षा ।

आदीति । आदिवराहेण विष्णोः स्तूतीयावतारेण महावराहरूपेण समुद्धृतं सम्यक् प्रकारेण जलाद्-वहिरानीतं यत् धरामण्डलं भूमण्डलं तस्य स्थानम् अवकाशः सलिलपूरितमिव जलपूरितमिव स्थितम् अतिविस्तृतत्वादिति भावः । अत्र जलपूरितमिवेति क्रियोपेक्षा ।

अनवरतेति । अनवरतं सन्ततं मज्जन्यः अवगाहमानाः या उन्मदा दौघनगर्वाधिष्ठिताः शबर कामिन्यः भिन्ननार्यः तासां कुचकलसैः स्तनघटैः लुलितानि आलोडितानि जलानि सलिलानि यस्य उप-तयोक्तम् । इह कुचा एव कलसा इति विग्रहे रूपकम्, किं वा कुचाः कलसा इवेति विग्रहे उपमेति द्वयो-रपि वारयितुमशक्त्वात्वात् सन्देहसङ्करः ।

उत्फुल्लेति । उत्फुल्लानि प्रफुटितानि कुमुदानि श्वेतोत्पलानि कुवलयानि नीलोत्पलानि कह्लाराणि रक्तोत्पलानि च गत्र तत् तादृशम् । 'सिते कुमुदकैरवे' 'स्यादुरपलं कुवलयस्य नीलाम्बुजन्म च' इत्यमरः ।

उन्निद्रेति । उन्निद्राणि विकसितानि यानि अरविन्दानि पद्मानि तेषां मधुविन्दुभिः मकरन्दकणि-

वत् आश्रम में पड़ा हो और जहाँ सीता के वियोग में नन बहलाने के लिए राम ने उसका जो चित्र कृतिया में बना रखा था उसे आज भी कोल-किरात आदि वनचर इस प्रकार देखते हैं नानों राम का निवास स्थान देखने के लिए उत्सुक जानकी पुनः पृथ्वी से बाहर निकल कर वहाँ दृशोभित हो ।

जहाँ पहले की सभी घटनाएँ आज भी स्पष्ट सी दिखाई पड़ती हैं, वत अगस्त्य के आश्रम से योही ही दूर पर व्याह, अत्यन्त विस्तृत, अद्वितीय और जल का समुद्र सा पम्पा नामवाला कमलों से भरा हुआ एक सरोवर था । वह ऐसा प्रतीत होता था मानों समुद्र का समस्त जल धी-रे-रे अगस्त्य को जलाने के लिए झुड़ कर दे दे उसकाये गए मत्सा ने उनके आश्रम के समीप एक दूसरा नहान् सागर ही उत्पन्न कर दिया हो; अथवा प्रलय काल में आठों दिशाओं की ओरों खुल जाने के कारण आकाश-तल ही पृथ्वी पर गिर पड़ा हो । या समुद्र के भीतर से आदिवराह द्वारा उठाये गये पृथ्वीमण्डल का उसके जल से भरा हुआ स्थान हो । उसका जल निरन्तर स्नान के समय खुलकर खेलनेवाली नववाली भीलनियों के कुचकलसों (घट्टे के समान

१. 'एवंविधस्य' इति पाठः क्वचिन्नाप्युपलभ्यते ।

२. कुपितवदनप्रोत्साहितेन ।

३. जलनिधि ।

४. 'विघटितादिनिवामा' ।

५. बन्धनम् ।

६. सलिलपरिपूरितम् ।

मधुविन्दु-बद्धचन्द्रकम्, अलिकुल-पटलान्वकारितसौगन्धिकम्, सारसित-समद-सारसम्, अम्बुसह-मधुपान-मत्त-कलहंसकामिनी-कृत-कोलाहलम्, अनेक-जलचर-पतङ्गशैत-सञ्चलन-चलित-वाचाल-वीचिमालम्, अनिलोत्प्लवित-कल्लोल-शिशिर-शीकरारब्ध-दुर्दिनम्, अशङ्कितवतीर्णाभिरम्भ-क्रीडारागिणीभिः स्नानसमये वनदेवताभिः केशपार्श्वकुसुमैः सुरभीकृतम्, एकदेशावतीर्णानुनिजनापूर्यमाण-कमण्डलु-कल-जलध्वनि-मनोहरम्, उन्मिष-दुत्पलवन-मध्यचारिभिः सर्वर्णतया रसितानुमेयैः कान्त-कदम्बकैरासेवितम्, अमिषेका-

काभिः यद्वा सलिलोपरि बद्धा विहिताः चन्द्रकाः मयूरवर्हचन्द्राकारा यत्र तत् तादृशम् ।

अलीति । अलिकुलानां अमरवृन्दानां पटलेन सनुदायेन अन्वकारितानि आवृतानि सौगन्धिकानि कृष्टाणि यत्र तत् । 'सौगन्धिकं तु कृष्टारम्' इत्यमरः । अत्र कुलपटलयोर्नये कस्याप्येकस्यैव कथनेनेष्ट-सिद्धावपरस्य ग्रहणं निरर्थकमेवेति कुशलाः ।

सारसितेति । सारसितेन शब्देन सह वर्तमानं अत एव सनदा नदीकटा सारसा लक्ष्मणाप्रभृतयः यत्र तत् 'हंसस्य योषिद्वरदा सारसस्य तु लक्ष्मणा' इति कोशः । अत्र द्वेकानुप्रासः, तदुक्तं दशै—'द्वेको म्यञ्जनसङ्घस्य सहस्रान्यमनेकधा' इति ।

अम्बुसहेति । अम्बुसहस्राणि पद्मानि तेषां यन्मधु मकरन्दः तस्य पानेन मत्ताः नदीकटा याः कलहंस-कामिन्यः वरदाः तामिः कृतो विहितः कोलाहलः कलकलौ यत्र तत् तादृशम् ।

अनेकेति । अनेके सहस्रशो ये जलचरा नक्षपादयो जलजन्तवः तेषां पतङ्गानां पङ्क्तिना शतस्य मण्डलस्य सञ्चलनेन गमनागमनेन चलिता द्रोमं प्राप्ता वाचाला मुखरायमाणा च वीचिमाला लहरि-सन्ततिर्यत्र तत् तादृशम् । इह द्वेकानुप्रासः ।

अनिलेति । अनिलेन पवनेन उल्लासिता उत्थानं प्रापिता ये कल्लोला महातरङ्गाः तेषां शिशिरशीकरैः शीतलान्बुक्कैः आरब्धं कृतं दुर्दिनं मेवाच्छुद्धिर्दिनं यत्र तत् तादृशम्, वृष्टिजलस्यैव तेषामपि पतनादि-त्याशयः । अत्र वृत्त्यनुप्रासः, तदुक्तं दशै—

'अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाऽप्यनेकधा । एकस्य सहस्रस्यैव वृत्त्यनुप्रास उच्यते ॥'

अशङ्कितेति । अशङ्कितं निर्जनत्वेन शङ्कारहितं यथा स्यात्तथा अवतीर्णाभिः अन्तःप्रवेशं कृतवतीभिः, अम्भः क्रीडायां जलक्रेष्यां रागिणीभिः अत्यधिकमनोरमयुक्ताभिः वनदेवताभिः वनाधिष्ठातृदेवीभिः । स्नान-समये मञ्जनकाले केशपाशानां कचसमूहानां कुसुमैः सुमनोभिः सुरभीकृतं सौगन्ध्यं नीतम् ।

पुजेति । एकदेशे एकभागे अवतीर्णैः अन्तःप्रवेशं कृतवद्भिः सुनिजनाः तपस्विगणैः सांपूर्णमाणा जलेन त्रिपसाणा ये कमण्डलवः देवादिपूजनपात्रविशेषाः तेषां कलैः अत्यक्तमधुरैः जलध्वनिभिः सलिल-पूरणशब्दैः मनोहरं मनोज्ञम् ।

उन्मिषदिति । उन्मिषतः प्रस्फुटत उत्पलवनस्य श्वेतकमलविपिनस्य मध्येऽन्तः चरन्तीभिः गच्छ-न्तीभिः, अत एव सर्वर्णतया श्वेतकमलकादम्बकदम्बकयोः सादृश्येन रसितेन शब्देन अनुमेयैः अनुमानं

गोल-मडोल बड़े बड़े स्तनों से टकरा-टकरा कर चञ्चल होता रहता था । उसमें कहीं डुमर (कोरं), कहीं कुवत्तर (नील कमल) और कहीं बहार (श्वेतकमल) खिले थे, कहीं पूरे डर कमलों से ढकी हुई मधु की बूँदें (धुस्परत) ऊपर फ़ैलकर मोरचन्द्रिकाओं के स्नान लगी थीं, कहीं मीरों के झुण्ड से ढँके श्वेत-कमल काले-काले दिखाई पड़ते थे, कहीं मनवाने सारस जैसे-जैसे किया करते थे, कहीं कमलों का रस पी-पीकर नदनावाँ ईंसिनियों कोलाहल किया करती थीं, कहीं सैकड़ों की संख्या में बनेन वनदेवियों के साथ-साथ वृद्धे से चञ्चल लहरों में कल-कल हुआ करता था, कहीं वायु से उठती हुई बड़ी बड़ी तरंगें उठती हुई ठण्ठ-ठण्ठी बूँदों की झड़ी लगाये रहती थीं, कहीं निर्मय होकर सरोवर में उगी हुई बल-श्रीवा की प्रेमी वनदेवियों स्नान करते समय बलों में सुधे हुए फूलों से बना को सुगन्धित बना देती थीं, कहीं एक ओर बल में उदरे हुए सुनियों के

१. ...मधुद्रव, मधुविन्दुनिधन्द...; मकरन्दविन्दुवद ।

२. आरसित... ।

३. ...पङ्क्तिरत... ।

४. चञ्चलित ।

५. अनिलोत्प्लवित... ।

६. कल्लोललहरारोकारचित ।

७. रत्नः ।

८. केशकुसुमैः ।

९. कलध्वनि ।

१०. उन्मिषितः... ।

११. कादम्बैः ।

वतीर्ण-पुलिन्दराज-सुन्दरी-कुच-चन्दनधूलि-धवलित-तरङ्गम्, उपान्त-जात-केतकी-रजः
पटल-वद्ध-कूल-पुलिनम्, आसन्नाश्रमागत-तापसश्चालिता-द्रवकल-कपाय-पाटल-तट-
जलम्, उपतट-विटपि-पल्लवानिल-वीजितम्, अविरल-तमाल-वीथिकान्धकारिताभिः
वालिनिर्वासितेन संचरता प्रतिदिनमृग्यमूकवासिना सुग्रीवेणावलुप्त-फल-लघु-लताभिः,

योग्यैः न तु पार्थक्येन चाष्टपप्रत्यक्षगम्यैरित्याशयः, कादम्बकदम्बकैः कलहंससमूहैः आसेवितं समन्ता-
त्पर्युपासितम् । 'कादम्बः कलहंसः स्यात्', स्त्रियां तु संहतिवृन्दं निकुरग्वं कदम्बकम्' इत्यमरः । इह
रसितानुमेयैरित्यनेन मीलितालङ्कारो ध्वन्यते, तथाहि दर्पण-मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित्तुल्यलक्षणा ।
एवञ्च वस्तुना अलङ्कारध्वनिरिति व्याख्यातारः ।

अभिप्रेकेति । अभिप्रेकाय मञ्जुनाथम् अवतीर्णाः सलिलान्तःप्रविष्टा याः पुलिन्दराजस्य शनराधि-
पतेः सुन्दर्यः कामिन्यः तासां ये कुचा वचोजाः तेषां चन्दनधूलिभिः लिप्तशुष्क-मलयजपांशुभिः धव-
लिताः शुभ्रीकृताः तरङ्गा ऊर्मयो यस्य तत् तादृशम् । इह शुभ्ररूपसम्पादनसम्बन्धाभावेऽपि तरङ्गबन्धः
प्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

उपान्तेति । उपान्ते पानीयनिकटे जातानाम् उपपन्नानां केतकीनां मालतीपुष्पाणां रजःपटलैः धूलि-
समूहैः वद्धं रचितं कूले तटसमीपे पुलिनं सैकतं यस्य तत् । इह पूर्वोक्तोऽलङ्कारः ।

आसन्नेति । आसन्नाः समीपवर्तिनो ये आश्रमाः तपस्विस्थानानि तेभ्य आगतैरायातैः तापसैः मुनि-
जनैः चालितानां धौतानाम् आश्रमाणां जलाविलानां तत्क्षणं कर्त्तव्यत्वा नयनेन निर्यासाविर्भावादित्यभि-
प्रायः, वद्धकलानां परिधेयवृक्षत्वचां कपायैः 'तुवरस्तु कपायोऽङ्गी' इत्यमरः पाटलं श्वेतरक्तं 'श्वेतरक्तस्तु
पाटलः' इत्यमरः, तटजलं तीरान्तिकसलिलं यस्य तत् तादृशम्, तदनिकट एव चालनादित्याशयः ।

वेति । तटस्य समीपमुपटम् तत्र उपतटे तीरनिकट इत्यर्थः, ये विटपिनः पादपाः तेषां पल्लवाः
किसलयानि तैः यः अनिलो वायुः तेन वीजितं व्यञ्जनेनैवाचरितम् ।

अविरलेति । अविरला सान्द्रा या तमालवीथिका तापिच्छपङ्क्तिः 'कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छो-
ऽपि' इत्यमरः तथा अन्धकारिताभिः कृतान्धकाराभिः । इतोऽग्रे तृतीयान्तानि बहुवचनपदानि वनराजि-
भरित्यग्निमस्य विशेषणानि ।

वालेति । वालिना इन्दात्मजेन वानराधिपतिना निर्वासितेन राजधानीतो निष्कासितेन, प्रतिदिनं
प्रत्यहं सञ्चरता तत्रागच्छता, ऋष्यमूकालयो गिरिस्तत्र वासिना निवसनशीलेन, सुग्रीवेण वात्यजुजेन
अवलुप्तानि दूरीकृतानि फलानि याम्यः ताः, अत एव लक्ष्या फलभारहिताः लताः व्रतयो यासु ताभिः
तादृशीभिः ।

पुरा कश्चन मायावी नामासुरः वालिसुग्रीवाभ्यां सह रणं कुर्वाणः तयोः प्रहारेणात्यन्तखिन्नः केन-
चिद्विलेनाघः प्रविष्टः । तदा वाली सुग्रीवमाह—सुग्रीव ! त्वं तावत् इहैव विलमुखे तिष्ठ यावद्दहं तं निष्ट-

कण्ठवु मरने से कुल-कुल की मनोहर ध्वनि सुनाई पड़ती थी, कहीं खिले हुए श्वेत कमलों के बीच समान
रंग होने के कारण मधुर ध्वनि से ही पहिचान में आनेवाले हत्तों के झुण्ड तैरा करते थे, कहीं जल में
उतरकर स्नान करनेवाली पुलिन्दराज (मीलों के स्वामी) की सुन्दरियों के स्तनों पर लगी हुई चन्दन की
धूल लहरों को उजली बना देती थी, कहीं किनारों की रेतियाँ समीप में ही उगे हुए केवड़ों की धूल से पटी
रहती थी, कहीं समीप के आश्रमों से आये हुए मुनि लोग गोली-गोली छालें (तत्काल की उमारी गई वृक्षों
की छाल) धो-धोकर किनारे के जल की कसेरा और गुलाबी बना देते थे, और कहीं किनारों के वृक्ष पंखों
के समान हिलने हुये पल्लवों की मन्द-मन्द वायु से जल में कोमल-कोमल लहरियाँ उठाया करते थे । उसके
चारों किनारे वन पंक्तियों से घिरे थे जिनमें कहीं घने तमाल वृक्षों की सुरमुटें अन्धकार से डेढ़ी रहती थीं,
कहीं फलों से रहित हत्की-कुक्की लताएँ ऐसी प्रतीत होती थीं मानों बालि से निकाले गये ऋष्यमूक पर
घूमने वाले सुग्रीव ने उनके फलों की निर्मूल कर दिया हो, कहीं जल में छटे होकर तपस्या करने वाले मुनि

उद्वासितापसानां देवताचर्चनोपयुक्त-कुसुमाभिः उत्पतज्जलचर-पतङ्ग-पक्षपुट-विगलित-जल-
विन्दुसेक-सुकुमार-किसलयभिः लतामण्डप-तल-शिल्पिण्ड-मण्डलारन्ध्र-ताण्डवभिः अनेक-
कुसुम-परिमल-वाहिनीभिर्वनदेवताभिः स्वश्वास-वासिताभिरिव वनराजिभिरुपलब्धतीरम्,
अपरसागरशङ्खभिः सलिलभादातुमवतीर्णैर्जलधरैरिव बहल-पङ्क-मलिनैर्वनकरिभिरनवरता-
पीयमानैः सलिलम्, अगाधमनन्तमप्रतिर्मम् अपां निधानं पन्थाभिधानं पञ्चसरः ।

त्यागच्छामि' इति विज्ञाप्य स्वयं तं हन्तुं तद्विलम्बे प्राविशत्, परन्तु व्यतीते बहुकाले तत्पतीड्या तिष्ठ-
न्नपि सुग्रीवः किं कर्तव्यमिदानीमित्येवं विचारयत्येव विलम्बादाविर्भूतं शोणितम्, अथ तत् निरीक्ष्य
'प्रायो मन भ्राता वाली तेन हत' इति निश्चित्य विलम्बे बृहन्तमेकं प्रस्तरं स्थापयित्वा किष्किन्धायामा-
गत्य दान्धवेभ्यस्तद्वृत्तान्तं निवेद्य स्वयमतिलिखो वालिराज्यं शशास । अयातीते कियत्समये वाली तन-
सुरं निहत्य तेनैव पथा प्रायावृत्तो विलम्बे प्रस्तरं वीक्ष्य कुपितः पादाघातेन तं दूरीकृत्य किष्किन्धा-
मागत्य सुग्रीवचरितमतिक्रमिष्य चार्धं स्वराज्याद्वहिर्निष्कासयानास सोऽपि तद्दुःखदुःखितः कृप्यमूक-
गिरौ निवासमकरोदिति रामायणीया किष्किन्धाकाण्डीया कथा ।

उवाचोति । उदके जले वसन्तीत्युद्वासिनश्च ते तापसास्तपस्विनश्चेति तेषां तथोक्तानाम्, 'पेयं
वासवाहनधिषु च' इत्यनेनोदकस्योदादेशो ज्ञेयः । देवताचर्चनेषु देवपूजासु उपयुक्तानि आवश्यकानि कुसु-
मानि पुष्पाणि यासु तामिः तथोक्तानिः ।

उत्पतदिति । उत्पतन्त उड्डीय गच्छन्ती ये जलचराः नक्ररूपाद्याः पतङ्गाः पक्षिणः तेषां पक्षपुटेभ्यः
विगलिताः च्युता ये जलविन्दवाः सलिलकणाः तैः सेकः तेन सुकुमाराणि विशेषतुलानि किसलयानि
पल्लवानि यासां तामिः तथोक्तानिः ।

ल्लोति । लतानां व्रततीनां ये मण्डपाः आच्छादितस्यानानि तेषां तलेषु अधःप्रदेशेषु शिल्पिण्ड-
मण्डलेन मयूरगणेन आरब्धं प्रवर्तितं ताण्डवं नृत्यं यासु तामिः तथोक्तानिः, 'ताण्डवं नटनं नाटयं लास्यं
नृत्यं च नर्तनं, इत्यमरः इह वृष्यनुप्रासस्तद्वर्णनञ्चोक्तं प्राक् ।

वनेनेति । वनेकेशं बहुप्रकाराणां कुसुमानां पुष्पाणां परिमलान् गन्धान् वहन्तीति ताः तादृशीभिः
'विनर्वाण्ये परिमलो गन्धे जनमनोहरः' इत्यमरः, अत एव वनदेवताभिः विपिनाधिष्ठातृदेवीभिः (कर्त्रीभिः)
स्वश्वासेन स्वीयश्वासवायुना वासिताभिः सुगन्धीकृताभिरिव वर्तमानाभिः, वनराजिभिः वनपङ्क्तिभिः
उपलब्धानि व्याप्तानि तीराणि तटानि यस्य तत् तथोक्तम्, सरोविशेषणमिदम् । अत्र वासिताभिरिवेति
क्रियोपेक्षा ।

अपरेति । 'अयम् अपरो भिन्नः सागरः समुद्रः' इति शङ्खं भ्रमं जनयन्तीति तैः तथोक्तैः, सलिलं
जलम् आदातुं प्रहीतुम् अवतीर्णैः गगनादुत्तरितैः जलधरैः वारिदैरिव बहलपङ्क्तैः शरीरलग्नाधिककर्दमैः
सलिनाः श्यामा तैः तथोक्तैः, वनकरिभिः आरण्यकहस्तिभिः अनवरतं निरन्तरम् आपीयमानानि सम-
न्तात् पानकर्त्रीक्रियमाणानि सलिलानि पानीयानि यस्य तत् तादृशम् । अत्र जलधरैरिवेति जातिस्व-
रूपोपेक्षा ।

अगाधमिति । अगाधम् अप्राप्ततलम् अनन्तं शेषरहितम् अतिमहदित्यर्थः । अप्रतिमं स्वसादृश्य-
रहितम्, अपां जलानां निधानं शेषधिवस्वरूपम् अपरिमितसलिलयुक्तत्वादित्याशयः । 'पन्था' इति अभिधानं
नामधेयं यस्य तत्, पन्थानां कमलानामाकरीभूतं सरः कासारः पञ्चसरः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

उनके फूलों को तोड़-जोड़कर देवताओं को चढ़ाया करते थे, कहीं उड़ते हुए जलनक्षियों के पंखों से लक्ष्मी हुई
बूंदों के कारण उनकी सींगों हुई कोपलें और भी लुचलुची हो उठी थीं, और कहीं उन लतानों को छुल्लों में
मीर मँडल बाँध कर नाचा करते थे । तर्र-तर्र के फूलों को दुग्ध से वन-पक्षियों इस प्रकार नहनहा उठी

यत्र च विकच-कुवलय-प्रभा-श्यामायमान-पक्षपुटान्यद्यापि मूर्तिमद्रामशापप्रस्तानीव मध्यचारिणामालोक्यन्ते चक्रवाकनान्नां पक्षिणां मिथुनानि ।

(तस्यैव पद्मसरसः पश्चिमे तीरे राघव-शर-प्रहार-जर्जरित-जीर्ण-तालैतरु-पण्डस्य च समीपे दिग्गज-करदण्डानुकारिणा जरदजगरेण सततमावेष्टितमूलतथा वद्धमहालवाल इव तुङ्ग-स्कन्धावलम्बिभिरनिलवेक्षितैरहिनिर्मोक्तैर्धृतोत्तरीय इव दिक्चक्रवाल-परिमाणमिव गृहता भुवनान्तरालविप्रकीर्णेन शाखासंचयेन प्रलयकाल-ताण्डव-प्रसारित-भुजसहस्रमुदु-

यत्रेति । यत्र यस्मिन् पद्मासरसि; विकचानि विकसितानि यानि कुवलयानि नीलोत्पलानि 'नीलो-त्पलं कुवलयम्' इत्यमरः, तेषां याः प्रभाः कान्तयः ताभिः श्यामायमानानि निकटसद्वरणात् श्यामवदा-चरन्ति पक्षपुटानि येषां तानि तयोक्तानि । मध्यचारिणां पद्मासरोवरान्तर्भ्रमणकारिणां चक्रवाकनान्नां रयाद्यसंज्ञकानां पक्षिणां पतत्रिणां मिथुनानि युगलानि, अद्यापि पतावत्समयपर्यन्तमपि मूर्तिमान् देदीप्य-मानरूपो यो रामस्य दशरथतनयस्य शापः अभिसम्पातः तेन प्रस्तानि गृहीतानीव आलोक्यन्ते दृश्यन्ते, तत्र विद्यमानैर्लोकैरिति शेषः ।

इह रामशापश्यामायमानपक्षपुटस्येन प्रस्तानीवेति वाच्या क्रियोरपेक्षा । यद्यपि 'मालिभ्यं व्योम्नि पापे' इति कविसमयप्रसिद्धा पापस्यैव मलिनत्वेन वर्णनं विहितं न तु शापस्य, तथापि तासादृश्येन शापस्य तथा वर्णनं कृतमित्यवधेयम् । इह च 'पद्मातटे सीताविरहविह्वलं दाशरथिं वीषय चक्रवाकाः हासं विदधुः ततस्तानेवं निरीक्ष्य 'यथा मम प्रियाविरलेषः तथैव भवतामपि क्षपायां भविष्यति' इति रामः शशापेत्येतिहासिकी वाच्चा ।

तस्यैवेति । तस्य पद्मामिधेयस्यैव पद्मसरसः कमलकासारस्य, पश्चिमे तीरे प्रनीचि तटे, राघवस्य रामस्य ये शरा बाणाः तेषां प्रहारेण वेधेन जर्जरितानां विदारितानां जीर्णानां प्राचीनानां, तालतरुणां तालद्रमाणां पण्डस्य समुदायस्य समीपे महान् महीयान् जीर्णः पुरातनः शास्त्रमलीवृक्षः रोचनाख्यस्त-रस्तीत्यग्निमेण सम्बन्धः । अत्र प्रथमान्तानि पदानि शास्त्रमलीवृक्षविशेषणानि बोध्यानि । दिष्टु स्थितो गज ऐरावतादिः, तथा चामरः—'ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥' तस्य यस्य यः करदण्डः शुण्डादण्डः तमनुकर्तुं शीलं यस्य तेन तयोक्तेन, तत्तुल्यविशालेनेत्यर्थः, जरन् वृद्धो योऽजगरस्तन्नामकः पृथुलसर्पः तेन तादृशेन, वदं रचितं महत् दीर्घम् आलवालम् आवापः मूले सलिलार्यस्नातमृत्परिवेष्टनमित्यर्थः, यस्य स तयोक्त इव । इह दिग्गजेत्यत्र समासगता । आर्यां लुप्तो-पमा, आलवाल इवेति वाच्या क्रियोरपेक्षा च, उभयोरप्यङ्गादिभावे सङ्करालङ्कारः ।

पुरा हि वालिना राज्याद्वह्निष्कासितं ऋष्यमूकगिरिस्थः वालिवधमिच्छन् हनूमद्द्वारा कृतराम-मैत्रीकः सुग्रीवो वालिवधोपयोगि सामर्थ्यं भगवति रामचन्द्रेऽस्ति न वेति सन्दिह्याने जातः तत्परीक्षणार्थं तेन प्रेरितो रामचन्द्रः एकेनैव आग्नेन पङ्क्तिवद्भान् सप्ततालवृक्षान् विदारयामास इति रामयणीया कथा ।

तुङ्गेति । तुङ्गम् उन्नतं स्कन्धं प्रकाण्डभागम् अंसभागश्च अवलम्बितम् आधारं कृत्वा लम्बमानो-भवितुं शीलं येषां तैः तयोक्तैः अनिलवेक्षितैः पवनचालितैः अहिनिर्मोक्तैः सर्पकञ्चलैः दृतोत्तरीय इव गृहीतोपससंन्यानपक्ष इव । क्रियोरपेक्षा ।

दिक्चक्रेति । दिशां ककुभां चक्रवालं मण्डलं तस्य परिमाणम् इत्युत्तापरिमितं गृह्यतेव धारयता यद्वा विद्ध्यतेव, भुवनान्तराले संसारमध्यभागे विप्रकीर्णं दृतस्ततो विस्तारितः तेन, शाखासंख्येन लता-

धी मानों वनदेवियों ने उन्हें अपनी साँसों से सुवासित कर दिया हो । वहाँ झूले हुये नीलकमलों की झलक से साँवले पंखों वाले चक्रवाँ के जोड़े बीच-बीच में घूमते हुए ऐसे लगते थे मानों वे राम के मूर्तिमान शाप से प्रस्त हों ।

वही पक्ष-सरोवर के पश्चिमी किनारे पर रामचन्द्र जी के बाणों से छिन्न-भिन्न ताड़ पत्तों की मुरमुट के पास एक पुराना सेमल का वृक्ष था । उसकी लड़ के चारों ओर दिग्गजों की सूँड़ के समान एक बड़ा अजगर

१. 'व' इति पाठः इचिद्रास्तपि । २. मध्यचारिणालोक्यन्ते ३. चक्रनान्नां । ४. तस्यैवविधस्य सरसः । ५. तालतरुसदृश्यः ।

पतिं शिखरमिव विडम्बयितुमुद्यतः, पुराणतया पतनभयादिव वायुस्कन्धेऽलङ्घनः निखिल-
शरीर-व्यापिनीभिरतिदूरोन्मताभिर्जीर्णतया शिराभिरिव परिगतो व्रततिभिः, जरा-तिलक-
विन्दुभिरिव कण्टकैराचिततनुः इतस्ततः परिपीतसागरसलिलैर्गङ्गागतैः, पत्ररथैरिव
शाखान्तरैरेषु निलीयमानैः क्षणमम्बुभारालसैराङ्गीकृतपल्लवैर्जलधरपटलैरप्यदृष्टशिरः,
तुङ्गतया नन्दनवनश्रियमिवावलोकयितुमभ्युद्यतः, स्वसमीपवर्तिनामुपरि संचरतां गगनतल-

संदोहेन 'शिखाशाखालताः समा' इत्यमरः प्रलयकाले कश्चान्तस्मये तत् ताण्डवम् उद्धतवृत्त्यं तत्र
प्रसारितम् इतस्ततो विपर्यस्तं भुजसहस्रम् अनेकतरबाहवो येन स तं तादृशम्, उद्धुपतिः तारापतिश्चन्द्रः
शेखरो मस्तकालङ्कारो यस्य तं महादेवं विडम्बयितुम् अनुकरणं विधातुम् उद्यतः कृतप्रयत्न इव । इह
गृह्णतेवेति उद्यत इवेति वाच्या क्रियोपेक्षा, विडम्बयितुमिस्थार्थो उपमा, तत्र परस्परनेषानङ्गाङ्गि-
भावः सङ्गरः ।

पुराणेति । पुराणतया पुरातनतया पतनभयादिव स्खलनशङ्कयेव वायुः पवनः स्कन्धे प्रकाण्डे लङ्घनः
यस्य तादृशः । एतेन प्रकाण्डेषु वायुप्रवेगेन प्रकरो द्योतितः । इह समासोच्छिद्दोपेक्षयोः सङ्गरः ।

निखिलेति । निखिलं समस्तं यद् शरीरं वपुः तद् व्याप्तं शीलं यासां तादृशीभिः, अतिदूरोन्मताभिः
अतिविप्रदृष्टमुप्यिताभिः, वृद्धावेनातिरिक्तमुप्यन्ताभिः, जीर्णतया प्राचीनतया (वृद्धावस्थया) शिराभि-
रिव अस्थिवन्धनैरिव व्रततिभिः लताभिः 'वल्मी तु व्रततिर्लता' इत्यमरः, परिवेष्टितः ।

जरेति । जरायां वृद्धावस्थायां ये तिलकविन्दवः समप्रशारीरेषु उत्पद्यमानाः श्यामवर्णाश्चिह्नविशेषाः
तैरिव कण्टकैः कुद्रशत्रुभिः आचिता व्याप्ता तनुः देहो यस्य स तथोक्तः । 'कण्टकः कुद्रशत्रौ च' इति विश्वः ।
गतैः देहायसपथोपस्थितैः, पत्ररथैः पद्मभिरिव 'पतत्पत्रस्थाण्डवाः' इत्यमरः । शाखानां स्कन्धानाम् अन्त-
रेषु सपथेषु वृणं वृणनात्रं निलीयमानैः गुप्ततया स्थितवङ्किः, सम्बुभारेण पीतसलिलभारेण अलसैः मन्थर-
गामिभिः, आर्द्राङ्गितानि वर्धनेन क्लिन्नानि पल्लवानि अधः क्षिप्तवानि यैस्तानि तैः, जलधरपटलैः मेघ-
समूहैरपि न दृष्टम् अत्युन्नततया नैद्धितं शिखरं प्रान्तप्रदेशो यस्य स तथोक्तः । अत्र पत्ररथैरिवेति वाच्योप-
मालङ्कारः, जलधरपटलानां शिखरावलोकनसम्बन्धस्तत्रेऽपि तदसम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारश्चे-
त्युभयोः सङ्गरः, अतिशयाभिधानेन चात्युन्नतत्वं गम्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुत्वनिः ।

तुङ्गेति । तुङ्गतया उन्नततया 'उच्चप्रांशुकृतोद्गोच्छ्रितास्तुङ्गे' इत्यमरः, नन्दनवनम् हृन्दोद्यानम्
'अथ नन्दनम्, हृन्दोद्याने नन्दनस्तु तनये हर्षकारिणि' इति हैमः, तस्य या श्रीः शोभा ताम् अवलोक-
यितुमिव वीक्षितुमिव अभ्युद्यतः तत्परः । अत्र अवलोकयितुमिवेति क्रियोपेक्षा ।

स्वसमीपवर्तिनां निजान्तिष्ठत्यानाम् उपरि ऊर्ध्वं सञ्चरतां गच्छताम्, गगनतले

लिखता हुआ ऐसा प्रतीत होता था मानों किसी ने उसकी जड़ में खोदवा बना दिया हो । उसके ऊँचे ऊँचे कंधों पर
लटकती हुई वायु से झिलने वाली कँचुलें ऐसी लगती थीं मानों उसका वस्त्रोद वल् पहारा रहा हो । दिशाओं के
विस्तार की नाम के समान आकाश में फैली हुई छालियों को ठाये हुए वह ऐसा प्रतीत होता था मानों हजारों
भुजाएँ उठाकर ताण्डवनृत्य करने वाले भगवान् शंकर को छोड़ लगा रहा हो । वह शतना लैंचा था मानों
बहुत पुराना होने के कारण गिरने के भय से उसने अपने कंधों को आकाश में टेक दिया हो । उससे ऊपर
तक चढ़ी हुई लताओं ने उसे चारों ओर से कस दिया था, मानों डुईदो के कारण शरीर पर उन्नी हुई उसकी
नाखियाँ हों । उसके शरीर के कोंठे डुईदो के नस्लों के समान प्रतीत होते थे । समुद्र का लल पीकर आकाश
नाग से जाने वाले पक्षियों के समान शायद उसकी चौटी पर न पहुँच कर बीच ही में इधर-उधर टालियों पर
लटक जाते थे और पानी के दोस्त से डूबने के कारण वहाँ रोड़ी देर तक रुक कर उसके पल्लवों को गीला कर जाते
थे । वह आकाश तल तक पहुँची हुई ऊँचाई से ऐसा प्रतीत होता था मानों उच्च कर नन्दन वन की शोभा
देखने का प्रयत्न कर रहा हो । उसकी चौटी की छालियों को देखे बनाने वाली तर्र की तहँ बिखरी हुई थी

१. उद्धुपतिः शिखरमिव ।

२. पवनस्कन्धः गगनस्कन्धः

३. निखिलः

४. वलैः ।

५. शाखान्तरैरेषु ।

६. शिखरदेशः ।

७. उद्धुततया ।

८. समीप ।

९. कन्धतल ।

गमन-खेदायासितानां रविरथतुरङ्गमाणां सुकपरिस्त्रुतैः फेनपटलैः सन्देहित-तूलराशिभि-
 र्यवलीकृतशिखरशास्त्रः, वनगज-कपोलकण्डूयन-क्षममद-^{सुखमय}निलीन-मत्तमधुकरमालेन लोह-
 शृङ्खलावन्वनननिश्चलेनेव कल्पस्थायिना मूलेन समुपेतः, कोटराभ्यन्तरनिविष्टैः स्फुरद्भिः
 सजीव इव मधुकरपटलैः, दुर्योधन इवोपलक्षित-शकुनिपक्षपातः, ^{नलिनैः} नलिनीनाम् इव वन-
 मालोपगूढः नवजलधरव्यूह इव नमसि दर्शितोन्नैति, अखिलभुवनतलावलोकनप्रासाद-

भाकासतले गमनेन सञ्चारेण यः खेदः परिश्रमः तेन आयासितानां खेदमुपगतानां रविरथतुरङ्गमाणां
 सुपरिपयिकुक्षानां सुकम्यान् ओष्ठप्रान्ताभ्यां 'प्रान्तावोष्ठस्य सुकणी, हृद्यमरः, परिस्त्रुतैः पतितैः, सन्दे-
 हितः 'कल्पमेतद्वृक्षोपपन्नः तूलसमुदायो न वा' एवमात्मनि सन्देहविषयीकृतः तूलराशिः कार्पासकपिण्डो
 यैस्तैः फेनपटलैः श्वेतकफसन्तैः धवलीकृतः श्वेतीकृतः शिखरशास्त्रा अग्रस्थायिन्यः शास्त्रा यस्य सः ।
 इहोक्त्वविषफेनपटलैरग्रस्थायिशास्त्रानां श्वेतीकरणसम्बन्धमावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः,
 अत एव चात्युन्नतत्वं गम्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुवृत्तिः ।

वनगद्गति । वनगजानाम् आरग्यकहस्तिनां कपोलयोः गण्डयोः कण्डूयनेन खर्वनेन लग्नेषु सत्तेषु
 मदेषु दानवारिषु निलीना अवस्थिता मत्ताः मधुपानेन धीवा मधुकरमाला अमरपटलस्यो यत्र तेन ताड्यते
 'गोक्षियोत्पसर्जनस्य' इत्युत्पसर्जनहृत्वाः, अत एव लोहशृङ्खला लोहनिगलेन 'अथ शृङ्खला, अन्तुको
 निगहोऽस्मी स्यात्' इत्यमरः, यद्वन्धनं निषन्त्रणं तेन निश्चलं स्थिरं तेनेव विद्यमानेन, कल्पस्थायिना
 मूलपसमयं यावत् तिष्ठता मूलेन समुपेतः संयुक्तः । इह कान्यलिङ्गगुणोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ।

कोटरैः । कोटराभ्यन्तरे शरीरस्थरिद्धमस्ये निविष्टैः निलीनैः स्फुरद्भिः दीप्यमानैः मधुकरपटलैः
 अमरवृन्दः सजीव इव आसादिप्राणयुक्त इव, कोटरे प्राणवन्मधुकराणां निरन्तरस्पन्दनादित्याशयः ।
 इह गुणोत्प्रेक्षा ।

दुर्योधन इति । दुर्योधनो एतदाग्रप्रथममुतः तद्वत्, उपलक्षितो जनैर्लोचनविषयीकृतः शकुनीनां
 पश्चिमां पक्षैः छुट्टैः पातः पतनं यस्मिन् स ताडनाः, पक्षे उपलक्षितः जनैर्लोचनविषयीकृतः शकुनी गान्धा-
 राविपत्तौ मातुले पक्षपातः प्रणयो यस्य स तथोक्तः । इह पूर्णोपमा ।

नलिनेति । नलिनं कमलं नामौ यस्य स विष्णुरिव, वनमालया अरण्यपङ्क्त्या उपगूढः आम्बुद्वादितः,
 पक्षे वनमाला जानुपर्यन्तावलम्बिनी सर्वतुंगुणोत्प्रेक्षा मध्ये स्थूलकदम्बाद्या तथा सजा उपगूढ आच्छिष्ट
 इहापि पूर्ववदेवालङ्कारः । वनमालालम्बनमाह—

'आज्ञातुलम्बिनी माला सर्वतुङ्गुणोत्प्रेक्षा । मध्ये स्थूलकदम्बाद्या वनमाडैति कीर्तिता ॥'

नवेति । नवा नूतना ये जलधरा मेघाः तेषां स्युहो मण्डलं तद्वत्, नमसि ज्योतिर् इक्षिता
 प्रकटिता उद्यतिः उद्यत्त्वं येन स तथोक्तः, पक्षे नमसि श्रावणे मासि दर्शिता प्रकटिता उद्यतिः बुद्धिर्प्रेत
 स ताडनाः । 'नमः खं श्रावणो नमा' इत्यमरः । अत्रापि पूर्ववदेवालङ्कार इति केचित्, तत्त्वविदस्तु उपरि-
 तनेष्वमरालेप एवेत्याहुः ।

अच्छिष्टेति । अच्छिष्टानि समस्तानि यानि भुवनतलानि जगन्ति तेषाम् अवलोकनं निरीक्षणं तदर्थं

मानो वसके सनीप होकर आकाश-मार्ग से जानेवाले एक ही सूर्य के चोखों ने चोरी चोर तरह कर उन्हें अपने
 कोठों की कीर्तों से गिरते हुए शाश्वत से मर दिया हो । जंगली हाथियों के कपोल सुबलाने से वसके तने में मन्द
 चिरका रहता या बिड़ले मक्का के बीरों से घिरा हुआ वह ऐसा प्रतीत होता या मानो किसी ने लोहे की सीकड़ों
 से बाँध कर वसके तने को बन्धान्त तक के लिए रुद्धि बना दिया हो । वसकी कोठों में स्फुरित होने वाले
 नीले वसके प्राणों के समान प्रतीत होते थे । वह पक्षियों के गिरे पतलों से मरा होने के कारण शकुनि का
 पक्षपात करने वाले दुर्योधन, वन-पक्षियों से घिरे होने के कारण वनमायाधारी भगवान् विष्णु और आकाश में
 जँचकर ठक छाये रहने के कारण नवीन बादलों की घटा के समान प्रतीत होता था । वह मानो वनदेवियों
 का भुवनतलावलोकनप्रासाद (वह कल्पित लँबा नराल बिड़की चोटों पर बैठ कर राधा लोग समस्त पृथ्वी

इव वनदेवतानाम्, अधिपतिरिव दण्डकारण्यस्य, नायक इव सर्ववनस्पतीनाम्, सखेव विन्ध्यस्य, शाखाबाहुभिरुपगृह्येव विन्ध्याटवीमवस्थितो महान् जीर्णः शास्मलीवृक्षः ।

तत्र च शाखाप्रेषु कोटरोदरेषु पल्लवान्तरेषु स्कन्धसन्धिषु जीर्णवल्कलविवरेषु च महावकाशतया विश्रब्ध-विरचित-कुलायसहस्राणि दुरारोहतया विगलितविनाशभयानि नानादेशसमागतानि शुकशकुनिकुलानि प्रतिवसन्ति स्म । यैः परिणामविरलदलसंहतिरपि स वनस्पतिविरल-दल-निश्चय-श्यामल इवोपलक्ष्यते दिवानिशं निलीनैः ।

ते च तस्मिन् वनस्पतावतिवाह्यं निशामात्मनीडेषु प्रतिदिनमुत्थायोत्थाया-

प्रासादो राजभवनमिव अत्युन्नतत्वादित्याशयः । वनदेवतानाम् अरण्याधिष्ठात्रीणां देवीनाम् । दण्डकारण्यस्य दण्डकाभिधवनस्य अधिपतिः स्वामी एव मुख्यत्वादित्यभिप्रायः । सर्ववनस्पतीनां पुष्पं विना फलं येषामेवंविधसर्वतरुणाम् 'वनस्पतिवृक्षमात्रे विना पुष्पफलद्रुमे' इति विश्वः । नायकः अध्यक्ष इव, अत्रापि मुख्यत्वादित्याशयः । विन्ध्यस्य जालवालकपर्वतस्य सखा सुहृत् स इव तत्तुह्योन्नतत्वादित्याशयः । इह सर्वत्र जात्युपेक्षा । शाखा स्कन्धा एव बाहवो भुजाः तैः विन्ध्याटवी विन्ध्यभूमिम् उपगृह्येव आशिलष्येव अवस्थितः विद्यमानः । इह निरङ्गं केवलरूपकम्, तथा क्रियोपेक्षा च, अनयोरङ्गाभिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन् शास्मलीवृक्षे शाखाप्रेषु शालप्रान्तेषु कोटरोदरेषु शरीरस्य श्लिष्टाभ्यन्तरेषु पल्लवान्तरेषु किसलयमध्येषु स्कन्धसन्धिषु प्रकाण्डवन्धेषु जीर्णानि प्राचीनानि यानि वल्कलानि खचः तेषां विवरेषु श्लिष्टेषु, महान् अतिदीर्घः अवकाशः अन्तर्विस्तारः येषां तेषां भावस्तया तथोक्तया विश्रब्धं सविश्वासं निःसन्देहं यथा स्यात्तथा विरचितानि निर्मितानि कुलायसहस्राणि नीडसहस्रा यैस्तानि तथोक्तानि दुःखेन अत्यन्तोन्नतत्वात् क्लेशेन आरुह्यत इति दुरारोहः तस्य भावः तत्ता तया विगलितं हृदयात् प्रच्युतं विनाशभयं स्वादिभ्यो मृत्युभयं येषां तानि, नानादेशेभ्यो भिन्नभिन्नप्रान्तेभ्यः समागतानि सम्प्राप्तानि, शूकाः कीराः शकुनयस्तदतिरिक्ताः पतस्त्रिणः तेषां कुलानि समूहाः प्रतिवसन्ति स्म वासं कुर्वन्ति स्म ।

यैरिति । दिवानिशं रात्रिन्दिवं निलीनैः स्थितैः यैः शकुनिकुलैः, परिणामेन पुरातनतया विरला स्वल्पा दलसंहतिः पत्रसमुदायो यत्र स तथोक्तोऽपि तरुणवृक्षवदभिनवदलानां सान्द्रत्वेनोपन्नत्वात् जीर्णदलानाञ्च यथाक्रमं हासादित्याशयः, स वनस्पतिः शास्मलीतरुः, अविरलानि सान्द्राणि यानि दलानि पर्णानि तेषां संहतिः समूहः तेन श्यामलः कृष्णवर्ण इव उपलक्ष्यते जनैरवलोक्यते, तत्र तत्र निलीनानां शुकशकुनीनां दलवत् कृष्णवर्णादित्याशयः । इह श्यामलत्वं गुण इति तस्योपेक्षणा-दुपेक्षालङ्कारः ।

ते चेति । ते शुकशकुनयः, 'विचरन्ति स्म' इत्यग्निसेणान्वयः । अत्र प्रथमान्तपदानि 'ते' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । तस्मिन् वनस्पतौ शास्मलीवृक्षे आत्मनीडेषु निजनिजकुलायेषु 'कुलायो नीडमन्त्रियाम्' इत्यमरः, निशा रात्रिम् अतिवाह्य अतिक्रम्य प्रतिदिनं प्रत्यहम् उत्थायोत्थाय उत्थानं विधायै-

का प्राकृतिक सौन्दर्यं अथवा चाँदनी का आनन्द लेते थे) था, अथवा दण्डकारण्य का स्वामी था, अथवा सम्पूर्ण वृक्षों का राजा था, अथवा विन्ध्याचल का मित्र था । उसने अपनी डाली रूपी भुजाओं को फैला कर मानो विन्ध्याटवी को अपने आलिंगन में कस लिया था ।

स्थान अधिक होने के कारण विभिन्न देशों से आये हुए सुग्गों और पक्षियों के परिवार उसकी डालियों के सिरों पर, खोखलों में, पत्तों के बीच में, कर्षों की जोड़ों पर और पुरानी छालों के छेदों में हजारों घोंसले बनाकर रहते थे । उस वृक्ष पर चढ़ना अत्यन्त कठिन था इसलिए वे अपने विनाश के भय से निश्चिन्त थे । यद्यपि वह वृक्ष बुढ़ीती के कारण पत्तों से कुछ खसट-सा हो गया था तथापि उन पक्षियों के निरन्तर रहने के कारण घने पत्तों से छतनार-सा दिखाई पड़ता था ।

उस वृक्ष में बनाये गए अपने घोंसलों में रात बिता कर भोजन की खोज में प्रतिदिन प्रातःकाल आकाश में उड़ती हुई कलरव करनेवाली उन सुग्गों की पंक्तियाँ ऐसी प्रतीत होती थीं मानो बलराम के हल

१. विन्ध्याचलस्य । २. उपगृह्येव । ३. स्थितः । ४. शास्मलि । ५. वल्क । ६. 'च' इति पाठः कचिन्नाप्यरितः । ७. विगतविनाशमयानि, विगतमयानि । ८. विरलसंहतिः, विरलदलसन्ततिः । ९. श्यामः । १०. तस्मिन् वनस्पतावतिवाह्य । ११. रजनीम् । १२. आत्मनी डीडेषु ।

हाराव्वेषणाय नभसि विरचितपङ्क्तयो मदकल-हलधर-हलमुखोत्क्षेप-^१विकीर्णबहुस्रोतसमन्वर-
तले कलिन्दकन्यामिव दर्शयन्तः, सुरगजोन्मूलित-विगलदाकाशगङ्गा-कमलिनीशङ्खामुपजन-
यन्तः, दिवस-कर-रथतुरग-प्रभानुलिप्तमिव गगनतलमुपपादयन्तः, सञ्चारिणीमिव मरकत-
स्थलीं विडम्बयन्तः, शैवलपल्लवावलीमिवाम्बरसरसि प्रसारयन्तः, गगनवित्तैः पक्ष-
पुटैः कदलीदलैरिव दिनकर-^२खर-कर-निकर-परिखेदितान्याशामुखानि वीजयन्तः,
वियति ^३विसारिणीं शुष्पवीथीमिवारचयन्तः, सेन्द्रायुधभिवान्तरिक्षमादधाना विचरन्ति
स्म ^४शुक्रशकुनयः ।

वर्णः, आहारान्वेषणाय भयभर्माणाय नभसि आकाशे विरचिता कृता पङ्क्तिः श्रेणी यैस्ते तथोक्ताः ।
मदेन मधुपानेन कलो मत्तो यो हलधरो वलरामः तस्य हलमुखेन लाहलप्रदेशेन य उत्क्षेपः कर्णदेशे
क्षेपणं तेन विकीर्णानि विक्षिप्तानि बहूनि स्रोतांसि प्रवाहा यस्याः तां तथोक्तां कलिन्दकन्यां यमुनामिव
अम्बरतले गगने दर्शयन्तः दर्शनीयतां प्रापयन्तः । इह कालिन्दीद्वयस्वरूपोत्प्रेक्षणाद् द्वयोःप्रेक्षालङ्कारः ।
अथर्वयुक्तान्तस्तु प्रागेव प्रतिपादितः ।

सुरगजेति । सुरगजेन देवहस्तिना ऐरावतेनेत्यर्थः, उन्मूलिता उत्पाटिता अत एव विगलन्ती अथः
पतन्ती या आकाशगङ्गा मन्दाकिनी 'मन्दाकिनी वियद्गङ्गा' इत्यमरः, तस्याः कमलिनी पद्मिनी तस्याः
शङ्खाम् स्वेपु परेषां भ्रान्तिम् उपजनयन्तः उत्पादयन्तः तुल्यकृष्णवर्णत्वादित्याशयः । एवञ्चात्र भ्रान्ति-
मान् नामालङ्कारः स्पष्ट एव ।

दिवसेति गगनतलम् आकाशतलम्, दिवसकरस्य आदित्यस्य ये रथतुरगाः स्पन्दनयोजितसप्ताशाः
तेषां प्रभाभिः श्यामरूपाभिः दीप्तिभिः अनुलिप्तं लेपनविषयीकृतमिव उपपादयन्तः विदधतः निजकान्तिभि-
रित्याशयः । इह अनुलिप्तमिवेति क्रियोत्प्रेषा ।

सञ्चारिणीमिति । सञ्चारिणीं पर्यटनशीलां मरकतस्थलीं नीलमणिभूमिं विडम्बयन्तः अनुकुर्वन्त इव
स्वकीयानामपि नीलवर्णत्वादित्याशयः । इहाप्युक्तालङ्कारः ।

शैवलेति । अम्बरं गगनमेव सरः स्वच्छत्वाद्भिषुलत्वाच्च 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः, तत्र
शैवलपल्लवस्य शैवालकिसलयस्य आवलीं पङ्क्तिं प्रसारयन्तः विस्तारयन्तः इव स्वेपां शैवालकिसलयवत्
श्यामरूपत्वाद् ह्रस्वह्रस्वत्वाच्चेत्याशयः । इह अम्बरमेव सर इति निरङ्गकेवलरूपकम्, प्रसारयन्त इवेति
क्रियोत्प्रेषा चेत्यनयोद्भाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

गगनेति । कदलीदलानि रश्मापत्राणि तैरिव श्यामरूपत्वादित्याशयः, गगने आकाशे वित्तैः
विस्तृतैः पक्षपुटैः पक्षच्छदैः, दिनकरस्य आदित्यस्य खराः तीक्ष्णाः ये करनिकराः किरणसमूहाः तैः परि-
खेदितानि संक्लेशितानि आशामुखानि दिग्बदनानि वीजयन्तः स्वोत्पन्नपवनस्पर्शयुतं संपादयन्तः । इह
कदलीदलैरिवयुपमा ।

वीजयतीति । वियति अम्बरे विसारिणीं विस्तारिणीं शाष्पवीथीम् अभिनवतृणपङ्क्तिम् आरचयन्तः
निर्माणं कुर्वन्त इव तृणपङ्क्तिवत् निजपङ्क्तेरपि श्यामरूपत्वाद्भिस्तृत्वाच्चेत्याशयः । इह आरचयन्त
इवेति क्रियोत्प्रेषा ।

सेन्द्रेति । अन्तरिक्षम् । अम्बरं सेन्द्रायुधं शक्रधनुषा सह विद्यमानमिव, 'इन्द्रायुधं शक्रधनुः'

की नोक से आकाश में फँकी गई यमुना की बिखरी हुई कई धारायें हों, अथवा ऐरावत गज द्वारा आकाश-गङ्गा
से उखाड़ कर फँकी गई कमलिनियों की कतारें हों, अथवा सूर्य के रथ के घोड़ों की हरी-हरी कान्ति से सारा
आकाश ही रङ्ग लठा हो, अथवा आकाश में उड़ती हुई मरकतमणि से निमित्त भूमि की टुकड़ियाँ हों, अथवा
आकाशरूपी तालाब में फैली हुई सेवारी की पक्षियाँ हों । वे आकाश में उड़ते समय देहे के पत्तों के समान
अपने हरे-हरे खुले पंखों को मारते हुये ऐसे प्रतीत होते थे मानो सूर्य को घूष में सुरक्षित हुये दिशारूपी
कानिनियों के मुख पर पंखे झल रहे हों, अथवा आकाश में हरी-हरी धातों की पट्टियाँ बिछा रहे हों । ये

१. बलमद्रहलमुत्क्षेप । २. विकीर्ण । ३. उत्पादयन्तः । ४. अनुलिप्तगगनतलम् । ५. प्रदर्श-
यन्तः । ६. गगनावतैः । ७. 'खर' इति पाठः कश्चिन्नाप्यस्ति । ८. परिखेदिताशामुखानि । ९. परि-
वीजयन्तः । १०. विस्तारिणी । ११. 'विचरन्ति स्म' पठानेन काव्यन्यत्र पाठोऽप्यस्ति ।

कृताहाराश्च पुनः प्रतिनिवृत्त्यात्मकुलायावस्थितेभ्यः शावकेभ्यो विविधान् फलरसान् कलममञ्जरीविकारांश्च प्रहत-हरिण-रुधिरानुरक्त-शार्दूलनखकोटिपाटलेन चञ्चुपुटेन दत्त्वा अघरीकृत-सर्वस्नेहेनासाधारणेन गुरुणाऽपत्यप्रेम्णा तस्मिन्नेव क्रोडान्तनिहिततनयाः क्षपाः क्षपयन्ति स्म ।

(एकस्मिन् जीर्णकोटरे जायया सह निवसतः पश्चिमे वयसि वर्त्तमानस्य कथमपि पितु-रहमेवैको विधिवशात् सूतुरभवम् । अतिप्रबलया चाभिभूता ममैव जायमानस्य प्रसववेदनया जननी मे लोकान्तरमगमत् । अभिमतजायाविनाशदुःखितोऽपि खलु तातः सुतस्नेहादन्तः—

इत्यमरः, आदधानाः कुर्वाणाः, निजपङ्क्त्या विविधरूपत्व-दित्याशयः । इह सेन्द्रायुधमिति गुणोत्प्रेक्षा ।

कृताहारा इति । कृतो विहित आहारो भोजनं यैस्ते तथोक्ताः, पुनः स्वभोजनानन्तरं भूयः प्रतिनि-वृत्त्य परावृत्त्य, आत्मीया निजा ये कुलाया नीढानि 'कुलायो नीढमस्त्रियाम्' इत्यमरः, तत्र अवस्थितेभ्यः वर्तमानेभ्यः शावकेभ्यः शिशुभ्यः 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः विविधान् अनेकप्रकारान् फलरसान् सस्यनिर्यासान्, कलमानां धान्यविशेषाणां मञ्जर्यो बल्लर्यस्तासां विकाराः परिपाकविशेषेण परिपक्वाः कणाः तांश्च, प्रहतस्य विनाशितस्य हरिणस्य कुरङ्गस्य रुधिरं शोणितं तेन अनुरक्ता रक्तवर्णीकृता या शार्दूलनखकोटिः स्यान्नखाम्रप्रदेशः तद्वत् पाटलेन श्वेतरक्तेन 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः । इह लुप्तो प्रमा । चञ्चुपुटेन पञ्चाङ्गुलसम्पुटेन 'चञ्चुः पञ्चाङ्गुले श्रोत्र्याम्' इति हैमः, दत्त्वा मुहुर्मुहुः तेभ्य आहारं वित्तियेत्यर्थः । अघरीकृतः निम्नत्वमापादितः सर्वः स्नेहः सन्तानभिन्नवृत्तिसमस्तप्रेम येन तेन ताहशेन, अत एव असाधारणेन तन्माग्नगतेन गुरुणा महता अपत्यप्रेम्णा सन्तानस्नेहेन, तस्मिन्नेव शाहमलीतरा-वेव क्रीडानाम् उत्सङ्गानाम् अन्तर्निहिता मध्येषु रक्षिताः तनया अपत्यानि यैस्ते तथोक्ताः शुक्-शकुनयः क्षपाः त्रियामाः 'त्रियामा त्रणदा क्षपा' इत्यमरः, क्षपयन्ति स्म अतिवाहयन्ति स्म । इह घरसलो रसः ।

एकस्मिन्निति । जीर्णकोटरे दीर्घकालीननिष्कुटे जायया भार्यया सह निवसतः वासं कुर्वतः पश्चिमे अन्तिमेऽवयसि अवस्थायां वार्धक्य इत्यर्थः, वर्त्तमानस्य विद्यमानस्य कथमपि महता बलेशेन पितुर्जन-कस्य विधिवशात् दैवसंयोगात् अहमिध्यामनिर्देशः एक एव नान्यः सूनुः तनयः 'आत्मजस्तनयः सूनुः' इत्यमरः, अभवम् अजनिषि ।

अतिप्रबलेति । मम जायमानस्यैव उपपद्यमानस्यैव अतिप्रबलया अतिकठिनया प्रसववेदनया प्रसूति-पीडया अभिभूता आक्रान्ता सती मे मम जननी माता परलोकं लोकान्तरम् अगमत् अव्रजत् ।

अमीति । अभिमताया अभीष्टाया जायायाः पत्न्याः विनाशेन लोकान्तरगमनेन दुःखितोऽपि बलेश-तोऽपि खलु निश्चयेन, तातः जनकः सुतस्नेहात् पुत्रवासल्यात्, पदुप्रसरमपि स्पष्टवेगमपि शोकं बलेशम्

अपनी रंग-विरङ्गी पंक्तियों से आकाश में इन्द्रधनुषों का जाल बिछा रहे थे ।

वे चारा चुग लेने के बाद फिर लौट कर अपने-अपने घोंसलों में स्थित बच्चों को मारे गये चूग के रक्त से सने हुये बघनखों के समान लाल-लाल चोंचों से तर-तर-तर के फलों का रस और घान के कण खिला-खिला कर उन्हें अपनी गोद में भर लेते तथा अत्यन्त वासत्य के कारण पंखों में छिपा कर उन्हें घोंसलों में रात बिताते थे ।

वसी वृक्ष के एक पुराने खोखले में मेरे पिता मेरी माँ के साथ निवास करते थे । उनकी दुदौती में किसी प्रकार सौभाग्य से एकलौठी सन्तान के रूप में मेरा जन्म हुआ । मेरे जन्म के समय ही अत्यन्त तीखी प्रसव-पीड़ा के कारण मेरी माँ चल बसी । प्रिय पत्नी की मृत्यु से दुखी होते हुये भी पुत्रप्रेम के कारण मेरे पिता ने शोक के

१. कलमफलविकारान् २. प्रसक्त । ३. दत्त्वा । ४. त्वस्मिन्नेव । ५. 'शुक्लम्' इत्यधिकः पाठः काप्यन्यत्र । ६. 'तत्र' इत्यधिकः पाठः कचित् । ७. अहमेकः । ८. प्रबलया । ९. परलोकमगच्छत् । १०. 'शोकदुःखितोऽपि दुःखदुःखितोऽपि । ११. अभ्यन्तरे निरुध्य ।

निगूह्य पटप्रसरमपि शोकमेकाकी मत्संवर्धनपर एवाभवत् । अतिपरिणतवयाश्च कुशचीरानु-
कारिणीमल्पावशिष्ट-जीर्ण-पिच्छजाल-जर्जराम् अवस्रस्तांसदेशशिथिलाम् अपगतोत्पतन-
संस्कारां पक्षसन्ततिम् उद्वहन्, उपारूढकम्पतया सन्तापकारिणीमद्भ्रतगनां जरामिव विधु-
न्वन्, अकठोर-शेफालिकाकुसुम-नाल-पिच्छरेण कलममस्त्री-दलन-मसृणित-क्षीणोर्पान्तलेखेन
स्फुटिताप्रकोटिना चञ्चुपुटेन, परनीडनिर्पतितभ्यः शालिवल्लीभ्यस्तण्डुलकणानादायादाय
तर्मूलनिपतितानि च शुककुलावदलितानि फलशकलानि समाहृत्य परिभ्रमितुमशक्तो महा-
मदात् । प्रतिदिवसमात्मना च मद्गुपमुक्तशेषम्^१ अकरोदशनम् ।

अन्तर्निगूह्य हृदयमप्य एव निरूप्य एकाकी एककः मत्संवर्धनपर एव मम परिपोषणतरपर एव अभवत्
आसीत् ।

अतिपरिणतेति । अतिपरिणतम् अत्यन्तपरिपक्वम् अतिवृद्धमित्यर्थः, वयोऽवस्था यस्य स तादृशः,
कुशो वर्हिः चीरं जीर्णवसनखण्डं तदनुकरोति तस्मान्मान्यमाश्रयति या सा तां तादृशीम् । अप्राथी
उपमा । अल्पं वार्धक्येन निःसरणात् स्तोकमात्रम् अवशिष्टम् उर्वरितं यत् जीर्णपिच्छजालं पुरातनवर्ह-
समुदायः तेन जर्जरं विशीर्णम् । अवस्रस्ते परिणतत्वात् गलिते अंसदेशे स्कन्धस्थाने शिथिलाम् अस्थि-
रावयवसम्बन्धाम् । अपगतो दूरीभूत उत्पतने आकाशविहरणे संस्कारः सामर्थ्यविशेषो यस्याः सा तां
तथोक्ताम्, एतादृशीं पक्षसन्ततिं पतत्रसमुदायम् उद्वहन् धारयन् ।

उपारूढेति । उपारूढः परिणतवयस्कत्वेन स्वभावत एवाविभूतः कम्पः शरीरसञ्चलनं यत्र सा तादृशी
तस्या भावस्तया, सन्तापकारिणीं दुःखदायिनीम् स्वेच्छया सञ्चालयितुमसमर्थत्वादित्याशयः । अङ्गलभ्रां
शरीरे विद्यमानां जरां परिणतावस्थामिव विधुन्वन् तामेव पक्षधारां कम्पयन् सञ्चालयन् किञ्चिद् व्रजन्नि-
त्यर्थः । इह जरामित्युत्प्रेक्षा ।

अकठोरेति । अकठोरं मृदुलं यच्छेफालिकाकुसुमं निर्गुण्डीपुष्पं तस्य यत् नालं घृणतं तद्वृषिजरेण
पिच्छलवर्णेन, अत्र लुप्तोपमा । कलमस्य तदाख्यधान्यविशेषस्य या मञ्जर्यः शिलाः तासां दलनेन विदारणेन
मसृणिता चिह्नाणीणी च यं प्राप्ता च उपान्तलेखा प्रान्तसमीपस्थायिनी रेखा यस्य स तेन
तादृशेन तया चञ्चुपुटेन पञ्चाङ्गुलेन परिभ्रमात् स्फुटिता च यं प्राप्ता अग्रकोटिः अग्रिमप्रखरदेशो यस्य
तेन तादृशेन ।

परेति । परेषाम् अन्येषां शकुनीनां नीडानि कुलायाः तेभ्यः निपतितः स्रस्ताः शालिवल्लीभ्यः
धान्यमञ्जर्यः ताभ्यः तथोक्ताभ्यः तण्डुलकणान् आदायादाय गृहीत्वा गृहीत्वा तर्मूलनिपतितानि वृक्ष-
मूलच्युतानि शुकानां कीराणां कुलेन समूहेन अवदलितानि विदार्य भूमौ पातितानि फलशकलानि फल-
व्यन्धानि समाहृत्य एकीकृत्य परिभ्रमितुं दूरे सञ्चरितुम् अशक्तोऽसमर्थो मदां वैशम्पायनाय अदात् भक्षयितुं
दत्तवान् । एवं प्रतिदिवसं प्रायहमुक्तविधिना, आत्मना स्वयञ्च । मया उपमुक्तस्य भक्षितस्य शेषम्
अवशिष्टम् अशनं भोजनम् अकरोत् कृतवान् ।

कैलते हुए तीव्र वेग की मीतर ही मीतर पी डाला और वह अकेले ही मेरे पालन-पोषण में तन्हीन हो गये ।
अत्यन्त बुढ़ीती के कारण उनके दोनों पंखों में बहुत बड़े पुराने पखने बच गये थे जिससे वे कुश के कपड़े की
तरह रुले और छिन्न-भिन्न हो गये थे तथा शिथिल कंधों से लटक जाने के कारण बढ़ने की शक्ति खो चुके थे ।
उनका शरीर बुढ़ीती के कारण सर्वदा काँपा करता था मानो वह अपने शरीर में घिसक जानेवाली दुःखदायिनी
बुढ़ीती को झाड़ कर गिरा देना चाहते थे । उनकी चोंच हरसिंगार के फूल की डंडी के समान अब कुछ पीछापन
लिए हुए लाल रंग की हो चली थी जिसके किनारे धान की कलियाँ कुतरते-कुनरते घिस कर चिकने हो गए थे तथा
उनपर इस घिसावट की एक पतली रेखा-सी पड़ गयी थी और उसका अगला नुकीला भाग टूट चुका था । वे
श्चर-व्चर आने-जाने में असमर्थ थे इसलिए दूसरों के घोंसलों के नीचे गिरी हुई धान की बालियों से अन्न के कणों
और चुन्नों द्वारा कुतर-कुतरकर श्व की बड़ पर गिराये गये फलों के टुकड़े किसी प्रकार उसी चोंच से उठा-चठाकर
छाटे और मुँह खिलाने के बाद जो बचता उसे आप ही खा लेते थे ।

१. शोकवेगम् । २. अतिपरिणततया च । ३. जर्जराम् । ४. स्रस्तांसदेशान् । ५. पक्षसंहतिम् ।
६. इह 'च' इत्यधिकः पाठः कापि । ७. कुमुदपिच्छरेण । ८. क्षीरोपान्तलेखेन । ९. ...पतिताम् ।
१०. वृक्ष... । ११. मयानाहारमदात् । १२. मद्गुपमुक्तशेषम् ।

(एकदा तु प्रभातसन्ध्यारागलोहिते गर्गने च कमलिनी-मधुरैरक्त-पक्षसम्पुटे वृद्धहंस इव मन्दाकिनीपुलिनादपर-जलनिधि-तटमवतरति चन्द्रमसि, परिणत-रङ्गुरोम-पाण्डुनि व्रजति विशालतामाशाचक्रवाले गजरुधिर-रक्त-हरिसटा-लोहिनीभिः प्रतप्त-लाक्षिकै-तन्तु-पाटलाभि-रायामिनीभिः अशिशिरकिरणदीधितिभिः पद्मरागशालीकासम्मार्जनीभिरिव समुत्सार्य-माणे गगनकुट्टिमकुसुमप्रकरे तारागणे सन्ध्यामुपासिमुत्तरावलम्बिनि मानससरस्तीर-

एकदेति । एकदा एकस्मिन् काले स्फुटतया जाते प्रायूषे मृगयाकोलाहलध्वनिः उदचरदिति वक्ष्य-माणेन दूरेणान्वयः । प्रभातस्य प्रायूषस्य या सन्ध्या तत्सम्बन्धी यो रागो रक्तिमा तेन लोहिते रक्तवर्णे, विशेषणमिदं गगने चन्द्रमसि च, तदानीमुभयोरपि तथैव सम्भवात् । अत एव च गगने चैत्यत्र चकारो-पादानं सार्यकमित्यवधेयम् । अत एव कमलिन्या नलिन्याः मधुना लोहितवर्णपुष्परसेन अनुरक्तम् अनु-रञ्जितं पक्षसम्पुटे पतत्रयुगलं यस्य तस्मिन् वृद्धहंस इव पुरातनकलहंस इव, अलसगतिष्यञ्जनाय वृद्ध-पदम् । चन्द्रमसि हिमांशौ मन्दाकिनीपुलिनात् वियद्गङ्गासैकतात् अपरः पश्चिमो यो जलनिधिः समुद्रः तस्य तटं तीरम् अवतरति उत्तीर्णं सति । इह वृद्धहंस इवेत्युपमा ।

परिणतेति । परिणतस्य पुरातनस्य रङ्गोर्मृगविशेषस्य रोमाणि लोमानि तद्वत् पाण्डुनि पीतशुभ्रे 'पाण्डुस्तु पीतभागार्धः केतकीधूलिसन्निभः' इति शब्दार्णवः । आशाचक्रवाले दिङ्मण्डले 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः,' 'चक्रवालं तु मण्डलम्' इति चामरः, विशालताम् अन्धकारापगमाद्विस्तीर्णतां व्रजति गच्छति सति । अत्र लुप्तोपमा ।

गजेति । गजानां हस्तिनां यद्गुधिरं शोणितं तेन रक्ता लोहितवर्णा या हरिसटाः सिंहस्कन्धकेसराः तद्वत् लोहिनीभिः रक्तवर्णाभिः, इह रुधिररक्तपदार्थयोरापाततः पौनरुक्त्येऽपि दर्शितदिशा पार्थक्यस्य स्पष्टमुपलभ्यात् भिन्नाकारशब्दशब्दाच्च पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः तदुक्तं दर्पणे—

'आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्येन भासनम् । पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥' इति ।

हरिसटावदिति लुप्तोपमा चैत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः । प्रतप्ता उष्णीकृता ये लाक्षिका जनुविकारोत्पन्नाः तन्तवः सूत्राणि तद्वत् पाटलाभिः श्वेतरक्ताभिः । अत्र लुप्तोपमालङ्कारः । आयामिनीभिः विस्तारवतीभिः, अशिशिरा उष्णाः किरणा रश्मयो यस्य तस्य सूर्यस्य दीधितिभिः प्रभाभिः पद्मरागस्य लोहितकमणेः याः शलाकाः इषिकाः तासां सम्मार्जनीभिः गृहादिशोधनीभिः 'सम्मार्जनी शोधनी स्यात्' इत्यमरः, ताभिरिव विद्यमानाभिः, अत्र जात्युपमेष्टम् । गगनम् आकाशमेव कुट्टिमं बद्धभूमिः (बहिर्द्वारं) तस्य कुसुमप्रकरः पुष्पसमुदायः तस्मिन् तारागणे नक्षत्रमण्डले समुत्सार्यमाणे दूरीक्रियमाणे सति । इह नक्षत्रमण्डले कुसुमप्रकरत्वारोपस्य गगने कुट्टिमत्वारोपो निमित्तमिति परम्परितरूपकमलङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे—यत्र कस्यचिद्वारोपः परारोपस्य कारणम् । तत्परम्परितम् ॥

सन्ध्यामिति । उत्तराशा उदीची दिक् तदवलम्बिनि तदवस्थिते सप्तर्षिमण्डले ताराभूते मरीच्यादि सप्तदेवर्षिसमूहे सन्ध्यां प्रातः सन्ध्याम् उपासितुं विधातुमिव मानससरस्तीरं मानससरोवरतटं प्रति अव-तरति अवरोहति सति तत्समये सप्तर्षिगणस्य उदीच्यामस्तगमनादेवमभिधानम् । इह च सन्ध्यामुपासितु-मिवेति क्रियोपमेष्टम् । सप्तर्षिपद्वाच्याश्च—

एक बार बड़े तड़के ही उस वन में शिकार का हाँका सुनायी पड़ा । उस समय प्रातःकालीन आकाश की लाली में रेंगा हुआ चन्द्रमा धीरे-धीरे पश्चिम की ओर ढल रहा था मानो आकाशरूपी कमलिनी के पुष्प रस से रेंगा हुआ लाल पंखों वाला बूढ़ा हंस आकाश-गंगा की रेती से पश्चिम समुद्र-तट पर उतर रहा हो । दिशाओं के छोर तक फैला हुआ तथा बूढ़े रंजु (एक प्रकार का मृग) के बालों के समान हल्के पीले रंग का क्षितिज क्रमशः स्पष्ट दिखायी पड़ने के कारण विस्तृत-सा प्रतीत होने लगा था, हाथी के रक्त में लिपटे हुए सिंह के अयाल (गरदन के बाल) के समान लाल तथा तषाची हुई लाख की सलाखों के समान श्वेत और पीले रंग की अत्यन्त लम्बी-लम्बी सूर्य की किरणें आकाश से तारों की समेदती हुई ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानो पद्मराग मणि (लालमणि) की सलाखों से बनी हुई झाड़ू लेकर सूर्य आकाशरूपी फर्श पर बिखरे हुए तारे-रूपी पुष्पों की बटोर रहा हो ।

मिवावर्तरति सप्तर्षिमण्डले, तटगत-विघटित-शुक्ति-सम्पुटविप्रकीर्णमरुणकर-प्रेरणाधोगलित-मुद्गुगणमिव मुक्ताफलनिकरमुद्बहति धवलितपुलिनमु-दन्वति पूर्वतरे) [तुपारश्चिन्दुवर्षिणि विबुद्धशिखिकुले विजृम्भमाणकेशरिणि करिणी-कदम्बक-प्रबोध्यमान-समर्द्धकरिणि क्षपाजल-जडकेशरं कुसुमनिकरमुदयगिरिशिखरस्थितं सवितारमिवोद्दिश्य पल्लवाञ्जलिभिः समुत्सृजति कानने-रासभ-रोम-धूसरसु वनदेवताप्रासादानां तरुणां शिखरेषु पारावतमालाय-मानासु धर्मपताकास्विव समुन्मिषन्तीषु तपोवनाग्निहोत्रधूमलेखासु, अवश्यायशीकरिणि

‘मरीचिरङ्गिरा यत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वमिष्टश्चेति मसैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः ॥’ इति । तद्यतेति । पूर्व इतरो यस्मात् तस्मिन् पश्चिमे इत्यर्थः । उदन्वति समुद्रे ‘इतरस्त्वन्यनीचयोः’ इत्यमरः, यद्बुद्ध्यहिंसमासत्वादेव नात्र सर्वादिवप्रयुक्तकार्यमिष्यवधेयम् । तटगतानि तीरस्थितानि विघटितानि स्फुटितानि यानि विस्तारितभागद्वयानि तत्र शुक्तिसम्पुटेषु समुद्रमण्डकीपुटेषु मध्ये विकीर्णम् असंयोग-भावेनावस्थितम्, धवलितं निजकान्त्या श्वेतीकृतं पुलिनं सैकतं येन तं तथोक्तम्, अरुणकरैः दिनकर-किरणैः या प्रेरणा बोधना नया अधोगलितं भूमिपतितम् उद्गुगणं नञ्त्रमण्डलमिव मुक्ताफलनिकरं मौक्तिकसमूहम् उद्बहति धारणं कुर्वति सति । अत्र उद्गुगणमिवेति जातिस्वरूपोपप्रेक्षा ।

तुषारेति । अत्र काननविशेषगानि सप्तम्यन्तपदानि । तुपारस्य रात्रिपतिततुहिनस्य विन्दवः कणाः तान् वर्षति दलाप्रभागेभ्यः पातयतीति तस्मिन् तथोक्ते, विबुद्धं जागरितं शिखिकुलं मयूरगणो यत्र तस्मिन् तथोक्ते, विजृम्भमाणा तत्त्वणनिद्रात्यागेन जृम्भाविधायिनः केशरिणः सिंहा यत्र तस्मिन् तादृशे, करिणीनां हस्तिनीनां कदम्बकं समूहः तेन प्रबोध्यमाना स्वच्छन्दक्रीडार्थं शुण्डाकर्षणेन जागरणं कुर्वाणाः समदा दानजलस्यन्दिनः करिणो गजा यस्मिन् तस्मिन् तादृशे, एतादृशे कानने वने ‘काननं गहनं वनम्’ इत्यमरः, क्षपायाः रात्रेः जलेन तत्सम्बन्धितुपारसलिलेन जडाः स्तिमिताः केशराः क्षिप्रकाः यस्य तं तथोक्तं कुसुमनिकरं स्वोत्पन्नपुष्पसमूहम्, उदयगिरिः उदयाचलः तस्य शिखरे शृङ्गे स्थितं विद्यमानं सवितारं सूर्यम् उद्दिश्येव उद्देह्यं कृत्वेव पल्लवानि किसलयान्येव अञ्जलयः तैः समुत्सृजति प्रक्षिप्य समर्पयति सति । इह उद्दिश्येवेति क्रियोपप्रेक्षा, ‘पल्लवाञ्जलय’ इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, तथा समासोक्ति-श्चेति परस्परमेतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरात् सङ्गरालङ्कारः ।

रासभेति । रासभस्य गर्दभस्य रोमाणि छोमानि तद्वत् धूसरासु धूर्तरूपासु । वनदेवतानाम् अरण्या-विद्याश्रीणां प्रसादा उन्नतत्वाद्विपुलत्वाच्च अट्टालिकाकारुपाः तरवो वृक्षाः तेषां शिखरेषु अग्रप्रान्तेषु पारावतानां कपोतानां माला पङ्क्तिः तद्वत् आचरन्तीषु संलग्नास्त्विति तासु तथोक्तासु, तपोवनेषु मुन्याश्रमेषु यानि अग्निहोत्राणि ‘सायं प्रातर्जुहोति’, इति धृत्या तपस्विभ्यम् अग्रयाधानानि अग्निहोत्रहोमाः इत्यर्थः, तेषां धूमलेखासु भूमपङ्क्तिषु, धर्मपताकास्विव यज्ञादौ धर्मोद्दोषणाय वैजयन्तीविव समुन्मिषन्तीषु समुत्सर्पन्तीषु । इह रासभरोमधूमरास्त्वियत्र लुप्तोपमा पारावतमालायमानास्त्वियत्र च कथङ्गतोपमा, धर्मपताकास्विवेत्यत्र जातिस्वरूपोपप्रेक्षा चेति परस्परमेतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरात् सङ्गरालङ्कारः ।

अवश्यायेति । अवश्यायः तुपारः ‘अवश्यायस्तु नीहारस्तुपारः’ इत्यमरः, तस्य शीकरा अन्त्युकणाः

आकाश के वचरी छोर पर स्थित सप्तर्षियों का मंडल ऐसा प्रतीत हो रहा था, मानो मानस सरोवर के तट पर सन्ध्योपासन के लिए आया हो । सूर्य के प्रकाश में शुन्नी हुई पश्चिम समुद्र की रेतियाँ किनारे पर आकर फूटी हुई मीपियों से बिखरे हुए मोतियों के दानों से ऐसी चुरोभित हो रही थीं मानो सूर्य की किरणों ने आकाश के तारों को समेट कर पश्चिम की ओर नीचे गिरा दिया हो । वन के वृक्षों से ओस की बूँदें शटने लगी थीं, झुरमुटों में सोने वाले नीर जाग गए थे, सिंह लम्हाइयों लेने लगे थे, हथिनियों मदमत्ते हाथी को जगा रही थीं छीर वह वन स्वयम् रात के पाले से ठिठुरी हुई केसरवाले फूलों को अपनी पल्लव रूपी अंजुलियों से उदयाचल पर स्थित सूर्यदेव को मानो अर्पित-सा करने लगा था । गदहे के रोजों के समान धुमैली तपोवन के अग्निहोत्र की धूम-रेखाएँ वृक्षों की चोटियों पर ला-जाकर टिकने लगी थीं, मानो वनदेवियों के महलों की चोटियों पर मटमैले कबूतरों की पंक्तियाँ बैठी हों, अपना धर्म की पताकाएँ फहरा रही हों । ओस के कणों से

१. समरादवतरति ।

२. पुलिनतटम्, पुलिनतटम् ।

३. भेचमदकरिणि स्पष्टे च जाते प्रभाते ।

४. स्थितसवितारम् ।

५. उत्सृजति ।

६. धूसरासु वनराश्विषु ।

७. पताकासु ।

लुलितकमलवने रति खिन्न-शबरसीमन्तिनी-स्वेदजलकणापहारिणि वनमहिष-रोमन्थ-
फेनबिन्दुवाहिनि । चलितपल्लव-लतालास्योपदेश-व्यसनिनि विघटमान-कमलखण्ड-मधु-
शीकरासारवर्षिणि कुसुमामोदतर्पितालिजाले निशावसानजातजडिम्नि मन्द-मन्दसञ्चारिणि
प्रवाति प्रभातिके मातरिश्वनि, कमलवर्णप्रबोधमङ्गलपाठकानाम् इभगण्डडिण्डिमानां
मधुलिहां कुमुदोदरेषु विघटमान-दलपुट-निरुद्धपक्षसंहतीनामुच्चरत्सु हुँकारेषु, प्रभातशिशिर-
मरुताहतमुत्तमजतुरसारिलघं पद्ममालमिव सशेषनिद्राजिह्विततार^१ चक्षुरुन्मीलयत्सु

ते अस्थ सन्तीति तस्मिन् तथोक्ते, इत आरभ्य ससम्पन्नपदानि 'मातरिश्वनि' इत्यग्रिमस्य विशेषणानि
बोध्यानि । लुलितम् आन्दोलितं कमलवर्णं पद्मवर्णं येन तस्मिन् तथोक्ते रतिखिन्नानां निधुवनश्रान्तानां
शबरसीमन्तिनीनां किरातघर्षनां यत् स्वेदजलं घर्षवारि तस्य कणा बिन्दवः तेषाम् अपहारिणि निजस्पर्शेन
नाशविधायिनि तस्मिन् तादृशे, एतेन वायोस्त्रिविधगुणवरवं व्यञ्जितम् । वनमहिषाणां सैरिमाणां
रोमन्थः चर्चितचर्वणं तत्र ये फेनबिन्दवः कफकणाः तान् बहति धारयतीति तस्मिन् तथोक्ते । चलितानां
स्ववेगेनान्दोलितानां पल्लवानां किसलयानां लतानां वल्लीनाञ्च यत् लास्यं चाञ्चल्यरूपं नृत्यं तस्य उपदेशे
शिञ्जने व्यसनम् आसक्तिरस्यास्तीति तस्मिन् तथोक्ते । विघटमानानि विकाशं प्राप्यमाणानि पानि
कमलखण्डानि पद्मवनानि तेषां मधु पुष्परसः तस्य शीकराणां बिन्दूनाम् आसारं धारासम्पातं 'धारासम्पात-
आसारः' इत्यमरः, वर्षति क्षिपतीति तस्मिन् तथोक्ते । कुसुमानां पुष्पाणाम् आमोदः सौरभः तेन
तर्पितं प्रीणितम् अलिजालं भ्रमरसमूहो येन तस्मिन् तथोक्ते । निशावसाने रात्रिशेषे जात उत्पन्नः
जडिमा जडत्वं शीतलसलिलामोदबहनादिना भारवत् यस्य तस्मिन् तथोक्ते, अतएव मन्दमन्दसञ्चारिणि
शनैः शनैः प्रबहति प्राभातिके प्रातः समयके मातरिश्वनि सदागतौ वायावित्यर्थः, प्रवाति प्रबहति सति
'मातरिश्वा सदागतिः' इत्यमरः ।

कमलेति । कमलवनस्य/पङ्कजवनस्य प्रबोधे जागरणे विकसने मङ्गलपाठकानां स्तुतिविधायिनां
क्रियतां मधुलिहां भ्रमराणां नृपतीनां प्रबोध इव तदीयवन्दिजनानामित्याहायः । इभगण्डेषु दानवारि-
सहितहस्तिकपोलेषु डिण्डिमानां तत्संज्ञकवाद्यविशेषरूपाणाम्, विषयविशेषसूचनार्थं यया कश्चित्
डिण्डिमं बादयति तथैव भ्रमरा अपि हस्तिजागरणार्थं गुञ्जन्तीत्याशयः । तथा कुमुदोदरेषु कैवाभ्यन्तरेषु
घटमानैः सुमोदयात् सङ्कोचं प्राप्यमाणः दलपुटैः पत्रकोशैः निरुद्धा अवरुद्धा पक्षसंहतिः छद्मसमूहो
येषां तथोक्तानाञ्च क्रियतां मधुलिहां द्विरेफाणां हुँकारेषु अभ्यक्तशब्देषु उच्चारसु ध्वनितेषु सत्सु । इह
मधुलिट्सु मङ्गलपाठकवारोपः शाब्दः, पङ्कजवने नृपवारोपस्वरार्थं इत्येकदेशविधितिरूपकम्, इभगण्ड-
डिण्डिमैश्च निरङ्गकेवलरूपकम्, तथा चानयोः परस्परमनपेक्षाभावेन संस्मरितलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—
'मिथोऽनपेक्षयमेतेषां स्थितिः संस्पृष्टिरुच्यते' इति ।

प्रभातेति । ऊपरा वृणुन्त्या या शय्या शयनभूमिः तेन धूसरा मलिनवर्णा क्रोडरोमराजयः इदय-
लोमपङ्कपो येषु तथोक्तेषु वनमृगेषु अरण्यहरिणेषु, प्रभातं प्रातःकालः तस्य यः शिशिरः शीतलो वायुः

कहीं हुई प्रातःकाल की हवा धीरे-धीरे चलने लगी थी—वह कहीं कमलवनों की गुदगुदा आती थी, कहीं रति
में धकी हुई मोलनियों के पसीने की बूँदें ले मांगती थी, कहीं जंगली मैसों की जुगाली का फेन चढ़ा लाती थी,
कहीं लतारूपी नर्तकियों के पल्लव रूपी वलों की फहरा-फहरा कर उन्हें नृत्य का पाठ पढ़ा जाती थी, कहीं
खिले हुये कमलों के पुष्प-रस की फुहारें बरसाने लगती थी, कहीं मौरों के झुण्डों में फूलों की गन्ध बौंद आती
थी और कभी प्रातःकाल की टंडक से मानो स्वयम् सिकुड़-सी उठती थी । कहीं कमलवनों में गुँजते हुये मौर
ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानों उन्हें जगाने के लिये बन्दिषों की तरह मंगल पाठ कर रहे हों, कहीं हाथियों के
गण्डस्थल पर भिनभिनाते हुये ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानो उन्हें जगाने के लिये डिण्डिम बाजा बजा रहे हों और
कहीं संकुचित कुमुदिनियों के सम्पुटों में पंखों के फँस जाने के कारण वे कुब होकर हुँकार कर रहे थे । कहीं
प्रातःकालीय वायु के शीतल थपेड़ों से जंगली हरिणों की अलसायी आँखें खुलने लगी थी—उनकी भूरी-भूरी

१. रति... । २. ...स्वेदजलकणिका, स्वेदकणिका... । ३. ...खण्ड । ४. 'वन' इति कचित्रास्त्यपि ।

५. मधुलिहां पटलेषु । ६. विघटमान, घनघटमान । ७. निबद्ध... । ८. झङ्कारिण, टङ्कारेण । ९. वायावा-
हतम् । १०. ...मालमिव । ११. जिह्विततारम्, विज्विततारकम् ।

शनैः शनैरुपरशय्या-धूसर-क्रोडरोमराजिषु^१ वनमृगेषु, इतस्ततः, सञ्चरन्तु वनचरेषु, विजृम्भमाणे श्रोत्रहारिणि पन्पासरः कलहंसकोलाहले समुल्लसति नत्तितशिखण्डिमण्डले मनोहरे वनगजकर्णतालशब्दे, क्रमेण च गगनतलमवरतो दिवसकरवारणस्यावचूड-चामरकलाप इवोपलक्ष्यमाणे मञ्जिष्टारागलोहिते किरणजाले, शनैः-शनैरुदिते भगवति सवितरि, पन्पासरःपर्यन्त-तरु-शिखर-सञ्चारिणि अध्यासित-गिरिशिखरे दिवसकरजन्मनि ह्रतवारे पुनरिव कर्पीश्वरे वनमभिपतति बालातपे, स्पष्टे जाते प्रत्यूषसि, नचिरादिव दिव-

पवनः तेन आहतं ताडितं कूनस्पर्शान्मिर्ययः, उत्तप्तेन अग्निना उष्णीकृतेन जतुरसेन लाञ्छाद्वेण आस्त्रिष्टा मियः संयोजकभावेनाल्लेपिता पद्मगां लोत्रां माला पङ्क्तिः यस्य तदिव, सगेपया किञ्चिद्वशिष्टया निद्रया स्वापेन 'स्यास्त्रिष्टा शयनं स्वापः' इत्यमरः, जिह्विता वक्रोक्तता तारा कनीनिका यस्य तत् तयोक्तं चषुनत्रं, शनैः शनैः मन्दं मन्दम् उन्मील्यस्तु विकासयस्तु सस्तु । इह क्रियोपेक्षा ।

इतस्तत इति । इतस्ततः चतुर्दिषु वनचरेषु काननचारिषु सञ्चरन्तु जमस्तु । श्रोत्रहारिणि मनोहरतया कर्णाकर्षिणि पन्पासरसः पन्पानामककासारस्य कलहंसानां कादग्यानां कोलाहले कलकले विजृम्भमाणे विस्तृते सति । नत्तितं नाडितं शिखण्डिनां मयूराणां मण्डलं समूहो येन तस्मिन् तयोक्ते, मनोहरे रुचिरे वनगजानाम् अरण्यकरिणां कर्णयोः श्रोत्रयोः तालवत् करतलध्वनिवत् 'तालः करतलध्वनिः' इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी, शब्दे रवे समुल्लसति तेषां प्रबोधानन्तरमुच्यते सति । तालशब्द इत्यत्र लुप्तोपमा ।

क्रमेणेति । क्रमेण परिपाठ्या गगनतलम् आकाशपथम् अवतरत आरोहतः, दिवसकर आदित्यः वारणो गज इव तस्य तयोक्तस्य, मञ्जिष्टा हि औषधविशेषः, तस्या रागो लौहियं तद्वत् लोहिते रक्तवर्णे, किरणजाले मयूखगणे, अवनता अधोमुखीभूता चूडा अग्रदेशे यस्य सा अवचूडः स चासौ चामरकलापः चामरगणः तस्मिन् तयोक्त इव उपलक्ष्यमाणे अवलोक्यमाने सति । उन्नतप्रदेशारोहणं विदधतो हस्तिनः श्रोत्रान्तिकलम्बित्यवनते चामरगण इव गगनमारोहत आदित्यस्यावनते मयूखजाले अवलोक्यमाने सतीति स्पष्टार्थः । इहोपमालुप्तोपमानां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

शनैरिति । शनैः शनैः मन्दं मन्दम् उदिते उदयं प्राप्ते भगवति माहात्म्यवति सवितरि आदित्ये ।

पन्पासर इति । पन्पासरसः पन्पानामकसरोवरस्य पर्यन्तरुणां प्रान्तस्थायिवृक्षाणां शिखरेषु ऊर्ध्वप्रदेशेषु सञ्चारिणि ध्याप्ते, अध्यासितं पूर्वमाश्रितं गिरेः उदयपर्वतस्य किञ्चिन्धापर्वतस्य च शिखरम् अग्रप्रदेशो येन तस्मिन् तयोक्ते, दिवसकरात् आदित्यात् जन्म उत्पत्तिः यस्य तस्मिन् तयोक्ते, इता निजप्रभावेण लोपं प्रापिता अपहृता च तारा नक्षत्रं तदभिधेया बालिपत्नी च, बालातपे अभिनवादित्यलोके कर्पीश्वरे सुग्रीवे इव पुनः वनम् अरण्यम् अभिपतति व्याप्नुवति अभिगच्छति च सति । इह पूर्णोपमा । आदित्याजन्म जातं सुग्रीवस्येति दाहमीक्रीयरामायणस्योत्तरकाण्डतोऽवगम्यते ।

स्पष्ट इति । प्रत्यूषसि प्रातःकाले स्पष्टे व्यक्ते जाते समुत्पद्ये सति, भास्वति दिवसकरे, नचिरादिव

बरोनियाँ देसी प्रतीत हो रही थीं मानो उन्हें नपायी हुई छात्र के रस में रंग दिया गया हो । नींद पूरी न होने के कारण उनकी आँखें पूरी तरह खुल नहीं पाती थीं जिससे वे कनखियों से देख रहे थे । वनचर गज श्वर-उपर आने जाने लगे थे । पन्पासर में कानों को मधुर लगने वाला हँसी का कलरव बढ़ने लगा था । नीर अन्दन उछास के साथ मंडल बाँधकर नाच रहे थे और हाथी कान फटफटाते हुए मानों ताल सा दे रहे थे । नजीकिया रंग की लाल-छाट किरणें आकाश में धीरे धीरे उतरने वाले सूर्य लुप्त हाथी के नखक पर डुलते हुए चँवर के समान प्रतीत हो रही थीं । सूर्य धीरे-धीरे आकाश में उदित होने लगा था, पन्पासर के निकटवर्ती वृक्षों तथा पहाड़ की चोटियों पर बिहार करने वाली तारों की चुरा ठेनेवाली लक्ष्मी प्रातःकालीन मधुर धूप में फैलायी हुई देसी प्रतीत हो रही थी मानों बालि की पत्नी तारा की चुरा ठेनेवाली सूर्यपुत्र सुग्रीव दर से बंगल में नाग आया हो । तथा स्पष्ट हो चली थी और दिन के आठवें भाग (प्रथम प्रहर) में सूर्य का प्रकाश निहार उठा

१. राक्षिषु च । २. कलहंसजल । ३. नत्तितशिखण्डिनि । ४. गगनतलमार्गम् । ५. व्यष्टु... । ६. सञ्चारिणाम् ।

साष्टमभागभाजि स्पष्टभासि भास्वति भूते, प्रयातेषु यथाभिमतानि दिगन्तराणि शुक्कुलेषु, कुलाय-निलीननिभृत-शुक्लशावकसनायेऽपि निःशब्दतया शून्य इव तस्मिन् वनस्पतौ, स्व-नीडावस्थित एव ताते, नयि च शैशवादसञ्जातवले समुद्भिद्यमानपक्षपुटे पितुः-समीपवर्तिनी कोटरगते सहसैव तस्मिन् महावने संत्रासितसकलवनचरः सरभसमुत्पतत्रिपक्षपुट-सन्ततः भीत-करिपोत-चीत्कारपीवरः प्रचलित-मत्तालिकुलकणितमांसलः परिभ्रमदुद्धोण-वन-वराह-रवर्षघरः गिरिगुहा-सुप्त-प्रबुद्ध-सिंहनादोपबृंहितः, कम्पयन्निव तस्मिन् भगीरथा-वर्तायमान-गङ्गाप्रवाहकलकल-बहलो भीतवनदेवताकर्णितो मृगवाकोलाहलध्वनिरुदचरत् ।

अल्पसमयेनेव दिवसस्य वासरस्य अष्टमभागं चतुर्धटिकात्मकं भजत इति तस्मिन् तथोक्ते, अत एव स्पष्टाः सर्वासु दिक्षु स्फुटं भासः कान्तयो यस्य तथोक्ते, भूते जाते सति । इह नचिरादिवैष्यस्य गुणपदार्थत्वाद् गुणोत्प्रेक्षा ।

प्रयातैविति । शुक्कुलेषु कीरवृन्देषु यथाभिमतानि यथेष्टितानि दिगन्तराणि दिग्बिभागान् प्रयातेषु बाह्यारानयनाय गतेषु सन्तु । कुलायेषु नीहेषु 'कुलायो नीडमखियाम्' इत्यमरः, निलीनाः प्रच्छन्नाः निभृता निश्चला निःशब्दा इत्यर्थः, ये शुक्लशावकाः कीरशिखाः तैः सनायेऽपि संयुक्तेऽपि तस्मिन् वनस्पतौ शाश्वमलीद्रुमे शून्य इव निखिलप्राणिवर्जित इव विद्यमाने सति । शून्य इवेति वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा ।

स्वनीडेति । ताते मम पितरि नयि वैशम्पायने च स्वनीडावस्थित एव स्वकुलाये तिष्ठत्येव शैशवाद् बाह्यादेतोः असञ्जातम् अनुत्पन्नं बलम् उत्पत्तनादिशक्तिः यस्य तस्मिन् तथोक्ते, तथा समुद्भिद्यमानं यथाक्रमं द्योतमानं पक्षपुटं पतत्रद्वयं यस्य तस्मिन् तथोक्ते नयि च, तातस्य पितुर्जनकस्य समीपवर्तिनि निकटस्थायिनि सति कोटरगते स्वकुलायाधारतरुमध्यस्थिते सति ।

सहसैवेति । तस्मिन् पूर्वोक्ते महावने महारण्ये सहसैव अकस्मादेव मृगया आखेटकः तस्याः कोला-हलध्वनिः कलकलनिनादः उदचरत् उत्पन्नोऽभूत् इत्यन्वयः । अत्र प्रयमान्तपदानि उत्कृष्टवनेविशेषणानि संत्रासिताः त्रासं प्रापिताः सकलाः समस्ता वनचरा भरण्यचारिणो येन स तथोक्तः सरभसं त्रासेन सवैगम् उत्पत्तताम् उड्डयनं विदधतां पतस्त्रिणां पक्षिणां पक्षपुटैः पतत्त्रयशब्दैः सन्ततः सम्यग्विधिना विस्तीर्णः, भीतानां त्रासमुपगतानां करिपोतानां गजशिखूनां (कलभानां) चीत्कारैः विपुलगयासुबक-ध्वनिभिः पीवरः स्थूलः पुष्ट इत्यर्थः । प्रचलितस्य त्रासेन स्वस्यानात् प्रयातस्य मत्तस्य पुष्परसपानेनो-न्मत्तस्य अलिकुलस्य भ्रमरसमूहस्य कणितेन अस्फुटशब्देन मांसलः पीवरः । परिभ्रमतां त्रासेन इतस्ततः सञ्चरताम् उद्धोणानाम् उद्यतनासिकासहितानां वनवराहाणाम् नारण्यकशूकराणां रवैः आर्तशब्द घर्घरः 'घर घर' द्वयेवं रूपशब्देन कठिनः । गिरिगुहासु पर्वतकन्दरासु सुप्ताः पूर्वं निद्रिताः पश्चात् प्रबुद्धाः आखेटकोलाहलेन उद्यिताः ये सिंहः केशरिणः तेषां नादेत् ध्वनिना उपबृंहितः वृद्धिं गतः ।

कम्पयन्निति । भागीरथेन तस्मिन्सूर्यवंशीयनृपतिना अवतार्यमाणः तुहिनाचलात् पृथिन्यां नीयमानो यो गङ्गाप्रवाहः जाह्नवीत्वोतः तस्य कलकल इव कल्लोल इव बहलः बहुलीकृतः, तथा भीतानिः प्रस्ताभिः

था । सभी हुगो अपनी अपनी मनचाहो दिशाओं की ओर बढ़ गये थे । यद्यपि बच्चे दोस्तों में रह गये थे लेकिन उनकी चुप्पी से वह बृक्ष अत्यन्त नीरव (शब्द हीन) और सूना सा बान पड़वा था । मेरे पिता भी अपने घोंसले में ही थे और मैं भी वृक्षों में उनके पंखों से चिरका हुआ पड़ा था । बचपन के कारण मुझ में कभी शक्ति नहीं आई थी और पंख तो अभी फूट ही रहे थे । सहसा ही उस हाँके की झनकर सारे वनचर भयभीत हो ठो, पक्षी व्याकुल होकर पंख फड़फड़ाते लगे, भयभीत हाथियों के बच्चे एक साथ चिंगाड़ने लगे, उड़ते हुए मतवाले भीरों की घर्ना गुंथार वनघनाने लगी, घूमते हुए बनेले सूअर धूपन उठा-उठाकर डुखुराने लगे, पड़ाही युकाओं में सोये हुए सिंह जागकर दहाड़ने लगे और जंगल के सारे वृक्ष नानो कोंपकर हरहराने लगे । उस समय की सभी ध्वनियाँ एक साथ मिलकर ऐसी प्रतीत होती थीं नानो मगोरप के पीछे उतरने-

१. अष्टमभागभाजि । २. इह च इत्यधिकः पाठः कापि विधेते । ३. कुलाय-निभृतशावक । ४. अन्तश्चात-बलसम् । ५. तातस्य । ६. सततं सरभसमुत्पतत् । ७. प्रचलितलताडुलित, प्रचलित-लताकूल-नत्तालिकुल । ८. वराहघर्घरकोटर । ९. नादवृंहितः । १०. आवाय्यमाण ।

आकर्ण्य च तमहमश्रुतपूर्वमुपजातवेपथुरभक्तया जर्जरित-कर्णविवरो भयविह्वलः समीपवर्त्तिनः पितुः प्रतीकारबुद्ध्या जरौशिथिलपक्षपुटान्तरमविशाम् ।

अनन्तरञ्च 'सरभसमितो गजयूथपति-लुलित-कमलिनी-परिमलः; इतः क्रोडकुल-दृश्य-मान-भद्रमुस्ता-रसामोदः; इतः करिकलभ-भक्ष्यमान-शल्लकी-कपाय-गन्धः; इतो निपतित-शुष्क-पत्रमर्मरध्वनिः; इतो वनमहिष-विपाण-कोटिकुलिश-भिद्यमान-वल्मीकधूलिः; इतो मृग-कदम्बकम्, इतो वनगजकुलम्, इतो वनवराहयूथम्, इतो वनमहिषवृन्दम्, इतः शिखण्डि-

वनदेवताभिः अरण्याधिष्ठातृदेवीभिः आकर्णितः श्रवणविषयीकृतः । तरुन् वृत्तान् कम्पयन् चालयन्निव । अन्वयस्त्वेकः । इह लुप्तोपमाक्रियोपेक्षयोः परस्परनैरपेक्षयेण स्थितत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

आकर्ण्येति । अहं वैशम्पायनः, अश्रुतपूर्वम् अनाकर्णितपूर्वं तम् आखेटकोलाहलशब्दम् आकर्ण्य श्रुत्वा, उपजातवेपथुः त्रासेन समुत्पन्नकम्पः अभक्तया शावकतया जर्जरितम् विद्रीणं कर्णयोः श्रोत्रयोः विवरं रन्ध्रं यस्य स तथोक्तः, अयेन त्रासेन विह्वलो व्यग्रः समीपवर्त्तिनः निकटस्थितस्य पितुः तातस्य प्रतीकारबुद्ध्या त्रासनिवृत्त्युपायबुद्ध्या, जरया परिणतवयसा शिथिलं श्लथं यत् पक्षपुटं पतत्रद्वन्द्वं तस्य अन्तरं मध्यम् अविशं प्रविष्टोऽभवाम् ।

अनन्तरञ्चेति । अनन्तरं पितुः पतत्रपुटमध्यप्रवेशानन्तरञ्च कोलाहलमश्रुणवमिति दूरस्थक्रियया सम्बन्धः कोलाहलमेव विशेषयति-सरभसमित्यादिना । इतः अस्मिन् स्थले इत्थमग्रेऽपि । सरभसं सवेगं गजयूथपतिभिः करिकुलोत्तमैः लुलिता मदिता याः कमलिन्यः पद्मिन्यः तासां परिमलः विमर्होऽथसौरभं सञ्चरतीति शेषः, अतश्चात्र करिणो विलसन्तीति सम्भाव्यत इत्याशयः । क्रोडकुलेन अरण्यशूकरसमूहेन दृश्यमाना दृष्ट्वा भक्ष्यमाणा या भद्रमुस्ता गुन्द्राः लोके 'नागरमोघा' इति प्रसिद्धाः 'गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु प्रियङ्गु भद्रमुस्तके' इति मेदिनी, तासां रसस्य द्रवस्य आमोदः सौरभम्, एतेन स्पष्टमेवात्र शूकराणामव-स्थितिसम्भावनेत्यभिप्रायः । करिकलभैः त्रिशद्वर्षीयगजशिशुभिः भक्ष्यमाना आमर्ष्यमाना याः शल्लक्यः गजभक्ष्यतरुविशेषाः तासां कपायगन्धः निर्यासामोदः, अत एवात्रगजशिशूनामस्तित्वसम्भव इत्याशयः ।

इत इति । निपतितानि वृक्षादघश्च्युतानि यानि शुष्कपत्राणि नीरसदलानि तेषां मर्मरध्वनिः मर्मर इत्येव रवः 'मर्मरो वस्त्रभेदे च शुष्कपर्णध्वनौ तथा' इति कोशः, ध्रुवमत्र कोऽपि चतुष्पाद विचरतीति ज्ञायत इत्याशयः । वनमहिषा अरण्यसैरिभाः तेषां विपाणकोटयः शृङ्गाग्राणि कुलिशानि वज्राणीव यद्वा विपाणकोटय एव कुलिशानि तैर्भिद्यमानानां वल्मीकानाम् ऊपीकाकृतमृत्तिकास्तूपानां 'वल्मीक ऊपीकाकृतमृत्तिकास्तूपः' इति शब्दकल्पद्रुमः धूलिः रजः दृश्यत इति शेषः, तेनेह महिषा विघ्नत इत्याशयः । इह लुप्तोपमारूपकयोः द्वयोरपि सम्भवात् सन्देहसङ्करालङ्कारः । मृगाणां हरिणानां कदम्बकं समूहः । वनगजानाम् अरण्यहस्तिनां कुलं समूहः । वनवराहाणाम् अरण्यशूकराणां यूथं मण्डलम् । वन-

वाली गङ्गा के प्रवाह को भीषण और अत्यन्त घनी हरहराहट हो । वसे वन-देवता भी अत्यन्त मयमौत होकर सुन रहे थे ।

उस अपूर्व ध्वनि को सुनकर मैं भी कांपने लगा, वचपन के कारण मेरे कान उस ध्वनि से बहरे हो उठे और मय से व्याकुल होकर उससे बचने की आशा में समीप ही मैं स्थित पिता के पंखों के भीतर घुस गया जो बुढ़ीती के कारण अत्यन्त ढीले पड़ गये थे ।

इसके बाद ही मुझे शिकारियों की बहुत बड़ी भीड़ का कोलाहल सुनायी पड़ा । वे आपस में बड़ी फुर्ती से इस प्रकार चिन्हा रहे थे—यह देखो, शर हाथियों के स्वामी ने कमलिनियों को मत्तल फेंका है, जिससे कैसी मधुर गंध उठ रही है; शर सूत्रों ने नागरमोघों को खोद खोदकर ऊपर डाला है, जिससे कैसी महक आ रही है, शर हाथियों के बच्चों ने सल्ई की टालियों तोड़ मरोड़ डाली है, जिससे कैसी कमली गंध निकल रही है, शर गिरे हुए सूखे पत्ते मरमरा रहे हैं; शर जंगली भैंसों ने अपनी बज्र जैसे सींगों की नोक से बादियों को खोद गिराया है जिससे धूल ही धूल उड़ रही है; शर इत्तियों का झुण्ट है, ऊपर जंगली हाथियों का परिवार है, शर जंगली सूत्रों का गिरोह है, शर जंगली भैंसों का समूह है, शर मोरों की ध्वनि या

मण्डल-विरुतम्, इतः कपिञ्जल-कुल-कल-कूजितम्, इतः कुरुरकुल-व्यणितम्, इतो मृगपति-
नखभिद्यमान-कुम्भ-कुञ्जर-रसितम्, इयमार्द्र-पङ्कमालिना वराहपद्धतिः, इयमभिनव-शष्प-
कवल-रस-श्यामला हरिण-रोमन्थ-फेन-संहतिः, इयमुन्मद-गन्धगजगण्ड-कण्डूयन-परिमल-
निलीन-मुखर-मधुकर-विरुतिः, एषा निपतितरुधिरविन्दुसिक्त-शुष्कपत्र-पाटला रूपद्वी;
एतद्द्विरद-चरण-मृदित-विटप-पल्लवपटलम्, एतत् खड्गिकुलक्रीडितम्, एष नखकोटि-
विलिखितविकट-पत्रलेखो रुधिरपाटलः करिमौक्तिकदन्तुरो मृगपतिमार्गः, एषा प्रत्यग्रप्रसूत-
वनमृगीगर्भ-रुधिर-लोहिनी-भूमिः, इयमटवी वेणिकानुसारिणी पक्षचरस्य यूथपतेर्मदजल-

सहिषाणाम् अरण्यसैरिभाणां वृन्दं कदम्बकम् । शिखण्डिनां मयूराणां मण्डलं समूहः तस्य विरुतं शब्दः ।
कपिञ्जलानां चातकपक्षिणां 'कपिञ्जलः चातकपक्षी' इति शब्दकल्पदुमः, कुलस्य समूहस्य कलकूजितं
मधुरशब्दितम् । कुरुरकुलस्य मत्स्यनाशकसमुदायस्य कणितं कूजितम् । मृगपतीनां केसरिणां नखैः
पुनर्भवाः भिद्यमाना विदीर्यमाणाः कुम्भाः शिरस्थकुम्भाकृतिमांसपिण्डाः येषां तथोक्तानां कुञ्जराणां गजानां
रसितम् आक्रन्दितम् ।

इयमिति । इयं प्रत्यक्षदृश्यमाना, एवमग्रेपि । आर्द्रः छिन्नः अशुष्क इत्यर्थः, यः पङ्कः कर्दमः तेन
वराहशरीरेभ्य एव च्युतपङ्केनेत्यर्थः, मलिना श्यामवर्णा वराहपद्धतिः वनशूकरमार्गः । अभिनवानि नूत-
नानि यानि शष्पाणि बालवृणानि येषां ये कवलाः आस्ताः तेषां तथोक्तानां चर्यमाणशष्पाणामित्यर्थः,
रसैः निर्यासः श्यामला कृष्णवर्णा, हरिणानां मृगाणां यो रोमन्थः चर्वितशर्वणं तस्य फेनसंहतिः कफ-
समूहः । उन्मदा मदमत्ता ये गन्धगजाः सुरभिमदयुक्तहस्तिनः तेषां गण्डकण्डूयनेन कपोलवर्षणेन ये परि-
मलाः सुगन्धाः तेषु तत्सुगन्धियुक्तभूमिस्वित्यर्थः । निलीनानां प्रच्छन्नानां मुखराणां वाचालानां मधुकराणां
अमराणां विरुतिः झङ्कारः । एषा अवलोक्यमाना, निपतिताः पृथिव्यामस्माकमखहननेन शरीरात्स्यन्दिताः
ये रुधिरविन्दवः शोणितपृषताः तैः सिक्ताणि आर्द्रकृतानि यानि शुष्कपत्राणि नीरसदलानि तैः पाटला
क्षेत्रत्का रूपद्वी हरिणविशेषाणां ।

एतदिति । एतत् निकटतरस्यापि, द्विरदा गजास्तेषां चरणैः पादैः मृदितानां मर्दितानां विटपानां
वृक्षस्कन्धानां पल्लवानां किसलयानाञ्च पटलं वृन्दं यत्र एवंविधं स्थलमित्यर्थः, एवञ्चानेन पया निश्चित-
मनुपदमेव द्विरदा गता इत्याशयः । एतत् अवलोक्यमानं खड्गिनां गण्डकानां कुलम् समुदायः तस्य
क्रीडितं विद्वतं पृथिव्यां क्रीडाचिह्नमवलोक्यत इत्यर्थः, तेन खड्गिनामपीदं विहारस्थानमित्याशयः । एवं
पुरो दृश्यमानः नखकोटिभिः पुनर्भवाग्रैः नखाप्रच्युतशोणितैरित्यर्थः, विलिखिताः चित्रीकृताः विकटा भय-
ङ्कराः पत्रलेखाः पत्राकृतिलक्षणानि यत्र स तथोक्तः, रुधिरैः व्यापादितप्राणिशोणितैः पाटलः क्षेत्ररक्षवर्णः,
तथा करिमौक्तिकैः व्यापादितहस्तिमुक्ताभिः दन्तुरः उद्यतानतः, मृगपतेः केसरिणो मार्गः सञ्चरणपथः,
एवञ्च नूतमनेन मार्गेण मृगपतिर्गत इत्यभिप्रायः ।

एषेति । प्रत्यग्रप्रसूता अभिनवप्रसूतवती या वनमृगी अरण्यहरिणी तस्या गर्भरुधिरं भ्रूणशोणि-
तेन लोहिनी रक्तवर्णा एषा भूमिः मेदिनी । वेणिकानुसारिणी केशवेणीसमा विपमेति यावत् ; इयम्
अटवी इदम् अरण्यम् 'अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः । पक्षेण निजमण्डलेन चरति भ्रमतीति तस्य तादृ-
शस्य यूथपतेः हस्तिराजस्य मज्जलेन दानवारिणा मलिना कृष्णवर्णा । तेनेह हस्तिनो भ्रमन्तीत्याशयः ।

रही है, इधर पपीहों की मधूर रट लगी है, इधर कौंच चौख रहे हैं, इधर बाघ के नखों से फटे गडधल्लों-
वाला हाथी कराह रहा है, यह गोले कीचड़ में सनी हुई सूअरों के आने जाने की राह है, यह नवों-नवों घात
खाकर जुगाली करने वाले हरिणों के मुँह से गिरी हुई बोंस के रस से हरी-हरी झाग की टेंरी है, यह मतवाले
हाथियों के कपोल खुजलाने से लगी हुई सुगन्ध पर चिपके हुये मोरों की मधूर गुञ्जार है, यह टपकती हुई खून
की धूँ में सने हुये सूखे पत्तों से भरी हुई घायल रुख हरिणों के भागने की राह है, यह हाथियों के पैरों से
रोंदे हुए पेड़ के पत्तों की ढेर है, यहाँ गैड़ों ने खिलवाड़ किया है, यह हाथी नार कर लौटे हुए सिंह की राह
है, जो उसके खून से लाल छाल भयंकर पशों की छापीं से भरी हुई तथा गिरे हुये गजमोतियों से कैसी चमक

१. वराहकुलपद्धतिः ।

२. आलीनः ।

३. शिखण्डिकुलक्रीडितम् ।

४. विकटविलिखितपत्रलेखः ।

५. मौक्तिकदन्तुरः ।

६. वेणुकानुसारिणी ।

७. एकचरस्य समीपचरस्य ।

मलिना, सञ्चार-वीथी-चमरीपङ्क्तिरियमनुगम्यताम्, उच्छुष्कमृग-करीप-पांसुला त्वरिततरम-
ध्यास्यतामियं वनस्थली, तरुशिखरमारुह्यताम्, आलोक्ष्यतां दिगियम्, आकर्ष्यतामयं
शब्दः, गृह्यतां घनः, अवहितैः स्थीयताम्, विमुच्यन्तां श्वानः' इत्यन्योन्यमभिदधतो मृगया-
सक्तस्य महतो जनसमूहस्य तरुगहनान्तरितविग्रहस्य क्षोभितकाननं कोलाहलमशृणवम् ।

अथ नातिचिरादेवानुलेपनाद्र-मृदङ्गध्वनधीरेण गिरिविवर-विजृम्भित-प्रतिनाद-
गम्भीरेण, शर्वर-शर-ताडितानां केशरिणां निनादेन, संव्रस्त-यूथ-मुक्तानामेकाकिनाञ्च सञ्च-

सञ्चारेति । इयं प्रत्यक्षोपलक्ष्यमाणा, सञ्चारवीथ्यां भ्रमणमार्गे चमरीपङ्क्तिः चमर्यालयमृगराजिः
अनुगम्यतां हननायानुव्रज्यताम् । उच्छुष्कैः अत्यन्तनीरसैः मृगकरीपः हरिणपुरीषैः पांसुला सधूलीका
इयं दृश्यमाना वनस्थली अरण्यभूमिः त्वरिततरं वेगवत्तरम् अध्यास्यतां हरिणमार्गणाय अवलम्ब्यताम् ।
प्रविश्यतामिदमर्थः । तरौ वृक्षस्य शिखरम् ऊर्ध्वदेश आरुह्यताम् पश्चिह्ननाय आरोहविपयीक्रियताम् ।
इयम् अभिमुखी दिक् कङ्कुप् आलोक्ष्यतां 'पशवो विद्यन्ते न वे'ति बोधनाय परिदृश्यताम् । अयं शब्दः
आकर्ष्यतां श्रयतां यत्तश्चोदेति शब्दस्तद्देशे यातव्यमिति भावः । घनश्रापः गृह्यतां इदिति पशुवधाय
आदीयताम् । अवहितैः सावधानैः भवद्भिः स्थीयताम् उपविश्यताम् अन्यथा चेत् अन्तिकादेवादिद्व-
गन्नाः पशवः पलायिता भवेयुरित्याशयः । श्वानः कौलेयकाः विमुच्यन्तां परिप्रेष्यन्तां व्यापाद्यपशुमार्ग-
णयेति भावः । 'स्वपालितश्वानो हि पशून् मार्गयित्वा सङ्केतविशेषेण स्वामिनं बोधयन्ती'ति लोकवार्ता ।
इति अन्योन्यम् एवं परस्परम् अभिदधतः कथयतः, मृगयासक्तस्य आलेखलस्य महतो विपुलस्य
अधिकदेशव्यापिन इत्यर्थः, जनसमूहस्य मनुष्यसमुदायस्य । तरुणां वृक्षाणां गहनं वनं तेन अन्तरिता
आच्छादिता विग्रहा देहा यस्य तस्य तथोक्तस्य, क्षोभितं काननं येन तं तथोक्तं सञ्चालितवनं कोलाहलं
कलकलम् अशृणवम् ।

अथेति । अथ कोलाहलश्रवणानन्तरम् 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्तन्वयो अथ' इत्यमरः, नाति-
चिरादेव स्वल्पसमयेनैव 'सर्वतः प्रचलितमिव तदरण्यमभवदिति वषयमागेन सम्बन्धः । इह तृतीयान्त-
पदानि प्रचलितमिति क्रियायाः करणानि । अनुलेपनं पार्श्वमुखद्वये द्रवद्रव्यविशेषलेपनं तेन आद्रः स्विद्यो
यो मृदङ्गो मुरजवाद्यम् तस्य ध्वनिः शब्दः तद्वत् धीरेण गम्भीरेण । गिरिविवरेषु पर्वतकन्दरासु विजृम्भ-
तेन विस्तीर्णनं प्रतिनादेन प्रतिशब्देन गम्भीरो विपुलः तेन तादृशेन । इहाद्यविशेषणे लुप्तोपमा ।

श्वरेति । शवराणां किरातानां शरा हृषवः तैः ताडितानां व्यधितानां केशरिणां मृगपतीनां निनादेन
शब्देन 'शब्दो निनादनिनदे'त्याद्यमरः ।

सन्व्रस्तेति । संव्रस्तेन शवराक्रमणाक्षकितेन यूथेन स्ववर्गापिसमूहेन मुक्तानां त्यक्तानाम् अत एव

रही है, यह किसी जंगली हरिणी के गर्भ के टटके खून से भरी हुई जगह है, जहाँ उसने अभी-अभी बच्चा पैदा
किया है, यह अपने परिवार के साथ घूमनेवाले गजपति के मद-जल से काली पट्टी हुई तथा चेनी के समान
प्रतीत होने वाली वनपङ्क्ति है, यह हरिणों के पैरों की निशानी से भरी हुई उनके जाने-जाने की राह है, इसी
रास्ते से उनका पीछा करो, यह हरिणों के सूखेकाँठे से भूरी-भूरी दिखाई देनेवाली वनभूमि है, यहाँ शीघ्रता से
बैठ जाओ, वृक्ष की चोटी पर चढ़ जाओ, ऊपर देखो, यह शब्द सुनो, घनप ले लो, सावधान होकर खड़े हो जाओ
और कुत्तों को छोड़ दो ।' वह भीड़ यद्यपि घने वृक्षों में छिप सी गई थी किन्तु उसके कोलाहल से सारा जङ्गल धुन्ध
सा हो उठा था ।

थोड़े ही देर में चारों ओर भीतर ही भीतर होनेवाली ध्वनियों से सारा जङ्गल कांप सा उठा । कहीं
भीलों के वागों से घायल सिंहों की दहाड़ पर्वतों की गुफाओं में और भी भयंकर रूप से गूंजती हुई ऐसी प्रतीत
होने लगी मानो टटके अनुलेपन से गोले मृदङ्गों की गम्भीर ध्वनि गूंज रही हो, कहीं भयभीत मुण्डों से विबुध

१. अभिदधतः ।

२. मृगयाप्रसक्तस्य, मृगयाप्रसक्तास्ते ।

३. ...दिवा... ।

४. ...ध्वनि ।

५. प्रतिनिनादगम्भीरेण ।

६. 'शबर' इति पदं क्वचित् विधत्ते ।

रतामनवरत-करास्फोटमिश्रेण जलधर-रसितानुकारिणा गजयूथपतीनां कण्ठगर्जितेन, सरभस-सारमेय-विलुप्यमानावयवानामालोलै-कातर-तरलतर-तारकाणामेणकानाञ्च करुण-कूजितेन, निहत-यूथपतीनां वियोगिनीनामनुगत-कलैमानाञ्च स्थित्वा स्थित्वा समाकर्ण्य कलकल-मुत्कर्णपल्लवानामितस्ततः परिभ्रमन्तीनां प्रत्यय-पतिविनाशशोकदीर्घेण करिणीनां चीत्कृतेन, कतिपय-दिवस-प्रसूतानाञ्च खड्गिधेनुकानां त्रास-परिभ्रष्ट-पोतकान्वेषिणीनामुन्मुक्तकण्ठमारसन्तीनामाक्रन्दितेन, तरुशिखरसमुत्पतितानामाकुलाकुलचारिणाञ्च पत्ररथानां कोलाहलेन, रूपानुसार-प्रधावितानाञ्च मृगयूणां युगपदतिरभसपाद-पाताभिहताया भुवः कम्पमिव

एकाकिनां सहायरहितानां विभिन्नरूपेणावतिष्ठतामित्यर्थः, सञ्चरतां भ्रमतां गजयूथपतीनां करिवृन्दस्वामिनाम् अनवरतं निरन्तरं यः करास्फोटः शुण्डाघातः तच्छब्द इति यावत् तेन मिश्रं संवलितं तेन तादृशेन जलधररसितानुकारिणा वारिदगर्जनतुल्येन, कण्ठगर्जितेन कण्ठनिःसृतविस्तृतशब्देन । इह समासगतार्थं लुप्तोपमा ।

स मतेति । सरभसैः वेगवत्तरैः सारमेयैः श्रमैः विलुप्यमाना दन्तैश्चोद्यमाना अवयवा अङ्गानि येषां तेषां तादृशानाम्, अत एव आलोलाः अभ्युध्याप्ताः कातरा दीना तारुण्ययथासूचकाः, तरलतराः त्रासेनात्यन्तचञ्चलाः तारकाः कनीनिका येषां तेषां तादृशानाम्, एणकानां मृगविशेषाणां करुणकूजितेन शोकोरुपादकध्वनिना । इह वृत्त्यनुप्रासः ।

निहतेति । निहताः शवरहिंसिताः यूथपतयः स्ववर्गीयव्रणस्वामिनो राजा यासां तासां तथोक्तानाम्, अतएव वियोगिनीनां स्वामिविरहिणीनाम् अनुगता पश्चात्संसक्ताः कलमाः त्रिंशद्वर्षीयशिशवो यासां तथोक्तानाम्, स्थित्वा स्थित्वा यस्मिन् कस्मिन् स्थले अवस्थाय अवस्थाय कलकलं शबराणां कोलाहलं समाकर्ण्य निशम्य उत्कर्णपल्लवानाम्, ऊर्ध्वार्कृतकिसलयाकृतिकर्णानाम् इतस्ततः समन्ततः परिभ्रमन्तीनां सञ्चरणं कुर्वतीनां करिणीनां हस्तिनीनाम्, प्रत्यग्रेण अभिनवेन पतिविनाशेन स्वामिमरणेन यः शोकः तेन दीर्घं विस्तृतं तेन तादृशेन चीत्कृतेन आर्त्तचीत्कारशब्देन ।

कतिपयेति । कतिपये क्रियन्तो ये दिवसाः अहानि तत्र प्रसूतम् उत्पादितं याभिः तासां तादृशानाम् । त्रासेन भयेन परिभ्रष्टान् मण्डलाद्विशृङ्खलितान् पोतकान् स्वस्वार्भकान् अन्वेष्टुं मार्गं धितुं शीलं यासां तासां तादृशानाम् । अत एव उन्मुक्तकण्ठं यथा स्यात्तथा आरसन्तीनाम् शोकव्यञ्जकशब्देनारसन्तीनां खड्गिधेनुकानां दुग्धवतीनां गण्डपत्नीनाम् आक्रन्दितेन आर्त्तशब्देन ।

तरुशिखरेति । तरुशिखरेभ्यः वृष्टप्रान्तेभ्यः समुत्पतितानाम् उड्डीनानाम् आकुलाकुलं यथा स्यात्तथा चारिणां भ्रमणविधायिनां पत्ररथानां पक्षिणां कोलाहलेन कलकलध्वनिना ।

रूपेति । रूपानुसारेण मृगानुगमनेन प्रधावितानां प्रचलितानां मृगयूणां शबराणाम्, युगपत् एकस्मिन् समये अतिरभसेन अतिवेगेन ये पादपाताः पादन्यासाः तैः अभिहतायाः तादृितायाः भुवो मेदिन्याः कम्पमिव चलनमिव जनयता उत्पाद्यता चरणशब्देन पादध्वनिना ।

कर अकेले भटकनेवाले गजपति अपनी रूढ़ पटक-पटककर बादलों की गरज के समान गड़गड़ा रहे थे कहीं जङ्गली कुत्ते शपट-शपटकर हरिणी को नोच रहे थे जिससे उनकी आँखों की पुतलियाँ अत्यन्त चञ्चल, कातर और आँसुओं से भीग उठी थीं तथा वे वेचारे कराहते हुए चिन्ता रहे-थे, कहीं मरे हुए गजपतियों को वियोगिन हथिनियाँ पीछे पीछे बच्चों को लिप-दिप इधर-उधर भटकती हुईं तथा थोड़ी-थोड़ी दूर पर रुक-रुक कर उस कोलाहल को कनौतियाँ खड़ी कर करके सुनती हुईं पति की मृत्यु के दुःख में विह्वल हो बिगड़ा रही थीं, कहीं कुछ ही दिनों की व्याई हुई गैहों की मादायें भयभीत होकर साथ से बिछुड़ जानेवाले बच्चों को इधर-उधर खोजती हुईं गला फाड़-फाड़कर विलाप कर रही थीं, कहीं वृक्षों से उड़े हुए शबराइट में इधर-उधर घुकर काटनेवाले पक्षी कोंब कचकच मचाए हुए थे, कहीं जंगली पशुओं और उनका पीछा करने वाले शिकारियों के एक साथ हो पड़ने वाले पैरों के आघात से पृथ्वी को कंपाती हुईं सी धमक हो रही थीं; कहीं कानों

१. कापि 'कण्ठ' इति नोपलभ्यते । २. आलोलतरलतारकाणाम्, विलोलतरल... । ३. कलमकानाम् ।

४. पोतान्वेषिणीनाम् । ५. ... कण्ठकरुण, कण्ठ करुण, कण्ठमतिकरुण । ६. निनादेन । ७. ...प्रतिव्यानाश्च ।

८. मृगयूषानां । ९. पादवातात् ।

जनयता चरणशब्देन, कर्णान्ताकृष्ट्यानाञ्च मदकल-कुररकामिनी-कण्ठकृजितकलेन शरनिकर-
वर्षिणां धनुषां निनादेन, पवनोद्दति-कणित-धाराणामसीनाञ्च कठिन-महिष-स्कन्धपीठपातिनां
रगितेन, शुनाञ्च सरभसविमुक्त-धर्धर-ध्वनीनां वनान्तरग्यापिना ध्वनेन सर्वतः प्रचलितमिव
तद्वर्ण्यनभवत् ।

अचिराच्च प्रशान्ते तस्मिन् मृगयाकलकले, निर्वृष्ट-मूक-जलधर-वृन्दानुवारिणि मय-
नावसानोपशान्तवारिणि सागर इव स्तिमिततामुपगते कानने, मन्दीभूतभयोऽहमुपजात-
कुनूहलः पितुरत्सङ्गादीषदिव निष्क्रम्य कोटरस्थ एव शिरोधरां प्रसार्य सन्नास-तरल-चारकः
शैरावान् किमिदमिति सञ्जातं दिदृक्षः तमेव दिशं चक्षुः प्राहिणवम् ।

कर्णान्तेति । कर्णान्ते श्रोत्रपर्यन्ते आकृष्टा आकृष्टिता ज्या गुणो देपां तेषां तयोक्तानाम्, शरनिकर-
वर्षिणां बाणसमूहपातिनां धनुषां चापानाम्, मदकलानां मदोन्मत्तानां कुररकामिनीनां मत्स्याद्वनपङ्क्तिनां
कन्दकृजितवत् गलनिनादवत् कलेन अल्पकमधुरेण निनादेन ध्वनिना । इह लुप्तोपमा । शब्दस्या-
थकमधुरत्वव्यञ्जनार्थं कुररकामिनीत्यत्र कामिनीति पदमित्यवसेयम् ।

पवतेति । पवनस्य वायोः आहृत्या संवहनेन कृणिताः शब्दिताः धाराः तीक्ष्णानां देपां तेषां च,
कठिनः कठोर यो महिषस्कन्धः सैरिमबाहुगिरः स एव पीठं स्थलं तत्र पातिनां पतनशीलानाम् असीनां
चङ्गानां रगितेन शब्देन ।

शुनामिति । तथा सरभसं वेगवत्तरं विमुक्ताः परित्यक्ताः विहिता धर्धरध्वनयः 'धर् धर्' इति निनादः
यैः तेषां तयोक्तानां शुनां सारमेयाणां वनान्तरग्यापिनां विपिनमग्न्यप्रसरणशीलेन ध्वनेन निनादेन सर्वतः
समन्तात् प्रचलितमिव कम्पितमिव तद्वर्ण्यं तद्वनम् अभवत् अनूत् । इह प्रचलितमिवैति क्रियोल्लेखा ।

अचिरादिति । अचिरात् अल्पकालेन प्रशान्ते ऋन्ति प्राप्ते तस्मिन् मृगयाकलकले आलेटकोलाहले,
निर्वृष्टं निन्दोपेग सम्पादितवर्षम् अत एव मूकं निःशब्दं यत् जलधरवृन्दं वारिदुसमूहः तदनुकर्तुं शीलं यस्य
तस्मिन् तयोक्ते कानने वने 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरः, मयनस्य सुरासुरैर्मन्यनस्य अवसाने अन्ते
उपशान्तं निजस्वरूपेणावस्थितं वारि सटिलं यस्य तस्मिन् तयोक्ते सागर इव समुद्र इव स्तिमिततां
निष्पन्दवाम् उपगते लब्धे सति । मन्दीभूतं मन्दतां प्राप्तं भयं प्राप्तो यस्य स तादृशः, उपजातम् उत्पन्नं
कुनूहलं कौतुकं यस्य स तादृशश्च अहं वैशङ्गायनः पितुः तातस्य उत्पन्नात् क्रोडात् ईपदिव किञ्चिदिव
निष्क्रम्य वृक्षमग्न्य कोटरो वृक्षविवरं तस्य एव शिरोधरां प्रोवां प्रमार्य बहिः वित्तार्य, सन्नासेन मदेन
तरले चञ्चले तारके कनीनिके यस्य स तादृशः, शैरावात् वाक्यात् इदम् आश्चर्यमूतं किमिति हेतोः सञ्जाताः
समुपपन्ना दिदृक्षा अवलोकनेच्छा यस्य स तादृशः, तमेव दिशम् आशां प्रति चक्षुर्लोचनं प्राहिणवम्
संश्लेषयम् । इह उपमासुप्तोपमयोः परस्परनैरपेक्षेण स्थितत्वात् संसृष्टिः ।

तत्र विषां हुई बागों की बर्षा करनेवाली धनुषों की दृक्षार से मतवाली कुररियों की मधुर ध्वनि के समान कुजक
हो रही थी, कहीं हवा के झोंकों ने खनखनाती हुई बंगलों में की पीठों पर गिरने वाली चटवारी झनझना
रही थी और कहीं हलके के साथ छोड़े गये कुत्तों की बरपराहट हो रही थी ।

थोड़ी ही देर के बाद उस शिकार के हाँके के शान्त हो जाने पर वह बंगल भी सन्न हो गया मानो वह
न बरसाने वाली एक दम शान्त विरी हुई काँठी घटा हो, कपड़ा मयने के पश्चात् शान्त हो जाने वाला समुद्र हो ।
उस समय मेरा दर भी कम हो गया और बचन के कारण 'दर क्या है—रुटे देखने की अभिलाषा बाग पड़ी
रुसटिर कुनूहलवग पिता की गँद से दोड़ा-सा निकलकर सोखते में ही गरदन बढ़ाकर मरमोद आँखों से मैं उसी
कोर निगाहें दोड़ाने लगा ।

१. ...कृजितकलकलेन, कृजितकलकलेन; कृजितकलकलेन; ...कृजितकलकलशब्देन ।

२. पवनादित । ३. ...पीठपातिनां । ४. तदालम्बम् । ५. उपगते । ६. इह 'तस्मिन्' इत्यधिकः पाठः
कचिदुपलभ्यते । ७. ...साधसोऽहम्, साधसः । ८. ...तरलतर... । ९. किमिति । १०. समुपजातवित्तार्यो
दिदृक्षु समुपजातदिदृक्षः वनवादिदृक्षः ।

अभिमुखमापत^१ तस्माद्वनान्तरादुर्जुनभुजदण्ड-सहस्र-विप्रकीर्णमिव नर्मदाप्रवाहम्, अनिलचलितमिव तमालकाननम्, एकीभूतमिव कालरात्रीणां यामसङ्घातम्, अञ्जनशिला-स्तम्भ-सम्भारमिव क्षितिकम्प-विधूर्णितम्, अन्धकारपूर^२मिव रविकिरणाकुलितम्, अन्तक-परिवारमिव परिभ्रमन्तम्, अवधारित-रसातलोद्भूत^३मिव दानवलोके, अशुभ-कर्म-समूहमिवैकत्र समागतम्, अनेक-दण्डकारण्यवासि^४-मुनिजन-शाप-सार्थ^५मिव सञ्चरन्तम्, अनवरत-शर-निकर-वर्षि-राम-निहर्तृ-खर-दूषण-बलमिव तदपघ्यानात् पिशाचता-

अभिमुखमिति । तस्माद्वनान्तरात् अभिमुखमापतत् शबरसैन्यमद्राक्षमित्यग्रिमक्रियया सम्बन्धः । इह द्वितीयान्तानि शबरसैन्यविशेषणानि बोध्यानि । वनान्तरात् वनमध्यात् अभिमुखं संमुखम् आपतत् आगच्छत् । अर्जुनस्य कार्तवीर्यस्य राज्ञो भुजदण्डसहस्रेण सहस्रसैन्यकदण्डसदृशबाहुभिः विप्रकीर्णम् इतस्ततो विधुसं नर्मदाया मेखलाद्रिजाया नद्याः प्रवाहमिव स्रोत इव, धाराबाहिकपङ्क्तिरवादिष्पाशयः । इहोपमा । अत्रायं रामायणीयेतिहासः—पुरा किल हैहयानामधिपतिः कार्तवीर्यः सहस्रबाहुभिः नर्मदा-प्रवाहमवरुद्धय जलक्रीडां सम्पादितवानिति ।

अनिलेति । अनिलेन पवनेन चलितं प्रयातम् उत्पाटितं सत् स्थानान्तरप्राप्तियोग्यमित्यर्थः, तमालानां तापिच्छानां काननम् अरण्यमिव सान्द्ररयामवर्णत्वाद्दीर्घस्वरूपत्वाच्चेत्याशयः । इहाऽप्युपमा ।

एकीभूतमिति । कालरात्रीणां प्रलयक्षणाणाम् अत्यन्तान्धकारत्वेन सान्द्ररयामानामित्याशयः, एकी-भूतम् एकत्रमित्रीभूतं यामसङ्घातं प्रहरसमुदायम् इव । इह जात्युत्प्रेक्षा ।

अञ्जेति । क्षितिकम्पेन पृथिवीकम्पेन विधूर्णितम् आन्दोलितम् अञ्जनवत् कञ्जलवत् रयामवर्णा इत्यर्थः, ये शिलास्तम्भाः पाषाणरचितस्थूणाः तेषां सम्भारं संघातमिव । इहोपमालुप्तोपमयोः सङ्करः ।

अन्धकारेति । रविकिरणैः सूर्यरश्मिभिः आकुलितं सञ्चारय व्याकुलीभूतम् अन्धकाराणां तमसां पूरं प्रवाहमिव । अत्रान्धकारस्वजातित्वरूपोत्प्रेक्षा । अन्धकारस्य द्रव्यत्वेनानेकत्वेन च जातिरवम्, एतच्च पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां मुक्तावल्यादौ निर्णीतम् । तथा चोक्तम्—

‘तमः खलु चलं नीलं परापरविभागवत् । प्रसिद्धधर्मवैधर्ग्याञ्चवम्भो भेत्तुमर्हति’ ॥

वैशेषिकादयस्तु आवश्यकतेजोऽभावेनैव चैतस्य सिद्धिं दिशन्ति ।

अन्तकेति । परिभ्रमन्तम् इतस्ततः पर्यटन्तम् अन्तकस्य वैवस्वतस्य ‘वैवस्वतोऽन्तकः’ इत्यमरः, परिवारं परिजनवर्गमिव निविदरयामवर्णत्वादित्याशयः । इहापि जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा ।

अवधारितेति । अवधारितेन विदीर्णेन रसायाः पृथिव्याः तलेन तन्मात्रेणेत्यर्थः उद्भूतं पातालादुद्भूतं दानवलोके दैत्यजनमिव । इहान्युक्तालङ्कारः ।

अशुभेति । एकत्र एकस्मिन् स्थाने समागतं मिलितम् अशुभकर्मणाम् अधर्मकार्याणां समूहं गगमिव । उक्तालङ्कारः ।

अनेकेति । अनेकेषां दण्डकारण्यवासिनां दण्डकवननिवासिनां मुनिजनानां तपस्विलोकानां शापसार्थम् अभिसम्पातसमूहमिव सञ्चरन्तं गच्छन्तम् । उक्तालङ्कारः । ‘सार्थो वणिक् समूहेन स्यादपि सङ्घातमाप्रके’ इति मेदिनी ।

अनवरतेति । अनवरतं सततं शरनिकरं वाणसमूहं वर्षतीत्येवंशीलो यो रामो दशरथतनयः तेन

मैंने उस वन के भीतर से अपनी ही ओर जानेवाली भयदायिनी मोलों की सेना देखे जिसमें अनेकों हजार मील थे । वह सैन्य दल ऐसा प्रतीत हो रहा था मानों कार्तवीर्य अर्जुन को हजारों बाहुओं से कई धाराओं में बिखरा हुआ नर्मदा नदी का प्रवाह हो, अथवा वायु के झोंकों ने काँपता हुआ तमाल वृक्षों का वन हो, कालरात्रि के एकत्रित पहरों का समूह हो, अथवा नूबाल में हिलते हुए काले पत्थरों के खन्नों का ढेर हो, अथवा सूर्य की किरणों से व्याकुल अन्धकार का समूह हो, अथवा इपर-उपर भटकता हुआ यमराज का परिवार हो, अथवा पृथ्वीतल को फाड़ कर निकलते हुए दानवों का समूह हो, अथवा अशुभ कर्मों के समूह एकत्रित होकर आ गए हों, अथवा दण्डकारण्य में रहने वाले अनेकों मुनियों के शापों का झुण्ड एक

१. आपतितवन्, आपतन्तम् ।

२. अनिलवलचलितमिव, अनलवशादलितमिव ।

३. ...पुञ्जमिव ।

४. ...आकुलम् । ५. ...तलोद्गतमिव । ६. अक्षेष्... । ७. ...वासित... । ८. निहन्त, इतद्वरदूषणनिवर्धनम् ।

सुपगतम्, कलिकाल-बन्धुवर्गमिव सङ्गतम्, अवगाहप्रस्थितमिव वनमहिषयूथम्, अचल-
शिखर-स्थित-केसरि-कराकृष्टि-पननशीर्णमिव कालमेघपटलम्, अखिलरूप-विनाशाय धूम-
केतुजालमिव समुद्रगतम्, अन्धकारिताशेषकाननम्, अनेकसहस्रसंख्यम्, अतिभय-
जनकम्, उत्पात-वेतालव्रातमिव शवरसैन्यमद्राक्षम् ।

मध्ये च तस्यातिमहत्तः शवरसैन्यस्य प्रथमे वयसि वर्त्तमानम्, अतिकर्कशत्वादायस-
मर्थमिव, एकलव्यमिव जन्मान्तरे गतम्, उद्भिद्यमान-श्मश्रुराजिपथा प्रथम-मदलेखा-मण्ड्य-

निहतं मारितं यद् स्वरदूषणयोः तन्नामकयोः पाताललङ्काधिपत्योर्द्वययोः चलं सैन्यं तदिव । तस्मिन्
रामचन्द्रे अपध्यातुं दुश्चिन्तनमशुभचिन्तोत्पन्नपापं तस्मात् पिशाचतां भूतताम् उपगतं प्राप्तं सत् भागत
मित्यर्थः । उक्तालङ्कारः । अनेन साधुजनाशुभचिन्तनेन प्रत्यवायः समुदेतीत्याशयो ज्ञेयः ।

कलिकालेति । एकत्र एकस्मिन्नेव स्थाने सङ्गतं सम्मिलितम्, कलिकालस्य कलियुगस्य बन्धुवर्ग-
मिश्रमण्डलमिव । उक्तालङ्कारः ।

अवगाहेति । अवगाहो भजनं तदर्थं प्रस्थितं प्रयातं वनमहिषयूथमिव अरण्यसैरिभसमूहमिव !
उक्तालङ्कारः ।

अचलेति । अचलः पर्वतः तस्य शिखरे शृंगे स्थितो विद्यमानो यः केसरी सिंह तस्य कराम्यां
पाणिभ्यां या आकृष्टिः आकर्षणं तथा यत् पतनं पृथिव्यां भ्रंशः तेन शीर्णम् अधिकखण्डीभूतं कालमेघ-
पटलमिव श्याममेवमण्डलमिव । उक्तालङ्कारः ।

अखिलेति । अखिलानां समग्राणां रूपाणां मृगाणां 'रूपं मृगेऽपि विज्ञेयम्' इति हलायुधः, विना-
शाय व्यापादनाय समुद्रगतं समुद्रभूतं धूमकेतुनाम् उत्पातग्रहाणां जालं वृन्दमिव । उक्तालङ्कारः । 'धूम-
केतुः स्मृतो बह्वावुत्पातग्रहभेदयोः' । इति विश्वः ।

अन्धेति । अन्धकारितं समुत्पलान्धकारम् अशेषं समग्रं काननं विपिनं येन तत् तथोक्तम्, अनेकानि
बहूनि सहस्राणि संख्या यस्य तत् तादृशम्, अतिभयजनकम् अत्युत्कृष्टप्रासोत्पादकम् । उत्पाताय अशुभाय
यो वेतालव्रातः भूताधिष्ठितमृतकगणः तमिव शवरसैन्यं भिन्नानीकम् अद्राक्षम् अपश्यम् । उक्तालङ्कारः ।

मध्ये वेति । अतिमहत्तः अतिविशालस्य तस्य पूर्वोपवर्णितस्य शवरसैन्यस्य भिन्नानीकस्य मध्ये च
मातङ्गनामानं शवरसेनापतिमपश्यमित्यतिदूरेण सम्बन्धः । इह यानि द्वितीयान्तपदानि तानि शवर-
सेनापतिविशेषणानीत्यवगन्तव्यानि । प्रथमे वार्धकापेक्षया पूर्वं वयसि अवस्थायां वर्त्तमानं स्थितं तरुण-
मित्यर्थः । अतिकर्कशत्वात् आयन्तकठिनशरीरत्वात् आयसमयमिव लौहरचितमिव 'आयसं लौहमिति'
भरतः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

एकेति । जन्मान्तरे अन्यजन्मनि आगतं प्राप्तम् एकलव्यं तन्नामकं द्रोणाचार्यशिष्यं शवरमिव
धनुर्वेदे निपुणत्वादित्याशयः । इह द्रव्योत्प्रेक्षा ।

अनेदमितिवृत्तम्—पुरा किलैकलव्यो धनुर्वेदं शिक्षितुं द्रोणाचार्यान्तिकमुपेत्याध्यापयितुं प्रार्थया-
मास । किन्तु स हि पार्थमेयणा तन्नाङ्गीचकार, ततो निराशया तमेव हृदि ध्यायन् मृन्मयीं तन्मूर्तिं विधाय
स्वभवने प्रतिदिनमर्चयामास । ततश्च प्राप्तमनोरथो जन्मान्तरे तच्छिष्यस्वमुपगतवानिति महाभरतम् ।

उद्भिद्येति । उद्भिद्यमानानि उत्पद्यमानानि यानि श्मश्रूणि मुखलोमानि तेषां राज्ञिः पट्टिर्धस्य तस्य

साय धूम रदा हो, अथवा निरन्तर मौखे बाणों की वर्षा करने वाले राम स्वरदूषण के जिस सैन्य दल का विनाश
कर डाला था वही मानो राम का अहित सोचने के कारण पिशाचों के रूप में प्रकट हो गया जो, अथवा कलियुग
के मारं बन्धु इकट्ठा हो गये हों, अथवा जङ्गली भैंसों का शुण्ड स्नान के लिये जा रहा हो, अथवा पहाड़ की चोटों
पर खड़े सिंह के पथों द्वारा खोंच लेने से गिर कर बिखर जानेवाले प्रलयकालीन काले दादलों का समूह हो, अथवा
सम्पूर्ण जङ्गली पशुओं का विनाश करने के लिये धूमकेतुओं का जनाबहा लगा हो । प्रलयकालीन पिशाचों के समान
दिखाई पटनेवाले उस सैन्य-दल ने सारे जङ्गल को अन्धकारनय कर दिया था ।

उस बहुत बड़ी सेना के बीच में मैंने मौलों के सेनापति को देखा । अभी उसको आउ विलकुल नयी थी ।

१. उपागतम् । २. कलिकालवर्गमिव समुद्रगतम्...वर्गमिवैकत्र समागतम् । ३. अवगाहोत्प्रेक्षितमिव ।
४. अचलशिखरस्थसिंह... । ५. विशीर्णमिव । ६. कालाङ्ग... । ७. अन्धकारितकाननम् । ८. ...जननम् ।
९. तस्य महत्तः । १०. आयसमिव । ११. जन्मान्तरगतम् ।

मान-गण्डभित्तिमिव गजयूथपतिकुमारम्, असित-कुवलय-श्यामलेन देहप्रभा-प्रवाहेण कालिन्दीजलेनेव पूरयन्तमरण्यम्, आकुटिलाग्रेण स्कन्धावलम्बिना कुन्तल-भारेण केसरिणमिव गजमदमलिनीकृतेन केसरकलापेनोपेतम्, आयतललाटम्, अतितुङ्ग-घोरघोणम्, उपनीतस्यैककर्णाभरणतां भुजगफणासमरेपाटलैरंशुभिरालोहितीकृतेन पर्णशयनाभ्यासाल्लग्न-पल्लवरागेणेव वामपार्श्वेन विराजमानम्, अचिर-हृत-गज-कपोल-गृहीतेन, सप्तच्छद-परिमलवाहिना कृष्णागुरु-पङ्केनेव सुरभिणा मदेन कृताङ्गरागम्, उपरि तत्परिमलागन्धेन

भाषस्तथा हेतुना, प्रथमया नूनतया मदलेखया श्यामलमदजलरेखया मण्ड्यमाने अलङ्कृत्यमाणे गण्डभित्ती कपोलदेशौ यस्य तं तादृशम्, गजयूथपतेः हस्तिनायकस्य कुमारः त्रिशद्वर्षीयकलभः तमिव । इहोपमा ।

अतीतेति । असितं नीलं यत् कुवलयम् उत्पलं तद्वत् श्यामलेन कृष्णवर्णेन देहस्य शरीरस्य । प्रभा-प्रवाहेण द्युतिव्रतसा कालिन्दी यमुना तस्या जलेन सलिलेनेव अरण्यं वनं पूरयन्तं पूर्णं विदधतम् । कालिन्दीजलं नीलं शबरशरीरकान्तिरपि तादृशी, अत उभयोः सादृश्यम् । इह यथाक्रमं लुप्तेपमा, द्रव्योत्प्रेक्षा तथा उक्तविधशरीरकान्तिप्रवाहेण वनपूरणसम्बन्धमावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोकिरित्येतेषां परस्परमङ्गाङ्किभावेन सङ्क्रात् सङ्क्रालङ्कारः ।

आकुटिलेति । गजानां हस्तिनां व्यापादनलक्षणेन तन्मदेन दानजलेन मलिनीकृतेन कृष्णीकृतेन केसरकलापेन सटानिकरेण उपेतं सहितं केसरिणं सिंहमिव आकुटिलाग्रेण किञ्चिद्विज्ञाताग्रेण स्कन्धावलम्बिना बाहुमूलस्थितवता कुन्तलभारेण केशसमूहेन उपेतम् । इहोपमा ।

आयतेति । आयतं विस्तीर्णं ललाटं भालदेशो यस्य तं तथोक्तम्, अतितुङ्गा अत्युन्नता घोरा विशाल-लच्छिद्रतया भयङ्करा च घोणा नासिका यस्य तं तादृशम् । 'घोणा नासा च नासिका' इत्यमरः ।

उपनीतस्येति । एकस्य कर्णस्य श्रोत्रस्य आभरणताम् अलङ्करणताम् उपनीतस्य प्रापितस्य भूषण-तया सव्यश्रोत्रे स्थापितस्येत्यर्थः, भुजगस्य उरगस्य फणासमरेः फणास्थितरत्नस्य आपाटलेः किञ्चिच्छ्रुवेत-रक्तैः अंशुभि रश्मिभिः आलोहितीकृतेन किञ्चिद्रक्तवर्णीकृतेन अत एव पर्णेषु वृक्षपत्रेषु यवक्ष्मणेन स्वापः तस्य अभ्यासात् पुनः पुनरनुष्ठानेन संस्कारातिशयात् लभः संसक्तः पल्लवानां किसलयानां राग आरुण्यं यत्र तेन तादृशेनेव, आस्तरणभूतपत्रेषु किसलयानामपि विद्यमानत्वादित्याशयः । वामपार्श्वेन सव्यपार्श्वेन विराजमानं द्योतमानम् । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

अचिरिति । अचिरहृतस्य ताकालमारितस्य गजस्य दन्तिनः कपोलाभ्यां गण्डाभ्यां गृहीतेन आनी-तेन, सप्तच्छदस्य सप्तपर्णतरोः परिमलं सौरभमिव परिमलं वहति धारयतीत्येवंशीलेन कृष्णस्य श्याम-वर्णस्य अगुरोः तत्संज्ञकसुगन्धिद्रव्यस्य पङ्केनेव द्रवेणेव सुरभिणा घ्राणतर्पणसौरभवता 'सुरभिघ्राण-तर्पणः' इत्यमरः, मदेन दानजलेन कृतो विहितः अङ्गरागः शरीरविलेपनं येन तं तादृशम् । इहोपमालुप्तो-पमयोः परस्परनैरपेक्षेण स्थितेः संसृष्टिरलङ्कारः ।

उपरीति । तस्य मदस्य यः परिमलः सौरभं तेन अन्धेन विह्वलेन, अत एव उपरि शिर ऊर्ध्वभागे

उसका शरीर इतना कठोर था मानो लोहे का बना हो । वह ऐसा प्रतीत होता था मानो दूसरा जन्म लेने वाला एकलव्य हो । अभी उसकी मसँ भीन रही थीं जिससे वह ऐसा झुशीभित हो रहा था मानो पहली मद-रेखा से झुशीभित कपोलों वाला कोई गजपति-कुमार हो । उसके शरीर का रङ्ग नीले कमल के समान सौबला था जिससे निकल कर जङ्गल में चारों ओर फैलने वाली कान्ति की धारा यमुना जल की बाढ़ के समान प्रतीत होती थी । उसके कर्णों तक लटके हुए घुंघराले बाल गजमद से मोंग कर काले बड़े सिंह के अयाल जैसे लगते थे । उसका माथा चौड़ा और नाक बड़ी तथा ऊँची थी । एक कान में पहिनी गयी नागमणि की लाल-लाल किरणों से उसका बाया अङ्ग रक्तवर्ण का हो गया था जिससे वह ऐसा प्रतीत होता था मानो पहलों की शय्या पर सोने से उसमें उनका लाल रङ्ग ही निचुड़ पड़ा हो । उसने अपने शरीर पर काले अगुरु के लेप के समान उत्काल ही के मारे हुए हाथी कपोलों के सुगन्धित मद का लेप किया था जिससे छितवन जैसी गन्ध उठ रही थी । उस गज-मद की सुगन्ध से विह्वल होकर उसके सिर पर मेंढराने वाले मोरपक्षों के छतरे जैसे भीरों के झुण्ड ऐसे प्रतीत

१. ...कुमारकम् । २. श्यामेन । ३. पूरितारण्यम् । ४. आयतललाटमासिनम् । ५. तुङ्गघोरघोणम् । ६. भुजगफणासमरेः, भुजगफणासमरेः । ७. अचिराद्वत् । ८. कृष्णागरम् । ९. पतव ।

परिभ्रमता मायूर-पिच्छातपत्रानुकारिणा मधुकर्कुलेन तमाल-पल्लवेनेव निवारितातपम् ,
आलोलपल्लवव्याजेन भुजवलनिर्जितया भयप्रयुक्तसेवया विन्ध्याटव्येव करतलेनापमृज्य-
मान-गण्डस्थल-स्वेदलेखम् , आपाटलया हरिणकुल-काल-रात्रि-सन्ध्यायमानया शोणितार्द्र-
येव दृष्टया रञ्जयन्तमिवाशाविभागान् , आजानुलम्बिना दिक्कुञ्जर-करप्रमाणमिव गृहीत्वा
निर्मितेन चण्डिका-रुधिर-बलिप्रदंनार्थमसकृन्निशितशस्त्रोल्लेख-विषमित-शिखरेण भुज-
युगलेनोपशोभितम् , अन्तरान्तरा लम्बाश्यान-हरिण-रुधिरविन्दुना स्वेदजल-कणिका-चित्तेन
गुञ्जाफलमित्रैः करिकुम्भमुकाफलैरेव विरचितामरणेन विन्ध्यशिलातल-विशालेन वृक्षैः-

परिभ्रमता सचरता, मायूरं मयूरसम्बन्धि यत् पिच्छं बह्वृतस्य जातपत्रं तद्वचितच्छत्रम् अनुकतुं शील-
मस्येति तेन तथोक्तेन मधुकर्कुलेन भ्रमररागेन तमालस्य तापिच्छस्य पल्लवेन किसलयेन इव निवारितः
दूरीकृतः जातपः सूर्यरश्मिः यस्य तं तथोक्तम् । इहोपमाद्वयम् , एका आर्या अपरा च श्रौती, अनयोश्च
परस्परनैरपेक्षेण स्थित्या तिलतण्डुलवत् संसृष्टिरलङ्कारः ।

आत्रोलेति । भुजबलेन शहरसेनाधिपतिबाहुबलेन निर्जितया स्वाधीनीकृतया, अत एव भयेन
त्रासेन प्रयुक्ता आरब्धा मेवा शुश्रूषा यथा तथा तादृश्या विन्ध्याटव्या, विन्ध्यवनस्पतया कर्ष्या, आलोलः
पवनवेगेन सम्यक् चञ्चला ये पल्लवाः किसलयानि तेषां व्याजेन स्वीयवृक्षोत्पत्तिकिसलयसञ्चालनकपटेन-
र्यर्थः, करतलेन हस्तेनेव अपमृज्यमाना प्रोन्द्वयमाना गण्डस्थलयोः कपोलस्थलयोः स्वेदलेखा घर्मबिन्द-
पङ्क्तिः यस्य तं तादृशम् । इहापहवोपेक्षा ।

आपाटलेति । आपाटलया ईपच्छत्रैरक्षया, अत एव हरिणकुलस्य मृगवृन्दस्य कालरात्रेः विनाश-
यामिन्याः सन्ध्यायमानया अरुणरश्मिलोहितीकृतसायंकालवदाचरन्त्यातयाविधदृष्टिनिषेपेणैव निरूप्य
मृगविनाशादित्याशयः, शोणितार्द्रयेव रुधिरलस्येव दृष्ट्या नेत्रेण आशाविभागान् दिग्विभागान् रञ्जयन्तं
रञ्जवर्णोत्पादनात् शोभयन्तमिव विद्यमानम् । इह सन्ध्यायमानयेत्यत्र क्यङ्गतोपमा, शोणितार्द्रयेवेत्यत्र
गुणोपेक्षा, रञ्जयन्तमिवेत्यत्र क्रियोपेक्षा चेति परस्परमेपासद्भाङ्गिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

वाञ्छान्विति । आजानुलम्बिना नलकीलपर्यन्तपातिना अतिदीर्घेण, दिक्कुञ्जरस्य पुरावतापन्यतम-
दिग्गजस्य करप्रमाणं शुष्पापरिमाणं गृहीत्वेन आदायेव निर्मितेन प्रजापतिरचितेन दिग्गजशुष्पादण्ड-
सदृशाधितेनेत्यर्थः । चण्डिकायै कालिकायै रुधिरबलेः शोणितोपहारस्य प्रदानार्थं समर्पणार्थं पशुकर्त्तनार्थं-
मित्याशयः, असकृत् सुहृत्सुहृः निशितानि सुघातोत्पादनाय प्रस्तरादौ तेजितानि यानि शस्त्राणि खड्गा
दीनि तेषाम् उल्लेखेन घर्पणेन विषमितम् उज्जावचीकृतं शिखरम् अप्रदेशो यस्य तेन तादृशेन । इह
गृहीत्वेवेति क्रियोपेक्षा ।

अन्तरेति । अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये उभ्रा संलभ्रा आशयाना आशुष्का हरिणस्य मृगस्य रुधिर-
विन्दवः शोणितकृगा यस्मिन् तेन तथोक्तेन, स्वेदजलं घर्मजलं तस्य कणिका विन्दवः ताभिः चित्तेन व्याप्तेन
अत एव गुञ्जाफलैः कृष्णलारसैः 'काकचिञ्चागुञ्जे तु कृष्णला' इत्यमरः, मिश्राणि संयुतानि तैः तथोक्तेः,

हो रहे थे नानो बहू तमाल के पत्ता से घूष रोक रहा हो । उसके कानों में उगो हुई वायु से हिलनेवाली कोंपलें
कनोलों पर बहते हुए पत्तीने को पीछ दिया करती थीं नानो उसके बाहुबल में पराविन होकर भयवश सेवा के
लिए आई हुई स्वयं विन्ध्याटवी अपने हाथों से पत्तीना पीछे रक्की हो । उसको मूल से तर बैसी टाल-टाल
दृष्टि से दिखाई भी लाल हो उठी थी नानो हरिणों की कालरात्रि की संध्या पूरा उठी हो । घुटनों तक लटकती
हुई उसको बड़े बैसी प्रतीत होती थी नानो दिग्गजों की लूट की नाप लेकर बनायी गयी हो और उनकी हथेलियों
मगवती चण्डिका की रक्त की बलि देने के लिए हथियारों पर लान चढ़ते-चढ़ते अरुन्त कठोर हो गयी थी ।
उसकी विन्ध्य पहाड़ की चट्टान बैसी चौड़ी छाती पर हरिणों के मूल के बने हुए गाड़े छाती में हथेली हुई पत्तीने
की हथेलियों बैसी सुदीर्घ हो रही थी नानो कुंजों के टाल-टाल जानों के साथ परोस गयी नीयियों की नाडा

१. अन्तः । २. मायूरसन्धानुकारिणा, मयूरपिच्छातपत्रानुकारिणा, मयूरपिच्छातपत्रानुकारिणा ।

३. आत्रोलेकर्त्तव्यव्याजेन । ४. ...सल्लिखलेन । ५. मृगकुलमुदरात्रि... । ६. रञ्जयन्तमिवाविभागानाम् ।

७. जानुलम्बेन । ८. वनकुञ्जर, कुञ्जर... । ९. कालिका । १०. प्रदानाय । ११. अन्तरालम्... । १२. कर्ण... ।

१३. विमिश्रैः । १४. रचितामरणेन । १५. विन्ध्यशिलाविदातेन । १६. चङ्गम्यडेन, कङ्गम्यडेन ।

स्थलेनोद्भासमानम् , अविरत-श्रमाभ्यासादुल्लिखितोदरम् , इभ-मद-मलिनमालान-स्तम्भ-युगलमुपहसन्तमिवोरुदण्डद्वयेन लाक्षा-लोहित-कोशेयपरिधानम् , अकारणेऽपि क्रूरजाति-तया बद्धत्रिपताकोदप्रभुकुटीकराले ललाटपट्टे प्रबलभक्त्याराधितया 'मत्परिग्रहोऽयमिति' कात्यायन्या त्रिशूलेनेवाङ्कितम् , उपजातपरिचयैरनुगच्छद्भिः, श्रमवशात् दूरविनिर्गताभिः स्वभाव-पाटलतया शुष्काभिरपि हरिण-शोणितमिव क्षरन्तीभिजिह्वाभिरावेद्यमानखेदैः

करिकुम्भमुक्ताफलैः राजशिरःपिण्डरसोद्भवैः विरचितं निर्मितम् आभरणं भूषणं यस्य तेन तादृशेन विद्यमानेन । इह च हरिणरुधिरविन्दवो गुल्फाफलसदृशाः घर्मविन्दवश्च करिकुम्भमुक्ताफलसदृशा इत्यवधेयम् । विन्ध्यस्य बालवायजपर्वतस्य शिलातलवत् विशालप्रस्तरतलवत् विशालेन पृथुलेन वनःस्थलेन उरःस्थलेन उद्भासमानं शोभमानम् । इह विरचिताभरणेनेवेत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, विन्ध्यशिलातलविशालेनेत्यत्र लुप्तोपमा चेद्युभयोः परस्परं नैरपेक्षेण संस्पृष्टिरलङ्कारः ।

अविरतेति । अविरतो दिने निरन्तरं यः श्रमः शक्यतिशयार्थं परिश्रमः तस्य अभ्यासात् पुनः पुनरनुष्ठानेन संस्कारातिशयात् उल्लिखितं कृशत्वेन चिह्नितम् उदरं जठरं यस्य तं तथोक्तम् ।

इभमदेति । ऊर्वोः जङ्घयोर्दण्डद्वयं दण्डयुगलं तेन, इभमदेन गजदानवारिणा मलिनं श्यामवर्णम् आलानस्तम्भयुगलं गजबन्धस्तम्भद्वन्द्वम् उपहसन्तमिव पृथुलतायां तिरस्कृष्टन्तमिव गजबन्धन-स्तम्भद्वयादूरुद्वयस्य पृथुलत्वादित्याशयः । इभमदमलिनमिति विशेषणोपादानं प्राकृतिकश्यामवर्णस्य ऊरु-दण्डयुगलस्य आलानस्तम्भेन सह सादर्यत्वबोधनार्थमिति बोध्यम् । इह उपहसन्तमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा, आक्षेपेण आर्थो उपमा चेति द्वयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करालङ्कारः ।

लक्षेति । लाक्षया जतुना लोहितं रक्तवर्णीकृतं कौशेयं कीटकोशोरपन्नं सौमवसनं परिधानम् अर्धोऽङ्गकं यस्य तं तादृशम् ।

अकारणेऽपीति । अकारणेऽपि कोपसूचकभ्रुकुटीविधानहेत्वभावेऽपि क्रूरजातितया प्रकृत्यैव दुष्ट-जातितया कारणेन, बद्धाः विहिताः त्रिपताकाः पताकावत् त्रिबलिर्यया तया उदग्रया उच्चतया भ्रुकुटया भ्रवोः वक्रिणा करालं भीषणं तस्मिन् तथोक्ते, ललाटपट्टे पट्टवद्विपुले भालदेशे, प्रबलभक्त्या आयुरकृष्ट-प्रेम्णा आराधीतया सेवितया कात्यायन्या गौर्या 'उमा कात्यायनी गौरी' इत्यमरः, 'अयं मातङ्गः मत्परि-ग्रहः मदीयकृपापत्रम्' इति कृत्वा त्रिशूलेन स्वीयत्रिशूलाख्यास्त्रविशेषणं अङ्कितमिव चिह्नितमिव, एवञ्च सति भगवत्यनुग्रहपात्रत्वेन देवादयोऽप्ययं सत्कुर्यदित्याशयः । अन्यत्रापि यः कोऽपि समर्थो राजादिः स्वसेवकाय स्वीयत्वबोधनार्थं स्वाङ्गीतं वस्तु प्रयच्छतीति सम्प्रदायः । इह अङ्कितमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

उपजातेति । अत्र पुंलिङ्गवृत्तीयान्तविशेषणानि श्वभिरिति वच्यमाणकर्तृपदस्य, अस्य चान्वयः अनुगम्यमानमिष्यग्रिमक्रिययेति ज्ञेयः । उपजातपरिचयैः समुत्पन्नसाङ्ग्यैः एकस्मिन् स्थले बहुकालं वर्जनादित्याशयः । अनुगच्छद्भिः पश्चाद्गामिभिः । न चानुगम्यमानमिति वच्यमाणक्रिययैवान्वये पुनरे-तस्याः पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् , उक्तदिशा समाहितत्वात् ।

श्रमवशादिति । श्रमवशात् मार्गव्रजनादिखेदवशात् दूरविनिर्गताभिः वदनादत्यन्तं बहिर्निःसृताभिः स्वभावपाटलतया जातिस्वभावेन श्वेतरक्ततया शुष्काभिरपि निर्लेपाभिरपि हरिणशोणितं मृगरुधिरं क्षरन्ति

हो । निरन्तर व्यायाम के कारण उसकी पेटी मँज उठी थी मानो खराद पर चढ़ायी गई हो । उसकी मोटी-मोटी दोनों जाँघें गजमद से काले पड़े हुए हाथी बाँधने के दो खम्भों की हाँसी-सी उछा रही थीं । वह लाक्षारस में रंझे हुए लाल रेश्मी वस्त्र पहिने हुए था । कोई अन्य कारण न होते हुए भी केवल जातिगत क्रूरता के कारण अत्यन्त मयङ्कर दिखाई देने वाले उसके ललाट पर टेढ़ी भौहों के बीच में स्थित त्रिपताका ऐसी प्रतीत होती थी मानो अत्यन्त भक्ति के साथ अराधना की गयी भगवती दुर्गा ने उसे अपना कृपापत्र समझकर त्रिशूल से दाग दिया हो । उसके साथ-साथ अनेक रक्त के शिकारी कुत्ते थे जो इतने परचे हुए थे कि सकेतों पर पीछे-पीछे चले आ रहे थे । उनकी लाल-लाल जिह्वायें परिश्रम के कारण पूरी की पूरी मुँह के बाहर लटक रही थीं जो

विवृतमुखतया स्पष्ट-दृष्ट-दन्तांशून् दंष्ट्रान्तराल-लग्न-केसरिसर्पानिव सूक्ष्मागानुद्वहद्भिः, स्थूल वराटक-मालिका-परिगत-कण्ठैर्महावराह-प्रहारजर्जरैः अल्पकायैरपि महाशक्तित्वाद्-नुपजात-केसरैरिव केसरिकिशोरकैः- मृगवधू-वैधव्य-दीक्षादान-दक्षैरनेकवर्णैः श्वभिः, अति-प्रमाणाभिश्च केसरिणामभयप्रदान-याचनार्थमागताभिः सिंहीभिरिव कौलेर्यककुटुम्बिनीभि-रनुगम्यमानम् , कैश्चिद्गृहीत-चमर-बालगजदन्तभारैः, कैश्चिदच्छिद्र-पर्ण-वद्ध-मधुपटैः कैश्चिन्मृगपतिभिरिव गर्ज-कुम्भ-मुक्ताफलनिकर-सनाथ-पाणिभिः, कैश्चियातुधानैरिव गृहीत-

भिरिव ऋवन्तीभिरिव जिह्वाभिः रसनाभिः आवेद्यमानः परेभ्यो घोष्यमानः खेद्वलान्तिः यैः तैः तादृशैः । ऋवन्तीभिरिति क्रियोपेक्षा ।

विवृतेति । विवृतमुखतया विदीर्णवदनतया कारणेन, स्पष्टं स्फुटं यथा स्यात्तथा दृष्टा अवलोकिता दन्तांशवः दशनकिरणा येषु तान् तादृशान्, अत एव दंष्ट्रानां दशनानाम् अन्तरालेषु मध्येषु लग्नाः संसृक्ताः केसरिणां हिसितसिंहानां सटा स्कन्धजटा येषु तान् तादृशानिव, सूक्ष्मागान् ओष्ठप्रान्तान् 'दन्त-वक्त्रं च तत्प्रान्तौ सूक्ष्मणी' इति कोशः, उद्धहर्भिः धारणं कुर्वद्भिः । इहाप्युक्तालङ्कारः ।

स्थूलेति । स्थूलानां पीवराणां वराटकानां कपदुर्दकानां मालिकाभिः स्रभिः परिगताः सहिताः कण्ठा-गलप्रदेशा येषां तैः तादृशैः । महावराहाणां वनशूकराणां प्रहारेण दन्ताभिघातेन जर्जराः शिथिलाद्वा येषां तैस्तादृशैः ।

अल्पकायैरिति । अल्पकायैरपि सुदृशरीरैरपि महाशक्तित्वात् प्रबलपराक्रमरवात् अनुपजातकेसरैः अनुपपन्नस्कन्धसटैः केसरिकिशोरकैः सिंहशिशुभिरिव । अत्रोपमा ।

मृगवध्विति । मृगवधूनां हरिणस्त्रीणां वैधव्यदीक्षादाने विगतस्वामिकत्वव्रतविधाने दक्षाः कुशलाः तैः तादृशैः मृगविनाशोऽस्यन्तदक्षैरित्यर्थः । अनेके बहवो वर्णा रक्तपीतादयो येषु तैः तादृशैः श्वभिः सारमेयः ।

अतीति । अतिप्रमाणाभिः विस्तृतदेहाभिः, केसरिणां सिंहानां यत् अभयप्रदानं जीवरक्षणं तस्य याचनार्थं हस्तिनिकटे प्रार्थनार्थम् आगताभिः प्राप्ताभिः सिंहीभिरिव सिंहपत्नीभिरिव कौलेर्यककुटुम्बिनीभिः सारमेय (कुक्कुर)-भार्याभिश्च अनुगम्यमानम् अनुगम्यमानम् । इह सिंहीभिरिवेति जात्युपेक्षा ।

कैश्चिदिति । इत आरम्भ नृत्यान्तानि शबरवृन्दैरित्यस्य विशेषणानि उक्तविशेष्यस्य च परिवृत्त-मित्यभिप्रेतक्रियापामन्वयः । गृहीता आत्ताः चमराणां चमरहरिणानां बालाः पुच्छकेशाः गजदन्तानां हस्ति-दशनानां भाराः समुदायाश्च यैस्तैस्तादृशैः ।

कैश्चिदिति । अच्छिद्रपर्णैः रन्ध्रहिततरुदलैः वद्धानि मधुपुटानि मधुस्थापनार्थं सगुटकानि यस्तै-स्तादृशैः तदादायिभिरित्यर्थः ।

कैश्चिदिति । मृगपतिभिरिव केसरिभिरिव गजकुम्भानां हस्तिशिरः पिण्डानां मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तेषां निकरेण वृन्देन सनायाः संयुक्ता पाणयो हस्ता येषां तैः तादृशैः । इह पूर्णोपमा अभङ्गरूपेण, अनयोश्चकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः ।

कैश्चिदिति । यातुधानैरिव राक्षसैरिव 'राक्षसो यातुधाने स्यात्' इति रामाश्रम्याम् । गृहीतो एतः

मूर्खो होने पर भी मानों हरिणों के रक्त जैसी बूँदों टपका टपका कर थकान प्रकट कर रही थीं । मुँह खुला होने के कारण स्पष्ट दिखाई पड़नेवाले उनके दाँतों की बिरणों उनके मुँह के दोनों कानों पर ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो सिंह के दाँतों में फँसी हुई उसकी अयाल हो । उनके गलों में बड़ी-बड़ी कौदियों की कंठियों भी हुई थीं । उनका शरीर जङ्गली सूअरों के आधा, तों से चौड़ा हो गया था । यद्यपि वे कद में छोटे थे किन्तु अत्यन्त शक्ति-शाली होने के कारण अयालरहित सिंघों जैसी प्रतीत होते थे और वे बेचारी हरिणियों को वैधव्य की दीक्षा देने में इधे हो पड़ थे अर्थात् हरिणों के शिकार में लगे हुए थे । उसके पीछे पीछे ऊँचे कद वाली कुचियों वा भी झुण्ड चल रहा था । वह ऐसी प्रतीत होती थी मानों सिंघिनियों सिंघों के प्राणों की मौख मोंगने काग हो । वह सेनापति अनेक दलों के भीलों से घिरा हुआ था । उनमें से कुछ हाथों में चमर मृग के बाल हाथोंदोन

१. ...दंष्ट्रान्तराल... । २. दन्तान्तराल... । ३. ...सटानिव । ४. किशोरैः । ५. वैधव्यदानदक्षैः । ६. कौलेय, कौलेय । ७. आगृहीत... । ८. विभिन्नगजः... ।

पिशितभारैः, कैश्चित् प्रमथैरिव केसरिकृत्तिधारिभिः, कैश्चित् क्षपणकैरिव मयूरपिच्छवाहिभिः^१, कैश्चिच्छुभिरिव काकपक्षधरैः, कैश्चित् कृष्णचरिमिव दर्शयद्भिः, समुत्खात-विधृत-गज-दन्तैः, कैश्चिजलदागमदिवसैव जलधरच्छाया-मलिनान्धरैः, अनेकवृत्तान्तैः शबरवृन्दैः, परिवृतम्, अरण्यमिव सखद्भवेनुकम्, अभिनव-जलधरमिव मयूर-पिच्छ-चित्र-चाप-धारिणम्, वकराक्षसमिव गृहीतैकचक्रम्, अरुणानुजमिवोद्धृतानेकमहानाग-दशनम्,

पिशितस्य मांसस्य भारः समूहो यैस्तैस्तादृशैः । उक्तालङ्कारः ।

कैश्चिदिति । प्रमथैरिव शिवपारिषदैरिव 'प्रमथाः स्युः पारिषदाः' इत्यमरः, केसरिणां सिंहानां कृतयश्चर्मणि हस्ते परिधाने च धरन्तीत्येवंशीलैः । इहाप्युक्तालङ्कारः । अत्र च 'केसरिकृत्तिधारिभिः' इत्यत्र केसरिपदस्थाने व्याघ्रपदं निवेशनीयम्, प्रमथानां व्याघ्रकृत्तिधारित्वस्यैव प्रसिद्धत्वात्, अत एव च नात्र व्यातिविरुद्धत्वदोष इति विचारणीयम् ।

कैश्चिदिति । क्षपणकैरिव दिग्म्बरैः संन्यासिभिरिव, मयूराणां बहिर्णां 'मयूरो बहिर्णो बर्हि' इत्यमरः, पिच्छानि छदानि वदन्तीत्येवंशीलैः, दिग्म्बराणां तद्धारणव्यवहारात् शबराणान्तु तदैकत्रीकरणग्रहिलत्वा दिव्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

कैश्चिदिति । शिशुभिरिव शावकैरिव, काकानां सकृत्प्रणानां पक्षान् छदान्, काकपक्षान् शिखण्ड-कांश्च धरन्तीत्येवंशीलैः 'काकपक्षः शिखण्डकः' इत्यमरः । शैशवे शिशूनां शिखण्डकधरणव्यवहारात् शबराणाञ्च तदा व्यापादितकाकपक्षस्थापनादित्युभयोः सादृश्यम् । उक्तालङ्कारः ।

कैश्चिदिति । समुत्खाताः प्रथमं सम्यक्प्रकारेणोत्पादिताः विधृताः पश्चाच्च गृहीता गजदन्ता यैस्तैः तादृशैः गजदन्तानुखाय धारयद्भिरित्यर्थः, अत एव कृष्णचरितं वासुदेवस्य व्यवहारं दर्शयद्भिरिव प्रकाश-यद्भिरिव । अत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

श्रीकृष्णो हि स्वव्यापादनया कंसाज्ञापितहस्तिपकस्यापारितं कुवलयपीढाभिधानं करिणं विजित्य तद्वन्तमुत्पाद्य च जग्राह' अनन्तरञ्च स्वयमेव तं गजं हस्तिपकञ्च निहतवानिति भागवतीया कथा ।

कैश्चिदिति । जलदस्य वारिदस्य आगम उत्पत्तिर्येषु एवंभूतः दिवसैर्दिनैरिव, जलधरच्छायया मलिनम् अन्धरं गगनं येषु तैः । उपमालङ्कारः ।

अनेकेति । अनेके बहुप्रकारा वृत्तान्ता आचरणानि येषां तै तादृशैः, शबरवृन्दैः भिन्नगणैः परि-वृतं परिवेष्टितम् ।

अरण्यमिति । अरण्यं काननं तद्वदिव खड्गधेनुका छुरिका तथा सहेति तं तादृशम्, पक्षे खड्गैः गण्डकैः धेनुकाभिः अरण्यकुरिणीभिश्च सहेति तत् तादृशम् । उपमालङ्कारः 'छुरिका चासिधेनुका' 'धेनुका नु करेष्वाञ्च' इति चामरः ।

अभिनवेति । अभिनवो नूतनो यो जलधरो मेघस्तमिव, मयूराणां बहिर्णां पिच्छानि छदाः तद्वत् चित्रम् अनेकविधवर्णं चापं धनुः इन्द्रधनुश्च धारयितुं शीलं यस्य तं तादृशम् । उपमालङ्कारः ।

वकराक्षसमिति वकः तत्संज्ञको यो राक्षसः असुरः तमिव, गृहीतं द्रुतम् एकम् अद्वितीयं चक्रम्

लटकाये हुये थे, कुछ भीलों ने शहद के छत्तों को घने पत्तों में लपेट कर हाथों में लटका लिया था, कुछ की मुट्टियाँ सिंह के पंखों की तरह गजमोती से भरी हुई थीं; कुछ राक्षसों की तरह मांस का बोझ लादे हुये थे, कुछ शङ्करजी के गणों के समान बाघम्बर लपेटे हुये थे, कुछ क्षपणको की तरह अपने हाथों में मोरपक्ष लिये हुये थे, कुछ बालों में कौओं के पक्ष खोसने के कारण काकपक्षधारी बाणकों जैसे लग रहे थे, कुछ हाथी के दाँत उखाड़ कर हाथों में लटकाये हुये चल रहे थे मानो कुवल्यापीढ़ का वध करने वाले भगवान् कृष्ण का अनुकरण कर रहे हों और कुछ मटमैले कपड़ों को पहिने हुये ऐसे प्रतीत होते थे मानो काले-काले बादलों की छाया से मैले आकाश वाले वर्षा के धुँधले दिन हो । वह सेनापति कमर की पेट में कटारी खोसे था मानो गेहों और धिनियों से भरा साक्षात् जङ्गल हो, वह मोर के पक्षों से सजा हुआ धनुष लिये था मानो इन्द्रधनुष से सुशोभित नवीन साँवला बादल हो, वह एक हाथ में एक चक्र लिये था मानो एकचक्रा नगरी को धारण करने वाला वकासुर हो, वह अनेक बड़े-बड़े जङ्गली हाथियों के दाँत उखाड़ चुका था मानो अनेक साँपों के दाँत तोड़ने

भीष्ममिव शिखण्डि-शत्रुम् , निदाघदिवसमिव सतताविर्भूत-मृगतृष्णम् , विद्याधरमिव मानस-
वेगम् , पराशरमिव योजनगन्धानुसारिणम् , घटोत्कचमिव भीमरूपधारिणम् , अचलराज-
कन्यका-केशपाशमिव नीलकण्ठ-चन्द्रकाभरणम् , हिरण्यौक्ष-दानवमिव महावराह-दंष्ट्रा-

अश्वविशेषो येन तम् , अन्यत्र तु गृहीता निवासाय स्वाधीनीकृता एकचक्रा तत्संज्ञका पुरी येन तं
तादृशम् । उपमालङ्कारः ।

पुरा किल एकचक्राख्यायां नगर्यां वक्रामिधानोऽसुरः नरसंहारेणाशुपद्रवं कृतवान् । ततस्त्वय्यो
राजा प्रतिदिनमेकैकं नरं तद्भोजनाय प्रेष्य तस्मादनर्यांल्लोकान् रक्षयामास । कस्मिंश्चित्समये दृष्टमान-
लाघाभवनतः पलायितानां पाण्डवादीनामाश्रयदातुविप्रस्यावसरः समापन्नः । पारिवारिकस्थित्यातिव्यग्रं
तं समीक्ष्य कुन्ती निजमेकमात्मजं तत्र प्रेषयितुं स्वीकृत्य तद्भोजनाय भीमसेनं प्रेषितवती । स च तत्रोपेत्य
तं व्युत्पादितवानिति महाभारतीया कथा ।

अह्नेति । अह्णानुजो गरुडः तमिव , उद्धृता उखाता अनेकेषां महानागानाम् अनेकपृथुलगजानां
दशना दन्ता येन तं तादृशम् , पक्षे उद्धृतान् खातास्त्रिःसारितान् अनेकान् वहून् महानागान् विशालसर्पान्
दशति चन्द्रपुटेन सन्दृश्य भक्षयतीति तं तादृशम् । उक्तालङ्कारः ।

भीष्ममिति । भीष्मो गाङ्गेयः तमिव , शिखण्डिनां मयूराणां शत्रुं यहोः कालेन व्यापादयितारम् , पक्षे
शिखण्डिनः तत्संज्ञकपाण्डवपक्षीयद्रुपदात्मजस्य शत्रुं चिररिपुम् । उक्तालङ्कारः ।

पुरा किला अम्बालिका काशिराजमुता स्वविवाहस्य भीष्मपितामहमेव वव्रे किन्तु तत्प्रत्याख्याता
सती तत्प्राणनाशार्थमेव स्वप्राणान् त्यक्त्वा द्रुपदराजमुता संजाता, अनन्तरञ्च गन्धर्वस्य पुंसवं जग्राह
ततः शिखण्डीतिसंज्ञकेन लोके प्रसिद्धा क्षासीदिति संक्षिप्ता महाभारतीया कथा ।

निदाघेति । निदाघो ग्रीष्मकालः तमिव , सततं निरन्तरम् आविर्भूता वनात् प्रकटीभूता मृगेषु हरि-
णेषु तद्धननेष्वित्यर्थः , तृष्णा अभिलाषो यस्य तं तादृशम् , पक्षे सततमाविर्भूता मृगतृष्णा मरीचिका
दिनकररश्मिषु सलिलभ्रमो यस्मिन् तं तादृशम् ।

विधेति । विद्याधरो देवयोनिविशेषः तमिव , मानेन शक्यहङ्कारेण मनोबद्धा सवेगं सर्वदा तीव्रगति-
मन्तम् , अन्यत्र मानसे मानसाभिधाने सरसि वेगो मज्जनादिनिमित्तं वेगेन गमनं यस्य तं तादृशम् । मानस-
वेगाख्यो गन्धर्वः कश्चिद्भवेदिति तु न शङ्कनीया तथा सति पदावृत्तिप्रसङ्गात् ।

पराशरमिति । पराशरो व्यासपिता तमिव , योजनं चतुष्कोशस्यापि 'योजनं परमात्मनि । चतु-
ष्कोश्यां च योगे च' इति मेदिनी , गन्धः सौरभोऽस्यास्तीति योजनगन्धः कस्तूरीमृगः , अर्श आदिरिवाद्
प्रत्ययः , अन्यत्र=योजनगन्धो तस्मादिका वृषलकन्यामनुसरतीत्येवं शीलम् । 'व्यासमातरि । कस्तूरी-
शीतयोश्च' इति भानुचन्द्रघटकोशः । उक्तालङ्कारः ।

कदाचिद् पराशरो हि सर्वयोगसमन्वितं पुत्रोत्पादनसमयं यावद्विचारयति तावत् काञ्चिदितिसुन्दरीं
धीवरात्मजां सत्यवतीनाम्नीं ददर्श , इष्ट्वा च जातस्मरतया रिरंसया कुहकं निर्माय मैथुनायोपचक्रमे इति
महाभारतीया कथा ।

घटेति । घटोत्कचः हिडम्बायां भीमसेनादुत्पन्नोऽसुरः तमिव , भीमं भीषणम् , अन्यत्र आत्मा एव
वीर्यरूपेण स्त्रीयोनौ प्रविशतीति सिद्धान्तात् भीमं भीमलेनतुल्यं रूपम् आकृतिं धारयितुं शीलं यस्य तं
तादृशम् । 'सध्या भामा' इतिवत् भीमेति नामैकदेशे नामग्रहणम् । उक्तालङ्कारः ।

अचलेति । अचलराजः पर्वताधिपतिर्हिमालयः तस्य कन्यका पार्वती तस्याः केशपाशः कचसमूहः

वाला गरुड हो, वह नीरों का शत्रु था मानो शिखण्डी का शत्रु भीष्म हो, उसमें मृगों के नारने की अभिलाषा
निरन्तर उठती रहती थी मानो मृगमरीचिका से परिपूर्ण ग्रीष्म ऋतु का दिन हो, वह अङ्कुर के वेग में चूर
था मानो मानस सरोवर की ओर वेग से जाने वाला कोई विद्याधर हो, वह योजनगन्धा का अनुसरण करने
वाले पराशरमुनि के समान कौनों तक गन्ध नारने वाली कस्तूरी का पीछा करने वाला था, भीम रूपधारी
घटोत्कच के समान उसकी आकृति अत्यन्त विशाल और भयङ्कर थी, मगवान् शङ्कर की चन्द्रकला में विभूषित
भगवती पार्वती के दाढ़ों के समान वह नी नीलचन्द्रिकाओं से सुशोभित था, महावराह की दाढ़ों से पायल

विभिन्न-वक्षःस्थलम् , अतिरागिणमिव कृत-बहु-बन्दी-परिग्रहम् , पिशिताशनमिव रक्त-
लुब्धकम् , गीतकलाविलालमिव निपादानुगतम् , अम्बिका-त्रिशूलमिव महिष-रुधिरार्द्र-
कायम् , अभिनययौवनमपि क्षपित-बहुवयसम् , कृत-सारमेय-संग्रहमपि फलमूल-
शानम् ,

तमिव, नीलकण्ठानां मयूराणां चन्द्रका मेचका एव आभरणानि अलङ्कारा यस्य तं तादृशम्, 'मेचकः
श्यामले कृष्णे तिमिरे बर्हिचन्द्रके' इति हैमः, 'बर्हिकण्ठसमं वर्णं मेचकं ब्रुवते बुधा.' इति काश्यः, पद्मे—
नीलकण्ठस्य शङ्करस्य चन्द्र एव चन्द्रकः भालस्थः शशी एव आभरणं भूषणं यस्य तं तादृशम्, भगवतो-
रर्द्धनारीस्वरूपत्वेनैकस्य मूर्ध्नः चन्द्रभूषणेनेव द्वयोरपि मूर्ध्नस्तद्भूषणकत्वमित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

हिरण्याक्षेति । हिरण्याक्षस्तदाख्यो हिरण्यकशिपुसंज्ञकभ्राता दानवो दैत्यः तमिव, महावराहैः
विशालशूकरैः दंष्ट्राभिर्दशनैः करणैः विभिन्नं विहितवत् वक्षःस्थलं मुजान्तरं यस्य तं तादृशम्, पद्मे—
महावराहेण भगवतो विष्णोर्दशावतारेषु शूकररूपवृत्तीयावतारेण दंष्ट्रया दन्तेन विभिन्नं विदारितं वक्षः-
स्थलं यस्य तं तथोक्तम् । उक्तालङ्कारः ।

अत्रायमितिहासः—पुरा किल हिरण्याक्षो महासुरो लोकान् संवोभयन् प्रतिदिनमस्वास्थ्यं चक्रे,
अयुग्रतपःशालित्वेन भुवं सलिले मज्जयामास । अथ भगवान् नारायणस्तेषां रिरञ्जयिष्या शूकररूपमास्थाय
सागराद्भुवमुदृष्ट्य पर्वतकन्दरायां वर्तमान आसीत्, अनन्तरञ्च मृगयायै ब्रजताः हिरण्याक्षेणावलोकितं
गदामादाय ताडितवान्, अथ च दंष्ट्रया तद्बन्धो विदारयित्वा निजवानेति ।

अतिरागिणमिति । अतिरागिणम् अत्यन्तविषयाधीनम् अर्थपतिमिव, कृतो विहितो बहूनाम्
अनेकानां बन्दीनां हठादपहतवधूनां परिग्रहः स्त्रीत्वेन स्वीकारो येन तं तादृशम्, पद्मान्तरे तु-कृतो बहूनां
बन्दिनां मङ्गलपाठकानां परिग्रहः एकत्रीकरणं येन तं तादृशम् । उक्तालङ्कारः ।

पिशितेति । पिशिताशनो मांसभक्षकः तमिव, रक्ता अनुरक्ता लुब्धका व्याधा यत्र तं तादृशम्,
पद्मान्तरे तु रक्ते शोणिते लुब्धकं साभिलाषम् । उक्तालङ्कारः ।

गीतेति । गीतकला गानविद्या तस्या विलासं व्यापारमिव, निषादैः अन्यजैः अनुगतम् अनु-
सृतम्, पद्मे—निषादस्तन्त्रीकण्ठोद्भवः स्वरः 'निषादर्पभगान्धाराः, इत्यादिप्रसिद्धः, तेन अनुगतं सहितम् ।
उक्तालङ्कारः ।

अम्बिकेति । अम्बिकायाः चण्डिकायाः 'मृदानी चण्डिकाम्बिका' इत्यमरः, त्रिशूलं शस्त्रविशेषः
तमिव, महिषाणां सौरिभाणां तदाख्यासुरस्य च रुधिरेण शोणितेन आर्द्रः किलन्नः कायः शरीरं यस्य तं
तादृशम् । उक्तालङ्कारः ।

यमोति । अभिनवं नूतनं मनोहारि वा यौवनं तारुण्यं यस्य एतादृशमपि क्षपितानि व्यतीतानि
बहूनि नानाविधानि वयांसि शैशवादीनि येन तं तादृशमिति विरोधः क्षपितानि व्यापादितानि बहूनि
वयांसि पक्षिणो येन तं तादृशमिति तत्साधनम् । 'खगवाख्यादिनोर्वयः' इत्यमरः । अत्र विरोधाभासो-
ऽलङ्कारः, तथा च दर्पणे—

जातिश्रुतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः । क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद्द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः ॥

विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ,..... ।

कृतेति । कृतो विहितः साराणां धनानां मेयानां परिमातुं योग्यानां शस्पादीनां च संग्रहः एकत्री-

हिरण्याक्ष राक्षस की छाती के समान उसकी भी छाती जङ्गली सूअरों की दाढ़ों के आघात से चौड़ी हो गयी
थी, जैसे यश के अत्यन्त लोभी चातुकारों से घिरे रहते हैं वैसे ही वह भी अनेक बन्दिनों से घिरा था, जैसे
मांसमोजी राक्षस रक्त चाहने वाले होते हैं वैसे ही बहेलिए उसको चाहते थे, सङ्गीत कला की क्रीडा में जिस
प्रकार गीत के पीछे-पीछे निषाद-स्वर चलता रहता है उसी प्रकार उसके पीछे पीछे चाण्डाल चल रहे थे और उसका
शरीर जङ्गली भैसों के खून से लथपथ था मानो महिषासुर के रक्त में सना हुआ भगवतो दुर्गा का त्रिशूल हो ।
वह नौजवान होते हुए भी बहुत अधिक वयस (अवस्था, पक्षी) नष्ट कर चुका था, सारमेयों (धनधान्य, कुत्तों)

१. ...वन्दि... । २. विन्यासमिव...कलाभिलाष । ३. बहुरक्त... । ४. क्षयित... । ५. फलमूल-
शिनम्, फलाशिनम् ।

कृष्णमप्यसुदर्शनम्, स्वच्छन्दप्रचारमपि दुर्गैकशरणम्, क्षितिभृत्पादानुवर्त्तिनमपि राज-
सेवानभिज्ञम्, अपत्यमिव विन्ध्याचलस्य अंशावतारमिव कृतान्तस्य, सहोदरमिव पापस्य,
सारथिमिव कलिकालस्य भीषणमपि महासत्त्वतया गभीरमिवोपलक्ष्यमाणम्, अनभि-
भवनीयाकृतिम्, मातङ्गनामानं शैवरसेनापतिमपश्यम् । अभिधानन्तु तस्य पश्चादह-
मश्रौपम् ।

आसीच्च मे मनसि—‘अहो ! मोहप्रायमेपां जीवितम्, साधुजन-विगर्हितश्च चरि-

करणं येन तं तादृशमपि फलमूलान्येव अशनं भक्षणं यस्य तं तादृशमिति विरोधः, कृतः सारमेयाणां शुनं
संग्रहो येन तादृशमिति तत्समाधानम् । उक्तालङ्कारः ।

कृष्णमिति । कृष्णं नारायणमपि असुदर्शनं सुदर्शनचक्रेण रहितमिति विरोधः, ‘चक्रं सुदर्शनम्’
इत्यमरः, कृष्णं कालवर्णम् अत एव असुदर्शनं भयोत्पादकत्वेन भीमदर्शनमिति तत्समाधानम् । उक्ता-
लङ्कारः ।

स्वच्छन्देति । स्वच्छन्देन स्वाभिप्रायेण प्रचारो भ्रमणं यस्य तं तथोक्तमपि दुर्गं दुर्गमं नगरम् एकम्
अद्वितीयं शरणं गृहं यस्य तं तादृशमिति विरोधः, दूर्गा भवानी देवी एकम् अद्वितीयं शरणं रक्षिका यस्य तं
तादृशमिति तत्समाधानम् ‘शरणं गृहरक्षित्रीः’ इत्यमरः । उक्तालङ्कारः ।

क्षितितीति । क्षितिभृद् राजा तस्य पादौ चरणौ तनुवर्त्तिनमपि तत्सेवाविधायिनमपि राजसेवा नृप-
परिचर्या तस्या अनभिज्ञम् अज्ञातारमिति विरोधः, क्षितिभृत् पर्वतः तस्य पादे प्रायन्तपर्वते ‘पादाः प्राय-
न्तपर्वताः’ इत्यमरः, अनुवर्तते अवतिष्ठत इति तं तादृशमिति तत्परिहारः । उक्तालङ्कारः ।

अपत्यमीति । विन्ध्याचलस्य जलवालकपर्वतस्य अपत्यं सन्तानमिव अत्यन्तकठिनशरीरत्वात् । कृता-
न्तस्य यमस्य ‘कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराहुयमः’ इत्यमरः, अंशावतारमिव एकदेशावतारमिव
जीवसंहारात् । पापस्य अधर्मस्य सहोदरमिव सोदरमिव जीवानां तीक्ष्णपातनाविधायिस्त्वात् । कलिकालस्य
कलियुगस्य सारथिमिव यन्तारमिव निरन्तराधर्मोत्पादनेन सञ्चालकत्वात् । उक्तस्थलेषु जायुरप्रेक्षा ।
भीषणमपि भयजनकमपि तृणनिक्षेपादिनिष्ठृष्टाचारेण निःसत्त्वजीवानां त्रासोत्पादनात् चञ्चलस्वभावम-
पीत्यर्थः महासत्त्वतया प्रबलोत्साहस्वभावतया गम्भीरमिव वैर्यगुणयुक्तमिव उपलक्ष्यमाणम् अन्यैः परि-
हर्यमानम् । इह गम्भीरं गुण इति तदुत्प्रेक्षणादुगुणोत्प्रेक्षा ।

अनमीति । अनभिभवनीया अतिरस्करणीया आकृतिः स्वरूपं यस्य तं तादृशम्, अत्यन्तकर्कशत्वेन
हृदयवर्त्तविश्याशयः । मातङ्गनामानं मातङ्गेतिसंज्ञकं शयरसेनापतिं किशतसैन्यस्वामिनम् अपश्यम्
अद्वाक्षम् । केवलदर्शनेन नामावबोधः कथमित्याशङ्क्यामाह—अभिधाननिवृत्तिः । तस्य सेनापतेः अभिधानं
संज्ञाम् अहं वैशम्पायनः पश्चात् तदवलोकनान्तरम् अश्रौयं श्रुत्यमुत्पादकर्णयम् । एवञ्च सम्प्रति तन्नामा-
भिधानेन न काचिद्विप्रतिपत्तिरित्याशयः ।

आसीदिति । मे मम मनसि हृदये आसीद् अभूत्—चिन्तेति शेषः । तदेव उपपादयति—अहो !
इत्यादिना । अहो ! इत्याश्चर्यं, ‘आहो उताहो किमुत’ इत्यमरः, मोहोऽविवेकः प्रायो बहुलं यत्र तथोक्तम्,

का संग्रहं करते हुए भी फल-मूल खाने का अभिलाषी था, इयामल शरीर के कारण कृष्ण के समान होते हुए भी
असुदर्शन (सुदर्शनचक्र रहित, कुरूप) था, स्वच्छन्दचारी होने पर भी दुर्गैकशरण (किले में रहने वाला, भगवद्
दूर्गा का एक मात्र था) और क्षितिभृत् (पर्वत-राजा) के चरणों का अनुगमन करने पर भी राज सेवा से अपरि-
चित था । वह मानो विन्ध्याचल का पुत्र था, यमराज का अंशावतार था, पाप का संगी भाई था और कलिकाल का
निनुदा हुआ अंश था । भयंकर होने हुए भी वह अत्यधिक पराक्रम के कारण अत्यन्त गम्भीर भी था । उसकी
आकृति में ऐसा प्रभावशाली व्यक्तित्व था जिसकी उपेक्षा नहीं की जा सकती थी । जैसा कि मुझे पोंछे माखन हुआ,
उसका नाम मातङ्ग था ।

उन भीलों को देखकर मैं मन ही मन सोचने लगा—अहा ! इन लोगों का जीवन कितना विवेकहीन

१. स्वच्छन्दप्रचारमपि । २. विन्ध्यस्य । ३. सारमिव । ४. अनभिभवानकृतिम् । ५. मातङ्गक-
नामानम् । ६. सर्वेश्वर । ७. ‘तस्य’ इति पदं कचिदुपलभ्यते । ८. धीमप्रायम्, मोहप्रायम्,
पतेषाम् । ९. निर्वाहितम् ।

तम् । तथाहि पुरुष-परिशिखे-पहारे धर्मदुष्टिः, जाहार साधुजनविर्गाहो ननुनांसादिः, अनो नृपया, शालं शिवास्तम्, उद्वेष्टारः सदसत्तां कौशिकाः, प्रहा गुरुनिश्चान्, परिचिताः श्वानः, राज्यं गुण्याद्वीषुः आपातकलुत्तरः, निगमिः, कूर्कसंसाधनाति धनंषिः, सहाया विषदिग्ध-सुखा मुजङ्ग इव सायकाः, गीतमुत्साहकारि सुप्रशङ्गायान्, कलश्राणि बन्दि-गृहीताः परयोषितः, कृपात्मनिः शार्दूलैः सह संवातः, पशुनंविरेण देव-वाचर्वनम्, नास्तेन बलिकर्तुः चौर्येण जीवन्तः, भूषणानि मुजङ्गनंष्यः, वनगर्जनवैरज्ज-

प्रत्ययोपादाने तु दुर्गादिनादैः साविककृत्वापि कदाचित्पुरुषलोकात् निष्ठात् विवेकोऽस्तीति श्रद्धाभा-
यम् । एषां शस्त्राणां जीवितं प्राणितम् । ३ पुनः साहुजनैः मिथ्याहलेः गहिर्न दुपुनितं चरितम् नगर-
पद् । एतदेव विविध सूर्ययति—उपशोष्य दिता । पुत्रस्य तत्स्य यद्विनिर्गतं नमं तस्य च उरहाये
नगरवर्षे नैवेद्यनिवेदनं तस्मिन् धर्मदुष्टिः अयं धर्म इति ज्ञानम् । परनायनम् नरवत्तिगतसम्पत्तं पुनैति
‘नां हिंस्यत् सर्वां मृजति’ इत्यादिभूतिभिः प्रतिपादनादित्यारम्भः । जाहारे मोहनं साहुजनविर्गाहो मिथ-
जननिन्दितः ननुनांसादिः, नपपरितादिः, आदिपदेन कन्दुङ्गीनां नारत्यादीनां वा तानसाहाराणां परि-
ग्रहः । ननुवादि निषिद्धं नास्तेनवणादिकमुक्तं तथा च—

‘यो सत्य सांस्रनराति स तन्नांसाद् उच्यते । नस्त्यः नर्षनांसादुत्तस्त्यः नस्त्यः विवेकदे-

अनः स्वराक्षिसपादानाय व्याजानः मुगया अखेटकः । नास्त्य उद्वेष्टारोपना, शिवास्तं श्वपट
शम्भुतं शिवास्तवतिरिक्तगात्ररागाभावात् तस्य वागुत्पन्नवादिनिन्दितत्वनिर्धारणः । इह गात्रे शिवा-
स्तवरोपस्य प्रस्तुतनिन्दितप्रवहारोपचयोपेतिषा समानविकरणं परिपालः । तथा च दशमे—

‘विषयान्तपरातोपे प्रकृतार्थोपयोगिनि । रतिगानो नवेदुत्पत्तुत्पाविकरणो द्विषा ॥’

सदसत्तां गुनाद्युनावां विषयाणां उद्वेष्टारः शिवाकाः कौशिकाः वल्लभविगमः नहेन्द्रगुणुल्लभ-
म्यालम्राहिषु’ कौशिकाः, इत्यनः । वल्लभां हि सुखायसात् प्रत्येवानिभवावलोकात्नैवेद्यानि प्राप्य सुत-
मुगादीन् प्रत्येवानिभवादित्यामयः । प्रहा विवेकदुष्टिः गुरुनिश्चानं गुरुनां तीव्रपक्षिभेदान्तरावेषां
परिगण्डं निगम्य अखेटस्यैव सदसत्तितयानित्यर्थः, तद्विषयार्थं सत्यभावादित्य अपि निन्दितत्वमिति
भावः । श्वानः सारनेयाः परिचिताः विद्यासरात्राणि राज्यं काविरस्य गुण्याद्वीषु ननुप्रराहितवन्तः ।
वल्लभः प्रतोदध्यायारः आपातक नयपानगोष्ठी । निगमि गुरुः कूर्कं यत्कर्तुं हिंसादि तन्नासाधनति प्रयो-
जकानि धनंषि चाराणि । सहायाः कमलपित्तकार्यकर्तृत्वात् साहाय्यमन्गदितः मुजङ्गा काहीविषा इव
विवेण गारलेन दिग्धं लिप्तं मुजङ्ग कप्रनापो देशं तयामुताः सायका चापः, पशुनानिग्रयः नरहा
पुनैति स्वपनूहनीयाः । अलङ्कारकात्रोपना । गीतं गातं मुगया मृगाः हया हरिणः वेपथु वल्लभकारि
ध्वंसविषादि ‘मुगयः सुन्दरमुत्प्रे’ इति विद्वदः । यदा मुगया हि एतेषां गातं निगम्य निश्चायां सन्तो
विषन्ते तत्समयं पुनैते तान् हिंसन्तीति गानस्यैव तेषां ध्वंसविषादित्वमिच्छाः । कलश्राणि स्वविषय-
बन्दिगृहीताः बन्दीभावेनाङ्गीकृताः हयाश्चरहाः परयोषितः अन्धविषयः । कृपात्मनिः गुरुस्वभावैः शार्दूलै-
र्यात्रैः सह संवातः सहावस्थापनम् । पशुवो साहिपादयः तेषां रुधिरिण शोणितेन देववाचर्वनं देवपूजनम् ।
नास्तेन रिशितेन बलिकर्तुः पञ्चनहापशनध्ववतिमुत्पद्यः’ तथा च ननु—

कैर कर्न कितने करिष्ट हैं, नरनांत तक को बलि देना यह धर्म हमन्त्र है, हिंदी से निन्दितप्र नवेदा कैर
नांत इनका मोहन है, शिकार खेल्ना ही इनका व्यापन है, गौदहियों का कष्टमन्त्रक रोना ही इनके शिर
वेदना है, उल्टा ही इनके भले-बुरे के उद्देशन है, जिंदियों के बरे में बनना ही इनकी बुद्धिमान है, हूटे
ही इनके संगी-नापी है, झूने कंगाली पर ही इनका राज्य है, एक साथ निवृत्त शत्रु पंता ही इनका वल्लभ
है, मरु कर्नो (हिंसा आदि) के साधन धनुष ही इनके मित्र है, विषय संगी को नरह विष में गुरुदे मने
पाम ही इनके सहायक है, राम में देवदूत ही जलेगले मृगों का प्राप्य वेना ही इनके गीतों का विद्वेष्टा है,
बलाय पकड़ कर लपों गयो दूसरों की लपों ही इनकी बलिघां हैं, यह हेल्लक बजो के साथ ही रहते हैं, मृगुओं
के रक्त से अपने देवताओं की पूजा करते हैं, नांत को बलि चढ़ाते हैं, चोरी ही इनकी वीजना है, सोनें

१. ...निन्दितः गहिर्न । २. शालं । ३. उद्वेष्टारः । ४. गुण्याद्वीषुः । ५. निगमि
कूर्कसंसाधनाति धनंषि । ६. ...द्वेष्टारः । ७. मुजङ्गा इव । ८. वल्लभकारिः । ९. वेदो... । १०. ननु-
मोक्षेयः । ११. जीवन्तः । १२. मुजङ्गनामयः । १३. वनरुनन्दैः ।

रागः, यस्मिन्नेवं कानने निवसन्ति, तदेवोत्खातमूलमशेषतः कुर्वन्ति' ।

इति चिन्तयत्येव मयि स शहर-सेनापतिरटवीपरिभ्रमण-समुद्भवं श्रममपनिनीपु-
रागत्य तस्यैव शास्त्रमलीतोरधश्चायामावतारित-कोदण्डस्त्वरितपरिजनोपनीत-पल्लवासने
समुपाविशत् ।

अन्यतमस्तु शहरयुवा ससम्भ्रममवतीर्य तस्मात् करयुगल-परिक्षोभिताम्भसः सरसो
वैदूर्यद्रवानुकारि प्रलय-दिवसकर-किरणोपतापादम्बरैकदेशमिव विलीनम्, इन्दुमण्डलादिव
प्रस्यन्दितम्, द्रुतमिव मुक्ताफल-निकरम्, अत्यच्छतया स्पर्शानुमेयं हिमजर्दम्, अरविन्दकोश-
रजः-कपायमम्भः-क्रमलिनिपत्रपुटेन, प्रत्यगोद्घृताश्च धौतपङ्कनिर्मला मृणालिकाः समुपाहरत् ।

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भोतो नृपज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ३।७० ॥
कौर्येण परद्रव्यापहारेण जीवनं जीविकानिर्वाहः । भूषणानि अलङ्काराः भुजङ्गमणयः सर्परत्नानि पर्वतस्था-
यित्वात्तेषां तेऽनायासलभ्या इत्याशयः । वनगजमदैः अरण्यहस्तिदानवारिभिः अद्भारागः अद्भलेपनम् ।

यत्तिनन्ति । यस्मिन् अलक्षिताभिधेये काननेन अरण्ये निवसन्ति निवासं कुर्वन्ति तदेव काननम्
अशेषतः समस्ततः उत्खातम् उत्पाटितं मूलं मध्यदेशे यस्य तथाविधं कुर्वन्ति विदधति ।

इतीति । इति पूर्वोक्तविधिना मयि वैशम्पायने चिन्तयति सत्येव स शहरसेनापतिः किरातसैन्य-
स्वामी मातङ्गः, अटव्यां परिभ्रमणम् इतस्ततः पर्यटनं तस्मात् समुद्भवं सज्जातं श्रमं परिभ्रमम् अपनि-
नीपुः अपनेतुं दूरीकर्तुमिच्छुः तस्यैव शास्त्रमलीतरोः अधश्चायाम् अधोऽनातपे आगत्य, अवतारितं रङ्गधा-
रामितं कोदण्डं कार्मुकं येन स तथोक्तः, स्वरितेन शीघ्रतावता परिजनेन सेवकेन उपनीतम् समीपे प्रापितं
यत् पल्लवासनं किसलयविष्टरः तस्मिन् तादृशे समुपाविशत् तस्थिवान् ।

अन्यतम इति । अन्यतमः बहुसैनिकमण्ये कश्चिदनिर्दिष्टनामा शहरयुवा मिरलतरुणः ससम्भ्रमं
शीघ्रम् अवतीर्य अन्तः प्रविश्य प्रथममिति शेषः । तस्मात् पम्पात्यात् करयुगलेन पाणिद्वयेन पत्रपुटेन
परिक्षोभितं वृणाद्यपनयनाय विलोडितम् अम्भः सलिलं यस्य तस्मात् तादृशात् सरसः सरोवरात् कम-
लिनीपत्रपुटेन नलिनीदलपुटेन अम्भो मृणालिकाश्च समुपाहरदिति सम्बन्धः । नपुंसकलिङ्गद्वितीयान्तानि
पदानि अम्भसो विशेषणानि । वैदूर्यस्य बालवायजस्य मणेः द्रवं गलितांशम् अनुकरोतीति तत् तादृशम्,
दैदीप्यमानवादित्याशयः । प्रलये कल्पान्तसमये दिवसकरस्य प्रचण्डादित्यस्य किरणैः रश्मिभिः उपता-
पात् प्रवरसन्तापात् विलीनं द्रवीभूय चरितम् अम्बरैकदेशं गगनैकभागमिव । इन्दुमण्डलात् चन्द्र-
विम्बात् प्रस्यन्दितं द्रवीभूय पतितमिव । द्रतं स्यन्दितं मुक्ताफलानां मौक्तिकानां निकरं वृन्दमिव सर्वतोऽ-
त्यन्तोज्ज्वलत्वादित्याशयः । अत्यच्छतया अत्यन्तस्वच्छतया स्पर्शेन शौर्यस्पर्शे अनुमेयं सलिलतया
अनुमातुं योग्यम् आकाशसदृशतया प्रेक्षणाशक्यत्वादित्याशयः । हिमजर्दं तुहिनवत् शीतलम् । अरविन्द-
कोशस्य कमलवर्णिकाधारस्य रजसा धूलिना कपायं तुवररसयुतम् अम्भः सलिलम् । प्रत्यगोद्घृताः तरङ्ग-
मुत्पाटिताः धौतपङ्काः चालितकर्दमाः अत एव निर्मलाः स्वच्छाः मृणालिकाः छुद्रविस्ततन्तूनि । 'स्त्री
को मणियाँ ही इनके आभूषण हैं, जङ्गल की दाथियो का मद ही इनका सुगन्धित लेन है और यह जिस किसी भी
जङ्गल में कुछ दिनों रह जाते हैं, वही को जड़मूल से उजाड़ देने हैं ।

मैं अभी यह सोच ही रहा था कि जङ्गल में शहर-उपर मटकने को थकान मिटाने के लिये वह सेनापति
उसी सेमल के पेड़ के नीचे छाया में आकर रुक गया । उसने अपना धनुष उतार कर रख दिया और अपने
संगी-साधियों द्वारा जल्दी से बिछाये गये पत्रों के आसन पर बैठ गया । उनमें से एक नील नौजवान् कुर्ती से
सरोवर के जल में स्नान पड़ा और उसे दोनों हाथों से झकोर कर कमल के बड़े पत्रों से बने दोनों में जल भर
लाया । वह जल वैदूर्यमणि के रस के समान, प्रलयकाशीन सूर्य की किरणों से पिघले हुए आकाश-रङ्ग के
समान, चन्द्रमण्डल से टपके हुए अमृत के समान तथा पिघले हुए मोती के समान प्रतीत होता था । वह
इतना निर्मल था कि घूने ही पर पड़वाना जा सकता था । वह बर्त के समान ठण्डा और कमल के सड़े हुए

१. ३६ 'य' इत्यधिकः पाठः सन्तुष्टम्यते । २. कुर्वन्ति । ३. ३६ 'त' इति पाठः कश्चिन्नस्ति ।

४. स्वरितेनापतिश्च । ५. जननसमुद्भवमम् । ६. चालनलि । ७. छायाम् । ८. ...जनोपनीते पल्लवासने ।

९. अन्यतरस्तु । १०. द्रुतमिव । ११. जलदिरिम् । १२. ...पत्रपुटेन । १३. निर्मलमृणालिकाः ।

आपीत-सलिलश्च 'सेनापतिस्ता मृणालिकाः शशिकला इव सैहिकेयः क्रमेणादशत् । अपगतश्रमश्चोत्थाय परिपीताम्भसा सकलेन तेन शबर-सैन्येनानुगम्यमानः शनैः शनैरभिमतं दिगन्तरमयासीत् ॥

एकतमस्तु जरच्छवरस्तस्मात् पुलिन्द-वृन्दादनासादित हरिण-पिशितः पिशिताशन इवाविकृतदर्शनः पिशितार्थी तस्मिन्नेव तरुमूले मुहुर्त्तमिव व्यलम्बत । अन्तरिते च तस्मिन् शबरसेनापतौ जीर्णशबरः- पिबन्निवास्माकमार्युषि रुधिरबिन्दुपाटलया कपिलभ्रूलता-परिवेष-भीषणया दृष्ट्या गणयन्निव शुक्कुल-कुलायस्थानानि श्येन इव विहगामिर्पास्वाद-लालसः सुचिरमारुरुक्षुस्तं वनस्पतिमामूलादपश्यत् ।

स्यात्काचिन्मृणालाद्यादि विपक्षापचये यदि' इत्यमरात् वृद्धविषये स्त्रीलिङ्गप्रयोगः । समुपाहरत् शबरसेना-पतये समर्पितवान् । एतेषु अश्वरकदेशमिवेत्यत्र द्रव्योत्प्रेक्षा, प्रस्यन्दितमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा, मुक्ताफलनि करमिवेत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा, हिमजडमित्यत्र सुप्तोपमेति बोध्या ।

आपीतेति । आपीतं 'सम्यक्तया पीतं सलिलम् अभो येन स तादृशः सेनापतिः सैन्यनायकः सैहिकेयः सिंहिकापुत्रो राहुः शशिकलाः चन्द्रकला इव ता मृणालिकाः क्रमेण जलपानानन्तरम् अदशत् दशनैर-भक्षयत् । राहुर्यथा चन्द्रकला अश्नाति तथायमपीत्युपमालङ्कारः । अपगतो दूरीभूतः श्रमः मृगयापरिश्रमो यस्य स तादृशः, उरथाय उरथानं विधाय परिपीताम्भसा कृतजलपानेन सकलेन समस्तेन तेन प्राक्प्रति-पादितेन शबरसैन्येन भिल्लानीकेन अनुगम्यमानः अनुगम्यमानः शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अभिमतम् अभिलपितं दिगन्तरम् अन्यदिशं प्रति अयासीत् अगमत् ।

एकतमस्त्विति । तेषु मध्ये एकतमः कश्चिदनिर्दिष्टनामा, तु पुनरर्थे, जरच्छवरः वृद्धकिरातः तस्मात् पुलिन्दवृन्दात् शबरमण्डलात् अनासादितम् अलम्बहरिणपिशितं मृगमांसं येन स तादृशः, पिशिताशनो मांसभक्षको व्याघ्रः स इव विकृतं भीमं दर्शनम् अवलोकनं यस्य स तादृशः, पिशितार्थी मांसार्थी तस्मिन्नेव पूर्वोक्त एव तरुमूले शास्मलीवृक्षमूले मुहुर्त्तमिव किञ्चित्कालमिव व्यलम्बत विलम्बमकरोत् । तस्मिन् शबरसेनापतौ किरातसैन्यनायके अन्तरिते वृक्षगहनत्वेन व्यवहिते सति स पूर्वोक्तो जीर्णशबरः रुधिर-भिल्लः अस्माकं पश्चिणाम् आर्युषि जीवनसमयान् पिबन्निव पानेन विलुप्तं विदधदिव । रुधिरबिन्दुभिः कोपप्राप्तशोणितकर्णैः पाटलया श्वेतरक्तया, तथा कपिले पिङ्गले ये भ्रूलते ताभ्यां परिवेषः परिधिः 'परि-वेषस्तु परिधिः' इत्यमरः तेन भीषणया त्रासकारिण्या, दृष्टया लोचनेन शुक्कुलस्य कीरगणस्य कुलायस्थानानि नीडाधारस्थलविशेषान् गणयन्निव इत्यस्या तत्संख्यां विदधदिव । श्येन इव मांसभक्षी शशादनः पश्चिविशेष विहगानां खगानाम् आमिषास्वादे पिशितभक्षणे लालसो लम्पटः 'लोलुपो लोलभो लोलो लम्पटो लालसोऽपि सः' इति यादवः । तं वनस्पतिं शास्मलीतरुम् आरुरुक्षुः आरोदुमिच्छुः आमूलात् मूलप्रान्तपर्यन्तासुचिरं चिकालम् अपश्यत् अवलोकितवान् । एषु 'पिशिताशन इव' इत्यत्र, 'श्येन इव' इत्यत्र चोपमालङ्कारः । 'पिबन्निव' इत्यत्र 'गणयन्निव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

पराग के कारण स्वाद में कसैला था । वह जल के साथ ही टटकी निहाली गयी और पानी में धोकर भलीभाँति साफ की गयी पवनार (कमल की कोमल जड़) भी लाया था ।

सेनापति जल पीकर धीरे-धीरे उस कमल की जड़ को काटकर खाने लगा मानो राहु चन्द्रकला का भक्षण कर रहा हो । थोड़ी देर थकान भिटाकर वह उठ खड़ा हुआ और जल पीकर निश्चिन्त हुई उस मील सेना के साथ-साथ धीरे धीरे अपनी इच्छित दिशा की ओर चल पड़ा ।

उन मीलों के सृण्ड में से पिशाच की तरह भयकर आकृति वाला एक बूढ़ा भोल, जिसे हिरन का मांस नहीं मिला था, उसी पेड़ के नीचे मांस पाने की आशा में थोड़ी देर रुका रहा और सेनापति के आँखों से ओझल हो जाने पर वह उस पेड़ पर चढ़ने की अभिलाषा से बहुत देर तक उसे जड़ से ऊपर तक देखता रहा । राज के समान पक्षियों के मांस का लालचो वह बूढ़ा अपनी भूरी-भूरी आँहों से घिरी हुई रक्त की बूँदों जैसी

१. शबरसेनापतिः । २. एकतरस्तु । ३. 'इवातिविकृतदर्शनः' । ४. तरुमूले च तस्मिन् । ५. 'तस्मिन्' इति पाठ कचिभोपलभ्यते । ६. कपिलभ्रुवा परिवेष' । ७. शुक्कुलायस्थानानि । ८. विहगामिप' विहगा-मिषत्वाद' । ९. सुचिरम् ।

उत्क्रान्तमिव तस्मिन् क्षणे तदालोकनं भीतानां शुककुलानामसुभिः ।

किमिव हि दुष्करमकरुणानाम् ? यतः स तमनेकताल-तुङ्गमभ्रद्वप-शाखाशिखरमपि सोपानैरिवायत्नेनैव पादपमारुह्य ताननुपजातोत्पतनशक्तीन्, कांश्चिदुपदिष्यस-जातान् गर्भ-च्छवि-पाटलान् शाल्मली-कुसुमशङ्कामुपजनयतः, कांश्चिदुद्भिद्यमानपक्षतया नलिनं-संवर्त्तिकानुकारिणः, कांश्चिद्वर्कफलसदृशाम्, कांश्चिल्लोहितायमान-चञ्चुकोटीन् ईपद्विघटित-दल-पुट-पाटलमुखानां कमलमुकुलानां श्रियमुद्ग्रहतः, कांश्चिदनवरन-शिरःकम्प-व्याजेन निर्धार-यत इव प्रतीकारार्थमर्थान्, एकैकशः फलानीव तस्य वनस्पतेः शाखार्थान्विधम्यः कोटरान्तरेभ्यश्च शुक-शावकानग्रहीत्, अपगतासंभ्रं कृत्वा क्षितावपातयत् ।

वदिति । तस्मिन् क्षणे काले 'उणाः पर्वोत्सवेऽपि स्यात्तथा मानेप्यनेहसः' इति रामाश्रमी टीका, तस्य यदालोकनं वीक्षणं तेन भीतानां त्रासमुपगतानां शुककुलानां कीरगणानाम् असुभिः प्राणैः उत्क्रान्त-मिव निःधृतमिव । इह उत्क्रान्तमिवेति क्रियोग्नेछा ।

किमिवेति । हि यस्माद्धेतोः अकरुणानां निर्दयानां लोकानां किमिव दुष्करं कठिनं न किमपीत्यर्थः, सर्वमेव कुङ्कुमं सम्पाद्यन्तीत्याशयः । यतः स वृद्धकिरातः अनेके बहवो ये ताला उपशुपरिनिहिनताल-वृक्षाः तद्वत् उत्तुङ्गम् उन्नतम्, अग्रं मेघं कर्षन्ति विलिखन्तीति अभ्रद्वपाणि 'अग्रं मेघो वारिवाहः' इत्य-मरः, शाखानां स्कन्धानां शिखराणि अग्राणि यस्य तं तादृशम्, तं पादपं विटपं सोपानानि आरोहणानि तैरिव 'आरोहणं स्यात्सोपानम्' इत्यमरः, अयत्नेनैव अनायासेनैव आरुह्य आरोहणं विधाय, अनुपजाता अनुरक्ता उत्पतनशक्तिः गगनगमनसामर्थ्यं येषां तान् तादृशान् कांश्चित् अल्पदिवसजातान् स्वल्पदिनोत्प-न्नान्, गर्भस्य तत्क्षणनिःसृतस्य भ्रूणस्य या छविः शोभा तया पाटलान् श्वेतरक्तवर्णान् अत एव शाल्मली-कुसुमस्य शङ्कमलीतरुपुष्पस्य शङ्कां निजेषु भ्रान्तिम् उपजनयतः उत्पादयतः । कांश्चित्—उद्भिद्यमानौ प्रादुर्भवन्तौ पक्षौ पत्रत्रे येषां तेषां भावः, तया नलिनानां पङ्कजानां संवर्त्तिका नवदलानि 'संवर्त्तिका नवदलम्' इत्यमरः, अनुकर्तुं शीलं तेषां तान् तादृशान्, एतेनातिस्वच्छत्वं व्यज्यते । अर्कफलसदृशान् सद्योजाततया मन्दारफलसमानद्युतीन् । अलोहिता लोहिताः सम्पद्यमाना भयन्तीति लोहितायमाना रक्षायमानाः चञ्चुनां चोटीनां कोटयः अग्रदेशा येषां तान्, अत एव ईपद्विघटितैः किञ्चिद्विकसितैः दल-पुटः पुटकाकारपत्रैः पाटलानि श्वेतरक्तानि मुखानि अग्रभागा येषां तेषां कमलमुकुलानां पङ्कजकुटुम्बलानां श्रियं कान्तिम् उद्ग्रहतः धारयतः । अनवरतं निरन्तरं यः शिरःकम्पः बालकतया त्रासेन वा उत्तमाङ्गविधू-ननं तस्य व्याजेन कपटेन निवारयत इव 'वयं शिशव इति कृत्वा न हन्तव्या' इत्यादिना स्वव्यापादनं प्रतिषेधत इव प्रतीकारो मारणनिवृत्त्युपायः तत्रासमर्थान् अशक्तान् शिशुत्वेन चञ्चुपुटेन दंशनं कर्तुमश-मत्वा उद्धृत्यनं विधाय पलायितुमयोग्यत्वाच्चेत्याशयः । एकैकशः प्रत्येकं फलानि रसोद्भवानीव तस्य वनस्पतेः शाखमलीतरोः शाखासन्धिभ्यः स्कन्धग्रन्थिभ्यः कोटरान्तरेभ्यः विवरमध्येभ्यश्च शुकशावकान्

लाल-लाल दृष्टि से मानों हम लोगों की आयु को सोख रहा था अथवा सुगंधों के घोंसले गिन रहा था । उसे इस प्रकार अपनी ओर देखते हुये देखकर नयमौन सुगंधों के प्राण तो मानों उसी समय उड़ गये ।

निर्दयी के लिये कोई भी कर्म अताप्य नहीं होता । बदलों से नाव करने वाले चोटी वाले उस अनेक ताड़ वृक्षों में भी ऊँचे पेड़ पर वह इतनी सरलता से चढ़ने लगा मानों सीढ़ियों पर चढ़ रहा हो । वह ऊपर पहुँच कर टालियों की ओढ़ों और खोखलों से सुगंधों के बच्चों को निकाल-निकालकर और उन्हें मार-मारकर पृथ्वी पर गिराने लगा । उन बच्चों में अनी उड़ने की शक्ति नहीं आयी थी । कुछ तो इतने थोड़े दिनों के पैदा हुये थे कि अनी तक उनमें गर्भ की लाली बनाई हुई थी, जिससे वे सेमल के फूल जैसे लग रहे थे, कुछ बच्चों के पंख फूट चुके थे जिससे वह कमल के नवीन दलों के समान प्रतीत हो रहे थे, कुछ मदार के फल जैसे मादुर पड़ते थे, कुछ की थोड़ी-थोड़ी लुली हुई लाल-लाल चोंचें कुछ-कुछ खिली हुई कमल की कलियों के समान झहावनी लग रही थी और कुछ के सिर निरन्तर काँप रहे थे मानों कोई उपाय न चलने के कारण विवश होकर वे सिर हिला-

१. तदालोकनोत्तानां । २. अपिदृष्ट । ३. शाखमली... । ४. नलिनो... । ५. उद्ग्रहतः । ६. निवार-यन्त-इव- । ७. प्रतीकारानेकैकशः एकैकतया- । ८. शाखान्तरेभ्यश्च ।

तातस्तु तं महान्तमकाण्ड एव प्राणहरमप्रतीकारमुपप्लवमुपनतमवलोक्य द्विगुण-
तरोपजात-वेपथुर्मरणभयादुद्भ्रान्त-तरले-तारकां विषादशून्यामश्रुजलप्लुतां दशमितस्ततो
दिक्षु विक्षिपन्, उच्छुष्कतालुरात्मप्रतीकाराक्षमः त्रास-लस्त-सन्धि-शिथिलेन पक्ष्मपुटेना-
च्छाद्य मां तत्कालौचित्यप्रतीकारं मन्यमानः स्नेहपरवशो-मद्रक्षणाकुलः किंकर्तव्यताविमूढः
क्रोडभागेन मामवष्टभ्य तस्थौ ।

असावपि पापः क्रमेण शाखान्तरैः सञ्चरमाणः कोटरद्वारमागत्य जीर्णसितमुजङ्ग-
भोग-भीषणं प्रसार्य विविध-वन-वराह-वसा-विस्तगन्धि करतलम् अनवरतं-क्रोड-गुणा-

कीरशिशून् अग्रहीत् कादत्त, च पुनः अपगतासून् विगतप्राणान् कृत्वा विधाय हितौ पृथिव्यान् अपात-
यत् अक्षिपत् । पृष्ठे हि 'किमिव हि दुष्करम्' इत्यत्रार्थोपपत्तिः 'सोपानैरिव' इत्यत्र आद्युपेक्षा, 'शास्मली-
कुसुमशङ्खामुपजनयत इव' इत्यत्र पदार्थहेतुकैकाग्रलिङ्गसंनिधौ भ्रान्तिमान्, 'नलिनसंवर्त्तिकारिण'
इत्यत्र 'अर्कफलसदृशान्' इत्यत्र न आर्थो उपमा, 'कमलमुकुलानां श्रियमुद्ग्रहतः' इत्यत्र निदर्शना,
'निवारयत इव' इत्यत्र सापहवक्रिपोपेक्षा, 'फलानीव' इत्यत्रोपमा । 'किमिव हि दुष्कराणाम्' इत्यस्यैव
हि 'यतः स' इत्यादिनां समर्थनात् सान्धान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, अयमेव हि-प्रधानम
एतस्यैव चार्थोपत्यादयोऽङ्गमिति सङ्खालङ्कारः ।

तातं इति । तातस्तु मञ्जनकस्तु क्रोडभागेन मामवष्टभ्य तस्थौ इति सम्बन्धः । महान्तं दीर्घतरम्
अकाण्ड एव असमय एव प्राणहरं जीवितविनाशनम् अप्रतीकारम् अचिकित्स्यम् उपप्लवं विषदम्
उपनतम् आगतम् अवलोक्य निरीक्ष्य, द्विगुणतरः पूर्वं शरीरशैथिल्येन यावान् कस्य वासीत्तद्विगुणतर
इत्यर्थः, उपजात उत्पन्नो वेपथुः कम्पो यस्य स तादृशः, मरणभयात् नृशृङ्गालाव उद्भ्रान्ते उद्भ्रमिति
तरले चञ्चले तारके कनीनिके यस्याः तां पादंशीन्, विषादेन शोकेन शून्यां लक्ष्यरहितान् । इमां लोचनम्
इतस्ततः समन्ततो दिक्षु आशासु विक्षिपत् विस्तारयन्, उच्छुष्कम् प्रावल्पेनाङ्गिन् तालु काकुदं यस्य
स तादृशः, आत्मनो निवेत्य यः प्रतीकारो विपक्षित्युपायः तत्र सङ्गमः अक्षयः, त्रासेन भीत्या स्रस्तैः
विदीर्णैः सन्धिमिः अस्थिबन्धैः शिथिलेन श्लथेन पक्ष्मपुटेन छद्मद्वयेन मां वैशम्पायनम् आच्छाद्य आवृत्य
तत्काले तत्पणे उचितप्रतीकारम् इदमेव योग्योपायं मन्यमानः जानन् स्नेहपरवशः प्रेम्णा पराधीनः मद्र-
क्षणाकुलो मन्त्राणव्यग्रः किंकर्तव्यताविमूढः किमिदानीं मया कर्तव्यं विधेयमित्यत्र विषये सन्दिग्धबुद्धिः
क्रोडभागेन उत्सङ्गप्रदेशेन माम् अवष्टभ्य अवलम्बनं, विधाय आवृत्यर्थः, तस्थौ तस्थिवान् ।

असावपीति । असौ वृद्धचाण्डालोऽपि पापः पापिष्ठः अतिवृंशसः अत्यन्तक्रूरः, क्रमेण पर्यायेण
शाखान्तरैः स्कन्धान्तरैः सञ्चरमाणः प्रवर्तमानः कोटरद्वारम् अन्तर्दीपनिष्कृद्द्वारम् आगत्य प्राप्य तातं
गतासुप्रकरोदित्यन्वयः । जीर्णस्य परिणतवयसः असितस्य श्यामवर्णस्य मुजङ्गस्य सर्पस्य 'सर्पः पृदा-
कुर्मुजगो भुजङ्ग' इत्यमरः, भोगः शरीरं तद्वत् भीषणं भयदम्, 'भोगः सुखे स्यादिनृतावहेक्ष फगका-

द्विहाकर 'नही' 'नही' कह रहे हो । वह बूढ़ा वृद्ध एक-एक करके इस प्रकार पेंन रहा था नागों केनल का फल
तोड़-तोड़कर गिरा रहा हो ।

मेरे पिता ने मलीभाति संनस लिया कि यह एक बहुत बड़ी आकस्मिक प्राणनाशक विपत्ति आ गई है ।
अब इतने बचने का कोई उपाय नहीं है, इसलिये मय के कारण उनके शरीर की रेंप-रेंपों दूनी हो गयी; मृत्यु के
मय से उनकी पुर्वलियां उलटने-सी लगी और वह दुःख से सूनी-सूनी और भरी आँखों से इधर-उधर देखने लगे ।
उनका ताल-सूख गया, उनमें अपने को बचा पाने की कोई शक्ति न रह गयी । मय के कारण उनके सभी बड़
ढोले पड़ गये तथा पखने और भी लटक गये । वह मेरा रक्षा के लिये व्याकुल हो उठे । मेरे प्रेम ने उन्हें इतना
विकश कर दिया कि मुझे अपने पंखों से ढँककर छाती से चिपका लिया और हृत्कान्धवा शीनर कुपचाप देठ गये ।
उस समय उन्हें मेरी रक्षा का यही उपाय सूझ पड़ा ।

वह पापी धीरे-धीरे बालियों से होता हुआ मेरे खोंखटे के द्वार पर आ पहुँचा । उसने काले दूटे

कर्पण-व्रणाङ्कित-प्रकोष्ठम् अन्तक-दण्डानुकारिणं वामबाहुमतिनृशंसोमुहुर्मुहुर्दत्तचञ्चु-प्रहार-मुत्कृजन्तं माकृष्य तातमपगतासुमकरोन् । मान्तु स्वल्पशरीरत्वाद् भयसम्पीडिताङ्गत्वात् सावशेषत्वाच्चायुषः कथमपि तत्पक्षे पुटान्तर-गतं नालक्ष्यत् । उपरतञ्च तमवनितले शिथिलशिरोधरमधोमुखममुञ्चत् ।

अहमपि तत्तत्पर्यान्तरे निवेशितशिरोधरो निभृतमङ्क-निलीनस्तेनैव^१ सहापतम् । आयुपोऽवशिष्टतया^२ तु पवनवशात् पुञ्जितस्य महतः शुष्कपत्रराशेरुपरि पतितं मात्मानमपश्यम् । अङ्गानि येन मे नाशीर्यन्तं^३ ।

ययोः^४ इत्यमरः । विविधा अनेके ये वनवराहाः अरण्यशृकराः तेषां वसाभिः तत्क्षणव्यापादनात् स्नायुभिः तत्सम्बन्धेरित्यर्थः, विस्रगन्धि आमगन्धि 'विस्रं स्यादामगन्धि यत्' इत्यमरः करतलं हस्ततलं यस्य तं तादृशम् । अथ हि 'विस्रगन्धिकरतलम्' इत्यस्य स्थाने 'विस्रकरतलम्' इत्येव पाठः साधीयान् उक्त-कोशबलेन 'गन्धि' पदानुपादानेप्युक्तार्थक्षतेरभावात्; अन्यथाधिकपदत्वदोषं वारयितुं कः शक्नुयात् । अनवरतं निरन्तरं कोदण्डगुणानां धनुःप्रत्यञ्जानाम् आकर्षणेन आक्षेपेण घ्नः तेन अङ्कितः चिह्नितः प्रकोष्ठः कूर्परादधः प्रदेशो यस्य तं तादृशम् 'कक्षान्तरे प्रकोष्ठः स्यात् प्रकोष्ठः कूर्परादधः' इति शाश्वतः, कूर्परक्ष 'कफोणिस्तु कूर्परः' इत्यमराद् भुजमध्यग्रन्थिः अन्तकदण्डानुकारिणं यमदण्डतुल्यम्, वामबाहु-सव्यभुजं प्रसायं विवरमध्ये विस्तरायं मुहुर्मुहुः वारंवारं दत्तः चञ्चुप्रहारः त्रीणि प्रधातो येन स तं तादृशम् उत्कृजन्तम् उच्यते स्वरेण रुन्तम्, तातं मञ्जनकम् आकृष्य कोटराद्बहिरानीय अपगतासुं विगतप्राणम् अकरोत् कृतवान् । जीर्णसितभुजह्मोगभीषणमिथ्यत्र लुप्तोपमा, अन्तकदण्डानुकारिणमिथ्यत्र चार्थी लुप्तोपमा ।

मामिति । मां वैशम्पायनं तु स्वल्पशरीरत्वात् स्वल्पवपुष्ठात् भयेन त्रासेन संपीडितानि सङ्कुचितानि अङ्गानि अवयवा यस्य तस्य भावः तस्मात्, आयुपो जीवितव्यस्य सावशेषत्वात् अवशिष्टत्वेन सह विद्यमानत्वात् । कथमपि महता बलेन तस्य तालस्य पक्षपुटान्तरे छद्दपुटमध्ये गतं प्राप्तं नालक्ष्यत् नापरयत् स जीर्णशवर इति शेषः । एवमग्रे । उपरतं त्यक्तप्राणम्, अत एव शिथिला रज्या शिरोधरा ग्रीवा यस्य तं तादृशम्, तं जनकम्, अधोमुखम् अवाहमुखम् अवनितले अमुञ्चत् जपातयत् ।

अहमिति । तत्पर्यान्तरे पितुः पादमध्ये निवेशितशिरोधरः स्थापितग्रीवः, निभृतः निःशब्दम् अङ्क-निलीनः तस्मिन्नेव अङ्कितः तेनैव जनकेनैव सह साकम् अपतम् अधःपतनफलिकां चेष्टामकरवम् । आयुषः स्वजीवितसमयस्य अवशिष्टतया अवशेषत्वेन हेतुना तु पवनवशात् वायुसंयोगेन पुञ्जितस्य पिण्डितस्य ऊर्ध्वाधोभावमाश्रितस्येत्यर्थः, महतो विशालस्य शुष्कपत्रराशेः नीरसदृसमूहस्य उपरि-पतितं स्रस्तम् आत्मानं स्वशरीरम् अपश्यम् अवलोकयम् । येन शुष्कपत्रराश्युपरिपातेन हेतुना, मे मम अङ्गानि अव-यवाः नाशीर्यन्त विगलितानि नाभवन् ।

साँप जैसी अपनी बाँह फैलाकर पिता को खींच लिया । उसकी हथेली से जंगली सूअरों की चर्बी जैसी विसली गन्ध निकल रही थी, उसके गट्टे पर धनुष की डोरी खींचते-खींचते धाव के लिए से दन गये थे और उसकी बाँह दमराज के दण्ड के समान भयंकर लग रही थी । यद्यपि पिता ने अपने बचाव के लिये बार-बार चोंच चला-चलाकर उस पर प्रहार किया, किन्तु अन्त में उस हत्यारे ने टें टें चिल्लाते हुए पिता को मार ही डाला । एक तो मैं बहुत नन्हा-सा था, दूसरे भय से मेरा शरीर भी सिङ्कट गया था, तीसरे अर्भी मेरी आंखों में छिपे थे इसीलिये वह पक्षों के बीच में छिपे हुए मुझे देख न सका । उसने झूलती हुई गरदन वाले पिता के सरे हुए शरीर को उल्ट कर नीचे डाल दिया । मैं भी उनके चरणों के बीच अपना सिर रखे चुपचाप छानी से चिरककर उन्हीं के साथ गिर पड़ा । कुछ आंखें बंद रहने के कारण मैं वायु द्वारा एकत्रित सूखे पक्षों की एक ढेरी पर गिरा था जिससे मेरे अङ्ग टूटने से बच गये थे ।

१. तनाकृष्य । २. गतासुम् । ३. स्वल्पत्वात् । ४. अवशेषत्वात् । ५. पक्षसमुपुटान्तरगतम् । ६. एनम् । ७. तातम् । ८. तत्पर्यान्तराले । ९. प्रवेष्टिताः । १०. अङ्गद्वेष्टनिष्ठोः, अङ्गविष्टोः । ११. अव-शिष्टपुष्पतया तु पवनवश्येन, पवनवशपुश्चितस्य । १२. पर्वराशेः । १३. निपतितम् । १४. नावशेष्यन्तम् ।

यावच्चासौ तस्मात्तरुशिखरान्नावतरति तावदहमवशीर्ण-पर्ण-सवर्णत्वादस्फुटोपलक्ष्य-
माण-मूर्तिः पितरमुपरतमुत्सृज्य नृशंस इव प्राणपरित्यागयोग्येऽपि काले बालतया काला-
न्तरभुवः स्नेहरसस्यानभिज्ञो जन्मसहभुवा भयेनैव केवलमभिभूयमानः किञ्चिदुपजाताभ्यां
पक्षाभ्यामीषत्कृतौवष्टम्भो लुठन्निस्ततः कृतान्तमुख-कुहरादिव विनिर्गतमात्मानं मन्यमानः
नातिदूरवर्त्तिनः, शबरसुन्दरी-कर्णपूर-रचनोपयुक्त-पल्लवस्य, सङ्कर्षण-पट-नील-च्छायायोप-
हसत इव गदाधर-देहच्छविम्, अच्छैः कालिन्दी-जल-च्छेदैरिव विरचितच्छदस्य, वन-
करिमदोर्पसिक्त-किसलयस्य, विन्ध्याटवी-केशपाश-श्रियमुद्ग्रहतः, दिवाप्यन्धकारितशाखा-

यावदिति । यावत् यावता समयेन असौ जीर्णशवरः तस्मात् तरुशिखरात् शास्त्रमलीवृक्षाम्राव
नावतरति नोत्तरति तावता कालेन अहं वैशम्पायनः तमालविटपिनो मूलदेशमविशमित्यग्नेतनेन
सम्बन्धः । अवशीर्णस्य तत्क्षणविगलितस्य अशुक्लस्य सरसः पर्णस्य तरुपर्णस्य सवर्णत्वात् सुवर्णहरि-
द्वर्णत्वात् अस्फुटम् अप्रकटम् उपलक्ष्यमाणा अवलोक्यमाना मूर्तिः स्वरूपं यस्य स तादृशः । नृशंस इव
क्रूर इव तत्समये तातपरित्यागादिशयाशयः । उपरतं विगतप्राणं पितरं तातम्, उत्सृज्य, परित्यज्य, प्राण-
परित्यागो जीवितोत्सर्गं योग्येऽपि उचितेऽपि काले समये तथाविधप्रेमविधायितातपरित्यागादिशयाशयः ।
बालतया शिशुत्वेन कालान्तरभुवः वाय्वातिरिकावस्थायां जननसमयस्य स्नेहरसस्य शयनासनभोजना-
दिषु प्रेमविषयकरसस्य अप्रभिज्ञः अज्ञाता जन्मसहभुवा उत्पत्तिकालादारभ्य समुत्पन्नेन त्रासेनैव केवलं
समन्ततः अभिभूयमानः स्वाधीनीक्रियमाणः, किञ्चिद् ईषत् उपजाताभ्याम् उत्पन्नाभ्यां पक्षाभ्यां पत-
न्नाभ्याम् इषत्कृतः किञ्चिद्विहितः अवष्टम्भ आधारी यस्य स तादृशः पृथिव्यां स्वरूपं स्वरूपमवलम्बनं
विधायेयर्थः इतस्ततः पृथिव्यां लुठन् निपतन् । कृतान्तस्य यमस्य मुखमिव मुखं वदनं यस्य तथाभूतात्
कुहरात् विवरात् विनिर्गतमिव विनिःसृतमिव आत्मानं निजं मन्यमानः बुध्यमानः । इह विनिर्गतमिवेति
क्रियोत्प्रेक्षा ।

नातीति । नातिदूरवर्त्तिनः नातिदिविष्टस्थायिनः । शबराणां किरातानां याः सुन्दर्यो रमण्यः तासां
कर्णपूराणि कर्णभूषणानि तेषां रचनायां विनिर्मितौ उपयुक्ता उपयोगिनः पल्लवाः किसलया यस्य तस्य
तादृशस्य, सङ्कर्षणस्य बलभद्रस्य 'सङ्कर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः' इत्यमरः, पटवत् वस्त्रवत्
नीलच्छायाया नीलकान्त्या गदाधरदेहच्छवि श्रीकृष्णशरीरशुक्तिम् उपहसत इव उपहासं कुर्वत इव विष-
मानम् । अच्छैः निर्मलैः कालिन्दीच्छेदैः यमुनाजलखण्डैरिव विरचिता विनिर्मिताः छदाः पर्णानि यस्य
तस्य तादृशस्य द्वयोरपि नीलरूपखाद्यधिभिप्रायः । वनकरिणाम् अरण्यगजानां मदादानवारीणि तरु-
सिक्तानि कृतसेचनकानि किसलयानि पल्लवानि यस्य तस्य तथोक्तस्य । विन्ध्याटव्या दण्डकारण्यस्य केशपाश-

उस दुष्ट के पेड़ से उतरने के पहिले ही निष्ठुर हृदय के समान मैं मरे हुए पिता को छोड़कर उनकी गोद
से निकल पड़ा । मेरा रंग भी उन्हीं सूखे पत्तों के समान ही था, अतः मेरा शरीर उस पर स्पष्ट दिखाई नहीं पड़
रहा था । यद्यपि उस समय मेरा मर जाना ही उचित था, लेकिन मुझ में वचपन के कारण बाद में होनेवाले प्रेम
का अनुभव नहीं था, केवल जन्म के साथ ही पैदा होनेवाला भयमान था । इसलिए भयभीत होकर कुछ-कुछ
निकले हुए पत्तों के सहारे इधर-उधर लोटता हुआ अपने को यमराज के मुँह के भीतर निकला हुआ समझकर
समीप ही के एक बड़े तमाल वृक्ष की जड़ में घुस गया मानों दूसरे पिता की गोद में चला गया । उसकी नयी-
नयी कोपलें नीलनिर्यो के कानों के आभूषण बनने योग्य थीं, वह बलराम के वस्त्र की तरह नीली छाया से
भगवान् कृष्ण के सौवले शरीर की खिल्ली-सी उठा रहा था । उसके पंखे गहरे रंग के लग रहे थे मानों यमुनाजल
के टुकड़ों से बने हों और उनसे निकलती हुई गन्ध के कारण वे ऐसे लग रहे थे मानों जंगली हाथियों के मदजल
से सिंचे हों । वह पेड़ विन्ध्याटवी के जूड़े के समान प्रतीत हो रहा था और इतना घना था कि सूर्य की किरणें भी
उसमें घुस नहीं सकती थीं जिससे उसके नीचे दिन में ही अन्धकार छाया रहता था ।

१. ...पत्र । २. बालकतया । ३. ईषत्कृतगमनावष्टम्भः । ४. नीलच्छायायाम्, नीलदलच्छायाया,
नीलया छायाया । ५. कचिद् 'देह' इति पाठो नास्ति । ६. "मदसलिलैरिवोपसिक्त"; मदसलिलैरिव
संसिक्त" । ७. उद्ग्रहतः ।

न्तरस्य, अप्रविष्ट-सूर्य-किरणमतिगहनपरस्येव पितुरुत्सङ्गमतिमहतस्तमालविटपिनो मूलदेशमविशम् ।

अवतीर्य च स तेन समयेन क्षितितल-विप्रकीर्णान् सञ्चर्य तान् शुक्लशिशून्नेक-लना-पाश-संयतानावृद्धयः पर्णपुटेऽतित्वरित-गमनः सेनापतिगतेनैव वर्त्मना तामेव दिशमगच्छत् ।

मान्तु लब्ध-जिविताशं प्रत्यग्र-पितृमरण-शोक-शुष्क-हृदयम् अतिदूरापातादायासित-शरीरं सन्त्राप्त-जित-वेषयुं सर्वाङ्गोपतापिनो बलवती पिपासा परवशमकरोत् ।

अनया च काल-कलया सुदूरमतिक्रान्तः स पापकृदिति परिकलय्य किञ्चिदुन्नमित-कन्धरो भयचकितया दृशा दिशोऽवलोक्य नृणेऽपि चलति पुनः प्रतिनिवृत्त इति तमेव पदे

श्रियं नीलवर्णं चाव कुन्तलसमूहकान्तिम् उद्वहतः धारयतः । विवासेऽपि विवसेऽपि अन्धकारतानि सूर्य-किरणप्रवेशाभावात् समुत्पन्नान्धकाराणि शास्त्रान्तराणि स्कन्धाम्यन्तरप्रदेशा यस्य तस्य तयोक्तस्य । अति-महतः अत्यन्तविशालस्य तमालविटपिनः तमालतरोः अपरस्य अन्यस्य पितुः जनकस्य उत्सङ्गमिव क्रोड-मिव भयनिवारकत्वात् पर्याप्तवरणकवाचोपाशयः । अप्रविष्टा अन्तरप्राप्ताः सूर्यस्य दिनेशस्य किरणा-रश्मयो यस्मिन् स तं तादृशम्, अतिगहन अतिशयेनापूर्णावकाशम् । मूलदेशं दुष्प्रभागम् अविशं प्रविष्ट-वान् । इह सङ्कर्षणादिद्व्यन्ते लुप्तोपमाक्रियोपेक्षयोः अचलैरित्यादिदृश्यमाने जायुपेक्षावृत्त्यनुप्रासयो-धैकाध्यानुप्रवेशरूपः सङ्करालङ्कारः । विन्याटय्याः केशपाशश्रियमिव श्रियमिति दिग्भ्यप्रतिदिग्भ्यस्वभाव-बोधनाभिदर्शनालङ्कारः । उत्सङ्गमिवेत्यत्र क्रियोपेक्षा ।

अवतीर्येति । अवतीर्य उत्तीर्य च स वृद्धकिरातः तेन समयेन तत्कालेन क्षितितले भूतले विप्रकीर्णान् इतस्ततो विचिन्तान् तान् वृष्टपातितान् शुक्लशिशून् कीरडिग्मान् संहस्य एकीकृत्य अनेकैः बहुभिः लता-पाशैः वल्लीरूपबन्धनरज्जुभिः संयतान् यद्वा न् विधायेति शेषः । पर्णपुटे हृदपुटे आवृद्धयः प्रपूर्य, अति-त्वरितम् अतीशीघ्रं गमनं गतिर्यस्य स तादृशा, सेनापतिगतेनैव सैन्यनायको येन वर्त्मना यया गतस्तेनैव यया तामेव दिशं सेनापत्याधितामेवापाम् अगच्छत् अगच्छत् ।

मामिति । मां पिपासापरवशमकरोदित्यन्वयः । लब्धं प्राप्ता जीविताशं प्राणघरणसम्भावना येन तादृशम्, तच्चाण्डालस्य गमनादित्याशयः । प्रत्यग्र-अभिनवी यः पितृमरणशोकः तातमृत्युविषादः तेन शुष्कम् अक्रान्तं सङ्कुचितं वा हृदयं मनो यस्य स तं तादृशम् । अतिदूरापातात् अत्युन्नतप्रान्ततः पतनात् आयासितं परिश्रमितं शरीरं वपुर् यस्य स तादृशः तम्, तथा सन्त्राप्तेन अतिभयेन जातः समुत्पन्नो वेषयुः कम्पा यस्य स तादृशस्तम् । सर्वाङ्गोपतापिनी समस्तहस्तपादादिभ्यथादायिनी बलवती शक्तिशालिनी पिपासा वृत् परवशं पराधीनम् अकरोत् कृतवती ।

अनया चेति । अनया अमुया कालकलया घटिकया स पापकृत् वृद्धकिरातः सुदूरं दूरदेशम् अति-क्रान्तः, अतीत इति परिकलय्य मनसि विचार्य, किञ्चिदुन्नमिता विगवलोकनायेपदूर्ध्वकृता कन्धरा ग्रीवा येन स तादृशः । अयेन त्रासेन चकितया चञ्चलया दृशा नेत्रेण दिशोऽवलोक्य आशा निरीष्य सोऽप्यवा-ऽन्यो वा तथाविध आयाति न वेति ज्ञानार्थमिच्छाशयः । नृणेऽपि यत्रसेऽपि चलति कम्पमाने सति पुनर्भूयः

थोड़ी ही देर बाद वम पेट से वमर कर वम बड़े भील ने पृथ्वा पर फेले हुये भुगों के बच्चों को एकट्ठा किया और पत्तों के दोने में रमकर लताओं में बाँध दिया । फिर वहाँ लेकर वह अत्यन्त शीघ्रता से वहाँ कीर चल पड़ा जिधर सेनापति गया था । यद्यपि अब मुझे जीवित बच जाने की कुछ आशा हो चली थी, किन्तु तत्काल ही मेरे हुए पिता के शोक में हृदय सूख रहा था, बहुत ऊपर से गिरने के कारण शरीर भी दुख रहा था, भय के कारण कँकड़ी लगनी हुई थी और मेरे शरीर को जलाने वाली कीर की प्यास ने मुझे थिथल बना दिया था । इनही देर में वह दुष्ट बहुत दूर तक चला गया होगा... ऐसा सोचकर मैंने अपनी गरदन थोड़ी

१. हृदि च 'च' इति पाठो नास्ति ।

२. विकीर्णान् ।

३. हृदि च 'तन्' इति पाठो न विद्यते ।

४. आविष्ट । ५. 'तामेव' इत्यपि पाठः हृदिप्रास्ति । ६. अन्धगच्छत् । ७. पान्यासितशरीरं । ८. सन्त्रा-सज्जना सर्वाङ्गोप... । ९. आक्रान्तः । १०. विनोद ।

पदे पापकारिणमुत्प्रेक्षमाणो निष्क्रम्य तस्मात्तमालतरुमूलात् सलिल-समीपमुपसर्त्तुं प्रयत्न-
मकरवम् ।

अजातपक्षतया च नातिस्थिरतर-चरण-सञ्चारस्य मुहुर्मुहुर्मुखेन पततो मुहुस्तिर्यङ्नि-
पतन्तमात्मानमेकया पक्षपाल्या सन्धारयतः क्षितितलसंसर्पणे-श्रमातुरस्य अनभ्यासवशादेक-
मपि दत्त्वा पदमनवरतमुनमुखस्य, स्थूलस्थूलं श्वसतो धूलिधूसरस्य संसर्पतो ममार्मुन्मनसि-
'अतिकष्टासु दंशास्वपि जीवितं' निरपेक्षा न भवन्ति खलु जगति प्राणिनां वृत्तयः ।
नास्ति जीवितादन्यदभिमततरमिह जगति सर्वजन्तुनाम् । एवमुपरतेऽपि सुगृहीतनान्नि ताते

प्रतिनिवृत्तः तथोक्तदिग्दर्शनात्प्रत्यावृत्तः, तदागमनभयेनेत्याशयः । इति एवं पापकारिणं पाशविधायिनं
तमेव जीर्णशवरमेव पदे पदे प्रतिपदम् उत्प्रेक्षमाणः भयवशेन प्रतिस्थानम् उपश्यन् निष्क्रम्य बहिर्निःसृत्य
तस्मात् तमालतरुमूलात् तमालवृक्षाद्यस्थलात् सलीलसमीपं जलान्तिकम् उपसर्त्तुं गन्तुं प्रयत्नम् उद्योगम्
अकरवम् कृतवान् ।

अजाति । मम मनसि एवमभूदिति सम्बन्धः । अजातपक्षतया अनुपपन्नपक्षतया नातिस्थिरतरः
किञ्चिदस्थिर इत्यर्थः, चरणसञ्चारः पादस्थापनसामर्थ्यं यस्य स तादृशः, मुहुर्मुहुः वारंवारं मुखेन वदनेन
पततो भूतले लुण्ठनं विदधतः, मुहुः वारंवारं तिर्यक् कुटिलं कक्षाधोऽवयवयोरित्यर्थः, निपतन्तं श्रयन्तम्
आत्मानं स्वम् एकया केवलया 'एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा' इत्युक्ते, 'एके मुख्यान्यकेवलाः'
इत्यमराच्च, पक्षपाल्या पक्षप्रदेशेन 'पालिः कर्णलतायां स्यात् प्रदेशे पङ्क्तिष्वित्युच्यते' इत्यजयः, सन्धारयतः
पतनाद्राजं कुर्वत । क्षितितले भूतले संसर्पणेन गमनेन यः श्रमः खेदः तेन आतुरस्य व्यधितस्य अनभ्या-
सात् भूयो भूयो विधानाभाववशाद् एकमपि भूतले संसर्पणेन गमनेन यः श्रमः खेदः तेन आतुरस्य व्ययि
तस्य अनभ्यासात् भूयो भूयो विधानाभाववशात् एकमपि एकसंख्याकमपि पदं पदं चरणं दत्त्वा निवेश्य,
अनवरतं निरन्तरम् अधिकसमयमिति यावत्, उन्मुखस्य ऊर्चाननस्य 'आननं लपनं मुखम्' इत्यमरः ।
स्थूलं-स्थूलं दीर्घदीर्घं यथा स्यात्तथा श्वसतः श्वसेन श्वासमोक्षणं विदधतः । धूलिभिः, भूयो भूयः पतनात्
लघैः क्षितितलपांशुभिः धूसरस्य धूत्रवर्णस्य । संसर्पतः सलिलान्तिकं व्रजतो मम मनसि हृदये अभूद्
आता एवं वृत्तिरिति शेषः ।

तां वृत्तिमेव स्पष्टयति—अतिकष्टाविति । अतिकष्टास्वपि अत्यन्तक्लेशजनिकास्वपि दशासु एवं
विधासु अवस्थासु प्राणिनां जन्तूनां वृत्तयः प्रवर्त्तनरूपाः क्रियाः जीवितनिरपेक्षा जीवने गतस्पृहा न
भवन्ति न जायन्ते, जन्तवो ह्यनेकमपि क्लेशमनुभवन्ति तथापि स्वप्राणसन्तामभिलषन्त्येवेत्याशयः ।
अत एव इह जगति अस्मिन् संसारे सर्वजन्तूनां सर्वप्रकारशरीरिणां प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्य-
शरीरिणः इत्यमरा, जीवितात् जीवनात् अन्यत् इतरत् अभिमततरम् अभिलषिततरं वस्तु विषयो नास्ति
न विद्यते । उक्तविषयं संयोजयितुमाह—एवमिति । यत् यस्मात् कारणात् सुगृहीतनान्नि मम प्रातश्चिन्त-

जैची की और दूरी हुई निगाहों से शहर-उधर देखने लगा । एक तिनके के खड़कने पर भी मुझे उस पापी के फिर
लौट आने का सन्देह हो जाता था । इसलिये पग-पग पर उस पापी को सम्भावना करता हुआ मैं उस वृक्ष की जड़
से निकल कर जल के पास पहुँचने के लिये प्रयत्न करने लगा ।

अभी तक न तो मुझ में पक्ष ही आये थे और न तो पैरों में टिक सकने की शक्ति ही थी इसलिये लड़खड़ा
कर बार-बार मुँह के बल गिर पड़ता था, कभी तिरछे होकर उलटते समय करबड़ों के बल अपने को संभाल भी
लेता था । पृथ्वी पर लड़कने-लड़कने तथा चलने का अभ्यास न होने के कारण मैं इतना थक गया था कि
एक ही पग चलाकर चौंच उठा लेता और लम्बी-लम्बी साँसें खींचने लगता था । मेरा सारा शरीर भी
धूल में सन उठा था । अपनी इस दशा पर मैं मन ही मन सोचने लगा—अत्यन्त कष्ट की दशा में भी प्राणियों की
प्रवृत्तियाँ जीवन की आशा का परित्याग नहीं कर पातीं । सभी प्राणियों के लिये इस संसार में जीवन से
अधिक प्रिय अन्य कोई भी वस्तु नहीं है । तभी तो इतने पूज्य पिता के मरने पर भी मैं दुःखदुःख के

१. तमालतरुतलमूलात् । २. सत्तुं । ३. अनुपजातपक्षतया, अजातपक्षतया । ४. नातिस्थिरचरण... ।
५. अधोमुखेनापततः । ६. श्रमातुरस्य । ७. मुहुर्मुहुः स्थूलस्थूल । ८. निःश्वसतः । ९. मम समभून्मनसि ।
१०. अवस्थास्वपि । ११. स्वजीवित... । १२. सर्वप्राणिनां । १३. प्रवृत्तयः । १४. सर्वजन्तुनामेव ।

यद्विष्मद्विक्रमेन्द्रियः पुनरेव प्रणिमि । विज्ञानकृत्तमनिनिष्ठुरमकृतजम् । अहो ! 'सोढ-
पितृमरणशोकदारुणं येन मया जीव्यते, उपकृतमपि नापेक्ष्यते । खलं हि खलु मे हृदयम् ।
अहं हि लोकान्तरसुर्पगतायामन्वायां नियम्य शोकौवेगमाप्रसव-दिवसान् परिणतवयसापि
सता तातेन तैस्तैरुपायैः संवर्द्धनच्छेदशमनिमहान्तमपि स्नेहवशादगणयता यत् परिपालितः,
तत्सर्वमेकपदे विस्मृतम् । अतिकृपणाः खल्वमी प्राणाः, यदुपकारिणमपि तातमद्याति-
गच्छन्तं नानुगच्छन्ति । सर्वथा न कश्चिन् न खलीकरोति जीविन-मृणाः यदीदृशावस्थः'

नीयसंज्ञे 'म सुगृहीतनामा स्याद् यः प्रातरनुचिन्त्यते' इति त्रिकाण्डशेषः ताते जनके एवम् उक्त-
विधित्वा उपरान्तोऽपि मृतेऽपि चाण्डालस्य किरानस्य प्रवेपेनावृत्त्युं प्रातेऽपीत्यर्थः, अहम् अविक्रमेन्द्रियः
विषमग्रहणे यथास्थितमनस्येन्द्रियः पुनरेव मन्त्रनमपि खसिमि जीवनाद्याभिलषामास्यर्थः, अतः अकृतं
निर्दयं तथाविवेचि मनस्ये तातं परित्यज्य स्वप्राणरिरक्षिष्या निःसरणादित्याशयः । अनितिष्ठुरम्
अतिकृपं निष्कृपणत्वादित्याशयः । अकृतजं कृतम् अनेन ममेतादृश उपकारो विहिता इति न जानाति
यः स तं तादृशम्, तद्विहितोपकाराचिन्तनादिनि नावः । मां वैशम्पायनं चिक्रिष्वारः 'उभयसर्वतमोः
कर्यां विगुणयोऽपि त्रिषु' इति धियोने मामित्यत्र द्वितीया । अहो आश्चर्यम् । येन मया वैशम्पायनेन,
सोढेन असाधारणदुःखमनुभूतेन पितृमरणशोकेन तातमरणविषादेन दारुणं भयद्वरं यथा स्यात्तया
जीवन्ते जीवनानि धार्यन्ते, उपकृतमपि तातविहितोपकारोऽपि नापेक्ष्यते स्मृतिपथे नानीयते अतश्चापि
मां चिन्तयन्वयः ।

अस्मिनि । हि निश्चयेन 'हि पादपूर्णे हेती विगेषेऽप्यवधारणे' इति मेदिनी । मे मम हृदयं मनः
खलम् अयम् उपकाराज्ञत्वादित्याशयः । 'खलः कर्कशं सुवि स्थाने क्रूरं कर्णेऽपेक्षमे' इति हैयमेदिन्यौ ।
हि यस्मात् कारणात् लोकान्तरं परलोकम् उपगतायां प्राप्तायां अन्वायां जनन्यां शोकौवेगं विषाद-
प्रवाहं नियम्य अन्तर्निह्य, आप्रमवदिवसात् मज्जन्मदिनावधि, परिणतवयसापि वृद्धावस्थेनापि अत
एव मनस्येकमात्रोपेक्षया, एतोदशेनापि सता तैस्तैरुपायैः, प्राग्दर्शितैः कारमुक्तशेषमवयवसंयोजना-
दिभिः संवर्द्धनच्छेदं मपरिपालनदुःखम् अगणयता तद्गणनानविद्यता तातेन मित्रा अहं यत्परिपालितः
परिपोषितः एकपदे तत्काले 'एकपदे तत्काले ननुमकं, वर्त्मनि ही स्यात्' इति रामाश्रमी टीका, 'न-
एकपदे तुल्ये' इति हल्युपश्रव, 'तत्सर्वं विस्मृतं मानसपयाश्रितारिणं मयेति शेषः, तस्य प्रतीकारविधा-
नादनुवजनाभावाच्चेत्याशयः ।

अनीति । अमी एते मे प्राणा अस्रवः अतिकृपणाः खलु अत्यन्ततुच्छा एव यत्, यस्माद्धेतोः उप-
कारिणमपि तातम् उपकृतिविधायिनमपि पितरम् अद्य अस्मिन्नहनि अनिगच्छन्तं मामनिक्रम्य प्रव्रजन्तं
नानुगच्छन्ति नानुव्रजन्ति । सर्वथा सर्वप्रकारेण जीविनमृणा जीवनेच्छा कश्चिद् कमपि जनं न खली-
करोति नाधर्मीकरोति इति न, किन्तु सर्वथैव खलीकरोति सर्वमित्यर्थः । ननु योपादानेन प्रकृतोऽर्थो हृदी-
कृतः । अखलं खलं सम्प्रयमानं करोतीति खलीकरोति अमृतनद्धावे चिवः । यत् यस्मात् कारणात् जलाभि-

साय अमी तक जी रहा हूँ ! मेरे जैसे अल्पम निर्दय, निष्ठुर और दुष्ट को धिक्कार है ! पिता को मृत्यु के
भयदुर शोक को भी पीकर मैं अब जी रहा हूँ । मुझे उनके उपकारों को अब जैसे कोई आवश्यकता भी नहीं
रह गयी है ! मनुष्य ही मेरा दुष्ट अल्पम दुष्ट है ! मैं के मरने के बाद मारे शोक को पीर पिता ने बुढ़
होते हुए भी मेरे जन्म के दिन से ही स्नेहवश बढ़े-बढ़े दुःखों को परवाह न करके अनेक उपायों से मेरा पालन-
पोषण किया था । लेकिन आज मैंने वह सब एक साथ ही भुजा दिया । मनुष्य मेरे प्राण अल्पम भीमों हैं जो
इतने उपकारों पिता के चने जाने पर भी आज उन्हीं के माथ नहीं चने जाने । जीवन की मृणा छिटे नहीं तुच्छ
बना जानती ! तभी तो ऐसी दुःखमयी अवस्था में भी मुझे जल की प्यास मजा रही है ! मैं तो समझता हूँ कि
पिता को मृत्यु के भयदुर शोक को भी दवा देने वाला मेरा यह एक जीने की नवद इच्छा केवल मेरी निष्ठुरता के

१. अहं हि लोकान्तरसुर्पगतायामन्वायां । २. मज्जन् । ३. निश्चयेन । ४. मया । ५. लोकान्तरगतायां ।
६. शोकौवेगं । ७. 'अनीति' इति वचिष्यति । ८. मे प्राणाः, मन प्राणा । ९. तत्तं अपि ननुमकमपि,
मय कति...पान्तम् । १०. सर्वथा वैचित्र्य, न कदाचन । ११. ईदृशवस्थः ।

मपि मामायासयति जलाभिलाष- । मन्ये चागणित-पितृमरण-शोकस्य निर्वृणतैव केवल-
मियं मम सलिलपानबुद्धिः । अद्यापि दूरत एव सरस्तीरम् । तथाहि जलदेवतानुपूर्ववासुकारी
दूरेऽद्यापि कलहंस-विरतमेतत् , अस्फुटानि श्रूयन्ते सारससितानि, विप्रकर्षादाशामुख-
विशर्पण-विरलः सञ्चरति नलिनी-षण्डपरिमलः । दिवसस्येयमतिक्रष्टा दशा वर्तते ।
तथाहि रघिरन्धरतलमध्यवर्ती स्फुरन्तमातपमनवरतमनल-धुलि-निकरमिव विकिरति
करैः, अधिकामुपजनयति तृषाम् । आतप-सन्तप्त-पांसु-पटल-दुर्गमा भूः, अति-
प्रबल-पिपासावसन्नानि गन्तुमन्यमपि मे नालमङ्गकानि, अग्रमुरस्यात्मनः सीदति मे हृदयम्,

लापः जलपानेच्छा, ईदृशावस्थमपि अत्यन्तविषादव्यग्रमपि माम् आयासयति जलपानविधानाय सम्प्रेष्य
क्लेशं जनयति । एवञ्च जीवनाभिलाषैव इयं जलाभिलाषा, सा यदि जीवनाभिलाषा नामविषयत्तदा
यदा जलवृण्णा सञ्ज्ञाता तदैव मृतः सन् तातमन्वव्रजिष्यमिति नूनं जीवनाभिलाषैव सम्प्रति मां दुःख
मुत्पादयतीत्याशयः । इह जीवितवृणोति विशेषेण आयासादादनसामान्यसमर्थनात् विशेषेण सामान्य
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

नन्य इति । मन्ये जाने च अगणितपितृमरणशोकस्य अज्ञाततातमरणविषादस्य मम केवलम्
इयं सलिलपानबुद्धिः जलाभिलाषा निर्वृणतैव निष्कलणतैव तत्प्रयुक्तैवेत्याशयः, अन्यथा अङ्घ्रिब्रकण्डो
निष्प्राणतातानुमन्त्रयेमिति तात्पर्यम् ।

इह निर्वृणताजलाभिलाषयोर्हेतुहेतुमयोस्तादात्म्येन प्रतिपादनात् हेतुलङ्कारः । तथा हि दर्पणे—

‘अभेदेनाभिधा हेतुर्हेतोर्हेतुमता सह’ इति ।

अद्यापि । अद्यापि साम्प्रतमपीत्यर्थः, दूरत एव विप्रकर्षादेव सरस्तीरं सरोवरतटम् । तदैव निल-
पयति—तथाहीति । जलदेवतानां जलाविष्ठात्रीणां देवीनां नूपुराणां पादाङ्गदानां ‘पादाङ्गदं तुलाकोटि-
मङ्गीरो नूपुरे क्षियाम्’ इत्यमरः, यो रवो ध्वनिः तमकर्तुं शीलं यस्य तत् तादृशम् दूरे विप्रकर्षे अद्यापि
इदानीमपि एतत् श्रयमाणम्, कलहंसानां कादम्बानां विरतं हृजितम् । अस्फुटानि अत्यक्तानि सारसानां
लक्ष्मणानां रसितानि कुजितानि श्रूयन्ते आकर्ण्यन्ते । विप्रकर्षात् दूरात् आशामुखेषु दिगाननेषु नामा-
विधिवत्यर्थः, विसर्पणेन प्रसरणेन विरलः स्वल्पः नलिनीषण्डानां कमलिनीवनानां परिमलः सौरभम् ।

दिवसत्येति । दिवसस्य दिनस्य इयं पुरो दृश्यमाना अतिक्रष्टा अत्यन्तं क्लेशादायिनी दशा अवस्था
वर्तते अस्ति मध्याह्नतमय इत्यर्थः । एतदेव दर्शयति—तथाहीत्यादिना । अन्धरतलस्य आकाशस्य मध्य-
वर्ती मध्याह्नी रविः सूर्यः, अनवरतम् अविच्छिन्नं स्फुरन्तं देवीप्यमानम् आतपं तेजः अनलधूल्यो
बह्मिकणिकाः तेषां निकरमिव समूहमिव करैः रश्मिभिः मुजैश्च विकिरति क्षिपति । अत्रोपमालङ्कारः ।
अधिकाम् अत्यर्थां तृषां पिपासाम् उपजनयति सम्पादयति ।

आतपेति । आतपेन रवितेजसा सन्तप्तैः ऽष्णैः पांसुपटलैः रजःसमूहैः दुर्गमा दुःखेन गन्तुं योग्या
भूः मही । अतिप्रबल्या अत्यधिकया पिपासया जलपानेच्छया अवसन्नानि भिन्नानि मे मम अङ्गकानि
शरीरकुद्रावयवाः अल्पमपि किञ्चिदपि गन्तुं चलिनुं नालं न समर्थाणि । आत्मनः शरीरस्य अग्रभुः अक्ष-
मर्थः अस्मि भवानि त्वेच्छया सञ्चलनासमर्थोऽस्मीत्यर्थः । मे मम हृदयं सीदति सखेदं भवति । चक्रुन्नम्र
अन्धकारतां तिनिरताम् उपयाति पाप्नोति । अपिशब्दः प्रश्ने, नामशब्दः सम्भावनायाम् । तथा च—
‘अपिः सम्भावनाप्रश्नशङ्कागर्हासमुच्चये । तथा युक्तपदार्थे च कामचारक्रियासु च ॥’ इति विश्वः ।

अतिरिक्त और कुछ नहीं । सरोवर अभी बहुत दूर है क्योंकि जलदेवता के नूपुरों के समान झंझ होनेवाली
कलहंसों की यह ध्वनि अभी दूर जान पड़ती है, सारसों का कलरव भी अभी तट झुनायो नहीं पड़ रहा है और
अधिक दूर होने के कारण दिशाओं में फैलकर अत्यन्त हल्की पड़ जानेवाले कमल दलों की गन्ध भी नहीं
आ रही है । दिन की हालत अत्यन्त सतानेवाली हो गयी है । आकाश के बीच में पड़के हुए सूर्य की किरणों से
निकलती हुई धूप ऐसी लगती है मानों आग की चिनगारियाँ बरस रही हों । इससे गला और भी सूखता सा

१. नामावासयति, नामयनासयति, नामभिलाषयति । २. निर्वृणतैव । ३. दूर एव सरः । ४. नूपुरा-
नुकारी । ५. विरतमेतत् । ६. एतानि अस्फुटानि । ७. अविच्छिन्नं ‘अव्यञ्ज’ इति पाठोऽधिकः । ८. इयं कदा
दशा, अतिक्रष्टा च दशा । ९. तृषाम् । १०. आतपस्यसन्तप्तम् । ११. भूतिः । १२. अन्धमप्रभम् ।

अन्वकारतामुपयाति चक्षुः, अपि नाम खतो विविरनिच्छतोऽपि मे मरणमद्यैव^१ उप-
पादयेत् ।^२

इत्येवं^३ चिन्तयत्येव मयि तस्मान् सरसोऽद्वैवर्त्तिनि तपोवने जावालिनोम महा-
तपो मुनिः प्रतिवसति स्म । तत्तनयश्च हारीतनामा मुनिकुमारकैः सनत्कुमार इव सर्व-
विद्यावदानचेताः, समानवयोमिरपरैस्तपोवन-कुमारकैरनुगम्यमानस्तेनैव पथा द्वितीय इव
मगवान् विभावसुरगितेजस्वितया दुर्निरीक्ष्यमूर्त्तिः, उद्यतो दिवसकर-मण्डलादिवोत्कीर्णः
तडिद्विरिव विरचितविवरः, तप्त-कनक-द्रवेणैव बहुरुपलित-मूर्त्तिः, आपिशोऽज्ञावदातया

‘नाम कान्ते (कोरे)ऽप्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च । सम्भाव्यकुसाप्रकारविकल्पेऽपि दृश्यते ॥’
इति मेदिनी । सत्यः कमलकरपात दुर्जनः ‘पिण्डो दुर्जनः खलः’ इत्यमरः, विधिः विघाता कनिच्छतोऽपि
कनिष्ठपतोऽपि मे मन मरणं कृत्यम् अद्यैव उपपादयेत् विदध्यात् ।

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तविधिना मयि वैशम्पायने चिन्तयत्येव विचारयत्येव सति, तस्मात् पूर्व-
प्रतिपादिनात् सरसः सरोवरात् अद्वैवर्त्तिनि समीपस्थायिनि तपोवने तपस्विजनाविष्टिविपिने जावालि-
नोम जावालिसंज्ञकः महत् उग्रं तपो यस्य एतादृशो मुनिः तपोनिधिः प्रतिवसति स्म निवसति स्म ।

तत्तनय इति । तस्य तपोनिधेः तनय आरमजः ‘आरमजस्तनयः सूनुः’ इत्यमरः, हारीत इति नाम
कनिवेयं यस्य तादृशो मुनिकुमारकः तापसवालकः, ‘तदेव कमलसरः सिन्धुसमुद्रागमत्’ इत्यप्रेतनेन
मन्वन्तः । तमेव सगृहि विनेपयति—सनत्कुमार इत्यादिना । सततो ब्रह्मणः कुमार इति सनत्कुमारः
प्रज्ञातः पुत्र इत्यर्थः ‘सनत्कुमारो वैवाचः’ यदा—सनत् सर्वस्मिन् समये कुमारः कौमारवतावलम्बी ।
उच्छ्र पुराणे—‘तपोपदमन्तैर्वाहं कुमार इति विद्धि माम् । तस्मात् सनत्कुमारेति नामैतन्मे प्रतिष्ठितम् ॥
स इव सर्वविद्यावदातचेताः नितिलविद्यानिर्मलइदयः, इह पूर्णोपमा । समानवयोभिः सवयोभिः अपरैः
तदानीमिष्वैः तपोवनकुमारकैः तापसदारकैः अनुगम्यमानः अनुगम्यमानः तेनैव पथा तेनैव वर्तना द्वितीय
पुनरपरः मगवान् जानवान् धर्मवान् वा,—‘भग्नं श्रीयोनिर्वीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहान्यैश्वर्यरत्नेषु
धर्मे मोक्षेऽप्यत्रा रवौ’ इति मेदिनी । विभावसुग्वि अग्निरिव अनितेजस्वितया अद्भुतशुद्धीतिमत्तया
‘तेजो दीप्तो प्रभावे च स्यात्पराक्रमरंजितः’ इति मेदिनी । दुर्निरीक्षया दुर्नेन द्रष्टुं योग्या मूर्तिः स्वरूपं
यस्य स तपोक्तः । विभावसुरगितेजिने द्रव्योपेक्षा । उद्यतः उद्यमं विदधतः दिवसकरमण्डलान् सूर्य-
दिग्दान् उत्कीर्ण इव उद्येन रचयित्वा उदधुन इव, तडिद्विः सौदामिनीभिः विरचिता निर्मिता अवयवा
अङ्गानि यस्य स इव, तस्मै उष्णं यत् कनकं सुवर्णं तस्य द्रवेण रमेन वशिः मूर्त्तरेव वशिः उपलिप्ता लिप्ता
मूर्त्ति स्वरूपं यस्य स तादृशः । एते त्रयोऽपि क्रियोन्नेषालङ्काराः ।

वापिशोऽज्ञावदातया । शुक्रमया वेदीभ्यमानया, आपिशोऽज्ञावदातया चामौ अवदाना घवला चेति

वा रहा है । धूम में जलकी हुई धूम के कारण पृथ्वी पर कलना अत्यन्त कठिन हो रहा है, अत्यन्त गीली प्लात के
कारण मेरे समीप बंग मूने से हो गये हैं जिससे वह थोड़ी दूर चक्कर की टाँक नहीं रह गयी है, अब मैं अपने
पद में नहीं रह गया हूँ, हृदय बैठता जा रहा है, औरों में अन्धेरा छा रहा है, क्या ही कष्ट होना कि धूर
विमान न बाँधने हुए भी मुझे काँव हटाय ही दे देता ।

हम मन्त्र में थोड़ी ही दूर पर तपोवन में जागति नान के एक बहुत बड़े तपस्वी मुनि रहते थे । मैं
अभी इस प्रकार सोच ही रहा था कि उनके पुत्र कुमार हारीत अपनी ही अवस्थावत्ने अन्त तपस्वी कुमारों के
सम समीप में मेरी कमलों से परिपूर्ण सरोवर में स्नान करने के लिये आ रहे थे । सनत्कुमार के समान उनका
हृदय सभी विद्याओं से अत्यन्त उद्यत हो गया था, अत्यधिक तेज के कारण उनकी ओर देखना भी कठिन था
गलों पर मूर्त्तिमान् हमारे अग्निदेव हो, उसका स्वरूप ऐसा प्रदीप्त होता था मानों प्रातःकालीन सूर्यमण्डल को
गुलक बनाया गया हो, उनके बंग प्रत्येक पक्षे कन्तिमान थे मनो विजयी में बने हो और दरीय का रंग ऐसा
समस्त रहा था मानों समस्त तपस्वि हुए मोने का पानी बहा दिया गया हो । वह अपनी धैर्यकी हुई शरीर
कालि से ऐसे प्रदीप्त हो रहे थे मानों प्रातःकालीन सूर्य की धूम में प्रदीप्त दिन वषट्क आकाश से

१. कान्ते, कोरे । २. पदं । ३. न-विद्वैवर्त्तिनि । ४. ‘रम’ इति लङ्गि पाठो नास्ति । ५. तापस-

कुमारकः । ६. सवयोभिः । ७. तुमर्तः । ८. रचितविवरः । ९. लिप्तावदातया ।

देह-प्रभया स्फुरन्त्या सवालातपमिव सदावानलमिव वनमुपदर्शयन्, उत्तप्त-लौह-लोहिनीनामनेक-तीर्थाभिषेकपूतानामंसस्थलावलम्बिनीनां जटानां निकरेणोपेतः, स्तम्भित-शिखा-कलापः, खाण्डववन-दिग्धक्षया कृत-कपट-वटुःवेश इव भगवान् पावकः, तपोवन-देवतानूपुरानुकारिणा धर्मशासन-कटकेनेव स्फाटिकेनाक्षवलयेन दक्षिणश्रवणावलम्बिना विराजमानः, सकल-विषयोपभोग-निवृत्त्यर्थमुपादितेन ललाटपट्टके त्रिसत्येनेव भस्म-

तथा 'भवदातः सितो गौरी बल्लो घवलोज्ज्वलः' इत्यमरः, देहप्रभया शरीरकान्त्या, दिवसं तत्कलामि-त्यर्थः। सवालातपमिव अभिनवसूर्यालोकयुक्तमिव वनं तद्विपिनं सदावानलमिव अरण्याग्निना युक्तमिव उपदर्शयन् प्रकटयन्। इह सवालातपमिवेत्यत्र सदावानलमिवेत्यत्र च गुणोत्प्रेक्षा।

उत्तप्तेति। उत्तप्तम् उत्प्लीकृतं यज्ञीहम्-अश्मसारः,—'लोहोऽस्त्री शक्रं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसा-यसी। अश्मसारः' इत्यमरः। तद्वत् लोहिनीनां रक्तवर्णानाम् अनेकानि विविधानि यानि तीर्थानि गङ्गादीनि तेषु अभिषेकेण स्नानेन पूतानां पवित्रीकृतानाम्, अंसस्थले भुजशिरःस्थाने अवलम्बिनीनाम् अव-लम्बमानानां जटानां सटानां 'व्रतिनस्तु जटा सटा' इत्यमरः, निकरेण समूहेन उपेतः सहितः। उत्तप्त-लोहलोहिनीनामित्यत्र लुप्तोपमा।

स्तम्भितेति। स्तम्भितो बद्धः शिलायां चूडानां कलापः समूहो येन स तथोक्तः—'शिला शाखा बहिचूडालालिष्यग्रमात्रके। चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च ॥' इति मेदिनी। खाण्डव-वनस्य विविधमहोपधिपूर्णखाण्डवात्यविपिनस्य दिग्धक्षया दग्धुमिच्छया कृतो विहितः कपटेन व्याजेन वटुवेशो द्विजरूपं येन स तादृशः भगवान् माहात्म्यवान् पावको बहिरिव दीप्तस्वरूप इत्यर्थः। इहोपमा।

अत्रार्थं महामारतीयेतिहासः—पुरा खलु श्वेतकिंशुको भूपतिः द्वादशसांवत्सरिकं यज्ञमकृत्वा तत्र निरन्तरहविर्भक्षणेनाग्नेः मन्दोऽग्निरुत्पद्यः, ततश्च तत्पतिकर्तुं स कष्टराज्ञया बहुविधमहोपधिपुष्पतं खाण्डववनं जिघत्सुर्द्विजरूपेण श्रीकृष्णस्य पार्थस्य च साहाय्यमाश्रित्य तद्विपिनं भस्मीचकारेति।

तपोवनेति। धर्मशासनस्य गुरुकृतविधिनिषेधादिरूपधर्मादेशस्य कटकं त्राणाय परिधिरूपेण वर्तमानं सैन्यं तेनेव 'कटकस्त्वद्रिनितरग्रे बाहुभूषणे सेनायां राजधान्यां च' इति हैमः, भूपतेखाणाय दुर्गाद्रिहिः परिधिरूपेण सैन्यं यथा तिष्ठति तथा सव्येतरश्रोत्रे गुरुभिर्निरूपितस्य विधिनिषेधरूपधर्मस्य त्राणाय सैन्येनेव वलयाकारजपमालिकया विद्यमानमित्याशयः। स्फाटिकेन स्फटिकमणिरचितेन दक्षिणाश्रवणावलम्बिना सव्येतरश्रोत्रस्थायिना, अक्षत्रलयेन वलयाकारजपमालिकया विराजमानः शोभमानः। इह धर्मशासनकट-केनेवेत्यत्र आर्था उपमा, जात्युत्प्रेक्षा च, अनयोर्हि श्रद्धाङ्गिभावेन साङ्ख्यात् सङ्करालङ्कारः।

सकलेति। सकलानां समस्तानां विषयाणां तत्त्वचन्दनमणीप्रभृतीनां भोग्यवस्तूनाम् उपभोगा-निवृत्त्यर्थम् उपभोगोपरमार्थम् उपपादितेन विहितेन, त्रयाणां सत्यानां शपथानां समाहार इति त्रिसत्यं तेनेव, नाहं विषयानुरक्ती भविष्यामि, नाहं विषयानुरक्ती भविष्यामि, नाहं विषयानुरक्ती भविष्यामि इति शपथत्रयलक्षणेनेत्यर्थः 'सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति' इति मेदिनी। ललाटपट्टके माल-फलके भस्मत्रिपुण्ड्रकेण विभूतित्रितिलकेन भस्मनस्तिर्यग्रेखाश्रयेणेत्यर्थः, अलङ्कृतो मण्डितः। इह त्रिसत्येनेवेति गुणोत्प्रेक्षा।

मुशोमित वन हो। तपाये हुए लोहे के समान चमकाली और अनेक तीर्थों के जल से पवित्र उनको जटाई बंधों पर लटक रही थी तथा तिर पर चोटियों का जुड़ा बना हुआ था जिससे वे ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानों खाण्डव वन जलने की अमिलाषा से भगवान् अग्निदेव ने ऋतुचारी का कपट वेश बना लिया हो। उनके दाहिने कान में तपोवन की देवी के नूपुरों के समान स्फटिकमणि से बनी हुई रुद्राक्ष की माला ऐसी प्रतीत हो रही थी मानों कानों में पड़े गुरु के धर्मोपदेश की रक्षा के लिए सेना का झूह हो। उनके ललाट पर भस्म का त्रिपुण्ड्र इस प्रकार मुशोमित हो रहा था। मानों सन्तुर्न विषयोपभोग से छुटकारा पाने के लिए उन्होंने त्रिसत्य (तीन बार किये हुये शपथ) का धारण कर लिया हो। उनके बायें

त्रिपुण्ड्रकेणालङ्कृतः, गगन-गमनोन्मुखवलाकानुकारिणा स्वर्गमार्गमिव दर्शयता सततम्-
दूग्रीवेण स्फटिक-मणि-कमण्डलुनाध्यासित-वामकरतलः, स्कन्धदेशावलम्बिना कृष्णाजिनेन
नीलपाण्डुभासा तपस्तृणानिपीतेनान्तर्निर्णतता धूम-पटलेनेव परीतमूर्तिः, अभिनव-विस-
सूत्र-निर्मितेनेव परिलघुतया पवनलोलेन निर्मास-विरलपार्श्वस्थिपैञ्जरमिव गणयता
वामांसावलम्बिना यज्ञोपवीतेनोद्भासमानः, देवताचर्चनार्थमागृहीत-वनलता-कुसुम-परिपूर्ण-
पर्णपुट-सनाथा-शिखरेणापाढदण्डेन व्यावृत-सन्ध्येतरपाणिः, विपाण-शिखरोत्खातामुद्रहता
स्नानमृदमुपजात-परिचयेन नीवारमुष्टि-संबद्धितेन कुश-कुसुम-लतायास्यमान-लोल-दृष्टिना

गगनेति । गगनगमनाय आकाशोदहनाय उन्मुखो ऊर्ध्वानना या वलाका विसकण्ठका तामुकुत्तु-
शीलं यस्य तेन तादृशेन 'वलाका विसकण्ठिकाः' इत्यमरः, स्वर्गमार्गं दिवौकसपन्थानं दर्शयतेव प्रकटयतेव
उदग्रीवत्वादिप्राशयः । सततं निरन्तरम् उदग्रीवेण उन्नतकन्धरेण एवंविधेन स्फटिकमणिकमण्डलुना
स्फटिकरनरचितकुण्ड्यः 'अक्षी कमण्डलुः कुण्डी' इत्यमरः, अध्यासितम् अवलम्बितं वामकरतलं सभ्य-
हस्ततलं यस्य स तादृशः । इह गगनगमनोन्मुखवलाकानुकारिणेत्यत्रार्थः उपमा, दर्शयतेवेति क्रियोत्प्रेक्षा
च, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावेन साङ्ख्यात् सङ्करालङ्कारः ।

स्कन्धेति । तपस्तृणया तपसे वृद्धिं प्राप्नोवित्तीच्छया निपीतेन निगीर्णनं, पुनरन्तर्निष्पतता
जठरमध्याग्निःसरता धूमपटलेनेव धूमसमुदायेनेव विद्यमानेन स्कन्धदेशावलम्बिना बाहुमूलमागमाश्रित-
वता, नीला अश्वेता पाण्डुः श्वेता च भाः कान्तिर्यस्य तेन तादृशेन कृष्णाजिनेन कृष्णसारमृगधर्मणा
परीतमूर्तिः न्यासशरीरः । धूमपटलेनेवेति जात्युत्प्रेक्षा ।

अमीति । अभिनवैः प्रत्यग्रैः विससूत्रैः मृणालतन्तुभिः 'मृणालं विसमञ्जादि' इत्यमरः, निर्मितेनेव
कृतेनेव अत्यन्तसूक्ष्मत्वादित्याशयः । परिलघुतया अत्यन्तभारशून्यत्वेन अणुतया पवनेन वायुना लोलेन
चञ्चलेन, अतएव निर्मासप्रायेण व्रतादिवशात्पिशितशून्यम् सुतरां विरलम् असङ्कीर्णं पार्श्वेभ्येन हरय-
मानं यत् पार्श्वस्थिपञ्जरं पार्श्वगतस्थिनिकरः, तद्गणयतेव तत्संख्यां विदधतेव, वामे सन्ध्ये अंसे स्कन्धे-
अवलम्बिना अवस्थानशीलेन यज्ञोपवीतेन यज्ञसूत्रेण उद्भासमानः देदीप्यमानः । यह 'अभिनवविससूत्र-
निर्मितेनेव' इत्यत्र 'गणयतेव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षा, तयोश्च परस्परं नैरपेक्षेण स्थितत्वात् संस्पर्ष्टिरलङ्कारः ।

देवतेति । देवतानां परमेश्वराणाम् अर्चनार्थं पूजनार्थम् आगृहीतैः आसैः वनलताकुसुमानि अरप्य
वह्नीप्रसूनानि तैः परिपूर्णं मृतं यत् पर्णपुटं पत्रपुटं तेन सनाथं युक्तं शिखरम् ऊर्ध्वभागो यस्य स तेन
तादृशेन, आपाढदण्डेन पलाशतकरचितदण्डेन 'पलाशो दण्ड आपाढः' इत्यमरः, व्यावृतो व्यापारयुक्तः ।
सन्ध्येतरो दक्षिणः पाणिः करो यस्य स तादृशः ।

विपाणेति । विपाणशिखरेण ऋङ्गाग्रेण उत्खनितं उत्खनितं स्नानमृदं हारीतस्यैवाण्वनमृत्तिकाम्
उद्ग्रहता विपाणशिखरेणैव धारयता, उपजातः समुत्पन्नः परिचयः अहिंसाजनकत्वेन विशेषज्ञानं यस्य तेन

हाथ में बिहारी कमण्डलु था जिसकी गरदन बढ़ने की तैयारी में आकाश की ओर देखने वाले बगुलों की
गरदन के समान ऊपर उठी हुई थी, मानों वह स्वर्ग की ओर देख रहा हो । उनके कन्धों से काले मृग का चर्म
लटका हुआ था जिससे वे अपने शरीर से फूटकर फैली हुई धुमेली कान्ति से घिरे हुये थे, मानों अपनी तरफ़ा
सफल होने के लिए उन्होंने यशों में जितना धुआँ पिया था वह सभी बाहर निकल पड़ा हो और वे वही में
घिर गये हों । उनके बाएँ कन्धे से बहुत ही महीन जनेऊ एवा में हिल रहा था मानों वह कमल के कोमल रेशों से
बना हो और उनकी मांसरहित पसलियों की इङ्कियों गिन रहा हो । उनके दाहिने हाथ में पन्थाश का लण्डा
ग्रोभित हो रहा था, जिसके सिरे पर देवपूजा के लिए जंगली लताओं से जुने हुये फूलों से भरा हुआ दोना बैधा
था । उनके पीछे-पीछे तपोवन का पालनू हिरन भी चला आ रहा था जिसकी नीवार की मूठें खिल-खिलाकर
मुनियों ने बड़े स्नेह से पाला था, जिसकी सींगों की नोकों पर उनसे खुशी हुई स्नान मृत्तिका (मुनि लोग स्नान
के समय अपने शरीर में मिट्टी लगाते थे, उसे स्नान-मृत्तिका कहते थे) लिपटी हुई थी और रान्ते में कुशों,

१. ...अनुकारिस्वर्गमार्गमिव । २. 'मणि' इति क्वचित् पाठो नास्ति । ३. नीलया । ४. अन्तरपगच्छता,
अन्तर्निवसता । ५. पार्श्वपञ्जरमिव । ६. कुसुमपूर्ण । ७. विपाणोत्खाताम् । ८. वनास्पन्ना ।

तपोवनमृगेणानुगम्यमानः, विटप-इव-कोमल-वल्कलावृत-शरीरः, गिरिरिव समेखलः, राहु-रिवासकृदास्वादित-सोमः, पद्मनिकर इव दिवसकर-मरीचिषः, नदी-तट-तरुरिव सतत-जल-क्षालन-विर्मलजटः, करि-करंभ इव विकच-मुकुद-दल-शकलसित-दशनः, द्रौणिरिव कृपानुगतः, नक्षत्रराशिरिव चित्रमृग-कृत्तिकारश्लेषोपशोभितः, धर्मकाल-दिवस इव क्षयित-दोषः, जलधरसमय इव प्रसमितरजःप्रसरः, वरुण इव कृतोद्वासः, हरिरिवापनीत-

तादृशेन, नीवारमुष्टिभिः मुष्टिपरिमितवनव्रीहिभिः प्रतिदिनं तदर्थत्यागैरित्यर्थः, संवर्द्धितः वृद्धिं प्रापितः तेन तादृशेन, कुशकुसुमलताभिः पार्श्वद्वयस्थायिनीभिः दर्भपुष्पव्रततीभिः आयास्यमाने सन्पश्चात् खेदं पाप्यमाणे अतएव लोले चपले दृष्टी लोचने यस्य तेन तादृशेन, तपोवनमृगेण मुन्याश्रमहरिणा अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमानः ।

विटप इति । विटप इव तरुशाखेव, कोमलेन मृदुलत्वादेव परिधानयोग्येनेत्याशयः, अपरत्र मूलादि-भागात् कोमलेन वल्कलेन रवचा चोचने च आवृतम् आच्छादितं शरीरं वपुर्यस्य स तादृशः । गिरिः अचलः स इव, मेखलया मुञ्जरचितकटिसूत्रेण मध्यदेशेन च सह विद्यत इति समेखलः । राहुः विधुन्तु इव 'तमस्तु राहुः स्वभानुः सैहिकेयो विधुन्तु' इत्यमरः, असकृत् अनेकशः आस्वादितः सोमयागसमये पीतः पूर्णिमासु प्रस्तक्ष सोमः सोमलतारसः इन्दुश्च येन स तादृशः 'सोमस्त्वोपधितद्रसेन्दुषु' इति हैमः, एतेनात्यन्तसोम-यागविधायिष्वं व्यञ्जितम् । पद्मानां पद्मजानां निकरः समूह इव, दिवसकरस्य सूर्यस्य मरीचीन् किरणान् पिबति ग्रीष्मर्तौ पञ्चाग्निसाधनात् ऊर्ध्ववदनः सन् प्रसते अपरत्र पूर्णस्फुटनात् स्पृशतीति मरीचिषः । नद्याः सरितः तटं तीरं तस्मिन् तरुः वृषः तद्वत्, सततम् अनवरतं त्रिसन्ध्यं जले सलिले चालनम् अवगाहनं तेन विमला निर्मला रजोरहिता इत्यर्थः, जटा सटा यस्य स तादृशः, अन्यत्र सततं निरन्तरं जलचालनेन ज्योतःसलिलपचालनेन विमला मृत्तिकाहीना जटा सटामूलप्रदेशो यस्य स तादृशः । करिणां गजानां कलभः त्रिशद्वर्षीयबालः तद्वत्, विकचं विकसितं यत् कुमुदं कैरवं तस्य दलशकलवत् पर्णखण्डवत् सिताः स्वच्छाः दशना दन्ता दन्तौ च यस्य स तादृशः । इदं पञ्चद्वयेऽपि तुल्यम् । द्रोणस्य द्रोणाचार्यस्यापत्यं द्रौणिः अश्व-त्थामा तद्वत्, कृपाम् अनुकम्पाम् अनुगतः प्राप्तः सर्वस्य दुःखत्राणे दयायुक्तः इत्यर्थः । 'कृपा दयाऽनुकम्पा स्यात्' इत्यमरः, अन्यत्र कृपः कृपाचार्यः तेन अनुगतः सङ्ग्रामादौ सहितः । नक्षत्राणाम् ऋक्षाणां राशिः निकर तद्वत्, चित्रमृगस्य विचित्रहरिणस्य कृष्णसारस्य या कृत्तिका चर्म तस्य आश्लेषेण सम्बन्धेन धारणेन उपशोभितः शोभां प्राप्तः, अपरत्रचित्रं चित्रासंज्ञकं चतुर्दशं नक्षत्रम्, मृगं मृगशिराख्यं पञ्चमं नक्षत्रम् कृत्तिका नदाख्यं तृतीयं नक्षत्रम्, अश्लेषा एतत्संज्ञकं नवमं नक्षत्रम्, तैत्तिरीयशोभितः । वर्गकालस्य ग्रीष्म-समयस्य दिवसो दिनं तद्वत्, क्षयिताः नाशं प्रापिताः दोषाः क्रामक्रीडादयो यस्य स तादृशः, अपरत्र क्षयिता समुत्पादितहासा दोषा रात्रिर्यस्य स तादृशः 'दोषा रात्रिमुखे रात्रौ' इति विश्वः । जलधारणां मेघानां

फूलों और लताओं के धपेहों से उस बेचारे की आँखें थककर व्याकुल हो गयी थीं । वे वृक्षों की कोमल छाल पहिन्ने के कारण वृक्ष, कमर में भूँज की करधनी पहिन्ने के कारण पहाड़ियों से घिरे पहाड़, यज्ञ में सर्वदा सोमरस का पान करने के कारण चन्द्रामृत पीने वाले राहु और पञ्चाग्निसाधना (चारों ओर आग जलाकर ग्रीष्म ऋतु के सूर्य की धूप में बैठकर तपस्या करना) के समय सूर्य तेज धूप की सड़ लेने के कारण सूर्य की किरणों की पीने वाले कमल के समान प्रतीत हो रहे थे । उनकी जगहों नदीतट के वृक्षों की जड़ों के समान निरन्तर जल में घुलने के कारण निर्मम हो गयी थीं । उनके दाँत हाथी के बच्चों के दाँतों के समान उजले थे मानों खिले हुये कुमुद की पंखुदियों के डकड़े हों । वह अश्वत्थामा के समान कृपानुगामी थे (अश्वत्थामा कृपाचार्य के अनुगामी थे, वह कृपा का अनुसरण करने वाले अर्थात् दयालु थे), नक्षत्र मण्डल के समान चित्रमृग-कृत्तिका-श्लेष से सुशोभित थे (नक्षत्र मण्डल चित्रा, मृगशिरा, कृत्तिका और आश्लेषा नक्षत्रों से सुशोभित होता है । वे

नरकभयः, प्रदोषारम्भ इव सन्ध्या-पिङ्गलं तारकः प्रभातकाल इव बालातपःकपिलः, रवि-
रथ इव दृढनियमिताक्षचक्रं, सुराजेव निगूढ-मन्त्रसाधन-क्षपितं विप्रहः, जलधिरेव
कराल-शङ्खमण्डलावर्त्त-नाभिगर्तः, भगीरथ इव दृष्ट-गङ्गावतारः, अमर इवासकः

समयः कालः प्रावृटकाल इत्यर्थः तद्वत् प्रशमितः चित्तवृत्तिनिरोधाम्यासेन निवारितः रजःप्रसरः प्रवर्त्तक
शुण्व्यापारः कामक्रोधादियेन स तादृशः, अपरत्र प्रशमितः वर्णणेन निवारितः रजःप्रसरः पांशुविस्तरो येन
यत्र वा स तादृशः । वरुणः प्रचेताः तद्वत् 'प्रचेता वरुणः पाशी' इत्यमरः कृतो विहित उदके सटिले वासो
व्रतविशेषः जलदेवतावेनावस्थानश्च येन स तादृशः 'उदकस्योदः संशयाम्' इति पा० सूत्रेणोदादेशः । हरि-
वीसुदेव इव, अपनीतं दूरीकृतं नरकभयं नरकप्राप्तिभीतिः तदाभ्यासुरभीतिश्च येन स तादृशः, एकत्र
निरन्तरतपोऽर्जनात् अपरत्र तन्नाशादित्याशयः । प्रदोषो रजनीमुखं तस्य आरम्भः प्राक् समयः तद्वत्,
'प्रदोषो रजनीमुखम्' इत्यमरः सन्ध्यावत् दिवसरजनितसन्धिवत् पिङ्गले पीतवर्णे तारके कनीनिके यस्य
स तादृशः, एतन्नि महापुरुषस्य लक्षणम्, तदुक्तं सामुद्रिकशास्त्रे—'बुद्धोऽपि चक्रवर्ती स्यात् पीततारक-
चक्षुषि' अपरत्र सन्ध्याया सन्ध्यासमयवर्णेन पिङ्गलाः पीताः तारका उद्वुनि यस्मिन् स तादृशः । प्रभातं
प्रत्यूषः तस्य कालः समयः तद्वत्, बालातपवत् अभिनवदिनकरालोक्तवत् कपिलः पीतरक्तवर्णः, अपरत्र
बालातपेन कपिलः । रवेः दिनाधिपस्य यो रथः स्यन्दनः तद्वत्, दृढं यथा स्यात्तथा नियमितं निगूहीतम्
जघाणाम् इन्द्रियाणां चक्रं समूहो येन स तादृशः, परत्र दृढं नियमितानि नियद्धानि अक्षो मध्यदण्डः
स्यन्दनावयवश्च यस्मिन् स तादृशः । सुष्ठु सुन्दरो यो राजा स्वकर्मदण्डो भूपतिः तद्वत्, निगूढम्
अतिगुप्तं यत् मन्त्रसाधनम् इष्टदेवतामन्त्राराधनं तेन क्षपितः यतश्चमाधाधिषयात् दृशीकृतः विप्रहो देहो
येन स तादृशः, भूपतिपक्षे तु—निगूढेन अतिगुप्तेन मन्त्रसाधनेन रहस्यालोचनेन क्षपितः स्यं प्रापितः
विग्रह-शत्रुजनितवर्त्तलेशः संग्रम इत्यर्थः, येन स तादृशः । जलधिः समुद्रः स इव, करालोदन्तर उच्चनीचो
यः शङ्खः तस्य मण्डलावर्त्तवत् मण्डलसदृशावर्त्तवत् नाभिगर्तं यस्य स तादृशः, समुद्रपक्षे तु—कराल-
शङ्खः महाशङ्खः मण्डलावर्त्तः मण्डलसदृशेन जलावर्त्तश्च नाभिगर्त इव नाभिश्च इव यस्मिन् स तादृशः
'गर्तावदौ भुवि श्वन्ने' इत्यमरः । भगीरथः सगरपौत्रः स इव, इष्टः अवलोक्तिः गङ्गाया आह्वस्या अवतारः
अवतरणभूमिः सुरालयाक्षिपतनश्च येन स तादृशः । अमरो मधुकरः स इव, असकृत् बहुधाः अनुभूतः

चित्तकपरे नृग का चर्न धारण करने से सुशोभित थे), वर्षाकाल के समान उनमें रज का प्रसार शान्त हो चुका
था (वर्षाकाल में पानी पड़ने से धूल का उड़ना मिट जाता है, उनमें योगान्यास के द्वारा काम-क्रोधादि रजोगुण
मिट गये थे), वे वरुण के समान उदवासी थे (वरुणदेव जल में निवास करते हैं, वह जल में स्थित होकर
तपस्या करनेवाले थे), वे हरि के समान नरक के भय को दूर कर चुके थे । (श्रीकृष्ण ने नरकासुर को मारकर
उसके भय को दूर कर दिया था, उन्होंने अपनी योगसाधना से नरक के भय को दूर कर दिया था), ये
सन्ध्याकालीन तारों के समान पीलापन लिए इलके लाल रंग की पुतलियों के कारण एक ओर प्रदोषकाल के
समान प्रतीत होते थे तो दूसरी ओर निकलती टटकी धूप के समान लालिना लिए श्वेत रंग के शरीर के
कारण प्रातःकाल के समान प्रतीत होते थे । सूर्य के रथ के पहिये जैसे आरों से संपन्न और दृढ़ होते हैं, वसी
प्रकार उनकी सारी इन्द्रियाँ अत्यन्त दृढ़ता के साथ उनके वश में हो गयी थीं, जैसे कुशल राजा अपने मन्त्री
आदि गुप्त राज्यसाधनों से युद्ध की सम्भावना क्षीण कर देता है वसी प्रकार उन्होंने गुप्त मन्त्र साधना की
क्रियाओं से अपने शरीर को क्षीण कर दिया था । वे कनपटियों के गहनों में बनी हुईं माँहों की मीरी (यह बहुत
बड़े तपस्वी का लक्षण है) के कारण शंख और भीरे युक्त समुद्र, गंगावतारतीर्थ (हरिद्वार) देखने के कारण
भूमि पर उतरती हुई गंगा को देखने वाले भगीरथ और पुष्करतीर्थ में रहकर कई बार तपस्या करने के कारण
कमलवनों में निवास करने वाले मीरों के समान प्रतीत होते थे । वे वन में इधर-उधर घूमते हुए भी ब्रह्मसमाधि

१.***पिशङ्क***।

२. नियमिताक्षचक्रः, दृढसंयमिता***।

३.***क्षपित***।

४. जलनिधिरेव ।

५.***आवर्त्तनः***।

६. उद्वुनः।

७. मधुकरः ।

दनुभूतपुष्कर-वनवासः, वनचरोऽपि कृतमहालयप्रवेशः, असंयतोऽपि मोक्षार्थी, सामप्रयोग-परोऽपि सततावलम्बितदण्डः, सुप्तोऽपि प्रबुद्धः सन्निहितनेत्रद्वयोऽपि परित्यक्तवामलोचन-स्तदेव कमलसरः सिन्हासुरपागमत् ।

प्रायेणाकारण-मित्राप्यतिकरुणाद्राणि च सदा खलु भवन्ति सतां चेतांसि । यतः स मां

तपस्यार्थम् अनुभवविषयीकृतः, तत्संज्ञकतीर्थं वने विपिने च वासः स्थितिः येन स तादृशः, अपरत्र मधुपानायानेकशोऽनुभूतः पुष्करवने पङ्कजवने वासो येन स तादृशः । इह 'विटप इव' इत्यारभ्य 'भ्रमर इव' इत्यन्तं यावत् श्लेषोपमेति केचित् । दर्पणकारोकदिशा पूर्णोपमालङ्कार इति विभावनीयम् ।

वनचर इति । वने विपिने चरतीति वनचरः वनवासी एतादृशः सन्नपि कृतो विहितो महालयेषु उच्चैस्तरभवनेषु प्रवेशो येन स तादृश इति विरोधः, कृतः चित्तवृत्तिनिरोधाम्यासेन सम्पादितो महालये परमात्मनि प्रवेशः प्रत्यक्षज्ञानविषयता येन स तादृश इति तत्परिहारः 'महालयो विहारे स्यात् तीर्थं च परमात्मनि' इति मेदिनी ।

असंयत इति । असंयतः धारणाध्यानसमधिरोहितोऽपि मोक्षार्थी संसारप्रपञ्चबन्धनासम्बन्धार्थी इति विरोधः, धारणाध्यानसमाधीनामभावे मोक्षसम्भवादित्याशयः । असंयतोऽपि तत्समये संयमविरतोऽपि मोक्षार्थी भविष्यत्काले संयमाश्रयणान्मोक्षामिलापीत्यर्थः । मोक्षप्राप्तिर्हि संयमेनैव भवतीति सिद्धान्तः । तथा च पातञ्जलयोगदर्शने—'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा', 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्', 'तदेवार्थमात्र-निर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः', 'त्रयमेकत्र संयमः' इत्युक्तम् ।

सामेति । साम सान्त्वनं तत्प्रयोगपरोऽपि तदनुष्ठानपरायणोऽपि सततं निरन्तरम् अवलम्बितः आश्रितः दण्डः तुरीयोपायो येन स इति विरोधः, साम एतत्संज्ञकतृतीयवेदः तत्प्रयोगपरोऽपि सतता-लम्बितयष्टिक इति तत्परिहारः ।

सुप्त इति । सुप्तो निद्रितोऽपि प्रबुद्धः कृतजागरण इति विरोधः सुप्तः शयितावस्थावत् सांसारिक-ज्ञानरहितोऽपि प्रबुद्धः 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति परमात्मविषयकोत्कृष्टतत्त्वालोकक इति तत्परिहारः । अत्र भातुचन्द्रछ—सुप्तु शोभना सा=जटा यस्येति विग्रहे परिहारं प्रदर्श्य 'सा' इत्यस्य जटायां प्रयोगे प्राचीनपद्यमुदाजहार । तद्यथा ऋङ्गारतिलकटीकायाम्—

'राजा राजाचिताङ्गरेनुपचितकलो यस्य चूडामणित्वं
नागा नाङ्गात्मजार्थं न भसितधवलं यद्भूपूर्वपयन्ति ।

मा रामारागिणी भून्मतिरिति यमिनां येन वोऽदाहि मारः

स साः सप्ताधनुन्नारुणकिरणनिभाः पातु विभ्रस्त्रिनेत्रः ॥' इति ।

सन्निहितेति । सन्निहितं सम्यग्विधिना बद्धे स्थापितं नेत्रद्वयं लोचनयुगलं यस्य तथोक्तः सन्नपि, परित्यक्तं दूरीकृतं वामं दक्षिणेतर् लोचनं नयनं येन स इति विरोधः, परित्यक्ता वामलोचना रमणी सरसम्बन्ध इत्यर्थः, येन स तथोक्तः, ब्रह्मचर्याश्रयणादित्याशयः, इति तत्परिहारः । तदेव पर्याप्तसंज्ञकं कमलसरः पङ्कजमयसरोवरं सिन्हासुः स्नातुमिच्छुः सन् उपागमत् प्राप्तवान् ।

प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येन अकारणमित्राणि कारणाभावेन स्नेहकारिणी अतिकरुणाद्राणि अति-शयपरक्लेशदूरीकरणेच्छया किन्नानि, खलु निश्चयेन सदा सर्वस्मिन् समये सतां साधूनां चेतांसि हृदयानि भवन्ति । यतः यस्माद्धेतोः स जाबालितनयो हारीतनामा तदवस्थं विवृतपूर्वक्लेशदशापन्नं मां वैशम्पा-

रूपी महल में निवास करने वाले (ब्रह्मलीन), असंयत (संयमरहित, संसार के बन्धन से रहित) होते हुए भी मोक्ष चाहने वाले, अर्थात् मुक्त साम (साम उपाय, सामवेद) का प्रयोग करते हुए भी दण्डधारी (दंड, उपाय, पलाशदण्ड) सोते हुए (संसार के ज्ञान से रहित अर्थात् इन्द्रियों के बाध विषयों से मुक्त) भी जागने वाले (निरन्तर ब्रह्म के चिन्तन में लगे रहने वाले) और दोनों ओरों रखते हुए भी वामलोचन (बाईं आँख) का परित्याग करनेवाले अर्थात् वामलोचनाओं (स्त्रियों) के प्रति उदासीन थे ।

सज्जनों के हृदय प्रायः सभी प्राणियों के प्रति सर्वदा निःस्वार्थ भाव से मैत्री का व्यवहार करने वाले तथा करुणा से अत्यन्त कोमल होते हैं । क्योंकि मुझे ऐसी दशा में देखकर उस ऋषिकुमार को दया आ गयी थी

तदवस्थमालोक्य समुपजातकरुणः समीपवर्तिनमृषिकुमारकमन्यतममत्रवीत् 'अयं कथ-
मपि शुक्रशिशुरसखात-पशुपुट एव तरुशिखरादस्मात् परिच्युतः । श्येन-मुख-परिभ्रष्टेन
वाऽनेन भवितव्यम् । तथाह्यस्याल्पशेषं जीवितम्, अयमासीलित-लोचनो मुहुर्मुहुस्त्युल्वणं
श्वसिति, मुहुर्मुहुर्मुखेन पतति, मुहुर्मुहुश्चक्षुषुपुटं विवृणोति, न शक्नोति शिरोधरां धारयितुम् ।
तदेहि यावदेवायमसुभिर्न विमृश्यते तावदेव गृहाणेर्मम् अवतारय सलिलसमीपम्' इत्यभिधाय
तेन मां सरस्तीरमनाययत् ।

उपसृत्य च जल-समीपमेकदेश-निहित-दण्ड-कमण्डलुरादाय स्वयं मां मुक्तप्रयत्नम्
उत्तानित-मुखम् अङ्गुल्या कतिचित् सलिल-विन्दूनपाययत् । अन्मःक्षोदकृतसेकश्च समुपजात-

यनम् आलोक्य दृष्ट्वा समुपजाता समुत्पन्ना करुणा दया यस्यैतादृशः समीपवर्तिनं निकटस्थायिनम्
अन्यनमं बहुषु कमप्येकम् ऋषिकुमारकं मुनितनयम् अत्रवीत् अवोचत् ।

अयमिति । अयं पुरो दृश्यमानः शुक्रशिखः कीरशावकः कथमपि महता बलेशेन असंजातपशुपुट एव
असमुत्पन्नपतरत्रुपुट एव अस्मात् प्रत्यक्षात् तरुशिखरात् वृक्षप्रदेशात् परिच्युतो निपतितः । वा अथवा अनेक-
शुक्रशिथुनारयेन मुखपरिभ्रष्टेन सिञ्चानकवदननिपतितेन भवितव्यम् । तदेवोपपादयति—तथाहीति ।
अतिदवीयः अत्यन्तदूरः तस्य भावस्तथा तादृश्या अस्य कीरशावकस्य अल्पशेषं किञ्चिदवशिष्टं जीवितं
जीवनम् । अयम् आसीलितलोचनः सङ्कुचितनेत्रः मुहुर्मुहुः अनेकशः अत्युल्वणं नितान्तद्विषं यथा स्यात्तथा
श्वसिति प्राणिति, मुहुर्मुहुः वारंवारं मुखेन वदनेन पतति परिच्यवते, चक्षुषुपुटं श्रोतीपुटं विवृणोति व्या-
दाति, शिरोधरां प्रीवां धारयितुं सारक्येन स्थापयितुं न शक्नोति न समर्थो भवति । तत् तस्मात् कारणात्
एहि आगच्छ यावदेव यावति समये अयं शुक्रशिखः अमुभिः प्राणैः न त्यक्तो भवति तावदेव
तावति समये इमं शुक्रशिखं गृहाण धारय, सलिलसमीपं जलान्तिकम् अवतारय प्रापय' इति पूर्वोक्त-
विधिना अभिधाय उवाच तेन मुनिकुमारकेण सरस्तीरं परमासरोवरतटम् अनाययत् प्रापयत् ।

उपसृत्य इति । जलसमीपं सलिलान्तिकम् उपसृत्य प्राप्य च, एकस्मिन् देशे भागे निहतौ स्थापितौ
दण्डकमण्डलु दण्डकुण्डिके येन स तादृशो हारीतः, स्वयम् आरमता माम् आदाय गृहीत्वा मुक्तः परित्यक्तः
प्रयतनः सलिलपाने उद्योगः वदनविकासोद्विग्यापार इत्यर्थः, येन तं तादृशम् अत्यन्तावसन्नमत्वादित्या-
शयः । उत्तानितमुखम् ऊर्ध्वाकृताननम् अङ्गुल्या कराम्रेण कतिचित् कियन्तः सलिलविन्दून् जलकणान्
अपाययत् पानमकारयत् ।

कम् इति । अन्मःक्षोदैः सलिलप्रदानसमये कुमारकराच्युतैः जलविन्दूभिः सलिलकणैः कृतो
विहितः सेचनं यस्य तं तादृशं च, अत एव समुपजाता समुत्पन्ना प्रज्ञा प्रकृष्टबोधो यस्य तं तादृशं

वन्दोने अपने पास ही खड़े एक दूसरे मुनिकुमार से कहा—देखो, सुग्गे के बच्चे को अभी पंग भी नहीं आये हैं
लेकिन न जाने कैसे यह हम वृक्ष की कोटी से गिर पड़ा है, अथवा यह भी हो सकता है कि किसी बाज पक्षी के
मुख से छूटकर गिर पड़ा है । अब इसने बहुत थोड़ी जीवनशक्ति बच गया है इसलिए यह खोलें बन्द किये हुए
बार-बार लम्बी-लम्बी लट्ठें साँसें खींच रहा है, बार-बार अभि मुह जुड़क रहा है और बार-बार चोंच खोल रहा है ।
अब यह अपनी गरदन भी नहीं संभाल पा रहा है, इसलिए हमें मरने के पड़िले ही उठाकर जल के पास पहुँचा दो ।
इस प्रकार कहकर वे मुझे सरोवर के किनारे ढिगा ले गये ।

वन्दोने जल के किनारे पहुँचकर अपना दण्ड और कमण्डलु एक ओर रख दिया । मैं मरणासन्न होने के
कारण अत्यन्त थिथिल हो चुका था; इसलिए वन्दोने स्वयं मुझे उठा लिया और मेरा मुख उठाकर अपनी अंगुली
से पानी की कुछ बूँदें छिटायीं । जल पिठते समय कुछ बूँदें मेरे शरीर पर भी गिरी थीं जिसकी शीतलता से

१. ...दयः । २. समीपवर्तिनम् । ३. इह 'प्रापः' इत्यधिकः पाठः । ४. तथाहि अतिदवीपस्तया
प्रजातस्यावदेवजीवितः । ५. निःश्वसिति । ६. वन्दति । ७. विवृण्वते । ८. पन्नम् । ९. कचिद् 'च' इति
नारित । १०. अमुक्तप्रयत्नम् । ११. उत्तानितमुखम्, उत्तानितमुखम् । १२. वदनादनवीनमनायम् ।

प्रज्ञम् उपतट-प्ररूढ-नलिनी-पलाशस्य जलशिशिरायां छायायां निधाय यथासंमुचितमकरोत् स्नानविधिम् । अभिषेकावसाने चानेकप्राणायामपूतोऽपि जपन्नघर्षणानि प्रत्यग्रभग्नैरनुमुखो रक्तारविन्दैर्नलिनीपत्र-पुटेन भगवते सवित्रे दत्त्वा धर्मदतिष्ठत् । आगृहीत-धौत-धवल-वल्कलश्च सज्योत्सन्न इव सन्ध्यातपः करतल-निर्धूनन-विशद-सटः प्रत्यग्रस्नानार्द्र-जटेन सकलेन तेन मुनिकुमार-कदम्बकेनानुगम्यमानो मां गृहीत्वा तपोवनाभिमुखं शनैः शनैरगच्छत् ।

अनतिदूरमिव गत्वा दिशि सदासन्निहित-कुसुमफलैः ताल-तिलकतमाल-हिन्ताल-

माम्, उपतटे तीरनिकटे प्ररूढा प्रादुर्भूता या नलिनी कमलिनी तस्याः पलाशस्य पत्रस्य, जलेन सलिल-सेकेन शिशिरा शीतला यस्यां तस्यां तादृश्यां छायायाम् अनातपे निधाय संस्थाप्य यथासमुचितं यथा-योग्यं हारीरेषु मृत्सिकालेपनादियुक्तमित्यर्थः स्नानविधिं मज्जनविधिम् अकरोत् कृतवान् ।

अभिषेकेति । अभिषेकस्य स्नानस्य अवसाने अन्ते च, अनेकैः बहुविधैः प्राणायामैः पूरककुम्भकरेच-काक्ष्यैः वायुनिरोधानिरोधरूपयोगाङ्गविशेषैः पूतोऽपि पापरहितोऽपि । अर्घं दुष्कृतं मृप्यते प्रमादयते एभि-रिति तानि तादृशानि अवमर्षणानि सूक्तानि, एतानि हि 'ऋतञ्च सत्यञ्चाभीष्टात्तपसोऽध्यजायत' इत्या-रभ्य 'दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमयो स्वः' इत्यन्तानि वरुणदेवतास्तुतिरूपाणि बोध्यानि । अन्यत्रापि 'सर्वे-नसामपध्वंसि जप्यं त्रिध्वध्वर्षणम्' इति । उन्मुखः उपरिभागकृताननः दिनाधिपाभिमुखः सक्रियर्थः, प्रत्यग्रमनैः तत्कालोत्प्रातैः रक्तारविन्दैः रक्तवर्णकमलैः, नलिनीपत्रपुटेन रक्तकमलारभूतेन कमलदल-पुटकेन भगवते मायागम्यवते सवित्रे आदिश्याय अर्घं पूजां दत्त्वा समर्प्य उदतिष्ठत् ।

आगृहीतेति । आगृहीतं स्नानानन्तरं सम्यक्प्रकारेण परिहितं धौतं चालितं धवलं स्वच्छं वक्कलं वृक्षत्वक् येन स तथोक्तः, अत एव ज्योत्स्नया, चन्द्रिकया सहेति सज्योत्सन्नः, सन्ध्यातपः, सार्यसम्बन्धि-सूर्यप्रकाश इव । करतलाभ्यां हस्ततलाभ्यां निर्धूननेन आस्फालनेन ताडनेनेत्यर्थः, विशदा नीरजाः सटा जटा यस्य स तादृशः, प्रत्यग्रेण नूतनेन तत्कालविहितेन स्नानेन मज्जनेन आर्द्रां स्विन्ना जटा यस्य स तेन तादृशेन, तेन पूर्वोक्तेन मुनिकुमारकदम्बकेन ऋषिपुत्रसमूहेन अनुगम्यमानः अनुब्रज्यमानो हारीतो मां वैशम्पायनं गृहीत्वा आदाय शनैःशनैः मन्दं मन्दं तपोवनाभिमुखं निजाश्रमसममुखम् अगच्छत् अव्रजत् ।

अनतिदूरमिति । अनतिदूरं किञ्चिद्दूरीयांसं मार्गं गत्वा आश्रमं स्वस्थानपश्यदिति सुदूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इव शब्दोऽत्र वाक्यालङ्कारे । इह तृतीयान्तानि यानि पदानि सन्ति तानि अग्रिमस्य 'काननैः'रित्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । दिशि दिशि प्रतिदिशम् । सदा सर्वदा सन्निहितानि अवस्थितानि समीपत्तिनि कुसुमानि पुष्पाणि फलानि रसोद्भवानि च येषु तैः तादृशैः तालाः स्वनामप्रसिद्धाः तिलकाः श्रीमद्वृक्षविशेषाः, तमालाः तापिच्छाः, हिन्तालाः फलतरुविशेषाः, बकुलाः, केसराश्च बहुला अधिका येषु तैः

में होश में आ गया । तब उन्होंने मुझे किनारे पर उगी हुई कमलिनी के पत्ते की जल से ठण्डी छाया में रख दिया, फिर स्वयम् विधिपूर्वक स्नान किया, स्नान के पश्चात् अनेक प्राणायामों से अपने को पवित्र करके भी अवमर्षण (पापों को दूर करने वाला) मन्त्रों का जप किया और भगवान् सूर्य की ओर मुँह ठाकर टटके कमल के लाल फूलों और कमलिनी के जल से भरे पत्ते के दोने से उन्हें धो दिया । इसके पश्चात् उन्होंने उठकर धुली हुई उजली छाल पहन ली । उस समय वह ऐसे प्रतीत होने लगे थे मन्त्री चौदनी से दुक्त समयकाल की धूप हो । फिर उन्होंने अपनी जटाओं को फटकार कर साफ किया और सभी मुनिकुमारों के साथ मुझे लेकर तपोवन की ओर प्रस्थान किया । पीछे पीछे चलने वाले उन सभी मुनिकुमारों की जटायें अभी-अभी स्नान करने के कारण गीली हो थी ।

कुछ ही दूर जाने पर मैंने दूसरे ब्रह्मलोक के समान एक रमणीय आश्रम देखा । उसके चारों ओर फूलों-फलों से लदे हुए घने वृक्षों के जंगल स्थित थे । उन जंगलों में ताड़, तमाल, तिलक, हिताल और मौलसिरी के

१. उपतटप्ररूढस्य यत्नवननलिनीदलस्य ।

२. स्वीचितम्, समुपचितम् ।

३. अभिमताभिषेक ।

४. पूतो जपन् परिप्राणायाममर्षणानि ।

५. अर्घ्यम् ।

६. आगृहीतधवलः ।

७. सहज्योत्सन्न इव ।

८. विषुतविशदजटः ।

९. कमण्डलुमापूयं कमलकिञ्चकसुरभिणा शुचिना सरोवारिणा प्रत्यग्रस्नानार्द्रजटेन ।

१०. कुमारक ।

११. कश्चित् 'शनैः' इत्येकमेव पदमुपलभ्यते ।

१२. कुसुमपटलैः ।

१३. तिलकतालीतमाल ।

बकुल-वहुलैः, एलालताकुलित-नारिकेल-कलापैः आलोल-लोभ्र-लवली-लवङ्ग-पल्लवैः, उल्लसत्-चूत-रेणु-पटलैः, अलिकुल-मङ्गार-मुखर-सहकारैः, उन्मद-कोकिल-कुल-कैलाताप-कोला-हलिभिः, उःफुल्ल-केतकी-कुसुम-मञ्जरीरज-पुञ्ज-पिञ्जरैः, पूगीलता-दोलाधिरूढ-वनदेवतैः, तारकावर्षमिवाधर्म-विनाश-पिशुनं कुसुम-निकरमनिल-चलितमनवरतमतिधवलमुत्सृजद्भिः, संसक्तपादपः काननैरुपगूढम्, अचकित-प्रचलित-कृष्णसारं-शत-शबलाभिः, उःफुल्ल-स्थल-कमलिनी-लोहिनीभिः, मारीचमयामृगावलून-प्ररूढ-वीरुहलाभिः, दाशरथि-चाप-कोटि-क्षत-

तादृशैः । एलालताभिः चन्द्रवालावल्लीभिः आकुलिता व्याप्ता नारिकेलानां लाङ्गलीनां तरुणां कलापाः समूहा येपु तैस्तादृशैः । आलोलाः पवनवेगेन समन्ताच्चपलाः लोधाणां गालवानां लावलीनां लताविशेषाणां लवङ्गानां श्रीसंज्ञकानां पल्लवाः किसलयानि येपु तैः तादृशैः । उल्लसन्ति पवनवेगेन प्रचलन्ति चूतानाम् आग्रपुष्पाणाम् 'आग्रश्चूतो रसालोऽसौ' इत्यमरः, रेणुपटलानि परागसमूहा येपु तैः तादृशैः । अलिकुलस्य भ्रमरगणस्य सङ्घारैः 'क्षम्' इत्येवंविधशब्दैः मुखरा वाचालाः सहकारा अतिसुगन्धिरसाला येपु तैः तादृशैः 'आग्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः । उन्मदस्य मद्योन्मत्तस्य कोकिलकुलस्य पिकगणस्य कलापाः अत्यक्तमधुरध्वनिरूपः कोलाहलः कलकलः एवामस्तीति तैः तादृशैः । उत्फुल्लानां प्रस्फुटितानां केतकीकुसुमानां मालतीपुष्पाणां या मञ्जर्यः वल्लर्यो 'वल्लरिर्मञ्जरी स्त्रियौ' इत्यमरः, तासां रजःपुञ्जैः परागपटलैः पिञ्जराणि पीतवर्णानि येपु तैः तादृशैः । पूगीनां क्रमुकानां वा लता वल्लो तद्वत् कृशतरवः ता एव दोल अधिरोहिण्याः 'दोला प्रेङ्गः पुमान् प्रेङ्गा, निष्प्रणिरोहिणी' इति रत्नकोशः, स्थानविज्ञेये दोलावदनेकानां कुटिलीभूतत्वादित्याशयः तत्र अधिरूढा आश्रिता वनदेवता अरण्याधिष्ठान्यो देवता येपु तैः तादृशैः । अधर्मस्य पापस्य विनाशो भवति तस्य पिशुनं सूचकं देवार्चनोपयोगितादित्याशयः, अनिलचलितं पवनान्दोलितम्, अतिधवलम्, अत्यन्तशुभ्रं कुसुमनिकरं प्रसूनवृन्दम्, तारकावर्षमिव उल्कापातमिव अनवरतं निरन्तरम् उत्सृजद्भिः परित्यजद्भिः । संसक्ता मिथो मिलिताः पादपाः तरवो येपु तैः तथोक्तैः काननैः वनैः उपगूढम् आच्छिद्यम् आच्छादितमित्यर्थः, 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । 'पूगीलता-दोलाधिरूढ-वनदेवतैः' इत्यत्र वनदेवतानां तथाविधदोलाधिरोहणसम्बन्धमावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः । 'तारकावर्षमिव' इत्यत्र पूर्णपमालङ्कारः ।

अचकितेति । अचकितेत्यारभ्य 'गर्शविषे'त्यन्तानि स्त्रीलिङ्गपदानि दण्डकारण्यस्थलीभिरित्यस्य विशेषणानि । अचकितानाम् अभीतानां हिंसाभावादित्याशयः, प्रचलितानां सञ्चरतां कृष्णसाराणां तदाभ्यहरिणानां शतेन आधिक्येन समुदायेनेत्यर्थः । शबलाभिर्विचित्राभिः उत्फुल्लभिः प्रस्फुटिताभिः स्थलकमलिनीभिः स्थलपद्मिनीभिः लोहिन्यो रक्तवर्णाः ताभिः तादृशीभिः । मारीच पतञ्जामासुर एव माया-मृगः व्याजेन मृगरूपधारी तेन अवलूनानि पूर्वं प्रासाद्य छिन्नानि पश्चात् प्ररूढानि समुपजातानि वीरुधां लतानां दलानि पर्णानि यासु ताभिः तादृशीभिः 'पत्रं पलाशं हृदने दलं पर्णं हृदः पुमान्' इत्यमरः ।

पेड़ों की अधिकता थी । इसके अतिरिक्त कहीं इलायची की लताओं से घिरे हुए नारियल के पेड़ थे, कहीं लोप, लवली और लवंग की लताओं के पत्ते हवा के शोको से लहरा रहे थे, कहीं आम की मंजरियों की धूल छायी थी, कहीं वन पर मौरों की मधुर गुंजार हो रही थी, कहीं मतवाली कोयलें मधुर स्वर से झूक रही थीं, कहीं गिले हुए केवड़ों के फूलों की मंजरियों की धूल से सारा वन पीला-पीला सा हो उठा था, कहीं सुपारी लताओं के फूलों में वनदेवियों विराजमान थीं और कहीं वायु के शोको से लगातार झटने वाले फूलों से सारा वन उजड़ा हो उठा था मानो अधर्म के विनाश की सूचना देने वाली उल्कायें बरस रही हों । उस आश्रम के पिछले भाग में दण्डकारण्य की भूमि थी, जहाँ कहीं-कहीं सैकड़ों हरिण निर्भय होकर छालों में मार रहे थे, कहीं-कहीं स्थलकमलों के सिलने से सारी भूमि लाल हो उठी थी, कहीं कहीं आज वे लतायें फिर पल्लवों से दरी-भरी हो उठी थीं जिनके पत्तों को मायावी मृग का रूप धारण करने वाले मारीच ने नोच डाला था और कहीं-कहीं की भूमि

१. नालिकेरी***। २. लोल । ३. पुष्पैः । ४. उत्सृजित***। ५. कुलकलाप***। ६.***केतकी-मञ्जरीरजः; केतकीरजः***। ७. तारकावृष्टिम् । ८. क्वचित् 'काननैः' इति पाठो नास्ति । ९. तारसारः । १०. क्वचित् 'स्थल' इति पाठो न विद्यते । ११. नारीचि । १२. रूढ ।

कन्दर्गार्त्तविपमित-तलाभिः. दण्डकारण्यस्थलीभिरुपशोभितप्रान्तम्, आग्रहीतसमितकुशकुसुम-
मृद्धिः अध्ययन मुखर-शिष्यानुगतैः सर्वतः प्रविशद्भिः मुनिभिरशून्योपकण्ठम्, उत्कण्ठित-
शिखण्डिमण्डल-श्रयमाणजल-कलशपूरणध्वानम्, अनवरताच्याहुतिप्रीतैश्चित्रभानुभिः सशरीर-
मेव मुज्जिजनममरलोकं निनीपुभिः, उद्धूयमान-धूम-लेखाच्छलेनावद्धयमान-स्वर्ग-
मार्ग-गमन-सोपान-सेतुमिवोपलक्ष्यमाणम्, आसन्नवत्तिनीभिस्तपोर्धन-सम्पर्कादिवापगत-
कालुष्याभिः, तरङ्ग-परम्परा-संक्रान्त-रविबिम्ब-पङ्क्तिभिः, तापसदर्शनागतसप्तर्षि-मालाविगाह-

तथा दाशरथेः रामचन्द्रस्य चापकोटया कर्मुकाश्रेण क्षतानि उल्खातानि यानि कन्दानि वृक्षमूलानि
तेषां गतैः भूविचरै विपमितानि उच्चनीचतां प्राप्तानि तलानि ऊर्ध्वदेशा यासां ताभिः तादृशीभिः,
दण्डकारण्यस्य दण्डसंज्ञकवनस्य स्थलीभिः भूमिभिः उपसोभितः शोभां लम्बितः प्रान्तः पश्चात्प्रदेशो
यस्य स तं तादृशम् ।

आगृहीतेति । आगृहीताः पार्थक्येनाग्निहोत्रादिकार्यसाधनाय सम्यगात्ताः समिधः एधांसि कुशा
दर्भाः, कुसुमानि प्रसूनानि, मृदो मृच्चिकाः यैस्ते तैस्तादृशैः । अध्ययनेन गुरुमुखोच्चारणानन्तरं तथा
विधवेदपारायणेन मुखराः शब्दायमाना ये शिष्या अन्तेवासिनः तैरनुगतैः युक्तैः, सर्वतः समन्तात्
प्रविशद्भिः प्रवेशं विदधद्भिः मुनिभिः ऋषिभिः अशून्यः अविरहितः परिपूर्णः उपकण्ठो निकटदेशो यस्य
तं तादृशम् । उत्कण्ठितेन उत्कण्ठतेति । घटपूरणध्वनौ जलदगर्जनध्वान्या समुपकोत्कण्ठेन शिखण्डि-
मण्डलेन मयूरगणेन श्रयमाणा निशम्यमानः जलैः सलिलैः कलशपूरणस्य घटपूरणस्य ध्वनिः शब्दो यस्मिन्
तं तादृशम् ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरम् आउयानां सर्पिषां हविषाम् आहुतीभिः हवनैः प्रीताः सन्तुष्टाः
तैः तादृशैः चित्रभानुभिः दक्षिणाग्निगार्हपत्याग्न्याहवनीयाग्निरूपैः त्रिभिर्वह्निभिः सशरीरमेव सविग्रह-
मेव मुनिजनम् ऋषिगणम् अमरलोकं देवलोकं निनीपुभिः नेतुमिच्छुभिः, उद्धूयमाना पवनेन सञ्चाव्य-
माना या धूमलेखा उपरिगामिनी पारम्पर्येण वह्निकेतनश्रेणिः तस्याः छलेन कपटेन आवद्धयमानः विर-
द्यमानः स्वर्गमार्गगमनाय देवलोकमार्गगमनार्थं सोपानसेतुमिव सोपानसदृशी लोकद्वयसंयोजकपङ्क्ति-
मिव उपलक्ष्यमाणम् ।

इह धूमलेखां संगोप्य स्वर्गगमनसोपानसेतुखोद्रेकात् सापहवोद्रेका ।

आसन्नेति । आसन्नवत्तिनीभिः निकटस्थायिनीभिः, तपोधनानां तापसानां मुनीनां सम्पर्कादिव
सम्बन्धादिव अपगतं विलीनकालुष्यं मालिन्यं तासां ताभिः । तरङ्गपरम्परासु कलोलपङ्क्तिषु सङ्क्रान्ताः
प्रतिफलिताः रविबिम्बपङ्क्तयः सूर्यबिम्बराजयः यासु ताभिः तादृशीभिः, अत एव तापसानां आवाहयादि
मुनिजानां दर्शनाय सजातिप्रभ्या साक्षात्काराय आगतया प्राप्तया सप्तर्षिमालया मारीचिप्रभृतिदेवर्षि-

उन गड्ढों से आज भी ऊँची-नीची लगी रही थी जहाँ राम ने अपने धनुष की नोक से कन्द-मूल खोदा था । उस
आश्रम के पास ही एक ओर आ-आकर मुनि लोग इकट्ठे हो रहे थे, उनके पीछे-पीछे उनके शिष्य भी चले आ
रहे थे, जो अपने हाथों में कुश, समिधा, फूल और मिट्टी लिये हुये थे तथा उच्च स्वर से वेद का पाठ भी कर
रहे थे । कहीं मोरों के झुण्ड कलशों के भरने के कारण जल से उठने वाली ध्वनि को बादलों की गरजन समझ
कर उत्सुकता के साथ गरदन उठा-उठाकर सुन रहे थे, कहीं यशकुण्डों से उठने वाली धुंयें की रेखायें ऐसी प्रतीत
हो रही थीं मानो निरन्तर घी से हवन करने के कारण प्रसन्न होकर अग्निदेव ने मुनियों को सशरीर स्वर्ग
पहुँचाने के लिए मार्ग में सीढ़ियों का पुल बना दिया हो । उस आश्रम के सभीप ही चारों ओर बावलियों बनी
हुई थीं जो तपस्वियों के सम्पर्क से मानो अत्यन्त निर्भल हो गयी थीं । उनकी लहरों में पड़ने वाले सूर्य के
प्रतिबिम्ब ऐसे प्रतीत होते थे मानो वहाँ के तपस्वियों का दर्शन करने के लिये आये हुए सप्तर्षिगण उनमें स्नान
कर रहे हों और उनमें खिले हुए कुमुदों के फूल ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानो रात में ऋषियों की सेवा के लिए

१. कन्दर्ग... २. मृत्तिकैः । ३. शिष्यागतैः । ४. प्रसरद्भिः । ५. अविशून्य । ६. उत्कण्ठ...
७. मण्डलमण्डल... ८. तपोवन... ९. कचित् 'बिम्ब' इति पाठो नास्ति ।

मानामिरिव, अतिविकच-कुमुदवनमृपिजनमुपासितुमवतीर्णं प्रहगणमिव निशासद्ब्रह्मन्तीभि-
र्दीर्घिकाभिः परिवृतम्, अनिलावनमित-शिखराभिः प्रणम्यमानमिव वनलताभिः अनवरत-
मुक्त-कुसुमैरभ्यर्च्यमानमिव पादपैः, आवद्ध-पल्लवाञ्जलिभिः उपास्यमानमिव विटपैः, उटजा-
जिर-प्रकीर्ण-शुभ्यच्छ-यामाकम् : उपसंगृहीतामलक-लवली-लवङ्ग-कर्कण-कदली-लकुच-चूत-
पनस-तालफलम्, अध्ययनमुखर-बटुजनम्. अनवरत-श्रवण-गृहीत-वषट्कार-वाचाल-
शुककुलम्, अनेक-सारिकेन्दुपुष्पमाण सुत्रहण्यम्, अरण्य-कुक्कुटोपभुज्यमान-वैश्वदेव-

पङ्क्त्या विगाह्यमानाभिः विहोद्यमानाभिरिव वर्तमानाभिरिव अनेकसप्तर्षीणां रविप्रतिविम्बनुत्पन्नं
सूचितम् । तथा निशासु षण्णदासु ऋषिजनं जावाल्यादिमुनिमण्डलम् उपासितुं मेवितुम् अवतीर्णम् उप-
रिहाप्राप्तं प्रहगणमिव नक्षत्रमण्डलमिव अनिविकचकुमुदवनं पूर्णविकसितकैरवविपिनम् उद्ब्रह्मन्तीभिः
धारयन्तीभिः दीर्घिकाभिः वापीभिः परिवेष्टितम् ।

इह 'तपोवनसम्पर्कादिव' इत्यत्र हेतुप्रेक्षा, 'विगाह्यमानाभिः' इत्यत्र क्रियोपेक्षा, 'प्रहणमिव'
इत्यत्र जात्युपेक्षा ।

अन्येति । अनिलेन पवनेन अवनमितानि अवनम्रीभूतानि शिखराणि अग्रभागा यासां ताभिः
तादृशीभिः वनलताभिः वनव्रतनिभिः प्रणम्यमानमिव नमस्क्रियमाणमिव । इह क्रियोपेक्षा ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं मुक्तानि र्यक्तानि कुसुमानि पुष्पाणि यैस्तेस्तादृशैः पादतैः तरुभिः
अभ्यर्चमानमिव पूज्यमानमिव ।

अत्र क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

आददेति । आबद्धा विनिर्मिताः पल्लवा एव किसलयान्येव अञ्जलयः यैस्तेस्तादृशैः विटपैः स्कन्धैः
उपास्यमानमिव सेव्यमानमिव । इह 'पल्लवा एवाञ्जलयः' इत्यत्र निरङ्ककैवल्यरूपकम्, 'उपास्यमानमिव'
इत्यत्र क्रियोपेक्षा चैत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन साङ्ख्यात् सङ्करालङ्कारः ।

उटवेति । उटजानां पर्णशालानां 'पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, अजिरेषु प्राङ्गणेषु प्रकीर्णाः
प्रसारिताः, अतएव शुष्यन्तः सूर्यतेजसा शुष्कतां प्राप्नुवन्तः श्यामाका धान्यविशेषा तत्र स तादृशम् ।

उपसंगृहीतेति । उपसंगृहीतानि यत्र तत्रैकत्रीकृतानि, आमलकं घात्री, लवली लताविशेषः, लवङ्गं
स्वनानप्रसिद्धम्, कर्कणधूर्वदरी, कदली रम्भा; लकुचो बड्डः, चूत आम्रम्; पनसं कण्टकी, तालं वृणाराजश्च
एतानि फलानि यत्र स तं तादृशम् । भक्षणार्थमेतेषामेकत्रानयनम् ।

अभ्ययनेति । अभ्ययनेन वेदानां गुरुमुत्तोच्चारणानुच्चारणेन मुखराः शब्दायमाना बटुजना ब्रह्मचारि-
वर्गाः यत्र स तं तादृशम् ।

अनवरतेति । अनवरतश्रवणेन निरन्तराकर्णनेन गृहीताः शिषां प्राप्ताः ये वषट्कारा हविःसमर्पण-
मन्त्राः तैः तदभ्यासैरित्यर्थः, वाचालं शब्दायमानं शुककुलं कीरगणो यस्मिन् स तं तादृशम् ।

अनेकेति । अनेकाभिः बह्वीभिः सारिकाभिः पीतपदाभिः उदुपुष्पमाणम् उच्चस्वरेणाभ्यस्यमानं
सुप्रहण्यं वेदो यत्र स तं तादृशम् । तासामपि तदाकर्णनेन शिष्यणादित्याशयः ।

अरण्येति । अरण्यकुक्कुटैः वनचरणायुधैः 'कुक्कुटश्चरणायुधः' इत्यमरः, उपभुज्यमाना भक्ष्यमाणा
वैश्वदेवलिपिण्डाः पञ्चमयामार्द्रदक्षदेवशोद्वेयकहन्तकारा यत्र तम् । एष विधिः नित्यकर्मपद्धत्यादी स्पष्टः ।

तारे वनर आये हों । कहीं वनाओं की चोटियों हवा से झुक झुक जानी थीं मानो सिर झुका झुकाकर वन
आश्रम की प्रशान्त कर रही हों, कहीं पेड़ों से फूट उड़ रहे थे मानो वे फूट चढ़ा-चढ़ाकर वस्की पूजा कर
रहे हों और कहीं लटकते हुए कोमल-कोमल पत्ते पेड़ों से लगे रहे थे मानो वे हाथ जोड़कर वस्की वनाश्रमा
कर रहे हों । वन आश्रम की कुटियों के आँगन सूखने के लिए टाले गये लोहों नामक अण्ड से भरे थे तथा
शोषदियों के नीचे लोह, लवली, लोह, बेर, केला, लकुच, आम, कटहल और ताड़ के पत्र इकट्ठे करके रचे
हुए थे कहीं आश्रमों के बालक एक स्वर से पाठ का अभ्यास कर रहे थे, कहीं झुगे बार-बार सुनने से याद

१. विकच... २. ...द्विस्ताभिः । ३. ...पल्लवाञ्जलिभिः । ४. 'लवङ्ग' इति पाठः कश्चिद्व्यति ।
५. 'पनस' इत्यस्यापि पाठः कश्चिद्व्यति ।

वलिपिण्डम्, आसन्नवापी-कलहंसपोत-मुज्यमान-नीवारवलिम्, एणो-जिहापल्लवोपलिप्त-
मानमुनिवालकम्, अग्रिकाग्योर्द्ध्वसिनसिसार्चमान-कुश-संसिद्धसुमम्, उपत-भ्रम-
नारिकेल-रसस्निग्धशिलातलम्, अचिर-भुण्ण-वत्कल-रस-पाटलभूतलम्, रक्तचन्दनोप-
लितादित्यमण्डल-निहित-करवीर-कुसुमम्, इतस्ततो विश्व-भस्मलेखा-लङ्घित-मुनिजन-
भोजन-भूमिभागम्, परिचित-शाखाभृग-कराकृष्टगृष्टि-निष्काश्यमान-प्रवेश्यमान-जरदन्ध-
तापसम्, इम-करभकाद्धोपसुकपतितैः सरस्वती-भुजलता-विगलितैः शङ्खवलपैरिव मृणाल-

आसन्नेति । आसन्नवापीनां निकटवर्तिदीर्घिकाणां ये कलहंसपोताः कलहंसशिशवः तैः मुज्यमाना
भक्ष्यमाणा नीवारणां मुन्यमानां वलय उपायनानि यस्मिन् स तं तादृशम् ।

एणेति । एणीभिः हरिणीभिः जिह्वापल्लवः प्रसारिताभिः रसनाभिः उपलिप्तमाना आत्वाद्यमाना
स्पृश्यमाना इत्यर्थः मुनिवालका अपि कुमारा यस्मिन् स तं तादृशम् ।

अनोति । अग्निकायै हवने अर्द्धदग्धानि अर्द्धनत्मीनूतानि अत एव सिसिनायमानानि 'सिसि-
सिन' इत्येवं शब्द कुर्वानि कुशसनिःकुसुमानि दम्भे पुण्यानि यत्र तं तादृशम् ।

उपतेति । उपलैः प्रस्तरैः भग्नानि प्रस्तरान्तरेषु निधाय भद्रितानि यानि नारिकेलानि लाङ्गली-
फलानि तेषां रसैः द्रवैः सलिलैर्वा स्निग्धानि चिह्नानि तैलाक्षीकृतानि वा शिलातलानि शय्याभूत-
प्रस्तरा यत्र तत्र ।

अचरेति । अचिरभुण्णानां तत्कल्पः तत्कालिनःसारितानां वत्कलानां त्वचां रसैः निर्यासैः पाटलं
रवेतरकरूपं पृथ्वीतलं यस्मिन् स तं तादृशम् ।

रक्तेति । रक्तचन्दनेन पत्राङ्गेन उपलिप्ते आलिखिते आदित्यमण्डले रविचिह्ने निहितम् आदित्याय
समर्प्य स्थापितं करवीरकुसुमं हयनासपुष्पं यस्मिन् स तं तादृशम् ।

इत इति । इतस्ततः समन्तात् विविधानि प्रभूतानि भस्मनां भूतीनां 'भूतिर्भसितभस्मनि' इत्य-
नारः, लेखाभिः पङ्क्तिभिः अलङ्कृताः सीमाविधानात् भूषिताः मुनिजनानाम् अपिगणानां भोजनभूमिमाणा
मञ्जणत्यलदेशा यस्मिन् स तं तादृशम् । पाइत्यर्थादिति वृत्तये भस्मरेखाविहितत्वमित्याशयः ।

परिचितेति । परिचितैः पूर्वत हर समुत्पन्नपरिचितैः शाखाभृगैः कृपिभिः कराकृष्टगृष्ट्या इत्ताकर्वित-
लगुडेन निष्काश्यमानाः केचिद्भवनद्वारिः निःसार्यमाणाः प्रवेश्यमानाः केचिद्भवनमध्ये नीयमानाः जरन्तः
परिणतवयसः बन्धाः नेत्रहीनाः तापसाः तपस्विनो यस्मिन् स तं तादृशम् ।

इमेति । इमकरभकैः हस्तिशायकैः अर्द्धोपसुकैः अर्द्धचर्वितैः पद्मैः पवितैः कयनपि तन्मुखेभ्य-
श्च्युतैः सरस्वत्या भारत्या भुजलताया बाहुवल्स्याः सकाशात् विगलितैः सस्तैः शङ्खवलपैरिव त्रिरेख-
कटकैरिव विद्यमानैः मृणालशकलैः बिसखन्दैः कश्मापितं कर्तुरितम् । 'शङ्खवलपैरिव' इत्यत्र आमुखेष्टा ।
ततश्च सरस्वत्या जनवरतस्थितत्वं गम्यते, इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

हो जाने वाले काहुति देने के मन्त्र पढ़ रहे थे, कहीं मैनायें वेद-मंत्रों का पाठ कर रही थीं, कहीं बल्लुगें
वैश्वदेवों के लिए दूध दही गरी बलि खा रहे थे, कहीं प्रातः ही की बार्गलियों से आये हुए कलहंसों के बच्चे नौवार
की बलि खा रहे थे, कहीं हरिणियों पहलों के समान दाल कोमल कीनों से मुनियों के बच्चों को चाट
रही थीं, कहीं इनकुण्डों की जग में पड़े हुए अथर्व गीते कुछ, समिधा और फूल 'सिसिसिन' छन्द कर
रहे थे, कहीं शिलाओं के तल परियों द्वारा लोड़े गए नारियलों के बर से गीते हो गये थे, कहीं लङ्काल ही के
निचोड़े गये वत्कलों के बर से मुनि दाल ही ठीकी थी, कहीं लाल चन्दन से ढरे गये सूर्यमण्डल पर कनेर
के फूल चढ़ाए गए थे, कहीं धर-धर नल की रेखाओं द्वारा मुनियों के भोजन करने की दाहों
को घेर दिया गया था, कहीं परचे हुए इन्दर आश्रम के दूढ़े और बन्धे दण्डियों की छड़ी पड़ू हत उन्हें
आश्रम से बाहर ले जाते और फिर भीतर ले आ रहे थे, कहीं हाथियों के बच्चे द्वारा भागे चलाकर छोड़े
गये मृणाल के टुकड़ों से आश्रम चिह्नित हो रहा था । वे ऐसे सग रहे थे नानी सरस्वती की मुखाओं से गिरे

१. "सिसिसिनायमान" "सिसिसिनायमान, सिसिसिनायमान । २. "रक्तचन्द्र । ३. नारिकेल "

४. मण्डलनिहित । ५. "लेखाट्टा" "भोजनभूमिनिहारम् । ६. कराकृष्टेनिकाश्यमान" ७. जरन्तः ।

८. बाहुवल्सविभूषणैः ।

शकलैः कल्मसापितम्, ऋषिजनार्यमेणकैर्विषाण-शिखरोत्वन्यमानविविध-कन्दमूलम्, अन्धु-पूर्णपुष्कर-पुटैर्वनकरिभिरायूर्यमाण-विटपालवालकम्, ऋषिकुमारकाकृष्यमाणवनवराह-दंष्ट्रान्तराल-लम्प-शालुकम्. उपजात-परिचयैः कलापिभिः पञ्चपुटपवन-सन्धुदयमाण मुनि-होम-हुताशनम्, आरुघामृत-चरु-चारुगन्धम्, अर्द्धपक्व-पुरोडाश-^१पुण्य-परिमलामोदितम्, अविच्छिन्नाज्यधारा-हुति-हुतभूग्हुङ्कार-मुखरितम्, उपचर्यमाणान्तिथिवर्गम्, पूज्यमान-पितृ-दैवतम्, अर्च्यमान हरि-हर-पितामहम्, उपदिश्यमान-श्राद्धकल्पम्, व्याख्यायमान-

ऋषीति । ऋषिजनार्थं मुनिगणमन्त्रणार्थं एणकैः हरिणैः (कर्तृभिः), विषाणशिखरैः शृङ्गप्रान्तैः (करणैः) उत्वन्यमानानि उत्पात्र्यमानानि विविधानि अनेकानि विचित्राणीत्यर्थः, कन्दः शालूकानि पञ्कजादीनां मूलानीत्यर्थः, मूलानि मूलकप्रभृतीनि च यस्मिन् स तं तादृशम् ।

अन्धुर्निति । वनकरिभिः जरण्यहस्तिभिः (कर्तृभिः) अम्बुभिः सलिलैः पूर्णानि मृतानि यानि पुष्करपुटानि शुण्डाग्राणि तैः तादृशैः (करणैः) 'शुण्डाग्रं त्वस्य पुष्करम्' इत्यमरः, आपूर्यमाणानि त्रिय-माणानि विटपालानां त्र्यण्डयित्वा सामादय रोपितानां स्क्न्धानाम् आलवालानि आवापस्यानानि तस्मूल-सलिलधारणगतानीत्यर्थः, यस्मिन् स तं तादृशम् ।

ऋषीति । ऋषिकुमारकैः मुनिशिष्यभिः आकृष्यमाणानि आकर्षणं प्राप्यमाणानि वनवराहागाम् जरण्यशृकराणां दंष्ट्रान्तराललग्नानि दशनमण्यसंस्कारानि शालूकानि पद्मानां कन्दा मूलानीति तात्पर्यम् यस्मिन् तं तादृशम् । 'शालूकमेयां कन्दः स्यात्' इत्यमरः ।

उपजातेति । उपजातपरिचयैः पूर्वस्मादेव कालात् ऋषीणामहिंसस्वभावज्ञापिमिरिति यावत् । कला-पिभिः मयूरैः पञ्चपुटानां पवनेन वातेन सन्धुदयमाणाः प्रज्ञात्यमाना ऋषीणां हवनार्थं हुताशना अग्नयो यत्र तं तादृशम् । उष्णविशेषगदानैः तपोवनस्यात्यन्तशान्तरश्मं व्यञ्जितम् ।

आरुग्वेति आरुग्घः पचनाय प्रवर्तितः योज्यतचरुः आज्ययुक्तयवौदनः तस्य चारुः मनोहरः गन्धः आमोदो यत्र स तं तादृशम् ।

ऋदेति । अर्द्धपक्वः अर्द्धविच्छिन्नमापन्नो यः पुरोडाशः हवनीयद्रव्यविशेषः तस्य पुण्यपरिमलेन सौरमेण आमोदितं हर्षितम् ।

अविच्छिन्नेति । अविच्छिन्ना अनुदिता या आज्यधारा सर्पिःसम्पातः तस्या आहुत्या हवनेन यो हुतभुजः अग्नेः हुङ्कारः 'हुम्' इति शब्दः तेन मुखरितं वाचालितम् । अत्र 'हुतभुग्ङ्कार' इति पाठो न निर्दुष्टः अग्नेः स्फारोत्पादनाभावनात् ।

उपचर्येति । उपचर्यमाणः संस्कारं प्राप्यमाणः अतिथिवर्गः अभ्यागतसमूहो यत्र तं तादृशम् ।

पूज्यननेति । पूज्यमानानि आभ्युदयिकादिश्राद्धेन शोढशोपचारादिना पञ्चोपचारादिना वा अभ्यं-मानानि पितरः पितृपितामहादयः दैवतानि देवताश्च यत्र तं तादृशम् । षोडशोपचाराणां पञ्चोपचाराणाञ्च आद्विककृषादौ नियमा द्रष्टव्याः ।

अर्च्यननेति । अर्च्यमानाः पूज्यमानाः, हरिर्नारायणः, हरो महेश्वरः, पितामहः प्रजापतिश्च पृते यस्मिन् स तं तादृशम् ।

उपदिश्येति । उपदिशमानः पाठ्यमानः श्राद्धकल्पः आश्वलायनादिनिर्मितः श्राद्धविधिर्यत्र तं तादृशम् ।

व्याख्यायेति । व्याख्यायमाना अर्थद्वारा प्रतिपाद्यमाना यज्ञविद्या दर्शपौर्णमासादियज्ञविद्यायकं शास्त्रं यस्मिन् स तं तादृशम् ।

इह श्रुतं के कर्गन हों, कहीं हरिण बन्दनी सीनों से ऋषियों के लिए कई प्रकार के कन्दमूल उखाड़ रहे थे, कहीं जंगली हाथी अग्नो सुहों में पानी लेकर आश्रम के वृक्षों को सींच रहे थे, कहीं ऋषियों के बच्चों द्वारा जंगली मूषरों की शायों के अन्दर लगे हुए कमलों के कन्द खींचे जा रहे थे, कहीं परचे हुए मोर अपने पंखों की हवा से मुनियों के हवन की आग को झुलगा रहे थे, कहीं घट की मनोहर गन्ध चारों ओर फैल रही थी, कहीं अपि पके हुए पुरोडाश की पवित्र गन्ध से वह आश्रम झगन्धित हो रहा था, कहीं हवनकुण्डों में लगातार ऋद्ध धारा से धी की आहुति दी जा रही थी बिजले ज्वनि में से 'हुं' 'हुं' का शब्द हो रहा था, कहीं

१. ...पुष्कररितम्, पुरोडाशरितम्... ।

२. उग्रहुङ्कार..., हुङ्कार... ।

३. अभ्यर्च्यमान... ।

४. हरिर्नारायण... ।

यज्ञविद्यम्, आलोच्यमान-धर्मशास्त्रम्, पठ्यमान-विवध-पुस्तकम्, विचार्यमाण-सकल-शास्त्रार्थम्, आरभ्यमाण-पर्णशालम्, उपलिप्यमानाजिरम्, उपमृज्यमानोदजाभ्यन्तरम्, आबध्यमान-ध्यानम्, साध्यमान-मन्त्रम्, अभ्यस्यमान-योगम्, उपह्वयमाण-वनदेवतावलिम्, निर्वर्त्यमान-मौञ्जमेखलम्, प्रक्षाल्यमान-वल्कलम्, उपसंगृह्यमाण-समिधम्, संस्क्रियमाण-कृष्णाजिनम्, गृह्यमाण-गवेधुकम्, शोष्यमाण-पुष्करम्, ग्रह्यमानाक्षमालम्, गृह्यमाण-

आलोच्येति । आलोच्यमानानि हृदये विचार्यमाणानि धर्मशास्त्राणि मन्वादिप्रणीतसंहिता यस्मिन् स तं तादृशम् ।

पठ्येति । पठ्यमानानि अधीयमानानि विविधानि अनेकप्रकाराणि पुस्तकानि शास्त्राणि यत्र स तं तादृशम् ।

विचार्येति । विचार्यमाणा युक्त्या स्थाप्यमानाः सकलशास्त्रार्थाः समस्तवेदादिविषया यस्मिन् स तं तादृशम् ।

आरभ्येति । आरभ्यमाणाः विरचितुं प्रवर्त्यमानाः पर्णशालाः उदजा यस्मिन् स तं तादृशम् । उपलिप्येति । उपलिप्यमानानि गोमयादिना संस्क्रियमाणानि अजिराणि प्राङ्गणानि यत्र स तं तादृशम् । 'अजिरं चवरोऽङ्गणम्' इत्यमरः ।

उपमृज्येति । उपमृज्यमानानि शोधन्यादिनि परिसंस्क्रियमाणानि उदजानां पर्णशालानाम् अभ्यन्तराणि मभ्यानि यस्मिन् स तं तादृशम् ।

आबध्येति । आबध्यमानं विधीयमानं ध्यानम् एकप्रत्ययधारा यत्र स तं तादृशम् । साध्येति साध्यमानः हवनादिना सिद्धिं लभ्यमानः मन्त्रो यस्मिन् स तं तादृशम् ।

अभ्यस्येति । अभ्यस्यमानः मुहुर्मुहुः क्रियमाणः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधो यस्मिन् स तं तादृशम् ।

उपह्वयेति । उपह्वयमाणाः समर्प्यमाणाः वनदेवताभ्यः अरण्याधिष्ठात्रीभ्यो वलयः पूजावस्तुनि यस्मिन् स तं तादृशम् ।

निर्वर्त्येति । निर्वर्त्यमाना निष्पाद्यमाना मौञ्जी मुञ्जनिर्मिता मेखला यस्मिन् स तं तादृशम् ।

प्रक्षाल्येति । प्रक्षाल्यमानं जलेन निर्मलीक्रियमाणं वल्कलं खग यस्मिन् स तं तादृशम् ।

उपेति । उपसंगृह्यमाणा उपादीयमानः समिध पृष्ठांसि यस्मिन् स तं तादृशम् ।

संस्क्रोति । संस्क्रियमाणं वर्षणादिना विशुद्धीक्रियमाणं कृष्णाजिनं कृष्णसारमृगचर्म यस्मिन् तं तादृशम् ।

गृह्येति । गृह्यमाणा आदीयमाना गवेधुकाः कन्दा धान्यविशेषा यत्र तं तादृशम् ।

शोष्येति । शोष्यमाणानि धर्मेण शोषं प्राप्यमाणानि पुष्कराणां कमलानां बीजानि फलानि यस्मिन् तं तादृशम् । जपमालाविरचनार्थतदित्यवगन्तव्यम् ।

ग्रह्येति । ग्रह्यमाणा ग्रन्थि प्राप्यमाणा विरच्यमाना अक्षमाला रुद्राक्षमाला यत्र तं तादृशम् ।

गृह्यमाणेति । गृह्यमाणं भाले धार्यमाणं त्रिपुण्ड्रकं भस्मना रेखात्रयं यस्मिन् तं तादृशम् ।

अतिथियों की सेवा हो रही थी, कहीं पितरों की पूजा हो रही थी, कहीं विष्णु, शंकर और ब्रह्मा की पूजा हो रही थी, कहीं ब्राह्म के नियमों का उपदेश दिया जा रहा था, कहीं यज्ञविद्या की व्याख्या हो रही थी, कहीं धर्मशास्त्रों की मीमांसा हो रही थी, कहीं तरह-तरह की पुस्तकें पढ़ी जा रही थीं, कहीं शास्त्रों के अर्थों पर विचार किया जा रहा था, कहीं श्लोपडियाँ बनायी जा रही थीं, कहीं आँगन लोपे जा रहे थे, कहीं श्लोपडियों के भीतर सफाई हो रही थी, कहीं इष्टदेवताओं का ध्यान किया जा रहा था, कहीं मन्त्र सिद्ध किये जा रहे थे, कहीं योग का अभ्यास किया जा रहा था, कहीं वनदेवताओं की वलि दी जा रही थी, कहीं मूँज की करधनियाँ बनायी जा रही थीं, कहीं छाल के वस्त्र धोये जा रहे थे, कहीं समिधार्थ इकट्ठी की जा रही थीं, कहीं काले हरिन के चमड़े सिंहाये जा रहे थे, कहीं गवेधुक (एक प्रकार का धान जो पकने पर झड़ जाता है) इकट्ठी किये जा रहे थे, कहीं कमलों के पके हुए कमलगट्टे सुखाये जा रहे थे, कहीं रुद्राक्ष की मालायें गुँथी

१. अवलोच्यमान । २. वाच्यमा... । ३. उपमृज्यमान... । ४. उपह्वयमान... । ५. मुञ्ज... ।

६. क्षास्यमान... । ७. उपसंग्रह्यमाण... । ८. निगृह्यमाण... । ९. शोष्यमाण... ।

त्रिपुण्ड्रकम्, न्यस्यमान-वेत्रदण्डम्, आपूर्य्य-कमण्डलम्, अदृष्टपूर्वं कलिकालस्य, अपरिचितमनृतस्य, अश्रुतपूर्वमनङ्गस्य, अञ्जयोनिमिव त्रिभुवन-वन्दितम्, असुरारिमिव प्रकटितवराह-नरसिंहरूपम्, सांख्यमिव कपिलाधिष्ठितम् मथुरोपवनमिव बलावलीढ-दर्पित-धेनुकम्, उदयनमिवानन्दितवत्स-कुलम्, किम्पुरुषाधिराज्यमिव मुनिजनगृहीतकलशा-

न्यस्येति । न्यस्यमानः दूरादेत्य पृथिव्यां स्थाप्यमानः वेत्रदण्डः वेतसलगुहो यस्मिन् तं तादृशम् ।

आपूर्येति । आपूर्यमाणः सलिलैः त्रियमाणः कमण्डलुः पूजनार्हं जलधारपात्रविशेषो यत्र तं तादृशम् एतेषु यत्र यथायोग्यं तत्र कर्तृपदं 'कैश्चित्' 'केनचित्' इत्यादिकं निवेशनीयम् ।

अदृष्टेति । कालिकालस्य कलियुगस्य नास्ति दृष्टम् अवलोकनं पूर्वं यस्मिन् तं तादृशम् । एवमपर-योरपि । कलिप्रवेशार्हमिद्याशयः, अनेन सर्वथा अधममात्र इति प्रतीयते । अनृतस्य असत्यस्य अपरि-चितम् अपरिचयः, सततं सत्याचारादित्याशयः । अनङ्गस्य कामदेवस्य, अश्रुतपूर्वम् अनाकर्णितपूर्वम्, कामजनितविकारानुपलम्भादित्याशयः ।

अञ्जयोनिमिति । अञ्जयोनिमिव प्रजापतिमिव, त्रिभुवनवन्तितं जगत्प्रपूजितम्, असामान्यधर्म-स्थानावात् सृष्टिकर्तृत्वाच्चेत्याशयः ।

असुरेति । असुराः राक्षसाः तेषाम् अरिः शत्रुः विष्णुः तमिव, 'रिपौ वैरिसपरानरि' इत्यमरः, प्रकटितानि प्रकाशितानि वराहाः शूकराः, नरा मनुष्याः, सिंहा मृगेन्द्राः, रूपाणि मृगाश्च येन तं तादृशम्, 'रूपं मृगेऽपि विशेष्यम्' इति हलानुधः, पक्षे—प्रकटिते व्यक्तिकृते वराहनरसिंहयोः 'शूकरावतार-नृसिंहा-वतारयो रूपे स्वरूपे येन तं तादृशम् ।

सांख्यमिति । सांख्यं कपिलदर्शनम् तदिव, कपिलया कनकाकृत्या गवा, कपिलेन सांख्यशास्त्र-निर्माता ऋषिप्रदेशेन च अधिष्ठितम् आश्रितम् ।

मथुरेति । मथुराया एतन्नामप्रसिद्धाया नगर्याः उपवनमिव द्वादशवनेषु गर्भितम् अरण्यमिव' बलावलीढाः शारीरिकशक्तियुक्ता अत एव दर्पिताः समुत्पन्नगर्वाः धेनवो नवप्रसवा गावो यत्र तं तादृशम् । अत्र 'शेषाद्विभाषा' इत्यनेन वैकल्पिककम्प्राययः । पक्षे तु—बलावलीढः शक्तिमान् दर्पितो गर्भितश्च धेनुक एतन्नामा दैत्यो यस्मिन् तं तादृशम् ।

मथुरायां धेनुकासुरं श्रीकृष्णो निहतवानिति श्रीमद्भगवद्गीताया कथा ।

उदेति । उदयनम् एतत्संज्ञकं पाण्डवकुलोत्पन्नं कौशारधीनृपतिमिव, आनन्दितं वृणसलिलदानादिना परितोषितं वत्सकुलं गोवत्सगणो यत्र तं तादृशम्, पक्षे—आनन्दितं सदाचरणादिना सन्तोषितं वत्सकुलं वत्सप्रान्तीयजनमण्डलं तं तादृशम्, तस्य वत्सप्रान्तनृपतित्वात् ।

पुरा किल वत्सदेशाधिपतिरुदयनः स्वाः स्वाः प्रजा नीतिमार्गेण संरञ्जन् ताः सन्तोषयामासेति कथा सोमदेवमद्विरचिते कथासरित्सागरे जिज्ञासुरभिरवलोकनीया ।

किम्पुरुषेति । किम्पुरुषाणां किञ्चराणाम् अधिराज्यं प्रभुत्वमिव, मुनिजनैः ऋषिगणैः गृहीताः आत्ताः कलशाः सलिलपूर्णघटाः तैः अभिषिच्यमाना अभिषेकं प्राप्यमाणा द्रुमा वृक्षा यत्र तं तादृशम्, पक्षे—मुनि-जनगृहीतकलशैः ऋषिगणगृहीतघटैः अभिषिच्यमानः द्रुमो नामाधिपतिः यस्मिन् तत् तादृशम् ।

जा रही थी, कहीं त्रिपुण्ड्र धारण किया जा रहा था, कहीं वेत के डण्डे रखे जा रहे थे और कहीं कमण्डलुओं में जल भरा जा रहा था । उस आश्रम को कलियुग ने कमी देखा भी न था, इन्होंने कमी उपर हाँका भी न था और काम ने उसके विषय में कमी सुना भी न था । वह ब्रह्मा के समान तीनों लोकों द्वारा बन्दनीय था । वह भगवान् विष्णु के समान नृसिंह, वराह रूप प्रकट करने वाला था (भगवान् विष्णु ने नृसिंह और वराह का रूप धारण किया था, उस आश्रम में मनुष्य, सिंह, शूकर और मृग पाये जाते थे), वह सांख्य दर्शन के समान कपिलाधिष्ठित था (कपिल मुनि सांख्य दर्शन के प्रणेता थे, उस आश्रम में अनेक सीधी-सादी सफेद गाँवें थीं), मथुरा के उपवन के समान शक्तिशाली और अभिमानी धेनुक वाला था (मथुरा के उपवन में अत्यन्त बली और अभिमानी धेनुक नाम का राक्षस रहता था, उस आश्रम में तगड़ी और मरतानी नरें प्यारे गायें

भिषिच्यमान-द्रुमम्, निदाघसमयावसानमिव आसन्न-जलप्रपातम्, जलधरसमयमिव वन-
गहन-मध्य-सुखं-सुप्त-हरिम्, हनूमन्तमिव-शिला-शकलं-प्रहार-सञ्चूर्णिताक्ष-स्थिसञ्चयम्,
खाण्डव-विनाशोद्यतार्जुनमिव प्रारब्धाग्निकार्यम्, सुरभिविलेपनधरमपि सतताविर्भूत-

किमुत्पाणां द्रुमो नामा राजाऽभूदित्यस्ति प्रसिद्धिः। तस्य च सुनयः किमुत्पराज्ये अभिषेक-
श्चक्रुरिति कथा तत्रैव कथासरित्सागरे।

निदाधेति। निदाघसमयो ग्रीष्मकालः तस्यावसानं शेषमिव आसन्नौ समीपस्थायिनौ, जलं वापी-
सलिलं प्रपातो निर्झरश्च तौ यस्य तत् तादृशम्, प्रपातो 'निर्झरेऽतटे' इति मेदिनी, पक्षे—आसन्ना समीपस्थो
जलप्रपातः मेघजलपतनं यस्य तत् तादृशम्।

जलधरेति। जलधरसमयो वर्षाकालः तमिव, वने विपिने यद्गहनं गह्वरं तस्य मध्येऽन्तः सुखेन
विघ्नाभावादशङ्कितेन सुप्ता निद्रामुपगताः हरयः सिंहा मृगेन्द्रा यत्र तं तादृशम्, पक्षे—वनस्य वीरसमुद्र-
जलस्य गहने गह्वर इव गम्भीरे मध्येऽन्तःसुखेन भानन्देन सुप्तो निद्रितो हरिविष्णुः यस्मिन् तं तादृ-
शम्। 'वनं प्रचवणे गेहे प्रवासेऽमसि कानने' इति हैमः, 'गहनं गह्वरे दुःखे वने' इति त्रिकाण्डशेषः।
आषाढप्रावणमासौ वर्षासमयौ, तत्रापादे हरिः स्वपिति, भाद्रे च पार्श्वे परिवर्तयति, कार्तिके च उत्तिष्ठ-
तीति पुराणा प्रसिद्धिः।

हनूमन्तमिति। हनूमन्तमिव वायुतनयमिव, शिलाशकलस्य पापाणखण्डस्य प्रहारेण निपातनेन
सञ्चूर्णितः तैलसम्पादनार्थं पिष्टः अक्षाणां बिभीतकफलानाम् अस्थिसञ्चयो मध्यप्रदेशपमूहो यस्मिन् तं
तादृशम्, पक्षे, शिलाशकलप्रहारेण सञ्चूर्णितः भञ्जितः अक्षस्य अक्षमिषद्विघ्नाननसुतस्य अस्थि-
सञ्चयो येन तं तादृशम्। 'अक्षो ज्ञानात्मशकटव्यवहारेषु पाशके। रुद्राक्षे रावणौ सर्पबिभीतकतरावपि॥'
इति हैमः।

वायुतनयो हि लङ्कावाहानन्तरं यथेष्टकृया चैत्यप्रासादभञ्जने प्रवृद्धस्तदा राक्षसा रावणमुपेत्य
प्रोक्तुः। राजन्! नार्यं वानररूपधारी किन्तु लङ्काविनाशाय कश्चित् काल एव, अतस्तत्प्रतिकारोऽनु-
पद्मेव चिन्तनीयः। तज्जिज्ञेय जातक्रोधोऽक्षनामानमात्मजं सबलं तद्वननाय प्रेषयामास। तत्रोपेत्य च स
युयुधे, युष्मन्तं तं हनुमान् निहतवान् इति रामायणीयलङ्काकाण्डिया कथा।

खाण्डवेति खाण्डवस्य पृतस्तंजकवनस्य विनाशे भस्मीकरणे उद्यतः पत्परो योऽर्जुनः पार्थः तमिव
प्रारब्धम् उपक्रान्तम् अग्निकार्यं हवनं यस्मिन् तं तादृशम्, पक्षे—प्रारब्धं भस्मोपद्रवविनाशकरणेनोपक्रान्तम्
अग्निकार्यं बह्निर्तर्पणं येन तं तादृशम्। अत्रत्येतिवृत्तं प्रागेव प्रतिपादितम्।

'अञ्जयोनिमिव' इत्यारभ्य 'खाण्डव-विनाशोद्यतार्जुनमिव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः। 'जलधर-
समयमिव' इत्यत्र हि पूर्णोपमा, 'वनगहन' इत्यत्र पुनरुक्तवद्भासालङ्कारश्चेत्यनयोः सङ्करः।

सुरमिति। सुरभिः प्राणवृत्तिजनकः 'सुरभिप्राणतर्पणः' इत्यमरः, विलेपनम् अङ्गरागोचितं चन्दना-
दिकं धरतीति सः, तादृशमपि, सततं निरन्तरम् आविर्भूतः प्रकटितो धूमगन्धः बह्निर्केतनसौरभो

रहती थी), राजा उदयन के समान वत्सजुल को सुखी बनाने वाला था (राजा उदयन ने अपने वत्सजुल को
आनन्दित किया था, उस आश्रम में सुख के साथ बछड़े विचरते रहते थे), किन्नरों के राज्य के समान वहाँ
जल के धड़ों से ऋषि लोग द्रुमभिषेक किया करते थे (किन्नरों के राज्य में द्रुम नामक राजा का अभिषेक
हुआ था, उस आश्रम में ऋषि लोग जल के धड़ों से वृक्षों को सींचा करते थे), ग्रीष्म ऋतु के अन्त के समान
वहाँ जल-प्रपात समीप ही था (गर्मों के अन्त में वर्षा होती है, उस आश्रम के समीप झरने झर रहे थे),
वर्षा ऋतु के समान वहाँ घने वनों के बीच हरि सुख से सो रहे थे (वर्षा ऋतु में मगवान् विष्णु गहरे जल
के बीच सोते हैं, उस आश्रम से घने जंगलों के बीच सिंह सुख को नोद लिया करते थे), हनुमान के समान
वहाँ पत्परो के डकड़ों से अक्ष की अस्थियाँ तोड़ी जाती थीं (हनुमान ने रावण के पुत्र अक्ष कुमार की हड्डियाँ
तोड़ डाली थीं, उस आश्रम में बहेड़ों की गुठलियाँ तोड़ी जाती थीं) और खाण्डव वन जलाने के लिये तैयार
अर्जुन के समान वहाँ अग्नि के कार्य ही रहे थे (खोडव वन जलाने में अर्जुन ने अग्नि को सहायता पहुँचायी
थी, उस आश्रम में सुनि लोग होम आदि अग्नि द्वारा होने वाले कार्यों के लिए आग जला रह थे), वहाँ झरमि

धूमगन्धम्, मातङ्गकुलाध्यासितमपि पवित्रम्, उल्लसित-धूमकेतुशर्तमपि प्रशान्तोपद्रवम् परिपूर्णद्विजपति-मण्डल-सनाथमपि सदा-सन्निहित-तरु-गहान्वकारम्, अतिरमणीयमपरमिव ब्रह्मलोकमाश्रममपश्यम् ।

यत्र च मलिनता हविर्धूमेषु न चरितेषु, सुखरागः शुक्लेषु न कोपेषु, तीक्ष्णता कुशाग्रेषु न स्वभावेषु, चञ्चलता कदलीदलेषु न मनःसु, चक्षुरागः कोकिलेषु न परकलत्रेषु कण्ठग्रहः कमण्डलुषु न सुरतेषु, मेखलाबन्धो व्रतेषु नेर्घ्याकलहेषु, स्ननस्पर्शो होमवेनुषु न वनितासु,

यस्मात्तं तादृशं सौरभप्रकटनसम्भवे धूमगन्धप्रकटनाद्विरोधः, सुरभेः गोः 'सुरभिर्गोवि च स्त्रियाम्' इत्यमरः, विलेपनं गोमयं यस्यां सा तयोक्ता घरा पृथ्वी यत्र तं तादृशमिति तत्परिहारः ।

मातङ्ग इति । मातङ्गकुलेन अन्यजगणेन अध्यासितमपि आश्रितमपि पवित्रं पूतमिति विरोधः, मातङ्गकुलेन गजयूथेन अध्यासितम् इति तत्परिहारः । 'मातङ्गः श्वपचे गजे' इति विश्वः ।

वहसिरेति । उल्लसितम् ऊर्ध्वमुत्थितं धूमकेतुशतम् उत्पातग्रहशतं यत्र तथोक्तमपि प्रशान्तोपद्रवं प्रदामितविष्णुमिति विरोधः, धूमकेतवो बह्वयस्तेषां शतं समूहो यत्रेति तत्परिहारः, 'धूमकेतुः स्मृतो बद्धा-वृत्पातग्रहमेदयोः' इति विश्वः ।

परिपूर्णंति । परिपूर्णं समन्ताद् स्मृतेन द्विजपरिमण्डलेन चन्द्रमण्डलेन सनाथः संयुतस्तं तयोक्तमपि, सदा सर्वस्मिन् काले सन्निहितः निकटस्यायी तरुगहनेषु वृक्षगह्वरेषु अन्धकारः तमो यत्र तं तादृशमिति विरोधः, परिपूर्णं ज्ञानपूर्णं द्विजपतिमण्डलेन उत्तमब्राह्मणसमूहेन सनाथस्तं तादृशमिति तत्परिहारः 'द्विजराजः शशधरः' इति, 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इति चामरः ।

'सुरभिविलेपनधरमपि' इत्यारभ्य 'परिपूर्णं'त्यन्तं विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

अतीति । अतिरमणीयम् अत्यन्तमनोहरम् अपरम् अतिरिक्तं ब्रह्मलोकं सुरलोकमिव आश्रमं तपोभूमिम् अपरयम् अद्वाबम् । इह ब्रह्मलोकमिवेति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

यत्र चेति । अपि चेति चकारस्यार्थः । यत्र यस्मिन् आश्रमे, मलिनता मालिन्यं हविर्धूमेषु हुताग्नि-केतुषु न चरितेषु, लोकानां व्यवहारेषु हिंसामात्सर्यादिपापाचारस्तत्र नासीदित्यर्थः । सर्वत्रात्मभावनया स्वच्छान्तःकरणत्वादित्याशयः । सुखरागो सुखस्य रक्किमा शुक्लेषु कीरेषु, न कोपेषु अत्र निमित्तसप्तमी अत एव कोपनिमित्तकं वैरूप्यं मुखे नासीदित्यर्थः क्रोधस्यैवानुदयात् । तीक्ष्णता चर्मास्थिमेदनयोग्यः सामर्थ्यविशेषः कुशाग्रेषु दर्भमूलप्रदेशेषु, स्वभावेषु प्रकृतिषु तीक्ष्णता कृता नासीत् शुद्धान्तःकरणत्वात् । चञ्चलता चाञ्चल्यं कदलीदलेषु रम्भापत्रेषु न मनःसु चित्तेषु चञ्चलता अधीरता उपद्रवाभावात् । कोकिलेषु परमृतेषु चक्षुरागः लोचनारुण्यम्, न परकलत्रेषु अन्यस्त्रीषु चक्षुरागः लोचनयोरासक्तिः तदभिलाषाभावात् । कमण्डलुषु कुण्डिकासु कण्ठग्रहो गलधारणम्, किन्तु सुरतेषु आलिङ्गनेषु न, मुनीनामूर्ध्वरेतस्वेन तदसत्त्वादित्याशयः । व्रतेषु उपनयनादिनियमेषु मेखलायाः कान्त्याः बन्धो बन्धनम्, किन्तु

विलेपन (गोबर का लेप, चन्दन आदि सुगन्धित वस्तुओं का लेप) होने पर भी होम के धुओं से सर्वदा सुगन्ध निकला करती थी, मातंगों (चाण्डालों, मतवाले हाथियों) का निवास होने पर भी वह आश्रम पवित्र था, अनेक चमकते हुए धूमकेतुओं (पुच्छलतारों, हवन की लपटों) के होने पर भी कोई भी उपद्रव नहीं था और वहाँ द्विजपतिमण्डल (चन्द्रमण्डल, श्रेष्ठ ब्राह्मणों का समूह) होने पर भी पाम के बूझों की झुरमुटी में सदा अन्धकार छाया रहता था ।

उक्त आश्रम में कालिमा केवल यह के धुओं में थी, किसी के आचरण में नहीं थी; मूल पर लालिमा केवल सुगंधों की चोच में थी, किसी के क्रोध में नहीं थी; तीक्ष्णता केवल जूझों की नोक में थी, किसी के स्वभाव में नहीं थी; चञ्चलता केवल केते के पत्तों में थी किसी के मन में नहीं थी, चक्षुराग (नेत्रों की लालिमा, नेत्रों में प्रेम) केवल कोकिलों में था; परस्त्रियों के विषय में नहीं था; कण्ठग्रह (गरदन पकड़ना, आलिङ्गन करना) केवल कमण्डलु उठाने में था, रतिविच्छास में नहीं था, मेखलाबन्ध (नौशीदन्धन, साँकल में बाँधना) केवल व्रतधारी ब्रह्मचारियों में था, वाद-विवाद में नहीं था; स्ननों का स्पर्श होम के लिये गाँवों की दुरते में ही था, लियों में नहीं था; पक्षपात (पंखों का झटाना, पक्षपात करना) केवल सुगंधों में था, विद्यासम्बन्धी विवादों में नहीं था, आग्नि (चक्कर काटना, जम, सन्देश) केवल

पक्षपातः कृकवाकुषु न विद्याविवादेषु, भ्रान्तिरनलप्रदक्षिणेषु, न शास्त्रेषु, वसुसङ्कीर्तनं दिव्य-
कथासु न तृष्णासु, गणना रुद्राक्ष-वलयेषु न शरीरेषु, मुनि-बाल-नाशः क्रतु-दीक्षया न
मृत्युना, रामानुरागो रामायणेन न यौवनेन, मुखभङ्गविकारो जरया न धनाभिमाने ।

यत्र च महाभारते शकुनि-वधः, पुराणे वायु-प्रलपतिम्, वयःपैरिणामे द्विज-पतनम्,

ईर्ष्याकलहेषु ईर्ष्यानिमित्तकविग्रहेषु मेखलाबन्धः खड्गमुष्टिधारणं न, मुनीनामीर्ष्याया एवानुपलम्भात्
'मेखला खड्गबन्धे स्यात् काञ्चीशैलनितम्बयो' इति मेदिनी । होमधेनेषु होमनिमित्तकगोषु स्तनस्पर्शः
दुग्धदोहनम्, किन्तु कामिनीषु वनितासु न स्तनस्पर्शः कुचमर्दनं विषयासक्तधनुदयात् । कृकवाकुषु
कुक्कुटपक्षिषु पक्षपातः ऋदाभ्यां पतनम्, किन्तु विद्याविवादेषु शास्त्रार्थेषु न पक्षपातः निर्णायकस्य वादि
प्रतिवादिनोरन्यतरस्य साहाय्यविधानं तस्यानुचितत्वात् 'कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः' इत्यमरः ।
'विद्या विवादाय धनं मदाय, शक्तिः परेषां परिपीडनाय । खलस्य साधोर्विपरीतमेतन्ज्ञानाय दानाय च
रक्षणाय ॥' इति । अत्र सर्वविधपक्षिण एव पक्षाभ्यां पतनसम्भवे ह्यत्र कृकवाकुमात्रस्यैव पक्षपतन-
दर्शनादविशेषे विशेषाख्यो दोषः समापतति तेनात्र 'पक्षिषु' इति पाठो विधेयः, एवञ्च नोक्तशङ्कालेशः ।
अनलप्रदक्षिणेषु हवनारिप्रदक्षिणकर्मसु भ्रान्तिः चतुर्विधु भ्रमणम्, किन्तु शास्त्रेषु वेदादिषु न भ्रान्ति-
भ्रमः अययार्थज्ञानम्, तत्त्वतो निश्चयात् । दिव्यकथासु परलोकीयाख्यानप्रवचनेषु वसूनां द्युप्रमृती-
नामष्टानां देवविशेषाणां सङ्कीर्तनं सम्यक् प्रकारेण कथनम्, किन्तु तृष्णा वित्तलिप्सानिमित्तकं वसुनो
वित्तस्य सङ्कीर्तनं न, ऋषीणां धनलिप्साया एवाभवात् । रुद्राक्षाणां वलयेषु कटकाकारमालासु 'कटकं
वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, गणना जपादौ संख्या, किन्तु शरीरेषु देहेषु न गणना नापेक्षा, तत्र
तेषामध्यन्तनिसृष्टत्वात् । क्रतुदीक्षया यज्ञप्रारम्भेण मुनीनाम् ऋषीणां बालनाशः केशकर्तनम्,
पूर्वदिन एव संयमादिविधानायविविधानाम्, किन्तु मृत्युना मरणेन बालनाशः बालकविश्वंलो न,
तपोसाहाय्येनासामयिकमरणाभावात् । रामायणेन रामायणे गुणगणाकर्णनेन रामे दशरथात्मजे अनुरागः
प्रेम, किन्तु यौवनेन तारुण्योचितमशविर्भावेण रामायां कामिन्याम् नानुरागः, नासक्तिः, तपःप्रभावेण
तेषां युवावस्थायांमपि कामोद्रेकाभावात् । जरया वृद्धावस्थया मुखस्य वदनस्य भङ्गविकारः त्वगादि-
शैथिल्यरूपो विकारः, किन्तु धनाभिमानेन वित्तगर्वेण मुखस्य भङ्गविकारः अन्येषु भ्रुकुप्यादिविकृतिर्न,
तेषां वित्तगर्वयोर्द्वयोरप्यसत्त्वात् ।

इह 'मलिनता हविर्भूमेषु न चरितेषु' इत्यारभ्य 'मुखभङ्गविकारो जरया न धनाभिमानेन' इत्यन्तं
वाच्यत् सर्वस्मिन्नपि वाक्ये प्रशनाभावेऽपि नञ् अन्यस्य निराकरणात् श्लेषसङ्कीर्णां शाब्दी परिसङ्ख्या-
लङ्कारः । दर्पण—

'प्रशनादप्रश्नतो वापि कथिताद्भस्तुनो भवेत् । तादृगन्यस्यपोहक्षेष्टञ्चाब्द आर्थोऽप्यवा तथा ॥'

परिसङ्ख्या..... ।

यत्र चेति । इहापि यस्य अपि चेत्यर्थः । यत्र आश्रमे महाभारत एव शकुनिवधः दुर्योधनमातुलस्य
सहदेवेन मारणं श्रूयते स्म, न तु यस्मिन् कस्मिन् स्थले शकुनेः खगस्य वधो मारणम् अवलोकितः, तेषां
हिंसाया अभावात् । पुराणे व्यासनिर्मिताष्टादशपुराणेषु मध्ये वायुपुराणशास्त्रे एव वायोः पवनदेवतायाः

अग्नि को प्रदक्षिणा में थी, शास्त्र-ज्ञान के विषय में नहीं थी; वसुसंकीर्तन (वसुनामक देवताओं का वर्णन, धन की
चर्चा) केवल देवताओं की कहानियों में थी, धन की अभिलाषा में नहीं थी; गणना केवल रुद्राक्ष की मालाओं में
थी शरीर के विषय में नहीं थी; मुनियों के बालों का नाश (बाल कटा देना, बालकों का नाश) केवल यज्ञ की
दीक्षा लेने में ही होता था, मृत्यु के द्वारा नहीं; रामानुराग (रामचन्द्रजी के प्रति प्रेम, स्त्री के प्रति प्रेम) केवल
रामायण में था, यौवन में नहीं था और मुख पर भङ्गविकार (झुर्री पड़ना, अङ्कुर) केवल बुढ़ापे में ही होता था,
धन के अभिमान में नहीं होता था ।

वहीं शकुनि-वध केवल महाभारत की कथा में सुना जाता था, आश्रम में पक्षियों का वध करना लोग
जानते भी नहीं थे; वायु का प्रलय (वायुदेवता का भाषण) केवल पुराणों की कथा में मिलता था, वायु-विकार के

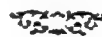
उपवन-चन्दनेषु जाह्नवम्, अग्नीनां भूतिमत्त्वम्, एणकानां गीतश्रवणव्यसनम्, शिखण्डिनां नृत्यपक्षपातः, मुजङ्गमानां भोगः, कपीनां श्रीफलाभिलाषः, मूलानामधोगतिः ।

॥ इति जाबाल्याश्रमवर्णनं समाप्तम् ॥

प्रलपितं जहिरतं श्रूयते, न त्वन्यत्र क्वापि भवने वायुना वायुविकारेणोन्मादादिना प्रलपितं कस्यापि न्ययवचनम् आसीत् तयाविषरूपाया अनुस्पृष्टत्वात् । वयःपरिणामे वृद्धावस्थायामेव द्विजानां दन्तानां 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः, पतनं पातः, न तु महापातकादौ द्विजानां विप्राणां पतनं पातित्यं स्वाचारभ्रंशो वा तेषां तदभावात् । उपवनस्य वारामस्य चन्दनेषु चन्दनवृक्षेष्वेव जादयं शीतलत्वम् न तु आश्रमवर्तिलोकेषु जाड्यं प्रज्ञाहीनत्वं सर्वेषामेव पूर्णशिक्षितत्वात् । अग्निनामेव वह्नीनामेव भूतिमत्त्वं भस्मभावम्, न तु मुनिजनानां भूतिमात्रं वित्तसम्पद्भवम्, वित्तैकत्रीकरगविधानाभावात् । एणकाणां नृगानामेव गीतश्रवणे गानाकरणे व्यसनम् आस्मक्तिः, न तु श्रपीणाम्, तेषां क्वापि व्यसनाभावात् । शिखण्डिनामेव मयूराणामेव नृत्ये नर्तनसमये पक्षस्य छुदस्य पानः पतनं कस्यापि भ्रंशनमित्यर्थः, न तु श्रपीणां नृत्ये लास्यविषये पक्षपातः अभिलाषः, तेषां सर्वस्मिन्नपि विषये नाभिलाषात्वात् । मुजङ्गमानां सर्पाणामेव भोगः शरीरम्, न तु श्रपीणां भोगो मातृगन्धचन्दनकामिन्यादिभन्मोगोत्पद्यं सुखम्, सर्व-भोगानां परित्यागात् । 'भोगः सुखे स्याद्विभृतावहेश्च फणकाययोः' इत्यमरः । कपीनां मर्कटानामेव श्रीफलेषु विष्वक्फलेषु अभिलाषः इच्छाविशेषः, न तु श्रपीणां श्रीलक्ष्मीः सैव फलं कान्येष्टिफलं तत्र अभिलाषः अयुक्तेच्छा, तेषां मोक्षमिलाषित्वेन काम्यकर्मानुष्ठानविधानाभावात् । मूलानां बुधवत्-स्यादिकन्दानामेव मूलकानामेव वा अवधोगतिः मूललाघोदेगमनम्, न तु श्रपीणाम्, अधोगतिः नरक-गमनं पापरहितत्वात् ।

इहापि पूर्ववदेव 'महामारते शकुनिवधः' इत्यारम्भ्य 'मूलानामधोगतिः' इत्यन्तं यावत् सर्वस्मि-न्नपि वाक्ये प्रेरनाभावोऽपि स्वाभिप्रायेणान्यस्य निराकरणात् इत्येवानुप्राणिता आर्या परिसंत्याज्यङ्कारः । लङ्गणन्तु पूर्वमेव प्रतिपादितम् । पूर्वत्र शान्दी अत्र त्वार्यीति मेदो ज्ञेयः । अत्रत्यः सन्दर्भः कीदृशोऽति-रमणीय इति सहृदया एव प्रमाणम् ।

इति 'चन्द्रकला' टीकायां जाबाल्याश्रमवर्णनं समाप्तम् ।

कारण कोई न्यय का प्रकाश नहीं करता था; द्विजवन (दाँतों का गिरना, ब्राह्मणों की बचनति होना) केवल बड़ोटी में होता था, ब्राह्मणों की बचनति नहीं होती थी; वृद्धा (शीतलता, बुद्धिहीनता) केवल उपवन के चन्दनों में पायी जाती थी, वह श्रपियों की बुद्धि में नहीं थी; भूति (भस्म, ऐश्वर्य, धन) केवल अग्नि में मिलती थी, लोगों में धन के प्रति कोई आसक्ति नहीं थी; गीत सुनने का व्यसन केवल नृगों में था, लोगों में उसकी अभिलाषा नहीं थी, नृत्य के प्रति मयूराण केवल मोहों में था; भोग (धन, सांसारिक सुख) केवल सर्पों में था, वहाँ के लोग भोगी नहीं थे; शिखण्ड (बेट का फट, धन से प्राप्त होनेवाले सुख) की अभिलाषा केवल बन्दरों में थी, वहाँ के लोगों में धन से मिलनेवाले सुख की अभिलाषा नहीं थी, और अधोगति (नीचे की ओर जाना, नरक में पड़ना) केवल शृङ्गे के बड़ों की होती थी, श्रपि और मुनियों की नहीं होती थी ।

इस प्रकार जाबाल्याश्रमवर्णन समाप्त हुआ ।

जाबाल्याश्रमवर्णनम्

समाप्तम्

अथ जावालिवर्णनम्

तस्य चैवंविधस्य मध्यभागमलङ्घुर्वाणस्य, अलङ्ककौलोहित-पल्लवस्य मुनिजना-
लम्बित-कृष्णाजिन-जल-करङ्क-सनाथशाखस्य तापसकन्यकाभिर्मूलभाग-दत्त-पीत-पिष्टातका-
नेक पञ्चाङ्गुलस्य हरिणशिशुभिः परिपीयमानालवाल-सलिलस्य मुनिकुमारकावद्ध-कुशचीर-
दाम्नो हरितगोमयोपलेपन-विविक्ततलस्य, तत्क्षण-कृत-कुसुमोपहार-रमणीयस्य नातिमहतः
परिमण्डलतया विस्तीर्णावकाशस्य रक्ताशोकतरोधश्छायायामुपविष्टम्, अत्युग्रतपोभिः^{१३}

तस्येति । एवंविधस्य पूर्वोक्तदिशा वर्णितस्य तस्य आश्रमस्य मध्यभागं मध्यदेशम् अलङ्घुर्वाणस्य
शोभमानस्य, रक्ताशोकतरोधश्छायायामुपविष्टं 'भगवन्तं जावालिमपरयम्' इति वक्ष्यमाणप्रियया
सम्बन्धः । अत्र पष्ठमन्तानि पदानि रक्ताशोकतरोः, द्वितीयान्तानि च जावालिमिश्रस्य विशेषणानि
बोध्यानि । अलङ्ककवद् यावकवद् आलोहितानि किञ्चिद्वक्त्राणि पल्लवानि किसलयानि यस्य तस्य
तादृशस्य । मुनिजनैः ऋषिगणैः आलम्बिताः स्थापिताः कृष्णाजिनानि कृष्णमृगचर्माणि जलकरङ्गाः नारि-
केलादिधरचिताः पात्रविशेषाश्च पट्टा जलकरङ्गाः जलरक्षणार्थं कमण्डलवः तैः सनाथाः संयुता शाखाः
रक्ताद्या यस्य तस्य तादृशस्य । 'करङ्को मस्तके शस्ये नारिकेलफलस्थिति' इति विश्वः । 'करकस्तु पुमान्
पक्षिविशेषे दाडिमेषु च । द्वयोर्मघोपले न स्त्री करङ्के च कमण्डलौ ॥' इति मेदिनी ।

तापसकन्याभिः मुनिकुमारिकाभिः मूलभागे आलवाले मूलप्रदेशे दत्तानि निहितानि पीतपिष्टातकैः
हरिद्रारूपपटवासचूर्णैः अनेकानि विविधानि पञ्चाङ्गुलानि करस्य पञ्चाङ्गुललक्षमाणि यस्य तस्य तादृशस्य ।
हरिणशिशुभिः मृगवालकैः परिपीयमानं समन्तादास्वाद्यमानम् आलवालस्य मूलप्रदेशस्थावापस्य सलिलं
जलं यस्य तस्य तादृशस्य । मुनिकुमारकैः ऋषिवालकैः आबद्धानि समन्तापरिवेष्टितानि कुशचीराणां दम्भैः
विधास्यमानवस्त्राणां दामानि रज्जवो यस्मिन् तस्य तादृशस्य । हरितेन हरिद्वर्णेन सरसेन गोमयेन गो-
पुरीषेण यदुपलेपनं तेन विविक्तं पूर्णं तलम् अधोदेशो यस्य तस्य तादृशस्य । तस्मिन्नेव क्षणे काले कृतेन
विहितेन कुसुमोपहारेण पुष्पढाकनेन रमणीयस्य कमनीयस्य । नातिमहतो नातिविरचितस्य परिमण्डलतया
गोलाकारतया धारणेन विस्तीर्णः अतिदीर्घः अवकाशः अधःस्थायो छायाप्रदेशो यस्य तस्य तादृशस्य ।
रक्तानां लोहितानाम् अशोकानां पुष्पाणां तरुः वृक्षः तस्य अधश्छायायां नीचस्थानातपे 'छाया सूर्य-
प्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः' इत्यमरः । उपविष्टम् आसीनम् ।

अरुग्रेति । अरुग्रामाणि अतितीक्ष्णानि तपोसि येषां तैस्तादृशैः महर्षिभिरियस्य विशेषणानि ।

इस प्रकार उस आश्रम के बीच एक लाल अशोक का पेड़ उसकी शोभा बढ़ा रहा था । उसके पत्ते आलते
के समान लाल-लाल थे, उसकी टालियों पर मुनियों ने अपने काले-काले मृगचर्मों और जल से भरे कमण्डलुओं
को लटका दिया था, उसकी जड़ पर मुनियों की कन्याओं ने पीले ऐपन (इस्वी और चावल की एकत्री मिलाकर
बनाया गया लेप) के धागे (पाँचों डंगलियों सहित द्वाधेलियों की छाप) लगा दिये थे, हरिण के छोटे-छोटे
बच्चे उसके धौंवले में भरा हुआ जल पी रहे थे, उसके चारों ओर मुनियों के बालकों ने कुश के बने हुए वस्त्रों
को धरपनी की तरह लपेट दिया था, उसके नीचे की भूमि हर गोबर से ढँककर पवित्र कर दी गयी थी और
उस पर टटके फूल चढ़ाये गये थे जिससे वह और भी रमणीय लग रहा था । यद्यपि वह बहुत बड़ा नहीं था
किन्तु मण्डल बौधकर फैलने के कारण उसके नीचे बहुत दूर तक छाया रहनी थी । मैंने भगवान् जावालि की

१. मध्यभागमण्डलम् २. अलङ्ककौलोहित... ३. शोकरङ्कस्य ४. ...करङ्क... ५. ...करङ्क...
६. ...कुमारिकामिरालवालदत्त... ७. पीतपिष्ट... ८. पीयमान...अपीयमान ९. आलवालक...
१०. ...व्यष्टि... ११. ...मूलस्य १२. ...रचित... १३. उग्रतपोभिः ।

भुवनमिव सागरैः कनकगिरिमिव कुलाचलैः क्रतुमिव वैतानैर्वह्निभिः कल्पान्तदिवस-
मिव रविभिः, कालमिव कल्पैः, समन्तान्महर्षिभिः परिवृतम्, उग्र-शाप-भीतयेव कम्पित-
देह्या, प्रणयिन्येव विहित-केशग्रह्या, क्रुद्धयेव कृत-भ्रूमङ्गया, मत्तयेवाकुलितगमनया,
प्रसाधितयेव प्रकटित-तिलकया जरया, गृहीतव्रतयेव भस्मधवलया धवलीकृत-विग्रहम्,
आयामिनीभिः पलित-पाण्डुराभिः तपसां विजित्य मुनिजनमखिलं धर्मपताकाभिरिवो-
च्छ्रिताभिः अमरलोकमारोहं पुण्य-रञ्जुभिरिवोपसंगृहीताभिः अतिदूर-प्रवृद्धस्य तप-

सागरैः समुद्रैः भुवनं विष्टमिव, कुलाचलैः कुलाद्रिभिः कनकगिरिमिव सुमेरुपर्वतमिव, वितानस्य
यज्ञस्य इम इति वैताना ये वह्नयः अग्नयः दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयाः तैः क्रतुमिव यज्ञमिव 'वितानो
यज्ञविस्तारोहेषु क्रतुर्कर्मणि' इति विश्वः । रविभिः द्वादशसूर्यैः कल्पान्तदिवसमिव युगान्तदिनमिव
तस्मिन् समये तत्पूर्वं च द्वादशसूर्योदयस्य पुराणविख्यातत्वात् । कल्पैः युगान्तैः कालमिव अक्षण्डं समण-
मिव, समन्तात् सर्वतः महर्षिभिस्तापसैः परिवृतं परिवेष्टितम् ।

अत्रैकस्योपमेयस्य वहूनामुपमानानां निरूपणान्मालोपमालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—

‘मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते’ । इति ।

उप्रेति । उग्रः कठिनो यो जावालेः शापः अभिसम्पातः तेन भीतया व्रततया नार्येव, कम्पितः
चलितो देहो वपुर्यया, पक्षे यस्यास्तया तादृश्या । प्रणयिन्येव कामिन्येव, विहितः केशग्रहः कचाबलम्बनं
यया तथा तादृश्या । रतिकलहे कान्तापि केशग्रहं विधत्ते इयमपि केशे लज्जेत्यर्थः । क्रुद्धया कोपाविष्टया
नार्येव, कृतो विहितो भ्रूमङ्गः भ्रुवोः शैथिल्यं भ्रुकुटी च यया तथा तादृश्या । यथा क्रुद्धा भ्रूमङ्गं विधत्ते
तथेयमपि कृतवतीत्यर्थः, मत्तया मद्यपानोन्मत्तया नार्येव, आकुलितम् उन्चावचीकृतं गमनं गतिर्यया,
पक्षे यस्यास्तया तादृश्या, मद्यपानोन्मत्तापि खलद्वगति का भवति इयमपि तथैव सञ्जाता । प्रसाधितया
भूषितया नार्येव, प्रकटितानि अभिव्यक्तानि तिलकानि देहे श्यामवर्णविह्वानि, भाले तिलकश्च यया तथा
तादृश्या । अलङ्कृता स्त्री यया सतिलका भवति तथेयमपि शरीरे तिलकानामुत्पन्नत्वात् । तथा गृहीत-
व्रतया स्त्रीकृतकिञ्चिन्नियमया नार्येव भस्मभूतिः तद्बद्धवल्या श्वेतया भस्मना धवल्या च जरया वृद्धा-
वस्थया धवलीकृतः शुभ्रीकृतः विग्रहो वपुर्यस्य तं तादृशम् ।

अत्र ‘उग्रशापभीतयेव’ इत्यारम्भ्य ‘गृहीतव्रतयेव’ इत्यन्तं यावत् पूर्णोपमालङ्कारः । केवलं विशेषण-
स्योपादानेऽपि विशेष्यस्य ‘नार्या’ इत्यस्याध्याहारेण सामञ्जस्य विधेयम् । केचित्तूप्रेक्षां निरूपयन्ति,
तन्मते ‘नार्या’ इत्यस्य नाध्याहार इत्यवधेयम् ।

आयामीति । आयामिनीभिः विस्तीर्णाभिः, पलितेन वृद्धावस्थाप्रयुक्तरवैत्येन पाण्डुराभिः पाण्डु-
रूपाभिः । तपसा तेजसा अखिलं समस्तं मुनिजनम् ऋषिगणं विजित्य अभिभूय, उच्छ्रिताभिः ऊर्ध्वा
कृताभिः धर्मपताकाभिरिव धर्मद्योतकध्वजाञ्जलैरिव ‘विष्टमानाभिः । अमरलोकं देवलोकम् आरोहणं
आरोहणं विधातुं पुण्यरञ्जुभिरिव प्रविग्रप्रग्रहैरिव उपसंगृहीताभिः अङ्गीकृताभिः । अतिदूरप्रवृद्धस्य

उसी पेड़ की छाया में बैठे हुए देखा । जैसे समुद्रों में पृथ्वी, कुलपर्वतों से मेरुपर्वत, अग्नियों से यज्ञ, सूर्यों से
प्रलय काल का दिन और कर्षों से काल घिरा रहता है, उसी प्रकार वह भी अत्यन्त तपस्वी मुनियों से घिरे
हुए थे । बुढ़ापे ने उनके शरीर को श्वेत कर दिया था और उसमें कैंपकंपी आ गयी थी, मानों शाप के भय से
उड़ती स्वयं काँप रही हो; उनके बाल सफेद हो गये थे, मनस्विनी नायिका के समान वह स्वयं उनके
सिर पर सवार हो गयी हो; उनकी भौहें तनी हुई थीं, मानों उसने क्रुद्ध होकर स्वयं भौहें चढ़ा ली हों; उनके
पैर चलने में लड़खड़ाते थे, मानों वह स्वयं मतवाली की तरह लड़खड़ाती हुई चल रही हो; उनके शरीर पर
काले-काले मस्ते निकल आये थे, मानों उसने बिन्दियों द्वारा अपने को सजा लिया हो और उनके शरीर पर
श्वेत भस्म पुता हुआ था मानों उस बुढ़ी तो ने स्वयं कोई व्रत धारण कर लिया हो । उनकी लम्बी और बुढ़ापे
के कारण पकी हुई लज्जली जटाएँ ऐसी सुशीभित हो रही थीं मानों तप से समस्त ऋषियों को जीत कर प्राप्त की
गयी धर्म की पताकाएँ हों अथवा स्वर्ग जाने में सहायता पहुँचाने वाली शकटों की हुई पुण्यकर्मा की डोरियाँ हों

स्तरोः कुसुम-मञ्जरीभिरिवोद्गताभिर्जटाभिर्नृपशोभमानम्, उपरचित-भस्म-त्रिपुण्ड्रकेण तिर्य्यक्प्रवृत्त-त्रिपथगा-स्रोतस्त्रयेण हिमगिरि-शिलातलेनेव ललाटफलकेनोपेतम्, अधोमुख-चन्द्र-कलाद-गम्भ्यामवलम्बित-चलि-शिथिलाभ्यां भ्रूलताभ्यामवप्रभ्यमान-दृष्टिम्, अनवरत-मन्त्राभ्यास-विवृताधरपुट्या निष्पतद्भिरतिशुचिभिः सत्यप्ररोहैरिव स्वच्छेन्द्रिय-वृत्ति-भिरिव विद्यागुणैरिव कर्णारस-प्रवाहैरिव दशनमयूखैर्धवलित-पुरोभागम्, उद्धमदमल-

अत्यन्तवृद्धिमुपगतस्य तप एव तत्तुः वृत्तः तस्माद् उद्गताभिः उत्पन्नाभिः कुसुममञ्जरीभिरिव पुष्पवह्वरीभिरिव जटाभिः सटाभिः उपशोभमानं भूषितम् ।

अत्र 'वर्णपताकानिरिव' इत्यत्र 'पुष्परञ्जुभिरिव' इत्यत्र च जात्युल्लेखालङ्कारः 'तपस्तरोः' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम् 'कुसुममञ्जरीभिरिव' इत्यत्र हि जात्युल्लेखनयोरैकाश्रयानुप्रवेशरूपसाङ्ख्यात् सङ्करालङ्कारः ।

उपरचिदेति । उपरचितानि विहितानि भस्मना त्रीणि पुण्ड्रकाणि तिर्य्यकरेखामयतिलकानि यत्र तेन तादगेन । अत एव तिर्य्यक्प्रवृत्तं कृदिलभावेन प्रचलितं त्रिपथगाया गङ्गायाः स्रोतस्त्रयं त्रिप्रवाहो यत्र तयो-क्तेन, हिमगिरेः हिमालयस्य शिलातलेनेव पापाणफलकेनेव ललाटफलकेन भालपट्टकेन उपेतं युक्तम् ।

इहोक्तविधिशिलातलाप्रसिद्धेन्द्रियोधेया ।

अधोदुचेति । अधोमुखी निम्नाधिता या चन्द्रकला सुवांशुरेखा तस्या आकारः स्वरूप इव आकारो यद्योस्तान्धां तादृशान्याम्, अवलम्बिता वार्द्धक्यादाधिता या चलिः शिथिलं चर्म, तथा च—'वलिर्द्वैत्य-प्रमेदे च करचामरदण्डयोः । उपहारे पुमान् स्त्री तु जरया श्लथचर्मणि ॥' इति मेदिनी । तथा शिथिलाभ्यां शैलिव्यान्नेत्रोपरि च्युताभ्यामित्यर्थः, अत एव ताभ्यां भ्रूलतान्याम् अवप्रभ्यमाना अवप्रभ्यमाना इष्टिः अवलोकनसामर्थ्यं यस्य तं तादृशम् ।

इह 'चन्द्रकलाया आकार इव आकार' इत्यत्र आर्या समासगता लुप्तोपमा ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं यो मन्त्राभ्यासः मन्त्रजपावृत्तिः तेन विवृतं व्याप्तम् अधरपुटम् ओष्ठद्वयं यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, निष्पतद्भिः निम्सरद्भिः, अतिशुचिभिः अत्यन्तस्वच्छैः, सत्यप्ररोहै-रिव सत्यवचनसत्त्वाचारयोद्गमैरिव, स्वच्छा अवदाताः पापरहिता या इन्द्रियवृत्तयः चित्तादीनामि-न्द्रियाणां कर्माणि तानिरिव, विद्यागुणैरिव विद्याया आन्वीक्षिक्यादेः ये गुणा विनयादयस्तैरिव, कर्णारस-प्रवाहैरिव दयारसस्रोतोभिरिव सर्वस्मिन् स्थले स्वच्छत्वादित्याशयः । दशनमयूखैः दन्तरिमभिः धव-लितः शुक्लीकृतः पुरोभागः अग्रदेशो यस्य तं तादृशम् । अत एव उद्धमन् दक्षिणश्रोत्राद्दहिरागच्छन् अमलः स्वच्छो गङ्गाप्रवाहो भागीरथीस्रोतो यस्मात्तं तादृशं जह्नुम् एतत्संज्ञकवृत्तिमिव विद्यमानम् ।

अत्र 'सत्यप्ररोहैरिव' इत्यारभ्य 'कर्णारसप्रवाहैरिव' इत्यन्तं यावत् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गा-लङ्कार उपमा च तथा गुणोपेक्षेयितेपां नियोज्झाङ्गिभावेन साङ्ख्यात् सङ्करालङ्कारः ।

अन्नापनिविहासः—पुरा क्लिप्त स्वपूर्वजानामुद्दिष्टीर्षया भगीरथो हि हिमाचलाचलितामय च सङ्कर-जटायां लीनां गङ्गामवतारयितुं महेश्वरं सिपेवे, प्रसन्नो भगवान् सदाशिवः स्वशिरसस्नामवनारयामास ।

अपदा दूर तक फैले हुए पुनरुत्पां वृक्ष के लूठों की मगरियों हों । मन के त्रिपुण्ड्र से उनका ललाट देता प्रतीत होता था मानों गंगा की लीनों धाराओं से मुक्त हिमालय पहाड़ की कोई चट्टान हो । उनकी आँखों पर चन्द्रकला के समान टेढ़ी आकृति बाठी तथा उड़ाये की झुरियों के कारण शिथिल सीहँ लटक रही थीं निनसे देखने में कुछ बाधा उत्पन्न हो रही थी । निरन्तर मन्त्रों का जाप करने के कारण उनका मुख लुग लुग रहता था और आँखों के बीच से दाँतों की उज्ज्वल किरणें फूटती थीं, जो सत्य के झूठों, इन्द्रियों की निन्दित वृत्तियों और कर्णारस की धारा के समान लग रही थी । उन किरणों से उनके आगे का भाग अत्यन्त उज्ज्वल हो उठता था और वे गंगा की अत्यन्त निर्मल धारा की सीहँ से बाहर करते हुए लघु श्रृंग के समान प्रतीत होते थे । पर मैं निरन्तर सोमरस पीने के कारण अपने बायीं ललाटे से उनकी सौंते मुगलित हो उठी थीं निमने लिख कर

गङ्गा-प्रवाहमिव जहुम्, अनवरतं सोमोद्गारसुगन्धिनिश्वासावकृष्टैर्मूर्त्तिमद्भिरिव शापाक्षरैः सदा मुखभाग-सन्निहितैः परिस्फुरद्भिरलिभिरविरहितम्, अतिकृशतया निम्नतरङ्गण्ड-गर्तम् उन्नततरङ्ग-धोणम् आकराल-तारकम् अवशीर्ष्यमाण-विरल-नयन-पद्ममालम् उद्गत-दीर्घरोम-रुद्ध-श्रवण-विवरम् आनाभिलम्बित-कूर्चकलापमाननमाधानम्, अतिचपलाना-मिन्द्रियाश्वानाम् अन्तःसंयमन-रज्जुभिरिवातताभिः कण्ठनाडीभिनिरन्तरावनर्द्ध-कन्ध-रम्, समुन्नत-विरलास्थि-पञ्जरम्, अंशालम्बित-धवल-यज्ञोपवीतम्, अनिल-वर्श-जनित-तनु-तरङ्ग-भङ्गम् उत्प्लवमान-नैर्घर्मणालमिव मन्दाकिनीप्रवाहम्, अकलुषमङ्गमुद्-

अथ मार्गे व्रजन्ती सा जह्योर्जभूमिं प्लावयामास, ततश्च क्रुद्धेन जह्नुना पीता सा पुनरपि भगीरथप्रार्थनया श्रोत्रविवरान्निःसारिता सती भूतलमाजगमेति । तत एव 'जाह्नवी' इति संज्ञामवाप ।

अनवरतेति । इतो द्वितीयान्तानि 'आननम्' इत्यस्य विशेषणानि । अनवरतं निरन्तरं यः सोमः पीतसोमरसः तस्य उद्गारेण वायुजनितशब्देनेत्यर्थः । 'निगारोद्गारविज्ञाबोद्ग्राह्यस्तिगरणादिषु' इत्य-मरः, सुगन्धिना सौरभवता निश्वासेन पवनेन अवकृष्टैः आकर्षितैः मूर्त्तिमद्भिः देहवद्भिः शापाक्षरैरिव अभिसम्पातवर्णैरिव, सदा सर्वदा सुखस्य वदनस्य यो मार्गोऽग्रिमप्रदेशः तत्र सन्निहितैः विद्यमानः परि-स्फुरद्भिः सञ्चरद्भिः अलिभिर्भ्रमरैः अविरहितम् अपरित्यक्तम् । अतिकृशतया अत्यन्तक्षीणशरीरतया निम्नतरौ अत्यन्तगम्भीरतरौ गण्डगतौ अघटीभूतौ कपोलौ यस्मिन् तत् तादृशम् । उन्नतरा अत्युच्चाः हनु चिबुकं कपोलोर्ध्वांशद्वयमिति यावत् घोणा नासिका च यत्र तत् तादृशम्, 'घोणा नासा च नासिका' इत्यमरः, अत्यन्तकृशशरीराणामेवम्भूतमाननं भवत्यवलोकनीयम् । आकराले तेजस्विस्त्वेन हेतुना अत्यन्त-क्षीणो ताके कनीनिकायुगलं यस्मिन् तत् तादृशम् । अशीर्ष्यमाणा नश्यन्ती विरला असान्द्रा नयन-पद्ममाला नेत्रोपपङ्क्तिः यस्मिन् तत् तादृशम् । उद्गतं उत्पन्नैः दीर्घैः विस्त्रुतैः रोमभिः लोमभिः रुद्धे आच्छादिते श्रवणविवरे श्रोत्रभ्रयुगलं यस्मिन् तत् तादृशम् । आनाभिलम्बितो नामिपर्यन्तलग्नमानः कूर्चकलापः श्मश्रुसमूहः मुखलोमसमूह इत्यर्थः यस्मिन् तत् तादृशम् आननं मुखम् 'आननं लपनं मुखम्' इत्यमरः आधानं धारयन्तम् । अतः 'शापाक्षरैरिव' इत्यत्र गुणोपेक्षालङ्कारः ।

अतिपचलेति । इत आरभ्य 'अङ्गम्' इत्यस्य विशेषणानि । अतिचपलानाम् अतीव चञ्चलानाम्, इन्द्रियाणि प्राणत्वदश्रोत्रनेत्ररसनादीनि एव अन्धाः घोटकाः सांसारिकपदार्थान्प्रति जीवानामाकर्षणादि-त्याद्यः । तथा च कपोपनिषदि द्वितीयवक्तव्यां नाचिकेतसं प्रति धर्मेराजस्यात्मनिरूपणप्रस्तावे उक्तिः— 'इन्द्रियाणि ह्यानाहुर्विषयातेषु गोचरान्' इति । तेषाम् अन्तर्मध्ये संयमनरज्जुभिरिव नियन्त्रणप्रवृत्तैरिव आतताभिः अतिदीर्घाभिः कण्ठनाडीभिः गलप्रदेशस्थस्नायुभिः निरन्तरं सान्द्रं यथा स्यात्तथा अचनदा सम्बद्धा कन्धरा ग्रीवा यस्मिन् तत् तादृशम् । समुन्नतं शरीरस्यातिकृशत्वात् समुच्चवत् अवलोक्यमानं विरलम् अनिविडम् अस्थिपञ्जरं कङ्कालं यस्मिन् तत् तादृशम् । अंसे भुजान्तरे आलम्बितं लम्बमानं धवलं शुभ्रं यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं यस्मिन् तत् तादृशम् । अत एव अनिलवशेन वायुप्रभावेण जनितः उरपादितः तनूनां सूचमाणां तरङ्गणां कलोलानां भङ्गः कौटिल्यं यत्र तं तादृशम्, तथा उत्प्लवमानं

उनके मुँह के पास मँडराने वाले मँरे ऐसे प्रतीत होती थे नानों शाप के अक्षरों ने ही शरीर धारण कर लिया हो । अत्यन्त दुर्बलता के कारण उनके गालों में गड्ढे पड़ गये थे जिससे चिबुक की हड्डी निकली हुई तथा नाक और भी लेंचो ठीकी हुई जान पड़ती थी, नेत्रों की पुतलियाँ अत्यन्त तोखी और दूरानियों इष्ट जाने के कारण विरल हो गयी थी, कान के छेद सघन रोवों से ढँके हुए थे, दाढ़ी नामि तब लटकी हुई थी । गले की उनही हुई नाड़ियों कन्धों तक फैली हुई ऐसी प्रतीत होती थीं नानों इन्द्रियरूपी घोड़ों की बाँधने की रस्तियों हों, शरीर की हड्डियों का ढाँचा ऊपर उठा सा दिखाई पड़ रहा था, कन्धे पर रवेत चटोपवीत लटक रहा था, जो वायु में बहुत धीरे-धीरे लहरा रहा था नानों उसने हल्की-हल्की लहरें उठ रही हों, रस्ते से उनका निर्मल नङ्ग ऐसा प्रतीत हो रहा था नानो कमल की कोमल टंठलों की धारण करने वाला गंगा का प्रवाह हो । वे अपनी

१. अविरत, अविरल... ।

२. ...निश्वासाह... ।

३. मूर्त्तिमद्भिः शापाक्षरैरिव । सन्निविष्टः ।

५. समुन्नत... ।

६. लम्बित ।

७. इन्द्रियाणाम् ।

८. ...संयम... ।

९. उन्नत... ।

१०. अवलम्बित,

लम्बयश्च... । ११. वायु । १२. ...स्नानमृणालमिव ।

हन्तम्, अमल-स्फटिक-शकल-घटितमश्वत्थलयमत्युज्ज्वलस्थूल-मुक्ताफल-प्रथितं सरस्वती-
हारमिव चलद्भ्रुलि-विवर-गातमावर्तयन्तम्, अनवरतभ्रमित-तारकाचक्रमपरमिव ध्रुवम्,
उन्नमता शिरा-जालकेन जरत्कल्पतरुमिव परिणतलतासञ्चयेन निरन्तर-निचितम्, अम-
लेन चन्द्रांशुभिरिवामृतफेनैरिव गुणसन्तान-तन्तुभिरिव निर्मितेन मानस-सरो-जल-
क्षालनशुचिना दुकूलवल्कलेन द्वितीयेनैव जराजालकेन संच्छादितम्, आसन्नवर्तिना
मन्दाकिनीसलिल-पूर्णं त्रिदण्डोपविष्टेन स्फटिक-कमण्डलुना विकचपुण्डरीकराशि-

सलिलोपरि विद्यमानं नवं नूतनं मृगालं विसं यत्र तं तादृशम्, मन्दाकिन्या वियद्गङ्गायाः प्रवाहं स्रोत
इव अकलुषम् अनाविलं स्वच्छमित्यर्थः अङ्गं शरीरावयवम् उद्बहन्तं धारयन्तम् ।

इह 'इन्द्रियाण्येव अश्वाः' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'संयमनरञ्जुभिरिव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षेत्यन-
योरङ्गादिभावेन सङ्करालङ्कारः । तथोक्तकुटिलकृशतरङ्गतुल्यम् अस्थिपञ्जरमिव, सलिलोपरि प्लवमान-
नूतनविसतन्तुश्च यज्ञसूत्रमिर्युपमालङ्कारः ।

अमलस्फटिकेति । आयुज्ज्वलानि अतिविशदादि स्थूलानि पृथुलानि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तैर्ग्रथितं
गुम्फितं सरस्वत्या भारत्या हारमिव कण्ठमालामिव, चलन्तीनाम् अश्ववल्याकर्पणेन चपलीभूतानाम्
अङ्गुलीनां करावयवानां विवरगतं द्विद्रव्यितम्, अमलैः विशदः स्फटिकानां स्फटिकमणीनां शकलैः खण्डैः
घटितं रचितम् अश्ववलयं रुद्राक्षमालागुटिकाम् आवर्तयन्तं संख्याविशेषपूरणात् यथाक्रमं परिभ्रमयन्तम्,
अत एव अनवरतं निरन्तरं भ्रमितं प्रवहसंज्ञकवातेन पर्यटितं तारकाचक्रं नक्षत्रसमूहो यत्र तथोक्तम् अपरं
द्वितीयं ध्रुवम् उत्तानपादजमिव विद्यमानम् । इह च यथा बहोः कालात् स्थिरयोः ध्रुवयोरन्तर्बद्धरतारका-
समूहः प्रवहानिलैरजस्रं पर्यति तथा आसीनेन स्थिरतरेण ऋषिणा सव्यकराग्रनिहिता स्फटिकमाला
जपसंख्याविशेषावधारणायानवरतं सञ्चालितेति साम्यमवगन्तव्यम् । उक्तं च सूर्यसिद्धान्ते—

‘अचक्रं ध्रुवयोर्वद्धमाचितं प्रवाहनिलैः । परस्परजस्रं तद्वद्धा ग्रहकक्षा यथाक्रमम् ॥’

इह उपमा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, द्रव्योत्प्रेक्षाचेत्येषां परस्परमपेक्षाभावेन विद्यमानत्वात् संसृष्टिः ।

उन्नमतेति । परिणतानां पाकमुपहतानां लतानां व्रततीनां सञ्चयेन समूहेन निरन्तरनिचितं
सान्द्रभावेन व्याप्तं जरत्कल्पतरुमिव प्राचीनकल्पवृक्षमिव, उन्नमता उपरि स्फुरता शिराजालकेन धमनि-
समूहेन निरन्तरनिचितम् । इह 'जरत्कल्पतरुमिव' इत्युपमा ।

अमलेनेति । अमलेन विशदेन, अत एव चन्द्रांशुभिरिव शशिचन्द्रिकाभिरिव अमृतफेनैरिव पीयूष-
दिण्डीरैरिव गुणानां काङ्क्ष्यतपश्चर्यादीनां सन्तानाः समूहा एव तन्तवः सूत्राणि तैरिव निर्मितेन
रचितेन, मानससरोसो मानसाद्यसरोवरस्य जलेन सलिलेन यत् क्षालनं मलनिराकरणं तेन शुचिना
पवित्रेण, द्वितीयेन अपरेण जराजालकेनैव श्वर्यापरिणतावस्थासमूहेनैव, दुकूलवत् पटवसनवत् वल्कलं
वृक्षवत् तेन तादृशेन, संच्छादितम् आच्छादितनाभ्यधोभागम् ।

तत्र काव्यलिङ्गालङ्कारः, द्वे चोत्प्रेक्षे, परस्परपञ्चैपामङ्गाभिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

आसन्नेति । आसन्नवर्तिना निकटस्थापिना, मन्दाकिनी गङ्गा तस्याः सलिलं जलं तेन पूर्णं भूतेन

चञ्चल लँगलियों के द्वारा मोतियों से गुथी हुई सरस्वती की कण्ठमाला के समान आयन्त उज्ज्वल स्फटिक की
श्रियों से गुंथी हुई रुद्राक्ष की माला बुना रहे थे, जिससे वे ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानो निरन्तर घूमने वाले
नक्षत्र मण्डल से युक्त दूसरे ध्रुव नक्षत्र हों । उनके शरीर पर ऊपर उमड़ी हुई धमनियों ऐसी प्रतीत हो रही थीं
मानों किसी पुराने कल्पवृक्ष पर पकी हुई लठायें फैली हुई हों । वे मानस सरोवर के जल में घुलते रहने के
कारण आयन्त स्वच्छ छाल का वल्क पहिने हुये थे जो चन्द्रना की किरणें अपवा भूत के क्षाणों अपवा गुणों
(दया-धर्मादि) के धानों से बना हुआ सा प्रतीत हो रहा था और शरीर के ऊपर ऐसा लग रहा था मानों एक
दूसरी हुदौती के जाल ने उनके शरीर को ढँक लिया हो । उनके पास ही तीन एकदियों की बांधकर बनाये
गये आपार (विवादिका) पर स्थित गंगाजल से भरा हुआ विस्तीरी कमण्डलु; पृथ्वी हुये सफेद कमलों के बीच
बैठे हुये राजहंस के समान दृशोभित हो रहा था । उन्होंने अपनी ही स्थिरता में से पर्वतों, गम्भीरता में से

१. घटितः। २. उज्ज्वल । ३. तारक । ४. उन्नमता । ५. अमलैः । ६. ...क्षालित... ।
७. अग्निदेन । ८. स्फटिक... । ९. ...कमल... ।

मिव राजहंसेनोपशोभमानम्, स्थैर्येणाचलानां गाम्भीर्येण सागराणां तेजसा सवितुः प्रशमेन तुषाररश्मेः निर्मलतयाऽम्बरतलस्य संविभागमिव कुर्वाणम्, वैनतेयमिव स्व-प्रभावोपात्तसकल-द्विजाधिपत्यम्, कमलासनमिवाश्रमगुरुम्, जरञ्चन्दनतरुमिव भुजङ्ग-निर्मोक-धवलजटाकुलम्, प्रशस्त-वारणमिव प्रलम्ब-कर्णबालम्, बृहस्पतिमिवाजन्म-वर्द्धित-कचम्, दिवसमिबोद्यदर्क-विम्ब-भास्वर-मुखम्, शरत्कालमिव क्षीणवर्षम्,

त्रिदण्डस्त्रिपदिका तत्रोपविष्टेन तदुपरिस्थापितेन, राजहंसेन कादम्बेन 'राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे नृपोत्तमे' इति हेमसेदिन्यौ, विकचः प्रस्फुटितः पुण्डरीकराशिः सिताम्मोजसमूहस्तमिव, स्फाटिकमण्डलुना स्फटिकमणिनिर्मितकमण्डलुना उपशोभमानं विराजमानम् । अत्रोपमा ।

स्थैर्येणेति । स्थैर्येण स्थिरतया अचलानां गिरीणाम्, गाम्भीर्येण गाम्भीर्यगुणेन सागराणां सरित्पतीनाम्, तेजसा प्रतापेन सवितुः आदित्यस्य प्रशमेन शान्त्या तुषाररश्मेश्चन्द्रमसः, निर्मलतया अति-स्वच्छतया अम्बरतलस्य आकाशस्य सविभागं स्वीयवस्तुनः परेभ्यः किञ्चिद्विभज्य प्रतिपादनं कुर्वाणं विदधानमिव स्थैर्यगाम्भीर्यप्रभृतनीन् स्वगुणान् अचलादिभ्यः सम्यग्विभज्य दत्तेव स्थितमित्यर्थः । श्वस्मिन् तथाविधस्थैर्यादिगुणयुक्तत्वादित्याशयः तत्र अचलानां स्थैर्यं कम्पशून्यत्वम् ऋपेः स्थैर्यन्तु चित्तस्थिरता, समुद्राणां गाम्भीर्यम् अगाधत्वम्, ऋपेः गाम्भीर्यन्तु दुरवगाहप्रकृतिवत्, आदित्यस्य तेजः तीक्ष्ण-रश्मित्वम्, ऋपेस्तेजस्तु तपोमाहात्म्यवत्त्वम्, चन्द्रमसः प्रशमः सौम्यस्वरूपत्वम् ऋपेः शमस्तु इन्द्रियाणा-मन्तमुत्तरेण प्रवृत्तिकरणम्, ऋपेर्निर्मलता पापराहित्यमिति परस्परं भेदसत्त्वेऽपि श्लेषमहिम्ना अभेदा-ध्यवसायादतिशयोक्तप्रलङ्कारः, कुर्वाणमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

वैनतेयमिति । गरुडमिव 'गरुडान् गरुडस्तापयौ वैनतेयः त्वगेभरः' इत्यमरः, स्वप्रभावेण स्वतेजसा उपात्तम् अजितं सकलेषु समस्तेषु द्विजेषु विप्रेषु पश्वेषु च आधिपत्यं स्वामित्वं येन तं तादृशम् 'दन्तवि-प्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः ।

कमलेति । कमलासनो विरज्जिः 'विरज्जिः कमलासनः, इत्यमरः, तमिव; आश्रमस्य तत्तपोभूमेः ब्रह्मचर्यादीनां चतुर्विधानामाश्रमाणाञ्च गुरुः शिक्षयिता नियामकश्च तं तादृशम् । ब्रह्मणैव वर्णाश्रमाश्च नियमिता इति पौराणिकी वार्ता ।

जरदिति । जरत पुरातनो यश्चन्दनतरुः मलयजवृक्षः तमिव, भुजङ्गानां सर्पाणां ये निर्मोकाः कञ्चुकाः तद्वत् धवलाः श्वेताः जटाः सटाः, अन्यत्र भुजङ्गनिर्मोका धवला जटा इव तामिः आकुलं सङ्कीर्णम् । प्राचीनचन्दनवृक्षेभ्येव परिमलविशेषाधिक्यास्तर्पाधिक्यसम्भव इति प्रतिपादनार्थं जरत्तरग्रहण मित्यवधेयम् ।

प्रशस्तेति । प्रशस्तो निखिललक्षणोपेतः वारणपतिः हस्तिनायकः तमिव प्रलम्बाः छेदनाभावाद्दति-विस्तृताः कर्णबालाः धवणलोमानि यस्य तं तादृशम्, पक्षे—प्रलम्बाः प्रलम्बमानाः कर्णौ श्रोत्रे बालाः पुच्छकेनाश्च यस्य तं तादृशम् ।

बृहस्पतीति । बृहस्पतिः सुराचार्यः तमिव, आजन्म जन्मप्रभृति चौराभावाद् वर्द्धिता वृद्धिं प्रापिताः कचाः केशा येन तं तादृशम्, पक्षे—कचः कचामिधः सुतो येन तं तादृशम् ।

पुरा किल बृहस्पतेः कचनामा पुत्र उत्पन्न इति पौराणिकी वार्ता ।

दिवसमिति । दिवसो वासरः तमिव, उद्यत् उदगच्छत् अर्कविम्बं सूर्यमण्डलं तद्वत् भास्वरं

समुद्रो, तेज नै से सूर्य, शान्ति नै से चन्द्रमा और निर्मलता नै से आकाश को थोड़ा-थोड़ा-सा भाग दे रहा था । जैसे गरुड अपने प्रभाव से समस्त पक्षियों का स्वामी होता है उसी प्रकार वे भी अपने तपोरत्न से सभी ब्राह्मणों के स्वामी बन गये थे, जैसे ब्रह्मा चारों आश्रमों के गुरु हैं उसी प्रकार वे भी उस आश्रम के गुरु थे, जैसे पुराना चन्दन का पेड़ साँप की केचुल्लों से लिपटा रहता है उसी प्रकार वे भी सफेद जटाओं से घिरे हुये थे, जैसे बृहस्पति ने जन्मकाल से ही कच का पालन-पोषण किया था उसी प्रकार उन्होंने भी जन्म से ही बालों को रख

१. अवेनः स्तैर्येण सागराणां गाम्भीर्येण । २. कापि सकलपदं न विधेते । ३. भुजङ्ग*** । ४. ***वारण-पतिमिव । ५. कर्णतलम् कर्णतालम् ।

शान्तनुमिव प्रियसत्यव्रतम्, अम्बिका-करतलमिव रुद्राक्ष-ग्रहण-निपुणम्, शिशिर-समय-सूर्यमिव कृतोत्तरासङ्गम्, वडवानलमिव सतत-पयोभक्ष्यम्, शून्यनगरमिव दीनानायविपन्न-शरणम्, पशुपतिमिव भस्म-पाण्डुरोमाश्लिष्ट-शरीरम्, भगवन्तं जाबालिमपश्यम् ।

अवलोक्य चाहमचिन्तयम्—‘अहो प्रभावस्तपसाम्! इयमस्य शान्तापि मूर्तिरुत्तम-

दीप्तिमत् सुखम् आननं यस्य तं तादृशम्, पद्मे—उद्यदकंविम्बेन भास्वरसुखं प्रारम्भिकप्रकाशो यस्य तं तादृशम् ।

शरदिति । शरत्कालः वर्षात्ययसमयः तमिव, क्षीणानि ध्यतीतानि वर्षाणि ‘शतायुर्वै पुरुषः’ इत्यादि-नियमितावस्थाहायनानि यस्य तं तादृशम्, यत्किञ्चिद्वशिष्टावस्थाकमित्यर्थः, पद्मे—क्षीणं स्वदशत्वमुपगतं वर्षं दृष्टिर्यस्मिन् तं तादृशम् ।

शन्तुनिति । शान्तनुः चन्द्रवंशीयो भीष्मपितामहपिता तमिव, प्रियम् प्रेमास्पदं सत्यव्रतं सत्य-वचनासत्याचाररूपो नियमो यस्य तं तादृशम्, पद्मे—प्रियः अत्यन्तोरकृष्टात्मजः वात् प्रेमजनकः सत्यव्रतो यस्य तं तादृशम् ।

अम्बिकेति । अम्बिकाया भवान्याः करतलं हस्तमिव, रुद्राक्षस्य रुद्राक्षमालायाः ग्रहणे उपादाने निपुणं कुशलम्, पद्मे—रुद्रस्य महेश्वरस्य अक्षिणी नयने इति रुद्राक्षे तयोर्ग्रहणे कुतूहलेन पिधाने निपुणं दक्षम् ।

शिशिरिति । शिशिरसमयस्य शीतकालस्य सूर्यम् आदित्यमिव, कृतो भुजान्तराले स्थापितः उत्तरा-सङ्ग उत्तरीयवसनं येन तं तादृशम्, पद्मे—कृतो विहित उत्तरस्या दिशः कौशेराशायाः सङ्गः यथाक्रमं सम्बन्धो येन तं तादृशम्, तत्समये सूर्यस्योत्तरदिगमनप्रारम्भात् ।

वटवेति । वडवानलो वाडवानिः तमिव, सततं निरन्तरं पयो दुग्धमात्रं सलिलञ्च भक्ष्यम् अदनीयं शोषणीयञ्च यस्य तं तादृशम् ।

शून्येति । शून्यं जनरहितं नगरं पुरमिव, दीनानां दुर्गतानाम् अनायानाम् अस्वामिकानां विप-क्षानां व्याधिग्नयितादीनाञ्च रक्षकं पालकम्, पद्मे—दीनानि शोभाशून्यानि अनायानि निवासिलोक-रहितानि, विपक्षानां नष्टानि शरणानि गृहाणि यत्र तत् तादृशम् ‘शरणं गृहरक्षित्रो’ इत्यमरः ।

पशुपतिमिति । पशुपतिः शङ्करः तमिव, भस्मवत् पाण्डुरानि परिणतवात् शुभ्राणि यानि रोमाणि लोमानि, भस्मना भूत्या पाण्डुरोमाणि च तैरादिष्टं समन्तात् सकं शरीरं वपुर्यस्य तं तादृशम् भगवन्तम् पेशवर्षादिमन्तं जाबालिम् पतञ्जलान् मुनिराजम् अपश्यम् अद्राक्षम् ।

अत्र ‘वैनतेयमिव’ इत्यारम्भे ‘पशुपतिमिव’ इत्यन्तं यावत् पूर्णोपमालङ्कारः । केवलं ‘जरत्-चन्दनवस्त्रमिव भुजङ्गनिर्भोकघवलज्जटाकुलम्’ इत्यत्र लुप्तोपमापूर्णोपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कार इति ज्ञेयम् ।

अवलोक्येति । अवलोक्यत प्रेक्ष्य च अहं वैशम्पायनः अचिन्तयम् व्यचारयम्—अहो इत्याश्चर्ये तपसां स्वाध्यायादीनां प्रभावपेक्ष्यम्, इयं पुरो दृश्यमाना शागतानि प्रसङ्गापि अस्य मुनेः मूर्तिः स्वरूपम्

छोड़ा था, जैसे दिन निकलते हुये सूर्यमण्डल से प्रकाशित हो उठता है उसी प्रकार वह अपने कान्तिमान् भुज-मण्डल से प्रकाशित हो रहे थे, जैसे शरद ऋतु में वर्षा होना ही जाती है उसी प्रकार वह भी अपनी आयु के बहुत वर्षों दिवा चुके थे, जैसे राजा शान्तनु अपने पुत्र सत्यव्रत से स्नेह करने वाले थे उसी प्रकार वे भी साय के व्रत का पालन करने वाले थे, जैसे भगवतो पार्वतो के साथ भगवान् शंकर को अँकों की दूँदने में कुशल है उसी प्रकार उनके साथ भी श्वास को माला ग्रहण करने में कुशल है, जैसे शीतकाल में सूर्य उत्तर दिशा का साथ करने लगता है अर्थात् धरि-धीरे उत्तरायण होने लगता है उसी प्रकार वे भी बन् धारण करने वाले थे, जैसे वादयानि निरन्तर वट का भोजन करती रहती है उसी प्रकार वे भी निरन्तर दूध का हाँ भोजन करने वाले थे, जैसे वडवा हुआ नगर गिरे पड़े मनुष्यरहित मकानों को अपनी शरण में रखने वाला होता है उसी प्रकार वे भी दरिद्रों, अनाथों और अन्धों को शरण देने वाले थे और जैसे शंकर की का शरीर भस्म लगाने के कारण सन्नेद रोशों से मरा रहता है उसी प्रकार उनका शरीर सन्नेद रोशों से उँका हुआ था ।

उक्त महर्षि जाबालि को देखकर मैंने मन ही मन विचार किया कि उसका का प्रभाव भी कितना महान्

कनकावदाता परिस्फुरन्ती सोर्दामिनीव चक्षुषः प्रतिहन्ति तेजांसि, सततमुदासीनापि महा-
प्रभावतया भयमिवोपजनयति प्रथमोपगतस्य शुष्क-नल-काश-कुसुम-निपतितानल
चटुल-वृत्ति-नित्यमसहिष्णुतपस्विनां प्रतनुतपसामपि तेजःप्रकृत्या दुःसहं भवति, किमुत
सकल-भुवन-वन्दित-चरणानामनवरत-तपःसलिल-क्षालितमलानां कर-कमल-तलामलक-
फलवदखिलं जगदालोक्यतां दिव्येन चक्षुषा भगवतामेवविधानामधक्षयकारिणाम् ।
पुण्यानि हि नामग्रहणान्यपि महामुनीनाम्, पुनर्दर्शनानि । धन्यमिदमाश्रमपदमय-
धिपतिर्यत्र । अथवा भुवनतलमेव धन्यमखिलमनेनाधिष्ठितमवनितल-कमलयोनिना ।

उत्तमम् अत्यन्तमुष्णीकृतं यत् कनकं काञ्चनं तद्वत् अवदाता निर्मला परिस्फुरन्ती देदीप्यमाना
सौदामिनीव तद्विदिव चक्षुषो लोचनस्य तेजांसि ज्योतींषि प्रतिहन्ति प्रतिघातं नयति, सामुल्येन
व्रजन्ती लोचनरश्मीनां विद्युत्तेजसा प्रतिनिवृत्तिः सर्वानुभवसंवेद्यैवेत्याशयः । सततम् अजलम् उदासी-
नापि मध्यस्थापि परेषां भयोपादने फलशून्यापि इयं मूर्तिरित्यर्थः, महाप्रभावतया अशुभप्रतापतया
प्रथमम् अपूर्वम् उपगतस्य प्राप्तस्य मम भयं त्रासम् उपजनयतीव उपादयतीव । शुष्काणि विरसानि
यानि नलकाशकुसुमानि स्वनामविल्यातवृणविशेषाः तेषु निपतितो योऽनलोऽग्निः यस्येव चटुला चञ्चला
आश्रुतरा वृत्तिः प्रसरणव्यापारो यस्य तत् तादृशम्, तथा नित्यं सततम् असहिष्णु असहनशीलम्
अन्यतेज इति शेषः, तनु स्वल्पं तपो येषां तेषामपि तपस्विनां तपस्यावतां तेजः प्रभावः, प्रकृत्या स्वभावेन
(दुःसहम् असहनीयम्) इत्यत्र पाठान्तरं भवति परेषामिति शेषः । सकलभुवनतलेषु समस्तसंसार-
तलेषु वन्दितचरणानां नमस्कृतपादानाम् अनवरतं निरन्तरं दत्तपांत्येव सलिलानि वारीणि तैः क्षालितानि
धौतानि मलानि दुष्कृतान्येव मलानि पङ्कदादीनि यैस्तेषां तादृशानाम्, तथा दिव्येन परलोकीयेन चक्षुषा
ज्ञाननेत्रेणेत्यर्थः करकमलतलं पाणिपद्मतलं तत्र आमलकफलवत् धात्रीफलवत्, अखिलं समग्रं जगत्
संसारम् अवलोक्यतां पश्यताम्, एवंविधानाम् इत्थंभूतानां जावालिसदृशानाम् अधक्षयकारिणाम् अव-
लोकनमात्रेणैवान्येषां दुष्कृतध्वंसविधायिनां भगवताम् ऐश्वर्यादिमतां किमुत किमाश्चर्यम् ।

अत्र 'उत्तमकनकावदाता' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'उपजनयतीव' इति क्रियोपेक्षा, तथा परत्र लुप्तोपमा-
श्लिष्टपरम्परितरूपकञ्च ।

पुण्यानीति हि निश्चितम्, महामुनीनां महातपस्विनां नामग्रहणान्यपि नामसङ्कीर्तनमात्राण्यपि
पुण्यानि पुण्योपादकानि दर्शनानि तेषां निरीक्षणानि किं पुनः किं वक्तव्यम्, नूनं पापपनोदकानीत्यर्थः ।
इदं प्रत्यक्षम् आश्रमपदम् ऋषिजनस्थानं धन्यं कृतकृत्यमित्यर्थः यतो हि, यत्र आश्रमे अयं मुनिराजः
अधिपतिः नेता । अथवा यद्वा अवनितलस्य मर्त्यलोकस्य कमलयोनिः ब्रह्मा तद्रूप इत्यर्थः तेन तपोक्तेन
अनेन पुरोदश्यमानेन मुनिना अधिष्ठितम् आश्रितम् अखिलं समग्रं भुवनतलमेव जगतीतलमेव धन्यं
कृतपुण्यं 'सुकृती पुण्यवान् धन्यः' इति हैमः, तपोवनस्य तदन्तर्गतत्वादित्याशयः । खलु निश्चयेन

और आश्चर्यजनक है ! इनकी मूर्ति कितनी शान्त है फिर भी उससे तपाये हुए सोने जैसी निकलने वाली कान्ति
विजली के समान आँखों में चकाचाँप उत्पन्न करके उसे तेजरहित कर दे रही है और पहले-पहल आने वाले के
प्रति यद्यपि उसमें कोई भी भाव नहीं है फिर भी अपने अत्यन्त प्रभाव के कारण वह आने वाले की मयभीत-सा
वना दे रही है । जब सूखी हुई नल नाम की घास के पत्तों पर पड़ी हुई आग के समान चञ्चल स्वभाव वाले
ईर्ष्यालु तथा छोटे-मोटे तपस्वियों का तेज भी स्वभावतः अत्यन्त दुःसह होता है तब ऐसे महान् और पापों का
नाश कर देने वाले तपस्वियों की बात ही क्या है, जिनके चरणों की पूजा सारा संसार ही करता है, जिन्होंने तप
रूपी जल से काम-क्रोधादि रूपी सभी दोषों को धो डाला है और जो अपनी दिव्य दृष्टि से हाथ में रखे हुए
आँवले के समान सभी लोगों को देख सकते हैं । मुनियों का नाम लेना ही बहुत बड़ा पुण्य है फिर दर्शन की
तो बात ही क्या है । यह आश्रम भी धन्य है जिसके ये स्वामी हैं अथवा यह पृथ्वीतल ही धन्य है जिस पर
इस लोक के ब्रह्मा के समान ऐसे महर्षि स्थित हैं । ये मुनिलोग भी कितने पुण्यवान् हैं जो अपने सभी कार्यों

१. सौदामनीव ।

२. निपतिता चटुल ।

३. तनुतपसान् ।

४. कापि दुःसहमिति न विपते ।

५. भुवनतलम् । ६. तपःक्षपिकमलानाम् । ७. करतलामलकवत् । ८. ... अधक्षयकारिणाम् पुण्यानि ...

नाम करणानि पुण्यानि नाम । ९. मुनीनाम् ।

पुण्यभाजः खल्वमी मुनयो यदहर्निशमेनमपरमिव नलिनासनमपगतान्यव्यापारा मुखाव-
लोकन-निश्चलदृष्टयः पुण्याः कथाः सृण्वन्तः समुपासते । सरस्वत्यपि धन्या, याऽस्य तु
सततमतिप्रसन्ने करुणाजलनिस्यन्दिन्यगाधगाम्भीर्ये रुचिरद्विजपरिवारा मुखकमलसम्पर्क-
सुखमनुभवन्ती निवसति राजहंसीव मानसे । चतुर्मुखमुखकमलवासिभिश्चतुर्वेदैः सुचि-
रादिव द्वितीयमिदमासादितं स्थानम् । एनमासाद्य शरत्कालमिव कलिकाल-जलधर-
समय-कलुषिताः प्रसादमुपगताः पुनरपि जगति सरित इव सर्वविद्याः । नियतमिह सर्वा-
त्मना कृतावस्थितिना भगवता परिभूत-कलिकाल-विलसितेन धर्मेण न स्मर्यते कृत-

अपगता दूरीभूता अन्ये व्यापाराः कर्माणि येषां ते तादृशाः, तथा मुखावलोकने मुनिवदननिरीक्षणे
निश्चला निमेषरहिता दृष्टिः अवलोकनं येषां ते तादृशाः, पुण्याः धर्मजनिकाः कथाः किंवदन्तीः शृण्वन्तः
आकर्षयन्तः, अमी प्रत्यक्षोपलभ्यमाना मुनयः तपरिवनः पुण्यभावः सुकृतभावः यत् तस्मात् कारणात्
अहर्निशं प्रतिदिनम् अपरम् अन्यं नलिनासनं कमलासनमिव विद्यमानं तं समुपासते परिचर्यां कुर्वते ।
तु पुनरर्थः । सततं निरन्तरम् अतिप्रसन्ने अतिशयेन प्रसादगुणयुक्ते अतिस्वच्छे च, करुणा परदुःखप्रहा-
नेच्छा जलमिव करुणेव च जलमिति करुणाजलं यस्य निस्यन्दिनि स्याविणि, अगाधम् इयत्ताशून्यम्
अतलस्पर्शञ्च गाम्भीर्यं दुरवगाहस्वभाषत्वं गम्भीरता च यस्य तस्मिन् तादृशे अस्य महर्षेः मानसे
चित्ते मानससरोवरे च हंसीव मरालीव, रुचिराः सुन्दराः द्विजा छात्रीभूता विप्राः पक्षिणश्च 'दन्त-
विप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः, परिवाराः परिजनाः यस्याः सा तादृशी या सरस्वती भारती निवसति
वासं विधत्ते साऽपि धन्या श्लाघ्या, असामान्यसुकृतेनैवविधवासस्थानस्य प्राप्यत्वात् सा सरस्वत्यपि
धन्येत्याशयः ।

अत्र 'अवनितलकमलयोनिना' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकमलद्वारः, 'नालिनासनमिवेत्यत्र द्रव्यो-
पेक्षालङ्कारः, 'हंसीवेत्यत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

चतुरिति । चतुर्मुखस्य प्रजापतेः मुखकमलानि वदनपद्मानि तत्र वासिभिः स्थापिभिः चतुर्वेदैः
ऋग्यजुःसामायर्वभिः सुचिरादिव चिरसमयादिव इदम् एतत् द्वितीयम् अपरं तपोवनरूपम् स्थानम्
आसादितं प्राप्तम् । अत्र सुचिरादिवेति गुणोपेक्षा, तेन हि ब्रह्मणो मुखस्य तुल्यत्वं तपोवनस्य पूतत्वं
प्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

एनमिति । कलिकालः कलिसमयः जलधरसमयः वर्षाकाल इव तेन कलुषिताः निजप्रभाववशात्
कुलितविद्युत्यादिना अनुष्ठानशून्येन च दूषिताः, मलिनीकृताश्च सर्वविद्या अष्टादशविद्या वेदादिविद्याः
सरितो नद्य इव शरत्कालमिव घनाध्ययमिष एनं मुनिम् (जाबालिम्) आसाद्य प्राप्य संसारे पुनरपि
द्वितीयधारमपि प्रसादं सदृष्ट्यादिना अनुष्ठानेन च निर्दोषत्वं नैर्मल्यञ्च उपगताः प्राप्ताः । मुनिरयं निश्चिन्ना
अपि विद्या धारयति तत्प्रतिपादितानुष्ठानञ्च सम्पादयतीत्याशयः ।

नियतमिति । इह अस्मिन् आश्रमे सर्वात्मना सर्वविधिना कृता विहिता अवस्थितिः वासो येन स
तेन तादृशेन भगवता महात्म्यवता धर्मेण सुकृतेन, परिभूतं न्यक्कृतं दूरीकृतमिष्यर्थः । कलिकालस्य
को छोड़ कर इन महर्षि के मुँह को अपलक आँखों से देखते हुए रात-दिन कथायें सुना करते हैं और दूसरे
ब्रह्मा के समान इनकी उपासना में लगे रहते हैं । वह सरस्वती भी धन्य है जो निर्मल जल से भरे कथा
मानस सरोवर में पक्षियों के साथ कमलों के सुख का अनुभव करने वाली राजहंसिनी के समान इन महर्षि के
मुख के सम्पर्क का सुख प्राप्त करती हुई उनके अत्यन्त प्रसन्न कारुणिक एवं गम्भीर दृढय ने निवास करती है ।
ब्रह्मा के मुख कमलों में निवास करने वाले चारों वेदों को बहुत दिनों के पश्चात् यह दूसरा स्थान (जाबालि का
मुख) प्राप्त हुआ है । जैसे वर्षा काल में कीचड़ से भरी हुई नदियाँ शरत् ऋतु पाकर फिर निर्मल हो
जाती हैं वही प्रकार कलिकाल के प्रभाव से दूषित सारी विषाये इन महर्षि को पाकर फिर निर्दोष हो गयी हैं ।
कलिकाल के सभी प्रपञ्चों को हरा कर एकाग्र भाव से इन महर्षि में निवास करने वाले भगवान् धर्मदेव निश्चय

१. मुखकमलवलोकनम् । २. समुपासते । ३. यदस्मिन् याऽस्य । ४. रुचिरद्विजकुल-
परिचये, द्विजपरिवारे । ५. कचिद् 'सुख' पदं नास्ति । ६. हंसीव । ७. कचिद् द्वितीयमुपगदं नास्ति ।
८. वेदैः चतुर्भिर्वेदैः । ९. कचिद् 'इव द्वितीयम्' इत्युपपदनपि नास्ति । १०. कलि-जल-समयम् ।

युगय । धरणितलमनेनाधिष्ठितमौलोक्य न वहति नूनमिदानीं सप्तर्षिमण्डल-निवासाभि-
मानमम्बरतलम् । अहो ! महासत्त्वेयं जरा । यस्य प्रलय-रवि-कर-निकर-दुर्निरीक्ष्ये रज-
निकर-किरण-पाण्डु-शिरोरुहे जटाभारे फेनपुञ्ज-धवला गङ्गेव पशुपतेः क्षीराहुतिरिव
शिखाकलापे विभावसोर्निपतन्ती न भीता । बहलाच्य-धूम-पटल-मलिनीकृताश्रमस्यै
भगवतः प्रभावाद्भीर्तमिव रवि-किरणजालमपि दूरतः परिहरति तपोवनम् । एते च पवन-
लोल-पुञ्जीकृत-शिखाकलापा रचिताञ्जलय इवात्र मन्त्रपूतानि हवींषि गृह्णन्ति एतस्मिन्त्या-

विकसितं चेष्टितं येन तद्योक्तेन सता कृतयुगस्य सत्ययुगस्य नियतं नूनं न स्मर्यते न चिन्त्यते सत्ययुगीय
निखिलसदाचारद्युपलम्भादित्याशयः ।

अत्र नियतपदस्य ध्रुवाद्विपदवत् उत्प्रेक्षानिधायकत्वाद्वाच्याभावानिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा ।

धारणीति । अम्बरतलम् आकाशतलं (कर्तृ), अनेन मुनिना अधिष्ठितम् आधितं धरणितलं
पृथिवीतलम् आलोच्य नूनं निश्चितम् इदानीं सम्प्रति सप्तर्षिमण्डलस्य कश्यपादिसमूहस्य निवासेन आत्म-
न्यवस्थानेन योऽभिमानोऽहङ्कारः तं न वहति घत्ते सप्तर्षिवन्मुनेरवस्था तेन पृथिवीतलस्यापि स्वसमानत्वा-
दित्याशयः पूर्ववदेवालङ्कारः ।

अहो इति । अहो आश्चर्यम्, इयम् अस्य देहेऽवलोक्यमाना, जरा वृद्धावस्था, महासत्त्वा महाप्राणा
अत्यन्तशक्तिमती । कथमेतदवधार्यते, इत्यत आह— यास्येत्यादि । फेनस्य द्विण्डीरस्य या पुञ्जः समूहः
तेन धवला उज्ज्वला या जरा, प्रलये कल्पान्ते यो रविकरनिकरः सूर्यकिरणसमूहः तद्वत् दुर्निरीक्ष्ये महा-
तेजस्वितयाऽवलोकयितुमशक्ये, तथा रजनिकरस्य चन्द्रस्य किरणवत् मयूखवत् पाण्डवः रवेतवर्णाः शिरो-
रुहाः केशा यत्र तथोक्ते, अस्य मुनेः (जाबालेः) जटाभारे सदासमूहे पशुपतेः, महेश्वराय जटाभारे सदा-
समूहोपरि निपतन्ती पतनं विदधती फेनपुञ्जवत् धवला गङ्गा भागीरथी इव, तथा विभावसोर्वहेः शिखा-
कलापे ज्वालासमूहे निपतन्ती फेनपुञ्जधवला क्षीरस्य दुग्धस्य आहुतिः प्रचेप इव निपतन्ती उपगन्तुं
प्रवृत्ता सती न भीता न त्रस्ता । अत्र यथाक्रमं प्रलयरविकर, रजनिकरकिरण, फेनपुञ्जवत् तिस्रो लुप्तो-
पमाः, गंगेव आहुतिरिवेत्यत्र चोपमे द्वे इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

दहलेति । रवेः सूर्यस्य किरणजालं मयूखसमूहः (कर्तृ) बहलानां प्रचुराणाम् आज्यधूमानां
हविर्धूमानां पटलैः वृन्दैः मलिनीकृत-श्यामतां प्रापितः आश्रमो यस्य तादृशस्य भगवतो माहात्म्यवतो-
जाबालेः प्रभावात् माहात्म्यात् भीतमिव त्रस्तमिव सद् दूरतो दूर एव एतत्तपोवनं परिहरति त्यजति ।
स्वप्रतिपक्षिणः प्रबलतमस इव धूमपटलस्योत्पादकतया मुनेरपि प्रतिपक्षिपक्षान्तर्भावत्वात्सेन तदन्तिक-
परित्यागः समुचित एवेत्याशयः । अत्र भीतमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

एत इति । अत्र आश्रमे पवनेन समीरेण लोलञ्जलः पुञ्जीकृतश्च शिखाकलापो ज्वालासमूहो येषां ते
तादृशः, एते पुरोऽवलोक्यमानाः आशुशुक्लयः दक्षिणाग्नि-गार्हपत्याहवनीयरूपा होमवद्भ्यश्च रचिताञ्ज-
लयः आहुतिस्वीकरणाय ऊर्ध्वीकृतयुक्तपाणितलद्वया इव सन्तः, एतस्य महर्षिजाबालेः शीत्या स्नेहेन मन्त्र-
पूतानि ऋचा पवित्राणि हवींषि होतव्यानि घृतादीनि गृह्णन्ति स्वीकुर्वन्ति 'शिखावानाशुशुक्लिः' इत्यमरः
अत्रापि क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

ही अह सत्ययुग की याद न करते होंगे और इन महात्मा को पृथ्वीतल पर स्थित देखकर अह आकाश की
सप्तर्षियों के निवास स्थान होने का अभिमान न करता होगा । यह इदं पा भी किजना चाहती है जो शङ्कर जी
की जटाओं में गिरने वाली उज्ज्वल फेन से बरी गङ्गा तथा क्षि में गिरने वाली दूध की आहुति के समान
इन मुनि को प्रलयकालीन सूर्य की किरणों जैसी चमकीली एवं चन्द्रमा की किरणों जैसी उजली जटाओं पर
गिरने में डरी नहीं । यह उज्ज्वल ने निरन्तर अत्यधिक धी की आहुति पड़ते रहने के कारण उस आश्रम पर
उससे उठने वाले धुओं की छाया पड़ती रहती है जिससे ऐसा प्रतीत होता है मानों उस नक्षत्र के प्रभाव से
सूर्य की किरणों भी उस आश्रम की दूर ही से छोड़ बैठी हैं । आश्रम के हवन-कुण्डों में धपकती हुई क्षि की

१. आलक्ष्य, अवलोक्य । २. दक्षिण, 'मण्डल' पदं नास्ति । ३. 'रविरश्नि' । ४. 'दुर्निरीक्ष्ये' ।
५. रजनिकरनिकरपाण्डुरे जटाभारे । ६. निपतन्ती । ७. 'आश्रमपदस्य' । ८. 'भीतभीतमिव' । ९. 'आल-
कमपि' । १०. 'पुञ्जितशिखाकलापाः, शिखाजटिलाः' ।

शुशुक्षणयः । तरलित-दुकूलवल्कलोऽयश्चाश्रमलता-कुसुम-सुरभि-परिमलो मन्दमन्दसञ्चारी सशङ्क इवास्य समीपमुपसर्पति गन्धवाहः । प्रायो महाभूतानामपि दुरभिभवानि भवन्ति तेजांसि । सर्वतेजस्विनामयश्चाग्रणीः । द्विसूर्यमिवाभाति जगदनेनाधिष्ठितं महात्मना । निष्कम्पेव श्रितिरेतद्वष्टम्भात् । एष प्रवाहः करुणारसस्य, सन्तरणसेतुः संसारसिन्धोः, आधारः क्षमानर्भताम्, परशुस्तृष्णालता-गहनस्य, सागरः सन्तोषामृत-रसस्य, उपदेशा सिद्धिमार्गस्य, अस्तगिरिरसद्व्रह्मस्य मूलमुपशमनरोः, नाभिः प्रज्ञाचक्रस्य प्रासादो-

नरलिनेति । तरलितानि कम्पितानि दुकूलवत् क्षौमवसनवत् वल्कलम् ऋपिपरिहिततरुवक् येन स तादृशः, आश्रमलताकुसुमानाम् आश्रमलतापुष्पाणां सुरभिर्वाणतर्पणः परिमलो गन्धो यत्र स तादृशः, मन्दमन्दसञ्चारी शनैः शनैः सञ्चरमाणः अयश्च गन्धवाहः पवनः, सशङ्क भीताशय इव सन् अस्य जावालैः समीपम् अन्तिकम् उपसर्पति उपगच्छति, परिहितवल्कलकम्पनेन स्वस्यापराधशङ्कया पवनस्य सशङ्कवं समुचितमेवेत्यभिप्रायः । सशङ्क इवेति गुणोत्प्रेक्षा ।

प्राण इति । प्रायो बाहुव्ययेन समाभूतानामपि महाजन्तूनां मृगपतंगजादीनामपि तेजांसि महांसि दुरभिभवानि दुःखेनातिक्रमिषुं शक्नवानि भवन्ति, चोऽग्र किन्त्वर्थे । अयं मुनिः सर्वतेजस्विनां निखिल-धामवताम् अग्रणीः प्रधानः, सुतरामस्य तेजोऽतिक्रमणासम्भवाद् सूर्यप्रभृतीनामुक्तविधौ व्यवहारः समुचित एवेत्याशयः ।

द्विसूर्यमिवेति । अनेन जावालना महान्मना भगवता अधिष्ठितम् आश्रितं भगवद् द्विसूर्यमिव द्वौ सूर्यौ यत्र तदिव आभाति, अस्याऽप्यपरसूर्यसमानप्रभाववादित्याशयः द्विसूर्यमिवेति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

निष्कम्पेति । एतस्य मुनेः अवष्टम्भात् आलग्न्यादिव क्षितिः पृथिवी निष्कम्पा निश्चला । इह अवष्टम्भादिवेति हेतुत्प्रेक्षा ।

एष इति । एष जावालः करुणा द्रव्यैव रसस्सलिलं तस्य प्रवाह ओषः, सर्वत्रैवकरूपेण करुणाया विद्यमानत्वात् । संसारो मित्याज्ञानजन्या वासना स एव सिन्धुः समुद्रस्तस्य सन्तरणसेतुः उत्तरणजलपोतः 'तत्त्वमसि' इत्यादिमोक्षोपयोगिवाक्यपदेशद्वारा ज्ञानोत्पादनेन समुत्तारणात् । समा परपरिभावादिवृषपचमानेषु क्रोधप्रतिद्वन्द्वः सा एवाग्मांसि जलानि तेषाम् आधार आशयः सर्वत्रैव समाकरणात् वृष्णा-विषयभोगलिप्ता एव लता वल्क्यः तासां गहनस्य काननस्य परशुः कुठारः विनाशकाग्नित्वात् । सन्तोषो यथाप्राप्तवस्तुनैव हृदि सन्तुष्टिः स एव अन्तरसः पीयूषद्रवः तस्य सागरः समुद्रः, विपुलाधारत्वात् । सिद्धिमार्गस्य मोक्षपथस्य उत्तरेष्टा उपदेशकः, तादृशजिज्ञासुजनायाप्यात्मविधौपदेशात् असद्व्रह्मो दुरभिसन्धिरेव असद्व्रह्मः शनैश्चरप्रभृतिदुष्टग्रहः तस्य अस्तगिरिः अस्ताचलः, एनं प्राप्यैव सर्वेषां सुरभि-सन्धिनाशात् । उपशमनरोः शान्तिद्रुमस्य मूलं प्रश्नः हेतुश्च, उपदेशादिना शान्तिकरणात् । प्रज्ञा प्रज्ञानमेव

बैचल्य लपटें वायु के कारण एक में लुहो हुईं तो ऐसी लग रही हैं मानों इवन की अग्निपों अंजुलियों बांध कर उन नदियों के मंत्रों से पवित्र इवन के सामानों की अत्यन्त प्रेम के साथ ग्रहण कर रही हों । उन नदियों के पास जाने वाला मन्द-मन्द झगपित वायु भी आश्रम की लताओं के फूलों की गन्ध लिए हुए वल्कल-वल्कों की हिलाकर मानों स्पर्शमग्न हो जाता है । प्रायः महान् प्राणियों का भी तेज अत्यन्त अनुरागेय होता है । फिर इन नदियों का तो करना ही क्या जो सम्पूर्ण तेजस्वियों के प्रधान हैं । इस महापुरुष को धारण करके संसार दो सूर्यों को धारण करने वाला-सा बन गया है । इन्हीं की स्थिति से पृथ्वी भी अचला बनो हुई है । ये करुणाकारी जल के प्रवाह हैं, संसाररूपी सागर को पार करने के लिए पुल हैं, क्षमारूपी जल के आधार स्थान हैं, विषयवासना-रूपी वनों लताओं के काटने की कुल्हाड़ी हैं, सन्तोषरूपी अमृत के समुद्र हैं, सिद्धिमार्ग के गुरु हैं, अस्तवक्त्री

१. प्रतिगुणमन्दाशुशुक्षणयः, प्रतिगुणस्तेजःप्रदसाम्याशुशुक्षणयः । २. मन्दमञ्चारी । ३. तेजांसि यतः ।

४. निष्कम्पेति । ५. अवष्टम्भादेव, अवष्टम्भेन । ६. प्रभवः । ७. करुणरस्य । ८. इवाग्मांसम् ।

९. अमृतस्य । १०. असद्व्रह्मकस्य । ११. नेमिः । १२. प्रासादो, स्थितिर्विशो ।

धर्मव्यजस्य, तीर्थं सर्वविद्यावताराणाम्, वडवानलो लोभार्णवस्य, निकपोपलः शास्त्र-
रत्नानाम्, दावानलो रागपल्लवस्य, महामन्त्रः क्रोधमुर्जङ्गस्य, दिवसकरो मोहान्वकारस्य,
अर्गलवन्धो नरकद्वाराणाम्, कुलभवनमाचराणाम्, आयतनं मङ्गलानाम्, अभूमिर्मद-
विकाराणाम्, दर्शकः सत्पथानाम्, उत्पत्तिः साधुतायाः, नेमिरुत्साहचक्रस्य, आश्रयः
सत्त्वस्य, विपक्षः कलिकालस्य, कोशस्तपसः, सखा सत्यस्य, क्षेत्रमार्जवस्य, प्रभवः पुण्य-
सञ्चयस्य, अदत्तावकाशो मत्सरस्य, अरातिर्विपत्तेः, अस्थानं परिभूतेः अननुकूलोऽभिमानस्य,
असम्मतो दैन्यस्य, अनायत्तो रोषस्य, अतभिर्मुखः सुखानाम् ।

धर्मं तस्य नामिः आलम्बनीभूतमन्यभागः, एनमाश्रित्यैव सर्वेषां ज्ञानविस्तारात् । धर्मः अमृदुदयनिधेय
ससिद्धि एव ध्वजपताका तस्य प्रासादो राजभवनम् अस्त्योपरि धर्मावलम्बनात् । सर्वविद्यासु ज्ञान्वीहि-
क्यादिषु ये अवताराः प्रवेशाः तीर्थं घट्टं, घट्टमवलम्ब्य सलिलेषु प्रवेशाच्च एनमालम्ब्यान्तेवासिनां सर्व-
विद्यासु प्रवेशात् । लोभो घनाद्यागमे बहुधा जायमानेऽपि पुनः पुनर्वर्धमानोऽभिलाषः स एवार्णवः सन्दुद्रः
तस्य वडवानलः सौर्धः परिशोषकत्वात् । शास्त्राणि वेदादीन्येव रत्नानि मणयः तेषां निकपोपलः उत्कर्षा-
पकर्षपरीक्षकप्रस्तरः द्वात्राणां शास्त्रज्ञानपरीक्षाविधानात् । रागो विषयामिलाष एव पल्लवः किसलयः तस्य
दावानलो वनाग्निः दाहकत्वात् । क्रोधः परवशीकृतात्मनः पराकरणहेतुबुद्धिविगेषः स एव भुजङ्गः सर्पः
तस्य महामन्त्रः उपशमविधायित्वात् । मोहः कार्याकार्यविवेकाभावः अज्ञानमिति चावत् स एवान्वकार-
स्तिमिरः तस्य दिवसकरः उच्छेदकत्वात् । इह कलणारसत्वेत्यारभ्य 'मोहान्वकारस्ये'त्यन्तं प्रायः सर्वत्रैव
परम्परितरूपकमलङ्कारः, तत्र क्वचित्कचिच्च श्लिष्टपरम्परितरूपकम् एकदेशविवक्तिरूपकञ्च । किञ्चैतस्य
मुनेर्विषयभेदेनानेकधौल्लेखाल्लेखालङ्काररचस्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ।

अर्गलेति । नरकद्वाराणां दुर्गतिद्वाराणाम् अर्गलवन्धः कपाटवन्धकरणकीलकः, उपदेशादिना तत्त्व-
ज्ञानमुत्पाद्य नरकप्रवेशनिवारणात् । आचाराणां वेदादिविहितसदाचाराणां कुलभवनं पुरातनाधारगृहम्,
थावजीवननेव सदाचारानुष्ठानात् । मङ्गलानां समप्रश्रयसान् आयतनं भवनं पवित्रभूमिरित्यर्थः सर्वविष-
मङ्गलसम्पादनात् । वाक्यत्रयेऽप्यत्र प्रत्येकवृत्तिनिरङ्गकेवलरूपकालङ्कारसङ्कीर्णः प्राग्वदेवोद्देशालङ्कारो ज्ञेयः ।

अभूमिरीति । मदविकाराणाम् अहङ्काररूपमानसिकविकाराणाम्, अभूमिरस्थानम्, अभिमानगन्धे-
नाऽपि शून्य इत्यर्थः महायोगित्वात् । सत्पथानाम् उत्कृष्टतत्त्वमर्मागाराणां दर्शक उपदेष्टा सर्वज्ञत्वात्
सर्वहितचिन्तकत्वाच्च । पूर्वोक्तेन 'सिद्धिमार्गत्य' इत्यनेन सहास्य न पौनस्त्वम् उभयोः परस्परं भेदादि
स्पृहनीयम् । साधुतायाः सुजनतया उत्पत्तिः जन्मस्थानम् अस्मादेवानेकेषां सौजन्योपदेशप्राप्तेः । उत्साह
उद्योग एव धर्मं तस्य नेमिः प्रान्तभागः, रथचक्रस्य प्रान्तदेशो यथा गन्तव्यमार्गत्य समप्रभागां स्पृशति
तथायमपि उत्साहस्य पराकाष्ठाप्राप्त्वा निखिलान् पदार्थान् परिमातीत्याशयः सत्त्वस्य सत्त्वगुणानात्रस्य
आश्रयः आधारः, रजस्तमसोरभिभवामावात् । कलिकालस्य कलियुगस्य प्रतिपक्षः शत्रुत्तकार्यपापावरोध-
कत्वात् । तपसः कोशो भाण्डागारम्, तपःपरिपूर्णत्वात् । सत्यस्य अननृतव्यवहारस्य सखा मित्रम्, ङण-
मपि परित्यागाकरणात् । मार्जवस्य कोमलतायाः क्षेत्रं भूमिः, सर्वत्रैव सारख्यावलोकनात् । पुण्यसञ्चयस्य
धर्मसमूहस्य प्रभव उपपत्तिस्थानम्, दर्शनीपदेशादिना सर्वेषामेव पुण्योपादनात् । मत्सरोऽन्यशुभद्वेषस्तस्य
न दत्तोऽवकाशः स्वस्मिन्नवस्थानस्थानं येन स तादृशः, क्षाप्यन्यशुभद्वेषाविधानात् । विपत्तेः आपदः अरातिः
शत्रुः स्वतेजसा हननात् । परिभूतेरनादरस्य अस्थानम् अपदम्, सर्वदोषरहितत्वात् । अभिमानस्य समस्त-

प्रहो के अस्ताचल हैं, शान्तिरूपी वृक्ष की जड़ है, ज्ञानरूपी चक्र की नाभि है, धर्मरूपी पताका के मड़ल है,
सर्वा विद्याओं में प्रवेश करने के किनारे हैं, लोमरूपी सन्दुद्र की छुलाने वाले बड़वाभि हैं, शास्त्ररूपी रत्नों के
कसने की कत्तीदी हैं, विषयासक्तिरूपी पल्लवों की दावाभि हैं, क्रोधरूपी सर्प की बश में करने वाले मन्त्र हैं,
मोहरूपी अन्धकार की दूर करने के लिए दिन हैं, नरकरूपी दरवाजों की बन्द करने के लिए सीकल हैं,
सदाचार के कुलों घर हैं और मंगल के पवित्र मन्दिर हैं । इनमें नद का विकार का हो नहीं सकता । ये

१. तीर्थः । २. दाहवानलः । ३. मन्त्रः । ४. क्रोधमुज्ज्वलस्य । ५. नरकपुरद्वाराणाम् । ६. आदर्शः
सर्वविद्यासु उत्पत्तिः । ७. प्रसवः, प्रसादः । ८. अवशो विषयागमनमभिमुखः, अन्वकाशो विषयागमनमभिमुख
शत्रुभयविषः पाठः क्वचित् सनुपलभ्यते ।

अस्य भगवतः प्रभावादेवोपशान्तवैरमपगतमत्सरं तपोवनम् ।

अहो ! प्रभावो महात्मनाम् । अत्र हि शाश्वतिक्रमपहाय विरोधमुपशान्तान्तरात्मान-
स्तिर्य्यञ्चोऽपि तपोवन-वसति-सुखमनुभवन्ति । तथा हि एष विकचोत्पलवन-रचना-
नुकारिणमुत्पत्तवारुचन्द्रकशतं हरिण-लोचन-द्युति-शवलमभिनव-शाद्वलमिव विशति
शिखिनः कलापमातपोहतो निःशङ्कमहिः । अयमुत्सृज्य मातरमजातकेशरैः केशरि-
शिशुभिः सहोपजातपरिचयः क्षरत्क्षीरधारं पिबति कुरङ्ग-शावकः सिहीस्तनम् । एष मृणाल-

छोकानामेव अहङ्कारस्य अननुकूलः अनाज्ञापकः तस्यागोपदेशात् । रोपस्य कोपस्य अनायत्तोऽनघीनः
'अघीनो निघ्न आयत्तः' इत्यमरः, दुराचारे प्रवर्त्तयितुमसमर्थत्वात् । सुखानामिहलोकमवानामित्यर्थः अनभि-
मुखः अनभीप्सुकः, तदुपकरणपरित्यागात् । इह 'नेमिरुत्साहचक्रस्य' इत्यत्र परम्परितरूपकमलङ्कारः ।

अस्येति । अस्य भगवतो माहात्म्यवतः प्रभावादेव माहात्म्यादेव उपशान्तं विनष्टं वैरं मिथोविरोधो
यत्र तत् तादृशम्, तथा अपगतो दूरीभूतो मत्सरोऽन्यशुभद्वेषो यस्मात् तत् तादृशं तपोवनं 'विद्यते' इति
शेषः ।

अहो इति । विस्मय सूचकमव्ययपदमिदम् । महात्मनां महानुभावानां प्रभावो माहात्म्यम् । एतदेव
विशेषतो दर्शयति—अत्रेति हि निश्चितम् अत्र तपोवने शाश्वतिकं सदातनं विरोधं वैरम् अपहाय दूरीकृत्य
उपशान्ता मिथोविरोधशून्या अन्तरात्मानः अन्तःकरणानि येषां ते तादृशाः तिर्य्यञ्चोऽपि पशुपद्यादयोऽपि
तपोवनवसतिमुखं मुनिरन्यानिवासानन्दम् अनुभवन्ति अनुभवविषयीकुर्वन्ति । उपपादयति—तथाहीति ।
एष पुरतोऽवलोक्यमानः अहिः सर्पः, आतपेन सूर्यकिरणेन आहतः सन्तप्तः सन्, विकचानां विकसितानाम्
उत्पलानां नीलपद्मानां वनस्य विपिनस्य वा रचना सृष्टिः तामनुकूलं शीलं यस्य तं तादृशम्, उत्पत्तु
उपरि गच्छन् चारु सुन्दरं चन्द्रकाणां मेघकानां (चन्द्राकारचिह्नानां) शतं समूहो यत्र तं तादृशम्,
अतएव हरिणानां तप्तच्छप्पभक्षणतपराणां मृगाणां यानि लोचनानि वयनानि तेषां द्युतिभिः शोभाभिः
शबलं कर्षुरितम् अभिनवशाद्वलमिव प्रत्यप्रशाप्पबहुलदेशमिष विद्यमानं शिखिनो मयूरस्य कलापं पिच्छं
निःशङ्कं निभयं विशति छायाप्राप्तस्यथं प्रविशति । विरोधे सति तु सर्पोऽनादिक्कालशत्रोर्मयूरस्य पिच्छमात्म-
नैव कथमाश्रयेदित्याशयः । अत्राद्याऽप्योपमा अपरा च श्रौतोपमा इत्युभयोः परस्परं नैरपेक्षेण स्थितत्वात्-
संछटिरलङ्कारः ।

अयमिति । अयं पुरतोऽवलोक्यमानः कुरङ्गशावको मृगशिष्टः मातरं निजजननीं मृगाम् उत्सृज्य
परित्यज्य, अजातकेशरैः अनुत्पन्नस्रैः केशरिशिशुभिः मृगपतिशावकैः सह उपजातपरिचयः उत्पन्नसंस्तवः,
चरन्ती चरन्ती क्षीरधारा दुग्धधारा यस्मात् तादृशं सिहीस्तनं पिबति पानं करोति ।

एष इति । आभीलितलोचनः सटाकर्षणेनानन्दोदयान्मुकुलितलोचनः, एष पुरतोऽवलोक्यमानः
मृगपतिः सिंहः, मृणालकलापाशङ्किभिः सटासमूहे विससमूहभ्रान्तिमद्भिः, द्विरदकलमैः करिशावकैः

सन्मार्गं के दिखाने वाले, साधुना के जन्मस्थान, उत्साहरूपी चक्के की धुरी, सतोगुण के आश्रयस्थान, कलिकाल
के शत्रु, तप के कोप, सत्य के मित्र, सरलता के क्षेत्र और गुणों के उत्पत्तिस्थान हैं, इन्होंने अपने हृदय में इर्ष्या-
द्वेष को कभी आने ही नहीं दिया, विपत्तियों का सर्वथा विनाश किया, कभी किसी का अपमान किया ही नहीं,
अभिमान को कभी बढ़ावा दिया ही नहीं, दोनता का कभी समर्थन किया ही नहीं, रोप को कभी पास फटकने
ही नहीं दिया और झुलों को कभी झमलापा की ही नहीं ।

इन्हीं भगवान् जाबालि के प्रभाव से ही यह तपोवन इर्ष्या-द्वेष रहित हो गया है ।

महात्माओं का प्रभाव भी कितना व्यापक होता है । यहाँ पशु-पक्षी भी अपना जातिगत वैर छोड़कर
अत्यन्त शान्तभाव से तपोवन में रहने का सुख प्राप्त कर रहे हैं । देखो न धूप से न्पाङ्गुल यह साँप फेंकने के
कारण फूले हुए नीलकण्ठ के समान प्रतीत होने वाले एवं ऊपर की ओर उमड़ी हुई सैकड़ों चन्द्राकार आकृतियों
के कारण मृगनेत्रों की शोभा से झरोझित नवीन घास के झुरों जैसे लगने वाले मोरपंखों में निरट होकर
प्रवेश कर रहा है । यह सिंह के अयाल रहित बच्चों से दिला-मिठा हुआ मृगछेना अपनी माँ की छोड़कर
दूध की धारा बहाने वाले सिही-स्तनों की पी रहा है, ये दाभी के बच्चे चन्द्रमा की किरणों के समान

१. प्रसादादेवैतत्पुपशान्तवैरम् । २. उपशान्तात्मानः । ३. उत्पत्तिविनानुकारिणाम् । ४. अपि-
वसित, आवसति । ५. कलापमाहतः । ६. अनुपवात । ७. प्रसरत् । ८. आपिबति ।

कलापैशङ्गिभिः शशिकर-धवलं सदाभारम् आमीलितलोचनो बहु मन्यते द्विद-
कलमैराकृष्यमाणं मृगपतिः इदमिह कपि-कुलमपगत-चापलमुपनयति मुनि-कुमौरकेभ्यः
स्नातेभ्यः फलानि । एते च न निवारयन्ति मदन्धा अपि गण्डस्थलीभास्त्रि मदजल-पान-
निश्चलानि मधुकर-कुलानि सञ्जातव्याः कर्णतालैः करिणः । किं बहुना, तापसाग्निहोत्र-
धूमलेखामिहसर्पन्तीभिरनिशमुपपादितकृष्णाजिनोत्तरासङ्ग-शोभः फलमूलभृतो बल्कलिनो-
निश्चेतनास्तरवोऽपि सनियमा इव लक्ष्यन्तेऽस्य भगवतः किं पुनः सचेतनाः प्राणिनः ।^१

इत्येवं चिन्तयन्तमेव मां तस्यामेवाशोकतरोरधश्चायामेकदेशे स्थापयित्वा हारीतः
पादोपगृह्य कृताभिवादनः पितुरनतिसमीपवर्त्तिनि कुशासने समुपाविशत् । आलोक्य तु

आकृष्यमाणम् अवकृष्यमाणं शशिकरवत् चन्द्ररश्मिवत् धवलं स्वच्छं सदाभारं स्वजटासमूहं बहु मन्यते
स्वरूपस्वरूपाकर्षणनानन्दोदयात्समादरं करोति । वन्र जटासमूहे मृगालसमूहभ्रमाद्भ्रान्तिनानलङ्कारः,
शशिकरधवलमित्यत्र च लुप्तोपमा, स्वभावोक्तिश्चेति परस्परमेवामहाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

इदमिति । इह अस्मिन् तपोवने, अपगतचापलं मुनितेजसा विनष्टचाञ्चल्यम् इदं कपिकुलं वानरवृन्दं
ज्ञातेभ्यो विहिताप्लवेभ्यः मुनिकुमारकेभ्यः तपस्विबालकेभ्यः फलानि सस्यानि उपनयति भक्षणायाहरति ।

एत इति । मदन्धा मदोन्मत्ता अपि सञ्जातदयाः मधुकरवृन्देषु समुपब्रजकृष्णाः, एते च करिणो
हस्तिनः, गण्डस्थलीं करदस्थलीं भजन्त इति तानि तादृशानि, मधुकरकुलानि भ्रमरसमूहान् कर्णतालैः
वित्तृतकरतलस्वरूपकर्णताडनैः न निवारयन्ति न दूरीकुर्वन्ति, महर्षिप्रभावेणैतेषामपि कस्यापि सुखहनना-
विधानादित्याशयः ।

किमिति । बहुना अधिकेन जल्पितेन किं फलमित्यर्थः । अनिशं सन्ततम् उत्सर्पन्तीभिः उत्तिष्ठन्तीभिः
तापसानां मुनीनां यानि अग्निहोत्राणि यागविशेषाः तेषां धूमलेखाभिः दहनकेतनपङ्क्तिभिः उपपादितानि
विहिता कृष्णाजिनोत्तरासङ्गस्य कृष्णसारमुगचर्मचितोत्तरीयस्य शोभा कान्तिरिव शोभा येषु ते
तादृशाः, फलानि सस्यानि मूलानि कन्दानि च विभ्रतीति ते बल्कलिनी वृक्षवर्गधारिणो निरचेतनाः
ज्ञानरहिताः, अस्य भगवतो माहात्म्यवतो महर्षेः तरवोऽपि वृक्षा अपि सनियमा प्रतिन इव लक्ष्यन्ते-
बलोच्यन्ते, कृष्णाजिनशोभादिधारणादित्याशयः । सचेतनारचेतनायुक्ता ये प्राणिनो मानवादयः तेषां किं
पुनः किं बक्ष्यन्म, ते त्वेवंरूपा भवन्त्येवंत्याशयः । अत्र 'कृष्णाजिनोत्तरासङ्गशोभा' इत्यत्र लुप्तोपमा,
'सनियमा इव' इत्यत्र गुणोपेक्षा चेत्यनयोः परस्परमहाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तविधिना चिन्तयन्तं मां वैशम्पायनं तस्यामेव अशोकतरोः अशोकवृक्षस्य
अधश्छायायाम् एकदेशे एकस्मिन् भागे स्थापयित्वा संस्थाप्य हारीतः तन्नामा मुनिः, पादौ पितुर्जाबालेरेव
चरणौ उपगृह्य धृत्वा पादयोः पतित्वेत्यर्थः, कृताभिवादो विहितप्रणामः, पितुर्जनकस्य अनतिसमीपवर्त्तिनि
नातिनिकटवर्त्तिनि कुशासने दर्भविष्टरे समुपाविशत् उपविष्टवान् । तुः पुनरर्थे आलोक्य इष्ट्वा

सफेद तिह के अयालों की नृगाल समझ कर खींच रहे हैं और तिह ओल मूँदे हुए प्रसन्न हो रहा है, ये बन्दर
अपनी स्वामाविक चंचलता छोड़कर स्नान करने आर हुए मुनियों की फल दे रहे हैं और नदवाले होते हुए भी
ये हाथी अपने कपोलों पर बैठकर निश्चिन्ता के साथ नदवल पीने वाले नौरों को दया के कारण कान हिलाकर
मगा नहीं रहे हैं । अधिक कहाँ तक कहें शत आश्रम के ये फल, मूल और बल्कलधारी निरचेतन (बड़) वृक्ष भी
अग्निहोत्र की लठठी हुई धूमलेखानों के रूप में कृष्ण नृगचर्म पहिने हुए व्रतधारी तरस्वी के स्नान दिखाई दे रहे
हैं तो सचेतन प्राणियों की दात ही क्या है ।

मैं यह सोच ही रहा था कि हारीतकुमार ने उत्ती अशोक के नीचे छाया में मुझे एक ओर रख
दिया और वे स्वयं पिता के चरणों का स्पर्श करते हुए प्रणाम करके दमते कुछ दूर पर रगे हुए एक कुशासन

१. नृगालशङ्गिभिः ।

२. शिशिरकर शिशिरकलापकर ।

३. जवामारम् ।

४. कलमकः ।

५. कुमौरेभ्यः ।

६. जातदयाः ।

७. उत्सर्पन्तीभिरनपादित, सर्पन्तीभिरनिशमुपपादित ।

८. शोभनाः ।

९. बल्कलिनस्तरवः ।

१०. इवात्स्य भगवतः समीपवर्त्तिनोऽत्र लक्ष्यन्ते; इव लक्ष्यन्तेऽस्य भगवतः समीपवर्त्तिनः ।

११. प्राणिन एवम् ।

१२. तत्सैव रक्षाशोकतरोरधश्चायावान् ।

मां सर्व एव मुनयः 'कुतोऽयमासादितः शुक्रशिशुः' इति तमासीनमपृच्छन् । असौ तु नान-
त्रयीन्—'अयं मया स्नातुमितो गतेन कमलिनीसरस्तीर-चरु-नीड-पतितः शुक्र-शिशुरातप-
जनित-छान्तिरुत्तप्रपांशुपटल-मध्यगतो दूर-निपतन-विह्वल-तनुरल्पावशेषायुरासादितः,
तपस्विदुरारोहतया च तस्य वनस्पतेर्न शक्यते स्वनीडमारोपयितुमिति जातद्वयेनानीतः ।
तद्यावद्यमग्रहदृष्टक्षतिरक्षमोऽन्तरीक्षमुत्पतितुम्, तावदत्रैव कस्मिंश्चिदाश्रमतत्कोटरे
मुनिकुमारकैरस्माभिश्चोपनीतेन नीवार-कण-निकरेण विविधफलरसेन च संवद्वयमानो
धारयतुं जीवितम् । अनाथ-परिपालनं हि धर्मोऽस्मद्विधानाम् । उद्भिन्नपक्षनिस्तु गगनतल-
सञ्चरणसमर्थो यास्यति यत्रास्मै रोचिष्यते । इहैवोपजात-परिचयः स्थास्यति ।'

मां सर्वे निखिला एव मुनयः ऋषयः कुतः कस्मात् प्रदेशात् अयं शुक्रशावकः आसादित आनीत इति
एवम् आसीनमुपविष्टं तं हारीतम् अपृच्छन् पृष्टवन्तः । असौ हारीतः तु पुनः ताम् मुनीन् अववीत्
उक्तवात्—'अयं शुक्रशावकः इतः अस्मात्स्थानात् स्नातुम् आप्लवनार्थं गतेन प्राप्तेन मया हारीतेन
कमलिनीशरत्तः पद्मनयसरोवरस्य परंपायाः तीरतरोः तटस्थितवृक्षस्य नीडात् कुलायात् पतितः द्युतः ।
आतपेन सूर्यरश्मिना जनिता उत्पादिता बलान्तिः देहव्यथा यस्य स तादृशः । उत्तमस्य उष्णीभूतस्य
पांशुपटलस्य धूलिसमूहस्य मध्यगतोऽभ्यन्तरवर्ती, दूरात् निपतनेन अधःसंयोगफलिकया क्रियया
विह्वला व्यग्रा तनुः, शरीरं यस्य स तादृशः, अत एव अल्पं किञ्चित् अवशेषम् अवशिष्टम् आयुः जीविनं
यस्य स तादृशः आसादितः प्राप्तः । तपस्विभिः मुनिभिः दुरारोहतया दुःखेनारोढं योग्यतया तस्य
वनस्पतेः शाखमलीतरोः स्वनीडं स्वकुलायम् आरोपयितुं स्थापयितुं न शक्यते न समर्थोभूयत इति
हेतोः, जातद्वयेन उपपन्नकरणेन आनीतः अत्रानायि । तत्तस्माद्धेतोः यावत् यावत्समयम् अयं शुक्रशिशुः
अग्रहदे अनुत्पन्ने पञ्चती पञ्चमूलद्वयं यस्य स तादृशः अन्तरिक्षे गगनमुत्पतितुम् उद्भूय गन्तुम् अक्षमो-
ऽसमर्थः तावत् तावत्समयम् यत्रैव अस्मिन् तपोवन एव करिम्बित् अनिर्दिष्टनामनि आश्रमतत्कोटरे
मुनिवसतिवृक्षकोटरे मुनिकुमारकैः तापसबालकैः अस्माभिश्च उपनीतेन आनीतेन नीवारकणनिकरेण
मुनिधान्यसम्यक्समूहेन विविधफलरसेन नानासस्यद्रवेण च संवद्वयमानः वृद्धिं प्राप्यमाणः जीवितं
जीवनं धारयतुं दधातु । हि यतोऽस्मद्विधानाम् अस्मात्सदृशानां मुनीनामनाथपरिपालनं दीनजनरक्षणं
धर्म आचारः । उद्भिन्ने स्फुटे पञ्चती पञ्चमूले यस्य स तादृशः, तु पुनः, गगनतलसञ्चरणसमर्थः अस्यरतल-
गमनक्षमः, यत्र यस्मिन् देशे अस्मै शुक्रशावकाय रोचिष्यते अभिलाषः उपस्पष्टे तत्र यास्यति व्रजि-
ष्यति । 'रस्यर्थानां प्रीयमाणः' १।१।३३ इति पा० सूत्रेण चतुर्थी । वा अथवा इहैव अस्मिन्नेव तपोवने ।
अन्ययोग्यवच्छेदार्थं एवकारः, उपजातपरिचयः उपजातः अस्माभिः सह उपपन्नः परिचयः संस्तवो
यस्य स तादृशः स्थास्यति अवस्थितिं विधायति ।

पर बैठ गये । मुझे देखते ही सभी मुनि लोग उत्तर बैठे हुए हारीतकुमार से पूछने लगे—'यह मुझे का बच्चा कहाँ
पा गये ?' हारीत ने उनसे कहा—'मैं यहाँ से स्नान करने के लिए जा रहा था, उस समय कमल सरोवर के
किनारे एक वृक्ष के घोंसले से गिरा हुआ यह मुझे का बच्चा घूप की गर्मी से व्याकुल होकर उल्टी हुई रेत में
पड़ा था । दूर से गिरने के कारण इसका शरीर अत्यन्त विह्वल हो गया था और इसमें थोड़ी हो-सी जान बाकी
रह गयी थी । इसे देखकर मुझे दया आ गयी किन्तु उस वृक्ष पर चढ़ना तपस्वियों के लिए अत्यन्त कठिन था
इसलिए इसे घोंसले में न रखकर साथ लेना आया । जब तक इसके पंख न निकल आएं और यह आकाश में
उड़ने योग्य न हो जाय तब तक उसी आश्रम के किसी वृक्ष के खोसले में मुनिबालकों और भेरे द्वारा दिए गए
दोशियों के कर्कों को टाकर तथा फलों का रस पीकर पल्ला हुआ पड़ा रहेगा । कनारों का पान-नोपन तो इन जैसे
तपस्वियों का धर्म ही है । मैंने निकल आने पर यह आकाश में उड़ने योग्य हो जायगा फिर वहाँ इसका मन होगा
चढ़ जायगा या हिल-मिल गया तो यहाँ रह जायगा ।

१. मां ते मुनयः सर्व एव । २. ...दिरम्भः सरस्तीरतटनीडपतितः । ३. दूरनिपतितः ।
४. क्वचिद् 'च' इति पाठो नास्ति । ५. अन्तरिक्षम् । ६. क्वचिद् 'विविध' इति पाठो नोपलभ्यते ।
७. अस्तपन्नदिधानाम् । ८. सञ्चरणम् । ९. यत्र चारी । १०. समुत्पन्नः, उपजातविषयः ।

इत्येवमादिकमस्मत्संबद्धमालापमाकर्ण्य किञ्चिदुपजातकुतूहलो^२ भगवान् जाबालि-
रीषदावलितकन्धरः पुण्यजलैः प्रक्षालयन्निव मामतिप्रशान्तया दृष्ट्या दृष्ट्वा^३ सुचिरमुपजात-
प्रत्यभिज्ञानं इव पुनः पुनर्विलोक्य 'स्वस्यैवाविनयस्य फलमनेनानुभूयते' इत्यवोचत् ।

स हि भगवान् कालत्रयदर्शी तपःप्रभावाद्दिव्येन चक्षुषा सर्वमेव करतलगतमिव
जगदर्वलोकयति, वेत्ति च^४ जन्मान्तराण्यप्यतीतानि, कथयत्यागाग्निनमप्यर्थम्, ईक्षण-गोचर-
गतानाञ्च प्राणिनामायुषः संख्यामावेदयति ।

ततः सर्वे सा तापस-परिपच्छुत्वा विदित-तत्प्रभावा कीदृशोऽनेनाविनयःकृतः, किमर्थं
वा कृतः, क वा कृतः, जन्मान्तरे^५ वा कोऽयमासीत् इति^६ कुतूहलिन्यभवत्, असकृदुप-

इत्येवमिति । इत्येवम् इत्यमादिकम् अस्मत्सम्बद्धं मङ्घ्रिषयकम् आलापं प्रश्नोत्तररूपम् आकर्ण्य
निशम्य किञ्चित् ईषत् उपजातकुतूहलः उपपन्नाश्चर्यः भगवान् महात्म्यवान् जाबालिः ईषदावलितकन्धरो
महिषि किञ्चिदानमितधीवः, पुण्यान्येव सुकृतान्येव जलानि सलिलानि तैः तथोक्तैः मां वैशम्पायनं
प्रक्षालयन्निव घौरीकुर्वन्निव अतिप्रशान्तया नितान्तप्रसन्नया दृष्ट्या नेत्रेण सुचिरं बहुकालं दृष्ट्वा अव-
लोक्य, उपजातम् उत्पन्नं प्रत्यभिज्ञानं 'स एवायम्' इत्याकारकं ज्ञानं यस्य स तादृशः इव पुनः पुनः
भूयो भूयः विलोक्य निरीक्ष्य स्वस्यैव आत्मन एव अविनयस्य अशिष्टायवहारस्य फलं भोगोऽनेन शुक्-
शावकेन अनुभूयते साक्षात्क्रियते इति पूर्वविधिना तान् अवोचत् अभवीत् । 'पुण्यजलैः' इत्यत्र निरङ्ग
केवलरूपकम्, 'प्रक्षालयन्निव क्रियोप्येष्टा चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

ननु तस्मिन् समय एव प्रथमं दृष्टवतो महर्षेः प्रत्यभिज्ञा कथमुपजाता इत्यत आह—स इति ।
हि यस्मादेतोः, सः भगवान्—साहाय्यवाञ्छाबालिः कालत्रयदर्शी अतीतानागतवर्त्तमानात्मककालत्रितय-
निखिलोदन्ताभिज्ञः, तपःप्रभावाद् दिव्येन ज्ञानात्मकेन चक्षुषा नेत्रेण सर्वं समस्तमेव जगत् संसारं
करतलगतमिव पाणितलन्यस्तमिव अवलोकयति पश्यति । च पुनः अतीतानि गतानि जन्मान्तराणि
भवान्तराणि वेत्ति जानाति । आगाग्निनमप्यर्थं भविष्यन्तमपि विषयं कथयति निरूपयति । ईक्षणगोचर-
गतानां लोचनपथप्राप्तानाञ्च प्राणिनां जीवानाम् आयुषो जीवितस्यस्य संख्याम् इयत्ताम् आवेदयति
बोधयति ।

तत इति । ततः तदनन्तरं सर्वेव समस्तैव सा तापसपरिपत् तपस्विसभा श्रुत्वा निशम्य पूर्वोक्त-
मिति शेषः । वृद्धतरुणमेदेन सम्प्रदायमेदेन वा तपस्विसभायामनेकशास्त्रवैदित्यभिवानं युक्तमेव ।
विदितो ज्ञातः तस्य महर्षेर्जाबालेः प्रभावो महात्म्यं यया सा तादृशी इति कुतूहलिनी अवगन्तुं चेतसि
कौतुकवती अभवदित्यन्वयः । इति पदामिधेयमाह—कीदृश इति । कीदृशः कीदृक् अनेन शुक्शावकेन
अविनयः अशिष्टायवहारः कृतो विहितः, किमर्थं किंप्रयोजनं वा कृतोऽनुष्ठितः, क वा कस्मिन् देशे कृतः,
जन्मान्तरे भवान्तरे वा अयं कः आसीत् अभवत् । तं भगवन्तं महात्म्यवन्तम् असकृत् वारंवारम्

मेरे सम्बन्ध की इन बातों को सुनकर भगवान् जाबालि को भी कुछ कुतूहल हुआ । उन्होंने कुछ गर्दन घुमाकर
मानों अपने पुण्य जल से मुखे नहलाते हुए अत्यन्त शांत दृष्टि से मेरी ओर देर तक देखा और मानों मुझे पहचान
कर बार-बार देखते हुए कहा कि यह तो अपने ही दुराचारों का फल भोग रहा है ।

भूत, वर्तमान और भविष्य की सभी बातें जानने वाले वे महर्षि जाबालि तप के प्रभाव से दिव्य चक्षुओं
द्वारा सारे संसार को करतलगत की भाँति देखते थे, पूर्व जन्म में घटी हुई घटनाओं को भी जानते थे, भविष्य में
घटने वाली घटनाओं की भी बताते थे और केवल देखने से ही प्राणियों की आयु भी बता देते थे ।

उनके तपःप्रभाव की जानने वाली पुनियों की वह सारी सभा यह जानने के लिए अत्यन्त दृष्टक हो
उठी कि 'इसने कैसा दुराचार किया है ? क्यों किया है ? कहाँ किया है ? और पूर्व जन्म में यह कौन था ? अतः

१. अस्मत्सम्बद्धलापम् ।

२. कौतूहलः ।

३. दृष्ट्या, क्वचित् नोभयरूपः पाठः समुपलभ्यते ।

४. अभिजातप्रत्यभिज्ञः ।

५. त्रिकालदर्शी ।

६. अवलोकयति ।

७. वेत्ति जन्मान्तराण्यतीतानि

८. प्रमाणम् ।

९. यतः सर्वे, सा तापस*** ।

१०. सत्तापसपरिपत् ।

११. क्वचित् 'वा' इति

पदं नास्ति ।

१२. कौतूहलिनी ।

याचितवती' च तं भगवन्तम्—'आवेद्य प्रसीद भगवन् ! कीदृशस्याविनयस्य फलमनेनानु-
भूयते; विहगजातौ वा कथमस्य सम्भवः, किमभिवानो वाऽयम्, अपनयतु नः कुतूहलम्
आश्चर्याणां हि सर्वेषां भगवान् प्रभवः ।'

इत्येवमुपयाचितस्तपोधनपरिपदा स महामुनिः प्रत्यवदत्—'अतिमहद्दिदमाश्चर्यमा-
ख्यातव्यम्; अल्पशेषमहः प्रत्यासीदति च नः स्नानसमयः, भवतानप्यतिक्रामति देवार्चन-
विधिवेला, तदुचिष्टन्तु भवन्तः सर्व एव तावदाचरन्तु ययोचितं दिवस-व्यापारम्, अपराह-
समये भवतां पुनः कृत-कर्ममूलाशनानां विस्त्रब्धोपविष्टानामादितः प्रभृति सर्वमावेद-
यिष्यामि । योऽयं यच्च' कृतमनेनापरस्मिन् जन्मनि, इह लोके' च ययास्य सम्भूतिः अयञ्च
तावदपगतकलमः क्रियतामाहारेण । नियतमयमप्यात्मनो जन्मान्तरोदन्त' स्वप्नोपलब्धमिव

उपयाचितवती तद्वृत्तान्तकथनाय प्रार्थितवती । हे भगवन् ! आवेद्य अन्निवेहि, प्रसीद प्रमत्तो भव,
कीदृशस्य क्लृप्तस्य अविनयस्य अशिष्टव्यवहारस्य फलं भोगः अनेन शुद्धिशुद्धा अनुभूयते साक्षा-
त्क्रियते । विहायसा जाकाशमागैर्ग गच्छतीति विहगः पक्षी तज्जातो तद्वर्गे अस्य कथं केन विविना
सम्भव उरपत्तिः, वा अथवा किमभिवानः किञ्चान्ना अयं शुद्धिशुद्धः नोऽस्माकं कुतूहलम् आश्चर्यम् अप-
नयतु दूरीकरोतु, हि यतः सर्वेषां सनस्तानान् आक्षय्याणां परोक्षविषयविवरणस्वरूपाणां प्रभवो हेतुः
अपूर्वार्थबोधक इत्यर्थः ।

इत्येवमिति । इत्येवम् अनेन विविना तपोधनपरिपदा तपस्विप्रमत्ता तस्यजनैरित्यर्थः उपयाचितः
प्रार्थितः स महामुनिः प्रत्यवदत् प्रत्यवोचत्—अतीति । इदमाश्चर्यम् अवष्टितघटनायुक्तम् अतिमहत्
अतिदीर्घम् आख्यातव्यं निरूपणीयम्, मयेति शेषः । अहो वासरः अवपरोपं स्वस्वावशिष्टम्, नोऽस्माकं
स्नानसमयः भोजनकालः प्रत्यासीदति सन्निधत्ते । भवतानपि युष्माकमपि देवार्चनविधिवेला देवपूजन-
विधिसमयः अतिक्रामति अत्युत्कृष्टा भवति, तत्तस्मात् कारणात् भवन्तो यूयम् उचिष्टन्तु, उक्तान्
विदधन्तु । सर्व एव 'तावत्' इति वाक्यालङ्कारे । ययोचितं ययायोग्यं दिवसस्यानारं दिनकृत्यम् आचरन्तु
अनुविहन्तु । अपराहसमये प्रहरद्वयान्तरकाले भवतां युष्माकं पुनः द्वितीयवारं कृतं विहितं फलमूलानाम्
अशनं भोजनं यस्तेषां तयोक्तानाम्, विस्त्रब्धोपविष्टानां सुस्थनावेनोपवेशनं कृतवतान् आदितः प्रारम्भतः
प्रभृति सर्वं समस्तम् आवेदयिष्यामि । कथयिष्यामि । अयं शुद्धिशुद्धः यः पूर्वजन्मनि आसीत्, परस्मिन्
जन्मनि जन्मान्तरे यच्च कर्म अनेन कृतं विहितम्, च पुनः इह लोके अस्मिन् संसारेण यया येन प्रकारेण
अस्य सम्भूतिः उरपत्तिः । तावत् प्रथमम् अयं शुद्ध आहारेण भोजनेन अपगतकलमो विनष्टधमः क्रियतां
विधीयताम् । नियतं निश्चितं नच जाबाली कथयति निवेदयति सति अयं शुद्धः अपि आननः

सारी सुना वन्ते बातचार प्रार्थना अनेन लोग, भगवान् कृपा करके बताइए कि यद् किस प्रकार के दुराचरण
का फल भोग रहा है ? यह पक्षि-पक्षी ने कैसे वतन हुआ ? इनका नाम क्या है ? आप इन लोगों को बहुत
दूर करें क्योंकि आप अभी आश्चर्यजनक बातों को कह सकते हैं । तपस्वियों की सुना के इस प्रकार निवेदन
करने पर महर्षि जाबालि ने कहा कि 'यद् वृत्तान्त बहुत ही आश्चर्यजनक और विस्तृत है जिसे मुझे पूरा सुनाना
होगा किन्तु अब दिन भी थोड़ा हो रहा गया है' भेरे स्नान का समय भी हो चला है और आप लोगों के देवपूजन
में भी देर हो रही है वतः इस समय आपने - उचित और अपने-अपने दैनिक कर्मों को पूरा कीजिए । रात के
समय जब आप लोग सोने लगे कि सोने-सोने निद्रितता के साथ बैठिरगा तो 'यह जो है, इसने पूर्व जन्म में जो
कुतूहल है और कैसे इस लोक में आया है आदि पूरी कथा प्रारम्भ से ही सुनाईगा । तब तक इसे भी सिखा-
दिना कर आराम करने दीजिए । मैं कैसे-कैसे इसकी कथा सुनाता जाऊंगा वैसे ही वैसे इसे भी अपने पूर्व जन्म की

१. वनप्रियवती, इत्युत्पत्तिवती; वनेत्यादिवती । २. मुञ्चते । ३. अविद्य 'अ' पदं न विद्यते ।
अविद्य 'अ' पदं वक्ष्यते । ४. उपपत्त्यमानस्तु । ५. अवदत् । ६. वेला । ७. अविद्य 'तावत्' पदं
नस्ति । ८. अविद्य 'क्रम' पदं नस्ति । ९. आवेदयिष्यामि । १०. यथाशक्तेन कृतमन्तर । ११. लोके च
यथा लोके यथा । १२. जन्मान्तरवृत्त ।

मयि कथयति, सर्वमशेषतः स्मरिष्यति' इत्यभिदधदेवोत्थाय समं 'तैर्मुनिभिः' स्नानादिक-
मुचित-दिवस-व्यापारम् अकरोत् ।

अनेन च समयेन परिणतो दिवसः । स्नानोत्थितेन मुनिजनेनार्धविधिसुपपादयता
यः क्षितितले दत्तः तमम्बरै-तलगतः साक्षादिव रक्तचन्दनाङ्गरागं रविरुदवहन् । ऊर्ध्वमुखै-
रर्कबिम्ब-विनिहितै-दृष्टिभिरुष्मै-पैस्तपोधनैरिव परिपीयमान-तेजःप्रसरो विरलावर्प-
स्तनिमानमभजत् । उद्यत्सप्तर्षिसार्ध-स्पर्श-परिजिहीर्षयेव संहत-पादः पारावत-पाद-

स्वस्य जन्मान्तरोदन्तं परजन्मवार्तां स्वप्नोपलब्धमिव स्वप्नदृष्टवत् सर्वं समस्तम् अशेषत आदितः स्मरि-
ष्यति स्मृतिपथमानेप्यति, इत्यभिदधदेव इत्थं द्रुवन्नेव उत्थाय उत्थानं विधाय मुनिभिः तपस्विभिः समं
साकम् उचितं योग्यं दिवसव्यापारं दिनकृत्यं स्नानादिकम् अकरोव विहितवान् ।

अनेनेति । अनेन मध्याह्नसमयानुष्ठेयक्रियाया, अत्र अपवर्गे कृतीया । परिणतः अबसानं
प्राप्तः दिवसो वासरः । स्नानोत्थितेन मुनिजनेन तपस्विमण्डलेन अर्धविधि रक्तचन्दनरक्तकुसुमादिना
सूर्याय पूजाविधिम् उपपादयता संपादयता क्षितितले भूतले दत्तोऽर्पितः यः रक्तचन्दनाङ्गराग इत्थं
अम्बरतलगतो गगनतलप्राप्तो रविः सूर्यः साक्षात् तं रक्तचन्दनाङ्गरागमिव रक्तचन्दनरूपमङ्गरागद्रव्य-
मिव उद्वहन् तनावधारयतः, तत्समये सूर्यस्यारक्तायमानत्वादित्याशयः । 'रक्तचन्दनाङ्गरागमिव' इति
जात्युपमेया ।

ऊर्ध्वेति । ऊर्ध्वमुखैः ऊर्ध्ववदनैः अर्कबिम्बे रविमण्डले विनिहिताः स्थापिता इष्टयोऽवलोकनानि
यैस्तैः, ऊष्माणम् उत्तपं पिबन्तीति तैस्ताड्यैस्तत्संज्ञकैः, तप एव धनं येषां तैस्तयोक्तैः, परिपीयमानः
आत्वाद्यमानः तेजः प्रसरः तेजस्तमूहो यस्य स तयोक्त इव सन्, विरलः अस्तोन्मुखत्वात् स्वस्वभूतः
आतप आलोको यस्य स तादृशः सूर्यः, तनोः क्षीणत्वस्य भावस्तनिमा जम् अभजत् प्राप । तनिमानमि-
त्यत्र 'पृथ्वादिभ्य इमनिञ्च' इति पा० सूत्रेण इमनिच् प्रत्ययः । अत्र सन्यासमये मन्त्रातपो रविर्बालीक-
त्वमुपगतस्त्वत्र तद्विषयविनिहितदृष्टिर्मुनिभिः समस्तं दिनं यावद् स ऊष्मा पीतः, अत एव सार्यं रवि-
स्तनुतामभजदिति क्रियोपमेयालङ्कारः ।

उद्यदिति । उद्यत उद्यमानस्य सप्तर्षिसार्धस्य सप्तर्षिगणस्य यः स्पर्शः पादेन संस्पर्शः तस्य परि-
जिहीर्षदेव परिहर्तुमिच्छयेव कारणेन, संहतः सङ्कोचितः पादो रश्मिश्च येन स तादृशः संसारो प्रति-
ष्ठितानां सप्तर्षीणां चरणेन स्पर्शनस्यात्यन्तमनौचित्यादित्याशयः पारावतः कपोतः तस्य पादवत् चरण-
वत् पादलः चैतरक्तः रामः कान्तिः यस्य स तादृशः, रविः सूर्यः अम्बरतलात् गगनतलात् अलम्बत
अवातरत् । अत्र पाद (रश्मि) द्वारा जगत्पृथ्व्यानालुपीणां स्पर्शजनितोऽपराधो न भवत्विति हेतुना उप-
संहतपादः (रश्मिः) रविरम्बरतलादलम्बतेति हेतुल्लेखालङ्कारः । रश्मिचरणयोर्भेदेऽपि पादशब्दभेदेणा-
भेदाध्यवसायादतिशयोक्त्यलङ्कारः, 'पारावतपादपादलराग' इत्यत्र लुप्तोपमा च, इत्येतेषां परस्परमङ्गलि-
भावेन सङ्करालङ्कारः यद्यपि जगद्ग्रन्थस्य रवेः प्रमायां पारावतपादसाध्यकरणानुपमानोचित्यं प्रतीयते

कीनी हुई सारी घटनाएँ स्वप्न के सनान याद पड़ती जायँगी ।' इस प्रकार कहते हुए ही महर्षि जाबालि ने सभी
तपस्वियों के साथ उठकर स्नानादि सभी दैनिक कर्मों को पूरा किया ।

यह सब होते जाते दिन समाप्त-प्राय हो गया । सूर्यमण्डल लाल हो गया मानो स्नानोपरान्त मुनियों से सूर्य
को अर्घ्य देते समय पृथ्वी पर जो लाल चन्दन गिराया था उसे ही उसने आकाश में उठा कर साक्षर अपने शरीर
में अंगराग की तरह मल लिया हो । तेजहीन सूर्य बिम्ब धीरे-धीरे छोट पड़ने लगा मानो ऊपर की ओर लुई
उठा कर उस बिम्ब में दृष्टि लगाने वाले ऊष्मापायी (धूम पीने वाले, तपस्या की एक साधना करने वाले)
मुनियों ने सारा तेज ही पी लिया हो । सार्वकाल उदित होते हुए सप्तर्षि मंडल से कहीं पैरों का स्पर्श न हो जाय,

१. कचिद् 'सैः' इति पदं नास्ति ।

२. स्नानादिकमुचितं दिवसव्यापारम्, स्नानादिकं दिवसव्यापारम् ।

३. कचिद् 'व' पदं नोपलभ्यते ।

४. ऊर्ध्वो दत्तः ।

५. अम्बरतलं गदः, अस्ताचलगतः ।

६. निहितः ।

७. ऊष्मपैः ।

८. विरलावर्पो दिवसः ।

९. 'सार्धपरिजिहीर्षयैव ।

१०. चरमः ।

पाटलरोगो रविरम्बरतलादलम्बत । आलोहितांशुं जालं जलशयनमभ्यगतस्य मधुरिपो-
र्विगलन्मधुधारमिव नाभिर्नलिनं प्रतिमागतमपरार्णवे सूर्यमण्डलमलक्षयत । विहाय धरणि-
र्तलम् उन्मुच्य च कमलिनीवनानि शकुनय इव दिवसावसाने तर्क-शिखरेषु पर्वताग्रेषु
च रविकिरणाः स्थितिमकुर्वत । आलम्बलोहितांतपच्छेदा मुनिभिरालम्बितं लोहितं-
वल्कला इव तरवः^{१२} अलक्ष्यन्त । अस्तमुपगते च भगवति सहस्रदीघितावपरार्णवतर्क-
उल्लसन्ती^{१३} विद्रुम-लतेव पाटलोऽसन्ध्या समदृश्यत । यस्यामावध्यमानध्यानम्, एकदेशदुह्य-
माना-होमधेनु-दुग्धधाराध्वनितधन्यतरातिमनोहरम् अग्निहोत्र-वेदि^{१४}-विप्रकीर्यमाण-हरित-

तथापि सन्ध्याकाले तैजोविरहितलौहित्यसाम्येन रवेर्मन्दप्रभताऽतिशयध्वननाहोपाभावाच्च, एतदर्थं पाठा-
न्तरवद्वयनमनावश्यकमेवाभावीति विभावयन्तु सुधियः ।

आलोहितेति । आलोहितम् ईपद्रक्त्वर्णम् अंशुजालं रश्मिपटलं यस्य तत् तादृशम्, विगलन्ती
स्रवन्ती मधुधारा परागपट्टिर्ह्यस्मात् तत् तथोक्तम्, ईपद्रक्त्विसारिरश्मिपटलस्य सादृश्यबोधनार्थमेत-
द्विशेषणमित्यवधेयम्, प्रतिनागतं प्रतिविम्बभावेन पतितं जलशयनमभ्यगतस्य सलिलशयनमभ्यस्थितस्य
मधुरिपोः श्रीविष्णोः नामिनलिनं नामिकमलमिव अपरार्णवे पश्चिमसागरे सूर्यमण्डलं सूर्यविम्बप्रतिविम्बम्
अलक्षयत जनैरक्षयत । अत्र 'नामिनलिनमिव' इत्युपमा ।

विहायेति । धरणितले भूतले विहाय परिच्यज्य, कमलिनीवनानि पद्मवनानि उन्मुच्य ह्यपरवा,
तेषां परमप्रेमास्पदत्वेऽपि अस्ताचलगमनसमये समस्तस्यैव परित्याज्यत्वादित्याशयः, एवञ्च तथाविधार्थ-
बोधनार्थमेव विशेषणमिधानमिदमिति भावुकाः । शकुनय इव पतत्रिण इव दिवसावसाने सन्ध्याकाले
तरुशिखरेषु वृक्षाग्रेषु पर्वताग्रेषु च रविकिरणाः सूर्यमयूखाः स्थितिम् अवस्थानम् अकुर्वत व्यवधत ।
इहापि 'शकुनय इव' इत्यग्रीकालङ्कारः ।

आलम्बेति । आलम्बाः संसक्ताः लोहिता रक्त्वर्णा आतपानाम् आलोकानां छेदाः खण्डा येषु ते
तादृशाः, अत एव मुनिभिः तपस्विभिः आलम्बितानि उपरिस्थापितानि लोहितानि लोहितवर्णानि
वल्कलानि तरुवचः येषु ते तथोक्ता इव तरवः अलक्ष्यन्त दृश्यन्त । इह वल्कलानामुपरिस्थापनस्यो-
पयोगात्क्रियोपेक्षा ।

अस्तमिति । भगवति प्रभाववति सहस्रदीघितां दिनकरे अस्तमुपगते अदृश्यतां प्राप्ते अपरार्णव-
तदाह पश्चिमसमुद्रतीरात् उल्लसन्ती ऊर्ध्वमागच्छन्ती विद्रुमलतेव लतारूपेण तिर्यगवस्थिता प्रवालपट्टि-
रिव पाटला श्वेतारक्षा सन्ध्या सायंसमयः समदृश्यत समलक्षयत । इह विद्रुमलतेवेति उपमा ।

पत्तामिति । यस्यां सन्ध्यायाम् आप्यमानं सायंकृत्यतत्परैः श्लाघैभिः विधीयमानं ध्यानं परमे-
श्वरे एकप्रत्ययसन्ततिर्यस्मिन् तत् तादृशम् । एकदेशे तपोवनस्य कस्मिंश्चिद्भागे हुतामानानां होमधेनुनां
होमार्थगवीनां या दुग्धधाराः पयोधारास्तासां ध्वनितैः शब्दितैः धन्यतरं सत् अतिमनोहरम् अति-
सुन्दरम् । अग्निहोत्राणां तरसंज्ञकपागविशेषाणां वेदिषु परिष्कृतचतुरस्तमूमिषु विप्रकीर्यमाणा हवनीया-
स्तरणार्थं विक्षिप्यमाणा हरति श्यामवर्णाः कृशा वर्मा यत्र तादृशम् । 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति

इस मय से कबूतर के पैरों के समान लाल रङ्ग वाला सूर्य मानो अपने किरणरूप चरणों को सनेद कर आकाश
के एक ओर टटक गया और पश्चिम समुद्र में पड़ती हुई उसकी लाल लाल परछाईं ऐसी प्रतीत होने लगी मानों
जड़ में शयन करने वाले भगवान् विष्णु का मधुविद्रुम बहाने वाला नामिकमल हो । सूर्य की किरनें पृथ्वी और
कमल बनों की छोट कर सावझाव के समय पक्षियों की तरह वृक्षों और पहाड़ियों की चोटियों पर ना बैठें ।
धनी कहीं-कहीं आश्रम के वृक्षों पर लाल-लाल घूप बची हुई थी जो ऐसी प्रतीत होगी थी मानों श्लेषियों ने
उस पर अपना लाल-लाल वल्कल दांग दिया हो । सूर्य के अस्त हो जाने पर पश्चिमी समुद्र के तल से मूंगे की
लूनी हुई घना के समान ठठवी हुई सन्ध्या दिखाई देने लगी । उस समय आश्रम में कहीं मुनि लोग ध्यान

१. अवालम्बत । २. कश्चिद् 'मध्येति पाठो नोपलभ्यते । ३. मधुनिद्रः । ४. इव नलिनं । ५. आलक्षयत,
अवैक्षयत, अदृश्यत । ६. धरातलम्, अम्बरतलम् । ७. कश्चिद् 'च' इति पदं न विद्यते । ८. तपोवनतर्कशिखरेषु ।
९. रक्षातरच्छेदाः । रक्षातपगनतितच्छेदाः । १०. आलम्बिताः । ११. आलोहित । १२. आश्रमतरवः क्षुण्ण-
अशोभन्त, आदृश्यन्त । १३. अपरार्णवतर्कः । १४. तपसर्पन्ती । १५. आपाटला । १६. 'पाराध्वनितमनो-
हरम् । १७. कश्चिद् 'वेदि' पदं नोपलभ्यते ।

कुशम् ऋषिकुमारिकाभिरितस्ततो विक्षिप्यमाण-दिग्देवतार्चन^१-वलि-सिक्थकम् आश्रम-
पदमभवत् । कापि विहृत्य दिवसावसाने लोहिततारका तपोवनधेनुरिव कपिला परिवर्त्तमाना
सन्ध्या मुदितैस्तपोर्धनैरदृश्यत । अचिरप्रोषिते च^२ सवितरि शोक-विधुरा कमल-मुकुल-
कमण्डलु-धारिणी हंस-सितदुकूल-परिधाना मृणाल-धवल-यज्ञोपवीतिनी^३ मधुकर-मण्ड-
लाक्षवलयम्^४ उद्वहन्ती कमलिनी^५ दिनपति-समागम-व्रतमिवाचरत् । अपर-सागराम्भसि
पतिते दिवसकरे तत्पतन-वेगोत्थितम् अम्भःशीकर-निकरमिव तारागणमम्बरम्^६

श्रुत्वा नित्यहोमसम्पादनादित्याशयः । ऋषिकुमारिकाभिः मुनिपुत्रीभिः इतस्ततः चतुर्दिग् विक्षिप्य-
माणाः स्थाप्यमानाः, दिग्देवतानाम् इन्द्रादीनां दिक्पालानाम् अर्चनाय सपर्यायै वलिसिक्थाः उपासन-
रूपाद्यानि यत्र तथोक्तम् । आश्रमपदं मुन्यावासस्थानम् ।

कापीति । मुदितैः ध्यानप्रसन्नैः तपोधनैः ऋषिभिः, कापि शप्पमयच्चेत्रादौ अज्ञातप्रदेशे च विहृत्य
पर्यटनं विधाय अवस्थानं विधाय च, दिवसावसाने दिनशेषे परिवर्त्तमाना प्रत्यागता, लोहिते रक्तवर्णे
तारके कनीनिके यस्याः सा तादृशी, पक्षे लोहितः तासमयेऽपि रक्तसूर्यरश्मिसम्पर्काद्रक्तवर्णाः तारकाः
ऋक्षाणि यत्र सा तादृशी, कपिला कनकवर्णा तपोवनधेनुः आश्रमगौरिव कपिला पिङ्गलवर्णा, सन्ध्या
सायंसमयः अदृश्यत अलक्ष्यत । अत्र संध्याधेनोरुपमानोपमेयभावः सादृश्यात्प्रतीयतेऽतः पूर्णोपमालंकारः ।

अचिरंति । सवितरि रवीं प्रतापवति नायके च, अचिरप्रोषिते अरतमुपगते परलोकं गते च, शोकेन
विरहेण विधुरा विह्वला, कमलमुकुलमेव पद्मकुङ्कुलमेव कमण्डलुः, कमलमुकुलमिव कमण्डलुश्च तं धार-
यतीति सा तादृशी, हंसा मानसीकस एव सितदुकूल श्वेतवसनं हंसवत् सितदुकूलश्च परिधानम् अर्धो-
ऽश्रुकं यस्याः सा तादृशी, गतभर्तृकाया रक्तनीलादिवसनपरिधाननिषेधादित्याशयः । मृणालं विसतन्तुरेव
धवलयज्ञोपवीतं श्वेतयज्ञसूत्रं मृणालवत् धवलयज्ञोपवीतश्च अस्तीति सा तादृशी । तथा मधुकरा
भ्रमराः तेषां मण्डलं समूह एव अक्षवलयं जपमालिका, मधुकरमण्डलवत् अक्षवलयश्च, तत् उद्वहन्ती
धारयन्ती कमलिनी, नलिनी, पद्मिनीनामको नारीविशेषश्च, दिनपते-आदित्यस्य स्वामिनश्च समागमाय
भूयः समागमनहेतोः व्रतं नियमविशेषम् आचरदिव अकरोदिव । इह 'आचरदिव' इति क्रियोत्प्रेक्षा,
तथा कमलिनी-दिनपत्योः स्त्रीपुरुषव्यवहारसमारोपात् समालोक्त्यलङ्कार, इत्युभयोः परस्परमेकाग्रया-
नुप्रवेशरूपः सङ्कारालङ्कारः । 'हंससितदुकूलपरिधाना' इति विशेषणं ददता विधवाया रक्तनीलादिब-
धारणं निषिद्धमिति व्यञ्जितम् । उक्तञ्च—'पुराकल्पे तु नारिणां मौञ्जीवन्धनमिष्यते' ।

अनेन हि द्विविधाः स्त्रियः ब्रह्मवादिन्यः सधोवध्वश्च, तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनादिकं भवतीत्य-
भिप्रेत्यैव 'मृणालधवलयज्ञोपवीतिनी' इत्युक्तमित्यवधेयम् ।

अपरेति । अपर-पश्चिमो यः सागरः समुद्रः तदम्भसि जले पतिते निपतिते दिवसकरे सूर्ये, तत्प-
तनवेगोत्थितं तत्पतनरभसप्रादुर्भूतम् अम्भःशीकरनिकरमिव पानीयपृष्ठासमूहमिव अम्बरम् अन्तरिक्षम्
अधारयत् दधार । 'अम्भःशीकरनिकरमिव' इति जात्युत्प्रेक्षा ।

करने लगे, कहीं होम धेनुओं के दूध दुहने की मनोहर ध्वनि सुनायी पड़ने लगी, कहीं अग्निहोत्र की वेदी के
ऊपर हरे-हरे कुश बिछाए जाने लगे और कहीं ऋषियों की कन्याएँ दिक्पालों की पूजा के लिए श्वर-उधर पक्षे
द्वय अन्न की बालि बिखरने लगीं । तपस्वी लोग दिनान्त में आई हुई लाल तारों वाली सन्ध्या को अत्यन्त प्रसन्नता
के साथ हस्त प्रकार देखने लगे मानो दिन भर श्वर-उधर घूम-घाम कर सायंकाल में लौटी हुई लाल नेत्रों वाली
आश्रम की किसी गाय को देख रहे हों । सूर्य के अन्यत्र प्रवास के लिए चले जाने पर शोकमग्न कनलिनी कमल-
रूपी कमण्डलु, हंसरूपी श्वेत वस्त्र, मृणालरूपी शुभ्र यज्ञोपवीत एवं भ्रमररूपी रुद्राक्षमाला धारण करके
मानो पति-समागम की प्राप्ति के लिए तपस्या करने लगी । तारों से भरा हुआ आकाश हस्त प्रकार

१. कचिच्च 'अर्चन' पदं न विधत्ते । २. दिवावसाने । ३. मुनिभिः । ४. कचिच्च 'च' इति पदं नास्ति ।
५. यज्ञोपवीता । ६. ...मालावलयम् । ७. रवि... । ८. दिनकरे । ९. दिवसकरे वेगोरियतन् पवन-
वेगोरियतम्, पतद्देवोत्थितम् । १०. अम्बरतलम् ।

अधारयन् । अचिराच्च सिद्ध-कन्यका-विश्लिप्त-सन्ध्याचर्चन-हृत्सुम-शबलमिव तारकितं विद्य-
राजत । क्षणेन चोन्मुखेन मुनिजनेनोर्ध्व-विप्रकीर्णः प्रणामाञ्जलि-सलिलैः प्रक्षाल्यमान इवा-
गलदखिलः सन्ध्यारागः ।

क्षयमुपगतायाञ्च सन्ध्यायां तद्विनाश-दुःखिता कृष्णाजिनमिव विभावती तिमिरोद्गम-
मभिनवमवहन् । अपहार्यं मुनि-हृदयानि सर्वमन्यदन्वकारतां तिमिरमनयत् । क्रमेण च रवि-
रस्तं गतं इत्युदन्तमुपलभ्य जातवैराग्यो धौत-द्रुकूल-वल्कल-धवलान्तरः सतारान्तःपुरः, पर्यन्ते-

अचिरादिति । अचिरात् स्वरसमयेन सिद्धा गुह्यकाः देवयोनिविशेषा इत्यर्थः 'पिशाचो गुह्यकः
सिद्धो मृतोऽग्नी देवयोनयः' इत्यमरः, तेषां यथाः कन्यकाः पुन्यः तानिर्विघ्नानि विकीर्णानि यानि सन्ध्या-
चर्चन-हृत्सुमानि सायङ्कालीनपूजनप्रसूनानि तादृशैः शबलं कर्तुरितम् अनेकवर्णमिव सत् तारकितम्
उदिततारकासमन्वितं विद्य-राजनं (कर्तुं) अराजत अशोभत । तथाविधपुष्पागीव नक्षत्राण्यलक्ष्यन्ते-
त्याशयः । इह गुणोत्प्रेक्षा ।

क्षणेनेति । अत्र समुच्चयार्थकः चः । क्षणेन सद्य एव उन्मुखेन ऊर्ध्वमुखेन मुनिजनेन तपस्विजनेन
ऊर्ध्वविप्रकीर्णैः ऊर्ध्वदिशि विक्षिप्तैः प्रणामाञ्जलिसलिलैः इष्टदेवताप्रणामकालीनाञ्जलिपूर्णपानीयैः प्रक्ष-
ाल्यमान इव धौत इव सन्, अखिलः समग्रः संध्यारागः सायङ्कालीनलौहित्यम् अगलत् अच्युतत्, सायं
समयो स्थिता इत्याशयः । इह 'प्रक्षाल्यमान इव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

क्षयमिति । क्षयं विनाशम् उपगतायां प्राप्तायां सन्ध्यायाम्, तस्या सन्ध्याया विनाशेन श्वंसेन
दुःखिता शोकातुरा विभावरी रजनी, कृष्णाजिनमिव श्यामवर्णचर्मवत् अभिनवं प्रत्यग्रं तिमिरोद्गमं
राशुदये उपलभ्यमानवकारसमूहमित्यर्थः, उद्वहत् धारणमकरोत् । कुटुम्बजनमरणे श्यामलक्षमधारणं जनाः
कुर्वन्तीति व्यवहारः । इह नीलसाम्यात्तिमिरोद्गमस्य कृष्णाजिनसाग्यमित्युपमा सन्ध्याविनाशशोक-
कातरेव सतीत्यवगमाद् नावानिमित्तानि प्रतीयमाना गुणोत्प्रेक्षा चेत्यनयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावाद्
सङ्गारलङ्कारः ।

अपहारेति । तिमिरम् अन्धकारः मुनिहृदयानि तापसचेतांसि अपह्राय त्यक्त्वा तेषु शम्भुद्वङ्गा-
लोकस्य सत्वादित्याशयः । अन्यत् सर्वं निलितं वस्तु अन्धकारतां स्वाच्छादनेनावाधुपताम् अनयत्
प्रापयत् । एतेन तात्समये कृष्णपङ्क्तस्य प्रतिपद्वितीया वा तिथिरासीदित्यवगम्यते ।

क्षणेनेति । रविः दिनकरः कश्चित् अरयन्तप्रियसखा च, अस्तम् अस्ताचलं पञ्चवज्रं गतः प्राप्त इति
एवम् उदन्तं वृत्तान्तम् उपलभ्य जातमुपपन्नं वैराग्यं समस्तविषयेषु वेतृष्यं ममाधीना एवैते नाह-
नेतेषामधीन इत्यधीनीकरणसंज्ञा यस्य स तादृशः, अन्यत्र तु जातवैराग्यः समुत्पन्नाधिकारागः । धौतद्रुकूल-
वत् प्रक्षालितशीमवसनवत् वल्कलं तत्स्वगेव धवलं शुभ्रम् अम्बरं वसनं यस्य सः, पद्मे धौतद्रुकूलवल्कल-
वत् धवलं निजप्रभावेण शुभ्रम् अम्बरं गगनं यस्य स तादृशः, तथा सतारं सप्रणवम् अन्तःपुरं हृदय-
मयं तस्य सः ध्याननिष्ठ इत्यर्थः पद्मे—तारा अधिष्ठादय एव अन्तःपुराणि अन्तःपुरस्थनार्यः तः सहेति
स तादृशः (अमृतवर्दीधितिः), पर्यन्ते प्रान्तभागे स्थिता विद्यमाना तनुतिमिरवत् स्वरपान्धकारवत्
तमालवनानां तापिष्ठादरण्यानां लेखाः पङ्क्त्यो यत्र तं तादृशम्, (आश्रमम्) पद्मे पर्यन्ते

प्रतीत होने लगा मानो वस्त्र में पश्चिम समुद्र में सूर्य के गिरने से बड़े हुए बल के छोटे हो गये हों । तारों से आकाश
इस प्रकार झरोझि होने लगा मानो सिद्ध कन्याओं ने वस्त्र पर सन्ध्याकालीन पूजन के पुष्पों को बिखेर दिया हो ।
मोड़ी ही देर में वह सन्ध्याकालीन टालिमा मिट गयी मानो वह ऊपर की ओर हँस करके तपस्वियों द्वारा फेंके गये
प्रणामाञ्जलि-चल से धुल गयी हों ।

सन्ध्या के नष्ट हो जाने पर उसके विनाश से दुःखी रात्रि ने अन्धकाररूपी नवीन सृजर्चन पहिन
लिया । केवल मुनियों के हृदय की छोड़कर अन्य सभी स्थानों पर अन्धकार ने अपना डेरा बना दिया । रवि
के अस्त होने का समाचार पाकर वैराग्यरूपी लाली में रंगा हुआ उज्ज्वल आकाशरूपी छुटे वस्त्र को
धारण करनेवाला चन्द्रमा तारिकाओंरूपी समस्त अन्तःपुर के साथ ध्याननिष्ठ होकर अन्धकाररूपी तमालवन

१. सतारं । २. क्षाल्यमानः । ३. उपगतायां सन्ध्यायाम्, उपगतायां सन्ध्यायाम् । ४. शम्भुद्वङ्गमिव
नपादित्यादेव । ५. मुनिजनहृदयानि । ६. उपगतः, उपागतः । ७. समुद्रभाट । ८. अन्तःपुरपर्यन्तस्थितवस्तु ।

न्तःस्थिततनु-तिमिर-तमाल-वन-लेखम्, सप्तर्षिमण्डलाध्युषितम्, अरुन्धतीसञ्चरणपवित्रम्, उपहिताषाढम्, आलक्ष्यमाणमूलम्, एकान्तस्थितचारुताकमृगम् अमरलोकाश्रममिव गगनतलम् अमृत-दीधितिरेध्यतिष्ठत् । चन्द्राभरणभृतस्तारकाकपाल-शकलालङ्कृतादम्बर-तलात् श्यम्बकोत्तमाङ्गादिव गङ्गा सागरम् आपूरयन्ती हंस-धवला धरण्यामपतज्ज्योत्स्ना । हिमकर-सरसि विकच-पुण्डरीक-सिते चन्द्रिका-जलपान-लोभादवतीर्णो निश्चलमूर्त्तिरमृतपङ्क-लग्न इवाल्लस्यत हरिणः तिमिर-जलधर-समयार्पणमानन्तरम् अभिनव-सित-सिन्धु-

स्थितं तनुतिमिरं स्वोदयेन विरलमन्धकारं तमालवनलेखेन यस्मिंस्तत् तादृशम् (गगनतलम्) सप्तानाम् ऋषीणां तत्सप्तदशानां येषां केषाञ्चित्परिवर्णां मण्डलेन समूहेन अध्युषितम् आश्रितम्, पक्षे—सप्तर्षयो नक्ष-त्रात्मकमरीच्यत्रिप्रभृतयः तेषां गणेन अध्युषितम् । अरुन्धत्या वशिष्ठपरण्या अरुन्धतीसञ्चकताराविशेषस्य च सञ्चरणेन परिभ्रमणेन पवित्रं पूतम् । उपहिता ऋषिभिः स्थायिता आषाढः पलाशदण्डा यत्र तं तादृशम्, 'पलाशो दण्ड आषाढः' इत्यभिधानचिन्तामणिः, पक्षे—उपहिते सन्निहिते आषाढे पूर्वाषाढोत्तराषाढे नक्षत्रे यत्र तत् तादृशम् । आलक्ष्यमाणानि समन्ताद्भिलोक्यमानानि मूलानि तपस्विनां भक्ष्यभूतमूलानि यस्मिन् तं तादृशम्, पक्षे आलक्ष्यमाणं समन्ताद् दृश्यमानं मूलं मूलसंज्ञकनक्षत्रं यत्र तत्तादृशम् । तथा एकान्ते, रहसि स्थिते चारु मनोहरे तारके कनीनिके येषां ते तादृशः, एकान्ते एकभागे स्थिताः चारुतारका मृगा यत्र तं तादृशम्, पक्षे—एकान्ते स्थिता चारुतारका मनोहरनक्षत्रं मृगशिरा यत्र तत् तादृशम् । अमरलोके देवलोकं च आश्रमो वशिष्ठप्रभृतिमुनीनामावासस्यानं तमिव गगनतलम् आकाशतलम् अमृतदीधितिः चन्द्र-अप्यतिष्ठत् अधितस्थौ, प्राणतुल्यारमीयजननिधनोदन्तं प्राप्यापर आश्रीयजन इवेत्याश्रयः, तेनेहा-श्रमेण सहाकाशस्य साम्यं तथाविधाश्रीयजनेन सहामृतदीधितेः साम्यन्तु प्रतीयमानमित्येकदेशविवाचित-न्युपमा श्लेषालङ्कारेण साङ्ख्यमुपैति ।

चन्द्राभरणेति । सागरं समुद्रम् आपूरयन्ती निजोदयेन निजंसलिलेन च परिपूर्णं बिम्बती, चन्द्रो-दयेन सागराणां पूरणं प्रसिद्धम्, गङ्गापक्षे हि आपूरयन्तीत्यस्य आपूरयिष्यन्तीत्यर्थः भविष्यति सामीप्ये च वर्तमानवमिहेत्यवगन्तव्यम् । हंसचन्द्रावला हंसेन धवला शुभ्रा च ज्योत्स्ना चन्द्रिका, चन्द्र एवाभरणं भूषणं तद्विभक्तिं धारयतीति तस्मात्तादृशात्, तारका नक्षत्राणि कपालशकलानीव मनुष्यमस्तकास्थि-लण्डानीव तैः अलङ्कृतात् भूषितात् अम्बरतलात् गगनतलात् श्यम्बकस्य महेश्वरस्य उत्तमाङ्गात् शिरसः गङ्गा आङ्गवी इव धरण्यां पृथिव्यां अपतत् पपात । इह पूर्णोपमा ।

हिमकरेति । विकचानि प्रस्फुटानि यानि पुण्डरीकाणि सिताम्भोजानि तद्वत् सिते शुभ्रवर्णे, तैः सितैः च, हिमकरश्चन्द्र एव सरः कासारः तत्र तथोक्ते, चन्द्रिका कौमुदी एव जलं सलिलं तस्य पानलोभात् अव-तीर्णः मण्यप्रविष्टः, हरिणः, चन्द्राङ्गुलिधम्मरूपो मृगः, अमृतं चन्द्रपीयूषमेव पङ्कः कर्दमः तत्र लग्नो-त्पन्नसंसक्त इव सन् निश्चलमूर्त्तिः निष्पन्दस्वरूपः अलक्ष्यत जनैरदृश्यत, अन्योऽपि हरिणः सरोवरजलं पातुमवतीर्णः कर्दममग्नो निष्पन्दस्तिष्ठति । इव कौमुद्याः पानसम्भावाभावात् पीयूषस्य तरलतया तत्र तथाविधलग्नत्वसम्भवाभावाच्च स्वाङ्गरूपकमलङ्कारः, 'अमृतपङ्कलग्न इव' क्रियोत्प्रेक्षा चेत्यनयोः पर-स्परसङ्गाङ्गिभावात् सङ्करालङ्कारः ।

तिमिरेति । अभिनवानि प्रत्यग्राणि यानि सितानि शुभ्राणि सिन्धुवारकुसुमानि निर्गुण्डीप्रसूनानि

पंक्ति से चित्रित, सप्ततारारूपी सप्तर्षिमण्डल से शोभित, अरुन्धती तारारूपी वशिष्ठ परनी अरुन्धतीके आने-जाने से पवित्र, पूर्वाषाढ और उत्तराषाढ नक्षत्ररूपी पलाश दण्डों से युक्त, मूल नक्षत्ररूपी एवं सुन्दर तारों से भरे, मृगशिरा नक्षत्ररूपी सुन्दर नेत्रों वाले आश्रम-मृगों से विराजमान देवलोक के आश्रम जैसे आकाश में चढा आया । जिस प्रकार अपने जल से समुद्र को परिपूर्णकर देने वाली हंसों से भरी हुई उज्ज्वल गंगा चन्द्रमा से विमूषित एवं तारकासुर की खोपड़ी का निष्ठा-पात्र रखने वाले भगवान् शंकर के सिर से पृथ्वी पर गिरी थी उसी प्रकार समुद्र को लहरा देने वाली हंसों जैसी उजली चाँदनी चन्द्रमा एवं तारों से सुशोभित आकाश से पृथ्वी पर गिर कर चारों ओर छिटकने लगी । चन्द्रमण्डल के बीच की कालिमा ऐसी प्रतीत होने लगी मानो विकसित भेत कमलों से भरे चन्द्रमारूपी सरोवर में चाँदनीरूप जलपान के लोभ से आया हुआ मृग उसके

१. वृक्ष । २. पवित्रितम्, पूतम् । ३. उपलक्ष्यमाण । ४. तारकामृगं । ५. कचिद् 'तल' इति पदं पदं नास्ति । ६. सागरान् । ७. अदृश्यत । ८. समयानन्तरम् । ९. सिन्धुवार ।

वार-कुसुम-पाण्डुरैरैरणवागतैरगाह्यन्त हंसैरिव कुमुद-सरांसि चन्द्रपादैः । विगलित-सकलोदयरागं रजनिकर-बिम्बमन्वरापगावगाह-धौत-सिन्दूरमैरावत-कुम्भस्थलमिव तत्क्षण-मलक्ष्यत । शनैः शनैश्च दूरोदिते भगवति हिमसूति^३ सुधा घूलि-पटलेनेव घवलीकृते चन्द्रातपेन जगति, अवश्यायजलबिन्दु-मन्दगतिषु विघटमान-कुमुदवर्न-कषाय-परिमलेषु समुपोढ-निद्रा-भरालस-तारकैरन्योन्य-प्रथित-पक्षपुटैरारब्ध-रोमन्थ-मन्थर-मुखैः सुखासी नैराश्रममृगैरभिनन्दितागमनेषु प्रवहत्सु निशामुख-समीरणेषु,^४ अर्द्धयाममात्रावखण्डितायां

तद्वत् पाण्डुरैः शुभ्रैः, तथा अर्णवेभ्यः सागरेभ्यः आगतैः प्राप्तेः पक्षे सागरानपि प्राप्तेः, हंसैरिव चन्द्रस्य पादैः रश्मिभिः तिमिरम् अन्वकारो जलधरसमयः प्रावृट्काल इव श्यामत्वसादृश्यात् तस्य अपगमान-न्तरं निवृत्त्यनन्तरं कुमुदसरांसि कैरवोपलङ्घिततटाकानि अगाह्यन्त आलोहयन्त अस्पृश्यन्त च । प्रावृट्-काले हंसा हि समुद्रादागत्य सरोवरे विचरन्तीति प्रकृतिः । इह 'हंसैरिवे'त्युपमा, अभिनम्रसितसिन्धु-वारकुसुमपाण्डुरैः' इत्यत लुप्तोपमा चेति सङ्कीर्णोपमा ।

विगलितेति । विगलितः यथाक्रममूर्ध्वगमनाद्विलयं प्राप्तेः, सकलः समस्त उदयराग उदयकालीनं लौहित्यं यस्य तत्तादृशम्, रजनिकरबिम्बं चन्द्रमण्डलम् अन्वरापगा व्योमनदी मन्दाकिनी आकाशरूपा-पगा च तत्र अवगाहेन स्नानेन धौतं प्रचालितं सिन्दूरं नागजं यस्य तत्तादृशम्, ऐरावतस्य शुभ्रवर्णदेवेन्द्र-राजस्य कुम्भस्थलमिव तत्क्षणं तत्कालं जनैः अलक्ष्यत अदृश्यत । शुभ्रत्वसादृश्याद्सचन्द्रपादयोर्ब्रह्म-नोपमेयेभावः, अतिवर्चुलत्वसादृश्येन चन्द्रविभ्रस्यस्य कुम्भस्थलोपमानत्वम्, इति स्फुटमेवोपमालङ्कारः ।

शनैरिति । एतादृशसमये हारीतः कृताहारं बिहितभोजनं मां वैशाखायनम् आदाय गृहीत्वा पितरं आवालिम् अवोचत् अत्रवीत् इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । अपि चेति चार्थः । तथा च शनैः मन्दं मन्दं भगवति माहात्म्यवति हिमसूति प्रालेयवर्षिणि चन्द्रे दूरोदिते दूरमुदयं प्राप्ते सति, तथा जगति संसारे सुधाया घूलिपटलेनेव पांसुसमूहेनेव चन्द्रातपेन शशिन आलोकेन घवलीकृते सति श्वेतीकृते सति, अवश्यायजलबिन्दुभिः हिमललिलबिन्दुबहनेः मन्दा मन्थरा गतिगमनं येषां तेषु तादृशेषु, पृथमादीनि सप्तम्यन्तानि पदानि अभिमस्य 'निशामुखसमीरणेषु' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । विघटमानस्य बिकासं प्राप्यमाणस्य कुमुदवनस्य कैरववनस्य कषायः घ्राणतर्पणः परिमलो विमर्दगन्धो येषु तादृशेषु, तथा समुपोढेन उपस्थितेन निद्राभरेण प्रमीलातिशयेन अलसा मन्थरा निरचेष्टा इत्यर्थः, तारका कनीनिका येषां तैः तादृशैः, अन्योन्यं परस्परं प्रथितानि नेत्रमुद्रणेन दृढसंसृक्तानि पद्मपुटानि नयनलीनानि येषां तैः तादृशैः, तथा आरब्धेषु प्रथममुपक्रान्तेषु रोमन्थेषु चर्वितचर्वणेषु मन्थराणि प्रमीलावेशादलसानि मुखानि बदनानि येषां तैस्तादृशैः किञ्चित्किञ्चित्कालं विश्रम्य रोमन्थं विदधद्भिरित्यर्थः, सुखासीनैः यदृच्छयोपविष्टैः आश्रममृगैः तपोवनहरिणैः अभिनन्दितां स्पर्शसुखप्राप्त्या क्लृप्तम् आगमनं येषां तेषु तादृशेषु, निशामुखसमीरणेषु प्रदोषकालीनपक्षनेषु, प्रवहत्सु सञ्चलत्सु सत्सु तथा विभावयां रजन्याम्, अर्द्धयाममात्रेण

कीचट में फँसकर निश्चल हो गया हो । अन्वकार दूर हो जाने के पश्चात् वन्दना की श्वेत किरणें आकाश के बल में प्रतिबिम्बित होती हुई ऐसी प्रतीत होने लगीं नानो वर्षाश्रुत के बादलों के इट जाने पर (शरदःश्रुत आ जाने पर) नवीन सिन्धुवार के श्वेत पुष्पों के समान उज्ज्वल इस आकाश से उत्तर कर कुमुदों से भरे आकाश में झोड़ा कर रहे हैं । उदयकालीन सारी छालिमा समाप्त हो जाने से चन्द्रमण्डल ऐसा प्रतीत होने लगा मानो आकाश गंगा में स्नान करके निकले हुए ऐरावत हस्ती का कुम्भस्थल हो, जिस पर एका हुमा सारा सिन्दूर धुल चुका है । धीरे-धीरे चन्द्रमा आकाश में दूर तक पहुँच गया । चाँदनी में हुआ हुमा संसार ऐसा प्रतीत होने लगा मानो उस पर चूने की राख चढ़ा दी गयी हो । भोस के जलबिन्दुओं के मार से धीरे-धीरे चटने वाली एवं कुमुदों की प्रफुल्लित करके उसकी झुगन्ध से भरी हुई सायंकालीन हवा बहने लगी और

१. गगनागतैः । २. अवगाह्यन्त, अगृह्यन्त । ३. हिमवतिसूति, हिमदीधिति । ४. 'घवलीकृते अपति' इत्येव पाठः । ५. विन्दुपदनमन्दः विन्दुपदनशीतेषुमन्द । ६. ...पन्थ... । ७. प्रवारह । ८. सनीरेषु ।

विभावर्ग्योम्, हारीतः कृताहारं मामादाय सर्वैस्तैः सह^१ मुनिभिः उपसृत्य चन्द्रातपो-
द्भासिते तपोवनैकदेशे वेत्रासने सुखोपविष्टम् अनतिदूरवर्त्तिना जालपादनाम्ना शिष्येण दर्भं
पवित्र-धवित्रं-पाणिना मन्दमन्दम् उपवीज्यमानं पितरमवोचत् । 'हे तात ! सकलेयमाश्रम्य-
श्रवण-कुतूहलाकलित-हृदया समुपस्थिता तापसपरिपदाबद्धमण्डला प्रतीक्षते^२ व्यपनीतश्रमश्च
कृतोऽयं पतत्रिपोतः, तदावेद्यतां^३ यवनेन कृतमन्यस्मिन् जन्मनि को वाऽयमभूद्विष्यति
वेति । एवमुक्तस्तु^४ स महामुनिरग्रतः स्थितः^५ मामवलोक्य तांश्च सर्वानेकाग्रान् श्रवणपरान्
मुनीन् बुद्ध्वा शनैः शनैरब्रवीत्—'श्रूयतां यदि कौतूहलम् ।

इति महाकविबाणभट्टविरचितायां कादम्बर्या कथामुखविवरणम् ।

अर्धग्रहरमात्रेण अवखण्डितायां न्यूनत्वं प्राप्तायां सत्यां ग्रहरचतुष्टयेऽतिक्रान्त इत्यर्थः, तैस्तैः सर्वैः निखिलैः
मुनिभिस्तपस्विभिः सह उपसृत्य आगत्य (हारीतः) चन्द्रातपेन शशिज्योत्स्नया उद्भासिते विशेषेण प्रका-
शिते, तपोवनैकदेशे मुनिस्थानान्यतमप्रदेशे वेत्रासने वेतसरचितविष्टरे सुखोपविष्टं सुखपूर्वकमासीनम्,
अनतिदूरवर्त्तिना नात्तिकटस्थायिना, दर्भचत् कुशवत् पवित्रं पूतम्, पवित्रं मृगचर्मरचितं व्यजनं पाणौ
हस्ते यस्य तेन तादृशेन, 'जालपाद' इति नाम यस्य तेन तथोक्तेन शिष्येण छात्रेण मन्दमन्दम् शनैः शनैः
उपवीज्यमानम् क्रियमाणपवनं पितरमवोचत् ।

तातेति । हे तात, पितः ! सकला समस्ता इयं प्रत्यक्षरूपेण दृश्यमाना, आश्रमस्य अद्भुतपदार्थस्य
यच्छ्रवणकुतूहलं यदाकर्णनचित्तवृशेषः तेन आकलितं व्याप्तं इदं मानसं यस्याः सा तादृशी, तथा
आवद्धं विहितं मण्डलं वर्तुलरूपपाङ्क्तिभावेनायस्थानं यया सा तथोक्ता, समुपस्थिता समागता तापसपरि-
पत् मुनिसभा प्रतीक्षते भवद्वचनारम्भमाकांक्षते भवद्विलम्बेनैव विलम्ब इत्याशयः, अयञ्च पतत्रिपोतः
शुकशावकः, व्यपनीतः भोजनानुष्ठापनादिना दूरीकृतः श्रमः खेदो यस्य स तादृशः, कृतो विहितः । यदनेन
शुकशावकेन कृतम् अनुष्ठितं तदावेद्यतां निवेद्यताम् 'अस्मभ्यम्' इति शेषः । अन्यस्मिन्जन्मनि पुत्रजन्मा-
पेक्षयापरस्मिन् भवे अयं कः अभूत् आसीत् 'अग्रे च' को भविष्यति ? । एवम् इत्थम् उक्तोऽभिहितस्तु स
महामुनिः जाबालिः अग्रतः पुरतः स्थितम् आसीनं मां वैशम्पायनम् अवलोक्य दृष्ट्वा एकाग्रान् एकतानान्
सर्वान् निखिलान् श्रवणपरान् आकर्णनतत्परान् तान् मुनीन् ऋषीन् बुद्ध्वा अवगाय च शनैः शनैः अति-
बृद्धत्वात् कुशत्वाच्च मन्दं मन्दम् अब्रवीत् अगादीत्—यदि चेत् कौतूहलम् आश्रयं तर्हि श्रूयतां निशम्यताम् ।'

इति श्रीकृष्णमोहनशास्त्रिविरचितायां 'चन्द्रकला' नामिकायां टीकायां कथामुखविवरणम् ।

नींद के भार से अलसायी हुई पुतलियों को पलकों में बन्द करके धीरे-धीरे जुगाली करने वाले आश्रम के मृग
वस वायु का स्वागत करने लगे । अभी दो घड़ी रात बीती थी कि हारीत भोजन कर चुकने के बाद मुझे लेकर
मुनियों के साथ अपने पिता जाबालि के पास पहुँचे । उस समय महर्षि जाबालि चौदनी में चमकते हुए तपोवन के
एक भाग में बेंत की चटार्ह पर बैठे हुए थे और जालपाद नाम का एक शिष्य उनसे थोड़ी ही दूर पर खड़ा होकर
कुश का पवित्र पंखा हाथों में लिए हुए धीरे-धीरे वायु कर रहा था । हारीत ने उनसे कहा तात ! मुनियों की
समा वह आश्चर्यपूर्ण वृत्तान्त सुनने के लिए अत्यन्त लालायित होकर मण्डल बौधकर बैठी हुई प्रतीक्षा कर रही है
और यह पक्षी भी अपनी यकान दूर कर चुका है इसलिए अब बताइए कि इसने अपने पूर्वजन्म में क्या किया था
और क्या था तथा अगले में जन्म में क्या होगा ? ऐसा कहने पर महर्षि जाबालि ने मुझे अपने सामने खड़ा हुआ
देखकर तथा मुनियों को एकाग्रभाव से वह कथा सुनने के लिए तत्पर जानकर धीरे-धीरे कहा—यदि आप लोग
उत्सुक हैं तो सुनिए ।

कथामुख-विवरण समाप्त ।

१. तैर्महामुनिभिः । २. वेत्रासनोपविष्टम् । ३. नात्तिदूरवर्त्तिना । ४. कचित् 'धवित्र' इति पदं
नास्ति । ५. मन्दम् । ६. उवाच । ७. तात । ८. आकलितहृदया । ९. प्रतीक्षते । १०. किमनेन
कृतमपरस्मिन् जन्मनि कोऽयमभूद् भविष्यति चेति । ११. इत्येवमुक्तस्तु । १२. अग्रस्थितम् ।

अथ कथाप्रारम्भः उज्जयिनीवर्णनम्

अस्ति सकल-त्रिभुवन-ललामभूता, प्रसव-भूमिरिव कृतयुगस्य, आत्मनिवासो-
चित्रा भगवता महाकालाभिधानेन भुवनत्रय-सर्ग-स्थिति-संहारकारणेन^१ प्रमथनायेनाप-
रेव पृथिवी समुत्पादिता, द्वितीय-पृथिवी-शङ्कया च जलनिधिनेव रसातल-गभीरेण^२ परि-
त्वा-चलयेन परिवृता, पशुपति-निवास-प्रीत्या च गगनपरिसरोल्लेखिशिखरमालेन^३
कैलास-गिरिणेव सुधासितेन प्राकार-मण्डलेन परिगता, प्रकट-शङ्ख-शुक्ति-मुक्ता-प्रवाल-
मरकत-मणिराशिभिश्चामीकर-चूर्ण-सिकता-निकर-निर्वृतायाभिभ्रमस्त्यशरीरपीत-सलिलैः

जलाति । अवन्तीषु उज्जयिनी नाम नगरी अस्त्येति सुदूरस्यायिना कर्तृपदेन सम्बन्धः । इह
त्रैलोक्ये प्रथमान्तानि पदानि उज्जयिनीत्यस्य विशेषगान्धर्वगन्तव्यानि । सकलत्रिभुवनललामभूता । सकले
समस्ते त्रिभुवने त्रिविष्टपे ललामभूता प्रधानस्वरूपा । 'प्रधानव्यजृम्भे पुष्ट्वालधिलक्ष्मसु । भूपावाजि-
प्रभावेषु ललामं त्याहलाम च ॥' इति रुद्रः । कृतयुगस्य सत्ययुगस्य प्रसवभूमिरिव जन्मभूमिरिव समप्रा-
वयवयनयुक्त्वादित्याशयः । भुवनत्रयस्य त्रिविष्टपस्य यः सर्गः सृष्टिः स्थितिरवस्थानम्, संहारो विनाशः
तेषां कारिणो विधायिता, प्रमथाः शिवगणाः नैरा नाथेन स्वामिना महाकाल इत्यभिधानं नाम यस्य
तेन तादृगेन, भगवता महेश्वरेण आत्मनिवासोचित्रा विलुप्तत्वात् पवित्रत्वाच्च स्वावस्थानयोग्या इति
कृत्वा समुत्पादिता जनिता अपरा पुतङ्गनिनिष्ठा पृथिवी वसुन्धरेव । 'प्रसवभूमिरिव' इत्यत्र जात्युत्पत्त्या,
'अपरा पृथिवीव' इत्यत्र च द्रव्योत्पत्त्या ।

द्वितीयेति । द्वितीयाया एतद्विधायाः पृथिव्याः शङ्कया भ्रान्त्या च जलनिधिनेव सागरेणेव, रसातलं
पृथिव्या अधोभागं यावद्गभीरेण निम्नेन परित्वाचलयेन परिवृता परिवेष्टिता ।

इह रसातलं यावद्गभीरवत्सम्बन्धमावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादिशयोक्त्यलङ्कारः, 'जलनिधि-
नेव' इत्यत्र जात्युत्पत्त्यालङ्कारश्चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

पशुपतीति । पशुपतेः महाकालनाम्नो महेश्वरस्य निवासेन व्यवस्थानेन या प्रीतिः तत्रैव निवासवि-
पदे स्नेहः तेन तादृगेन, गगनपरिसरः आकाशपर्यन्तभूः तदुल्लेखिनी सहर्षगेनावधारिणी शिखरमाला
शृङ्गपङ्क्तिः ऊर्ध्वदेशपङ्क्तिश्च यस्य तेन तादृगेन, तथा सुधावत् गृहवत्पङ्क्तिः करणद्रव्यवत् सितेन शुभ्रेण,
सुधाभिः मितेन च, कैलासगिरिणेव रजताद्रिणेव प्राकारमण्डलेन वप्रचलयेन परिगता परिवेष्टिता । इह
'कैलासगिरिणेव' इति द्रव्योत्पत्त्या ।

प्रकटैति । प्रकटाः स्पटाः, शङ्खानां कम्बूनां, शुक्तीनां सागरमण्डकीनां, मुक्तानां मौक्तिकानां
प्रवालानां विद्रुमाणां, मरकतमणीनाम् धरमसारगर्भाणाञ्च राशयः पुत्राः येषु तैः तादृशैः, चामीकरचूर्णा-
न्येव चूर्णितभुवर्णवृत्त्य एव सिकता बालुकाः तासां निकरेण समूहेन निचिताः सुपमाविशेषसम्पादनाय

अवन्ती (मध्य प्रदेशान्तर्गत मालवा) नै अमरलोक की शोभा को जीतने वाली समस्त भुवनों का निष्क-
रूप उज्जयिनी नामकी नगरी है । वह मानो सत्ययुगी की जन्मभूमि है । तीनों भुवनोंकी उत्पत्ति, पालन और संहार
करने वाले महाकालनामभारो प्रमथयिनि भगवान् महादेवने अपने निवास करने योग्य, मानो दूसरी पृथिवी का
निर्माण किया हो । उसके चारों ओर रसातलके समान गहरा परित्वाचल (जल्की खाई) ऐसा प्रतीत होता है कि
मानो उज्जयिनीको द्वितीय-पृथिवी समान कर समुद्र व्याप्त हो । चारों ओर चूनेके शुभ्रवर्ण समान मरकत-हरे रंगी
प्रतीत होने है कि मानो मरकतीकी, वहाँ निवास करनेमें प्रीति देण आकाशके सर्ग करता हुआ शिखरमालावुक्त
कैलास पर्वत आया हो । बालारकी मण्डूके अगम्यजीसे पाल किये गए जलवाले समुद्रके समान अव्यन्त विस्तृत है ।
उन्में चूर्णों की गर्द सैनेसी धूलियों बिछोई है और शत, सौ, लक्ष, मोती, मृगे तथा मरकत मणियों के पुष्ट विकसित के

१. गन्तीरेण । २. जलनिरालम् । ३. गगनतलेहेनि । ४. रत्नैः ।

सागरैरिव मशविपणिपथैरुपशोभिता, सुरासुर-सिद्ध-गन्धर्व-विद्याधरोरगाध्यासिता-
भिश्चित्रशालाभिरविरतोत्सवप्रमदावलोकन-कुन्तलदादम्बरतलादवतीर्णाभिर्दिव्यविमानपङ्क्ति-
भिरिवालङ्कृता, मथनोद्धत-दुग्ध-धवलित-मन्दोर-द्युतिभिः कनकमयामल-कलश-
शिखरैरनिल-दोलायित-सित-ध्वजैरुपरि-पतदभ्रगङ्गैरिव तुषारगिरि-शिखरैरमरमन्दिरै-
र्विराजित-शृङ्गाटका, सुधावेदिकोपशोभितोदूपानैरनवरत-चलित-जल-घटी-यन्त्र-सिच्य-
मान-हरितोपवनान्धकारैः केतकी-धूलिधूसरैरुपशोभिता, मद-मुखर-मधुरक-

समर्पणाद्व्याप्ताः तैः तादृशैः, आयामिभिः विस्तारैः, अत एव अगस्त्येन घटोद्भवेन मुनिना परिपीतानि
सलिलानि पयांसि येषां तैः तादृशैः जलरहिततया दर्शितानेकविधरत्नैरित्यर्थः, सागरैरिव समुद्रैरिव विद्य-
मानैः, महान्तः अतिदीर्घाः ये विपणीतां पण्यवीथिकानां पन्थानो मार्गाः तैरुपशोभिता शोभमाना ।

इह 'सागरैरिव' इत्युपमा, अद्भुतसम्पत्तिवर्णनादुदात्तालङ्कारः, अनयोश्चाङ्गान्निभाससङ्करः ।

तुरेति । सुष्ठु परब्रह्मणि रमन्त इति सुरा देवाः, असुष्ठु प्रागोपलब्धितदेहेन्द्रियादिषु रमन्त इत्यसुराः

दैव्यदानवाः तैः सिद्धैः देवयोनिविशेषैः गन्धर्वैः देवगायनैः विद्याधरैः व्योमचारिभिः उरगैः सपैश्व, चित्र-
शालापथे तच्चित्रैः अध्यासिताभिः अवलम्बिताभिः चित्रशालाभिः आलेख्यगृहैः अविरतो निरन्तरो य
उत्सवो महः 'मह उद्भव उत्सव' इत्यमरः, तत्र याः प्रमदा नार्यः तासाम् अवलोकनकुन्तलदात् निरीक्षणरूप-
कौतुकाद्धेतोः अम्बरतलात् गगनतलात् अवतीर्णाभिः भूतलं प्राप्ताभिः दिव्यविमानपङ्क्तिभिरिव स्वर्गायिकाश-
यानावलिभिरिव विद्यमानाभिः अलङ्कृता भूषिता । इह 'दिव्यविमानपङ्क्तिभिरिव' इति जात्युपेक्षा ।

मथनेति । मथने क्षीरसागरमन्थनसमये उद्धतैः मन्थनाघातेनोत्थितैः दुग्धैः तत्समुद्रस्थर्हारैः
धवलितः शुभ्रीकृतो यो मन्दरो मन्थनदण्डीकृतो मन्दराचलः तस्य द्युतिः कान्तिरिव द्युतिर्येषां तैः तादृशैः,
कनकमयाः स्वर्णरचिता अमलाः स्वच्छाः कलशाः लघुकुम्भाः शिखरेषु ऊर्ध्वप्रदेशेषु येषां तैः तादृशैः,
तथा अनिलेन पवनेन दोलायिताः सञ्चालिताः सितध्वजाः श्वेतवैजयन्त्यो येषु तैः तादृशैः अतएव पतन्ती
उपरिष्ठात्सवन्ती अभ्रगङ्गा मन्दाकिनी येषु तैः तादृशैः तुषारगिरिशिखरैः हिमाचलसानुभिरिव, अमरम-
न्दिरैः ऊर्ध्वोर्ध्वदेवभवनैः विराजितानि शोभमानानि शृङ्गाटकानि चतुष्पथानि यस्यां सा तादृशी 'शृङ्गाटक-
चतुष्पथे' इत्यमरः । इह 'अभ्रगङ्गैरिव' इत्युपमा, 'तुषारशिखररिव' इत्यत्र च लुप्तोपमा इत्यनयो-
रङ्गान्निभाससङ्करः ।

तुरेति । सुधावेदिकाभिः पानेच्छुजनोपवेशनायांसिः श्वेतकरणीयद्रव्योपलितपरिष्कृतभूमिभिः 'वेदिः
'परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः, उपशोभितानि शोभां प्रापितानि उदूपानानि कृपा येषु तैः तादृशैः, 'पुंस्थेवानुः
प्रहिः कृप उदूपानं तु पुंसि वा' इत्यमरः, अनवरतं निरन्तरं चलितैः आम्रितैः जलघटीयन्त्रैः जलकुम्भर-
चितयन्त्रैः सिच्यमानानि प्रोच्यमाणानि यानि हरितानि नीलवर्णानि उपवनानि तान्येव सान्द्रश्यामत्वा-
दन्यकाराः तमांसि येषु तैः तादृशैः, तथा केतकीनां कण्टकयुक्तवृक्षविशेषाणां धूलिभिः पुनरागैः धूसराणि
धूम्रवर्णानि तैः तादृशैः उपश्लथकैः ग्रामान्तैः उपशोभिता विभूषिता 'ग्रामान्त उपश्लथं स्यात्' इत्यमरः,
इह 'हरितोपवनान्धकारैः' इत्यत्र रूपकमलङ्कारः ।

मदेति । मदेन मधुपानजनितमत्तत्वेन मुखरं वाचालं यत् मधुरकपटलं मधुपवृन्दं तेन अन्धकारिता
लिए रक्खे हैं । जिससे वह नगरी सजाई हुई है । वहा देव, दानव, सिद्ध, गन्धर्व, विद्याधर और नागोंसे भूषित
चित्रशालाएँ ऐसी प्रतीत होती हैं मानो दिन-रात होते उत्सवों (जलसों) में एकात्रित होता स्त्रियों को देखनेके
कुन्तलसे देवताओंके विमानोंका पङ्क्तियों आकाश से उतर आई हों । चौमुहानियों पर देवमन्दिर विराजित हैं ।
उनकी शोभा, क्षीरसागर मन्थन करने के समय दूध छलकने से शुभ्रवर्ण हुए मन्दराचल के समान हैं । उनके
शिखरों पर सुवर्णके स्वच्छ कलश स्थापित हैं और वहाँ शुभ्रवर्ग ध्वजाएँ वायुसे फहरा रही हैं । वे आकाश-गङ्गा
संयुक्त हिमालयके शिखरके समान देखने में आ रहे हैं ।

उस नगरीकी सीमाके निकटकी भूमि केवड़े की धूलिसे धूसर हो गई है । वहाँ कूँए बने हैं और हरे हरे
बगीचोंके कारण अन्धकार हो रहा है । कूपोंके चबूतरों पर चूनेकी सफेदी हो रही है । निरन्तर चलित जलघटी-
यन्त्र (रहटों) से जल सौंच कर उपवनों में सिंचाई की जा रही है । भवनों के साथ बने हुए

पटलान्वकारितनिकृष्टाः स्फुरदुपवन-लता-कुसुम-परिमल-सुरभि-समीरणाः, रणित-सौ-
भाग्यवणैरालोहितांशुक-पत्रकैरावद्ध-रक्तचामरैर्विद्रुममयैः प्रतिमर्दनम् उच्छिष्टैर्मकरैरङ्कि-
तैः मर्दन-यष्टिकेतुभिः प्रकाशित-मकरध्वज-पूजाः, सतत-प्रवृत्ताध्ययन-ध्वनि-धीत-कर्मणाः,
स्तिमित-सुरज-रवगन्मीर-गर्जितेषु सलिल-शीकरासाररचित-दुर्दिनेषु पर्य्यस्तै-रविकि-
रणरचित-सुर-चाप-चारुषु धारागृहेषु मत्त-मयूर-मण्डलै-र्मण्डलीकृतशित्तण्डैस्ताण्डव-
व्यसनिभिरावध्यमान-केकारवै-कोलाहलाः, विकच-कुवलयकान्तैरुत्फुल्ल-कुमुद-धवलोदरै-

जनितान्वकारा निष्कृष्टा गृहान्निकृत्योपवनानि यस्यां सा तादृशी, पुनोनानेकविवप्रसूनशोभाविष्यं
ध्वनितम् । 'गृहारान्तास्तु निष्कृष्टाः' इत्यमरः ।

स्फुरदिति । स्फुरन्तीनां पवनसरेण चेतनानां तानाम् उपवनलतानां निष्कृष्टप्रवर्तानां यानि कुसु-
मानि प्रसूनानि तेषां परिमलेन विमर्दगन्धेन सुरभिः प्राग्वृष्टिदः समीरणः पवनो यस्यां सा तादृशी ।

गणितेति । रणिताः शब्दिताः सौभाग्यवन्ताः सौभाग्यधोतिका वन्ता बृहत्किङ्किण्यो येषु तैः तादृशैः,
आलोहिताः सन्ध्यागुरुवर्णां अंशुकनताका वक्रवैजयन्त्यो येषु तैः तादृशैः, आवद्धानि सन्ध्यागन्धनविहितानि
रक्तचामराणि लोहितबालव्यजनानि येषु तैः तादृशैः, विद्रुममयैः प्रवालबहुलैः, मकराङ्कितैः कन्दर्पस्य
नस्यध्वजवाद्यैः सन्ध्यागुरुपुष्पलकविहितैः, प्रतिमर्दनं प्रतिमन्दिरैषु उच्छिष्टैः कर्षाङ्कितैः मदनयष्टिकेतुभिः
कामतृणरचितकन्दर्पध्वजैः प्रकाशिता धोनिता मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य पूजा नमस्या यस्यां सा तादृशी,
कन्दर्पपूजायां तथाविधध्वजीध्वजस्य शान्त्रनिपादितचादित्याशयः ।

सततेति । सततम् अनवरतं प्रवृत्तैः उपरितैः अध्ययनध्वनिभिः वेदादिपाराशर्यैः धैतं दूरीकृतं
कर्मणं पानकं यस्याः सा तादृशी, पुनर्येन सा नगरी भोगविलासादीनामेव नाश्रयः किन्तु वेदादिसङ्घान्ना-
पयलीचनस्थानमपीति ध्वनितम् ।

स्तिमितेति । स्तिमितः सर्वतो भित्तिनिरोधेन निश्चला यो सुरजस्य सृदङ्गस्य रवो ध्वनिः स पुत्र
गन्मीरं धोरं गर्जितं स्तनितमिव येषु तेषु तादृशेषु, मलिलस्य जलयन्त्रनिःसृतजलस्य शीकरा विन्दवः
तेषाम् आनारेण धारासम्पादेन रचितं विहितं दुर्दिनं मेघच्छदितं येषु तेषु तादृशेषु, तथा पर्यस्ताः
काचकपायदिषु निपतिता ये रविकिरणाः सूर्यरमयः तैः रचितं विहितं यच्च सुरचापम् ऐन्द्रधनुः तेन
चापेषु मन्तं हरेषु, धारागृहेषु मलिलयन्त्रालयेषु, ताण्डवव्यसनिभिः नर्तनासक्तैः अनपुत्र मण्डलीकृता
वर्तुलाकाराङ्कृताः शिखण्डा बहूनि यैस्तैः तादृशैः मत्तमयूरमण्डलैः, आवध्यमानैः परस्परालिङ्गि-
क्रियमानैः केकारवः मयूरवागीशब्दः तदामकः कोलाहलः कलकलः यस्यां सा तादृशी, 'केका वागी मयू-
रस्य' इत्यमरः । इह 'स्तिमित-सुरज' इत्यादिषु लुप्तापमा, तथा 'मण्डलैः' इत्यादिषु वृत्त्यनुप्रासः इति
द्वयोः संसृष्टिः, सुरजवादां मेघागर्जनान्त्राभ्यां आन्तिमानलङ्कारः प्रतीयत इति वस्तुनालङ्कारध्वनिः ।

विकचैति । विकचानि प्रकुटानि यानि कुवलयानि नीलोत्पलानि तैः कान्तानि रम्यानि तैस्तादृशैः,

उक्तं मे मन्दे सुखं कन्दे अमर्ते मे अमररितं कन्दे दिवा है । नष्ट उन्नत-कन्दश्लेके फूलके
परिमले बहु सुखित हो वह रहा है । प्रत्येक घर में मदन बृक्षके दण्ड पर मत्स्यके चिह्नवाली
कंठे खड्गों लगी है, उसमें मूंगे लटक रहे हैं, मर्ममन्मूक शब्दियों बह रही हैं, लठ रेतनी-काठेनी
पत्तकें चला रही हैं और रक्त चामर बँध रहे हैं, इसमें प्रतीत हो रहा है कि कन्देवनी पूजा को जा रही है ।
मिलकर वेदान्तमयी ध्वनि होने से उस लताका समस्त पत्र प्रसन्न हो गया है (अर्थात् वह लता केवल
भोग-विषय ही आपस नहीं है किन्तु वेदादिप्रत्ययसुशीलता को अपने है) । वही सुन्दर उन्नत कन्दमें
मेघगर्जनके समान सृदङ्गों समीरध्वनि हो रही है, बल्लों छंटे-छंटे बूँदोंकी वृष्टि हो रही है, जिसमें दुर्दिन
मच्छ पड़ रहा है । मूर्तों कीरति ध्वनित इन्द्रधनुष बन रहे हैं, और मन्दत समस्त पत्र ऐन्द्रधनुषमें
अलक मन्त्रके मूर्तोंके छापके कीमत् हो रहा है । उस लतामें मन्दों, मन्दों (मन्द) हैं । वे विकसित
मेघमन्त्रोंके द्वारा सुन्दर लगते हैं, और जिसे हुए कुतुहलें उन्मत्त कौन्कर मन्दधनुषों को पन है, और वे

१. प्रवेष्टुम् ।

२. मकराङ्कितः ।

३. सततम् ।

४. पर्य्यस्तै-रविकिरणरचितः ।

५. मन्दमन्दैरानन्दमन्दैः, मदनमूर्तेभ्यः ।

६. रविवत् 'रव' इति च नानि ।

रनिमिष-दर्शन-रमणीयैराखण्डल-लोचनैरिवः सहस्र-संख्यैरुभासिताः सरोभिः, अविरल-कदली-वन-कलिताभिरमृत-फेनपुञ्जपाण्डुराभिर्दिशि दिशि दन्तवलमिकाभिर्धवलीकृताः यौवन-भद्रमत्तमालवी-कुच-कलश-भूषितसलिलया भगवतो महाकालस्य शिरसि सुर-सरितमालोक्यै समुपजातेर्ष्यैव सततावद्ध-तरङ्ग-भ्रुकुटीलेखया स्वमिव क्षालयन्त्या शिप्रया परिक्षिप्ता, सकल-भुवन-त्यात-यशसा हरजटा-चन्द्रगेव कोटिसारेण मैनाकेनेवाविदित-

पक्षे विकचकुवलयवत् कान्तैः रमणीयैः । उत्फुल्लानि विनिद्राणि यानि कुमुदानि श्वेतोत्पलानि तैः धवलानि शुभ्राणि उदराणि मध्यस्थानानि येषां तैः तादृशैः, अन्यत्र तु उत्फुल्लकुमुदवत् विकसितश्वेतोत्पलवत् धवलोदरैः । तथा अनिमिषाणाम् जनैकविधमीनानां दर्शनेन अवलोकनेन रमणीयैः मनोहरैः, अन्यत्र अनिमिषं सुरत्वाद् पद्मपातरहितं यद्दर्शनं दृष्टिपातः तेन रमणीयैः । आखण्डलस्य इन्द्रस्य लोचनैः सहस्र-संख्यैर्नैरैव सहस्रसंख्यैः सरोभिः तद्वागैः उभासिता उपशोभिता । इह सर्वत्र पूर्णापमा ।

अविरलेति । अविरलं सान्द्रं यत्कदलीवनं रम्भासमूहः तेन कलिताभिः व्याहृताभिः अमृतस्य पीयूषस्य फेनपुञ्जवत् द्विण्डीरपिण्डवत् पाण्डुराभिः श्वेताभिः, दन्तवलमिकाभिः हस्तिदन्तरचितचन्द्रशालाभिः उपरितल्गातलपुम्बनैरित्यर्णः, हिन्द्यान् 'अदारी' इति प्रसिद्धैः । 'शुद्धान्ते वलमी चन्द्रशाले सौधैर्ध्वैरवमनि' इति, 'कदली वैजयन्त्याञ्च रम्भायां हरिणान्तरे' इति च विश्वः । इह लुप्तोपमा ।

यौवनेति । यौवनमदेन तारुण्याभिमानेन मत्तानां मालवीनां तत्स्थानस्य मालवदेशान्तःपातित्वाद् मालवदेशीयसुन्दरीणां कुचकलशैः स्तनघटैः भूषितम् आलोकितं सलिलं वारि यस्यास्तया तादृश्या, भगवतो महाकालस्य महाकालसंज्ञकतत्रत्यपरमेश्वरस्य शिरसि मस्तके सुरसरितं गङ्गाम् आलोक्य निरीक्ष्य समुपजातेर्ष्यैव समुत्पन्नेर्ष्यैव सततं निरन्तरम् आदद्याः कृताः तरङ्गाः कङ्कोला युव भ्रुकुटीलेखा भ्रूनङ्गपङ्क्तिर्यया तथा तादृश्या, खं गगनं क्षालयन्त्येव निर्मलं कुर्वन्त्येव विद्यमानया शिप्रया शिप्रासंज्ञिकया नद्या परिक्षिप्ता परिवेष्टिता ।

इह 'समुपजातेर्ष्यैव' 'क्षालयन्त्येव' इत्यत्र वाच्या क्रियोपेक्षा, भ्रुकुटिविकाररूपकार्येण शिप्रायां सपत्नीव्यवहारसमारोपाद् रूपकगर्भा समासोक्तिरिति परस्परमेपानङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

सकलेति । सकलेषु समयेषु भुवनेषु विधेषु ख्यातं प्रसिद्धं यशः कीर्तिः यस्य स तेन तादृशेन, इत आरभ्य तृतीयान्तानि पदानि 'अधिदिष्टता' इत्यत्रे प्रतिपाद्यमानक्रियाकर्तृभूतस्य 'विलासिजनेन' इत्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि ।

हरेति । हरस्य महेश्वरस्य जटायां यश्चन्द्रो निशानाथः तेनेव, कोटिः शतलङ्घं तावदग्रमाणं सारं द्रव्यं यस्य तेन तादृशेन, पक्षे तु कोटिः अग्रभाग एव सारः स्थिरांशोऽथवा अवशिष्टभागो यस्य तेन तादृशेन ।

मैनाकेनेति । मैनाकस्तदग्रामको हिमाचलसुतस्तेन भूधरविरोपेणेव, अविदितः अज्ञातः पद्मपातः पद्मप्रतिपक्षिणोरेकतरपक्षोपादानं येन तेन तथोक्तेन, पक्षे तु अविदितः अनुभवविपर्ययीकृतः पक्षयोः पतत्रयोः पातः इन्द्रेण कर्त्तव्यं पतनं येन तेन तादृशेन ।

एरा हि पर्वता यदा कदा उड्डीयमानाः सन्तः ग्रामनगरादीनां लोपमकार्षुरिति परिज्ञाय तेषां पक्षारङ्गेषुम् इन्द्र आरब्धवान्, अथ तत्समये हिमाचलसुतो मैनाकः पलायमानः समुद्रेऽमञ्जदिति पौराणिकी कथा ।

इन्द्रके नेत्रोंके समान अनिमिष दर्शनते (इन्द्रकी दृष्टि निमेष-रहित है, सरोवर में मत्स्य है) रमणीय प्रतीत होते हैं । उसकी प्रत्येक दिशामें गजदन्तकी चन्द्रशालाएँ बनी हुई हैं । वे केन्द्रोंके घने घनते घिरी हैं और अमृतफेनपुञ्जके समान शुभ्रवर्ण हैं । उनसे उस राजधानी की सभी दिशाएँ शुभ्रवर्ण हो गई हैं । उज्ज्वलिनी के चारों ओर परिवेष्टित गर शिप्रा नदी प्रवाहित हो रही है । उसका जल यौवनमदसे मत्तवाली मालवदेशकी लियोंके कुचकलशोंसे सुगन्धि हुवा है और भगवान् महाकालके मत्तक पर गङ्गाको देख उसकी ईर्ष्यासे ही मानो वह निरन्तर तरङ्गरूप भ्रुकुटी चटकार आकाशको प्रक्षालन (स्पर्श) करता है । वहाँके विलासी लोग हर-जटा-चन्द्रके समान समन्त संसारमें प्रसिद्ध कोटिवाले (चन्द्रनाली कीर्ति, लोगों का सौन्दर्य) और कोटिसार हैं (चन्द्रनाके गोल

पद्मवातेन मन्दाकिनीप्रवाहोऽपि प्रकटितकनकपद्मराशिना स्मृतिशास्त्रेणैव सम्भावस्य-
प्रपाराम-सुरसद्वनं-सेतु-यन्त्रप्रवर्तकेन मन्दरेणैवोद्बुध-समस्तसागररत्नसारं संगृहीत-
गारुडेनापि मुञ्चन्तीत्यादि । स्वतोपजीविनाऽपि प्रणयिजनोपजीव्यमानविभवेन, वीरेणापि
विजययन्ता, श्रियंवदेनापि सत्यवादिना, अमिलेपेणापि स्वदारसन्तुष्टेन, अतिथिजनाभ्याग-

मन्त्रेण-मन्दाकिनीः स्वर्ग्याः (वाकादगद्गायाः) प्रवाहो रसलेनेव प्रकटितः प्रकाशितः
कनकानां देहां पद्मराशिः पद्मसंख्यकसमूहो येन तेन तादृगेन, पुनश्च तेषां प्रच्छन्नयनमन्या कस्मादपि
बहुलेति व्यञ्जितम् । पद्मे तु प्रकटितो विकसितः कनकपद्मराशिः हेममयकनकपुत्रो यत्र तेन तादृगेन ।

मन्दरे-मन्दिनासौ वनहापकगोत्रेणैव, तस्मा धर्मपरगद्गाद्युक्तिवज्रिका परिपत्र, वावस्यो
दीप्तवदावामः, कृतः उद्बुधः उद्बुधलक्ष्यान्निवयः, प्रना पानोपमालः, नारायः कृत्रिमं वनम्, सुरसद्वनं
देवमवनम्, सेतुः कृत्रिमसरितस्तत्परगन्ताः, यन्त्रं पथिकादयं सट्टिलयन्त्रादिः पुत्रेण प्रवर्तकः सामान्यो-
पकाराय रचयिता, पद्मे विद्यमानं तेन व्योवतेन ।

मन्दरेणैव-मन्दर एतत्कनकपर्वतः तेनैव उद्बुधं कृयणादिना संगृहीतं समस्तसागररत्नानां
मल्लसमुद्रमन्त्राणां सारं उद्बुधनागो येन तेन तादृगेन, पद्मे तु उद्बुधं मन्यनेन बहिर्नीतं समस्तसागर-
रत्नानां सारं वसुदेवसत्ते कृत्रिमो येन तेन तादृगेन ।

‘हरवदाचन्द्रेणैव’ इत्यारम्भ ‘मन्दरेणैव’ इत्यन्तं पूर्णमालङ्कारः ।

संगृहीतेति । संगृहीतं शिञ्जितं गारुडं विष्वक्कपालं येन तादृगेनापि मुञ्चन्तीत्यादि सर्पाश्वासशी-
लेनेति विरोधः, संगृहीतं कृयणादिना शान्तिं मरुत्तरणं येन तेन तादृगेन, मुञ्चन्तीत्यादि गणिकासक-
जदसम्पत्कश्चासशीलेनेति तत्समाधानम् । ‘मुञ्चन्ः सर्पपिष्टयोः’ इति हेमः, ‘गारुडं स्थान्मरुते
विषमात्रेणैव गारुडम्’ इति विवः ।

मन्त्रेणैव । सत्ता दुर्बला उपजीवितः अवलम्बितो यस्य तादृशेनापि, प्रणयिजनैः प्रेमिपुरयै साधु-
मिरित्यर्थः, उपजीव्यमान उपपुण्यमानो विमर्शो घनसम्पत्तिर्यस्य तेन तादृगेन सञ्जतदुर्बलयोः सामाना-
धिक्यस्यासम्भवाद्विरोधः, नलं नूतनयान्यस्यापनस्यलं तदुपजीविना तदवलम्बेन जीविकां विदधानेनेति
तत्परिहारः । ‘मलः कर्तुं सुवि स्थाने श्रूय कर्जनेऽयमे’ इति हेमनेदिन्या ।

वीरेणैव । वीरेणापि सुमन्तेनापि विजययन्ता समतशीलेनेति विरोधः, शिञ्जयतेति तत्परिहारः ।
‘विजयः शिञ्जयन्त्योः’ इति हेमः ।

निपन्ति । निपन्तेव वदतीति श्रियंवदः तेनैवातादृगेनापि सत्यवादिनेति विरोधः, सर्वस्मिन् स्थले
श्रियंवदत्वेऽप्यपवादत्वावरयक्त्यादित्यभिप्रायः, वगित्वाचेति तत्परिहारः ।

अमिलेणैव । अमिलेऽस्मिन् रूपं सौन्दर्यं यस्य तेन सौन्दर्यपक्षपादिनेत्यर्थः, तथापि स्वदारसन्तु-
ष्टेन निवर्त्तमानोपिनेति सौन्दर्यपक्षपादिने स्वपत्न्यां कुर्यापां परकीयपत्न्यान् सौन्दर्यदुष्कायां तथेन्नो-

जिनरे प्रमेह है, लोग करोड़पति हैं) । मैंने एक पक्ष बैसै इन्द्र द्वारा किये गए पक्षप्रेमको कितनी तरह
नहीं बन्ता था, वहाँ के रहनेवाले मनुष्यका भी वैसी बड़ी और शक्तिशाली पक्षप्रेम किस प्रकारका है
परन्तु जानते थे (एक सर्वज्ञ के पक्ष को बड़े गये किन्तु मैंने उनके पक्ष नहीं बड़े गये में ऐसी क्या है) ।
ब्रह्मण्यपक्ष के प्रवर्तने किष्ट प्रकार काचित् सर्व (हमारे) एक प्रकाशित हो रहे हैं, उन्हें (विदासि-
ल्लभे) वही प्रकार परमसत्यक सर्व को सुरक्षित दितार देती हैं । मृदुलिप्ता किष्ट प्रकार, सम, छात्रा-
रथ, कृत, पक्षपात, उद्वेग, देवन्द, पुन, तथा सर्वज्ञ पक्षप्रेम देता है वहाँ के लोग वही प्रकार इन
बन्तुओं का भजन करते हैं । मन्दरावतने किष्ट प्रकार सत्पुण्यल्लभे सत्य मनुष्य के सम्पन्न रहना सर मन्दर और
परवत्त शक्ति, वस्तुतः किये गये थे, वहाँ के लोग भी वही प्रकार सम्पन्न सत्पुत्र के सत्य सत्पुत्रों के धरम किये
गुर हैं । विजयविजय (मन्दरा मन्त्र) पर होने पर भी वहाँ के लोग मुञ्चन्तीत्यादि करते हैं, यह विरोधमत्त
है, परितरमत्त भी होने पर मन्त्रों करते हैं । दुर्बल होने वहाँ पैदा हुए कष्टों का पक्षप्रेम होने पर भी
वन्त पक्ष सम्पन्न होते हैं । वीर होने पर भी वे विजय (वीर, सर्व विजय) हैं । मन्दर होने पर भी सत्य

१. समः । २. उद्वेगमन्त्रः । ३. मुञ्चन्तीत्यादि । ४. सत्पुण्यल्लभेति मन्त्रे-
न विवः ।

मार्थिनापि परप्रार्थनानभिज्ञेन, कामार्थपरेणापि धर्मप्रधानेन, महासत्त्वेनापि परलोकभीरुणा, सकलविज्ञान-विशेषविदा वदान्येन, दक्षेण स्मिन्पूर्वाभिभाषिणा परिहास-पेशलेन, उज्ज्वल-वेशेन शिक्षिताशेषदेशभाषेण वक्रोक्ति-निपुणेन आख्यायिकाख्यान-परिचयचतुरेण सर्वलिपिज्ञेन महाभारत-पुराण-रामायणानुरागिणा बृहत्कथाकुशलेन द्यूतादि-

ऽवश्यम्भावादिति विरोधः, अभिरूपेण विदुषेति तत्समाधानम् । 'प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः' इत्यमरः, 'अभिरूपो बुधे रम्ये' इति च मेदिनी ।

अतिथीति । अतिथिजनानाम् अभ्यागतजनानाम् अभ्यागमार्थिनापि परप्रार्थनानभिज्ञेनेत्यभ्यागतजनानामपि परत्वाद्विरोधः, परेषु अर्थयाचनाभिज्ञेनेति तत्समाधानम् ।

कामेति । कामः स्त्रीषु रतिः, अर्थो धनं तौ परौ उत्तमौ मुख्यौ यस्य तादृशेनापि सता, धर्मः शास्त्राद्यनुकूलेन्द्रियादीनां व्यापार एव प्रधानं यस्य तेन तथोक्तेनेति विरोधः, कामार्थसंलग्नेनापि धर्मः प्रधानं मुख्यरूपेण सेवनीयो यस्य तेन तादृशेनेति तत्परिहारः ।

महेति । महासत्त्वेनापि अत्यधिकसामर्थ्ययुक्तेनापि परलोकात् वैरिपुरुषात् भीरुणा साशङ्केनेति विरोधः, भवान्तरभीरुणा भवान्तरेऽनिष्टोत्पादकैहिकदुष्कृतकरणात्साशङ्केनेति तत्समाधानम् ।

'संगृहीतगारुडेनापि भुजङ्गभीषणा' इत्यारभ्य 'महासत्त्वेनापि परलोकभीरुणा' इत्यन्तं विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

सकलेति । सकलविज्ञानानि समस्तविज्ञानविषयीभूतानि शिल्पानि शास्त्राणि च विशेषेण वेत्ति जानातीति तेन तादृशेन, यद्वा—सकलानां समस्तानां विज्ञानानां शिल्पशास्त्रादिज्ञानानां विशेषम् उक्त-र्षापकर्षरूपं तारतम्यं वेत्ति जानातीति तेन तादृशेन अनेकविधशिल्पशास्त्रज्ञानामुत्कृष्टापकृष्टविचारयोग्येनेत्यर्थः, अनेन तस्यापि तज्ज्ञातृत्वं व्यञ्जितम् । 'भोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः' इत्यमरः । वदान्येन दानतत्परेण प्रियंवदेन च 'वदान्यो दानशौण्डे स्याच्चाहवादिनि वाच्यवत्' इति मेदिनी । दक्षेण समस्तकार्यचतुरेण, अदृष्टदृशनं हास्यं स्मितं तत्पूर्वं यथा स्यात्तथा अभिभाषिणा जल्पिना, परिहासपेशलेन नर्मवचनदक्षेण, उज्ज्वलवेशेन, स्वच्छनेपथ्येन, शिक्षिता अभ्यस्ताः अशेषाणां समस्तानां देशानां जनपदानां भाषाः शौरसेन्यादयो येन तेन तादृशेन, वक्रोक्तिः 'अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यम्' इत्यादि दर्पणोक्तदिशा कुटिलवचनं तत्र निपुणेन दक्षेण, आख्यायिका गद्यकाव्यविशेषः आख्यानं चूर्णकं तयोः परिचये विशेषज्ञाने चतुरेण निपुणेन, सर्वाः समस्ताः या लिपयोऽक्षरविन्यासाः ता जानातीति तेन तादृशेन नानाविधाक्षरपरिचयवतेत्यर्थः महाभारतं पञ्चमो वेद इति प्रसिद्धम्, पुराणं पञ्चलक्षणम् मद्रयं भद्रयं चेत्याद्यष्टादशसंख्यकम्, रामायणं रामचरित्रम्, तत्रानुरागिणा कृतञ्जेहेन, रामायणमहाभारतयोरितिहासत्वात् पार्थक्येन प्रतिपादितम् । बृहत्कथा भूतभाषामर्थी प्राहुरङ्गुतार्या बृहत्कथाम्' इति दण्ड्याचार्यप्रतिपादितस्वरूपा तत्र कुशलेन निपुणेन । द्यूतादयो दुरोदरप्रभृतयो या याः कलाः कलाविद्याः तासां कलापस्य समूहस्य पारगेण पारदक्षिणा । श्रुतरागिणा शास्त्रज्ञानानुरागिणा, सुमापितं मधुरवचनं तत्र व्यसनिना आसक्तेन, प्रशान्तेन क्रोधशून्येन ।

(मित) बोलते हैं । अभिरूप (सुन्दर, पण्डित) होने पर भी वे अपनी स्त्रियोंसे जन्तुष्ट हैं । पर (अन्य शत्रुओंके) प्रार्थनासे अनभिज्ञ होने पर भी अतिथि जनोसे अपने यहां आनेके लिए प्रार्थना करते हैं । कामार्थपर (रति तथा द्रव्यमें आसक्त, अभिलषित अर्थमें अनुरक्त) होने पर भी धर्मको प्रधान समझते हैं । अत्यधिक बलवान् होने पर भी परलोकोसे डरते हैं (अर्थात् अपने द्वारा अनिष्टोत्पादक पापजन्य जन्मान्तराद्य कष्ट से डरते हैं) । अनेक प्रकारके विज्ञान और शिल्पशास्त्रका उन्हें ज्ञान है । वे दानशील एवं सर्वकार्य-कुशल हैं । मुक्तुराहृदके साथ वातवीत करते हैं । परिहासमें कुशल हैं । श्वेत वस्त्र पहनते हैं । समस्त देशोंकी शौरसेन्यादि भाषाओंमें अभ्यस्त हैं । वक्रोक्तिमें निपुण हैं । कथा और कहानी कहनेमें चतुर हैं । सभी प्रकारके लिपियोंको पहचानते हैं । महाभारत, पुराण और रामायणमें उनका अनुराग है । बृहत्कथा (भूतभाषामयी अङ्गुतार्या कथा) में निपुण हैं ।

१. निखिलबुवनतल्लयातपशसा । २. विदा विद्यावदानेन, दानशीलेनादीनेन । ३. 'वदान्येन' इति पदं क्वचित्नापि विद्यते । ४. दक्षिणेन ।

कला-कलाप-पारणेण श्रुतराणिना सुभाषितव्यसनिना प्रज्ञान्तेन सुरभिमास-मास्तेनेव सतत-दक्षिणेन, हिमगिरिकाननेनेवान्नःसरलेन, लक्ष्मणेनेव रामाराधन-निपुणेन, शत्रु-प्रेनेवाविष्कृत-भरत-परिचयेन, दिवसेनेव मित्रानुवर्तिना, वौद्धेनेव सर्वास्तिर्वाद-शूरेण,

नुरभीति । सुरभिमासयोश्चैत्रवैशाखयोर्वसन्तमासयोः मास्तेन पवनेनेव, सततं निरन्तरं दक्षिणेन उदारचरिनेन, मारुतपते—सर्वदा दक्षिणदिश आगामिना ।

हिमेति । हिमगिरेः तुहिनाचलस्य काननं वनं तेनेव, अन्तर्मध्ये सरलेन अकुटिलहृदयेन तद्वनपद्मे तु—अन्तर्मध्ये सरलाः तत्संज्ञकतरवो यस्य तेन तादृशेन ।

लक्ष्मणेनेति । लक्ष्मणेन सुमित्रातनयेनेव, रामायाः सुन्दर्याः रामस्य च आराधने चेतोऽनुवृत्त्या सन्तोपणे निपुणेन कुशलेन ।

शत्रुप्रेति । शत्रुप्रेन लक्ष्मणानुजेनेव आविष्कृतो नाटकादिना प्रकाशितः भरते भरतमुनिनिमित्ते नाट्यशास्त्रे परिचयो विशेषबोधो येन तेन तादृशेन, पद्मे तु आविष्कृतः सेवादिना प्रकाशितो भरते कंक-य्यान्मजे परिचयः स्थप्रेमपरिचयो येन तेन तादृशेन ।

दिवसेनेति । दिवसेन वासरणेव, मित्राणां सुहृदाम् अनुवर्तिना तच्चित्तराधकेनेत्यर्थः, वासरपद्मे तु मित्रस्य सूर्यस्य अनुवर्तिना अनुगामिना दिवसपतिस्थितिपर्यन्तविद्यमानेनेत्यर्थः ।

वौद्धेनेवेति । वौद्धेनेव बौद्धमताश्रयिणा सम्प्रदायविशेषेणेव, सर्वेषां निखिलविक्रयपदार्थानाम् अन्निवादे क्रयणकर्तुः प्रश्ने जाते अस्तित्वकथने शूरेण सर्वविधविक्रयवस्तुपूर्णहृद्वत्वादिद्याशयः । पद्मे तु सर्वभूतभौतिकानां निखिलब्राह्मणानां चित्तचैतानाञ्चान्तर्गतानां वस्तूनाम् अस्तित्वादे अस्तित्वकथने शूरेण तदस्तित्वस्य युक्त्यादिना व्यवस्थापनादित्यन्तकुशलेन । तथा च 'समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः' १।१।१।१८ इति सूत्रन्यायानावसरे शारीरकभाष्ये भगवत्पूज्यपादाः श्रीशङ्कराचार्याः—वैशेषिकमतं निरस्य तत्पुष्टये बौद्धमतमुपपाद्य निरसिताः । एवं हि तत्र भाष्यम्—'तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति केचित् सर्वास्तिववादिनः, केचिद्विज्ञानास्तित्ववादिनः अन्ये पुनः सर्वशून्यत्ववादिनः' इति । तत्र ये सर्वास्तिववादिनो ब्राह्मणामन्यन्तरं च मन्यन्ते ते बौद्धशिष्याः । तथा च पद्यम्—

सुरयो माथनिको धिवर्तमखिलं शून्यस्य मेने जगद्
योगाचारमते तु सन्ति मतयस्तासां विवर्ताऽखिलः ।

अर्थोऽस्ति षण्णिकोऽप्यसावनुमितो बुद्धयेति सौत्रान्तिकाः

प्रत्यक्षं षण्महुरं जगदिदं वैभाषिको भाषते ॥ इति ।

तत्र सौत्रान्तिकवैभाषिकयोः बाह्यार्थानां परोक्षत्वापरोक्षत्वविवादेऽपि अस्तित्वसम्प्रतिपत्तेः तयोः सिद्धान्तमेकमेवेत्याशयेनाह—सर्वास्तित्वेति । प्रकृतग्रन्थमूले 'अस्ति' इति विद्यमानार्थेऽप्ययम् ।

पूनादि समस्त कलाविद्याओं में पारङ्गत हैं । वेदशास्त्रे उद्धे प्रेम है । सुभाषित (मधुर वाक्य) लिखने-पढ़नेका व्यसन है । एवं स्वभावमें शान्त-चित्त है । वसन्तकालके वायुके समान वे सर्वदा दक्षिण हैं (वसन्त ऋतुमें दक्षिणकी हवा चलती है, वे लोग भी उदारता अवलम्बन किये हुए हैं) । हिमालय पर्वतके वनमें जिस प्रकार सरल (दिवदाह) नामका वृक्ष है, मनुष्योंके हृदयमें भी उसी प्रकार सरलता है । लक्ष्मण जिस प्रकार रामके सन्तोषविधानमें निपुण थे, वे भी उसी प्रकार क्रियाओंके सम्मानमें निपुण हैं । शत्रुप्रे जिस प्रकार भरत के प्रति प्रेम का परिचय दिया था, वे भी उसी प्रकार भरत-प्रणीत नाट्यशास्त्रमें दक्षता का परिचय देते हैं । दिन जिस प्रकार सूर्यके पीछे-पीछे चलता है, वे भी उसी प्रकार अपने मित्रोंके अनुगामी हैं । बौद्धोंके मुख्यतया (१) सर्वास्तित्ववाद, (२) केवल विज्ञानास्तित्ववाद, एवं (३) सर्वशून्यवाद ये तीन भेद हैं, उनमेंसे एक सर्वास्तित्ववादी जिस प्रकार सभी पदार्थोंका अस्तित्व स्वीकार करने हैं, उन लोगोंके बीचमें वाग्विषयव्यवसायोग भी उसी प्रकार किसी ब्राह्मणके अने पर धी चीजें हैं कि नश्वर ऐसी जिज्ञासा करने पर सभी वस्तुओंका अस्तित्व स्वीकार करते हैं । सांख्यशास्त्रमें जिस प्रकार प्रकृति और पुन्य हैं उन

सांख्यागमेनेव प्रधान-पुरुषोपेतेन, जिनधर्मेणैव जीवानुकम्पिना, विलासिजनेनाधिष्ठिता, सशैलेव प्रासादैः, सशौखानगरेव महाभवनैः, सकल्पपृष्ठेव सत्पुरुषैः, दर्शितविश्वरूपेव चित्रभित्तिभिः, सन्ध्येव पद्मरागानुरागिणी, अमराधिप-मूर्तिरिव मखशतानलधूमपूता, पशुपति-लास्यक्रीडेव सुधाधवलदृडासा, वृद्धेव जातरूपस्या, गरुडमूर्तिरिवाच्युतस्थिति-

संख्येति । सांख्याः कापिलाः तेषामागमः सिद्धान्तः तच्छास्त्रनित्यः, तेनैव, प्रधानपुरुषैः धनगुणादिदुक्कनया उत्तमपुरुषैः उपेतेन सहितेन, पक्षे तु-प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थारूपा प्रकृतिः, पुरुषो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः प्रकृतिविकृतिविलक्षणश्चेतनारूपः साम्याम् उपेतेन सहितेन । तथा च सांख्यसूत्रम्—‘सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादस्ते, इत्यादि । सांख्यकारिकायामपि—

‘मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥’ इति ।

जिनेति । जिन आर्हतः तद्धर्मेण तन्त्यायेनेव जीवान् निखिलान् प्राणिनः ह्यनुकम्पते कृपां विधत्ते इति तेन तादृशेन, विशेषगमिदं पक्षद्वयेऽपि तुल्यम्, जैनानामर्हिसावादित्वात् ।

कवेः कीदृशं दर्शनशास्त्रगभीरपाण्डित्यमित्येतत्प्रदर्शनेनैव सुधियो विसादयन्तु ।

इह ‘सुरभिमासनास्तेनेव’ इत्यारभ्य ‘जिनधर्मेणैव’ इत्यन्तं पूर्वापेक्षालङ्कारः ।

विलासीति । विलासिजनः ।

‘गतिः स्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् । तात्कालिकं तु वैशिष्ट्यं विलासः प्रियसङ्गमः’ ॥ इति ॥

इति लङ्गणलक्षितः पुरुषः तेन अधिष्ठिता जदलन्विता ।

सशैलेति । प्रासादैः देवभूपसदनैः सशैलेव साचलेव, तेषामत्युन्नतत्वादित्याशयः । तृतीया चेह (प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्) इत्यनेन करणे बोध्या, एवमन्यत्रापि । महाभवनैः अतिविस्तृतगृहैः शाखानगरं निकटस्थायि बुद्धनगरं तत्सहितेव तेषां शाखानगरवद्गोर्धत्वादित्यभिप्रायः । सत्पुरुषैः महापुरुषैः मकरपृष्ठेव सह पारिजातेनेव तद्वत्तेषां याचकयाच्नासाफल्यकरणादित्याशयः । चित्रभित्तिभिः आलेख्ययुक्तकुड्यैः दर्शितानि प्रकाशितानि विषेयां संसाराणां निखिलवस्तूनां रूपाणि आकृतयो यथा सेव, जगतां निखिलपदार्थानामेव तत्रालिख्यमानत्वादित्याशयः ।

इह ‘सशैलेव प्रासादैः’ इत्यत्र शैलसंयोगस्योपेक्षणादुपेक्षालङ्कारः, तेन च प्रासादा एव शैला इति रूपकालङ्कारो ध्वन्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः । एवमप्येऽपि । ‘दर्शितविश्वरूपेव चित्रभित्तिभिः’ इत्यत्र विश्वरूपप्रदर्शनक्रियोपेक्षणात् क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

संख्येति । सन्ध्या सायं समयमिव, पद्मरागैः यत्र तत्र खचितैस्तन्नामकरनैः अनुरागो रक्तिना, पद्मरागवत् अनुरागो लौहित्यं च अस्या अस्तीति सा तादृशी ।

अमरैति । अमराधिपस्य इन्द्रस्य मूर्तिः शरीरमिव, मखशतस्य विविधमखस्य, शतसंख्यकाश्चमेध-मखानाञ्च अमलस्य अग्नेः धूमेन दहनकृतनेन पूता पवित्रा ।

पशुपति । पशुपतेः महेश्वरस्य लास्यक्रीडेव नृत्यखेलेव, सुधाभिः श्वेनगृहधवलीकरणद्रव्यैः धवलानां श्वेतीभूतानाम् अष्टानाम् अष्टालिकानां हासो विकासो यत्र सा तादृशी, पक्षे तु सुधावत् पीयूषवत् धवलः श्वेतः अष्टहासो महाहास्यं तत्र सा तादृशी ‘यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्याः’ इति हि कविसंजयः ।

वृद्धेति । वृद्धा स्वविरा नारीव, जातरूपाणां सुवर्णानां कृपा भवनानि यत्र सा तादृशी, पक्षे तु—

लोगोंके बीचमें भी उल्लो प्रकार प्रधान-प्रधान ननुथ हैं, और जैनधर्मके समान व समान जीवों पर दया रखते हैं । उक्त उज्जयिनीमें पर्वतोंके समान राजमहल हैं, देवनवनों के समान भवन हैं और कल्पवृक्षके समान सत्पुरुष हैं । वह अपनी विविध भित्तिर्योते मानों विश्वरूप प्रकट करती है । सन्ध्या जिस प्रकार पद्मरागनर्पियोंके समान रक्तवर्ण होती है, उज्जयिनी भी उल्लो प्रकार अधिकतर पद्मरागखचित होनेके रक्तवर्ण है । इन्द्रकी मूर्ति जिस प्रकार मख अथवा मखरके अतिधूममें पवित्र हो गई थी, उज्जयिनी भी उल्लो प्रकार यशोव अधिकसे धूममें पवित्र हो गई है । गरुडकी नृत्यरूप-कोटा जिसप्रकार अमृतके समान धवल अष्टशत-समान्वित होती है, उज्जयिनी भी उल्लो प्रकार चूनेके सकेतों

मणीया, प्रभातवेलेव प्रबुद्धसर्वलोका, शवर-वसतिरियावलम्बित-चारु-चामर-नागदन्त-
धवल-गृहा, शेष-तनुरिव सदासन्न-वसुधाधरा, जलधि-मथनवेलेव महाघोष-पूरित-दिग-
न्तरा, प्रस्तुताभिपेकभूमिरिव सन्निहितकनकघट-सहस्रा, गौरीव महासिंहासनोचित-
मूर्तिः. अदितिरिव देवकुल-सहस्रसेव्या, महावराह-लीलेव दर्शितहिरण्याक्षपाता,

जातः परिणतवयस्वाद्युत्पन्नः रूपस्य लावण्यस्य क्षयोऽपचयो यस्याः सा तादृशी । 'निलयापचर्या क्षर्या'
इत्यमरः ।

गरुडेति । गरुडस्य वैनतेयस्य मूर्तिः शरीरमिव, अच्युता दृढरचनादस्वलिता या स्थितिः अवस्थानं
तया रमणीया चेतोहारिणी, पञ्चे तु अच्युतस्य विष्णोः स्थित्या तदुपर्यवस्थानेन रमणीया चेतोहारिणी ।

प्रमत्नेति ! प्रमातं प्रत्युपः तस्य वेला समय इव, प्रबुद्धा उन्मृष्टज्ञानिनः सुप्तोत्थिताश्च सर्वलोकाः
समस्तजना यत्र सा तादृशी ।

शबरेति । शबरा भिक्षाः तेषु वसतिः निवासस्थानमिव, अद्वलम्बितानि रज्जुभिरालम्बितानि चारु-
चामराणि रमणीयदालव्यजनानि येषु तयोक्ता नागदन्ता गजदन्ताः तैः धवलानि श्वेतानि गृहाणि
भवानि यस्यां सा तादृशी । पद्मान्तरे तु-अवलम्बितैः तांस्तान् व्याघ्रादिपशून् व्यापाद्यैकत्रीकृत्य
स्थापितैः चारुचामरैः चमरहरिणानां रमणीयलीमनिः नागदन्तैः गजदन्तैश्च धवलानि गृहाणि यस्यां
सा तादृशी ।

शेपेति । शेपो नागाधिपः तस्य तनुः शरीरमिव, सदा आसन्ना निकटस्थिता वसुधाधरा गिरयो
यस्याः सा तादृशी । पद्मान्तरे तु-सदा सर्वस्मिन्काले आसन्नान् उपरिविद्यमानां वसुधां पृथिवीं धरतीति
सा तादृशी ।

जलधीति । जलधिः समुद्रः तस्य मथनवेलेव मन्थनसमय इव, महाघोषैः विस्तृताभीरपल्लीभिः
विस्तृतमन्थनशब्दैश्च पूरितानि परिपूर्णानि दिगन्तराणि यस्या यस्याञ्च सा तादृशी 'घोष अभीरपल्ली
स्यात्' इत्यमरः ।

प्रस्तुतेति । प्रस्तुतः प्रारब्धो योऽभिपेकः राज्याभिपेचनं तस्य भूमिः अवस्थानमिव, सन्निहितं
संस्थापितं कनकघटसहस्रं सुवर्णनिर्मितकलशपुञ्जो यस्यां सा तादृशी, एकत्र गृहद्वारतोरणस्तम्भमूलेषु
मङ्गलाय, अन्यत्र ज्ञानकरणीयसम्भारायेत्याशयः ।

गौराति । गौरी दुर्गा, महासिंहासनैः विपुलैः सिंहसदृशविष्टरैः उचिता स्वयोग्या अत्यन्तरमणी-
यैर्यः, मूर्तिः शरीरं यस्याः सा तादृशी, पद्मान्तरे तु-महासिंहरूपे आसने विष्टरे उचिता स्थितियोग्या
मूर्तिः शरीरं यस्याः सा तादृशी ।

अदितिरिति । अदितिः सुरजननीव, देवकुलसहस्रं देवभवनसमूहः मेव्यं प्रदक्षिणविधानादिना सेव-
नीयं यत्र सा, पद्मान्तरे तु देवकुलसहस्रेण देवान्वयवृन्देन सेव्या जन्मदात्रीत्वात्सेवनीया ।

महेति । महावराहस्य भगवत्स्तुतीयावतारस्य लीला क्रीडेव, दर्शितः क्रीडासमये पुरुषैः दृग्विपयी-

को दृष्टे अष्टाष्टिकारूप हासते समन्वित है । बृहत् किद्योका सौन्दर्य जिस प्रकार विनष्ट होते देखा जाता है, उज्जयिनीमें
भी उत्तोप्रकार सुवर्णमय अधिकतर गृह देखनेमें आते हैं । गरुडकी मूर्ति जिसप्रकार विष्णुके बैठनेसे रमणीय लगती
है, उज्जयिनी भी उत्तोप्रकार रमणीय लगती है । प्रातःकालमें जिसप्रकार सब लंग प्रबुद्ध होते हैं, उज्जयिनीमें भी
उत्तोप्रकार सबलोग विविध विषयोंमें चतुर दिखते देते हैं । भोलोंकी वास्तुभूमिमें जिसप्रकार मनोहर चामर और
हस्तिगन्त लटक रहे हैं, उज्जयिनीमें भी उत्तोप्रकार अधिकतर शुभ गृह हैं जिसके बीच मूर्तियों पर हस्तिगन्तके
सुन्दर चामर लटक रहे हैं । शेषनागके शरीर पर जिसप्रकार पृथिवी सर्वदा रहती है, उज्जयिनीके मनीषमें भी
उत्तोप्रकार सर्वदा पर्वत रहते हैं । समुद्र-मथन के समय जिसप्रकार महाघट तनो दिशाओंको पूर्ण धिया था,
गोपगानके सभी बड़े बड़े पशुओंका गृह भी उत्तोप्रकार उज्जयिनीके सभी दिशाओंको पूर्ण कर रहा है । राजके अभि-
षेक स्थानमें जिसप्रकार अनेक सुवर्ण कलश रखे रहते हैं, उज्जयिनीमें भी उत्तोप्रकार प्रत्येक गृहके बहिर्द्वार-
मूलमें हजारों सुवर्ण कलश रखे हैं । पार्वतीकी मूर्ति जिसप्रकार निज बाहन बड़े सिंह पर बैठनेमें उपयुक्त है, उज्ज-
यिनीमें भी उत्तो प्रकार बृहत् सिंहासनके योग्य मूर्तियाँ हैं । देवगण जिसप्रकार माना अदितिकी सेवा करते हैं,

१. आलम्बित... २. दक्षिणावर्त नाम्नि । ३. उत्तनिधि... ४. ...भूमौरिव वेदेव । ५. दक्षित-
देवभिक्षः पाठः समुपलभ्यते । ६. ...घटय...

आस्तीकर्तुनुरिव आनन्दित-भुजङ्गलोकाः, हरिवंशकथेव अनेक-वाल-क्रीडा-रमणीया, प्रक-
टाङ्गनोपभोगाप्यखण्डित-चरित्रा, रक्तवर्णापि सुधाधवला, अवलम्बित-मुक्ता-कलापापि
विहारभूषणा, बहुप्रकृतिरपि स्थिरा, विजितामरलोक-द्युतिरवन्तीपूजयिनी नाम नगरी ।

कारितः हिरण्याक्षणां सुवर्णरचितपाशकानां पातो निज्ञेपो यत्र सा, पद्मान्तरे-दक्षितः हिरण्याक्षस्य तन्ना-
मकद्वैत्यस्य हिरण्यकशिपुभ्रातुः पातो नाशो यथा सा तादृशी ।

पुरा किल हिरण्याक्षो महत्तपो विधाय तेन प्राप्तवलो जगति महान्तमुपद्रवं कृपवान् । ततो देवा-
दिभिः प्रार्थितो भगवान्नारायणो वराहविग्रहं परिगृह्य भुवनतोत्तस्थ, अनन्तरं पर्वतकन्दराप्राप्तं हिरण्याक्षं
जघानेति श्रीमद्भागवतीया कथा ।

आलोक्येति । आस्तीकस्य तन्नामकमुनेः तनुः शरीरमिव, आनन्दित-विलासोचितबहुलतरम्बन-
युक्तत्वात् प्रमोदं प्रापितः भुजङ्गलोको विजयतो यथा सा तादृशी, पद्मान्तरे-आनन्दितः जनमेजयस्य सर्प-
यज्ञावरोधनात् प्रमोदं प्रापितो भुजङ्गलोकः सर्पवृन्दं यथा सा तादृशी ।

पुरा किल परीक्षितपुत्रो जनमेजयः सर्पास्त्वपितुः प्राणवियोगं निशम्यातिक्रुद्धस्तप्यार्ताकाराय सर्प-
सत्रं प्रारब्धवान् । ततः परमदयालुर्भगवानास्तीकः समस्तसर्पवंशविनाशोद्यतं निरीक्ष्य जनमेजयप्रार्थनया
तद्वरोधं कृतवानिति महाभारतीया कथा ।

हरोति । 'हरिवंशान्नो महाभारतस्य या कथा उपालयानं सेव, अनेकाभिः बहुभिः वालक्रीडाभिः
तत्र विद्यमानानां बालकानां खेलाभिः यादवोयशिशुगणक्रीडाकथाभिश्च रमणीया मनोहरा ।

इह 'सन्ध्येव पद्मरागानुरागिणो' इत्यारभ्य 'हरिवंशकथेव अनेकवालक्रीडारमणीया' इत्यन्तं
पूर्वोपमालङ्कारः ।

प्रकटति । प्रकटो दुर्व्यवहारेण प्रसिद्धतया त्रपासङ्कोचाद्यसत्त्वात्प्रकाशितः अङ्गनानां वनितानाम्
उपभोगः सम्भोगो यस्यां सा तयोक्तापि अखण्डितचरित्रेति विरोधः, प्रकटः सुगन्धिनिःसरणादिना
प्रस्फुटः अङ्गनानाम् उपभोगो वनितगणद्वारा कर्तृतामूलबोटिकादिसम्भोगो यस्यामिति तत्परिहारः ।

रक्तेति । रक्तवर्णापि अरुणवर्णापि सुधाधव गृहधवलीकरणद्रव्यवत् धवला शुभ्रेति विरोधः, रक्ताः
सुखपूर्वकवासस्थित्या अनुरक्तः वर्णा ब्राह्मणादिजातयो यस्यामिति तत्समाधानम् । 'वर्गाः स्युर्ब्राह्मणा-
दयः' इत्यमरः ।

अवलम्बितेति । अवलम्बितो धारितः मुक्ताकलापो मुक्तासूत्रयथा तादृश्यपि विगनलुटितः सुर-
नादौ हारो मुक्ताकलापो येभ्यः तानि विहाराणि भूषणानि अलङ्कारो यस्याः सेति विरोधः, विहारा जैन-
प्रासादा भूषणानि यस्याः सेति तत्परिहारः । 'विहारो भ्रमगे स्कन्धे लीलायां सुगतालयै' इति मेदिनी ।

बह्वि । बह्वी अनेकप्रकारा प्रकृतिः स्वभावो यस्याः सापि स्थिरा अचञ्चलप्रकृतिकेति विरोधः,
बह्वयः प्रकृतयः नागरिकजनाः स्वाम्यादिराज्याङ्गानि वा यस्यां सेति तत्समाधानम् । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये
स्यादमाल्यादिस्वभावयोः । योनौ लिङ्गे पौरवर्गे' इति मेदिनी ।

'स्वाम्यमाल्यसुहृत्कोपराट्टदुर्गावलानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च' ॥ इति चामरः ।

इह 'रक्तवर्णापि' इत्यारभ्य 'बहुप्रकृतिरपि' इत्यन्तं विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

विजितेति । विजिता अमरलोकस्य सुरसदनस्य द्युतिः कान्तिर्यथा सा तादृशी, अवन्तीषु मालवा-
ख्यदेशेषु; स्वकान्त्या स्वसम्पत्त्या वा उक्कर्षेण जयति निखिला नगरीरित्युज्जयिनी ।

उज्जयिनीके जनसमूहं भी उत्तोप्रकारं देवताओंकी सेवा करने हैं । नारायण वराहमूर्ति धारणकर जिस प्रकार हिरण्याक्ष
दानवका विनाश दिखाने थे, उज्जयिनीके लोग भी उत्तोप्रकार मोडा करनेमें प्रवृत्त होकर सुवर्णनिर्मित पादका
निक्षेप दिखाने हैं । आस्तीकनुनि जिसप्रकार सर्पसत्र निवारण कर सर्पगणको आनन्दित किये थे, उज्जयिनी भी
उत्तोप्रकार भोगविलासके उपयुक्त गृह धारण कर भोगियोंको आनन्दित करती हैं । हरिवंशकी कथा जिस प्रकार
नानाविध बालक्रीडाओं कथामें मनोहर है, उज्जयिनी भी उत्तोप्रकार बालकोंकी क्रीडा करनेमें मनोहर है । उज्जयिनीमें
प्रत्यक्षरूपसे लियोंका उपभोग (आंगमें का उपयोग) होने पर भी उन सर्वोंका चरित्र अखण्डित है । वर्णरक्त
(लाल रंग, ब्राह्मणादिवर्ण अनुरक्त) होने पर भी वह चूनेसे स्फेद दीखती है । मुक्ताकी माला धारण करने पर भी
उज्जयिनी, मुक्तामालाहीन अलङ्कार से अलङ्कृत (बहुत बौद्ध आश्रनसे भूषित) है । उज्जयिनी बहुतप्रकृति (चञ्चल-
चित्त, अनेकप्रकारकी प्रजाति युक्त) होनेपर भी स्थिर रहती है, और वह अपनी शोभासे स्वर्गकी शोभाको जीत लेती है ।

यस्यामुत्तुङ्ग-सौधोत्सङ्ग-सङ्गीतसङ्गानिनामङ्गनानामतिमधुरेण गीतरवेणाकृष्यमाणा-
धोमुखं-रथतुरङ्गः पुरः पर्यस्तं-रथपताकापटः कृतमङ्गकाल-प्रणाम इव प्रतिदिनं लक्ष्यते
गच्छन् दिवसकरः ।

यस्याञ्च सन्ध्यारागारुणा इव सिन्दूरमणिकुट्टिमेपु, प्रारब्धनील-कमलिनीपरिमण्डला
इव मरकत-वेदिकासु गगनतल-प्रसृता इव वैदूर्यमणिभूमिपु, तिमिर-पटल-विघटनो-
द्यता इव कृष्णागुरुधूम-मण्डलेपु अभिभूततारकापङ्क्त्य इव मुक्ता-प्रालम्बेषु, विकच-
कमल-चुम्बित इव नितम्बिनीमुखेषु, प्रभात-चन्द्रिकामध्यपतिता इव स्फटिकमिति-प्रभासु-

यस्यामिति । उत्तुङ्गानाम् अत्युन्नतानां सौधानां राजभवनानाम् उत्सङ्गे कोटि ऊर्ध्वभाग इत्यर्थः
सङ्गीतं 'गीतं वाद्यं च नृत्यं च त्रयं संगीतमुच्यते' इत्युक्तलक्षणं तत्सङ्गिनीनां तत्रासक्तानाम्, अङ्गनानां
नारीणाम्, अतिमधुरेण अतिमिष्टेन गीतरवेण गानस्वरेण आकृष्यमाणा अत एव अधोमुखा अवाहमुख
रथतुरङ्गाः स्यन्दननियुक्ता घोटका यस्य स तादृशः, अतएव पुरोऽग्रे पर्यस्तः किञ्च स्यन्दनवेगाभावात्पुरतः
वस्तु इत्यर्थः, रथपताकापटः स्यन्दनवैजयन्तीवस्त्रं यस्य स तादृशः, एतेन हि गल्लग्रीकृतवस्त्रा इवेति
ध्वन्यते । कृतो विहिनो महाकालाय तत्रत्यैतन्नामकमहेस्वराय प्रणामो नमस्कारो येन स तादृश इव
प्रतिदिनं प्रत्यहं गच्छन् उदयाचलादस्ताचलं व्रजन् दिवसकरो दिनाधिपो लक्ष्यते जनैः दृश्यते । इह
'उत्तुङ्गसौधोत्सङ्गे' त्यादौ वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः, 'कृतमङ्गकालप्रणाम इव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

यस्यामिति । यस्याम् उज्जयिन्यां रविगभस्तयः सिन्दूरमणिकुट्टिमेपु (निपतिताः सन्तः) सन्ध्या-
रागारुणा इव विराजन्त इत्येवंक्रमेणोत्तरत्र सम्यग्धो ज्ञेयः । सिन्दूरमणयः प्रवालरत्नविशेषान्तेषां कुट्टिमेपु
वद्धभूमिपु सन्ध्यारागेण सायङ्कालौ नलोहित्येन अरुणा लोहितवर्णा इव तेषां लोहितरूपत्वात् । मरकत-
वेदिकासु अरमगर्भघटितपीठिकासु (पतिताः सन्तः) प्रारब्धम् आचरितं नीलकमलिनीषु नीलरूपनलि-
नीषु परिमण्डलं मण्डलरूपेणावलुण्ठनं यैस्ते इव, मरकतवेदिकानां श्यामरूपत्वात् । वैदूर्यमणिभूमिषु
बालवायजमगिवद्धस्थलीषु (पतिताः सन्तः) गगनतलप्रसृता इव अम्बरतले विस्तृता इव, वैदूर्यमणि-
वद्धस्थलानामतिनिर्मलत्वात् । कृष्णागुरुधूममण्डलेपु देवार्चनादौ दृश्यमानकाकतुण्डत उत्थितदहनकेतन-
समूहेषु (पतिताः सन्तः), तिमिरपटलस्य अन्धकारपुञ्जस्य विघटने दूरीकरणे उद्यता इव कृतप्रयत्ना
इव तद्धूमपुञ्जानां तिमिरसदृशश्यामरूपत्वात् । मुक्ताप्रालम्बेषु लम्बमानमुक्तासमूहेषु (पतिताः
सन्तः) अभिभूता अवमानिता तारकापङ्क्तिः नक्षत्रावलिर्यैस्ते इव, लम्बमानमुक्ताकलापानां नक्षत्रा-
वलिसदृशत्वात् । नितम्बिनीमुखेषु सुन्दरीगामानेषु (पतिताः सन्तः) विकचानि विकसितानि
पङ्क्त्यानि कमलानि चुम्बन्ति स्पृशन्तीति ते इव, सुन्दरीवदनानां विकसितपद्मसदृशत्वात् । स्फटिकमिति-
प्रभासु स्फटिकरचितकुड्यकान्तिषु (पतिताः सन्तः) प्रभातचन्द्रिकामध्यपतिता इव प्रत्युपचन्द्रगो-
लकान्तःपातिन इव, तत्कान्तीनां प्रत्युपज्योत्स्नानुल्यत्वात् । सितपताकांशुकेषु श्वेतवैजयन्तीवस्त्रेषु

किञ्च उज्जयिनीमें ऊँचे-ऊँचे राजमहल्लों के शिखरों पर गान करती स्त्रियोंके अत्यन्त मधुर गीत स्वर्से आरुढ़
हुए मूर्खके रथके अग्रभाग अधोमुख होकर चलते हैं, वहाँ रथकी अग्र सभने फर्रानेमें प्रतिदिन पेना प्रनीत
होता है मानो मूर्ख जाते-जाते महाकालेश्वरको प्रणाम करना हो ।

और किञ्च उज्जयिनीमें सूर्यके किरासमूह सिन्दूरमणिकी भूमियों पर गिर कर मानो सन्ध्या गगने लाल हुई
हों, मरकतमणिके चबूतरों पर गिरनेसे मानो नीलकमलिनीका स्पर्श करती हुई हों, वैदूर्यमणिकी भूमि पर गिरनेसे
मानो आकाशतलमें फैली हुई हों, काले अंगरके धूमपुष्पमें गिरनेसे मानो अंधकारको विनाश करनेमें उत्पन्न हुई हों,
मुक्ताहार पर गिरनेसे मानो तारोंकी कतारको पराजित करती हुई हों, सुन्दरियोंके मुख पर गिरनेसे मानो विकसित
कमलका चुम्बन करती हों, स्फटिकमय भित्तियों (दीवारों) के प्रभावध्वनि गिरनेसे मानो प्रातःकालकी चोंचोंके

१. उत्तुङ्गसङ्गिनीनाम्, उत्सङ्गसङ्गिनीनाम् ।

२. कृतमङ्गकालप्रणामः ।

३. पुनर्वर्णन ।

४. प्रतिदिवसलक्ष्यते भगवान् । ५. प्रारब्धमणिकी, परिमण्टली, परिमण्डली, परिमण्ड, परिमण्डली ।

६. गगनपर्यन्ता । ७. धूप । ८. मुक्ताकल । ९. स्फटिकमणि ।

गगनसिन्धुतरङ्गावलम्बिनं इव सितपताकांशुकेषु, पल्लविता इव सूर्यकान्तोपलेषु, राहु-
मुख-कुहर-प्रविष्टा इवेन्द्रनील-चातायन-विषरेषु विराजन्ते रवि-नाभस्तयः ।

यस्याञ्जानुपजात-तिमिरत्वादविघटित-चक्रवाकमिधुना व्यर्थोद्धृत-सुरतप्रदीपाः सञ्जा-
तमदनानल-दिग्दाहा इव यान्ति-कामिनीनां भूषण-प्रभाभिर्वालातपपिञ्जरा इव रजन्यः ।

याञ्च सन्निहित-विषमलोचनामनवरतनतिमधुरो रतिप्रलाप इव प्रवर्तन् मुखरी-
करोति मकरकेतु दाह-हेतुभूतो भवन-कलहंस-कोलाहलः ।

(पतिताः सन्तः) गगनसिन्धुतरङ्गावलम्बिन इव व्योमगङ्गात्रोच्चाश्रिता इव, श्वेतवैजयन्तीवलगां
तरङ्गवद् समीरणान्दोलितत्वात् । सूर्यकान्तोपलेषु सूर्यकान्तमणिषु (पतिताः सन्तः) पल्लविताः समु-
त्पन्नकिसलया विपुला इवेत्यर्थः, रविकिरणस्पर्शे सूर्यकान्तोपलेभ्योऽपि तेजोनिःसरणात् । तथा इन्द्र-
नीलवातायनविषरेषु नीलकान्तरञ्जरचितगवाक्षरन्ध्रेषु (पतिताः सन्तः) राहोः संहिकेयस्य मुलकुहरे
मुखविषरे प्रविष्टात्तदन्तर्गता इव, तेषामपि राहुवदनविषरवत् सावकाशत्वात् श्यामरूपत्वाच्च । रविग-
मस्तयः सूर्यकिरणाः विराजन्ते विद्योतन्ते । इह 'सन्ध्यारागाग्रा इव' इत्यत्र गुणोच्चेष्टा, अन्यत्र सर्वत्र
क्रियोच्चेष्टेति सुधीभिराकलयनीयम् ।

यस्याच्चेति । च पुनः यस्यान् उज्जयिन्यां कामिनीनां रमणीनां भूषणप्रभाभिः आभूषणरश्मिभिः
अनुपजाततिमिरत्वाद् अनुत्पन्नतिमिरत्वात्कारणात् अविघटितानि विरलेषमप्राप्तानि चक्रवाकानां कोकानां
मिधुनानि द्वन्द्वानि यामिस्ताः तादृशाः । एवञ्च कोकयूनोर्हि दिवसे संयोगः रात्रौ च विरलेषः, तत्समये
तु रमणीनां भूषणरश्मिसिन्धुकाराभावाद्दिनमेवायमिति भ्रमेण ते मिलिता एव तिष्ठन्तीत्याशयः । व्यर्थो-
द्धृता निष्फलीकृताः सुरतप्रदीपाः सम्भोगप्रदीपा यामिः ताः तयोक्ताः, तदलङ्काररश्मिरेव तिमिरा-
पसरणादित्याशयः । रजन्यो रात्रयः । वालातपेन नूतनसूर्यालोकेन पिञ्जराः पीतवर्णा इव, तथा सञ्जातः
समुत्पन्नो मदनानलेन कामवह्निना दिग्दाहो यासु ता इव च सत्यो यान्ति अतिक्रान्ति ।

इह कोकद्वन्द्वानां विघटनसम्बन्धसत्त्वेऽपि तदसम्बन्धप्रतिपादनादेकातिशयोक्तिः, अन्या च सुरत-
प्रदीपानां निष्फलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादेकातिशयोक्तिः, वाच्यत्वान्नावाङ्मानिमान-
लङ्कारध्वनिश्च, एवं 'सञ्जातदिग्दाहा इव' इत्यत्र क्रियोच्चेष्टा, 'वालातपपिञ्जरा इव' इत्यत्र च गुणोच्चेष्टा,
इत्येतेषामलङ्कारागमेकस्मिन् वाक्ये नैरपेक्ष्येणावस्थानात्संसृष्टिरलङ्कारः ।

यान्वेति । मकरकेतोः कन्दर्पस्य दाह एव महेश्वरवृत्तीयनेत्राग्निना भस्मीकरणमेव कारणभूतो यस्य
स तादृशः, रतेः कन्दर्पपत्न्याः प्रलाप आर्त्तनाद इव, मकरकेतुना यो दाहो मनोसहद्वारा मानवानां
सन्तापः तस्य कारणभूतः कादम्बशब्दस्योद्दीपकत्वादित्याशयः, अतिमधुरः अत्यन्तमिष्टो भवनकलहंस-
कोलाहलः गृहकादम्बकलकलः, अनवरतं निरन्तरं प्रसर्पन् प्रसरन् सन्, सन्निहितो महाकालरूपेण समी-
पस्थः विषमलोचनो विरूपाक्षो महेशो यस्य तां तादृशाम्, नदनदाहसम्भवताप्रकटनायेदमित्यवश्यम्;
याञ्च उज्जयिनीं सुखरीकरोति शब्दायमानां करोति । इह 'रतिप्रलाप इव' इत्युपमा ।

वाचने पटी हों, श्वेतवर्ण पताकाके ऊपर गिरनेसे नानो आकाशगङ्गाकी तरङ्गा स्पर्श करती हों, मूर्दकान्तमणिके
ऊपर गिरनेसे नानो पहलित हुई हों, और इन्द्रनीलमणिनी गवाक्षरन्ध्र (जालियाँ) के अन्तरालमें ऐसी शोभा-
मान प्रतीत होती हैं नानो राहुके मुखविषरमें प्रवेश की हों ।

और जिस उज्जयिनीमें कामिनीयोंके आभूषणोंकी कान्तिके कारण रात्रिमें भी अन्धकार न होनेसे दिनका
समय मानकर चक्रवाच्यवर्णका परस्पर वियोग नहीं होता, सुरतप्रदीप व्यर्थ होते हैं, और कामिनीयोंके आभूषणों
की कान्तिके कारण रात्रियों ऐसी प्रतीत होती हैं नानो कामाक्षिका दिग्दाह हुआ हो और बाल सूर्यका पिङ्गलप्रकाश
फैल गया हो । शङ्करके नयनाभिते कामदेवके दग्ध होने पर रतिविलापके सनान, कामाक्षिने उत्तङ्ग करने बाल
गृहस्थित (पालू) कलहंसोंका कोलाहल, अनवरत चारों दिशाओंमें विस्तृत होकर, नहानारूपी शङ्करके
आवातभूमिको सुखरित कर रहा है ।

१. तरङ्गसङ्गिनः । २. यस्यामनु । ३. प्रवर्तयन् । ४. पिञ्जरत्वं रजन्यः । ५. प्रतिवातत्वं प्रवर्तन् ।
६. भवनकलहंसकुलकोलाहलः, वृद्धिद्वयनकल इत्यादिपाठः ।

यस्याश्च निशि निशि पवनविलोलैर्दूकूलप्रलवैरुलसद्भिर्मालवी-हरिमुखकमल-
कान्ति-लज्जितस्येन्दोः कलङ्कमित्रापनयन्तो दूरप्रसारित-ध्वज-भुजाः^१ प्रासादा लक्ष्यन्ते ।

यस्याश्च सौध-शिखर-शायिनीनां पर्यन् मुखानि पुरसुन्दरीणां मदन-परवश इव
पतितः प्रतिमाच्छलेन लुठति वहल-चन्दन-जल-सेक-शिशिरेषु मणिकुट्टिमेधुं मृगला-
व्यधनः ।

यस्याश्च निशावसाने^२ प्रबुद्धस्य तारतरमपि पठतः पञ्चरभाजः शुक्रसारिकासमूहस्या-
भिभूत-गृहसारस-स्वराभूतेर्न विस्तारिणा विलासिनीभूषणरवेणाविभाव्यमानां^३ व्यर्थ्यभवन्ति
प्रभात-मङ्गलगीतयः ।

यत्यामिति । दूरे अत्युन्नते प्रसारिता विस्तारिता (उत्तोलिताः) ध्वजाः वैजयन्त्य एव भुजा
वाहवो यैस्ते, प्रासादा नृपमन्दिराणि, पवनविलोलैः वाय्वान्दोलितैः, अत एव उल्लसद्भिः ऊर्ध्वं विद्यमानैः
दुकूलप्रलवैः प्रसारितवैजयन्तीपटैः मालवीनाम् अवन्तिदेशीयसुन्दरीणां मुखकमलकान्तिभिः वदनपद्म-
प्रभाभिः लज्जितस्य कलङ्कयुक्तत्वात् सलज्जीकृतस्य इन्दोः चन्द्रमसः कलङ्कं व्रपानिमित्तीभूतं लाव्यधनं
स्यामिमानश्च अपनयन्तो मार्जयन्त इव लक्ष्यन्ते दृश्यन्ते, मित्रेण मित्रान्तरस्य मुखदयामिमापनयनव-
दित्याशयः । इह 'अपनयन्त इव' इति क्रियोपदेशः, अनया च कार्येण राजभवनेषु मित्रव्यवहारसमारोपात्
या समासोक्तिः सा सङ्कीर्यते । अनेनावन्तिरमणीनां महासौन्दर्यं राजभवनानाञ्चात्युच्चत्वं ध्वनितं भवति ।

यत्यामिति । यस्यां नगर्यां मृगलाव्यधनः शशाङ्कः (चन्द्रः) सौधशिखरशायिनीनां राजभवनोपरि-
वर्तमानानां पुरसुन्दरीणां नगररमणीनां मुखानि वदनानि पर्यन् अवलोकयन् मदनपरवशः कामार्थान्
इव सन्, वहलानाम् अधिकानां चन्दनजलानां मलयजद्रवमिश्रिताम्भसां सेकेन सेचनेन शिशिरेषु
शीतलेषु मणिकुट्टिमेधु तासां नगररमणीनामाधारभूतेषु रत्नमयच्छदिःसु प्रतिमाच्छलेन प्रतिविम्बनिपेज
पतितो लुठति प्रसरति, तासां अनुयविधानायेत्याशयः । इह हि अपहृतिः गुणोपदेशः च, ताभ्यां कार्येण
शशाङ्के चिद्वक्तव्यव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः सङ्कीर्यते ।

यत्यामिति । निशावसाने रात्रिगेषु प्रबुद्धस्य जागरितस्य तारतरमपि उच्चैस्तरमपि यथा
स्यात्तथा पठतः पठनं विदधतः पञ्चरभाजः पञ्चरमध्यस्यायिनः शुक्रसारिकासमूहस्य कीरपीतपादसहस्य
प्रभातमङ्गलगीतयः प्रत्युपमङ्गलनिमित्तकगानानि, अतिभूतम् उच्चैस्तथा तिरस्कृतं गृहसारमानां भवन-
स्थितपवित्रविशेषाणां स्वराभूतं पीयूषवन्मधुरशब्दो येन तेन तादृशेन, विस्तारिणा विशालेन विलासिनीनां
रमणीनां भूषणरवेण अलङ्कारध्वनिना, अविभाव्यमाना विशेषेणाभूयमाणा, एकत्रितन्वेन भिन्नतया
अप्रतीयमानाः सत्यः, अत एव व्यर्थ्यभवन्ति निष्फलीभवन्ति । इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः,
अनेन हि तथाविधालङ्कारध्वनिना तद्गीतानां गोपनविधानान्मीलितमलङ्कारः सङ्कीर्यते । मीलितलक्षणं तु
दर्पणे 'मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित्तुल्यलक्ष्मणा' इति ।

और जिस उज्जयिनीमें दूर तक फैली हुई ऊँची ध्वजारूप भुजावाली अष्टालिकायें (हवेलियाँ) ऐसी प्रतीत
होती हैं नाओं के रात्रिकी मालव-देशीय सुन्दरियोंके मुख-कमलोंकी कान्ति देखनेसे लज्जित हुए चन्द्रके कण्डूको
पवनसे कम्पित होकर फहराती हुई वस्त्रों कीरोसे मिटाती हैं ।

जिस उज्जयिनीमें मण्डलोंके शिखरोंमें सोती हुई सुन्दरियोंका मुँह देखकर मानो कामातुर होकर ही
चन्द्रमा, अपने प्रतिविम्बके व्याजसे गात्रा चन्दन छिड़कनेसे शीतल हुई मणिमूर्ति पर गिर कर नोटता है ।

जिस उज्जयिनीमें पिंजरेमें बँडे हुए शुक्रसारिकागण (तोते और मैनाएँ) रात्रि-शेषमें जग-जग कर
अत्यन्त उच्चस्वरसे प्रातःकालके मङ्गल-गीत गाते हैं, किन्तु गृहस्थिन (पालतू) सारसोंके शब्दको पराजित करने
वाले, चारों ओर फैले विलासिनी सुन्दरियोंके आभूषणोंके शब्दमें समा जानेसे वे निरर्थकने होते हैं (अर्थात् वे
मङ्गल-गीत पुरस्कृतमें नहीं सुने जानेसे निष्फल हो जाते हैं) ।

१. पवनवदविलोलैः । २. ऊर्ध्वध्वजभुजाः । ३. सौधशिखरोत्स शायिनीनाम् । ४. शिशिरेषु
रुगः । ५. निशावसान... । ६. ...तारतरमतिपठनः तन्मूहस्य रवेणानिभूता गृहसारमविद्येन । ७. अम्भि-
भाव्यमानाः ।

यस्याश्चानिवृत्तिर्नैर्णिदीपानाम्, तरलतां हारलतानाम्, अस्थितिः सङ्गीतसुरज-
ध्वनीनाम्, द्वन्द्ववियोगश्चक्रनान्तानाम्, वर्णपरीक्षा कनकानाम्, अस्थिरत्वं ध्वजानाम्, मित्र-
द्वेषः कुमुदानाम्, कोपगुनिरस्तीनाम् ।

‘किं बहुना, यस्यां सुरासुर-चूडा-मणि-मरीचि-चय-चुम्बित-चरणनखमयूखो निशित-
त्रिशूल-दारितान्यक-महासुरः, गौरी-चूपुर-कोटि-पृष्ठ-शेखर-चन्द्रशकलः, त्रिपुर-भस्म-
रजः-कृताङ्गरागः, मकरध्वज-ध्वंसन-विधुरया रत्या प्रसादयन्त्या प्रसारित-कर-युगल-विग-

यत्यामिति । सगिदीपानां रत्नप्रदीपानाम् अनिवृत्तिः प्रकृतितो दीप्तिमत्त्वात् अनिवर्जिता, न तु जना-
नाननिवृत्तिः विषयादनुपपन्नः सर्ववानेव वृद्धावस्थायां तदुत्पद्यत्वात् । निवृत्तिः स्यादनुपपन्ने इति कोशः ।
हारलतानां मौक्तिकलतां तरलता चाञ्चल्यं न तु स्त्रीपुरुषाणां तरलता विशेषादिहितत्वेनात्यन्तगाम्भीर्यव-
त्त्वात् । सङ्गीतसुरजध्वनीनां सङ्गीतमृदङ्गनिनादानाम् अस्थितिः इतस्ततः प्रसरणशीलत्वं तृतीयद्वयेऽदिष्ट-
मानत्वं वा, न तु जनानाम् अस्थितिः नर्पादाराहित्यं समेपानेव तद्युक्त्वात् । चक्रनाम्नां चक्रशकपट्टिणां
द्वन्द्ववियोगो युगलविश्लेषः रजन्त्यां दम्पतिविरह इति तात्पर्यम्, न तु लोकानां मध्ये दम्पतिविरहः घन-
रागितम्पन्नतया परदेशगमनानावात् तथाविषयमशालितया च विभिन्नसमये प्राग्वियोगानावात् । कन-
कानां सुवर्णानां वर्णस्य रङ्गस्य परीक्षा बहिनाप-निकषकपगादिद्वारा सदुद्दिनिर्दुष्टावबोधः, न तु ब्राह्मणादीनां
वर्णपरीक्षा विशिष्टजातिपरिचयः, साहस्यदोषपरहितत्वात् । ध्वजानां पताकानाम् अस्थिरत्वं पवनवेगेन चञ्च-
लता, न तु लोकानाम् अस्थिरत्वं अर्थरत्वं तथाविधोपद्रवावस्थात् । कुमुदानां कैरावाणां मित्रद्वेषः
सङ्घोचविधायकत्वेन सूर्यमिति अप्रीतिः, न तु नागरिकलोकानां मित्रद्वेषः सुहृत्सु अप्रीतिः गुस्तरदुष्कृत-
कारणत्वात् । असौगां खड्गानां कोपेषु चर्मनयाच्छादनेषु गुप्तिः रङ्गम्, न सम्पत्तीनां कोपेषु भाण्डारेषु
गोपनम् अपहारकायसत्त्वात् । सर्वत्र विद्यत इति शेषः । इह कार्यो परिसंख्या । तथा चोक्तं दत्तः—

‘प्रश्नादभ्यस्ततो वापि कथिताद्वस्तुनो भवेत् । तादृगप्यन्यपेक्षेच्छाद्द्व्यर्थोऽप्येवा तदा ॥’

परिसंख्या.....इति ।

एषा च प्रत्येकवाक्ये यथासंभवलेपालङ्कारेण सङ्कीर्णैति विचारणीयम् ।

अस्मिति । बहुना अधिकेन जलियतेन किमित्यर्थः । यस्याम् उच्चयिन्यां सुरासुराणां देवराक्षसानां
नमस्तुर्वतानिव्याशयः, चूडामणिमरीचिचयैः शिरोरत्नरश्मिजालैः चुम्बिताः संस्पृष्टाः चरणनखानां पादपुन-
र्भूणां मयूखाः रश्मयो यस्य स तादृशः । निशितेन तीक्ष्णेन त्रिशूलेन प्रसिद्धशक्तविशेषेण दारितो निष्ठोऽ-
न्धकोऽन्धकाख्यो महासुरो येन स तादृशः । गौरीयां मानवत्याः पार्वत्याः चूपुरकोट्या पद्माघातसमये सङ्गी-
राग्रभागेन, पृष्टं विलिखितं शेखरः चूडामणिमूतं चन्द्रशकलं शशिशकलं यस्य स तादृशः । त्रिपुरासुरस्य
त्रिपुरदैत्यस्य सत्पन्नः स्वयं विहितस्येत्याशयः, रजसा धूलिना कृतो विहितः अङ्गरागः अङ्गलेपनं येन स

स्वयं नित उच्चयितो सगर्जनं मणिमयः प्रदीरो को हो अनिवृत्ति (हुलनेना अभ्यव है, लोगोंको सुकन्य
बन्नाव नहीं) है । कुमानाजने हो चञ्चलता है किसीके नतने चञ्चलता नहीं । सङ्गीत और मृदङ्ग ध्वनिना ही
अस्थिति (तृतीयपक्षमें बहिषनानता) है, किन्तु लोगोंमें नर्पादाराहोन्ता नहीं है । चक्रशकपट्टिणां हो द्वन्द्व-
वियोग (रात्रिमें दम्पतिविच्छेद) है, किन्तु लोगोंके बीचमें स्नेहद्वारा होनेसे परदेशगमनानावासे द्वन्द्ववियोग
नहीं है । कुमुदको बहिषाचन द्वारा रूपको परीक्षा होता है, ब्राह्मणादिबर्णको नहीं, क्योंकि साहस्यदोष न रहनेसे
सब वर्ण शुद्ध हैं । ध्वजमें हो अस्थिरताचालुवेगसे चञ्चलता है, किन्तु लोगोंमें वस्तु न रह अपद्रव नहीं होनेसे अर्था-
रता नहीं है । कुमुद हो मित्रध्वंससे द्वेष करते हैं, कोई मित्रसे द्वेष नहीं करता । खड्गको हो कोषनयने
रखा जाता है, किन्तु लोगोंको खड्गाना छिपानेकी जरूरत नहीं, क्योंकि वहां चोर नहीं रहते हैं ।

अधिक कहनेका प्रयोजन नहीं है : नमस्कार करनेके समयमें देव-दानवोंके मुकुटमणिपोंको किरने जिनके
चरणनख-किरणों का चुम्बन करता है, तीक्ष्ण धावासे त्रिशूलसे जिन्होंने अन्धकसुरको चोर टाला था, पार्वतीके
चरणपुनुर (पादवेद) के अग्रभाग द्वारा जिनके नस्तकालङ्कार चन्द्रमन्त्र डकड़ा मित गया है, जिन्होंने त्रिपुरासुर-
को मन्त्रकार उस मन्त्रपुत्रद्वारा द्वारा पर लेन किया है, कामदेवके नागसे शोककतुर होकर लतेने दैते हुए दोनों

१. अनिवृत्तिः । २. मणिप्रदीपानाम् । ३. अन्धत्वरत्नम् । ४. चक्रनान्तानाम्, चक्रवाक्यनान्तानाम् ।
५. यत्याम् । ६. मरीचिचुम्बित... । ७. चन्द्रशकलशेखरः । ८. ...करयुगल... ।

लित-चलय-निकरार्थित-चरणः, प्रलयानल-शिखा-कलाप-कपिल-जटाभार-भ्रान्त-सुरसिन्धुः, अन्यकारिः, भगवान्, उत्सृष्टकैलास-वास-प्रीतिर्महाकालाभिधानः स्वयं प्रतिर्धसति ।

तस्याश्चैवंविधायां नगर्यां नर्तन-नहुष-ययाति-धुन्धुमार-भरत-भगीरथ-दशरथप्रतिमः, भुजबलार्जितभूमण्डलः, फलित-शक्तित्रयः, मतिमान्, उत्साह-सम्पन्नः, नीतिशास्त्रास्त्रि-बुद्धिः, अधीत-धर्मशास्त्रः, तृतीय इव तेजसा कान्त्या च सूर्याचन्द्रमसोः, अनेक-सप्त-

तादृशः । मकरध्वजध्वंसेन मदनदाहेन विधुरया तदीयशोकेन व्यग्रया रम्या कामसार्यायाः प्रसादयन्त्या अनु-ग्रहप्राप्त्याशया तमेव प्रसन्नकुर्वन्त्या सत्या, प्रसारिताल्पाद्रोपसंग्रहाय विस्तारितात् करयुगलात् हस्त-द्वन्द्वत् विगलितेन प्रच्युतेन वलयनिकरेण गोलस्वरूपभूषणपुञ्जेन अचिंतो पूजितो चरणौ पादौ यस्य स तादृशः । तथा प्रलयानलस्य प्रलयकालीनवहेः शिखाकलापवत् ज्वालामुहवत् कपिले पिङ्गलवर्णे जटा-भारे जटानिकरे भ्रान्ता निपस्य घूर्णिता सुरसिन्धुः गङ्गा यस्य स तादृशः स्वयं साक्षात् भगवान् अन्य-कारिः महेश्वरः, उत्सृष्टा त्यक्ता कैलासस्य हिमाचलशिखरस्थितप्रदेशस्य प्रीतिः स्नेहो येन स तादृशः, तथा 'महाकाल' इति अभिधानं संज्ञा यस्य तथोक्तञ्च ननु, प्रतिवचति वामं विधत्ते । अथ च कथा-सरित्सागरेऽपि—

'यस्यां वसति विश्वेशो महाकालवपुः स्वयम् ।

शिथिलीकृतकैलास-निवासव्यसने हरः ॥' इत्यादिना ।

स्फुटमेवाभिहितं वक्तुं । कैलासादप्युत्तमं स्थानमुज्जयिनीति व्यञ्जितं कविना । इह 'सुरासुर' इत्याद्ये कविशेषेनैवाभिमतमाहात्म्यस्फुटप्रतीतिः सत्यामपि तदर्थं एव 'खले कपोतकान्यायात्' विशेष-पगान्तरोपस्थापनात्समुच्चालद्वारः । तदुक्तं दर्पणे—

'समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके । खले कपोतकान्यायात् तत्करः स्यात्परोऽपि चेत् ।

गुणौ क्रियेवायुगपत्स्यातां यद्वा गुणक्रिये ॥' इति ।

'प्रलयानलशिखाकलाप' इत्यत्र च लुप्तोपमा । तथा चोभयोरङ्गाद्विभावसङ्करः ।

नत्यामिति । एवंविधायां पूर्वांकविधिना व्यावर्गितस्वरूपायां तस्यां नगर्याम् उज्जयिन्यां तारा-पीडो नाम राजा 'अभूत्' इति वक्ष्यमाणेन क्रियया सम्बन्धः । इह प्रथमान्तानि पदानि राज्ञो विशेषणानि बोध्यानि । नलो नैपथ्यः, नहुषो भूपविशेषो योऽजास्तिशापादजगरः मज्जातः, ययातिः यदुपिता, धन्धुमारः कुबलयाधः, भरतो दुःशान्तसुतः, भगीरथः नगरपौत्रः, दशरथो रामपिता, पुते प्रतिमा उपमा यस्य स तादृशः । भुजबलेन बाहुवीर्येण अर्जितं स्वार्धानीकृतं भूमण्डलं पृथ्वीमण्डलं येन स तादृशः । फलितं सज्जातफलं शक्तित्रयं प्रसावोत्साहमन्त्रजातशक्तित्रयं यस्य स तादृशः, कौशलात्पारव्यवशाच्चैत्याशयः । ननिमान् बुद्धिमान् । उत्साहसम्पन्नः उत्साहमहितः । नीतिशास्त्रेषु व्यवहारशास्त्रेषु अग्निरा निरन्तरवि-चारणेनाप्यभ्रान्ता बुद्धिः प्रतिभा यस्य स तादृशः । अधीतं पठितं धर्मशास्त्रं मन्वाद्विप्रणीतशास्त्रं येन स तादृशः । सूर्याचन्द्रमसोः शशिभास्करयोः तृतीय इव, तेजसा कान्त्या च सूर्य इव तेजस्वी चन्द्रमा इव च कान्तिमानित्यर्थः । अनेकसप्तसन्तुभिः विविधयज्ञैः पूता पवित्रा मूर्तिः शरीर यस्य स तादृशः, अत्र सप्ततन्तुपदस्य सप्तभिः सप्तविधच्छन्दोवद्धमन्त्रैः नन्यत इति व्युत्पत्त्या 'पृषोदरादिषु यथोपदिष्टम्' इत्यनेन नायुष्वे बोध्यम् । उपशमिताः स्वल्पापारदेवपूजनादिना निपिष्टाः सकलः समस्ता जगतां संसाराणाम् उपप्लवा उपद्रवा येन स तादृशः । इह 'तृतीय इव तेजसा कान्त्या च' इत्यत्र दृष्टोत्पेक्षा ।

हार्योने से गिरे कङ्कगोले अनुग्रह-लामकी प्रत्याशाते निन्दे चरणौ की पूजा की, और प्रलयकालके अभिधान-ममूहके समान पिङ्गलवर्ण शिखे जटा-समूहमें गङ्गा अनन्य की थीः स्वयं वे ही अन्धकारके गड्ढे भगवान् मन्मथेन कैलासवासकी प्रीति छोड़कर जिस उज्जयिनीमें महाकाल-नाम धारण कर निवास करने हैं ।

इस प्रकारकी उस नगरमें नल, नहुष, ययाति, धुन्धुमार, भरत, भगीरथ और दशरथके समान राजा की पीडा हरने वाला तारापीडा नामका राजा था । उन्ने अपने बाहुबलेन सब भूमण्डलसे जीत लिदा था । उन्हीं तानों शक्तियों फलीभूत हुए थे । वह बुद्धिमान् और उत्साही था । नीतिशास्त्रमें निरन्तर पढ़ायेचना करनेमें उन्हीं बुद्धि बहुत उत्तरी हुई नहीं थी । उन्ने मनमें धर्मशास्त्रना अध्ययन किया था । वह तेज और कान्त्यमें सूर्य-

१. अनरसिन्धुः । २. अन्यकाराणिः । ३. वक्ति । ४. नृप-नन्द । ५. "दशरथ-जन्मेन राजा-सुत-प्रतिमः । ६. "उत्तमिन्" ।

तन्नु-पूत-भूर्चिः, उपशमित-सकल-जगदुपपल्लवः, विहाय कमल-वर्जनातिः, अवगाणय्य
नारायण-वक्षःस्थल-वसति-सुखम्, उत्फुल्लारविन्द-हस्तयः शूरसमायम-अये-सन्निभ्या
निर्व्याजमालिङ्गितो लक्ष्म्या, महामुनिजन-संसेवितस्य मधुसूदन-चरण इव सुह-स्तरि-
वाहस्य प्रभवः सत्वस्य, शिशिरस्यापि रिपुजन-सन्तापकारिणः स्थिरस्याप्यविरतः भ्रमतः,
निर्मलस्यापि मलिनीकृताराति-अनिता-मुखकमल-द्युतेः, अतिधवलस्यापि सर्वजनरागका-
रिणः, सुधासूतेरिव जलनिधिर्दृढभवो यशसः, पातालवदाश्रितो निजपक्षकृतिभीतैः क्षिति-

विहायेति । कमलवनानि मलिनीखण्डानि विहाय परित्यज्य, नारायणस्य विष्णोः यद्वक्षःस्थले भुजा-
न्तरस्थले या वसतिर्निवासः तस्मात् यत्सुखम् आनन्दः तदवगाणय्य अवगाणनां विधाय, उत्फुल्लं प्रस्तुत्यम्
अरविन्दं पङ्कजं हस्ते पाणौ यस्यास्तथा तादृश्या, अनेन विहारोपकरणानि व्यवहारानुरागयुक्तानीति
व्यञ्जयति । शूरसमाग वीरपुरुषसम्बन्धे व्यसन्निभ्या आसक्तिलभ्या, लक्ष्म्या राजश्रिया निर्व्याजं निश्च-
लम् आलिङ्गित उपगूहितः । इह हि कमलादपि नारायणादपि च सुखनिवासभूमिः राजेभि व्यतिरेका-
लङ्कारो ध्वन्यते । तथा च तल्लक्षणं दर्पणे—

‘आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्यूनताश्रया । व्यतिरेकः ।’ इति ।

एवं नृपतेरपि अत्यन्तविलासिन्वं महाशूरत्वञ्च व्यज्यत इति वस्तुना वस्तुध्वनिश्च ।

नहेति । महामुनिजनैः महर्षिभिः संसेवितस्य आचारेण तथा अवगाहनेन धर्माज्जनाय निरन्तरमा-
श्रितस्य सुरसरिखवाहस्य भागीरथीचोतसः मधुसूदनचरण इव नारायणपाद इव, सत्वस्य सत्याचारस्य
प्रभव उत्पत्तिस्थानम् । इह पूर्वापमा ।

शिशिरत्वेति । शिशिरस्यापि शीतलस्यापि, रिपुजनस्य वैरिपुत्रस्य वियोगिपुरुषस्य च सन्तापका-
रिणो दाहविधायिन इति विरोधः, ईर्ष्या मदनोद्दीपनया च चिन्तोद्देगकरस्येति तत्परिहारः । स्थिरस्य
अचञ्चलस्यापि अविरतं निरन्तरं भ्रमतो गच्छन् इति विरोधः, सर्वस्मिन् समये राशिचक्रे भ्रमणं विधीय-
मानस्य चेति तत्समाधानम् । निर्मलस्यापि गतमलस्यापि मलिनीकृता करमलीकृतत्वादिना विरोधः
स्वच्छस्यापि विद्वे पात् कामव्यावगाह मलिनीकृता अरातिवनितानां रिपुनारीणां वियोगिपल्लोनाञ्च सुख-
कमलद्युतिः वदनपद्मकान्तिर्येनेति तत्परिहारः । अतिधवलस्यापि नितान्तस्वच्छस्यापि सर्वजनरागकारिणो
निखिललोकरक्तिमविधायिन इति विरोधः, सर्वेषां लोकानां रागकारिण आत्मन्यनुरागविधायिन इति
तत्परिहारः । इयंभूतस्य सुधासूतेः सुधाकरस्य चन्द्रस्य जलनिधिः सागर इव, इत्यभूतस्य यशसः कीर्तिः
उद्भवः उत्पत्तिस्थानम् । अत्रादितश्रुतुं विरोधालङ्कारः, तेन सङ्कीर्णं पूर्वापमा ।

पातालदिति । निजपक्षाणां स्वीयलोकानाम् आत्मीयपक्षपक्षाणाञ्च या क्षितिः विरुद्धनारापीडात् क्षयः

चन्द्रके समान एक तोता था । अनेन यश अनुष्ठान करनेसे उसका शरीर पवित्र हो गया था । उसने नाना-
विध उपायसे संतारके समस्त उपद्रवोंको निवारन कर दिया था । वीरपुरुषोंके संतर्पणमें अनुरागिनी तथा हृदयमें
प्रस्तुतित कमलको धारण करने वाली स्वयं राजलक्ष्मी भी कमलवन छोड़ कर नारायणके वक्षःस्थलमें वास्त करने
की सुख-गगन न करके निकपट होकर उससे आ लिट्टी थी । जैसे विष्णुका चरण बड़े-बड़े मुनियों द्वारा
तेवन किए गए मन्दाकिनीके प्रवाहका निर्गम-स्थान है, वह भी उसी तरह मुनिजनसेवित सत्वका उत्पत्ति-स्थान
था । समुद्र जैसे चन्द्रका उत्पत्ति-स्थान है उसी तरह वह यशका उत्पत्ति-स्थान था । चन्द्र जिसप्रकार शीतल
होकर विरहियोंको सन्ताप (कामोदीपनद्वारा चित्तमें क्षोभ) उत्पन्न करता है उसका यश भी उसीप्रकार शीतल
होकर भी शत्रुओंको सन्ताप (ईर्ष्या-वशसे चित्तका क्षोभ) उत्पन्न करता है । चन्द्र जिसप्रकार स्थिर होनेपर भी
सर्वदा भ्रमण करता है (अर्थात् आकाशमें स्थायी होकर नक्षत्र-मालाओंके साथ-साथ भ्रमण करता है) उसका यश
उसी प्रकार स्थिर (विरह्यादी) होकर भी सर्वदा लोगोंके सामने चारों ओर भ्रमण करता था । चन्द्र जिसप्रकार
निर्मल होकर भी शत्रुओंको विरहियों लियोंके सुख-कमलको कान्तिको कानवेदना उत्पन्न कर नष्टिन कर देता था,
उसका यश उसीप्रकार निर्मल होकर भी शत्रुलियोंके सुख-कमलको क्षोभाको विद्वे-वशसे मलिन कर देता था ।
चन्द्र जिसप्रकार अत्यन्त धवल होने पर भी सभी लोगोंको रसिना (अनुराग) करने वाला था, उसका यश उसी

१. अवगाणय्य । २. एज्यसन्निभ्या, शूरसमागसैर्व्यसन्निभ्या । ३. नित्यम् अनवरतम् । ४. सागरः ।

५. पाताल इव । ६. क्षितिभीतैः ।

भृतां कुलैः^१, प्रहृगण इव, युवानुगतः, मकरध्वज इवोत्सन्नविग्रहः, दशरथ इव सुमित्रो-
पेतः, पशुपतिरिव महासेनानुयातः, भुजगराज इव क्षमाभरगुरुः, नर्मदा-प्रवाह इव महा-
वंशप्रभवः, अवतार इव धर्मस्य, प्रतिनिविरिव पुरुषोत्तमस्य, परिहृत-प्रजापीडो राजा
तारापीडो नामाभूत् ।

यस्तमःप्रसरमलिनवपुषा पापवहुलेन कलिकालेन चालितमामूलतो धर्मं दशानने-
नेव कैलासमिव पशुपतिरिवावष्टभ्य पुनरपि स्थिरीचकार^२ ।

शक्रेण च्छेदन्नञ्च ततो भित्तैः व्रतैः चितिभृतां नृपाणां पर्वतानाञ्च कुलैः मण्डलैः पातालमिव रसातलमि-
वेति पातालवत् आश्रितः अवलम्बितः तारापीडः । शक्रेण स्वर्गच्छेदमवधार्य पर्वतसमूहैर्यथा रसातल-
माश्रितः तथा विपश्चितारापीडात् स्वराज्यक्षयमीतैः नृपगणैः स (भूपतिः) आश्रित इति भावः ।

ग्रेहेति । ग्रहाः सूर्यादयस्तेषां गणः समूह इव, युधैः विद्वद्भिः, युधेन चन्द्रात्मजेन च अनुगतः सहितः ।
मकरेति । मकरध्वजो मदन इव, उत्तमो विनष्टो विग्रहः संग्रामः शरीरञ्च यस्य स तादृशः, एकत्र
व्यवहारनैपुण्यादन्यत्र शम्भुवृतीयलोचनवह्निना दाहादित्याशयः ।

दशेति । दशरथो रामपिता स इव, सुमित्रैः उत्तमसुहृद्भिः, सुमित्रया लक्ष्मणमात्रा च उपेतः सहितः ।
पथिति । पशुपतिः शम्भुरिव, महासेनया विपुलसैन्येन, पठाननेन च अनुयातः अनुगतः ।

भुजगेति । भुजगराजः शेषनाग इव, क्षमाभरेण क्षमागुणधिक्ष्येन, क्षमायाः भुवो धारणजन्यभारेण
च गुरुः गौरवान्वितः भारयुक्तश्च । क्षमागुणप्रशंसा च—

‘क्षमा बलमशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा । क्षमा वशीकृतिलोकं क्षमया किञ्च साध्यते ॥’

नर्मदेति । नर्मदाया मेकलाद्रिजायाः नद्याः प्रवाहः स्रोत इव, महावंशात् अत्युच्चकुलात् विसृत्ववेषु-
पुञ्जमध्याच्च प्रभवति उत्पद्यत इति स तादृशः । मेकलाद्रिस्थवेषुपुञ्जमध्याक्षर्मदायाः प्रादुर्भाव इति
लौकिकाभाषिको । इह ‘पातालवत्’ इत्यारभ्य ‘नर्मदा प्रवाह इव’ इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

अवेति । धर्मस्य धर्मराजस्य अवतार इव स्वरूपान्तरेणाविर्भूतः अंग इव, सर्वस्मिन् समये नीति-
सत्यावलम्बनादित्यभिप्रायः ।

नारायणस्य प्रतिनिविरिव सान्यात् कार्यभारमुपगत इव, सर्वस्मिन् समये जगत्परिपालनतत्पर
त्वादित्याशयः । परिहृता परित्यक्ता प्रजानां जनानां पीडा दुःसौदकरभारदानादिजनितव्यथा येन स
तादृशः । इह ‘अवतार इव’ ‘प्रतिनिविरिव’ इत्यत्र च ज्ञान्युपेक्षालङ्कारः ।

य इति । पशुपतिः शङ्कर इव यः तारापीडः, दशाननेन लङ्काधिपतिनेव, तमसां तमोगुणानां
प्रसरेण आधिक्ष्येन मलिनं कर्मल वपुः शरीरं यस्य तेन तादृशेन, तथा पापं कलुषमेव बहुलम् अधिकं
यस्मिन् तेन तादृशेन, कलिकालेन कलियुगेन कामूलतः मूल (बुध्न) पर्यन्तं चालितं स्वकीयस्यानाव

प्रकार कल्पन्त धवल होकर भी सभी लोगोंको अनुरक्त करनेवाला था । क्षिप्रचक्रलेने जिस प्रकार इन्द्र द्वारा
अपने पञ्चदेवके मयसे पातालका आश्रय किया था, उसी प्रकार अन्योन्य राजगण भी अपने-पक्षके नाशके मयसे
तारापीडका आश्रय किये थे ।

जिस प्रकार बुध अन्योन्य राजगणका अनुगमन करता है, उसी प्रकार चण्डिका भी तारापीडका अनुगमन
करते थे । जिस प्रकार कामदेवका शरीर नहीं है, उसी प्रकार तारापीड भी सुख नहीं था । जिस प्रकार राजा-
दशरथ सुमित्रालम्बनी पत्नीसे युक्त थे, उसी प्रकार तारापीड भी उत्तम सुहृदोंसे युक्त था । जिसप्रकार काचिकेय
शङ्करका अनुगमन करते हैं, उसीप्रकार विशाल सैन्धवगणों भी तारापीडका अनुगमन करती थी । जिसप्रकार
क्षेमनाग पृथिवीधारण करनेमें धम् है, उसीप्रकार तारापीड भी अतिशय क्षमागुणके भारसे गौरवान्वित था ।
जिस प्रकार नर्मदा नदीका प्रकार विशाल वंशध्वज (बोलोंकी टाङ्गी) से उत्पन्न होता है, उसीप्रकार तारापीड भी
बहुलमेव उत्पन्न हुआ था, और वह धर्मका नाशो अवतार एवं नारायणका नाशो प्रतिनिधित्वकरता था ।

रावणद्वारा कैलास पर्वतको ‘मूलमे चलायमान’ किये जानेपर महादेवने चण्डीगुणके भारसे जिसप्रकार
किससे उसे रोकर स्थिर किया था, उसीप्रकार दशानने प्रसारने मलिन शरीरवन्के जोर धारसे भी कलिकाट-

१. क्षिप्रचक्रलेने; क्षिप्रचक्रलेने; क्षिप्रचक्रलेने; क्षिप्रचक्रलेने । २. अनुगमनः । ३. परिहृतः । ४. कैलासम् । ५. वने ।

यच्च रति-प्रलौप-जनित-दयाद्र-हृदय-हर-निर्मितमपरमित्र-मकरकेतुममस्त लोकः ।

यच्च जलनिधि-तरङ्ग-धीत-मेखलात् पत्रान्तर-विचारि-तारागण-द्विगुणिततट-तरु-कुसुम-प्रकरात् उद्यदिन्दु-विम्ब-विर्गलदमृत-विन्द्वसारोद्रि-चन्द्रनात् अशिशिर-कर-रथ-तुरङ्ग-सुर-शिखरोल्लेख-खण्डितोल्लसल्लवङ्ग-पल्लवात् ऐरावत-कैर-छन-शल्लकी-किसल-

प्रत्याववितुमुपक्रान्तम्, कैलासं हिमशिखरमिव धर्मं सुकृतम्, अवध्यम् सर्वतः श्रीतस्मार्चकर्मकलाप-प्रवर्त्तनेन चरगाडुष्टनिर्भरेण च अवलम्ब्य, पुनरपि भूयोऽपि स्थिरीचकार सुस्थिरं कृतवान् ।

इह 'पशुपतिरिव, दशाननेनेव, कैलासमिव' इति त्रयाणामुपमानानां परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

पुरा परमशिवभक्तेन लङ्काधिपतिना शिवपूजनाय प्रत्यहं स्वराजधानीतः कैलासागमनं नायासं परिहृ-त्तुमिच्छुना तं पर्वतमुत्तोल्य स्वराजधान्यामेव नीयमानमवलोक्य तत्र भगवान् परमेश्वरः पादाङ्गुष्ठभरेण भूयोऽपि स्वकीयस्थानेऽतिष्ठिपदिति रामायणम् ।

वनिति । च पुनः, रतेः कामपत्न्याः प्रलापेन स्वप्रागपतिविनाशोत्पन्नशोकजनितविलापेन, जनिता उत्पादिता या दया कलाया तया आर्द्रं स्विन्नं हृदयं चेतो यस्य तेन तादृशेन हरेण शङ्करेण निर्मितं रचितम् अपरम् अन्यं मकरकेतुं कन्दर्पमिव य तारापोडम् अमस्तं मनसि कृतवान् । इह 'अपरमिव' इति द्रव्यो-द्येत्वा तया चास्य त्वन्तः रामगीयकं रूपमिति ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

यज्जेति । च पुनः, पूर्वदिग्वर्त्तमानादुदयाचलात् दक्षिणदिग्वर्त्तमानात् सेतुबन्धात् पश्चिमदिग्वर्त्त-मानात् मन्दरशैलात् उत्तरदिग्वर्त्तमानाच्च गन्धमादनपर्यन्तादारभ्य अयनीपरतयः मेदिनीपरतयः यं तारापीडं प्रगेमुः नमश्चक्रुरिति दूरस्थितया क्रियया सम्बन्धः । इह पञ्चम्यन्तानि पदानि तेषां पर्वतानां विशेष-पणानि बोधयानि । तत्र प्रथममुद्यपर्वतविशेषणानि प्रतिपादयति—जलनिधेति । जलनिधेः पूर्वसमुद्रस्य तरङ्गैः कल्लोलैः धौता जालिता मेखला मध्यभागे यस्य तस्मात् तादृशात् । पत्राणां पर्णानाम् अन्तर्मध्ये विचारिभिः अत्युन्नततया नक्षत्रमण्डलस्पर्शित्वात् सञ्चारिभिः तारागणैः नक्षत्रमण्डलैः द्विगुणितः द्विगु-कृतः तटतटगां स्वोन्नतप्रदेशस्यद्रुमाणां कुसुमप्रकरः पुष्पसमूहो यस्य तस्मात् तादृशात् । उद्यत उद्यं प्राप्नुवत इन्दुविम्बात् चन्द्रमण्डलात् विगलतां स्रवताम् अमृतविन्दूनां पीयूषविभ्रुषाम् आसारेण धारा-सम्पातेन आर्द्राः क्लिप्ताः चन्द्रना मलयजवृक्षाः यत्र तस्मात् तादृशात् । अशिशिरकरस्य दिवसकरस्य ये रथतुरङ्गाः स्यन्दननियुक्ताश्वाः तेषां सुरशिखरैः शफप्रान्तैः च उल्लेखो घर्षणे तेन खण्डितानि झुटितानि अत एव उल्लसन्ति द्रुदोऽप्यवन्ति लवङ्गपल्लवानि लवङ्गकिसलयानि यत्र तस्मात् तादृशात् । ऐरावतस्य इन्द्रहस्तिनः करेण शुग्दाङ्गडेन लूतानि छिन्नानि शल्लकीनां राजभक्ष्यनखविरोपाणां किसलयानि पङ्क-चानि यत्र तस्मात् तादृशात् । उद्ययाम्नः उद्यतसंज्ञस्य शैलात् पर्वतात् वा आरम्भेत्यर्थः । इह 'पत्रान्तरविचारि' इत्यादौ 'उद्यदिन्दुविम्ब' इत्यादौ 'अशिशिरकर' इत्यादौ च विशेषणे सम्बन्धाभावेऽपि सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, चैषां सर्वत्र परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

द्वारा धर्मं नूलते चलायमानं किये जानैर उते रोककर राजा तारापोटने श्रुति और स्मृतिना विधान प्रवर्त्तित कर उत धर्मको फिरते स्थापित किया था ।

नहादेवने रतिना प्रलाप सुनकर हृदयमें दया उत्पन्न होनेसे नानो दूतरा कामदेव उत्पन्न किया हो ऐसा उत तारापीडको सभी लोग मनमें समजते थे ।

समुद्रको तरङ्गोंसे जिसकी मेखला धुल गई है, पत्तोंके बीच-बीचमें विचरते तारोंसे जिसके ठाँके वृक्षोंके फूल द्विगुणित हो गये हैं, उदय होते चन्द्रविम्बोंसे निःसृत हुई अमृतकी बूँदोंकी वर्षासे जहाँ सभी चन्दनवृक्ष गीले रहते हैं, सूर्यके रथमें नियुक्त घोड़ोंके लुरोंकी रगड़से जहाँसे लवंग-मल्लखण्डित हो गये हैं और ऐरावत हाथोंकी सूँडसे जहाँ शल्लकी वृक्षोंके पत्ते तोड़ लिए गए हैं ऐसे उदयाचल तकते, जहाँ इन्द्रसे तोड़े जानेके कारण लवली-मल थोड़े हो बचे हैं, समुद्रमेंसे निकली हुई जलदेवियों जहाँ रामचन्द्रके चरणचिह्नोंकी पूजा करती हैं, पर्वतोंके गिरनेसे चूर्णित शल्लकमूलके टुकड़े जहाँ शिलातलोंपर नक्षत्रपुष्पोंके समान प्रतीत हो रहे हैं, एवं जो वानरश्रेष्ठके हाथसे इकट्ठे किये गए सहस्रों पर्वतोंसे निर्मित हुआ है ऐसे सेतुबन्ध तकते, निर्मल क्षत्तोंके जट्टसे जहाँ नक्षत्रादि

१. ...उपन्यत ।

२. अपरं ।

३. पत्रान्तः...

४. स्रविद् 'वि' पदवास्ति ।

५. दुर्दिनार्द्र...

६. ...तुरग... । ७. ...करतल, करतललोप...करतललोपः...

चात् आ शैलादुदयनात्रः, कपिचल-विलुप्त-विरल-लवलीलता-फलात् उदधि-विनिर्गत-
जलदेवताभिवन्द्यमान-राघवपादात् अचल-ण्ड-दलित-शङ्खकुल-शकल-तारकित-शिला-
तलात् नल-करतलकलित-शैल-सहस्र-सम्भूतादा सेतुबन्धात्, अच्छ-निर्भर-जल-धान-
तारका-सार्यात् अमृत-मयन-द्यत-वैकुण्ठ-कैयूरपत्र-मकरकोटि-कर्पण-मम्भुजित-प्राणः
सुरासुर-द्वेला-चलयित-वासुकि-समाकर्पण-प्रारम्भ-चलित-चरणभर-दलित-नितम्बात् अमृत-
सीकर-सिक्तसानोरा मन्दराचलान् नर-नारायण-चरण-मुद्राङ्कित-वदरिकाश्रम-
रमणीयात् कुवेर-पुर-मुन्दरी-भूषण-रवमुखर-शिखरात् समर्पि-सन्ध्योपासना-भूत-प्रल-
यणाम्भसः ध्रुकोदरोदलित-सौगन्धिकपण्ड-सुगन्धि-मेखलान् आ गन्धमादनान्, सेवा-

अद्य द्वितीयं सेतुबन्धं विनोपयन् प्रतिपादयति-कपिवन्देति । कपिवन्देन लङ्गागमनकाले वानरानां केन विलुप्तानि भञ्जयितुं लुप्तानि अतएव विरलानि स्वर्गसीमूतानि लवलीलतानां लवलीसंज्ञकवह्नानां फलानि सस्यानि यत्र तस्मात् । उदधेः समुद्रात् विनिर्गतया उदितया जलदेवतया जलाधिष्ठाय्या अभिवन्द्यमाना अर्च्यमानाः राघवस्य दाशरथेः पादाः चरणचिह्नानि यत्र तस्मात् । अचलानां पर्वतानां पातेन निक्षेपेण सेतुबन्धनकाले शैलनिक्षेपप्रहारेणेत्यर्थः, दलितानां चूर्णितानां शङ्खकुलानां शकलैः स्रष्टुः तारकिनानि मञ्जानतारकाणि शिलानलानि पाषाणनलानि यत्र तस्मात् । नलस्य तत्संज्ञकविश्वकर्मनुतस्य कपिमुख्यस्य करनलेन पाणितलेन आकलिनेन मस्यापितेन शैलसहस्रेण अचलगणेन सम्भूतात् उत्पन्नात् सेतुबन्धात् समुद्रबन्धादित्यर्थः, आ आरम्भ्य । इह भ्रान्तिमान् ।

तृतीयं मन्दराचलं विनोपयति-अच्छेत्यादिना । अच्छैः स्फूर्तैः निर्झरजलैः प्रस्रवणसलिलैः धौतः प्रक्षालितः तारकासार्यः नद्यन्नसमूहो यस्मात् तस्मात्, अद्युन्नततया तारकामण्डलनुविधवादिष्याशयः । अनृतमयने समुद्रमन्थनपूर्वकपीयूषोत्तोलन इत्यर्थः, उद्यतस्य तत्परस्य वैकुण्ठस्य नारायणस्य, कैयूरपत्राणां पत्रस्वरूपमुजालङ्कारविशेषाणां या मकरकोटयो मकररूपाप्रदेशाः तेषां कर्पणेन धर्पणेन मम्भुजिताः चिह्नगोहूना प्रावागः शिला यस्य तस्मात् । सुरासुरैः देवदानवैः हेलया क्रोडया बलयितो मण्डलाकारनां प्रापितो यो वासुकिः शेषनागः तस्य समाकर्पणप्रारम्भेण चलितानां स्वस्थानाध्रस्थितानां चरणानां तेषा-मेव देवदानवानां पादानां भरणे दलितो मर्द्दितो नितम्बः कटिभागो यस्य तस्मात् । अमृतस्य उत्तिष्ठमानस्य पीयूषस्य, सीकरैः विन्दुभिः सिक्ताः सेविताः सानवः शिखरप्रदेशा यस्य तस्मात् मन्दराचलात् मेरुपर्वतात् आ आरम्भ्य ।

पुरा किल सुरासुरा मन्दराचलेन मन्थनदण्डेन यदा समुद्रं मथितुमारब्धवन्तस्तदाऽन्तस्तलाभा-
वान्मन्दराचलो हि समुद्रे निमग्नः । अनन्तरं प्रार्थितो भगवान् विष्णुः कर्मरूपेण तं घृतवान् तेनैव रूपेण च बाहुन्यामावेष्टय रत्नितवान् मन्दराचलम्, ततो वासुकिं रजतं विधाय चौरास्थि मन्ययामासु-
रिति पौराणिकी कथा ।

तुरीयं गन्धमादनं विनोपयति-नरनारायणेत्यादिना । नरनारायणयोः तन्नामकयोस्तापसयोः चरण-
मुद्राभिः चरणन्यासविहैः अङ्कितः चिह्नितो यो वदरिकाश्रमः तन्नामकनपावनं तेन रमणीयात् मुन्दरात् ।
कुवेरपुरम् अलकापुरी तत्र याः मुन्दर्यः रमण्याः तासां तथोक्तानां भूतगणैः आभरणशब्देन सुखराजि
(कारे) पुल जने ई, अमृत-मन्थन करते समय नारायणके कैयूर (शङ्ख) के मन्त्रचिह्नके अग्रभागके धर्पणसे
नितके प्रस्तरसमूह चिकने [पारिक्शार] हो गये ई, मण्डलीकृत वासुकि नागको सहस्र बन्धने रत्नचनेन दगमगने
देव-दानवोंके चरणोंके भास्ते चिह्नक मन्थ भग मर्द्दित हो गया ई और ऊपर उठे अमृतके विन्दुओंसे सिक्के
दिग्वर लोचने गये ई ऐसे मन्दराचल वरुने, नरनारायणके चरण-चिह्नोंसे चिह्नित हुए वदरिकाश्रमने जो रमणीय मण्डल
ई, कुवेरकी राजधानी अलकापुरीकी सुन्दरियोंके आभूषणोंकी अलङ्कृतहटने सिक्के दिग्वर शङ्खमन्थन हो रहे
ई, समर्पणने सन्ध्योपासन करके नितके अरनोंका उक्त पथि किया ई, और सोममेतके द्वारा मर्दे गये
सौम्यिक शूलसे सिक्का मन्थनमा सुगन्धित हुआ ई ऐसे गन्धमादन पर्वत उज्जिते गकर अन्तो मुद्राओंके बन्धने

१. ... बन्धनम् । २. कपिवन्देति । ३. पुनः । ४. निर्गतः । ५. कथनम् । ६. निरन्तरम् ।

७. दण्डविन । ८. प्रावागः । सुरासुराचलविनम् । ९. ... अरन्मन्थनम् चण्डवदिवरम् । १०. नितम्ब-
कटिका । ११. मन्दरात् । १२. सन्दनम् । १३. मन्थनम्, मेरुम् ।

खलि-कमल-मुकुल-दन्तुरैः शिरोभिञ्चरण-नख-मयूख-अधित-मुकुट-पत्रलता-अन्ययो भयचकित-
तरल-तारक-दृशो भुजवल-विजिताः प्रणेमुखनीपतयः ।

येन चानेकरत्नांशुजाल-पल्लविते व्यालैन्विमुक्ताफलजातके दिग्गजेनेव कल्पतरावा-
क्रान्ते सिंहासने भरेण शिलीमुखव्यतिकरकम्पिता लता इव नेमुरायामिन्यः सर्वा दिशः ।

यस्मै च मैन्म्येऽनन्यसाधारणशक्तिसम्पदे सुरपतिरपि स्पृहयाञ्चकार ।

शब्दसहितानि शिखराणि सानूनि यत्न्य तस्मात् । सप्तर्षीणां मरीच्यादिमुनीनां सन्ध्योपासनया सन्ध्या-
वन्दनेन पूतानि पवित्राणि प्रसवगाम्मांसि निर्झरसलिलानि यत्न्य तस्मात् । तथा वृकोदरेण भोमसेनेन
उद्दलितं द्वित्रं यत्सौगन्धिकपण्डं कङ्कारमण्डलं तेन सुगन्धिः सौरभयुक्ता नेत्रला मध्यप्रदेशो यत्न्य
तस्मात् । गन्धमादनात् तत्तामकपर्वतात् वा भारन्य । 'सौगन्धिकं नु कङ्कारम्' इत्यनरः ।

यस्मिन् समये द्युगनिर्जिताः सन्तः पाण्डवा द्वैतवनमवाप्तुः तस्मिन् समये सौगन्धिककुसुमेषु
द्रौपद्या अभिलाषः समुत्पन्नः । अथ तन्मनोरथपूर्त्ये भोमसेनः तत्र सरस्यच्यासीनं नागराजं विविच्य
कल्पकाञ्चोत्प्लाव्यां विवाह्य सौगन्धिककुसुमानि गृहीत्वा स्वाश्रममाययामिति महाभारतीया कथा ।

अथावनीपतीन् विशेषयति—तेजःशक्तिनलेत्यादिना । सेवाञ्जलय एव कानुगत्यप्रकाशनाय भाले
पाणिद्वयसंयोगा एव कमलमुकुलानि पद्मकुड्मलानि यद्वा सेवाञ्जलयः कमलमुकुलानां च, तैर्दन्तुराणि
उद्भावयन्ति तैः तादृशैः । शिरोभिः नस्तकैश्चलदितः, चरमनखमयूखैः तारापीडवृत्तेः पादपुननूररिमभिः
प्रथिताः प्रणामसमये संस्पृष्टाः मुकुटानां राजानमेव किरीटानां पत्रलताग्रन्थयः पत्रलतास्वरूपाप्रभागवन्ध-
नानि येषां ते तादृशाः । भयेन त्रासेन चकिताः चञ्चलाः तरलाः भास्वराः तारकाः कनीनिका यासां ताः
तादृशाः दृशो लोचनानि येषां ते तादृशाः । भुजवलेन तारापीडस्यैव बाहुवीर्येण विजिताः स्वाधीनीकृताः ।
'तरलो भास्वरे चले' इति हैनः ।

'तरलं चञ्चले पिङ्गे भास्वरेऽपि त्रिलिङ्गकम् ।

हारमध्यमणौ पुंसि यवागुसुरयोः खियान् ॥' इति नेदित्नी च ।

इह 'सेवाञ्जलि-कमल-मुकुल-दन्तुरैः' इत्यत्र साधकवाधकप्रनागनुपलम्भात् उपमारूपकयोः
सन्देहसङ्करः ।

येनेति । दिग्गजेन ऐरावतादिहस्तिना कल्पतराविव पारिजातवृक्ष इव येन तारापीडेन, जनेकेषां
वह्नीनां रत्नानां स्वनिवेशितानां मणीनाम् अंशुजालैः रदिमसन्तुहैः पल्लविते चतुर्दिक्षु प्रसरणाद्विस्तारिते
समुत्पन्नविविधमणिकिरणसमूहात्मककिसलये च, तथा व्यालन्वि लम्बमानं मुक्ताफलजालं मौक्तिकलक्ष-
यत्र तथोक्ते सिंहासने राजविष्टरे आक्रान्ते बालुडे धारणे च कृते सति, भरेण तदीयभारेण, शिलीमुखानां
तत्पारिजातवृक्षतः उत्पततां भ्रमराणां वाणानाञ्च व्यतिकरेण सम्बन्धेन कम्पिता घृता लता इव
तत्पारिजातवृक्षनिकटस्थिता व्रतत्य इव आयामिन्यो विस्तारवत्यः समस्ता इत्यर्थः, सर्वाः समस्ताः दिशो
हरितो नेमुः अथौना प्रगताश्च वन्तुः । इह 'कल्पतराविव' 'लता इव' इत्यत्र पूर्णोपमयोः परस्परं सापे-
क्षत्वेन सङ्करः ।

जते इप तथा भयते चकित और चञ्चल दृष्टिबाले बड़े-बड़े राजगण सेवाञ्जलिरूप कन्तकी करीते निद्रोरुप डू-
नस्तडोते उस तारापीड को प्रणाम करते थे ।

जिसे दिग्गज द्वारा कल्पवृक्ष पर आक्रमण करने पर किते सन्त उल्टे उठकर अनरण्य निद्रवर्ती
रत्नों पर बैठ जाते हैं, उन समय उससे भारने कम्पित होकर वे [लताएँ] किस प्रकार क्वन्नत हो जाती हैं,
उसी प्रकार अनेक रत्नों की किरणें जहाँ फैल रही थीं और जिनसे मोतियों को जालियाँ बँधी हुई थीं वेते सिंहासन
पर महाराज तारापीडके पैठाने पर उल्टे भारने वायुन्दारने भयते कम्पित होकर सभी दिशाईं उल्टे समेत
समूह रूपे अवगत हो गई ।

जैसे पैठा जतात हो रहा है किन्तु देवराज इन्द्र भी, करानीकी अलक्षणा इति और सन्तुष्टि
देकर नम्रतर शक्ति और सन्तुष्टि प्राप्त करनेकी इच्छा करता था ।

१. मुकुटैर्दन्तुरैः २. ...मयूख... ३. अधि... ४. तार... ५. ज्वलितः । ६. चरमनख ।
७. व्यलन्वि । ८. ...मुक्ताफलके ९. सर्वादिशः । १०. नन्ये डूर... ।

यस्माच्च धवलीकृत-भुवनतलः सकल-लोक-हृदयानन्दकारी । क्रीञ्चादिव हंसनिवहो निर्जगाम गुणगणः ।

यस्य चामृतामोद-सुरभिपरिमलया मन्दरोद्धत^१-बहुल-दुग्धसिन्धु-फेन-लेखयेव धव-लीकृतसुरासुरलोकया दशसु दिक्षु मुखरितभुवनमभ्रम्यत^२ कीर्त्या । यस्य चातिदुःसह-प्रताप-सन्ताप-खिद्यमानेव क्षणमपि न मुमोचातपत्रच्छायां^३ राजलक्ष्मीः । तथा च यस्य^४ दिष्टिवृद्धिमिव^५ शुश्राव, उपदेशमिव जग्राह, मङ्गलमिव बहु मेने, मन्त्रमिव जजाप, आग-ममिव^६ न विसस्मार चरितं जनः ।

यस्मै चेति । सुराणां देवानां पतिः स्वामी इन्द्र इत्यर्थः, सोऽपि, अनन्यसाधारणी शक्तिसम्पत् यस्य एवम्भूताय यस्मै च तारापीठाय स्पृहयाञ्जकार उक्तरूपा ममापि शक्तिसम्पत् स्यादिति मनोरथं कृतवानित्यर्थः । इत्यहं मन्ये । चाचकपदस्य विद्यमानत्वाद्वाच्या क्रियोपेक्षा ।

यस्मादिति । यस्मात् तारापीठात् क्रीञ्चात् क्रीञ्चपर्वतात् हंसनिवहः सितच्छदसमूह इव, धवलीकृतं श्वेतीकृतं भुवनतलं विष्टपतलं येन स तादृशः सकललोकानां समस्तजनानां यानि हृदयानि चित्तानि तेषाम् आनन्दकारी प्रमोदकृत् गुणगणो दयादाक्षिण्यादिः निर्जगाम वह्निर्निर्ययौ तमनुकर्तुमभिलषतां जनानां चेतसि इति शेषः ।

पुरा किल परशुरामो महेश्वराद्यनुर्वेदशिष्यावसरे क्रीञ्चदारकस्य कार्तिकेयस्य स्पर्द्धया शरेण क्रीञ्चनामकं पर्वतं भेदितवान् यद्विवराच्च हंसा निःसृता इति पौराणिकी कथा ।

यत्येति । अमृतस्य पीपूषस्य य आमोदो गन्धः तद्वत् मन्यनोत्पन्नपीपूषामोदेन च सुरभिर्घणित-पर्पणः परिमलो गन्धो यस्याः तथा तादृश्या, तथा धवलीकृताः शुश्रीकृताः सुरासुरलोकाः संसारच्यापनात् देवदानवलोकाः मन्यनोद्यताः सुरासुराश्च यया तथा तादृश्या । मन्दरेण अभितमन्दरपर्वतेन उद्धता उत्तो-लिता बहुला अधिका या दुग्धसिन्धोः क्षीरसमुद्रस्य फेनलेखा अधिकफपक्लिः तथा इव, यस्य कीर्त्या यशसा; मुखरितं निजनन्यनशब्दैश्च आलोडनशब्दैश्च शब्दायमानकृतं भुवनं विष्टपं यस्मिन् कर्मणि तद् यया स्यात्तथा दशसु दिशासु अभ्रम्यत अभ्रम्यत । वषट्पत्र कीर्तः परिमलासम्भवात्तद्गर्णेन ख्यातविरुद्धो दोष आपतति तथापि 'कीर्त्या सौगन्ध्यं वर्ण्यते' इति कविसम्प्रदाय इति भानुचन्द्रप्रतिपादनात् गुण एव, उक्तञ्च दर्पणे 'कवीनां समये स्याते गुणः स्यातिविरुद्धता' इति । 'फेनलेखयेवे'त्यत्र पूर्वोपमा ।

यत्येति । राजलक्ष्मीः राज्यश्रीः, अतिदुःसहः अतिदुःखेन सोढुं शक्यः प्रतापः कोशदण्डजातं तेज एव प्रतापः सूर्यादितेजः तस्माद् यः सन्तापो धर्मः तेन खिद्यमानेव छिद्यमानेव सती ऋणमपि निमेष-मात्रमपि यस्य आतपत्रच्छायां राजच्छत्रस्य अनातपस्यलं न मुमोच न तत्याज सूर्यादितापतस्य छाया-श्रयस्यावश्यकत्वादित्याशयः । इहोपेक्षातिशयोक्तयोः सह्यः ।

तथा चेति । तथा च किञ्चेत्यर्थः । जनो लोकः यस्य चरितं शौर्यानुकम्पादिकं दिष्टिवृद्धिमिव ज्योतिः शास्त्रमुक्तात् निजभाग्योपचयमिव जनाननात् शुश्राव आकर्णितवान् लालसया कौतुहलेन च आग्रहाति-शयसम्भवादित्याशयः । गुरोरुपदेशमिव गुरुनिदेशमिव जग्राह गृहीतवान् हयोरप्यभ्युदयसम्पादकत्वं प्रत्याशयादित्यभिप्रायः । मङ्गलमिव स्वीयशुभोदयमिव बहु मेने सर्वाधिकत्वेन ज्ञातवान् उभयत्रापि सुखहेतुत्वादिति भावः । उपास्यमन्त्रमिव आराध्यमन्त्रमिव जजाप वारंवारमुच्चारितवान् मुहुर्मुहुस्तदनु-ष्ठानेन तदनुकरणस्यानायासेन विधातुं शक्यत्वात् मन्त्रपक्षे चाभिलषितसम्पादकत्वादित्याशयः । आगमस्य

पूर्वं समयमेतत्तु प्रकार क्रीडपर्वतते हंसगण निकले हुए थे, उसी प्रकार दया-दाक्षिण्यादि गुणगण, समस्त संसारको शुश्रवा कर एवं नव लोगोंके हृदयमें आनन्द उत्पन्न कर उन तारापीठसे निकले हुए थे ।

अनुवन्तगन्धिके समान नासिकके वृत्तिजनक सौरनसे युक्त, एवं मन्दराचलसे उठाने गये दूधवाले समुद्रकी फेनलेखाके समान शुश्रवणं विसर्गो दांति, देव एवं असुरलोकको शुश्रवणं कर समस्त भुवनमण्डलको अपनी आलोकनाके गर्वसे मुखरित करती हुई दग्धो-दिशाओंमें भ्रमण करती थी । एवं राजलक्ष्मी, जिसके प्रतापके दुःसह सन्तापसे मानो गिरा हुई क्षमण भी उसके राजच्छत्रकी छायाको परित्याग नहीं करती थी । सब लोग देवदुसलसे अपने सौभाग्यके अनुदयके समान उसके चरित धुनते थे, गुरुके उपदेशके समान उसको मित्रा प्रदान करते थे, मङ्गल-कायके समान आदर करते थे, दृष्टमन्त्रके समान जन करते थे और शास्त्र-वचनके समान अक्षरिण स्मरण करते थे ।

१. मन्दरोद्धत... २. अजान्ता । ३. अनपच्छायां । ४. जस्य । ५. दिष्टिद्विन् । ६. बहुमङ्गलमिव मेने । ७. आगमवचनमिव ।

यस्मिंश्च राजनि गिरीणां विपक्षता, प्रत्ययानां परत्वम्, दर्पणानामभिमुखावस्थानम्, शूलपाणिप्रतिमानां दुर्गाश्लेषः, जलधराणां चापधारणम्, प्रतीहाराणामसिधारणम्, तैक्ष्ण्यमसिधाराणाम्, ध्वजानामुन्नतिः, धनुषामवनतिः, वंशानां शिलीमुखक्षतिः, देवतानां यात्रा-

अधीतान्नायमिव न विसंस्मार न विस्मृतवान् वेदादिविस्मरणे मनुवचनादिना दुष्कृतोदयात्, यशस्व स्वत एव न विस्मर्यते रमणीयत्वादित्यभिप्रायः । उपमालङ्कारः ।

यस्मिंश्चेति । च पुनः यस्मिंस्तारापीडे राजनि नृपे गिरीणां पर्वतानामेव विपक्षता इन्द्रकर्तृकच्छेदनेन पक्षराहित्यम्, न तु जनानां विपक्षता मिथो वैरभावः तद्धेतोरसत्त्वात् । पृथिव्याम् 'आसीत्' इति अत्रेतनक्रियया सर्वत्र सम्बन्धः । प्रत्ययानां सुप्तिङादीनामेव परत्वं प्रकृतिपरवर्तित्वम्, न तु जनानां परत्वं भिन्नत्वम् अनात्मोपत्वमित्यर्थः, सर्वस्मिन् समये सदाचरणात् । दर्पणानाम् आदर्शानामेव अभिमुखावस्थानं संमुखेऽवस्थितिः, न तु जनानां जनान्तरस्य हननाय सम्मुखावस्थानं तथाविधविद्वेषासत्त्वात्, यद्वा—जनानां पुरतो न कस्याप्यवस्थानम्, सर्वेषां धनधान्यादियुक्तत्वादित्याशयः । 'दर्पणे मुकुरादशौ' इत्यमरः । शूलपाणिः सृष्टिकादिरचितमहेश्वरः तत्प्रतिमानां प्रतिकृतीनामेव दुर्गाणां दुर्गाप्रतिमानाम् आश्लेषः संबन्धः, न तु जनानां दुर्गेषु आश्लेष आश्रयः, प्रतिपद्याक्रमणसन्देहस्याविद्यमानत्वात् । जलधराणां मेघानामेव चापधारणम् इन्द्रधनुर्धारणम्, न तु जनानां चापधारणं कार्मुकधारणं संग्रामाभावात् । प्रतीहाराणां द्वारपालानामेव असिधारणं खड्गधारणम्, न तु जनानां जनान्तरहननाय खड्गधारणं वैरिताया एवासत्त्वात् । असिधाराणां खड्गनिशितभागानामेव तैक्ष्ण्यं तीक्ष्णता, न तु जनानां तैक्ष्ण्यम् उग्रप्रकृतित्वं सच्छिन्नाप्रभावेण निखिलानामेव मधुरप्रकृतित्वात् । ध्वजानां वैजयन्तीनामेव उन्नतिः ऊर्ध्वमुखत्वेन स्थितिः, न तु जनानाम् उन्नतिः औद्धत्यम् अहङ्काराभावात् । धनुषां कार्मुकाणामेव अवनतिः शिञ्जाकाले गुणाकर्षणेन अवनमनम्, न तु जनानाम् अवनतिः अवस्थाच्युतिः निखिलानामेव अत्यध्यवसायेन द्रव्याद्युपार्जनात् । वंशानां वेणूनामेव शिलीमुखैः भ्रमरैः क्षतिः विलकरणेन हानिः, न तु जनानां शिलीमुखैः शरैः क्षतिः मेदंनं संग्रामाभावात् । देवतानां सुराणामेव यात्रा अर्चयामुत्सवः, न तु जनानां (सैन्यानां) यात्रा संग्रामाय गमनं प्रतिपत्तासत्त्वात् । 'यात्रा तु यापनेऽपि स्याद्भ्रमनोत्सवयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । कुसुमानां पुष्पाणामेव वन्धनेषु वृन्तेषु स्थितिः अवस्थानम्, न तु जनानां वन्धने वन्धनभवने (कारागारे) स्थितिः, सर्वेषां निरपराधत्वात् । इन्द्रियाणां मनआदिकरणानामेव निग्रहः

'और जिसके राजा होनेपर पृथिवीमें पर्वतगणकी ही विपक्षता (पक्षहीनता) थी, किन्तु लोगों के बीचमें विपक्षता (परस्पर शत्रुता) नहीं थी । सुप् और तिङ्प्रभृति प्रत्ययोंका ही परत्व (प्रकृति-परवर्तित्व) था, किन्तु लोगोंके मध्यमें परत्व [परस्पर-अनात्मोपता] नहीं था । दर्पण ही सामने रहते थे, किन्तु प्रहार करनेके लिए एक व्यक्ति दूसरे व्यक्तिके सामने नहीं ठहरते थे । शिवसूक्तिोंका ही दुर्गा-आश्लेष [पार्वतीकी प्रतिमाका सयोग] था, किन्तु लोगोंको दुर्गाश्लेष [दुर्गा-आश्लेष = किलेमें जानेकी आवश्यकता] नहीं था । मेघ ही चापधारण [इन्द्रधनुष-धारण] करते थे, किन्तु लोगोंको चापधारण (युद्धके लिए धनुर्ग्रहण) करनेकी आवश्यकता नहीं थी । द्वारपालोंका ही खड्गधारण था, किन्तु अन्य लोगोंका नहीं । तलवारकी धाराओंमें ही तीक्ष्णता थी, किन्तु किसीके भी स्वभावमें तीक्ष्णता नहीं थी । ध्वजा ही में उन्नति [ऊँचा चढ़ना] थी, किन्तु लोगोंमें उन्नति [औन्नत्य] नहीं थी । धनुषोंमें ही अवनति [गुणाकर्षणके समयमें नमन] होता था किन्तु लोगोंकी अवस्थाकी अवनति नहीं होती थी । बाँसोंका ही शिलीमुखद्वारा [भ्रमरद्वारा] क्षय होता था, किन्तु लोगोंके मध्यमें किसीके भी शिलीमुखद्वारा क्षति [बाणद्वारा विदारण] नहीं होता था । देवताओंकी ही पूजादिके उपलक्षमें यात्रा (उत्सव) होती थी, किन्तु युद्धके लिए सैनिकोंकी यात्रा [प्रस्थान] नहीं होती थी । फूलोंके ही वन्धनमें [वृन्तमें = ढँगीमें, अथवा मालारूपमें] स्थिति थी, किन्तु लोगोंमें किसीका वन्धन [कारागार] नहीं था । इन्द्रियोंका ही

१. दर्पणान् । २. 'प्रतीहारागमसिधारणं तैक्ष्ण्यमसिधाराणान्' इति पाठः कचिन्नोपलभ्यते, 'पद्मान् जलदिव्यमित्यधिकश्च पाठः कचिन्नोपलभ्यते । ३. शिलीमुखमुखक्षतिः । ४. देवानाम् ।

कुसुमानां वन्धनस्थितिः, इन्द्रियाणां निग्रहः, वनकरिणां वारिप्रवेशः, व्रतिनामग्निधारणम्, प्रहाणां तुलारोहणम्, अगस्त्योदये विषशुद्धिः, केश-नखानामायतिभङ्गः, जलधर-दिव-सानां मलिनान्मरत्वम्, रत्नोपलानां भेदः, मुनीनां योगसाधनम्, कुमारस्तुतिषु तारको-

योगविवानेन वशीकरणम्, न तु जनानां निग्रहो दमनं दुराचाराभावात् । वनकरिणाम् अरण्यवासिगजा-
नामेव वारी वन्धनस्थले प्रवेशः शिङ्गाय प्रवेशनम्, न तु जनानां वारिणि सलिले प्रवेशः 'यद्यहं दुरा-
चाररतो भवेयं तदा मलिले मग्नः स्याम्' इति शपथग्रहणेनावतरणं, दुराचाराभावात् । 'वारि हीवेरनी-
रयोः । वारिषट्वां सरस्वत्यां गजवन्धनमुच्यते' इति हैमः । व्रतिनाम् अग्निहोत्रादिनियमशालिनामेव
अग्निधारणं हवनायागिनपरिग्रहः न तु जनानां 'यद्यहं दुराचाररतः स्यां तदा वह्निना दग्धकरो भवेयम्'
इति शपथग्रहणेन अग्निधारणम् अग्निदिव्यं, दुराचाराभावात् । प्रहाणां सूर्याग्निनामेव तुलारोहणं तुला-
राशौ संक्रान्तः, न तु जनानां 'यद्यहं दुराचाररतः स्यां तदाऽधोगामी भवेयम्' इति शपथग्रहणेन तुला-
राशौ रोहणं, दुराचाराभावात् । अगस्त्योदये सौरमात्रपदमासाऽवसाने अगस्त्यर्जोदय एव विपाणां सलिला-
नां शुद्धिः स्वच्छता, न तु दुष्कृतोदयसन्देहे जनानां विप्रेण 'यद्यहं दुराचारी स्यां तदा गरलपानेन
निश्चैन्यो भवेयम्' इत्येव शपथग्रहणपूर्वकविपपानेन शुद्धिः विगतकलमपत्वप्रस्थापनं, कलमपसन्देहा-
भावात् । 'विषं तु गरले तोदे' इति विश्वः । केशनखानां कचपुनर्मूणामेव आयतेः विस्तृततायाः भङ्गः
कर्तव्यम्, न तु जनानाम् आयतेः उत्तरकालस्य उत्तरसमयस्यायिनः आनन्दस्य भङ्गो नाशः, शुभप्रारब्ध-
त्वात् । जलधरो मेघः तस्य ये दिवसाः तदाच्छद्दिनानि तेषामेव मलिनान्मरत्वं मेघावृतत्वात् मलिनगग-
नत्वम्, न तु जनानां मलिनान्मरत्वं मलिनवस्त्रयुक्तं घनमप्यभूततया सर्वस्मिन् समये जालितवस-
नत्वात् । रत्नोपलानां मगीनामेव भेदो गुणरतनतनुप्रवेशाय विदारणं रन्ध्रकरणम्, न तु जनानां भेदो
भेदनीतिप्रयोगः, वैरिशासनेनायस्यकृत्वाभावात् । मुनीनां तपस्विनामेव योगसाधनं चित्तवृत्तिनिरोधाय
यमाद्यनुष्ठानम्, न तु जनानां योगसाधनम् अन्यजनमारग्यं विशासवातकनिर्देशनम्, तथाविष्कूरा-
चाराभावात् ।

'योगोऽर्वायं संप्राप्ती सङ्गतिश्चानयुक्तिः । वतुःस्यैयं प्रयोगे च विष्कम्भादिषु भेषजे ॥

विश्वव्यवाने के द्रव्योपायसंहननेऽपि । कामेऽपि च.....' इति मेदिनी ।

कुमारः कार्त्तिकेयः तस्य स्तुतिषु स्तोत्रेष्वेव तारकस्य तन्त्रानक-तद्धतदैत्यविशेषस्य उद्धरणम् उदा-
हरणम्, न तु केयवद्विपि जनानां दुष्टेषु तारकोद्धरणं लोचनकनोन्निकोत्पादनम्, तथाविधदोषाभावात्
दुग्धदानुष्ठाधानुक्त्वात् । उग्नरग्नेः रवेरेव ग्रहाणशङ्का उपरागशङ्का, न तु कस्यापि लोकस्य ग्रहाणशङ्का
दोषवशात् राजदूतैः हठाद्वारगमयम्, दोषाभावात् । शशिनः चन्द्रमस एव उद्येष्टातिक्रमः उद्येष्टानक्षत्रमु-
निग्रह (दमन) था, किन्तु लोगोंको दण्ड नहीं दिया जाता था ।] बहली हाथियोंका ही वारि (वन्धनस्थान)
में प्रवेश था, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक किसी अपराधीको जलप्रवेशका दण्ड नहीं दिया जाता था (प्राचीन
समयमें जलप्रवेश भी एक प्रकारका दिव्य दण्ड था जिससे किसी ननुष्यका अपराधी या निरपराधी होना सिद्ध
होता था) । अग्निहोत्रादि नियमवालोंका ही अग्निधारण (अग्निग्रहण) था, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक
किसी व्यक्ति का अग्निहोत्र नहीं था । ग्रहोंका ही तुलारोहण (तुला राशिमें गगन) था, किन्तु पापके विषयमें
शपथपूर्वक किसी ननुष्यका तुलारोहण (तराजू पर चढ़ना) नहीं था । अगस्त्योदयमें ही विषशुद्धि (जलकी
स्वच्छता) होती थी, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक किसी ननुष्यको विषशुद्धि (विष-पान या रागादित्यप्रकाश)
नहीं होता था । केशों और नखोंमें ही आयतनभङ्ग (टहन करके से बूझिका ब्याबाव) होता था, किन्तु लोगोंका
आयतनभङ्ग (बुझानेमें सुनमें गका अभाव) नहीं होता था । भेदाच्छद्दिनोंमें ही मलिनान्मरत्व (आदम मलिन)
होता था, किन्तु लोगोंमें मलिनान्मरत्व (वन मलिन) नहीं था । मनीषों में ही भेद (ग्रन्थनूत्रके प्रवेशके लिए
छिन्नरत्न) था, किन्तु लोगोंके मध्यमें भेद (परस्पर भेदनाति प्रयोग=विरोध) नहीं था । मुनीयोंका ही
योगसाधन (योगसाधन=विषय निरन्तर वाद्ययुक्तिमें गेयता) था, किन्तु किसीमें हत्याके लिए योगसाधन
(युगसाधन प्रयोग) नहीं था । न्यायिकनियमोंकी स्तुतिमें ही तारकोद्धरण (तारकाधरक उदाहरण) दिया जाता
था, किन्तु पापके समन किसीका भी तारकोद्धरण (दोषनक्षत्रनिकता=आनमो पुनर्नोका उत्पादन) नहीं होता

१. प्रवेशः. इत्येव च 'वैद्यमन्तिपुराण' श्रवणिकः पाठः स्वचिदुपलभ्यते । २. व्रतिनामलिनान्मरत्वात् ।

३. विषशुद्धिः । ४. जलधर । ५. योगधारणम् ।

द्वरणम्, उष्णरश्मेर्ग्रहणाशङ्का शशिने ज्येष्ठातिक्रमः, महाभारते दुःशोसनापराधाकर्णनम्, वयःपरिणामे दण्डग्रहणम्, असि-परिवारेषु^३ कलङ्कयोगः, कामिनी-कुचपत्रभङ्गेषु वक्रता, करिणां दान-विच्छित्तिः, अक्षक्रीडासु शून्यगृह-दर्शनम्, पृथिव्यामासीत् ।

तस्य च राज्ञः निखिल-शास्त्र-कलावगाह-गम्भीरबुद्धिः, आ शैशवादुपाख्य-निर्भर-

ल्लह्य मूलनक्षत्रादौ प्रवेशः, न त्वन्यस्य कस्य चन ज्येष्ठानाम् अवस्थया वृद्धानां सोदरादीनाम् अतिक्रमः तदादेशोल्लङ्घनम्, शिष्टत्वात् । महाभारते तन्नामकपञ्चमवेद एव दुःशासनस्य दुर्योधनानुजस्य अपराधा-कर्णनं पदपात्रजायाः कचवस्त्राकर्षणदोषश्रवणम्, न त्वपरत्र दुःशासनेन नीतिधर्मविरुद्धतया दूषितशासनेन अपराधाकर्षणं राजकीयजनानां दोषश्रवणम्, राजानुशासनेन सर्वस्मिन् स्थल एव तेषां नीतिधर्मपुरस्सरव्यवस्थाकरणात् । वयःपरिणामे वृद्धावस्थायामेव दण्डग्रहणम् अवलम्बनाय यद्वेग्रहणम्, न तु दोषे दण्डग्रहणं द्रव्यदानादिदण्डाङ्गीकारः दोषाभावात् । परिव्रियन्ते आच्छाद्यन्ते एमिरिति व्युत्पत्त्या परिवाराः, असीनां खड्गानां परिवाराः कोपाः तेष्वेव कलङ्कयोगः परिष्कारणाभावेन मालिन्याङ्कसम्बन्धः, न तु जनानां परिवारेषु दारात्मजादिपरिजनेषु कलङ्कयोगः कलङ्क-सम्बन्धः दोषरहितत्वात् । कामिनीनां रमणीनां कुचयोः स्तनयोः पत्रभङ्गेषु पत्रस्वरूपरेखासु वक्रता कुटिलता, न तु जनमनस्सु वक्रता निखिलानामेव कामलहृदयत्वात् । करिणां गजानामेव दानैः स्वीयमद-सलिलैः विच्छित्तिः अङ्गरागः, न तु सम्पत्तिमतां दानविच्छित्तिः द्रव्यवितरणविरामः 'अहरहर्दद्यात्' इति श्रुत्या तेषां प्रत्यहमेव दानकरणात् । 'दानं गजमदे ध्याये' इति विद्यमेदिन्यौ । अक्षक्रीडा घृतखेलाः तास्वेव शून्यगृहस्य गुटिकाशून्यकोष्ठस्य दर्शनम् अवलोकनम्, न तु नगरग्रामेषु शून्यगृहस्य जनवर्जितभवनस्य दर्शनम्, कस्यचिदप्युपद्रवानुपलम्भेन सर्वस्मिन् समय एव जनपूरितत्वात् ।

इह 'गिरीणां विपत्तता' इत्यारभ्य 'अक्षक्रीडासु शून्यगृहदर्शनम्' इत्यन्तं यावत् सर्वस्मिन्नेव स्थले यथासम्भवश्लेषसङ्कीर्णा आर्था परिसंख्यालङ्कारः ।

तत्वेति । अपि चेति चार्थः । शुक्रनासो नाम 'शुक्रनास' इतिसंज्ञकः ब्राह्मणो विप्रः तस्य तारापीडस्य (राज्ञः) अमात्यो मन्त्री 'आसीत्' इत्यग्रिमया क्रियया सम्बन्धः । इह प्रथमान्तानि पदानि मन्त्रिणो विशेषणान्यवगन्तव्यानि । निखिलानि समस्तानि यानि शास्त्राणि आम्नायादीनि च कला नृत्यगीतादि-चतुःषष्टिकलाविद्याश्च तासु अवगाहनेन तदभिप्रायाकलनेन गम्भीरा दुरवगाहा बुद्धिः मनीषा यस्य स तादृशः । आ शैशवात् आ बाल्यात् उपारूढः राजन्युत्पन्नो निर्भरः सान्द्रः प्रमत्तः स्नेहानुरागो यस्य स तादृशः । था । सूर्यो ही ग्रहणाशङ्का (राहुद्वारा आसकी सम्भावना) थी, किन्तु लोगोंकी ग्रहणाशङ्का (राजानुवरद्वारा बलात्कार पकड़े जाने की आशङ्का) नहीं थी । चन्द्रका ही ज्येष्ठातिक्रम (ज्येष्ठा नक्षत्रका उल्लघन) था, किन्तु किसीके द्वारा ज्येष्ठातिक्रम (बड़े भाई आदि बड़ोंकी बातका उल्लघन) नहीं था । महाभारतमें ही दुःशासन (धृतराष्ट्रके पुत्र दुर्योधनके कनिष्ठ भ्राताका अपराध = द्रौपदीका बल खाँचकर धृष्टताप्रदर्शनरूप दोष, सुना जाता था, किन्तु राज्यके मध्यमें किसी स्थान पर राजपुरुषोंके दुःशासन [अन्याय शासन] का अपराध नहीं सुना जाता था । वृद्धावस्थामें ही दण्डग्रहण [यष्टि-भारण] होता था, किन्तु अपराधके कारण किसीसे भी दण्डग्रहण [जुर्माना देना] नहीं होता था । तलवारके कोपोंमें ही कलङ्कयोग [मलचिह्नका सम्पर्क] था, किन्तु किसीके औपुत्रादि परिजनवर्गके मध्यमें कलङ्क योग [अपवादका सम्पर्क] नहीं था । कामिनियोंके स्तनोंके ऊपर पत्राकार रचनामें ही वक्रता [टेंटापन] थी, किन्तु लोगोंके चित्तमें वक्रता [क्रूरता] नहीं थी । हाथियोंमें ही दानविच्छित्ति [स्वकीय मद जल द्वारा अद्वाराज] होता था, किन्तु धनियोंकी दानविच्छित्ति [धनवितरणका विराम] नहीं होती थी और पार्श्वोंके खेलमें ही शून्यगृह देखे जाते थे, किन्तु नगरमें वा ग्राममें शून्यगृह [मनुष्यशून्य भवन] देखनेमें नहीं आते थे ।

शुक्रनास नामका एक ब्राह्मण उस राजाका मन्त्री था । वेदादि समस्त शास्त्रों एवं नृत्यगीतादि सभी कलाओंके परिशीलनसे उसकी बुद्धि गम्भीर हो गई थी । बाल्यावस्थासे ही राजाके ऊपर उसका अत्यन्त

२. ग्रहणाशङ्का । ३. दुःशासनापराधः । ४. असिपरिवारेषु कुशलयोगः, असिपरिवारेष्वकुशलयोगः, असिभारानु कोपयुतिः । ५. कामिनीनां कुचभङ्गेन, कामिनीकुचभङ्गेन, वक्रता कामिनीनां कुचभङ्गेषु । ६. तस्य राशः । ६. कलाकलापावगाहनगम्भीरबुद्धिः, निखिलशास्त्रकलापावगाहनगम्भीरबुद्धिः ।

प्रेमरसः, नीतिशास्त्र-प्रयोग-कुशलः, भुवनराज्यभारनौ-कर्णधारः, महत्स्वपि कार्यसङ्कटे-
ष्वविषण्णधीः, धाम धैर्यस्य, स्थानं स्थितेः, सिन्धुः सत्यस्य, गुरुगुणानाम्, आचार्य्य
आचाराणाम्, धाता धर्मस्य, शेषाहिरिव सकलमही-भारधारणक्षमः, सलिलनिधिरिव
महासत्त्वन्यासः, जरासन्ध इव घटित-सन्धिविग्रहः, त्र्यम्बक इव प्रसाधितदुर्गः, युधि-
ष्ठिर इव धर्मप्रभवः, सकल-वेद-वेदाङ्गवित्, अशेषराज्यमण्डलमङ्गलैकसारः, बृहस्पति-

नीतिशालं व्यवहारग्रन्थः तस्य प्रयोगः तदर्थपरीक्षणं तत्र कुशलो निपुणः । भुवनराज्यस्य विष्टपाविष्यस्य
भारः शासनव्यापार एव नौः तरंगिः तस्याः कर्णधारो नाविकः । महत्स्वपि गुरुष्वपि कार्यसङ्कटेषु विधेय-
कृच्छ्रेषु अविषण्णा अप्रतिहता धीः प्रज्ञा यस्य सः । इह 'भुवनराज्यभारनौकर्णधार' इत्यत्र परम्परितरूप-
कमलङ्कारः ।

धामेति । धैर्यस्य अविचलचित्ततायाः धाम आधारः, स्थितेः मर्यादायाः स्थानम् आश्रयः, सत्यस्य
अवितयस्य सिन्धुः महाधारः, गुणानां दयाविनयादीनां गुरुः हितोपदेश, आचाराणां शिष्टव्यवहाराणाम्
आचार्यः उपदेश, धर्मस्य सुकृतस्य धाता धारकः ।

शेषेति । शेषाहिः वासुकिनाग इव, सकलायाः समस्तायाः महाः भूमेः भारः शासनव्यापारः तस्य
धारणे सञ्चालने क्षमः समर्थः अन्यत्र हि भारो गुरुस्वरूपगुणविशेषः तस्य धारणे उद्ध्वहे क्षमः ।

सल्लेति । सलिलनिधिः सागर इव, महासत्त्वरय उत्कृष्टाध्यवसायस्य निवास आश्रयः, अन्यत्र
महतां विशालानां सत्त्वानां मकरादिजन्तूनां निवास आधारः ।

जरेति । जरासन्ध एतन्नाम्ना प्रसिद्धो भूपतिरिव, घटितौ प्रयोजितौ, सन्धिः सामप्रयोगपूर्वक-
द्रव्यादिसमर्पणेन मैत्रीस्थापनम्, विग्रहः संग्रामश्च तावुभौ येन स तादृशः, अन्यत्र हि घटितो विहितः
सन्धिः स्रष्टव्यस्य संयोगो यस्य स तयोक्तो विग्रहो वपुर्यस्य स तादृशः ।

पुरा किल बृहद्रथाख्यो भूपतिः स्वतनयादिकमनवलोच्य चण्डकौशिकं मुनिसुपेत्य आराधयितुं
प्रवृत्तः, ततस्तुष्टो मुनिः तस्मै एकमात्रफलं पद्मीभ्यां भोक्तुं प्रददौ । अर्द्धमर्द्धं विभज्य स्वादितवतीभ्याश्च
ताभ्यां समयान्तराऽर्धार्धशरीरयुक्तं बालकद्वयं प्रसूतम्, तन्निरोच्य नितरां सन्ततो भूपतिः रमशानभूमा-
वादाय निचिषेप । अनन्तरं जरानाम्नी काचन रमशानवासिनी राक्षसी यावदेव तद्भागद्वयमेकत्र
स्थापितवती तावदेव जीवितं तं निरीच्य तस्मै भूपतये समर्पितवती तत एव 'जरासन्ध' इति नामेति
महाभारतीया कथा ।

त्र्यम्बक इति । त्र्यम्बको त्रिरूपाक्षः (शङ्करः) इव, प्रसाधितानि सम्पादितानि दुर्गाणि परित्वा-
दीनि येन स तादृशः, अन्यत्र प्रसाधिता प्रसङ्गीकृता दुर्गां पार्वती येन सः ।

युधीति । धर्माणां सुकृतानां प्रभवो यागादिना उद्भवो यस्मात् स तादृशः, अन्यत्र धर्मात् प्रभवो
जनिः यस्य स तादृशः । धर्मपुत्रो 'युधिष्ठिर' इत्याख्यायिका महाभारतादावनुसन्धेया ।

सकलेति । सकलानि समस्तानि यानि वेदवेदाङ्गानि ऋग्यजुःसामाथर्ववेदः कल्पादीनि तानि वेति
जानातीति स तादृशः । अङ्गानि वेदस्य—

'इन्द्रः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पथ्यते । ज्योतिषामयनं चतुर्निहतं श्रोत्रमुच्यते ।

शिष्टा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥' इति ।

अशेषेतिखिले राज्यमण्डले मङ्गलैकसारः कल्याणकरहृत्प्रभूतः सकलगुणानां निधिरूपत्वादित्याशयः ।

बृहस्पतिरिति । सुनासीर इन्द्रः तस्य बृहस्पतिः सुराचार्यः तद्वत्, 'बृहस्पतिः सुनासीरः

प्रणयानुराग उत्पन्न हो गया था । वह नीति-शास्त्रके प्रयोगमें कुशल था; एवं सत्सत्के राज्यशासनकार्यरूप नौका-
का कर्णधार था, बड़े-बड़े सङ्कटोंमें भी उसको बुद्धि जुगुप्सित नहीं होती थी । वह धैर्यका आधार था; न्यायशास्त्र
आश्रय था; सत्यका समुद्र था; गुणोंका शिखर था; सदाचार का उद्देशक था; एवं धर्मका आश्रय था । शेषनाग
जित् प्रकार पृथिवीका नार-चहन करनेमें समर्थ है, वह भी समी प्रकार समस्त पृथिवीका शासन करनेमें अच्छी तरह
समर्थ था । जित प्रकार म्मुद्र नकरादि बड़े बड़े जटन्मुद्रोंका आश्रय है, उसी प्रकार वह भी कल्पित अश्व-
वहायका आश्रय था । जित प्रकार जरा नामकी रमशानवासिनी राक्षसिने जरासन्धके शरीरके दो हिस्सोंको
सङ्घटित किया था, उसी प्रकार उसने भी दयाशासनमें सन्नि = नेत्र, और विग्रह = लङ्घ्य के सङ्घटित किया था ।

१. भारकनी । २. सेतुः । ३. कश्चि 'सकल' इति पदं नास्ति । ४. प्रकटितम् । ५. ...मण्डलैकसारः ।

रिव सुनासीरस्य, कविरिव वृषपर्वणः, वशिष्ठ इव दशरथस्य, विश्वामित्र इव रामस्य, धौम्य इवाजातशत्रोः, दमनक इव भीमस्य, सुमतिरिव नलस्य, सर्वकार्येष्वाहितमतिः, अमात्यो ब्राह्मणः शुक्रनासो नामासीत् ।

या नरकासुर-शस्त्रप्रहार-भीषणे भ्रमन्मन्दर-नितम्ब-निर्दय-निष्पेक्षकठिनांसपीठे नारायणवक्षःस्थलेऽपि स्थितामदुष्करलाभासमन्यत प्रज्ञावलेन लक्ष्मीम् ।

यच्च समासाद्य दर्शितानेकराज्यफला लतेव महापादपम् अनेकप्रतानगहना विस्तार-मुपर्ययौ प्रज्ञा ।

पुरुषतः पुरन्दरः, बृहस्पतिः सुराचार्यः इति चामरः । वृषपर्वणो निजनामख्यातस्य दैत्याधिरतेः कविः शुक्राचार्यः तद्वत् शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः इत्यमरः । दशरथस्य रामपितुः वशिष्ठः अरुणवतीपतिः तद्वत् । रामस्य दशरथात्मजस्य विश्वामित्रः कौशिकः तद्वत् । अजातशत्रोः युधिष्ठिरस्य धौम्यः तद्वत् । भीमस्य निषधराजस्य दमयन्तीतातस्य दमनक इव सुमतिः तद्वत् । सर्वकार्येषु समस्त-कृत्येषु नलस्य आहिता स्थापिता मतिर्बुद्धिर्यस्य स तादृशः, शुक्रस्य कीरत्येव नासा, नासिका यस्य स तादृशः । अन्यस्तु प्रागेवोक्तः ।

य इति । यः शुक्रनासः प्रज्ञावलेन बुद्धिसामर्थ्येन, नरकासुरस्य नरकाख्यदैत्यस्य शस्त्रप्रहारेण शस्त्राघातेन भीषणे क्षतिचिह्नयुक्तया भयानके, तथा भ्रमतः क्षीरोदमन्यनकाले घूर्णमानस्य मन्दरस्य अद्रेः यो नितम्बो मध्यभागः तस्य निर्दयनिष्पेक्षेण निरनुकम्पघर्षणेन कठिने कठोरे अंसपीठे पीठबद्धिपुलं स्कन्धद्वयं यस्य तथोक्ते, नारायणस्य विष्णोः वक्षःस्थले स्थितां विद्यमानामपि लक्ष्मीं श्रियम् अदुष्कर-लाभां स्वप्रयासलभ्याम् अभन्यत ज्ञातवान् । इह नरकासुरः शस्त्रप्रहारेणापि यां प्राप्तुं न समर्थो बभूव, या च मन्दराचलनिष्पेक्षेणापि न गतवती तामपि श्रियमदुष्करलाभासमन्यत इत्यर्थस्य पूर्वविशेषगद्दयेन ध्वननात्तापुष्टार्थत्वदोषस्य प्रसक्तिरिति भावुकानां भावः । भूमिसुतं नरकासुरं श्रीकृष्णो जघानेति हरि-वंशीया कथेहानुसन्धेया । 'शेषाहिरिव' इत्यारभ्य 'व्यम्बक इव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

यमिति । लता घततिः महापादपं विस्तृततरुमिव, प्रज्ञा मतिः 'धीः प्रज्ञा गेमुषी मतिः' इत्यमरः, यच्च शुक्रनासं समासाद्य लब्ध्वा, दर्शितानि प्रकटितानि अनेकानि बहूनि राज्यानि अभिनवराज्यप्राप्तयः

जिस प्रकार महादेवजा पार्वतीकी प्रसन्न करनेके लिए आभूषणादिका सन्पादन करते हैं, उसी प्रकार वह भी अनेक स्थानमें दुर्गनिर्माणक्रियाका सन्पादन करता था । जिस प्रकार युधिष्ठिर धर्मप्रभव (धर्मराजसे उत्पन्न) थे, उसी प्रकार वह भी धर्मप्रभव (यागादिद्वारा धर्मका उत्पादक) था । और वह सनत्स वेद-वेदाङ्गको जानता था । एवं सनत्स राज्यके मध्यमें अद्वितीय प्रधान व्यक्ति था । जिस प्रकार इहत्यति इन्द्रके, शुक्राचार्य वृषपर्वणके, वशिष्ठ दशरथके, विश्वामित्र रामचन्द्रके, धौम्य युधिष्ठिरके, दमनकमुनि मोनराजाके, एवं सुमति नलराजके मन्त्री थे, उसी प्रकार शुक्रनास भी तारापीठका मन्त्री था और वह सभी कार्योंमें बुद्धि-प्रयोग (विवेकपूर्ण कार्य) करता था ।

नरकासुरके अस्त्र-प्रहारसे चिह्न-युक्त होकर जिसका वक्षःस्थल भयङ्कर हो गया था एवं सनुद्रमन्यनके समय कर्णों पर भ्रमण करते हुए मन्दराचलके निर्दय घर्षणसे जिसके वक्षःस्थल के समीपवर्ती स्कन्धद्वय कठिन हो गये थे, नारायणके उस वक्षःस्थलमें लक्ष्मीदेवीके वास करने पर भी वह (शुक्रनास) उसे अपने बुद्धिबलसे प्राप्त करना दुर्लभ नहीं समझता था ।

एवं जिसप्रकार रत्ना किसी एक विशाल वृक्षको पाकर उन्के अवलम्बनसे अनेक फल उत्पन्नकर नये पहाड़ोंमें तयन होकर क्रमसे विस्तारको पा जाती हैं, उसीप्रकार बुद्धि—जिस शुक्रनासको पाकर नये-नये राज्यप्राप्तिका दर्शन काराकर एवं बहुतर विषयमें प्रवेश कर दूसरोंसे दुर्द्वय होकर क्रमसे विस्तार पा गई थी (सारांश यह है कि—वह अपनी बुद्धिसे राज्यमें ऐसे ऐसे जायोंको करता था, जिनसे प्रजाको उत्तम शासनके अनेक लाभोंका अनुभव होता था, ऐसी उत्तरी उत्तराल्प बुद्धि उक्त महावृक्षरूपी प्रधानके समानसे अगणित प्रदानोंसे गहन होकर विस्तार पा गई थी) ।

१. 'दमनक इव नलस्य', इत्येव पाठो न तु 'सुमतिरिव' इत्यादिः । २. अप्रतिहतमतिः । ३. दन्तिव 'प्रहार' इति पदं नास्ति । ४. दन्तिव 'निनन्द' इति पदं नास्ति । ५. पादपम् ६. उपाययौ ।

यस्य चानेक-चारपुरुष-सहस्र-सञ्चार-निर्चिते चतुरदधि-वलयपरिखा-प्रमाणे धरणी-
तले भवन इवाविदितमहरहः समुच्छ्वसितमपि राज्ञां नासीत् ।

स राजा बाल एव सुरकुञ्जर-कर-पीवरेण, राज्यलक्ष्मी-लीलोपधानेन, सकल-
जगदभय-प्रदान-शौण्डेन, रण-यज्ञ-दीक्षायूपेन, स्फुरदसिलतामरीचि-जाल-जटिलेन,
निखिलाराति-कुल-प्रलयधूमकेतुना, बाहुदण्डेन विजित्य सप्तद्वीपवर्त्तयां वसुन्धरां तस्मिन्
शुकनासनाग्नि मन्त्रिणि सुहृदीव राज्यभारमारोप्य सुस्थिताः प्रजाः कृत्वा कर्त्तव्यशेषमप-
रमपर्यन्तम् । प्रशमिताशेषविपक्षतया "विगताशङ्कः" शिथिलीकृत-वसुन्धराव्यापारः प्रायशो^{१३}
यौवनसुखमनुबभूव ।

इत्यर्थः, फलानीव यथा सा तादृशी, तथा अनेकैः बहुभिः प्रतानैः किसलयैः गहना सान्द्रा, मतिपत्रे तु
अनेकेषु विषयेषु प्रतानेन प्रसारेण गहना अन्यदुर्वोधा सती । इह पूर्णोपमा लुप्तोपमया सङ्कीर्यते ।

यत्येति । अनेके ये चारपुरुषा गुप्तचराः तेषां सहस्रस्य सञ्चारः परिभ्रमणं तेन निचिते व्याप्ते,
चत्वारि चतुःसंख्यकानि उदधिवलयानि मण्डलीभूतसागरा एव परिखा दुर्गाणि ताभिः प्रमाणं परिमाणं
यस्य तस्मिन् समग्र इत्यर्थः, धरणीतले जगतीतले भवन इव निजगृह इव राज्ञाम् अन्येषां भूपतीनाम्
अहरहः प्रतिदिनं समुच्छ्वसितमपि निश्वासत्यागोऽपि यस्य च शुकनासस्य अविदितम् अज्ञातं नासीत्
न बभूवेत्यर्थः । गुप्तचरैः निखिलमेवोदन्तं शुकनासो ज्ञातवानिति तात्पर्यम् । इहोपमा ।

स इति । स राजा तारापीडः कर्त्तव्यशेषम् इतः परं किं कर्त्तव्यमस्तीत्यपरं विचारविषयं कार्यम्
अपश्यत् अवालोक्तयत् इत्युत्तरेण सम्बन्धः । बाल एव शैशव एव सुरकुञ्जरस्य ऐरावतस्य करवत् शुण्डा-
दण्डवत् पीवरेण स्थूलेन, राज्यलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः तस्या लीलोपधानेन विलासोपवर्हस्वरूपेण, सकलानां
समस्तानां जगतां संसारानाम् अभयप्रदाने शौण्डो मत्तः "शौण्डो मत्ते च विख्याते पिप्पल्यां च भवेत्
त्रियाम्" इति विश्वमेदिन्यौ, रणः संग्राम एव यज्ञः क्षत्रियाणां पुण्योत्पादनादुत्सवरूपत्वाच्चेत्याशयः ।
तस्य दीक्षायाम् आरम्भे यूपेन पशुबन्धनदारुस्वरूपेण, स्फुरन्ती देदीप्यमाना या असिलता लतावलम्ब-
मानखड्गः तस्या मरीचिजालेन रश्मिसमूहेन जटिलो व्यासः तेन तादृशेन, तथा निखिलस्य समग्रस्य
अरातिकुलस्य वैरिगणस्य प्रलये विनाशे धूमकेतुना अशुभसूचकग्रहविशेषेण, यद्वा धूमकेतुरिव तेन
तादृशेन, बाहुदण्डेन भुजदण्डेन सप्तद्वीपाः जम्बूद्वीपशास्त्रमलिकुशक्रीडशाकपुःकराख्या एव वलयं कङ्कणं
यस्याः तां तादृशीं वसुन्धरां भूमिं विजित्य जयं प्राप्य तस्मिन् उक्तगुणविशिष्टे शुकनासनाग्निं शुकन-स-
संज्ञके मन्त्रिणि सचिवे सुहृदीव सख्याविव राज्यभारम् आरोप्य निधाय अतिविश्वासपात्रतया हानि-
सन्देहाभावादित्याशयः, सुस्थिताः सुखेन स्थायिन्यः प्रजाः प्रकृतीः कृत्वा निष्पाद्य अन्वयस्तुक्त एव
प्रशमिताः शान्तिं प्रापिता अशेषाः समग्रा विपक्षा वैरिणो येन तस्य भावस्तथा कारणेन, विगताशङ्को
निर्भयः, तथा शिथिलीकृतो मन्दीकृतो वसुन्धरायाः पृथिव्या व्यापारः शासनकार्यं येन स तादृशः ।
प्रायशो बाहुद्वयेन यौवनसुखं स्त्रीसंभोगादीनि तारुण्यसुखम् अनुबभूव अनुभवविषयीचक्रे ।

जिस प्रकार अपने घरमें किसी घटनाके घटनेपर लोगोंमें बह अशान नहीं रहता है, वसी प्रकार परिखास्वरूप
चारों समुद्रोंमें परिवेष्टित समस्त पृथिवीपर विचरग करनेवाले हजारों गुप्तचरों (जानूनों) के द्वारा अन्यान्य
राजाओंके प्रतिदिन साँस लेने का समाचार उस शुकनासने अशान नहीं रहता था ।

वह राजा तारापीड, बाल्यावस्थामें ही ऐरावत हाथ की मूँटके समान स्थूल, राज्यलक्ष्मीके लीलोपधान
(कोढ़ाके तकिये) के स्वरूप, समस्त संसारको अभयदानमें मत्त, सुदृश्य यशारम्भके यूपकाष्ठ (स्तम्भ) के स्वरूप-
चमकते हुए खट्वाकी किरणोंके जालसे व्याप्त (ढका हुआ) एवं धूमकेतुकी फुँटके समान सब शत्रुकुलके प्रत्येक
सूचक बाहुदण्डद्वारा सप्तद्वीपरूपी कङ्कणवाला पृथिवीको जीतकर अपने मित्रके समान अत्यन्त विश्वास-
पात्रतामय मन्त्रीके ऊपर सब राज्यका भार सौंपकर प्रजाको स्वस्थ कर अन्य अवशिष्ट कार्यको देखने लगे । बाद

१. यस्यानेक । २. परिचिते, विजिते । ३. परिधिप्रमाणे परिक्षेपप्रमाणे । ४. धरणीतले । ५. राज्यलक्ष्मी ।
६. सकलजगदभयप्रदानयशदीक्षायूपेन । ७. धूमकेतुदण्डेन बाहुना । ८. मल्लद्वीपवलयान् । ९. अपश्यत् । १०. क-
चित् 'तथा' इत्यधिकः । ११. विगताशङ्कः । १२. शिथिलितपृथिवी(पृथ्वी)व्यापारः । १३. प्रायो यौवनसुखमनुबभूव ।

तथाहि कदाचिदुल्लसत्कठोर-कपोल-पुलक-जर्जरित-कर्णपल्लवानां प्रणयिनीनां चन्दन-जलच्छटाभिरिव स्मित-सुधाच्छविभिरभिषिच्यमानः, कर्णोत्पलैरिव लोचनांशु-भिस्ताड्यमानः, कुङ्कुमवृत्तिभिरिवामरणप्रभाभिराकुलीक्रियमाण-लोर्ललोचनः, धवलांशु-कैरिव कर-नख-मयूख-जालकैराहन्यमानः, चम्पक-कुसुम-दल-मालिकाभिरिव भुजल-ताभिरावध्यमानः, दद्याधर-धूत-करतल-चलन्मणिवलय-कलकल-रमणीयम्, अतिरम्भ-स-

इह 'सुरकुञ्जरकर-पीवरेण' इत्यत्र प्रथमवृत्तीयान्ते लुप्तोपमा, द्वितीयवृत्तीयान्ते निरङ्गकेवलरूप-कम्, तुरीयवृत्तीयान्ते अक्षिप्तशब्दनिबन्धनपरम्परितरूपकम्, पष्ठवृत्तीयान्ते निरङ्गकेवलरूपकलुप्तोपमयोः सन्देहः । 'सुहृदीव' इत्यत्र चोपमा ।

अथ तारुण्यसुखानुभवप्रकारमेवोपपादयति—तथाहोत्यादिना । कदाचित् कस्मिंश्चित् समये अनङ्ग-परवशः कामाधोनः सन् भूपतिः सुरतं मैथुनम् आततान विस्तारयामास इत्युत्तरेण सम्बन्धः । उल्लसद्भिः विकसद्भिः कठोरैः वेधनयोग्यत्वात् कठिनैः, कपोलयोः गण्डयोः पुलकैः रोमाञ्चैः जर्जरितानि कपोलोपरि-निपतनात् क्षयीकृतानि कर्णपल्लवानि श्रोत्रकिसलयानि यासां तादृशीनाम्, प्रणयिनीनां कामिनीनां चन्दनजलस्य मलयजसल्यस्य छटाभिः विन्दुसमूहैरिव, स्मितम् ईषद्वसितं सुधां पीयूषमिव स्मितमेव सुधा इति वा, तस्याः छविभिः शाभाभिः अभिषिच्यमानः स्रप्यमानः तत्कान्तोनां विशदत्वादित्याशयः । इह 'चन्दनजलच्छटाभिः' इत्यत्रोपमालङ्कारः 'स्मितसुधाच्छविभिः' इत्यत्र लुप्तोपमानिरङ्गकेवलरूपकयोः सन्देहसङ्काशः, उभयोरपि परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संस्मृष्टिरलङ्कारः ।

कर्णात्पलैरिति । कर्णोत्पलैरिव श्रोत्रकुवलयैरिव लोचनांशुभिः नयनकान्तिभिः ताड्यमानः प्रहार-विषयोक्रियमाणः तीक्ष्णकटाक्षपातादित्याशयः ।

कुङ्कुमेति । कुङ्कुमं केसरं तस्य धूलिभिः चूर्णैरिव आभरणप्रभाभिः भूषणकान्तिभिः आकुलीक्रियमाणे व्याहन्यमाने अत एव लोले चपले लोचने नयने यस्य स तादृशः ।

धवलेति । धवलांशुकैरिव शुभ्रवस्त्रैरिव, करनखातां हस्तपुनर्भूगां मयूखजालकैः रश्मिमण्डलैः आहन्यमानः, ताड्यमानः अतिनिकटतया तीक्ष्णपातित्वादित्याशयः ।

चम्पकेति । चम्पककुसुमानां हेमपुष्पकप्रसूनानां 'चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः' इत्यमरः; दलमालिकाभिरिव सृष्टुलः बाहुलपङ्क्तिभिरिव भुजलताभिः बाहुवल्लीभिः आवध्यमानः आलिङ्ग्यमानः । इह 'कर्णो-त्पलैरिव' इत्यारभ्य 'चम्पककुसुमदलमालिकाभिः' इत्यन्तमुपमालङ्कारः ।

दद्याधरेति । दृष्टेन दन्तैः खण्डितेन अधरेण रदनच्छदेन हेतुना, धूतं निषेधव्यञ्जनाय कम्पितं यद् करतलं पाणितलं तत्र चलतां चपलीभूतानां माणवलयानां रत्नकटकानां कलकलेन मधुराव्यक्तध्वनि-समूहेन रमणीयं मनोहरम् । अप्रेतनस्य 'सुरतम्' इत्यस्यैतद्विशेषणम्, इत्थमन्यान्यपि । अतिरम्भेन अतिस्वरया दलितानि खण्डितानि यानि दन्तपत्राणि हस्तिदन्तरचित्कर्णासरणानि तैः दन्तुरं विषमं

पृथिवीके शासनकार्यमें विशेष लिप्त नहीं रहकर एवं तब शत्रुओंको शान्तभाव अवलम्बन कराकर निःशङ्क चित्त होकर उसने प्रायः यौवन-सुखका अनुभव किया ।

जिस समय राजा, चन्दन-जलकी धाराके समान प्रिययुवतियोंके सुधामय इषद्वाह्यके शोभाजलते अभिषिक्त होता था, उस समय उन प्रियाओंके गालोंपर अत्यधिक रोमाञ्च उत्पन्न होकर कर्णोंके पल्लवोंको जर्जरित करता था । कोई कोई प्रिययुवती, तीव्र कटाक्ष प्रहार करनेके समय कर्णोंके नीलत्वलके समान नयन-किरण द्वारा राजाको ताटन करती थी । केसरके धूलिसमूहके समान किसी-किसी युवतीके आभूषणोंकी प्रभासे राजाका नयनयुगल प्रतिहत होकर चञ्चलभाव धारण करता था । शुभ्रवस्त्रके समान किसी युवतीके अपने हस्तस्थित नखतमूहके किरणपुष्पद्वारा राजा आहत होता था । कोई-कोई युवती चम्पाकी फूल पत्तोंकी मालाके समान कोमल बाहुलता द्वारा राजाकी बाँध लेती थी । इस तरह कामवश होकर सुरत-कोड़ा करता था, जो प्रियाओंके अपरदंश होनेसे कौपते हाथोंमें हिलते हुए नयनमय कङ्कणोंके कलकलते रमणीय लगती थी; अत्यन्त वेगमें टूट हुट कर्णभूषणके टुकड़ोंसे शय्या ऊँची-नीची

१. कुङ्कुमपटवासधूलिभिः, कुङ्कुमवासधूलिभिः । २. क्वचित् 'लोले' इति पदं नास्ति । ३. नखर... ।

४. दद्याधराधूतकरतल, दद्याधरकरतल... । ५. कलकलरव, कलरव । ६. रतिरमस... ।

दलित-दन्त-पत्र-दन्तुर-शयनम् , उल्लिख-चरण-गलदलत्करक्तशेखरम् , सरभस-कच-ग्रह-चूर्णित-मणिकर्णपूरम् , उल्लसित-कुच-कृष्णागुरुपङ्क-पत्र-लताङ्कित-प्रच्छदपटम् , अच्छ-श्रमजल-लुलित-गोरोचना-तिलकपत्रभङ्गम् , अनङ्ग-परवशः सुरतमातवान् ।

कदाचिन्मकरकेतु-कनक-नाराच-परम्पराभिरिव कामिनी-करपुट-विनिर्गताभिः कुङ्कु-मजल-धाराभिः पिञ्जरीक्रियमाणकायो लाक्षाजलच्छटा-प्रहारपाटलीकृतदुकूलो मृगमद-जलविन्दु-शवल-चन्दन-स्थासकः कनकशृङ्गकोपैश्चिरं चिक्रीड ।

कदाचित् कुच-चन्दन-चूर्ण-वर्णित मर्ममालम् , चटुल-तुला-कोटि-वाचाल-चरणा-

शयनं शय्या यत्र तत्तथोक्तम् । उत्तिष्ठौ भूपतेः मस्तकपर्यन्तम् उत्तोलितौ यौ चरणौ रमण्याः पादौ ताभ्यां गलन् स्रवन् योऽलक्तको लाक्षारसः तेन रक्तो लोहिताकृतः शेखरो भूपतेः शिखा यत्र तत्तथोक्तम् । सरभसं सवेगं यः कचग्रहः केशधारणं तेन चूर्णितं भग्नं मणिकर्णपूरं रत्नमयकर्णालङ्कारः यत्र तत्तथोक्तम् । उल्लसितयोः भूपतेः हस्तस्पर्शेन स्फुरितयोः कुचयोः स्वनयोः याः कृष्णागुरुपङ्कस्य सान्द्रकृष्णागुरुद्रवस्य पत्रलताः तत्तत्स्वरूपविह्वानि ताभिः अङ्कितः सञ्जातचिह्नः प्रच्छदपटः शयनीयास्तरणवसनं यत्र तत्तादृशम् , कामिन्या न्युवजशयनादित्याशयः । अच्छैः निर्मलैः श्रमजलैः रतिक्रान्तिघर्मोदकैः लुलिताः कथञ्चित् धौताः गोरोचनायाः कुङ्कुमस्य तिलकपत्रभङ्गा भालस्यतिलकपत्रभङ्गरूपविह्वानि यत्र तत्तथोक्तम् , अन्यवस्तूक एव ।

कदाचिदिति । कदाचित् कस्मिन्नपि समये मकरकेतोः कामदेवस्य कनकनाराचपरम्पराभिरिव हेममयविशालबाणपङ्क्तिभिरिव, कस्याश्चित् कामिन्याः रमण्याः करपुटेन हस्तसम्पुटेन तत्प्रेरणयेत्यर्थः, विनिर्गताभिः निःसृताभिः कुङ्कुमजलधाराभिः गोरोचनासलिलपङ्क्तिभिः पिञ्जरीक्रियमाणः पिङ्गलवर्णवद् विधोयमानः कायो देहो यस्य स तादृशः । लाक्षाजलस्य स्थासकसलिलस्य दृष्टाभिः धाराभिः कस्याश्चित् रमण्याः शृङ्गकोपाग्निःसृताभिरित्याशयः, प्रहारेण अभिघातेन पाटलीकृतं श्वेतरक्तीकृतं दुकूलं वस्त्रं यस्य स तादृशः । मृगमदजलविन्दुभिः कस्याश्चिद्रमण्याः शृङ्गकोपाग्निःसृताभिः कस्तूरीसलिलकणिकाभिः, शवलः कर्धुरः, चन्दनस्थासकः मलयजविहितचर्चा यस्य स तादृशः । 'चर्चा स्याच्चर्ममुण्डायां चिन्तास्या-सकयोरपि' इति हेमचन्द्रः । कनकशृङ्गकोशैः लम्बमानकोपाकारहेममयसलिलयन्त्रविशेषैः चिरं बहुकालं चिक्रीड क्रीडां कृतवान् 'शृङ्ग' प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्युयन्त्रके' इति मेदिनी । फालगुने जायमानस्य रङ्गजलक्रीडामयस्य कामदेशोत्सवस्य वर्णनमिदम् । अयमुत्सवो रत्नावल्यां 'कीर्णः पिष्टातकीघैः' इत्यादिना वर्णितः । सातवाहनेनाऽपि गाथासप्तशत्याम्—

'तेत्तुग चुण्णमुष्टिं हरिचूससि आप् वैपमाणाए । भिसिणेमिति पिअभमं हत्थे गंधं दअं जाअं ॥'

इत्यादिना वर्णितः । इह 'कनकनाराचपरम्पराभिरिव' इत्यत्र जात्युपेक्षाङ्कारः ।

कदाचिदिति । सावरोधजनः अन्तःपुरप्रणयिनीजनसहितो भूपतिः जलक्रीडया सलिलखेलया हो जाती थी; ऊँचे किये हुए चरणोंने लगे अलक्तते मस्तक लाल-लाल हो जाता था; वेगसे बाल पकड़नेसे मणि-कण्ठूर चूर-चूर हो जाता था; राजाके करस्पर्शसे स्फुरित हो जानेके कारण जिनके स्तनोंपर काले अगस्के लपटें रक्ती हुई पत्र-लतासे ऊपरका बल अङ्कित हो जाता था; निर्मल पसीनेकी महान-महान बूँदोंसे गोरोचनके तिलक और पत्रभङ्ग बिगड़ जाते थे ।

किसी-किसी समयमें राजा सुवर्णकी पिचकारियोंसे प्रिय युवतियोंके साथ बहुत देर तक क्रीडा करता था, उस समय किसी युवतीके हाथके आकर्षणमें पिचकारीसे निःसृत कामदेवके सुवर्णमय बाणोंकी कतारोंके समान केतरिवे जलकी धाराओंसे राजाका शरीर पीला-पीला हो जाता था, किसी युवतीके पिचकारोंसे निर्मल लाक्षा (आलता) जल की धाराके प्रहारसे राजाका बल लाल-लाल हो जाता था, एवं किसी युवतीके सोनकी पिचकारोंसे निर्गल कस्तूरी-युक्त जल की बूँदोंसे राजाका शरीरस्थित चन्दन-रस चितकबरा हो जाता था ।

किसी-किसी समयमें राजा रनिवासकी प्रियरमणियोंके साथ जलक्रीडा करनेके लिए रनिवासके गृह-सरो-

१. दन्तुरित... ।

२. चरणल... ।

३. अश्रमजल... ।

४. रोचना, गोरोचन... ।

५. विनिर्गताभिरिव ।

६. धवलोन्मिनालम् ।

ललक-सिक्त-हंस-मिथुनम् ; अलक-निपतित-कुसुमनिकर-शारम् , प्लवमान-कर्णपूर-कुव-
लयदलम् , उन्नत-नितम्ब-संक्षोभ-जर्जरित-तरङ्गम् , उद्दलित-नाल-पर्यस्त-नलिननिपतित-
धूलि-पटलम् , अनवरत-करास्फालनस्फुरत्-फेनविन्दु-चन्द्रकितम् , सावरोप्रंजनो जलक्रीडया
गृहदीर्घिकाणामन्मथकारः ।

कदाचित् सङ्केत-वञ्चिताभिः प्रणयिनीभिरावद्ध-भङ्गुर-भ्रुकुटिभिरारणित-मणिपारि-
हार्य-मुखर-भुजलताभिर्वकुल-कुसुमावलीभिः संयत-चरण नख-किरण-विमिश्रैः कुसुम-
दामभिः कृतापरायो दिवसमताड्यत ।

गृहदीर्घिकायां भवनवापीनाम् अम्भो जलम् एतादृशं चकार निर्मम इत्यग्निमेग सम्बन्धः । इह द्वितीया-
न्तानि पदानि अम्भोविशेषाणि । कुचयोः स्तनयोः चन्दनचूर्णैः मलयजशोदैः धवलिता शुभ्रीकृता लम्बि-
माला तरङ्गपङ्क्तिः यस्य तत्तादृशम् । चटुलान्यां चलिताभ्यां तुलाकोटिभ्यां नूपुराभ्यां वाचालयोः शब्दाप-
मानयोः चरणयोः पादयोः अलककैः लाक्ष-द्रवैः सिक्तं सेचितं हंसमिथुनं नूपुरशब्दाकृष्टं सितच्छदद्वन्द्वं
यत्र तत्तादृशम् । 'पादाङ्गं तु तुलाकोटिर्मञ्जरी नूपुरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । अलकात् चूर्णकुन्तलात् निपतितैः
छत्तैः कुसुमनिकरैः पुष्पसमूहैः शारं नानारूपम् । प्लवमानानि सलिलोपरि सन्तरन्ति कर्णपूराणाम्
आकण्ठमग्नमहिलाध्रुवगभूषणीभूतानां कुवलयानां नीलोत्पलानां दलानि पत्राणि यत्र तत्तादृशम् । उन्न-
तानाम् उच्चानां नितम्बानां लोक्याः पश्चाद्भागानां संक्षोभेन आस्फालनेन जर्जरिताः चूर्णकृताः तरङ्गाः
कव्वोला यत्र तत्तादृशम् । उद्दलितानि उच्छिद्धानि नालानि विसानि येषां तादृशानि, अत एव पर्यस्तानि
सलिलोपरि पतितानि यानि नलिनानि कमलानि तेभ्यो निपतितं छत्तं धूलिपटलं रजःसमूहो यत्र
तत्तादृशम् । तथा अनवरतं निरन्तरं करास्फालनेन सलिलसेवनाय तत्रैव पाणिसञ्चालनेन स्फुरन्ति
देदीप्यमानैः फेनविन्दुभिः अवधिकफपृष्ठतैः सज्जाताः चन्द्रकाः चन्द्राकारसलिलस्फोटा अत्येति
तत्तादृशम् । अन्वयस्तुक्त एव ।

कदाचिदिति । सङ्केते वञ्चिताभिः, 'एवंविधसमये तथाविधस्थले भवतीभिः सह विहरिष्ये' इत्येवं-
रूपेण निर्णये विहिते तत्र समुपस्थितास्तु तास्तु 'नृपतिस्तु नागत इति' तेन विप्रलब्धाभिरित्यर्थः, अत एव
भावद्वाः विहिताः भङ्गुराः वराः भ्रुकुटयो याभिस्तामिस्तयोक्ताभिः, आरणिताः ताडनाय हस्तान्दोलनात्
शब्दिताः ये मणिपारिहायाः रत्नकटकानि 'आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, तैः
मुखराः वाचाला भुजलता बाहुवल्लयो यासां तामिः तादृशीभिः, प्रणयिनीभिः नानिनीभिः (कर्त्रीभिः)
वकुलकुसुमावलीभिः केसरपुष्पमालाभिः (करणैः), संयतौ वदौ वरणौ पादौ यस्य स तादृशः, कृताप-
राधः विहितागाः सङ्केतस्थलेऽनागमनादित्याशयः, नृपतिः, नखकिरणविमिश्रैः पुनर्भवमयूतसंपृक्तैः कुसुम-
दामभिः अन्यपुष्पमालाभिः दिवसं समग्रं दिनम् अभिव्याप्य अताड्यत प्राहियत 'कालाध्वनोरत्यन्त-
संयोगे द्वितीया' इत्यनेन 'दिवसम्' इत्यत्र द्वितीया ।

वरोके मध्यमे प्रवेश करता था, उस समय उसके जलमें किसी रमणीके स्नानका चन्दन धुल जानेसे उनकी तरङ्गें
श्वेतवर्ण हो जाती थीं । किसी रमणीके चञ्चल नूपुर (पायजमे) के हिलनेसे इन-झनाहट करते चरणोंमें लगा अल-
ककरस अनुसरणकारी हंस-द्वन्द्वी पर छिड़क जाता था, किसी सुन्दरीके केशकलापसे स्पर्शित कुसुमसमूहके
गिर जानेसे दीर्घिका (गृहसरोवर) का जल विचित्र हो जाता था; किसी सुन्दरीके जलमध्यमें आकण्ठ मग्न होने
पर उसके कर्णमरण नीलोत्पलके पत्र जलके ऊपर तैरने लगते थे; किसी रमणीके ऊँचे-ऊँचे नितम्बोंके झोन्टे
तरङ्गें छिन्न-भिन्न हो जाती थीं, किसी तरणीके द्वारा नालसे तोड़कर फेंके हुए कमलों की रज फैल जाती थी और
किसी सुन्दरी द्वारा राजाके सिर पर जलसेवन करनेके समयमें बार-बार पानीको हाथसे हिलोहनेसे उड़ते हुए
फेनविन्दुसमूह उत्पन्न होकर जलके ऊपरमें चन्द्राकार बन जाते हैं ।

किसी समय राजा संकेतकर रात्रिमें उस स्थान पर नहीं गया जिससे प्रतापित प्रियायें दूसरे दिन कुकुटि
देवी करके क्षणक्षान्ते मणि-कङ्कणोंसे शब्दायमान मुक्तामयोंके द्वारा मौलिसरोरके फूलों की मालासे उस अपराधी
राजाका पैर बांधकर अपने नख-किरणोंसे मिश्रित अथर पुष्पनाला द्वारा उसे ताड़ना करती थी ।

१...कुसुमनाम् , कुसुमनिकरशारम् ।

२. क्वचित् 'नृ' इति पदं नास्ति ।

३. ...झोमं... ।

४...करतलास्फालनम् ।

५. ...विलुत्तुरत्... ।

६. नृकुटीभिः, भ्रुकुटीभिः, भ्रुकुटीभिः ।

७. ...आरणितापारिहायम्... ।

८. वकुलकुसुमावलीसंयतम्... ।

कदाचिद्वकुलदशरिच कामिनी-गण्डूप सीधु-धारा-स्वाद-मुदितो विकासमभजत ।
कदाचिदशोक-पादप इव युवति-चरणतल-प्रहार-संक्रान्तालक्तकरसो रागमुवाह । कदाचि-
न्मुपलायुध इव चन्दन-धवलः कण्ठायसक्तोल्लसल्लोल-कुसुममालः पानमसेवत । कदाचिद्-
गन्धगज इव मन्दरक्त-कपोलदोलायमान-कर्णपल्लवो मदकलः काननं विकच-वनलता-
कुसुमसुरभि-परिमलं जगाह । कदाचित् कर्ण-मणिनूपुरनिनादानन्दितमानसो हंस इव

कदाचिदिनि । वकुलतरुः केसरवृक्षः स इव, कामिन्याः रमण्याः गण्डूपसीधुधाराया वदनपूर्णमद्य-
धारायाः स्वादेन पानचर्चणेन मुदितो हर्षितः, विकासं हर्षेण विस्फारितहृदयत्वं विकस्वरत्नञ्च अभजत
वकुलतरुरेव राजा तु प्राप्तवानित्यर्थः । यदि कालभेदाद्भ्रमप्रक्रमतादोष आपततीति विभाव्यते तदा
'यथा कामिनीगण्डूपसीधुधारास्वादमुदितो वकुलतरुः विकासं भजते तथा कदाचिद्विकासमभजत' इति
पाठान्तरेण समाधेय इति सुधियो विभावयन्तु । न चैवमपि मद्यपानस्य शास्त्रनिषिद्धत्वाद्वा राज्ञः कथं
तदाम्नाद् इति वाच्यम्, मद्यपदेन सुरामयस्यैव ग्रहणं तस्यैव हि निषेधो न ध्वन्यस्य, अत्र च सीधु-
पदस्य इषुविकारप्रतिपादकत्वेन दोषामात्र इति सुधोभिराकलनीयम् ।

कदाचिदिनि । अशोकपादपः कङ्कलिवृक्षः तद्वत् युवतीनां तरुणीनां यः चरणतलप्रहारः पादतला-
मिथानः तेन संक्रान्तः तस्मात् न्वशरीरं सञ्चरितः अलक्तकरसः स्यासकद्रवो यस्य स तादृशः, रागं
तास्वनुरागं रक्तनां च उवाह अवहत् । 'स्त्रीणां पादाघातादशोकं विकसती'ति कविसमयप्रसिद्धिः, तथा-
चोक्तं साहित्यदर्पणे—

'पादाघातादशोकं विकसति वकुलं योपितामास्यमद्यै' इति ।

कदाचिदिति । मुपलायुधो यलमद्रः तद्वत्, चन्दनेन शरीरे मलयजलेपनेन धवलः शुभ्रः, पद्मे
चन्दनवद्धवलः, कण्ठे अवसक्ता लम्बा उल्लसन्ती देदीप्यमाना लोला चपला कुसुममाला पुष्पलक् यस्य
स तादृशः, पानं सीधुधादिमद्यपानम् असेवत अभजत ।

कदाचिदिति । गन्धगजो गन्धप्रधानो हस्ती स इव, मदेन मद्यपानोन्पन्नमत्ततया रक्तौ रक्तवर्णौ
अन्यत्र नदजलेन रञ्जितौ यौ कपोलौ गण्डद्वयं तयोः दोलायमानौ सञ्जात्यमानौ कर्णपल्लवौ श्रवणभूषणी-
भूतपल्लवौ प्रथितकर्णौ च यस्य स तादृशः । मदेन आनन्देन कलो मधुरास्यकध्वनिर्यस्य स तादृशः,
मदमत्तश्च । विकचैः विकस्वरैः वनलतानाम् अरण्यवह्नीनां कुसुमैः पुष्पैः सुरभिः घ्राणतर्पणः परिमलो
गन्धो यत्र तत्तादृशम्, काननम्, उपवनम् अरण्यञ्च जगाहे विलोढयामास ।

कदाचिदिति । कर्गन्ति शब्दायमानानि यानि मणिनूपुराणि रत्ननिर्मितानि पादभूषणानि 'मञ्जीर'
इत्यर्थः, तेषां निनादेन शब्देन आनन्दितं मुदितं चित्तं मानसं यस्य स तादृशः । हंसपदेऽप्येवम्, तस्यापि
नूपुरशब्देन मुदितमनस्त्वस्य प्रसिद्धत्वात् । कमलवनेषु नलिनकाननेषु रमे अरमत ।

जित् प्रकार वकुल (नागसिरी) वृक्ष कामिनियोंके मुक्त-मयके संलग्नते स्वकोय पुष्प-समूहको विकसित
करना है उसी प्रकार राजा भी किसी समयमें कामिनियोंके सम्मेलन में मदिराके घूँटके स्वादसे आनन्दित होकर
नर्तन रान करना था । जित् प्रकार अशोक वृक्षमें युवतियोंके चरण-नलके प्रहारसे लगे हुए अलक्त रक्तने रक्त-
पुष्प निकलते हैं, उसी प्रकार राजा भी किसी समयमें युवतियोंके चरण-प्रहारसे शरीरमें लगे हुए अलक्त रक्तने रक्त-
उन लोगोंके प्रति और भी अनुरक्त होता था । किसी समय राजा, दशरामके समान चन्दन लेपन करनेसे शुभ्रवर्ण
हुए कण्ठमें मनोहर और चरण कुसुममाला धारणकर प्रिय युवतियोंके साथ मद्यपान करता था । जित् प्रकार
मत्त गन्धगज स्वर्गीय नन्दनरश्मि ज्योत्स्नयके ऊपर विम्बित कान्यकुल हिलाना हुआ मिले हुए वनलता कुसुमोंकी
उत्तम सुगन्धसे युक्त वनमें भ्रमण करना है, उसी प्रकार राजा भी किसी समय मत्तसे मत्त हुए-स्वकोय मदेन
पान हुए कान्तद्वय पर कानमें पहने हुए पल्लवों छुटाना हुआ श्रवण मधुरध्वनिसे युक्त शरीर प्रिय
युवतियोंके साथ मिले हुए वनलता-कुसुमोंकी उत्तम सुगन्धसे युक्त उपवन (कानों) में भ्रमण करना था । किसी
समय राजा मन्दारिणी युवतियोंके लन-प्रदाने मुर (पायल) के शब्दसे आनन्दित चित्त होकर हंसके

१. कामिनीना गण्डूप । २. अवसक्तम् । ३. "अलक्तो गन्" । ४. चन्दनवन्मकलम् ।

५. कण्ठावसक्तलोलाः, कण्ठावसक्तमुत्तमलोलाः । ६. पर्यट्ट 'कर्ण' इति पदं नास्ति । ७. विकस्वर ।

८. हर्षितम् ।

कमलवनेषु रेमे । कदाचिन्मृगपतिरिव स्कन्धावलम्बितकेसर-मालः क्रीडापर्वतेषु विच-
चारः । कदाचिन्मधुकर इव विजृम्भमाण-कुसुम-मुकुलदन्तुरेषु लतागृहेषु वभ्राम । कदा-
चित् नील-पट-विरचितावगुण्ठनो बहुलपक्ष-प्रदोष-दत्त-सङ्केताः सुन्दरीरभिससार ।
कदाचिच्च विघटितकनक-कपाट-प्रकटवातायनेष्वनवरत-दह्यमान-कृष्णागुरु-धूमरकैरिव
पारावतैः^१ अर्ध्यासित-विटङ्केषु महाप्रासाद-कुक्षिषु कतिपयाप्त-सुहृत्परिवृतो वीणा रेणु-
मुरज-मनोहरमन्तःपुर-सङ्गीतकं ददर्श । किं बहुना, यद्यदतिरमणीयमभिमतमविरुद्धमा-
यत्यां तदात्वे च तत्तदनाक्षिप्तचेताः परिसमाप्तत्वादन्वेषां पृथिवीव्यापाराणां सिषेव्ने, न तु

कदाचिदिति । मृगपतिरिव सिंह इव, स्कन्धे अवलम्बिता घृता केसरमाला वकुलपुष्पस्रक्, सटा-
पङ्क्तिश्च येन स तादृशः, क्रीडापर्वतेषु खेलाशौलेषु विचचार वभ्राम ।

कदाचिदिति । मधुकरो भ्रमरः तद्वत्, विजृम्भमाणैः प्रस्फुटद्भिः कुसुममुकुलैः पुष्पकुड्मलैः
दन्तुराणि विपमाणि तेषु तादृशेषु, लतागृहेषु बहुभिर्वनेषु वभ्राम विचचार । इह 'अशोकपादप इव'
इत्यारभ्य 'मधुकर इव' इत्यन्तमुपमालङ्कारः ।

कदाचिदिति । नीलपटेन श्यामवस्त्रेण विरचितं सम्पादितम्, अवगुण्ठनं शिरोऽवधिशरीराच्छादनं
येन सः तादृशः, अन्यकर्तृकावलोकनभियेत्याशयः । बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य प्रदोषे रजनीमुखे दत्तः
सङ्केतः 'भवतीषु तन्नोपस्थितासु ब्रह्मसुपेत्य रस्ये' इति निर्देशो यासु ताः तादृशीः, सुन्दरीः रमणीः
अभिससार स्वयमभिसरणं कृतवान् ।

कदाचिदिति । अपि चेति चकारस्यार्थः । विघटितैः उद्घाटितैः कनककपाटैः सुवर्णनिर्मितकपाटैः
प्रकटानि प्रस्फुटानि वातायनानि गवाक्षा येषु तादृशेषु, अनवरतं निरन्तरं दह्यमानानां सौगन्ध्यार्थमित्या-
शयः, कृष्णागुरुणां काकतुण्डानां धूमैः दहनकेतनैः रक्ता रजिताः तैरिव धूमवर्णत्वादित्याशयः । पारावतैः
कपोतैः अर्ध्यासितानि अवलम्बितानि विटङ्कानि कपोतपालिका येषु तादृशेषु, महाप्रासादानाम् श्रेष्ठनृप-
भवनानां कुक्षिषु मध्यभागेषु कतिपयैः कियद्भिः आसैः रागादिवशादपि नान्यथावादिभिः सुहृद्भिः मित्रैः
परिवृतः सहितः, वीणा वल्लकी, वेणुवंशः, मुरजो मृदङ्गः, तैः तेषां वाद्यैरित्यर्थः, मनोहरम् अतिरमणीयम्,
अन्तःपुरस्य अवरोधस्य सङ्गीतकं नृत्यगीतवाद्यत्रयं च ददर्श अद्वाक्षीत् ।

'अनवरतदह्यमानकृष्णागुरुधूमरकैरिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

किमिति । किं बहुना बहुवक्तव्येन किमित्यर्थः, यत् यत् अनिर्दिष्टनामकं वस्तु अतिरमणीयम्
अतिमनोहरम् अभिमतम् इष्टम् आयत्याम् उत्तरकाले तदात्वे तस्मिन् काले च 'तत्कालस्तु तदात्वं'
समान कमल-वनमें क्रीडा करता था । किसी समय गल-प्रदेशमें वकुल (मौलसिरी) पुष्पोंकी माला धारणकर
स्कन्धदेशमें जटासमूहधारी सिंहके समान क्रीडा पर्वतोंपर विचरता था, किसी समय खिलती हुई फूलोंकी कलियोंसे
असमानता प्राप्त लता-मण्डपोंमें भ्रमरके समान भ्रमण करता था । किसी समय नीलवर्ण-वस्त्रसे सभी अङ्गोंकी
आच्छादित कर कृष्णपक्षकी रात्रिके प्रदोष-कालमें संकेत करनेवाली सुन्दरियोंसे मिलने आता था । एवं किसी समय
कितने ही प्रिय मित्रोंसे परिवृत होकर उत्कृष्ट महलके मध्यमें रहकर अन्तःपुरस्थ सुन्दरियोंके वीणा, वंशो और
मृदङ्ग वाद्यसे मनोहर नृत्य-गीतादि रूप सङ्गीत देखता था, उक्त समय वह सभी महलके भीतर सुवर्णके किवाड
खोलकर खिड़कियाँ खोल देता था, एवं वहाँ दिन-रात जलते काले अगलके धूमसे मानो रंगे हुए कबूतर अपने
खोपोंके अन्दर रहते थे । अधिक कहनेसे क्या होगा ? सारांश यह है कि—जो कुछ वस्तु ससारके मध्यमें अत्यन्त
रमणीय मनोरञ्जक अपना अभिमत एवं उक्त समयके तथा भविष्य-कालके अनुकूल था उन सभी वस्तुओंकी

१. स्कन्धावलम्बिकेसर ... । २. 'कदाचिदनलताप्रथितमौलिर्नक्तमालकुसुमस्तवकरचितशेखरः शुक्रपक्षराग-
मधुरयता नलिनीदलकोमलेन हरितकञ्जकोनावच्छिन्नशरीरावयवः कोदण्डदण्डसनाथीकृतवामेतरांसदेशः पुरः प्रधावि-
तानेकशृङ्गिवाशुरिकैरुपदिश्यमानवरमनिकपक्षिजातिसमालम्बनव्यग्रपाणिभिः परिहासपेशलं स्वयोभिर्गुण्य-
मानो मृगयारसविद्धचेताः सुचिरं गिरिनदिकारण्यप्रसरेषु 'परिवभ्राम' इति पाठः कचित्समुपलभ्यते, किन्त्वप्राक-
रणिकत्वेनेह मूले न निवेदित इत्यवश्यम् । ३. बहुलनिशाप्रदोष ... । ४. ... कनककपाटं । ५. पारावतैः ।
६. अधिष्ठित ... । ७. कुत्रचित् 'महा' इति पद नास्ति । ८. मनोहरमवरोध..., मनोहर तममन्तःपुर ... ।
९. किञ्च बहुना । १०. अतिरमणीयमविरुद्धमायत्याम् ।

व्यसनितया । प्रमुदितप्रजस्य हि^१ परिसमाप्त-सकल-महीप्रयोजनस्य नरपतेविषयसम्भोग-लीलाभूषणम्, इतरस्य तु विडम्बना । प्रजानुरागहेतोरन्तरान्तरा^२ दर्शनं ददौ, सिंहासनञ्च निमित्तेष्वारोह ।

शुकनासोऽपि महीन्तं तं राज्यभारमनायासेनैव प्रज्ञावलेन वभार । यथैवं राजा सर्व-कार्याण्यकार्षीत् तद्वत्सावपि द्विगुणीकृतं प्रजानुरागो राजकार्याणि चक्रे । तमपि^३ आव-

स्यादुत्तरः कारु आयतिः^४ इत्यमरः । अविच्छेदं परस्त्रीसम्भोगपुरुषगणदुर्व्यवहारादिशास्त्रप्रतिषिद्धरहितम्, तत्तत् अनाश्रितम् अव्यग्रं चेतो हृदयं यस्य स तादृशः सन्, अन्येषां भोगविलासव्यतिरिक्तानां पृथिव्या भूमेः व्यापाराणां शासनादीनाम्, परिसमाप्तत्वात् भारवहनक्षमसचिवे स्थापिततया अवसितत्वात् सिपेवे सेवितवान्, तु किन्तु, व्यसनितया तत्र तत्रासामर्थ्यशालितया न, एवञ्च भोगविलासो नापत्तिजनक इत्याशयः ।

प्रमुदितेति । हि तथाहि प्रमुदिताः शासनसंरक्षणादिना आनन्दं प्रापिताः प्रजाः प्रकृतयो येन तस्य तयोक्तस्य, परिसमाप्तानि भारवहनक्षमामात्यादौ स्थापिततया अवसितानि सकलानि समप्राणि महीप्रयोजनानि भूमावावरयकानि शासनसंरक्षणादिकृत्यानि यस्य तादृशस्य विषयसम्भोगलीला माह्वचन्द्रनरमण्यदिभोगविलासो भूषणम् आभरणस्वरूपा, तु परन्तु इतरस्य तदतिरिक्तस्य अपरिसमाप्तसमस्तपृथ्वीकृत्यस्य, सुख्यवस्थाभावादशान्तिपूर्णधिपत्यस्य भूपतेरिति तात्पर्यम्, विषयसम्भोगलीला माह्वचन्द्रनादिभोगविलासः विडम्बना आत्मवञ्चनामात्रम्, निरन्तरमेवाशान्ततया तयाविधप्रमोदानुभवभावादित्याशयः । इहार्थान्तरन्यासः ।

प्रजेति । प्रजायाः प्रकृतेः अनुरागः स्नेहः तस्य हेतोः तदर्थम् अन्तरान्तरामध्ये मध्ये दर्शनं प्रजानां प्रसादावलोकनं ददौ दत्तवान्, अन्यथा स्वीयसुखदुःखयोस्तादृश्यानुमानेन प्रकृतीनां विरक्तिर्मवेदित्याशयः । निमित्तेषु विचारसापेक्षेषु शासनकृत्येषु पर्वोत्सवादिषु वा प्राप्तोषु सिंहासनं नृपासनम् आरुहोह आरुढवान् ।

शुकनासोऽपीति । शुकनासोऽपि एतन्नामकंप्रधानसचिवोऽपि महान्तं गरिष्ठमपि राज्यभारम् आधिपत्यधुरम् अनायासेनैव प्रयासं विना प्रज्ञावलेन राजनीतिशक्त्या वभार धारयामास ।

यथैवेति । यथैव येन प्रकारेणैव राजा भूपतिः कार्याणि शासनपालनादिव्यापारान् अकार्षीत् कृतवान् तद्वत् तेनैव प्रकारेण असौ शुकनासोऽपि द्विगुणीकृतः पूर्वस्माद्दुलीकृतः प्रजायाः प्रकृतेः अनुरागः स्नेहो येन स तादृशः राजकार्याणि स्वस्वामिशासनसंरक्षणकृत्यानि चक्रे अकार्षीत् ।

तमपीति । आवर्जितात् प्रणामसमये मूर्धानमनेन नमितात् कुसुमशेखरात् प्रसूनमयशिरोऽवतंसात्

को राजाने भोगा, पर उस सुखमें न तो राजाने अपने चित्तको लीन किया और न वह उसका व्यक्तनी हो गया; क्योंकि—मुद्रांगद मन्त्रीके हाथमें समस्त राजकार्य सौंप देनेसे पृथिवीके शासन-पालनादि सभी कार्य उसके पूरे हो गए थे । महीमण्डल के सब कार्य समाप्त कर प्रजाका रक्षण करनेवाले ऐसे राजाका भोग-विलास-भूषण-स्वरूप है; और जिसका राज्य सुशासनके अभावसे अशांति-परिपूर्ण है, उसके लिए नो विडम्बना मात्र है । प्रजावांके अनुरागके कारण बीच-बीच में राजा स्वयं दर्शन देता या एवं विशेष कोई प्रयोजन होने पर सिंहासन पर भी विराजमान होता था ।

शुकनास भी बड़े भारी उस राज्यका भार अपने बुद्धिबलसे अनायास ही बहन करता था । जिस भावसे राजा सब काम करता था, वह भी उसी भावसे राजासे दिशुन प्रजाके साथ अनुराग उत्पन्न कर राजकार्य समाप्त करता था । अर्थात् राजा लोग मत्स्य द्वारा उससे (शुकनास को) भी जब प्रणाम करते थे, उस समय उनके (राज्योंके) वराचनानुसार हुए चूडानगियोंकी किरणोंसे भरे हुए मुद्रांगका अग्रभाग अवन्त हो जाता था,

१. अतिरिक्ततया । २. अर्थात् 'हि' परं नास्ति । ३. ...महीमण्डलप्रयोजनस्य । ४. विरचोपमेग-लीला । ५. हेतुशान्तरा । ६. महान्तं राज्यभारं, महान्तमर्थान्तं राज्यभारम् । ७. यथैव च । ८. अर्थात् 'त्वं' इति परं नास्ति । ९. द्विगुणीकृतः प्रजानुरागश्चे । १०. चकार । ११. अर्थात् ...

लित-चूडामणि-मरीचि-मञ्जरीजालिभिर्मौलिभिरावर्जित-कुसुम शेखर-च्युत-मधु-शीकर-सिक्त-
नृप-समं दूरावनतिप्रेङ्खोलित-मणि-कुण्डल-कोटि-सङ्घट्टिताङ्गदं राजकमाननाम । तस्मिन्नापि
चलति चलित-चटुल-तुरग-वल मुखर-खुर-रय-वधिरीकृत-मुवनान्तरालाः, वल-भर-प्रचल-
वसुधातल-दोलायमान-गिरयः, गलन्मदान्ध-गन्धगज-दान-धारान्धकाराः, संसर्पदतिवहंत-
धूलि-पटल-धूसरितसिन्धवः, प्रचलत्-पदातिवल-कलकल-स्फोटित-कर्ण-विबराः सरभसो-
दुग्ध्यमाण-जयशब्द-निरन्तराः, प्रोद्धूयमान-धवल-चामर-सहस्रसंछादिताः, पुञ्जित-नरेन्द्र-
वृन्द-कनकदण्डातपत्र-संघट्ट-नष्ट दिवसाः, दश दिशो वभूवुः ।

च्युतैः स्यन्दितैः मधुशीकरैः पुष्परसविन्दुभिः सिक्ता सेचिता नृपसभा राजपरिपद् येन तत्तादृशम् ।
तथा दूरावनत्या दूरप्रदेशप्रगानेन प्रेङ्खोलितयोः सञ्चलितयोः मणिकुण्डलयोः रतमयश्रवणनरगोः
कोटिभ्याम् अग्रभागाभ्यां सहस्रिते घृष्टे अङ्गदे केयूरद्वयं दाहुवल्यमित्यर्थः, यस्य तत्तादृशम् । नन्वत्र बहूनां
राज्ञां शिरसोऽवनमनसमये कर्णकुण्डलानां बहुत्वेन कयं द्विवचनेन विग्रह इति चेत् । सत्यम्
'स्तनादीनां द्वित्वविशिष्टा जातिः' इति वामनसूत्रप्रामाण्यमभ्युपगम्य तथा प्रतिपादनेन दोषाभावात् ।
राजकं राजसमूहः, आवलितम् अवनतं चूडामणिमरीचिमञ्जरीणां नस्तत्स्थितरत्नमयूखाग्राणां जालं
समूहः एषामस्तीति तैः तादृशैः मौलिभिः, शिरोभिः, नं शुक्रनासमपि आननाम नमश्चक्रे ।

तस्मिन्निति । तस्मिन् शुक्रनासेऽपि चलति कापि प्रस्थिते सति, दश दिशः इत्यभूता वभूवुरिति
सम्बन्धः । तथा हि-चलितस्य शुक्रनासेन साकं प्रयातस्य चटुलस्य चपलस्य तुरगवलस्य वाजिसैन्यस्य
मुखरा वाचालाः ये खुराः शफाः तेषां रवैः शब्दैः वधिरिकृतं तदन्यशब्दाविपरीकृतं मुवनान्तरालं
जगन्मध्यं यासु ताः तादृश्यः । वलभरेण सहसंचलितसैनिकभारेण प्रचले कम्पिते वसुधातले पृथ्वीतले
दोलायमानाः सञ्चलन्तः गिरयः शैला यासु ताः तादृश्यः । गलन्तीभिः स्रवन्तीभिः मदानीनां
मदोन्मत्तानां गन्धगजानां गन्धेभानां दानधाराभिः मदजलपङ्क्तिभिः सन्धकारस्तमो यासु ताः तादृश्यः ।
इह गन्धगजलक्षणमेवं दृश्यते—

'यस्य गन्धं समाधाय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः । तं गन्धहस्तिनं प्राहुर्नृपतेर्विजयावहम् । इति ।

संसर्पता ऊर्ध्वं गच्छता भुविबहलेन अत्यन्ताधिकेन धूलिपटलेन रजःसमूहेन धूसरिता धूत्रवर्णा-
कृताः सिन्धसरितो यासु ताः तादृश्यः । प्रचलतां सहप्रस्थितानां पादाभ्यां चरणाभ्याम् अयन्ति गच्छ-
न्ति ये ते पदातयः ते च ते वलानि सैन्यानि तेषां तथोक्तानां कलकलैः कोलाहलैः स्फोटितानि भिन्नानि
कर्णविबराणि श्रवणरन्ध्राणि यासु ताः तादृश्यः । सरभसं सवेगम् उद्धुग्यमाणैः उच्चैस्त्वार्यमाणैः जयरादैः
'जयजय' इति शब्दैः निर्न विद्यते अन्तरम् अवकाशो यासां ताः तादृश्यः, तैः सम्भृता इत्यर्थः, 'अन्तरम-
वकाशावधि' इत्याद्यमरः । प्रोद्धूयमानेन संवीज्यमानेन धवलचामराणां शुभ्रवलन्यजनानां सहस्रेण
समूहेन संछादिताः आवृताः । तथा पुञ्जितस्य समुत्पन्नसहभावस्य नरेन्द्रवृन्दस्य नृपसमूहस्य यानि
कनकदण्डातपत्राणि कनकनिर्मिता दण्डा येषां तानि छत्राणि तेषां सङ्घट्टेन उपरि मिथोदृढसंयोगेन नष्ट
नस्तक अवनत करनेसे फूलोंके शेखरोंमें ते टपकते मधुते राजतमका स्थान गीला हो जाता था और दूरसे
ही मस्तकको अवनत करने (झुकाने) के कारण लटकते मणि-कुण्डलोंके अग्रदेश द्वारा उनके बाहुस्थित केयूरों
(बाजून्दों) ते रगड़ने लगते थे । वस्त्रों भी किसी-स्थानमें प्रस्थान करनेपर संदच्युतिसे अन्ये हुए गन्धगन्धों
दान-धाराले दशों दिशाओंमें फैला छा जाता था, मदगानों चपल घोड़ों की टापोंकी आवाजसे मुवनोंके अन्तराल
बहरे ही जाते थे, सैन्यगणके पदमारसे पृथिवीतलके कम्पित होनेपर पर्वतसमूह भी दगमगाने लगते थे, उदनी
हुई घूलके डेरसे रास्ताके समीपवर्ती नदियों का रङ्ग नदियाला हो जाता था, साध-साध चलते हुए पैदल सेनाओं
की कलकलसे कानोंके परदे फटे जाते थे, बहुत जोरसे बराबर उच्चारण किया गया जय शब्द सभी दिशाओंमें
व्याप्त हो जाता था, हिलते हुए अगणित श्वेत चामर पृथिवीको आच्छादित कर देते थे, और एकत्रित हुए राजाओं
की मुवर्ण-दण्डवाली छत्र रेणोंके निकट भिड़ जानेसे दिन की शोभा नष्ट हो जाती थी ।

१. सिक्तनृपसमदूरावनतिसिक्तसमं । २. ...प्रेङ्खित... । ३. चलिते । ४. चटुलतुरङ्ग । ...मुवनाः ।
५. क्वचिद् 'भर' इति पदं नास्ति । ७. ...लितचटुल... । ८. धूलिप्रचलपदातिवल । ९. ...रवस्तोदित... ।
१०. श्रवणविबराः । ११. ...निर्मताः । १२. ...संघट्टन... ।

एवं तस्य मन्त्रि-विनिवेशित-राज्यभारस्य यौवन-सुखमनुभवतः कालो^१ जगाम । भूयसा च कालेनान्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रायः सर्वेषामन्तं ययौ, एकन्तु सुत-मुख-दर्शनसुखं न लेभे । तथा सम्भुज्यमानमपि निष्फलपुष्पदर्शनं शरवणमिवान्तः पुरमभवत् । यथा यथा च यौवनमति-चक्राम, तथा तथा विकल-मनोरथस्थानपत्यताजन्माऽर्वद्धताऽस्य सन्तापः । विषयोपभोग-सुखेच्छाभिश्च मनो विजृह्णे । नरपतिसहस्र-परिवृतमप्यसहायमिव, चक्षुष्मन्तमप्यन्धमिव, भुवनालम्बनमपि निरालम्ब^२ नमिव आत्मानम्^३ अमन्यत ।

आच्छादितो दिवसो वासरालोको यासु ताः तादृशः । इह प्रतिविशेषणं सम्बन्धाभावेऽपि सम्बन्ध-रूपातिशयोक्तिः ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तविधिना, सुचिवे विनिवेशितः सम्पूर्णभावेन स्थापितः राज्यभारः 'आधिपत्य-भारो येन तस्य तादृशस्य, यौवनसुखं तारुण्यसौख्यम् अनुभवतः अनुभवं कुर्वतः तस्य तारापीडस्य कालः समयो जगाम गतवान् । भूयसा भूयिष्टेन समयेन प्रायो बाहुल्येन अन्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रजालोकानन्दानां सर्वेषाम् अन्तं ययौ अनुभवेन पारं प्राप । तु किन्तु सुतमुखदर्शनसुखं पुत्रवदना-वलोकनानन्दं यत्तदेकं न लेभे न प्राप । तथा सम्भुज्यमानमपि तथाविधोक्तद्वारेण संभोगविषयीक्रिय-माणमपि अन्तःपुरम् अवरोधस्थयोपित्समूहः, शरवणं वाणसंज्ञकवृणसमूहमिव, निर्नास्ति फलं सुतो-त्पत्तिरूपं प्रयोजन सस्यञ्च यस्य तत्तादृशम्, पुष्पाणां रजसां प्रसूनानाञ्च दर्शनं यत्र तत्तयोक्तम् अभवत् । शरवणे यथा प्रसूनोत्पत्तिर्भवति किन्तु फलं न जायते तथा पूर्वोक्तसु वनितासु रजःस्त्रलास्त्वपि रमण-प्रधानफलभूतः सुतो नाजायत इति स्पष्टार्थः । इह च पूर्णोपमा ।

यथेति । यथा यथा येन येन प्रकारेण यौवनं तारुण्यम् अतिचक्राम अतिक्रान्तवान् तथा तथा तेन तेन प्रकारेण, विकलो निष्फलो मनोरथोऽभिलाषो यस्य तादृशस्य अस्य भूपतेः तारापीडस्य, अन-पत्यतायाः निःसन्तानतायाः सकाशात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य स तादृशः, सन्तापो मानसी व्यथा अर्वद्धत वृद्धिं पाप । विषयाणां स्रक्चन्दनादीनां य उपभोगोऽसकृद्भोगः तस्मादुत्पन्नं यत्सुखम् आनन्दः तस्य इच्छाभिः अभिलाषाभिः, मन्त्रिणां विजहे परितत्याज ।

नरपतीति । नरपतीनां राज्ञां यत् सहस्रं समूहः तेन परिवृतं परिवेष्टितमपि असहायम् द्वितीयेन सहायकेन शून्यम्, 'अपुत्रस्य गृहं शून्यम्' इति न्यायादित्यर्थः । चक्षुष्मन्तं सनेत्रमपि अन्धमिव गताक्षमिव पुष्पामनरकोद्धारणोपायानवलोकनादित्याशयः । भुवनालम्बनमपि शासकतया जगदाधारमपि निरालम्बनं निराधारमिव, पिण्डविच्छेदसम्भवेन पतनसम्भवादित्याशयः । आत्मानं स्वम् अमन्यत अज्ञासिष्ट ।

इह नरपतीत्यादौ भुवनेत्यादौ चाभावाभिमानिनी 'चक्षुःमन्तमिव' इत्यत्र भावाभिमानिनी जात्युत्प्रेक्षा, इत्यासां परस्परं नैरपेक्षयेण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

इत प्रकार मन्त्रीके ऊपर समस्त, राज्यका भार साँझकर वह राजा यौवन-सुखके अनुभव में समय व्यतीत करता था । अधिक समय तक उस सुखका अनुभव करता हुआ वह अन्य सब सात्त्विक सुखोंके अन्ततक पहुँच गया, किन्तु एक मात्र पुत्रमुख देखनेका सुख उसको प्राप्त नहीं हुआ । वेने ऐसे भोगोंके होने पर भी अन्तःपुर (रनिनास) उसे निष्फल पुष्प-दर्शन युक्त वाग वासके समान लगने लगा (वाग नामक वासमें, पुष्प तो बहुत निकलते हैं, किन्तु फल नहीं लगते; शिर्षोको रजोदर्शन तो होना था, किन्तु समान नहीं होती थी) । जैसे जैसे यौवन व्यतीत होने लगा, वैसे-वैसे उसको पुत्रकी आशा भी विकल होने लगी, सन्तान नहीं होनेसे मनमें सन्ताप भी खूब बढ़ता गया, क्रमशः विषय-सम्भोग-सुखकी इच्छा उसके मनमें होने लगी उस समय वह, अगणित राजाओंसे परिवृत होने पर भी मानो असहायके समान, चक्षुष्मान् होने पर भी अन्यके समान एवं समस्त भुवनोंका आधार होने पर भी निराधारके समान अनेको मानने लगा ।

१. मन्त्रिनिवेशित । २. कश्चित्कालः । ३. तनयमुख, तोकमुख । ४. अनुभवं अनुभव । ५. अभूय । ६. कश्चिद् 'न' इति पदं नास्ति । ७. निष्फल । ८. नरानवर्द्धतास्य । ९. विजजे, विजगाहे । १०. भुवनलम्बनम्, भुवनावलम्बनम् । ११. निरालम्बमिव । १२. आत्मानमनस्यम् ।

प्यति सभान्तरेषु । इत्येतानि चान्यानि मनोरथशतानि चिन्तयतोऽन्तःसन्तप्यमानस्य प्रयान्ति रजन्यः । मामपि दहत्येवायमहर्निशमनल इवानपत्यतासमुद्भवः शोकः । शून्यमिव मे प्रतिभाति जगत्, अफलमिव पश्यामि राज्यम् । अप्रतिविषये तु विधातरि किं करोमि, तन्मुच्यतां देवि ! शोकानुबन्धः, आघीयतां धैर्यं धर्मं च धीः, धर्मपरायणानां हि सदा समीपसञ्चारिण्यः कल्याणसम्पदो भवन्ति इत्येवम् अभिधाय सलिलमादाय स्त्रयं करतलेनाभिनय-पल्लवेनेव विकचकमलतुल्यम् आननमस्याः साश्रुलेखं ममार्जं । पुनः पुनश्च प्रियशतमधुराभिः शोकापनोद-निपुणाभिर्धर्मोपदेशाभिर्वाग्भिराश्वस्य सुचिरं

क्रियमाणा अत एव लोल चपल दृष्टिर्यस्य स तादृशः, आस्थानस्थितस्य परिषदासीनस्य मे मम पुरः पुरस्तात् सभान्तरेषु राजपरिषन्मध्यभागेषु पर्यटिप्यति परिभ्रमिष्यति । इह बालत्वभाववर्णनाव स्वभावोक्तिः ।

इतोति । इत्येतानि पूर्वप्रतिपादितानि सुतचरितानि; अन्यानि चानभिहितानि मनोरथशतानि मनोविषयीक्रियमाणानि सुतस्य शिक्षाचतुर्थादिव्यवहारान् चिन्तयतो ध्यायतः अन्तःसन्तप्यमानस्य तथाविधात्मजाजननादन्तःकरण एव खेदं प्राप्नुवतः, अर्धैकप्रकाशापवादभीत्या बहिरप्रकटयत इत्याशयः । ममेति श्रेयः, रजन्यो रात्रयः प्रयान्ति गच्छन्ति । इह वृत्त्यनुप्रासः ।

नामिति । अनपत्यतासमुद्भवः असन्तानतासमुत्पन्नः शोकोऽन्तस्तापः, अनल इव वह्निरिव अहर्निशं प्रतिदिनं मामपि न केवलं त्वामेव किन्तु मामपीत्यपेरर्थः, दहत्येव परितापयत्येव । इहोपमा ।

शून्यमिवेति । मे मम शून्यमिव उद्घातितमिव जगद्विखं प्रतिभाति, तथाविधाश्रयाभावादित्यभिप्रायः । राज्यम् आधिपत्यम् अफलमिव निरर्थकमिव पश्यामि अवलोकयामि भाविनो भोक्तुरसत्त्वादिति भावः ।

नन्वेवंविधशोकापनोदाय कोऽपि यत्न आलम्ब्यतामित्यत आह—अप्रतीति । विधातरि विधेः वैपरीत्ये इत्यर्थः, अप्रतिविषये मानुषक्रियया प्रतिकर्तुंमयोग्ये सति किं करोमि किमनुतिष्ठामि प्रतिकूल-दैवजनित एवास्माकं विपाद इत्याशयः । तत्तस्माद्धेतोः, हे देवि ! अयं शोकानुबन्धः अनात्मजतानिबन्धना सन्तापपरम्परा मुच्यतां त्यज्यताम् । धैर्यं धीरतायां धर्मं सुकृते च धीर्बुद्धिः आघीयतां स्थाप्यताम् । धर्म एव परम् उत्कृष्टम् अयनमवलम्बनं येषां ते धर्मपरायणा धार्मिकाः तेषां तादृशानां हि कल्याणसम्पदः श्रेयोविभूतयः सदा सर्वकालं समीपसञ्चारिण्यो निकटवर्तिन्यो भवन्ति सञ्जायन्ते, इत्येवं पूर्वोक्तविधिना अभिधाय कथयित्वा, सलिलं जलम् आदाय गृहीत्वा स्वयम् आत्मनः करतलेन पाणितलेन अभिनय-पल्लवेनेव नूतनकिसलयवेनेव रक्तेनेत्याशयः, विकचं प्रस्फुटं यत् कमलं पद्मं तदेवोपमानं सादृश्यं यस्यैतादृशम् अस्या विलासवत्या अध्रुलेखया नयनजलपङ्कजा सह वर्तत इति साश्रुलेखम् आननं मुखं ममार्जं शुशोभ । इहाद्ये 'शून्यमिव' इत्यत्र श्रौती, द्वितीये 'अफलमिव' इत्यत्र चार्थी उपमेत्युभयोः सङ्करः ।

पुनरिति । नरेन्द्रो भूपतिः पुनः पुनः मुहुर्मुहुः प्रियशतैः चाटुबाहुल्यैः मधुरा रमणीया ताभिः तादृशीभिः, शोकस्यान्तस्तापस्य योऽपनोदो दूरीकरणं तत्र निपुणाभिः चतुराभिः, धर्मोपदेशो गर्भं

इत रूपं न वद पुनरल मेरे सामने सभा-मण्डपमें कब विचरण करेगा ? ये सभी, और ऐसे-ऐसे अनेक आकांक्षके विषयकी चिन्ता करते-करते मेरे मनमें अत्यन्त सन्ताप उपस्थित होता रहता है—ऐसे रूपमें प्रतिदिन रात्रि व्यतीत होती है । अनपत्यता-निबन्धन बंध सन्ताप मुझे भी दिन-रात अग्निके समान जलाता है । समस्त संसार मेरे निकट शून्य-स्ता प्रतीत होता है और यह सब राज्य निष्फल-स्ता देख पड़ता है । किन्तु विधाताके प्रतिकूल-चरणके सामने अपना कुछ प्रतीकार नहीं चल सकता, क्या करूँ ! इसलिए, 'देवि ! यह सब निरवच्छिन्न मनस्तापको परित्याग करो, धैर्य और धर्ममें बुद्धि लगाओ, क्योंकि धार्मिक मनुष्योंके पास कल्याणकी सम्पत्ति सर्वदा रहती है' इतना कहकर, बल लेकर राजा अपने ही अभिनव पल्लवके समान हाथसे नयन जलकी रैखाले संयुक्त एवं खिले हुए कमलके समान रानीके मुख-मण्डलकी धीया । फिर उसने सैकड़ों प्रिय और मधुर

१. सर्पिष्यति । २. इत्येतानि च, इत्येतेषां मनो... । ३. यान्ति । ४. संतापः । ५. शून्यमेव । ६. अफलमिवास्तिष्ठं पश्यामि जीविनं राज्यञ्च । ७. इत्यन्, एवं । ८. कमलतुल्यम् । ९. शोकापनोदन ।

स्थित्वा नरेन्द्रो निर्जगाम ।

निर्गते च तस्मिन् मन्द्रीमृतशोकवेगां विलासवती यथाक्रियमाणामभरणपरिश्रद्वादिक्मु-
चितं दिवसव्यापारमन्यतिष्ठत् । ततः प्रभृति सुतरां देवताराधनेषु ब्राह्मणपूजासु गुरुजनस-
पर्यासु चादरवतीं बभूव । यद् यच्च किञ्चित्कुतश्चित् शुश्राव त्रतं तत्तदभक्तवृणया सर्वं च-
कार । न महान्तमपि क्लेशमजीगणत् । अनवरत-दृष्टमान-गुग्गुलु-धूमवहुलान्धकारितेषु चण्डि-
कागृहेषु धवलान्वरां शुचि-मूर्तिरूपोपिता हरितकुश पच्छदेषु सुसलशयनेषु सुन्वाप । पुण्य-
सलिलपूर्णः विविधकुसुमफलोपेतैः क्षीरतरु-पल्लव-लाञ्छनैः सकलरत्नगमः शातकुम्भकुम्भै-

अन्यन्तरे यासां तानिः तादृशीभिः, वाग्निः वचोभिः आश्वास्य आश्वासनं विधाय सुचिरं विरकालं
यावदस्थित्वा स्थितिं विधाय निर्जगाम वहिर्निःसृतवान् ।

निर्गत इति । निर्गते वहिर्निःसृते च तस्मिन् राजनि मन्द्रीमृतशोकवेगां जीगृह्योपगतां वादप्रवाहा
विलासवती राजनहिषी, यथा पूर्वविधिना क्रियमाणो विधीयमान आभरणपरिश्रद्वा भूषणधारणम् आदौ
पत्य तं तादृशम्, उचितं योग्यं दिवसव्यापारं दिनकृत्यम्, अन्वतिष्ठत् अकरोत् ।

तत इति । ततः प्रभृति तदिनाद्वारन्य सुतराम् अत्यर्थं यथा स्यात्तथा देवताराधनेषु देवतासेवासु
ब्राह्मणपूजासु विप्रावांसु गुरुजनाः पुण्यजनास्तेषां सपर्यासु पूजासु च आदरवती अतिबहुमानवती बभूव जाता ।
यद् यच्चति । यद्य् अत्युत्तमं अकृतपूर्वञ्च किञ्चिदस्तु कुतश्चित् यस्मात्कस्माच्चानिर्दिष्टनामकात्
लोकात् शुश्राव श्रुतवती त्रतम् उपोपगादिकम्, तत्तद् अभक्तवृणया बालकसदृहया ननयप्राप्त्यभिलाष-
यत्यर्थः, सर्वं निश्चलं चकार कृतवती ।

नेति । महान्तं महोपासमपि क्लेशं दुःखं तार्ज्जगत् चेतसि न गगितवती । अनवरतं निरन्तरं
दृष्टमानानां सन्मीन्यमानानां गुग्गुलुलं पल्लववागां धूमबहुलैः सान्द्रदहनकृतनैः अन्धकारितेषु अन्धकारः
सञ्जातो येषु तेषु तादृशेषु । तारकादित्वादित्वात् । चण्डिकागृहेषु चासुपडामवनेषु धवलान्वरा शुश्रवसना,
शुचिमूर्तिः स्नानेन पूजयती, उपोपिता विहितोपवासा सती । हरिताः श्यामवर्णाः अभिनवा इत्यर्थः,
कुशा दर्भाः उपच्छदा आस्तरणानि येषु तथोक्तेषु सुसलशयनेषु पद्मरूपेण पातितसुसलशयनीषु
सुन्वाप शयनं कृतवती । सन्तानप्राप्तये तन्नामयिकशिष्टव्यवहारादमी तन्नामनुष्ठानव्यवहारा अवग-
न्तव्याः, साम्प्रतिकसमयादित्यमहेदाचर्चनप्रकरणीयचौमाधःस्नानव्यवहारवत् ।

पुन्देति । पुण्यानि पवित्राणि यानि सलिलानि जलानि तैः पूर्णैः पूरितैः, विविधानि अनेकप्रकाराणि
यानि कुसुमफलानि पुनसस्यानि तैरुपेतैः सहितैः । क्षीरतरवो बटवृक्षादयस्तेषां पल्लवाः किसलयानि
पुत्र लाञ्छनानि कर्पूरस्थचिह्नानि येषां तैः तादृशैः, सकलानि समस्तानि रत्नानि मणयो गर्भे मध्यप्रदेशे
येषां तैः तादृशैः, शातकुम्भकुम्भैः कनकघटैः । 'स्वर्गं सुवर्गं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् । तपनीयं शात-
कुम्भम्' इत्यमरः ।

वचनेति रानांका श्लोक (मनःसन्तान) निवारण कर बारम्बार वसे आश्वासन दिया और बहुत देरके बाद वह उस
स्थानसे चला गया ।

राजके चले जानेके बाद उसके उपदेशसे ही शोकका आवेग कम हो जानेसे रानी विलासवती, पहलेके
समान आभूषणधारणदि प्रातिदिवसीय सब कर्त्तव्य कार्य करने लगी और नवसे लेकर देवताओंकी आराधनामें,
आरुणिकी पूजा और गुरुजनकी सेवामें अधिक आदर दिवाने लगी और जिस किसी व्यक्तिने जो कुछ ब्र-
ह्मिण्यादि सुननेमें आता, पुत्रप्राप्तिकी इच्छासे वे सभी करने लगी उस समय अत्यन्त श्रमकी भी कुछ गगना नहीं
की । कवास करके इवेद वक् पश्चिम्परीरसे पवित्र हो वह दिन-रात जलती गुग्गुलुके घने धूम के अन्धकारने
परिपूर्ण चण्डिकाके मन्दिरमें, नूतनकी सन्ध्यापर हरे लेश विछाकर, शयन करती थी । गर्भोंके बाड़ेमें वृद्ध

१. सुचिरं नरेन्द्रो । २. मन्द्रीमृतशोका । ३. यथाक्रियमाणं, आभरणपरिश्रद्वादिकं समुचितं, अभ-
रणपरिश्रद्वादिमुचितं । ४. वास्तव्याभारमकरोत् । ५. आभरणगुणान् आदरवती गुरुजनपरिचर्यासु च,
परिचर्याभारवती । ६. कुतश्चित्कुतश्चित् । ७. गर्भनृण्य । ८. गुग्गुलुबहुलधूपान्धकारितेषु । ९. धवला-
न्वरा, धवलान्वरा । १०. हरितकुश, हरितकुशोपचलनेषु । ११. मृतलशयनेषु । १२. पूरितैः, पूर्णैः ।

गोकुलेषु वृद्धगोपवनिताकृतमङ्गलानां' लक्षणसम्पन्नानां गवामधः सस्तनौ । प्रतिदिवसमुत्थाय सर्वरत्नोपेतानि हैमानि तिलपात्राणि ब्राह्मणेभ्यो ददौ । महानरेन्द्र-लिखित-मण्डल-मध्य-वर्त्तिनी विविध-बलिदानानन्दित-दिग्देवतानि बहुल-चतुर्दशीनिशासु चतुष्पथे स्नानमङ्गलानि भेजे । सिद्धायतनानि कृत-विविध-देवतोपयाचितकानि सिषेवे । दर्शितप्रत्ययानि सन्निहितमातृका-भवनानि जगाम । प्रसिद्धेषु नागकुलहृदेषु ममज्ज । अश्वत्थप्रभृतीनुपपा-

गोकुलेषु व्रजेषु, वृद्धाभिः परिणतवयोभिः गोपवनिताभिः बह्वस्त्रीभिः कृतानि विहितानि मङ्गलानि सिन्दूरचन्दनस्वर्णपद्मादिरूपाणि यासां तासां तादृशीनां लक्षणसम्पन्नानां समस्तश्यामवर्णादिसुलक्षणानां गवां धेनूनाम् अधः अधोभागे सस्तनौ स्नानं कृतवती ।

प्रतीति । प्रतिदिवसं प्रतिदिनम् उत्थाय उत्थानं विधाय सर्वरत्नैः समस्तमणिभिः उपेतानि युक्तानि हैमानि कनकमयानि तिलपात्राणि ब्राह्मणेभ्यो विप्रैभ्यो ददौ दत्तवती ।

महेति । महानरेन्द्रः प्रधानभूतः भूतोपचारकर्त्ता मान्त्रिकः तेन लिखितं चिह्नितं यद् मण्डलं चतुर्लरेखा तस्य मध्यवर्त्तिनी तदन्तःस्थायिनी सती, बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य चतुर्दशीनिशासु भूतरात्रिषु चतुर्णां पथां समाहारः सम्मेलनस्थानमिति चतुष्पथं तस्मिन् तथोक्ते, विविधानाम् अनेकप्रकाराणां बलीनाम् उपहाराणां दानेन आनन्दिताः प्रमोदं प्राप्ताः दिग्देवता दिक्पाला येषु तादृशानि, स्नानमङ्गलानि स्नानरूपाणि स्वस्तिकानि भेजे कृतवती ।

सिद्धेति । कृतानि विहितानि दत्तानीत्यर्थः, विविधानि नानाप्रकाराणि देवताभ्य उपयाचितकानि दीयते यत्तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये । उपयाचितकं दिव्यं दोहदं तद्विदुर्बुधाः ॥ इत्यादिलिखितानि अर्थात् 'यदि मे तनयप्राप्तिः स्यात्तदा पुनरप्येवमेव समर्पयेयम्' इति स्वीकारपूर्वकोपहाराः येषु तानि तादृशानि सिद्धायतनानि योगिस्थानानि सिषेवे प्रेमपूर्वकमवलम्बितवती ।

दर्शितेति । दर्शितो मातृकाभिरेव संसारे प्रकटितः प्रत्ययः मनोरथफलदानेन विश्वासो येषु तानि तादृशानि, सन्निहितानि निकटवर्त्तीनि मातृकाणां

‘ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा ।

कौमारीत्यपि चामुण्डा चर्चिकेत्यष्टमातरः ॥’

इत्युक्तपरिगणितानां भवनानि गृहाणि जगाम गतवती ।

प्रसिद्धेष्विति । प्रसिद्धेषु स्नानेन चन्ध्याया अपि सुतोत्पादकतया प्रथितेषु नागकुलस्य हृदेषु सर्पाणां निकेतनीभूतखातेषु ममज्ज सशिरःस्नानं विहितवती ।

अश्वत्थेति । अश्वत्थः पिप्पलः प्रभृतिः आदौ येषां तान् तादृशान् महावृक्षान् विशालपुष्पहीनतरून् उपपादिता विहिता पूजा सपर्यां येषां तान्, कृतं प्रदक्षिणं यया सा तादृशी ववन्दे नमस्त्रके ।

गोपियोंसे किए हुए सिन्दूर, चन्दन और कुट्टम-माल्यादि चिह्ने भूषित सुलक्षणी गायोंके नीचे बैठकर, पवित्र जल-परिपूर्ण, नानाविध पुष्प और फलसंयुक्त, आत्र एवं बट प्रभृति क्षीरिच्छके पहनते युक्त तथा सब रत्नोंसे परिपूर्ण सुवर्ण के कलशोंके जलसे वह स्नान करती थी । प्रतिदिन शयनसे उठकर, नानाविध रत्नोंके साथ सुवर्णके तिलपात्रोंको लेकर ब्राह्मणोंको दान देती थी । कृष्णपक्षको चतुर्दशी रात्रिमें चौराहों पर जाकर, बड़े-बड़े भूतवैद्यों (जोशाओं) द्वारा बनाये हुए जादूके घेरोंके बीचमें बैठकर, अनेक प्रकारके बलिदानसे दिक्पालोंको सन्तुष्ट करके, माझलिक स्नान करती थी । भुजे यदि पुत्र होगा, तो फिरसे इसी प्रकार बलिदान करूंगी' इस प्रकार मनमें करके देवताओंको नानाविध उपहार-प्रदानपूर्वक भक्तिपूर्ण चित्ते सिद्धमन्दिरोंकी सेवा करती थी । जिन देवियोंने अपने भक्तोंको अभीष्ट फल प्रदान कर लिये विश्वास उत्पन्न कर दिया था, समीपवर्त्ती उन सभी माझीप्रभृति देवियोंके मन्दिरोंमें जाती थी । नागकुलके प्रसिद्ध सरोवरोंमें स्नान करती थी । पीपल आदि महावनस्पतियों को पूजा और दक्षिणा करके उनकी नमस्कार करती थी । स्नान करनेके बाद, अपनेसे ही चाँदी के पात्रमें, चावलके

१. 'मङ्गला' । २. उत्थायोत्थाय । ३. बहुलपक्ष । ४. चतुष्पथेषु । ५. सपन । ६. कृतविविध । ७. कृतविविधदेवतोप । ८. प्रत्यादेशानि । ९. सन्निधानमातृका, सन्निहितमातृका ।

दितपूजान्महावनस्पतीन् कृतप्रदक्षिणो वचन्दे । दोलायमान-वलयेन पाणियुगलेन स्नातो
स्वयमखण्डसिक्च-सम्पादितं रजतपात्रं-परिगृहीतं वायसेभ्यो दध्योदन-त्रलिमदात् । अप-
रिमित-कुसुम-धूपविलेपाधूप-पल्ल-पायस-लाज-कलितामङ्गरहरन्वादेवो-सपर्यामाततान् ।
स्वयमुपहृत-पिण्डपात्रान् भक्तिप्रवणेन मनसा सिद्धादेशांनम्ररूपकान् पप्रच्छ । विप्रश्चि-
कादेशवचनानि बहु मेने । निमित्तज्ञानुपचचार । शकुनज्ञानविदामादरमदर्शयत् । अनेकवृद्ध-
परम्परासमागतानि रहस्यानि चकार । दर्शनागतद्विजगणान् आत्मजदर्शनोत्सुका वेदश्रुती-

दोलायेति । स्नाता कृतस्नाना सती, स्वयं स्वेनैव, दोलायमाने चञ्चले वलये कटके यस्य तेन
तादृगेन, अखण्डैः अश्रुदितैः सिक्चैः धान्यकणैः सम्पादितं निष्पादितम्, रजतपात्रपरिगृहीतं रौप्यभाज-
नात्तं दध्योदनत्रलिं दधियुक्ताक्षरूपमुपहारं वायसेभ्यः काकेभ्यः अदात् दत्तवती ।

अपरोति । अहरहः प्रत्यहम्, अपरिमितैः अगणितैः कुसुमैः पुष्पैः धूपैः गन्धपिशाचिकाभिः,
विलेपैः चन्दनादिविलेपनद्रव्यैः, अधूपैः पिष्टकैः, पल्लैः पिष्टतिलयोजितान्नमसैर्वा, पायसैः परमान्नैः,
लाजैः धानाभिश्च कलितां सम्पादिताम्, अम्वादेव्या भगवत्याः श्रीदुर्गादेवतायाः सपर्यां पूजाम् आततान्
विहितवती ।

त्वयमिति । भक्तिप्रवणेन प्रेमतत्परेण मनसा चित्तेन, स्वयं स्वेनैव, उपहृतानि उपहौकितानि
पिण्डपात्राणि अन्नभाजनानि यन्मस्तान् तादृशान्, सिद्धाः सत्या आदेशाः आज्ञावचनानि येषां तान्
तादृशान्, नम्ररूपकान् दिग्भ्यरान् बौद्धविशेषान्, पप्रच्छ 'तनयो मेस्तान् वा' इत्यप्राज्ञीत्, 'त्वरितमेव
तनयस्ते स्यात्' इति यद्यमी कथयेयुस्तदाऽमीषां सिद्धादेशतया मनोरथसिद्धिर्भवेदित्यभिप्रायेणेति भावः ।

विप्रेति । विप्रश्चिक्कानां शुभाशुभप्रकाशिकानां योषिताम् आदेशवचनानि आज्ञावचनानि बहु
मेने आदरविशेषेण स्वीचकार । 'विप्रश्चिका वीर्यगिका देवज्ञा' इत्यमरः ।

निनिचेति । निमित्तानि शुभाशुभबोधकानि नेत्रस्पन्दनानि जानन्ति ये ते तादृशाः तान्, उपचचार
तदन्तिके ययौ, तज्ज्ञानार्थमित्याशयः ।

शकुनेति । शकुनज्ञानं वसन्तराजीयप्रभृतिपक्षिव्यापारावलोकनेन शुभाशुभनिश्चायकं शास्त्रं
विदन्ति जानन्ति ये तेषां तादृशानाम्, आदरम् अधिकसत्कारम् अदर्शयत् दर्शितवती । पक्षिव्यापाराव-
लोकनेन तेष्योऽपि शुभाशुभावगमार्थमित्याशयः ।

अनेकेति । अनेकवृद्धानां नानाविधस्थविराणां परम्परा परिपाटी तस्यां समागतानि सन्प्राप्तानि
रहस्यानि गुप्तमन्त्रसाधनादीनि चकार कृतवती ।

दर्शनेति । आत्मजदर्शनोत्सुका सुतावलोकनायोत्कण्ठिता, दर्शनाय स्वप्रत्यक्षावलोकनाय आगताः
प्राप्ताः ये द्विजगणा विप्रवृन्दानि तान् तादृशान्, वेदानां श्रूयन्त इति श्रुतयः स्पष्टोच्चारणानि ता अका-
रयत् कारयामास ।

बिना दूटे दानोत्ते बनावे गये दधि-मिश्रित भात की कलि रखकर कौओंको देती थी, उस समय उसके मणिमय
कङ्कणवाले दोनों हाथ हिल रहे थे । प्रतिदिन अरिमित पुष्प, धूप, अनुलेपन, अपूर (मालपूर), मांस, पायस
(खीर) और जौके धान लेकर दुर्गादेवीको पूजा करती थी । अपने से ही भोजन मरे पात्र भेट करके सत्यवादी
नने बौद्ध संन्यासियोंसे यदापूर्वक प्रश्न करती थी (कि सुसे पुत्र होगा या नहीं ?) । दैवशक्तियोंके आदेशके
वचनपर विशेष आस्था रखती थी । चतुःस्पन्दनादि शुभाशुभ लक्षण जाननेवालोंके पास जाती थी । शकुनशास्त्र
जाननेवालोंके प्रति आदर दिखाती थी । अनेक वृद्धोंके परम्परागत प्रचलित मन्त्रशास्त्रके रहस्योंको अक्षीकार
करती थी । पुत्र-प्राप्तिके लिए उत्कण्ठित होकर, दर्शनके लिये आवे हुए ब्राह्मणोंके द्वारा वेदपाठ कराती थी

...१. ...मणिवन्दनेन । २. कृतस्नाना । ३. अखण्डसिक्चकुसुम... । ४. रजतपात्रे । ५. अप-
रिमितधूपविलेपां । ६. पायसविलेप, पायसविलेपान्... । ७. ...ज्येष्ठादेवो... । ८. उपाहितः,
उपहृतः । ९. आगतागतानि, गतानि । १०. अक्षीचकार, अक्षीकरोति स्म । ११. दर्शनागतं द्विजजनं ।

रकारयत् । अनवरत-वाच्यमानाः पुण्यकथाः शुभ्राव । गोरोचना-लिखित-भूर्जपत्रगर्भा-
मन्त्रकण्डकान् उवाह । रक्षाप्रतिसरोपेतानि ओषधिसूत्राणि वदन्व । परिजनोऽपि चास्याः
सततमुपश्रुत्यै निजगान, तस्मिन्निजानि च जग्राहः शिवान्यो नांसवलिपिण्डमनुदिनं
निशुत्ससज्, स्वप्रदर्शनाश्रय्याणां चार्च्याणामाचचचे, चत्तरेषु शिवावलिन् उपजहार ।

एवं गच्छति काले कदाचिद्राजा श्रीगमूयिद्रायां रजन्यामत्पावशेष-पाण्डुतारके
जरत्पारावत-पद्मधूसरे नमसि स्वप्ने सौदशिवरं त्रिपतायाः विलासवत्याः करिण्या इव विसव-
त्य-मानने सकलकलापूर्ण-मण्डलं शशिनं प्रविशन्तन् जग्राक्षीत् । प्रबुद्धोत्थाय हर्ष-

जनवरति । अनवरतं निरन्तरं वाच्यमानाः कथ्यमानाः पुण्यकथाः पवित्रकथाः श्रीकृष्णादिजन-
वात्तादिका इत्यर्थः, शुभ्राव श्रुतवती ।

गोरोचनेति । गोरोचनाया लिखितं लिपिकृतं भूर्जपत्रं गर्भे मध्ये देयां ताद् तादृशान् मन्त्रकण्डकान्
गृहीतवादिनमन्त्रसहितपिण्डकान् उवाह दधे ।

रक्षेति । रक्षाप्रतिसरेण रक्षार्थकङ्कणेन उपेतानि सहितानि, ओषधिसूत्राणि गर्भजननौपयिकौष-
धिसहितसूत्राणि वदन्व वन्धनं कृतवती को इति शेषः । 'ना चनुजवने हस्तचूत्रे प्रतिसरोऽखियान्'
इत्यमरः, 'मदेध्यातिसरो मन्त्रभेदे नाल्ये च कङ्कणे' इति नेदिनी ।

परीति । अस्या विलासवत्याः परिजनोऽपि परिवारजनोऽपि सततं निरन्तरम् उपश्रुत्यै दैवप्रदनाय
दैवं ननुप्यादिद्वारा कीदृशं वचनं श्रावयतीति जिज्ञासायै निर्जगाम निर्ययौ । तन्निमित्तानि ज्योतिर्विदः
शुभाशुभलक्षणवाक्यानि जग्राह अयत्नेनाग्रहीत् विलासवत्यै कथयितुमित्याक्षयः । अनुदिनं अथहं नांस-
वलिपिण्डं पल्लवपुष्पहारं शिवान्यः श्यामलीन्याः निशि रात्रौ उत्सज्य उत्सृज्यती । स्वप्रदर्शनाश्रय्याणि
स्वमालोकनकुहलानि आचार्याणां दैवशुगुरुणां (निरुद्धे) आचचचे उच्यती । चत्तरेषु भवनप्राङ्गणेषु,
शिवान्यो वलिन् उपहारम् उपजहार दत्तवती । अयमुपहारस्तु दिन इति प्राक्कनेन सह पौनस्त्यं नैति
विभावनीयम् ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण काले समये गच्छति प्रवति, सति, कदाचिद् कस्मिंश्चिद् समये
स्वप्ने राजा, शीगमूयिद्रायां सनाहप्रायायां रजन्यां रात्रौ नमसि गगने उत्पारावशेषपाण्डुतारके स्वत्पाव-
शिष्टधेतनचूत्रे, जरतः स्यविरस्य पारावतस्य श्रोतस्य पद्मवद् वाजवद् धूसरे धूत्रवर्गे च सति ।
सौदशिवरस्य त्रिपतायाः प्रासादोपर्युपविद्याया विलासवत्याः आनने वदने, करिण्या गजपत्न्याः आनने
विसवत्यनिव, सृगालमण्डलनिव, सकलाभिः समस्ताभिः कलाभिः षोडशरूपानिः पूर्णं शूरितं मण्डलं
दिनं पत्य तं तादृशम्, शशिनं चन्द्रं प्राविशन्तस् अनन्तजयमानान् जग्राक्षीत् ददर्श ।

इहाद्ये 'जरत्पारावतपद्मधूसरे' इत्यत्र 'विसवत्यनिव' इत्यत्र च श्रौत्युपमा, उभयोर्निधोऽनपे-
क्षतया विद्यमानत्वात्संस्पृष्टिः ।

प्रबुद्ध इति । प्रबुद्धो विगतमिन्द्रः सन् उत्थाय शयनादुत्थानं विधाय हर्षेण प्रमोदेन यो विकासः

रातं जिनन्ना प्रचार था देला श्रीकृष्णकन्यादि विविध कथामौक्त्यो कथावाक्योंके समानं जाकर सुनती थी । गोरोचना
द्वारा लिखित मौवत्र पर नमस्ते सुल चक्र (ताम्रव) पहनती थी । हाथमें रक्षाकण्डन और मौवधुल सूत्र बाँधती
थी । वसने गोरोचना भी दैवदत्ते निरुद्ध शुभाशुभ वाक्य सुननेके लिए बाहर जाते थे, एवं बालपूर्वक वन लोगोंके सम्पद
दिलासवतीको कहनेके लिए सुनते थे । वे प्रमोदिन रात्रिमें सोदहोको नांसने बलिनिन्द देते थे, स्वप्नमें देते हुए
आश्चर्यको प्रदर्शयती कहते थे और गृहप्राङ्गणमें (अथवा चौखों पर) दिनमें भी सोदहोके लिए बलि देते थे ।

इस प्रकार कुछ दिन बीतने पर एक दिन, जब रात अधिकांश रूपसे बीत गई थी, काकह भी बड़े ऊँटारके
पहले समान धूलर वर्ण हो गया थी, एवं नक्षत्रगण (जारे) भी, पाण्डुवर्ण होकर थोड़े-थोड़े और नन्द-नन्द रीतिसे
वे तब राखते स्वप्नमें देला कि—हृत्पिण्डोंके सुप्तमें सृगाल-वत्यके समान, मण्डलोंके छिडारपर रूपन कर्ता
हूँ विलासवतीके सुलमण्डलमें समस्त कलाओंमें स्मिद्ध चन्द्रमण्डल प्रवेश कर रहा हूँ । राखते हीम वली

१. अनवरत । २. पुण्याः कथाः । ३. मन्त्रकण्डकात्, मन्त्रमन्त्रकात् । ४. रक्षाप्रतिसरोपेतानि ।
५. औषधिसूत्राणि, औषधीसूत्राणि । ६. सुलचक्र । ७. दिव्यवलि । ८. वज्र । ९. उत्सरे ।
१०. जरत्पारावतपद्मधूसरे । ११. सितप्रासादशिखर । १२. विलासवत्याः विसवत्यनिव ।
१३. उपरिपूर्ण । १४. दिव्यम् ।

विकास-स्फीततरेण चक्षुषा धवलीकृतवासभवनस्तस्मिन्नेव क्षणे सवहुमानं शुकनासमाहूय तं स्वप्नमकथयत् ।

समुपजातहर्षः स तं प्रत्युवाच—देव ! सम्पन्नाः सुचिरादस्माकं प्रजानाञ्च मनोरथाः । कतिपर्यैरेवाहोभिरसंशयमनुभविष्यति स्वामी सुतमुखकमलावलोकनसुखम् । अद्य खलु मयापि निशि स्वप्ने धौतधवल-वाससा शान्तमूर्त्तिना दिव्याकृतिना द्विजेन विकचं चन्द्र-कलावदात-दलशतम्, आलोलकेसरसहस्रजटालम्, मकरन्द-विन्दु-सन्दोहवर्षि-पुण्डरीकमुत्सङ्गे देव्या मनोरमाया निहितं दृष्टम् । आवेदयन्ति हि प्रत्यासन्नमानन्दमग्रजातानि शुभानि निमित्तानि । किञ्च अन्यदानन्दकारणमतो भविष्यन्ति । अवितथफला हि

उन्मीलनं तेन स्फीततरम् अत्यन्तं प्रसृतं तेन तादृशेन, चक्षुषा नयनेन धवलीकृतं शुभ्रीकृतं वासभवनं निवासगृहं येन स तादृशः, तस्मिन्नेव क्षणे समये सवहुमानं सादरं शुकनासं प्रधानसचिवम् आहूय आह्वानं कृत्वा आकारयित्वेत्यर्थः । तं स्वप्नं निशादृष्टम् अकथयत् कथितवान् ।

समुपेति । समुपजातः समुत्पन्नो हर्षः आनन्दो यस्य स तादृशः, स शुकनासः तं भूपतिं प्रत्युवाच प्रत्यग्रवीत्—देव राजन् ! सुचिरात् अतिचिरसमयेन अस्माकं सचिवादिवर्गाणां प्रजानां जनानां च मनोरथाः अभिलषितानि सम्पन्नाः सफला जाताः । कतिपर्यैरेव अल्पैरेव अहोभिः वासरैः असन्देहं निःसंशयं स्वामी प्रशुर्भवान् सुतमुखकमलस्य तनयवदनपद्मस्य अवलोकनेन वीक्षणेन सुखेन आनन्दम् अनुभविष्यति अनुभवविषयीकरिष्यति । खलु निश्चयेन, अद्य निशि अस्यां रात्रावेव, धौतं चालितम् अतएव धवलं शुभ्रं वासो वस्त्रं यस्य तेन तादृशेन, दिव्या रमणीया आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन तादृशेन, द्विजेन अनिर्दिष्टनाम्ना केनचिद् विप्रेण । विकचं विकसितं चन्द्रकलावत् शशिकलावत् अवदातं शुभ्रं दलानां पत्राणां शतं समूहो यस्य तत्तादृशम्, आलोलं चपलेन केसरसहस्रेण किञ्चिद्वृन्देन जटालं जटिलं तथाविधकिञ्चिद्वृत्तपत्रजटायुक्तमित्यर्थः । 'प्राणिस्थादातो लज्जन्यतरस्याम्' इत्यनेन मत्वर्यं लघु प्रत्ययः । मकरन्दविन्दूनां पुष्परसकणानां सन्दोहं समूहं वर्पतीति तत्तादृशम्, 'पुण्डरीकं सितारम्भोजम्, देव्या मनोरमायाः तन्नामिकायाः स्वपत्न्याः उत्सङ्गे क्रोडे निहितं स्यापितम् इति मया शुकनासेनापि स्वप्ने दृष्टम् अवलोकितम् इति सम्बन्धः । इह चन्द्रकलावदातेत्यत्र लुप्तोपमा ।

आवेदयन्तीति । अग्रे पूर्वं जातानि उत्पन्नानि शुभानि शिवानि निमित्तानि स्वरूपाणि प्रत्यासन्नं निकटभाविनम् आनन्दं प्रमोदम् आवेदयन्ति प्रकटयन्ति ।

किञ्चेति । अतः सुताननदर्शनानन्दात् अन्यत् आनन्दकारणं प्रमोदहेतुः किं भविष्यति न किमप्यर्थः । ननु केवलस्वप्नावलोकनेनैव कथमेवंविधानन्दहेतुरित्यत आह—अवितथफलेति । हि यस्मात्, प्रायः आधिक्येन निशावसानसमयदृष्टाः रात्रिशेषसमयावलोकिताः स्वप्नाः अवितथं सत्यम् अवश्यम्भावि फलं येषां ते तादृशाः भवन्ति सम्पद्यन्ते ।

दिन-समय जाग शय्यासे उठकर, हर्षते प्रफुल्लित नेत्रके आलोकते शयनागारको धवलवर्ग कर, उत्त समयमें ही आदरके साथ मन्त्रों शुकनासको बुलवाकर उस स्वप्नका वृत्तान्त कहा ।

शुकनासे ने भी अत्यन्त प्रसन्न होकर उत्तर दिया—'महाराज ! बहुत कालके बाद हम लोगोंका और प्रजावर्गका मनोरथ पूर्ण हुआ है, क्योंकि थोड़े दिनके मध्यमें ही आप निःसन्देह पुत्रके मुख-कमल-दर्शनका सुख अनुभव करेंगे । मैंने भी आज रातको स्वप्नमें देखा है कि-धुले हुए श्वेनवर्ग-चक्र पहननेवाला, शान्तिमूर्त्ति-सुन्दराकृति एक ब्राह्मणे, प्रकाशित चन्द्रकलाके समान श्वेनवर्ग, सौ पंचद्विर्गोते शुक्ल, जटाके समान चञ्चल केसरसमूह-समन्वित एवं प्रचुर मधुविन्दुवर्षा खिला हुआ एक सफेद कमल, मनोरमा देवी की गोदमें रक्खा है । पहले ही दिखाई देनेवाले शुभ लक्षण निकट आनेवाली किसी विशेष आनन्दकी सूचना करते हैं । इतकी अपेक्षा

१. शुकनासं समाहूय स्वप्नम् । समाहूय शुकनासाय तन् । २. असन्देहं । ३. धौतसकल, धौतसकलधवल । ४. प्रशान्तमूर्त्तिना । ५. विकचचन्द्र । ६. जटालमकरन्द, जटिलमकरन्द । ७. विन्दुसीकरवर्षि । ८. अग्रेजातानि, आनन्दपातानि, अग्रेजातोभि, अग्रपातोनि । ९. शुभनिमित्तानि । १०. किं बान्धव प्रियतरं परमानन्द, अधिकानन्द । ११. विद्यते । १२. च ।

प्रायोनिशावसानसमयदृष्टाः भवन्ति स्वप्नाः । सर्वथा नचिरेणैव मान्धातारमिव धौरेयं राज-
र्षीणां भुवनानन्दहेतुमात्मजं जनयिष्यति देवी । शरत्कालकमलिनीव अभिनवकमलोद्गमेन
गन्धगजमाहादयिष्यति देवम् । यनेयं दिग्गजमदलेखेवाविच्छिन्नसन्ताना क्षितिभारधारणो-
चिता भविष्यति कुलसन्ततिः स्वामिनः । इत्येवमभिदधानमेव तं करेण गृहीत्वा नरेन्द्रः
प्रविश्याभ्यन्तरमुभाभ्यामपि ताभ्यां स्वप्राभ्यां विलासवतीमानन्दयाञ्चकार ।

कतिपयदिवसापगमे च देवताप्रसादात् सरसीमिव प्रतिमाराशी विवेश गर्भो विला-
सवतीम् । येन च नन्दनवनराजिरिव पारिजातेन, मधुसूदनवक्षःस्थलीव कौस्तुभमणिना सा

अत एव कथयति—सर्वेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण नचिरेणैव स्वल्पसमयेनैव देवी विलासवती,
मान्धातारं युवनाश्रुतं सूर्यकुलस्य नृपविशेषमिव, राजर्षीणां नृपश्रेष्ठानां मध्ये धौरेयं धुन्धरं श्रेष्ठं
भुवनानन्दहेतुं जगत्प्रमोदकारणम् आत्मजं पुत्रं जनयिष्यति प्रसविष्यति । नचिरेणेत्यत्र नञो 'नैकधा'
इत्यादिवत् प्रकृतिभावेन लोपो नेति विभावनीयम् ।

शरदिति । शरत्कालस्य घनात्ययसमयस्य कमलिनी पद्मिनी, अभिनवानां नूतनानां कमलानां
पङ्कजानाम्, उद्गमेन उत्पादनेन गन्धगजं पूर्वप्रतिपादितस्वरूपकमुत्तमकरिणमिव, देवी अभिनवाया
नूतनायाः कमलायाः पद्मायाः सुतसम्पद इत्यर्थः । उद्गमेन जननेन देवं भवन्तम् आहादयिष्यति
आनन्दयिष्यति ।

येनेति । येन कारणेन, इयं जायमाना, स्वामिनो भवतः कुलस्य अन्वयस्य सन्ततिः सुतरूपः सन्ता-
नः दिग्गजस्य ऐरावतादिप्रसिद्धहस्तिनः मदलेखा दानजलधारा इव अविच्छिन्नो विच्छेदमनुपगतः
सन्तानो वंशः पुत्रपौत्रादिरूपः प्रवाहश्च यस्याः सा तथोक्ता सती, क्षितिभारस्य भूभारस्य धारणे बहने
उचिता योग्या समर्था भविष्यति, इत्येवं पूर्वोक्तं रूपम् अभिदधानं कथयन्तमेव तं शुक्रनासं करेण
गृहीत्वा हस्तेनादाय नरेन्द्रो राजा अभ्यन्तरम् अन्तःपुरं प्रविश्य प्रवेशं विधाय ताम्यामुभाभ्या-
मपि त्वन्माभ्यां स्वप्नद्वयसमाचारप्रतिपादनेनेत्यर्थः । विलासवतीं राजमहिषीम् आनन्दयाञ्चकार आहा-
दयाञ्चकार ।

कतोति । कतिपयदिवसापगमे च कियद्दिनातिक्रमे च सति देवताप्रसादात् देवतानुग्रहात् प्रतिमा-
शशी प्रतिविम्बभूतश्चन्द्रः सरसीं सरोवरमिव, गर्भो भ्रूणो विलासवतीं राजमहिष्या उदरमित्यर्थः । विवेश
प्रविष्टो बभूव । यथा प्रतिमाशशी सरोवरं विशति तथा विलासवतीं गर्भो विवेश इति सरलार्थः, एवञ्च
कालभेदादुपमागतो भग्नप्रक्रमतादोषो नेति विचारणीयम् ।

इह 'मान्धातारमिव' 'गन्धगजमिव' 'दिग्गजमदलेखेव' 'सरसीमिव' इत्येतेषूपमालङ्कारो ज्ञेयः ।

येनेति । येन च गर्भेण, पारिजातेन कल्पपादपेन नन्दनवनराजिरिव इन्द्रकाननपङ्क्तिरिव,
कौस्तुभमणिना प्रसिद्धेन तदाख्यमणिना मधुसूदनस्य श्रीविष्णोः वक्षःस्थलीव भुजान्तरस्थलीव सा

आनन्दका विषय और क्या है ?, राजिशेषमें जो त्वन् दीख पड़ता है, उसका फल प्रायः सत्य ही होकर रहता है ।
इसलिए महारानी विलासवती, अचिरकाल-मध्यमें ही निश्चय मान्धाताके समान राजर्षियोंके मध्यमें श्रेष्ठ
संसारके आनन्दका कारण पुत्र उत्पन्न करेगी । शरद् ऋतुकी कमलिनी जिस प्रकार अभिनव कमल उत्पन्न कर
गन्धगजको आहादित करती है, उसी प्रकार विलासवती भी अभिनव पुत्र-सन्ततिको उत्पन्न कर आपको आहादित
करेगी । जिस कारणसे, दिग्गजकी मदललेखा जिस प्रकार भारा-प्रवाहसे बहती हुई रहती है, उसी प्रकार
आपका यह पुत्र सन्तान-भारा प्रवाहसे कुलकी रक्षा कर पृथिवीका भार वहन करनेमें समर्थ होगा' इत प्रकार
बोलते हुए शुक्रनासके हाथको राजा अपने हाथसे पकड़कर अन्तःपुर (हवेली) में प्रवेश कर उन दोनों त्वन्नोंका
वृत्तान्त कहकर उसने विलासवतीको आनन्दित किया ।

उसके बाद थोड़े ही दिन व्यतीत होनेपर देवताओंके अनुग्रहसे सरोवर-मध्यमें चन्द्रप्रतिबिम्बके समान
गमने, विलासवतीके उदरमें प्रवेश किया । पारिजातवृक्ष द्वारा नन्दनवनश्रेणीके समान एवं कौस्तुभमणिद्वारा

१ समये दृष्टाः । १. नचिरेण, अचिरेण । २. सर्वराजर्षीणां । ४. शरत्कमलिनीव । ५. विनोदया-
ञ्चकार । ६. येन नन्दनराजिरिव ।

सुतरामराजतः^१ दर्पणश्रीरिव च^२ गर्भच्छलेन संक्रान्तमवनिपालप्रतिविम्बमुवाह, शनैः शनैश्च^३ प्रतिदिनम्^४ उपचीयमानगर्भो निर्भर-परिपीत-सागर-सलिल-भर-मन्थरेव मेघमाला मन्दं मन्दं मञ्चचार । सुहुसुहुरनुवद्वज्रम्भिकम्^५ आजिह्वितलोचनं^६ सालसं निशश्वास^७ । तथाव-स्थाञ्च तामनभिनन्दितपानभोजनां^८ प्रावृपमिव श्यामायमान-पयोधरमुखीं केतकीमिव गर्भ-पाण्डुराम्^९ आलोक्येकित-कुशलः परिजनः^{१०} विज्ञातवान् ।

विलासवती सुतराम अत्यन्तम् अराजत अशोभत । इहाप्युक्तमग्नप्रक्रमत्वदोषो दर्शितदिशव निरसनीयः । एवञ्च यथा कल्पपादपेन नन्दनवनम्, कोस्तुभमणिना हरेर्वचःस्थलं शोभते तथैव गर्भेणयमित्यर्थः । दर्पणश्रीः आदर्शलक्ष्मीरिव गर्भच्छलेन ध्रुग्व्याजेन सङ्क्रान्तम् स्वस्मिन् पतितम् अवनिपालस्य भूपतेः नारापीठस्य प्रतिविम्बं प्रतिरूपम् उवाह दधार, स्त्रीयोनौ वीर्यरूपेणात्मन एव प्रदेशादित्याशयः । प्रति-दिनं प्रत्यहं शनैः शनैः कालक्रमेण उपचीयमानो वर्द्धमानो गर्भो यस्याः सा तादृशी, निर्भरम् अतिशयं परिपीतानाम् आत्मादितानाम् सागरसलिलानां समुद्रजलानां भारेण मन्थरा अलसा मेघमालेव कादम्बिनीव मन्दं मन्दं शनैः शनैः सञ्चचार समचलत् ।

इह 'नन्दनवनराजिरिव' 'मधुसूदनवचःस्थलीव' इत्यत्रोपमयोर्मिथो नैरपेक्ष्येण विद्यमानत्वात् संक्षिप्तिलङ्कारः, 'दर्पणश्रीरिव' इत्यत्रोपमा, 'गर्भच्छलेन' इत्यपह्नुतिः अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः, मेघमा-लेव' इत्यत्र चोपमालङ्कारः ।

सुहुरिति । सुहुसुहुः वारंवारम् अनुवद्धा विहिता जृम्भिका जृम्भा यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्या-त्तया, आजिह्विते वर्द्धाकृते निद्रावेशात् मुकुलिते लोचने नेत्रे यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तया, अल-सेन आलस्येन सहितमिति सालसं यथा स्यात्तथा निशश्वास निःश्वासं मुक्तवती । निपूर्वकात् 'ध्वस् प्राणने' इत्यस्माद्धानोल्लिङ्गि रूपम् ।

तथेति । तथा पूर्वप्रतिपादिता एव अवस्था दशा यस्याः तां तादृशीम्, इङ्गितेषु अन्तर्गताभिप्राय-बोधकव्यापारेषु कुशलो निपुणः परिजनः निकटस्थौसीविद्वद्भूषणवर्गः, अनभिनन्दितम् अनादृतं पानं भोजनञ्च यथा तां तादृशीम्, गर्भावस्थायां स्त्रीणामाहारेष्वर्हसिस्मन्वादित्याशयः । प्रावृपं वर्षासमय-मिव, श्यामायमाने कृष्णतां प्राप्ते पयोधरयोः कुचयोः मुखे उपरिभागद्वयं चतुष्क इत्यर्थः यस्याः तां तादृशीम्, अन्यत्र तु श्यानायमानं कृष्णतां प्राप्नुवत् पयोधरमुखं मेघसहितः प्रथमभागो यस्याः तां तादृशीम् । केतकीं तत्संज्ञकं कुसुमं पुष्पमिव, गर्भेण गर्भधारणेन पाण्डुरा शुभ्रावयवा तां तादृशीम् अन्यत्र तु गर्भं मग्न्यभागे पाण्डुरा प्रकृत्या शुभ्रा तां तादृशीम्, आलोक्य निरीक्ष्य विज्ञातवान् गर्भ-लक्ष्या अवबुद्धवान्, तथाविधस्वरूपयुक्तत्वाच्चेष्टितनिपुणत्वाच्च स्वस्येत्यभिप्रायः । आयुर्वदे गर्भस्वरूपं गवेषणीयम् ।

इह 'प्रावृपमिव, 'केतकीमिव' इति पूर्णोपमाद्वयम्, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्चेति समेपाभेदां पर-स्परं नैरपेक्ष्येण विद्यमानत्वात् संक्षिप्तिलङ्कारः ।

नारायणके वनःस्थले समान, जित गर्भद्वारा विलासवती अत्यन्त शोभा ण रही थी । दर्पण जिस प्रकार प्रतिविम्ब धारण करता है, उसी प्रकार विलासवती भी, गर्भके बढ़ाने अन्दरमें प्रविष्ट राजाके प्रतिविम्बको धारण करने लगी, एवं प्रतिदिन उसका गर्भ धीरे-धीरे वृद्धि पाने लगा, उस समय समुद्रका बहुत-सा जल पान कर लेनेके कारणसे मन्द दुर्ध मेघमालाके समान विलासवती धीरे-धीरे चलने लगी और बार-बार जैमाश्योंके साथ आँखें जरा भीच-नीच कर मन्द-मन्द मोड़ लेने लगी । पान और भोजनमें उसकी अनिश्चि नहीं थी, स्तनोंका अग्रभाग वर्षा कालके मेनके समान श्यामवर्ण हो गया था, एवं गर्भधारण करनेसे केतकीकुसुमके समान शरीर श्वेतवर्ण हो गया था-ऐसे स्वरूपमें उसे देखकर यह गर्भवती हो गई है—इस प्रकार इङ्गित जाननेमें निपुण दासियों सब समझ गई ।

१. सुतरामराजत सा, सुतरामराजत देवी । २. दर्पणश्रीरिव गर्भ । ३. सा शनैः शनैश्च । ४. प्रति-दिनम् । ५. प्रतिदिनमुखा दिप्रमाणगर्भा । ६. सुहुरनुवद्वज्रम्भिकम् । ७. लोचना । ८. निःश्वास । ९. अदृष्टः स्वयमनेकसंज्ञाङ्गिभाननोजनां । १०. गर्भच्छविपाण्डुराम् । ११. अन्तःपुरिकाजनः ।

अथ तस्याः सर्वपरिजन-प्रधानभूता सदा राजकुल-संवासचतुरा सर्वदा च राजसन्नि-
कर्ष-प्रगल्भा सर्वमङ्गलकुशला कुलवर्द्धना नाम महत्तरिका प्रशस्ते दिवसे प्रदोषजेलायामभ्य-
न्तरास्थान-मण्डपगतं गन्धतैलावसेकज्वलितदीपिकासहस्रपरिवृतम् उडुनिकर-मध्यवर्त्तिन-
मिव पौर्णमासीशशिनम्, उरगराज-फर्णा-मणि-सहस्रान्तरालस्थितमिव नारायणम्, मूर्द्धावि-
सिक्तैः प्रधाननरेन्द्रैः^१ परिमितैः परिवृतम्, अनतिदूरावस्थितपरिजनम्, अनन्तरमुत्तुङ्गचेत्रा-
सनोपविष्टेन धौतधवलाम्बरपरिधानेन नात्युत्त्वणवेपेर्ण जलनिधिनेवागाधगान्भीर्येण समुपा-
रुढ-विभ्रम्भनिर्भरास्तास्ताः कथाः शुकनासेन सह कुर्वाणम्, भूमिपालमुपसृत्य रहः कर्णमूले
विदितं^२ विलासवतीगर्भवृत्तान्तमकार्षीत् ।

अपेति । अयं कुलवर्द्धना रहो भूमिपालमुपसृत्य विलासवतीगर्भवृत्तान्तं विदितमकार्षीदिति सम्ब-
न्धः । सदा सर्वदा राजकुले राजभवने संवासेन अवस्थानेन चतुरा समस्तविधेयानामवसरामिज्ञा, राज्ञो
नृपतेः सन्निकर्षेऽपि निकटेऽपि प्रगल्भा घृष्टा, तथा सर्वमङ्गलेषु सर्वप्रकारशुभकृत्येषु कुशला दत्ता, सर्वपरि-
जनेषु निखिलसेवकेषु प्रधानभूता श्रेष्ठा, महत्तरिका शूद्रजातीया दासी 'शूद्रः स्यात् पादजो दासो ग्राम-
कृत्यो महत्तरः' इति त्रिकाण्डशेषः । कुशलात् 'कुलवर्द्धना नाम महत्तरिका' इत्येवं दर्शनेनेह महत्तरिका-
पदेन राजान्तःपुरप्रधानप्रबन्धकर्त्री इति विवृण्वते । अग्न्यन्तरे मध्ये य आस्थानमण्डपः उपवेशनस्थलं
तत्र गतं स्थितम्, गन्धतैलानां सुगन्धतैलानाम् अवसेकेन प्रवेपेण ज्वलितानां दीपिकानां प्रदीपानां
सहस्रेण निकरेण परिवृतं परिवेष्टितम्, अत एव उडुनिकरस्य तारकासमूहस्य मध्यवर्त्तिनं तदन्तःस्थापिनं
पौर्णमासीशशिनमिव राकाचन्द्रमिव स्थितम्, उरगराजस्य दशशतशिरसः शेषनागस्य यत् फगामणीनां
सहस्रं दशशतं तस्य अन्तराले मध्यप्रदेशे स्थितं विद्यमानं नारायणं विष्णुमिव । परिमितैः अल्पसंख्यकैः,
मूर्धावसिक्तैः कृताभिपेकैः, प्रधाननरेन्द्रैः मुख्यैः नृपतिभिः परिवृतं परिवेष्टितम् । अनतिदूरे अवस्थिता
नातिद्विष्टप्रदेशे विद्यमानाः परिजनाः सेवका यस्य तं तादृशम् । अनन्तरं भूपतेः सिंहासनाददूरं स्थानं
लब्ध्वा उत्तुङ्गे अत्युच्चे चेत्रासने वेतसविष्टे उपविष्टेन आसीनेन, धौतं प्रक्षालितं धवलं शुभ्रम् अम्बरं
वसनं परिधानम् अर्धोऽशुकं यस्य तेन तादृशेन, नात्युत्त्वणो नात्युज्ज्वलो देवो नेपथ्यं यस्य तेन
तादृशेन जलनिधिना समुद्रेणैव अगाधम् अन्यैरेजेयम् अतलस्पर्शञ्च गाम्भीर्यं धैर्यं गम्भीरता च यस्य
तेन तादृशेन शुकनासेन मन्त्रिणा सह समुपारुढः समुत्पन्नः विभ्रम्भनिर्भरो विश्वासातिशयो यासु ताः
तादृश्याः ता अनिर्वचनीयाः कथाः किवदन्तीः कुर्वाणम्, भूमिपालं राजानम् उपसृत्य समीपे गत्वा
प्रशस्ते शोभने दिवसे वासरे रहो गुह्यं कर्णमूले विदितं ज्ञातं विलासवतीगर्भवृत्तान्तं देव्या गर्भोदन्तम्
अकार्षीत् अकरोत् ।

इह 'पौर्णमासी शशिनमिव', 'नारायणमिव', इत्यनयोरुपमयोः मियो नैरपेक्षेण संष्टिरलङ्कारः ।
'जलनिधिनेव' इत्यत्र पूर्णोपमा ।

तदनन्तरं विलासवतीके परिजनोके बीचने प्रधान सर्वदा राजकुलमें रहनेसे चतुर एवं राजाके समीपमें
भी प्रगल्भ स्वभाववाली, और सभी मङ्गलकार्यों निपुण अत्यन्त बड़ी कुलवर्द्धना नामकी शूद्रजातीया एक
रनिवासकी दासी, किसी प्रशस्त दिन प्रदोष-कालमें मध्यवर्ती समानमण्डपमें बैठे हुए राजाके पास उपस्थित होकर
उत्तने जनके कानमें धीरे-धीरे रानी विलासवतीका गर्भवृत्तान्त निवेदन किया । वस्तु सम्यक् राजाके आल-पात
सुगन्धित तेलसे भरे हजारों प्रदीप जल रहे थे, जिनसे वह ताराओंके मध्यमें विराजमान पूर्ण चन्द्रमाके समान;
तथा सहस्रमस्तकवाले शेषनागके सहस्रसंख्यक फगामणियोंके मध्यमें बैठे नारायणके समान देखनेमें प्रतीत होता
था । क्षत्रियकुलके कितने ही प्रधान-प्रधान नरपति वस्त्रके चारों ओर बैठे थे, और परिजनवर्ग कुछ दूर पर सटे थे ।
समीपमें ही वस्त्रकी कुर्सीपर, धुले हुए रवेतवस्त्र पहने, सादे वेदले, समुद्रके समान अगाधगान्भीर्यशाली मन्त्रिप्रवर
शुकनासके साथ राजा पूर्ण विश्वाससे नाना प्रकारकी बातचीत कर रहा था ।

१. सर्वसेवकवर्ग... । २. सदा । ३. महान्तःपुरिका सा । ४. अभिपेक... । ५. परिवारम् ।
६. ...कर्ण । ७. नरेन्द्रैः परिवृतम् । ८. अनुत्त्वणवेपेण । ९. शुकनासेन कुर्वाणम् । १०. विदित-
विलासवती... ।

तेन तु तस्या वचनेनाश्रुतपूर्वेणात्मभाव्येनामृतरसेनेव सित्सर्वाङ्गस्य सद्यः-प्ररूढ-^१ रोमाञ्च-निकर-कण्टकिततनोरानन्दरसेन विह्वलीक्रियमाणस्य स्मितविकसित-कपोलस्थलस्य परिपूरितहृदयातिरिक्तं हर्षमिव दशनांशुवितानच्छलेन विकिरनो राज्ञः शुक्रनासमुखे लोलतारकमानन्दजलविन्दुक्लिन्नपद्ममालं तद्वक्ष्ये पपात चक्षुः ।

अनालोकितपूर्वं तु हर्षप्रकर्षमभिसमीक्ष्य भूपतेः, कुलवद्धनाञ्च स्मितविकसितमुखी-मागतां दृष्ट्वा तस्य चार्थस्य सततं मनसि वर्त्तमानत्वात्^२ अविदितवृत्तान्तोऽपि तत्कालो-चितमपरमतिमहतो हर्षस्य कारणमपश्यन् शुक्रनासः स्वयमुत्प्रेक्ष्य समुत्सर्पितासनः समीपतरमुपसृत्य नातिप्रकटं मावभाषे-^३ देव ! किमस्ति^४ किञ्चित्स्मिन्^५ स्वप्नदर्शने सत्यम् ?

तेनेति । 'तु' पुनरर्थः । तस्याः कुलवद्धनायाः, अश्रुतपूर्वेण अनाकर्णितपूर्वेण असम्भाव्येन अचिन्त-नीयेन तेन पूर्वाक्तप्रतिपादितेन अमृतरसेन सुधाद्रवेण वचनेन वाक्येन मनोऽभिलषितत्वात् क्लेशनिवा-रकरवाच्च वचनस्यामृतसाग्यमवगन्तव्यम् । सित्तानि सेचितानि सर्वाणि निखिलानि अङ्गानि अवयवा यस्य तथोक्तस्येव सतः, सद्यः तत्कालं प्ररूढेन उत्पन्नेन रोमाञ्चनिकरेण रोमोद्गमसमूहेन कण्टकिता सञ्जातकण्टका तन्ः शरीरं यस्य तादृशस्य, आनन्दरसेन प्रमोदरसेन विह्वलीक्रियमाणस्य व्याकुलीक्रिय-माणस्य, स्मितेन ईषद्भास्येन विकसिते स्फीते कपोलस्थले गण्डयुगलं यस्य तादृशस्य, दशनांशूनां दन्तर-शर्माणां वितानच्छलेन प्रयनच्छन्नना परिपूरितहृदयात् पूर्णाकृतमनसः अतिरिक्तम् उद्बृत्तं हर्षञ्च आनन्दं विकिरित इव निक्षिपत इव सतः, राजस्तारापीडस्य । लोले चञ्चले तारके कनीनिके यस्य तत्तादृशम्, आनन्दजलविन्दुभिः हर्षजनितनेत्रजलपृष्ठैः क्लृप्ता आर्द्राकृता पद्ममाला रोमपङ्क्तिर्यस्य तत्तादृशं चक्षुः लोचनद्वयं शुक्रनासमुखे पपात अपतत् ।

'सित्सर्वाङ्गस्येव' इत्यत्रोद्योत्तालङ्कारः, 'विकिरित इव' इत्यत्र सापह्नवोद्योत्तालङ्कारः ।

अनालोकितेति । भूपतेः तारापीडस्य अनालोकितपूर्वं अदर्शितपूर्वं हर्षप्रकर्षम् आनन्दातिशयम् अभिसमीक्ष्य निरीक्ष्य, पुनरर्थं चकारः । कुलवद्धनां स्मितेन ईषद्भास्येन विकसितं विकस्वरं मुखं वदनं यस्याः तां तादृशीम् आगतां प्राप्तां दृष्ट्वा अवलोक्य, तस्य विलासवत्या गर्भधारणरूपस्य, अर्थस्य विष-यस्य सततं निरन्तरं मनसि चित्ते वर्त्तमानत्वाद् विद्यमानत्वात् भूपतेः स्वप्नवृत्तान्ताकर्णनेनेत्याशयः । अविदितवृत्तान्तोऽपि अज्ञातगर्भधारणरूपसमाचरोऽपि शुक्रनासः तत्कालोचितं तत्समयोग्यम् अपरम् अन्यत् अतिमहतोऽप्युत्प्रेक्ष्य हर्षस्य आनन्दस्य कारणं नियामकम् अपश्यन् अनवलोक्यन् स्वयमा-त्मना उत्प्रेक्ष्य 'कुलवद्धना विलासवत्या गर्भधारणरूपसमाचारमेवोक्तवती' इति सम्भाव्य (विचिन्त्य) समुत्सर्पितं व्यक्तम् आसनम् अवस्थितिवन्धो येन स तादृशः, समीपतरम् अतिनिकटम् उपसृत्य गत्वा नातिप्रकटम् अनतिस्फुटम् अनिश्चितत्वेन सर्वेषां श्रवणानौचित्यादित्यभिप्रायः । आवभाषे अवोचत्—

देवेति । हे देव स्वामिन् तस्मिन् पूर्वाक्तस्वरूपे स्वप्नदर्शने किञ्चित् ईषत् सत्यं तथ्यम् अस्ति ? ।

अश्रुतपूर्वं और असम्भवयोग्य कुलवर्धनाका वह वाक्य सुनकर राजाका समस्त अङ्ग मानो अमृतरससे सिक्त हो गया, उस समय ही रोमाञ्च-समूह उत्पन्न होकर उसके समस्त शरीरको कण्टकिन कर दिया और आनन्दसे वह विह्वल हो गया । मुस्तुराहटसे उसके गाल प्रफुल्लित हो गये और हृदयके ऊपर तक भर जानेसे अवशिष्ट आनन्द मानो दन्त-किरणोंके प्रकाशके बहाने बाहर निकलने लगा, नयनके दोनों तारे चञ्चल हो गये एवं आनन्दके आंशुओंसे नयनके लोम भीग गये, इस प्रकार उसके नयनयुगल उस समय ही शुक्रनासके मुख पर पड़े ।

राजा का ऐसा अदृष्टपूर्व आनन्दातिशय देखकर, कुलवर्धनाको भी मुस्तुराती हुई आनी देखकर, यही बात सर्वदा मनमें रहनेसे और प्रस्तुत वृत्तान्तको नहीं जानने पर भी, उस समयमें अत्यन्त आनन्दके उपयुक्त कारणको नहीं देख शुक्रनासने अपने मन ही मन तत्काल टाट लिया और कुसीको खींचकर राजाके अत्यन्त समीपमें जा अनतिस्पष्ट भावसे (धीरे धीरे) पूछा—'महाराज ! वह स्वप्न देखनेके विषयमें कुछ सत्यता हुई है क्या ?

१. ...प्रकट... । २. ...मूलस्य । ३. अतिरिक्तहर्षमिव । ४. अनालोचनपूर्वं तु तं । ५. अभि-समीक्ष्य । ६. परिवर्त्तमानत्वात्, विपरिवर्त्तमानत्वात् । ७. नातिप्रकाशम्... । ८. अस्ति । ९. किञ्चित् स्वप्नदर्शन ।

अत्यन्तमुत्फुल्ललोचना^१ हि कुलवर्द्धना दृश्यते, देवत्यापीदं प्रियवचनश्रवणकुतूहलादिव श्रवणमूलमुपसर्पदुपरचयदिव नीलकुवलय-कर्णपूर-शोभा^२म्, आनन्दजल-परिप्लुतं तरलतारक-विकसदावेदयति महत् प्रहर्ष-कारणमीक्षणयुगलम्, उपाट्टमहोत्सव-श्रवण-कुतूहलमुत्सुकोत्सुकं^३ क्लाम्यति मे मनः । तदावेदयतु देवः किमिदम् ?^४

इत्युक्तवति तस्मिन् राजा विहस्याब्रवीत्—‘यदि सत्यमनया यथा कथितम्, तदा सर्वमवितथं स्वप्रदर्शनम् । अहन्तु न श्रद्धे, कुतोऽस्माकमियती भाग्यसम्पत्, अभाजनं हि वयमीदृशानां प्रियवचनश्रवणानाम् । अवितथवादिनीमप्यहं कुलवर्द्धनामेवंविधानां कल्याणानामसम्भावितमात्मानं मन्यमानो विपरीतामिवाद्य पश्यामि । तदुत्तिष्ठ, स्वयमेव गत्वा किमत्र सत्यमिति देवी पृष्ट्वा ज्ञास्यामि ।’

हि यतः इयं कुलवर्द्धना अत्यन्तम् उत्फुल्ललोचना हर्षेण विकसितनयना दृश्यतेऽवलोक्यते, अत एव विषयान्तरं परित्यज्य स्वप्नविषय एव जिज्ञास्यत इत्याशयः । तत्रैव कारणान्तरमाह—देवत्यापीति । देवत्यापि स्वामिनोऽपि प्रियम् इष्टं यद्वचनं वचः तस्य श्रवणम् आकर्षणं तस्य कुतूहलात् कौतुकादिव श्रवणयोः कर्णयोः मूलं निकटम् उपसर्पत् गन्धत् नीलं यत् कुवलयम् उत्पलं तद्रूपस्य कर्णपूरस्य शोभां कान्तिम् उपरचयदिव निष्पादयदिव । आनन्दजलेन प्रमोदाश्रुणा परिप्लुतं छिन्नम्, तरले चपले तारके कनीनिकायुगलं यस्य तत्तादृशम्, विकसत् विकासं प्राप्नुवत् इदं देवस्य भवतः स्वामिनोऽपि ईक्षण-युगलं लोचनद्वयं कर्तुं, महद् विपुलं प्रहर्षस्य विशेषप्रमोदस्य कारणं हेतुम् आवेदयति ज्ञापयति । अथैवं सत्यपि किन्ते ? इत्यत आह—उपाट्टेति । उपाट्टम् उत्पन्नं महोत्सवश्रवणाय विपुलप्रमोदवार्त्ताकर्ण-नाय कुतूहलं कौतुकं यत्र तत्तादृशम्, उत्सुकोत्सुकम् अत्यन्तोत्कण्ठितं मे मनः मनश्चित्तं क्लाम्यति स्वेदं प्राप्नोति । तत् देवो भवान् आवेदयतु ज्ञापयतु इदं प्रमोदनियामकं किमिति ।

हतीति । इति पूर्वोक्तविधिना तस्मिन् शुक्रनासे उक्तवति कथितवति सति राजा भूपतिः विहस्य किञ्चित् स्मितं विधाय अब्रवीत् अवोचत्—अनया कुलवर्द्धनया यथा कथितं तद् यदि चेत् सत्यम् ? तदा सर्वं स्वप्नदर्शनम् स्वप्नावलोकनम् अवितथम् अमिध्याभूतं सत्यम् ‘वितथं त्वनृतं वचः’ इत्यमरः । तु किन्तु अहमिति धीरोदात्तत्वेन निर्देशो ज्ञेयः । न श्रद्धे न विश्वसिमि, अस्माकम् इयती पृतावती भाग्यसम्पत् भागधेयसम्पत्तिः कुतो भवेत् । हि यस्मात्, ईदृशानां पूर्वोक्तानां प्रियवचनश्रवणानां प्रियवाक्याकर्णनानाम् अभाजनम् अपात्रम् अनधिकारिणो वयमित्यर्थः । अवितथवादिनीमपि पूर्वस्मादेव अवितथमापिणीमपि कुलवर्द्धनाम् अहम् एवंविधानां पूर्वप्रदर्शितस्वरूपाणां कल्याणानां निःश्रेयसानाम् असम्भावितम् आस्पदत्वेन अनिश्चितम् आत्मानं त्वं मन्यमानः विपरीतामिव असत्यमापिणीमिवेत्यर्थः, अद्य अस्मिन् दिने पश्यामि अवलोकयामि । तत्तस्माद्धेतोः (शुक्रनास !) उत्तिष्ठ

क्योंकि—कुलवर्धनाके नेत्र अत्यन्त प्रफुल्लित दीखते हैं । आपका भी वह नयनयुगल प्रियवाक्य सुननेके लिए कुतूहलवशसे ही मानो कानोंके पास पहुँच गये हैं, वैसे मानो नीलकमलके कर्णपूरकी शोभा उत्पन्न कर रहे हैं । आपके भी आनन्दाश्रुते सिक्त चञ्चल पुनलोवाले प्रफुल्ल नेत्र किसी बड़े आनन्दके कारणको सूचित करते हैं । इस उत्तर नहोत्सवके सुननेके लिए मुझे भी कुतूहल उत्पन्न हुआ है, एवं मन अत्यन्त उत्कण्ठित होकर क्लेश भोग रहा है; इसलिए आप कहिए—यह क्या बात है ? शुक्रनासे इस प्रकार पूछनेपर राजाने ईत्सर उत्तर दिया—‘कुलवर्धना जो कहती है वह यदि सत्य हुआ, तो वह त्वम् वृत्तान्त सब ही सत्य, पर मुझे विश्वास नहीं होता है । क्योंकि...मेरा भाग्य ऐसा कैसे हो सकता है ? जिस कारण—हम लोग ऐसे प्रिय वचन सुननेको शत्रु नहीं हैं । कुलवर्धनाको पहिलेसे ही सत्यवादिनी जानता हूँ, किन्तु—मैं जो इस प्रकारके नज़रोंका पात्र होऊँगा—यह अस्मभव मनमें कर आज इसको पहिलेसे विपरीत (मिथ्यावादिनी) समझता हूँ, अवश्य उठो, अपनेसे ही जानकर ‘इत विषयमें यथार्थ घटना क्या है ?’ यह महारानीसे पूछकर निश्चय कर लें ।’

१. अत्यन्तोत्फुल्ललोचना, उत्फुल्ललोचना ।

२. ...प्लुततरलतारकम् ।

३. प्रकर्ष... ।

४. उत्सुकं ।

५. तथा ।

इत्यभिधाय विमृज्य सकलनरेन्द्रलोकम्, उन्मुख्य स्वाङ्गेभ्यो भूषणानि कुलवर्द्धनायै
दत्त्वा, तथा च दत्तप्रसादानन्तरमवनिताश्लिष्टललाटरेखया शिरःप्रणामेनाभ्यर्चितः, सह
शुकनासेनोत्थाय हर्षविशेषनिर्भरेण त्वर्यमाणः मनसा, पवनचलित-नील-कुवलय-दल-
लीला-विडम्बकेन दक्षिणेनाङ्गा परिरुक्ताऽभिनन्दमानः तत्काल-सेवा-समुचितेन विरल-
विरलेन परिजनेनानुगम्यमानः पुरः संसर्पिणीनामनितलोलशिखानां प्रदीपिकानामालोकेन
समुत्सार्यमाणकक्षान्तरतिमिरम् अन्तःपुरमयासीत् ।

तत्र च सुकृत-रक्षासंविधाने, नवसुधानुलेपनं-धवलिते, प्रज्वलितमङ्गलप्रदीपे, पूर्ण-
उद्यितो नव, स्वयमेव आत्मनैव गत्वा अन्तःपुरमिति शेषः । अत्र अस्या उक्तिविषये किं सत्यं तव्यम्
इति देवी विलासवतीं पृष्ट्वा आपृच्छय ज्ञास्यामि निर्णेष्यामि ।

इतीति । इति एवम् अभिधाय उक्त्वा, सकलनरेन्द्रलोकं समस्तराजसमूहं विमृज्य 'गृहाय
गम्यताम्' इत्यादिश्य, स्वाङ्गेभ्यः स्वीयहस्तपादादिभ्यो भूषणानि अलङ्कारान् उन्मुख्य अवतार्य कुलवर्द्धनायै
महत्तरिकायै दत्त्वा विनीर्य, दत्ते सति प्रसीदति अनेनेति प्रसादोऽनुग्रहदानं तस्मादनन्तरं पश्चात्, अवनि-
तलेन वसुधातलेन आदिलिष्टा प्रणामसमये स्पृष्टा ललाटेऽपि नालदेगो यस्याः तथा तादृश्या, तथा कुलव-
र्द्धनया शिरःप्रणामेन उत्तमाङ्गावतमनेन अभ्यर्चितो वन्दितः, शुकनासेन सह समकालम् उत्थाय उद्यानं
विधाय हर्षविशेषेण प्रमोदाधिक्येन निर्भरं परिपूर्णं तेन तादृगेन, मनसा त्वर्यमाणः अन्तःपुरप्राप-
णाय शीघ्रीक्रियमाणः । पवनेन वायुना चलितम् आन्दोलितं यत् नीलकुवलयं नीलकमलं यस्य लीलां
शोभां विडम्बयति अनुकरोतीति तत्तादृशं तेन तादृगेन, परिरुक्ता नितरां स्पन्दता, दक्षिणेन अपस-
व्येन अदगा नयनेन अभिनन्दमानः अनिलपितप्रासिद्योतनेन सन्तोष्यमाणः । तथा चाहुः—

'दक्षिणाद्वृत्त्य स्फुरणं नराणां सर्वसौख्यदम् । तदेव कथ्यते सद्भिर्नारीणामप्रदक्षिणम् ॥' इत्यादि ।

तत्कालसेवायाम् अन्तःपुरजनसामयिकशुश्रूषायां समुचितेन योगेन, विरलविरलेन अरुणालेपेन
वीप्सायां द्विर्वचनम्, यथा यथान्तःपुरगमनं भूपतेस्तथा तथा विरलविरलत्वमित्यवधेयम् । पुरः संसर्पि-
णीनाम्, अग्रे व्रजन्तीनाम्, अनिलेन पवनेन लीलाः चपलाः शिखा यासां तासां प्रदीपिकानां दीपानाम्
आलोकेन कान्त्या समुत्सार्यमाणानि दूरीक्रियमाणानि कक्षान्तराणां पुरः पुरः स्थायितानाम् अन्येषां प्रको-
ष्ठानां तिमिराणि तमांसि यत्र तत्तादृशम् अन्तःपुरम् अयासीत् अगमत् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन् अन्तःपुरे वासभवने शयनतलमधिगमनानां विलासवतीं राजा ददर्श इत्य-
न्वयः । इह यानि सप्तम्यन्तपदानि तानि 'वासभवने' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । सुन्दु समीचीनं
कृतं मणिमन्त्रौषधादिना सम्पादितं रक्षासंविधानं पापसङ्गहाकिनीडाकिन्यादिभ्यो गर्भरक्षणविधिर्यत्र
तत्र तथोक्ते । तत्र प्रत्यग्रं यत् सुकनुलेपनं चूर्णादिद्रव्यलेपनं तेन धवलिते श्वेतीकृते 'सुधासेपोऽमृतं
मृही' इत्यमरः । प्रज्वलितः प्रदीतो नङ्गलप्रदीपो यत्र तत्र तादृगे । इह च मध्यमपदलोपी समासो ज्ञेयः,

यों कइकर वस्त्रे उपस्थित राजाओंको बिदा कर दिया और अपने शरीरके सब आभूषण उतारकर कुलवर्धना
को दे दिये । उन्हा लाम होते ही तुरन्त वस्त्रे मस्तक अवनमनपूर्वक ललाटद्वारा सूतका स्पर्शकर राजाको
नमस्कार किया । राजा शुकनासके साथ पुनः उठा । अत्यन्त आनन्दसे उसका मन परिपूर्ण हो, उसको अन्तःपुरमें
जाने के लिए रीति परिचालित करने लगा । वायुसे कम्पित नीले, कमलके पत्तियों लीलाका अनुकरण करता दक्षिण
मेघ फट्फट्कर वस्त्रका अन्तिमचक्र करने लगा । उस समयकी सेवाके योग्य पीछे-पीछे चलते कुछ परिजनोंके
साथ जाने लगा । इकाते लहराती हुई स्थूल ज्योतिवाली लाटटनें आगे जाती थीं उनके प्रकाशसे अन्यान्य प्रकोष्ठके
अन्धकार दूर हो जाते थे, इस रूपसे राजा अन्तःपुरमें आ पहुँचा ।

वहाँ गकर देखा—रानी विलासवती वानगृहमें शय्याके ऊपर शयन कर रही है । नगि, नन्य और औष-
धादि द्वारा उस वासगृहका सम्पूर्ण रक्षाविधान किया हुआ था। एवं नये चुनेसे लेखकर वह वासगृह शुभ्रवर्ण भी
किया हुआ था, उसके बीचमें नङ्गलप्रदीप जलाए गये थे, पार्श्वद्वारके समीपमें पूर्ण कलश रखते गर थे, उसकी दीवारें

१. विसर्ज्य । २. पूर्णमाणः । ३. अभिनन्दमानः । ४. अनिललीलेच्छलच्छिखरानां । ५. प्रदीप-
कान्ताम्, ... कक्षान्तरतिमिरसंशतिः । ६. तत्र वसुधत्, तत्र वसुधत् । ७. नवसुधासेपम् । ८. ...दीपे ।

कलसाधिष्ठितं पक्षके, प्रत्यग्र-लिखित-मङ्गल्यालेख्योज्ज्वलभित्ति-भाग-मनोहारिणि, समुपरचित-सित-वितान-पर्यन्तावबद्धमुक्तागुणे^१ मणिप्रदीप-प्रहृत-तिमिरे^२ वासभवने^३, भूमि-लिखित-पत्रलता-कृत-रक्षा-परिक्षेपम्^४, शयन-शिरोभाग-विन्यस्त-धवल-निद्राकलसम्^५, आवद्ध-विवि-धौषधि-मूल-यन्त्र-पवित्रम्^६, अवस्थापित-रक्षा-शक्तिवलयम्^७, इतस्ततो विकीर्ण-गौरसर्पम्^८, अवलम्बित-बाल-योक्त्र-प्रथितलौह-पिप्पलपत्रम्^९, आसक्त-हरितारिष्टपल्लवम्^{१०}, उत्तुङ्ग-पाद-पीठ-प्रतिष्ठितम्^{११}, इन्दु-दीधिति-धवल-प्रच्छद-पटम्^{१२}, अचलराज-शिलातल-विशालम् गर्भो-

पूर्णकलसः सलिलपूर्णकुम्भः तेन अधिष्ठित आश्रितः पक्षको द्वारपाश्वर्ये यस्य तत्र तादृशे । 'पक्षकस्तु पुमान् पार्श्वद्वारे च पार्श्वमात्रके' इति मेदिनी । प्रत्यग्रम् अभिनवं यथा स्यात्तथा लिखितानि लिपी-कृतानि चित्रितानितीत्यर्थः, यानि मङ्गल्यानि देवतारूपत्वात्कल्याणोत्पादकानि आलेख्यानि चित्राणि तैरु-ज्ज्वलो दीप्तिमान् यो भित्तिभागः कुड्यप्रदेशः तेन मनोहारिणि अभिरामे समुपरचितस्य सयोजितस्य सितवितानस्य श्वेतोल्लोचस्य पर्यन्तेषु प्रान्तभागेषु अवबद्धो गुंफितो मुक्तागुणो मुक्तामाला यत्र तत्र तादृशे । तथा मणयो रत्नान्येव प्रदीपाः तैः प्रहृतानि ध्वस्तानि तिमिराणि अन्धकारा यत्र तत्र तादृशे । वासभवने निवाससदने ।

भूमिः । इत आरम्भ्यैकादश नपुंसकानि द्वितीयान्तपदानि 'शयनतलम्' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । भूमौ पृथिव्यां लिखितया शयनतलस्यैव परितां लिपीकृतया पत्रलतया पत्रयुतकल्पलतया कृतो विहितो रक्षापरिक्षेपो गर्भत्राणार्थपरिवेष्टनं यस्य तत्तादृशम् । शयने स्वापसमये यः शिरोभागो मस्तक-प्रदेशः तत्र विन्यस्तः स्थापितः धवलो रजतमयत्वात् शुभ्रो निद्राकलसो निद्राघटो यत्र तत्तादृशम् । आवद्धानि न्यस्तानि विविधानि अनेकप्रकाराणि ओषधयो लताविशेषाः मूलानि वृक्षवल्लीमूलानि यन्त्राणि चक्रव्यूहप्रभृतीनि पवित्राणि मन्त्रपूतगोरोचनादिद्रव्याणि यत्र तत्तादृशम् । अवस्थापितानि पार्श्वे रक्षितानि रक्षार्थं शक्तीनां ब्राह्मीवैष्णवीकात्यायन्यादीनां वलयानि मन्त्रपूतवर्णिनिर्मितकटकानि यत्र तत्तादृशम् । इतस्ततः समन्तात् विकीर्णां विचित्रा गौरसर्पपाः सितसर्पपा यत्र तत्तादृशम् । अवल-म्बितानि न्यस्तानि बालयोक्त्रेण लघुरञ्जुविशेषेण केशमुखबन्धनेन वा प्रथितानि गुंफितानि लौहानि-लौहखण्डानि पिप्पलपत्राणि अश्वत्थपर्णानि च यत्र तत्तादृशम् । 'बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः । अश्वथे' इत्यमरः । आसक्ता मिथोलज्जा हरिताः नवनीतत्वात् पालाशवर्णाः अरिष्टपल्लवा निम्बक्रिसल-यानि यत्र तत्तादृशम् । 'अरिष्टः फेनिले निग्ये लशुने काकवङ्कयोः' इति मेदिनी । तस्मिन् समये गर्भरक्षार्थं हि गर्भिणीशयनतले सर्वविधानां द्रव्यविशेषाणां संस्थापनं भवति स्म, तत्तद्व्यवहारादित्यवधेयम् । उत्तुङ्गेषु अतीवोन्नतेषु पादपीठेषु पर्यङ्कपादाधारदारुविशेषेषु प्रतिष्ठितम् अवस्थितम् । नन्वत्र पर्यङ्कोपरि-पातितशयनीयतलस्य पादपीठेषु कथं प्रतिष्ठितत्वमिति चेत् ? सत्यम्, पादपीठेषु पर्यङ्कस्य प्रतिष्ठितत्वेन तात्स्यात्तदुपरि शयनीयतलस्यापि तथात्वमित्यदोषात् ।

इन्दुदीधितिश्चन्द्रकान्तिः तद्वत् धवलः शुभ्रः प्रच्छदपट आस्तरणवस्त्रं यत्र तत्तादृशम् । तथा अचल-

तकाल काढ़े गये मङ्गलकर चित्रोंसे देखनेमें सुन्दर लगती थी । उसके ऊपर एक श्वेतवर्ण चंदोया बौधकर उसकी चारों ओर कोरों पर मोतीकी झालरें लटक गई थीं । और मणिमय-प्रदीपोंके आलोकसे उस घरका अन्धकार दूर हो गया था और रानी जिस शय्या पर शयन करती थी, उसके चारों ओर रक्षाके निमित्त राखकी आड़ बना दी गई थी, सिरहानेके तरफ आनन्द-पूर्वक निद्रा आनेके लिये श्वेतवर्ण मङ्गल-कलश रखे थे; नानाविध औषध, मूल (कोहरेकी लता और उसकी मूल आदि), लाङ्गलप्रभृति यन्त्र और गोरोचना प्रभृति पवित्र द्रव्य उस शय्याके संस्पर्शमें रक्का हुआ था; गर्भरक्षाके लिए ब्राह्मी और वैष्णवीप्रभृति देवियोंके मन्त्रसे अभिमन्त्रित कर कितने वलय उस शय्याके ऊपर ररे हुए थे; श्वेतवर्ण सरसों छोट (बखेर) दी गई थी; छोटे रञ्जुविशेषमें गोथकर कितने लोहेके खण्ट और पीपलके पत्ते एवं परस्पर सलग्न हरे किनारे नीमके पत्ते उस शय्याके ऊपरमें लटका दिये गये थे; चरण रखनेके लिए एक ऊँची चौकी समीपमें रक्की थी और चन्द्रकिरण के समान शुभ्रवर्ण एक आस्तरण-

१. ...अधिष्ठिते...द्वारपक्षके ।
२. ...मङ्गल्यलेख्य...उज्ज्वलित...भाग ।
३. ...सितविताने वितान, ... पर्यन्तस्थितमुक्तागुणे ।
४. ...प्रतिहत... ।
५. वासभवने ।
- ६ भूमि... ।
७. ...रत्न-धवल... ।
८. ...मन्त्र ।
९. विकीर्ण... ।
१०. अवलम्बित... ।
११. बालयोद्धप्रथित, लोल, लोहित, दलम् ।
१२. पादपीठ... ।

चितं शयनतलमधिशयानाम्, कनकपात्र-परिगृहीतैः अविच्छिन्न-विरलावस्थित-दधिलवैः-जल-तरङ्ग-तरल-ध्वेत-शालि-सिन्धु-निकरैः अग्रथितकुसुम-सनायैः पूर्णभाजनैः, अखण्डितानन-मत्स्य-पटलैश्च प्रत्यग्र-पिशितपिण्ड-मिश्रैः, अविच्छिन्न-सलिलधारानुगम्यमान-मार्गैः, पटलकप्रज्वलितैश्च शीतलप्रदीपैः, गोरोचनामिश्रगौरसर्पपैश्च सलिलाञ्जलिभिश्च, आचार-कुश-

राजस्य शैलाधिपतेः (हिमालयस्य) शिलातलवत् विस्तृतपापागन्तव्यद्विदालं विस्तीर्णम् । गर्भोचितं गर्भवतीस्वापयोग्यं शयनतलम् आस्तरणोपरिभागम् अधिशयानाम् अवलम्ब्य सुताम् । राज्या विनेपगमिदम् । इह 'इन्दुदोषिति-धवलं प्रच्छदपदम्' इत्यत्र 'अचलराजशिलातलविशालम्' इत्यत्र च लुतोपमालङ्कारः ।

कनकैति । इह तृतीयान्तानि 'पूर्णभाजनैः' इत्यन्तानि 'सिन्धुनिकरैः' इत्यत्र विशेषणानि । आचार-रेषु तद्देशीयशैलाचारैषु कुशलेन अभिज्ञेन, अन्तःपुरजरतीजनेन अवरोधस्यवृद्धयोपिदूणेन । प्रथमं तन्मध्यवर्तिना केनचित् वृद्धस्त्रीवर्गे (कर्त्रा), कनकपात्रे सुवर्गभाजने परिगृहीतैः आतैः । अविच्छिन्ना नियः संलप्ताः, विरला अद्याः अवस्थिता दधिलवा दधिलव्या येषु तैः तादृशैः । जलतरङ्गवत् पानीयकक्षोलवत् तरलाः चपलाः, तदीयवा-प्यागां चञ्चलत्वेन तेषामपि चञ्चलवद्वलोक्यमानत्वादित्या-क्षयः, रवेताः धवलाः, शालिसिन्धुनिकराः तत्कालपद्मौदनसमूहाः शालिलाजसमूहा वा तैः तादृशैः (करणैः) अग्रथितानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तैः सनायाः सहिताः तैः तादृशैः । तथा पूर्णं व्याप्तं भाजनं पात्रं यैस्तैः तादृशैः ।

अखण्डितैति । अन्येन केनचिद् वृद्धस्त्रीजनेनेति कर्तृपदमिहापि प्रथममध्याहार्यम् । प्रत्यग्राप्ति अभिनवानि यानि पिशितपिण्डानि मांसवृण्डानि तन्मिश्रैः तत्सम्मिलितैः अखण्डितानि अच्छिन्नानि आननानि चट्टनानि येषां तयोक्तानां मत्स्यानां नीनानां पटलैः समूहैश्च । 'क्रियमाणावतरणकमङ्गलम्' इति वच्यमागेन सन्बन्धः ।

अविच्छिन्नैति । अविच्छिन्नया अखण्डितया सलिलधारया जलधारया अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमानः मार्गः अद्या येषां तैः तादृशैः, केनचिद् वृद्धस्त्रीजनेन पृष्ठतः पृष्ठतो विहिताविच्छिन्नसलिलधारैरित्यर्थः । पटलकेषु वृद्धपिण्डेषु तदन्तर्गतेष्वित्यर्थः, प्रज्वलितैः प्रदीपितैः, 'अथ पटलं पिण्डं च परिच्छदे' इति मेदिनी । शीतलप्रदीपैः विविधजरतीजनैरानीयमानैः कर्पूरदीपैः (करणैः) । इहापि पूर्ववद्वेष्टनेन सगम्यः ।

गोरोचनेति । गोरोचनया मिश्रैः संयुक्तैः गौरसर्पपैः श्वेतसिद्धयैः, केनचिद् वृद्धस्त्रीजनेन पृष्ठतः पृष्ठतः तथाविधसर्पपवित्रैश्च (करणैः) । सलिलाञ्जलिभिश्च केनचिजरतीजनेनाञ्जलिपूर्णजलैश्च 'क्रियमाणावतारणकमङ्गलानि' त्यत्रान्वयः ।

आचारेति । क्रियमाणं प्रदर्शितविधिना अनुगम्यमानम् अवतारणके नीराजनरूपेण पात्रपरिभ्रम-णावतरणे भोजनीयानयनसमये भूताद्यपसारणविषय इत्यर्थः, मङ्गलं यस्यास्तां तादृशीम् । तारकालिकत-द्देशस्यवहारादिदमाश्रयवर्णनम् । 'अवतारणं भूतादिग्रहे वलाञ्जलेऽर्चने' इति मेदिनी ।

वस्त्र (चादर) सत्के ऊपर विछा या ऊपर वह शय्या (पट्ट) हिमालयके शिलातल के समान विशाल एवं गर्भवती स्त्रीके शयन योग्य थी । किन्ती वृद्ध स्त्रीके, रानीके लिए सोनेकी कटोरियोंको परिपूर्ण कर सुवर्ग चावलके दाने रक्की थी, उस अन्नके ऊपरमें परस्पर संलग्न और थोड़े-थोड़े दधि-विन्दु एवं अम्लरसमांसे (अलग २) कितने पुष्प बिहारे हुए थे, और उस अन्नके ऊपररङ्गके समान वाग्न उठने थे । कोई वृद्ध स्त्री, कितने अखण्डित सुखवादी मछलियोंके ले काई थी, उसमें नूतन मांसवृण्ड भी मिश्रित था । कितनी वृद्ध स्त्रियाँ, लाल कपड़ोंके अन्दर जलाए गए कितने कर्णोंके प्रदीपको लेकर काई थीं, कोई उसके पीछे-पीछे मार्गमें अविच्छिन्न जलधारा देती थीं, कोई गोरो-चनामें मिली हुई रवेतर्जनके मार्गमें विकेंद्र करती थीं और दूसरी कोई अच्छिन्न जल लेकर काई थी । इस प्रकार उस देशके और उस कुलके आचारको जाननेवाली अन्तःपुरस्थ वृद्ध स्त्रियाँ रानीके निमित्त खाद्य द्रव्य लानेके

१. अविच्छिन्न... । २. ...सिन्धु... । ३. ...इन्दुनायिक... । ४. ...गम्यमान... । ५. पटलप्र... । ६. शीतलप्रदीपैश्च । ७. अभिनवार... ।

लेनान्तःपुर-जरतीजनेन क्रियमाणान्वतारणकमङ्गलाम्, धवलान्धर-विविक्त-वेषेण प्रमुदितेन प्रस्तुतमङ्गल-प्रायालापेन पौरजनेनोपास्यमानाम्, उपाखण्डगर्भतयाऽन्तर्गतकुलशैलामिव क्षितिम्, सलिल-निमग्नैरावतामिव मन्दाकिनीम्, गुहागतसिंहामिव गिरिराजनेखलाम्, जलधरपटलान्तरित-दिनकरानिव दिवसश्रियम्, उदयगिरि-तिरोहित-शशिमण्डलामिव विभावरीम्, अभ्यर्ण-ब्रह्म-कमल-विनिर्गमांमिव नारायणांमिव, आसन्नागस्त्योदयामिव दक्षिणाशाम्, फेनावृतामृतकलसामिव क्षीरोद्वेलान्, गोरोचनाचित्रित-दशमनुपहतसतिय-वलं दुकूलयुगलं वसानां विलासवतीं ददर्श ।

ससन्भ्रम-परिजन-प्रसारित-करतलावलम्बनावष्टम्भेन वामजानु-विन्यस्तहस्तपल्लवां प्रचलित-भूषणमणि-रव-मुखरमुनिष्टन्ती विलासवतीन् 'अलमलमत्यादरेण, देवि ! नोत्था-

धवलेति । धवलं श्वेतम् अम्बरं वलं तद्रूपो विविक्तः पूतो वेषो नेपथ्यं यस्य तेन तादृशेन, प्रमुदितेन हर्षितेन, प्रस्तुत उपक्रान्ते मङ्गलप्रायः अतिशयेन मङ्गलरूपः आलापः संलापो येन तयोवतेन परिजनेन सेवकवर्गेण उपास्यमानां पादसंवाहनादिभिः सेव्यमानाम् ।

उपाखण्डेति । उपाखण्ड उत्पन्नो यो गर्भस्तस्य सावस्तया हेतुना । इतोऽप्रेष्यमर्थः सर्वत्र सन्दृश्यते । अन्तर्गतः कुलशैलो यस्यास्तां जितं वसुधांमिव, सर्वेषामाश्रयरूपत्वेन कुलशैलमुत्तयोः सादृश्यम् । सलिले जले निमग्नो मुडित देरावतः तन्नामा राज्ञो यस्याः तां तादृशीम्, मन्दाकिनीम् आकाशगङ्गा-मिव, गुहायां कन्दरायां गतः प्राहः सिंहः पञ्चाननो यस्यास्तां गिरिराजस्य हिमालयस्य मेखलां मध्यभा-गमिव जलधरपटलेन अभ्रसमूहेन अन्तरितो व्यवहितो दिनकरः सूर्यो यस्यां तां तादृशीं दिवसश्रियमिव उदयगिरिणा उदयाचलेन तिरोहितम् आच्छादितं शशिमण्डलं यस्यां तां विभावरीं रात्रिमिव, अन्येण निकटे ब्रह्मकमलस्य विरञ्चिन्नमस्थानीभूतपद्मस्य विनिर्गतो वहिर्भावो यस्याः तां तादृशीं नारायणस्य विष्णोः नामिमिव कृपिकामिव, आसन्नो निकटवर्ती अगस्त्यस्य पीतजलधेः उदय उद्गमनं यस्यां तां तादृशीं दक्षिणाशां दक्षिणदिशमिव, तथा फेनैः ढिण्डीरैः आवृत आच्छादितः अमृतकलसः पीयूषकुम्भो यस्यां तां तादृशीं क्षीरोदस्य समुद्रस्य वेलां जलविह्वलितमिव विद्यमानाम्, तथा गोरोचनाया चित्रिताः पिङ्गलवर्णकृता दशाः प्रान्तभागा यस्य तत्तादृशम्, अनुपहतं पूर्वं परिधानाभावेनापवृत्तम् अभिनव-मित्यर्थः, अतिधवलम् अतिशुभ्रं दुकूलयुगलं सूक्ष्मवसनद्वयं वसानां परिधानाम् । 'सौनपट्टे दुकूलेऽस्त्री' इति मेदिनी । इह मालोपमालङ्कारः ।

ससन्भ्रमेति । ससन्भ्रमेण भ्रूपतिं दृष्ट्वा ससत्त्वरेण परिजनेन सेवकेन कथाचित् परिचारिकया प्रसारितं विस्तारितं यत् करतलं हस्ततलं तदेव आलम्बनम् आधारः तस्य अवष्टम्भेन सहायेन, वामजानुनि अप-सव्यनलकीले विन्यस्तः स्थापितो हस्तपल्लवो यया तां तादृशीम्, अन्यया गर्भभरेणोत्थानासम्भवादित्यु-भयत्राप्याशयः । प्रचलितानि शरीरसञ्चालनेन चलितानि भूषणानि कुलङ्काराः तेषां मणिरवेण रत्नध्वनिना समय मौक्तिक अनिष्टके निवारण करनेके लिए मङ्गलाचरण करती थीं । एवं श्वेतवल्का स्वच्छ वेश धारणकर पर-स्पर मङ्गलनय आलाप करते-करते परिजनवर्ग आनन्दसे रानीकी सेवा करते थे । गर्भ उत्पन्न हो जानेसे अन्तर्गत कुल-पर्वतवाली पृथिवीके समान, देरावत हस्तीके जलनध्यर्धे निमग्न होने पर मन्दाकिनीके समान, कन्दरा (गुफा) में मुते सिंहवाली हिमालयकी मेखला (मध्यदेश) के समान, नेत्रसमूहसे आवृत सूर्यवाली दिवसश्रीके समान, उदयाचलसे ढके चन्द्रमण्डलवाली रात्रिके समान, आसन्न ब्रह्म-कमलके उत्पत्ति-समयकी विष्णुकी नामिके समान, अगस्त्यका उदय समीपवर्ती होने पर दक्षिण दिशाके समान, एवं फेन द्वारा आवृत अमृतनरमें अमृत कुम्भ रहनेके समयमें क्षीरोद-सागरकी जलवृद्धिके समान विलासवतीकी राजाने देखा, उस समय रानी अत्यन्त श्वेतवर्ण नये दो सूक्ष्मवल्-खण्ड पहनी हुई थी, जिनके प्रान्तभाग गोरोचनसे चित्रित थे ।

उत्त समय राजाको देखकर किसी परिचारिकाने अपना हाथ फैला दिया, रानी दाहिने हाथ द्वारा उसके हाथ को पकड़कर, बायें मुडने पर बायां हाथ रखकर उठने लगी, उस अङ्गसञ्चालनके समयमें हिलते हुए आभूषणोंके मणियोंकी शन-झनाहट होने लगी । यह देखकर विलासवतीसे—'ठहरो ठहरो, बहुत आदर हुआ, (इस अवस्थाने

१. ...अवतारण... । २. ...मङ्गल्य... । ३. मेखलामिव दिनश्रियम् । ४. ...तिलकचित्रित ।

५. मणिधवलं । ६. आलम्बनावष्टम्भेन । ७. प्रचल ।

तव्यम् इत्यभिवाच सह तथा तस्मिन्नेव शयनीये पार्थिवः समुपाविशत् । प्रमृष्ट-चामीकर-चारुपादे धवलोलपच्छदे चासन्ने शयनान्तरे शुक्रनासोऽपि न्यपीदत् ।

अथ तामुपास्तुदगर्भामालोक्य हर्षभरमन्थरेण मनसा प्रस्तुतपरिहासो राजा-‘देवि ! शुक्रनासः पृच्छति-‘यदाह कुलवर्धना किमपि, तन् किं तथैव’ ?’ इत्युवाच । अथान्वक्त-स्मिन्वच्छुरित-कपोलाधरलोचना लज्जया दशनांशुजालक-व्याजेनांशुकेनेव मुखमाच्छाद-यन्ती विलासवती तत्क्षणमधोमुखी तस्यौ । पुनः पुनश्चानुवच्यमाना ‘किं मामातिमात्रं त्रपा-परवशां करोषि नाहं किञ्चिदपि वेद्मि’ इत्यभिदधाना तिर्यग्गलित-तारकेण चक्षुषा अव-नतमुखी राजानं साम्यसूयमिवापश्यत् । अपरिस्फुट-हासज्योत्स्ना-विशदेन मुखशशिना

मुखं सगदं यथा स्नात्तेयि क्रियाविशेषगमिदम् । उत्तिष्ठन्तीम् उत्थानं विदधतीं विलासवतीं पार्थिवः राजा—‘देवि ! अत्यादरेण अतिप्रयत्नेन अलमलं कृतं कृतम्, अनेनादरातिशयो व्यञ्जितः । नान्यातव्यं नान्यानं विधेयम् इत्यभिवाच इत्युक्त्वा तस्मिन्नेव शयनीये पर्यङ्गे तथा विलासवत्या सह समुपाविशत् उपविष्टवान् ।

प्रमृष्टेति । प्रमृष्टाः उज्ज्वलीकृताः परिष्कृता इत्यर्थः, चामीकरस्य सुवर्णस्य चारुपादा मनोहरपादा यस्य तस्मिन् तादृशे, धवलः शुभ्रः उपच्छदः उत्तरपटः (आस्तरणवसनं) यत्र तथोक्ते आसन्ने समीपव-र्त्तिनि, शयनान्तरे अन्यस्यां शय्यायां शुक्रनासोऽपि न्यपीदत् उपविष्टवान् ।

अथेति । उपास्तुदगर्भाम् उत्पन्नगर्भां तां विलासवतीम् अवलोक्य निरीक्ष्य हर्षभरेण प्रमोदाति-शयेन मन्यरं जडं तेन तादृशेन, मनसा चित्तेन, प्रस्तुतः प्रारब्धः परिहासो नर्मवचनविन्यासो येन सः तादृशः, राजा—‘देवि ! शुक्रनासः पृच्छति प्रश्नं करोति, कुलवर्धना किमपि यदाह कथितवती तत्किं तथैव इत्युवाच इत्युक्त्वा । इह प्रश्ने परिहासावगमस्तु शुक्रनास इत्यन्यकर्तृनिर्देशादिति बोध्यम् ।

अथेति । अथ प्रश्नानन्तरम् अन्यकम् अस्पष्टं यत् स्मितं मन्दहास्यं तेन द्युरितं रञ्जितं कपोलाधर-लोचनं गण्डोष्ठचक्षुर्यस्याः तादृशी, इह बहुवचनविग्रहो न न्याय्यः प्राण्यङ्गत्वादिति सुधीभिराकल-नीयम् । लज्जया त्रपया दशनांशुजालकस्य दन्तकिरणसमूहस्य व्याजेन द्युलेन अंशुकेनेव शुभ्रवस्त्रेणैव मुखं वदनम् आच्छादयन्ती आवरणं विदधती विलासवती तत्क्षणं तस्मिन् काले अधोमुखी अवाहमुखी तस्यौ स्थिता । इह सापहवोष्मेका ।

पुनरिति । पुनः पुनः मुहुर्मुहुः अनुवच्यमाना सनिर्वन्धं पृच्छयमाना । अतिमात्रम् अतिस्फूर्तं त्रपापरवशां लजाधीनां करोषि विदधासि । किञ्चिदपि स्वल्पमात्रमपि अहं न वेद्मि न जानामि’ इत्यभि-दधाना इति द्रुवाणा तिर्यग् बलिता वक्रभावेन चलिता तारका कनीनिका यस्य तेन तथोक्तेन । चक्षुषा नयनेन अवनतमुखी आनत्रानना राजानं भूपतिं साम्यसूयमिव ईर्ष्याया सह विद्यमानमिव अपश्यत् अवलोकितवती । पतिव्रताया धीरानायिकाया तथाविधप्रश्नस्यानुचितत्वात्सान्यसूयमित्याशयः ।

अपरिस्तुट इति । अपरिस्तुटः अस्पष्टः यो हासः स ज्योत्स्ना चन्द्रिका इव तथा विशदेन निर्मलेन, मुखं वदनं शशीव चन्द्र इव तेन तादृशेन, उपलक्षितो नूमुजां राज्ञां पतिरीश्वरः तारापीठः एनां विलास-वती भूयः पुनरपि यमापि उवाच—

अत्यन्त गौरव दिशानेका प्रयोजन नहीं है । वस, देवि ! तुम मत उठा’ बौ बड़कर राजा उसने साथ उसी पलङ्ग पर बैठ गया । शुक्रनास भी समीपवर्ती एक दूसरे पलङ्ग पर बैठ गया । उस शय्याके ऊपरमें भी शुभ्रवर्ण आस्त-रगवत् (चादर) था एवं उस पलङ्गके सुन्दर पाये स्वच्छ सुवर्णके बने थे ।

छन्दनदर रानी विलासवतीको उत्तर गर्भसहित देखकर अत्यन्त आनन्दसे विह्वल चित्त लेकर परिहास करतेकरते राजा बोला—‘देवि ! शुक्रनास पूछते हैं कि—‘कुलवर्धनाने जो कुछ कहा है, वह उस रूपसे सत्य है क्या ?’ । उसने बाद मन्द-मन्द मुस्कराते विलासवतीको कपोल, गोंठ और आँखों पर चमकी, उस समय उसने लज्जामें दन्तकिरणोंके बहाने मानो वस्त्रद्वारा ही मुखको आच्छादन कर अधोमुख कर लिया । किन्तु जब राजाने बार बार आग्रहसे पूछा, तब बोली कि—‘मुझे अत्यन्त लज्जित क्यों करते हो ! मैं कुछ नहीं जानती’ । इतना कहकर, अवनत मुख कर, आँखोंसे पुनर्लोक्यो जोरा निरुद्धी करके, उसने राजाको नानो अत्यन्त बन्धुवाके साथ

भूमजां पतिरेनां भूयो वभाषे—‘सुतनु ! यदि मदीयेन वचसा तव त्रपा वितन्यते, तदयमहं स्थितो निभृतम् । अस्य तु किं प्रतिविधास्यसि विघटमान-दल-कोश-विशद-चम्पक-द्युतेः सवर्णतया परिमलानुमीयमानं कुङ्कुमाङ्गरागस्य पाण्डुरतानापद्यमानस्य वर्णस्य, अनयोश्च गर्भ-सम्भवामृतावसेक-निर्वाप्यमाणं शोकानलप्रभवं धूममिव वमतोः’ आननगृहीत-नीलोत्पलयो-रिव चक्रवाकयोः तमाल-पल्लव-लाञ्छित-मुखयोरिव कनककलसयोः सहृदियालिखित-कृष्णा-

इह ‘मुखशशिना’ इत्यत्र ‘उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे’ इत्यनेनोपमितसमास एव विधातव्यः, यतो हि चन्द्रेण सह राज्ञो वैशिष्ट्यासम्भवः । एवञ्चैतदनुसारेण ‘हासज्योत्स्ना’ इत्यत्राप्येव एव समासोऽङ्गीकरणीयः । तथा च सति लुप्तोपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

कुञ्चिविति । सुन्दु सुन्दरी तनुः शरीरं यस्याः सा तत्सम्बुद्धौ हे सुतनु ! मदीयेन मदुक्तेन वचसा चाक्येन यदि चेत् त्रपा लज्जा वितन्यते विस्मर्यते । निभृतम् अत्यर्थं तृणीं स्थितः ।

अस्येति । विघटमानानि विद्यमानानि दलानि पर्णानि यस्य स तथोक्तः कोशो मुकुलं यस्य तादृ-शस्य विशदस्य स्वच्छस्य चम्पकस्य चम्पकपुष्पस्य द्युतिः कान्तिः तस्याः सवर्णतया तुल्यवर्णतया कारणेन परिमलेन केवलसुगन्धेन अनुमीयमानः कुङ्कुमाङ्गरागः बाह्योद्देशोत्पन्नपाण्डुरकुङ्कुमानुलेपनं यत्र तस्य तादृशस्य कुङ्कुमाङ्गरागः देहकान्तिश्चेति द्वयमपि चम्पकवत् समानपाण्डुरमिति पार्थक्येन प्रत्यक्षासम्भवात् परिमलेन कुङ्कुमाङ्गरागोऽनुमीयत इत्याशयः । अत्रार्थं प्रमाणञ्च—

‘बाह्योद्देशसञ्जातं कुङ्कुमं पाण्डुरं भवेत्’

इति भावप्रकाशवचनमेव । पाण्डुरताम् अन्तर्वर्तीत्वात् पाण्डुत्वम् आपद्यमानस्य प्राप्नुवतः, अस्य पुरोऽवलोक्यमानस्य, वर्णस्य तव शरीरशोभायाः किं प्रतिविधास्यसि कं प्रतीकारं करिष्यसि । तव त्रपामाशङ्क्य निभृतेऽपि मयि अन्तर्वर्तीत्वेन स्वयं प्रकाशमानाया देहपाण्डुरतायाः सर्वथैव गोपनसम्भ-वाशक्यत्वमेवेत्याशयः । इहोन्मीलितमलङ्कारः ।

अनयोश्चेति । गर्भसम्भवः गर्भोत्पत्तिरेव अमृतं तस्य अवसेकेन सेचनेन निर्वाप्यमाणः निर्वाणं प्राप्यमाणः शोकः विरकालीनसुतानुत्पत्तिनिमित्तको विपाद एव अनलो वह्निः तस्मात् प्रभव उत्पत्तिर्यस्य तं तादृशम्, धूमं वमतोरुद्गिरतोरिव श्याममुखत्वादित्याशयः । आननयोर्मुखयोः गृहीते आत्ते नीलोत्पले कुचलये याम्यां तयोः चक्रवाकयोः रयाङ्गाङ्गयोः पक्षिणोरिव विद्यमानयोः, तमालपल्लवाम्यां तापिच्छुक्लिस-ल्याम्यां लाञ्छिते चिह्निते मुखे उपरिभागद्वयं ययोस्तयोः कनककलसयोरिव सुवर्णकुम्भयोरिव, सहृद्व एकवारमात्रं न तु पूर्ववत् प्रत्यहमित्याशयः, आलिखिते चित्रिते कृष्णागुत्पङ्केन गाढकृष्णागुत्पङ्केन पत्रलते पत्रवल्लीयुगलं ययोस्तयोरिव विद्यमानयोः, तथा श्यामायमाने श्यामतामापद्यमाने चूचुके स्तना-ग्रभागद्वयं ययोस्तयोक्तयोः ‘चूचुको ना कुचाननम्’ इति रत्नकोषः । अनयोश्च पयोधरयोः कुचयोः किं प्रतिविधास्यसि कं प्रतीकारं करिष्यसि । कुचाग्रश्यामता गर्भव्यतिरेकेणानुपपद्यमाना तद्भावं प्रकटय-तीत्याशयः । इह ‘गर्भसम्भवामृते’त्यत्र ‘निर्वाप्यमाणशोकानले’त्यत्र च परम्परितरूपकमलङ्कारः, ‘वमतोरिव’ इत्यत्र च क्रियोष्प्रेक्षालङ्कारः इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः । ‘चक्रवाकयोरिव’ इत्यत्र चोपमा । ‘आलिखिते’त्यादौ क्रियोष्प्रेक्षालङ्कारः ।

एक बार देखा । चंद्रिकाके समान अस्फुट हास्यसे प्रकाशमान सुखचन्द्रेसे राजराजेश्वर फिर बोले—‘सुन्दरि ! मेरे वचनसे ही यदि तुम्हें लज्जा बढ़ती है तो, लो, यह मैं चुप हूँ, किन्तु तुम्हारे शरीरका यह वर्ण, खिलते हुए निर्मल चम्पककुसुम-कान्तिके समान दीख रहा है, इसका कुङ्कुम-लेप एकसा होनेके कारण सुगन्धितद्वारा ही पहचाना जाता है । एवं इस क्रमसे पाण्डुता प्राप्त हो गई है, अतएव इसका प्रतीकार तुम क्या करोगी ? और इस स्तनयुगलका अग्रभाग श्याम हो गया है, इससे प्रतीत हो रहा है कि-गर्भोत्पत्तिरूप अमृतसे सोंचे जानेके कारण शान्त होती हृदयकी शोकरूपी अग्नि बुझ गई है, उसके धूमकी नानो उगल रहा है । एवं नीलोत्पलधारी चक्रवा-चकवीके समान, एवं तमालके पत्ते आच्छादिन मुखवाले सुवर्णके कलशके समान देखनेमें आ रहा है और काले

१. पतिर्भूयो । २. मदीयवचसा । ३. ...मानस्य कुङ्कुमाङ्गरागस्य, कुङ्कुमरागस्य । ४. पाण्डुताना... । ५. कुञ्चिवि ‘वर्णस्य’ इति पदं न दृश्यते । ६. कश्चिद् ‘अमृत’ इति पदं नास्ति । ७. हृदयशोका । ८. बहतीः । ९. अन्तर्गृहीत, गृहीत... । १०. कश्चिद् ‘कनक’ इति पदं नास्ति । ११. लिखित... ।

शुभ-यङ्क-पत्रलतयोः श्यामायमानचूचक्रयोः पयोधरयोः, अस्य च प्रतिदिनमतिगाढतामापद्यमानेन काञ्चीकलापेन दूयमानस्य नश्यत्त्रिवलि-लेखायलयस्य क्रशमानमुज्झतो मध्यभागस्य इत्येवं द्रुवाणमवनिपालमन्तर्मुखं विनिगृह्णासः शुक्रनासः-देव ! किमायासयसि देवीम्, इयमनया कथयाऽपि लज्जते, त्यज कुलवर्धना-कथित-वार्त्तासम्बद्धमालार्पम् इत्यब्रवीत् । एवंविधाभिश्च नन्मप्रायाभिः कथाभिः सुचिरं स्थित्वा शुक्रनासः स्वभवनमयासीत् । नरेन्द्रोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे तथा सह तां निशामत्यवाहयत् ।

ततः क्रमेण यथासमीहित-गर्भदोहद-सम्पादन-प्रमुदिता पूर्ण प्रसवसमये पुण्येऽहनि

अयेति । प्रतिदिनं प्रत्यहम् अतिगाढताम् उदरस्य क्रमेण स्थूलतया दृढसंलग्नत्वम् आपद्यमानेन प्राप्नुवता काञ्चीकलापेन रक्षनादाज्ञा, दूयमानस्य अत्यन्तदृढसंलग्नतया पौण्ड्रमानस्य, नश्यत् क्रमेण विलुप्यमानम् उदरपरिवर्त्तनेत्याशयः, त्रिवलिलेखानां वलित्रयलपरेखाणां वलय सङ्गुल यत्र तस्य तयोक्तस्य, कृशस्य भावः क्रशिता कृशत्वं तम् उज्झतः क्रमेण त्यजतः, अस्य च मध्यभागस्य उदरस्य किं प्रतिविधास्यसीति सम्बन्धः । मध्यभागस्यापि गर्भव्यतिरेकेण दृढरूपत्वमसम्भवभायमिति सर्वथैव गोपनासम्भव इत्याशयः ।

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तविधिना द्रुवाणं कथयन्तम् अवनिपालं तारापीडम्, अन्तर्मुखे मुखमध्ये विनिगृह्णी गान्भीर्यमङ्गभीत्या संवृतो हासो येन सः तादृशः । शुक्रनासः-देव स्वाभिन् ! देवी विलासवती किं किमयम् अयासयसि खेद्यसि, इयं देवी अनया पूर्वप्रतिपादितया कथया वृत्तान्तेनापि लज्जते ब्रूते । कुलवर्धनाकथितवार्त्तासम्बद्धं कुलवर्धनाप्रतिपादितकथासम्बद्धम् आलापम् आभाषणं त्यज दूरीकृतं इति एवं प्रकारेण अब्रवीद् अब्रूचत् ।

एवमिति । एवंविधाभिः पूर्वकथिताभिः नर्मप्रायाभिः परिहासवाहुल्याभिः कथाभिः उदन्तैः सुचिरं चिरकालं स्थित्वा तत्रावस्थानं विधाय शुक्रनासः स्वभवनं निजगृहम् अयासीत् ययौ । नरेन्द्रो राजा तारापीडोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे वासमवने तां निशां रात्रिं तथा विलासवत्या सह अत्यवाहयत् अयापयत् ।

तत इति । ततः तदनन्तरं यथासमीहितेन यथेप्सितेन शक्त्यनुसारेणेत्यर्थः, गर्भदोहदस्य गर्भकालीनमनोरथस्य सम्पादनेन परिपूर्णातापादनेन प्रमुदिता विशेषसन्तुष्टा विलासवती । गर्भकाले हि नाया-स्वसन्मनोरथस्य परिपूर्णातापादनं यथाशक्त्यवश्यमेव दिवेयम् । तथा चाभिहितं प्राच्यैः—

‘गमिष्यास्तच्चदिच्छाया विशेषेण प्रयुज्यते । दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ॥’ इति ।

पूर्णे उपस्थिते प्रसवसमये उत्पत्तिकाले, पुण्येऽहनि शुभवासरे, अनवरतं निरन्तरं-गलन्तीभिः

अहन्ते इसके कारणों केवल एक बार नानी इन पर सदाके लिए फूट-पत्ते काढ़े हुए हैं ऐसा प्रतीत हो रहा है, इसका भी तुम क्या प्रतीकार करोगी ? और मुन्दारा उदर दिन-प्रतिदिन पूर्व कृशताका परित्याग कर रहा है (जन्मे मोटा हो रहा है), इससे उदरस्य दीनों सिलवटे अदृश्य होतीं जा रही हैं । एवं काञ्ची (करषणी) के अधिक दंग होनेसे मध्यभाग पीटा जा रहा है, इसका भी तुम क्या व्याप करोगी ?—इस प्रकार कहे हुए राजासे उसके नीचे हँसी छिाकर शुक्रनासने कहा—‘महाराज ! महारानी को क्यों कष्ट देते हैं ? वे ऐसी बातोंसे लज्जित होती हैं । इसलिए कुलवर्धनाने जो संवाद कहा है, उस विषयकी बातचीत छोड़ दो बिदे ।’ इस प्रकारके परिहास-मय कर्षणकथनेसे उस स्थानमें बहुत देरतक रहकर शुक्रनास अपने घर चला गया, रात्राने भी उसी शयन-गृहमें रानीके साथ उस रात्रको बिताया ।

इसके कुछ समय बाद रानी गर्भकालीन विसन्निधि वस्तु की इच्छा प्रकट करती गी, राजा सामर्थ्यके अनुसार

१. अतिगाढतरताम्, आपादननेन । २. रेणा । ३. उदरः । ४. अन्तर्मुखस्य, मुखनिगृहस्य ।

५. अनयाऽपि कथया । ६. वाटपकम्, आलापनपि । ७. वासगृहे तान् । ८. समीहित, समुचित ।

९. पूर्णप्रसव ।

अनवरत-गलत्राडिका-कलित-काल-कलैः बहिरागृहीतच्छायेर्गणकैर्गृहीते लग्ने प्रशस्तायां वेला-
यामिरन्मदमिव मेघमाला सकल-लोकहृदयानन्दकारिणं विलासवती सुतमसूत । तस्मिन्
जाते सरभसमितस्ततः प्रधावितस्य परिजनस्य चरणशत-संक्षोभ-चलित-क्षितितलो भूपाला-
भिमुख-प्रसूतं स्खलद्रुति-विकलकञ्चुकिसहस्रो जन-सम्मर्दनिष्पिप्यमाण-पतित-कुब्ज-वानन-
किरातगणो विस्फाप्यमाणान्तःपुर-जनाभरण-झङ्कारमनोहरः पूर्णपात्राहरणं-विलुप्यमान-वस-

जलत्ताविर्गामिः नाडिकाभिः समयनिरूपकयन्त्रविशेषैः घटिकाभिरित्यर्थः, कलिता निश्चिता ज्ञाताः
कालकला सूक्ष्मकालांशौ यैस्तैः तादृशैः । नाडिका हि सार्द्धद्वादशपलपरिमिततारवर्चितः सार्द्धद्वादशपल-
परिमितसलिलपूरणीयः रज्जरक्तिकापरिमितसुवर्गरचितशलाकाया अवशिष्टद्रुतयुक्तो यन्त्रविशेषः । तथा
च शलाकया सलिलविन्दुपतनात्सलिले च चिह्नविशेषोपगते समयनिरूपणं पूर्वसंक्रियत । विष्णुपुराण-
द्रावेतद्विस्तरप्रकरणेऽन्वेषणीयः । तथा बहिः अङ्गगादौ आगृहीता पूर्वपश्चिमादिदेशविशेषेण निरूपिता
छायाः पादच्छाया जङ्घच्छाया वा यैस्तेस्तादृशैः, पादच्छायाग्रहणेन पूर्व समयनिरूपणसंक्रियत ।
निरूपितञ्च ज्योतिषं—

‘पच्छायां द्विगुणीकृत्य चतुर्दशसमन्वितान् । पञ्चग्रहकराङ्गालम्बं दण्डादिकं भवेत् ॥’

गणकैर्त्योतिर्विद्भिः गृहीते निश्चिते लग्ने नेपादिके प्रशस्तायाम् उच्चस्थेर्ग्रहजातकस्य सुखसौभाग्य-
द्योतिकायां, वेलायां लग्नान्तर्वर्तिहोरायां विलासवती मेघमाला कादम्बिनी इरम्भदमिव नेधोत्पन्न-
बद्धिमिव ‘मेघज्योतिरिरम्भदः’ इत्यनरः । सकललोकहृदयानां समस्तलोकचित्तानाम् आनन्दकारिणं
प्रमोदजनकं सुतं पुत्रम् असूत सुपुत्रे । ‘पूर्व-गणिप्रसवे’ इत्यस्य लङ्ङि रूपम् ।

तस्मिन्निश्चिति । तस्मिन् राजपुत्रे जाते उत्पन्ने राजकुले राज्ञां समुदाये अतिमहान् दिष्टिद्विस्तम्भनः
आनन्दवृद्धिजन्मा जनानां त्वरा अभूदित्यनेन सम्बन्धः । इह प्रयत्नान्तानि पदानि ‘सम्भ्रत’ इत्यस्य
विशेषणानि । सरभसं हृषेण सवेगम् इतस्ततः समन्तात् प्रधावितस्य उच्चलितस्य परिजनस्य बाह्याभ्य-
न्तरसेवकजनस्य चरणशतस्य पादसमूहस्य संक्षोभेण आघातेन चलितं कम्पितं क्षितितलं यत्र स तादृशः ।
भूपालाभिमुखं नृपसम्मूखं सत् प्रसूतं वार्त्ता कथयितुं प्रस्थितं स्खलद्रुतिं अग्रगमनं विकलं प्रमोदसमाकुलञ्च
कञ्चुकिसहस्रम् अन्तःपुरचरवृद्धाद्यग्रसमूहो यत्र सः तादृशः । कञ्चुकिलक्षणञ्च—

‘अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगगान्वितः । सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चकीत्यभिधीयते ॥’ इति ।

जनानां लोकानां सम्मर्दं सहृषेण निष्पिप्यमाणः पीड्यमानः अत एव पतितः सस्तः, कुब्जाः
वृष्टगुहाः ‘गदुः वृष्टगुहे कुब्जे’ इति मेदिनी, वामनाः स्वर्वाकृतयः ‘वामनो नीचि स्वर्वे च’ इति च मेदिनी,
किराताः केवलं स्वल्पतनवः ‘किरातः स्यादल्पतनौ भूनिम्बे श्लेच्छमिहयो’ इत्यनेकार्थः, तेषाञ्च गणः
समूहो यत्र सः तादृशः । विस्कार्यमाणो वृद्धिं प्राप्यमाणो यः अन्तःपुरजनानाम् अवरोधलोभगाम आभ-
रणझङ्कारो भूषणनिनादः तेन मनोहरो हृदयहारी । उत्सवे मित्रवर्ग्यानि हठादाकृप्य नीयन्ते तानि
पूर्णपात्राणीत्युच्यन्ते, तथाहि—

‘वर्द्धापकं यदानन्दादलङ्कारादिकं पुनः । आकृप्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णानकञ्च तत् ॥’

इति हारावली । तेषाम् आहरणेन ग्रहणेन विलुप्यमानानि हस्ताहस्तिकरणसम्भ्रमेण सस्तानि

सार एव समी वस्तुवर्गो ही परिपूर्णं कर देता था, जिससे रानी अत्यन्त आनन्दित होती थी । क्रन्ते प्रसवकाल
रूपस्थित होने पर एक शुभदिनमें पदोपन्यसे निरन्तर ललदिन्दु टपक रहे थे, उत्तके द्वारा कोई-कोई ज्योतिषी
सूक्ष्म समयका निरूपण कर रहे थे, और कोई-कोई ज्योतिषी बाहर (अंगने आदि) में जाकर अपनी छायाको
नापकर लग्नका निरूपण करते थे । इस रूपमें मेघमाला जिस प्रकार नेत्रज्योतिषको उत्पन्न करता है, उसी प्रकार
। वलासवतीने प्रशस्त समयमें सब लोगोंके हृदयको आनन्द देनेवाले पुत्रको उत्पन्न किया ?

उक्त राजपुत्रके उत्पन्न होने पर नगरमें धूम मचानेवाला, उत्सवकी दशाश्रयणा बड़ा भारी कोलाहल राज-
कुलमें मच गया । परिजनवर्ग आनन्दके साथ वेगसे इधर-उधर दौड़ने लगे, उनके चरणोंके आघातसे धरातल चलाय-
मान हो गया । कटुकिग आनन्दसे व्यथ होकर राजकी पात संवाद करनेके लिए गिर-गिरकर दौड़ने लगे ।
ननुष्योंकी भीड़में लुचल कर कुबड़े, दौने (खर्वदेह, वानन) और हृष्टरारके ननुष्योंके झुण्ड पृथिवी पर

१. कलेः...कले । २. ललपरनाला । ३. गतिकञ्चुकि, गतिगल्ल... । ४. धूर्गमानान्तःपुर... । ५. पूर्ण-
पात्रहरण... । ६. विलुप्यमान ।

नभूषणः संज्ञोभित्तनगरो राजकुले दिष्टिष्टुद्धिसम्भ्रमोऽतिमहानभूत् । अनन्तरञ्च मन्दरम-
ध्यमानजलनिधि-घोष-गम्भीर-दुन्दुभि-ध्वान-पुरःसरेण प्रहृत-मृदु-मृदङ्ग-शङ्ख-काहलानक-
निवह-निनाद-निर्भरेण मङ्गल-पटह पटुरवसंवर्द्धितेन अनेक-जनसहस्र-कलकल-बहुलेन
त्रिभुवनमापूरयता उत्सवकोलाहलेन ससामन्ताः सान्तःपुराः सप्रकृतयः सराजलोकाः सवे-
श्यायुवतयः सवालवृद्धा ननतुरागोपांलमुन्मत्ता इव हर्षनिर्भराः प्रजा प्रतिक्षणम् अवर्द्धत
चन्द्रोदयेनेव जलनिधिः कलकलमुखरो राजसूनोर्जन्म-महोत्सवः ।

पार्थिवस्तु तनयानन-दर्शन-महोत्सव-वृत्तद्वयोऽपि दिवसद्वयेन मौहूर्तिकगणोपदिष्टे
प्रशस्ते मुहूर्तेनिवारित-निखिलपरिजनः शुक्रनासद्वितीयः मणिं मय-मङ्गलकलस-युगं लाञ्छयेन

वसनानि वस्त्राणि नूपगानि अलङ्काराश्च यत्रन तादृशः, संज्ञोभित्तं चोभं प्रापितं नगरं राजधानी येन स तादृशः ।
अनन्तरमिति । मन्दरेण तद्वाच्यपर्वतेन मध्यमानस्य त्रिलोक्यमानस्य जलनिधिः क्षीरसमुद्रस्य घोषवत्
शब्दवत् गम्भीरो दुन्दुभिध्वनिः मेरीनिनादः पुरःसरो यस्य तेन तादृशेन, प्रहता वादिता ये मृदवः
कोमलशब्दविधायिनो मृदङ्गा मुरजाः, शङ्खाः कम्बवः, काहला वाद्यविगेषाः, आनकाः दुन्दुमयश्च तेषां
निवहस्य समूहस्य निनादेन ध्वनिना निर्भरः पूर्णः अत्यर्थं वर्द्धित इत्यर्थः, तेन तादृशेन । मङ्गलपटहानां
मङ्गलार्थं वादितवृद्धानां (चर्मवाद्यानां) पटुरवैः विपुलशब्दैः संवर्द्धितो वृद्धिः प्रापितः तेन तादृशेन ।
अनेकेषां जनसहस्राणां लोकसमूहानां कलकलैः कोलाहलैः बहुलः अधिकोभूतस्तेन तादृशेन, त्रिभुवनं
त्रिविष्टपम् आपूरयता पूर्णकुर्वता उत्सवकोलाहलेन महकलकलेन, सामन्तैः स्वदेशपार्श्ववर्त्तिभिः नूप-
निभिः सहेति ससामन्ताः, अन्तपुरैः अवरोधस्यजनैः सहेति सान्तःपुराः, प्रकृतयः पौरलोकैः सहेति
सप्रकृतयः, राजलोकैः नूपसम्बन्धिनैः सहेति सराजलोकाः, वेश्यायुवतिभिः वाराङ्गनाभिः सहेति
सवेश्यायुवतयः, बालैः वृद्धैश्च सहेति सवालवृद्धाः, प्रजाः हर्षनिर्भराः प्रमोदपूर्णाः उन्मत्ता इव स्त्रीवा इव,
गोपालान् बह्वान् नर्यादीकृत्येति आगोपालं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषगम्, ननृतुः नृत्यञ्जकः ।

प्रज्ञाति । चन्द्रोदयेन कुमुदवान्वधोदमेन जलनिधिः समुद्र इव कलकलैः कोलाहलैः मुखरः शब्दा-
यमानः, राजसूनोः नृपात्मजस्य जन्ममहोत्सवः प्रतिक्षणं निरन्तरम् अवर्द्धत वृद्धिं प्राप ।

पार्थिव इति । पार्थिवो राजा तारापीडः 'सूतिकागृहम् अपश्यत्' इति दूरस्थया क्रियाया सम्बन्धः ।
तनयाननस्य आत्मजमुत्स्य दर्शनम् अवलोकनमेव महोत्सवः तेन हृतद्वयोऽपि गृहीतचित्तोऽपि दिवस-
वगेन शुभकालानुरोधेन मौहूर्तिकगणो दैवज्ञसमूहस्तेन उपदिष्टे निवेदिते प्रशस्ते उत्कटफलसूचके मुहूर्ते,
निवारिताः सह गन्तुं निषिद्धाः निखिलाः समस्ताः परिजनाः सेवकजना येन सः तादृशः, शुक्रनासः
प्रधानामात्य एव द्वितीयः सहचरो यस्य सः तादृशः ।

नग्निदेवति । इत् आरभ्य तृतीयान्तानि पदानि अग्नि 'द्वारदेशेन' इत्यस्य विशेषणानि बोधयानि ।

गिर पड़े, रनिवास्तकी तिर्योके आभूषणोंकी मनोहर झनझनाहट सुनी जाने लगी, लोगोंके शरीरपर दूसरे
लोगोंके बलपूर्वक (जबरदस्ती) बल तथा आभूषण छीन लिट गये, उसने अनेक बल और नूपग शुषिबीमें छोटने
लगे । इस रूपसे राजधानी एक बार में ही उद्देहित हो उठी । तदनन्तर तीनों भुवनोंको परिपूर्ण कर वह महोत्सवका
कोलाहल होने लगा । मन्दराचलसे नभे गर समुद्रके घोषके समान गम्भीर दुन्दुभिके शब्द, सभी शब्दके आगे-आगे
चलने लगे । कोमलशब्दकारो मृदङ्ग, मुरा, बड़े ढोल और छोटे नगाड़े आदिके शब्दसे वह कोलाहल वृद्धि पाने
लगा । एवं विजय नगाड़ेके विशाल शब्दसे और हजारों मनुष्योंके कोलाहलसे उस उत्सवका कोलाहल अत्यधिक
बढ़ गया, उस समय छोटे-छोटे राजा, लोग रनिवास्तकी सब तिर्यो. नगरके रहनेवाले मनुष्य, राजपुरुषलोग,
सब मौजवान वेदपारि, एवं बालक और बृद्धगणके साथ गालवालसे लेकर समस्त प्रजावर्ग आनन्दसे परिपूर्ण होकर
उन्नतके समान नृत्य करने लगे । राजकुमारका वह जन्म-महोत्सव, कोलाहलसे परिपूर्ण होकर चन्द्रोदयसे
समुद्रके समान प्रतिदिन वृद्धि पाने लगा ।

किन्तु राजा पहलेसे ही पुत्रके सुखदर्शनरूप महोत्सवसे व्याकृतचित्त होनेपर भी उसने शुभसमयके अनु-
रोधसे ज्योतिषियोंके उपदेशके अनुसार प्रशस्त मुहूर्तमें अन्धान्य परिजनोको साथ आनेसे रोककर केवल शुक्रनासके

१. मन्दराराध्यमान... । २. ...लक्षि... । ३. ...लक्षि 'निनाद' इति पदं नास्ति । ४. सान्तः
पुरजनः । ५. कागोपम् । ६. प्रतिदिनम् । ७. लक्षिः । ८. जन्मनो... । ९. दर्शनोत्सव । १०. कनकमय ।
११. लक्षि 'युगल' इति पदं नास्ति ।

आसक्त-बहुपुत्रिकातंश्रुतेन विविध-नव-पल्लव-निवह-निरन्तर-निचितेन सन्निहित-कनकमय-हल-मुसलयुगेन विरल-प्रथित-सित-कुसुम-मिश्र-दूर्वा-प्रवाल-मालाऽलङ्कृतेन आलम्बितावि-कलव्याग्रचर्मणा वन्दन-माला-ऽन्तराल-घटित-घण्टागणेन द्वारदेशेन विराजमानम्, उभ-यतश्च द्वारपक्षकयोर्मर्यादानिपुणेन गोमयमयीभिरुत्तान-विनिहित-वराटक-प्रकर-दन्तुराभिः अन्तरान्तरावद्ध-विविधवर्ण-राग-रुचिर-कार्पास-कुसुम-लेश-लाम्बिताभिः कुसुम्भ-केसर-लवा-श्लेष-लोहिताभिलेखाभिरालिखित-स्वस्तिक-भक्तिजालमुपरचयता, हारिदं द्रव-विच्छुरण-

मणिमयेन रत्नमयेन मङ्गलकलसयुगलेन शुभसूचककुम्भद्वयेन भग्न्यः सर्वदा संयुक्तः तेन तादृगेन, आसक्ताभिः सम्मिलिताभिः परस्परालिप्ताभिर्वा बहुपुत्रिकाभिः बहुपुत्रशालिनीभिः नारीभिः अलङ्कृतः शोभितः तेन तादृशेन, विविधानाम् अनेकप्रकाराणां नवानां प्रत्यग्रानां पहवानां किसलधानां निवहेन समूहेन निरन्तरं सान्द्रं यथा स्यात्तथा निचितो व्याप्तः तेन तादृशेन, सन्निहितं वृद्धव्यवहाराद समीपवर्तिनं कनकमययोः सुवर्णमययोः हलमुसलयोः सिराग्रयोः युगं यस्मिन् तेन तादृगेन, विरलम् सान्द्रं यथा स्यात्तथा प्रथितैः अन्तरान्तरा सूत्रेण गुम्फितैः सितकुसुमैः श्वेतपुष्पैः मिश्राः संयुक्ताः ये दूर्वाप्रवालाः बहुप्ररोहपल्लवाः तेषां मालया तजा अलङ्कृतो नृषिठः तेन तादृगेन, अनङ्गलविनाशार्थमि-दंमलङ्करणम् । 'वीणादण्डे प्रवालोल्लो विद्रुमे नवपल्लवे' इति त्रिकाण्डशेषः । आलम्बितं व्यवहारादेकपाशं द्वाराच्छादनार्थमवलम्बितम् अदिकलं सम्पूर्णं व्याग्रचर्मं श्वेतपिङ्गलकृत्तिर्यत्र तेन तादृगेन । तथा वन्दन-मालायाः तोरणोपरि स्थापितायाः मङ्गल्यपुष्पमालायाः, अन्तराले मध्ये मध्ये घटितो गुम्फितो घण्टागणो यत्र तेन तादृशेन । 'तोरणार्थं तु मङ्गल्यं दाम वन्दनमालिका' इत्यभिधानचिन्तामणिः । एवंविधेन द्वार-देशेन विराजमानं सृष्टिकागृहमित्यस्य विशेषणम् ।

उभयत इति । चकारो हि किञ्चेत्यर्थः । मर्यादानिपुणेन वंशपरम्परानियमाभिज्ञेन, 'इत् आरभ्य तृतीयैकवचनान्तानि पुंलिङ्गानि पदानि अग्रिमस्थ-“पुरन्निवर्गणे"त्यस्य विगेषणानि बोध्यानि । द्वारपक्ष-कयोः उभयतः पाशद्वययोः । अग्रेतनस्य 'स्वस्तिकभक्तिजालम्' इत्यस्याधिकरणमिदम् । गोमयमयीभिः गोमयेन विहिताभिः, उत्तानम् ऊर्ध्वमुखं यथा स्यात्तथा विनिहिताः स्थापिता ये वराटकाः कपर्दकाः तेषां प्रकरेण समुदायेन दन्तुराभिः निम्नोच्चताभिः, अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये आवद्धैः नियमितैः विविधवर्णैः नानाप्रकारनीलपीतादिभिः यो रागो रञ्जनं तेन रुचिराणि मनोज्ञानि यानि कार्पासकुसुमानि कार्पासपु-ष्पाणि तेषां लेशैः किञ्चिक्किञ्चिद् स्रग्दैः लाम्बिताभिः चिहिताभिः । कुसुम्भानां महारजनपुष्पाणां ये केसरलवाः किञ्जल्ककणाः तेषाम् आरलेदेन संसर्गण लोहिताभिः रक्तवर्णाभिः, लेखाभिलिपिभिः, आलि-खितानां चित्रीकृतानां स्वस्तिकभक्तीनां त्रिकोणरचनाविशेषाणां जालं समुदायम् उपरचयता कुर्वता ।

हारिद्रेति । हरिद्राया रजन्या अयमिति हारिद्रो यो द्रवः रसः तेन यद्विच्छुरणं प्रोक्षणं तेन परि-त्ताप आकर सृष्टिका-गृहको देखा । उक्त सृष्टिका-गृहके द्वारके दोनों बगलमें नइलके लिए दो नगिनय कलश रखे थे और बहुतसी पुतलियाँ कटोई हुई थीं । नगिनय कलशके ऊपर सवनरूपसे अनेक प्रकारके तरु-तरु पहव रखे हुए थे । अधिकपुत्रवली सुन्दरियों उस स्थानमें आकर सोभा बढ़ा रही थीं । कुवर्गनय एक हल और दूसल सनोर्गने रखे हुए थे । दूवको कोपलके साथ दूर-दूर गुंथे हुए सनेद फूलोंकी मालाएँ उस द्वारको सोभाचनान कर रही थीं । अखण्डित व्याग्रचर्म एक और लटक रहे थे । और द्वारके ऊपर एक फूलकी माला लम्बा कर लटका दी गयी थी, जिसके बीच-बीचमें छोटी-छोटी घण्टियाँ बँध रही थीं । इस प्रकारके द्वारसे वह सृष्टिका-गृह अधिक सोभा पा रहा था । कौलिक आचारको जाननेवाली पति-पुत्रवती सुन्दरियोंके मध्यमें कोई उस द्वारके दोनों बगलमें गोबरके बहुतने चौक बनाकर उनके ऊपर कितने चिकनौटियों बिणका रही थीं, उससे वे चौक ऊँच-नीच हो गए थे । नानाविध गेरु आदिके सुन्दर रङ्ग द्वारा रञ्जित कर मनोहर कार्पासकुसुमके कर्णों द्वारा उन चौकोंके और चित्रित करती थीं, कुसुम-फूलोंकी केसररेशुके संयोगसे उनको लाल-खाल करती थीं । उसी गोबरके चौकसे ही और चित्रित स्वस्तिक (चिह्न-

१. ...पुत्रिकाप्रदानेन । २. ...वन । ३. युगलेन । ४. आलम्बिताविरल, आलम्बिताविकट ।

५. माला, मालिका । ६. द्वारेण । ७. ...व्यवहार 'प्रकार' इति पदं नास्ति । ८. पदं । ९. शून्यं, कर्पास... ।

१०. हारिद्रद्राव... हारिद्रव... ।

पिञ्जरांस्वर-धारिणीं भगवतीं षष्ठीदेवीं कुर्वता, विकच-पद्मपुट-विकट-शिखण्डि-पृष्ठम-
ण्डला-विह्वलम् आलोल-लोहित-पटघटित-पताकम् उल्लासित-शक्तिदण्ड-प्रचण्डं कार्तिकेयं
सहृदयता विन्यस्तालकक-पटल-पाटल-मध्यभागौ सूर्याचन्द्रमसावावभ्रता, कुङ्कुम-पङ्क-पिञ्ज
रीकृताम् ऊर्ध्वप्रोत-कनकमय-चव-निकर-कण्टकिताम् अविरल-लम्प-गौर-सिद्धार्थकप्रकर्तया
काञ्चनरसखचितामिव मृन्मय-गुटिका-कदम्बमालां विन्यस्यता, चन्दनजलधवलितेषु भित्ति-
शिखरभागेषु पञ्चराग-विचित्र-चेल-चीर-कलापचिहिताम् आपीतपिष्टार्थक-पङ्काङ्कितां वर्द्धमा-
नक-परम्पराम् अन्यानि च सूक्तिकागृह-मण्डनमङ्गलानि सन्पादयता पुरन्ध्रवर्गेण समधिष्ठा-

पिञ्जरं समन्तात् पिङ्गलवर्गम् अन्तरं वसनं धारयति परिदधाति वा सा तादृशी ताम् । षष्ठीदेवीं तन्मूर्तिं
कुर्वता तपहुलपिष्टैः रचयता ।

विकचेति । विकचं प्रस्तुटं विस्तृतं यत् पद्मपुटं पञ्चयुगलं तेन विकटं विपुलं यत् शिखण्डिनो
मयूरस्य पृष्ठमण्डलं तत्र अविह्वलम् उपविष्टम् । आलोल चपला लोहितपटवदिता रक्तवर्णवस्त्ररचिता
पताका वैजयन्ती यस्य तं तादृशम् । तथा उल्लासितेन उत्तोक्यासेन शक्तिदण्डेन शक्तिसंज्ञकायुगेन प्रच-
ण्डो मीपगः तं तादृशम्, कार्तिकेयं कार्तिकेयमूर्तिं सहृदयता पिष्टतण्डुलेनैव विदधता । एतद्यतिमा-
युगलं हि जातकरञ्जार्थं बोध्यम् ।

विन्यस्तेति । विन्यस्तेन दत्तेन अलककपटलेन लाजाद्रवसमूहेन पाटलौ श्वेतरक्षौ मध्यभागौ
कटिप्रदेशौ ययोस्तौ तादृशौ सूर्याचन्द्रमसौ पुष्पवन्तौ तयोः मूर्तियुगलम् आवभ्रता पिष्टतण्डुलद्वारा
निर्मिमाणेन सूर्याचन्द्रमसावित्यत्र देवताद्वन्द्वत्वात् पूर्वपदस्य लोभत्वं बोध्यम् ।

कुङ्कुमेति । कुङ्कुमपङ्केन गाटकारमौरजन्मद्रवेण पिञ्जरीकृतां पिङ्गलवर्णाकृताम् । ऊर्ध्वं उपरिप्रदेशे प्रोताः
स्यूताः निखाता ये कनकमयाः सुवर्गरचिता यवा धान्यानि तेषां निकरेण समुदायेन कण्टकिता समुत्पन्न-
कण्टका तां निन्नोन्नतीकृतमित्यर्थः । अविरलं सान्द्रं यथा स्यात्तथा लम्पः सम्बद्धः गौरसिद्धार्थकानां
श्वेतसर्पपाणां प्रकरः समुदायो यत्र तस्य भावः तथा कारणेन, काञ्चनरसेन तरलीकृतकनकेन खचितं
लितामिव विद्यमानम् । मृन्मयगुटिकासृत्तिकारचितगुटिका एव कदम्बानि कदम्बपुष्पाणि तेषां मालां
पङ्क्तिं विन्यस्यता पृथिव्यां स्थापयता ।

इह 'काञ्चनरसखचितामिव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा, 'मृन्मयगुटिकाकदम्बमालाम्' इत्यत्र च निरङ्गके-
वलरूपकम् ।

चन्दनेति । चन्दनजलेन मलयजद्रवेण धवलितेषु श्वेतीकृतेषु, भित्तीनां शिखरभागेषु ऊर्ध्वदेशेषु,
पञ्चभिः पञ्चप्रकारैः रज्यते पुनिः इति रागा वर्गाः तैः विचित्राणां नानारूपाणां चेलचीराणां वस्त्रखण्डानां
कलापेन समुदायेन चिह्नितान् अङ्कितां तेनाच्छादितमित्यर्थः, तथा आपीतानाम्, ईष्यपीतवर्गानां पिष्टा-
तकानां पटवासकानां 'पिष्टातः पटवासकः' इत्यमरः, पङ्केन गाटरसेन अङ्कितां चिह्नितां लिखितमित्यर्थः,
वर्द्धमानकपरम्परं शरावपङ्क्तिम् 'शरावो वर्द्धमानकः' इत्यमरः । सूक्तिकागृहस्य अरिष्टमवनस्य मण्डन-

गाटकार द्रव्य) निर्माण करती थीं । कोरं, भगवती षष्ठी देवीकी प्रतिमा निर्माण कर क्ते हल्दीके रससे रंग पीले
काट्टे पहनाती थीं । कोरं, पैरे हुए फल्लते चौड़ी मोरजी पीठ पर बड़े हुए, चञ्चल रत्नगं पनाका-समन्वित एवं
शक्ति अम्को उठाकर रखनेसे मयूर स्वरूपबाले कार्तिकेयकी प्रतिमाका निर्माण करती थीं । कोरं बोचका हिस्सा
अम्ककर-रससे (लाहसे) लाल करके चन्द और मूर्तुकी प्रतिमाका निर्माण करती थीं । कोरं-कोरं, बहुतर सृत्तिकाके
गोलियों को सज्जर रखती थीं, वे गोलियों कुङ्कुमके जलसे पीली की हुई थीं, ऊपरसे अधिकतर सोनेका जी गाड़
देनेसे क्वन्नीच हो गए थे, एवं सोनीच सोनीच सकेट सरसों चिचका देनेसे सुवर्ण खचित-सी प्रतीत हो रही थीं ।
अन्य कोरं चन्दनके जलसे पीरे गये दीवारोंके ऊपर भागमें, पञ्चविध रंगसे चिच काड़कर, दिनने कपड़ोंके डण्डे
ने बेधिन (लपेट) कर पीतवर्ण अर्बोरके लेपने रजित कर किन्ने शराव (कसारा) कतारसे सजाकर रखते हुए थे ।
कोरं कोरं अन्त्यान् शोभासन्नादनन्ता नष्टमार्थ करती थीं । ऐसे ही—जैलिक आचारको जाननेवाली पति-

१. ...विपरितन्वर । २. शिखण्डिमण्डल, शिखिपृष्ठमण्डल । ३. सहृदयता । ४. प्रकारतया ।
५. ...पिष्ट, पिष्टक । ६. वर्द्धमान । ७. प्रस्तवगृह ।

तम्, उपद्वार-संयत-विविध-गन्ध-कुसुममालाऽलङ्कृतजरच्छागम्, अखिल-ब्रीहि-मध्यावस्था-
पित्तार्थवृद्धाध्यासित-शयनीर्य-शिरोभागम्, अन्वरतदह्यमानाज्यमिश्र-भुजग-निर्मोकमेष-विधा-
णक्षौद्रम्, अनल-प्लुध्यमाणाऽरिष्टतरु-पल्लवोल्लासित-रक्षाधूमगन्धम्, अध्ययन-मुखर-द्विजगण-
विप्रकीर्यमाण-शान्त्युदकलवम्, अभिनव-लिखित-मातृ-पट-पूजा-अग्र-धात्रीजनम्, अनेक-
वृद्धाङ्गनाऽऽरब्धसूतिकामण्डलगीतिका-मनोहरम्, उपपाद्यमान-स्वस्त्ययनम्, क्रियमाणशिशु-
रक्षा-त्रलि-विधानम्, आवध्यमान-धवलकुसुम-दामशतम्, अविच्छिन्नपद्ममान-नारायण-

मङ्गलानि शोभाकारिशुभकार्याणि सन्पादयता कुर्वता पुरन्निवर्गेण भर्तृपुत्रवतीनां स्त्रीणां मण्डलेन
समधिष्ठितम् आश्रितम् ।

उपद्वारेति । उपद्वारे द्वारसमीपे संयतो वद्धः, विविधानाम् अनेकविधानां गन्धकुसुमानां सौरभदु-
ष्पुष्पाणां मालया वद्धा अलङ्कृतो भूषितो जरच्छागो वृद्धोऽङ्गो यस्य तत्तादृशम् ।

अखिलेति । अखिलानां समस्तविधानां ब्रीहीणां सामान्यधान्यानाम् आशुधान्यानां वा मध्ये
अवस्थापिता उपवेशिता या आर्यवृद्धा सङ्क्षोभवा जरती नारी तया अध्यासितः तत्त्वानयिका चारोपदे-
शार्थमवलम्बितः शयनीयस्य पट्टराज्ञीशय्यायाः शिरोभागः सत्त्वप्रदेशो यत्र तत्तादृशम् । 'ब्रीहिः सामा-
न्यधान्ये स्यादाशुधान्ये च पुंस्ययनम्' इति विश्वः ।

अन्वरतेति । अन्वरतं निरन्तरं दह्यमानाऽप्लुध्यमाणा आज्यमिश्राः धृतसहिताः, भुजगनिर्मोकाणां
सर्पकञ्चुकानां नेषविषाणानाम् उरणशृङ्गाणाञ्च होदाः चूर्णानि यत्र तत्तादृशम् ।

अनलेति । अनलेन अग्निना प्लुप्यमाणा दह्यमाना ये अरिष्टतरुपल्लवाः निम्बवृक्षपल्लवाः तेभ्यः
उद्धृतिता उच्यता रक्षार्था जातकत्राणफलकाः धूना वह्निकेतना गन्धाः सौरभाश्च यत्र तत्तादृशम् । तत्त्व-
मयप्रसिद्धस्तद्देशीयव्यवहारोऽयमित्यवधार्यते ।

अध्ययनेति । अध्ययनेन स्वाध्यायपाठेन मुखरो वाचालो यो द्विजगणो विप्रवर्गस्तेन विप्रकीर्यमाणाः
सुतजनन्योरुपरि निहिष्यमाणाः शान्त्युदकलवाः शान्त्यर्थसलिलप्रपतो यत्र तत्तादृशम् ।

अभिनवेति । अभिनवं प्रत्यग्रं लिखितचित्रितो यो मातृपटः बालरक्षाकारिणीनां गौर्यादिदेवीनां
वर्णं तस्य पूजायां तत्काले गौर्यादिचित्रितपटोऽर्चनायानित्यर्थः । त्वग्रा व्यासूक्ता धात्रीजना उपमातरो
यत्र तत्तादृशम् ।

अनेकेति । अनेकानिः बहूनिः वृद्धाङ्गनानिः जरद्वारीभिः आरब्धा या सूतिकामङ्गलीतिका
प्रसूत्याः शुभजनकानां तया मनोहरं सुन्दरम् ।

उपति । उपपाद्यमानानि क्रियमाणानि स्वस्त्ययनानि अरिष्टनिवृत्त्यर्थं देवतापूजादीनि यत्र तत्तादृशम् ।

क्रियेति । क्रियमाणं विधीयमानं शिशोर्वालस्य रक्षार्थं रक्षार्थं बलीनां देवतोपहाराणां विधानं
सन्पादनं यत्र तत्तादृशम् ।

आवध्येति । आवध्यमानम् आलम्ब्यमानं धवलकुसुमानां श्वेतपुष्पाणां दामशतं खक्सूक्ष्मो यत्र
तत्तादृशम् ।

अवीति । अविच्छिन्नं सन्ततं पठ्यमानं शिशुत्राणार्थमुच्चार्यमाणं नारायणस्य श्रीविष्णोः नाम्नां
सहस्रं यत्र तत्तादृशम् ।

पुत्रवती लियौ उक्त सूत्रिकाग्रहणव्यर्थे रहती थी । भौतिक-भौतिके लुगन्धैत फूलोंके हारते अलङ्कृत कर द्वारके
पास एक बूँदे बकरेको बाँध रक्खा था । पलंगके छिरहानेके पास नामाविध सरसक अनेके ऊपर सलुलीतर एक
वृद्ध स्त्री बैठी हुई थी । सर्पकञ्चुकों और नेपथ्यका चूर्ण, घृतके साथ निरन्तर (दिन-रात) उड़ा करता था ।
वालककी रक्षाके लिए अग्निमें जलते हुए नीनके पत्तोंमें धूनकी गन्ध फैलती थी । ब्राह्मणनाने मन्त्र पाठ
करतेकरते शान्तिके लिए उल छिट्कते थे । धात्रीगण काटों पर बालाल चित्रित देवियोंके पूजाके आचोबनमें
व्यस्त थीं । अनेक वृद्ध लियौ प्रभुतिके मङ्गलके लिए गान आरम्भ कर हुन्दर दीख रही थीं । कोई स्वस्त्ययन कर
रहा था । कोई बालककी रक्षाके लिए देवताओं को उपहार दे रहा था । कोई सङ्घेद फूलोंकी माटो बाँध रहा था ।

नामसहस्रम्, अमल-हाटक-यष्टि-प्रतिष्ठापितैरन्तःशुभशतानीव निश्चलशिवैर्ध्यायद्भिर्मङ्गल-प्रदीपैरुद्भासितम्, उत्त्वातासि-लता-सनाथपाणिभिः सर्वतो रक्षापुरूपैः परिवृतम्, सूतिका-गृहमपर्यन्तम् । अन्मः पावकश्च स्पृष्ट्वा विवेश ।

प्रविश्य च प्रसवपरिक्षाम-पाण्डुर-मूर्तेरुत्सङ्गतं विलासवत्याः, स्वप्रभासमुद्योपहत-गर्भगृहप्रदीप-प्रभम्, अपरित्यक्त-गर्भरागत्वादुद्यपरिपाटलमण्डलमिव सवितारम्, अपरसंख्या-लोहितविन्धमिव चन्द्रमसम्, अनुपजातकाठिन्यमिव कल्पतरुपल्लवम्, उत्फुल्लमिव रक्ताविन्द-

अमलेति । अमलानि परिष्कृतानि यानि हाटकयष्टीनि सुवर्णदण्डाः तेषु प्रतिष्ठापितैः सम्यक्कया स्थापितैः निश्चलशिवैः वायोरभावात् निष्कम्पाङ्गिभिः अत एव अन्तर्मनस्य शुभशतानि प्रसूतिजातकयोर्विविधमङ्गलानि ध्यायद्भिश्चित्यद्भिरेव विद्यमानैः, मङ्गलप्रदीपैः शुभप्रदीपैः उद्भासितं द्योतितम् ।

इह 'ध्यायद्भिरेव' इति क्रियोपेक्षा ।

उत्त्वातेति । उत्त्वाता उन्मुख्य निस्तारिता या असिलता वस्त्रोवह्यमानाः खट्वाः, तामिः सनाथाः सहिताः पाणयो हस्ता येषां तैः तादृशैः, रक्षापुरूपैः रक्षार्थं नियुक्तजनैः सर्वतः चतुर्दिक्षु परिवृतं परिवेष्टितं सूतिकागृहम् अरिष्टगृहम् अपर्यय अदर्शम् ।

अन्म इति । अन्मः सलिलं पावकम् अग्निश्च स्पृष्ट्वा तत्स्पर्शं विधाय विवेश प्रधानामात्यशुकना-सेन सह तद्गृहे प्रविष्टवानित्यर्थः । प्रसूतिजातकयोरारागान्परिदृष्ट्वा निवारणार्थमन्मःपावकस्पर्शन-मिति विज्ञाः ।

प्रविश्येति । प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा च पार्थिवः 'आत्मजं ददर्श' इत्यनेन सन्बन्धः । इह द्वितीयैक-वचनान्तानि पुंलिङ्गपदानि 'आत्मजम्' इत्यस्य विशेषणानि । प्रसवेन सुतोत्पादनेन परिष्कामा अत्यन्त-तन्वी पाण्डुरा च मूर्तिः शरीरं यस्याः तस्या विलासवत्याः उत्सङ्गे क्रोडे गतं स्थितम्, स्वप्रभासमुद्येन स्वकीयदीप्तिजालेन उपहताः दूरे ध्वस्ता गर्भगृहस्य सूतिकाभारस्य प्रदीपानां गृहमणीनां प्रभा कान्ति-यैः स तं तादृशम् ।

इह प्रदीपकान्तीनामुपहननसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

अपरित्यक्तेति । अपरित्यक्तः अनुक्तो गर्भरागः गर्भावस्थानकालीनः रक्तिमा येन स तस्य भावः तस्मात्कारणात् । विरचितावयवमित्यन्तमेवेदं कारणमिति सिद्धान्तवागीशः । उद्ये उद्गमकाले परिपाटलं समन्तात् श्वेतरक्तवर्णं मण्डलं विभ्यं यस्य तं तादृशं सवितारं सूर्यमिव, अपरसंख्या पश्चिमसायं समय-स्तया आलोहितम् ईषद्वक्तं विन्धं यस्य तं तादृशं चन्द्रमसं निशानाथमिव, अनुपजातम् अनुत्पन्नं काठिन्यं जरठता यत्र तादृशं कल्पतरुपल्लवमिव मन्दारकिसलयमिव । इह विशेषलौहित्यव्यञ्जनाय कल्पतरुपदमित्यवधेयम् । उत्फुल्लं प्रस्फुटितं रक्ताविन्दराशिमिव कोकनदनिवाहमिव, अवनिदर्शनाय पृथिव्या अवलोकनाय अवतीर्णं स्वर्गाद्वरुद्धं लोहिताङ्गं रक्तदेहं मङ्गलग्रहमिव ।

इहैकस्योपमेयस्यानेकोपमानप्रदर्शनान्मालोपमालङ्कारः, किन्तु 'लोहिताङ्गमिव' इत्यत्र तु द्वयो-पेक्षेति विभावनीयम् ।

कोई विष्णुसङ्गनामका पाठ निरन्तर कर रहा था । निर्मल सुवर्णमय दण्डके ऊपर रखते हुए निश्चल बहुतर नङ्गलप्रदीप, नानो हृदयमें प्रभृति और बालकके सैकड़ों कल्याणोंका ध्यान करतेकरते उस सूतिकागृहको प्रकाशित करते थे । एवं रक्षार्थं नियुक्त पुरुषगण गंगी तलवार हाथमें लेकर उस सूतिकागृह के चारों ओर घेर कर घूम रहे थे । बाद राजा ने शुकनासके साथ जल और अग्नि छुकर उस सूतिकागृहके अन्दर प्रवेश किया ।

शुकनासके साथ प्रवेश कर राजाने असीम आनन्दजनक उस पुत्रको देखा । प्रसव करनेसे अत्यन्त दुबली और फोकी शरीरवाली विलासवतीकी गोदमें रह कर उसने अपने कान्तिसमूहसे सूतिकागृहस्थित प्रदीपसमूहकी प्रभाको नन्द कर दिया था । उस समय भी गर्भकी रक्तिमा कम न होनेसे उदयकालीन रक्त-मण्डलवाले सूर्यके समान, सन्ध्याकालीन रक्तविन्धनुक्त चन्द्रमाके समान, कठिनता उत्पन्न होनेके पहले कल्पवृक्षपत्रके समान, लिये हुए लाल कमलोंके समूहके समान, एवं पृथिवीको देखनेके लिए स्वर्गसे उतरे मङ्गलग्रहके समान वह

राशिम्, अवनिदर्शनावतीर्णमिव लोहिताङ्गम्, त्रिद्रुमकिसलयदलैरिव वालातपच्छेदैरिव पद्मरागरश्मिभिरिव विरचितावयवम्, अनभिव्यक्त-मुखपञ्चकमिव महासेनम्, सुरवनिता-करतल-परिभ्रष्टमिवामरपतिकुमारम्, उत्तम-कल्याणकार्तस्वरभास्वरया स्वदेहप्रभया पूरयन्त-मिव वासभवनम्, उद्भासमानैः सहजभूषणैरिव महापुरुषलक्ष्णैरुपेतम्, आगामि-कालपालन-प्रहृष्ट्यैव श्रिया समालिङ्गितम्, आह्लादहेतुमात्मजं ददर्श । विगत-निमेष-निश्चल-पद्मणा च मुहुर्मुहुः प्रमृष्ट-सङ्घटितानन्द-वाष्प-पटलं^१ प्लुततारकेण दूरं^२ विस्फारितेन स्निग्धेन चक्षुषा पिव-

विदुमेति । विदुमाणां हेमकन्दलानां प्रवालानां वा यानि किसलयदलानि विसारिकिरणाः तैः विरचितावयवमिव सृष्टिकर्त्रा निर्मिताङ्गमिव, वालातपस्य नूतनातपस्य छेदैः खण्डैः विरचितावयवमिव पद्मरागरश्मिभिः लोहितमणिकिरणैः विरचितावयवमिव ।

इह त्रिष्वपि क्रियोत्येक्षा, तासाञ्च परस्परनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अनमीति । अनभिव्यक्तम् अप्रकटितं मुखपञ्चकं यस्य तं तादृशं पण्णां मुखानां मध्ये प्रकटितकेवलैकमुखमित्यर्थः । महासेनं कात्तिकेयमिव विद्यमानम् अत्यन्तरमणीयत्वादित्याशयः ।

उरेति । सुरवनिताया रक्षयिष्या देवाङ्गनायाः करतलात् हस्ततलात् परिभ्रष्टम् अनवधानतया प्रत्युत्तम् अमरपतिकुमारं देवाधिपतिवालात्मजं जयन्तमिव तथाविधद्युतिशालित्वादित्याशयः । इह 'जयन्तमिव' इत्यत्र द्रव्योत्येक्षा ।

उत्तमेति । उत्तमम् अग्निना सन्तप्तं यत् कल्याणकार्तस्वरम् अत्युत्तमजातीयं स्वर्णं तद्वत् भास्वरया देदीप्यमानया स्वदेहप्रभया स्वशरीरकान्त्या वासभवनं निवासनिकेतनं पूरयन्तमिव परिपूर्णं^३ दुर्वन्तमिव ।

इह 'उत्तमेत्यादौ लुप्तोपमा, 'पूरयन्तमिव' इत्यत्र च क्रियोत्येनेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

उद्भासेति । सहजभूषणैरिव प्राकृतिकालङ्कारैरिव, उद्भासमानैः स्फुटं प्रकाशमानैः महापुरुषाणां चक्रवर्त्यादीनां लक्षणैः शङ्खध्वजादिचिह्नैः उपेतं सहितम् । 'सहजभूषणैरिव' इत्यत्र जात्युत्येक्षा ।

आगामीति । आगामिनि काले भविष्यत्समये तारुण्यादौ यत् पालनं स्वस्य रक्षणं तेन प्रहृष्टया सन्तुष्टया श्रिया लक्ष्म्या समालिङ्गितमिव उपगूहितमिव अत्यन्तरमणीयत्वादित्याशयः । आह्लादहेतुं प्रमोदकारणम् आत्मजं पुत्रं ददर्श अवलोकयामास ।

इह 'समालिङ्गितमिव' इत्यत्र क्रियोत्येक्षा ।

विगतेति । विगतेन निमेषेण लवद्वयेन हेतुना 'निमेषस्तु लवद्वयम्' इति शाखरीतिः । निश्चलानि स्थिराणि निष्क्रियाणीत्यर्थः पद्माणि लोमानि यस्य तेन तादृशेन, मुहुर्मुहुः बारम्बारं प्रमृष्टकरेण प्रोञ्छितमपि पुनः सङ्घटितं प्रादुर्भूतं यत् आनन्दवाष्पपटलं प्रमोदाश्रुसमूहः तेन प्लुता छिन्ना तारका कनीनिका यस्य तेन तादृशेन, दूरविस्फारितेन अत्यन्तविस्तारितेन, स्निग्धेन प्रेमप्रकाशकेन चक्षुषा नयनेन, पिवन्निव चुम्बन्निव, इह पानं चुम्बनमेव; आलपन्निव मनोभावं प्रकाशयन्निव, स्पृशन्निव संसज्जमिव

मालूम होता था । प्रवालमणि (मूँग) के विस्तृत किरणोंसे किंवा नवीन तुर्यालोकसे अथवा पद्मरागमणिकी किरणोंसे, विधाताने मानो उसके सभी अवयवोंका निर्माण किया था । पाँच मुख प्रकाश होनेके पहले एकमुख कात्तिकेयके समान एवं देवकीके हाथमेंसे गिरे हुए देवराजके शिशुपुत्र (जयन्त) के समान प्रतीत होता था । तपाए हुए स्वच्छ सुवर्णके समान देदीप्यमान स्वकीय शरीर-कान्तिसे वह उस तृत्तिका-गृहको मानों परिपूर्ण करता था । चमकते हुए त्वाभाविक आभूषणके समान महापुरुषके सभी लक्षण उसमें दिखाई पड़ते थे । 'भविष्यमें यह मेरा प्रतिपालन करेगा' यह मनमें जानकर सन्तुष्ट होकर ही मानो लक्ष्मीने उत्तका आलिङ्गन किया था । उस समय राजाके नेत्रोंमें निमेष नहीं थे, पलक निश्चल हो गए थे और बार-बार पीछेनेपर भी, आनन्दाश्रु, फिर उत्पन्न होकर पुतलियोंको डुबा रहे थे—ऐसे अत्यन्त उत्पल और स्नेहव्यञ्जक नेत्रोंसे राजा मानो बालकको

१. रचितावयवम् । २. कर... । ३. भ्रष्ट । ४. कुमारकम् । ५. भास्वरतया । ६. आगमि ।

७. प्रहृष्टया श्रिया । ८. क्वचित् 'च' इति पदं नास्ति । ९. ...सङ्घटितानन्द... । १०. वाष्पविन्दु... ।

११. दूरं ।

त्रिव आलपत्रिव सृशत्रिव मनोरयसहज-प्राप्त-दर्शनं सत्पृहमीश्रमाणः तनयाननं मुमुदे,
कृतकृत्यञ्चात्मानं मेने ।

समृद्ध-मनोरयः शुक्रनासस्तु शनैः शनैरङ्गप्रत्यङ्गान्यस्यै नितुपयन् प्रीतिविस्फारित-
लोचनः भूमिपालमवादीत्—देव ! पश्य पश्य, अस्य कुमारस्य गर्भसन्पीडनवशादपरिस्फु-
टावयव-शोभस्यापि माहात्म्यमाविर्भावयन्ति चक्रवर्त्तिचिह्नानि । तथाहि, अस्य सन्ध्यांशु-
रक्तबालशशिकलाकरे ललाटपट्टे नव-नलिन-नाल-भङ्ग-तन्तु-तन्वीयमूर्णां परिस्फुरति । एत-
द्विकच-पुण्डरीक-धवलं कर्णान्तायतं मुहुर्मुहुर्निमित्तैर्धवलयतीव वासभवनमरालपद्म लोचन-

सन्, मनोरथानां वाञ्छितानां सहस्रेण समूहेन प्राप्तं लब्धं दर्शनम् अवलोकनं यस्य तत्तादृशम्, तनयान-
नम् आनन्दमुत्तमं सत्पृहं स्पृहासहितम् ईक्षमाणः अवलोकमानः मुमुदे सन्तोषमवाप, आत्मानं च कृत-
कृत्यं कृतार्थं मेने मनसि कृतवान्, बहोः कालान्मनोरयपूरणादित्याशयः ।

इह 'पिबन्निव' आलपन्निव, सृशन्निव, इति त्रयाणामपि विद्योत्प्रेक्षालङ्काराणां परस्परं नैरपेक्षेण
वर्तमानत्वात्संस्थितिः ।

तद्वदिति । समृद्धः सम्पूर्णः मनोरयोऽभिलाषो यस्य स तादृशः, प्रीत्या स्नेहेन विस्फारिते विस्तारिते
लोचने नयने यस्य स तादृशः । शुक्रनासः प्रधानमात्यस्तु शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अस्य कुमारस्य अङ्गानि
करचरणादीनि प्रत्यङ्गानि अङ्गुल्यादीनि च तानि तादृशानि, भूमिपालं नृपतिम् अवादीत् अवोचत्—'देव-
स्वामिन् !, पश्य पश्य विलोक्य विलोक्य अस्य पुरोऽवलोकमानस्य कुमारस्य बालकस्य गर्भेण गर्भाशयेन
सन्पीडनवशात् ईषद्वकाशतया अत्यन्तयातनाविधानात् अपरिस्फुटं समन्ताद्भ्यक्ता अक्यवानाम्
अङ्गानां शोभा कान्तिर्यस्य तयोक्तस्यापि विद्यमानस्य, चक्रवर्त्तिचिह्नानि सामुद्रिकशास्त्रोक्तसार्वभौमल-
क्ष्णानि, माहात्म्यं भाविमहापुरुषत्वम् आविर्भावयन्ति प्रकटयन्ति व्यञ्जयन्ति ।

चक्रवर्त्तिचिह्नान्येव दर्शयति—तथाहीत्यादिना । अस्य कुमारस्य सन्ध्यांशुभिः सायङ्कालीनरागैः
रक्ता लोहिता, बाला अस्या अर्द्धमात्रा या शशिकला चन्द्रकला तद्वत् आकार आकृतियस्य तादृशो, ललाट-
पट्टे भालफलके, नवोऽभिनयः अशुष्को यो नलिननालभङ्गः कमलनालखण्डः तस्य तन्तुः सूत्रं तद्वत् तन्वी
सूचना इयम् अवलोक्यमाना, ऊर्णां भ्रूद्वयान्तरालवर्त्ती लोमावर्त्तः परिस्फुरति परिशोभते । 'ऊर्णां मेपादि
लोत्रि स्यादावर्त्तं चान्तरा भ्रुवोः' इत्यमरः । इह लुप्तोपमयोः मिथो नैरपेक्षेण वर्तमानत्वात्संस्थितिः ।

चक्रवर्त्तिलक्ष्णम्—

विसतन्नुवःसूचमरूप आवर्त्तश्च शुभायतः ।

यदि भ्रूद्वयमध्ये स्याच्चक्रवर्त्तौ तदोच्यते ॥

पतदिति । विक्रवं प्रस्फुटितं यत् पुण्डरीकं सिताम्भोजं तद्वत् धवलं शुभ्रं कर्णान्तायतं श्रोत्रनिकट-
पर्यन्तप्रसारितम् अरालपद्म कुटिलनेत्ररोमकम्, लोचनयुगलं नेत्रद्वन्द्वं कर्तुं, मुहुर्मुहुः वारम्वारम् उन्मि-
षितैः उन्मीलनैः वासभवनं निवासगृहं धवलयतीव श्वेतीकरोतीव ।

इह 'विक्रवपुण्डरीकधवलम्' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'धवलयतीव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षेत्यनयोः परस्पर-
महाङ्गिभावेन सूक्ष्मः ।

सुखन करता हो, आलस करता हो और कालिङ्गन करता हो इत प्रकार बहुतरे मनोरथोंसे प्राप्त वसके सुख-
कनलको स्पृशते देखकर बहुत आनन्दित हुआ, और वह अपनेको धन्य समझने लगा ।

पूरा-सकल हुए मनोरथवाले शुक्रनास भी प्रीतिके कारण फैले हुए नेत्रोंसे बालकके अङ्ग-प्रत्यङ्गको देखकर
राजासे धीरे-धीरे कहने लगा—'देखिए, देखिए, महाराज ! गर्भमें सिकुड़ने के कारण इस कुमारके अवयवोंकी
शोभा स्पृष्ट हो नहीं हुई है तथापि चक्रवर्त्ती राजाके लङ्घन, भावी महापुरुषत्वकी सूचना प्रकट करते हैं । देखिए,
सन्ध्याकी किरणोंसे लाल हुए अर्धचन्द्राके समान ललाटदेशमें कमलसृग्नालसे तत्काल तोड़े हुए तन्तुके समान
मूळ्य ये रोम शोभायमान हैं । छिड़े हुए सकेत कनलके समान धवलवर्ण, कानोंके छोर तक फैले मुड़े हुए

१. निरोद्धानः । २. बालस्य । ३. प्रीतिविस्फारिताङ्गः, प्रीतिविस्फारितलोचनं प्रीतिविनारित-
लोचनं । ४. पद्मास्य । ५. अस्तुदावयव... । ६. आविर्भावयन्तीव । ७. सन्ध्यांशुः... । ८. इतिव
'भव' इत्यधिकः पाठो नास्ति ।

युगलम्, विजृम्भमाण-कमलं-कोष-परिमल-मनोहरमियमस्य सहजमाननामोदमाजिघ्रतीव दूरायतां कनक-लेखेव नासिका । रक्तोत्पल-कलिकाकारमुद्ब्रतीव चास्याधर-रुचकम् । रक्तोत्पल-कलिकातोहित-तलौ भगवतो विष्टरश्रवस इव शङ्खचक्रचिह्नौ प्रशस्तलेखा-लान्छितौ करौ । अभिनव-कल्पतरु-पल्लवकोमलं लेखामयोर्ध्वज-रथ-तुरगातपत्र-कमलैरलङ्कृतम् अनेक-नरेन्द्र-सहस्र-चूडामणि-चक्र-चुम्बनोचितं चरणयुगलम् । एष च दुन्दुभेरिवातिगम्भीरः स्वर-योगोऽस्य रुदतः श्रूयते ।'

नेत्रदीर्घस्य प्रसंशामाह सामुद्रकशास्त्रे—

भुजाक्षियुगलं कुक्षिं तथा च नासिकाद्वयम् । कुचयोर्मध्यभागं च पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ।

विजृम्भमाणेति । कनकलेखेव सुवर्णलेखेव दूरायता अत्यर्थमुच्छ्रिता-इयमस्य नासिका विजृम्भमाणस्य प्रस्फुटतः कमलकोपस्य पङ्कजकुडमलस्य यत् परिमलं सौरभं तद्वत् मनोहरं रमणीयम्, सहजं स्वाभाविकम् आननामोदं मुखगन्धम् आजिघ्रतीव उपादानं कुर्वतीव ।

'कनकलेखेव' इत्यत्रोपमा, परिमलमनोहरम्' इत्यत्र लुप्तोपमा, आजिघ्रतीव, इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्ष-त्यासामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

रक्तोत्पलेति । रुचकं विषयसदृशमाङ्गलिकद्रव्यम्, अधर एव रुचकम्, अधरो रुचकमिव वेति तदधररुचकं कर्तुं, रक्तोत्पलकलिकायाः कोकनदकुडमलस्य आकारमाकृतिम् उद्ब्रतीव धारणं कुर्वतीव । 'रुचकं मङ्गलद्रव्ये बीजपूरे ससैन्धवे' इत्यनेकार्थः ।

अधररुचकम्, इत्यत्र रूपकमुपमा वेति सन्देहात्सन्देहसङ्करः, रक्तोत्पलकलिकाकारणम्, इत्यत्र निदर्शनालङ्कारः, उद्ब्रतीव, इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । इह सामुद्रके—

'पाणिपादतलौ शोणावक्षिप्तमध्यनखानि च । तालुर्जिह्वाधरश्चैव सप्त रक्तं प्रशस्यते ॥' इति ।

रक्तोत्पलेति । रक्तोत्पलं कोकनदं तस्य कलिका कुडमलं तद्वत् लोहिते रक्तवर्णे तले यगोस्तौ तादृशौ, करौ । विष्टरे अन्त्येधे श्रूयन् इति विष्टरश्रवा विष्णुः तस्येव 'वेङ्कणो विष्टरश्रवाः' इत्यमरः । शङ्खं कन्दु चक्रं प्रसिद्धं तयोः चिह्ने रेखे ययोस्तौ, पक्षे शङ्खचक्र एव चिह्ने ययोस्तौ, प्रशस्ताभिः अङ्कुशा-दिभिः लेखाभिः रेखाभिः लान्छितौ अङ्कितौ, उभयत्रापीदं तुल्यम् । इह पूर्णोपमा ।

अभिनवेति । अभिनवो नूतनो यः कल्पतरुपल्लवः मन्दारवृक्षकिसलयः तद्वत् कोमलं मृदुलम्, लेखामयैः रेखास्वरूपैः ध्वजः पताका, रथः स्यन्दनः, तुरगोऽश्वः, आतपत्रं छत्रम्, कमलं पङ्कजञ्च तैः तादृशैः अलङ्कृतं भूषितम्, अनेकेषां नरेन्द्रसहस्राणां नृपतिवृन्दानां चूडामणिचक्रैः शिरोमणिव्रतैः यच्चुम्बनं प्रणामसमये संस्पर्शः तस्य उचितं योग्यम् । पल्लवकोमलम्, इत्यत्र लुप्तोपमा ।

एष इति । रुदतः क्रन्दतः अस्य कुमारस्य, एष समीपतरवर्ती दुन्दुभेरिव पटहस्येव अतिगम्भीरोऽ-तिमन्दः स्वरयोगः कण्ठसम्बन्धो ध्वनिः श्रूयते आकर्ष्यते ।'

पलकोंवाले नयनयुगल, बार-बार खुल कर नानो नूतिका-नूतको धवलवर्ण कर रहे हैं । कनक लेखाके समान लम्बी यह नाक, खिलती हुई कमलकी कलीके परिमलके समान मनोहर-स्वाभाविक इसके मुखकी सुगन्धको मानो सूँघती है । एवं इसका नीचेका ओठ नानो लाल कमलकी कलीके आकारको धारण कर रहा है । लाल-कमलकी कलीके समान इसके हथेलियोंमें भगवान् नारायणके समान शङ्ख और चक्रके चिह्न एवं अङ्कुरप्रवृत्ति प्रशस्त रेखाएँ विद्यमान हैं । कल्पवृक्षके नए पत्तोंके समान कोमल एवं ध्वज, रथ, अश्व, छत्र और कमलकी रेखाओंसे अलङ्कृत इसके चरण-युगल है । और ये हजारों राजाओंकी चूडानिषोंसे चुम्बन होनेके योग्य हैं । और रोनेके समय इसके ये कण्ठ-स्वर, दुन्दुभिध्वनिके समान अत्यन्त गम्भीर सुने जा रहे हैं ।'

१. क्वचित् 'कमल' इति पदं नास्ति । २. दूरादायता । ३. रक्तोत्पलनिकरम्, रक्तोत्पलकलिका तुरागम् । ४. क्वचित् 'व' शब्दो नास्ति । ५. अधरपुटकम्, अधरकम् । ६. ...कलिकाकारलोहित...

इत्येवं कथयत्येव तस्मिन् ससम्भ्रमापसृतेन राजलोकेन 'द्वारिस्थितेन दत्तमार्गस्त्वरितगतिरागत्य प्रहर्षोद्गम-पुलकित-तनुः स्फारीभवल्लोचनो मङ्गलकनामा प्रहृष्ट-वदनः पुरुषः पादयोः प्रणम्य राजानं व्यजिज्ञपत्—'देव ! दिष्ट्या वर्धसे, प्रतिहतास्ते शत्रवः, चिरं जीव जय च' पृथिवीम् । त्वत्प्रसादाद्व्रभवतः । शुकनासस्यापि ज्येष्ठायां ब्राह्मण्यां मनोरमाभिधानायां राम इव रेणुकायां तनयो जातः । श्रुत्वा देवः प्रमाणम्' इति ।

अथ नृपतिः अमृतवृष्टिप्रतिममाकर्ण्य तद्वचनं प्रीति-विस्फारिताश्रुः प्रत्यवदत्—'अहो ! कल्याणपरम्परा । सत्योऽयं लोकप्रवादः यत्, 'विषदूपदं सम्पत् सम्पदमनुवध्नाति' इति । सर्वथा समानसुखदुःखतां दर्शयता विधिनाऽपि भवतेव वयमनुवर्तिताः' इत्यभिधाय प्रीति-

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तविधिना तस्मिन् शुकनासे कथयत्येव इत्येव, ससम्भ्रमं शीघ्रम् अप-सृतेन मार्गं परित्यज्य प्राप्तेन द्वारिस्थितेन राजलोकेन राजगणेन दत्तमार्गः दत्ताश्वा स्वरितगतिः शीघ्र-गमनः सन् आगत्य एव, प्रहर्षोद्गमेन प्रमोदोदयेन पुष्किना रोमाञ्जिता तनुः शरीरं यस्य स तादृशः, स्फारीभवन्ती विस्तीर्णतां प्राप्यमाणे लोचने चक्षुरी यस्य स तादृशः, प्रहृष्टवदनः विकसितमुखः, मङ्गलकनामा पुरुषः, राजानं तारापीडं पादयोः चरणयोः प्रणम्य नमस्कृत्य व्यजिज्ञपत् विज्ञापयामास—
देवेति । देव स्वामिन् ! दिष्टया भाग्येन वर्धसे पृथ्वी, ते शत्रवो विपत्ताः प्रतिहताः कथं प्राप्ताः सन्ति वति शेषः । चिरं बहुकालं जीव प्राणिहि, पृथिवीं वसुध्वरां जय स्वाधीनां कुरु । त्वत्प्रसादात् भव-दनुग्रहात् अन्नभवतो माननीयस्य शुकनासस्य प्रधानामात्यस्यापि ज्येष्ठायां ब्राह्मण्याम् अग्निमायां स्वपत्न्यां मनोरमाभिधानायां मनोरमेतिसंज्ञिकायां रेणुकायां जमदग्निपत्न्यां रामः परशुराम इव तनयः सुतो जातः उत्पन्नः । श्रुत्वा एतदाकर्ण्य देवो भवान् प्रमाणम्, यदाज्ञापयति देवस्तदेव विधेयमित्याशयः । 'राम इव' इत्युपमा ।

व्येति । अथ एतच्छ्रवणानन्तरम् अमृतस्य पीयूषस्य वा वृष्टिर्वर्षणं तत्पतिमं तत्सुखं तद्वचनं मङ्गल-कवच आकर्ण्य श्रुत्वा, प्रीत्या स्नेहेन विस्फारिते विकसिते अजिगी नयने येन स तादृशो नृपगी राजा प्रत्यवदत् प्रत्यवाचत्—'अहो !' इत्याश्चर्यं । कल्याणपरम्परा श्रेयःसन्ततिः मनेति शेषः । अत एवाह—
सत्योऽयमिति । अयं लोकप्रवादः जनानां चिरन्तनो वचनव्यापारः सत्यो यथार्थः, यत् 'विषदं विषत्, सम्पदं सम्पद् अनुवध्नाति अनुगच्छति । शुकनासं प्रति प्रथयति—सर्वेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण समानं सुखं सुखं दुःखं ययोस्तयोस्तादृशयोर्भावस्तां दर्शयता बोधयता विधिना देवेनापि भवतेव त्वेव वयम् अहमित्यर्थः, अनुवर्तिताः अनुसरणं कृताः । एवञ्च तनयोपत्तेः पूर्वम् आवयोः तदनुपत्त्या तुल्यमेव दुःखमा-सीत्, साम्प्रतमपि च तदुत्पत्त्या तुल्यमेव सुखम् । दुःखानुभवानन्तरं यदि सुखानुभवो भवति तदातीव रमणीयत्वमिति सर्वानुभवसिद्धम् । उक्तञ्च केनापि—

'सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते वनान्वकारं विव्र दीपदर्शनम्' यथा च्छातीव सन्तोषोत्पादनेन भवान् नामनुसरति देवाऽपि सम्प्रति तथैवेत्याशयः । इत्यभिधाय इत्युक्त्वा प्रीतिविकसितमुखः आभ्य-

शुकनास इत प्रकार कह रहा था कि इतनेमें ही द्वारके पास सड़े राजा लोगोंने झटपट सरक कर जिसे रास्ता दिया, एवं आनन्दते रोमाञ्जित शरीर, विस्फारित नेत्र, और प्रहृष्ट-वदन वाला मङ्गलक नामका एक व्यक्ति, जन्मो-जन्मीते आकर चरणमें राजाको प्रणाम कर कहने लगा—'महाराज ! सोमान्ववश आपकी उन्नति हुई है, आपके शत्रुओंका नाश हो । आप दीर्घायु हों । एवं पृथिवी की विजय करें । आपके अनुग्रहसे माननीय मन्त्रिमहान्याय शुकनासके भी ज्येष्ठ पत्नी मनोरमाके गर्भमें—रेणुकाके गर्भमें परशुरामके समान—एक पुत्र उत्पन्न हुआ है । इस समाचारको सुनकर जो कर्त्तव्य हो, वह करें ।'

अन्तर राजः अमृत-वृष्टिके समान समके वचन को सुनकर प्रीति-प्रफुल्ल नेत्रसे बोला—'क्या आश्चर्य ! आज जो अविच्छिन्न मङ्गल की धाराकी देखना है । अन्तर यह लोकप्रवाद सत्य है कि—'विपत्ति विपत्तिरा और समाने समानिका अनुसरण करती रहनी है ।' सुख और दुःखमें समानता दिखाकर विनाशने भी सभी प्रकारसे तुम्हारे ही समान मेरे साथ बर्ताव किना है' यों कह कर प्रीति-प्रफुल्ल-मुखसे आनन्दके साथ शुकनासको

१. द्वारस्थितेन । २. मङ्गलनामा । ३. प्रहृष्टवदनपुरुषः । ४. अविच्छिन्न चक्रारे न दिष्टेन । ५. पृथिवीं प्रतिपालय । ६. भूततिः । ७. जनप्रवादः ।

विकसितमुखः सरभसमालिङ्ग्य विहसन् स्वयमेव शुकनासस्योत्तरीयं पूर्णपात्रं जहार । तस्मै च प्रीतमनाः प्रियवचनानुरूपं पुरुषायापरिमितं पारितोषिकमादिदेश ।

उत्थाय च तथैव तेन चरण-विघट्टनैः कणित-नूपुर-सहस्र-मुखरित-दिगन्तरेण, सरभसो-त्क्षेप-चलित-मणिवलयवली-वाचालित-भुजलतेन, ऊर्ध्वोद्धृतैरुत्तानतलैः करपुटैरनिल-लुलि-ताम् आकाशगङ्गा-कमलिनीमिव दर्शयता, पर्यस्त-मृदित-कर्णपल्लवेन, परस्परान्नद-कोटि-सह-

न्तरस्नेहप्रफुल्लवदनः सरभसं सप्रमोदम् आलिङ्ग्य शुकनासमालिङ्ग्य विहसन् स्मितं कुर्वन् स्वयमेव आत्मनैव शुकनासस्य मन्त्रिणः उत्तरीयम् उत्तरीयवस्त्ररूपं पूर्णपात्रं सन्तोषेण समानयनद्रव्यम्, जहार हतवान् । इह 'भवतेय' इत्यश्रोपमालङ्कारः ।

तस्मा इति । तस्मै शुभसन्देशप्रापकाय मङ्गलकाय प्रीतमनाः सन्तुष्टचित्तः प्रियवचनानुरूपम् इष्ट-वचनयोग्यम् अपरिमितं सख्यातीतं पारितोषिकं सन्तोषप्रयुक्तं दातुं धनाध्यक्षम् आदिदेश आज्ञापयामास ।

उत्थायेति । तथैव तेनैव प्रकारेण राजा तस्मात् स्थानात् उत्थाय उत्थानं दिधाय तेन अन्तःपुरि-काजनेन राजपरिजनेन प्रवृत्तनृत्येन चारणगणेन चानुगम्यमानः शुकनासम्भवनं गत्वा दिगुणतरमुत्सवम-कारयदिति दूरेणान्वयः । सम्प्रति अन्तःपुरिकाजनेनेत्यस्य विशेषणानि दर्शयति—चरणयोः पादयोर्विघट्ट-नेन निक्षेपेण कणितानां रणितानां नूपुराणां पादकटकानां सहस्रेण वृन्देन मुखरितानि वाचालितानि दिगन्तराणि दिङ्मध्यानि येन तेन तादृशेन ।

सरभतेति । सरभसं वेगसहितम् उत्क्षेपेण नृत्यगीताद्यनुसारादूर्ध्वमुत्थापितेन चलिताभिः चपली-भूताभिः मणिवलयानां रत्नकङ्कणानाम् आवलीभिः पङ्क्तिभिः वाचालिताः मुखरायमाणीकृता भुजलता बाहुवल्ल्यो यस्य तेन तादृशेन ।

ऊर्ध्वोद्धृतैरिति । ऊर्ध्वोद्धृतैः उच्चैर्विहितैः उत्तानतलैः उन्मुखतलैः करपुटैः हस्तपुटैः कर्णैः, अनिललु-लितां पवनेन पातिताम् आकाशगङ्गायाः स्वर्धुन्याः कमलिनीं पद्मिनीं दर्शयतेव प्रकटयतेव तथाविधहस्तो-र्ध्वकरणादित्याशयः ।

पर्यस्तेति । पर्यस्ता प्रथममाकाशसम्ग्रमात् पृथिव्यां पतिताः, मृदिताः, अनन्तरं लोकपादैर्विदु-लिताः कर्णपटवः श्रवणालङ्काराभूतकिसलयानि यस्य तेन तथोक्तेन ।

परस्परैति । परस्परम् अन्योन्यम् अङ्गदानां बाहुवल्लयानां केयूराणां कोटिभिरग्नैः सहस्रेण घर्षणेन पूर्वं दद्यानि विद्यानि ततः पाठितानि द्वैधीकृताभिः उत्तरीयांशुकानि यस्य तेन तादृशेन ।

आलिङ्गन कर हँसते २ राजाने अपनेसे ही पूर्णपात्रको जगह उसके उत्तरीयवस्त्र (डुपट्टा) को खींच लिया । एवं सन्तुष्ट चित्तसे मङ्गलकके प्रियसंवाद कहनेके अनुरूप अपरिमित पारितोषिक देनेके लिए धनाध्यक्षको आदेश दिया ।

फिर उसी तरह उठ कर राजाने शुकनासके नङ्गलमें जाकर (अपनेसे) दूना उत्सव कराया । जानेके समय उसके पीछे-पीछे अन्तःपुर (रनवास) की खिचों भी जाती थीं । उनके पादक्षेपके समय झनझनाते हजारों पायजेबोंसे दिगन्तर गूँज उठा । वेगसे भुजलता (हाथ) उछालनेके कारण हिलते मणि-कङ्कणोंके शब्दसे भुजलताएँ भी शब्दायमान हो गई । हथेलियों ऊपरकी ओर करके ऊँचे किए कर-सन्तुष्टोंसे वे नर्तन, वल्लुके जोरसे चलायमान हुए आकाशगङ्गाके कमलिनीको दिखाने लगीं । लोगोंके संघर्षसे उनके कर्ण-पटव गिरकर पदचलित होने लगे । परस्पर सहस्रोंके समय एकके केयूर (बाजूबन्द) के अग्रभागसे दूसरेके उत्तरीयवस्त्र बिंद होकर फटने लगे । शरीर में लिप्त कुङ्कुमादि, पसीनेसे धुलकर नूझ बलोंको रंग देते थे । लोगोंके सहस्रोंसे तिलक

१. प्रियवचनश्रवणानुरूपम् । २. "विकुट्टन", कुट्टन । ३. "अत्रैव क्वचित् 'मणि' पदनधिकं वर्तते । ४. चालित "वलित" । ५. भुजवलयेन । ६. "लुण्ठितान्" । ७. क्वचित् 'गङ्गा' इति पदं नास्ति ।

दृष्ट-पादितोत्तरीयांशुकैः, श्रमजलैः-घाताङ्गराग-रञ्जित-चीनवाससा, किञ्चिद्वशिष्ट-तमाल-पत्रेण, विलसद्धारविलासिनी-हसितैरभिद्र-कैरव-यनानुकारं प्रथयताः, सरभसवल्लान-स्वलल्लोल-हारलतास्फालित-कुचस्थलेन, सिन्दूर-तिलक-तुलितालक-लेखेन, विप्रकीर्णपिष्टातक-पांशु-पुञ्ज-पिञ्जरित-केशपाशेन, प्रणृत्य-विकल-मूक-कुञ्ज-किरात-वामन-वधिर-जड-जन-पुर-सरेण, उत्तरीयांशुक-ग्रीवायवद्वायकृष्ट-विडम्बित-जरत्कञ्चुकि-कदम्बकैः, वीणा-वेषु-मुरज-कांस्यता-ललयानुगतेन, कल-मथुरमुद्रायता, हर्पनिर्भरतया मत्तेनेव उन्मत्तेनेव ग्रहगृहीतेनेव व्यपगत-

श्मेति । श्रमजलैः धर्मसलिलैः घाताः जालिता ये अङ्गरागाः कुङ्कुमादीनि अङ्गविलेपनानि तै रञ्जितानि चीनवाससि सूक्ष्मवस्त्राणि यस्य तेन तादृगेन । 'चीनो देशांशुर्वीहिमेदे तन्तौ मृगान्तरे' इति मेदिनी ।

किञ्चिदिनि । विलम्ब्यः सविलासं ब्रजन्दो या वारविलासिन्यो गणिकाः तासां हसितैः हासैः लक्ष्मिद्रस्य प्रस्फुटितस्य कैरववनस्य कुन्दविपिनस्य अनुकारम् अनुकरणं प्रथयता प्रकटयता 'यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योः' इति कविसमयख्यातेः हास्यस्य शुभ्रत्वादित्याशयः ।

सरभसेति । सरभसं वेगसहितं यत् बलानम् आस्फालनं परस्परमङ्गानामामोदनं तेन स्वलन्तीभिः स्वस्थानात् च्यवन्तीभिः लोलाभिः चञ्चलाभिः हारलताभिः मुक्तालताभिः आस्फालितमाहतं कुचस्थलं स्ननप्रदेशो यस्य तेन तयोक्तेन ।

सिन्दूरेति । सिन्दूरतिलकेषु नागजजितविशेषकेषु तुलिता आकाशसम्भ्रमात् तुण्डिता अलक-रेखा चूर्णकुन्तलपट्टिर्यस्य तेन तादृगेन ।

विप्रेति । विप्रकीर्णाः विविक्ताः पिष्टातकाः पटवासाः तेषां पांशुपुञ्जः चूर्णसमूहैः पिञ्जरिताः पीत-रक्तानां प्राप्ताः केशपाशाः कचसमूहा यस्य तेन तादृगेन ।

प्रगृहेति । प्रणृत्येन विशेषनत्तेनेन विक्ला व्यग्राः, मूका अस्फुटवाचः, कुञ्जाः पूर्वप्रदर्शिताः, किराताः स्वल्पतनवः, वामनाः ह्रस्वदेहाः, वधिरा अकर्गाः, जडा अत्यन्तदुर्बोधाश्च लोकाः पुरस्सरा अभ्र-गामिनो यस्य तेन तादृगेन ।

उत्तरीयेति । उत्तरीयांशुकैः तत्तत्पच्छादनवस्त्रैः ग्रीवासु कन्धरासु प्रथमं वदं समीरणप्रेरणया यदृच्छया संयमितम्, ततश्च अवकृष्टं प्रमोदविह्वलतया तथ्प्रमादेन गतिजवात् आकृष्टम्, अत एव विडम्बितं बलाद्भरणेन पृथिव्यां पातनोपक्रमेण च व्यग्रोद्धृतं जरतां परिणतवयसां कञ्चुकिनाम् अन्तःपुर-चरप्राप्तगानां कदम्बकं समुदायो येन तादृगेन ।

वीगेति । वीणा वल्लकी, वेषुर्वशः, मुरजो मृदङ्गः, कांस्यतालं करतालं तेषां लये ध्वनिसान्गं तदनु-गतेन तदनुसारचलितेन ।

कचेति । कलम् अव्यक्तं मधुरञ्च यथा स्यात्तथा उद्गायता उच्चैःस्वरेण गानं विदधता ।

हर्षेति । हर्पनिर्भरतया प्रमोदातिशयतया मत्तेनेव सुरापानजनितमत्ततासहितेनेव, उन्मत्तेनेव उन्मादस्याधिप्रस्तेनेव, तथा ग्रहगृहीतेनेव भूताविष्टेन पुरपेगेव व्यपगतो विनष्टः वाच्यावाच्ययोः प्रति-

कल्पनाय अदृष्टिः यः । वे मन्विलानगामिनी वेश्याश्लोके हास्यते तिले हृष्ट कमल-वनके अनुकरणको प्रकाश करती थीं । वेगते आन्दोलन होनेके कारण स्वस्थ-नन्दुन चञ्चल हार-लता आग उनके स्तनमण्डल नाटित हो रहे थे । सिन्दूरकी बिन्दुओं उनके बालोंकी लट्टें चिपक गई थीं । पटवातका चूर्ण उड़ानेसे केशजलान पीले-नीले हो गये थे । गूँग, कुन्डे, बहरे, किरात, बँदे और मूर्ख उद्धत नृत्यसे विह्वल होकर उनके अग्नि-अग्नि जाते थे । किर्सी-बिर्सी लोके उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा) किर्सी-किर्सी बृष्ट कञ्चुकीके गर्दनमें फँस जानेपर उसके खींचनेपर वे कञ्चुकिगण अत्यन्त विडम्बना पाते थे । वे बीणा, बँगी, मृदङ्ग, कौता और मजीरोंके लयके अनुसार पाँव फेंक कर जाती थीं । उच्चैःस्वरसे अरद (धोनी) और मधुर गान करती थीं । अगन्धर्मे गन्ध होनेसे किमी स्नन

१. स्वच्छाचानं, चौरवासा । २. वलन । ३. ...लोत्तिनालक... । ४. लचिद 'पांशु' इति पदं नास्ति । ५. 'प्रवृत्तकट' ; प्रवृत्तविकट । ६. ...विनम्बित । ७. कदम्बेन । ८. ...अनुवातेन । ९. अगन्तः ।

वाच्यावाच्यविवेकेन नृत्य-गीत-क्रीडा-प्रसक्तेनान्तःपुरिकाजनेन, प्रचलित-मणिकुण्डलाहृत-कपोलभित्तिना च विधूर्णमानकर्णोत्पलेनाधोगलित-विलोल-शेखरेण दोलायमान-वैकक्षक-कुसुममालेन निर्हय-प्रहत-भेरी-मृदङ्ग-महल-पटह-निनादानुगत-काहल-शङ्ख-रव-जनित-रभसेन चरण-सन्निपातैर्दारयतेव वसुधां राजपरिजनेन, प्रवृत्तनृत्येन च चारणगणेन विविधमुख-वाद्य-कृतकोलाहलेन पठता गायता बलाता चानुगम्यमानः शुक्रनासभवनं गत्वा द्विगुण-तरमुत्सवमकारयत् ।

अतिक्रान्ते च पट्टीजागरे, प्राप्ते दशमेऽहनि, पुण्ये मुहूर्ते गाः सुवर्णञ्च कोटिशो

पाद्याप्रतिपाद्ययोः विवेको विवेचनं पृथगात्मता यस्य तेन तादृशेन वाच्यमपि प्रतिपादयता अवाच्यम-श्लीलादिकमपि प्रतिपादयतेत्यर्थः । नृत्यं नर्तनं गीतं गानं क्रीडा विनोदः तेषु प्रसक्तेन संलग्नेन अन्तःपुरिकाजनेन अन्तःपुरस्थसुन्दरीवृन्देन ।

प्रचलितेति । अधुना 'राजपरिजनेन' इत्यस्य विशेषणानि प्रतिपादयति—प्रचलितेत्यादिना । प्रचलितैः सञ्चलितैः मणिकुण्डलैः रत्नकर्णाभरणैः आहताः ताडिताः कपोलभित्तयो गण्डस्थलानि यस्य तेन तादृशेन । विधूर्णमानानि आन्दोलितानि कर्णोत्पलानि श्रवणपद्मानि यस्य तेन तादृशेन । अधोगलिताः पृथिव्यां प्रच्युताः विलोलाः चपलाः शेखराः शिरोऽवतंसा यस्य तेन तादृशेन । दोलायमानाः कम्पमानाः वैकक्षकाणां तिर्यगुलम्बितस्थानां कुसुममालाः पुष्पमाला यस्य तेन तादृशेन । निर्हयम् अत्यन्तं यथा स्यात्तथा प्रहृताः वादिता ये भेरी मृदङ्गा महला वाद्यविशेषाः पटहाः ढक्काश्च तेषां निनादैः शब्दैः अनुगताः तन्मिश्रिता-ये काहलानां विस्तृतढक्कानां कम्पनाञ्च रवाः तैर्जनितो निष्पादितो रभस आनन्दो यस्य तेन तादृशेन । चरणसन्निपातैः पादविघटैः वसुधां पृथिवीं दारयतेव विदीर्णां कुर्वतेव राजपरिजनेन नृपपरिवारेण ।

इह 'चरणविघटनकणितनूपुरसहस्रमुखरितिदिगन्तरेण' इत्यत्र दिगन्तराणां मुखरीकरण-सम्बन्धाभावेऽपि तस्मिन्प्रतिपादनादतिशयोक्तिः । 'दर्शयतेव' इत्यत्र क्रियोधेत्वा । 'कैरववतानुकारम्' इत्यत्रोपसार्थी । 'उत्तरीयांशुकं' 'कञ्चुकिकदम्बकेन' इत्यत्र हि स्वभावोक्तिः । 'मत्तेनेव, उन्मत्तेनेव, प्रहृगृहीतेनेव, इत्येतेषु च मालोपमा, उपप्रेक्षा वा । 'दारयतेव' इत्यत्र क्रियोधेत्वा ।

प्रवृत्तेति । प्रवृत्तं जात नृत्य नर्तनं यस्य तेन तादृशेन, विविधैः नानाप्रकारैः सुखवाद्यैः सुखद्वाराऽ-व्यक्तध्वनिनिस्सारणैः कृतो विहितः कोलाहलः कलकलो येन तेन तादृशेन, पठता उच्चैः स्वरेण राजस्तुतिं कुर्वता, गायता गानं विदधता, वसुगता उल्लम्फनं प्रलम्फनञ्च विदधता चारणगणेन च कुशीलववृन्देन च अनुगम्यमानः अनुग्रज्यमानः 'चारणास्तु कुशीलवाः' इत्यमरः । शुक्रनासभवनं प्रधानामात्यगृहं गत्वा द्विगुणतरं स्वस्मादतिशयेन द्विगुणम् उत्सवम् अकारयत् कारयामास ।

अतिक्रान्त इति । अतिक्रान्ते व्यतीते च पट्टीजागरे पट्टीरात्रिकृत्ये, जागरणे, दशमेऽहनि जन्मावधि दशमे दिने प्राप्ते उपगतं सति, पुण्ये पवित्रे मुहूर्ते वेलायां गाः सुरभीः कोटिशः कोटिसंख्याकाः सुवर्णं

मदमत्तके समान, किंती समय उन्नतके समान एवं किंती समय ब्रह्म-अस्तके समान होकर वाच्यकथा भी बोलती थीं, अवाच्य कथा भी बोलती थीं एवं नृत्य, गीत और क्रीडामें व्यापृत होकर चलती थीं ।

राजाके परिजन वर्ग भी उनके पीछे-पीछे चल रहे थे । उन लोगोंके नग्नमय कुण्डल हिल-हिल कर सुन्दर गालोंपर टकराते थे; कर्णोत्पल झूल रहे थे; मस्तकके आभूषण खिसक-खिसक कर नीचे (पृथिवीमें) गिर जाते थे; जनेऊ की तरह छाती पर पहनी गई फूलोंकी मालाएँ दोलायमान हो रही थीं; अत्यन्त ताड़न करने (बाजने) से भेरी, मृदङ्ग, ढोल और नगाड़ेके शब्दके साथ बड़े-बड़े ढोलों और शङ्खोंके शब्दसे उन लोगोंको आनन्द उत्पन्न हुआ और वे अपने चरण-निक्षेपसे पृथिवीको मानी विदीर्ण करते थे । चारण-गण भी राजाके पीछे-पीछे जाते थे, उन लोगोंके मध्यमें किनने नृत्य करते थे, किनने नानाविध सुखवाद्यसे कोलाहल करते थे, किनने राजस्तुति पाठ करते थे, किनने गान करते थे एवं किनने उल्लम्फन-प्रलम्फन करते-करते जाते थे ।

छठी रात्रिके कृत्य हो जानेके बाद दसवें दिन प्रातः होने पर शुभ मुहूर्तमें राजा करोड़ों गाय और सुवर्ण

१. विवेकेनेव । २. कचिद् 'गीत' इति पदं नास्ति । ३. प्रचल... । ४. उद्घटित... ।

५. विगलित... । ६. वैकक्षिक..., वैकक्ष । ७. काहल... । ८. विदारयतेव । ९. वसुन्धरान् ।

१०. नृत्ते प्रवृत्त । ११. विविधवाद्य । १२. गायता चानुगम्यमानः ।

ब्राह्मणसात्कृत्या 'मातुरस्य मया परिपूर्णमण्डलञ्चन्द्रः स्वप्ने मुखकमलमाविशन् दृष्टः' इति स्वप्नानुरूपमेव सूत्रोः चन्द्रापीड इति नाम चकार ।

अपरेद्युः शुक्रनास्तोऽपि कृत्वा ब्राह्मणोचिताः सकलाः क्रिया राजानुमतमात्मजस्य विप्रजनोचितं वैशम्पायन इति नाम चक्रे ।

क्रमेण कृतचूडाकरणादि क्रिया-कलापस्य शैशवमतिचक्राम चन्द्रापीडस्य ।

तारापीडः क्रीडाव्यासङ्ग-विधातार्यं वहिर्नगरादनुशिष्टम् अर्द्धक्रोशमात्रायाम्, अति-

कनकञ्च ब्राह्मणसात् ब्राह्मणाधीनं कृत्वा विधाय, मया स्वप्ने स्वमावस्यायां परिपूर्णमण्डलः समस्ताव-
यवयुक्तः चन्द्रो निशापतिः अस्य शिशोः मातुर्जनन्या मुखकमलं वदनाम्नोजम् आविशन् प्रविशन् दृष्टो
निरीक्षित इति स्वप्नानुरूपमेव स्वप्नरूपमेव राजा भूपतिः स्वसूत्रोः स्वतनयस्य चन्द्र आपीडः शैखरो
यस्य स तादृशः चन्द्रापीड इति नाम संज्ञां चकार कृतवान् । यद्यपि—

‘शुद्धयेदिप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः’

इति वचनादशमदिने राज्ञः शुद्धयभावेन नामकरणमयुक्तम्, तथापि ‘दशम्यानुत्थाप्य पिता नाम
कुर्यात्’ इत्यादि पारस्करसूत्रादिप्रमाणमभ्युपगम्य तथोक्तिरिति विभावनीयम् ।

अन्येदुरिति । अपरेद्युः अन्यस्मिन् दिने जननादेकादशदिवसे ‘एकादशे द्वादशे वा पिता नाम
कुर्यात्’ इति श्रुत्या नामकरणे एकादशाहोऽपि विहित इति ज्ञातव्यम् । ब्राह्मणोचिताः आभ्युदयिकश्रा-
द्धादिपूर्वकशर्मन्तनानोद्देशनयोग्याः सकलाः समस्ताः क्रियाः कृत्वा विधाय राजानुमतं भूपतिनानु-
मोदितं स्वामितया मित्रतया च समस्तकृष्यैवेव तदनुमतिप्रहणौचित्यादित्याशयः, आत्मजस्य तनयस्य
विप्रजनोचितं ब्राह्मणजनयोग्यं शुभसूचकमित्यर्थः । विशं लोकं पाति रक्षतीति विशम्नो विष्णुः ‘वृषोदरा-
दीनि यथोपदिष्टम्’ इत्यनेन साधुः, स एव अयनम् आधरो यस्येति विशम्पायनः ततश्च स्वार्थे प्रज्ञा-
दित्वाद्यप्रत्यये आद्यो बृद्धौ सत्यां वैशम्पायन इति । एतच्च नाम मङ्गलसूचकमेव । पूर्वं चन्द्रापीड-
नाम्ना त्रिपुरविजयिनो महेश्वरस्य प्रतिपादनात्तस्य बलान्वितत्वं प्रतीयते । तथा चाह मनुः—

‘मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् । वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥’

कनेगेति । चूडाकरणं चौलकर्म तस्य आदिभूते निष्क्रमणान्नाशने च तद्रूपाः क्रियाः तासां
कलापः समूहो यस्य स तादृशः, तथा च कृतो विहितः चूडाकरणादिक्रियाकलापो यस्य तादृशस्य । शैशवं
वाक्यम् अतिचक्राम कौमारं प्राप्तवानित्यर्थः ।

इह शैशवलीलां चन्द्रापीडस्य कथं नावर्णयत् कविरिति विस्मयमापादयति—सहृदयहृदयेति ।

तारापीड इति । तारापीडो भूपतिः, चन्द्रापीडस्य क्रीडासु खेलासु व्यासङ्ग आसक्तिः, तस्य विधा-
तार्यं निवारणार्थं नगरात् स्वक्रीयराजधानीतो वहिः, शिष्टां क्षिप्रतटमनु इत्यनुशिष्टं क्षिप्रानदीतटे
विद्यामन्दिरं पाठशालाम् ‘अकारयत्’ इत्यन्वयः । तस्य च नपुंसकलिङ्गानि द्वितीयान्तानि पदानि
विशेषगानि बोध्यानि । अर्धक्रोशमात्रम् जायमानो विस्तारो यस्य तत्तादृशम् । तुहिनगिरेः हिमाचलस्य

शक्रगो बौ दान देकर—इस बालककी माताके मुखमध्यमें पूर्णमण्डल चन्द्रने प्रवेश किया है, यह मैंने पहले स्वप्न
में देखा था—यह विचार कर राजाने उस स्वप्नके अनुसार पुत्रका नाम ‘चन्द्रापीड’ रक्खा ।

शुक्रनास्ते नौ दूसरे दिन शक्रगोविन्द सनत्त कार्य सन्पादन करके राजाकी अनुमतिसे अपने पुत्रका, ब्राह्मण
के योग्य ‘वैशम्पायन’ नाम रक्खा ।

कनपूर्वक चन्द्रापीडका निष्क्रमण, अन्नप्राशन और चूडाकरणादि सनत्त क्रियाएँ सन्तत हुई, इस प्रकार
बाल्यावस्था धात गई ।

तदनन्तर तारापीडने, चन्द्रापीडका मन खेलने लगनेसे रोकनेके लिए, राजधानीके बाहर, क्षिप्र-नदीके
टट पर, अर्धकैलस उन्वा, एक विद्या-मन्दिर बनवाया । हिमालयके शिखरोंकी मालके समान बड़ा जैचा और उस पर
चूनेके लेपसे श्वेतवर्ण प्राचीर (चहार-दिवारी) द्वारा वह विद्यालय परिवेष्टित किया हुआ था । चहारदिवारोंके
सन्तर्पणमें बनारं हुई बड़ी परीखा (चौड़ी गोल खार) द्वारा भी वह वेष्टित था । अत्यन्त दृढ़ कपटसे उत्तरे अन्त्या

१. कौटिली शक्रगोविन्दो दत्ता ।

२. स्वसूत्रोः ।

३. “बालक्रिया” ।

४. व्यासङ्ग” ।

५. अनुशिष्टम्, अनुत्तिष्ठम् ।

महता तुहिनगिरि-शिखर-मालानुकारिणा सुव्यवहितेन प्राकारमण्डलेन परिवृतम्, अनुप्रा-
कारमाहितेन महता परिखावलयेन परिवेष्टितम्, अतिदृढकपाट-सम्पुटम्, उद्घाटितैकद्वार-
प्रवेशम्, एकान्तेपरचित्त-तुरंग-बाह्याली-विभागम्, अवकल्पित-व्यायामशालम्, अनरागा-
राकारम्, विद्यामन्दिरम् अकारयन् । सर्वविद्याचार्याणाञ्च संग्रहे यत्रमतिमहान्तमन्वतिष्ठत् ।
तत्रस्थञ्च तं केशरिकिशोरकमिव पञ्जरगतं कृत्वा प्रतिपिद्धनिर्गमम्, आचार्य-कुल-पुत्र-प्राय-
परिजनम्, अपनीताशेष-शिशुजनक्रीडन-व्यासङ्गम्, अनन्यमनसम्, अखिलविशेषादानार्थ-
माचार्यभ्यश्चन्द्रापीडं शोभने दिवसे वैशम्पायनद्वितीयनर्पयाम्बभूव । प्रतिदिनञ्चोत्थायोत्थायै
सह विलासयन्या विरलपरिजनस्तत्रैव गत्वेनमालोकयामास राजा ।

शिखरगि शृङ्गाणि तेषां च मालाः पङ्क्तयः तदनुकारिणा तत्सदृशेन अतिमहता कल्पुञ्चेन सुधाचूर्ण-
द्रव्यं तदा घवलितेन श्वेतीकृतेन प्राकारमण्डलेन वप्रवलयेन परिवृतं परिवेष्टितम् ।

अन्विति । प्राकारस्य वलयस्य समीप इत्यनुप्रकारम् आहितेन स्थापितेन महता विशालेन परिखा-
वलेन दुर्गादिपरितः खातमण्डलेन परिवेष्टितं परिवृतम् ।

कतीति । अतिदृढैः अत्यन्तस्यूतैः कपाटैः सम्पुटं पिधानं यस्य तत् तादृशम् । उद्घाटितेन उन्मु-
क्तकपाटेन एकेन द्वारेण प्रवेशोऽन्तर्गमनं यत्र तत्तादृशम् । एकान्ते एकस्मिन् भागे उपरचितो निर्मितः
तुरंगबाह्यालीनाम् अश्वशकटपद्मीनां विभागः अवस्थितमूनिः यत्र तत्तादृशम् । अव-प्रदेशे अवोभागो
कटिपता रचिता व्यायामशाला मल्लक्रीडाभवनं यत्र तत्तादृशम्, अनरागाराकारं देवभवनसदृशम्,
अन्यस्तुक्त एव पूर्वम् ।

संग्रहे । सर्वा निखिला या विद्या आन्वीक्षिक्यादयः तासां ये आचार्याः अध्यापकाः तेषां संग्रहे
आनयने अतिमहान्तम् अयुक्तं यत्नम् उद्योगम् अन्वतिष्ठत् अकरोत् ।

तत्रेति । केशरी सिंहः तस्य किशोरकः शिशुः तं तादृशं पञ्जरगतमिव, तं चन्द्रापीडं तत्रत्यं तन्नि-
वासिनं कृत्वा विधाय प्रतिपिद्धो निवारितो निर्गमो वह्निगमनं यस्य तं तादृशम् । आचार्या अध्यापकाः
कुलपुत्राः सद्गोपपदाः कुनाराश्च प्राचाः अधिकाः परिजनाः परिवारा यस्य तं तादृशम् । अपनीतो निपे-
धेन दूरीकृतः अशेषेषु समग्रेषु शिशुजनक्रीडेषु बालगणलीलाषु व्यासङ्ग आसक्तिर्यस्य तं तादृशम् ।
नास्ति अन्यस्मिन् विषये मनश्चितं यस्य तं तथोक्तञ्च कृत्वा, वैशम्पायनो मन्त्रिपुत्र एव द्वितीयोऽपरः
सहायो यत्सर्ववन्मृतं तं चन्द्रापीडम्, अखिलाः समस्ता या विद्याः आन्वीक्षिक्यादयः तासान् उपादा-
नार्थं मित्रार्थं शोभने प्रगल्भे दिवसे दिने आचार्यभ्यः अध्यापकेभ्यः अपयाम्बभूव अर्पितवान् ।

प्रगति । अनन्तर प्रतिदिनं प्रत्यहं च राजा उत्थाय उत्थाय प्रातः प्रातः स्वगृहादुत्थानं विधाये-
त्यर्थः । विलासवत्या महाराज्ञ सह विरलाः स्वरूपाः परिजनाः परिवारा यस्य स तादृशः, अन्यथा पाठ-
शालायां कोलाहलो भवेदित्याशयः । तत्रैव विद्यामन्दिर एव गत्वा एवं चन्द्रापीडम् अवलोकयामास
समपश्यत् ।

द्वार बद्ध थे, एतान्न द्वार खुले रहनेसे वहाँ केवल प्रवेश करनेका मार्ग था । एक तरफ बन्दे होते दोड़गादियोंको
रखनेके लिए स्थान बनाया हुआ था, एवं नीचे की ओर व्यायामके वर्गों केद्वारे की दुर्द थी, इससे वह विद्यालय
स्वर्गों के देव-भवनके समान सुन्दर लगता था । अनन्तर सभी प्रकारको विद्यार्थी आचार्योंके अन्तर्गत करनेके
लिए राजाने विदेश चल किया । एवं गिरिमें रखे गए सिङ्गे बच्चों को तरह चन्द्रापीडको उस विद्यालयमें रख
कर, उससे बाहर निकलनेका निषेध कर, शिक्षकगण भी सट्टहोकर कुनारोंको ही अधिक संलग्नमें साथ बनाकर,
बालकोंकी मनका कापर्यय करनेवाली खेल की सब चीजें वहाँसे हटाकर, अन्य नमते शिक्षार्थी करनेके लिए
वैशम्पायनके साथ चन्द्रार्थको शुभ दिनमें आचार्योंके हाथ में सुपुर्द किया । राजा विलासवतीके साथ प्रतिदिन
निराश्रित बैठ कर, अत्यन्तसूक्ष्म परिजनोंको लेकर विद्यालयमें चन्द्रापीडको देखने जाया करता था ।

१. शिखरानुकारिणा । २. सुभाषलेन, प्राकार-वलेन चन्द्रशालावलेन, विलसिते प्रकार ।
३. तुल्यम् । ४. विद्यागृहम् । ५. केषु 'अन' इति पदं नास्ति । ६. क्रोडान्वासङ्गम् । ७. कुत्रचित्
'वत्साय' इत्येकमेव पदं दिद्यते ।

चन्द्रापीडोऽप्यतन्यद्दयतया तथा नियन्त्रितो राजा अचिरैर्नैव कालेन यथास्वमात्म-
कःशलं प्रकटयद्भिः पात्रवशादुपजातोत्साहोऽचाचार्यैरुपदिश्यमानः सर्वा विद्या जग्राह ।
मणिदर्पण इवानिनिर्मले तस्मिन् सञ्चक्राम सकलः कलाकलापः । तथा हि पदे, वाक्ये,
प्रमाणे, धर्मशास्त्रे, राजनीतिषु, व्यायामविद्यासु, चाप-चक्र-चर्म-कृपाण-शक्ति-तोमर-परशु-
गदाप्रभृतिषु सर्वेष्वायुधविशेषेषु रथचर्यासु, गजशृङ्गेषु, तुरङ्गश्रेष्ठेषु, वीणा-वेणु-मुरज-कांस्यताल-
ददरु-पुटप्रभृतिषु वाद्येषु, भरतादिप्रणीतेषु नृत्यशास्त्रेषु, नारदीयप्रभृतिषु गान्धर्ववेदविशेषेषु,
हस्तिशिक्षायाम्, तुरगवयोज्ञाने, पुरुषलक्षणेपु, चित्रकर्मणि, यन्त्रच्छेदेषु, पुस्तकव्यापारे,
लेख्यकर्मणि, सर्वासु घृतकलासु, गन्ध-शास्त्रेषु, शकुनिरुतज्ञाने, ग्रहगणिते, रत्नपरीक्षासु, वान-

चन्द्रेणि । राजा नरपतिना तारापीडेन तथा नियन्त्रितः तेन प्रकारेण नियमितः, चन्द्रापीडोऽपि
अतन्यद्दयतया विद्याव्ययन पूर्वैकाग्रमनस्कतया अचिरैर्नैव कालेन स्वयमेनैव समयेन, यथास्वमयार्थम्
आत्मकौशलं विद्याग्रहणे स्वकीयचानुर्यं प्रकटयद्भिः स्फुटीकृत्यद्भिः, पात्रवशात् आधारवशात् चन्द्रापीडस्य
तीक्ष्णबुद्धिसामर्थ्यादिना उत्कर्षवशादित्यर्थः । उपजातोत्साहः समुत्पन्नोत्साहः आचार्यैः अध्यापकैः उप-
दिश्यमानः निश्चयमागः सर्वा निखिला विद्या आन्वीक्षिक्यादयः जग्राह गृहीतवान् ।

नानां । सकलः समस्तः कलाकलापः नृत्यगीतादिकलाविद्यासमुदायः, मणिदर्पण इव रत्नदर्श
इव अनिनिर्मले अनित्यच्छेद तस्मिन् चन्द्रापीडे सञ्चक्राम अध्यापकेभ्यः सङ्क्रान्तो बभूव । अन्यविद्याभ्यः
कलानां माद्वतया प्रयगुपन्यासः ।

प्रतिपादितमेव विषयं विनोपेयं निरूपयति—नृणांश्रित्यादिना । पदं व्याकरणशान्त्रं तस्य हि केवल-
पदसाधनार्थत्वात् तत्र । वाच्यं पूर्वोत्तरमीमांसायुगलं श्रुतिवाक्योपजीवित्वात् तत्र । प्रमाणं न्यायवेगेपि-
कसांल्यपातझलरूपम् आत्मानात्मनोः प्रतिभित्करणत्वात् तत्र । धर्मशास्त्रं धर्मनिरूपणप्रधानं मन्वादि-
निर्मितं शान्त्रं तत्र । राजनीतिषु शुक्रकामन्दकीप्रभृतिनिर्मितशान्त्रेषु । व्यायामः श्रमः तदर्थं या विद्या
महयुद्धादिकाः तानु । चापं धनुः, चक्रं रथाङ्गम्, चर्म सन्नाहः, कृपाणः अस्ति, शक्तिः आयुधविशेषः,
तोमरः ग्रहरणविशेषः, परशुः कुटारः, गदा, एतत्प्रभृतिषु सर्वेषु निखिलेषु आयुधविशेषेषु अस्त्र-
विशेषेषु रथचर्यासु रथारोहणेषु, गजशृङ्गेषु हस्तिगिरीदण्डेषु, तुरङ्गश्रेष्ठेषु, अश्वेषु, वीणा वल्लकी, वेणुर्दशः,
मुरजो मृदङ्गः, कांस्यतालं करतालम्, ददरुपुटं मण्डकसावदसदृशगन्ध्यात्मको वाद्यविशेषः एतत्प्रभृतिषु वाद्येषु
आवाद्येषु । भरतादयस्तत्त्वविदः तैः प्रगीतानि निर्मितानि नृत्यशास्त्राणि ताण्डवविद्याननिरूपकग्रन्थाः
तेषु । हस्तिशिक्षायां गजशिक्षायाम् । तुरगवयोज्ञाने अश्ववस्यावोधे, पुरुषाणां लोकानां लक्षणेपु मापति
लकादिचिह्नैरेवाधयलोकेनेष्टानिष्टयोधकसामुद्रिकशान्त्रेषु । चित्रकर्मणि आलेख्यविद्यायाम् । यन्त्र-
दूरवीक्षणविद्ययाद्येष्टेष्टे परिच्छेत्तुं शक्ये ग्रहनक्षत्रादिनिश्चये इत्यर्थः । पुस्तकव्यापारे ग्रन्थरचनविद्यायाम्
लेख्यकर्मणि अक्षरविन्यासे । सर्वासु निखिलासु घृतकलासु अक्षक्रीडादिरूपकलाशिक्षासु । गन्धशास्त्रेषु

चन्द्रापीड मो महाराज द्वारा इन प्रकार नियमित होकर, पीडे समकक्षे नष्टमे ही सभी विद्यार्थको ग्रहण
कर लिया, क्योंकि—आचार्यगण, चन्द्रापीड ऐसे हुनात्र शिष्य मिलनेके कारण अत्यन्त उत्साही होकर, अपनी-
अपनी निपुणता प्रकट करने हुए शिक्षा दिये थे । नयिनय-दर्पणके समान अत्यन्त निर्मल चन्द्रापीडके हृदयमें
नृत्य-गीतादि समस्त कला-विद्याके मो मिश्रकण्ठसे संगमन हुन था । अर्थात् व्याकरणमें, पूर्वमीमांसा और
उत्तरमीमांसामें, न्याय और वेदेषिकादि दर्शनशास्त्रमें, स्मृतिशास्त्रमें, नीतिशास्त्रमें, व्यायामविद्या (नह आदि)
में, धनुष, चक्र, चर्म (बाट), कुटार, शक्ति, तोमर (माला), परशु (परसा), और गदा आदि अनेक प्रकारके
विशेष-विशेष आयुधोंमें, रथारोहण (रथ पर चढ़ने एवं हौकने) में, हाथी पर चढ़नेमें, घोड़ेपर चढ़नेमें; वीणा,
वैणो, मुरज, कौट्टा, मजीरे, कृती आदि वाजोंमें, भरत आदिके बनाए हुए नाट्यशास्त्रमें, नारद आदिके बनाए
हुए गान्धर्ववेद (गानशास्त्र) में, हस्तिशिक्षामें, घोड़ेकी सव्र जानने में, सामुद्रिक शास्त्रमें, चित्रकर्ममें, दूरवीक्षण
आदि यन्त्र द्वारा ग्रहनक्षत्रादि-निर्णय में, ग्रन्थरचनामें, नानाविध अक्षर-विन्यासमें, सब घृत-कलाओंमें, गन्ध-
द्रव्य-निर्माणमें, पक्षियोंका शब्द सुनकर शुभाशुभ निर्णयमें, ज्योतिषशास्त्रमें, रत्न-परीक्षामें, काष्ठ द्वारा नानाविध

१. चन्द्रितो राजा । २. हचिच 'कालेन' इति न विपद्ये । उगदिश्यमानाः । ४. सर्वविद्याः ।
५. ...वर्म्... । ६. तुल्येषु । ७. नृशस्त्रेषु । ८. ...स्थानेषु । ९. पत्रच्छेदे । १०. गन्धर्वशास्त्रेषु ।

अचिच 'सर्वां घृतकलां शकुनि' इत्येवमेव पाठः ।

कर्मणि, दन्तव्यापारे, वास्तुविद्यासु, आयुर्वेदे, मन्त्रप्रयोगे, विषापहरणे, सुरङ्गोपभेदे, तरणे, लङ्घने, प्लुतिषु, आरोहणे, रतितन्त्रेषु, इन्द्रजाले, कथासु, नाटकेषु, आख्यायिकासु, काव्येषु, महाभारत-पुराणेतिहास-रामायणेषु, सर्वलिपिषु, सर्वदेशभाषासु, सर्वसंज्ञासु, सर्वशिल्पेषु, छन्दःसु, अन्येष्वपि कलाविशेषेषु परं कौशलमवाप ।

सहजा चास्याजल्लम् अभ्यस्यतो वृकोदरस्येव शैशवं एव आविर्वभूव सर्वलोक-विस्मय जननी महाप्राणता । यदृच्छया क्रीडताऽप्यनेन करतलालम्बितैर्कर्णपल्लवावनताङ्गाः सिंहकि-

गन्धद्रव्यरचनाविद्यासु । शङ्खनिरुतज्ञाने पक्षिशब्दानुसारेणैष्टानिष्टनिश्चायकशास्त्रे वसन्तराजशाकुन-प्रमृतौ । ग्रहगणिते ज्योतिःशास्त्रे । रत्नपरीक्षासु मण्युपादानानुपादानकर्मसु । दारुकर्मणि काष्ठद्वारानेकविधवस्तु-रचनायाम् दन्तव्यापारे गजदन्तद्वारानेकप्रकारशिल्परचनायाम् । वास्तुविद्यासु भवनोपवनादि-प्रकारसूचकशास्त्रेषु । आयुर्वेदे वैद्यकशास्त्रे । मन्त्रप्रयोगे मन्त्रणाकरणे । विषापहरणे विषप्रतिकारे । 'सुरङ्ग' इति प्रसिद्धो गुप्तदीर्घमार्गः तस्य उपभेदे खननपूर्वकरचनायाम् । तरणे नद्यादौ सन्तरणे । लङ्घने वज्रादीनाम् । प्लुतिषु व्याघ्रादिभिर्मल्लखेलायामुल्लङ्घनेषु । आरोहणे तर्वादौ । रतितन्त्रेषु वात्स्यायनप्रणीतकाम-शास्त्रेषु । इन्द्रजाले मायाकूट-रचनायाम् कथासु बृहत्कथाकाव्येषु । नाटकेषु अभिनयात्मकेषु । आख्यायिकासु वासवदत्तादिकाव्यविशेषेषु । काव्येषु महाकाव्येषु रघुवंशादिषु । महाभारतम् पञ्चमो वेदः, पुराणानि 'मद्भयं भद्रयञ्चैव वद्भयं व्रचतुष्टयम् ।'

'इत्यादिलिखिताष्टादशमार्कण्डेयादीनि, इतिहासाः पुरावृत्तानि कथासरित्सागरादीनि । रामायणं वाल्मीकीयमध्यात्मञ्च तेषु । यद्यपि काव्यान्तर्गता एव कथानाटकाख्यायिकादयः, तथेतिहासान्तर्गतेष्वेव महाभारतरामायणे तथापि स्वाभिलषितप्राधान्यबोधनार्थं तेषु तेषां पृथगुपादानं गोवलीवर्द्धन्यायेनेति बोध्यम् । सर्वलिपिषु सर्वप्रकाराक्षरावगमेषु । सर्वसंज्ञासु हस्तनेत्रभङ्गयादिना समस्तविधप्रयोजनद्योतनासु । छन्दःसु आन्नायेषु पिङ्गलादिप्रणीतछन्दःशास्त्रेषु च । सर्वदेशभाषासु सर्वदेशवचनव्यापारेषु । सर्वशिल्पेषु निखिलविज्ञानेषु । अन्येष्वपि एतद्विज्ञेयैष्वपि कलाविशेषेषु आकरज्ञानादिषु परम् उत्कृष्टं कौशलं दाक्ष्यम् अवाप प्राप्तवान् ।

सहजेति । किञ्चेत्यर्थे चकारः । अजस्रम् अनवरतम् अभ्यस्यतः मुहुर्मुहुर्अध्ययनेन शिखरं गृहृतः अस्य चन्द्रापीडस्य वृकोदरस्येव भीमस्येव, शैशव एव बाल्य एव सहजा स्वाभाविकी सर्वलोकविस्मयजननी समस्तजनाश्चर्यजनिका महाप्राणता अत्यन्तशारीरिकशक्तिः आविर्वभूव प्रकटीभवूव । 'वृकोदरस्येव' इत्यत्रोपमा ।

यदृच्छयेति । यदृच्छया क्रीडताऽपि केलिं विदधताऽपि अनेन चन्द्रापीडेन करतलाभ्यां पाणि-तलाभ्याम् अवलम्बितौ आकृष्य गृहीतौ यौ कर्णपल्लवौ श्रवणकिसलयौ ताभ्याम् अवनतानि नम्राणि अङ्गानि अवयवा येषां ते तथोक्ताः, सिंहकिशोरकेण 'केसरिशिशुना क्रमाभ्यां चरणाभ्याम् आक्रान्ता इव

वस्तु-निर्माणम्, हाथीके दाँतके द्वारा नानाविध वस्तु-निर्माणम्, वास्तु-विद्याम्, आयुर्वेदम्, मन्त्रा-करणम्, विष-चिकित्सा (उत्तरने) मं, सुरङ्ग निर्माणम्, तैरनेम्, लङ्घनेम्, उल्लङ्घने-कूदनेम्, चढ़नेम्, रतिशास्त्र (वात्स्यायना-दिसूत्र) मं, इन्द्रजाल विद्या (जादू) मं, कथाओंमें, नाटकोंमें, कहानियोंमें, काव्योंमें, महाभारतमें, पुराणमें, इतिहासमें, रामायणमें, सभी प्रकारके अक्षर परिचयमें, सब देशोंकी भाषाओंके ज्ञानमें, सब पारिभाषिक सङ्केतोंमें, सर्वविध शिल्पकार्यमें, छन्दः शास्त्रोंमें और ऐसी-ऐसी अन्य किन्हीं ही कलाओंमें चन्द्रापीडेन अत्यन्त निपुणता प्राप्त की थी ।

प्रतिदिन व्यायाम करनेसे बाल्यावस्थामें ही सब लोगोंको विस्मय उत्पन्न कराती, भीमसेनके समान, प्राञ्च-तिक महावीरता (अत्यन्त दैहिक बल) प्रकट हो गई । चन्द्रापीड अपने इच्छानुसार खेल करते २ जिस समय हाथियोंके बच्चोंके कान हाथसे पकड़ कर आसानीसे उन्हें झुका देता था उस समय वे जैसे सिंहके बच्चेकी लपटमें

१. यन्त्रप्रयोगे । २. क्वचित् 'आरोहणे, रतितन्त्रेषु' इति पाठो न विद्यते । ३. शिल्पेषु । ४. सहजाश्रमम्... अस्य मम । ५. शैशवमेव । ६. क्वचित् 'सर्व' इति पदं नास्ति । ७. ...आलम्बित, आकुञ्चित... ।

शोरैक-क्रमाक्रान्ता इव गजकलमाश्रलितुमपि न श्रेकुः । एकेकेन कृपाणप्रहारेण तालतरुन् मृणालदण्डानिव लुलाव । सकल-राजन्य-वंश-वन-दावानलस्य परशुरामस्येवावस्य नाराचाः शिखरिशिलातलभिदो बभूवुः । दश-पुरुष-संवाहनयोग्येन चायोदण्डेन श्रममकरोत् । ऋते च महाप्राणतायाः सर्वाभिरन्यामिर्विद्याभिः अनुचकार तं वैशम्पायनः । चन्द्रापीडस्य तु सकल-कलाकलाप-परिचय-बहुमानेन शुक्रनास-गौरवेण सहपांशुक्रीडनया सहसंबृद्धतया च सर्वविलम्बस्थानं द्वितीयमिव हृदयं वैशम्पायनः परं मित्रमासीत् । निमेषमपि तेन विना

पीडिता इव सन्तः चलितुमपि हतस्ततो गन्तुमपि न श्रेकुः न शक्ता बभूवुः किं पुनः प्रहर्तुमित्याशयः । इह 'आक्रान्ता इव' इति क्रियोद्येत्ता ।

एकेकेनेति । कृपाणप्रहारेण सङ्गस्याघातेन तालतरुन् तालवृक्षान् मृणालदण्डानिव नलिनदण्डानिव लुलाव चिच्छेद । उपमा ।

सकलेति । सकलाः समस्ताः राजन्यवंशाः क्षत्रियकुलान्येव वंशाः कीचकाः तेषां वनस्य सहस्य दावानलः अरण्याग्निः तस्य निखिलराजन्यविनाशकारिण इत्यर्थः । परशुरामस्येव जामदग्न्यस्येव यस्य चन्द्रापीडस्य नाराचा अयोमयबागाः । शिखरिशिलातलभिदः पर्वतपाषाणविदारिणः बभूवुः अभूवन् ।

इह 'परशुरामस्येव' इत्युपमा सा च 'सकलराजन्यवंशवनदावानलस्य' इत्यत्र प्रतिपादित-श्लिष्ट-परम्परितरूपकेण सङ्कीर्णा ।

वशेति । दशपुरुषैः दशसंख्याकजनैः संवाहनयोग्येन उत्थापनोचितेन अयोदण्डेन लौहमुद्गरेण श्रमं व्यायामम् अकरोत् कृतवान् ।

ऋते इति । महाप्राणताया अतिशक्तिमत्त्वात् ऋते विना 'अन्यारादितरसैदिकशब्दाश्चतुरपदाजाहि-युक्ते' इति सूत्रेण पञ्चमी । अन्याभिः अपराभिः सर्वाभिः समस्ताभिः विद्याभिः आन्वीक्षिक्यादिभिः वैशम्पायनः मन्त्रिसुतः तं कुमारम् अनुचकार । चन्द्रापीडतुल्यो ज्ञानवानभूदित्यर्थः । वैशम्पायनस्य ब्राह्म-णात्मजत्वात् महाप्राणता तत्र नापेक्षितेत्याशयः ।

चन्द्रेति । सकलाः समस्ता याः कला विद्याः तासां कलापः समूहः तत्र परिचयेन विशेषज्ञान-प्राप्तेन यो बहुमानः सत्कारः तेनः शुक्रनासगौरवेण शुक्रनासं प्रति पूज्यत्वभावनया, सहपांशुक्रीडनया पृक्स्मिन् स्थले धूलिलेखनया, सह संबृद्धतया एकत्र वृद्धिसुपगततया च निमित्तेन, वैशम्पायनः चन्द्रापीडस्य द्वितीयमपरं हृदयं चित्तमिव सर्वविलम्बस्थानं समस्तविश्वासपात्रम्, परमुत्कृष्टं मित्रं सुहृद् आसीत् अभूत् । इह 'द्वितीयं हृदयमिव' इत्यत्र द्रव्योद्येत्ता ।

निमेषमिति । निमेषमपि लवद्वयमपि एकाकी तेन वैशम्पायनेन विना स्यातुं वर्तितुं न शशाक न समर्थो बभूव । वैशम्पायनोऽपि चासरो दिवसः उष्णकरं सूर्यमिव तं चन्द्रापीडम् अनुगच्छन् अनुव्रजन् आ गये हाँ उसी तरह मानो थोड़ा सा भी हिल नहीं सकते थे । वह तलवारकी एक-एक चोटसे तालवृक्षों को मृणाल-दण्डके समान काट डालता था । समस्त क्षत्रिय-रूपी बौंसोंके वनकी अग्निरूप-परशुरामके बाणोंके समान उसके लौहमय बाण पर्वतोंकी चट्टानोंकी छेद डालते थे । [राजा कार्तवीर्यके एक हजार मुजावै थीं । एक बार वह जमदग्निके आश्रममें गया । उस समय जमदग्नि या उसके लट्ठके नहीं थे इसलिए जमदग्निकी स्ताने उसका आतिथ्य सत्कार किया । वहाँ से चलनेके समय राजा ऋषि की गी साथमें ले गया और अपने मुजावोंके गर्वमें उसने आश्रमके कतिपय वृक्षोंको तोड़ डाला । कुछ-देरके बाद अपने आश्रममें जब जमदग्निपुत्र परशुरामजी आए तो वहाँ की छिन्न-भिन्न दशा देखकर उन्हें बहुत क्रोध आया और उन्होंने कार्तवीर्यकी रानधानीमें जाकर उसे मार डाला । उसके बाद कार्तवीर्यके पुत्रोंने प्रतिशोधकी दृष्टिसे परशुरामकी अनुपस्थितिमें आश्रम पर आक्रमण किया और उनके पिताको मार डाला । परशुरामकी जब समाचार मिला तब उन्होंने प्रतिज्ञा की—'हम कार्तवीर्यके पुत्रोंके साथ क्षत्रिय कुलका संहार करेंगे ।' इसीसे बादमें परशुरामने इक्कीस बार क्षत्रियोंका संहार किया । [जिस मुगदरकी दश पुरुष मित्यकर उठा सके ऐसे लोहेके मुगदरसे वह व्यायान करता था । अत्यन्त शारीरिक बलके अतिरिक्त अन्य सभी विद्याओंमें वैशम्पायन उनका अनुकरण करता था । समस्त विद्याओंमें विशेष ज्ञान-प्राप्ति करनेसे अपने उस सम्मान से, पिता शुक्रनासके प्रति गौरवसे, एक साथ धूलमें खेल करनेसे एवं एक जगह रहकर वर्धित होनेसे वैशम्पायन, चन्द्रापीडका द्वितीय हृदयके समान सभी प्रकारके विश्वासका पात्र परममित्र था । चन्द्रापीड एक ढग भी

१. तिरिक्शोर... । २. क्वचित् 'बाळ एव' इत्यधिक पाठो विद्यते । ३. कलाभिः ।

स्यात्तुमेकाकी न शशाक । वैशम्पायनोऽपि तमुष्णकरमिव वासरोऽनुगच्छन्नै क्षणमपि विरह-
याञ्चकार ।

एवं तस्य सर्वविद्यापरिचयमाचरतश्चन्द्रापीडस्य त्रिभुवनविलोभनीयोऽमृतरस इव
सागरस्य, सकल-लोक-हृदय-नयनानन्द-जननश्चन्द्रोदय इव प्रदोषस्य, बहुविध-राग-विकार-
मङ्गुरः सुरधनु-कलाप इव जलधरसमयस्य, मकरध्वजायुधभूतः कुसुमप्रसव इव कल्पपादप-
स्य, अमिनवामिष्यज्यमान-रागरमणीयः सूर्योदय इव कमलवनस्य, विविध-लास्य-विलास-
योग्यः कलाप इव शिखण्डिनो यौवनारम्भः प्रादुर्भवन् रमणीयस्यापि द्विगुणां रमणीयतां
पुपोष । लब्धावसरः सेवक इव निकटीवभूवास्य मन्मथः । लब्ध्या सह वितस्तार वक्षः-

क्षणमपि त्रिशकलारूपमपि अक्षिरन्दनमात्रमपीत्यर्थः । न विरहयाञ्चकार न तत्याज । चौरादिकाद्रहेलिटि
रूपम् । इह 'डङ्गकरमिव' इत्यनेन पूर्णोपमा ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तविधिना सर्वविद्यापरिचयं निखिलविद्यान्यासन् आचरतो विदूषतः तस्य
चन्द्रापीडस्य सागरस्य समुद्रस्य अनृतरसः सुधाद्रव इव, त्रिभुवनं त्रिलोकीं विलोभयति विशेषेण
मोहयतीति स तादृशः, अग्रिमस्य 'यौवनारम्भस्य' विशेषणमेतत् । एवमत्रेऽपि । प्रदोषस्य रजनीमुखस्य
चन्द्रोदयः चन्द्रोद्गम इव, सकललोकानां समस्तजनानां हृदयानन्दजननः स्वान्तप्रमोदोत्पादकः । जल-
धरसमयस्य वर्षाकालस्य, सुरधनु-कलाप इव शकचापलनूह इव बहुविधा अनेकप्रकारा रागविकाराः
विषयेच्छारूपविकाराः नीलपीतादिरञ्जनवर्णसम्मेलनानि च यत्र स तादृशः, तथा मङ्गुरो विनाशशीलः ।
अनयोश्च कर्मधारयसमासः । कल्पपादपस्य पारिजातस्य कुसुमप्रसव इव पुष्पोद्गम इव मकरध्वजस्य
कन्दर्पस्य आयुधभूतः शस्त्ररूपः स्थलद्वयेऽपि मन्मथव्यथोत्पादनादित्याशयः । कमलवनस्य पद्मकाननस्य
सूर्योदय इव, अमिनवो नूतनोऽमिष्यज्यमान आविर्भवन् यो रागः सुन्दरीपुनरागः लौपित्यञ्च तेन
रमणीयो मनोहरः । तथा शिखण्डिनो मयूरस्य कलापः पुच्छभाग इव, विविधानाम् अनेकप्रकाराणां
लास्यानां नृत्यानामिव विलासानां 'धीरा दृष्टिर्निश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः' इति प्रतिपादितस्वरू-
पाणां विभ्रमाणां योग्यो जनने समर्थः । यौवनारम्भः वाल्यात्वरं वयस उदयः प्रादुर्भवन् प्रकाशी-
भवन् रमणीयस्यापि मनोहरस्यापि द्विगुणां पूर्वतो द्विभागाधिकां रमणीयतां पुपोष वनार । इह नालो-
पमा पूर्णा ।

लब्धेति । मन्मथः कामदेवः सेवक इव पादसंवाहनादिकारको नृत्य इव लब्धावसरो यौवनार-
म्भादन्यान्यजनापसरणाच्च प्राप्तावकाशः सन् अस्य चन्द्रापीडस्य निकटीवभूव समीपवर्त्यभूत् । एतेन
चन्द्रापीडस्य कामाधीनत्वं नेति व्यञ्जयति । इह च पूर्णोपमा ।

लब्ध्वेति । लब्ध्या शरीरकान्त्या सह वक्षःस्थलं भुजान्तरस्थलं वितस्तार विशालं वभूव !

वैशम्पायनके विना जकेला नहीं रह सकता था । एवं दिन जिस प्रकार सूर्यका अनुगमन करता है और झगकाल
नौ उल्लते धुक् नहीं होता है, उसी प्रकार वैशम्पायन नौ चन्द्रापीडका अनुगमन करता हुआ झग मर नौ उल्लते
धुक् नहीं होता था ।

जब चन्द्रापीड इस प्रकार सनत्त विधानों का अन्यास कर रहा था, तब उसने यौवनारम्भ दिलार देने
लगा । वह नव यौवन, समुद्रके अमृतरसके समान सनत्त सत्तारका लोभजनक, प्रदोषकालके चन्द्रोदयके समान
सब लोगोंके हृदय और नयनको आनन्द देनेवाला, वर्षाकालके इन्द्रधनुषके समान नानाविध विकार-समन्वित
(यौवनारम्भ विषयानिलापल्लव अनेक भावोंके विकारसे, पद्मानन्द-नील-पीतादि अनेक प्रकारके रङ्गोंके विकारसे)
अक्षिरत्नायी, कल्पवृक्षके पुष्प-विकासके समान कामदेवका अलखलख, कमल-वनके सूर्योदयके समान अमिनव
प्रकाशमान रमते (रमणीके प्रति अनुरागसे, पद्मानन्द-रञ्जकसे) रमणीय एवं मयूरके पंखोंके समान नृत्यरूप
विविध विलासके उपयोगी था । और चन्द्रापीडके स्वभावसे ही सुन्दर होने पर नौ नव यौवनसे उसका सौन्दर्य
झुना बढ़ गया था । ऐसे समयमें शुश्रूषाकारी सेवकके समान कामदेव, जबसर पाकर उल्लते सनोय जाने लगा ।
और उस समयमें चन्द्रापीडके शरीर-सौन्दर्यके साथ-साथ वक्षःस्थल (छाती) वित्तार पाने लगा । अनुदनीके

१. गच्छन् घन... । २. ...हृदयानन्द... । ३. अनुसेवकः वचसेवकः ।

स्थलम् । वन्द्युजनमनोरथैः सहापूर्यतो रुदण्डद्वयम् । अरिजनेन सह तनिमानमभजत मध्य-
भागः । त्यागेन सह प्रथिमानमाततान नितम्बभागः । प्रतापेन सहारुरोह रोमराजिः ।
अहित-कलत्रालकलताभिः सह प्रलम्बतामुपययौ भुजयुगलम् । चरितेन सह वल्लतामभ-
जत लोचनयुगलम् । आज्ञया सह गुरुत्वभूव भुजशिखरदेशः । स्वरेण सह गम्भीरतामाज-
गाम हृदयम् ।

एवञ्च क्रमेण समारूढयौवनारम्भं परिसमाप्त-सकल-कला-विज्ञानमधीताशेषविद्यश्चा-
वगन्यानुमोदितमाचार्यैश्चन्द्रापीडमानेतुं राजा बलाधिकृतं बलाहकनामानमाहूय बहु-
वल-पदाति-परिवृतमतिप्रशस्तेऽहनि प्राहिणोत् । स गत्वा विद्यागृहं द्वारपैः समावेदितः

वन्द्युजनानां रुदण्डलोकाणां मनोरथैः 'कदा चन्द्रापीडो युवा भविष्यति' इत्थं वाञ्छितैः सह ऊरुदण्डद्वयं
सवियुगलम् अपूर्यत पूर्णं बभूव । मध्यभागः कटिप्रदेशः अरिजनेन शत्रुवर्गेण सह तनिमानं कृशत्वम्
अभजत आश्रयत् । त्यागेन दानेन सह नितम्बभागः आरोहप्रदेशः प्रथिमानं विशालताम् आततान
प्राप । नचात्र नेयार्थत्वप्रसक्तिः धातूनामनेकार्थत्वात् । प्रतापेन कौशदण्डप्रसवतेजसा सह रोमराजिः
तनूरुहपङ्क्तिः आरुरोह आरूढा बभूव । अहितकलत्राणां वैरिवदितानाम् अलकलताभिः लतावल्लभमान-
चूर्णकुन्तलैः सह भुजयुगलं बाहुद्वयं प्रलम्बतां दीर्घतां लम्बितताञ्च (भाविस्त्वामिदिरलेपेण असंयमनात्)
उपययौ प्राप । चरितेन आचारेण सह लोचनयुगलं नेत्रद्वयं धवलतां चाक्ष्यचापक्ष्यदोषशून्यत्वं स्वच्छ-
त्वञ्च अभजत प्रापत् । आज्ञया निदेशेन सह भुजशिखरदेशः स्कन्धप्रदेशः गुरुः विशालः पक्षे गौरव-
वाहिनी सर्वेषां शिरोधार्येत्यर्थः । स्वरेण शब्देन सह गम्भीरतां मन्दत्वं धीरत्वञ्च हृदयं मनः आजगाम
अगमत् । इह सर्वत्र सहोक्तिरलङ्कारः ।

एवञ्चेति । एवं पूर्वोक्तविधिना । राजा तारापीडः । समारूढः समुत्पन्नः यौवनारम्भः तारुण्योदयो
यस्य तं तादृशम् , परिसमाप्तं सर्वतः संपूर्णं सकलानां समस्तानां कलानां नृत्यगीतादीनां विज्ञानम्
अध्ययनेन ज्ञानप्राप्तिर्यस्य तं तादृशम् , अधीताः शिक्षिता अगेपाः समग्रा विद्या आन्वीक्षिक्यादयः
येन तं तादृशम् , आचार्यैः अध्यापकैः अनुमोदितं गन्तुमनुज्ञातं चन्द्रापीडं निजात्मजम् आनेतुम् आन-
यनाय बलाधिकृतं सेनाधिपतिं बलाहकनामानं बलाहकसंज्ञकम् आहूय आह्वानं कृत्वा, बहुभिः अनेकैः
नुरगवल्दैः अखारोहिसैनिकैः पदातिभिश्च सैनिकैः परिवृतं परिवेष्टितम् अतिप्रशस्ते अतिशोभने दिवसे दिने
प्राहिणोत् प्रेषयामास ।

त इति । स बलाहको विद्यागृहं विद्यामन्दिरं गत्वा प्राप्य द्वारपैः द्वारपालैः समावेदितः स्वनिकटे
आगन्तुं राजपुत्रस्यादेशो जात इति निवेदितः सन् प्रविश्य प्रवेशं विधाय, क्षितितले वसुधापीठे विल-

मनोरथैके साथ साथ जंघाए पूर्ण होने लगा । शत्रुओंके साथ-साथ मध्यभाग पतला होने लगा । दान-शक्तिके
साथ-साथ नितम्बदेश विस्तृत होने लगा । प्रतापके साथ-साथ रोम-राजि उत्पन्न होने लगे । शत्रुओंकी खियोंके
बालोंकी लटोंके साथ-साथ बाहुयुगल दीर्घता प्राप्त करने (नीचे की लटकने) लगे । (अर्थात् शत्रुओंकी खियोंने
अपने पतियोंके विनाशके ठरसे अपनी चोटियों गूथना छोड़ दी थीं, उनकी चोटियों नीचे की तरफ लम्बी
लटका करती थीं) । चरित्रके साथ-साथ नयनयुगल निर्मल होने लगे । आज्ञाके साथ-साथ स्कन्धदेश (बाहुका
ऊपरी भाग) विस्तृत होने लगा, एवं कण्ठ-स्वरके साथ-साथ हृदयमें गम्भीरता आने लगी ।

चन्द्रापीडका यौवन-समय उपस्थित है, उसकी समस्त शिल्प-कलाओंकी शिक्षाएँ समाप्त हो गई हैं, एवं अन्य
समस्त विद्याओंका अध्ययन करना हो गया है, और विद्यालयसे जानेके लिए, आचार्योंने अपनी-अपनी अनुमति दे
दी है, क्रमसे ऐसा जानकर राजा तारापीडने-चन्द्रापीडको बुलावनेके लिए, बलाहक नामक सेनापतिकी बुला कर,
अधिकतर घुटसवार और पैदल-सेनाओंके साथ अतिप्रशस्त दिनमें विद्यालय भेजा । बलाहक विद्यालय जाकर
उपस्थित हुआ । उसके बाद द्वारपालोंने राजपुत्रके पास जाकर वहाँ से अनुमति मिलनेके बाद हट कर सूचित
किया कि—'राजपुत्रने आपको प्रवेश करनेकी अनुमति दी है' । बाद बलाहकने अन्दर घुस कर मस्तक अवनत

प्राच्यश्च क्षांतितल-विलम्बित-चूडामणिना शिरसा प्रणम्य स्वभूमिसमुचिते राजसमीपे इव
स्वविनयमासने राजपुत्रानुमतो न्यपीदत् । स्थित्वा च मुहूर्त्तमात्रं बलाहकचन्द्रापीडमुपसृत्य
ज्वंजिज्ञपत् कुमार ! महाराजः समाज्ञापयति-पूर्णा नो मनोरथाः, अधीतानि शास्त्राणि,
शिक्षिताः सकलाः कलाः, गतोऽसि सर्वायुधविद्यासु परां प्रतिष्ठां, अनुमतोऽसि निर्मा-
मार्थं विद्यागृहात् सर्वाचार्यैः । उपगृहीतशिक्षं गन्धगजकुमारकमिव वारिविनिर्गतम् अधि-
गत-सकल-कला-कलापं पौर्णमासीशशिनमिव नवोद्भूतं पश्यतु त्वां जनः । ब्रजन्तु सफलताम-
तिचिर-दर्शनोत्कण्ठितानि लोकलोचनानि । दर्शनं प्रति ते समुत्सुकान्यतीव सर्वाप्यन्तः-

न्वितः संयुक्तः चूडामणिः शिरोरत्नं यस्य तद्योक्तेन शिरसा मूर्ध्ना प्रणम्य 'नमस्कृत्य-त्वममौ स्वोपयुक्त-
स्थले राजपुत्रस्य वामभाग इत्यर्थः । समुचिते योग्ये राजपुत्रासनात् किञ्चिद्विन्न इत्याशयः । आसने विष्टो
राजपुत्रेण नृपात्मजेन अनुमतोऽनुज्ञातो राजसमीपे इव नृपनिष्ठ इव सविनयं यथा स्यात्तथा न्यपीदत्
उपविष्टवान् । इह 'राजसमीपे इव' इत्युपमा ।

स्थित्वेति । मुहूर्त्तमात्रं क्षणमात्रं स्थित्वा अवस्थानं विधाय बलाहकः चन्द्रापीडम् उपसृत्य
निकटे प्राप्य दर्शितः प्रकटोद्भूतो विनयः सेवकार्यो येन स तादृशो न्यजिज्ञपत् विज्ञापनां कृतवाद्—
कुमार राजपुत्र ! महाराजः तारापीडः समाज्ञापयति आदेशं ददाति—नोऽस्माकं मनोरथा वान्छिताः
पूर्णाः सन्पन्नाः । कथमिति जिज्ञासायामाह—अधीतानीत्यादि । अधीतानि शिक्षितानि शास्त्राणि वेदा-
दीनि, सकलाः समस्ताः कला नृत्यगीतादयः शिक्षिताः पठिताः, सर्वासु निखिलासु वायुधविद्यासु
शस्त्रविद्यासु पराम् उत्तमां प्रतिष्ठां शिक्षाजनितगौरवं गतः प्राप्तोऽसि । विद्यागृहात् विद्यामन्दिरात्
सर्वाचार्यैः निखिलाध्यापकैः निर्गमाय निःसरणाय अनुमतोऽसि अनुज्ञातोऽसि ।

उपेति । उपगृहीताः आचार्यसकाशादात्ताः शिक्षाः शास्त्राभ्यासादिरूपा येन तादृशं त्वां वारो
राजवन्धनस्थानात् विनिर्गतं बहिरागतम् । 'वारिर्घट्यां सरस्वत्यां गजवन्धनमुच्यते' इति रामाव्रमी ।
गन्धगजकुमारकमिव गन्धहस्तिवालकमिव, अधिगतः प्राप्तः सकलानां समस्तानां कलाविद्यानां षोडशां-
शानाञ्च कलापः समूहो येन तं तादृशम्, नवोद्भूतं नूतनोद्भूतं पौर्णमासीशशिनमिव राकाचन्द्रमिव
जनो लोकः पश्यतु अवलोकयतु ।

इह 'गन्धगजकुमारकमिव' इत्युपमा, 'पौर्णमासीशशिनमिव' इति पूर्णोपमा चेत्यनयोः नियो नैर-
पेक्षयेण विद्यमानत्वास्तत्त्वष्टिरलङ्कारः ।

ब्रजन्त्विति । अतिचिरेण सुबहुकालेन सदृशनम् अवलोकनं तत्रोत्कण्ठितानि सौत्कलिकानि 'उत्क-
ण्ठोत्कलिके तस्मिन्' इति शब्दार्णवः । लोकलोचनानि जननयनानि सफलतां साफल्यं ब्रजन्तु गच्छन्तु ।

दर्शनमिति । ते तव दर्शनम् अवलोकनं प्रति सर्वाणि निखिलानि अन्तःपुराणि अन्तःपुरस्था नार्यः
अतीव समुत्सुकानि अत्यन्तसौत्कण्ठितानि सन्तीति शेषः ।

(झुका) कर राजपुत्रको प्रणाम किया । उस समय उसका चूडामणि मूलने लट गया था । उसके बाद वह नहा-
राज तारापीडके समीपमें जिस प्रकार बैठ करवा था, उसी प्रकार राजपुत्रको अनुमतके अनुज्ञात अपने पदके योग्य
आसन पर विनयपूर्वक बैठ गया । फिर थोड़ी देर ठहर कर वह चन्द्रापीडके समीपमें जाकर विनयपूर्वक
कहने लगा—'कुमार ! महाराज आदेश देते हैं कि—'हमारी सब कमिलापार्य पूर्ण हुई हैं, क्योंकि—तुम सनत
शास्त्रोंका अध्ययन कर चुके हो, सनत शिल्प-कलाओंकी शिक्षा पा चुके हो, सनत वलविद्याओंमें भी अत्यन्त
प्रतिष्ठा प्राप्त कर चुके हो, और आचार्यों ने भी विद्यालयसे जानेकी अनुमति दे दी है, अब सब शिक्षा ग्रहण करके
बन्धन स्थानमें से बाहर निकले गन्धगज, कुमारके समान एवं सकल-कला-परिपूर्ण नवोद्भूत चन्द्रमाके समान इस
समय तुम्हें सब लोग देखें (इस समय वहाँ से तुम बाहर निकल कर आओ) । तुम्हारे दर्शनके लिए उत्कण्ठित
साधारण मनुष्योंके नेत्र इस समय सफलता प्राप्त करें । तुम्हें देखनेके लिए अन्तःपुरस्थ सनत इन्दिरापी

१. प्रवेष्टितः । २. ...अवलम्बित, सुन्वित... । ३. व्यहृत्पयत् ! ४. गतः । ५. सर्वाङ्गः ।
६. विनिर्गमाय । ७. वारिवन्धादिनिर्गतम् । ८. कश्चित् 'अधिगत' इति पदं नास्ति । ९. ...कटापकम् ।
१०. उद्भूतम् ।

पुराणि । अयमत्रभवतो दशमो वत्सरः विद्यागृहमधिवसतः, प्रविष्टोऽसि षष्ठमनुभवन् वर्षम्, एवं सम्पिण्डितेनाधुना पोढशेन प्रवर्द्धसे, तद्व्यप्रभृति निर्गत्य दर्शानोत्सुकाम्यो दत्त्वा दर्शनमखिलाभ्यो मातृभ्यः, अभिवाद्य च गुरुन्, अपगतनियन्त्रणो यथासुखमनुभव राज्यसुखानि नवयौवनललितानि च, सम्मानय राजलोकम्, पूजय द्विजातीन्, परिपालय प्रजाः, आनन्दय वन्धुवर्गम् । अयञ्च ते त्रिभुवनैकरत्नमनिलगरुड-समञ्जव इन्द्रायुवनामा तुरङ्गमः प्रेषितो महाराजेन द्वारि तिष्ठति । एष खलु देवस्य पारसीकाधिपतिना त्रिभुवनाश्चर्यमिति कृत्वा 'जलनिधिजलादुत्थितमयोनिजमिदमश्वरत्नमासादितं मया महाराजाधिरोहणयोग्यम्' इति सन्दिश्य प्रहितः । दृष्ट्वा च निवेदितं लक्षणविद्भिः- 'यान्युच्चैःश्रवसः श्रूयन्ते लक्षणानि

अयमत्रेति । अत्रभवतः अत्यन्तशिक्षिततया सर्वपूज्यस्य 'त्रिषु तत्रभवान् पूज्यस्तथैवात्रभवानपि' इति हैमः । विद्यामन्दिरम् अधिवसतः अधितिष्ठतः अयं दशमः संवत्सरो दशमो वर्षः 'अस्ति' इति शेषः । अयं च षष्ठं वर्षं संवत्सरम् अनुभवन् प्रविष्टोऽन्तर्गतोऽसि । एवम् अनेन प्रकारेण सम्पिण्डितेन संयोजनेन पोढशेन पदधिकदशवर्षेण त्वं प्रवर्द्धसे वृद्धिं प्राप्नोऽसि, तत्तस्मात्कारणात् कृतकृत्यत्वादित्याशयः । अथ प्रभृति अद्यारम्य निर्गत्य निःसृत्य दर्शानोत्सुकाम्यो विलोकनोत्कण्ठिताभ्योऽखिलमातृभ्यः समस्तजननीभ्यो दर्शनं स्वसाक्षात्कारं दत्त्वा, अभिवाद्य प्रणम्य च गुरुन् शिक्षकान्, अपगतनियन्त्रणो दूरीभूतपूर्ववश्विरोधो यस्य स तादृशः, यथासुखं सुखमनतिक्रम्य राज्यसुखानि नवयौवनस्य अभिनवतारुण्यस्य ललितानि विलासव्यापारांश्च अनुभव साक्षात्कुरु ।

सन्मानयेति । राजलोकं स्वायत्तमित्रराजवर्गम्, सम्मानय सम्मानदानेन प्रसन्नोक्तिर्वित्यर्थः । द्विजातीन् विप्रान् 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः । पूजय वस्त्रादिदानेन सत्कुरु । प्रजाः प्रकृतीः परिपालय सर्वतो रक्ष । वन्धुवर्गं स्वजनमण्डलम् आनन्दय प्रहर्षय ।

अयञ्चेति । अयं पुरो दृश्यमानः त्रिभुवने लोकत्रये एकम् अद्वितीयं रत्नम्, अश्वजातिषु सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । 'वेदाः प्रमाणम्' इति वज्रपुंसकत्वम् । अनिलगरुडयोः वायुतापचरयोः समस्तुल्यो जवो वेगो यस्य स तादृशः । इन्द्रायुध इति नाम यस्य सः तादृशस्तुरङ्गमोऽश्वो महाराजेन भूपतिना ते तव निमित्तं प्रेषितः प्रहितः द्वारि विद्यामन्दिरप्रतोल्यां तिष्ठति । खलु निश्चयेन, एष इन्द्रायुधः पारसीकाधिपतिना पारसीकदेशस्वामिना मया देवस्य महाराजस्य त्रिभुवनाश्चर्यं लोकत्रयविस्मयजनकम् इति कृत्वा जलनिधिजलात् समुद्रतललितात् उत्थितम् आधिभूतम् अत एव अयोनियं पुंस्त्रीसंयोगादनुत्पन्नम् अत एव च महाराजस्य तारापोढस्य अधिरोहणयोग्यम् आरोहणोचितम् इदम् अश्वरत्नं घोटकमणिः इति सन्दिश्य इति कथयित्वा प्रहितः प्रेषितः ।

ननु पारसीकाधिपतिना यत्प्रशंसितं तत्स्वत्यमेव न मन्ये विदेशीयत्वात् । यदि चास्मद्देशीयः कश्चित् तत्त्वज्ञो बदेत् तदैव प्रशंसाया विशेषमहत्त्वमित्यत आह—दृष्टा चेति । लक्षणविद्भिः इह विद्यमानैः अश्व-लक्षणभिज्ञैः दृष्ट्वा निरीक्ष्य निवेदितं विज्ञापितम्—देव ! स्वामिन् ! उच्चैःश्रवसः उच्चैः उन्नतौ श्रवौ कर्णौ अत्यन्त उत्कृष्टौ हो रही हैं । और तुम्हें विद्यालय में वास करते हुए यह दशवां वर्ष है, तुमने छठे वर्ष की अवस्थामें विद्यालयमें प्रवेश किया था । इन दोनोंको जोड़नेसे तुम सोलहवें वर्षमें प्रविष्ट होकर बढ़ रहे हो, इस लिए आज यहां से बाहर निकल कर, देखनेके लिए उत्कृष्टित सभी माताओंको दर्शन देकर तथा गुरुजनों (बड़े-बड़ों) की वन्दना करके, स्वतन्त्रतापूर्वक राज्य-मुख और नव-यौवनके भोग-विलासका यथालिख अनुभव करो, राजाओंका सन्मान करो, आरक्षकोंका पूजन करो, प्रजाओंका पालन करो और आत्मीय-वन्धुओंको आनन्दित करो । त्रिभुवनके नभ्यमें रत्न-स्वरूप एवं वायु और गरुडके तुल्य वेगवान् इन्द्रायुधनामका एक अश्व आपके लिए महाराजने भेज दिया है, वह अश्व दरवाजे पर खड़ा है । 'समुद्र-जलमें से निकला हुआ अयोनिय-जन्मा यह अश्व-रत्न मुझे मिला है, यह महाराजके (तारापोढके) ही चढ़ने योग्य है' इस प्रकार सन्देश देकर एवं यह अश्व तीनों भुवनोंके नभ्यमें आश्वरूप है ऐसा समझ कर पारसियोंके-राजाने-महाराजके (तारापोढके) पास इसे भेज दिया था ।

१. कश्चित्, 'अयन्' इत्यधिकः पाठो नास्ति । २. संवत्सरः । ३. आनीटिनेनामुना । ४. अखिल-मातृभ्यः । ५. गुरुभ्यः । ६. कुत्रचित् 'ते' इति पदं न विद्यते । ७. जलधि । ८. प्रहितम् । ९. इह कश्चित् 'च' इत्यधिकः पाठः समुत्पन्न्यते ।

तैर्यमुपेतः । नैवंविधो भूतो भावी वा तुरङ्गम् इति । तदयमनुगृह्यतामविरोहणेन । इदञ्च मूर्द्धाभिषिक्त-पार्थिवकुल-प्रसूतानां विनयोपपन्नानां शूराणामभिरूपाणां कलावताञ्च कुलक्रमागतानां राजपुत्राणां सहस्रं परिचारार्थम् अनुप्रेषितं तुरङ्गमारुढं द्वारि प्रणामलालसं प्रतिपालयति ।' इत्यभिधाय विरतवचसि बलाहके चन्द्रापीडः पितुराज्ञां शिरसि कृत्वा नवजलधरध्वानगम्भीरया गिरा 'प्रवेश्यतामिन्द्रायुध' इति निर्जिगमिपुरादिदेश ।

अथ वचनानन्तरमेव प्रवेशितम्, उभयतः खलीन-कनक-कटकवलयनाभ्यां पदे पदे

यस्य तस्य इन्द्राक्षस्य यानि लक्षणानि विद्वानि श्रूयन्ते आकर्ण्यन्ते तैर्लक्षणैः अयम् इन्द्रायुध उपेतो युक्तः । एवंविध एतादृशः तुरङ्गमोऽथो न भूतः पूर्वमासीत् न भावी अत्रे च न भविष्यति इति सम्भावयामह इति शेषः । तस्मात्पारसीकवचनेऽपि विश्वासो विधेय एवेत्याशयः ।

तदिति । तत्तस्मात्कारणात् अयम् अश्वोऽविरोहणेन आरोहणेन अनुगृह्यताम् अनुग्रहविषयीक्रियताम् ।

इदञ्चेति । यथाशास्त्रं राज्येऽभिषिक्ताः मूर्द्धाभिषिक्ता इति साम्प्रदायिकाः । ब्राह्मणेभ्यः चत्रियासूतृश्च मूर्द्धाभिषिक्ता इति धर्मशास्त्रम् । तथा च तादृश ये पार्थिवा भूपतयः तेषां कुले वंशे प्रसूता उत्पन्नाः तेषां तथोक्तानाम्, विनयोपपन्नानां मर्यादासहितानाम्, शूराणां साहसगुणयुक्तानाम्, अभिरूपाणां मनोहराकृतीनाम्, कलावतां विज्ञानवताम्, कुलक्रमागतानां वंशपरम्परयागतानाम्, राजपुत्राणां सहस्रं नृपात्मजानां समूहः, परिचारार्थं सेवानिमित्तम्, अनुप्रेषितं महाराजेन मत्पश्चात् प्रहितम् । एषां पूर्वजा यथा भवतः पूर्वजानां सेवां विहितवन्तः, एतेऽपि तथैव भवन्तं सेवितुं समायाता इत्याशयः । तुरङ्गमम् अश्वम् आरुढं द्वारि प्रतोल्यां प्रणामलालसं भवतो नमस्कारेऽप्यन्ताभिलाषुकं सत् प्रतिपालयति भवन्तं प्रतीक्षते ।' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा बलाहके विरतवचसि तूष्णीम्भूते सति चन्द्रापीडः पितुराज्ञां जनकादेशं शिरसि कृत्वा मस्तके आरोप्य, नवो नूतनो यो जलधरो मेघो घनः तस्य यद् ध्वानं गर्जनं तद्वत् गम्भीरया मन्द्रया गिरा वाण्या ततो निर्जिगमिषुः विद्यालयाभिर्गन्तुमिच्छुः इन्द्रायुधः तन्नामाशः प्रवेश्यताम् आनीयताम् इत्यादिदेश आज्ञां दत्तवान् ।

अथेति । अथेति नानन्तरार्थं 'वचनानन्तरम्' इत्यनेनैव तस्य प्रतिपादनात् किन्तु वाक्यान्तरारम्भ इत्यर्थः । वचनानन्तरमेव चन्द्रापीडस्याज्ञावाक्यान्तरमेव, प्रवेशितं बलाहकाज्ञया आनीतम् 'इन्द्रायुधम् अद्राक्षीत्' इत्यतिदूरत्येन सम्बन्धः । इह द्विगीयान्तानि पदानि 'इन्द्रायुधम्' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । उभयतो भागद्वयात् स्वे वदनच्छिद्रे खलीनोऽन्तर्भूत इति खलीनः कविका 'कविका तु खलीनोऽस्त्री' इत्यमरः, स एव कनककटकं त्वर्णवलयम् 'कटकं वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, तत्र अवलम्बाभ्यां संयुक्ताभ्यां गृहीतकविकाम्यामित्यर्थः, पदे पदे प्रतिपदं कृतो विहित आकुञ्चने आकृष्यान्वयने प्रयत्न

इत्ते देखकर इस देशके लखन पहचानने वालोंने भी कहा था कि—'बच्चैःश्रवा (इन्द्रके घोड़े) मैं जितने लखन जाने जाते हैं, उन उनस्त लखोंते ही यह अश्व सम्भव है, अतः एव हमारे मनमें होता है कि—इत प्रकारका अश्व पहले भी कभी उत्पन्न नहीं हुआ है कि वा भविष्यत्कालमें भी उत्पन्न नहीं होगा ।' इतलिय आप इस पर सवाल होने की कृपा करिए । अभिषिक्त क्षत्रिय-राजकुलों उत्पन्न हुए, विनय-गुण-सम्पन्न, बलवान्, सुन्दरारुढ, शिल्पकलानिष्ठ और कुलक्रमागत इन एक हजार राजपुत्रोंको आपको सेवाके लिए महाराजने मेरे पीछे भेजा है । वे घोड़ों पर बैठे-बैठे आपको प्रणाम करनेके अभिलाषी होकर दरवाजे पर आपको मतोश कर रहे हैं । इतना कह कर बलाहकके नुप ही जाने पर चन्द्रापीडने पिता की आज्ञा की शिरोधार्य कर, विद्यालयसे बाहर निकलने की इच्छाते, नवीन मेघकी गर्जनाके समान गम्भीर स्वरसे—'इन्द्रायुधको अन्दर प्रवेश करो' इस प्रकार की आज्ञा दी ।

राजपुत्रके आदेशके बाद ही बलाहकने उस अश्वको विद्यालयमें प्रवेश कराया । दो तरफ दोनों बगल खड़े होकर, दोनों तरफ लगी हुई सोनेकी जड़ी-रौंकी पकड़-पकड़ कर पद-पद पर रोकनेका प्रयत्न कर उसे खींचे

कृवाङ्गुलान्प्रयत्नाभ्यां पुरुषाभ्यासाकृष्यमाणम्, अतिप्रमाणम् ऊर्ध्वकर-पुरुष-प्राप्य-पृष्ठभागम्, आपिबन्तमिव सन्मुखागतमखिलमाकाशम्, अतिनिष्ठुरेण मुहुर्मुहुः प्रकम्पितोदरन्त्रेण हेपा रवेण पूरितभुवनोदरविषयेण निर्भर्त्सयन्तमिवालोके वेग-दुर्विदग्धं गरुत्मन्तम्, अतिदूरमवन-मता प्रतिक्षणमतिदूरमुन्नमता च जवनिरौव-स्फीत-रोष-धुरधुरायमाण-घोर-घोणेन शिरोभा-गेन निज-जव-द्वपवशादुल्लङ्घनार्थमाकलयन्तमिव त्रिभुवनम्, असित-पीत-हरित-पाटला-भिराखण्डल-चापानुकारिणीभिर्लेखाभिः कल्माषित-शरीरम्, आस्तीर्ण-विविववर्णकम्बल-मिव कुञ्जरकलभम्, कैलास-तटाघातघातु-धूलि-पाटलमिव हरवृषभम्, असुर-रुधिर-पङ्क-

वद्योगो याम्यां तादृशाम्यां पुत्राभ्याम् आकृष्यमाणम् आकृष्य जानीयमानम्, प्रमाणं सामान्यमेव परिमाणमतिक्रान्तमित्यतिप्रमाणम्, अतएव ऊर्ध्वम् उन्नतः करो हस्तो यस्य तादृशेन पुरुषेण प्राप्यः स्पृष्टः योग्यः पृष्ठभागः पश्चाद्वदेशो यस्य तं तादृशम् अत्यन्तोन्नतमित्यर्थः ।

अतिवेति । सन्मुखागतम् अभिमुखायातम् अखिलं समस्तम् आकाशं गगनम् आपिबन्तमिव आत्वादयन्तमिव वारंवारं मुखस्यादानादित्याशयः ।

अतीति । अतिनिष्ठुरेण अत्यन्तकठोरेण मुहुर्मुहुः, वारंवारं प्रकम्पितम् आन्दोलितम् उदरन्त्रं जठ-रविवरं येन तादृशेन तथा पूरितं व्याप्तं भुवनोदरविवरं जगन्मध्ये येन नादगेन हेपारवेण हेपाशब्देन 'हेपा हेपा च निस्वनः' इत्यमरः । अलोकवेगेन असत्यजवेन दुर्विदग्धं दुरभिमानिनं गरुत्मन्तं वैनतेयं निर्भर्त्स-यन्तं तिरस्कारं कुर्वन्तमिव, स्वस्य तदधिकवास्तविकजवशालित्वादित्याशयः ।

अतिदूरमिति । प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे अतिदूरं नितान्तम् अवनमता नीचैर्गच्छता, अतिदूरं नितान्तम् उन्नमता ऊर्ध्वं गच्छता च, जवनिरौघेन रक्तद्वारा वेगावरोधेन स्फीतो वृद्धिमुपगतो यो रोषः क्रोधः तेन धुरधुरायमाणा 'धुर धुर' इत्येवं ध्वनिं कुवांगा घोरा भीषणा घोणा नास्तिका यस्य तेन तादृशेन, शिरो-भागेन मूर्धदेशेन करणेन, निजः स्वकीयो जवद्वपः वेगत्य गर्वः तद्वशात् उल्लङ्घनार्थम् अतिक्रमणार्थं त्रिभुवनं लोकत्रयम् आकलयन्तमिव किंपरिमाणमिति विचारयन्तमिव ।

'आपिबन्तमिव', 'निर्भर्त्सयन्तमिव', 'विचारयन्तमिव' एषु हि क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

अतिवेति । असिताः श्यामाः, पीताः, हरिताः, पाटलाः श्वेतरक्षाश्च ताभिः तादृशीभिः अत एव आखण्डलस्य इन्द्रस्य यः चापो धनुः तदनुकारिणीभिः तत्तुल्याभिः, लेखाभिः, रोमपद्भिः कल्माषितं कर्तुरितं विचित्रीकृतमित्यर्थः, शरीरं वपुस्य तं तादृशम् । अत एव आस्तीर्णं पृष्ठदेशोपरि निपातितं विविववर्णं नानारूपं कम्बलं रत्नकं यस्य तं तादृशम्, कुञ्जरकलभमिव त्रिशद्वर्षयहस्तिबालकमिव । तथा असुराणां दैत्यानां रुधिरपङ्कलेखाभिः रक्तकूर्दमपद्भिः लोहिता रक्तवर्णाः सदाः केसरा यस्य तं तादृशम्, पार्वतीनिहमिव दुर्गाकैसरिणमिव विद्यमानम् ।

इह मालोपमा, सा च वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण अयोपमालङ्कारेण च सङ्कीर्णा बोध्या ।

छात्रे ये । उत्तमी आकृति रत्नमी बड़ी थी कि-कोई पुरुष दण्डायमान (खड़े) होकर हाथ ऊँचे फैला कर उसको पृष्ठ देशके पा सकना था । वह अब बार-बार मुख-आदान करनेसे समाने आद समस्त आकाशका, नानो पान करना था । बार-बार उदरको कम्पित कर बाहर निकला हुआ, संसारके मध्य-परिपूर्ण और अत्यन्त कठोर हेपा-रवने (अम्बके शब्दका नाम-हेपा, टेपा) वह नानी, मित्या वेगका व्यर्थ दुरभिमान (घमण्ड) रखनेवाले गरुडका तिरस्कार करता था । उसका मन्दक क्ता क्षणमें कभी बहुत नीचा और कभी बहुत ऊँचा हो जाता था, एवं वेग रोकनेसे उत्पन्न हुए अत्यन्त क्रोधसे उत्तमी घोर नास्तिका 'धुर धुर' शब्द कर्ता थी, उससे प्रभावित होता था कि-नानो वह अपने वेगके अद्वारसे समस्त त्रिभुवन उलटान करने के लिए 'त्रिभुवन जितना बड़ा है' यह मन ही मन विवेचना करता था । इन्द्रधनुषका अनुकरण करनेवाली, काली, पीली, हरी और श्वेतरक्त वर्णकी रेखाओंसे उसका सब शरीर चित्रित था, जिससे पीठके ऊपर नाना वर्णके कम्बलसे युक्त हाथोंके बन्धने समान, कैलास पर्वतके शीतल पर श्वकी वस्त्र लगनेसे निम्नके हुए गौरिकादि धातुकी रवने श्वेतरक्त वर्ण मरादेव के बेलके समान एवं अतुरोंके

१. कश्चित् 'अतिदूरमुन्नमता' च, अवनमता प्रदक्षिणमुन्नमता च । २. कश्चित् 'घोर' इति पदं नास्ति ।

३. मुलेन । ४. निजद्वपवशात्, निजजवद्वपवशात् । ५. कस्मिंश्चित्, कस्मापि । ६. आस्तीर्णकम्बलमिव, आस्तीर्णविषवर्णकम्बलमिव ।

लेखा-लोहित-सटमिव पार्वतीसिंहम् . रंहःसङ्घातमिव मूर्तिमन्तन् , अनवरतपरिस्फुरत्-
 प्रोथपुटोन्मुक्तसूत्कारेण अतिजवापीतमनिलमिव नासिकाविवरेणोद्धमन्तम् , अन्तःस्खलित-
 मुखरखलीन-खर-शिखर-श्लोभ-जन्मनो लालाजलमुवः फेनपल्लवान् उदधि-निवास-परिपी-
 तामृतरस-गण्डूषानिवोद्गिरन्तम् , अत्यायतं निर्मासतया समुत्कीर्णमिव वदनमुद्गहन्तम् ,
 आनन-मण्डल-निहितारुण-मणिसमुद्गतैरंशुकलापैरुपेतैर्नावसक्त-रक्त-चामरेणैव निश्चलशिखरेण
 कर्णयुगलेन विराजमानम् , उज्ज्वल-कनक-शृङ्खला-रचित-रश्मि-कलाप-कलितया लाक्षालोहित-
 लम्ब-लोल-सटा-सन्तानया जलनिधि-सञ्चरण-लग्न-विद्रुम-पल्लवयेव शिरोधरयोपशोभितम् ,

रह इति । रंहो वेगः तस्य सङ्घातं समूहमिव मूर्तिमन्तं शरीरधारिणम् । अनवरतं निरन्तरं परि-
 स्फुरतः समन्तात्पसरतः प्रोथपुटात् नासिकाप्रात् उन्मुक्तो यः सूत्कारः 'सू' इत्येवं ध्वनिः तेन कारणेन,
 नासिकाविवरेण नासारन्ध्रेण करणेन अतिजवेन प्राग्विहितेनाव्यन्तवेगेन अपीतं सम्यक् पानविषयीकृतम्
 अनिलं वायुम् उद्धमन्तमिव वहिर्निष्कासयन्तमिव ।

'रंहःसङ्घातमिव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा, उद्धमन्तमिव इत्यत्र हि क्रियोत्प्रेक्षा ।

अन्तरिति । अन्तर्बदनमध्ये स्खलितः सञ्चलितः, अतएव मुखरो वाचालो यः खलीनः कविका तस्य
 खरशिखरेण निशिताग्रेण यः श्लोभः वर्णं तस्मात् जन्म उत्पत्तिर्येषां तान् तादृशान्, लालाजलात् मुख-
 स्त्रावसलिलात् भवन्ति उत्पद्यन्ते ये ते तान् तादृशान्, फेनपल्लवान् प्रसृतमुखकफान्, उदधिनिवासे
 सागरावस्थानसमये परिपीता ये अमृतरसाः पीयूषरसाः तेषां गण्डूषान् वदनपूरणपरिमितभागान्
 उद्धिरन्तं वमन्तमिव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अत्येति । अत्यायतम् अतिविस्तीर्णम् , निर्मासतया तुरङ्गजातेः स्वभावात् शरीरोपयोगिमांस्तरहित-
 तया समुत्कीर्णमिव सन्तद्य द्वावविशेषादुद्गृह्यतमिव वदनं मुखम् उद्गहन्तं धारयन्तम् । उक्तालङ्कारः ।

आननेति । आननमण्डले मूर्ध्निर्त्ययः, निहतेभ्यः मण्डनार्थं तन्तुभिर्ग्रथित्वा स्थापितेभ्यः अरुण-
 मणिभ्यः पद्मरागस्तेभ्यः प्रवालादिभ्यो वा समुद्गतैः निःसृतैः अंशुकलापैः किरणसमूहैः उपेतैर्न सहितेन
 अत एव अवसक्तः संलग्नः रक्तचामरः लोहितवर्णबालव्यजनं यत्र तेनैव स्थितेन, निश्चले निष्क्रिये शिखरे
 अग्रदेशौ यस्य तेन तादृशेन । इह रक्तचामरसम्बन्धोत्प्रेक्षाणादुक्तोत्प्रेक्षा ।

उज्ज्वलेति । उज्ज्वलया निर्मलया कनकशृङ्खलया सुवर्णनिगडेन रचितः कल्पितो यो रश्मिकलापः
 अश्वसंयमनाधोरञ्जुसमूहः तेन कलितया बद्धया, तया लाक्षावत् जतुवत् लोहितो रक्तवर्णः लम्बो विस्तीर्णः
 लोलश्चपलः सटासन्तानः केसरसमूहो यस्यां तया तयोक्तया, अतएव जलनिधिसञ्चरणे पूर्व सागरे भ्रमण-
 समये लम्बाः संसृष्टाः विद्रुमपल्लवाः तत्रत्याः प्रसृतप्रवाला यस्यां तया तादृश्येव, शिरोधरया ग्रीवया
 उपशोभितं विराजितम् । उक्तालङ्कारः ।

गाढ़ रक्त संलग्न होनेसे रक्तवर्ण अश्वसमन्वित दुर्गाके सिङ्गके समान वह अथ देखने में आता था । शरीरधारी वेग-
 समूहके समान वह दण्डायमान था । निरन्तर इत्यन्तः सञ्चालित नासिकाके अग्रसे (फूलते नथनेसे) सूँ सूँ शब्द
 निकल रहा था, इसलिये ऐसा बोध हो रहा था कि—पहले महावेगसे जो समस्त वायुका पान कर लिया था,
 उसे मानो, नासिकारन्ध्रद्वारा बाहर निकाल रहा है । मुहके भीतर सञ्चलित होनेसे खड़ खड़ करते लगातार
 तीक्ष्ण अग्रभागके धर्षण से लार द्वारा विस्तृत फेन उत्पन्न हो गया है, इससे प्रतीत हो रहा है कि—समुद्रमें निवास
 करने के समय जो अमृत पान किया था, उसका गण्डूष मानो बाहर फेंक रहा है । अत्यन्त दीर्घ एव मांस नहीं
 रहनेसे काष्ठ वा प्रस्तरमें जल्कीर्ण (सुटे हुए) के समान विद्यमान मुखमण्डल धारण किए हुए था । कानों का
 अग्रभाग निश्चल था, उसके ऊपर मलकस्थित रक्त वर्ण नागि समूहकी किरणें आका पड़ती थीं, उससे प्रतीत हो
 रहा था कि—मानो, दो रक्तवर्ण चामर कानोंके ऊपरमें संलग्न होकर विद्यमान हैं । उज्ज्वल सुवर्णके जडीरके
 लगातार उसकी गर्दन वेधी हुई थी, गर्दनके ऊपर लटकके समान रक्तवर्ण लम्बे-लम्बे बहुत सटाएँ झूल रही थीं,
 इससे प्रतीत होता था कि—समुद्रमध्यमें विचरण करनेसे मानो बहुत प्रवालके पत्ते लग गये हों, इस प्रकारकी
 ग्रीवाद्वारा वह शोभा पा रहा था । रक्तवर्ण अलङ्कारसे वह अलङ्कृत था, उस अलङ्कारके मध्यमें पत्र और लताके

अतिकुटिल-कनक-पत्रलता-प्रतान-भङ्गुरेण पदे पदे रणितरत्नमालेन स्थूलमुक्ताफलप्रा-
येण तारागणेनेव सन्ध्यारागम् । अरुणेनाञ्चालङ्कारेणालङ्कृतम्, अञ्चालङ्कार-निहित-मरकत-
रत्नप्रभा-श्यामायमान-देहतया गगनतल-निपतित-दिवसकर-रथ-तुरग-शङ्कामिवोपजनयन्तम्,
अतितेजस्वितया जव-निरोध-रोष-वशात् प्रतिरोमकृपात् समुद्रतानि सागरपरिचय-लघ्नानि
मुक्ताफलानीव स्वेदलवजालकानि वर्पन्तम्, इन्द्रनीलमणिपादपीठानुकारिभिरञ्जनशिला-
घटितैरिव अनवरत-पतनोत्पतनजनितविपम-मुख-रवैः प्रथुभिः खुरपुटैर्जर्जरितवसुन्धरैर्मुरज-

अतीति । अतिकुटिलानाम् अत्यन्तवक्राणां कनकपत्रलतानां सुवर्णरचितपत्राकारलताकारभाग-
विशेषाणां प्रतानम् आधिक्यं यत्र तच्च तद् भङ्गुरं समूहेनापि चक्रञ्चेति तेन तादृशेन पद-पदं प्रतिपदन्यासे
रणिता ध्वनिता रत्नमाला मणिस्रजो यत्र तेन तादृशेन, स्थूलानाम् अक्षुद्राणां मुक्ताफलानां मौक्तिकानां,
प्रायः आधिक्यं यत्र तेन तादृशेन, अरुणेन लोहितवर्णेन अञ्चालङ्कारेण तुरङ्गभूषणेन अलङ्कृतं मण्डितम्,
अत एव तारागणेन नक्षत्रमण्डलेन सन्ध्यारागमिव सायङ्कालीनलौहित्यमिव विद्यमानम् । सन्ध्या-
रागमिवैत्युपमा ।

अद्वेति । अञ्चालङ्कारेषु तुरङ्गभूषणेषु निहितानां स्थापितानां मरकतरत्नानाम् अरमगर्भाणां
प्रभाभिः घृतिभिः श्यामायमानः श्यामवदाचरन् देहः शरीरं यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, गगनतलात्
आकाशतलात् निपतितः अधोधातो यो दिवसकरो दिनकृत् तस्य रथतुरगः स्यन्दनाश्वः तस्य शङ्कां
स्वस्मिन् भ्रमम् उपजनयन्तमिव उत्पाद्यन्तमिव विद्यमानम् । सूर्यरथाश्वानामपि हरिर्द्वर्गत्वादतिविपु-
लत्वाच्चेत्याशयः । उपजनयन्तमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अतीति । अतितेजस्वितया नितान्तपराक्रमवत्तयेति च क्रोधजनने कारणम् । 'तेजो दीप्तौ प्रभावे
च स्यात् पराक्रमरेतसोः' इति मेदिनी । ज्वनिरोधेन रक्तकर्तृकवेगावरोधेन यो रोषः कोपः तद्वशात् प्रति
रोमकृपं प्रतिरोमरन्ध्रं समुद्रतानि उत्थितानि स्वेदलवजालकानि धर्मविन्दुवृन्वानि, सागरपरिचयेन समुद्र-
मध्ये सञ्चरणपौनःपुन्येन लग्नानि शरीररससंस्कारानि मुक्ताफलानीव रसोद्भवानीव वर्पन्तं वृष्टिं कुर्वन्तम् ।
मुक्ताफलानीवेति जात्युत्प्रेक्षा ।

इन्द्रेति । इन्द्रनीलमणेः नीलकान्तरत्नस्य पादपीठानि पादासनानि अनुकृत् शीलं येषां तैः तादृशैः
कृष्णवर्णत्वादित्याशयः । अञ्जनशिलया कज्जलसदृशश्यामवर्णप्रस्तरेण घटितै रचितैरिव, अनवरतं
निरन्तरं यत् पतनं पृथिव्यामवतरणम् उत्पतनं पृथिव्या उत्थानञ्च ताभ्यां जनित उत्पन्नो विपमो विकटः
मुखरवः अग्रभागशब्दो येषां तैः तादृशैः, प्रथुभिर्विशालैः जर्जरितवसुन्धरैः भित्रीकृतभूतलैः खुरपुटैः
शफपुटैः, मुरजवाद्यं मृदङ्गवाद्यम् अभ्यासं कुर्वन्तमिव तथाविधध्वन्युत्पत्तेरित्याशयः ।
अन्यस्यन्तमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा, सा चार्थोपमासङ्कीर्णा ।

समान आकृतिविशिष्ट अत्यन्त वक्र (देड़) सुवर्ण-निर्मित छोटी-छोटी रेखाएँ अधिक र्थां, और वह अलङ्कार प्रायः
सम्पूर्ण ही वक्र था, प्रत्येक पादक्षेपमें (पद पद पर) मणिमय मालाके शब्द हो रहे थे (रत्नोंके हार खनखनाते
थे), और जिनके मध्यमें बड़े-बड़े मोती लगे थे, अत एव तारागणसे शोभित सन्ध्यारागके समान वह अश्व देखनेमें
आ रहा था । उन आभूषणोंके मध्यमें स्थापित (जड़े) मरकत मणियोंके कान्तिसे उसका शरीर श्याम हो गया था,
जिससे वह मानो आकाशमेंसे गिरे हुए सूर्यरपनियुक्त धोड़का भ्रम उत्पन्न कर रहा था । अत्यन्त तेजस्वितताके कारण
वेग रक्त गया था, अत एव वह क्रोधवश प्रत्येक रोमकृपसे निकलते हुए पत्तीनेकी धूँदोंकी वर्षा कर रहा था, इससे
प्रतीत होना था कि—अनेकवार समुद्र-मध्यमें विचरण करनेसे शरीरमें लगे हुए मोतियोंकी मानो वर्षा कर रहा
है । विधानाने उसके विस्तृत खुरोंकी मानो कज्जलके समान विस्तृत काले पाषाण द्वारा निर्माण किया था, अत एव
वे नीलकान्ति-मणि-निर्मित पादपीठ (चौकी) के अनुकरण करते थे एवं पृथिवीको जर्जरित (विदारित) करते थे,
इसलिए निरन्तर ऊँचे और नीचे उठनेके कारण उन खुरोंके अग्र भागके विकट शब्दों (विपम स्वरों) से वह मानो
मृदङ्ग वाद्यना बज्जाना करता था । विधानाने उसकी जट्टाओंको मानो काष्ठ अथवा प्रस्तरोंको उत्कीर्ण (छोड़) कर

१. अत्र 'व' इति पदमधिक्यनुपलभ्यते क्वचित् क्वचित् । २. सन्ध्यारागारणेन, सन्ध्यारागानुरागेन ।
३. तुरङ्गनम् । ४. 'इव' इति पदं क्वचित्नास्ति । ५. ...कूनुद्रतानि, कृपसमुद्रतानि । ६. ...परिचयाहयानि ।
७. स्वेदजलवम् । ८. क्वचित् 'मणि' इति पदनास्ति । ९. ...विपमस्वरमुखरवैः ।

वाद्यमिवाभ्यस्यन्तम्, उत्कीर्णमिव, जङ्घासु, विस्तारितमिवोरसि, श्लक्ष्णीकृतमिव मुखे, प्रसारितमिव कन्यरायाम्, उल्लिखितमिव पार्श्वयोः, द्विगुणीकृतमिव जघनभागे, जव-प्रतिपक्ष-मिव गरुत्मतः, त्रैलोक्यसञ्चरणसहायमिव मारुतस्य, अंशावतारमिवोच्चैःश्रवसः, वेगंसत्रह-चारिणमिव मनसः, हरिचरणमिव सकलवसुन्धरोल्लङ्घनक्षमम्, वरुणहंसमिव मानसप्रचारम्, मधुमासदिवसमिव विकसिताशोकपाटलम्, व्रतिनमिव भस्म-सित-पुण्ड्रकाङ्कितमुखम् ।

उत्कीर्णमिति । जङ्घासु प्रस्तावच्छेदेन 'जङ्घा तु प्रस्ता' इत्यमरः । उत्कीर्णमिव काष्ठविशेषं प्रस्तरं वा सन्तचय निःसारितमिव तत्र शरीरोपयोगिपिशितासत्त्वेन केवलसन्धिभयतया बोध्यमानत्वादित्याशयः । सर्वत्र स्पष्टिकत्रेति कर्तृपदमध्याहार्यम् । जङ्घाद्वयस्यात्यन्तविस्तृततया भागाधिक्याशयेनेह बहुवचनो-पन्यासः । तस्य जङ्घाद्वयमुत्कीर्णमिवेति स्फुटार्थः । एवमग्रेऽप्युहनीयम् । उरसि वक्षसि विस्तारितमिव प्रसारितमिव । मुखे वदने श्लक्ष्णीकृतमिव चिह्नकरणेन सौन्दर्यविशेषमापादितमिव । कन्धरायां ग्रीवायां प्रसारितमिव विस्तीर्णीकृतमिव । विस्तृतकन्धरात्वादित्याशयः । पार्श्वयोः कक्षाघोऽवयवयोः उल्लि-खितमिव उत्कीर्णमिव शरीरोपयोगिपिशितासत्त्वादित्याशयः । जघनभागे नितम्बदेशे द्विगुणीकृतमिव द्विगुणतामापादितमिव तयोरत्यन्तस्थूलत्वादित्याशयः ।

'उत्कीर्णमिव' इत्यारभ्य 'द्विगुणीकृतमिव' इत्यन्तं यावत् क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

ववेति । गरुत्मतो वैततेयस्य जवप्रतिपक्षमिव वेगे प्रतिद्वन्द्विनमिव तत्सदृशवेगयुक्तत्वादित्याशयः । एवमपरत्रापि । मारुतस्य पवनस्य त्रैलोक्ये त्रिभुवने यत्सञ्चरणं गमनं तत्र सहायमिव सत्तायमिव । उच्चैः-श्रवसः इन्द्रतुरङ्गमस्य अंशावतारमिव अंशेनावतरणमिव । मनसः चित्तस्य वेगस्य सत्रहचारिणमिव सतीर्थ्यमिव । इह सर्वत्र ज्ञात्युपेक्षाः ।

हरीति । हरेः वामनरूपस्य भगवतः चरणं पादमिव सकलवसुन्धरोल्लङ्घनक्षमं समस्तभूतलोल्लङ्घन-समर्थम्, बलिक्रतौ वामनभगवतः पादस्य समस्तभूतलोल्लङ्घनात् इन्द्रायुधस्यापि तत्क्षमत्वमित्याशयः ।

वरुणेति । वरुणस्य प्रचेतसो यो हंसश्चक्राङ्गः तमिव 'हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गः' इत्यमरः । मानस-वत् चेतोवत् प्रचारो गतिरित्यस्य तं तादृशम्, पक्षे मानसे तन्नामकसरोवरे प्रचारो भ्रमणं यस्य तं तादृशम् ।

नञ्चिति । मधुमासस्य चैत्रमासस्य 'स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः' इत्यमरः । दिवसमिव दिनमिव, विक-सितः प्रस्फुटितो यतः अशोकं वञ्जुलो 'वञ्जुलोऽशोकं' इत्यमरः, तद्वत् पाटलं श्वेतरक्तम्, पक्षे विकसितैः अशोकैः कुसुमैः पाटलम् ।

व्रतिनमिति । व्रतिनं किञ्चिन्नियमयुक्तं पार्वणादिशास्त्रीयक्रियातत्परं विप्रमिव, भस्मवत् सितो धवलो यः पुण्ड्रको भाले रोमविन्यासविशेषः, पक्षे भस्मना विभूत्या यः सितपुण्ड्रकः श्वेततिलकविशेषः तेन अङ्कितं चिह्नितं मुखं वदनं यस्य तं तादृशम् ।

बाहर किया था । वज्रस्थल (छाती) को नानो विस्तृत किया था । मुख भागको नानो पालित कर पतला कर दिया था । गर्दन को नानो विस्तृत बनाया था । दोनों ङ्गल को नानो छीलकर बाहर किया था एवं जवन भागको नानो दूना कर बनाया था । और वह वेगमें गरुड़का प्रतिस्पर्धी था । त्रिभुवन विचरण करनेमें वायुका नानो सङ्घर था । इन्द्रके घोटका नानो अंशावतार था । वेग-शिक्षामें नानो ननका सतीर्थ्य (सती) था । वामनरूपी नारायणके चरण के समान वह, समस्त पृथिवीका उल्लङ्घन करनेमें समर्थ था । वरुणका हंस जिस प्रकार मानस सरोवरका विचरण करता है, वह भी उसी प्रकार ननके समान वेगसे विचरण करता था । चैत्र मासके दिन जिस प्रकार खिले हुए अशोक पुष्पसे पाटल (श्वेतरक्तवर्ण) होते हैं, वह भी उसी प्रकार खिले हुए अशोक-पुष्पके समान पाटल (श्वेतरक्तवर्ण) था । आद्यादि वैध कर्ममें प्रवृत्त ब्राह्मणके मुखमण्डलके समान भस्मद्वारा निर्मित शुभ्रवर्ण निपुण्ड्रसे अङ्कित रहता है, उसका मुख भी उसी प्रकार भस्मके समान शुभ्रवर्ण ललाटस्थित रोमावर्तसे अङ्कित था । कनक-वनके केशर जिस प्रकार उसके गाढ-भकरन्दसे पिढ़ल वर्ण होकर रहते हैं, उसके केशर (कन्यप्रदेशकी सदा) भी

कमलवनमिव मधु-पङ्क-पिङ्गकेसरम्, ग्रीष्मदिवसमिव महायाममुग्रतेजसश्च, भुजङ्गमिव सदागत्यभिमुखम्, उदधिपुलिनमिव शङ्खमालिकाभरणम्, भीतमिव स्तब्धकर्णम्, विद्याधरराज्यमिव चक्रवर्त्तिनरवाहनोचितम्, सूर्योदयमिव सकलभुवनार्धाहम्, अश्वतिश-ममिन्द्रायुधमद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च तमदृष्टपूर्वममानुपलोकोचिताकारमखिल-त्रिभुवन-राज्योदितमशेषलक्षणोप-

कमलेति । कमलवनमिव पङ्कजविपिनमिव, मधुना प्रसूनरसेन युक्तः सहितो यः पङ्को वचादिचूर्ण-लेपः, पद्मे मधुपङ्को गाढपुष्परसः तेन पिङ्गा रक्तपीताः केसराः स्कन्धरोमाणि किञ्चरकाश्च यस्य तं तादृशम् । आह वायुर्वेद—‘अश्वस्य वातादिदोषशान्तये मधुयुक्तवचादिचूर्णस्य पङ्कस्तेन तनुलेपनम् ।’

ग्रीष्मेति । ग्रीष्मदिवसमिव निदाघंवासरमिव, महाभू आयामो विस्तारः यस्य तं तादृशम्, तथा उग्रं भीषणं तेजः सामर्थ्यं यस्य तं तादृशम्, पद्मे तु महान्तः अन्यान्य-ऋत्वपेक्षयातिदीर्घतमाः यामाः प्रहरा यत्र तं तादृशम्, तथा उग्रम् असह्यं तेज आतपो यत्र तं तादृशम् ।

भुजङ्गमिति । भुजङ्गं सर्पमिव, सदा सर्वस्मिन् काले गतौ गमने अभिमुखम् उन्मुखम्, अन्यत्र तु सदागतेः मातरिश्वनः वायोरित्यर्थः । ‘मातरिश्वा सदागतिः’ इत्यमरः, अभिमुखम् अभिमुखावस्थितम् । उदधीति । उदधिः समुद्रः तस्य पुलिनं सैकतमिव, शङ्खमालिका कण्ठापिता सलिलात् स्वयमुद्गता च या कम्बुपङ्क्तिः सैव आभरणं भूषणं यस्य तं तादृशम् ।

भीतमिति । भीतम् अन्यप्रतिपाद्यमानस्वकार्याकर्णनादुद्दिग्गं तस्करादिजनमिव, स्तब्धौ निश्चलौ कर्णौ श्रोत्रे यस्य तं तादृशम् ।

विद्येति । विद्याधराणां व्योमचारिणां गन्धर्वाणां राज्यम् आधिपत्यमिव, चक्रवर्त्तिनः सार्वभौमस्य नरस्य पुत्रस्य वाहने उद्ग्रहने उचितं योग्यम्, स्वस्यापि सर्वथैवाव्युत्तमत्वादित्याशयः । अन्यत्र तु—चक्र-वर्त्तिनः समस्तपृथिवीपतेः नरवाहनस्य नरवाहनदत्तसंज्ञकस्य वत्सराजसुतस्य उचितं योग्यम् ।

पुरा किलोदयनाभिधानाद्वत्सराजात् वासवदत्तानामन्यां महिष्यां नरवाहनदत्तसंज्ञकः सुतः समु-त्पन्नः यो हि विद्याधरराज्यस्याधिपतिर्बभूवेति कथासरित्सागरीया कथा ।

सूर्योदयमिति ! सकलभुवनं समस्तजगदेव अर्धो मूल्यं तस्य अर्धो योग्यः तं तादृशम्, समस्तज-गद्रूपमूल्येन क्रयमित्यर्थः, अत्यन्तोत्तमत्वादित्याशयः । अन्यत्र तु—सकलभुवनस्य समग्रजगद्वासिज्ञो लोकस्य अर्धं अर्धदाने अर्धं योग्यम् ।

इह ‘हरिचरणमिव’ इत्यारम्य ‘सूर्योदयमिव’ इत्यन्तं सर्वत्र पूर्वोपमालङ्कारः ।

अश्वेति । अश्वेषु तुरङ्गमेषु अतिशय उत्कर्षो यस्य तं तादृशम् अश्वकुलेष्वत्युत्तममित्यर्थः । अत्रा-र्षीत् अपश्यत् चन्द्रापीड इति शेषः ।

दृष्ट्वेति । अमानुपलोको देवलोकः तस्य उचितो योग्य आकार आकृतिर्यस्य तं तादृशम् । अखिलं समग्रं त्रिभुवनं लोकत्रयं राज्यम् आधिपत्यं यस्य तस्य देवाधिपत्येत्यर्थः । उचितं योग्यम् । अग्रेयैः

उसी प्रकार मधुमिश्रित वैद्यक शास्त्र-प्रसिद्ध वचादि चूर्ण लेपसे पिङ्गलवर्ण हो गए थे । ग्रीष्मकालके दिन जिस प्रकार अन्यान्य ऋतुकी अपेक्षा बड़े बड़े प्रहरवाले और रौद्र-समन्वित होते हैं, उस अथवा शरीर में उसी प्रकार बड़ा विस्तार वाला और भयङ्कर बल-समन्वित था । सर्प जिस प्रकार वायुके अभिमुखमें रहता है, इन्द्रायुध भी उसी प्रकार सर्वदा जानेके लिए ऊपर मुँह उठाये तैयार रहता था । और वह इन्द्रायुध, समुद्र-तटके समान शङ्खमालामय आभूषणसे भूषित था, एवं भयभीत व्यक्तिके समान स्तब्धकर्ण (कान सीधा खड़ा धाला) था । विद्याधरका राज्य जिसप्रकार चक्रवर्त्ती (समस्त पृथिवीके अधिपति) नरवाहनदत्तके उपयुक्त था, इन्द्रायुध भी उसी प्रकार चक्रवर्त्ती पुरुषके वाहन (सवारी) के उपयुक्त था । सूर्योदय जिस प्रकार समस्त संसारके लोगोंके अर्धदान योग्य है, इन्द्रायुध भी उसी प्रकार समस्त संसार रूप मूल्यके योग्य था । चन्द्रापीडने अश्वजातिके मध्यमें उत्कृष्ट उस इन्द्रायुधको देखा ।

चन्द्रापीड अत्यन्त धीर प्रकृति होने पर भी, उस अश्वरूपी अनिर्वचनीय पदार्थको देखकर, बहुत विस्मया-पन्न हो गया । क्योंकि—वह अश्व, देवलोकके उपयुक्त आकारवाला, समस्त त्रिभुवनाधिपतिके आरोहण (सवारी)

पन्नमश्वरुपातिशयमतिधीरप्रकृतेरपि चन्द्रापीडस्य पस्पर्शविस्मयं^१ हृदयम् । आसीत्तस्य मनसि सरभस-परिवर्त्तन-चलित-वासुकि-भ्रमित-मन्दरेण मग्नता जलधि-जलम् इदमश्वरत्न-मुद्धरतां पूर्वं किं नाम रत्नमुद्धृतं सुरासुरलोकेन^२ । अनारोहता च मेरुशिखरतलविशालमस्य पृष्ठमाखण्डलेन किमासादितं त्रैलोक्यराज्यफलम् । उच्चैःश्रवसा विस्मितहृदयो वञ्चितः खलु जलनिधिना शतमखः^३ । मन्ये च भगवतो नारायणस्य चक्षुर्गोचरमित्यपि^४ कालेन नायमुपगतः, येनाद्यापि तां गरुडारोहणव्यसनितां न त्यजति^५ । अहो ! स्वत्वतिशयित-त्रिदश-राज-समृद्धिरियं तातस्य राजलक्ष्मीः, यदेवंविधान्यपि सकलत्रिभुवनदुर्लभानि रत्नान्युपकर-

समग्रैः लक्ष्यैः तुरङ्गोत्कर्षलक्ष्यैः उपपन्नं सहितम् । अश्वरूपः तुरङ्गरूपः अतिशयः अनिर्वचनीयः कश्चिद-तिको मित्रः पदार्थ इत्यर्थः, तं तादृशम् । अष्टपूर्वम् अनवेक्षितपूर्वम्, तस्मिन्नायुषं दृष्ट्वा त्रैलोक्य वत्-मानस्य अतिधीरप्रकृतेरपि अतिसाहसभावस्यापि चन्द्रापीडस्य हृदयं कर्तुं विस्मयम् आश्चर्यं पस्पर्शं प्राप । इहामन्दे मेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः ।

आज्ञादिति । अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चित्ते एवम्भूता वृत्तिरासीदित्यर्थः । सरभसं वेगसहितं यत् परिवर्त्तनं मेयनं तेन चलितो वर्द्धितो यो वासुकिः शेषनागः तेन भ्रमितो घूर्णितो यो मन्दरो मेत्स्पर्तः तेन करणेन, जलधिल्लेन समुद्रतल्लिख्यमानता आलोडयता सुरासुरलोकेन देवदानवसमूहेन, इदम् अश्व-रत्नं तुरङ्गमग्नम् अनुद्धरता अनुद्धरता किं नाम रत्नमुद्धृतं न किमपीत्यर्थः । संसारप्रसिद्धानि उच्चैःश्रव-आदीनि रत्नानि इतस्तुच्छानित्याशयः ।

अनेति । आखण्डलेन इन्द्रेण, मेरुशिखरतलवत्-सुमेरुपर्वतवित्तृणप्रस्तरवत् विशालं बृहत् अस्य इन्द्रायुधस्य पृष्ठं पृष्ठप्रदेशम् अनारोहता अनधिरोहता सता, किं त्रैलोक्यराज्यस्य लोकत्रयाधिपत्यवक्त्र-णस्य फलम् आसादितं प्राप्तम् अपि तु, किमपि नेत्यर्थः । पृष्ठारोहणमस्यात्यन्तसौभाग्यफलमित्याशयः ।

उच्चैरिति । उच्चैःश्रवसा तत्सङ्गतुरङ्गनिरीक्षणैनेत्यर्थः, विस्मितम् आश्चर्यं हृदयं मनो यस्य स तादृशः । शतमख इन्द्रः जलनिधिना मध्यमानेन समुद्रेण वञ्चितः प्रतारितः खलु निश्चयेन; येनेदं न दत्त-मित्याशयः । इह वाच्या क्रियोप्येक्षा ।

मन्ये इति । इयतापि कालेन एतावतापि समयेन भगवत ऐश्वर्यादियुक्तस्य नारायणस्य श्रीविष्णोः चक्षुर्गोचरं नयनविषयम् अयम् अश्वो नोपगतो न प्राप्तः । येन हेतुना अद्यापि इदानीं पर्यन्तमपि तां पूर्वजातां गरुडारोहणे वैनतेयाधिरोहणे व्यसनितान् आसक्तिं न त्यजति न जहाति नारायण इति शेषः; अन्यथा गरुडं परित्यज्य एतमेवरोहेदित्याशयः । अत्र 'मन्ये' इति प्रतिपादनाद्वाच्या क्रियोप्येक्षा ।

अहो इति । अहो इत्याश्चर्यं । खलु निश्चयेन तातस्य मत्पितुः इयं राजलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः अतिशयिता अतिक्रान्ता त्रिदशराजस्य सुराधिपस्य समृद्धिर्भया सा तादृशी वर्तते । यद् यस्मात् कारणात् एवंविधान्यपि पूर्वोक्तस्वरूपाण्यपि सकलत्रिभुवनदुर्लभानि समस्तलोकत्रयदुःप्राप्यानि रत्नानि मणय-

योग्य एवं सर्वोत्कृष्ट लक्षके लक्ष्मिर्गते संयुक्तं वा । इतः प्रकारका अश्व पहले और कभी भी उसे दृष्टि-गोचर नहीं हुआ था । उस समय उसकी मनमें इस प्रकार होने लगा कि—'बिना किसी साध आकर्षण (खींचने) से बड़े हुए शरीर वाले बाहुकिनागके द्वारा भ्रमित मन्दराखण्डले समुद्र-मन्थन करते हुए देव और दानवोंने यदि इस अश्व-रत्नको नहीं निकाला तो कितना रत्न की निकाला था ? देवराज, सुमेरु पर्वतके शिखरतल (चट्टान) के समान विशाल इस अश्वके पीठ पर यदि नहीं चढ़े तो उनको त्रैलोक्यके राज्यमें क्या फल मिला ? उच्चैःश्रवको देखकर ही विस्मित हृदय वाले इन्द्र, समुद्र द्वारा निश्चय ही प्रतारित हुए हैं । मेरे विचारमें 'अभी उन को वह अश्व, भगवान् नारायणकी दृष्टि-गोचर नहीं हुआ है' क्योंकि वे अब तक भी उस गरुड़ पर चढ़नेको आसक्ति नहीं छोड़ रहे हैं । जितना आश्चर्य ! मेरे पिताकी यह राजलक्ष्मी तो, निश्चय ही देवराजकी समृद्धिकी अतिभजन कर रही है, क्योंकि—समस्त त्रिभुवनके नध्वनं दुर्लभ-रत्नादृश रत्नोंको लाकर जनते उसका भोग हो रहा है । अत्यन्त तेजस्वी और नश्वरवान्

१. विलस्यः । २. ...विषर्त्तन... । ३. ...चलित... । ४. जलनिधि... । ५. अनुद्धरता, अनुद्धरता । ६. सुरलोकेन । ७. कुशचित् 'अपि' पदं नोपलभ्यते । ८. तं गरुडारोहणव्यसनितां न परित्यजति । ९. अतिशयः... । १०. ...राज्य... ।

गतामागच्छन्ति । अतितेजस्वितया महाप्राणतया च सदैवतेवेयम् अस्याकृतिः, यत्सत्यमा-
रोहणे शङ्कामिव मे जनयति । न हि सामान्यवाजिनामभानुपलोकोचिताः सकलत्रिभुवन-
विस्मयजनन्य ईदृश्यो भवन्त्याकृतयः । देवतान्यपि हि मुनिशापवशादुष्कृतनिजशरीराणि
शापवचनवलोपनीतानि^१ एतानि शरीरान्तराणि^२ अव्यासत एव । श्रूयते हि पुरा किल
स्थूलशिरा नाम महातपा मुनिरखिल-त्रिभुवन-ललामभूतामप्सरसं रम्भाभिवानां
शशापः सा सुरलोकमपहायाश्चङ्कदये निवेश्यात्मानमरवद्भयेति विख्याता बहवा भूत्वा^३
नृत्तिकावत्यां शतवन्वानं नाम राजानमुपसेवमाना मर्त्यलोके महान्तं कालमुवास ।

उपकरणतां भोगसाधनताम् आगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । एवंविधं रत्नं सुरेन्द्रस्य नास्तीत्याशयः ।

अर्जति । अस्य पुरोऽवलोक्यमानस्याश्वस्य इयम् आकृतिः आकारः, अतितेजस्वितया अत्यन्तप्र-
भाववचया महाप्राणतया अत्यन्तशक्तियुक्ततया च हेतुना सदैवतेव कयाचिदेवतयेव अधिष्ठिता, यत्
सत्यम् एतद्यस्मात् आरोहणे अधिरोहणे मे मम शङ्कामिव जनयति उत्पादयति । इह यत्सत्यमित्येकमेवा-
व्यपदं यायाय्ये ।

ननु सदैवतेवेति कथं वितर्क्यत इत्यत आह—नर्हीति । सामान्यवाजिनां साधारणतुरङ्गमागाम्
आकृतयः आकाराः ईदृशयः एतादृशयः अभानुपलोकोचिताः देवलोकयोग्याः, तथा सकलत्रिभुवनस्य सम-
प्रलोकत्रयस्य विस्मयजनन्य आश्चर्योत्पादिका न हि भवन्ति । सुतरां सदैवतेवेति वितर्क इत्याशयः ।

देवानामपि रूपान्तरपरिग्रहं सम्भवतीत्यभिप्रायेणाह—दैवतानीति । हि यस्मात् । देवतान्यपि
पुरा अपि । मुनिशापवशात् ऋष्यभिसम्पातवशात् उष्णितानि त्यक्तानि निजशरीराणि देवदेहाः यैरव-
भूतानि शापवचनवलेन अभिसम्पातवाक्यवलेन उपनीतानि उपस्थापितानि एतानि शरीरान्तराणि
ईदृशानि स्वशरीराद्विभ्रेन्द्रियायतनानि अव्यासत एव आश्रयन्त्येव । एवञ्च नूनमस्य स्वरूपेऽपि कस्य-
चिदैवतस्याश्रयसम्भावनेत्याशयः ।

नन्वेवंविधोदन्तः कदाचिदवलोकितः आकर्णितो वेत्यत आह—श्रूयन् इति । हि निश्चये श्रूयते
आकर्ण्यते । पुरा पूर्वं स्थूलशिरा नाम महातपा अतितपस्वी मुनिः ऋषिः, खिलस्य समग्रस्य त्रिभुवनस्य
लोकत्रयस्य ललामभूताम् जलङ्कारस्वरूपाम् अप्सरसं स्तवधूमं, रम्भाभिवानां रम्भानां शशापं शापं
दत्तवान् । इह यद्यपि 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः' इति कोशादहुवचनमेवापेक्ष्यते तथापि 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः
स्यादेकैष्परसो अपि' इति शब्दार्णवात् बहुत्वं प्रायोवाद् । 'अनचि च' इति सूत्रस्यात् 'अप्सरसः' इति
भाष्याच्च 'अप्सरसम्' इत्येकवचनम् । सा सुरलोकं देवलोकम् अपहाय परित्यज्य अश्वहृदये तुरङ्गमोरसि
वात्मानं निवेश्य संस्थाप्य तुरङ्गदेहं परिगृह्येत्यर्थः, अत एव अश्वहृदयेति विख्याता प्रसिद्धा बहवा अन्वा
नृत्तिकावत्यां तन्नामिकायां राजवान्याम्, शतवन्वानं नाम राजानं भूपतिन् उपसेवमाना भजमाना
मर्त्यलोके महान्तं नृपांसं कालं समयम् उवास उपितवती ।

इह च महामारतीया कथा—पुरा किल स्थूलशिरा नाम महर्षिः कुशसमिर्द्यमरूपं पर्यटन् 'आः
वयं यन्मन्त्रे पतामः परित्रायस्वात्मान्' इत्यार्त्तशब्दं श्रुत्वा तत्प्रदेशमुपगम्य लताप्रान्तावलम्बितान्

होन्ते कारण इच्छा बहू दुरार, किसी देवता द्वारा नानो अधिष्ठित प्रतीत हो रहा है; अब एव इस पर चढ़नेमें
मुझे नानो कुछ शङ्का उत्पन्न हो रही है, क्योंकि—साधारण कक्षकी आकृति, इस प्रकार मनुष्य लोकके योग्य
और समस्त त्रैलोक्यमें विसृज्य उत्सव करनेवाली नहीं होती । देवता भी मुनिप्रायके शास्त्र करने-अपने शरीरको
छोड़कर शान-वचनके प्रभावसे उपस्थित इस प्रकारके अन्यान्य शरीर धारण करते रहते हैं । मुना जाता है
'इहो समयमें स्थूलशिरा नामक कोई महातपस्वीने समस्त त्रिभुवनमें अलङ्काररूपिणी रम्भा यन्त्राको
शान दिया था, जिससे वह देवलोक छोड़ कर अश्वहृदयमें स्वयं प्रवेश करके, 'अश्वहृदया' नामकी
कोई बोटों होकर नृत्तिकावती नामकी नगरमें शयनवा नामके राजाकी सेवा करती हुई बहुत काल तक

१. सर्वदैवतेषु । २. ...दुरारकाणि । ३. ...वचनोपनीतानि । ४. शरीराणि । ५. कुत्रचिद्
'किल' इति पदं नोपलभ्यते । ६. ...भुवन... । ७. कुत्रचिद् 'भूत्वा' इति पदं न विद्यते ।
८. नृत्तिकावत्याम् ।

अन्ये च महात्मानो मुनिजनशाप-परिपीतप्रभावा नानाकारा भूत्वा बभ्रमुर्मिमं लोकम् । असंशयमनेनापि महात्मना केनापि शापभाजा भवितव्यम् । आवेद्यतीव मदन्तः-करणमस्य दिव्यताम् ।'

इति विचिन्त्यन्नेवारुरुक्षुरासनादुदतिष्ठत् । मनसा च तं तुरङ्गममुपसृत्य 'महात्मन् । अर्वन् ! योऽसि सोऽसि, नमोऽस्तु ते, सर्वथा मर्षणीयोऽयमारोहणातिक्रमोऽस्माकम्, अपरिगतानि दैवतान्यप्यनुचित-परिभवमास्त्रि भवन्ति' इत्यामन्त्रयाम्बभूव । विदिताभिप्राय इव स तमिन्द्रायुधश्चटुलशिरः-केसर-सटा-हति-कूणिताकेकर-तारकेण तिर्यक्चक्षुषा-विलोक्य

अतलत्पर्शगते पतितुं प्रवृत्तान् पुरुषान् दृष्ट्वा 'के यूयम्' इत्यपृच्छत्, तं च स्थूलशिरसः पितरो वयम् त्वया च सन्तानोत्पत्तिर्न कृता, तद्वियोगाच्चदुपरमे पुंनाम्बि नरके पतिष्यामः इत्यवोचन् स्थूल-शिरास्तु तच्छ्रुत्वा सन्तानोत्पत्त्यर्थं रम्भामिषानां योषितमभिहितवान्—'त्वां कामये' इति । तथा चाभिहितम्—'यथाज्ञापयसि,' किन्तु देवकार्यं कृत्वागच्छामि इत्युक्त्वा गत्वा विलम्बितवतीति 'क्रुद्धो महर्षिः 'वदवा भव' इति तां शशाप, नरनायणविग्रहावधिश्च शापो भविष्यति' इति ॥

अन्य इति । अन्येऽपरे महात्मानो गरीयांसो जनाः मुनिजनानां तपस्विनां शापेन अभिसम्पातेन परिपीतो विलयं नीतः प्रभावो माहात्म्यं येषां ते तादृशाः । यथा अगस्त्यादीनामभिसम्पातेन नहुषप्रभृ-तयः अजगररूपादिभिः नानाकारा भूत्वा विविधप्रकाराणि शरीराण्युपगृह्य इमं लोकं संसारं बभ्रमुः भ्रमितवन्तः । असंशयं निःसन्देहम् अनेनापि केनापि महात्मना महापुरुषेण शापभाजा अभिसम्पातिना भवितव्यम् । मदन्तःकरणं मञ्चितम् अस्य तुरङ्गमस्य दिव्यतां स्वर्गायत्वम् आवेद्यतीव बोधयतीव ।

इतोति । इति एवमप्रकारेण चिन्त्यन्नेव ध्यायन्नेव आरुह्य आरोढुमिच्छुः आसनात् सिंहासनाद् उदतिष्ठत् उल्लिखितो बभूव । तं तुरङ्गम् अथ मनसा चेतसा उपसृत्य समीपं गत्वा चन्द्रापीड इत्यामन्त्रया-सास अभ्यर्थयामास । किन्तदामन्त्रणमित्यत आह—महात्मनिति । हे अर्वन् हे अथ ! 'वाजिवाहव-गन्धर्वहयसैन्यवसतयः ।' इत्यमरः, योऽसि सोऽसि यत्तद्ववसि ते तुभ्यं नमो नमो नमस्कारोऽस्तु । सर्वथा सर्वप्रकारेण अस्माकम् आरोहणेन योऽतिक्रमः अवहेलनं स मर्षणीयः सोढव्यः । अपरिगतानि देवत्वेना-ज्ञातानि, दैवतान्यपि देवा अपि अनुचितम् अयोग्यं परिभवम् अवमाननां भजन्ते लभन्ते इति तानि तादृशानि भवन्ति । इत्यज्ञाततयैव भवानपि समेतदारोहणावमाननगागुं भवतीत्याशयः ।

विदितेति । स इन्द्रायुधोऽथः अतिमनोरमम् अतिरमणीयं हेपारवं हेपाशब्दम् अकरोत् कृतवात् इत्यन्वयः । विदितो ज्ञातः अभिप्रायः चन्द्रापीडस्य सविनय आशयो येन स तादृशः चटुलं चञ्चलं यद्विद्धरः उत्तमाङ्गं तस्य याः केसरा एव सटा जटाः तासाम् आहतिः आघातः ताडनं तथा कूणिता कुञ्जिता आकेकरा किञ्चिःकुटिला च तारका कनीनिका यस्त तेन तथोक्तेन चतुरा लोचनेन तं चन्द्रापीडं तिर्यक् निरश्चरं मर्त्यलोकमें रही थी । अन्यान्य महात्मा भी, मुनियोंके शापसे अपने-अपने प्रभाव झीग हो जाने पर अनेक प्रकारकी आकृति धारण कर इस संसारमें भ्रमग करे गए हैं । इसलिए यह भी शापग्रस्त कोई महात्मा ही होगा, इसमें कोई सन्देह नहीं । मेरा अन्तःकरण भी इसको स्वर्गाय समझ कर मानो परिचय देता है ।'

इस प्रकार चिन्ता करते-करते ही चन्द्रापीड सवार होनेकी इच्छा से आसने से उठ खड़ा हुआ । एवं अथ के समीपमें जाकर नन ही मन वस्ते अभ्यर्थना करने लगा कि—'हे महात्मन् अथ ! तुम चाहे जो हो सो हो, तुमको मैं नमस्कार करता हूँ । तुम मेरे सवार होनेकी अवशा सर्वथा क्षमा करना, क्योंकि अपरिचित देवता भी असङ्गत अनेक अपमानके भागी हो जाते हैं ।' उसके बाद वह इन्द्रायुध चन्द्रापीडका अभिप्राय जनकर ही मानो, चञ्चल मस्तकस्थित केसररूप जटाके ताडने से जरा मिची और तिरछी कनीनिका युक्त आँखोंके द्वारा तिर्यक् (तिरछे) रूपसे (पुतलियोंकी फेरकर) उठे (चन्द्रापीडकी) देख कर, दाहिने चुरसे बारम्बार भूतल-ताटन कर उल्लिखित धूलियोंके अपने छातोंके रुईको मटियाला कर, आह्वान करते-करते (बुलाते २) ही नानो फूले हुए नयनोंके छिद्रसे 'वर्वर' शब्द युक्त और मधुर डुङ्कार-समन्वित सुश्रव्य और अत्यन्त मनोहर दिनहिनाहट करने लगा ।

मुहुर्मुहुस्ताडयता क्षितितलम् उत्खात-धूलि-धूसरित-क्रोड-रोम-राजिना दक्षिणखुरेणारोहणाया-
ह्ययन्निव स्फुरित-घ्राण-विवर-घर्घरध्वनिमिश्रं मधुरमपरुष-हुङ्कारपरम्परानुबद्धमतिमनोहरं
हेपारवम् अकरोत् ।

अथानेन मधुर-हेपितेन दत्तारोहणाभ्यनुज्ञ इव इन्द्रायुधमारुरोह चन्द्रापीडः । समा-
रुह्य तं प्रादेशमात्रमिव त्रैलोक्यमखिलं मन्यमानो निर्गत्य, जलधर-^६ विमुक्तोपलासार-
परुषेण जर्जरयतेव रलातलमतिनिष्ठुरेण खुरपुटानां रवेण, खुररजोनिरुद्ध-घ्राण-घोर-घोषेण च
हेपितेन वधिरीकृत-सकलभुवन-विवरम्^७, अशिशिरकिरण-दीधिति-परामर्शं^८ स्फुरित-विमल-

विलोक्य निरीच्य मुहुर्मुहुः वारंवारं क्षितितलं पृथ्वीतलं ताडयता आस्फालयता, उत्खाताभिः आघाते-
नोत्थापिताभिः धूलिभिः भूरजोभिः धूसरिता धूस्ववर्णाकृता क्रोडरोमराजिः भुजान्तरालकपङ्क्तिर्न तथोक्तेन
दक्षिणखुरेण अपसव्यगणेन आरोहणाय अधिरुहणाय तं चन्द्रापीडम् आह्वयन्निव आह्वानं विदधदिव सन् ।
स्फुरितः स्यन्दितो यो घ्राणविवरः नासिकारन्ध्र तस्य यो घर्घरध्वनिः अव्यक्तः शब्दः तेन मिश्रं संयुक्तम्,
मधुरं सुश्रव्यं कर्णसुखदमित्यर्थः । अपरुषया अकठोरया हुङ्कारपरुषया हुमित्येवं शब्दपङ्क्त्या अनुबद्धं
सम्मिलितम् अतिमनोहरं हेपारवम् अकरोत् ।

इह 'विदिताभिप्राय इव' इति 'आह्वयन्निव' इति क्रियोत्प्रेक्षायुगलेन सङ्कीर्णा स्वभावोक्तिः ।

अथेति । अथेत्यानन्तर्ये । अनेन इन्द्रायुधेन कर्त्रा, मधुरहेपितेन सुश्रव्यहेपाशब्देन करणेन, दत्ता
आरोहणाय अभ्यनुज्ञास्वीकृतिर्यस्य स इव चन्द्रापीडः इन्द्रायुधम् आरुरोह अधिरुढः ।

'दत्तारोहणाभ्यनुज्ञ इव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

समारुहेति । तम् इन्द्रायुधं समारुह्य आरोहणं कृत्वा चन्द्रापीडः अखिलं समस्तं त्रैलोक्यं त्रिभुव-
नम्, तर्जन्यद्गुप्ते प्रसारिते सति यन्मानं तद्प्रादेश इत्यभिधीयते । तदुक्तमभिधानचिन्तामणौ—

'प्रादेशिन्यादिभिः सार्द्धमद्गुप्ते वितते सति । प्रादेशताल गोकर्णवितस्तयोर्ययाक्रमम् ॥' इति ।

तन्मात्रमिव मन्यमानो जानन् अयमिन्द्रायुधः स्वकीयनिरतिशयवेगवशेनातिविरतमेव लहयि-
ष्यति मार्गमित्यस्य सम्भाव्यमानत्वादित्याशयः । निर्गत्य ततो वहिरागत्य 'अश्वसैन्यम् अपश्यत्' इत्युत्त-
रेण सम्बन्धः । इह द्वितीयान्तानि पदानि अश्वसैन्यमित्यस्य विशेषणानि । जलधरैः मेघैः विमुक्तो वर्षणं
कृतो य उपलासारः निरन्तरा पापाणवृष्टिः तेनेव तस्य शब्दवदित्यर्थः, परुषेण दुःश्रवेण, रसायाः पृथिव्याः
तलम् ऊर्ध्वभागं जर्जरयतेव प्रशिथिलावयवं विदधतेव । तथा अतिनिष्ठुरेण अतिकठिनेन, खुरपुटानां
तुरङ्गनुराग्राणां रवेण ध्वनिना, तथा खुररजोनिः निजनिजखुरपुटोद्गतपांसुभिः निरुद्धानां परिपूरितप्रायाणां
घ्राणानां नासिकानां घोरघोषो भीषणशब्दो यत्र तथोक्तेन हेपितेन हेपारवेण च वधिरीकृतानि अकर्णतां
प्रापितानि सकलानि समस्तानि भुवनविवराणि संसारनिवासिनां जन्तूनां कर्णरन्ध्राणि येन तत्तादृशम् ।
इह 'प्रादेशमात्रमिव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः । 'जर्जरयतेव' इति क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । 'वधिरीकृतसकल-
भुवनम्' इत्यत्र वधिरीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

अशिशिरैति । अशिशिरकिरणस्य उष्णमयूखस्य सूर्यस्य दीधितिपरामर्शेन किरणसंश्लेषेण स्फुरि-

उसके बाद चन्द्रापीड, इन्द्रायुधके मधुर हिनहिनाहटसे सवार होनेकी अनुमति पाकर ही मानो उसके
पीठ पर सवार हो गया । सवार होकर समस्त त्रिभुवनको मानो प्रादेशप्रमाण समझकर, विचालयते बाहर
निकल कर उसने अथारोही सैन्यको (घुड़सवारों को एक फौज को) देखा, जिसको अन्त तो देख भी नहीं
पड़ता था । मेघमुक्त शिलावृष्टि (बरसते ओले) के शब्दके समान धुतिकठोर, भूतलको मानो विदारणकारी
और अत्यन्त निष्ठुर खुरोंके शब्दसे एवं खुराघातसे उड़ती धूलियोंसे परिपूर्ण प्रायः नासिका-विवरके भयङ्कर शब्दसे
मिश्रित हिनहिनाहटसे वह अथारोही सैन्य (घुड़सवारों का एक फौज) समस्त प्राणियोंके कर्णविवरको
बदरा कर दिया था । सूर्यकिरणोंके स्पर्शसे उज्ज्वल और निर्मल फलकवाला, ऊँचे किए हुए और

१. रोहणाय । २. अपरुषं । ३. अतिमनोहरहेपारवम् । ४. ...हेपितेन । ५. कुत्रचित् 'अखिलम्'
इति पदवास्ति । ६. प्रलयजलधर... । ७. हेपितेन । ८. ...त्रिभुवनम् । ९. क्वचित् 'विवरम्' इति पदं
नास्ति । १०. अशिशिरदीधितिसंस्पर्श... ।

फलकेन ऊर्ध्वोक्तेन कुन्त-लता-वनेन उन्नाल-नीलोत्पल-कलिका-वन-गहनं सर इव गगनतल-मलङ्कुर्वाणम् , उद्गण्ड-मयूरातपत्र-सहस्रान्वकारिताष्टदिङ्मुखतया स्फुरित-शतमनु-चाप-कलाप-कल्माषमिव जलधरवृन्दम् , उद्गमत्-फेनपुञ्ज-धवलित-मुखतया अनवरत-वल्गान्-चटु-लतया च प्रलय-सागर-जल-कल्लोलसङ्घातमिव समुद्रतम् । अदृष्ट-पर्यस्तमश्वसैन्यम् अपश्यत् । तच्च सागरजलमिव चन्द्रोदयेन चन्द्रापीडनिर्गमेन सकलमेव सञ्चालाश्वीयम् । अह-

तानि देदीप्यमानानि विमलानि स्वच्छानि फलकानि अग्रभागा यस्य तेन तादृशेन, ऊर्ध्वोक्तेन ऊर्ध्वस्थापितेन, कुन्ताः प्रासाद्यास्त्रविशेषा एव लता वल्लयस्तद्वल्लम्बमानत्वादित्याशयः, तासां वनेन समूहेन करणेन, उद्गतानि उद्यितानि नालानि मृणालानि यासां तासां नीलोत्पलकलिकानां कुवलयकुड्मलानां वनेन विपिनेन गहनं नीरन्ध्रं सरः सरोवरमिव गगनतलम् आकाशतलम् अलङ्कुर्वाणं भूययन्तम् । नीलोत्पलवनेन सरः यथाऽलङ्क्रियते तथा गगनं कुन्तसमूहेनालङ्कृतमित्यभिप्रायः ।

इह 'कुन्तलते'त्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'वनगहनम्' इत्यत्र 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरकोशादुभयोः पर्यायतया आपाततः पौनरुक्त्यप्रतीतावपि अनन्तरं गहनपदस्य नीरन्ध्रार्थकतया पर्यवसानात् पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—

'आपाततो यदयस्य पौनरुक्त्यावभासनम् । पौनरुक्त्यवदाभासः.....इति ।

'सर इव' इत्यत्र श्रौत्युपमालङ्कारस्तथा चैतेषां मिथोऽङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥

उद्गण्डेति । ऊर्ध्वमुत्थापिता दण्डा येषां तानि उद्गण्डानि यानि मयूरातपत्राणि मधुसूचहर्षचित्छत्राणि तेषां सहस्रेण वृन्देन करणेन, अन्धकारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि अष्टानां दिशां ककुभां मुखानि आद्यभागा येन तत्तादृशम्, तस्य भावस्तथा तादृश्या कारणेन, स्फुरितेन, उद्गीक्षेन शतमन्योरिन्द्रस्य चापकलापेन धनुःसमूहेन कल्माषं चित्रितं नानावर्णमित्यर्थः, जलदवृन्दं मेघसमूहः तमिव विद्यमानम् । इह 'मेघवृन्दमिव' इत्यत्र श्रौत्युपमालङ्कारः ।

उद्गमदिति । 'उद्गमद्भिः वह्निर्नस्सरद्भिः फेनपुञ्जैः अधमुखकफसमूहैः धवलितानि श्वेतीकृतानि मुखानि अश्वानामाननानि यत्र तस्य भावस्तथा तादृश्या, अनवरतं निरन्तरं यद्वल्गनम् अङ्गसञ्चालनं तेन चटुलतया चञ्चलतया च कारणेन, समुद्रतं तटे समुत्थितम्, प्रलये प्रलयसमये सागरजलस्य कल्लोलसङ्घातं महातरङ्गवृन्दमिव विद्यमानम्, तस्याप्यश्वमुखकफपुञ्जधवलत्वात् अनवरतचटुलत्वाच्चेत्याशयः । अदृष्टा अत्यधिकतया लोचनागोचरत्वादनवलोकिताः पर्यन्ताः प्रान्तदेशा यस्य तत्तादृशम् । अश्वसैन्यमपश्यत् । प्रलयसागरेत्यादावुपमालङ्कारः ।

तच्चेति । अपि चेति चार्थः चन्द्रोदयेन सागरजलमिव समुद्रसलिलमिव, चन्द्रापीडनिर्गमेन कारणेन तत् सकलं समस्तमेव अश्वीयम् अश्वसैन्यवृन्दं सञ्चाल तस्य परिवेष्टनाय यानोद्योगादित्याशयः । 'वृन्दे-त्वश्वीयमाश्ववत्' इत्यमरः । इह 'सागरजलमिव' इति श्रौत्युपमा ।

लतात्वरूप ऊँचे कुन्तसमूह (मालों) से वह सैन्यगग, जलके ऊपर उठे हुए नाल-समन्वित नीलकमलकी कलियोंके समूहसे मरे सरोवरके समान आकाशको शोभायमान करता था । सैनिकोंके ऊँची डंडीवाले मोर पंखोंके बने हजारों छत्रोंके कारण आठों दिशाओंके मुख अन्धकारसे व्याप्त हो गए थे जिससे वह अंधारोही सैन्य, चमकते इन्द्रधनुषके समूहसे विचित्रीकृत मेघ-समूहके समान विद्यमान था । फेनका ढेर 'निकलनेसे श्वेत मुखवाले और अनवरत अङ्गसञ्चालनसे संपूर्ण अस्थिर हुए घोड़ोंसे वह सैन्य, प्रलयकालमें तटमें उठे समुद्रजलके महातरङ्ग-समूहके समान दृष्टिगोचर होता था । चन्द्रोदयसे समुद्रजलके समान, सब अश्वारोही सैन्य चन्द्रापीडके बाहर निकलने से चञ्चल हो उठे (अर्थात् चन्द्रापीडको निकलते देख सेनाओंमें खलबली मच गई) । एवं 'मैं पहले मैं पहले' इस प्रकार इच्छा प्रणोदित होकर, चन्द्रापीडको नमस्कार करनेके लिए इच्छुक, शीघ्रतामें छत्रोंके एकदम खिस्त जानेसे खुले मस्तकवाले, एवं परस्पर सङ्घर्ष कुद् घोड़ोंको रोक देनेसे परिश्रान्त राजपुत्रगण ठहर कर चन्द्रापीडके आस-पास (चारों ओर) इकट्ठे हो गए । उस समय बलाहक (सेनापति) से प्रत्येक का नामो-चारण कर एक-एक का परिचय करा देने पर राजपुत्रगण अपने-अपने मस्तकको अवनत कर चन्द्रापीडको नमस्कार

१. ऊर्ध्वोक्तेन ।

२. कल्माषितम् ।

३. पूर्वं तम् ।

४. अग्रमेयमश्वसैन्यम्, अश्वीयं सैन्यम् ।

५. चन्द्रोदयेनेन ।

महमिकया च प्रणामलालसाः सरमसापनीतातपत्र-शून्य-शिरसः परस्परोत्पीडन-कुपित-तुरङ्गम-निवारणायस्ताः राजपुत्रास्तं पर्यवारयन्त । एकैकशश्च प्रतिनाम-ग्रहणम्, आवेद्यमाना वलाहकेन विचलित-मुकुट-पद्मराग-किरणोद्गमच्छलेनानुरागमिवोद्गमद्भिः सङ्घटित-सेवा-ञ्जलि-मुकुलतया यौवराज्याभिषेक-कलसावजित-सलिल-लम्प-कमलैरिव दूरावनतैः शिरोभिः प्रणेमुः ।

चन्द्रापीडस्तु तान् सर्वान् मानयित्वा यथोचितमनन्तरं तुरङ्गमाधिरूढेनानुगम्यमानो वैशम्पायनेन, राजलक्ष्मी-निवास-योग्य-पुण्डरीकाकृतिना, सकल-राजन्यकुल-कुमुद-पण्ड-चन्द्रमण्डलेनेव तुरङ्गम-सेना-स्रवन्ती-पुलिनायमानेन, क्षीरोद-फेन-धवलित-वासुकि-कणा-

नहमिति । अहं पूर्वम् अहं पूर्वम् इत्यहङ्कारोऽहमहमिका तया, तादृश्या । 'अहमहमिका तु सा स्यात् परस्परं यो नवत्यहङ्कारः' इत्यमरः । प्रणामे चन्द्रापीडस्य नमस्कारे लालसा इच्छुकाः सरमसं सज्जवम् अपनीतैः नमितैः आतपत्रैः छत्रैः शून्यानि रिक्तानि शिरांसि मस्तकानि येषां ते तादृशाः, तया परस्परम् अन्योन्यं उत्पीडनं सङ्घर्षस्तेन कुपितानां कोपं प्राप्तानां तुरङ्गमागाम् अश्वानां निवारणेन निरोधनेन आयस्ताः सिद्धाः । तं चन्द्रापीडं राजपुत्राः नृपसुताः पर्यवारयन्त परिवेष्टनमकुर्वन्त ।

एकैकश इति । 'वलाहकेन तत्संज्ञकेन सेनाध्यक्षेण, प्रतिनामग्रहणं यथा स्यात्तथा एकैकश आवेद्यमानः 'अयममुकदेशस्य नृपतेरात्मजः एवंविधाचरणः' एवं प्रकारेण परिचाय्यमाना नृपतिसुताः, विचलितानां मस्तकावनमनेन कम्पितानां मुकुटानां कीटीराणां पद्मरागा लोहितमणयः तेषां किरणानां ररमीनाम् उद्गमो बहिःप्रसारः तस्य छलेन व्याजेन अनुरागं चन्द्रापीडं प्रति अनुरक्तिम् उद्गमद्भिः उद्गिरद्भिः विद्यमानैः, सङ्घटिता भालपट्टेषु संयोजिताः सेवाञ्जलयः प्रणामव्यञ्जकपाणिसंयोगाः मुकुलानीय येषु तेषां भावस्तया कारणेन, तेषां यौवराज्ये योऽभिषेकः तत्र कलसैः चानकुम्भैः आवर्जितेभ्यः पातितेभ्यः सलिलेभ्यो जलेभ्यः लम्पानि भालपट्टेषु संसृज्यमाना कमलानि पङ्कजानि येषु तैरिव विद्यमानैः भालपट्टलम्प-सेवाञ्जलीनां कमलसदृशत्वादित्याशयः । दूरावनतैः नितान्तनन्नीभूतैः शिरोभिः मस्तकैः चन्द्रापीडं प्रणेमुः नमस्कृत्यः । इह 'विचलित-मुकुट-परागो'त्यादौ सापह्नवोच्छालङ्कारः । 'यौवराज्याभिषेके'त्यादौ लुप्तोपमा-गुणोत्प्रेषणोद्भासिभावेन सङ्करः ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडो नगराभिमुखः प्रतस्थे इत्यग्निमया क्रियया सम्यन्धः । चन्द्रापीडस्तु तान् पूर्वोक्तान् सर्वान् राजपुत्रान् यथोचितं यथायोग्यं मानयित्वा प्रत्यभिवादेन सम्मानं कृत्वा, पश्चात् तुरङ्गमाधिरूढेन वैशम्पायनेन मन्त्रिसुतेन अनुगम्यमानः समनुग्रज्यमानः इति सम्यन्धः ।

राजेति । इत आरभ्य तृतीयान्तानि पदानि 'आतपत्रेण' इत्यस्य विशेषाणि । राजलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः तस्या निवासयोग्यं निवासोचितं यत् पुण्डरीकं सिताम्भोजं तस्य आकृतिरिव आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन तादृशेन, सकलं समस्तं राजन्यकुलं विद्यमानचन्द्रियमण्डलं कुमुदपण्डं कैरवसमूह इव तस्य चन्द्रमण्डलेन शशिदिग्भेदेन, चन्द्रमण्डलावलोकनेन कुमुदानामिव तच्छत्रावलोकनेन राजपुत्राणां प्रमोदेन मुक्तविक्रान्तादित्याशयः । तुरङ्गसेना तदध्ववाहिनी एव स्रवन्ती नदी अतिदूरप्रसृतत्वात् धारा-रूपेण चलनाच्चेत्यभिप्रायः तस्याः पुलिनवत् सैकतयदाचरतेति पुलिनायमानेन सैकतवत् धवलवर्णत्वात् किर । उक्त समयेन उन लोगोंके बहुत मुकुटोभिते निकलती पद्मराग-नयियोंकी किरणोंके बशने नरतमानो-चन्द्रापीडके प्रति अनुरागसा उद्गिरण करता था, और राजपुत्रद्वारा नमस्कार करनेके समयमें वलाह-देशमें पद्म-किरणोंके समान अञ्जलिपुष्पोंके संस्थापन करनेके, उन लोगोंके यौवराज्याभिषेकके समय कलशमेंसे जलके साथ गिरते हुए पद्म-समूह मानो ललाटे चिपक गये हों ऐसा प्रतीत होता था ।

उसके बाद चन्द्रापीड, प्रत्यभिवादन-पूर्वक उन समस्त राजपुत्रोंका यथोचित सम्मान करके नगरीकी ओर प्रस्थान किया, वैशम्पायन भी घोड़े पर चढ़कर उसके पीछे-पीछे जाने लगा । जोर सेवक चन्द्रापीडके मस्तकके ऊपर बहुत बड़ा एक छत्रको धारण कर रौद्र (धूप) निवारण करने लगा । वह छत्र, राजलक्ष्मीके रहनेके योग्य पुण्डरीक (चंद्र कमल) के समान था । एवं कुमुदके ऊपर चन्द्रमण्डलके समान राजपुत्रोंके सनीपने प्रकार पाता था । अध्वसेना रूप नदीके तटके समान देखनेमें आ रहा था । एवं क्षीर-समुद्रके फेनसे

१. निवारणायापासित्वह्लासः, निवारणायायासिताः । २. प्रतिनामग्रहणम् । ३. सङ्घटित । ४. संना-नयित्वा । ५. ... निवासपुण्डरीकाकृतिना ।

मण्डल-च्छविना, स्थूलमुक्ता-कलापजालकावृतेन, उपरिचिह्नीकृतं केसरिणमुद्रहता अतिमहता कार्त्तस्वरदण्डेन ध्रियमाणेनातपत्रेण निवारितातपः. उभयतः समुद्रूयमान-चामर-कलाप-पवन-नर्त्तित-कर्णपल्लवः, पुरःप्रधावता तरुण-वीर-पुरुष-प्रायेण, अनेक-सहस्र-संख्येन पदातिपरिजनैः, 'जय जीवे'ति च मधुरवचसा मङ्गलप्रायम्, अनवरतमुच्चैः पठता वन्दिजनेन स्तूयमानो नगराभिमुखः प्रतस्थे ।

क्रमेण च तं समासादित-विग्रहमङ्गलिवावतीर्णं नगरमार्गमनुप्राप्तमवलोक्य सर्व एव

प्रसूतत्वाच्चेत्याशयः । शरीरोदस्य दुग्धसमुद्रस्य फेनैः अविष्कृतैः धवलितं श्वेतीकृतं यद्वास्तुके शेषनागस्य फगामण्डलं तस्यच्छविरिव द्रुविः शोभा यस्य तेन तादृशेन, शेषनागस्य श्वेतत्वं सुप्रसिद्धम्, अत एव श्वेतच्छत्रस्य वास्तुकि (शेष) -फगामण्डलेन सादृश्यम्, शरीरोदफेनैस्तस्य ततोऽप्यतिशयितश्वेतत्व-नित्ययः । स्थूलमुक्ताकलापानां स्थूलमुक्तासमूहानां जालकेन नालया आवृतं प्रान्तभागे जालम्बितं तेन तादृशेन । उपरि ऊर्ध्वभागे चिह्नीकृतं सूत्रादिनाङ्गीकृतं केसरिणं सिद्धम् उद्ग्रहना धारयता छत्रे सिंहाकृतिः राजचिह्नत्वेनाद्वितैर्यः । अतिमहता अत्यन्तविस्तृतं, कार्त्तस्वरस्यायमिति कार्त्तस्वरः सुवर्णमयो दण्डो यस्य तेन तादृशेन, ध्रियमाणेन धार्यमाणेन मूर्ध्नुपरि केनचित् शृङ्गेनैति शेषः । आतपत्रेण छत्रेण निवारितो दूरीकृतः आतपः सूर्यकिरणो यस्य स तादृश इति चन्द्रापीड इत्यस्य विशेषणम् ।

इह 'सकलराजन्यकुलकुमुदे'त्यत्र लुप्तोपमा, 'चन्द्रमण्डलेनैव' इत्यत्र चोपमा, अनयोश्चाङ्गान्निभावेन सङ्करः । 'पुरङ्गतेना' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'पुलिनायमानेन' इत्यत्र क्यङ्गतोपमा चानयोरङ्गान्निभावेन सङ्करः । 'वास्तुकिफगामण्डलच्छविने' त्यत्र हि लुप्तोपमालङ्कारः ।

उभयत इति । उभयतः उभयपार्श्वयोः समुद्रूयमानः मृत्यैरान्दोल्यमानो यश्चामरकलापो बालव्यजनसमूहः तस्य पवनेन वायुना नर्त्तितौ सञ्चालितौ कर्णपल्लवौ श्रोत्रकिसलयौ यस्य स तादृशः ।

पुर इति । पुरः प्रधावता अग्रतः शीघ्रं प्रचलता, तरुणवीरपुरुषाः युवसुमदनराः प्राया अविक्रा यत्र तेन तादृशेन, अनेकेषां सहस्राणां संख्या यत्र स तेन तादृशेन । पदातिपरिजनेन पादचारिसेवकवर्गेण संयुत इति शेषः ।

'जयेति । चकारः क्रमव्यतिरेके, सम्बन्धश्चास्य स्तूयमान इत्यनेन । मधुरवचसा निदवाक्येन, अनवरतं निरन्तरं 'जय जीवे'ति मङ्गलप्रायं मङ्गलात्मकं वाक्यम् उच्चैः पठता उच्चस्वरेण उच्चारयता, वन्दिजनेन वैतालिकमण्डलेन स्तूयमानश्च सन् । नगराभिमुखः राजधानीं प्रति प्रतस्थे प्रस्थानं कृतवान् ।

क्रमेणति । अपि चेति चार्थः । सर्व एव जनः समस्त एव लोकः, समासादितो गृहीतो विग्रहः शरीरं येन तादृशम् अतङ्गं कामदेवमिव अवतीर्णम् उपस्थितम् । क्रमेण परिपाठ्या नगरमार्गं राजधानी-रथ्याम् अनुप्राप्तम् उपस्थितम् अवलोक्य निरीक्ष्य, परित्यक्तकलव्यापारः दूरीकृतसमस्तव्यापृतिः

इवेतवर्गं अनन्तनागदी फगामण्डले समान शोभा पा रहा था । वल्लके प्रान्त भागमें वड़े-वड़े मोतियोंका झार लट रहा था, एवं ऊपर भागमें सूत्र द्वारा एक सिंहकी आकृति बनाई हुई थी । वस्त्रा दण्ड सुवर्णम था । चन्द्रापीडके दोनों बगलमें सेवकगण चामरोंका सञ्चालन कर रहे थे । उसके बायुले चन्द्रापीडके दोनों ओर झलते कर्ण पल्लव हिल रहे थे । आगे-आगे बहुसंख्यक परिजन पैदल जा रहे थे । उन लोगोंके मध्यमें अविष्कृतसंख्यक दुर्गा और वीरपुरुष ही थे और मधुरमार्गं स्तुतिपाठकगण (वन्दोजन) —'जय हो, चिरजीवी होश' ऐसे मधुर मङ्गलमय वचनोंसे अनवरत उच्च स्वरसे उच्चारण करते हुए उसीमें प्रशंसा करते जाते थे ।

क्रमसे चन्द्रापीड नगर-मार्ग पर उपस्थित हुआ, उस समय सब लोग, शरीर-धारी कन्दर्पके समान उसे उपस्थित देख कर अपने २ सब कार्योंको छोड़कर, चन्द्रोदयके समय खिलते कुलुद-वनके समान, हर्षसे प्रभुस्तिष्ठ

१. मुक्ताफलककलाप...परिवृतेन । २. कार्त्तस्वरेण दण्डेन । ३. वीरप्रायेण । ४. मङ्गलप्रायवाक्यम् ।

५. नगराभिमुख ।

परित्यक्तसकलन्यापारो रजनिकरोदय-परिवृध्यमान-कुमुदवनानुकारी^१ जनः समजनि ।
‘सत्यस्मिन् सन्प्रति मुख-कुमुद-कदम्बक-विकृताकृतिः’ कार्तिकेयो विडम्बयति कुमारशब्दम् ।
अहो ! वयमतिपुण्यभाजो यदि माममानुषीप्सु^२, अस्याकृतिमन्तःसमाहृत-प्रीतिरस-निष्पन्द-
विस्तारितेन कुतूहलोल्लान्तिनेन लोचनयुगलेनानिवारिताः पश्यामः । सफला नोऽद्य जाता
जन्मवत्ता । सर्वथा नमोऽस्मै रूपान्तरधारिणे भगवते चन्द्रापीडच्छद्मने पुण्डरीकैक्षणाय^३ इति
वदन्नारचितप्रणामाञ्जलिर्नगरलोकः प्रणनाम सर्वतश्च समपावृतं-कपाट-पुट-प्रकट-वातायन-

म्, रजनिकरस्य चन्द्रस्य उदयेन उद्गमेन परिवृध्यमानं प्रकाशमानं कुमुदवनम् अनुकरोतीति स
तादृशः समजनि जातः, चन्द्रापीडावलोकनोपक्रमोदेन विकसितवदनो बभूवेत्यर्थः । इह ‘अनङ्गमिव’
इत्यत्र द्रव्योपेक्षाद्वारः, ‘कुमुदवनानुकारी’ इत्यत्र धार्योपमालङ्कारः, अनयोश्च परस्परमङ्गाङ्गिभावेन
सद्वरः । सन्प्रति चन्द्रापीडं निरीक्ष्य पौरवागमुक्तिविकल्पान् प्रतिपादयति-सत्यस्मिन्नित्यादिना ।
मन्प्रति अयुना अस्मिन् चन्द्रापीडे सति विद्यमाने, मुन्यानि पठाननानि कुमुदानीव धवलत्वादित्याशयः,
तेषां कदम्बकं समूहः तेन विकृता अस्माभाविकत्वात् कुत्सितकृता आकृतिः आकारो यस्य स तादृशः,
कार्तिकेयो गुहः कुमारशब्दं विडम्बयति स्वाभिधायकत्वेन स्वीकृत्यान्वयैरहितं करोति । तथा च अप्रा-
कृतिकमुखबाहुस्यात् विकृतस्वरूपे कार्तिकेये कुमारशब्दो विडम्बनायै, अस्मिन्सु कुत्सितो मारः कन्दर्पो
यस्मात् स कुमार इति व्युत्पन्ना कंदर्पादप्यधिकरमणीये चन्द्रापीड एव नितरासुपयुज्यत इत्यभिप्रायः ।
इह विडम्बनानामन्वयाऽभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः स च ‘मुन्यानि कुमुदानीव’
इति लुप्तोपमया सङ्कीर्णते । अत एव हि कार्तिकेयादधिकरमणीयश्चन्द्रापीड इति व्यतिरेकालङ्कारो ध्वन्यते
इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

अहो इति । यत् यस्मात् कारणात् अनिवारिताः केनाऽप्यनिपिद्धा अतिपुण्यभाजो गरिष्ठसुकृत-
भाजो वयम्, अन्तः समारुदेन चेतसि समुत्पन्नेन प्रीतिरसेन प्रमोदधारया निष्पन्दं निश्चलं प्रसारि-
तञ्च तेन तादृगेन, कुतूहलेन कौतुकेन उत्थानितम् उर्ध्वमुखीकृतं तेन, लोचनयुगलेन नेत्रद्वयेन, इमाम्
अमानुषीं देवसन्धिविनीम् अस्य चन्द्रापीडस्य, आकृतिं स्वरूपं पर्याप्तोऽवलोकयाम इति सम्बन्धः ।

सकृदेति । नोऽस्माकम् अद्य जन्मवत्ता जन्मधारणं सफला फलवती जाता । सर्वया सर्वप्रकारेण
अस्मै रूपान्तरधारिणे मिष्टस्वरूपधारिणे चन्द्रापीडच्छद्मने भगवते महाविभवशालिने पुण्डरीकैक्षणाय
कमलनयनाय विष्णवे, नमः, अन्यथा नैवविवो गुगगजः सम्भवतीत्याशयः । इति एवं वदन् भुवन्
आरचितो विहितः प्रणामाय नमस्काराय अञ्जलिपाणिद्वयसंयोगो येन स तादृशो नगरलोकः पुरवासिजनः
प्रणनाम प्रणानं चक्रे ।

सर्वं इति । किञ्चेति धार्यः । सर्वतः चतुर्दिक्षु, समरावृतं समुद्राद्वर्तिः कपाटपुटेः अररसंपुटेः
प्रकटं प्रकाशितं वातायनसहस्रं गवाक्षजालवृन्दं यत्र तस्य भावस्तया काणेन, चन्द्रापीडस्य यद्दर्शन-
कुतूहलम् अवलोकनकौतुकं तस्मात्, नगरमपि पुरमपि न केवलं नगरलोकः किन्तु नगरमपीरत्यपेररथः,
समुन्मोहितः प्रकाशितः लोचननिवहः नेत्रसमूहो येन तत्सयोक्तमिव अभवत् । तथाविधप्रधानायना-

हो गद । दे लोग आसने इस प्रकार बोलने लगे कि—‘इस राजपुत्रके विद्यमान रहने पर खिलने कुमुद
वन्दके समान मुख-समूहके कारण विकृत आकारवाले कार्तिकेय कुमार शब्दको अन्वर्थहीन करने है । अहो !
हम लोगोंके कौते पुण्य किये है ? क्योंकि, दृष्टयने समुद्रतक आनन्दनवास्ते निसन्द और विस्तारित एवं कुतूहलसे
कर उठे हुए नेत्रोंने अनपिद्ध रूपने (देखके) इसको वर स्वर्गांन आङ्गिको देने है । एवं आज ही हम
लोगोंको जन्म सकल हुआ । भगवत् नारायण चन्द्रापीडके वक्षने रूपान्तर धारण करके आर हुए हैं, अब एव
इससे सर्वथा नमस्कार करने हैं ।’ यों करनेकइने नगर के सब लोग हाथ जोड़ कर उसको नमस्कार करने
लगे । एवं सब जगह किन्तु लोक देनेने इसको सिद्धिओं द्वारा प्रकाश पाने लगा, इससे वह राजधानी भी

१. पुनरुद्गुद... । २. कुत्रचिद् ‘सन्प्रति’ इति पठनास्ति । ३. मुञ्जलसविन्दनः,
मुखकमल । ४. वदनानुगम्, वद इति... । ५. निःस्पन्द... । ६. प्रान्नाजति । ७. समुत्पन्न
समुदाय... । ८. कुत्रचिद् ‘पुट’ इति पठनोपलब्धते ।

सहस्रतया चन्द्रापीड-दर्शन-कुतूहलाग्रगरमपि समुन्मीलित-लोचन-निवहमिवाभवत् ।

अनन्तरञ्च 'समाप्तसकलविद्यो विद्यागृहाग्निरगोऽयमागच्छति चन्द्रापीडः' इति समा-
कर्ण्यलोकनकुतूहलिन्यः सर्वस्मिन्नेव नगरे ससम्भ्रममुत्सृष्टार्द्धपरिसमाप्तप्रसाधनव्यापाराः,
काश्चिद्दाम-करतल-गत-दर्पणाः स्फुरित-सकल-रजनिकर-मण्डला इव पौर्णमासीरजन्यः,
काश्चिद्दार्द्रालक्तक-रस-पाटलित-चरणपुटाः कमल-परिपीत-बालातपा इव नलिन्यः, काश्चित्
ससम्भ्रमगति-विगलित-मेखला-कलापा-कुलित-चरण-किसलयाः शृङ्खला-सन्दान-मन्द-मन्द
सञ्चारिण्य इव करिण्यः, काश्चिज्जलधर-समय-दिवसश्रिय इवेन्द्रायुध-राग-रुचिराम्बरधारिण्यः,

न्येव लोचनस्थानपातीनीत्याशयः । इह 'समुन्मीलितलोचननिवहम्' इत्यत्रोन्मीलनोद्येक्षणात्
क्रयोपेक्षालङ्कारः ।

अनन्तरमिति । अनन्तरं चन्द्रापीडावलोकनकौतुकेन गवाक्षकपाटोद्घाटनानन्तरं समाप्ताः पारं प्राप्ताः
सकलाः समस्ता विद्या यस्य स तादृशः, अयं चन्द्रापीडः विद्यागृहात् विद्यामन्दिरात् निर्गतो निःसृत इति
समाकर्ण्य ध्रुत्वा आलोकनकुतूहलिन्यः विलोकनकौतुकवत्यः, ससम्भ्रमं शीघ्रतरम् उत्सृष्टाः परित्यक्ताः
अर्द्धपरिसमाप्ताः अर्द्धविहिताः प्रसाधनव्यापाराः अलङ्करणक्रिया याभिस्ताः तादृश्याः, ललनाः स्त्रियः
हर्म्यतलानि प्रासादतलानि समारूढाः आरोहणं चक्रुरित्यग्निसेन सम्बन्धः । तदारोहणप्रकारमेव प्रकटय-
न्नाह—काश्चिदिति । काश्चित् तासां मध्ये काश्चिन्नलना इत्यर्थः । इत्थमन्यत्रापि । वामकरतलेषु सम्य-
पाणितलेषु गताः स्थिता दर्पणा आदर्शा यासां ताः तादृश्याः, अत एव स्फुरितं प्रकाशितं सकलं समस्त-
रजनिकरमण्डलं चन्द्रविम्बं यामु ताः तादृश्याः पौर्णमासीरजन्यः राकान्नियामा इव । दर्पणानां वस्तुतया
स्वच्छतया च रजनिकरमण्डलसदृशत्वात् तासां च चन्द्रिकावच्छुभ्रकान्तिमत्त्वादित्याशयः । इह 'पौर्णमा-
सीरजन्य इव' इत्युपमालङ्कारः ।

काश्चिदिति । आर्द्रेण किलन्नेन अलक्तकरसेन यावकद्रवेण पाटलितानि आलोहितीकृतानि चरणपुटानि
याभिस्ताः, अत एव कमलैः पङ्कजैः करणैः परिपीतो गृहीतः बालातपः लोहितवर्णोऽभिनवदिनकरालोको
याभिस्ताः नलिन्यः कमलिन्यः पद्मलता इव । इहाऽप्युपमा । अलक्तकरसस्य बालातपेन कमलैश्चरणा-
नाम्, कमलिनीभिः ललनानां साम्यमवगन्तव्यम् ।

काश्चिदिति । ससम्भ्रमेण ससत्त्वेण या गतिर्गमनं तेन विगलितैः कटिप्रदेशात् स्रस्तैः मेखलाक-
लापैः रसनादामभिः आकुलितानि विह्वलीकृतानि प्रतिपदं प्रतिवध्यमानानि चरणकिसलयानि पादप-
द्मवा यासां ताः तादृश्याः, अत एव शृङ्खलया सन्दानेन पादयोर्वन्धनेन मन्दमन्दसञ्चारिण्यः मन्दमन्द-
गामिन्यः करिण्य इव हस्तिन्य इव । इहोपमावृत्त्यनुप्रासयोः संसृष्टिः ।

काश्चिदिति । जलधरसमयस्य वर्षाकालस्य यो दिवसो दिनं तस्य श्रियः शोभा इव इन्द्रायुधस्य
शक्रधनुषः राग इव रागः अनेकविधरूपसम्बन्धः तेन रुचिराणि मनोहराणि अम्बराणि वस्त्राणि धारय-
न्तीति ताः तादृश्याः, पक्षे इन्द्रायुधस्य रागेण रजनेन रुचिरं सुन्दरम् अम्बरं गगनं धारयन्तीति ताः
तादृश्याः । पूर्णापमा ।

मानो, चन्द्रापीडके दर्शन करनेके कुतूहल (चाव) से सब नेत्रोंको खोल दी है, ऐसा प्रतीत हो रहा था ।

उसके बाद 'चन्द्रापीड समस्त विद्याओंकी शिक्षा समाप्त कर विद्यालयमें से निकल कर अभी यहाँ आने
है' यह समाचार सुनकर समस्त नगर (शहर भर) की रहनेवाली सब स्त्रियाँ उनको देखनेके लिए उत्कण्ठित
हुई अलङ्कार-धारण-कार्य करती-करती अर्द्धपरिसमाप्त परित्याग कर (धोड़े-बहुत गड़ने पहन कर जैसे की नैसी)
उनावलीमें बैठ, महलोंकी चौटियों पर और बीच तलेने चढ़ गईं । उन सबोंमें मध्यमें कितनी ही स्त्रियाँ
वापें हाथमें दर्पण धारण कर, प्रकाशमान पूर्णचन्द्र-मण्डल समन्वित पूर्णिमा-गात्रिके समान शोभा पाने
लगीं । किन्ती ही स्त्रियाँ अलक्तक रस (महावर) से चरण-युगल लाल-लाल रंग कर, पद्मके ऊपर नई धूप
गिरने पर पद्मलताके समान शोभायमान थीं । किन्ती ही स्त्रियाँ धवराहमें चलनेसे मध्यभागसे उतरी हुई
काशीद्यान (टरकस) द्वारा चरण युगल रैच जानेसे, चरणमें शृङ्खलाबन्धनसे मन्द-मन्द चलनेवाली हथिनियोंके
समान धीरे-धीरे ठठने लगीं । वर्षाकालकी दिनलक्ष्मी जिस प्रकार इन्द्रधनुषके विविधवर्णसे मनोहर आकाशको धारण
करती है, जना प्रकार किन्ती युवतियों इन्द्रधनुषके समान विविधवर्ण मनोहर वस्त्र धारण कर चढ़ने लगीं ।

काञ्चिदुल्लसित-धवल-नख-मयूख-पल्लवान् नूपुररवाकृष्ट-गृहकलहंसकानिव चरणपुटानुद्ध-
हन्त्यः, काञ्चित् करतल-स्थित-स्थूलमुक्ताहार-चपट्यो रतिमिव मदनविनाशशोक-गृहीत-स्फटि-
काश्वलयां विहन्त्यन्त्यः, काञ्चित् पयोधरान्तरालगलितमुक्तालतास्तदनुविमलस्रोतोजलान्त-
रित-चक्रवाकमियुना इव प्रदोषप्रियः, काञ्चिन्नूपुरमणिसमुत्थितेन्द्रायुधतया परिचयानुगत-
गृहमयूरिका इव विरालन्त्यः काञ्चिद्वृषीतोञ्जित-मणिचपकाः स्फुरितरागैर्मधुरसमिवा-

काञ्चिदिति । उल्लसितः उल्लिखितः धवलः श्वेतो नखानां पुनर्मृणां मयूखपल्लवः रश्मिजालो यन्मस्तान् तादृशान्, अत एव नूपुररवैः पादकटकस्वनिभिः आकृष्टा आकृष्य आनीता ये गृहकलहंसकाः भवनका-
दृग्वाः तानिव विद्यमानान् चरणपुटान् पादयुगलानि, उद्धहन्त्यो धारयन्त्यः । इह नोपनालद्वारः किन्तु
जात्युत्प्रेक्षेन नूपुररवाकृष्टप्रतिपादानभिप्रायादिति मनीषिभिराकलनीयम् ।

काञ्चिदिति । करतलेषु स्थिताः शीघ्रतावशात् कण्ठेऽनर्पणेन हस्तेष्वेव विद्यमानाः स्थूलमुक्तानां
स्थूलमौक्तिकानां हारयष्ट्यो हारलता यासां ताः तादृशः, अत एव मदनविनाशेन मन्मथप्राणवियोगेन
यः शोकः तेन गृहीतं महेशप्रसन्नतार्थं यत् स्फटिकाञ्चल्यं स्फटिकमग्निरचितजपमाला यया तां तादृशीं
रतिं मदनस्त्रियं विहन्त्यन्त्यः अनुकुर्वन्त्य इव । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

काञ्चिदिति । पयोधरयोः कुचयोः अन्तराले मध्येषु गलित-गमनजवाक्षिपत्यैकत्रीभूता मुक्तालता
मौक्तिकहारा यामां ताः तादृशः, अत एव तदनु कृशस्य विमलस्य स्वच्छस्य स्रोतसः प्रवाहस्य जलेन
सलिलेन अन्तरितं व्यवधानं प्रापितं चक्रवाकयोः रथाक्षादयोः मिथुनं दृष्टं यासु ताः प्रदोषप्रियो रजनी-
मुखशोभा इव । प्रदोषारम्भसमये चक्रवाकदम्पत्योः परस्परं विद्युज्य नद्या उभयतटावस्थितिर्विख्याता ।
एवञ्च तथाविधचक्रवाकमियुनैः कुचद्वयानाम्, तनुस्रोतोजलैः हारलतानाम्, प्रदोषप्रतीभिश्च ललनानां
साम्यमवगन्तव्यम् । अत एव उपनालद्वारः ।

काञ्चिदिति । नूपुरमणिभ्यः पादकटकस्वनेभ्यः समुत्थितानि, इन्द्रायुधानि शक्रचापतुल्यानेकवर्ण-
कान्तिमण्डलानि यासां तासां भावस्तथा कारणेन, परिचयेनः चिरसाहचर्येण अनुगताः पश्चादागताः
गृहमयूरिकाः भवनपालितमयूर्यो यासां ता इव । मयूरीणां यथा विविधवर्णमयपक्ष्युक्तत्वं तथा नूपुरम-
णीनामपि विविधरागकान्तिरित्याशयः । इह गृहमयूरिकाणामनुगमनोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

काञ्चिदिति । नर्दपीतानि अनन्तरम् उज्झितानि चन्द्रापीडावलोकनशीघ्रतावशात् परित्यक्तानि
मणिचपकाणि रत्नमयपानपात्राणि यामिस्ताः तादृशः, इह चपकाणां तस्मिन्मयेषु लज्जणावगन्तव्या ।
'चपकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । अत एव स्फुरितो देदीप्समानो रागो रक्तिमा येषां तैः तादृशैः अधर-
पल्लवैः किसलयसदृशदन्तच्छद्वैः करणैः मधुरसे मधद्रवे चरन्त्यः स्रवन्त्यः इव, अधराणां विलसत्त्वादित्य-
स्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

किन्तु ही कियो, अपने नखोंसे उल्लिख शुभ्रवर्ण किरणोंसे सन्निवित चरणयुगल बह्म कर जा रही थीं । उससे
प्रतीत होता था मानो, पायजेरोंको झनझनाहट झुन कर आकृष्ट हुए पाटलू कण्ठोंको आ चरण बह्म कर ले जा
रही हैं । किन्तु ही कियो, बड़े-बड़े मोतियोंके बनाए हुए हार हाथमें धारण कर, कानदेवकी मृत्युसे शोकातुर हुए
स्फटिकमय भवनालभारिणी रत्निका मानो अनुकरण करती करती जा रही थीं । किन्तु ही सुवनी कियोके स्रनोके
मध्वने मोतियोंको साझादे गिरकर एकत्रित होने लगीं । अत एव विस्र सनय चक्रवाक और चक्रवाकी नदीके दोनों
किनारे रहते हैं एवं मध्य होकर अलग स्रोत चलेने रहते हैं, ऐसे प्रदोष सनयके समान वे शोभा पाने लगीं ।
किन्तु ही सुवनी कियो मणिमय नूपुरों (पायजेरों) में से ऊपर उठे हुए इन्धधुनः सद्यः विविधवर्णोंके प्रभा-
मण्डलसे शोभा पा रही थीं, इससे प्रतीत हो रहा था मानो, पाटलू मोरनियां उन स्रनोके पीछे पीछे आ रही हों ।
किन्तु ही कियोके मणिमय पात्रों (प्यालों) से मयोंको केवल आपा ही पान कर उठे पैर कर रख दो थो, वे-
ऐसी प्रतीत होती थीं मानो, फड़कते हुए रंगीन पल्लव तुल्य ओष्ठ द्वारा मधुरसकी बूंदें टपकाती हों । एवं अन्यान्य

धरपल्लवैः क्षरन्त्यो हर्म्यतलानि ललनाः समारुरुहुः । अन्याश्च मरकत-वातायन-विवर-विनिर्गत-मुखमण्डला विकच-कमल-कोषपुटामम्बरतल-सञ्चारिणी कमलिनीमिव दर्शयन्त्यो ददृशुः ।

उदपादि च सहसा सरभस-सञ्चलन-जन्मा, मधुर-सारणास्फालित-वीणारव-कोलाहल-बहलः, रशना-रवाहूत-गृहसारसं रसितसम्भिन्नः, स्खलितचरणतल-ताडित-मणि-सोपान-जात-गम्भीरध्वनि-प्रहृष्टानामवरोधशिखण्डिनां केकारवैरनुगम्यमानः, नवजलधर-रव-भय-चकित-कलहंसकुल-कोलाहलकोमलः, मकरध्वज-विजय-घोषणानुकारी परस्पर-विघट्टनारणित-तारतर-हारमणीनां रमणीनां श्रोत्रहारी, हर्म्यकुक्षिषु प्रतिरव-निर्हादी भूषणनिनादः ।

अन्या इति । अन्याश्च ललनाः, मरकतस्याश्मगर्भस्य ये वातायना गवाक्षाः तेषां विवरेभ्यः रन्ध्रेभ्यः विनिर्गतानि विनिःसृतानि मुखमण्डलानि वदनसमूहा यासां ताः, तादृश्यः, अत एव विकचानि भेदं प्राप्तानि, कमलस्य पङ्कजस्य कोषपुटानि कोषपुटकाकारदलानि यस्याः ताम्, अम्बरतलसञ्चारिणीम् गगन-तलस्यायिनीं कमलिनीं पक्षिनीं दर्शयन्त्यः अवलोकयन्त्य इव विद्यमानाः कचाच्छादितप्रान्तानां मुख-मण्डलानां विकसितपङ्कजयुततत्पर्णसदृशत्वादित्याशयः । ददृशुः अद्राक्षुः कुमारमिति शेषः । इहापि क्रियोषेणालङ्कारः ।

उदपादिति । किञ्चेति चार्थः । सहसा सद्यः भूषणनिनादः अलङ्कारध्वनिः उदपादि उत्पन्नोऽभूदिति सम्बन्धः । सरभस सवेगं यत् सञ्चलनं गमनं तस्माज्जन्मउत्पत्तिर्यस्य स तादृशः । सारण्या अङ्गुलीताडनेन-आस्फालिताः सञ्चालिता या वीणा वीणातन्म्यस्तासां रवः शब्दः स एव कोलाहलः कलकलः स बहलो-धिको यत्र स तादृशः । रशनारवैः काञ्चीनिनादैः आहूताः तच्छ्रवणेनामन्त्रिता ये गृहसारसा भवनपालि-तसारसपक्षिणः तेषां रसितैः रवैः सम्भिन्नः सम्मिलितः । स्खलितैः शीघ्रतावशात् प्रमृष्टैः चरणतलैः पादतलैः ताडितेभ्यः आहतेभ्यः मणिसोपानेभ्यः रत्नादिकृतसीधाधारीहणमार्गेभ्यः जातैः उत्पन्नैः गम्भीरध्वनिभिः मन्दध्वनिभिः प्रहृष्टाः मेघशब्दभ्रान्त्या आनन्दिता ये अवरोधशिखण्डिनः अन्तःपुरमयूराः तेषां केकारवैः अनुगम्यमानः सम्मिश्र इत्यर्थः । नवो नूतनो यो जलधरो मेघः तस्य असामयिकमेघस्यत्यभिप्रायः । रवाद् गर्जनात् भयेन त्रासेन चकितस्य भीतस्य कलहंसकुलस्य कादम्बरगणस्य कोलाहलवत् कोमलो मृदुलः अकठिनः । मकरध्वजस्य कामदेवस्य विजयघोषणां त्रैलोक्यं मया जितमिति जयप्रचारम् अनुकरोतीति स तादृशः । परस्परम् अन्योन्यं यद्विघट्टनं सङ्घर्षं तेन रणिताः शब्दिताः तारतरा अतिबाहुल्यादमूल्या अति-स्थूला हारमणयः मौक्तिकदामस्थितरत्नानि यासां तासां तथोक्तानां रमणीनां सुन्दराणां योपितां श्रोत्रहारी कर्णमनोहारी । प्रतिरवेण प्रतिध्वनिना निर्हादी अधिक्रीभूतः । हर्म्यकुक्षिषु सौधमध्येषु । अन्वय-स्तूफ एव । इह 'वीणारवकोलाहलः', इत्यत्र रूपकम्, 'कलहंसकुलकोलाहलः' इत्यत्र लुप्तोपमा, मकरध्वज-विजयघोषणानुकारी' इत्यत्रार्थो उपमा, 'हारमणीनां रमणीनाम्' इत्येकक्रमेणावृत्तेर्यनकम् ।

कितनी ही कियों मरकतमणिद्वारा बनार् हुई खिड़कियोंमेंसे मुखमण्डल बाहर निकाल-निकाल कर चन्द्रापीड़को देखने लगीं, अत एव प्रतीत हो रहा था मानो खिले हुए कमल-युक्त आकाशवर्तिनी कमलिनियों दर्शन कर रही हैं ।

जल्दी-जल्दी चलनेके कारण सहसा (एकाएक) ही सभी महलोंके मध्यमें आभूषणों (गहनों) के शब्द होने लगे । मधुर ङंगलियोंसे बजती वीणाके शब्दसे वे आभूषणोंके शब्द वर्धित हो रहे थे । मेखलाजोंके शब्दको सुनकर आकर्षित हुए पालव सारसपक्षियोंके शब्द उस शब्दके साथ मिल गए थे । प्रभृष्ट (फिस्सले) चरणों द्वारा ताड़ित होने पर मणिमय सोपान (सीढ़ियों) से गम्भीर शब्द उत्पन्न हो रहा था, उसे सुन कर आनन्दित हुए अन्तः-पुरस्थ (रनिवासके) मयूरोंके केकारव उसके साथ मिलता था । इस प्रकार वह शब्द, असामयिक मेघकी गर्जनाके भयसे चौक उठते कलहंसोंके कोलाहलके समान कोमल (मधुर) सुननेमें आता था. एवं कामदेवके विजयघोषका अनुकरण करता था और उस समय आपसमें टकरानेसे झनझनाती बड़ी बड़ी मणि-संयुक्त-हार धारण करनेवाली रमणियोंके कानोंका आकर्षण करता था, एवं महलोंके भीतर प्रतिध्वनिसे वृद्धि पाने लगा था ।

१. पुटाम्बरतल... । २. ...सारणास्फालित... । ३. कचित् 'बहल' इति पदं नास्ति, ४. ...रवाहूत-सारस... । ५. कचित् 'तल' पद न विद्यते । ६. कचित् 'मणि' पदन्वोपलभ्यते । ७. प्रहृष्टताम् । ८. कचित् 'कुल' इति पदं नास्ति । ९. कचित् 'तारहार' इत्येव पाठो दृश्यते ।

सुहृत्तादिव युवतिजन-निरन्तरतया नारीमया इव प्रासादाः, सालक्तक-पद-कमल-विन्यासैः पल्लवमयमिव क्षितितलम्; अङ्गनानाम्, अङ्गप्रभा-प्रवाहेण लावण्यमयमिव नगरम्, आननमण्डलनिवहेन चन्द्रविन्ध्यमयमिव गगनतलम्, आतपनिवारणायोत्तानित-कर-तल-जालकेन कमलवनमयमिव दिक्चक्रवातम्. आभरणांशु-कलापेन इन्द्रायुधमय इवा-तपः, लोचन-मयूख-लेखा-सन्तानेन नीलोत्पलदलमय इव दिवसो बभूव । कौतुकप्रसारित-निश्चललोचनानाञ्च पश्यन्तीनां तासामादर्शमयानीव सलिलमयानीव स्फटिकमयानीव हृद-यानि विवेश चन्द्रापीडाकृतिः ।

सुहृत्तादिति । सुहृत्तानन्तरं युवनिजनैः तरुणीवर्गैः निरन्तरतया निरवकाशतया व्याप्ततया कारणेन प्रासादाः सौधाः, नारीमयाः योषिर्निर्मिषन्ता इव बभूवुः । सालक्तकानि यावत्करसरञ्जितानि यानि पदकमलानि सुन्दरीणां पादारविन्दानि तेषां विन्यासः स्यापनैः क्षितितलं पृथ्वीतलं पल्लवमयमिव किस-लयमयमिव बभूव पदकमलानां पल्लवसदृशत्वादित्याशयः । अङ्गनानां यंयित्तम् अङ्गस्य शरीरावयवस्य प्रभाप्रवाहेण कान्तिनिर्गतेन नगरं सा राजधानी लावण्यमयमिव सौन्दर्यमयमिव बभूव । लावण्यल-स्रग्माहोच्चलनोलनभिः—

‘मुक्ताफलपु च्छायायां तरलत्वमिवान्तर्ग । प्रतिभानि यदङ्गेषु नृणां व्यभिहोच्यते ॥’ इति ।

आननमण्डलानां वदनमण्डलानां निवहेन वृन्देन गगनतलं व्याप्ततलं चन्द्रविन्ध्यमयमिव बभूव, तेषां चन्द्रविन्ध्यसदृशत्वादित्याशयः । आनपस्य रग्नेः निवारणाय दूरीकरणाय उत्तानितानि शिरस उपरि उत्तानोद्धृत्य स्यापितानि यानि करतलानि हस्ततलानि तेषां जालकेन समूहेन दिशां ककुभानां चक्रवालं मण्डलम्, कमलवनमयमिव पद्मारमयमिव बभूव, तत्करतलानां कमलसदृशत्वादित्याशयः । आभरणानां भूषणानां वैशिश्यः किरणाः तेषां कलापेन समूहेन आतपः सूर्यालोकः इन्द्रायुधमय इव शक्रधनुर्मय इव बभूव तदंशुजालस्य विविधरूपत्वादित्याशयः । ‘इन्द्रायुध शक्रधनुः’ इत्यमरः । लोचनानां नयनानां या मयूखलेखा रश्मिराजयः तासां सन्तानेन प्रवाहेण, दिवसः नीलोत्पलदलमय इव नीलनलिनदलैर्नि-ष्पन्न इव बभूव, लोचनमयूखसन्तानानां नीलोत्पलदलनृत्यत्वादित्याशयः । इह विकारार्थं मयट्प्रत्यय-विधानेन विकारस्य हि अन्यथारूपत्वेन गुणत्वात् सर्वत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

कौतुकेति । अपि च चन्द्रापीडस्य आकृतिः स्वरूपम्, कौतुकेन अवलोकनकौतूहेन प्रसारितानि प्रथितानि अनन्तरं निश्चलानि स्थिराणि लोचनानि नयनानि यासां तासां तादृशीनाम्, तासां पौगललनानाम्, आदर्शमयानीव दर्पणरचितानीव, स्फटिकमयानीव स्फटिकरचितानीव, पृथग्प्रेषि । हृदयानि चिन्तानि विवेश प्रविष्टा प्रतिविम्बं यथा दर्पणादीं प्रविशति तथैवेत्याशयः । इह ‘आदर्शमयानीव’ इत्यादित्रिन्वपि गुणोत्प्रेक्षाणां परस्परनैरपेक्षेण विद्यमानत्वात्समृद्धिरलङ्कारः ।

एक क्षणे ही युवतिर्वीक्षे व्याप्त होनेके कारण अद्यावत्तक (नही) नानी नारीमय हो गई, अलक्तक (नहावर) रक्षितस्वरूप-कमलोंके विन्यासने सब भूतल नानी पल्लवमय हो गया; रमणियोंकी शरीर-कान्तिके प्रवाहेसे सब नगर नानी लावण्य-मय हो गया; सुखमण्डलके समूहेसे आकाश नानी चन्द्रविन्ध्य-मय हो गया; रौद्र (घृत्) निवारण करनेके लिए मत्तकके ऊपर-जैचे टठा कर चित्त फिर हुए करतलों (हाथों) से सब दिशाएँ नानी कमल-वन-मय हो गई; आनूपर्गों के नानावर्णों की किरणोंसे सूर्यका प्रकाश नानी इन्द्रधनुष-मय हो गया और बांछोंमेंसे निष्कृता किरणोंके प्रवाहेसे वह दिन नानी नील कमल-वन-मय हो गया । जिस समयसे नगरवासिनी रमणियों, वृत्तल (चाव) से नेत्र फेका कर एकाग्र दृष्टिसे चन्द्रापीडकी देखनी थीं, उस समय उन लोगोंका हृदय, नानी दर्पण-मय था, सठिक-मय था एवं स्फटिक-मय था जिसमें चन्द्रापीडकी आकृति प्रवेश कर गई थी ।

आविर्भूत-मदनरसानाञ्चान्योन्यतः सपरिहासाः, सविस्त्रम्भाः, ससम्भ्रमाः, सेष्याः, सोत्प्रासाः, साम्प्रसूयाः, सविलासाः, समन्मथाः, सस्पृहाश्च तत्क्षणमतिरमणीयः प्रसन्नुरालापाः !
तथा हि—‘स्वरितगमन ! मामपि प्रतिपालय । दर्शनोन्मत्ते ! गृहाणोत्तरीयम् । चपले !
उल्लासय अलकलतामाननावलम्बिनीम् । मूढे ! चन्द्रलेखामुपाहर । उपहारैः कुसुम-स्खलित-
चरणां पतसि मदनाम्बे ! संयमय मदनिश्चेतने ! केशपाशम् । उक्लिप चन्द्रापीडदर्शन-

आविर्भूतेति । अपि च, आविर्भूतः प्रकटीभूतो मदनरसः कानानुरागो यासां सातां तादृशीनां ललनानाम् अन्योन्यं परस्परं परिहासो नर्मवचनं तेन सह वर्तमानाः सपरिहासाः, सविस्त्रम्भाः सविधासाः, अन्यथा तथाविधायाः क्रोपवत्यः अपि भवेयुरित्याशयः । ससम्भ्रमाः सशीघ्राः, अन्यथा तथाविधायाः बहुकाल-मन्यसनस्कृतया उत्कटनिरीक्षणं न भवेदित्याशयः । ईर्ष्या परासहनलक्षणा सह वर्तमानाः सेष्याः, स्थानाधिपत्येनान्यस्याः अधिकतरनिरीक्षणावसरादित्याशयः । सोत्प्रासाः मन्दहासेन सहिताः ‘उत्प्रासः समनाक् स्मितम्’ इत्यमरः । अन्यदीयगुणेषु दोषाविष्कारम् अभ्यसूया तथा सह वर्तमानाः साम्प्रसूयाः । अन्यस्याः सौन्दर्यावलोकनेन तत्समयेऽपि नात्सर्याविर्भावदित्याशयः । विलासेन हस्तलोचनादिभङ्गी-विशेषेण सह वर्तमानाः सविलासाः, समन्मथाः सकामाः सस्पृहाः साभिलापाः । तत्क्षणं तस्मिन् समये अतिरमणीयाः अतिमनोहराः आलापाः संलापाः प्रसन्नः विस्तारेण वभूवुः ।

तानेवालापान् प्रकटयितुमाह—तदाहीति । स्वरितं शीघ्रं गमनं चन्धाः सा तत्सम्बुद्धौ हे स्वरित-गमने ! मां सहचरीमपि प्रतिपालय प्रतीकृत्व । त्वनतिक्रम्य शीघ्रं प्रजन्तौ सखीं प्रति कस्याश्चिद्विधा-पूर्वकवचनमिदम् ।

दर्शति । दर्शनोन्मत्ते चन्द्रापीडावलोकनेन उन्मादाभिभूते ! उत्तरीयं शाव्या उपरि आच्छादनवत् गृहाण, पततोऽपि स्वपरिच्छदस्याज्ञानवर्तीं प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

चपल इति । हे चपले चञ्चले ! आननावलम्बिनीं चपलतयैव वदनोपरिसञ्चारिणीम् अलकलतां लतावलम्बनानां पतत्कचर्पकिम् उल्लासय दूरीकुरु । एवं विधां प्रति कस्याश्चित्सविधासकथनमिदम् ।

मूढ इति । हे मूढे चन्द्रापीडावलोकनेन गतचेतने ! स्खलितायामपि चन्द्रलेखायां तदज्ञानादि-त्याशयः । चन्द्रलेखां चन्द्रलेखासदृशं भालभूषणविशेषम् उपाहर उद्यापय, गृहाणेत्यर्थः । काञ्चिस्खलित-चन्द्रलेखां प्रति सविधासं कस्याश्चिद्वचनमिदम् ।

उपेति । हे मदनाम्बे मन्मथोत्तेजने अन्यत्र निरीक्षणसामर्थ्यरहिते ! अनवलोकनवशात् पुण्येषु पतितचरणतया स्खलितप्रायत्वादित्याशयः । उपहारकुसुमेषु रमणीयावलोकनाय विहितेषु पुण्येषु स्खलितौ पतितौ चरणौ पादौ यस्याः सा तथोक्ता सती पतसि । तथाविधां प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

संयमेति । हे मदनिश्चेतने कामोन्मत्ततया चेतनारहिते ! विहितेष्वपि कृत्रेषु तदज्ञानादित्याशयः । केशपाशं कचसनगूढं संयमय अधिनं विधेहि । परितो विहितकेशीं प्रति कस्याश्चिदिदमपि नर्मवचनम् ।

उक्लिपेति । चन्द्रापीडदर्शने चन्द्रापीडावलोकने व्यसनिनि नितान्तासक्तिमति । अन्यविषयेष्वज्ञा-नादित्याशयः । काञ्चीदानकं रसनागुग्मं उक्लिप उच्चैर्नय, कञ्चिन्मागात्पादयोः स्खलितेन काञ्चीदानाश्वर-द्वगमनां प्रति कस्याश्चिदुत्कण्ठापूर्वकवचनमिदम् ।

उक्तके बाद उन लोगोंको मदनानुराग इत्यत्र हुआ; उस समय उन लोगोंका आपसमें परिहास, विहास, त्वरा, ईर्ष्या, ईपद-हास्य, अनूया, विनास (भाव भङ्गी), कामोद्रेक और अनुरागके साथ अतिमनोहर आलाप होने लगे।

जैसे—‘अरी शीघ्र चलनेवाली, मेरी भी थोड़ी प्रतीक्षा करो (अर्थात् मुझे भी संग लेनी जा)। अरी, चन्द्रापीड को देखनेके लिये पगली अपनी दुपट्टा संभाल लो। अरी, चञ्चल-स्वभाववाली मुखके ऊपर लट्टे पड़ी हैं उन्हें झुका लो। अरी, मूढ तू अपनी चन्द्रलेखा (चन्द्रलेखाकार ललाटारग, चौंद) को उठाकर ले लो। अरी, जानते अन्धी देख, जिसका पूजाके फूलों पर पोंवने ठोकर लाकर गिर रही हो। अरी, मदनमत्त होनेसे चेतनारहितवाली अपनी चोटी तो बाँध। अरी चन्द्रापीडको देखनेके लिए तड़पने वाली, अपनी काञ्चीदान (तगड़ी) ऊँची

१. अन्योन्य । २. रमणीयाः, अनिरमणीयाः । ३. चपले ! इति पदं उचित विधत्ते । ४. चन्द्रलेखे सुदुरपाहर । ५. समुपाहर । ६. चरणे ।

व्यसनिनि ! काञ्चीदामकम् । उत्सर्पय पापे ! कपोलदोलायितं कर्णपल्लवम् । अहृदये ! गृहाण निपतितं दन्तपत्रम् । यौवनोन्मत्ते ! त्रिलोक्यसे जनेन, स्थगय पयोधरभारम् । अपगतलज्जे ! शिथिलीभूतमाकलय दुकूलम् । अलीकमुग्धे ! द्रुततरमागम्यताम् । कुतूहलिनि ! देहि दर्शनान्तरम् । असन्तुष्टे ! कियदालोक्यसे । तरलहृदये ! परिजनमपेक्षस्व । पिशाचि !

उत्सर्पयेति । हे पापे पापशीले ! परपुरुषावलोकनोन्मादत्वादित्याशयः । कपोलयोः गण्डयोः दोलायितं शीघ्रगत्यान्दोलितं कर्णपल्लवं श्रोत्रकिसलयम् उत्सर्पय श्रोत्रसमीपमुत्तप्य, अन्यथा नेत्रोपरि पतितेनावलोकनावरोधो भवेदित्याशयः । तथाविधां प्रति कस्याश्चिदभ्यसूयापूर्वकं कथनमिदम् ।

अहृदय इति । हे अहृदये चित्तशून्ये ! चन्द्रापीडं प्रति चेतोगमनेन दन्तपत्रस्खलनाज्ञानादित्याशयः । निपतितं उत्सर्पय दन्तपत्रं गजदन्तरचितं पत्रसदृशकर्णभूपगविशेषं गृहाण स्वीकुरु । स्खलितदन्तपत्रां प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

यौवनेति । हे यौवनोन्मत्ते तादृग्यमग्नेनोन्मादशीले ! कुचयोराच्छादनाभावेऽपि तदनवबोधादित्याशयः । जनेन पौरलोकेन त्वं त्रिलोक्यसे दृग्विपयोक्रियसे अतः पयोधरभारम् आच्छादनरहितं विस्तृत-
लज्जाम्, स्थगय वस्त्रेणाच्छादय । अनाच्छादितकुचां प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

अपगतेति । हे अपगतलज्जे दूरीभूतत्रपे ? नितम्बाऽवलोकनेऽपि वस्त्रानुत्सर्पणादित्याशयः । शिथिलीभूतं नितम्बदेशात् पतितं दुकूलं वस्त्रम् आकलय स्वस्थाने नियोजय । तथाविधां प्रति उत्कण्ठापूर्वकवचनमिदम् ।

अलीकेति । हे अलीकमुग्धे मिथ्याप्रदर्शितमुग्धभावे ? परमार्थतत्त्वं प्रगल्भैव चन्द्रापीडावलोकनोत्कण्ठया सामान्यावलोकनोचितस्यानागमनेन निर्लज्जत्वादित्याशयः । द्रुततरं शीघ्रतरम् आगम्यताम्, अन्यथावलोकनमार्गमतिक्रामेच्चन्द्रापीडं हृत्पथि प्राप्य । कपटेन प्रदर्शितमुग्धभावां प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् । मुग्धालङ्घनं साहित्यदर्पणे यथा—

‘प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकरा रतौ वामा । कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥’

कुतूहलिनीति । हे कुतूहलिनि ! अवलोकनारम्भतकौतुकयुक्ते ! नम सख्या अप्यनपेक्षणादित्याशयः । दर्शनान्तरं ममापि अवलोकनाय स्थानं देहि । अलम्बस्यानायाः कस्याश्चित् स्थानावरोधिनीं प्रति ईर्ष्यापूर्वकं कथनमिदम् ।

असन्तुष्ट इति । हे असन्तुष्टे बहुकालाऽवलोकनेनापि सन्तोषरहिते ! अनपसरणादित्याशयः । कियत् कियन्मात्रम् आलोक्यसे वीक्षसे सम्प्रत्यपसरेत्याशयः । बहुकालमवलोक्यन्तीं प्रति कस्याश्चिदीर्ष्यापूर्वकं वचनमिदम् ।

तरलेनि । हे तरलहृदये चपलचित्ते ! अवलोकनोत्कण्ठया शीघ्राग्रगमनादित्याशयः, परिजनं सत्यादिकम् अपेक्षस्व प्रतीक्षां विदेहि । तदपेक्षया मन्दं मन्दं व्रजेति भावः । परिजनवर्गं परित्यज्य धावमानां प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

पिशाचोति । हे पिशाचि राक्षसि तत्सदृशे निरुशवादित्याशयः । गलितोत्तरीया स्वस्थानात्स्वस्त्यस्थाना अत एव जनेन आगन्तुकलोकेन पर्यता लोकेन च विहस्यते । अतः स्वस्थानं उत्तरीयं स्थापयेत्याशयः । तथाविधां प्रति विद्यासपूर्वककथनमिदम् ।

तो चद्रो । अरौ, पापिन कपोल पर हिलवे उत कर्णपल्लवको तो एक तरफ कर । अरौ हृदयशून्यवाली, तेरी शरीरों की रंधी गिर पड़ी है उते तो उठा कर ले लो । अरौ, यौवनमदसे मतवाली, लोग तुझे देखते हैं, अत एव विशाल अपने स्तनमण्डल को ढक तो ले । अरौ, लज्जा रहितवाली तेरे पहननेका कपड़ा ढीला हो गया है उते अपने स्थानमें कर तो ले । अरौ, मिथ्याप्रकटित मुग्धभावं वाली अतिशीघ्र आगे । अरौ, देखनेकी बड़ी शौकीन तुझे मो एकबार देखनेका स्थान दो । अरौ, अधिक देखने पर ना वृत्ति रहितवाली तू कब तक देखनी रहेगी । अरौ, चञ्चल हृदयवाली जरा अपने नौकर-चाकरों की तो अपेक्षा करो । अरौ, लज्जा-रहित होनेके कारण पिशाची समान लगनेवाली, तेरा दुपट्टा छिन्नक जानेसे उते देखकर लोग हँस रहे हैं । अरौ अनु-

गलितोत्तरीया विहस्यसे^१ जनेन । रागावृतनयने ! पश्यसि न सखीजनम् । अनेक-भङ्गि-
कारपूर्ण ! दुःखमकारणायासितहृदयौ जीवसि । मिथ्याविनीते ! किं व्यपदेशवीक्षितैः, विस-
न्धमालोक्य^२ । यौवनशालिनि ! किं पीडयसि पयोधरभारेण । अतिकोपने ! पुरतो भव ।
मत्सरिणि ! किमेकाकिनी रुणत्सि वातायनम् । अनङ्गपरवशे ! मदीयमुत्तरीयांशुकमुत्तरीयतां
नयसि ? रागासवमत्ते^३ ! निवारयात्मानम् । उज्जितवैर्यै ! किं धावसि गुरुजनसमक्षम् ।

रागावृतेति । रागेण चन्द्रापीडप्रीत्यतिशयेन आवृते आच्छादिते अन्यावलोकनावश्यकत्वे कृते
इत्यर्थः । नयने लोचने यस्याः तत्सम्बुद्धौ रूपम् । अतएव सहचरीवगमपि नावलोकयसीति काकुः,
सहसैवेदं तवानुचितमित्याशयः । एकाग्रलोचनां प्रति नर्मवचनमिदम् ।

अनेकेति । अनेका बहुद्यो या भङ्गयः हस्तनेत्रादिसङ्केता एव विकाराः तैः पूर्णे भृते !, अकारणं चन्द्रा-
पीडप्राप्यसम्भवान्निष्फलम् आयासितहृदया सोष्मासं खिन्नमानसा दुःखं क्लेशं यथा स्यात्तथा
जीवसि प्राणान् धारयसे । एवञ्च प्रदर्शय अनेकमङ्गीविकारान् तथापि चन्द्रापीडप्राप्तिस्ते कदापि
न भवेत् तथा- सति सम्प्रति^४ हृदयस्यायासः दुःखमयं च जीवनं निष्प्रयोजनमेवेत्याशयः । इदमपि
तथाविधो प्रति नर्मवचनम् ।

मिथ्येति । हे मिथ्याविनीते असत्यविनयप्रकटिनि ! व्यपदेशवीक्षितैः व्याजनिरीक्षणैः किम् ?
अस्माभिस्तदवलोकयमानत्वेन विषयासत्यत्वनिश्चयान्न किञ्चिदपि प्रयोजनमित्याशयः, अत एव विसन्ध-
निःसन्देहम् आलोकय पश्य । एवं सति तवाप्यवलोकनसौविध्यं स्यात् अस्माकमपि व्याजनिश्चयेन त्वयि
विरागो न भवेदित्याशयः । अन्यापदेशेनावलोकयन्तीं प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

यौवनेति । हे यौवनशालिनि उत्कृष्टतारुण्यसंयुते ! तदुत्कर्षाभिधायककठिनपीनकुचवत्त्वादित्याशयः ।
पयोधरभारेण तथाविधकुचयोर्गुरुत्वेन भारवत्कुचद्वयेनेत्यर्थः, पीडयसि पृष्ठतः सङ्घर्षणेन पीडां जनयसि ।
अग्रगमनत्वरतः कठिनस्तनद्वयेन पृष्ठत आघातविधायिनीं प्रति कस्याश्चित् सोत्कण्ठनर्मवचनमिदम् ।
इह पीडनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

अतिकोपन इति । हे अतिकोपने अत्यन्तक्रुद्धप्रकृतिके ! अपसर्तुं कथयत्येव भ्रुकुटीविधायित्वादि-
त्याशयः । पुरतः अग्रगामिनी भव । यतो हि तवाघातवशादग्रे वर्तितुं न समर्थोऽस्मीति भावः । अत्यन्ता-
वलोकनोत्कण्ठया आघातेनाग्रे जितमिपन्तीं प्रति कस्याश्चित्पुरःस्थांयन्या ईर्ष्यापूर्वककथनमिदम् ।

मत्सेति । हे मत्सरिणि अन्यशुभद्वेष्टिणि ! 'मत्सरोऽन्यशुभद्वेष्टे' इत्यमरः । अवलोकनविघ्नविधा-
नादित्याशयः । एकाकिनी असहाया वातायनं गवाक्षं किं रुणत्सि रोधनं कुरुषे । मद्यमपि स्थानं देहीत्य-
भिप्रायः । वातायनद्वारावरुद्धां प्रति साभिनिवेशं द्रष्टुमिच्छन्त्याः तत्स्थानमप्राप्तवत्याः कस्याश्चित् ईर्ष्या-
पूर्वकं वचनमिदम् ।

अनङ्गेति । हे अनङ्गपरवशे मदनायत्ते ? कामाभिभूतेन लब्धमोहे इत्यर्थः, आत्मीयानात्मीयविचा-
राभावादित्याशयः । अत एवोक्तं मदीयमिति । उत्तरीयांशुकम् उत्तरीयवस्त्रम् उत्तरीयताम् उपरिवस्त्रतां
नयसि प्रापयसि । आत्मीयभ्रान्त्यान्यदीयमुत्तरीयं गृह्णीं प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

रागेति । रागः चन्द्रापीडं प्रति स्नेह एव आसवो मद्यं तेन मत्ता उन्मादयुक्ता तत्सम्बुद्धौ हे रागास-
वमत्ते ! अनेकविधकरनयनादिसङ्केतविधानादित्याशयः । आत्मानं चन्द्रापीडं प्रति सस्नेहं चित्तं निवारय
वारणं विवेहि, अन्यथा एतत्प्राप्यभावेन बहुकालं पश्चात्तापमनुभविव्यसीत्यभिप्रायः । नानाविधभङ्गि-
विधायिनीं प्रति नर्मवचनमिदम् ।

उज्जितेति । हे उज्जितवैर्ये चन्द्रापीडावलोकनौत्सुक्येन व्यक्तवैर्ये ! गुरुजनसमक्षं वेगेन गमनादि-
रागाच्छत्र नेत्रवाली, क्या तू अपनी सखियोंको भी नहीं देखती है । अरी नानाविधभङ्गीविकारपूर्णवाली, तू
निष्प्रयोजन खिन्नचित्त होकर दुःखसे जीवन-धारण करती है । अरी झूठा विनय दिखानेवाली, छलपूर्वक देखनेसे
क्या फल ? निःशङ्काभावे (विपत्तके) देख न । अरी उत्कृष्ट-यौवनवाली, तू अपने विशाल स्तनोंके आघातसे मुझे
क्यों पीट- देती है । अरी अत्यन्तक्रुद्धसम्भाववाली (गुस्से), तू ही आगे हो जा । अरी अन्य-शुभद्वेषवाली, तू
अकेली सब खिड़कीके द्वारको क्यों घेर लेती है । अरी कामसे पराधीन होने वाली, तू मेरे दुष्टको अपना दुष्ट

उल्लसत्स्वभावे ! किमेवमाकुलीभवसि ? सुग्वे ! निगूहस्व मदनज्वर-जनित-पुलकजालकम् । असाध्वाचरणे !^१ किमेवमुत्तान्यसि ? बहुविकारे ! विविधाङ्गचलनायासिन-मध्यभागो वृथा खिद्यते । शून्यहृदये ! स्वमवनाग्निगतमपि नात्मानमवगच्छसि । कौतुकाविष्टे ! विस्मृतासि निश्चितमुत् । अन्तःसङ्कल्प-रचित-सुरत-समागम-सुख-रस-निमीलित-लोचने ! समुन्मीलित लोचनयुगलम्, अतिक्रामत्ययम् । अनङ्ग-क्षर-प्रहार-मूर्च्छिते ! रविकरनिवारणाय

त्याग्यः । गुरुजनानां शयुरादिपूज्यलोकानां समग्रं प्रत्यक्षं किं घावसि अतिवेगाच्चलमि । तथाविधां प्रति ईर्ष्यापूर्वकवचनमिदम् ।

उल्लसदिति । उल्लसद् आविर्भवन् स्वभावो मनोविकारो यस्याः तत्सम्बुद्धौ हे उल्लसत्स्वभावे ! व्यग्रवादित्याशयः । एवम् अनुना प्रकारेण किं किमर्थम् आकुलीभवसि व्याकुलतां भजसे । चन्द्रापीडसंयोगस्तेनैव स्यादतोऽयमाकुलीभावो निरर्थक एवेत्याशयः । तथाविधां प्रति कस्याश्चिद् सोत्कण्ठपरिहास-वचनमिदम् ।

सुग्वे इति । हे सुग्वे मृदुले ! प्रकटीभवतोऽपि रोमाञ्जसमूहस्थानववोषादित्याशयः । मदनज्वरेण कानमन्तापेन जनितम् उत्पन्नं पुलकजालकं रोमाञ्जसमूहं निगूहस्व वस्त्राच्छादनेन संवृतं कुरु । अन्यथा जनैरुपहसित्यस्य इत्यभिप्रायः । पूर्ववदेव तथाविधां प्रति वचनमिदम् ।

असाध्विति । हे असाध्वाचरणे असङ्गरिते परपुरुषार्थं व्याकुलत्वादित्याशयः । एवम् अनेन प्रकारेण साविशयमित्यर्थः । किं किमर्थम् उत्तान्यसि व्यग्रा भवसि । पातिग्रस्यविरुद्धमेतदिति भावः । करनयनादि-सङ्केतविशेषावलोकनेनानुमितव्यप्रभावां प्रति ईर्ष्यापूर्वकवचनमिदम् ।

बहुति । बहुवोऽनेके विकाराः शृङ्गारभावा यस्याः सा तत्सम्बोधने हे बहुविकारे ! गात्रविक्षेपादि-भावादित्याशयः । विविधेन अनेकेन अङ्गचलनेन मध्यभागसञ्चालनकटाक्षपातादिना आयासिनः सैद्धितः मध्यभागः कटिदेशो यथा सा तयोच्चा सती वृथा व्यर्थं खिद्यते परिग्राम्यसि, चन्द्रापीडाप्राप्यसम्भवा-दित्याशयः कटिदेशस्तैवात्यन्तननुत्वात्केवलं तदुक्तिः सङ्गच्छते । तथाविधां प्रति नर्मवचनमिदम् ।

छन्देति । शून्यं विषयान्तरज्ञानरहितं हृदयं चित्तं यस्याः तत्सम्बुद्धौ हे शून्यहृदये ! चन्द्रापीडं प्रत्येव दृष्टचित्तत्वादित्याशयः । स्वमवनात् निजगृहात् निर्गतं बहिर्निःसृतमपि आत्मानं स्वशरीरं नावगच्छसि न जानासि स्वमवनाद्बहिर्भावर्त्ती प्रति सोत्कण्ठनर्मवचनमिदम् ।

कौतुकेति । कौतुकेन चन्द्रापीडरूपावलोकनकुतूहलेन आविष्टम् आकृष्टं चित्तं यस्याः तत्सम्बुद्धौ हे कौतुकाविष्टे ! विषयान्तरानवगमादित्याशयः । अत एवैकम् निःश्रुतिसुखमपि निःश्वासं ग्रहीतुमपि विस्मृतासि इति । निर्मिमेयत्वेन तर्कितैकाग्रतां प्रति सोत्कण्ठनर्मवचनमिदम् ।

अन्तरिति । अन्तः सङ्कल्पेन मनोव्यवसायेन रचितं करितं यत् सुरतसमागमसुखं चन्द्रापीडेन सह सम्भोगप्राप्त्यानन्दः तस्य रसेन आत्वादानुभवेन निमीलिते सङ्कुचिते लोचने नयने यथा तत्सम्बुद्धौ रूपम् । तथाविधरसानुभवं विना सम्प्रति लोचनमुद्रासम्भवादित्याशयः । लोचनयुगलं नेत्रद्वयं समुन्मील्य विकासय, अन्यथाऽयं चन्द्रापीडो लोचनपथगोचरो न भवेत् तदनीत्य गमनान् तथा सति विलम्बगावलोकनजन्यानन्दो न स्यादित्याशयः । निमीलितलोचनां प्रति कस्याश्चित्तमवचनमिदम् ।

अन्तेति । अन्तःस्य कामदेवस्य यः शरप्रहारी बागाधानस्तेन मूर्च्छिता मूर्च्छापिशा निश्चेतनेत्यर्थः । क्यो बना लेजा है । अरी प्रेम्ते मनवाली, बरा नी अपने मनको रोक । अरी कपीर स्वभाववाली, गुरुजनों (बड़े बड़ों) के सामने क्यो दौड़ी जाती है । अरी आविर्भूतमनोविकारवाली, इतना व्याकुल क्यों होती है ? अरी सरल स्वभाववाली, कानज्वरले उत्पन्न हुए रोमाञ्जसमूहको बलसे ढक ले ले । अरी, दुराचारीनी अपनी दातवाली क्यो होती है ? अरी, बहुत विचारवाली, नू अनेक प्रकारसे अहंसात्म्य द्वारा मध्यभागको (अपनी कमरको) कष्ट करने कर क्यो परित्यक्त करती है । अरी शून्यहृदयवाली नू अपने बरते बाहर शेकर कागज है, रमे भी नहीं समझती है । अरी, चन्द्रापीडमदमनमुत्कृष्टचित्तवाली नू सोच लेना भी भूल गई है । अरी, अन्तःसङ्कल्परचित सरतसमागमके सुखले क्यो भी मनवाली नू क्यो सोच, देख, ये जो इतिमथ अतिमान कर जा रहे हैं । क्यो कानवकके प्रहारले मूर्च्छावाली, धूप रोकनेके लिए नन्दकने कर उत्तरीयवक (दुपट्टा) का पत्ता खान । अरी

कुरु शिरस्युत्तरीयांशुकपल्लवम् । अयि सतीव्रत-ग्रहगृहीते ! द्रष्टव्यमपरयन्ती वञ्चयसि लोच-
नयुगलम् । अधन्ये !' हतासि परपुरुष-दर्शन-परीहार-व्रतेन । प्रसीद, उत्तिष्ठ सखि ! परय-
रतिविरहितं साक्षादिव भगवन्तमगृहीत-मकरध्वजं मकरध्वजम् । अयमस्य सितातपत्रान्तरेण
अलिङ्गलनीले शिरसि तिमिरशङ्कानिपतित इव शशिकरकलापो मालतीकुसुमरोऽभिल-
क्ष्यते । एतदस्य कर्णभरण-मरकत-प्रभा-रयामायितम् उपरचित-विकच-शिरोष-कुसुम-कर्ण-पूर-

या सा तत्सन्बोधने हे अनङ्गशरप्रहारमूर्च्छिते ! विद्यमानवलेशानवगमादित्याशयः । रविकिरगनिवारजाष-
सूर्यातपापनोदनाय उत्तरीयांशुकपल्लवम् उत्तरीयवसनविस्तारम् शिरसि मस्तके कुरु विधेहि । धर्मद्विष्टां
प्रति नम्रवचनमिदम् ।

अयोति । अयोति कोनलानन्त्रणे । सत्याः पतिप्रतायाः यद्वदतः स्वान्यतिरिक्तानवलोकनरूपो नियमः
स प्रहो नूतविशेषः तेन गृहीता अभिमूता या तत्सन्बुद्धौ हे सतीव्रतगृहीते ! नूतावेशमन्तरा पूर्वविष-
रूपावलोकनवैमुख्यं न नवेदित्याशयः । अतएव द्रष्टव्यम् अवलोकनीयमद्भुतलपिणं चन्द्रापीडमित्यर्थः,
अपरयन्ती अनवलोकयन्ती लोचनयुगलं नैवद्वयं वञ्चयसि प्रतारयसि अन्यथादृष्टावलोकनासम्भवा-
दित्याशयः । कस्याश्चिदायिकामिः सह समेत्य परपुरुषावलोकनाद्, सतीत्वस्यपगमनयेनानवलोकयन्ती
प्रति विभ्रासपूर्वकं वचनमिदम् ।

अधन्य इति । हे अधन्ये अमाग्ये ! सति भाग्येऽवलोकनावरयन्मावादित्याशयः । परपुरुषदर्शनस्य
स्वपतिनिष्ठपुरुषावलोकनस्य परिहारः परित्यागः व्रतं नियमः तेन तादृशेन हता बहुकालं प्रतारितासि
अवलोकनीयानवलोकनादित्याशयः । पूर्ववदेव कथनमिदम् ।

प्रसीदेति । प्रसीद प्रसन्ना भव, हे सखि ! उत्तिष्ठ उत्थिता भव, रत्या त्वत्प्रिया विरहितं विपुलम्
चन्द्रापीडस्यापि स्वपत्नीरहितत्वाद्विशेषगमिदम् । न गृहीतो नातः मकरध्वजो मकरसंज्ञकजलजीवाङ्गिनो
ध्वजो येन तं तादृशम् । चन्द्रापीडस्यापि तथाविधध्वजाभावाद्विशेषगमिदम् । साक्षात् मकरध्वजं कान-
देवनिव चन्द्रापीडं पश्य अवलोक्य । सौन्दर्यमोहेनोपविशन्ती प्रति कत्यारिव सक्तामवचनमिदम् ।

अयमिति । अल्लयो भ्रमराः तेषां कुलं समूहः तद्वत् नीले तथाविधकृचाच्छादितत्वादित्यन्तरयामवर्गे
अस्य चन्द्रापीडस्य शिरसि मस्तके, तिमिरमन्धकारः तच्छृङ्गया तद्वन्नमेग तिमिरभ्रमजनिवतञ्जिराकर-
ण-धिष्येत्यर्थः । निपतितः शशिकरकलाप इव चन्द्रारिमनिकर इव अयं पुरो दूरयमानो मालतीकुसुमान-
मालतीपुष्पाणां शैलरः स्वरूपशिरोऽलङ्कारः सितातपत्रान्तरेण शुभ्रच्छद्रान्यन्तरेण अभिलक्ष्यते अव-
लोक्यते । अमिलापपूर्वकवचनमिदम् ।

'अलिङ्गलनील' इत्यत्र लुप्तोपमा, तिमिरशङ्केत्यादौ भ्रान्तिमान्, जात्युषेहा चेति परस्परमेतेषा-
मङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

एतदिति । कर्णभरणं कर्णनूपगं गन्धरकतं हरिन्मणिः तस्य या प्रभा कान्तिः तथा रयामायितं
रयामवदाचरितम् एतत् पुरोऽवलोक्यमानम् अस्य चन्द्रापीडस्य कपोलतल गण्डयुगलोर्ध्वदेशः, उपरचितो
निर्मितः विकचस्य विकसितस्य शिरोपकुसुमस्य कर्णपूरः कर्णनूपगं यत्र तत्तयोर्ध्वमिव आभाति शोभते ।
शिरोपपुष्पस्य रयामत्वात् कपोलतलप्रभापतनसम्भवाच्चेत्याशयः । सामिलापेयमुक्तिः ।

'रयामायितम्' इत्यत्र क्यङ्गतोपमालङ्कारः, उपरचितेत्यादौ क्रियोषेहा चेति द्वयोः परस्परमङ्गाङ्गि-
भावः सङ्करः ।

सतीव्रतलोचनी ग्रहणे पाँडावाली, देखने योग्य वस्तु न देखकर वृं अपने नेत्रोंको बन्धित करती (ठगती) है । अती
अनागिनी, परपुरुषका सुँह न देखनेकी प्रतिज्ञा करके वृं ठगी गई है । सखि ! प्रसन्न हो, वठ लौट रतनविहीन
मकरध्वज-रहित साक्षात् कानदेवके समान कुनारकी देल । अनरत्नसूइके समान अल्पत हृन्गवर्ग मस्तकके ऊपर
अन्यकार-अनन्ते हुते हुए चन्द्रमाई कीरणोंके कलापके समान इनके यह चनेलीके फूलोंका नीर, श्वेदवर्ग छत्रके
नीलर देखनेमें आ रहा है । इसके ये गण्डयुगल, कर्णनूपगके मरकतमणिको प्रभासे रयामवर्ग होकर दीप्ति पा रहे हैं,
अव एव प्रतीत हो रहा है, नानी खिले हुए शिरोषके फूलका कर्णभरण (कनकूट) बनाकर कानपर दिया हुला है ।

मिव कपोलतलमाभाति । अयमस्य हारान्तर्निविष्टारुण-मणि-किरण-कलापच्छलेन हृदयं विवि-
धुरभिनवयौवनराग इव वहिः परिस्फुरति । एतदनेन चामरकलापान्तरैरित इव वीक्षितम्^१
एतत् किमपि वैशम्पायनेन सह सामान्यं दशन-मयूख-लोखा-धवलीकृतं दिक्चक्रवालं
हसितम् । एषोऽस्य शुक्र-पक्षति-हरित-रागेणोत्तरीयांशुकप्रान्तेन बलाहकस्तुरग-खुर-चलन-
जन्मानं लग्नम्^२ अप्रकेशेषु रेणुमपहरति । अयमनेन लक्ष्मीकर-कमल-कोमल-तलः समु-
त्क्षिप्य तिर्यक्^३ तुरङ्गमस्कन्धे निक्षिप्तश्चरणपल्लवः^४ । सलीलमयमनेन च ताम्बूल-याचनार्थ-
मुत्तानिततलः कोमलदीर्घाङ्गुलिः^५ आताम्र-पुष्कर-शोभी गजेनेव शैवाल-कवल-लालसः^६

अयमिति । अयं पुरोऽवलोक्यमानः, अभिनवयौवनस्य नूतनतारुण्यस्य रागः तत्समयसम्भवोऽनु-
राग एव रागो रक्तिमा, हारस्य मुक्ताकलापस्य अन्तर्निविष्टाः मध्यप्रविष्टा ये अरुणमणयः पद्मरागाः तेषां
किरणकलापच्छलेन रश्मिसमूहव्याजेन विद्यमान इत्यर्थः, हृदयं चित्तं विवक्षुः प्रवेष्टुमिच्छुरिव सन् वहिः
परिस्फुरति सम्प्रत्यपि अन्तर्गमनाभावात् हृदयोपरि प्रसर्पति । वक्षःस्थले रक्तकान्तिः समीच्यते, नासाव-
रुणमणिकान्तिः, किन्तु तारुण्यसम्भवानुरागो हृदयं प्रवेष्टुमिच्छुः सम्प्रत्यपि वहिस्तिष्ठतीति स्पष्टार्थः ।
इदमप्यभिलाषापूर्वकं वचनम् । इह सापहवोष्णा, अमेदाध्यवसायादतिशयोक्तिश्च, अनयोर्मियोऽङ्गाङ्गि-
भावेन सङ्करः ।

एतदिति । अनेन चन्द्रापीडेन चामरकलापस्य सञ्चाल्यमानचामरसमूहस्य अन्तरैः मध्यप्रदेशैः इत एव
मां प्रत्येव एतद् वीक्षितम् एतदिति दर्शनक्रियायाः परामशः । इदं च सविलाससम्भवं कस्याश्चिद्वचनम् ।

एतदिति । वैशम्पायनेन सह किमपि सामान्यं सम्भाषणं विधाय, दशनानां दन्तानां या मयूखलोखा
रश्मिपङ्क्तिः तथा धवलीकृतं शुभ्रोक्तं दिक्चक्रवालं दिङ्मण्डलं यत्र क्रियायां तद्यथा स्यात्तथा एतद्
हसितम् अयमनेन हासः कृतः समन्मथेयमुक्तिः । इह दिक्चक्रवालस्य धवलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि
तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

एष इति । एष बलाहकः तत्संज्ञकः सेनानायकः, शुक्रपक्षतेः कीरपतत्रिपक्षमूलस्येव हरितो नीलोरागो
वर्णो यस्य तेन तादृशेन उत्तरीयांशुकप्रान्तेन, सन्यानवस्त्रप्रान्तेन तुरगाणाम् अधानां यं खुराः शफाः तेषां
चलनात् गमनात् जन्म उत्पत्तिरस्य तं तादृशम्, अस्य राजकुमारस्य चन्द्रापीडस्य अप्रकेशेषु कचाग्रेषु
लभ्रं संसक्तं रेणुं धूलिम् अपहरति दूरीकरोति । साभिलाषमिदं वचनम् । इह 'शुक्रपक्षतिहरितरागेण'
इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

अयमिति । अनेन चन्द्रापीडेन, लक्ष्म्याः पञ्चाया यत् करकमलं पागिसरोरुहं तद्वत् कोमलं मृदुतलं
यस्य स तादृशः अयं चरणपल्लवः पाङ्क्तिसलयः, तिर्यक् समुत्क्षिप्य तिर्यग्भावेनोत्थाप्य तुरङ्गमस्कन्धे
सलीलं यथा स्यात्तथा निक्षिप्तः स्थापितः । प्राग्बदेव कथनमिदम् । इहापि 'लक्ष्मीकरकमलकोमलतल'
इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

सलीलमिति । गजेन हस्तिना आताम्रेण ईपद्रक्तवर्णेन पुष्करेण शुण्डाग्रेण शोभते इति स तादृशः नथा
शैवालकवले शैवालग्रासोपादाने लालसो लोलुभः गजस्य लोलुभत्वात् तच्छृण्वाया अपि लोलुभत्वं गौण्या
इत्थी नः जशनी का अनुराग (रग) नानो हृदयमे प्रवश करनेको इच्छा कर, मुक्तामाला (हार) के अन्तर्गत
पद्मरागमणिपङ्क्ति किरणोंके बहाने अब भी बाहर हो प्रकाश पा रहा है । यह उसने इन चामरोंके भीतर देकर इत
तरफ ही नानो दृष्टिपात किया : वैशम्पायनके साथ किसी निषयकी वानचीत कर दन्त-किरणोंसे दिशाओंको संकेद
कर यह हैंसा । यह बलाहक (सेनापति), शुक्र (तोते) के पंखके समान हरे अपने उत्तरीयवस्त्र (डरग्टा)
के प्रान्त-द्वारा (कीरते) धोड़ेके तुरोंमेंसे उड़-उड़ कर इसके आगेके बालोंपर पड़ी हुई धूलको पोंछता है । यह उसने,
लक्ष्मीदेवीके करकमलके समान कोमल-तल-सम्भवं अपने चरण-पल्लवको तिर्यग्भावसे (तिरछा कर) ऊँचा उठाकर
धोड़ेके कन्धे पर आड़ा टाला । हाथी जिस प्रकार शैवालका ग्रास ग्रहण करने के समय इच्छाले अपना मूँच फैलाना
है, उसी प्रकार इसने ताम्बूल लेनेके लिए अपने कोमल और लम्बी उँगलीवाले, एवं कुछ-कुछ लाल कमल-जोशके

१. एतदलकचामरकलापान्तरैरितविरलवीक्षितम्, अनेकचामरकलापान्तरितनस्य वीक्षितम् । २. सना-
मन्वयतः । ३. ...धवलित... । ४. आलम्बम्, आलम्बकेषु । ५. ...तल, करतल । ६. अत्रिचिद 'कोमल' इति
परं नास्ति । ७. ...कमलग्रासलालसः, कमलग्रासवान्छया ।

प्रसारितः करः । धन्या सा, या तद्दमीरिव निजितकमलं करतलमस्य वसुन्धरा-सपत्नी
ग्रहीष्यति । धन्या च देवी विलासवती, सकलमहीमण्डल-भारं-धारणक्षमः ककुभा दिग्गज
इव गर्भेण ययाऽयमूढः ।'

इत्येवंविधानि चान्यानि च वदन्तीनां तासामपीयमान इव लोचनपुटैः, आ-
हूयमान इव भूषणरवैः, अनुगम्यमान इव हृदयैः, निबध्यमान इव आभरण-रत्न-रश्मि-
रञ्जुभिः, उपह्रियमाण इव नवयौवनवलिभिः, शिथिल-भुजलता-विगलित-धवल-चलय-

वृत्त्याऽवगन्तव्यम् । लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो लालसोऽपि सः' इति रभसः । करः शुण्डादण्ड इव,
अनेन चन्द्रापीडेन, उत्तानितम् ऊर्ध्वोद्धृतं तलं यस्य स तादृशः, कोमला मृदुला दीर्घाश्च अङ्गुलयो
हस्तावयवा यस्य स तादृशः, तथा आताम्रम् ईषुद्रकवर्णं यत् पुष्करं तद्वत् शोभत इति सः
तादृशः, करो हस्तः, ताम्बूल्याचनार्थं नागवह्नीदलपाचनार्थं सलीलं सविलासं यथा स्यात्तथा प्रसारितो
विस्तारितः । इदमपि पूर्ववदेव कथनम् । इह पूर्णोपमा, यदा श्लेषसङ्कीर्णोपमा ।

धन्येति । या ललता वसुन्धराया नेदित्याः सपत्नी सती, अत्यारिचरसम्पत्त्यन्तानवसुन्धराविपत्ति-
त्वादित्याशयः । लक्ष्मीरिव राज्यश्रीरिव निजितकमलं पद्मादपि अतिरमणीयमित्यर्थः । नस्य चन्द्रापीडस्य
करतलं पाणिं ग्रहीष्यति विवाहसमय इति शेषः, सा धन्या सैव पुण्यशीला परमसौभाग्यादित्याशयः ।
सकाममिदं वचनम् । इहोपमा ।

ननु तच्छृङ्गनिर्दिष्टवाक्यस्य विशेष्यत्वेन पूर्वं निर्देशो नोचितः तथा सति 'न्यङ्कारो ह्ययमेव ने
यदरयः' इतिवत् वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषापत्तिरिति चेन्मैवम्, 'धन्या सा' इत्यस्य 'ग्रहीष्यति'
इत्यस्याग्रे पाठविधानेन कतिविरहात् ।

धन्येति । यथा विलासवत्या, ककुभा आशया दिग्गजः दिग्दन्ती इव, सकलमहीमण्डलस्य समस्त-
भूमण्डलस्य यद्धारधारणं शासनव्यापारसञ्चालनं गुरुवधारणञ्च, तत्र समः समर्थः, नयं चन्द्रापीडः गर्भेण
उदरेण अन्तर्गतेन च उडः धारितः । अमिलापपूर्वकं कथनमिदम् । पूर्णोपमा । इह हि पूर्ववत् विधेयावि-
मर्शदोषः उत्तरवाक्यगतयच्छृङ्गदस्य तच्छृङ्गापेक्षामावात् ।

इत्येवमिति । इति समाप्तौ 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु' इत्यमरः । एवंविधानि पूर्वोक्त-
स्वरूपाणि एभ्यो भिन्नान्यनुक्तानि च वचनानि च वदन्तीनाम् अमिदघतीनां तासां पौराङ्गनानां लोचन-
पुटैः नेत्रयुगलैः आपीयमान इव इत्येवं सर्वत्रान्वयः । अपि च आभरणरत्नानां भूषणरमणीनां रसमयः
किरणा एव रजवः ताभिः निबध्यमान इव । तथा नवयौवनान्येव नूतनतारुण्यान्येव वलय उपामन-
द्रव्याणि तैः उपह्रियमाण इव उपहारपात्रीक्रियमाण इव आदरेण दानस्यूहत्वादित्याशयः । तथा शिथि-
लाम्ब्यः मृदनाविर्भावस्तस्तान्यः भुजलताभ्यः वादुवह्नीभ्यः विगलितः द्युतः, धवलानां रजतभयत्वा-
न्मगिनयत्वाद्वा श्वानां वलयानां कटकानां निकरः तद्रश्मिजालमित्यर्थः, येषु नैः तादृशैः वसुन्धरभिः

समान शोभित करकमलको उत्तानित (चित्त) कर लीलाके तां फेलाया । वह रमणी ही धन्य हैं, जो छि-
पुषिवीकी सखी होकर राजलक्ष्मीके समान इक्ष्वा पद्मविज्या (कमलते नो अधिक कोमल) हाथका ग्रहण करेगी ।
दिशा जिस प्रकार दिग्गजको गर्भमें धारण करती है, उसी प्रकार जिसने, समस्त पृथिवी-मण्डलका भार वहन करने
योग्य इत चन्द्रापीडको अपने गर्भमें रक्ता था, वह देवी विलासवती भी धन्य है ।

पुरवासिनी सुवर्तिर्यो उक्त प्रकार तथा उसी तरहके अन्यान्य वचन बोलने लगीं, उक्त समय उनकी व्योले माननें
चन्द्रापीडका पान करती थीं; आनूपर्णोके शब्द मानो उसे बुलाने लगे, मन नानो उसकी पीछे-पीछे जाने लगा, मल्लहार-
त्यक्त-रत्नोंकी किरण-रूपी रश्मियों मानो उसे बाँध रही थीं, और वे नवयौवनरूप बलिदानद्वारा चन्द्रापीडको मानो
पूजने लगीं । एवं विवाहकी अग्निमें जिस प्रकार लाजा (धातकी लावा) का निक्षेप होता है, उसी प्रकार अथर्विर्ण

१. क्वचिद् 'भार' इति पाठो नोपलभ्यते । २. 'दिग्गज इव यथा च व्यूढः' गर्भेण यथा व्यूढः,
गर्भेण यथाऽयं व्यूढः । ३. अनुगम्यमान इव । ४. शिथिलित ... ।

निकरैः^१ पदे पदे इव विवाहानल इव कुसुममिश्रै^२र्लाजाखलिभिरवकीर्ण्यमाणश्चन्द्रापीडो राजकुल समीपमाससाद ।

क्रमेण च यामावस्थिताभिः अनवरत-करटस्थल-विगलित-मद-मसीपङ्क-करीभिः अञ्जनगिरिमालामलिनाभिः कुञ्जर-घटाभिरन्धकारितदिङ्मुखतया जलधरादिवसायमानम्, उदण्ड-धवलानपत्रसहस्रसङ्कटम्, अनेकद्वीपान्तरागतदूतशत-समाकुलं^३ राजद्वारमासाद्य-तुरङ्गमादवततार ।

अवतीर्ण्य च करतलेन करे वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरः सविनयं प्रस्थितेन बलाहकेनो-

पुष्पसंश्रुतैः लाजाञ्जलिभिः अञ्जलिपूर्णधानाभिः विवाहानल इव उपयमनसामयिकवह्निरिव, पदे पदे प्रतिपदचपेम् अवकीर्ण्यमाणः तामिः पौराङ्गनाभिरभिवृष्यमाणः, चन्द्रापीडः राजकुलसमीपं राजवाट्यन्तिकम् आससाद ॥१॥ शान्नादेशानुसारेण विवाहकाले तद्गन्तुपरि लाजाक्षेपः, देशाचारानुसारेण राजा-गमनेऽपि लाजाक्षेपः इति द्वयांः सादृश्यम् । तथा च कालिदासोऽपि—

‘अवाकिरन् बाललताप्रसूनैराचारलाजरिव पौरकन्याः ।’ इहोपमालङ्कारः ।

कनेगेति । किञ्चेति चार्थः । यामेपु अवस्थिताभिः प्रतिप्रहरं भिन्नभिन्नरूपेण वर्तमानाभिः । अनवरतं निरन्तरं करटस्थलेभ्यः कपोलभागेभ्यः विगलिताः च्युताः मदा दानवारीण्येव मसीपङ्काः गाढमस्यः श्यामतासादृश्यात्, अथवा तथाविधमदाः मसीपङ्का इव तान् कुर्वन्ति विदधत इति ताभिः तादृशीभिः, अञ्जनस्य कज्जलस्य गिरिः पर्वतः तस्य माला पङ्क्तिः तद्वत् मलिनाभिः कृष्णवर्णाभिः कुञ्जरघटाभिः राजनिकरैः करणैः, अन्धकारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि दिङ्मुखानि दिग्बदनानि यस्य तस्य भावः तथा कारणेन, जलधरादिवसायमानं दुर्द्धिनवदाचरत् । उदण्डानाम् उत्थापितदण्डानां धवलानपत्राणां श्वेतच्छ-न्नाणां सहस्रेण निकरेण सङ्कटं व्याप्तम्, तथा अनेके विविधा ये द्वीपान्तरा देशान्तराः तेभ्य आगतानां निजनिजाधिपत्यफलोपपत्तये उपस्थितानां दूतानां सन्देशहारकाणां शतेन वृन्देन, समाकुलं व्याप्तं प्रवेशादेशापेक्षया तेषां तत्र वर्तमानत्वादित्याशयः । राजद्वारम् आसाद्य प्राप्य तुरङ्गमात् अश्वात् अवततार अवतीर्णः ।

इह ‘अनवरते’ स्यादौ प्रापकनिवारकयुक्त्यनुपलम्भात् उपमारूपकयोः, सन्देशसङ्करः । ‘अञ्जन-गिरिमाले’ स्यादौ वचनतोपमालङ्कारः ।

अवतीर्णति । अपि चेति चार्थः । चन्द्रापीडः अवतीर्ण्य तुरङ्गमादुत्तीर्य, करतलेन हस्ततलेन करे वैशम्पायनम् अवलम्ब्य मन्त्रिसुतस्य करं धृत्यैत्यर्थः, सविनयं विनयसहितं यथा स्यात्तया पुरः प्रस्थितेन अग्रे गन्तुं प्रवृत्तेन बलाहकेन तत्संज्ञकेन सेनानायकेन उपदिश्यमानमार्गः प्रदर्श्यमानप्रवेशपथः सन्, पुञ्जी-भूतम् अत्यन्तविस्तृतत्वात् सर्वविधवस्त्राश्रयत्वाच्च एकत्र समवेतं त्रिभुवनमिव त्रिजगदिव विद्यमानं राजकुलं विवेगेति सुदूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह ‘त्रिजगदिव’ इति जान्युपेचालङ्कारः ।

कर फूटते मिली हुई लाजाओंको पद-पद पर चन्द्रापीडके शरीरके ऊपर निक्षेप करती (विलेंद्री) थीं, उस समय उनके निधिल मुञ्जलताओंसे गिरे लंकद कङ्कगर्भा किरणें उस लाजाके साथ मिलनी थीं; इस रूपसे चन्द्रापीड राजभवनके पास आ पहुँचा ।

चन्द्रापीड क्रमसे राजद्वार पर पहुँच कर घोड़े परसे उतरा । वहाँ प्रत्येक प्रहरमें परिवर्तित होकर (बदल कर) बहुत हाथी रहते थे; उनके गण्डस्थलमेंसे बराबर गाढ़ मसीपङ्कके समान मदजल विगलित होने थे, एवं वे कज्जलमय पर्वतके समान काले (मलिन) थे, जिसके द्वारा समीपवर्ती दिशाओंके मुख पर अंधेरा हो जानेसे वह राजद्वार मेजाच्छन्न दिनके समान दिग्वारि देना था, एवं ऊँचे उठे दृष्टवाले बहुत उबने छत्रोंसे परिपूर्ण था और अन्धान्य अनेक दीपोंसे आर सैकड़ों खड़े राजदूतोंसे व्याप्त था ।

चन्द्रापीड, घोड़े परसे उतर कर अपने हाथसे वैशम्पायनका हाथ पकटकर राजभवनमें प्रवेश किया, उस समय बलाहक (सेनानायक), विनयके साथ आगे-आगे जाकर मार्ग बनलाना जाता था । वह राज-भवन एकत्रि ।

१. ...निकरै । २. मिश्र । ३. क्वचिद् ‘वि’ इत्यधिकः पाठो न विद्यते । ४. मसीपङ्क-भारामिः । ५. क्वचिद् ‘समाकुलम्’ इत्यस्य स्थाने ‘सङ्कुलम्’ इति पाठो विद्यते ।

पदिश्यमान-भार्गः त्रिभुवनमिव पुञ्जोभूतम्, आगृहीत-कनक-वेत्रलतैः सित-धारवाणैः^१ सिताङ्गरागैः^२ सितकुसुमशेखरैः सितोष्णीपैः सितवेषपरिग्रहतया श्वेतद्वीपसम्भवैरिव कृतयुगपुरुषैरिव महाप्रमाणैर्दिवानिशमालिखितैरिव उत्कीर्णैरिव तोरणस्तम्भनिषण्णैर्द्वारपालैरनुज्झितद्वारदेशम्,^३ अनेक-सञ्जवन-चन्द्रशाला-विटङ्क-वेदिका-सङ्कट-शिखरैरभ्रङ्कषैरुपहसित-कैलास-शैल-शोभैः^४ अमलसुधावदातैः सप्राणैश्चैलमिव महाप्रासादैः^५, अनेक-चातायन-विवर-विनिर्गत-युवति-भूषण-किरण-सहस्रतया कनकशृङ्खलाजालकेनेवोपरिविस्तीर्णं विराजमानम्,

आगृहीतेति । इत आरभ्य यानि तृतीयान्तानि पदानि तानि अग्रेतनस्य 'द्वारपालैः' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । आगृहीता आत्ताः कनकवेत्रलताः सुवर्णवेष्टितवेतसयद्यो यैस्तैस्तादृशैः । सिताः श्वेताः धारवाणाः कञ्जुका येषां तैस्तादृशैः । सिताङ्गरागैः शुभ्रानुलेपनैः सितकुसुमशेखरैः शुभ्रपुष्पमुकुटैः सितोष्णीपैः श्वेतमूर्ध्ववैद्यैः । सितवेषपरिग्रहतया श्वेतनेपथ्याङ्गीकारतया श्वेतद्वीपसम्भवैरिव श्वेतद्वीपोत्पन्नैरिव तेषां सर्वशुभ्रत्वादित्याशयः । कृतयुगपुरुषैः सत्ययुगीयलोकैरिव महाप्रमाणैः अत्युच्चस्वरूपिभिः, अलिखितैरिव चित्रितैरिव निरन्तरसावधानतया निष्क्रियत्वादित्याशयः । उत्कीर्णैरिव बहिर्द्वारस्तम्भेषु क्षोदितैरिव गाढसंस्कृत्वादित्याशयः । तोरणस्य बहिर्द्वारस्य स्तम्भेषु निषण्णैः तदाधारत्वेनावस्थितैः द्वारपालैः दौवारिकैः दिवानिषां रात्रिन्दिवम् अनुज्झितः अपरित्यक्तः द्वारदेशो यस्य तत्तादृशम् ।

अनेकेति । अनेका अधिकतराः, संजवनानि चतुःशालानि, चन्द्रशाला ऊर्ध्ववर्तिभवनानि, विटङ्काणि कपोतपालिकाः, वेदिका उपवेशनाद्यर्थं बद्धभूमयश्च ताभिः सङ्कटाणि भ्यास्तानि शिखराणि ऊर्ध्वप्रदेशा येषां तैस्तादृशैः । 'सञ्जवनन्निवदम् । चतुःशालम् ।' इति, 'कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुञ्जपुंसकम्' इति चामरः । 'शुद्धान्ते वलभीचन्द्रशाले सौधोर्ध्ववेशमनि' इति रभसः । अभ्रं गगनं कपतीति तैः श्वोम-व्यापिभिः, उपहसिता आपेक्षिकाधिकप्रबलत्वादुपहासास्पदीकृता कैलासशैलस्य हिमालयपर्वतस्य शोभा-यैस्तैः तादृशैः । अमलाभिः निर्मलाभिः सुधाभिः चूर्णलेपैः अवदाताः शुभ्राः तैस्तादृशैः । महाप्रासादैः विशालाट्टालिकाभिः करणैः प्राणैश्चैलमिव हिमालयपर्वतैः सहेति सप्राणैश्चैलं तदिव विद्यमानम् इति राजकुलस्य विशेषणम् । तथाविधाट्टालिकानां कैलासाचलसदृशत्वादित्याशयः । इह 'सप्राणैश्चैलमिवे'तिगुणोद्धेका ।

अनेकेति । अनेकेभ्यो बहुतरेभ्यः चातायनविवरेभ्यः गवाक्षच्छिद्रेभ्यो विनिर्गतं विनिःसृतं युव-तिभूषणकिरणानां तरुण्यलङ्काररश्मीनां सहस्रं समूहो यत्र तस्य भावस्तथा कारणेन, उपरिविस्तीर्णं प्रसारितेन कनकानां सुवर्णानां याः शृङ्खला निगडाः तासां जालकेन समूहेनेव विराजमानं शोभमानम्, तद्रश्मीनां कनकशृङ्खलावदवगम्यमानत्वादित्याशयः ।

त्रिभुवनके समान बहुत बड़ा देखनेमें आता था । उसके स्तम्भके पास द्वारपालगण सर्वदा रहते थे, उन लोगोंके हाथमें सुवर्णखचित वेत्रयष्टि (वेंतकी छड़ी), शरीरमें श्वेतवर्ण कवच, और श्वेतवर्ण अङ्गराग एवं मस्तक पर श्वेतवर्ण फूलोंकी माला और श्वेतवर्ण उष्णीष (पगडी) थे । अतएव श्वेतवर्ण सब परिच्छिद्री (पोशाकों) को धारण करनेसे मानों श्वेतद्वीपमें उत्पन्न हुए हैं ऐसा प्रतीत होता था । सत्ययुगके मनुष्योंके समान उन लोगोंको अत्यन्त दीर्घ आकृति थी । निश्चलभावसे रहनेके कारण वे लोग चित्रितके समान एव दिन-रात तारणस्तम्भानें गाढ़ संलग्न होनेसे क्षोदितके समान प्रतीत होते थे । उस राजमयनमें कैलासकी शोभाको भी तिरस्कार करनेवाला एव ऊर्ध्वदिर्घ आकाश तक पहुँचनेवाला तथा निर्मल चूनेसे सफेदी की हुई बड़ा-बड़ी अट्टालिकाएँ (महलें) थीं । उसकी छोटियों पर अधिकतर चतुःशालाएँ (चौकोन कमरे), चन्द्रशालाएँ, कवचोंकी दृढ़ें बनी थी और बैठनेके लिए ऊँचे चबूतरे बने थे । अतएव प्रतीत होता था मानो वह राजभवन हिमालय से सयुक्त हो कर विद्यमान है । अधिकतर खिड़कियोंके छिद्रसे युवतियोंके आभूषणोंकी हजारों किरणोंके फैलनेसे ऐसा प्रतीत होता था मानो ऊपर के भागोंमें सोनेकी शृङ्खलाओंका जाल बिछा दिया गया है । उससे राजभवन शोभित हो रहा था । उसके

१. सितधारवाणधारिभिः । २. 'सिताङ्गराग' इति पाठ एव क्वचिज्जोपलभ्यते । ३. 'संयमन, सयवन' । ४. शालिका । ५. अपहसितकैलासशोभैः, अत्रैव क्वचिद् 'शैल' इति पदं नोपलभ्यते । ६. शैलेयमिव । ७. क्वचिद् 'भूषण' इति पदं नास्ति । ८. वितानेन, विततेन ।

अन्तर्गतायुधनिवहामिराशीविष-कुल-सङ्कुलाभिः पातालगुह्याभिरिवातिगम्भीराभिरायुधशाला-
भिर्नपेतम्, अत्रलाचरणालकक-रसरक्तं मणि-शकलैः शिखर-निलीनशिखि-कुलकृतकेकारव-
क शकलैः क्रीडापर्वतकैरुपशोभितम्, उज्ज्वलवर्णकम्बलावगुण्ठितकनकपर्याणाभिः प्रलम्ब-
चामर-कलाप चुम्बित चलकर्णपल्लवामिः कुलयुवतिभिरिवोपसृष्ट-शिखाविनय-निभृताभिः यामै-
करेणुकाभिरशून्यकशान्तरम्, आलान-स्तम्भनिपण्णेन च नवजलधरधोर्यै-गम्भीरम्, अनुगतै-
वीणा-वेणु-रव-रम्यम्, आस्फालित-धर्वरिका-धर्वरम्, अनवरत-मृदुमृदङ्गध्वनिम्, आमीलित-

अन्तरिति । अन्तर्गता मध्यगता आयुधनिवहाः शस्त्रममूहायामांताभिः तादृशीभिः, अत एव आशी-
विषकुलेन सर्पनिवहेन सङ्कुलाभिः व्याप्ताभिः, पातालगुहाभिः बलिवेशमकन्दराभिरिव विद्यमानाभिः, अतिग-
म्भीराभिः अलम्बमध्याभिः आयुधशालाभिः शस्त्रमवर्तैः उपेतं महिनम् । इह 'पातालगुहाभिरिवे' ध्युपमा ।

अवलेति । अवलानाम् उपरिभ्रमणविधायिनीनां सुन्दरीणां ये चरणालककरसाः पादयावकद्रवाः तैः
रक्तानि रक्तवर्णानि मणिशकलानि रत्नखण्डानि तेषां तैः तादृशैः, तथा शिखरेषु तेषामेव सानुषु निलीनानां
शिखिनां मयूराणां कुलेन घुन्देन कृता विहिता कंकारवा निजवाण्य एव कलकलाः कोलाहला येषु तैः
तादृशैः, क्रीडापर्वतकैः विहारार्थरचितपुद्गाचलैः उपयोभितं विराजमानम्, राजकुलम् ।

उज्ज्वलेति । उज्ज्वलवर्णैः कम्बलैः अवगुण्ठिताभिः आवृतानि कनकपर्याणानि सुवर्गरचितपल्लयनानि
यासां ताभिः तादृशीभिः, प्रलम्बैः आयतैः चामरकलापैः बालव्यजनसमूहैः चुम्बितैः स्पृष्टैः चली चञ्चली
कर्णपल्लवैः यासां ताभिः, तादृशीभिः, शिखासङ्केतवाद्यैः गार्हस्थ्यपरिचालनचातुर्यलाभश्च, विनय औद्यम्य-
राहित्यं नम्रता च, एवञ्च उपारूढाम्यां सज्जाताभ्यां शिखाविनयाम्यां निमृता अक्षुद्राः अष्टप्राश्च ताभिः
कुलयुवतिभिरिव विद्यमानाभिः यामकरेणुकाभिः प्रतिप्रहरं मित्रमित्रत्वेन बन्धनीयाभिः गजस्त्रीभिः अशू-
न्यानि पूर्णानीत्यर्थः, कक्षान्तराणि प्रकोष्ठमध्यप्रदेशा यस्य तत्तादृशं राजकुलम् । उपमा ।

आलानेति । किञ्चेति चार्थः । इत आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि अग्रेतनस्य गन्धहस्तिने-
त्यस्य विदोषणानि । आलानस्तम्भे गजवन्धनस्तम्भे निपण्णे विद्यमानः तद्वलम्बनेन विद्यमान इत्यर्थः,
तेन तादृगेन, नवो नूतनो यो जलधरो मेघस्तस्य धोपवत् गर्जनवत् गम्भीरं मन्दध्वनिम्, अनुगतैः अनु-
सृतैः वीणायास्तन्मया वेणुरवैः वेणुशब्दैः रम्यं सुन्दरम्, आस्फालिताः वादिता या धर्वरिकाः छुदघण्टिकाः
तासां धर्वरो ध्वनिनादो यत्र तं तादृशं तन्निनादसम्मिलितमित्यर्थः, अनवरतो निरन्तरं मृदुः मधुरो यो
मृदङ्गस्य मुरजस्य ध्वनिः शब्दः तं तादृशम् 'आकर्णयता' इत्येतस्येतत्कर्मपदम् । आकर्णयविधिं दर्शयति-
आमीलितेत्यादिना । आमीलितः किञ्चिन्मुद्रितो लोचनयोरनेत्रयोः त्रिभागस्तृतीयोऽंशः येन तेन तादृशेन,
वामस्य सव्येतरस्य दशनस्य दन्तस्य कौटौ अग्रे निपण्णे विद्यमानो हस्तः शुण्डा यस्य तेन तादृशेन, तथा
कर्णौ श्रोत्रे ताले तालदले इव इति कर्णताले तथा च निश्चले स्थिरं कर्णताले तालदलवद्विस्तृतकर्णौ यस्य
तेन तयोक्तेन च विद्यमानेन आकर्णयता तादृशमुरजध्वनिं श्रृण्वता । पूर्वविधा एव गजानां गोतादिश्रव-
णप्रकृतयः । 'नवजलधरगम्भीरम्' इत्यत्र लुप्तोपमा, अन्ते च स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

अन्तर, सर्पकुले भरी हुई पातालकी गुफाके समान अत्यन्त मयूर, एवं विविध अस्त्रों में परिपूर्ण अधिकतर
आयुधशालाएँ बनी हुई थीं । वहाँ बहुत से कृत्रिम क्रीडापर्वत शोभायमान थे, उनमें अबलाओंके चरणों पर लगी
हुई महावरके समान रक्तवर्ण पसरग-मणिके टुकड़े चमकते थे, और शिखर पर भरे हुए मनूरगन केदारवृक्षे कल-
कल किया करते थे । शिखा और विनयसे युक्त कुलीन स्त्रियोंके समान शान्त-स्वभाववालों एवं प्रतिप्रहर में
परिवर्तन होनेवाली किन्हीं ही इधिनियों दरवाजे के पास सज्जित हो खड़ी थी, उज्ज्वलवर्णके कम्बल द्वारा जिनके
सोनेके लोच आच्छादित थे, एवं लटकते हुए चामरमनूद जिनके चञ्चल एवं धिस्तृत कर्ण-पल्लवकों चूमते थे ।
एक भागमें गन्धमादन नामका एक गन्धगज बन्धनस्तम्भ (मूँडे) में बंधा था; उस समय नवीन बादल
की गर्जनाके समान गम्भीर, साध-साध बीणा और वेणुके स्वस्ते रमणीय एवं दूँवरियोंके शब्दसे पर्यर करनी,
सद्गोचर और मृदङ्गकी कोमल ध्वनि बराबर होती थी । गन्धमादन बानोंके नीसरे हिस्सेको थोड़ा नीच कर और

१. प्रचल, लम्ब । २. कलापचल । ३. स्पष्ट, उज्ज्वल । ४. विन्देन निमृताभिः । ५. यामक ।
६. कक्षरगजितरोप । ७. अतनु । ८. अनवरतस्तनीनकमृदङ्गध्वनिम् । अनवरत...आमीलित, अनवरतमहो-
द्यमृदङ्गध्वनिमनिमोहं किञ्चिदमीलित ।

लोचन-त्रिभागेण वाम-दशन-कोटि-निषण-हस्तेन निश्चलकर्णतालैनाकर्णयता, सलीलमुभय-
पार्श्ववलम्बि-वर्णकम्बलतया विन्ध्यगिरिणेवाविष्कृतधातु-विचित्र-पक्षसम्पुटेन, आधोरण-
गीतानन्द-कृत-मन्द्र-कण्ठ-गर्जितेन, मदजल-शवल-शङ्ख-शोभित-श्रवणपुटेन, रजनिकर-विम्ब-
चुम्बि-संवर्त्तकाम्बुद-वृन्द-विडम्बकेन, कर्णान्तलम्बिनौ काञ्चनमयेन कृतकर्णपूरमिवाङ्कुरेण
मुखमुद्रहता, मदजलमलिनेन द्वितीयेनेव कर्णचामरेण कपोलतलदोलायमानेन मधुकरकुले-
नालङ्क्रियमाणेन, अत्युदग्रतया पूर्वकायस्य अतिवार्मनतया च जघनभागस्य पातालादिव

सलीलमिति । सलीलं सखेलं यथा स्यात्तथा उभयपार्श्वे अवलम्बते पततीति तत्तथोक्तं वर्णकम्बलं
विचित्रपृष्ठास्तरणं यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, 'प्रवेण्यास्तरणं वर्णः' इत्यमरः । आविष्कृतं प्रका-
शितं धातुभिः 'सुवर्णरूप्यतात्राणि हरितालं मनःशिला । गैरिकाञ्जनकासीस-सीसलोहाः सहिङ्गुलाः ॥
गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसम्भवाः ।

इति रामाश्रमीघृतसुवर्णादिभिः । विचित्रं नानाविधं पक्षयोः सम्पुटं द्वयं येन तेन तथोक्तेन विन्ध्य-
गिरिणेव जलवालकेनेव विद्यमानेन । इह द्रव्योत्प्रेक्षा ।

आधोरणेति । आधोरणस्य हस्तिपकस्य गीतेन गानाकर्णनेन य आनन्दस्तेन कृतं मन्द्रं गम्भीरं कंठ-
गर्जितं येन तेन तादृशेन । 'आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निपादिनः ।' इत्यमरः ।

मदेति । मदजलेन दानवारिणा विचित्रो नानाविधो यः शङ्खः ललाटास्थि तेन शोभितं राजितं
श्रवणपुटं श्रोत्रद्वयं यस्य तेन तादृशेन, 'शङ्खः कम्बौ न योषिन्ना भालास्थि निधिभिन्नत्वे ।' इति नेदिनी ।

अत एव रजनिकरविम्बं चन्द्रमण्डलं चुम्बति स्पृशतीति तत्तथोक्तं यत् संवर्त्तकाम्बुदवृन्दं लोक-
विनाशकालिकमेवसमूहः तद्विडम्बयति अनुकरोति यः स तादृशः तेन 'शेषादिभाषा' इति कम्प्रत्ययः ।
नृगाङ्गितरजनिकरविम्बेन सह तथाविधशङ्खस्य तत्संवर्त्तकाम्बुदवृन्देन च सह हस्तिनः साम्यमवगन्त-
व्यम् । इह पदार्थहेतुककान्यलिङ्गालङ्कारेण आर्योपमायाः सङ्करः ।

कर्णेति । कर्णान्तलम्बिना श्रोत्रपर्यन्तलम्बिना काञ्चनमयेन सुवर्णनिष्पन्नेन अङ्कुरेण सुगिना कृतकर्ण-
पूरमिव सन्पादितकर्णाभरणमिव मुखम् आननम् उद्रहता धारयता । 'कृतकर्णपूरमिव' इतिक्रियोत्प्रेक्षा ।

मदजलेति । मदजलेन दानवारिणा तत्संलग्नतयेत्यर्थः । मलिनं गाढश्यामं तेन तथोक्तेन, तथा द्विती-
येन, अन्येन कर्णचामरेणेव विद्यमानेन, कपोलतले गण्डद्वयोपरि दोलायमानेन इतस्ततो भ्रमता मधु-
करकुलेन भ्रमरवृन्देन, अलङ्क्रियमाणो मण्ड्यमानस्तेन तादृशेन । इह 'कर्णचामरेणेवे'ति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

अत्युदग्रेति । पूर्वकायस्य देहपूर्वार्द्धस्य अत्युदग्रतया अत्यन्तोच्चतया, तथा जघनभागस्य देहपश्चा-

सूँड़की बोंए दौतकी नोक पर रखकर एवं विस्तृत कर्णयुगल को निश्चल रख, लीला-सहित उस सङ्गीत और
नृदङ्गके शब्दको झुनता था । गन्धमादनके पृष्ठके ऊपर एक विचित्र (अनेक रंगोंका) कम्बल बिछा हुआ था,
वह दोनों तरफ लटक कर झूल रहा था; अत एव धातुओंसे रंगे हुए पक्षों (पंखों) को फैलाकर रहनेवाले विन्ध्य
पर्वतके समान वह देखनेमें आ रहा था । महावतके गीतसे आनन्दित होकर वह गम्भीर कण्ठसे गर्जन करता था ।
मदजलसे उसका ललाटास्थि रंगा हुआ था, उससे कर्णयुगल शोभित हो रहे थे, अत एव वह चन्द्रविम्बेसे चुम्बन
किए गए प्रलय-कालीन मेघका अनुकरण करता था । सुवर्णमय एक अङ्कुर उसके कान पर लटक रहा था । उससे
अनीत होता था मानो उसके कान पर आभूषण (कर्णमूल) पहनाया हुआ हो, इस प्रकारके मुखभागको वह
धारण किया था । मदजलसे मलिन होकर गण्डस्थलके आस-पास घूमता हुआ भौंरों का समूह द्वितीय कर्ण
चामरके समान उसको शोभित कर रहा था । उसके शरीर का पहला-भाग बहुत ऊँचा था और जघन-भाग
अत्यधिक छोटा था, जिससे मानो वह पातालमेंसे निकलता हो ऐसा प्रतीत होता था । रात्रिमें जिस प्रकार अर्धचन्द्र के

१. प्रलम्बित... । २. विचित्रित... । ३. चुम्बितावर्त्तक चुम्बिनावर्त्तक चुम्बितसंवर्त्तक । ४. कर्चिच
'वृन्द' इति पदत्रास्ति । ५. कर्णालम्बिना । ६. वानतया । ७. पातालतलादिव ।

उत्तिष्ठता, निशासमयेनेव परिस्फुरत्सार्द्धचन्द्रनक्षत्रमालेन, शरदारम्भेणेव प्रकटितारुण-चारु-पुष्करेण, वामनरूपेणेव कृतत्रिपदीविलासेन, स्फटिकगिरितटेनेव लग्न-सिंहमुखप्रतिमेन, प्रसाधितेनेव आलोल-कर्णपल्लवाहतमुखेन, गन्धमादननाम्ना गन्धहस्तिना सनाथीकृतैकदेशम् ;

दंशस्य च अतिवामनतया अतिह्रस्वतया कारणेन, 'खर्वो ह्रस्वश्च वामनः' इत्यमरः । पातालात् रसात-लात् उत्तिष्ठतेव ऊर्ध्वं प्रादुर्भवतेव, अन्यस्यापि नीचादुन्नतप्रदेशोत्थानसमये एवंविधावस्यावलोकनादि-त्याशयः । इह 'उत्तिष्ठतेवे'ति क्रियोद्येष्टा ।

निशेति । निशासमयेन विभावरीकालेनेव, परिस्फुरन्ती समन्तादीप्यमाना सार्द्धचन्द्रा अर्द्धचन्द्रस-दृशभालभूषणसहिता नक्षत्रमाला सप्तविंशतिसंख्यकमुक्ताग्रथितदाम यस्य तेन तादृशेन । 'सैव नक्षत्र-माला स्यात् सप्तविंशतिमौक्तिकैः' इत्यमरः । अन्यत्र परिस्फुरन्ती सार्द्धचन्द्रा अष्टमीचन्द्रसहिता नक्षत्र-माला तारकापङ्क्तिर्यत्र तेन तादृशेन ।

शरदिति । शरदारम्भेणेव घनात्ययप्रारम्भेणेव, प्रकटितं प्रकाशितम् अरुणं लोहितवर्णं चारु मनो-हरञ्च पुष्करं शुण्डाग्रं यस्य तेन, अन्यत्र प्रकटितानि विकसितानि अरुणानि चारुणि च पुष्कराणि कम-लानि यत्र तेन तादृशेन ।

'पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले ।

व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौपधिविशेषयोः ॥ इत्यमरः ।'

वामनेति । वामनरूपेण विष्णोर्वामनावतारेणेव, कृतो विहितः त्रिपद्या पादवन्धनशृङ्खलया विलासः खेला येन तेन तादृशेन, 'त्रिपदी पादवन्धनम्' इति यादवः । अन्यत्र त्रयाणां पदानां समाहारः इति त्रिपदी 'तद्धिताथौत्तरपदसमाहारे च' इति समासः । कृतो विहितः त्रिपद्या त्रिभुवनेषु पादत्रयस्थापनेन विलासो लीला येन तेन तादृशेन ।

स्फटिकेति । स्फटिकगिरिः स्फटिकमयपर्वतः तस्य तटेनेव भिख्येव, लग्ना दशनोपरि संसक्ता सिंह-मुखा सिंहावनसदृशाग्रभागा प्रतिमा दन्तवन्धनशृङ्खला यस्य तेन तादृशेन । 'प्रतिमा प्रतिरूपके । गजस्य दन्तबन्धे च' इत्यनेकार्थः । अन्यत्र लग्ना सांमुख्येन केशरिणः स्थितत्वात् पतिता सिंहमुखस्य प्रतिमा प्रतिविम्बं यत्र तेन तादृशेन ।

प्रसाधितेनेति । प्रसाधितेनेव अनेकविभूषणैर्भूषितेन लोकेनेव, आलोलाम्बां नितान्तचपलाम्बां कर्ण-पल्लवाभ्यां विस्तृतश्रोत्राभ्याम् आहतं भ्रमरापनयनाय तादृतं मुखं वदनं येन तेन तादृशेन । अन्यत्र आलोलाम्बां कर्णपल्लवाभ्यां श्रोत्रकिसलयाभ्याम् आहतं मुखं यस्य तेन तादृशेन ।

'निशासमयेनेव' इत्यारभ्य 'प्रसाधितेनेव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

गन्धमादनेति । गन्धमादननाम्ना गन्धमादनसंज्ञकेन गन्धहस्तिना प्राक्प्रदर्शितस्वरूपेण गन्धगजेन सनाथीकृतः स्वसंयुक्तीकृतः अवस्थित इत्यर्थः, एकदेश एकभागो यस्य तत्तादृशम्, 'राजकुलम्' इत्यस्य विशेषणम् ।

साथ ताराओंको पड़ि दीप्ति पाती रहती है, उसकी भी उसी प्रकार अर्धचन्द्राकृति ललाटभरणके साथ मोति-योंकी माला दीप्ति पा रही थी । शरत्कालके आरम्भमें जिस प्रकार लाल और सुन्दर कमल प्रकट होते हैं उसका भी उसी प्रकार सुन्दर और लाल शुण्डाग्र प्रकाश पा रहा था । वामनावतार नारायणने जिस प्रकार बलिके यज्ञमें तीनों भुवनों (स्वर्ग-मर्त्य-पाताल) को अपने तीन परों से लीला खेल किया (ज्ञापा) था, वह भी उसी प्रकार पोंवमें बंधी हुई जञ्जीरोंसे क्रीड़ा करता था । स्फटिकमय पर्वतभित्तिमें जिस प्रकार सिंहाका प्रतिविम्ब उसके फिरते रहने से पड़ता है, उसका भी उसी प्रकार दन्तके ऊपरमें एक सिंहमुखके समान अग्रदेशदुक्त दन्तवन्धन शृङ्खला (जञ्जीर) लगी हुई थी । विविध आभूषणोंसे भूषित व्यक्तिका मुख जिस प्रकार चञ्चल कर्णपल्लव द्वारा आहत होता रहता है, उसका मुख भी उसी प्रकार विस्तृत कानोंसे आहत होता था । इस प्रकार गन्धमादन नानक गन्धमाज द्वारा राजभवनका एक देश संयुक्त था । एवं वह राजभवन अथशाला में रहनेवाले अधिकतर घोड़ोंसे

उज्ज्वल-पट्टकम्बल-पट्ट-प्रावारित-पृष्ठैश्च रसित-मधुर-घण्टिका-रव-मुखर-कण्ठैः, मञ्जिष्ठा-लो-हित-स्कन्ध-केसर-वालैः, निहत-वन-राज-रुधिर-पाटल-सटैरिव केसरिभिः, पुरो-निहित-यवस-राशि-शिखरोपविष्ट-मन्दुरापालैः, आसन्न-मङ्गल-गीत-ध्वनि-दत्तकर्णैः, अन्त-कपोल-धृत-मधुर-सरस-लुलित-लार्ज-कवलैः, भूपालवल्लभैर्मन्दुरागतैस्तुरङ्गमैरुन्नासितम्, अधिक-रण-मण्डपग-तैश्चार्यवेशैरत्युच्चवेत्रासनोपविष्टैर्वर्ममयैरिव धर्माधिकारिभिर्महापुरुषैरधिष्ठितम्, अधिगत-सकल-ग्राम-नगर-नामभिरेकभवनमिव जगदखिलमालोक्यद्विरालिखित-सकल-भुवन-व्यापा-

उज्ज्वलेति । इत आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि 'तुरङ्गमैः' इत्यग्रेतनस्य विशेषणानि बोधयानि । उज्ज्वला दीप्तिमन्तो ये पट्टकम्बलाः कृमिकोशोद्भवसुन्नरचितकम्बलाः तैः पट्ट साधु प्रावारितानि आच्छादितानि पृष्ठानि येषां तैः तादृशैः । रसिताः गलसञ्चालनेन शब्दायमानाः मधुराः सुन्दरा या घण्टिकाः क्षुद्रघण्टाः तासां रवैः निनादैः मुखराः वाचालाः कण्ठा ग्रीवा येषां तैः तादृशैः । मञ्जिष्ठा रत्न-द्रव्यविशेषः तद्वत् लोहिताः रक्तवर्णाः स्कन्धेषु केसरसज्जकरोमाणि येषां तैः तथोक्तैः, अत एव निहतानां भारितानां वनगजानाम् अरण्यहस्तिनां रुधिरैः शोणितैः पाटलाः श्वेतरक्ताः सटा जटा येषां तैस्तादृशैः केसरिभिः मृगेन्द्रैरिव विद्यमानैः, 'व्रतितस्तु सटा जटा' इत्यमरः । पुरोऽग्रतो निहिताः स्थापिता ये यवसरा शयः घासपुङ्गाः तेषां शिखरेषु ऊर्ध्वदेशेषु उपविष्टा मन्दुरापाला वाजिशालापालका येषां तैस्तादृशैः 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः । आसन्नां निकटवर्तिनो ये मङ्गलगीतध्वनयः माङ्गलिकगानशब्दाः तेषु दत्तौ न्यस्तौ कर्णौ श्रोत्रे यैस्तैस्तादृशैः, तेषामपि गीताकर्णनौकण्ड्यस्य विद्यमानत्वादित्याशयः । अन्तः कपालेषु कपोलान्धन्तरेषु धृताः स्थापिता मधुराः सुत्वादाः सरसा गुडेन आर्द्राकृताः अत एव लुलिता उभयतो गलदुग्धाः लाजकवला धानाग्रासाः यैस्तैस्तादृशैः, गुदमिश्रिता लाजग्रासाः चापल्यवशान्मा निपातयन्त्विति नृत्यमुखे धियन्त इत्यत्रप्रकृतिः । भूपालवल्लभैः राजप्रियैः मन्दुरागतैः वाजिशालाप्रान्तैः तुरङ्गमैः अश्वैः उन्नासितं राजितम् अग्रेतनस्य राजकुलमित्यस्य विशेषणमेतत् ।

अधिकेति । अधिक्रियन्ते लोका अस्मिन्नित्यधिकरणं विचारालयः तन्मण्डपगतैः आर्यवेशैः शिष्टजनयोग्यवेशैः सुपरिष्कृतवस्त्राच्छादनैरित्यर्थः, अत्युच्चानि अत्युन्नतानि यानि वेत्रासनानि वेतसविष्टाराणि तेषु उपविष्टैः कृतोपवेशनैः धर्ममयैः धर्मनिष्पन्नैरिव, धर्माधिकारिभिः आचारदर्शिभिः प्रादुर्विकाकैः महापुरुषैः शिक्षान्यायतत्परतादिसद्गुणसहितैर्लोकैः अधिष्ठितम् आश्रितं राजकुलम् । इह 'धर्ममयैरिव' इति गुणोत्थेष्टा ।

अधिगतेति । अधिगतानि ज्ञातानि सकलग्रामनगराणां समस्तग्रामनगराणां नामानि अभिधेयानि यैस्तैस्तादृशैः । ग्रामलक्षणमुक्तं श्रीरघुनाथेन—

‘तथा शूद्रजनप्राया सुसमृद्धकूपीवला । क्षेत्रोपयोगिभूमध्ये वसतिग्रामसंज्ञिका ॥’

मार्कण्डेयपुराणे च नगरलक्षणञ्चोक्तम्—

‘देवतायतनैश्चित्रैः प्रासादापणवेशरभिः । नगरं दर्शयेद्विद्वान् राजमार्गैश्च शोभनैः ॥’

शोभा पा रहा था, उनका सम्पूर्ण पृष्ठ भाग उज्ज्वल रेशमी कम्बल्लोंसे ढँका हुआ था, मधुर घण्टियोंके बजनेसे उनके कण्ठदेश मुखर हो रहे थे, उनके कर्णोंके ऊपर मजीठ से रंगे हुए के समान लाल लाल सटाएँ थीं, अतएव निहत जंगली हाथीके रक्तसे रक्तवर्ण जटा-युक्त सिँहके समान वे घोड़े देखनेमें आ रहे थे । उनके आगे रखे हुए घासोंकी गठरियोंके ऊपर अथशालाके रक्षरुग (जमादार) बैठे थे । वे घोड़े समीपसे आती हुई मङ्गल गीतकी ध्वनिको कान लगाकर सुनते थे । गालके अन्दर गुड़ (मधुररस) में साने गये सुत्वाद् दानेके घास लिए हुए थे, अत एव गालके दोनों तरफसे उसका रस बाहर निकल रहा था, इस प्रकारके वे अश्व राजाके प्रिय थे । न्यायालय (कचहरी) में साक्षात् धर्मके ही समान बड़े गुणवान् न्यायाधीशगण (जज आदि) सन्ध्याजनोचित वेशभूषाओंसे सुसज्जित होकर अत्यन्त ऊँची वेदकी कुर्सियों पर बैठकर विद्यमान थे । न्यायालयके लेखकगण (पेशकार-नाजिर आदि) न्यायाधीशोंके आदेशों (परवाने) को लिखते थे, उससे समस्त ग्राम एवं नगरादिकोंका नाम जानते थे, एवं सर्वदा आलोचना करनेसे सब जगनकी गानो एक ही घरके समान देखते थे और समस्त भुवनोंका व्यापार लिखनेसे

१. पट्ट . . .

२. प्रावृत्त, प्रावरित . . .

३. बालपल्लवैः ।

४. क्वचित् 'वन' इति पदं नास्ति ।

५. मधु रसलव लुलित . . . ६. जन्माल . . . ७. ग्रामकर्षद्वनगर, ग्रामलक्षेद्वनाम, सकलनगरक्षेद्वद . . .

रतया धर्मराजनगर-व्यतिकरमिव दर्शयद्भिरधिकरणैलेखकैरालिख्यमान-शासन-सहस्रम् ; अभ्यन्तरावस्थित-नरपति-निर्गम-प्रतीक्षण-परेण च स्थान-स्थानेषु बद्धमण्डलेन, कनकमयार्द्ध-चन्द्र-तारागणशवलैः चर्मफलकैर्निशासमयमिव दर्शयता, स्फुरित-निशित-करवालकर-प्ररोह-करालितातपेन, एकश्रवणपुटघटित-धवलदन्तपत्रेण ऊर्ध्व-बद्ध-मौलि-कलापेन, धवल-चन्दन-स्थासक-खचित-भुजोरुदण्डेन, बद्धासिधेनुकेन, अन्ध-द्रविड-सिंहलप्रायेण सेवकजनेन, आस्थानमण्डपगतेन च यथोचिततासनोपविष्टेन प्रसारयता दुरोदरक्रीडाम्, अभ्यस्यताऽष्टापद-

एकभवनमिव एकगृहमिव अखिलं समस्तं जगत् संसारम् आलोकयद्भिः बहुकालं समालोचना-वशात् एकभवनस्यैव समस्तसंसारस्य स्थानजनोदन्तं जानद्भिरित्यर्थः । आलिखिताः शासनसौविध्याय पत्रेषु अङ्किताः सकलभुवनस्य समस्तसंसारस्य व्यापाराः व्यवहारा राजकार्यप्रयोजनीयस्थानजनादिघट-नावली इत्यर्थः । यैः तैस्तेषां भावस्तया कारणेन, धर्मराजनगरस्य यमस्य संयमिनीतिख्यातपुरस्य व्यतिकरं सम्बन्धं दर्शयद्भिः प्रकटयद्भिरिव विद्यमानैः, संयमिनीपुरेऽपि चित्रगुप्तादिभिः समस्तसंसारव्यव-हारलिखनादित्याशयः । अधिकरणस्य व्यवहारदर्शनसभायाः लेखकैः पूरुषैः, आलिख्यमानं पत्रेषु लिपी-क्रियमाणं शासनसहस्रं नृपतेः धर्माधिकारिणाञ्च आज्ञानिकरो यत्र तत् तादृशं राजकुलम् । इह 'एक भवनमिव' इत्युपमा, 'दर्शयद्भिरिवेति' क्रियोत्प्रेक्षा ।

अभ्यन्तरेति । इत आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि अग्रेतनस्य 'सेवकजनेन' इत्यस्य विशेषणानि । अभ्यन्तरे अवस्थिता महाराजतारापीडनिकटे निजनिजकार्यहेतवे विद्यमानाः ये नरपतयः निजा निजा राजानः तेषां निर्गमो बहिरागमनं तस्य प्रतीक्षणं प्रतीक्षा तत्परेण तत्परायणेन, आयातेषु तेषु तैः सह गमनाशयादित्याशयः । यद् विहितं मण्डलं वत्तुलं कारणावस्थानं येन तेन तादृशेन । कनक-मया काञ्चनरचिता ये अर्द्धचन्द्राः अर्धचन्द्रसदृशलक्षणानि तारागणा तारकागणसदृशलक्षणसमूहाश्च तैः शयलानि कर्तुराणि तैस्तादृशैः, चर्मफलकैः करणैः निशासमयं विभावरीसमयं दर्शयतेव प्रकटयतेव सता, निगीधेऽप्यर्द्धचन्द्रनक्षत्रगणोदयादित्याशयः । स्फुरिता देदीप्यमाना निशिताः तीक्ष्णा ये करवालाः खड्गाः तेषां करप्ररोहः किरणाद्भुरैः करालितो भयङ्करीकृत आतपा दिनकरालोको येन तेन तादृशेन । एकश्रवण-पुटे एककणपुटे घटितं योजितं दन्तपत्रं गजदशनरचितपत्रसदृशभूषणं येन तेन तादृशेन । देशव्यवहारात्ते-पामेकश्रवणे दन्तपत्रधारणमित्यवधेयम् । ऊर्ध्वम् उपरि बद्धो नद्धः मौलिकलापः केशसमूहो येन तेन तादृशेन । धवलैः शुभ्रैः चन्दनस्थासकैः चन्दनलिप्तहस्तप्रतिच्छन्दैः खचितौ अङ्कितौ भुजौ बाहु ऊरुदण्डौ च यस्य तेन तादृशेन । ऊरौ चन्दनस्थासकैश्चापि देशव्यवहारात् । यद्वा कटीभागेषु संयताः असिधेनुका-धुरिकाः येन तेन तादृशेन । 'धुरिका चासिधेनुका' इत्यमरः । अन्धब्रिल्लः, द्रविडो द्राविडदेशः, सिंहलः सिंहलद्वीपम्, एतद्देशीयाः प्राया अधिका यत्र तेन तादृशेन । सेवकजनेन नानादेशीयनृपमण्डलशरीररक्षक-जनेन अधिष्ठितम् आश्रितमिति अग्रेतनक्रियापदस्य कर्तृपदमेतत् । इह 'दर्शयतेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

आस्थानेति । इत आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि 'सामन्तलोकेन' इत्यग्रेतनस्य विशेष-णानि । आस्थानमण्डपः सभागृहं तत्र गतेन स्थितेन यथोचितानि यथायोग्यानि यानि आसनानि विष्टाः तेषु उपविष्टेन आसेदुपा, दुरोदरं धूतं नस्य क्रीडां खेलाकोष्ठं प्रसारयता विस्तारयता । अष्टापदव्यापारं

उस राजभवनके साथ धर्मराज नगर (यमपुरी) का कोई सम्बन्ध है, इस प्रकार मानो दिखा रहे थे । भवन के अन्दर महाराज तारापीडके पासमें बैठे अपने-अपने राजाके बाहर आनेकी प्रतीक्षाके लिए भिन्न-भिन्न देशीय राजाओंके शरीररक्षक सैन्यगण वहाँ स्थान-स्थान पर झुण्ड बाँधे खड़े थे । वे सोनेके अर्धचन्द्राकार और नक्षत्रा-कार निहसमूर्ते विचित्र दीर्घनी हुई चमड़ेकी ढालोंको धारणकर उस समय को मानो रात्रि कष्टकर दिखा रहे थे । चमकती हुई तीव्र तलवारोंमेंसे निकलती किरणोंको धूपमें मिलाकर उसे भयङ्कर करते थे । एक कानमें रुन्धेने हाथीके दाँतसे बनाये हुए पत्राकार आभूषणोंको पहन लिया था । मस्तकके ऊपर चूल् बाँध रखा था । भुजाओं एवं जट्टोंको सफेद चन्दनके लेपसे चिह्नित कर दिया था, और कमरमें छुरेको बाँध रखा था, तथा उन लोगोंके बीचमें अधिक संख्यक ही आन्ध्र, द्रविड एवं सिंहलदेशीय व्यक्ति थे । सामामण्डपमें अनेकमहल संख्यक राज्याभिषिक्त अधीनदेशत्यराजगण ममुचित आसनों पर बैठे थे । उनलोगोंके बीचमें कोई कोई लुभा खेल रहे थे,

१. अधिकार... । २. ...निर्गमन... । ३. स्थाने स्थाने । ४. ...शुवरावतैः । ५. घटितानेकदन्तपत्रेण ।

व्यापारम्, आस्फालयता परिवादिनीम्, आलिखता चित्रफलके भूमिपालप्रतिबिम्बम्, आवध्नता काव्यगोष्ठीम्, आतन्वता परिहासकथाम्, विन्दता विन्दुमतीम्, चिन्तयता प्रहेलिकाम्, भावयता नरपतिकृतकाव्यसुभाषितानि, पठता द्विपदीम्, गृह्यता कविगुणान्, उत्किरता पत्रभङ्गान्, आलपता वारविलासिनीजनम्, आकर्णयता वैतालिकगीतम्, अनेकसहस्रसंख्येन, धवलोष्णीषपटारिलष्टविकट-किरीट-सङ्कट-शिरसा, सनिर्झर-शिखर-लम्ब-बालातपमण्डलेनेव कुलपर्वतचक्रवालेन, मूर्द्धाभिषिक्तेन, सामन्तलोकेनाधिष्ठितम्, आस्थानोत्थित-भूमिपाल-संवर्त्तितानाञ्च कुथानां रत्नासनानाञ्च राशिभिरनेकवर्णैरिन्द्रायुधपुञ्जैरिव विराजित-सभा-

शारिफलनिक्षेपकार्यम् अभ्यस्यता वारंवारमभ्यासं विदधता 'अष्टापदं शारिफलम्' इत्यमरः । परिवादिनीं सप्ततन्त्रोविशिष्टां वीणां वल्लकीम् आस्फालयता वादनेन स्पन्दनं विदधता ।

.....वीणा तु वल्लकी ।

विपञ्ची, सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ इत्यमरः ।

भूमिपालस्य महाराजतारापीडस्य प्रतिविम्बं प्रतिरूपं चित्रफलके आलेख्यपट्टके आलिखता भक्ति-सूचनार्थं चित्रीकुर्वता । काव्यगोष्ठीं काव्यालपम् आवध्नता विदधता । 'गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । परिहासकथाम् उपहासकारिवचनरचनाम् आतन्वता आधिक्येन विदधता । विन्दुमतीं विन्दता प्राप्नुवता अन्येन पृच्छ्यमानामाकर्णयतेत्यर्थः । प्रहेलिकां चिन्तयता ध्यायता । नरपतिः महाराजतारापीडः तेन कृतानि रचितानि यानि काव्यरूपाणि सुभाषितानि मनोहरवचनानि तानि भावयता भावनां विदधता । द्विपदीं पदद्वयात्मिकां गाथां पठता पाठं कुर्वता । कवेः काव्यरचयितुः गुणान् तत्काल्यवृत्तिप्रसादाभ्याश्रित्य भावालङ्कारादिभिर्मान् गृह्यता आकर्ण्यैव जानता । पत्राणि केतकीसम्बन्धीनि तेषां भङ्गान् वेश्याजनानां कुचगण्डादौ तिलकविशेषान् उत्किरता ददता । वारविलासिनीजनं वाराङ्गनालोकम् आलपता सम्भाषयता । वैतालिका वन्दिनः तेषां गीतं स्तुतिपाठम् आकर्णयता शृण्वता । अनेकानि बहूनि सहस्राणि सख्या परिमाणं यस्य तेन तादृशेन । धवलैः श्वेतैः उष्णीषपटैः मूर्द्धवेष्टनवलैः आच्छिद्यनि संयुक्तानि विकटानि महान्ति यानि किरीटानि कोटीराणि तैः सङ्कटानि सङ्कुलानि शिरांसि यस्य तेन तथोक्तेन । अत एव सनिर्झराणि सप्रलवणानि यानि शिखराणि शृङ्गानि तेषु लग्नं संसक्तं बालातपमण्डलं नूतनरविरश्मिजालं यस्य तेन तथोक्तेन, कुलपर्वताः महेन्द्रमलयादयः तेषां चक्रवालेन मण्डलेनेव विद्यमानेन । मूर्द्धाभिषिक्तेन राज्याभिषिक्तेन सामन्तलोकेन आयत्तदेशस्थराजमण्डलेन अधिष्ठितम् आश्रितं राजकुलम् । इह 'सनिर्झर-शिखर लम्बे'त्यादौ निर्झरैः सह धवलोष्णीषपदानां बालातपैः किरीटानां कुलपर्वतैश्च सामन्तानां साम्यमिति उपमालङ्कारः ।

आस्थानेति । आस्थानात् उपवेशनस्थलात् उत्थितेषु उत्थाय चलितेषु भूमिपालेषु सदस्यभूपतिषु संवर्त्तितानां सेवकैस्तुल्य एकस्मिन् स्थले सङ्कोचितानां कुथानां विचित्रकम्बलानां रत्नासनानाञ्च अनेकवर्णै राशिभिः समूहैः इन्द्रायुधपुञ्जैः इन्द्रधनुःसमूहैरिव विद्यमानैः, विराजितः अलङ्कृतः सभायाः परिपदः

कोई कोई वार-वार शतरंज खेल रहे थे कोई वीणा बजाते थे कोई चित्रफलक पर महाराज तारापीडका चित्र खींचते थे कोई कोई काव्यालप कर रहे थे कोई कोई परिहासको विस्तार कर रहे थे कोई विन्दुमती (काव्यविशेष) सुनते थे कोई प्रहेलिका (हुज्जअल) की चिन्ता करते थे कोई महाराज तारापीडके बनाए हुए काव्यमय मनोहर वाक्योंकी भावना करते थे कोई द्विपदी नामक प्राञ्चन छन्दका पाठ करते थे कोई कवियोंके गुणोंका ग्रहण करते थे कोई वाराङ्गनाओंके कण्ठकपोलमें तिलक लगाते थे कोई वारवनिताओंके साथ बातचीत करते थे और वैतालिकों (स्तुतिपाठकों) के गीत सुनते थे उन लोगोंका शिर, सफेद पगड़ोंकी तरह से लपेटे हुए बड़े बड़े मगिनय मुकुटोंसे ढँका हुआ था, अत एव निर्झर जलसंयुक्त शिखर पर पड़े हुए बालातपवाले कुलपर्वतोंके समान शोभापमान होता था । राजाओंके राजसभामेंसे उठ जाने पर नौकरोंने सभाके विचित्र कम्बल एवं रत्नमय आसनों (अथवा बहुते गलोंके एवं जट्टाज कुत्तियों) को एक भागमें रख दिया, वसते एकत्रीभूत इन्द्रधनुः समूहके समान

पर्यन्तम्, अमल-मणि-भूमि-संक्रान्त-मुख-निवह-प्रतिविम्बतया विकच-कमलपुष्प-अकरमिव सन्पादयता, गतिवश-रणित-नूपुर-पारिहाय्य-रशना-स्वनै-मुखरेण, स्कन्धावसक्त-कनकदण्ड-चामरेण, निर्गच्छता प्रविशता चानवरतं वारविलासिनीजनेनाकुलितम्, एकदेशनिषण्ण-चामीकर-शृङ्खला-संयत-श्वगणम्, इतस्ततः प्रचलित-परिचितामितकस्तूरिकाङ्कुरद्व-परिमल-वासित-दिङ्मुखम्, अनेक-कुञ्जकिरात-वर्षवर्-वधिर-वामनै-मूक-सङ्कुलम्, उपाहत-किन्नर-मिथुनम्, आनीतवनमानुषम्, आवद्ध-मेघ-कुक्कुट-कुरर-कपिञ्जल-लावक-वर्तिका-युद्धम्,

पर्यन्तः प्रान्तदेशो यत्र तत्तादृशं राजकुलम् । इह इन्द्रायुधानामेकत्रीभूतत्वाभावाजाल्युपेक्षा ।

अनेकेति । अमलाः स्वच्छा या मणिभूमयः रवभूमयः तानु सङ्क्रान्तानि सञ्चारितानि मुखनिवहस्य वदनसमूहस्य प्रतिविम्बानि यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, विकचानि विकसितानि यानि कमल-पुष्पाणि पङ्कजानि तेषां प्रकरं समूहं सम्पादयतेव प्रवर्त्तयतेव, तद्वदनानां कमलसदृशत्वादित्याशयः । गतिवशेन गमनवशेन कारणेन रणितानि शब्दिनानि यानि नूपुराणि पादकटकानि पारिहाय्याणि कङ्कगानि, रशना काञ्चीदामानश्च तेषां स्वनैः शब्दैः मुखरः शब्दायमानः तेन तादृशेन । स्कन्धेषु अवसक्तानि स्थापितानि कनकदण्डानि चामराणि यस्य तेन तादृशेन । तथा अनवरतं निरन्तरं निर्गच्छता निःसरता प्रविशता च वारविलासिनीजनेन गणिकामण्डलेन आकुलितं व्याप्तं राजकुलम् । इह 'सम्पादयतेव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा ।

एकदेशेति । एकदेशे एकभागे निषण्ण आसीनः चामीकरशृङ्खलाभिः सुवर्णशृङ्खलाभिः संयता वद्धा ये ध्यानः कुक्कुराः तेषां गणः समूहो यत्र तत्तादृशम् ।

इतस्त इति । इतस्ततः समन्तात् प्रचलिताः, परिचिताः प्रिवस्तहृदयाः, अमिताः असंख्या ये कस्तूरिकाः कस्तूरीविशिष्टाः कुरङ्गा हरिणाः तेषां परिमलेन शरीरसुगन्धेन वासितानि आमोदितानि दिङ्मुखाणि दिग्बदनानि यस्य तत्तादृशम् ।

अनेकेति । अनेके ये कुञ्जाः, किराताः क्रुशशरीराः 'किरातो ग्लेच्छमेदे स्यात् भूमिन्द्रेऽल्पननावपि' इति मेदिनी । वर्षम् अवगोधुरं विवृण्वन्तीति वर्षवरा ननुसकाः वधिराः श्रोत्रेन्द्रियविकलाः, वामनाः हस्वशरीराः, मूकाः वाक्स्त्रामर्थरहिताश्च तैः सङ्कुलं व्याप्तं राजकुलम् ।

उपाहतैति । उपाहतानि एकत्रीकृत्य आनीतानि किन्नरमिथुनानि अश्वमुखदम्पत्यो यस्मिंस्तत्तादृशम् । आनाता उपाहताः वनमानुषा अरण्यमनुष्यरूपवनचरा यस्मिंस्तत्तादृशम् । आवद्धानि सद्दृष्टितानि मेघैः पृष्ठैः 'मेघवृण्णय पृष्ठैः' इत्यमरः, कुक्कुटैश्चरणायुधैः, कुररैः मत्स्यादनैः पक्षिविगोपैः, कपिञ्जललावकवर्तिकाभिश्च नह युद्धानि मृद्व्यामा यस्मिंस्तत्तादृशम् । उत्कृजिताः तारस्वरेण शब्दायमानाः चकोराः विपत्तुचकाः कादम्बाः कलहंसाः, हारीताः पक्षिविगोपाः, कोकिलाः पिकाश्च यस्मिंस्तत्तादृशम् । लालप्यमानाः भूयो भूयः सम्भाषयन्त्यः शुक्रसारिका यस्मिंस्तत्तादृशम् ।

विविध रंगके वन कन्वल और रत्नाग्नौ (अथवा गलीचे एवं जटाव कुत्तियों) से सन्नामण्डपका प्रान्तभाग सुशोभित होता था । वाराहनाएँ कन्धे पर सोनेकी ढंडोके चानर रखकर बारबार जाती आती थीं, उस समय निर्मल मणिमय भूमिमें वन लोगोंके मुखोंका प्रतिविम्ब पड़ जानेसे मानो खिले हुये कमल समूहको उत्पन्न करती थीं, और चलनेसे वन लोगोंके नूपुर (पादत्रेव), काजूग और चन्द्रहार (रसना) के शब्दसे शरीर भी शब्दित होता था । उसके एक भागमें सोनेके जडीरसे ढँपे कुत्ते बैठे थे । विषस्तचित्त होकर हजारों पालतू कस्तूरी-मृग श्वर-उत्तर विचरण करते थे, उनके देहकी सुगन्धिसे सब दिशाई सुगन्ध-मय हो गई थी उस राजमवनमें अनेक कुञ्ज (कुण्डे) किरान (कुण्ड-शरीरवाले), ननुसक, वधिर, वामन और मूकान्न (गूंगे) व्याप्त थे । वहाँ किन्नरोंके जोड़े और वन-मानुष लाकर रत्ने गए थे । जगह-जगह पर भेड़, वनकुक्कुट (जंगली मुर्गे), कुरर, चानक, लव, और वत्तकी लड़ने कर रहे

१. कचित् 'मणि' पदं नास्ति । २. परिहाय्य । ३. रव । ४. स्कन्धसक्त । ५. वारविलासिनानां वनेन । ६. अवगणम् । ७. अपरिमितसिक्कमस्तूरिका । ८. 'वर्षधर, वर्धरवर्धर' । ९. वामनक ।

उत्-कूजित-चकोर-कादम्ब-हारीत-कोकिलम्, लालप्यमानं-शुकसारिकम्, इभपतिमदं-परि-
मलामर्ष-जृम्भितैश्च निष्कूजद्भिः शिखरिणां जीवितैरिव गिरिगुहानिवासिभिर्गृहीतैः
पञ्जरकेसरिभिरुद्भास्यमानम्, उत्त्रस्यमानैः काञ्चनभवन-प्रभा-जनित-दावानल-शङ्कैर्लो-
लवारकैर्भ्रमद्भिर्वर्ण-हरिण-कदम्बकैर्लोचनप्रभया शवलीकृतदिगन्तरम्, उद्दाम-केकारवा-
नुमीयमाच-मरकत-कुट्टिम-स्थितशिखण्डि-मण्डलम्, अतिशिशिर-चन्दन-विटपि-च्छाया-
निपण्ण-निद्रायमाणगृह-सारसम्, अन्त-पुरेण च बालिकाजन-प्रस्तुत-कन्दुक-पञ्चालिकाक्रीडेन,

इभपतीति । इभपतयो गजेन्द्राः तेषां मदपरिमलैः दानवारिसुगन्धः ये अमर्षाः कोपाः तैः जृम्भिताः
पञ्जराभ्यन्तरेष्वेव घूर्णिताः तैस्तादृशैः, निष्कूजद्भिः शब्दायमानैः, शिखरिणां पर्वतानां जीवितैरिव
प्राणैरिव, तद्गुहानिवासिभिः पर्वतवन्दरावस्थाधिभिः गृहीतैः पर्वतकन्दरात् आदाय आनीतैः पञ्जर-
केसरिभिः पञ्जरप्राप्तमृगेन्द्रैः उद्भास्यमानम् उत्कर्षेण विराज्यमानम्, राजकुलम् । इह सिंहविषये 'निष्कू-
जद्भिः' इत्यसम्बद्धमेव ख्यातविरुद्धतादोषसद्भावात् तस्मात् 'गर्जद्भिः' इति पाठं विधाय परिहर्तव्यम् ।

उत्त्रास्येति । काञ्चनभवनानि सुवर्णरचितगृहाणि तेषां प्रभाभिः कान्तिभिः जनिता उत्पादिता
दावानलशङ्का वनवह्निसन्देहो येषां तैः तादृशैः, अत एव उत्त्रास्यमानैः तथैव शङ्कया विशेषेण त्रासं
प्राप्यमाणैः, अत एव च लोलतारकैः चञ्चलकनीनिकैः वर्तमानैः भ्रमद्भिः इतस्ततः पर्यटद्भिः, वनहरि-
णानां काननमृगाणां कदम्बकैः समूहैः, लोचनप्रभया नेत्रकान्त्या शवलीकृतानि विचित्रीकृतानि दिशा-
मन्तराणि यस्य तत्तादृशम् । तेषां लोचनानामपि शवलत्वादित्याशयः ।

इह काञ्चनभवनप्रभासु मृगाणां वनवह्निभ्रमाद्भ्रान्तिमानलङ्कारः । तथा नेत्रकान्त्या दिगन्तराणां
विचित्रीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बद्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः । अनयोश्च परस्परनैरपेक्ष्येण
विद्यमानत्वात्तिलतण्डुलवत्संसृष्टिरलङ्कारः ।

उद्दामेति । उद्दामैः विस्तृतैः केकारवैः मयूरवाणीध्वनिभिः अनुमीयमानम् अनुमानविषयीक्रियमाणं
मरकतकुट्टिमेषु अश्रमगर्भवद्भूमिषु स्थितम् उपविष्टं शिखण्डिमण्डलं मयूरसमूहो यत्र तत्तादृशम् ।
मरकतकुट्टिमानां शिखण्डिनाञ्च समानवर्णतया तत्रोपविष्टानां लोचनगोचराभावात् केवलकेकारवैरेवानु-
मानमित्याशयः ।

अतिशिशिरैति । अतिशिशिराः अत्यन्तशीतलाः चन्दनविटपिनां चन्दनतरुणां छाया आतपाः तासु
निपण्णा उपविष्टाः सन्तो निद्रायमाणाः प्रमीलां विदधतः गृहसारसाः भवनपोषितसारसपक्षिणो यस्मि-
स्तत्तादृशम् ।

अन्तःपुरेणेति । किञ्चेति चार्थः । 'अन्तःपुरेणे'ति 'समुपेताभ्यन्तरम्' इत्यग्नेतनपदान्तःपतितायाः
'समुपेत' इति क्रियायाः कर्त्तृपदम् । तथेह तृतीयाया एकवचनान्तानि पदानि 'अन्तःपुरेण' इत्यस्य
विशेषणानि । बालिकाजनैः कन्यकावर्गैः प्रस्तुता आरब्धा कन्दुकैः गेन्दुकैः पञ्चालिकाभिः वसनरचितपु-
त्रिकाभिश्च क्रीडां खेलां यत्र तेन तादृशेन ।

'पञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता' इत्यमरः ।

ये, किसी किसी जगह चकोर, कलहंस, हारीत और कोकिल ऊँचे स्वरसे शब्द (गान) कर रहे थे,
किसी जगह शुक और सारिका (तोता-मैना) का झलप हो रहा था। जो सिंहगण पहले पर्वतोंकी गुहाओंमें
रहनेसे उनके जीवनके समान थे, वे सिंह इस राजभवनके अन्दर पकड़कर पिंजरामें बन्द कर दिए गए थे वे
हाथियोंके मदजलकी सुगन्ध पाकर क्रोधसे पिंजरेके अन्दर ही घूमते हुए बड़ी गर्जना करते थे। पालतू हरिणगण,
सुवर्णकी गृहदीवारोंकी प्रभा (चमक) को दावानल समझकर भीत होकर चञ्चलनयनसे इधर उधर विचरण
करते हुए नेत्रोंकी प्रभासे वहाँकी सब दिशाओंको चित्रित करते थे। वहाँ मरकत मणि-मय भूमि पर रहनेवाले
मयूरोका अपनी केकारवसे ही पहचान होता था। अत्यन्त शीतल चन्दनवृक्षोंकी छायामें बैठे पालतू सारस (मैने)
ऊँघने लगते थे। राजभवनके अन्दर अन्तःपुर (रनिवास) सलग्न था, वहाँ लड़कियाँ गेंद और कपड़ेके बने हुए

१. आलप्यमान " । २. क्वचित् 'इभ' इति पदं नास्ति । ३. क्वचित् 'मद' इति पदं नास्ति ।

अविरत-बाह्यमान-दोला^१-शिखर-कणित-घण्टा-टङ्कार-पूरिताशामुखेन, भुजग-निर्मोक-
शङ्कित-मयूर-ह्रियमाणहारेण, सौध-शिखरावतीर्णप्रचलित-पारावत-कुलतया स्थलो-
त्पलिनीवनशोभितेनेव, अन्तःपुरिकाजन-प्रस्तुत-नरपति-चरित-विडम्बनक्रीडेन, अश्वम-
न्दुरा-परिभ्रष्टागतैरवलुप्तभवन-दाडिमोफलैराखण्डिताङ्गन-सहकार-पल्लवैरभिभूत-कुब्ज-वामन-
किरात-करतलाच्छिन्नानि भूषणानि विकिरद्भिः कपिभिराकुलीकृतेन^२, शुक-सारिका-
प्रकाशित-सुरत-विस्मम्भालाप-लज्जितावरोधजनेन, प्रासाद-सोपान-समारोहणचलितैरवलानां

अविरतेति । अविरतं निरन्तरं बाह्यमानानां दोलनानन्दप्राप्तये तदणीभिरारुह्य आन्दोल्यमानानां
दोलनानां दोलनयन्त्राणां शिखरेषु ऊर्ध्वप्रदेशेषु कणितानां सञ्चलनजवेषु शब्दितानां घण्टानां टङ्कारैः 'टं-
टम्' इति ध्वनिभिः पूरितानि भूतानि अशामुखानि दिग्भवानि यस्मिंस्तेन तादृशेन ।

भुजगेति । भुजगनिर्मोकस्य अधिकश्रुतस्य शङ्कितेन समुपपन्नसन्देहेन हारं निरीक्ष्य भुजगनिर्मो-
कोऽयमिति भ्रान्तिमत्त्वर्थः, मयूरेण शिखण्डिना ह्रियमाणः गृह्यमाणः हारां मौक्तिकदाम यस्मिंस्तेन
तादृशेन । इह हारे शिखण्डिनः भुजगनिर्मोकोऽभ्रमाद्भ्रान्तिमानलङ्कारः ।

सौधेति । सौधशिखरात् अट्टालिकोर्ध्वदेशात् अवतीर्णं संप्रचलितं पारावतकुलं कपोतगणो यत्र
तस्य भावस्तथा कारणेन, स्थलोत्पलिनीनां सलिलशून्यस्थानगतसदृकमल्लतानां वनेन समूहेन शोभितं
राजितं तेनेव, तेषां पारावतानां कमलदलवत् ज्ञायमानत्वादित्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

अन्तरिति । अन्तःपुरिकाजनैः अवरोधपुरस्थनारीलोकैः प्रस्तुता प्रारब्धा नरपतेः महाराजतारा-
पीडस्य यच्चरितं नेपथ्यरचनाचारावलोकनक्रियाः तस्य विडम्बनम् अनुकरणमेव क्रीडा खेला यस्मिं-
स्तेन तादृशेन ।

अथेति । अश्वमन्दुराया वाजिशालातः परिभ्रष्टाः वन्धनाद्विमुक्ताः सन्त आगताः प्राप्ताः तंस्ता-
दृशैः । अश्वानां दृष्टिदोषप्रतिवन्धनार्थं त्राजिशालायां वानराः स्थाप्यन्त इति भूषतीनां व्यवहारः ।
अवलुप्तानि भिन्नानि, भवनदाडिमोफलानि गृहाङ्गनस्यदाडिमफलानि यैस्तेस्तादृशैः । आखण्डितानि
भिन्नानि अङ्गनसहकाराणां चत्वरवत्तिरसातलरूपां पल्लवानि किसलयी यैस्तेस्तादृशैः । अभिभूताः तैरेव
वानरैः आक्रम्य विजिता ये कुब्जवामनकिराताः तेषां करतलेभ्यः हस्ततलेभ्यः आच्छिन्नानि हठादाकृष्य
गृहीतानि भूषणानि कटकाद्यलङ्कारान् विकिरद्भिः समन्ताद्विचित्रिभिः कपिभिः वानरैः आकुलीकृतेन व्यप्री-
कृतेन । एवमेव हि कपिप्रकृतयः, तेनेह स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

शुकैति । शुकसारिकाभिः कीरपीतपादादिभिः शयनभवनायाताभिरिति भावः, प्रकाशिता अन्यज-
नसम्भीषे स्फुटमुच्चारिताः ये सुरतविस्मम्भालापाः सम्भोगसामयिकस्वच्छन्दवचनानुकरणवचनानि तैः
लज्जिताः सञ्जातत्रपा अवरोधजना अन्तःपुरसुन्दर्यो यस्मिंस्तेन तादृशेन ।

प्रासादेति । प्रासादानां सौधानां सोपानेषु आरोहणेषु समारोहणेन उपरिष्ठाङ्गमेन चलितैः स्पन्दितैः,
अवलानां स्त्रीणां चरणेषु पादेषु अवसक्तैः विद्यमानैः मणिमयैः रत्नविकारैः, पदे पदे प्रतिपदक्षेपं रणद्भिः
शब्दायमानैः तुलाकोटिवलयैः पादाङ्गदमण्डलैः 'पादाङ्गदं तुलाकोटिः' इत्यमरः, द्विगुणीकृतं निजशब्दैर्वर्द्धितं

शुद्धिर्वांसे खेलनी थी । सुवतियाँ दिन-रात हिलते झूलें पर झूलती थीं, उन झूलोंके ऊपर भागमें घण्टियोंके 'टं टं'
शब्दसे समी दिशायेँ परिपूर्ण होती थीं । कोई मयूर एक हारको सर्पको कंचुकी जानकर उसे खींच ले जाता था ।
महलोंके शिखरोंसे उतरकर नीचे चलते रहते कवतारोंसे अन्दरका वह भाग ऐसा प्रगाढ़ होता था मानो स्थलस्थित
शोभायमान कमलिनीका वन हो । अन्तःपुर (रनिवास) की सुन्दरियों महाराज तारापीठके चरित्रका अनुकरण
करनेकी क्रीडामें लगी रहती थी । बन्दरोंके छुण्ट अश्वगाला (अस्तबल) में से वहाँ आकर, घरके आंगनमें विद्यमान
अनागोंके फलोंको कुतर कर, चत्वरस्थित आमोंके पटवोंको तोड़कर कुब्ज, वामन और किरातको परास्त कर
उन लोगोंके हाथोंसे बलपूर्वक (जवरदस्ती) आभूषणोंको छानकर उन्हें इधर-उधर बिखेर (फेंक) कर अन्तःपुरकी
व्याकुल करने थे । शयनगृहमें रहनेवाले शुक और सारिकागण (तोते और मैने) सम्भोगसमयके विस्मम्भालापको
दूतरे लोगोंके सामने प्रकाशित कर अन्तःपुरकी सुन्दरियोंको लज्जित करने थे । पाल्पू कल्पसौकीं पत्तियोंसे
वहाँका आंगन सफेद प्रतीत होता था, इस तरह महलोंके सौदियों पर चढ़ती हुई सुन्दरियोंके पैरोंमें पहने हुए

चरणावसक्तैर्मणिमयैः पदे पदे^१ रणद्धिस्तुलाकोटिचलयैर्द्विगुणीकृत-कूजित-रुताभिः^२ भवन-
कलहंसमालाभिर्धवलितान्नेन, धृत-धौत-धवल-दुकूलोत्तरीयैः कलधौत-दण्डावलम्बिभिः
पलित-पाण्डुर-मौलिभिराचारमयैरिव विनयमयैरिव मर्यादामयैरिव मङ्गलमयैरिव गम्भीराकृ-
तिभिः स्वभावधीरैरुष्णीषिभिर्वयःपरिणामेऽपि जरत्सिंहैरिवापरित्यक्तसत्त्वावष्टम्भैः कञ्चुकिभि-
रधिष्ठितेन समुपेताभ्यन्तरम्, जलधर-सनाथमिव कृष्णागुरुधूमपटलैः, सनीहारमिव याम-
कुञ्जरघटा-कर-शीकरैः, सनिशमिव तमालवीथिकान्धकारैः, सवालातपमिव रक्ताशोकैः^३
सतारागणमिव मुक्ताकलापैः, सर्वोपसमयमिव धारागृहैः, सतडिल्लतमिव हेममयीभि-

कूजितरुतम् अव्यक्तशब्दो यासां ताभिः, तादृशीभिः, भवनकलहंसमालाभिः भवनपोषितकादम्बपङ्क्तिभिः
धवलितं निजनिजस्थित्या श्वेतीकृतम् अङ्गनम् अजिरं यस्य तेन तादृशेन । 'अङ्गनं चत्वरजिरम्' इत्यमरः ।

धृतेति । धृतानि धारितानि धौतानि रजकृत्वालितानि अत एव धवलानि शुभ्राणि दुकूलोत्तरीयाणि
पटोत्तरीयवस्त्राणि यैस्तैस्तादृशैः । कलधौतदण्डान् सुवर्णयष्टीः अवलम्बन्ते धारयन्तीति तैस्तादृशैः ।
पलितेन जराजनितश्चेतया पाण्डुराः धवलाः मौल्यः कचाः येषां तैस्तादृशैः । आचारमयैरिव साधुव्य-
वहारनिष्पन्नैरिव सर्वस्मिन् समये तदनुसरणात्तदुपदेशाच्चेत्याशयः । विनयमयैरिव सर्वस्मिन् समये
नम्राचरणात् । मर्यादा नीतिपथवर्तनं तन्मयैरिव सर्वस्मिन् स्थले न्याय्यव्यवहरणात् । मङ्गलमयैरिव
समस्तानामेव प्राणिनां सर्वस्मिन् समये मङ्गलानुध्यानात् । गम्भीरा दुरवगाहा अचपला अचञ्चला
आकृतयः स्वरूपाणि येषां तैस्तादृशैः । स्वभावाः चित्तवृत्तयोऽपि धीरा धैर्यवन्तो येषां तैस्तादृशैः । उष्णीषा-
णि मूर्ध्ववेष्टनानि एषां सन्तीति तैः । वयःपरिणामेऽपि जरावस्थायामपि विद्यमानेऽपि जरत्सिंहैरिव
वृद्धहयैरिव, अपरित्यक्तः अनुज्जितः सत्त्वावष्टम्भः साहन्मावलम्बनं यैस्तैस्तादृशैः । कञ्चुकिभिः
प्रतिपादितस्वरूपैः वृद्धब्राह्मणैः, अधिष्ठितेन आश्रितेन प्रदर्शितविधिनाऽन्तःपुरेण, समुपेतं न्यहितम्
अभ्यन्तरं मध्यभागो यस्य तत्तादृशं 'राजकुलम्' इत्यस्य विशेषणम् ।

आचारमयैरिव, विनयमयैरिव, मङ्गलमयैरिव, इत्यत्र त्वकारार्थं मयट्प्रत्ययविधानात् विकारन्य
चान्यथारूपत्वेन गुणत्वात्तस्य चोपेक्षणाद् गुणोपेक्षालङ्कारः ।

जलधरति । कृष्णागुरुणां काकतुण्डानां दृश्यमानानां धूमपटलैः धूमसमूहैः, जलधरसनाथमिव
मेघसहितमिव धूमसमूहानां जलधरसदृशत्वादित्याशयः । यामकुञ्जरघटायाः प्रतिप्रहरपरिवर्त्तिनगजनि-
रस्य करशीकरैः शुण्डातो निःसृतसलिलकणैः सनीहारमिव तुहिनसहितमिव, तुहिनवत् तेषां पतनात्
तमालवीथिकाभिः तमालवृक्षपङ्क्तिभिः ये अन्धकाराः तमांसि तैः सनिशमिव रात्रिसहितमिव, उभयतम-
सामपि सदृशत्वात् । रक्ताशोकैः कुसुमैः सवालातपमिव अभिनवदिनकरालोकदुष्कमिव, वालातपवत्
तदशोकानां लोहितत्वात् । मुक्ताकलापैः मुक्तामालम्बैः सतारागणमिव सनक्षत्रसमूहमिवाविद्यमानम्
मुक्ताकलापानां तारागणवद्विस्तृतत्वाद्देदीप्यमानत्वाच्च । धारागृहैः अनवरतसलिलवर्षिण्यन्त्रसहितभवनैः

पद-पद पर शब्द करते हुए-मणिमय नूपुरों (विद्युओं) और कङ्कणोंसे उन (कलहंसों) का स्वर द्विगुनि हो
गया था । कञ्चुकिण (वृद्ध ब्राह्मणगण), धुले हुए सफेद रेशमी कपड़ेका उत्तरीय (दुपट्टा) धारण कर, सोनेकी
छटी हाथमें लेकर उत्त अन्तःपुरमें फिरने रहते थे । वे मानों सदाचारमय, विनयमय, मर्यादानय और मङ्गलनय
थे । उनकी आकृति गम्भीर थी, स्वभाव धीर था, एवं मल्लकके ऊपर पगड़ी बँधी हुई थी । और वृद्ध होनेपर भी
वृद्धसिंह जिन प्रकार पशुओंका अवलम्बन नहीं छोड़ता, वृद्धी प्रकार उन्होंने भी उत्साह नहीं छोड़ा था । और
वह राजभवन, जलते हुए काले अमरके धूपराशिसे मानों मेघसंयुक्त था, प्रतिप्रहरनें परिवर्त्तिन हाथियोंकी
सूँड़मेंसे निकलते हुए जलाबन्दु-समूहसे मानों वहाँ हिमकाग बरस रहे थे; तमालवृक्षोंकी कुडोंके अन्धकारसे मानों
वहाँ रात्रि थी, ऐसा प्रतीत होता था, लाल अशोकपुष्पसे मानों बाल-चूर्णका उदय हुआ था, मुक्ताकलापसे मानों
तारेगण आ गए हैं ऐसी प्रतीति होती थी; जलपन्त्र (फुहारों) के गूह रहनेसे मानों वर्षा समय आ गया हो ऐसा

१. मणिमयैर्विभूषणैः पदे पदे । २. ...रुताभिः । ३. कञ्चित् 'कल' इति पद नास्ति । ४. धवलं कृत्वा-
जिरेण । ५. कञ्चित् 'धृतद' नोपलभ्यते । ६. कञ्चित् 'पङ्क' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । ७. आचारन-
यैरिव । ८. कञ्चित् 'विनयमयैरिव' इति पाठ एव नोपलभ्यते । ९. जरीजरत् । १०. सजलजलधर ।
११. आरकाशोकैः ।

मंयूर्यष्टिभिः, सगृहदैवतमिव शालभञ्जिकाभिः, शिवभवनमिव द्वारावस्थित-दण्डपाणि-
प्रतीहारगणम्, उल्लूककविगद्यमिव विविधवर्णश्रेणि-प्रतिपाद्यमानानेकभिनयार्थ-सञ्चयम्,
अप्सरोगणमिव प्रकटमनोरमारम्भम्, दिवसकरोदयमिव उल्लसत्पद्माकर-कमलामोदम्,
उष्णकिरणमिव निजलक्ष्मीकृतकमलोपकारम्, नाटकमिव पताकाङ्क-शोभितम्, शोणितपुर-

सवर्णसमयमिव प्रावृट्कालसहितमिव । हेममयीभिः सुवर्णनिर्मिताभिः मयूरचट्टिभिः कलापिवृन्दोपवेशनदण्डैः
सतद्विह्वलमिव विद्युहतासहितमिव तदण्डानां तद्विद्युत्पत्नीयमानत्वात् । शालभञ्जिकाभिः दारपुत्रिकाभिः
सगृहदैवतमिव, तासां भवनदेवतावद्भवनमध्येऽवस्थानात् । इह 'जलधरसनायमिव' इत्यारभ्य 'सगृह-
दैवतमिव' इत्यन्तेषु सप्तसु वाक्येषु साहित्यस्य संयोगरूपतया गुणत्वात्तस्य चोत्प्रेक्षणात् गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

शिवेति । शिवभवनमिव काशीस्थविष्णुनायनमन्दिरमिव, द्वारावस्थितः द्वारि विद्यमानः दण्डपाणिः
यष्टिहस्तः प्रतीहारगणः द्वारपालनिकरः यस्य तत्तादृशम् । अन्यत्र तु द्वारावस्थिताः दण्डपाणिः तत्संज्ञको
मैरवविशेषः, प्रतीहाररूपा गणाः प्रमथाश्च यस्य तत्तादृशम् ।

उल्लूकैति । उल्लूककवेः अलङ्कारप्रसादमाधुर्यगुणोपेतकाव्यरचयितुः गद्यं छन्दोरहितं गद्यात्मकं
वासवदत्तादिकं काव्यमिव, कादम्बरीकाव्यमिवेत्यपि व्यज्यते । विविधा अनेकप्रकाराः वर्णाः ब्राह्मणादयः
तेषां श्रेण्या समूहेन प्रतिपाद्यमानः उपायनभावेन समर्पमाणः अनेको विविधः अभिनवो नूतनः अर्थ-
सञ्चयः धनराशिर्धस्मिन् तत्तादृशम् । अन्यत्र तु विविधा नानाप्रकाराः वर्णाः अक्षराणि तेषां श्रेण्या पङ्क्त्या
प्रतिपाद्यमानः निरूप्यमाणः अनेकेषां विविधानाम् अभिनवानां नूतनानाम् अभ्युत्पूर्वांगमित्यर्थः
वर्णानां विषयाणां सञ्चयो राशिर्धस्मिन् तत्तादृशम् ।

अन्तर इति । अप्सरोगणमिव, प्रकटा गोपनरहिताः सर्वविदिता इत्यर्थः, मनोरमाः सुन्दराश्च
आरम्भाः कार्योपक्रमा यत्र तत्तादृशम् । पक्षे तु प्रकटमनोरमा अत्यन्तसुन्दरी रम्भा तत्संज्ञका वेश्या यत्र
तं तादृशम् ।

दिवसेति । दिवसकरः सूर्यः तस्य उदयमिव उद्गमनमिव, उदयसन् परिस्फुरन् पद्माकरकमलानां
सरसीतटगतमृगविशेषाणाम् आमोदः कस्तूरिकासुगन्धिः यत्र तत्तादृशम् । पक्षे उदयसन् विकसितनया
समन्तात् प्रसरन् पद्माकरकमलानां सरसीस्थितपङ्कजानाम् आमोदः सुगन्धिः यस्मात्तं तादृशम् ।

‘पङ्कजे सलिले तात्रे कमलस्तु मृगान्तरे ।’ इति हैमः ।

उष्णेति । उष्णकिरणः उष्णरश्मिः सूर्यस्तमिव, निजलक्ष्म्या स्वीयकान्त्या कृतो विहितः कमलायाः
राज्यश्रियः उपकारः वर्द्धनरूपसाहाय्यं येन तादृशम् । पक्षे निजलक्ष्म्या स्वीयप्रकाशरूपश्रिया कृतः
कमलानां पङ्कजानाम् उपकारः प्रस्फुटनरूपोपकृतिर्येन तं तादृशम् ।

नाटकमिति । नाटकं तत्संज्ञकम् अभिनेयविशेषमिव, पताकाभिः वैजयन्तीभिः अङ्कैः अनेकप्रकार-

बोध हो रहा था; नयूरोंके बैठनेके लिए सुवर्ण-नय डंडोंके मानो विद्युहता-युक्त और अधिकतर कठपुतलियोंके
रहनेके नानो गृह-देवतागण ही उपस्थित हों ऐसी प्रतीति होती थी । विश्वेश्वर (महादेव) मन्दिरके
दरवाजेके पास जिस प्रकार दण्डपाणि, मैरव और प्रमथगण द्वारपाल रूपमें रहते हैं, उसी प्रकार उस राजभवनके
दरवाजेके पास भी हाथोंमें छड़ी लिए द्वारपालगण रहते थे । उल्लूक कविके वनाप हृद गद्यकाव्यमें जिस प्रकार विविध
कस्तूरोंकी श्रेणीसे नयानया अभिप्राय प्रकट होता रहता है, वन राजभवनमें भी उसी प्रकार भातगादि नाना-
वर्णीय वस्त्रियोंकी नये-नये अनेक प्रकारके ड्रव्योंकी उपहाररूपमें दिया जाता था । अप्सराओंके बीचमें जिस
प्रकार अत्यन्त सुन्दरी रम्भा नामकी अप्सरा है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार प्रदाय्य भावसे सुन्दर-सुन्दर
काव्यारम्भ होते थे (अथवा मनोरञ्जक लेख होते थे) । सूर्यके उदयमें जिस प्रकार सरोवरमें रहनेवाले कमलोंकी
सुगन्धि बाहर निकलती है, वन राजभवनमें भी उसी प्रकार सरोवर-तीरमें रहनेवाले कस्तूरीमृगोंके शरीरकी
सुगन्धि बाहर होती थी । सूर्य जिस प्रकार अपने प्रकाशरूप शोभाद्वारा कमलोंका प्रकाशरूप उपकार करते हैं, वर
राजभवन में उसी प्रकार अपनी शोभा द्वारा राजलक्ष्मीकी वृद्धिरूप उपकार करता था । नाटकग्रन्थ जिस प्रकार
पताका (नाटकका अङ्क) और अङ्क द्वारा शोभित होता है, वर राजभवन में उसी प्रकार ध्वज, पताका और ध्युतसे

मिव वाणयोग्यावासोपेतम्, पुराणमिव विभागावस्थापितं सकलभुवनकोशम्, सम्पूर्णं चन्द्रोदयमिव मृदुरकरसहस्रसंवर्द्धितरत्नालयम्, दिग्गजमित्राविच्छिन्न-महादान-सन्तानम्, ब्रह्माण्डमिव सकलजीवलोकव्यवहार-कारणोत्पन्नहिरण्यगर्भम्, ईशानबाहुवनमिव महाभोगि-

विह्वैश्च शोभितं राजितम् । पक्षे पताकया 'व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते' इत्युक्तस्वरूपेण अर्थप्रकृतिविशेषेण, अङ्के: 'प्रत्यक्षनेतृवरितो रसभावसमुज्ज्वलः' इत्यादिस्वरूपकैः परिच्छेदैश्च शोभितं राजितम् । शोणितेति । शोणितपुरं तत्संज्ञकं वाणनाम्नो दैत्यस्य नगरं तदिव, वाणानाम् इषूणाम् इषवाद्युधानामित्यर्थः, वाणस्य वाणनृपतेश्च योग्यैः समुचितैः आवासैः भवनैः उपेतं सहितम् ।

पुराणमिति । पुराणं व्यासप्रणीतमस्त्यपुराणादिशास्त्रमिव, 'पुराणलक्षणञ्चैकममरकोशटीकायाम्—'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । भूम्यादेश्चैव संस्थानं पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥'

अष्टादशपुराणानाञ्च संक्षेपेण नामानि चोक्तमन्यत्र—

'मद्वयं भद्वयं चैव अत्रयं वचतुष्टयम् । अनापलिङ्गकृत्कानि पुराणानि जगुर्बुधाः ॥'

विभागेन पङ्क्तिक्रमरूपेण अवस्थापितः रचितः सकलभुवनकोशः समस्तसंसारं यावान् अर्थसञ्चयः सम्भवति तावान् अर्थसञ्चय इत्यर्थः, यत्र तत्तादृशम् । पक्षे विभागे अंसविशेषे अवस्थापितः कथनेन ज्ञापितः सकलानां समस्तानां चतुर्दशानां भुवनानां मण्डलं यत्र तत्तादृशम्, निखिलेष्वपि पुराणेषु समस्त-संसाराणां निरूपणोपलम्भादित्याशयः ।

'कोशोऽस्त्री कुड्मले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके ।

जातिकोशेऽयं सङ्घाते पेश्यां शब्दादिसङ्ग्रहे ॥' इति मेदिनी ।

सम्पूर्णंति । सम्पूर्णचन्द्रोदयमिव समस्तचन्द्रोद्गमनमिव राकापत्युदयमिवेत्यर्थः, मृदवः कोमलाः प्रजाभिरनायासेन समर्पिताः ये कराः राजदेयद्रव्याणि तेषां सहस्रेण समूहेन सम्बर्द्धिता बुद्धि प्रापिता-रत्नालयाः धनानगराणि यस्य तत्तादृशम् । पक्षे मृदुरकरसहस्रेण कोमलरश्मिजालेन संबर्द्धिता बुद्धि प्रापिताः रत्नालयाः सागरा येन तं तादृशम् ।

दिगिति । दिग्गजो दिग्गहस्ती तमिव, अविच्छिन्नः विराममप्राप्तः धाराप्रवाहेण संयुक्त इत्यर्थः, महादानानाम् अत्यधिकद्रव्यवितरणानां सन्तानः परम्परा यत्र तत्तादृशम् । पक्षे अविच्छिन्नः महादानसन्तानः सातिशयमदसलिलधारा यस्य तं तादृशम् ।

ब्रह्माण्डमिति । ब्रह्माण्डं भुवनकोशमिव, सकलजीवलोकानां समस्तप्राणिवर्गाणां व्यवहारः विवादादिनिश्चय एव कारणं हेतुः तस्मादुत्पन्नानि सजातानि विवादिनिश्चयसमये जनैः समर्पितानित्यर्थः, त्रिरण्यानि द्रव्याणि गर्भे मध्ये यस्य तत्तादृशम् । पक्षे सकलजीवलोकानां व्यवहारः आचार एव कारणं तस्मादुत्पन्नः जनव्यवहारनिश्चयाय उत्पन्न इत्यर्थः, हिरण्यगर्भो ब्रह्मा यत्र तत्तादृशम् । जनानां सर्जनाय तद्व्यवहारनिश्चयाय च तद्योत्पन्नत्वादित्याशयः ।

ईशानेति । ईशानस्य शङ्करस्य बाहुनां भुजानां वनं समुदायमिव, बाहुनां वृत्तसदृशविस्तृतत्वाद्गन-शब्दप्रयोगः महाभोगिनः सातिशयसुखिनो जनाः तेषां मण्डलानां समूहानां सहस्रेण अधिष्ठिता

चिह्नद्वारा शोभितं था । शोणितपुरं जिस प्रकार वाण राजाके योग्य भवनाँसे युक्त था, वह राजभवन भी उसी प्रकार वाण आदि अल्लोंके रखने योग्य-भवनाँसे युक्त था । पुराणशास्त्रमें जिस प्रकार चतुर्दश भुवनोँका वृत्तान्त वर्णित है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार समस्त संसारकी धनराशि अलग-अलग रूपमें कतार लगाकर रखी थी । सम्पूर्ण चन्द्रका उदय जिस प्रकार कोमल किरणोंसे समुद्रोंको बढाता है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार प्रभावों द्वारा बिना परिश्रमसे दिए हुए छोटे-छोटे करों (नहमूँलोंसे धनानगर खजाने) की बुद्धि होती थी । दिग्गजकी विशाल मन्द-बलधारा जिस प्रकार अविच्छिन्न रूपसे बहती रहती है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार अत्यन्त धनवितरण अविच्छिन्नरूपसे (बिना रुकावटसे) होता रहता था । ब्रह्माण्डमध्यमें जिस प्रकार प्राणिजोंके व्यवहार, निरूपण करनेके लिए हिरण्यगर्भ (ब्रह्मा) उत्पन्न हुए थे, उस राजभवनके मध्यमें भी उसी प्रकार सभी लोगोंके विवाद-मीमांसा होनेसे उसमें लोगों द्वारा दिया गया अधिकतर धन उत्पन्न हो गया था (अर्थात् लोगोंके लक्ष्मियों सुकन्यों) का निर्गम (फैसला) होनेसे फौसला बहुत-सा धन एकत्रित हो गया था) । शङ्करकी भुजाओंके

मण्डलसहस्राविष्टित-प्रकोष्ठम्, महाभारतमिवानन्तगीताकर्णनानन्वितनरम्, यदुवंशमिव कुलक्रमागत-शूर-भीमपुरुषोत्तमवल-परिपालितम्, व्याकरणमिव प्रथम-मध्यमोत्तम-पुत्र-विभक्तिस्थितानेकादेश-कारकाख्यात-सम्प्रदानक्रिया-व्यय-प्रपञ्च-सुस्थितम्, उदधिमिव भया-

आश्रिताः प्रकोष्ठा भवन्कलाया यस्य तत्तादृशम् । पदे महाभोगिनो महामर्षाः तेषां मण्डलानां मण्डलीभूय विद्यमानानां सहस्रेण विविष्टिता आश्रिताः प्रकोष्ठा नगिवन्वदेशा यस्य तत्तादृशम् ।

नहेति । महाभारतं पञ्चमो वेदः इतिहास इति स्थलार्थः तमिव, अनन्ताः गगनानीना गीता गीता-पादाः तेषां यद् आकर्णनं तेन आनन्दिताः हर्षिता नरा मानवा यस्मिन् तत्तादृशम् । पदे—अनन्तः श्रीकृष्णः तस्य या गीता अष्टादशाध्यायानिका श्रीकृष्णप्रतिपादिता गीतेत्यर्थः, तस्या यदाकर्णनं तेन आनन्दितो नरः नरसंज्ञकैरंशवतारोऽनुतो यस्मिन् तत्तादृशम् ।

वदिति । यदुक्तवान्ना भूपतिः तस्य वंशः सन्तानपरम्परा तमिव, कुलक्रमेण परम्परया आगता आवाताः शूराः शौर्यगुणयुक्ताः, भीमाः भीमगात्र ये पुरुषोत्तमाः पुत्रप्रेष्टाः तेषां बलेन शक्त्या परिपालितं रक्षितम् । पदे—कुलक्रमेण तद्वर्गीयरीत्या आगतौ उत्पन्नौ शूरा वीरौ भीमौ विपद्भिर्गां भीमगौ यौ पुत्रो-त्तमवर्तौ श्रीकृष्णवलामौ ताम्यां परिपालितं संरक्षितम् ।

व्याकरणमिति । व्याकरणं पाणिन्यादिप्रगीतमव्युत्पन्नमिव, प्रथममध्यमोत्तमनया या पुत्रवि-भक्तिः 'अयं सर्वगुणसम्पन्ननया प्रथमो दानयोग्यः, अयं ततो न्यूनगुणयुक्तनया मध्यमो दानयोग्यः, अयञ्चो-त्तमगुणसम्पन्ननया मध्यमतत्तनो दानयोग्यः' इत्येवक्रमेण याचकजनविभागः, तस्मिन् विषये स्थिता नियु-क्ता ये कनेके बहव आदेशकारकाः 'अस्मै इदं प्रयच्छ' एवमादेशकारकाः पुरुषाः तैः आख्याताः प्रतिपा-दिताः याः सम्प्रदानक्रियाः सम्यक्प्रकारेण वितरणकर्माणि ताभिर्यौ व्ययप्रपञ्चः द्रव्यापगमाविक्रयं तेषु सुस्थितं कीर्तितत्वेन विद्यमानम् । पदे—प्रथमपुरुषो मध्यमपुत्रः उत्तमपुत्रश्चेति आख्यातानां अत्येक-त्रिकल्प एकैकसंज्ञा, विनक्तयः सुतिङ्करूपाः, तासु स्थिता विद्यमाना ये कनेके आदेशाः त्रिचतुर-शब्दयोः कालिङ्ग निष्-चतस्र इत्यादयः, अत्रेवी इत्यादयश्च, कारकाणि कर्त्रादीनि-तानि च—

'कर्त्ता कर्म च करणं च सम्प्रदानं तथैव च । अपादानाविकरणमित्याहुः कारकाणि पट् ॥'

आख्यातं तिष्ठन्तं पदम्, सम्प्रदानं चतुर्योकारकः, क्रियाः क्रियाबोधकत्वादयः शब्दाः, अन्ययानि—

'सदृशं त्रिषु तिङ्गेषु सर्वासु च विनक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

इत्युक्तस्वरूपाणि स्वरूपनृतयः, तेषां अनुज्ञेन विस्तारेण सुस्थितं सुवित्यातम् ।'

यद्यपि कारकपदेनैव सम्प्रदानस्य गतार्थत्वं भवति तथापि श्लेषयोजनाभिप्रायेण पृथक्कृत्योपादानं बोध्यम् ।

उदधिमिति । उदकानि धीयन्तेऽस्मिन्नित्युद्धिः समुद्रः तमिव, मयेन शत्रुभूपतित्रासेन अन्तःप्रविष्टा बन्धनन्तरगताः सपत्न्याः सहायसहिता ये भूमिभृवो नृपतयः तेषां सहस्रेण आधिक्येन सङ्कुलं व्याप्तम् । पदे मयेन सुरराजद्वारा पञ्चद्वेद्वन्त्रासेन अन्तःप्रविष्टाः सपत्न्याः पतत्रसहिता ये भूमिभृवो मैनाकादिगिरयः तेषां सहस्रेण सङ्कुलम् ।

मज्जिन्वदेशः (कर्त्ता पर) जिस प्रकार मण्डलीभूत बड़े-बड़े सौंप जिन्हे रहते हैं, वत राजमवनका एक भाग भी उसी प्रकार बड़े-बड़े सुली लोगोंने अधिष्ठित था । महाभारतमें जिस प्रकार अनुन श्रीकृष्णकी गीता सुनकर आनन्दित हुआ था, वत राजमवनमें भी उसी प्रकार बहुतसे लोग गीता (अथवा गान) को सुनकर आनन्दित होते थे । यदुवंश जिस प्रकार कुलक्रमके अनुसार बड़े वीर और मयदूर होकर उत्तर श्रीकृष्ण और बलरामद्वारा परिरक्षित हुआ था, वह राजमवन भी उसी प्रकार कुलक्रमगत शूर और मयदूर उत्तम पुत्रोंके आनन्दिते परिरक्षित था । व्याकरणकाल जिसप्रकार प्रथमपुरुष, मध्यमपुरुष, उत्तमपुरुष, भूप और तिङ् विनक्ति, प्रकृतिस्थित अनेक गन्, वच् प्रभृतिके स्थानमें गच्छ्, वस् आदि आदेश, एवं प्रत्ययस्थित हो, टच् प्रभृतिके स्थानमें यत्तिङादेश, षच् विष कर्त्ता आदि कारक, भवतिभच्छति प्रभृति आख्यात, सम्प्रदान (चतुर्थी) कारक, भूमिभृति धातु, एवं अव्यय 'लङ् नोवै' आदि पदोंके विस्तारसे प्रसिद्ध है, वह राजमवन भी उसी प्रकार 'यह परसे दानके योग्य है, वह मध्यम दानके योग्य है एवं वह उत्तम दानके योग्य है' इस प्रकार याचक लोगोंके विवरण कार्यमें नियुक्त कनेक बारा माननेवाले (नाजिर आदि) लोगोंके बड़ा दिया जिसे को दान देना है, इतने व्ययके अनिन्व

न्तःप्रविष्टं सपत्नभूमिभृत्^१ सहस्रसङ्कुलम्, उषानिरुद्धसमागममिव चित्रलेखां^२ दर्शित-वि-
चित्र-सकल त्रिभुवनकारम्, बलियज्ञमिव पुराणपुरुष-वामनाविष्टिताभ्यन्तरम्, शुकुपशप्र-
दोषमिव वितत-शशिकिरण-कलाप-धवलाम्बरं^३ वितानम्, नरवाहनदत्त-चरितमिव^४ अन्तः-

पुरा क्लि पर्वताः पद्मवन्तः सन्त उद्गीय यत्र तत्र नगरां पतन्तिस्म, तदा प्रजाविनाशमभिलक्ष्येन्द्रः
पर्वतानां पद्मांश्चिच्छेद । तत्र सैनाकादयो हि तद्भयेन समुद्रमप्ये प्रविष्टा इति रामायणीया वार्ता ।

उच्येति । उषा बाणास्यमूपविदुहिता, अनिरुद्धः श्रीकृष्णपौत्रः तयोः समागमं सन्दन्वस्तमिव,
चित्रलेखाभिः तत्तदालेख्यनिर्माणैः दर्शिताः प्रकटिता विचित्रा नानाप्रकाराः, सकलत्रिभुवनस्य
समस्तलोकत्रयस्य तद्दर्शिनः पदार्थस्य आकाराः आकृतयो यत्र तत्तादृशम् । पद्मे—चित्रलेखां तद्वान्या
उषासहचर्यां दर्शिता आलिख्य उषायै प्रदर्शिताः विचित्राः विशिष्टचित्रस्वरूपाः, सकलत्रिभुवनस्य सम-
स्तलोकत्रयनिवासिनस्तत्तदालेख्य आकाराः स्वरूपाणि यत्र तं तादृशम् ।

पुरा उषानास्त्री बागततथा स्वप्नेऽतिरमणीयं कसपि तल्लं निरोध्य तस्यास्येज्यन्तोत्सुका
सज्जाता । स हि क्व वर्त्तत इत्युषया प्रतिपादयितुमन्यतया तस्या सहचरी चित्रलेखाभिषा सकलत्रिभु-
वनस्य समस्तानां तल्लानां स्वरूपाणि आलिख्य समानीय तस्यै दर्शयामास । ततस्तत्र हि अनिरुद्धस्वरूपं
निरोध्य स एवायमिति कथितवत्यां तस्यानुपायां चित्रलेखा मायया सुतं तमनिरुद्धनानीय उषया सह
सुम्नेलितवतीति हरिवंशकथा ।

बलीति । बलेः बलितानकनूपतेः यज्ञमिव, पुराणपुरुषैः इन्द्रमानवैः वामनैः हृत्स्वरूपिभिः
पुरुषैः, पद्मे—पुराणपुरुषेण आदिपुरुषेण वामनेन गृहीतवामनावतारेण सगवता नारायणेन, नविष्टितम्
आश्रितम् अन्त्यन्तरं मध्यभागो यस्य तत् तादृशम् ।

पुरा भगवान् वामनो बलेः प्रतारणाय तदीयमखं प्रति गतवानासीदिति मागवतीया कथा ।

शुक्येति । शुकलपक्षस्य सितदलस्य प्रदोषं रजनीमुखमिव, विततानि ऊर्ध्वं विस्तीर्णानि शशिकिरण-
कलापवत् चन्द्ररश्मिसमूहवत् धवलानि शुभाणि अम्बरवितानानि वस्त्रवितचन्द्रातपा यत्र तत्तादृशम् !
पद्मे—विततैः विस्तृतैः शशिकिरणकलापैः धवलम् अम्बरं रागनमेव वितानं यत्र तं तादृशम् ।

नरेति । नरवाहनदत्तस्य तत्संज्ञकस्य वत्सराजोदयनसुतस्य चरितं चरित्रमिव, अन्तः जवरोधपुरे
सम्बद्धिताः वृद्धि प्रापिताः प्रियदर्शनाः परमरमण्यः या राजदारिकाः प्राप्ताभ्यामन्यराजपुत्र्यः तानिः गन्ध-
र्वेभ्यो देवगायक्यैः इत्ता अत्यन्तरमणीयत्वाद्वर्षिता उक्कण्डा सम्मिलनौलुक्क्यं यत्र तत्तादृशम् । पद्मे—
अन्तः सम्बद्धिता प्रियदर्शना नितान्तरमणीया, राज्ञः सागरदत्तस्य दारिका पुत्री या गन्धर्वदत्ता तदाख्या
तस्या उक्कण्डा नरवाहनदत्तस्य कृते शौलुक्क्यं यत्र तत्तादृशम् । इहेतिहासश्च कथासरित्सागरे ब्रूवन्—

‘राजा सागरदत्तास्यो गन्धर्वाणामिहास्ति यः । तस्य गन्धर्वदत्तास्य सुतास्ति न्यकृताप्सराः १’

सा हि गन्धर्वदत्ता दूतवन्दिद्राहणादिभ्यो नरवाहनदत्तगुणातिशयं निशम्य तस्मिन्निर्दिष्टं नितान्तो-
त्सुका जातेति ।

होनेते वे लोग पशस्त्री कहलाकर प्रसिद्ध थे । सुन्दर जिस प्रकार इन्द्र द्वारा पंच कटने के मयते बन्दरने हुते
हुए पंखोंते सुक्त सैनाकादि पर्वतोंते व्याप्त हो गया था, वह राजमवन भी उसी प्रकार शुकुओंके मयते बन्दरने
हुते हुए सहायक-सुकु (मित्र भाव-समन्त्र) राजाओंते व्याप्त था । उषा-अनिरुद्धके समागमनें जिसप्रकार उत्कृष्ट
सहो चित्रलेखने समस्त त्रिभुवनके सुबक पुरषोंको आकृतिका चित्र खींचकर रूपाको दिखाया था, वत राजमवननें
भी उसी प्रकार चित्रकारों द्वारा समस्त त्रिभुवनका सभी पदार्थोंके अनेक प्रकारको आकृतिका चित्र दोबार पर
खींच कर लोगोंको दिखाया गया था । वत राजाका यशस्थल जिस प्रकार कादिपुरुष (विष्णु) धामनद्वारा
अभिषिक्त था, वह राजमवन भी उसी प्रकार बृद्ध और सुवर्णकृति (वीने) मनुष्यों द्वारा अभिषिक्त था । शुकुपशका
प्रदोषसमय जिस प्रकार चन्द्रके वित्तु निरगोते (खिली हुई चाँदनोंते) धवलवर्ण काकादरूप चन्द्रावगते सुक्त
होता है, वह राजमवन भी उसी प्रकार चन्द्रको किरणोंके (खिली हुई चाँदनोंके) समान धवलवर्ण वरुते बनाए
हुए एवं ऊपरनें वित्तुत चन्द्रावन (वने शामियाने) से युक्त था । नरवाहनदत्त राजाको कथाने जिसप्रकार अन्तः-
पुरनें संवर्षित हुई परमसुन्दरी राजा सागरदत्तकी पुत्री गन्धर्वदत्ताको नरवाहनदत्तके विरहके कारण वसते सना-

संवर्द्धित-प्रियदर्शन-राजदारिका-गन्धर्वदत्तोत्कण्ठम्, मशतीर्थमिव सद्योऽनेकपुरुषप्राप्ताभि-
पेक-फलम्, प्राग्वंशमिव नानासत्रपात्र-सङ्कुलम्, निशासमयमिवानेकनक्षत्रमालालङ्कृतम्,
प्रभातसमयमिव पूर्वदिग्भाग-रागानुमेय-मित्रोदयम्, गान्धिक-भवनमिव । स्नान-धूप विलेपन-
वर्णकोञ्जलम्, ताम्बूलिकभवनमिव कृत-लवली-लवङ्गैला-ककोल-पत्रसञ्चयम्, प्रथम-वेश्या-

महेति । महानीर्थ भागीरथ्यादिकं तद्वदिव, सद्यः तारापीढादेशसमयमेव अनेके विविधा ये
पुरुषाः विभिन्नदेशीयनृपात्मजाः तैः प्राप्तानि लब्धानि अभिपेकाः स्वस्वराज्याभिपेका एव फलानि यस्मा-
त्तत्तादृशम् । अर्थात् यस्माद्वाजभवनात् बहुभिः राजत्वं प्राप्तम् । पत्रे—सद्यः ज्ञानकाल एव अनेकपुरुषैः
ज्ञानकर्तुः पूर्वलोकैः प्राप्तं लब्धम् अभिपेकात् सुतानामेव ज्ञानात् फलं स्वर्गादिप्राप्तिरूपं यस्मात्तत्
तादृशम् ।

प्रागिति । यस्मिन् भवने होमसम्पादनाय हविः स्याप्यते तस्मात् प्राग्दिक्ष्यायि यजमानादिवा-
नार्थं भवनं प्राग्वंश इत्युच्यते तथा चामरः—‘प्राग्वंशः प्राग्वर्गिर्गोहा’ इत्यमरः, तमिव, नाना बहुभिः
आसत्रपात्रैः शीघ्रं (मद्य) भाजनैः ‘मैरेयमासवः शीघ्रः’ इत्यमरः । पत्रे—नानासत्रस्य यज्ञस्य पात्रैः
सुक्लुवादिभिः यज्ञीयपात्रैः सङ्कुलं व्याप्तम् । “पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयान्तरे । पात्रं सुवादी पर्णे
च राजमन्त्रिणि चेष्यते ॥” इति विश्वः । ‘यज्ञः सवोऽध्वरो याग’ इत्यमरः ।

निशेति । निशासमयं रात्रिसमयमिव, अनेका नानाविधाः नक्षत्रमालाः सप्तविंशतिसंख्यक-
मुक्ताफलगुम्फितनक्षत्रजः तारकापङ्कयश्च ताभिः अलङ्कृतं शोभितम् ।

‘सैव नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिसंख्यकैः’ इत्यमरः ।

प्रभातेति । प्रभातसमयमिव प्रत्युपावसरमिव, पूर्वदिग्भागे प्रागवस्थायां रागेण महाराजतारापीढ-
स्यानुरागावलोकनेन अनुमेयाः अनुमातुं योग्याः मित्राणां सुहृदाश्च उदया अभ्युदया यत्र तत्तादृशम् ;
तथा च जनैः यद्यद् मित्रं प्रति प्राक् राज्ञोरागोऽवलोकितः तस्य तस्यैव शीघ्रेण तद्वर्णितद्रव्यादिभिरभ्यु-
दयो भविष्यतीत्यनुमितमिति स्पष्टार्थः । पत्रे—पूर्वदिग्भागे प्राच्यां दिशि रागेण लौहित्यदर्शनेन अनुमेयः
मित्रस्य दिनकरस्य उदयो यत्र तत्तादृशम् ।

गान्धिकेति । गन्धद्रव्याणि विक्रीणीते यः स गान्धिकः तस्य भवनं निकेतनमिव, ज्ञानं ज्ञानीय-
द्रव्यं सुगन्धितैलादि, धूपः विलेपनं श्रीखण्डचन्दनादिकम्, वर्णकम् अङ्गरागद्रव्यं कुङ्कुमादिकवर्तिवि-
शेषश्च तरुञ्जलं दीप्तिमत्तत्तादृशम् ।

‘गात्रानुलेपनी वर्त्तिर्विगन्ध्यथ विलेपनम् । वर्णकं चाथ विच्छिन्तिः स्त्री कपायोऽङ्गरागे ॥’ इति रभसः ।

तान्त्रिकेति । ताम्बूलिकस्य नागवल्लीदलविक्रयविधायिनः भवनं गृहमिव, कृत्वो भोक्तुं विक्रेतुं च
विहितः लवलीनां लवङ्गानां एलानां चन्द्रवालानां पत्राणां दलानां ताम्बूलानाञ्चेति तात्पर्यम्, सञ्चयः
एकत्रीकरणं यत्र तत्तादृशम् ।

प्रथमेति । प्रथम आद्यो यो वेश्यासमागमः गणिकासम्मिलनं तमिव, अविदितः अनन्तगाम्भीर्य-

गम करनेकी उत्कण्ठा सुननेमें आती है, उस राजमवनमें भी उसी प्रकार अन्तःपुर (रनिवास) में संवर्द्धिता परम-
सुन्दरी राजपुत्रियों गन्धर्वोंकी भी उत्कण्ठा उत्पन्न करती थीं ऐसा सुननेमें आता है । गद्गादिक महातीर्थमें स्नान करने
पर जिस प्रकार तत्काल ही स्नान करनेवालोंके पूर्व पुरुषोंको स्वर्गादिक फल प्राप्त होते हैं, उस राजमवनमें भी
उसी प्रकार महाराज तारापीढकी अनुमति होने पर उस समयमें ही विभिन्नदेशीय राजपुत्रोंको अपने-अपने
राज्यमें अभिषेक-रूप फल प्राप्त होते हैं । होमवरके पूर्वदिशमें यजमानादिकोंके रहनेके लिए विद्यमान घर
जिस प्रकार सुक्ल और सुवादि अनेक प्रकारके यज्ञीय पात्रोंसे व्याप्त रहता है, वह राजमवन भी उसी प्रकार अनेक
प्रकारके मद्यपात्रों (शराबके प्यालों) से व्याप्त था । रात्रि समय जिस प्रकार अनेक नक्षत्रमालाओंसे शोभित
होता है, वह राजमवन भी उसी प्रकार अनेक मुक्तामालाओंसे शोभित था । प्रातःकालमें जिस प्रकार पूर्वदिशमें
लालिमा देखकर सूर्योदयका अनुमान किया जाता है, उस राजमवनमें भी उसी प्रकार मित्रोंके प्रति आरम्भमें
ही महाराजका अनुराग देखकर उनलोगोंकी उन्नतिका अनुमान किया जाता था । गन्धद्रव्य बेचनेवालेके गृहके
समान वह राजमवन, सुगन्धितैलादि स्नान करने योग्य द्रव्य, धूप, चन्दनादि अनुलेपन द्रव्य एवं कुङ्कुमादि अङ्ग-
लेप द्रव्यसे ढञ्जल दीखता था । पानबेचनेवाले (तमोली) के घरके समान उस राजमवनमें भी लवली-लवङ्ग

समागममिव अविदित-हृदयाभिप्राय-चेष्टाविकारम्, कामुकजनमिव बहु-चाटु-संलाप-सुभा-
षित-रसास्वाद-दत्त-तालशब्दम्, धूर्तमण्डलमिव दीयमान-मणि-शत-सहस्रालङ्करण-कृत-
लेख्यपत्रसञ्चयम्, धर्म्मरन्मभिमिश्रशेषजन-मनः-प्रह्लादनम्, महावनमिव विविधैर्वापद-द्विजो-
पघुष्टम्, रामायणमिव कपि-कथासमाकुलम्, माद्रीकृतमिव नकुलालङ्कृतम्, सङ्गीतभवन-

त्वात् केनाप्यनधिगतः हृदयाभिप्रायः चित्ताशयो याभ्यः तथोक्ताः चेष्टाः क्रियाः, विकाराः वदनलोचनादि-
भङ्गयश्च यत्र तत्तादृशम् । पक्षे—अविदितः अपरिचितत्वात् केनाऽप्यबुद्धः हृदयाभिप्रायो यासु तथोक्ताः
चेष्टाः शृङ्गारचेष्टा विकारा भ्रूकटाक्षादयश्च यत्र तत्तादृशम् ।

कामुकेति । कामुकजनमिव, बहुनि नानाविधानि चाटूनि नर्मवाक्यानि येषु तथोक्तैः संलापैः
परस्परोक्तिभिः सुभाषितैः एकैकस्य रमणीयवचनैश्च यो रसास्वादः रसावगमः तेन दत्तः सम्मतिबोधनाय
विहितः तालशब्दः करतलध्वनिः यत्र तत्तादृशम्, पक्षे—येन तं तादृशम् ।

धूर्तति । धूर्तौ धूतकारः तस्य मण्डलं समूहमिव, दीयमानानि तत्त्वान्तीयराजभिरुपायनरूपेण
वित्तीर्यमाणानि यानि मणीनां रत्नानां शतसहस्राणि तत्संख्याकानि अलङ्करणानि आभूषणानि च तेषां
कृतः नियुक्तलिपिकर्तृभिर्विहितः लेख्यपत्रसञ्चयः तानि भूयो भूयो लिपीकृत्य तत्पत्रसंग्रहो यत्र तत्तादृ-
शम् । पक्षे—दीयमानाय द्युते स्वाविजयत्वेन दातव्याय मणिशतसहस्राय अलङ्करणाय च कृतः निजह-
स्ताक्षरैर्विहितः लेख्यपत्रसञ्चयः 'एतावत् काले दास्यामि' इति ऋणलेख्यपत्रसंग्रहो येन तत्तादृशम् ।

धर्मेति । धर्मो यागादिकः तस्य आरम्भः कार्योपक्रमः तमिव, अशेषाः समस्ता ये जना लोकाः
तेषां मनःप्रह्लादनं हृदयानन्दोत्पादकम्, अत्यद्भुतत्वादित्याशयः । पक्षेऽपि तुल्यमेव ।

महेति । महावनमिव, विविधैः नानाप्रकारैः श्वपदैः पोषितहिंस्रप्राणिभिः आरण्यकहिंस्रप्राणिभिश्च
शार्दूलदिभिः, द्विजैः पोषितपतत्रिभिः, विप्रैर्वा, पक्षे आरण्यकपतत्रिभिश्च उपघुष्टं शब्दितम् । 'दन्त-
विप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः ।

रामेति । रामायणं रामचरितं महाकाव्यमिव, कपिभिः पोषितवानरैः कथाभिः विविधोपाख्यानैश्च,
पक्षे—सुग्रीवहनुमत्पद्मतीनां कथया उपाख्यानेन समाकुलं व्याप्तम् ।

इतिहासो महाभारतादिरेव न तु रामायणं तस्य महाकाव्यत्वेन सर्वत्र व्यवहियमाणत्वात् ।

माद्रीति । माद्री पाण्डोः कनिष्ठा पत्नी तस्याः कुलं सन्तानमिव, नकुलैः पोषितभुजङ्गारिभिः,
नकुलेन तत्संज्ञकचतुर्थपाण्डवेन च अलङ्कृतं भूषितम् ।

सङ्गीति । सङ्गीतस्य 'गीतं वाद्यं च नृत्यं च त्रयं सङ्गीतमुच्यते' इत्युक्तदिशा गीतनृत्य-

(लवंग), इलायची, कक्षोल, एवं ताम्बूल इकट्ठे थे । वैश्याके प्रथम समागममें जिस प्रकार उसके मनका अभिप्राय
व्यवहार और मुखचेष्टादिके भाव समझमें नहीं आते हैं, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार लोगोंके मनका अभि-
प्राय, व्यवहार और मुखचेष्टादिके भाव समझमें नहीं आते थे । कामुक व्यक्तिके समान उस राजभवनके लोग भी
अनेक प्रिय वाक्योंके द्वारा आपसमें आलापका एवं एक दूसरेके मनोहर वाक्यों का रसात्वादन कर करतलध्वनि
(तालियों वजाया) करते थे । दूतकारगण (जुमारी लोग) जिस प्रकार जुएमें पराजित होकर बाजीमें शत-सहस्र
रत्न एवं आभूषणोंके लिए लेख्यपत्र (क्यान) लिख देते हैं, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार छोटे-छोटे अधीन
राजे लोग उपहारभावसे जो शत-सहस्र मणि और आभूषण देते थे, लेखकगण उनलोगोंके उन सभी चीजोंका
लेख्यपत्र (तालिका) लिखकर देते थे (अथवा रानियोंके पहननेके लिए दिये गए मणिमय-आभूषणोंको लेखकगण
(दीवान) कागज पर लिखते थे) । यागादि धर्मकार्यारम्भके समान वह राजभवन भी सब लोगोंके
चित्तका आनन्द देनेवाला था । महावनके समान वह राजभवन व्याघ्रादि हिंस्र जन्तुओं और पक्षियोंके
शब्दसे शब्दायमान था । रामायण जिस प्रकार बालि-सुग्रीव और हनुमान् आदि वानरोंकी कथाओंसे परिपूर्ण है,
वह राजभवन भी उसी प्रकार पालित वानर और अनेक स्थानोंमें प्रारम्भ की हुई कथाओंसे परिपूर्ण था । माद्रीका
कुल जिसप्रकार नकुल (चतुर्थ पाण्डव) द्वारा भूषित था, वह राजभवन भी उसी प्रकार नकुल (नेवला-मिथि-
लाभायामे विज्जी) द्वारा शोभित था । सङ्गीतशालामें जिस प्रकार स्थान-स्थान पर मृदङ्ग रक्खा रहता है उस राज-

मिवानेकस्थानावस्थापितमृदङ्गम्, रघुकुलमिव भरतगुणानन्दितम्^१, ज्योतिषमिव ग्रह-मोक्ष-
कला भाग-निपुणम्, नारदीयमिव, वर्ण्यमान-राजवर्त्मम्, यन्त्रमिव विविध-शब्द-रस-लब्धा-
स्वादम्, मृदुकाव्यमिवान्य-चिन्तित-स्वभावामिप्रायावेदकम्^२, महानदी-प्रवाहमिव सर्वदुरि-

वाद्यत्रयस्य भवनं गृहमिव, अनेकेषु विविधेषु स्थानेषु अवस्थापिता न्यस्ताः, मृदः अङ्गानि करचरणाद्य-
वयवा यामां ता मृदङ्गा मृत्पुत्तलिकाः मुरजाश्च यत्र तत्तादृशम् ।

रघुकुलमिति । रघुकुलमिव, भरता नटाः तेषां गुणैः अभिनयकौशलैः, भरतस्य केकयीसुतस्य गुणैः
दयादाक्षिण्यादिभिश्च आनन्दितं प्रमोदितम् ।

ज्योतिषमिति । ज्योतिषं ग्रहनक्षत्रादिव्योधकं शास्त्रं तद्विव, ग्रहो ग्रहणं प्रतिकूलाचरणानामावद्धी-
करणम्, मोक्षो निश्चितकालव्यतीते दण्डितानां तेषां कारागृहान्मोचनम्, कला नृत्यगीतादिचतुःषष्टिविधाः,
भागः शास्त्रमन्त्रिकस्य घनविभक्तकरणं तेषु निपुणा द्वा जना इत्यर्थः यत्र तत्तादृशम् । पक्षे-ग्रहः
संहिकेयेन चन्द्रसूर्ययोर्ग्रहणम्, मोक्षः तयोस्तस्मान्मुक्तिः, कला पञ्चपलात्मकः समयः, भागश्च पञ्चदण्डा-
त्मकः समयः तेषु तत्प्रतिपादनेषु इत्यर्थः निपुणं दक्षम् ।

नारति । नारदीयं नारमज्ञानं यति खण्डयतीति नारदः सुरार्षिः तेन प्रोक्तं पुराणं नारदीयं
तद्विव, वर्ण्यमाना निरूप्यमाणाः राजवर्मा यत्र तत्तादृशम् । नारदीयपुराणेऽपि राजधर्मनिरूपणो-
पलम्भात् ।

यन्त्रमिति । यन्त्रं बीणादिकमिव, विविधा नानाप्रकारा ये शब्दाः योजितवाक्यानि तेषां ये रसाः
मृद्गारादयः तेषां लब्धः काव्यकौशलैः प्राप्तः आस्वादश्चर्वणं यत्र तत्तादृशम् । पक्षे विविधा ये शब्दाः बीणो-
त्थितध्वनयः तेषां रसस्य साधुर्यस्य लब्धः श्रवणकर्तृभिः प्राप्तः आस्वादश्चर्वणं यस्मात्तत्तादृशम् ।

मृदिति । मृदु सुकुमारं प्रसादगुणयुक्तमित्यर्थः काव्यं कविकर्म तद्वद्विव, अन्यैः अन्यस्थानस्थाधि-
पुरैः चिन्तितः चिन्तामात्रविषयीकृतः न तु प्राप्त इत्याशयः, यः स्वभावः प्रकृतिः, अभिप्रायः तत्र स्थित-
पुराणगामाद्यश्च तयोः आवेदकं बोधकम्, पक्षे-अन्यैः प्रतिपादकातिरिक्तैः पुरैः चिन्तितः केवलश्रवणेन
ज्ञातः यः स्वभावः स्वार्थाभिप्रायः प्रतिपादकस्याशयः तात्पर्यविषयीभूतार्थाशय इति भावः, तयोरावे-
दकं बोधकम् । प्रसादगुणविशिष्टं काव्यमन्ये श्रवणमात्रेण आशयतोऽवबुध्यन्त इत्यर्थः ।

महेति । महानद्या बृहन्नदिन्याः गङ्गादेः प्रवाह बोधः तमिव, सर्वेषां समस्तानां दुरितानां दुष्ट-
लोकदुर्व्यवहारागाम् अपहरं तत्रत्यविदुषां सदुपदेशात् विनाशकम् । पक्षे-सर्वाणि यानि दुरितानि
पापानि तेषाम् अपहरं क्षात्रकरणेन नाशजनकम् ।

भवन्मे भी उत्तीप्रकार स्थान-स्थान पर नृत्तिकाकी पुत्तलिका रक्खी थी । रघुकुल जिसप्रकार भरतके गुण (दया-
दाक्षिण्यादि) से आनन्दित हुआ था, वह राजभवन भी उत्तीप्रकार नदीके गुण (अभिनयादि निपुण्य) से
आनन्दित था । ज्योतिषशास्त्र जिसप्रकार चन्द्र और सूर्यके ग्रहण और मुक्ति, कला (पञ्चपलात्मक समय), पक्षे
भागके (पञ्चदण्डात्मक समयके) प्रतिपादन्ने समर्थ है, उस राजभवनमें अनेक व्यक्ति (मन्त्री आदि) भी उत्ती
प्रकार दुर्जनको बंधवानेमें, निर्दिष्ट समय बात जाने पर उसे बारागार (जेल) से छुड़वानेमें, नृत्यगीतादि
कलाविधाओंका शालातुसार द्रव्यों का विभाजन करानेमें समर्थ थे । नारदीय पुराणमें जिस प्रकार समस्त
राजभनों का वर्णन है, उस राजभवनमें भी उत्ती प्रकार सब राजधर्म रहित थे । बीणादिक वाद्ययन्त्रों से
उत्पन्नवाले जिस प्रकार अनेक प्रकार शब्दसाधुओंके रसका आस्वादन पाते थे । उस राजभवन में काव्यों को
जानने वाले भी उत्ती प्रकार अनेक प्रकारके काव्य-रसोंका आस्वादन पाते रहते हैं । प्रसाद गुणसे युक्त काव्य जिस
प्रकार श्रवणमात्रसे ही साधारण नपुण चिन्तन कर सकें ऐसे अभिप्रायों और प्रकृतियोंके वर्णन को व्यक्त
करता है, वह राजभवन भी उत्ती प्रकार दूसरेके केवल चिन्ताविषयीभूत अपनी असाधारण चमत्कारिता,
और तत्त्व ज्ञानका सदभिप्राय को व्यक्त करता है । गङ्गादि महानदियोंका प्रवाह जिस प्रकार समस्त पापोंको
दूर करता है, वह राजभवन भी उत्ती प्रकार शानियोंके अन्धेय द्वारा सद लोगोंके दुराचर्यों को दूर करता है ।

वापहरम्, धनमिव न कस्यचिन्नाकाङ्क्षणीयम्, सन्ध्यासमयमिव दृश्यमानचन्द्रापीडोदयम्, नारायणवक्षःस्थलमिव श्री-रत्न-प्रभा-भासित-दिगन्तम् बलभद्रमिव कादम्बरी-रस-विशेष-वर्णनाकुलमति, ब्रह्माणमिव पद्मासनोपदेश-दर्शित-भूमण्डलम्, स्कन्दमिव शिखिक्रीडारम्भचञ्चलम्, कुलाङ्गनाप्रचारमिव सर्वदोषजातशङ्कम्, वेश्याजनमिवोपचारचतुरम्,

धनमिति । धनं द्रव्यं तद्वदिव, कस्यचिन्नाकाङ्क्षणीयं नाभिलषणीयमिति किन्तु सर्वस्यैवाकाङ्क्षणीयमित्यर्थः ।

सन्ध्वेति । सन्ध्यायाः सायंकालस्य यः समयो वेला तमिव, दृश्यमानः प्रेक्ष्यमाणः चन्द्रापीडस्य तत्संज्ञकस्य नृपात्मजस्य उदय उपस्थितिर्यत्र तत्तादृशम् । पक्षे-दृश्यमानः अवलोक्यमानः चन्द्रः शशी एव सन्ध्याया एव आपीडः शिरोऽलङ्कारः तस्य उदय आविर्भावो यत्र तं तादृशम् । यद्वा-चन्द्रापीडो महेश्वरः तस्योदयो यत्र तं तादृशम्, सर्वदा सन्ध्याया नृत्तविधानादित्याशयः ।

नारायणेति । नारायणो विष्णुः तस्य वक्षःस्थलं भुजान्तरं तद्वदिव, श्रीसहितानि रत्नानि श्रीरत्नानि द्युतिविशष्टमणयः तेषां प्रभाभिः कान्तिभिः भासिता दीविता दिशां ककुभाम् अन्ताः शेषसीमा यस्य तत्तादृशम् । पक्षे-श्रिया लक्ष्म्या रत्नस्य कौस्तुभस्य च प्रभाभिः भासिता दिगन्ता यस्य तत्तादृशम् ।

बलेति । बलभद्रो बलरामः तमिव, कादम्बर्याः मद्यस्य रसविशेषवर्णने आकुला व्यग्रा मतिः लोकानां बुद्धिः यत्र तत्, यस्य च तं तादृशम् । राजकुलपक्षे—‘आकुलमति’ इति लिङ्गव्यत्ययो विधेयः । ब्रह्माणमिति । ब्रह्माणं ब्रह्मचारिणमिव, पद्मा राज्यश्रीः तस्याः आसनाय बहुकालपर्यन्तं स्थितये य उपदेश आचार्यैः तारापीढाय नीतिज्ञानदानं तेन दर्शितं प्रकटितं भुवः पृथिव्या मण्डलं व्यवहारो यत्र तत्तादृशम् । पक्षे-पद्मासनम्—

‘ऊरुमूले वामपादं पुनस्तु दक्षिणं पदम् । वामोरौ स्थापयित्वा तु पद्मासनमिति स्मृतम्’ । इत्यभिहितस्वरूपम् आसनविशेषः तस्य उपदेशः तज्ज्ञानप्रदानं दर्शितं तत्त्वज्ञानाय बोधितं भूमण्डलञ्च यस्मै तं तादृशम् । ब्रह्माणमिति पाठे ब्रह्माणं द्विजमिव, पद्मासनोपदेशेन दर्शितभूमण्डलम्, पक्षे-पद्मासनो ब्रह्मा तस्योपदेशो वेदः तेन दर्शितं परेभ्यः प्रकाशितं भूमण्डलं येन स तं तादृशम् ।

स्कन्दमिति । स्कन्दः कार्तिकेयः तमिव, शिखिनः पोषितमयूराः तेषां क्रीडारम्भेण उद्धतनृत्यशो-डोपक्रमेण चञ्चलं चटुलप्रायम् । पक्षे—शिखिनो वाहनीभूतमयूरस्व क्रीडारम्भेण नृत्यक्रीडोपक्रमेण चञ्चलः तदुपरि वर्तमानत्वेन स्पन्दितशरीरस्तम् ।

कुलेति । कुलाङ्गना कुलवधूः तस्याः प्रचारो वहिर्नागादौ गमनं तमिव, सर्वदा सर्वस्मिन् समये उपजाता सामान्यानां कुलाङ्गनायाश्च उत्पन्ना शङ्का भीतिः यत्र तत्, तच्च तादृशम् ।

वेश्येति । वेश्याजनो वाराङ्गनाजनः तमिव, उपचारे विद्यमानलोकानामादरप्रार्थनायां चतुरं

धनके समान वह राजभवन भी सभी को अभीप्सित था । सन्ध्याकालमें जिस प्रकार सन्ध्याके शिरोभूषण चन्द्र का उदय देखनेमें आता है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार उस समय चन्द्रापीडका उदय देखनेमें आता था । नारायणका वक्षःस्थल जिस प्रकार लक्ष्मी और कौस्तुभ मणिकी प्रभाद्वारा दिशाओंको प्रकाशित करता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार दीप्ति-संयुक्त मणियोंकी प्रभाद्वारा दिशाओंको प्रकाशित करता था । बलभद्रकी बुद्धि जिस प्रकार मद्यके रसमाधुर्य वर्णन करनेके लिए व्यस्त रहती थी, उस राजभवनके अनेक लोगोंकी बुद्धि भी उसी प्रकार मद्यके रसमाधुर्य वर्णन करनेके लिए व्यस्त रहती थी । ब्रह्मचारिको जिस प्रकार आचार्य तत्त्वज्ञानके लिए पद्मासनका उपदेश और जगतीनलके समस्त पदार्थोंको समझा देते हैं, उस राजधानीमें उसी प्रकार राजगुरुओंने राजलक्ष्मीकी चिरस्थायिनी बनानेके लिए महाराज तारापीडको नीतिशास्त्रका उपदेश और भूमण्डलके आचार-व्यवहारोंकी समझा दिया था । स्वामिकार्तिकेय जिस प्रकार अपने वाहन मयूरके नृत्यारम्भमें चञ्चल होते हैं, वह राजभवन भी उसी प्रकार पालतू मयूरोंके नृत्यारम्भसे चञ्चलप्राय होता था । कुलीन स्त्रियोंको जिस प्रकार प्रकाश्य-मार्ग (आम रास्ते) में चलनेके समयमें हर समय सन्देह उत्पन्न होता है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार साधारण मनुष्योंके हर समय सावधानता उत्पन्न करार जाती थी । वेश्याके

दुर्जनमिवापगतपरलोकमयम्, अन्त्ये-जनमिव अगम्यविषयाभिलापम्, अगम्यविषयासक्तमपि प्रशंसनीयम्, अन्तक-भटगणमिव कृताकृतसुकृतविचारनिपुणम्, सुकृतमिवादिमध्यावसान-कल्याणकरम्, वासरारम्भमिव परिस्फुरत्पद्मरागारुणी-क्रियमाण-निशान्तम्, दिव्यमुनिगण-

कुशलम्, तत्पलोकानां कौशलवत्तस्यापि कौशलत्वमौपचारिकं बोध्यम् । पद्येऽप्येवमेव ।

दुर्जनमिति । दुर्जनः खलः तमिव, अपगतं साधुतया रक्षितत्वेन दूरीभूतं परलोकात् वैरिजनात् भयं भीतिः यस्य तत्तादृशम् । पद्ये-अपगतम् अज्ञानावरणत्वात् दूरीभूतं परलोकात् इह जन्मकृतदुरित-जन्यजन्मान्तरक्लेशात् भयं श्लाघा यस्य तं तादृशम् ।

अन्त्येति । अन्त्ये-जनः चण्डालादिनीचजनः तमिव, अगम्याः परैर्दुर्विध्याः विषयाणां परराज्यानाम् अभिलाषा नरपतेः मनोरथा यत्र तत्तादृशम्, तस्य मन्त्रगुप्तिश्चानेनोक्ता । पद्ये-अगम्ये सज्जनैः गन्तुम-शक्यं विषये देशे महाविपिनभूधरादौ अभिलाषः वसतेः स्पृहा यस्य तं तादृशम् । इह यद्यपि 'वैरयाजन-मिव' इत्यारम्य वाक्यत्रये उपमानस्य जुगुप्सितत्वेनानुचितार्थदोषः समापतति तथापि श्लेषोपमायामुप-मानान्तरप्रयोगे पूर्वविद्यविच्छित्तिविशेषस्यासम्भवत्वेन 'चण्डाल इव राजाऽसौ सङ्ग्रामेऽधिकसाहसः' इति दर्पगोदाहरणवच्च दोष इति समालोचनकुशलाः समालोचयन्ति ।

अगम्येति । अगम्ये असौ विषये गणिकासुरापानादौ आसक्तमपि प्रशंसनीयमिति विरोधः, अगम्ये परैर्गन्तुमप्यशक्ये विषये अन्यदोयराज्ये आसक्तं रसोत्कर्षाय विहिताभिनिवेशमिति तत्परिहारः । अत एवेह विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

अन्तेति । अन्ते-को यमः तस्य भटगणमिव दूतसमूहमिव, कृताकृतयोः प्रजागणेन विहिताविहि-तयोः कर्मणोः सुकृतेन धर्मानुसारेण विचारे मीमांसायां निपुणं गुप्तचरेभ्यः समस्तज्ञानात् स्वाभाविकवेजः शक्तेश्च कुशलम् । पद्ये-कृतयोः प्राणिवर्गेण सम्पादितयोः अकृतसुकृतयोः धर्माधर्मयोः विचारे मीमां-सायां निपुणम् ।

सुकृतमिति । सुकृतं धर्ममिव, आदिमध्यावसानेषु बहिर्देश-मध्यदेश-अवशिष्टदेशेषु कल्याणकरं निवासिनाम् आनन्दपूर्वकभ्रमगत्वेन शुभसम्पादकम् । पद्ये-आदिमध्यावसानेषु त्रिष्वप्यवस्थासु कल्याणकरम् । तदुक्तम्—

‘धर्मेण हन्यते व्याधिधर्मेण हन्यते ग्रहः । धर्मेण हन्यते शत्रुर्वर्तो धर्मस्ततो जयः ॥’

वासरति । वासरारम्भः प्रद्युम्नसमयः तमिव, परिस्फुरन्तो देदोष्यमानाः ये पद्मरागाः तत्संज्ञक-रक्तमणयः तैः अरुणीक्रियमाणानि रक्तीक्रियमाणानि निशान्तानि भवनानि यत्र तत्तादृशम् । पद्ये-परि-स्फुरन्ति विकसन्ति यानि पद्मानि कमलानि तेषां रागैः रक्तिमभिः अरुणीक्रियमाणः निशान्तः रजनी-शयो येन तं तादृशम् ।

दिव्येति । दिव्यमुनिगणः महर्षिवसिष्ठादिसमूहः तमिव, कलापिसनाथैः मयूरपुत्रिकायुक्तैः श्वेत-

समान बह राजमवन भी अन्त्यागन लोगोंका आदर-अभ्यर्थना करनेमें समर्थ था । दुर्जनको जिस प्रकार जन्मान्तर-भय नहीं रहना है, उस राजमवनको भी उसी प्रकार शत्रुओंसे भय नहीं था । चाण्डालादि नीचजनोंको जिस प्रकार भुज्जोंके अगम्य महापर्वतादि स्थानमें रहनेके लिए इच्छा होती है, उस राजमवनमें भी उसी प्रकार दुर्गम पर-राज्योंका अपने अधीनमें करनेके लिए राजाकी इच्छा होती थी । वह राजमवन, भोगके अयोग्य वेदया और नष्टमें आसक्त होने पर भी प्रशंसनीय था (दूसरे लोगोंसे जानेमें दुर्लभ पर-राज्यमें विजय पानेके लिए उद्योग करता था, एवं प्रशंसनीय था) । यन्द्ूत. जिस प्रकार जीवोंके सुकृत-दुकृत विचारनेमें प्रवीण है, वह राजमवन भी उसी प्रकार प्रजापति जो काम करनी है अथवा नहीं करनी है उनके विचार करनेमें प्रवीण था । धर्म जिस प्रकार आदि, मध्य और अन्त सभी अवस्थामें ही लोगोंका कल्याण करता है, वह राजमवन भी उसी प्रकार वादर, बीच और अन्दर सभी स्थानोंमें ही रहनेवालोंका कल्याण करनेवाला था । प्रायःकाल जिस प्रकार चमकते कमलोंके रंगते रात्रिके शेष भागमें लाल लाल करता है, वर राजमवन भी उसी प्रकार देदोष्यमान पद्मराग-मणियों से भवनोंको लाल करता था । दिव्य मुनिगण जिस प्रकार कथापिनामक मुनिके साथ

मिव कलापि-सनाथ-श्वेतकेतु-शोभितम्^१, भारतसमरमिव कृतवर्मवाण-चक्र-सम्भार-भीषणम्, पातालमिव महाकञ्चुकिसहस्राध्यासितम्^२, वर्ष-पर्वतसमूहमिवान्तःस्थितापरिमित-शृङ्गि-हेमकूटम्^३, महाद्वारमपि दुष्प्रवेशम्, अवन्तिविषयगतमपि मागधजनाधिष्ठितम्, स्फीतमपि भ्रमन्नम्रलोकं राजकुलं विवेश ।

केतुभिः धवलपताकाभिः शोभितं राजितम् । पक्षे—कलापी वैशम्पायनान्तेवासी ऋषिविशेषः तत्सनाथः सत्सहितः श्वेतकेतुः तदास्य ऋषिः तेन शोभितम् ।

भारतेति । भारतसमरं कौरवपाण्डवसङ्ग्राममिव, कृतो विहितो यो वर्मणां वाणानां चक्राणाञ्च सम्भार एकत्रीकरणं तेन भीषणं भयङ्करम् । पक्षे—कृतवर्मणः तत्संज्ञक्यदुकुलीयमहावीरस्य वाणचक्रस्य ह्युनिकरस्य सम्भारेण प्रयोगेण भीषणम् ।

पातालमिति । पातालमिव, महान्तश्च ये कञ्चुकिनः अन्तःपुरचरवृद्धग्राहणाः तेषां निर्मोकवतां भुजङ्गानाञ्च सहस्रेण अध्यासितम् अधिष्ठितम् ।

वर्षेति । सतद्वीपा वसुमती, तत्र जम्बुद्वीपे भरतादयो नवसङ्ख्यकाः खण्डाः तेषां सीमाकारिणः पर्वताः वर्षपर्वता इत्युच्यन्ते । तथा चोक्तम्—

‘हिमवान् हेमकूटश्च निपथो मेरुरेव च । चैत्रः कर्णौ च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्वताः ॥’

तेषां समूहो गणस्तमिव, अन्तर्मध्ये स्थितो विद्यमानः अपरिमितानाम् असङ्ख्येयानां शृङ्गिणां गदा-दिशृङ्गवत्पशूनां हेम्नां काञ्चनानाञ्च कूटः समूहो यस्य तत्तादृशम् । पक्षे—अन्तःस्थितौ मध्ये वर्तमानौ अपरिमितौ असङ्ख्येयौ शृङ्गिहेमकूटौ तत्संज्ञाचलौ यस्य तं तादृशम् ।

महेति । महान्ति विशालानि द्वाराणि अन्तःप्रवेशमार्गा यस्य तत्तादृशमपि दुष्प्रवेशमिति विरोधः, राज्ञः प्रतापात् साधारणैः प्रवेष्टुमशक्यमिति तत्परिहारः ।

अवन्तीति । अवन्तिविषयो मालवदेशः तत्र गतं स्थितमपि मागधजनैः मगधदेशीयपुरुषैः अधिष्ठितम् आश्रितमिति विरोधः, मागधजनैः स्तुतिपाठकपुरुषैः अधिष्ठितमिति तत्परिहारः ।

‘मागधो मगधोद्भूते शुक्लजीरकवन्दिनोः’ इति हेमः ।

स्फीतमिति । स्फीतं संपत्तिसमृद्ध्या पीनं पूर्णमपि, भ्रमन्तः भ्रमणं कुर्वाणाः नम्रलोका निर्धनत्वेन वसनाभावाद्विवसनपुरुषा यत्र तदिति विरोधः, भ्रमस्तः इतस्ततो विचरन्तः नम्रलोकाः बौद्धभिषुका यत्र तदिति तत्परिहारः । ‘नम्रो वन्दितपणयोः पुंसि त्रिषु विवाससि ।’ इति विश्वः । राजकुलं राजमवनम्, विवेश प्रवेशमकुर्वत ।

‘कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेषुपि च । भवने च...॥ इति मेदिनी ।

श्वेतकेतु नामक मुनिसे शोभित हुए थे, वह राजभवन भी चित्रित मयूरसंयुक्त सकेद पताकाओं से शोभित था । कौरव-पाण्डवका युद्ध जिस प्रकार कृतवर्माके वाणों और चक्रके प्रहारसे भीषण हुआ था, वह राजभवन भी उसी प्रकार कवच, वाण और चक्रोंका संग्रह करनेसे भीषण था । पाताल जिस प्रकार महासर्पों द्वारा अधिष्ठित है, वह राजभवन भी इसी प्रकार अन्तःपुर (रनिवास) में भ्रमण करनेवाले अतिवृद्ध ग्राहणोंसे अधिष्ठित था । हिमालयादि वर्ष-पर्वतोंके बीचमें जिस प्रकार बहुत बड़े शृङ्गों और हेमकूट नामके दो पर्वत विद्यमान हैं, उस राजभवनके बीचमें भी उसी प्रकार शृङ्गयुक्त अगणित गो आदि पशु एवं सुवर्ण-समूह थे । इस प्रकार वह राजभवन बड़े बड़े दरवाजोंसे युक्त होने पर भी प्रवेश करनेमें कठिन था । परिहारपक्षमें—(दूसरेको सहसा प्रवेश करने में कठिन था) । उस राजभवनको अवन्ति (उज्जैन) देशोंमें रहने पर भी उसमें मगधदेशीय लोग रहते थे, परिहारपक्षमें—(अनेक स्तुतिपाठक लोग रहते थे) । और वह राजभवन धन-समृद्धिसे परिपूर्ण होनेपर भी वर्धामावके कारण सब लोग बन्ध-रहित होकर भ्रमण करते थे, परिहार पक्षमें—(बौद्ध सन्न्यासी लोग भ्रमण करते थे) ।

१. कचिच् ‘चित्र’ इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते ।

२. “उपशोभितम्” ।-

३. “शिलीमुख” ।

४. महाकञ्चुकाध्यासितम् ।

५. “अपरिमाण” शृङ्ग, शृङ्ग ।

ससम्भ्रमोपगतैश्च कृतप्रणामैः' प्रतीहारमण्डलैरुपदिश्यमानमार्गः, सर्वतः प्रचलितेन च पूर्वकृतावस्थानेन दूर-पर्यस्त-मौलि-शिथिलित-चूडामणिमरीचि-चुम्बित-वसुधातलेन राज-लोकेन प्रत्येकशः प्रतीहार-निवेद्यमानेन सादरं प्रणम्यमानः, पदे पदे चाभ्यन्तर-विनिर्गता-भिराचारकुशलाभिरन्तःपुरवृद्धाभिः क्रियमाणाचतरणमङ्गलः, भुवनान्तराणीव विविध-प्राणि-सङ्घसङ्कुलानि समकालान्तराण्यतिक्रम्य, अभ्यन्तरावस्थितम्, अनवरत-शस्त्रप्रवर्ण-श्यामि-कालाढकरतलैः कर-चरण-लोचन-वर्जमसितलोहजालकावृतशरीरैः, आलानस्तन्भैरिव गज-

सम्भ्रमेति । अपि चेति चार्थः । ससम्भ्रमं सत्वरम् उपगतैः निकटं प्राप्तैः प्रतीहारमण्डलैः द्वारपा-लवृन्दैः कृतप्रणामैः विहितनमस्कारैः सङ्घैः उपदिश्यमानमार्गः उपदिश्यमानपथः चन्द्रापीडः पितरम् अपश्यत् इत्यभिप्रेतं सम्बन्धः । बहुभिर्हायनैः विद्याभ्यासं विधाय राजभवनगतत्वेन तथाविधभवनज्ञा-नाभावात्प्रतीहारमण्डलैः मार्गः प्रदर्श्यत इत्याशयः । अथवा पितुराह्वानजनितानन्दातिशयेन विस्मृतान्य-व्यापारत्वात्तत्प्रदर्शनं युक्तमेवेति व्याख्याकर्तारः आशयं वर्णयन्ति !

सर्वत इति । सर्वतः समन्तात् प्रचलितेन प्राप्तेन पूर्वं कृतं चन्द्रापीडागमनप्रतीच्या विहितम् अवस्थानम् अवस्थितिर्येन तेन तादृशेन, दूरादेव पर्यस्तैः नम्रैः मौलिभिः शिरोभिः शिथिलिताः शिथिली-कृता ये चूडामणयः शिरोरत्नानि तेषां मरीचिभिः रश्मिभिः चुम्बितं संस्पृष्टं वसुधातलं पृथ्वीतलं यस्य तेन तादृशेन, तथा प्रत्येकशः प्रतीहारनिवेद्यमानेन द्वारपालैर्दत्तपरिचयेन राजलोकेन भिन्नभिन्नदेशीय-सामन्तनृपमण्डलेन सादरम् आदरपूर्वकं यथा स्यात्तथा प्रणम्यमानः नमस्क्रियमाणः ।

पद इति । किञ्चेति चार्थः । अभ्यन्तरात् मध्यप्रदेशात् अन्तःपुरादित्यर्थः विनिर्गताभिः विनिःसृता-भिः, आचारकुशलाभिः देवकुलाचारनिपुणाभिः अन्तःपुरस्य वृद्धाभिः महत्तरिकाभिः नारीभिः पदे पदे प्रतिपदचपैः क्रियमाणानि विधीयमानानि अवतरणमङ्गलानि अभिनवागतस्य स्यादवतरणसामयिकमङ्गल-व्यवहाराः धान्यदूर्वाभिस्तेपप्रभृतयो यस्य स तादृशः ।

भुवनेति । भुवनान्तराणीव, अतिविस्तृतत्वादिन्याशयः, विविधा नानाप्रकारा ये प्राणिनो व्याघ्रा-दयो जन्तवः तेषां सहस्रेण समूहेन सङ्कुलानि व्याप्तानि, कच्चान्तराणि प्रकोष्ठान्तराणि अतिक्रम्य अतिक्र-मणं विधाय । पूर्णोपमा ।

अभ्यन्तरेति । अभ्यन्तरे मध्यभवने अवस्थितं कृतावस्थानं पितरमिति अग्रेतनस्य विशेषणम् । अनवरतं निरन्तरं यच्छस्त्रग्रहणम् आयुधोपादानं तेन याः श्यामिकाः कृष्णचिह्नानि श्मिणा इत्यर्थः, तैः आलीढानि आरिल्लानि करतलानि हस्ततलानि येषां तैस्तादृशैः । इत आरभ्य यानि तृतीयान्तानि पदानि तानि 'शरीररक्षाधिकारनियुक्तैः पुरुषैः' इत्यस्य विशेषणानि । करचरणलोचनानि हस्तपादनेत्राणि वर्जयित्वा पुतानि परित्यज्येत्यर्थः तत्तादृशम्, ग्रहणगमनावलोकनार्थमित्याशयः, असितलोहजातकैः श्यामवर्णलोह-कवचैः आवृतानि आच्छादितानि शरीराणि देहा येषां तैः तादृशैः अत एव गजमदस्य इभदानस्य परि-

चन्द्रापीडके प्रवेश करने पर द्वारपाल गन शीघ्रनाते समीपमें आकर प्रणाम कर अन्दरमें प्रवेश करने के लिए मार्ग बनाने लगे । अनेक देश के छोटे-छोटे राजा लोग, चन्द्रापीडकी आगमन-प्रतीक्षा करनेके लिए पहलेसे ही उस स्थान पर लड़े थे, अब अब उस समय वे सब दिशाओं में एकत्रित होकर एक-एक करके आदर सहित चन्द्रापीड को प्रणाम करने लगे । उस समय दूरसे ही नरत्तक अवनत होनेके कारण उन लोगोंके झीले चूडामणिकों किरणें धरतीका चुम्बन करने लगीं । एवं कोई द्वारपाल (दरवान) उन लोगोंके प्रत्येक का नाम और ग्राम को बताने चन्द्रापीडके समीपमें परिचय कराने लगा । एवं अन्दरसे बाहर आ-आकर दैगाचार और कुलाचारको जानने वाले अन्तःपुरकी बड़ी दिव्यो चन्द्रापीडके पद-पद पर सवारोते उतरने का मादलिक अनुष्ठान करने लगीं उन रीति से चन्द्रापीड अगर सब भुवनान्तके सनान विविध प्राणियोति परिपूर्ण तात बड़ी व्योहियों को पार कर, अभ्यन्तरमें दिन-हंसके सनान सकेत पलंग पर बैठे हुए पिना को देखा । शरीर रक्षा कार्यमें नियुक्त अनेकों अधिकारी पुरुष उन्हें चारों ओर घेरकर खड़े थे । दिन रात भर धारण करनेसे उनकी हथेलियों काली पड़ गई थीं, एवं हाथ पैर और नेत्रोंके अतिरिक्त उनका पूरा शरीर स्वाम जबचते देखा हुआ

मद-परिमल-लोभ-निरन्तर-निलीन-मधुकर-पटल-जटिलैः कुलक्रमागतैरुदात्तान्वयैरनुरक्तैर्महा-
प्राणतया अतिकर्कशतया च दानवैरिव अतिशयाकारैः^१ सम्भाव्यमानपराक्रमैः सर्वतः शरी-
ररक्षाधिकारनियुक्तैः पुरुषैः परिवृतम्, उभयतो वारविलासिनीभिश्चानवरतमुद्धूयमानधवल-
चामरम्, अमलपुलिनतलशोभिनी सुरकुञ्जरमिव मन्दाकिनीवारिणि हंसधवल-शयनतले
निषण्णं पितरमपश्यत् ।

‘आलोकये’ति च प्रतीहारवचनानन्तरम्, अतिदूरावनतेन चलित-चूडामणिना
शिरसा कृतप्रणामम्, ‘एहोहि’ इत्यभिदधानैः दूरादेव प्रसारितभुजयुगलः, शयनतलादीपदु-
च्छ्वसितै-मूर्तिः, आनन्दजल-पूर्व्यमाण-लोचनः समुद्रतपुलकतया सीव्यन्निव, एकीकुर्वन्निव

मल्लोभेन सुगन्धतृष्ण्या निरन्तरनिलीनं निरवकाशोपविष्टं यन्मधुकरपटलं भ्रमरसन्तुहः तेन जटिलैः
भ्याप्तैः आलानस्तम्भैः हस्तिबन्धनस्तम्भैरिव विद्यमानैः । अनुरक्तैः कुलक्रमागतैः परम्परायातैः उदात्ता-
न्वयैः उच्चवंशैः महाप्राणतया नितान्तशक्तिशालितया अतिकर्कशतया अत्यन्तकठिनशरीरतया च कारणेन,
दानवैरिव दनुजैरिव अवलोक्यमानैः । अतिशयाकारैः अत्यन्तविशालस्वरूपिभिः, अत एव सम्भाव्यमान-
पराक्रमैः सम्भाव्यमानसाहसैः एतादृशः सर्वतः चतुर्दिक्षु शरीररक्षाधिकारनियुक्तैः आत्मरक्षकैः पुरुषैः
परिवृतं परिवेष्टितम् । इह ‘आलानस्तम्भैरिव दानवैरिव’ इत्युभयत्राप्युपमालङ्कारः ।

उभेति । उभयतः पार्श्वद्वये वारविलासिनीभिः गणिकाभिः अनवरतं निरन्तरम् उद्धूयमानानि
वीज्यमानानि धवलानि निर्मलानि चामराणि यस्य तं तादृशम्, अत एव अमलान्यां स्वच्छाभ्यां पुलि-
नतलान्यां पार्श्वद्वयवर्तिसिक्तामयभागान्यां शोभते विराजते इति तस्मिन् तादृशे, मन्दाकिनीवारिणि
वियद्गङ्गासलिले सुरकुञ्जरम् ऐरावतगजनिव, हंसवद्धवलं यत् शयनतलं शय्योर्ध्वदेशः तत्र निषण्णम्
उपविष्टम् । इह पार्श्वद्वये सिक्तामयभागान्यां सह वीज्यमानचामराणाम्, वियद्गङ्गासलिलेन सह
धवलशयनतलस्य ऐरावतगजेन च भूयतेरौपग्यमिति लुप्तोपमयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

आलोकयेति । आलोक्य ‘कुमार ! तातं निरीक्षस्व’ इति प्रतिहारवचनानन्तरं सहायातद्वारपाल-
कथनात्परम्, अतिदूरात् अतिदिविधदेशात् अवनतेन नन्त्रेण, अत एव चलितः कम्पितः चूडामणिः शिरो-
रत्नं यस्य तेन तथोक्तेन शिरसा मस्तकेन, कृतो विहितः प्रणामो नतियेन तं तादृशं कुमारम्,
एहोहि आगच्छ आगच्छ इति वांप्सायां द्विवचनम् । अभिदधानः भ्रुवाणः, दूरादेव प्रसारितं विस्तारितं
भुजयुगलं बाहुद्वयं येन स. तादृशः । शयनबलात् शय्यातः, ईपच्छ्वसितमूर्तिः किञ्चिदूर्ध्वोन्नतशरीरः,
आनन्दजलैः प्रमोदवाप्यैः पूर्व्यमाणे त्रियमाणे लोचने नयने यस्य स तादृशः पिता तारापीडः, विनयावनतं
विनयगुणेन नन्त्रीभूतं तं चन्द्रापीडम्, समुद्रतपुलकतया स्वशरीरधूपन्नरोमाञ्जतया सीव्यन्निव स्वशरीरेण

था, अत एव हाथी के मदजलकी सुगन्ध के लोभसे निरन्तर बैठे (चिपटे) हुए सौरसे परियात हाथी बंधनेके
स्तम्भके समान वे विराजमान थे और महाराजा वंशपरम्परागत शरीर-रक्षा कार्य करते आ रहे थे, एवं उच्चकुलमें
उत्पन्न हुए महाराजके प्रति विशेष अनुरक्त थे तथा महावीरता और अतिकर्कशताके कारण दानवगणके समान
वे देखनेमें आ रहे थे, आकृति बहुत बढ़ी होनेके कारण ही उनमें अत्यधिक पराक्रम है ऐसा समझ लिया जाता
था । एवं वेद्यों महाराजके दोनों भागमें निरन्तर स्थित चानर डुलाती थीं, उल्लसे निर्मल पुलिन (बाहुकान्त्य
तट) से परिशोभित आकाश-नालके जलमें ऐरावत हाथीके समान राजा देखनेमें आता था ।

‘कुमार ! अपने पिताजी को देखिए’—इस प्रकार [साथ आए] द्वारपालके वचन सुननेके बादही चन्द्रा-
पीडने माथा झुकाकर पिताको प्रणाम किया, उक्त समय उसका चूडामणि चलायमान हो गया । इतनेमें—‘आओ
आओ’—यों कहते-कहते पिता वारापीडने दूरसे ही भुजाओंको फैला कर, पलंग परसे शरीरको कुछ ऊंचा
ठठाकर, विनय से नन्त्र हुए पुत्र चन्द्रापीड का आलङ्कार किया । उक्त समय महाराजकी आँखें आनन्दके
आँसुओंसे भरी थीं, एवं समस्त शरीर में रोमाञ्च उत्पन्न (रोम खड़े) हो जानेके कारण राजा मानो अपने शरीर के

१. क्वचित् ‘निरन्तर’ इति पदं नास्ति ।
२. महाप्रणामतया ।
३. अतिशयाकार, आशयाकारसम्भाव्यमान..., अतिशयाकारसम्भाव्यमान...
४. हंसधवल ।
५. आदरेणान्निदधानः ।
६. उच्छ्वसित...
७. ...आपूर्व्यमाण... ।
८. ...पुलककण्टकतया ।
९. एकीकुर्वन्निव तन् ।

पिवन्निव तं पिता विनयावनतमालिलिङ्ग । आलिङ्गितोन्मुक्तश्च पितुश्चरणपीठसमीपे पिण्डीकृत-
मुत्तरीयमात्मीयं^१ ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या सत्वरभासनीकृतम् 'अपनये'ति शनैर्वदन्नम्र-
चरणेन समुत्सार्य चन्द्रापीडः क्षितितल एव निपसाद । अनन्तरं निहिते^२ चास्यासने राज्ञा
सुतनिर्विशेषमुपगूढो वैशम्पायनो न्यपीदत् । मुहूर्त्तमिव विस्मृतचामरोत्पेनश्चलानां वार-
विलासिनीनां साभिलाषैरनिल-चलितकुवलय-दत्त-दाम-दीर्घैराजिह्व-तरलतर-तारशारैरवलु-
प्यमान इव दृष्टिपातैः स्थित्वा 'गच्छ, वत्स ! पुत्रवत्सलां जावरमभिवाद्य दर्शनलालसां
यथाक्रमं सर्वा जननीर्दर्शनेनानन्दय' इति विसर्जितः पित्रा, सविनयमुत्थाय निवारितपरिजनो

सह स्यूतं विदधदिव, एकीकुर्वन्निव अभिन्नं विदधदिव गाढाश्लेषणादित्यभिप्रायः, पिवन्निव सप्रेमाव-
लोकनविधानादित्याशयः आलिङ्गितं परिपस्वजे । इह 'सौम्यनिव' इत्यादि तिसृणां क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्पर-
नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

आलिङ्गितेति । प्रथमम् आलिङ्गितः आलिष्टः पश्चान्मुक्तस्यक्तश्च राजकुमारः, ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या
नागवह्नीदलपेटिकाधारिण्या पितुरित्यर्थः, सत्वरं शीघ्रम् आत्मीयं स्वीयम्, पिण्डीकृतं सङ्कोचनेन स्तूपी-
कृत्य राजकुमारस्य विष्टरीकृतमित्यर्थः उत्तरीयं वस्त्रम्, अपनय एतद् दूरीकृतं गुरोः समीपे विष्टरोपवेशन-
स्यायुक्तत्वादित्याशयः । शनैः मन्दं ब्रुवन् अम्रचरणेन पादाग्रेण तदुत्तरीयं समुत्सार्य दूरीकृत्य पितुश्चरण-
पीठसमीपे तातपादासननिकटे क्षितितल एव भूमावेव निपसाद् उपविवेश । अनेन विनयाधिक्यं व्यज्यते ।

अनन्तरमिति । वैशम्पायनश्च राज्ञा तारापीडेन सुतनिर्विशेषम् आत्मजसदृशम् उपगूढ आलिष्टः
सन् अस्य राजकुमारस्य चन्द्रापीडस्य अनन्तरं पश्चात् निहिते स्थापिते आसने विष्टरे न्यपीदत् उपा-
विशत् । वैशम्पायनस्य सचिवात्मजत्वेऽपि विप्रत्वाद्दिष्टरे समुपवेशनं नायुक्तमित्यवधेयम् ।

मुहूर्त्तमिति । विस्मृताः राजपुत्रस्य अत्यधिकसौन्दर्यावलोकनोत्पन्नविस्मयवशाद्विस्मरणमुपगता
ये चामरागाम् उच्छेपा योजनानि तैर्निश्चलानां निस्पन्दानां वारविलासिनीनां वाराङ्गनानाम्, साभिलाषैः
सस्यूतैः, अनिलचलितानां पवनान्द्रोलितानां कुवलयदलानां नीलोत्पलपत्राणां दाम माला तद्वत् दीर्घैः
आयतैः, अजिह्वा नितान्तकुटिला तरलतरा अत्यन्तचपलाश्च यास्ताराः कनीनिकाः तामिः शाराः चित्रिताः
तैस्तादृशैः, दृष्टिपातैः नेत्रप्रान्तैः अवलुप्यमानः पीयमानः इव राजकुमारः । मुहूर्त्तमिव क्रियत्समयं स्थित्वा
तत्र राजनिकटे स्थानं विधाय, हे वत्स, पुत्र ! गच्छ ब्रजः, पुत्रवत्सलां पुत्रहितां दर्शनलालसां त्वदवलोक-
नोत्कण्ठितां मातरं जननीं उपमानुः दर्शनेन अवलोकनेन आनन्दय प्रमोदय इति पित्रा तारापीडेन विसर्जितो
विष्टः सविनयं सनन्नं यथा स्थातया उत्थाय उत्थानं विधाय निवारितपरिजनः तत्रैव परित्यक्तलेवयवर्गः

साथ चन्द्रापीडकी सिलाई करता था, गाढ़ आलिङ्गनसे मानो एककर लेता था, एवं स्थित दृष्टिसे मानो पान
करता था । महाराजने चन्द्रापीडको आलिङ्गन कर छोड़ दिया । बादमें महाराजकी ताम्बूल-करङ्कवाहिनी (पानके
डब्बेकी धारण करने वाली) ने शीघ्रता से अपने उत्तरीय बर (दुपट्टा) को चौपैत कर चन्द्रापीड को बैठनेके
लिए आसन कर दिया । उस समय चन्द्रापीडने धीरेसे कहा—'इसे हटाओ' इस प्रकार कहते-कहते उसे
अपने ही पैरके आँगुल्ले एक तरफ सरका (धिसका) कर, पिताके चरणोंके पास पृथिवी पर ही बैठ गया ।
महाराजने पुत्रके समान वैशम्पायनका भी आलिङ्गन किया, उस समय वैशम्पायन चन्द्रापीडके पीछे रखले
हुए आसन पर बैठ गया । इधर जब वेदयादें चामर झलाना मूलकर निश्चल भावसे खड़ी रहकर अभिलाषा
युक्त कदाक्षते चन्द्रापीडको मानो पान करने लगीं, उस समय आँखें, पवनसे हिलने-नीलकण्ठपत्रपट्टिकयोंके
समान दीर्घ और टेढ़ी फिरती अत्यन्त चञ्चल पुनलियोंसे विचित्र हो गई थीं । चन्द्रापीडको थोड़ी देर उस
स्थानमें बैठने के बाद राजाने कहा—'जाओ, वत्स ! पुत्रवत्सला अपनी माताका अभिवादन कर एवं तुम्हारे दर्शन
की अभिलाषा रखने वाली सब माताओं को यथाक्रम दर्शन देकर आनन्दित करो' यों कहकर उसे बिदा किया ।

१. आत्मताम्बूल... । २. करण्ड... । ३. समुत्सार्य क्षितितले । ४. अनन्तरनिहिते, अनन्तरवि-
निहिते । ५. ...कुवलयदाम... । ६. ...जिह्वित । ७. ...लालसा ।

वैशम्पायनद्वितीयोऽन्तःपुरप्रवेशयोग्येन राजपरिजनेन उपदिश्यमानवत्सर्मा अन्तःपुरमाययौ ।

तत्र धवलकञ्चुकावच्छन्नशरीरैरनेक-शतसंख्यैः श्रियमिव क्षीरोदकलोलैः^१ समन्तात् परिवृतां शुद्धान्तर्वशिकैः^२ अतिप्रशान्ताकाराभिश्च कपायरक्ताम्बरधारिणीभिः सन्ध्याभिरिव सकललोकवन्द्याभिः प्रलम्बश्रवणपाशाभिर्विदितानेककथालापवृत्तान्ताभिः^३ भूतपूर्वाः^४ कथाः कथयन्तीभिः इतिहासान् वाचयन्तीभिः पुस्तकानि दधतीभिः धर्मोपदेशान् निवेदयन्तीभिर्जरत्प्रव्रजिताभिविनोद्यमानाम्, उपरचित्तस्त्रीवेशभारेण गृहीतविकटप्रसाधनेन वर्षवर्जनेन

वैशम्पायनद्वितीयः अन्तःपुरप्रवेशयोग्येन अवरोधप्रवेशोचितेन राजपरिजनेन राजसेवकवर्गेण उपदिश्यमानवत्सर्मा उपदिश्यमानमार्गः अन्तःपुरम् आययौ समागतम् । इह 'अवलुप्यमान इव' इत्यत्र क्रियो-त्प्रेञ्चालद्वारः ।

तत्रेति । तत्र अन्तःपुरे चन्द्रापीडः, धवलाः खेता ये कञ्चुकाः चारवागाः तैः अवच्छन्नानि आच्छादितानि शरीराणि देहा येषां तैः तादृशैः, अनेके ये शतसंख्याः तैः, वक्षस्य भवनस्यान्तर्नियुक्ताः इत्यन्तर्वशिकाः शुद्धा निर्दुष्टाश्च ते अन्तर्वशिकाश्चेति तैः कञ्चुक्यादिभिरित्यर्थः 'अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वशिको जनः' इत्यमरः, क्षीरोदकलोलैः क्षीरसमुद्रमहातरङ्गैः श्रियं लक्ष्मीमिव, समन्तात् सर्वतः परिवृतां परिवेष्टितां 'मातरं प्रगनाम' इत्युत्तरेण सम्बन्धः इह 'श्रियमिव' इत्युपमा ।

अतीति । किञ्चेति चार्थः । अतिप्रशान्तोऽतीव सौम्य आकारो मूर्त्तियांसां ताभिस्तादृशीभिः, कपायेण निर्यासेन रक्तानि रञ्जितानि अम्बराणि वस्त्राणि धारयन्तीति ताभिः, पले कपायेण रक्तं रञ्जितमिव अम्बरं शगनं धारयन्तीति ताभिः । 'कपायो रसभेदे स्यादङ्गगणे विलेपने ।

निर्यासे च कपायोऽथ सुरभीं लोहितेऽन्यवत् ॥' इति विश्वः ।

सकलैः समस्तैः लोकैः जनैः वन्द्याभिः वन्दनीयाभिः, सन्ध्याभिः सायंरसमग्नैरिव विद्यमानाभिः । प्रलम्बाः लम्बायमानाः श्रवणपाशाः शाभिनकर्णा यासां ताभिः । '..... पाशस्तु मृगपञ्चादिवन्धने । कर्णान्ते शोभनार्थः स्यात् कचान्ते निकरार्थकः ॥ छान्नाद्यन्ते च निन्दार्थः, इति हैमः ।

सामुद्रिकशास्त्रे लम्बकर्णत्वमभिज्ञतावोधकमित्यवधेयम् । विदिता ज्ञाता अनेका बहवः कथाः उपात्यानानि आलापः परस्परोक्तिप्रत्युक्तयः वृत्तान्ता लौकिकवार्ताश्च याभिस्ताभिः । पूर्व भूता इति भूतपूर्वाः कथा वत्सराजचरितप्रभृतिनि पुरातनोपात्यानानि कथयन्तीभिः प्रतिपादयन्तीभिः इतिहासान् महाभारतप्रभृतीन् वाचयन्तीभिः व्याख्यापयन्तीभिः पुस्तकानि दधतीभिः धारयन्तीभिः अनन्तर-व्याख्यापनायेत्याशयः । धर्मोपदेशान् निवेदयन्तीभिः बोधयन्तीभिः जरत्प्रव्रजिनाभिः वृद्धवन्द्यासिनीभिः, विनोद्यमानां तैस्तैः यत्नैः सन्तोष्यमाणाः ।

उपरचितेति । उपरचितो विहितः स्त्रीवेशभारः योपित्तुल्यवस्त्रकेशपाशधारणादिवेशनिकरः येन

तत्र चन्द्रापीड विनयके साथ उठ कर, परिजनादिकों को साथ आनेसे रोक कर, केवल वैशम्पायनके साथ अन्तःपुरमें प्रवेश करने योग्य राज परिजनके बताये हुए मार्गसे रनिवासमें आ गया ।

चन्द्रापीडने रनिवासमें उपस्थित होकर माता विलासवती को प्रणाम किया । पहले क्षीरसागर की महातरङ्गोंने जिस प्रकार लक्ष्मी देवीको परिवेष्टित किया था, उसी प्रकार सफेद कञ्चुक (अङ्गरसाओं) से आच्छादित शरीरवाले एवं निर्दुष्ट स्वभाववाले कतिपय कञ्चुकीयण, महारानी विलासवतीको घेर कर खड़े थे । अत्यन्त शान्त आकृति वाली, जोगिये बल धारण करनेवाली एवं सन्ध्या के समान सब लोगोंके प्रणाम करने योग्य अधिकतर वृद्ध परित्राजिताएँ वहाँ उपस्थित थीं । उनके सुन्दर कान लम्बे थे । वे अनेक कथा-लौकिक वृत्तान्त और परस्पर आलाप करना जानती थीं । उन सबोंके बीचमें कोई-कोई प्राचीन समयकी पवित्र कथा कह कर, कोई-कोई महाभारतादि इतिहास ग्रन्थकी व्याख्या कर, कोई-कोई पुस्तकें लेकर, और कोई-कोई धर्मोपदेश सुना कर महारानी का मन बहला रही थीं । कियोंके वेप धारण कर एवं अत्युज्ज्वल आभूषणों से भूषित होकर नपुंसक

१. परिजनेन । २. नैक ... । ३. ... जलकलोलैः । ४. शुद्धान्तान्तर्वशिकैः । ५. ... कथावृत्तान्ताभिः ।

६. भूतपूर्वाः । ७. कचित् 'पुण्याः' इत्यधिकः पाठो विद्यते । ८. वाचयन्तीभिरितिहासपुस्तकानि, ददती-भिर्धर्मोपदेशान्, निवेदयन्तीभिः पुण्याः कथाः । ९. ... भाषेण ।

संसेव्यमानान्^१; अन्तरत-विध्यमान-बालव्यजनकलापाम्, अङ्गनाजने च वसनाभरण-
कुसुमपटवान्ताम्बूल-तालवृन्ताङ्गराग-भृङ्गार-धारिणा मण्डलोपविष्टेनोपास्यमानाम्; पयोध-
रान्तरावलम्बित-मुक्तागुणाम्; अचल-द्वय-मध्य-प्रवृत्तगङ्गा-प्रवाहमिव मेदिनीम्; आसन्न-
दर्पण-पतिव-मुख-प्रतिविम्बान्, अर्क-चिन्वप्रविष्टशशिमण्डलमिव दिव^२ समुपमृत्य मातरं
प्रणनान् ।

सा तु तं ससन्ध्रममुत्थाप्य सत्यध्याज्ञासम्पादनञ्चे पार्श्वपरिवर्त्तिनि परिजने स्वयमेव

तेन तादृगेन, तथा गृहीतं स्वीकृतं विकटम् अतिस्वच्छं प्रमाधनम् अलङ्करणक्रिया येन तेन, वर्षवर्जनेन
न्युत्सङ्गमण्डलेन संसेव्यमानां समुपास्यमानाम् । वर्षवरलक्षणं यथा कानन्दकौर्णितिसारं—

‘ये स्वल्पसखाः प्रथमाः क्लीबाश्च स्त्रीत्वभाविनः । जाला न दुष्टाः कायं पु ने वै वर्षवराः स्मृताः ॥’

अन्तरलेति—अन्तरतं निरन्तरं विध्यमानः सेवकवर्गः संवीज्यमानः बालव्यजनकलापः चामर-
निकरो यस्यास्तां तादृशीम् ।

अङ्गनेति । वसनानि वस्त्राणि आभरणानि भूषणानि कुसुमानि पु पाणि, पटवासान् रक्तचूर्णदिशे-
षान्, उक्तञ्चैतल्लक्षणं ब्राह्मेण—

‘वृगुगीरपत्रभागैः सूक्ष्मैलाङ्गेन संयुतधृगुः । पटवासः प्रवरोऽयं नृगकर्पूरप्रबोधेन ॥’

ताम्बूलानि नागवह्नीदलानि तालवृन्तानि व्यजनानि ‘व्यजनं तालवृन्तकम्’ इत्यमरः, अङ्गरागान्
लङ्कनश्रीखण्डादीन्, भृङ्गारान् सुवर्णकृतजलपात्रविशेषान् ‘भृङ्गारः कनकालुकाः’ इत्यमरः, पुतांश्च धार-
यन्तीति तेन तादृगेन, मण्डलोपविष्टेन सर्वतो वत्तुलरूपेणासेदुपा, अङ्गनाजनेन परिचारिकावर्गेण उपास्य-
मानां सेव्यमानाम् ।

पयोधरेति । पयोधरयोः कुचयोः अन्तरे मध्ये अवलम्बितौ लम्बायमानः मुक्तागुणः मौक्तिकदाम
यस्यास्तां तादृशीम्, अत एव अचलद्वयमध्ये पर्वतद्वयान्तराले प्रवृत्तः प्रसृतः गङ्गाप्रवाहः भार्गीरथीधारा
यस्यास्तां नयोक्तां मेदिनीं वसुन्धरामिव विद्यमानाम् ।

इह पर्वतयुगलेन सह अत्युच्चवह्नेजल्य, भार्गीरथीप्रवाहेण मौक्तिकदानः, वसुन्धरया च विलास-
वत्या औपम्यमित्युपमालङ्कारः पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण सङ्कीर्यते ।

अङ्गनेति । आसन्नः समीपामिमुखस्यः दर्पणो मुकुरः तत्र पतितं मुखप्रतिविम्बं यस्याः तां तादृ-
शीम्, अत एव अर्कचिन्वे रविमण्डले प्रविष्टं समसूत्रपातन्यायेनाधो वर्त्तमानं शशिमण्डलं चन्द्रमण्डलं
यस्यां तां दिवं गगनमिव विद्यमानाम् । अनावस्थायां नक्षत्रमण्डले समसूत्रपातन्यायेन रविमण्डलादधः
शशिमण्डलं तिष्ठति । मातरं समुपमृत्य पार्श्वे समानव्य प्रणनाम नमश्चक्रे । इह आदर्शस्य सूर्यविम्बोप-
मम्, मुखस्य शशिमण्डलोपमम्, विलासवत्या अनावस्थायौपम्यमिति पूर्ववदुपमालङ्कार एव ज्ञेयः ।

तेन । तुः पुनरर्थः । सा विलासवतीससन्ध्रमं शीघ्रम्, पादपतितं चन्द्रापीडम् उत्थाप्य, पार्श्वपरि-
वर्त्तिनि समीपस्थायिनि परिजने परिचारिकागणे आज्ञासंपादनञ्चे नियोगकरणाभिज्ञे सत्यपि विद्यमानेऽपि

(दिवरे), नशरानी की सेवा करने थे । कुछ परिचारिकाएँ बरानर चानर डुला रही थीं । अन्योन्य परिचारिकार्थ
करने, करने, डुल, पटवास (क्लीर, कथवा जिस्ते बल नृगम्भित किया जय) । पान, तालपत्रके पंले, अङ्गलेपनके
द्रव और आदियों लेकर, चारों ओर नटलकारने बैठ कर सेवा करनी थीं । स्नानों के बीचमें पुनारार लटक
रहा था, अत एव दो पर्वतोंके बीचमें बहने गङ्गाप्रवाहसे एक धृषिके समान बड़ डेरुने में आ रहा था । वसुन्धरती
एक दर्पण (ऐनक) में उसके मुखका प्रतिविम्ब पड़ रहा था, जिस्से सूर्यमण्डलमें चन्द्रमण्डलके प्रवेश करने पर
आजानके समान बड़ विराजमान थी ।

नशरानी विलासवतीने यह चन्द्रापीडको उठा कर आद्याधान करनेमें निजुन परिजनोंके पासमें रहने

१. वससेव्यमानान् । २. ...अभिध्यमान... । ३. क्वचिद् ‘नाम्’ इति पदं नास्ति । ४. पयोधर
विद्यमि...पयोधरविलम्बित... । ५. अचलद्वयप्रवृत्तगङ्गा...; अचलद्वयप्रवृत्तगङ्गा... । ६. दिवसमुपमृत्य,
दिवसत्रयं । ७. समान । ८. तु ससन्ध्रममुत्थाप्य ।

कृतावतरणमङ्गला, प्रस्तुतं पयोधर-क्षरत्पयोविन्दुच्छलेन द्रवीभूय स्नेहाकुलेन निर्गच्छतेव हृदयेनान्तः शुभशतान्यभिधायन्ती मूर्धन्युपाग्राय तं सुचिरमाशिश्लेष ।

अनन्तरञ्च तथैव कृतयथोचितसमुपचारमाशिलष्ट वैशम्पायना स्वयमुपविश्य विनयाद-
वनितले समुपविशन्तम्, आकृष्य बलादनिच्छन्तमपि चन्द्रापीडमुत्सङ्गमारोपितवती ।

ससम्भ्रमं-परिजनोपनीतायामासन्त्यामुपविष्टे च वैशम्पायने चन्द्रापीडं पुनः पुनरा-
लिङ्ग्य ललाटदेशे वक्षसि भुजशिखरयोश्च सुहुमुहुः करतलेन परामृशन्ती विलासवती तम-
वादीत्—‘वत्स ! कठिनहृदयस्ते पिता, येनेयमाकृतिरीदृशी त्रिभुवनलालनीया क्लेशमति-
महान्तमियन्तं कालं लम्बिता । कथमसि सोढवानतिदीर्घामिमां गुरुयन्त्रणाम् ?’ अहो !

स्वयमेव आत्मनैव कृतं विहितम् अवतरणमङ्गलं यानावतरणसामयिकं धान्यदूर्वादिनिक्षेपलपं मङ्गला-
चरणं यया सा तादृशी सती, प्रस्तुतं सुनावलोकनेन क्षीरस्यन्दिनौ यौ पयोधरौ वज्रोजौ ताम्यां चरतां
निःसरतां पयोविन्दूनां दुग्धकणानां छलेन व्याजेन द्रवीभूय तरलीभूय निर्गच्छतेव नियतिव, स्नेहाकुलेन
प्रेमपूर्णं हृदयेन चेतसा करणेन, अन्तर्मध्ये शुभशतानि राजपुत्रस्य ज्ञेनाधिक्यम् अभिधायन्ती अभि-
चिन्तयन्ती, मूर्धनि मस्तके आग्राय आग्रागं (चुम्बनं) विधाय सुचिरं चिरसमयं तम् आशिश्लेष आलि-
लिङ्ग । इह ‘निर्गच्छतेवे’ति अपह्ववसहितोच्चेष्टा ।

अनन्तरमिति । अनन्तरम् आश्लेषानन्तरम्, तथैव चन्द्रापीडवदेव कृतो विहितो यथोचितं यथायोग्यं
समुपचारः अवतरणमङ्गलं यत्र क्रियायां तद्यथा स्यात्तथा आशिलष्ट आलिङ्गितो वैशम्पायनो यया सा
तादृशी विलासवती स्वयम् उपविश्य विनयात् नन्नात् अवनितले भूतले समुपविशन्तम् आसेदिवांसम्
अनिच्छन्तमपि अतिगैशवेन बालकवक्रोडमारोढुमनभिलषन्तमपि चन्द्रापीडं बलात् हठात् आकृष्य
आकर्षणं कृत्वा उत्सङ्गं क्रोडम् आरोपितवती आरोपयामास, जननी चास्वल्पस्यालौकिकत्वादित्याशयः ।

ससम्भ्रमेति । ससम्भ्रमेण शीघ्रतापरेण परिजनेन परिचारिकावगंग उपनीतायाम् उपस्थापितायाम् ।
आसन्त्यां देवासाने—

‘वेत्रासननासन्दी स्त्री वृषी व्रतिकासनम् ।’

इति रामाश्रमी । वैशम्पायने च उपविष्टे निषगंगे सति चन्द्रापीडं पुनः पुनः भूयो भूयः आलिङ्ग्य
आशिल्लप्य ललाटदेशे भालप्रदेशे वक्षसि भुजान्तरे भुजशिखरयोः स्कन्धयोः सुहुमुहुः वारंवारं करतलेन
स्वहस्ततलेन परामृशन्ती आमर्शनं विदधती सती विलासवती तम् अवादीत् अवोचत् ।

वत्तेति । वत्स हे पुत्र !, ते तव पिता कठिनहृदयः कठोरचित्तः येन हेतुना ईदृशीयम् आकृतिः
आकारः त्रिभुवनलालनीया त्रिविष्टपनिवासिभिरेव लोकैः प्रेम्णैव समीपे पालनीया, अत्यन्तमृदुललित-
त्वादित्याशयः । अतिमहान्तम् अतिदीर्घम् इयन्तं कालम् एतावत्प्रमाणसमयं क्लेशं खेदं लम्बिता प्रापिता
अतिदीर्घाम् अतिमहासमयव्यापिनीम् इमां गुरुयन्त्रणां पाठशालायां पाठकगणकत्तृकावरोधक्लेशम्, कथं

पर भी अपनेसे ही उसके नवागमनका मङ्गलाचार (उत्तरा) किया । उस समय स्तनी में से रिलती दूधकी
बूँदोंके बहानेसे महारानीका हृदय मानों तरल होकर बाहर निकल रहा था, महारानीने उस हृदयसे चन्द्रापीडका
सैकड़ों मङ्गलों का चिन्तन करती हुई, उसके मस्तकको सूँघ कर बहुत देर तक उत्तका आलिङ्गन किया ।

उसके बाद उसी भावसे ही यथोचित मङ्गलाचारपूर्वक वैशम्पायनका भी आलिङ्गन कर स्वयं बैठी ।
चन्द्रापीड भी विनयवश पृथिवी पर ही बैठना चाहता था, किन्तु बैठनेकी इच्छा न होने पर भी महारानीने
दलपूर्वक उसे खींच कर अपनी गोदमें बैठा लिया ।

इधर दासियोंने शीघ्रतासे एक बैठकी कुरसी ला दी, उस पर वैशम्पायन बैठ गया । बाद में महारानी
विलासवती चन्द्रापीडको बार-बार छाती से लगा कर, ललाट, छाती और कर्णों पर बारम्बार हाथ फेरती हुई
कहने लगी—‘वत्स ! तुम्हारे पिताका हृदय कठोर है; क्यों कि उन्होंने ऐसी त्रिभुवन-लालनीय आकृति एवं
रूपको इतने समय तक ऐसा बड़ा क्लेश सहन कराया । तुम कैसे इतने अधिक समय तक गुरुकों (शिक्षकों) का

१. कृतावतरणका । २. ...प्रस्तुत..., अपस्तुत... । ३. निर्गतेव । ४. शतानां ध्यायन्ती, शता
नीवाभिधायन्ती । ५. समुपचाराशिलष्ट... । ६. समुपविशन्तमाकृष्य । ७. ससम्भ्रमं । ८. ईदृश...
९. कथमपि । १०. गुरुजनयन्त्रणाम् ।

बालस्यापि सतः कठोरस्येव ते महद्द्वैत्यम् । अहो ! विगर्त-शिथुजन-क्रीडा-कौतुक-लाघव-
नर्मकस्यापि ते हृदयम् । अहो ! गुरुजनस्योपरि भक्तिरसाधारणी सर्वथा । यथा पितुः
प्रसादात् समस्ताभिरुपेतो विद्याभिरालोकि तोऽसि, एवमचिरेणैव कालेनानुरूपभिर्बद्धभित्त-
पेनमालोकयिष्यामि' इत्येवमभिधाय लज्जास्मितवनतमात्ममुखप्रतिविम्बगर्भं विकच-कम-
लकृत-कर्णपक्ष्मावतंस इव कपोले पर्यचुम्बदेनम् । एवञ्च तत्रापि नातिचिरमेव स्थित्वा क्रमेण
सर्वान्त-पुराणि दर्शनेन नन्दयामास । निर्गत्य च राजकुलद्वारावस्थितम् इन्द्रायुधमारुह्य
तथैव तेन राजपुत्रलोकैकानुगम्यमानः शुक्रनासं द्रष्टुमयासीत् ।

केन प्रकारेण सोदवानसि नर्पणाशीलो जातः ? आश्चर्यं चेह अहोशब्दत्रयम् । बालस्यापि शिशोरपि ते तव
कठोरस्येव परिपक्वावस्थायुक्तलोकस्येव महद्द्वैत्यम् । नर्मकस्यापि बालकस्यापि ते तव हृदयं चित्तम्, विगर्त
दूरीकृतं शिथुजना बालकवर्गाः तेषु क्रीडाकौतुकं समुचितखेलाकुतूहलं तेन लाघवं लघुत्वं चापस्यं यस्मा-
त्तथाप्येकम् । गुरुवत्स्य मित्रकवर्गस्य पूज्यवर्गस्य वा उपरि सर्वथा असाधारणी अस्मान्माया सर्वाधिकेतर्यः
नष्टिः सादरपूर्वकावलोकात्मन् । अन्ययेयन्तं कालं यावत् विद्यालये मुख्यान्तर्यामि न सहेयाः अनेन प्रकारेण
विनयप्रणामादिकञ्च न कुर्यात् इत्याशयः । यथा पितुर्जनकस्य प्रसादात् माहात्म्यात् समस्ताभिः सकलाभिः
विद्याभिः आन्वीक्षिकीप्रवृत्तिभिः उपेतः सहित आलोकितोऽसि वीक्षितोऽसि, एवं तथा पितुः प्रसादेनैव
सचिरेण कालेन अवदेन समयेन अनुरूपभिः योग्याभिः बद्धभिः स्तुपाभिः उपेतं सहितम् आलोकयि-
ष्यामि निराश्रित्ये ।

इति । इत्येवम् अनेन प्रकारेण अभिधाय उक्त्वा, लज्जास्मितेन त्रपेयद्वारेण अवनतं शिथुचान्चर्येण
ववृणामाकर्णनात् स्मितं विधाय त्रपया नम्रवदनमित्यर्थः, एवं चन्द्रापीडम्, आगमनो निजस्य मुखस्य
चदनस्य प्रतिविम्बे गर्भे मध्ये यस्य तस्मिन् तादृशे, चन्द्रापीडस्य निर्मलगण्डस्य निकटे निजमुखनयना-
दित्याशयः, अतएव विकचकमलेन विकसितपङ्कजेन कृतो विहितः कर्णपक्षः श्रवणक्रिसलयागममेव
अवतंसः कर्णभूषणं यत्र तथोक्त इव कर्णभूषणीकृतकमलमहिते इव विद्यमाने इत्यर्थः-कपोले गण्डे पर्य-
चुम्बत् चुम्बनं विहितवती विलासवतीति शेषः ।

इह प्रस्तुतिपद्मेन कर्णभूषणकरणस्थोत्प्रेषणात् क्रियोन्मेषा सा च पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गाकारेण
सङ्गीर्यते । अतएव हि विलासवतीवदनस्य विकचकमलसदृशत्वं ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुष्वभिः ।

एवञ्चेति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण तत्रापि मातुरन्तिकेऽपि नातिचिमेव किञ्चिन्कालमेवत्यर्थः, स्थित्वा
अवस्थानं विधाय क्रमेण कानुपूर्व्येण सर्वान्तःपुराणि समस्ता अवरोधस्थाः स्त्रियः दर्शनेन अवलोकनेन
नन्दयामास प्रमोदयामास । निर्गत्य निःसृत्य च राजकुलद्वारावस्थितं राजभवनप्रतोलीमार्गस्थितम् इन्द्रा-
युधम् अरुह्य तत्रोपरिरेत्यर्थः, तथैव पूर्ववदेव तेन पूर्वोक्तेन राजपुत्रलोकेन नृपागमजवर्गेण अनु-
गम्यमानः अनुव्रज्यमानः शुक्रनासं प्रवृणामात्य द्रष्टुम् अवलोकयितुम् अयासीत् जातच्छब्दः ।

निवृत्त्या सहनं किं हो ? किंना आश्चर्यं ? वाचक होने पर भी पूर्ववत् व्यक्तिके समान तुम्हारे सुन्दर
कार्यको देखनी है । विदेन आश्चर्यं तो यह है कि—वाचक होने पर भी—तुम्हारे हृदयने शिथुजनोचित
क्रीडाकौतुकको वञ्चना दूर हो गई है । और भी आश्चर्यका विषय यह है कि—गुरुजनों पर सब प्रकारसे
तुम्हारी अन्तःकरण नष्टि देखनी है । तुम्हारे पिताके प्रसंगसे सर्वथा आज मैं तुम्हें कि प्रकार समझ विधाते
परिपूर्ण देख सका हूँ इसी प्रकार योही समझने मझने ही अनुरूप बहुओं-सहित देखनी । विदासवती के इतना
कहने पर चन्द्रापीडने लज्जा और सुन्दराइके साथ (बाराग) अपने मुखको नीचे झुका लिया, उस समय
विलासवतीने उसके गाल पर चुम्बन किया, तब विलासवतीके मुखका प्रतिबिम्ब चन्द्रापीडके गाल पर गिरनेने
इस प्रकार प्रमोद होने लगा मन्त्रों, खिन्ने कमलके द्वारा उस पर कान्का आभूषण बनाया गया हो । इस प्रकार वहाँ
पर भी अधिक समय तक न रह कर चन्द्रापीडने अन्तःपुरमें रहनेवाली समस्त स्त्रियोंको क्रमशः दर्शन देकर
आनन्दित किया । निद्र वहाँ से बाहर आकर, राजभवनके दरवाजेके समीप जाते इन्द्रायुध पर बैठ, पढ़नेके
समुत्तर हो, वह समय राजपुत्रोंके साथ, शुक्रनास निजके लिए गया ।

१. निर्गतम् । २. अर्कजने त्वष्ट, अर्कजनेऽपि मे. अर्कजने । ३. अगमनम् । ४. सर्वा ।

५. अवलोकने । ६. अत्र कश्चिन्मन्त्रे 'एव' कार्यो न इत्येव । ७. दर्शनेन नन्दयामास । ८. राजकुलद्वारा
वर्तिः स्थितम् ।

यामावस्थित-विविध-गज-घटा^१-सङ्कटम्, अनेक-तुरङ्ग-सहस्र-सम्बाधम्, अपरिमित-जन-समूह-सन्मर्ह^२-सङ्कुलम्, एकदेशोपविष्टैः सहस्रशो निबद्धचक्रवालैरनेककार्यार्गतैर्दर्शनोत्सुकैः समन्ततो विविधशाखाञ्जनेन्मीलितबुद्धिलोचनैः^३ चीवरच्छद्मना^४ विनयानुरागिभिर्धर्मपटैरिवावगुण्ठितैः शाक्यमुनिशासनपथधोरैर्यैः, रक्तपटैः^५ पाशुपतैर्द्विजैश्च दिवानिशमासेव्यमानम्, अभ्यन्तरप्रविष्टानाञ्च सामन्तानां जघनोपविष्ट-पुरुषोत्सङ्ग-स्थितद्विगुणित-कुयाभिः^६ अतिचिरावस्थान-निर्वेद-प्रसुप्ताधोरणाभिरपर्य्याणाभिः सपर्य्याणाभिश्च निश्चलाव-

चमेति । यामावस्थिताः प्रतिग्रहरं परिवृत्त्य परिवृत्त्य स्थिता ये राजा हस्तिनः तेषां घटया समूहेन संकटम् आकुलम् । इत आरभ्य नपुंसकलिङ्गानि द्वितीयान्तानि पदानि अत्रेतनस्य 'शुकनासगृहद्वारम्' इत्यस्य विशेषगानि । अनेकैः बहुभिः तुरङ्गसहस्रैः बाटकनिकरैः सम्बाधं सङ्कीर्णम् ।

'सङ्कटं ना तु संबाधः कलिलं गहनं समे ।

सङ्कीर्णं सङ्कुलाकीर्णं.....

इत्यमरः । अपरिमिताः असंख्येया ये जना लोकाः तेषां समूहस्य सङ्घस्य सम्मर्देन परस्परबाधेन सङ्कुलं व्याप्तम् ।

एकदेशेति । एकदेशे एकस्मिन् भागे उपविष्टैः निपण्णैः सहस्रशो बहूनि निबद्धानि कृतानि चक्रवालानि मण्डलानि वस्तुलरूपेणावस्थानानि चैस्तैः तादृशैः, अनेककार्यार्गतैः पृथक् पृथक् उद्देशेनोपस्थितैः दर्शनोत्सुकैः अवलोकनाद्योक्तगुणितैः शुकनाससाक्षात्कारेच्छुकैरित्यर्थः समन्ततः चतुर्दिक्षु सर्वविषयेष्वित्यर्थः, विविधानि अनेकप्रकाराणि शाखाण्येव अञ्जनानि कजलानि तैरन्मीलितानि विकासं प्रापितानि बुद्धयो-मतय एव लोचनानि नयनानि येषां तैस्तादृशैः । चीवराणि बौद्धभिषुपावरणानि छद्मना कपटेन, विनये धर्मशिक्षायाम् अनुराग एव अनुरागः रञ्जनद्रव्यं विद्यते येषां तैस्तथोक्तैः धर्मानुरागरूपेण रङ्गेण रञ्जितैः धर्मपटैरिव बौद्धन्यवहारसिद्धवस्त्रविशेषैरिव, धर्मपटाश्च येषु पटेषु धर्मशासनान्युल्लिख्य अन्तेवासिन्यः प्रदर्श्यन्ते ते बोध्याः । अवगुण्ठितैरिव आच्छादितशरीरैरिव विद्यमानैः । शाक्यमुनेः शाक्यसिंहस्य अर्कबान्धवतपस्विनः शासनपथे उपदिष्टधर्मविषये धोरैः धुरन्धराः अग्रगण्याः तैस्तादृशैः, रक्तपटैः रक्तवस्त्रधारिभिः, पाशुपतैः महेश्वराधकैः द्विजैर्विप्रैश्च दिवानिशम् अहोरात्रम् आसेव्यमानं शुकनासप्रेम्णोपास्यमानम् ।

इह 'विविधशाखाञ्जनेत्यादौ शास्त्रेण्वञ्जनत्वारोपस्य बुद्धिषु नेत्रत्वारोपं प्रति कारगत्वाद् परम्परितरूपकमलङ्कारः । 'धर्मपटैरिव' इत्यत्र हि बौद्धभिषुभिर्नानि चीवराण्यङ्गेषु धारितानि तेषु धर्मपटत्वमुपेक्षते । अर्थात् चीवराणां तु व्याजो वर्तते, वस्तुतस्तु धर्मपटैरेव ते आवृताः । अनुराग इति श्लिष्टम्, ततश्च श्लेषो-व्यापिता सापह्वा क्रियेत्येवाऽलङ्कारः ।

अभ्यन्तरेति । किञ्चेति चार्थः । अभ्यन्तरप्रविष्टानां निजनिजकार्यसम्पादनाय अभ्यन्तरे शुकनासान्तिकं प्राप्तानां सामन्तानां स्वदेशपार्श्ववर्तिभूतानां शतसहस्रशः 'करिणीभिः' इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । जघनेषु तासां हस्तिनीनां कट्या अभ्रिमप्रदेशेषु उपविष्टानां निपण्णानां पुरुषाणां तत्तत्सामन्तपरिचारकजनानाम् उत्सङ्गेषु क्रीडेषु विद्यमाना द्विगुणिताः आरोहिसामन्तानामवनरणान्तरमेव अपसार्य द्विगुणभागे सङ्कीर्णताः कुयाः पृष्ठास्तराणि यासां ताभिः तादृशोभिः । अतिचिरं सामन्तानां विलम्बमधिक

क्रमेण शुकनासके भवनके दरवाजे पर जाकर बसस्थित हुआ । वह दरवाजा प्रत्येक प्रहरमें परिवर्तित अनेक प्रकारके हाथियोंके व्याप्त था, एवं अधिकतर घोंड़ोंके परिपूर्ण और अगणित नमुष्योंके सङ्घर्षसे दुर्बल था । उसके एक भागमें शाक्यसिंहके उपदेश मार्गमें अग्रगण्य अधिकतर बौद्ध संन्यासी एवं रक्तवस्त्रधारी दिवोपासक ब्राह्मण, चारों ओर हजारों मण्डल बनाकर दिन-रात बैठे रहते थे । वे अपने भिन्न-भिन्न कानोंके लिए आप हृदय, एवं सब लोग शुकनासका दर्शन करनेके लिये उत्सुक थे । विविध शास्त्ररूप कज्जलने, समी विषयोंमें ही उन लोगोंके ज्ञान-नेत्रको उन्मीलित किया था । और बौद्ध संन्यासीगण कौपीन (लंगोटी) धारण करनेके बहाने, धर्मशिक्षा द्वारा धर्ममें अनुरागरूप रञ्जन द्रव्यसे रंगे हुए धर्मपट्टे नानो, शरीरको आच्छादित

१. ...गन्धगज... ।

२. ...समूहसहस्रसन्मर्ह... ।

३. उन्मीलितप्रतिमैः ।

४. रत्नान्वरच्छद्मना

गुरुविनयानुरागिभिः ।

५. रक्तपटैः ।

६. स्थानोपविष्टपुरुषावस्थित ।

७. संगस्थितद्विगुणकुयाभिः ।

८. धोरणाभिः सपर्य्यागाभिः ।

स्थानप्रचलायिताभिः शतसदृशः करिणीभिराकीर्णम् । शुकनास-गृहद्वारमासाद्य, सत्वर-
प्रधावितैर्द्वारदेशावस्थितैः प्रतीहारपुरुषैरनियार्थमाणोऽपि राजकुल इव राजपुत्रो बाह्याङ्गणं
एव तुरङ्गान् अवततार ।

द्वारदेशावस्थापित-तुरङ्गश्च वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरः प्रधावितैः समुत्सारित-परिजनै-
स्तत्प्रतीहार-मण्डलैरुपदिश्यमानमार्गः, तथैव चलितमुकुटकं टिभिर्नरेन्द्रवृन्दैः सेवासमुपस्थि-
तैरुत्थाय प्रणम्यमानः तथैव च प्रचण्ड-प्रतीहार-हुङ्कार-भय-मूकीभवत्परिजनानि प्रचलित-

सभयम् अवस्थानेन अवस्थित्या यो निवेदः खेदः तेन प्रसुप्ता निद्रां प्राप्ता आधोरणा हस्यारोहा यासां
तामिस्तादृशीभिः ।

‘आधोरणा हस्तिपक्षा हस्यारोहा निपादिनः’ । इत्यमरः ।

अपर्यागाभिः पृथक्कृतपत्न्ययनाभिः, सपर्यणाभिः, प्राग्गदेव पत्न्ययनसहिताभिश्च निश्चलावस्थानेन
निष्क्रियरूपेणावस्थित्या प्रचलायिताभिः निद्रावेगेन घूर्णिताभिः ‘घूर्णिनं प्रचलायितम्’ इत्यमरः,
करिणीभिः हस्तिनीभिः आकीर्णं सङ्कुलम् ।

स्वरिति । सत्वरप्रधावितैः नम्रमुखस्थितजनदूरीकरणाय शीघ्रं पुरोगतैः, द्वारदेशावस्थितैः प्रतोला-
देशे विद्यमानैः प्रतीहारपुरुषैः द्वारपालजनैः अनिवायमाणोऽपि राजपुत्रः चन्द्रापीडः राजकुल इव राज-
मवन इव बाह्याङ्गण एव भवताद्वहृश्चत्वर एव । कस्यापि भवते सवाहनप्रवेशस्यानुचितत्वादित्याशयः ।

द्वारेति । अपि च द्वारदेशे प्रतोल्याम् अवस्थापितः रजितः तुरङ्गः अश्वो येन म तादृशो राजपुत्रः,
वैशम्पायनं शुकनासात्मजम् अवलम्ब्य आलम्ब्य पुरः प्रधावितैः अग्रतो द्रुतप्रचलितैः समुत्सारितपरि-
जनैः सन्मुखमागं दूरीकृतसमन्तादागतपरिचारकैः तत्प्रतीहारमण्डलैः तद्द्वारपालगणैः उपदिश्यमान-
मार्गः प्रदर्यमानपथः ।

तथैवेति । तथैव यथा राजभवने तथैवेत्यर्थः । चलिताः शिरोऽवनमनममये कम्पिताः मुकुटानां
शिरोभूषणानां कोटयः अग्रमागा येषां तैस्तादृशैः, सेवासमुपस्थितैः शुकनाससन्तोषाय प्राप्तैः, नरेन्द्रवृन्दैः
राजमण्डलैः उत्थाय उत्थाय पुनःपुनस्तथान विवायेत्यर्थः प्रगम्यमानः नमस्क्रियमाणः ।

तथैवेति । प्रचण्डो भीषणो यः प्रतीहारहुङ्कारः द्वारपालावसारणसूत्रकण्ठः तेन यद्भयं कोलाहलेन
राजपुत्रतन्त्रासः तेन मूकीभवन्तः नौनतां समाश्रयन्तः परिजनाः परिचारिका येषु तानि तादृशानि ।
तथा प्रचलिताः प्रतीहारगणैः घृता या वेत्रलता वेतस्यष्टयः तामिः चक्रिन् शङ्किन् यन्मासन्तचक्रं स्वायन्-
राजमण्डलं तस्य चरणशतेन पादभ्याससमूहेन चलिता कम्पिता वसुन्धरा पृथ्वी येषु तानि तादृशानि-
कच्चान्तराणि भिक्षान् भिक्षान् प्रकोष्ठान् निरीक्षमाणः समवलोकयन् ।

किये थे । छोटें-छोटे कर्जान राजा लोग शुकनासका दर्शन करनेके लिये अन्दरमें प्रवेश किये थे, उनका वह दरवाजा
छात्रों हथिनियोंसे मरा हुआ था । वे बहुत देर तक निश्चलभावसे खड़े रहनेके कारण निद्राके आवेशमें घूमती
रहती थीं । उन सबोंके बीचमें अनेक हथिनियोंको ऊपर से पत्तवन (जीन) मनेट कर रख लिया गया था, एवं
किये के ऊपर पत्तवन (जीन) पहलेको तरह फैलाया हुआ ही रखा हुआ था । और उन राजाओंके परिचारक
गण उन हथिनियोंके कवन पर बैठकर, उनके पीठपर बिछाये हुए कोहरी लंबी झूलने गोलने रख लिये थे । एवं
बहुत देर तक राह देनेसे एक कर उनके नशाबद निद्रावश हो गये थे । चन्द्रापीडकी वहाँ उपस्थित होने पर
दरवाजेके पास खड़े द्वारपालगण आगे आगे शीघ्रसे आगे लगे, किन्तु किसीके द्वारा चन्द्रापीड को छोड़ने मध्य
प्रवेश करनेमें निषेध (रोकवट) न करने पर भी वह राजमवनके समान आरके आँगनमें ही छोड़े गये उत्तर पड़ा ।

राज में दरवाजे के पास छोड़ने खड़ा कर वैद्यमदनका साथ एकट्ठा कर प्रवेश करने लगा । उस समय
मवनके द्वारपालगण, चारों ओरसे आगे हुए लोगोंको समझते रहते आगे आगे मार्ग बता कर आगे लगे ।
शुकनासके समीपके लिये आगे हुए सनादेशीय राजा लोग पहलेके अनुसर ही उठ उठ कर प्रमाण करने लगे,
उन समय उन लोगोंके मुकुटक अग्रभाग कम्पित होत था । चन्द्रापीड देखते देखते पण्डित वत्सार ही एक पक्ष
वैद्यके अन्त्यान्त बँकोंमें आने लगा । उन सभी जगहोंमें द्वारपालोंके प्रचण्ड हुजूरके मज्जे परिजनकां पुन

१. बगाने । २. तुरंगम । ३. अवस्थित । ४. लोचन च प्रतीहार दर्शन प्रतीहार । ५. तत्पिद
पुस्तके ‘व’ स्थानिकः गठो नोक्तम्ये ।

वेत्रलता-चकितं-सामन्त-चक्र-चरण-शत-चलित-वसुन्धराणि कक्षान्तराणि निरीक्षमाणः, तथैव च नव-नव-सुधावदात-प्रासाद-सहस्र-निरन्तरं द्वितीयमिव राजकुलं शुक्रनासभवनं विवेश । प्रविश्य चानेक-नरेन्द्र-सहस्रमध्योपविष्टम् अपरमिव पितरमुपदर्शितविनयो दूरावनतेन मौलिना शुक्रनासं ववन्दे ।

शुक्रनासस्तं ससम्भ्रममुत्थाय आनुपूर्व्येण उत्थित-राजलोकैः सादरमभिमुखदत्तावि-रत्नपदः प्रहर्ष-विस्फारितलोचनागतानन्द-जलकणः सह वैशम्पायनेन प्रेम्णा गाढमालिलिङ्ग । आलिङ्गितोन्मुक्तश्च सादरोपनीतमपहाय रत्नासनमवनावेव राजपुत्रः समुपाविशत्, तदनु

तथैवेति । नवनवा नूतनाः नुधावदाताः चूर्णादिलेपैरुज्ज्वलाः प्रासादाः अट्टालिकाः तेषां सहस्रेण समूहेन निरन्तरं निरवकाशं व्याप्तम्, अत एव द्वितीयं राजकुलं राजभवनमिव विद्यमानं शुक्रनासभवनं विवेश प्रविष्टवान् । इह 'राजकुलमिव' इति द्रव्योपेक्षा ।

प्रविश्येति । उपदर्शितः प्रकटितो विनयो नम्रता येन स तादृशः, अनेके बहवो ये नरेन्द्राः सामन्ताः तेषां सहस्राणि समूहाः तेषां मध्ये उपविष्टं संनिपण्णम् अत एव अपरम् अन्यं पितरं तारापीडमिव विद्यमानम्, तथापि तथैव नरेन्द्रसहस्रमध्योपवेशनादित्याशयः । दूराद्विष्टादेव अवनतेन नम्रीभूतेन मौलिना शिरसा शुक्रनासं ववन्दे नमश्चक्रे । इहाप्युक्तालङ्कारः ।

शुक्रनास इति । ससम्भ्रमं शीघ्रं तं चन्द्रापीडम् उत्थाय आनुपूर्व्येण यथाक्रमानुसारेण उत्थितः राजलोकौ भूपमण्डलं यस्मात् स तादृशः, अभिमुखे चन्द्रापीडसम्मुखे दत्तानि विहितानि अवरिलानि सान्द्राणि पदानि पादक्षेपा येन स तादृशः दूरादेव तेन कृतप्रणामत्वादित्याशयः, तथा प्रहर्षेण अतिप्रसो-देन विस्फारितयोः विस्तारितयोः लोचनयोनयनयोः आगता आयाता आनन्दजलकणाः प्रमोदाक्षुब्धद्वयो यस्य स तादृशः शुक्रनासः प्रेम्णा स्नेहातिशयेन वैशम्पायनेन निजात्मजेन सह तं चन्द्रापीडं सादरम् आदरेण सहितं यथा त्याज्या गाढं सान्द्रम् आलिङ्ग्य उपगृह्णन् चक्रे ।

आलिङ्गितेति । प्रथमम् आलिङ्गितः आलिष्टः पश्चात् उन्मुक्तः परित्यक्तश्चेति स तादृशो राजपुत्रो नृपाल्मजः सादरोपनीतम् आदरेण आनीतं रत्नासनं मणिविष्टम् अवनौ भूमावेव अपहाय परित्यज्य समुपाविशत् समुपविष्टवान् । तदनु तत्पश्चाद्भागे वैशम्पायनश्च समुपाविशदिति सम्बन्धः । शुक्रनासस्य प्रधानामात्यत्वे सत्यपि विप्रत्वेन पितृव्यस्यत्वेन पितृस्थानीयत्वेन च तत्समीपे चन्द्रापीडस्य विष्टोपवेशन-मनुचितम्, वैशम्पायनस्य तु जनकत्वेन तत्समीपे विष्टोपादानस्य नितान्तमेवानुचितत्वादवनानुपवे-शनमित्याशयः ।

होकर रहने लगे, एवं बँतकी छड़ियोंके सञ्चालन होते रहनेसे सानन्तराजगण चकित होकर सरकने लगे, उन लोगोंके सँकड़ों चरण पड़नेसे वह स्थान कम्पित होने लगा । क्रमसे चन्द्रापीडने पहिलेकी भाँति ही दूसरे राजभवनके समान शुक्रनासके भवनमें प्रवेश किया; वह भवन, नई सँकेदी किए जानेके कारण इवेतबर्ग महलोंसे परिपूर्ण था । प्रवेश करके अनेक सँस्र राजाओंके बीचमें बैठे हुए द्वितीय पिताके समान, शुक्रनासको उसने विनयप्रदर्शनपूर्वक दूरसे ही मस्तक नवाकर प्रणाम किया ।

उस समय शुक्रनास शीघ्रतासे उठ खड़े हुए, वाद सब राजा लोग यथाक्रम खड़े हो गये । उस समय शुक्रनासने चन्द्रापीडके सम्मुख आदरसे कितने ही कदम आगे आकर आनन्दसे प्रफुल्लित लोचनोंमें भरे आनन्दा-शुसहित चन्द्रापीडका और वैशम्पायनका स्नेहयुक्त गाढ़ आलिङ्गन किया । मिलकर पृथक् होने पर किसी सेवक ने आदरके साथ एक रत्नासन ला दिया, चन्द्रापीड उसको धीढ़कर भूमि पर ही बैठा, और वैशम्पायन भी उसके पीछे बैठे ही बैठा । चन्द्रापीड पृथिवीमें बैठने पर, शुक्रनासके अतिरिक्त अन्य सब नरेन्द्र भी अपने-अपने

१. आसनचकित । २. हर्षित 'तथैव नव' इत्येव पाठो दृश्यते । ३. कश्चित् 'सहस्र' इति पदं न विद्यते । ४. ...उत्थितम् । ५. समुत्थाय । ६. ...पूर्वेण । ७. ...लोकैः । ८. सहर्षम् । ९. ...विलोचनम् । १०. समम् ।

च वैशम्पायनः । उपविष्टे च राजपुत्रे शुकनासवर्जमन्यद्विखिलमवनिपालचक्रमुष्कितनिजा-
सनमवनिगतलमभजन । स्थित्वा च तूष्णीं क्षणमिव शुकनासः समुद्रतः प्रीतिपुलकैरङ्गैरावे-
द्यमान-हृदय-हर्ष-प्रकर्षस्तमवधीत्—

‘तात ! चन्द्रापीड ! अद्य खलु देवस्य तारापीडस्य समाप्रविद्यमुपारुढयौवनमा-
लोक्य भवन्तं सुचिराद्भुवनराज्यफलप्राप्तिरुपजाता । अद्य समृद्धाः सर्वा गुरुजनाश्रितः, अद्य
फलितननेकजन्मान्तरोपात्तमवदातं कर्म, अद्य प्रसन्नाः कुलदेवताः, न ह्यपुण्यभाजा
अथादृशास्त्रिभुवन-विस्मयजनकाः पुत्रतां प्रतिपद्यन्ते । क्वेदं वयः, क्वेयममानुषी शक्तिः क

उपविष्ट इति । उपविष्टे उपवेशनं कृतवति राजपुत्रे चन्द्रापीडे शुकनासवर्जं केवलं शुकनासं परित्यज्य
अन्यत् अखिलं समस्तम् अवनिपालचक्रं नरेन्द्रमण्डलम् उज्झितनिजासनं परित्यक्तस्वस्वविष्टं सत्, अव-
नितलम् अभजत भूमावेव प्रोपाविशदित्यर्थः । शुकनासस्य सचिवत्वेऽपि विप्रतया पितृमत्तत्वेन पितृ-
स्थानीयतया च चन्द्रापीडेन भूमावुपवेशने कृतेऽप्यासनोपवेशनमेव युक्तम्, अवनिपालचक्राणां तु
चक्रवर्त्तिसुते भूतलोपविष्टे विष्टोपवेशनस्य नितान्तमेवानुचितत्वाद् भूतल एवोपवेशनमुचितमित्याशयः ।

स्थितेति । क्षणमिव क्षणमात्रं तूष्णीं मौनं स्थित्वा समुद्रताः प्रादुर्भूताः प्रीत्या आनन्देन पुलका
रोमाञ्चा येषु तैस्तद्दृशैः अङ्गैः आवेद्यमानः प्रत्याख्यमानः हृदयस्य चित्तस्य हर्षप्रकर्षः प्रमोदातिरेको यस्य
स तादृशः, शुकनासः, तं राजपुत्रम् अवधीत् अवोचत्—

तातेति । हे तात ! सुतस्थानीयं ‘पूज्ये पितरि पुत्रे च तातशब्दः स्मृतो दुर्धैः’ इति केशवः ।
अद्य अस्मिन् दिने समाप्तविद्यं परिपूर्णकृतविद्यम् उपारुढयौवनम् उत्पन्नतारुण्यं भवन्तं त्वाम् आलोक्य
निरीक्ष्य देवस्य तारापीडस्य सुचिरात् चिरकालेन भुवनराज्यस्य समस्तमूढराजत्वस्य यत्फलं निःसी-
मप्रेम तस्य प्राप्तिलाभः उपजाता प्रादुर्भूता, भवत उपपत्तेः पूर्वं सन्तानाभावजनित उपपन्ने च त्वयि परि-
पूर्णविद्यायाः पूर्वं गुणवत्सन्तानाभावजनितः क्लेश आसीदित्याशयः ।

अवेति । अद्य गुरुजनानां पूज्यमहानुभावानां सर्वा निखिला आश्रितः आशीर्वादाः समृद्धाः सम्पूर्णाः
साधका इत्यर्थः । अनेकजन्मान्तरोपात्तम् अनेकमवर्जितम् अवदातं स्वच्छं कर्म पुण्यकार्यमित्यर्थः ।
कुलदेवताः कुलधिष्ठाप्यः प्रसन्नाः प्रसादवत्यः । नन्वेवंविधस्य समोत्पन्नत्वेनैव जन्मान्तरीयम् अवदातं
कर्म कथं फलितम् ! इत्याकाङ्क्षायामाह—नहीति । हि यतः अपुण्यभाजा पापवत्तां (कुले) मवादृशाः
भवत्सदृशाः त्रिभुवनस्य लोकत्रयस्य विस्मयजनकाः आश्चर्योत्पादकाः पुत्रताम् आत्मजत्वं न प्रतिपद्यन्ते
भजन्ते । इह वैधर्म्येण हेतुना कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

ह्येति । इदम् अभिनवतारुण्यरूपम् अत्यल्पमित्यर्थः वयोवस्था क, इयं पुरो इदममाना अमानुषी
मनुष्यलोकेऽसम्भवा शक्तिः शारीरिकसामर्थ्यं क, इदम् अशेषविद्याग्रहणसामर्थ्यं समस्तविद्याधारण-
शक्तिश्च क । मनुष्यलोके एवंविद्यायाम् अत्यल्पपावस्थायां न खल्वन्यस्य कस्यापि एवंविद्यासामानान्य-
शारीरिकशक्तिः सकलविद्याभ्यासशक्तिश्च भवेदित्याशयः ।

आसन छोड़ पृथिवी पर ही बैठे । उस समय अत्यन्त आनन्दवश शुकनासके समस्त शरीरमें रोमाञ्च उत्पन्न हो
गया, उससे उसके मनमें भी जो अत्यन्त आनन्द उत्पन्न हुआ था, वह प्रकाश होने लगा । इस प्रकार शुकनास
थोड़ी देर चुप रह कर राजपुत्रसे कहने लगा—

‘वत्स चन्द्रापीड ! तुम्हारी सब विद्याओंकी शिक्षा समाप्त हो गई है एवं यौवनकाल उपरिपत हो गया है—
इत लगे तुझे देख कर, आज महाराज तारापीडकी बहुत कालके बाद भुवन-राज्यका फल प्राप्त हुआ है । आज
गुरुजनोंके सब आशीर्वाद सकल हुए, आज अनेक जन्मान्तरमें किए हुए अच्छे कर्मोंका फल मिला है और कुल-
देवता प्रसन्न हो गए हैं; क्योंकि—तुम्हारे समान त्रिभुवनको विस्मय उत्पन्न करनेवाले व्यक्ति अपुण्यवान् व्यक्तियोंका
पुत्रत्व स्वीकार नहीं करते हैं । यह नवीन अवस्था ही कहाँ ? और यह अमानुषी दैहिक शक्ति ही कहाँ ? एवं

१. समुपविष्टे । २. क्षणमपि । ३. आवेद्यमानार्थः । ४. कश्चिद् ‘तात ! अद्य’ इत्येव पाठो दृश्यते ।

५. अपुण्यभाजा । ६. सकलत्रिभुवन । ७. विस्मयदेवताः ।

चेदमशेष-विद्याग्रहणसामर्थ्यम् ? अहो ! धन्याः प्रजाः, यासां भरतभगीरथप्रतिमो भवानुत्पन्नः पालयिता । किं खलु कृतमवदातं कर्म वसुन्धरया, ययासि भर्ता समासादितः । हरिवंशःस्थलनिवासासद्ग्रहव्यसनिनी^१ हता खलु लक्ष्मीः, या विप्रहवती भवन्तं नोपसर्पति । सर्वथा कल्पकोटीर्महावराह इव दंष्ट्रावलयेनैव वाहुना वसुन्धराभारं सह पित्रा^२ इत्यभिधाय स्वयमाभरण-वसन-कुसुमाङ्गरागादिभिरभ्यर्च्य विसर्जयाञ्चकार ।

विसर्जितश्चोत्थायान्तःपुरं प्रविश्य दृष्ट्वा^३ वैशम्पायनमातरं मनोरमाभिधानां निर्गत्य समारुह्येन्द्रायुधं पित्रा पूर्वकल्पितं प्रतिच्छन्दकमिव राजकुलस्य, द्वारावस्थित-सित-पूर्ण-कल-

अहो इति । अहो इत्याश्चर्ये । प्रजाः प्रकृतयो धन्या भाग्यवत्यः, यासां प्रजानां भरतः शकुन्तला-पुत्रः, भगीरथः सगरपौत्रः ताभ्यां प्रतिमः सदृशः भवांस्त्वं पालयिता रक्तक उत्पन्नो जातः । किमिति प्रश्ने । खलु निश्चयेन वसुन्धरया पृथिव्या अवदातं निर्मलं विशुद्धमित्यर्थः कर्म कार्यं सुकृतमित्यर्थः कृतं विहितम्, यथा त्वं भर्ता प्रभुः समासादितो लब्धः असि ।

हरीति । हरेः विष्णोः वक्षःस्थले भुजान्तरे निवासे अवस्थितौ यः असद्ग्रहो दुष्टबुद्धिः तत्र व्यसनिनी आसक्तिमती लक्ष्मीः श्रीः हता प्रतारिता खलु निश्चयेन, या लक्ष्मीः त्वां भवन्तं विप्रहवती शरीरधारिणी सती नोपसर्पति नाभ्युपैति, यद्यपि अमूर्तरूपेण ह्यनुसरति तथापि मूर्तशरीररूपेण नोपसर्पतीत्यर्थः ।

इह हतत्वसन्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः, तेन हि भगवतोऽपि राज-पुत्रस्योत्कर्षबोधनाद् व्यतिरेकालङ्कारः प्रतीयत इत्यलङ्कारेण ध्वनिः ।

सर्वथेति । दंष्ट्रावलयेन दन्तमण्डलेन महावराहः शूकरावतारो विष्णुरिव, पित्रा तारापीठेन सह त्वं वाहुना भुजेन कल्पकोटीः कोटिसंख्यकान् कल्पान् यावत् वसुन्धरायाः भूमेः भारं व्यवस्थापनव्यापारं गुरुत्वञ्च सर्वथा सर्वप्रकारेण वह धारय । इति पूर्वोक्तप्रकारेण अभिधाय निगद्य स्वयम् आत्मनैव आभरणानि भूषणानि, वचनानि वस्त्राणि कुसुमानि पुष्पाणि अङ्गरागा विलेपनानि इत्यादिभिः वस्तुभिः अभ्यर्च्य संपूज्य विसर्जयाञ्चकार विसर्जितवात् । इहोपमालङ्कारः ।

पुरा किल भगवान् विष्णुः सागरमग्नं पृथ्वीमण्डलमुद्धत्तुं मिच्छया वराहावतारं परिगृह्य दन्तमण्डलेन तदुद्धारंति पौराणिकी वार्ता ।

विसर्जित इति । विसर्जितो गृहाय अनुज्ञात उत्थाय अन्तःपुरम् अवरोधं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा मनोरमाभिख्यां मनोरमाख्यां वैशम्पायनमातरं दृष्ट्वा अवलोक्य तदनन्तरं वहिर्निर्गत्य निःसृत्य इन्द्रायुध-मश्वं समारुह्य आरोहणं विधाय कुमारो भवनं जगाम ययावित्यन्वयः । भवनं विशेषयति-पूर्वति । पित्रा तारापीठेन पूर्वकल्पितं प्रागेव निर्मितम्, राजकुलस्य राजभवनस्य प्रतिच्छन्दकं प्रतिरूपमिव सर्वथा सुसाम्यादित्याशयः । 'प्रतिरूपं प्रतिच्छन्दः' इति त्रिकाण्डशेषः । द्वारे अवस्थितौ स्थापितौ सितौ श्वेतौ पूर्णकलसौ पूर्णकुम्भौ यस्य तत्तादृशम् । आवद्धाः संदानिता वहिर्द्वारेषु योजिता इत्यर्थः हरिताः पलाश-वर्णाः वन्दनमाला माङ्गल्यानि कुसुममाल्यानि यत्र तत्तादृशम् ।

‘तोरणार्द्धं च माङ्गल्यं दाम वन्दनमालिका ।’

यह समस्त विद्या-ग्रहण करनेका सामर्थ्य कहाँ ? अहो ! धन्य वे प्रजा हैं जिनके तुम भरत, भगीरथके समान परिपालक होकर उत्पन्न हुए हो । पृथिवीने ऐसा कोन पवित्र-कर्म किया, जिससे तुम्हें पतिरूपमें पाया है । लक्ष्मी देवी नारायणके वक्षःस्थलमें वास करनेके दुराग्रहमें फलकर विधाता द्वारा वञ्चित हुई है, जो शरीर धारण कर अब भी तुम्हारे निकट नहीं आती है । आदिवराहने जिस प्रकार दन्त-बलसे पृथिवीका भार वहन किया था, तुम भी उसी प्रकार पिताके साथ कोटि-संख्यक कल्प (देवताओं का एक हजार युग एक कल्प कहलाता है) समय तक वाहुद्वारा पृथिवीका वहन करो^१ इतना कह कर आभूषण, वस्त्र, पुष्प और अङ्गराग द्रव्य आदिते अपनेसे ही सत्कार करके कुमारको विदा किया ।

तब कुमार चन्द्रापीठ शुकनासके पाससे विदा होकर उठ, अन्तःपुर (रनिवास) में जा, वैशम्पायनकी माता मनोरमाको देख, उसी मार्गसे बाहर आकर इन्द्रायुध पर सवार होकर, पिताके द्वारा पहलेसे ही निर्दिष्ट किए गए अपने भवन (महल) में चला गया, वह भवन (महल), राजभवन का मानो प्रतिमूर्तित्वरूप था ।

सम्, आवद्ध-हरित-वन्दनमालम्, उल्लसित-पताकासहस्रम्, अभ्याहतमङ्गल-नूर्य-रव-परि-
पूरित-दिगन्तरम्, उपरचित-विकच-कमलकुसुम-प्रकरम्, अचिरकृताग्निकार्यम्, उज्ज्वल-
त्रिविक्र-परिजनम्, उपपादितशेष-गृहप्रवेशमङ्गलम्, कुमारो भवनं जगाम । गत्वा च
श्रीमण्डपावस्थिते शयने सुहूर्तमुपविश्य सह तेन राजपुत्रलोकेन अभिषेकादिकम् अश-
नावसानमकरोद्विवसविधिम् । अभ्यन्तरे च शहनीय-गृह एवेन्द्रायुषस्यावस्थानमकल्पयत् ।

एवं प्रायेण चास्योदन्तेन तदहः परिणतिमुपययौ । गगनतलादवतरन्त्या दिवसत्रियः
पद्मरागनूपुरमिव स्वप्रभापिहितरन्ध्रं रविमण्डलमुमुक्तापादं पपात । जलप्रवाह इव रथचक्र-

इत्यभिधानचिन्तामणिः । उल्लसितम् उच्छ्रितम् उड्डानं वा पताकानां वैजयन्तीनां सहस्रं समूहो यत्र
तत्तादृशम् । अन्याहतानि वादितानि यानि मङ्गलवृत्त्याणि माङ्गलिकवाचविशेषाः तेषां रवैः शब्दैः परि-
पूरितानि व्याप्तानि दिगन्तराणि यस्य तत्तादृशम् । उपरचितो विहितः विक्रानां विकसितानां कमल-
कुसुमानां कमलपुष्पाणां प्रकरो विज्ञेपो यत्र तत्तादृशम् । अचिरं शीघ्रं कृते विहितम् अत्रिकार्यं शान्ति-
होमो यत्र तत्तादृशम् । उज्ज्वला उज्ज्वलवेशाः विविक्ताः भिन्नभिन्नस्वरूपाः परिजनाः परिचारका यत्र
तत्तादृशम् । तथा उपपादितानि भूपतिनैव सन्पादितानि अग्रेषाणि समग्राणि गृहप्रवेशमङ्गलानि वास्तु-
पूजाभ्युदयिकश्राद्धप्रभृतीनि यस्य तत्तादृशं भवनम् ।

गत्येति । श्रीमण्डपे शोभाशालिनि समाभवने अवस्थितं स्थापितं यच्छ्रयनं शय्या तस्मिन् सुहूर्तम्
उपविश्य अवस्थानं कृत्वा तेन राजपुत्रलोकेन सह अभिषेकादिकं स्नानादिकम् अशनावसानं भक्षणपर्यन्तं
दिवसविधिं दिनचर्याम् अकरोत् अकार्षत् ।

अभ्यन्तर इति । अभ्यन्तरे मध्ये यच्छ्रयणीयगृहं सुपुसिभवनं तत्र एव इन्द्रायुषस्य अश्वस्य अव-
स्थानं स्थितिम् अकल्पयत् अन्वतिष्ठत् अत्यन्तादयोग्यत्वादित्याशयः ।

एवमिति । अपि चेति चार्थः । एवंप्रायेण इत्यमूतेन अस्य चन्द्रापीडस्य उदन्तेन समाचारेण
भ्यापारेण तदहः तद्विवसं परिणतिम् अवसानम् उपययौ अगमत् ।

गगनेति । रविमण्डलं सूर्यविम्बं कर्तुं, उन्मुक्ता ऊर्ध्वं त्यक्ताः पादा रश्मयो येन तयोक्तं सत्,
गगनतलात् आकाशतलात् अवतरन्त्याः, आगच्छन्त्याः, दिवसत्रियो दिनलक्ष्याः, स्वप्रभया स्वीयरश्मि-
पंक्या पिहितम् आच्छादितं रन्ध्रं द्विद्रदेशो यस्य तत्तयोक्तं पद्मरागनूपुरमिव लोहितकपादकटकमिव,
पपात स्रस्तम् आकाशादिति शेषः । सूर्यविम्बं द्विद्रहितान्तरालम्, सुतरां तत्सादृश्यनिरूपणाय
'स्वप्रभापिहितम्' इति नूपुरविशेषगम् । इह स्वपदेन नूपुरस्य ग्रहणम् । जात्युपेक्षा ।

जलेति । वासरालोको दिनरश्मिः, जलप्रवाह इव सलिलपूर इव, दिवसकरस्य सूर्यस्य रथचक्र-
मार्गानुसारेण रथचक्रमार्गक्रमेण रथचक्रमार्गवदित्यर्थः, प्रतीचीं पश्चिमां कङ्कनें दिशम् अगात् प्रययौ ।
जलप्रवाहपत्रे तु रथचक्रदुग्गमार्गक्रमेणेत्यर्थः, तस्याधोगामित्वात् । उपमा ।

वर्षां दरवाने के समीप दो शुभ्रवर्ण जलपूर्ण कलश रखे थे । बहिर्द्वारके साय पलाशवर्ण नागलिक पुष्पमालायें
(वन्दनवारें) बँधी थीं । हजारों पताकायें फहरा रही थीं । बजाए गए माङ्गलिक तूर्य (तुरही) ध्वनिते
दिगन्तर व्याप्त हो गए थे । अन्दर नें कमलके सिले हुए फूलोंके ढेर लग रहे थे । थोड़े ही समय पहले होमकार्य
समाप्त हो गया था । भिन्न-भिन्न आकारके परिजनगण उज्ज्वलवेषनं भ्रमण करते थे । एवं उस भवनमें गृह-
प्रवेशके योग्य सब मङ्गल-क्रियायें सम्पादित हुई थीं । राजकुमार उस भवनमें जाकर, अन्दर समानमण्डपस्तिन पलंग
पर कुछ देर बैठ कर, उन्हीं राजपुत्रोंके साथ स्नान से लेकर मोहन पर्यन्त नित्य क्रियाओंका सम्पादन किया
और भवनके अन्दर अपने शयन करनेके घरमें ही इन्द्रायुषको रखनेके लिए स्थानज्ञा निर्देश किया ।

इस प्रकार व्यापार करते २ चन्द्रापीड का बड़ा दिन शेष हो गया । उस समय रवि-मण्डल ऊपरकी ओर
झिरेमें फँसा कर आकाशसे नीचे गिरने लगा, इससे प्रतीत हुआ कि—दिवसत्री आकाशमें उतर कर जा रही है ।
उसके पैरमेंसे पद्मरागमणि-भय एक नूपुर (पायजैब) गिर रहा है, उस नूपुरके नन्धका रत्नमण (छेदवाज

मार्गानुसारेण दिवसकरस्य वासरालोकः प्रतीचीं ककुभमगात्^१ । अभिनवपल्लवलोहितत-
लेनं करेणैवेवाधोमुखप्रसूतेन रविबिम्बेन^२ वासरः कमलरागमशेषं ममार्ज^३ । कमलिनीपरिमल-
परिचयागतालिमालाकुलित-कण्ठं कालपाशैरिव चक्रवाकमिथुनमाकृष्यमाणं विजघटे । कर-
पुटैरादिवसान्तम्^४ आपीतमरविन्दमधुरसमिव रक्तातपच्छलेन गगनगमनखेदादिव दिवसक-
रबिम्बं ववाम । क्रमेण च प्रतीचीं कर्णपूररक्तोत्पले लोकान्तरमुपगते भगवति गभस्तिमा-
लिनि, समुल्लसितायामम्बर-वडार्ग-विकच-कमलिन्यां सन्ध्यायाम्, कृष्णागुरुपङ्क-पत्रलता-

अभिनवेति । वासरो दिवसः, करेणैव हस्तेनैव, अभिनवस्य नूतनस्य पल्लवस्य किसलयस्यैव
लोहितं रक्तं तल्लज ऊर्ध्वदेशो यस्य तेन तादृशेन, अधोमुखेन निम्नमुखेन सता प्रसूतेन प्रचलितेन रवि-
बिम्बेन सूर्यमण्डलेन, अशेषं समग्रं कमलरागं पङ्कजस्य रक्तिमानं नमार्ज प्रोच्छित्तवानिव । अन्योऽपि
तथाविधपाणिना वस्तुविशेषस्य वर्णं परिमार्जति । रवेरस्तगमनेन कमलस्य सुदृणाद् रक्तिमापगमः
सञ्जात इति तात्पर्यम् ।

इह जात्युत्प्रेक्षा प्रतीयमानक्रियोत्प्रेक्षा च, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

कमलिनीति । कमलिन्या चलिन्या यः परिमलः सौरभम् तस्य परिचयेन लोभातिशयेन आगतया
प्राप्तया तस्या सुदृणेन तत्परिमलप्राप्त्यभावादुद्धीय तद्गलदेश एवोपधिष्टेयर्थः, अलिमालया भ्रमर-
पङ्क्त्या आकुलितो व्यासः कण्ठो गलदेशो यस्य तत् तादृशम् अतएव कालपाशैः कण्ठवद्धरयामवर्णरश-
नाभिः आकृष्यमाणमिव सन्, केनाऽपीति शेषः, चक्रवाकमिथुनं रथाङ्गपक्षिदम्पती विजघटे विपुक्तं
बभूव । रात्रिप्राप्त्या प्राकृतिकेपि रथाङ्गदम्पतीवियोगे अलीनां तद्गलदेशोपवर्णनात् श्यामवर्णगलवद्धरगु-
भिराकर्षणहेतुकवियुक्तत्वमुत्प्रेक्षितमित्यवगन्तव्यम् ।

इह पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण 'आकृष्यमाणमिव' इति क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः सङ्कीर्यते ।

करपुटैरिति । दिवसकरविम्बं सूर्यमण्डलं कर्तृ, आदिवसान्तं दिवसावसानपर्यन्तं करपुटैः रश्मि-
जालैरेव करपुटैः अञ्जलिभिः आपीतं सम्यक् पीतम् अरविन्दानां कमलानां मधुरसं पुष्परसद्रवम्
गगनगमनखेदादिव आकाशभ्रमणपरिश्रमादिव कारणात्, रक्तातपच्छलेन लोहितवर्णविस्तृतप्रकाशमिषेण
ववाम उज्जगारेत्यर्थः । मार्गगमनपरिश्रमातिशयाद् यथा श्रान्तस्य पीतजलादेर्वसनं भवति तथाऽत्र
सूर्यस्य वसनमित्यभिप्रायः ।

इह किरणहस्तयोर्मिश्रत्वेपि श्लेषेणाभिन्नाध्यवसायादतिशयोक्त्यलङ्कारः, गगनगमनखेदादिवेति
हेतुत्प्रेक्षा, ववामेवेति सापह्नुवा क्रियोत्प्रेक्षा चेत्येतेषां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्कारालङ्कारः ।

क्रमेणिति । प्रतीची पश्चिमा दिक् तस्याः कर्णपूरं कर्णालङ्कारणीभूतं यत् रक्तोत्पलं कुवलयं तद्रूपे,
भगवति माहात्म्यवति, गभस्तिमाला रश्मिश्रेणिरस्यास्तीति तस्मिन् दिवसाधिपे, लोकान्तरम् अन्यद्
भुवनम् अस्ताचलमित्यर्थः उपगते प्राप्ते सति ।

इह 'मुखं तव कुरङ्गाक्षि ! सरोजमिति नान्यथा' इति दर्पणोदाहृतवत् शाब्दो दिवसाधिपे रक्तो-
त्पलत्वारोपः आर्थो हि प्रतीच्यां स्त्रीत्वारोप इत्यसमासेऽप्येकदेशविवर्तिरूपकमलङ्कारः ।

समुल्लसितायामिति । अम्बरं गगनमेव तडागः निर्मलत्वसादृश्यात् सरोवरः तस्य विकचकमलिन्यां

स्थान) मानो अपनी ही प्रभासे पूर्ण हो गया है । जलका प्रवाह जिस प्रकार रथचक्रद्वारा खुदे जाने के मार्ग में
नीचे होकर जाता रहता है, उसी प्रकार दिनका आलोक (धूप) भी सूर्यके रथचक्र-मार्गानुसारसे पश्चिम दिशामें
जाने लगा । दिवसने अभिनवपल्लवसदृश लाल हथेलीवाले हाथके समान नीचे लटकते रविमण्डलसे पक्षकी समस्त
रक्तिमाको मानो पोंछ दिया । कमलिनीके सुगन्धलोभसे भ्रमरगण आकृष्ट हो गये, किन्तु कमलिनीके सुदृष्ट
होनेसे चक्रवाकदम्पतीके कण्ठको जाकर घेर लिया, अतएव उस समय वह चक्रवाक-दम्पती गलवद्ध कालपाशसे
खींचे गये होकर ही मानो एक दूसरेसे अलग हो गए और रवि-विम्बने दिनके शेषपर्यन्त कर-सम्पुटसे कमलके
जो समस्त मधु-रसका पान किया था, उसे मानो आकाशके मध्यमें चलनेकी थकावटके कारण लाल धूपके
आकारके वहाने उगलने लगा । क्रमसे जब पश्चिम दिशाके कर्णालङ्कार-रक्तोत्पलरवरूप भगवान् सूर्यनारायण
अस्तमित हुए, गगन-सरोवरकी सन्ध्यारूप कमलिनी दीखने लगी, गाढ़े काले अगहके रससे निर्मित पत्रलता

१. दिशमगमत् ।

२. पल्लवद्रलोहितकरेण ।

३. दिवसकरविम्बेन ।

४. करपुटैर्दिवसान्तम् ।

५. अम्बरतल । ६. तटाक ।

स्त्रिव तिमिरलेखासु स्फुरन्तीषु दिशां^१ मुखेषु, अलिङ्गलमलिनेन कुवलयवनेनेव रक्तकमलाकरे तिमिरनिकरेण उत्सार्यमाणे सन्धारारणे, कमलिनी-निपीतमातपमुन्मूलयितुमन्धकारकरप-
ल्लवेणैव प्रविशन्तु रक्तकमलोदराणि मधुकरकुलेषु, शनैः शनैश्च निशाविलासिनीमुखाव-
तंस-पल्लवे गलिते सन्धारारणे, दिक्षु विक्षिप्येतेषु सन्ध्यादेवताञ्जनै-वल्लिपिण्डेषु, शिखर-देश-
लग्नतिमिरास्वनाहमयूरास्वपि मयूराधिष्ठितास्त्रिव मयूरयष्टिषु, गवाक्षविवरनिलीनेषु प्रासा-
दलज्ज्मोर्णोत्पलेणैव पारावतेषु, विगतविलासिनीसंवाहन-निश्चल-काञ्चन-पीठासु^२ मूकीभूत-

लोहितत्वात् विकसितकमलिनीस्वरूपायां सन्ध्यायां समुल्लसितायां प्रकाशं प्राप्तायां सत्याम् ।

इहान्वरे तडागतवारोपः सन्ध्यायां विकचकमलिनीवारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकमलङ्कारः ।

कृष्णागुर्विति । कृष्णागुरुपङ्कः गाटकाकण्डवः तस्य पत्रलतासु पत्रसदृशचिह्नविशेषैर्विव तिमिर-
लेखासु अन्धकारपरम्परासु दिशा ककुभां मुखेषु भागेषु आननेषु च, स्फुरन्तीषु प्रसरन्तीषु सतीषु ।
इहान्धकारपरम्पराणां पत्रलतासादृश्यं शाब्दम्, दिशां न्वासादृश्यन्तु प्रतीयमानमित्येकदेशविव-
तिरूपकमलङ्कारः ।

अलिङ्गलेति । अलिङ्गलमलिनेन अमरसमूहाच्छादिततया मलिनेन कुवलयवनेन नीलोत्पलसमूहेन रक्तकमलाकरे रक्तकमलमग्रेव इव, अलिङ्गलमलिनेन तिमिरनिकरेण अन्धकारजालेन सन्धारारणे उत्सार्यमाणे पूर्वमाणे दूरीक्रियमाणे च सति । इहोपमा ।

कनलिनीति । कमलिनीभिः नलिनीभिः निपीतं दिवसे निर्गोर्णम् आतपं सूर्यरश्मिम् उन्मूलयितुं स्ववैरिबाहुपादयितुम् अन्धकाराणां तिमिराणां करपल्लवैर्विव नीलत्वसादृश्यात् विस्तारितहस्तेष्विव मधुकरकुलेषु अमरसमूहेषु, रक्तकमलानां रक्तपद्मानाम् उदराणि अभ्यन्तराणि प्रविशन्तु प्रवेशं कुर्वन्तु सन्तु, निर्गोर्णद्रव्याणामुदरेष्वेव विद्यमानत्वादित्याशयः । इह जात्युपमेधा ।

गनैरिति । निशा रात्रिरेव विलासिनी भूपगप्रिया रमणी तस्या मुखस्य आद्यभागस्य आननस्य च अवतंसपल्लवे लोहितत्वसादृश्यात् भूपगीभूतकिसलयस्वरूपे सन्धारारणे शनैः शनैः मन्दं मन्दं गलिते दूरीभूते च सति । इह परम्परितरूपकम् ।

दिव्यिति । सन्ध्यायां मायंसमये यानि देवतार्चनानि वास्वादिपूजाः तेषां बलिपिण्डेषु उपायनी-
भूतास्त्रादिद्रव्येषु दिक्षु पूर्वादिषु विनिष्तेषु साधकविकीर्णेषु सन्तु ।

शिखरेति । शिखरदेशे ऊर्ध्वप्रदेशे लग्नं तिमिरम् अन्धकारो चासां तासु, अत एव अनारूढः
अनाश्रितो मयूरो नीलकण्ठो यासु तास्वपि मयूरयष्टिषु, मयूरावस्थानदण्डेषु मयूराधिष्ठितास्त्रिव सतीषु ।
अमलप्लान्धकारस्यैव नीलकण्ठवत् प्रतीतेरित्याशयः ।

इह पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण क्रियाध्वेजालङ्कारः सङ्कोच्यते ।

गवाक्षेति । प्रासादलक्ष्मीः अट्टालिकाश्रीः तस्याः कर्णोत्पलेष्विव कर्णभूपगीभूतनीलोत्पलेष्विव, गवा-
क्षाणां कर्णतुल्यदेशस्थामित्वात् कपोनानाञ्च तदुत्पलतुल्यनीलत्वादित्याशयः, पारावतेषु गृहकपोतेषु गवा-
क्षविवरेषु वातायनचिह्नेषु निलीनेषु तूर्णीभूय विद्यमानेषु सन्तु । जात्युपमेधा ।

विगतेति । विगतेन दूरीभूतेन विलासिनीनां दोलनप्रियाणां सुन्दरीणां संवाहनेन दोलनेन करणेन,
निश्चलानि निष्क्रियाणि काञ्चनपीठानि सुवर्गरचितोपवेशपीठानि चासां तासु तथोक्तासु, अन्तःपुरस्य
घटके समान अन्धकारको पद्मिनी दिशायां के मुखे पेलने लगी, अनराणां बैठनेसे मलिनवर्ण नीलोत्पलसमूह
वित्तप्रकार लालकमलके सरोवरको आच्छादित करते (ढक लेते) हैं, वसी प्रकार अन्धकारसमूह सन्ध्याके रागको
दूर करने लगे; कमलिनीयां सायझाउ ठक मूर्धको किरणों का जो पान किया था, उसे मिचालनेके लिए अन्धकारके
फेलाए हुए हस्तके समान अनराओंके झुण्ड, लाल कमलके उदरमें प्रवेश करने लगे; निशाकूप विलासिनीके मुखका
अलङ्काररत्नस्वरूप सन्ध्याको लालिमा धीरे-धीरे दूर होने लगी; सायकग, सन्ध्याजाटीन देवपूजाके उपहारद्रव्य
(बलिपिण्ड) प्रत्येक दिशामें रखने लगे; मयूरोके बैठनेकी दंठोंकी चोटियों पर अन्धकार व्याप्त हो जानेसे उस
स्थानमें मयूरोके नहीं बैठने पर भी मानों, वे उन पर बैठे हुए हों ऐसा प्रतीत होने लगा; प्रासादलक्ष्मीके कर्णके
नीलोत्पलके समान कपूर घोंसलोंमें निःशब्दसे रहने लगे; विलासिनीयांके उस समय बैठ कर नहीं खून्ते रहनेसे

१. दिशां मुखेषु । २. अलिङ्गलेन मलिनेषु । ३. निमिरेन । ४. अन्धकारपल्लवैर्विव । ५. विशल ।
६. दिक्षु दिक्षु । ७. ककुभां । ८. कर्णोत्पलेषु । ९. निश्चलानि । १०. काञ्चनपीठानि ।

घण्टासु अन्तःपुरदोलासु, भवनसहकार-शाखावलम्बित-पञ्जरेषु शुक्रसारिकानिवहेषु, सङ्गी-
त-विराम-विश्रान्तरवासूत्सार्यमाणसु वीणासु, युवति-नूपुर-शब्दोपशमनिभृतेषु भवनकलह-
सेषु, अपनीयमान-कर्ण-शङ्ख-चामर-नक्षत्रमाला-मण्डनेषु मधुकर शून्य-कपोलभित्तिषु मत्तवा-
रणेषु, प्रदीप्यमानेषु राजवल्लभ-तुरङ्गमै-मन्दुराप्रदीपेषु प्रविशन्तीषु प्रथमयाम-कुञ्जरघटासु, कृत-
स्वस्त्ययनेषु निष्कामसु पुरोहितेषु, विसर्जित-राजलोक-विरलपरिजनेषु विस्तारितेष्विव राज

दोलासु अवरोधप्रेङ्खासु अन्तःपुरदोलनयन्त्रेष्वित्यर्थः । मूक्रीभूताः शब्दरहिता घण्टा यासां तासु तयो-
क्तासु सतीषु । दोलनकुसुहलं परित्यज्य सुन्दरीणां भवनान्तर्गमनादित्याशयः ।

भवनेति । भवनसहकारा राजकुलस्थितचूततरवः तेषां शाखासु स्कन्धेषु अवलम्बितानि स्थापि-
तानि पञ्जराणि येषां तेषु तादृशेषु, शुक्रसारिकानिवहेषु कीरपीतपादसमूहेषु विगतालापेषु उक्तिप्रत्युक्ति-
रहितेषु सत्सु, निद्रावेशादित्याशयः ।

सङ्गीतेति । सङ्गीतस्य 'गीतं वाद्यं तथा नृत्यं त्रयं सङ्गीतमुच्यते' इत्युक्तलक्षणस्य विरामेष्वावसानेन
विश्रान्तः तिरोहितः रवः शब्दो यासां तासु तादृशीषु वीणासु वल्लकीषु उत्सार्यमाणसु भृत्यैः सगीत-
स्थानात् दूरीक्रियमाणसु सतीषु ।

युवतीति । भवनकलहंसेषु गृहपालितराजहंसेषु, युवतीनां तरुणीनां ये नूपुरशब्दाः पादकटकवा-
तेषामुपशमेन तासां तिरोहिततया विरामेण, निभृतेषु निःशब्देषु सत्सु । तरुणीनां पादकटकवेषु प्रवृत्तेषु
राजहंसानां शब्दविधानात् निवृत्तेषु च तेषु तेषामपि तदविधानादित्याशयः ।

अपनीयेति । मधुकरशून्या निद्रावेशेन दानच्युतेरभावात् अमररहिताः कपोलभित्तयो गण्डदेशा
येषां तेषु तादृशेषु, मत्तवारणेषु मत्तगजेषु अपनीयमानानि तत्समये सज्जताया अनावश्यकत्वेन हस्तिपकैः
परित्यज्यमानानि कर्णयोः शङ्खस्य ललाटास्थनश्च चामराणि वाल्ग्यजनानि, नक्षत्रमाला सप्तविंशतिमुक्ता-
प्रथितलज्जः तदितराणि च मण्डनानि अलङ्काराः येषां तेषु तादृशेषु सत्सु ।

'शङ्खो निधौ ललाटास्थि कम्बौ न ली', 'सैव नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिमौक्तिकैः' । इति चामरः ।

प्रदीप्यमानेष्विति । राज्ञो वल्लभा नृपस्य प्रियाः ये तुरङ्गमा अश्वाः तेषां मन्दुरायाः शालायाः प्रदी-
पेषु स्नेहप्रियेषु प्रदीप्यमानेषु प्रज्ज्वालयमानेषु सत्सु । यद्यपीह मन्दुरापदेन 'वालिशाला तु मन्दुरा'
इत्यमरकदिशा अश्वशालाप्रतीतिर्भवति पुनः तुरङ्गमपदं पुनरुक्तमिवाभाति तथापि तत्समयेऽश्वस्थिति-
द्योतनार्थं तत्पदमिति धनुर्ज्यादिशब्दवञ्चोक्तदोष इति विभावनीयम् ।

प्रविशन्तीष्विति । प्रथमयाने रात्रेः प्रथमप्रहरे याः कुञ्जरघटा हस्तिसमूहाः तासु प्रविशन्तीषु प्रवेशं
कुर्वतीषु सतीषु ।

कृतेति । स्वस्त्ययनं विघ्नोपशमनार्थं देवपूजादि, कृतानि विहितानि स्वस्त्ययनानि यैः तथोक्तेषु
पुरोहितेषु पुरोधससु निष्कामसु वहिर्गच्छत्सु सत्सु ।

विसर्जितेति । विसर्जितः विश्रामाय निजनिजभवनं गन्तुं महाराजेनादिष्टः राजलोकः सामन्तवर्गः
तेन कारणेन विरलाः स्वल्पीभूताः परिजनाः सेवकवर्गा येषु तेषु तादृशेषु, राजकुलकक्षान्तरेषु राजभवन-

अन्तःपुर (रनिवास) के झूलोंकी पटलियों निश्चल और घंटियोंकी आवाज बन्द हो गई, घरके पास लगे हुए आभ्रपृक्षकी
ढालियों पर लटकाए हुए पिंजरोंके अन्दर शुक्र और तारिकाओं (तोता और मैनाओं) के झुण्डका बोलना बन्द हो
गया; सङ्गीतके अन्तके स्वर बन्द करनेसे वीगाओंकी आवाजके भी बन्द हो जाने पर नौकरों द्वारा वे हटा ली
गई; युवतियोंके नूपुरों (पायजोई) की झनझनाहट बन्द हो जानेके कारण गृहपालित राजहंस निश्चल हो गये;
निद्राके आवेशमें मत्त हाथियोंके मदजल नहीं चूनेसे गण्डस्थल भीरोंके उड़ जानेसे खाली हो गए एवं महावतों
द्वारा उन (हाथियों) के कानोंके और ललाटके चामर, सुकाकी माला एवं अन्यान्य आभूषण उतार लिए गए;
अश्वरक्षकों (सार्इसों) द्वारा राजप्रिय अश्वशालाओं (अस्तवलों) में प्रदीप जला दिए गए; पहले प्रहरके द्वाररक्षक
हस्तिगण प्रवेश करने लगे; स्वस्त्ययन (देवपूजन) करके पुरोहितगण बाहर निकलने लगे; सामन्त राजाओंके
विदा होकर अपने-अपने घर चले जाने के कारण थोड़े परिजन रह जानेसे राज-भवनके बड़े-बड़े कमरे अधिक विस्तृत

१. घण्टास्वरासु, घण्टारवासु । २. अवलम्बित .. । ३. सङ्गीतक ... । ४. मण्डलपिण्डेषु, मण्डलेषु ।

५. तुरङ्ग ... । ६. कृतराजस्वस्त्ययनेषु ।

कुलकशान्तेषु, प्रज्वलित-दीपिका-सहस्रप्रतिविम्ब-चुम्बितेषु कृत-विकच-चम्पकदलोपहारेष्विव मणिभूमि-कुट्टिमेषु, निपातित-दीपालोकासु रवि-विरहार्त-नलिनी-विनोदनागत-बालातपास्त्विव भवदीर्घिकासु, निद्रालसेषु पञ्जरकेसरिषु, समारोपितकाम्युके गृहीतसायके यामिक इवान्तः-पुरप्रविष्टे मकरकेतौ, अवतंसपल्लवेष्विव सरागेषु कर्णे क्रियमाणेषु सुरतद्वतीवचनेषु, सूर्य-कान्तमणिभ्य इव संक्रान्तानलेषु ज्वलत्सु मानिनीनां शोकविधुरेषु हृदयेषु, प्रवृत्ते प्रदोषस-मये चन्द्रापीडः प्रज्वलित-दीपिका-चक्रवाल-परिवारश्चरणाभ्यामेव राजकुलं गत्वा पितुः समीपे

प्रकोष्ठाम्बन्तरेषु, विस्तारितेष्विव विस्तारं प्राप्तेष्विव सत्सु अत्यल्पपरिजनत्वादेव पूर्वकालादेव विस्तारि-तवदवागम्यमानेष्वित्यर्थः ।

इह 'विस्तारितेष्विव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, सा च पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण सङ्कीर्णा ।

प्रज्वलितेति । प्रज्वलितानि दीपिकासहस्राणि प्रदीपसमूहाः तेषां प्रतिविम्बैः प्रतिच्छाद्यैः चुम्बि-तेषु संस्पृष्टेषु, मणिभूमिकुट्टिमेषु मणिमयबद्धभूमिषु, कृतो विहितः विकचचम्पकदलानां विकसितचम्पक-पुष्पपत्राणाम् उपहारो निक्षेपो येषु तेष्विव सत्सु, तत्र तत्र पथि प्रदीपप्रतिच्छाद्यानां निक्षिप्तविकसित-चम्पकपत्रवदवगम्यमानत्वादित्याशयः । इहापि पूर्ववदबालङ्कारः ।

निपातितेति । निपातिता दीपानां दीपकानाम् बालोकप्रकाशा यासु तासु, भवनदीर्घिकासु वादी-चतुःसीमाम्बन्तरवापोषु, रविविरहेण सूर्यवियोगेन आर्त्तानां व्यथितानां नलिनीनां कमलिनीनां विनो-दनाय आश्वासनाय आगता आधाता बालातपा नवोदितरवेः रक्तरश्मयः यासु तादृशीष्विव सतीषु, प्रतिविम्बितदीपकप्रकाशानां बालातपवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः ।

इहापि क्रियोत्प्रेक्षा, समासोक्तिः, पदार्थहेतुके काव्यलिङ्गञ्चालङ्कार इत्येतेषां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

निद्रेति । पञ्जरकेसरिषु पञ्जरस्थसिंहेषु निद्रया प्रमोदया बलसेषु मन्यरेषु सत्सु ।

समारोपितेति । समारोपितं सङ्कीकृतं गृहीतञ्च, कामुकं धनुः सायकं च येन तस्मिंस्तादृशे, कामि-लक्ष्येषु सायकक्षेपस्य तत्स्यैव प्रथमकालत्वादित्याशयः, मकरकेतौ कामदेवे, यामिके प्राहरिके जन इव अन्तःपुरे अवरोधे प्रविष्टे सति । उपमा ।

अवतंसेति । अवतंसपल्लवेष्विव कर्णामरणीभूतकिसलयेष्विव, सरागेषु, उत्पादकतया नायकं प्रत्य-नुरागविशिष्टेषु नायकं प्रत्यनुरागोत्पादकेष्वित्यर्थः, पक्षे आरूप्यविशिष्टेषु, सुरतदूत्या मैथुनसंदेशहारिण्या-वचनेषु वाक्येषु क्रियमाणेषु आकर्ष्यमानेषु अपर्यमाणेषु चेत्यर्थः । पूर्णोपमा ।

सूर्यकान्तेति । सूर्यकान्ता ये मणयो रत्नानि तेभ्यो दिवसे रविकिरणस्पर्शादग्निं वमद्भय इत्यर्थः, संक्रान्तः सञ्चरितः अनलोऽग्निः येषु तेषु तादृशेष्विव, शोकविधुरेषु मानेन स्वजनितवियोगात्तत्समये दुःखविह्वलेषु, मानिनीनां चित्तेषु ज्वलत्सु कामाग्निना जाज्वल्यमानेषु सत्स्वित्यर्थः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

प्रवृत्त इति । प्रदोषसमये यामिनीमुखसमये 'प्रदोषो रजनीमुखम्' इत्यमरः, अस्तसमयादूर्ध्वं घटि-कादय इत्यर्थः, प्रवृत्ते सञ्जाते सति चन्द्रापीडः राजपुत्रः, प्रज्वलितम् उद्दीपितं यद्दीपिकाचक्रवालं प्रदीप-समूहः तदेव परिवारः परिवेशनकारी यस्य तादृशः चरणाभ्यां पदाम्ब्यामेव राजकुलं राजभवनं गत्वा पितुः तारापीडस्य समीपे निकटे मुहुर्त्तं किञ्चित्कालं स्थित्वा अवस्थाय विलासवतीं निजजननीं च हृष्टाऽवलोक्य

हृष्ट-ते दीप्तने लगे; हजारां जज्ञे हृष्ट प्रदीपके प्रतिविम्बोत्से युक्त मणिमय भूमि पर नानो, प्रस्तुतिव चम्पक पुष्पके उदहार रक्ते ह्यै रसा प्रतीत होने लगा; राजभवनके चतुःसीमान्तगतं सरोवरमें प्रदीपोंका प्रकाश पड़नेसे सूर्यके विरहसे दुःखित कमलिनीका मन बहलानेके लिए नानो बाल-सूर्य काया हो रसा प्रतीत होने लगा पिजनेमें बन्द सिंह निद्राके आवेशमें अलस हो गए; धनुष चढ़ाकर बाण छे पहरेदार (चौकीदार) के समान कामदेवने अन्तःपुर (रनिवास) में प्रवेश किया; सियों नायकके प्रति अनुरागजनक रतिदूतियोंके वचनको रक्तवर्ण कर्ण-पहायके समान सुनने लगीं; विरहवेदनासे विह्वल मानिनीयोंके हृदय नूर्यकान्तनगियोंसे ही नानो अग्नि संक्रान्त हो जानेके कारण जलने लगे; इस प्रकार प्रदोष समय ही गया तब राजपुत्र चन्द्रापीड, प्रज्वलित प्रदीपोंसे परिवेष्टित हो, दहलता ही राजभवनमें जाकर, पिताके समीप थोड़ी देर बैठ कर, विलासवतीसे मिल, अपने

मुहूर्तं स्थित्वा दृष्ट्वा च विलासवतीमागत्य स्वभवनमनेकरत्नप्रभाशवलमुरगराजफणामण्डल-
मिव हृषीकेशः शयनतलमधिशिष्ये ।

प्रभातायाञ्च निशीथिन्यां समुत्थाय समभ्यनुज्ञातः पित्रा अभिनवमृगयाकौतुकाकृ-
ष्यमाणं हृदयो भगवत्यनुदित एव सहस्ररश्मावारुहेन्द्रायुधम्, अग्रतो बालेयप्रमाणानाक-
र्षद्भिः चामीकरशृङ्खलाभिः कौलेयेकान्, जरद्वयात्रचर्म-शबल-वसन-कञ्चुक-धारिभिरनेक-
वर्ण-पट्ट-चीरिकोद्वर्द्ध-मौलिभिरुपचितश्मश्रु-गहनमुखैरेककर्णावसक्त हेमतालीपुटेरावद्ध-निविड-
कक्षैरनवरतश्रमोपचितोरुपिण्डकैः कोदण्डपाणिभिः श्वपोषकैरनवरत-कृत-कोलाहलैः प्रधा-
वद्भिर्द्विगुणीक्रियमाणगमनोत्साहो बहु-गज-तुरग-पदाति-परिवृतो वनं गयो ।

स्वभवनं निजगृहम् आगत्य अनेकेषाम् अनेकप्रकाराणां बहूनां च रत्नानां मणीनां प्रभाभिः कान्तिभिः
सबलं चित्रम्, द्वयोरपि विशेषणञ्चेदम् । उरगराजस्य शेषनागस्य फणामण्डलम्, हृषीकाणाम् इन्द्रि-
याणाम् ईशो नियन्तेति हृषीकेशो नारायण इव शयनतलं शयनीयोपरिभागम् अधिशिष्ये स्थित्वा शयि-
तवान् । शयनतलमित्यत्र 'अधिशिष्ये' इत्यासां कर्म इत्यधिकरणे द्वितीया । उपमालङ्कारः ।

प्रभातायामिति । किञ्चेति चार्थः । प्रभातायां प्रातःकाले निशीथिन्यां रजन्यां च समुत्थाय उत्थानं
विधाय पित्रा तातेन समभ्यनुज्ञातः प्राप्तानुज्ञः आखेटेऽनुमत इत्यर्थः, अभिनवेन प्रत्यग्रेण मृगयाकौतु-
केन आखेटकुतूहलेन आकृष्यमाणं हृदयं चित्तं यस्य स तथोक्तः, चन्द्रापीडो वनं यथाविति सम्बन्धः ।
भगवति ऐश्वर्यवति अनुदिते उदयमप्राप्त एव सहस्ररश्मौ सूर्ये इन्द्रायुधम् अश्वमारुह्य चामीकरस्य सुव-
र्णस्य शृङ्खलाभिः करणैः, बालेया गर्दभाः तत्प्रमाणान् गर्हभसदशविशालान् इत्यर्थः, कौलेयकान् सारमेयान्
'चक्षीवन्तस्तु बालेया रासभा गर्दभाः खराः ।' 'कौलेयकः सारमेयः, कुकुरो मृगदंशकः ॥' इति चामरः ।

अग्रतः पुरतः आकर्षद्भिः आकर्षणं कुर्वद्भिः । इत आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि
अग्रेतनस्य स्वपोषकैरित्यस्य विशेषणानि । जरन् वृद्धो यो व्याघ्रो द्वीपी तस्य चर्म त्वक् । तद्वत् शबलं
चित्रं वसनं वस्त्रं तस्य कञ्चुकधारिभिः तद्वचितवारवाण्य्राहिभिः अनेकवर्णानि नानारूपानि यानि पट्टानि
कौमवस्त्राणि तेषां चीरिकाभिः सुद्रुक्षुदण्डैः उद्वद्धाः उन्नमय्य संयताः मौलयः संयुक्तकेशा जटीभृता
इति यावत् यैस्तैः तादृशैः, उपचितैः वपनाभावाद् वर्धितैः श्मश्रुभिः वदनरोमभिः गहनानि सङ्कीर्णानि
मुखानि वदनानि येषां तैः तादृशैः, एकस्मिन् कर्णे श्रोत्रे अवसक्तं लग्नं हेङ्गः सुवर्णस्य तालीपुटम्
आभूषणविशेषो येषां तैः तादृशैः, आवद्धाः वस्त्रेण संयताः निविडकक्षा इदमध्यप्रदेशा यैस्तैः तादृशैः,
अनवरतश्रमेण निरन्तरपरिश्रमेण उपचितौ वृद्धिमुपगतौ ऊरुपिण्डौ जह्वामांसानि येषां तैः तादृशैः,
कोदण्डं धनुषि पाणिषु हस्तेषु येषां तैः तादृशैः अनवरतं निरन्तरं कृतो विहितः कोलाहलो यैस्तैः
तादृशैः, तथा प्रधावद्भिः शीघ्रं गच्छद्भिः, स्वपोषकैः कुकुरपालकैः लुब्धकविशेषैः द्विगुणीक्रियमाणो

मवन्तं आया । बादमें नारायणने जिस प्रकार अनेक रत्नोंकी प्रभासे विचित्र शेषनागके फणमण्डल पर शयन
क्रिया था, उसी प्रकार अनेक रत्नोंकी प्रभासे चित्रित पलङ्ग पर, सो गया ।

प्रातःकाल होने पर ठठ कर 'पिताकी अनुमति लेकर, नूतन मृगया (शिकार) के औत्सुक्यसे आकर्षित
हृदयवाला राजकुमार, भगवान् सूर्यनारायणके उदित नहीं होने पर ही, इन्द्रायुध पर सवार हो, अधिकतर हाथी-
घोड़े और पैदल सैनिकोंसे परिবেष्टित होकर वनकी तरफ चला । आगे-आगे दौड़कर कितने कुत्तोंको पालन करनेवाले,
निरन्तर कोण्डिल करते-करते चन्द्रापीड के मृगया-गमनके उत्साहको दूना बढ़ाने लगे । वे गधोंके समान बड़े
बड़े कुत्तोंको सोने की जङ्गीरोंसे बाँध कर खेंचते हुए ले जाते थे । वे वृद्ध व्याघ्रके चर्मद्वारा निर्मित विचित्र वस्तुके
कञ्चुक पहने हुए थे, और विविध-वर्णके रेशमी कपड़ोंके खण्डद्वारा (उकड़ोंके साफेसे) केशकलापको ऊँचे उठाकर बांधे
हुए थे, दाढ़ी बढ जानेसे उनके मुखमण्डल भर गये थे, एक-एक कानमें सोनेके बनाव हुए 'तालीपुट' नामक
आभूषण पहने हुए थे, कमर इदरूप (मजबूत) से बाँध ली थी, अहर्निश परिश्रम करनेसे उनके जोंघें मोटी हो
गई थीं और उन्होंने हाथमें धनुष ले रक्खे थे ।

१. मुहूर्तकम् । २. अभ्यनुज्ञातः । ३. अवकृष्यमाण... । ४. बालेयद्वीपप्रमाणान्, आकर्षयद्भिः ।
५. शबलकञ्चुक... । ६. अवबद्ध, ऊर्ध्वबद्ध... । ७. पिण्डकैः । ८. दण्डपाणिभिः । ९. क्रियमाणोत्साहः,
मनोत्साहः । १०. पदातिभिः । ११. घनं वनं ।

तत्र च कर्णान्ताकृष्टं मुक्तैर्विकचकुवलय-पलाश-कान्तिभिर्मल्लैः, मदकलकलभकुम्भ-
भित्ति-मिदुरैश्च नाराचैः, चाप-टङ्कार-भय-चकित-वनदेवताद्वीक्ष्यक्षितो वनवराहान् केसरिणः
शरभांश्चानराननेककुरङ्गांश्च सहस्रशो जघान । अन्यांश्च जीवत एव महाप्राणतया स्फुरतो जग्राह ।

समारूढे च मध्यमहः सधितरि वनान्, स्नानोत्थितेनेव श्रमसलिलविन्दुवर्षमनवर-
तमुक्ता मुहुर्मुहुर्दशनविवट्नैः खणखणायित-खर-खलीनेन श्रम-शिथिल-मुख-विगलितै-फे-
निल-रुधिर-लवेन पट्याण-पट्टकानुसरणोत्थितै-फेनराजना-कर्णवर्तनीकृतमुत्फुल्लकुसुमशवलम-

गमनोत्साहो यस्य स तादृशः, तथा बहुभिरनेकैः गर्जैः हस्तिभिः तुरगैरथैः पदातिभिः खलयाधिसेना-
भिश्च परिवेष्टितः ।

वदति । किञ्चेति चार्थः । तत्र तस्मिन् वने चापस्य धनुषो यः टङ्कारः शब्दः तस्मात् यद्भयं त्रासः
तेन चकिताभिः व्रस्ताभिः वनदेवताभिः वनाधिष्ठात्रीभिः अर्द्धांशेन भयवशादेवाद्वैसङ्ख्यचितेन नेत्रेण
नयनेन वीक्षितोऽवलोकितः चन्द्रापीडः कर्णान्ते श्रवणपर्यन्तम् आकृष्टा आकर्षिताः पश्चात् मुक्ताः त्यक्ताः
तैः तादृशैः, तथा विक्रवानि विकसितानि यानि कुवलयानि नीलोत्पलानि तेषां यानि पलाशानि पर्णानि
तेषामिव कान्ति-यानि तेषां तैः तादृशैः भस्मैरर्द्धचन्द्रसदृशशिलीमुखैः, मदकला मदमत्ता ये कलभाः
त्रिगद्विपर्यकरिणः, तेषां याः कुम्भभित्तयो भित्तिवद्विस्तृता दृष्टाश्च कुम्भदेशाः तासां मिदुराः
विदारकाः तैः तादृशैः नाराचैः लौह मयैः शिलीमुखैश्च वनवराहान् अरण्यकोटान्, केसरिणः सिंहान्,
शरमान् अष्टापदान् चानरान् चामरीविशिष्टान्, अनेककुरङ्गान् अगणितमृगांश्च सहस्रशः जघान हतवान् ।

इह 'विकचकुवलये' त्यादौ लुप्तोपमा, तथा अर्द्धांशेन वनदेवताकर्तृकावलोकनसम्यग्भावावेऽपि
तत्सम्यग्व्यप्रपिपादानातिशयोक्तिरलङ्कारः । अनयोश्च परस्परं नैरेपेक्षेण संसृष्टिः ।

अन्याच्चेति । महाप्राणतया अत्यधिकाहसतया अत्यधिकवलतया वा जीवतः प्राणान् दधत एव
स्फुरतः स्पन्दमानान् अन्यान् एनङ्घ्रिद्वान् पशून् जग्राह गृहीतवान् ।

सनेते । सधितरि सूर्ये अहो दिनस्य मध्यं कालं समारूढे प्राप्ते सति कुमारश्चन्द्रापीडः वनात्
स्वमवनमाजगामेति सम्यगर्थः । स्नानोत्थितेनेव स्नानं विधायानन्तरमुत्थितेनेव सतेत्यर्थः, अनवरतं
निरन्तरं श्रमसलिलविन्दुवर्षं धर्मविन्दुवृष्टिम् उत्पन्ना, मुञ्चता । इत आरभ्य तृतीयैकवचनान्तानि पदानि
अप्रेततस्य 'इन्द्राधुनेन' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । मुहुर्मुहुः वारं वारं दशनैः दन्तैः यानि विषट्टनानि
घर्षणानि तैः तादृशैः । खणखणायितः खणखणेतिशब्दायमानाकृतः खरो निशितः खलीनः मुखयन्त्रणं
येन तेन तादृशेन । श्रमेण खेदेन शिथिलात् विवृतादित्यर्थः, मुञ्चात् वदनात् विगलितः स्रस्तः फेनिलो
लालफेनवान् रुधिरलवः शोणितविन्दुर्यस्य तेन तादृशेन । पर्याणं पश्ययनं तस्य यः पट्टकः स्थितिपीठं
तत्रानुसरणं तत्पर्यन्तगमनं यस्याः सा नयोक्ता सती उत्थिता फेनराजिः कफपक्षिर्यस्य तेन तादृशेन ।
कर्णवर्तनीकृतं श्रवणाभरणीकृतम्, उत्फुल्लानि विकसितानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तैः शबलं

उक्त वनम् प्रवेश कर कान तक धनुषको खींच कर छोड़े गए, किले हुए नील-कमलकी पत्राड़ियोंके सनान
लगने हुए मालोंसे एवं नदनच वाल्गङ्गकी कुम्भ-निचिपोंको विदारण करनेमें सनर्थ लोहमय बाणोंसे चन्द्रापीडने
हजारों बड़ो शूकर, सिंह, शरन (भीषण पशुविशेष जिसको आठ दाँगे होनी हैं), चमरयुजहरिण और अन्यान्य
विविध हरिणों को मार टागा । उसके धनुषकी टङ्कारसे मधनीन वनदेवियों कटाफसे उसे देखने लगी और अत्यन्त
शारीरिक बल होने के कारण कौपसे हुए अन्यान्य पशुओंको वो वनने बिना मारे ही (जीवित अवस्थामें ही) जड़े-
बाँटे पकड़ लिया ।

मध्यमे दिनके मध्यतन्मय (दोपहरमें) आजने पर राजपुत्र इन्द्रायुध पर सवार होकर उस वनसे अपने
मवनमें आ गया । उस समय इन्द्रायुध परिश्रमवश शरीर से पसीनेकी बूँदोंका अववरन नेह बरसाना था, उससे
प्रतीत होता था कि मनी, बड़े गान कर रहा हो । वारं वार दौनेके घर्षण (किट्ट किट्ट करने), से इन्द्रायुधके मुखका
तोड़ा लगान खड़बड़ाह करता था, उस (इन्द्रायुध) की यकाबट से शिथिल हुए मुखमें से फेनके साथ रुधिरकी
बूँदें टपकती थीं, पर्याण-पट्टके किनारे पर फेन की रेखा उठी थी और-खिले हुए नानाविध फूलों से विचित्र

१. बवट्ट ।

२. चानरटङ्कारव... ।

३. वनवराहकेसरिणः ।

४. चमराननेकविष... ।

५. स्नानोत्थितेन । ६. खररवानीतेन । ७. ...गतिव... । ८. ...अनुसातोत्थित... ।

लिपटल-भङ्गारं-मुखरं वनगमनचिह्नं पल्लव-स्तवकमुद्रहतेन्द्रायुधेनोद्यमानः, समुद्रगतस्वेदतया-
ऽन्तरार्द्धीकृतं-मण्डलेन मृग-रुधिर-लव-शत-शवलेन वारवाणेन द्विगुणतरमुपजनितकान्तिः,
अनेकरूपानुसरणं-सम्भ्रम-परिभ्रष्ट-छत्रधरतया छत्रीकृतेन नवपल्लवेन निवार्यमाणतपः
विविध-चन-लताकुसुम-रेणु-धूसरो वसन्त इव विप्रहवान्, अश्वखुर-रजो-मलिन-ललाटाभि-
व्यक्तावदात-स्वेदलेखः, दूरविच्छिन्नेन पदातिजनेन शून्यीकृतपुरोभागः, प्रजंवि-तुरङ्गमाधि-
रूढैरल्पावशिष्टैः सह राजपुत्रैः 'एवं मृगपतिः, एवं वराहः, एवं महिषः, एवं शरभः, एवं
हरिणः' इति तमेव मृगयावृत्तान्तमुच्चारयन् स्वभवनमाजगाम ।

चित्रम्, अलिषटलानि तत्सुगन्धिलोभेन प्राप्ता भ्रमरसमूहाः तेषां झङ्कारेण झंझमितिरेवेण मुखरं
शब्दायमानम्, वनेऽरण्ये यद्गमनं तस्य चिह्नं लक्ष्यं तादृशं पल्लवस्तवकं किसलयगुच्छकम् उद्ग्रहता धारयता
इन्द्रायुधेन उद्यमानः पृष्ठे स्थाप्यमानः कुमारः ।

समुद्रतेति । समुद्रतस्वेदतया प्रादुर्भूतधर्मतया कारणेन, अन्तरभ्यन्तरे आर्द्धीकृतानि किञ्चीकृतानि
मण्डलानि वत्तुलाकारभागा यस्य तेन तादृशेन, मृगरुधिराणां हरिणशोणितानां लवशतेन बिन्दुसमूहेन
शवलः कर्तुरितः तेन तादृशेन, वारवाणेन कञ्चुकं द्विगुणतरं यथा स्यात्तथा उपजनिता उत्पादिता कान्तिः
शोभा यस्य सः तादृशः कुमारः ।

अनेकेति । अनेकेषां नानाविधानां रूपाणां मृगाणां 'रूपं मृगेऽपि विज्ञेयम्' इति हलायुधः । अनु-
सरणे पश्चात् पश्चाद् गमने यः सम्भ्रमः शीघ्रता तेन परिभ्रष्टः विच्युतः छत्रधारणस्थानादपगतः छत्रधरः
आतपत्रधारकः नृत्यः सेवको यस्य तस्य भावतस्या कारणेन, छत्रीकृतेन आतपवारणीकृतेन नवपल्लवेन
नूतनकिसलयेन निवार्यमाणो दूरीक्रियमाणः आतपः सूर्यरश्मिः यस्य सः तादृशः, कुमारः ।

विविधेति । विविधानि नानाप्रकाराणि यानि वनलताकुसुमानि तेषां रेणुभिः परागैः धूसरः किञ्चित्
पाण्डुवर्णः, अतएव विप्रहवान् सशरीरो वसन्तः कुसुमाकरः सतुरव, तस्यापि तथाविधपरागः पाण्डुवर्ण-
त्वादित्याशयः ।

इह द्रव्योपेक्षा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारश्च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

अथेति । अश्वानां तुरगाणां ये खुराः शफानि 'शफं मूले तरुणां स्याद्वादीनां खुरेऽपि च' इति
मेदिनी । तेषां रजोभिर्धूलिभिः मलिने कर्मले ललाटे भाले अभिव्यक्ता आविर्भूता अवदाता निर्मला
स्वेदलेखा धर्मबिन्दुपङ्क्तिर्यस्य स तादृशः ।

दूरेति । पदातिजनेन पत्तिपरिच्छदेन दूरविच्छिन्नेन दूरान्तरितेन सता शून्यीकृतः पुरोभागः अग्र-
भागो यस्य स तादृशः ।

प्रजवति । प्रजविनो वेगवन्तो ये तुरङ्गमा अश्वाः तेषु अधिरूढैः, अल्पावशिष्टैः स्तोकैः राज-
पुत्रैः सह बहूनामग्रतो गमनादित्याशयः । एवम् अनेन प्रकारेण, मृगपतिः पशुराजो मृगेन्द्रः एवं वराहो
वनशूकरः, एवं महिषो रक्ताक्षः, एवं शरभोऽष्टापदः, एवं हरिणो मृगो मया मारित इति शेषः । अत्रैवशब्दे
ऽनवीकृतत्वदोपस्तु न शङ्क्यः वैचित्र्यविशेषस्य द्योतिततया रसापकर्षकत्वाभावात् ।

और गुँजते भ्रमरोंके झुण्डोंसे शब्दायमान एवं वनगमनके चिह्नरूप दो पल्लवस्तवक को वह कर्णाभरणके
स्थान में धारण करगा था । चन्द्रापीडके शरीरसे धर्मजल (पसीना) उत्पन्न होकर कवचके अन्दरके वत्तुलाकार
अंशको आर्द्र कर दिया था, एवं मृग रुधिरके सैकड़ों बूँदों से उसके ऊपर का भाग विचित्र हो गया था, अन एव
वह कवच उसके द्विगुण सौन्दर्य को उत्पन्न करता था । अनेक हरिणोंके अनुसरण (पीछा) करनेके समयमें
दौड़नेकी गड़गड़ोंमें उसके छत्रधारी नाँकर स्थानभ्रष्ट (अलग) हो गए थे, अत एव अनेक अभिनवपल्लव ही
छत्रके आकार में हो गए थे, वे पल्लव ही उसके रौद्र (धूप) को निवारण करने थे । अनेक प्रकारकी वन-लताओंके
फूलोंकी रङ्गे चन्द्रापीड का सारा धूसरवर्ण हो गया था, उससे वह शरीरधारी वसन्तके समान-शोभित हो
रहा था । एवं चन्द्रापीडका ललाट बोहोंके खुरोंसे उड़ी धूलसे मलिन हो गया था और उसमें निर्मल पसीने की
बूँदें आविर्भूत हुई थीं । पैदल सैनिकों के आगे आगे दूर चले जानेसे उसका सम्मुख भाग शून्य था 'मैंने यों सिंह
मारा, एवं यों शूकर, यों महिषों यों शरभ, और यों हरिणों का संहार किया' इस प्रकार चन्द्रापीड, जानेके

अवनीर्य्य^१ च तुरङ्गमात् ससम्भ्रम-प्रधावित-परिजनोपनीपनीते समुपविश्य^२ आसने वार-
वाणमवतार्य्यः अपनीय चाशेषं तुरङ्गाधिरोहणोचितं वेशपरिग्रहम्, इतस्ततः प्रचलित-नाल-
वृन्त-पवनापनीयमानश्रमो मुहूर्तं विश्राम । विश्रम्य च माण-रजत-कनक-कलश-शत-सना-
थामन्तविन्यस्त-काञ्चनपीठां ज्ञानभूमिमगात् । निर्वर्त्तिताभिपेक्षयापारस्य च विविक्त-वसन-
परिच्छदपुणः स्वच्छदुकूल-पल्लवाकलित-मौलिगृहीतवाससः^३ कृतदेवतार्चनस्य^४ अङ्गराग-
भूमौ समुपविष्टस्य राज्ञा विसर्जिता महाप्रतीहाराधिष्ठिता राजकुलपरिचारिकाः, कुलवर्द्ध-
नासनायाश्च विलासवती-दास्यः, सर्वान्तःपुरप्रेषिताश्चान्तःपुर-परिचारिकाः पटलविनि-
हितानि विविधान्याभरणानि माल्यान्यङ्गरागान्^५ वासांसि चादाय पुरतस्तस्योपतस्थुः, उपनि-

अवर्त्तयेति । तुरङ्गमात् अथाव अवतीर्य अवरोह कृत्वा ससम्भ्रमं सज्जं प्रधावितः शीघ्रगत्या गतः
यः परिजनः सेवकः तेन उपनीते उपस्थापिते, आसने विष्टे उपविश्य, वारवाणं बद्धकं कवचमित्यर्थः ।
अवनार्य देहादुन्मुच्य, तुरङ्गाधिरोहणोचितम् अथारोहणयोग्यम् अशेषं समग्रं वेशपरिग्रहं वेशपरिच्छदम्
अपनीय दूरीकृत्य, इतस्ततः प्रचलितानि परिजनान्दोलनेन स्पन्दितानि यानि तालवृन्तानि व्यजनानि
नेपां पवनैः वातैः अपनीयमानो दूरीक्रियमाणः धनः कुमो यस्य स तादृशः सृष्टं किञ्चिन्कालं विश्राम
विश्रामं कृतवान् ।

विश्रन्देति । विश्रम्य विश्रामं कृत्वा, मणयः चन्द्रकान्ताद्याः, रजतं रौप्यम्, कनकं सुवर्णम्,
पुत्रेषां ये कलशाः कुम्भाः तेषां शतेन समूहेन सनाथाः सहिताः तान्, तथा अन्तर्मध्ये विन्यस्तं स्थापित
काञ्चनपीठं यस्यास्तां तादृशीम्, ज्ञानभूमिम् आप्त्वनस्थानम् अगात् जगाम ।

निर्वर्त्तितेति । निर्वर्त्तिता निष्पादितः अभिपेक्षयापारः ज्ञानक्रिया येन तस्य तादृशस्य, विविक्तं पवित्रं
यद् वसनं वस्त्रं तेन देहमार्जन्येत्यर्थः परिमृष्टं सेवकैर्जलरहितीकृतं वपुः शरीरं यस्य तस्य तादृशस्य,
स्वच्छेन विशादेन दुकूलपल्लवेन विस्तृतमौलिवस्त्रवर्द्धेन आकलितो यद्वा मौलिः संस्पृष्टकेशसमूहो येन तस्य
तादृशस्य, गृहीतवाससः परिहितवसनस्य, कृतं विहितं देवतार्चनं नैमित्तिकदेवतापूजा येन तस्य तादृशस्य
अङ्गरागभूमौ विलेपनभूमौ समुपविष्टस्य कृतोपवेशनस्य तस्य चन्द्रापीडस्य, अग्रत इति सम्यन्वः, राज्ञा
भूपतिना विसर्जिताः, प्रेषिता महा प्रतीहारेण द्वारपालाव्यजेन अधिष्ठिताः पालयत्वेनाश्रिताः राजकुलपरिचा-
रिकाः तुरङ्गलसेवाकारिण्यः कुलवर्द्धनया पूर्वप्रतिपादितपरिचारिकाविशेषेण सनाथा युक्ताः, विलासवती-
दास्यः कुमारजननीकृतद्वारिकाः । सर्वैरन्तःपुरैः निविष्टान्तःपुरस्याङ्गराभिः प्रेषिताः प्रेरिताः, पटलके पेटि-
कामध्ये विनिहितानि स्थापितानि विविधानि नानाप्रकाराणि आभरणानि भूषणानि माल्यानि पुष्पदा-
नानि अङ्गरागान् विलेपनानि, वासांसि वस्त्राणि आदाय गृहीत्वा उपतस्थुः स्थिता वभूवुः, उपनिन्युः
नानि तानि चन्द्रापीडाद्य ददुश्च ।

समयने, तेन दोड़े पर बैठे, योड़े अवशिष्ट (बचे हुए) राजपुत्रों के साथ उस शिकारकी ही आलोचना करता था ।

चन्द्रापीड नवनर्म आकर दोड़े से उतर गया । बादमें किसी सेवकने अस्सीसे दौड़कर एक आसन (कुर्सी)
लः दी । वह उस पर बैठ कर, शरीरसे कवच उतार कर, बुद्धिसवारीके योग्य सब वेश-भूषाओंको उतार दिया ।
तदनन्तर सेवकगण चारों ओर पंखा हिलाकर, उसमें हवा करने लगे । उनकी हवासे चन्द्रापीडकी थकावट दूर
हो गई और उसने क्षण भर विश्राम (आराम) किया । विश्रामके बाद वह गगनगूहने गया । उस स्थानमें
रत्नमय, रौप्यमय और सुवर्णमय बहुसंख्यक कलश रखे हुए थे एवं उसने बीचमें सुवर्णकी एक चौकी रनी थी ।
वहाँ बैठकर चन्द्रापीडने विविध गान किया । उसके बाद किसी मन्त्रिने परिष्कृत (स्वच्छ) अङ्गोटे (तीलिया
आदि) से उसका शरीर पोंछ दिया । बादमें उसने निमल और विस्तृत रेखनी कपड़ेसे शिरमें साफा बंधकर
अन्य वस्त्रोंको पहन लिया । जब वह ठाठुरजी की पूजा कर अङ्गगण्डालमें जा बैठा तब, वहाँ प्रधान द्वारपालको
अंगे कर, मशाराब (कारापोड़) के भेजे हुए राजकुलके सेवक, कुलवर्जनासहित विलासवती मशारानी की दासियों
एवं अन्यान्य रानियों हाग भेजी हुई अन्तःपुर (रनिवास) की दासियों, पेटियोंके अन्दर रखे हुए अनेक
अभूषण, माल्य, अङ्गरागद्रव्य और वस्त्र लेकर चन्द्रापीडके समक्ष उपस्थित हुई और उन वस्तुओंसे उसकी

१. अवतीर्य्य । २. उपविश्य । ३. तुरङ्गम् । ४. निर्वर्त्तिता । ५. ...आकुलित... । ६. गृहीत-
पीडवाससः । ७. कृतदेवार्चनस्य । ८. ...परिचारिकाः । ९. माल्याङ्गरागान् ।

न्यश्च । यथाक्रममादाय च ताभ्यः प्रथमं स्वयमुपलिप्य वैशम्पायनमुपचितोङ्गरागो दत्त्वा च समीपवर्त्तिभ्यो यथार्हमाभरण-वसनाङ्गरागकुसुमानि विविध-मणिभाजन-सहस्रशारं शार-दमन्वरतलमिव स्फुरिततारागणमाहारमण्डपमगच्छत् । तत्र च द्विगुणीकृत-कुथासनेपविष्टः समीपोपविष्टेन तद्गुणोपवर्णनपरेण वैशम्पायनेन यथार्हं भूमिभागोपवेशितेन राजपुत्रलोकेन 'इदमस्मै दीयताम् इदमस्मै दीयताम्' इति प्रसादं विशेष-दर्शन-संवर्द्धित सेवारसेन च सहाहार-विधिमकरोत् । उपस्पृश्य च गृहीतताम्वूलस्तस्मिन् मुहूर्त्तमिव स्थित्वा इन्द्रायुधसमीपमगमत् । तत्र चानुपविष्ट एव तद्गुणोपवर्णनप्रायालापाः कथाः कृत्वा सत्यप्याज्ञाप्रती-

येति । प्रथमम् अङ्गरागद्रव्याणि पश्चात् पुष्पमाह्वयानीत्येवं क्रममनतिक्रम्येति यथाक्रमम् । ताभ्यः सर्वदासीभ्यः, आदाय तानि तानि गृहीत्वा, स्वयम् आत्मनैव प्रथमं पूर्वं वैशम्पायनं शुकनासात्मजम् उपलिप्य अङ्गरागद्रव्येणेति शेषः । एतेन प्रेमातिशयस्तस्मिन्निति प्रत्याय्यते । पश्चात् स्वयम् उपचितः कृतः अङ्गरागो विलेपनं येन स तादृशः, समीपवर्त्तिभ्यो निकटवर्त्तिभ्यो राजपुत्रेभ्य इति शेषः, यथार्हं यथायोग्यम् आभरणवसनाङ्गरागकुसुमानि भूषणवस्त्रविलेपनपुष्पाणि च दत्त्वा वित्तीयं, विविधानां नानारूपाणां मणिभाजनानां रत्नमयभोजनपात्राणां सहस्रेण समूहेन शारं विचित्रम् अतएव स्फुरित उद्दीप्तः तारागणो नक्षत्रमण्डलं यत्र तत्तादृशम्, शारदं शरत्सामयिकम् अमन्वरतलम् आकाशमिव विद्यमानम्, आहारमण्डपं भोजनगृहम् अगच्छत् अगमत् । उपमा ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । तत्र आहारमण्डपे, द्विगुणीकृते द्विरावर्त्य संस्थापिते कुथासने कम्बलासने 'कुथः क्षीपुंसयोर्वर्णकम्बले' इति मेदिनी, उपविष्टः उपवेशनं कृतवान् राजपुत्रः तस्य चन्द्रापीडस्य समीपोपविष्टेन निकटमुपविशता, तद्गुणोपवर्णनपरेण चन्द्रापीडप्रशंसासङ्गतेन वैशम्पायनेन अग्रेतनसहस्रशब्दयोगे 'सह युक्तेऽप्रधाने' इत्यनेन तृतीया । तथा यथार्हं यथायोग्ये भूमिभागे उपवेशितेन स्थापितेन 'अस्मा इदं दीयताम्' 'अस्मा इदं दीयताम्' इति पूर्वाक्तप्रकारेण दीयतामिति परिवेषकं प्रत्यनुज्ञा प्रसादः अनुग्रहः तस्य विशेष आधिक्य तस्य दर्शनेन प्रकटनेन संवर्धितः वृद्धि प्रापितः सेवारसः स्वायुगत्वेऽनुरागो यस्य तेन तादृशेन, राजपुत्रलोकेन नृपात्मजवर्गेण च सह, आहारविधि भोजनकार्यम् अकरोत् कृतवान् ।

उपेति । उपस्पृश्य आचमनं विधाय 'उपस्पर्शस्वाचमनम्' इत्यमरः । भोजनानन्तरमाचमन-विधानं च नारदेन स्पष्टमुक्तम्—

सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्टीव्योक्त्वाऽनृतं वचः । पीत्वापोऽभ्येप्यमाणश्च आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥
गृहीतम् आत्तं ताम्बूलं नागवल्लीदलं येन स तादृशः, तस्मिन् आहारमण्डपे मुहूर्त्तमिव सण-मिव स्थित्वा इन्द्रायुधसमीपम् इन्द्रायुधनामाश्रनिकटम्, अगमत् ययौ । इहेवशब्दो वाक्यालङ्कारः ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । तत्र इन्द्रायुधनिकटे, अनुपविष्ट एव उस्थित एव, तस्य इन्द्रायुधस्य ये गुणाः वेगातिरेकादयः मनोभावानुसारं स्थित्यादिकाः मुखमण्डले निर्मासत्वादयश्च तेषामुपवर्णनं तस्यैव

भेदः की । चन्द्रापीड, उन सबोंके समीपों उन समस्त वस्तुओंमें से एक-एक वस्तु लेकर, पहले अपनेसे ही वैशम्पायनके शरीरमें अङ्गराग द्रव्य लेप कर, फिर अपना अङ्गराग कर, समीपमें बैठे हुए राजपुत्रोंको यथोचित आभूषण, वस्त्र, अन्नलेप और पुष्प देकर, आहार-मण्डप (भोजन-गृह) में चला गया । उस गृहमें नानाविध रत्नमय भोजनके पात्र रखे रहनेसे वह बहुत ही विचित्र हो गया था, अतएव चमकने तारागणवाले शरत्कालीन आकाशके समान वह दृष्टिगोचर हो रहा था । चन्द्रापीड वहाँ जाकर, दुगुने करके विछाये हुए कम्बलासन पर बैठ गया । वैशम्पायन पासमें बैठ कर उसके गुणोंका वर्णन करने लगा । उस समय चन्द्रापीड, वैशम्पायन द्वारा राजपुत्रोंको यथोचित स्थान पर बैठा कर, परोसने वालोंसे कहने लगा कि—'यह वस्तु इनको दो और यह वस्तु उनको दो' इस प्रकार वह विशेष अनुग्रह दिखाने लगा, जिससे उसके प्रति राजपुत्रोंकी भी सेवा करनेकी इच्छा बढने लगी । इस रूपसे चन्द्रापीडने उन लोगोंके साथ भोजन कार्य सम्पन्न किया । भोजनके बाद आचमन कर, पान ले, उस घरमें ही कुछ देर बैठ, इन्द्रायुधके पास गया । वहाँ जाकर खडे-खडे ही राजपुत्रोंके साथ अनेक प्रकार की बात-चीत करने लगा, उसके बीचमें इन्द्रायुधके गुणोंका वर्णन ही अधिक

१. उपनिन्युधोपनीवानि च । २. उपरचिताद्वारागः । ३. ... सारं, शाराम्बर ... । ४. द्विगुणि ... ।

५. ... वर्णन ... । ६. सह । ७. यथार्ह । ८. सह राज ... । ९. कचिद् द्विवारं नोपलभ्यते । प्रदीयताम् ।

१०. कचिद् 'प्रसाद' इति पदं नास्ति ... । ११. अगात् ।

अणोन्मुखे^१ पार्वरिवर्तिनि परिजने तद्गुणवृत्तं हृदयः स्वयमेवेन्द्रायुधस्य पुरो यवसमा-
कीर्य निर्गत्य राजकुलमयासीत् । तेनैव च क्रमेणावलोक्य राजानमागत्य निशामनैषीत् ।

अपरेद्युश्च प्रभातसमय एव सर्वान्तःपुराधिकृतम्^२, अवनिपतेः परमसम्मतम् अनु-
मार्गागतया च^३, प्रथमे वयसि वर्तमानया, राजकुल-संवासप्रगल्भयाप्यनुष्मिन्नाविनयया,
किञ्चिदुपाहृत्यौघनया, शक्रगोपकालोहित-रानेपांशुकेन रचितायगुण्ठनया सवलातपयेव
पूर्वया ककुभा, प्रत्यग्रदलितमनःशिला-चूर्णवर्णेन^४ अङ्गलावण्य-प्रभा-प्रयाहणाभूतरस-नदीपूरे-

प्रथमे बाहुव्येन आलप आलोचनां यातु ताः तादृशीः, कथाः मियोभापमानि कृत्वा नृपात्मजैः सह वि-
धाय, आज्ञाया निदेशना प्रतीक्यं समयावहणं तत्रेन्मुखे दृष्ट्वे पार्वपरिवर्तिनि समीपस्थापिनि परिजने
नृत्ये सत्यपि विद्यमानेऽपि तस्य इन्द्रायुधस्य गुणैः वेगातिरेकादिभिः हृतम् आकषिप्तं हृदयं चेतो यस्य स
तादृगः । स्वयमेव आत्मनैव इन्द्रायुधस्य अक्षस्य पुरोऽग्रतः पयसं वासम् आकीर्य विविष्य तदनन्तरं
निर्गत्य निःसृत्य राजकुलं राजद्वारम् अयासीत् अगच्छत् ।

तेनेति । किञ्चेति चार्थः । तेनैव क्रमेण प्राग्दर्शितदिशा, सविनयप्रगामादिपूर्वकमित्यर्थः । राजानं
तारापीडम् अवलोक्य निरोद्ध्य आगत्य पत्युः स्वमवनमिति शेषः । निशां रात्रिम् अनैषीत् अनिवाहितवान् ।

अनुरेदिनि । किञ्चेति चार्थः । अपरेद्युः अपरस्मिन् दिने प्रभातसमय एव प्रातःकाल एव सर्वेषु
अन्तःपुरेषु अधिकृतम् अधिकारवन्तम् अध्यक्षमित्यर्थः, अवनिपतेः नृपालस्य परमसम्मतम् अध्यक्ष-
सहिततयाऽनिलपिदम्, कन्यकया अनुगम्यमानं कैलासनामानं कञ्चुकिन् अपरयदिति दूरं सम्बन्धः ।

अन्विति । अनुमार्गागतया कैलासमार्गानुसरणेन प्राप्या । इत आरभ्य नृतीर्यैकवचनान्तानि पदानि
अग्रेतनस्य कन्यकयेत्यस्य विशेषगति । प्रथमे कौमारं वयसि अवस्थायां वर्तमानया विद्यमानया ।

राजकुलेति । राजकुले नृपकुले यः संवासः वसनं तेन प्रगल्भयाऽपि दृष्ट्या सत्यापि, अनुश्रितः
अपरित्यक्तो विनयो नम्रता यया तादृया । राजकुले विशेषतस्तु राजभवने संवासेन नानाविधजनैर्गालो-
चनाभ्यवहारोत्पल्लोकनाच्च बाहुव्येनैव कन्यका दृष्टा भवन्ति, किन्तु सखुलोत्पन्ना विनयं न परित्यज-
न्तीत्याशयः ।

किञ्चिदिति । किञ्चित् ईप्सु उपाहृतम् उत्पन्नं यौवनं तात्पर्यं यस्यास्तया तादृया ।

शक्नेति । शक्रगोप एव शक्रगोपक इन्द्रगोपापरनामा रक्तवर्गकौटविशेषः, तद्वत् आलोहितः किञ्चि-
द्रक्तो रागो वर्णो यस्य तेन तादृशेन, अंशुकेन वस्त्रेण रचितं विहितम् अवगुण्ठनम् उत्तमाङ्गच्छादनं यया
स्यात्तया, अतएव बालातपेन प्रत्यग्रादितस्यप्रकाशेन सह वर्तते इति तथा तादृया, पूर्वया प्राच्या
ककुभा दिग्देवावलोक्यमानया । इह लुलोपमा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, श्रौत्युपमा चेत्येतेषां परस्पर,
सङ्ग्राहिभावेन सहस्रः ।

प्रत्यग्रति । प्रत्यग्रदलिता तत्कालमर्हिता या मनःशिला 'मैनशिल' इति प्रसिद्धो घातुविशेषः तस्य
यच्चूर्णं तस्यैव वर्णो यस्य तेन तादृशेन, अज्ञानम् अवयवानां या लावण्यप्रभा सौन्दर्यं कान्तिः तस्याः
परिमाणम् होने लगा । उस समय उसके आदेशकी प्रतीक्षाने राई देखते सेवकोंके निश्चय रहे पर भी,
इन्द्रायुधके पुत्रों पर मोहित होकर अपने कारवाँ उसके आगे बाहर पास टाट दिया । तथा पड़ने की तरह
नमस्कारादि कर बहोते निकल कर राजभवनकी ओर प्रस्थान किया । बहो पहुँच कर महाराजके साथ पड़नेके
बहुतर हो दर्शनादि कर फिर वसने अपने मङ्गलमें आकर रात बिताई ।

चन्द्रागतेन दूसरे दिन प्रातःकाल ही सम्मन अन्तःपुरके अध्यक्ष और राजा दरारीतके अत्यन्त विभूत
कैलास नामक ककुबी के आते हुए देखा । उसके पीछे पीछे एक कन्या भी चली आ रही थी । उसने नवयौवनमें
केवल पदार्थ ही किया था । और वह राजभवनमें बस करनेसे प्रगल्भ होने पर भी विनय का पालना नहीं कर
सकी थी । उसका यौवन कुछ कुछ प्रकाशमें आ गया था । इन्द्रगोप (मङ्गल) कट, (वाग्वन्द्य) के समान
ईप्सु रक्तवर्ण वस्त्रा दुपट्टा उसके मन्दक पर ओढ़ रखा था जिससे वह, नूतन रौद्र समन्वित पूर्वदिशके समान
देखने में आती थी । तत्कालके दृष्टे मनःशिला (मैनशिल) के चूर्णके समान रंगवाली शरीरकी लावण्य-कान्तिके

१. चार्थः प्रतीक्षामुले । २. अनुरेदि, अनुरदि... । ३. परेद्युश्च । ४. अधिदृष्टया । ५. अविद
'व' कारो न विन्दे । ६. ...लोहित... । ७. ...नमःशिलावर्णे ।

प्रेव भवनमापूरयन्त्या, ज्योत्स्नयेव राहुग्रासंभयादपहाय रजनीकरमण्डलं गान् अवती-
र्णया, राजकुलदेवतयेव मूर्त्तिमत्या, कणितमणिनूपुराकलितं चरणयुगलयौ कूजत्कलहंसाकु-
लित-कमलयेव कमलिन्या, महाहं-हेम-मेखला-कलाप-कलितं जघनस्थलया, नातिनिर्मरोद्भिन्न-
पयोधरया, मन्द-मन्दं भुजलता-विज्ञेय-प्रेङ्खित-नख-नयूखच्छलेन धाराभिरिव लावण्यरत्न-
नवरत्नं क्षुरन्त्या, दिङ्मुखविसर्पिणि हारलतानां रश्मिजाले निमग्नशरीरतया श्रीरसागरो-
न्मग्नवदनयेव लक्ष्म्या बहुल-तान्मृ-लक्ष्मिणामन्ध्र-कारिताधर-लेखया, सम-सुवृत्तं बुद्धनासि-

प्रवाहेण परम्परया, असृतरसस्य अत्यन्तवृत्तिविधाधित्वात् सुधाद्रवस्य नदीपूरेणैव सरित्प्रवाहेणैव नवनं
गृहम् आपूरयन्त्या परिपूर्णं कुर्वत्या, अतएव राहुग्रासभयात् संहिक्यमङ्गग्रासात् रजनीकरमण्डलं
चन्द्रविन्दुम् अपहाय त्यक्त्वा, गां पृथिवीम् अवतीर्णया आगतया ज्योत्स्नया कौमुद्येव विद्यमानया ।

इह लुप्तोपमा, जात्युपेक्षा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, द्रव्योपेक्षा चेति परस्परनेषामङ्गाङ्गिनादेन
सङ्करालङ्कारः ।

राजेति । मूर्त्तिमत्या शरीरधारिण्या राज्ञो नरपतेः तारापीडस्य कुलदेवनया कुलाधिष्ठान्येव विरा-
जितया शोभितया, सौन्दर्यप्रभावादित्याशयः । इह राजकुलदेवतयेवेति द्रव्योपेक्षा ।

कणितेति । कणितान्यां रणितान्यां मणिनूपुरान्यां रत्नपादकटकान्याम् आकलितं सन्वदं चरण-
युगलं पादद्वितयं यस्याः सा तथा तादृश्या, अतएव कूजझयाम् अव्यक्तसदं कुर्वद्भ्यां कलहंसान्यां काद-
म्बान्याम् आकलिते संसृष्टे कमले पङ्कजद्वयं यस्यास्तया कमलिन्या नलिन्येव विद्यमानया ।

इह कमलिन्येवेति श्रौत्युपमा सा च पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गे नानुप्राणिता बोध्या ।

महाहंति । महाहं बहुमूल्येन हेममेखलाकलापेन कनकरचितकाञ्चीदाग्रा कलितं वेष्टितं जघन-
स्थलं नितम्बभागो यस्याः तथा तादृश्या ।

नातीति । नातिनिर्मलम् अनतिशयं यया स्यात्तया उद्भिन्नौ प्रकाशं प्राप्तौ पयोधरौ कुक्षौ यस्याः
तथा तादृश्या तारुण्यस्य केवलप्रकटनादित्याशयः ।

मन्देति । मन्दमन्दः किञ्चिक्किञ्चित् यो भुजलतयोः बाहुवत्स्योः विज्ञेयः आगमनसामयिकान्दोलनं
तेन प्रेङ्खिताः प्रसृता ये नखमयूलाः हस्तनखरश्मयः तेषां छलेन व्याजेन, अनवरतं निरन्तरं धाराभिः
प्रवाहैः लावण्यरसं तारुण्यरसं सरन्त्या लावण्यन्येव विद्यमानया । सापहृवा क्रियोपेक्षा ।

दिङ्मुखेति । दिङ्मुखविसर्पिणि समन्तात् प्रसारिणि, हारलतानां रश्मिजाले किरणसमूहे निमग्न-
शरीरतया द्रुढितदेहतया कारणेन, श्रीरसाग्रात् दुग्धाम्भोधेः शुभ्रपयसः उन्मग्नं सलिलोपरि समुत्थितं
वदनं मुखं यस्याः तथा तादृश्या, लक्ष्येव रसाद्रव्येवावलोक्यमानया । उपमा ।

बहलेति । बहलः अधिको यः तान्मूलस्य नागवह्नीदलस्य हृग्णिमा अधिकनागवह्नीदलचर्दणो

प्रवाहते, मानो बह अनृतरसको नदीने प्रवाह द्वारा स्व महलको भर देतो थी, एवं स्व राहुग्रासके मण्डले
चन्द्रमण्डल छोड़ कर पृथिवी पर आई हुई ज्योत्स्ना (चोदनी) के समान वह देखनेमें आती थी । और वह
राजा को शरीरधारिणी कुलदेवताके समान शोभायमान थी । इन इन करके मणिनय नूपुरसे उत्पन्न चरण
कलङ्कृत थे, अत एव कमलद्वयके समीपमें गुञ्जार करते दो-दो कलहंतासे कुकुलई हुई कमलिनोके समान वह
देख पड़ती थी । बहुमूल्य स्वर्णनय चन्द्रहार (वरकस, चाण्डी), उसके निकट वेग (कमर) में पड़ा था ।
रत्न कुछ घने और ठोके हुए थे । बाहु-लताके मन्द-मन्द हिलनेसे निकलती नख-किरणोंके कन्दारमें वह अपने
लावण्य-रसकी धारा को मानों दिन-रात बरसती थी । मुञ्जानय हारावलीको किरणें दिशाओंके मुखमें फैल रही
थीं, उसके बीचमें ही उसका शरीर दृढ़ जानेसे शरीरसागरमें से लौंचा बदन करके निकलती लड़नी देवोंके समान
देख पड़ती थी । तान्मूलके अतिरिक्त चर्दण उन्नित काले विहसे उसके ओष्ठयुगल नलिन हो गए थे । उत्तरी

१. राहुग्रह, राहुग्रसन । २. भूमण्डलम् । ३. रावकुलगृहदेवतयेव । ४. ...आकुल, आकुलित... ।

५. ...चरणया रुचिररूपवर्धितचञ्चरीरचक्रवालावलिचरकमललुगलयेव स्पष्टकमलिन्या । ६. ...आकलित... ।

७. मन्दं मन्दं । ८. कृष्णिकाव्य... । ९. समुपवृत्त... ।

कया, विकसित-पुण्डरीक-धवल-लोचनाया, मणिकुण्डलमकरपत्र-भङ्ग-कोटिकरणातपाहत-
कपोलतया सकर्णपल्लवमिव मुखमुद्रहन्त्या, पर्युषितधूसर-चन्दन-रस-तिलकालङ्कृत-ललाट-
पट्टया, मुक्ताफलप्रायालङ्कारया, राधेयराजकस्येव उपपादिताङ्गरागया, नववर्नलेखयेव
कोमल-तनु-लतया, त्रयेव सुप्रतिष्ठितचरणया, मखशालयेव वेदिमध्यया, मेरुवनलतयेव

पद्मश्यामचिह्नं तेन अन्वकारिता समुत्पलान्धकारा मलिनैत्यर्थः अधरलेखा रदनच्छदरेखा यस्याः
तया तादृश्या ।

समेति । समा अनुचनीचोर्ध्वदेशा, सुवृत्ता सुगोलोर्ध्वभागा, तुङ्गा उन्नता च नासिका नासा
यस्याः तया तादृश्या ।

विकसितेति । विकसितं प्रस्फुटितं यत् पुण्डरीकं श्वेतकमलं तद्वत् धवले शुभ्रे लोचने नयने यस्याः
तया तादृश्या । लुप्तोपमा ।

मणीति । मणिकुण्डलयोः रत्नभूषणयोः यौ मकरपत्रभङ्गौ मकरसदृश-पत्रखण्ड-सदृशभूषणे तयोः
कोट्योः पुरोभागयोर्ये किरणातपा रश्मिप्रकाशाः तैः आहतौ ताडितौ संस्पृष्टावित्यर्थः कपोलौ गण्डौ यस्याः
तस्या भावः तया कारणेन, कर्णपल्लवाभ्यां श्रवणकिसलयाभ्यां सहेति सकर्णपल्लवं तदिव, तदृशमीनामेव
किसलयवदवभासमानत्वादित्याशयः गुणोत्प्रेक्षा ।

पर्युषितेति । पर्युषितं पूर्वदिवसविहितम् अत एव धूसरं किञ्चित् पाण्डुवर्णं यच्चन्दनरसस्य मलयज-
द्रवस्य 'गन्धसारो मलयजो मद्गन्धश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, तिलकं विशेषकः तेन अलङ्कृतो भूषितो
ललाटपट्टः भालस्थलं यस्याः तया तादृश्या ।

'तिलको द्रुमरागाश्वमेदेषु तिलकालके । क्लीवं सौवर्चलवलोन्नोर्न स्त्रियां तु विशेषके ॥' इति विश्वमेदिन्यौ ।

मुक्तेति । मुक्ताफलानि मौक्तिकानि प्रायेण बाहुल्येन येषु ते तादृशा अलङ्कारा भूषणानि यस्याः
तया तादृश्या ।

राधेयेति । राधेयस्य कर्णस्य या राज्यलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः तयेव, उपपादितो विहितः अङ्गरागः
कुङ्कुमादिभिरङ्गलेपनं यया तादृश्या पक्षे-उपपादितो विहितः अङ्गेषु तत्संज्ञकदेशविशेषेषु रागः निवासप्रेम
यया तया तादृश्या, राधेयस्य अङ्गदेशस्वामित्वादित्याशयः ।

नवेति । नवा अभिनवा या वनलेखा वनपङ्क्तिः तयेव, कोमला मृदुला तनुः लतावत् कृशं वपुःयस्याः
तया तादृश्या, पक्षे-कोमला अभिनवोत्पलत्वादेव मृदुला तन्वी कृशा च लता बह्वी यस्यां तया तादृश्या ।

त्रयेवेति । त्रयी वेदत्रयी तयेव, सुप्रतिष्ठितौ साधुतया न्यस्तौ चरणौ पादौ यया तया तादृश्या,
पक्षे-सुप्रतिष्ठिता अत्यन्तविख्याताः चरणाः शाखा यस्याः तया तादृश्या ।

मखेति । मखशाला यज्ञभवनं तयेव, वेदिवत् कीटविशेषवत् मध्यः कटिदेशो यस्याः तया तनुमध्य-
येत्यर्थः, वेदिः परिष्कृता भूमिः मध्ये यस्याः तया तादृश्या । 'वेदिः परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः ।

मेरुवनेति । मेरुः सुमेरुपर्वतः तत्र यद्वनं काननं तस्य लता व्रततिः तयेव, कनकपत्राणि सुवर्णरचित-
पत्रसदृशभूषणानि, पद्मान्तरे-सुवर्णमयानि नागकेशरमयानि चम्पकमयानि वा पर्णानि पत्राणि तैः
अलङ्कृतया भूषितया ।

उच्च नासिका का ऊपर भाग समान और सुगोल था । उसकी आँखें खिले हुए पुण्डरीकके समान सफेद थीं ।
मणिमय कुण्डलके साथमें संलग्न मकराकार और पक्षखण्डाकार अलङ्कारके अग्रभागकी किरणोंका प्रकाश उसके
गाल पर पटनेसे उसका मुख मानो कर्ण-पल्लव सहित हो ऐसा प्रतीत होता था । पूर्वदिनके धूसर वर्ण चन्दन-
रसके मिलकरसे उसका ललाट देश शोभित था । आभूषणोंके बीचमें प्रायः उसने मोतीके ही आभूषण पहने थे ।
कर्णकी राजलक्ष्मी जिस प्रकार अङ्गदेशमें रहने के लिए प्रेम करती थी, उस कन्याने भी उनी प्रकार कुङ्कुम और
चन्दनादि द्वारा अङ्गलेपन किया था । अभिनव वनपङ्क्तिके बीच जिस प्रकार कोमल और कृश लता रहती है, उस
कन्या का शरीर भी उसी प्रकार लताके समान कृश और कोमल था । वेदकी शाखाएँ जिस प्रकार संसार में
प्रसिद्ध हैं, उस कन्याका चरण सुगल भी उसी प्रकार पृथिवीमें सुन्दर चान्ते सुक्त थे । यज्ञशालके बीचमें
जिस प्रकार वेदी रहती है, उसका कटिदेश भी उसी प्रकार वेदी (कीट-विशेष) के समान कृश था । मेरु

कनकपत्रालङ्कृतया, महानुभावाकारया, अनुगम्यमानं कन्यकया कैलासनामानं कञ्चुकिनमा-
यान्तमपश्यत् ।

स कृतप्रणामः समुपसृत्य क्षितितल-निहित-दक्षिणकरो विज्ञापयामास-‘कुमार ! महा-
देवी विलासवती समाज्ञापयति-‘इयं खलु कन्यका महाराजेन पूर्वं कुल्लू-राजधानीमवजित्य
कुल्लूतेश्वर-दुहिता पत्रलेखाभिधाना बालिका सती वन्दीजनेन सहानीयान्तःपुरपरिचारिका
मध्यमुपनीता । सा मया विगतनाथा राजदुहितेति च समुपजातस्नेहया दुहितृनिर्विशेषमि-
यन्तं कालमुपलालिता संवर्द्धिता च । तदियमिदानीमुचिता भवतस्ताम्बूलकरङ्कवाहिनी’ इति
कृत्वा मया प्रेषिता । न चास्यामायुष्मता परिजनसामान्यदृष्टिना भवितव्यम्, बालेव

“.....कनको नागकेसरे । घत्तुरे चम्पके काञ्चनारक्षिण्योरपि ॥’ इत्यनेकार्थः ।

इह ‘राधेयराजलक्ष्म्येव’ इत्यारभ्य ‘मेख्वनलतयेव’ इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

महानुभावेति । महानुभावो विशेषप्रतिभावान् आकारः स्वरूपं यस्याः तया तादृश्या । कन्यकया
कयाचिद् दारिकया अनुगम्यमानम् अनुगम्यमानं कैलासनामानं कैलाससंज्ञकं कञ्चुकिनम् आयान्तम्
आगच्छन्तम् अपश्यत् अवलोकयत् । चन्द्रापीड इत्यन्वयः ।

‘अन्तः पुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगगान्वितः । सर्वशास्त्रार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥’

त इति । स कञ्चुकी । कृतो विहितः प्रणामो नमस्कारो येन स तादृशः । यद्यपि चन्द्रापीडस्य
प्रणामोऽनुचितमिवाभाति कञ्चुकिनो विप्रत्वात्, तथापि स्वप्रभुत्वादनमिवादनरूपः केवलो वामनमात्र-
द्योतकः प्रणाम इत्यवधेयम् । क्षितितले भूतले निहितः स्थापितो दक्षिणः सन्धः करः पाणिर्येन स तादृशः ।
अयमाचरोऽपि विनयद्योतक इति बोध्यम् ।

कुनारेति । हे कुमार ! महादेवी पट्टराज्ञी विलासवती तव जननी समाज्ञापयति समादिशति—
‘खलु निश्चयेन इयं पुरोऽवलोक्यमाना कन्यका महाराजेन स्वपित्रा पूर्वं प्राक् कुल्लू हिमालयसमीपे
साम्प्रतं ‘कुल्लू’ इति विख्यातो देशविमेषः तस्य राजधानीं राज्यस्थानम् अवजित्य आत्मसात्कृत्य कुल्लूतेश्वर-
दुहिता कुल्लूताधिपतिपुत्री, पत्रलेखेत्यभिधानं यस्याः सा तादृशी बालिका कन्यका सती वन्दीजनेन
स्तुतिपाटकेन सह आनीय अन्तःपुरचारिकाः अवरोधसेवाकारिण्यः तासां मध्यम् उपनीता प्रापिता ।

सेति । विगतो विनष्टो नाथो रक्षको यस्याः सा तादृशी, तथा राजदुहिता नृपात्मजा इति च हेतोः
सा पत्रलेखा समुपजातः समुत्पन्नः स्नेहः प्रेम यस्याः तया तादृश्या मया विलासवत्या, दुहितुः कन्यायाः
निः=न विद्यते विशेषो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा, इत्यन्तम् एतावत् पर्यन्तं कालं समयम् उप-
लालिता सप्रेम पालिता संवर्द्धिता च वृद्धि प्रापिता च ।

तदिति । तत् तस्मात् कारणात् इदानीं साम्प्रतं भवतो ममात्मजस्य ताम्बूलकरङ्कवाहिनी नाग-
चक्षीदलपान्नधारिणी उचिता भवितुं युक्तेत्यर्थः, इति कृत्वा मया प्रेषिता प्रापिता ।

नचेति । आयुष्मता चिरजीविना त्वया भवता, अस्यां पत्रलेखायां परिजनसामान्या सेवकसदृशी

पर्वतकी वन-लता जिस प्रकार सुवर्गमय पत्रोंसे शोभित होती है, वह कन्या भी उसी प्रकार सुवर्ग-निर्मित
पत्राकार आभूषणसे शोभित थी, और उसकी आकृति अत्यन्त प्रभाव-द्योतक थी ।

कञ्चुकीने राजपुत्रको प्रणाम कर, आगे आ, अपना दाहिना हाथ भूमि पर टेक कर कहा—“कुनार !
महाराजी विलासवतीने आदेश दिया है कि, पहले महाराजने, कुल्लूतेश्वरकी राजधानीको जीत कर, पत्रलेखा
नामकी उसकी लड़कीको, बाल्यावस्थामेंही, अन्यायी वन्दियोंके साथ लकर रनिवालकी परिचारिकाओं (दहिनियों)
से बीचमें रखा था । इसका कोई रक्षक नहीं था; विशेषतः इसे राजकन्या होनेके कारण इसके प्रति मुझे स्नेह
उत्पन्न हो गया था । इसलिये मैंने अब तक पुत्रीके समान इसे लालन-पालन एवं संवर्धन किया है । अब यह तुम्हारी
ताम्बूलकरङ्कवाहिनी (पानके टप्पेको धारण करनेवाली) होने के योग्य है, यह जानकर मैं इसे तुम्हारे समीप भेजती
हूँ । इसलिए, चिरजीव ! तुम इसे साधारण परिजनोंके समान नहीं समझना, बालिकाके समान उसका रक्षण

१. कन्यया । २. कन्या । ३. कल्लू, कुल्लू । ४. कल्लूतेश्वर, कुल्लूतेश्वर । ५. कचिद् ‘च’
कारो न विधेते । ६. करण्डकवाहिनी । ७. कचिद् ‘कृत्वा’ इति पदत्रोपलब्धते ।

लालनीया, स्वचित्तवृत्तिरिव चापलेभ्यो निवारणीया, शिष्येव द्रष्टव्या,^१ सुहृदिव सर्वविश्रम्भेष्वभ्यन्तरीकरणीया । दीर्घकाल-संवर्द्धित-स्नेहतया स्वसुतायामिव हृदयमस्यामस्ति मे, बलवानस्यां पञ्चपातः । महाभिजन-राज-वंश-प्रसूता चाहृतीयमेवविधानि कर्माणि नियतश्च स्वयमेवेयमति-विनीततया कतिपयैरेव दिवसैः कुमारमाराधयिष्यति । केवलमतिचिरकालोपचिता बलवती मे प्रेमप्रवृत्तिरस्याम्, अविदितशीलश्चास्याः कुमार इति सन्दिश्यते । सर्वथा तथा कन्याणिना प्रयतितव्यम्, यथेयमतिचिरमुचिता परिचारिका ते भवतीति^२ । इत्यभिधायं

सेवकेष्विवावज्ञावोधिन्यर्थः दृष्टिरवलोकनं यस्य तेन तादृगेन न भवतिव्यम्, नृपात्मजात्वेन नावज्ञायोग्यत्वादित्याशयः बालेव तरुणी सत्यपि बालिकेव, लालनीया सस्नेहं पालनीया, न तु वयस्यतया स्वेनैव सर्वं विचारयितुं योग्येति बुद्ध्या पालने उदासीनेन भाव्यमित्याशयः । स्वचित्तवृत्तिरिव स्वमनोवृत्तिरिव चापलेभ्यः अविचार्यकारिताभ्यो निवारणीया वजंजीया । शिष्या शासनीया यया छात्रा सेव द्रष्टव्या विलोकनीया । सर्वविश्रम्भेषु समस्तविश्वसनीयविषयेष्वित्यर्थः सुहृदिव मित्रमिव अभ्यन्तरीकरणीया मध्यवर्त्तिनी विधातव्या, अभिजातनया रहस्योद्घाटनासम्भवात् सर्वं गोप्यमनया सह निःसन्देहं समाचरणीयमित्याशयः । इह 'बालेव' इत्यारम्भ 'सुहृदिव' इत्यन्तमुपमालङ्कारः ।

दीर्घेति । दीर्घकालं बहुसमयं यावत् संवर्द्धितः वृद्धिं प्रापितः स्नेहः प्रेम यस्याः तथा भावः तथा कारणेन स्वसुतायामिव निजात्मजायामिव अस्यां पत्रलेखायां मे मम हृदयं चित्तम् अस्ति विद्यते, अस्यां बलवान् पञ्चपातः अत्यन्तानुकूलयज्ञ विद्यत इति शेषः ।

महाभिजनेति । महाभिजनः अत्यन्तप्रसिद्धो यो राजवंशः नृपकुलं तत्र प्रसूता उत्पन्ना, अत एव एवंविधानि एवंप्रकाराणि अनीचजातानि ताम्रूलकरद्ववाहनादीनि कर्माणि अहति विधातुं समर्था भवति, न पुनरन्यसेविकावन्नीचकर्माणीत्याशयः । 'अभिजनः कुले स्यात्' इति विश्वः । इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

नियतमिति । अतिविनीततया अत्यन्तनम्रवत्तया च स्वयम् आत्मनैव इयं पत्रलेखा कतिपयैः क्रियद्भिरेव दिवसैः दिनैः कुमारं त्वां नियतम् अवश्यम् आराधयिष्यति ।

केवलमिति । केवलं परम् अतिचिरकालोपचिता अधिकसमयात् वृद्धिसुपगता मे मम बलवती सातिशया अस्यां पत्रलेखायां प्रेमप्रवृत्तिः स्नेहाभिनिवेशः । कुमारश्च त्वम् अस्याः पत्रलेखाया अविदितशीलः अज्ञातस्वभावः, इति अस्मात् कारणात् सन्दिश्यते कथ्यते, अन्यथैनां प्रति तव नीचसेविकावद् व्यवहारसम्भवान्ने चेत्सि बलेशो भवेदित्याशयः ।

सर्वेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण कल्याणिना श्रेयस्विना त्वया भवता तथा तेन प्रकारेण प्रयतितव्यं प्रयतो विधेयः यथा येन प्रकारेण इयं पत्रलेखा अतिचिरं बहुसमयं यावत् ते तव उचिता योग्या परिचारिका सेविका भवति' इति ।

इतीति । इति एवं प्रकारेण अभिधाय उक्त्वा कैलासे तन्नामके कञ्चुकिनि विरतवचसि अपास्तवचने सति, कृतो विहितः अभिजातो न्याय्यो भूतलसृष्टमूर्त्ता इत्यर्थः प्रणामो नमस्कारो यथा तां तादृशीम् । 'अभिजातः कुलीने स्यान्नात्यपण्डितयोस्त्रिषु ।

अवेक्षण एवं (देखभाल) करना, अपनी चित्तवृत्तिके समान चपलता करनेसे रोकना, शिष्यके समान देखना और मित्रके समान समस्त विश्वसनीय कार्यके मध्यमें इसे रखना । बहुत समयसे मेरा प्रेम इस पर बढ़ गया है, इसलिये मेरा मन इसको कन्याके समान मानता है एवं मेरा इस पर अत्यन्त पक्षपात उत्पन्न हो गया है । अत्यन्त-प्रसिद्ध राजकुल में उत्पन्न हुई है इसलिए यह ऐसे सब कामोंके उपयुक्त है । और यह अपने अत्यन्त विनीत आचरणसे थोड़े ही दिनके मध्यमें तुमको निश्चय सन्तुष्ट करेगी । इस पर मेरा प्रेम बहुत कालसे बढ़ता बढ़ता बढ़ हो गया है, और तुमको इसका स्वभाव विदित नहीं है, इसलिए केवल इतना सन्देशा भेज रही हूँ । कन्याग-भाजन ! तुम सर्वथा पहले के अनुसार ही उद्योग करना, जिससे यह, बहुत काल तक तुम्हारी उपयुक्त परिचारिका

१. उपदेष्टव्या । २. 'दशवानस्यां पञ्चपातः' इति पाठः कश्चिन्नेवलमन्यते । ३. कश्चित् 'कर्माणि' इति पदमास्ति । ४. नियतं त्वयं... । ५. अनि... । ६. ...मन्वीत्यभिधाय ।

विरतवचसि कैलासे कृताभिजात-प्रणामां पत्रलेखामनिमिषलोचनं सुचिरमालोक्य चन्द्रा-
पीडः यथाज्ञापयत्यन्त्रा, इत्येवमुक्त्वा कञ्चकिनं प्रेषयामास ।

पत्रलेखा तु ततः प्रभृति दर्शनेनैव समुपजातसेवारसा न दिवा, न रात्रौ, न सुप्तस्य
नासीनस्य, नोत्थितस्य, न भ्रमतः, न राजकुलगतस्य ह्यायेव राजसूनोः पार्श्वं मुमोच ।
चन्द्रापीडस्यापि तस्यां दर्शनादारभ्य प्रतिक्षणमुपचीयमाना महती प्रीतिरासीत् । अभ्यधि-
कञ्च प्रतिदिवसम् अस्याः प्रसादमकरोत्, आत्महृदयादध्ययतिरिक्तामिव चैनां सर्वविश्रम्भे-
ष्वमन्यत ।

एवं समतिक्रामत्सु केपुचित् दिवसेषु राजा चन्द्रापीडस्य यौवराज्याभिषेकं चिकीर्षुः

इति मेदिनी । सुचिरं दीर्घकालम् अनिमिषलोचनं निमेषरहितनेत्रं यथा स्यात्तथा पत्रलेखाम्
आलोक्य निरीक्ष्य चन्द्रापीडः राजकुमारः, अन्त्रा जननी यथाज्ञापयति यथादेशं दत्ते इति एवम् अनेन
प्रकारेण उक्त्वा अभिधाय कञ्चकिनं कैलासनामानं प्रेषयामास प्रत्यापयामास ।

पत्रेति । ततः प्रभृति तद्दिनादारभ्य दर्शनेनैव कुमारस्य केवलनिरीक्षणैव समुपजातः समुत्पन्नः
सेवारसः कुमारपरिचर्यापुराणो यस्याः सा तादृशी, पत्रलेखा तच्चाज्ञां तान्मूलकरङ्गाहिनी,
ह्यायेव स्वप्रतिविम्बमिव, राजसूनोश्चन्द्रापीडस्य पार्श्वं न मुमोच न तत्प्राज । एवं न दिवा दिवसे, न रात्रौ
सपायाम्, न सुप्तस्य निद्रितस्य, न आसीनस्य उपविष्टस्य, न उत्थितस्य उत्थाय स्थितस्य, न भ्रमतः
इतस्ततो गच्छतः, न राजकुलगतस्य नृपवंशगतस्य, पार्श्वं मुमोचेति सर्वत्रान्वयः । उपमालङ्कारः ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडस्यापि राजसूनोरपि तस्यां पत्रलेखायां दर्शनादारभ्य अवलोकनाध्यमृति
प्रतिक्षणं क्षणं क्षणं प्रति उपचीयमाना वद्धमाना महती सातिशया प्रीतिः स्नेह आसीत् अनूत् ।

अन्येति । क्रिञ्चेति वार्थः । अन्यधिकम् अधिकाधिकं प्रतिदिवसं प्रतिदिनम् अस्याः पत्रलेखायाः
प्रसादम् अनुग्रहम् अकरोत् कृतवान् । सर्वविश्रम्भेषु समस्तविश्रसनीयवस्तुषु पुनां पत्रलेखाम् आत्म-
हृदयाद् स्वस्वान्ताद् अन्यतिरिक्ताम् अभिमानिव अमन्यत ज्ञातवान् । स्वहृदयादेव तस्यै निखिलमेव
विश्रसनीयविषयं व्याख्यातवानित्यर्थः । ऐक्यस्वरूपोपेक्षा ।

अत्र विवाहात्पूर्वं चन्द्रापीडस्य तारुण्यप्रकृतिसुलभोच्छृङ्खलत्वदूरीकरणाय चातुर्यविशेषेणानुयन्य-
मानपितृमातृप्रेषिततया स्वयोग्यवयोरुपकुलशीलवत्तया निरन्तरसाहचर्येणात्यन्तसम्भवपरतया च कूटते-
श्चरदुहिता राजकुमारस्य रमणीयवासीदिति बुधियः प्रतिपादयन्ति ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तविधिना समतिक्रामत्सु गच्छत्सु दिवसेषु दिनेषु राजा तारापीडः चन्द्रा-
पीडस्य आत्मजस्य यौवराज्याभिषेकं युवराजपदप्रतिष्ठां चिकीर्षुः कर्तुमिच्छः उपकरणम् अभिषेक-
सामग्रीं तस्य यः सम्भारः समूहः तस्य सहग्रहार्थम् आनयनार्थं प्रतीहारान् द्वारपालान् आदिदेश
आज्ञां दत्तवान् ।

वनो रहे । इतना कह कर कैलास के नुप हो जाने पर, पत्रलेखाने चन्द्रापीडको सम्मान-पूर्वक प्रणाम किया । उस
समय चन्द्रापीडने बहुत काल तक एकाग्रदृष्टि से पत्रलेखाको देखकर 'मैं नै जैसी आरा दी है (वह को आरागी)'
यों कह, कञ्चुकोको बिदा कर दिया ।

किन्तु उक्त दिनसे राजपुत्रने दर्शनसे ही उत्तरी परिचर्या करनेके लिए पत्रलेखाको प्रीति उत्पन्न हो गई ।
अब एव दिन-रात, सोते अथवा बैठते-चलते अथवा राज-भवनमें गए हुए, किसी समयके लिए भी पत्रलेखा,
छायाके समान चन्द्रापीडके स्तनीपक्षे अलग नहीं होती थी । एवं उसे देखनेके समयसे ही लेकर चन्द्रापीडको
भी पत्रलेखाके प्रति प्रीति उत्पन्न हुई और वह अत्येक क्षण बढ़ती गई । और वह दिन-दिन पत्रलेखाने प्रति
अधिकाधिक अनुग्रह करते हुए सभी प्रकारके विश्वासकार्योंमें पत्रलेखाको अपने हृदयसे अन्तर्गतके समान
मानने लगा ।

इत प्रकार कुछ दिन बीत जाने के बाद राजाने, चन्द्रापीडको यौवराज्याभिषेक करने की इच्छा कर, वस्त्रों-

१. अभिज्ञातः । २. लोचनः । ३. एवम् । ४. प्रतिदिनम् । ५. क्वचित् केपुचिदिति पद न विभक्ते ।

प्रतीहारानुपकरणमन्भार-संप्रदार्थमादिदेश । समुपस्थितयौवराज्याभिषेकश्च तं कदाचिद्दर्श-
नार्थमागतमारुहविनयमपि विनीततरमिच्छन् कर्तुं शुक्नासः सविस्तरमुवाच ।

‘तात । चन्द्रापीड ! विदितवेदितव्यस्य अधीतसर्वशान्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्य-
मस्ति । केवलञ्च निसर्गत एव अमानुभेद्यमरन्नालोकच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो
यौवनप्रभवम् । अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः । कष्टमनजनवर्त्तिसाध्यमपरम् पेशव-

सुप्तेति । किञ्चेति चार्थः । समुपस्थितो विद्यमानः यौवराज्याभिषेकः युवराजपदप्रतिष्ठा यस्य तं
तादृशम्, तं चन्द्रापीडम्, कदाचित् कस्मिंश्चित्समये दर्शनार्थम् अवलोकनार्थम् आगतं प्राप्तम् आरुह-
विनयमपि मन्त्रातविनयमपि विनीततरम् अनिशयेन विनयितुम् कर्तुं इच्छन् अभिलषन् शुक्नासः
प्रधानराजमन्त्रो गन्धर्वन्तर सत्स्यासम् उवाच अत्रवीच ।

गतेति । तात पुत्र ! चन्द्रापीड ! ‘तातगण्डं प्रयुञ्जन्ति पूज्ये पितरि चारुमे’ इति नारदः । विदितं
ज्ञातं वेदितव्यं समस्तो ज्ञानव्यविषयो येन तस्य तादृशस्य, तथा अर्थात्तानि पटितानि सर्वाणि
समस्तानि शास्त्राणि वेदादीनि येन तस्य तादृशस्य । ते तत्र अल्पमपि स्तोत्रमपि उपदेष्टव्यं वक्तव्यं
नास्ति न विद्यते । इह पूर्वविशेषगद्दयार्थः उपदेष्टव्यत्वाभावं प्रति कारणमिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

ननु यद्येवं नहि किमर्थमयमुपदेशारम्भ इत्यत आह—केवलञ्चेति । किञ्चेति चार्थः । निसर्गतः
स्वभावात् एव केवलं यौवनात् तारुण्यात् प्रभवतीति समुपगत इति यौवनप्रभवम्, तमः तमोगुणोत्पन्न-
मज्ञानमेव तमोज्ज्वलः अतिदुर्दमनीय इत्यर्थः न मानुना सूर्येण भेद्यम् उच्छेद्यम्, न रत्नानां मणीनाम्
आलोकने कान्या द्येयं विनाशयितुं शक्यम्, तथा न प्रदीपप्रभया गृहप्रदीपालोकेन अपनेयं दूरीकर्तुं
शक्यम्, अत एव अतिगहनम् अत्यन्तदुर्दमं भवतीति अत्रेतनेन सम्यग्व्यवहारः । जनानामिति शेषः । इत्यतो
विन्तरेणाभिधीयसे पूर्वमन्यग्रापि सम्यग्व्यवहारः । तमस्तु भान्वादिभेद्यत्वादानेन सहैत्याशयः ।

इह अतिगयोक्तिः, समुच्चयः पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं चेत्येतेषां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।
अर्थात्तानि । लक्ष्म्या धनसम्पत्तेः मदः तदुत्पन्नमत्तता, न विद्यते परिणामे अन्तिमावस्थायाम् उप-
युक्तसमयव्यतीते वा उपदानो निवृत्तिरस्य न तादृशः, अत एव दारुणो मोषणः । तथा च तारुण्यमदस्य
वयःपरिणामोपगमात्, सुरापानोत्पन्नमदस्य चान्यसमये स्वेनैव निवृत्तेः, धनसम्पत्तिमदस्य तु जीवन-
पर्यन्तमेव विद्यमानत्वादितरमदैरस्य महदन्तरमित्याशयः । पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

कथमिति । अपरं प्रसिद्धात् अन्यत्वरोगादतिरिक्तम्, ऐश्वर्यं धनसम्पत्तिरिव तिमिरं तिमिरसंज्ञक-
नयनव्याधिः तेन अन्यत्वं अवलोकनशून्यत्वम्, न अज्ञानवर्त्तिः विडालादिवसाकञ्जलदशा तथा साध्यते
प्रतिक्रियते इति तत्तादृशम्, अविच्छिन्नं भवतीत्यर्थः, अत एव कष्टं नितान्तवलेदकं भवति । निमि-
रस्याप्युत्पन्नं दृष्टिरहितम्, अज्ञानवर्त्त्यादिना प्रतिकर्तुं योग्यम् सदसद्विवेकशून्यत्वरूपधनसम्पत्तिनिमिरा-
न्यत्वं तु केनापि प्रकारेण प्रतिकर्तुं न योग्यमिति द्वयोर्महद्दृष्टेः पन्थमित्याशयः । निमिराद्यो व्याधिरस्तीनि
माध्वनिदाने स्पष्टम्, तद्विवारणप्रकारश्च तत्रान्यग्रापि दैवकेऽन्येषां गीयः ।

ज्ञानग्री एवम् करनेके लिए प्रतिशर्को आदेश दिया । क्रमसे युवराज्य पर बैठानेका समय जब उपस्थित
हुआ तब एक दिन चन्द्रानीट दर्शन करनेके लिए शुक्नासके समीपमें उपस्थित हुआ, उस समय विनीत होने
पर भी अधिकतर विनीत करनेकी इच्छासे शुक्नासने विस्तारपूर्वक कहा—

बन् ! चन्द्रापीड ! जो कुछ जानना चाहिये वह सब तुम जानते ही हो । एवं समस्त शास्त्रोंका अध्ययन
किये हो । इसलिए तुमको उपदेश देनेकी थोड़ी भी आवश्यकता नहीं है । केवल यह कहना है कि, युवावस्था
में स्वभावसे ही जो अन्धकार उत्पन्न होता है, वह मूर्ख द्वारा नगाया नहीं जा सकता, किसी नागिके आलोकने
भी उसका उन्नेत्र नहीं किया जा सकता, एवं प्रदीपकी प्रभासे नष्ट नहीं किया जा सकता, अत एव वह अन्धकार
अत्यन्त दुर्दमं शक्ति रखता है । धनसम्पत्तिसे मद पैदा नकर होता है कि अवस्था होगी होने पर भी ज्ञान
नहीं होता धनसम्पत्तिसे नेत्ररोगसे जो अन्धता उत्पन्न होती है; वह बाह्यविक अन्धतासे पूर्ण निवृत्त है, अन्धकी
शलाकासे भी नहीं मिटता, अत एव वह अन्धता अत्यन्त कष्ट देनेवाली है । पनदा अनिमान-रूप की दार-

र्यतिमिरान्धत्वम् । अशिशिरोपचारहार्योऽतितीव्रः दर्पदाहज्वरोष्मा । सततममूलमन्त्र-
शम्यैः विषमो विषयविषास्वादमोहः । नित्यमस्नानशौचबाध्यैः बलवान् रागमत्तावलेपः ।
अजस्रमक्ष्पावसानप्रबोधा घोरा च राज्यसुखसन्निपातनिद्रा भवति, इत्यतः विस्तरेणाभि-
धीयसे । गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तिवञ्चेति महतीयं खल्वनर्थ-
परम्परा । सर्वाविनयानामेषामायतनम्, किमुत समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजल-

अशिशिरेति । अतितीव्रः अतितीक्ष्णः दर्पः सम्पत्त्यहङ्कार एव दाहज्वरः तीव्रतापः तस्य ऊष्मा
उष्णत्वं न शिशिरोपचारेण सक्चन्दनादिशैत्यव्यापारेण हार्यः परिहर्तुं योग्य इति तादृशः । अन्योष्णत्वं
तु शैत्योपचारहार्यो भवतीत्यस्यातितीव्रत्वमित्याशयः ।

सतनमिति । विषमः कठिनः, विपिण्डन्ति बध्नन्तीति विषयाः सक्चन्दनवनितादय एव विषाणि
अनर्थकारणत्वाद् गरलानि तेषाम् आस्वादेन सम्भोगेन यो मोहो मूर्च्छा अज्ञानमिति तात्पर्यम्, सततं
निरन्तरं न मूलैः ओषधिमूलैः मन्त्रैः विषनिवारकमन्त्रैश्च शम्यो निवर्त्तयितुं शक्य इति स तादृशः । अत
एवास्य कठिनत्वमित्याशयः ।

नित्यमिति । बलवान् नितान्तः, रागो विषयासक्तिरेव मलं कर्दमादि, तस्य अवलेपो लेपनम्,
नित्यं प्रतिदिनं न स्नानशौचेन निमज्जनशुद्ध्या बाध्यः प्रचालनीयः अपनेय इत्यर्थः, अत एवास्य अन्या-
वलेपाद्वलवत्वमित्याशयः ।

अजस्रमिति । अपि च घोरा केनापि प्रकारेण ज्ञानानुद्यात विषमा राज्यसुखसन्निपातः आधिपत्य-
सुखानुभव एव निद्रा प्रमीला सुषुप्तिरित्यर्थः, सा तादृशी, अजस्रं नित्यम्, न क्ष्पावसाने राज्यन्ते प्रबोध-
श्चेतन्योदयो यस्यां सा तादृशी भवति, अत एवास्य अन्यनिद्राया अपेक्षया घोरत्वमित्याशयः । इति हेतोः
विस्तरेणाभिधीयसे त्वयि सम्भाव्यमानानां तारुण्योत्पन्नज्ञानादीनां निवृत्त्यर्थमित्याशयः ।

अज्ञनवर्त्तित्यारम्भ्य राज्यसुखसन्निपातेत्यन्तम् अधिकारूढवैशिष्ट्यमलङ्कारः ।

गर्भेति । गर्भात् आशौशवात् ईश्वरत्वं धनशालित्वम्, अभिनवं नूतनं यौवनं तारुण्यं यस्य तस्य
भावस्तत्त्वम्, अप्रतिमं निरूपमं रूपं सौन्दर्यं यस्य तस्य भावस्तत्त्वम्, अमानुषी अलौकिकी शक्तिः
शारीरिकसामर्थ्यं यस्य तस्य भावः तत्त्वञ्च, इति द्वयं महती गरीयसी अनर्थपरम्परा विपत्तिपङ्क्तिः खलु
निश्चयेन अनर्थोत्पादकहेतुपङ्क्तिरेवेत्यर्थः । हेतुमानलङ्कारः ।

गर्भेश्वरत्वादीनां कथमनर्थहेतुत्वमित्यपेक्षायामाह—सर्वेति । एषां गर्भेश्वरत्वादीनां मध्ये एकैकमपि
सर्वेषां निखिलानाम् अविनयानां दुर्व्यवहाराणाम् आयतनम् उत्पादकतया आधारः । समवायः समूहः
किमुत किं वक्तव्यमित्यर्थः । उक्तञ्च विष्णुशर्मणाऽपि—

‘यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता । एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥’

एवञ्च चतुर्णामप्यनर्थहेतूनां गर्भेश्वरत्वादीनां त्वयि स्थिततया तदुत्पन्ना विनयनिवृत्तये ममायमु-
पदेशोद्योग इत्याशयः ।

अंशत उक्तमेव विषयं यथाक्रमं व्याचष्टे—यौवनारम्भे चेति । प्राय आधिक्येन यौवनारम्भे तारुण्य-
प्रारम्भे कस्यचित् पुण्यशालिनो यूनो बुद्धिः समलत्वं न प्राप्नोतीत्याशयः । शास्त्रमेव जलं सलिलं स्वच्छं
ज्वरको गरमी उत्पन्न होती है, वह चन्दनलेपनादि शीतलोपचारसे भी दूर नहीं हो सकती, अतएव वह गरमी
अत्यन्त तीव्र होती है । सक्चन्दन-वनिताप्रभृति विषय-रूपी विषके सम्भोगसे उत्पन्न हुआ मोह ऐसा विषम
होता है कि वह जड़ों-वृष्टी और मन्त्रोंसे नहीं उतरता, अत एव वह मोह सर्वदा ही कठिन है । विषयासक्ति-
रूपी मलका लेप ऐसा प्रबल होता है कि वह नित्य स्नान और शुद्धतासे भी नहीं विनष्ट होता । एवं राज्य-
सुखानुभवस्वरूप सन्निपात-निद्रा ऐसी भयङ्कर होती है कि रात्रिका शेष होने पर भी उससे कभी चेतनता नहीं
होती, इन सब कारणोंसे मैं तुमसे थोड़ा विस्तारपूर्वक कहता हूँ;—

वात्यकालावधि धनसम्पत्ति, नव यौवन, निरूपम सौन्दर्य एवं अमानुषी शारीरिक शक्ति ये सब निश्चय
ही विपत्तिके गुरुतर कारणसमूह हैं । इन सर्वोंके बीचमें एक-एक अलग-अलग भी समी प्रकारके दोषोंका स्थान
है, और यदि समष्टिरूपसे ये सब एकत्र ही जायें तो कहना ही क्या है ? यौवनके आरम्भमें मनुष्योंकी बुद्धि-

१. अत्यन्ततीव्रः । २. ...मूलमन्त्रगम्यः । ३. बाध्यः, बाध्यः, बलवानिति पदं कश्चित्प्रोपलभ्यते ।

४. भवतीति विस्तरेणाभिधीयते । ५. महती ।

प्रज्ञालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः। अनुष्कितवचलतापि सरागैव भवति घृणारिष्टिः।
अपहरति च वान्येव शुष्कपत्रं समुद्धूतरजोभ्रान्तिरतिदूरम् आत्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं
प्रकृतिः। इन्द्रियहरिणहारिणी च सततमतिदुरन्तेयम् उपभोगमृगवृणिका नवयौवनका यि-
नात्मनश्च सलिलानीव तान्येव विषयस्वरूपाण्यास्यद्यमानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः।

हेतुवात्, तेन प्रज्ञालनेन निर्मलापि स्वच्छाऽपि बुद्धिः प्रज्ञा कालुष्यं समलम्बम् उपयाति प्राप्नोति इति
विरोधः रागद्वेषादिषु संकुलमुपयातीति तत्परिहारः। तवाऽप्येवं सम्भवादयमुपदेश इत्यभिप्रायः। पुन-
रग्रेऽप्यनुसन्धेयम्।

शास्त्रमेव जलमित्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, निर्मलापि कालुष्यमुपयातीत्यत्र विरोधाभासः, अन-
योश्चाद्वाक्त्रिभावेन सङ्करालङ्कारः।

अनुष्कितेति। अनुष्किता अपरित्यक्ता घबलता श्वेतता यया सा तादृशी सत्यपि यूनां दृष्टिः तत्-
णानामवलोकनम्, सरागैव रक्ताम्निवतैव भवतीति विरोधः सुन्दर्यादावनुरागसहिता भवतीति तत्स-
माधानम्। विरोधाभासः।

अपहरतीति। किञ्चेति चार्थः। यौवनसमये तारुण्यकाले, समुद्धूता समुत्पन्ना रजसा रजोगुणेन
भ्रान्तिः भ्रमः अतस्मिन्नुद्बुद्धिरिति तात्पर्यम् यस्यां सा तादृशी, पक्षे—समुद्धूता रजसां रेणूनां
भ्रान्तिः भ्रमिः घूर्णनमिति यावन् यया सा तादृशी, प्रकृतिः स्वभावः, वाय्वा वातकलिका वातसमूह
इत्यर्थः शुष्कपत्रमिव नीरसदलमिव पुरुषं नरम्, आत्मेच्छया स्वेच्छया निर्वाधमित्यर्थः, अतिदूरं बुद्धेर-
गोचरम् अगम्यानि कटादिकमित्यर्थः, पक्षे—अतिविप्रकृष्टदेशम् अपहरति नयति। अयं खलु तारुण्य-
प्रकृतिरित्याशयः। उपमा।

गन्धिवेति। किञ्चेति चार्थः। अतिदुरन्ता अत्यन्तदुर्निवारा, इयम् सततं निरन्तरम् उपभोगः रम-
ण्यादिसम्भोगाभिलाषैव मृगवृणिका मरीचिका, इन्द्रियाणि करणान्येव हरिणान् मृगान् हरतीति सा
तादृशी। यया महत्सुखे मध्याह्ने सूर्यरश्मिषु सलिलव्रान्त्यात्मकं मृगवृणिकां पातुमिच्छन् मृगान्
आकृष्यानन्तरं तद्यागान् विनाशयति, तथा रमण्यादिसम्भोगाभिलाषापि तद्गणानामिन्द्रियाणीत्याशयः।
परम्परितरूपकमलङ्कारः।

नवयौवनेति। नवयौवनेन प्रत्यग्रतारुण्येन कपायितो रागद्वेषाद्यन्वितिकृतः कपायरसयुक्तीकृतश्च
आत्मा स्वरूपश्च यस्य तयोक्तस्य मनसः तरुण्युत्तो हृदयस्य, सलिलानीव तान्येव प्रत्यातानि विषयस्व-
रूपाणि भोग्यवस्तूनि आस्वाद्यमानानि अनुभूयमानानि विद्यन्ते, मधुरतराणि अतिसुरसानि आपतन्ति
आपाततोऽवगम्यन्ते। पुनश्च यया हरीतक्यादिकपायितायां जिह्वायामनुरागस्यपि सलिलान्वतिसुरसानि
सम्पद्यन्ते, तथा तारुण्यकपायिते तरुणस्य चेतसि अमधुरा अपि सुन्दर्यादिभोग्यविषया आपाततोऽतिम-
धुरा भवन्तीत्याशयः।

शास्त्रेण जलते धुलं जानिके कारण निर्मलं होने पर भी प्रायशः कपुपता (मालिन्य) प्राप्त होकर ही रहती है।
सुबनको दृष्टि, धवन्ता त्याग नहीं करने पर भी रागान्वित ही (रक्तवर्ण ही, मातृगग ही) होकर रहती है।
यौवन समन में रजोगुणवश ननुन्यके स्वभावमें भ्रम उत्पन्न हो जाता है, उस समय प्रवृत्त वायु (आंधी) जिस
प्रकार धूल उठा-उठाकर नुन पत्तोंको बहुत दूर ले जाता है वसी प्रकार वह स्वभाव ननुन्यको इच्छानुसारते
बहुत दूर (अगम्य स्थानमें) नौव ले जाता है। और सर्वदा अत्यन्त दुःखदायिनी यह सम्मोहच्छास्व मृगवृणिका,
ननुन्यके इन्द्रियवर्ती हरिणोंका अगम्यता (हरण) कर लेती है। कपायरसयुक्त जिह्वाते जल पैसा मधुर नहीं
होने पर भी जिस प्रकार आनन्दनः अत्यन्त मधुर प्रतीत होता है, उसी प्रकार नवयौवनवश कामकोपादि-
युक्त चित्तमें, कामिनी-कादस्तादि प्रसिद्ध सब भोग्य वस्तु अनुभूयमान होने पर आपातनः बहुत ही मधुर प्रतीत
होते हैं (अर्थात्—जैसे हरीतक्यादि खा लेनेमें जिह्वाके किसी ही जगह पर जब विशेष मधुर नहीं होने पर भी
अधिक मधुर मान्य होता है, वैसे जानीने विगारयुक्त सुबनको चित्तमें कामिनी आदि भोग्यवस्तु विशेष मधुर
नहीं होने पर भी अधिक मधुर लगते हैं) दिग्भ्रम जिस प्रकार ननुन्यको तुमनामें ले जाकर चित्त कर देता है

१. धवन्तापि। २. सरागैव। ३. अदूरम्, दूरम्। ४. इन्द्रियहरिणं हरतीव। सप्तदुरन्तेयम्
सततमतिदुरन्तेयमुपभोगः, सततमतिदुरन्ते इतं दूरं ननुन्यभोगः।

नाशयति च दिङ्मोह इवोन्मार्गप्रवर्त्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु । भवादृशा एव भवन्ति भाजनानि^१ उपदेशानाम् ! अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणाविव रजनिकरगभस्तयो विशन्ति सुखेन^२ उपदेशगुणाः । गुरुवचनमलमपि सलिलमिव महदुपजनयति श्रवणस्थितं शूलमभव्यस्य । इतरस्य तु करिण इव शङ्खाभरणमाननशोभासमुद्यमधिकतरमुपजनयति । हरति च सकलम् अतिमलिनमप्यन्धकारमिव^३ दोषजातं प्रदोषसमयनिशाकर इव । गुरुपदेशः प्रशमहेतुर्वर्यः परिणाम इव पलितरूपेण शिरसिजजालममलीकुर्वन् गुणरूपेण तदेव परिण-

ननु तथा मधुरतराणि मनसः आपतन्तु नाम तेन का हानिरित्यत आह—नाशयतीति । दिङ्मोहो दिग्भ्रान्तिरिव, उन्मार्गप्रवर्त्तकः कुपथपरिचालकः, विषयेषु भोग्यवस्तुषु अत्यासङ्गः अत्यन्तासक्तिः पुरुषम् आत्मानं नाशयति अधः पातयति । एवञ्च माधुर्यानुभवाद्भोग्यवस्तुष्वत्यासङ्गो जायते, स च नाशयतीत्याशयः । उपमा ।

भवादृशा इति । भवादृशाः भवत्सदृशा एव उपदेशानां शिक्षाणां भाजनानि पात्राणि विषया इत्यर्थः भवन्ति नान्य इत्याशयः । हि यतः अपगतमले शास्त्रोपदेशेन कानक्रोधादिशून्ये अनाविले च मनसि चेतमि, स्फटिकमणौ स्फटिकरत्ने रजनिकरगभस्तयः चन्द्ररश्मय इव उपदेशस्य शिक्षाया गुणाः फलानि सुखेन अनायासेन विशन्ति प्रवेशं कुर्वन्ति ।

गुरुवचनमिति । गुरोः हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टुः वचनम् उपदेशवाक्यम् अलमपि कल्याणकरमपि 'अलं शक्तौ च निर्दिष्टं कल्याणे च सुखेऽपि च' इति विश्वः, सलिलमिव, अभव्यस्य अशिष्टजनस्य, श्रवणस्थितं श्रोत्रगतं सत्, महत् शूलम् अतिशयवेदनाम् उपजनयति उत्पादयति, अशिष्टतापगमकारणत्वेन प्रतीपत्वादित्याशयः ।

इतरस्येति । इतरस्य अभव्येतरस्य शिष्टजनस्य तु गुरुवचनमित्यन्वयः करिणो दन्तिनः शङ्खाभरणं शङ्खभूषणमिव, गजस्य दृष्टिदोषशान्त्यै श्रोत्रे शङ्खभूषणं बध्यत इत्याचारः । अधिकतरम् आननशोभासमुद्यं वदनसौन्दर्योत्पत्तिम् उपजनयति विदधाति । रुचिपूर्वकहर्षविकसिताननेन तदाकर्णनाद् ग्रहणाच्चेत्याशयः ।

हरतीति । किञ्चेति चार्थः । गुरुवचनं 'गुरुवाक्यम्, प्रदोषसमयनिशाकरः सूर्यास्तानन्तरकालिकचन्द्रः प्रदोषकाले हि तारकादर्शनस्याप्यभावात् तमसोऽतिमालिन्यसम्भवताप्रकटनार्थं प्रदोषसमयेत्यस्योपादानं बोध्यम् । अतिमलिनमपि गाढश्यानमपि अन्धकारमिव तिमिरमिव, अतिमलिनमपि अत्यन्ताविलमपि सकलं समस्तं दोषजातं कामक्रोधादिदोषनिकरं हरति दूरीकरोति ।

गुरुपदेश-इति । प्रशमहेतुः अन्तरिन्द्रियनिग्रहकारणं गुरुपदेशः, पलितरूपेण बाधक्यनिबन्धनशुद्धस्वरूपेण शिरसिजजालं शिरोरूहकलापम् अमलीकुर्वन् विषयविशेषे प्रवर्त्तनया स्वच्छीकुर्वन् तयः परिणाम इव अवस्थापरिणतिरिव तदेव दोषजातं कामक्रोधादिकं गुणरूपेण परिणमयतीति सम्बन्धः । एवञ्चान्तरिन्द्रियनिग्रहहेतुभूतो वयःपरिणामो यथा शिरसिजजालममलीकुर्वन् तदेव शिरसिजजालं पलितरूपेण

कामिनीकाञ्चनादि भोग्य पदार्थं अत्यन्त आसक्तिं भी उसी प्रकार मनुष्यको कुमारं ले जाकर विनष्ट कर देती है । केवल तुम्हारे समान मनुष्य ही उपदेशोंके पात्र होते हैं, क्योंकि स्वच्छ स्फटिक-मणिमें जिस प्रकार चन्द्रकी किरणें अनायास प्रवे करती हैं, उसी प्रकार स्वच्छ हृदयमें ही उपदेशगुण सुखपूर्वक प्रवेश कर सकते हैं । गुरुका उपदेश-वचन मद्गलकर होने पर भी, असाध पुरुषके कानमें उपस्थित होने पर, वे जलके समान, गुरुतर शूल उत्पन्न करते हैं । परन्तु वे ही सज्जन पुरुषके कानमें उपस्थित होने पर, हाथीके शङ्खमय कर्णाभरणके समान सुखको अत्यन्त शोभा उत्पन्न करते हैं । प्रदोषकालका चन्द्रमा जिस प्रकार, अन्धकारके अत्यन्त कृष्णवर्ण होने पर भी उसको दूर कर देता है, उसी प्रकार गुरुका उपदेश, अत्यन्त क्लेशित होने पर भी, काम-क्रोधादि समस्त दोषोंको विनष्ट कर देता है । वृद्धावस्था जिस प्रकार केशोंको निर्मल करती हुई क्रमसे शुक्ल रूपमें परिणत कर देती है, उसी प्रकार अन्तरिन्द्रिय दमनके कारण गुरुका उपदेश भी, उन दोषोंको निर्मल करता

१. भाजनम् । २. सुखम् । ३. च । ४. अपहरति च सकलम्, हरत्यति । ५. अतिमलिनमन्धकारमिव । ६. कश्चिद्वचः पठं नोपलभ्यते ।

मयति, अयमेव चानास्वादित-विपरसस्य ते काल उपदेशस्य । कुसुमशर-शर-प्रहार-ज-
जरिति हि हृदये जलमिव गलन्मुपदिष्टम् । अकारणञ्च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं वा विन-
यस्य । चन्दनप्रभवे न दहति किमनलः, किंवा प्रशमहेतुनापि न प्रचण्डतरीभवति वडवा-
नलो र्वारिणा । गुरुपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षमनललग्नानम्, अनुप-

पत्तिमयति, तथा प्रशमहेतुगुरुपदेशोऽपि न देव द्रोपज्ञानमनलोपदेशं गुरुत्वेन परिगमयतीत्यर्थः । तथा
हि गुरुपदेशो नाम जनानां धर्माजने कामम्, दुष्टेषु क्रोधम्, स्वर्गादौ लोभम्, दुष्टतावरणे मोहम्,
दानदयादौ मदम्, स्वदुर्गते च मानस्यं प्रवर्तयन् उक्तानवगुणानेव गुणतामुपजनयतीति धीघनाः
प्रतिपादयन्ति ।

ननु गज्याभिरेकमय एव कथमुपदिश्यते समयान्नाऽप्येतस्मिन्मवादित्या आह—अयमिति ।
आस्वादितः अनुभवविरयीकृतः विपरसः सुन्दरः सुवर्गादिभोग्यवस्तुगुणो येन तस्य तादृशस्य, ते तव ।
अयमेव उपदेशस्य शिक्षायाः कालः समयः ।

नन्वनुभूतविपरसस्य शिक्षणे को द्रोप इत्यत आह—इदमनलरिति । हि यतः, कुसुमशरस्य
कामदेवस्य शरप्रहारेण बागानिघातेन जरिति उपप्लुते अनेकगो विवरीकृते च हृदये चेत्तसि जलमिव
सथिलमिव उपदिष्टं गुरुपदेशो गलति चरति चालनीन्यायादिति । एवञ्च सानिध्या कामोद्दीपना
वचनमात्रेण गुरुशिक्षणं प्रवेशमात्रेण दूरीकरोतीत्याशयः । इह नवयौवनेत्यागम्यतावसन्दर्भे चोपमालङ्कारः ।

नन्वेवमपि सत्कुलप्रसूतस्य शास्त्रज्ञानयुक्तस्य च विनयप्रभावेण न ते द्रोपाः प्रवेष्टुं शक्नुवन्तीत्यत
आह—अकारणरिति । किञ्चेति चार्थः । दुष्प्रकृतेः असञ्चारित्रस्य पुंसः 'अन्वयः सद्देशः, वा अथवा श्रुतं
शास्त्रज्ञानं च विनयस्य सम्मार्गप्रवृत्तेः अकारणं भवति हेतुर्न भवतीत्यर्थः, 'स्वभावो दुरतिक्रमः' 'अतीत्य
हि गुणान् सर्वान् स्वभावो मूर्ध्नि वर्त्तते' इति न्यायादित्याशयः । इह 'अकारणम्' इत्यत्र नमः प्रधानत्वेन
तस्य च समासेन गुणीनूतत्वेन 'अस्यपरया राजदारा' इतिवद्विधेयाविमर्शदोषोऽस्त्येव तस्य च निरा-
करणं 'कारणं न भवति' इति पाठकरणेनैव समावेयम् । प्रतिपादितविषयं समर्थयति—चन्दनेत्यादिना ।
चन्दनात् नलयवनगेः प्रभवति सहर्षेणोत्पद्यत इति चन्दनप्रभवः अनलोऽग्निः किं न दहति मस्मीकरोति
अपि तु दहत्येवेत्यर्थः । तथा च नान्वयो विनयस्य हेतुरित्याशयः । तथा प्रशमहेतुनापि शैत्यकारणेनापि
वारिणा सागरजलेन वडवानलः वाडवाग्निः किंवा न प्रचण्डतरी भवति मनुर्दृष्टो भवति अपि तु भवत्ये-
वेत्यर्थः । अतश्च शैत्यकारणं शास्त्रज्ञानं न विनयस्य हेतुरित्याशयः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

अन्यस्वरूपेण प्रस्तुतं गुरुपदेशं प्रशंसति—गुरुपदेशवैश्वत्यादिना । किञ्चेति चार्थः । गुरुपदेशो नाम
पुराणां जनानाम् अखिलमलानां समस्तकामक्रोधप्रवृत्तीनां कर्मादीनाञ्च प्रक्षालनक्षमं शोधनसमर्थम्,
अजलज्ञानं सलिलरहितज्ञानस्वरूपः । ज्ञानान्तरं तु सलिलसहितमित्यवगच्छ । न उपज्ञानम् उत्पन्नं
पठितादि वादक्यप्रयुक्तत्वेनादि वैरूप्यं विकृतिर्यत्र तत्तादृशम्, तथा न विद्यते जरा जीर्णत्वं यत्र तन्नाद-
शम्, वृद्धत्वं वार्धक्यस्वरूपम्, प्रशमत्वसदृशद्विवेकाद्युत्पादनादित्याशयः । वृद्धत्वान्तरं तु उपज्ञानपलिना
दिवैरूप्यं सज्जत्वज्ञेयस्याधिक्यम् । न आरोपितः उत्पादितः भेदोद्दीपः पृथुलवैरयादकमेदोनामकथात्-
वृद्धिदोषो येन तत्तादृशम्, गुरुकरणं गौरवहेतुस्वरूपः, बहुदृष्टितोषादकृतया समस्तगौरवप्रयोजकत्वा-

हुता क्रमेण गुणान् पतित कर देता है । तुमने अनेकज किन्हीं भोग्य वस्तुओंके रसका स्वाद नहीं चखा है
इसीलिए तुम्हें उपदेश प्रदान करनेका कविता समय यही है । क्योंकि, कमदेवके वातप्रहारने जो हृदय जरितेन
हो गया है, उस हृदयके उपदेश-वाक्य कहके समाप्त, बाहर निकल जाता है । दुश्चरित्र लोगोंको अच्छे कुलमें
उत्पत्ति किंवा शास्त्रज्ञान, सम्मार्गमार्ग-कारण नहीं होता । वेहो संतर्पण चन्दन-वृक्षके जो कविता उत्पन्न
होती है, वह क्या जलजनी नहीं है ? शान्ति-कारण मनुद्वन्द्व से भी क्या बडवानल अत्यन्त प्रचण्ड होकर
उठता नहीं है ? गुणका उपदेश, मनुष्यके समस्त मलप्रकाशन करने योग्य जगहोत स्नान-स्वरूप है (क्योंकि
जैसे अच्छे स्नान करने पर सब बादरजा मैल धुल जाता है वैसे प्रकार गुणके उपदेशसे सब आन्तरिक दोष
दूर हो जाते हैं) । और गुणका उपदेश, मनुष्यको वार्धक्य-स्वरूप है । इस वार्धक्यमें केहकी पक्का और कदम-

१. कविद 'शर' इति पदशक्ति । २. कुसुमशर । ३. कविद हि पदं न विद्यते । ४. हृदि । ५. वृद्धता-
वित्यस्य । ६. चन्दनप्रभोजिनि । ७. अजलं स्नानम् ।

जातपलितादिवैरूप्यमजरं वृद्धत्वम्, अनारोपितमेदोदोषं गुरुकरणम्, असुवर्णविरचनम-
ग्राम्यं कर्णाभरणम्, अतीतज्योतिरालोकः, नोद्वेगकरः प्रजागरः, विशेषेण राज्ञाम्, विरला
हि तेषामुपदेष्टारः। प्रतिशब्दक इव राजवचनमनुगच्छति जनो भयात्। उद्दामदर्प-श्वयधु-
स्थगित-श्रवणविवराश्चोपदिश्यमानमपि ते न शृण्वन्ति। शृण्वन्तोऽपि च गलनिमीलितेना-

दित्याशयः। गुरुकरणान्तरं तु मेदोदोषोत्पादकमित्यस्याधिक्यम्। न सुवर्णेन कनकेन विरचना निमित्तिः
यस्य तत्तादृशम् अग्राम्यं ग्राम्यत्वदोषशून्यं भण्डादिवाक्यातिरिक्तभूतम् अतिरमणीयमित्यर्थः। कर्णाभरणं
श्रोत्रभूषणस्वरूपः केवलमर्पणेनैव चित्तशोभोत्पादनादित्याशयः। कर्णाभरणान्तरं तु सुवर्णरचितं ग्राम्य-
ज्ञेयस्याधिक्यम्। अतीतज्योतिः तेजःशून्यः आलोकः प्रकाशस्वरूपः परीक्षार्थमालोकादित्याशयः।
आलोकान्तरं तु तेजस्वीत्यस्याधिक्यम्। नोद्वेगकरः अक्लेशोत्पादक इत्यर्थः प्रजागरः जागरस्वरूपः
समस्तवस्तुषु सावधानतोत्पादनादित्याशयः, जागरणान्तरं तु क्लेशोत्पादकमित्यस्याधिक्यम्। अत्र सर्वत्र
अधिकारूढवैशिष्ट्यरूपकमलङ्कारः।

विशेषेणेति। एते अजलन्तानप्रभृतयो गुणाः राज्ञां नृपतीनां विशेषेण आधिक्येन उपकारिण इत्यर्थः,
एवञ्च विद्यमानेषु स्वस्वेतेषु प्रभुतया कल्याणाधिक्यसम्भवात्, अविद्यमानेषु अनर्थाधिक्यसम्भवाच्चे-
त्याशयः। ननु प्रभूणामुपदेष्टारोऽप्यनेके एव सम्भवन्तीत्यत आह—विरला इति। हि. यतः विरला अर्था
एव तेषां राज्ञाम् उपदेष्टार उपदेशदातारः।

ननु कथं खलु तेषामुपदेष्टारो विरला इत्यत आह—प्रतिशब्दक इति। प्रतिशब्दः प्रतिध्वनिरिव
प्रतिशब्दकः स्वार्थे कप्रत्ययः, जनो लोकः, भयात् त्रासात् राजवचनं नृपवचः अनुगच्छति अनुसरति, ननु
सम्भवे सति प्रतिवक्तव्यपि, अतएव विरला इत्याशयः। उपमा।

अथ यदि केऽपि भयं परित्यज्य उपदेशं दातुमपि शक्नुवन्तीत्यत आह—उद्दामेति। उद्दामा विस्तृता
दर्पा गर्वाः एव श्वयधुः शोधाः तैः स्थगितानि आच्छादितानि श्रवणविवराणि श्रोत्रच्छिद्राणि येषां ते
तादृशाः, ते राजानः उपदिश्यमानमपि कथ्यमानमपि न शृण्वन्ति नाकर्णयन्ति। शोधेन कर्णविवररोधे
श्रवणाभावो यथा भवति तथा गर्वेण तेषामुपदेशवचनानि श्रवणे न गच्छन्तीत्यभिप्रायः। इह निरङ्गं
केवलरूपकमलङ्कारः।

ननूपदेशसमये हि राजानस्तत्रैव तिष्ठन्ति नान्यत्र गच्छन्ति नवा तान् वारयन्तीति ततः कथं न
शृण्वन्तीत्यत आह—शृण्वन्तोऽपीति आकर्णयन्तोऽपि गजो हस्ती तद्वत् यद् निमीलितं नेत्रसंकोचमात्रं
तेन अवधीरयन्तः उपदेशमवहलेयन्तः हितोपदेशदायिनः शिक्षाकथकान् गुरुन् खेदयन्ति क्लेशयन्ति
सयत्नोपदेशस्यावज्ञानादित्याशयः। लुप्तोपमा।

यित्यादि विकृति उत्पन्न नहीं होती है, एवं शरीर भी जीर्ण-शीर्ण नहीं होता है। (अर्थात् बाल सफेद हुए बिना-
वृद्धावस्था आवे बिना ही वृद्धो में गणना हो जाती है)। और गुरुका उपदेश स्थूलताका साधक है और मेद दोष
को उत्पन्न नहीं करनेवाला है (अर्थात् मेदमें विकार हो जानेसे मनुष्य मोटा हो जाता है, किन्तु गुरुके
उपदेशसे बिना किसी दोषसे मनुष्य गौरवान्वित हो जाता है)। गुरुका उपदेश, कानका सुन्दर आभूषण है किन्तु
सुवर्ण-निर्मित नहीं है; तेज नहीं है किन्तु आलोकस्वरूप है, (अर्थात् उत्तरे मनुष्योंकी आँखें खुल जाती हैं)।
एवं जागरणस्वरूप है किन्तु सब विषयोंमें सावधानता करानेसे वह किसी प्रकारके कष्टको नहीं उत्पन्न करता है,
ये सब गुण राजाओंके पक्षमें विशेष उपकारी हैं, क्योंकि उनको उपदेश देनेवाले कम ही होते हैं ऐसे उपदेशोंकी
कमी होनेका कारण यह है कि प्रायः सभी लोग भयवश प्रतिध्वनिके समान राजाओंके वचनोंका केवल अनुसरण
ही करते रहते हैं। गुरतर अहंकार-रूप-शोथ रोग (सूजन) से राजाओंके कानके छेद बन्द हो जाते हैं,
इसलिए किसी के उपदेश देने लगने पर भी, वे उसे सुन नहीं पाते हैं। और कदाचित् सुनने पर भी शार्धके

१. मदोषम्। २. विरचना ग्राह्यम्। ३. अपनीत...। ४. अत्र 'तु' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते।
५. एव। ६. उद्दामदर्पाश्च प्रयुस्त्यगितदर्पाश्चर्यसंस्थगित। ७. उपदिश्वनपि।

वधोरयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशाद्यिनो गुल्मम् । अहङ्कारदाहज्वरमूर्च्छान्विकारिता विह्वला हि राजप्रकृतिः, अलीकभिमानोन्मादकारीणि धनानि, राज्यविष-विकार-तन्म्रीप्रदा- राजलक्ष्मीः ।

आलोकयन्तु तावत् कल्याणाभिनिवेशो लक्ष्मीमेव प्रदत्तम् । इयं हि सुमर्द-स्वप्नमण्ड- लोत्पल-वन-विभ्रम-भ्रमरी लक्ष्मीः क्षीरसागरान् पारिजातवल्लीभ्यो रागम्, इन्दुराश्लेदे- कान्तवक्रताम्, उच्चैःश्रवसश्चञ्चलताम्, कालकूटान्मोहनशक्तिम्, मदिराया मदनम्, कौस्तु- भमणोरतिनैः पुण्यम् । इत्येतानि सद्वास-परिचयवशाद्विरहविनोदचिह्नानि गृहीत्वैवोद्भूता ।

अद्यो राजानो ह्येवं कथं कुरुन्तीत्यत्र आह—यदिति । हि यतः राजप्रकृतिः भूपतीनां स्वभावः, अहङ्कारोन्मिमान एव दाहज्वरः नीजतापः तेन या मूर्च्छा भवेत् तया अन्यकारिता मधुवद्वान्मृगस्य मदनसद्विचारदिनेत्यर्थः, अत्र एव विह्वला व्याकुला चञ्चला । विभ्रमश्च, धनानि सम्पत्तयः अलीकभिमा- नेन धनानां विनाशशालिवाग्निम्यागवेन उन्मादं मत्ततां कर्तुं शीलं देयां नानि तयोक्तानि, अन्यतश्च राज्यलक्ष्मीः आधिनत्यश्रीः, राज्यम् आधिपत्यमेव विषं विह्वानेकागन्वात्, तेन यो विकारः तेन तन्म्रीं तन्म्रीन् आलस्यं प्रददातीति सा तादृशी । एष्य एव हेतुभ्यो राजान् उपरूपं विदधत इत्याशयः । निगृह्यकवल्लभकम् ।

राज्यविषदादिकथितविषयं समर्थयितुमाधिक्येन लक्ष्मीत्वभावमेव दर्शयति—अन्येभ्यविषदा- दिना । कल्याणे मन्त्रेण अभिनिवेशो आग्रहान्वितो भवाद, प्रथमम् आदौ लक्ष्मीं श्रियमेव तावत् आलो- कयन्तु वस्तुनां विचारयन्तु । हि तथाहि सुमदा निपुणयोद्धारः तेषां मृगमण्डलम् अभिमनुह एव उपलवनं कमलकान्तं तत्र विभ्रमे विचरणे भ्रमरी मधुरस्त्रीत्वभावा, इयं पुण्ड्रयमाना लक्ष्मीः । पारिजातपल- लव्यः क्षीरसमुद्रादेवोदयमानमन्दारतरुसिद्धयन्म्यः रागं रक्तिमानमेव रागम् आत्मनि लोकानुरागं गृहीत्वैव आदायैव क्षीरसागरात् दुग्धाम्बुधेः उद्धृता तन्मन्यतस्मय उच्यता । एवमन्यत्रापि मन्त्रयः । इन्दुराश्लेदेव शशिवन्धात् एकान्तवक्रतां नितान्तकूटिलानमेव एकान्तवक्रतां नितान्तदुग्धवहारम् । उच्चैःश्रवम्, इन्द्राभात् चञ्चलतां स्पन्दितशरीरत्वमेव चञ्चलता लघुशालस्याधिवम् । कालकूटात् काल- कूटमन्त्रविद्यात् मोहनशक्तिं मूर्च्छांसादनसान्मर्थ्यमेव मोहनशक्तिम् अन्यवर्गीकरणसान्मर्थ्यम् । मदिराया मद्यतः मदं मत्ततांसादनसान्मर्थ्यमेव मदनम् औदत्यम् । तया कौस्तुभमणोः भगवतो विष्णोः कन्दरतस्य सकाशात् अतिनैः पुण्यम् अत्यन्तकठोरत्वमेव अतिनैः पुण्यं नितान्तनिर्दयवम् । इत्येतानि रागप्रभृतीनि सहवासपरिचयवशात् एकत्रावस्थानप्रगयवशात्, विरहस्य मन्दारादिभिर्विरलेष्य विनोदचिह्नानि अपनोदनचिह्नमूतानि गृहीत्वैव आदायैव क्षीरसागरात् दुग्धाम्बुधेः उद्धृता उच्यता, तत्तदगुणवत्त्वादि- त्याशयः । अपरांश्चि महर्षीर्विरलेष्यतन्मावतायां तदीयचिह्नान्तेन दुग्धशुद्धादिक्रमादाय परदेशं यानी- त्यवगन्तव्यम् । इह 'सुमर्दमण्डलोलवने' त्यादी परम्परितरूपकमलहारः । रक्तिमानुरागप्रभृतीनां

समान आलोक्य कर उत्त उददेश्यो क्वइदता (बेनवाही) करने हुए उन हितोपदेशादाय पुनर्मोक्षो दुःखित करने रहते हैं, क्योंकि—राजाओंका स्वभाव, अहङ्काररूप दाहज्वर-वन्ति मूर्च्छासे विवेकीन होकर एक बार ही विह्वल हो जाता है । विभ्रमः धनसम्पत्ति, मिथ्या अभिमानसे वन्मत्त कर देती है और राज्यलक्ष्मी, राज्यरूप विषके विकारसे तन्म्री (मूर्च्छा) उत्पन्न कर देती है ।

तुम मन्त्र-मन्त्रिके विर वन्द्यवन्तः हो, इसलिये पहले लक्ष्मीके ही विचार कर डेगो—यह लक्ष्मी, मनुा मोक्षार्थके मृगमण्डलस्वभाव कमल-वनमें विचार, पुण्ड्रवर्गी भ्रमरी-स्वभाव है । एवं यह, क्षीरसागरमेंसे निक- लने के समयमें पारिजात-पल्लवोंके साथ एक जगह रहनेमें पड़तेसे ही त्रेम उत्पन्न हो गया था, उसे उन पल्लवोंके विरह-दुःख दूर करनेके विद्वन्मत्ता, पारिजातपल्लवोंके समानसे राग (रक्तिमा, अनुराग), चन्द्रमण्डले अन्यत्र बज्ज (कुटिलता, प्रकृष्टता) उच्चैःश्रवके समानसे चञ्चलता (चञ्चला अस्थिरता) कालकूट विषके मणो-से मोहनशक्ति (मूर्च्छित करनेकी शक्ति, वर्गीकरण करनेकी शक्ति), मयके समानसे मदनता (वन्दनकता) एवं कौस्तुभमणिके समानसे पुण्य निपुणता ये सब, साथ लेकर ही नामें बहर आई हैं । अथैव सम्य परिवचय

१. वन्द्यवन्तः । २. मन्त्राग्राह विगृह्यीः । ३. राज्यलक्ष्मीः । ४. अविद मन्मर्दं नैःकम्ये । ५. विद्यन् । ६. नैःपुण्यम् । ७. गृहीत्वैवोद्भूता ।

नह्येवंविधमपरम्^१ । अपरिचितमिह जगति किञ्चिदस्ति^२, चयेयमनार्थ्या^३ । लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते । दृढगुणपार्श्व-सन्धान-निष्पन्दीकृतापि नश्यति । उद्गम-दर्प-भटसहस्रो-सितासिलता-पञ्जर-विधृताप्यपक्रान्ति । नदजल-दुर्हिमन्वकारगर्ज-घन-घटा-परिपालितापि प्रपलायते; न परिचयं रक्षति; नाभिजननीक्षते; न रूपनालोकयते^४; न कुलक्रममनुवर्त्तते; न शीलं पश्यति; न वैदग्ध्यं गणयति; न श्रुतमाकर्णयति; न धर्म्ममनुब्रूयते; न त्यागमादि-

भेदेऽपि श्लेषेणानेदाध्यवसायादनिराशयोक्ति, प्रदर्शितरूपं रूपकम्, क्रियोब्धेना चेत्येतेषामङ्गाङ्गित्वेन सङ्करालङ्कारः ।

नहीं । इह जगति अस्मिन् संसारे एवंविधम् एतादृशम् अपरिचितं परिचयनिवन्धनप्रेमनिर-
पेक्षम् अपरम् अन्यत् किञ्चिद् वस्तु नास्ति न विद्यते यथा येन प्रकारेण इयम् अनार्या नीचत्वभावा ।

वाक्यातिशयेन लक्ष्मी अपरिचितत्वं समुपपादयति—लब्धापीत्यादिना । लब्धापि महता क्लेशेन प्राप्तापि प्रायेण न लभ्यते इत्यपेरर्थः । दुःखेन क्लेशेन खलु निश्चयेन परिपाल्यते परिपालनविषयीक्रियते, अन्यस्तु परिचितो नैतादृशं करोतीत्याशयः ।

इति । इहा यथायथप्रयोगेणानन्ययाविवातव्याः गुणाः सन्धिविग्रहयानदैर्घ्यभावा एव पाशो रज्जुः तेन चत् सन्धानं बन्धनं तेन निस्पन्दीकृतापि निश्चलीकृतापि लक्ष्मीः, नश्यति परपञ्चाश्रयादृशता-
भावं याति अन्ये पाशवद्वा गोप्रभृतयोऽपि नैतादृशमित्याशयः ।

इह केचित् विरोधाभासनिरङ्गकेवलरूपकयोः सङ्कर इति वदन्ति । परे तु विभावनाविशेषोक्तयोः सन्देहात् सन्देहसङ्करालङ्कारो निरङ्गकेवलरूपकेण सङ्कीर्यते इत्याचक्षते ।

वदन्तेति । उद्गमो विपुलो दर्पोऽहङ्कारो यस्य तेन तादृशेन भटसहस्रेण योद्धृवृन्देन उद्भासिता ऊर्ध्वाङ्गता असिलता लम्बिततरवारय एवं पञ्जरं पद्मादिवन्धनगृहं तत्र विधृतापि आबद्धापि लक्ष्मीः, अपक्रामति अपसरति पद्मान्दरगाप्रपतीत्यर्थः । पञ्जरविधृता सुगोन्द्रप्रभृतयः पशवोऽपि नैतादृशमित्याशयः ।

इहापि विभावनाविशेषोक्तयोः सन्देहसङ्करः, स च निरङ्गकेवलरूपकेण सङ्कीर्यते । मतान्तरे तु विरोधाभासतथाविधरूपकयोः सङ्कर इत्यवधेयम् ।

नदजलेति । नदजलानि दानवारीण्येव दुर्हिमानि श्यामत्वसाधर्म्याद् नेमच्छुद्धाहानि तैः अन्धकार-
तमो येभ्यः तयोक्ताः राजा हस्तिन एव घना नेघाः तेषां घट्या समूहेन परिपालितापि रक्षितापि लक्ष्मीः
प्रपलायते पञ्चान्तरे पलायनं करोति । मार्जारोऽपि नैतादृशं शक्नोतीत्याशयः ।

इह गजेषु मेघत्वारोपे नदजलेषु दुर्हिमत्वारोणे निमित्तमिति परम्परितरूपकमलङ्कारः । तथा गजेषु
मेघत्वारोपे नदजलेषु दुर्हिमत्वारोपाभावेऽपि तदुत्पत्तेः किं विभावना लाहोस्त्वित् दुर्हिमत्वारोपकरणरूपे
मेघत्वारोपकारणे तस्यपि तदुत्पत्तेर्विनेषोक्तिरित्यनयोः सन्देहसङ्करश्च, इत्युभयोरेताद्विभागेन सङ्करः ।

नेत्यादि । परिचयं संस्तवं न रक्षति न पालयति, चिरालम्बनस्यापि परिन्धानाद्, खाऽपि नैतादृ-
शमित्यभिप्रायः । अभिजनं मल्लं न ईक्षते नावलोकयति तत्परिन्धानेन नाचकुलाश्रयणाद्, सेवकोऽपि
नैतादृशं करोतीत्याशयः । रूपं मौन्दर्यं नालोकयते न वीक्षते, सुन्दरपरित्यागेन दुश्चित्रावलम्बनाद्,
गणिकापि नैतादृशमाचरतीत्यभिप्रायः । कुलक्रमं नानुवर्त्तते वंशपरिपाल्या सुरहितः कथनकल्पादन्यत्र
ब्रजामीति न गणयतीत्यर्थः । इदित्येव तत्परित्यागाद्, गजोऽपि नैतादृशमिति भावः । शीलं सङ्करिणं न

जो स्नेह उत्पन्न हो जाता है, उसको कुछ करना नहीं करता है, इसके सिवा अन्य कोई इस संसारमें नहीं है
जैसी यह नीच प्रकृतिवाली है । उसको न लेने पर भी नशाकष्टने ही परिपालन करना होता है । इह
भावते प्रयुक्त सन्धिविग्रहादि शुभरूप रज्जु द्वारा (फँसे) मज्जित बंध कर निश्चल कर रख लेने पर भी
चली जाती है । अत्यन्त दर्प-स्मन्धित योद्धाओंसे हुआई गई दृढगुणरूप पिङ्गरेण पैदाकर रखी जाने पर भी
दूसरी तरफ चली जाती है । नद-जलरूप वृष्टिद्वारा अन्धकार करनेवाले हस्तिरूप बादलोंसे ढेर कर रखी जाने
पर भी भाग जाती है । और वह लक्ष्मी, न स्नेहकी परवाह रखती है, न कुलके प्रति दृष्टिपात करती है, न

१. क्वचित् अपरमिति नावलोकयते । २. क्वचित् किञ्चिदिति नास्ति । ३. अनार्या दुःखेन लभ्यते । ४. क्वचिद्
'पार्श्व' इति पदनास्ति । ५. "दृढसितासिलता" । ६. "गजवदिवधनपञ्चाशो" । ७. अलोकयति ।

यते. न विरोधतां विचारयति, नाचारं पालयति, न सत्यमवबुध्यते,^१ न लक्षणं प्रमाणीकरोति । गान्धर्वनगरलेखेव पश्यत एव नश्यति । अद्याप्यालुड-मन्दर-परिवर्त्तवर्त्त-भ्रान्ति-जनित-संस्कारेव परिभ्रमति^२ । कमलिनी-सञ्चारणव्यतिकर-लग्न-नलिन-नाल-कण्टक-क्षतेषु^३ न कचि-दर्पि^४ निर्भरभाष्यताति पद्म् । अतिप्रयत्नविधृतापि परमेश्वरगृहेषु विविध-गन्धगज-गण्ड-

परयति नावलोकयति. कृत्स्नितस्याऽप्याश्रयगात्, सेविकाऽपि नैतादृशमिति भावः । वैदग्ध्यं कौशलं न गन्धर्वनि न विचारयति, अडत्याऽपरवलम्बनात्, पथिकोऽपि नैतादृशमित्याशयः । धृतं शास्त्रज्ञानं नाकर्णयति न शृणोति, विद्वान् परित्यज्य भूर्त्ताऽवलम्बनात्, सेविकाऽपि नैतादृशमाचरतीति भावः । धर्मं सुहृन् न अनुत्थयते धर्मानुरोधेन धार्मिकं नावलम्बत इत्यर्थः, प्रायेण पापिन एवावलम्बनात्, कपोतोऽपि नैतादृशमित्यभिप्रायः । त्यागं दानं न भाद्रियते दानसामर्थ्यादरेण दातारं नावलम्बत इत्यर्थः । दातृपरित्यागेन कृपावलम्बनात्, मार्जारोऽपि नैतादृशमित्याशयः । विशेषज्ञानं विशेषेण सर्वार्थवेदितो न विचारयति नाभयतीत्यर्थः, प्रायेण व्यापारिणामवलम्बनात्, धूर्त्तोऽपि नैतादृशमित्याशयः । आचारं शिष्टानुचरितं मार्गं न पालयति न रक्षति, चण्डालभवनेऽपि गमनात्, शूद्राऽपि नैतादृशं करोतीत्याशयः । सत्यम् अवितर्कं नानुबुध्यते न जानाति, प्रायेण वज्रकावल्म्बनात्, जहापि नैतादृशमाचरतीत्याशयः । लङ्घनं मर्षानिलकष्वज्वज्रादिसानुद्रिकशास्त्रप्रतिपादितं न प्रमाणीकरोति, तथाविधं पुरतः नावलम्बत इत्यर्थः, तथोक्तं परित्यज्य लङ्घनरहिताश्रयगात् पान्योऽपि नैतादृशं करोतीत्याशयः ।

गन्धर्वेति । गन्धर्वनगरलेखा भूतयोनिविशेषाणां रात्रावेवावलोक्यमानं यज्ञगरं तत्पङ्क्तिः, पद्म—दृष्टिभ्रमेण गगने नगरवदवलोक्यमाना कापि रेखा, सेव इयं लक्ष्मीः पश्यत एव अवलोकयन्तं जनमना दृष्ट्वैव नश्यति विलयं व्रजति, इदमत्यन्तमाश्चर्यमित्याशयः । उपमा ।

बुद्धत्वंहितायां गन्धर्वनगरावलोकनफलमभिहितम्—

‘गन्धर्वनगरमुत्थितनापाङ्कुरानिपातवातकरम् । दीप्ते नरेन्द्रसुलुर्वाग्नेऽग्निभयं जयः सत्ये ॥’ इत्यादि ।

अथानीति । बारूड उषलो यो मन्दरपरिवर्त्तन क्षीरोद्धिमयनसमये सेतुवर्तधूर्गनेन आवर्त्तः कम्पलां भ्रमिः तत्र या भ्रान्तिः तत्र स्थिताया लक्ष्म्या अपि धूर्गनं तथा जनितः क्षिरकालेनोत्पादितः संस्कारः धूर्गनोत्पादकवेगमिधसंस्कारो यस्याः सा तयोक्ता सतीव अद्यापि अनुनापि परिभ्रमति भवना-दत्यभवतं गच्छतीत्यर्थः । अन्योऽपि पूर्वभ्रमिसंस्कारवशात् कालान्तरेऽपि भ्रमति । क्रियोऽप्येष्टा ।

कमलिनीति । कमलिनीषु पङ्कजलतासु सञ्चारव्यतिकरेण लक्ष्म्याः पङ्कजवनपिपमानत्वप्रसिद्धेः अनगसम्पर्केन लग्नानि पादौ संस्कारानि यानि नलिनानां पङ्कजानां नालकण्टकानि तैः क्षता विदीर्णपादेव लक्ष्मीः, इच्चिदपि कुत्रापि पदं प्रतिष्ठामेव पदं चरणं निर्भरं निश्चलं न आवध्नाति न विषत्ते । अपरोऽपि कण्टकक्षतचरणः निश्चलं पदं स्थापयितुं नार्हति । इहातिशयोक्तिक्रियोऽप्येष्टयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

अतिप्रयत्नेति । परमेश्वरगृहेषु महाराजभवनेषु अतिप्रयत्नेन अतिप्रयासेन विधृता स्थिरीकृतापि इयं लक्ष्मीः, विविधा अनैकप्रकारा ये गन्धगजा गन्धेभाः तेषां गण्डयोः कपोलयोः यानि मधूनि दानवारीष्येव मधूनि नद्यानि तेषां पानेन आत्वादेन मत्ता क्षीयेव सती परिस्त्रलति अश्रयति नृपान्तरं व्रजतीत्यर्थः । अन्यापि मधुपानमत्ता प्रयासेन विधृतापि अवलोकयत एव अश्रयति । इहाऽप्युत्कालङ्कारः ।

सौन्दर्यकीं देखती है, न कुल-परम्पराका अनुसरण करती है, न स्वभावके प्रति रक्ष्य करती है, न दक्षता (वातुर्य) का आदर करती है, न विशेष शान्ति विचार करती है, न आचारका पालन करती है, न सत्यको समझती है एवं न पुराणोंके धर्म-वर्ण-दि विद्वांको देखकर सनका अनुसरण करती है । बाकाशमें गन्धर्वनगरलेखाके समान देखने-देखने ही मर हो जाती है । सुन्दरमनके समय मन्दरावलके अनासे उसने जो मंत्र उलट हुरं धी, यह समने धूमक, वत संस्कारवश ही मानो अब भी घुमा करती है । कमल-वनमें विवरण करनेके समयमें कमल-पत्रके कोंठे मग जानेके चरण (पैर) क्षन-विक्षत हो गया है, इसीसे मानो यह किसी स्थान में भी जमकर पैर नहीं रखती है । बड़े-बड़े राजाओंके महलोंमें बड़े-बड़े उद्योग करके रखी जाने पर भी अनेक गन्ध-मालोंके गण्डस्थलके मधुपान से मत्त होकर ही मानो स्त्रवन कर जाती (दूसरे राजाओंके पास चली जाती) है ।

१. अनुबुध्यते । २. कचिच् ‘नगर’ इति पदलोपलभ्यते । ३. जनति । ४. ‘‘सञ्चार’’ । ५. ‘‘नाल-कण्टकेव, नालकण्टकेत्येव । ६. कचिच् ‘अग्नि’ इति पदं सोपलभ्यते ।

मधुपानमत्तेव परिस्खलति । पारुष्यमिवोपशिक्षितुमसिधारासु निवसति । विश्वरूपत्वमिव-
ग्रहीतुमाश्रिता नारायणमूर्तिम् । अप्रत्ययबहुला च दिवसान्त-कमलमिव समुपचित-मूल-
दण्ड-कोप-मण्डलमपि मुञ्चति भूभुजम् । ततेव विटपकानध्यारोहति । गङ्गेव वसुजनन्यपि
तरङ्गबुद्बुदचञ्चला दिवसकरगतिरिव प्रकटित-विविध-संकान्तिः । पातालगुहेव तमोबहुला ।

ननु महाराजभवने गन्धगाजास्तिष्ठन्तीति कृत्वा तन्मधुपानमत्तायाः स्खलनं जायतां किन्तु सज्जन-
भवनेष्वपरिस्खलिता कुतो न तिष्ठतीत्याकांक्षायामाह—पारुष्यमिति । पारुष्यं कर्कशतामेव पारुष्यं निर्द-
यत्वम् उपशिक्षितुमिव अभ्यसितुमिव असिधारासु खड्गधारासु निवसति निवासं करोति । ययासिधारासु
पारुष्यशिक्षणं कृता सा कथं सज्जनभवने स्थास्यतीत्याशयः । यद्वा—येनासिधारा यस्य गले पातयितुं
शक्यते परुषतया चिरादलम्बनमपि तं परित्यज्य हृदित्येव तं पातयितारमवलम्बत इत्याशयः । अत्रापि
पूर्ववदेवालङ्कारः ।

विश्वरूपत्वमिति । विश्वं ब्रह्माण्डं तस्य रूपाणि यत्र तथोक्तं यद्रूपं तद्विश्वरूपं तत्त्वं ग्रहीतुमादातुमिव
नारायणमूर्तिं विष्णोः शरीरम् आश्रिता अवलम्बिता, तन्मूर्तिं विश्वरूपत्ववत्वात् । येन हि कदाचिद्
व्यापारिणां गृहे वाणिज्यलक्ष्मीरूपेण, कदाचिद् वीराणां राज्ञां गृहे राजलक्ष्मीरूपेण इत्यादिनानारूप-
धारणेन दीप्यत इत्याशयः । क्रियोद्येक्षा ।

अप्रत्ययेति । अपि च अप्रत्ययोऽविश्वासो बहुलः अधिको यस्यां सा तादृशी, दिवसान्तकमलमिव
दिनावसानपङ्कजमिव, समुपचितानि साधुनया वृद्धिसुपगतानि मूलं विजयनिमित्तीभूतं सैन्यं बुध्नदेशश्च,
दण्ड उपायविशेषः नालञ्च, कोशो धनं मध्यभागश्च, मण्डलं राष्ट्रं परमण्डलञ्च, एतानि यस्य तं तादृशं च
भूभुज नृपतिं मुञ्चति परित्यजति नृपान्तरमवलम्बत इत्यर्थः । अतएवाविश्वासाधिक्यमित्याशयः ।

इह विभावनाविशेषोक्त्योः सन्देहसङ्करः पूरणोपमा च, उमयोरप्यङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

ल्लेति । लता व्रततिरिव लक्ष्मीः, विटपकान् निन्दितकामुकान् वृक्षशाखाश्च अध्यारोहति आश्रयणं
करोति । 'विटपः पल्लवे पिङ्गे विस्तारे स्तम्बशाखयोः' इति विश्वः ।

गङ्गेति । गङ्गा भागीरथी सेव लक्ष्मीः, वसूनां धनानां प्रसिद्धानामष्टदेवविशेषाणां च जनन्यपि,
तरङ्गबुद्बुदभङ्गस्थासकयत् चञ्चला चपला, पद्मे—तरङ्गबुद्बुदैः भङ्गस्थासकैः चञ्चला ।

पुरा किल गङ्गा वशिष्ठशापाक्षरत्वमुपगतानष्टी वसून् जनयामासेति महाभारतीया कथा ।

दिवसेति । दिवसकरः सूर्यः तस्य गतिर्गमनं सेव लक्ष्मीः, प्रकटिता आविष्कृता विविधेषु नाना-
प्रकारेषु लोकेषु सङ्क्रान्तिः सञ्चारो यया सा तादृशी, पद्मे प्रकटिता विविधा महाविषुवप्रभृतयः द्वादश-
विधाः संक्रान्तयो राश्यन्तरसंक्रमणानि यया सा तादृशी ।

पातालेति । पातालगुहा पातालकन्दरा सेव लक्ष्मीः, तमः तमोगुणोत्पन्नाज्ञानम् अन्धकारश्च
बहुलोऽधिको यस्यां सा तादृशी ।

निष्ठुरता सीखनेके लिए ही मानो तलवारकी धाराओंमें निवास करती है । नारायणके समीपसे विश्वरूप
(अनेक प्रकारके रूप) ग्रहण करनेके लिए ही मानो उनके शरीरका आश्रय लिया है । इसके प्रति अविश्वास
ही अधिक परिमाणमें करना होता है, क्योंकि कमलके मूल, नाल, कोश (कली) एवं विस्तार इन सबों से विशेष
वृद्धि पाते रहने पर भी दिनके शेष भागमें शोभा जिस प्रकार उस कमलको त्याग कर देती है, उसी प्रकार राजा
का सैन्य (मूलधन), दण्डशक्ति (उपाय भेद), कोश (खजाना) और राज्य इन सबों से विशेष वृद्धि पाते
रहने पर भी लक्ष्मी उस राजका परित्याग कर देती है । लता जिस प्रकार वृक्षकी शाखाओं का आश्रय करती है,
लक्ष्मी भी उसी प्रकार कुत्तित कामुक व्यक्तियों का आश्रय करती है । गङ्गा जिस प्रकार वसुओं (तन्नामक आठ
पुत्रों) की जननी होने पर भी तरङ्गों और बुद्बुदोंसे चञ्चल है, यह भी उसी प्रकार धनको उत्पन्न करने वाली
होने पर भी तरङ्गों और बुद्बुदोंके समान चञ्चल है । सूर्य की गति जिस प्रकार महाविषुवादि नानाविध संक्रान्तियों
का (एकसे दूसरे राशि पर जाने का) प्रकाश करती है, यह भी उसी प्रकार व्यक्तियोंके गृहमें (एकसे दूसरेके
पास) सञ्चरण करती है । पाताल की गुफा में जिस प्रकार अधिक परिमाणमें ही अन्धकार रहता है, इसके

हिदिन्वेव भीमसाहसैकहाव्यहृदया । प्रावृडिवाचिरद्युतिकारिणी । दुष्टपिशाचीव दर्शिताने-
कपुरुषोच्छ्राया स्वल्पसत्त्वमुन्मत्तीकरोति सरस्वतीपरिगृहीतमीर्ष्ययेव नालिङ्गति जनम् ;
गुणवन्तमपवित्रमिव न स्पृशति, उदारसत्त्वममङ्गलमिव न बहु मन्यते, सुजनमनिमित्त-
मिव न पर्यति, अभिजातमहिमिव लङ्घयति, शूरं कण्टकमिव परिहरति, दातारं दुःस्व-
प्रमिव न स्मरति, विनीतं पातकिनमिव नोपसर्पति, मनस्विनमुन्मत्तमिवोपहसति । परस्पर-

हिदिन्वेति । हिदिम्या घटोत्कचजननी राक्षसी सेव लक्ष्मीः, भीमसाहसैकेन परराज्याक्रमणप्रवृत्ति-
केवलनोपगृहकारितया हायं हर्षं शक्यं हृदयं चेन्न यस्याः सा तादृशी, पक्षे भीमो वृकोदरः तस्य
साहसैकेन हिदिम्यभारणादिकेवलोल्लाहकियया हायं हृदयं यस्याः सा तादृशी ।

प्रावृडिति । प्रावृट् वर्षासमयः सेव, अचिरद्युति स्वल्पसमयवर्तिनी पुरगृहादिशोभां कर्तुं शीलं
यस्याः सा तादृशी, पक्षे अचिरद्युति लङ्घितं कर्तुं शीलं यस्याः सा ।

दुष्टेति । दुष्टा त्रामप्रदर्शनच्छादृषितान्तःकरण पिशाची राजसीव, दर्शितः प्रकटीकृतः अनेकेषां
बहूनां पुरुषाणाम् उच्छ्रायः अन्नुद्यो यया सा तयोका सती, स्वल्पसत्त्वम् अल्पज्ञं जनम् उन्मत्तीकरोति
तदुच्छ्रायप्रकटनेन तदाशया उद्वेगं विदधाति, पक्षे—उर्ध्वोक्तपागिनरमानं पुरुषः एवञ्च दर्शितः निजदेह
प्रकाशितः अनेकेषां बहूनां पुरुषाणाम् उच्छ्राय उन्नतता यया सा नितान्तदीर्घव्यर्थः, तयोका सती अल्प-
सत्त्वं दुर्बलं मानुषम् उन्मत्तीकरोति त्रासेनेत्याशयः ।

‘लतेव’ इत्यारम्भ ‘दुष्टपिशाचीव’ इत्यन्तःयावत् पूर्वोपमालङ्कारः ।

सरस्वतीति । सरस्वती भारती तया परिगृहीतं स्वीकृतं विद्यावन्तमित्यर्थः जनं पुरुष ईर्ष्ययेव मत्स-
रेणैव नालिङ्गति नावलम्बते, सपत्न्यन्तरालिङ्गितं स्वामिनं सपत्न्यन्तरवदित्याशयः । इह गुणोत्प्रेञ्चालङ्का-
रेण सनासोक्तिः सङ्घीर्यते ।

गुणेति । गुणवन्तं शौर्यादिगुणोपयुक्तम् अपवित्रं चण्डालादि जनं पुरुषमिव न स्पृशति न स्पृ-
करोति । उदारसत्त्वं महाशयं जनम् अमङ्गलमिव अकर्याणमिव न बहु मन्यते नाधिकमाद्रियते । सुजनं
सुपुरुषम् अनिमित्तमिव उरकापातादिदुर्लक्षणमिव न पर्यति नावलोकयति । अभिजातं सत्कुलीनं जनम्
अहिमिव सर्पमिव लङ्घयति अतिक्रम्य गच्छति । शूरं शौर्यगुणोपेतं कण्टकमिव परिहरति परित्यजति
दातारं बहुप्रदं दुःस्वप्नमिव अशुभस्वप्नमिव न स्मरति न चिन्तयति । विनीतं विनयगुणसंयुक्तं पातकि-
पापकारिणमिव नोपसर्पति न पार्श्वं प्रयाति । मनस्विनं प्रशस्तचित्तम् उन्मत्तमिव उन्मादवन्तमिव उप-
हसति उपहास्यं करोति ।

इह ‘गुणवन्तम्’ इत्यादिद्वितीयान्तपदानां जनमितिप्रकृतविशेष्यपदानुपह्नात् ‘मनस्विनमुन्मत्त-
मिव हसति’ इत्यन्तं यावत् प्रतिवाक्ये उपमालङ्कारः ।

परस्परेति । किञ्चेति आर्यः । इन्द्रजालं कुहकं दर्शयन्ती प्रकाशयन्तीव जगति संसारे परस्परविरुद्धं
जाने पर लोकोको मो वली प्रकार अधिक परिमाणे ही मोह हो जाया करता है । भीमसेन का साहस जिस प्रकार
हिदिम्या राक्षसी (भीम की स्त्री घटोत्कच की माता) को जन अपहरण किया था, वही प्रकार केवल भयदुर
साहस ही इत्तका जन अपहरण कर लेता है । वर्षाकाल जिस प्रकार क्षामदुर विषुद का प्रकाश करता है,
वह भी वही प्रकार लोगों की अति अल्पकाल रहने वाली ही गृह-नगर की शोभा का प्रदर्शन करती है । कोई
दुष्ट पिशाचिनो जिस प्रकार अग्ने शरीरमें बहुतपुष्प-परिमित उन्नता (ऊँचाई) दिखा कर दुर्बल व्यक्तियोंको
मपते उन्मत्त करती है, वह भी वही प्रकार अनेक पुरुषोंको उन्नति दिखाकर अल्पदुर्बल वाले पुरुषोंको उन्मत्ती
बाशामें उन्नत कर देती है । सरस्वती द्वारा परिगृहीत व्यक्ति (विद्वान्) को ईर्ष्यावश से ही मानो अन्विष्ट
नहीं करती है । गुणवान् व्यक्तिको अपवित्र समान स्पर्श नहीं करता है । महाशय (उदार) व्यक्तिको अमङ्गलको
समान बहुत अदर नहीं करता है । सज्जनको कुलका के समान नहीं देखती है । सत्कुलोत्पन्न (कुलीन) व्यक्तिको
सर्पके समान लोंच कर चली जाती है । वीरको कण्टकके समान छोड़ देती है । दाता को दुःस्वप्नके समान स्मरण
भी नहीं करती है । पातकीके समान विन्धी के पास में भी नहीं पटकती है, और मनस्वी व्यक्तिके उन्नतके
समान उपहास करती है । यह लक्ष्मी, इन्द्रजाल दिखाने दिखाते ही मानो इस संसारमें परस्परविरुद्ध

१. हिदिन्वेव । २. कर्चिदु ‘न’ कारो नोपलभ्यते । ३. दुःस्वप्नम् । ४. नापसर्पति । ५. हसति ।

विरुद्धश्चेन्द्रजालमिव दर्शयन्ती प्रकटयति जगति^१ निजं चरितम् । तथाहि, सततम् ऊष्माणमारोपयन्त्यपि^२ जाड्यमुपजनयति । उन्नतिमादधानापि नीचस्वभावतामाविष्करोति । तोयराशिं सम्भवापि तृष्णां सवर्द्धयति । ईश्वरतां दधानापि अशिवप्रकृतित्वमातनोति । बलोपचयमाहरन्त्यपि लघिमानमापादयति । अमृतसहोदरापि कटु-विपाका । विग्रहवत्यपि अप्रत्यक्षदर्शना । पुरुषो-

मिथोऽसंवद्धधर्मयुक्तमित्यर्थः, निजम् आत्मीयं चरितं वृत्तं प्रकटयति आविष्करोतीति सम्बन्धः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

लक्ष्मीचरिते मिथोऽसंवद्धधर्मवस्त्वं प्रकटयति—तथाहीति । इयं लक्ष्मीः, सततं निरन्तरम् ऊष्माणं तापम् आरोपयन्त्यपि प्रवर्तयन्त्यपि जाड्यं शैत्यम् उपजनयति करोतीति विरोधः, ऊष्माणं धनवर्गं जाड्यं जडत्वं सदसद्विवेकशून्यत्वमिति तत्परिहारः ।

उन्नतिमिति । उन्नतिम् ऊर्ध्वगतिम् आदधानापि कुर्वाणापि नीचस्वभावतां नीचवृत्तित्वम् आविष्करोति प्रकटयतीति विरोधः, उन्नतिम् अवस्थोत्कर्षम्, नीचस्वभावता औदत्योत्पादनेन निन्दितचरित्रत्वमिति तत्समाधानम् ।

तोयराशीति । तोयराशेः जलनिधेः सकाशान् सम्भवति समुत्पद्यत इति तथाविधापि, तृष्णां पिपासां संवर्धयतीति विरोधः, तृष्णां धनाकांक्षामिति तत्परिहारः ।

ईश्वरतामिति । ईश्वरतां शिवत्वं दधानापि धारयन्त्यपि अशिवप्रकृतित्वं शिवभिन्नस्वभावत्वम् आतनोति विस्तारयतीति विरोधः, ईश्वरतां प्रभुतां दधानापि आपादयन्त्यपि अशिवप्रकृतित्वम् अन्योत्पीडनकारणत्वेन अमङ्गलस्वभावत्वमातनोतीति तत्समाधानम् ।

बलोपचयमिति । बलोपचयं शारीरिकसामर्थ्यवृद्धिम् आहरन्त्यपि कुर्वत्यपि लघिमानं भारहीनत्वम् आपादयति जनयतीति शारीरिकसामर्थ्यवृद्धौ शरीरेऽवश्यम्भावाद्विरोधः, बलोपचयं सैन्यवृद्धिं लघिमानं कार्पण्यमिति तत्परिहारः ।

अमृतेति । अमृतसहोदरापि पीयूषेन सममुत्पन्नापि एकसमुद्राज्जायमानत्वादित्याशयः । कटुविपाका जिह्वायां कटुरसेति अमृतसहोदराया मधुररसत्वसम्भवे कटुरसत्वाद्विरोधः, कटुः अन्येषां सन्तापकत्वेन क्लेशकरः विपाकः परिणामो यस्याः सा तादृशीति तत्समाधानम् ।

विग्रहेति । विग्रहवत्यपि मूर्त्तिमत्यपि, अप्रत्यक्षं चक्षुषागम्यं दर्शनं ज्ञानं यस्याः सा तादृशी चाक्षुषप्रत्यक्षागम्येत्यर्थः इति विरोधः, विग्रहवत्यपि प्रेरकनया युद्धवत्यपि मिथः सद्ग्रामविधायिन्यपि देवत्वादेवाप्रत्यक्षदर्शनेति तत्परिहारः ।

पुरुषेति । पुरुषोत्तमे उत्कृष्टपुरुषे रतापि आसक्तापि खलजनप्रियेति विरोधः, पुरुषोत्तमरतापि भगवद्विष्ण्यासक्तापि खलजनप्रिया बाहुल्येन दुष्टजनावलम्बनादिति तत्समाधानम् ।

‘ऊष्माणमारोपयन्त्यपि’ इत्यारभ्य ‘पुरुषोत्तमरतापि’ इत्यन्तं यावत् सर्वत्र विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

धर्मं समन्वित अपना चरित्र प्रकट करती है । क्योंकि सर्वदा उष्णता उत्पन्न करती हुई भी शीतलता उत्पन्न करती है (धनका अहङ्कार उत्पन्न कर, एवं मनुष्यको सदसद्विवेचनाशून्य कर देती है) । ऊपर उठा करके भी नीचे में रखती है (अवस्थाकी उन्नतिको उत्पन्न कर अथ च मनुष्यको ऊँस्ति त्वभाववाला कर देती है) । समुद्र (जलराशि) से उत्पन्न होकर भी पिपासा बढ़ाती है (धनकी अभिलाषा की वृद्धि करती है) । शिव होकर भी अशिव स्वभावका विस्तार करती है (लोगोंको प्रभुत्व उत्पन्न करके दूसरेको पीड़ा देनेके कारण अमङ्गल स्वभाव को विस्तार करती है) । शरीरमें बलवृद्धि करके भी लघुनाको उत्पन्न करती है (सैन्यवृद्धि करती है और स्वभावको छुगण करती है) । अमृतकी सहोदरा होने पर भी जिह्वामें कटुरस (कड़वी) अनुभूत होती है (परिणाममें दुःखदायिनी होती है) । मूर्त्तिमती होकर भी चाक्षुष प्रत्यक्षके योग्य नहीं है (धनियोंके नीचे में परस्पर कलह उत्पन्न कर दृष्टिगोचर नहीं होती है) । उत्कृष्ट पुरुषमें आसक्त होने पर भी खल पुरुषोंसे प्रीति

१. क्वचित् ‘जगति’ इति पदं नावलोक्यते ।

२. सन्ततम् ।

३. उपजनयन्त्यपि ।

४. राशिरिव ।

५. कटुक ।

तत्परतापि खलजनप्रिया । रेणुमयीव स्वच्छमपि कलुषीकरोति । यथा यथा चेयं चपला दीप्यते तथा तथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्भवति । तथाहि, इयं संवर्द्धनवारिधारा तृष्णाविषवल्लीनाम्, व्यावर्गीतिरिन्द्रियमृगाणाम्, परामर्शधूमलेखा सञ्चितचित्राणाम्, विभ्रमशय्या मोहदीर्घनिद्राणाम्, निवासजीर्णवलभी धनमदपिशाचिकानाम्, तिमिरोद्भूतिः शाखदृष्टीनाम्, पुरः पताका सर्वाविनयानाम्, उत्पत्तिनिम्न । क्रोधावेगघ्राणाणाम्, आपानभूमिः विषयमधूनाम्, सङ्गीतशाला भ्रूविकारनाट्यानाम्, आवासदरी दीपाशी

रेविति । रेणुमयीव-रजोनिष्पन्नेव स्वच्छं विशदमपि कलुषीकरोति मलिनं विद्यार्थीति विरोधः, स्वच्छमपि रागाद्वह्मरहितमपि जने कलुषीकरोति रागाद्वह्मरादियुक्तं विदधाताति तत्परिहारः ।

इह रजोनिष्पत्युत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा विरोधाभासश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

येति—किञ्चेति चार्यः । चपला चञ्चला तडितिवेति च व्यज्यते, यथा यथा येन येन प्रकारेण इयं लक्ष्मीः दीप्यते प्रकाशते आविर्भवति, तथा तथा तेन तेन प्रकारेण दीपशिखेव प्रदीपज्वालेव कज्जलवन्मलिनमेव परिहासरपरगेहरगादिकं दुष्कृतमेव न तु प्रायेण शोभनमित्येव पदार्थः कर्म केवलम् उद्भवति आविष्करोति । पदे—कज्जलमेव मलिनं कर्म । पूर्णपमा ।

मलिनकर्मोद्भवनं प्रदर्शयति—तथाहि । इयं लक्ष्मीः, तृष्णा विषयेच्छा एव विषयवत्त्यः अनर्थजनक्याद्विषयताः तासां संवर्धनवारिधारा वृद्धिकारगीभूतनित्तरसलिलसेकः, विद्यमानायामस्यां तृष्णावृद्धयवलोकनादित्याशयः । इन्द्रियाणि अक्षय्येव मृगा हरिणाः तेषां व्याधिगीतिः मृगवधजीविगानम्, आकृत्य नष्टीकरणात् । व्याधा हि गानेन मृगानाकृत्य गतासु कुर्वन्तीति प्रत्यातं सर्वत्र । सञ्चितानि सदाचरणानि तान्येव चित्राणि जालेस्यानि तेषां परामर्शधूमलेखा आवरणधूमपङ्क्तिः, विद्यमानायामस्यां बाहुल्येन जनानां सञ्चरितावरणात् । मोहाः विषेयाविषेयविवेकानावा एव दीर्घनिद्राः दीर्घस्वापाः तासां विभ्रमशय्या विज्ञानशय्या, विद्यमानायामस्यां मोहवृद्धिदर्शनात् । धनमदा द्रव्याहङ्कारा एव पिशाचिका राक्षस्यः तासां निवासाय अवस्थानाय जीर्णवलभी प्रार्थनचन्द्रशाला पिशाचानां जीर्णमवन इव धनमदानां लक्ष्यामेवावस्थानात् । शान्ताग्नि वेदादीनि एव दृष्टयो लोचनानि तासां तिमिरोद्भूतिः नयनरोगविशेषस्योत्पत्तिः अनर्थैव शान्तादृष्टिनिरोधात् । सर्वाविनयानां सर्वविषदुश्चरित्राणां पुरःपताका अवयवजयन्ती, पताकावलोकनेन रयागमनानुमानवत् लक्ष्या अवलोकनेन सर्वविषदुश्चरित्रानुमानात् । क्रोधावेगाः कोपसंभ्रमा एव प्राहा जलजननवः तेषाम् उत्पत्तिनिम्ना उद्भवन्दी, विद्यमानायामेवास्यामाधिक्येन कोपसम्भ्रमोद्भवदर्शनात् । विषयाः त्रकुबन्दादिसम्भोगवस्तुन्येव मधूनि अनर्थजनकत्वेन मद्यानि तेषाम् आपानभूमिः पाननोष्टिकास्थानम्, विद्यमानायामेवास्यामाधिक्येन भोगदर्शनात् । भ्रूविकारा ब्रूदय एव नाट्यानि अभिनयाः तेषां सङ्गीतशाला रङ्गशाला, अस्यामेवाधिक्येन त्रकुटीविधानात् । दीपाः कामादय एव आर्शाविषाः जीवनघातकत्वाद् विषयराः तेषाम् आवासदरी निवासचन्द्रा, अस्यामेव कामाद्यवस्थानात् ।

करती है (नारायणने आ-कृति रहती है, एवं प्रायशः दुर्जनको ही प्राप्ति करती है) । धूलिनयी होकर ही नाना निर्मल वस्तुओंको भी मलिन कर देती है (अहङ्कारादि-शेष-रहित व्यक्तियों को अहङ्कारादि दोष से दीपी बना देती है) । और जैसे-जैसे यह चञ्चला लक्ष्मी आविर्भूत होती है, वैसे-वैसे ही दीपशिखाके समान कज्जलवत् मलिन पदार्थ ही केवल प्रकट करती रहती है । क्योंकि यह लक्ष्मी, विषय लालतारूप विपत्तिसमूह को बूझ करनेवाली जलपारा है, (अर्थात्, जैसे जलपारा विपत्तिकाओं की बूझ करती है, वैसे यह तृगुणा की बूझ करती है), इन्द्रियरूप हरिणोंके पक्षमें व्याधोंका गान है (अर्थात्, जैसे व्याधका गीत हरिणोंको आकर्षित करता है, वैसे यह इन्द्रियोंको आकर्षित करती है), सञ्चितरूप त्रिव समूहका आवरण करनेवाली धूमपत्ति है (अर्थात्, जैसे धुँसे से त्रिव मिट जाने है, वैसे यह सञ्चितको विगाड़ देती है); मोक्षर दीर्घनिद्राके पक्षमें कोमल शय्या है (जैसे कोमल शय्या पर बैठके तब नींद आती है, वैसे यह मोक्षकी विज्ञान-भूमि है), धनाभिमानरूप पिशाचिनियोंके रहनेके लिए दृष्टी-दृष्टी क्यारी है, शान्त रूप-नेत्रके पक्षमें तिमिरनामक नेत्ररोग है, सब दुराचरोंके अंगे उड़नेवाली पताका है, क्रोधावेगरूपी जलजन्तुओं (मगरों) की उत्पत्ति करने वाली नदी है, त्रकुबन्दनचरित्रा प्रकृति भोग्य पदार्थरूपी नदीकी पान-भूमि है, भ्रूविकाररूपी अभिनयारी

विषाणाम्, उत्सारणवेत्रलता सत्पुरुषव्यवहाराणाम्, अकालप्रावृट् गुणकलहंसकानाम्, विसर्पणभूमिलोकापवादविस्फोटकानाम्, प्रस्तावना कपटनाटकस्य, कदलिका कामकरिणः, वध्यशाला साधुभावस्य, राहुजिह्वा धर्मेन्दुमण्डलस्य । न हि तं पश्यामि, यो ह्यपरिचित-
यानया न निर्भरमुपगूढः, यो वा न विप्रलब्धः । नियतमियमालेख्यगतापि चलति, पुस्तम-
व्यपि इन्द्रचालमाचरति, उत्कीर्णापि विप्रलभते, श्रुताप्यभिसन्धत्ते, चिन्तितापि वञ्चयति ।

सत्पुरुषाः शिष्टाः तेषां व्यवहाराः सानुकम्पाचरणानि तेषान् उत्सारणाय कूरीकरणाय वेत्रलता वेतसयष्टिः, उद्धृतायामस्यां शिष्टानामपि प्राक्सानुकम्पव्यवहारविलोपात् । गुणा दयादाक्षिण्यप्रभृतय एव कलहंसकाः कादम्बराः तेषाम् अकालप्रावृट् असमयप्राप्तवर्षासमयः, वर्षासमये कादम्बरानामिव विद्यमानायामस्यां गुणानामदर्शनात् । कपटं छलाचरणमेव नाटकम् अभिनयः तस्य प्रस्तावना आमुखम्, विद्यमानायामेवा स्यां कृतव्यवहारारम्भात् । कामो मदन एव करी दन्ती तस्य कदलिका रम्भा, सत्यामेवास्यां स्वच्छन्दव्य-
वहरणात् । साधुभावस्य सौजन्यस्य वध्यशाला हननभवनम्, सत्यामेवास्यां सौजन्यस्य विलोपात् । तथा धर्मो धर्मव्यवहरणमेव इन्द्रमण्डलं स्वच्छतया चन्द्रविम्बं तस्य राहुजिह्वा सैहिकेयरसना, अनयैव धर्मव्यवहरणप्रासात् ।

इह 'इयं संवर्द्धनवारिधारा तृष्णाविषवह्नीनाम्' इत्यारभ्य 'राहुजिह्वा धर्मेन्दुमण्डलस्य' इत्यन्तं यावत् प्रायेण परस्परितरूपकमलङ्कारः । 'केवलं 'पुरःपताका सर्वाविनयानाम्' इत्यत्र, 'उत्सारणवेत्रलता सत्पुरुषव्यवहाराणाम्' इत्यत्र च निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः ।

नहीति । हि निश्चितं तं जनं न पश्यामि नावलोकयामि, यो हि जनः अपरिचितया परस्परपरिज्ञान-
शून्यया अनया लक्ष्म्या निर्भरं गाढं नोपगूढो नालिङ्गितः सम्पत्तिलिप्सया निरतिशयव्यापारानन्तरं तथा न संश्लिष्ट इत्यर्थः । यो वा न विप्रलब्धः त्यक्त्वा न प्रतारितः ।

इह लक्ष्म्यां कार्यद्वारा कुलटाया गणिकाया वा व्यवहारसमारोपात् समासोक्तिर्वोध्या । अपि चात्र 'नहि तं पश्यामि' इति वाक्यस्योत्तरत्र पाठ एव समुचितः अन्यथा यच्छब्दान्वितवाक्ययोरुत्तरत्र पाठेन वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषः 'न्यङ्कारो ह्ययमेव मे यदरयः' इत्यादिवत्समापत्तेर्देवेति बोध्यम् ।

सर्वविधिनैव लक्ष्म्या वञ्चनामुपपादयति—नियतमित्यादिना । नियतं निश्चितम् इयं लक्ष्मीः आले-
ख्यगतापि चित्रलिखितापि चलति भवनान्तरं गच्छति । पुस्तमय्यपि मृत्काष्ठादिरचितपुत्तलिकारूपापि इन्द्रजालं कुहकम् आचरति प्रदर्शयति, अकस्मात् लक्ष्म्या विलोपात् । 'पुस्तकी हस्तनियन्त०' इत्यादि वाग्भटः । 'पुस्तं लेप्यादिकर्मणि' इत्यमरस्य—

'मृदा वा दाह्या वाथ वलेणाप्यथ चर्मणा । लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते ॥'

इति रामाश्रमी टीकाऽत्रानुसन्धेया । उत्कीर्णापि प्रस्तरं निस्तप्य, रचितापि विप्रलभते झटिति परित्यज्य वञ्चयति । श्रुतमस्यास्तीति श्रुता अर्श आदित्वाद्च् प्रत्ययः, दुराचारनिषेधकशास्त्रज्ञानयुक्ता-
पीत्यर्थः अभिसन्धत्ते छलव्यवहारं करोति अविश्वासव्यवहारात् । चिन्तितापि स्मृतापि वञ्चयति प्रता-
यति । विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

सङ्गीत-शाला है, कामादि दोषरूपा विषपरसर्पिके रहनेकी गुफा है, सत्पुरुषोंके सङ्ग्रहहारोंकी दूर भगानेवाली वेतकी छड़ी है, दयादाक्षिण्यादि गुणरूपी कलहंसों की असामयिकोपस्थित वर्षा ऋतु है, लोकनिन्दारूपी विस्फोटकका विस्तार करनेवाली भूमि है, कपटाचरणरूपी नाटककी प्रस्तावना है, कन्दर्परूपी हाथी का कदलीवन है, साधुभावकी वध्य-शाला (इत्यागृह) है, और धर्माचरणरूपी चन्द्रमण्डलके लिए राहु-जिह्वा है । मैं 'ऐसा कोई पुरुष नहीं देखना कि इस अपरिचिता लक्ष्मी द्वारा गाढ आलिङ्गित होकर वादमें प्रतारित नहीं हुआ है । वह लक्ष्मी, चित्रपट पर चित्रित होने पर भी निःसन्देह चली जाती है । मृत्तिका अथवा काष्ठादि द्वारा पुत्तलिका बनाकर रखने पर भी इन्द्रजालके समान व्यवहार करती है । पथरमें खुदवाकर रखने पर भी धोखा देती है । शास्त्राभिज्ञ होने पर भी दुर्व्यवहार करती है, प्राप्तिकी आशासे भक्तिके द्वारा ध्यान करने पर भी ठगती है ।

१. 'व्यवहाराणाम् । २. विस्फोटानाम् । ३. कचित् अनयेति इति पदं नावलोकयते । ४. पुस्त-
कमय्यपि ।

एवंविधयापि चानया दुराचारया कथमपि देववशेन परिगृहीताः विवृतत्वा भवन्ति राजानः, सर्वाविनयाधिष्ठानताञ्च गच्छन्ति । तथाहि, अभिषेकसमय एव चैषां मङ्गलकलसज्जैरिव प्रक्षाल्यते दाक्षिण्यम्, अग्निकार्यधूमेनेव मलिनीक्रियते हृदयम्, पुरोहितकुशाग्र-सम्मार्जनीभिरिवापनीयते क्षान्तिः, उष्णीषपट्ट-वन्धनेवावच्छाद्यते जरागमनस्मरणम्, आनपत्रमण्डलेनेवापवार्यते परलोकदर्शनम्, चामरपवनैरिवापह्रियते सत्यवादिता, वेत्रदण्डैरिवोत्सार्यन्ते गुणाः, जयशब्दकलकलैरिव तिरस्क्रियन्ते साधुवादाः, ध्वजपटपल्लवैरिव परामृश्यते यशः । केचित् श्रम-वश-शिथिल-शकुनि-गल-पुटं चपलाभिः स्वद्योतोन्मेष-

भवन्ति । एवंविधयापि पूर्वोक्तलक्षणलक्षितयापि दुराचारया दृष्टाचरणया अनया लक्ष्म्या कथमपि महता क्लेशेन देववशेन भाग्यवशेन परिगृहीता आश्रिता राजानो नृपतयो विवृताः समावृता भवन्ति । सर्वेषां समस्तानाम् अविनयानां दुर्व्यवहाराणाम् अधिष्ठानताम् आस्पदत्वं च गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ।

इह लक्ष्म्यां कार्यद्वारा पिशाचीव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः ।

चैष्टव्यं दुर्व्यवहारास्पदत्वं समुपपादयति—तथाहीति । अभिषेकसमय एव राज्याभिषेकसमय एव एषां नृपतीनां मङ्गलकलशज्जैरिव कल्याणकुम्भाम्भोभिरिव दाक्षिण्यम् औदार्यं प्रक्षाल्यते प्रक्षालनविषयो-क्रियते । अग्निकार्यम् अभिषेकाङ्गहोमः नस्य धूमेन हृदयं स्वान्तं मलिनीक्रियते राज्ञामिति शेषः । पुरोहितः पुरोधाः तेषां कुशाग्रपण्येव दर्माप्राण्येव सम्मार्जन्यः ताभिः क्षान्तिः क्षमागुणः अपनीयते रेण्वा-दिवत् दूरीक्रियत इव, बाहुल्येन सहिष्णुताशून्यत्वात् । उष्णीषं मूधवेष्टनं तदेव पट्टवन्धः क्षीमवसन-धन्यनं तेन जरागमनस्मरणं 'बाह्व्यं मे भविष्यतीति' चिन्ता अवच्छाद्यते शिरोवत् आम्रियत इव । बाहुल्येन वृद्धानामुपहामात् । आनपत्रमण्डलं मण्डलीकृतच्छत्रं तेन परलोकदर्शनं जन्मान्तरदृष्टिः अपवार्यते अन्य-पुरुषावलोकनवत् निवार्यते, आधिक्येन परलोकभाविक्लेशत्रयोधाभावेनाधर्मव्यवहरणात् । चामरा बालव्य-जनाः तेषां पवनैः वातैः सत्यवादिता अविनयवादिता अपह्रियते रेणुवत् अपनीयत इव बाहुल्येनासत्य-संभाषित्वात् । वेत्रदण्डाः वेतसयष्टयः तैः गुणा दयादाक्षिण्यादयः उत्सार्यन्ते अन्यजनवत् दूरीक्रियन्त इव, बाहुल्येन तेषां गुगरहितत्वात् । साधुवादाः सौजन्यप्रशंसावचनानि जयशब्दकलैः जयशब्दकोलाहलैः तिरस्क्रियन्ते सामान्यवाक्यवत् आच्छाद्यन्ते इव, बाहुल्येन तत् साधुवादविमुखत्वात् । ध्वजपटपल्लवैः ऊर्ध्वोद्धृतकेतुदण्डसंसकप्रयितपताकाभिः, यशः श्लोकः परामृश्यते छिन्नविशदवर्णवत् प्रोद्ध्यत इव, तत्पर्यन्तं विविधदुर्व्यवहारवशात् बाहुल्येन तेषां यशोविलोपात् ।

इह 'अभिषेकसमय एव' इत्याद्यारम्भ 'ध्वजपटपल्लवैरिव परामृश्यते यशः' इत्यन्तं यावत् प्रतिवाक्ये क्रियोपेक्षालङ्कारः । केवलं 'पुरोहितकुशाग्रे' व्यादौ निरङ्गकेवलरूपकसंकीर्णा क्रियोपेक्षालङ्कार इत्यवधेयम् । केचिदिति । केचित् राजानः, विवृततामुपयान्तीत्यग्निमेगास्य सम्यन्धः । श्रमवशेन दूरोद्गुनादि-प्रयासाधिक्येन शिथिलं श्रुयं यत् शकुनेः मयूरादिपक्षिणः गलपुटं कण्ठदेशः तद्वत् चपलाभिः चञ्चलाभिः,

ऐसी वद 'दुराचारिणी, अदृष्टवश किसी प्रकार से राजाओं का परिग्रह कर भी ले तो वे व्याकुल होकर किसी कानके नशी रहने और सब दुराचार परायण हो जाते हैं । क्योंकि अभिषेक के समय ही उनकी सब चतुरता मानी मानसिक कलशों के लपटे धुल जाती है । अभिषेकाङ्गा, होमके धुपने मानी उनके हृदय नमिन हो जाते हैं । पुरोहितोंकी कुशाग्ररूप मार्जनी (शाङ्) से मानी उनके क्षमागुण दूर पंक्त दिखे जाते हैं । रेणुमी कण्टे की पगडौली बांधनेसे मानी 'मे भी वृद्ध शैलिंग' इस प्रकारकी चिन्ताकी डंक देनी है । प्रसारित छत्रसे ही मानी जन्मान्तरके प्रति इष्टिमानकी रोक लगा देती है । चामरके वायुसे ही मानी सत्यवादिता की वटा देनी है । वेतकी छट्टिसे ही मानी दयादाक्षिण्यादि सब गुण बाहर निजान दिखे जाते हैं । जयशब्दके कोलाहलसे ही मानी, उनके सौजन्यकी प्रशंसा नीचे पंक्त दो जाती हैं । एवं ध्वजालय विन्यृत पताकासे ही मानी यश पोंछ दिया जाता है । परिश्रमवश शिथिल हुए पक्षीके गलपेट (गर्दन) के समान एवं खजोड (जुगल) के प्रकाशके

१. देवपरिगृहीताः । २. विवृतताभवन्ति । ३. एषाम् एव चैषाम् । ४. मलिनीक्रियते ।

५. वसह्रियते । ६. ...पट... । ७. अवाच्छाद्यते । ८. अस्मत्पर्यन्ते, अस्मद्व्ययिने । ९. ... कलकलरवैः ।

१०. क्वचित् । ११. श्रमशिथिल... । १२. ...पटपुट... ।

मुहूर्त्त-मनोहराभिर्मनस्विजनगहिताभिः सम्पद्भिः प्रलोभ्यमानाः, धन-लवलाभावलेपविस्मृत-जन्मानोऽनेकदोषोपचितेन दुष्टासृजेव रागावेशेन बाध्यमानाः, विविधविषय-प्राप्त-लालसैः पञ्चभिरप्यनेक-सहस्रसंख्यैरिवेन्द्रियैरायास्यमानाः, प्रकृतिचञ्चलताया लब्धप्रसरेण एकेनापि सहस्रतामिवोपगतेन मनसा आकुलीक्रियमाणा विह्वलतामुपयान्ति । ग्रहैरिव गृह्यन्ते, भूतैरिवाभिभूयन्ते, मन्त्रैरिवावेश्यन्ते, सत्त्वैरिवावष्टभ्यन्ते, वायुनेव विडम्ब्यन्ते, पिशाचैरिव रस्यन्ते, मदनशरैर्मर्माहता इव मुखभङ्गसहस्राणि कुर्वते, धनोष्मणा पच्यमाना इव विचे-
ख्योतो ज्योतिरिद्धः तस्य उन्मेषवत् प्रकाशवत् मुहूर्त्तं क्षणं मनोहराभिः, विनश्वरत्वात् किञ्चिद् समय-मात्रचित्तहारिणीभिः, अत एव मनस्विजनाः ज्ञानिलोकाः तैः गहिताभिः निन्दिताभिः सम्पद्भिः घनादि-समृद्धिभिः, प्रलोभ्यमानाः लोभं प्राप्यमाणाः ।

इह द्वे लुप्तोपमे पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गश्चेत्येतेषां मिथोनैरपेक्षेण तिलतण्डुलवत्संस्मृतिः ।
धनलवेति । धनलवस्य अत्यल्पद्रव्यस्यापि लाभावलेपेन प्राप्तिगर्वेण विस्मृतानि विस्मरणं प्राप्तानि जन्मानि जन्तुपि यैस्ते तादृशाः, अत्यल्पस्यापि द्रव्यस्य प्राप्तिगर्वेण 'के वयम्, केपामात्मजाः, कीदृगवस्था अमृतम्' इति स्मरणरहिता इत्यर्थः । एतद्धि दत्तकमुत्तरम् । अनेकैर्नानाविधैः दोषैः वातपित्तकफविकारैः उपचितेन वृद्धिं गतेन दुष्टेन दूषितेन अस्वास्वतेन यथा पीड्यमाना भवन्ति तथा दोषैः कामक्रोधादिभिः प्रवृद्धेन रागावेशेन विषयासक्तिरूपाभिनिवेशेन बाध्यमानाः अधरीक्रियमाणाः । पूर्णोपमा ।

विविधेति । विविधा अनेके ये विषयाः शब्दस्पर्शादयः तेषां प्राप्तेषु ग्रहणेषु लालसैः लालुपैः 'लोलुपो लोलुभो लोली लम्पटो लालसोऽपि सः' इति रभसः । पञ्चभिः यथार्थतः पञ्चसङ्ख्यकैरपि विषयाधिक्यात् अनेकसहस्रसंख्यैरिव विद्यमानैः, इन्द्रियैः श्रोत्रत्वगादिज्ञानकरणैः वाक्पाण्यादिकर्मकरणैश्च आयास्यमानाः निजनिजशब्दस्पर्शादिविषयेषु निरन्तरगाढप्रवर्त्तनया परिखिद्यमानाः । गुणोपमेक्षा ।

प्रकृतौति । तथा प्रकृत्या स्वभावेनैव चञ्चलतया चपलतया कारणेन, लब्धप्रसरेण प्राप्तावकाशेन विविधविषयव्याप्तेन, अतएव एकेनापि विद्यमानेन सहस्रतां सहस्रसंख्यकत्वम् उपगतेन विषयाधिक्यात् प्राप्तेनेव मनसा चित्तेन आकुलीक्रियमाणाः व्यग्रीक्रियमाणाः सन्तः विह्वलतां चञ्चलताम् उपयान्ति उप-गच्छन्ति । क्रियोपमेक्षा ।

तस्मिन् समये च तेषां स्थितिं प्रदर्शयति—ग्रहैरित्यादिना । ग्रहैः शनैश्चरादिभिः गृह्यन्ते ध्रियन्ते इव, प्रतिक्षणमनेकविधभावभङ्गीविधानादित्याशयः । एवमग्रेऽपि भावोऽवगन्तव्यः । भूतैः देवयोनिविदोपैः 'भूतोऽमी देवयोनय' इत्यमरः, अभिभूयन्ते आक्रम्यन्ते इव । मन्त्रैः आधर्वणिक्कैः तान्त्रिकैर्वा आवेश्यन्ते कैश्चित्पुरुषैः स्वायत्ततायां प्रवेश्यन्ते इव वशीक्रियन्ते इवेत्यर्थः । सत्त्वैः शार्दूलादिहिंसकप्राणिभिः अवष्ट-भ्यन्ते हठादवलम्ब्यन्ते इव, कस्मिंश्चित्समये यातनाऽवगमादित्याशयः । वायुना वातव्याधिना विडम्ब्यन्ते विचास्यन्ते इव । तथा पिशाचैः राक्षसैः पच्यन्ते भक्ष्यन्ते इव । अत्र सर्वत्र क्रियोपमेक्षालङ्कारः ।

स्थित्यन्तराणि दर्शयति—मदनेत्यादिना । मदनशरैः कामवाणैः मर्माहता मर्मस्थलं तादृताः मुख-भङ्गसहस्राणि विविधप्रकारा मुखभङ्गैरित्यर्थः । कुर्वते विदधते । धनोष्मणा घनाभिमानोत्पन्नसन्तापेन समान क्षणभरके लिए देखनेमें सुन्दर, अतएव शान्तियों द्वारा निद्रा की गई सन्तुष्टि-कोई-कोई राजा दुःख हो जाते हैं । वे सामान्य धन-लाभ के अहङ्कार में अपने-अपने जन्म-समय के वृत्तान्त को भूल जाते हैं; वात-पित्त-कफले दूषित रक्तके समान कामक्रोधादि दोषोंसे वृद्धि-प्राप्त विषयासक्तिमें यातना भोग करने रहते हैं । शब्द-स्पर्शादि अनेक प्रकार के विषयों के रसका आस्वादन करने के अभिलाषी एवं पञ्चसङ्ख्यक होने पर भी विषय बाहुल्यसे मानो अनेक सहस्रसंख्या प्राप्त किए हुए शन्द्रियोंसे दुःख भोग करते रहते हैं और मन स्वभावतः चञ्चल होनेके कारण अवकाश मिलनेसे अनेक विषय में दोड़ता रहता है । अत एव एक होने पर भी मानो सहस्र संख्या प्राप्त हुए उस मनसे राजा लोग अञ्जुल कर एक ही वारमें दिहल हो जाते हैं । उस समय पूतनाप्रभृति कोई-कोई ग्रह आकर मानो उन लोगोंको घेर लेते हैं । भूत मानो उन पर प्रभाव डालते हैं । किसी-किसी मन्त्र-शक्तिसे ही मानो उन लोगों को बश कर लेते हैं । विकराल प्राणी (हिंसक जन्तु) मानो इठले उनको पकड़ लेते हैं । वायुरोग से ही मानो वे विचलित किए जाते हैं । पिशाच मानो उनका प्राप्त करते हैं और कानने पाणोंसे मर्माहत होकर ही मानो वे हजारों मुख-विकार करते रहते हैं । धनके अहङ्कारादिमें पच्यमान होकर ही मानो

कालदष्टा इव महामन्त्रैरपि न प्रनिवृध्यन्ते, जातुषाभरणानीव^१ सोष्माणं न सहन्ते, दुष्टवारणा इव महामानस्तम्भनिश्चलीकृताः न गृह्णन्त्युपदेशम्, तृष्णाविषमूर्च्छिताः कनकमयमिव सर्वं पश्यन्ति, इषव इव^२ पानवद्वित्तैर्दृष्ट्याः परप्रेरिता विनाशयन्ति, दूरस्थितान्यपि फलानीव दण्डविच्छेपैर्महाकुलानि शान्तयन्ति, अकालकुसुमप्रसवा इव मनोहराकृतयोऽपि लोकविनाशहेतवः, श्मशानान्नय इवातिरौद्रभूमयः, तैमिरिका इवादूरदर्शिनः, उपसृष्टा इव क्षुद्राधिष्ठित-

जातुपेति । जातुषा लाक्ष्या रचितानीति जातुषाणि आभरणानि आभूषणानीव, सोष्माणं प्रतापवन्तं जनम् अग्निञ्च न सहन्ते न मृष्यन्ति । एकत्रेण्यावशादन्यत्र संस्रवादित्याशयः ।

दुष्टेति । दुष्टा अशिक्षिता ये वारणा हस्तिनः त इव, महता उल्कृष्टेन मानेन अभिमानेन यः स्तम्भः स्तब्धता तेन निश्चलीकृताः स्थिरीकृताः सन्तः, अन्यत्र तु महत् दीर्घं मानं प्रमाणं यस्य तथोक्ता यः स्तम्भः आञ्जानस्तम्भः तेन तद्वन्धनेन निश्चलीकृताः स्थिरीकृताः सन्तः, उपदेशं शिक्षां हस्तिपक्वार्थं न गृह्णन्ति नाददते अवगणयन्तीत्यर्थः ।

तृष्येति । तृष्णा धनलुप्सा तैव विषं गरलं तेन मूर्च्छिताः मोहं प्राप्ताः सन्तः, सर्वं पदार्थं कनकमयमिव द्रव्यमयमिव पश्यन्ति अवलोकयन्ति, सततं तद्विचिन्तावशादित्याशयः ।

इषव इति । इषवो बाणा इव, पानेन सुरासेवनेन वद्वितं तैर्दृष्ट्याः प्रतापेन तेषां ते तादृशाः, परेणान्येन प्रेरिताः उत्साहं प्रापिताः सन्तः, विनाशयन्ति प्रजादीन्, अन्यत्र तु पानेन निशातप्रस्तरवर्षणेन वद्वितं तैर्दृष्ट्याः प्रहारशक्तिः सुधारस्त्वमित्यर्थः, येषां ते तादृशाः, तथा परेण धनुषा कार्मुकेण प्रेरिताः सन्तो विनाशयन्ति लक्ष्यामीति श्लेषः ।

दूरेति । दण्डविच्छेपैः यष्टिनिच्छेपैः दूरस्थितान्यपि द्रविष्ठदेशस्थायीन्यपि फलानि आम्नादीनीव, दण्डविच्छेपैः सामदामदण्डभेदा इति तृतीयोपायप्रयोगैः दूरस्थितान्यपि महाकुलानि प्रशस्तवंशान् शातयन्ति नाशयन्ति पातयन्ति च । उपायान्तरस्य विद्यमानत्वे दण्डप्रयोगस्यानुचितत्वमित्याशयः ।

अकालेति । अकाले असमये कुसुमप्रसवाः पुष्पोद्गमा इव, सुन्दरस्वरूपाः सन्तोऽपि, लोकविनाशस्य जनहयस्य हेतवो दण्डप्रयोगात् कारणानि, अन्यत्र तु लोकविनाशद्योतककारणानि । तथा च प्रमाणम्—
‘द्रुमौषधिविशेषाणामकाले कुसुमोद्गमः । फलप्रसवयोर्वन्धं महोरपातं विदुर्बुधाः ।

श्मशानेति । श्मशानान्नयः प्रेतवनवह्नय इव, अतिरौद्राः अन्येषामव्यन्तभीषणा भूतयः सन्पदो भस्मानि च येषां ते तादृशाः । ‘भूतिर्मस्मिन् सन्पत्तिहस्तिशृङ्गारयोः स्त्रियाम्’ इति मेदिनी ।

तैमरीति । तिमिरेण तप्तसंज्ञकेन नेत्रगोगेण संसृष्टा इति तैमिरिकाः त इव, अदूरदर्शिनः भाविदोषानवलोकितः दूरस्थितवस्त्वबलकनासमर्थाश्च ।

उपेति । उपसृष्टा निर्मलंगता गणिका इव, क्षुद्रैः नीचजनैः अधिष्ठितम् आश्रितं भवनं गृहं येषां ते

लिए जानेपर लोग जिस प्रकार विषवैध (अंज्ञा) के उत्कृष्ट मन्त्रोंसे भी चेतना प्राप्त नहीं करते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार उत्कृष्ट मन्त्रगाओं (नलाह) से भी अपने कर्तव्यको समझनेमें समर्थ नहीं होते हैं; व्याख्यानमित आभूषणके समान दूसरेके प्रताप (पक्षान्तरने-ओज्ज्वले उत्ताप) को सहन करनेमें समर्थ नहीं होते हैं; अशिक्षित हाथी जिस प्रकार बड़े परिमाणके बन्धनस्तम्भसे निश्चल किए जानेपर भी हस्तिपक (महाव्रत) की शिक्षाको ग्रहण नहीं करता है, वे लोग भी उसी प्रकार अत्यन्त अट्टहासे स्तब्धतावश निस्पन्द रहकर किताबी भी उपदेश ग्रहण नहीं करते हैं; धनलालसाल्म्य विषवेगसे विभ्रान्त होकर संनारकी सब वस्तुओंको ही मानो धनमय देखते हैं, ज्ञान चढ़ानेवाले प्रस्तरके वर्षणसे तुषार (तीखे) वाग जिस प्रकार धनुष द्वारा छोड़े जानेपर द्रव्य पदार्थको विनष्ट करता है, वे लोग भी उसी प्रकार मध-मानसे उग्र स्वरूप बहु जानेके कारण एवं दूसरेको सुख करनेके लिए प्रजाओंको विनष्ट करने हैं; मनुष्य जिस प्रकार ढंडेको फेंककर दूर रहने पर भी बड़े-बड़े फलोंको तोड़ डालते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार दण्डप्रयोग (जुर्माना) कर दूर स्थित होनेपर भी सत्कुलोत्तर लोगोंको विनष्ट करने हैं, अस्वामयिक पुण्यका विकास जिस प्रकार सुन्दर होनेपर भी लोगोंके विनाशका सूचक होते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार मनोहर आकारवाले होनेपर भी लोगोंके विनाशका कारण बने रहते हैं; श्मशानस्थ

१. जातुषा इव ।

२. महालान, महालान कृता अपि न ।

३. अतितृष्णाविषवेगमूर्च्छिता ।

४. अत्ययः, अमयः, असवः ।

५. पारुष्याः ।

भयनाः, श्रूयमाणा अपि प्रेतपटहा इवोद्वेजयन्ति, चिन्त्यमाना अपि महापातकाध्यवसाया इवोपद्रवमुपजनयन्ति, अनुदिवसमापूर्यमाणाः पापेनेवाध्मातमूर्त्तयो भवन्ति, तदवस्थाश्च व्यसनशतशरव्यतामुपगताः बल्मीकवृणाग्रावस्थिताः जलविन्दव इव पतितमप्यात्मानं नावगच्छन्ति ।

अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरैर्धन-पिशित-प्रास-गृध्राणस्थाननलिनीवकैः, द्यूतं विनोद-

तादृशाः, अन्यत्र तु छुद्रेः विटैः अधिष्ठितं भवनं यासां ताः तादृश्यः । 'उपसृष्टं मैथुनं स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः ।

अथेति । श्रयमाणा आकर्ष्यमानसंज्ञका अपि, अवलोकनादौ का कथा, इति भावः । प्रेतपटहा इव मृतशरीरेणामपि कटेष्वावृद्धा इव उद्वेजयन्ति उद्वेगं जनयन्ति । मृतशरीराणां पुरस्तात् पटहा चाघन्त इति देशविनोपध्यवहारः ।

चिन्त्येति । संयोगादौ का कथा चिन्त्यमाना अपि चेतसि स्मर्यमाणा अपीत्यर्थः, महापातकादीनां प्रसूखीहत्यादीनाम् अध्यवसाया उद्योगा इव, उपद्रवं चित्तस्याशान्तिम् उपजनयन्ति निष्पादयन्ति । न केवलं महापातकानि कृतान्येव चित्ताशान्तिं जनयन्ति अपि तु तदुद्योगा अपीति 'चिन्त्यमाना अपि' इत्यस्य सादृश्यद्योतनार्थमध्यवसायपदमिति कुशीला विभावयन्ति । मनुना च महापातकलक्षणमेवमुक्तम्— 'महाहत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥'

इह 'सप्तच्छदतरव इव' इत्यारभ्य 'चिन्त्यमाना अपि महापातकाध्यवसाया इव' इत्यन्तं यावत् सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः । केवलं 'नृणां विपमूर्च्छिताः कनकमयमिव' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, गुणो-श्लेषा चेत्युभयोरङ्गाक्षिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

अन्विति । अनुदिवसं प्रतिदिनं पापेन अधर्मेण आपूर्यमाणा क्रियमाणा इव आध्मातमूर्त्तयः स्फोट-शरीरा भवन्ति भूपतयः । क्रियोः श्लेषः ।

एवं च सति किं भवेदित्यत आह—तदानीं । किञ्चेति चार्थः । ताः पूर्वोक्तरूपा अवस्था येषां ते तादृशाः, व्यसनशतस्य कामक्रोधोत्पन्नोपजालस्य शरस्य लप्यं तस्य भावः तत्रैव आश्रयवच्च उपगताः प्राप्ताः सन्तः, बल्मीकं कीटविशेषेण निस्सारितमृत्तिकाराशिः तत्र, वृणाग्रावस्थिता उत्पन्नछादिप्रान्त-पिपसानाः जलविन्दव इव, पतितं स्वधर्मद्यूतं पृथिव्यां परिभ्रष्टं चापि आरमानं स्वं नावगच्छन्ति पाति-त्येव युक्ततया नावद्युष्यन्ते, एकत्र मोहादन्यत्र शुष्कवायित्याशयः । उपमा । व्यसनान्युक्तानि मनुना— 'मृगयाषो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं व्याधया च कामजां दशको गणः ॥

पेशुन्यं साहस द्रोह ईर्ष्यासूर्यार्यदूषणम् । वादण्डजञ्ज पाहृष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥'

अपर इति । अपरे अन्ये तु राजानोऽप्रेतनरूपेण दोषानपि गुणपञ्चमध्यासोपयन्निर्भूतैः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपयान्तीति दूरेण सम्बन्धः । भूतविशेषणानि प्रथमं प्रदर्शयति— स्वार्थेति । स्वस्यात्मनो योऽर्थः प्रयोजनं तस्य निष्पादनं करणं तत्परैः, तदर्थमेव वधनोद्योगादित्याशयः । धनानि द्रव्याण्येव पिशितानि मांसानि तेषां प्रासे ग्रहणे गृध्रैः दूरदग्भिः पक्षिविशेषैः । आस्थानं नृपो-पवेशनस्थलमेव नलिनी मनोहरव्याघ्रानावर्णव्याघ्र कमलिनी तस्या वकैः पक्षिविशेषैः । भूर्त्तवक्त्राणि

अग्निना भस्म जिस प्रकार अत्यन्त भयङ्कर होता है, उन लोगोंकी मन्त्रति भी उसी प्रकार अत्यन्त भयङ्कर होती है; नेत्ररोग उत्पन्न होनेपर लोभ जिस प्रकार दूसरों की चिन्ता नहीं देख पाते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार परिणामको नहीं देख पाते हैं; वेद्व्याओंके गृह जिस प्रकार कामुक लोगोंसे युक्त होते हैं, उन लोगोंके गृह भी उसी प्रकार लोभ जनने युक्त होते हैं; मृतव्यक्तिके दाहकालीन उत्तापवकके समान उनके नाम उन लिख जाय तो उद्वेग उत्पन्न करते हैं; मन्त्रत्यागि महापातकीका अनुष्ठान करनेके उद्योगके समान उनका ध्यान करनेसे भी मनमें अशान्ति उत्पन्न होती है; वे प्रतिदिन पारने परेसुगे रहकर ही मानो न्कोनदेह हो (हूत) जलते हैं; और ऐसी दशामें वे, काम और मोह जन्मि अनेकविध दोगोंके आश्रय होकर बर्त्तनीयके ऊपरके दृष्ट के अग्रभार पर पड़ी हुई चरुकी बूझके समान पतित (भूमिच्युत) होनेपर भी अनेको पतित (स्वधर्मच्युत) नहीं समझ पाते हैं ।

दूसरे ऐसे अनेक राजा हैं, जिनकी समाने, स्वायत्तभावजन्य, धनन्वी मातका प्राप्त करनेमें गृध्रस्वरूप

इति, परदाराभिगमनं वैदग्ध्यमिति, मृगया^१ श्रम इति, पानं विलास इति, प्रसक्ततां शौर्य-
मिति, स्वदारपरित्यागः अन्यसन्नितेति, गुरुवचनावधीरणसपरप्रणेत्यत्वमिति, अजितच्युत-
सुखोपसेव्यत्वमिति, नृत्यं गीतं नाच-वेश्याभिसक्तिः रसिकतेति,^२ महापराधानाकर्णनं महा-
नुभावतेति, परिभवसहत्वं क्षमेति, स्वच्छन्दता^३ प्रनुत्त्वमिति, देगवमाननं महासत्त्वतेति,
वन्दिजनख्यातिः^४ यश इति, तरलता^५ उत्साह इति, अवशिेषज्ञता^६ अपक्षपातित्वमिति,

यथा नलिनीमवलम्ब्य तत्पत्राच्छादितशरीरा मीनान् वञ्चयन्तः स्मृतिं चक्षुषुटेन गृह्णन्ति, तथा पूर्व-
लोका अपि भूपतिमवलम्ब्य परान् वञ्चयन्तः तदीयद्रव्यं गृह्णन्तीत्याशयः । इहोभयत्रापि परम्परितरूप-
कमलझारः ।

दोषाणां गुणपक्षेष्वध्यारोपणं प्रदर्शयति—दूहनित्यादि । दूतं दुरोदरं क्रीडादि, विनोदकरणस्यापारः
इति प्रतिपादनेन । परमार्थतस्तु दूतं दोष एवेत्याशयः । परदारः परस्त्रियः तेषाम् अभिगमनं सम्मोहो
वैदग्ध्यं चातुर्यम् । परमार्थतस्तु परस्त्रीसेवनं पायोत्पादकमायुःव्यकरणेत्याशयः । मृगया जाखेट्य श्रमो
व्यायानः । हिंसात्मकत्वात् प्रागघातसम्भवाच्चाखेटो महान् दोष इत्यभिप्रायः । पानं नद्यसेवनं विलासो
भोगविशेषः । परमार्थतस्तु नद्यसेवनं महापातकमित्याशयः । प्रसक्तता अवधानतया सचिवादीनां विलम्ब-
व्यापारेऽपि तदनवलोकितेत्यर्थः, शौर्यम् उद्वेगान्नावात् सुनटकृत्यम् । परमार्थतस्तु सा स्वविनाशविषा-
यको महान् दोष इति भावः । स्वदारपरित्यागो निजह्यीत्यजनम् अन्यसन्नित्वा अनासक्तिः, वस्तुतस्तु स
महापापप्रदायक एवेति भावः । गुरुवचनस्य गुरुवाक्यस्य अवधीरणम् अवहेलनपातिक्रमणम्, अपरप्रणेत्यत्वं
स्वायत्तताप्रकटनादनन्यवश्यत्वम् । वस्तुतस्तु हितावधीरणा महान् दोषः । अजितच्युतता सेवकानां
स्वाधीनता सुखोपसेव्यत्वं यच्छ्रद्धया व्यवहरणसम्भवाद्दनायाससेवायोग्यत्वम्, परमार्थतस्तु सा विशेष-
क्षत्युत्पादिकैव । नृत्यं नाट्यम्, गीतं गानम्, नाचमनातोद्यम्, वेश्या गार्गिकाः तासु अनिसक्तिः बुद्धपासक-
चित्ता रसिकता तत्तद्रसप्राहित्वं गुण एवेति तेषामाशयः । वस्तुतस्तु कामजदोष एव ।

महती विशालस्य अपराधस्य अनाकर्णनम् अश्रवणं महानुभावतां 'अकिञ्चित्करामिदम्' इत्युपेधाव-
शान्महाप्रभावशालित्वपरिचयः । वस्तुतस्त्वयमविचारो दोष एव । परिभवसहत्वम् अन्यकृतविरस्कार-
सहनशीलत्वं यमा तितित्वा गुणः । वस्तुतस्तु जडत्वमेव । स्वच्छन्दता निरवग्रहता स्वेच्छाश्रमगकारित्वम्,
प्रमुखं स्वतन्त्रत्वम् । वस्तुतस्तु सा निष्कारणान्यायनयोत्पादकतया महान् दोष एव । देवानां विष्णवा-
दीनाम् अवमाननम् अवहेलनम्, महासत्त्वता तेषामपि तुच्छत्वज्ञानान्महान्प्रसक्तता । वस्तुतस्तु बुद्धि-
रहितता । वन्दिजनख्यातिः स्तुतिपाठकविहितप्रशंसैव यशः कीर्तिः । परमार्थतस्तु सा केवलं वेतनदान-
फलमित्याशयः । तरलता समस्तकर्तव्येषु चाञ्छत्यम्, उत्साहः । वस्तुतस्तु कार्यविनाशकरमगाधत्वं दोष
एव । अवशिेषज्ञता असूक्ष्मविचारणम् अपक्षपातित्वम् अपराधिनोऽपि दोषापर्यालोचनासुख्यवृत्तित्वं गुणः ।
वस्तुतस्तु अपराधिनोऽपि अवमानासम्भवाद् गुणिनोऽपि च पारितोषिकासम्भवाद्भवेव सेत्याशयः ।

एवं सभामण्डप-रूप कर्तितर्कानि कृत्वा (दृष्ट्वा) पञ्चिह्वर और टण्डेनें डुलल छिदने ही ईर्ष्या रश्ते हैं जो
राजाओंको इस प्रकार समझाना करने हैं कि—'जुआ खेलना विनोद है, नरलीका गमन चतुरता है, मिह्वर
खेलना व्यायाम (शस्त्र) है, नद्य-गमन करना विलासिता है, किसी विषयमें ही सचधानतया व्यवहसन
नहीं करना नीरता है, अज्ञो धर्मश्रीको छोड़ देना अनासक्ति है, सुटके पक्षेको ग्रहण नहीं करना, स्वाधीनता
है, सेवक अज्ञो जो स्वाधीनहन्ते (मनमाने) चलते हैं उनको बण्ट न देना सुखपूर्वक दुरुप (सेवा) है,
नाचना, गाना, बजाना और वेष्ट्याओंमें आसक्त रहना, रसिकता है, बड़े-बड़े अपराधोंको नहीं सुटना (अपराध
उन पर ध्यान नहीं देना) महानुभावता परीक्ष्य है, दूसरोंका अवमान सहन करना क्षमा है, स्वेच्छाकरिता
प्रसक्त है, देवताओंका निरस्कार करना (कुछ न मानना) महाबलशालिनाका परिचय है, वन्दितोते को परे
प्रशंसा ही यश है, मन्दी चञ्चलता उत्साह है, एवं नृपतसे कार्यको पर्यालोचना न करना (मंडे डुलेने मेद

१. मृगया । २. प्रसक्तता । ३. परित्यागः, परित्यागः । ४. ...व्यवसायः । ५. वृत्त । ६. अनिसक्तिः ।

७. सम्मोहनामिति । ८. महापराधनाकर्णनं, महापराधनाकर्णनम् । ९. परमवत्सल्यं, परमवत्सल्यं ।

१०. स्वच्छन्दता । ११. स्वादि । १२. तरलता । १३. अवशिेषज्ञता ।

दोषानपि गुणपक्षमध्यारोपयद्भिरन्तः स्वयमपि विहसद्भिः प्रतारणकुशलैर्दुर्त्तरमानुयोचिताभिः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणा वित्तमन्मत्तचित्ता निश्चेतनतया तथैवेत्यन्यारोपितालीकाभिमाना मर्त्यधर्माणोऽपि दिव्यांशावतीर्णमिव सदैवतमिवातिमानुषम् आत्मानमुत्प्रेक्षमाणाः प्रारब्ध-
दिव्योचितचेष्टानुभावाः सर्वजनस्योपहास्यानामुपयान्ति । आत्मविडम्बनाञ्जानुजीविना जनेन क्रियमाणामभिनन्दन्ति । मनसा देवताध्यारोपणप्रतारणां सम्भूत-सम्भावनोपहता-
आन्तःप्रविष्टापरभुजद्वयमिवात्मबाहुयुगलं सम्भावयन्ति । त्वगन्तरितनृतीयलोचनं स्वललाट-

शेषान्ति । दोषान् अपराधानपि गुणपक्षं गुणपक्षावन्तर्भावम् आरोपयद्भिः प्रशंसद्भिरित्यर्थः ।
अन्तः अन्तःकरणेषु स्वयमपि आत्मनापि विहसद्भिः हास्यं कुर्वद्भिः तान् राज्ञ इति शेषः, अग्रनिहतेन
समुत्कार्यमताङ्गीकरणदाय्यन्ताङ्गव्यवधानेन्याशयः । प्रतारणकुशलैः वञ्चनाचतुरैः धूर्तैः विप्रतारकैः पुनरपि,
समानुयोचिताभिः देवतायोग्याभिः स्तुतिभिः प्रशंसामिः प्रतार्यमाणा वक्ष्यमानाः । वित्तमदेन धनाभि-
नानेन मत्तानि चित्तानि हृदयानि येषां ते तादृशाः, निश्चेतनया निज्ञानितया कारणेन, तथैव 'एते पया
यैस्ते तादृशाः, मर्त्यस्य मरणशीलस्य मनुष्यस्यैव धर्मा व्याधिजमरणप्रवृत्तयो येषां ते तयोक्ताः
सन्तोऽपि, आत्मानं स्वीयम्, दिव्यस्य अलौकिकस्य देवस्य अंगेन भागेन अवतीर्णमिव उपपन्नमिव, अत
एव सदैवतमिव देवाग्रितमिव । अतिमानुषं मानवमतिक्रान्तम्, उपप्रेक्षमाणाः सम्भावयन्तः, अत एव
प्रारब्धा अवलोकयितुमुपक्रान्ताः दिव्योचिताः स्वर्गोपयोग्याः चेष्टाः सङ्कटमन्त्रेण सागरलङ्घनादिव्यापारा
अनुभावाः शापमन्त्रेण रिपुमरगादिप्रभावाः यैः ते तादृगाः, अत एव सर्वजनस्य समस्तलोकस्य उपहास्य-
ताम् उपहास्योत्पत्ताम् उपयान्ति प्राप्नुवन्ति ।

इह 'अवतीर्णमिव' इत्यत्र क्रियोप्रेक्षा, 'सदैवतमिव' इत्यत्र गुणोपप्रेक्षाद्वाराः ।

अन्तेति । किञ्चेति चार्थः । अनुजीविना जनेन सेवकपुरूपेण क्रियमाणां विधीयमानाम् आत्मविड-
म्बनां स्वस्मिन्नविद्यमानगुणारोपणरूपां वञ्चनान् अभिनन्दन्ति सायुवादेन सादरं प्रशंसन्ति ।

मन्तेति । देवताध्यारोपणं धूर्तः स्वस्मिन् हरिहराद्यारोपणमेव प्रतारणा वञ्चना तथा सम्भूता
सज्जाना या सम्भावना स्वस्मिन् हरिहरत्वादिमननं तथा उपहता विनाशितमतयः सन्तः, मनसा चेतसा
आमवाहुयुगलं स्वकीयभुजयुगम्, अन्तःप्रविष्टम् अन्त्यन्तरगतत्वेनालक्ष्यम् अपरम् अन्यं भुजद्वयं बाहु-
युगलं यस्य तस्य तत्तथोक्तमिव सम्भावयन्ति मन्तेति ।

इह बाहुयुगलस्यान्तः प्रवेशोपप्रेक्षा च क्रियोप्रेक्षा, तेन च स्वस्य विष्णुत्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण
वस्तुत्थनिः । किञ्चात्र 'भुजद्वयम्' इति 'बाहुयुगलम्' इति समानार्थकरयार्थशब्दप्रयोगाद् भग्नप्रक्रमत्वं
दोषः समावसति, न च 'आमवाहुयुगलमन्तःप्रविष्टद्वयमिव' इति पाठं विधाय समुद्गणीयः ।

त्वगिति । स्वललाटं निजमालं त्वचा चर्मणा अन्तरितम् आच्छादितं तृतीयं विषमं लोचनं नयनं
न जानता) नन्दमननं है' इत प्रकार प्रतारणानिपुण धूर्तलोग दोषांको भी युगली श्रेणीमें आरोप करते हैं,
किन्तु मनमें अनेके भी उपहास करते हैं और देवताके वस्तुक्त स्तुति (मनुष्योंके अपौरुष सुमानद) करके
राजकोंको प्रतारण करने (ठगने) रहते हैं । एक ही धनके अङ्कद्वारे से उत्पन्न होकर वन लोगोंकी इत प्रकारकी
स्तुतिमें वैतन्त्र्यविधान हो जाते हैं, अत एव 'वे लोग जैसे बोलते हैं, ठाँक मैं वनों प्रकारका हूँ' इत्यादि वे, इन
सर्वोंकी वषाई समझकर निम्न्या अभिमानका आरोप करते हैं, मनुष्य होनेपर भी अनेकों मानों देवताके अंगसे
अवतीर्ण अपवा जिन्हीं देवता द्वारा अधिकृत, अत एव देवता मानकर दिव्य पुरवोंके वस्तुक्त ज्ञान करके धनका
नारात्म दिखाने हैं, जिससे सब लोगोंके उपहासात्पद बन जाते हैं और अनुचरण करनेकी विवशता करे तो
उत्तरा भी वे अभिनन्दन करते हैं । अनेक मनमें देवतात्वसंस्थानरूप निम्न्या विचारसे ठगाने जानेके कारण जो
धारण उत्पन्न होती है, उसीसे हो बुद्धि विनष्ट हो जाती है अतएव 'मेरे दो भुजओंके अन्दरमें दो भुजाएँ और
छिपकर घुसे हुए हैं' ऐसा समझकर वे, मानों अनेकों विष्णुके समान मानते रहते हैं । एवं 'अनेक ललाटमें
और एक तीसरा नेत्र त्वचाने डूबा हुआ है' ऐसी शङ्का करके धिक्के समान समजते रहते हैं । वे अन्धा दर्शन

१. अनानुपलोकोचिताभिः । २. मत्तमिदमेव । ३. तथेति, यथेति, आत्मारोपितं । ४. अदि-
मानुष्यवत् । ५. विप्रतारणा । ६. अलङ्कृतं...समुद्गन्तं ।

माशङ्कन्ते । दर्शनप्रदानमपि अनुग्रहं गणयन्ति, दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे स्थापयन्ति, सम्भाषणमपि संविभागमध्ये कुर्वन्ति, आज्ञानपि वरप्रदानं मन्यन्ते, स्पर्शमपि पावनमाकलयन्ति । मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः, न पूजयन्ति द्विजातीन्,^१ न मानयन्ति मान्यान्, नार्चयन्त्यर्चनीयान्, नाभिवादयन्त्यभिवादानार्हान्, नाभ्युत्तिष्ठन्ति गुरुन् । अनर्थकायासान्तरितविषयोपभोग-सुखमित्युपहसन्ति विद्वज्जनम्,^२ जरावैक्तव्यप्रलपितमिति पश्यन्ति वृद्धजनोपदेशम्,^३ आत्मप्रज्ञापरिभव इत्यसूचन्ति सचिवोपदेशाय, कुप्यन्ति हितवादिने । सर्वथा तमभिनन्दन्ति, तमालपन्ति, तं पार्श्वं कुर्वन्ति, तं संवर्द्धयन्ति, तेन सह

यत्र तथोक्तम्, आशङ्कन्ते मन्यन्ते । अनेन त्वस्य महेशत्वं प्रतीयते । इत्यञ्च वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

दर्शनेति । दर्शनप्रदानं लोकानां स्वात्मप्रकटनम् अनुग्रहं प्रसादं गणयन्ति मन्यन्ते । दृष्टिपातमपि चक्षुषाऽवलोकनमपि उपकारपक्षे उपकृतिपक्षे स्थापयन्ति निश्चित्यन्ति । सम्भाषणम् कालापमपि संविभागमध्ये विभजनपूर्वप्रदानव्यवस्थाप्रदानमध्ये, कुर्वन्ति अर्पयन्ति दातव्यद्रव्यदानजनितसन्तोषः सम्भाषणेनैवोत्पन्न इति मन्यन्त एवेत्यर्थः । आज्ञां निदेशमपि वरप्रदानं समीहितप्रदानं मन्यन्ते जानन्ति । स्पर्शं संरलेनपि पावनं पवित्रोत्पादकम् आकलयन्ति भावयन्ति । इह प्रतिवाक्ये प्रायः प्रतीयमानोपदेशः ।

नित्येति । निध्यानाहात्म्येन असंस्थात्ममहिम्ना यो गर्वोऽभिमानः तेन निर्भराः परिपूर्णाः देवताभ्यो हरिहरादिदेवभ्यो न प्रणमन्ति न नमस्कारं न कुर्वन्ति । द्विजातीन् ब्राह्मणान् न पूजयन्ति प्रमाणपूर्वकवस्त्रादिप्रदानेन न तर्पयन्ति । मान्यान् माननीयान् स्वशूरादीन् मानयन्ति न सम्मानं ददते । अर्चनीयान् पूजनीयांनुपाध्यायादीन् नार्चयन्ति न पूजयन्ति, अभिवादानार्हान् उपसंग्रहयोग्यान् पुरोहितादीन् नाभिवादयन्ति चरणपतनादिकं न कुर्वन्तीत्यर्थः । गुरुन् हिताहितप्रातिपरिहारोपदेशून् न अभ्युत्तिष्ठन्ति नाभ्युत्थाय न कुर्वन्ति ।

अनर्थकेति । अनर्थकेन निष्प्रयोजनेन कायासेन विचारजनपरिग्रहेण होमाद्यनुष्ठानपरिग्रहेण वा अन्तरितं व्यवहितं दूरीकृतं विषयोपभोगसुखं कामिन्यादिसुरविसुखं येन तं तादृशम्, इति अस्मादेव कारणात्, विद्वज्जनं विद्युबजनम् उपहसन्ति उपहासं कुर्वन्ति, जहस्वशोधनेत्याज्ञयाः । जरया परिणवयया यत् वैकल्यं युद्धेक्षाद्वैतम्, तेन प्रलपितं जल्पितम् इति कृत्वा वृद्धजनेऽपदेशं त्यगिरजनसिद्धिं पश्यन्ति निस्तर्कं मन्यन्ते । आत्मप्रज्ञायाः निजमतेः परिभवोऽवमानोऽयमिति कृत्वा सचिवोपदेशाय प्रधानशिष्यायै असूचयन्ति दोषाविर्भावपूर्वकं कुप्यन्ति । 'क्रधद्रहेष्यास्तृयाधानां यं प्रति कोपः' इति सूत्रेण चतुर्थी, तथा हितवादिने कल्याणवादिने कुप्यन्ति क्रुध्यन्ति ।

सर्वथेति । तं पुरपं सर्वथा सर्वप्रकारेण अभिनन्दन्ति । प्रशंसन्ति । तन् बालपन्ति सम्भाषन्ते । तं पार्श्वं समीपे कुर्वन्ति गच्छन्तीत्यर्थः । तं संवर्द्धयन्ति विविधसाहाय्येन उद्धमयन्ति । तेन पुरपेण सह सुखं यथा स्यात्तथा अवतिष्ठन्ते अवस्थानं कुर्वन्ति । तस्मै पुत्रपाय ददन्ति प्रयच्छन्ति । तं मित्रतान्, उपनयन्ति तं सुहृदं कुर्वन्तीत्यर्थः । 'नी' धातुर्हि 'दुह्याच्' इत्यादिना द्विकर्मकः । तस्य वचनं वाक्यं शृण्वन्ति आकर्णयन्ति । तत्र वर्पन्ति तस्मै सततं धनानि वितरन्ति । तं बहु अधिकं मन्यन्ते आद्रियन्ते । तम् आसतां विश्वस्त्वनाम् आपादयन्ति प्रापयन्ति ।

देना भी नानो बड़ा अनुग्रह करनेकी गगना करते हैं, दृष्टिगत करना भी नानो उपकारपक्षमें रखते हैं, आत्म (वान-जीन) करना भी विनागपूर्वक देयद्रव्यदाननियमों नानो हैं (अर्थात् देनेके स्थानमें बान-जीनमें ही पूर्ण कर देते हैं), आज्ञाओं भी नानो वरप्रदानरूपमें समझते हैं, स्वयं करना भी नानो पवित्रताका कारण समझते हैं । और मिथ्या माहात्म्य के अहङ्कारमें भरे हुए वे देवताओंको प्रणाम नहीं करते, ब्राह्मणोंका पूजन नहीं करते, मान्य व्यक्तियोंका नम्रान नहीं करते, पूजनीय लोगोंको पूजा नहीं करते, सम्मान करनेके योग्य व्यक्तियोंको नमस्कार नहीं करते एवं गुरुओंको देखकर भी उठ खड़े नहीं होते हैं । और 'दे विद्वेर्भर्गनादि' निरर्थक परिश्रम कर विषय-सम्भोगजनित सुखको दूर विदे हैं' इस प्रकार समझ कर विद्वानोंका उपहास करने रखते हैं 'ये वार्धक्यका दृष्टिको अस्थिरता द्वारा जितने प्रलपन करते हैं' ऐसी भावना कर वृद्धोंके उपदेशको अनार समझते हैं, 'इससे नरों दुष्टि निरस्त हो रही है' ऐसा मनमें समझ कर नान्योके उपदेशके द्वेष प्रकट करते हैं

१. प्रदानेऽपि । २. संवर्द्धयन्ति । ३. द्विजात् । ४. "अन्तरितोपभोगः" । ५. विद्वज्जनं तादृशम् । ६. न पश्यन्ति वृद्धोपदेशम् ।

सुखमवतिष्ठन्ते, तस्मै ददति, तं मित्रतामुपनयन्ति, तस्य वचनं शृण्वन्ति, तत्र वर्षन्ति, तं बहु सन्यन्ते, तमाप्रतामापादयन्ति, योऽहर्निशमनवरतमुपरचिताञ्जलिर्धैवतमिव विगता-
न्यक्तव्यः स्तौति, यो वा माहात्म्यमुद्गावयति । किंवा तेषां साम्प्रतम्, येषामतिनृशंसप्रा-
योपदेशनिर्घृणं कीदृल्यशास्त्रं प्रमाणम्, अभिचारक्रियाकुरैकप्रकृतयः पुरोधसो गुरवः, परा-
भिमन्यानपरामन्त्रिण उपदेष्टारः, नरपतिमहन्मुक्तोष्मितायां लक्ष्म्यामासक्तिः, मारणात्म-
केषु शास्त्रेषु अभियोगः, सहजप्रेमाद्रद्दयानुरक्ता भ्रातर उच्छेद्याः ।

तदेवप्रायातिक्वाटन-कष्ट-चेष्टा-सहस्रदाकरो राज्यतन्त्रे, अस्मिन् महामोहान्वकारिणि

य इति । जनः, विगतं दूरीभूतम् अन्यत् कर्त्तव्यं विधेयं यस्य स तथोक्तः सन्, अहर्निशम् अहो-
रात्रम् अनवरतं निरन्तरम्, उपरचिताञ्जलिः संयोजितकरपुटः, अधिदैवतमिव आराध्यदैवतामिव स्तौति ।
यो वा जनः माहात्म्यं हरिहराद्यवतारस्वरूपं मदिमानम् उद्गावयति साधनेन प्रकटीकरोति । इह वाक्यग-
तविधेयाविमर्शोपपरिहाराय यच्छब्दान्वितवाक्ययोः पूर्व पाठोऽवरयं विधेयः ।

तथाविधानाञ्च भूपतीनां सर्वमेवानुचिन्तयितुं दर्शयति—किंवेति । तेषां राज्ञां किंवा विधेयं
त्यागप्रतं युक्तन्यादोषेनं भवितुं शक्नोतीति शेषः । न किमपीत्यर्थः । 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः ।

असाम्प्रतस्त्वे कारणं प्रदर्शयति—येषामिति । अतिनृशंसप्रायेण अत्यन्तनिष्ठुरातिशयेन उपदेशेन
निघय । निर्घृणं निष्कल्मषम्, कीदृल्यशास्त्रं चागव्यनिमित्तनीतिशास्त्रमेव येषां भूपतीनां प्रमाणम् । अभि-
चारक्रिया श्येनयागादिन्यायवयोऽपराधकृत्तत्वेन कर्म नृशंस एका मुख्याः प्रकृतयः स्वभावा येषां
ते नयोक्ताः, पुनोषधः पुरोहिताः गुरवो धर्मोपदेष्टाः । पराभिमन्यानपरा अन्यवञ्चनान्तराः मन्त्रिणः
उपदेष्टारः शिष्यगणिनः । नरपतिमहत्त्वेन भूयनिमगूहेन प्रथमं सुखा भक्तिना पश्चान् उन्नतात्यक्ता तस्योः
तादृश्याम्, लक्ष्यां त्रियाम् आसक्तिः प्रेमानिशयम् । मारणात्मकेषु मारणोपदेष्टारेषु शास्त्रेषु यागिनी-
तन्त्रादिषु अभियोगः अभिनिवेजः । सहजं प्राकृतिकं यत् प्रेम स्नेहः तेन आर्द्रं मदयं यत् हृदयं चेतः तेन
अनुरक्ताः, भ्रातरः सहोदगा उच्छेद्या भूलो विनाशनीयाः ।

इह नयाविशगतां सर्वकार्यादीकिकारविरूपणकार्यं प्रति अनेकनरहेतुरन्यामात् समुच्चयः ।

तदेति । तन्महामोहान्तरात्, एवं प्रायेण यादृक्दासद्वैतवद्वेग, अनिष्टद्विष्टेन अत्यन्तवक्रैग
नितान्तदुष्टोपदेशार्थः, कष्टेन क्लेशकष्टेन चेष्टामहत्त्वेन व्यापाराधिक्रमेण तादृगे भोषणे, राउपकन्त्रे राउपशाम-
नेनिक्रमेण्यतायाम्, अग्निरुमुमुयमाने महामोहेन महाविदेहेन अन्यं विचाररहितं कर्म शीलं यस्य तस्मिन्
तादृगे यौदने तादृगे च मगये, ते ह्युमा चन्द्राग्रीव ! तथा तेन प्रकारेण प्रयनेथाः वर्त्तितुं प्रयजं विद्म्याः

एवं ते हितवन्तं तादृगे ते उक्त पर क्रमेण मगये है । एवं मगये तादृगे उक्त हो वे प्रशस्ता करने है, उक्तके साथ
ही गवतीन करने है, उक्तकी ही शक्त रगते है, महाद्वेग पर उक्तकी ही उक्तने करने है, उक्तने साथ ही मुक्तने
गते है, उक्तकी ही शक्त देते है, उक्तने ही निष्ठा करते है, उक्तकी ही कष्टन सुनने है, उक्तकी ही मगये धन-
वितरण करने है, उक्तकी ही बहुत आदर करते है और उक्तकी ही सर्वप्रकारे विधानाग्न घना देते है, जो
व्यक्ति, दिनगत हर मनवके लिए, एवं सब काम छोड़ हां उक्त कर उक्तने देवताओंके मनान उक्तकी
स्तुति करता है अथवा जो व्यक्ति, हरिहरद्विष्टोका अन्तर कष्ट कर उक्तकी माहात्म्य प्रमाण करता है । जिनके
मनोपमः अन्यत् नृशंस उक्तनेसे परिपूर्ण एवं निरन्त निर्दय वात्सल्यगती नोति-यान् ही प्रमाण माननेवाले
अभिचारक्रियाका अनुष्ठान करने (मारणात्मक) ने नितान्त क्रुन्ममवज्ञाने पुरोहितगण जिनके मित्र हैं, पर-
प्रमाणप्राप्तया मन्त्रिणगण जिनके महाद्वेग है वहाँ राजाओं के विदे मोग का छोड़-छोड़ दिया है उस लक्ष्मी
के प्रति जिनकी भक्ति है, मारणे-प्रेमाने भक्ति, मन्त्रशास्त्रों जिनका आग्रह है एवं स्वभाविक स्नेहने वाग्य
मन्त्र-चित्त और अनुष्ठान करनेवाले आदित्य जिनकी उक्त करने है उन राजाओंके योग स्वात्मन कार्य क्या
हो मगये है ।

इह मित राजाजुनर ! चन्द्राग्रीव ! ऐसी हजारों अत्यन्त उच्छेद और कष्टप्रद कार्यवाहुल्यमे भयानक राज-
शासनके व्यवहारमें एव धैर्य नितान्तहृत्वा विवेकाल्लग्यारी इह औचित्यगते तुम ऐसा कार्य करनेमें प्रयत्न करो

१. तस्य मन्त्रिणान्, २. मित्रवाहुरन्तराणि । ३. तमात्मनोऽपकृति, तस्माद्विन्दति । ४. अनात्मनम् ।

५. उच्छेदः । ६. एवंतये : उच्छिन्नचेष्टा, कुच्छेष्टा .. । ७. महामोहान्विति ।

च यौवने, कुमार ! तर्था प्रयनेथाः यथा नोपहस्यसे जनैः, न निन्द्यसे साधुभिः, न धिक्-
क्रियसे गुरुभिः, नोपालभ्यसे सुहृद्भिः, न शोच्यसे विद्वद्भिः । यथा च न प्रकाश्यसे विद्वैः,
न प्रहस्यसे कुशतैः, नास्वाद्यसे भुजङ्गैः, नावलुप्यसे सेवकवृक्कैः, न वञ्च्यसे धूर्तैः, न प्रलो-
भ्यसे वनिताभिः, न विद्वन्म्यसे लक्ष्म्या, न नर्त्यसे मदेन, नोन्मत्तीक्रियसे मदनेन,
नाक्षिप्यसे विपद्यैः, नावकृष्यसे रागेण, नापह्न्यसे सुखेन । कायं भवान् प्रकृत्यैव
धीरः, पित्रा च महता प्रयत्नेन समारोपितसंस्कारः, तरलहृदयमप्रतिबुद्धञ्च
मदयन्ति धनानि, तथापि भवद्गुणसन्तोषो मामेवं मुखरीकृतवान् । इदमेव च

यथा येन प्रकारेण जनैः लोके नोपहस्यसे नोपहासं क्रियसे । साधुभिः सज्जनैः न निन्द्यसे निन्दां क्रियसे ।
गुरुभिर्धर्माचार्यैः न धिक् क्रियसे धिग्गुणीदितमित्यादिवाक्यविषयीक्रियसे । सुहृद्भिः मित्रैः नोपालभ्यसे
न तिरस्क्रियसे । विद्वद्भिः पण्डितैः न शोच्यसे शोकगोचरीक्रियसे ।

यथेति । किञ्चेति चार्थः । विद्वैः कामिजनैः न प्रकाश्यसे जनसङ्घे स्वसनागतया न प्रकटीक्रियसे ।
कामिजनैः सार्द्धं मिलित्वा तत्परान्तः पतितो मा भवेति निर्देशः । कुशलैः कार्यनिपुणैः न प्रहस्यसे,
रहस्यविषयसंक्षिप्यभावाद्ज्ञवोधनेनेत्याशयः । भुजङ्गैः धूर्तैः न आस्वज्यसे नोपभुज्यसे, परिचारक-
रूपेण प्रविश्य गूढञ्चनया द्रव्यापहरणद्वारेणेत्याशयः । सेवकाः परिचारका एव वृक्का हिंसकप्राणिविशेषाः
तैः नावलुप्यसे राजयात्तावलुप्यसे, यथा वृक्का गूढं प्रविश्य सारमेयान् प्रहरन्ति, तथा विद्वैः परिचारक-
रूपेण प्रविश्य तव निहितं वस्तु नापहरेयुर्गित्याशयः । वनिताभिः स्त्रीभिः न प्रलोभ्यसे न सञ्जायसे ।
लक्ष्म्या राज्यश्रिया न विद्वन्म्यसे न परित्यज्यसे इत्यर्थः । अयथाचरणात् परित्यागेनेत्याशयः । मदेन अधि-
मानेन न नर्त्यसे न नृत्यं कार्यसे । मदेन कामेन न उन्मत्तीक्रियसे चित्तविप्लवतान्मापाद्यसे । विषयैः
इन्द्रियाद्यैः नाक्षिप्यसे नैकान्तमाकृष्यसे । रागेण कस्यापि वस्तुनः उत्कटभोगेच्छया नावकृष्यसे नाकृष्यसे ।
सुखेन आनन्देन नापह्न्यसे न परित्यज्यसे ।

कानमिति । यद्यपीत्यादौ पठनीयम् । कानं पर्याप्तं भवान् त्वं प्रकृत्या स्वभावेनैव धीरो धैर्यवान्
असि । पित्रा तागापीडेन महता प्रयत्नेन अत्यन्तप्रयासेन समारोपितः शिक्षार्पणैः संन्यापितः संस्कारः
सर्वविषयज्ञानं यत्र स तादृशः । तथा धनानि सम्पत्तयः तरलहृदयं तारुण्यात्पलचित्तम् अप्रतिबुद्धं
राज्यशासनरिपुविजयादिदुःखानभिज्ञञ्च जनं मदयन्ति उन्मादं जनयन्ति स्वन एव नक्तकाद्येषु प्रोत्साह-
यन्तीत्यर्थः । तथापि भवद्गुणसन्तोषः तव विद्याविनयशौर्यादिभिर्गुणैर्जनितो मे दुष्टिः, एवमुक्तविधिना
मां वैशम्पायनं मुखरीकृतवान् वादितवान् । अथवा तथापीति तरलेत्यादेः पूर्वं सम्बन्धनीयम् । एवञ्च
धनानि, तारुण्याच्चपलचित्तम्, अप्रतिबुद्धं विजाभावात् साधवसाधुविचाररहितञ्च जनं मदयन्ति मामि-
मानं कुर्वन्ति, इत्यतो भवद्गुणसन्तोषो मामेवं मुखरीकृतवान् लज्जिराकरणाय वादितवान्, अतो न मे
प्रगल्भता माननीयेत्याशयः ।

किं जित्तं ननुभ्य तुम्हारी हँसी न करेँ, साधुगग नित्या न करेँ, गुरुजन धिक्कार न देँ, मित्रगग उलाहना न
देँ एवं विद्वद्गग शोक न करेँ । एवं कामीजन तुम्हारी डुराई न करेँ, कार्यदेक्ष लोग तुम्हारा उपहास न करेँ, लक्ष्मग
तुम्हारी सम्पत्तिका भोग न करेँ, नृत्यरूपी वृक्कसे तुम्हारी सम्पत्ति लूटी न जाय, धूर्तगग धोखा न देँ, कियों लक्ष्मवै
नहीं, लक्ष्मी तुम्हें विद्वन्वित न करेँ, अहङ्कार तुम्हें नचावे नहीं, कामदेव उन्मत्त न करे, विषय डुरे मार्ग मैं न ले
जाउँ, किसी विषयकी उल्लूख अभिलाषासे (नन) आकृष्ट न होवे और सुख अपने अधीन न कर ले । तुम स्वभाव
से अत्यन्त धैर्यवान् हो और पिताने बड़े बड़े उद्योग करके तुमको सर्वविषयक ज्ञान कराए हैं, एवं धनसम्पत्ति भी,
चञ्चलचित्तवाले और अनुक्तभोगी मनुष्योंको स्वभावसे ही उन-उन दुरुद्ध कार्योंमें प्रवृत्त कराती है, तथापि तुम्हारे
विद्याविनयादिगुणजनित सन्तोष ही मुझे इस रूपमें कहने के लिए प्रेरित किया है । और यह मैं फिर तुमको बत

१. तथा तथा । २. यथा यथा । ३. जनेन । ४. उपलभ्यसे । ५. प्रताप्यसे । ६. प्रताप्यसे ।

७. सर्ववनिताभिः । ८. विद्वन्म्यसे, रज्यसे, आकृष्यसे । ९. रागेः । १०. उपह्रियसे । ११. महता प्रयत्नेन
इति क्वचित् विद्यते । १२. एव ।

पुनः पुनरभिधीयन्ने-विद्वांसमपि सचेतनमपि महासत्त्वमप्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्त-
मपि पुनरपि दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति । सर्वथा कन्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभ-
वतु भवान् नवयौवराज्याभिपेक्षमन्त्रम्, कुलक्रमागतामुद्धृष्टं पूर्वपुन्यैर्दुर्द्धां धुरम् . अयन्मय
द्विषतां शिरांसि, उन्नमय यन्धुवर्गम्^१ अभिपेक्षानन्तरश्च प्रारब्धदिग्विजयः परिभ्रमन् विजि-
तामपि तर्धं पित्रा समुप्रीपभूषणां^२ पुनर्विजयस्य अनुन्धरात् । अथञ्च ते कालः प्रतापमारोप-
यितुम्, आरुढप्रतापो हि^३ राजा त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादशो भवति^४ इत्येतावदभिवायोप-
शशान ।

उपशान्तवचसि^५ शुकनासे चन्द्रापीडस्ताभिरमलाभिः उपदेशवाग्भिः प्रक्षालित-

रुज्जिति । इदं पूर्वोक्तं पुनः पुनः वारं वारम् अभिधायते कथमे—विद्वांसं पण्डितमपि सचेतनं
साध्वमपुत्रिचारिणमपीयर्थः । महासत्त्वं नितान्तसाक्षिमतमपि । अभिजातं सद्दृशजातमपि धीरं धैर्यव-
न्तमपि । प्रयत्नवन्तम् उद्योगयुक्तमपि पुरुषं जनं दुर्विनीता दुश्चरिता दृष्टं लक्ष्मीः श्रीः खलीकरोति मन्मा-
गात् मयलनां प्रापयति । अतस्त्वं यथैव तस्याविधे विधातुं न शक्नुयान् तथा प्रयत्नं कुरु-वेत्याशयः ।

उच्येति । सर्वथा सर्वप्रकारेण कन्याणैः सद्गुणैः पित्रा नातेन क्रियमाणं विधीयमानम् । नवो नूतनो
यो यौवराज्ये अभिपेक्षः स एव सद्गुणं श्रेयः तच्चादशम् अनुभवतु अनुभवविषयीकरोतु । पूर्वपुरुषैः
प्राप्तवैः ऊटां कुलक्रमागतां परंपरायाणां धुरं राज्यशासनमारम्भं उद्धृष्ट उद्धृतं कुरु । द्विषता शत्रूणां
निगमि उत्तमाङ्गानि अवन्मय वितन्नाजि कुरु । यन्धुवर्गं स्वजनसमुदायम् उन्नमय उत्तमं कुरु सत्कारा-
दरादिभिरित्याशयः ।

अन्विजेति । अभिपेक्षानन्तरं यौवराज्याभिपेक्षानन्तरं प्रारब्धदिग्विजयः प्रयत्नदिग्विजयः परि-
भ्रमन् पर्यटन्, समुप्रीपभूषणां जन्युपनृतिदीपालङ्कारां सर्वाभिर्ययः । तत्र पित्रा तारापीठेन विजितानपि
स्वाधीनीकृतमपि वसुन्धरां पृथिवीं पुनर्द्वितीयवारं विजयस्व स्वाधीनीकुरु ।

ननु मत्तातेनैव स्वाधीनीकृतायाः पृथिव्याः पुनः स्वाधिसाधने किं फलमिष्यत आह—उच्येति ।
प्रतापं कौशल्यद्वजं तेजः आरोग्ययितुं रिपुषु प्रवर्त्तयितुम् अयमेव एष एव कालः समयः । स्वस्य सर्वविधो-
त्थितिसत्त्वात् जनकस्य च महायतासम्भवादित्याशयः । हि यतः आरुढप्रतापः शत्रुपृथ्वतेजा राजा भूषतिः
त्रैलोक्यदर्शीव सर्वज्ञयोगीश्वर इव, सिद्धः अप्रतिहतः आदेश आज्ञा यस्य स तादृशो भवति । इति परि-
मनासो एतावत् एतन् पर्यन्तम् अभिधाय उक्त्वा उपशान्तम् शुकनासो विरतवाग्वापारो यमूव ।

आहो ! अद्भुतं लक्ष्मीविलसितम्, स्वामिजनदुर्जनतां प्रकटीकुर्वन्त्यमुपदेशः अद्यन्तं जनशिक्षा-
द्वयः महामधुरागमानश्च भाववैभवैरिति न तिरोहितं केषाञ्चिदपि महदुपानाम् ।

उच्यतेति । उपशान्तवचसि विरतवाग्वापारे तस्मिन् शुकनासे चन्द्रापीडः, ताभिः पूर्वोक्ताभिः
अनलाभिः निर्मलाभिः उपदेशवाग्भिः शिवावचनैः प्रक्षालितो धौत इव, उन्मीलितो विकसीकृत इव

गार कला हं जि-मनुज्य चहि जेता विद्वान्, विवेचन, वन्दन, कुलान, धीरप्रवृत्ति एवं उगतां हो उते भी वर
दुतावरिनां लक्ष्मीं दर्शन बना देता है । पिता से किये गए मातृलिय नवयौवराज्याभिपेक्षा तुन सन कल्याणोंके
साथ नर्देश सुनना अनुभव करो, तुम्हारे पूर्वपुन्योत्ति की बार वरन किशा गना है, तुन भी उस कुल-क्रमान
पृथिवीमालनका बार वरन करो । शत्रुजोका मन्मथ अवन्त (नीचा) करो एवं वन्धुवर्गको उन्नत करो । एवं
समर्धानन्ता भूतावाणी पृथिवी तुम्हारे निताते जीतकर रानी रहने पर भी इति अभिपेक्ष हो जानेके अनन्तर
दिविचर आरम्भ कर, सर्वत्र भ्रमण करने हुए तुन भी जिसे जीने । पर तुम्हारे भ्रमण-विभार करनेका
समय है, क्योंकि-राजका प्रताप उत्पन्न होनेपर सर्वत्र नरायोगोंके समान उसका आदेश सर्वत्र हो सफल होकर
रहता है । इतना कर कर शुकनास पुन हो गया ।

शुकनासके पुन हो जानेके बाद उन समय निम्न उपदेशवचनोंसे चन्द्रापीड मानो धुल गया हो, प्रकृत

१. नवयौवराज्यम् । २. अनेकमूलम् । ३. स्वधन्धुवर्गम् । ४. सद्गुण । ५. समर्धानसमुद्रभूषणां ।
६. स्वचित् 'हि' इति पदं न विपद्ये । ७. वचने । ८. अन्विज्य अन्तारिमिरिति न विष्यते ।

इव, उन्मीलित इव, स्वच्छीकृत इव, निर्मृष्ट इव, अभिषिक्त इव, अभिलिप्त इव, अलङ्कृत इव, पवित्रीकृत इव, उज्जासित इव, प्रीतहृदयो मुहूर्त स्थित्वा स्वभवनमाजगाम ।

ततः कतिपयदिवसापगमे च राजा स्वयमुत्थितमङ्गलकलसः सह शुक्नासेन पुण्येऽहनि पुरोधसा सम्पादिताशेष-राज्याभिषेकमङ्गलम्, अनेकनरपतिसहस्रपरिवृतः, सर्वेभ्यस्तीर्थेभ्यः सर्वाभ्यो नदीभ्यः सर्वेभ्यश्च सागरेभ्यः समाहृतेन सर्वौषधिभिः सर्वफलैः सर्वमृद्भिः सर्वरत्नैश्च परिगृहीतेन आनन्दवाष्पजलमिश्रेण मन्त्रपूतेन वारिणा सुतमभिषिपेच । अभिषेकसलिलाद्रदेहञ्च तं लतेव पादपान्तरं^१ निजपादपमुञ्चन्त्यपि तारापीडं तत्क्षणमेव सञ्चक्राम राजलक्ष्मीः^२ ।

निर्मृष्टो मज्जीकृत इव, अभिषिक्तः क्षपित इव, अभिलिप्त इव, अलङ्कृतो नूपित-इव, पवित्रीकृतः पूतीकृत इव, उज्जासित उज्ज्वलीकृत इव, सर्वत्र चित्तप्रसादेनातिशयमनोज्ञत्वादित्याशयः । प्रीतहृदयः सन्तुष्टचेताः मुहूर्तं क्षणं स्थित्वा अवस्थानं विधाय स्वभवनं निजगृहम् आजगाम आययौ ।

इह 'प्रक्षालित इव' इत्यादिनवानां क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

तत इति । ततः तदनन्तरं कतिपयदिवसापगमे कियद्दिनान्तिकमे च राजा तारापीडः, स्वयम् आत्मनैव उषिषतः अभिषेकाय ऊर्ध्वं कृतः मङ्गलकलसः मङ्गलमिधानघटो येन स तादृशः, शुक्नासेन प्रधानामात्येन सह पुण्येऽहनि पवित्रे वासरे, पुरोधसा पुरोहितेन सम्पादिनानि विहितानि अशेषाणि समस्तानि राज्याभिषेकस्य मङ्गलानि मङ्गलव्यवहरणानि देवतार्चनादानि यस्य तं तादृशम्, सुतमित्यस्य विशेषणमिदम् । अनेकनरपतिसहस्रैः नानादेशागतराजसमूहैः परिवृतः परिवेष्टितः । सर्वेभ्यः समस्तैभ्यः तीर्थेभ्यः प्रयागादिभ्यः, सर्वाभ्यो नदीभ्यः गङ्गादिभ्यस्तटिनीभ्यः सर्वेभ्यः सागरेभ्यः समग्रेभ्यः समुद्रेभ्यः समाहृतेन आनीतेन, सर्वौषधिभिः—

‘सुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीह्वयम् । शटी चम्पकमुत्तं च सर्वौषधिगणः स्मृतः ॥’

इतिपरिगणितैः द्रव्यैः सर्वफलैः समस्तमस्यैः सर्वमृद्भिः समस्ततीर्थोत्पन्नमुत्तिनाभिः सर्वरत्नैः समस्तमणिभिः परिगृहीतेन मिलितेनैत्यर्थः । आनन्दवाष्पजलमिश्रेण प्रमोदजनितवाष्पजलसंपूर्णेन, मन्त्रपूतेन मन्त्रपवित्रेण वारिणा जलेन सुतं पुत्रं चन्द्रापीडम् अभिषिपेच क्षपयाञ्चकार ।

अभिषेकेति । राजलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः, लता व्रततिः, निजपादपम् आश्रयतरुम् अमुञ्चन्त्यपि अत्यजन्त्यपि सती पादपान्तरम् अपरतरुमिव, तारापीडं भूगतिम् अमुञ्चन्त्यपि, अभिषेकमलिलेन यौव-राज्याभिषेकजलेन आर्द्रदेहं स्निग्धशरीरं तं चन्द्रापीडं तत्क्षणं तत्समयमेव मञ्चक्राम प्रविष्टा बभूव । तत्क्षणमेव चन्द्रापीडः अंशतो राजसामर्थ्यं प्राप्तवानित्याशयः । उपमा ।

हुआ हो, निर्मल हुआ हो, मज्जन (विष्णु. झलक) हो गया हो, अभिषिक्त हुआ हो, नूपित हुआ हो, अभिलिप्त हुआ हो, पवित्र हुआ हो और प्रकाशित हुआ हो, इस प्रकार सन्तुष्टचित्त से वहाँ कुछ देर ठहर कर अपने महल में आ गया ।

उसके बाद कुछ दिन बीत जाने पर, किसी शुभ दिन में पुरोहितने, राज्याभिषेककी सब मङ्गलसान्ध्रों सन्तुष्ट कर दो तब अनेक सहस्र सामन्त राजाओंसे परिवेष्टित होकर शुक्नासके साथ महाराज तारापीडने अपने ही मङ्गल कलश उठा कर सब तीर्थोंसे, सब नदियोंसे और सब समुद्रोंसे लाख-हज़ार सर्वौषधियोंसे, सब फलोंसे, सब मृत्तिकाओंसे और सब रत्नोंसे मिश्रित-रत्न आनन्दाधुजल-संयुक्त मन्त्रोंसे पवित्र हुए जलेन पुत्र चन्द्रापीडम् अभिषेक किया । उस समय लता जिस प्रकार आश्रित मूल वृक्षको छोड़े बिना भी दूसरे वृक्षका अवलम्बन कर लेती है, उसी प्रकार राजलक्ष्मी भी महाराज तारापीड के बिना छोड़े ही अभिषेकके जलेन आर्द्र शरीरवाले चन्द्रापीडके पास पहुँच गई ।

१. स्वस्थीकृत इव ।

२. सर्वौषधिभिः ।

३. निजपादपं पादपान्तरम्, लतेव पादपान्तरम् ।

४. राज्यलक्ष्माः ।

अनन्तरमखिलान्तःपुरपरिवृतया च प्रेमाद्रहदयया विलासवत्या स्वयमापादतलादा-
मोदिना चन्द्रातपधवलैः चन्दनेनानुलिप्तमूर्तिः, अभिनव-विकसित-सित^१ कुसुम-
कृतशेखरः, गोरोचना^२ च्छुरितदेहः, दूर्वाप्रबालरचितकर्णपूरः, दीर्घदशमनुपहतमिन्दु-
धवलं दुकूलयुगलं वसानः, पुरोहित-प्रतिबद्ध^३ प्रतिसरप्रसाधितपाणिः, अभिनव^४ राजलक्ष्मी-
कमलिनी-मृणालेन अभिषेकदर्शनार्थमागतेन सप्तपिमण्डलेनैव हारेणालिङ्गितवक्षःस्थलः,
सित-कुसुम-प्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिरिन्दुकर-कलाप-कोमलाभिः^५ वैकशकृच्छभिः^६ निर-

अनन्तरमिति । अनन्तरं यौवराज्याभिषेकस्य पश्चाच्च चन्द्रापीडः सिंहासनम् आरूढ इति
सम्बन्धः । इह प्रथमान्तानि यानि पदानि तानि अग्रेतनस्य 'चन्द्रापीड' इत्यस्य विशेषणानि । अखि-
लान्तःपुरैः समस्तान्तरोष्ठस्थवनिताभिः परिवृतया महितया, प्रेमाद्रहदयया स्नेहस्विन्नस्थान्तया च
विलासवत्या स्वकीयजनन्या स्वयम् आरमना, आमोदिना निनान्तसुगन्धवता, चन्द्रातपधवलेन शशि-
किरणपद्मिशुश्रेण चन्दनेन मलयजेन आपादतलात् पादतलपर्यन्तम् अनुलिप्तमूर्तिः कृताङ्गरागरस्वरूपः ।
अभिनवैः नूतनैः विकसितैः प्रस्फुटितैः मितैः श्वेतैः कुसुमैः प्रसूतैः कृतो विहितः शेखरः शिरोभूषणं यस्य
स तादृशः । गोरोचनाया कुक्ष्यमेव द्युतिरो रञ्जितो देहः शरीरं यस्य स तादृशः । दूर्वाप्रबालैः क्षतपर्विका-
किमलयैः रचितौ कर्णौ कर्णपूरौ कर्णभूषणौ यस्य स तादृशः । दूर्वाभिः कर्णभूषणं तु विष्णुधर्मात्तरवच-
नात् । तथा च तत्रस्थवचनम्—

'दूर्वा दहति पापानि धात्री हरति पातकम् । हरीतकी हरेद्रोगं तुलसी हरते त्रयम् ॥'

दीर्घेति । दीर्घा आयता दशा प्राञ्जलवर्तिन्यः सूत्रवर्तिका यस्य तत्तादृशम्, अनुपहतं प्राक्परि-
धानेनापवृत्तम्, इन्दुधवलं चन्द्रवत् शुभ्रं दुकूलयुगलं सूक्ष्मवलययुग्मं वसानः परिधानः । तथा च
संस्कारमन्त्रे—'ईषद्वीतं नवं रवेनं मदनं यज्ञं धारितम् । अहं तद्विज्ञानीयात् सर्वकर्मसु पावनम् ॥'

पुरोहितेति । पुरोहितेन पुरोधसा प्रतिबद्धो यः प्रतिसरो हस्तसूत्रं तेन प्रमाथितोऽञ्जकृतः पाणिः
करो यस्य स तादृशः ।

'अवेत् प्रतिसरो मन्त्रभेदे माह्वे च कङ्कणे । वगशुद्धौ च नृपृष्ठे पुमि न स्त्री तु मण्डले ॥

आरुते वरसूत्रे च नियोज्ये खन्यलिङ्गकः । इति मेदिनी ।

अभिनवेति । अभिनवा ग्रन्थग्रा राजलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीरेव कमलिनी अतीव सौन्दर्यात् नलिनी
तस्या मृणालेन श्वेतत्वात् । विमस्वरूपेण । अभिषेकदर्शनार्थं यौवराज्याभिषेकायलोकनार्थम् आगतेन
प्राप्तेन सप्तपिमण्डलेन मरीच्यादिदेवपमण्डलेनैव विद्यमानेन, तेषामपि जराशुक्लवादिष्यादायः । हारेण
मुक्ताप्राण्डयेन, आलिङ्गितम् आरिल्लं वज्रस्थलं मुजान्तरं यस्य स तादृशः ।

इह 'अभिनवराजलक्ष्मीकमलिनी' इत्यत्र परस्परितरुपकम् 'सप्तपिमण्डलेनैव' इत्यत्र च जायु-
धेया । अनयोश्च मिथो नैरपेक्षयेण संसृष्टि ।

मितकुसुमेति । मितकुसुमप्रथिताभिः श्वेतपुष्पमुष्फिताभिः, आजानुलम्बिनीभिः अनलकीललम्बि-
नीभिः इन्दुकरकलापवत् चन्द्रारश्मिमनूतवत् कोमलाभिर्नृदलाभिः । विशेषेण कश्चैलं गन्ध इति वैकचं
ततः स्वाधिकप्रशस्ये वैकशिकम्, वज्रस्थले तिर्यक् यज्ञोपवीतवत् कण्ठात् क्षितम् 'वैकचकं तु तत् ।

तदनन्तरं अन्तःपुर (गतिगण) की मन्त्रान्तिवर्ति परिवेष्टित होकर स्नेह-सुगन्धदय्या नहारानी विलम्ब-
वतीने अपनेसे ही, चन्द्ररश्मि (चांदनी) के समान मुखवर्ण एवं सुगन्ध-मय चन्दनद्वारा चन्द्रापीडके शरीर पर
पैरो तक लेन कर दिया, अभिनव चित्ते हुए मुखवर्ण-मुष्प-मालाजारा मन्त्रान्तिवर्ति कर दिया (कूलीका कुकुब्ज
पहनाया), शरीर पर कहीं-कहीं गोरोचन लगा दिया एवं दूर्वा-प्रबलका कर्णभूषण पहना दिया, चन्द्रापीडने
चन्द्रमागे समान मुखवर्ण के दो नये बालोंको पहन लिया, उसकी किनारी दश अङ्गुल चौड़ी थी । पुरोहितने मन्त्र-
सूत्र बंध कर चन्द्रापीडके हाथको मलट्टन किया । नवीन राजलक्ष्मी-रश्मी कमलिनीके मृणालके समान
और अभिनव देखनेसे लिए और सप्तपथियोंके मण्डलके समान एक मुक्ताहारको उसने वक्षःस्थल पर धारन
किया । श्वेतर्वा फूलोंकी युक्तो एवं जीव तक लटकनी और चन्द्रमाको निरगोंके समान कोमल एवं यज्ञोपवीतके

१. सचित्त 'सित' इति पदवाचि ।

२. गोरोचना ।

३. नन ।

४. इन्दुकरकलाभिः ।

५. वैकशकृच्छभिः ।

न्तरनिचितशरीरतया घवलवेशपरिग्रहतया च नरसिंह इव विधूर्त-केसरनिकरः, कैलास इव स्रवत्स्रोतस्विनी-स्रोतोराशिः, पेरावत इव मन्दाकिनी-मृणाल-जालजटिलः, क्षीरोद इव स्फुरित-फेनलताकुलः, तत्काल-प्रतिपन्न-वेत्रदण्डेन पित्रा स्वयं पुरःप्रारब्धसमुत्सारणः सभामण्डपमुपगम्य काञ्चनमयं शशीव नेत्रशृङ्गं चन्द्रापीडः सिंहासनमाहरोह ।

आरुढस्य चास्य कृतयथाचितसकलराजलोकसन्मानस्य मुहूर्तं स्थित्वा दिग्विजय-प्रयाणशंसी प्रलय-घन-घटा-घोष-धर्वरध्वनिः, उद्धिः खिरिव मन्दरघातैः, वसुधरापीठमिव युगा-न्तानर्घातैः, उत्पातजलधर इव तडिदण्डपातैः, पातालकुक्षिरिव नहावराह-वोणाभिघातैः, कनक-

यत्तिर्यक् विहसुरति' इत्यमरः, तद्रूपाभिः क्षमिः मालाभिः, निरन्तरम् अंशतो निरवकाशं निविहो व्याप्तो दैहः शरीरं यस्य तस्य भावस्तथा तथा घवलवेशं शुभ्रनेपथ्यं परिगृह्णाति स्वीकरोतीति तस्य भावः तथा च कारणेन, विद्यतो गृहीतः केसरनिकरः स्वच्छजटासमूहो येन तथोक्तो नरसिंहो नारायणस्य नृसिंहावतार इव । स्रवन् निस्त्रवन् स्रोतस्विनीनां नदीनां राशिः समूहो यस्मात्तथोक्तः कैलासो हिमालय इव । मन्दाकिन्या आकाशगङ्गाया मृणालजालेन विसममूहेन जटिलो व्याप्तः पेरावत इन्द्रगज इव । तथा स्फुरिताभिः प्रकटिनाभिः फेनानां डिण्डिराणां लताभिः परम्पराभिः आकुलो व्याप्तः क्षीरोदः समुद्र इव । इह नरसिंहकैलासैरावतसागरैः सह चन्द्रापीडस्य, केसरनिकरस्रोतोराशिर्विसममूहफेनपरम्पराभिश्च सह तदीयसज्जामोपगम्यन् । अत एवैव मालोपमा । तदुक्तं वदते—

‘मालोपमा यदेकस्थोपमानं बहु दृश्यते ।’

नृजालेति । नरकाले नस्मिन् समये प्रतिपद्यो गृहीतो वेत्रदण्डो वेतसप्रष्टिर्न तेन तादृशेन, पित्रा तारापीडेन, स्वयम् आत्मनैव पुरोऽग्रतः प्रारब्धाः प्रमोदेन सत्यन्तसत्कारप्रदर्शनोद्देशेन च उपक्रान्ताः समुत्सारणा जनानां निवारणानि यस्य स तादृशः चन्द्रापीडः, सभामण्डपं आस्थानमण्डपम् । उपगम्य तत्समीपं प्राप्य काञ्चनमयं स्वर्णाद्रिशिखरमयं नेत्रशृङ्गशशीव काञ्चनमयं सिंहासनं नृपासनम् आहरोह आरुढवान् । उपमा ।

चन्द्रापीडस्य दिग्विजययात्रां निरूपयितुमुपक्रमं दर्शयति—आरुढस्य चेति । अपि चेति चार्थः । कृतो विहितो यथोचितं यथायोग्यं सकलगजलोकस्य उपस्थितनरेन्द्रमण्डलस्य सम्मानः सत्कारो येन स तस्य मुहूर्तं वर्णं स्थित्वा नियमान्त्येत्यर्थः । अस्य चन्द्रापीडस्य, दिग्विजयस्य यत्प्रयाणं गमनं तस्य आशंसी कथका, प्रलये नात्मनये या घनघटा नेत्रसमूहः तस्याः घोषवत् गर्जितवत् धर्वरी ‘घराघर’ इत्येवं रूपो ध्वनिः शब्दो यस्य स तादृशः, प्रस्थानदुन्दुभिः यात्रापटहः कनककोणैः सुवर्णरश्मिवादनदण्डैः ‘कोणो र्वाणादिवादनम्’ इत्यमरः, अभिहन्यमानो वद्यमानः सन्, मन्दरघातैः अन्तर्जममाणमन्दरताडनैः उद्धिः दुग्धामोधिः इव, युगान्ते प्रलयसमये निर्घातैः उत्प्रातसमये आकाशादभिपतितैः वायुविशेषैः अभिहन्यमानं नाह्वयमानं वसुधरापीठं भूमिप्रष्टमिव । निर्घातलक्षणमभिहितं नारदसंहितायाम्—

‘वायुनाभिहतो वायुर्जगतात् पतितः क्षितौ । यदा दीर्घः खगलतः स निर्घातोऽतिदोषकृत् ॥’ इति तडिद् विधुद् तस्य दण्डा यष्टय इव लम्बमानत्वात् तेषां पातैः पतनः उत्पातजलधर इव उत्पात-

सन्नाम पहनी गई—नालाकोसे समस्त शरीर व्याप्त हो जाने और देव (पेशवा) जैवतवर्ग होनेके कारण चन्द्रापीड, शुभ्रवर्ण फैली हुई सदाशिव भगवान् नरसिंहके समान, कटिपथके अग्राहवाले कैलासपर्वतके समान आकाशगङ्गाके मृणालजालसे व्याप्तशरीरवाले पेरावतके समान और आविर्भूत (उलझी) नेत्रशृङ्गसे व्याप्त क्षीरसागरके समान शोभायमान हुआ । अतः समय महाराज तारापीड, अपनेसे ही वेतकी छड़ी लेकर चन्द्रापीडके आगेसे लोगोंको हटाने लगे । इस प्रकार चन्द्रापीड प्रकार सुवर्णमय सुनेर शिखर पर आरोहण करना है उसी प्रकार कुमार चन्द्रापीड सभामण्डपमें जाकर काञ्चनमय सिंहासन पर बैठा ।

वह सिंहासनपर बैठकर उपस्थित सामन्त राजाओंका यथायोग्य सम्मान कर कुछ देर ठहरा । बाद दिग्विजयके लिए प्रस्थान करनेके समयका भूचक्र, प्रलयकालकी नेत्रघटाके घोषके समान ‘घर घर’ शब्द करना, सुवर्णके दण्डोंसे बजाये जाने पर वह प्रस्थानदुन्दुनी, मन्दरावलीके आघातसे क्षीरसागरके समान प्रलयकालके निर्घातवायुके आघात (नहामूर्तोंके आपसमें टकराने) से भूचक्रके समान विधुदके आघातसे उत्पन्न

१. विधुन, विधुत ।

२. लबाकुलः, फेनलला ।

३. आगम्य ।

४. सन्धानतत्प ।

५. घातैः ।

६. पीठः ।

७. तडिदण्डपातैः ।

कोणैः^१ अभिहन्यमानः प्रस्थानदुन्दुभिरामन्यरं दध्वान् । येन ध्वनता समाध्मातानीव उन्मी-
लितानीव मुखरीकृतानीव प्रयक्कृतानीव विस्तारितानीव गर्भीकृतानीव प्रदक्षिणीकृतानीव
वधिरीकृतानीव रवेण भुवनान्तराणि, विश्लेषिता इव दिशामन्योन्यवन्धसन्धयः । यस्य च
भयवशविषमचलितोत्तान-फणासदस्त्रेणालिङ्ग्यमान इव रसातले शेषेण, मुहुर्मुहुरभिमुख-दत्त-
दन्तोर्ध्वघातैः^२ आहूयमान इव दिक्षु दिक्कुञ्जैः, सन्त्रास-रचित-रेचित-मण्डलैः प्रदक्षिणीक्रि-
यमाण इव नभसि दिवसकर-रथतुरगैः^३ अपूर्व शर्वादृहास-शङ्का-हृष-हृङ्कृतेन^४ आभाष्यमाण-
सामयिकमेव इव, तथा महावराहः श्रीविष्णोस्तृतीयावतारः तस्य घोणा नासिका तस्याः अभिघातैः
प्रहारैः पातालस्य दलिसन्धनः कुक्षिमध्यभाग इव, आमन्यरं नितान्तविस्तृतं दध्वान् शब्दं चकार ।
इहाप्युक्तालङ्कारः ।

‘मन्यरः कोशफलयोर्वाधमन्यानयोः पुमान् । कुसुम्भ्यां न द्वयोर्मन्दे पृथौ वक्त्रेऽभिधेयवत् ॥’
इति मेदिनी ।

वेनेति । ध्वनता शब्दं कुर्वता येन दुन्दुभिना रवेण शब्देन भुवनान्तराणि विश्वमध्यदेशः, समा-
ध्मातानीव आपूरितानीव, उन्मीलितानीव जागरितानीव, मुखरीकृतानीव शब्दायमानीकृतानीव,
प्रयक्कृतानीव भिन्नीकृतानीव, विस्तारितानीव विपुलीकृतानीव, गर्भीकृतानीव अन्तहितानीव, प्रदक्षिणी-
कृतानीव आवर्त्तीकृतानीव, वधिरीकृतानीव अकर्णीकृतानीव, जातानीति सर्वत्र शेषः । तथा दिशां ककु-
भाम् अन्योन्यसन्धयः मिथोवन्धनजनितसंश्लेषाः विश्लेषिता विघटिता इव जाताः । सप्तसु समाध्माता-
विषु क्रियोत्प्रेचालङ्कारः ।

वन्धेति । किञ्चेति चार्थः । यस्य दुन्दुभेः निनादः शब्दः त्रिभुवनं त्रिविष्टपं वज्रान् भ्रमणं चकारेति
सन्धयः । रसातले पाताले भयवशेन त्रासवशेन विषमम् अतुर्यम् इतस्तत् इत्यर्थः । चलितं कम्पितम्
उत्तानम् ऊर्ध्वमुखं फणानां सहस्रं यस्य तेन तथोक्तेन सत्ता, शेषेण वासुकिना अलिङ्ग्यमानः समन्तात्
प्राप्यमाण इव सन् । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । दिक्षु आशासु मुहुर्मुहुः वारंवारम् अभिमुखे गिरिमित्यादौ दत्ता निहिता दन्ताभ्यां
द्वान्ताभ्याम् ऊर्ध्वघाताः ऊर्ध्वप्रहाराः यैः तैः तादृशैः, दिक्कुञ्जैः दिग्घटितभिः आहूयमानः आमन्यमाण
इव, प्रतिगजगर्जनशङ्कयेत्याशयः । इहाप्युक्तालङ्कारः, तेन दुन्दुभिशब्दे प्रतिगजगर्जनशङ्कनाद् भ्रान्ति-
मानलङ्कारो ध्वन्यते हृष्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

सन्त्रासेति । नभसि गगने, सन्त्रासेन भयेन रचितं कृतं रेचितमण्डलं मध्यमवेगानुसारेण परिभ्रमण
यैः तैः तादृशैः, सन्त्रासवशादेवातिज्वशालितामपि मध्यमजवेन परिभ्रमणमित्याशयः । ‘उत्तेजितं
रेचितं स्यान्मध्यवेगेन या गतिः’ इति हैननाममाला । दिवसकररथतुरगैः सूर्यस्यन्दनवाहितुरद्गमः
प्रदक्षिणीक्रियमाण इव आवर्त्तीक्रियमाण इव । क्रियोत्प्रेचालङ्कारः ।

अपूर्वेति । कैलासशिखरिणि रजताद्रिसानुनि ध्यभ्यकवृषभेण महेश्वरचलीघर्हेन कर्त्रा, अपूर्वः अना-
भेयके समान एवं नारायण के लृतीय अवतार महावराह को नासिका के प्रहारसे पाताल-मध्यदेशके समान
अत्यन्त गर्जना (विशाल शब्द) करने लगा । शब्दायमान जित दुन्दुभीके शब्दसे समस्त त्रिभुवनका मध्यभाग,
मानों परिभूरित, जागरित, शब्दिन, विदारित, विन्नारित, अन्धन्तरागन, प्रदक्षिणीकृत और वधिरिकृत हो गया
था, एवं समस्त दिशाओंके आपसके मन्थिवन्ध नानो विभक्त हो गया था । उसके शब्दको पातालमें, भयवश
हजारों फन गिराए, उन्हें उल्टा सीधा फेन और ऊँचा करके शेषभाग नानो जालिहून करता हो सम्मुखता
पूर्वतन्निचितं वारंवार दान को ऊपर उठाकर विपन्न हाथों का गर्जन समझ कर दिग्गन्गा नानो समस्त दिग्गन्गा
में आगमन करते (कुलते) हो, अत्यन्त भयवश मध्यमगति से मण्डलाकार भ्रमण करने सूर्यरथ के दाँदों नानो
आकाशमें प्रदक्षिणा करते हो, महादेव के अपूर्व उच्च हास्यरस को शङ्कते अगन्तपूर्वतं हुद्वार करता शिखरा

१. कनकगणैः, कनकनैः । २. क्वचिदयं पाठो न विद्यते । ३. दलितोत्तान । ४. दन्तघातः ।
५. ...रेचक... । ६. ...तुरगैः । ७. क्वचिद् ‘अभ्यभ्य’ इत्यधिकः पाठोऽप्यस्ति ।

इव कैलासशिखरिणि त्र्यम्बकवृषभेण, कून-गम्भीर-कण्ठगर्जितेन प्रत्युद्गम्यमान इव मेरौ^१ ऐरावतेन, अश्रुतपूर्व-रव रोषावेश-तिव्यंगवनमितविषाणमण्डलेन प्रणम्यमान इव यमसङ्घनि^२ कृतान्तमहिषेण, सन्त्रस्त-सकललोकपालाकर्णितो बभ्राम त्रिभुवनमखिलं^३ निनादः ।

ततो दुन्दुभिरवशकण्यं जय जयेति च सर्वतः समुद्घुष्यमाण-जयशब्दः सिंहासनात् सह द्विषतां श्रिया सखचाल चन्द्रापीडः ।

समन्तात् ससम्भ्रमोत्थितैश्च परस्पर-सङ्घट्ट विघटितै-हारसूत्रविगलितान् अनवरतमा-शाविजयप्रस्थानमङ्गललाजानिर्वं मुक्ताफल-प्रकरान् क्षरद्भिः, पारिजात इव सित-कुसुममुकूल-

कर्णितपूर्वो यः शर्वस्य महेश्वरस्य अट्टहासः उच्चहास्यं तस्य शङ्कया आकर्णिते तस्मिन् दुन्दुभिशब्देन महेश्वराट्टहासभ्रमेणैवार्थः, यो हर्षः प्रमोदः तेन यत् हुङ्कृतं स्वस्य हुङ्कारः तेन करणेन आभाष्यमाण आल-प्यमान इव । इह क्रियोप्रेषालङ्कारः तथा भ्रान्तिमांश्च अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

कृतेति । मेरौ सुमेरुगिरौ, कृतं विहितं गम्भीरम् अत्युच्चं कण्ठगर्जितं गलघोषो येन तेन तादृशेन, ऐरावतेन अश्रुसुप्रियेण (हस्तिना) प्रत्युद्गम्यमान इव गौरवद्योतनार्थम् अभिमुखं व्रज्यमान इव । क्रियोप्रेषालङ्कारः ।

अश्रुतेति । यमसङ्घनि धर्मराजभवने, अश्रुतपूर्वेण प्रागनाकर्णितेन रवेण शब्देन यो रोषावेशः क्रोधरूपापस्मारः तेन तिर्यंगवनमितं कुटिलेन नञ्जीभूतं विषाणमण्डलं शृङ्गमण्डलं यस्य तेन तादृशेन, कृतान्तमहिषेण धर्मराजमहिषेण प्रणम्यमान इव नमस्क्रियमाण इव । क्रियोप्रेषालङ्कारः ।

सन्त्रस्तेति । सन्त्रस्तैः किमिदमिति भयाग्नितैः सकलैः समस्तैः लोकपालैः इन्द्रादिभिः आकर्णितः श्रुतः, अखिलं समस्तं त्रिभुवनं बभ्राम भ्रमणं चकार ।

इह तेषां तथाविधश्रवणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं दुन्दुभिरवं पटहध्वनिं जयजयेति शब्दं च आकर्ण्य श्रुत्वा सर्वतः चतुर्दिशु समुद्घुष्यमाणः उद्धोषं विधाय कथ्यमानः जयशब्दो यस्य स तादृशः, चन्द्रापीडः द्विषतां वैरिणां श्रिया लक्ष्म्या सह सिंहासनात् नरेन्द्रासनात् सखचाल चलितो बभूव । दिग्विजयाय चन्द्रापीडस्य चलनेन द्विषतां श्रीरपि बहुकालनिवासासम्भवात्प्रतीत्या चपला ज्ञातेत्याशयः । इह सहोक्तिः ।

समन्तादिति । किञ्चेति चार्थः । समन्तात् सर्वदिग्भ्यः, ससम्भ्रमं शीघ्रम् उत्पितैः कृतोत्थानैः, परस्परसङ्घट्टेन मिथः सङ्घर्षेण विघटितानि भिन्नानि यानि हारसूत्राणि तेष्व्यो विगलितान् द्युतान्, भाशा दिग्विजयाय दिग्विजयाय प्रस्थाने गमने मङ्गललाजान् माङ्गलिकधाना इव मुक्ताफलप्रकरान् मौक्तिक-जालान्, अनवरतं निरन्तरं क्षरद्भिः पातयद्भिः, नरपतिसहस्रैः राजमण्डलैः, अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमान इत्यन्वयः, सितकुसुमानां शुभ्रवर्णपुष्पाणां यानि मुकुलानि कुड्मलानि तानि पातयन्ति वर्षयन्तीत्येवं वृषभ (नन्दी) कैलाशकी चोटी पर आलाम करता हो, गम्भीर कण्ठसे गर्जना करके ऐरावत हत्ती देवलोफमें नानो उसका सत्कार करता हो, ऐसे अश्रुत-पूर्व शब्द सुनकर क्रोधवश नाँग टेढ़े कर यम के घरमें यमनहिन नानो नमस्कार करता हो और अत्यन्त भीत समस्त दिक्पालगणद्वारा सुने जाने से उस दुन्दुभोका वह शब्द नानो तीनों भुवनोंमें परित्रमण करता था ।

तदनन्तरं चन्द्रापीड दुन्दुभी का शब्द सुनकर विपक्षी राजाओं की राजलक्ष्मियों के साथ सिंहासन पर से उठ गया । श्वर समस्त सैन्य एवं सामान्यगण समस्त दिशाओं में 'चन्द्रापीडकी जय हो', 'चन्द्रापीडकी जय हो' इस प्रकार जय-जय शब्द करने लगे ।

सिंहासन पर से चन्द्रापीड के उठते ही चारों ओर से सामन्त राजगण (छोटे-छोटे अधीन राजा लोग) शास्त्रताले उठ गये, उस समय आपस में टकराने से उन लोगों के गलेके हारोंके ताग टूटने लगे, जिनसे दिग्विजय के लिए प्रस्थान के समयके माङ्गलिक लाजों के समान मोतियाँ निरन्तर गिरने लगीं, उस समय शुभ्रवर्ण फूलोंकी

१. क्वचित् 'मेरौ' इति न विद्यते । २. ...रवजनिनरोष, रव इव । ३. विषुधसङ्घनि । ४. क्वचित् अखिलमिति पदं नोपलभ्यते । ५. ... विघटित... । ६. ...मङ्गललीलालाजानिव, मङ्गललाजानिव ।

पानिभिः कल्पपादपैः, ऐरावत इव विमुक्तकशीकरैरागागजैः, गगनाभोग इव तारागणवर्षि-
मिदिगन्तरैः, जलदकाल इव स्थूल-जलतवासार-स्यन्दिभिर्जलधरैः, अनुगम्यमानो नरपति-
सम्पन्नान्धानमण्डपाव्रजान् ।

निगत्य च पृथोक्तद्वया पत्रलेखयो अघ्यासितान्तरासनाम् . उपपादितप्रस्थानममुचि-
नमद्भन्यालङ्कारां नमस्त्रमाधोरणापनीतां करेणुकां मानस्यं अचकरचक-चक्रीकृत-क्षीरादावर्त्त-
पाण्डुरेण दशवदन-बाहुदण्डावस्थित-कैलासकान्तिना मुक्ताफलजालिना शतशलाकेनात-
पत्रेण निवाय्यमाणातपो निर्गन्तुमारेभे ।

निर्गच्छंश्च अभ्यन्तरावस्थित एव प्राकारान्तर्वर्त-दर्शनानां द्वारावस्थितानां प्रतिपाल-

नीलः कल्पपादपैः देववृक्षैः पारिजात इव, मन्दार इव, विमुक्ता विविक्ताः करेभ्यः शुण्डादण्डेभ्यः शीकराः
जलकणा यैः तैः तादृशैः आगागजैः दिग्गन्तिभिः, ऐरावतो गज इव तारागणवर्षिभिः नक्षत्रमण्डपानिभिः
दिगन्तरैः विभिन्नदिग्भिः गगनाभोगो प्रसारितस्योमदेश इव, तथा स्थूलाः स्थविष्ठा ये जलतवाः सलिल-
पिन्दवः तेषाम् आमारस्यन्दिभिः धारावर्षिभिः जलधरैः सेवैः जलदकाञ्चो वर्षासमय इव, अनुगम्यमानः
चन्द्रानीडः, आस्थानमण्डपात् समामवनात् निरगात् निर्गन्तो बभूव ।

इह 'कल्पपादपैः पारिजात इव' इत्यारभ्य 'जलधरैः जलदकाल इव' इत्यन्तं यावत् मालोपमा-
लङ्कारः 'प्रस्थानमण्डलाजानिव' इत्यत्र जायुष्येष्टः । अनया च मालोपमा मङ्गीर्यते ।

निर्गन्तेति । किञ्चेति चार्थः । निर्गत्य यहिरागत्य पूर्व प्रथमम् आरुढया उपारस्थितया पत्रलेखया
तान्मूलकरुद्धादिभ्यो अघ्यासितम् अधिष्ठितम् अन्तरासनं मध्यस्थितासनं यस्याः तां तादृशीम् । उप-
पादिताः सेवकैः यथास्थानं योजिताः प्रस्थानममुचिताः सद्विप्रायान्नायोग्या मद्विषयालङ्कारा 'मान्डलिक-
मूषगाणि यस्याः तां तादृशीम् । सप्तममेव दीप्रेण आधोरणेन होस्तपकेन उपनीताम् उपस्थापितां करेणुकां
काञ्चि गजपत्नीम् आरुह्य आरोहणं कृत्वा चन्द्रानीडः, अचलरेचकेण मन्दरभ्रमणेन चक्रीकृतो भ्रामितो
यः क्षीरोदस्य दुग्धागुधैः आवर्त्तः अम्मसां त्रिभिः तद्वत् पाण्डुरेण शुभ्रेण, दशवदनस्य लङ्काधिपतेः
रावणस्य बाहुदण्डे भुजदण्डे अवस्थितः कृतावस्थानो यः कैलासो हिमालयः तस्य कान्तिः प्रमेव कान्ति-
यस्य तेन तादृगेन । आतपप्रस्थापि परिचारकहस्तावस्थितत्वात् समतानिरूपणाय 'दशवदनबाहुदण्डा-
वस्थित' इति कैलासविशेषगमनवगन्त्यम् । मुक्ताफलजालं मौक्तिकमन्त्रोष्मास्तीति तेन तादृगेन, तथा
शत शतमस्याकाः शलाका यस्य तेन तादृगेन, आतपत्रेण धुत्रेण निवार्यमाणो दूरीक्रियमाणो आतपः
सूर्यालोको यस्य स तथोक्तः मन् , निर्गन्तुं निःसरितुम् आरेभे आरम्भं चकार ।

इह 'अचलरेचके' इत्यादौ द्वे लुप्तोपमे अनयोश्च परस्परनरपेक्षेण संछिः ।

निर्गच्छन्नेति । किञ्चेति चार्थः । वार्तातो निर्गच्छन् वज्रन् चन्द्रानीडः, अभ्यन्तरावस्थित एव अन्त-

कल्पितो गिराते कल्पवृक्षगन्तिस प्रकार परिजात वृक्षके, मूढमेने उन्को वृद्धे गिराते दिग्गङ्गागन्तिस प्रकार
गिराते के, आगाग वरसाने दिक्मन्त्रे जिन प्रकार आकाशके, एव स्थूल जलविन्दु वरमाने भेषकमूह जिन प्रकार
मर्षागन्त के पीछे रहते हैं, उन्को प्रकार सानन नरकदिग्ग चन्द्रानीडके पीछे-पीछे होकर जाने लगे; इस प्रकार
चन्द्रानीड समानगन्तमे से बाहर निकला ।

चन्द्रानीडके बाहर निकलने पर, महावन्ने दीपि एक हथिनी लाकर उपस्थित की पत्रलेख पक्षेते
ही वितरन बढ़कर मध्यवर्ती आसन पर जा बैठी थी; मूषगण सुदृढपाशके उपयोगी सर्व मान्दिक अलङ्कार
जिसे पहनाये थे, चन्द्रानीडने उन हथिनी पर चढ़ कर राजमन्त्रमे चलना आरम्भ किया; उस समय मन्दरायलके
अनने चक्रकर घूर्णित आरसारके आव-के समान भेदवर्ण, गवाके बाहुदण्ड पर स्थित कैलासवर्धनके
समान कान्तिमय, मोतीको अन्तरसे युक्त एवं अलङ्कारा निर्मित (सौ तनवाले) एक छत्र धारण कर कोई
मृत्त चन्द्रानीड रौद्र (पून) निवारण करता था ।

साकम्भन्त-नरपतिग चन्द्रानीड को प्रतीक्षा करते हुए दरबाने के मन्तान खड़े हैं, किन्तु प्राचार (परबोट) के

१. लुप्तोपमेपुङ्गवा । २. अभिगम्य । ३. चक्रोद्धत । ४. धवनप्रकारान्तरिन... । ५. अविद
अपे पठो न विद्यते ।

यतां राज्ञामुन्मयूखानां चूडामणीनामलक्तकद्रव्यद्युतिमुपा वह्नेनालोककालातपेन राज्याभिषेकानन्तरप्रसूतेन स्वप्रतापवह्निनेवात्यर्थं पिञ्जरीक्रियमाणा दश दिशः यौवराज्याभिषेकजन्मना निजानुरागेणैव रज्यमानमवनितलम्, आसन्नरिपुविनाशपिशुनेन दिग्दाहेनेव पाटलीक्रियमाणमम्बरतलम्, अभिमुखागतभुवनतललक्ष्मीचरणालक्तकरसेनेव लोहितायमानातपं दिवसं ददश ।

विनिर्गतं ससन्भ्रम-प्रचलित-गजघटां-सहस्रैरन्योन्यसङ्घट्ट-जर्जरितातपत्रमण्डलैरा-दरावनत-मौलि शिथिलं मणिमुकुटपक्तिभिरावर्जितरत्नकर्णपूरैः कपोलस्थल-स्वलिखित-

विद्यमान एवापठ्या इति शेषः । प्रकारेण वप्रेण अन्तरितं व्यवहितं दर्शनम् अवलोकनं येषां तेषां तादृशानाम् । द्वारावस्थितानाम् द्वारोपविष्टानाम्, प्रतिपालयताम् आत्मानं प्रतीक्षमाणानां राज्ञां सामन्तभूपतीनाम् । उद्धता ऊर्ध्वं प्राप्ता मयूखा रश्मयो येषां तेषाम् । अलक्तकद्रव्यो लाक्षारसः तस्य द्युतिं शोभां सुष्णाति हरतीति तेन तादृशेन । बहुलेन प्रसूरेण, आलोकः कान्तिः बालातपः प्रत्यग्योदितसूर्यरश्मिरिव तेन तादृशेन । राज्याभिषेकानन्तरं यौवराज्याभिषेकस्य पश्चात् प्रसूतेन विस्तृतेन, स्वप्रतापस्वकीयकोशदण्डजं तेजः स एव वह्निः अग्निः तेनेव विद्यमानेन । अत्यर्थं पिञ्जरीक्रियमाणाः पिङ्गलवर्णा विधीयमाना दश दिशः सर्वककुभः कर्म, यौवराज्याभिषेकात् जन्म उत्पत्तियस्य तेन तादृशेन, निजानुरागेणैव आरमीयस्तेहेनेव चूडामणीनामालोकबालातपेनेत्यन्वयः रज्यमानं रक्तीक्रियमाणम् अवनितलं पृथिवीतलं ददश । आसन्नानां शीघ्रभावानां रिपुविनाशानां शत्रुक्षयाणां पिशुनेन सूचकेन दिग्दाहेनेव, चूडामणीनामालोकबालातपेनेत्यन्वयः, पाटलीक्रियमाणं श्वेतरक्तीक्रियमाणम् अम्बरतलं व्योमतलं ददश । तथा अभिमुखागताया जगज्जयेन आगामिन्याः भुवनतललक्ष्म्याः जगच्छ्रयः चरणालक्तकरसेनेव पादयावकद्रवेणैव, चूडामणीनामालोकबालातपेन, लोहितायमानः रक्तवदचरन् आतपः आलोको यत्र तथोक्तं दिवसं ददश अवलोकयामास । इह 'अलक्तकद्रव्यद्युतिमुपा' इत्यत्र निदर्शना । 'आलोकबालातपेन' इत्यत्र लुप्तोपमा । 'अत्यर्थं पिञ्जरीक्रियमाणा दश दिशः' इत्यत्र पिङ्गलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः । 'निजानुरागेणैव' इत्यत्र गुणोपेक्षा । 'दिग्दाहेनेव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा । 'चरणालक्तकरसेनेव' इत्यत्र जात्युपेक्षालङ्कारः ।

विनिर्गत इति । विनिर्गतो वहिरागतश्चन्द्रापीडः प्रथममेव शातक्रतवीमाशामभिप्रतस्य इति संबन्धः । प्रथमतः तृतीयावहुवचनान्तानि पदानि 'अवनिभुजां चक्रबालैः' इत्यत्रेतनस्य विशेषणानि बोध्यानि । ससन्भ्रमं शीघ्रं प्रचलितं प्रस्थितं गजघटानां हस्तिवृन्दानां सहस्रं येषां तैः तादृशैः । अन्योन्यं परस्परं यः सङ्घट्टः सङ्घर्षः तेन जर्जरितं बहुधा भग्नम् आतपत्रमण्डलं छत्रसमूहो येषां तैः तादृशैः । आदरेण गौरवेण अवनता नन्ना ये मौलयः शिरांसि तेभ्यः शिथिला श्लथीभूता मणिमुकुटानां रत्नकिरीटानां पङ्क्तिः श्रेणिः

व्यवधान हो जाने से वे लोग अन्दर से देख नहीं पड़ते थे; उन लोगों के मुकुटमणिके किरणजाल अस्ता (महावर) के रत्नके सौन्दर्य को अग्रहरण करता (चुराता) था एवं नवोदिन सूर्यकिरणके समान दीप्ति पा रहा था, उस क्षण चन्द्रापीड निकलते निकलते अन्दर रहकर हो देखने लगा कि—राज्याभिषेक के बाद विस्तृत स्वकीय प्रतापानलके समान नानो वे मुकुटमणिके प्रचुर किरणजाल वस्तु दिशाओंको अत्यन्त पिङ्गलवर्ण (लाल-फोले) कर दिये हैं, राज्याभिषेकते उत्पन्न हुए अपने अनुरागके समान ही नानो उनसे भूतल लाल हो गया है, शीघ्र होने वाले रिपुविनाशसूचक दिग्दाहके समान ही नानो वे (किरणजाल) आकाश को रक्तवर्ण (गुलाबी रङ्ग) कर दिये हैं और सामने आई हुई भुवन-लक्ष्मीके चरणोंके अलक्तक रत्न (महावर) के समान हो नानो वे दिन को धूपको लोहित वर्ण कर दिये हैं ।

बाहर निकलने ही सब ओर से समन्त-नरपतिगग आकर उसको (चन्द्रापीडको) प्रणाम करने लगे, उस समय उनके बहुसंख्यक हस्तिगग शीघ्रता (तेजी) से चल रहे थे, उनके छत्रमण्डल एक दूसरे से टकराने से जर्जरित हो गये थे, आदर-पूर्वक नाथा नोचा करनेसे उनकी मणिमुकुटोंकी कतार शिथिल हो गई थी, रत्नमय कर्णपूर टेढ़े झुक गये थे, नभिमय कुण्डल खिसक खिसक कर गालों पर आकर झूलने लग गये थे और चन्द्रापीड-

१. अलक्तक इव । २. क्रियमाणादशदिश । ३. नन्यगजघटा । ४. आदरादनवरतप्रगानशिथिल ।

५. आवर्जितकर्णपूरैः ।

कुण्डलैराक्षत-सेनापति-निर्दिश्यमान-नामभिरवनिभुजां चक्रवालैः प्रणम्यमानः, बहलसिन्दूर-रेणुपाटलेन क्षितितल-दोलायमान-स्थूलमुक्ताकलापावचूनेन सित कुसुम-माला-त्राल-शबल-शिरसा संलग्नमन्ध्यातपेन तिर्यग्गावज्जित-श्वेतगङ्गाप्रवाहेण तारागण-दन्तुरित-शिखर-शिलातलेन मेरुगिरिणेव गन्धमादनेनानुगम्यमानः, कनकालङ्कारप्रभा-प्रतान-कल्माषिता-वयवेन च दत्तकुङ्कुमस्थासकेनेवाकृष्यमाणेन्द्रायुधेन सनाथीकृतपुरोभागः शनैः शनैः प्रथममेव शातकर्तवीमाशामभिप्रतस्थे ।

अर्थ चालित-गजघटा-कम्पित-धवलातपत्र-वनम्, अनेककल्लोल-परम्परापतित-चन्द्र-

येषां तैः तादृशैः । आबज्जिता आनमिता रश्मिकर्णपूरा मणिमयकर्णभूषणानि येषां तैः तादृशैः । कपोलस्थ-ल्लयोः गण्डभागयोः उपरि स्थलिते मस्तकमनाद् गते रश्मिकुण्डले मणिमयध्रुवणकुण्डलयुगलं येषां तैः तादृशैः । तथा आश्रितेन तेषां नामानि कथयितुमादिष्टेन सेनापतिना सैन्याध्यक्षेण निर्दिश्यमानानि निवेद्यमानानि नामानि मंज्ञा येषां तैः तादृशैः, अवनिभुजां राज्ञां चक्रवालैः मण्डलैः प्रणम्यमानः नमस्क्रियमाणः चन्द्रापीडः ।

बहलैः । इतः आरभ्य चूनीयवचनान्तानि पदानि 'गन्धमादनेन' इत्यग्रेतनस्य विशेषणानि । बहलैः अधिकैः सिन्दूरेणुभिः शृङ्गारभूषणकुङ्कुमधूलिभिः पाटलेन श्वेतरक्तीकृतकुम्भदेशेन । क्षितितले पृथिवीतले दोलायमानः कम्पमानः स्थूलमुक्ताकलापः स्थूलमौक्तिकप्रकरो यस्य तथोक्तः अवचूलः पताकाप्रबद्धाधोमुखवसनं यस्य तेन तादृशेन । 'अवचूलः (पुं०) ध्वजाप्रवद्धाधोमुखवस्त्रम्' इति शब्द-कव्यद्रुमः । तथा सितं यत् कुसुममालाजालं पुष्पस्रक्ममूहः तेन शबलं विचित्रं शिरो मस्तकं यस्य तेन तादृशेन । अतएव संलग्नः संश्लिष्टः सन्ध्याया आतपो रागो यत्र तेन तादृशेन, इति सिन्दूरभूषितकल-शोपम्यम् । तिर्यक् आबज्जितः पतितः श्वेतः शुभ्रो गङ्गाप्रवाहः भागीरथीधारा यस्मात्तेन तादृशेन । एतेन पुष्टवद्वज्रगतपताकौपम्यम् । तथा तारागणेन ऋक्षमण्डलेन दन्तुरितं विपरीकृत शिखरशिलातलं शृङ्गस्थप्रस्तरो यस्य तेन तादृशेन । एतेन श्वेनपुष्पपङ्क्तिताम्यम् । एवंविधेन मेरुगिरिणेव सुमेरुपर्वतेनेव गन्धमादनेन तसंज्ञकेन प्राग्लवितेन गन्धहस्तिना अनुगम्यमानोऽनुव्रज्यमानश्चन्द्रापीडः । इह श्रीयु-पमा पदार्थहेतुकेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण सङ्गीर्यते ।

कनकेति । कनकस्य सुवर्णस्य योऽलङ्कारो भूषणं तस्य याः प्रभाः कान्तयः तासां प्रतानेन आधि-क्येन कल्माषिताः कर्तुरीकृताः अवयवा अङ्गानि यस्य तेन तादृशेन, अतएव दत्ताः शरीरेषु अर्पिताः कुङ्कु-मस्थासकाः कुङ्कुमद्रवकृतपाणिषिखरविधाणि यत्र तेनेव सता । आकृष्यमाणेन केनाप्याकृष्य नीयमानेन इन्द्रायुधेन प्राङ्गिरूपितेन नरसंज्ञकाश्वेन सनाथीकृतः स्वसंयुक्तीकृतः पुरोभागः समुपदेशो यस्य स तादृशः चन्द्रापीडः । शातक्रनोरिन्द्रस्येयमिति शातक्रतवी तामाशां पूर्वा दिशम् अभिप्रतस्थे अभिमुखं चलात् ।

अथेति । अथ चन्द्रापीडप्रस्थानानन्तरम् चलित्वा गन्तुं प्रवृत्ता या गजघटा हस्तिसमूहः तासु

द्वारा उनके नामोंको कइनेके लिज आदेश किये जाने पर सेनानि उनके नामकां वक्तव्या जाता था । गन्धमादन नामक हाथी चन्द्रापीड के पीछे-पीछे चलता था, उसका कुम्भमण्डल खूब सिन्दूर लगाते लाल हो गया था, पीठ के ऊपरमें जो ध्वजा थी, उसमें लटकती हुई श्रमती मोतियोंकी झालर भूतल पर दोलायमान हो रहीं थी, श्वेतवर्ण फूलोंकी मालाओंके जालते उसका मस्तक विचित्र देखता था, अतएव सन्ध्यातमयकी रक्तिमाते युक्त, देहे बहते श्वेतवर्ण गङ्गाप्रवाहवाले ओर नक्षत्रसमूहोंते छाप शिखरवाले सुमेरुपर्वतके समान वह गन्धमादन शोभायमान लगता था । कोई नोकर चन्द्रापीडके आगे-आगे उस इन्द्रायुधको खांच कर ले जाता था, सुवर्णनय अलङ्कारके प्रभारादिते उसका समस्त अवयव विचित्र हो गया था । इतते प्रतीत होता था नानो लङ्कनरत्न द्वारा उसके अङ्गमें हाथ का पडा विव्रित कर दिया गया है । इस प्रकार चन्द्रापीड धीरे-धीरे पहले हा पूर्व दिशाकी ओर प्रस्थान किया ।

चन्द्रापीडके प्रस्थान करने पर समस्त सैन्यगण अद्भुत कोलाहल करते-करते महीतलकी प्लावितकर

१. रज्जत । २. निर्दिश्यमानानामवनि । ३. कश्चित् 'स्थूल' इति पदं न विद्यते । ४. दन्तुरितदि-पाटलेन ५....प्रमाकल्माषित... ६. कश्चित् 'अथ' इति पदं नास्ति । ७....कन्मितातपत्र...

मण्डल-प्रतिबिम्ब-सहस्रम्, महाप्रलय-जलधि-जलमिव प्लावितमहीतलम्, अद्भुतोद्भूत-कलकलम्, अखिलं सञ्चालन बलम् ।

चञ्चितितस्य चास्य स्वभवनादुपपादितप्रस्थानमङ्गलो दुकूल-वासाः सितकुसुमाङ्ग-रागो महता बलसमूहेन नरेन्द्रवृन्दैश्चानुगम्यमानः धृतधवलातपत्रो द्वितीय इव युवराज-स्त्वरितपदसञ्चारिण्या करिण्या वैशम्पायनः समीपमाजगाम । आगत्य च रजनिकर इव रवेरासन्नवर्त्ती बभूव ।

अनन्तरमितश्चेतश्च 'निर्गतो युवराजः' इति समाकर्ण्य प्रधावतां बलानां भरेण चलि-त-कुलशैल-कीलित-जलधि-जल-तरङ्ग-गतेव तत्क्षणमाचक्षुषे मेदिनी । सम्मुखागतैरन्यैश्चा-

कल्पितं घृतं धवलानपस्त्राणाम् अरोहिण्यमितच्छायाणां वनं समूहो यत्र तत्तादृशम्, तत्र एव अनेका विविधां याः क्लृष्टोलपरम्पराः महानरङ्गभ्रेणयः तासु पतितं चन्द्रमण्डलप्रतिबिम्बानां शशिमण्डलप्रति-च्छायाणां सहस्रं समूहो यस्य तत्तादृशम्, महाप्रलयकालीनजलधिजलमिव महास्वरसामयिकसमुद्रमिव प्लावितमहीतलं प्रलम्बनीतपृष्ठीतलम्, अद्भुत आश्चर्यकारी उद्भूत उत्पष्टः कलकलः कोलाहलो बस्मिन् तत्तादृशम् अखिलं समस्तं बलं चन्द्रापीडसैन्य सञ्चालन सम्यक्प्रकारेण चलितं बभूवैत्यर्थः । तस्यश्चादिति शेषः । उपमा ।

उच्चैलेत्सेति । किञ्चेति चार्थः । उच्चलितस्य प्रस्थितस्य अस्य चन्द्रापीडस्य वैशम्पायनः समीप-माजगामेत्यन्वयः । स्वभवनात् निजगृहात् उपपादितं वैश्वयिकहोमादिना कृत्स्नविबिहितं प्रस्थानमण्ड-लस्य स तादृशः, दुकूलवासाः परिहितसूक्ष्मवसनः सितकुसुमैः श्वेतपुष्पैः अङ्गरागः शरीरशोभा यस्य स तादृशः । महता महीपसा यलसमूहेन सैन्यप्रवृत्तेन नरेन्द्रवृन्दैः राजसमूहैश्च अनुगम्यमानः अनुप्रज-मानः । घृतं केनचित्सेवकेन उत्तमाङ्गोपरि धवलातपत्रं श्वेतच्छत्रं यस्य स तादृशः, स्वरितपदसञ्चारिण्या शीघ्रचरणगामिन्या करिण्या हस्तिन्या करणमृतपेत्यर्थः । वैशम्पायनः द्वितीयो युवराज इव समीपं पारवन् आजगाम आपयौ तथाविधादम्बरयुक्तत्वादित्याशयः । इह 'द्वितीयो युवराज इव' इति द्रष्टव्येष्टम् ।

आगतेति । आगत्य अन्येभ्य च वैशम्पायनः, रवेः सूर्यस्य रजनिकरः निशापतिरिव आसन्नवर्त्ती चन्द्रापीडस्य समीपवर्त्ती बभूव संजज्ञे । शुकुपक्षप्रथममागो दिनान्ते गगने चन्द्रः सूर्यस्य समीपवर्त्ती भवतीति ज्यौतिषम् । उपमा ।

अनन्तरमिति । इतश्चेतश्च इतस्तत इत्यर्थः, युवराजो निर्गतो निःसृत इति वाक्यं समाकर्ण्य भ्रत्वा प्रधावतां शीघ्रिण चलतां तस्यश्चादिति शेषः, बलानां सैन्यानां भरेण भारेण, मेदिनी पृथिवी, चलितैः पक्षवत्तया गमनशीलैः कुलपर्वतैः पूर्वप्रतिपादितैः महेन्द्रप्रभृतिभिः कीलितो विद्यो यो जलधिः समुद्रः तस्य जलतरङ्गगतेव सलिलक्लृष्टोलप्राप्तेव सती तद्वर्णं तत्काष्ठम् आचक्षुषे चचाल । चलितहस्तिनसमूह-सादृश्यसूचनार्थं चलितकुलशैलकीलितेति विशेषणम् । इह 'जलतरङ्गगतेव' इति क्रियोपमेष्टम् ।

तन्मुलेनि । परस्परं सम्मुखागतैः अभिमुखागतैः अन्यैश्च अन्यैश्च निहमितैः अग्नमग्निः तमस्करं

उत्तके पीछे-पीछे जाने लगे, हाथियोंके चलने पर महान्दले श्वेतवर्ण कुलसमूह इमनिव होने लगे, उत्तके अग्नेय तरंगों पर हजारों चन्द्रनाभिविम्ब पतित होने पर प्रलयकालीन समुद्र-जलप्रवाहके समान सैन्यगण देखे जाने लगे ।

वैशम्पायन दिवाय युवराजके समान एक शीघ्रचाली चलनेवाली हथियों पर बैठकर अपने महान्दले प्रस्थित चन्द्रापीडके समानने का गया । पुराहितगण उत्तकों यात्रावालों नाइलेक क्रिया सम्पादन कर रहे थे, उत्तके पहननेका कपड़ा सूख था और श्वेतवर्ण पुष्पसे शरीरको शोभा को हुम् थी, एवं दोन नजर नत्तकके तरह श्वेतवर्ण छत्रको ध्वजकर चल रहा था, बड़ा सेना और मृगसमुदाय वनके पीछे-पीछे का रहे थे । चन्द्र किस प्रकार सूर्यका आसन्नवर्त्ती होता है, उसी प्रकार वैशम्पायन आकर चन्द्रापीडका आसन्नवर्त्ती हो गया ।

उत्तके बाद 'युवराज भवन्ते निजले दुर ई', इतर-उपर यह लुनकर सेनादे उनके पीछे पीछे दौड़ने लगीं, उस समय उनके पदमारते पृथिवी, मानो जलावनान दुर कुलपर्वतोंसे पीड़ित समुद्रकी तरङ्गोंमें प्रविष्ट दुरे (उडतां) हो इस प्रकार जाने लगीं । ज्ञानपराजगन, परस्पर जानने उपस्थित होकर राक्षसको प्रणम करने

१. सजलं । २. धवलकुल... । ३....अनुगम्यमानः । ४. समाजगाम ५. इतिर इव । ६....शैलकैलासजलधिरङ्ग ।

न्यैश्च प्रणमद्भिर्भूमिपालैः, अंशुलता-जाल-जटिल-चूलिकानां मणिमुकुटानामालोकेनांमिपि-
तबहुलोचिपाश्च पत्रभङ्गिनीनां^१ केयूरमण्डलीनां प्रभासन्तानेन कचिद्विकीर्यमाण-चाप-
पक्ष-क्षोदा इव, कचिदुत्पतित-शिखि-कुलचलच्चन्द्रक-शत-शारा इव, कचिदकाल-जलधर-तडि-
त्तरला इव, कचित् सकल्पतरुपक्ष्म इव, कचित् सशतक्रतुचापा इव, कचित् सवालातपा
इवाक्रियन्तं दश दिशः । धवलान्यपि विविध-मणि-निकर-करमापैरुत्सर्पिभिश्रद्धामणिमरीचि-
भिर्मयूराणीवाराजन्तं राक्षामातपत्राणि ।

क्षणेन च तुरगमयमिव महीतलम्, कुञ्जरमयमिव दिक्चक्रबालम्, आतपत्रमण्ड-
लमयमिवान्तरिक्षम्, ध्वजवनमयमिवाम्बरतलम्, इभमदगन्धमय इव समीरणः, भूपाल-
मयीव प्रजासृष्टिः, आभरणांशुमयीव दृष्टिः, किरीटमय इवातपः, चामरमय इव

कुर्वद्भिः भूमिपालैः पृथिवीपतिभिर्हेतुभिः, अंशुलता रश्मिपङ्क्तयः तासां जालेन समूहेन जटिला विपमाः
चूलिकाः चूडाः प्रान्तभागा येषां तेषां तादृशानां मणिमुकुटानां रत्नकिरीटानाम् आलोकेन प्रकाशेन, तथा
उन्मिपितानि उद्गतानि बहुलानि सातिशयानि रोच्यंति कान्तयो यासां तासां तादृशीनां पत्रभङ्गिनीनां
पत्रलताविशिष्टानां केयूरमण्डलीनाम् अद्भुतश्रेणीनां प्रभासन्तानेन कान्तिप्रवाहेन च कर्त्रा, कचिद्देशे
कस्मिंश्चित्प्रदेशे विकीर्यमाणा विद्विष्यमाणाः चापाणां किङ्किदीचीनां पक्षक्षोदाः पत्रचूर्णानि यासु ता इव,
दश दिशः अक्रियन्त इति सन्बन्धः । इत्यमुत्तरत्र । कचित् उत्पतितस्य उद्गीनस्य शिखिकुलस्य मयूर-
गणस्य चलता दीप्यमानेन चन्द्रकशतेन मेघकगणेन पुच्छगतकर्तुरितचिह्नगणेनेति तात्पर्यम् शारा
विचित्रा इव । कचित् अकाले असमये यो जलधरो मेघः तस्य तडिता विधुता तरलाश्चलला इव । कचित्
कल्पतरुपक्ष्वैः देववृक्षकिसलयैः सह विद्यमाना इति सकल्पतरुपक्ष्म इव । कचित् शतक्रतुचापैः इन्द्र-
धनुर्भिः सह इति सशतक्रतुचापा इव । कचिच्च वालातपः प्रभाकालीनोदितसूर्यरश्मिः तेन सहेति सपाला-
तपा इव दश दिशः दशककुभः अक्रियन्त ।

इह 'विकीर्यमाणे' एवाद्यौ क्रियोत्प्रेषालङ्कारः । 'उत्पतिते' एवारभ्य 'सबलातपा इव' इत्यन्तं यावत्
सर्वत्र गुणोत्प्रेषालङ्कारः ।

धवलानीति । धवलानि श्वेतान्यपि राज्ञां सामन्तनृपतीनाम् आतपत्राणि छत्राणि, विविधानामनेक-
रूपाणां मणीनां रत्नानां तद्गन्धमयमयः, निकरेण समूहेन कश्चापैः कर्तुरितैः नानावर्णैः, उत्सर्पिभिः
ऊर्ध्वप्रसारिभिः श्रद्धामणिमरीचिभिः शिरोरत्नरश्मिभिः करणैः, मायूराणि मयूरपिच्छरचितानीव । अराजन्त
अशोभन्त । क्रियोत्प्रेषा ।

क्षणेनेति । क्षणेन क्षणमात्रेण च महीतलं पृथिवीतलं तुरगमयमिव अश्वमयमिव, दिक्चक्रबालं दिङ्
मण्डलं कुञ्जरमयमिव, हस्तिमयमिव, अन्तरिक्षम् आकाशम् आतपत्रमण्डलमयमिव छत्रमण्डलमयमिव
अम्बरतलं गगनतलं ध्वजवनमयमिव पताकासमूहमयमिव, समीरणो वायुः इभमदगन्धमयमिव गजदा-
नवारिसुगन्धमयमिव, प्रजासृष्टिः प्रकृतिसर्गः भूपालमयीव राजमयीव, दृष्टिर्दर्शनम् आभरणांशुमयीव
लगे । उक्त समय उनके-किरणजालसे चमकती कलंगोवाले-मगिनय मुकुटोंके प्रकाशसे एवं अत्यन्त-शोषिगाली
नानाविध पत्र-भङ्ग-युक्त केयूरसमूह (बाजूबन्दों) के प्रभाओंसे दशों दिशाएँ ऐसा प्रतीत होने लगीं मानो किसी
स्थानमें नीलकण्ठके परों का चूर्ण विक्षिप्त (बिखरा) हुआ हो, किसी स्थानमें उड़ते मयूरोंके हिलते हुए चन्द्रकोंसे
विचित्र की हुई हों, किसी स्थानमें अज्ञामयिक मेघकी बिजलीसे चमकने लगी हों, किसी स्थानमें कल्पवृक्षके पत्र-
बोंसे, किसी स्थान में इन्द्र-धनुषोंसे और किसी स्थानमें नवीदित सूर्य के प्रकाश से समन्वित हों । राजाओं के
छत्र श्वेतवर्ण होने पर भी, नानाविध मणियोंके किरणसमूहसे विचित्र होनेसे एवं ऊपर कां और फैलानी हुई
चूडामणिके किरणोंसे मानो मयूर-पुच्छ-निमित्त के समान शोभायमान होने लगे ।

क्षणमयमिव पृथिवीतल मानो तुरङ्गमय हो, दिङ्मण्डल मानो हस्तिमय हो, अन्तरिक्ष मानो छत्र-मय हो,
आकाश मानो केतु-मय हो, वायु मानो एसीके मद्रजल-गन्धमय हो, सब लोग मानो राजमय हो, दृष्टिवात
मानो अलङ्कार-किरण-मय हो. आतप मानो मुकुटमय हो, दिन मानो चामरमय हो एवं छिगुवन मानो जय-जय

१. पत्रभङ्गिनीनां । २. सशतपक्षचापा इव । ३. क्रियन्ते । ४. राजन्ते, अरज्यन्त । ५. दृष्टिः ।

दिवसः, जयशब्दमयमिव त्रिभुवनमभवत् । सर्वतश्च कुलपर्वताकारैः प्रचलद्भिर्मत्तवारणैः उरपातचन्द्रमण्डलनिभैश्च प्रेङ्खद्भिरातपत्रैः संवर्त्तकाम्बोदगम्भीरभीमनादेन च ध्वनता दुन्दु-
मिना, तारकावर्षसदृशेन विसर्पता गजशीकरनिकरेण, धूमकेतुधूसरैश्चोलसद्भिरवनिरजो-
दण्डकैः, निर्घात-पात-परुषगम्भीरघोषैश्च करिकण्ठगर्जितैः, क्षतज-कण-वर्ष-बभ्रूणा च भ्रमता
मतङ्गजकुम्भसिन्दूरेणुना, संक्षुभित-जलधि-जल-कल्लोल-चञ्चलामिभश्च विसर्पन्तीभिः^१ तुरङ्ग-
मालाभिः, अन्धकारितदिगन्तरेण चानवरतं क्षरतां गर्ज-मदजल-धारादुर्दिनेन, कलकलेन च
भुवनान्तरव्यापिना महाप्रलयकाल इव सञ्जज्ञे ।

सामन्तनृपतीनां भूषणरश्मिमयीव, आतपः आलोकः किरीटमयमिव मुकुटमयमिव, दिवसो वासरः
चामरमय इव बालव्यजनमय इव, त्रिभुवनं त्रिविष्टपं जयशब्दमयमिव मागधानां शुभसूचकवमयमिव
अभवत् अजायत ।

इह सर्वत्र विकारार्थं मयट्प्रत्ययविधानात् विकारस्य च अन्यधारूपत्वेन गुणत्वात् गुणोपेक्षा ।

सर्वत इति । किञ्चेति चार्थः । कुलपर्वताकारैः महेन्द्रादिसप्तकुलाचलाकृतिभिः, सर्वतः समन्तात्
प्रचलद्भिः गच्छद्भिः मत्तवारणैः मत्तहस्तिभिः । अयुद्धवलाग्पात् प्रलये कुलपर्वतानामपि चलनसद्भावाच्च
समस्तसादृश्यमित्याशयः । उरपातकाले उरपातसमये यानि चन्द्रमण्डलानि हासिचक्रवालानि तन्निभैः
तत्सदृशैः प्रेङ्खद्भिः प्रचलद्भिः आतपत्रैः द्रुत्रैः प्रलयसमये अगतामुरपातद्योतनापैव चन्द्रामण्डलसञ्चलन-
मिति सूचनार्थमुरपातग्रहणम् । संवर्त्तकाम्बोदवत् प्रलयकालीनमहानेववत् गम्भीरो भीषणः
भयानकश्च नादो ध्वनिर्यस्य स तेन तादृशेन । ध्वनता शब्दायमानेन दुन्दुमिना
पटहेन । तारकावर्षसदृशेन नक्षत्रवृष्टयनुकारिणा, विसर्पता समन्तात् प्रसरता गजशीकरनिकरेण
हस्तिशृणुनिःसृतसलिलबिन्दुसमूहेन । धूमकेतुर्ग्रहविशेषः तद्वत् धूमैर्धूमैः, उल्लसद्भिः उत्तिष्ठद्भिः
अवनिरजोदण्डकैः दण्डवद्भ्यगमानवसुन्धरारेणुपङ्क्तिभिः । निर्घातः पूर्वप्रतिपादितस्वरूपः
पथनः तस्य पातवत् परुषाः कठिनाः गम्भीराश्च घोषा निनादा येषां तैः तादृशैः करिणो हस्तिनो
यः कण्ठो गलः तद्वत् गर्जितैः रसितैः । क्षतजकणः शोणितबिन्दुः तस्य वर्षवत् वृष्टिवत् बभ्रूणा पिङ्गलव-
र्णेन मतङ्गजकुम्भसिन्दूरेणुना गजकुम्भस्थितसिन्दूरविन्दुना । संक्षुभिता उद्वेलिता ये जलधिचक्रोलः
समुद्रतरङ्गाः तद्वत् चञ्चलामिःचपलामिः, विसर्पन्तीभिः प्रसरन्तीभिः तुरङ्गमालाभिः अन्ध-
कारितानि समुत्पन्नान्धकारीणि दिगन्तराणि येन तेन तादृशेन, अनवरतं निरन्तरं चरता स्रवता गज-
मदजलधारादुर्दिनेन हस्तिमदसलिलधारावर्षणेन । तथा भुवनान्तरव्यापिना विष्टपविवरप्रसरशीलेन
कलकलेन सैनिकानां कोलाहलेन च करणेन, महाप्रलयकालः कल्पान्तसमयः सञ्ज्ञे सञ्ज्ञात इव, तत्रापि
पूर्वप्रतिपादितकुलपर्वतसञ्चलनाद्यवश्यम्भावादित्याशयः ।

इह 'कुलपर्वताकारैः,' इत्यत्र 'उरपातचन्द्रमण्डलनिभैश्च' इत्यत्र चार्थोपमा । 'संवर्त्तकाम्बोदगम्भीरैः'
एवम् लुप्तोपमा । 'तारकावर्षसदृशेन' इत्यत्रार्थोपमा । 'धूमकेतुधूसरैः,' 'क्षतजकणबभ्रूणा,' 'संक्षुभितजलधि-

ग्रहणनय हो ऐसा दीखने लगा । एवं कुलपर्वतके समान बड़े-बड़े स्वरूपवाले नक्षत्रस्तिगन सब दिशाओंमें
व्याप्त होकर जले लगे, औत्पानिक चन्द्रमण्डल के समान छत्र-समूह चलने लगे; तादृशमान दुन्दुभी, प्रलयकालके
नेव के समान गम्भीर और भयङ्कर शब्द करने लगी, हाथियोंकी मूँड़ोंमें से जलविन्दुसमूह गिरने लगे, पृथिवीमें
से धूमकेतु के समान धूमवर्षण धूलके गुबारें उठने लगे, हाथियों निर्वाण-वायुपथन (वज्रपात) के समान कठोर
और गम्भीर शब्द से गर्जना करने लगी, हाथियोंके कुम्भस्थल से रक्षिकजकी बर्षा के समान सिन्दूर की धूलियाँ
उड़ने लगीं, क्षुभित हुए समुद्रजलों महातरङ्गों के समान तुरङ्ग-पङ्क्तिर्घों चलने लगीं, हाथियों की मद-वत्
धारा, सब दिशाओंमें अन्धकार कर दिन-रात क्षरित होने लगीं, एवं सैनिकोंके कोलाहल से जगत् व्याप्त हो
गया, इन सब कारणों से उस समयमें मानी महाप्रलयकाल उपस्थित हुआ ही—ऐसा दीखने लगा ।

१. किरीटमय इव दिवसः, जय... । २. अतस्तिनानवत्रैः । ३...प्रविसर्पन्तीभिः । ४. तुरङ्गन... ।
५. अनवरतचरता । ६. कचिद गजवदं न विष्टे ।

बल बहल-कोलाहलभीता इव धवल-ध्वज-निवह-निरन्तरावृता ययुः कापि दश दिशः । मलिनावनिरैजःसंस्पर्शशङ्कितमिव समद-गज-घटावचूल-सहस्र-संरुद्धमतिदूरम-न्धरम्^१ अपससार । प्रबल-वेत्रिवेत्रलतासमुत्सार्यमाणा इव तुरग-खुरजोधूमरम्^२ अर्ककि-रणा मुमुचुः पुरोभागम् । इभ-कर-शोर्कर-निर्वापण-त्रस्त इवातपत्र-संच्छादितातपो दिवसो ननाश । बल-भरै-जर्जरीकृता मद-कल-करि-चरण-शत-ताडिता^३ द्वितीयेव प्रयाणमेरी भैरवं

जलकहोलचञ्चलाभिश्च^४ इत्येतेषु लुप्तोपमा । 'सञ्जज्ञ इव' इत्यत्र क्रियोपेक्षालङ्कारः । अनेन हि वैरिणां विनाशः सूच्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

वलेति । धवलेन शुभ्रेण ध्वजनिवहेन पताकागणेन निरन्तरं निरवकाशं यथा स्यात्तथा आवृता आच्छादिताः दश दिशः, बलानां सैन्यानां बहुलेन अधिकेन कोलाहलेन कलकलेन भीताः प्रस्ता इव सत्यः कापि अनिर्दिष्टस्थाने ययुः अलक्ष्यतां गता इत्यर्थः ।

इह क्रियोपेक्षा, ध्वजनिवहनिरन्तराच्छादनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथा दिशासु कार्यद्वारा कोलाहलभयापगतकुलवधूष्यवहारसमारोपात् समा-सोक्तिश्च इत्येतेषां परस्परमहाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

नल्लिनेति । समदा मदेन सह वर्तमाना या गजघटा हतिसमूहाः तासाम् अवचूलसङ्क्षेपे पृष्ठस्य पताकागणेन संरुद्धम् आच्छन्नम् अन्धरं गगनं कर्तुं, मलिनानि कश्मलानि यानि अवनिरञ्जसि धूलयः तेषां संस्पर्शात् संश्लेषात् शङ्कितमिव सत् अतिदूरम् अतिद्विष्टम् अपससार अपसृतं यभूव तसैन्यानां दूर एव दृश्यतां गतवानित्याशयः । इहापि पूर्ववदेव सर्वालङ्काराणां सङ्करः ।

प्रवलेति—अर्ककिरणाः सूर्यरश्मयः प्रबलस्य राजनियोगात् पूर्णप्रभावस्य वेत्रिणो वेतसद्वृद्धधारिणो रक्षकपुरुषस्य वेत्रलतया वेतसयष्टया समुत्सार्यमाणा दूरीक्रियमाणा इव सन्तः तुरगखुरजोधूमरम् अधश्चक्रेण धूलिपाण्डुरं पुरोभागम् अग्रभागं मुमुचुः तत्पञ्चुः, राजाप्रगामिसामान्यपुरुषवदित्याशयः ।

इह अर्ककिरणेषु अपसार्यमाणस्वरूपक्रियाया उल्लेखः । अपि च परित्यागे अधश्चक्रेण धूलिधूसरपद-स्थायो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं च । कार्यद्वारा अर्ककिरणेषु राजपुरोभागपरित्यागरूपसामान्य-जनव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरिति त्रयाणामेतेषामहाङ्गिभावेन सङ्करः ।

श्मेति । आतपत्रैः छत्रैः संछादितः आवृत आतपः सूर्यरश्मिः यत्र तथोक्तः स दितसः, इमानां गजानां करशीकरैः छुण्डानिर्गतसैलिलकणैः यन्निर्वापणं स्वस्य विलयः तेन ग्रस्तो भीत इव सन्, ननाश अलक्ष्यतां प्राप्तः, छत्रैराच्छादनादिवसातपो नासीदित्याशयः ।

इह जलविन्दुभिर्मय्या बहुनिर्वापणं तथा दिवसेऽपि सम्भावनमित्युपेक्षा । तथा दिवसनाशे आतपत्रावरणं पदार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, दिवसनाशसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रति-पादनादतिशयोक्तिरिति त्रयाणामेतेषामहाङ्गिभावेन सङ्करः ।

वलेति । भूमिः वसुन्धरा बलानां सैन्यानां भरेण भारेण जर्जरीकृता क्षुण्णा तथा मदकलानां मदमत्तानां करिणां गजानां चरणशतेन अद्वित्रिसमूहेन ताडिता च सती, द्वितीया अपरा प्रयाणमेरीव भैरवं भयानकं यथा स्यात्तथा ररास शब्दं चकार ।

प्रेमवर्ण ध्वजाओंके समूह से निरन्तर आच्छादित दशो दिशाएँ सैन्यगणों के बड़े भारी कोलाहल से भयभीत होकर ही मानो कहाँ नली गई, गगनचल, नदमत्त हथियोंके पृष्ठवर्ती पताकाओं से आच्छन्न होकर, नल्लि पृथिवी की धूलि-तरंग करनेकी आशङ्क से मानो बहुत दूर सरक (चिसल) गया, सूर्यकी किरणें, वेत्र-चक्षिभारों प्रबल प्रतीकारोंकी वेत्रकी छट्टियोंसे दूर की गई हों इस प्रकार—मानो अध्वगणोंके खुरोंमेंसे उड़ती धूल से धूलतर्वा जागेंगे दिस्तेगो-छो- गई, छत्रसमूहसे ढँके हुए आलोकवाला दिन, हथियोंके मूँटोंमेंसे निकलते जलकी बूँटोंने भरे नद हो जानेके भानसे ही मानो भाग गया, सेनाओंके पद-भारसे अत्यन्त जर्जरित हुई और नद-मत्त शक्तिओंके पैरों की चरणों ने ताड़ित हुई पृथिवी मानो द्वितीय प्रयाण-डुन्दुनी के समान अपहर नाद

१. बुलबल ... । २. मल्लिनीकृतमिव । ३. अन्धरतन्म् । ४. प्रचलितवेत्रलता, प्रचुरवेत्रलता ... ।
५. ... धूमरताभीता इगकं ... धूमरताभीताकं ... । ६. सौकरनिकर । ७. बलइवल्भर ... ।
८. ... सञ्जरणशतसन्नादिता, चरणशतसङ्घिता ।

भूमौ ररास । गुल्फद्वयसे च तुरङ्ग-मुख-विनिःसृत-सितफेन-पल्लविते^१ मदपयसि मदक्षुतां करिणां प्रचस्वलुः पदे पदे पदातयः । हरिताल-परिमलनिभेन चातिपटुना गजमदामोदे-नानुलिप्तस्य सामजस्य वाऽयं ययौ निखिलान्यगन्धग्रहणसामर्थ्यं घ्राणेन्द्रियस्य ।

क्रमेण च प्रसर्पतो बलस्य पुरः प्रधावतां जन-कदम्बकानां कोलाहलेन, तारतरदीर्घेण च काहलानां निनादेन, खुर-रव-मिश्रितेन च वाजिनां ह्वेधारवेण^२, अनवरत-कर्णताल-स्वर्न-सम्पृक्ततेन च दन्तिनामाडम्बररवेण, ग्रैवेयककिङ्किणीकणितानुसृतेन^३ च गतिवशाद्विषम-विश-विणीनां घण्टानां टङ्कृतेन, मङ्गलशङ्ख-शब्द-संवद्धित-ध्वनीनाञ्च प्रयाणपटहानां निनादेन-मुहुर्मुहुरितस्ततस्ताड्यमानानाञ्च टिण्डिमानां^४ निःस्वनेन, जर्जरीकृतश्रवणपुटस्य मूर्च्छेवाभव-

इह भूमौ भेरीस्वरूपस्य द्रव्यस्योपेक्ष। तथा शब्दकरणे 'बलभर० मदक०' इत्यादिविशेषणद्वयायौ हेतुरिति काव्यलिङ्गश्रुत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

गुल्फेति । पदातयः सैन्याः पदे पदे प्रतिपादयेपम्, गुल्फद्वयसे चरणप्रस्थिपरिमिते, इह प्रमाणे द्वयसचप्रत्ययः । तुरङ्गाणां घोटकानां मुखेभ्यो वदनेभ्यो विनिःसृतैः बहिरागतैः सितैः धवलैः केनैः कफैः पल्लविते विस्तारिते, मदक्षुतां दानवारिजाविणां करिणां हस्तिनां मदपयसि दानसलिले प्रचस्वलुः प्रस्वलनं प्रापुः ।

इह गुल्फद्वयसत्वादिसम्बन्धाभावेऽपि तत्संबन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

हरितालेति । हरितालस्य स्वनामप्रसिद्धधातुर्विशेषस्य परिमलनिभेन सुगन्धिपुष्पेन, अतिपटुना अतीवतीव्रेण च गजमदामोदेन हस्तिदानसलिलपरिमलेन अनुलिप्तस्य संयुक्तस्य त्रिचितस्य च, सामजस्य तत्सन्मतङ्गजस्य इव घ्राणेन्द्रियस्य नरवृन्दनासिकायाः, निखिलानि समस्तानि अगन्धग्रहणसामर्थ्यम् अयं ययौ विननाश, गजमदामोदेन स्वस्वमदपरिमलेन च परिपूर्णत्वात् । प्रबलगन्धाकृष्टस्य घ्राणस्य तदपेक्षया दुर्बलगन्धानां ग्रहणं न भवतीत्यभिप्रायः । 'सामजस्तु गजे पुंसि सामोत्थे पुनरन्यवत्' इति मेदिनी ।

इह यथाक्रमं लुप्तोपमा, श्रौतोपमा च, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

क्रमेणेति । परिपाठ्या प्रसर्पतो गच्छतो बलस्य सैन्यस्य पुरःप्रधावताम् अग्रे शीघ्रं प्रचलतां जनकदम्बानां लोकवृन्दानां कोलाहलेन कलकलेन, तारतरदीर्घेण नितान्तोच्चैस्तरेण काहलानां बृहद्ब-वकानां निनादेन शब्देन । तथा खुररवैः शफस्वनैः विमिश्रेण संपृक्तेन वाजिनाम् अश्वानां हर्षह्वेधारवेण प्रमोदहेपाशब्देन । अनवरतो निरन्तरो यः कर्णतालयोः अखण्डतालपत्रवद्विरवृतयोः श्रोत्रयोः स्वनः शब्दः तेन संपृक्तः संमिलितः तेन तादृशेन, दन्तिनां हस्तिनाम् आडम्बररवेण विशालेन वृंहितध्वनिना । ग्रैवेय-काणि कण्ठभूषणानि तेषु याः किङ्किण्यः सुद्रघण्टिकाः तासां कणितैः शब्दैः अनुसृतेन अनुगतेन, गतिव-शेन गमनवशीन विषमविशविणीनां भीषणध्वनिविधायिनीनां घण्टानां गललम्बितानामित्यर्थः । टङ्कृतेन 'टं टं' रवेण । मङ्गलशङ्खशब्दैः संवर्धिता वृद्धिः प्राप्ताः ध्वनयो येषां तेषां तादृशानाम्, प्रयाणपटहानां प्रस्थानढक्कानां निनादेन शब्देन । मुहुर्मुहुः बारंवारम् इतस्ततः ताड्यमानानां हन्यमानानां टिण्डिमानां

करने लगी; मदसावी हाथियोंके घुटने तक आते-अधगगपके मुखमेंसे निकले श्वेतवर्ण फेनपुञ्जसे विस्तृत हुए-मद-जलमें पैदल सैनिकगण पद-पद पर फिसलने लगे, हरतालकी गन्धके समान अतितीव्र मद-सुगंधके भर जानेसे, हस्तिगणकी नासिकाके समान सैन्यगणकी नासिकाओं के अन्य गन्ध ग्रहण करने की सब शक्ति लुप्त हो चली ।

क्रमसे चली जाती सेनाके आगे दौड़ते जन-समूहोंके कोलाहलसे, नगाटोंकी अतितीव्र और ऊंची आवाज से, खुरोंके शब्दसे मिले हुए घोड़ों के दिनहिनाहटते, हाथियोंके अविश्रान्त सञ्चालित बृहद् कर्णतालके शब्दसे मिली हुई उनकी तेज और विशाल गर्जना से, गलोंमें; डाली हुई किङ्किड़ियों (घुवरियों) के आवाजके साथ सुनाई देती-चलनेके कारण कभी-कभी बजती-धंतालियोंके 'टन्, टन्' शब्दसे, माङ्गलिक शङ्खकी ध्वनिसे परिवर्धित-हुई आवाजवाले प्रस्थान दुन्दुभी (ढक्का) के नादसे और बार-बार चारों ओर बजते टिण्डिम (टमरू) के

१...पल्लवे । २. उपययौ, समुपययौ, समाययौ । ३. ह्वेधारवेण । ४. ...स्वररव । ५. ... अनुगृहीतेन । ६. गतिवशविषम । ७. द्विरदटिण्डिमानान् ।

वजनस्य ।

शनैः शनैश्च बलसंशोभजन्मा श्रितरेनेकवर्णतया कचिज्जीर्ण-शफर क्रोड-धूम्रैः, कचित् क्रमेलक-सटा-मन्त्रिभिः, कचिन् परिणत-रत्नकरोम-पल्लवमलिनः, कचिन् पत्रोर्ण-तन्तुपा-ण्डुरः, कचिज्जरठ-वृणातदण्डवतलः, कचिज्जरत्कपि-केशर-कपितः, कचिद्वर-वृषभ-रोमन्य-फेन-पिण्ड-पाण्डुरः, त्रिपथगाप्रगह इव हरिचरणप्रभवः, कुपित इव मुद्गरं क्षमाम्, आरब्ध-परिहास इव नन्दनयनानि, कृषित इव पिबन् करि-कर-शीकर-जलानि, पक्षवानिवोत्पतन्

पटहविशेषाणां निःस्वनेन ध्वनिना, जर्जरीकृतं प्रव्ययितं श्रवणपुटं श्रोत्रपुटं यस्य तस्य तादृशस्य लोकस्य मूर्च्छा मोहः समवदिव ज्ञायत इव । क्रियोप्रेषा ।

शनैरिति । शनैः शनैः मन्दं मन्दं बलमंशोभात् सैन्यस्य सवेगचलनात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य स तादृशो रेणुः घृष्टः उत्पन्न ऊर्ध्वं जगाम-इति वक्ष्यमाणक्रियया सम्बन्धः । श्रितैः चलनालम्पनमूनमून-लस्य कनेकवर्णतया नानारूपनया काणेन । कचित् पाण्डुरमृन्मयमूर्मौ जीर्णशफरस्य परिणतप्राचीमीन-विशेषस्य क्रोडवत् उपरिभागवत् धूम्रो धूमवर्णः । कचित् पिङ्गलमृन्मयमूलै, क्रमेलकस्य उष्ट्रस्य सटासन्निभः जटामदशः । कचित् श्याममृन्मयमूर्मौ, परिणतस्य जीर्णवपसो रत्नकस्य मृगविशेषस्य रोगां तनूत्वां पल्लववत् स्तम्भवत् मलिनः श्यामवर्णः । 'रत्नकः कण्ठे स्मृतः । तथैव कण्ठमृते' इति हैमः । कचित् । पाण्डुवृत्तिजामयमूर्मौ वटलकुचादियहलेषु कृमिभिः कणांया विहितवात् पत्रसम्बन्धिनी कणां अयेति पत्रोर्णम् , धौतकौशेयवसनं तस्य तन्नुवत् पाण्डुरः श्वेतरक्तः, 'पत्रोर्णं धौतकौशेयम्' इत्य-सरः । कचित् विशदमृन्मयस्यले, जटो दाघकालीनो यो मृगालदण्डो विसदण्डः तद्वत् धवलः शुभ्रवर्णः । कचित् पिङ्गलवर्णमृन्मयान्यमूर्मौ, जटो वृद्धस्य कपोतारस्य केसरवत् कविलः पिङ्गलवर्णः । कचित् पाण्डुवर्णमृन्मयस्यले, हरवृषभस्य महेशवृषस्य रोमन्येन चर्चितचर्वणेन यः फेनपिण्डः कफपुञ्जः तद्वत् पाण्डुरः । इह सर्वत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

त्रिपथेति । त्रिपथगा द्विजोता गङ्गा तस्याः प्रवाहो घारा इव, हरीणां घोटकानां चरणेभ्यः पादैभ्यः पदे हरेः श्रीविष्णोः चरणत् प्रभवतीति सः तादृशः ।

कुपित इति । कुपितः क्रुद्धो ज्ञन इव, क्षमां पृथिवीं सहिष्णुनाञ्च सुखं परिगृह्यन् । एकत्र उड्डय-नादपरत्र अर्धोत्तराद्विषयाशयः ।

आरब्धेति । आरब्धः प्रभुतः परिहासः कश्चित् सादं नर्म, येन स तथोक्तो लोक इव, नयनानि जनानां लोचनानि परिहासलोकानां चक्षुषि च रुध्न् आवृण्वन् । पाणिना लोचनाद्वादनं लौकिकपरि-हासे प्रवर्तितम् ।

कृषित इति । कृषिनः विषासया व्यथितो लोक इव, करिकरशीकरजलानि गजशृण्डानिर्गन्तसलिल-कणान् पिबन् कईमीनूय शोषयन्, पीतानि विदधन् ।

पमेति । पक्षवान् गरुडान् इव, गगनतलम् आकाशम् उत्पतन् उड्डीयमानः ।

ध्वनि ते लोगों के काँचुगल स्रज हो जाते थे और उनसे ही नानों वनगों मूर्च्छा आ जाती थी ।

शनैः शनैः सैन्यगणों के झुंझते उत्थर हुए घूल उड़ने लगी । वह भूतलके कनेक वर्ण होनेके कारण किसी स्थानमें बूढ़े मोक्षीमत्स्य (पीतों मछली) की छानोंके समान धूम्र वर्ण (धुंधली), किसी स्थानमें कंदके बालके समान पिङ्गलवर्ण, किसी स्थानमें बूढ़े हरिगविशेषके लीनकुच्छके समान कृष्णवर्ण, किसी स्थानमें धुले हुए रेणुमी वरुने मूत्रके समान पाण्डुवर्ण, किसी स्थानमें पके हुए मूलाकी टन्डीके समान शुभ्रवर्ण, किसी स्थानमें बूढ़े बानरके केशके समान पिङ्गल वर्ण और किसी स्थानमें शङ्करके वृषभके चर्वितचर्वण (जुगारी) करनेके समान फेनपुञ्ज के समान पाण्डुवर्ण था । नारायणके चरणजलसे गङ्गाप्रवाहके समान जङ्गलके सुरुमेंने वह घूल निकलती थी; मोक्षित व्यक्ति जिस प्रकार सदेष्टुना त्याग करता है वह घूल भी उसी प्रकार पृथिवीका त्याग करता था; हैमीमें पीछेसे आकर बौंछ व्यक्ति जिस प्रकार रुध्न्द्वारा दूसरे व्यक्तिके नेत्रोंको बन्द करता है, वह घूल भी उसी प्रकार लोगोंके नेत्रोंको बन्द करती थी; पिङ्गलवर्ण व्यक्ति जिस प्रकार जल-पान करता है, वह घूल भी उसी प्रकार हथियोंकी सूँझसे निकलता हुए जंठका बूझको पान (शोषण) करती थी; वह पक्षीके समान आकाशमें उड़ती थी; जनकोंके

गगनतलम्, अलिनिवह इव चुम्बन् मदलेखाम्, मृगपतिरिव रचयन् करिकुम्भस्यजीषु पदम्, उपात्त-विजय इव गृहन् पताकाः^१ जरागम इव पाण्डुरीकुर्वन्^२ शिरांसि, मुद्रयन्निव पद्माप्रसंस्थितो दृष्टिन्, आजिग्रन्निव मकरन्द-मधु-विन्दुपङ्कलग्नः^३ कर्णोत्पलानि, मद-कल-करि-कर्ण-ताल ताडन-व्रस्त इव विशन्^४ कर्ण-शङ्खादुर-धिवराणि, पीयमान इवोन्मुखीभिरव-निपति-मुकुटमणि-भङ्ग-मकरिकाभिः, अभ्यर्च्यमान इव तुरग-मुख-विक्षेप-विप्लुतैः फेन-पङ्ख-कुसुम-स्तवकैः-अनुगम्यमान इव गत-गज-घटा-कुम्भ-भित्ति-सम्भवेन धातुधूलिवलयेन,

अलीति । अलिनिवहो अमरगण इव, मदलेखां करिणां दानवारिपङ्क्तिं चुम्बन् स्पृशन् मुख-संयोगं विदधच्च ।

मृगेति । मृगपतिः सिंह इव, करिकुम्भस्थलीषु गजशिरसः पिण्डस्थलीषु पदं प्रतिष्ठां चरणनिक्षेपञ्च रचयन् कुर्वन् एकत्र पतनादन्वत्राक्रमणादित्याशयः ।

उपात्तेति । उपात्तः संग्रामे प्राप्नो विजयो जपो येन स तादृशः राजेव, पताका एवञ्चान् गृहन् स्पृशन् अपहरंश्च । विजयी हि विजितविपदिणां एवञ्चान् हरतीति प्रथितमेतत् ।

जरेति । जरागमो वृद्धावस्थेव, जनानां शिरांसि मस्तकानि पाण्डुरीकुर्वन्, एकत्र कचपापनाइ-न्यत्र कचपाकादित्याशयः । इह 'त्रिपथगाप्रवाह इव' इत्यारभ्य 'जरागम इव' इत्यन्तं यावत् पूर्णोपमा-लङ्कारः ।

मुद्रयन्निति । पद्मणां लोचनरोम्भाम् अग्रेषु संस्थितः पुण्येवर्त्तो सन् दृष्टिं मुद्रयन् सङ्कोचयन्निव, सप्ततनशङ्कया जनानां लोचनोन्मीलनसम्भवादित्याशयः । क्रियोत्पला ।

वाजीति । मकरन्देषु श्रवणोत्पलानामेव किञ्चलकेषु ये मधुविन्दुपङ्काः गाढद्रवकणाः तेषु लटनः संसक्तः सन्, जनानां कर्णोत्पलानि श्रवणोत्पलानि आजिग्रन् तत्सौरसं-गृह्णति । 'मकरन्दः (पुं)' 'किञ्चलके ह्रीवन्' इति शब्दकल्पद्रुमः ।

इह 'आजिग्रन्निव' इति क्रियोत्प्रेषा, अनया च पुनरुक्तवदाभासः सङ्कीर्यते । मकरन्दमधुपदयोः पर्यायतया श्रवणमात्रेण पुनरुक्तावगमेऽपि अनन्तरं मकरन्दपदस्य किञ्चलकार्ये पर्यवसितार्थत्वात् पुनरुक्तवदाभासो ज्ञेयः ।

नदेति । मदकला मदमत्ता ये करिणो हस्तिनः तेषां कर्णतालाभ्यां नानपत्रवद्विस्तृतश्रवणाभ्यां यत्ताडन प्रधाः तस्मात् व्रस्तो भीन इव सन्, कर्णयोः श्रवणयोः शङ्खानां आलास्याञ्च उदरविवराणि अन्त्यन्तरचिद्वाणि विशन् प्रविशन् ।

पीयमान इति । उन्मुखीभिः ऊर्ध्वाननाभिः, अवनिपनीनां नृशणां मुकुटेषु याः मणिभङ्गमकरिकाः रत्नखण्डरचिता मकरसदृशांशाः ताभिः पीयमान इव, नदन्तर्गतत्वादित्याशयः ।

अभ्यर्च्येति । तुरगाणाम् अश्वानां मुखविक्षेपेण वदनप्रसारणक्रियाविशेषेण विप्लुतैः विक्षिप्तैः फेनपङ्खा मुखकफपरम्परा एव कुसुमस्तवकाः पुष्पगुच्छाः तैः अभ्यर्च्यमानः पूजमान इव तदुपरि पतनादित्याशयः ।

अन्विति । मत्ता नद्युक्ता या गजघटा हस्तिसमूहाः तासां कुम्भाः शिरसां पिण्डाः ते एव भित्तयः

नाना हाथियोंकी मद-रेखाका चुम्बन करती थी; सिंहके समान हाथियोंके कुम्भस्थल पर पद धरती (जम जाती) थी; विजयी राजा जिस प्रकार संग्राममें विजित शत्रुकी पताकाओंको ग्रहण करते हैं, वह धूल भी उसी प्रकार रथकी पताकाओंका ग्रहण (स्पर्श) करती थी; कुम्भके समान लीनोंका ननक सत्तेद करती था; लोगोंके पलकों के आगे रहकर नानी उन लोगोंकी दृष्टिको सङ्कुचित करती थी; कर्णोत्पलके मधुकी बूँदोंसे चिपट कर मानो उस कर्णोत्पलको सूँघती थी; मद-मत्त हाथियोंके हिलने कानोंसे नाड़ना किए जानेके भयसे ही मानो उनके कान और कनपट्टोंके अन्दर भर जाती थी; समझ आई हुई, राजाओंके मुकुट-नाणियोंमें, बनी हुई मकरिकाओंसे उन्मुख होकर मानो पान की गई थी; अधगणके मुँहमेंसे इतस्ततः गिर कर फैले फेन-पङ्ख-रूपी फूलोंके गुच्छों से नानी पूजित हुई थी; नदमत्त दृष्टिगणके कुम्भस्थलमेंसे निकल हुआ गैरिकादि धातुका रेगु (सिन्दूर) नानी उसका अनुगमन करता था; हस्तिगणके कुम्भस्थलका पट्वात (रेगु), चामरोंके झूलनेसे उड़ कर नानी उसका

आलिङ्ग्यमान इव चलच्चानर-कलापविधुतेन पटवासपांशुना, प्रोत्साह्यमान इव नरपति-
शेखर-सहस्र-परिच्युतैः कुसुमकेशरजोभिः, उपातराहुरिय दिवसकरमण्डलमकाण्ड एव
पिबन्, नृप-प्रस्थान-मङ्गल-प्रतिसर-चलन-मालिकासु गारोचनाचूर्णायमानः, क्रकच-कृत-
चन्दन-शोद-धूसरो रेणुकुपपात । अपरिमाण-घल-सघट्ट-समुपचीयमानश्च शनैः शनैः संह-
रन्निव दिश्वमरोपम्, अकाल-काल-नेघ-पटल-मेदुरो । वस्तरासुपगन्तुमारभे ।

तेन च क्रमेणोपचीयमानबहुलनृत्तिना दिग्विजयमङ्गलध्वजेन, रिपु-कुल-कमल-प्रलय-

कुल्यानि तेष्वः समवति प्रसरति इति तेन तारनेन, धानुधूलिवलयेन गेरिकादिरजोमण्डलेन, अनुगम्य-
मान इव अनुगम्यमान इव, तस्यापि रेपनुसरणादित्याशयः ।

अर्पित इति । घटनां स्पन्दमानानां नृपाणां निकटे संचकैः संबोजितानामित्यर्थः, चामराणां घातय-
जनानां कलापेन समूहेन विधुतः सञ्जातः तेन तारनेन, पटवासपांशुना पिष्टातकपूरया आलिङ्ग्यमान
इव आलिङ्ग्यमान इव, अन्योन्यसंरुडेपादित्यभिप्रायः ।

प्रोत्साह्य इति । नरपतीनां राज्ञां शेखरमहत्वात् शिरोवेष्टनसहनिबह्यात् परिच्युतैः सस्तैः कुसुमकेशर-
रजोभिः पुष्पकिञ्चरधूलिभिः प्रोत्साह्यमानः प्रसर्तुं प्रकृष्टसुषोणं नीयमान इव, तेषामपि प्रसरणेन पश्चा-
दध्यादिरवादित्याशयः ।

इह 'सुद्वयस्त्रिव' इत्यारम्भ 'प्रोत्साह्यमान इव' इत्यन्तं यावत् क्रियोप्रेक्षाद्वारः । 'अभ्यर्प्यमान
इव, तृणमुत्ते'त्यादी तु निरङ्गरूपकसंज्ञायां-क्रियोप्रेक्षेति बोध्यम् ।

उपातेति । उपातराहुः अकालोदयात् जनानामुपातद्योतकः संहिक्य इव, अकाण्डे एव अकाल
एव दिवसकरमण्डलं सूर्यविम्बं पिबन् साहज्यादयन् प्रसञ्च । इह पूर्णोपमा ।

नृपेति । नृपाणां राज्ञां प्रस्थाने प्रयाणसमये ये मङ्गलप्रतिसराः माङ्गलिककरस्त्राणि त एव
बलयानि कटकाः तेषां मालिकासु पङ्क्तिषु, गारोचनाचूर्णायमानः गारोचनाधूलिवद् व्यवहरन् सवष्टो-
यमान इत्यर्थः ।

इह 'गारोचनाचूर्णायमान इव' इत्यत्र स्पष्टोपमा ।

क्रकचेति-क्रकचेन करपत्रेण कृतः छेदनसमये विहितो यः चन्दनचोदः मलयजवृक्षकणः तद्वत्
धूसरः, रेणु-मृमिरजः । अन्यस्यस्युक्त एव । लुप्तोपमा ।

अरिभोगेति । अपि च अपरिमाणम् अगणितं यद् घलं सैन्यं तस्य महद्वेन पदसम्मर्हेन समुपची-
यमानो वर्द्धमानः, अन एव अशेषं समग्रं विश्वं संसारं शनैः शनैः मन्दं मन्दम्, महर्षिव श्यापतेन
मञ्जोद्यस्त्रिव, अकाले असमये यत् कालं श्यामवर्गं मेघपटलम् अम्रवृन्दं तद्वत् मेदुरो निविडः, स
रेणुरति शेषः, विस्तरं विशालम् उपगन्तुं प्राप्तुम् आरभे प्रारम्भं चकार ।

इह 'संहरन्निव' इत्यत्र क्रियोप्रेक्षा, 'अकालकालमेघपटलमेदुर' इत्यत्र लुप्तोपमा, जनयोध्याङ्गाङ्घ्रि-
मात्रम रः ।

नेनेति । अपि चेति चार्थः । तेन रजसा 'त्रिभुवनमलरूपेण' इति सम्बन्धः । अग्रेतनस्य 'रजसा'
इत्यस्य वर्णवैक्यचनान्तानि पदानि विभेदजानि बोध्यानि । उपचीयमाना वर्द्धमाना बहुला श्रुत्या
नृत्तिः शरीरं यस्य तेन तारनेन । अत एव दिग्विजयस्य दिगागमसाकरणस्य मङ्गलध्वजेन माङ्गलिक-
पनाकादण्डस्वरूपेण, तद्वदुद्यानादित्याशयः । रिपुकुलान्येव शत्रुगोत्राण्येव कमलानि पङ्कजानि तेषां प्रलये

अलिङ्गन करता भी और राजाओं के हवरो सुदुर्घों में से गिरी पूर्वा और रज फैलकर नतीं उते उठने के लिए
उत्प्रेषित करती थी; अनुगम्यक राहु के समान अनुगम में हो सूर्यमण्डल को प्राप्त करती थी; वह राजाओं के
पश्चात् करने के सम्य हाथ में बधि गर मङ्गलनृत्ति और शरीर पर गारोचना के चूरे के समान दीर्घा भी और
वह शरीर से जट्ट गर चन्दन के वृक्ष में से नीचे गिरे हुए (उरारे) के समान धूलरवां शोकर उठने लगी ।
अकालोदय कृष्ण मेघसमूह के समान घनीभूत हो वह अत्यन्त सैन्याओं से परम्परा से शक्ति पाकर, धीरे-धीरे
समग्र भूगण्डल को ही नानी संहर करती हुई कम से फैलने लगी ।

इस प्रकार उस घूल का समूह जो चन्दन वृक्षर बहुत विराट हो गया था, वह दिग्विजयना माङ्गलिक

नीहारेण, राजलक्ष्मी-विलास-पटवासचूर्णेन, अर्हितातपत्र पुंडरीक-पण्ड-तुषारेण, सेनाभरे-
पीडित-महीतल-मूर्च्छा-अन्धकारेण, चलद्वल-जलद-काल-कदम्ब-कुसुमोद्गमेन, दिवसकर-कर-
कमल-वनोद्गम-द्विपयूथेन, गगन-महीतल-प्लावन-प्रलय-पयोधिपूरेण, त्रिभुवन-लक्ष्मी-शिरो-
ऽवगुण्ठन-पटेन, महावराह-केशर-निकर-कर्चुरेण, प्रलयानल-धूम-राजि-मांसलेन, पातालत-
लादिवोत्तिष्ठता, चरणेभ्य इव निर्गच्छता, लोचनेभ्य इव निष्पतता, दिग्भ्य इवागच्छता,

विनाशो नीहारेण हिमस्वरूपेण, हिमपातेन पङ्कजानामिव तद्रजःपातेन शत्रुगोत्राणां विनाशद्योतनादित्या-
शयः । राजलक्ष्म्या नृपश्रिया विलासस्य वैशविन्यासस्य पटवासचूर्णं पिष्टातकरजः फण्डगुरिति तात्पर्यम्,
तेन तादृशेन । वीरभोग्या हि राज्यध्रीर्वीरभारोत्थितेनैव रजसात्मानं भूषयतीत्याशयः । अहितानां वैरिणां
आतपत्राणि छत्राण्येव पुण्डरीकाणि सिताम्भोजानि तेषां पण्डस्य समूहस्य तुषारस्तुहिनं येन तादृशेन ।
सेनायाः सैन्यस्य भरेण भारेण पीडितस्य व्यथितस्य महीतलस्य मूर्च्छां मोहः तस्या अन्धकारः तमः
तेन तादृशेन । चलद् गच्छद् चलं सैन्यमेव जलदकालः वर्षासमयः तस्य कदम्बकुसुमोद्गमेन नीपपु-
ष्पोद्गमेन विपमत्वात् । दिवसकरस्य रवेः करारश्मय एव कमलवनानि नलिनखण्डानि तेषाम् उद्गले
विनाशने द्वीपयूथः हस्तिगणः तेन तादृशेन । हस्तिसमूहो यथा पङ्कजवनानि विनाशयति तथासौ धूलि-
गणोऽपि रविरश्मौ अलक्ष्यतानयनेन विनाशयति स्मेत्याशयः । गगनमेव आकाशमेव महीतलं तस्य
प्लावने जलद्वारा तिरोधापने प्रलयपयोधिपूरः कृष्णान्तसमुद्रखलः तेन तादृशेन । त्रिभुवनलक्ष्म्याः
त्रैलोक्याश्रयः शिरोऽवगुण्ठनपटः उक्तमाङ्गावरणवसनं तेन तादृशेन ।

इह 'दिविजयमङ्गलध्वजेन' इत्यत्र निरङ्गं केवलहरकमलङ्कारः । 'रिपुकुलकमलप्रलयनीहारेण'
इत्यत्र परम्परितरूपकमलङ्कारः । 'राजलक्ष्मीविलासपटवासचूर्णेन' इत्यत्रैकदेशविवर्तिरूपकं निरङ्गरूपकं
वालङ्कारः । 'अहितातपत्रपुण्डरीकपण्डतुषारेण' इत्यत्र परम्परितरूपकम् । 'सेनाभरे' त्यादौ निरङ्गकेवल-
रूपकम् । 'चलद्वल' दिवसकरकरं 'गगनमहीतलं' इत्येतेषु हि परम्परितरूपकमलङ्कारः । 'त्रिभुवन-
भया' इत्यादौ च निरङ्गं रूपकम्, एकदेशविवर्तिरूपकं वालङ्कार इत्यवधेयम् ।

नहाराहेति । महावराहो नारायणस्य तृतीयावतारः तस्य केशरनिकरवत् सटासमूहवत् कबुरेण
विचित्रवर्णेन । प्रलयानलः कृष्णान्तवह्निः तस्य धूमराजिवत् दहनकेतनपङ्क्तिवत् मांसलेन परिपुष्टेन ।
उभयत्र लुप्तोपमा ।

पातालेति । पातालतलात् अधोभुवनात् उत्तिष्ठतेव उत्थानं कुर्वतेव मूलादर्शनात्, सैन्यानां चरणेभ्यः
पादेभ्यो निर्गच्छतेव निःसरतेव प्रायेकपादलप्रवात्, सैनिकानां लोचनेभ्यो नयनेभ्यो निष्पततेव तत्रापि
संस्कारवात्, दिग्भ्यः हरिदभ्य आगच्छतेव आयातेनेव तासु समस्तात्वे दर्शनात्, नमस्तलात् स्पोम-
तलात् पततेव पतनं विदधतेव तत्र दृष्टिपर्यं यावदवलीकनात्, पवनात् समीरणात् उल्लसता प्रादुर्भवतेव
सर्वपवनसञ्चरणात्, तथा रावकिरणेभ्यः सूर्यरश्मिभ्यः सम्भवतेव प्रादुर्भवतेव तत्रापि सर्वत्र दर्शनात् ।

इह 'उत्तिष्ठतेव' इत्यारभ्य 'सम्भवतेव' इत्यन्तं यावत् सर्वत्र क्रियाप्रेवालङ्कारः । अथ एव च
सर्वतो विसारित्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

ध्वनित्वरूपं था, शत्रुकुलक्ष्मी कमल-वनका नाश करनेके लिए गुनार (पाला) था, राजलक्ष्मीके वैशविन्यासका
पटवास चूर्ण (अवार) था, शत्रुओंके छत्ररूपी श्वेतकमलका तुहिन (पाला) था, सेनाओंके पदमारते परितोड़िन
इरे श्रियोंकी मूर्च्छाका अन्धकार था, चलता हुई सेनाकर वर्षाकालमें हुआ कदम्ब-कुसुमोद्गम था, सूर्यकिरणरूपी
कमल-वनकी नष्ट करनेवाला हस्तिसमूह था, आकाश और महीतलके मध्य-भूमिकी डवानेवाला प्रलयकालमें
समुद्रका प्रवाह था, त्रिभुवन-लक्ष्मीके मस्तककी डगनेवाला वक्-स्वरूप था, आदिवराहके केसरसमूहके समान
विचित्रवर्ण था और प्रलयाशिके धूमसमूहके समान परिपुष्ट (स्थूल) था । और वह मानो पातालमेंसे उठता था,
सैनिकोंके चरणोंमेंसे निकलता था, उनके नेत्रोंमेंसे बाहर जाता था, दिशाओंमेंसे जाता था, आकाशमेंसे गिरता
था, वायुमेंसे उड़ता था एवं सूर्यके किरणोंमेंसे उत्पन्न होता था । एवं वह धूलका समूह सब छेगोंका ही निश्चस्वरूप

१. 'खण्डनतुषारेण । २. सैन्यभर' । ३. चलद्वलवल' । ४. दिवसकरकमल, दिवस-
करकिरणकमल ।

नमस्तलादिव पतता, पवनादिचोल्लसता, रविकिरणेश्व इव सम्भवता, अनपहृतचेतनेन निद्रागमेन, अनवगणितसूर्येण अन्धकारेण, अधर्मकालोपस्थितेन भूमिगृहेण, अनुद्विता-
रागणनिवहेन बहुलनिशाप्रदोषेण, अपतित-सलिलेन जलधरसमयेन, अभ्रान्तमुजङ्गेन रसा-
तलेन, हरिचरणेनैव संवर्धमानेन त्रिभुवनमलङ्घयत रजसा ।

विकचकुवलयवनमिव नवोदकेन गगनतलमवष्टभ्यमानमलङ्घयत क्षीरोदकेन-

अनपहृतचेतनेति । अनपहृता न विलोपिता चेतना चैतन्यं येन तेन तादृशेन, निद्रागमेन प्रमीलितसमा-
गमनस्वरूपेण । निद्रा चेतनामपहरति, किन्तु इदं रजश्चेतनां न हरतीति नती वैशिष्ट्यमिमांशायाः । न
अवगणितः अस्तगमनादवबुद्धः सूर्यो रविर्येन तेन तादृशेन, अन्धकारेण तमोल्लेखेण । अन्धकारेण हि सर्व-
पदार्थावरणं क्रियते, सूर्यस्य तु नायं तथेति भवति ततो वैशिष्ट्यमिमांशायाः । अधर्मकाले अश्रीप्ससमये
उपस्थितेन विद्यमानेन भूमिगृहेण भूगर्भान्तर्वासिभवनस्वरूपेण । श्रीप्ससमये हि जनः सूर्यरश्मिसन्ताप-
निवारणाय भूगर्भभवनमवलम्ब्यते । भूगर्भगृहेण रविकिरणनिवारणं भवति, श्रीप्सकाले च स्थितिर्भवति
अस्य स्वश्रीप्सकाल इति भवति ततो वैशिष्ट्यमिमांशायाः । न उदितः उदयं न प्राप्तः तारागणानां नष्ट-
गणानां निवहः समूहो यत्र तेन तादृशेन, बहुलनिशाप्रदोषेण कृष्णपञ्चरात्रिमुखस्वरूपेण । बहुलनिशा-
प्रदोषे हि तारागणानामुदयः अत्र तु न तथेति वैशिष्ट्यम् । यद्यपि 'तारागणनिवहे' इत्यत्र गणनिवहेति
पर्याययोर्मध्येऽन्यतरस्यैव प्रयोगेणार्थलाभः सिद्ध्यति तथापि अतिप्राचुर्यसूचनाय तद्वद्वयोपादानमित्य-
वधेयम् । न.पतितं द्युतं मलिलं प्रावृट्जलं यत्र तेन तादृशेन, जलधरसमयेन प्रावृट्कालेन । वर्षाकाले
सर्पावरणपूर्वकं वृष्टिर्भवति अत्र तु वृष्टिजलमाव इति ततो वैशिष्ट्यम् । न भ्रान्ता विचरिता मुजङ्गाः-
सर्पा यत्र तेन तादृशेन, रसातलेन पातालस्वरूपेण । पाताले हि गाढान्धकारप्रादुर्भावात् सर्पविचरणा-
भावः, इह तु गाढान्धकारप्रादुर्भावेऽपि सर्पविचरणं भवत्येवेति भवति ततो वैशिष्ट्यम् ।

इह 'अनपहृतचेतनेन निद्रागमेन' इत्यारभ्य 'अभ्रान्तमुजङ्गेन रसातलेन' इत्यन्तं यावत् सर्व-
प्राधिकानेदत्तरक्तम् । प्राचां मते—अधिकारूडवैशिष्ट्यरूपकम् । प्राचीनतराणां (वामनादीनां) मते तु—
पुरुगुणहानिकल्पनायां समस्तगुणद्वयं विशेषोक्तिरिति सुधीमिविचारणीयम् ।

संवर्धमानेन वृद्धिं प्राप्नुवता हरिचरणेनैव वामनपादेनैव, यथा नारायणचरणो बलिविनाशाय
यथाक्रमं वृद्धिं प्राप्तस्तथाऽयमपीत्याशयः । एतादृशेन रजसा धूप्या त्रिभुवनं त्रैलोक्यम् अलङ्घयत
व्याप्यत ।

इह पूर्णपमा, त्रिभुवनलङ्घनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः । उभयोश्चेकाश्र-
यानुप्रवेशसङ्करः ।

विकचेति । क्षीरोदस्य क्षीरममुदस्य केनः अविषकफः तद्वत् पाण्डुना खनेन, नवोदकेन नूतनवृष्टि-
सलिलेन, विकचं विकसितं यत् कुवलयवनं नीलोत्पलवनं तद्विधं, क्षीरोदकेनपाण्डुना चितिक्षोदेन मूर-
जसा, गगनतलम् आकाशतलम् अवष्टभ्यमानम् आश्रीयमाणं व्याप्यमानम्, अलङ्घयत अदृश्यत जनै-
रिति शेषः ।

इह 'विकचकुवलयवनमिव' इत्यत्र धौतोपमा । 'क्षीरोदकेनपाण्डुना' इत्यत्र च लुप्तोपमा ।
अनयोश्च मिथः सङ्करः ।

होकर या, किन्तु किलीकी भी चेतनाका हरन करनेवाला नहीं था; अन्धकारस्वरूप प्रादुर्भूत होकर था, किन्तु
सूर्यास्तके बाद प्रादुर्भूत नहीं होता था; पृथिवीके अन्धकारस्थित गृहस्वरूप (नैलाना) होकर था, किन्तु श्रीप्सगमने
उपस्थित नहीं होता था; कृष्णपञ्चके प्रदोषकालस्वरूप देखनेमें आता था, किन्तु उल्लेखें तारे उदित नहीं हुए थे; वर्षा-
कालस्वरूप होकर था, किन्तु वृष्टिमें रहित था; पातालस्वरूप प्रतीत होता था, किन्तु निरन्तरे हुए नहीं रहित था;
इत प्रकार वह वामनदेवके चरणोंके समान वृद्धि प्राप्त कर तीनों भुवनोंमें मर गया था ।

नवीन वृष्टिके जलते जित प्रकार प्रवृद्धित कुवलयवन देखनेमें आता है, उसी प्रकार क्षीरमागरके दन्तके
मनान मुत्रवर्ग पृथिवीके धूलिसमूहमें आकाशतल आच्छन्न (निरा) है इन प्रकार लोग देखते लगे । उस धूलि
समूहमें घुसर हुआ सूर्य-विजय दार्पणके कानमें पड़ने चमरके समान प्रभासमान (फोंग) हो गया । नूतनवस्त्रके

पाण्डुना क्षितिक्षोदेन । बहुलरजोधूसस्तिमशिशिरकिरणबिम्बमवचूलचामरमिव निष्प्रभम्-
भवत् । दुकूलपट-धवला कदलिकेव क्लृप्ततामाज्ञगाम गगनापगा । नरपाल-वलभरमतिगुरु-
मसहमाना पुनरिव भारावतारणार्धमरलोकमारोह रजोमिपेण मही । निःशेषनिपीताव-
पम्, अन्तर्दह्यमानमिव जलधिजलेषु धूसरित-रवि-रथ-ध्वज-पटमपतद्वनिरजः । सुहृत्तन च
गर्भवासमिव, संहारस्यागरजलमिव, कृतान्तजठरमिव, महाकालमुखमिव, नारायणोदरमिव
ब्रह्माण्डमिव विवेश पृथिवी । मृन्मय इव बभूव दिवसः, पुस्तमय्य इव चकाशिरे ककुर्भः,
रेणुत्प्रेषेण परिणतमन्वरतलम्, एकमहाभूतमयमिव त्रैलोक्यमासीत् ।

बहुलेति । बहुलैः सातिशयैः रजोभिः पांशुभिः धूसरितं धून्वर्णाकृतम्, अशिशिरकिरणबिम्बं रवि-
मण्डलम्, अवचूलचामरमिव पताकाप्रलम्बितवसनबद्धं बालप्यजनमिव । उपमा ।

दुकूलेति । दुकूलं पटः सूक्ष्मवस्त्रं तद्वत् धवला शुभा, गगनापगा विद्यद्वी मन्दाकिनी, कदलिका
रम्भापताकेव, क्लृप्तनाम् आबिलताम् आजगाम प्राप्तवती, तद्रेणुसम्पातादित्याशयः ।

इह 'दुकूलपटधवला' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'कदलिकेव' इत्यत्र च धौतोपमा । आभ्यां च मन्दाकिन्वाः
कालुष्यप्राप्तिसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः सङ्कीर्ष्यते ।

नरपालेति । अतिगुरु नितान्तविस्तृतं नरपालवलभरं राजसैन्यमारम् असहमाना बोधुमत्तमया
मही वसुन्धरा, भारावतारणार्धं रजोमिपेण-रेणुव्याजेन, पुनर्भूयः अमरलोकं स्वर्गम् अहरोहेव अवरोहणं
चकारेव । दशाननकंसप्रभृतिभारावतारणाय प्रथमारोहणवदित्याशयः । सापह्वा क्रियोपेक्षा ।

निःशेषेति । धूसरितो धून्वर्णाकृतः रविप्रकाशस्य सूर्यस्पर्शान्तरस्य ध्वजपटः पताका येन तत्तादृशम्,
तथा निःशेषेण सामंस्त्येन निपातो प्रस्त आतपः रविप्रकाशो येन तत्तादृशम्, अत एव आतपप्रसनात्
अन्तरभ्यन्तरे दह्यमानमिव सन्तप्यमानमिव सत्, अवनिरजः भूरेणुः, जलधिजलेषु, समुद्रसलिलेषु अप-
सत् पपात, दह्यमानस्य शीतोपचारस्य शान्तिदायित्वादित्याशयः ।

इह अतिशयोक्ति-पदार्थहेतुककाव्यलिङ्ग-क्रियोपेक्षायां परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

सुहृत्तनेति । किञ्चेति चार्थः । पृथक्वा मही सुहृत्तन एनेनैव गर्भवासां जनन्या गर्भाशयं विवेशेव
सर्वत्र प्राविष्टवतीव । एवमप्रेऽपि सम्बन्धः । तद्वत्स्यान्वकारित्वादित्याशयः । संहारे प्रलयकाले यः सागरः
समुद्रः तस्य जलं सलिलमिव, कृतान्तजठरमिव यमोदरमिव, महाकालमुखमिव अलण्डदण्डायमानमहा-
कालवदनमिव, नारायणोदरमिव श्रीविष्णोर्जठरमिव, ब्रह्माण्डं ब्रह्मकोपं विवेशेव । सर्वत्र क्रियोपेक्षा ।

मृन्मय इति । दिवसो वासरो मृन्मयो मृत्तिकाविकार इव बभूव जातः, ककुर्भो दिशः पुस्तमयो
रजोलेपविकारा इव मयः चकाशिरे शुच्यमिरे ।

'मृदा वा दाह्णा वाय वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा ।

लोहराजैः कृजं वापि पुस्तमित्यभिधीयते ॥'

इति रामाश्रमी टीका । अम्बरतलं गगनतलं कर्तुं, रेणुरूपेण धूलिस्वरूपेण परिणतमिव तन्मयतां
गतमिव । तथा त्रैलोक्यं त्रिभुवनं कर्तुं, एकमहाभूतलयासिव केवलमूतमयमिव आसीत्, अन्येषाम्
अगगनादीनां रेणुमिराच्छादितत्वादित्याशयः ।

समान शुभ्रवर्ण मन्दाकिनीका जल. उस सैन्यगणकी पताकाके समान धूलिसूत्रसे मिलन हो गया । राजाजीकी
सेनाका उत्तर भार सहन करनेमें असमर्थ होकर पृथिवी नानो उस भारको उतारनेके लिए इस धूलिके बहने
फिरसे स्वर्गमें चढ़ा । सूर्यरथकी पताकाको धूसर-वर्ण (नटियाला) करके नूरके समस्त किरणोंका पान करनेमें
भीतर नानो जलता हो, ऐसा वह धूलिसूत्र ही समुद्रके जलमें जाकर पड़ा । एवं एक अन्तःकालमध्यमें ही पृथिवी
नानो नाविके गर्भमें, प्रलयकालान् समुद्रके जलमें, मृत्युके उदरमें, महाकालके मुहमें, नारायणके उदरमें एवं
ब्रह्मकोषके अन्दरमें घुस गई । एवं सब दिन नानो मृत्तिकाभय हो गया । दिशाई ऐसी दोगि पाने लगीं नानो
उन पर कुछ लिन कर दिया गया हो । आकाशने नानो धूल रूप ही धारण कर लिया और सब त्रिभुवनमें
नानो एक ही महाभूत व्याप्त हो गया ।

१. क्षीरोदपाण्डुना क्षगाव क्षीरोदपाण्डुना । २. दुकूलपटम् । ३. अमरलोकमना । ४. रजोनिभेन ।
५. पीताम्बरा । ६. प्रस्थमय्य इव । ७. दिशः । ८. अन्वरत्नम् । ९. महाभूतमिव ।

अथ निजमदोष्मसन्तप्तानां दन्तिनां दिशि दिशि करविवरविनिःसृतैः क्षारद्विः क्षीरोद-क्षोद-धवलैः शीकरासारैः कर्णपल्लव-प्रहति-विस्तृतेन च विसर्पता दानजलविन्दुदुर्हिनेन, हेपारवधिप्रकीर्णैश्च वाजिनां लालाजल-लवजालकैरुपशमिते रजसि, पुनरपि जातालोकासु दिक्षु, सागरसलिलादिवर्धं उन्मग्नमालोक्य तदपरिमाणं बलमुपजातविस्मयः सर्वतो दत्तदृष्टि-शम्पायनश्चन्द्रापीडमावभापे—

‘युवराज ! किं न जितं’ देवेन महाराजाधिराजेन तारापीडेन यज्जेष्यसि; का दिशो न वशीकृताः या वशीकरिष्यसि; कानि दुर्गाणि न प्रसाधितानि यानि प्रसाधयिष्यसि; कानि द्वीपान्तराणि नास्मीकृतानि यान्यास्मीकरिष्यसि; कानि रत्नानि नोपाजितानि

इह ‘मृन्मय इव’ ‘पुस्तमय इव’ ‘एकमहाभूतमयमिव’ एषु हि गुणोत्प्रेषालङ्कारः । ‘अभ्यरतल रेणुरूपेण परिणतमिव’ इत्यत्र तु क्रियोत्प्रेषालङ्कारः ।

अथेति । निजमदोष्मणा स्वीयतेजस्तापेन सन्तप्तानां प्रज्वलितानां दन्तिनां गजानाम्, दिशि दिशि प्रतिदिशि करविवरविनिःसृतैः शुण्ढादण्डच्छिद्रवहिरागतैः, चरद्विर्गलद्विः, क्षीरोदक्षोदधवलैः क्षीरमुद्र-सलिलकणवत् शुभ्रैः शीकरासारैः अनुकणवृष्टिभिः, तथा कर्णपल्लवाभ्यां विस्तृतध्रुवणाभ्यां प्रहरया तादृशेन विसृतं विशालं तेन तादृशेन, विसर्पता प्रसरता, दानजलविन्दूनां मदवारिपृथ्वां दुर्हिनेन मेघ-जनिततमसा, तथा हेपारवैः हेपाराद्वैः धिप्रकीर्णानि विचित्रानि तैः तादृशैः वाजिनां घोटकानां ये लाला जललवाः वदन्ति-सृतसलिलविन्दवः तेषां जालकैः समूहैश्च, रजसि तस्मिन् रेणुपुञ्जे उपशमिते निवारिते सति, तथा द्विषु आशासु पुनरपि भूयोऽपि जात उत्पन्न आलोकः प्रकाशो यासु तासु सतीषु, तत् अपरि-माणम् अगणितं बलं सैन्यम्, सागरसलितात् समुद्रजलात् उन्मग्नम् उग्नितमिव आलोक्य निरीक्ष्य उपजातविस्मयः समुत्पन्नाश्चर्यो वैशम्पायनः, सर्वतः समन्तात् दत्तदृष्टिः प्रेरितदृष्टिः सन् चन्द्रापीडम् आवभापे अभिदधौ इति सम्बन्धः ।

इह ‘रजसि उपशमिते’ इत्यत्र तैस्तथाविधरजसामुपशमनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादना-दृष्टिदोषोक्तिः । ‘उन्मग्नमिव’ इत्यत्र च क्रियोत्प्रेषा ।

युवेति । हे युवराज ! देवेन पूज्येन महाराजाधिराजेन नृपेन्द्रेण तारापीडेन किं न जितं वशीकृतं ? सर्वमेव जितमिष्यथः, यत् जेष्यसि वशीकरिष्यसि त्वमिति शेषः । का दिशः ककुभो न वशीकृता नारम-साकृता यास्व वशीकरिष्यसि । स्वायत्तीकरिष्यसि । कानि दुर्गाणि परिखादीनि न प्रसाधितानि जयसाध-नेन स्वाधीनीकृतानि यानि त्वं प्रसाधयिष्यसि । जयसाधनेन स्वाधीनीकरिष्यसि । तथा कानि द्वीपान्तराणि नास्मीकृतानि जयेनास्मीकृतानि स्वत्वास्पदीकृतानीत्यर्थः ‘सप्त विक्तागमा धर्मा दायो लाभः क्रयो-जयः’ इत्यादि मनुवचनादिति भावः । कानि अनिहिष्टनामधेयानि रत्नानि मणयो नोपाजितानि नोपार्जना-विषयीकृतानि यानि त्वम् उपार्जयिष्यसि उपार्जनां विधास्यसि ।

तदनन्तर अपने मदके उत्ताप (गरमी) से संतप्त हुए हाथियोंके नूटके छेदोंमेंसे क्षीरमागरके जलविन्दुके समान शुभ्रवर्ण जलविन्दुसमूह निकल कर सब दिशाओंमें गिरने लगा, विशाल कर्णयुगलके टकरानेसे गलकर बहने मद-जलकी दूँटोंकी वर्षा सब दिशाओंमें होने लगी और घोटोंकी हिनहिनाहटसे टपकती छारकी दूँटें निकलने लगीं वसते वसत भूलिराशिके दब जानेपर दिशाएँ फिर दाँखने लगीं और समुद्र-जलमें से उठकर मानों बाहर आगँ हो पेशीं वसत अगणित सेनाओंकी देख; विस्मयसे सब दिशाओंमें दृष्टिपात कर; वैशम्पायन, चन्द्रापीडसे कहने लगाः—

‘युवराज ! महाराजाधिराज तारापीडेन क्या नहीं जीता है जिसे तुम जीतोगे ? किन दिशाओंकी इन्हीं अधिकारमें नहीं किया जिन्हें तुम अधिकारमें करोगे ? कौन से दुर्ग (किले) नहीं लिये जिन्हें तुम लोगे ? कौन-कौनसे द्वीप अपने अधीन नहीं किये जिन्हें तुम अपने अधीन करोगे ? कौन-कौनसे रत्न उपार्जन (शकट) नहीं किये जिन्हें तुम उपार्जन (शकट) करोगे; एवं [उनके प्रतापसे] कौन-कौनसे राजा उनके समस्त जवनत (नत्र)

१. क्वचित् दन्तिनामिति पाठो न विद्यते । २. निःसृतैः । ३. क्षीरोदधवलैः । ४. विन्दुतेन ।
५. पुनरुपजातलोकासु । ६. सागरादिव । ७. किमजितं किं किमजितम् ।

चान्युपार्जयिष्यमि; के वा न प्रणता राजानः, कैर्न विरचितः शिरसि बाण-कमलकुड्मल-
कोमलः सेवाञ्जलिः कैर्न मस्तुणीकृताः प्रतिबद्धहेमपट्टैर्ललाटैः सभाभुवः, कैर्न घृष्टाः पाद-
पीठे चूडामणयः, कैर्न प्रतिपन्ना वेत्रयष्टयः कैर्नोद्धतानि चामराणि, कैर्नोच्चारिता जयशब्दाः,
केषां न पीताः किरीटपत्रमकरैः सालिलधारा इव निर्मलास्तचचरण-नख-मयूख-राजयः । एते
हि चैतुरुदधिजलावगाहदुर्ललित-बल्ल-मदावल्लिता दशरथ-भगीरथ-भरत-दिलीपालर्क-मान्वा-
तृप्रतिमाः कुलाभिमानशालिनः सोमपायिनो मूर्द्धाभिषिक्ताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवा रक्षाभूति-

क इति । अथवा के राजानो नृपा न प्रणताः नमस्कृतवन्तः—देवतारापीठप्रतापादिस्वास्त्रवः ।
अपि तु सर्व एव नमस्कृतवन्त इत्यर्थः । कः राजभिः शिरसि मस्तके चालम् अभिनवं यत्-कमलकुड्मलं
पङ्कजमुकुटं तद्वत् कोमलः नृदुलः, सेवा उपासना तत्सूचकोऽञ्जलिः पाणियोजनं न विरचितः विहितः,
अपि तु सर्वैरेव विरचित इत्यर्थः । तथा कैः राजभिः प्रतिपद्यो भूषणाय योजितो हेमपट्टः कनकपङ्कजं येषु
तथोक्तैः ललाटैर्मलैः सभाभुवः परिपट्टलानि, न मस्तुणीकृताः न रुक्मगीकृताः, अपि तु सर्वैरेव मस्तुणी-
कृता इत्यर्थः, इत्यमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । कैः राजभिः पादपीठे पादासने चूडामणयः शिरोरत्नानि न घृष्टानि
चर्पणं प्रापिताः । कैः राजभिः वेत्रयष्टयः वेतसदृशं न प्रतिपन्नाः प्रतिहारिभावेन गृहीताः । कैः चामराणि
बालव्यञ्जतानि नोद्धतानि नान्दोलितानि । कैः जयशब्दा मङ्गलशब्दा नोच्चारिता नोदीरिताः । केषां
भूपतीनां किरीटेषु मुकुटेषु यानि पत्राणि पर्णसदृशांशाः तानि मकराः स्वनामविशेषात् जलजन्तुविशेषा
इव तैः तादृशैः, सालिलधारा इव जलसम्पाता इव, निर्मलाः स्वच्छाः, तस्य तारापीठस्य चरणनखानां
पादपुनर्मूंगां मयूखराजयः रश्मिपङ्कजः, न पीताः प्रणामसमये न प्रस्ताः, अपि तु सर्वेषामेवेत्यर्थः ।

इह 'के वा न प्रणता राजानः' इत्यारभ्य प्रतिवाक्ये अर्थापत्तिरलङ्कारः । 'किरीटपत्रमकरैः' इत्यत्र
लुप्तोपमा, 'सालिलधारा इव' इत्यत्र औतोपमा, 'केषां न पीताः' इत्यत्रार्थापत्तिश्चेति परस्परमेवामङ्गादि-
भावसङ्करः ।

महाराजतारापीठेन विजिता भूपत्यस्त्वामपि प्रणिपतन्तीत्याह—एत इति । हि तयाहि । चत्वार-
श्रतुःसंख्याका ये उदधयः समुद्राः तेषां जलेषु सालिलेषु यः अवगाहः अन्यद्वीपविजयगमनायावतरणं तदेव
दुर्ललितं दुष्कारिता येषां तेषां तादृशानां बलानां सैन्यानां मदेन गर्वेण अवलिप्ता गर्विताः । दशरथो
रामपिता, भगीरथः सगरपौत्रः, भरत भार्यभिः, दिलीपो रघुपिता, अलर्को दानगर्वितः कश्चिद् राजर्षिः,
अत्येतिवृत्तम् अधमेवपर्वणि महामारते प्रसिद्धम् ; मान्वाता युवनाश्रतनयः तत्प्रतिमाः तैः सहसाः ।
कुलाभिमानशालिनो महाकुञ्जप्रसूतत्वेन गर्वयुक्ताः । सोमपायिनः सोमयागां कृत्वा सोमरसपायिनो
नियतपशुविषायिन इत्यर्थः । मूर्द्धसु शिरस्तु अभिषिक्ताः राज्यप्राप्तिसमये कृताभिषेकाः, पृथिव्यां भूतले
सर्वपार्थिवाः समस्तराजानः, अभिषेकपयः अभिषेकीयसालिलं तस्य पातेन सत्सर्कणं एतैः पवित्रैः,
चूडामणिपङ्क्तैः विस्तृतशिरोरत्नैः, रक्षाभूतिमिव रक्षार्थकपाणीयमस्मेव, मङ्गल्यां, श्रेयस्करीम्, भवतः एव
चरणयोः पादयोः रज संश्रितं रेणुनिकरम् उद्गृह्णन्ति प्रणामसमये धारयन्ति ।

नहो हुर ? कान्-कान् राजाने अरने नस्तक पर अभिनव कमलके सनान कोमल सेवाञ्जलि नहो वनार ?
केनकाकिराट्यारां अपने-अपने ललाटे (प्रणाम कर-करके) किन्ने संभामण्डपको भूमिजो चिकना नहो किया ?
किन्ने नमस्कार करनेके समय महाराज तारापीठके पादपीठ (चरणालन) पर अपना चूडानगि नहो रगड़ो ?
किन्ने [प्रताहारोके सनान] छड़ियां नहो पकड़ो ? किन्ने चनर नहो डुलाया ? किन्ने जयशब्द उच्चारण नहो
किया ? एवं मकर जिस प्रकार समुद्र-जलधारा पान करता है, उसी प्रकार किन्ने मुकुटके स्वर्णवर्निन
मकराकार विहने, महाराज तारापीठके निर्मल चरणनख-किरणोक्तो राशिका पान नहो किया ? । जो सैन्यग
अन्यान्य द्वीपको जय करनेके लिये चारों समुद्रोंके जलमें स्नानकर अत्यन्त साहसिकता प्रकट किये हैं उन
सेनाओंके गर्वसे नदमस्त हुए एवं दशरथ, भगीरथ, भरत, दिलीप, अलर्क और मान्वाताके तुल्य गुणवान्, कुल्पा-
रवसन्त, सोमरत्न पीनेवाले राज्यमें अभिषेक्त पृथिवीके ये सब अधिपति, अभिषेक्त जलके संस्पर्शसे पवित्र अपने-
अपने चूडानगि द्वारा, यशोय रक्षा मस्तके सनान मङ्गलकारक तुम्हारे चरणशूलिसूत्रको बदन करते (रत्ने)

१. केन । २. वेत्रयः । ३. उद्गृह्णन्ति । ४. त्वत्तम् । ५. एते हि ते । ६. दुर्ललितम् ।

मिवाभिषेक-पयःपात-पूतैश्चन्द्रामणिपल्लवैरुद्वहन्ति मङ्गल्यां^१ भवश्चरणरजःसंहतिम् । एभिरिय-
मार्दपर्वतैरिवापर्यर्धुता धारित्री, एतानि चाप्यमीयामाप्तावितदशदिगन्तरालानि सैन्यानि
भवन्तमुपासते । तथाहि पर्यन्तं-यस्यां यस्यां दिशि विशिष्यते चक्षुः, तस्यां तस्यां रसातल-
मिवोद्गिरति । वसुधेव सूते, ककुभ इव वमन्ति, गगनमिव वर्षति, दिवस इव सृजति
बलानि । अपरिमितबलमराकान्ता मन्ये स्मरति गद्गाभारत-समर-संशोभस्य^२ अद्य क्षितिः ।
एष शिखरदेशेषु परिस्त्वलितं-मण्डलो ध्वजान् गणयन्निव कृत्तुह्लादमति कदलिकावनान्त-
रेषु मयूखमाली । सर्वतश्च मदजलमुचां करिणामेलापरिमल-सुरभिणि वेणिकावाहिनि मद-

इह तेषां भूपतीनां मुख्यप्रतिपादनकार्यं प्रति अनेकतरहेतुनिदर्शनात् समुच्चयालङ्कारः, 'रक्षा-
भूतिमिव' इत्यत्र श्रीनोपमा च । उभयोश्चाङ्गाङ्गिनावसद्भरः ।

एभिरिति । अपरः अमाहृतिकेः आदिपर्वतैः महेन्द्रप्रभृतिभिः कुटपर्वतैरिव एभिः पूर्वोक्तस्यावर्जित-
स्वरूपैः भूपतिभिः, इयं धरित्री भूमिः एता धारिता रश्मिना च । आप्लावनानि व्याप्तानि दशानां दिशाम्
आशानाम् अन्तरालानि मध्यप्रदेशा यैस्तानि तादृशानि, एतानि अवलोक्यमानानि अमीषां नृपाणां
बलानि च भवन्तं स्वाम् उपामते दिविजयमहायताविधानाय सहानुरागेन मेवन्ते । एतदपि महाराज-
तात्परीदस्यैव प्रनाशदिश्याशयः । कुटपर्वतैरिवैष्यत्र जायुःप्रेषः ।

नद्वेपोपादयति—तदाहोति । परय विलोक्य यस्यां यस्यां दिशि आशायां चक्षुः विशिष्यते-
प्रेर्यते तस्यां तस्यां दिशि रसातलं पातालं कर्तुं, यत्नादि सैन्यानि उद्गिरतीव, सीमानबलोकनादिश्या-
शयः । वसुधा पृथिवी बलानि सूते प्रमवतीव । ककुभ आनाः बलानि वमन्तीव उद्गिरन्तीव । गगनं
कनू^३, बलानि वर्षतीव वृष्टिं करोतीव । दिवसो वामरो बलानि सृजति उत्पादयतीव ।

इह 'उद्गिरतीव' सृजतीव' इत्यन्तं यावत् क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

अपरिमितेति । अपरिमितम् असंख्यं यद् बलं सैन्यं तस्य भरेण भारेण आक्रान्ता व्याप्ता क्षितिः,
अथ अस्मिन्नहनि महानारते एतन्नामके प्रसिद्धेतिहामग्रन्थे व्याख्यातो यः समरः कुरुपाण्डवसंग्रामः स
महामारतममरः शोकप्रियः पार्थिवः शोकपार्थिव इतिवत् मध्यमपदलोपिसमाप्तः, तस्य संशोभः सम्मदः
तस्य स्मरति स्मरणं करोति, इत्यहं मन्ये जाने, तत्तदहननारामिभूतत्वादित्याशयः । 'संशोभस्य' इत्यत्र
कर्मणि पठ्यते ।

इह 'मन्ये' इत्युपादानात् 'मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादय' इत्युक्तिदिशा वाक्या क्रियोपेक्षा ।

एष इति । शिखरदेशेषु केतूनामेवोत्प्रेक्षप्रदेशेषु परिस्त्वलितं प्रतिबिम्बितत्वात् पतितं मण्डलं बिम्बं
दश्य म तादृशः, एष मयूखमाली दिनकरः, कृत्तुह्लात् कौतुकान् गणयन्निव ध्वजानामेव गगनां विदध-
दिव, कदलिकावनान्तरेषु पताकामनूहमग्रेषु ध्वजान् सुवर्गवेष्टितोत्प्रेक्षप्रदेशान् केतून् वमति उद्गिरतीव ।
प्रतिध्वजस्योत्प्रेक्षप्रदेशे सूर्याभिरिवस्य प्रतिबिम्बितत्वात् ते ध्वजाः सूर्येणोद्गममाना इव दीप्यन्ति इति
अन्वयः । 'कदली हरिणान्तरे गम्भायां वैजयन्तयां च ।' इति हेमः ।

इह 'गगनमिव' इति वाक्या क्रियोपेक्षा, 'वमतीव' इत्यत्र प्रतीयमानोपेक्षा । उभयोश्चाङ्गा
ङ्गिनावसद्भरः ।

सर्ज इति । अपि चेति चार्थः । सर्वतश्चतुर्दिक्षु, मदजलमुचां दानवारित्वाविणां करिणां हस्तिनाम्,
इ । अरर कुलवंशे सनान ये नरगति हो हस पृथिवीको रक्ष करते है एवं दसो दिशायोमे फैली हुई इनकी
कर सेना भी आज तुम्हारी सेवामें है । यह देखो—जिस दिशामें इदितान करते है उसमें ही ऐसा प्रतीत
होता है कि 'मनो सेना पातालमेंसे निकली चलों आता है, पृथिवीमेंसे मानो उत्पन्न होता है, दिशामें मानो
उत्पन्न होता है, आकाशमेंसे मानो उतकी वर्षा होती है और दिक्से मानो उने उत्पन्न करता है ।'

इसे ऐसा प्रतीत होता है कि—आज पृथिवी, तुम्हारे देसा उत्पन्न सेनाके भारसे आज्ञान होकर
(दब कर) महानारद बनिद उस कुलपाण्डवके दुःस्वर्णके क्षोभया स्मरण करती है । ध्वजाओंके चोखियोंमें
प्रतिबिम्बित हुआ यह सूर्य मानो कौतुकवश उनकी गिनत हो इत प्रकार पताकाओंके अन्धन्तर में घूमता है ।
मदजल दानवते शायदोंके-रक्षावर्गके सुगन्धके समान सुगन्ध और महावेगसे बहते-मदजलमें सब दिशायोमें

१. नास्त्यान्, मङ्गलान् । २. पश्य पश्य । ३. गगनलमिव । ४. महानारतमंशोमन्य,
महानारतवत्समरमन्त्रोमन्य । ५. नदैनकरवदिररदेशेषु । ६. सृजतिवत् ।

धारिणि निरन्तरमग्ना^१ निपतित^२-मधुकर-कुल-कलकलकलिला^३-कालिन्दी-जल-कल्लोल-कलि-
तेर्व^४ भाति भूतघात्री । सैन्यभरसंशोभमयान्^५ सरित इव गगनतलम्^६ उत्पतिता आच्छाद-
यन्ति^७ एता दिक्चक्रबालमिन्दुधवला ध्वज-पङ्क्तयः । सर्वथा चित्रम्^८, यन्माद्यविघटित-सकल-
कुल-शैल-सन्धि-बन्धाः^९ सहस्रशः शकलीभवाते बलभरेण धरित्री, यद्वा बलभर-पीडित-
वसुधा-धारण-विधुरा न चलन्ति^{१०} फणिनां पत्युः फणाभित्तयः^{११} ।

इत्येवं वदत एव तस्य युवराजः समुच्छ्रितानेकतोरणां तृणमय-प्राकार-मन्दिरसहस्र-
सम्बाधाम्^{१२}, उल्लासित-धवल-पट-मण्डप-शोभिनीम्^{१३} आवासभूमिमवाप । तस्याश्चावतीर्त्य-

पुलायाः चन्द्रबालायाः परिमलवत् सुगन्धवत् सुरभिणि सुगन्धवति वेणिकावाहिनि धारया सम्धारिणि-
दानवारिणि, निरन्तरमग्ना निरवकाशं क्षिन्नेत्यर्थः, तथा निपतितस्य तद्दानवार्युपरि प्राप्तस्य मधुकर-
कुलस्य अमरगणस्य कलकलैः कोलाहलैः कलिला गहना दुष्प्रवेशा, भूतघात्री धारिणी, कालिन्दीजलस्य
यमुनासलिलस्य कल्लोलैः बृहत्तरङ्गैः कलिता^३ व्याप्तैव सती भाति शोभते । हस्तिनां दानवारिधारायाः
यमुनासलिलसदृशस्यामवर्णत्वादित्याशयः । 'कडिलं गहनं समे' इत्यमरः ।

इह 'पलापरिमलसुरभिणि' इत्यत्र लुप्तोपमा, मदजले निरवकाशमग्नत्वसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्ब-
न्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, 'कलितैव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

सैन्येति । सैन्यभरसंशोभमयान् बलभारजनितदुष्प्रवेतालङ्घनभासात् गगनतलम् आकाशतलम्
उत्पतिता उड्डीनाः सरितो नद्य एव एता इन्दुधवलाः शशिधुत्राः ध्वजपङ्क्तयः केतुत्रण्डयः दिक्चक्रबालं
दिङ्मण्डलम् आच्छादयन्ति आवृण्वन्ति ।

इह 'सरित इव' इत्यत्र जात्युपेक्षा, सा च 'इन्दुधवले' इत्यत्र लुप्तोपमया सङ्कीर्णते ।

सर्वेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण चित्रं महदाश्चर्यम्, यद्यपि धरित्री वसुधरा बलभरेण सैन्यभारेण
विघटिता विरलेषिताः सकलानां समस्तानां कुलशैलानां महेन्द्रमृत्तिकुलपर्वतानां सन्धिबन्धाः संयोग-
बन्धनानि यस्याः सा तयोक्ता सती, सहस्रशः सहस्रधा न शकलीभवन्ति न खण्डखण्डतां प्राप्नोति ।
एतच्छृङ्गापाकरणाय पदान्तरमाह—यद्वेति । बलभरेण सैन्यभारेण पीडिताया वसुधायाः शृङ्गाया धारणेन
विधुरा विह्वला, फणिनां सर्पाणां पत्युः स्वामिनः शेषनागस्य फणाभित्तयः प्रसृतफणामण्डलानि न चलन्ति
न स्खलन्ति, तदपि महदाश्चर्यमित्यर्थः ।

इह पूर्वत्र शकलीभवनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनात्, उत्तरत्र सर्पराजस्य विस्तृत-
फणामण्डलानां कदाचित्चलनेऽपि तदप्रतिपादनादतिशयोक्तिरङ्कारः ।

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण वदतो गदत एव तस्य वैशम्पायनस्य जनादरे पट्टो, दिग्विज-
यतः परावर्त्तने तद्वाक्यमुल्लङ्घ्येत्यर्थः युवराजश्चन्द्रापीडः, समुच्छ्रितानि अत्युन्नतानि अनेकानि विविधानि
तोरणानि बहिर्द्वाराणि यस्याः तां तादृशीम्, तृणमये यवसमये प्राकारे वप्रे तदन्तराल इत्यर्थः, मन्दिरसह-
स्रेण भवनसमूहेन सम्बाधा व्याप्ता तां तादृशीम्, उल्लासितेन उत्थापितेन धवलेन शुभ्रेण पटमण्डपशतेन

निरन्तर दृष्टो दुर्ई पृथिवी, गिरे हुए जनरोंके कलकलसे ऐसा शब्द करती है मानो यमुना-जलजी तरङ्गोंसे व्याप्त
हो गई हो । सैन्यगणके पदमारसे उत्पन्न हुए क्षोभके भयके कारण आकाशमें चढ़ी हुई नदियोंके समान, यह
चन्द्र-धवल ध्वजाओंकी पंक्तियाँ सब दिशाओंको आच्छादनकर (ढक) लेती हैं । सर्वथा नहा आश्चर्यका विषय
यह है कि—सैन्यगणके पदमारसे समस्त कुलपर्वतगणका सन्धिबन्धन बिखरेपित हो (टूट) जानेके कारण पृथिवी
आज हजारों टुकड़ों से विभक्त नशं हो जाती है, अथवा सैन्यगणके पदमारसे पीडित हुई पृथिवीको धारण करनेमें
असमर्थ होकर शेषनागके फनलों कीद्वारे स्थानच्युत नहीं हो जाती हैं ।

वैशम्पायनके इस प्रकार कई चुकते हो युवराज (चन्द्रापीड) पूर्वोक्तदिष्ट वास्तव्य (डेरे) में आ पहुँचे,
जिसे स्थानमें अनेक तोरण लटकाने गए थे, वास्तके अर्थात् बनाकर हजारों भवन बनाए गए थे; उत्थोलित शुभ्रवस्त्रके
तैकड़ों पटमण्डप शोभायमान थे। चन्द्रापीडने उस स्थानमें हस्तिनाके शृङ्गरसे उतरकर राजाके समान सब

१. मेदवारिणि मग्ना । २. निरन्तरनिपतित... । ३. 'कलिता' कलङ्ककालिका, कलिता ।
४. कलिलेव, कललितैव । ५. सैन्यसंशोभमयाव, धरणिमपहाय । ६. गगनम् । ७. संच्छादयन्ति ।
८. दिग्वपङ्क्तयः । ९. शैलबन्धा । १०. दलन्ति । ११. 'मन्दिरसम्बाधाम्' । १२. 'संशोभिनीम्' ।

राजवत् सर्वाः क्रियाश्चकार । सर्वैश्च तैः समेत्य नरपतिभिरमात्यैश्च विविधाभिः कथामिर्वि-
नोद्यमानस्तं दिवसमशेषमभिनवपितृवियोगजन्मना शोकावेगेनात्यप्रानहृदयो दुःखेनात्य-
वाहयत् । अतिवाहितदिवसश्च यामिनोमपि स्वशयनीयस्य नातिदूरे निहितशयननिषण्णेन
वैशम्पायनेन, अन्यत्र समीपे^१ क्षितितल-विन्यस्त^२ कुयप्रसुप्तया पत्रलेखया सह, अन्तरा
पितृसक्तम्, अन्तरा भानुसम्बद्धम्, अन्तरा शुक्लासमयं कुर्वन्नालापनातिजातनिद्रा^३ प्रायेण
जाग्रदेव नित्ये । प्रत्यूपे^४ चोत्थाय तेनैव क्रमेणानवरतप्रयाणकैः प्रतिप्रयाणकमुपचीयमानेन
सेनासमुदायेन जर्जरयन् वसुन्धराम्, आकम्पयन् गिरीन्, उत्सिद्धन्^५ सरितः, रिक्तीकुर्वन्
सरांसि, चूर्णयन् काननानि, समीकुर्वन् विषमाणि, दलयन् दुर्गाणि, पूरयन्निम्नानि, निम्नयन्
स्थलानि प्रातिष्ठत् ।

वस्तुमयमवननमूढेन शोभते चकास्ति इति तां तादृशीम्, आत्रामभूमिं प्राग्रचितनिवामस्यलम्
अवाप प्राप ।

तस्यामिति । तस्याम् आत्रामभूमौ अवनीर्यं अवतरणं विधाय राजवत् तारापीडवत् सर्वाः क्रियाः
बलपर्यवेष्टनसेनापतिसम्भाषणनिशेधप्रभृतीनि यमप्रक्रियाणि चकार कृतवान् । तैः पूर्वोक्तैः सर्वैः
समस्तैः नरपतिभिः राजभिः सचिवैश्च सह समेत्य मिलित्वा विविधाभिः अनेकप्रकाराभिः कथामि-
वांताभिः विनोद्यमानः प्रमाद्यमानः अभिनवपितृवियोगात् प्रत्यग्रानुभूतजनकविश्लेषात् जन्म उत्पत्ति-
र्यस्य तेन तादृशेन शोकावेगेन प्रियादभारेण आयास्यमानहृदयः सन्तप्यमानचित्तः चन्द्रापीडः, शरीर-
समस्तं तं दिवसं दिनं दुःखेन मृता बलेनो न अत्यवाहयत् व्यत्यगमयत् ।

अतिवाहितेति । अपिचेति चायं । अतिवाहितोऽनिक्रमिनो दिवसो वामरो येन तादृशश्चन्द्रापीडः,
स्वशयनीयस्य स्वकीयशययायाः, नातिदूरे नातिदृशीयमि प्रदेशे निहितं स्थापितं यत् शयनं शयनीयं तत्र
निषण्णेन स्थितेन वैशम्पायनेन । अन्यतो निजशयनीयस्य अन्यस्मिन् पार्श्वे समीपे निकटे, क्षितितले
पृथिव्यां विन्यस्तं स्थापितं यत् कुयं विचित्रकम्बलं तत्र प्रसुप्ता कृतशयना तथा तादृशया च पत्रलेखया
तन्नामप्रसिद्धया ताम्बूलकरज्ज्वाहिन्या च सह । अन्तरा मध्ये मध्ये पितृसक्तं तारापीडमम्बद्धम्, अन्तरा
शुक्लासमयं वैशम्पायनपितृविययकम् आलापं परस्परं प्रीतिमापणं कुर्वन् विदधत् नातिजाता बाहुव्येन
उपयाता निद्रा प्रमीला यस्य सः तादृशः, अत एव प्रायेण आधिक्येन जाग्रदेव निद्राभाववानेव सन्
यामिनीमपि तां प्रियामामपि नित्ये यापयामास ।

प्रत्यूप इति । प्रत्यूपे प्रातःकाले च उत्थाय उत्थानं विधाय तेनैव क्रमेण पूर्वोक्तपरिपाटया अनवरत-
प्रयाणकैः अविविधान्तप्रस्थानैः । प्रतिप्रयाणकः प्रतिनिवामरिक्तयात्राकाल इत्यर्थः । अत्रातेऽर्थे कप्रत्ययो ह्यनयत्र
ज्ञेयः । उपचीयमानेन वृद्धिं प्राप्यमाणेन, तत्तत्सामन्तराजगणसैन्यसम्मेलनादित्याशयः । सेनासमुदायेन
वाहिनीगणेन । वसुन्धरां पृथिवीं जर्जरयन् शिथिलतामापादयन् भारेण पीडयन्नित्यर्थः । गिरीन् पर्वतान्
आकम्पयन् तरलतां नयन्, सरितो नदीः उत्सिद्धन् सलिलोत्थलनेन स्तोकसलिलानि विदधत् । सरांसि
तटाकानि रिक्तीकुर्वन् पानाद्यर्षसलिलानयनादिना मलिलरहितीकुर्वन् । काननानि वनानि चूर्णयन् सोदी-
कुर्वन् । विषमाणि उन्नतावनतानि स्थानानि समीकुर्वन् सरलीकुर्वन् । दुर्गाणि दुर्गमाणि मार्गस्थाधिपर्व-
तादिस्थानानि दलयन् विनाशयन् । निम्नानि मागम्यादिहृदादीनि पूरयन् नृत्तिकादिभिः समीकुर्वन् ।

निषाये सन्नादनं कीं, एवं समस्त राजगण प्रधानमन्त्रिदोके साथ इच्छते होकर नाना प्रकारके कथोपकथन
(वाचनीय) से उसका मनोरञ्जन करने लगे, किन्तु वह सब दिन बिनाके नष्ट विद्योगके कारण उत्पन्न हुए शोकावेगसे
हृदयमें स्थिर होकर उसने कठिनता से बिनाया । दिनके बिना लेनेपर रात्रि भी—अपनी शय्याके पासमें ही एक
पलंग पर बैठे हुए—वैशम्पायनके साथ और—दूसरी ओर निजमें ही पृथिवीपर बैठे हुए एक विचित्र कम्बल (गर्दोच)
पर सोती हुई—पत्रलेखके साथ बीच-बीचमें पिता-माता एवं शुक्लासके सम्बन्धमें कथोपकथन (वाचनीय) करते,
उसने निद्रा न आनेसे प्रायः जागरणमें ही बिताई । पुनः प्रातःकालमें उठकर पहले की भाँति ही करीं ठहरे बिना
गमन (गूच) करने लगा प्रत्येक दिन प्रस्थान करनेके समयमें नष्ट नष्ट आकर योग देने लगे इससे अपनी सेना
अत्यधिक बड़ गमे, इस प्रकार मंजिल-मंजिल पर बढ़ती सेनासे वह पृथिवीको जर्जरित करता हुआ, पर्वतोंको

१. नातिदूरनिषण्णेन । २. शयनीयस्थानीये । ३. क्षितितले विन्यस्त । ४. नान्युपजातनिद्राः ।

५. प्रत्यूपतिः । ६. उत्सिद्धन् । ७. व्यापवर्तननि प्रजाः प्रतिशपदन् ।

शनैः शनैश्च स्वेच्छया परिभ्रमन् ; नमयन्नुन्नतान् , उन्नमयन्नतान् , आश्वसयन् भीतान् , रक्षन् शरणागतान् , उन्मूलयन् विटपकान् , उत्सादयन् कण्टकान् , अभिषिञ्चन् स्थानस्थानेषु राजपुत्रान् , समजयन् रत्नानि, प्रतीच्छन्नुपायनानि, गृह्णन् करान् , आदिशन् देशव्यवस्थाः,^३ स्थापयन् स्वचिह्नानि, कुर्वन् कीर्त्तनानि, लेखयन् शासनानि,^४ पूजयन्प्रजन्मनः, प्रणमन्^५ मुनीन् , पालयन्नाश्रमान् , जनयन्^६ जनानुरागम् , प्रकाशयन् विक्रमम् , आरोपयन् प्रतापम् , उपचिन्वन् यशः, विस्तारयन् गुणान् , प्रख्यापयन्^७ सञ्चरितम् , आम्बुद्वन्^८ वेलावनानि, बल्लरेणुभिराधूमरीकृत-सकलसागरसलिलः पृथिवीं विचचार ।

स्थलानि सृन्मयपुरस्तादीनि निश्चयन् समीकरायावश्यकनिश्चनानि कुर्वन् अश्वगजादीनां सौकर्येण गन्तुमिति सर्वत्राशयः । प्रातिष्ठत अचलत् । इह 'समभ्रमविभ्यः स्थः' इति सूत्रेणात्मनेपदम् ।

विजयविधिं दर्शयति—शनैर्गति । किञ्चेति चार्थः । शनैः शनैः मन्दं मन्दं स्वेच्छया स्वातन्त्र्येण परिभ्रमन् पर्यटन् । उन्नतान् बल्लकंशाभिमानेनोद्वृत्तान् भूपतीन् , नमयन् स्वायत्तीकरणेनावन्मूर्खान् अवतनान् स्वयमेवाजसाधीनीभूतान् भूपतीन् , उन्नमयन् दानसत्कारादिनोच्चतां प्रापयन् । भीतान् प्रतप्तान् आश्वसयन् आश्वामनां विदधत् । शरणागतान् त्राणार्थं प्राप्तान् रक्षन् पालयन् । विटपकान् वधः काधिपान् उन्मूलयन् मूलतः उत्छेदयन् । कण्टकान् सुदूरिपून् उत्सादयन् दूरीकुर्वन् 'कण्टको न त्रिधां सुदृशत्रौ मरस्यादिकीकसे' इति मेदिनी । उपायनानि स्वायत्तीभूतराजापितोपहारधनानि, प्रतीच्छन् ध्वजकुर्वन् ; ज्ञान् राजदेयद्रव्याणि गृह्णन् । देशव्यवस्थाः देशशासननियमान् आदिशन् आज्ञापयन् स्वाधीनीभूतनृपेभ्यः । स्वचिह्नानि विजयविजयसूचकानि स्तरमप्रभृतीनि स्थापयन् स्थापनां विदधत् । कीर्त्तनानि स्वस्य विजयवोधेः कुर्वन् विदधत् । शासनानि स्वायत्तताद्योतकलेखपत्राणि, लेखयन् लिपीकारयन् स्वाधीनराजभिरिति शेषः । अग्रजन्मनो विप्रान् पूजयन् अर्चयन् । मुनीन् ऋषीन् प्रणमन् नमस्कुर्वन् । आश्रमान् ब्रह्मचर्यप्रभृतीन् पालयन् रक्षन् । जनानुरागं लोकस्नेहं जनयन् उरपादयन् । विक्रमं पराक्रमं प्रकाशयन् प्रकटयन् । प्रतापं कोशदण्डजं तेजः आरोपयन् प्रवर्त्तयन् । यशः कीर्त्तिम् उपचिन्वन् सदाचरणादिना प्रवर्द्धयन् । गुणान् दयादाक्षिण्यादीन् विस्तारयन् प्रथयन् । सचरितं शोभनवृत्तं प्रख्यापयन् प्रसिद्धिं कुर्वन् । वेलावनानि समुद्रतटस्थादीनि विपिनानि आम्बुद्वन् साधुतया भञ्जन् । 'वेला फाले च सीमायामग्रेः कूलविकारयोः' इति मेदिनी । बल्लरेणुभिः सैन्योत्तोलितरत्नोभिः आधूसरीकृतानि तटभ्रमणसमये साधुतया धूम्रवर्णीकृतानि सकलानां समस्तानां सागराणां समुद्राणां सलिलानि तोयानि येन स तादृशश्चन्द्रापीडः पृथिवीं भूमिं विचचार वभ्राम ।

कंपाता हुआ, नदियोंको छलकाना हुआ, तालाबोंको खाली करता हुआ वनोंको तोड़ता हुआ, जंचेनीचे स्थानोंको एकसा करता हुआ, दुर्गेन पर्वतों (किलों) को ध्वस्त करता हुआ, गड्ढोंको भरता हुआ, चूत्तिकास्तूपों (टीलों) को नीचा करता हुआ प्रस्थान करने लगा ।

इस प्रकार चन्द्रापीड धीरे-धीरे अपने इच्छानुसार परिभ्रमण करता, उन्नतों (बल्लगर्वते गर्वितों) को नीचा करता, नर्यों (अपनेदे ही अवनतों) को दान-मानादिद्वारा उन्नत करता, भयभीतोंका आश्वसन करता, शरणागतोंकी रक्षा करता, लम्पटों (वृत्तों) को निर्मूल करता, छद्मशत्रुओंका नाश करता, जगह-जगह राजपुत्रोंका अभिषेक करता, रत्नोंका उगर्जन करता, दलीलूत राजाओंके समीपसे उपहार (भेंट) ग्रहण-करता, करों (प्रजा-द्वारा राजदेय द्रव्यों) को लेता, विजिन देश-समूहमें शासन की नियमपद्धतिका आदेश देता, जगह-जगह में अपने विजय-चिह्नोंको स्थापित करता, सब देशमें अपनी जय-घोषणा करता, (अर्थात् स्मृति-चिह्न बनाता), विजिन राजाओंद्वारा अधीनता-भुक्त शायन-पत्र लिखता, ब्राह्मणोंका सम्मान करता, मुनियोंको प्रणाम करता, आश्रमोंकी रक्षा-व्यवस्था करता, अपने प्रति लोगोंमें अनुराग (प्रेम) उत्पन्न करता, सभी देशमें पराक्रमका प्रकाश करता, प्रतापको फैलाता, यशको बढ़ाता, गुणोंका विस्तार करता, सचरित्रको प्रख्यात करता, समुद्रतीर-

१. कचित् 'उन्नतान्' इत्येव पाठः समुपलभ्यते २. रक्षयन् । ३. " व्यवस्थान् । ४. पूर्वाः प्रशस्तीः । ५. प्रीणयन् । ६. कचित् 'जनयन्' इति पाठः । ७. स्थापयन् । ८. 'उद्योतयन् पौरुषम्' इति क्वचिदधिकः पाठो न विपत्तेः । ९. आम्बुद्वन् वेला, आम्बुद्वन् वेला ।

प्रथमं प्राचीम्, ततश्चिराद्भुविलकाम्, ततो वरुणलाञ्छनाम्, अनन्तरञ्च सप्तर्षिताराशबलां दिशं विजिग्ये^१ एवं वर्षत्रयेण चात्मीकृताशेषद्वोषान्तरं सकलमेव चतुरन्माधि^२ स्वाव-
चलय-परित्वा-प्रमाणं बध्नाम महोमण्डलम् । ततः क्रमेणावजितं सकल-भुवन-तलः प्रदक्षिणी-
कृत्य वसुधां^३ परिभ्रमन्, कदाचित् कैलाससमीपचारिणां हेमकूटधाम्नां^४ किरातानां सुवर्ण-
पुरं नाम निवासस्थानं नातिविप्रकृष्टं पूर्वजलनिषेजित्वा जग्राह । तत्र च निखिलधरणि-
तले-पर्यटनगिर्यस्य निजबलस्य विश्रामहेतोः कतिपयान् दिवसानतिष्ठत् ।

एकदा तु तत्रस्थ एवेन्द्रायुधमान्द्यं मृगयानिर्गतः^५ विचरन्^६ काननं शैलशिखरादव-
तीर्णं^७ यदृच्छया किञ्चरमिथुनमद्राक्षीत् । अपूर्वदर्शनतया तु^८ समुपजातकुतूहलः कृतग्रहणाभि-

प्रथममिति । प्रथमम् आदौ प्राचीं पूर्वां दिशं विजिग्ये विजितवान् । विशदुः नक्षत्रको भूपतिः तिलक
इव यस्यां तां तादृशीम्, दक्षिणां दिशम् । वरुणः प्रचेना लाञ्छनं स्वाभिनया चिह्नं यस्यां तां तादृशीम्,
पश्चिमां दिशम् । सप्तर्षिनाराभिः नक्षत्ररूपमरीच्यप्रिप्रमृत्तिमसर्पिभिः शबलां कर्तुरितान् उत्तरां दिशम् ।

एवमिति । वर्षत्रयेण सव्यवयेण, आत्मीकृतानि स्वायत्तीकृतानि अग्रेषाणि समग्राणि द्वोषान्तराणि
अन्तरीयान्तराणि येन तत्तादृशम्, तथा चतुर्णाम् अन्मोक्षीनां सागराणां स्वातवलयं स्वानांशमण्डलमेव
परित्वा प्रमाणं परिमाणं यस्य तत्तादृशम्, सकलं समस्तमेव महोमण्डलं वसुधावल्यं बध्नाम विचचार ।
इह सकलपदेनाधिकपदत्वं न दोषः तस्य अन्तर्गतभूमिविशेषपरित्यागशङ्कापनोदायंत्वात् ।

तत इति । ततः तज्जयानन्तरं क्रमेण क्रमशः, अवजितं स्वाधीनीकृतं सकलभुवनतलं समस्तवसु-
धानलं येन स तादृशः, वसुधां धरित्रीं प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणां विधाय परिभ्रमन् इतस्ततः पर्यटन्,
कदाचित् कस्मिंश्चित्काले कैलाससमीपचारिणां रजताद्रिनिःकटगामिनां हेमकूटधाम्नां हिमालयादुत्तरस्थित-
पर्वतविशेषनिवासिनां किरातानां श्वेच्छविशेषाणां सुवर्णपुरम् एतत्संज्ञकं नगरं नाम निवासस्थानं
वसतिभूमिं पूर्वजलधेः पूर्वसमुद्रात् नातिविप्रकृष्टं नातिदूरं जित्वा विजित्य जग्राह गृहीतवान् ।

तत्रेति । किञ्चेति आर्यः । तत्र सुवर्णपुरे, निखिलधरगितलपर्यटनेन समस्तभूतलपरिभ्रमणेन
खिलस्य परिश्रान्तस्य निजबलस्य स्वोपसैन्यस्य विश्रामहेतोः खेदापनोदाय कतिपयान् दिवसान् कियतो
वासरां अनिष्टं अवस्थानमकरोत् ।

एवमेति । एकदा एकस्मिन् समये तत्रस्थ एव तस्मिन् स्थाने स्थित एव इन्द्रायुधम् अधम् आरुह्य
आरोहणं कृत्वा मृगयानिर्गतः आलेष्टाय निष्क्रान्तः काननं वनं विचरन् भ्रमन् शैलशिखरादवतीर्णं गिरि-
शृङ्गादुत्तीर्णं यदृच्छया स्वाधीनभावेन श्वेच्छया विचरदिति शेषः । किञ्चरमिथुनं तुरङ्गमुल्लङ्घ्यतो अद्राक्षीत्
अपरयत् 'युवराज' इत्यस्यावरुणः ।

अत्रेति । अपूर्वं प्रागविहितं दर्शनम् अवलोकनं यस्य तस्य भावस्तथा हेतुना । समुपजातकुतूहलः

वनीं वनीं को मदिन (नट) करना, मैन्मार्ग के पदमार्गने उचित भूटिनें द्वारा समस्त नटके के लको मदिन
करन, समस्त पयिगीनें विचरन किया । इदंके वसने पूर्व दिशा को जाता, वसके बाद विशदुको तिलकवालां
दक्षिण दिशाको जाता, फिर पीछे वनाचिह्न पश्चिम दिशामें और मन्ने पीछे समस्तपिरी के तारोने शोभित
उत्तर दिशामें वसने दिविबद्ध किया । इस प्रकार तीन वर्गमें समक्षीरन्मार्गको अतीरनें करके वर बार समुद्र-
की गोच स्पर्शके प्रमाणावाली धूममें प्रमा करता रहा । वसके बाद यथापन समस्त भुवनमण्डल जीत कर,
पूर्वांगी प्रदक्षिणा कर परिभ्रमन करनेकरने वसने एक समय कैलासके निम्न भूमे और हेमकुटपर्वतमें रहने
बाटे स्वेच्छनी (किराती) का-पूर्व समुद्रके समीप विप्रमान-सुवर्णपुर नामक निवास स्थान जीत लिया । वहाँ
समस्त पयिगी-मण्डलमें पर्यटन करनेने परित्याग हुए अपनी सेनाको विश्रामि देनेके लिए वर (चन्द्रापीड)
जिन्ने दो दिन तक ठहरा ।

उस सुवर्णपुरमें गन्नेके समयमें ही एक दिन चन्द्रापीड इन्द्रायुध पर आरोहण (चढ़) कर शिखर

१. जिग्ये । २. इति एवमिति न विज्ञे । ३. वर्षत्रयेणाल्लेखन । ४. चतुरन्माधि । ५. निजित,
आवर्जित । ६. दहस्यार । ७. हेमकूटधाम्ना, हेमकुटधाम्ना । ८. विप्रकृष्ट । ९. धरणीतल ।
१०. विजित । ११. कलने । १२. श्वेच्छविशेषाणां + १३. अपूर्वतया तु ।

लापस्तत्समीपमाद्रादुपसर्पिततुरगः समुपसर्पन्? अदृष्टपूर्वपुरुषदर्शनत्रासप्रधावितञ्च तन्
पलायमानमनुसरन्, अनवरतपाणिप्रहारद्विगुणीकृतजवेनेन्द्रायुधेन एकाकी निर्गत्य निज-
बल-समूहात् सुदूरमनुससार^१ । 'अत्र गृह्यते अत्र गृह्यते', इदं गृहीतम् इदं गृहीतम्' इत्यतिर-
मसादृष्टचेता महाजवतया तुरङ्गमस्य सुहूर्त्तमात्रेणैकपदमिवावहायस्तस्मान् प्रदेशान् पञ्चद-
शयोजनमात्रमध्वानं जगाम । तच्चानुकम्पमानं किन्नरमिथुनमालोकयत् एवास्य सन्मुख-
वितमचलतुङ्गशिखरमारोह । आलढे च तस्मिन् शनैः शनैस्तदनुसारिणीं निवर्त्य दृष्टिम्
अचल-शिखर-प्रस्तर-प्रतिहर्तृ-गतिप्रसरो विधृततुरङ्गः चन्द्रापीडस्तास्मिन् काले समारूढश्च^२ ।

समुत्पन्नकौतुकः कृतप्रहणामिलापः विहितस्वीकारेच्छाविशेषः सन्, तत्समीपं तच्छिक्तम् आद्रात् बहु-
मानात् उपसर्पितः सञ्चालितः तुरगोऽथो येन स तादृशः समुपसर्पन् समीपे गच्छन्, अदृष्टपूर्वस्य प्राण-
नवलोकितस्य पुरुषस्य मनुष्यस्य चन्द्रापीडस्य दर्शनेन अवलोकनेन यः त्रासो भयं तेन प्रधावितं वेगेन
चलितम्, तत् किन्नरमिथुनम्, पलायमानं पलायनं कुर्वाणम् अनुसरन् अनुगच्छन् अनवरतं निरन्तरं
यः पाणिप्रहारः चरणमूलाभ्यां ताढनं तेन द्विगुणीकृतो जवो वेगो यस्य तेन तादृशेन इन्द्रायुधेन अनेन
एकाकी असहायो निर्गत्य निःसृत्य निजबलसमूहात् स्वसैन्यवृन्दात् सुदूरम् अतिविप्रकृष्टम् अनुससार
पश्चाद्ययौ । 'पाणिः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्याद् ध्वजिनोऽर्कौ' इति रत्नप्रज्ञो टीका ।

अत्रेति । अत्र द्वित्रिपदान्तरान्मौ, गृह्यते आदीयते मया इदं किन्नरमिथुनमिति शेषः । इति ज्ञेय
विचारेण अतिरमसेन अत्यन्तजवेन अनिप्रमोदेन वा आकृष्टम् आकर्षितं चेतश्चित्तं यस्य स तादृशः । तथा
तुरङ्गमस्य जवस्य महाजवतया महावेगतया सुहूर्त्तमात्रेण कृष्णमात्रेण एकपदमिव एकपदपरिमितस्थल-
मिदमेवार्थः, असहाय एकाकी तस्मात् प्रदेशात् स्थानात् पञ्चदशभिः पञ्चदशसंख्याकैः योजनैः क्रोशचतुष्टयैः
प्रमितमिति पञ्चदशयोजनमात्रम्, प्रमाणे मात्रचप्रत्ययः पष्टिक्रोशप्रमितमध्वानमित्यर्थः, अध्वानं पण्णानं
अगास ययौ । 'योजनं परमात्मनि । चतुष्कोरयां च घोते च' इति मेदिनी । लोलवल्गमपि 'देशाद्योजनं
क्रोशचतुष्टयेन' इति वर्त्तते ।

तथेति । किञ्चेति चार्थः । अनुबध्यमानम् अनुस्मियमानं किन्नरमिथुनं तुरङ्गवदनदम्पती, बालोक-
यतः प्ररयत् एव अस्य आलोकयन्तमिमं चन्द्रापीडमनादृष्टेत्यर्थः, 'पष्टी चानादरे' इत्यनेनानादरे
पष्टी बोध्या । सम्मुखे अमिमुखे आपतितम् उपस्थितम् अचलतुरङ्गशिखरं पर्वतोच्चसाधुम् आरोह
आरोहणं चकार ।

आलढ इति । किञ्च, तस्मिन् किन्नरमिथुने आलढे सति, शनैः शनैः मन्दं मन्दं तदनुसारिणीं तद्-
नुगामिनीं दृष्टि चक्षुः निवर्त्य परावर्त्य, अचलशिखरस्य पर्वतशृङ्गस्य प्रस्तरैः पापानैः प्रतिहृतः प्रतिबद्धो
गतिप्रसरः गमनप्रचारो यस्य स तादृशः, अत एव विधृततुरङ्गमनुत्पतिपिदाश्च । समारूढेन सज्जातेन

खेलनेके लिए निकल तब वननभ्यन्तरे विचरण करतेकरते पहाड़की चोटी पर से उतरा हुआ एक निहारिका चोड़ा
उत्ते अचानक देख पड़ा । इस अनूर्ध्व दर्शनसे उत्तमो बड़ा कौतुक उत्पन्न हुआ और वह दर्शनकी दृष्टिसे वह
अपना घोड़ा आगे बढ़ा कर उन किन्नर-दम्पतिसे निकट जाने लगा । इधर वे दोनों भी अदृष्टपूर्व पुरुषके दर्शन
से भयभीत होकर भागने लगे । चन्द्रापीड भी निरन्तर रुढ़ नरकर इन्द्रायुधको दूने वेगसे दौड़ावे-दौड़ावे और
अकेला ही उनके पीछे जाते-जाते अपनी सेनासे बहुत दूर निकल गया । 'एह पकड़ा रह पकड़ा, यहाँ रुक
लेगा हूँ, यहाँ पकड़ लेता हूँ' इस भाँति चिन्में बहुत प्रसन्न होता गया, परन्तु घोड़ेके अत्यधिक वेगसे वह अकेला
ही सुहूर्त्तमात्रमें उस (सुवर्गपुर) प्रदेशसे एक पद परित्यजित स्थानके समान पन्द्रह योजन (६० बीघा) मार्ग
दूर चला गया और जिन निहारिकाओं जोंडेके पीछे वह आँखसे जौटा था वह तो उत्तरे देखदेखते ही एक समूह
खच्चों किसी पर्वतकी चोटी पर चढ़ गया । उनके पर्वतकी चोटी पर चढ़ जाने पर चन्द्रार्गटने धीरे-धीरे अपनी
दृष्टिसे उनकी ओर से फेरा, एवं पर्वतकी चोटी पर जो पत्थर थे उनसे आगेका मार्ग रक्का हुआ था । इसलिए
घोड़ेको खड़ा कर दिया, उस समय घोड़ेके और अपने शरीरको परिरक्षनकर (ध्यानरक्ते) निजले प्रतिनि में रुढ़

१. 'तुरङ्ग । २. अनुगच्छन् । ३. वननभ्याम् । ४. उपससार । ५. 'अत्र गृह्यते' इत्यस्य पौनर-
वर्त्यं अतिप्रोपलभ्यते । ६. 'प्रस्तरशृङ्गप्रतिहृतः' । ७. 'तुरङ्गमः । ८. समुपसर्पन् ।

स्वेदार्द्र-शरीरमिन्द्रायुधमात्मानश्चावलोच्य क्षणमिव विचार्य स्वयमेव विहस्याचिन्तयत्^१,
किमिति निरर्थकमयमात्मा मया शिशुनेवायासितः । किमनेन गृहीतेनागृहीतेन वा किन्नरयुग-
लेन प्रयोजनम् । यदि^२ गृहीतमिदं ततः किम्, अथ न गृहीतं ततोऽपि किम् ? अहो ! मे
मूर्खतायाः प्रकारः, अहो ! यन् किञ्चनकारितायामादरः, अहो ! निरर्थक्यापारेष्वभिनिवेशः-
अहो ! बालिशचरितेष्व्वासक्तिः । साधुफलं कर्म क्रियमाणं वृथा जातम् । अवश्यकर्त्तव्या
क्रियां प्रस्तुता विकलीभूता । सुहृत्कार्यमुपपाद्यमानं नोपपन्नम् । राजधर्मः प्रवर्तितो न
निष्पन्नः । गुर्वर्थः प्रारब्धो न परिसमाप्तः । विजिगीषुण्यापारं-प्रयत्नो न सिद्धः । कस्माद्दहमा-
विष्ट इवोत्सृष्टनिजपरिवार एतावती^३ भूमिमायातः कस्माच्च मया निष्प्रयोजनमिदमनुसृतमश्व-

श्रमस्वेदेन परिश्रमजनितघर्मेण आर्द्रं स्विन्नं शरीरं वपुर्यस्य तं तादृशं, इन्द्रायुधं अश्वम् आत्मानं निज-
शरीरश्च अवलोच्य निरीक्ष्य क्षणमिव क्षणसदृशं स्वयमेव आत्मनेव विचार्य चिन्तयित्वा विहस्य हास्यं
विधाय अचिन्तयत् चिन्तितवान्—

किमिति । किमिति हेतोः अयम् आत्मा देहः मया अज्ञेन शिशुनेव बालकेनेव आयासित एताव-
न्माणागमनेन खेदं प्रापितः । अनेन पुरो हरयमानेन किन्नरयुगलेन किन्नरमिथुनेन गृहीतेन स्वाधीनीकृतेन
अगृहीतेन अस्वाधीनीकृतेन वा किं प्रयोजनं किं फलम् ? । यदि चेत् इदं किन्नरयुगलं गृहीतं ततः किं न
किमपीत्यर्थः । अथ अथवा न गृहीतं ततस्तस्मादपि किं न किमपीत्यर्थः । 'अहो' इति शब्द आक्षेपः । मे
मम मूर्खताया अज्ञतायाः प्रकारो विशेषः । यकिञ्चन कर्म करोति निष्पादयतीति तस्य भावस्तत्ता तस्मां
तादृशाम् आदरो बहुमानः । निरर्थका निष्प्रयोजना ये स्यापाराः क्रियाः तेषु अभिनिवेश आग्रहः । बालि-
शचरितेषु नृहजनकर्त्तव्येषु आसक्तिरेकाग्रता तन्मयत्वमित्यर्थः । साधु उत्कृष्टं फलं यस्य तत्तथोक्तं क्रिय-
माणं कर्म विधीयमानं दिग्विजयरूपं वृथा जातम् व्यर्थममूत्, इतः परावर्त्तनाभावेन तत्फलभोगसम्भ-
वादिष्याशयः । अवश्यकर्त्तव्या अवश्यकरणयोग्या क्रिया दुष्टनिग्रह-दिष्टानुग्रहणरूपा प्रस्तुता आरब्धा,
विकलीभूता निष्कलीभूता, इतः परावर्त्तनासम्भवात् । सुहृदो मित्रमूरतयः तेषां कार्यं राज्येषु सुशासन-
स्वस्थापनरूपम्, उपपद्यमानं नयैव विधीयमानं सत् न उपपन्नं न समाप्तम् इतः प्रतिनिवृत्त्यसम्भवात् ।
राजधर्मो दिग्विजयस्वरूपः प्रवर्तितः प्रस्तुतो न निष्पद्यः न समाप्तः स्वदेशं प्रति निवृत्त्यसम्भवात् । गुर्व-
र्थस्तान्धार्यं तद्यथाःप्रसारणं, प्रारब्धः प्रवर्तितो न परिसमाप्तः नोपपन्नः इहैव मे विलयनानन्तरं पराज-
यबोधगमावात् । विजिगीषुस्यापाराय दिग्विजयस्वरूपाय प्रयत्न उद्योगो न सिद्धो न सफलः, मृत्यो
भवनप्रतिनिवृत्तसम्भवात् ।

जन्नादिनि । कस्मात् कुतो हेतोः अहं चन्द्रापीडः आविष्ट इव मृतप्रस्त इव सन्, उत्सृष्टः उत्क्षितो
निजपरिवारः स्वीयपरिवृद्धो येन तादृशः, एतावती^३ इत्यपरिमाणां भूमिं पृथिवीम् आयातः प्राप्तः ।

जन्नादिति । किञ्चेति चार्थः । मया चन्द्रापीडेन निष्प्रयोजनं निरर्थकम् इदं पुरो हरयमानम् अश्व-

(हर) देखकर थोड़ा डेर मन हो मन विचरकर क्या हो जान हैत कर सोचने लगा—मैंने क्यों बालकसे समान
वर्ध करने शिशुको मन दिया ? इन किन्नरोंके कोड़ेको पकटने वा न पकटनेसे मुझे क्या फल था ? और यदि
नहीं पकड़ लिया तो क्या अनिष्ट हो गया है ? यदि इन्हें पकड़ ही लिया होता तो क्या हो जाता ? किन्ना
आग्रह ! यह मैंने क्या मूर्खता की ? कैसा मैंने अविवारका कार्य किया, जैसे निरर्थक कार्यने मेरा आग्रह !
मैं मूर्खते व्यवहारने करने लिये निष्कल पत्त उल्टा होना वह व्यर्थ हो गया । अवश्य करने योग्य लिये
करके किया था वह आज विफल हो गया । जो मित्रोंका कार्य करना था वह भी सम्पन्न नहीं हुआ । राजकर्म
करके उसे फलीभूत (सम्पूर्ण) नहीं किया । दिताली की जाति पैतानेका कार्य करके किया था वह
सम्पन्न नहीं हुआ । विजिगीषुके कार्यनापनने करने किया था वह सिद्ध नहीं हुआ । निश्चायदिते प्रसक्तके समान
क्यों मैं अपने परिवारोंको छोड़कर इतनी दूर आ गया ? और क्यों मैंने इन किन्नर-मिथुनके पीछे व्यर्थ अनुसरण

१. कालोचन । २. अचिन्तयत् । ३. कश्चित् दरीति पदं न विद्यते । ४. कर्त्तव्यक्रिया ।
५. ...व्यापारः । ६. उत्सृज्य निजपरिवारम्, उत्सृष्टपरिवार एव एतावतीम् ।

मुखद्वयमिति विचार्यमाणे सत्ययम्^१ आत्मैव मे पर इव हासमुपजनयति । न जाने कियताऽ-
ध्वना विच्छिन्नमितो बलमनुदायि मे । महाजवो हीन्द्रायुधो निमेष-^२ मात्रेणातिदूरमतिक्रामति^३ ।
न चागच्छता मया तुरगवेगवशात् किन्तरमिथुने बद्धदृष्टिना^४ अस्मिन् विरलतरुशतशाखा-
गुल्मलता-सन्तान-गहने निरन्तर-निपतितं शुष्क-पर्णावकीर्ण-तले महावने पन्था निरूपितः,
येन प्रतिनिवृत्य यास्यामि । नचास्मिन् प्रदेशे प्रयत्नेनापि परिभ्रमता मया मर्त्यधर्मा^५
कश्चिदासाद्यते, यः सुवर्णपुरगामिनं पन्थानमुपदेक्ष्यति । श्रुतं हि मया बहुशः
कथ्यमानम्, 'उत्तरेण सुवर्णपुरं सीमान्तलेखा पृथिव्याः सर्वजनपदानाम्, ततः

मुखद्वयं किन्नरमिथुनम् अनुत्तमं आश्रितमिति विचार्यमाणे विचिन्त्यमाने सति अयं विद्यमान आत्मैव
स्वचैतन्यम् एव मे मम पर इव अन्य इव हासम् उपजनयति हास्यं निष्पादयति ।

ननु किमर्थं निर्वेदमापन्नः ? परित्यज्यैनं गत्वा स्वजनैः साकं स्वरितं संयोगो विधीयतामित्यत
आह—न जान इति । न जाने नाकलयामि कियताऽध्वना कियन्मार्गेण विच्छिन्नं विरलेपं प्राप्तुम् इतो
मत्सकाशात् मे बलं सैन्यम् अनुयायि अनुव्रजनशीलमित्यर्थः ।

ननु साग्नप्रमेवायातोऽसीति नातिदूरं तव सैन्यमित्यत आह—नहान्व इति । हि यस्मात्कारणात्
महाजवो महावेगः इन्द्रायुधस्तत्तामाश्रयः निमेषमात्रेण लोचनस्य निर्मालनमात्रेण अतिदूरम् अतिविप्र-
कृष्टम् अतिक्रामति अतिक्रमणं करोति ।

नन्वेवमपि मार्गमवलोक्यज्ञेवेह प्राप्नोऽसीति तेनैव परिचितेन मार्गेण प्रतिनिवर्ततामित्यत आह—
नचेति । अविरलानि सान्द्राणि अन्योन्यसंबद्धानीत्यर्थः, यानि तरुशतानि वृक्षसमूहाः तेषां शाखानां
स्कन्धशाखानां गुल्मानां स्तम्भानां लतानां व्रततीनाञ्च सन्तानेन परम्परया गहने बने, तथा निरन्तरं
निरवकाशं यथा स्यात्तथा निपतितैः क्लृप्तैः शुष्कपर्णैः शुष्कपत्रैः अवकीर्णम् आच्छन्नं बलम् अधोभागो
यस्य तस्मिन् तादृशे अस्मिन् महावने महारण्ये अनेन हि घोटकपदचिह्नानवलोकनेन परावर्तनमप्य-
सम्भवमिति ध्वनितम् । आगच्छता आगमनं कुर्वता मया पन्था मार्गो न च निरूपितः, नैव सम्यगव-
लोकितः, येन यथा प्रतिनिवृत्य परावर्त्य यास्यामि गमिष्यामि ।

इह सम्यगवलोकनाभावं प्रति किन्नरयुगले बद्धदृष्टिं तुरगजवः अविरलेत्यादि विशेषणद्वयार्थश्च
हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

ननु यद्येवं तर्हि कमपि पुरुषं मार्गं दृष्ट्वा ब्रज इत्यत आह—नचेति । अस्मिन् प्रदेशे परिभ्रमता
क्रमणं विदधता मया कश्चित् मर्त्यधर्मा मानवः प्रयत्नेनापि उद्योगेनापि नासाद्यते न प्राप्तुं शक्यते । यः
पुरुषः सुवर्णपुरगामिनं सुवर्णनगरं यायिनं पन्थानं मार्गम् उपदेष्ट्यति उपदेशं करिष्यति, सुतरां कमपि
पृष्ट्वापि निरूपणासम्भव इत्याशयः ।

ननु कथं न मर्त्यधर्मा कश्चिद्भवत्य इत्याह—धृतमिति । हि यस्मात् मया बहुशः अनेकवारं कथ्य-
मानं प्रतिपाद्यमानं वृद्धैरिति शेषः । श्रुतम् आकर्णितं सुवर्णपुरम् उत्तरेण सुवर्णपुरादुत्तरदिशि 'पुनपा
द्वितीया' इत्येवम्योगे द्वितीया । पृथिव्याः वसुधायाः सर्वजनपदानां लोकस्थानानाम्, सीमान्तलेखा-
अवधिदोषरेखा । ततः परतोऽप्रतो निर्मासुपं मनुष्यरहितम् अरण्यं विपिनम् । तदरण्यम् अतिक्रम्य उच्च-

किया ? क्यों जब सोचता हूँ तब तो मेरी अन्तरात्मा ही मुझे पर-अन्य पुरुषों के संगान हँसती है । न मालूम मेरे
अनुगामी सैन्यगण इस स्थानसे विभक्त होकर किन्ने दूर होंगे ? क्योंकि—महावेगवान् इन्द्रायुध निमेष
मात्रमें ही बहुत दूर चला जाता है । आनेके समय घोंड़ोंके वेगसे एवं किन्नर-युगलके प्रति निश्चल-दृष्टि
रखने से—सैकड़ों वृक्षों की निरन्तर उलझी हुई टालियोंसे मेरे और लगातार गिरते नूतने पत्तोंसे आच्छादित
हुई पृथिवीवाले महावनमें मैं मार्ग-निरूपण नहीं कर सकना हूँ कि जिसमें पीछे लौट जाऊँ । इस प्रदेशमें विशेष
बलसे मटकनेपर भी कोई मनुष्य नहीं दीखता जो मुझे सुवर्णपुर जानेवाला मार्ग बतलावे । क्योंकि मैंने बहुतसे
लोगोंको कहते सुना है कि—'सुवर्णपुर पृथिवी के समस्त देशोंकी उत्तर दिशाकी अन्तिम सीमाकी रेखा है, उसके

परतो निर्मानुपमरण्यम्, तथातिक्रम्य कैलासगिरिंरित । अयञ्च कैलासः । तदिदानीं प्रति-
निवृत्त्यैकाकिना स्वयमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य दक्षिणामाशां केवलमङ्गीकृत्य गन्तव्यम् । आत्मकृतानां
हि दोषाणां नियतमनुभवितव्यं फलमात्मनैव इत्यवधार्य वामकरतल-वलित-रश्मिपाशस्तु-
रङ्गमं व्यावर्त्तयामास ।

व्यावर्तिततुरङ्गमश्च पुनश्चिन्तितवान्-‘अयमुद्भासित-प्रभा-भास्वरो भगवान् भानुरधुना
दिवसश्रियो रशनामणिरिव नभस्तलमध्यम्’ अलङ्करोति । परिश्रान्तश्चायमिन्द्रायुवः तदेनं
तावदागृहीत-कतिपय-पूर्वाप्रवाल-कवलं कस्मिंश्चित् सरसि शिलाप्रसवणे वा सरिदम्भसि वा
स्नातपीतोदकमपनीतश्रमं कृत्वा स्वयञ्च सलिलं पीत्वा कस्यचित्तरोरधश्चायायां मुहूर्त्तमात्रं
विश्रम्य ततो गमिष्यामि’ इति चिन्तयित्वा सलिलमन्विष्यन् सृष्टमूर्धुरितस्ततो दत्तदृष्टिः

दृष्ट्य कैलासगिरिः हिमाचल इव तत इति शेषः, इति कथ्यमानमिति सम्वन्धः । अथ च निवृत्तेऽत्र लोप्य-
मानः स कैलासः । सुतरामिह मनुष्यप्राप्तिमनोरथ एव न विद्यत इत्याशयः ।

तदिति । तत्समाप्त्य कारणात् इदानीम् अधुना प्रतिनिवृत्त्य परावृत्त्य एकाकिना असहायेन मया स्वयम् उत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य आत्मनैव सम्भाव्य सम्भाव्य दक्षिणां याग्यान् आशां दिग्गम् अक्षीकृत्य गन्तव्यत्वेन स्वीकृत्य आश्रित्येत्यर्थः । केवलं गन्तव्यं यातव्यम् । एवञ्च यदि स्वकीयः कोऽपि लभ्यते हत्याशयः ।

जातेति । द्वि यतः आत्मकृतानां स्वयमाचरितानां दोषाणां दुष्कर्मणां नियतं निश्चिनं फलम् आत्मनैव स्वयमेव अनुभवितव्यम् अनुभवविषयीकर्तव्यम्, इत्यवधार्य इति निश्चित्य वामरुतलेन सध्यापातितलेन बलितः परावर्तनार्थं वृत्तिलिङ्गस्य ध्वन इत्यर्थः, रश्मिपाशः प्रग्रहरज्जुयैत स तादृशः, घुरद्व-
मन्, इन्द्राद्यधं व्यावर्त्तयामास निवर्त्तयामास ।

व्यावर्तितेति । व्यावर्तितः पञ्चातिर्यक्कृतः तुरङ्गम इन्द्रायुधो येन तादृशः, पुनस्तदनन्तरं चिन्ति-
तवान् स्थानवान् । तदेवोपपादयति—अदमिति । उद्दामिताः संदासा याः प्रभाः द्युतयः तानिः मास्यरो
विशेषेण दीप्तिमान् भगवान् ऐश्वर्यवान् भानुः सूर्यः, दिवसप्रियः वासन्तलक्ष्याः रशनामणिरिव काञ्ची-
दामरत्नमिव नभस्तलस्य गगनतलस्य मध्यं मध्यभागम् अलङ्करोति नूपयति, मध्याह्नः सञ्जाव
हृष्यः । इह जायन्तेषां ।

परति । परिश्रान्तः निप्रेक्ष्य अयमिन्द्रायुधः अयमथः । तत्तावत् एनम् इन्द्रायुधम्, आगृहीत्वा मुपेत्य एता मञ्जिता इत्यर्थः, कतिपये जियन्तो दूर्वाप्रवालाणां शतपर्वप्लव्णानां कवला ग्रामा येन तं तादृशम्, कस्मिंश्चित् अनिर्दिष्टनाम्नि सरसि कामारे शिलाप्रव्रवणे पर्वतनिर्हारे सरिदग्गसि नदीजले वा, आदौ ज्ञातम् अमरावतीकृतं पश्चात् रीतम् उदकं जलं येन तं तादृशम् अतएव अपनीतः दूरीभूतः श्रमः पलभो यस्य तं तादृशम् ।

इतीति । शिन्तयित्वा विचार्य मलिलं जलम् कन्विप्यन् मार्गमिप्यन् मुहुर्मुहुः वारंवारम् इतस्ततः

पीछे मनुष्य-रहित वन एवं उसके उत्त भाग ही कैलास पर्वत है, यह वही कैलास पर्वत वेदगने में आ रहा है। अतः इस समय मनुष्य अकेला ही अपने लौह वाहन अपने से ही सम्भाषणा (डिवेलोपिंग) कर-करके केवल दक्षिण दिशा का प्रयत्न कर उसकी ओर चलना चाहित, 'अपने में किये हुए दोषोंका फल निश्चय अपने आद ही भोगना पड़ता है' इस प्रकार मनु ही मनु स्थिर करने वाले हाथमें लगान समानर उसने बोलेको लौहाया (मोड़ा) ।

पोंडिची नीत्यार पुनः जीवने लगा कि—'प्रारंभिक शिक्षामुलने अखन वांछितानां वर नूँदेव, इस समय दिन-रातकी बर्बादियाम (बेगवानिय) के समान-अकामके मध्यममार्गको पकड़ना करना है। यह इन्द्रादुष भी अहित परिणाम हो (यह) बुरा है, अब जब हमको थोडा सा दूरगहमकी बात खिया का, जिनी सत्तोर (तानावर) में खिया पराबकी सत्तेमें, अथवा नदीके जलमें तनन का, पानी भिया, हमकी धकाउट दूर कर और स्वयं भी उपमान कर किमी, बूझो, नीचे छायामें कुछ देर विश्राम (तापाम) कर उसके बाद जाऊंगा'। इस प्रकार विचार कर जनके अन्धधनमें बरसदार प्रार-प्रार दुष्टिगत कर का चिन्तन करता हुआ आगे बढ़ा।

१. ...चित्ति... । २. ...सुरक्ष, सुरा... । ३. सन्निह नमन्ते मे पदं न विधिने । ४. सन्निपमाः,
सन्निपमाः, सन्निपयन् ।

पर्यटन् नलिनीजलावगाहोत्थितस्थाचिरादपक्रान्तस्य च महतो गिरिचरस्य वनगजयूथस्य चरणोत्थापितैः^१ पङ्कपटलैरार्द्राकृतम्, करावकृष्टैश्च समृणालमूलनालैः^२ कमलकलापैः कर्म-
पितम्, आर्द्राद्रैश्च शैवालप्रवालैः श्यामलितोद्देशम्, उदलितैश्च कुमुद-कुवलय-कह्लार-कुङ्-
मलैरन्तरान्तरा विच्छुरितम्, उत्थातैश्च सकर्दमैः शालुककन्दैराकीर्णम्, खण्डितैश्च कुसु-
मस्तवकशरैर्घनपल्लवैराच्छादितम्, आलूनाभिश्चकुसुमोपविष्टोल्लसत् पट्पदाभिर्वनलताभि-
राकुलितम्, अभिनवकुसुम-परिमलवाहिना च तमालपल्लवरसश्यामेन मदजलेन सर्वतः सिक्तं
मार्गमद्राक्षीत् ।

समन्तात् दत्तदृष्टिः पर्यटन् परिभ्रमन् चन्द्रापीडः मार्गमद्राक्षादित्युत्तरेण सम्बन्धः । कमलयुक्तसरोवरस्य
जले सलिले अवगाहनात् विलोडनात् परम् उथितस्य निःसृतस्य ।

‘नलिनी पद्मिनी पद्म-न्योम-सिन्धु-सरोवरे । नलिकायां च नलिनी’ इति विश्वः ॥

अचिरात् स्वरूपकालात् अपक्रान्तस्य अपसृतस्य महतो महीनसो गिरिचरस्य पर्वतचारिणो वन-
गजयूथस्य हस्तिमूहस्य चरणद्वारा उत्थापितैः ऊर्ध्वं नीतैः पङ्कपटलैः कर्ममसमूहैः आर्द्राकृतं विलम्बि-
कृतम् इत आरभ्य द्वितीयैकवचनान्तपदानि मार्गमित्यग्रेतनस्य विशेषणानि । करावकृष्टैः शुण्डामिरा-
कृष्णावीतैः मृणालमूलानि विसमूलानि च नालानि च तैः सह वर्त्तमानैः कमलकलापैः पद्मसमूहैः
कर्मपितं कर्तुरितं विचित्राकृतमित्यर्थः । सर्वत्र चकाराणाम् अपि चेत्यर्थो ज्ञेयः । आर्द्राद्रैः तरङ्गणोत्तो-
लनादतिशयेन सलिलविलम्बैः, शैवालप्रवालैः शैवालकिसलयैः श्यामलितः कृष्णवर्णाकृतः उद्देशः स्या-
नानि यस्य तं तादृशम् । उदलितैः अवमृद्योर्ध्वं नीतैः, कुमुदानि श्वेतोत्पलानि, कुवलयानि नीलोत्पलानि,
कह्लाराणि सौगन्धिकानि तेषां कुङ्कुमलः मुकुलैः, अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये विच्छुरितं रञ्जितम् । ‘नीलोत्पलं
कुवलयम्,’ ‘सौगन्धिकं तु कह्लारम्,’ ‘कुङ्कुमलो मुकुलोऽखियाम्,’ इति चामरः । उत्थातैः उत्थादितैः
सकर्मैः पङ्कसहितैः, शालुककन्दैः उत्पलानां मूलैः आकीर्णं व्यासम् । ‘शालुकमेपां कन्दः स्यात्’ इत्यनरः ।
इहाधिकपदत्वदोषनिरासाय कन्दपदं न देयम् । खण्डितैः त्रोटितैः कुसुमस्तवकशरैः पुष्पगुच्छविचित्रैः
वनपल्लवैः अरण्यकिसलयैः आच्छादितम् आवृतम् । आलूनाभिश्चकुसुमैः कुसुमेषु पुष्पेषु उपविष्टा
मध्यवर्तिनः सन्तः उल्लसन्तः स्फुरन्तः पट्पदा भ्रमरा यासु ताभिस्तादृशीभिः वनलताभिः अरण्यवृत्त-
तिभिः आकुलितम् आकीर्णम् । तथा अभिनवं सद्यः प्रस्फुरितं यत् कुसुमं पुष्पं तस्य परिमलं सौरभं
तरसदृशगन्धमित्यर्थः, वहतीति तेन तादृशेन, तमालपल्लवस्य तापिच्छकिसलयस्य रसवत् श्यामेन
कृष्णवर्णन मदजलेन दान्वादिना सर्वतो विष्वक् सिक्तं सेचितम् । अन्वयस्तु प्रागुक्त एव ।

इह ‘अभिनवकुसुमपरिमलवाहिना’ इत्यत्रासम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना । तथा ‘तमालपल्ल-
वरसश्यामेन’ इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

इतनेमें सरोवरके जलमें स्नान कर थोड़े ही समय पहले गये हुए बड़े बड़े पहाड़ी हाथियोंके चरणोंसे चिह्नित और
कर्ममसमूह (कीचड़) से आर्द्र मार्ग चले देख पड़ा । वह सूँढ़ से तोड़े गये मृणाल-मूल और नालदण्ड के साथ
कमलोंसे चितकबरा हो रहा था; अत्यन्त जलजिल्लन (गीले) शैवाल-महावृत्ते उत्प्ला कुछ माग श्यामवर्ण हो गया
था; तोट कर डाली हुई श्वेतकमल, कुमुद, नीलोत्पल और कह्लारके पुष्पोंकी बलियाँ मध्य मध्यमें फैली हुई थीं;
खोद कर डाले हुए कमल-कन्द कीचड़ सहित व्याप्त होकर पड़े थे; नीट कर टाले हुए पुष्पोंके गुच्छों से युक्त
जंगलके पत्तोंसे आच्छादित था; बाट कर गिरायी हुई वनलताओंके पुष्पों पर अनरगग बैठ कर विलास कर रहे
थे एवं अभिनव पुष्पके सनान सौरभवाही और तमाल-पल्लवके रसके सनान श्याम-रंगे हस्तिगणके नदजलसे उत
मार्ग का सब स्थान सिक्त था ।

१. अपक्रान्तस्य, अभिनवः, गिरिचरस्य, २. चरणोत्थारितैः उत्थारितैः । ३. करिकलमकृष्टैः मृणा-
लनालैः । ४. कमलकुमुद... । ५. आखण्डितैश्च । ६. सारैः । ७. ...कुसुमोपविष्टनिष्पिष्टोच्छवस्तव,
कुसुमोपविष्टनिष्पिष्टोच्छवस्तव, कुसुमोपविष्टनिष्पिष्टो अनव । ८. वकुल कुसुम... । ९. ...सरस...

उपजातजलाशयशङ्कश्च तं प्रतीपमनुसरन्, उद्ग्रीवैर्दृश्यैरुपरिच्छन्नमण्डलाकारैः सरल-साल-सल्लकी-प्राचैरविरलैरपि निःशाखतया विरलैरिवोपलक्ष्यमाणैः पादपैरुपेतैः, स्थूल-कपिल-बालुकेन, शिलाबहुलतया विरलतृणोलपेन, वन-द्विप-दशन-दलित मनः-शिला-धूलि-कपिलेन, आमङ्गिनीभिस्तृणीभिर्विविधैः पत्रभङ्गकुटिलाभिः पाषाणभेदनमञ्जरी-भिर्जटिलीकृतशिलातलेन, अनवरत-गलद्गुग्गुलु-द्रुम-द्रवाद्र्मीकृतदृपदा, शिखर-क्षत-शिला-जतुरसपिच्छलोपलेन, टङ्कन-द्वय-सुर-खण्डित-हरिताल-श्लेष्-पांशुलेन, आलुनखरोत्खात-

उपजातेति । उपजाता जलादिचिह्नबलोकनादुत्पन्ना जलाशयस्य जलाधारस्य शङ्का सम्भावना यस्य स तादृशः चन्द्रापीडः, तं मार्गं प्रतीपं प्रतिच्छल्य यथा स्यात्तथा अनुसरन् तदामिमुख्येन गच्छन्, कैलासनलेन रजताद्वयधोभागेन कञ्चित् अध्वानं गत्वा तत्तुल्यं दृश्येति प्रमेण सम्बन्धः । तमेव विशेषयितुमाह-उद्ग्रीवैति । उद्ग्रीवम उन्नतकन्धरं यथा स्यात्तथैव दृश्येद्द्रुमयोगैर्युच्चैरित्यर्थः, उपरि उपरिभागे दृष्टमण्डलस्य आतपप्रावरणबलस्य आकार इव आकारो येषां तैस्तादृशैः सरलसालसल्लस्यः स्वनामप्रसिद्धपर्वतीयवृक्ष-विशेषाः प्राया बहुला येषु तैस्तादृशैः, अविरलैः सान्द्रैरपि निःशाखतया शिखरपर्यन्तशाखारहिततया कारणेन, विरलैः अमान्द्रैरिव उपलक्ष्यमाणैः अवलोक्यमानैः पादपैः वृक्षैः उपेतैः युक्तेन ।

‘इह ‘उपरिच्छन्नमण्डलाकारैः’ इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः । ‘विरलैरिव’ इत्यत्र च गुणोत्प्रेषालङ्कारः । स्थूलेति । स्थूलाः पृथुलाः कपिलाः पिङ्गलवर्णाश्च बालुकाः सिकता यत्र तेन तादृशेन ।

शिलेति । शिलाबहुलतया पाषाणाधिकतया कारणेन, विरला अल्पाः, तृणानि उल्पा विस्तीर्णा लताश्च यत्र तेन तादृशेन । ‘लता प्रतानिनी बीरुद् गुहिमन्गुलप इत्यपि’ इत्यमरः ।

वनेति । वनद्विपाः वन्यहस्तिनः तेषां दशनैर्दन्तैः दलिता मर्दिता या मनःशिलाः पर्वतीयघातु-विशेषास्तासां धूलिभिः रेणुभिः कपिलेन पिङ्गलवर्णेन ।

आमङ्गोति । आ समन्तात् भङ्गो विविधभङ्गिराममस्तीति तामिस्तादृशीभिः, अत एव उत्कीर्णाभिरिव प्रस्तरं सन्ततव्य रक्षिताभिरिव विद्यमानाभिः, पत्रभङ्गवत् गण्डस्थलादौ पत्रलतादिचिह्नवत् कुटिलाभिर्व-क्काभिः, पाषाणभेदनानां तथामकवृक्षविशेषाणां मञ्जरीभिः वल्लरीभिः जटिलीकृतानि विपमितानि शिला-तलानि प्रस्तरयोरन्तराणि यस्य तेन तादृशेन । ‘पाषाणभेदनः (पुं) वृक्षविशेषः’ इति शब्दकल्पद्रुमः ।

इह ‘उत्कीर्णाभिरिव’ इत्यत्र किमोत्प्रेषा, ‘पत्रभङ्गकुटिलाभिः’ इत्यत्र लुप्तोपमा, अनयोश्च परस्परं नैरपेक्षेण स्थितत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं गलद्भिः क्षवद्भिः गुग्गुलुद्रुमाणां पलङ्कपट्टाणां द्रवा निर्यासाः तैः आर्द्राकृताः छिद्योक्ता इषदः प्रस्तरा यत्र तेन तादृशेन ।

शिखरेति । शिखरात् सानोः क्षतेन च्युतेन शिलाजतुरसेन तत्संज्ञकगिरिजघातुद्वयेण पिच्छला विजिला उपलाः पाषाणा यत्र तेन तादृशेन ।

टङ्कनेति । टङ्कनानि प्रस्तरदारकास्त्राणीव ये हयानां तुरगाणां चुराः शफाः तैः खण्डितानां शकली-कृतानां चूर्णितानामित्यर्थः, हरितालानामालानां चोद्देशचूर्णैः पांशुलं रेणुमयं तेन तादृशेन । ‘टङ्कः पाषाणदारणः’, पिङ्गलं पीतनं तालमालकं-हरितालकं’ इति चामरः ।

आल्विति । आलूनां मूषकाणां नखैर्नखैः उत्खातेभ्यः उत्खनितेभ्यो विलेभ्यो विवरभ्यो विप्रकी-

उत्त मार्गको देखकर समीपमें जलाशयका अनुमान करके वह सामने हो जाने लगा और कैलास पर्वतके नीचे होकर तलहटीमें पहुँच गया । उस स्थानमें देखना है कि—सरल, सान और सल्लकीके वृक्ष अधिक परि-माणमें लगे हुए हैं । वे इन्ने ऊँचे हैं कि गर्वन ऊपर उठानेसे ही देख पड़ते हैं । एवं ऊपरके भागमें छत्रके समान मण्डलाकार और तबन होनेपर भी शाखायें (दहनियाँ) न होनेसे, वे विरल रून्ते दीख पड़ते हैं । उस स्थान का वास्तविक प्रदेश (रेती) नोटा और पिङ्गलवर्ण है । अधिक प्रस्तर होनेके कारण उस स्थानमें थोड़े ही घात और घा आविर्भूत होते हैं । वन्य हस्तिगणके दन्त द्वारा चूर्णित (टूटी हुई) मैनमिलकी धूलसे वह स्थान पिङ्गल वर्ण (धूसर ?) हो गया है । चारों ओर मुर्खी हुई—और उत्कीर्ण—सी प्रतीत होती—पत्रलतादि चिह्नके समान, कुछ टेंडे, पाषाण-भेदन शृङ्खला मशरियाँ वस्तवी शिलाओंके मध्यके छेदोंमें प्रकटित पड़ी हैं । निरन्तर (रात्रि-

विल-विप्रकीर्ण-काञ्चनचूर्णेन, सिकता-निमग्न-चमर-कस्तूरिका-मृगी-सुर-पङ्क्तिना. संशीर्ण-
रङ्ग-रसक-रोम-प्रकर-निचितेन, विषम-शिलाच्छेदोपविष्ट-जीव-जीवक-युगलेन. वनमानुष-
मिथुनाभ्यासिततटगुहामुत्तेन, गन्धपाषाण-परिमलानोदिना, वेन्नलताप्रतानप्रलङ्घेणुना कैला-
सतलेन, कञ्चिदध्वानं गत्वा तस्यैव कैलासशिखरिणः पूर्वोत्तरे दिग्भागे जलभारात्सं जल-
धर-व्यूहमिव बहुल-पक्ष-क्षपान्वकारमिव पुञ्जीकृतमत्यायतं वरुणपङ्कं ददर्श । तत्र सम्मुखा-
दागतेन कुसुम-रजः-कषायामोदिना जलसंसर्गशिशिरणशीकरिणा चन्दनरस-स्पर्शेन आलि-

नानि विहितानि काञ्चनचूर्णानि सुवर्णधूलयो यत्र तेन तादृशेन ।

स्निग्धेति । सिकतासु बालुकासु निनम्रा द्रुहिता चमराणां मृगविशेषाणां कस्तूरिकाहरिणीनाञ्च
सुरपङ्क्तिः खुरलक्ष्मपक्षिर्यत्र तेन तादृशेन । 'चमरं चामरे स्त्री तु नञ्जीमृगमेदयो' इति मेदिनी ।

संशीर्णेति । संशीर्णेन शरीरात् पनितेन रङ्गणां रङ्गकानाञ्च मृगविशेषाणां रोमप्रकरेण लेमजालेन
निचितं व्याप्तं तेन तादृशेन । रमते रज्यत इति वा रङ्गः मृगस्यादित्वात् (उ० ११३७) माधुः ।

'कृष्णमारत्स्नपङ्कुरङ्गुशंवरौद्रियाः । नोर्कर्णपृष्ठेणप्यरोहिताश्वमरो मृगाः ॥' इत्यमरः ।

केचित्तु रङ्गति गच्छन्तीनां रङ्गुरित्याहुः, तत्र रङ्गिघातोर्धातुपाठेऽश्नानात् ।

विपनेति । विपनेषु नीचोच्छेषे शिलाच्छेदेषु पाषाणवृष्टेषु उपविष्टानि आसीनानि जीवजीवक-
युगलानि चकोरपक्षिद्वन्द्वानि यत्र तेन तादृशेन, जीवं प्राणिनं जावयति विपनाशनेनेति जीवजीवकः,
कर्त्तरि ण्वुल् । 'जीवजीवश्चकोरकः' इत्यमरः, 'जीवजीवः स्वगान्तरे । द्रुममेदे चकोरे च' इति च ईमः ।

वनेति । वनमानुषाणां मनुष्याकृतिमदृशाकारवनचारिविशेषाणां मिथुनैर्दम्पतिभिः कषासितानि
काञ्चितानि तटगुहानुत्तानि पर्वतीयगह्वरद्वाराणि यत्र तेन तादृशेन ।

गन्धपाण्येति । गन्धपाषाणानां गन्धकानां परिमलेन सौगन्धेन आमोदिना आहादविधापित्वा
'गन्धाश्मनि तु गन्धकः' इत्यमरः । वेन्नलतानां वेन्नवल्लीनां प्रतानेषु समूहेषु प्रलङ्घा उत्पन्ना वेगवो वंशः
यत्र तेन तादृशेन कैलासतलेन रजताद्रपशोभनेन ।

कञ्चिदिति । कञ्चिदध्वानं कियन्तं मार्गं गत्वा तस्यैव पूर्वोक्तस्यैव कैलासशिखरिणः रजताद्रेः पूर्वो-
त्तरे दिग्भागे देशान्यां जलधरव्यूहं मेघसमूहमिव, तथा बहुलपक्ष्य कृष्णपक्ष्य कषायाः क्रियामायाः
पुञ्जीकृतं राशीकृतम् अन्धकारं तामितमिव, सान्द्रतया गाटरयानरूपमित्याशयः । अत्यायतम् अधिक-
स्थानध्यापि, तत्पण्डं वृक्षसमूहं ददर्श अवलोकयामास ।

इह श्रौतोपमयोर्मियो नैरपेक्षयेन विद्यमानत्वात् संक्षिप्तद्वारः ।

तच्चेति । सम्मुखागतेन अमिसुखायातेन कुसुमरजतां पुष्पपरागाणां कषाद्यैः सुगन्धभिः आमोदिना
आनन्दविधापित्वा, जलसंसर्गेण सलिलसम्पन्धेन शिशिरः शीतलः तेन तपोक्षेत्, शीकरिणा सलिलबिन्दु-
मता, तथा चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य स्पर्श इव स्पर्शो यस्य तेन तादृशेन, जलतरङ्गनास्तेन जलतरङ्ग-

न्द्रि) पिण्डते गुणलक्षणे रसते रसके प्रत्तार आर्द्र हो गये हैं । जोईनेते गिरते मिलासीने रसते रसकी
शिलाएँ चिह्न हो गई हैं । पाषाणविभारक अलके समान बठिन बोझोंके टापोंके बिंदुने हरिद्वारके रेणुते इह
धूलिनय (नलिन) हो गई है । मृगजीके लछोंके छोटे विलोंके अन्दर बर्श सुवर्णरत्न बिम्बि है । उत्तरी बाटव-
राशि (रेती) के ऊपरसे ऊपर और कस्तूरी मृगोंके पैरोंके निगान हो रहे हैं । रुद्रमृग और रत्नमृग (वन्मृगी
मृग) के गिरे रोनोंके गिरनेसे वर स्थान व्याप्त हुआ है । उत्तरी ऊँच-ऊँचा प्रत्तारखण्डों (चट्टानों) पर बसने
चकोर पक्षियोंके जोड़े बैठे हैं । पर्वत-मुखाओंके द्वारोंके बहुतसेक वनमानुषोंके जोड़े रहते हैं । सुगन्ध-पाषाण
सौरभ आता है और वंशोंके वेलोंके प्रगन्नने वंश वेग है । चमरायित वन कैलासपर्वतोंके वरुण होकर वृज
मार्ग कतिना कर उस कैलासपर्वतके ही पूर्वोत्तर ओरने लके मारते अन्ध मेनसमूहके समान एवं वृक्ष-पर्वतों
राशियोंकी एकत्रित हुई अन्धकारसमूहके समान वृक्षवेग, बहुस्थानव्यापी और पुञ्जीकृत वृक्षोंका मलय देता ।
मृगोंके परागसे सुगन्धित जलसंस्पर्शसे शीतलबिन्दुवाही एवं चन्दनरसके समान शीतल-रसके समूहसे

१. ऊर्जा... । २. चमर... । ३. संशीर्णजीमृग, सङ्गी-मृग, सङ्गी-रत्न... । ४. प्र-
नवामरुद... । ५. जलभारात्सं... । ६. बहुलपक्ष... । ७. विविन्नपक्ष... । ८. वृक्ष । ९. सम्मुखा-
गतेन । १०. कुसुम... । ११. शिशिरशीकरिणा । १२. रससंस्पर्शेन ।

झञ्झमान इव जलतरङ्गमारुतेन, कमलमधुपानमत्तानाञ्च श्रोत्रहारिभिः कलहंसानां कोलाहलैराहूयमान इव प्रविवेश' ।

प्रविश्य च तस्य तरुण्डस्य मध्यभागे मणिदर्पणमिव त्रैलोक्यलक्ष्म्याः, स्फटिकभूमिगृहमिव वसुन्धरादेव्याः, निर्गमन-मार्गमिव सागराणाम्, निस्यन्दमिव दिशाम्, अवतारमिव जलाकारं गगनतलस्य, कैलासमिव, द्रवतामापन्नम्, तुषारगिरिमिव विलीनम्, चन्द्रातपमिव रसतामुपेतम्, हरादृहासमिव जलीभूतम्, त्रिभुवन-पुण्यराशिमिव सरोरूपेणावस्थितम्, वैदूर्यगिरिजालमिव सलिलाकारेण परिणतम्, शरदभ्रवृन्दमिव द्रवीभूयैकत्र निस्य-

वायुना आलिङ्ग्यमान इव, कमलस्य पद्मस्य यन्मधु रसस्तस्य पानेन आस्वादनेन मत्तानाम् उत्कटानां कलहंसानां कादम्बरानां श्रोत्रहारिभिः मधुरतया कर्णाकर्षकैः कोलाहलैः कलकलैः आहूयमान इव आह्वा-नविपयीक्रियमाण इव च सन् सत् तरुण्डं प्रविवेश प्रवेशं कृतवान् ।

इह 'आलिङ्ग्यमान इव' इत्यत्र 'आहूयमान इव' इत्यत्र च क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

प्रविवेशेति । किञ्चेति चार्थः । प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा तस्य तरुण्डस्य मध्यभागे अन्तरालप्रदेशे 'अच्छोदं' नाम सरो दृष्टवानिति वक्ष्यमाणया दूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह द्वितीयान्तानि पदानि 'अच्छोदं नाम सरो' इत्यस्य विशेषणानि । त्रैलोक्यलक्ष्म्याः त्रिभुवनश्रियः मणिदर्पणमिव रत्नादर्शमिव निर्मलतया समस्तप्रतिबिम्बग्रहणात् । वसुन्धरादेव्याः रत्नगर्भादेव्याः स्फटिकभूमिगृहमिव भूगर्भगतं स्फटिकमयं भवनमिव स्वच्छत्वात् । सागराणां समुद्राणां निर्गमनमार्गमिव पातालाद् भूतले निःसरणमार्गमिव विपुलत्वादतलस्पर्शत्वाच्च । दिशां हरितां निस्यन्दमिव द्रवीभूय प्रस्रवणमिव विशदत्वात् गगनतलस्य नभस्तलस्य जलाकारं सलिलरूपम् अवतारमिव अवतीर्णमिव स्वच्छत्वादेव । द्रवतां रसताम् आपन्नं प्राप्तं कैलासं तन्नामक-रज्ज्ताद्विशिखरमिव निर्मलत्वात् । विलीनं द्रवीभूतं तुषारगिरिं हिमाचलमिव शीतलत्वात् । रसतां सलिलताम् उपेतं प्राप्तं चन्द्रस्य आतपं कान्तिमिव विशदशीतलश्वेतत्वात् । जलभूतं हरस्य महेश्वरस्य अदृहासं विपुलहास्यमिव श्वेतत्वात् । अत्यधिकशुभ्रत्वसूचनाय हरपदम् । सरोरूपेण कासाररूपेण अवस्थितं कृतावस्थानं, त्रिभुवनस्य त्रैलोक्यस्य पुण्यराशिमिव श्रेयःपुञ्जमिव पवित्रत्वात् । सलिलाकारेण जलस्वरूपेण परिणतं तद्रूपतामापन्नं वैदूर्यगिरिजालमिव वैदूर्यरत्नपर्वतममूहमिव स्वच्छत्वात् । नूतनजलदगर्जनाद् विदूरभूमौ कानिचिद् रत्नानि जायन्ते तान्येव हि वैदूर्याणीत्यभिधीयन्ते । महाकविकालिदासास्तु कुमारसंभवे—

'विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्भिद्यया रत्नशलाकयेव'

इत्याहुः । तथा द्रवीभूय रसीभूय एकत्र एकस्मिन् स्थले निस्यन्दितं निर्गलितं शरदभ्रवृन्दं शर-त्नामयिकजलदसमूहमिव निर्मलत्वात् । शरत्समय एव हि मेघानां नैर्मल्यं भवतीत्येतद्वचननाय शरत्पदम् । प्रचेतसो वरुणस्य आदर्शभवनमिव दर्पणमयनिक्षेतनमिव प्रतिबिम्बपतनात् 'प्रचेता वरुणः पाशो' इत्यमरः ।

आगत, जलतरङ्गोंका वायु मानों उत्तका आलिङ्गन करने लगा हो, और कमल-मधु पान कर मत्त हुआ कलहंसों का मधुर (श्रोत्रहारी) कोलाहल मानों उत्तको आह्वान करना हो—इस प्रकार चन्द्रापीठ ने उस वृक्ष-मण्डप में प्रवेश किया ।

प्रवेश करते ही मण्डप के मध्यमें एक अत्यन्त मनोहर लोचनोंको प्रतुष्टि करनेवाला—'अच्छोद' नामका सरोवर देखा । वह त्रैलोक्यलक्ष्मी के नानिय दर्पण के समान, पृथिवीदेवी के भूतरान्तर्गत स्फटिकमय गृह (नैलासे) के समान, पातालसे सब समुद्रोंके भूतलमें निर्गमन-मार्गके समान, दिशाओंका जलरूपमें होकर गरजोंके समान, आकाशके जलाकारमें अवतारग्रहण करनेके समान, तरलता प्राप्त (गले हुए) कैलास पर्वतके समान, द्रवीभूत हिमालयके समान, जलताकी प्राप्त हुए चन्द्रनाके प्रकाशके समान, शरदके जलीभूत अदृहासके समान, सरोवरके रूपमें त्रैलोक्यके पुण्यसमूहके समान, जलाकारके रूपमें परिणत वैदूर्यरत्निके पर्वतसमूहके समान, द्रवीभूत होकर

१. विवेश । २. वसुधादेव्याः । ३. जलनिर्गमनम् । ४. अंशवतारमिव गगनतलस्य, अवतारमिव जलाकारम्, अंशवतारं जलाकारम् ।

न्दितम्, आदर्शभवनमिव^१ प्रचेतसः, स्वच्छतया मुनिमनोवृत्तिभिरिव सज्जनगुणैरिव हरिण-
लोचनप्रभाभिरिव मुक्ताफलांशुभिरिव निर्मितम्, आपूर्णपर्यन्तमप्यन्तःस्पष्टदृष्टसकलवृत्ता-
न्ततया रिक्तमिवोपलक्ष्यमाणं, अनिलोद्भूतजलतरङ्ग-शीकर-धूलि, जन्मभिः सर्वतः संस्थितैः
रक्ष्यमाणमिवेन्द्रचापसहस्रैः, प्रतिमानिभेनान्तः प्रविष्टं सकानन^२ शैल-नक्षत्र-ग्रहचक्रवालं
त्रिभुवनमुद्भिन्नपङ्कजेनोदरेण नारायणमिव विभ्राणम्, आसन्नकैलासावतीर्णस्य च शतशो
भगवतः खण्डपरशीर्मज्जनोन्मज्जन-क्षोभ-चलितचूडामणि-चन्द्रखण्डच्युतेनामृतरसेन जल-

इह 'निस्यन्दमिव दिशाम्' इत्यत्र 'अवतारमिव जलाकारं गगनस्य' इत्यत्र च क्रियोप्रेक्षालङ्कारः ।
'तुषारगिरिमिव विलीनम्' इत्यत्र द्रव्योपेक्षालङ्कारः । अवशिष्टेषु च जाद्युपेक्षालङ्कारो ज्ञेयः ।

त्वेति । स्वच्छतया निर्मलत्वेन हेतुना, मुनिमनोवृत्तिभिः ऋषिचित्तवृत्तिभिः निर्मितमिव रचित-
मिव तात्साम्यतिनिर्मलत्वादित्याशयः । सज्जनानाम् आसन्नानां गुणैः सद्यदयार्जवादिभिः, हरिणलोचन-
प्रभाभिरिव नृगनेत्रकान्तिभिरिव, मुक्ताफलांशुभिः मौक्तिककिरणैः निर्मितमिवेति सम्बन्धः । इह चतसृ-
णामपि क्रियोपेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षयेण विद्यमानत्वात् संच्छिन्नलङ्कारः ।

आपूर्णेति । आपूर्णः सलिलैः सम्पूर्णः पर्यन्त उपर्यवशिष्टसीमा यस्य तत्तथोक्तं सद्यपि, अन्तरभ्यन्तरे
स्पष्टं स्फुटं यथा स्यात्तथा दृष्टा अवलोकिताः सकलवृत्तान्ताः प्रतिविम्बभावेन वृक्षवल्लीस्पन्दनादिक्रियाः,
यद्वा अधःस्वशुक्तिसंकेतादिपदार्था यत्र तत्तादृशं तस्य भावस्तथा तथा कारणेन, रिक्तं जलशून्यमिव
उपलक्ष्यमाणम् अवलोक्यमानम् । इह क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

अनिलेति । अनिलेन वायुना उद्भूतानाम् उत्पादितानां जलतरङ्गाणां सलिलकलोलानां शीकरधूलि-
भ्योऽङ्गुलभ्यो जन्म उत्पत्तिः येषां तैः तादृशैः, सर्वतः समन्तात् संस्थितैः विद्यमानम् इन्द्रचापसहस्रैः
इन्द्रधनुःसमूहैः रक्ष्यमाणमिव त्रायमाणमिव । इहापि क्रियोपेक्षालङ्कारः । तज्जलबिन्दुषु सूर्यरश्मिपातेन
तेषामिन्द्रधनुर्वद्विविधवर्णतयाऽवलोक्यमानत्वादियमुपेक्षेत्यवधेयम् ।

प्रतिनेति । नारायणं विष्णुमिव, उद्भिन्नानि प्रस्फुटितानि पङ्कजानि कमलानि यत्र तेन तथोक्तेन
उदरेण भ्यन्तरप्रदेशेन, नारायणपक्षे तु उद्भिन्नम् उत्पन्नं पङ्कजं ब्रह्मकमलं यस्मात्तेन तथोक्तेन उदरेण
कुञ्चिता करणेन, प्रतिमानिभेन प्रतिविम्बव्याजेन अन्तःप्रविष्टम् अन्तर्लीनं, काननानां वनानां शैलानाम्
अचलानां नक्षत्राणां तारकाणां ग्रहाणां सूर्यप्रभृतीनाञ्च चक्रवालेन मण्डलेन सहैति सकाननशैलनक्षत्रग्रह-
चक्रवालं त्रिभुवनं त्रिलोकं विभ्राणं धारयदिव पक्षे धारयन्तम् । सोऽपीयं त्रिभुवनं विभर्ति ।

इह 'नारायणमिव' इति श्रौतोपमा, सकाननेत्यादि विभ्राणमिवेति सापह्वा प्रतीयमाना क्रियो-
पेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

आसन्नेति । अपि च, जलेन सलिलेन चालितस्य धौतस्य वामार्द्धस्य गिरिजारूपशरीरवामांशस्य कपो-
लात् गण्डात् गलितं च्युतं लावण्यप्रवाहं सौन्दर्यधाराम् अनुकरोतीति तेन तादृशेन, आसन्नात् समीपव-
त्तिनः कैलासात् अवतीर्णस्य उत्तरतस्य भगवतो माहात्म्यवतः खण्डपरशोः शङ्करस्य शतशोऽनेकवारं मज्ज-

एक स्थानमें गिरे हुए शरत्कालीन नेत्रसमूहके तनान एवं वरनके दर्पणमय गृहके तनान देखनेमें आ रहा था ।
अत्यन्त स्वच्छ होनेके कारण वह सरोवर ऐसा प्रतीत होता था मानो तपस्वियोंके मनका, सज्जनोंके सदगुणोंका,
हरिणोंको मनन-कान्तिका और मोतियोंको किरणोंका ही निर्माण किया हुआ हो । जलसे परिपूर्ण होनेपर भी
उसके भ्यन्तरकी सब वस्तु स्पष्ट दिखलाई देती थी जिससे वह जलशून्य सा प्रतीत होता था । वायुसे उछलती
हुई जलतरङ्गके बिन्दुओंमें सूर्यके किरण पतित होनेसे सब दिशाओंमें से एकत्रित हुए मानो हजारों इन्द्रधनुष
उत्पत्ती रक्ता करते थे । उस सरोवरके भीतरमें बहुतेरे कमल खिले हुए थे एवं वन, पर्वत, नक्षत्र और ग्रहोंसे युक्त
समस्त त्रिभुवन प्रतिबिम्बके बहानेसे उसके भीतरमें प्रवेश किये थे, अतएव नारायण (विष्णु) जिस प्रकार
उत्पन्न-पन्न-समन्वित उदर द्वारा वन, पर्वत, नक्षत्र और ग्रहगणोंसे युक्त त्रिभुवन धारण करते हैं उसी प्रकार
अच्छोद सरोवर ने भी मानो त्रिभुवन धारण किया था । भगवान् शङ्कर, निकटवर्ती कैलासपर्वतमेंसे उतरकर धार-

१. आदर्शमिव, आदर्शभुवनमिव । २. समुपस्थितैः, समुत्थितैः । ३. ...प्रविष्ट । ४. ...सजलवरका-
नन...; सजलकानन... ।

क्षालित-वामार्द्ध-कपोल-गलित-लावण्य-प्रवाहानुकारिणा सम्मिश्रितजलम्^१, उपकूल-तमालवन-प्रतिबिम्बान्धकारिताभ्यन्तरैर्दृश्यमान-रसातल-द्वारैरिव सलिलप्रदेशैर्गम्भीरतरम्^२, दिवाप्युपजातनिशाशङ्कैश्चक्रवाकमिथुनैः परिह्रियमाण-नीलोत्पल-वन-गहनम्, असकृत्-पितामह-परिपूरित-कमण्डलु-परिपूरितजलम्, अनेकशो बालखिल्य-कदम्बक-कृत-सन्ध्योपासनम्, बहुशः सलिलावतीर्ण-सावित्रीभग्न-देवतार्चन-कमलम्^३, सहस्रशः सप्तर्षिमण्डलस्नानपवित्रीकृतम्,

नोन्मज्जनाभ्यां यः शोभः सञ्चलनं (चन्द्रखण्डस्य) तेन चलितात् कम्पितात् चूडामणिरूपात् चन्द्रखण्डात् शशिस्रण्डात् च्युतेन गलितेन अमृतरसेन पोयूषद्रवेण सम्मिश्रितानि संमिलितानि जलानि यस्य तत्तादृशम् ।

इह तथाविधामृतरसेन तज्जलानां मिश्रणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

उपकूलेति । उपकूलं कूलनिकटवर्तिनां तमालवनानां तापिच्छारण्यानां प्रतिबिम्बैः प्रतिच्छाद्यैः अन्धकारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि अभ्यन्तराणि मध्यप्रदेशा येषां तैः तादृशैः, अत एव दृश्यमानम् अवलोक्यमानं रसानलस्य द्वारं येषु तैः तादृशैरिव विद्यमानैः सलिलप्रदेशैः जलस्थलैः गम्भीरतरम् अत्यन्तगभीरम् अन्धकारमाहात्म्यादस्य सलिलप्रदेशा अतीव निम्नतरा अत एव रसानलस्य द्वारमपि (यदि अतीव निम्नम्) अवलोक्यत इत्यभिप्रायः ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, रसतलद्वारावलोकनोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा चैयुभयोरद्वाङ्मिभावसङ्कारः ।

दिवापीनि । दिवाऽपि दिवसेऽपि उपजातनिशाशङ्कः उपन्नरात्रिविभ्रमेः तमालवनप्रतिबिम्बनान्धकारितमध्यदेशावाद्याशयः, चक्रवाकानां कोकानां मिथुनैर्द्रव्यैः परिह्रियमाणं परित्यज्यमानं नीलोत्पलवनम् इन्दीवरखण्डमेव गहनं सान्द्रप्रदेशो यस्मिन् तत्तादृशम् ।

इह दिने रात्रिभ्रमाद् भ्रान्तिमानलङ्कारः, नीलोत्पलवनपरित्यागसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, तथा वनगहनशब्दयोः प्रतिशब्दतया आपाततः पुनरुक्तताऽवगमात् अनन्तरञ्च गहनशब्दस्य सान्द्रार्थे पर्यवसानात् पुनरुक्तवदामासश्च इत्येतेषामद्वाङ्मिभावसङ्कारः ।

असकृदिति । असकृद् बहुवारं पितामहेन ब्रह्मणा परिपूरितः भृतो यः कमण्डलुः कुण्डिका तेन परिपूतानि पवित्रीकृतानि जलानि सलिलानि यस्य तत्तादृशम् । तत्कमण्डलोस्तीर्थरूपत्वेन पूतस्पर्शत्वादित्याशयः ।

अनेकश इति । बाल एव कुन्तल एव खिल्यः प्रतिबन्धको येषां ते बालखिल्याः अद्भुतपर्वपरिमित-शरीराः पष्टिसहस्र ६०००० मुनिविशेषाः, तेषां कदम्बकेन समूहेन कृता विहिता सन्ध्योपासना यस्मिन् तत्तादृशम् ।

बहुश इति । बहुशः अनेकशः सलिले जले अवतीर्णया उत्तीर्णया सावित्र्या ब्रह्मपत्न्या भग्नानि (उन्मूलितानि) त्रीटितानि देवतार्चनस्य सुरपूजनस्य कमलानि पङ्कजानि यत्र तत्तादृशम् ।

सहस्रशः सहस्रवारं सप्तर्षीणां मरीचिप्रभृतीनां मण्डलं समूहः तस्य ज्ञानेन अवगाहनेन पवित्रीकृतं पावनीकृतम् ।

म्हार यहाँ दुवर्का नारनेके क्षोभसे चलायमान हुए मस्तकस्थित चन्द्र-खण्डसे निकलता अमृतरस, जल प्रक्षालित पार्वतीके कपोलैँसे निःसृत लावण्य-प्रवाहका अनुकरण करता हुआ उसके जलके साथ मिश्रित था । तीर के निकटवर्ती तमाल-वनका प्रतिबिम्ब गम्भीर जलके भीतर पड़कर अन्धकार से व्याप्त कर दिया था, उससे प्रतीत होता था कि मानो पातालके द्वार को दिखा रहा है । इस प्रकार का अन्धकार होनेसे दिनके समयमें भी चक्रवाकदन्ति-गग को रात्रि का भ्रम उत्पन्न करता था, अत एव वे उसके नील-कमलके गहन वन को परित्याग करते थे । भ्रमने वारन्वार अपना कमण्डल भर कर उसके जलको पवित्र किया था । बालखिल्य मुनियोंके कुण्डने अनेकवार उसके जलमें सन्ध्योपासन किया था । सावित्रीदेवीने जलमें डुब कर अनेकों बार देवताओं की पूजाके लिए कमल तोड़े थे । सप्तर्षिगणने हजारोंबार ज्ञान कर उसका जल पवित्र किया था । सिद्धगर्भा त्रिपदीने भी सदा कल्प-

१. लावण्यानुकारिणा, मिश्रितजलम् । २. गम्भीरतरम् । ३. परिपूरितजलम् । ४. देवार्चन-कमलसङ्घम् ।

सर्वदा सिद्ध-वधू-धौत-कल्पलता-वल्लल-पुष्पीकृतोदकम्^१, उदकक्रीडादोहदागतानाञ्च गुह्यकै-
श्वरान्तःपुरकामिनीनां मकरकेतु-चापचक्राकृतिभिरतिविक्कटैरावर्तिभिर्नाभिमण्डलैरापीतसलि-
लम्, क्वचिद्वरुण-हंसोपात्तकमलवनमकरन्दम्^२, क्वचिद्दिग्गजमज्जन-जर्जरित-जरन्मृगालदण्डम्,
क्वचित् त्र्यम्बक-वृषभ-विषाण-कोटि^३-खण्डित-तट-शिलाखण्डम्, क्वचिद्यममहिष-शृङ्ग-शिखर-
विक्षिप्त-फेन-पिण्डम्, क्वचिदैरावत-दशान-मुसलै-खण्डित-कुमुद-पण्डम्^४, यौवनमिवोरकलि-
काबहुलम्, उत्कण्ठितमिव मृगालवलयालङ्कृतम्, महापुरुषमिव प्रकट-मीन-मकर-कूर्म-

सूदति । सर्वदा सर्वकालं सिद्धानां देवयोनिविशेषाणां वधूभिः अङ्गनाभिः धौतैः चालितैः कल्प-
लतावल्लैः मन्दारव्रततिवस्त्रैः पुष्पीकृतानि पवित्रीकृतानि उदकानि सलिलानि यस्य तत्तादृशम् ।

उदकेति । उदकक्रीडादोहदेन जलक्रीडामिलापेण भागतानां प्राप्तानां गुह्यकेश्वरस्य कुवैरस्य वन्तः
पुरकामिनीनाम् अवरोधस्त्रीणां मकरकेतोः कामस्य चापचक्रस्य मण्डलीकृत (आरोपित) धनुषः नाकृति-
राकारो येषां तैः तादृशैः, कतिविक्कटैरत्यन्तगभीरैः आवर्तौ चर्तुलस्वरूपयामस्यतीति तैः तादृशैः, नाभि-
मण्डलैः तुन्दूपिकासमूहैः आपीतानि अन्तर्गतीकृतानि सलिलानि जलानि यस्य तत्तादृशम् । इहायो-
पमालङ्कारः ।

हृदिदिति । क्वचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे वरुणस्य प्रचेतसः हंसैस्तद्वाहनमरालैः उपात्ता गृहीताः कमल-
वनस्य पद्मविपिनस्य मकरन्दा मधूनि यत्र तत्तादृशम् ।

हृदिदिति । क्वचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे दिग्गजानां दिग्दन्तिनां मज्जनेन अवगाहनेन जर्जरिताः द्विन्न-
भिन्नाः जरन्तः बहुकालावस्थानेन स्वयं जीर्णाः मृगालदण्डा विसदण्डा यत्र तत्तादृशम् ।

हृदिदिति । त्र्यम्बकवृषभेण महेश्वरोद्यगा विषाणकोटिभ्यां शृङ्गाप्रभागाभ्यां खण्डिताः कुटिताः तट-
शिलाखण्डाः तीरप्रस्तरखण्डा यस्य तत्तादृशम् ।

हृदिदिति । यममहिषेण कृतान्तकासरेण शृङ्गयोः विषाणयोः शिखरान्यान् अंग्रनागाभ्यां विक्षिप्त-
मज्जनसमये विक्षीर्णाः फेनपिण्डाः डिण्डीरपुञ्जाः यत्र तत्तादृशम् ।

हृदिदिति । ऐरावतेन इन्द्रगजेन, दशनौ दन्तौ मुसलौ इव दशनावेव मुसलौ वेति ताभ्यां खण्डितं
त्रोटितं कुमुदपण्डं कैरववनं यत्र तत्तादृशम् । इहोपमारूपकयोः सन्देहसङ्करः । अन्धोदसरोवरस्योक्त्व-
शेषणैः सुराणां विहारस्थानत्वमिति घोषितम् ।

यौवनमिति । यौवनं तात्पर्यसमयमिव उत्कलिना सजातकुड्मलावनुरागोत्कण्ठाश्च यत्र तत्तादृशम् ।
'उत्कण्ठोत्कलिके सने' इत्यमरः ।

उदिति । उत्कण्ठितं प्रियजनवियोगेनोन्मत्तकं लोकमिव, मृगालवलयेन विसंसमूहेन ललङ्कृतं
भूषितम्, एवञ्च कामतापादन्यत्र स्वभावादित्याशयः ।

नहेति । महापुरुषं भाग्यशालिनं नृपादिमिव, प्रकटाः स्फुटमवलोक्यमानाः, मीना मकराः, मकरा

लताके वल्लल क्षेत्रके उत्तमे जलको पवित्र किण्ठः । जलक्रीडा की कमिलापस्ये अर्द्धे कुवैरके वन्तः पुरवी तुन्द-
रिण्योके-आनन्दके मण्डलीकृत धनुषके समान वधूलाकार कतिगभीर और मकर के समान स्वतन्त्रवालेनभि
मण्डलों ने उसका जल पिया था । उस सरोवरके किमी-किली स्थानमें वरुणके त्र्यम्बक कमलवनका मधुपान कर
रहे थे । किस्मो-किस्मो भागमें दिग्गजोंके हान करने के समयमें प्ये मृगालदण्ड छिन्न-भिन्न हो गए थे । किस्मो
किस्मो स्थलमें महादेवके चैलके तीनों के अंग्रद्वारा उन्को शिलाएँ टूट गई थीं । कहीं-कहीं यममहिषने मृग
करनेके समयमें तींग के अंग्रनागद्वारा फेन इतस्तनः फैला दिये थे । कहीं-कहीं ऐरावतके इन्द्रगर्ग मूसरसे
कुमुद-खण्ड टुकड़े-टुकड़े हो गए थे । यौवनकाल पित प्रकार उत्कण्ठासे परिपूर्ण रहता है, वह सरोवर भी वही
प्रकार उत्तम कलिकासे परिपूर्ण था । प्रिय बिरहसे उत्कण्ठित व्यक्तिके समान वह सरोवर भी मृगाल-वल्ल (मृ-
लके वलय; मृगाल-रूपी वलय) से ललङ्कृत था । महापुरुषके हाथ और पाँव में त्रिशूलकार नत्स्य, नन्दर
(नगर), कुटुम्ब और चक्रके चिह्न स्पष्ट देखनेमें आता है उस सरोवरमें भी वही प्रकार नत्स्य, नकर, कुटुम्ब,
चक्रवज और सारस-पक्षिों स्पष्टरूपमें प्रकट थे । कालिजेयके चरित्रमें त्रिशूलप्रकार औष्ठ देखके भावांजोंके विचारकी

१. पुष्पोदकम् । २. हंसान्ताविकचकमलवनपण्डम्, हंसान्ताविकचकमलवनपण्डम्, हंसान्ताविकचकमलवन-
नकरन्दम् । ३. "मृगालजालदण्डम् । ४. "वल्लवृषभविषाणकोटिदण्डम्" । ५. "धनुषः" ।

चक्र लक्षणम्, पण्डुस्वचरितमिव श्रूयमाणक्रीञ्चवनिताप्रलापम्, भारतमिव पाण्डु-धार्तरा-
प्रकुल-पक्ष-कृत-क्षोभम्, अनृतमयनसमयमिव तीरावस्थित-शितिकण्ठ-पीयमानत्रिपम्, कृष्ण-
वाल-चरितमिव तट-कदम्ब-शास्त्राधिहर्षं हस्किृत-जल-प्रपात-क्रीडम्, मदनध्वजमिव मकरा-
विष्टितम्, दिव्यमिवानिमिश्रलोचनरमणीयम्, अरण्यमिव विजृम्भमाणपुण्डरीकम्,

जलचरविशेषाः, कूर्माः कच्छपाः, चक्राः चक्रवाकाः, लक्षणाः सारस्यश्च यत्र तत्तादृशम् । पक्षे तु प्रकटानि
रुद्रुटानि मीनमकरकूर्मचक्रस्वरूपाणि लक्षणानि पाणिपादयोः रेखात्मकचिह्नानि यस्य तं तादृशम् ।

‘लक्षणं नास्ति चिह्ने च सारस्यां लक्षणा क्वचित्’ इति मे० । ‘ज्योतिषमत्यां च सारस्यां स्त्री, क्रीदे
नामचिह्नयोः । त्याद्यद्ये लक्षणः पुंवि सौमित्रौ, श्रीमति त्रिषु ॥’ इति रम०

पण्डुरेति । पण्डुस्वचरितं कार्तिकेयचरित्रमिव, श्रूयमाणः श्राव्यमानः क्रीञ्चवनितानां क्रुद्धराशि-
नीनां प्रलयः कहरवो यत्र तत्तादृशम्, अन्यत्र तु श्रूयमाणः क्रीञ्चवनितानां क्रीञ्चमञ्जकदम्बलक्षणा प्रलापा
रोदनं यत्र तत्तादृशम् । मयदैत्यसुतः क्रीञ्चदैत्यः कार्तिकेयेन मारित इति हरिवंशभाषा कथा ।

भारतमिति । भारतं महाभारतमितिहाममिव, पाण्डूनां पाण्डुवर्गानां धार्तराष्ट्रानां श्यामवर्गचन्तु-
चरणदुक्तानां हंसानां यत् कुलं समृद्धः तस्य पक्षैः पतत्रैः कृता विहितः चामः सञ्जातनं यस्य तत्तादृशम् ।
पक्षे तु पाण्डुकुलं पाण्डुराजवंशो धर्मराजादिः तथा धृतराष्ट्रस्येदमिति धार्तराष्ट्र कुलं दुर्योधनादि तयाः
पक्षान्यां सहायनूनाभ्यां संप्रामकारिभ्यां कृतः क्षोभः नग्नानो यत्र तत्तादृशम् ।

‘राजहंसास्तु ते चन्तुचरणैर्लोहिताः मिताः । मलिनैर्महिकाक्षान्ते धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥’ इत्यमरः ।
कृतेति । अनृतमयनसमयमिव समुद्रमयनसमयमिव, तीरावस्थितैः तटावस्थानैः शितिकण्ठैः
मयूरैः पीयमानानि आस्त्राद्यनानानि विषाणि जलानि यस्य तत्तादृशम् । पक्षे तु तीरावस्थितेन शितिक-
ण्ठेन शङ्खेन पीयमानं विषं सागरोत्थितं गरलं यत्र तं तादृशम् । ‘विषं तु गरले तोये’ इति मेदिनी ।

पुरा मन्दराचलेन समुद्रमयनादाविर्भूतं गरलं महादेवः पपाविति महाभारतीया कथा ।
कृतेति । कृष्णस्य देवकीनन्दनस्य बालचरितं शैशवक्रीडनमिव, तटे तीरे ये कदम्बाः नीपाः तेषां
शाखास्तु अधिलुटैः हरिभिः कपिभिः हरिणा तेनैव देवकीनन्दनेन च कृता जले प्रपात एव क्रीडा यत्र
तत्तादृशम् ।

नन्दनेति । मदनः कामः तस्य ध्वजं पताकामिव, मकरैः तत्संज्ञकैर्जलचरविशेषैः मकरेण मकर-
सदृशपुच्छिकया च अधिष्ठितम् आश्रितम् ।

दिव्येति । दिवि भवं दिव्यं स्वर्गायं कश्चिदेवमिव, नास्ति निमिशः निमेषो यथोक्तयोक्ते लोचने
नयने येषां तैः तथोक्तैर्मत्स्यैर्मीनैः रमणीयं मनोहरम् । पक्षे तु अनिमिषे ये लोचने तान्यां रमणीयम् ।
देवमीनयोद्वयोरेव निमेषमावात् ।

अरण्येति । अरण्यं महाविषमिव, विजृम्भमाणानि प्रस्फुटं भजमानानि पुण्डरीकाणि सिताम्भो-
जानि यत्र तत्तादृशम् । ‘पक्षे तु विजृम्भमाणा निद्रामज्ञानन्तरं निजाह्वान्यायच्छमाना पुण्डरीका व्याघ्रा
यत्र तत्तादृशम् ।

कथं कृतेनें जाती है, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार कराकुल-अग्निदिग्दों का कहरव सुनाई देता था । महाभारत
में जिसप्रकार पाण्डुवर्ग के धृतराष्ट्रकुल इन दोनों पक्षोंमें किये हुए सुद्धों का वृत्तान्त है, उस सरोवरमें भी
सुद्धोत्कार इवेन-ईसगणके पक्षोंकी वस्तुसे जलका उद्वेलन होता था । समुद्रमयनके समय जिसप्रकार शङ्खरजी
तीरमें रहकर कान्ठ-विष पान किया था, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार मयूरगण तीरमें रहकर जल पान
करते थे । अह्वान ईश्वरचरितमें जिसप्रकार यमुनानीरस्थित कदम्बवृक्षों शाखा पर चढ़कर ऊपरमें हो जल-प्रपात-
नग क्रीडा करते थे, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार तीर-स्थित कदम्ब वृक्षके शाखा पर चढ़कर पुनः वहीं से जलमें
कूट कर गनरग क्रीडा करते थे । कामदेव की ध्वजमें जिसप्रकार मक्काद्वि पुच्छिका है, उस सरोवरमें भी
उसी प्रकार मकर नामका उद्वेलन रक्षता है । स्वर्गमें देवता जिसप्रकार निमेषरहित लोचनद्वारा शोभा पाते हैं,
वही सरोवरमें उत्तमिकार मत्स्यद्वारा शोभा पाता था । महाभारतमें जिसप्रकार व्याघ्र निद्रामज्ञके कन्दार नृत्ता
(शरी) कर सुद्ध-विकस करते हैं, वह सरोवर भी उसी प्रकार श्वेतकनकलसे विकसित होता था । तन्मीना कुल

उरगः कुलमिवानन्त-शतपत्र-पद्मोद्भासितम्, कंसबलमिव मधुकरकुलोपगीयमान-कुवलय-पीडम्, कद्रू-स्तनयुगलमिव नागसहस्रपीतपयोगण्डूपम्, मलयमिव चन्दन-शिशिरवनम्, असत्साधनमिवाट्टान्तम्, अतिमनोहरमाहादनं दृष्टेः, अच्छोदं नाम सरो दृष्टवान् ।

‘पुण्डरीकः सिताम्बोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्राग्निदिङ्नागे कोशकारान्तरेऽपि च ॥’ इति मे० ।

उरगेति । उरगकुलं नागवंशमिव, अनन्तैः अगणितैः शतपत्रपद्मैः शतदलकमलैः उद्भासितं शोभितम् । पद्मे तु अनन्तेन नागाधिपेन बासुकिनेत्यर्थः, शतपत्रेण पद्मेन च नागविशेषेण उद्भासितम् ।

कतेति । कंसस्य उग्रसेनसुतस्य बलं सैन्यमिव, मधुकरकुलेन अमरवृन्देन उपगीयमानानि स्वगानविषयीक्रियमाणानि कुवलयानि इन्दीवराण्येव आपोढः शेखरो यस्य तत्तादृशम् । पद्मे तु मधुकरकुलेन अमरसमूहेन उपगीयमानं दानवारिपरिमललोभेनागत्य स्वगीतश्रवणविषयीक्रियमाणः कुवलयापीडः तन्नामको गजेन्द्रो यस्मिन् तत् तादृशम्, अथवा मधौ मधुवने करः नृपग्राह्यभागो येषां ते मधुकराः कंसप्रभृतयः तेषां कुलेन समूहेन उपगीयमानः प्रशस्यमानः कुवलयापीडसंज्ञको गजो यस्मिन्स्तत्तादृशम् ।

कद्रूति । कद्रुः नागमाता तस्याः कश्यपस्त्रीविशेषस्य स्तनयुगलं कुचद्वयमिव, नागानां गजानां सर्पाणाञ्च सहस्रेण समूहेन पीतः पानविषयीकृतः पयसां सलिलानां दुग्धानाञ्च गण्डूपश्रुल्लोको गन्मा-त्तादृशम् ।

मलयमिति । मलयो मलयाचलस्तमिव, चन्दनवत् मलयजवत् शिशिराणि शीतलानि वनानि सलिलानि यस्मिन्स्तत् । पद्मे तु चन्दनानां वृक्षाणां शिशिरवनं शीतलकाननं यस्मिन्स्तत्तादृशम् । ‘वनं नपुंसके नीरे निवासालयकानने’ इति रामाश्रमी ।

इह ‘यौवनमिवोत्कलिकाबहुलम्’ इत्यारभ्य ‘मलयमिव चन्दनशिशिरवनम्’ इत्यन्तं पूर्णोपमा-लङ्कारः । ‘उरगकुलमिवानन्त-शतपत्र पद्मोद्भासितम्’ इत्यत्र तु शतपत्र पद्मशब्दयोः प्रतिशब्दतया आपा-ततः पुनरुक्तताऽवगमादनन्तरञ्च शतदलान्वितपद्मार्थे पर्यवसानात् पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः पूर्णोपमा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

असदिति । असत्साधनमिव हेत्वाभासदुष्टं हेतुमिव अश्वत्ववान् मनुष्यादित्यादिसाध्याभाववत्पक्ष-वृत्तिहेतुमिवेत्यर्थः, न दृष्टो न केनाऽपि वीक्षितः अन्तो विरामो यस्य तत्तादृशम् अतिविस्तृतमित्यर्थः । पद्मे तु नास्ति दृष्टान्तो निश्चितसाध्यवान् दृष्टान्तसंज्ञको न्यायावयवविशेषो यत्र तत्, अश्वत्ववान् मनुष्यादि-त्यादौ असद्वैतौ निश्चितसाध्य- (गोत्व) वरश्चलं (दृष्टान्तः) नास्तीत्यर्थः, अत एवासत्साधनत्वमित्यभिप्रायः ।

इह तत्सरोवरस्यान्तावलोकनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः पूर्णोपमा चेत्युभयोः सङ्करः ।

अतीति । अतिमनोहरम् अतिसुन्दरं दृष्टेर्नेत्रस्य आहादनं प्रमोदजनकम्, अच्छानि निर्मलानि उदकानि तोयानि यस्य तदच्छोदं नाम सरः कोसारं दृष्टवान् अवलोकितवान् ।

जित् प्रकार अनन्त, शतपत्र और पद्मनामक सर्पद्वारा शोभित है, वह सरोवर भी उसी प्रकार असंख्य शतदल (सैकड़ों पंखड़ी वाले) कमलद्वारा शोभित था । कंसकी सेनाओंके मध्यमें जित् प्रकार अनरगग-गुजन-श्रवण-परावण कुवलयपीड नामक एक हाथी था, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार नीलोत्पलरूप उसके शिरोभूषणमें अनर-गग गान (गुंजार) करते थे । कश्यपपत्नी कद्रूके स्तनयुगलसे जित् प्रकार सर्पगण दुग्ध पान करते थे, उस सरोवर से भी उसी प्रकार हस्तिगण जल-पान करते थे । मलयपर्वतमें जित् प्रकार शीतल चन्दनवन है, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार शीतल जल था । असदेतु (हेत्वाभास) का जित् प्रकार दृष्टान्त नहीं है, वंत् सरोवर का भी उसी प्रकार शेषतीना (अन्त) दृष्टिगोचर नहीं होता था । इस प्रकार वह अच्छोदसरोवर अत्यन्त सुंदर और नेत्र का आहादजनक था ।

वाजेकै-मात्रेणैवागवधमो दृष्ट्वा मनस्येवमकरोत्-‘अहो ! निकृष्टतपि मे तुरगै-
मुत्तमिधुनानुसरणम् एवदातोऽक्यतः सरः सफलतामुपगतम् । अथ परिसमाप्तमीक्षणयुगतस्य
द्रष्टव्यदर्शनकलम् । आलोक्तिः खलु रमणीयानामनः, दृष्ट आह्लादनीयानामवधिः, वीक्षिता
मनोहराणां सीमान्तलेखा, प्रत्यक्षीकृता श्रीविजनानां पारसमाभिः, विलोकितां दर्शनीयानाम-
वसानभूमिः । इदमुत्पाद्य सरः सलिलम् अमृतरममुत्पाद्या देवसा पुनरुक्तवामिव नीता
स्वसृष्टिः । इदमपि स्वत्वमृदमिव सर्वोन्द्रयाह्लादनसमर्थमतिविमलतया चक्षुषः प्रीतिसुपज-
नयति, शिशिरतया स्पर्शसुखमुपहरति, कमलसुगन्धितया ग्रापमाप्यायति, हसमुखरतया

कञ्जेकेति । आलोकात्मनेव निर्गमनात्रैव अगवधमः दूरानुलङ्घानिः चित्तप्रमत्तत्वादि-
त्याशयः । इष्टा नृपो विदेवेनालोकेय मनमि चित्त एवम् इत्यम् अकरोत् अवधयत्—अहो इत्याश्चर्ये
निष्कलं निरर्थकमपि एवमरः कामारम् आलोकेयतो दृष्टवतो मे मनः तुरगमुत्तमिधुनानुसरणं किन्नरपुग-
लपुगननं सञ्चरताम् उपगतं प्राप्तम् । अथ अस्मिन् दिने परिसमाप्तं परिपूर्णम् ईक्षणयुगतस्य लोचन-
द्वयस्य द्रष्टव्यकलं दर्शनीयकलम्, खलु निश्चयेन रमणीयानां मनोहराणाम् अन्तोऽवसानम् आलोकितां
वीक्षितः, एतद्वरं रमणीयं न विद्यत इत्यर्थः । आह्लादनीयानां प्रमेद्विषयिणाम् अवधिः शेषमीमा
दृष्टोऽवलोकिताः । मनोहराणां चित्तहारिणां सीमान्तलेखा अवधिरैवा वीक्षिता लोचनगोचरीकृता अतः
परं हृदयाकर्षकं किमपि नामनीयानयः । प्रीतिजनानां प्रीत्युत्पादकानां परिसमाप्तिः संपूर्णसमापनं
प्रत्यक्षीकृता इन्द्रियगोचरीकृता । दर्शनीयानां दृष्टं योग्यानाम् अवसानभूमिश्चरमकया विलोकिता इष्टा
नाधिकमिवः परं द्रष्टव्यमस्तीत्याशयः । इहैकार्यस्यापि पुनः पुनरुत्पादा दोषमापतति किन्तु चन्द्रापीड-
स्यानन्दमग्नतया विस्मयेन च तथा कयनालोकेदोषो विवादादौ कथितपदतावदित्यवधेयम् । तथा च
दर्शने—“.....कथितं च पदं पुनः ।

विहितस्यानुवाद्यवे विषादे विस्मये क्षुधि । दैन्द्रेण लाघुमुप्रासेऽनुकम्पायां प्रसादने ॥

अयान्तरलङ्कमिन्दवाच्ये हर्षेऽवधारणे ॥ इति ।

इदमिति ! इदं सारमलिलं कामारजलम् उत्पाद्य निर्माय पुनः अमृतरसं पीयूषद्रवम् उत्पादयता
सुखता वैभवमा द्रष्टव्या, स्वसृष्टिः स्वकीयनिमित्तिः पुनरुक्तवामिव नीता प्रापिता एकमेव वस्तु नामान्तरेण
विहितनिष्पाद्यतः । एतेनस्यामृतसामर्थं प्रत्याप्यते ।

ननु कथं पुनरुक्तां प्राविशेत्तत आह—रदननीति । इदमपि सरःसलिलं कर्तुं । खलु निश्चिन्तम् ।
वनृतं पीयूषमिव, सर्वेषां समग्रानाम् इन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां ज्ञानेन्द्रियाणाञ्च आह्लादनं प्रीजनं तत्र
समर्थम्, अतिविमलतया अतिस्वच्छतया चक्षुषो लोचनस्य प्रीतिं ज्ञेहम् उपजनयति उत्पादयति, तथा
शिशिरतया शीतलतया स्पर्शसुखं स्पर्शविनानन्दम् उपहरति जनयति । कमलस्यैव शोभनो गन्धः
सौरभोऽस्यास्तीति कमलसुगन्धि, नवयौष ‘अत इतिहरी’ इति पा० सूत्रेण इतिप्रत्ययः ततः ‘तस्य
भावस्त्वलौ’ इति पा० सूत्रेण तलप्रत्ययः, तथा हेतुना । प्रशंसायामत्रेणिः । ग्रानं नासिकाम् आप्या-

एत सरोवरको लेख देखनेने हो चन्द्रापीडकी एकवट दूर हो गये, एत समय वह धिरेनरुन्ने देखकर
एत प्रकार मनमें विचार करते लग—‘अहो ! मेरा किन्नरपुगलका अनुसरण निकल होकर भी एत सरोवरको
देखनेने सफल हुआ । अब ही मेरे नेत्रोंको प्रेम् (वस्तु) देखनेका पूरा पल मिला । यह तो सचमुच मैंने
सुन्दर पदार्थका अन्त देखा । अह-इ-अ-अ वस्तुओंकी सीमा देखी । मनोहर पदार्थोंकी अन्तिम-
रेखकी दर्शनेपर किया । अमन्दवाचक पदार्थोंकी परिमलानिका साक्षकार किया एवं दर्शनीयोंकी अव-
सानभूमि देखी । एत मनोकका जव उत्तर करके अह-उ-अ-अ करनेवाले विधनने माने अपनी सृष्टिको
पुनरुत्त योग्यता कर दिया है, क्योंकि—एत सरोवरका जव भी वस्तुको समान एवं अधिकतर आरु-उ-अ-अ
करनेको फिर समय है । अत्यधिक स्वच्छताके कारण सृष्टीको अमन्द उत्तर करता है । शीतलताके कारण स्पर्श-
सुख देता है । कमलकी सुगन्धने नदिकाकी दान करता है । इनके सरले कानोंकी आनन्दित करत है एवं

श्रुतिमानन्दयति, स्वादुतया रसनामाहादयति । नियतञ्चाभ्यैव दर्शनतृष्णया न परित्यजति भगवान् कैलासनिवासव्यसनमुमापतिः । न खलु साम्प्रतमाचरति जलशयनदोहदं देवैः रथाङ्गपाणिः, यदिदममृतरस-सुरभि-सलिलमपहाय लवण-रस-परुषपचस्युदन्वति स्वपिति । नूनञ्चेदं न प्रथममासीत् सरः, येनप्रलयवराहघोणाभिघात-भीर्ता भूतधात्री कलसयोनि-पान-परिकलित-सकल-सलिलं सागरमवतीर्णा, अन्यथा यद्यत्रागार्धपाताल-गन्मीरान्भसि निमग्ना भवेन्महामरसि, किमेकेन, महावराह-सहस्रेरपि नासादिता भवेत् । नूनञ्चास्मादेव साल्ललेशमादायादायं महाप्रलयेषु प्रलयपयोदाः प्रलयदुर्हिनान्धकारितदशदिशः प्लावयन्ति भुव-

यति प्रीणयति । हंसमुखरतया हंसशब्दः शब्दायमानतया, श्रुतिं कर्णम् आनन्दयति प्रमोदयति तथा स्वादुतया मिष्टतया रसनां जिह्वाम् आहादयति आनन्दयति । अत एव सर्वयैवानृतसदृशतया पुनः पीयूषनिर्माणं पुनरुक्त्यमेव प्रापितमित्यभिप्रायः ।

नियतमिति । उमापतिर्भगवान् महेशः अस्य सरस एव दर्शनतृष्णायावलोकनलोभेन कैलासनिवासे रज्ज्ताद्रपवस्थाने व्यसनमासक्तिं न परित्यजति न जहातीति नियतं निश्चितम् अन्यथाऽन्यत्र निवसेदित्याशयः । इह वाच्या अभावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेषा, ध्रुवपर्यायनियतशब्दोपादानात् ।

नेति । देवो रथाङ्गपाणिश्चक्रपाणिर्भगवान् विष्णुः, जलशयनस्य सलिलस्वापस्य दोहदम् अभिलाषं न खलु साम्प्रतं युक्तम् आचरति विदधाति 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः । यद् यस्मात्, अनृतस्य पीयूषस्यैव रसो यस्य तदमृतरस-सुरभिं सुगन्धिं च सलिलं पानीयं यस्य तदिदं सरः, अपहाय परित्यज्य लवणरसेन परुषाणि रुद्राणि पर्यासि, सलिलानि यस्य तस्मिंस्तादृशे उदन्वति समुद्रे स्वपिति शपनं करोति । यदि जलशयनाभिलाषमुचितमेवाङ्गीर्यत्तदा लवणसमुद्रं विहायास्मिन्नेवानृतोपमसलिले नून-मस्वप्स्यदित्यभिप्रायः ।

नूनमिति । प्रलये कृष्णान्तसमये वराहस्य अवताररूपयज्ञशूकरस्य घोणाया नासिकाया अभिघातात् प्रहाराद् भीता त्रस्ता दंष्ट्राप्रेणोत्थापनममये नासिकाघातः सम्भवत्येवैत्यवलोकनीयम् । भूतधात्री पृथिवी, कलसयोनिना अगस्त्येन पानाय पानार्थं परिकलितं सम्भावितं सकलं समग्रं सलिलं जलं यस्य तं तादृशम्, एतेनास्यातिन्यूनत्वं ध्वनितम्; सागरं समुद्रम् अवतीर्णा पलायनाय प्रविष्टा । अन्यथा यदीदं सरः प्रथममासीदित्यर्थः, यदि च अगाधपातालवत् गम्भीरम् अतलरूपिणं अग्नः सलिलं यस्मिन् स्तस्मिन्स्थोके अत्र महासगसि निमग्ना भवेत् सा भूतधात्रीति शेषः, तदा एकेन असहायेन तेन वराहेण किम्, महावराहसहस्रेरपि आसादिता प्राप्ता न भवेत् अत एव नूनं निश्चितम् इदं सरः प्रथमं पूर्वं नासीदित्याशयः ।

इह नूनमिषादिवाक्ये अभावाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेषा, तावता वाक्येन च अप्तरेको ध्वन्यते इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः ।

नूनमिति । नूनं निश्चितं महाप्रलयेषु कृष्णान्तेषु अस्मादेव सरसः सलिललेशं जलबिन्दुम् आदायादाय गृहीत्वा गृहीत्वा प्रलयपयोदाः कृष्णान्तमेवाः, प्रलये यद्दुर्दिनं मेघजं गाढतमस्तेन अन्धकारिताः समुत्पादितान्धकाराः दश दिशो वैस्ते तथोक्ताः सन्तः, भुवनान्तराणि जगन्मध्यदेशान् प्लावयन्ति जलमयी-

सुत्वाद् होमते रत्ननाको वृत्तिं करता रहता है । भगवान् शंकर इति सरोवरके दर्शनकी अभिलाषासे ही निश्चय कैलासपर्वतमें वात करनेकी आज्ञात्तिकी नहीं छोड़ते हैं । भगवान् नारायणकी अब जल-शयनकी उल्टी अभिलाषा नहीं रही, क्योंकि-वे ऋतुके समान सुत्वाद् और सुगन्धि जलसे परिपूर्ण इति सरोवरकी त्याग कर लवण-रससे कर्षण (खार) जलवाले समुद्रमें शयन करते हैं । यथार्थ में यह सरोवर पहले नहीं था, क्योंकि-प्रलयकालमें यशवराहकी नासिकाके अघातसे भयभीत होकर पृथिवी,—महर्षि अगस्त्यके पान करनेसे जिसके जलको थाह मिल गई थी—वैते समुद्र नव्यमें उतर (प्रवेश कर) गई थी, नहीं तो जो वह कभी इति सरोवरके अगाध एवं अनेक पातालोंके समान गम्भीर जलमें निमग्न होती तो एक क्या हवाओं महावराह की उत्सका पता नहीं लग सकते । एवं निश्चय ही महा-प्रलयकालमें प्रलय-नेत्र-समूह इति सरोवरमेंसे ही थोड़ा-थोड़ा-जल-ग्रहण कर प्रलयकी वपति दशो दिशाओंमें घोर अन्धकार करके सब भुवनोंकी प्लावित कर देते हैं और मेरा विचार ।

१. ...दोहदमिति । २. ...मभिभूता । ३. अगाधानेकपाताक... । ४. क्वचित् दिशस्किरति ।

नान्तराणि । मन्ये च यत् सृष्टेरर्वाक् सलिलमयं ब्रह्माण्डरूपमादौ भुवनमभूत्, तदिदं पिण्डीभूयं सरोव्यपदेशेनावस्थितम् ।

इति विचारयन्नेव तस्य शिला-शकल-कर्कश-वालुकाप्रायं विद्याधरोद्भूत-सनातकुमुद-कलापार्धितानेकं चारु-सैकत-लिङ्गम्, अरुन्धती-दत्त-दिनकरार्ध्यं-पयः पर्यस्त-रक्तं-कमलशो-भितम्, उपकूल-शिलातलोपविष्टजलमानुपनिपेव्यमाणातपम्, अभ्यर्णतया च कैलासस्य स्नानागतमातृमण्डल-पद-पङ्क्तिमुद्राङ्कितम्, अवकीर्णं-भस्म-सूचित-मग्नोत्थित-गण-वृन्दो-द्धतनम्, अवगाहावतीर्णं-गणपति-गण्डस्थल-गलित-मद^१-प्रस्रवणसिक्तम्, अतिप्रमाणपा-दानुमीयमानं वृषित-कात्यायनी-सिंहावतरणं-मार्गम्, दक्षिण^२-तीरमासाद्य तुरगादवततार ।

कुर्वन्ति । इह भावाभिमानिनी क्रियोप्रेक्षा ।

मन्य इति । किञ्चेति आर्थः । सृष्टेः विश्वनिर्मितेः अर्वाक् पूर्वम्, आदौ प्रथमं सलिलमयं जलमयं ब्रह्माण्डरूपं भुवनं त्रिविष्टपम् अभूत् आसीत् । तत्सलिलं पिण्डीभूय एकत्र समवेतीभूय सरोव्यपदेशेन सरोवरव्याजेन इदमवस्थितमित्यहं मन्ये जानामि । इहाधिकपदतादोपनिवारणाय 'आदौ' इत्यस्य परिष्ठापो विधेयः । इहाऽपि भावाभिमानिनी वाच्या सापह्नुवा क्रियोप्रेक्षा बोध्या । विश्वनिर्मितेः पूर्वं भुवनस्य जलमयत्वे प्रमाणम्-अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवाप्तवत् इति मनुवचनम् ।

इतीति । इति एवं विचारयन् चिन्तयन्नेव चन्द्रापीठः तस्य सरोवरस्य दक्षिणतीरं दक्षिणदिग्बर्तितटम् आसाद्य प्राप्य तुरगात् अश्वात् अवततार अवतीर्णवानिति सम्बन्धः । इह नपुंसके द्वितीयान्तपदानि 'तीरम्' इत्यस्य विशेषणानि । शिलाशकलवत् पाषाणखण्डवत् कर्कशाः कठिनाः वालुकाः सिकतास्ताः प्रायो यादृक्येन यत्र तत्तादृशम् । विद्याधरैर्व्यामचारिभिर्देवयोनिविशेषैः उद्भूतेन गृहीतेन सनातानां कुमुदानां कैरावाणां कलापेन समूहेन अङ्गितानि पूजनानि अनेकानि असंख्यानानि चारुणि मनोहराणि मैकतलिङ्गानि वालुकामयशिवलिङ्गानि यत्र तत्तादृशम् । अरुन्धत्या वसिष्ठपरम्परा दत्तं समर्पितं दिनकराय सूर्याय यदर्थ्यं पदार्थमुदकं तस्य पयसो जलान् पर्यस्तैः प्रपत्तिनैः रक्तकमलैः रक्तशैः शोभितं विराजितम् । उपकूले तीर-निक्षेपे शिलातलेषु प्रस्तरनलेषु उपविष्टैः स्थितैः जलमानुपैः जलमानुपाकृतिजीवविशेषैः निपेयमाणः आतपः सूर्यरश्मिः यस्मिन्तत्तादृशम् । कैलासस्य रजतादेश्च अभ्यर्णतया समीपवर्तिनया कारणेन कानाय मञ्ज-नाय आगतस्य आयातस्य मातृमण्डलस्य ब्राह्म्यादिमातृगणस्य पदपङ्क्तेः श्ररणश्रेण्याः सुद्राभिर्मूर्त्तौ नत्प्र-तिकृतिरूपाभिः अङ्कितं चिह्नितम् । अवकीर्णः इतस्ततो विद्विष्टैः भस्मभिः भूतिभिः सूचितानि अनुमा-त्रितानि मग्नोरिपतानां स्नानान्तरोर्त्ताणानां गणानां प्रमथानां वृन्दस्य समुदायस्य उद्भूतलानि रेणुवन्महानानि त्रिपुण्ड्रादिकरणाय रेणुवत् सूक्ष्मविधानार्थं भस्मनां पेपणानि यत्र तत्तादृशम् । अवगा-हार्यं जलक्रीडनार्थम् अवतीर्णस्य अवतरितुं प्रस्थितस्य गगपतेर्विनायकस्य (गजवदनस्य) गण्डस्थलात्

किं सृष्टिके पहले जो यह जगत् ब्रह्माण्ड-रूपसे-जल-मय भुवन था वह जल-राशि ही एकत्र समवेत होकर इन सरोवरके स्वरूपमें स्थित है ।

चन्द्रापीठ इत प्रकार मन ही मन चिन्तक करते करते उस अच्छोदसरोवरके दक्षिण-तट पर जाकर घोड़ेसे उतरा । वहाँ (दक्षिण तीरमें) पाषाण-खण्डके समान अत्यन्त कठिन बहुत बालुका धी- (अर्थात् उसकी गनी पयरीली थी) । वहाँ विद्याधरों ने नाद सहित कुलुदके जल में देकर बालुकाके सुन्दर शिवलिङ्गों पर पूजा किये थे । अरुन्धता देवोंने सूर्यनारायणको जो अर्प दिया था, उसके ही जलमें ही रक्तकमल बह। शोभामान थे । कितने जल-मानुष तीरके निकटमें ही एक चट्टान पर बैठ कर रात्र (धूर) स्वेन कर रहे थे । कैलासस्थानके निकट होनेसे स्नान करनेके लिए आई ब्राह्मी आदि माताओंके चरणोंको पंक्तिके चिह्न बने हुए थे । वहाँ इतस्ततः भस्म बिखरी हुई थी, जिससे प्रतीत होता था कि स्नान करनेके अनन्तर भस्मके तेलक धारण करनेके लिए प्रमथ गए कितने भस्म धूलिके समान नर्दित किये थे । स्नान करने के लिए उतरे गणेशजीके गण्डस्थलमें से मद-जल निम्न हो कर उस स्थान को सिक्त किया था और वहाँ चरणोंके बड़े बड़े चिह्नों को देखकर अनुमान होता था कि-पार्वती का

१. दत्तजल सलिलनयम् । २. पिण्डीभूतं । ३. ...अङ्कितम् । ४. ...दत्तार्थं ...दत्तदिनकरार्थं ...इत्तदच-दिनकरार्थं ... ५. ...आरक्तम् ... ६. कनलोपशोभितम् । ७. ...गण्डस्थलमुद्राङ्कितम् । ८. अवतीर्णम् । ९. ...कद-म्बकम् ... १०. अवगाहनावतीर्णम् । ११. ...गण्डस्थलमदम् ... १२. ...पदम् ... १३. ...अवतारम् ... १४. दक्षिणम् ।

अवतीर्य च व्यपनीतपर्याणमिन्द्रायुधमकरोत् क्षितितल-लुठितोत्थितश्च गृहीतक-
तिपय-यवसप्रासं सरोऽवतार्य पीत-सलिलमिच्छया स्नातं चोत्थाप्यान्यतमस्य समीपवर्त्तिन-
स्तरोर्मूलशाखायामपगतखलीनं हस्तपाशशृङ्खलया कनकमय्या चरणौ बद्ध्वा कृपाणिकावल्-
नान् क्षिप्त्वा चाग्रतः कतिचित् सरस्तीरप्ररुढदूर्वा-प्रवालकवलान्, स्वयमपि सलिलमवततार ।
ततश्च प्रक्षालितकरयुगलं चातक इव कृत्वा जलमयमाहारम्, चक्राह्वय इवास्वाद्य मृणाल-
शकलानि, शिशिरांशुरिव कराग्रैः स्पृष्ट्वा कुमुदानि, फणीवाभिनन्द्य जलतरङ्गवातान्, अनङ्ग-

कषोलप्रदेशात् गलितस्य द्युतस्य मदस्य दानवारिणः प्रस्रवणेन चरणेन (धारया) सिक्तं सेचि-
तम् । तथा अतिप्रमाणैः अतिदीर्घैः पादैः पदचिह्नैः अनुग्रीयमानः अनुमानविपर्ययीक्रियमाणस्तृपितस्य
पिपासितस्य कात्यायनीसिंहस्य श्रीमदुद्गुर्गावाहनभूतकैसरिणः अवतरणमार्गः सरसि गमनागमनपथः
यत्र तत्तादृशम् ।

अवेति । अवतीर्य अश्वादवतरणं विधाय इन्द्रायुधं तन्नामकवाहनीभूतमथरसनं व्यपनीतम् अपसा-
रितं दूरीकृतमित्यर्थः, पर्याणं पत्ययनं यस्य तं तथोक्तम् अकरोत् कुनवान् ।

क्षितिर्ति । अपि च पूर्वं क्षितितले पृथिवीतले लुठितः पत्ययनापसरणानन्तरमेव लुठितः पश्चात्
उत्थितः कृतोत्थानः तं तादृशन, इयमश्वप्रकृतिः । गृहीताः आत्ताः कतिपये कियन्तो यवसानां घासानां
प्राप्ताः कवला येन तं तादृशम् इन्द्रायुधम्, सरोऽवतार्य सरोमध्ये नीत्वा, इच्छया स्वेच्छया पीतसलिलं
पीतजलं च पुनः इच्छया ज्ञातं विहितस्नानं च उत्थाप्य उत्थापनं विधाय पश्चात्तदानीय अन्यतमस्य
कस्यचित् समीपवर्त्तिनो निकटस्थायिनः तरोर्वृक्षस्य मूलशाखायां स्कन्धशाखायाम् अपगतखलीनम्
अपसृतमुखयन्त्रणम्, कनकमय्या सुवर्णनिमित्तया हस्तपाशशृङ्खलया हस्तबन्धनरज्जुरूपनिगडेन चरणौ
पादौ बद्ध्वा नियम्य, कृपाणिकया छुरिकया अवलनान् कतितान् सरस्तीरे सरोवरतटे प्ररुढा उत्पन्ना या
दूर्वाः शतपर्विकाः तासां प्रवालकवलान् किसलयप्रासान्, अग्रतः क्षिप्त्वा इन्द्रायुधस्य सम्मुखे विधाय च
स्वयमपि चन्द्रापीडः सलिलं जलम् अवततार उत्तीर्णवान् ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं प्रक्षालितचरणयुगलः धौतपादद्वयः चातक इव शारङ्ग इव जलमयं
पानीयमयम् आहारं कृत्वा उदरं परिपूर्य जलं पीवत्यर्थः । 'अथ शारङ्गस्तोककश्चातकः समः' इत्यमरः ।
चातको लोके 'पपीहा' इति ख्यातः । चक्राह्वयश्चक्रवाक इव मृणालानां विसानां शकलानि खण्डानि
आस्वाद्य चर्वयित्वा, शिशिरांशुश्चन्द्र इव कराग्रैः अङ्गुलिभिः किरणाग्रैश्च कुमुदानि कैरवाणि स्पृष्ट्वा स्पर्श
विधाय, फणी सर्प इव जलतरङ्गवातान् अभ्यःइल्लोलसमीरान् अभिनन्द्य संस्तुत्य सुखदत्तेन निषेधेत्यर्थः,
अनङ्गशरप्रहारानुर इव कामवाणप्रहारव्यथितजन इव नलिनीदलरूपं कमलिनीपत्ररूपम् उत्तरीयम्

सिंह उत मोगसे जल पीने को उतरा आ ।

चन्द्रापीट घोंटे परसे उतर कर फिर इन्द्रायुधका लीन उतार ली । उस समय इन्द्रायुध पहले भूमि पर
जरा लोट कर बाद उठकर कुछ हरे घासों का ग्रास सुखमें लिया; उसके बाद चन्द्रापीट उसे सरोवरमें ले जाकर
इच्छानुसार जल-दान कराकर और स्नान करा कर उसको वारर लाया । बाद लगाय निकाल कर अपने हस्तस्थित
बाधने की सुवर्णमय शृङ्खलाद्वारा समीपवर्त्ता किर्त्ता वृक्षके मूलके निकटका शाखासे उसके चरणद्वय बाध कर
छुरिका । दूरो) से सरोवर के तीरजात दूर्वाके पल्लवों (दूर्वातुरों) को काटकर उसे इन्द्रायुधके सम्मुखमें रखा
कर स्वयं भी जलमें उतरा । उसके बाद उसमें हस्त प्रक्षालन कर, चातकको समान जल-मय आहार कर, चक्र-
वाकके समान मृणालके डकड़ों का स्नाद कर, चन्द्रमाके समान कराग्र (किरण, हाथ) द्वारा कुमुदों का स्पर्श
कर, सर्पके समान जल-तरङ्गके वायु का मुखजनक समझ सेवन कर, कामदेवके बाणोंके प्रहारसे पीड़ित दुः

१. अवतीर्य । २. गताखलीनम् । ३. चरणे । ४. सरस्तीरदूर्वा । ५. पुनरपि । ६. कर-
वरणयुगलः । ७. जलमाहारम् । ८. चक्राह्वयः । ९. आनन्द ।

शरप्रहारातुर इवोरसि निषायं नलिनीदलोत्तरीयम्, करण्यगज इव शीकरार्द्रपुष्करोपशो-
मितकरः सरः सलिलादुदगात् । प्रत्यप्रभग्नशिशिरैश्च समृणातकैर्जल-कणिकाचितैः कमलि-
नीपत्राशैर्लवानण्डपरिस्तिने शिलावते सस्तरम् आस्वीर्य्य, निषाय शिरसि पिण्डीकृतमुच-
रीयं निषसाद् ।

सुहृत्त्रे विश्रान्तश्च तस्य सरस उत्तरे तीरप्रदेशे समुच्चरन्त्वम्, तन्मुक्तकवलेन निश्चल-
श्रवणपुटेन तन्मुखीभूतेनोद्रीयवेण्णायुवेन प्रयनमाकर्णितं शुविमुभगं वीणातन्त्रीकङ्कारमिश्र-
नमातुषं गीतशब्दमन्मृणोत् । श्रुत्वा च 'ह्रतोऽत्र विगतमस्यसम्पाते प्रदेशे गीतध्वनेः सम्मू-
तिः' इति समुपजातकौतुकः कमलिनीदलसस्तरात् इत्याय तामेव गीतसम्पात-सूचितां
दिशं चक्षुः प्रादिपोत् । अतिद्वीयस्त्वया तु तस्य प्रदेशस्य प्रयत्नव्यावृत्तलोचनोऽपि विलोक-

उपरिवक्षन् वसिन् वक्षःस्थले निषाय संस्थान्य, करण्यगज इव वन्यहन्तीव शीकरैः तन्मुक्तकैः काङ्
क्षितं यत् पुष्करं कमलं तेन वक्षोमितः करः पाणिः शुण्डा च यस्य स तादृशो युवराजश्चन्द्रापीडः, सरः
सलिलात् कामाजजटात् उदगात् उदतिष्ठत् । इह सर्ववाक्यं पुन पुनोपमाद्वारः ।

प्रत्ययेति । किञ्चेति चार्थः । प्रत्यग्रम् अभिनयम् अचिरं यथा स्यात्तथा मानानि एगिद्वानि च
तानि, जन एव शिशिराणि कीनलानि च तैस्तादृशैः, समृणातकैः सविलैः जलकणिकाभिः सलिलवि-
न्दुभिः चित्रैर्भाष्यैः, कमलिनीपत्रैः नलिनीपत्रैः लतानण्डपरिचितैर्मण्डपाकारं प्राप्तामिर्लवानिः परि-
वेष्टिते मिठातले वस्मिन्निर्द्वीयप्रस्तरोर्यप्रदेशे सस्तरम् आस्तरणम् आस्तर्य्य प्रसार्य पातयित्वा, पिण्डी-
कृतं मूर्ध्निहृतं निन्दितं प्रापितमित्यर्थः, उत्तरीयम् उपरिवनवच्छं शिरसि निषाय मस्तकाद्यप्रदेशे दात्वा
निषसाद् सुतवद् ।

सुहृत्त्रेति । सुहृत्त्रेण विश्रान्तः विहितविश्रान्तः सद्, तस्य सरसः पर्यासरोवरस्य उत्तरे उत्तर-
दिक्स्थान्निविन् तीरप्रदेशेऽन्यप्रदेशे समुच्चरन्त्वम् उचिद्वन्तम्, तन्मुक्तकवलेन परित्यक्त्वासप्राप्तेन, निश्चले
स्थिरे श्रवणपुटे कर्णयुगलं तस्य तेन तादृशेन गीतमातुर्यादित्याशयः । तन्मुखीभूतेन उदग्मुखीभूतेन
उदग्रावेण तार्क्ष्यकवरेण हन्त्रायुवेन, प्रयनं पूर्वम् आकर्णितं शुवं शुविमुभगं कर्णमनोहरं वीणातन्त्रीकङ्का-
रमिश्रं वल्लकीतग्यमित्यल्लभ्यदसंश्लिखन् अनानुषं दिश्यं गीतशब्दं गेयध्वनित् कण्ठगोत् आकर्णयत् ।

श्रुतेति । श्रुत्वा निगम्य । विगतो नार्पणानां मानवानां संसारः सञ्चारो यतस्तस्मिन्स्तादृशे प्रदेशे-
ऽभिज्ञते गीतध्वनेः गीतशब्दस्य सम्मूर्तिरुत्पत्तिः । इति विनाशय समुपजातकौतुकः समुपपन्नकुतूहलः
चन्द्रापीडः, कमलिनीदलसस्तरात् नलिनीपत्रमयनीपाद् उल्पाय, गीतसंपातेन गेयोत्तराया सूचितां
जायितां तामेव दिशं ककुम् प्रति चक्षुर्नत्रं प्रादिगोत् प्रेरयामास ।

नन्वेति । तु किन्तु तस्य प्रदेशस्य पूर्वोक्तगीतस्य तस्य अतिद्वीयस्त्वया अतिदूरतया प्रयत्नेन उद्यो-
न्मुष्यके समान वक्षस्तत् (छवी) पर कमल-पत्ररूपी वक्ष रक्त कर एवं वन्य-इत्तीके समान जलविन्दुने काङ्
पुष्कर (शुण्डाग्र, कमल) ते शोभित कर (शुण्ड, हान) सङ्घट्ट सरोवरके जलमेते बाहर निकला । वहाँ हन
तोट्टे जलमे करार इतत्त, का-उत्तमुक्त और ललकणिके व्याप्त कमल-पत्रोंका आस्तरण (विछैना) मण्डना-
करणे जलमे वेष्टित किसी वृद्ध पागलके कारणे विद्यकर, उसके कारणे, मस्तकके नीचे अपने उत्तरीय बल
(दुन्दे) के उदकर रक्तकर वहाँ टपन किया ।

इत प्रकार सुहृत्त्रे नर विमान करनेके बाद उसने उस सरोवरके उत्तर तीरसे उचित, वीणातन्त्रीके झङ्कारसे
निर्भर एवं श्रवण करनेके कर्णोंको मग्न करनेवाली कर्णिकी गीतध्वनि सुनी । इन शब्दयुक्ते घास चरना
छोटकर, का-उत्त निश्चलनसे (लट्टे करके) रक्तकर, उत्तर दिशाकी ओर मुँह देर, लंबी गर्दन कर उस
गीतध्वनिकी गूँठे लगाया । उस गीतध्वनिकी सुनकर मन ही मन सोचने लगा कि—'यहाँ मनुष्योंके पादाघात
नहीं हैं वन-पि वहाँ से इत गीतध्वनिकी उत्पत्ति हुई है ?' इत प्रकार उसे कौतूहल उत्पन्न हुआ । उस समय
वह उस कमल-पत्रके शम्भते लटक, बिज दिशासे गीतध्वनि आती थी, उसकी ओर देखने लगा । किन्तु
वह स्थान कल्पित दूर था, इसलिए विशेष यत्नपूर्वक आँख फेरफेरकर देखनेसे भी उसे कुछ दिखलाई नहीं

१. निन्दय । २. उचिद्वत्तरनर्तन विष्टे । ३. "मन्दशिशिरैश्च । ४. मण्डपपरिस्तिनिदिशेदले ।
५. संसारम्, प्रत्यग्रम् । ६. गीतम् । ७. 'कुला व' इति नरं लक्षितम् विष्टे । ८. वन्यवक्षकौतुकः ।
९. "दलसस्तरात्, पत्रसलसात् ।

यत्र किञ्चिद्दर्श, तमेव केवलमनवरतं गीतेशब्दं शुभ्राव । कुवहलवशाच्च गीतध्वनिः प्रमवजिज्ञासया कृतगमनबुद्धिर्दत्तपट्यार्णमिन्द्रायुधमारुह्य प्रियगीतैः प्रथमप्रस्थितैरप्राथितैरपि वनहरिणैरुपदिश्यमानवर्त्मा, सप्तच्छदं-बकुलैला-लवङ्ग-लवली-लोल-कुसुम-सुरभि-परिमलया अलिकुल-विरति-मुखरितया तमालनीलं या दिङ्नागमद्वीध्येव पश्चिमया सरस्तीर-वनलेखया निमितीकृत्य तं गीतध्वनिमभिप्रतस्थे ।

क्रमेण च सम्मुखागतैः, अच्छ-निर्भरजल-कणजाल-जनित-जडिमभिः, जर्जरितमूर्ल-वल्कलैः, धूर्जटि-वृषभ-रोमन्ध-फेन-विन्दुवाहिभिः, षण्मुख-शिखण्डि-शिखा-बुम्बिभिः,

गेन व्याधृते निक्षेप्तं प्रवृत्ते लोचने नयने यस्य स तयोक्तः सद्यपि विलोक्यन् परयन् न किञ्चित् किमपि ददर्श अवलोक्यमास केवलम् अनवरतं निरन्तरं तमेव शब्दं गीतध्वनिं शुभ्राव आकर्णयामास ।

कुवहलेति । कुवहलवशात् कौतुकवशात्, प्रभवति अस्मादिति प्रभव इत्युत्तिष्ठानन्, गीतध्वनिः गेयशब्दः तस्य प्रभवस्य जिज्ञासया ज्ञातुमिच्छया कृतगमनबुद्धिः विहितगमनमतिश्चन्द्रापीडः, दत्तपर्याणम् आरोपितपक्ष्ययनम् इन्द्रायुधम्, चारु आरोहणं कृत्वा, प्रियं मनोहरं गीतं येषां नैस्तादृशैः, प्रथम-प्रस्थितैः अप्रे प्रपातैः, अप्राथितैरपि मार्गमुपदेष्टुमयाचितैरपि वनहरिणैः वन्यसृगैः उपदिश्यमानं कथ्यमानं वामं मार्गं यस्य स तयोक्तः सन्, सप्तच्छदानां विशालत्वचां बकुलानां केसराणाम् प्लानां चन्द्रवाडानां लवङ्गानां देवकुसुमानां लवलीनां तरुशकवल्लीविशेषाणाञ्च लोलः पवनेन चलितः कुसुमानां पुष्पाणां सुरभिपरिमलो प्रागतर्पणगन्धो यस्यां तया, अन्यत्र तु तरकुसुमानामिव सुरभिपरिमलो यस्यास्तया तादृशया अलिकुलस्य अमरसमूहस्य विख्या रवेण मुखरितया शब्दितया, तमालैस्तापिश्रुतसोमनीला रपानवर्णा च तया दिङ्नागस्य दिग्गजस्य मंदवीप्या दानवारिपंक्त्या तथ्यवाहणेव विद्यमानया, पश्चिमया प्रतीच्या वनलेखया काननपंक्त्या करणेन, तं गीतध्वनिं निमितीकृत्य उद्दिश्य अभिप्रतस्थे तदभि-मुखं ययौ । 'पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कृतिर्बहुला' इत्यमरः । पूर्णपमा ।

क्रमेणेति । किञ्चेति चार्थः । क्रमेण परिपाट्या संमुखागतैः अभिमुखागतैः कैलासमात्नैरभिनन्दमानश्चन्द्रापीडस्तं प्रदेशं गत्वा पादपैः परिवृतं वृक्षैः परिवेष्टितं शूलपाणेन हेमेश्वरस्य शून्यं सिद्धायतनं सिद्ध-पीठम् अपश्यदित्यतिदूरेण सम्बन्धः । तत्रादितस्तुतीयाबहुवचनान्तपदानि 'कैलासनास्तैः' इत्यस्य विशेषणानि । अच्छानां विशदानां निर्भरजलानां प्रलवणसलिलानां कणजालेन विन्दुनिकरेण जनित इत्यादितः जडिमा गीतलत्वं येषां तैः तादृशैः । जर्जरितानि शिथिलीकृतानि मूर्जानां मृदुत्वचां वृषाणां बह्वक्लानि वल्कानि यैस्तैस्तादृशैः । धूर्जटिवृषभस्य महेशवलीवर्हस्य रोमन्धे चर्चितचर्वणकाले ये केनाः हिण्डीरास्तेषां विन्दुवाहिभिः कणवहनशीलैः । षण्मुखस्य बहाननस्य कात्तिकेयस्येत्यर्थः, यः शिखण्डी वाहनीमृतमयूरः तस्य शिखाबुम्बिभिः चूडास्पर्शकारिभिः । अग्निबायाः पार्वत्याः कर्णपूरयोः कर्णावतंसमृतयोः पञ्चवयोः किसलययोः ब्रह्मासनेन सञ्चालनेन दुर्लल्लिताः इति विधायिनः तैस्तादृशैः । उच्चरकुरुसंशको हिमालयोच्चर-

दिया । केवल उचिष्टान्त वह गीतध्वनि ही सुनारं पट्टा था । उसको बाद कौतुकवृत्ते गीतध्वनिका उत्पत्तिस्थान जाननेकी अनिलाया कर, जानेका कृतकूल्य होकर इन्द्रायुध पर पक्ष्ययन (चीन) रख और स्वयं उसको ऊपर चढ़कर गीत पर प्रीतिके कारण आगे-आगे दौड़ते वन-हरिणोंके बिना पूछे बताये हुए—मार्ग पर वह, गीतध्वनि, को लम्ब कर उस सरोवरके पश्चिम तीरकी वन-वृद्धि होकर आगे बढ़ा । उस वनके भीतर सप्तपर्ण, बहुल, इलायची, लवङ्ग और लवली पुष्पके मनोहर सौरभ वायुके मारसे परिचालित होता था, अनुरोंके झड़ारसे वह वन मुखरित हो गया था एवं तमाल इत्यादि काली पट्टनेके कारण दिग्गजोंके नदबल प्रवाहके समान नील वर्ण था ।

वनसे जानने वाली कादम्बलिका और पवित्र कैलास पर्वतके पर्वतोंसे सन्तुष्ट होकर चन्द्रापीड उस प्रदेशके समीप आ पहुँचा । कैलास पर्वतकी हवा निर्मल वल्कली बूँदोंसे सींचल थी, जेबपत्रकी छालकी छलने जर्जरित कर दिया था, वृषभके वृषभके चर्चित चर्वण (जुगाली) के सनपन उत्पन्न हुए फेन-विन्दुकी लाली थी,

१. अचिष्ट 'गीत' पदं न विद्यते । २. ...प्रभववाच । ३. ...ध्वनित । ४. अचिष्ट सप्तच्छदपदं नोपलभ्यते ।

५. अचिष्ट 'सरस्तीर' इति पदं नोपलभ्यते । ६. अनिर्जलवर्त... । ७. ...वृष... ।

अम्बिका-कर्ण-पूर-पल्लवोद्भासनैर्दुर्ललितैः, उत्तर-कुरु-कामिनी-कर्णोत्पल-प्रेङ्खोलन-द्रोहदिभिः,
आकम्पितकक्कोलैः नमेरु-कुसुम-पांशुपातिभिः, पशुपति-जटा बन्धात्तं वासुकि-परिपीत-शेषैः,
आह्लादिभिः पुण्यैः कैलासमारुतैरभिनन्द्यमानो गत्वा च तं प्रदेशम्, सर्वतो मरकतहरितैः,
हारि हारीत-रुचि-रमणीयैः, भ्रमद्भृङ्गराज नखर-जजरित-जटर्-कुडमलैः, उन्मद-कोकिल कुल-
कवलीकृत-सहकार-कोमलाप्रपल्लवैः, उन्मदपट्-चरण-चक्रवाल-वाचालित-विकच-चून-कालकैः,
अचकित-चकोर-चञ्चु-चुम्बित-मरिचाङ्कुरैः, चम्पक-पराग-पुष्प पिञ्जर-कपिञ्जल-जग्ध-पिप्पली-

वर्त्तं देशविशेषः यस्य कामिनीनां वनितानां यानि कर्णोत्पलानि श्रवणकुवलयानि तेषां प्रेङ्खोलने आन्दोलने
द्रोहदिभिः अभिलाषकारिभिः । आकम्पितानि आधूनितानि कक्कोलानि कोशफलानि यैस्तैः तादृशैः । नमे-
रुकुसुमानां रुद्राक्षपुष्पाणां पांशवः परागास्तान् पातयन्तीनि तैः तादृशैः । पशुपतेर्महेशस्य जटाबन्धेन
जटानियन्त्रणेन आर्तः पीडितो यो वासुकिर्नागराजस्तेन परिपीतेभ्यः सुजङ्गानां पवनभोजित्वात् सुकेश्यः
शेषैः अवशिष्टैः । आह्लादिभिः प्रमोदकारिभिः । तथा पुण्यैः देवस्पर्शित्वात् पूतैः कैलासमारुतैः कैलासा-
चलस्पर्शित्वनैः अभिनन्द्यमानः मेघ्यमानश्चन्द्रापीडः तं प्रदेशं गीतोत्पत्तिभूमिम् गत्वा प्राप्य ।

सर्वत इति । सर्वतश्चतुर्दिक्षु मरकतवत् तज्जामकरनवत् हरितैः श्यामवर्णैः । इतः प्रभृति तृतीया-
बहुवचनान्तपदानि अग्रेनस्य 'पादपै' रित्यस्य विशेषणानि । इह लुप्तोपमा ।

हारीति । हारिणो मनोहरा हारि मनोहरम् इतं गमनं येषां ते हारीता 'हरियाल' इति रूपावना-
मानः पक्षिविशेषः तेषां रुतिभिः कलरचैः रमणीयाश्चेतोहरास्तैः ।

भ्रमदिति । भ्रमतां पर्यटनां मृङ्गराजानां पक्षिविशेषाणां नखरैर्नखैः जजरितानि चतानि जरटानि
परिणतानि कुडमलानि कोरकाणि यथा तैस्तादृशैः । 'अथ मृङ्गराज उक्तः पक्षिविशेषे च मार्कवे भ्रमरे'
इति मेदिनी ।

उन्मदेति । उन्मदेन उन्मत्तेन कोकिलकुलेन पिकसमूहेन कवलीकृतानि प्रासीकृतानि (अञ्जितानि)
सहकाराणाम् आम्रवृक्षाणां कोमलानि मृदुलानि अग्रपल्लवानि प्रान्तकिसलयानि येषु तैः तादृशैः ।

उन्मदेति । उन्मदेन मदमत्तेन पट्चरणचक्रवालेन मधुकरसमूहेन वाचालिता मुखरीकृताः विकच-
विकसिताः चूतकलिकाः सहकारकोरका येषु तैः तादृशैः ।

अचकितेति । अचकिता अत्रहता ये चकोरा जीवञ्जीवाः पक्षिणः तैः कर्तृभिः, चञ्चुभिर्जोडिभिः करणैः
चुम्बिता मषणाय स्पृष्टा मरिचाङ्कुराः श्वेतशोभाजनप्ररोहा येषु तैः तादृशैः ।

चम्पकेति । चम्पकानां हेमपुष्पाणां परागपुञ्जेन पुष्परजःसमूहेन अङ्गेषु तत्पतनेनेत्यर्थः, पिञ्जराः
पिङ्गलवर्णाः ये कपिञ्जलास्तितिरिपक्षिणस्तैर्जग्धानि खादितानि पिप्पलफलानि अमरयफलानि येषु तैः
तादृशैः । 'पिप्पलो बोधिरश्वयः' इति रत्नकोषः ।

कार्तिकेयके मयूरको शिखा का चुम्बन करती थी, पार्वतीके कर्ण-पल्लव को आन्दोलित करनेसे साहसिनी हुई थी,
उत्तर कुरुदेशों की सुन्दरियोंके धारण किये हुए कर्ण-कमलको आन्दोलित करने की अभिलाषिणी थी, कोशफल
वृक्षों को हिलाती थी, रुद्राक्षपुष्पोंसे धूलियों को गिराती थी, और शङ्कर को जटामें बंधनेसे व्यथित अनन्त-
नागके धनेसे बन्नी हुई थी । वहाँ उस सरोवरके पश्चिमके तटपर, चन्द्रापीडने चन्द्रिकाके समान श्वेत प्रभासे
समस्त प्रदेशको धवलित करती 'चन्द्रप्रभा' नामकेकैलासपर्वतके एक भागके अधोदेशमें बना हुआ भगवान् शङ्कर
का एक शून्य (जनरहित) सिद्ध-मन्दिर देखा । उसके चारों तरफ मरकतमणि के समान हरे वृक्ष लगे
थे । वे मनोहर हारीत पक्षियों की गुजारसे रमणीय लगते थे । उनकी पत्नी कलियाँ उड़ते मृङ्गराज पक्षी के
नखोंसे जजरित हो गई थी । वहाँ आनेके कोमल अग्रपल्लवों को उन्मत्त कोकिल गण खा जाते थे और खिड़ी
हुई आमकी कलियों पर मदमत्त भ्रमरोंके सुष्ठु गुहार करते थे । निर्भय चित्तसे चकोर पक्षिगण चञ्चुद्वारा मरिच
(निर्च) के अङ्कुर भक्षण करते थे । चम्पक-पुष्पों परागोंसे पोले पड़े कपिञ्जल- (चातकानि रपक्षिगण) पीपलके

१. ...उल्लसत । २. आकम्पितकमलैर्नमेरुकुसुमनालापांशुवाहिभिः, आकम्पित...कक्कोलैः । ३. बन्धन-
वासुकि... । ४. नखजजरितजरटकुटुम्भैः । ५. सहकारकोरकैः । ६. ...चकोरचुम्बित... ।

फलैः, फल-भर-निकर-निपीडित^१-दाढिमं-नीड-प्रसूत-कलविद्धैः, प्रकीडित-कपिकुलं-करतल-
ताडन-तरलित-ताडी^२-पुटैः, अन्योन्य-कलहकुपित-कपोत-पोत-पक्ष-पाली-पातित-कुसुमैः, कुसुम-
रजोराशिशार-सारिकाश्रित-शिखरैः, शुक्र-शत-मुख-नख-शिखर-शकलित-फलस्फीतैः, जल-
धर-जल लुब्ध विप्रलब्ध-मुग्ध-चातक-ध्वान-मुखरित-तमालपण्डैः, इभ-कलभकोल्लून पल्लववे-
ल्लित-लवली वलयैः, आलीयमानैः नव-यौवन-मद-मत्त^३-पारावत-पक्ष-क्षेप-पर्यस्त-कुसुमस्त-
वकैः^४, तनुपवन-कंपित-कोमल-कदली-दल-बीजितैः, अविरल-कल-निकरावनत-नारिकेरवनैः,

फलेति । फलानां भरनिकरेण भारसमूहेन निपीडितानां पीडां प्रापितानां दाढिमानां करकवृक्षाणां
नीडेषु तद्वृक्षस्थकुलायेषु प्रसूताः चटकाभिरूपादिताः कलविद्धाश्चटका येषु तैः तादृशैः । 'चटक'
कलविद्धः स्यात्' इत्यमरः ।

प्रकीटितेति । प्रकीटितं खेलेया प्रवृत्तं यत् कपिकुलं वानरसमूहः तस्य करतलताडनैः पाणितला-
घातैः तरलितानि कम्पितानि ताडीपुटानि ताडीदलानि येषु तैः तादृशैः ।

अन्योन्येति । अन्योन्यं मिथः कलहकुपिताः कलहकुट्टा ये कपोतपोताः पारावतशिखरः तेषां
पक्षपालीभिः पक्षत्रपङ्क्तिभिः पतितानि चंसितानि कुसुमानि पुष्पाणि येषां तैः तादृशैः ।

कुसुमेति । कुसुमानां पुष्पाणां रजोराशिना परागममूहेन शाराभिः कर्तुरिताभिः रज्जिताभिरित्यर्थः,
सारिकाभिः शुक्रयोषिभिः आश्रितानि भवलम्बितानि शिखराणि ऊर्ध्वप्रदेशा येषां तैः तादृशैः ।

शुकेति । शुक्रशतस्य कीरपक्षिगणस्य मुखैराननैः नखशिखरैः पुनर्भ्रमैश्च शकलितानि खण्डीकृतानि
यानि फलानि दाढिमादीनि तैः स्फीताः पूर्णाः तैः तादृशैः ।

जलधरेति । जलधरजलानि मेघसलिलानि तेषु लुब्धा इच्छुकाः नीलवसादृश्यात् तमालतरुष्वेव
तापिच्छवृक्षेष्वेव जलधरभ्रानयो पूर्वं तदीयजललुब्धा इत्यर्थः, पश्चाच्च विप्रलब्धा जलप्राप्त्यभावेन
प्रतारिता ये मुग्धचातकाः तेषां ध्वानेन कलरवेण मुखरितं वाचालितं तमालपण्डं तापिच्छवृक्षसमूहो येषु तैः ।

इमेति । इभकलभका हस्तित्रिशद्वर्षीयशिखरः तैः उल्लूगानि खण्डितानि पल्लवानि किसलयानि
यस्य तत्तादृशम्, भत एव वेल्लितं कम्पितं लवलीवल्यं लवलीवृक्षमण्डलं येषु तैः तादृशैः ।

आलीयेति । आलीयमाना तूष्णीमभावेन विद्यमाना नवयौवनमदमत्ताः प्रत्यग्रतारुण्यमदोन्मत्ता ये
पारावताः कपोताः तेषां पक्षक्षेपैः गरुदक्षेपैः पर्यस्ता विक्षिप्ताः कुसुमस्तवकाः पुष्पगुच्छा येषु तैः ।

तन्विति । तनुपवनेन मन्दवायुना कम्पितैः वेल्लितैः कोमलैर्मृदुलैः कदलीदलैः रम्भापत्रैः बीजिताः
कृतव्यञ्जनाः तैः तादृशैः ।

अविरलेति । अविरलं सान्द्रं फलनिकरेण फलसमूहेन अवनतानाम् अवनन्नीभूतानां नारिकेरानां
नारिकेलवृक्षाणां वनमरण्यं येषु तः ।

फलं खाते ये । फलके भारसे अवनत (लचे) धने अनारोंके वृक्षोंके घोंसलोंमें चटका पक्षीगण चटक-शावक प्रसव
की थीं । खेलते-खूदते बन्दरोंके कर-प्रहारसे ताल-पत्र हिलने लगते थे । परस्पर कलह होनेसे कुपित हुए कवृत्तरके
बच्चोंके पंखोंसे ताडित होकर उनके फूल झर जाते थे । पुष्पके परागोंसे रजित होकर शुक्र-खियों (मैना)
उनकी चोटी पर बैठी थीं । सैकड़ों शुक्रपक्षिगण (तोते) अपने मुख और नखसे उनके फलोंको डकड़े डकड़े कर
झलते थे (जिससे वह वन परिपूर्ण हो गया था) । तमाल वृक्षों की मेघ-जल समझकर लोभसे आये हुए-किन्तु
पीछे धोखा खाये हुए-मुग्ध चातकपक्षिगण उच्चैः स्वरसे तमाल-वनको मुखरित करने थे । हाथीके बच्चोंके द्वारा
(खानेके समय) पत्ते तोड़े जानेसे लवलीके वृक्ष कम्पित हो जाते थे । नव-यौवनसे मत्त हुए कवृत्तरके फरफरा कर,
चुपचाप बैठने से फूलोंके गुच्छे गिर जाते थे । थोटी थोटी हवासे सञ्चालित कोमल केलेके पत्ते पंखेका काम कर रहे
थे । फलोंके अधिक भारसे नारियलके वन अवनत हो गये थे । उनके आस-पास कोमल पत्तेवाले सुपारीके वृक्ष

१. ...पीडित... । २. ...विददाटिमी... । ३. ...चपलकपिकुल... ! ४. नाडिपुटैः । ५. वचिद्
'कलह' इति पदं नास्ति । ६. ...पोतसंहतिलोलपक्ष... । ७. ...सारिकाभिग्रशिखरैः । ८. ...जललवल्लय... ।
९. कृतालीकमान... । १०. ...यौवनमत्त... । ११. ...पर्यस्तस्तवकैः ।

अकठोर-पत्र पुट-पूर्ण-विटपि-परिवृत्तैः, अनिवारितविहङ्ग तुण्ड खण्डितखजूर-जालकैः, मधुसुखर-मधुर रव विरावितान्तरैः, अकलित-कलिका-कलाप-दन्तुरैः, अन्तरान्तरा कैलास-चर-द्विणीतरङ्गित-सिकतिल-तल भूमिभागैः, वनदेवता-करतल-निवह-निभमलकक-जल-लव सिक-मिव किसलयनिकरमत्तिसुकुमारमुद्रहङ्गिः, ग्रन्थिपर्ण-प्रास-मुदित-चमरीकुल-निपेवित-मूलैः, कर्पूरागुरुप्रायैः, इन्द्रायुवैरिव घनावस्थानैः, कुमुदैरिवाद्दत्त-दिनकर-कर-प्रवेश-शिशिराभ्यन्तरैः,

अकठोरिति । अकठोराणि मृदुलानि पत्रपुटानि पर्णपुटानि येषां तयोक्तैः पूर्णविटपिभिः क्रमुकवृक्षैः परिवृताः च परिवेष्टिताः तैः ।

अनिवारितेति । अनिवारितैः केनाऽप्यप्रतिरुद्धैः विहङ्गैः आकाशगामिभिः पक्षिभिः कर्तृभिः, तुण्डैः श्वश्रुभिः करणैः खण्डितं खण्डखण्डीकृत्य मद्धितं पिण्डखजूराणां पिण्डीभूतखजूरफलानां जालकं समूहो येषु तैः ।

नदेति । मदेन मत्तया मुखराणां शब्दायमानानां मयूरीणां नीलकण्ठीनां मधुररवैर्मनोहरकल-रवैः विरावितानि समुत्पन्नशब्दानि अन्तराणि मध्यदेशा येषां तैः ।

अकलितेति । अकलितं अविकसिता याः कलिकाः कुङ्कुमाः तासां कलापेन समूहेन दन्तुरा उन्वोद्यताः तैः ।

इह 'अचक्रिनचकोरचक्षु' इत्याद्यारभ्य 'अकलितकलिकाकलापदन्तुरैः' इत्यन्तं वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः । केवलं 'जलधरजले' इत्यादौ भ्रान्तिमानलङ्कारोऽप्यभिव्यज्यते इत्यधिकम् ।

अन्तरेति । अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये कैलासतरङ्गिणीनां कैलासाद्रिस्थनदीनां तरङ्गिताः समुत्पन्न-तरङ्गा अतएव सिकतिला बालकायुताः तलभूमिभागा अधःप्रदेशा येषां तैः । इह द्वैकानुप्रासः । सिकता इत्यत्र तद्वितेलच् प्रत्ययः ।

वनदेवतेति । वनदेवतानाम् अरण्याधिष्ठात्रीणां करतलनिवहनिभंरक्तवसादृश्यात् पाणितलसमूह-सदृशम् अत एवालक्तजलानां यावकसिलानां लवैर्विन्दुभिः सिकमिव सेचितमिव विद्यमानम्, अति-सुकुमारम् अत्यन्तमृदुलं किसलयनिकरं किसलयपुञ्जम्, उद्रहङ्गिधारणं कुर्वङ्गिः ।

इह आयोपमा क्रियोपेक्षा च, अनयोश्च द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ।

ग्रन्थीति । ग्रन्थिपर्णानां शुक्रनामकतरविशेषाणां प्रासेन अशनेन मुदितं हर्षितं यच्चमरीकुलं हरिण-विशेषममूहस्तेन निपेवितानि आश्रितानि मूलानि पुष्पानि येषां तैः । 'ग्रन्थिपर्णं शुक्रं यर्हम्' इत्यमरः । कर्पूरेति । कर्पूरा अन्तर्गमितघनसारवृक्षाः, अगुरवो राजाह्वा वृक्षाश्च प्रायेण बाहुल्येन येषु तैः ।

'अगुर्वगुरु राजाहम्' इति हैमः ।

इन्द्रेति । इन्द्रायुधैः इन्द्रचतुर्भिरिव, घनं सान्द्रम् अवस्थानं स्थितियेषां तैः, अन्यत्र तु घनेषु मेघेषु अवस्थानं येषां तैः ।

कुमुदैरिति । कुमुदैः कैरवैरिव, अदत्तेन दिनकरकरप्रवेशेन सूर्यरश्मिपातेन कारणेन शिशिरं शीत-लम् अभ्यन्तरं मध्यभागा येषां तैः, पादपपत्रैः—घनावस्थानेन पर्णकिसलयैर्लघ्वप्रदेशावरणात्, कुमुदपत्रै-
तु—सङ्कोचेन प्रवेशासम्भवादित्याशयः ।

लगे थे । कोई निवारण नहीं करता था । इतलिय पक्षोगग चोंचोंसे निबखजूर-समूहको कुतर डालते थे । उनके मध्य भागमें ते नदसे शब्द करते नदूरी गणके मधुर स्वर निकलते थे । अविकसित कलिकासमूहसे वे विस्मित थे (अर्थात् उनमें अन्धाधुन्य कलियां लग रही थीं) वहा के बाहुकामय भूमि पर मध्यमे कैलास-पर्वतस्थ नदियों की तरङ्गोंके झकोरे लगते थे । वन-देवताओंके पाणितल समूह (हथेली) के समान अलकजके रसकी बूंदोंसे नानो गोली हुई ही ऐसे-अत्यन्त कोमल पद्विसमूह धारण किये (आ रहे) थे । शुक्र-नामक वृक्ष विदेप का पर्ण मद्ग्न कर चमरी हरिणगके झुण्ड उनको जटके आगे प्रसन्न-चित्तसे बैठे थे, और उन वृक्षोंके बीचमें कर्पूर और अगुरु वृक्ष ही अधिकसंख्यक थे । इन्द्रपनुय जिस प्रकार मेघके ऊपरमें रहता है वे वृक्ष भी उसी प्रकार सघन भावसे स्थित थे; सङ्कुचित होनेसे मूर्धरश्मियोंके प्रवेश नहीं होनेके कारण कैरव-समूहके अभ्यन्तरमें जिस प्रकार शीतलता रहती है, उसी प्रकार पत्रोंके ऊपर भागसे आवृत होनेसे सूर्यरश्मियोंका प्रवेश नहीं होनेके कारण उन

१. ...पुट, पूर्णः । २. ...विरावितान्तरैः चित । ३. अकलित-दन्तुरितैः । ४. ग्रन्थिपर्णक, प्राससमु-दित । ५. घनावलीत्यानैः । ६. ...दिनकरप्रवेश ।

दाशरथिबलैरिवाञ्जन-नील-नल^१-परिगतप्रान्तैः, प्रासादैरिव सपारावतैः, भवनतापसैरिव सन्नि-
हितवेत्रासनैः, रुद्रैरिव नागलतावद्धपरिकरैः, उदधि-कूल-पुलिनैरिव निरन्तरोद्भिन्न-प्रबाल-
लतांकुर-जालकैः, अभिपेकसलिलैरिव सर्वौषधिकुमुम-फल-किसलय-सनाथैः, आलेख्यगृहैरिव

दाशेति । दाशरथेः रामचन्द्रस्य बलानि सैन्यानि तैरिव, अञ्जनवत् कञ्जलवत् नीलाः कृष्णवर्णा
ये नलाः तत्संज्ञकतृणविशेषाः तैः परिगताः परिवोष्टताः प्रान्ताः अवशिष्टप्रदेशा येषां तैः, अन्यत्र तु—
आञ्जनः अञ्जनात्मजो हनुमान् नीलो नलश्च वानरविशेषौ तैः परिगतः परिगृहीतः प्रान्तः अग्रप्रदेशो
येषां तैः ।

प्रासादैरिति । प्रासादैः अट्टालिकाभिरिव, पारावतैः कपीभिः कपोतैश्च सह स्थिताः तैः । 'पारावतः
कलरवे शैले मर्कटतिन्दुके' इति विश्वः ।

भवनेति । भवनतापसैरिव गृहस्थतपस्विभिरिव, सन्निहिताः समीपवर्तिनः वेत्राणि वेतसलता
असनाः प्रियसालकद्रुमाश्च येषां तैः, अन्यत्र तु सन्निहितानि समीपवर्तीनि वेत्रासनानि वेतसरचितविष्ट-
राणि येषां तैः ।

रुद्रैरिति । रुद्रैः एकादशरुद्रैरिव, नागलताभिः ताम्बूलीभिः बद्धः पूर्णः परिकरो मध्यदेशो येषां तैः
अन्यत्र तु नागलताभिर्वह्नीवल्गुत्वमानैः भुजङ्गैर्वद्धाः परिकराः कटिभागा येषां तैः । 'ताम्बूलवल्ली
ताम्बूली नागवक्ष्यपि' इत्यमरः ।

उदधीति । उदधिकूलपुलिनैरिव समुद्रतटजलोद्भिन्नप्रदेशैरिव, निरन्तरं घनम् उद्भिन्नं प्रकाशितं
प्रवालानां किसलयानां वल्लीप्ररोहाणाञ्च जालकं समूहो येषु तैः, अन्यत्र तु निरन्तरं सततम् उद्भिन्नं
तरङ्गाघातेन उरिधत्तं प्रवाललतानां विद्रुममणिपङ्क्तानाम् अकुरजालकं उद्वुष्टलण्डसमूहो येषु तैः
'प्रवालोल्ली किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे' इति विश्वमेदिन्यौ ।

अभिपेकेति । अभिपेकसलिलैर्देवादिस्नानीयजलैरिव, सर्वौषधीनां सर्वविधफलपाकान्तव्रततीनां
कुसुमैः पुष्पैः फलैः किसलयैः सनाथा युक्तास्तैः, अन्यत्र तु—

'सुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीह्वयम् । शटी चम्पकमुस्तञ्च सर्वौषधिगणः स्मृतः ॥

इति परिगणितद्रव्यसमूहात्मकसर्वौषधिभिः कुमुमं फलैः किसलयैश्च तत्तद्वाक्यसूचितैः सना-
थानि युक्तानि तैः ।

आलेख्येति । आलेख्यगृहैश्चिप्रभवनैरिव, बहुवर्णैः शुक्लनीलादिभिः चित्राणि आश्रयाणि पत्राणि
पत्रा येषां तयोक्तानां शकुनीनां पक्षिणां शतेन समुदायेन शोभिताः भूषितास्तैः, अन्यत्र तु—बहुभिर्वर्णै-
रनेकवर्णैः चित्रेषु आलेख्येषु बानि पत्राणि वाहनानि हस्त्यश्वादीनि शकुनयः पक्षिणश्च तेषां शतेन समु-
दायेन शोभितैर्भूषितैः । 'पत्रं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः' इति विश्वः ।

वृक्षों का अन्यन्तर भाग शीतल था; रामचन्द्रजीके सैन्यगण का अग्रभाग जिस प्रकार हनुमान, नल और नील द्वारा
अधिष्ठित था; उसी प्रकार उन वृक्षोंका प्रान्त भाग भी अञ्जन (कज्जल) के समान नीलवर्ण था। वृक्षोंके परिवेष्टित
था; अट्टालिकाने जिस प्रकार कपोतगण रहते हैं, उन वृक्षसमूहोंमें भी उसी प्रकार वानरगण थे; गृहस्थ तपस्विगणके
समीपमें जिस प्रकार वेत्रासन रहते हैं, उन वृक्षोंके समीपमें भी उसी प्रकार वेतस-वेत, और असन-प्रियसालक
वृक्ष थे; रुद्रगणका कटिदेश (कमर) जिस प्रकार लताके समान लम्बमान सर्पद्वारा बद्ध रहता है उन वृक्षोंका
मध्यस्थान भी उसी प्रकार ताम्बूललतासे बद्ध (परिपूर्ण) था; समुद्र-तटके समीपवर्ती पुलिनमें जिस प्रकार गरुड़के
आघातसे निरन्तर ही श्रेणीबद्ध भावसे प्रवाल-मणिके खण्डसमूह अकार निकलते हैं, उन वृक्षोंके मध्यमें भी उसी
प्रकार पल्लव और लताके अङ्कुर (नवीन पत्ते और कोंपल) तर्पण भावसे निकलते थे; देवता और रत्नगणके
स्नानीय जल जिस प्रकार सर्वौषधि (सुरा मांसी-प्रभृति), पुष्प, फल और पल्लव-संयुक्त रहता है वे वृक्ष भी
उसी प्रकार सर्वौषधिके (फल पत्र वाने पर जो जो लतायें मुरझा जाती हैं, उन सब लताने) पुष्प, फल और
पल्लवसे संयुक्त थे; चित्रशाला जिसप्रकार नानाविध वर्णद्वारा चित्रित इति-अथप्रभृति वाहनके एवं पक्षीके चित्र-

बहु-वर्ण-चित्र-शकुनि-शतशोभितैः,^१ कुरुभिरिव भारद्वाजोपसेवितैः,^२ महासमरमुखैरिव पुत्राग-समाकृष्ट-शिलीमुखैः, महाकरिभिरिव प्रलम्ब-बाल-पुल्लव स्पृष्ट-भूतलैः, अप्रमत्तपार्थिवैरिव पर्यन्तावस्थित-बहुगुल्मकैः, दंशितैरिव भ्रमर-सङ्घात-कवचावृतकायैः, प्रमाणाभिमुखैरिव वानर-कराङ्गुलि-स्पृष्ट मुखैः, अवनिपालशयनैरिव सिंहपादाङ्किततलैः, आरब्धपञ्चतपः-

कुरुभिरिव । कुरुवो दुर्योधनाद्यस्तेरिव, भारद्वाजेन व्याघ्राटपक्षिणा द्रोणाचार्येण च उपसेवितैः अधिष्टितैः । 'भारद्वाजो गुरोः पुत्रे व्याघ्राटाख्यविहङ्गमे' इति मेदिनी ।

नहेति । महासमरो महासंप्रामः तस्य मुखैः प्रारम्भैरिव, पुत्रागैर्नागकेशरकुसुमैः समावृष्टाः स्वमधुलोभेनानीताः शिलीमुखा नद्युवा येषु तैः, अन्यत्र पुन्नागैः पुंगवैः समाकृष्टाः समाकृष्य प्रापिताः, शिलीमुखा बाणा येषु तैः । तत्र शराणामप्यधिकत्वादेव पुत्रागैर्नयनम् । अतएव 'महासमरे' व्यभिहितमित्याशयः । 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेणिनिःसारणास्ययो' इत्यनेकार्थः । 'नागकेशरपुत्रागनागदन्तकमस्तके' इति । मेदिनी । 'अलिबाणी शिलीमुखी' इत्यमरः ।

महेति । महाकरिभिर्गजश्रेष्ठैरिव, प्रलम्बैर्लम्बमानैः बालपुल्लवैः प्रत्यग्रक्सिलयैः स्पृष्टानि सङ्घटितानि भूतलानि अधःप्रदेशा येषां तैः, अन्यत्र तु—प्रलम्बैरायतैः बालपुल्लवैः विवृतनलाद्गुल्लैः स्पृष्टानि भूतलानि येषां तैः । 'बालः कचे शिशौ मूर्खे हीवरेऽश्वेऽपुच्छयोः' इति विश्वः ।

अप्रमत्तेति । अप्रमत्ताः सावधाना ये पार्थिवा भूपतयस्तैरिव, पर्यन्ते प्रान्तदेशे राज्यसीमान्ते च अवस्थिता विद्यमाना बहवोऽनेके गुहमाः स्तम्भाः प्रकाण्डा इत्यर्थः । सेनानिवेशश्च येषां तैः । 'गुहमः स्तम्भे स्त्रीहि वटसैन्ययोः सैन्यरक्षणे' इति विश्वः ।

दंशितैरिति । दंशितैः सङ्घामसज्जैर्लोकैरिव, भ्रमरसङ्घाताः पुष्परसलीभेनोपविष्टभ्रमरवृन्दाः कवचानीव वर्मणीव तैः आवृतकाया आच्छादितदेहास्तैः, अन्यत्र तु—भ्रमरसङ्घातवत् भ्रमरगणवत् कवचैः तद्वद्दयामवर्णैर्वर्मभिरित्यर्थः, आवृतकाया येषां तैः । 'सङ्घो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः' इत्यमरः ।

प्रमाणेति । प्रमाणाभिमुखैः सुवर्णादितोलनप्रवृत्तैर्लोकैरिव, वानरैः कपिभिः कर्तृभिः कराङ्गुलिभिः करशाखाभः करणैः स्पृष्टा आच्छृष्टा गुञ्जाः कृष्णला येस्तैः सुवर्णादितोलनकाले सर्वैरेव गुञ्जा उपादीयन्ते ।

अवनीति । अवनिपालशयनैरिव नरपतितद्वैरिव, सिद्धानां मृगेन्द्राणां पादैश्चरणाचद्दैः अङ्कितानि चिह्नितानि तलानि निम्नवर्तिशयनतलानि येषां तैः ।

आरब्धेति । आरब्धा पञ्चतपःक्रिया पञ्चाग्निसाधनकर्म यैस्तैः तपस्विमस्तापसैरिव, प्रीष्मन्तौ स्वविष्टराणां चतुष्कोणेऽपु चत्वारः प्रज्वलितानय ऊर्ध्वे च सूर्य एवं कृत्वा ये तपस्यां कुर्वन्ति ते पञ्चतपस

समूहते शोभित रहती है, वे वृक्ष भी उसी प्रकार अनेकविध वर्णसे चित्रित-पक्ष-समन्वित पक्षियोंसे शोभित थे; दुर्योधन प्रभृति कुरुवंशीयगण जिसप्रकार द्रोणाचार्यद्वारा सेवित थे, वे वृक्ष भी उसीप्रकार भारद्वाज पक्षीद्वारा सेवित थे; महायुद्धके प्रारम्भमें जिसप्रकार हाथियों की तरफ बाण फेंके जाते हैं, वे वृक्ष उसीप्रकार नागकेशर (नीलसरी) फूलके गन्धसे भ्रमरोंका आकर्षण करते थे; बड़े बड़े हाथियोंके बड़े पूँछकी बालोंकी नोक जिसप्रकार भूतल-स्पर्श करती थीं, उन वृक्षोंके नये नये पत्तव उसीप्रकार झुक झुककर भूतलस्पर्श करते थे; अप्रमत्त राजाओंके राज्यके सीमान्तमें जिसप्रकार बहुत सेनानिवेश रहता है, उस वृक्षसमूहके प्रान्तभागमें भी उसीप्रकार बहुत शाखा-पत्रविहिन वृक्ष थे; संप्राममें सञ्चित वीरगणका शरीर जिसप्रकार भ्रमरसमूहके समान कृष्णवर्ण कवच-द्वारा आवृत (ढँका हुआ) रहता है, उस वृक्षसमूहके सब स्थान भी उसीप्रकार कवचके समान भ्रमरसमूहद्वारा आवृत थे; सुवर्ण तौलनेमें लोग जिसप्रकार वानरके समान हस्तके अङ्गुलीद्वारा गुञ्जा स्पर्श करते (चिरमिट्टी उठाते) हैं, उसीप्रकार उस वृक्षसमूहके मध्यमें भी वानरगण हस्तके अङ्गुलीद्वारा गुञ्जा स्पर्श करते (चिरमिट्टी उठाते) थे; राजाओंकी शय्याकी नोचेका पर्यङ्ग जिसप्रकार सिंहके पादके समान पावेसे सज्ज रहता है, उस वृक्षसमूहके नोचेका स्थान भी उसीप्रकार सिंहके पादचिह्ने चिह्नित था; जहाँ पञ्चाग्निसाधनरूप तपस्या आरम्भ होती है, वहाँ जिसप्रकार पराग्नि-साधन करनेवाले अग्निसमूहसे परिवेष्टित रहते हैं, वे वृक्षसमूह भी उसीप्रकार

१. ...संशोभितैः ।

२. भारद्वाजद्विजोपसेवितैः ।

३. ...सन्नात... ।

४. प्रमाणाभिमुखैरिव ।

५. ...अङ्किततलैः ।

क्रियैरिवोच्छ्रितशिविमण्डलपरिवृतैः, दीक्षितैरिव कृतकृष्णसारविषाणकण्डूयनैः, जरद्गृहसु-
निभिरिव जटालबालकमण्डलधरैः, इन्द्रजालिकैरिव दृष्टिहारिभिः, पादपैः परिवृतं चन्द्र-
प्रभनाम्नस्तस्य सरसः पश्चिमे तीरे कैलासपादस्य ज्योत्स्नावदातया प्रभया घवलयतस्तं प्रदेशं
तल-भागसन्निविष्टं भगवतः शूलपाणोः शून्यं सिद्धायतनमपश्यत् ।

तच्च पवनोद्भूतैः इतस्ततः समापतद्भिः केतकीगर्मधूलिपटलैः घबलीक्रियमाणकायः
पशुपतिदर्शनहेतोर्वलादिव प्रतिपाद्यमानो भस्मव्रतम्, आयतनप्रवेशपुण्यैरिव परिगृह्यमाणः

इत्यभिधीयन्ते तैरिवैवेयं, उद्धृताः शिखाश्चूडाश्चालाश्च यस्य तेन शिविमण्डलेन मयूरसमूहेन वह्नि-
रागेन च परिवृताः परिवेष्टितास्तैः ।

दीक्षितैरिति । दीक्षितैः यज्ञे गृहोत्पत्यैर्यजमानैरिव, कृतं विहितं कृष्णसारैर्कृष्णविशेषैः कर्तुमि-
विषाणैः शृङ्गैः कर्णैः कण्डूयनं येषां तैः, अन्यत्र तु—कृतं कृष्णसारविषाणैर्नृगविशेषशृङ्गैः कण्डूयनं शरीर-
स्वर्जनं यैस्तैः । सञ्जातदीक्षाणां कृष्णसारविषाणैर्गार्त्रस्वर्जनं प्रातःपादनादित्याशयः । तथा च श्रुतिः—
'कृष्णविषाणया कण्डूयते' इति । 'कण्डूः कण्डूयनं खर्जू, कण्डूया' इत्यभिधानचिन्तामणिः ।

जरदिति । जरन्नो वृद्धा ये गृहसुतयो गृहस्थतपरिवृतः तैरिव, जटामु मूलेषु बालबालानां सलिला-
घाराणां मण्डलं सनुदायं धरन्तीति तैः, अन्यत्र तु—जटालं जटायुकं शालकमण्डलं बालकानां धरन्ति
परिरक्षन्तीति तैः । तेषां दारयुक्तया सुतजननसम्भव इत्यवधेयम् । 'मूले लक्षकचे जटा' इत्यमरः ।

इन्द्रेति । इन्द्रजालिकैलोकैरिव, दृष्टिहारिभिः मनोज्ञत्यागोचनाकार्यभिः अन्यत्र तु प्रकृत्या जनानां
यथायथदृष्टिसामर्थ्यहारिभिः । इह 'इन्द्रायुधैरिव' इत्यारभ्य 'इन्द्रजालिकैरिव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

पादपैरिति । पादपैः वृक्षविशेषगयुक्तैर्वृक्षैः परिवृतं परिवेष्टितम् । तस्य सरसः पश्चिमे तीरे प्रतीक्ष्यां
तटे ज्योत्स्नावदातया चन्द्रिकावच्छ्रुन्नया प्रभया स्वकान्त्या तं प्रदेशं तत्प्राग्भवेतिभूभागं घवलयतः
शुभ्रं विदधतः, चन्द्रप्रभनानाम् चन्द्रप्रभाभिधानस्य कैलासपादस्य कैलासप्रत्यन्तपर्वतस्य तलभागसन्नि-
विष्टम् अधोभागसंस्थितं भगवतः सर्वसमर्थस्य शूलपाणोः महेश्वरस्य, शून्यं जनवर्जितं सिद्धायतनं
लोकसिद्धिप्राप्तिभवनम् अपश्यत् दृष्ट्वा ।

तच्चेति । नद्यायननं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा च स्थग्वरम् अद्राक्षीदिति सम्बन्धः । पवनेन वायुना
उद्भूतैः परिचालितैः इतस्ततः समापतद्भिः यत्र तत्र निपतद्भिः केतकीगर्मधूलिपटलैः केतकीगुण्यमय-
क्षिरागपन्तैः घबलीक्रियमाणः श्वेतीक्रियमाणः कायः शरीरं यस्य सः तादृशः, अतएव पशुपतिदर्शनहेतोः
महेश्वरावलोकनार्थं केतकीगर्मधूलिपटलैरिव बलात् हठात् भस्मव्रतम् अवपरेषु विनूतिधारणनियनं प्रति-
प्रद्यमान अङ्गीक्रियमाण इव सन् । पशुपतिपूजने भस्मधारणस्यावश्यकतानाह कात्यायनः—

आद्ये यज्ञे अपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने । पुनत्रिपुण्ड्रः पूतात्मा नृशुं जयति मानवः ॥

विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥

तथा तदायतनप्रवेशपुण्यैः सिद्धायतनप्रवेशसुकृतैः परिगृह्यमाण काल्पित्यनाग इव च सन् । इह
'प्रतिपाद्यमान इव' 'परिगृह्यमाण इव' इत्युभयत्र क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

जैत्रे शिलाबाले मयूरगणने परिवेष्टितं ये; यदनें दीक्षितं होत्र दल्मानगन विस्रकार शरीर-खुजलने पर
कृष्णसार (नृग) के तांगेते शरीर खुजलावे हैं, वे वृक्ष नी उत्तीर्णकार कृष्णसारगणके तांगेते खुजलावे जाते थे;
वृद्ध गृहस्थ सुनिगं जितप्रकार जटाधारी बालकोंका परिपालन करते हैं, उन वृक्षोंने भी उत्तीर्णकार बालबालोंको
धारण किये हैं—अर्थात् जड़के गल्ले ल्याये हैं और धाले बने हुए हैं; ऐन्द्रजालिकगन जैसे अपनी झनझलते
लोगोंने देखनेकी शक्ति हर लेते हैं, वे वृक्ष नी उत्तीर्ण प्रकार सुन्दर होनेसे दृष्टिका आकर्षण करते थे ।

चन्द्रापीठने जगर उस नन्दिरके अन्दर प्रवेश किया, उस समय वायुसे उड़कर इधर उधरते बार हुए केत-
कीकुसुमने अन्यन्तरके परागसे चन्द्रापीठका शरीर घवलवर्ण हो जानेके कारण ऐसा प्रतीत हो रहा था कि उसने नानो
नहादेवके दर्शनके लिए बालाकार अपने शरीर पर भस्मको लगा लिया हो और नन्दिरमें प्रवेश करनेके पुण्य ही ने

प्रविश्याद्राक्षीत् चतुस्तन्मस्फटिकमण्डपिकानलप्रतिष्ठितम्, अचिरोद्धतैराद्राद्रदलशिखरै-
गलवज्जलबिन्दुभिः ऊर्ध्वविपाटित-चन्द्राभिन्वयलैरिव निजादृहासावयवैरिव शेषफणाशकलैरिव
पाञ्चजन्यसहोदरैरिव क्षीरोदहृदयाकारैरुपपादितमौक्तिकमुकुटविभ्रमैः शुचिभिर्मन्दाकिनी-
पुण्डरीकैः कृतार्धनम्, अमलमुक्ताशिलाघटितलिङ्गम्, अशेषत्रिभुवनवर्णितचरणम्,
चराचरगुरुं चतुर्मुखं भगवन्तं त्र्यम्बकम् ।

तस्य च दक्षिणां मूर्तिमाश्रित्याभिमुखीमासीनाम्, उपरचितब्रह्मासनाम्, अतिविस्ता-

चतुरिति । चत्वारश्चतुस्तयाकाः स्तम्भाः स्थूणा यस्याः सा चतुस्तम्भा या स्फटिकमण्डपिका
चन्द्रकान्तमयलघुमण्डपः तस्याः तलेऽधःप्रदेशे प्रतिष्ठितम् अवस्थितम् । त्र्यम्बकमित्यस्य विशेषणमेतत् ।
अचिरोद्धतैः स्वल्पकालोत्थातैः अत एव च ऊर्ध्वं ऊर्ध्वप्रदेशे विपाटितस्य विदारितस्य चन्द्राभिन्वयस्य
शशिमण्डलस्य दलैः खण्डैरिव विद्यमानैः तेन्योऽपि पांशूपयिन्दुनिःसरणादिग्राहयः । निजस्य स्वकीयस्य
शिवमग्निचक्र इत्यर्थः । अदृहासस्य महानो हासस्य अवयवैरिव । शेषस्य नागाधिपतेः फणानां फटानां
शकलैः खण्डैरिव, तेषामपि स्वच्छत्वाद्गोलेऽदृहासावयवैरिव । पाञ्चजन्यः पातालोत्पन्नो लघुमीपतेः शङ्खः
तस्य सहोदरैः एकोद्वरमुत्पन्नपद्माभिरिव स्वच्छववर्तुटाकारादिग्राहयः । इह.....चन्द्राभिन्वयदलै-
रिव 'निजादृहासावयवैरिव' 'शेषफणाशकलैरिव' 'पाञ्चजन्यसहोदरैरिव' सर्वत्र जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।
क्षीरोदस्य दुग्धसिन्धोः हृदयाकारैः हृत्पुण्डरीकसदृशैः तुल्यधेतुत्वादित्यभिप्रायः । इहायोपमा । तथा
उपपादितो निरोचकागो विहितो मौक्तिकमुकुटविभ्रमः स्वेषु रसोद्भवमयकिरीटभ्रान्तियैस्तैः ।
इह भ्रान्तिमानलङ्कारः । शुचिभिः पूतैः मन्दाकिनीपुण्डरीकैः आकाशगङ्गासमुत्पन्नयुगलैः, कृता
विहिता अर्चना पूजा यस्य तं तादृशम् । अमलया स्वच्छया मुक्ताशिलया रसोद्भवतुल्यपद्मापाणेन
घटितं रचितं लिङ्गं स्वरूपं यस्य तं तादृशम्, चत्वारि मुखानि यस्य स तं चतुर्मुखं भगवन्तं माहात्म्य-
वन्तं त्र्यम्बकं शिवम् । ननु भगवतो महेश्वरस्य पञ्चवक्त्रत्वेनैव लोके प्रसिद्धिस्तत्रैक्यमत्र चतुर्मुखत्वोप-
पादनमिति चेत् ? अत्राहुः—

'तदूर्ध्वभागः सज्जातश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्भुजः । पद्मकेशरैर्गौराङ्गकायो ग्रहा महेश्वरः ॥'

इति कालिकापुराण- (द्वादशाध्याय) वचनाच्चतुर्मुखी अपि शिवस्य मूर्तिरिति प्रतिपादनेनोक्तं-
ज्ञानिरवकाशान् ।

तत्वेति । किञ्चेति चार्थः । तस्य त्र्यम्बकस्य दक्षिणां याग्याभिमुखीं मूर्तिं प्रतिमाम् आश्रित्य अव-
लम्ब्य अभिमुखीम् आसीनां तत्समये उत्तरमुखीं सतीं निपण्णाम्, 'प्रतिपन्नपाशुपतयतां कन्यकां दृदर्श'-
दृष्टतिदूरस्यायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह द्वितीयैकवचनान्तानि पदानि कन्यकामित्यस्य विशेषणानि ।

उपरचितेति । उपरचितं विहितं ब्रह्मणः प्रजापतेः आसनमिव आसनं यथा तां तादृशीं कमलासनो-
पविष्टामित्यर्थः ।

अतीति । अतिविस्तारिणा अतिशयप्रसरणशीलेन सर्वदिङ्मुखानां पञ्चावधेन आच्छादधेन प्रलय-

मानो एतं आलिङ्गन कर (कर) लिया हो । वहाँ उत्तने चराचरके गुरु, सनस्त त्रिभुवनमें निरत-चरण भगवान्
चतुर्मुख महादेवको देखा । उनका लिङ्ग निर्मल मुक्ताके समान श्वेतवर्ण प्रस्तरद्वारा निर्माण किया हुआ था ।
उत्त चार स्तम्भवाले छोटेसे स्फटिकमय मण्डपमें स्थापित किया गया था और आकाशगङ्गासे तत्काल नोटे हुए,
अल्पविध आर्द्र, दलाग्रसे जलको बूँदें टपकते पवित्र श्वेतकमलोंसे उसकी पूजा की गई थी । वे श्वेतकमलके ऊपर
भागसे विदारित होने पर चन्द्रमण्डलके चन्द्रसमूह (टुकड़ों) के समान, अपने (महादेवके) अदृहासके
(वहाकेकी हँसके) अवयवोंके समान, ऐषनागकी फणके टुकड़ोंके समान, पाञ्चजन्यशङ्खके सहोदरोंके नमोन
एवं शीरसमुदके हृत्पद्मके समान थे तथा उन्हें देखकर मोर्छाके मुकुटों की भ्रान्ति होती थी ।

चन्द्रासीटने उनकी दक्षिणामूर्तिके सामने आसना और पाशुपत-त्रय धारण करके बैठों हुई एक कन्याको

रिणा सर्वदिग्मुखप्लावकेन प्रलय-परिप्लुत-शीरपयोधि-पूर-पाण्डुरेण अतिदीर्घकालसञ्चितेन तपोराशिनेव सर्वतो विसर्पता पादपान्तरैस्त्रिस्तं तोजलनिभेन पिण्डीभूय बहतेव देहप्रभावितानेन सगिरिकाननं चन्द्रमयमिव तं प्रदेशं कुर्वतीम्, अन्यथैव धवल्यन्ती कैलासगिरिम्, अन्तर्द्रष्टुरपि लोचनपथप्रविष्टेन श्रेतिमानमिव मनो नयन्तीम्, अतिधवलप्रभापरिगतदेह-तया स्फटिकगृहगतामिव दुग्धसलिलमग्न्यामिव विमलचीनांशुकान्तरितामिव आदर्शतलसं-क्रान्तामिव शरदभ्रपटलतिरस्कृतामिव अपरिस्फुट-विभाव्यमानावयवाम्, पञ्चमहाभूतमय-

काले कृत्वापान्तसमये परिप्लुतस्य उद्वेलितस्य शीरपयोधेः दुग्धसमुद्रस्य पूरवत् प्रवाहवत् पाण्डुरेण श्वेत-वर्णेन । सर्वतो विसर्पता परितः प्रसरता, अतिदीर्घकालसञ्चितेन अतिविस्तृतसमयैकत्रीकृतेन तपो-राशिना तपःसमूहेनेव विद्यमानेन । त्रिस्तोतसो विपद्गङ्गाया जलनिभेन सलिलसदृशेन । पादपान्तरैः तरुणामन्नराजदशैः पिण्डीभूय समूहीभूय प्रसरणे तरुभिः प्रतिबन्धकताचरणात् मिश्रः समूहीभूय बहतेव, देहप्रभावितानेन शरीरकान्तिपरम्परया सगिरिकाननं सपर्वतधनं तं प्रदेशं चन्द्रमयमिव कुर्वती विदधतीम्, तस्मान्तेर्धवलवादिष्यभिप्रायः ।

इह.....'शीरपयोधेः पूर्ववत् शुभ्रवर्णेन' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'तपोराशिनेव' इत्यत्र तपसः शास्त्रीय-कलेशरूपवेन गुणत्वाद् गुणोत्प्रेक्षा, 'त्रिस्तोतोजलनिभेन' इत्यत्र आर्थोपमा ।... 'पिण्डीभूय बहतेव, इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा । 'चन्द्रमयमिव तं प्रदेशं कुर्वतीम्' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा-गुणोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ।

अन्यथेति । अन्यथा मिश्रप्रकारेणैव देहप्रभयैव कैलासगिरि रजताद्रि धवल्यन्ती स्वतः शुभ्रमपि पुनः कृत्रिमश्वेतिमानमापादयन्तीमिव विद्यमानाम् । प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा ।

अन्तरिति । द्रष्टुरपि विलोकयितुरपि जनस्य अन्तःशरीराभ्यन्तरे लोचनपथप्रविष्टेन नेत्रमध्यमार्ग-गतेन देहप्रभावितानेन मनश्चितं श्वेतिमानं धवलमानं नयन्तीं प्रापयन्तीमिव विद्यमानाम् । केवला-वलोकनेनैव विलोकयितुश्चित्तस्य सन्तोषेण प्रसन्नत्वादित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अतिधवलेति । अतिधवलया अत्यन्तशुभ्रया प्रभया कान्त्या परिगतो न्यासो देहः शरीरं यस्या-स्तस्या भावस्तया कारणेन, स्फटिकगृहगतामिव स्फटिकमणिभवनप्राप्तामिव, दुग्धसलिलमग्न्यामिव शीरो-द्वन्द्वितामिव, विमलचीनांशुकान्तरितामिव निर्मलसूक्ष्मवस्त्रविशेषावृतामिव, आदर्शतले दर्पणे संक्रान्तां प्रतिविम्बितामिव, तथा शरदभ्रपटलेन शरत्कालीनस्वच्छमेघसमूहेन तिरस्कृतामन्तर्हितामिव, अत एव प्रभावरणात् अपरिस्फुटम् अस्पष्टं यथा स्यात्तथा विमान्यमाना ज्ञायमाना अवयवा अङ्गप्रत्यङ्गानि यस्या-स्ताम् । इह पञ्चक्रियोत्प्रेक्षायां मिथो नेरपेक्षेण विद्यमानत्वात्संस्पृष्टिः ।

पञ्चेति । पञ्चमहाभूतमयं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशस्वरूपं द्रव्यात्मकम् अङ्गनिष्पादनोपकरणकलापं देहरचनासामग्रीसमुदायम् अपहाय परित्यज्य प्रजापतिना केवलेन एकेन धवलगुणेन शुभ्रगुणेन उत्पा-

देखा । उसके शरीरका कान्तिप्रवाह अतिविस्तृतस्वते निकलकर सनों दिशाओंको प्लावित करता (डुबाता) था, प्रलय-कालीन उद्वेलित (उमड़े) शीरसमुद्रके प्रवाहके समान शुभ्रवर्ण था, सर्वदिग्ब्यापी दीर्घकाल-सञ्चित तपस्या-राशिके समान विराजमान था एवं आकाशगङ्गाके जलप्रवाहके समान वृक्षोंके बीच-बीचमें एकत्र नमिलित होकर बह रहा था, इस प्रकार शरीरकी प्रभाद्वारा वह मानो पर्वत और वनके सहित उस प्रदेशको सम्पूर्ण चन्द्ररश्मिमय करती (पाठान्तरसे हाथी दाँतका वना हो ऐसा कर देती) थी, कैलाश पर्वतको अन्य प्रकारसे ही मानो धवलित करती थी, उस कान्त्याको केवल देखनेसे ही उसके शरीरका कान्तिप्रवाह देखनेवालेके नयनमार्गके भीतरसे प्रवेश करके ही मानो मन पर्वत शुभ्रवर्ण कर देतः थी । अत्यन्त धवलवर्ण प्रभापुञ्जते उत्तका शरीर परिवेष्टित होनेके कारण अङ्ग-प्रत्यङ्ग स्पष्टरूपसे देखनेमें नहीं आते थे, अतएव वह, मानो स्फटिक-मय गृहके अन्त्यन्तरमें बैठी हो, दुग्ध-मिश्रित जलमें निमग्न हो, निर्मल चान्दशाय नहींन वस्त्रसे आच्छादित हो, दर्पणके अन्त्यन्तरमें प्रतिविम्बित हो एवं शरत्कालीन मेघसमूहसे आवृत हो ऐसी प्रतीति होती थी । विधाताने पञ्चमहाभूतस्वरूप द्रव्यात्मक शरीर-

१. 'विप्लुत' । २. 'पयःपूरपाण्डुरेण । ३. तपोराशिनैव विसर्पता । ४. दन्तमयमिव, हतमयमिव । ५. लोचनपथं प्रावेश्य, 'प्रविष्टेव । ६. अतिबहुल' । ७. 'चैलांशुकान्तरितामिव । ८. परिस्फुट' ।

मपहाय द्रव्यात्मकमङ्गल^१-निष्पादनोपकरणकलापं धवलगुणेनैव केवलमेनोत्पादितम्, दक्षा-
ध्वरं क्रियामिवोद्धतं गण-कच-प्रह-भयोपसेवितञ्चम्बकम्, निरन्तरभस्मोल्लुण्ठनसिताङ्गी^२
रतिमिव मदनदेहनिमित्तं हरप्रसादनार्थमागृहीतहराराधनाम्, क्षीरोदधि-देवतामिव सहवास-
परिचित-हर-चन्द्रनेत्रोत्कण्ठाकृष्टाम्, इन्दुमूर्तिमिव स्वर्भानु-भयकृत-त्रिनयन-शरण-गम-
नाम्, ऐरावतदेहच्छविमिव गजाजिनावगुण्ठनोत्कण्ठत-शितिकण्ठाचिन्तितोपनयाम्, पशु-
पति-दक्षिण-मुख-हासच्छविमिव बहिरागत्य कृतावस्थानाम्, शरीरिणीमिव रुद्राद्भूलनभूतिम्^३

दितां निर्मितामिव पृथिव्यादिसामग्र्युत्पन्ने तु तद्गुणानां नीलपीतादीनामप्यत्र सम्मेलनेन एवंविधशौ-
चव्यासम्भवादित्याशयः । क्रियोपेक्षा ।

दधेति । उद्धतैर्यलार्चितैः गणैः प्रमयादिभिर्यः कचप्रहः केशार्कर्षणं तस्माद् भयेन त्रासेन उपसेविनः
रक्षणार्थमवलम्बितः चम्बको महेश्वरो यया तां ताहशीम्, दक्षस्य प्रजापतेः अध्वरक्रिया यज्ञकर्मतामिव
विद्यमानाम्, तस्या अप्ययुक्कटचर्मरूपत्वेन शुभ्रत्वादिरप्यभिप्रायः । क्रियोपेक्षा ।

पुरा किञ्च दक्षप्रजापतिना शङ्करारामानार्थमेवाध्वरः समारब्धस्तत्र महेशोऽनाहूत इति विज्ञाय
तद्गणाः समेत्य तमध्वरं विनाशायामासुरिति पौराणिकी कथा ।

निरन्तरेति । मदनदेहनिमित्तं भूयोऽपि स्वामिनः कामस्य शरीरप्राप्त्यर्थं यद् हरस्य शम्भोः
प्रसादनं तदयं तन्निमित्ताय आगृहीतहराराधनां प्रारब्धमहेशोपासनाम् अत एवानवरतविभूतिधारणेन
शुभ्रशरीरं रति कामपरीमिव विद्यमानाम् । यश्चात्र 'हर' पदस्य द्विवारमुपादानेन पुनरुक्ततादोषः समा-
पतति स चागृहीततदाराधनामिति पाठविधानेन परिहार्यः ।

क्षीरोदेति । सहवासेन एकस्मिन् शरीरसमुद्रे मन्यनात्प्रागवस्थानेन परिचिता ज्ञाता या हरललाटस्या
महेशालस्या चन्द्रलेखा शशिकला तस्या उत्कण्ठया आकृष्टाम् आकर्षितां क्षीरोदस्य दुग्धाम्बुधेः
अधिदेवतामिव अधिष्ठात्री देवीमिव, अत्यधिकश्रेष्ठशरीरसमुद्राधिष्ठातृत्वात्तस्या अपि अत्यधिकश्रेष्ठसम्भ-
वादित्याशयः ।

इन्दिति । स्वर्भानो राहोर्यो भयं त्रासस्तेन कृतं विहितं त्रिनयनस्य शङ्करस्य शरणागमनं गृहगमन-
यया ताम् इन्दोश्चन्द्रस्य मूर्तिः शरीरमिव । 'शरणं गृहृच्छिरोः' इत्यमरः । द्रव्योपेक्षा ।

ऐरावतेति । गजाजिनं हस्तिचर्म तस्य अवगुण्ठने परिधाने उत्कण्ठितो हस्तिचर्मप्रियवद्वाहसुको
यः शितिकण्ठो महादेवस्तेन चिन्तिता समीहिता अनन्तरमेव उपनता उपस्थिता ताम्, ऐरावतस्य सुरा-
धिपदेवतगजस्य देहच्छविं वपुःप्रभामिव विद्यमानाम् । गुणोपेक्षा ।

पशुपति । स्वस्थानान्मुक्त्वा बहिरागत्य कृतं विहितम् अवस्थानं स्थितिर्यया ताम्, पशुपतेः महेश्वरस्य
दक्षिणमुखे तत्रत्यपशुपतेश्चतुर्मुखत्वाद्दक्षिणदिक्स्थायिवदने यो हासो हास्यं तस्य छविं शोभामिव
पूर्वोपेक्षा ।

शरीरिति । शरीरिणीं नारीदेहधारिणीं स्तीम् आविर्भूतां प्रकटीभूतां रुद्रस्य शङ्करस्य उद्भूलभूतिमिव
शरीरमर्दनसमये रजोभूय प्रसूनशरीरभस्मेव । जायुपेक्षा ।

निर्माणेनयोगो सामर्थ्यसमूह परित्याग कर श्वेतगुग्गुला ही मानो उत्तमा निर्माण किया था । उद्धत प्रकृतिवाले
प्रमथनगके द्वारा केश खींचे जानेके मयते टङ्कनी यज्ञक्रिया ही मानो आत्मरक्षाके लिए महादेवकी सेवा करने आई
हो; फिरते कामदेवके शरीरके निमित्त शिवको प्रसन्न करनेके लिये रति देवी (कामपत्नी) मानो उनके आराधनमें
प्रवृत्त होकर निरन्तर भस्मोल्लुण्ठन करनेसे श्वेताङ्गी होकर बहो रहती हो; पहले एकत्र बांध करनेसे परिचित
शङ्करके कलाटस्य चन्द्रकलाके साथ मिलनेकी उत्कण्ठासे आकृष्ट होकर ही मानो शरीरसमुद्रकी अधिष्ठात्री देवी आई
हो; राइके मयते चन्द्रकी मूर्ति मानो महादेवके शरणागत हुई हो; गज-चर्म ओढ़नेके लिए उत्कण्ठित होकर
महादेवकी चिन्ता करते ही उपस्थित हुई ऐरावतदस्तीके देहप्रभाके समान हो; महादेवके दक्षिण मुखकी हास्य-
शोभा मानो बाहर निकलकर बैठी हो; अङ्गमर्दन करनेके समर्थमें शङ्करके अङ्गकी भस्म-धूलियां मानो की-मूर्ति

१. ...मङ्गल... । २. अध्वर... । ३. उद्भूत... । ४. इच्छिद् 'निरन्तरभस्मोल्लुण्ठनसिताङ्गी' इति
पाठो न विद्यते । ५. क्षीरोदधिः... । ६. ...लेखोत्कण्ठोत्कृष्टम् । ७. ...शरणागमनाम् । ८. बहिर्निर्गत्य,
व्य निर्गत्य । ९. इतोद्भूलनभूतिम् ।

आविर्भूताम्, ज्योत्स्नामिव हरकण्ठान्धकारविघट्टनोद्यमप्राप्ताम्, गौरीमनःशुद्धिमिव कृत-
देहपरिमहाम्, कार्तिकेयकौमारव्रतक्रियाभिव मूर्तिमतीम्, गिरीशवृषभ, देहघातमिव पृथ-
गवस्थिताम्, आयतन-तरु-कुसुम-समृद्धिमिव शङ्कराभ्यर्चनाय स्वयमुद्यताम्, पितामहतपः-
सिद्धिमिव महीतलमवतीर्णाम्, आदियुगप्रजापतिकीर्तिमिव सप्तलोकभ्रमणखेदविश्रान्ताम्,
त्रयीमिव कलियुग-ध्वस्त धर्मशोक-गृहीत-वनवासाम्, आगामि-कृतयुगबीजकलामिव प्रमदा-
रूपेणावस्थिताम्, देहवतीमिव मुनिजन-ध्यानसम्पदम्, अमर-गज-वीथिमिवाभ्रगङ्गाभ्यागम-
वेगपतिताम्, कैलासश्रियमिव दशमुखोन्मूलनक्षोभनिपतिताम्, श्वेतद्वीप-लक्ष्मीमिवान्य-

ज्योत्स्नामिति । हरस्य महादेवस्य कण्ठे योऽन्धकारः अन्धकारसदृशकृष्णवर्णः तस्य विघट्टनोद्यमनेन
स्वयं दूरीकरणप्रयत्नेन प्राप्तां तत्कण्ठत एवोपगतां ज्योत्स्नां प्रभामिव । गुणोत्प्रेक्षा ।

गौरीति । कृतदेहपरिमहं विहितशरीरस्वीकारां गौर्याः सतीमूर्द्धन्यायाः पार्वत्याः मनःशुद्धिं चित्त-
पवित्रतामिव । पूर्वोत्प्रेक्षा ।

कीर्तीति । मूर्तिमतीं सशरीरां कार्तिकेयस्य षडाननस्य कौमारव्रतक्रियां ब्रह्मर्षयनियमानुष्ठानमिव ।
क्रियोत्प्रेक्षा । दुष्कृतस्य मलिनतया निरूपणीयत्वात्तद्विरुद्धस्य सुकृतस्य तु श्वेतस्यैव निरूपणीयत्वात्
देवमभिधानमित्यवधेयम् ।

गिरीशेति । पृथगवस्थितां शरीराद्वहिर्निर्गत्य पृथग्विद्यमानां गिरीशवृषभस्य महेशवृषस्य देह-
शुतिः शरीरकान्तिरिव । गुणोत्प्रेक्षा ।

आयतनेति । शङ्करस्य शिवस्य अभ्यर्चनाय पूजनाय स्वयमुद्यतां स्वेनैवोद्योगयुक्ताम्, आयतनस्य
तस्यैव सिद्धिभवनस्य तरुकुसुमानां वृक्षपुष्पाणां समृद्धिं संपदमिव । जात्युत्प्रेक्षा ।

पितेति । महीतलमवतीर्णां पृथिवीतलं कृतावतारां पितामहस्य ब्रह्मणः तपः सिद्धिमिव । गुणोत्प्रेक्षा ।

आदौति । सप्तसु लोकेषु मूर्धुवःस्वर्महर्जनस्तपःसत्यलोकेषु भ्रमणेन पर्यटनेन यः क्षेदः पराश्रमस्तेन
विश्रान्तां तत्र विहितविश्रामाम्, आदियुगे कृतयुगे प्रजापतेर्विधातुः या कीर्तिः प्रजानिर्माणप्रशंसा तामिव ।
पूर्वोत्प्रेक्षा ।

आगामीति । प्रमदारूपेण नारीरूपेण अवस्थितां कृतोपविष्टाम्, आगामिनो भविष्यतः कृतयुगस्य
सत्ययुगस्य बीजकलामिव आदिकारणमात्रामिव, कृतयुगस्य पुण्यमयत्वेन श्वेतत्वात्तदादिहेतोरपि श्वेत-
त्वमित्याशयः । जात्युत्प्रेक्षा ।

देहेति । देहवतीं शरीरधारिणीं मुनिजनानां तपस्विनां ध्यानसम्पदमिव प्राणायामसमृद्धिमिव । गुणोत्प्रेक्षा ॥

अमरेति । अभ्रगङ्गायाः आकाशगङ्गायाः अभ्यागमस्य तत्रोपस्थितेः वेगेन स्वरया पतितां स्वर्गा-
द्विच्युताम्, अमरगजानां देहहस्तिनाम् ऐरावतमृतीनामित्यर्थः । वीथिं पंक्तिमिव, तस्यात्यन्तश्वेतत्वा-
दित्याशयः परमार्थतत्त्वसमुदायसमुदायिनोः परस्परं भेदाभावेऽपि योपिद्रूपभेदमादायेदमुक्तमित्यवधेयम् ।
जात्युत्प्रेक्षा ।

कैलासेति । दशमुखो रावणः तस्य उन्मूलनम् उत्पाटनं तेन यः क्षोभः सञ्चलनं तेन निपतितां
जस्ताम्, कैलासस्य रजताद्रेः श्रियं शोभामिव ।

श्वेतेति । अन्यद्वीपानां द्वीपान्तराणां यदवलोकनकुतूहलं बीजणकौतुकं तेन आगतां प्राप्तां श्वेत-
द्वीपलक्ष्मीमिव श्वेतद्वीपशोभामिव ।

धारण कर आविर्भूत हुई हो; महादेवके कण्ठदेशकी नीलिमा दूर करनेके लिए उसके कण्ठकी प्रभा प्रत्यक्ष बाहर
होकर आई हो; पार्वतीकी मनकी पवित्रता मानो शरीर धारण करके आई हुई हो; कार्तिकेयकी मानो मूर्तिमती
कुमारावस्थाकी तपश्चर्या हो; शङ्करके वृषभके शरीरकी प्रभा मानो पृथक् होकर स्थित हो; उस सिद्धायतन (मन्दिर)
के वृक्षोंकी पुष्प-स्तब्धि मानो शङ्करकी पूजा करनेके लिए अपने आप हो उभरत हुई हो; ब्रह्माकी तपःसिद्धि मानो
पृथिवीतल पर उतरी हुई हो; सत्ययुगमें ब्रह्माकी जो कीर्ति उत्पन्न हुई थी, वह मानो सप्त भुवनोंमें भ्रमण करनेमें
थककर विश्राम करने आई हो; कलियुगके प्रभावसे धर्म विनष्ट हो जानेसे शोकातुर होकर मानो क्रक, यजु और
साम वेदोंकी त्रयी वनवास अवलम्बन कर उस स्थानमें आई हो; आगामी सत्ययुगके बीजकी कला मानो स्त्रीरूपमें
स्थित हो; मुनिगणकी ध्यानसम्पत्ति मानो मूर्तिमती होकर रहती हो; देव-गज-पंक्ति मानो आकाशगङ्गाके आगमनके
वेगमें पटक गिरी हो; कैलाश-पर्वतकी शोभा मानो रावणद्वारा उन्मूलनके वेगसे नीचे गिरी हुई हो; श्वेतद्वीपकी

द्वीयावलोकेन कुतूहलागताम्, काशकुसुमविकासकान्तिमिव शरत्समयसुदीक्षमाणाम्, शेष-
शरीरच्छायामिव रमातलमपटाय निर्गताम्, मुसलायुधदेहप्रभामिव मधुमदविधूर्णनायास-
विगलिताम्, शुद्धरश्मिपरम्परामिव पुञ्जीकृतान्, सर्वहंसैरिव धवलतया कृतसांविभागाम्,
धर्महृदयादिव विनिर्गताम्, शङ्खादिवोक्तीर्णाम्, मुक्ताफलादिवाकृष्टाम्, मृणालैरिव विर-
चितावयवाम्, दन्तदलैरिव घटिताम्, इन्दुकरकूर्चकैरिव प्रक्षालिताम्, वर्णसुवाच्छटा-
मिरिव च्छुरिताम्, अमृतफेनपिण्डैरिव पाण्डुरीकृताम्, पारदरसचाराभिरिव धौताम्, रजत-

काशेति । शरत्समयं घनांशकालम् उर्ध्वमाणां प्रतीक्षणां काशकुसुमानां 'कंस' इति लोक-
प्रसिद्धपुष्पाणां विकासकान्तिमिव विक्रमप्रभामिव ।

शेषेति । रसानलं पानाद्यम् अपटाय त्यक्त्वा निर्गतां बहिर्निःसृताम्, शेषस्य नागराजस्य शरीरच्छा-
यां वदुःकान्तिमिव, नागराजस्यानि क्षेत्रवादित्याशयः । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः' इत्यमरः ।

मुत्तेति । मधुमदेन कादम्बरीपानजनितमसतया यद् विधूर्णनं पर्यन्ततो ब्रमणं तदायासेन तस्य-
रिशमेन विगलितां शरीरादिविधूर्णनां मुसलायुधस्य बलमद्रस्य देहप्रभामिव वदुःकान्तिमिव, तस्या
अपि क्षेत्रत्वात् ।

इह 'कैलासश्रियमिव दगसुतोन्मूलनशोननिपतिताम्' इत्यारभ्य 'मुसलायुधदेहप्रभामिव मधु-
मदविधूर्णनानायासविगलिताम्' इत्यन्तं सर्वत्र गुणोपदेशः ।

मुत्तेति । पुञ्जीकृतां प्रजापतिना पृथ्वीकृतां शुक्लपद्मानां मानीयोत्तरार्द्धपञ्चदशदिनात्मकानां
समयानां परम्परा सन्ततिमिव, पद्मानां समयत्वेन द्रव्यत्वादिव जात्युपदेशः ।

उर्वेति । सर्वैः ममरतैः हंसैः सितच्छदैः धवलतया स्वस्वमेतत्तागुणेन करणेन कृतो विहितः संवि-
भागः विमज्ज्य कर्पणं यस्यै तां प्रदत्तस्वस्वरवेततामिवेपर्ययः । इह विभागकरगोष्पञ्चनात् क्रियोपदेशः ।

धर्मेति । धर्मस्य सुकृतस्य हृदयान्मनसात् विनिर्गतां विनिःसृतामिव, शङ्खादिवोक्तीर्णामिव शङ्ख-
निस्तम्भ बहिर्निर्मितामिव, मुक्ताफलात् मौक्तिकाद् आकृष्टाम् आविर्भावितामिव, मृणालैः विरचि-
तावयवां विरचिताङ्गमिव, दन्तदलैः राजदन्तखण्डैः घटितां रचितामिव, इन्दुकराश्चन्द्रकिरणा एव
कूर्चकैः तलिकाः तैः प्रक्षालितां परिष्कृत्य धौतामिव ।

इह निरङ्गकेवलरूपकं क्रियोपदेशः च, अनयोरङ्गाङ्गिमावेन मङ्गरः ।

वर्णसुधानां धवलमसन्नादकुसुमासंज्ञकलेपनद्रव्याणां वृद्धाभिः समूहैः क्षुरितां लितामिव, पारद-
रसस्य रसेन्द्रद्रव्यस्य चाराभिः सन्ततिभिः धौतां प्रक्षालितामिव इह—'रसेन्द्रः पारदः प्रोक्तः पारतोऽपि
निगद्यते । इति नारदः । 'पारतस्तु मानक् पाण्डुः सूतस्तु रहितो मलात् । पारदस्तु मनाक् शीतः सर्वे
तुल्यगुणाः सृष्टाः ॥' इति शब्दानन्दः । बलाशारदरसशब्दयोः पर्यायतया पौनरुक्त्यप्रतीतिः, अनन्तरञ्च
रसमन्त्रस्य द्रवार्थं पर्यवसानात् पुनरुक्त्यदमासः क्रियोपदेशः चानयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

कान्ति कल्पान्य दीप्त वेत्तेने कुतूहले कां हो; काशकुसुमोक्ती विकासकान्ति मानो शरत्काळी प्रतीक्षा करती
हो; शेषस्यको शरीरको शोभा मानो पातल छोटकर बहर निकल कां हुं हो; बलरानको शरीरकान्ति मानो
मयानकी मल्लाम् (मया चलेने) घुमकर गिरी हो; मुत्तकको परनरा मानो इकट्ठी होकर रक्तां हो;
ऐली शोभायमान प्रतीति होती थी । धवल होनेके कारण हंसोंने मानो अपनी-अपनी धवलता विमल कर वसे
देदी थी; धर्मके हृदयसे मानो बह निकली हुई थी; विधाज दाग वह इन्की छोलकर बहर की गई थी; मौक्तियो-
मेंसे ही मानो निकली गई थी; मृणालद्वारा ही मानो उसके कवचव निर्माण किये गये थे; राजदन्तखण्ड द्वारा
ही मानो गढ़ी गई थी; चन्द्रकिरणरती हँसी द्वारा ही मानो वह प्रखलित कर परिष्कृत कर दी गई थी; चूर्णित
(चूनेकी चूर्णी) द्वारा ही मानो लिप्त कर दी गई थी; अमृतके फेनपुण्ड्रद्वारा ही मानो सुवर्णकी गई थी;
पारद रस (पारे) की धरासे ही मानो धीरे धीरे थी; बौदके रससे ही मानो उस पर नाचने (बालिदा) की

१. कल्पदीप्तान्तरावलेकनम् । २. निर्गताम्, वृत्तान् । ३. अक्षलिताम् । ४. अचक्षुरिताम् ।

द्रवेणोव निर्मृष्टाम्, चन्द्रमण्डलादिवोत्कीर्णाम्, कुटज-कुन्द-सिन्धुवारं कुसुमच्छविभिरिवो-
ज्जासिताम्, इयत्तामिव धवलस्रः, स्कन्धावलम्बिनीभिरुदयतटगतादर्क-बिम्बादुदधृत्य बाल-
रश्मि-प्रभाभिरिव निर्मिताभिरुन्मिषत्तटितरलं तेजस्ताम्राभिरचिरस्नानावस्थित-विरल-वारि-
कणतया प्रणाम-लग्न-पशुपति-चरण-भस्म-चूर्णाभिरिव जटाभिरुद्भासितशिरोभागाम्, जटापाश-
प्रथित-मुत्तमाङ्गेन मणिमयं नामाङ्कमीश्वर-चरणद्वयमुद्वहन्तीम्, रवि-रेख-तुरग-खुर-मुख-क्षुण्ण-
नक्षत्र-क्षोद-विशदेन भस्मनालङ्कृतं ललाटपट्टकाम्, शिखर शिलारिलिष्ट-शशाङ्ककलामिव शै-
लराजमेखलाम्, अतुलभक्तिप्रसाधितया लक्ष्मीकृतं लिङ्गया द्वितीययेवं पुण्डरीकमालया दृष्टया

रजतद्रवेण रौप्यरसेन निर्मृष्टामिव, चन्द्रमण्डलादिव शशिबिम्बादिव उत्कीर्णाम् उत्कीर्णं कर्षि-
ताम्, कुटजो गिरिमल्लिका, कुन्दो माध्यम्, सिन्धुवारो निर्गुण्डी, एतेषां कुसुमच्छवयः पुष्पकान्त्यस्ताभिः
उज्ज्वलितामिव परिशोभितामिव । क्रियोद्येष्टा ।

इयत्तामिवेति । धवलस्रः श्वेततायाः इयत्ताम् अन्तिमसीमामिव । गुणोद्येष्टा ।

स्कन्धेति । स्कन्धावलम्बिनीभिः भुजान्तरप्रलम्बिनीभिः उदयतटगतात् उदयगिरिप्रदेशविद्यमानात्
अर्कबिम्बात् सूर्यमण्डलात् उदयस्य बालरश्मिप्रभा एव निष्कास्य ताभिर्बालरश्मिप्रभाभिरभिनवमयूख-
कान्तिभिः करणैः स्रष्टा निर्मिताभिः रचिताभिरिव विद्यमानाभिः उन्मिषन्ती द्योतमाना या तदिव विद्युत्
तस्या यत्तरलं चञ्चलं तेजः तद्वत्ताम्राभिः ताम्रवर्णाभिः, तथा अचिरज्ञानेन स्वरितमञ्जनेन अवस्थिताः
अभ्यन्तरे लग्नाः विरला अहपाशपा वारिकणा जलबिन्दवो यासु तासां भावस्तथा कारणेन प्रणामे प्रणाम-
कालेलग्नानि संसक्तानि पशुपतेर्महेशस्य चरणभस्मचूर्णानि पादविभूतिषोदा यासु ताभिरिव विद्यमाना-
भिः जटाभिर्लम्बकचाभिः उद्भासितो द्योतितः शिरोभागः उत्तमाङ्गप्रदेशो यस्यास्ताम् ।

इह 'उदयतटः' इत्यादौ 'प्रणामे'त्यादौ च क्रियोद्येष्टा, 'उन्मिषद्' इत्यादौ लुप्तोपमा, आसां
परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

जटेति । उत्तमाङ्गेन शिरसा, जटापाशप्रथितं जटाजूटगुम्फितं मणिमयं रत्ननिर्मितं नाम्नः महेशनाम्नः
अङ्गुष्ठिर्ह्यत्र तथोक्तम् ईश्वरस्य महेशस्य चरणद्वयं पदद्वयप्रतिमाम् उद्वहन्तीं मकर्यातिशयेन धारयन्तीम् ।
रवीति । रविरथस्य सूर्यस्यन्दनस्य तुरगाणां घोटकानां खुरमुखैः खुराग्रभागैः क्षुण्णानां विदारितानां
नक्षत्राणां तारकाणां चोदरचूर्णं तद्वत् विशदेन श्वेतेन भस्मना विभूतिकृततिलकं अलङ्कृतो भूषितः
ललाटपट्टो भालस्यलं यस्यास्ताम्, अत एव शिखरशिलया मध्यदेशश्चन्द्रस्थपापाणेन आलिष्टा घटा
शशाङ्ककला चन्द्ररेखा यस्याः तां शैलराजस्य हिमालयस्य मेखलां नितम्बं मध्यभागमिव विद्यमानाम् ।

इह पदार्थहेतुकं काष्णालङ्कमलङ्कारः, तथा चन्द्रकलया विभूतितिलकस्य, विशदपापाणेन सह
ललाटपट्टस्य, मेखलया च सह कन्यायाः सादृश्यमिति द्रव्योद्येष्टा चांभयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अतुलेति । अतुलया निरुपमया भक्त्या आराधनया प्रसाधितया अलङ्कृतरूपेण सज्जितया, लक्ष्मी-
कृतं ध्यानालम्बनीकृतं लिङ्गं शिवमूर्त्तिर्यया तथा, द्वितीयया अपरया पुण्डरीकमालयेव सिताम्भोजपङ्कजव

गई थी; चन्द्रमण्डलमेंसे ही मानो वह काटकर निकाली गई थी एवं कुटज, कुन्द और सिन्धुवारके फूलोंकी कान्तिसे
ही मानो वह परिशोभित की गई (चमकाई गई) थी; तथा धवलता की वह मानो चरमसीमा प्रतीत हो रही थी ।
देदीप्यमान विद्युत्के चञ्चल तेजके समान ताम्रवर्ण एवं स्कन्ध-पर्यन्त लटकनी जटा द्वारा उसका मस्तक शोभाय-
मान था, विधाताने उदयाचल पर आये सूर्यविन्मसे वाहर निकाली गई बाल-किरणोंकी प्रभाद्वारा ही मानो
उन जटाओं का निर्माण किया था; एवं थोड़ी ही देर पहले खान करनेसे उस समय भी जटाओंके ऊपरमें थोड़े
थोड़े जलविन्दु थे, अतएव प्रतीत होता था कि मानो, प्रणाम करनेके समयमें शङ्करके चरणोंकी भस्म-धूलियाँ
जटाके ऊपरमें लगी हों । मस्तकमें जटा-कलापके संगं शुभे हुए शिवनामाङ्कित शङ्करके दोनों चरणोंके मणिमय चिह्न
उसने धारण किये थे; सूर्यके रथमें निद्युक्त घोटोके खुरांगके आघातसे चूर्णीकृत (खुदे हुए) नक्षत्रोंके चूर्णके समान
शुभ्रवर्ण भस्मके तिलककृते उक्तका ललाटदेश भूषित था, अतएव वह चोटीके प्रस्तरमें जड़ी हुई चन्द्रनाकी कलावाली
हिमालयकी मेखलाके समान देखनेमें आती थी; अतुलनीय भक्तिते परिशोभित हुई वह शिवलिंगकी लक्ष्य करके—
द्वितीय श्वेत-कमल-मालाके समान निर्मल दृष्टिद्वारा आदरके साथ भूनाथको देखती थी; अनवरत गान करनेसे उस

१. ...सिन्धुवार । २. उत्थिताम् । ३. ...गताई । ४. ...तटितन्तुतरल । ५. ...तुरङ्गखु-
रक्षुण्ण । ६. कृत । ७. लक्ष्मीकृत । ८. अपरयेव ।

सम्भावयन्ती भूतनाथम्, अनवरत-गीत परिस्फुरिताधरपुटवशात् अतिशुचिभिः शुद्धहृदय-
मयूखैरिव गीतगुणैरिव स्वरैरिव स्तुतिवर्णैरिव मूर्त्तिमद्भिर्मुखाभिष्पतद्भिर्दशनांशुभिः पुनरिव
स्नपयन्ती गौरीपतिम्, अतिविमलैश्च वेदार्थैरिव साक्षात् पितामहमुखादाकृष्टैः, गायत्रीवर्णै-
रिव ग्रथितवाम् उपगतैः, नारायणनाभिपुण्डराक-बोजेरिवादधृतैः, मन्त्रपिम्भिरिव करै-स्पर्शपूत-
मात्मानमिच्छद्भिस्तारकारूपेणागतैः, आमलकीफलस्थूनीमुक्ताफलैरुपरिचितेनाश्वलयेनाधि-
ष्ठितकण्ठभागाम्, परिवेश-परिगत-चन्द्रमण्डलामिव पीर्णमासीनिशाम्, अवामुख-हर-शिरः-

विद्यमानया, दृष्टेरपि विशदस्वादित्याशयः, दृष्टया निरीक्षणेन भूतनाथं महेशं सम्भावयन्ती सभक्तिदर्शने-
नाद्रियमाणाम् । जायुष्येष्टा ।

अनेति । अनवरतं निरन्तरं गीतेन गानेन परिस्फुरितं परिस्पन्दितं यदधरपुटम् ओष्ठद्वयं तद्वशात्,
मुखाद्वदनात् निष्पतद्भिः निःसरद्भिः, अतिशुचिभिः अन्यन्तरवर्णैः, शुद्धहृदयस्य पवित्रमनसः मयूखैः
किरणैरिव, मूर्त्तिमद्भिः शरीरवद्भिः गीतगुणैः गानमायुषैरिव, स्वरैः पदजपमादिसप्तध्वनिभिरिव, स्तुति-
वर्णैः महेशस्तवाधरैरिव विद्यमानैः, दशनांशुभिर्दन्तकिरणैः गौरीपतिं महेशं पुनर्भूयः स्नपयन्तीमिव
स्नपनं विदधतीमिव विद्यमानाम् । गीतगुणैरित्यादित्रयागामेव 'मूर्त्तिमद्भिः' इति विशेषणम् । पूजादावे-
कवारं स्नपनाच्च 'पुनः' पदमिष्यवेधेयम् ।

इह आदितश्चतस्रो गुणोत्प्रेक्षाः अवशिष्टाश्च क्रियोत्प्रेक्षाः, आसां परस्परमद्गाह्निभावसङ्करः ।

अतीति । अतिविमलैरिति मुक्ताफलैरित्यग्रिमस्य विशेषणम् । पितामहस्य विधातुः मुखाद् वदनाद्
आकृष्टैः आकृष्य प्रापितैः साक्षाद्व्यवधानात् वेदार्थैरिव ऋग्वेदप्रभृत्यभिधेयैरिव, निरतिशययथार्थतया
तेषामप्यतिविशदस्वादित्याशयः । ग्रथिततां संयुक्तान् उपगतैः प्राप्तैः गायत्र्याः स्वनामप्रसिद्धस्य वंदिक-
मन्त्रविशेषस्य वर्णैरधरैरिव, तेषामपि ब्रह्माभिस्तयातिविमलस्वादित्यभिप्रायः । उद्धृतैः उच्चोलितैः
नारायणस्य विष्णोः नाभिपुण्डरीकबीजैरिव नाभिकमलबीजैरिव ('कमलगद्गा' इति उच्यतेरिव) ।
तथा आत्मानं स्वकीयशरीरं करस्पर्शनं जपसमये तस्याः कल्पकायाः हस्तस्पर्शेन पूर्णं पवित्रं कर्तुं-
मिच्छद्भिः अभिलषद्भिः तारकारूपेण नवत्ररूपेण आगतैः प्राप्तैः मन्त्रपिम्भरीचिप्रभृतितपस्विभिरिव
विद्यमानैः, तथा आमलकीफलवत् धात्रीफलवत् स्थूलैः स्पष्टैः मुक्ताफलैः मौक्तिकैः उपरचितेन कृतेन
अश्वलयेन जडमालिकया अधिष्ठित आश्रितः कण्ठभागो गलप्रदेशो यन्वास्ताम्, अत एव परिवेशेन
परिधिना परिगतं परिवेष्टितं चन्द्रमण्डलं शनिविन्ध्यं यस्यां तां पीर्णमासीनिशामिव राकात्रात्रिमिव विद्य-
मानाम् । 'परिवेष्टतु परिधिः' । 'पूर्णं राका निशाकरे' इति चानरः ।

इह 'वेदार्थैरिव' 'गायत्रीवर्णैरिव' 'नाभिपुण्डरीकबीजैरिव' 'मन्त्रपिम्भिरिव' इति चतसृषु जायु-
ष्येष्टा 'आमलकीफलस्थूलैः' इत्यत्र लुप्तोपमा, पदार्थद्वैतकं काव्यलिङ्गम्, तथा मुक्तामालायाः परिवेषणं
महः, तन्मुखस्य चन्द्रमण्डलेन सह, तन्मूर्त्तः पीर्णमासीनिशया च साग्यमिति श्रौत्युपमा चेऽस्यां परस्पर-
मद्गाह्निभावसङ्करः ।

अन इति । अधोमुखं हरस्य महेशस्य शिरसि उत्तमाङ्गे यत् कपालं मनुष्यमस्तकारित्य तद्वन्मण्ड-
लाकारेण वत्सलाकृतिना, तथा मोक्षस्य कैवल्यस्य यत् पुरं नगरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः तस्य द्वारकलसवत्
कन्या का ओष्ठ-पुण्ड्र हिट रत्ना था, अत एव मुखेन ते निकलन्ती, अत्यन्त निर्मलं दन्त-रश्मिद्वयं ते वद् नानां फि-
र ते शङ्करको स्नान करा रहो ई देसा प्रताप होना था; वे दन्तरश्मिद्वयं उसके पत्रि हृदयको किरणों के समान एवं
मूर्त्तिमान् गानके मायुष्यके समान मूर्त्तिमती स्वरलहरोंके समान और मूर्त्तिमान् स्तुतिके अन्नरके स्नान देखनेमें
आती थी । आनन्दकी फलके स्नान बड़े बड़े और अत्यन्त निर्मल मोक्षियोंके दानोंसे ग्रथित एक लक्ष्मी माया (हार)
उसके कण्ठदेशमें लम्बित थी, वह (माया) प्रजापतिके मुखमेंसे निकलकर आवे गये सत्त्व वेदार्थके समान, सुंथे
हृत् गायत्री-वर्णोंके समान, नारायणके नाभिस्थित श्वेतजलमेंसे निकाले हुए बीजोंके समान, एवं उस कन्याके
कर-स्पर्शमें आनेको पवित्र होनेको इच्छासे नम्रवरूपमें आए स्पर्शियोंके स्नान देखनेमें आ रहा था, इनप्रकारकी
मुक्तामालासे वह परिवेष्टित चन्द्रमण्डलसे युक्त पीर्णमासी रात्रिके समान शोभायमान प्रतीत होती थी । महादेवके

१. 'गीतस्फुरित' । २. गुणैरिव; स्तुतिवर्णैरिव । ३. पुनर्भूय-गीतनाथम् । ४. ग्रथनताम्,
अनन्तम्, अप्रमत्तानताम् । ५. करतलम् । ६. परिवेशम् । ७. पीर्णमासीम् ।

कपाल-मण्डलाकारेण मोक्ष-पुर-द्वार-कलस-कान्तिना स्तनयुगलेन, एक-हंस-मिथुन-सनाथामिव गङ्गाम्^३, गौरीसिंहसटाग्रयेनेव चामर-रुचिराकृतिना^४ स्तनयुगलमध्यनिबद्धग्रन्थिना कल्प-तरु-लतावलकलेन कृतोत्तरीयकृत्याम्, अयुग्मलोचनसकाशात् प्रसादलब्धेन चूडामणिचन्द्र-मयूख-जालेनेव मण्डलीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण पवित्रीकृतकायाम्, आप्रपदीनेन च स्वभावसितेना-पि ब्रह्मासनवन्धोत्तान-चरणतल-प्रभा-परिष्वङ्गा-लोहितायमानेन दुकूलपटेन प्रावृतनितम्बाम्-

द्वारस्थापितघटवत् कान्तिः शोभा यस्य तेन तथोक्तेन स्तनयुगलेन कुचद्वयेनोपलक्षितामित्यर्थः, अत एव पदेन अन्यरहितेन हंसयोश्चक्राङ्गयोर्मिथुनेन द्वयेन सनाथा सहिता तां गङ्गां भागीरथीमिव विद्यमानाम् ।

इह 'अधो'...कपालमण्डलाकारेण' इत्यत्र 'मोक्षपुरद्वारकलसकान्तिना' इत्यत्र च लुप्तोपमा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथा हंसयुगलेन कुचद्वयस्य गङ्गया च कन्यकायाः साम्यमिति श्रौत्युपमा चेत्यासां परस्परगङ्गाङ्घ्रिभावसङ्करः ।

एवं कपालस्याधोमुखत्वप्रतिपादनञ्च दृष्टगोचरतत्पृष्ठभागस्य मण्डलाकारत्वप्रतिपादनाय, अन्यथा कपालस्योन्मुखत्वे मण्डलाकारत्वं न स्यात् नदूर्ध्वदेशस्योन्नतावनतत्वादित्यवधेयम् ।

गौरीति । गौरीसिंहस्य भवान्या वाहनीभूतकैसरिणः सटाग्रयेनेव जटाविरचितेनेव, चामरवत् बालव्यजेनेव रुचिरा मनोहरा आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन, तथा स्तनयुगलस्य कुचद्वयस्य मध्येऽन्तराले निबद्धः ग्रन्थिर्यस्य तेन कल्पतरुलतावलकलेन मन्दारवृक्षवल्लीवचा कृतं सम्पादितम् उत्तरीयस्य उपसं-ध्यानस्य कृत्यं कार्यं यस्याः ताम् ।

इह "'सटाग्रयेनेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'चामररुचिराकृतिना' इत्यत्र लुप्तोपमा च, अनयोः परस्परं नैरपेक्षेण संचष्टिः ।

अयुग्मेति । अयुग्मलोचनस्य ज्येष्ठकस्य महेशस्य सकाशात् प्रसादलब्धेन अनुग्रहाप्राप्तेन, चूडा-मणेः महेशस्यैव मुकुटमणीभूतस्य चन्द्रस्य शशिनः मयूखजालेनेव रश्मिसमूहेनेव विद्यमानेन, श्वेत-त्वादित्यमिप्रायः, मण्डलीकृतेन वर्तुलीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण यज्ञोपवीतेन पवित्राकृतः पावनीकृतः कायः शरीरं यस्यास्ताम् । इह "'मयूखजालेनेव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा ।

पुरा काले स्त्रिया ब्रह्मचर्यावस्थायां ब्रह्मसूत्रधारणं शास्त्रसम्मतमेव । तथा च वचनम्—'पुरा कल्पे तु नारीणां मौञ्जीवन्धनमिष्यते । उपदेशं च तासां हि सावित्रीवचनं तथा ॥'

आप्रपदीति । किञ्चेति चार्थः आप्रपदं प्राप्नोतीति आप्रपदीनः चरणतलपर्यन्तव्यापकः तेन, स्वभा-वेन प्रकृत्या सितः शुभ्रः तेनापि विद्यमानेन, ब्रह्मासनवन्धेन कमलामनविधानेन उत्ताने ऊर्ध्वमुखे ये चरणतले पादतले तयोः प्रभाया अर्थाद्रक्तवर्णायाः परिष्वङ्गात् सम्बन्धात् लोहितायमानेन अरुणाय-मानेन दुकूलपटेन सूक्ष्मवस्त्रेण प्रावृतौ आच्छादिनौ नितम्बौ आरोहौ यस्यास्ताम् । 'स्यास्त्रिष्वाप्रापदीनं तत् प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत्' इत्यमरः । इह शुभ्रवस्त्रस्यारुणगुणग्रहणात्तद्गुणः ।

नलकस्थित अधोमुख किए हुए नरसुण्टके समान वर्तुलाकार एवं ब्रह्मबन्धके द्वारस्थित कलश-द्वयके समान कान्तिसम्पन्न स्तनयुगल, उस कन्याके वक्षःस्थलमें शोभायमान थे, अत एव हंसोंके एक-जोड़े सहित गङ्गाके समान वह दीखती थी । चामरके समान सुन्दर आकृतितवाला एक कल्पतरु-वत्फल, उसके स्तनोंके बीचमें बद्ध रहकर उत्तरीय बलका कार्य करता था, वह पर्जन्यके सिंहकी जवाबदारा मानो निर्मित हुआ हो ऐसा प्रतीत होता था । कण्ठदेशमें मण्डलीकृत एक बद्धसूत्रे उत्तमा शरीर पवित्र हुआ था, वह (यज्ञसूत्र) महादेवसे प्रसन्न होकर दिए गए चूडामणिरूप चन्द्रके किरणसमूहके समान शोभायमान था । चरणके ज्येष्ठपर्यन्त लटक हुए सूक्ष्म (रेशमी) वस्त्रसे उसका निनन्द-देश (ऊपर) आच्छादित था, वह वस्त्र स्वभावसे श्वेतवर्ण होने पर भी प्रभासमयी रचना कर बैठे रहने में ऊर्ध्व मुख करके रखे हुए चरण-तलोंकी प्रभाओंको उसके ऊपर गिरनेके कारण बलका वह अंग

१. मोक्षद्वारकलस, मोक्षद्वारनिबद्धकलस... । २. एकगतहंस... । ३. ज्वेनगङ्गाम् । ४. चोत्प्रेक्षा-तिना । ५. पवित्रवतीकृतकायाम् ।

यौवनेनापि स्वकालोपसर्पिणा^१ निर्विकार-विनीतेन^२ शिष्येणोपास्यमानाम्, लावण्येनापि कृतपुण्येनेव स्वच्छात्मना परिगृहीताम्, रूपेणापि रुचिरलोचनेन विगतचापलेन आय-तनमृगेणैव निषेविताम्^३, उत्सङ्गगताञ्च स्वसुतामिव सूक्ष्म-शङ्ख-खण्डिकाङ्गुरीयक पूरिताङ्गु-लिनां त्रिपुण्ड्रकावशिष्ट-भस्म-पाण्डुरेण^४ प्रकीष्ट-वद्ध-शङ्खखण्डकेन नख-मयूख-दन्तुरतया गृहीतदन्तकोणेनेव दन्तमयीं दक्षिणकरेण वीणामास्फालयन्तीम्, प्रत्यक्षामिव गन्धर्वविद्याम्, मणिमण्डपिकास्तम्भलम्बाभिरात्मानुरूपाभिः सहचरीभिरिव सर्वाणाभिर्विलासवतीभिः प्रति-माभिरुपेताम्, स्तपनाद्र-लिङ्ग-संक्रान्त-प्रतिबिम्बतया अतिप्रबलभक्त्याराधितस्य हृदयमिव

यौवनेनेति । समुच्चयार्थको ह्यत्रापि । स्वकाले उपयुक्तावस्थायां स्वीयसेवावसरे च उपसर्पति आयातीति तेन, तथा निर्विकारं कामविकारशून्यं क्रोधादिविकारशून्यं च यथा स्यात्तया विनीतेन शिष्या-जनितविनम्रतावाहिना यौवनेन तास्येन, शिष्येणैव ह्यात्रेणैव उपास्यमानाम् आश्रीयमानां सेव्य-मानाञ्च । पूर्णोपमा ।

लावण्येनेति । कृतपुण्येन सुकृतिनेव विद्यमानेन स्वच्छात्मना निर्मलेन काममलरहितस्वरूपेण च लावण्येन परिगृहीताम् आश्रिताम् । इह 'कृतपुण्येनेव' इति पुण्यकरणोत्प्रेक्षात् क्रियोत्प्रेक्षा ।

रूपेनेति । रुचिरे मनोहरे लोचने नयने यस्य यत्र च तेन, तथा विगतं दूरीभूतं चापलं प्राकृतिक-चाञ्चल्यं कामोद्वेगस्य यस्य यत्र च तेन, आयतनमृगेणैव तसिद्धायतनसारङ्गेणैव रूपेण सौन्दर्येण निषे-विताम् आश्रिताम् । पूर्णोपमा ।

उत्तरेति । सुधमानान् अस्थूलानां शङ्खखण्डिकानां कम्बुशकलानाम् अङ्गुलीयकैः अङ्गुलीभूपैः पूरिता व्याप्ता अङ्गुलयः करशाला यस्य तेन, त्रिपुण्ड्रकात् तन्नामकतिलकविधानात् अवशिष्टेन रूपेण भस्मना विभूतिना पाण्डुरेण श्वेतेन, तथा प्रकोष्ठे मणियन्धदेशे वद्धो घृतः शङ्खखण्डं कम्बुकटको यस्य तेन, नखानां कररुहाणां मयूखैः किरणः दन्तुरतया उत्ततया प्रसारितनखमयूखतयेत्यर्थः, कारणेन, गृहीतः हातः दन्तकोणः गजदन्तरचितवीणावादनसाधनं येन तथोक्तेनेव अवगम्यमानेन दक्षिणकरेण अपसव्यहस्तेन, उत्सङ्गगतां क्रोडस्थिताम्, दन्तमयीं गजदन्तालङ्कारबहुलां वीणां वल्लकीं स्वसुतां निजा-श्मजानिव वस्फालयन्तीं वाद्ययन्तीं सप्रेम उपाध्याप्योपाप्य लालयन्तीं च अत एव प्रत्यक्षाम् इन्द्रियगोचरां गन्धर्वविद्यां गानशास्त्रविद्यामिव स्थितम् । 'कोणो वीणादिवादनम्' इत्यमरः ।

इह पूर्णोपमा-पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गक्रियोत्प्रेक्षागुणोत्प्रेक्षायां परस्परमद्वाङ्गिभावसङ्करः । कम्बुम-याङ्गुरीयककटकाम्बाञ्चावैधव्यं प्रतीयत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

मनीति । मणिमण्डपिकारत्ननिर्मिता चतुष्पिका तस्याः स्वभूषण लम्बाभिः प्रतिबिम्बिताभिः, विला-सवतीभिर्विभ्रमशोभायुक्ताभिः सहचरीभिः सपर्याविधाविनीभिरिव विद्यमानाभिः सर्वाणामिः सवह्वकीभिः प्रतिमाभिः आत्मप्रतिबिम्बैः उपेतां सहिताम् । श्रौतोपमा ।

गदनेति । जपनेन अभियेकेण आर्द्रं क्लृप्ते लिङ्गे महेशप्रतिमायां सङ्क्रान्तं प्रविष्टं प्रतिबिम्बं प्रति-

रत्नदर्शी हो गया था । अपने समय पर उपस्थित और क्रोधादि-विकार-विहीन विनीत शिष्यके समान, उपयुक्त अनन्य में उपस्थित और काम-विकार-विहीन वश्य यौवनकाल आश्रयण किया था । लावण्य भी, मानो पुण्योपासनें करने हो उत्सुका परिग्रह किया था । उत्तमन्दिर के हरिण के समान सुन्दर-नयन-सम्पन्न और चातल्यविहीन रूप भी, उत्कृष्ट सेवा करता था । और वह अपनी पुत्री के समान हस्तिदन्तमृपित एक वीणा उत्तरे (जोर) में रखकर दक्षिणहस्तद्वारा बजा रही थी । उसके उस दक्षिणहस्त को अंगुलियों में मूझा धाँख के डकड़ों से बना हुई अंगुठियों पहनी थी, त्रिपुण्ड्र धारण करनेसे अङ्गिष्ठ भस्म से वह दक्षिणहस्त शुभ्रवर्ण हो गया था । जिसके नागिनयनप्रदेश (कलाठ) पर आत्मरत्न परिवेष्टित था, और जो नख-किरण फैलने से मानो हस्तिदन्त-निर्मित वीणा बजाने के समान (मिचराव) से समन्वित श्रृंगिता था, जितने वह प्रत्यक्ष गन्धर्व-विद्या के समान विद्यमान थी । मण्डप के नगिनय सम्पत्तों में लीलाविलासस्तुक्त वीणा के साथ उसके शरीर के अनुत्तम प्रतिबिम्ब पड़े हुए थे, वे उसके सहचरियों के समान देखने में जा रहे थे । स्तन करा देने के कारण आर्द्र शिबलिङ्ग में उत्सुका प्रतिबिम्ब पड़ गया था, अब सब प्रतीत होता था कि नानो वह अति प्रबल-भक्तिसे आराधित शिव के हृदय में प्रविष्ट हो

१. यौवनेनादिष्टेनोपसर्पिणा । २. निर्विकारेण विनीतेन, स्वकालोपसर्पिणिविकारविनीतेन । ३. निषेविताम् ।

४. सूक्ष्मदण्डखण्डिकाङ्गुरीयकपूरिताङ्गुलिना । ५. पाण्डुरेण । ६. सर्वाणामिः प्रतिमाभिः ।

प्रविष्टां हरस्य, हारलतयेव^१ प्राप्तकण्ठयोगया ग्रहपङ्क्तयेव ध्रुवप्रतिबद्धया क्रुद्धयेव रक्त-मुखव-
र्णया मत्तयेव घूर्णित-मन्द-तारया उन्मत्तयेव अनेककृततालया मीमांसयेव अनेकभावनानु-
विद्धया गीत्या देवं विरूपाक्षमुपवीणयन्तीम्^२, अतिमधुरगीतावकृष्टैर्ध्यानमिवाभ्यस्यद्भिनिश्च-
लकर्णपुटैर्मृग-वराह-वानर-वारण-शरभ-सिंहप्रभृतिभिर्वनचरैरावद्धमण्डलैराकर्ण्यमानगीतानु-
विद्धविपञ्ची-घोषाम्, अमरापगामिव नभसोऽवतीर्णाम्, दीक्षितवाचमिवाप्राकृताम्,

रक्षायं यस्यास्तस्या भावस्तथा कारणेन, अतिप्रबलभक्त्या अत्युत्कृष्टाराधनेन आराधितस्य सेवितस्य
हरस्य महेशस्य हृदयं चित्तं प्रविष्टां प्रवेशं कृतवतीमिव विद्यमानाम् । क्रियोध्वेषा ।

हेति । हारलतयेव मुक्तामालयेव प्राप्तकण्ठयोगया लब्धगलसम्बन्धया, पञ्चद्वयेऽपि तुल्यमिदम् ।
ग्रहाणां सूर्यादीनां पङ्क्त्या दीध्येव, ध्रुवेण गानाद्भिशेषेण प्रतिबद्धया नियमितया, पक्षे तु ध्रुवाभ्यां तत्सं-
क्तारकाभ्यां प्रतिबद्धया संयतया । गानाद्भुवस्वरूपमभिहितं सद्गीतनारायणे—‘उत्तमः पट्पदः प्रोक्तो
मध्यमः पञ्चमः स्मृतः । कनिष्ठश्च चतुर्भिः स्याद् ध्रुवकोऽयं मयोदितः ॥’ ग्रहमण्डलस्य ध्रुवनक्षत्रयोर्बन्धन-
मभिहितं ज्यौतिषे—‘मचक्रं ध्रुवयोर्बद्धमाक्षिप्तं प्रवहानिलैः । पर्येत्यजस्रं तद्धृत्वा ग्रहं कक्षा यथाक्रमम् ॥’

क्रुद्धया कुपितया स्त्रिया योषितेव, रक्ताः श्रीरागादिलहिता मुखवर्णा वदनोच्चारितान्यक्षराणि
यस्यां तया, पक्षे तु रक्तताम्रो मुखवर्णो यस्यास्तया । मत्तया सुरादिपानाज्जातमदया स्त्रियेव, घूर्णितः
मण्डपिकायां समन्तात्प्रसृतः मन्दो मृदुः तारो दीर्घश्च स्वरो यस्यास्तया, पक्षे तु घूर्णिते मन्दोद्रेकाश्चञ्चले
मन्दे अलसे तारे कनीनिकायुगलं यस्यास्तया । उन्मत्तया उन्मादवायुप्रस्तया स्त्रियेव, अनेके बहवः कृताः
विहिताः तालाः कालक्रियामानरूपाः करतलध्वनयश्च यस्यां यया च तया । मीमांसया जैमिनिवृत्त-
पूर्वमीमांसा (विचार) शास्त्रेणैव, अनेकाभिः अनेकप्रकाराभिः भावनाभिर्मूर्च्छनाभिः अनुविद्धया युक्त्वा,
पक्षे—अनेकया द्विप्रकारया भावनया भावयितुर्ध्यापारेण तत्प्रतिपादनेत्यर्थः, अनुविद्धया स्मृतया ।
श्रीरागादिलक्षणन्तुल्यं संगीतरत्नाकरे । मीमांसाप्रसिद्धा भावना द्विविधा—शाब्दी आर्था चात्र ज्ञेया । तथा
च पूर्वभूतया गीत्या गानेन, विरूपाणि अग्निसूर्यचन्द्ररूपया वपस्याणि अक्षीणि नयनानि यस्य तं तादृशं
देवं महादेवम् उपवीणयन्तीं वल्लभया उपगायन्तीम् । पूर्णा मालोपमा ।

अतिमधुरेति । अतिमधुरेण कर्णसुखदेन गीतेन गानेन अवकृष्टैराकृष्य आप्रितैः, निश्चलकर्णपुटैः स्तिमित-
कर्णयुगलैः, अत एव ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधं अभ्यस्यद्भिः शिष्यमाणैरिव विद्यमानैः, आबद्धं रचितं मण्डलं
वलयकारेणावस्थानं यैस्तैः, मृगा हरिणाः वराहाः शूकराः वानरा गोलार्द्धगूलाः कपयश्च वारणा हस्तिनः
शरमाः सिंहघातिनोऽष्टपदा जन्तुविशेषाः, पुते प्रभृतय आद्या येषां तैः, वनचरैः अरण्यचारिभिः आकर्ण्यमानः
अयमाणः गीतानुविद्धः गानसंयुक्तः विपञ्चीघोषः सप्ततन्त्रीयुक्त्वोणानिनादो यस्यास्ताम् । क्रियोध्वेषा ।

अमरेति । नभसः आकाशाद् अवतीर्णाम् आगताम् अमरापगां मन्दाकिनीमिव विद्यमानाम् ।
द्रव्योध्वेषा ।

दीक्षितेति । दीक्षितस्य यागादौ नियमिनः वाचं वाक्यमिव, अप्राकृताम् अमर्यां दिव्याम्, पक्षे तु—

गई थी । बीणाध्वनिके साथ-साथ वह शङ्करकी स्तुतिका गान करती थी, वह गान मुक्तानय हारके समान उसके
कण्ठमें संलग्न था, ग्रहपंक्ति जिस प्रकार ध्रुव नक्षत्र (तारा) संयुक्त रहती है, वह गान भी उसीप्रकार गानाद्भुव-
लक्षणसे युक्त था एवं कुपित सुन्दरीके मुखका रङ्ग जिसप्रकार रक्तवर्ण होता है, उस गानमें भी उसी प्रकार
मुखसे नानाविध राग-रागिणीयुक्त अक्षर उच्चारित होते थे; मन्दसे उन्मत्त सुन्दरी की जिसप्रकार नयनकी तारा
अलत होकर घूमती रहती है, उस गानके स्वर भी उसीप्रकार कभी मन्द कभी तार होकर मण्डपिका मध्यमें
विचरण करते रहते थे; उन्मत्त सुन्दरी जिसप्रकार बहुत करतलध्वनि करती है, उस गानमें भी उसीप्रकार
बहुतर ताल क्रिये जाते थे; एवं जैमिनीप्रणीत मीमांसादर्शन जिसप्रकार शाब्दी और आर्था नामकी द्विविध
भावनासे युक्त है, वह गान भी उसीप्रकार बहुत मूर्च्छना-युक्त था । अत्यन्त मधुर गानसे आकृष्ट होकर हरिण,
शूकर, वानर, हाथी, शरभ, सिंह आदि वनचर पशुगण निश्चल कर्णपुटसे मण्डल बांधकर उसके गानके साथ-साथ
बीणाकी ध्वनि सुनते थे, इससे प्रतीत होता था कि मानो वे भी ध्यानका अभ्यास कर रहे हैं । और वह कन्या
आकाशमें उतरी मन्दाकिनीके समान देखनेमें आती थी; यइमें दीक्षित व्यक्ति जिसप्रकार प्राकृतभाषा नहीं-

त्रिपुरारिशरशलाकामिव तेजोमयीम्, पीतामृतामिव विगततृष्णाम्, ईशानशिरःशशिकलामि-
वानुपजातरागाम्, अमयितोदधिजलसम्पदमिवान्तःप्रसन्नाम्, असमस्तपदवृत्तिमिवाद्ब्रह्माम्,
बौद्धबुद्धिमिव निरालम्बनाम्, वैदेहीमिव प्राप्तज्योतिःप्रवेशाम्, द्यूतकलाकुशलामिव वशी-

प्राकृतादिभाषातिरिक्तां संस्कृतात्मिकामित्यर्थः । तथा चात्र 'नापमायितवै न ग्लेच्छितवै, ग्लेच्छो ह्येव
यदपशब्द' इत्यादिशास्त्रेण दीक्षितस्यापभ्रंशभाषाव्यवहारनिषेधादित्याजयः ।

त्रिपुरेति । त्रिपुरारेमहावेवस्य शरशलाकां त्रिपुरासुरहननसमये नारायणरूपां बाणशलाकामिव
तेजोमयीं तेजोवहुलाम् ।

पीतेति । पीतमास्वादितम् अमृतं पीयूषं यथा तां स्त्रियमिव, विगता नष्टा तृष्णा विषयलोभः
सलिलपानेच्छा च यस्यास्ताम् ।

ईशानेति । ईशानस्य महेश्वरस्य शिरसः उत्तमाङ्गस्य शशिकलां चन्द्रकलामिव, अनुपजातः अनु-
पन्नः रागः कामानुरागी लौहित्यं च यस्यास्ताम् । तच्चन्द्रकलायाः प्रतिदिनमुदयास्तमनयोरभावादेव
रक्तिमा नोत्पद्यत इत्यवधेयम् ।

अमयितेति । अमयिनस्य अविलोडितस्य उदधेः सागरस्य जलसम्पदमिव सलिलसम्पत्तिमिव,
अन्तःप्रसन्नां हृदये शुद्धां कामाविविकारशून्यहृदयामित्यर्थः, अन्यत्र तु अभ्यन्तराक्रुण्णिताम्, मन्यन्ते
सति तस्मिन्नाविलता सम्पद्यत इत्याशयः ।

असमस्तेति । असमस्तानि समासवर्जितानि यानि पदानि सुवन्तरूपाणि तेषां वृत्तिमत्रस्थितिमिव,
अद्ब्रह्मां शीतोष्णसुख-दुःखादिद्वन्द्वानुभववर्जितामित्यर्थः, अन्यत्र तु द्वन्द्वसंज्ञकसमासवर्जितां युगल-
संयुक्तवर्जितां वा ।

बौद्धेति । बौद्धानां माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकसाम्प्रदायिकानामित्यर्थः, बुद्धि ज्ञान-
मिव, निरालम्बनां सर्वत्रैवात्मिकवर्जिताम्, अन्यत्र तु निराश्रयाम् । माध्यमिकादयश्चत्वारो बौद्धाः तेषु
योगाचारः विज्ञानातिरिक्तं पदार्थं न मन्यन्ते, प्रतिपादयति च तत्तज्ज्ञानमेव घटादिरूपेण भासते, भेदस्तु
आन्तिवशादेवेति । तथा चोक्तं तैः—

‘महोपलम्भनियमादमेदो नीलतद्विद्योः ।

अन्यच्चेत् मन्विदो नीलं न तद्भावेन मन्विदि ॥

भासेत चेत् कुतः सर्वं न भामेतैकमन्विदि ।

नियामकं न संवन्धं पर्यामो नीलतद्विद्योः ॥’ इत्यादि

वैदेहीति । वैदेहीं मैथिलीमिव, प्राप्त आमादितो ज्योतिषि परमात्मनि प्रवेशो ध्यानगोचरता यथा
ताम् अन्यत्र तु प्राप्तो ज्योतिषि सतीत्यनिर्णयार्थं प्रदीप्ताम् प्रवेशो यथा ताम् ।

घतेति । द्यूतकलायां दुरोदरक्रीडायां कुशलां दृष्टां स्त्रियमिव, वशीकृतानि स्वायत्तीकृतानि अद्यापि
हृन्द्रियाणि हृदयं मनश्च यथा ताम्, अन्यत्र तु वशीकृतम् अषहृदयं दुरोदरविद्यामर्मं यथा ताम् ।

बोलने हैं, वह कन्या भी उत्सीप्रकार प्राकृत ननुष्य (अदिव्य) नहीं थी, त्रिपुरासुरवधके समयमें शङ्कर के
बाणशलाकाके समान वह भी तेजोमयी थी; अमृत-पान करनेवालीको जिसप्रकार पिपासा नहीं रहती है, उसको
भी उत्सीप्रकार विषय-लालसा नहीं थी; शङ्करके मस्तकस्थित चन्द्रकलामें जिसप्रकार राग (रक्तिमा) उत्पन्न
नहीं होती है, उनमें भी उत्सीप्रकार राग (काम आदिका अनुराग) उत्पन्न नहीं हुआ था; अमयित समुद्रजलके
अन्दर निर्मलता रहती है, उसके अन्तःकरणमें भी उत्सीप्रकार मन्य-विकार न होनेसे निर्मलता (प्रसन्नता)
विद्यमान थी; समास-वर्जित पदसमूहका जिसप्रकार परस्पर मिलन नहीं रहता है, उसमें भी उत्सीप्रकार
शीतोष्णादिद्वन्द्व दुःख नहीं थे; बौद्धों (माध्यमिक-योगाचारादि सान्प्रदायिकों) के मनमें ज्ञानका जिसप्रकार विषय नहीं
है (अर्थात् विज्ञानसे अतिरिक्त पदार्थ वे नहीं मानते हैं) उनका कहना है कि ज्ञान ही अस्परिरूपसे भासित होता है
भेद-प्रतीति आन्ति है) उत्सीप्रकार उसमें भी भासक्ति नहीं थी; जानकीजीने जिसप्रकार अग्निमें प्रवेश किया था,
उसने भी उत्सीप्रकार परमज्ञमें प्रवेश किया था; द्यूतक्रीडामें निपुण क्रिया जिसप्रकार पाशकविद्या-रहस्यको स्वाधीन

कृताक्षहृदयाम्, महीमिव जलभृतदेहाम्, हिमसमयदिवसैः सुखलक्ष्मीमिव परिगृहीतैः भास्करात्तपाम्, आर्योमिव समुपात्तैः यतिगणोचितमात्राम्, आलिखितामिवाचलावस्थानाम्, अंशुमयीमिव तच्छायातुलितभूतलाम्, निर्म्ममाम्, निरहङ्काराम्, निर्म्मत्सराम्, अमानुषाकृतिम्, दिव्यत्वाद्परिज्ञायमान-वयः-परिमाणाम्^१ अप्यष्टादशवर्षदेशीयामिवोपलक्ष्यमाणाम्, प्रतिपन्नपाशुपतव्रता^२ कन्यकां ददर्श ।

ततोऽवतीर्य तुरुशास्त्रायां वद्ध्वा तुरङ्गम्^३ उपसृत्य भगवते भक्त्या^४ प्रणम्य त्रिलोच-

नहोनिति । महीं मूमिमिव, अलेन केवलसलिलपानेन घृनः सृतः देहः शरीरं यया ताम्, पक्षे तु जलेन सृतो वेष्टितो देहो यस्यास्ताम् ।

हिनेति । हिमसमयो माघफाल्गुनामकृतुहिनपतनकालः तस्य दिवससुखलक्ष्मीमिव प्रभातश्रियमिव, परिगृहीतः पञ्चाग्निसाधनात् देहेऽङ्गीकृतः भास्करात्तपः सूर्यालोको यया ताम्, पक्षे—परिगृहीतः हिमैर्निरुद्धः भास्करात्तपो यया ताम् ।

आर्यामिति । आर्या स्वनाम्ना प्रख्यातं छन्दोविशेष इव, समुपात्ता स्वीकृता यतिगणस्य वश्येन्द्रिय-पुरुषवर्गस्य तपस्विगणस्येत्यर्थः, उचिता योग्या मात्रा दण्डकमण्डलादितानग्री यया ताम्, पक्षे—समुपात्ता स्वीकृता यतिर्ब्रह्माविध्रामस्थानम्, गण-मगणनगणभगणप्रभृतयः, उचिता योग्या तत्तत्स्वरूप-प्रतिपादिता मात्रा उच्चारणसमयश्च यया ताम् । आर्यालक्षणन्तु श्रुतबोधे—

‘यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽर्या ॥’

आलीति । आलिखितां चित्रितामिव, अचले शैले अवस्थानं स्थितिः यस्यास्ताम्, पक्षे—अचलं निश्चलम् अवस्थानं यस्यास्ताम् ।

अंशिति । अंशुमयीं तैजोमयीं देवीमिव, तनुच्छायाया शरीरस्य प्रतिविम्बेन दीपया च अनुल्लिप्तम् आच्छादितं भूतलं पृथिवीतलं यया ताम् ।

इह ‘दीक्षितवाचमिव’ इत्यारम्भ ‘अंशुमयीमिव’ इत्यन्तं सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

निर्म्ममामिति । ममत्वार्थे ‘मम’ पदमिदमव्ययः, निर्म्ममा ममत्ववञ्जिताम्, निरहङ्कारां निरभिमानाम्, निर्म्मत्सराम् अन्यशुभद्वेषरहिताम्, अमानुषाकृतिं दिव्यस्वरूपाम्, दिव्यत्वात् गन्धर्वपुत्रीत्वेन निर्जरा-मित्यर्थः, अपरिज्ञायमानं मनुष्यवास्वरूपावलोकनमात्रेणानिश्चीयमानं वयसः अवस्थायाः परिमाणं मानं यस्यास्तामपि, अष्टादशवर्षदेशीयामिव अष्टादशवयस ईपन्थूतवर्षीयामिव, ‘ईपदममासौ कल्पवृक्षदेश्य-देशीयरः’ इति पा० सूत्रेण ‘अष्टादशवर्ष’ शब्दाद्देशीयरप्रत्ययः । प्रतिपन्नं गृहीतं पशुपतिः महेशो देवता अत्येति पाशुपतं व्रतं महेशार्चनारूपो नियमो यया ताम् ।

तत इति । ततः कन्यकादर्शनानन्तरम् अववीर्य अश्वःद्वनरणं विधाय वरुणास्त्रायां वृक्षशास्त्रायां तुरङ्गमम् इन्द्रायुधमथ वद्ध्वा वन्दनं कृत्वा उपसृत्य समापमेत्य भक्त्या श्रद्धया भगवते ऐश्वर्यशालिने

करके रहती हैं, उसने भी उसीप्रकार इन्द्रियस्तमूह और चित्तको वशने कर रखा था। पृथिवी जिसप्रकार जलसे परिवेष्टित शरीरवाली है, वह भी उसीप्रकार केवल जल-पानेने शरीर-धारण को थी; गीतकालके प्रभातकालकी शोभा जिसप्रकार हिमद्वारा सूर्यके आलोकको आच्छादित करता है (जड़के दिनोंमें प्रातःकाल हिमावृत्त होनेसे धूप नहीं दीखती है) उसने भी उसीप्रकार पञ्चाग्निसाधनसे शरीरमें सूर्यालोकको धारण किया था; अयाच्यन्दने जिसप्रकार बति (विश्राम) और गग उच्युक्त मात्राके अनुसार होने हैं, उसके भी उसीप्रकार सुनिगन के उपयुक्त दण्ड और कमण्डलु-प्रभृति उपकरण थे; चित्रित प्रतिमूर्ति जिसप्रकार निदल-भावसे स्थित रहती है, वह भी उसीप्रकार पर्वतपर स्थित रहती थी; तैजोमयी देवी जिसप्रकार शरीरको अग्निद्वारा भूतलको लिप्त (रंग) करती है, वह भी उसीप्रकार शरीरके प्रतिविम्बद्वारा भूतलको लिप्त करती थी, वह ममत्व, अहङ्कार और मत्सर (अन्यशुभद्वेष) रहित थी; उसका आकार बलौकिक था और दिव्य स्वरूपके कारण उसके वयका अनुमान यथार्थरूपमें नहीं हो सकता था तो भी वह नाचो अठारह वर्षसे कुछ न्यूनवयस्कत्वार्थ प्रताप होता थी ।

तदनन्तर चन्द्रपीडने बोहोले उत्तरकर जित्ती वृक्षों शाला (जली) में घोड़े को बांध, भगवान् महादेवको

१. ...दिन... । २. परिपीत... । ३. उपात्त... । ४. निर्म्मलाम् । ५. प्रमाणात् । ६. व्रतां च ।

७. वृणान् । ८. महाभक्त्या ।

नायं, तामेव दिव्ययोषितमनिमिष-पचमणा निश्चल-निबद्धलक्ष्येण चक्षुषा पुनर्निरूपयामास। चक्षुषादि चास्य तस्या रूपसम्पदा कान्त्या प्रशान्त्या चाविर्भूतविस्मयस्य मनसि-‘अहो! जगति जन्तूनामसमर्थितोपनूतान्यापतन्ति वृत्तान्तराणि । तथाहि, मया मृगयायां यदृच्छया निरर्थ-कमनुव्रता तुरङ्गमुख-मिथुनम्, अयमतिमनोहरो मानवानामगम्यो दिव्यजनमस्त्ररणोचितः प्रदेशो वीक्षितः । अत्र च सलिलमन्वेपमाणेन हृदयहारि-सिद्धजनोपस्पृष्टजलं सरो दृष्टम् । तीरलेखाविश्रान्तेन चामानुषं गीतमाकर्णितम् । तस्मानुसरता मानुषदुर्लभदर्शना दिव्यकन्य-केयमालोकिता । नहि मे संशीतिरस्या दिव्यतां प्रति, आकृतिरेवानुमापयत्यमानुषताम्, कुतश्च मर्त्यलोके सम्भूतिरेवंविधानां गन्धर्व-ध्वनिविशेषाणाम् ।’ तद् यदि मे सहसा दर्शन-

त्रिलोचनाय महेशाय प्रणम्य नमस्कृत्य, तामेव पुर्य्यात्राजितस्वरूपामेव दिव्ययोषितं स्वर्गीयस्त्रियम्, अतिमिषपचमणा निस्पन्दनेत्रलोम्ना निश्चलं स्थिरं यथा स्यात्तथा निषद्वं विहितं लक्ष्यं दृष्ट्यै न तेन चक्षुषा लोचनेन पुनर्मण्डपिकाप्रवेशानन्तरं निरूपयामास तात्पर्येन दर्शयितुं ।

उपादाति । किञ्चेति चार्थः । रूपसम्पदा सौन्दर्याधिक्येन, कान्त्या शरीरदीप्त्या, प्रशान्त्या प्रश-मेन च करणेन, आविर्भूतः प्रकटीभूतः विस्मय आश्चर्यं यस्य तस्य, अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चित्ते चक्षुषादि ह्यं वृत्तिः सञ्जाता ।

ननु सा वृत्तिः केश्यत आह—‘अहो’ इति । जगति संसारे जन्तूनां जीवानाम्, वृत्तान्तान्तराणि व्यापारविशेषाः असमर्थितोपनूतानि अतर्कितप्राप्तानि सन्ति आपतन्ति चित्ते जायन्ति अनुभवविषयी-भवन्तीत्यर्थः ।

प्रतिपादितविषयं समर्थयति—तथाहत्यादिना । मया चन्द्रापीडेन मृगयायाम् आलोककवृत्तौ यदृच्छया स्वेच्छया अनुबन्धता अनुगच्छता तुरङ्गमुखमिथुनं क्षिप्रयुग्मम्, अतिमनोहरः अतिसुन्दरः मानवानां मनुष्याणाम् अगम्यः अगोचरः दिव्यजनानां विद्याधरादीनां सस्त्ररणं विचरणं तत्रोचितो योग्यः अयं पुरोऽवलोक्यमानः प्रदेशो भूभागो वीक्षितः अवलोकिताः ।

अत्रेति । अत्र अस्मिन् प्रदेशे सलिलं जलम् अन्वेपमाणेन मृगयता मया हृदयहारि मनोहरम्, सिद्धजनैः देवयोनिविशेषैः उपस्पृष्टं सेवितं जलं यस्य तत्, सरः अस्त्रोदसरोवरः दृष्टम् अवलोकिताम् । तस्य सरसः तीरलेखायां तदपङ्क्त्या विश्रान्तेन कृतविश्रामेण मयेयमन्वयः, अमानुषं दिव्यं गीतं गानम् आकर्णितं श्रुतम् । तद् गीतम् अनुसरता अनुव्रता मानुषाणां मानवानां दुर्लभदर्शना दुष्प्रापावलोकना ह्यं दृश्यमाना दिव्यकन्यका स्वर्गीयपुत्री आलोकिता वीक्षिता ।

ननु दिव्यकन्यकेयमिति कथं निर्णयित इत्यत आह—नहीति । अस्या अवलोक्यमानायाः कन्य-काया दिव्यतां प्रति स्वर्गीयताविषये मे मम नहि संशीतिः नास्ति सन्देहः, आकृतिः आकार एव अमा-नुषतां देवरूपताम् अनुमापयति अनुमिति जनयति, न खलु मानुषीणामेवमाकारो भवतीत्याशयः । कारणान्तरमाह—कृत इति । एवंविधानाम् पुनरादृशानां गन्धर्वाणां देवगायकानां ध्वनेनादस्य विशेषाणां

निकट आकर अक्षिपूर्वक प्रगान किया और उस दिव्य तरुणको दृष्टको बांधकर निश्चल इष्टि बह पुनः देखने लगा । उसका शारीरिक अलंकारिक सौन्दर्य, कान्ति और शान्तिसे चन्द्रापीडको विस्मय उत्पन्न हुआ एवं मनसे वह विचारने लगा—अहो ! संसारमें प्राणिमंडले समस्त विशेष घटना अतर्कित रूपसे (बिना विचारे) ही उपस्थित हो जाती है, क्योंकि - मैंने अपनी इच्छाके अनुसार मृगया (शिकार) में गया, निरर्थक क्षिप्र-मिथुनका अनुसरण किया और वह अत्यन्त मनोहर, मनुष्योंके पहुँचनेसे बाहर, दिव्य-पुरुषोंके जनन करने योग्य प्रदेश देखने । फिर वहाँ जलका अन्वेपण करते-करते निष्पुरुष जिसके जलका उपयोग करते हैं ऐसा मनो-हर सरोवर देखा । उसके तीर पर विश्रान करदेकरने दिव्य गान सुना और उसका अनुसरण करनेसे मनुष्योंको दुर्लभ दर्शनवाली इस दिव्य कन्याको देखा । इसकी दिव्यताके विषयमें मुझे थोड़ा भी किसी प्रकारका संशय नहीं है, क्योंकि—इसकी आकृति ही दिव्यता प्रकट करती है । विशेषतः मर्त्यलोकमें इस प्रकार गन्धर्वगीत-ध्वनिका सम्भव कैसे हो सकता है ? वत एव यदि यह सत्ता ही मेरे दृष्टियुक्ते अनर्पण न हो जाय,

१. पर्वतीयतये । २. अतिमिष... । ३. विस्मयमनसि, मनसि विचरः । ४. तुरङ्गमुख... । ५. वीक्षितः क्षितिः । ६. उपस्पृष्टम् । ७. विधानां गन्धर्वध्वनिविशेषाणां च ।

पयात्रापयाति, नारोहति वा कैलासशिखरम्, नोत्पतति वा गगनतलम्, तवः 'का त्वम्, किमभिधाना वा, किमर्थं वा प्रयत्ने वयसि प्रतिपन्ना व्रतम्' इति सर्वमेवैतन् एतादृशमूल्यं पुच्छामि, अतिमहानयनवकाशं काश्चर्यागाम्' इत्यवधान्ये तस्यानेव स्फटिकमण्डपिकायाः सम्यग्दर्शनं स्वन्मनाश्रित्य सनुपविष्टः गीतसमाप्यवसरं प्रतीक्षमाणस्तस्यै ।

अथ गीतावसाने नूकीमूतवीणा प्रशान्तमधुकररुतेव कुमुदिनी सा कल्पका सनुत्याय प्रदक्षिणीकृत्य कृतहरप्रणामां परितृप्त्य स्वभाववचनया तपःप्रभावप्रगल्भया दृष्ट्या समाध्यासयन्तीव, पुण्ड्रैरिव स्पृशन्ती, तीर्थजलैरिव प्रक्षालयन्ती, तपोभिरिव पावयन्ती, शुद्धिनिवर्तुषाणां, वरदानम् इवोपपादयन्ती, पवित्रतामिव नयन्ती, चन्द्रापीडसावभाषे-स्वागतमनियये.

मन्दमन्त्रवाराणां नर्त्यलोकं ननुप्यमूनी कुतः कस्मात् मन्मनिलयति, क्व एवास्या दिव्यतां प्रति नहि संशीतिरित्यागमः । सन् पूर्वकाव स्वप्नार्थकं 'शीङ्' घातोः क्षिप्तं किञ्चि सति चंदोतिरिति ।

अदिति । तस्मात्कारणात् यदि पावते न मन महता कस्माद् दर्शनमप्यद् विदोक्तमपार्हनापयति नापसरति, वा जयवा कैलासशिखरं रज्ज्वाद्रिभ्रं नारोहति नारोह्यं विषदे, गगनतलम् वाकाशतले वा नोरपतति नोद्भ्रजति नतस्तादृक्, 'का त्वम् ? किमभिधाना किमर्थं किमप्रोक्तं प्रयत्ने वयसि दात्वावस्थायां पाशुपतं महेशमण्डलिनं व्रतं नियमं प्रतिरक्षा काश्चवती' इत्येतत्सर्वमेव पुनः कल्पकात् उपपन्नं मनीषतेत्य पुच्छामि प्ररतं करोमि, काश्चर्यागाम् काश्चर्येण विस्मयानुभवानाम्, अतिमहद् अतिदृढं अयम् अवकाशः समयः । इति पूर्वोक्तं भवधारं निश्चित्य तस्यां पूर्वोक्तायानेव स्फटिकमण्डपिकायां कल्पनमन् एकनमं स्वप्नं स्पृशन् काश्चित् अवलम्ब सनुपविष्टः समासीनः गीतसमाप्यवसरं गानसमाप्तिसमयं प्रतीक्षमाणः प्रतीक्षां कुर्वन् तस्यै स्थितवान् ।

अदिति । गीतावसाने गानसमाप्तौ नूकीमूता निरुद्धा जाता वीणावह्वली इत्यां सा, अत एव प्रशान्तं शान्तिमुपगतं मधुकररुतं क्रमरहस्ये पत्यां सा, कुमुदिनी कैरविनीव स्थिता सा कल्पका, सनुत्याय तस्यां विषाय प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणां विषाय निवलिङ्गमिति शेषः । कुतः विहितः हरप नहेकाव प्रणामः नमस्कारः यथा सा, परितृप्त्य परावर्तनं विषाय स्वभाववचनया प्राद्वित्कवेत्तया, तपःप्रगल्भेण तपोमाहान्येन प्रगल्भा दृष्टा कामपण्यिपदवैल्यः, तया दृष्ट्या लोचनेन समाकाशयन्तीव सन्मदनां विदधतीव अनयं प्रयच्छतीवित्यर्थः, पुण्यैः सुकृतैः स्पृशन्तीव रूपं कुर्वन्तीव, तीर्थजलैः प्रक्षालयन्तीव, तपोभिः तपस्याभिः पावयन्ती एततां कुर्वन्तीव, शुद्धि पादयन्ती कुर्वन्तीव, वरदानं मनोरथदानम् उपपादयन्तीव सन्नादयन्तीव, पवित्रतां एततां नयन्तीव प्रापयन्तीव, चन्द्रापीडम् आशनापे आनाशितवती ।

इह 'कुमुदिनीव' इत्यवोपनालकारः । 'मन्मन्नासयन्तीव' इत्यारम्भ 'नयन्तीव' इत्येतेषु सप्तद्विषोऽप्येवार्थां परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानतया संछिष्टः ।

स्वागतमिति । अतिथये अभ्यागतये स्वागतं शुभागतनम्, महान् नातो भागं यस्य सः । यद्वा—

किञ्च कैलासमर्गके शिखर पर कङ्कन वाय, लज्जा काकाशने छङ्कन वाय, ते मै—'तुम छैन हो ? तुम्हारा नाम क्या है ? और क्यों तुमने इस कथन क्वत्था (कुण्ठित) में लग्ना कारण को है ? इस लज्जे से सब विषय इसने समाप्त करे इतने मूछ छूँगा, क्योंकि मैं, कादम्बरी, तिर कलन्त उच्छुद्ध करती हूँ । चन्द्रापीड इस प्रकार मन हो मन निश्चय कर लो स्फटिकमण्डपके कल्पनार्थ निम्नी एक सन्मदके महारते वैष्णव गानसमाप्तिका अवसर प्रतीक्षा करने छा ।

उक्तो वाद गान समाप्त होने पर वीणाका बन्द कर हो गया. उस समय बन्द हुए मधुकरके मन्त्र-पुंवारवाली कुमुदिनीने सनान वह शीलागान रुई । बाद उस कल्पने लक्ष्म, प्रदक्षिणा वर महादेवो प्रणम किया । पश्चात् पुनः समाप्त हो शैतवर्ग एवं सन्मदके प्रगल्भे सर्वविषयनिर्वादिमुप-दृष्टिवा चन्द्रापीडो नातो अभ्यस्त करती हो, पुण्ड्रारा हो नातो सर्व करती हो, तीर्थजलैः हो नातो स्नात करती हो, तप्यते हो

कथमिमां भूमिमनुप्राप्तो महाभार्गः, तदुत्तिष्ठ, आगम्यताम्, अनुभूयतामृतिथिसत्कारः' इति । एवमुक्तस्तु तथा सम्पापण-मात्रेणैवानुगृहीतमात्मानं मन्यमान उत्थाय भक्त्या कृत-प्रणामो 'भगवति । यथाज्ञापयसि' इत्यभिधाय दर्शितविनयः शिष्य इव तां व्रजन्तीमनु-वत्राज ।

व्रजञ्च समर्थयामास-‘हन्त ! तावन्नेयं मां दृष्ट्वा तिरोभूता । कृतं हि मे कुतूहलेन प्रप्राशया हृदि पदम्, यथा चेयमस्यास्तपस्विजनदुर्लभविषयरूपाया अपि दाक्षिण्यातिशयो प्रतिपत्तिरभिजाता विभाव्यते, तथा सम्भावयामि नियतमियमखिलमात्मोदन्तम् अभ्यर्च्य-माना कथयिष्यतीति । एवञ्च कृतमतिः पदशतमात्रमिव गत्वा, निरन्तरैर्दिवापि रजनी-

‘जन्मप्रभृति चारम्य कलङ्को यस्य नो भवेत् । स्याच्चैवानुपमा कीर्त्तिर्महाभागः स उच्यते ॥

इत्युक्तलक्षणयुक्तो भवान्, इमाम् एतत्पर्यन्तां भूमिं स्थानं कथं येन प्रकारेण अनुप्राप्तः तत्तस्मा-द्धेतोः उत्तिष्ठ उत्थानं विधेहि, आगम्यतां मत्पार्श्वे इति शेषः, अतिथिसत्कारः आतिथ्यम् अनुभूयतां प्रत्यक्षीक्रियताम् । इति समाप्तौ । ‘इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु’ इत्यमरः ।

एवमिति । एवं पूर्वप्रतिपादिनक्रमेण तथा कन्यकया उक्तोऽभिहितस्तु चन्द्रापीड इत्यन्वयः, सम्पापणमात्रेणैव केवलसंलापेनैव अनुगृहीतं प्रमादप्राप्तीकृतम् आत्मानं स्वं मन्यमानः अवबुध्यमानः उत्थाय तस्मात्प्रदेशादुत्थानं विधाय भक्त्या श्रद्धया कृतप्रणामः विहितनमस्कारः ‘भगवति नपस्विनि ! यथाऽऽज्ञापयसि येन प्रकारेणादेशं करोषि तत्तथा’ इत्यभिधाय इत्युक्त्वा शिष्यश्चात्र इव दर्शितविनयः प्रकाशितनम्रतः सन् व्रजन्तीं गच्छन्तीं तां कन्यकाम् अनुवत्राज पश्चाज्जगाम । पूर्णोपमा ।

व्रजन्निति । किञ्चेति चार्थः । व्रजन् तां कन्यकां पश्चाद्गच्छन् चन्द्रापीडः समर्थयामास हृदये निर्धारयामास । किं समर्थयामासेति जिज्ञासायामाह-‘हन्तेति । हन्त हर्षे ‘हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भ-विपादयोः’ इत्यमरः । तावत् इयं कन्या मां दृष्ट्वा निरीषय न तिरोभूता नादृश्यतां गता । हि तस्मादेव मे मम हृदि चित्ते कुतूहलेन कौतुकेन प्रश्नाशया पूर्वप्रतिपादितरूपपृष्ठकामिलापया पदं स्थानं कृतं विहितम् । ‘पदं व्यवसितव्राणस्थानलक्ष्माहृदिवस्तुषु’ इत्यमरः ।

तपस्विजनानां मुनिजनानां दुर्लभं दुष्प्रापं दिव्यं मनोहरं रूपं सौन्दर्यं यस्याः तस्याः अपि, अस्याः प्रत्यक्षगतायाः कन्यकायाः यया येन प्रकारेण इयम्, दाक्षिण्यस्य औदार्यस्य अतिशय आधिक्यं यस्यां सा तथोक्ता, प्रतिपत्तिः ‘स्वागतमतिथये’ इत्याद्याचारः, अभिजाता उत्पन्ना विभाव्यते लक्ष्यते । तथा तेन प्रकारेण अभ्यर्च्यमाना मयाऽभिधातुमनुरुध्यमाना सती, नियतं नूनम् अखिलं समग्रम् आमोदन्तं स्वीयसमाचारं कथयिष्यति प्रतिपादयिष्यति इति, एवं सम्भावयामि तर्कयामि ।

एवमिति । किञ्चेति चार्थः । एवम् उक्तप्रकारेण कृतमतिः कृतनिश्चयश्चन्द्रापीडः, पदशतमात्रमिव

मानो पवित्र करती हो, पापनाश करती हो, वरदान देती हो और पवित्रता उत्पन्न करती हो, इस प्रकार चन्द्रापीडसे कहने लगी—‘अन्यागत ! मैं आपका स्वागत करती हूँ, महाभाग्यशाली ! आप इस भूमिमें कैसे आये !, अतएव उठिये, आइये, मेरा आनिष्य स्वीकार कीजिये इस प्रकार उसके वचन सुनकर केवल संभाषणसे ही अरुनेकी अनुगृहीत मानकर चन्द्रापीड उठा और भक्ति-पूर्वक उसे प्रमाण कर ‘देवि ! आप जिस प्रकार आदेश देती हैं वैसे ही करूँगा’ इस प्रकार उत्तर देकर उसके आगे चलने पर शिष्यके समान वह भी विनय-श्रद्दर्शन-पूर्वक उसके पीछे पीछे चला ।

चन्द्रापीडने जाने-जाने ननमें इस प्रकार निश्चय किया—‘हर्षका विषय है कि यह मुझे देखकर अन्तर्हित नहीं हुई, अतएव इस समय मेरे चित्तमें कुतूहल सहित प्रश्न करनेकी आज्ञा ने प्रणिष्टा प्राप्त की (स्थिर हुई) । इसका यह दिव्यरूप, तपस्विनीकी दुर्लभ है, तथापि मेरे प्रति इसका जब इस कार अत्यन्त-औदार्य-सम्पन्न व्यवहार उत्पन्न हुआ है, तब मेरा ऐसा विचार है कि—मैं इसे कहनेके लिए प्रार्थना करूँगा तो निश्चय ही यह अपना सब वृत्तान्त कह देगी’ । इस प्रकार विचारते-विचारते लगनग सी कदम चलने पर ही उसने एक गुफा

१. महाभाग ! २. अनुगम्यमान् । ३. कश्चिद् ‘शक्ति’ इति पदं न विद्यते । ४. तस्मापित...

५. समुत्थाय । ६. अद्भुतावृत्तिरतिरोभूता । ७. अतिशय । ८. इयमात्मोदन्तम् ।

समयमिदं दर्शयद्भिस्तमालतरुभिरन्धकारितपुरोभागाम्, उत्फुल्लकुसुमेषु लतानिकुञ्जेषु कूजतां मन्दं मन्दं मदमत्तमधुलिहां विरुतिभिर्मुखरीकृतपर्यन्तान्, अतिदूरपातिनीनाञ्च धवल-शिलातल-प्रतिघातोत्पतनफेनिलानामपां प्रस्रवणैरुत्कोटि-प्राव-विटङ्क-विपाट्यमानैरुच्चरदध्वनिभिरवशीर्यमाण तुषार-शिशिर-शीकरासारैराबध्यमाननीहाराम्, हिम-हार हर-हास-धवलैश्चो-भयतः क्षरद्भिर्भिन्नैर्द्वारैर्वावलम्बित-चलच्चामरै-कलापामिवोपलक्ष्यमाणाम्, अन्तःस्थापित-मणि-कमण्डलु-मण्डलाम्, एकान्तावलम्बित-योग-पट्टिकाम्, विशाखिका-शिखर-निबद्धं-

किञ्चिद्ध्वानमतिक्रम्येव गत्वा व्रजित्वा 'गुहामद्राक्षीत्' इत्यग्रिमक्रियया सम्बन्धः । इह खलिके द्वितीयै-कवचनान्तानि पदानि 'गुहाम्' इत्यग्रेतनस्य विशेषगानि । निरन्तरैः सान्द्रैः अत एव दिवाऽपि दिनेऽपि रजनीसमयं रात्रिकालं दर्शयद्भिरवलोक्यद्भिरिव विद्यमानैः, तमालतरुभिः तापिच्छवृक्षैः करणैः, अन्धका-रितः समुत्पादितान्धकारः पुरोभागः संमुखदेशो यस्यास्ताम् । इह 'दर्शयद्भिरिव' इति क्रियोपेक्षा ।

उत्फुल्लेति । उत्फुल्लानि प्रस्तुतितानि कुसुमानि पुष्पाणि येषु तेषु, लतानिकुञ्जेषु वल्लीकुञ्जेषु मन्दं मन्दं शनैः शनैः कूजता शब्द कुवतां मदमत्तमधुलिहां मधुमत्तभ्रमराणां विरुतिभिः शङ्करैः मुखरीकृतः वाचालीकृतः पर्यन्तः प्रान्तदेशो यस्यास्ताम् ।

अतिदूरेति । किञ्चेति चार्थः । अतिदूरात् द्रष्टव्यं पतितुं शीलं यासां तासां, धवलेषु विशदेषु शिलातलेषु पाषाणतलेषु प्रतिघातेन प्रतिस्खलनेन यत् उत्पतनम् ऊर्ध्वगमनं तेन फेनिलानां फेनवतीनाम् अपां जलानाम्, उत्कोटयः उत्तताप्राये प्रावाणः प्रस्तराः तेषां विटङ्कैः ऊर्ध्वप्रदेशैः विपाट्यमानानि विदार्य-माणानि तैः, उच्चरन्तः स्खलनप्रतिस्खलनैर्जायमाना ध्वनयः शब्दा येषु तैः, तथा अवशीर्यमाणाः प्रस्तरेषु पतनात् जर्जरीभवन्तः तुषारवत् तुहिनवत् शिशिराः शीतलाः शीकरासाराः सलिलकणधारा येषां तैः प्रस्रवणैः गिरिनिक्षरैः, आबध्यमानाः सज्जायमाना नीहाराः सलिलकणा यस्यां ताम् ।

इह स्वभावोक्तिः, तुषारशिशिरपदयोः तुल्यार्थकतया श्रवणमात्रेण पौनरुक्त्यप्रतीतेरनन्तरञ्च तुषारवत् शिशिरा इति भेदप्रतीत्या पुनरुक्तवदाभासश्च, अनयोर्द्वयोर्मिश्रोऽङ्गाङ्गिभावसङ्करः । अपुष्टार्थत्वदोष-निराकरणाय धवलपदपरित्याग एव समुचित इत्यवधेयम् ।

हिमेति । किञ्चेति चार्थः हिमं तुहिनं हारो मुक्तामाला हरहासो महेशहास्यं तद्वत् धवलाः श्वेताः तैः, उभयतो द्वारपार्श्वयुगले चरद्भिः चरद्भिः निक्षरैः प्रस्रवणैः हंतुभिः, द्वारे प्रतीहारे अवलम्बितः सन् चलन् प्राच्छलन् चामराणां वालव्यजनानां कलापः समूहो यस्यास्तामिव उपलक्ष्यमाणां वीक्ष्यमाणाम् । 'स्त्री द्वाद्द्वारं प्रतीहारः' इत्यमरः । इह चलच्चामरसमूहोपेक्षणाज्जायते ।

अन्तरिति । अन्तरभ्यन्तरे स्थापितं न्यस्तं मणिमयकमण्डलूनां मणिनिर्मितकुण्डिकानां मण्डलं समूहो यस्यास्ताम् ।

एकान्तेति । एकान्ते एकभागे अवलम्बिता स्थापिता योगपट्टिका योगसाधनसमयपरिधानाय सुद्रव्यैर्मवसनं यस्यास्ताम् ।

विशासिकेति । विशाखिकायाः शिखरायाः शिखरे ऊर्ध्वभागे निबद्धं संयतं चारिकेलीफलस्य लाङ्गली-

देसी । उसके समुत्त भागमें लगानार लगे हुए होनेके कारण दिनमें भी नानो रात्रि प्रकट करते तमाल वृक्षोंने अन्यथा कर रक्ता था; लताकुशों (विलोंकी कुशों) ने नानाविध फूल खिले हुए थे, उनमें मन्द-मन्द गुंजार करते हुए मदमत्त मधुकरोंके झङ्कारते उस गुहाका प्रान्तभाग सुसज्जित हो रहा था; श्वेतवर्ण शिलाखण्ड (चट्टान) से टकराकर उछलनेमें फेननय हुए, अत्यधिक दूरसे गिरते जलके प्रस्रवणों (जरनो) से एव लंबी उठी कोरवाले प्रस्तरोंकी नोकोंसे जर्जरित बहुर गरज करते टुकड़े-टुकड़े हुए हिमके समान शीतल कणोंकी वर्षासे नीहार (ओस) भर रहा था । उस गुहाद्वारके उभय पार्श्व (दीनों बगल) में खड़े हुए हिम, मुक्ताकी माला और शङ्करके हाथके समान धवलवर्ण क्षरनोंसे उसके द्वार पर मानो चञ्चल चमर लटकाये हों ऐसा प्रतीत होता था । उसके अभ्यन्तरमें कितने मणिमय कमण्डलु रहते थे । योगसाधन करनेके समयमें पड़नेके उपयुक्त छोटे एक पट्टवल एक स्थानमें

नारिकेली^१-फल-वल्कलमय-धौतोपानद्युगलोपेताम्^२, अवशीर्णाङ्ग-भस्म-धूसर-वल्कलशय-नीयमनाथैकदेशाम्, इन्दुमण्डलेनेव दट्कोत्कीर्णेन शङ्खमयेन भिक्षाकपालेनाधिष्ठिताम्, सन्निहितमस्मालावुकां गुहामग्राक्षीत् ।

तस्याश्च द्वारि शिलातले समुपविष्टो वल्कल-शयन-शिरोभाग-विन्यस्तवीणां ततः पर्णपुटेन निर्झरावगृहीतमर्घ्यमलिलम् आदाय तां कन्यकां समुपस्थिताम् 'अलमलमति-यन्त्रगर्भा, कृतमतिप्रसादेन, भगवति! प्रसीद, विमुच्यतामयमत्यादरः, त्वदीयमालाकनमपि सर्वपापप्रशमनमयमर्पणमिव पवित्रीकरणायालम्, आस्यताम्' इत्यब्रवीत् । अनुरुध्यमानश्च तया तां सर्वमतिथिसपार्यामतिदूरावनतेन शिरसा सप्रश्रयं प्रतिजग्राह ।

फलस्य वल्कलमयं त्वद्निमित्तं धौतं चालितम् उपानद्युगलं पादुकाद्वयं तेन उपेतां युक्ताम् । 'नारिके-लस्तु लाङ्गली' इत्यमरः ।

अवशीर्णैति । अवशीर्णं पार्श्वपरिवर्त्तसादौ द्युतं यत् अङ्गभस्म देहविभूतिः तेन धूसरं चकलच्छवि यत् वल्कलशयनीयं तत्त्वद्निमित्तशय्या तेन सनायः संयुक्तः एकदेश एकभागो यस्यास्नाम् । 'धूसरस्तु सितः पीतलेशवान् चकलच्छविः' इति शब्दार्णवः ।

इन्दुनि । इन्दुमण्डलेनेव शशिविम्बेनेव विद्यमानेन, दट्केण प्रस्तरविदारणाद्येण उत्कीर्णं सन्नद्य रचितं तेन, शङ्खमयेन कम्बुदलनिर्मितेन भिक्षाकपालेन भिक्षायाः पात्रेण अधिष्ठिताम् आश्रिताम् । उपमा ।

सन्निहितेति । सन्निहिता समीपे स्थापिता भस्मनः विभूतिरक्षणार्था अल्लवुः शून्यमध्या तुङ्गी यस्यां ताम्, गुहां कन्दराम् अद्राक्षीत् दृष्टवान् ।

तस्या इति । किञ्चेति चार्थः । तस्या गुहायाः द्वारि प्रतीहारदेशे शिलातले पापागतले समुपविष्टः समासीनश्चन्द्रापीठः तां कन्यकाम् अग्रवीदित्यन्वयः । वल्कलशयनस्य तत्त्वद्निमित्तशय्यायाः शिरोभागे उत्तमाङ्गप्रदेशे विन्यस्ता स्थापिता वीणा वहक्री यया ताम्, ततो वीणास्थापनानन्तरं पर्णपुटेन निर्झरात् प्रन्त्रवगात् आगृहीतम् आत्तम् अर्घ्यमलिलम् अर्घजलम् आदाय गृहीत्वा समुपस्थितां समागतां तां कन्यकां प्रति—अतियन्त्रणा मल्लते अत्यन्तं क्लेशानुभवेन अलं कृतम्, अतिप्रसादेन अत्यन्तानुग्रहेण कृतम् अलम्, भगवति देवि ! प्रसीद प्रसन्ना भव, अयमत्यादरः अत्याग्रहः विमुच्यतां परित्यज्यताम्, त्वदीया-लोक्नमपि त्वद्दर्शनमपि सर्वपापप्रशमनं सर्वैसां प्रशान्तिकृत्, अयमर्पणमिव पापविनाशकम् 'सुतश्च सप्यश्चाभीष्टा' इत्यादिचुक्तमिव पवित्रीकरणाय पावनीकरणाय अलं समर्थम्, अत आस्यताम् उपविश्य-ताम् । भवत्या दर्शनेनैव मम जन्मसाफल्यं ततः किमातिथ्येनेत्याशयः ।

अप्यिति । अपि च, तया कन्यकया अनुरुध्यमानः कृतानुरोधः प्रार्थ्यमानश्चन्द्रापीठः, अनिदूरावनतेन दधिष्ठानमितेन, शिरसा उत्तमाङ्गेन अतिथिसपर्याम् अस्यागतपूजां सप्रश्रयं प्रतिजग्राह गृहीतवान् ।

लट्का था । नारिकेलफलके वल्कल (छिलके) द्वारा बने हुए दो परिष्कृत पादुकाएँ (जूते) एक शिकके ऊपर रखे थे । एक ओर शरीरपरसे गिरकर लगी हुई भस्मते धूसरवर्ण हुई वल्कल की शय्या बिछी थी । पापाग-भेदक अक्षते छोदे गए चन्द्रमण्डलके समान एक शङ्खमय भिक्षापात्र रक्खा था और भस्म रखनेके लिए एक अल्लकूप (तूँगी) उनके समीपमें ही रक्खा था ।

चन्द्रापीठ उस युक्तके द्वारदेशके समीप एक शिलातलके ऊपर बैठा । श्वर वह कन्या वल्कलमय शय्याके निरहनेमें वीणा रखकर पत्रोंके दोनेमें उस द्वारनेमेंसे अर्घ्य जल लेकर उपस्थित हुई । उसे उपस्थित देख चन्द्रापीठ करने लगा—रहने दीजिए, रहने दीजिए, मेरे लिए अधिक कष्ट मन कीजिए, अत्यन्त अनुग्रह करनेगा कोई प्रयोजन नहीं, देवि । आप प्रसन्न हो जाइए, इस अधिक आदरको छोड़ दीजिए, समस्त पाप बिनष्ट करनेवाला आपका दर्शन ही, 'अयमर्पण' मूलके समान पवित्र करनेके लिए पर्याप्त है, अतएव आप बैठिये । उसके बाद उसके बहुत आग्रह करने पर चन्द्रापीठने अत्यन्त अवगत नस्सकते समस्त अतिथि-सत्कारको प्राप्त (विनय) के साथ स्वीकार किया ।

१. "नारिकेली" । २. "युगोपेताम्" । ३. अर्घजलम्, आगृहीतार्घमलिलम् । ४. अलमतिपन्त्रगर्भा । ५. तदीयालोक्नमप्यत्र उच्यते । ६. अनुरुध्यमानश्च ।

कृतातिथ्यया च तथा द्वितीयशिलातलोपविष्टया क्षणमिव तूष्णीं स्थित्वा क्रमेण परि-
पृष्टो दिग्विजयादारभ्य किन्नरमिथुनानुसरणप्रसङ्गेनागमनमात्मानः सर्वमाचचक्षे । विदित-
सकलवृत्तान्ता चोत्थाय सा कन्यका भिक्षाकपालमादाय तेषामायतनतरुणां तलेषु विचचार ।
अचिरेण च तस्याः स्वयं पतितैः फलैरपूर्यत भिक्षाभाजनम् । आगत्य च तेषां फलानामुप-
योगाय नियुक्तवती चन्द्रापीडम् ।

आसीच्च तस्य चेतसि-‘नास्ति खल्वसाध्यं नाम तपसाम् । किमतः परमाश्चर्यम् ,
यदत्र व्यपगतचेतना अपि सचेतना इवास्यै भगवत्यै समतिसृजन्तः फलान्यात्मानुग्रहमुपपा-
दयन्ति वनस्पतयः । चित्रमिदमालोकितमस्माभिरदृष्टपूर्वम्’ इत्यधिकतरोपजातविस्मयश्चो-
त्थाय तमेव प्रदेशमिन्द्रायुधमानीय व्यपनीतपर्य्याणं नातिदूरे संयम्य निर्भरजलनिर्वर्तितै-

कृतेति । अपि च कृतं विहितम् आतिथ्यम् अतिथिसत्कारो यया तथा, द्वितीयशिलातलोपविष्टया
अपरपाषाणतलासीनया तथा, कन्यकया क्षणमिव क्षणकालमिव तूष्णीं मौनं स्थित्वा अवस्थाय क्रमेण
परिपाठ्या परिपृष्टः कृतप्रश्नश्चन्द्रापीडः दिग्विजयादारभ्य किन्नरमिथुनानुसरणप्रसङ्गेन किन्नरदुग्मानुगम-
नवशेन आत्मनः स्वस्य सर्वं निखिलम् आगमनम् आचचक्षे आश्चर्यगतवान् ।

विदितेति । अपि चेति चार्थः । विदितो ज्ञातः सकलवृत्तान्तः समश्रोदन्तो यया सा तादृशी, सा
कन्यका उत्थाय तत्स्थानादुत्थानं विधाय भिक्षाकपालं भिक्षापात्रम् आदाय गृहीत्वा तेषाम् आयतन-
तरुणां गुहासमीपवर्त्तिनिश्चायतनवृक्षाणां तलेषु अधःप्रदेशेषु विचचार पर्यटितवती । आगत्य तत एव
तेषां फलानाम् उपभोगाय भक्षणाय चन्द्रापीडं नियुक्तवती प्रेरितवती ।

आतीदिति । तस्य चन्द्रापीडस्य चेतसि मनांस आसीत् अभूत् । तपसां तरश्चर्याणां खलु निश्चयेन
असाध्यम् अशक्यं नाम नास्ति न विद्यते । तथा च वचनम्—

‘निश्चितं समवाप्नोति तपोभिः स्वमनोरथम् । तपस्यतो हि नासाध्यं किञ्चिज्जगति विद्यते ॥

वृथा दौर्भाग्यमाप्नोति लोको हि सति साधने ॥’ इति ।

नामेति कोमलामन्त्रणे । तथाप्यतः परम् एतदन्यत् किमाश्चर्यं किं चित्रम्, यद्यस्मात् कारणात्
अत्र अस्मिन् प्रदेशे व्यपगता दूरीभूता चेतना चैतन्यं तेषां तादृशा अपि सचेतना इव सचेतन्या इव
अस्यै भगवत्यै देव्यै फलानि समतिसृजन्त्यः समर्पयन्तः वनस्पतयो वृक्षाः आत्मानुग्रहं निजसाफल्यम्
उपपादयन्ति निष्पादयन्ति । एतत्खलु नपस एव फलमित्याशयः । अत एवेहायन्तरन्यासोऽलङ्कारः स
च विशेषेण मामान्यसमर्थनरूपो बोध्यः ।

चित्रमिति । अदृष्टपूर्वम् अवीक्षितपूर्वमिदं चित्रमाश्चर्यम् आलोकितं वीक्षितम् इति अधिकतरोऽनि-
भूयान् उपजातः समुत्पन्नो विस्मय आश्चर्यं यस्य स चन्द्रापीडः उत्थाय उत्थानं विधाय तमेव प्रदेशं
पूर्वोक्तमेव स्थानम् इन्द्रायुधमश्वम् आनीय व्यपनीतपर्याणम् अपसारितपश्यधनं नातिदूरे निकटे संयम्य
बद्ध्वा निर्भरजलेन प्रस्रवणमलिलेन निर्वर्तितो निष्पादितः ज्ञानविधिः आध्वनविधियेन स तादृश

उक्त समय अतिथि-सत्कार सम्यक् करके, एक द्वितीय शिलातल पर बैठ, थोड़ी देर रुक रह कर उक्त
देवकन्याने जब राजकुमारसे उक्तका सब वृत्तान्त क्रमसे पूछा तब उसने दिग्विजयसे आरम्भ कर, किन्नर-नियुक्तके
अनुसरण-प्रसङ्गसे यहाँ तक अपने आनेका समस्त वृत्तान्त उससे कहा । बाद समस्त वृत्तान्तसे अवगत होकर वह
कन्या उठो और अपना भिक्षापात्र लेकर, आश्वनके वृक्षोंके नीचे विचरण करने लगी । वहाँ थोड़े समयमें ही
अपने आप गिरे फलोंसे उक्तका पात्र परिपूर्ण हो गया । उसके बाद लौटकर उसने राजकुमारसे उन फलोंका स्रवण
करनेके लिए अनुरोध किया ।

उक्त समय राजपुत्र विचारने लगा कि—‘इत संतारमें वास्तवमें तपस्यासे कोई भी कार्य असाध्य नहीं
है । जब चैतन्यरहित वृक्षतनूह भी आज सचेतनके समान इस देवी को फल समर्पण कर अपना अनुग्रह प्रकट
करते हैं, तब इससे अधिक आश्चर्य क्या हो सकता है ? आज यह तो मैंने अदृष्टपूर्व आश्चर्य वृत्तान्त देखा । इस
प्रकार अत्यन्त विस्मित होकर वह उठा और बाहर जाकर इन्द्रायुधको वहीं ले आया । उसका पत्ययन (जीन)

१. कचित् ‘च’ कारो नास्ति ।
२. यत्र च ।
३. विगतचेतना अपि ।
४. ‘पर्याणं च ।
५. ‘निर्वर्तित’ ।

स्नानविधिरुस्तान्यमृतस्वादूनि उपयुज्यं फलानि, पीत्वा च तुषारशिशिरं प्रस्नवणजलमुपस्पृश्य चैकान्ते तावद्वतस्ये, यावत्तयापि कन्यकया कृतो जल-फल-मूलमयेष्वाहारेषु प्रणयः ।

इति परिसमापिताद्वारां निर्वर्त्तितसन्ध्योचिताचारां शिलातले विस्त्रव्यमुपविष्टां निभृतमुपसृत्य नातिदूरे समुपविश्य मुहूर्त्तमिव स्थित्वा चन्द्रापीडः सविनयमवादीत्—‘भगवति ! त्वत्प्रसाद-प्राप्ति-प्रोत्साहतेन कुतूहलेनाकुलीक्रियमाणो मानुषतासुलभो लघिमा बलादनिच्छन्तमपि मां प्रश्नकर्मणि नियोजयति । जनयति हि प्रभुप्रसादलवोऽपि प्रागल्भ्यमधीर-प्रकृतेः । स्वल्पाप्येकदेशावस्थाने कालकलां परिचयमुत्पादयति । अगुरप्युपचारपरिग्रहः प्रणय-

श्चन्द्रापीडः, अमृतवत् पीयूषवत् स्वादूनि सुरसानि, तानि फलानि उपयुज्य मुक्त्वा, तुषारः तुहिनं तद्वत् शिशिरं शातलं प्रस्नवणजलं निक्षरपानीयं पीत्वा च पुनः उपस्पृश्य आचम्य एकान्ते रहसि तावत् तावत्कालम् अवतस्ये आसेदिवान् यावत् यावत्कालं तयापि कन्यकया (महाश्वेतया) बलफल मूलमयेषु आहारेषु भोजनेषु प्रणय आदरः कृतो विहितः ।

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण परिसमापितः पर्याप्ति नीतः आहारो भोजनं यथा ताम् । निर्वर्त्तितः निष्पादितः सन्ध्योचिताचारः सायंसमययोग्यो विधिः सन्ध्यावन्दनादिर्यथा ताम् । शिलातले पापाणतले विस्त्रव्यं सविश्वासं निश्चिन्तं यथा स्यात्तया उपविष्टाम् आसीनाम् । निभृतं निःशब्दं यथा स्यात्तया उपसृत्य समीपमेव नातिदूरे निकटे समुपविश्य आस्थाय मुहूर्त्तमिव षणमात्रमिव स्थित्वा विलम्ब्य चन्द्रापीडः सविनयं विनयसहितं यथा स्यात्तया अवादीत् अगदत्—

भगवतीति । ‘हे भगवति देवि ! त्वत्प्रसादप्राप्त्या तवानुग्रहलाभेन प्रोत्साहितं प्रगुणीकृतं तेन, कुतूहलेन कौतुकेन आकुलीक्रियमाणः अधरीक्रियमाणः, मानुषतासुलभः मद्भिषेपु मनुष्येषु नितान्तसम्भव-पर इत्यर्थः, लघिमा लघुत्वं चपलस्वभाव इत्यभिप्रायः । अनिच्छन्तमपि अनभिलषन्तमपि मां चन्द्रापीडं बलात् हठात् प्रश्नकर्मणि पृच्छाक्रियायां नियोजयति व्यापारयति ।

नन्वेवज्ञानस्य सहसा प्रश्ने घृष्टताप्रतीतिरिति चेत्तत्राह - जनयतीति । हि तथाहि प्रभुप्रसादलवोऽपि स्वामिप्रसन्नतान्त्रेयोऽपि अधीरप्रकृतेश्चञ्चलस्वभावस्य जनस्य प्रागल्भ्यं घाट्यम् उपजनयति उत्पादयति एवञ्च तपस्वितया स्वामिरूपाया भवत्याः अतिथिसत्कारादेव प्रसादप्राप्तिसंभवेन घाट्यं जनयतीत्यङ्गी-क्रियत एवेत्यभिप्रायः । अत एवेहाप्रकृतात् सामान्यात् प्रकृतस्य विशेषस्यावगमादप्रस्तुतप्रशंसा ।

नन्वेवमप्यज्ञातस्य प्रश्नो नोपपद्यत इत्यत आह—स्वल्पातीति । एकदेशावस्थाने एकदेशावस्थितौ स्वल्पाऽपि स्तोकाऽपि कालकलासमयांशः परिचयं संस्तवम् उत्पादयति जनयति । एवञ्चेतावत्समयमे-कत्रावस्थानार्थं मे परिचितं जातासीत्याशयः ।

अथैवमपि सौहार्दभावेन हिताहितसम्बन्धाभावात् जिज्ञासैव कथमित्यत आह—अगुरिति । अगुः स्वल्पोऽपि उपचारपरिग्रहः सदाचाराङ्गीकारः द्रगयं मौहाहम् आरोपयति उपस्थापयति । एवञ्च भवत्या अभ्यागतसम्मानाङ्गीकार एव प्रणयोपस्थापनादित्यभिप्रायः । अत एवेह पूर्ववदप्रस्तुतप्रशंसा ।

उत्तार, जरा दूर बांध कर उत्तने झरनेके जलमें स्नानकार्य-सन्नादन किया और अमृतसके समान सुस्वादु उन फलोंका भक्षण कर, हिमके समान शीतल उस झरनेका जल पीकर, एवं आचमन कर वह एकान्तमें तबतक बैठा रहा जबतक उस कन्याने भी फल, मूल और जलका आहार किया ।

इत प्रकार आहार कर जब वह कन्या सन्ध्याकालके उपयुक्त सब क्रिया सन्नादन कर चुकी और एक शिलातलपर निश्चिन्तरूपमें बैठी तब निःशब्द हो (धीरे-धीरे) उसके समीप उपस्थित होकर, थोड़ी दूरपर बैठकर, थोड़ी देरके बाद चन्द्रापीड उससे विनय-पूर्वक कहने लगा—‘देवि ! आपके अनुग्रह प्राप्त करनेसे ही मुझे कौतुक उत्पन्न हो गया है, उस कुतूहलेन ही मनुष्योचित चञ्चल स्वभावको आकुल कर, मेरी इच्छा न होनेपर भी मुझे बलाकारसे प्रश्न करनेका प्रेरणा करता है, क्योंकि—स्वामीकी कृपाका देश भी चञ्चल-भ्रष्टतिके पुरुषोंको धृष्ट बना देता है । एवं एक स्थानमें थोड़ासा सहवास होनेसे भी परस्पर परिचय उत्पन्न हो जाता है, विशेषतः परस्परका व्यवहार (सत्कार) थोड़ा होनेपर भी वह सौहार्द (प्रेम) उत्पन्न कर देता है । इसलिये यदि आनकी

१. अमृतस्वादूनि ।

५. उपसृत्य ।

३. उपस्पृश्यकान्ते ।

४. उपनस्ये ।

५. कन्यया ।

६. उपजनयति ।

७. हि न ।

८. एतावस्थाने कालकला, एकदेशावस्थानकालकला ।

नारोपयति । तद्यदि नाविस्मिदकरमिव ततः कथनेनात्मानमनुग्रहम्, इच्छामि । अवि-
महत्त्वत्तु भवद्दर्शनान् प्रभृति नै कौतुकमस्मिन् विषये । कतरन्मत्तामृषीणां गन्धर्वाणां गृह-
कानामप्सरसां वा कुलमनुगृहीतं भगवत्या जन्मना ? । किमर्थं वास्मिन् कुलमनुकुमारं नवे
वयसि व्रतग्रहणम् ? । कवेदं वयः, कवेदं वयः, केयनाकृतिः, य चायं लावण्यातिशयः केयनि-
न्द्रियाणामुपशान्तिः । तद्वदनुतमिव नै प्रतिभाति । किं निमित्तं वा अनेकसिद्ध-लाभ्य-संवा-
धानि सुरलोकासुभगानि लब्ध्वाय दिव्याश्रमपदानि एकाकिनी वनमिदमनातुरमविवक्षसि ? ।
कश्चायं प्रकारः, यत्तैरेव पञ्चभिर्नहामृतैराश्वनीश्वरीं धवलतां वने शरीरम् ? । नेदमस्मा-

तदिति । तत्तस्माद् कारणाद् यदि नाविस्मिदकरमिव न विशेषस्तेषां वनकं चेद्, तदस्तथा कथनेन
नविज्ञात्यविपरिहरगेन कारणानं स्वम् अनुग्रहेन कम्पुपयसि विषयम् इच्छामि कमिलयामि ।

स्तीति । नवत्या दर्शने नवदर्शनं 'नवतान्तां कुचिनाम् सुवद्रावः' इति वसिष्ठेन सुवद्रावः ।
तस्मादनुति तदावलोकनादारम्भ नै नन अस्मिन् विषये प्रत्यविषये कलु निश्चयेन कतिमहत्कृत्यम्
कत्याधर्मम् ।

तय तव प्रत्यविषयः क इत्यत आह—कतरदिति । मेलनां देवानाम्, ऋषीणां सुरीणाम्, गन्धर्वाणां
देवपापकानाम्, गृहकानां यक्षानाम्, अप्सराणां तिलोचनामनुवृत्तीनां लभ्ये, जन्मना दत्तत्वा भगवत्या
स्वामिन्या कतरद कतमद् कुलमन्ववायः अनुगृहीतं प्रसादः कुलम् । नन्दामित्यादौ निर्धारणे यद्ये ।
बहुनामर्थेषु दुर्गाद्युक्त्या कतरत्प्रत्ययस्तेन कतरदिति रूपं नवतीति कुलम् अस्ते ।

किमर्थमिति । वा जयवा इत्यनुकुलमते सुपवत्कोनले नवे नूतने अस्मिन् वयसि कवत्यायां
नवयौवन इत्यर्थः, किमर्थं किं प्रदेवं व्रतग्रहणं नियमस्वीकारः ।

तेति । इदं वयः नवयौवनमित्यर्थः छ, इदं तयः कृष्टलाभ्यं नियमस्वीकारः छ, वृद्धावस्थायामेव
तदाचरणयोग्यत्वादित्याशयः । द्वौ द्वौ नहदन्तरं मुच्यतः । इयम् प्रत्यकोरलम्पमाना आकृतिः स्वरूपवि-
शेषः छ, जयञ्छ लावण्यातिशयः असाधारणसौन्दर्योपिष्यं छ, तथा इयम् इन्द्रियाणां करणानाम् उपशान्-
तिः स्वस्वभोगनिवृत्तिः छ । अङ्गुललावण्यवत्तारणानामनुवृत्तिरनेन वार्धक्यानिवृत्तिरुत्तमप्राप्त्याप्यपीद-
व्रताश्रयणावलोकनमेव नै विज्ञासतेतुरित्यनिप्रायः । इहोभयमन्योऽपि विरुद्धयोः संयोजनया विषयः ।

तदेति । नै नन तत्सर्वं पूर्वप्रतिपादितम् अनुतमिव काक्षर्यमिव प्रतिभाति प्रतीतिविषयीभवति ।
अनेके बहवो ये सिद्धाः साध्याश्च देवयोगिविशेषास्तेः संवाधानि लङ्कृतानि व्यक्तानि, सुरलोका वनरादि-
देवकुन्दानि तैः तेषां परित्रनजैरित्यर्थः । तुनगाति नन्दोहराणि दिव्याश्रमपदानि स्वर्गोपाश्रमस्थानानि
जपहाय परित्यज्य एकाकिनी ललहाया अनातुपं ननुप्यरहितम्, इदं वनं काननं किं निमित्तं कथं वा त्वम्
कथिवससि निवासं करोषि । वनमित्यत्र 'तस्यान्ध्रकृतः' इत्यनेन वसतेराधारस्य कर्मसंज्ञा बोध्या ।

कथेति । कथं कनिर्हिष्टस्वरुतः कथं प्रकारे विभेदः, यत्तैरेव यैरेव समस्तप्राणिनां शरीराणां
रचनानि तैरेवेत्यर्थः, पञ्चभिर्नहामृतैः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाहरूपैः, कतरवम् तस्यादितं करिं तवेदं वसुः,
इदंशीम् एदंविषां धवलतां सेततां वने धारयति । इदं वैतदप्यम् अस्मान्मिदमुक्तैः कथ्यत्र कथ्यस्मिन्
स्थले न दृष्टव्यपूर्व नावलोकितकर्मितपूर्व वा, नन एव नहद्विद्वन्मिदमित्याशयः ।

विशेष-क्लेशजनक न हो तो कल्पना इतना करे, जिसे सुन कर नै कल्पने कल्पनाको अनुगृहीत करने की इच्छा
करता हूँ, आपकी दर्शनसे केवल इस विषयमें मुझे कल्पके कौतुक बस्यम् हो गया है—देखे ! कल्पना बस्य
ग्रहण कर, देवता, ऋषि, गन्धर्व, रुद्रक और कल्पराजनेसे किसीके लुब्धको अनुगृहीत किया है । जिस कारणसे
कुलमके स्नान कोन्त इस सर्वान् कवत्याने कायने वनत्या कारण की है । कहाँ यह वन ? कहाँ यह कृष्ण ?
कहाँ यह असाधारण लावण्य ? और कहाँ यह इन्द्रियोंकी उपशान्ति ? कतरव यह सब मेरे मनमें अनुगृहीत न
प्रतीत हो रहा है । किन्तुएन जान बहुत निदलाकोसे प्रसन्न रहें देवपणके विकार करनेमें मन्दिरमित्य
वाश्रमोंकी छोड़कर एकाकिनी (केकी) इस नातुरवेहीन वनमें रहती हो । और यह क्या वन है कि प्रसिद्ध
पृथिव्यादि पञ्चनहामृतोंका बना लावण्य शरीर इस प्रकार धवलता धारण करता (गया) है ! देवता से मेरे

१. अनुगृह्णामाह । २. कथिव 'कवेदं वयः' इति गद्यो न विद्यते । ३. किम् । ४. ...नन्दानि ।
५. ...सुवद्रावः । ६. कश्चायं प्रकारः प्रकारो यत्तैरेव नहामृतैः पञ्चभिर्नहामृतैः ।

भिरन्यत्र दृष्टश्रुतपूर्वं वा । अपनयतु नः कौतुकम् , आवेदयतु भवती सर्वमिदम् । इत्येवमभिहिता सा किमप्यन्तर्ध्यायन्ती तूष्णीं मुहूर्त्तमिव स्थित्वा निःश्वस्य स्थूलस्थूलैरन्तर्गतां हृदयशुद्धिनिवादाय निर्गच्छद्भिः, इन्द्रियप्रसादमिव वर्षद्भिः, तपोरसनिःस्यन्दमिव स्रवद्भिः लोचनविषयं धवलमानमिव द्रवीकृत्य पातयद्भिः, अच्छाच्छैः, अमलकपोलस्थलस्खलितैः, अवशीर्णं हार-मुक्तमुक्ताफल-तरलपातैः, अनुबद्धविन्दुभिः, बल्कलावृत-कुच-शिखर-जर्जरित-शीकरैः, अश्रुभरामीलितलोचना निःशब्दं रोदितुमारेभे ।

ताञ्च प्ररुदितां दृष्ट्वा चन्द्रापीडस्तत्क्षणमचिन्तयत्—‘अहो ! दुर्निवारता व्यसनोपनिपातानाम् , यदीदृशीमप्याकृतिमनभिभवनीयामात्मीयां कुर्वन्ति । सर्वथा न न कञ्चन स्पृशन्ति-

अपनयत्विति । नोऽस्माकं कौतुकं कुतूहलं महदाश्चर्यम् अपनयतु दूरीकरोतु, भवती स्वामिनी इदं सर्वं पूर्वोक्तम् आवेदयतु कथयतु ।

इतीति । इति एवं प्रकारेण अभिहिता उक्ता सा कन्यका किमपि अनिर्वचनीयम् अन्तश्चित्ते ध्यायन्ती चिन्तयन्ती तूष्णीं मौनं मुहूर्त्तमिव क्षणमिव स्थित्वा आस्थाय निःश्वस्य श्वासं विमुच्य च, स्थूलस्थूलैः पृथुलपृथुलैः ‘अनुबद्धविन्दुभिः अश्रुभिः’ इत्यस्य-विशेषणम् । अन्तर्गतां मध्यमार्तां हृदयशुद्धिं मनःपवित्रताम् आदाय गृहीत्वेव निर्गच्छद्भिर्निःसरद्भिः सर्वत्र नयनजलानां निर्मलत्वादिध्यासयः । इन्द्रियाणां नयनादीनां करणानां प्रसादः स्वच्छतां सकामदृष्ट्यादिदोषवर्जितां वर्षद्भिर्वृष्टिं कुर्वद्भिः, तपांस्येव रसाद्रवाः तेषां निःस्यन्दं धारां स्रवद्भिः सरद्भिः, लोचनविषयम् अवलोक्यमानं धवलमानं श्वेतध्वं द्रवीकृत्य रसीकृत्य पातयद्भिः स्रावयद्भिः, अच्छाच्छैः अत्यन्तस्वच्छैः अमलकपोलस्खलितैः निर्मलगण्डस्थलमुक्तैः, अवशीर्णात् द्रुतितात् हारात् मुक्तामालम्भात् मुक्तानां स्खलितानां मुक्ताफलानां रसोद्भवानामिव तरलपातः चञ्चलभावेन पतनं येषां तैः, अनुबद्धा धाराप्रवाहेणोत्पादिता विन्दवो विप्रदो यैस्तैः, बल्कलावृतयोः तत्त्वमाच्छादितयोः कुचयोः स्तनयोः शिखराभ्याम् उच्चताग्रभ्यां जर्जरिताश्रूणां कृताः शीकराः कणा-येषां तैः, एतेन कुचयोरस्थौष्ठयं काठिन्यञ्च ध्वन्यते । अश्रुभिः नेत्रजलैरुपलक्षिताः, आमीलिते सङ्कुचिते लोचने नयने यस्याः तादृशी सती, निःशब्दं ध्वनिवर्जितं यथा स्यात्तथा रोदितुम् आक्रन्दितुम् आरेभे आरब्धवती ।

इह ‘निर्गच्छद्भिः’ इत्यारभ्य ‘पातयद्भिः’ इत्यन्तं क्रियोत्प्रेषालङ्कारः । ‘...मुक्ताफलतरलपातैः’ इत्यत्र च लुप्तोपमालङ्कारः ।

तामिति । अपि चेति चार्थः । प्ररुदिताम् अत्यन्तरुदतीम्, तां कन्यकां दृष्ट्वा निरीक्ष्य, चन्द्रापीडः तत्क्षणम् अचिन्तयत् चिन्तितवान्—अहो इत्याश्चर्यं । व्यसनोपनिपातानां दुःखोपस्थितीनाम्, दुर्निवारता अभिभवितुमशक्यता ? अर्थात् दैवोपस्थापितानि दुःखानि न केनचिन्निवारयितुं शक्यानीत्याशयः । यद् यस्माद्धेनोः अनभिभवनीयां तपस्वितया अभिभवितुमशक्यम्, ईदृशीमेवविधाम् आकृतिमपि आकारमपि आत्मीयां स्वाधोनां कुर्वन्ति विदधते, ते व्यसनोपनिपाता इति शेषः । कयाऽप्यापस्या उत्पादितात् क्लेशादियं रोदितुमीत्याशयः ।

ननु सर्वथा विषयभिलाषं परित्यजन्तमेवंविधं तपस्विजनं कथं नाम व्यसनमभिभवितुं शक्नोतीत्यत आह—सर्वथेति । उपतापाः सासारिकक्लेशाः, कञ्चन कञ्चिदपि, शरीरधर्माणंदेहिनं सर्वथा सर्वप्रकारेण

न ‘कदां देखा, न सुना ।’ इति लिख्य शक्यं समस्त वृत्तान्तं विदित कर भेदा कुतूहल, निवृत्त कोजिए । इत प्रकारी चन्द्रापीडके वचन सुनकर वह कन्या, मन ही मन किसी विषयको चिन्ता करता हुए, थोड़ी देर चुप रह कर छत्र साँस लेकर अन्तर्गत चित्त-शुद्धिको लेकर मानो बाहर निकलते, ‘इन्द्रियोंको निर्मलताको मानो वर्षण करते, तनूया रसी रसकी धारा-वृष्टि करते एवं दृष्टिगोचर धवलताको मानो पिघलाकर गिराते, अत्यन्त निर्मल कपोलस्थलर टपकते, दृढ एरते विगलित मोतियोंके समान चञ्चलभावे गिरते, अचिच्छिन्नरूपते विन्दुके रूपमें निकलते, बल्कलते दंडके गुण सन-शिखरपर जर्जरित होनेसे कात्स्न्यमें परिणत होते, बड़े-बड़े अश्रुविन्दुसंग्रह टपका कर, ओंख मोंच चुपचाप रोने लगी ।

उक्तके रीते देख चन्द्रापीड उस समय चिन्ता करने लगा—अहो ! विपत्तियोंका आक्रमण भी दुर्निवारणीय होता है, क्योंकि—ऐसे दुर्घर्ष (दुःखके अयोग्य) आकृतिको भी वे अधीनमें कर लेते हैं ।’ शरीरभारीको

‘शरीरधर्माणमुपतापाः । बलवती हि द्वन्द्वानां प्रवृत्तिः । इदमपरमधिकतरमुपजनितम्’ । अतिमहन्मनसि मे कौतुकमस्या बाष्पमलिलपातेन । न ह्यल्पीयमा शोककारणेन क्षेत्री-
क्रियन्त एवंविधा मूर्त्तयः । नहि क्षुद्रनिर्घातपाताभिहता चलति वसुधे’ति । संवर्द्धितकुतूहलश्च शोकस्मरणहेतुतामुपगतमपराधिनमिवात्मानमवगच्छन्नुत्थाय प्रस्त्रवणादञ्जलिना मुखप्रक्षाल-
नोदकमुपनिन्ये । सा तु तदनुरोधादविच्छिन्न-बाष्पजलधारासन्तानापि किञ्चित्कषायितोदरे प्रक्षाल्य लोचने वल्कलोपान्तेन वदनमपमृज्य दीर्घमुष्णञ्च निःश्वस्य शनैः शनैः’ प्रत्यवादीत्-
‘राजपुत्र ! किमनेनातिनिर्घृण-हृदयायाः मम मन्दभाग्यायाः पापाया जन्मनैः प्रभृति

न स्पृशन्ति नापद्यन्ते इति न, किन्तु सर्वमेव शरीरिणमुपतापाः स्पृशन्तीत्यर्थः । अत एव तपस्विजन-
स्यापि सांसारिकव्लेशसम्भव इत्यभिप्रायः ।

ननु तपस्वी स्वतःप्रभावेण दुःखं कथं नाम न निवारयतीत्यत आह—बलेति । हि यस्मात्,
द्वन्द्वानां सुखदुःखशीनोष्णादीनां प्रवृत्तिः देहिपूपस्थितिः बलवती बलिष्ठा । तपस्वित्वेऽपि देहिधर्मत्वादेव
तत्र द्वन्द्वानां बलिष्ठा प्रवृत्तिः निवारयितुमशक्येत्याशयः ।

इदमिति । मे मम मनसि चित्ते इदम् अपरमन्यत् अधिकतरं पूर्वस्मात्कुतूहलादतिरिक्तम् अतिमहत्
कौतुकं कुतूहलमाश्चर्यमित्यर्थः । अस्याः कन्यकाया चाप्सलिलपातेन अश्रुजलपतनेन उपजनितमुत्पादि-
तम् । इहोक्त्युत्पत्त्या नार्थगतपौनरुक्त्यम् ।

ननु स्वल्पेनापि शुष्कशोकेन योपितामश्रुजलसम्भवात् कथं तवातिमहदाश्चर्यमित्यत आह—
नहोति । हि यतः अल्पीयसा स्नोकेन शोककारणेन दुःखनिमित्तेन एवविधा अनिर्चनीय स्वरूपा
मूर्त्तयः शरीराणि न क्षेत्रीक्रियन्ते आश्रयीक्रियन्ते अवलम्बितुं शक्यन्त इत्यर्थः । हि तथाहि, क्षुद्रण
स्वरूपेन निर्घातपातेन निर्घातपवनस्पर्शेन अभिहता ताडिता वसुधा पृथिवी न चलति न कम्पते इति ।
इह साधर्म्येण दृष्टान्तः ।

संवर्धितेति । संवर्धितं वृद्धिमुपगतं कुतूहलम् आश्चर्यं यस्य तादृशचन्द्रापीडः, शोकस्मरणस्य दुःख-
स्मृतेः हेतुतां निमित्तत्वम् उपगतं प्राप्तम्, अत एव अपराधिनं सागसमिव आत्मानं स्वम् अवगच्छन्
जानन् उत्थाय प्रस्त्रवणात् निर्हरात् मुखप्रक्षालनाय वदनशुद्ध्यर्थम् उदकं जलम् अञ्जलिना पाणिपुटेन
उपनिन्ये उपस्थापितवान् ।

तेति । सा कन्यका (महाश्वेता) तु तदनुरोधात् चन्द्रापीडाग्रहात् अविच्छिन्नः विच्छेदमलभमानः
चाष्पजलधाराया अश्रुजलासारस्य सन्तानः समूहो यस्याः सापि किञ्चित् कषायिते अश्रुपातेनेपदाविली-
कृते रक्ते वा उदरे अभ्यन्तरयुगलं ययोस्ते लोचने नयने प्रक्षाल्य वल्कलोपान्तेन परिहिततरुवग्रेण वदनं
मुखम् अपमृज्य मार्जनं विधाय दीर्घम् आयतम् उष्णं तप्तं निःश्वस्य निःश्वासं विधाय च शनैः शनैः मन्दं
मन्दं प्रत्यवादीत् प्रत्यवोचत्—

राजेति । हे राजपुत्र ! अतिनिर्घृणं नितान्तनिर्दयं हृदयं चेन्नो यस्यास्तस्या मन्दभाग्यायाः क्षीणभा-
गधेयायाः पापायाः पापिष्ठाया मम जन्मनः प्रभृति उत्पत्तेरारभ्य अश्रवणीयेन नितान्तनिष्ठुरतया अवघा-

सन्तापकारी दुःख अवश्यं होति है—क्योंकि सुखदुःखादि द्वन्द्वकां प्रवृत्ति (उपस्थिति) अत्यन्त प्रबल है । इस्के
अश्रुवर्षण (रीने) से मेरे चित्तमें पहलेसे भी अधिक गुरतर कौतुक उत्पन्न हो गया है; क्योंकि—अल्पमात्र शोकके
कारणात् ऐसी मूर्ति अर्थात् नहीं हो सकती, अल्पमात्र निर्वात वायुके (वज्र) आघातसे व्याहत होकर पृथिवी
कम्पित नहीं होती । इस क्रमसे चन्द्रापीडका कुतूहल बढ़ गया और अपनेको ही उस कन्याके शोक-स्मरणका
कारण होनेसे अपराधी समझ, अतएव उठकर, उसके मुख-प्रक्षालनके लिए झरनेमेंसे अञ्जलि भरकर जल ले जाया ।
उस कन्याके अपने अश्रुजलके धारासमूह अविच्छिन्न भावसे बह रहे थे तो भी राजकुमारके अनुरोधसे, वह अन्दरसे
थोड़े लाल हुए अपने नयनोंको प्रक्षालन (धो) कर, वल्कल प्रान्तद्वारा अपना मुँह पोंछकर, लंबे और गरम
साँस ले धीरे धीरे बोली—

राजपुत्र ! मेरे समान अत्यन्त क्रूर-हृदया मन्दभागिनी पापिनी नारीके जन्मसे वैराग्य ग्रहण करनेके

चैराग्यवृत्तान्तेनाश्रवणीयेन श्रुतेन । तथापि यदि महन् कुतूहलम्, तत् कथयामि, श्रूयताम् ।
एतत् प्रायेण कन्याणां भिनिवेशिनः श्रुतिविषयमापतितमेव, यथा विबुधसङ्घानि अप्स-
रसो नाम कन्यकाः सन्तीति । तासां चतुर्दश कुलानि, एकं भगवतः कमलयोनेर्मनसः समुत्प-
न्नम्, अन्यद्वेदेभ्यः सम्भूतम्, अन्यैर्दग्नेरुद्धृतम्, अन्यत्पवनात् प्रसृतम्, अन्यदमृतान्मध्य-
मानादुत्थितम्, अन्यज्जलाज्जातम्, अन्यदर्ककिरणेभ्यो निर्गतम्, अन्यत्सोमरश्मिभ्यो निष्प-
तितम्, अन्यद्भूमेरुद्धृतम्, अन्यन् सौदामिनीभ्यः प्रवृत्तम्, अन्यन्मृत्युना निर्मितम्, अपरं
मकरकेतुना समुत्पादितम्, अन्यत्तु दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां सुतानां मध्ये द्वे सुते मुनि-
ररिष्टा च वभूवतुस्ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् । एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि ।
गन्धर्वाणाम् तु दक्षात्मजाद्वितयसम्भवं तदेव कुलद्वयं जातम्, तं मुनेस्तनयश्चित्रसेनादीनां

योग्येन, चैराग्यवृत्तान्तेन विरक्तोदन्तेन, अनेन श्रुतेन आकर्णितेन किं फलमिति शेषः ।

तथापीति । तथापि एवं सत्यपि फलाभावे विद्यमानेऽपि यदि महत्कुतूहलं महदाश्चर्यं चेत्, तत्
तदा कथयामि प्रतिपादयामि । इह तदेत्यर्थे तदित्यवाचकमित्यवाचकत्वं दोष आपतति स हि तदेत्यने-
नैव समाधेयः इति शिष्टाः । श्रूयताम् आकर्ण्यताम् ।

एतदिति । कल्याणे मङ्गले भिनिवेश आग्रहोऽस्यास्तीति तस्य भवतः, एतत् प्रायेण आधिक्येन
श्रुतिविषयं कर्णगोचरताम् आपतितमेव गतमेव, नातोऽधिकं किमपि यदा वाच्यमित्याशयः । विशेषेण
धुष्यन्ते अवगच्छन्तीति विबुधा देवास्तेषां सङ्घानि भवन्ते स्वर्गे अप्सरसो नाम कन्यकाः अपरिणीताः
स्त्रियः सन्ति विद्यन्ते इति । नामेति कोमलामन्त्रणे । तासां कन्यकानां चतुर्दश दशाधिकचतुःसंख्याकानि
कुलानि भन्ववायाः । तत्रैकं भगवतः कमलयोनेः स्रष्टव्यं मनसः स्वान्तात् समुत्पन्नं सञ्जातम् । अन्यद्
द्वितीयं वेदेभ्यः श्रुतिभ्यः सम्भूतं समुत्पन्नम् । अन्यत्तृतीयम् अग्नेर्वहेः उद्धृतं प्रकटितम् । अन्यच्चतुर्थं पवना-
द्वायोः प्रसृतम् उत्पन्नम् । अन्यत्पञ्चमं न्यमानात् अमृतात् मथ्यमानावस्थायां पीयूषात् उत्थितं जातम् ।
अन्यत् सप्तमम् अर्ककिरणेभ्यः । सूर्यरश्मिभ्यो निर्गतं निःसृतम् । अन्यत् अष्टमं सोमरश्मिभ्यः चन्द्रकि-
रणेभ्यो निष्पतितं निर्गतम् । अन्यत्नवमं भूमिः पृथिव्याः उद्धृतं प्रकटितम् । अन्यद्दशमं सौदामिनीभ्यो
विष्णुद्भयः प्रवृत्तम् उत्पन्नम् । अन्यदेकादशं मृत्युना यमेन निर्मितं रचितम् । अपरम् अन्यद् द्वादशं मकर-
केतुना कामेन समुत्पादितं सञ्जनितम् । अन्यदपरं तु दक्षस्य प्रजापतेः अतिप्रभूतानाम् अत्यधिकानां
कन्यकानां आगमजानां मध्ये द्वे सुते मुनिररिष्टा च वभूवतुर्जज्ञाने । गन्धर्वैर्देवगायकैः सह सङ्गमात् ताभ्यां
सुन्यरिष्टान्यां मकाशात् कुलद्वयं वंशयुगलं जातमुत्पन्नम् मुनेरेकम् अरिष्टायाश्चैकं जातमित्यर्थः । एवं
पूर्वोक्तप्रकारेण एकत्र प्रकरणे सङ्कलनेन एतानि चतुर्दश कुलानि सञ्जातानीति शेषः ।

गन्धर्वाणां खिति । गन्धर्वाणां देवगायकानां तु दक्षात्मजाद्वितयात् सुन्यरिष्टानामकात् दक्षकन्या-
द्वयात् सम्भवं समुत्पन्नं तदेव कुलद्वयं जातं, सन्ततेः मातापितृद्वयकारणत्वादित्याशयः । अत्र कुलद्वय-
मध्ये मुनेर्देवजामजायाः चित्रसेनादीनां पञ्चदशानां आनृणां सोदराणां मध्ये गुणैः शौर्यादिभिः अधिको

अनाकर्णनीय सनाचारके सुनतेते आपनो क्या फल होगा ? तथापि यदि आपनो गुरुर कुतूहल उत्पन्न हुआ है
नो कहनी है, सुनिवे ।

यह तो बार-बारकलाभिलाषीने प्रायः श्रवण किया ही होगा कि-द्वैतलोकमें अप्सरानामकां कन्यकाएँ रहती
हैं । उनके चौदह कुल हैं । उनमें एक भगवान् ब्रह्माके मनसे उत्पन्न हुआ है, दूसरा वेदोंसे, तीसरा अग्निसे, चौथा
पवनसे, पाँचवां मथ्यमान अमृतसे, छठा जलसे, सातवां मूर्धन्यमयोंसे, आठवां चन्द्र-रश्मियोंसे, नवां पृथिवीसे,
दशवां विष्णुसे, ग्यारहवां मृत्युसे, बारहवां कामदेवसे, अग्यष्टि दो दक्षप्रजापतिजी बहुत-
कर कन्याओंमेंसे सुनि और अरिष्टा नामकी कन्याओंके गन्धर्वोंके साथ सनागमसे उत्पन्न हुए हैं । इत ब्रह्मसे एकत्र करनेपर ये चौदह कुल
हूए । सुनि और अरिष्टा नामक दक्षकन्याद्वयसे गन्धर्वोंके भी वे ही दो कुल उत्पन्न हुए हैं । सुनिजा, चित्र-

१. अप्सरसेना । २. कश्चिद् इतिशब्दो नास्ति । ३. वहे । ४. निरतिशय । ५. कन्यकाना ।
६. ही सुनी । ७. अत्र । ८. सेनादीनां ।

पञ्चदशानां भ्रातृणामधिको गुणैः षोडशश्चित्ररथो नाम समुत्पन्नः । स किल त्रिभुवन्-प्रख्या-
तपराक्रमो भगवता समस्तसुर-मौलि-माला-लालित-चरण-नलिनेनाखण्डलेन सुहृच्छब्देनोप-
वृंहितप्रभावः सर्वेषां गन्धर्वाणामाधिपत्यमसिलता-मरीचि-निचय-मेचकितेन बाहुना समुपा-
र्जितं शैशवं एवाप्तवान् । इतश्च नातिदूरे तस्यास्माद्भारतवर्षादुत्तरेणानन्तरे किम्पुरुषनाम्नि
वर्षे वर्षपर्वतो हेमकूटो नाम निवासः । तत्र च तद्भुजयुगले परिपालितान्यनेकानि गन्धर्व-
शतशहस्राणि प्रतिवसन्ति । तेनैव चेदं चैत्ररथं नामातिमनोहरं काननं निर्मितं, इदञ्चाच्छ्रो-
दाभिधानमतिमहत् सरः खानितम्, अथ च भवानीपतिरुपरचितो भगवान् । अरिष्टायास्तु
पुत्रस्तुम्बुरुप्रभृतीनां सोदर्याणां षण्णां ज्येष्ठो हंसो नाम जगद्विदितो गन्धर्वः तस्मिन्

गरीयान् षोडशः चित्ररथो नाम तनयः सुतः समुत्पन्नः सञ्जातः ।

त इति । किलेति पुराणवार्त्तायाम् । शैशवं एव बाल्यं एव, त्रिभुवनप्रख्यातपराक्रमः त्रिविष्टप-
प्रसिद्धशौर्यवृत्तिः, समस्तानां समप्राणां सुराणां देवानां मौलिमालया मुकुटपङ्क्त्या लालितं प्रणामसमये
सादरं स्पृष्टं चरणनलिनं पादुकमलं यस्य तेन तादृशेन, भगवता महात्मपवता आखण्डलेन इन्द्रेण, सुहृ-
च्छब्देन मित्रशब्दप्रयोगेण उपवृंहितः परिवर्धितः प्रभावः प्रतापो यस्य सः, स चित्ररथः, असिलतायाः
खड्गलतायाः मरीचिनिचयेन स्मिसमूहेन मेचकितः श्यामलीकृतः तेन तादृशेन बाहुना भुजेन समु-
पार्जितम्, सर्वेषां निखिलानां गन्धर्वाणां देवगायकानाम् आधिपत्यं प्रभुत्वम् आसवान् लब्धवान् ।

इत इति । किञ्चेति चार्थः । इतो नातिदूरे अस्मात् स्थानात् नातिदूरे अस्माद् भारतवर्षात् भरतचैत्रात्
उत्तरेणानन्तरे अव्यवहितोत्तरे किंपुरुषनाम्नि किंपुरुषाभिधाने वर्षे चैत्रे हेमकूटो नाम हेमकूटाभिधानः
वर्षपर्वतः चैत्रसीमाकृत्तगः, तस्य राज्ञश्चित्ररथस्य निवसत्यस्मिन्निति निवासः आश्रयस्थानं विधत् इति शेषः ।

तत्रेति । अपि चेति चार्थः । तत्र हेमकूट-तस्य चित्ररथस्य भुजयुगलेन बाहुद्वयेन परिपालितानि
परिरचितानि अनेकानि बहूनि गन्धर्वशतसहस्राणि देवगायकसमूहाः प्रतिवसन्ति निवासं कुर्वन्ति ।
तेनैव राजा चित्ररथेन, चित्ररथस्येदं चैत्ररथं नाम अतिमनोहरम् अतिरमणीयम् इदं पुरोऽवलोक्यमानं
काननं वनं निर्मितं रचितम् । इदञ्च अच्छ्रोदाभिधानं अच्छ्रोदसंज्ञकम् अतिमहत् सरः अतिशुद्धं कासारं
खानितं निर्मापितं मृत्वेरिति शेषः । अयं पुरो दृश्यमानो भगवान् ।

‘उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाक्यो भगवानिति ॥’

इति लक्षणेन उत्पत्तिप्रलयाविज्ञानवान् भवानीपतिः गौरीपतिः शिवमूर्तिरित्यर्थः । उपरचितो निर्माप
प्रतिष्ठापितः । इह भवत्यस्तीति विग्रहे ‘इन्द्रवरुण’ इति सूत्रेण ङीप् आनुगागमे भवानीति । तत्र भवान्या
पतिरित्युक्तौ पथन्तरप्रतीतिकारित्वाद्ब्रह्ममतिक्रोशः, स हि गौरीपतिरिति पाठकरणेन प्रतिविधेयः ।

शेषमरिष्टाया अन्ववायमवबोधयति—अरिष्टाया इति । पुनरर्थकस्त्विति । अरिष्टाया अपराया दुः-
सुतायाः तुम्बुरुप्रभृतीनां तुम्बुवादीनां समाने एके उदरे जठरे शयिता इति सोदर्याः सहोदरास्तेषां षण्णां
मध्ये जगद्विदितः संसारप्रसिद्धो हंसो नाम हंसाभिधेयो गन्धर्वः ज्येष्ठः सर्वप्रथमः तस्मिन् द्वितीये गन्धर्वकुले

चित्रसेन प्रभृति पन्द्रह भाद्र्योके मध्यमे गुणैः श्रेष्ठ, चित्ररथ नामक सोलहवा पुत्र उत्पन्न हुआ । भुवन्त्रयके
प्रसिद्ध पराक्रमवाले, समस्त देवताओंके किराट-समूहद्वारा जिनके चरण-कमल सादर पूजित होते हैं ऐसे इन्द्रेण
उनको अपना मित्र बना लिया, जिससे उनका (चित्ररथका) प्रभाव अधिक बढ़ गया और बाल्यकालमें ही
उन्होंने खड्गकी किराणोंसे श्याम-वर्ण हुए स्वकीय बाहुद्वारा उपाजित करके समस्त गन्धर्वोंका आधिपत्य प्राप्त
किया । यहासे थोड़ी दूर भारतवर्षके अव्यवहित उत्तरदिशतों किंपुरुष देशमें हेमकूट नामक एक वर्षपर्वत है,
वही चित्ररथका वामस्थान है । उनके बाहुयुगलद्वारा परिरक्षित होकर लाखों गन्धर्व भी वहां निवास करते हैं ।
उन्होंने ही यह चैत्ररथ-नानका मनोहर उद्यान निर्माण किया है एवं अच्छ्रोद-नामका यह अतिविशाल सरोवर
भी खुदवाया है और यह भगवान् महादेवकी प्रतिमूर्ति भी निर्माण कराकर स्थापित किया है । इधर, उत्तर, द्वितीय
गन्धर्वकुलमें अरिष्टाके पुत्र-तुम्बुरु-प्रभृति छः सहोदरोंके मध्यमें ज्येष्ठ-हंसनामके जगद्विख्यात गन्धर्व हुए । उन्हें

१. सकलत्रिभुवन । २. अरविन्दजेन । ३. तद्भुजयुग । ४. सरः, निखानितम् ।

५. अरिष्टायास्तु पुनस्तस्मिन् द्वितीये ।

द्वितीये^१ गन्धर्वकुले गन्धर्वराजेन चित्ररथेनैवाभिषिक्तो बाल एव राज्यपदमासादितवान् । अपरिमितगन्धर्ववलपरिवारस्यै तस्यापि स एव गिरिधिवासः । यत्तु तत् सोममयूखसम्भवमप्सरसां कुलम्, तस्मात् किरणजालानुसारं-गलितेन सकलेनेव रजनिकर-कला-कलाप-लावण्येन निम्मिता त्रिभुवनयनाभिरामा भगवती द्वितीयेव गौरी, गौरीति नाम्ना^२ हिमकर-किरणावदातवर्णा कन्यका प्रसूता । ताञ्च द्वितीयगन्धर्वकुलाधिपतिः हंसो मन्दाकिनीमिव क्षीरसागरः प्रणयिनीमकरोत् । सा तु भगवता मकरकेतनेनेव^३ रतिः, शरत्समयेनेव कमलिनी, हंसेन संयोजिता सदृशसमागमोपजनितामतिमहतीं मुदमुपगतवती निखिलान्तःपुरस्वामिनी च तस्याभवत् । तयोश्च तादृशयामहात्मनोरहमीदृशी^४ विगतलक्षणा शोकाय केवलमनेकदुःख-

देवगायकान्ववाये गन्धर्वराजेन देवगायकाधिपतिना चित्ररथेनैव अभिषिक्तः अभिषेकविपयीकृतः, अत एव बाल एव शिशुरेव राज्यपदं राजस्वम् आसादितवान् प्राप्तवान् ।

अपरोति । अपरिमितम् अगणितं गन्धर्ववलं गन्धर्वसेना परिवारः परिजनो यस्य तस्य, तस्यापि हंसस्यापि स एव पूर्वोक्त एव गिरिः हेमकूटाभिधानः पर्वतः, अधिवसत्यस्मिन्नित्यधिवासो निवासस्थलम् ।

यदिति । तत् पूर्वप्रतिपादितम्, सोममयूखसम्भवं चन्द्रकिरणेभ्यः समुत्पन्नम् अप्सरसां गणिकानां कुलं वंशः । तस्मात् कुलात् किरणजालस्य रश्मिसमूहस्य अनुसारेण अनुसरणक्रमेण गलितं चरितं तेन, सकलेन समग्रेण, रजनिकरस्य चन्द्रस्य यः कलानां भागानां कलापः समूहः तस्य लावण्येन अन्तर्गत-सारेण निर्मिता रचितेव, अतीवनिर्मलधवलत्वादित्याशयः । त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपनिवासिनो लोकस्य नयनाभिरामा लोचनाह्लादकरी, द्वितीया अपरा भगवती सर्वैश्वर्यवती गौरी पार्वतीव । हिमकरश्चन्द्रः तस्य किरणवत् रश्मिवत् अवदातो गौरो वर्णो यस्याः सा गौरीति नाम्ना कन्यका सुता प्रसूता जाता ।

इह “...लावण्येन निर्मितेव” इत्यत्र क्रियोपेक्षा । ‘द्वितीया गौरीव’ इत्यत्र द्वयोपेक्षा । ‘हिमकर किरणावदानवर्णा’ इत्यत्र च लुप्तोपमा बोध्या ।

तामिति । किञ्चेति चार्थः । द्वितीयगन्धर्वकुलाधिपतिः अपरगन्धर्वकुलराजो हंसः क्षीरसागरो दुग्ध-समुद्रो मन्दाकिनीमिव त्रियद्वामिव तां गौरीं प्रणयिनीं पत्नीम् अकरोत् कृतवान् । श्रीयुपमा ।

तेति । भगवता मकरकेतनेन शक्तिशालिना कन्दर्पेण रतिरिव, शरत्समयेन घनाश्रयकालेन कमलिनी पद्मिनीव, हंसेन सह संयोजिता सृष्टिकर्त्रा सङ्गमिता तु सा गौरी, सदृशेनानुरूपेण समागमेन संमेलनेन उपजनिताम् उत्पादिताम् अतिमहतीं गरीयसीं मुदम् आनन्दम् उपगतवती प्राप्तवती, तस्य हंसस्य निखिलानां समस्तानाम् अन्तःपुराणां तत्स्यसुन्दरीणामित्यर्थः । स्वामिनीं मुद्या च अभवत् जाता । इह श्रौतोपमयोः परस्पर नैरपेक्षेण विद्यमानतया संसृष्टिः ।

तयोरिति । अपि चेति चार्थः । तादृशयोस्तथाविधयोः महात्मनोर्विशालहृदययोः तयोर्हंसगौर्योः अहम्, ईदृशी पृथग्भूता विगतलक्षणा करतलादिगतमसीध्वजवज्रतिलकाशुभादिचिह्नरहिता, एकैवात्मजा

गन्धर्वराज चित्ररथने अभिषिक्त करके वात्स्यावस्थामें ही राजा बनाया । उनका भी अगणित गन्धर्वसैन्यके साथ उसी हेमकूट-पर्वत पर वास्तव्य है । इधर, चन्द्र-रश्मियों से जो अप्सराओंका कुल उत्पन्न हुआ था, उसमें द्वितीय भगवती पार्वतीके समान एक कन्या उत्पन्न हुई, रश्मियोंके साथ ही गले हुए चन्द्रकुलसमूहके समस्त लावण्यद्वारा ही मानो विवाहाने उस कन्याको सृष्टि की थी, एवं वह कन्या भुवनत्रयस्थ लोगोंके नेत्रोंको आनन्द देती थी और यह चन्द्रकिरणके समान ही श्वेत-वर्ण थी । क्षीरसागर ने जिसप्रकार गन्दाको प्रणयिनी बनाया है द्वितीय-गन्धर्वकुलाधिपति महाराज हंसने भी उसीप्रकार उस गौरीको प्रणयिनी बनाया था । भगवान् कामदेवके साथ रतिके सनान एवं गरलालके साथ पद्मिनीके समान, महाराज हंसके साथ सम्मिलित होकर वह गौरी, अनुत्पत्तमेलनजनिता अत्यन्त आनन्दको अनुभव करने लगी एवं महाराज हंसकी, अन्तःपुरवासिनी रमणियोंकी स्वामिनी हो गई । तदनन्तर उन दोनों (हंस और हंसोदेवी) - महात्माओंको केवल शोकातुर करनेके लिए ही,

१. तस्मिन् कुले द्वितीयेऽस्मिन् । २. ...परिचारकस्यास्यापि । ३. सोममयूखसम्भूतानामप्सरसां कुलम्, तस्मात् किरणजालानुसारं । ४. गौरीपतिनाम्ना । ५. हिमकिरण, रजनिकर । ६. द्वितीय-कुलाधिपतिः । ७. मकरकेतुना । ८. महात्मनोर्महता कलेशेनाभिलाषेण कालेन च केवलम् ।

सहस्रभाजनमेकैवात्मजां समुत्पन्ना । तातस्त्वनपत्यतया सुतजन्मातिरिक्तेन महोत्सवेन मम जन्माभिनन्दितवान् । अवाप्ते च दशमेऽहनि कृतयथोचितसमाचारो महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम कृतवान् । साहं पितृभवने बालतया कलमधुरप्रलापिनी वीणेव गन्धर्वाणामद्वादङ्कं सञ्चरन्ती अविदित-स्नेह-शोकायासमनोहर^१ शैशवमतीतवती^२ । क्रमेण च कृतं मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन, मधुमास इव नवपल्लवेन, नवपल्लव इव कुसुमेन, कुसुम इव मधुकरेण, मधुकर इव मदेन, नवयौवनेन पदम् ।

अथ विजृम्भमाणं-नव-नलिन-वनेषु, अकठोरै-चूतकलिका-कलापकृत-कामुकोत्कलिकेपुं

एकमात्रपुत्री अहम् अनेकं बहुविधं यद् दुःखसहस्रं बलेशसमूहः तस्य भाजनं पात्रं केवलं शोकाय शोक-हेतवे समुत्पन्ना सञ्जाता ।

तात इति । अनपत्यतया मदतिरिक्सन्तानरहिततया सुतजन्मातिरिक्तेन पुत्रोत्पत्यतिरिक्तेन महोत्सवेन मम जन्म अभिनन्दितवान् प्रशंसितवान् । अवाप्ते प्राप्ते च दशमेऽहनि दिने कृतो विहितो यथोचितो यथायोग्यः समाचारः आभ्युदयिकश्राद्धादिष्ववहारो येन सः तात इत्यन्वयः, यथार्थमेव सत्यमेव 'महाश्वेता' इति नाम संज्ञां कृतवान् विहितवान् मत्स्वरूपस्य नितान्तशुश्रूषवादिशयः ।

सेति । साहं महाश्वेता पितृभवने तातगृहे बालतया शिशुत्वेन, वीणेव वल्लकीव कलमव्यक्तं मधुरं च प्रलपितुं भाषितुं शीलं यस्याः सा, गन्धर्वाणां देवगायकानाम् अद्वादङ्कं क्रोडाक्रोडं सञ्चरन्ती गच्छन्ती, अविदितैः विशेषज्ञानानुदयादनवगतैः स्नेहशोकायासैः प्रतिशोकपरिश्रमैः कारणैः मनोहरं तत्तत्कृतव्य-प्रताभावात् रमणीयं शैशवं वाच्यम् अतीतवती अतिक्रान्तवती ।

क्रमेणेति । किञ्चेति चार्थः । क्रमेण परिपाटया वसन्ते पुष्पकाले इव मधुमासेन चैत्रमासेन, मधुमासे इव नवपल्लवेन नूतनकिसलयेन, नवपल्लवे इव कुसुमेन पुष्पेण, कुसुम इव मधुकरेण भ्रमरेण, मधुकरे तात्कालिकभ्रमे इव मदेन, मे मम वपुषि शरीरे नवयौवनेन प्रत्यप्रतारुण्येन पदं स्थानं कृतं विहितम् । इह सरस्वतीकण्ठाभरणमते उत्तरोत्तरमुपमेयानामुपमानत्वकल्पनात् रशनोपमा, दर्पणकारमते तु मालोपमा बोध्या ।

अथेति । अथ अनन्तरम् अहं मधुमासदिवसेषु एकदा समंये अग्न्या सह इदम् अच्छोदं सरः स्नातुम् अभ्यागममिति सुदूरवर्त्तिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह सप्तमीबहुवचनान्तानि पदानि मधुमास-दिवसेष्वित्यग्रेतनस्य विशेषणानि । विजृम्भमाणानि विकसन्ति नवानि नूतनानि नलिनानां कमलानां वनानि अरण्यानि येषु तेषु ।

अकठोरैः । अकठोरैः नूतनोत्पन्नावात् कोमलैः चूतकलिकानाम् आन्रकुडमलानां कलापैः समूहैः कृता विहिता कामुकानां कामिजनानाम् उत्कलिका उत्कण्ठा येषु तेषु । उद्दीपकत्वादित्याशयः ।

शुभलक्षणहीन और नानाविध दुःखसमूहकी पात्र मैं केवल एकमात्र पुत्री उत्पन्न हुई । अन्य सन्तान नहीं होनेके कारण पिताने पुत्रजन्मसे भी अधिक महोत्सवका अनुष्ठान कर मेरे जन्मको अभिनन्दित किया । एवं दशम दिन उपस्थित होने पर यथोचित आचार-सम्पादन-पूर्वक उन्होंने मेरा नाम 'महाश्वेता' यह यथार्थ नाम-कारण किया वह मैं शिशुत्व-निबन्धन वीणाके समान अस्पष्ट और मधुरभाषिणी होकर, गन्धर्वोंके मध्यमें एक की गोदमें से दूसरेकी गोदमें विचरण करती थी, एवं स्नेह, शोक और दुःखका ज्ञान न होनेसे मनोहर अपनी शैशवावस्थाको मैंने पितृके भवनमें ही बिताया । उसके बाद वसन्त कालमें जिसप्रकार चैत्रमास, चैत्रमासमें जिसप्रकार नवपल्लव, नवपल्लवमें जिसप्रकार पुष्प, पुष्पमें जिसप्रकार भ्रमर एवं भ्रमरमें जिसप्रकार मद आकर आविर्भूत होता है, उसी प्रकार नवयौवन आकर मेरे शरीरमें आविर्भूत हुआ ।

तदनन्तर, एक समय मैं अपनी माताके साथ वसन्तके कारण अत्यन्त शोभायमान, विकसित नूतन कमल कुसुम, कुवलय और काष्ठारयुक्त इस अच्छोदसरोवरमें स्नान करनेके लिए आई । उस समय समस्त जीवलोकके

१. विप्रलब्धा केवलम् ।

२. ...स्नेहशोकायासं ।

३. अतिनीतवती ।

४. जृम्भमाण ।

५. अनेका ।

६. काम्युत्कलिकेषु ।

कोमल-मलय-मानवावतार-तरङ्गिणानङ्ग-ध्वजांशुकेषु, मद-कलित-कामिनी-गण्डूय-सीधु-सैक-
पुलकित-वह्नेषु, मधुकर-कुल-कलङ्क-कालीकृत-कालेयक-कुसुम-कुड्मलेषु, अशोकनर-ताडना-
रणित-रमणी मणि-नूपुर-मङ्गहार-सहस्र-सुवरेषु, विकसन्कुल-परिमल-पुञ्जिनालिजाल-मधु-
शिञ्जित-सुभग-सहकारेषु, अविरल-कुसुम-धूलि-वालुका पुलिन-धवलिन-धरातलेषु, मधु-मद-
विह्वलित-मधुकर-कदम्बक-संवाद्यमान-लता-दोलेषु, अस्तु-पल्लव-लवली-लीयमान-मत्त-

कोमलेति । कोमलो मन्दमन्दसञ्चारी यो मलयमारुहो मलयानिलः तस्य अवतारेण उपस्थित्या
तरङ्गिणानि तरङ्गवत्प्रफुरितानि अङ्गध्वजांशुकानि मदनध्वजस्यपनाका येषु तेषु । वसन्तसमये महोत्स-
वाय प्रायेणातङ्गवताकोट्यापनादित्याशयः ।

मतेति । मदकलितः मधुरानज्जितमत्तताव्याता याः कामिन्यः स्त्रियः तासां गण्डमीधूनां वदन-
पूरितमयानां सेकेन सेचनेन पुलकिताः रोमाञ्चवत् समुत्पन्नकोरका बहुला वृषा येषु तेषु । तथा च
कविसमयरगतिः—

‘पादावावाद्योक्तं विकसितकुलं योपितामास्यमधैः’ इति ।

मधुकरेति । मधुकरकुलं व्रमरसमूह एव कलङ्को लाङ्घनं मधुकरकुलं कलङ्क इव वा, तेन काली-
कृतानि श्यामवर्णीकृतानि कालेयकानां दाहनिद्रावृषाणां कालीयचन्दनानां वा कुसुमानि पुष्पाणि
कुड्मलानि कोरकाणि च येषु तेषु । इह ‘मधुकरकुलकलङ्क’ इत्यत्र किं रूपकं वा उपमेति सन्देहसद्वरः,
वृषानुप्रासश्चेत्युभयोर्भूयः संसृष्टिः ।

मदोलेति । अशोकनरसु कट्टेलिवृक्षेषु ताडनाभिः कुसुमप्रफुटनाय चरणप्रहारैः रणिताः शब्दिता
ये रमणीनां सुन्दरीणां मणिनूपुरा रत्नादकटकाः तेषां क्षट्टारसहस्रेण ‘जं जं’ इति शब्दसमूहेन सुखराः
शब्दायमानाः तेषु ।

विकसदिति । विकसन्तः प्रफुटन्तो ये मुकुलाः कोरकाः तेषां परिमलेन आमोदेन पुञ्जितस्य
पुष्पक्रीकृतस्य अलिजालस्य व्रमरगगन्य मञ्जुश्रितैः मनोहरशब्दैः सुभगा रमणीयाः सहकाराः आत्र-
तरवो येषु तेषु ‘आत्रशूनो रमालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः’ इत्यमरः । वृषानुप्रासः ।

अविरलेति । अविरला निविडाः कुसुमानां पुष्पाणां धूलयः परागा एव वालुकापुलिनानि सैक-
तानि अविरलकुसुमवृलयो वालुकापुलिनानां वा, तैः धवलितं ध्वनीकृतं धरातलं पृथ्वीतलं येषु तेषु ।

इह ‘अविरलकुसुमवृलिवालुकापुलिने’ इत्यत्र रूपकमुपमा वेति सन्देहसद्वरः ।

मध्विति । मधुमदेन कुसुमरसपानजनितमत्ततया विह्वलितं विह्वलीकृतं यत् मधुकरिकदम्बकं व्रमरी-
समूहः तेन संवाद्यमाना इतस्ततः मञ्जुश्रितयमानाः लता वस्त्रय एव दोला प्रेक्षा येषु तेषु । इह ‘लता एव’
इत्यत्र निरङ्गकैवल्यरूपकम्, तदनुप्राणितं ममासोक्तिश्चेति मधुपानमत्तयुवतीदोलासञ्चालनकार्यप्रतीतिः ।

कलङ्केति । कलङ्कलानि स्फुटानि पल्लवानि किसलयया यासां ताम्र, लवलीपुलताविदोषेषु लीय-
माना गुप्तमवनिष्टमाना ये मदकोकिला मद्योन्मत्तपिकाः तैः उन्नामितम् आलोढ्य बहिरानीतं यन्मधु

इदमयो कान्द-यादक वैभवात्तके दिनेने नये कमलवन प्रस्तुति हो रहे थे, कान्दी कोमल कलियोंका
कलान कसुकोंको कलङ्कित कर रहा था; मृदुलन्द मलय-सनीरगके आगननसे कामदेवकी पताका सञ्चालित
हो (महरा) रही थीं, मदसे नौनी हुई कामनिर्वोके सुखमयनेचनसे बहुल पुलकित हो रहे थे; कलङ्कके समान
व्रमरोंके बैठ जानेसे दाहनिद्रापुन (चमेली) की कलियों काटी हो गई थीं; अशोकवृक्षोंको चरणमहार करनेसे
दृष्टायमान रमणियोंके ननिमय नूपुर (पायजेव) के झटार (अङ्गनाहट से दिखाई सुसरित हो रही थीं;
विह्वलित कलियोंके सौरभसे लम्बित (पल्लवित हुद) व्रमरोंके मनोहर गुधारे आत्रके वृक्ष मनोहर लग रहे थे;
मधुमन्मथ पुलित ‘रेतो’ के समान अविरल पुष्प-रेतुने मूढ धवलवर्ण दिखलाई देता था; पुष्पके मधुगानसे मत्त
हुए मधुकरोंका व्रमरोंकी झूलने झूल रही थीं; मत्त कोकिल गग पटवोसे छाई हुई लवली-लताओंमें गुप्तमसे

१. कलङ्ककुड्मलेषु । २. “तटनरनिद्रमगोदन्नि” । ३. अस्तु-पल्लव-लवली । ४. “मधुकर ।
५. वही” ।

कोकिलोल्लासित-मधु-शीकरोद्गम-दुर्हिनेषु, प्रोषित-जनजाया-जीवोपहार-हृष्ट-मन्मथास्फालित-
चाप-रव-भय-स्फुटित-पथिक-हृदय-रुधिराग्नीकृतमार्गेषु, अग्निरत-पतत्कुसुमशर-पतत्रि-पत्र सू-
त्कारवधिरिहृत-दिङ्मुखेषु दिवापि प्रवृत्तान्तर्नदन्-रागाग्राभिसारिका-सार्थ-सङ्कुनेषु, उद्वेग-
रतिरस-सागर-पूर-प्लविनेषु, मकृत जीवलो-क-हृदयानन्ददायकेषु, मधुनासद्विषेषु एकदाङ्-
मन्मथा सह मधुनास-विस्तारित-शोभं प्रोत्कुल-नव-तलिन-कुतुब कुवलय-वह्नामिदमच्छेदं
सरः क्षातुमभ्यागतम् । अत्र च स्नानार्थं नागतया भगवत्या पार्वत्या तटशिलातलेषु विलिखि-
तानि सन्तुष्टरिटीनि पांशु-निभगत-कृश-पदमण्डलानुमित-मुनिजन-प्रणाम-प्रदक्षिणानि व्यञ्जक

पुष्परसा तस्य शीकरैः बिन्दुभिः उद्यन्तं नितान्तं दुर्हिनें दृष्टिर्धेषु तेषु ।

प्रोषितेति । प्रोषिता विदेशस्था ये जना लोकाः तेषां या जाया वियोगशयिलाः त्रियः त्रासां
वीवस्य जीवनस्य उपहारेण कामपीडया मरणात् तदीयप्राणरूपोपायनप्राप्येत्यर्थः, हृष्टः सन्तुष्टो यो
मन्मथः कामः तेन आस्फालितस्य कामिलवेषेषु-वागमकेपणाय भूयो भूय आकर्षितस्य, चापस्य धनुषो
रवात् सन्दात् भयेन त्रासेन स्फुटितानां विभिन्नानां पथिकहृदयानां वियोगजनोरसां रुधिरैः शोणितैः
आग्नीकृतैः किलबीकृतैः मार्गा भगवानो येषु तेषु । इह तथाविधशोणितैर्नार्गानामाग्नीकरणसम्बन्धानादेश्च
तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

अग्निरतेति । अग्निरतं विरन्तरं पतन्तः कामिलवर्षं प्रति धावन्तो ये कुसुमशरपतत्रिणः कामदेवबाणाः
तेषां यानि पत्राणि पद्माः (पुंखाः) तेषां सुत्कारेण वेगमग्नसान्निधिक 'सू' इत्यपेक्षान्वितां वधिरि-
कृतानि दिङ्मुखानि तत्तद्दिक्स्पायिजनघोत्राणि येषु तेषु । इहापि वधिरिकरणसम्बन्धानादेश्च
तत्सम्बन्धप्रतिपादनापूर्वाल्लङ्कारः ।

दिवेति । दिवापि दिवसेषुपि, प्रवृत्तः सन्तुष्यः कन्तक्षिते यो भदनरागाः कामासक्तिः तेन
सन्धानां व्यप्राणान् अभिसारिकाणां सुरताय सङ्केतस्थानं व्रजन्तीनां कानिनीनां सुन्दरीनां सार्धेन
समूहेन सङ्कुलेषु व्यासेषु ।

वद्वेतेति । वद्वेले वेदामुल्लङ्घय गच्छन् (उन्मपादः) गतिरसः सुस्तानुराग एव सागरः अगाध-
त्वात् समुद्रः तस्य पूरणं प्लवेन प्लावितेषु बाष्पादितेषु । इह निरङ्गं केवलरूपकम् ।

सकलेति । सकलाः समग्रा ये जीवलोकाः तेषां हृदयावन्दं चित्तप्रसोदं ददतीति तेषु, मधुनासदि-
वसेषु वसन्तवासरेषु ।

एन्देति । एकदा एकस्मिन् समये अम्बया जनन्या सह, मधुनासेन चैत्रेण विस्तारिता अनिरुप-
मुत्पादिता शोभा धृतिः यस्य तत्, तथा प्रोत्कुलानि विकसितानि नवानि नूतनानि कुमुदानि श्वेता-
पलानि, कुवलयानि नीलोत्पलानि वह्नारानि रक्षोत्पलानि च यत्र तत्, इदं पुरोऽवलोकयमानम्
अच्छेदं सरः अच्छेदोदानिधानं कामारः स्नातुं स्नानाय अभ्यागतम् ।

स्वेति । अत्र अस्मिन् स्थले स्नानार्थम् आप्तवार्थम् आगतया अम्बया भगवत्या ऐश्वर्यादिशक्ति-
मत्या पार्वत्या गौर्या तटशिलातलेषु तीरस्थप्रस्तरोर्ध्वप्रदेशेषु विलिखितानि रेक्तया रचितानि, नृहरिदिना
तत्संश्लेषवद्वातपालक्या सह विषण्णमानीति सन्तुष्टरिटीनि 'नृहरिदिः' (पुं०) शिवद्वारपालम्

रहस्य सन्ने कूर्को नष्टजोको वला-अपुनर वल्लद दुर्हिने (अत्यन्त दृष्टि) का रहे येः प्रोनिष्ठमर्चु-कूर्को
जीवन उन्हार बाकर सन्तुष्ट चिरते कामदेव कर्ने धनुषका बाकर आस्फालन (उलट) करवा था, बिन्दुके
शकते जन्त होकर विद्यार्थ प्रवासिगोले हृदयोंमें बहते रुधिरसे सन्तत मार्ग काट (तर) हो रहे थेः कन्दार
(लगाहार) गिरते कामदेवके बाणोंके पंखोंकी मन्दारध्वनि (सनसलहट) से सन्तत दिरदई वधिर हो रहे थेः
हृदयमें उत्तम वानवेशते किल होकर वानिनिर्घोष दिग्गमे मी सङ्केतस्थानमें आ रहे थेः सन्तानुरागस्य सङ्कुले
(सन्कुले) सन्तुष्टके प्रवाहमें स्रव जायित हो (दृढ) रहे थे । इत अन्धेदस्तरमें स्नान करनेके लिए काट हुई
भगवता पार्वतीने तीरवर्ती बहुतर प्रस्तर सन्नेके ऊपर बाढ़ी हुई छडे और रिदी सङ्केत संकेतों मूर्चियोंने
विनये आनन्द बाहुका (रीतों) में दमे हुए वरकोले निहोको देखकर ऐसा अनुमान होता था कि वही

१. ...वद्वेति । २. ...हृदयानन्देषु, मन्मथास्फालित... । ३. ...रतिरस-सागर-पूर-प्लविनेषु, मधुनासद्विषेषु, उद्वेग-
रतिरस-सागर-पूर-प्लविनेषु । ४. ...पत्राणि पद्माः (पुंखाः) तेषां सुत्कारेण वेगमग्नसान्निधिक, पञ्चक-वधिरिहृत... । ५. उद्वेग-
रतिरस... । ६. आनन्दकोषु । ७. सन्तुष्टरिटीनि, सन्तुष्टरिटीनि । ८. सन्तुष्टरिटीनि ।

प्रतिविम्बकानि वन्दमानाः भ्रमर-भर-मुग्ध-गर्भ-केशर-जर्जर-कुसुमोपहार-रम्योऽयं लताम-
पङ्कजः परम-नख-कोटि-पाटित-कुङ्कुमल-नाल-विवर-विगलितमधुवारः सुपुष्पितोऽयं सहकार-
वराः उन्मद-मधुर-कुल-कलकल-भीत-मुजङ्ग-मुक्तता शिशिरेयं चन्दनवीथिका, विकच-
कुसुम-कुङ्कु-पात-मुचित वनदेवता-प्रेक्ष्योत्तम-शोभनेयं लतादोला. बहल-कुसुमरजः-पटल-मग्न-
कलहंस-पद्मे-रत्नमातरमणीयमिव तीरतनयलम् । इति स्निग्ध-मनोहरतरादेव-दर्शन-लोभा-
क्षितहृदया सह सखीजनेन व्यचरम् ।

एकस्मिन् प्रदेशे इदिति वनानिलेनोपनीतम्, निर्भरविकसितेऽपि कानने अभि-

रुण्डकलदुमः । तथा पाण्डुपु रजःसु निमग्नैः दृढितैः अत एव कृद्वैः कस्युत्तयाऽवगम्यमानैः पदमण्डलैः
चरणविह्वलयमूर्धैः अनुमितानि अनुमानविषयकानि मुनिजनानां तपस्विवर्गाणां प्रणामप्रदङ्गानि
नमस्कृतिपरिजननक्रिया येषां तानि । श्यम्बकस्य महेन्द्रस्य प्रतिविम्बकानि प्रसिन्धुर्त्तः, वन्दमाना प्रण-
मन्ती, अहं व्यचरन्मधुचरेण सम्बन्धः ।

उन्मदेति । भ्रमराणां मधुकराणां मरेण मारेण मुग्धाः कुटिलीकृताः गर्भकेशरा मयस्याधिक्यजनकाः
येषां तानि, अत एव उन्मदं अतस्त्रिद्वद्वाणि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषाम् उपहारेण वृद्धैर्ब्रवीतीमिष
पातनेन रम्यो मनोहरः ।

परमदेति । परमताः कोटिः तेषां नखकोटिभिः नखराग्रैः पाटितानां विनिश्चानां कुङ्कुमानां
कोरकमववन्वनानां विवरैरभ्यः द्विद्वेभ्यो विगलितानां विदुता मधूनां रसानां घारा आसारो यस्मिन् मः,
सुदुग्धितः मन्मदसमुत्पद्युषः कयं सहकारतरः ज्ञानवृषः ।

उन्मदेति । उन्मदो नमस्योः यो मधुरः केकी तस्य कुलं वंशः तस्य कलकलेन कोलाहलेन भीतैः
ग्रन्थैः सुवहैः सर्वैः सुप्तं परित्यक्तं तलं निम्नमनो यस्याः सा, शिशिरा शीतला, इयं हरयमाना चन्दन-
वीथिका मलयजलन्दप्रेणिः ।

विन्देति । विकचस्य विकसितस्य कुसुमपुष्पस्य पुष्पनिकरस्य पातेन पतनेन मुचितम् कुसुम-
नितं यत् वनदेवतायाः कुर्याद्विद्यायाः प्रेक्ष्योत्तमं आन्दोलनं तेन शोभना मनोज्ञा, इयं हरयमाना चन्दन-
लतादोला लतालिनदोलनयन्त्रम् ।

बहलेति । बहले अविके पुष्पान्मूत इत्ययंः कुसुमरजःपटले पुष्पपरागानिकरे मग्ना लीनाः कलहंसानां
कादम्बानां पद्मेताः पादविह्वानि यस्मिन्मत्, अत एव अतिरमणापम् अतिमनोहरम् इयं हरयमानं तीर-
सततं तदेववाचः प्रदेशः ।

इति । इति एवं प्रकारेण स्निग्धानां नूतनकिसलयविनिश्चिकगणानाम् अत एव मनोहरतराणाम्
अतिशयेन चित्रहारिणाम्, बहलानां वनैकप्रदेशानां दर्शनलोभेन अवलोकनवृत्त्या आहितम् आकृष्टं
हृदयं चेना यस्याः सा तादसी कहन्, सखीजनेन वयस्याभिः समं व्यचरम् अग्रमम् ।

एकस्मिन् । इति । एकस्मिन् प्रदेशे एकस्मिन् नामे इदिति शीघ्रं वनानिलेन
अरन्ध्रवनेन उपनीतम् आहतम्, निर्भरम् अतिमात्रं यथा स्यात्तथा विकसितेऽपि प्रसुदितेऽपि कानने

तन्निर्देशे प्रणम करके प्रक्षेप को यो - नमस्कार करती, यहाँ मधुरोंके मारते वज (लवके) हुए गर्भ-
मधुवले मरते पुगोंके सुन्दर लता-मण्डप है. यहाँ सुदुग्धित काज-दुग्ध है, इसको विकसित हुए कर्माको
टोको कोकोने सक्रमते विद्वान् (छिद्र) कर दिने है और तनने मधुरता निम्न हो रही है. यहाँ मन्दम
मधुरोंके कोकाहले हरे हुए सखीके परित्यक्त हुए शीतल चन्दन-वृद्धोंका वत है. यहाँ प्रसुदित पुगोंके गिरनेसे
वनदेवताओंके सुदोल जल मुचित करती, रम्य लताकोको दोला (हिंदी) है, यहाँ मधुर पुष्प-परागके
कार से कलहसे अरन्ध्रिद्वारा अतिरमणीय, तीरवर्ती बहल मत् है - यो कहती कहती सुदोमिद और
अत्यन्त मनोहर लताको केमनेकी अभिलाषसे आहृष्ट चित्त होकर मैं सखीको साथ इत्यन्तः प्रणम करती
रहूँ । उनी उन्मद विद्वी एव उन्मदें काहें गर्भ. सम्य वनेके अत्यन्त विकसित होनेपर भी अत्य सुव पुगोंके

१. मधुरमधुरमुग्ध, "मन्मद" । २. "लतामण्डप" । ३. "कुङ्कुमल" ।
४. "सुदुग्धित" । ५. "मधुरकलकल", "सकलमधुरकलकल" । ६. "चन्दनवीथिका" । ७. "अ-
रन्ध्र" ।

भूतान्यकुसुमपरिमलम्, विसर्पन्तम्, अतिसुरमितया अनुलिम्पन्तमिव पूरयन्तमिव तर्पयन्तमिव घ्राणेन्द्रियम्, अहमहमिकया मधुकरकुलैरनुबध्यमानम् अनाघ्रातपूर्वम्, अमानुपलोकोचितम्, कुसुमगन्धमभ्यजिघ्रम् । कुतोऽयमित्युपाखण्डकुतूहला चाहं मुकुलितलोचना तेन कुसुमगन्धेन मधुकरीवाकृष्यमाणं कौतुकतरलाभ्यधिकतरोपजात-नूपुरमणि-
मङ्काराकृष्ट-सरः-कलहंसानि कतिचित् पदानि गत्वा, हरनयनै-हुताशनेन्धनीकृत-मदन-शोकविधुरं वसन्तमिव तपस्यन्तम्, अखिल-मण्डल-प्राप्त-वर्धमीशान-शिरःशशाङ्कमिव धृत-

अरण्यकुसुमे इत्यर्थः, अभिभूताः तिरस्कृताः अन्येषां विजातीयानां कुसुमानां प्रसूनानां परिमलाः सौरभाणि येन तम् एनस्मादुःकृष्टः कोऽपि परिमलो नास्तीत्याशयः । विसर्पन्तं सर्वतः प्रसरन्तम् । अतिसुरमितया अत्यन्तसौगन्ध्यवत्तया घ्राणेन्द्रियं नासिकाम् अनुलिम्पन्तमिव द्रवपदार्थवत् सर्वावयवेषु व्याप्नुवन्तमिव, पूरयन्तमिव परिपूर्णं कुर्वन्तमिव, तर्पयन्तमिव वृष्टिं जनयन्तमिव, अहमहमिकया 'अहमग्रे अहमग्रे' इत्यहङ्कारेण मधुकरकुलैः अमरसमूहैः अनुबध्यमानम् अनुगम्यमानम्, अनाघ्रातपूर्वम् अघ्राणविषयीकृतपूर्वम् अमानुपलोकोचितं देवलोकयोग्यं कुसुमगन्धं पुष्पसौरभं जनमनोहारिणमित्यर्थः अजिघ्रम् घ्राणविषयतामनयम् ।

इह 'अनुलिम्पन्तमिव, पूरयन्तमिव, तर्पयन्तमिव' इति तिसृणामेव क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

कुत इति । कुतः कस्मात् प्रदेशात् अयं गन्ध आयातीति शेषः इत्येवम् उपाखण्डम् उत्पन्नं कुतूहलं यस्याः सा तादृशी चाहम्, तेन कुसुमगन्धेन पुष्पामोदेन मुकुलिते कोरकवदीपदुन्मीलिते लोचने नयने यस्याः सा मधुकरी अमरीव आकृष्यमाणा खलाकारेण नीयमाना च सती, कौतुकेन कुतूहलेन तरलः द्रुतपदचोपाव कम्पः, अत्यधिकतरं पूर्वस्मादतिमात्रं यथा स्यात्तथा उपजात उत्पन्नो यो नूपुरमणीनां पाद-कटकखचितरत्नानां झङ्कारः 'सं झं' इति शब्दविशेषः तेन आकृष्टाः नूपुरखचितरत्नश्रवणेन कलहंसानामुपस्थितेः प्राकृतिकत्वाद् चरणान्तिकमानीताः सरःकलहंसाः कासारकादम्बा यैस्तानि, कतिचित् क्रियन्ति पदानि गत्वा, 'अतिमनोहरं स्नानार्थमागतं मुनिकुमारकमपश्यम्' इति दूरेण सम्बन्धः । इह द्वितीयैक-वचनान्तपदानि अग्रेतनस्य 'मुनिकुमारकम्' इत्यस्य विशेषणानि ।

हरेति । हरनयनस्य महेशवृत्तीयनेत्रस्य यो हुताशनो वह्निः तेन हन्धनीकृतः भस्मीकृत इत्यर्थः यो मदनः कामः तस्य शोकेन खेदेन विधुरं विह्वलं भूत एव तपस्यन्तं वैराग्यात्तपश्चरन्तं वसन्तं सुरभिसमयमिव, पुष्पसौरभवत्तातस्य कामसखत्वाच्चेत्याशयः । इह पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन द्रव्योत्प्रेक्षा सङ्कीर्णते ।

अखिलेति । अखिलमण्डलप्राप्त्यर्थं तत्स्वरूपस्य कलामात्रत्वात् समस्तमण्डललाभार्थं धनव्रतं स्वीकृततपोनियमम्, ईशानशिरःशशाङ्कं महेशभालस्यचन्द्रमिव, तत्सदृशधवलरूपत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

सौरभको परास्त करता, तब स्थानोंमें फैलता, अत्यधिक सुगन्धि होनेसे प्रागेन्द्रियको मानों लिप्त करता, वृप्त करता, पूर्ण करता, उजावलीमें द्रुततर-पदक्षेप करते (दौड़ते) अमरोंके झुण्डोंसे अनुगत, अनाघ्रातपूर्व, मनुष्य-लोकके अयोग्य पुष्प-सौरभ आया । 'यह कहाँसे आया है ?' ऐसा कौतूहल उत्पन्न होनेसे मैं, थोड़ा-थोड़ा नयन उन्मीलित (आँखें मीच) कर, अमरीके समान उस कुसुम-सौरभसे आकृष्ट हो, जिज्ञासे चञ्चल होकर, कितने ही पद (कदम) आगे गई । मेरे पदक्षेप करनेसे अधिक हिलते नूपुर-मणिके झङ्कारसे अच्छोदस्तरोवरमेंसे कलहंसगण आकृष्ट होकर दौड़ने लगे । उसके बाद स्नान करनेके लिए आए हुए एक अत्यन्त सुन्दर मुनिकुमारको मैंने देखा । उसे देखकर प्रतीत होता था कि—महादेवके नयनमेंसे निकली अग्निसे भस्मसाव किये (जलाये) गये कामदेवके शोकसे विह्वल होकर वसन्त नानो तपस्या करता था, महादेवके मस्तकस्थित क्षुद्र-चन्द्र नानो अपने सपूर्ण

१. मधुकरावकृष्यमाणा, "मधुकरीवावकृष्यमाणा । २. मणिनूपुर । ३. क्वचिद् 'नयन' इति पदं न विद्यते ।

व्रतम्, अयुग्मलोचनं वशीकर्तुं कामं काममिव सनियमं अति तेजस्वितया प्रचलतेऽद्विष्टता-पञ्जर-
मध्यगतमिव ग्रीष्म-दिवस-दिवसकर-मण्डलोदर-प्रविष्टमिव ज्वलन-ज्वाला-कलाप-मध्य-स्थित-
मिव विभाव्यमानम्, उन्मिषन्त्या बहुलबहुलया दीपिकालोकपिङ्गलया देहप्रभया कपिली-
कृतकाननं कनकमयमिव तं प्रदेशं कुर्वाणम्, रोचना रस-लुलित-प्रतिसर-समान-सुकुमार-पि-
ङ्गल-जटम्, पुण्यपताकायमानया सरस्वतीसमागमोत्कण्ठा-कृत-चन्दनरेखयेव भस्मललाटि-
कया बालपुलिनलेखयेव गङ्गाप्रवाहमुद्गासमानम्, अनेक शाप-भ्रुकुटि-भवनतोरणेन भ्रूलता-

अयुगेति । अयुग्मे विषमे लोचने नयने यस्य तं त्रिलोचन महेशम्, वशीकर्तुं स्वापराधेन प्रति-
कृलीभूतत्वात् पुनः प्रसादीकर्तुं कामः स्पृहाऽस्येति तम्, अत एव सनियमं महेशोपासनारूपव्रतसहितं
कामं मन्मथमिव, तद्द्वयन्तरमगीयत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

अनोति । अति तेजस्वितया नितान्तप्रनापवत्तया कारणेन, प्रचलाः स्पन्दमाना याः तद्विस्तृता
विघृष्टताः तासां पञ्जरमध्यगतमिव समूहाम्यन्तरस्थितमिव ग्रीष्मदिवसस्य तत्समये सूर्यस्याति तेजस्वि-
त्वादित्याशयः, यत् दिवसकरमण्डलं सूर्यधिभवं तस्य उदरे अन्तः प्रविष्टमिव, तथा ज्वलनस्य वह्नये ज्वा-
लाकलापः शिखासमूहः तस्य मध्यस्थितमिव अम्यन्तरगतमिव, विभाव्यमानं प्रतीयमानम् ।

इह '...मध्यगतमिव' '...प्रविष्टमिव' '...मध्यस्थितमिव' इति तिसृणां क्रियोपेक्षाणां परस्परं
नैरपेक्षेण विद्यमानतया संसृष्टिः । एवं दिवसपदस्य पुनरुक्त्या पुनरुक्तत्वं दीपः समापतति स च हि
ग्रीष्मसमयेति पाठेन समाधातुं शक्यः ।

उन्मिषन्त्येति । उन्मिषन्त्या शरीरादेव विकसनया, बहुलबहुलया अग्यधिकया, दीपिकालोकवत्
प्रदीपप्रभावत् पिङ्गलया पिङ्गरया, देहप्रभया शरीरकान्त्या, कपिलीकृतं पिङ्गलवर्णीकृतं काननमरणं येन
तम्, अत एव तं प्रदेशं स्थानं कनकमयमिव कुर्वाणं विदधतम् ।

इह 'दीपालोकपिङ्गलया' इत्यत्र लुप्तोपमा, काननस्य पिङ्गलीकरणसम्यग्वाभावेऽपि तत्सम्यग्ध-
प्रतिपादनादतिशयोक्तिः, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, गुणोत्प्रेक्षा चेत्येतासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

रोचनेति । रोचनारसेन गोरोचनाद्रवेण लुलितो रक्तो यः प्रतिसरः परिणयादिधारणीयहस्तसूत्रं
तत्समानाः तत्तुल्याः सुकुमाराः सुकोमलाः पिङ्गलाः पिङ्गराश्च जटाः मटा यस्य तम् । इह लुप्तोपमा ।

पुण्येति । पुण्यपताकायमानया धर्मवैजयन्तीवदाचरमाणया, तस्या अपि श्वेतत्वादित्याशयः । सर-
स्वत्या भारत्याः समागमाय सङ्गमाय या उत्कण्ठा उत्कलिका नया कृता विहिता या चन्दनरेखा मलयज-
रेखा तयेव विद्यमानया, भस्मनो विभूतेः ललाटिकया पुण्ड्रकविशेषेण बालपुलिनलेखया सूक्ष्मजलोद्भूत-
तीरलेखया गङ्गाप्रवाहमिव, उद्गासमानम् ।

इह 'पुण्यपताकायमानया' इत्यत्र व्यङ्ग्यगतोपमा, '...चन्दनरेखयेव' इत्यत्र जायुत्प्रेक्षा, 'गङ्गा-
प्रवाहमिव' इत्यत्र श्रौतोपमा चेति परस्परमेतासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अनेकेति । अनेकं अगणिता ये शापा अभिसम्पाताः, तेभ्यो भ्रुकुटिः भ्रूसङ्कोच एव भवनं मग्न तस्य
तोरणेन द्वारस्याधिषतुराकृतिदाहविशेषरूपेण भ्रूलताद्वयेन भ्रूवह्नीयुगलेन करणेन विराजितं शोभितम् ।

मण्डलको प्राप्तिके लिङ्गब्रालम्बन किदा था, कानदेव मानो फिरते महादेवको प्रसन्न करनेकी इच्छा कर उसके
उपासनारूप व्रतका अवलम्बन किया था, और वह सुनिकुमार अत्यन्त तेजस्वी था, इससे प्रतीत होता था
कि मानो चनकती हुई विजलियोंके पिजरेमें हो, ग्रामिकालके नूर्यमण्डलके उदरमें प्रविष्ट हुआ हो, या अग्निकी
लपटोंके मध्यमें खड़ा हो । शरीरमेंसे निकलती दीपप्रकाशके समान पीली, चारों ओर अत्यन्त झलकती प्रभासे
उस वनको पीला करके, उस स्थानको मानो वह स्वर्णमय (सुनहरा) बना रहा था । उसके मत्तकमें जटा
गोरोचनके रसमें डुबाये हुए विवाहादिमें धारणाय मङ्गलहस्त-मृदके समान सुकुमार और पीली थी । उसके
ललाटमें धर्मनताकाके समान एवं सरस्वतीके साथ समागमकी उत्कण्ठाने की हुई चन्दन रेखाके समान भस्मका
तिरक था, उससे वह छुद्र बालकामय पुलिन-रेखाद्वारा गङ्गाप्रवाहके समान शोभावमान प्रतीत होता था । उसकी
दोनों भ्रूलताएँ बहुत अभिसन्धान (शाप) कालकी भ्रुकुटियोंके भवन-तोरणके समान लगती थी । लोचनोंके

१. प्रचलित..., ग्रीष्मदिवसं दिवस...ज्वलनं ज्वाला...ज्वलनल, ज्वलज्वलन । २. सुकुमारजटम् ।

३. ...चन्दनलेखयेव । ४. ... रेखयेव । ५. उद्गासमानम् । ६. चूडि, भ्रुकुटिः ।

द्वयेन विराजितम्, अत्यायततया लोचनमयीं मालामिव प्रथितानुद्वहन्तम्, सर्वहरिणै-
रिव दत्त-लोचन-शोभा-संविभागम्, आयतोक्तुङ्ग-प्राणवंशम्, अप्राप्त-हृदय-प्रवेशेन नवयौवन-
रागेणैव सर्वात्मना पाटलीकृतधाररुचकम्, अनुद्भिन्नमश्रुत्वान् अनासादित-मधुकरावली-
वलये-परिक्षेप-विलासमिव बालकमलमाननं दधानम्; अनङ्गकान्तुङ्गुणेनेव कुण्डलीकृतेन
तपस्त्वडाग-कमलिनी-मृणालेनेव यज्ञोपवीतेनालङ्कृतम् एकेन सनाल-वकुल-मलाकार-कम-
ण्डलुम्, अपरेण मकरकेतु-विनाश-शोक्तदिताया रतेरिव वाष्पजलविन्दुभिरारचितां स्फटि-

इह परस्परितल्पकम् ।

कृतेति । अत्यायततया नयनयोरतिविस्तीर्णतया कारणेन लोचनमयीं नेत्रमयीं प्रथितां गुम्फितां
मालामिव विसारित्वाद् स्रजमिव दृढवन्तं धारयन्तम् । ज्ञात्युपेक्षा ।

तत्रेति । सर्वहरिणेः सनप्रवृत्तेः दत्तः क्षर्पितो लोचनशोभाया निजनिजनयनद्वयेः संविभागो विभ-
क्षांशो यस्मै तन्निव सृगवक्ष्यनशोभावत्त्वादित्याशयः । इह तयाविषयानोद्येद्वाद् क्रियोपेक्षा ।

वापदेति । वायतो विस्तीर्ण उक्तुङ्ग अश्रुक्षेत्र प्राणवंशो नासिकादण्डो यस्य तम् ।

अप्राप्तेति । अप्राप्तः वरोन्द्रियन्वादल्लब्धो हृदये चित्ते प्रवेशो देन तेन, नवयौवनस्य प्रत्यप्रतारुणस्य
रागः सुन्दरीप्रनुराग एव रागो लौहित्यं तेन, सर्वात्मना सर्वप्रकारप्रपत्नेन, पाटलीकृतं क्षेत्रक्षीकृतम्
अचरो रुचको बीजपूर इव यस्य तम् । 'रुचको बीजपूरे च निष्कं दन्तकपोतयोः' इति मेदिनी ।

इह अनुरागलौहित्ययोर्भेदेऽपि रागकृद्दर्शयेगामेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः, प्राकृतिकरवेतरकाधरे
प्रत्यप्रतारुणरागकर्तृकपाटलीकरणोत्प्रेङ्गाक्रियोपेक्षा, "अचररुचकम्" इत्यत्र लुप्तोपमा चेति परस्पर-
नासात्मज्ञाह्निभावसङ्करः ।

अनुद्भिन्नेति । न उद्भिद्धानि प्रकृतितानि श्मश्रूणि मुखलोमानि यस्य तस्म भावस्तरुवं तस्मात्कार-
णाद्, न आसादितो लब्धः, मधुकरावलीवलयेन अमरपङ्क्तिमण्डलेन परिवेष्टनशोभा येन
तत्पयोक्तुम्, बालकमलम् अमननवपङ्क्तिमिव आननं मुखं दधानं धारयन्तम् । इह 'बालकमलमिव'
इत्यत्र औतोपमा ।

अनङ्गेति । अनङ्गस्य कामस्य कान्तुङ्गुणेनेव धनुर्जयैव, सुन्दरीणां कामोद्दीरनादित्याशयः, कुण्डली-
कृतेन वलयीकृतेन, तथा तप एव तडागः सरोवरः तस्य या कमलिनी नलिनी तस्या मृणालेन विलेनेव,
श्वेतत्वादित्यभिप्रायः, यज्ञोपवीतेन यज्ञमुद्रेग जलहृत्कृतं विमूर्णितम् ।

इह 'कान्तुङ्गुणेनेव' इत्यत्र औतोपमा, 'तपस्त्वडागो' त्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, "कमलिनीमृणा-
लेनेव" इत्यत्र च पुनः औतोपमा, आनामज्ञाह्निभावसङ्करः ।

एकेति । एकेन करेण वामहस्तेनेत्यर्थः, सनालं सवृत्तं यद्-वकुलकलं केसरकलं तद्वत् आकार
साहचर्यस्य तं तथोक्तं कमण्डलुं कल्पन्तमिति सम्बन्धः । कमण्डलोऽपि नालसत्त्वाद् सनालेति विशेष-
णम् । अपरेण च दक्षिणेन हस्तेन मकरकेतोः कामस्य विनाशशोकेन हरतृतीयलोचनमस्मज्जनितशोकेन
स्फटिपादाः कुनाश्रयाताया रतेः कामपत्न्याः वाष्पजलविन्दुभिः नेत्रवारिपृषङ्गिभिरारचितां निमित्तामिव,
श्वेतत्वादित्यभिप्रायः, स्फटिकस्य भेदमगेः अक्षमालिकां जपमालिकां कल्पन्तम् धारयन्तम् । तत्तपस्त्वकुमा-
रस्य समस्तसामग्रीगानेव कामोद्दीपनत्वं प्रस्थापयितुं मकरकेतुसम्बन्धि विशेषणमित्यवश्यम् । इह प्रथम-
विशेषणे आधोपमा, द्वितीयविशेषणे च क्रियोपेक्षेति परस्परमनयोर्भेदपक्षेण दिष्टमाननया संसृष्टिः ।

अल्पन विन्दुन होनेके कारण उत्तने नानो लोचन की ही शुद्धी नाला धारण किया था । सनस्त हरिणोंने नानो
उत्तने लोचनोकी शोभाको स्नानदाते विमलकर दिया था । उत्तना नातिनामण्डल, उत्तना हरि लोचन था ।
नवयौवनका अनुराग उत्तने हृदयमें प्रवेश नहीं कर सका था इसलिए ही नानो दोस्तगुल फलके स्नान उत्तना
ओष्ठगुल स्वनरक था । नदी न निकलनेके कारण उत्तना मुखमण्डल, अनरपङ्क्तियोंके द्वारा मण्डलमण्ड
परिवेष्टनरूप शोभादिहान बालकमलके स्नान दिखलाई देता था । कामदेव-धनुषके मण्डलकार-छिन्न इन्द्र
गुण (होरे) के स्नान एवं वपस्विकारी सरोवरकी कमलिनीके मृणालके स्नान मुद्रवर्ग यज्ञोपवीत उत्तने धारण
किया था । एक हाथमें उत्तने, हृत्समन्वित (दंडा सहित) वकुलफलाकृष्ट एक कमण्डल धारण किया था और
दूसरे हाथमें कामदेवके विनाशके शोकादुर हो रदन करता रतिके नानो लघुविन्दुओंके द्वारा ही निमित्त हुई एक

काक्षमालिकां करेण कलयन्तम् । अनेक-विद्यापगा-सङ्गमार्त्तनभया नाभिसमुद्रयोपशोभमानम् , अन्तर्ज्ञाननिराकृतस्य मोहान्धकारस्यापयान-पदवीमिवाञ्जनरजोलेखाश्यामलां रोमराजिमुदरेण तनीयसीं विभ्राणम् , आत्मतेजसा विजित्य सवितारं परिगृहीतेन परिवेषमण्डलेनेव मौञ्जमेखलागुणेन परिक्षिप्तजघनंभागम् , अभ्रगङ्गास्रोतोजलप्रक्षालितेन जरच्चकोरलोचनपुट-पाटल कान्तिना मन्दारवल्कलेनोपपादिताम्बरप्रयोजनम् , अलङ्कारमिव ब्रह्मचर्यस्य, यौवनमिव धर्मस्य, विलासमिव सरस्वत्याः, स्वयंवरपतिमिव सर्वविधानाम् , सङ्केत-

अनेकेति । अनेका नानाप्रकारा विद्या आन्वीक्षिक्याद्या एव आपगा नद्यः तासां सङ्गमे सम्मेलने य आवर्त्तः अङ्गसां भ्रमिः तन्निभया तासदृशया नाभिसमुद्रया तुन्दकूपिकया उपशोभमानं विराजमानम् ।

इव '...विद्यापगा' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम् , 'आवर्त्तनभया' इत्यत्र आर्धोपमेयुमयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अन्तरिति । उदरेण जडरेण करणेन, अन्तर्ज्ञानेन आन्तरिकतत्त्वबोधेन निराकृतस्य दूरीकृतस्य, मोहोऽज्ञानमेव अन्धकारस्तिमिरं तस्य अपयानपदवीमिव निःसरणमार्गमिव, अञ्जनरजसां कज्जलधूलोनां लेखेव रेखेव श्यामला कृष्णा ताम् , तनीयसीं केवलीरपत्यारम्भात् कृशतरां रोमराजि तनूहृष्ट्रेणीं विभ्राणं दधानम् ।

इह मोहे तिमिरत्वारोपः शाब्दः, अन्तर्ज्ञाने प्रकाशत्वारोपस्वार्थः इत्येकदेशविवक्तिरूपकम् , 'अपयानपदवीमिव' इत्यत्र जात्युपेक्षा, 'अञ्जनरजोलेखाश्यामलाम्' इत्यत्र लुप्तोपमा चेत्यासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । अपुष्टार्थत्वदोषस्तु न, तरलाञ्जनरेखावत् लोमावल्याः सर्वथा सादृश्यराहित्यव्यञ्जनार्थं रजःपदोपादानात् ।

आत्मेति । आत्मतेजसा स्वकीयतपःप्रभावेण सवितारं सूर्यं विजित्य पराभूय परिगृहीतेन हठादानीतेन, परिवेषमण्डलेनेव परिधिवलयनेव विद्यमानेन, मौञ्जमेखलागुणेन मुञ्जनिर्मितरशनाढोरकेण परिचितः परिवेष्टितः जघनभागः अग्रप्रदेशो यस्य तम् । जात्युपेक्षा ।

अङ्गेति । अभ्रगङ्गायां व्योमनद्याः स्रोतोजलेन प्रवाहसलिलेन प्रक्षालितं धीतं तेन, जरतो वृद्धस्य चकोरस्य जीवजीवस्य पक्षिविशेषस्य लोचनपुटवत् पाटला श्वेतरक्षा कान्तिः शोभा यस्य तेन मन्दारस्य देववृक्षविशेषस्य वल्कलेन खचा करणेन, उपपादितं सम्पादितम् अम्बरप्रयोजनं परिधेयवसनकृत्यं येन तम् , तथोक्तमेकं मन्दारवर्चं परिदधानमित्यर्थः । 'इह जरच्चकोरलोचनपुटपाटले' इत्यत्र लुप्तोपमा । इहापुष्टार्थत्वदोषस्तु न भवति, वृद्धचकोरस्यैव नयनपुटद्युतिरधिकश्चेत्तरको भवतीति ध्वननार्थं जरत्पदोपादानात् ।

अलमिति । ब्रह्मचर्यस्य स्त्रीसम्बन्धपरिवर्जनरूपस्य अलङ्कारं भूषणमिव, एनं प्राप्य पूर्णावयवतया तस्य कान्त्येतिशयादित्याशयः ब्रह्मचर्यलक्षणमाहाहिकसूत्रावस्थाम्—

‘स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽप्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपर्ययं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥’

धर्मस्य सुकृतस्य यौवनं तारुण्यमिव, इह पूर्णत्वादित्यभिप्रायः । सरस्वत्या भारत्या विकासं विभ्रममिव, एनं प्राप्य तस्या अपि अत्यधिककान्तिप्रापणादिति भावः । सर्वविधानाम् आन्वीक्षिक्यादिचतुर्दश-

रूपदिकमय अक्षमालिका (जपमाला) धारण की थी । उसकी नाभिसुद्रा बहुविध विचाररूपी नदियोंके संगमते उत्पन्न हुए आवर्त्तके समान शोभायमान थी । आन्तरिक तत्त्वज्ञानरूपी प्रकाशते निकाले गए मोहान्धकारके बाहर निकालनेके मार्गके समान एवं कज्जल-रेणु-रेखाके समान कुछ-कुछ श्यामवर्ण महीन रोमराजि उसके उदरपर निकल रही थी । अपने तेजने मूर्त्यो पराजित कर बलपूर्वक हुए परिवेष-मण्डलके समान एक मुटुमेखला (मूँजकी तानवीकी टोरी) से उसका जघनदेश परिवेष्टित था और आकाशगङ्गाके प्रबोत-जलमें प्रक्षालित, एवं वृद्ध चकोर-पक्षीके लोचनके समान श्वेतरक्षाकान्ति-सम्पन्न एक मन्दार वृक्षके वल्कलसे उसके वल्का प्रयोजन-मन्दादन शोभा था (जर्पात् उस प्रकारका एक वल्कल पहना था) । और अग्रचर्यका मानो वह अलङ्कार था, धर्मका मानो यौवनकाल था, सरस्वतीका मानो विलास था, सब विद्याओंका मानो स्वयंवर-पति था और सब वेदोंका

१. रक्तदिकगुलिकाक्षमालिकां ।

२. अपनयन ।

३. ...तनीयसा तनीयसीं ।

४. आगृहीतेन ।

५. आपगमिव ।

स्थानमिव सर्वश्रुतीनाम्, ^१ निदाघकालमिव साषाढम्, हिमसमयकाननमिव स्फुटितप्रियंगु-
मञ्जरीगौरम्, मधुमासमिव कुसुम-धवल-तिलक-भूति-भूषित-^२मुखम्, आत्मानुरूपेण सवयसा
अपरेण देवतार्चनकुसुमान्युच्चिन्वता तापसकुमारेणानुगतम्, अतिमनोहरम्, स्नानार्थभाग-
तम्, मुनिकुमारकमपश्यम् ।

तेन च कर्णावतंसीकृतां वसन्तदर्शनानन्दितायाः स्मितप्रभामिव वनश्रियः, मलय-
मारुतागमनार्थ-^३लाजाञ्जलिमिव मधुमासस्य, यौवनलीलामिव कुसुमलक्ष्याः, सुरत-परिश्रम-

विधानमित्यर्थः, स्वयं त्रियत इति स्वयंवरस्तथोक्तः पतिः स्वामी तमिव, विद्याभिः स्वयमेवास्याङ्गीकर-
णात् अनेन च तदर्थं प्रयत्नाकरणादित्याशयः । सर्वश्रुतीनां समस्तवेदनां सङ्केतस्थानमिव संयोगाय
मिथो निहिष्ठभूमिमिव, स्वेनैव तासां तत्रागमनादित्यभिप्रायः । यद्यपि सर्वविद्यासु श्रुतीनामप्यन्तर्भावो
भवत्येव तथापि प्राधान्यबोधनाय पृथगुपन्यासः गोवलीवदुपन्यायात् ।

इह 'अलङ्कारमिव' इत्यारभ्य 'सङ्केतस्थानमिव' इत्यन्तं यावत् सर्वत्र जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

निदाघेति । निदाघकालं ग्रीष्मसमयमिव, आषाढेन आषाढदण्डेन शुचिमासेन च सहेति साषाढम् ।
'आषाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते' इति 'शुचिर्ग्रीष्माग्निशृङ्गारेष्वाषाढे शुद्धमन्त्रिणि' इति च मेदिनी ।

हिमेति । हिमसमयः शीतकालः तस्य काननं वनमिव, स्फुटिता प्रफुल्ला या प्रियंगुमञ्जरी फलिनी-
वह्वरी तद्वद् गौरं शुभ्रवर्णं प्रियंगुमञ्जर्यां च गौरम् । शीतसमय एव तत्प्रस्फुटनात् हिमसमयेति विशेषणम् ।

मध्विति । मधुमासश्चैत्रमासः तमिव, कुसुमवत् पुष्पवत् धवला शुभ्रा या तिलकभूतिः त्रिपुण्ड्रामकं
अस्म तया भूषितम् अलङ्कृतं मुखम् आननमण्डलं यस्य तम्, अन्यत्र तु कुसुमैः पुष्पैः धवला ये तिलकाः
तिलकसंज्ञकवृक्षविशेषाः तेषां भूष्या समृद्ध्या भूषितं मुखम् अग्रभागो यस्य तम्, वसन्तप्रथमकाल एव
तिलकतरुणां प्रसूनोत्पत्तेः । 'तिलकोऽश्वद्रुमभिदोः पुण्ड्रके तिलकालके । तिलकं रुचके वलोमिन्' इति
हैमः । 'भूतिर्भस्मनि सम्पत्तिरहितिशृङ्गारयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ।

इह 'निदाघकालमिव' इत्यारभ्य 'मधुमासमिव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

आत्मेति । आत्मानुरूपेण आत्मसदृशेन समानं तुल्यं वयोऽवस्था यस्य तेन सवयसा मित्रेण अपरेण
द्वितीयेन देवतार्चनकुसुमानि देवपूजनपुष्पाणि उच्चिन्वता अवचयनं कुर्वता तापसकुमारेण मुनिबालकेन
अनुगतं सहितम्, अतिमनोहरम् अतिरुचिरं स्नानार्थम् आप्लावार्थम् आगतम् आयातम्, मुनिकुमारकं
तापसबालकम् अपश्यम् अवलोकयम् । 'मुनिकुमारकम्' इत्यत्रानुक्तम्पार्थः कः ।

तेनेति । ज्ञिञ्चेति चार्थः । तेन मुनिकुमारकेण कर्णावतंसीकृतां श्रवणविभूषणीकृतां कुसुममञ्जरी-
मद्राक्षमित्यन्वयः । वसन्तस्य ऋतुराजस्य दर्शनेन अवलोकनेन आनन्दितायाः प्रहर्षितायाः वनश्रियः
काननलक्ष्याः, स्मितप्रभां मन्दहास्यच्छविमिव, श्वेतस्वाद्यादित्याशयः । मधुमासस्य चैत्रमासस्य,
मलयमारुतस्य मलयानिलस्य आगमनार्थम् आगमनाभिनन्दननिमित्तं यो लाजाञ्जलिः अञ्जलिपूर्णा घानाः
तमिव, श्वेतस्वाद्यादित्याशयः । अन्योऽपि सम्माननीयपुरुषागमने तदभिनन्दनाय लाजानादत्त इति ।
कुसुमलक्ष्याः पुष्पश्रियो यौवनलीलामिव साहण्यक्रीडामिव, कामाभिष्यक्तिक्रत्वादित्याशयः । रतेः काम

मानो सम्मिलित होनेका सङ्केतस्थान था । ग्रीष्मकालमें जिस प्रकार आषाढमास रहना है, उसके हाथमें भी उसी
प्रकार एक दण्ड था; शीतकालका वन जिस प्रकार स्फुटित प्रियंगुमञ्जरी द्वारा गौरवर्ण होता है, वह भी उसी प्रकार
प्रस्फुटित प्रियंगुमञ्जरीके समान गौरवर्ण था; चैत्रमासके प्रथम भाग (वसन्तके आरंभ) में जिस प्रकार तिलक-वृक्ष
श्वेतवर्ण पुष्पोंसे भूषित होता है, उसका मुखमण्डल भी उसी प्रकार पुष्पके समान श्वेतवर्ण भस्मके तिलकसे भूषित
था; और अपने अनुरूप और समान वयस्क एक दूसरा मुनिकुमार देवपूजन करनेके लिए पुष्पचयन करता-करता
उसके पीछे-पीछे था ।

पूर्ववर्णित उस ऋषिकुमारके कानमें उरसी, अमृतविन्दु टपकाती एक अदृष्टपूर्व कुसुममञ्जरीको मैंने देखा ।
वह मानो—वसन्तकाल दर्शनसे आनन्दित हुई वनलक्ष्मीकी ईषदहास्यप्रभाके समान, मलयभवनके स्वागतभि-
नन्दनके लिए चैत्रमास (वसंत) की लाजाजलीके समान, कुसुम-ओकी यौवन-लीलाके समान, रतिदेवीके

स्वेद-जल-कण-जालकावलीमिव रतेः, ध्वजचिह्न-चामर-पिच्छिकाभिव मनोभवगजस्य, मधुकर-कामुकामिभारिकाम्, कृत्तिकातारास्तवकानुकारिणीम्, अमृतविन्दुनिस्यन्दिनीम्, अदृष्टपूर्वा कुसुममञ्जरीमन्नाम् ।

‘अस्याः परिभूतान्यकुसुमामोदो नन्वयं परिमलः’ इति मनसा निश्चित्य तं तपोधन-युवानमीक्षमाणाद्भमचिन्तयम्-‘अहो ! रूपातिशय-निष्पादोपकरणकोशस्य अक्षीणता विधातुः यत्रिभुवनाद्भनरूपसम्भारं भगवन्तं कुसुमायुधमुत्पाद्य तदाकारानिरिक्तरूपराशिः अयमपरो

पन्थाः सुरनपरिग्रहेण आश्लेषजनितक्षेदेन यानि स्वेदजलानि शरीरनिःसृतवर्ममलिलानि तेषां कण-जालकावलीमिव विन्दुसमूहपङ्क्तिमिव, तद्वत् निर्मलक्षेत्रादित्यभिप्रायः । मनोभवः काम एव गजो हन्ती तस्य, ध्वजस्य पनाकायाः चिह्नरूपा लक्ष्मरूपा या चामरपिच्छिका निग्नगुम्फिता चामररूपा पिच्छिका बह्वृन्दा तामिव, तत्पिच्छिकावलोकनेन गजप्राकटयज्ञानवत् तन्मञ्जर्यवलोकनेन कामाविष्कार-प्रतीतिरित्याशयः ।

‘पिच्छा पूगच्छटाकोपमोचाशावनलिवेष्टके । भक्त्यममृतमण्डे च पङ्क्तावदवपदामये ।

स्त्रियां पुंसि तु लाङ्गले न द्वयोर्बाह्व्यूथयोः ॥’

इति नेदिनी । मधुकरो भ्रमर एव कामुकः कामानिलापी तस्य अभिसारिकाम् ‘अभिसारयते कान्तं स्वयं वाऽभिसारयति’ इत्यादिलक्षणेन कामिजनानयनकारिणीं स्वयं वा सङ्केतस्यलगामिनीं नायिकामिव, तद्वद्देशेन द्रुतगमनादित्याशयः । कृत्तिकाताराः कृत्तिकासंज्ञकानि पट्टं नक्षत्राणि तेषां स्वयं कं गुच्छन् अनुकचुं शीलं यस्याः ताम्, अत्यधिकश्वेतत्वादित्याशयः । अमृतविन्दुनिस्यन्दिनीं मधुकण्ठाविगीम्, अदृष्टपूर्वाम् अनवलोकितपूर्वा कुसुममञ्जरीं पुण्ड्रमञ्जरीम् अन्नाचम् अपश्यम् ।

इह ‘स्मितप्रमामिव, लाजाङ्गलिमिव’ इत्युभयत्र जायुष्येष्टा । ‘यौवनलीलामिव’ इत्यत्र गुणोपेष्टा । ‘..... जालकावलीम्’ इत्यत्र जायुष्येष्टा । ‘..... चामरपिच्छिकाभिव’ इत्यत्रापि जायुष्येष्टा, ‘मनोभवगजस्ये’ त्यत्र तु निरङ्गकेवलरूपकम्, इत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसद्वरः । ‘मधुकरकामुके’त्यत्र मधुकरे कामुकत्वागोपो मञ्जर्याभिसारिकारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकम् । ‘कृत्तिकातारास्तवकानुकारिणीम्’ इत्यत्र तु कार्योपमा ।

अस्या इति । अस्याः कुसुममञ्जरीः, अयं परिमलो गन्धः, परिभूतोऽभिभूतः तिरस्कृत इत्यर्थः, अन्येषां स्वेनपुष्पागाम् आमोदः परिमलो येन स तथोक्तो ननु तथाविध एव, अत एवेममेव गन्धमहं पूर्वमन्यजिग्रमिण्याशयः । इति एवं मनसा हृदयेन निश्चित्य निर्णयं तं तपोधनयुवानं मुनिकुमारकम् ईक्षमाणा पश्यन्ती अहं महाश्वेता भविन्तयम् चिन्तामकरवम् ।

अहो इति । अहो इत्याश्चर्यं । विधातुः सृष्टिकर्त्तुः, रूपानिर्णयस्य सौन्दर्याधिक्यस्य निष्पादने निर्माणविषये यानि उपकरणानि साधनानि तेषां कोशस्य भाण्डागारस्य अक्षीणता अक्षयत्वं चिरपूर्वमित्यर्थः ।

अयमेतद्वगम्यन् इत्यत्र आह—यदिनि । यद् यस्मात् कारणात्, त्रिभुवने त्रिविष्टपे अद्भुतः अनिर्णायी रूपसम्भारः सौन्दर्यममूहो यत्र मः । भगवन्तं कुसुमायुधं मदनम उत्पाद्य निर्माय तदाकारात् कुसुमायुधाङ्गतेः अतिरिक्तः अधिकः रूपराशिः सौन्दर्यममूहः, मुनिमायामयः तापसद्याजमयः, तत्पिच-

संनोगरित्यन्ते धर्मजल (पत्तने) की विन्दुरामिके हारके समान, नदन-रूपा हाथीकी पूर्ववर्ती ध्वजके चिह्नरूप चामर के समान, भ्रमर-रूपा कामुककी अभिसारिकाके समान, और इत्यादि नामक नक्षत्रके तारोंके गुच्छोंके समान वर्तीत होती थी ।

‘इत कुसुमनयरीका सुगन्ध हो अन्य सब पुष्पोंकी सुगन्धकी आच्छादित कर देती है’ इस प्रकार कर्त्तने निश्चय कर उस नन्दी युवककी देखनी-देखनी मैं विचार करने लगी—अहो ! (क्या आश्चर्य !) विनाशके अनाभरण सौन्दर्यनिर्माणके उपयोगों सामानोंके गण्टारने कर्म-कर्म नहीं होती ! क्योंकि—उम (विद्या) ने त्रिभुवनके मध्यमे आश्चर्य-रूपरामिकेन्द्रित भगवान् कामदेवकी उत्पन्न करके भी उत्तरे बड़े कर मनोहर

मुनिमायामयो मकरकेतुत्पादितः । मन्ये च सकलजगन्नयनानन्दकरं शशिबिम्बं विरचयता लक्ष्मी-लीलावासभवानानि कमलानि सृजता प्रजापतिना एतदाननाकार-करणकौशलाभ्यास एव कृतः, अन्यथा किमिव हि सदृशवस्तुविरचनायाः कारणम् । अलीकञ्चेदं यथा किल सकलाः कलाः कलावतो बहुलपक्षे क्षीयमाणस्य सुषुम्नानां रश्मिना रविरापिबतीति, ताः सत्वस्य गभस्तयः समस्ता वपुरिदमाविशन्तीति, कुतोऽन्यथा रूपापहारिणि क्लेशबहुले तपसि वर्त्तमानस्येदं लावण्यम् । इति चिन्तयन्तीमेव मामविचारितगुणदोषविशेषो रूपैकपक्ष-

वेषधारीत्यर्थः, अयं पुरोऽवलोक्यमानः कुमारः, अपरो मकरकेतुः द्वितीयः कामः कृत्वा उत्पादितो जनितः विधात्रेति शेषः । सृष्टिकर्तुः तत्साधनभाण्डागारस्य चयिष्णुत्वे तदेकमकरकेतुनिष्पादनेनैव तत्प्रयाप्तुमरस्य तथाविधभावेन निष्पादनासम्भव इत्याशयः । मुनिमायामय इत्यत्र प्रकृतं प्रतिविष्यान्यस्यापनादपह्नुतिः ।

मन्य इति । किञ्चेति चार्थः । प्रथमं सकलजगतः समप्रसंसारस्य नयनानन्दकरं प्रमोदजनकं शशि-बिम्बं चन्द्रमण्डलं विरचयता निर्माणं कुर्वता, तथा लक्ष्म्याः पद्मायाः लीलायाः क्रीडया वासस्य वसतेः भवनानि आधाररूपाणि कमलानि पङ्कजानि सृजता सृष्टिं विदधता प्रजापतिना ब्रह्मणा, एतस्य मुनि-कुमारकस्य आननाकारस्य मुखाकृतेः करणकौशलस्य रचनोपयोगिनैपुण्यस्य अभ्यासः पीनः पुन्येन प्रवृत्ति-रेव (शिष्टैव) कृतो विहितः, इति मन्य इत्यर्थः । अन्योऽपि रमणीयं वस्तुविशेषं रचयितुं प्रथमं तद्रूपा-न्यवस्तुरचनया तत्कौशलं शिक्षते । इह 'मन्ये' शब्दप्रयोगाद्वाच्या क्रियोपेक्षा, तेन च शशितः पद्माश्च मुनिकुमारमुखस्यात्यन्तरमणीयबोधनेन व्यतिरेकोऽवगम्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारबन्धिनः ।

नन्विदं कथं प्रतीयत इत्यत आह—अन्यथेति । अन्यथा उक्तवैपरीत्ये, सदृशवस्तुविरचनायाः समान-पदार्थनिर्माणस्य, किमिव कारणं नियामकम् ।

अलोकमिति । अपि चेति चार्थः । रविः सूर्यः सुषुम्नानाम्ना सुषुम्नासंज्ञकेन रश्मिना निजकिरण-विशेषेण, बहुलपक्षे कृष्णपक्षे क्षीयमाणस्य कृशतां प्राप्यमाणस्य कलावतश्चन्द्रस्य सकलाः समप्राः कलाः षोडशंशाः आपिबति पानं करोति इति इदं पुराणवचनम् अलीकम् असत्यम् । तथा च विष्णुपुराणम्—

'सूर्यरश्मिः सुषुम्नो यस्तं पितस्तेन चन्द्रमाः । कृष्णपक्षेऽमरैः सार्धं पीबते वै सुधामयः ॥'

इहालीकत्वसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

अथैत्रं परमार्थतः किं नाम सत्यमित्यत आह—ता इति । अस्य चन्द्रस्य खलु निश्चयेन ताः कलाः समस्ता गभस्तयो रश्मयश्च इदम् अवलोक्यमानं वपुः मुनिकुमारकं शरीरम् आविशन्ति प्रजापतेरिच्छया प्रविशन्ति, इत्येवं सत्यमित्याशयः ।

इहापि शशिकलारश्मीनां तच्छरीरे प्रवेशसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

नन्वेवं कथमवगम्यत इत्यत आह—कुत इति । अन्यथा शशिनः कलानां रश्मीनाञ्चाप्रवेशो रूपाप-हारिणि क्लेशातिशयात् सौन्दर्यविवातके तपसि तपस्यायां वर्त्तमानस्य स्थितस्य इदं लावण्यं सर्वोत्कृष्ट-सौन्दर्यं कुतः स्यात् कुतोऽपि नेत्यर्थः, कारणव्यतिरेकेण कार्यानुदयादित्याशयः ।

इतीति । इति चिन्तयन्तीमेव इति ध्यायन्तीमेव मां महाश्वेतां न विचारितो नालोचितो गुणदो-षयोः विशेषो वैपश्यं येन सः, अनेनारिमन् ममामक्तौ दोष एवातोदित्यवगम्यते । रूपैकपक्षपाती सौन्दर्य-

(सौन्दर्यशाली) मुनिवेषधारी यह एक दूसरा कामदेव बनाया । मुझे प्रतीत होता है कि मूलाने समस्त जगदके नयनोंको आनन्द देनेवाले चन्द्रमण्डलको, एवं लक्ष्मीके लीलागृह कमलोंको उत्पन्न करके इस कुमारकी मुखाकृति निर्माण करनेमें दक्ष होनेके लिए पहले अभ्यास किया था; नहीं तो एक तरहको अनेक वस्तुके निर्माण करनेका क्या कारण ? फिर यह पौराणिक प्रवाद भी मिथ्या है कि—'सूर्यदेव स्वकीय सुषुम्ननामक रश्मिद्वारा कृष्णपक्षके क्षीयमाण चन्द्रकी समस्त कलाओंका पान करता है,' चन्द्रकी वे कलाएँ और किरणसमूह तो सचमुच इसके हाँ शरीरमें प्रवेश करते हैं; नहीं तो सौन्दर्यका हरण करते—क्लेशते परिपूर्ण-तप करनेवाले इस प्रकारका लावण्य कैसे हो सकता है ? यों न चिन्तन करता थी कि, इतनेमें गुण-दोषका वैपश्य न देख, केवल सौन्दर्यका ही

पाठी नवदीवनसुलभः कुसुमायुवः कुसुमासव-मद इवं मधुकरौ परवशामकरोत् ।

चच्छ्रुसितैः सह विस्मृतनिमेषेण किञ्चिदामुकुलितपद्मणा जिह्वित-तरल-तर-वार-शा-रोदरेण दक्षिणेन चक्षुषा मस्पृहमाश्विन्तीव, किमपि याचमानेव, 'त्वदायत्तास्मि' इति वदन्तीव, अमिसुखं हृदयमर्पयन्तीव, सर्वात्मनानुप्रविशन्तीव, तन्मयतामिव गन्तुमीहमाना, 'मनोभवामिभूतां त्रायस्व' इति शरणमिवोपयान्ती, 'देहि मे हृदयेऽवकाशम्' इत्यर्थितामिव दशयन्ती, 'हा हा किमिदमसान्प्रतमतिहे पणमकुलकुमारोजनोचितमिदं मया प्रस्तुतम्' इति जानानाप्यप्रभवन्ती करपानाम्, स्तम्भितेव, लिखितेव, उत्कीर्णैव, संयतेव, मूर्च्छितेव, केनापि^३

पद्मावावल्ग्वः नवदीवनसुलभः प्रत्यग्रनारुण्यसुप्रागः कुसुमायुवः कामः, कुसुमासवमदः पुष्परसपान-अनितनदमत्तवा मधुकरौ अनरीनिव, परवशां पराधीनाम् अकरोत् व्यदवात् । हृदोपमा । तथा कुसुमा-सवनदो अनरीं पराधीनां करोति, इत्यत्र हि कालनेत्राङ्गनप्रक्रमनाशेषः समापतति, स च कुसुमासव-मदो मधुकरौ यथा करोति, तथा परवशां मानकरोदिति णठेन समाधेय इति कुशला वदन्ति ।

चच्छ्रुसितैरिति । चच्छ्रुसितैः निष्ठासमाल्लैः सह विस्मृतो विस्मरणं प्राप्नोति नमेषो निमोहनं येन तेन, कामवेगाधिक्यवशादवत्तृषापप्रधानाहं निर्निमेषेनेत्यर्थः, किञ्चिदामुकुलितानि ईपथस्फुटितानि पद्मानि रोमानि यस्य तेन, काजिह्विते किञ्चिदुदिलीकृतं तरलतरे नितान्नचपत्ने तारे कर्नानिके यस्य तच्च तन् शारोदरं विचित्रमव्यभागाच्चेति तत्तेन तादृशेन, दक्षिणेन अपसव्येन चक्षुषा नयनेन मस्पृहं माभिलाषं यथा स्यात्तथा आपिवन्तीव अथादरेणावलोकयन्तीव, किमपि अनिर्वचनीयस्वरूपं याचमा-नेव प्रार्थयमानेव, 'त्वदायत्ता त्वदधीना अस्मि' इति वदन्तीव, द्रवन्तीव, अमिसुखं तत्सम्मुखं हृदयं विसृज्य अर्पयन्तीव निश्चिन्तीव, सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेन अनुप्रविशन्तीव तच्चित्तं प्रविशन्तीव, तन्मयतां तत्सादर्यं गन्तुं प्रातुम् ईहमाना चेष्टनानेव, 'मनोभवेन कामेन अनिमृतां परानमृतां त्रायस्व पाहि' इति हेतोः शरणं त्रागम् उपयान्तीव गच्छन्तीव, 'हृदये मय्य चित्ते मे मम अवकाशं स्थानं देहि' इति अर्थितां याचकत्वं दर्शयन्तीव प्रकाशयन्तीव, 'हा' इति खेदे किमिदम् असान्प्रतं क्षटित्वेव सम्मेलनोद्योगाद्-युक्तम्, अतिहेपणं इतिवैव तथावावाद्यन्तलज्जाकरम्, कुलकुमारीजनस्य वंशोद्भवकन्यकावर्गस्य उचितं योग्यं न भवतीति बहुलकुमारीजनोचितं कुलव्याप्तुं सर्वथा नोचितमित्याशयः, इदम् एतादृशं कर्म मया महाश्वेतया प्रस्तुतम् आरब्धम्' इति एवं जानानापि वृष्यमानापि कल्याणां लोचनादीना-मिन्द्रियाणाम् अप्रभवन्ती असमयां सती लोचनादीन्द्रियाणि निरोद्धुमसमर्थवती सतीत्यर्थः, तमविचिरं व्यलोकयमिति सम्बन्धः । इह प्रतिवाक्ये एव वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा ।

अथान्यान्यपि तत्समयोत्पत्तानि स्वविशेषाणि प्रतिपादयति—तन्मिमेवेति । स्तम्भितेव जडो-क्तेव, लिखितेव चित्रितेव, उत्कीर्णैव काष्ठं प्रस्तरं वा मन्तपत्रं प्रकटितेव संयतेव, यद्धेव, मूर्च्छितेव मूर्च्छया चेतनारहितेव, तथा केनापि अनिर्वचनीयपुत्रपैग विद्यतेव ! गृहीतेव सती, निष्पन्दानि चेष्टाः

पद्मगत कर, नवदीवनसुलभ एव कामने, वसन्तसन्दका न्युगानजनिद मद्र जिस प्रकार अनरीको पराधीन कर देता है वही प्रकार सुझे अन्ने अधीन कर दिया ।

एतत् सनव मेरे आत्म-प्रवास नहीं करने थे, एवं मैं निमेष रहित कुछ कुछ नीची हुई, देड़ी और अनिर्वच्य पुनको से मध्यरेष्ठ विविध हुं वरि ओखके द्वारा अमिकाभा के साथ (उमंगने) वस्त्रा मानो पान करती थी । इस कल्पे—मैं माने, कुछ प्रार्थना करती (मांगती) थी, 'मैं मेरे अधीन हूँ' इस प्रकार मानो कहती थी, वस्त्र के मानने मनो हृदय-समर्पण करने थी, सर्वप्रयत्ने वस्त्र के हृदयमें मानो प्रवेश करती थी, तन्मयता लाभ करनेके लिए माने बैठ करती थी, 'वामगठित सुन्दरी की रक्षा करो' इस प्रकार बड़कर मानो रक्षाके निमित्त शरणगत होती थी, 'तुम अपने हृदयमें मुझे एक स्थान दो' इस प्रकार बड़कर मानो व्यवस्थाव करता थी । हाय ! हाय ! मैंने क्या कन्याय अवसरग अरम्भ कर, वर अत्यन्त लज्जाजनक, कुलीनकुमारियोंके पक्षमें विरोधता अनुचित किया ! देखा सुन्दरी भी मैं इन्द्रियोंके वसन करनेमें समर्थ नहीं हूँ मझी । उस सनव मैं मझी सम्मिल (लय) के समान, विविधसे समान, क्षुब्ध (उमंगने) के समान, दोनो गंठके समान, मूर्च्छितके समान एवं

१. कुसुमसवमद इव । २. किमपि । ३. अस्मि 'केनापि' इति सती नास्ति ।

विधुनेव, निष्पन्दसकलावयवा तत्कालविस्मृतेनावष्टम्भेन, अत्रायतशिक्षितेन अनाह्वयेन स्वसंवेद्येन केवलम्, न विमान्यते, किं तद्वृत्तस्य वा, किं मनसा, किं मनसिजेन, किमनि-
नवयौवनेन, किमनुरागेण वा उपदिश्यमाना किमन्येनैव वा केनापि प्रकारेण, अहमपि न
जानामि कथं कथमिति तन्मतिचिरं व्यलोकयन् ।

अस्मिन् नीयमानेव तत्समीपमिन्द्रियैः पुरस्तादाकृष्यमाणेव हृदयेन, पृष्ठतः प्रेक्ष्य-
माणेव पुष्पघन्तना, कथमपि मुक्तप्रयत्नप्राप्तानन् अवधारयन् । अनन्तरञ्च नेऽन्तर्गतेन

सकलाः समग्रा अवयवा अहमिति यस्यासा तादृशी अहम्, अकथितोऽपि लोचनं विधूर्नविदुर्नुरादिदोऽपि
स्थितस्तत्र निपुणः तेन, अनाह्वयेन चास्मिन्नेवस्थित्या कोऽहम् इति कथयितुं वक्तुमसमर्थेन, अत एव
स्वसंवेद्येन स्वकीयकेवलमनोगम्येन, तत्काले तदाह्वये अविस्मृतेन प्रकटितेन, अवष्टम्भेन निक्षेपताप्रयोक्त-
सातिवक्रविकारविशेषाश्रयणेन, केवलं तन्मतिचिरं व्यलोकयमिति सम्बन्धः । इहानि प्रतिविशेषान् एव
वाच्या क्रियोपेक्षा ।

नेति । न विमान्यते निरुपपिप्यनागानां नष्टे केन उपदिश्यमाना सती तन्मतिचिरं व्यलोक-
यमिति न निर्मेतुं शक्यम् इत्यर्थः । किं तस्य तावत्कुनास्य रूपसम्भवा सौन्दर्यसदृश्या उपदिश्यमाना
सती तन्मतिचिरं व्यलोकयन् एवं सर्वत्र सम्बन्धः । किं मनसा विद्येन, किं मनसिजेन कानेन, किम्
अनिनवयौवनेन प्रत्यप्रदात्तमेन, किंवा अनुरागेण अन्तर्गतप्रेम्णा वा कथवा किम् अन्येनैव उक्तमिति
नैव ह्यकिविशेषेण केनापि प्रकारेण अनिर्वचनीयमात्रेण उपदिश्यमाना उपदेशविषयीक्रियमाना सती,
कथं केनाप्यनिर्वचनीयस्वरूपेण, कतिचित् कस्यचिद्वरकाले यावत् तं तावत्कुनासं व्यलोकयन् अव-
श्यम्, किन्तु कथं तं तथा व्यलोकयन्तित्यहनपि न जानामि नावगच्छामितीत्यर्थः ।

इह विप्रलम्भशृङ्गारमस्य चित्तकंसङ्को मावोऽस्मिति प्रेयोनामलङ्कृतः । इह गर्भितत्वं दोषो न
किन्तु 'गर्भितत्वं गुणः छापि' इति साहित्यदर्पणादिना विद्वित्पविगम्यप्रकरणाद् गुण एवेत्यवबोधम् ।

अस्मिन्नेति । इन्द्रियैर्लोचनदिभिः करणैः परिपश्य उच्येत्य तस्य तावत्कुनास्य समीपम् अन्तिकं
नीयमानेव प्राप्यमानेव । एतेनोत्कृष्टा निरूपिता । हृदयेन चेतसा पुरस्तात् अग्रे आकृष्यमाणेव, पुष्प-
घन्तना कानेन पृष्ठतः पश्चात् प्रेयमानेव चास्यमानेव सती, मुक्तप्रयत्नः प्रयत्नः तदन्तिकप्राप्तिनिवार-
क्यापारो येन तं साहमपि आत्मानं गतिरं कथमपि नष्टता वलेनेवेत्यर्थः, अवधारयं निवृत्त्यान एवासा-
यन् । जनेन वृत्तिः प्रतिपादिता । इह 'नीयमानेव' 'आकृष्यमाणेव' 'प्रेयमानेव' इति निरूपणानेव क्रियो-
पेक्षाणां परस्परं तैरपेक्षेण विदमानत्वात्संक्षेपः ।

नेति । अस्मिन्नेति चार्थः । अनन्तरं ने मनः कन्तः हृदयाम्यन्तरे अवधारयं तस्य तावत्कुनास्य
निवासस्थानं दातुमर्पितुमिव मदनेन कानेन अगदित वरपादितः सन्ताने विस्तारो येषां ते साहस्य

विसृष्टिद्वारा प्रकटं गर्भं सन्त हो गर्भः । तस्य सन्तस्य एव अहम्बु निश्चय हो गलः इति प्रकारं तत्काल एव
प्रकारेण निगम्यता (निश्चयता) प्रत्येकका आत्मिकविकारविशेष वस्तुतः इत्यादि निश्चयताके प्रति दृष्टिपन्न करतके
तिर तस्य विकार विरोधको उच्यते नहीं वेदनेर नो वह वस्तु विचरने नर्ण दिक्षिप य, एवं तस्य विकार का तत्काल
वर्णन नहीं किया जा सकता था, केवल मदने ही बात हो सकता था, मैं तस्य विकार विरोधको प्रभावने ही केवल
वस्ते देखने लगा । मैं निश्चय करके कह नहीं सकता हूँ कि—वस्ते देखनेके तिर-स्था वस्तुको सौन्दर्य-सदृश, या
मेरा मन, कथवा कानदेव, या मेरा सङ्गीत, अथवा अनुराग, या स्वमतेरिका अन्य कोरं कनेईवर्गीय माद्वारा न
माद्वत मिलते हुते उन्देश दिया गया । इस तरह मैंने किन्त अनिर्वचनीय माद्वते अनेक देर तक वस्ते देखने
वह मेरी स्मृति में नहीं आता ।

[सत्के बाद] मैंने अस्मिन्नेति शब्दों को सुने वक्तव्य वस्ते के समीप ले जाने लगे, काने हृदय
नामो आकर्षण करने लगा एवं पीछे कानदेव नामो प्रेरण करने लगा । इस वस्तु ने मैंने सत्के समीप
जानेने निवारण करनेको वैद्य-परित्याग कर रहनेर नो कतिछाडे करतेको करने ईदृश्यात्मे ही रहता ।

१. कान्ता । २. अनुपपेय । ३. उपदिश्यमानं । ४. अहम् । ५. मुक्तप्रयत्नप्राप्तानन्
वात्मानमपि । ६. अन्तर्गतेन अन्तर्गतेन ।

अवकाशमिव दातुमाहितसन्ताना निरीयुः श्वासमरुतः । साभिलापं हृदयमाख्यातुकाममिव स्फुरितमुखमभूत् कुचयुगलम् । स्वेद-लव-लेखा-क्षालितेवागलल्लजा । मकरध्वज-निशित-शर-निकर-निपात-त्रस्तेवाकम्पत गात्रयष्टिः । तद्रूपातिशयं द्रष्टुमिव कुतूहलादालिङ्गन लालसेभ्योऽङ्गेभ्यो निरगाद्रोमाश्च जालकम् । अशेषतः स्वेदाम्भसा धौतश्चरणयुगलादिव हृदयमविशद्वागः ।

आसीच्च मम मनसि-शान्तात्मनि दूरीकृतसुरतव्यतिकरेऽस्मिन् जने मां निक्षिपता किमिदमनार्य्येणासदृशमारब्धं मनसिजेन । एवञ्च नामातिमूर्धं हृदयमङ्गनाजनस्य, यदनु-
श्वासमरुतो निश्वासितवायवो निरीयुर्निःसृताः, श्वासनिस्सरणेनैव हृदयेऽवकाशजननादित्याशयः । क्रियोत्प्रेषा ।

साभीति । कुचयुगलं स्तनद्वयं कर्तुं, साभिलापं सस्पृहं तत्तपस्वि कुमारलाभेच्छापरिपूर्णमित्यर्थः, हृदयं मनः कर्म, आख्यातुकाममिव 'नूनं त्वमेनं लप्स्यसे' इति प्रियोदन्तं कथयितुम् इच्छु इव सत्, स्फुरिते स्पन्दितं मुखम् अग्रप्रदेश एवाननं यस्य तत्तादृशम् अभूत् बभूव । अन्योऽपि किञ्चिद्विषयः स्फुरितवदनो भवति । एतेनाभिलापः प्रतिपादितः । इह गुणोत्प्रेषानुप्राणिता अग्रदेशमुखयोर्व्यतिरेकेऽपि श्लेषेण तदव्यतिरेकाध्यवसायादतिशयोक्तिः ।

स्वेदेति । लज्जा प्रपा, स्वेदलवलेखया धर्मविन्दुपङ्क्त्या चालिता धौतेव सती अगलत् अजवत्, रजोवदित्याशयः । अनेन स्वेदो निरूपितः । क्रियोत्प्रेषा ।

मकरेति । गात्रयष्टिः शरीरयष्टिः, मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य ये निशिताः तीक्ष्णाः शरा घाणाः तेषां निकरस्य समूहस्य निपातात् आघातात् त्रस्ता भीतेव सती अकम्पत कम्पयामास । एतेन कम्प उक्तः । उक्तालङ्कारः ।

तदिति । रोमाञ्चानां पुलकानां जालकं समूहः, तस्य तापसकुमारस्य यो रूपातिशयः सौन्दर्योत्कर्षः तं द्रष्टुं वीक्षितुमिव आलिङ्गनलालसेभ्यः उपगूहनलोलुपेभ्यः अङ्गेभ्यो हस्तपादादिभ्योऽवयवेभ्यः कुतूहलात् कौतुकात् निरगात् निःसृतो बभूव, ऐन्द्रजालिकक्रियादिकमवलोकयितुं भवनात् कुलवधूमुखवदित्याशयः । एतेन रोमाञ्चोऽभिहितः । इहापि 'द्रष्टुमिव' इति दर्शनक्रियारूपकलोत्प्रेषा ।

अशेषत इति । स्वेदाम्भसा श्रमोत्थधर्मवारिणा अशेषतः सामस्येन धौतः प्रक्षालितः रागोऽलक्ष-कारुण्यमिव रागोऽनुरागः चरणयुगलात् अङ्घ्रियुग्मात् हृदयम् अविशदिव प्रवेशमकरोदिव । एतेन रतिर्नाम स्थायिभावोऽभिहितः । इह क्रियोत्प्रेषानुप्राणिता आरुण्यानुरागयोर्व्यतिरेकेऽपि रागपदश्लेषेणा-व्यतिरेकाध्यवसायरूपातिशयोक्तिः । स्थायिभावस्वरूपं तु दर्पण—

'अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः । आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सगमनः ॥' इति ।

आसीदिति । किञ्चेति चार्थः । तत्समये मम मनसि चेतसि एषा धारणा जातेत्यर्थः । शान्तः सत्त्व-गुणसंयुतः आत्मा मनो यस्य तस्मिन्तादृशे, तथा दूरीकृतः दूरोद्भिन्नः सुरतव्यतिकरः सम्भोगसम्बन्धो येन तस्मिन्, अस्मिन् जने मां विक्षिपता प्रहरता अनार्य्येण असम्भवेन मनसिजेन ममेन किमिदम् अत-दृशम् असाधुजनोचितम् आरब्धं प्रारब्धम् ।

एवमिति । किञ्चेति चार्थः । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण नामेति कोमलामन्त्रणे । अङ्गनाजनस्य स्त्रीलोकस्य हृदयं चित्तम् अतिमूढम् अतिमुग्धम्, यद् यस्मात् कारणत् अनुरागविषययोभ्यतामपि 'अस्मिन् स्थलेऽ-

तदनन्तरं कामदेवको मानो मेरे हृदयमें वास करनेका स्थान देनेके लिए ही मेरे शरीरमेंसे श्वासवायु विस्तृत होकर बराबर बाहर निकलने लगा । उसके प्रति अभिलाषी मेरे मनके प्रियतम्यादको कहनेके लिए ही मानो मेरे स्तनयुगलके मुख स्फुरित होने (कापने) लगे । धर्म-जल-विन्दुओं (पसीनेकी बूँदों) से प्रक्षालित होकर ही मानो मेरी लज्जा [धूलिकी तरह] गलने लगी । कामदेवके तीक्ष्णवागसमूह (पेने शरों) के प्रहारसे डर कर ही मानो मेरा शरीर कापने लगा । उसके असाधारण सौन्दर्यको देखनेके लिए ही मानो कौतुकवशसे आलिङ्गन करनेके लिए तद्रूपते हुए अवयवोंसे रोमाञ्चसमूह निकलने लगे । एवं धर्मजल (पसीने) से सम्पूर्ण प्रक्षालित होकर ही मानो राग (लौहिय, अनुराग) ने चरणोंमेंसे मेरे हृदयमें प्रवेश किया ।

उस समय मेरे मनमें होने लगा कि—जिसने स्त्री-सम्भोग छोड़ दिया है ऐसे शान्तचित्त जनपर मुझे मोहित कर असम्भ कामदेवने कैसा अन्याय आचरण आरम्भ किया है ? स्त्रियोंका हृदय, निःसन्देह ऐसा

रागविषययोग्यतामपि विचारयितुं नालम् । केदमतिभास्वरं धाम तेजसां तपसाञ्च, कच्च प्राङ्मुखानाभिनन्दिनानि मन्मथपरिषन्दिनानि । नियतमयं मामेवं मकरलाङ्घनेन विडम्ब्य-सानामुपहसति । मनसा चित्रञ्चेदं यदहमेवंगच्छन्त्यपि न शक्नोम्यात्मनो विकारमुपसंहर्तुम् । अन्या अपि कन्यकात्रपां विहार्यै स्वयमुपयाताः पतीन्, अन्या अप्यनेन दुर्विनीतेन मन्मथेनोन्मत्ततां नीता नार्यः, न पुनरहमेका यथा । कथमनेन क्षणेनाकारमात्रालोकनाकुलीभूतामेवमस्वतन्त्रतामुपैत्यन्तःकरणम् । कालो हि गुणाश्च दुर्निवारतामारोपयन्ति मदनस्य सर्वथा । यावदेव सचेतनास्मि, यावदेव च न परिस्फुटमनेन विभाव्यते मे मदनदुश्चेष्टितलाष-

नुरागो युक्तः, अस्मिन् स्थले न युक्तः' इति विषयविभागोचितामपि विचारयितुं नालं न समर्थम् । इहा प्रकृतात् स्त्रीहृदयसामान्यात् प्रकृतस्यात्महृदयरूपविशेषस्यावगमादप्रस्तुतप्रशंसा ।

ननु स्त्रीलोकस्य हृदयं कथं नामातिमुग्धमित्यत आह—केदमिति । तेजसां तपसां च अतिभास्वरम् अत्यन्तदीप्तस्वभावम् इदं तापसकुमारस्वरूपं धाम आश्रयः क, तथा प्राकृतजनैः साधारणपुरुषैः अभिनन्दिनानि अनुमोदितानि मन्मथपरिषन्दिनानि कन्दर्पचेष्टितानि च क, द्वौ कौ महदन्तरं सूचयतः, एवं विधमुनिजने मन्मथचेष्टायाः सर्वथैव निष्प्रयोजनत्वात्तन्निमित्तञ्चोद्योगान्मम हृदयमतिमुग्धमित्याशयः । इहै विसदृशयोः संयोजनया विषयः ।

नियतमिति । अयं कुमारः, मकरलाङ्घनेन कामेन एवम् अनेन प्रकारेण विडम्ब्यमानां प्रतार्यभाणां मां महाक्षेतां नियतं निश्चितमेव मनसा चेतसा उपहसति उपहासं करोति, असम्भवनीयविषयप्रवृत्ते-रित्याशयः ।

चित्रमिति । अपि चेति चार्थः । इदं प्रत्यक्षतो वर्तमानं चित्रम् आश्रयम्, यद् यस्मात्कारणात् अहम् एवं पूर्वोक्तप्रकारेण कामद्वारा विडम्बनां तपस्विकुमारद्वारोपहासञ्च अवगच्छन्त्यपि जानन्त्यपि आत्मनः स्वस्य विकारं विकृतिम् उपसंहर्तुं दूरीकर्तुं न शक्नोमि न समर्था भवामि ।

अन्या इति । अन्या मद्बन्धितिरिक्ता अपि कन्यकादारिकाः त्रपां लज्जां विहाय परित्यज्य स्वयम् आत्मता पतीन् स्वामिन उपयाता उपगता, अन्या अपि याः काश्चनातिकामुक्ता नोपयातास्ता अपि दुर्विनीतेन दुराचारेण अनेन मन्मथेन कन्दर्पेण उन्मत्ततां सविकारतां नीताः प्रापिताः, न पुनरहमेका यथा, अत एव नाममधिकारो विद्यत इत्याशयः ।

कथमिति । अनेन क्षणेन समयेन आकारमात्रस्य अस्य तापसकुमारस्य केवलाकृतेः आलोकनेनैव निरीक्षणेनव आकुलीभूतं व्यग्रीभूतम् अन्तःकरणं मम हृदयम्, एवम् अनेन प्रकारेण अस्वतन्त्रताम् इत्थं तदायत्ततां कथम् उपैति प्राप्नोति ।

तत्र हेतुं प्रदर्शयति—काल इति । हि यस्मात्, कालो वसन्तादिः, गुणाः सौन्दर्यप्रभृतयश्च, मदनस्य कामस्य सर्वथा सर्वप्रकारेण दुर्निवारताम् आरोपयन्ति व्यवस्थापयन्ति, तस्मादनेन वसन्तसमयेन अस्य गुणेन च दुःशक्यकामारोपणान्मम हृदयमेवं पराधोनेतां प्राप्नोतीत्याशयः । अत एवेहामकृतात् सामान्यात् प्रकृतस्य विशेषस्यावगमादप्रस्तुतप्रशंसा ।

यावदिति । यावदेव यावत्कालं सचेतनाऽस्मि अस्य रूपावलोकनेन अत्यधिकमदनवेशवशात् विधेयाविधेयज्ञानरहिता न भवामीत्यर्थः । यावदेव यावत्कालम् अनेन कुमारेण मे मम एतत्, मदनदुश्चे-

निदान्त मूढ होता है कि वह अनुरागके विषयको भी विवेचना नहीं कर सकता । क्योंकि, वह देदीप्समान तेज और तपस्याका आधार ही कहें, और प्राकृत जनैकी आदरणीय (मिय) कामचेष्टा ही कहें ! निःसन्देह यह कुमार मुझे इस प्रकार कानदेव द्वारा वञ्चित देखकर अपने मनमें हँसना होगा । और यह भी एक आश्चर्य ही है कि मैं इतना समझनेपर भी अपने मनका विकार दूर नहीं कर सकती । अन्यान्य कन्याएँ भी लज्जा परित्याग कर अपने आप पतिव्रती प्राप्ति की हैं । अन्य बहुतसी सुन्दरियाँ भी इस अविनीत कानदेवके प्रभावसे उन्मत्त हुई हैं, किन्तु मेरे तनान एक भी नहीं हुई है । केवल आकृति ही देखनेसे व्यग्र हो (घबरा) कर मेरा अन्तःकरण इस प्रकार क्यों पर-न्व हो गया है ? काल और गुण ये दोनों ही सर्वथा कानदेवको दुर्निवारणीय कर देते हैं । अतः जब तक मैं सचेतन हूँ एवं जब तक मेरी कामविकारजनित-लज्जता स्पष्टरूपसे समझनेमें नहीं आती तब

मेतन् , तावदेवास्मात् प्रदेशादपसर्पणं श्रेयः, कदाचिदनभिमत्-स्मर-विकार-दर्शन-कुपि-
तेऽयं शापाभिज्ञां करोति माम् । अदूरकोपा हि मुनिजनप्रकृतिः ।' इत्यवधार्यापसर्पणाभि-
ज्ञापिण्यहमभवम् । अशेषजनपूजनीया चेयं जातिरिति कृत्वा तद्वदनाकृष्टदृष्टिप्रसरम् , अच-
लितपद्ममालम्, अदृष्टभूतलम्, ईषदुल्लसित-कर्णपल्लवोन्मुक्त-कपोलमण्डलम् , आलोलालक-
लता- लमत्कुसुमावतंसम् , अंसदेश-दोलायित-मणिकुण्डलम् ; अस्मै प्रणाममकरवम् ।

अथ कृतप्रणामायां मयि दुर्लभ-यशासनतया भगवतः मनोभुवः, मदजननतया च मधु-
सामस्य, अतिरमणीयतया च तस्य प्रदेशस्य, अविनयबहुलतया चाभिनवयौवनस्य, चञ्चल-
प्रकृतितया चेन्द्रियाणाम्, दुर्निवारतया चाभिलाषाणाम्, चपलतया च मनोवृत्तेः, तथा भवि-

दितलाववं कानविकारजनितलघुत्वं परिस्फुटं स्पष्टं न विभाज्यते ज्ञायते, तावदेव तावत्कालम् अस्मात्
प्रदेशात् स्थानात् अपसर्पणं दूरीभवनं श्रेयः कस्याणकृत् ।

नन्वेवमपीहावस्थितौ को दोष इत्यत आह—कदाचिदिति । अयं कुमारः, अनभिमत्तस्य स्वानभी-
ष्टस्य स्मरविकारस्य मदीयमनोभवविकृतेः दर्शनेन अवलोकनेन कुपितः क्रुद्धः सन्, मां महारवेतां शापा-
भिज्ञाम् अभिसम्पानबलेनमोगिनीं करोति कुर्यादित्यर्थः । यद्ययं क्रुद्धः स्यात्तदा शापः कीदृशो भवति
इति मां स्फुटमनुभावयेदित्याशयः । ननु विशेषापराधाभावे कथं क्रोध इत्यत आह—अदूरेति । हि यतः,
मुनिजगप्रकृतिः तपस्विभक्तस्वभावः अदूरकोपा निरन्तरसमीपक्रोधा, अत एव शापाय विशेषापराधं
राकाङ्क्षन् इत्याशयः । इति एवम् अवधार्य निश्चित्य अहम् अपसर्पणामिलापिनी दूरीभवनेच्छुका अभवं
जाना । इह कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

अनेपेति । किञ्चेति चार्थः । इयं जातिः तापसजातिः, अशेषजनपूजनीया समस्तलोकार्चनीया, इति
ननसि हृदये कृत्वा विधाय तस्य कुमारस्य वदनात् सुखात्, अकृष्टः तन्मदनावेशादेवासकुचितः इष्टिप्रस-
रोऽवलोकनमन्तानः यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा क्रियाविशेषणम्, एवमग्रेऽपि । अचलिता निश्चेष्टा
पद्ममाला लोचनरोमपङ्क्तिर्नत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, न दृष्टम् अवलोकितं भूतलं यत्र कर्मणि तद्
यथा स्यात्तथा, ईषदुल्लसिताभ्यां किञ्चिदुल्लसिताभ्यां कर्णपल्लवाभ्यां श्रवणकिसलयाभ्याम् उन्मुक्ते परि-
त्यक्ते कपोलमण्डले गण्डविन्मयुगलं यत्र तत् , आलोलयां किञ्चिच्चपलायाम् अलकलतायां लतावत्तन्म-
नानविचित्रकेशमनूहे लसन् शोभमानः कुसुमावतंसः पुष्पभूषणं यत्र तत् , तथा अंसदेशयोः स्कन्धप्रदे-
शयोः दोलायिते चलिते मणिकुण्डले रत्नकुण्डले यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, अस्मै तापसकुमाराय
प्रणामं नमस्कारम् अकरवम् । स्वभावोक्तिः ।

अपेति । कृतप्रणामायां विहितनमस्कारायां मयि महाश्वेतायां भगवत ऐश्वर्यादिमाहात्म्यवतो मनो-
भुवः कामस्य दुर्लभ-यशासनतया अनतिक्रमणीयादेशतया कारणेन, एवमन्यत्रापि हेतौ वृत्तीया । मधुसा-
स्य वसन्तस्य मदजननतया मत्ततोत्पादकतया, तस्य पूर्वोक्तस्य प्रदेशस्य स्थानस्य अतिरमणीयतया
अतिमनोहरतया, अभिनवयौवनस्य प्रत्यग्रताहण्यस्य अविनयबहुलतया अस्मिन्नाचाराधिक्येन, इन्द्रियाणां
चक्षुरादिकरणानां चञ्चलप्रकृतितया चपलस्वभावतया, अभिलाषाणां मनोरथानां दुर्निवारतया दुःखेन

तत्तद् ही इत प्रदेशात् लुप्तं छिन्नक वाना वचिन है । क्योंकि कहीं अप्रिय कानविकार सुश्रुति देखनेसे कुछ होकर
किसी समय यह श्राप न दे बैठे । क्योंकि मुनियोंके स्वभाव में सर्वदा ही क्रोध उपस्थित रहता है । इस प्रकार
नन ही नन निश्चय कर मैंने लौटना चाहा और—'इस जातिकी तो सब लोग पूजा करते हैं' यों विचार उत्पत्ति
मुजनी और दृष्टि रख, एकाग्रतासे (टकटकी बांधकर) कपोलस्थल परसे कुछ ऊंचे कर्णपल्लव सहित केशकलापकी
चञ्चल लट्ठिमें शोभायमान पुष्पभूषण-सहित, और स्कन्धपर लटकते मणिमय-कुण्डल सहित, पृथिवीकी ओर देखे
बिना ही, मैंने उसकी प्रणाम किया ।

मेरे प्रणाम कर लेने के बाद ही, भगवान् कामदेवके अनुत्पन्ननीय शासनसे, चैत्रमासकी मन्मथोत्पादक
शक्तिसे, उस स्थानकी अल्पमनोहरतासे, नवयौवनके अधिक अविनय-पूर्ण होनेसे, इन्द्रियोंकी स्वभावतः
चञ्चलतासे, विषयाकांक्षाकी दुर्निवारतासे, मनोवृत्तिकी चञ्चलतासे, और ऐसी-ऐसी (दुःख-दुःखादि) घटनाओंकी

तव्यतया च तस्य तस्य वस्तुनः, किं बहुना मम मन्दभाग्यदौरात्म्यादस्य चेदृशस्य क्लेशस्य विहितत्वात्तमपि मद्भिकारदर्शनापहतधैर्यं प्रदीपमिव पवनस्तरलतामनयदनङ्गः ।

तदा तस्याप्यभिनवागतं मदनं प्रत्युद्गच्छन्निव रोमोद्गमः प्रादुरभवत् । मत्सकाशमभिप्रस्थितस्य मनसो मार्गमिवोपदिशद्भिः पुरः प्रवृत्तं आसौ । वेपथुगृहीतां व्रतभङ्गभीतेवाकम्पत करतलगताक्षमाला । द्वितीयेव कर्णावसक्तकुसुममञ्जरी कपोलतलासङ्गिनी समदृश्यत स्वेदसलिलशीकरजालिका । मन्ददर्शनप्रीतिविस्तारितस्य चोत्तानतारकस्य पुण्डरीकमयमिव तमुद्देशमुपदर्शयतो लोचनयुगलस्य विसर्पिभिरंशुसन्तानैर्यदृच्छयाच्छोदसालिलमपहाय विकच-

दूरीकर्तुं शक्यतया, मनोवृत्तेश्चित्तवृत्तेः चपलतया चञ्चलतया, तस्य तस्य वस्तुनः सुखदुःखादेः तथा भवितव्यतया तथा तथा भावितया भाग्यवशादित्यभिप्रायः । किं बहुना बहुतेन मन्दभाग्यस्य दुरदृष्टस्य दौरात्म्याद् दृष्टत्वेन हेतोः, ईदृशस्य एवंविधस्य क्लेशस्य मम तपश्चरणात्मकदुःखस्य विहितत्वात् कृतत्वात्, पवनो वायुः प्रदीपमिव, अनङ्गः कामः, मम विकारदर्शनेन अपहतं दूरीभूतं धैर्यं धृतिर्यस्य तम्, तमपि मुनिकुमारम्, तरलतां चञ्चलताम् अनयत् प्रापितवान् । इहोपमा । पाठभेदेन भग्नप्रकमतादोषो वारणीयः ।

तदेति । तस्य तापसकुमारस्यापि अभिनवागतं नूतनायातं मदनं कामं प्रत्युद्गच्छन्निव आदरं कर्तुं सम्मुखं व्रजन्निव, रोमोद्गमो रोमाञ्चः प्रादुरभवत् प्रकटीभवूव । अन्योऽपि नवीनागतं स्वामिनं समादरणाय सम्मुखं व्रजति । इह प्रत्युद्गमनक्रियारूपफलोत्प्रेक्षा ।

मदिति । मत्सकाशं मत्सविधम् अभिप्रस्थितस्य सम्मुखं चलितस्य मनसो हृदयस्य मार्गं पन्थानम् उपदिशद्भिर्विव आदेशं ददद्भिर्विव आसौ निःश्वासपवनैः पुरोऽग्रतः प्रवृत्तं प्रस्थितम् । अन्योऽप्यपरिचितस्य पन्थानमादिशन्नग्रतो गच्छति । तस्यापि निःश्वासो निःसृत इत्यर्थः । उत्कालङ्कारः ।

वेपथ्विति । वेपथुगृहीता शरीरोत्पन्नकम्पाभिभूते सार्विकभावसङ्क्रान्ता, करतलगता पाणिस्थिता अक्षमाला जपमाला, व्रतभङ्गभीतेव ब्रह्मचारिणोऽपि मदनवेशाद् ब्रह्मचर्यनाशत्रस्तेव सती अकम्पत अचलत् । इह त्रासामकहेतूत्प्रेक्षा ।

द्वितीयेति । द्वितीया कस्याश्चित् पारिजातमञ्जर्याः प्रागेव श्रवणे विद्यमानत्वात्तद्व्या, कर्णावसक्तकुसुममञ्जरीव श्रवणसंलग्नपुष्पवल्लीव, कपोलतलासङ्गिनी गङ्गात्परप्रदेशशलेपिणी स्वेदसलिलस्य घर्मजलस्य शीकरजालिका विन्दुश्रेणीः समदृश्यत समालोकयत । इह द्रव्योत्प्रेक्षा ।

मदिति । अपि च, मम दर्शनप्रीत्या वीक्षणजनितहर्षेण विस्तारितस्य प्रसारितस्य, उत्ताने ऊर्ध्वगते तारके कनीनिके यस्य तस्य, तमुद्देशं तं प्रदेशं पुण्डरीकमयमिव नयनयोः शुभ्रत्वात् सितारम्भोजन्यासमिव, उपदर्शयतः अन्येभ्यो ज्ञापयतः लोचनयुगलस्य नेत्रद्वयस्य विसर्पिभिः प्रसारिभिः अंशुसन्तानैः रश्मि-

भवितव्यतासे—अधिक कहाँ तक कहूँ, मेरे दुरदृष्टकी कुदिलतासे और उस कुमारको विधांताद्वारा इतना क्लेश-विहित होनेसे—मेरा कायविकार देखकर उस कुमारका भी धैर्य विनष्ट हो गया । उस समय वायु जिस प्रकार प्रदीपको चञ्चल करता है उसी प्रकार कामदेवने उसको भी चञ्चल कर दिया ।

उस समल नवागत कामदेवके प्रत्युद्गमन (सम्मान) करनेके लिए ही मानो उसके शरीरमें भी रोमाञ्च आविर्भूत हो गया । उसका मन भी मेरे निकट आ गया था; अतएव उसके मार्ग दिखलानेके लिए मानो उसका भी निश्वास आगे आगे चलने लगा । प्रकम्पमान हस्तस्थित उसकी अक्ष (जप) माला, मानो ब्रह्मचर्यके लोपके भयसे ही काँपने लगी । उसके गण्डस्थल (गाल) पर लगे घर्म-जल विन्दुसमूह (स्वेदजलकण की माला) कर्णमें पहनी हुई दूसरी कुसुममञ्जरीके समान दीखने लगे । उसके नयनयुगल मेरे दर्शनको प्रीतिसे विस्फारित (विरहृत) हो गये, दोनों कनीनिकाएँ ऊपर हो उठीं, अतएव वह नयनयुगल उस प्रदेशको मानो श्वेतपद्ममय होकर प्रतीति उत्पन्न करने लगा, एवं उस नयनयुगलसे किरण-जाल निकल कर दशों दिशाओंको व्याप्त कर दिया । उस समय

कुवलयवनैरिव गगनतलमुत्पवितैरतम्यन्त दशदिशः ।

तथा तु तस्यातिप्रकटया विहृत्या द्विगुणीकृतमदनवेशा तत्क्षणमहमवर्णनयोग्यां कामप्यवस्थामन्वभवन् । इदञ्च मनस्य करवम्-‘अनेक-सुरत-समागम-लास्य-लीलोपदेशोपाध्यायो मकरकेतुरेव विलासानुपदिशति, अन्यथा विविध-रसासङ्ग-कलितेष्वीदृशेषु व्यक्तकरोष्वप्रविष्ट-सुहृदस्य जनस्य कृत इवेयम् अनभ्यस्ताह्वनी रतिरत्ननिधयन्दनिव’ अरन्ती, अनृतमिव वर्णन्ती, मनुमुकुलितेव, खेदालसेव, निद्राजडेव, आनन्द-भर-मन्यर तरत्तार-सञ्चारिणी, अति-

प्रवाहः, यद्वद्व्या स्वेच्छया अच्छोदस्य तत्संज्ञकमगमः कलिलं जन्म अपहाय त्यक्त्वा गगनतलम् आकाशतलम् उत्पतितः लङ्घितैः, विकचकुवलयवनैरिव प्रस्तुटितनीलोत्पलारसैरिव विद्यमानैः, तेषां रस्मीनां तु नीलकनौनिकाजनितात्वेन नीलत्वादित्याशयः, दशदिशः अत्यन्त आच्छाद्यन्त ।

इह ‘पुण्डरीकमपमिव’ इत्यत्र क्रियोद्येष्टा, ‘विकचकुवलयवनैरिव’ इत्यत्र जात्युद्येष्टा, तथा दश-दिशानाच्छादनसम्बन्धमावेश्य तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिश्चेति परस्परमेधामद्वाङ्मनावसङ्करः ।

त्येति । तस्य मुनिहृन्मरस्य अतिप्रकटया बाहुल्येन प्रकाशितया, विहृत्या मदनविकारेण द्विगु-णीकृतमदनावेशा द्विगुणां नाटकानावेशा अहं तत्समर्थं वर्णनस्य (कथनस्य) योग्या न भवती-त्यवर्णनयोग्या तान्, कामपि अनिवर्चनीयां दशान् अवस्थान् अन्वभवन् अनुभूतवती ।

इदमिति । किञ्चेति चार्थः । मनसि चित्ते इदम् अकरवम् इदमचिन्तयमित्यर्थः । अनेके बहुविधा ये सुरतसमागमाः सम्मोगसंसायाः त एव लास्यलीला नृत्यत्यापाराः तामात्र उपदेशे शिञ्जे उपान्याय आचार्यः, मकरकेतुः काम एव विलासान् जनानां लीलाकटाक्षपानादिविभ्रमाद् उपदिशति शिञ्जयति । अन्यथा कामद्वारा शिञ्जानादे, रसगन्धे जात्याद्यन्ते माहादुभयविषयीक्रियन्ते ये ते रसाः शब्दस्पर्श-प्रभृतयो भोग्यविषयाः, विविधानाम् अनेकानां रसानां शब्दस्पर्शादिविरथागाद् आपङ्गेन रतिसंसर्गेण तदुत्पन्नैवैवङ्ग्यदेवेत्यर्थः । ललितेषु सुन्दरीषु इदमेष्टु, पूर्वविष्टेषु व्यनिकरेषु विलास्युकटक्षिपानसंयोगेषु अत्रविष्टा मुनिभावतया तद्वन्महोद्यमश्चादप्रसवज्ञा बुद्धिर्मनीषा यस्य तस्य, अस्य जनस्य तपस्विकुमार-स्य कृत इवेयं दृष्टिः स्यादित्यर्थः । दृष्टिविष्टेयानि प्रदर्शयति—वनन्यस्तोऽयादि । अनन्यस्ता सुहृन्सुहृ-पादिना आकृतिः स्वरूपं यथा सा । अनिरसस्य सम्मोगायानुरागस्य निष्पद् निर्वासनमन्तर्ति चरन्तीव स्रवन्तीव, अमृतं पीयूषं वर्णन्तीव वृष्टिं कुर्वन्तीव, मद्भिषानां कामिनीनां नितान्तवृत्तिदायकत्वादित्या-शयः । मदेन अनङ्गमस्तया सुकुलितेव किञ्चित् प्रकाशितेव खेदान्तेव परिश्रममन्यरेव, निद्रया प्रमा-लया जडेव लुण्ठितेव, आनन्दमरेण दुर्धर्तिशयेन मन्यरं मन्दं यथा स्यात्तथा, तरन्ती विस्तारं प्राप्नुवन्ती तारा कनीनिका दत्र कर्माणि तद् यथा स्यात्तथा सञ्चारितुं अनितुं शीलं स्वभावो यस्याः सा । तथा कनि-मृतं स्फुटं ब्रूते लम्बमानमृद्वदम् उल्लासयितुं नर्तयितुं शीलं यस्याः सा ।

इह ‘चरन्तीव, वर्णन्तीव, सुकुलितेव’ एतेषु क्रियोद्येष्टा । ‘खेदालसेव, निद्राजडेव’ इत्यनयोस्तु

प्रतीव होने लगा-कनौ विकसितनीलोत्पलवन, कलनाद अच्छोद सरोवर के जलको छेड़कर आकाशको ओर उड़ रहा है ।

किन्तु उससे इन प्रकार कामविकार अत्यन्त प्रकाशित देखकर मुझमें कामविकार द्विगुणित हो गया और उस कम मेरी अवस्था वर्णन करनेके योग्य नहीं रहो (अर्थात् बहु अवस्था अनिवर्चनीयताका अनुभव करने लगा) फिर मैंने इस प्रकार विचार किया कि—‘नामाविन सम्मोग समागम रूपी मृत्युदिकका अध्यात्म कामदेव ही लोगोंको कष्टदायकप्रभृति विदारितकी दिशा देव है; ऐसा न होने पर तो, नामाप्रकार विषयसंमोगजनित रसोंके संसर्गे मनेहर प्रवृत्त होते ऐसे कष्टदायकदि व्यापारोंमें जिसका मन किसी समय भी प्रविष्ट नहीं हुआ ऐसे इस व्यक्तिकी अनरिचित शृङ्गारालस्य आह्वितवती (कदाकादि डुक) दृष्टि-मानो अनुरागका रस निःसारण करती छत्रकनी), अमृतवृष्टि करती, मत्तवश कनी निवी, खेदसे मन्द कलत) हुं, निद्रासे जड़ हुं, आनन्द अनन्दके वशसे घनी और चञ्चल पुनरी-मोहिन सञ्चारित होती (निरती) ब्रूवाको लङ्घनसे

१. तत्क्षणमदनवर्णनयोग्या । २. कुवलय । ३. अनन्यस्ता जातः । ४. ...निःस्पन्दनिव । ५. वर्णन्ती, चरन्ती अमृतमिव । ६. ...तरत्तार...

भृत-भ्रूलतोह्लासिनी' दृष्टिः । कुतश्चेदमतिनैपुण्यम्, यच्चक्षुषैवानक्षरमेवमन्तर्गतो हृदयामि-
लाषः कथ्यते' ।

प्राप्तप्रसरा चोपसृत्य तं द्वितीयमस्य सहचरं सुनिवालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छम्—'भग-
वन् ! किमभिधानं, कस्य वायं तपोधनस्य युवा ?' किन्नान्नश्च तरोर्यमनेनावतंसीकृतो
कुसुम-मञ्जरी ! जनयति हि ने मनसि महत् कौतुकमस्याः सनुत्सर्पन्तसाधारणसौरभोऽय-
ननाश्रातपूर्वो गन्धः' इति ।

स तु मामीषद्विहस्याव्रवीत्—'बाले ! किमनेन पृष्टेन प्रयोजनम्, अथ कौतुकमावेद-
यामि, श्रूयताम्—

अस्ति खलु सकलत्रिभुवन-प्रख्यातकीर्तित्युदारतर्पाः सुरासुरसिद्धवृन्दबन्धितं चरण-
युगलो महामुनिद्वयलोकनिवासी श्वेतकेतुर्नाम । तस्य च भगवतः सुरासुरलोकसुन्दरी' हृद-

कुत इति । किञ्च, यद्युपैव निरीक्षणविशेषेणैव, एवम् अनेन प्रकारेण अन्तर्गतो हृदयामिलाषः
चित्ताभिप्रायः अनवरं वचनरहितं यथा स्यात्तथा यत् कथ्यते उक्तिवत् स्फुटं ज्ञाप्यते, इदं प्रत्यक्षतो
विद्यमानम् अतिनैपुण्यम् अत्यधिकदक्षत्वं कुतः स्यादित्यर्थः, अत एव मदनोपदेशादेवैवंविधा दृष्टिः
इदञ्च नैपुण्यमित्यभिप्रायः ।

प्राप्तेति । किञ्च, प्राप्तप्रसरा स्वस्य तथाविषदृष्टिविषयत्वाद्दृष्टावकाशा अहम् उपसृत्य समीपमेव
कस्य तपस्त्रिकुमारस्य तं द्वितीयम् अपरं सहचरं सत्त्वायं सुनिवालकं तपस्त्रिकुमारं प्रणामपूर्वकं नमस्कार-
पूर्वकम् अपृच्छं पृष्टवती । भगवन् महाभाग ! किमभिधानः किनामा कस्य किनाग्नौ वा तपोधनस्य
मुनेः अयं युवा तरुण जातमत्र इत्यर्थः । किन्नान्नः किमभिधानस्य तरोर्दृश्य इयं दृश्यमाना कुसुम-
मञ्जरी पुष्पवल्ली अवतंसीकृता कर्णभूषणीकृता ?, हि यतोऽस्याः कुसुममञ्जरीः ससुत्सर्पन् प्रसरात्
असाधारणसौरभः अस्मान्मध्यागवृत्तिकारितुगन्धिः अनाश्रातपूर्वो नासिक्याऽपुण्योत्पद्योऽयं गन्धो मे
मम मनसि चित्ते महत्कौतुकं महदाश्चर्यं जनयति इत्यादयः ।

स इति । स सुनिवालको मां प्रति ईषद्विहस्य किञ्चित् स्मितं कृत्वा अव्रवीत्—बाले
कुमारिके ! अनेन पृष्टेन पृच्छया किं प्रयोजनं कोऽर्थः ?, अथ यदि तव कौतुकं कुतूहलं विद्यते तदा अवि-
दयामि कथयामि, श्रूयताम् वाकर्ण्यताम्—

अतोति । सकलत्रिभुवने त्रैलोक्यस्य निखिलस्यानेष्वित्यर्थः प्रख्याता प्रसिद्धा कीर्तित्यंशो यस्य सः,
अत्युदारम् अत्युद्भूतं तपो यस्य सः, सुरासुराणां देवदानवानां सिद्धानां तत्संज्ञकदेवयोनिविशेषाणाञ्च
वृन्देन समूहेन बन्धितं नमस्कृतं चरणयुगलं पादद्वयं यस्य सः, दिव्यलोकनिवासी स्वर्गलोकवसनशीलः
'महामुनिः महातपस्वी श्वेतकेतुर्नाम श्वेतकेतुसंज्ञः अस्ति विद्यते ।

तत्वेति । तस्य भगवतः श्वेतकेतोः, सुरासुरलोकयोः देवदानवलोकयोः याः सुन्दर्यः कामिन्यः तासां

नाचवी-येतो क्यों होवा है ? और इस प्रकारकी अत्यधिक निपुणता इतने कहांसे आई कि एक स्त्रोत्रके स्त्रोत्रान
नहीं करने पर भी केवल नयन द्वारा ही वह अन्तर्स्थित मनकी अभिलाषा इस प्रकार व्यक्त है ।

उक्तके बाद अन्तर पाकर उक्तके सहचारी द्वितीय सुनिवालकके निज्ज वाक् प्रणाम-पूर्वक मैंने पूछा—
'भगवन् ! इन (युवक मुनि) का नाम क्या है ? ये किस तपस्वीके पुत्र हैं ? किस वृक्षी यह कुसुममञ्जरी
इन्होंने कानमें उरली (रक्की) है ? इतनी असाधारण आगवृत्ति करनेवाली, अनाश्रातपूर्व विस्तृत हुई सुगन्धिसे
मेरे मनमें महान् कौतुक उत्पन्न हुआ है ।'

उक्त सुनकर वह कुछ मुसकुरा कर मुझे कहने लगा—'बालिके ! इस विषयमें पूछनेसे तेरा क्या प्रयोजन ?
तथापि यदि कौतुक उत्पन्न हुआ है तो कहवा हूँ, सुनोः—

जिनका यश सनत्त त्रिभुवनमें प्रसिद्ध है, तपस्या जिनकी अतिबृहद् है, और देवदानवों और सिद्धोंके
समूह जिनके चरणोंकी सेवा करते हैं ऐसे श्वेतकेतु नामके एक महर्षि स्वर्गलोकमें निवास करते हैं । उन
भगवान् महर्षिके रूप भी सनत्त त्रिभुवनके-भयमें परम सुन्दर था; वह रूप, देवलोक और दान्मल्लोकी

१. लालासिनी ।

२. लब्धप्रसरा ।

३. भगवान् किमभिधानः ।

४. कस्य वायं तपोधनम् ।

५. दृश्यवतंसीकृता । ६. अस्ति त्रिभुवनप्रख्यातकीर्तित्युदारतर्पा । ७. सुरसिद्धवृन्द, सिद्धवृन्दमौलिलालित...

८. तस्य भगवतः । ९. सुरलोकसुन्दरी, सकललोकसुन्दरी...

यानन्दकरम्, अशेषत्रिभुवनसुन्दरम्, अतिशयितनलकूपरं रूपमासीत् । स कदाचिद्देवता-
र्जनकमलान्युद्धृत् मैरावत-मदजल-विन्दु बद्ध-चन्द्रक-शत-खचित-जलाम्, हर-हसितसित-
स्रोतसम्, मन्दाकिनीमवततार । अवतरन्तश्च तं तदा कमलवनेषु सतत्-सन्निहिता विकचं-
सहस्रपत्र-पुण्डरीकोपविष्टा देवी लक्ष्मीर्ददर्श । तस्यास्तु तमवलोक्यन्त्याः प्रेममन्द-मुकुलिते-
नानन्द-वाष्प-भर-तरङ्ग-तरलतारेण लोचनयुगलेन रूपमाम्बाद्यन्त्या जम्भिकारम्भ-मन्थर-
मुख विन्यस्त-हस्तपल्लवाया मन्मथविकृतं मन आसीत् । आलोकनमात्रेण च समासादित-
सुरत-समागम-सुखायास्तस्मिन्नेवासनीकृते पुण्डरीके कृतार्थतासीत् तस्माच्च कुमारः समुद-

हृदयानन्दकरं चित्तप्रमोदोत्पादकम्, अशेषे त्रिभुवने त्रिविष्टपस्य समस्तस्थाने सुन्दरं सर्वेभ्यो हृद्यप्रि-
त्यर्थः । तथा अतिशयितः अतिक्रान्तः नलकूपरः तस्संज्ञको धनपतिपुत्रः तदीयरूप तस्सौन्दर्यं येन तत्तथो-
क्तम् । 'आसीत्' इति भूतकालनिरूपणेन वार्धक्यात् सम्प्रति नयाविधं सौन्दर्यं न विद्यत इति ध्वनितम् ।

त इति । स श्वेतकेतुः कदाचित् कस्मिंश्चित्समये देवतानां सुराणाम् अर्चनार्थं पूजनाय कमलानि
पद्मानि उद्धृत्य उत्तोलयितुम्, ऐरावतस्य सलिले अवगाहमानस्य सुराधिपगजस्य मदजलविन्दुभिः
दानवारिकणैः बद्धम् उत्पादितं यत् चन्द्रकशतम् अनेकरूपं देदीप्यमानं वर्तुलाकारं विह्वल्य तं खचितं
व्याप्तं जलं सलिलं यस्याः ताम्, तथा हरहसितवत् महेशहास्यवत् सितं श्वेतं स्रोतः प्रवाहो यस्याः ताम्,
मन्दाकिनीम् स्वर्युनीम् अवततार अवतीर्णवान् । इह हरेत्यादौ लुप्तोपमाच्छेदानुप्रासयोरैकाश्रयायु-
प्रवेशसङ्करः ।

अवेति । किञ्च, तदा तस्मिन् समये अवतरन्तम् आकाशादागच्छन्तं तं श्वेतकेतुं मुनिं कमलवनेषु
नलिनव्रण्डेषु सततं निरन्तरं सन्निहिता निकटवर्तिनी, विकचं प्रस्फुटितं सहस्रपत्रं सहस्रदलात्मकं यत्
पुण्डरीकं सितकमलं तत्र उपविष्टा आसीना लक्ष्मीर्देवी ददर्श अवलोकितवती ।

तस्या इति । तं मुनिम् अवलोक्यन्त्याः पश्यन्त्याः तस्याः लक्ष्याः, प्रेम्णा कामानुरागेण मन्दमुकु-
लितेन किञ्चिदुद्धृत्य लितेन आनन्दयापनस्य हृष्येणाम्बुसमूहस्य तरङ्गेन कञ्चोलेन तरला चपला तारा
कनीनिका यस्य तेन, लोचनयुगलेन नेत्रद्वयेन रूपं सौन्दर्यम् आम्बाद्यन्त्याः सादृशमवलोक्यन्त्याः,
जम्भिकायाः कामावेशजनितशरीरमङ्गलस्य आरम्भेण आरम्भणेन मन्थरम् अलसं यत् मुखं वदनं तत्र
विन्यस्तः स्थापितो हस्तपल्लवः करकिसलयो यया तस्याः मनश्चित्तं मथ्नाति आलोक्यतीति मन्मथः
कामः तेन विकृतं विह्वलीकृतं मनश्चित्तम् आनीत् अभूत् ।

आलोकनेति । किञ्च, आलोकनमात्रेण केवलं निरीक्षणेनैव समासादितं लब्धं सुरतसमागममुखं
सम्भोगागमकसंयोगानन्दी यया तस्याः, तस्मिन्नेव आसनीकृते विष्टरीकृते पुण्डरीके श्वेतपत्रे कृतार्थता
सम्भोगस्य सफलता बीजपात इत्यर्थः, आसीत् अभूत् किञ्चेति चार्थः । तस्मात् पुण्डरीकात् कुमारः अयं
युवा समुपादि उत्पन्नः ।

अहो ! प्रजापतिसहोदरा कविकल्पना विलक्षणं विष्टपान्तरमपि रचयितुं शक्नोति यस्याश्च
अद्भुतेयं कुमारसृष्टिः कविकल्पनया सज्जाता । अत एवाहुः—

'अपारे काव्यसंसारे कविरैकः प्रजापतिः । यथाऽस्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥

शृङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रमयं जगत् । स एव वीतरागश्चेत् सर्वं तन्नीरसं भवेत् ॥' इति ॥

शृङ्गारीयोके हृदयमे आनन्द उत्पन्न करता था, कुवेरनन्दन नलकूपरके रूपको भी परास्त किया था । वे किराँतों
समयने देवपूजाके निमित्त कमल नौडनेके लिए, आकाशगङ्गाके जलमें उतरे । उस समय वह जल देगवन हस्तीके
मदजल-विन्दुनिमित्त तैकटो चन्द्राकारते व्याप्त था एवं उसका प्रवाह, महादेवके हाथके समान शुभ्रवर्ण था । जब
वे जलमें उतर रहे थे उस समय उनकी, सर्वदा कमलवननिवासिनी विकसित सहस्र-पत्रवाले श्वेतकमलमें बैठो
रहनीने देखा । उनकी देखते ही मदनानुरागते ईश्वर उन्नोलित (अपे निचे) और आनन्दाशुजल्यो नरझते
चलल हुए कनीनिका (पुतली) बाले नयनोंसे उन महर्षिके रूपका आम्बादन करते-करते और जैमाई आनेके
कारण अलस हुए मुखनण्डल पर हस्तपल्लव स्थापन करते-करते उसके मनमें काम-विकार उत्पन्न हो गया । किन्तु
दर्शनमात्रसे ही उस (लक्ष्मी) को सम्भोगसमागमका आनन्द प्राप्त हुआ और जिस पुण्डरीकमें वह बैठो थी

१. हरहसितस्रोतसम्, हरहसितनोनाम् ।
लक्ष्मीः ।

४. प्रेममदम् ।

२. ...सन्निहितविकचम् ।

३. देवी कमलवदना

पादि । ततस्तत्सुत्सङ्गेनाद्यै 'भगवन् ! गृहाण तवायमात्मजः' इत्युक्त्वा तस्मै श्वेतकेतवे ददौ । अन्तर्वापि बालजनोचिताः सर्वाः क्रियाः कृत्वा तस्य पुण्डरीकसन्मवतया तदेव पुण्डरीक इति नाम चक्रे । प्रतिपादितव्रतञ्च तमागृहीतसकलविद्याकलापनकार्यात् । सोऽयम् ।

इयञ्च सुरासुरैर्नध्यमानान् श्रीरत्नागरादुद्धतः पारिजातनामा पादपस्तस्य मञ्जरी । यथा चैषा ब्रजविरहस्य श्रवणसंलग्नासादितवती, तदपि कथयामि । अद्य चतुर्दशीति नगवन्तमन्विकापति कैलासगतमुपासितुममरलोकान्तया सह नन्दनवनसमीपेनायमनुसरन्नि-

तत इति । नतः कुमारोत्पत्तेरनन्तरम् उत्सङ्गेन क्रोधेन तं कुमारम् आदाय गृहीत्वा लक्ष्मीरिति शेषः । भगवन् स्वामिन् ! गृहाण स्वीकृतं अयं समोत्सङ्गे विद्यमानः कुमारः तवात्मजः तव सुतः स्वदेवलोकेनैव संश्रुतिताम्दीक्षायायमानत्वादित्याशयः । इत्युक्त्वा इत्यभिधाय तस्मै श्वेतकेतवे मुनये तं कुमारं ददौ दत्तवती ।

कृताविति । असौ श्वेतकेतुरपि गृहीत्वेति शेषः । बालजनोचिताः शिष्यजनयोग्याः सर्वाः समस्ताः क्रियाः जातकर्मादिकाः कृत्वा विधाय तस्य कुमारस्य पुण्डरीकसन्मवतया सितकमलोत्पन्नतया 'पुण्डरीक' इति नाम इत्यन्वयार्थमिधानं चक्रे कृतवान् । पुण्ड्रं मुन्द्रोषु तिलकमात्रं सुन्दरत्वं रिणाति ब्रजति लभत इति पुण्डरी ततः स्वार्थिकः कप्रत्ययः ।

प्रतीति । किञ्च, प्रतिपादितं सन्नादितं व्रतं यज्ञोपवीतं यस्य तद् तथा आगृहीतः पात्रितः सकलविद्याकलापः समस्तविद्यासन्तुष्टो येन तन, तं पुण्डरीकम् अकार्यात् कृतवान् श्वेतकेतुरिति सम्बन्धः । अयं युवा सः पुण्डरीकः ।

इयमिति । इयमित्यस्य 'तस्य च मञ्जरी' इत्यन्वयः । सुरासुरैः देवराक्षसैः नध्यमानात् विलोक्यमानात् श्रीरत्नागरात् दुष्प्रान्दुषेः पारिजातनामा मन्दारसंज्ञकः पादयो वृक्ष उद्धृतो निःसृतः तस्य वृक्षस्य इयं कर्णावतंसीकृता मञ्जरी चहरी एषा कुसुममञ्जरी च व्रतविरहं विलाससामग्रीत्वेन ब्रह्मवर्षप्रतीपं यथा स्यात्तया अन्य पुण्डरीकस्य श्रवणसंलग्ना कर्णसंयोगं यथा येन प्रकारेण आसादितवती प्राप्तिवती तदपि वृत्तं कथयामि निवेदयामि ।

व्येति । अद्य अस्मिन्नहनि चतुर्दशी तिथिः इति हेतोः,

उपासना हरेत्का चैकादश्यां महासुने ! । चतुर्दश्यां सिक्तयेति महापुण्यफलप्रदा ॥

इत्युक्त्या शिवोपासनायां चतुर्दशीतिथेरधिकमाहात्म्यादित्यभिधायः । कैलासगतं रजताद्रित्यं भगवन्तं माहात्म्यवन्तम् अन्विकापति महेशम् उपासितुं सेवितुम्, अयं पुण्डरीकः, मया (कपिञ्जलेन) सह अमरलोकात् स्वर्गात् नन्दनवनसमीपेन इन्द्रोद्याननिकटेन अनुसरन् कैलासपर्वतमागच्छन्, निर्गत्य इन्द्रोद्यानाद्दक्षिणैः सत्य साक्षादनन्दनदेवतया प्रयत्नीकृतया इन्द्रोद्यानाधिष्ठात्र्या देव्या प्रणम्य नमस्कृत्य अभिहित उक्त इति सम्बन्धः । तृतीयाया एकवचनान्तानि पदानि 'नन्दनवनदेवतया' इत्यस्य विशेषः ।

उत्तमं उत्तमा मनोरथं पूर्णहुता एवं उत्तं श्वेतकेतुः एक बालकका जन्म हुवा । उत्तके वह उत्तको गोर्धने लेकर महापिके सुनीने जकर उल्लाने—'भगवन् ! अयने इस पुत्रको ग्रहण करो'—यो कह कर श्वेतकेतुके हाथने दे दिया । उन्होंने भी उसे ग्रहण कर बालकके चतुर्दश जन्मकर्म-वृत्ति तनस्त किछरें संग्रहण करके पुण्डरीक ने वसति होने के कारण उत्तका नाम 'पुण्डरीक' रखा । बाद उत्तका वनवन संस्कार कराके उसे एक विपरीत पदार्थ । वही है वह पुण्डरीक ।

देव-दानवोंके शर-सुदृको नष्ट करनेसे लो गारिजात-नामक एक वृक्ष उत्पन्न हुआ था उसको वह नखरो है । इस नखरीका धारण करना ब्रह्मवर्षके विरह होने पर भी कैसे इनके (पुण्डरीकके) कर्मों का बर्तन होता है । अब चतुर्दशी तिथि होनेके कारण, कैलासगता भगवान् महादेवकी पूजा करनेके लिए ये मेरे साथ स्वर्गलोकसे नन्दन-वनके समीप होकर इस कैलासमें आ रहे थे, इतनेमें नन्दन-वनकी साक्षात् अन्विका

गर्त्य साक्षान्मधुमासलक्ष्मीदत्तललित-हस्तावलम्बया, बकुलमालिकामेखलया, पारिजात-कुसु-
मपल्लव-प्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिः कण्ठमालिकामिर्निरन्तराच्छादितविग्रहया, नवचूता-
ङ्कुरकर्णपूरया, पुष्पासव-पान-मत्तया, नन्दनैव-देवतया, पारिजातकुसुममञ्जरीभिमामादाय
प्रणम्याभिहितः 'भगवन् ! सकलत्रिभुवनदर्शनाभिरामायास्तवाकृतेरस्याः सुसदृशोऽयम् अल-
ङ्कारः, प्रसादीक्रियताम् , इयमवतंस-विलास-दुर्ललिता समारोप्यतां श्रवणशिखरम् , व्रजतु
सफलतां जन्म पारिजातस्य' इत्येवमभिदधानाश्चायमात्मरूप-स्तुतिवाद् व्रपावनमित-लोचनः
तामनादृत्यैव गन्तुं प्रवृत्तः । मया तु तामनुयान्तीमालोक्य 'को दोषः, सखे ! क्रियतामस्याः
प्रणयपरिग्रहः' इत्यभिधाय बलादियमिच्छतोऽप्यस्य कर्णपूरीकृता । तदेतत् कात्स्न्येन

णानि । मधुमासलक्ष्म्या वसन्तमासश्रिया दत्तोऽर्पितः ललितहस्तस्य स्वस्य सुरन्दरकरस्य अवलम्ब
आश्रयो यस्याः तथा, वसन्तलक्ष्म्या ललितहस्तधारिण्येत्यर्थः । बकुलमालिका मेखला काञ्ची
यस्याः तथा, पारिजातकुसुमैः मन्दारपुष्पैः पल्लवैः किसलवैश्च प्रथिताभिर्गुम्फिताभिः आजानुलम्बिनीभिः
आनलक्रीललम्बमानाभिः कण्ठमालिकाभिः गलदत्तसगभिः निरन्तरं सान्द्रम् आच्छादित आवृतो विग्रहः
शरीरं यस्याः तथा, नवा नूतनः चूनाङ्कुरा आग्रमुकुलाः कर्णपूराः कर्णावतसा यस्याः तथा, पुष्पासवस्य
प्रसूनमधुरूपमद्यस्य पानेन मत्ता चीवा तथा ।

किमुक्त इत्यत आह—भगवन्निति । भगवन् स्वामिन् ! सकलत्रिभुवनस्य जगत्त्रयनिवासिनः
समस्तलोकस्य दर्शने अवलोकने अभिरामायाः सर्वतां मनोरमायाः, अस्या अवलोक्यमानायाः तवाकृतेः
तव स्वरूपस्य सुसदृशोऽनुरूपः अयम् अलङ्कारो भूषणम् , प्रसादीक्रियतां प्रपादपात्रक्रियताम् अनुग्रहेण
स्वीक्रियतामित्यर्थः । नन्वनया मया किं विधेयमिति जिज्ञासायामाह—श्वमिनि । अवतसे भूषणस्थाने
कर्णे यो विलासः अनया घृतिसंपादनं तत्र विषये, दुर्ललिता अन्येन दुर्लभतया बलेशेन लिप्सता
दुष्प्राप्येत्यर्थः, इयं पारिजातकुसुममञ्जरी श्रवणशिखरं श्रोत्रोर्ध्वदेशं समारोप्यतां संस्थाप्यताम् , पारि-
जातस्य मन्दारस्य जन्म उत्पत्तिः सफलतां सार्थकतां व्रजतु गच्छतु, तव तन्मञ्जरीधारणादियमिधायः ।

इतीति । किञ्च, इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण अभिदधानां कथयन्तीम् अयं पुण्डरीकः, आत्मरूपस्य
स्वसौन्दर्यस्य स्तुतिवादेन प्रशंसनेन या व्रपाहीः तथा अवनमिते नम्रोक्ते लोचने नयने च न तथोक्तः
सन् , तां नन्दनवनदेवताम् अनादृत्यैव तिरस्कृत्यैव गन्तुं चलितुं प्रवृत्तः उद्यतोऽभूत् ।

मयेति । तां नन्दनवनदेवताम् अनुयान्तीं पुण्डरीकमनुव्रजन्तीम् आलोक्य दृष्ट्वा, 'हे सखे मित्र !
को दोषः अस्या वनदेवताया अनुरोधस्थीकारे (मञ्जरीप्रहणे) को दोष इत्यर्थः, प्रणयपरिग्रहः प्रीतिदान-
प्रहणं क्रियतां विधीयताम्' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा इयं कुसुममञ्जरी अनिच्छतोऽपि श्रवणोपरिस्थापनम-
नभिलपितस्यापि अस्य पुण्डरीकस्य, यत्वात् हठात् कर्णपूरीकृता श्रवणाभरणाकृता । तत्तस्मात् कारणात्

देवीने, इस परिजात-पुष्पकी मञ्जरीको लेकर वसन्तलक्ष्मीके हस्त-धारणपूर्वक नन्दन-वनसे निकल कर इन्हें
प्रणाम किया । उस समयमें उसने बकुल-पुष्प-मालाकी मेखला (चन्द्रहार) धारण की थी । पारिजातके पुष्प और
पल्लवद्वारा सुंथी हुई और जांवां तक लटकती कण्ठमालाओंसे उसका समस्त शरीर आच्छादित हो गया था और
आमके नूतन अङ्कुरका उसने कर्णपूर धारण किया था, एवं पुष्पोंका मद्य पीनेसे मत्त हुई थी । उसके बाद उसने
इनके कहा—'भगवन् ! आपकी यह आकृति, त्रिभुवननिवासी समस्त लोगोंकी दृष्टिसे ही अत्यन्त सुन्दर है,
अत एव इसके सुयोग्य इस आभूषणको अनुग्रहपूर्वक ग्रहण कीजिए । कानमें रखकर शोभा सम्पादन करनेमें
दूसरेको दुष्प्राप्य 'इस मञ्जरीको अपने कानके ऊपर धारण कीजिए और आज पारिजातदृशका जन्म सफल
कीजिए ।' वनदेवता इसप्रकार कह रही थी उस समय ये (पुण्डरीक) अपने सौन्दर्यकी प्रशंसा सुन कर लज्जाले
नयनयुगल अवन्त कर उनका अनादर करके ही चलने लगे । श्वर उनको भी इनके पीछे-पीछे आती देख
इनसे मैंने कहा कि 'मित्र ! इसमें क्या दोष है ? जो यह प्रेमसे देती है उसे स्वीकार करो' इतना कह कर इनकी
इच्छा नहीं रहने पर भी मैंने बलपूर्वक यह मञ्जरी इनके कानमें चरत्त (पहना) दी । अत एव यह जो है जिनके

१. एचित् 'पारिजाते'ति पदं न विधत्ते ।
२. एचित् 'नन्दन' इति पदं न विधत्ते ।
३. सद्दृशोऽयन्
तु सद्दृशः ।
४. प्रसीद, क्रियताम् ।
५. आरोप्यताम् ।
६. निखरे ।
७. आत्मन्ततिवाद... ।
८. 'विलोचनः ।

योऽयम्, यस्य चायम्, या चैयम्, यथा चास्य श्रवणशिखरं समारूढा तत्सर्वमावेदितम् ।
इत्युक्त्वति तस्मिन् स तपोधनयुवा किञ्चिदुपदर्शितस्मितो मामैवादीत्—‘अयि कृतूह-
लिनि ! किमनेन प्रश्नायासेन । यदि रुचित्तुरभिपरिमला तर्हि गृह्यतांभिर्यम्’ इत्युक्त्वा समु-
पस्तृत्यात्मीयात् श्रवणादपनीय कलैरलिकुलकणितैः प्रारब्धरतिसमागम-प्रार्थनामिव मदीये
श्रवणपुटे तामकरोत् । मम तु तत्करतलस्पर्शलोभेन तत्क्षणमपरमिव पारिजातकुलसुमावतंस-
स्थाने पुलकम् आसीत् । स च मत्कपोलस्पर्शमुखेन तरलीकृताङ्गुलिजालकात् करतलाद-
क्षमालां लज्जया सह गलितामपि नाज्ञासीत् । अथाहं तामसम्प्राप्तामेव भूतलमक्षमालां

एतत् जिज्ञासाविषयीभूतं कात्स्न्येन सात्स्न्येन, यश्चायं तपोधनयुवा, यस्य चायं पुत्रः, या चैयं कुसुम-
मञ्जरी यदुत्पद्नेत्यर्थः । अपि चैयं कुसुममञ्जरी यथा येन विधिना, अस्य कुमारस्य श्रवणशिखरं कर्णो-
र्ध्वभातं समारूढा प्राप्ता तत्सर्वं तत्समस्तम् आवेदितं कथितम् ।’ इह ‘कात्स्न्येन’ इत्यस्य स्थाने साक-
ल्येनेति पाठो विधेयः, तथा सत्येव न दुःश्रवःवदोप इत्यवधेयम् ।

इतीति । तस्मिन् सहचरे इत्युक्त्वति सति स तपोधनयुवा पुण्डरीकः, किञ्चित् ईपत् उपदर्शितं
प्रकटितं स्मितं अदृष्टदं हास्यं येन स तथोक्तः सन् मां महाश्वेताम् अवादीत् प्रत्यवोचत्—‘अयि कृतूहलिनि
कौतुकवति ! अनेन प्रश्नायासेन पृच्छापरिश्रमेण किं किं प्रयोजनमित्यर्थः । यदि रुचितो जिज्ञासितो
सुरभिर्ग्राणतृप्तिकरः परिमलः सौरभं यस्याः सा इयं मञ्जरी तदा तर्हि गृह्यतां स्वीक्रियताम्’ इत्युक्त्वा
इत्यभिधाय समुपस्तृत्य समीपमेव आत्मीयात् स्वकीयात् श्रवणात् श्रोत्रात् अपनीय उन्मुख्य, तां कुसुम-
मञ्जरीम्, ‘कलैः अव्यक्तमधुरैः अलिकुलकणितैः सौरभलोभेन तदन्तिकगतमधुकरगणशब्दितः करणैः
प्रारब्धा प्रस्तुता रतिप्रमागमस्य सम्भोगसंसर्गस्य प्रार्थना याच्ना यथा तामिव सतीम् अकरोत् अर्पित-
वान् । इह सुरतसमागमयाचनोपक्रमेणोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रासा ।

अथेति । मम महाश्वेतायास्तु तत्करतलस्पर्शलोभेन पुण्डरीकपाणितलस्पर्शदृष्ट्या तत्क्षणं तत्काले
अवतंसस्थाने तत्कर्णे, अपरं द्वितीयं पारिजातकुसुममिव नन्दारपुष्पमिव उन्नतावनतमुखसादरयादिरया-
शयाः, पुलकं (पुङ्कः) रोमाञ्चः आसीत् अभवत् । इह द्रव्योत्प्रेक्षा । अत्र ‘पुलकम्’ इति रोमाञ्चार्यं
नपुंसको न युक्तः किन्तु पुल्लिङ्ग एव पाठः साधीयान् अन्यथा च्युतसंस्कृतेर्दोषस्य वारयितुं कः शक्नुयात् ।
‘हृदयम्’ इति पाठश्चिन्तने तु साम्याभावाद् अनुचितार्थदोषापत्तिरित्यवधेयम् ।

स इति । स च सोऽपि युवा, मत्कपोलस्पर्शमुखेन मङ्गण्डयलस्पर्शानन्देन, तरलीकृतं कम्पितम्
अङ्गुलीनां हस्तावयवानां जालकं समूहो यस्य तस्मात् करतलात् पाणितलात् लज्जया त्रपया सह गलिता-
मपि पतितामपि अक्षमालां जपमालां नाज्ञासीत् न ज्ञातवान् । इह सहोक्तिः ।

अथेति । अथ अनन्तरम् अहं भूतलं पृथ्वीतलम् असम्प्राप्तामेव अपतितानेव ताम् अक्षमालां

पुत्र हैं, और यह मञ्जरी जिस वृक्षसे उत्पन्न हुई है एवं जिस रूपसे इनके कान पर आलड़ हुई यह आनुपूर्विक
सब वृत्तान्त मैंने कह दिया है ।’

उसके यों कह चुकने पर वह तपस्वी युवक कुछ नन्द-नन्द हैंस कर स्वयं ही मुझसे कहा—‘अयि कौतुक-
वति ! इस प्रश्न करनेके परिश्रमसे क्या प्रयोजन ? यदि इस मञ्जरीके प्राणवृत्तिकर सौरभमें तुम्हारी अभिलाषा है
तो तू इसे ले ले’—इतना कह मेरे समीप आकर, अनुरणयके अत्यष्ट और मधुर झङ्कार (गुञ्जार) से नानों
सम्भोग सम्मिलनकी प्रार्थना करते हुए उस मञ्जरीको, अपने कानमेंसे निकाल कर, मेरे कानमें पहना दिया ।
उसके करस्पर्शकी आशासे, उसी समय, एक दूसरे पारिजात-कुसुमके सनान कर्गभरण-स्थानमें मुझे रोमाञ्च हो
आया । मेरे कपोलस्थल (गाल) के स्पर्श मुखसे उसके भी हाथके अङ्गुलितनुह कौपने लगे और हाथमेंसे लज्जके
साथ गिरती अपनी जप-मालाकी भी वह जाननेमें समर्थ न हुआ । उस जकी नालाको पृथिवीपर गिरते-गिरते

१. योऽयं या चैयम् । २. श्रवणशिखरे । ३. क्वचित् ‘मान्’ इति पदं न विद्यते । ४. प्रश्नाशयेन ।
५. क्वचित् ‘रुचिते’ति पदं न विद्यते । ६. क्वचित् ‘तदे’त्यपि न दृश्यते । ७. क्वचित् ‘इयम्’ इति पदं नास्ति ।
८. हृदयम् ।

गृहीत्वा सलीलं तद्भुज-पाश-सन्धानितकण्ठप्रहसुखमिवानुभवन्ती दर्शितापूर्व-हारलता-लीलां कण्ठाभरणतामनयम् ।

इत्यभून्ने च व्यतिकरे छत्रग्राहिणी सामबोचन्-‘भर्तृदारिके ! स्नाता देवी, प्रत्यासीदति गृहगमनकालः, तत्क्रियतां मज्जनविधिः’ इति । अहन्तु तेन तस्या वचनेन नवग्रहा करिणीव प्रथमाङ्कुशपातेनानिच्छया कथं कथमपि समाकृष्यमाणा तन्मुखाब्जावप्यपङ्कमग्नामिव कपोल-पुलक-कण्टक जालक-लग्नमिव, मदन-शर-शलाका-कीलितामिव, सौभाग्यगुण-स्यूतामिव अतिकृच्छ्रेण दृष्टिमाकृष्य स्नातुमुदचलम् । उच्चलितायाश्च मयि द्वितीयो मुनिदारकस्तथाविधं तस्य वैय्यस्त्वलितमालोक्य किञ्चित्प्रकटितप्रणयकोप इवावादीत्—

गृहीत्वा आदाय, तस्य तत्पणस्य भुजपाशाभ्यां बाहुपाशाभ्यां सन्धानितः परिवेष्ट्य संयतो यः कण्ठस्तत्र प्रहसुत्वं तदारलेपसुखम् अनुभवन्तीव साक्षात्कुर्वन्तीव, दर्शिता प्रकटिता सपूर्वा या आश्चर्यरूपया हारलताया-मुच्चालिताया लीला शोभा यया तां तादृशीं सतीम्, सलीलं यया स्यानया कण्ठाभरणतां कण्ठभूषणताम् अनयम् आनीतवती ।

इह ‘अनुभवन्तीव’ इति क्रियोपेक्षा, हारलताया लीलेव लीलेति औपन्यासेपादसम्भवद्वस्तु-सम्बन्धा निदर्शना चेत्यनयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

इत्यमिति । इत्यभून्ने एतादृशे, व्यतिकरे अन्योन्यासक्तिनिबन्धनाचारे छत्रग्राहिणी मदातपत्रघारिणी नाम् अबोचत् अग्रवीत्—‘भर्तृदारिके राजपुत्रि ! स्नाता कृतमजना देवी त्वन्माता वर्चते अथ च गृहगमनकालः भवनव्रजनसमयः प्रत्यासीदति निकटगतो भवति उपस्थितो भवतीत्यर्थः, तच्चस्मात् मज्जनविधिः स्नानकार्यं क्रियतां विधीयताम्’ इति ।

अमिति । तु किन्तु कथं प्रथमाङ्कुशपातेन आद्यसृजिप्रहारेण, नवो नूतनो ग्रहो धारणं यस्याः सा तयोक्ता करिणी हस्तिनीव, तस्याः छत्रग्राहिण्याः तेन वचनेन वाक्येन, अनिच्छया अनीहया कथं कथमपि महता कष्टेन समाकृष्यमाणा सती, लावण्यं तस्य सौन्दर्यमेव पटुः कर्दमः तत्र मग्नां लीनामिव, क्लेशेनाकर्षणादित्याशयः । कपोलयोः तदीयगण्डयोः पुलका रोमाश्चा एव कण्टकाः छद्मग्रन्थः तेषां जालके जाले लग्नां संसक्तमिव कष्टेनाकर्षणादित्याशयः । ‘कण्टकः छद्मशत्रौ च’ इति विश्वः । मदनस्य कामस्य शरशलाकाभिः वाणेषिकाभिः कीलितां विद्वामिव, सौभाग्यमेव गुणः तन्तुः तेन स्यूतां कृतसीवनमिव क्लेशेनाकर्षणादिति प्राग्बदिवाशयः । तन्मुखात् तदाननात् अतिकृच्छ्रेण आतिक्लेमेन दृष्टिं चक्षुः समाकृष्य परावर्त्य स्नातुं मञ्जितुम् उदचलम् उदग्रजम् ।

इह ‘नवग्रहा करिणी’ इत्यत्रोपमा, ‘लावण्यपङ्कमग्नामिव’ इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकक्रियोपेक्षयो-रङ्गाक्षिभावसङ्करः, एवं ‘कपोलपुलके’ त्यत्र, ‘सौभाग्यगुणस्यूतामिव’ इत्यत्र चोच्चालिहार एव । ‘मदनशर-शलाकाकीलितामिव’ इत्यत्र तु क्रियोपेक्षा ।

उच्चलीति । किञ्च, उच्चलितायाम् उद्व्रजितायां मयि द्वितीयो मुनिदारकः अपरस्तपस्विबालकः तस्य पुन्दरीकस्य धैर्यस्त्वलितं मदनविकारेण धनिमङ्गम् आलोक्य निरीक्ष्य किञ्चित् प्रकटितः ईपदावि-

रोक कर मैंने ले लिया और उस कुमारके भुज-पाशको मैंने अपने कण्ठमें बँधन कर आलिङ्गन करनेका मुख मान कर कबूँद हार-लताकी शोभा दिखाती उस मालाको मैंने लीलाके साथ अपने कण्ठका आभरण कर लिया ।

आलिङ्गन परस्पर इस प्रकारका व्यवहार ही जानेपर, मेरी छत्रधारिणी परिवारिकाने मुझसे कहा—‘रावन्ने ! नहरानी बदन कर चुकी और घर चलनेका समय उपस्थित हो गया है अत एव आप भी स्नान कर लें’ अङ्कुशके प्रथम ही प्रहार (चाट) से पकड़ी हुई अभिनवा हस्तिनीके समान मैं उस परिवारिकाने बचनमें अनिच्छापूर्वक ही बड़े बड़े प्रयत्नसे पीछे हटती हूँ; उस समय मेरी दृष्टि, उसके लावण्यरूपी पटुमें मानो फँस गई थी, उसके गण्डस्थल (गाल) पर लटक हुए रोमाञ्ज-रूपी कण्टक जालमें मानो प्रविष्ट कर गई थी; कामदेवकी शर-मुलाम (बाणरूपी सवार) से मानो विद्ध हो गई थी; एवं सौभाग्यरूपी तन्त्रसे मानो निगूँस गई थी; अत एव मैं अतिकष्टसे उसके मुखमन्दरसे उस दृष्टिको हटाकर स्नान करनेको चली । मेरे स्नान करनेके लिए चले जाने पर, वह द्वितीय मुनिकुमार पुन्दरीका इम प्रकार मनविकारसे धैर्यस्त्वलन देखकर मानो कुछ प्रणय-योग प्रकट करके ही बहने लगा—

‘सखे ! पुण्डरीक ! नैतदनुरूपं भवतः । क्षुद्रजनक्षुण्ण एष मार्गः ।’ धैर्य्यधना हि साधवः । किं यः कश्चित् प्राकृत इव विक्लवीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि । कुतस्तवापूर्वोऽयमद्येन्द्रियोपप्लवः ? येनास्येवं कृतः । क ते तद्वैर्य्यम्, कासाविन्द्रियजयः, क तद्वशित्वं चेतसः, क सा प्रशान्तिः, क तत् कुलकमागतं ब्रह्मचर्य्यम्, क सा सर्वविषयनिरस्तुक्ता, क ते गुरुपदेशाः, क तानि श्रुतानि, क ता वैराग्यबुद्धयः, क तदुपभोगविद्वेषित्वम्, क सा सुखपराङ्मुखता, कासौ तपस्यभिनिवेशः, क सा संयमिता, क सा भोगानामुपर्य्यरुचिः, क तद्यौवनानुशासनम् । सर्वथा निष्फला प्रज्ञा, निर्गुणो धर्मशास्त्राभ्यासः, निरर्थकः संस्कारः, निरुपकारका गुरुपदेशविवेकः, निष्प्रयोजना प्रबुद्धता, निष्कारणं ज्ञानम्, यदत्र

कृतः प्रणयकोपः स्नेहक्रोधो येन सः तथोक्त इव सन् अवादीत् अवोचत्—

सख इति । सखे पुण्डरीक मित्र पुण्डरीक ! एतद् विधीयमानं भवतस्तव नानुरूपं नोचितम् । एष मार्गः सुन्दरीदर्शने कामभाव इत्यर्थः, क्षुद्रजनक्षुण्णः नीचजनैराचरितो न तु भवद्विधैरित्यभिप्रायः, हि यतः साधवो मुनयो धैर्य्यधना दृढिधनाः, हेतुविशेषेणाधैर्य्यतासम्भवेऽपीत्यभिप्रायः । यः कश्चित् अनिर्दिष्टनामा प्राकृत इव साधारणरूप इव, विक्लवीभवन्तं कामावेशेन व्यग्रीभवन्तम् आत्मानं मनः किं न रुणत्सि निरुद्ध करोषि ? तव भवतः अयम् अपूर्वः अनुत्पन्नपूर्वः कृतः कस्मात् इन्द्रियाणां करणानाम् उपप्लवः बोधः उद्वेलनम् ? येन इन्द्रियोपप्लवेन एवं कृतः अवीरीकृतः ।

क्वेति । ते तव तद्वैर्य्यं क, तथा इन्द्रियाणां करणानाम् असौ जयो निरोधः क, तथा चेतसो मनसस्तद्वशित्वं निवृत्तिमार्गे तत्स्वातन्त्र्यं क, सा अनिर्वचनीयस्वरूपा प्रशान्तिः शमगुणाश्रयणं (सात्त्विकता) क, तथा कुलक्रमेण वंशपरिपाद्या आगतम् आयातं ब्रह्मचर्य्यं कामविरतिः क, तथा सर्वविषयेषु समस्तेन्द्रियार्थेषु निरस्तुक्ता निरुत्कण्ठता क, तथा गुरुणां हिताहितोपदेष्टृणां ते उपदेशाः शिक्षावचनानि क, तथा तानि पूर्वोक्तानि श्रुतानि ज्ञानानि क, ताः सर्वाधिका वैराग्यबुद्धयः विरक्तिमतयः क, तासाम् भ्रान्तानां कामिनीनाम् उपभोगः पुनःपुनरासेवनं तस्मिन् विद्वेषित्वं वैरित्वं क, सुखाद् सौख्यात् पराङ्मुखता व्याघृत्तता क, तपसि व्रतविशेष एव अभिनिवेश आग्रहः क, सा प्रसिद्धा संयमिता संयतभावः स्रक्चन्दनवनितादिभिरनाकर्षणमित्यर्थः क, भोगानां विषयाणाम् उपरि सा अरुचिः अस्पृहा क, तद्यौवनेनानुशासनं यौवनविकारनिग्रहः क ।

सर्वधेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रज्ञा प्रतिभा निष्फला निष्प्रयोजना, निर्गुणः सदसज्ज्ञानोत्पत्तिरूपगुणरहितः धर्मशास्त्राभ्यासः मन्वादिस्मृतीनां भूयो भूयः पठनम्, संस्कारः शिक्षाजनितचित्तशुद्धिः निरर्थको निष्प्रयोजनः, गुरुपदेशात् आचार्योपदेशात् यो विवेको बोधः स निरुपकारकः उपकाराकरणाधिरर्थक इत्यर्थः । प्रबुद्धता विषयेषु प्रकृष्टज्ञानवत्ता भोग्यानां साररहितत्वमिति ज्ञानमित्यर्थः, निष्प्रयोजना निष्फला, ज्ञानं तत्त्वावबोधः निष्कारणं निर्हेतुकम्, यद् यस्मात् कारणात् भवादृशाः तद्विधा अपि रज्यन्ते

‘मित्र पुण्डरीक ! इत प्रकारका आचरण करना आपके योग्य नहीं है, क्योंकि यह तुच्छ मनुष्यों के ही व्यवहार करनेका मार्ग है, साधुओंका तो धैर्य ही धन है । क्यों एक साधारण मनुष्यके समान अधीरचित्त होकर आप अपनेको नहीं रोकते ? आज कैसे आपमें यह अपूर्व इन्द्रियोंका उपद्रव उपस्थित हो गया कि जिससे आपकी यह दशा कर दी गई ? आपका वह धैर्य कहाँ गया ? आपकी वह जितेन्द्रियता कहाँ गई ? चित्तकी वह स्वाधीनता कहाँ गई ? वह प्रशान्ति कहाँ गई ? वह वंश-परम्परागत ब्रह्मचर्य कहाँ गया ? समस्त विषयोंके प्रति वह निरस्तुक्ता कहाँ गई ? वे गुरुके उपदेश कहाँ गए ? वे सब शास्त्रज्ञान कहाँ गए ? वह वैराग्य-बुद्धि कहाँ गई ? उपभोगके प्रति वह विद्वेष कहाँ गया ? वह सुखपराङ्मुखता कहाँ गई ? तपस्याके प्रति वह आग्रह कहाँ गया ? वह संयतभाव कहाँ गया ? भोगोंके ऊपर वह अरुचि कहाँ गई ? एवं यौवनविकारका वह अनुशासन कहाँ गया ? आज प्रतिभा, सब प्रकारसे निष्फल हुई । धर्मशास्त्रोंका अभ्यास सदसद्विवेकजननरूपगुणहीन निकला । शिक्षा-जनित चित्तशुद्धि निरर्थक हुई ! गुरुपदेशजनित-विवेक किसी प्रकारका उपकारक नहीं हुआ ! विषयों का असारता-ज्ञान, प्रयोजन-विहीन हुआ ! एवं तत्त्वज्ञान निष्फल (निरूपयोगी) हुआ ! क्योंकि आपके समान लोग भी

१. क एष मार्गः । २. कश्चन । ३. आद्येन्द्रियोपप्लवः । ४. कश्चित् ‘क सा संयमिता’ इति पाठो नास्ति । ५. सज्ज्ञानम् । ६. यत्र ।

मवाद्या अपि रागाभिपक्षैः क्लृयीक्रियन्ते प्रमादैश्चाभिमूयन्ते । कथं करतलाद्भूतिवाम-
पट्टवानक्षमालामपि न लक्षयसि । अहो ! विगतचेतनत्वम् । अपट्टता नामेयम्, इदमपि
तावदपह्नयमाणम् अनया अनार्यया निवार्यतां हृदयम् ।

इत्येवम् अमिषीयमानश्च तेन किञ्चिदुपजातलज्ज इव प्रत्यवादीन्, कपिञ्जल !
किं मामन्यथा सम्भावयसि । नाहमेवमस्या दुर्विनीतकल्पकाया मर्षयाम्यक्षमाताग्रहणापराध-
मिमम् इत्यभिधाय अलीक-कोप-कान्तेन प्रयत्नविरचित-भीषण-भ्रुकुटिभूषणेन चुन्वनामिला-
पस्फुरितावरेण सुखेन्दुना मासवदत्-चपले ! प्रदेशादस्मादिमामक्षमालामदत्त्वा पदात् पद-

पुनिरिति रागाः क्लृब्धन्दनकामिनीप्रभृतयो विषयाः तेषु अभिपक्षैः कामक्षिभिः क्लृयीक्रियन्ते मलिनी-
क्रियन्ते काक्षर्पणं विधाय दृष्टवं विधीयन्त इत्यर्थः, प्रमादैः निजकर्त्तव्यान् स्वरूपरूपैः अभिमूयन्ते
स्वाधीनीक्रियन्ते, तद्वचना सम्प्रति प्रस्तुतमहेशोपासनां विहाय सुन्दर्यामभिपक्षो विधीयत इदमभिप्रायः ।

कथमिति । करतलाद् हस्ततलाद् गलिता श्रुता तथा अपट्टतां गृहीताम् अक्षमालां जपमालामपि
कथं कस्मादेवोः न लक्षयसि जानासि । अहो काश्चर्यम्, विगतचेतनत्वं संशारहितत्वम्, पतिताया अक्ष-
मालाया अप्यज्ञानादित्याशयः ।

अनेति । अनया अनार्यया पुरोऽवलोक्यमानया घट्टया नायिकया, इयम् अक्षमाला जपमाला
अपट्टता बलात्कलुषिता नाम, सम्प्रति इदं तावत् अपह्नयमाणं समाकृत्यमाणं हृदयं चित्तमपि निवार्यतां
त्वया निषिष्यताम्, एकस्य अपहरणे जाने सम्प्रति अपह्नयमाणस्य रचनाव्यक्रवादित्याशयः ।

इतीति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण, तेन कपिञ्जलेन अमिषीयमानः कथ्यमानः पुण्डरीकः, किञ्चिदुप-
जाता ईष्यादुर्भूता लज्जा त्रपा यस्य स तादृश इव प्रत्यवादीत् प्रत्यवोचत्—‘सत्ते कपिञ्जल वयस्य कपि-
ञ्जल ! कल्पया तथा नायिकया कृतचित्तं मां किं कथं सम्भावयासि नाहं तयोऽयाशयः ।

तर्हि कथमेवं तवाधैर्मित्यत आह—नाहमिति । अहम् एवमस्या दुर्विनीतकल्पकाया इमम् अक्ष-
मालाग्रहणापराधं जपमालास्वीकरणागसेन मर्षयामि धर्मे, न खलु नन्दनविकारजनिता ममेयमधीरता
अपि तु कोपजनितैवेत्यभिप्रायः ।

इह घोःतिताया अपि मदनविकारजनिताया अधीरतायाः कोपजनितत्वव्याजेन गोपनाद् व्याजोक्तिः ।
इतीति । इत्यभिधाय इत्युक्त्वा अलीककोपेन असत्यकोपेन कान्तः तात्ररूपतया पूर्वतोऽपि सुन्दरः
तेन, प्रयत्नेन कोपामावेन स्वयंजन्मामावास्वेष्टया विरचिता विहिता भीषणा मयङ्गरा भ्रुकुटिरेव मूषणम्
अलङ्कारो यस्य तेन तादृशेन, तथा चुन्वनामिलापेन सुन्दनेष्ट्या स्फुरितः स्पन्दितः अधरः ओष्ठो यस्य
तेन, सुखमाननम् इन्दुरिव तेन, मान् अवदत् अवोचत्—चपले चञ्चले ! इमाम् अक्षमालां जपमालाम्
जदावा असमर्प्य अस्मात् प्रदेशात् स्थानात् पदात् पदमपि एकरादमपि न गन्तव्यं यान्त्यम् ।

इह त्रासकारणीनूतभ्रुकुटिनोऽलङ्कारगुणशोभाजननाद् विषमालङ्कारः, ‘सुखेन्दुना’ इत्यत्र लुप्तोपमा
चैद्युमयोः परस्परं नैरेपेक्षेण स्थितत्वात् संछिन्ति ।

क्लृब्धन्दनमलितदिरुप विषयासङ्घिने क्लृप्तिव और प्रमादसे अमिमू होने लगे । क्या जाने अन्ने हाथनेते गिरां
हुरे और किर्त्तके द्वारा अदहरण कर के ली गई जनमालाको भी नहीं जानते ? किन्ती काश्चर्यदायिनी कामकी
संशदीनता ! । यह प्रगल्भा कन्धा अपकीमालाका अदहरण करके तो ले गई पर आगे हृदयको भी वो अदहरण
कर के करही है उसे तो निवारण कीविर ।

इसप्रकार क्लिष्टलते कई जाने पर, नानी कुछ लज्जित होकर, पुण्डरीकने प्रत्युत्तर दिया—‘मित्र
कपिञ्जल ! क्यों मेरे विषयमें तुम अन्यथा सम्भवना करते हो ? मैं इस दुर्विनीत कल्पका जनमाला ग्रहण करनेका
अपराध इना नहीं करूँगा ।’ इतना कह कर, मिथ्या क्रोधसे और भी मनोहर लगने, यन्पूर्वक रचे हुए मन्दार
भ्रुकुटिर्ना आनुरगते अलङ्कृत और चुन्वन करनेकी अम्लिषासे कोने होठवाले सुखेन्द्रसे वनने लगेसे
नश—‘चञ्चले ! मेरी इस अपमालाको दिये बिना इस स्थानसे एक कदम भी नहीं गमन कर सकती हो ।’

मपि न गन्तव्यम्' इति । तच्च श्रुत्वाहंमात्मकण्ठादुन्मुच्यं मकरध्वज-लास्यारम्भ-लीला-पुष्पा-
ञ्जलिमेकावलीं 'भगवन् ! गृह्यतामश्मनाला' इति मन्मुखासकदृष्टेः शून्यहृदयस्यास्य प्रसारिते
पाणौ निधाय स्वेदसलिलस्नातापि पुनः स्नातुमवातरम् । उत्थाय च कथमपि प्रयत्नेन
निम्नगेव प्रतीपं नीयमाना सखीजनेन बलादम्बया सह तमेव चिन्तयन्ती स्वभवनमयामि-
षम् । गत्वा च प्रविश्य कन्यान्तःपुरं ततः प्रभृति तद्विरहावधुरा किमागतास्मि, किं तत्रैव स्थि-
तास्मि, किमेकाकिन्यास्मि, किं परिवृतास्मि, किं तूष्णीमस्मि, किं प्रस्तुर्वालापास्मि, किं जाग-
र्त्मि, किं सुप्तास्मि, किं रोदिमि, किं न रोदिमि, किं दुःखमिदम्, किं सुखमिदम्, किमुक्त-
ण्ठेयम्, किं व्याधिरयम्, किं व्यसनमिदम्, किमुत्सवोऽयम्, किं दिवस एषः, किं निशे-
यम्, कानि रम्याणि, कान्यरम्याणीति सर्वं नावगच्छम् । अविज्ञातमदनवृत्तान्ता च क
नच्छामि, किं करोमि, किं पश्यामि, किमालपामि, कस्य कथयामि, कोऽस्य प्रतीकार इति

तदिति । तत्पूर्वोक्त श्रुत्वा निश्चय आत्मकण्ठात् स्वकीयगलात् अहम् उन्मुच्य, मकरध्वजेन कानेन
यो लास्यारम्भः देहसञ्चालनात्मकनृगारम्भः तत्र लीलापुष्पाञ्जलिं क्रीडाप्रसूनाञ्जलिं तद्रूपान्, नृत्या-
रम्भे पुष्पाञ्जलिप्रक्षेपस्य लोकव्यवहारसिद्धत्वात् अश्मनालायाश्च तद्दवलोक्यमानत्वादित्याशयः । एका-
वलीं मदीयमेकपङ्क्तिं हारम्, 'भगवन् तपोनिधे ! गृह्यताम् उपादीयताम् अश्मनाला स्फटिकाश्मनाला'
इति एवं मन्मुखमदानेन आसक्ता आवृष्टा दृष्टिरवलोकनं यस्य तस्य, शून्यं विषयान्तरज्ञानवर्जितं हृदयं
चेतो यस्य तस्य, अत एव मन्मुखमालामपि निजस्फटिकमालात्वेनैवासी निःशङ्कं जग्राहेत्याशयः । अस्य
पुण्डरीकस्य प्रसारिते विस्तारिते पाणौ हस्ते तां निधाय स्थापयित्वा स्वेदसलिलेन घर्षजलेन स्नातापि
कृतमजनापि पुनर्नृत्यः स्नातुं मज्जितुम् अवानरम् अवतीर्णवती ।

उत्थायेति । किञ्चेति चार्थः । अहम् उत्थाय सरोवरादुत्थानं विधाय सखीजनेन सहचरीवर्गेण कर्त्रा,
प्रयत्नेन बलाच्च निम्नगा सरिदिव कथमपि कष्टेन, प्रतीपं प्रतिकूलं चेतसः तपस्विकुमारदिग्गयपितृवैशि
तप्रतिकूलदिशमित्यर्थः नीयमाना प्राप्यमाणा, तमेव मुनिकुमारं चिन्तयन्ती ध्यायती सती, अम्बया
जनन्या सह 'लाकं स्वभवनं निजगृहम् अयासिषन् आगतवती । 'निम्नगेव' इत्युपमा ।

गत्वेति । गत्वैत्य स्वभवनं कन्यान्तःपुरं कन्यावरोधं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा ततः प्रभृति तद्दिनादा-
रस्य तस्य पुण्डरीकस्य विरहेण वियोगेन विधुरा विह्वला सती, किम् आगता गृहम् आयातास्मि ? किं
तत्रैव अच्छोदसरस्तीरे स्थितास्मि विद्यमानास्मि, किम् एकाकिनी असहाया अस्मि, किं परिवृता लोकैः
परिवेष्टिता अस्मि, किं तूष्णीं मौनमस्मि, किं प्रस्तुतालाप सहचरीभिरारब्धकपोकयनास्मि, किं जागर्त्मि
प्रबुद्धोऽस्मि, किं बुद्धा निद्रिताऽस्मि, किं रोदिमि विलपामि, किं न रोदिमि न विलपामि, किं दुःखं वलेश-
मिदम्, किं सुखम् सातमिदम्, किम् उत्कण्ठा उत्सुका इयम्, किं व्याधिरामयः कथम् किं व्यसनं
विपदिदम्, किम् उत्सवः समारोहोऽयम्, किम् एष दिवसो वासरः किम् इयं निशा रात्रिः, कानि
वस्तूनि रम्याणि मनोहराणि, कानि चारम्याणि अमनोहराणि, इति सर्वं नावागच्छम् न ज्ञातवती ।

अविज्ञातेति । अविज्ञातः पूर्वमनवगतः मदनवृत्तान्तः जनङ्गप्रभावो यया सा, क नच्छामि ब्रजामि,

उत्तना यह वचन सुन कर, कानदेवके नृत्यारम्भके समय विलासपुष्पाञ्जलि-स्तत्स्य एव लट्की मुक्षानालाको अपने
कंठमें से उतार कर—'भगवन् ! लीला-जपकी नाला'—यों कह कर, नेरे ही सानने देखते शून्य-हृदय कुनारके
नाला ग्रहण करनेके लिए प्रसारित हाथमें रख, घर्षजल (पत्तीने) से स्नान की हुई भी मैं पुनः स्नान करनेके
लिए सरोवरमें चली । स्नान कर लेनेके बाद प्रबल प्रयत्नसे नेरी सखियां आकर मुझे, ज़दोके सनान लौटा लाई
और नाताके साथ मैं उस तपोधन बुद्धा (कुनार) का चिन्तन करती-करती बलालार अपने घर आई । वहां आकर
कन्यान्तःपुरमें प्रविष्ट हो गई उस समयसे उसके वियोगसे शोकातुर रहनेके कारण—क्या मैं क्या गई हूँ या वहीं
खड़ी हूँ ? क्या एकाकिनी हूँ या सखियोंसे परिवेष्टित (घिरी हुई) हूँ ? क्या सुप हूँ या आलाप आरम्भ किये हूँ ?
क्या जागती हूँ या सोती हूँ ? क्या रोती हूँ या नहीं रोती ? क्या यह दुःख है या सुख है ? क्या यह उत्कण्ठा है
या व्याधि है ? क्या यह निद्रा है या उत्सव है ? क्या यह दिन है या रात्रि है, क्या सुन्दर है और क्या
कुत्तित है, वे सनत विषय ही मुझे अलग नही हुए । पहले और कितने समयमें भी मदनवृत्तान्तसे अनभिज्ञ

१. कचित् 'उन्मुच्य' इति पदं न दृश्यते । २. प्रगत । ३. सातमिदम् ।

सर्वञ्च नाज्ञासिपम् । केवलमारुह्य कुमारीपुरप्रासादं विसर्ज्य च सखीजनं द्वारि निवारि-
ताशेषपरिजनप्रवेशा सर्वव्यापारान्त्युच्चैर्काकिनी मणिजालगवाक्षनिक्षिप्तमुखी, तामेव दिशं
तत्सनायतया प्रसाधितामिव कुसुमितामिव महारत्ननिधानाधिष्ठितामिव अमृतसरसागर-पूर-
प्लावितामिव पूर्णचन्द्रोदयालङ्कृतामिव दर्शनसुभगामीक्षमाणा, तस्माद्दिगन्तरादागच्छन्त-
मनिलमपि वनकुसुमपरिमलमपि शकुनिष्वनिमपि तद्वाक्तां प्रष्टुमीहमाना, तद्वल्लभतया तपः-
क्लेशायापि स्पृहयन्ती, तत्प्रीत्येव गृहीतमौनव्रता, स्मरजनित-पक्षपाता च, तत्परिग्रहान्मुनि-

किं करोमि अनुतिष्ठामि, किं शृणोमि आकर्णयामि, किं पश्यामि अवलोकयामि, किम् आलपामि
वदामि, किं कथयामि निवेदयामि, अस्य कः प्रतीकारः प्रतिक्रिया इति सर्वं निखिलं च नाज्ञासिपम्
न ज्ञातवती ।

केवलमिति । केवलम् अन्यनिरपेक्षं कुमारीपुरप्रासादं कन्यकावरोधगृहम् आरुह्य आरोहणं विधाय
च पुनः सखीजनं सहचरीवर्गं विसर्ज्य स्वस्थानं ब्रजेत्यभिधाय द्वारि प्रतोल्यां निवारितो निषिद्धः अशे-
पाणां समस्तानां परिजनानां सेवकानां प्रवेशः भग्यन्तरागमनं यया सा, सर्वव्यापारान् समस्तकृत्यानि
उत्सृज्य विमुच्य एकाकिनी अद्वितीया, मणीनां रत्नानां जालं समूहो यत्र तथोक्ते गवाक्षे वातायने निषिद्धं
स्थापितं मुखं वदन् यया सा । तेन तपस्विकुमारेण सनायतया संयुक्तया कारणेन, प्रसाधितां भूषिता-
मिव, कुसुमितां समुत्पन्नपुष्पामिव, महान्ति बहुमूल्यवन्ति रत्नानि मणयो यत्र तथोक्तेन निधानेन
निधिना अधिष्ठिता आश्रिता तामिव, अमृतसरस्य पीयूषद्रवस्य यः सागरः समुद्रः तस्य पूरेण प्लवेन
प्लावितामिव पूरितामिव, पूर्णचन्द्रोदयेन समग्रचन्द्रोद्भवेन अलङ्कृतां भूषितामिव, दर्शनसुभगाम् अव-
लोकनेन मनोहराम्, तामेव तपस्विकुमारकाधिष्ठितामेव दिशं ककुभं केवलम् ईक्षमाणा अवलोकमाना
सती, निष्पन्दं निश्चेष्टम् अतिष्ठमित्युत्तरेण सम्यन्धः । एवमन्येषामपि प्रथमान्तपदानां सम्बन्धो ज्ञेयः ।

इह 'प्रसाधितामिव' इत्यारभ्य 'पूर्णचन्द्रोदयालङ्कृतामिव' इत्यन्तानां पञ्चानामेव क्रियोत्प्रेक्षाणां
परस्परं नैरपेक्षेण संवृष्टिः ।

तस्मादिति । तस्मात् दिगन्तरात् तेन तपस्विकुमारकेणाश्रिताहिवशेषात्, आगच्छन्तम् आयान्तम्
अनिलं वायुमपि, वनकुसुमपरिमलमपि अरण्यपुष्पसौरभमपि तस्माद्दिगन्तरादागच्छन्तमित्यन्वीयते,
शकुनिष्वनिमपि तादृशं पक्षिनिनादमपि, तस्य तपस्विकुमारस्य वार्त्ताम् उदन्तं प्रष्टुं प्रश्नविषयीकर्तुम्
ईहमाना अभिलषन्ती सती, 'कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु' इति न्यायादिश्याशयः । पृच्छन्ना-
तोर्द्धिकर्मकत्वात् 'अनिलम्' इत्यादिषु त्रिषु 'तद्वाक्ताम्' इत्यत्र च द्वितीया बोध्या ।

तदिति । तस्य तपस्विकुमारस्य वल्लभतया प्रियतया तपःक्लेशस्येभ्यमिमायः, तपःक्लेशायापि
तपश्चरणकष्टमपि स्पृहयन्ती अभिलषन्ती, तस्य तपस्विकुमारस्य प्रीत्येव मौनव्रते प्रेमेव कारणेन, गृहीत-
मौनव्रता अर्थात् तूष्णीमवस्थिता प्रियजनस्य प्रियविषये स्वस्यापि प्रेम्णः सर्वत्र सिद्धत्वादिति स्थलद्वयेऽपी-
त्यभिप्रायः । इह हेतुप्रेषः ।

स्मरेति । स्मरेण कामेन जनित उत्पादितः पक्षपातः अङ्गीकारः तादृशो कुमारे प्रेम यस्याः

होनेने—कहाँ जालं, क्या करूँ क्या देखूँ, क्या बोलूँ, किसके निकट कहूँ और इतका क्या प्रतीकार करना—ये
सब कुछ भी मैं न समझ सकी । बाद कुमारियोंके निवात करनेके नहल पर चढ कर, सब सखियोंको विदाकर,
द्वार पर सब परिवर्जनोंको भी प्रवेश करनेका निषेध कर, समस्त कार्य परित्याग कर, मणिमय जाली—युक्त गवाक्ष-
(खिड़की) में मुखनण्डल संस्थापन कर, निरीक्षण करनेमें मनोहर लगती केवल उसी दिशाकी ओर अवलोकन
करती मैं अकेली (निश्चलभावसे) सीधी खड़ी रही । मुनिकुमारके उस दिशामें रहनेसे मुझे वह (दिक्) मानो
अलङ्कृत हो, पुनसे ही मानो शोभित हो, बहुमूल्य-रत्नोंके भण्डारसे मानो परिपूर्ण हो, अमृत-रस-सागरके
तरङ्गमें मानो डूबी हो और पूर्णचन्द्रके उदयसे मानो अलङ्कृत हो—ऐसी दोखने लगी । उस दिशासे आता
पवनसे भी, वन्यपुष्पके सौरभसे भी, पक्षियोंके स्वरसे भी मैं उसका समाचार पूछनेकी चेष्टा करती थी । तपस्या
उसे प्रिय होनेके कारण उस (तपस्या) का कष्ट उठानेकी भी मैं इच्छा करती थी । उसमें अपनी प्राप्ति होनेके
कारण ही मानो मैंने मौनव्रत अवलम्बन किया था । कामदेवका उसकी प्रति मेरा अत्यन्त पक्षपात, उत्पन्न करनेसे

१. क्वचित् 'कुसुमितामिव' इति पाठो न दृश्यते ।

२. क्वचित् 'सार' इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते ।

वेशस्य अग्राम्यतां तदारूपदतया यौवनस्य चारुतां तच्छ्रवणसम्पर्कात् पारिजातकुसुमस्य मनाहरतां तन्निवासात् सुरलोकस्य रम्यतां तद्रूपसम्पदा कुसुमायुधस्य दुर्जयताम् अध्यारोपयन्ती दूरस्थस्यापि कमलिनीव सवितुः सागरवेलेव चन्द्रमसः मयूरीव जलधरस्य तस्यैवामिमुखी, तथैव तां तद्विरहातुर-जीवितोद्गम-रक्षावलीमिवाक्षावलीं कण्ठेनोद्बहन्ती, तथैव च तथा प्रस्तुततद्रहस्यालापयेव कर्णलग्नया पारिजातमञ्जर्या, तथैव च तेन तत्करतलस्पर्शसुखजन्मना कदम्बमुकुलकर्णपूरायमाणेन रोमाञ्ज्जालेन कण्टकितैककपोलफलका निष्पन्दमतिष्ठम्।

सा चाहम्, तेन तपस्विकुमारेण परिग्रहात् आश्रयणादेव मुनिवेशस्य तापसनेपथ्यस्य अग्राम्यतां निर्दिष्टताम्, अध्यारोपयन्ती प्रतिपादयन्ती, स तपस्विकुमारः आस्पदम् अवलम्बनं यस्य तस्य भावस्तत्ता तथैव कारणेन, यौवनस्य तारुण्यस्य चारुतां रमणीयत्वम् अध्यारोपयन्ती, तस्य तपस्विकुमारस्य श्रवणसम्पर्कात् श्रोत्रसंसर्गादेव कारणात्, पारिजातकुसुमस्य कक्षतरुपुष्पस्य मनाहरतां चारुताम् अध्यारोपयन्ती, तस्य तपस्विकुमारस्य निवासात् अभिष्टानादेव सुरलोकस्य देवालयस्य रम्यतां मनाहरताम् अध्यारोपयन्ती, तथा तस्य तपस्विकुमारस्य रूपसम्पदा सौन्दर्यसमृद्ध्या कारणेन, कुसुमायुधस्य कामस्य दुर्जयतां मया जेतुमशक्यतां च अध्यारोपयन्ती सती, सर्वत्र मदनविहितपद्मपातादित्याशयः। इह 'अध्यारोपयन्ती' इत्येकया क्रियया अग्राम्यताप्रसूतीनामनेकेषां कर्मत्वेनाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता।

दूरेति। दूरस्थस्यापि दविष्टस्यापि सवितुः सूर्यस्य कमलिनीव पद्मिनीव, दूरस्थस्यापि चन्द्रमसः सुधांशोः सागरवेलेव समुद्रजलोच्छ्वास इव, तथा दूरस्थस्यापि जलधरस्य मेघस्य मयूरीव नीलकण्ठपद्मोव, दूरस्थस्यापि तस्यैव तपस्विकुमारस्य अमिमुखी संमुखी सती। इह मालोपमा।

तथैवेति। तस्य तपस्विकुमारस्य विरहेण विद्योगेन आतुरं पीडितं यत् जीवितं मम जीवनं तद्वत् उद्गमे शरीराभिक्रमणविषये रक्षावलीं निर्गच्छतो जीवस्य रक्षणार्थम् अभिमन्त्रितां मालामिव, विद्योगे प्रियजनस्य यत्किञ्चिद्भस्तुनोऽपि आश्वासनसाधनत्वादित्याशयः। ताम् अक्षावलीं जपमालां तथैव पूर्ववदेव कण्ठेन गलेन उद्बहन्ती धारयन्ती सती। इह जात्युपेक्षा। सर्वथा निपुणतरा महाश्वेता तत्समये निजवदनावदृष्टेक्षेतोरहितस्य पुण्डरीकस्य करे 'अक्षमाला गृह्यताम्' इत्यभिधाय निजामेव मौक्तिकस्रजं दत्तवती, सा स्फटिकमयाक्षमाला तु तस्या गले एवावलम्बमानासीदिति कदापि न विस्मर्त्तव्यमिति कुशलाः।

तथैवेति। प्रस्तुतः प्रकान्तः तस्य तपस्विकुमारस्य सम्बन्धे रहस्यालापः गोपनीयवार्ता यया तपेव, तथैव तपस्विकुमारदत्तकमेणैव कर्णलग्नया श्रवणप्राप्तया अन्योऽपि गोपनीयं वक्तुं श्रवणे लगति पारिजातमञ्जरी कक्षवृक्षद्वया उपलब्धता। इह गोपनीयकथनप्रकान्तोपेक्षणात् क्रियोपेक्षा।

तथैवेति। तस्य तपस्विकुमारस्य करतलस्पर्शसुखात् पाणितलस्पर्शानन्दात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन, कदम्बमुकुलस्य नोपकुलमलस्य यः कर्णपूरः कर्णावतंसः तद्गदाचरता, तेन तत्स्मरणोत्पन्नेन रोमाञ्ज्जालेन च पुलकसमूहेन च, तथैव प्राग्बदेव कण्टकितं समुत्पन्नकण्टकम् एकम् अद्वितीयम् कपोलफलकं गण्डस्थलं यस्याः सा तथोक्ता च सती निष्पन्दं निश्चलम् अतिष्ठम् स्थितवती। इह 'कदम्बमुकुलकर्णपूरायमाणेन' इत्यत्र क्यङ्कतोपमा।

मै मुनिवेशको उसके धारण करनेके कारण अग्राम्य (निर्दोष) कहने लगी। उसके अङ्गमें यौवन था इसलिए ही यौवनका सौन्दर्य निश्चय करने लगी। पारिजातपुष्पने उसके कर्णका सम्पर्क पाया था इसलिए ही उसको रमणीय स्थिर करने लगी। सुरलोकमें उसका वास होनेके कारण ही मैं सुरलोककी मनाहरता मानने लगी एवं उसकी रूप-समृद्धिका साधन होनेका कारण ही मेरे लिए कानदेव अत्रैव है ऐसा स्थिर करने लगी। उसके दूरवत्ता होने पर भी, सूर्यके प्रति पद्मिनीके समान, चन्द्रके प्रति समुद्रजलके समान एवं मेघके प्रति मयूरीके समान मैं भी उसके ही अमिमुखी होकर देखा करती थी। उसके विरह-क्लेशसे धवरा कर बहिर्गमनोन्मुख मेरे जीवनकी रक्षामालाके समान वह स्फटिकमय जपमाला वैसी की वैसी मेरे कण्ठमें धारण की हुई थी। उसके सम्बन्धमें मानो गोपनीय आलाप करती हो इस भावसे वह पारिजातकुसुममयरी भी मेरे कानमें वैसी की वैसी संलग्न थी; और उसके करतल-स्पर्शसुखसे उत्थित हुए—कदम्ब-कलिकाके कर्णपूरके समान शोभित—रोमाञ्ज्जालसे मेरे एक भागका गण्डस्थल (गाल) वैसाका वैसा ही कण्टकित हो रहा था।

१. मुनिवेशस्य।
२. दूरस्थापि, दूरतः स्थितस्यापि।

अथ तान्मूलकरङ्गवाहिनी मदीया तरलिका नाम मयैव सह गता स्नातुमासीत् । सा च पश्चाच्चिराद्दिवागत्य तथावस्थितां शनैः शनैः मांमवासीत्—‘भर्तृदारिके ! यौ तौ तापस-कुमारकौ दिव्याकारावस्माभिरच्छेदसरस्तीरे दृष्टौ, तयोरेको येन भर्तृदुहितुरियमवतंसीकृता सुर-वर-कुसुम-मञ्जरी, स तस्माद् द्वितीयादात्मनो रक्षन् दर्शनमतिनिभृतपदः कुसुमित-लता-सन्तान-गहनान्तरेणागत्य मामागच्छन्तीं पृष्ठतो भर्तृदारिकामुद्दिश्याप्राशीत्—‘वारिके ! केयं कन्यका, कस्य वापत्यम्, किमभिधाना. क्व वा गच्छति’ इति । मयोक्तम्—एषा खलु भगवतः श्वेतमानोरंशुसन्मृतायाम् अप्सरसि गीर्वा समुत्पन्ना, देवस्य सकल-गन्धर्व-मुकुट-मणिशलाका-शिखरोल्लेख मसृणिते-चरण-नख-चक्रस्य प्रणय-प्रसून-गन्धर्व-कामिनी-कपोल-पत्रलता-लाञ्छित-मुज-वर-शिखरस्य पादपीठोक्त-लक्ष्मी-करकमलस्य गन्धर्वाधिपतेर्हसस्य दुहिता

अथेति-। तान्मूलकरङ्गवाहिनी नागवल्लीपात्रधारिणी मदीया तरलिका, मयैव सह स्नातुं मञ्जितुं गता याता आसीत् । सा तान्मूलकरङ्गवाहिनी तरलिका च पश्चात् मद्गुहागमनानन्तरं चिरादिव बहुसमयादिव आगत्य एष्य तथावस्थितां विरहातुरामित्यर्थः । माम् शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अवादीत् अवोचत्—‘भर्तृदारिके राजपुत्रि ! यौ तौ तापसकुमारकौ मुनिदालकौ कपिञ्जलपुण्डरीकनामानौ दिव्याकारौ अत्यन्तमनोहराकृती अस्माभिः अच्छेदसरस्तीरे अच्छेदाभिधमरोवरतटे दृष्टौ अवलोकितौ, तयो-द्वयोरभ्ये एकः पुण्डरीक इत्यर्थः, येन भर्तृदुहितुः भवत्याः इयं पुरो इत्यमाना सुरतरोः पारिजातस्य कुसुममञ्जरी पुष्पवल्ली अवतंसीकृता कर्णमूषगीकृता, स तपस्वी पुण्डरीकः तस्माद् द्वितीयान् कपिञ्जलादित्यर्थः, आगमनः स्वस्य दर्शनं वीक्षणं रक्षन् निवारयन् कपिञ्जलो यथारमानं नावलोकयति तयोत्यर्थः, अति निभृतपदः अत्यन्तनिश्चलचरणमञ्जरः, कुसुमितः पुष्पितः लतासन्तानः वल्लीसमूहो यत्र तयोक्तस्य गहनस्य सान्द्रवनस्य अन्तरेण मध्येन, आगच्छन्तीन् आयान्तीं मां पृष्ठतः पश्चाद्भागत आगत्य एष्य भर्तृदारिकां भवतीन् उद्दिश्य आश्रित्य अप्राचीत् पृष्ठवान्—

वारिके इति । ‘वारिके कन्यके ! का इयं कन्यका वारिका ?’ कस्य महारामनः अपर्यं पुत्री ? किमभिधाना किनामिका ? क्व वा गच्छति व्रजति’ इति । मया तरलिकया उक्तं कथितम्—भगवतो माहात्म्यवतः श्वेतमानोः शुभ्रांशोश्चन्द्रमसः, अंशुसन्मृतायां रश्मिमन्यः समुत्पन्नायां गीर्वा गीर्वाभिधाना-याम् अप्सरसि दिव्ययोपिति समुत्पन्ना सञ्जाता एषा कन्यका, सकलानां समस्तानां गन्धर्वाणां देवगायकानां मुकुटेषु शिरोमूषणेषु या मणिशलाका रत्नशलाकाः तामां शिखरैः अग्रेः उल्लेखेन प्रणामसमये घर्पणेन मसृणितं चिककणीकृतं चरणयोः पादयोः नखानां पुनर्मवाणां चक्रं समूहो यस्य तस्या एतेन महासाम्राज्यं व्यजितम् । प्रगयेन प्रग्गा प्रसुताः सह शयिता या गन्धर्वकामिन्यः देवगायकसुन्दर्यः तासां करोलेषु गण्डेषु या पत्रलताः पत्राकाराश्चित्रविशेषाः तामिर्लाञ्छिते चित्रिते सम्मोगकाले भावेष्टनक्रमेण तामामुचमाङ्गग्रहणेन मुजयोगर्गदमंसकृत्वादित्यभिप्रायः, मुजौ यादू तरु इव लब्धमानावात् स्थूल-त्वाच्च वृक्षाविव तयोः शिखरे ऊर्ध्वदेहायुगले यस्य तस्य । अनेन कलाकौशलं ध्वनितम् । पादपीठाकृतं

उक्तं वाद तरलिका नामनी मेरी तान्मूलकरङ्गवाहिनी (पानवान रक्षनेशजी), जो मेरे साथ ही स्नान करनेके लिए गई थी, पाँछने मानो वह बहुत बालके बाद आकर, मुझे धीरे धीरे कहने लगी—‘राजकन्ये ! हमने अच्छेदसरस्तीरके तीर पर, जो मनोहराकृति वन दो मुनिकुमारों की देवी थी. उनमें एक, जिसने आपके कानमें इस परिवात कुसुममञ्जरीको पहनाया था, वे वत द्वितीय मुनिकुमारसे अपनेको छिपाकर, पुष्पित-लता परिपूर्ण बनन वनके अत्यन्तरसे मेरे समीप अत्यन्त निश्चल पदचरसे आकर, मैं आती थी तब पाँछेसे मुझे आपके विषयमें पूछने लगी—‘वारिके ! वह कन्या कौन है ? किसकी मन्थान है ? इसका नाम क्या है ? और कहाँ गई है ?’ तदनन्तर मैंने उत्तर दिया—‘भगवन् ! नमस्कार करनेके समयमें सनत्त गन्धर्वाके मुकुटस्थित मणिशलाकाके अग्रभागके सङ्घर्षसे जिनके चरण-नखमूढ़ चिकने हो गये हैं, प्रेम्मे लोनी हुई गन्धर्व-मुन्दरिबोंके गण्डस्थल (गाल) पर पत्र-लता-विहते जिनके वृक्षतुल्य विशाल बाहुद्वयका ऊर्ध्वभाग चित्रित है, और जिन्होंने लक्ष्मीके कर-कमलका आसन बनाया है (अर्थात् जो लक्ष्मीको अपने निकटसे नहीं सरकने-देते हैं); ऐसे

१. कश्चि ‘शनैः’ इत्येकत्र पदमुपलब्धते । २. कर्णमूषगीकृता । ३. सुरतरमञ्जरी । ४. अंशुसन्मृतायां, अंशुमृतायां । ५. नखचरण ।

महाश्वेता नाम, गन्धर्वाधिवासं हेमकूटालयम् . अमिप्रस्थिता' इति कथिते च मया, किमपि चिन्तयन् मुहूर्त्तमिव तूष्णीं स्थित्वा विगतनिमेषेण चक्षुषा चिरमभिबीक्षमाणो मां सानुनय-
मर्थितामिव दर्शयन् पुनराह—'बालिके ! कल्याणिनी तवाविसंवादिनी अचपला बालभावेऽ-
प्याकृतिरियम् । तत् करोषि मे वचनमेकमभ्यर्थ्यमाना ?' इति । ततो मया सविनयमुपरचि-
ताञ्जलिपुटया दर्शिताजरमभिहितः—'भगवन् ! कस्मादेवमभिधत्से, काऽहम् ? महात्मानः सक-
लत्रिभुवनपूजनीयास्त्वादृशाः पुण्यैर्विना निखिलकल्मषापहारिणीमस्मद्विषेषु दृष्टिमपि न
पातयन्ति, किं पुनराज्ञाम् ; तद्विश्रवणमादिश्यतां कर्त्तव्यम्, अनुगृह्यतामयं जन' इति । एव-
मुक्तश्च मया सस्नेहया सखीमित्रोपकारिणीमिव प्राणप्रदामिव दृष्ट्या मामभिनन्द्य निकट-

धरणपीठवत्सुच्छीकृतं लक्ष्म्याः पद्माया अपि करकमलं हस्तपङ्कजं येन तस्य । अनेन समृद्धेः परा काष्ठा
सूचिता । देवस्य पूज्यस्य गन्धर्वाधिपतेः देवगायकस्वामिनः हंसस्य तन्नामकस्य दुहिता पुत्री महाश्वेता
नाम, गन्धर्वाणाम् अधिवासं निवासस्थानं हेमकूटचलं हेमकूटगिरिम् अमिप्रस्थिता तदभिमुखं चलिता ।

इह हंसस्य मुख्यप्रतिपादनकार्यं प्रति हेतुत्रयप्रदर्शनात् समुच्यतः ।

इतीति । इति एवं प्रकारेण मया कथिते अभिहिते सति, किमपि अनाकलनीयं चिन्तयत् श्यायन्
मुहूर्त्तमिव षणमिव तूष्णीं मौनं स्थिरत्वा अवस्थाय विगतनिमेषेण निमेषोन्मेषरहितेन चक्षुषा लोचनेन
चिरं बहुकालम् अभिबीक्षमाणः संमुखमवलोकनानः मां प्रति सानुनयं सस्नेहम् अर्थितां याचकत्वं
दर्शयन् प्रकटयन्निव पुनर्भूय आह उवाच—'बालिके ! कल्याणिनी शुभलक्षणवती, अविस्वादिनी 'यत्रा-
कृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' इति न्यायाद् गुणवत्त्वे अम्यभिचारिणी निःसन्देहेन तर्कितसमस्तगुणयुक्तेत्यर्थः,
बालभावेऽपि अप्रौढत्वेऽपि अचपला अचञ्चला, नत्र भवत्या इयं इयमाना आकृतिः स्वरूपमवलोक्यत
इति शेषः । तत्तस्मात् कारणात् । अभ्यर्थ्यमाना मया प्रार्थ्यमाना स्वम्, एकं वचनं वाक्यपालनं करोषि
विधास्यसि किमिति काङ्क्षः । इह भविष्यदर्थं लट् ।

तत् इति । ततस्तदनन्तरं सविनयं सप्रश्रयम् उपरचितं वदन् अञ्जलिपुटं यया तथा, मया तरलि-
कया दर्शित आदरो यत्र कर्मणि तद् यया स्यात्तथा अभिहितः उक्तः—'भगवन् तपोनिधे ! कस्मात् केन
हेतुना एवं पूर्वोक्तप्रकारेण अभिधत्से त्रयीपि अहं का तुच्छेत्यर्थः । सकलत्रिभुवनपूजनीयाः समस्तविश्वा-
र्चनीया महात्मानो महाशयाः स्वादृशा भवद्विधाः, पुण्यैर्विना पूर्वाञ्जितसुकृतैर्विना अस्मद्विषेषु अस्मत्स-
दृशेषु निखिलकल्मषापहारिणीं समस्तपापविनाशिनीं दृष्टिं न पातयन्ति चक्षुषा नावलोकयन्ति, किं पुनः
आज्ञाम् आदेशप्रदानम्, दूरापास्तमित्यभिप्रायः । तत्तस्मात्, विश्रवणं विश्रवतं यया स्यात्तथा कर्त्तव्यं
मया विधातव्यम् आदिश्यताम् आज्ञाप्यताम्, अयं महलक्षणो जनः अनुगृह्यताम् अनुग्रहविषयीक्रियतां
तेनादेशेनेत्याशयः ।

एवमिति । किञ्चेति चार्थः । मया एवमुक्तः पूर्वोक्तप्रकारेण अभिहितः स तपस्वि कुमारः 'पत्रिकाम्

गन्धर्वाधिपति महाराज हंसजी यह कन्या है, भगवान् चन्द्रके गिरगते उत्तम हुई गौरी नाम की अम्तराके गर्भते
उत्पन्न हुई है; इसका नाम 'महाश्वेता' है और यह गन्धर्वाके वास्तुस्थान हेमकूट नामक पर्वत पर गई है ।'
इस प्रकार मेरे द्वारा कहे जाने पर वह मुनिकुमार, जिसी विषयका चिन्तन करता हुआ कुछ देर तक निःशब्द
(चुप) रह कर, निर्निषेधनदन (एकाग्र-दृष्टि) से बहुत देर तक मेरे प्रति अवलोकन कर, मुझसे मानो प्रार्थना
करता हो इस प्रकार विनय-पूर्वक पुनः कहने लगा—'बालिके ! तुम्हारा यह आकृति शुभलक्षण-सम्पन्न है, अतः
निश्चय हो तुम गुणवती हो, एवं शैशवावस्था होने पर भी तेरेने चञ्चलता प्रतीत नहीं होती है, अब एव मैं
प्रार्थना करता हूँ कि क्या तुम मेरा एक वचन स्वीकार करोगी ? इसके बाद मैंने सविनय अञ्जलि-बोध बादपूर्वक
कहा—'भगवन् ! आप इसप्रकार क्यों कहते हैं ? मैं कौन ! (बहुत ही तुच्छ हूँ !), समस्त त्रिभुवनोला पूजनाप
आपके समान—नरानुत्तमा, पुण्य-रहित मेरे समान लोगोंके प्रति, समस्त पाप-हरण करनेवाली दृष्टि भी नहीं
पड़ती है, फिर आदेशके विषयमें तो कहना ही क्या है ? अब एव आप निःसङ्कचित्ते मेरे प्रति कर्त्तव्यका आदेश
देकर इस व्याक्तको अनुगृहीत कीजिए ।' मेरे इस प्रकार कहने पर, उन्होंने स्निहयुक्त दृष्टिपाते मुझे मानो सखीके

वर्त्तिनस्तमालपादपात् पल्लवमादाय निष्पीडय तटशिलातले तेन गन्धगजमदसुरभिपरि-
मलेन रसेन उत्तरीयवल्कलैकदेशाद्विपाटय पट्टिकां स्वहस्तकमल-कनिष्ठिका-नख-शिखरेणा-
भिलिख्य 'इयं पत्रिका त्वया तस्यै कन्यकायै प्रच्छन्नमेकाकिन्यै देया' इत्यभिधायार्पितवान्
इत्युक्त्वा च सा ताम्बूलभाजनादाकृष्य तामदर्शयत् । अहन्त् तेन तत्सम्बन्धितान्तापेन
शब्दमयेनापि स्पर्शमुखमिवान्तर्जनयता, श्रोत्रविषयेणापि रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन,
मदनावेशमन्त्रेणैवावेश्यमाना तस्याः करतलादादाय तां वल्कलपत्रिकां तस्यामिमामभि-
लिखितामार्यामपश्यन्—

दूरं मुक्तालतया विससितया विप्रलोभ्यमानो मे ।

हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥

अर्पितवान्' इति सम्बन्धः । सस्नेहया प्रेमयुक्त्या दृष्टया वीक्षणेन, सखीमिव वयस्यामिव उपकारिणीमिव
उपकृतिकर्त्रीमिव प्राणप्रदामिव जीवितदात्रीमिव च माम् अभिनन्द्य प्रमोदमुत्पाद्य निकटवर्त्तिनः समीप-
स्थायिनः तमालपादपात् तापिच्छवृत्तात् पल्लवं कसिलयम् आदाय, गृहीत्वा, तटशिलातले तीरस्थप्रस्तरो-
परि निष्पीडय संमर्द्य, गन्धगजस्य गन्धहस्तिनः मदवत् दानवारिवत् सुरभिर्गणितर्पणः परिमलो गन्धो
यस्य तेन, रसेन निर्यासेन, उत्तरीयं यद् वल्कलं तत्स्वक् तस्य एकदेशात् एकभागात् पट्टिकाम् एकपत्रं
विपाट्य उद्धृत्य, तत्र स्वहस्तकमलस्य निजकरकमलस्य कनिष्ठिकायास्तन्नामधेयाया अङ्गुल्याः नखस्य
पुनर्भुवः शिखरेण अग्रेण अभिलिख्य लिपीकृत्य, 'इयं पत्रिका त्वया भवत्या एकाकिन्यै अद्विनीयायै तस्य
कन्यकायै महाश्वेतायै प्रच्छन्नं नितान्तगुप्तं यथा स्यात्तया देया अर्पणीया' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा अर्पित-
वान् दत्तवान्' इत्युक्त्वा च सा तरलिकाताम्बूलभाजनात् नागवल्लीपात्रात् तां पत्रिकाम् आकृष्य
निष्कास्य अदर्शयत् दर्शितवती ।

इह 'सखीमिवेत्यादितिसृणामेव जात्युत्प्रेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

अहमिति । शब्दमयेनापि शब्दात्मकेनापि तेन पत्रेण अन्तरन्तःकरणे स्पर्शमुखं स्पर्शजनितानन्दं
जनयता उत्पाद्यतेव, श्रोत्रविषयेणापि शब्दात्मकत्वात् केवलकर्णग्राह्येणापि, रोमोद्गमैः निखिलावयवेषु
रोमाद्यैः, अनुमितः अनुमितिर्विषयीकृतः सर्वाङ्गेषु समस्तावयवेषु अनुप्रवेशो यस्य तथोक्तेनैव, सर्वावय-
वेषु प्रवेशाभावे समस्तेष्वेव तेषु रोमोद्गमासम्भवादित्याशयः । मदनावेशमन्त्रेणैव कामाभिधानोत्पादकी-
भूतमन्त्रेण, तस्य पुण्डरीकस्य सम्बन्धितान्तापेन संलापेन, आवेश्यमाना अधिष्टीयमाना
सती, तस्याः तरलिकायाः तां वल्कलपत्रिकाम् आदाय गृहीत्वा, तस्यां पत्रिकायाम् अभिलिखिताम्
अभिलिपीकृताम् इमाम् आर्याम् आर्याच्छन्दोयद्दामचरपट्टिम् अपश्यम् अद्वाचम् ।

इह 'जनयतेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन' इत्यत्र प्रतीयमाना क्रियो-
त्प्रेक्षा, 'मदनावेशमन्त्रेणैव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा ।

दूरमिति । हे सुन्दरि ! त्वया भवत्या विसं मृगालं 'मृगालं विसमञ्जादि' इत्यमरः, तद्वत् सिततया
शुभ्ररूपतया मुक्तालतया 'गृह्यतामियमममाला' इत्यभिधाय मम हस्ते स्थापितेन स्वीयमुक्तामयहारेण
करणेन, विप्रलोभ्यमानः अधिकप्रकर्षेण निजसङ्गमलोभं प्राप्यमाणः, मां लक्ष्मीकृत्यात्मन्यपि कामावेशेनैव
तथाविधचातुरीविधानादित्याशयः, अत एव च दर्शिता द्योतिता आशा मनोरथपूर्तराशंसा यस्य सः, मे
समान, उपकारिणीके समान और प्राणदायिनीके समान अभिनन्दित कर, समीपवर्त्ती तनालवृक्षमैसे एक पल्लव
लाकर, तीरवर्त्ती प्रस्तरखण्डके ऊपर मर्दन कर गन्धहस्तीके मदजलके समान मनोहर सौरभसमन्वित निकले हुए
उसके रससे, अपने उत्तरीय वल्कलमैसे एक पट्टी फाड़कर उत्तर, स्वकीय करकमलकी कनिष्ठिका उँगलीके नखाग्र-
द्वारा लिखकर 'अकेली रहनेके समयमें उस कन्याके पास तुम यह पत्रिका अत्यन्त गुप्तरीतिसे (छिपाकर) दे देना'
यों कह कर उस पत्रिकाको मुझे दे दिया ।' इतना कह तरलिकाने ताम्बूलके डिब्बेसे बाहर निकाल कर वह पत्रिका
मुझे दिखाई । शब्दमय होने पर भी अन्तःकरणमें मानो स्पर्श-सुख उत्पन्न करती और केवल कर्णके विषय होने
पर भी रोमाञ्च उ पन्न होनेसे मानो भरे समस्त अङ्गमें प्रवेश करनेका अनुमान कराती, उसके विषयका यह
आलाप सुनते ही—कामावेशके मन्त्रने मानो अन्दर प्रवेश किया हो उस प्रकार उस समय तरलिकाके हाथमेंसे
उस वल्कलकी पत्रिकाको लेकर देखा तो उसमें यह आर्या लिखी थी—(हे सुन्दरी !) कोई व्यक्ति जिस प्रकार
मुक्तामय (मोतियोंके) हारके समान शुभ्रवर्ण मृगाल-द्वारा अत्यन्त-लोभ उत्पन्न कराकर अपने अभिमत दिशाको

अनया च मे दृष्ट्या दिङ्मोहभ्रान्त्येव प्रतष्ठवर्त्मनः, बहुलनिशयेवान्वस्य, जिह्वोच्च-
त्येव मूकस्य, इन्द्रजालिकपिच्छिकयेवातत्त्वदर्शिनः, ज्वरप्रलापप्रवृत्त्येवासम्बद्धभाषिणः, दुष्ट-
निद्रयेव विषविह्वलस्य, लोकायतिक्रिययेवाधर्मरुचेः, मदिरेयेवोन्मत्तस्य, दुष्टावेश-क्रिययेव

मम मानसात् चित्तात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य स पूर्वविधः मानसजन्मा मनसिवाः कामः, हंस इव स्वभा दूरं
नीतः कामकेषु कामिनीद्वारा प्रलोभनस्यात्मन्तोद्दीपकवादतीव वधितः, सुतरां स्वरितनधुना तच्चिबुत्तेष्टो-
गस्तव्या करणीय इत्याशयः । हंसस्य तु—विससितया मुक्तानां लतया लतावद्धन्वाकाश्या पङ्कजा विन-
लीन्यमानः केनचित्जनेन विशेषप्रकर्षेण भण्णलोनेप्राप्यमाणः, तथा दमिता आशा स्वेन सह नयनार्धन-
मीष्टा दिङ् (दिष्टा) यस्मै सः, मानसे तत्संज्ञकसरोवरे जन्म यस्य सः तयोक्तः, दूरं नीतः स्वनिवासार्थ-
प्रकर्षं प्रापितः, भण्णलोनेन हंसस्य नीयमानसृगलानुसरणादियाशयः । इह पूर्णोपमा । अर्थां जातिः ।
स्वहृषं विससितमिति विससिता कत्र कीत्वं तु 'खी' स्यात् काश्चिन्सृगलवादिर्विचारापचये यदि' इत्यनरोक्त-
दिशेत्यवधेयम् । हंसपदे सितपदस्य परनिपातस्य अग्निस्तोकादिवदिति कुसलाः समावहते ।

अनपेति । किञ्चेति चार्थः । नदोदये 'ने' इत्यस्ययम् । अनया पुरोऽवलोक्यमानया पत्रिकया
कार्पया वा मे मया दृष्टया सत्या, स्मरातुरस्य कानातुरस्य मे मन मनसश्चित्तस्य सुतरां बाहुभ्येन दोष-
विकारोपचयः कानविकारवृद्धिः अक्रियत स्थधीयत इति सम्बन्धः । केन कस्य वेति जिज्ञासापानुराग-
वचनानि सङ्गमनीयानि । दिङ्मोहभ्रान्त्या दिग्भ्रमात्मकभ्रमेण, प्रतष्ठं विलुप्तम् इदन्तथा प्रत्येतुमसक्यं
वर्त्मं लक्ष्मीनूतो मार्गो यस्य तस्य पुरुषस्येव, पन्थाननतिक्रम्योत्पथं गन्तुर्यया पुनर्दिग्भ्रान्त्या किं कर्ष्य-
ताविमूढस्वरूपदोषविकारोपचयो विधीयते तद्दृश्यधीयतेति निष्कर्षः । इहाधिकपदत्वदोषविराकरणात्
'दिङ्मोहेनैव' इत्येव पाठो विधेयः तावत्तैवार्थसिद्धेः । बहुलनिशया कृष्णपद्मराश्या अन्वत्येव विगतलोभन-
त्येव, इहापि क्लिप्तस्य ताविमूढस्वरूपकानविकारवृद्धिः । जिह्वाया रसनाया उच्छ्वासा कर्त्तनेन मूकस्व-
वाणीरहितस्येव, इह उच्चारणनितान्तामानमर्थरूपो दोषविकारोपचयः । इन्द्रजालिकस्य नायिकस्य पुंसः
पिच्छिकया जनानां दग्धस्वरूपया लतस्त्वदर्शिनः प्रकृत्या भ्रान्तस्येव, इह वारतविकस्यैकान्तानिष्पन्नरूपो
दोषविकारोपचयः । ज्वरप्रलापस्य प्रवृत्त्या प्रारम्भेण असम्बद्धभाषिणः प्रकृत्यैव असङ्गतवादिन इव, इहा-
नवरतप्रलापरूपो दोषविकारोपचयः । दुष्टनिद्रया विषवेतेन चेतनाहीनरूपप्रमीलया विषविह्वलस्येव विष-
मप्रत्येव, इह पुनः चेतनाप्राप्यमावरूपो दोषविकारोपचयः । लोकायतेन निखिलेन्द्रेव लोकेषु निश्चितेन
प्रत्यक्षप्रमाणवादेन संसृष्ट इति लोकायतिको नास्ति कमूर्धन्यधार्वाकः, तस्य प्रत्यक्षप्रमाणनाशस्य बान्धुपण-
नृत्वात् । तस्य विद्या तच्चिर्मितशास्त्रं 'यावज्जीवं सुखं जीवेत्' इत्यादिका तथा, अघर्त्तत्वेः प्रकृत्यैवार्धन-
मतेर्लोकस्येव, इह सर्वया नास्तिक्यरूपा दोषविकारवृद्धिः । अत्र प्रसङ्गात्तार्कसिद्धान्तो निरूप्यते—

यावज्जीवं सुखं जीवेद्वास्ति नृत्पोरगोचरः । नस्तीनूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं मत्समगुण्डनम् । बुद्धिर्पोरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ॥

अत्र चत्वारि भूतानि भूनिर्वाच्यनलानिलाः । चतुर्न्यः सलु मृतेन्यश्चैतन्यमुपजायते ॥

किंवादिन्यः समेतेन्यो द्रव्येन्यो मदशक्तिवत् । सह स्पृहः कृतोऽस्तीति सानानाधिकरण्यतः ॥

देहः स्थौल्यादियोगाच्च स एवास्मा न चापरः । मम देहोऽयमिदमुक्तिः सम्भवदोपचारिकी ॥

दिखलाकर मानसरोवरम् उत्पन्न किञ्चो हंसको दूर दक्ष ले जाता है, उसी प्रकार तुम मृगालके समान दुःखपूर्ण
मोक्षिणोंको नाशसे उत्पन्न होने उत्पन्न कराकर, जारा दिखला कर मेरे ज्ञानवेगको अत्यधिक (जल, जलने)
बढ़ा दिया है (इत्यपि इस समय शीघ्र उसको निश्चितज्ञा उत्पन्न तुम्हें करना चाहिए) ।

दिग्भ्रमवश उत्पन्नानी (दिग्भ्रान्तिसे मार्ग भूल हुए) व्यक्तिके समान, कृष्णरङ्गको राजसे चक्रविहिन
(अन्ये) व्यक्तिके समान, जिह्वासेदन करनेसे मूक (गुंगी) व्यक्तिके समान, ऐन्द्रजालिक . वाद्वार) के मोर-
पंखोंके मोरछत्ते समानवत् भ्रान्त व्यक्तिके समान, ज्वरहालीन प्रलापके आरम्भसे समानवत् ही अन्मदवत्तके
समान, दुषिबनिद्रा द्वारा विष-वेगसे विह्वल व्यक्तिके समान, नास्तिकोंके विधान्वासे करनेसे समानवत् : अधार्मिक
लोगोंके समान, मध्यम करनेसे उत्पन्नके समान एवं अन्मदज्ञादिसे गन्मदज्ञा सञ्चार होनेसे मूढविद

पिशाचग्रहस्य, दोषविकारोपचयः सुतरामक्रियते स्मरानुरस्यै मे मनसः, येनाङ्गुलीक्रियमाणा सरिद्वि पुरेण विह्वलतामभ्यगमम् । ताञ्च द्वितीयदर्शनेन कृतमहापुण्यामिव अनुभूतसुर-
लोक्वासांमिव देवताधिष्ठितामिव लब्धवरांमिव पीतामृतामिव समासादित-त्रैलोक्य-राज्या-
मिपेकांमिव मन्यमाना, सततसन्निहितामपि दुर्लभदर्शनामिव अतिपरिचितामप्यपूर्वामिव

अङ्गनालिङ्गनाञ्जन्यं सुखमेव पुमर्थता । कण्टकाद्व्यथाञ्जन्यं दुःखं निरय उच्यते ॥
लोकांसदो भवेद्राजा परेशो नापरः स्मृतः । देहस्य नाशो मुक्तिस्तु न ज्ञानान्मुक्तिरिष्यते ॥
अग्निरुष्णो जलं शीतं शीतस्पर्शस्तथानिलः । केनेदं चित्रितं तस्मात् स्वभावात् न दुर्गवस्थितिः ॥
न स्वर्गो नाऽपवर्गो वा नैवाऽमा पारलौकिकः । नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥
पशुष्वेभिहतः स्वर्गो ज्योतिष्टोमे गमिष्यति । स्वपिता यजमानेन तत्र कस्माच्च हिंस्यते ॥
मृतानामपि जन्तूनां श्राद्धं चेत्तद्विचारणम् । गच्छतामिह जन्तूनां वृथा पापेयकवपनम् ॥
स्वर्गस्थिता यदि कृतिं गच्छेयुस्त्वत्र दानतः । प्रासादस्योपरिस्थानामिह कस्माच्च दायते ॥
यावज्जीवेत् सुखं जीवेद्दणं कृत्वा घृतं पिबेत् । भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥
यदि गच्छेत् परं लोकं देहादेव विनिर्गतः । कस्माद् भूयो न चायाति वस्तुस्नेहसमाकुलः ॥
त्रयो वेदस्य कर्तारो भण्डधूर्तनिशाचराः । जर्फरी तुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम् ॥ इत्यादि ।

मदिरया मद्यपानेन उन्मत्तस्येव मत्ततायुक्तस्येव, इह मत्ततातिशयरूपो दोषविकारोपचयः । तथा
दुष्टा विशेषकलेशोपादकत्वेन दूषिता । या आवेशक्रिया जन्मसम्बन्धनादीनघट्टेषु दुष्टग्रहाणां प्रवेशकार्यम्
अभ्यन्तरागमनकार्यं तथा पिशाचेन ग्रहो ग्रहणं यस्य तस्य पिशाचाभिमनूनस्य पुरुषस्येव, इत्य-
धिककलेशभोगो दोषविकारोपचयः । अयमाशयः—पूर्वमेव पिशाचेन ग्रहणं तदुपरि यदि जन्मस्यैषु
पापग्रहाणां प्रवेशः स्यात्तर्हि भूयान् दोषोपचयः स्यात् ।

इह मालोपमा । मग्नप्रक्रमतादोषस्त्विह पाठपरिवर्तनेन समाधेयः ।

येनेति । येन दोषविकारोपचयेन आङ्गुलीक्रियमाणा व्यश्रीक्रियमाणां पुरेण सज्जिलवृद्धया सरिद्ध-
दीव विह्वलताम् व्याकुलताम् अभ्यगमं सर्वतोभावेन प्रापन् । इह श्रीर्युपमा ।

तानिति । किञ्चेति चार्थः । द्वितीयदर्शनेन द्वितीयवारं मुनेरवलोकनेन कारणेन, तां तरलिकां कृत-
महापुण्यामिव विहितानि शयमुकृतामिव, अनुभूतोऽनुभवविषयीकृतः सुरलोके स्वर्गे वासो वसतिर्यया
तामिव, कयाचित् देवतया अधिष्ठितान् आधितामिव, लब्ध आसादितो वरो देवप्रसादां यया तामिव,
पीतम् आस्वादितम् अमृतं पीयूषं यया तामिव, तथा समासादितो लब्धः त्रैलोक्यराज्ये त्रिभुवनाधिपत्ये
अमिपेकोऽमिपेचनं यया तामिव च मन्यमाना मनसि ज्ञायमानाह पुनः पुनः भूयो भूयः पर्यष्टृष्वम्
अप्राप्तम् इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

इह महापुण्यविहिताष्टध्वरेणान् पण्णामेव क्रियोध्वरेणान् परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः । एवञ्च
स्वस्याऽप्यतिशयो पुनस्तन्निरीक्षणाभिलाषा प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुष्वनिः ।

सततेति । सततं निरन्तरं सन्निहितामपि पार्श्ववर्तिनीमपि दुर्लभं दुष्प्रापं दर्शनम् अवलोकनं यस्याः
तामिव, पुण्डरीकस्य द्वितीयवातावलोकनेन कारणेनेत्याशयः । आतिपरिचितामपि अतिसंस्तवगोचरोकृता-
मपि अपूर्वामिव अमिनवायातामिव सादृश्याद् आदरेण सहितम् आमापमाणा आलपन्ती ।

इहापि क्रियोध्वरेणोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

(निशाच प्रसिद्ध) व्यक्तिं समान मेरे कामानुर विरुद्धे इत आर्षाके देखनेसे दोष-विकारकी अत्यधिक इष्टि
हुई और बाढ़के जलसे नदीके समान, मैं इससे आकुल हो विह्वल हो गई । तरलिकाने उस मुनेकुमारको दूसरी
बार देखा था इससे वह 'मानो महापुण्यशालिनी हो, स्वर्गलोकमें ही मानो निवास कर आएं हो, देवनाओं से
मानो अधिकिष्ठ हो, वरदान पा गई हो, अमृत पान कर आएं हो, त्रिभुवनका राज्याभिषेक प्राप्त किया हो (इस
प्रकार मैं लगे नमने समझने लगी) सर्वदा मेरे समीपमें रहने पर भी मानो वसुका दर्शन दुर्लभ हो और अत्यन्त
परिचित होने पर भी मानो नई आर्ष हो, इस प्रकार नमने समझकर लल्ले आदरके साथ आशान करने लगी,

सादरमाभाषमाणा, पार्श्ववस्थितामपि^१ सर्वलोकस्योपर्यवस्थितामिव पश्यन्ती, कपोलयोर-
लकलताभङ्गेषु^२ च सोपग्रहं स्पृशन्ती, विपरीतमिव परिजनस्वामिसम्बन्धमुपदर्शयन्ती, 'तर-
लिके ! कथयै कथं स त्वया दृष्टः, किमभिहितासि तेन, कियन्तं कालमवस्थितासि तत्र,
कियदनुसरन्नस्मानसावागतः' इति पुनः पुनः पर्येषच्छम् । अनयैव च कथया तथा सह
तस्मिन्नेव प्रासादे तथैव प्रतिपिद्धाशेषपरिजनप्रवेशा दिवसमत्यवाह्यम् ।

अथ मदीयेनेव हृदयेन कृतरागसंविभागे लोहितायति गगनतलोपान्तावलम्बिनिं^३
रविबिम्बे, सरागदिवसकरानुरक्तायां कृतकमलशयनायामनङ्गातुरायामिव पाण्डुतां व्रजन्त्या-

पार्श्वेति । पार्श्वे स्वस्यापरस्मिन् भागे अवस्थितामपि आसीनामपि सर्वलोकस्य समस्तविश्वस्य
उपरि ऊर्ध्वं अवस्थितामिव निपण्णामिव पश्यन्ती अवलोकमाना, इहापि पुण्डरीकस्य द्वितीयवारा-
वलोकनेन कारणेनेत्याशयः । इह 'अवस्थितामिव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

कपोलयोरिति । कपोलयोगण्डयोः अलकलता भङ्गेषु चरलीवल्लम्बमानस्वलितकुञ्चितकचसमूहेषु
सोपग्रहं सानुकूल्यम् आदरयुक्तमित्यर्थः, यथा स्यात्तथा स्पृशन्ती स्पर्शं विदधती । 'उपग्रहः पुमान्
वन्द्यामुपयोगेऽनुकूलने' इति मेदिनी । 'भवने व्रजति' इत्यत्र कर्मणोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी यथा
भवति तथैव 'अलकलताभङ्गेषु' इत्यत्रापि सप्तमीत्यवगन्तव्यम् ।

विपरीतमिति । परिजनस्वामिसम्बन्धं सेव्यसेवकभावं विपरीतमिव विरुद्धमिव उपदर्शयन्ती अहं
सेविका सा तु सेव्या एवं रूपेण बहिर्बुद्ध्या प्रकाशयन्तीत्यर्थः, पुण्डरीकस्य द्वितीयवारावलोकनेन मयैव
तस्या निरतिशयगौरवसत्कारविधानादित्याशयः ।

तरेति । तरलिके वयस्ये ! कथय निवेदय स पुण्डरीकः कथं देन प्रकारेण त्वया भवत्या दृष्टोऽवलो-
कितः, किम् अभिहितासि कथितासि तेन पुण्डरीकेण, तत्र तस्मिन् वने कियन्तं कालं कियत्समयम् अव-
स्थितासि अवतिष्ठमानासि । अस्मान् स्वभवने आयान्तीरिति शेषः, असौ मुनिकुमारः, अनुसरन् पृष्ठेऽनु-
व्रजन् क्रियत्स्थानम् आगत आयातः ।

अनयेति । अनयैव पूर्वोक्त्यैव कथया वार्त्तया तथा तरलिकया सह तस्मिन्नेव प्रासादे पूर्वनिर्दिष्ट
एव सौधे, प्रतिपिद्धो निवारितः अशेषाणां समस्तानां परिजनानां सेवकवर्गाणां प्रवेशोऽभ्यन्तरागमनं
यथा तादृशी सती दिवसं वासरम् अत्यवाह्यम् अगमयम् ।

अथेति । रविबिम्बे सूर्यमण्डले, मदीयेन हृदयेन चेत्सा कृनो विहितः रागसंविभागः रागोऽनुराग
एव रागो लौहित्यं तस्य संविभागे विभज्य समर्पणं यस्मै तस्मिन्निव सति, लोहितायति ईषदृष्टीभवति,
गगनतलस्य व्योमतलस्य उपान्तात् प्रान्तप्रायभागात् अवलम्बिनि पतनोन्मुखे च सति ।

इहानुरागलौहित्ययोर्व्यतिरेकेऽपि रागपदस्लेषणाभ्यतिरेकाप्यवसायादतिशयोक्तिरलङ्कारः । रागसं-
विभागाकरणोत्प्रेक्षणाक्रियोत्प्रेक्षा चैयुभयोरेकाश्रयानुप्रवेशसङ्ख्यालङ्कारः ।

सरागेति । आतपलक्ष्यां सूर्यप्रकाशश्रियाम्, रागो लौहित्यमेव रागोऽनुरागः तेन सहेति सरागो
यो दिवसङ्कोर रविः तत्र अनुरक्तायां लोहितायाम् अनुरागवत्याञ्च सत्याम्, अत एव कृतं विहितं कमले
पङ्कजे कमलमयास्तरणे च शयनं स्थितिः स्वापश्च यया तस्याम्, अत एव अनङ्गातुरायां मदनविह्वलि-
तायामिव विद्यमानायां पाण्डुतां श्वेतां व्रजन्त्यां गच्छन्त्यां सत्याम् ।

बगलमें बैठने पर भी मानो वह सब लोकके ऊपर हो. इस प्रकार मैं उसे देखने लगी। उसके कपोलका और
उसके कुञ्चित केशकलाप (बुंदराली लठ्ठी) का आदरके साथ स्पर्श करने लगी। इस प्रकार सेव्यसेवकके
सम्बन्धका मानो व्यनिक्रम दिखाना—'तरलिके ! कह, तूने उसे किस भावसे देखा ? उन्होंने तुझसे क्या-क्या
कहा ? किन्तु देर तू उसके पास खड़ी रही, वे मेरे अनुसरण करते करते (पीछे-पीछे) कितने दूर तक आए'
यह बात मैं बार-बार उससे पूछने लगी। समस्त परिजनको प्रवेश करनेका निषेध कर उस अटालिका (महल)
के अभ्यन्तरमें तरलिकाके साथ इसी बातचीतमें ही मैंने वह दिन बिताया ।

उसके बाद मेरा हृदय ही मानो सूर्यमण्डलके राग (अनुराग, रक्तिना) को विभक्त कर दिया, उससे
सूर्यमण्डल रक्तवर्ण होकर गगन-तलके किनारे पर जब लटकने लगा, दिवस-लक्ष्मी, रागान्वित सूर्यके प्रति अनुरक्त

सातपलचम्याम्, गैरिकगिरिसलिलप्रपातपाटलेषु कमलवनेभ्यः समुत्थाय^१ वनगजयूथेष्विव पुञ्जीभवन्सु भास्करकिरणेषु गगनावतारविश्रामलालसानां रविरथवाजिनां हर्षहेषारवप्रतिशब्देन सह विशति मेरुगिरिगह्वरं वासरे, मुकुलित-रक्त-पद्मज-पुट-प्रविष्टमधुकरावलीषु रावं विरह-मूर्च्छाद्यकारितदृढयास्विव प्रारब्धयन्मिमीलनासु पद्मिनीषु, प्रासीकृत-सामान्य-मृगाललता-विवरसंक्रामितानीव परस्परहृदयान्याढाय विघटमानेषु रथाङ्गनाम्नां युगलेषु,

इह विमिश्रलिङ्गाभ्यां श्लिष्टविशेषगमादस्याच्च प्रकाशश्रीसूर्ययोः स्त्रीपुरुषव्यवहारसमारोपात् समा-
मोक्तिः पदार्थहेतुके काव्यलिङ्गे गुणोत्प्रेक्षा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

गैरिकेति । गैरिकस्तद्वत्तयो यो घातुविशेषः तस्य गिरिगैरिकगिरिः तस्य सलिलेषु जलेषु प्रपातेन पननेन पाटलेषु क्षेत्ररक्षेपु, तजलस्यापि गैरिकसम्पर्केण पाटलत्वादित्याशयः, भास्करकिरणेषु सूर्यरश्मिषु वनगजयूथेष्विव अरण्यहस्तिममूढेष्विव कमलवनेभ्यः पद्मकाननेभ्यः समुत्थाय समुत्थानं विधाय पुञ्जीभवन्सु पृच्छीभवन्सु सत्सु, तत्समयेऽरण्यहस्तिममूढानामप्येकत्रपुञ्जीभवनादित्याशयः । वनगजा अपि गैरिकमलिलप्रपातेन श्वेतरक्षाः सन्तः सायङ्काले ह्येकत्र पुञ्जीभवन्ति, सूर्यरश्मयः अपि श्वेतरक्षाः सन्तः सायं सङ्घुचितवस्थया पुञ्जीभवन्तीति द्वयोरौपम्यादुपमासङ्कारः ।

गगनेति । वामरे दिवसे, गगनावतारात् नभोमार्गे परिभ्रमणात् यो विश्रामो विश्रान्तिः तत्र लाल-
सानां लोलुपानां 'लोलुपो लोलुमो लोलो लम्पटो लालमोऽपि सः' इति रमसः, रविरथवाजिनां सूर्यस्य-
न्दननिपुष्पाङ्गानां हर्षेण अधिकपरिश्रमादनन्तरं विश्रामप्राप्तिसम्भवदानन्देन यो हेषारवः 'ह्रीं ह्रीं' इति
शब्दः तस्य प्रतिशब्देन प्रतिष्पन्निना सह, मेरुगिरिगह्वरं सुमेरुपर्वतकन्दरां विशति अभ्यन्तरमागच्छतीव
सति, विविधमहारत्नरश्मिभिः तद्गह्वरस्य निशायामपि वासरवदालोकमयीविहितत्वात् निकटसूर्यांश्च प्रति-
ष्पन्तीनां च तत्रान्यन्तरागमनसम्भवादित्याशयः । इह प्रतीयमानक्रियोत्प्रेक्षासहोक्थोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मुकुलितेति । मुकुलितानि रवेरस्तद्वत्त्वान्मुद्रितानि यानि रक्तपद्मजपुटानि कोकनदपुटानि तेषु
प्रविष्टा कूनप्रवेशा मधुकरावली भ्रमरपङ्क्तिः यामां तासु तथोक्तासु पद्मिनीषु कमलिनीषु, रविविरहेण
सूर्यवियोगेन या मूर्च्छां तया कन्धकारितानि मसुपक्षान्धकाराणं हृदयानि चेतांसि यासां तासु तादृशी-
स्त्विव विषमतासु, सूर्य कमलिनीप्रियत्वात् मधुकरागाङ्गान्धकारवत् शयामरुपत्वादित्याशयः, अत एव
प्रारब्धं निर्मीलनं मुकुलीभावं जडनाप्राप्तिश्च यामिस्तासु तादृशीषु सतीषु, सूर्यास्ते कमलिनीनिर्मीलनस्य
मूर्च्छारम्भे च जडतोपलब्धेः स्वभावमिदृशत्वादित्यभिप्रायः ।

इह कार्येण लिङ्गन च सूर्यकमलिन्योः स्त्रीपुरुषव्यवहारसमारोपात् समासोक्तः, मनसि विमिरो-
त्पत्तेरप्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा, पदार्थहेतुके काव्यलिङ्गे चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

प्राप्तीति । रथाङ्गनाम्नां चक्रवाकसंज्ञकानां युगलेषु द्वन्द्वेषु मल्लीकेषु तेष्वित्यर्थः, प्रासीकृतया
कवलीकृतया (अर्थात् पूर्ववत् मृगाललता द्वाभ्यामपि चम्बुपुटेन प्रान्तद्वये पुनर्येत्यर्थः) सामान्यया साधा-
रणया एकैकया मृगाललतया विभवत्तया कर्म्या, विवरेण स्वीयच्छिद्रमार्गेण करणेन महक्रामितानीव
अन्धोन्मथयोः मञ्जारितानीव परस्परहृदयानि अन्धोन्मथेनामि आदाय गुहीत्वा विघटमानेषु वियोगं प्राप्य
माणेषु मत्सु, चक्रवाकमिथुनानामपि रात्रिप्राप्ती विश्लेषस्य स्वाभाविकत्वात् प्रायशतशयाच्चाङ्गोन्मथ-

होकर कमलके ऊपर दृश्यन करती कामार्च होकर ही नानो कमलसे पाण्डुवर्ण हो गई; गैरिक (गेरुके) संतुल
पर्वतके झरनेके लक्ष्ये ऊपर गिरनेसे क्षेत्ररक्षण होकर मूर्च्छा किरान्तमूह कमलवनमेंसे निकलकर वनगजोंके
जुलटके समान एकत्र पुञ्जीभूत (इकट्ठे) होने लगे; समाने आकाशमें पर्यटनकर विश्राम करनेके अमिलीपी मूर्ध-
रय-निपुक्त अश्वगजे आनन्दसे किन्तु दूर हेषारव (हिनहिनाहट) को प्रतिष्पन्निके साथ, दिन मानो सुमेरुपर्वतकी
मुकुलीमें प्रवेश करने लगा; सुद्रिप्तभाव रक्तकमलके अन्धोन्मथने भ्रमर-यन्त्रियों प्रवेशकर गई थीं इस्से प्रतीत होता
था कि मानो सूर्यके वियोगसे मूर्च्छा आनेके कारण जिनके हृदय अन्धकारसे व्याप्त हो गये हैं—ऐसी कमलिनीयों
सुद्रिप्त (बन्त) होने लगीं; चक्रवाक और चक्रवाकी दोनोंको चम्बुपुटद्वारा पकड़ी हुई एक ही मृगाल-समके
विवरमें होकर आर-हुए, एक दूसरेके हृदयको मानो लेकर, उनमें जोड़े परस्पर वियुक्त होने लगे—तब मेरी वह

सा छत्रप्राहिणी समागत्य अकथयत्—‘भर्तृदारिके ! तयोर्मुनिकुमारयोरन्यतरो द्वारि तिष्ठति, कथयति चाक्षमालामुपयाचितुमागतोऽस्मि’ इति ।

अहन्तु मुनिकुमारनामग्रहणादेव स्थानस्थितापि गतेव द्वारदेशं समुपजाततदागमनाशङ्का समाह्वयान्यतमं कञ्चुकिनं ‘गच्छ, प्रवेश्यताम्’ इत्यादिश्य प्राहिणवम् ।

अथ मुहूर्त्तादिव तं तस्य, रूपस्येव यौवनम्, यौवनस्येव मकरकेतनम्, मकरकेतनस्येव वसन्तसमयम्, वसन्तसमयस्येव दक्षिणानिलम्, अनुरूपं सखायं मुनि-कुमारकं कपिञ्जलनामानं जराधवलितस्य कञ्चुकिनोऽनुमार्गेण चन्द्रातपस्येव बालातपमागच्छन्तम् अपश्यम् । अन्तिकमुपागतस्य चास्य पर्याकुलमिव सविषादमिव शून्यमिव अर्थिनमिव अन्तर्ग-

हृदययोरन्योन्यं प्रति निशायां विद्यमानत्वादित्यभिप्रायः । इह ‘संक्रामितानीव’ इत्यत्र क्रियोपेक्षा ।

तेति । सा छत्रप्राहिणी आतपत्रधारिणी समागत्य समेत्य अकथयत् अश्वीत्—‘भर्तृदारिके राजकन्यके ! तयोः पूर्वमवलोकितयोः मुनिकुमारयोः तपस्विबालकयोः अन्यतरः एकः कश्चित् द्वारि तिष्ठति स्थितो वसन्ते, कथयति वक्ति च अक्षमालां स्फटिकमयजपमालाम् उपयाचितुं प्रार्थितुम् आगत आयातोऽस्मि महाश्वेतया निजमुक्तमालां समर्प्य तदीवाक्षमालामाश्रयागतत्वादित्याशयः ।

अहमिति । मुनिकुमारनामग्रहणादेव तपस्विकुमाराभिधेयोपाशानादेव स्थानस्थिताऽपि स्वस्थानस्याऽपि द्वारदेशं गतेव द्वारमूर्तिं प्राप्तेव, औत्सुक्याधिभ्यादिश्याशयः । समुपजाता समुपस्था तस्य प्रेयसः पुण्डरीकस्य आगमनाशङ्का उपस्थितिसम्भावना यस्याः सा अहं महाश्वेता, अन्यतमं कञ्चुकिनं सौविदलं समाह्वय आह्वानं विधाय ‘गच्छ ब्रज प्रवेश्यताम् अभ्यन्तरे प्रवेशो विधीयताम्’ इति एवम् आह्वय आश्राप्य प्राहिणवं प्रेषितवती । इह ‘द्वारदेशं गतेव’ इत्यत्र क्रियोपेक्षा ।

अथेति । अथ तत्प्रेषणानन्तरं मुहूर्त्तादिव णादिव, रूपस्य सौन्दर्यस्य अनुरूपं सखि यौवनं तारुण्यमिव, यौवनस्य अनुरूपं सखायं मकरकेतनं काममिव, मकरकेतनस्य अनुरूपं सखायं वसन्तसमयं सुरभिकालमिव, वसन्तसमयस्य अनुरूपं सखायं दक्षिणानिलं मलयपवनमिव, तस्य पुण्डरीकस्य अनुरूपं निजतुल्यं सखायम्, चन्द्रातपस्य प्रातःकालीनशीतांशुप्रकाशस्य अनुमार्गेण पश्चात् पथा आगच्छन्तम् आयान्तं बालातपं नूननसूर्यालोकमिव, जराधवलितस्य वृद्धावस्थायां शुभ्रोक्तशरारस्य कञ्चुकिनः सौविदलस्य अनुमार्गेण आगच्छन्तम्, कपिञ्जलनामानं कपिञ्जलसंज्ञकं तं मुनिकुमारकं तापसबालकम् अपश्यम् अवलोकयम् ।

इह ‘रूपस्य यौवनमिव’ इत्यारम्य ‘वसन्तसमयस्य दक्षिणानिलमिव’ इत्यन्तं रशनोपमालङ्कार, ‘बालातपमिव’ इत्यत्र औद्युपमालङ्कारः, अनयोश्च मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः । ‘मुनिकुमारकम्’ इत्यत्रानु-कम्पायां कः ।

अन्तिकमिति । किञ्चेति चार्थः । अन्तिकं समीपम् उपगतस्य प्राप्तस्य अस्य कपिञ्जलस्य, पर्याकुलमिव नितान्तभयग्रमिव सविषादमिव सखेदमिव शून्यमिव निखिलोद्योगवर्जितमिव अर्थिनमिव याचकमिव, अन्तर्गतम् अभ्यन्तरे स्थितम् आकूनम् अभिप्रायविशेषो यस्य तम्, अर्थात् तस्याकार पूर्वविधोऽ-

छत्रधारिणी परिचारिका आकर मुससे कहने लगी - ‘राजकन्ये ! उन मुनिकुमारों ने ते एक आकर द्वारपर खड़ा है और कहता है कि ‘मैं जपमाला लेने आया हूँ ।’

मुनिकुमारका नामोच्चारण करनेसे ही मुझे उस स्थान पर बैठों रहने पर भी मानो द्वारदेशके निकट गई ऐसा प्रतीत हुआ और उसके ही आनेकी धारणासे, एक कञ्चुकीको बुलाकर—‘तुम जाओ, उस मुनिकुमारको अन्दर प्रवेश कराओ’ ऐसा आदेश देकर उसे भेज दिया ।

उसके बाद थोड़ी देरके बीचमें हाँ सौन्दर्यका जिस प्रकार यौवन, यौवनका जिस प्रकार कन्दर्प, कन्दर्पका जिस प्रकार वसन्त-काल एवं वसन्त-कालका, जिस प्रकार दक्षिण-वायु, उसी प्रकार उस प्रियतम मुनिकुमारका अनुरूप मिव कपिञ्जल नामक द्वितीय मुनिकुमारको, प्रभातकालीन चन्द्रालोकके पीछे पीछे नवीन सूर्यालोकके समान वृद्धावस्थासे धवल हुए कञ्चुकीके पीछे पीछे आते देखा ! वे आकर समीपमें उपस्थित हुए, उस समय उसकी आकृति मानो अत्यन्त व्याकुलके समान, खिन्नके समान, शून्यके समान एवं याचकके समान लक्षित हुई एवं

ताकृतम् आकारमलक्ष्यम् । उत्थाय च कृतप्रणामा सादरं स्वयमासनमुपाहरम् । उपविष्टस्य च बलादनच्छतोऽपि प्रक्षाल्य चरणानुपमृज्य चोत्तरीयांशुकपल्लवेनाव्यवधानायां भूमावेव तस्यान्तिके समुपाविशम् । अथ सुहृत्तमिव किमपि विवक्षुरिव स तस्यां मत्समीपोपविष्टायां तरलिकायां चक्षुरपातयत् । अहन्तु विदिताभिप्राया दृष्ट्यैव 'भगवन् ! अव्यतिरिक्त्येमस्मच्छरीरात् , अशङ्कितमभिधीयताम्' इत्यवोचम् ।

एवमुक्तश्च मया कपिञ्जलः प्रत्यवादीत्—'राजपुत्रि ! किं ब्रवीमि, वागेव मे नाभिधेय-विषयमवतरति त्रपया । क कन्दमूलफलाशी शान्तो वनवासनिरतः मुनिजनः, क वायम-शान्त-जनोचितो विषयोपभोगामिलापकलुषो मन्मथविविधविलाससङ्कुटो रागप्रायः प्रपञ्चः ।

बलोच्यते स्म यथा कश्चिदभिप्रायोऽस्य प्रकाशनीयो वर्तते किन्तु न तं स दहिः प्रकटयतीति । आकारं स्वरूपम् अलक्ष्यम् आकलयम् ।

उत्थायेति । अपि चेति चार्थः । उत्थाय, कृतो विहितः प्रणामो नमस्कारो यथा तादृशी अहम् । सादरं सबहुमानं स्वयं निजेनैव आसनं विष्टरम् उपाहरम् उपवेशनायापितवती ।

उपविष्टेति । उपविष्टस्य आसीनस्य, अनिच्छतो मदद्वारा पादप्रक्षालनमार्जने अवान्छतोऽपि तस्य कपिञ्जलस्य चरणौ पादौ बलात् हठात् प्रक्षाल्य प्रक्षालनं विधाय उत्तरीयांशुकपल्लवेन स्त्रीचोत्तरीयवस्त्रप्रान्तेन उपमृज्य प्रोन्मद्य च अहम् , अन्तिके तस्यैव निकटे, अव्यवधानायां विष्टरकृतव्यवधानवर्जितायां केवलायामवेत्यर्थः, भूमौ पृथिव्यां समुपाविशम् अनिष्टम् ।

अयेति । अथ अनन्तरं किमपि विवक्षुरिव वक्षुमिच्छुरिव सन् स कपिञ्जलः सुहृत्तमिव क्षणमिव स्थिरवा मत्समीपोपविष्टायां मञ्जिकासीनायां तस्यां तरलिकायां चक्षुर्नेत्रम् अपातयत् पातितवान् तस्या अपसरणादेत्याशयः ।

अहमिति । दृष्ट्यैव तरलिकां प्रति तस्य तथाविधनिरीक्षणभङ्ग्यैव विदितो ज्ञातः अभिप्रायः तर-लिकाया अपसरणविषयक आशयो यथा सा तथोक्ता सती 'भगवन् स्वामिन् ! अस्मच्छरीरात् मदीयदे-ह्यात् अव्यतिरिक्ता अभिप्राया इयम् , अशङ्कितं निःसन्देहं यथा स्यात्तथा अभिधीयतां कथ्यताम्' इत्य-वोचम् हृष्यकथयम् ।

एवमिति । मया महास्वेतया एवं पूर्वोक्तप्रकारेण उक्तः अभिहितश्च करिञ्जलः प्रत्यवादीत् प्रायवो-चत्—'राजपुत्रि भर्तृदारिके ! किं ब्रवीमि किं कथयामि, मे मम त्रपया लज्जया वागेव वचनमेव अभिधेय-विषयं वाच्यविषयं नावतरति न प्रवर्तते ।

क्वेति । कन्दं शालूकम् , मूलञ्च तद्भिन्नम् , फलञ्च अशनाति शुद्ध इति सः, शान्तः शमगुगसंयुतः जितेन्द्रिय इति तापयम् । अनेन स्वेनैव दोषादिनिवृत्तिर्जनिता । वनवासनिरतः अरण्यनिवाससङ्घो मुनिजनः तपस्विजनः कः, 'वनवासनिरत' इत्यनेन भोग्यविषयाणाम् अवलोकनादिजनितमाकर्षणमपि न सम्भवतीति स्पष्टितम् । अशान्तस्य अन्तरिन्द्रियानिग्रहशालिपुरुषस्य उचितो योग्यः, विषयाणां माय्यचन्दनयोरिदादिभोग्यवस्तूनाम् उपभोगामिलापेण भूयो भूयस्तदासेवनस्पृहया कलुषो मलिनः,

उनके अन्तर्गतमें मानो कोई विशेष अभिप्राय हो इस प्रकार मुझे प्रतीति हुई, उठकर आदर-सहित प्रणाम कर मैं स्वयं उनके लिए आसन लाई । उस पर उन्हें बैठ जाने पर उनकी इच्छा नहीं रहने पर भी हठसे मैंने उनके चरणगुगल धोए, एवं अपने उत्तरीयवस्त्र प्रान्त (पल्ले) द्वारा पोंछकर, मैं उनके निकट बिना किसी आसनके विष्टर हुए भूमि पर ही बैठ गई । उसके बाद वे किसी विषयको बोलनेकी इच्छासे ही नाचो, मेरे समीपमें बैठो हुई तरलिकाके प्रति कुछ देर दृष्टिपात किए । किन्तु उस दृष्टिपातसे ही उनका अभिप्राय समझ कर मैंने कहा—'भगवन् ! मेरे शरीरसे यह व्यक्ति भिन्न नहीं है, इसलिए आप जो कुछ कहना चाहते हैं उसे निःशङ्क चित्तसे कहिए ।'

मेरे इसप्रकार कहने पर कपिञ्जलने प्रत्युत्तर दिया—'राजकन्ये ! मैं क्या कहूँ ? लज्जाके कारण मेरी वाणी ही वक्तव्य विषय कहनेमें प्रवृत्त नहीं होती । कहाँ कन्द-मूल-फल खानेवाले जितेन्द्रिय वनवासी मुनिजन, और कहाँ अजितेन्द्रिय लोगोंके योग्य, भोग्यवस्तुओंकी अभिलाषासे कुतूषित, नानाविध कामचेंद्रासे परिपूर्ण एवं राग-बहुल

१. अनुपरताभिप्रेतम् । २. उपमृज्य । ३. कश्चित् मदिनि पदं न दृश्यते । ४. कन्दमूलाशी, मूलकलाशी । ५. 'वननिरतः । ६. अनुपशान्त' ।

सर्वमेवानुपपन्नमालोक्य, किमनन्वैवैव । अयत्नेनैव स्वहान्तात्पदवानीयरो नयति जनम् । न जाने किमिदं वत्कलानां सद्यश्चम् । उवाहो जटानां समुचितम् । तपसोऽनुत्पन्नम् । आहोस्त्विदृशोपदेशाङ्गमिदम् । अपूर्वेयं विद्वन्वना केवत्तम् । अवश्यक्यनीयमिदम् । अपर उपायो न दृश्यते, अन्या प्रतिक्रिया नोपलभ्यते, अन्त्यच्छरणं नास्त्येक्यते, अन्या गतिर्नास्ति । अकथ्यमाने च सहानन्योपनिशते जायते । प्राणपरित्यागेनापि रक्षणीयाः सुहृदस्तव इति कथयामि । अस्ति भवत्याः समक्षेनैव स मया तथा निरुत्पन्नशिवकपेनामिद्विद्वि । तथा चाभिवाद्य परित्यज्य तम्, तस्मान् प्रदेशादुपजातमन्तुलसष्टकुलनावचयोऽन्यप्रदेश-

मन्यस्य कन्दर्पस्य विविधविलासैः नानाविधचाराः सङ्घट्टः सङ्घर्षः पूर्णः, तथा रागः सुखानुदमिता सांसारिककुलल्लापैश्च प्रत्येन आधिक्येन च तत्, तदं प्रपञ्चः संसारो वा छ कुत्र । एवंविधसंसारे तपस्विन आसक्तिः कथङ्कारमपि न सम्भाव्यत इत्याशयः ।

इह बिल्करयोः संयोजनया विषयः, तव एव च कश्चित्पत्नी ह्येवंविधसंसारे मनासक्त इत्यवगम्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिरिति कुशलाः समाचक्षते ।

सर्वमेति । देवेन विधिना, किम् कनिर्वचनीयस्वरूपं, सर्वमेव एवमस्तमेव अनुपपन्नं नितान्त-प्रतिकूलत्वादनुचितम् आरब्धं प्रारब्धम् इति त्वम् कालोक्त्य पर्येति सम्बन्धः । त्रपादरोन सन्देहवरोन च स्फुटं न वक्तव्यवक्ष्यम् ।

अयत्नेनेति । अयत्नेनैव उपहासशशी निजोद्योगानादेनैव जलु निश्चयेन ईश्वरो भगवान् जनम् उप-हासात्पदतां परिहासस्थानतां नयति प्रापयति । इदं वक्ष्यमानं पुण्डरीककर्म किं वत्कलानां तल्लक्षण-रूपस्येत्यर्थः सद्यश्चम् उचितम्, इति न जाने इत्यर्थः, कथमपि नोचितमित्याशयः । उवाहो किं वा जटानां सटानां समुचितं योग्यम्, न कथमपि समुचितमित्याशयः । इत्यन्तरेऽपि । किं तपसो नियमविशेषस्य अनुरूपं सद्यश्चम्, आहोस्तिव कथवा धर्मोपदेशस्य आदिष्टमुक्तगतवतस्य बह्वं प्रयोजकमिदम् ।

अपूर्वेति । इयम् अभिधीयमाना पुण्डरीकस्य कामवेष्टा, केवलम् अपूर्वा विद्वन्वना समस्ताभिनवा देवद्वारा वञ्चना । इदं वृत्तम् अवश्यं निश्चयेन कथनीयं प्रतिपादनीयम् । अपरो भवत्याः सङ्घमाद् व्यति-रिक्तः, इत्यन्तरेऽपि, उपायः कालं न दृश्यते नावलोक्यते । अन्या भवत्याः मग्नेलगाद् द्वितीया प्रतिक्रिया विक्रिस्ता नोपलभ्यते न ज्ञायते । अन्यत् शरणं रक्षकं नास्त्येक्यते न दृश्यते । अन्या गतिः प्रतीकारोपा-यान्तरं नास्ति न विद्यते । अकथ्यमाने तस्मिन्प्रतिपादनाने महात् बहु अनयोपनिपातो विरुद्धपत्तिरिति जायत उच्यते निम्नप्राणविनाशसम्भवादित्याशयः । प्राणपरित्यागेनापि जीवितस्यावरोपनेनापि सुहृद-स्तवः मित्रस्य प्राणाः रक्षणीयाः रक्षया इति अस्माद्धेनोः कथयामि प्रतिपादयामि ।

इह यद्यपि 'अन्या गतिर्नास्ति' इत्यत्र गतिशब्दस्योपायायकत्वमेव व्यख्यानं समुचितम्, तथा-सति 'अपर उपायो नास्ति' इत्यस्य पूर्वमभिहितवैतार्थगानपुनरुक्ततादोषः समायतति, यद्यपि-वक्तव्य-दानप्रत्येन न दोषत्वमापादयति किन्तु गुणतामेवानाशयतीति न गड्ढाकल्लूपङ्कावकाशः । तथा च दर्पणे—

“.....कथितं च पदं पुनः । विहितस्यानुवाद्यत्वे विषादे वित्तये कृषि ॥” इति ।

अतोति । उपरदिगितक्षेपेन प्रकटितमन्युना मया भवत्याः तव समक्षं प्रत्यक्षमेव स पुण्डरीकः तथा निष्ठुरं लङ्घ्य अभिहितं त्वकः अस्तीति सम्बन्धः । जानीदिति तदर्थः । वर्तमानसाम्प्रत्ये लब्धा प्रयोगः । तथा तेन प्रकारेण अभिधाय कथयित्वा तं पुण्डरीकं परित्यज्य त्यक्त्वा उपजातमन्तुः उपरुक्तोचः उत्सृष्ट-

पद संतर ! देखो, विधातने वह कैसा कनिर्वचनीय अलङ्कार करके कामन् किया है ! तब वहांलके लोग कितो काफलो न करने पर भी ईश्वर कैसे समुत्पन्नो उवाहासतव बना देता है । मेरी समझने नहीं जाता है कि यह वत्कलवारगणे अनुचित है या उपायवारगणे योग्य है, किंवा वस्तुको अनुत्पन्न है अथवा अनुचित धर्मोपदेशना बड़ा है । यह तो केवल पूर्व विद्वन्वना इव है । किन्तु मुझे तो इस इत्यन्तको अवश्य कहना है, अतोति—इत्या दूसरा कोई उपाय नहीं है, अन्य कोई प्रतीकार समझने नहीं जाता है, अन्य कोई रक्षक नहीं है, अन्य कोई उपाय नहीं है, जिसे नहीं कहना है तो महाविरोध उत्पन्न होता है । अने प्राणपरित्याग करके भी मित्रके प्राणोंकी रक्षा करनेकी आदि—इत्यादि कहना है । तुम्हारे सामने ही मैंने उल्लेखित ईश्वर निष्ठुर वक्तव्य कहा था (उसे तुम जानती हो) इसके बाद उसे वही पर दोह कर और ओपके काल उपपन्न नो करना छोड़

मगमम् । अपयातायाश्च भवत्यां मुहूर्त्तमिव स्थित्वा एकाकी किमयमिदानीमाचरतीति सञ्जात-
वितर्कः प्रतिनिवृत्त्य विटपान्तरितविग्रहस्तं प्रदेशं व्यलोकयम् । यावत्तत्र तं नाद्राक्षम् ,
आसीच्च मे मनस्येवम्—‘किन्तु मदनपरायत्तचित्तवृत्तिस्तामेवानुसरन् गतो भवेत् , गतायाश्च
तस्यां लब्धचेतनो लज्जया न शक्नोति मे दर्शनपथमुपगन्तुम् ; आहोस्वित् कुपितः परित्यज्य
मां गतः, उतान्वेषमाणो मामेव प्रदेशमन्यमितः समाश्रितः स्यात्’ इत्येवं विकल्पयन् कश्चि-
त्कालमतिष्ठम् । तेन तु जन्मनः प्रभृत्यनभ्यस्तेन तस्य क्षणमप्यदर्शनेन दूयमानः पुनरचि-
न्तयम्—‘स कदाचिद्वैर्यस्खलनविनक्षः किञ्चिदतिष्ठमपि समाचरेत् । नहि किञ्चिन्न क्रियते
हिया । तन्न युक्तमेनमेकाकिनं कर्तुम्’ इत्यवधार्यान्वष्टमादरमकरवम् । अन्वेषमाणश्च यथा

कुसुमावचयः अहं मन्युनैव त्यक्तपुष्पचयनः तस्मात् प्रदेशात् स्यानात् अन्यप्रदेशं तदितरवनभागम्
भगमम् अत्रजम् । भवत्यां त्वयि अपयातायां गतायां मुहूर्त्तमिव चणमिव स्थित्वा अवस्थाय, इदानीं
साम्प्रतम् एकाकी अद्वितीयः अयं पुण्डरीकः किमाचरति किं विधत्ते इति सञ्जातवितर्कः उत्पन्नमन्देहः
प्रतिनिवृत्त्य परावर्त्य विटपान्तरितविग्रहः शास्त्राच्छादितशरीरोऽहं तं प्रदेशं स्थानं व्यलोकयम् अपश्यम् ।

यावदिति । यावत् यावत्समयं तत्र तस्मिन् स्थाने तं पुण्डरीकं नाद्राक्षं न व्यलोकयम्, मे मम मनसि
चित्ते एव वध्यमाणम् आसीत् तावदासीदित्यर्थः । ‘मदनस्य कामस्य परायत्ता अतीवाधीना चित्तवृत्तिः
मनोव्यापारः यस्य स तथोक्तः पुण्डरीकः तां कन्यकामेव अनुसरन् अनुव्रजन् किं गतः प्रयातो भवेत् ,
तस्यां कन्यकायां गतायां प्रयातायां सत्यां च, लब्धचेतनः प्राप्तचेतनः लज्जया प्रपया मे मम दर्शनपथम्
आलोकनमार्गम् उपगन्तुं प्राप्तुं न शक्नोति न समर्थो भवति; आहोस्वित् अथवा कुपितो मम भर्त्सनेन
क्रुद्धः सन् मां सत्वार्य परित्यज्य विहाय गतः प्रस्थितः, उत अथवा मामेव अन्वेषमाणः वीक्षमाणः इतः
अस्मात् अन्यम् अपरं प्रदेशं स्थानं समाश्रितः अवलम्बितः स्यात् भवेत्’ इत्येवं विकल्पयन् नानाप्रकारां
कल्पनां विदधत् कश्चिःकालं कश्चित्समयम् अतिष्ठम् स्थितवान् ।

तेनेति । जन्मनः प्रभृति उत्पत्तिदिनमारभ्य अनभ्यस्तेन अपिरिचितेन चणमपि चणकालमपि तस्य
पुण्डरीकस्य तेन अदर्शनेन अनवलोकनेन दूयमानः सन्तप्यमानः पुनर्भूयः अहम् अचिन्तयं चिन्तितवान्-
‘स पुण्डरीकः, धैर्यस्य धृतेः स्खलनेन विलोपेन विलङ्घो लज्जितः सन् , कदाचित् कस्मिंश्चित्समये किञ्चित्
अनिष्टमपि उद्बन्धनादिकमवाञ्छिततममङ्गलमपि समाचरेत् व्यवहरेत् । ननु तथाविधो मनस्वी कथमवा-
ञ्छितं व्यवहरेदित्यन आह—नहीति । हिया लज्जया न क्रियते विधीयते एव किञ्चित् किमपि नहि विधत्
इत्यर्थः, अपि तु मयं विधीयत एवेत्यभिप्रायः । इह सामान्येन विशेषपरमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

तस्मात् कारणात् एकाकिनम् अद्वितीयं कर्तुं विधातुं न युक्तमुचितम्’ इत्यवधार्य एवं पूर्वोक्त-
प्रकारेण निश्चय्य अन्वेषणं मार्गयितुम् आदरम् उद्योगम् अकरवं व्यदधम् ।

अन्वेषेति । अन्वेषमाणो मृग्यमाणश्चाहं यथा यथा तं पुण्डरीकं नापश्यं न व्यलोकयं तथा तथा

मैं उस स्थानसे दूसरे स्थानमें चला गया । तुम्हारे चले आनेके अनन्तर थोड़ी देर ठहर कर मेरे मनमें इसप्रकार
सन्देह उत्पन्न हुआ कि—‘इस समय पुण्डरीक अकेला क्या करता होगा ?’ यह जाननेके अभिप्रायसे मैं फिर लौट
कर एक वृक्षके अन्तरालमें छिप कर उस स्थानकी ओर दृष्टिपात करने लगा । किन्तु जिस समय उस स्थानमें मैंने
उत्तको नहीं देखा, उस समय मुझे इसप्रकार मनमें होने लगा कि—‘सम्भवतः, अत्यन्त कामाधीन-चित्त होकर वह
कहाँ उस कन्याके पीछे पीछे तो नहीं गया होगा ? अथवा उस कन्याके अपने घर चले-जानेके बाद चेतना आनेसे
लज्जाके कारण मेरे सामने उपस्थित होनेमें समर्थ नहीं हो सकता है, या कुपित होकर मुझे छोड़कर चला तो नहीं
गया होगा, किंवा मुझे ही अन्वेषण करता करता इस स्थानसे किसी दूसरे स्थानमें तो नहीं चला गया होगा’ इस
प्रकार मन ही मन नानाविध कल्पना करता करता मैं उस स्थानमें ही थोड़ी देर खड़ा रहा । जन्मकालसे ही एक
क्षण भी उनके साथ वियोग नहीं होनेका अभ्यास था, इसलिए तत्काल उसे न देखनेसे सन्नत होकर मैं फिरसे
चिन्ता करने लगा—‘कहाँ धैर्य-स्खलनसे लज्जित हो वह कुछ अनिष्ट आचरण भी न करे टाले ! क्योंकि—लज्जाके
कारण मनुष्य चाहे जो कुछ भी कर टालना है, इसलिये इसे अकेला रखना उचित नहीं है’ इसप्रकार मैं मन ही मन
स्थिर कर उसे अन्वेषण करनेके लिए चेष्टा करने लगा । ज्यों ज्यों अन्वेषण करने पर भी वह देखनेमें नहीं आया

यथा नापश्यं तम् , तथा तथा सुहृत्स्नेहकातरेण मनसा तत्तदशोभनमाशङ्कमानस्तरुलता-
गहनानि, चन्दनवीथिकाः, लतामण्डपान्, सरःकूलानि च वीक्षमाणो निपुणमितस्ततो दत्त-
दृष्टिः सुचिरं व्यचरम् ।

अथैकस्मिन् सरःसमीपवर्तिनि निरन्तरतया कुसुममय इव मधुकरमय इव परभृत-
मय इव मयूरमय इवातिमनोहरे वसन्तजन्मभूमिभूते लतागहने कृतावस्थानम्,
उत्सृष्टसकलव्यापारतया लिखितमिवोत्कीर्णमिव स्तम्भितमिवोपरतमिव प्रसुप्तमिव योग-
समाधिस्थमिव, निश्चलमपि स्ववृत्ताच्चलितम्, एकाकिनमपि मन्मथाधिष्ठितम्, सानुरागमपि

सुहृत्स्नेहकातरेण मित्रप्रीतिदैन्येन मनसा चित्तेन तत्तदशोभनम् उद्गन्धनादिकममङ्गलम् आशङ्कमानः
सन्दिग्धमानः तरुलतानां वृक्षवल्लीनां गहनानि वनानि, चन्दनवीथिकाः चन्दनवृक्षपङ्क्तीः लतामण्डपान्
सरसः सरोवरस्य कूलानि तीराणि च निपुणम् एकतानं यथा स्यात्तथा वीक्षमाणो विलोक्यमानः इत-
स्ततः समन्तात् दत्तदृष्टिः दत्ताञ्चलोकनोऽहं सुचिरं बहुसमयं व्यचरम् अभ्रमम् ।

अयेति । अथ अनन्तरं सरःसमीपवर्तिनि सरोवरनिकटस्थायिनि निरन्तरतया कुसुमेः सान्द्रतया
कारणेन कुसुममये प्रसूनै रचिते इव, मधुकरैर्निरन्तरतया मधुकरमय इव भ्रमरमय इव, परमृतेर्निरन्तर-
तया परभृतमय इव कोकिलै रचित इव, तथा मयूरैर्निरन्तरतया मयूरमय इव कलापिमय इव, अति-
मनोहरे नितान्तरमणीये वसन्तस्य मधुसमयस्य जन्मभूमिभूते उत्पत्तिस्थानस्वरूपे एकस्मिन् लतागहने
लतामयविपिने कृतावस्थानं विहितावस्थितिं तमहमद्राक्षमित्युत्तरेण संबन्धः ।

इह प्रकृतविषये मयट्प्रत्ययविधानात् 'कुसुममय इव' इत्यादिचतसृणामेव क्रियोप्रेक्षाणां परस्परं
नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

उत्सृष्टेति । उत्सृष्टाः त्वदधीनत्वात् परित्यक्ताः सकलाः समस्ता व्यापारा अहप्रत्यहचेष्टादयो येन
तस्य भावस्तथा कारणेन, लिखितं चित्रितमिव, उत्कीर्णं प्रस्तरादिकं निस्तब्ध रचितमिव, स्तम्भितमिव
केनचित् जडोक्तमिव, उपरतमिव मृतमिव, प्रसुप्तं शयितमिव, तथा योगस्य चित्तवृत्तिनिरोधस्य यः
समाधिः अन्तिमाङ्गं केवलमर्थनिर्भासनरूपं तत्र तिष्ठतीति तमिव ।

इहापि 'लिखितमिव' इत्यारभ्य 'योगसमाधिरूपमिव' इत्यन्तं षण्णामेव क्रियोप्रेक्षाणां मिथो
नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

निश्चलमिति । निश्चलं स्थिरमपि स्ववृत्तात् निजकर्तव्यात् चलितमिति विरोधः, प्रभ्रष्टमिति तत्प-
रिहारः । एकाकिनमसहायमपि मन्मथेन कन्दर्पेण सहायकेन अधिष्ठितमाश्रितमिति विरोधः मन्मथस्य
केवलं मनोवृत्तिस्वात्परिहारः । अनुरागेण रक्तिन्ना सह विद्यत इति सानुरागस्तमपि पाण्डुतां श्वेतान्
आवहन्तम् आदधानमिति विरोधः, सानुरागं प्रियतमायामासक्तमपीति तत्परिहारः । शून्यान्तःकरणमपि

त्यो त्यो सुहृत्स्नेहसे मेरा मन विह्वल हो गया, और उसके विषयमें नानाविध अमङ्गलकी आशङ्का होने लगी ।
वृक्षों और लताओंकी जुझमें, चन्दनवृक्षकी पङ्क्तिमें लतामण्डपों और सरोवरके तीर पर देखते देखते, पुष्पा-
नुपल्लवसे इतस्ततः भलीभाँति दृष्टिपात करता करता मैंने बहुत समय तक विचरण किया ।

उसके बाद सरोवरके निकटवर्ती एक अत्यन्त मनोहर वसन्त-कालकी जन्मभूमिके समान लताकुञ्ज
(लतामय वन) के मध्य में, जो सवन पुष्प होनेके कारण उस लतामय वनके पुष्पनिर्मितके समान, सवन भ्रमरोंके
कारण भ्रमरनिर्मितके समान असंख्य कोकिलोंके रहनेके कारण कोकिल-निर्मितके समान एवं बहुत मयूरोंके
रहनेके कारण मयूरनिर्मितके समान प्रतीत होता था, मैंने उसे बैठे देखा । अहप्रत्यहके स्पन्दनादि सनत्त
व्यापारोंको भी परित्याग कर दिया था, इसलिए वह विचित्रके समान, क्षोदितके समान, स्तम्भित (स्तब्ध) के
समान, मरे हुएके समान, निद्रितके समान, एवं योग-समाधिस्थितके समान हो, ऐसा दीखता था । निश्चल होनेपर
भी वह अपने कर्तव्यसे चलायमान (परिभ्रष्ट) हो गया था, सहायशून्य होने पर भी कामदेव उसके साथ लगा

पाण्डुताभावहन्तम्, शून्यान्तःकरणमपि हृदयनिवासिदयितम्, तूष्णीकमपि कथितमदन-
वेदनातिशयम्, शिलातलापविष्टमपि मरणे व्यवस्थितम्, शापप्रदानभयादिवादत्त-
दर्शनेन कुसुमायुधेन सन्ताप्यमानम्, अतिनिष्पन्दतया हृदयनिवासिनीं प्रियां द्रष्टुमन्तः-
प्रविष्टैरिवासह्यमन्तापसन्त्रासप्रलीनैरिव मनःक्षोभप्रकुपितैरिव उन्मुच्य गतैरिन्द्रियैः शून्यी-
कृतशरीरम्, निष्पन्दनिमीलितेनान्तर्वलन्मदनदहनधूमाकुलिताभ्यन्तरेणोप पक्ष्मान्तर-विव-
रवान्तानेकधारमनवरतमीक्षणयुगलेन बाष्पजलदुर्द्धिनमुत्सृजन्तम्, आलोहिनीमघरप्रभा-

हृदयनिवासिदयितं मनोनिवासिवस्त्रममिति विरोधः, हृदये दयितानिवासस्य सत्त्वे तस्य शून्यत्वस्य विरु-
द्धत्वादित्यभिप्रायः, शून्यं विषयान्तरविचारवर्जितम् अन्तःकरणं हृदयं यस्य तमिति तत्परिहारः । तूष्णीं
शीलमस्येति तूष्णीकः तं मौनालम्बनमपि कथितो निरूपितो मदनवेदनायाः कामपीडायाः अतिशय
आधिक्यं येनेति मौनकथनयोरेकग्रसम्भवाभावाद्बोधः, कथितः शरीरस्तम्भादिना बोधित इति तापरि-
हारः । शिलातले प्रस्तरतले उपविष्टमासीनमपि मरणे व्यवस्थितं विशेषेणावस्थितमित्येकस्य युगपदधि-
ष्ठानद्वयवृत्तिवै विरोधः, व्यवस्थितं कृतनिश्चयमिति तत्परिहारः । इह प्रत्येकविशेषण एव विरोधाभासः ।

आपेति । शापप्रदानस्य अभिसम्पाददानस्य भयात्रासादिव अदत्तदर्शनेन अदृश्यशरीरेणेत्यर्थः,
कुसुमायुधेन मदनेन सन्ताप्यमानं पीड्यमानम् । इह हेत्वप्रेषा ।

अतीति । अतिनिष्पन्दतया अतिनिष्क्रियतया हृदयनिवासिनीं मनःस्थायिनीं प्रियां दयितां
द्रष्टुम् अवलोकयितुम् अन्तःप्रविष्टैरिव अन्तर्गतैरिव, असह्यसन्तापात् असोडशसंस्वरात् यः सन्त्रासो
भयं तेन प्रलीनैः लुक्कायितैरिव, तथा मनसो हृदयस्य क्षीमेण सञ्चलनेन असन्मार्गप्रापणेनेत्यर्थः प्रकु-
पितैः क्रुद्धैरिव, स्वेषां बहुकालादेव नितान्तशिष्टत्वादित्याशयः, अत एव उन्मुच्य निजनिजस्थानं परि-
त्यज्य गतैः प्रंस्यतैः इन्द्रियैः करचरणादिभिः शून्यीकृतं परित्यक्तं शरीरं वपुर्यस्य तमिव विषमानम्,
अन्ययैवविधा निष्क्रियता न स्यादित्याशयः ।

इह 'अन्तःप्रविष्टैरिव' इत्याद्यस्तिस्त्रो वाच्याः क्रियोप्रेक्षाः, 'शून्यीकृतम्' इत्यत्र च शरीरशून्यी-
करणोपेक्षणादिवादिप्रयोगासत्त्वाच्च प्रतीयमाना क्रियोप्रेक्षा, इत्यासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

निष्पन्देति । निष्पन्दं निष्क्रियं च तत् निमीलितं मुद्रितञ्चेति तेन तादृशेन, अत एव अन्तरभ्यन्तरे
उबलतः सन्दीप्तस्य मदनदहनस्य कामाग्नेः धूमैः आकुलितं स्यात्तम् अभ्यन्तरम् अन्तर्यस्य तेनेव विद्य-
मानेन, अन्तर्धूमग्याप्तौ लोचनमुद्रणस्य प्राकृतिकात्वादित्याशयः ईक्षणयुगलेन लोचनद्वयेन करणेन,
पक्ष्मान्तरविवरेभ्यः चक्षुर्लोममध्यभागेभ्यो वान्ता उद्गीर्णा अनेका विविधा धाराः प्रवाहा यस्य तत्,
बाष्पजलदुर्द्धिनम् अश्रुसलिलवृष्टिम् उत्सृजन्तं वर्णन्तम् ।

इह 'मदन एव दहनः' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकम्, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, क्रियोप्रेक्षा चेत्ये-
तेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

आलोहिनीति । हृदयं मानसं प्रदहतः प्रउबलतः अग्न्याग्नेः मदनानलस्य ऊर्ध्वसंसर्पिणीम् उपरि-

धा (कामार्त्तथा), रक्तवर्ण होने पर भी पाण्डुवर्ण धारण किया था (तुम्हारे प्रति अनुरक्त हुआ था, एवं तुम्हारे
ही विरहसे पाण्डुवर्ण धारण किया था), उसका अन्तःकरण शून्य होने पर भी हृदयमें कोई प्रियजन वास करता
था (अन्तःकरणमें अन्य विषयकी चिन्ता नहीं थी, केवल तुम्हारी ही चिन्ता रहती थी), मौनावल्लन करते रहने
पर भी अत्यधिक कामवेदना प्रकट करता था (नानाविध भङ्गीद्वारा कामवेदना सूचित करता था), प्रस्तरखण्डके
ऊपर बैठे रहने पर भी वह नृत्युकी शरणमें था (निश्चय कर लिया था । शापप्रदानके भयसे हा मानो अष्टदह
कर कामदेव उसको सन्तप्त करता था, अत्यन्त निश्चल होने के कारण उसको श्न्द्रियों मानो हृदयनिवासिनी
प्रियाकी देखनेके लिए अन्दर प्रवेश कर गई हों, असह्य सन्तापके भयसे ही मानो छिप गई हों अथवा मनका
असत्यदर्शने जानेके कारण क्रोधित होकर अपने अपने स्थानका परित्याग कर गई हों इत प्रकार उसका शरीर
मानो श्न्द्रियोंसे शून्य दीप्तता था । निश्चल और मुद्रित (निचे हुए)—अन्तःप्रज्वलित कामाग्निके धूमसे
अभ्यन्तरमें मानो व्याकुल हुए—उसके नेत्रोंमेंसे नयनलोमके अन्तराल (दरीनी बीच) में होकर अस्तस्य

मनङ्गाग्नेः प्रदहतो हृदयम्^१ ऊर्ध्वसंसर्पिणीं शिखांमवाद्य निष्पतद्भिरुच्छुःसैस्तरलीकृताम-
त्रलताकुसुमकेशम्, वामकपोलशयनीकृत-करतलतया समुत्सर्पद्भिरमलैर्नखांशुभिर्विम-नी-
कृतमच्छाच्छचन्दन-रसरचित-लालाटिकामिव लालाटदेशमुद्ग्रहन्तम्, अचिरापनीत-पारि-
जात-कुसुम-मञ्जरी-कर्णपूरतयां सशेषं परिमलामोद-लोभोपसर्पिणा कलविरुतच्छलेन मदन-
सम्मोहनमन्त्रमिव जपता मधुकरकुलेन सनीलोत्पलमिव सतमालपल्लवमिव श्रवणदेशं दधान-
नम्, उत्कण्ठा-उवर-रोमाञ्चव्याजेन प्रतिरोमकूप-निपतितानां मदनशराणां कुसुमशर-शाल्य-

गामिनीं शिखां ज्वालामिव, आलोहिनीम् आरक्ताम् अक्षरप्रभाम् ओष्ठशोभाम् आदाय गृहीत्वा निष्प-
तद्भिर्निसरद्भिः उच्छ्वासैर्निश्वासैः करणैः, तरलीकृता आन्दोलिता आसन्नलतानां समीपवल्लीनां कुसुम-
केशराः पुष्पकिञ्चुका येन तम् ।

इह 'अनङ्गाग्नेः' इत्यत्र निरङ्गकैवलरूपकम्, 'शिखामिव' इत्यत्र श्रौत्युपमा चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभाव-
सङ्करः । केचित्तु—'शिखामिव' इत्यत्र जात्युपेक्षामिति वदन्ति । 'आलोहिनीम्' इत्यत्र 'वणार्दनुदात्तात्तो-
पवात्' इत्यनेन ङीष् तत्सन्धिपयोगेन तस्य नकारादेशश्च ज्ञेयः ।

वातेति । वामकपोलस्य सव्यगण्डस्थ शयनीकृतं तत्पोकृतम् आश्रयीकृतमित्यर्थः करतलं वाम-
पाणितलं येन तस्य भावस्तया कारणेन, विस्तारितवामकरतले वामकपोलस्यापनेन वामकरनखरश्मीनां
भाले सञ्चरणादित्यर्थः, समुत्सर्पद्भिर्भाले समुद्ग्रच्छद्भिः नखांशुभिः पुनर्भवरश्मिभिः, विमलीकृतं धवली-
कृतम्, अत एव अच्छाच्छेन अत्यन्तविशदेन चन्दनरसेन मलयजद्रवेण रचिता निर्मिता ललाटिका
तिलकविशेषो यस्मिन् तमिव विद्यमानं ललाटदेशं मालप्रदेशम् उद्ग्रहन्तं धारयन्तम् । इह तिलकविशेष-
निर्माणोपेक्षणादिक्रियोपेक्षा । 'पत्रपाश्या ललाटिका' इत्यमरः ।

अचिरिति । अचिरं सद्यः अपनीतः महारवेतायै समर्पणाय अपसारितः पारिजातकुसुममञ्जरीरूपः
मन्दारपुष्पवल्लीरूपः कर्णपूरः श्रवणभूषणं यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, सशेषः तत्कालेऽभ्यवशिष्टो
यः परिमलः सौरभं तस्य य आमोदः तदनुभवजप्रहर्षः तस्य लोभेन लिप्तया उपसर्पिणा निकटस्थापिना,
कलविरुतच्छलेन स्वीयमधुराव्यक्तशब्दव्याजेन, मदनस्य कामस्य संमोहनमन्त्रं वशीकरणमन्त्रं जपता
जापं विदधतेव विद्यमानेन, मधुकरकुलेन भ्रमरसमूहेन करणेन, सनीलोत्पलमिव सेन्दीवरमिव, सतमाल-
पल्लवमिव सतापिच्छकिसलयमिव विद्यमानम्, भ्रमरगणस्य नीलोत्पलतमालपल्लवसदृशतयाऽवगम्य-
मानत्वादित्याशयः । श्रवणदेशं कर्णप्रदेशं दधानं धारयन्तम् ।

इह 'कलविरुतच्छलेन मदनसंमोहनमन्त्रमिव' इत्यत्र सापह्नुवा क्रियोपेक्षा, 'सनीलोत्पलमिव'
'सतमालपल्लवमिव' इत्युभयत्र च गुणोपेक्षेयतासां मिथो नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः ।

उत्कण्ठेति । उत्कण्ठया मदनौत्सुक्येन यो उवरः अन्तर्दाहः तेन ये रोमाञ्चाः पुलकाः तेषां व्याजेन
कपटेन, अङ्गलग्नं शरीरसंसक्तम्, प्रतिरोमकूपनिपतितानां प्रत्येकरोमकूपलग्नानां मदनशराणां काम-
बाणानां मध्ये ये कुसुमशराः प्रसूनलक्षणा बाणाः तेषां शल्यशकलनिकरम् अप्रखण्डजालम्, विभ्राणं
दधानमिव, रोमाञ्चो नास्ति, मन्वे प्रतिरोमकूपं निपतिततास्ते बाणा निर्गताः किन्तु निमग्नः अग्रखण्डस्तु
रोमकूपेषु लग्न इत्यभिप्रायः ।

धाराभोस्ते अविश्रान्त अश्रु-जलको वर्षा हो रही थी, हृदयको दग्ध करती मदनाश्रिकी ऊर्ध्वगामिनी ज्वालाके समान
आरक्तवर्ण अक्षरकी कान्तिकी लेकर बाहर निकलते उच्छ्वासोस्ते समीपवर्ती लताओंके पुष्प-केशर कन्वित हो
रहे थे; बाएँ हाथके ऊपर बायाँ कपोल रखने के कारण ऊर्ध्वगामी निर्मल नख-किरणोंसे निर्मल ललाटदेश मानो
अतित्वच्छ चन्दन-रसके तिलकसे शोभित था; थोड़ी ही देर पहले कानमेंसे पारिजात-पुष्पकी मञ्जरी हवासे बानेसे
उसको वचो हुई दुर्गन्धिके लोभसे आकृष्ट हुए भ्रमरगण उपस्थित होकर अत्यन्त मधुरध्वनिके व्याजसे मानो कान-
देवका सम्मोहन मन्त्र जप करते थे, इससे प्रतीत होता था कि मानो उत्तने कानमें नील-कनक अथवा तमाल-
पल्लव धारण किया हो; उत्कण्ठाके सन्तापमें हुए रोमाञ्चके व्याजसे मानो प्रत्येक रोमकूपमें निपतित कामदेवके

शकल-निकरमिवाङ्गलानं विभ्राणम्, दक्षिणकरेण च स्फुरित-किरणनिकरौ करतल-स्पर्श-सुख-कण्टकितामिवमुक्तावलीमिविनयपताकामुरसि धारयन्तम् ; मदनवशीकरणचूर्णेनैव कुसुम-रेणुना तरुभिराहन्यमानम्, आत्मरागमिव संक्रामयद्भिरासनैरनिलचलितैः अशोकपल्लवैः स्पृश्यमानम्, सुरतामिपेकसलिलैरिवाभिनवपुष्पस्तवकमधुशीकरैर्वनश्रियाभिमिष्यमानम्, अलिनिवह-निपीयमान-परिमलैरुपरि पतद्भिश्चन्पककुड्मलैस्तत्प्रशरशाल्यकैरिव सधूमैः कुसुम-

इहापि सापह्नुवा क्रियोप्रेक्षा । ननु कामदेवस्य पुष्पयागत्वेनैव प्रसिद्धिः, तदनिरिक्तशरागामश्रुत-त्वात् ; तथा च सति 'मदनशरागाम' इत्यत्र शरपदेन प्रसिद्धकुसुमशरागामेव ग्रहणोपपत्तौ पुनः 'कुसुम-मशरे'त्यस्योपादानेनाधिकपदत्वदोषप्रसक्तिरिति चेत् ? सत्यम्, तद्वारणाय तत्पदपरित्यागस्यैवौचित्या-दिति सुधीभिराकलनीयम् ।

दक्षिणेति । द्विज्जेनि चार्थः । दक्षिणकरेण अपसङ्गहस्तेन, उरसि वक्षसि, स्फुरितः प्रदीप्तः किरण-निकरः रश्मिसमूहो यस्याः ताम्, अन एव करतलस्य पाणितलस्य स्पर्शेन संयोगेन यत् सुखम् आनन्दः तेन कण्टकिनां सज्जातपुलकामिव विद्यमानाम्, रश्मिसमूहस्य रोमाञ्चवद्वगतेरित्याशयः, तथा अवि-नयस्य मदनावेशरूपदुर्गन्धहारस्य पताकां वैजयन्तीमिव विद्यमानां मुक्तावलीं भवदीयं हारं धारयन्तं दधानम् ।

इह पदार्थहेतुकं कायलिङ्गमलङ्कारः, तथा 'करतलस्पर्श-सुखकण्टकितामिव' इत्यत्र वाच्या क्रियो-प्रेक्षा, 'अविनयपताकाम्' इत्यत्र प्रतीयमाना जात्युप्रेक्षेत्येतासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

नदनेति । तदभिः वृक्षैः कर्तृभिः, मदनस्य कामदेवस्य वशीकरणचूर्णेनैव लोकसंमोहनकारकचूर्णेनैव कुसुमरेणुना पुष्पधूलिना करणेन आहन्यमानं शरीरोपरि निक्षेपात्ताड्यमानमिव ।

इह 'वशीकरणचूर्णेनैव' इत्यत्र वाच्या जात्युप्रेक्षा, 'आहन्यमानम्' इत्यत्र प्रतीयमाना क्रियोप्रेक्षा, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अनेति । आसनैः समीपस्यायिभिः, अनिलचलितैः पवनान्दोलितैः आत्मरागां स्वकीयलौहित्यमेव रागमनुरागं संक्रामयद्भिः पुण्डरीकैः सज्जारयद्भिरिव विद्यमानैः अशोकपल्लवैः वज्रलुक्सिलयैः स्पृश्यमानं सहृदयमानम् ।

इह लौहित्यरागयोर्गन्धनिरेकेऽपि श्लेषेणामेदोरोपादिशयोक्तिः, 'संक्रामयद्भिरिव' इत्यत्र क्रियो-प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

सुरतेति । वनश्रिया अरण्यलक्ष्म्या कन्या सुरतामिपेकसलिलैरिव मग्भोगराज्यामिपेकजलैरिव, अभिनवा नूतना ये पुष्पस्तवकाः प्रसूनगुच्छाः तेषां मधुशीकरैः मकरन्दकणैः करणैः, अभिमिष्यमानम् अभिमिष्यविषयीक्रियमाणमिव ।

इहापि वाच्या जात्युप्रेक्षा, अन्या नु प्रतीयमाना क्रियोप्रेक्षेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अनिरिक्तेति । कुसुमशरेण पुष्पवागेन कामनेत्यर्थः, कन्यां, सधूमैः अग्निसंयुतत्वाद् धूमयुतैः कुड्म-लोपरिस्थमधुनस्तादृश्यावगमायैतद्विशेषणम्, नतशरशाल्यकैरिव अग्निममेतन्वीचधाणाग्रैरिव विद्यमानैः, चक्रककोरकपीतवसाधस्यावगमाय तमेतिपदम्, अलिनिवहेन मधुकरगणेन निपीयमानाः मधुहृमानम्-भुञ्जमानाः परिमलाः सौरभागि धेपां तैः, पुण्डरीकस्यैवोपरि पतद्भिः निपतद्भिः चम्पककुड्मलैः हेम-

कुसुम-वर्णिका अम्रमग (नैऋ) वद् अङ्ग पर धारण कर रहा था; उक्तने दक्षिण हाथने नानो पर मुक्तावलीको रख दिया था, चतुर्दिक् उक्त्यो किरणों पैड जलिते प्रतीत होता था कि नानो कर-तल-स्पर्शसे, तलसे वर रोमाञ्चित हो गई हो। एवं अन्यान् आवरणकी पताका के समान देखनेमें आ रही हो; वृक्षसमूह, कामदेवके वर्णकरण चूर्णेने समान करने पुष्प-रेणु द्वारा नानो वस्त्र पर आवृत करते थे; समीपवर्ती वायुजलित अशोक-पल्लव नानो (उक्तने शरीर पर) कन्या राग सज्जारित करते करते ही उक्तने लयमें करते थे; नन्यवर्ती रजिराज्यमें अभिमिष्य करनेके वरके समान अभिनव पुष्पके गुच्छोंके मधुकरने नानो उक्त्यो अभिमिष्य करती (गन्ध कर्ता) थी । नौरत्नके लोभने त्रमरण जिस पर बैठे थे वेतां कन्या-कुल की कलिया उक्तने शरीर पर पदार्थ थीं, मिनते देना प्रतीत होता था कि नानो कामदेव वत की हुई धूमसंयुक्त अग्निमय करने नानों की नौकों से वस्त्र प्रदर

१. स्फुरितनिकरकिरणनिकरम् । २. कलितैः । ३. तनश्रुतस्तरिव ।

शरेण ताड्यमानम्, अक्षिहल वनामोद-मत्त-मधुकर-निकर-कुङ्कार-निस्वनैः^१ हुङ्कारैरिव दक्षि-
णानिलेन निर्भर्त्स्यमानम्, मदकल-कोकिल-कुल-कोलाहलैर्वसन्त-जय-शब्द-कलकलैरिव-मधु-
मासेनाकुलीक्रियमाणम्, प्रभातचन्द्रमिव पाण्डुरतया परिगृहीतम्, निदाघगङ्गाप्रवाहमिव
ऋशिमानमागतम्^२, अन्तर्गतानलं चन्दनविटपमिव म्लायन्तम्, अन्यमिव, अदृष्टपूर्वमिव,
अपरिचितमिव, जन्मान्तरमिश्रोपगतम्^३, रूपान्तरेणैव परिणतम्, आविष्टमिव महाभूता-
धिष्ठितमिव ग्रहगृहीतमिवोन्मत्तमिव छलितमिवान्धमिव बधिरमिव मूकमिव विलासमय-
मिव मदनमयमिव, परायत्तचित्तवृत्तिम्, परां कोटिमधिरूढं मन्मथावेशस्य, अनभिज्ञेय-

पुष्पकमुकुलः ताड्यमानमिव आहन्यमानमिव । उक्तालङ्कारः ।

अतिवहलेति । दक्षिणानिलेन मलयमारुतेन कर्त्रा, हुङ्कारैरिव भर्त्सनबोधकस्वीयहंशब्दैरिव, अति-
वहलेन अत्यधिकेन वनामोदेन काननसौरभेण मत्तस्य मदविह्वलितस्य मधुकरनिकरस्य अमरसमूहस्य
सङ्कारनिस्वनैः सङ्कारलक्षणशब्दैः करणैः, निर्भर्त्स्यमानमिव तिरस्कारपूर्वकं भाष्यमाणमिव ।

इह हुङ्काराणां शब्दत्वेन गुणत्वादाया वाच्या गुणोत्प्रेक्षा द्वितीया तु प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षेयु-
भयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मदकलेति । मधुमासेन चैत्रमासेन कर्त्रा, वसन्तस्य समयस्य जयशब्दकलकलैरिव मदकलस्य-
मदमत्तस्य कोकिलकुलस्य परमृद्गणस्य कोलाहलैः कलकलैः करणैः, आकुलीक्रियमाणम् अधिरीक्रिय-
माणम् । इह गुणोत्प्रेक्षा ।

प्रभातेति । प्रभातचन्द्रः प्रातःकालीनशशी तमिव पाण्डुरतया परिगृहीतं शरीरे अवलम्बितम् ।
निदाघे ग्रीष्मसमये यो गङ्गायाः प्रवाहः तमिव, ऋशिमानं कृशत्वम् आगतं प्राप्तम् । अन्तर्गतः अभ्यन्तरे
प्राप्तः अनलोऽग्निः मदनानलश्च यस्य तम्, चन्दनविटपमिव मलयजशाखामिव म्लायन्तं ग्लानतां
प्रजन्तम् । इह प्रतिविशेषण एव पूर्णोपमा ।

अन्यमिति । अन्यमिव पूर्वस्माद्विज्ञमिव, अदृष्टपूर्वमिव अनवलोकितपूर्वमिव, अपरिचितमिव
असंस्तुतमिव, जन्मान्तरं भवान्तरम् उपगतमिव प्राप्तमिव, तथा रूपान्तरेण परिणतमिव ।

इहाद्यास्तित्तो जायुत्प्रेक्षाः । अन्ययोस्तु प्रत्येकं क्रियोत्प्रेक्षा ।

आविष्टमिति । आविष्टं ढाकिनीप्रभृतिभिरभिभूतमिव, महाभूतैर्वैतालैः अधिष्ठितम् आधितमिव,
ग्रहैः पूतनाप्रभृतिभिर्दुष्टग्रहैः गृहीतं दृतमिव । उन्मत्तम् उन्मादरोगविकारयुक्तमिव । छलितं केनचित्
वञ्चितमिव । अन्धं गताचमिव, बधिरं श्रवणेन्द्रियरहितमिव, मूकम् अस्पष्टवाचमिव, विलासमयं विभ्रम
व्यासमिव, तथा मदनमयम् अनङ्गव्यासमिव ।

इह 'उन्मत्तमिव' इत्यत्र 'अन्धमिव' इत्यादिषु त्रिषु च प्रत्येकं गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः, अवशिष्टेषु-
क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारो ज्ञेयः ।

परेति । परस्य जनस्य महाश्वेताया इत्यर्थः, आयत्ता अधीना चित्तवृत्तिर्मनोव्यापारो यस्य तम्,

करता या, दक्षिण वायु अपने हुङ्कारके समान वनमेंसे निकलते प्रचुर सौरभसे मत्त हुए मधुकरोंकी गुञ्जारसे मानो
भर्त्सना करते । फटकारते) थे; वसन्तकालके जयध्वनिके कोलाहलके समान, मदमत्त कोकिलगणके कोलाहलसे
चैत्रमास, उसको विह्वल कर रहा था; उस समय वह प्रभात-कालीन चन्द्ररेखाके समान पाण्डुवर्ण (फीका)
दीखता था; ग्रीष्म-कालीन गङ्गा-प्रवाहके समान वह कृश हो गया था; अन्तःप्रविष्ट अग्निसे युक्त चन्दनवृक्षकी
शाखाके समान म्लान हो (कुन्हा) गया था; उसे देखने पर दूसरेके समान, पहले जिसे कभी नहीं देखा है
ऐसे व्यक्तिके समान एव अपरिचितके समान प्रतीत होता था, और वह मानो प्राप्त किया था, रूपान्तरमें परिणत
हुया था, ढाकिनी आदि उसके अन्दर प्रवेश कर गई थी, महाभूतोंसे अधिष्ठित हो गया था, पूतनाप्रभृति किन्हीं दुष्ट
ग्रहोंसे प्रसित हो गया था, और वह उस समय उन्मत्तके समान, प्रतारितके समान, अन्धके समान, बधिरके समान,
मूकके समान एवं विलासितामय और काममयके समान प्रतीत हो रहा था; उसकी चित्तवृत्ति पराधीन हो गई थी, एवं

पूर्वाकारं तमहमद्राक्षम् ।

अपगतनिमेषेण चक्षुषा तद्वस्त्वं चिरमुद्रीक्ष्य समुपजातविषादो वेपमानेन हृदये-
नाचिन्तयन्-‘एवं नामायमतिदुर्विपह्वेगः मकरकेतुः, येनानेन क्षणेनायमीदृशमवस्थान्तरम्
अप्रतीकारमुपनीतः । कथमेवमेकपदे व्यर्थी भवेदेवंविधो ज्ञानराशिः । अहोवत महश्चित्रम्,
तथा नामायमाशैशवाद्धोरप्रकृतिरस्खलितवृत्तिर्मम चान्येषाञ्च मुनिकुमारकाणां स्पृहणीय-
चरित आसीत् । अद्य तु इतर इव परिभूय ज्ञानम्, अवगणय्य तपःप्रभावम्, उन्मूल्य
गन्भीर्यम्, मन्मथेन जडीकृतः । सर्वथा दुर्लभं यौवनमस्खलित’मिति ।

उपसृत्य च तस्मिन्नेव शिलातलैकपार्श्वे समुपविश्य ‘अंसदेशावसक्तपाणिः तमनु-

मन्मथवेशस्य मदनावेशस्य परां कोटिम् अन्तिमामवस्थाम् अधिरुद्धम् आरुद्धम्, अनभिज्ञेय इदन्तया
अभियोद्धुमशक्यः पूर्वाकार आघाततिर्यस्य तम्, तं पुण्डरीकम् अहम् अद्रापम् अपश्यम् ।

अपगतेति । अपगतनिमेषेण निर्निमेषेण चक्षुषा नेत्रेण, सा तथोक्ता प्रतिपादितरूपा अवस्था यस्य
तम्, चिरं बहुकालम् उद्रीक्ष्य विलोक्य समुपजातः समुत्पन्नो विषादः खेदो यस्य सः वेपमानेन त्रासात्
कम्पमानेन हृदयेन चेतसा अचिन्तयन् चिन्तामकरवम् ‘एवं नाम इत्यभूतः, अतिदुर्विपहो नितान्त-
दुःसहो वेगो यस्य तादृशः अयं मकरकेतुः कामः, येन कारणेन अनेन मकरकेतुना, जगनेव जगकालेनैव
अयं पुण्डरीकः ईदृशम् एवंविधम् अवस्थान्तरं दशान्तरम् उपनीतः प्रापितः ।

उक्तविपर्यये असम्भवं दर्शयति—कथमिति । एवंविधः एतादृशः ज्ञानराशिः ज्ञानसमूहः एकपदे
सहसा एवम् अनेन प्रकारेण कथं व्यर्थी भवेत् निरर्थकी भवेत् । इह सम्भावनायां लिङ् । अहो वतस्तेकमेव
पदं विस्मयविषादसूचकमव्ययम् । महश्चित्रं महदाश्चर्यम् । तथा नाम तेन प्रकारेण, अयं पुण्डरीकः आशै-
शवात् आघात्पात् धीरप्रकृतिः स्थिरस्वभावः, अस्खलितवृत्तिः सन्मार्गादपरिभ्रष्टचरित्रः मम कपिलस्य
अन्येषां मुनिकुमारकाणां तपस्विबालकानां स्पृहणीयचरितम् अभिलषणीयचरित्रम् आसीत् अभूत् ।

अथेति । तु किन्तु, अद्य मन्मथेन कामेन ज्ञानं बोधं परिभूय विजित्य विलोप्येत्यर्थः, तपःप्रभावं
तपोमाहात्म्यम् अवगणय्य अवज्ञाय, तथा गम्भीर्यम् अनन्यथाविधेयप्रकृतिम् उन्मूल्य उच्छेद्य, इतरः
साधारणलोक इव जडीकृतः मूढतां नीतः, येन हि सर्वथा सर्वप्रकारेण अस्खलितं सन्मार्गादपरिभ्रष्टं
यौवनं तारुण्यं संसारे दुर्लभं दुष्प्राप्य, सुतरां मन्मथेनैव विधातुं शक्यत इत्याशयः । इतिपदस्य
‘अचिन्तयन्’ इत्यनेन पूर्वेण सम्बन्धः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

उपेति । अपि चेति चार्थः । उपसृत्य समीपमागत्य तस्मिन्नेव पूर्वनिर्दिष्ट एव शिलातलैकपार्श्वे प्रस्तर-
तलभागे समुपविश्य समवस्थाय अंसदेशे पुण्डरीकस्य स्कन्धभागे अवसक्तः सलग्नः पाणिः करो यस्य स

वह कामवेशकी चरन सीमा पर पहुँच गया था और उसकी पदलेकी आकृति थोड़ी भी पहचानमें नहीं आती थी ।

ऐसी दशामें उसको निर्निमेष नयनपे (एकटक) बहुत देर तक देख कर मुझे बहुत विषाद हुआ; एवं मेरा
हृदय कानने लगा; उस समय मैं चिन्ता करने लगा—‘इस प्रकारका स्वरूप वास्तवमें अत्यन्त-असह्य-वेगवाली
कामदेविका है; क्योंकि—उस (काम) ने एक क्षणमें ही इसकी ऐसी दुरशा कर डाली है कि उससे बचनेका
उपाय नहीं ! नहीं तो, इस प्रकारकी शान-राशि एक साथ क्यों व्यर्थ हो गई ! आह ! क्या ही आश्चर्य है !
वास्तवकालमें ही इसकी धीर-प्रकृति और अस्खलित (अचंचित्त) चरित्र था कि मेरे और अन्यान्य मुनिकुमारोंकी
इसके चरित्र जान्टनीय थे । किन्तु उसे ही आज कामदेवने ज्ञानका पराभव कर, तपः-प्रभावकी अवहेलना कर
और गम्भीरका नाश कर साधारण मनुष्योंके समान रते मोहाच्छन् कर (जड़ बना) दिया है ! क्योंकि—सभी
प्रकारने ही सन्मार्गसे परिभ्रष्ट हो हुआ हो, इस प्रकारका यौवन संसारमें दुर्लभ है ।’

उसके बाद मैं समीपमें जाकर उसी प्रस्तरखण्ड (शिलानल) के किनारे पर बैठ, उसको स्कन्धदेशमें

१. अतिदुर्विपह्वेगः ।

२. अवस्थान्तरप्रकारम् ।

३. चित्तवृत्तिः ।

४. अद्य तु ।

५. अंसावसक्तपाणितलम् ।

न्मीलितलोचनमेव 'सखे ! पुण्डरीक ! कथय किमिदम्' इत्यपृच्छम् । अथ सुचिरसम्मी-
लनाङ्गनमिव कथमपि प्रयत्नेन अनवरतरोदनवशात् समुपजातारुणं भावमश्रुजलपूर्वप्लावि-
तम् उत्कुपितमिव सवेदनमिव स्वच्छांशुकान्तरितरक्तकमलवनच्छायं चक्षुरुन्मील्य मन्थर-
मन्थरया दृष्ट्या सुचिरं विलोक्य माम् आयततरं निश्चस्य लज्जाविशीक्ष्यमाणविरलाक्षरं
'सखे ! कपिञ्जल ! विदितवृत्तान्तोऽपि किं मां पृच्छसि' इति कृच्छ्रेण शनैः शनैः अवदत् !
अहन्तु तदाकर्ण्य तदवस्थयैवाप्रतीकारविकारोऽयम्, तथापि सुहृदा सुहृदसन्मार्गप्रवृत्तो
यावच्छक्तिः सर्वात्मना निवारणीय इति मनसावधार्याव्रवम्—'सखे पुण्डरीक ! सुविदिन-

तयोक्तः सन्, अनुन्मीलिते मुद्रिते लोचने नयने यस्य तमेव, तं पुण्डरीकं 'सखे पुण्डरीक' मित्र पुण्ड-
रीक ! इदं तव दृश्यमानस्वरूपम् ? कथय निवेदय' इति एवम् अपृच्छं प्रश्नमकरवम् ।

अयेति । सुचिरसंमेलनात् बहुकालं यावन्मुद्रणात् लग्नमिव मिथः संसक्तावरणयुगलमिव, कृच्छ्रे-
णोन्मीलनादित्याशयः । अनवरतं निरन्तरं यद्रोदनमश्रुपातस्तद्वशात् समुपजातः समुत्पन्नः अहणभावो
लौहित्यं यस्य तत्तादृशम् अश्रुजलस्य रोदनजनितनयनाम्बुनः पूरेण ओषेन प्लावितम्, उत्कुपितमिव
उरकोपो नेत्ररोगविशेषस्तद्युक्तमिव लौहित्यादित्याशयः । सवेदनमिव सव्ययमिव, कृच्छ्रेणोन्मीलनादि-
त्याशयः । स्वच्छांशुकेन निर्मलसूक्ष्मवस्त्रेण अन्तरितम् आच्छादितं यत् रक्तकमलवनं रक्तपङ्कजाकर्ण्यं
यस्य छाया इव छाया कान्तिर्यस्य तत्तादृशम्, 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः' इत्यमरः । चक्षुर्नत्रं कथमपि
प्रयत्नेन महतोद्योगेन उन्मील्य विमुद्रय, मन्थरमन्थरया नितान्तालसया दृष्ट्या वीक्षणेन सुचिरं बहु-
कालं मां विलोक्य दृष्ट्वा, निश्चस्य दीर्घोच्छ्वासं विधाय, आयततरं नितान्तदीर्घं यथा स्यात्तथा लज्जाया
प्रपया विशीर्यमाणानि अस्फुटमुदीर्यमाणानि विरलानि अक्षरानि च अक्षराणि वर्णा यत्र क्रियायां तद्
यया स्यात्तथा, 'सखे कपिञ्जल वयस्य कपिञ्जल ! विदितवृत्तान्तोऽपि ज्ञातोदन्तोऽपि मां किं पृच्छसि किं
प्रश्नं करोमि' इति एवं शनैः शनैः मन्दं मन्दं कृच्छ्रेण कष्टेन अवदत् अवोचत् ।

इह 'लनमिव' 'उत्कुपितमिव' इत्युभयत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । 'सव्ययमिव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा ।
'स्वच्छांशुकान्तरितरक्तकमलवनच्छायम्' इत्यत्र लुप्तोपमा । अश्रुजलपूरप्लावनसादृश्यनिरूपणाय 'स्वच्छां-
शुकान्तरिते'ति विशेषणमिदम् । अनुचितार्थत्वदोषपरिहाराय वनपदस्यानिवेश एव युक्त इत्यालोचकाः ।

अहमिति । तदवस्थयैवेत्यतः पूर्वं यद्यपीतिपदं निवेशनीयम् । तु किन्तु अहं कपिञ्जलः तदाकर्ण्यं
तच्छ्रुत्वा, अयं पुण्डरीको यद्यपि तदवस्थयैव ममोपदेशमात्रेणैव अभिलषितां दयितां विनेत्यर्थः, नास्ति
प्रतीकारः प्रतिक्रिया उपशम इत्यर्थः यस्य स तयोक्तो विकारो यस्य स तादृशः सञ्जातः । तथापि सुहृदा
मित्रेण असन्मार्गप्रवृत्तः असाधुपथानुगः सुहृत् यावच्छक्तिः यथाशक्ति, सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेन निवार-
णीयः प्रतिनिषेधनीय इति एवं मनसा हृदयेन अवधार्य निश्चित्य भ्रष्टम् अवोचम्—

'आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परिमात्मनि । चित्ते एतौ च बुद्धौ च परव्यावर्त्तनेऽपि च ॥' इति वरणिः ।
सख इति । एतन्मम सुविदिनं सुज्ञातम् । इदं वक्ष्यमाणमेव पृच्छामि जिज्ञासां करोमीत्यर्थः ।

करतल रख कर मुद्रित नयनावस्था (आंख मिट्टी) होने पर भी उल्लते नैने पूछा—'मित्र पुण्डरीक ! कहो तो
सही आपको यह क्या हुआ है ?' उक्तके बाद वे बहुत देर तक मुद्रित (बन्द) रखनेके कारण ऊपरके दोनों
चर्मावरण मानो परस्पर संलग्न (चिपका) हो गई हैं, ऐसी अविश्रान्त रुदन करनेसे रक्तवर्ण, अश्रु-जलके प्रवाहमें
दूबी हुई, अत एव प्रतीत होनी थी कि सूजी हैं अथवा व्यथा पाती हों, ऐसी निर्मल नूतनवलसे आच्छादित रक्त-
कमल-वनके समान सौन्दर्य-सम्पन्न, किन्तु प्रकारसे यत्पूर्वक अपनी आंखें खोल कर, अत्यधिक लम्बी सांस
लेकर अत्यन्त मन्थर (अल्पतयुक्त) दृष्टिसे बहुत देर तक मुझे देख कर, लज्जाके कारण दृष्टे दृष्टे अन्द अक्षरोंसे
धीरे धीरे दृष्टपूर्वक अस्फुट कहने लगे—'मित्र कपिञ्जल ! मुम सब समाचार जान कर भी मुझसे क्या पूछते हो ?'
यह सुनते ही उसकी अवस्था देख कर मुझे प्रतीत हुआ कि यद्यपि केवल मेरे उपदेश से ही इसके असाध्य रुदन-
विकारका उपशम हो नहीं सकता, तथापि एक मित्र की अस्तित्वपूर्ण गमन करते देख कर, दूसरे मित्रकी चाहिए कि
उत्ते यथाशक्ति प्रयत्न करके रोके । यह स्थिर विचारकर मैंने कहा—'मित्र पुण्डरीक ! यह समाचार मैं मली मांति

१. अहमनुन्मीलित... । २. आलसमिव । ३. उपजातारुणभावम् । ४. पटल... । ५. उत्कुपितम् ।
६. क्वचिद् द्विरुक्तिर्नास्ति । ७. निःश्वस्य । ८. क्वचिद् 'विरल' इति पदं नोपलभ्यते । ९. क्वचित् द्विरुक्तिर्नास्ति ।

मेतत्' मम, केवलमिदमेव पृच्छामि—यदेतदारब्धं भवता, किमिदं गुरुभिरुपदिष्टम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत धर्माज्जनोपायोऽयम्, उतापरस्तपसां प्रकारः, उत स्वर्गगमनमार्गोऽयम्, उत व्रतरहस्यमिदम्, उत मोक्षप्राप्तियुक्तिरियम्, आहोस्विदन्वो नियमप्रकारः । कथमेतद् युक्तं भवतो मनसापि चिन्तयितुम्, किं पुनराख्यातुमीक्षितुं वा ? । कथय किम्^१ अप्रबुद्ध इवानेन मन्मथहतकेनोपहासास्पदतां नीयमानमात्मानं नावबुध्यसे ? मूढो हि मन्दनेनायास्यते । का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु प्राकृतजनबहुमतेषु विषयेषु भवतः ? । स खलु धर्मबुद्ध्या विपलतावन^२सिञ्चति, कुवलयमालेति निखिशलतामालिङ्गति, कृष्णागुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमवगूहते,^३ रत्नमिति^४ ज्वलन्तमद्भारमभिसृष्टाति, मृणालमिति

भवता त्वया । आरब्धं प्रस्तुतम् । गुरुभिः हिनाहितप्राप्तिपरिहारोपदेशकैः उपदिष्टं पठितमित्यर्थः । धर्मशास्त्रेषु मन्वादिस्मृतिषु पठितम् अधीतम् । धर्माज्जनोपायः पुण्योपाजनप्रकारः । तपसां तपश्चर्याणाम् अपरो भिन्नः प्रकारो भेदः स्वर्गगमनमार्गः देवलोकप्राप्तिपथः । व्रतरहस्यम् आरब्धव्रतविषयेऽप्रकाशनीयो नियमविशेषः । मोक्षप्राप्ती मुक्तिलाभे युक्त्योगविशेषः । अन्यः अस्माभिरज्ञातो नियमप्रकारो व्रतानुष्ठानभेदः । प्रागपि कपिञ्जलेनैवं प्राथमेव कथितम् ।

कथमिति । एतत् कामिनीमन्मथरूपमाचरणं मनसापि हृदयेनापि चिन्तयितुं भवतस्तव कथं युक्तम् उचितम् अपि तु कथमपि नेत्यर्थः । आख्यातुं स्वच्छन्देन कामिनीं तद्विषयं वा आलपितुम्, ईषितुं स्वच्छन्देन कामिनीम् अवलोकितुं किं पुनर्वक्तव्यम् अपि तु किमपि नेत्यर्थः, सर्वस्मिन् स्थले ब्रह्मचर्यव्रतपालनत्वादित्याशयः ।

कथयेति । अप्रबुद्ध इव अज्ञानीव । मन्मथहतकेन पापकारिणा कामेन उपहासास्पदतां परिहासस्थानतां नीयमानं प्राप्यमाणं नावबुध्यसे न जानासि ? ननु मन्मथव्यथया प्रज्ञालोपात् नाहमवजानामीति चेत्तमाह—मूढ इति । हि निश्चितम्, मूढो मन्दबुद्धिः मन्दनेन कामेन आयास्यते पीड्यते, न पुनस्स्वरासदृशः प्रबुद्ध इत्यभिप्रायः ।

केति । प्राकृतजनैः अज्ञलोकैः बहुमतेषु आदृतेषु, विषयेषु स्रक्चन्दनवितादिभोग्येषु, भवतस्तव का वा सुखाशा आनन्ददृष्ट्या अपि तु कापि नेत्यर्थः, तत्सुखस्यापातरमणीयत्वेन परमपुरुषार्थत्वात्सम्भवादित्यभिप्रायः ।

स इति । यो मूढो हिताहितज्ञानरहितो लोकः, अनिष्टानुबन्धिषु अधर्मवर्लेशाद्यनर्थोपादकेषु विषयोपभोगेषु स्रक्चन्दनकामिन्वादिसम्भोगेषु सुखबुद्धिम् आनन्दोत्पादकवञ्जानम् आरोपयति करोति, स खलु लोकः धर्मबुद्ध्या इदं पुण्यकृत्यमिति धिया विपलतावनं विषवल्लीविपिनं सिञ्चति सलिलेनेति शेषः । कुवलयमाला इन्दोवरत्नम् इति धिया, निर्गतो, निःसृतः त्रिशतः अङ्गुलीभ्यः त्रिंशदङ्गुलीभ्योऽधिकपरिमाण इति निश्चिन्तः खड्गः स लता वल्लीव लम्बमानत्वात्ताम् आलिङ्गति आश्लिष्यति, कृष्णागुरोः काक-तुण्डस्य धूमलेखा दहनकेतनपङ्क्तिरिति बुद्ध्या कृष्णसर्पं दुर्धर्पभुजङ्गविशेषम् अवगूहते परिष्वजते

जानता हं, परन्तु मैं केवल इतना ही पृच्छता हूँ कि यह जो घटना आपने आरम्भ किया है उसे क्या गुरने उपदेश दिया है ? या धर्मशास्त्रमें पड़ा है ? अथवा यह धर्म एकत्रित करनेका साधन है ? किंवा किसी प्रकारकी तपस्या है ? या यह स्वर्गमें जानेका मार्ग है । अथवा यह आरम्भ व्रतका कोई गोपनीय नियम है ? किंवा मुक्ति-प्राप्ति करनेके लिए यह एक प्रकारका योग है ? अथवा व्रताचरणका कोई अवान्तर भेद है ? आपको इस विषयकी मनमें चिन्ता करना भी क्या उचित है ? स्त्रियोंके साथ आलाप करने किंवा उन्हें देखनेके विषयमें तो कहना ही क्या है ? क्या अज्ञानीके समान, आप यह नहीं जानते कि यह दुराचारी कामदेवने आपको उपहासास्पद बना दिया है ? कान मूर्ख लोगोंको ही कष्ट देता है । साधुजनोंते निन्दित साधारण मनुष्योंके प्रिय इस प्रकारके विषयोंमें आपको सुखकी आशा क्या है ? जो मूढ जन परिणाममें दुःखदायी विषयोपभोगमें सुखकी अभिलाषा करते हैं वे, निश्चय ही धर्म समझकर, विष-रुपाके वनको सींचते हैं, नीलोत्पलां माला समझ कर खड्गलता (तलवार) का आलिङ्गन करते हैं, काले अगुरुकी धून-देखा समझ कर भयङ्कर सर्पको पालते हैं, रत्न समझ कर जलते अद्भार (वदियुक्त काष्ठ) का

१. लुपिदितं सत्यमेतन्मम । २. क्वचित् 'इयम्' इति पदं न विद्यते । ३. क्वचित् 'कथय कि' नित्यपि नावलोक्यते । ४. विपलता । ५. अवगूहति । ६. महारत्नमिति ।

दुष्टवारणदन्तमुसलम्^१ उन्मूलयति, मूढो विषयोपभोगेष्वनिष्टानुबन्धिषु यैः सुखबुद्धिमारोपयति । अधिगतविषमतत्त्वोऽपि कस्मात् खद्योत इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिदं ज्ञानमुद्बुधसि, यतो न निवारयसि प्रबलरजःप्रसरकलुषितानि ज्योतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि, न नियमयसि वा क्षुभितं मनः । कोऽयमनङ्गो नाम, धैर्यमवलम्ब्य 'निर्मत्सर्यतामयं दुराचारः' इत्येवं वदत एव मे वचनमाक्षिप्य प्रतिपद्मान्तरालप्रवृत्तवाष्पवेणिकं प्रमृज्य चक्षुः करतलेन पाणौ^२ मामवलम्ब्यावोचत्—

(आविशति) । रत्नं मणिरिति धिया ज्वलन्तमङ्गारम् अग्निसहितं काष्ठम् अभिस्पृशति गृह्णातीत्यर्थः । तथा नृपालं कमलकन्दमिति धिया दुष्टवारणस्य अक्षिप्तकुपितगलस्य दन्तमुसलं दशनायोमम् 'अयोमो मुसलोऽस्त्री स्यात्' इत्यमरः । उन्मूलयति उत्पाटयितुं प्रवर्तते । परमार्थतोऽनष्टपादकेषु सकृच्छन्दनवनिर्वाहिसंयोगेषु आनन्दोपादकतया ज्ञानाख्यातः । पुण्यध्यानया विपलतावनसेचनमिव परिणामे भीषणः पलेशोपादक इत्थं सर्वत्राभिप्रायः ।

इह क्वचिद्धं चिन्धप्रतिविग्नमावारोपणं विना वाक्यार्थसमन्वयासम्भवान्मालारूपा निदर्शना । तथा यच्छब्दान्वितवाक्यस्य पूर्वमेव पाठो ज्यायान् अन्यथा विधेयाविमर्शदोषस्य निवारयितुं सर्वथा सम्भवात् ।

अथोति । अधिगतं ज्ञातं विषयतत्त्वं भोग्यवस्तुस्वभावो येन स तथोक्तः सक्षपि त्वम्, कस्मात्कारणात् खद्योतो ज्योतिरिङ्गणो ज्योतिः तदीयं तेज इव निर्वीर्यम् अहितनिवारणाभावाद् शक्तिरहितम् इव ज्ञानम् उद्बुधसि धारयसि । तथा च खद्योतो यथा निर्वीर्यं ज्योतिर्धारयति तथा त्वं निर्वीर्यं ज्ञानं धारयतीति स्पष्टमन्वया, अत एव न भग्नप्रक्रमत्वम् । इह धौत्युपमा ।

अथ कथं शक्तिरहितमिदमिति ज्ञानमित्यत आह—यत इति । प्रबलः शक्तिशाली यो रजसः रजोगुणसंभूतस्य कामस्य प्रसरो वेगः तेन कलुषितानि दूषितानि । तथा चोक्तं गीतायाम्—

'काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः ।' इति ।

पश्चान्तरे तु प्रबलस्य रजसो रेणोः प्रसरेण विस्तारेण कलुषितानि मलिनीकृतानि, स्वतोऽम्भः प्रसरणानि ज्योतांसि तानीव उन्मार्गप्रस्थितानि उत्पथप्रवृत्तानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि न निवारयसि निवारयितुं समर्थो न भवसि क्षुभितं कामोद्बुधितं मनश्चित्तं वा न नियमसि नियमयितुं निरोद्धुं समर्थो न भवसि, सुतरां तव शक्तिरहितमिदं ज्ञानमित्यभिप्रायः । इह पूर्ववाक्ये पूर्णोपमा ।

कोयमिति । कोऽयमनङ्गो नाम नितान्ततुच्छ इत्याशयः । धैर्यं धीरतान् अवलम्ब्य आश्रित्य अयं पुरोदश्यमानो दुराचारी दुर्व्यवहारी निर्मत्सर्यतां तिरस्क्रियताम्, इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण वदतः कथयत एव मे मम वचनं वाक्यम् आक्षिप्य समाप्तेः पूर्वमेव स्ववचनेन विशिष्य, प्रतिपद्मान्तराले प्रत्येकलोममण्डपे प्रवृत्ता प्रत्यन्दिता बाष्पवेणिका नयनाम्बुप्रवाहो यस्य तथोक्तं चक्षुर्नेत्रं प्रमृज्य प्रोक्ष्य करतलेन पाणि-सलेन पाणौ मामवलम्ब्य मम हस्तौ धृत्वेत्यर्थः अवोचत् अग्रवीत् ।

स्पर्श करते हैं, और नृपाल जानकर दुष्ट शयीके दन्तरूपी मुसलका उत्पादन करनेमें प्रवृत्त होते हैं । समस्त विषयोका तत्त्व जानकर भी खद्योत (जुगुनू) के प्रकाशके समान निर्वीर्य ज्ञानको धारण करते हैं, क्योंकि—प्रबल रजोगुणजनित कामवेगसे दूषित एवं धूलके विस्तारसे कलुषित नदियोंके समान उत्पन्नगानी अपने इन्द्रियोंको आप दमन करनेमें समर्थ नहीं हो सकते, और क्षुभित (कामोद्बुधित) चित्तको भी निरुद्ध करनेमें समर्थ नहीं हो सकते ! यह कामदेव भी मला कुछ चीज है ! इतलिय धैर्य अवलम्बन कर इस दुराचारोंकी भर्त्सना कीजिये । मैं इस प्रकार कह ही रहा था कि इतनेमें (पुण्डरीक) अपने वचनसे मेरे वचनमें बाधा देकर आँखोंमें से प्रत्येक रोओके अन्तरालमें होकर गिरते अक्षुप्रवाहको अपने हाथसे पोंछकर और मेरा हाथ ।

१. "मुसलम् । २. अनुबन्धेषु । ३. परिणतिविरतेषु । ४. निर्वीर्यमिदं । ५. क्वचिद् 'पाणौ' इति पदं न दृश्यते ।

‘सखे ! किं बहुनोक्तेन, सर्वथा सुस्थोऽसि । आशीविषविषवेगविषमाणामेतेषां कुसुम-
चापसायकानां पतितोऽसि न गोचरे, सुखमुपदिश्यते परस्य । यस्य चेन्द्रियाणि सन्ति
मनो वा वर्तते, यः पश्यति वा शृणोति वा श्रुतमवधारयति वा. यो वा शुभमिदं न शुभमि-
दमिति विवेक्तुमलम्, स खलुपदेशमर्हति । मम तु सर्वमेवेदमतिदूरापेतम् । अवष्टम्भो ज्ञानं
धैर्यं प्रतिसंख्यानमित्यस्तमितैषा कथा, कथमप्येवमेवायत्नविधृतास्तित्यस्य सवः, दूरातीतः
खलुपदेशकालः, समतिक्रान्तो धैर्यावसरः, गता प्रतिसंख्यानवेला, अतीतो ज्ञानावष्टम्भः

सख इति । सखे मित्र ! किं बहुनोक्तेन किं बहुमापितेन, सर्वथा सर्वप्रकारेण सुस्थोऽसि उपात-
शून्योऽसि, अत एव धन्यस्त्वमित्यभिप्रायः । तथा येन हि आस्थां तालुगतदंष्ट्रायां विषं गरलमस्येति
आशीविषो विजातीयो भीषणो मुजङ्गः ‘आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तथा विद्धो न जीवति’ इति तानाशनीटीका ।
तस्य विषवेगवत् गरलरयवत् विषमाणां दुःसहानां कुसुमचापस्य पुष्पचतुषः कामस्यैवार्थः । सायकानां
यागानां गोचरे दिश्ये न पतितोऽसि, तेन स्वया परस्य पुण्यस्य सम्बन्धे सुखम् अनायासं यथा स्याच्छा
उपदिश्यते उपदेशं दातुं शक्यते, अन्यथा ममेव दशा भवेदित्यभिप्रायः ।

इह दृश्यनुपासः, वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गश्रेयुभयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टः ।

इह हि चतुष्प्रकारा दशाः सम्भवन्ति जनानाम् । तत्र केचित् समर्थसकलेन्द्रियपालिनः, केचित्
जगद्भाववैपरीत्येन रोगादिना वा किञ्चिद्विकलेन्द्रियः, केचित् संशयाकुलाः, केचित् जगद्भावातिवैपरीत्यात्
रोगादेवां नितान्ताकर्मण्येन्द्रियः । तत्रादितश्चिदुपदेशौचित्यम्, चरमे तु सर्वथैवोपदेशानर्हत्वमिति
विभागं प्रदर्श्य निरूपयितुमाह—यत्नेति । इन्द्रियाणि चक्षुरादिनिजनिजपदार्थग्रहणयोग्यानि करणानि,
मनो वा सर्वयोत्पातरहितमिषाशयः । अनेकयोग्यसमस्तेन्द्रियशालिखमापममिहितम् । यो वा
जनः पश्यति, तद्देगेन पिच्छोपादियुक्तेन वा नयने किञ्चिद्विकले जातेऽपि येन केनापि प्रकारेणबलो-
यितुं समर्थो भवति, शृणोति वा तद्देगेन मलादिना वा श्रवणे किञ्चिद्विकले जातेऽपि केनापि प्रकारेण
श्रोतुं समर्थो भवति, श्रुतमवधारयति वा तद्देगेन अन्यचेष्टया वा चित्ते किञ्चिद्विकले जातेऽपि श्रुतं विष-
यम् अवधारयितुं समर्थो भवति । अनेन किञ्चित् विकलेन्द्रियशालिखममिहितम् । यो वा जनः, इदं कृत्यं
शुभमद्वलम् अथवा न शुभम् इति—इति विवेकं विधातुम् अलं समर्थः, संशयानन्तरं कस्य-
चिदुपदेशो जाते इत्याशयः । अनेन संशयाकुलत्वममिहितम् । मरालु प्रदर्शितरूपस्त्रिप्रकारक एव जन
उपदेशयोग्यो वर्तते तरफलस्य तत्रैव सम्भवादित्याशयः । तु किन्तु मम पुण्डरीकस्य इदम् इन्द्रियो-
पलम्भादिकं विवेचनपर्यन्तं सर्वमेव, अतिदूरपतितम् । अतिदूरं गतम्, मदनावेशाक्षितान्ताकर्मण्येन्द्रिय-
तया तद्विद्यमानादिकलासत्वादित्याशयः । अनेन स्वस्य तुरीयरूपार्थं प्रतिपादितम् ।

तत्प्रयोजनं दर्शयति—अदेति । अवष्टम्भः सदाचरणालम्बनम्, ज्ञानं प्रयोधः, धैर्यं बाह्येन्द्रिय-
निरोधः, प्रतिसंख्यानं माध्वसाधुविवेचनम्, इत्येषा कथा वार्त्ता अस्मिता अस्तमुपगता । एवम् अपात-
विधृता रणप्रवृत्त्यभावेऽपि स्वयमवस्थिताः, असवः प्राणाः कथमपि तिष्ठन्ति मम शरीरे वर्तन्ते ।
अनेन सम्प्रति प्राणप्रयानेऽपि न हानिरिति ज्वनितम् । धैर्यस्य अक्षरः अवलम्बनसमयः समतिक्रान्तो
व्यतीतः । प्रतिसंख्यानवेला साध्वन्साधुविवेचनकालः गता दूरीभूता । ज्ञानस्य प्रणोद्यस्य अवष्टम्भसमयः

पण्ट कर वह मुझे कहने लगा—‘मित्र ! बहुत कहने से क्या लाभ ? तुम सब तरहसे स्वस्थ हो, क्योंकि—अपष्टम्भ
सर्पके विषवेगके समान अस्त्र कामदेवके विषम बाणके लक्ष्य नहीं हुए हो, इसलिये ही अनायाससे दूसरोंको
उपदेश देनेमें समर्थ हो । जिसकी इन्द्रियां जगृत हैं, चित्त ठिकाने हो, जो अवलोकन कर सकता हो, श्रवण
कर सकता हो कथवा सुनकर विचार कर सकता हो, जिसे जो ‘यह विषय अच्छा है, वह विषय बुरा है’ इस
प्रकार उपदेश गकर विवेचना करनेमें समर्थ हो, वह व्यक्ति जो उपदेश देनेके योग्य है, परन्तु मेरे समीप से तो
मे नयके सबही अधिक दूर चले गए हैं । अब एव सतत अवलम्बन करना, ध्यान, धैर्य और मदसद्विवेक करना—
ये सब अस्त हो गए, प्राण नहीं रहनेका प्रयत्न करता हूँ, किन्तु न जाने वे कैसे इस रूपमें हो अवस्थित हैं;
उपदेशका समय तो अब बहुत दूर चला गया, धैर्य अवलम्बन करनेका समय भी अब बीत गया; तदसद्विवेचनाका

समयः । केन वाऽन्येनास्मिन् समये भवन्तमपहायोपदेष्टव्यम्, उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं वा करणीयम्, कस्यान्यस्य वचसि मया स्थातव्यम्, को वाऽपरस्त्वत्समो मे जगति बन्धुः । किं करोमि यत्र शक्नोमि निवारयितुमात्मानम्, इयमनेनैव क्षणेन भवता दृष्टा दुष्टावस्था, तद्गत इदानीमुपदेशकालः । यावन् प्राणिनि तावदस्य कल्पान्तोदितद्वादश दिनकर-किरणा-तप-तीव्रस्य मदनसन्तापस्य प्रतिक्रियां क्रियमाणामिच्छामि । पच्यन्त इव मेऽङ्गानि, उत्क-थ्यत इव हृदयम्, प्लुष्यत इव दृष्टिः, ज्वलतीव शरीरम् । अत्र यन्, प्राप्रकालं तत् करोतु भवान्' इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

एवमुक्तोऽपि अहमेनं प्राबोधयं पुनः पुनः । तदा शास्त्रोपदेशविशदः सनिदर्शनैः

अवलम्बनवेला अतीतः अनिक्रान्तः ।

केनेति । अस्मिन् समये इदानीं भवन्तं त्वाम् अपहाय परित्यज्य केन लोकहितैषिणा उपदेष्टव्यम् शिद्ध्यितव्यम् न केनाऽपीत्यर्थः । उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणीयम् असत्यप्रतिषेधो वा (केन) करणीयं विधेयम् । अन्यस्य त्वदस्यतिरिक्तस्य कस्य वचसि स्थातव्यं कस्य वाक्यानुसारेण प्रवर्तितव्यम् । तत्र कारणमाह—क इति अपरोऽन्यः कः त्वत्समो भवत्सदृशो मे मम जगति संसारे बन्धुर्जाता ।

किमिति । किं करोमि किं कुर्वे, यत् यस्मात्कारणात्, आत्मानं स्वं निवारयितुं दुष्टप्रवृत्तेर्निरोद्धुं न शक्नोमि समयो न भवामि । अनेनैव क्षणेन समयेन भवता त्वया इयं दुष्टावस्था बलेनदायिनी दग्धा दृष्टा अवलोकिता । अधुना कामावेशवशादचेतनबहिष्पन्दरूपेण यदहमासं तत्सर्वं भवता दृष्टवैत्यर्थः । तत्तस्मात् कारणात् इदानीं सम्प्रति गतो ध्यतीतः उपदेशकालः शिष्टाप्रधानसमयः ।

यावदिति । यावत् यावत्कालपर्यन्तम् अहं प्राणिनि जीवामि तावत् तावत्कालपर्यन्तम्, कल्पान्ते प्रलयसमये उद्धिता उदयं प्राप्ता ये द्वादशदिनकरा द्वादशमंरयाकाः सूर्याः तेषां किरणातपवत् रश्मि-सन्तापवत् तीव्रस्य, कठोरस्य, अस्य विद्यमानस्य मदनसन्तापस्य कामज्वरस्य प्रतिक्रियाम् उपशमं शिष्यमाणां भवतैव विधीयमानाम् इच्छामि अनिलपामि, विवेकादिप्रतिक्रियाया असत्वे तया सह सङ्गम-रूपाप्राकृतप्रतिक्रियैव भवता विधेया अन्यया न प्र-गिमौल्यनिप्रायः ।

इह.....किरणातपतीव्रस्ये'त्यत्र लुप्तोपमा ।

तीव्रतापसम्पर्के पदार्थानां पाककायदाहज्वलनसंज्ञकाद्यतज्ज्ञे दशाः सम्भवन्ति, कद्वर्षतीव्रसन्ता-पेन ययक्लमं स्वस्य ताः सर्वां निरुपरितुमाह—पच्यन्त इत्यादि । मे मम अङ्गानि करचरणादीनि पच्यन्त इव पाकविपरीक्रियन्त इव मदनसन्तापेनेति शेषः । एवमग्रेऽपि सर्वत्र । हृदयं मनः उत्कथ्यत इव छायां प्राप्यत इव, दृष्टिर्लोचनं प्लुष्यत इव दृश्यत इव, शरीरं देहं ज्वलतीव भस्मीभवतीव ।

अत्रेति । प्राप्तः उपस्थितः कालः सम्यो यस्य तत् प्रातःकालम् एतत्समयेचित्तं यत् तया सह सङ्गमरुमि'त्यर्थः, भवान् तत्करोतु तद्दृष्टवान् इति पूर्वोक्तम् अभिधाय उक्त्वा तूष्णीं मौनम् अभवत् ।

एवमिति । एवम् अनेन विधिना उक्तंरि कथितेऽपि अहम् एनं पुण्डरीकं प्राबोधय ज्ञानमकार-यम् । पुनः पुनर्भूयो भूयः शास्त्रोपदेशेन धर्मप्रतिपादकग्रन्थशिष्टया विशदः स्वच्छैः, सनिदर्शनैः दृष्टान्त-

काल भी अब जाता रहा एवं जानते चित्तके धारण करनेका समय भी हो चुका । इस समय तुम्हारे कठोरित न कोई सुख उपदेश दे सकता है, न असत्यमें जानेसे कोई निवारण कर सकता है, मैं ही अन्य किसी वचनके अधीन रह सकता हूँ ? इस संसारमें तुम्हारे समान मेरा अन्य बन्धु कौन हो सकता है ? क्या कर्त्तव्य ? किन्ती भी मनको निवारण करने (रोकने) में समर्थ नहीं हो रहा हूँ । मेरी वैसी दुरवस्था हो गई है उसे इस समय तुम देखते ही हो; इसलिए उपदेश देनेका समय तो अब जाता रहा । मैं केवल यही चाहता हूँ कि जिसकी देर तब मैं जीवित हूँ उसकी देर तब—प्रलयकालमें उदय होने द्वादश सूर्योको किरणोंके तापके समान अत्यन्त तीव्र इस मदन-सन्तापको दूर करनेके लिए तुम कुछ उद्योग करो । मेरे अंग नानो रेंपे (पके) जाते हैं, हृदय नानो ज्वला जाता है; नेत्रोंमें नानो दाह हो रहा है; शरीर नानो जला जाता है; इसलिए इस समय जो कुछ उचित हो तुम वही करो' इतना कहकर वह चुप हो गया ।

उसके इस प्रकार कहने पर भी मैं उसको बराबर समझने लगा, परन्तु अब शालीय उपदेशसे निर्मल-

सेतिहासैश्च वचोभिः सानुनयं सोपग्रहं चाभिधीयमानोऽपि नाकरोत् कर्णे, तदाहमचिन्तयम्—
'अतिभूमिमयं गतो न शक्यते निवर्त्तयितुमिति' इदानीं निरर्थकाः खलूपदेशाः, तत्प्राण-
परिरक्षणेऽपि तावदस्य यत्रमाचरामि' इति कृतमतिरुत्याय गत्वा तस्मान् सरसः सरसा मृणा-
लिकाः समुद्रधृत्य, कमलिनीपलाशानि जल-लङ्घनान्निष्ठान्यादाय, गर्भं धूलि-कपाय-परिमल-
मनोहराणि च कुमुद-कुवलय-कमलानि गृहीत्वागत्य तास्मन्नेव लता गृहीत्वा शलातले शयनम-
स्याकल्पयम् । तत्र च सुखनिपण्णस्य प्रत्यासन्नवर्त्तिनां चन्दनविटपिनां मृदूनि किसलयानि
निष्पीड्य तेन स्वभावसुरभिणा तुषारशिशिरेण रसेन ललाटिकामकल्पयम्, आचरणादङ्ग-
चर्चाञ्चारचयम् । अभ्यर्ण-पादप-स्फुटित वल्कल-विवर-शीर्णेन च करसञ्चर्णितेन कर्पूरेणुना

महिर्नैः, सेतिहामैः पुरावृत्तसहितैः वचोभिर्वाच्यैः, सानुनयं सप्रणयं सोपग्रहं सानुकूल्यञ्च यथा स्यात्तथा
'उपग्रहः पुमान् वन्धामुपयोगोऽनुकूलने' इति मेदिनी । अभिधीयमानः कथ्यमानोऽपि कर्णे श्रवणे
नाकरोत् अनाकङ्क्षितमिव मनुत्तमकार्पादित्यर्थः । तथा तस्मिन् समये अहम् अचिन्तयम् अप्यायम्—
'अतिभूमिं मदनस्य चरमां दशां गतः प्राप्तः, अन एव केवलम् उपदेशेन निवर्त्तयितुं ततो ध्यावर्त्तयितुं
न शक्यते न पार्यते, इति हेतोः, इदानीं सम्प्रति खलु निश्चयेन उपदेशाः शिष्टावचनानि निरर्थकाः
निष्फलाः । तावत् प्रथमम् अस्य पुण्डरीकस्य प्राणपरिरक्षणेऽपि जीवितपरिप्राणेऽपि यतम् उपायम्
आचरामि विदधे इति एवं कृतमतिः कृतबुद्धिरहम् उच्यते गत्वा ब्रजित्वा च अच्छोदामिधं सर इति
शेषः । तस्मात्सरसः अच्छोदसरोवरात् सरसा अभिनववादाभ्यन्तरिकद्रवसंयुताः मृणालिकाः कम-
लिनीः समुद्रधृत्य उपाय्य, ताभ्यो जलस्य सलिलस्य लवैः कर्णैः लान्छितानि चिह्नानि ध्याप्तानि, अत-
एवाधिकशीतलानीत्याशयः, कमलिनीपलाशानि नलिनीपत्राणि आदाय गृहीत्वा । गर्भं अभ्यन्तरे या
धूल्यः परागाः तासां कपायपरिमलैः सुरभिगन्धैः मनोहराणि सुन्दराणि, कुमुदानि श्वेतकमलानि कुव-
लयानि नीलकमलानि कमलानि पङ्कजानि च तानि गृहीत्वा आदाय आगत्य समेध तस्मिन्नेव लतागृह-
शलातले लताभवनप्रस्तरतले अस्य पुण्डरीकस्य शयनं तदप्यम् अकल्पयम् अकरवम् ।

तत्रेति । किञ्च, आमञ्चवर्त्तिनां निकटस्थायिनां चन्दनविटपिनां मलयजवृक्षाणां मृदूनि सुकुमा-
राणि किसलयानि पङ्कवानि निष्पीड्य संमर्द्य, तेन अनिर्वचनीयेन स्वभावेनैव स्वारसिदेनैव सुरभिणा
सौरभवता, तुषारो हिमं तद्वत् शिशिरेण शीतलेन रसेन निर्यासेन करणेन, तत्र मार्कात्पतशयने
सुखनिपण्णस्य सुखभावेनोपविष्टस्य पुण्डरीकस्य ललाटिकां तिलकविशेषम् अकल्पयम् अकरवम्,
आचरणात् पादादारभ्य अङ्गचर्चां शरीरलेपनञ्च भरचयम् अकरवम्, शैत्यायेत्याशयः ।

इह तुषारशिशिरपदयोस्तुल्यतया श्रवणमात्रेण पौनरुक्त्यप्रतीतिः, अनन्तरञ्च तुषारवत् शिशिर
हृदयचरणात् पुनरुक्त्यवदाभासोऽलङ्कारः ।

अभ्यर्णान् । अभ्यर्णस्य समीपस्थापिनः पादपस्य कर्पूरतरोः स्फुटितानि स्वयं भिन्नानि यानि वल्क-
लानि तद्वत्तवचः तेषां विवरेभ्यः छिद्रेभ्यः शीर्णेन निर्गतेन कराभ्यां हस्ताभ्यां सञ्चर्णितेन निष्पिष्टेन कर्पूर-

दृष्टान्त-समन्वित और इतिशत-संयुक्त वाक्यों द्वारा अनुनय और आग्रहके साथ समझाने पर भी उसने
कानमें रेंगने तक (ध्यान) नहीं दिया, तब मैंने विचार किया कि—'यह काम की अग्नि वशा पर उपस्थित
हो गया है इसलिए उपदेशते इसकी निवृत्ति नहीं हो सकती है, अब सब उपदेश निरर्थक हैं । अत एव मैं इसकी
प्राण-रक्षाका प्रयत्न करता हूँ ।' इस प्रकार निश्चय करके मैंने उठकर प्रस्थान किया और उन सरोवरमेंसे सरस
(हरी) मृणाल तोड़कर जल-विन्दु-सहित कमलके पते, एवं अभ्यन्त-र-रंजुके तृप्तिकर सौरभसे मनोहर लगते
किनने कुमुद, नीलोत्पल और कमल लकर मैंने लतानग्नपस्थित-प्रस्तरखण्ड (शिलातल) पर उसके लिए
द्रव्या निर्माण करे (विटोना बिछा) दिया । उसके ऊपर जब वह आनन्दसे बैठा तब सनीवर्ती चन्दन-शृङ्गोंके
कोमल पहाव निष्पीडित (पीस) कर, मैंने उनका स्वभावसे ही गुणन्धित और हिनके समान शीतल रस उसके
ललाट पर तिलक विशेष कर दिया (चुपटा) और चरणोंके तनुओं तक सर्वाङ्ग शरीरमें लेप किया । एवं निकट-
वर्ती शृङ्गोंमेंसे कछिन छालके छिटों (दारों) मेंसे निर्गत (रिस्ते) कर्पूरकी धाथते दुकनी करके उससे प्रवेद-

१. कश्चित् 'इति' पठे न विन्दते । २. कश्चित् 'जल-लव' इत्यादि पठे न दृश्यते । ३. चादाय । ४. चन्दन-
विटपादीनां । ५. करसमुच्चर्णितेन ।

स्वेदप्रतीकारम् अकरवम्। उरे निहितचन्दनद्रुवाद्र्वल्कलस्य स्वच्छसलिलशीकरसाविणौ कदलीदलेन व्यजनक्रियामन्वतिष्ठम्। एवञ्च मुहुर्मुहुर्न्यदन्यन्नलिनी^१ दलशयनमुपकल्पयतः, मुहुर्मुहुश्चन्दनचर्चामारचयतः मुहुर्मुहुश्च स्वेदप्रतिक्रियां कुर्वतः, कदलीदलेन चानवरतं^२ धीजयतः समुद्रभून्मे मनसि चिन्ता—‘नास्ति खल्वसाध्यं नाम भगवतो मनोभुवः। कायं हरिण इव वनवासनिरतः स्वभावमुर्ध्वा^३ जनः, क्व च विविधविलास-रस-राशिगन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता। सर्वथा नहि किञ्चिदस्य दुष्टदुष्करमनायत्तमकर्तव्यं वा जगति। दुरुपपादेष्वध्यर्थेषु^४ अवभवज्ञया विचरति। न चार्थं केनापि^५ प्रतिकूलयितुं शक्यते। का वा गणना सचेतनेषु, अपगतचेतनान्यपि सङ्घटयितुमलम्^६, यद्यस्मै रोचते, कुमुदिन्यपि^७ दिनकरकरानुरागिणी भवति,

रेणुना कर्पूरधूलिना स्वेदप्रतीकारं घर्मशोषणञ्च अकरवम् अरचयम्।

उर इति। उरसि वक्षःस्थले निहितेन दत्तेन चन्दनद्रुवेण मलयजरसेन आर्द्रं क्लिप्तम् उत्तरीय-चरुलं यस्य तस्य तथोक्तस्य पुण्ढरीकस्य करचरणादिष्वित्यर्थः, स्वच्छा निर्मलाः सलिलशीकराः जल-विन्दुवः तासांविणा वर्षकेण कदलीदलेन रम्भापत्रेण व्यजनक्रियां वायुसञ्चालनम् अन्वतिष्ठम् अकरवम्।

एवमिति। किञ्चेति चार्थः। एवम् अनेन विधिना मुहुर्मुहुः वारंवारम् अन्यदन्यद्, गात्रसन्तापेन पूर्वपूर्वस्य ग्लानत्वादिरथाशयः। नलिनीदलशयनं कमलिनीपत्रशयनात् उपकल्पयतो विदधतः। चन्दन-चर्चा मलयजमण्डनम् आरचयतः कुर्वतः गात्रसन्तापेन पूर्वपूर्वस्याः शुष्कत्वादिरथाशयः। स्वेदप्रतिक्रियां घर्मजलप्रतीकारं तच्छोषणमिति तात्पर्यम्। कुर्वतो विदधतः। कदलीदलेन रम्भापत्रेण च अनवरतं निरन्तरं धीजयतः पवनं सञ्चालयतः मे मम मनसि चिन्ता समुद्रभूत् प्रादुरभूत्—

नास्त्येति। भगवतो मनोभुवः कामदेवस्य असाध्यम् अनिष्पाद्यं नास्ति न विद्यते। हरिणो नृग इव वनवासनिरतः अरण्यावस्थानतत्परः, अयं जनः पुण्डरीकः, स्वभावेन प्रकृत्यैव मुरधः मरलहृदयः। विविधा नानाप्रकारा ये विलासरसा विभ्रमभावाः तेषां राशिः खनूहो यत्र सा तथोक्ता महाश्वेता च क्व। नितान्तविरुद्धस्वभावयोरनयोरन्योन्यभावावेशोत्पादनामनोभुवः किमपि दुष्करं नास्तीत्याशयः।

इह विषमयोः सङ्घटनया विषमालङ्कारः श्रौतोपमा चेत्युभयोः सङ्करः।

सर्वथेति। अस्य मनोभुवः, जगति संसारे, सर्वथा सर्वप्रकारेण दुष्टदुःसाध्यं दुष्करं कठिनम् अनायत्तम् अनधीनम् अकर्तव्यम् अकरणीयं वा किञ्चित् नास्ति स्वल्पं न विद्यते। अस्य सर्वं सुसाध्यमित्यर्थः। अयं मनोभूः, दुरुपपादेष्वपि अन्यैर्दुष्करेष्वपि अर्थेषु विषयेषु अवज्ञया नितान्तानापासविषयावज्ञानादपहेलया विचरति प्रवृत्तो भवति। केनापि बुद्धिमता पुरुषेण अयं मनोभूः प्रतिकूलयितुं प्रतिरोद्धुं न च शक्यते पार्यते।

का वेति। सचेतनेषु नानवादिषु का गणना? अपगतचेतनान्यपि जडादीन्यपि सङ्घटयितुं संयोज-यितुम् अलं समर्थः ‘अयं मनोभूरिति शेषः। यदि चेत् अस्मै मनोभुवे रोचते संयोजयितुमभिधापा भवति, तदा कुमुदिन्यपि कैरविष्यपि दिनकरकरानुरागिणी सूर्यरश्मयनुरक्ता भवतीत्यादि सङ्गमनीयम्।

जल (पत्तीना) दूर किया। वक्षःस्थल (छाती) पर चन्दन-रसमें आर्द्र किया हुआ वल्कल रत्नकर निर्मल जल-विन्दु टपकाते हुए कदली-पत्रद्वारा उत्तका पत्ता किया। यों बारबार कमलपत्रोंकी शय्याको एकके पांछे दूसरा बदलते, बदलते, बारबार चन्दन लेप करते करते, बारबार पत्तीना पोंछते पोंछते और कदली-दल द्वारा अनवरत पवन करते करते, मेरे मनमें यह चिन्ता उत्पन्न हुई कि—‘इत संसारमें वास्तवमें भगवान् कामदेवसे असाध्य कुछ नहीं है। कहाँ हरिणके समान वनवासमें निरत एवं स्वभावसे ही सरल-चित्त पुण्डरीक और कहाँ नानाविध विलास और हावभावसम्पन्ना गन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता !! इत (संसार) में कामदेवसे सर्वथा दुर्धन, दुष्कर अस्वाधीन या अकर्तव्य कुछ भी नहीं है ! दुष्कर कार्योंको भी वह (कामदेव) अन्हेलनापूर्वक करता है और किसी व्यक्तिमें उसके प्रतिरोध करने का सामर्थ्य नहीं है। सचेतन पदार्थोंका तो क्या अचेतन पदार्थोंको भी वह परस्पर संयोजन करनेमें समर्थ है। यदि इतका अभिप्राय हो तो कुमुदिनी भी रवि किरणोंमें अनुरागिणी

१. स्वेदप्रतिक्रियाम्। २. क्वचित् ‘स्वच्छसलिलशीकरनिकरसाविण’ इति पाठो दृश्यते।

३. नलिनीदल। ४. क्वचिद् दिरुक्तिर्नास्ति। ५. कदलीदलेनानवरतम्। ६. स्वभावविषयविमुखः। ७. दुरुपपादेष्वर्थेषु। ८. नायम्। ९. केनचित्। १०. सङ्घटयितुमलम्। ११. तत्कुमुदिन्यपि, यत्तत्कुमुदिन्यपि।

कमलिन्यपि शशिकरद्वेषमुज्जति, निशापि वासरेण सह मिश्रतामेति, ज्योत्स्नाप्यन्यकारमनुवर्त्तते, छायापि प्रदीपामिमुखमवतिष्ठते, तद्विदपि जलदे स्थिरतां व्रजति, जरापि यौवनेन सञ्चारिणी भवति । किंवा तस्य दुःसाध्यमपरम्, एवंविधो येनायमगाधगाम्भीर्यसागरस्त्वनुपल्लवु-
ताम् उपनीतः । क तत्तपः क्लेशमवस्था । सर्वथा निःप्रतीकारेयमापदुपस्थिता । किमिदानीं कर्तव्यम्, किंवा चेष्टितव्यम्, कां दिशं गन्तव्यम्, किं शरणम्, को वा उपायः, कः सहायः, कः प्रकारः, का युक्तिः, का समाश्रयः, येनास्यासवः सन्धार्यन्ते । केन वा काशलेन, कत-
मया वा युक्त्या, कतरेण वा प्रकारेण, केन वावष्टम्भेन, कया प्रजया, कनमेन वा समाश्वासने-
नायं जीवेत् इत्येते चान्ये च ने विषण्णहृदयस्य सङ्कल्पाः प्रादुरासन् । पुनश्चाचिन्तयम्—
'किमनया अत्यन्तायतया निःप्रयोजनया चिन्तया प्राणास्तावदस्य येन केनचित् उपायेन शुभे-

कमलिन्यपि नलिन्यपि शशिकरद्वेषं चन्द्रद्वेषम् उज्जति त्यजति, निशापि रात्रिरपि वासरेण दिवसेन सह मिश्रताम् पृथक्ताम् एति प्रमोदति, ज्योत्स्नापि चन्द्रिकापि अन्यकारं तमः अनुवर्त्तते तद्वृषतां नञ्जतीत्यर्थः । छायापि सूर्यप्रियापि प्रदीपामिमुखं दीपमानुष्यम् अवतिष्ठते, तद्विदपि विधुदपि जलदे मेवे स्थिरतां स्थैर्यं व्रजति गच्छति, जरापि वाद्यंश्चमपि यौवनेन तात्पर्येन सह सञ्चारणीया भवतीत्यर्थः । एवञ्च एतान्यस्मे न रोचन्ते अत एव कुमुदिनीप्रभृतयः सूर्यकिरणानुरागादिरूपा न भवन्तीत्याशयः ।

किमिति । येन मनोभुवा, एवंविधः एवंरूपः अगाधगाम्भीर्यसागरः सयं पुण्डरीकः दृग्वत् लघुनां निःसारताम् उपनीतः प्रापितः, तस्य मनोभुवः अपरम् अस्मादन्यत् किंवा दुःसाध्यं दुष्करमस्तीति सम्बन्धः, अपि तु किमपि नास्तीत्यर्थः । इहाप्यपिच्छिः ।

वेति । इयम् अवलोक्यमाना अवस्था नितान्तपद्मा दशा ह तत् अनिर्वचनीयस्वरूपं तपः क, ह्री कौ महदन्तरं सूचयतः । सर्वथा सर्वप्रकारेण निःप्रतीकारा असाध्या इयं इदमनाना अपरत् विषत् उपस्थिता प्राप्ता । इदानीं सप्रति किं कर्त्तव्यं विधेयम् । किं वा चेष्टितव्यम् वाचरितव्यम् । गन्तव्य-
नित्यत्र नावे तदयमर्थः । शरणं रक्षकम् 'शरणं गृहरक्षित्री' इत्यमरः । सहायः साहाय्यकृत् प्रकार एतद्विपर्ययप्रतिश्रियाया मार्गः । युक्तिः पुनःप्रतीकारसाधनाय उपपत्तिः । समाश्रयः अवलम्बनम् । येन कृत्वा अस्य पुण्डरीकस्य असवः प्राणाः सन्धार्यन्ते अवस्थाप्यन्ते मया (कविजलेन) संरक्ष्यन्त इत्यर्थः ।

केनेति । कौशलेन चातुर्येण । पुनस्तथा उपपत्त्या । प्रकारेण मार्गेण । अवष्टम्भेन उपायाश्रयेण । प्रशया उद्भाषितया बुद्ध्या । समाश्वासनेन सान्त्वनेन, जीवेत् प्राणं रक्षेत् । विषण्णहृदयस्य त्रिजमानसस्य सङ्कल्पा वितर्काः प्रादुरासन् प्रक्षीयन्मुः ।

पुनरिति । पुनर्भूयः, अचिन्तयं चिन्तितवान्-सनया प्रत्यवधिषमानया अत्यन्तायतनया अपारम्भा-
द्विनिविस्तीर्णया निःप्रयोजनया निरर्थक्या चिन्तया त्याज्या । नन्वेवं तर्हि 'विश्रम्यतामिष्यत आह—
प्राणा इति । शुभेनाशुभेन महतेनामहलेन वा येन केनचित् उपायेन, उपायेन अस्य पुण्डरीकस्य प्राणा

हो जाती है; कमलिनो भी चन्द्र-किरणोंके प्रति विद्वेष छोड़ देती है; रात्रि भी दिनके साथ मिलित हो जाती है; ज्योत्स्ना (चाँदनी) भी अन्यकारका अनुकरण करती है; छाया भी प्रदीपके समाने रहती है; विधु भी येनमें स्पर्धि व प्राण कर लेती है- बुद्धवस्था भी तान्त्रिकके साथ सञ्चार करती है । जब उसने इस प्रकारका आत्म गान्धर्वके सागर पुण्डरीकको दृगके समान लघु (लघु) कर डाला, तब उसे और क्या दुष्कर रहा ? कहीं बर तस्या और कहीं पर अवस्था ? इस विनितिले सुन होने (दुष्कारा पाने) का सर्वथा कोई उपाय नहीं है । इस समय क्या करना ? कैसी चेष्टा करना ? किस दिशाको जान ? किसको शरण लेना ? क्या उपाय करना ? किसने सहायता देना ? किस मार्गसे चलना ? किस युक्तिन अवलम्बन करना ? किसका आश्रय लेना कि जिससे इसकी प्रशंसा कर सके ? किस चतुरतासे ? किस युक्तिसे ? किस मार्गसे ? किस उपायसे अवलम्बनसे ? किस युक्तिसे ? किस समाश्वासनेसे यह जीवित रह सकता है ? इस प्रकारके और अन्यान्य प्रकारके महत्त्व भेद विषया (विषय) विद्वेष्टे उपस्थित होने लगे । एवं विद्वेष्टे चिन्ता करने लगा कि-अत्यन्त दीर्घ एवं प्रदीप्तरहित मेरी चिन्ता करनेसे क्या लाभ ? विनित वा अनुचित करे किन जिन्हीं अवयवोंसे इसने प्राणोंको रक्षा भी करनी हो

१. हृत्तवत्पुण्ड्रम् । २. किमिच्छितव्यम् । ३. देतो । ४. कश्च । ५. धर्मन्ते । ६. ध्यातया सन्धारयताया, सन्धारयन्तया ।

नाशुभेन वा रक्षणीयाः । तेषाञ्च तत्समागमनेकमपहाय नास्त्यपरः संरक्षणीपायः । बालभा-
वाद्प्रगल्भतया च तपोविरुद्धमनुचितमुपहासमिव आत्मनो मदनव्यतिकरं मन्यमानो नियत-
नेकोच्छ्वासावशेषजीवितोऽपि नायं तस्याः स्वयमभिगमनेन पूरयति मनोरथम् । अकाला-
न्तरक्षमश्चायमस्य मदनविकारः । सततमतिगर्हितेनाकृत्येनापि रक्षणीयान् मन्यन्ते सुहृदसू-
साधवः । तदतिहेपणमकर्त्तव्यमप्येतदस्माकमवश्यकर्त्तव्यतामापतितम् । किञ्चान्यत् क्रियते,
का चान्या गतिः, सर्वथा प्रयामि तस्याः सकाशम्, आवेद्यान्येतामवस्थाम् इति चिन्त-
यित्वा च 'कदाचिदनुचितप्रवृत्तं मां विज्ञाय सज्जातलज्जो निवारयेद्यन्निवेद्यैव तस्मै तत्प्र-

असवो रक्षणीयाः पालनीयाः भवेति शेषः । अत एव तदयमुद्योगोऽवश्यं विघातव्य इत्याशयः ।

अथैवं भवता कः खलुपायः मनसि सन्धार्यते इत्यत आह—तेषामिति । अपि चेति चार्थः । तस्या
महाधेतायाः समागमं संमिलनरूपम् एकम् उपायम् उद्योगम् अपहाय त्यक्त्वा, अपरोऽन्यः, तेषां प्राणानां
संरक्षणोपायो नास्तीति सम्बन्धः ।

एवं सति पुण्डरीकः स्वयमेव तत्रोत्पन्न महाधेतया समागमं विदधात्वित्यत आह—नलेति ।
एक एव उच्छ्वासो निश्वासोऽवशेषोऽवशिष्टो यस्य एवंविधं जीवितं प्राणितं यस्य सः गमनोद्यतप्राणोऽ-
पीत्यर्थः, अथ पुण्डरीकः, तपोविरुद्धं व्रतविरोधि अनुचितम् अयोग्यम् अत एव च उपहासमिव आत्मनः
स्वस्य मदनव्यतिकरम् इदं कामावेशं मन्यमानं ज्ञायमानः सन् हीनजनकत्वादित्याशयः, बालभावाद्
बालत्वेन पूर्वान्यस्तकौशलमाभावात्, अप्रगल्भतया प्रत्युपबध्नाष्ट्यभावेन च तापसावाद्भिनवकामिनी-
सुरतोपयोगिकौशलभावेन च कारणेनेत्यर्थः, स्वयं निजेनैव गत्वा तस्या महाधेताया अभिगमनेन संमिल-
नेन मनोरथम् अभिलाषं न पूरयति न पूरयितुं शक्नोति इति नियतं प्रुबन्धः अत एवास्य प्राणसन्देह एव-
सज्जात इत्याशयः ।

ननु प्राप्तकाले समस्तस्यैव विनाशदर्शनात् कञ्चित्समयं प्रतीकृता स्वयमेवेयं कामदीप्ता विवासमे-
ष्यतीत्यत आह—अकालेति । अकालान्तरक्षनः समयविलम्बासहः । अतः शीघ्रमेवास्म्य प्रतीकाराय भयो-
द्योगो विघातव्य इत्यभिप्रायः ।

सम्प्रति प्रतीकाराय स्वस्यैव प्रवर्त्तनमुचितमिति प्रतिपादयितुं तत्र शिष्टसंनिर्द्धारयति—तत-
मिति । सततं निरन्तरम् अतिगर्हितेन अतिनिन्दितेन अकृत्येन अतिनिन्दितत्वादेवाकार्येण विघातुमश-
क्येनाप्युद्योगेन साधवः सन्तः सुहृदसूत्र मित्रप्राणान् रक्षणीयान् पालनीयान् मन्यन्ते जानन्ति । तत्तस्मात्
कारणात्, अतिहेपणं नितान्तलज्जाकरम् अकर्त्तव्यम् अविधेयमपि तापसत्वादित्याशयः, एतत् महाधेतया
सह पुण्डरीकस्य समागमम् अस्माकं पुण्डरीकमार्गानुवर्त्तिनाम् अवश्यकर्त्तव्यतां नियतविधेयतान् आपति-
तम् उपस्थितम् ।

किञ्चेति । अन्यत् एतद्व्यतिरिक्तं किं क्रियते विधीयते । अन्या एतद्व्यतिरिक्ता गतिः उपायः ।
तस्या महाधेतायाः सकाशम् अन्तिकम्, एतां दृश्यमानाम् अवस्थां दशान् आवेद्यानि कथयामि ।
चिन्तयित्वा विचिन्त्य । अनुचिते अयोग्ये कर्मणि प्रवृत्तस्तत्परो यस्तम् । सज्जातलज्जः सनुत्पन्नप्रपः
पुण्डरीक इति शेषः, निवारयेत् त्वत्समीपनायातुं निषेधेत्, इति अस्मात्कारणात्, न तस्मै पुण्डरीकाय

चाहिम् । किन्तु एकनात्र महाधेताया समागम छोड़ कर इतको आग्रहाणा कोर दूसरा उपाय नहीं है । एक
निधान परिव्यागनात्र इसके जीवनका अवशिष्ट रह गया है, तथापि यह, चार भावते चतुरता न होनेके कारण,
काम-विकारको तत्स्याके विरुद्ध अनुचित और अपने उपहासके समान मानता हुआ, अपने आप ही बड़ा जाकर,
उत्त कथा की अभिलाषा निश्चय ही पूर्ण नहीं करेगा । अब यह मदन-विकार विरुद्ध सहन नहीं कर सकता ।
लज्जत पुरुष, अत्यन्त गर्हित एवं अकर्त्तव्य कर्नोते (जिस किसी उपायसे) भी सर्वदा मित्रके प्राणोंकी रक्षा करना
उचित समझते हैं । अत एव अब यह अत्यन्त लज्जा-जनक एवं अकर्त्तव्य होनेपर भी मुझे कबश्य करना पड़ेगा ।
और दूसरा क्या किया जा सकता, अन्य उपाय ही क्या है ? निश्चय ही महाधेताके निकट जाकर इतकी यह
अवस्था सूचित कर दूँ । इत प्रकार विचारकर—यदि मुझे अनुचित कार्यनं प्रवृत्त होते समझकर लज्जते पुण्डरीक

देशात् सव्याजमुत्थायागतोऽहम् । तदेवमवस्थिते यदत्रावसरप्राप्तम् ईदृशस्य चानुरागस्य सदृशम् , अस्मदागमनस्य चानुरूपम्, आत्मनो वा समुचितम्, तत्र प्रभवति भवती इत्यभिधाय किमिदं वक्ष्यतीति मन्मुखासकृद्विस्तृणीमामीत् ।

अहन्तु तदाकर्ण्य सुखामृतमये हृद इव निमग्ना, रतिरसमयमुदधिमिवावतोर्णा, सर्वा-
नन्दानामुपरि वर्त्तमाना, सर्वमनोरथानामग्रमिवाधिरूढा, सर्वोत्सवानामतिभूमिमिवाधिश-
याना, तत्कालोपजातया लज्जया किञ्चिदवनम्यमानवदनत्वादस्पृष्टकपोलोदरैः, प्रथितैरिवो-
पर्युपरि पतनानुबन्धदर्शितमालाक्रमैः, अप्राप्तपदमसंश्लेषतया उपजातप्रथिममयैरमलैरानन्द-
बाष्पजलविन्दुभिः स्रवाद्भावेद्यमानप्रहर्षप्रसरैः, तत्क्षणमचिन्तयम्—‘दिष्टया तावदयमनङ्गो-

अनिवेद्यैव अक्षयित्वैव तत्प्रदेशात् तत्स्थानात् सव्याजं कुसुमानयनादिकपटसहितं यथा स्यात्तथा । अहं कपिञ्जल आगतः उपस्थितः ।

तदिति । तत्तस्मादेतो एवमवस्थिते हृद्यम्भूतोदन्ते । अवसरप्राप्तम् एतत्समययोग्यम्, ईदृशस्य परं काष्ठां प्राप्तस्येत्यर्थः । अनुरागस्य स्नेहस्य सदृशं योग्यम्, अस्मदागमनस्य मदीयागमनस्य अनुरूपम् अनुकूलम् आगमनः स्वस्य वा समुचितं योग्यम्, तत्र कार्यं भवती त्वं प्रभवति समर्था भवति, इदृशा चेत् तद् विधातुं शक्नोतीत्यर्थः । अनेन स्वयैव तत्रोपेत्य पुण्डरीकेण सह समागमो विधेय इति प्रतीयत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः । इत्यभिधाय इत्युक्त्वा इयं महाश्वेता किं वक्ष्यति अभिधास्यति इति कृत्वा मन्मुखे मद्गदने आसक्ता लज्जा दृष्टिर्यस्य स कपिञ्जलः तूष्णीमासीत् मौनमभवत् ।

अहमिति । अहं तत्पूर्वोक्तम् आकर्ण्य श्रुत्वा सुखम् आनन्द एव अमृतं पीयूषं तन्मये हृदे अगाध-
जले निमग्ना ब्रह्मिणे ‘तत्रागाधजलो हृदः’ इत्यमरः । रतिः अनुराग एव रसः सलिलं तन्मयम् उदधिं समुद्रम् अवतीर्णा मध्यप्रविष्टेव, तस्यापि तथाविधानुरागाकर्णनेन ममानुरागस्य शतधा वृद्धिप्राप्तेरि-
त्याशयः । सर्वानन्दानां समप्रप्रमोदानाम् उपरि वर्त्तमाना विद्यमानेव सर्वमनोरथानां समस्ताभिलाषा-
णाम् अग्रं धुरम् अधिरूढेव उपर्याश्रितेव, सर्वोत्सवानां समस्तोद्ववानाम् अतिभूमिं सर्वोपरिस्थानम् अधिशयाना अधितिष्ठन्तीव, तत्कालोपजातया तत्समयोत्पन्नया लज्जया त्रपया किञ्चित् ईषत् अवनम्य-
मानं प्रह्रीभूयमानं वदनम् आननं यस्याः तस्या भावः तत्त्वं तस्मादेतोः न स्पृष्टे कपोलयोर्गण्डयोः उदरे मध्यमागौ यैस्तैः, पतनानुबन्धेन पूर्वपूर्वस्थ-उत्तरोत्तरस्यायिनः अविच्छिन्नपतनानुमरणेन दर्शिता प्रकटिता मालायाः स्रजः क्रमः अन्योन्यसंलग्नतारुपा परिपाटी यैस्तैः, अत एव उपर्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं प्रथितैः गुम्फितै-
रिव विद्यमानैः, न प्राप्तो वदनस्य नन्नतया सरलाधःपतनात् नोपगतः पद्मसु नयनरोमसु संश्लेषः सम्बन्धो यैस्तैषां भावस्तथा कारणेन, उपजात उत्पन्नः प्रथिममरः स्वौक्यानिशयो येषां तैः, पश्चान्तरे तु बाष्पजलविन्दूनां नेत्रलोमभिर्विमक्ततया बुद्धत्वं स्यादित्याशयः । अमलैः अजनाभावात् चवङ्गिः चरङ्गिः आनन्दबाष्पजलविन्दुभिः प्रमोदाध्रुविन्दुभिः आवेद्यमानो व्यज्यमानः प्रहर्षप्रसरः प्रकृष्टानन्दातिशयो यस्याः सा । इह ‘सुखामृतमये’ इत्यत्र ‘रतिरसमयम्’ इत्यत्र च निरङ्गकेवलरूपकम्, ‘निमग्नेव’ एवम् ‘अवतीर्णव’ इत्यत्र च वाच्या क्रियोत्प्रेषा अनयोरङ्गाद्विभावसङ्करः । ‘वर्त्तमाना’ इत्यत्र प्रतीयमाना क्रियो-
त्प्रेषा । ततः ‘अधिरूढेव’ अधिशयानेव ‘प्रथितैरिव’ इत्येतेषु वाच्या क्रियोत्प्रेषा ।

दिष्टयेति । दिष्टया भाष्येन, तावत् प्रथमम् अयम् अनङ्गः कामो मानिव, तं पुण्डरीकमपि अनु-

करी मुने निषेध कर (रोक) न दे—इस्ते उते विना निवेदन किये ही बहाँसे मैं बहाना करके यहाँ चला आया हूँ । इतलिय इत प्रकारकी अवस्थामें जैसा अनुकूल हो, अनुरागके योग्य हो, मेरे आगमनके अनुरूप हो, एवं आपको भी जो उचित हो, उसे ही कीजिए ।’ इत प्रकार कह कर कपिञ्जल, ‘यह क्या करोगी’ उते सुननेकी उत्कण्ठासे मेरे मुखको तरफ दृष्टि संलग्न कर मौन हो गया ।

किन्तु मैं तो यह सब क्या सुनकर, सुखलुपी अमृतके सरोवरमें ही मानो निमग्न (हव) हो गई होऊँ, अनुराग-रूपी जलके समुद्रमें मानो अवगाहन किये होऊँ, सब प्रकारके आनन्दके ऊपर ही मानो बैठो होऊँ, सब मनोरथोंके आगे ही मानो चढो होऊँ, एवं समस्त उत्तमोंकी चरनसीमाकी ही मानो पहुँचो होऊँ, ऐसी ही गई और उस समय लज्जा उत्पन्न हो जानेके कारण मेरा मुखमण्डल कुछ अवनत हो जानेसे कपोलपुगलके मध्यभागको बिना स्पर्श किये हो, मानो गुँथे हुएके समान एक के ऊपर एक बराबर गिरनेसे मालाकी परिपाटी दिखलाई एवं

मामित्र तमप्यनुवृणाति, यत्सत्यमनेनमे सन्तापयताप्यंशेन दर्शितानुकूलता । यदि च सत्यमेव तस्येदृशी दशा वर्तते, ततः किमिव नोपकृतमनेन, किंवा नोपपादितम्, को वानेतापरः, समानो बन्धुः । कथं वा कपिञ्जलस्य स्वप्नेऽपि वितथा भारती प्रशान्ताकृतेरस्माद्वदन्नातिष्कामति । इत्थन्भूते किं मयापि प्रतिपत्तव्यम् ? तस्य वा पुरः किमभिधातव्यम् ? इत्येवं विचारयन्त्यामेव प्रविश्य ससम्भ्रमा प्रतीहारी मामकथयत्—‘भर्तृदारिके ! त्वमसुस्थशरीरेति परिजनादुपलभ्य महादेवी प्राप्ता’ इति । तच्च श्रुत्वा कपिञ्जलो महाजनसम्मर्द्भीरुः सत्त्वरमुत्थाय ‘राजपुत्रि ! महानयमुपस्थितः कालातिपातः । भगवांश्च भुवनत्रयचूडा-

यन्ताति अनुगच्छति, तदुपर्यपि निजावेशं स्थापयतीति भावः । अत एव मां सन्तापयतापि संस्मरयतापि अनेन कामेन मे मम अंशेन यत्सत्यम् अनुकूलता आनुकूल्यं दर्शिता प्रकटिता, न तु सामस्येन, अद्यापि समागमाभावादित्यभिप्रायः । ‘यत्सत्यम्’ इत्येकमेव पदं दर्शितेति क्रियाया विशेषणमित्यवगन्तव्यम् ।

यदीति । यदि चेत्, तस्य पुण्डरीकस्य सत्यमेव परमार्थत एव ईदृशी पूर्वविधा दशा अवस्था वर्तते विद्यते, ततस्तदा अनेन कामेन किमिव नोपकृतं किमुपकारो न कृतः, किंवा न उपपादितं सम्पादितम्, अनेन कामेन समानस्तुल्यः अपरोऽन्यः को वा मम बन्धुः, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः, अनेनैव ममाभिलाषायाः पूरितप्रापत्वादित्याशयः ।

ननु कपिञ्जलवाक्यस्य परमार्थत्वे का युक्तिरित्यत आह—कथमिति । प्रशान्ता अप्रतारणाद्योतकभक्ष्या आकृतिः मूर्तिः यत्तस्य कपिञ्जलस्य अस्माद् वदन्तान्मुक्त्वा स्वप्नेऽपि कथं वितथा असत्या भारती वाणी निष्कामति निःसरति कथमपि नेत्यर्थः । अस्य प्रशान्तरूपमेव वचनस्य यथार्थत्वे प्रमाणम्, पूर्वविषयस्वरूपस्य कदाचिदपि असत्यभाषणाश्रवणादित्यभिप्रायः ।

इत्थमिति । इत्थन्भूते पूर्वविधे समाचारे इति शेषः । प्रतिपत्तव्यं स्वकर्त्तव्यम् । तस्य पुरो वा पुण्डरीकस्य निकटे वा किम् अभिधातव्यं गत्वा वक्तव्यम्, अथवा सन्देशवाक्यं प्रेषयितव्यम् इत्येवं विचारयन्त्यां चिन्तयन्त्यामेव ‘मयि’ इति शेषः । इह ‘विचारयन्त्या’ इति पाठस्तु चिन्तयः ।

ससम्भ्रमा सभया सती प्रतीहारी प्रविश्य गृहान्यन्तरे प्रवेशं कृत्वा माम् अकथयत् अवोचत्—‘भर्तृदारिके राजपुत्रि ! असुस्थशरीरा अप्रकृतित्या, परिजनात् अनुयायिवर्गात् उपलभ्य ज्ञात्वा महादेवी सन्धर्वराजमहिषी भवत्या जननी प्राप्ता उपगता ।

तच्चेति । महतोऽतिवृहतो जनसंमर्दात् महादेव्या सार्धं प्राप्तायां लोकानाम् अत्यन्तात् सङ्घर्षात् भीरुः भीतिद्युक्तः, अरण्येषु प्रायेणैकाकिन एव निवासादित्याशयः । उपस्थितः प्राप्तः कालातिपातः समय-विलम्बः, भवत्पास्तत्र जिगमिषायां विद्यमानायामपि महादेव्यामप्रयातायां तदसम्भवादित्याशयः ।

नेत्रोंके लोमत्सुक्त न होनेसे चलन्त स्थूल दीखतीं निर्मल आनन्दाशुक्ली बूढ़ोंके गिरनेसे अल्प आनन्दही नूतना करती, उक्त क्षण विचार करने लगी—‘जौमन्मवरा ही यह कानदेव, मेरे सनान करने भी निरन्तर अनुसरण करता है ! यह सत्य है कि—जुझे सन्तान करता हुआ मैं उसने कुछ अंगमें मेरी अनुकूलता दिखायी है । यदि यथार्थमें उसकी ऐसी ही अवस्था हो तो फिर उसने मेरा कौन्ता उपकार नहीं किया ? अथवा किस-किस कार्यकाही सन्तान नहीं किया ? एवं इतके सनान अन्य बन्धु ही मेरा कौन है ? शान्ताकृति कपिञ्जलके इस मुखमें से सननेमें भी निष्पन्न वाणी कैसे निकल सकती है ? ऐसी स्थितिमें जुझे भी क्या त्वांजार करना चाहिए ? अथवा उसके सनोप ही वाचिक सन्देश व्याज देना चाहिए ? मैं मन ही मन इस प्रकार विचार कर रही थी कि—इतनेमें शत्रुके नाथ प्रतीहारी मेरे घरके बीचसे प्रवेश कर सुझते कहने लगी—‘राजकन्ये ! परिजनोंसे आपके शरीरका अस्वास्थ्य समझ कर (आपको देखनेके लिए) महारानी उपस्थित हुई हैं । यह सुनकर परिजनादिकोंके अल्पतः सङ्घर्षके भयसे कपिञ्जल शीघ्रतासे ही उठा और सुझते कहने लगी—‘राजकन्ये ! यह गुरतर कालदिलम्ब

१. स्तेन ।

२. कियताप्यंशेन, अपि कियताप्यंशेन ।

३. क्वचित् ‘वर्तते’ इति पदं न विद्यते ।

४. प्रतिपत्तव्यम् ।

५. अत्वस्थशरीरेति ।

मणिरस्नमुपगच्छति दिवसकरः, तद्गच्छामि । सर्वथाभिमतसुहृत्प्राण-रक्षा-दक्षिणार्थमयमु-
परचितोऽञ्जलिः, एष मे परमो विभवः' इत्यभिधाय प्रतिवचनकालमप्रतीक्ष्यैव पुरोयायिना
अम्बायाः प्रविशना कनकवेत्रलताकरेण प्रतीहारीजनेन कञ्चुकिलोकेन गृहीतं ताम्बूल-कुसुम-
पटवासाङ्गरागेण चामरव्यप्रपाणिना कुट्टन-किरात-वधिर-वामन-वर्षवर-विकलमूकानुगतेन
परिजनेन सर्वतः संरुद्धे कथमप्यवाप्तनिर्गमः प्रययौ । अम्बा तु मत्समीपमागत्य सुचिरं
स्थित्वा स्वभवनमयासीन् । तथा तु तत्रागत्य किं कृतं किमभिहितं किमाचोष्टमिति शून्य-
हृदया सर्वं नालक्ष्यम् ।

गतायाञ्च तस्याम्, अस्तमुपगते भगवति-हारीतहरित-वाजिनि सरोजिनीजीवितेश्वरे

भुवनप्रयच्छामणिः विष्टपत्रयशिरोरत्नं भगवान् दिवसकरः श्रीसूर्यनारायणः अस्तम् अस्तमनम् उपग-
च्छति प्रयानि । सर्वथैव अभिमतस्य चेतोमतस्य सुहृदः मित्रस्य प्राणरक्षाया अमुत्राणस्य दक्षिणार्थम्
अयम् अञ्जलिः पाणिसंयोजनरूप उपरचितो विहितः, एषः अञ्जलिरचनारूप एव मे मम परमो विभवः
सम्पत्तिः, तपस्विनि ! नेतः परमुत्कृष्टं मे धनमस्ति यत्सुभ्यमपंगीयमित्यभिप्रायः । प्रतिवचनकालं प्रायुत्तर-
समयम् अप्रतीक्ष्य प्रतीपामविधायैव, अम्बाया जनन्याः पुरोनुयायिना अग्रगामिना सना अग्रन्तरमा-
गच्छतेत्यर्थः, कनकवेत्रलता सुवर्गसूचिता वेतसयष्टिः करे पाणौ यस्य तेन, प्रतीहारीजनेन द्वारिनिधुक्-
स्त्रीजनेन कञ्चुकिलोकेन सौविद्वलेन, गृहीता आत्ताः ताम्बूलं नागवल्ली, कुसुमं पुष्पं, पटवामः
पिष्टातकः, अङ्गरागः अङ्गविलेपनद्रव्यञ्च ते येन तेन, चामरेण दालव्यजनेन व्यग्रो ध्यासकः पाणिर्वस्य
तेन, कुट्टना वक्रशरीराः, किराताः कृशशरीराः, वधिराः श्रवणसामर्थ्यरहिताः, वामनाः खर्वाकृतयः, वर्षवरा
नपुंसकाः, विकला विकृतावयवाः, मूका वचनसामर्थ्यशून्याश्च जनारतैः अनुगतेन अनुयातेन । संरुद्धे
आक्रान्ते । कथमपि कष्टेन अवाप्तो लब्धः निर्गमनमार्गो निस्सरणवर्त्म येन स तयोक्तः कपिञ्जलः प्रययौ
प्रजगाम । अनेन धनसंसर्गाधिक्याद्विस्तरन्तमपि कपिञ्जलं न कोऽपि बुबुध इति ध्वनितम् ।

अनेति । मत्समीपं मदन्तिकम् । अयासीत् अगात् । तथा अम्बाया । किमाचेष्टितं किमर्थं
उद्योगो विहितः । शून्यहृदया विषयान्तरयोधरहितमानसा । नालक्ष्यं न ज्ञातवती, केवलं पुण्डरीक-
विषय एवायधिकचिन्तनादित्याशयः ।

गतायामिति । तस्याम् अम्बायां गतायां यातायाम्, हारीतो 'हारित' इति लोकप्रसिद्धो
हरिद्वर्णपक्षिविशेषः, तद्वत् हरिता नीला वाजिनोऽश्वा यस्य तस्मिन्, सरोजिनी कमलिनी तस्या जीविते-
श्वरः प्राणनाथः तस्मिन् चक्रवाकस्य रथाद्रस्य पक्षिणः सुहृदि बन्धौ, सूर्यस्य विद्यमानत्व एव चक्रवाकदम्प-
त्योः संमिलनादविद्यमानत्वे च विरलेपादित्याशयः सवितरि सूर्ये अस्तम् अस्ताचलम् उपगते प्राप्ते सति ।

इह द्वेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोः संसृष्टिः । तथा सूर्यनारायणस्य यानि त्रीणि विशेषणानि च तानि
प्रस्तुतार्थस्य किञ्चिदनुपकारिणीति हेयान्येव अन्ययापुष्टार्थतादोषस्य वज्रलेपादिरवादित्यवधेयम् ।

उपस्थित हो गया है, श्वर त्रिविक्रमे चूदाननि भगवान् नूर्य भी अन्त होने जा रहे हैं; इतलिय मैं तो जाना हूँ,
पर सब प्रकारसे अभिमत मेरे-मित्र की प्राण-रक्षार्थी दक्षिणाके लिये मैं यह हाथ जोड़ कर आपसे विनय
करता हूँ, यही मेरा परम धन है ।' इतना कह कर, प्रत्युत्तर की प्रतीक्षा का समय न देख कर ही वह, सूर्यजिविन
वेत्रपक्षियोंको धारण करने वाली मातृदेवीके आगे आगे प्रवेश करती प्रतीहारीबोले, ताम्बूल, पुष्प, पटवास
(क्वार) और अङ्गलेपनद्रव्य लेकर चलते कञ्चुकीबोले और कुञ्ज, कृशशरीर, वधिर, वामन, नपुंसक, विकला
और मूकजनोंके आगे राथमें चमर लेकर चलते परिजनोंले सब तरफसे ही अवरोध डारदेहमेंसे किसी प्रकार
नियल कर चला गया । माता मेरे समीप आकर बहुत जाल तक बैठ अपने मन्त्रों लेट गईं । परन्तु उन्होंने
वहाँ आकर क्या किया, क्या कहा, और किस लिये कीनता उद्योग किया ? — यह सब कुछ ही शून्य-हृदय होनेसे
मैं कहित नहीं कर सकी ।

उत्तरे चले जानेके बाद जिस समय हारीतवर्णके समान हरिद्वर्ण अथवाके एवं कमलिनीके, प्राणनाथ और

चक्रवाकसुहृदि सवितरि, लोहिनायमाने पश्चिमाशानुत्ते, हरिनायमानेषु कमलवनेषु नीलायमाने पूर्वादिदिग्माने, पातालपङ्कजकुपेण महाप्रलय-जलधिपयःपूरेणैव तिमिरेणावष्टभ्यमाने जीव-लोके, किं कर्तव्यतामूढा तामेव तरलिकामपृच्छम्—‘अयि तरलिके ! कथं न पर्यसि हृदमा-कुलं ने हृदयम्, अप्रतिपत्तिविह्वलं नि चेन्द्रियाणि । न स्वयमप्यपि कर्तव्यमलमस्मिं ज्ञातुम्, उपदिशतु मे भवती यदत्र साम्प्रतम् । अयमेवं स्वत्समक्षनेवाभिधाय गतः कपिञ्चलः । यदि तावदितरकन्यकेव विहाय लज्जाम्, उत्सृज्य धैर्यम्, उन्मुच्य वित्तम्, अचिन्तयित्वा जनापवादम्, अतिक्रम्य सदाचारम्, उल्लङ्घय शीलम्, अवगणय कृतम्, अङ्गीकृत्यायशः, रागान्धवृत्तिः, अननुज्ञाता पित्रा, अननुमोदिता मात्रा, स्वयमुपगत्य ग्राहयामि पाणिम्, एवं गुरुजनातिक्रमादधर्म्मो महान् । अथ धर्म्मो नुरोधादितरपक्षावलम्बनद्वारेण नृत्यमङ्गी-

होहेति । पश्चिमाशानुत्ते प्रतीचीनुत्ते लोहितायमाने रक्तायमाने सति सङ्घारागादित्याशयः । कमलवनेषु पङ्कजकान्तेषु हरितायमानेषु नीलायमानेषु सप्त कमलानां मङ्गलचित्तया केवलत्रप्रना-प्रकाशादिस्थाशयः । पूर्वादिदिग्माने प्राचीदिदिग्माने नीलायमाने हरितायमाने सति, जम्बकादोद्गमादि-स्थाशयः । पातालस्य दहवानुत्तस्य यः पङ्कः कर्मनः नष्टं कलुषम्, आविलं नलितं तेन । पङ्कस्य मालि-न्यातिशयसूचनार्थं पातालप्रयोगः । महाप्रलये यो जलधिः समुद्रः तस्य यः पयःपूरो जलैवः तेनैव सर्वाङ्गदूषनेत्यर्थः, तिमिरेण, जीवलोके संसारे अवष्टभ्यमाने जाम्बीरयमाने सति ।

इह ‘पातालपङ्कजकुपेण’ इत्यत्र लुप्तोपमा । ‘महाप्रलयजलधिपयःपूरेणैव’ इत्यत्र चोपमा ।

क्योति । न पर्यसि नाबलोकयसि, हृदं नितान्तम् बाहुलं विह्वलम्, उद्देगापनेकमावावेशादि-स्थाशयः । अप्रतिपत्त्या कर्तव्यनिर्णयामवेन विह्वलानि व्यप्राणि च इन्द्रियाणि चतुरादीनि कर्मानि, अत एव स्वयम् क्षामना अप्यपि अवरमपि कर्तव्यं विवेकं ज्ञातुं निर्णेतुं नालमस्मि न सोडास्मि, सुतरा-मेव अत्र विषये यत् साम्प्रतं दुष्कम्, तद् भवती त्वं ने उपदिशतु शिक्षयतु । ‘युक्तं द्वे सारप्रतन’ इत्यनारः ।

अयमिति । अयं कपिञ्चलः, स्वत्समक्षनेव स्वधन्यक्षनेव एवम् अनुना प्रकारेण अभिधाय कथयित्वा गत इति सम्बन्धः । इतरकन्यकेव नीचकुलोत्पन्नकन्येव लज्जां व्रणं विहाय स्यत्त्वा, उत्सृज्य दुरीकृत्य । उन्मुच्य परित्यज्य, वित्तम् उपदेशम् उपदेशजनितेन्द्रियदोषनिमित्त्यर्थः । जनापवादं लोककृतां निन्दाम् अचिन्तयित्वा अप्यावा, सदाचारं शोभनानुष्ठानम् अतिक्रम्य उल्लङ्घय, शीलं परपुरुषेष्वनभिरवित्त्वावम् उल्लङ्घय अतिक्रम्य, कुलं वंशम् अविगण्य अवहेलित्वा, अपशोऽपकीर्त्तिम् अङ्गीकृत्य स्वीकृत्य, रागेन कामासक्त्या जम्बा साध्वसाधुविवेकरहिता वृत्तिः क्षय्यवसायो यस्याः सा, पित्रा तावेन अननुज्ञाता अदत्ताशुशासना, मात्रा अन्वया च अननुमोदिता अमनर्थिता, स्वयम् क्षामना उपगत्य अन्तिकमुपैष्य पाणिं हस्तग्रहणं ग्राहयामि करोमि । एवम् इत्थं तदेत्यर्थः, गुरुजनानां तातान्मात्रादीनाम् अतिक्रमात् क्षात्राया अनपेक्षणात् महान् अधर्म्मः अत्यधिकप्रत्यवायः स्यात् स त्वनुचित इति शेषः ।

अपैवं तत्रागत्य प्राग्वदेव निजमवने संतिष्ठतामित्यत आह—अथेति । धर्म्मो नुरोधात् इतरपक्षस्य

चक्रवाक्रे मित्र, भगवात् सूर्यनारायण अल्लसित इन्द्रादिभिः सुखं रत्नैर्गर्भे होते लगाः कमलवने, पुष्पकुण्डलिते होतेते हरिदर्पणेते लगाः पूर्वं दिशन्ता मनःकोट्यर्गं होते लगा और समस्त संसारने—जल-पङ्कले समान मलिनदर्पं सर्वव्यापी-अन्वकार, महाप्रलयकालीन समुद्रवृत्ते प्रवाहने समान, विस्तार होते लगा वत् समपने—किञ्चलकविमूढ होकर (कुछ न कुछ पढ़नेसे) वत् ललितवस्त्रे ही मैंने पूछा—‘कौरे तरलिके ! तुम क्या नहीं देखती कि मेरा मन अत्यधिक व्याकुल हो गया है एवं इन्द्रियों करने करने कर्तव्य निश्चय करनेमें अक्षम होनेके कारण विह्वल हो गई है । मुझे कबला कर्तव्य थोड़ा ना नहीं समझ पड़ा इसलिये इस विषयमें जो सुचितसुचित हो तुम उसे ही मुझे उपदेश दो ।’ इस प्रकार अतिशय सब दंतें तुम्हारे समक्षमें ही बह कर बजा गया है । इस समय यदि मैं नीचकुलोत्पन्न कन्याके समान लज्जा, धैर्य और विदमके छोड़ कर लोकांग्वादकी विन्ता न कर, सदाचारका अतिक्रमण कर, स्वभावका उल्लङ्घन कर, वंशको अवश कर एवं लोकनिन्दा लोकार कर, अनुरागसे सदसद्विवेचनापेक्षण होकर, पित्रा अननुमति न लेकर एवं माताका अननुमति न पाकर, करने का बलक प्रमिद्वय करालों को गुरुजनका अतिक्रम होनेसे इतने बड़ा अधर्म्म होगा; और यदि मैं

१. श्रुत्यानि । २. अलित् । ३. अनुच्य ।

करोमि, एवमपि प्रथमं तावत् स्वयमागतस्य' प्रथमप्रणयिनस्तत्रभवतः कपिञ्जलस्य प्रणयप्रसरमङ्गः । पुनरपरं यदि कदाचित्तस्य जनस्य मत्कृतादाशामङ्गान् प्राणविपत्तिनृपजायते, तदपि मुनिजनवधजनितं महदेनो भवेत्' । इत्येवमुच्चारयन्त्यामेव मयि, आसन्नं चन्द्रोदयजन्मना विरलविरलेनालोकेन वसन्तवनराजिरिव कुसुमरजसा धूसरतां वासवी दिगयासीत् ।

ततः शशि-केशरि-कर-नखर-विदार्यमाणं तमः करि-कुम्भ-सम्भवेन मुक्ताफलश्लेदेनेव घवलतामुपनीयमानम्, उदयगिरि-सिद्ध-मुन्दरी-कुचच्युनेन चन्दनचूर्णराशिनेव पाण्डुरी-क्रियमाणम्, चलित-जलधि-जल-कल्लोलानिलोल्लासितेन वेलापुलिन-सिकतोद्गमेनेव पाण्डु-अननुसरणेन निजमवननावस्थानपक्षस्य अवलम्बनद्वारेण आश्रयद्वारेण मृत्युं प्रागवियोगम् अङ्गीकरोमि स्वीकुर्व । अनेन तदननुसरणापाणिग्रहणमात्रेण मम प्रागवियोगोऽवश्यमभावीति ध्वनितम् । एवमपि प्रागविमोचनेऽपि प्रथमं तावत् दूषगमिनि शेषः । स्वयमागतस्य स्वयमायावस्य प्रथमप्रणयिन आद्यस्नेहवतः तत्रभवतः पूज्यस्य कपिञ्जलस्य तपस्विचाळकस्य प्रणयप्रसरस्य प्रार्थनाविशयस्य मङ्गो निष्कलतासम्पादनं स्यात् ।

ननु भवतु नाम तत्प्रार्थनातिशयनिष्कलसम्पादनं न तेन काऽपि हानिः धर्माद्येष्वपि तस्याकिञ्चिन्करत्वादिदृश्यत आह—पुनरिति । धर्मानुरोधात्पाणिग्रहणमात्रपक्षश्रयणद्वारेण पुनरपरमिदं दूषगमित्यर्थः । तस्य जनस्य पुण्डरीकस्य चेतसा स्वामिन्वेन वरणात् पुण्डरीकनामाग्रहणमित्यवधेयम् । प्राणानाम् असूत्रां विपत्तिर्विनाशः उपजायते भवेत्, तदपि तदपि मुनिजनवधजनितं तापसजनहननोत्पन्नं महदेनो महापातकं भवेत् 'अथ हत्या सुगपानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः' इत्यादिमनुवचनात् स्वस्य च तत्र कारणत्वादित्याशयः ।

इतीति । उच्चारयन्त्यां वदन्त्यानेव, वासवस्य इन्द्रस्येयमिति वामर्वा प्राची दिक्, कुसुमरजसा पुष्परागेण वसन्तवनराजिरिव काननपङ्क्तिरिव, आसन्नात् अव्यवहितोत्तरसमयमाविनः चन्द्रोदयात् शशाङ्कोद्गमात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन विरलविरलेन अरशश्चेन आलोकेन प्रकाशेन धूसरताम् ईषत्पाण्डुताम् अयासीत् प्रापत् । उपमा ।

तत इति । शशिचन्द्र एव केशरी सिंहः भेदनकर्तृत्वसादृश्यात् तस्य करा रश्मय एव नखराः पुनर्भावास्तेः भेदनकरणत्वसादृश्यात् विदार्यमाणो मिथमानः तमोऽन्वकार एव करिकुम्भो हस्तिशिरः-पिण्डः कृष्णवसादृश्यात् तस्मात् सम्भवेन सञ्जातेन, मुक्ताफलश्लेदेनेव मौक्तिककणेनेव इन्दुचापना चन्द्रकिरणेन, घवलतां श्वेतताम् उपनीयमानं प्राण्यमाणम्, 'पश्चिमेतरदिगन्तरम्' इत्यस्याप्रतनस्व विशेषणमिदम् इह समस्तवस्तुविषयमात्ररूपकजायुष्येयुषोरङ्गाङ्गिभावमङ्कुरः ।

उदयेति । उदयगिरौ उदयाचले याः मिट्टमुन्दर्यः देवयोनिविशेषकामिन्यः तासां कुचेभ्यः वंशो-जेभ्यः व्युत्पन्नं गलितेन, चन्दनचूर्णराशिनेव मलयजश्लेष्मन्नेन इन्दुचापना, पाण्डुरीक्रियमाणं शुभ्रता-मानयमानं दिगन्तरम् । जायुःप्रेक्षा ।

चलतेति । चलितं कम्पितं यजलविजलं ममुद्गतोयः तस्य कल्लोलानां महातरङ्गागाम् अनिलैः पवनैः उल्लासितः उत्थानं प्रापितः तेन वेलापुलिनस्य तटपदीपस्थनां योषितदेशस्य सिकतानां बालु-वर्णके अनुरोधेन दूरे पञ्चना अवलम्बन कर प्रागवस्थान स्वीकार कर्त्तुं तो रसा होने पर उसमें नी पड़ले तो दोष यह है कि अनेन आनेसे उन्मथित हुए एवं पड़ली ही प्रार्थना करने वाले माननीय कपिञ्जलकी प्रार्थना मङ्ग होती है, और दिनोंद दोष यह है कि कदाचिद् मेरी ओ हुई आशुके मङ्ग होनेसे उस पुण्यके प्राण पर कुछ विपत्ति उत्पन्न हो जाय तो मुनिजनके वधका महापातक लगना । मेरे इस प्रकार कहते कहते; पुनरनुते वसन्तकाळकी वनरङ्गिके समान, शशिश्चि चन्द्रोदयसे उत्पन्न थोड़े थोड़े प्रकाशसे पूर्वदिशा धूसरवर्ण होने लगी ।

उसके बाद, चन्द्रकिरणसे पूर्वदिगन्तर, चन्द्रस्य सिंहके किरणरूप नखद्वारा विदार्य (छेदे गदे) अन्वकाररूपी हस्ताके कुम्भसे उत्पन्न मुक्तचूर्णके समान मानो घवलवर्ण हुआ, उदयाचलस्थित सिद्धमुन्दरियोंके चतुर्गोले छेदे हुए चन्दनचूर्णराशिके समान मानो पाण्डुवर्ण हुआ, एवं वेगवाली पूर्वतटद्वारा महातरङ्गोंके जनादी हुई पवनसे उत्तेजित (उड़ाई हुई) तीरके निकटवर्ती तीरस्थित देशसे आकाशमें ठठे हुए वातुकारादिके समान

१. आगत ।

२. अथवा आसन्नेति परं न दृश्यते ।

३. शशिकेसरवदार्यमाण, शशिकेसरिकर-

विदार्यमाणः ।

तामापाद्यमानम् पश्चिमेतरदिन्दुधाम्ना दिगन्तरमदृश्यत । शनैः शनैश्चन्द्रदर्शनान्मन्दमन्द-
स्मिताया दशनप्रभेव ज्योत्स्ना निष्पतन्ती निशाया सुखशोभाभमकरोत् । तदनु रसातलादव-
तीमवदार्च्य^१ उद्बद्धता शेषफणामण्डलेनेव रजनीकरविन्देन^२ अराजत रजनी । क्रमेण च
सकलजीवलोकानन्दकेन कामिनीजनवल्लभेन किञ्चिदुन्मुक्तबालभावेन मकरध्वजबन्धुभू-
तेन समुपाह्वारणेन सुरतोत्सवोपभोगैकयोग्येन अमृतमयेन यौवनेनेवारोहता शशिना रम-
णीयतामनीयत यामिनी ।

अथ तं प्रत्यासन्न-समुद्र-विद्रुम-प्रभा-पाटलितमिव उदय-गिरि-सिंह-करतलाहृत-निज^३-

कानाम् उद्भवेन ऊर्ध्वगमनेन शुभ्रत्वसादृश्यनिरूपणाय गगनोद्भूतसिक्तनेत्रेवैत्यर्थः इन्दुधाम्ना चन्द्रकिरणेन,
पाण्डुताम् आपद्यमानं प्राप्यमाणम्, पश्चिमेतरत् प्रतीच्या दिशः समस्तविपरीतं पूर्वमित्यर्थः दिगन्तरं
पौर्वं द्विविभागम् सदृश्यत आलोक्यत जनरिति शेषः ।

इह तरङ्गवायुभिः पुलिनस्य-सिकतासमूह एव उड्डोप उपरिगतो भवेत्तेनेवेति जात्युल्लेखः । तथै-
कार्यं एवं प्रयुक्तेन विशेषणप्रयेण नेहाधिऋदोषः, तेषामलङ्कारग्रथनसामर्थ्यप्रकटनार्थत्वात् ।

शनैरिति । चन्द्रदर्शनात् निजप्रागनाथावलोकनाद्वेतोः मन्दमन्दं स्मितं प्रकाशो हास्यश्च यस्याः
तस्या निशाया रात्रेः, दशनप्रभेव दन्तकान्तिरिव शनैः शनैः मन्दं मन्दं निष्पतन्ती ज्योत्स्ना चन्द्रिका,
सुखशोभां तस्या निशाया एव पूर्वभागसौन्दर्यं च अकरोत् व्यदधत् ।

इहेन्दुराम्योः पुंस्त्रिहस्त्रीलिङ्गाम्नां रिक्तकार्येण च स्त्रीपुरुषव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः । सा
य 'दशनप्रभेव' ति जात्युल्लेखया सङ्कीर्यते ।

तदन्विति । रजनी रात्रिः अवनीं पृथिवीम् अवदार्च्य निरवा रसतलात् नागलोकात् उद्बद्धता
वर्तिष्ठता, गेवस्य श्वेतरूपस्य अनन्तनागस्य फणामण्डलेन फणासमूहेनेव शुभ्रेण गोलाकारेण दैत्याशयः,
रजनिकरविन्देन चन्द्रमण्डलेन अराजत जशोभत । द्रव्योत्प्रेक्षा ।

ऋगेति । सकलजीवलोकानन्दकेन समस्तमनुष्यलोकप्रभोदोत्पादकेन कामिनीजनवल्लभेन सुन्द-
रीजनप्रियेण । किञ्चिदुन्मुक्त ईषत्परित्यक्तो बालभावः श्रावकभावः प्रयमोदितभावश्च येन तेन । मकर-
ध्वजः कामः तस्य बन्धुभूतेन स्वजनभूतेन स्यात्तद्वयेऽप्युद्दीपकत्वादित्याशयः । -समुपाह्वः सज्जातः
रागोऽनुरागो लौहित्यं च यत्र तेन । सुरतोत्सवः सम्भोगानन्दः तस्य उपभोगे एकयोग्यः सर्वथा समर्थ-
स्तेन प्रकाशाधिक्यादुद्दीपकत्वाच्चेत्याशयः । तथा अमृतमयेन आनन्दाधिक्येन पीयूषात्मकेन च । यौवने-
नेव तात्पर्येनेव आरोहता देहम् आकाशश्च अचिरोहता शशिना चन्द्रेण चर्त्रां, यामिनी रात्रिः रमणी-
यतां शोभनीयताम् अनीयत प्राप्यत, एकत्र निजाविभवेन निखिलावयवपूरणात् परत्र चन्द्रिकया
प्रकाशादित्याशयः ।

इह चन्द्रस्य यौवनौपम्यं भावं यामिन्याः सुन्दरौपम्यन्वार्थमिति श्लेषानुप्राणिता एकदेशवि-
वर्तिन्युपमेनि कुशलाः ।

अथेति । अथ आरोहणानन्तरम्, अभिनवोदयरागलोहितं नूतनोद्भमरागरक्तम्, अत एव प्रस्था-
सदस्य द्वयोरप्युदयगिरिसामीप्यात् निजसमीपस्य, वन्दुद्रस्य पूर्वोदधेः विद्रुमाणं प्रवालानां प्रभाभिः
कान्तिभिः पाटलितम् आरसीकृतमिव, उदयगिरिः उदयाचलः तत्र यः सिंहः तस्य करतलेन हस्ततलेन

मानो शुभ्रवर्ण हुआ देख पड़ा । चन्द्रका दर्शन होनेसे मन्दमन्दहास्य करती रजनीको दन्त-रमणके समान चन्द्रिका
धीरे धीरे भूतलमें गिरती वसत्री सुखशोभाका सत्पादन करने लगी । उसके पश्चात्, भूतल-विदारन कर पाटालते
स्थित [बाहर आए] अनन्तनाग के फणामण्डलके समान, चन्द्रमण्डलद्वारा रात्रि शोभा पाने लगी । क्रमसे
समस्त जीवलोकके आनन्ददायक कामिनी-जनवल्लभ, आनन्देव-बन्धु, राग-समन्वित [अनुरागयुक्त, रत्नवर्ण]
सुरतोत्सवके रङ्गनात्र उपभोगके ही योग्य और अमृतमय [आनन्दमय, सुधानय] एवं अत्य-परिमाणमें बालभाव
[शिशुत्व, रक्षिता] परित्यागकारी, आरोहरोही यौवनके समान गगनारोही चन्द्रमण्डल रात्रिको मनोहर
करने लगा ।

उसके बाद समीपवर्ती पूर्वसमुद्रमेंसे प्रवाल-भण्डिके किरणसे मानो रत्नवर्णके समान, उदयाचलस्थित

१. अवदार्च्य । २. शेषफणामण्डलेनेव । ३. रजनिकरविन्देन । ४. दक्षिण निजपदं न विदधे ।

हरिण-शोणित-शोणीकृतमिव रति-कलह-कुपित-रोहिणी-चरणालक-करस-लाञ्छितमिव अभि-
नवोदय-रागलोहितं रजनीकरम्, उदितं विलोक्य अन्तर्ज्वलितमदनातलाप्यन्वकारितद्वया,
तरलिकोत्सङ्गविधृतशरीरापि मन्मथहस्तवर्तिनी, चन्द्रगतनयनापि मृत्युमालोक्यन्तोत्तराणम-
चिन्तयन्-एकत्र खलु मधुमास-मलयमानतः प्रवृत्तयः समस्ताः, एकत्र चायं पापकारी चन्द्र-
द्वतको न शक्यते सोढुम् इदमतिदुर्विषममदनवेदनातुरख्यं मे हृदयम् अस्य चोद्गमनमिदं
सदाहज्वरस्य अद्भारवर्षः, शीतार्त्तस्य तुषारपातः, विपस्कण्डेन मूर्च्छितस्य कृष्णसर्पदंशः इत्येवं
चिन्तयन्तीमेव चन्द्रोदयोपनीता कमलवनमलानिनिद्रैव मूर्च्छा मां निमीलितलोचनामका-

आहवः प्रहतो यो निजहरिणः स्वीद्योत्सङ्गस्यायं मृगः तस्य योगितेन रुधिराण शोणीकृतमिव रक्तवर्ण-
कृतमिव, तथा रतिकलहे सुरतविवादे कुविता क्रुद्धा या रोहिणी नद्यामिका स्वर्णी तस्याः चरणयोः
पादयोः अलङ्कारसेन लाञ्छाद्वेग लाञ्छितमिव पादप्रहाराच्चित्रमिव, उदितं तं रजनीकरं नशितं
विलोक्य निरीषयाहनः, अन्तः अन्त्यन्तरे उल्लितः प्रदोषो मदनातलः कामवह्निः यस्यां साऽपि अन्वकारि-
तहृदयेति विरोधः, तद्विग्रहाप्रमोदशून्यमानसेति परिहारः । तरलिकया उत्सङ्गे निजकोठे विधृतं स्थापितं
शरीरं वपुर्गस्याः मा नयोच्छा मय्यपि मन्मथहस्तवर्तिनी कामदेवकरस्यायिनीति विरोधः, मन्मथवशी-
नूतेति तत्परिहारः । तथा चन्द्रगतनयनापि ननिप्रासलोचनापि मृत्युं मरणम् आलोक्यन्ती परयन्तीति
विरोधः, प्रियममागमानावे कामनायां संमुख्यं मरणं सम्भावयन्तीति तत्परिहारः । एवंविधा सती
तराणं तन्कालम् अचिन्तयं चिन्तितवती ।

इह 'प्रयासचे' श्यादयस्तिष्ठः क्रियोप्रेषाः पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन सङ्कीर्णाः, उत्तरे च त्रयो विरो-
धाभासा इत्येतेषां मियो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

एकमेति, एकस्मिन् एव पापकारी पापिष्ठः चन्द्रः नशी एव हतको घातकः, उदीपनकार्यं मलयमा-
रवादीनामनेकानां प्रातिद्वन्द्वये अन्येक एव चन्द्रतुल्य इत्यभिप्रायः । अत एव सोढुं न शक्यते न
पार्यते । तेन च इदं मे मम हृदयं मनः अतिदुर्विषया अतिदुःसहया मदनवेदनायां कामपीडया धातुरं
विह्वलं जातमिति नेयः । अस्य चन्द्रहतकस्य च इदम् उद्गमनम् उदयः, दाहज्वरो दहनसन्तापः तेन सह
ग्नितः तस्य सदाहज्वरस्य लोकस्य सम्बन्धे अद्भारवर्षः उल्लहाद्वृष्टिस्वरूपम् शीतार्त्तस्य शीतपीडितस्य
लोकस्य सम्बन्धे तुषारपातः हिमपतनस्वरूपम्, तथा विपस्कण्डेन विपवरपीडोत्पादकप्रगविशेषेण
मूर्च्छितस्य मूर्च्छां प्राप्तस्य लोकस्य सम्बन्धे कृष्णसर्पदंशः विजातीयविषधरदंशनस्वरूपम्, कामपीडाव्य-
यिनस्य लोकस्य सम्बन्धे पुनर्निनानपीडोत्पादकमियाशयः ।

इह निरङ्गं नालारूपकं दर्पगोदाहन 'निर्माणकौशलं धातु' इतिवदिति कुशलाः ।

इत्येवमिति । चिन्तयन्ती ध्यायन्तीमेव, चन्द्रोदयेन शशाङ्गोदयेन उपनीता उपस्थापिता, कमल-
वनम्य पद्मजारण्यस्य स्थानिः सलोच एव निद्रा प्रमीळा सेव, मूर्च्छा मां महाभवेनां निमीलितलोचनां

निद्रां करभारसे आहत हृदयन्ते औदस्तिन हरिके रपिरसे, नानो रक्तवर्गं किं हृदके समान और सम्मो-
कलहने कुनि हृद रोहिणीदेवीके चरणोको, महावरसे नानो रतिन हृदके समान नूतन उदय-रागसे रक्त चन्द्र-
मण्डलको उदित हुआ देख, मैं अपने अन्त्यन्तरमें कामाक्षिके जलिन रहने पर भी अन्धकार (जहां क्या करूं क्या न
करूं इस प्रकार मूढ़ न हो पड़ेते) युक्त हृदयकाठी, तरलिकाकी गोदमें मेरा शरीर रहनेपर भी कामदेवके क्षायोंमें
नदी, चन्द्रके कर उठि रहने पर भी मृत्युकी डेम्बकी, कम समय विकार करने लगी—एक ओर तो वैयनात और
मलय-नारतमृति तक न उदीपन-पदार्थ, और दूसरी ओर यह पापकारी मलसममव चन्द्र कसदनीय हो रहा है ।
मेरा हृदय भी अत्यन्त दुःसह मदन-वेदनासे व्याकुल हो रहा है । हाय ! मेका उदय सुझा, दाहज्वरसे पीड़ित
पर जलते हुए कण्ड (अशरीर) के वर्षा, दोनमें कन्धावनानके ऊपर डिमगन, विपके धामे मूर्च्छितकी मयझर
संघे कटनेके समान है । मैं इस प्रकार चिन्ता करनी ही थी कि इस समयमें चन्द्रोदय होनेसे कमलवनके
सङ्कोचनिद्राके समान, मुझे मूर्च्छा आ गई मेरी आँखें मुटित हो (मिच, गई जित्थे छोड़ी हो देरमें शीघ्रगते

१. उदयलोहितं । २. रजनीकरम् । ३. मदनमनुनात । ४. एकत्र चान्कारी । ५. अतिदु-
विषमं मदनानुरक्त, अतिदुर्विषममदनानुरक्त । ६. सदाहज्वरप्रस्तस्य । ७. विगविस्तोद । ८. विचि-
न्तयन्तीमेव । ९. स्थानिनिद्रैव ।

धीत् । अचिरेण च सम्भ्रान्ततरलिकोपनीतामिच्छन्दनचर्चाभिस्तालवृन्तानिलैश्चोपलब्धसंज्ञा
तामेवाकुलाकुलां मूर्त्तेनेवाधिष्ठितां विषादेन, मल्ललाटविधृत-स्रवश्चन्द्रकान्तमणिशलाकाम्,
अविच्छिन्न-बाष्पजलधारान्धकारितमुखीं रुदतीं तरलिकामपश्यम् । उन्मीलितलोचनाश्च मां
सा कृतपादप्रणामाचन्दनपङ्काद्रेण कयुगलेन बद्धाञ्जलिरवादीत्-‘भर्तृदारिके ! किं लज्जया गुरु-
जनापेक्षया वा । प्रसीद, प्रेषय माम्, आनयामि ते हृदयदयितं जनम्, उत्तिष्ठ स्वयं वा तत्र
गम्यताम्, अतः परमसमर्थास्मि सोढमिमं प्रबल-चन्द्रोदय-विजृम्भमाणोत्कलिकाशतमुदधि-
मिव मकरचिह्नम्’ इत्येवंवादिनीं तामहमवोचम्-‘उन्मत्ते ! किं मन्मथेन । नन्वयं सर्वविक-
ल्पानपहरन्’, सर्वोपायदर्शानन्युत्सारयन्, ‘सर्वानन्तरायान् अन्तरयन्, सर्वशङ्कास्तिरस्कृत्वा,
मुद्रितनेत्राम् अकार्षीत् अकरोत् । उपमा ।

अचिरेणेति । किञ्चेति चार्थः । सम्भ्रान्तया सत्वरया तरलिका उपनीताभिः दत्ताभिः चन्दनस्य
मलयजस्य चर्चाभिः लेपनैः, तरलिकासञ्चालितैः तालवृन्तानिलैः व्यजनपवनैश्च, अचिरेण अल्पसमये-
नाहम् उपलब्धसंज्ञा प्राप्तचेतना सती, आकुलाकुलां मम दशावलोकनेनात्यन्तव्यग्राम्, मूर्त्तेनेव शरीर-
धारिणेव विषादेन अधिष्ठिताम् आश्रिताम् मम ललाटे भाले विधृता शान्त्यर्थं निहिता स्ववन्ती चन्द्र-
किरणस्पर्शात् सलिलं धरन्ती चन्द्रकान्तमणिशलाका यया ताम्, तथा अविच्छिद्यया अनुदितया बाष्प-
जलधारया नयनान्धुप्रवाहेण अन्धकारितं समुत्पन्नतिमिरं मलिनमित्यर्थः, मुखं वदनं यस्याः ताम् ।
रुदतीम् आकन्दतीम् ।

इह ‘मूर्त्तेनेव’ इति मूर्त्तिसम्बन्धित्वोपप्रेषणाद् गुणोपप्रेषा ।

उन्मीलितेति, किञ्च, उन्मीलितलोचनां, विकसितनयनां मां, कृतो विहितः पादयोर्मम चरणयोः
प्रणामो नमस्कारो यया सा, तरलिका, चन्दनस्य मलयजस्य पङ्केन मदह्रलेपनसमयसंसर्गेन गाढद्रवेण
आर्द्रं किञ्च तेन, कयुगलेन हस्तद्वयेन बद्धाञ्जलिः अन्योन्यसंयुक्तपाणिः अवादीत् अवोचत्—‘भर्तृद-
ारिके राजपुत्रि ! गुरुजनापेक्षया मातापित्राद्यपेक्षया लज्जया त्रपया वा किं न किमपीत्यर्थः । हृदयदयितं
प्राणप्रियम् । प्रबलः प्रकृष्टो यः चन्द्रोदयः शशाङ्कोद्गमः तेन विजृम्भमाणं वर्द्धमानम् उत्कलिकाशतम्
उत्कण्ठावृन्दं तरङ्गसमुदायश्च यत्र तं तथोक्तम्, उदधिं सागरमिव मकरचिह्नं पताकारूपलक्षणं यस्य तं
तादृशं मकरकेतुं भवत्यां समुत्पन्नं कामम्, अतः परं सोढुं सहनं विधातुम् असमर्थास्मि अक्षमास्मि, अत
एव स्वयं वा तत्र व्रज्यतामित्याशयः । पूर्णोपमा ।

उन्मत्त इति । उन्मत्ते उन्मादवति ! बहुविधप्रलापात् अथ च ययार्थापरिज्ञानादित्याशयः ।
मन्मथेन किम् एकेन कामदेवेन किं कृतमित्यर्थः । नन्वित्यामन्त्रणे, ‘प्रश्नावधारणानुज्ञातुनयामन्त्रणे ननु’
इत्यमरः । येन हि, मृत्योः सकाशं तत्राप्राप्तौ कामदेवात्याचारात् मृत्योर्निकटम्, वा अथवा सति सम्भवे
तस्य कुमारस्यैव सकाशं नेता मां गमयिता अयं दृश्यमानः कुमुदानां बान्धवः स्वजनश्चन्द्रः, सर्वान्
समस्तान् विकल्पान् पूर्वप्रतिपादिनरूपान् वितर्कान् अपहरन् दूरीकुर्वन् ययाक्लमासहनताप्रतिपादनेन
अवसराप्रदानादित्याशयः, सर्वेषां समस्तानाम् उपायानां कामपीडाविनाशकारणीभूतानां मलयजद्रव-
लेपनादीनां दर्शनानि तत्पीडापनोदकत्वेन ज्ञानानि उत्सारयन् विनाशयन् स्वमाहात्म्येन तैस्तद्दिनाशा

तरलिकाद्वारा को हुई चन्दनचर्चा (लेपन) और तालव्यजन [पङ्क्तौ] को ह्वते हुये चेतना प्राप्त हुई और मैंने
देखा तो तरलिका, मानो मूर्त्तिमान् साक्षात् विषाद ही हो ऐसी, अत्यन्त विह्वल होकर बैठो थी । मेरे ललाटे
ऊपर जलधारावी एक चन्द्रकान्त-मणिकी-शलाका रख वह रो रही थी और निरन्तर लघुजलकी धारासे उत्तका
मुखमण्डल मलिन हो गया था । मेरी आँखें खुली देख उतने मेरे चरणोंमें प्रणाम किया और चन्दन-रससे आर्द्र
अपने दोनों हाथ जोड़ कर कहा—‘राजकन्ये ! अब लज्जा किंवा गुरुजनको भयसे क्या है ? प्रसन्न होकरके मुझे
भेजिए मैं आपके प्रागनाथको ले आऊँ, अथवा आप ही स्वयं उठ कर वहाँ जाइये । स्तब्ध चन्द्रोदयसे समुद्र-तरङ्गके
समान आपको भी उत्कण्ठा शतगुणित वृद्धि पा रही है, इसलिये अब आप इस कामदेवको अधिक देर तक सहन नहीं
कर सकती हैं । तब इस प्रकार कहती हुई तरलिकाको मैंने प्रत्युत्तर दिया—‘अरी उन्मत्ते ! जेहेल कामदेव क्या
है ? देखो,—समस्त वितर्कोंको हरनेवाला, समस्त उपायोंको दर्शन दूर करनेवाला, समस्त प्रतिवन्धकोंको छिड़ानेवाला,

१. तामवोचम् । २. उन्मत्ते । ३. अपाहरत । ४. अचिरे ‘सर्वान्’ इति पदं न विप्रते ।

लज्जामुन्मूलयन्, स्वयमभिगमनलाघवदोषमावृण्वन्, कालातिपातं परिहरन्, आगत एष मृत्योस्तस्यैव वा सकाशं नेता कुमुदश्चान्वेषः । तदुत्तिष्ठ यथाकथञ्चिदनुगमनेन जीविष्या' सम्भावयामि हृदयदयितमायासकारिणं जनम्' इत्यभिदधाना मदनमूर्च्छास्वेदैविहलैरङ्गैः कथाञ्चिदवलम्ब्य तामेवोदतिष्ठम् । उच्चलितायाश्च मे दुर्निमित्तनिवेदकमस्पन्दत दक्षिणं लोचनम् । उपजातशङ्का चाचिन्तयन्—'इदमपरं किमप्युपक्षिप्तं दैवेन' इति ।

अथ नातिदूरोद्वेतेन त्रिभुवनप्रसादमहाप्रणालानुकारिणा सुधासलिलप्लवानिवै ब्रह्ता चन्दनरसनर्भरनिकरानिव क्षरता अमृतसागरपूरानिवोद्विरता श्वेतगङ्गाप्रवाहसहस्राणीव

सम्भवात्, सर्वान् अन्तरायान् जनसाधारणकारप्रभृतीन् विघ्नान् अन्तरयन् व्यवधानं कुर्वन् निजोत्पन्नो-
त्सुक्यस्य प्रकृष्टत्वात् सर्वशङ्काः पितृमात्राद्यननुमति-निवन्धनातद्धान् तिरस्कुर्वन् न्यक्कुर्वन् साम्प्रतिकै-
त्सुक्यतस्तथाविधातद्धानां सर्वथा दुर्बलत्वात्, लज्जां त्रपाम् उन्मूलयन् उत्पाटयन् एतदौत्सुक्यसमीपे
प्रपायास्तुच्छत्वात्, स्वयम् आत्मना अभिगमनेन अनुसरणेन यः स्वयं लावर्चं लघुवरूपो दोषस्तस्मै
आवृण्वन् आच्छादयन् साम्प्रतिकौत्सुक्यस्य सर्वोपरिस्थायित्वात्, कालातिपातं समयविलम्बं परिहरन्
परित्यजन् कामपीडायाः सर्वथा असोढव्यत्वात्, आगत एव मां तत्र नेतुं प्राप्त एव, अतएव न विद्यते
नानाकल्पप्रकाशप्रयोजनमित्यभिप्रायः ।

तदिति । तत्तस्मात् कारणात् उत्तिष्ठ उरयानं विधेहि अतिशीघ्रेणेति शेषः । यथाकथञ्चित् क्लेशोना-
पीत्यर्थः, भीषणकामपीडावशास्त्रिः सारदेहतयेत्याशयः, अनु तं कुमारमुद्दिश्य गमनेन जीविता श्रुतिता
अहम्, आयासकारिणं तन्मध्यमेनैव तावत्क्लेशोत्पत्तेः कष्टदायिनं हृदयदायितं प्राणप्रियं तं जनं सम्भावयामि
उच्छ्वासयामि । अनेन समागमाभावे स चाहञ्च प्राणत्यागं करिष्याव इति घोषितम् । मदनमूर्च्छया
कमञ्चित् क्लेशेन अवलम्ब्य विष्टस्य उदतिष्ठम् उरियतवती ।

उच्छलति । अपि च उच्छलितायास्तं प्रति प्रस्थिताया मे मम दक्षिणम् अपसर्ग्यं लोचनं नयनं
दुर्निमित्तनिवेदकम् अमङ्गलसूचकं यथा स्यात्तथा अस्पन्दत अस्फुरत् । उपजातशङ्का समुत्पन्नातद्वा ।
दैवेन विधिना किमपि अमङ्गलमित्यर्थः, उपपिष्टम् उपस्थापितम्, नारीणां दक्षिणाक्षिस्फुरणस्य स्वजन-
विनाशघोतकत्वादित्यभिप्रायः ।

अथेति । अथ दुर्निमित्तप्राप्त्यनन्तरं प्रदोषसमय एव 'तस्मात् प्रासादशिखरादवातरम्' इत्यग्निमेण
सम्बन्धः । त्रिभुवनं त्रिविष्टपमेव प्रासादः सौधः तस्य महाप्रणालं विपुलसलिलनिस्सरणमार्गम् अनुकरो-
तीति तेन । जलसदृशशीतलमयूष्मिन्निःसारणात् गोलाकारत्वाच्च प्रासादोपरिप्रान्तस्थायि-गोलाकारजलनि-
र्गमनमार्गानुकारित्वं चन्द्रस्येत्यवधेयम् । सुधा प्रासादोत्पन्नद्रव्यं तद्युक्तं सलिलं जलमिति सुधासलिलं तस्य
प्लवान् ओषान् ब्रह्ता दधतेव, तथाविष्टयुग्मयूररक्षादिप्राशयः, एवमग्रेऽपि । चन्दनरसस्य मलयधद्रवस्य
निर्झरनिकरान् धारासमूहान् धरता ज्वरतेव । अमृतसागरस्य सुधासमुद्रस्य पूरान् ओषान् उद्विरता
ज्वरतेव । तथा श्वेतगङ्गायाः श्वेतजाह्नव्याः प्रवाहाणां धाराणां सहस्राणि समूहान् यमता उद्विरतेव । ताति-

समस्त संशयोको टालनेवाला, समस्त शङ्काओंको मिटानेवाला, लज्जाका विनाश करनेवाला, अपने आपही उसके
समीप जानेकी लज्जाके दोषका आच्छादन करनेवाला, विलम्बका दूर करनेवाला, मृत्युके अथवा उस मुनि कुमारके
हो निकट ले जानेवाला, यह चन्द्रमा उपस्थित हो ही गया है । अत एव उठो; जितनी देर तक मैं जीवित हूँ उतनी
देर तक किसी प्रकारसे उसके पास चल क्लेशदायक उस प्राणवहमको जीवित रखें' यों कहती कहती मैं
कामवृद्धिजनित स्वेदसे विहल हुए अङ्गोंसे उस (तरलिका) का हो सारा लेकर जिस किसी प्रकार उठी, उठकर
उत्ती दिया की ओर-चलते ही, अमङ्गल-परिणामसूचक दक्षिण-नयन स्पन्दित होने (फट्कने) लगा उससे
मुझे आशङ्का उत्पन्न हुई और विचार हुआ कि 'विधाताने कोई एक दूसरा विघ्न उपस्थापित किया ।'

तदनन्तरं त्रिभुवन-रूपी अष्टलिकाके ऊपर आगेमें महाप्रणाल (विशाल पन्नाला) का अनुकरण करते सुधा-
सलिलकी धाराको नानो नीचे बहाते, चन्दन-रसके प्रवाहसमूह (धरनों) को नानो निःसारण कराते (झरते),

वसता चन्द्रमण्डलेन प्लाव्यमाने' ज्योत्स्नया भुवनान्तराले, श्वेतद्वीपनिवासमिव सोमलोक-
दर्शनसुखमिवानुभवति, जने, महावराह-दंष्ट्रामण्डलनिभेन शशिना क्षीरसागरोदरादिवो-
द्वियमाणे महीमण्डले, प्रतिभवनमङ्गनाजनेन विकचमुकुदगन्धैश्चन्दनोदकैरुपह्रियमाणेषु
चन्द्रोदयार्घेषु, कामिनी-प्रहित-सुरत-दूती-सहस्र-सङ्कुलेषु राजमार्गेषु, नीलांशुकावगुण्ठनासु
चन्द्रालोकभयचकितासु कमलवनलक्ष्मीष्विव नीलोत्पलप्रभापिहितासु इतस्ततः पलायमा-
नास्वभिसारिकासु, प्रतिकुमुदभावद्वयमधुकरमण्डलासु प्रवृध्यमानासु भवनदीर्घिकाकुमुदिनीषु,

दूरोद्वेतेन अतिविप्रकृष्टोदितेन चन्द्रमण्डलेन शशियिगेन कर्त्रा, ज्योत्स्नया चन्द्रिकया करणेन, भुवना-
न्तराले विष्टपमध्ये प्लाव्यमाने पुर्यमाणे सति ।

इह 'त्रिसुवनप्रासादमहाप्रणालानुकारिणा' इत्यत्र निर्झं केवलरूपकम् अर्थोपमा च अनयोरेका-
ध्यानुप्रवेशरूपः सङ्करः । 'वहतेव' इत्यादयश्चतस्रः क्रियोपेक्षाः, आसामुक्तसङ्करस्य च मिथो नैरपेक्षेण
संघट्टिः । 'श्वेतगङ्गा' इत्यत्र श्वेतपदं च कालिन्दीजलाद्यसंपृक्ताशबोधनेन शुभ्रतामात्रावगमायेति सुधी-
भिराकलनीयमिति कुपलाः ।

श्वेतेति । जने लोके, श्वेतद्वीपे निवासं वसतिमिव तथा सोमलोकस्य चन्द्रलोकस्य दर्शनसुखमिव
अवलोकनानन्दमिव अनुभवति साक्षात्कुर्वति सति, समस्तश्वेतसाक्षात्कारादित्याशयः ।

इह क्रियोपेक्षागुणोपेक्षयोः परस्परनैरपेक्षेण संघट्टिः ।

महावराहेति । महीमण्डले षोणीमण्डले, महावराहस्य विणोत्स्तीयावतारस्य दंष्ट्रामण्डलनिभेन
वन्तसमूहसङ्गणेन श्वेतत्वादिप्राशयः । शशिना चन्द्रेण क्षीरसागरस्य दुग्धाम्बुधेः उदरात् अभ्यन्तरात्
उद्भ्रियमाण इव बहिर्निष्कारयमान इव सति, दुग्धहरणवत् समन्तात् शुभ्ररश्मिप्रसरणादित्याशयः ।

इह 'दंष्ट्रामण्डलनिभेन' इत्यत्रार्थोपमा, 'उद्भ्रियमाण इव' इत्यत्र क्रियोपेक्षेयुभयोरेकाध्यायभावसङ्करः ।

प्रतीति । प्रतिभवनं प्रतिगृह्णन् मङ्गनाजनेन स्वीर्तेण कर्त्रा, विकृषा विकसिता ये कुमुदाः कैरवाः
तेषां गन्धः परिमलो येषु तैः तयोक्तैः चन्दनोदकैः मलयजसलिलैः करणैः, चन्द्रोदयार्घेषु शशाङ्कोद्गमन-
पूजासु उपह्रियमाणसु दीपमानासु ससु ।

कामिनीति । राजनार्गेषु राजपथेषु, कामिनीभिः रमणीभिः प्रहिताः प्रियवह्नमसमीपेषु प्रेरिता
याः सुरतदूत्यः रमणसञ्चारिकाः तासां सहस्रेण समूहेन सङ्कुलेषु व्याप्तेषु ससु ।

नीलांशुकेति । नीलांशुकैः श्यामवर्णवस्त्रैः अवगुण्ठनम् अन्धकारसाहस्येन तत्र जनानामनिरीक्षणाय
देहदेष्टनं यासां तासु, अतएव नीलोत्पलानाम् इन्दीवराणां प्रभाभिः कान्तिभिः पिहितासु आवृतासु
कमलवनलक्ष्मीष्विव पङ्कजवनश्रीष्विव अभिसारिकासु सङ्केतस्थानादिगामिनीषु नायिकाविशेषेषु चन्द्रस्य
शशिनाः आलोकने प्रकाशेन यद्गन्धं जनावलोकनात् प्राप्तः तेन चकितासु उद्भ्रियमाणसु विद्यमानासु, इतस्ततः
पलायमानासु घावमानासु विद्यमानासु । इह श्रौतोपमा, सा च पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन सङ्कीर्णा ।
साहित्यदर्पणकृता अभिसारिकास्वरूपमेवमभिहितम्—

'अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवद् । स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका ॥'

प्रतिकुमुदमिति । कुमुदं कुमुदं प्रति प्रतिकुमुदम् भावद्वं दृष्टं मधुकरमण्डलं द्विरेफगणो यामिस्तासु,
भवनदीर्घिकाया गृहवापिकायाः कुमुदिनीषु कैरविणीषु, प्रवृध्यमानासु स्फुटमानासु सतीषु ।

अनृतसुन्दरके जलराशिको मानो उद्भिरण करते, श्वेतगङ्गाके उत्तंख्य प्रवाहोको मानो वमन करते (उगलते),
चन्द्रमण्डलका थोड़ा-थोड़ा उदय होनेसे आकाश उद ज्योत्स्ना (चाँदनी) में दृष्ट गया था, सब लोग नानो
श्वेतद्वीपमें निवासका या चन्द्र-लोकके दर्शनका सुख अनुभव करते थे, पृथिवीमण्डलको-आदि वराहके दन्तमण्डलके
समान-चन्द्रमण्डल मानो क्षीरसागरके अभ्यन्तरमेंसे बाहर निकलता था, प्रत्येक घरमें सुन्दरियाँ प्रस्तुतित कुमुदके
गुणन्वित किए हुए चन्दन-जलद्वारा चन्द्रोदयके उद्देश्यसे सर्व देती थीं, राजनार्ग कामिनीयोंद्वारा प्रेरित हजारों
रति-दूतियोंसे व्याप्त हुआ था, नील-वस्त्र से समस्त शरीरको आच्छादित कर चन्द्र-प्रकाश मध्य-लोकोंके
देखनेके मयते उद्दिग्ध होकर—नीलोत्पलकी प्रभासे आच्छादित हुई कमल-वन शोभाके समान अभिसारिकाएँ
जब श्वर उपर भाग रही थीं, प्रत्येक कुमुदके ऊपर अनरोंके सुष्ठ आकर बैठे हुए थे देती भवनस्थित

स्फुटितकुमुदवन-चट्टल-धूलि-धवलितोदरे निशा-नदी-पुलिनायमाने अन्तरीक्षे, चन्द्रोदयान-
न्दनिर्मरे महोदधाविष रतिसमय इव उत्सवमय इव विलासमय^१ इव प्रीतिमय इव जीव-
लोके, शशिमणिप्रणालनिर्गरे प्रमोद-मुखर-मयूर-रवरम्ये प्रदोषसमये, गृहीत-विविध-कुसुम-
ताम्बूलाङ्गराग-पटवास-चूर्णया तरलिकयानुगम्यमाना, तेनैव मूर्च्छानिहितेन किञ्चिदाशयान-
चन्दन-ललाटिका-लज्ज-धूसरा-कुन्नालकेन चन्दनरसचर्चाङ्गरागवेशोनाट्रेण^३, तथैव च तथा
कण्ठस्थितयाक्षमालया श्रवणशिखरचुम्बिन्या च पारिजातमञ्जर्या, पद्मरागरत्नरिमनिर्मि-

रुदितेति । अन्तरीक्षे गगने, स्फुटितस्य विकसितस्य कुमुदवनस्य कैरवारण्यस्य दहलधलिभिः
प्रचुरपरानैः धवलितं श्वेतीकृतम् उदरम् अभ्यन्तरं यस्य तस्मिन् नयोक्ते सति, अत एव निशा रात्रिरेव
नदी श्यामावसादस्यादित्याशयः, तस्याः पुलिनायमाने तयोऽप्येतसैकतमयदेशवदाचरति सति धूलिनां
सैकतवच्छ्वेतत्वादित्याशयः ।

इह निरङ्गकेवलरूपकव्यङ्गतोपमयोरैकाग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः, तथा पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्,
इत्युभयोः पुनरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

चन्द्रोदयेति । चन्द्रोदयेन शशाङ्गेन्द्रमेव आनन्दनिर्मरः प्रहर्षातिशयो यत्र तयोक्ते, अतएव
महोदधौ समुद्राविष स्फीत इति शेषः, जीवलोके प्राणिवर्गं, रतिसमय इव शृङ्गारमय इव, विलासमय
इव लीलासमय इव, प्रीतिमय इव स्नेहमय इव च मति ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं श्रौतोपमा चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः, 'रतिसमय' इत्यादयश्चतस्रो
गुणोपेक्षाश्चेत्यात्मा परस्परं नैरपेक्षेण पुनः संचुष्टिः । तथा 'रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्यायिसञ्चारिणौ तथा'
इत्युक्तदिशा स्यायिभावस्य रसस्य चेह 'रतिरसै'त्यनेनाभिधानादोपः समापतति स च 'औ'मुक्त्वमय
इव' इति पाठेन परिहार्यः ।

ज्ञायीति । शशिमणयः चन्द्ररश्मिसम्पर्केण मलिलत्वाविणश्चन्द्रकान्ता एव प्रणालाः सलिलनिः-
सरणनालानि तेषां निक्षरो वारिप्रवाहो यत्र नयोक्ते, तथा प्रमोदेन वर्षाभ्रमाज्जातानन्देन मुखराणां
शब्दायमानानां मयूराणां बहिर्गां रवैः केशाशब्दैः रम्ये मनोहरे प्रदोषसमये रङ्गीमुखकाले जाते सति ।
इह निरङ्गं केवलरूपकम्, भ्रान्तिमांशपाति कैचित् ।

गृहीतेति । गृहीतानि आसृजानि विविधानि नानारूपाणि ताम्बूलानि नागवल्लीदलानि कङ्गरागो
लेपनं पटवासचूर्णानि पिष्टानकचूर्णानि च यया तथा, तरलिकया पूर्वोक्तया, दास्या अनुगम्यमाना अनु-
गम्यमाना । मूर्च्छानिहितेन मूर्च्छासमये तरलिकया स्यापितेन, किञ्चिदाशयाना समयेन शुष्कतया ईपद्-
वनीभूता या चन्दनस्य मलयजस्य ललाटिका माले तिलकविशेषः तत्र लज्जाः संतप्ता अतएव धूसराः
किञ्चित्पाण्डुराः साकुला विविधा ललाः स्वलितकुन्तला यत्र तेन । आट्रेण तत्कालेऽपि किञ्चिद्विद्येन
चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य चर्चा लेपनमेव अङ्गरागः स एव च वेशो नेपथ्यं तेन उपलक्षिता । अपि च,
तथैव तत्काले स्थापनरूपेणैव, कण्ठस्थितया गलनिहितया अक्षमालया जपमालया चोपलक्षिता ।
तथा श्रवणशिखरचुम्बिन्या कर्णोपरिस्थापिन्या, तथा पारिजातमञ्जर्या मन्दारवह्न्या चोपलक्षिता इह
मिदमस्यन्वि तदिदं मण्डनमिति शरीराभूषणकृतं नाशकीति न विस्मर्तव्यम् । तथा पद्मरागरत्नस्य लोहित-

सरोवरकी कुमुदिनी प्रस्तुति होने (खिलने) लगी थीं, प्रस्तुति कुमुद-वनकी अतिशय रजसे मध्यभाग इवेन-
वर्ण हो जानेके कारण आकाश रात्रिरूप नदीके पुलिन (तयोत्थित बाहुकामय देश) के समान दिखलाई देता
था, समस्त जीवलोका महासमुद्रके समान, चन्द्रोदये आनन्दनिर्मल होकर, मनो शृङ्गारसमय, उत्सवमय,
विलासमय एवं प्रीतिमय हो गया था, चन्द्रकान्दनिर्गली प्रणाली (पनाली) में से जलनिस्सरण होने लगा था,
स्नेह-ज्वालागते गान करते मयूरोंके स्वरसे मनोहर-प्रदोषकाल उपस्थित होने पर, नानाविध पुष्प, ताम्बूल,
अंगलेनद्रव्य और क्वार चूर्ण लेकर पीछे-पीछे आती तरलिकाके साथ-मूर्च्छाके समय ललाट पर लगाए, पीछे-
पीछे पुष्प, चन्दन-रसमें संतप्त हो (चिपक) जानेसे धूसरवर्ण हुए और बिल्ली नदी स्तित, चन्दन-रसके लेपन-
रूपी अंगरागसे उत्पन्न कट्रे हुए वेग-विन्यास-सहित, वैलीकी वैली गलेमें धारण की हुई जलमाला-सहित

तेनेव रक्षांशुकेन कृतशिरोऽवगुण्ठना केनचिदात्मीयेनापि परिजनेनानुसृत्यमाणा तस्मात् प्राप्तादशिक्षराद्वावरम् ।

अवतीर्य च पारिजातकुसुम-नखरि-परिमलाद्भृतेन रिच्छीकृतोपवनेन कुसुमवनान्य-पहाय धावता मधुकरजानेन नीलपटावगुण्ठनविभ्रमनिर्व सन्पादयतालुवच्यमाना प्रमद्वन-पक्षद्वारेण निर्गत्य तत्समीपमुदचकम् ।

प्रयान्ती च तरलिकाद्वितीयमपरिजनम् आत्माननामोक्ष्य अचिन्तयन्—‘प्रियतमामि-सरणप्रवृत्तस्य जनस्य किमिव कृत्यं बाह्येन परिजनेन ! नन्वेव एव परिजनलीलानुपदर्श-यन्ति । तथाहि, समारोपितशरासनालक्षसायकोऽनुसरति कुसुमायुधः, दूरप्रसारितकर-

कमणोः रश्मिनिः कान्तिनिः निर्मितेन रचितेनेव, रक्तवसाहरयादित्यामयः, रक्षांशुकेन लोहितवस्त्रेण कृतं विहितं शिरसो नस्तकस्य अवगुण्ठनं यथा सा । केनचिद् आनीदेनापि स्वकीयेनारि परिजनेन नेवकेन अनुपलक्ष्यमाणा कृत्यमाना । तस्मात् पूर्वोक्तं प्राप्तादशिक्षरात् सौधमन्वाद् अवावरम् उत्तीर्णा ।

इह ‘निर्मितेनेव’ इत्यत्र क्रियोषेया ।

अवेति । पारिजातस्य मन्दारस्य वा कुसुमनज्जरी मुष्पदहरी तस्याः परिमलेन सौरभेन आकृष्टम् आकर्षितं तेन । रिच्छीकृतं समस्तानामेव मधुकराणां तत्रवापनमाद् शुन्यीकृतम् उपवनं प्रमद्वनं देव क्षेत्रम् । नीलपटेन कृष्णांशुकेन यद् अवगुण्ठनं शिरोवेष्टनं तस्य विभ्रमं विलासं शोभां सन्पादयता निष्पा-दयतेव, शिरस उपरि जननादित्यामयः, कुसुमवनानि कैवल्याण्यानि अरहाय परिधस्य धावता स्त्रीजनमपहृता मधुकरजालेन जनरगणेन, अनुसर्पमाना अनुवर्षमाना कहन्, प्रमद्वनस्य स्वीयोपवनस्य पक्षद्वारेण पारवद्द्वारेण निर्गत्य निःस्पृह, तस्य कुमारात्प सतीपं निकटम् उदचकम् उदगच्छन् । इह ‘सन्पादयतेव’ इति क्रियोषेया ।

प्रयान्तीति । प्रयान्ती गच्छन्ती, तरलिकेव द्वितीया अपरा यस्य तन्, अतएव अपरिजनं द्वितीय-परिव्रतवर्जितम् आत्मानं स्वम् अवलोक्य निरीक्ष्य अचिन्तयन् चिन्तितवती—‘प्रियतमस्य हृदयवह्नस्य प्रियतमाया हृदयवह्नमाया वा अनिसरगे अनुगमने प्रवृत्तस्य उद्यमस्य जनस्य लोकस्य नायिकाया नाय-कस्य वा बाह्येन बहिर्भूतेन परिजनेन किं नाम कृप्यं विधेयं प्रयोजनं विद्यते, अत्र तु न किमरीत्यर्थः ।

इह पूर्वं यथा ‘प्राप्तादशिक्षराद्वावरम्, इत्यभिधाय ‘अवतीर्य च’ इत्युक्तं तथा ‘तस्मात्पुनरुद-चकम्’ इत्यभिधाय ‘उदचकन्ती’ इत्येव वक्तुं युक्तम्, अन्यथा ‘पक्षद्वारे नन्विमुत्तरे’ रावजः प्रमद्वनम्’ इति दर्पणोदाहृतवद्भ्रमप्रक्रमतादोषस्य निवारयितुमशक्यत्वादिति समलोकयनीयम् ।

कथंवेकेन विधेयं रक्षणवेदनादिकं नेवनकृप्यमित्यत आह—नन्वेति । अवधारणार्थको ननु शब्दः । तथा चानरः—‘प्रमद्वनवर्षाणामनुसृत्ययानन्तरे ननु’ इति । एते अग्रे प्रतिपाद्यमानाः कुसुमायुधमनयः, परिजनस्य लीलां अवधारणम् उपदर्शयन्ति प्रकटीकुर्वन्ति । समारोपितं मञ्जोक्तं यद् कृतान्तं बभूव तत्र आसक्तः आयुक्तः सायको बाणो यस्य न तपोक्तः कुसुमायुधो मदनः अनुसरति अनुगच्छति । अनेनैव

और कानर विद्वान् गारिवाह-नजरी सहित, इतराण्यभिष्टो किरण्ते निर्मितके समान स्वर उच्चार्ण वल्ले मन्दम् अवगुण्ठन (मोड़) कर, कोई कने परिजन नो देख नै पावे से बहने, प्राप्तादशिक्षर परते नै उतरते ।

वहति नीचे उतर कर, किन्तु अन्य नै प्रमद्वनके एक औरके दारण्डे बाहर केकर वल्ले समान कनेको निकली, उस समय गारिवाह-नजरीके सौरभे आकृष्ट हुए, समस्त वनवत शून्य कर और हृदयवत छोड़ कर दौड़ गते, नानो नोचर्षा वल्ले अवगुण्ठन (डुल्ले) की शोभा ही वल्ले बरले, जनरोंके हुण्ड नेरे पीछे पीछे गने लगे ।

मै जाने के समय कने राम केवल तरलिका ही को—कन् किसी परिवनके विना देह दिवत बने लगी—को व्यक्ति प्रियतमके निकट अन्तितर जाने (जाने)के लिए प्रवृत्त है, वल्ले बाहरों परिलेका क्या प्रयो-जन है ! न्योझिये ही उर परिवनको कार्य सन्पादन—बैले कामदेव धनुष चढ़ा कर और वल्ले नर नयन रख कर

करमिव कर्षति' शशी, प्रस्खलनभयात् पदे पदेऽवलम्बते रागः, लज्जां पृष्ठतः कृत्वा पुरः सहे-
न्दिर्वैर्धवति हृदयम्, निश्चयमारोप्य नयत्युत्कण्ठा' इति । प्रकाशञ्चावदम्—'अयि तर-
लिके ! अपि नाम मामिवाचमिन्दुहृतकस्तमपि करेण कचप्रहाकृष्टमभिमुखमानयेन्' इत्येवं-
वादिनीश्च मामसौ' विहस्याव्रवीन्—'भर्तृदारिके ! मुग्धासि, किमस्य तेन जनेन । अयमा-
त्मनैव तावन्मदनातुर इव भर्तृदारिकायां तास्ताश्चेष्टाः करोति । तथाहि, प्रतिविम्बच्छलेन
स्वेदसलिलकणिकाचितं च्चुम्बति कपोलयुगलम्, लावण्यवति पयोधरभारे निपतति,
प्रस्फुरितकरः स्पृशति रसनावलिसणीम्, निर्मल-नख-लग्नमूर्तिः पादयोः पतति ।

पृष्ठपरिवर्तनितम् । दूरे प्रसारितो विस्तारितः करो रश्मिः पाणिश्च येन स तथोक्तः शशी चन्द्रः करं
मम हस्तं कर्षतीव आकृष्य नयतीव । रागः अनुरागः प्रस्खलनभयात् प्रत्युत्तिगामात् पदे पदे प्रतिपद-
क्षेपम् अवलम्बते धारयति । अनयोः पवरचित्वं सूचितम् । हृदयं मनः कर्तुं, लज्जां त्रपां पृष्ठतः कृत्वा
पृष्ठे समादाय अपमार्य च इन्द्रियैः चक्षुरादिभिः सह पुरः अप्रतो धावति शीघ्रं व्रजति, तथा उत्कण्ठा-
औत्सुक्यं निश्चयमारोप्य नूनं तव हृदयवल्लभसङ्गमो भविष्यतीति स्थिरमतिमुत्पाद्य नयति प्रापयति ।
अनयोः सम्मुखरचित्वं निरूपितम् । इह 'कर्षतीव' इत्यत्र क्रियोग्प्रेषा ।

प्रकाशनिति । अपि नामेति प्रश्नेऽर्थः । 'गर्हाममुच्चयप्रश्नशङ्कामभवात्तास्वपि' इत्यमरः । अयं
पुरो दृश्यमानः इन्दुहृतकः दुष्टप्रकृतिश्चन्द्रः मामिव तमपि कुमारं करेण रश्मिनैव हस्तेन, कचेषु केदेषु
योऽग्रहो ग्रहणं तेन आकृष्टं सक्तं सन्तं मम अभिमुखं सम्मुखं जानयेत् प्रापयेत् । एवं च सति शीघ्रमाप्यया
कक्ष्याणं स्यादित्याशयः ।

इह रश्मिकरयोर्भेदेऽपि श्लिष्टेनाभेदारोपादतिशयोक्तिः ।

इतीति । एवं वादिनीम् एवं मुवाणां च मां महाश्वेताम् असौ तरलिका । मुग्धा कोमलमतिरसि,
अत एव कथयामीत्यभिप्रायः । अस्य चन्द्रस्य तेन जनेन कुमारेण किं प्रयोजनम् । अयं चन्द्रः, आत्मना
स्वनैव, मदनानुर इव कामपीडित इव । तास्ताः कामपीडासम्बन्धिनीः सर्वाः समस्ताः, चेष्टा स्पवहारान्
करोति विदधाति । स्वेदसलिलस्य घर्मजलस्य कणिका विन्दवः ताभिः आचितं व्याप्तं तव कपोलयुगलं
गण्डद्वयं प्रतिविम्बच्छलेन प्रतिच्छायाभ्याजेन च्चुम्बतीव स्पृशतीव । लावण्यवति सौन्दर्यवति पयोधर-
भारे तव विस्तृतकुचद्वये निपतति प्रतिविम्बच्छलेन लगतीव, दरसा कामुकवदित्याशयः प्रस्फुरितः प्रव-
लितः सात्त्विकभावोद्गमात्प्रकपितश्च करो रश्मिः हस्तश्च यस्य स तथोक्तः सन्, रसनावलेः काञ्ची-
दाशनः मर्गान् रसनि स्पृशति, नीबीमोक्षणकाले कामुकवदित्याशयः । तथा निर्मलेषु स्वच्छेषु नखेषु
तव चरणनखेषु लग्ना संक्रान्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्य स तथोक्तः सन् तव पादयोश्चरणयोः पततीव, कृता-
नाः कामुकवदित्याशयः ।

इह 'चुम्बतीव' 'निपततीव' इत्युभयत्र सापेक्षवा प्रतीयमाना क्रियोग्प्रेषा । न च कामुकसम्बन्धि-
कार्यद्वारा कामुकन्यवहारसमासोक्तिरपि स्यादिति वाच्यम्, अप्रस्तुतेन प्रस्तुतपरिस्फूर्तो तदङ्गीकारात्,

अनुसरण करता है, चन्द्रमा अपनी किरणें दूर तक फैलाकर हाथ पकड़कर हो मानो ले जाता है; गिरनेके डरसे
अनुराग नानी प्रत्येक पदक्षेपमें (पद पद पर) अवलम्बन देता है, मन लज्जाको पाँछे रख कर अन्यान्व
इन्द्रियोंके साथ आगे-आगे दौड़ता है, एवं 'निश्चय ही प्रियतमके साथ सग्नितन होंगा' इस प्रकार निश्चय धारणा
वत्तन कर उत्कण्ठा लिप्त हो जाती है । फिर मैं प्रकट कहने लगी—'अरी तरलिके ! यह खलत्वभाव
चन्द्र मेरे समान उसको भी कर (किरण) द्वारा केन्द्र-धारणपूर्वक खींचकर कहीं सामने न ले आवे । उस समय
इत प्रकार कहती हुई मुझसे तरलिकाने ईंस कर उत्तर दिया—'शङ्कन्ते ! आप सरल बुद्धिवाली हैं इसलिये ऐसा
कहती हैं'—यह चन्द्र तो अपनेसे ही कामानुरके समान आपके साथ विविध-व्यापार करता है । इसलिये उसे
मुनिकुमारसे क्या प्रयोजन ? देखिए—स्वेदजलकणिकासमूहसे व्याप्त आनके करोड़ों (गालों) के प्रतिविम्ब के
बहानेसे मानो चुम्बन करता है ! लावण्य-मुक्त आपके नारी पयोधर पर मानो [प्रतिविम्बच्छरसे कलेजेसे नायकके
समान] लगता है, प्रस्फुरित (कंपित) कर (किरण) से आपके काञ्चीदाम (करपनी) के मणियों का स्पर्श करता
है, एवं निर्मल नखोंमें पड़ी हुई मूर्तिसे मानो वह आपके पैरों पर ही गिरता है, विशेषतः कामानुरके समान

१. दूरं करः कर्षति । २. क्वचित् 'अयन्' इति पाठो न विपद्ये । ३. किरण... । ४. क्वचित् 'असौ'
वस्तुस्थाने 'सा' इति पाठ उचित्यदे । ५. भर्तृदारिकायाः । ६. ...चक्षितं ।

किञ्चास्य मदनातुरस्येव वपुस्तापाच्छुष्कचन्दनानुलेपपाण्डुतां वहति, मृणालवलयधवलान् घत्ते, करान् प्रतिमाव्याजेन स्फटिकमणिकुट्टिनेषु निपतति, केतकी-गर्भ-केसर धूसर-पादः कुमुदसरांस्यवगाहते, सलिलशीकरार्द्रान् शशिमणीन् करैरासृशति, द्वेष्टि विघटितचक्रवाक-मिथुनानि कमलवनानि ।' एतैश्चान्यैश्च तत्कालोचितैरालापैस्तथा सह तमुद्देशमभ्युपागमम् ।

तत्र च मार्ग-लता-कुसुम-रजोधूसरं चरणयुगलं कैलासतटाचन्द्रोदयप्रभृतं चन्द्रकान्त-मणिप्रस्रवणं प्रक्षालयन्ती, यस्मिन् प्रदेशे स वास्ते तस्मिन्नेव चास्य सरसः पश्चिमे तटे

प्रकृते तु 'अयमारमन्तैव तावत्' इत्यादिना चन्द्रस्यापि प्रस्तुतत्ववर्गनात् । एवं 'प्रस्फुरितकौ'त्यत्र रश्मि-हस्तयोर्नैर्देशेऽपि श्लिष्टत्वेनानेदारोपादितरयोक्तिः । 'पततीव' इत्यत्र तु प्रतीयमाना क्रियोत्पेक्षेति समालोचयन्ति कुशलाः ।

किञ्चेति । अपि चेति किञ्चार्थः । मदनातुरस्येव कामपीडितस्येव अस्य चन्द्रस्य वपुः शरीरं कर्तुं, तापात् कामसंज्वरादिव, शुष्को यः चन्दनस्य मलयजस्य अनुलेपः प्रलेपः पाण्डुतां शुभ्रतां वहति धारयति । 'मदनातुरस्येव' इत्यत्रोपमा, 'तापात्' इत्यत्र प्रतीयमाना हेतुत्पेक्षा, एष चोत्पेक्षोपनया सङ्कीर्णते । मृणालवलयवत् विसक्तकवत् धवलान् शुभ्रान् मृणालवलेन धवलांश्च, करान् रश्मिनेव हस्तान् घत्ते धारयति, कामज्वरितलोक्कवदित्यभिप्रायः । इह रश्मिहस्तयोर्नैर्देशेऽपि श्लिष्टत्वेनानेदारोपादितशयोक्तिः । प्रतिमाव्याजेन प्रतिबिम्बचक्रेण, स्फटिकमणीनां स्फटिकरत्नानां कुट्टिनेषु बद्धमृमिषु निपतति कुर्वति, कामव्याधितवत् तापापनोदनार्थमित्यभिप्रायः । इहापह्नुतिः । केतव्याः प्रख्यातायाः पुष्पस्य गर्भकेसरवत् अन्तःस्थाकञ्जकवत् धूसर ईषत्पाण्डुः पादो रश्मिरेव चरणौ यस्य स तथोक्तः, प्रतिबिम्बचक्रेण कुमुदसरांसि करैवपूर्णतडागान् अवगाहते विलोडति ।

इहापह्नुतिः प्राग्वद्विशयोक्तिरवैयुमयोरङ्गाङ्गिमावसङ्करः । तथा केतकीत्यादिविशेषज्ञानेनापुष्टा-यन्वदोषस्तु न शङ्क्यः, कामज्वरेण पादस्यापि श्वेतता समुत्पन्नेन प्रदर्शनार्थत्वात् ।

सलिलशीकरैः निजस्पर्शेन निर्गतैः ललकणैः आर्द्राः विलखाः तान् शशिमणीन् चन्द्रकान्तान् करै-रश्मिरेव हस्तैः आसृशति स्पृशति, कामज्वरविनाशायेत्यभिप्रायः । इहानेदाप्यवसायमूलाविशयोक्तिः । तथा विघटितानि रत्ननीविरहस्य स्वामाविकल्पाद्विरलेपितानि चक्रवाकानां रपाङ्गानां पक्षिणां मिथुनानि हृन्मृगानि येन्यः तानि तथोक्तानि कमलवनानि पङ्कजारण्यानि, द्वेष्टि, एभिरेव पङ्कजारण्यै रयाङ्गयुग-लानि वियुक्तानीति कुप्यमानः सङ्क्षोभयन् तेषु विद्वेषं विदधतीव, ये खलु दम्पत्योः सहनं न सोढुं मनयाः तान् प्रति ब्रह्ममामिकापिणः मदनातुरस्य विद्वेष उचित एवेत्याशयः । प्रतीयमाना क्रियोत्पेक्षा । 'एतैः पूर्वोक्तैः अन्यैस्तद्भिन्नैश्च तत्कालोचितैः, तत्समययोग्यैः आलापैः संभाषणैः । तमुद्देशं तेन कुमारणाविष्टित-पूर्वं स्थानम् अनिलवदीकृत्य उपागमन् प्रापन् ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । कैलासतटात् शशिमणिमयादित्यर्थः, चन्द्रोदयेन शशाङ्कोद्गमेन प्रभृतं गलितं यत् चन्द्रकान्तमणीनां शशिरत्नानां प्रव्रवणं निर्हरः (वारिप्रवाहः) तस्मिन्, मार्गे जघ्पन्ति यानि लताकुसुमानि वह्नीप्रवृत्तानि तेषां रजोभिः पराणैः धूसरम् ईषत्पाण्डुरं स्वीयं चरणयुगलं पादद्वयं प्रक्षालयन्ती धीरं विदधती वहम, यस्मिन्प्रदेशे यत्र स्थाने स कपिजल जास्ते तिष्ठति तस्मिन्नेव न्याने

कञ्चका शरीरं देता पाण्डुवर्णो हो (पीका पङ्क) गया है नानो कान-सन्धारक हो वस्त्र चन्दनका लेन किया गया हो । वह मृणालवलयके समान शुभ्रवर्ण कर (किरण) धारण करता है । प्रतिबिम्बके बहानेसे वह स्फटिकमणिजी भूमि पर पड़ता है, केतकी पुष्पके कन्दमन्दरस्य केसर (रत्न) के समान पादों ' किरणों ' से प्रति-बिम्बके बहाने कुमुदपूर्ण सरविराजित स्थान करता है, बल-कणोले आर्द्र (गोले) चन्द्रकान्त मणिजोके ऊपर करने करों (किरणों) से स्पर्श करता है, एवं रात्रि उपस्थित हो जानेसे चक्रवाककन्दमन्दरजित कमल-वनोके निकलने चल गये है उन कमल-वनोसे नानो विद्वेष करता है ।' इस प्रकार एवं ऐसी किरणों हो उस समयके उपर्युक्त बातें करते करते उसके साथ मैं उस प्रदेशोंमें पहुँच गई ।

वह कैलासपर्वतके किछकनेसे चन्द्रके उदयेते निरुद्ध (रित्तले) चन्द्रकान्तमणिके हरनेसे, मार्गमें चलनेसे रगे लता-पुष्प और धूलसे छूट कर हुर अपने चरणोंको प्रक्षालन करते करते (धोते-धोते), जिस प्रदेशमें वह

पुरुपस्येव रुदितध्वनिं विप्रकर्षात्रातिव्यक्तमुपालक्ष्यम् ॥ दक्षिणोक्षणस्फुरणेन च प्रथममेव मनस्याहितशङ्का, तेन सुतरामवदीर्ण^१-हृदयेव क्लिप्तमिष्टमन्तःकथयतेव विपण्णेनान्तरात्मना 'तरलिके ! किमिदम्' इति सभयमभिदधाना वेपमानगात्रयष्टिस्तर्दभिमुखम् अतिस्वरितमगच्छम् ।

अर्थे निशीथप्रभावाद् दूरादेव विभाव्यमानस्वरमुन्मुक्तार्त्तनादम्—'हा हतोऽस्मि, हा दग्धोऽस्मि, हा वञ्चितोऽस्मि, हा किमिदमापतितम्, किवृत्तम्, उत्सन्नोऽस्मि, । दुरात्मन् ! मदनपिशाच ! पाप ! निर्धूण ! किमिदमकृत्यमनुष्ठितम् ? आः पापे ! दुष्टकृतकारिणि ! दुर्विनीते ! महाश्वेते ! किमनेन तेऽपकृतम् ? आः पाप ! दुश्चरित ! चन्द्र ! चाण्डाल ! कृतार्थोऽसि ? इदानीमपगतदाक्षिण्य ! दक्षिणानिलहतक ! पूर्णोस्ते मनोरथाः कृतं यत् कर्त्तव्यम् ? वहे-

अस्य सरसः अच्छोदसरोवरस्य पश्चिमे तटे प्रतीचीविग्वत्तिरीरे पुरुपस्येव पुरुपसदृशस्य विप्रकर्षात् दूरत्वात् नातिव्यक्तम् अनतिस्पष्टं रुदितध्वनिं कन्दनशब्दम्, उपालप्यम् अमृणवम् ।

दक्षिणेति । किञ्च, दक्षिणेक्षणस्य दक्षिणलोचनस्य स्फुरणेन स्पन्दनेन, आहिता उत्पादिता शङ्का सन्देहो यस्याः सा अहम्, तेन रोदनशब्देन सुतराम् आत्यन्तम् अवदीर्णहृदयेव विशीर्णस्यान्तेव सती, किमपि आनर्बचनीयम् अनिष्टम् अशुभम् अन्तः अन्तःकरणे कथयतेव द्रुवतेव, विपण्णेन खिप्तेन पूर्वविधेन अन्तरात्मना अन्तःकरणेन सभयं सत्रासं यथा स्यात्तथा अभिदधाना द्रुवाणा, वेपमाना कम्पमाना गात्रयष्टिः कृशं वपुर्यस्याः सा, तदभिमुखं तत्संमुखम् अतिस्वरितम् अतिशीघ्रम् अगच्छम् अगजम् ।

अपेति । अथ आगमनानन्तरम्, निशीथप्रभावात् रात्रिमाहात्म्येन समेपामापेक्षिकनिश्चलत्वादि-रूप्यः । इह निशीथशब्दस्य रात्रिमात्रमर्थो न स्वर्धरात्रोऽर्थः, प्रदीपकाल एव निःसृताया महारवेतायाः किञ्चिन्मार्गातिक्रम एवार्धरात्रासम्भवात् । न च 'अर्धरात्रिनिशीथौ द्वौ हृद्यमरेणाधरात्रोऽर्थ एव युक्त इति वाच्यम्, 'निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्वात्रिमात्रके' इति मेदिनीकोषेणोक्तार्थस्यापि न्याय्यत्वादिति सुधीमिराकलयाम् ।

दूरादेव विप्रकृष्टादेव विभाव्यमानः अयं कपिशलस्य स्वर इति ज्ञायमानः स्वरो यस्य तं तादृशम्, उन्मुक्तार्त्तनादम् उन्मुक्तकण्ठेन व्यथितशब्दम्, हृदयेतानि चान्यानि च विलपन्त विलापं विदधतं कपि-जलमध्रौपमित्युत्तरेण सम्बन्धः । 'हा' इति खेदे हतोऽस्मि ताडितोऽस्मि देवेन । दग्धोऽस्मि भस्मीभूतोऽस्मि णोक्ताग्निना । वञ्चितोऽस्मि प्रतारितोऽस्मि विधात्रा । किमिदम् अतर्कितम् आपतितम् उपस्थितम् । वृत्तं निष्पद्यम् । उत्सन्नोऽस्मि विचिना मूढादुत्पाटितोऽस्मि । निर्धूण निर्हय ! अकृत्यम् अकार्यम् अनुष्ठितम् आचरितम् । अनेन पुण्डरीकेण ते तव किम् अपकृतं अनुपकारो विहितः, यस्वमेवं कारणीभूय एनं घातितवतीति भावः । चाण्डाल चाण्डालसदृशनितान्तर्कर ! कृतार्थोऽसि कृतकृत्योऽसि ? पुण्डरीकस्य प्राणापहरणादित्याशयः । इदानीं न हितः प्रागिरयाशयः, अपगतं दूरीभूतं दाणिष्यम् औदार्यं यस्य

मुनिकुमार था उसी प्रदेशमें इस अच्छोदसरोवरके पश्चिम तट पर, दूर होनेसे कुछ अस्पष्ट सुनाई देता, किसी पुरुषके मानो रोनेका शब्द सुले सुनाई पड़ा । [प्रस्थानके समय] दक्षिण-नेत्रके स्पन्दन होने (फटकने) से पहले ही मेरे मनमें आशङ्का उत्पन्न हो गई थी, इसलिए उस रोने का शब्द सुन कर मेरा हृदय मानो बिलकुल विदीर्ण हो (फट) गया, एवं अन्तरात्मा खिन्न होकर मनके समीप मानो किसी विपत्तिका संवाद करने लगा और—'ओ तरलिका ! यह क्या ?' यों मयमीत होकर पृथ्वी-पृथ्वी कम्पायमान शरीरसे मैं बहुत शीघ्र उस ओर चली ।

तदनन्तर, चन्ते-चलते मैंने अर्थ-रात्रि होनेके कारण दूरसे ही स्वर सुनकर पहचान लिया और गला फाट कर विलाप करते-करते कपिशलका आर्त्तनाद सुना—'हाय मैं नारा गयाः, हाय ! मैं जल गयाः हाय ! ठगा गया. अरे रे ! यह क्या उपस्थित हुआ ? क्या हो गया ? देव द्वारा जट्टे उखाड़ लिया गया ! अरे दुरात्मा पापी निर्हय पिशाच मदन ! तूने यह क्या जुकर्म किया ? ओ पापिनी दुराचारिणी दुर्विनीत महाश्वेते ! इसने तेरा क्या अपकार किया था ? अरे पापी दुश्चरित्र चन्द्र-चाण्डाल, अब तू कृतार्थ हुआ ! अरे दाक्षिण्य-रहित दुष्ट दक्षिण पवन, अब तेरी अभिलाषा पूर्ण हुई—जो तुझे करना था वह किया, अब जहाँ तुझे जाना हो वहाँ

१. विदीर्ण । २. हृत्पित्त तदिति न विपद्ये । ३. अति । ४. उच्छिन्नोऽस्मि । ५. चाण्डाल ! । ६. हृत्पित्त तदिति नोपलभ्यते ।

दानीं यथेष्टम्, हा भगवन् ! श्वेतकेतो ! पुत्रवत्सल न वेत्ति मुषितमात्मानम्, हा धर्म ! निष्परिग्रहोऽसि, हा तपः ! निराश्रयमसि, हा सरस्वति ! विधवासि, हा सत्य ! अनाथमसि, हा सुरलोक ! शून्योऽसि; सखे ! प्रतिपालय माम्, अहमपि भवन्तमनुयास्यामि, न शक्नोमि भवन्तं विना क्षणमप्यवस्थातुमेकाकी । कथमपरिचित इवाहृष्टपूर्वं इवाद्य मानेकपदे उत्सृज्य प्रयासि, कुनस्तवेयमतिनिष्ठुरता, कथय त्वहते क गच्छामि, कं याचे, कं शरणमुपैमि । अन्वोऽस्मि संवृत्तः, शून्या मे दिशो जाताः, निरर्थकं जीवितम्, अप्रयोजनं तपः, निःसुखाश्च लोकाः । केन सह परिभ्रमामि, कमालपाभि ! उत्तष्ठ, देहि मे प्रतिवचनम्, क तन्ममोपरि सुहृत्प्रेम, क सा स्मितपूर्वाभिभाषिता च इत्येतानि चान्यानि च विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषम् ।

तत्सम्बोधनम्, दक्षिणानलहतक दुष्टप्रकृतिक्वदक्षिणपवन !, ते तव मनोरथा अभिलाषाः पूर्णाः परिपूर्णाः भूताः । यत्कर्त्तव्यं यद्विधेयं तत्कृतं तद्विहितम् । इदानीं सम्प्रति यथेष्टं यथेच्छं ब्रूह सञ्जर । इह दाक्षिण्यपदस्य दक्षिणदिश्वत्तिस्वार्थकत्वं विरोधः उक्तार्थत्वे च तत्परिहार इति विरोधाभासः ।

हेति । पुत्रवत्सल सुतहितकारक ! मुषितम् अपहतसर्वस्वम् आत्मानं स्वं न वेत्ति न जानासि । निर्नास्ति परिग्रहोऽङ्गीकारो यस्य स तथोक्तोऽसि, स्वमितः परं कस्य स्वीकारं विदध्या इत्याक्षयः । निराश्रयं निरवलम्बनम् असि । विधवासि मृतमर्त्तकासि भक्तुः पुण्डरीकस्य प्राणवियोगादित्याशयः । अनेनास्य गोप्यतित्वं व्यञ्जितम् । सुरलोक स्वर्ग ! शून्योऽसि ।

तच्च इति । प्रतिपालय प्रतीकस्व । अनुयास्यामि अनुगमिष्यामि । एकाकी असहायः अवस्थातुं चर्त्तितम् । एकपदे सहसा 'तद्वर्णकपदे तुल्ये' इति हलायुचः । उत्सृज्य परित्यज्य । अतिनिष्ठुरता अति-क्वदोरता । त्वहते त्वद् व्यतिरेकेण । शरणं रचकं 'शरणं गृहस्त्रिभोः' इत्यमरः उपैमि प्राप्नोमि, अन्वोऽस्मि चक्षुर्विकलोऽस्मि त्वच्छ्रोत्रोपप्लविविकेनावलोकनसामर्थ्यलोपादित्याशयः । शून्या इत्यादौ सर्वत्र तवानुपलम्भादित्याशयः । लोकाः भुवनत्रयम्, निर्नास्ति सुखम् आनन्दो येषु ते तथोक्ताः समुत्पन्ना इति शेषः । परिभ्रमामि पर्यटामि । प्रतिवचनं प्रत्युत्तरम् । स्मितपूर्वं ईषद् हास्यपूर्वकम् अभिभाषत तच्चक्षुः स्मितपूर्वाभिभाषी तस्य भावस्तत्ता । अश्रौषम् निजपरिचयादनुमानेनाज्ञासिषमित्यर्थः ।

न च श्रवणार्थकस्य धातोरेवमर्थः कथमिति वाच्यम्, धातूनामनेकार्थत्वात् । यथा परिपूर्वकस्य भूधातोः 'अनादरः परिभवः परिभावस्तिरस्क्रिया' इति कोशवलेन तिरस्कारार्थकत्वेऽपि 'परीं मुवोऽवज्ञाने' इति पाठे सूत्रेण विचारणार्थकत्वं तद्वत् नैयायिकास्तु उक्तधातोः शाब्दबोधे शक्तिं ब्रूवते, तथा च तन्मते परिचितस्वरेणोच्यमानः 'हा इतोऽस्मि' इत्यादिपदः कपिञ्जलविषयकं बोधमकार्षामित्यर्थः । मीमांसकास्तु श्रवणेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षे शक्तिं ब्रूवते, तथा च तन्मते तथोक्तशाब्दबोध एव लक्षणेति समालोचनकुशलाः धीधनाः समालोचयन्ति ।

इच्छानुष्ठार जा ! हाय भगवन् श्वेतकेतो, पुत्रवत्सल, आपको यह मालूम नहीं कि आपका सर्वस्व हरन हो गया ! हाय धर्म, तुम इस समय किसीको स्वीकार करोगे [क्योंकि तेरा अब कोई ग्रहण नहीं करेगा] हाय तपस्व । अब तू निराश्रय हुई ! हा सरस्वति, तू तो आज विधवा हो गई ! हा सत्य, तू अनाथ हो गया । हा स्वर्गलोक, तू [भी] आज शून्य हो गया । प्रिय मित्र ! मेरी प्रतीक्षा करो, मैं भी तेरा अनुगामी होऊँगा; क्योंकि तुझे छोड़कर मैं अकेला क्षण भर भी रह नहीं सकता । अरे जिसके साथ परिचय नहीं एवं जिसे साथ नहीं देखा नहीं हो ऐसे व्यक्तिके समान तुम क्यों मुझे आज एकदम छोड़कर चले जाते हो ? तुझमें यह अत्यन्त निष्ठुरता आज कहाँसे आई ? कहाँ तो सही, तुम्हारे दिना मैं कहाँ जालूँ ? जिसके समीप प्रार्थना करूँ ? जिसकी शरण जालूँ ? अरे रे, मैं तो अन्धा हो गया ! मेरा समस्त दिशाई शून्य प्रतीत हो रही हैं ! जोबन निरर्थक हो गया ! तपस्या प्रयोजन रहित हुई ! त्रिभुवनके किसी भी स्थानमें सुख नहीं ! हाय, हाय, मैं किसके साथ विचरण करूँ ? एवं जिसके साथ आलाप (बातचीत) करूँ ? अरे भैया ! जरा उठो तो सही ? मेरे कइनेका जरा उठर तो दो ? मेरे ऊपर जो तुम्हारा स्नेह था वह कहाँ गया ? एवं ईषद् हास्यपूर्वक (मुसकुराहटसे) तुम्हारी बातचीत करनेकी रीति, आज कहाँ गई ?

१. सत्यत्वम् । २. भवता । ३. 'केन वार्ता करोमि' इत्यधिकः पाठः अचिदुपलभ्यते । ४. मे विलपतः । ५. कश्चित् 'स्मित' इति पदं न दृश्यते ।

तच्च^१ श्रुत्वा पतितैरिव प्राणैर्दूरादेव मुक्तैकताराक्रन्दा सरस्तीरलतासंकिञ्चुत्यमानांशुको-
त्तरीया यथाशक्तित्वरितैरज्ञात-सम विषम-भूमिभाग-विन्यस्तैः पादप्रक्षेपैः प्रस्खलन्ती पदे पदे,
केनाप्युत्क्षिप्य नीयमानेव तं प्रदेशं गत्वा, सरस्तीरसमीपवर्त्तिनि शिशिरशीकरासारं स्ताविणि
शमिमणिशिलातले विरचितं कुमुद-कुवलय-कमलैर्विविध-वनकुसुम-सुकुमार^२ मृणालमयं
कुसुमशरसायकमयमिव शयनमधिशयानम्, अतिनिष्पन्दतया मत्पदशब्दमिवाकर्णयन्तम्,
अन्तःकोप-शमितं-मदन सन्तापतया तत्क्षण-लब्ध-सुखप्रसुप्तमिव, मनःक्षामं-प्रायश्चित्त-

तच्चेति । पतितैरिव यहिः प्राणैरिव यहिर्निर्यातुं सन्नद्धैरिवेत्यर्थः, प्राणैः असुभिः उपलब्धिता, दूरादेव
विक्रमयादेव मुक्तस्त्यक्तः एकतारः अत्युच्च आक्रन्दो रोदनध्वनिर्यया सा तादृशी, सरस अच्छोदसरोवरस्य
तीरेषु तटेषु या लता वक्ष्यः तासु आसवस्या लक्षयितुमनवकाशात् संलग्नतया नुव्यमानं क्षिप्तमानम्
अंशुक परिहितवसनम् उत्तरीयवसनञ्च यस्याः सा तादृशी, यथाशक्तिस्वरितैः शक्यनतिक्रमेणाशुवि-
हितैः, अज्ञातेषु अविदितेषु समविपमेषु समतलविपमतलेषु भूमिभागेषु भूप्रदेशेषु विन्यस्तैः स्थापितैः
पादप्रक्षेपैः अदिग्न्यासैः पदे पदे प्रतिपदं प्रस्खलन्ती स्खलनां प्राप्नुवन्ती, केनापि अनिर्दिष्टनाम्ना जनेन
उत्क्षिप्य उत्तोह्य नीयमानेव प्राप्यमाणेवाहम्, तं कुमारविधितं प्रदेशं स्थानं गत्वा तं महाभागम्
अद्वाक्षमिषुत्तरेण सम्बन्धः । इत् आरभ्य पुंल्लङ्घित्तीयैकवचनान्तानि पदानि अत्रेतनस्य 'महाभागम्'
इत्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि । इह 'नीयमानेव' इत्यत्र वाच्या क्रियोऽप्रेक्षा ।

सर इति । सरसः अच्छोदनाग्ः तीरं तटं यस्य समीपवर्त्तिनि निकटस्थायिनि, शिशिरं शीतलं
शीकरासारं सलिलकणधारां स्रवति चरतीति तस्मिन्, शशिमणिशिलातले चन्द्रकान्तमणिप्रस्तरोपरि,
विरचितं निर्मितम्, कुमुदैः श्वेतकमलैः उपलैः नीलकमलैः कमलैः पङ्क्तैः विविधैः नानाप्रकारैः वनकुसुमैः
अरण्यपुष्पैश्च सुकुमारं मृदुलम्, तथा मृणालमयं विसनिष्पन्नम्, अतएव कुसुमशरस्य कामस्य साय-
कमयमिव बाणनिष्पन्नमिव [विद्यमानं शयनं तत्पम् अधिशयानं शयनं कुर्वाणम् । इह 'सायकमय-
मिवे'ति क्रियोऽप्रेक्षा ।

अतीति । अतिनिष्पन्दतया अतिनिश्चलतया कारणेन, मम पदशब्दं चरणध्वनिम् आकर्णयन्तमिव
शृण्वन्तमिव । प्रायेणैव कामुका औत्सुक्यवशात् कामुकानामागमनसमयिकपदशब्दं शृण्वन्ति । 'इह
आकर्णयन्तमिव' इति क्रियोऽप्रेक्षा ।

अन्तरिति । अन्तःकोपेन नमाप्रापणाद्धार्दिककोपेन शमितः प्रथमभावमुपगतो मदनसन्तापः
कामज्वरो यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, तस्मिन् क्षणे लब्धं प्राप्तं यत् सुखम् आनन्दः तेन प्रसुप्तमिव
निद्रितमिव । उक्तालद्वारः ।

मन इति । मनसो ब्रह्मचर्यविरोधिनः कामवेगोत्पन्नचित्तस्य यः चोभ उद्वेलनं तस्य तत्प्रयुक्तदुष्कृत-

यह सुनते ही मेरे प्राण तो मानो बाहर जानेके लिए उद्यत हो गए, और दूरसे ही मुक्तकण्ठ-हो उच्चैः
स्वरसे मैं रोने लगी । सरोवरके तीरवर्ती लताओंमें संलग्न हो (उलझ) कर मेरे पहने हुए एवं उत्तरीय—वस्त्र
फटने लगे, अपरिचित समतल और विषमतल (ऊँची-नीची) भूमि-पर यथाशक्ति शीघ्रताके कारण पैर पटनेसे
पद-पद पर ठोकर खाती,—कोई मानो मुझे उठाकर ले जाता हो—इस प्रकार मैं उस स्थानमें जा पहुँची और
सरोवरके तीरके निकट शीत—जल—विन्दुवर्षी बूझूँ एक चन्द्रकान्तमणिके शिलातल पर बिछाए हुए श्वेतोत्पल,
नीलोत्पल, कमल और नानाविधि वन-कुसुमोंकी कोमल मालाओंसे बने हुए, मृणालमय,—कामदेवके बाणोंसे
ही मानो निर्मित हुए—बिछीने पर शयन करते, तत्काल प्राण-वियोग हुए उस महाभाग मुनिकुमारको मुझ
पापिनी-मन्दभागिनीने देखा । अत्यन्त निश्चलरूपसे वे मानो मेरे पैरोंके शब्द सुनते थे; अन्तःकोपसे
समस्त मदन-सन्ताप शान्त हो जानेके कारण उस समय मानो वे सुखसे सो रहे थे; ब्रह्मचर्य विरोधी

१. तच्च । २. लतानुपज्यमानम् ।

३. क्वचित् 'भूमि' इति पदं नोपलभ्यते ।

४. क्वचित्

'शीकरास्ताविणि' इत्येव पाठ उपलभ्यते ।

५. क्वचित् 'कमल' इति पदन्नास्ति ।

६. सुकुमारमालान-

यमिव मालामयं ।

७. अन्तःकुत्रान्तोपशमितः, अन्तःक्षोभशमितः अन्तः-क्रोधशमितः ।

८. क्वचित्

'तत्' इति पदं न विद्यते । ९. मुनिक्षोभम् ।

प्राणायामावस्थितमिव, अतिप्रस्फुरितप्रभेण 'त्वत्कृते समेयमवस्थे'ति कथयन्तं मिवाधरेण, इन्दु-
द्वेष-परिवर्तितदेहतया पृष्ठभाग-निपतितैर्मदन-दहन-विह्वल-हृदय-न्यस्त-हस्त-नख-मयूखचञ्चले-
नाच्छद्वितमिव शशिकिरणैः, उच्छुक्क-पाण्डुरया स्वविनाशोत्पन्नया मदनचन्द्रकलयेव चन्दन-
लेखिकया रचितललाटिकम्, 'मत्तः प्रियतरः तवापरो जनो जातः' इति कुपितेनेव जीवितेन
परित्यक्तम्, मन्मथव्ययया सहैतानसून् स्वयमिवोत्सृज्य निश्चेतनतासुखम् अनुभवन्तम् :

त्येवार्थः प्रायश्चित्तरूपो यः प्राणायामः कुम्भात्मकप्राणायामः तत्र अवस्थितमिव कृतावस्थानमिव निश्चल-
त्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

ऋति । अतिप्रस्फुरिता नितान्तप्रदीप्ता प्रभा कान्तिर्यस्य तथोक्तेन अधरेण रदनचङ्गदेन करणेन,
स्वकृते स्वदर्थं मम पुण्डरीकस्य ह्यं प्रत्यक्षोपलभ्यमाना मृत्युरूपा अवस्था दशा 'समुत्पन्ना' इति शेषः,
इति कथयन्तमिव प्रतिपादयन्तमिव । उक्तालङ्कारः ।

इन्दुतिः । इन्दुद्वेषेण अतिशयसन्तापकतया चन्द्रं प्रति विद्वेरेण परिवर्तितो न्युज्जीकृतो यो देहं
शरीरं तस्य भावस्तथा कारणेन, पृष्ठभागनिपतितैः पश्चाद्भागपतितैः शशिकिरणैः चन्द्रालोकैः मदनदहनेन
कामाग्निना विह्वलम् आकुलं यत् हृदयं चित्तं तत्र न्यस्तस्य स्थापितस्य हस्तस्य पागेः नखमयूखानां
पुनर्भवकिरणानां झलेन न्याजेन द्विद्वितमिव समुत्पन्नविवरमिव वक्षसि स्थापितस्य हस्तस्य नखकिराणा-
स्तया प्रसरन्ति यथा चन्द्रं प्रति पृष्ठं कृत्वा सुसत्पात्य पृष्ठं भित्वा चन्द्रकिरणा एव वक्षःस्थलाद्गहिर्निर्गता
इत्यभिप्रायः । उक्तालङ्कारः ।

उच्छुक्तेति । उच्छुक्का नीरसा चासौ पाण्डुरा चेति तया, स्वस्य आत्मनो विनाशाय उत्पाताय
उत्पत्तया उद्गताया, असमये अस्थाने च ग्रहनक्षत्राणामुद्गनस्य उत्पातद्योतकत्वादित्याशयः; मदनो मन्मथः
तत्सम्बन्धिनी चन्द्रकला तथेव विद्यमानया, चन्दनस्य मलयजस्य लेखिकया वर्धचन्द्रतुल्यया रेतया
रचिता कपिञ्जलेन निर्मिता ललाटिका भाले तिलकविशेषो यस्य तम् । चन्द्रकलाकारा चन्द्रनरेत्ता तथा
प्रतीयते यथा स्वस्य (पुण्डरीकस्य) विनाशकारकोत्पाताय मदनसम्बन्धिनी चन्द्रकलैव उदिता भवेदि-
त्याशयः । इह 'मदनचन्द्रकलयेव' इति द्व्योपेक्षा ।

नत इति । मत्तः कपिञ्जलतः प्रियतरो वह्नमः । अपरो महारवेतालङ्गणः । इति अस्मादेतोः,
कुपितेन क्रुद्धेन जीवितेन प्रागेन परित्यक्तमिव उज्जितमिव । क्रियोपेक्षा ।

मन्मथेति । स्वयम् आत्मनैव, मन्मथव्ययया मदनपीडया सह एतान् असून् प्राणान् उत्सृज्यैव
परिरययेव निश्चेतनतया यत् सुखम् आनन्दः तत् अनुभवन्तम् अनुभवविषयीकुर्वन्तम् चेतनायां
जातायां नानाविधानि सांसारिकदुःखान्युपतिष्ठन्त इत्यभिप्रायः ।

इह महोक्तिः क्रियोपेक्षा । वेत्युभयोरङ्गङ्गिभावसङ्करः ।

मदनवेगजनित चित्तमं उत्पन्नं ह्यहं ह्योम (पाप) के प्रायश्चित्तके लिदं वे नानो कुम्भजनानकं प्राणायामं कर रहे
थे; देहोपमान प्रमाते समन्वित अपने अधरते—'तुम्हारे लिदं ही नेरी यह अवस्था हुई है'—यों नानो मुझसे
कह रहे थे । चन्द्रके प्रति विद्वेषके कारण देह परिवर्तित (उल्टे फिर) कर क्षयन करनेसे उनकी पीठ पर गिरती
चन्द्रनाकी रश्मियोंने जानानलते विह्वल-हृदय पर संस्थापित (रखे) हाथकी नख-रश्मियोंके आकारमें, नानो
शरीर भेद कर दिदं धे-रेता प्रतीत होता था; मुझ हुई पाण्डुवर्ण (श्वेतंग) की, करने विनाशके लिदं उत्पातके
समान उत्पन्न हुई, मदनवस्तु-चन्द्रकी एक कलाके समान, कपिञ्जलद्वारा की हुई चन्द्रन-रेता उनके ललाटेमें
शोभित थी । 'मुझसे नी तुझे बांधक प्रिय बन्द जन हुए हैं'—यों नमनें समझ क्रुद्ध होकर ही नानो प्रागेने
छोड़ दिया था; कामवेदनाके साथ प्रागेको भी नानो अपने आप छोड़कर वे निश्चेतनताका सुखानुभव कर रहे थे,

१. पाण्डुतया । २. स्वदेहविनाशोत्पत्त्या, स्वविनाशोत्पातोत्पत्त्या । ३. ईषदालम्बपरिवृत्त-
सारकेन अनवरतरोदनातात्रेण प्राणोत्सर्गावस्थाशुभ्रयतया रविरमिव क्षरता मदनशरशत्यवेदनाङ्गीकृति-
भागेन नातिनिमीलितेन लोचनयुगलेन ।' इत्यधिकः पाठो निर्गन्धसागर-मुद्रितपुस्तक उत्पन्नते । तत्र च
'लोचनयुगलेन, इत्यतोप्रे 'मानस्यदेव विलोकयन्तम्' इत्यधिकः पाठो दृश्यते पुस्तकान्तरे ।
४. अतिप्रियतरः । ५. मन्मथव्ययया सहानसून् । ६. निश्चेतासुखम् ।

अनङ्गयोगविद्यामिव ध्यायन्तम्, अपूर्वप्राणायाममिवाभ्यस्यन्तम्, उपपादितास्मदागम-
नेन प्रणयादिवापहृत-प्राणपूर्णपात्रमनङ्गेन, रचितचन्दनललाटिकात्रिपुण्ड्रकम्, धृत-सरस-
विसमूत्र-यज्ञोपवीतम्, अंसावसक्त-कदलीगर्भपत्र-चारु-चीरम्, एकावलीविशालाक्षमालम्,
अविरलामल-कर्पूर-क्षोद-भस्म-धवलम्, आबद्ध-मृणाल-वलय-रक्षा-प्रतिसर-मनोहरम्, मनो-

जनहेति । अनङ्गः कामः तत्सम्बन्धिनी या योगविद्या तां ध्यायन्तमिव ध्यानविषयीकुर्वन्तमिव,
निष्क्रियत्वादित्याशयः । क्रियोपेक्षा ।

अपूर्वेति । अपूर्वः अद्भुतः, पूरणरेचनयोरभावः केवलं कुम्भकमेवेति प्रमिदप्राणायामापेक्षयाऽ-
पूर्वत्वमित्याशयः; यः प्राणायामः प्राणनियमनं तम् अभ्यस्यन्तमिव चारंवारं शिचमाणमिव, निष्क्रिय-
त्वात् । उच्छालद्धारः ।

उपेति । उपपादितं निष्पादितम् अस्माकं समेत्यर्थः, आगमनं प्रापणं येन तेन, अनङ्गेन कामेन,
प्रणयादिव तुल्यलावण्येन स्नेहादिव, अपहृतम् आकर्षितं प्राणा असव एव पूर्णपात्रं पारितोषिकद्रव्यं,
यस्मात्तम्, अन्योऽपि अतीवसन्तोषदं कार्यं सम्पाद्य स्नेहात् पूर्णपात्रं हरति । तथा चाहुर्वृद्धाः—‘उत्सवेषु
सुहृद्भिर्गस्नेहादाकृष्य गृह्यते । तत्पूर्णपात्रम्’ इति । अपि च हारावत्याम्—

‘वर्षापकं यदानन्दादलद्धारदिकं पुनः । आकृष्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णानकञ्च तत् ॥’ इति ।

कामेन मम (महाश्वेतायाः) आगमनरूपं प्रियकार्यं विधाय प्राणरूपं पूर्णपात्रं पुण्डरीकेण सह
स्नेहवशादपहृतम् । काम-पुण्डरीकयोः प्रणयस्तु समानसौन्दर्येणेत्यभिप्रायः ।

इह हेतुपेक्षा निरङ्गकेवलरूपकयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

रचितेति । रचितं कपिञ्जलेन निर्मितं चन्दनललाटिकाया मलयजमालतिलकविशेषस्य उपरि-
त्रिपुण्ड्रकं यस्य तम् ।

धृतेति । धृतं कामज्वरशान्तये गृहीतं सरसम् आर्द्रं विससृत्रं मृणालवन्तुरेव यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं
येन नम् । इह निरङ्गकेवलरूपकम् ।

अंतेति । अंसे स्कन्धे अवसक्तं स्थापितं कदलीगर्भपत्रमेव रश्मान्तर्द्वलमेव चारुमनोहरं चीरं कौपीनं
यस्य तम् । उच्छालद्धारः ।

एकेति । एकावली मम स एकपङ्क्तिको हार एव विशालाविस्तीर्णा अक्षमाला जपमाला यस्य तम् ।
उच्छालद्धारः ।

अविरलेति । अविरलाः मान्द्राः अमलाः स्वच्छाश्च कर्पूरस्य घनसारस्य क्षोदाः कपिञ्जलसमर्पित-
धूलय एव भस्मानि विमूनयः तैः धवलं स्वच्छम् । उच्छालद्धारः ।

आवदेति । आबद्धो धृतः मृणालवलयमेव विसक्तकमेव रक्षाप्रतिसरो मदनपीढातो रक्षायार्थं
हस्तसूत्रं तेन मनोहरं सुन्दरम् । उच्छालद्धारः ।

‘भवत् प्रतिमरो मन्त्रमेदे माह्वे च कङ्कणे । व्रजशुद्धौ चमूषष्टे पुंसि न स्त्री तु मण्डले ।

आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये त्वन्यलिङ्गकः ॥’ इति मेदिनी ।

मनोमवेति । मनोभवस्य कामस्य व्रतवेशं चन्दनकर्पूरचूर्णधारणरूपं व्रतचरगोपयोगिवेशम्

कामदेवके योगविधाज्ञा मानो वे ध्यान (करते ये; अपूर्व प्राणायामना मानो अन्यास करते ये; कामदेवने वहाँ
मेरा आगमन सम्पादन कर प्रेमपूर्वक ही मानो उनसे प्राणरूपी पूर्णपात्र (पारितोषिक) में लिया था । कपिञ्जले
उनके ललाटस्थ चन्दन-तिलकके ऊपर एक त्रिपुण्ड्र अङ्कित कर दिया था; आर्द्र मृणाल-सूत्ररूप यज्ञोपवीत उन्होंने
धारण किया था; उनके स्कन्ध देश पर कदली-गर्भ पत्ररूपी एक मनोहर कौपीन संलग्न (चिपटा हुआ) था;
मेरी वह एकावली-रूपी मुलाकी माला ही बड़ी जमाला बनाकर उन्होंने पहन रखी थी; उनका शरीर निर्मल
कपूरके रँगु रूप (चूरेकी) भस्मसे सुवर्ण (गौर) हो गया था; हाथने मृणाल-वलयरूपी रक्षामुत्र बाँध लेनेसे

१. कचित् ‘चन्दन’ इति पदं न दृश्यते । २. विलास । ३. क्वचित् ‘वलय’ इति पदं नोपलभ्यते ।

भव-व्रत-वेशमास्थाय मत्समागममन्त्रमिव साधयन्तम्, अविर्त-रोदनाताम्रेण अश्रुक्षयात् आगतरुधिरैरेव मदन-शर-शल्य-वेदना कृणित-त्रिभागेण 'कठिनहृदये !' दर्शनमात्रकेणापि न पुनरनुगृहीतोऽयमनुगतो जनः' इति सप्रणयं मामुपलभमानमिव चक्षुषा, किञ्चिद्विवृताध-रतया जीवितमपहर्तुं मन्तःप्रविष्टैरिवेन्द्राकरणैर्निर्गच्छद्भिर्दर्शनांशुभिर्बलितपुरोभागम्, मन्मथव्यथया विघटमानं हृदयानहितेन वामपाणिना 'प्रसीद, प्राणैः समं प्राणसमे ! न गन्तव्यम्' इति हृदयस्थितां मामिव धारयन्तम्, इतरेण च नखमयूखदन्तुरतया चन्दनमिव स्त्र-

आस्थाय परिगृह्य सम (महाश्वेतायाः) समागममन्त्रं सङ्गमसाधनमन्त्रं साधयन्तमिव आराधयन्तमिव, अन्यसम्भाषणवर्जनाच्चिरक्रियत्वाच्चेत्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

अविर्तेति । अविर्तरोदनात् निरन्तराक्रन्दनात् आताम्रेण सम्यक्ताम्रवर्णेन अत एव अश्रुक्षयात् अधिककालपर्यन्तं निर्गमनेन नयनाम्बुनां समाक्षिप्ताभादेतोः अपगतरुधिरैरेव दूरीभूतशीणितेनेव विद्यमानेन, मदनशराणां कामबाणानां यानि शल्यानि लौहमयाप्राणि तैस्तदाघातैरित्यर्थः । या वेदना पीडा तथा आकृणितः किञ्चित्सङ्कुचितः त्रिभागः तृतीयः भागो यस्य तेन तद्योक्तेन चक्षुषा नयनभङ्गयेत्यर्थः । कठिनं कठोरं हृदयं चित्तं यस्यास्तत्समुद्बुद्धौ 'हे कठिनहृदये महाश्वेते ! दर्शनमात्रकेणाऽपि केवलमवलोकनेनापि अयं मल्लक्षणः अनुगतोऽनुरक्तो जनः न पुनः अनुगृहीतः न स्वीकृतः' इति एवं सप्रणयं सस्नेहं माम् उपलभमानं निन्दन्तमिव विद्यमानम् ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, द्वे क्रियोत्प्रेक्षे च, तथा चेतैषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

किञ्चिदिति । किञ्चिद्विवृतः ईषद्व्यादत्तः अधरः ओष्ठो यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, जीवितं प्राणम् अपहर्तुं दूरीकर्तुम् अन्तःप्रविष्टैः अभ्यन्तरगतैः इन्द्रकिरणैरिव चन्द्ररश्मिभिरिव अवलोकमानैः, निर्गच्छद्भिः निःसारद्भिः दर्शनांशुभिः दन्तकिरणैः घबलितपुरोभागं श्वेतीकृतसमुखदेशम् । जात्युत्प्रेषा ।

मन्मथेति, मन्मथस्य कामस्य या व्यथा पीडा तथा विघटमाने मिद्यमाने हृदये निहितः स्थापितस्तेन वामपाणिना सव्यहस्तेन करणेन । प्राणसमे प्राणतुल्ये हे महाश्वेते ! प्राणैः समं निःसारद्भिर्ममाशुभिः सह, त्वया हृदयाभ्यः प्रस्थातव्यं प्राणसहतयैव स्नेहात्तैः सह तवापि प्रस्थानसम्भवादित्याशयः । इति अनेनाशयेन, हृदयस्थितां चिन्तावशाच्चित्तस्थायिनीं मां धारयन्तमिव अवलम्बन्तमिव स्थितम् । क्रियोत्प्रेक्षा ।

इतरेणेति । किञ्चेति चार्थः । नखमयूखैः नखकिरणैः दन्तुरतया उच्चावचतया कारणेन चन्दनं मलयजं स्रवतेव विद्यमानेन, उत्तानीकृतेन ऊर्ध्वाकृतेन दक्षिणेन अपसव्येन पाणिना हस्तेन चन्द्रस्य दक्षिणः आठपं नितान्तव्यथोपादकमालोकं निवारयन्तमिव निषेधयन्तमिव विद्यमानम् । इह द्वयोः क्रियोत्प्रेक्षयोः परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

वे देखनेमें रमणीय लगते थे; कामदेवके व्रतावरणके उपयोगी वेश धारण कर मेरे साथ सम्मिलन के मन्त्रकी ही मानो वे साधना करते थे; निरन्तर रोनेसे उनके नेत्र रक्तवर्ण (लाल) हो गए थे, उससे प्रतीत होता था कि मानो अश्रु शेष हो जानेके कारण रक्त आकर एकत्रित हो गया है, एवं कामदेवके बाणोंकी लौहमय नोक (अग्रभाग) की वेदनासे उक्त (नेत्र) का तृतीय भाग ईषत् संकुचित हो (जरा मीच) गया है, उसके भङ्गोद्वारा वे मानो इस अभिप्रायसे मुझे प्रेमके साथ तिरस्कार करते (उल्लाहना देते) थे कि—'अरे कठिन हृदयवाली ! इस अनुरक्त जन पर पुनः केवल दर्शन देकर भी अनुग्रह नहीं किया ?' अधरोंके जरा खुले होनेसे, जीवन अपहरण करनेके लिए हीं मानो अभ्यन्तर प्रविष्ट चन्द्रकिरणके समान बाहर निकलती हीं ऐसी दन्तकिरणोंसे उनका सम्मुखभाग (आगेका हिस्सा) शुश्रवण हो गया था; कामवेदनासे विदीर्ण होते (फटते) हृदय पर रक्खे हुए वामपाणि-कमलसे वे हृदयमें स्थित-मुझे इस अभिप्रायसे ही मानो रोकते थे कि—'प्राणोपमे, प्रसन्न हो, प्राणोंके साथ तू तो मत चली जाओ !' नखकिरणोंसे असमान होनेके कारण मानो चन्दनका रस निःसारित करते (झरते) दूसरे, उत्तानभावसे स्थित (चित्तं रक्खे हुए), हाथसे वे मानो चन्द्रकिरणोंको अपने ऊपर आनेसे निवारण करते थे ।

१. "रक्षाप्रतिसरमनोभवव्रतवेशमास्थाय । २. 'ईषदालक्ष्यपरिवृत्ताताम्रेण' इति क्वचिदधिकं पाठो विद्यते तथा क्वचित् 'साधयन्तं मदनशरशल्यवेदनाकृणितत्रिभागेन कठिन' इति पाठः सम्पुल्लभ्यते । ३. अनवरत... । ४. प्राणोत्सर्गोपजाताश्रयतया । ५. अतिनिमीलितेन, नातिनिमीलितेन । ६. भोः कठिनहृदये ! ७. सन्मथव्यथाविघटमान... ।

तोत्तानीकृतेन चन्द्रातपमिव निवारयन्तम् ; अन्तिकस्थितेन च अचिरोद्गतजीवितमार्गमिवो-
द्ग्रीवेण विलोकयता तपःसुहृदा कमण्डलुना समुपेतम्, कण्ठाभरणीकृतेन च मृणालवलयेन
'रजनीकर-किरणपाशेनेव संयम्य लोकान्तरमुपनीयमानम्' कपिञ्जलेन मदर्शनात्, 'अब्रह्म-
ण्यम्' इत्यूर्ध्वहस्तेन^१ द्विगुणीभूतबाष्पोद्गमेनाक्रोशता कण्ठे परिष्वक्तम्, तत्क्षणविगत-
जीवितं तमहं पापकारिणी मन्दभाग्या महाभागमद्राक्षम् ।

उद्भूतमूर्च्छान्धकारा च^२ पातालतलमिवावतीर्णा तदा काहमगमम्, किमकरवम्,
किं व्यलपम्^३ इति सर्वमेव नाज्ञासियम् । असवश्च मे तस्मिन् क्षणे किमतिकठिनतया अस्य
मूढहृदयस्य, किमनेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया हतशरीरकस्य, किं विहिततया दीर्घशोकस्य, किं

अन्तिकेति । किञ्च, उद्ग्रीवेण उन्नतकन्धरेण अत एव अचिरोद्गतस्य तत्कालयातस्य जीवितस्य
प्राग्देशस्य मार्गं पन्थानं विलोकयतेव पर्यतेव सती अन्तिकस्थितेन समीपवर्तिना तपःसुहृदा तपस्या-
मित्रेण कमण्डलुना कुण्डिकया समुपेतं सहितम् ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, क्रियोप्रेषा चैर्युभयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

कण्ठेति । किञ्च, कण्ठाभरणीकृतेन गलविभूषणीभूतेन मृणालवलयेन विसकटकेन उपलक्षितम्,
अत एव रजनीकरस्य शशिनः किरणो रश्मिरेव पाशो बन्धनग्रन्थिः तेन संयम्येव बद्धत्वेव यमेन लोका-
तरम् अन्यलोकम् उपनीयमानं प्राप्यमाणम् ।

इह निरङ्गकेवलरूपकम्, क्रियोप्रेषा चैर्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

कपिञ्जलेनेति । मदर्शनात् तदानीं ममावलोकनेन द्विगुणशोकोद्भवादिशब्दः, अब्रह्मण्यं प्रस्तुतकाला-
नुपस्थितेर्देवात् सम्प्रत्येवावध्यः पुण्डरीक इत्यर्थः, 'अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ' इत्यमरः । 'वधं प्राप्तुं नायं
शक्नोतीति कथने' इति हि अवध्योक्तावित्यस्यार्थः । ऊर्ध्वहस्तेन उरित्यतपाणिना, द्विगुणीभूतः पूर्वस्माद-
धिक्कीभूतो बाष्पोद्गमः अश्रुजलाविर्भावो यस्य तेन आक्रोशता आक्षेपं विदधत। मनस्तापं स्पष्टयता
कपिञ्जलेन, कण्ठे गले परिष्वक्तम् आलिङ्गितम् । दुष्कृतकारिणी मर्दयमेव प्राणत्यागात्, मन्दभाग्या
बाष्प एव वैषम्यादिति चाभिप्रायः । महाभागं तथाविधसौन्दर्यानुपमकीर्त्यादिगुणयुक्त्वादत्यन्तभाग्य-
वन्तम् अद्राक्षम् अपश्यम् ।

उद्भूतेति । किञ्च, उद्भूतः उपपन्नो मूर्च्छान्धकारो मोहवैधुर्यं यस्याः साहम्, पातालतलं रसातलम्
अवतीर्णैव सती, तदा तस्मिन् समये । अगमम् अब्रह्मम् । अकरवम् अधटयम् । व्यलपम् अवोचम् ।
नाज्ञासिपं नाबोधियम् । 'अवतीर्णैव' इति क्रियोप्रेषा ।

अयैवन्भूते शोकवेगे कथं तेऽसौ न बहिर्भूता इत्यत आह—अतव इति । किञ्च, मे मम असवः
प्राणाः, तस्मिन् क्षणे तत्काले अस्य मूढहृदयस्य अज्ञचेतसः अतिकठिनतया अतिकठिन्येन किं नोद्ब्रूयन्ति
स्म न बहिः प्रयान्ति स्म तदपि न ज्ञातवती बुद्ध्या, एवं सर्वत्रान्वयो ज्ञेयः । हतशरीरकस्य निष्प्रयाजन-
देहस्य, कुलापां कप्रत्ययः; अनेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया विविधक्लेशसमूहसहनतया । दीर्घशोकस्य

जैवी गर्दन कर, थोड़ी देर पहले गद हृद उनके प्रागोका मार्ग नानो देखना हो, देता तपश्चर्या सनयका मित्र, एक
कमण्डलु उनके समीपमें ही रक्ता था । कपिञ्जलद्वारा कण्ठमें आभूषित किए हुए मृणाल-वलयसे, उनकी
मानो चन्द्रकिरणकी पाश (रज्जु) से अधिकतर यमराज परलोकमें ले जाता हो देता प्रतीत होता था, और मुझे
देखकर जैचा हाथ कर—'इस सनय ही यह नृत्यके योग्य नहीं है, इस प्रकार आक्षेप करते-करते पूर्वपक्षा
द्विगुणित अश्रुजल बहाते-बहाते कपिञ्जलने उनके कण्ठमें उनका आलिङ्गन किया था ।

तदनन्तर वैसी स्थितिको देखते ही मुझे मूर्च्छति अन्धकार आकर उपस्थित हो गया और मानो पातालमें
पँसी जाते हूँ इस प्रकार उस सनय ने कहाँ गई, मैंने क्या किया और मैंने किस प्रकार विलाप किया ? ये सभी
मैं कुछ भी नहीं समझ सकी । उस क्षणमें क्या जाने मेरे मूढ़ हृदयके अत्यन्त कठिन होनेसे, या इस निन्दित
शरीरके बहुत बुरा हालसे सहन करनेसे, या विधाता द्वारा मेरे कालमें दीर्घकालीन शोकके विधानसे किता

भाजनतया जन्मान्तरोपात्तस्य दुष्कृतस्य, किं दुःखदाननिपुणतया दग्धदैवस्य, किमेकान्तवाम-
तया दुरात्मनो मन्मथहतकस्य, केन हेतुना नोद्गच्छन्ति स्म तदपि न ज्ञातवती। केवलमति-
चिराल्लब्धचेतना दुःखभागिनी बह्वाविष पतितमसह्यशोकदह्यमानमात्मानमवनौ विचेष्टमान-
मपश्यम्। अश्रद्धाना च असम्भावनीयं तत्तस्य मरणमात्मनश्च जीवितम्, उत्थाय 'हा हा'
किमिदमुपनतम्' इति मुक्तार्त्तनादा 'हा अस्व ! हा तात ! हा सख्यः !' इति व्याहरन्ती, 'हा
नाथ ! जीवितनिबन्धन !' आचक्ष्व, क्व मामेकाकिनीमशरणामकरुण ! विमुच्य यासि ?।
पृच्छ तरलिकाम्, त्वत्कृते मया यानुभूतावस्था। युगसहस्रायमाणः कृच्छ्रेण नीतो दिवसः।
प्रसीद, सकृदप्यालप, दर्शय भक्तवत्सलताम्, ईषदपि विलांकय, पूरय मे मनोरथम्, आर्त्ता-
स्मि, भक्तास्मि, अनुरक्तास्मि, अनाथास्मि, बालास्मि, अगतिकास्मि, दुःखितास्मि, अन-

चिरकालीनशुचः विहिततया विधिना निर्दिष्टतया। जन्मान्तरोपात्तस्य अन्यभावाज्जितस्य दुष्कृतस्य पापस्य
भाजनतया पात्रतया। दग्धदैवस्य उल्लितभाग्यस्य दुःखदाननिपुणतया क्लेशप्रदानदक्षतया। दुरात्मनः
पापिष्ठस्य मन्मथहतकस्य दुष्टमदनस्य एकान्तवामतया अत्यन्तप्रतिकूलतया। एषां मध्ये केन हेतुनेत्यर्थः।
आकाशवाण्यनन्तरमेवालङ्कारमर्मज्ञैः करुणविप्रलम्भस्य स्वीकारादिह करुण एव रसः। अस्य च वितर्का-
ख्यभावोऽङ्गमिति प्रेयो नामालङ्कारः।

केवलमिति। दुःखभागिनी क्लेशभागिनी अहम्, अतिचिरात् अधिकसमयात् अनन्तरं लब्धचेतना
प्राप्तचेतना सती असह्यशोकेन सोढुमशक्येन शुचा दह्यमानं उल्लम्बन् अत एव बह्वी अनले पतितमिव
विद्यमानम्, अवनौ भूमौ विचेष्टमानं शोकवेगेन स्पन्दमानम् आत्मानं स्वं केवलम् अपश्यम् व्यलोकयम्।
क्रियोत्प्रेषा।

अश्रद्धानेति। किञ्च, असम्भावनीयं हेतोरभावात् सम्भावनां विधातुमप्यशक्यम्, तस्य कुमारस्य
तन्मरणं तत्प्राणवियोगः, तन्मरणे च आत्मनः स्वस्य जीवितं प्राणितम् अश्रद्धाना अभिविधसती। उपनतम्
उपस्थितम्। मुक्तार्त्तनादा त्यक्तार्त्तस्वरा। व्याहरन्ती कथयन्ती। निवर्ष्यते साध्यतेऽनेनेति निबन्धनं
कारणम्, करणे व्युत्पत्तिः। जीवितनिबन्धन जीवनधारणकारण। कामात्यन्तदुर्व्यवहारेण गमनसम्भवेऽपि
स्वस्वमागमाभिप्रायेणैव प्राणधारणात्त्रमेव प्राणधारणकारणमित्याशयः। आचक्ष्व कथय। हे अकरुण
निर्दय ! एकाकिनीम् असहायाम्, अशरणां रक्षकरहिताम् 'शरणं गृहरक्षित्रीः' इत्यमरः। विमुच्य
परिश्यज्य। अवस्था दशा अनुभूता अनुभवविषयीकृता। युगसहस्रायमाणः युगसहस्रवदाचरमाणः।
कृच्छ्रेण क्लेशेन नीतः प्रापितः। दर्शय प्रकाशय। मनोरथम् अभिलषितम्। आर्त्ता व्यथिता।

पूर्वजन्माजित पोषांका भागिनी होनेसे, अथवा जले दैवकी दुःख देनेकी निपुणतासे, या खलप्रकृति दुरात्मा मदनके
अत्यन्त प्रतिकूल होनेसे, अथवा किसी दूसरे कारणसे मेरे प्राण न निकले—यह भी मैं किसी प्रकार जान न सकी।
किन्तु बहुत देरके बाद जब मुझे चेतना प्राप्त हुई तब मैंने केवल यही देखा कि मेरा शरीर असह्य शोकसे जलता
हुआ मानो अग्निमें गिरनेके समान हो गया है जिससे चिरदुःखिनी मैं भूमि पर छटपट कर (तड़फड़ा) रही थीं।
उनका यह आकस्मिक मरण और अपना जीवन-प्राण असङ्गत समझ उठकर मैं मुक्त कण्ठद्वारा आर्त्तस्वरसे—'हाय
हाय, यह क्या उपस्थित हो गया ! हाय माता ! हाय पिता ! अरी सखियो !'—यों पुकारती पुकारती—'अरे
नाथ ! अरे जीवनधारणके कारण ! कहो तो सही, इस प्रकार निर्दय होकर, मुझ रक्षकहोनाको अकेली छोड़ कर
कहाँ जाने हो ? तरलिकासे पूछो तो, मैंने तुम्हारे लिए कितने क्लेशोंका अनुभव किया है। सहस्रयुगके समान
लम्बा दिन, कैसे कष्टसे अतिशान्ति किया (काश) है ? प्रसन्न हो (रूपा) करके एक बार तो मुझसे बोली !
भक्तवत्सलता दिखाओ। जरा भी मेरे सम्मुख तो देखो ! मेरे मन को अभिजाया पूर्ण करो। मैं पीड़ित हूँ तुम्हारे
भक्ता हूँ, एवं तुम्हारे प्रति अनुरक्ता हूँ, अनाथा हूँ, बाला हूँ, निराश्रया हूँ, दुःखिता हूँ, तेरेसे अतिरिक्त

१. अश्रद्धानाश्च, अश्रद्धानान्।

२. मरणकारणम्।

३. कंचित् दिरुक्तिर्न विद्यते।

४. मातः।

५. निबन्धनमाचक्ष्व।

६. किं।

७. अकरुण।

८. यानुभूता व्यथा।

९. कृतज्ञजनवत्सलताम्,

प्रकटय परमां रूपावतान्

न्यशरणस्मि, मदनपरिमृतास्मि, किमिति न करोषि दयाम् ? । कथय, किमपराद्धम्, किंवा नातुष्टिं मया, कस्यां वा नात्तायामादृतम्, कस्मिन् वा त्वदनुकृते नामिरतम्, येन कृपि तोऽस्ति । दासीजनम् अकारणान् परित्यज्य ब्रजन् न विभेषि कौलीनान् ? । अलीकानुराग-प्रवारणं-कुशलया किंवा मया वामया पापया । आः, अहमद्यापि प्राणिमि, हा ह्वास्मि मन्द-भागिनी । कथं मे न त्वम् न तावैः, न विनयः, न बन्धुवर्गः, न परलोकः, विड् मां दुष्कृतकारिणीम्, यस्याः कृते तवेयमीदृशी दया वर्तते । नास्ति मत्सदृशी नृणांसदृश्या, याहं नैवंविधं भवन्तमुत्सृज्य गृहं गतवती । किं मे गृहेण, किमन्वया, किं वातेन किं बन्धुभिः, किं परिजनेन । हा कमप्यामि शरणम् ? अर्थि देव ! दर्शय दयाम्, विज्ञापयामि त्वां देहि

अगत्रिका निराश्रया । न विद्यते अन्यद् स्वस्तिनं शरणं रक्षकं यस्याः सर्वविधाऽस्ति । मदनेन कामेन परिभूता पराजिता ।

कथमेति । किमपराद्धं कोऽयमपराधः कृतो मयेति शेषः । आज्ञायां तत्रादेशे नाहं नादरः कृतः । त्वदनुकृते कर्मणि, नामिरतं मया नासक्तु अकारणाद् निमित्तमन्तरेण दासीजनं मन्दजनं नृप-लोकमिच्छयः । कौलीनाद् शरणागतपरित्यागोऽदृष्टाजनापवादाद् न विभेषि मयं न प्राप्नोषि । 'कौलीनं पशुनिर्मुदं कुलीनवापवादयोः' इति ऋणिः ।

कटाक्षेति । अलीकः संमिष्टनामकप्रयोजनोत्पादनासामर्थ्यादसंभवद्वगन्मनानः, योऽनुरागः तेन यद् प्रवारणं कुमारस्य वञ्चनं तत्र कुशलाया दृष्ट्या वामया ममस्तानामेव प्रतिकूलतया दुःस्वकारणवा-दित्याशयः, पापया दुष्कृतविवादिन्या ब्रह्महत्याहेतुस्वादिति भावः, मया महाभेतया किं वा प्रयोजनं भवे-दिति शेषः ।

का इति । का इति पीडार्यजनकमप्यम् । 'आस्तु स्यात्कोपपीडयोः' इत्यमरः । अद्यापि पृथक्कालमपि प्राणिमि आवामि । मे मम एवं न जातः प्राणः प्रागाद् । तातोऽपि विताऽपि न पचे विषय इति शेषः, आदे-शानावेऽपि पूर्वविषयवहारेण चिरविरागादित्याशयः । विनयः कुलकन्याया उपदेशगुणः सदाचारोऽपि न विद्यते, इहागमनादिति भावः । बन्धुवर्गः स्वजनलोकोऽपि पूर्ववत् स्नेहेन पदपात्री भवेत्, इहागम-नेनैव तेषामपि चिरविरागादित्याशयः । परलोकः प्रेत्यभावोऽपि न विद्यते, ब्रह्महत्याजनितमहारातकित्वा-दित्यभिप्रायः । इह 'आव' इत्यादीनां पदानामनुपादानेन न्यूनपदत्वदोषः समापतति किन्तु विपादम-नस्वाद्य दोषः प्रयुक्तगुण एव । तथा चोक्तं साहित्यदर्पणे—

'उक्तावानन्दमगतादेः स्यान्म्यूनपदता गुणः ।' इति ।

नान्दीनि । मत्सदृशी मत्समा नृणंसदृश्या क्रूरचिन्ता । उत्सृज्य त्यक्त्वा । बन्धुभिः स्वजनैः । शरणं रक्षकम् उपयामि गच्छामि । विज्ञापयामि निवेदयामि, दयितो वरज्जः कुमार एव दक्षिण अवयवमर्थ-

कोरं मेरा रुद्ध नहीं है एवं कान्देवसे पराजित (हारी हुई है, तो मैं क्यों मुझ पर दया नहीं करते ? कहीं तो मुझे मैंने क्या कारण दिया है ? तुम्हारे किस कार्यको मैंने नहीं किया है ? तुम्हारे किस आदेशका पाठन नहीं किया है ? तुम्हारे अनुकूल किस कार्यमें मैं आश्रित नहीं थी कि जिससे दुःख होकर दासजनको कारण छोड़कर चले जाते हो और लोकावदक मम नहीं करते ? निम्नानुप्राण दिखकर प्रवारण करनेमें निरुग, समी प्रकासे प्रतिकूल एवं पाणिनी मुझसे—अरे ! जो मैं अब तक नहीं जानती हूँ—अनको क्या ? अरे, मैं हृद-मन्तिनी विन्मट हुई । यह कैसे हुआ कि तुम मेरे नहीं हुए, गिवा मैं मेरे नहीं हुए, कुलकन्याका आचार मैं नहीं रहा, बन्धुवर्ग मैं नहीं रहे और परलोक मैं नहीं रहा (क्योंकि कुल मैं मेरा नहीं रहा) ? मुझ पाणिनीको विचार है, क्योंकि—जिसके छिर आनकी पेसी वदल्य हुई ! हाय, हाय, मेरे समान निन्दुरविट (क्रूरदय) बाकी कौन होने को मैं आनकी पेसी दधान छोड़कर घर नहीं गई ! अरे ! मुझे घरसे क्या प्रयोजन ? नावसे क्या प्रयोजन ? निम्नसे क्या प्रयोजन ? बन्धुकांसे क्या प्रयोजन ? परिजनोसे मैं क्या प्रयोजन ? हाय ! अब मैं किसकी शरण हूँ ? अरे देव ! [अन्तो] दया दिखकर, मुझसे निवेदन करती हूँ कि मेरे प्राणवत्सलको छिरते

१. कथय 'कथ' इति परं नस्ति । २. कथय 'अति' इति अतिवर्धन विद्यते । ३. दासजनम् । ४. निन्दुरविट । ५. याहं । ६. कर्म न त्वं जनः । ७. कथय 'न त्वं' इति न विद्यते । ८. नदि । ९. नदि देव ! दर्शनं दयानु कथि देव ! निर्दुर्ग ! ।

दयितुंक्षिणाम् । भगवति ! भवितव्ये कुरु कृपाम्, पाहि वनितामनाधाम् । भगवत्यो वनदेवताः ! प्रसीनतः प्रयच्छतास्य प्राणान् । अम्ब ! वसुन्धरे ! सकललोकानुग्रहजननि ! किमर्थं नानुकम्पसे ! ताव ! कैलासेश ! शरणागतास्मि ते दर्शय दयालुताम्' इत्येतानि चान्यानि च व्याक्रोशन्ती क्रियद्वा स्मरामि ग्रहगृहीतेष्वंआविष्टेष्वन्मत्तेष्वभूतोपहृतेष्वव्यलपम् । उपर्युपरि पतितनयनजलधारातिकरच्छलेन विलीयमानेव द्रवतामिव नीयमाना जलाकारेणात्मीक्रियमाणा, प्रलापाक्षरैरपि दर्शनमयूखंशित्वानुगततया साश्रुधारैरिव निष्पतद्भिः शिरोरुहैरप्यविरलविगलितकुसुमतर्चा मुक्ताबाष्पजलबिन्दुभिरिवामरगैरपि प्रसृतविमलमणि-

णीयं द्रव्यं तां देहि प्रयच्छ । भवितव्यते अदृष्ट ! वनायां वनितां नारीं पाहि रक्ष, तदीयप्राणवह्नमप्रदा-
नेनेत्यभिप्रायः । वनदेवता अरण्याधिष्ठात्र्यो देव्यः । सकलेषु समस्तेषु लोकेषु जनेषु अनुग्रहं जनयति
इत्यादयतीति सा तत्सम्बुद्धौ रूपम् । कैलासेश शम्भो ! दर्शय प्रकटय दयालुतां कृपालुतां दयितव्य
जीवनप्रदानेनेत्याशयः । व्याक्रोशन्ती तत्स्वरेण रुदन्ती । किपद्वा स्मरामि, यत्तानि सम्प्रति कथयामी-
त्याशयः । ग्रहगृहीतेष्वदृष्टग्रहैराश्रितेष्वंआविष्टेष्वविकाराधिष्ठितेष्वं, अन्मत्तेष्वं अन्मत्तवायुव्यपितेष्वं, मूर्तेः
देतालैः उपहृतेष्वं विकृतिभूतेष्वं व्यलपं विलापनकरवम् ।

इह 'ग्रहगृहीतेष्वं' इत्यादि 'मूर्तोपहृतेष्वं' इत्यन्तं चतुर्गणमेव वाक्यक्रियोत्प्रेक्षायां परस्परं
नैरपेक्षेण संसृष्टिः । तथा 'क्रियद्वा स्मरामि' इति वाक्यस्यान्यवाक्यान्तःपातित्वेन गमितत्वदोषस्तु
न शङ्क्यः, 'गमितत्वं गुणः क्वापि' इति दर्पणोक्तदिशा अस्यधिकारवेद्योतनेन विच्छिद्यतिशयात् प्रयुक्त-
गुणत्वस्यैवाङ्गीकारादिति कुशला वदन्ति ।

उपरीति । उपर्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं पतितानां च्युतानां नयनजलानाम् अश्रूणां धारानिकरच्छलेन प्रवा-
हसमूहव्याजेन विलीयमानेव मूर्तले लयं प्राप्नुवतीव, द्रवतां तरलतां नीयमानेव दैवेन प्राप्यमाणेव,
तया जलाकारेण सलिलस्वरूपेण आत्मीक्रियमाणेव निजरूपतां प्राप्यमाणेव अहं सुहृदुहरेननन्वनयम्
इत्युत्तरक्रियाभिः सम्बन्धः ।

इह त्विह एव सापहृता वाक्याक्रियोत्प्रेक्षा, तासां च परस्परं नरपेक्षेण संसृष्टिः ।

प्रलापेति । प्रलापाक्षरैरपि अचेतनैर्हृदित्यादिपरिदेवनकरणैरपि, दर्शनानां दन्तानां ये नयूताः किरणा-
स्तेषां शित्वाभिः अग्नैः अनुगततया उच्चारणसमये तेषामेवानुसृततया कारणेन, साश्रुधारैरिव सनयनान्धु-
प्रवाहैरिव दन्तकिरणाप्राणमेवाश्रुप्रवाहवद्वगतेरित्याशयः, निष्पतद्भिः वदनाङ्गिःसरद्भिः सद्भिः उपेता,
शिरोरुहैः केशैरपि अविरलं सान्द्रं यथा स्वातन्त्र्या विगलितानि हरितानि कुसुमानि पुष्पाणि येभ्यः तेषां,
भावस्तत्ता तथा कारणेन, मुक्ताः गोकात्यक्ता बाष्पजलबिन्दवो नयनान्धुक्का यैस्तयोक्तैरिव सद्भिः उपेता,
तथा आमरगैरपि मनामृषणैरपि प्रसृतानि निःसृतानि विमलमणिकिरणाः स्वच्छरत्नरश्मव एव अश्रूणि
नयनान्धूनि येभ्यः तेषां भावस्तत्ता, कारणेन, प्रसृतिरिव, कुमारशोकेन कृताश्रुपातैरिव सद्भिः उपेता
अनिता अहम् ।

दानं दे । हे नाहात्यशक्ति अदृष्ट ! कुशलरुत वनाय अदृष्टा को रक्षा कर । अरे नाहात्यशक्ति वनदेवतागण !
प्रसन्न होकर [तुम पर उपकार कर] इनको जीवन दो । हे सकललोकानुग्रहकारिणि, वननि, वसुन्धरे ! दया क्यों
नहीं करती हो ? दाव, कैलासनाथ ! अब मैं आनन्दी शरणमें आई हूँ, मेरे प्रति [वननी] दयालुता दिखलाए—
इस प्रकार एवं अन्यान्य अनेक प्रकारसे विलास करती मैं कहाँ तक स्मरण करूँ—दुष्टग्रहसे पकड़ी हुईने सनान,
विकारप्रसक्तके सनान, अन्मत्तके सनान एवं मूर्तादि (मूर्तगोदेव) के सनान केवल विलास ही करने लगी । वस्तु
ज्ञान नयनसे निरन्तर निःसृत ! गिरते ! अश्रुधारासमूहके बहाने मूर्तिमें ही मानो मैं लीन हो जाती थी, वस्तु
बहाने मानो द्रवोन्मूत हो चित्त ! जाती थी एवं वस्तु बहाने मानो बलाकारमें परिणत होती (पानी पानी हुई)
जाती थी । मेरे प्रलापके अक्षर भी दन्त-रत्नियोंके पंटे-पोंछे जाते थे इतने मुझे यह प्रतीत होता था कि मानो
वे अश्रुधारा-सहित गहर निकलते हैं । दन्तके वेद्यकलाप भी बहुतसे पुष्प व्यावार गिरते थे इतने यह प्रतीत
होता था कि मानो वे भी अमृगी दूँते द्रवजाने हैं, आनूषण भी निरन्तर निःसृत—रत्नी औंनु गिरते थे, इतने

१. दयितुं 'दयितुं' इति पठं न दिद्यते । २. अहम् । ३. जनननिरवति । ४. रजनि ! नातुदयते ।
५. कैलास ! ६. निरदित । ७. दर्शनशिया । ८. विगलितमुत्तया । ९. प्रसृत ।

किरणाश्रुतया प्रदितैरिवोपेता, तज्जीवितायेवात्ममरणाय स्पृहयन्ती, मृतस्यापि सर्वात्मना हृदयं प्रवेष्टुमिवेच्छन्ती, करतलेन कपोलयोराश्यानचन्दन-श्वेतजटाभूले च ललाटे निहितसरस-विसयोऽन्ध्रांसयोर्मलयज-रस-लव-लुलित-कमलिनी-पलाशावगुण्ठिते च हृदये परामृशन्ती, 'पुण्डरीक ! निप्ररोऽसि, एवमप्यात्तां न गणयसि माम्' इत्युपालभमाना मुहुर्मुहुरेनमन्वनयम्, मुहुर्मुहुः पर्यचुम्बे मुहुर्मुहुः कण्ठे गृहीत्वा व्याक्रोशम् । 'आः पापे ! त्वयापि मत्प्रत्यागमनकालं यावदस्यासवा न रक्षिताः' इति तामेकावलीमगर्हयम् । 'अयि भगवन् ! प्रसीद, प्रत्युज्जीव-यैनम्' इति मुहुर्मुहुः कपिञ्जलस्य पादयोरपतम् । मुहुर्मुहुश्च तरलिकां कण्ठे गृहीत्वा प्रारुदम् ।

इह 'साश्रुवरैरिव' इत्यग्राश्रुधारासाहिस्योऽप्रेषणाद्, गुणोऽप्रेषा, 'सुकृष्णाप्पजलबिन्दुभिरिव' इत्यत्र चाप्पजलबिन्दुमोचनोऽप्रेषणात् क्रियोऽप्रेषा, किरणाश्रुतयेत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'प्रदितैरिव' इत्यत्र क्रियोऽप्रेषा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । एतेन चेतनशून्यानामपि प्रलापावरप्रभृतीनां शोकसूच-नेन सचेतनायाः स्वीयायाः शोकाधिक्यं सूचितमिति कुशलाः ।

तदिति । तस्य कुमारस्य जीविताय जीवनलामाय इव आत्ममरणाय स्वनिषनाय स्पृहयन्ती अभिलपन्ती प्रजापतिनिकटे विनिमयरूपेणेत्याशयः । क्रियोऽप्रेषा ।

मृतत्वेति । सर्वात्मना निखिलोद्योगेन, मृतस्यापि उपरतस्यापि कुमारस्य हृदयं मानसं प्रवेष्टुं प्रवेशं कर्तुम् इच्छन्ती अभिलपन्तीव । उक्तालङ्कारः ।

करोति । करतलेन स्वरहतेन, कपोलयोः कुमारस्य गण्डयोः आश्यानचन्दनेन शुष्कमलयजेन श्वेतानि शुभ्राणि जटानां मूलानि यत्र तयोक्ते, कुमारस्य ललाटे भाले च, तथा निहितानि मदनज्वरप्रक्ष-मनाय कपिञ्जलेन स्थापितानि सरसानि सज्जलानि मृगालानि विसानि ययोस्तयोः, अंसयोः कुमारस्य स्कन्धयोश्च, तथा मलयजसरसस्य चन्दनद्रवस्य लवैः कर्णैः लुलितं चिह्नितं कमलिनीपलाशं नलिनी-दलं तेन अवगुण्ठिते वाग्द्व्यादिते, हृदये कुमारस्य उरसि च, परामृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती अहम् ।

पुण्डरीकेति । निप्रुरः क्रूरोऽसि, एवमपि पूर्वोक्तप्रकारेणापि आत्तां व्यथितां मां महाश्वेतां न गणयसि नगनां विषसे' इति एवम् उपालभमाना तिरस्कृता, मुहुर्मुहुः वारंवारम् पुनं पुण्डरीकम् अन्वनयम् अनुनीतवती । पर्यचुम्बे चुम्बितवती । व्याक्रोशं तारस्वरेण व्यलपम् ।

आ इति । पापे एकावलि ! त्वया भवत्यापि मत्प्रत्यागमनकालं मदीयागमनसमयम् । अस्य पुण्ड-रीकस्य असवः प्रागा न रक्षिताः त्राताः मदीयागमनसूचनात्मकसमाश्रसनैः श्लाघाः । ताम् एकावलीं प्रस्थावर्त्तितं मदीयं तं हारम् अगर्हयं गर्हितवती । पुनं पुण्डरीकं प्रत्युज्जीवय पुनर्जीवितं कुरु । पादयो-श्चरणयोः अपतं पतितवती । प्रास्टं रोदनमकार्यम् ।

यह प्रतीत होता था कि वे भी मानो रुदन करते हैं । इन सबके साथ मैं उनके जीवनलामके लिए हूँ; मानो अपने मरनेको अभिलाषा करती थीं । उनके मर जाने पर भी तब प्रकारसे ही मानो उनके हृदयमें प्रवेश करनेकी इच्छा करती थी । उनके गाल पर, सूत्रे चन्दन-तेजसे शुभ्रवर्ण जटानूलवाले ललाटे पर सरस मृगालते आच्छादित स्कन्ध पर और चन्दन बिन्दुलालित एक कमल-पत्र जहाँ रखा था—ऐसे हृदय पर हाथ फेरती फेरती—'पुण्डरीक ! तुम बड़े निद्रुर हो, क्योंकि—तुम्हारे शोकसे मैं इस प्रकारकी यातनाका भोग करती हूँ, तथापि तुम मेरी गनना ही नहीं करते हो' इस प्रकार उवाहना देती मैं बारंवार उन्हें अनुनय करने लगी, बारंवार चुम्बन करने लगी एवं बारंवार उनके कण्ठमें लिपट कर जीवे स्पर्शसे रुदन करने लगी । 'अरे ! पापिनी ! मेरे लोट आनेके समय तक तूने भी इनके प्राणको रक्षा न की ?' इस प्रकार कहकर उस एकलरी सुकावलीको निन्दा करने लगी । अरे भगवन् ! तुम प्रसन्न होकर इनको पुनः जीवित करो—वो कहकर बारंवार कपिञ्जलके पैरोंपर गिरने लगी और बारंवार तरलिकाके गले पकड़ (लिपट) कर रुदन करने लगी । आज विचार करने पर भी मुझे स्मरण नहीं आता कि

१. तज्जीवितायेव, तज्जीविताय च । २. स्पृहयन्ती । ३. कचिच्च दिशक्तिनास्ति, कचिच्च येने दिशक्तिर्विषये ।

४. मुहुः । ५. मुहुः ।

अद्यापि चिन्तयन्ती न जानामि तस्मिन् काले कुतस्तान्यचिन्तितान्यशिक्षितान्यनुपदिष्टान्य-
दृष्टपूर्वाणि मे हतपुण्यायाः कृपणानि चाटुसहस्राणि प्रादुरभवन् । कुतस्ते संलापाः, कुतस्ता-
न्यतिकरणानि वैकल्यरुदितानि, अन्य एव स प्रकारः । प्रलयोर्म्य इवोदतिष्ठन्नन्तर्बाष्पवेगा-
नाम्, जलयन्त्राणीवामुच्यन्ताश्रुप्रवाहाणाम्, प्ररोहा इव निरगच्छन् प्रलापानाम् । शिखरश-
तानीवावर्धन्त दुःखानाम्, प्रसूतय इवोदपद्यन्त मूर्च्छानाम् ।

इत्येवमात्मवृत्तान्तमावेदयन्त्या एवंतस्याः समतिक्रान्तं कथमप्यतिकष्टमवस्थान्तरं म-
नुभवन्त्या इव चेतनां जहार मूर्च्छा । वेगान्निष्पतन्तीश्च शिलातले तां ससम्भ्रमं प्रसारितप-
रिजन इव जातपीडश्चन्द्रापीडो विधृतवान् । अश्रुतजलाद्ग्रेण च तदीयेनैवोत्तरीयवल्कलप्रान्तेन

अयेति । तस्मिन् काले रोदनसमये अचिन्तितानि अविचारितानि अशिक्षितानि अपठितानि अनु-
पदिष्टानि केनापि नोपदेशीकृतानि अदृष्टपूर्वाणि मयापि पूर्वमविदितानि, हतपुण्याया नष्टसुकृताया मे
मम कृपणानि दैन्यबोधकानि चाटुसहस्राणि प्रियप्रायवचनसमूहाः कुतः प्रादुरभवन् कुतो मद्बदनात्प्रक-
टीभूतानि इति अद्य चिन्तयन्त्यपि ध्यायन्त्यपि तन्न जानामि स्मरामीत्यर्थः ।

कुत इति । संलापा विलापवचनानि । अतिकरणानि अतिदैन्यसूचकानि वैकल्यरुदितानि शोकश-
यप्रताप्रयुक्तोदनानि । स प्रकारः सा शोकप्रकाशदशा, अन्य एव समस्तविजातीय एव, तत्सम्प्रति तमु-
दाहर्त्तमसमर्थेत्याशयः ।

प्रलयेति । वाष्पवेगानां वेगवक्ष्यनाम्बूनामित्यर्थः, प्रलयोर्म्यः कृपणान्तसामयिकतरङ्गा इव अन्त-
र्नेत्रद्वयाम्यन्तरात् उदतिष्ठन् उत्पन्नाः, अनेन नयनाम्बुधाराणां नितान्तस्थूलत्वं ध्वनितम् । अश्रुप्रवाहाणां
वाष्पधाराणां जलयन्त्राणि सलिलोद्धारयन्त्राणीव अमुच्यन्त मुक्ता नयनाभ्यामिति शेषः । अनेन पतन-
समये बाष्पाणां शतधारत्वं सूचितम् । प्रलापानां विलापानां प्ररोहा अङ्कुरा नूतननूतनप्रकारा इत्यर्थः,
निरगच्छन् वदनाच्चिर्गता भूवुः । दुःखानां क्लेशानां शिखरशतानीव शृङ्गसमूहा इव अवर्धन्त ऐधन्त,
अनेन क्लेशानां भूधरवद्विस्तृतत्वं बोधितम् । मूर्च्छाणां मोहानां प्रसूतयः सन्ताना अविच्छिन्नप्रसवा इव
उदपद्यन्त अजायन्त, अनेन चार्वारं मूर्च्छाभूदिति प्रत्यायितम् । इह सर्वत्र जात्युत्प्रेषा ।

इतीति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण आत्मवृत्तान्तं स्वकीयोदन्तम् आवेदयन्त्याः कथयन्त्या एव समति-
क्रान्तं व्यतीतं कथमपि अनिर्वचनीयम् अतिकष्टं नितान्तक्लेशकरम् अवस्थान्तरं कुमारोपरतलक्षणम्
अनुभवन्त्या इव तत्काल एवानुभवविषयीकुर्वन्त्या इव तस्या महाश्वेतायाः मूर्च्छा मोहः चेतनां चैतन्यं
जहार अपहृतवती, सा मूर्च्छिता जातेत्यर्थः ।

वेगादिति । वेगात् मूर्च्छारंहसः शिलातले प्रस्तरतले निष्पतन्तीम् अधःसंयोगफलिकां क्रियां
विदधतीं तां महाश्वेतां ससम्भ्रमं शीघ्रं प्रसारितकरो विस्सारितहस्तः, परिजन इव सेवकजन इव जात-
पीडः तस्या वृत्तान्तध्वनेनावस्थावलोकनेन च उत्पन्नक्लेशः, विधृतवान् धारितवान् । अश्रुजलाद्ग्रेण नय-
नाम्बुविलन्नेन च तदीयेनैव महाश्वेताधारितेनैवेत्यर्थः । उत्तरीयवल्कलप्रान्तेन धीजयन् पदं सञ्चालयन्-
संज्ञां चेतनां प्राहितवान् प्रापितवान् ।

उस समय ऐसे अचिन्तित, अनम्यस्त, दूसरे द्वारा अनुपदिष्ट, अदृष्ट-पूर्व प्रायः हजारों दुःखसूचक करुण वाक्य मुझ
पापिनीके मुखद्वारा कहाँसे निकले, सब संलाप कहाँसे आये और अतिकरुण और दोन रुदन कैसे हुआ, वह तो
कोई दूसरा प्रकार ही था । उस समय वेगवान् अश्रुजलका प्रवल-तरङ्ग ही मानो नेत्रके अभ्यन्तरसे उठने लगे-
अश्रु-प्रवाहके जलयन्त्र (फुहारे) ही मानो छूटने लगे, विलाप के नये-नये अङ्कुर ही मानो निकलने (फूटने) लगे,
दुःखोंके सैकड़ों शिखर ही मानो बढ़ने लगे एवं मूर्च्छाके अविच्छिन्न सन्तान (एकके पीछे दूसरी कतार) ही
मानो उत्पन्न होने लगे ।

इस प्रकार अपना वृत्तान्त कहते-कहते भूतकालकी अनिर्वचनीय और दारुण-कष्टजनक उस अवस्थाको ही
मानो उस समय किसी प्रकारसे अनुभव करती महाश्वेताको मूर्च्छा आ गई, जिसे चेतना रहित हो गई और
वेगसे शिलातलके ऊपर गिरनेकी ही थी कि इतनेमें दुःखित चित्त चन्द्रापीडने घबराहटमें शीघ्रतासे, सेवकके
समान हाथ फैलाकर, उसे पकड़ लिया एवं उसके ही अश्रु-जलसे सिक्त (तर) हुए उत्तरीय वल्कलप्रान्तद्वारा

शनैः शनैर्वीजयन् संज्ञां प्राहितवान् । उपजातकारुण्यञ्च बाष्पसलिलोत्पीडेन^१ प्रक्षाल्य-
मानकपोलयुगलं लब्धचेतनामवादीन्—‘भगवति ! मया पापेन तवायं पुनरभिर्न-
वतामुपनीतः शोकः, येनेदृशी दशामुपनीतासि । तदलमनया कथया, संहियतामियम्,
अहमप्यसर्थः श्रोतुम् । अतिक्रान्तान्यपि हि सङ्कीर्त्यमानानि अनुभवसमां वेदनामुपजन-
यन्ति सुहृज्जनस्य दुःखानि । तन्नाहंसि कथमपि विधृतानिमानसुलभानसून् पुनः पुन-
स्मरणशोकानलेन्धनतामुपनेतुम्’ इति ।

एवमुक्ता दीर्घमुष्णञ्च निश्वस्य बाष्पायमानलोचना सनिर्वेदमवादीत्—‘राजपुत्र !
यां तस्यामतिदारुणायां हर्तनिशायामेभरतिनृशंसैरसुभिर्न परित्यक्ता, सेदानीं परित्यज्यत
इति दूरापेतम्’ । नूनमपुण्योपहृतायाः पापाया मम भगवानन्तकोऽपि परिहरति दर्शनम् ।

उपजातेति । किञ्चेति चार्थः । उपजातम् उत्पन्नं कारुण्यं शोको यस्य स तथोक्तश्चन्द्रापीडः, बाष्प-
सलिलानां नयनाम्बूनाम् इत्पीडेन स्थूलधारया, प्रक्षाल्यमानं धौतं विधीयमानं कपोलयुगलं गण्डद्वयं
यस्य स तथोक्तः सन्, लब्धचेतनां प्राप्तचेतन्यां महाश्वेताम् अवादीत् अवोचत्—भगवति महाश्वेते !
पापेन पापात्मना मया ववतुमनुरुधत्स्याशयः । अभिनवतां नूननताम् उपनीतः प्रापितः । येन कारणेन
इदृशीम् एवंविधां दशाम् अवस्थाम् उपनीतासि प्रापितासि । अलं व्यर्थम् । इयं कथा संहियतां समाप्य-
ताम् । अहं चन्द्रापीडोऽपि श्रोतुम् आकर्णितुम् असमर्थः अहमः शोकोदयादित्याशयः । हि यतः, अति-
क्रान्तान्यपि अतीतान्यपि दुःखानि बलेशः सङ्कीर्त्यमानानि वाच्यमानानि सन्ति, सुहृज्जनस्य मित्रलो-
कस्य अनुभवसमां स्वयमनुभूयमानवेदनासदृशमित्यर्थः, वेदनां व्यथाम् उपजनयन्ति निष्पादयन्ति ।
कथमपि महता कष्टेन, विधृताम् एतावत्समयपर्यन्तं रक्षितान्, असुलभान् अस्मिन् जन्मनि दुष्प्राप्तान्,
इमान् असून् प्रागान्, स्मरणेन तदुदन्तस्मृत्या यः शोकानलः शुश्रूहिः तस्य इन्धनतां काष्ठत्वम् उप-
नेतुं प्रापयितुं नाहंसि न योग्यासि, प्रयोजनाभावादित्याशयः ।

इह प्राणेषु काष्ठवारोपस्य शोकेऽनलस्वारोपः कारणमिति परम्परितरूपकम् ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तदिशा उक्तामिहिता चन्द्रापीडेनेति शेषः । दीर्घम् आयतम् । बाष्पं नय-
नाम्बु उद्धमत इति बाष्पायमाणे लोचने नयने यस्याः सा तथोक्ता महाश्वेता । निर्वेदेन स्वावमाननया
सहेति सनिर्वेदं यया स्वात्तयेति क्रियाविशेषणम्, अवादीत् अवोचत् या मवलक्षणा व्यक्तिः । अतिदारु-
णायाम् अतिभीषणायां हर्तनिशायाम् अशुभरजन्याम् । अतिनृशंसैः अतिक्रूरैः असुभिः प्राणैः न परि-
त्यक्ता नोद्धृता । इति एतत् सम्भावनम्, दूरापेतं दूरे स्थितम् ।

नूनमिति । अपुण्यं पुण्यविरोधि भवान्तरीयदुष्कृतं तेन उपहृतायाः प्रतिबद्धममस्तानन्दायाः पा-
पायाः पुण्डरीकमरणे निमित्तत्वादहिकग्रहहत्यापापयुक्ताया मम महाश्वेतायाः, अन्तकोऽपि यमोऽपि

(कोरसे) धीरे-धीरे वायुका सञ्चार करके [थोड़ी देरमें] उसने चेतनता प्राप्त करायी । इस घटनाद्वारा उत्पन्न शोकसे
चन्द्रापीडके भी कपोलस्थल (गालों) पर अश्रु-जलका प्रवाह बहने लगा और जब महाश्वेताको चेतनता आई तब
उससे वह कहने लगा—‘भगवति ! मुझ पापीने आपके इस अतीत शोकको फिरसे नूतन कर दिया, जिससे आपकी
ऐसी अवस्था उपस्थित हो गई, वस इस वृत्तान्तको कहनेका कोई प्रयोजन नहीं है, यहाँ ही इसका उपसंहार हो, मैं
भी अब इसे सुननेके लिए समर्थ नहीं हूँ, क्योंकि—घोते हुए भी मित्रोंके दुःखका सङ्कीर्तन आरम्भ करने पर
आत्मीय लोगोंके अनुभूयमान वेदनाके समान वे वेदना उत्पन्न करते हैं । इसलिए किसी प्रकार धारण किए गए
इन असुलभ प्राणोंको अब बारंवार स्मरण—रूपी शोकाग्निका इन्धन (लकड़ी) बनाना उचित नहीं है ।’

चन्द्रापीडके इस प्रकार कहने पर, महाश्वेता, लम्बे और गरम निश्वास लेकर, नेत्रोंसे अश्रुवर्षण करती
(आँसू डबडबाती) हुई निर्वेदके साथ बोलने लगी—‘राजपुत्र ! अत्यन्त भयङ्कर अशुभ उस रात्रिमें भी ये नृशंस
(अतिक्रूर) प्राण जब मुझे नहीं छोड़ दिये, तो अब उनके छोड़ देनेकी धारणा तो बहुत दूरकी बात है । जन्मा-
न्तरीय महाप्रत्ययायके कारण समस्त सासारिक सुखके अमागिनी, इस जन्ममें भी पापिनो होनेके कारण मुझे

१. उत्पीडेन । २. कपोलयुगला कपोलः । ३. पुनरपि । ४. नीतः । ५. अत्र ‘प्रियजन-
विश्वासवचनानि’ इति कश्चिदपिकः पाठः । ६. पुनः शोकानल इन्धन । ७. निःश्वस्य । ८. या तदा ।
९. परित्यक्तास्मि ते मामिदानीं परित्यजन्तीति दूरापेतमेतत् ।

कुतश्च मे कठिनहृदयायाः शोकः, सर्वमिदमलीकमस्य दुरात्मनः शठहृदयस्य, सर्वथाहम-
नेन त्यक्तत्रपेण निरपत्रपाणामप्रेसरीकृता । यथा चाधिगतमदनवेदनया^१ वज्रमन्येवेद-
मनुभूतम्, तस्याः^२ का गणना कथनं प्रति ? किं वा परमतः । कष्टतरमाख्येयमन्यद्भविष्यति,
यन्न शक्यते श्रोतुमाख्यातुं वा । केवलमस्य वज्रपातस्यानन्तरमाश्चर्यं यदभूत्तदावेदयामि,
आत्मनश्च प्राणधारणकारणत्व इव अव्यक्तो यः समुत्पन्नः, तच्च कथयामि । यया दुराशा-
मृगवृष्णिकया गृहीताहमिदमुपरतकल्पं परकीयमिव भारभूतमप्रयोजनमकृतज्ञश्च हतशरीरं^३
वहामि तदलं श्रूयताम्^४ ।

दर्शनं साक्षात्कारं परिहरति परित्यजतीति नूनं निश्चितम्, अन्यथा साक्षात्कारं प्रदाय तथाविधावसरे मां
भ्रुवमेव नयेदिरमिप्रायः ।

‘मन्ये हङ्गे भ्रुवं प्रापो नूनमित्येवमाह्वयः ।’ ‘उत्प्रेषावाचका’..... इति दर्पणदिशा वाक्या
क्रियोत्प्रेषा ।

नन्वेवमपि न्यायः शोकाविर्भावत् समाप्यतामिदं कथेत्यत आह—कुत इति । विदीर्णतारूपशोक-
फलानवलोकनात् । कठिनहृदयाया कठोरस्वान्तायाः, काठिन्यं हृदयस्य हि शोकाभावः । इदं पुण्डरीको-
परतादिकम्, अलोकम् असत्यम् असत्यवधतीतिरित्यर्थः । अन्यथा विदीर्णतेत्याशयः । दुरात्मनः दुष्टरू-
पस्य । त्यक्ता शठत्वादेव मुक्ता त्रया लज्जा येन तेन, अहं निरपत्रपाणां निर्लज्जानाम् अप्रेसरी पुरोगामिनी
कृता विहिता, कथमन्यथा यथायथं कथयितुं योग्याऽस्मीत्याशयः ।

अथैवमपि प्रतिपादने कथञ्चिन्मनोम्यथा स्यादेत्यत आह—यवेति । किञ्च अधिगता साक्षादनुभूता
मदनवेदना दारुणकामपीडा यथा तथा, यथा वज्रमन्येव वज्ररचितयेव विद्यमानया मया, इदं पूर्वोक्तं घट-
नाजालम् अनुभूतम् अनुभवविषयोक्तम्, तस्या मम कथनं प्रति का गणना, अपि तु न कारीर्यः ।
अनुभवोत्पन्नपीडापेक्षया प्रतिपादनजन्यपीडायाम् अतीवलघुत्वादित्याशयः ।

इह क्रियोत्प्रेषा, अर्थापत्तिश्चेत्युपरोक्ताङ्गिभावस्तद्वत् ।

इत ऊर्ध्वं क्लेशतरमपि न विद्यत इत्यत आह—किं वेति । आख्येयं कथनीयम् । श्रोतुम् आकर्ण-
यितुम् आख्यातुं कथयितुं वा । वज्रपातस्य वज्रपातसदृशस्य कष्टकरस्य अस्य समाचारस्य अनन्तरं पश्चात्
यत् आश्चर्यं चित्रम् अभूत् तत् आवेदयामि कथयामि । आत्मनः स्वस्य च प्राणधारणकारणस्य अनुधारण-
हेतोः लवो लेश इव अग्न्यक्तः अस्फुटो यः समाचारः समुत्पन्नः सजातः ते च कथयामि निरूपयामि ।
दुराशामृगवृष्णिकया दुराशामृगमरीचिकया गृहीता स्वीकृता अहम् । उपरतकल्पं नृतप्रायम्, परकीय-
मिव अन्यदीयमिव । हतशरीरं दुष्टदेहं वहामि धारयामि, तद् आशाप्रयोजकं महापुरुषवाक्यम् अलं
व्यर्थमपि श्रूयताम् तव तदाकर्णने न किमपि प्रयोजनं तथापि मदुरोधादाकर्ण्यतामित्याशयः ।

निश्चय मगवान् यन मी [वैते अवतरने] दर्शन देना छोड़ दिया । मुझ कठिनहृदयको शोक कहते आते ?
यह तो सब इस दुरात्मा और घूर्णत्वभाव हृदयको झूठी चाल है, इस निर्लज्जने-मुझे सब प्रकारसे निर्लज्ज स्त्रियों
का अग्रगण्य कर दी है और फिर दारुण मानवेदना अनुभवकर वज्रनयके समान २० सन्तत घटनाओंका प्रत्यक्ष
क्रिया है, उसको केवल ऐसी घटनाको कहनेसे क्या हो सक्ता है, और इससे अधिक क्लेशदायक और कहनेको ही
क्या होगा, जो न कहा जाय न श्रवण हो किया जाय । इस वज्रपातके बाद जो एक आश्चर्य घटना हुई वह केवल
उत्ते ही मैं आपसे निवेदन करती हूँ और अपने प्राणधारण करनेके कारण-कारणके समान अत्यन्त (युन) जो
वृत्तान्त हुआ उसका भी वर्णन करती हूँ, जिस दुराशा-रूपी मृगवृष्णिकासे बन्धामूल होकर मैं इस नृतप्राय एवं
परकीयके समान भारभूत, प्रयोजनविहीन और अकृतज्ञ, दुष्ट शरीरको धारण कर रही हूँ । प्रयोजन न रहने पर
मैं उते आप सुनिए ।^१

१. अर्थात् ‘दुरात्मनः’ इति पाठो न विद्यते ।

२. आविष्कृतमदनवेदनया, आविष्कृतमनया ।

३. अर्थात् ‘तस्याः’ इति परं नोपलभ्यते ।

४. दुःखगणना कथं प्रतिः ।

५. कारणभूत इव ।

६. हतशरीरकम् ।

ततश्च तयामूते तस्मिन्प्रवस्थान्तरे मरणैकनिश्चयः बहु विलप्य तरलिकामत्रवम्—
'अयि र्चित्तु निष्ठुरहृदये ! क्षियद्रोदिषि ? काष्ठान्याहृत्य विरचय चित्ताम्, अनुसरामि
जीवितेश्वरम्' इति ।

अत्रान्तरे मरुति चन्द्रमण्डलविनिर्गतः गगनादवतीर्य 'केयूरकोटिलग्नममृतफेन-
पिण्डपाण्डुरं पवनतरलमंशुकोत्तरीयमाकर्षन्, उभयकर्णोन्दोलित-कुण्डल-मणि-प्रभा-रक्त-गण्ड-
स्थलः, स्थूलमुष्काफलवया तारागणमिव ग्रथितम् अतितारं हारम् उरसा दधानः, धवल-
दुकूल-पल्लवकल्पितोष्णीषप्रन्थिः, अलि-कुल नील-कुटिल-कुन्तल-निकर-विकटमौलिः, वस्फुल्ल-
कुमुदकर्णपूरः, कामिनी-कुच-कुङ्कुमपत्रलता-लाब्धितांसदेशः, कुमुद-धवल देहः, महाप्रमाणः,
पुरुषो महापुरुषलक्षणोपेतो दिव्याकृतिः, स्वच्छ-वारि-धवलेन देहप्रभावितानेन क्षालयन्निव

एव इति । तयामूते तस्मिन् पूर्वप्रतिपादिते अवस्थान्तरे मरणस्य मृत्योः एकनिश्चया एक-
निर्णया सती । निष्ठुरहृदये कठोरचित्ते ! तादृशशोकेनापि हृदयस्याविदीर्णत्वान्निष्ठुरहृदयत्वं तरलिकाया
हृदयनिर्णयः । आह्वय आनीय विरचय निष्पादय । जीवितेश्वरं प्रागनायम् अनुसरामि सहमरणं गच्छामि
मृते मर्त्तरे मरणं ब्रह्मवयं वा पालनीयमिति धर्मशास्त्रनिर्णयादित्याशयः ।

अत्रेति । चन्द्रमण्डलविनिर्गतः शशिपिण्डादितिः सन्तः गगनात् आकाशात् अवतीर्य उत्तीर्य केयूरस्य
बाहुमध्यस्थितमूषगस्य कोटौ अग्रदेशे लग्नम्, अमृतस्य पीयूषस्य फेनपिण्डवत् डिण्डीरचयवत् पाण्डुरं
श्वेतम्, पवनतरलं वायुना कल्पितम्, अंशुकोत्तरीयं सौमवस्त्रोत्तरीयम् आकर्षणं आकर्षणं कुर्वन् । लुप्तोपमा ।
उनयेति । उभयकर्णोन्दोलितयोः श्रोत्रद्वयवेष्टितयोः कुण्डलयोः कर्णमूषगयोः मणिप्रभाभिः रत्न-
कान्तिभिः रक्ते लोहिते गण्डस्थले कपोलद्वयं यस्य सः । वृत्तिविषये उभयशब्दस्योभयादेशः ।

स्थलेति । उरसा वक्षःस्थलेन, स्थूलानि पीवराणि मुष्काफलाणि मौक्तिकानि यत्र तस्य भावस्तथा
कारणेन, ग्रथितं गुम्फितं तारागणमिव नक्षत्रसमूहमिव, अतितारं नितान्तस्वच्छं हारं मुष्कापल्लवं दधानः
बिभ्रानः । तारागणमिवेति आद्युत्प्रेषा । 'मुष्काद्यदौ च तारः स्यात्' इत्यमरः ।

धवलेति । धवलेन श्वेतेन दुकूलपल्लवेन विस्तृतसूक्ष्मवस्त्रेण कल्पितो रचित उष्णीषप्रन्थिः मृधवेष्टन-
अन्ययेन सः ।

अलीति । अलीनां जनराणां कुलं समूहस्तद्वत् नीलेन श्यामेन कुटिलेन वस्त्रेण च कुन्तलनिकरेण
केशसमूहेन विकटो विस्तृतो नीलिरचूढा यस्य सः । लुप्तोपमा ।

उत्फुल्लेति । उत्फुल्ले प्रस्फुटिते कुमुदे श्वेतोत्पलद्वयमेव कर्णद्वौ कर्णमूषगौ यस्य सः । कामिन्या
योपितः कुचयोः स्तनयोः कुङ्कुमपत्रलताभिः कुङ्कुमद्रवनिर्मितपत्रावलिभिः लाब्धितौ गाढालिङ्गनपूर्वकं
पारवंशयनावस्थायां अङ्कितौ अंसदेशौ स्कन्धप्रदेशौ यस्य सः । कुमुदवत् श्वेतोत्पलवत् धवलः शुभ्रो
देहः शरीरं यस्य सः । महत् प्रमाणं परिमाणं दैर्घ्यं यस्य सः । महापुरुषलक्षणैः हस्तपादादौ सामुद्रिकशा-
स्त्रोक्तवस्त्रवस्त्राङ्गनादिष्वङ्गैः उपेतो युक्तः । दिव्याकृतिः स्वर्गायमृतिः । इह 'कुमुदधवले'त्यत्र लुप्तोपमा ।

स्थलेति । स्वच्छं निर्मलं यद्धारि जलं तद्वत् धवलेन शुभ्रेण, देहस्य शरीरस्य प्रमाणा वितानेन

तदनन्तर ऐनी दशा उन्मिषु होने पर, केवल मरनेका ही निश्चय करके और अनेक प्रकारका विलाप कर
मैंने तरलिकासे कहा—मरी अठिनहृदये ! तूने, अब इस प्रकार कितनी देर तक रोया करेगी ? एकही ठाकर
चित्त निर्माण कर, जिसमें अपने प्राणेश्वरका अनुगमन करे !

इत सीधे अत चन्द्रमण्डलमें निकलकर, कुमुद-तुल्य सुत्रवर्ग, बड़े परिमाणका, महापुरुषके लगनमें
युक्त दिव्य-स्वस्त्रवादा एक पुरुष एकजगते उतरा। वह अपने केयूरके अग्रभाग (बाहु-बन्धके किनारे) से
अटके, अमृत-फेनपिण्डके समान सुत्रवर्ग, वायुमरते कमिष्ठ, एक क्षीन उत्तरीय वस्त्रको खींचता था; दोनों
कानोंमें लटकते दो कुण्डलकी मणि-प्रभासे उसके गण्डस्थल रक्त रंगते थे; बड़ी-बड़ी मुष्काओंके द्वारा निर्मित
होनेके कारण, सुंघे हुए नक्षत्र-गणके समान अत्यन्त मनोहर हार उसके वक्षःस्थल (छाती) पर धारण किया
हुआ था; धवल और विस्तृत रेखनी-वस्त्रका उसने उष्णीय (पगड़ी-भागा) बांधा था; सुन्दरियोंके स्तनोंकी कुङ्कुम
पत्रलतासे उसका स्कन्ध (कंधा) चिह्नित था; निर्मल उसके समान श्वेतवर्गकी चारों तरफ फैली हुई देहप्रभासे वह

१. अवस्थान्ते मरणैकनिश्चयाद्यन्तः । २. अमृतम् । ३. रोदिषि । ४. ...निर्गतः । ५. अवतीर्य
६. अतितारहारम् । ७. कान्तिः । ८. निचितः ।

दिगन्तराणि, आमोदिना-च शरीरतः क्षरता शिशिरेण शीतज्वरमिव जनयता अमृतशीकर-
निकरवर्षेण' तुषारपटलेनेवानुलिम्पन्, 'गोशीर्ष-चन्दनरस-च्छटाभिरवासिञ्चन्, ऐरावतकर-
पीवराभ्यां बाहुभ्यां मृणाल-धवलालुलिभ्यामतिशीतलस्पर्शभ्यां' तमुपरतमुत्क्षिपन्, दुन्दु-
भिनादगन्मीरेण' स्वरेण 'वत्से, महारवेते ! न परित्याज्याः' त्वया प्राणाः, पुनरपि तवानेन
सह भविष्यति समागमः' इत्येवमाहवः' पितेवामिधाय सहैवानेन गगनतलमुदपतत् ।

अहन्तु तेन व्यतिकरेण सभया सविस्मया सकौतुका चोन्मुखी किमिदमिति कपिञ्च-
लमपृच्छम् । असौ तु ससम्भ्रममदत्त्वैवोत्तरमुदतिष्ठत्—'दुरात्मन् ! क मे वयस्यमपहृत्य
गच्छसि' इत्यभिवाद्यान्मुखः सञ्जातकोपो बध्नन् सवेगम् उत्तरीयवल्कलेन परिकरम्, उत्प-

समन्तात् विस्तृतकान्येत्यर्थः । दिशां ककुभान् अन्तराणि विवराणि घालयन्निव निर्मलानि कुर्वन्निव ।

इह 'स्वच्छवारिषवलेन' इत्यत्र लुप्तोपमा, जनया च 'घालयन्निवे'ति क्रियोष्मेणा सङ्कीर्त्यते ।

जानोदिनेति । किञ्च, आमोदिना परिमलवता, शरीरतो देहतः क्षरता प्रलवता, तुषारपटलेनेव
तुहिनवर्षणेनेव, शिशिरेण शीतलेन, अत एव शीतज्वरं जनयता उत्पादयतेव कम्परोमाञ्चविधायित्वादि-
त्याशया, अनृतशीकराः पीयूषप्रिन्दवः तेषां निकरः समूहस्तस्य वर्षणेन वृष्टया, अनुलिम्पन् विलेपयन्
दिगन्तराणीत्यन्वयः ।

इह औतोपमाक्रियोष्मेद्योः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

गोशीर्षेति । गोशीर्षाकारे मलयाचलैकभागे उत्पन्नत्वाद् गोशीर्षं तसंज्ञकम् अतिसुरभि यच्चन्दनं
तस्य रसच्छटाभिः द्रवच्छुरणैः आसिञ्चन्निव आसेकं कुर्वन्निव दिगन्तराणीत्यन्वयः, सर्वतो दीप्तिप्रसरणा-
दित्याशयः । क्रियोष्मेणा ।

ऐरावतेति । ऐरावतस्य गजस्य करवत् शुण्डावत् पीवराभ्यां स्थूलान्याम्, मृणालं विसं तद्वत्
धवलाः शुभ्रा अक्षुष्यः करशाला ययोस्ताम्याम्, तथा अतिशीतलस्पर्शभ्यां निजान्तशिशिरस्पर्शभ्यां
बाहुभ्यां मुजान्याम्, उपरतं मृतं तं पुण्डरीकम् उत्क्षिपन् उत्तोलयन् ।

इह द्वे लुप्तोपमे, जनयोर्मियो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

दुन्दुमिति । दुन्दुभिनादवत् पटहध्वनिवत् गर्भीरेण, स्वरेण कण्ठध्वनिना । न परित्याज्या न परि-
हेया । अनेन नृतपुण्डरीकेण । समागमः सङ्गमः । पितेव जनक इव उदपतत् उत्पपात । इह लुप्तोपमा,
औतोपमा च, जनयोर्मियो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अहमीति । तेन व्यतिकरेण लोचनयोस्तद्व्यापारसम्पर्केण सभया सातञ्ज्वा अदमुताकृतित्यापाराव-
लोकनादित्याशयः । एवमन्यप्राप्याशयो बोध्यः । सविस्मया साश्चर्या, सकौतुका सकुतुहला, उन्मुखी
ऊर्ध्ववदना । अपृच्छम् अप्राश्नम् ।

अज्ञाविति । असौ कपिञ्चलः । ससम्भ्रमं शीघ्रम् । उत्तरं प्रतिवचः अदस्यैव अप्रशयैव उदतिष्ठत्
उत्थितो बभूव । सञ्जातकोपः समुत्पन्नक्रोधः । सवेगं सज्वलम् उत्तरीयवल्कलेन उत्तरीयतरङ्गवचा परि-

दिगन्तराणां मानो प्रक्षालनं करता या; तुषारवृष्टिके समानं शीतलं चैव सुगन्धं शरीरमेते निकलते अनृतविन्दु-
वर्षणते शीतज्वरं वत्स्रं करके ही मानो समस्त दिशाओंका लेन करता था और गोशीर्ष-मानक अत्यन्त सुगन्धं
चन्दनरसके निक्षेप (छिड़कने) से ही मानो समस्त दिशाओंको सिक्त करता था । उसने ऐरावत हाथीकी शुण्ड
(लूंड) के समान स्थूल (मोटी) मृणालके समान गोरी रँगलियोंवाली और अत्यन्त शीतल-स्पर्शवादी अपनी
बाहुओंसे उस मृतकको उठाकर, दुन्दुभिके नादके समान गम्भीर स्वरसे, पिताके समान आदरपूर्वक कथा—'पुत्रि,
महारवेते ! तुम प्राणका परित्याग नहीं करना, फिर इसके साथ तुम्हारा सम्मिलन होगा' और वह उच्च-कुमारके
शरीरके साथ ही आकाशमें उड़ गया ।

मैं तो इस व्यापारसे भय-मौत और विस्मित हो गई, और कौतुकसे ज्वर देखनी-देखनी करिबलसे घुंघने
लगी कि यह क्या हुआ ? किन्तु वह तो धड़काकर उत्तर दिये बिना ही खड़ा हो गया और कहा—'अरे दुष्ट !

१. अनृतशीकरवर्षेण । २. गोशीर्षक । ३. शीतलस्पर्शभ्यां । ४. उत्क्षिपन् । ५. कपिच-
'नाद' इति पदं नोपलभ्यते । ६. त्याज्याः । ७. कपिच 'नाद' इति पाठो न विद्यते । ८. दुरात्मन् !
अन्तक ! । ९. सवेगम् ।

तन्तं^१ तमेवानुसरन्तन्तरिक्षमुदगान् । पश्यन्त्या एव च मे सर्व एव ते तारागणमव्यम्^२ अविशन् ।

मम तु तेन द्वितीयेनैव प्रियतममरणेन कपिञ्जलगमनेन द्विगुणीकृतशोकायाः सुतरा-
मदीर्यत इदयम् । किं कर्त्तव्यतामूढा च तरलिकामत्रयम्—‘अयि ! जानासि ?’ कथय
किमेतदि^३ति । सा तु तदवलोक्य स्त्रीस्वभावकातरतया तस्मिन् क्षणे शोकाभिभाविना मये-
नामिमूढा वेपमानाङ्गन्यष्टिर्मम मरणशङ्कया च वराकी विषण्णहृदया सक्ररुणमवादीत्—मर्तु-
दारिके ! न जानामि पापकारिणी, किन्तु महदिदमाश्चर्यम्, अमानुषाकृतिरेष पुरुषः, समा-
श्वासिता चानेन गच्छता सानुकम्पं पित्रेव मर्तुदारिका । प्रायेण चैवंविधा दिव्याः स्वप्नेऽप्य-
विसर्वादिन्यो भवन्त्या^४कृतयः किमुत साक्षात् । न चाल्पमपि, विचारयन्ती कारणमस्य मि-
थ्यामिबाने पश्यामि, अतो युक्तं विचार्यताम्नर्नमस्मात् प्राणपरित्याग-व्यवसायान्निवर्त्तयितुम्,

करं कदिदेशं वप्नन् वप्नन् कुर्वन् । तमेव दाशिमण्डलविनिर्गतपुरुषमेव अनुसरन् अनुगच्छन् अन्तरि-
चम् आकाशम् । पश्यन्त्या अवलोकयन्त्या एव मे अवलोकयन्तीमेव मामनादयेत्यर्थः । इहानादरे पृथी ।
ते पुरुषपुण्डरीककपिञ्जलाः तारागणमप्यं न चन्द्रवृन्दमध्यम् अविशन् प्रवेशं चक्रुः ।

मनेति । तेन कपिञ्जलगमनेन द्वितीयेन अपरेण प्रियतममरणेन वञ्चभापरतेनेन, सर्वथा नैराश्या-
दित्याशयः । सुतरां नितान्तम् । अदीर्यत विदीर्णं यमूव । जानासि अवबुध्यसे इति काङ्क्षः, जानासि कि-
मित्यर्थः । कथय निवेदय ।

उति । वराकी दीना, सा तरलिका, तत् तेषां गमनम् । स्त्रीस्वभावकातरतया नारीप्रकृतिभीरुतया
शोकाभिभाविना शोकविजयिना शोकात् प्रथलेनेत्यर्थः, मयेन आसेन अभिमूढा पराजिता वेपमाना कम्प-
माना अङ्गन्यष्टिः । विषण्णहृदया खेदस्त्रिष्विच्छा ।

मत्रिति । अमानुषाकृतिः दिव्याकृतिः । सानुकम्पं सदयम् । समाश्वासिता परितोपमुत्पादिता ।
एवंविधा दिव्याः स्वर्गीया आकृतयो मूर्च्छयः स्वप्नेऽपि स्वप्नावस्थायामपि प्रायेण बाहुर्येन अविसर्वादिन्यः
अभ्यभिचारिण्यो भवन्ति नास्त्यं भुवत इत्याशयः ।

ननु यद्यस्त्यं भुवीत तदा किमिष्यत आह—नचेति । विचारयन्ती विमर्शं कुर्वन्ती सती, अस्य
पुरुषस्य मिथ्यामिबाने असत्यभापने अहं स्तोत्रमपि कारणं हेतुं न पश्यामि नावलोकयामि । प्राणपरि-
त्यागस्य असुपरिमुञ्चनरूपस्य व्यवधाय उद्योगस्त्वस्मात्, आत्मानं मनः निवर्त्तयितुं युक्तं न्याय्यम् ।
इदं ‘न परित्याग्यास्त्वया प्राणा’ इत्यादिकम् अस्य वचनम्, आश्वासस्य स्थानं हेतुमित्यर्थः ।

मेरे नित्रको लेकर नुन कहां मागे जा रहे हो ?’ इस प्रकार कहकर क्रुद्ध हो ऊंचा मुलकर, बेगले अपने उत्तरीय-
बल्छलद्वारा कदिदेशमें वप्नन् (कमरमें फँदा) बाँध, उस रहते हुए पुत्रपत्नी अनुसरण करते-करते आकाशमें वढ़
गया, और मेरे देखते-देखते ही वे सभी तारागणोंके मध्यमें प्रवेश कर गये ।

परन्तु द्वितीय भिक्षुके मृत्युके सनान उस कपिञ्जलके जानेसे मेरा शोक द्विगुणित वढ़ गया और उससे
मेरा हृदय अत्यन्त विदीर्ण हो (फट) गया । उस समय किं कर्त्तव्य-विमूढ होकर मैंने तरलिकासे कहा—‘अरों, तू
नहीं जानती है,—कहो यह क्या हुआ ? परन्तु वह इस घटनाको देखकर, स्त्री-स्वभावसे कातर—उस समय
शोकसे भी अधिक हुए मयेने अभिमूढ हुई—अंशमान शरीर—यष्टिवाली, मेरे नर जानेकी आशङ्कते खिन्न हृदय हुई,
शोकके साथ बोली—‘रानकन्ये ! मैं पापिनी इस घटनाके सत्यत्वमें कुछ भी नहीं जानती, किन्तु यह बहुत ही
आश्चर्य हो गया ! उस व्यक्तिकी आकृति अलौकिक थी और उस समय वह जाते-जाते पिताके सनान दयाके साथ
आपका आश्वासन किया था । प्रायः इस प्रकारके दिव्य पुरुष स्वप्नमें भी मिथ्या नहीं कहते हैं यदि साक्षात् कहें
तो कहना ही क्या है ? मैं विचार कर इसके मिथ्या कहनेमें शोड़ासा भी कारण नहीं देखती हूँ, इसलिये विचार
कर आपको भी इस प्राण-परित्यागके उदमते मनको निवृत्त करना ही उचित है, विशेषतः इस अवस्थानमें उसका

१. तत्पत्न्योत्पन्नम् । २. तारागणाधिपमव्यम् । ३. अभुवन् । ४. न जानासि । ५. कचिद
‘कथय’ इति परं नोत्तम्यते । ६. अत्र ‘मारत्यः’ इत्यधिकः पाठः कचिद सङ्गतमन्यते । ७. साक्षा-
स्त्याः । ८. पुत्रनिवासानम् ।

अतिमहत्त्वत्विद्माश्वसस्थानमस्यामवस्थायाम्। अपि च तमनुसरन् गत एव कपिञ्जलः, तस्माच्च 'कुतोऽयम्, को वायम्, किमर्थञ्च' अनेनायमपगतासुखस्तिष्य नीतः, क वा नीतः कस्माच्चसम्भावनीयेनामुना पुनः समागमाशाप्रदानेन भर्तृदारिका समाश्वसिता' इति सर्वमुपलभ्य जीवितं वा मरणं वा समाचरिष्यसि। अदुर्लभं हि मरणमध्यवसितम्, पश्चादप्येतद्भविष्यति। न च जीवन् कपिञ्जलो भर्तृदारिकामदृष्ट्वा स्थास्यति, तेन तत्प्रत्यागमनकालावधयोऽपि तावदध्रियन्तामसी प्राणा' इत्यभिदधाना पादयोर्मन्यैषतत्। अहन्तु सकललोकदुर्लभ्यतया जीवितवृष्णायाः, क्षुद्रतया च स्त्रीस्वभावस्य, तया च तद्वचनोपनीतया दुराशामृगवृष्णिकया, कपिञ्जलस्य प्रत्यागमनकालावधौ च, तस्मिन् काले तदेव युक्तं मन्यमाना नोत्सृष्टवती जीवितम्। आशया हि किमिव न क्रियते। ताञ्च पापकारिणी कालरात्रिप्रतिमां

क्रीतीति। तस्माच्च कपिञ्जलात् इत्येतत्सर्वमुपलभ्येति सम्बन्धः। अयं हरयमानः पुरुषः कुतः कस्माद् स्थानात् आगत इति शेषः। अनेन पुरुषेण, अपगतासुः निःसृतप्राणाः, अयं पुण्डरीकः, किमर्थं कस्मै प्रयोजनाय च उरिष्य उक्तोऽय नीतः प्रापितः। असंभावनीयेन अचिन्तनीयेन, अमुना पुरुषेण। इति एतद् सर्वम् उपलभ्य ज्ञात्वा। समाचरिष्यसि विधास्यसि। हि यतः, अध्यवसितुं कर्तुमनिलयितं मरणं सृष्टुः, अदुर्लभं न दुष्प्रापम्, अत एव एतन्मरणं पश्चादपि वृत्तान्तोपलब्धयन्तरमपि भविष्यति, अप्रिप्रवेशाय नैकोद्योगविषयान्वादिष्याशयः। अदुर्लभमित्यत्र नञः पार्यक्येनैव पाठो विधेयः तस्यैव प्राधान्यात्, यथाप्राप्ते समासे गुणीभावाद्बिधेयाविमर्शः स्पष्ट एवेति कुशलाः।

अथ यदि कपिञ्जलो नागच्छेत्तदा कुतोऽवबोधो भविष्यतीत्यत आह—न चेति। भर्तृदारिकां राजपुत्रीम् अदृष्ट्वा अनिरीक्ष्य, न स्थास्यति, मित्रपत्नयाः सर्वथैव मित्रसदृशत्वेन तेन भवदा अवयवसमाश्वसनीयत्वादित्याशयः। तेन कारणेन, तस्य कपिञ्जलस्य प्रत्यागमनकालः परावर्त्तनसमय एव अवधार्येषां ते। न्यपतत् पपात तरलिङ्गेति शेषः।

अहन्ति। जीवितवृष्णायाः प्राणधारणगर्भायाः सकलजनदुर्लभ्यतया समप्रजनदुरतिक्रम्यतया, स्त्रीस्वभावस्य योषित्प्रकृतेः क्षुद्रतया तुच्छतया। तस्याः तरलिकाया वचनेन उक्तवाक्येन उपनीता उपस्थापिता तया दुराशा विषयसम्भवाभावेऽपि विहितत्वात् दुष्टा पुण्डरीकस्य मूयः प्राप्तिशृङ्खरे मृगवृष्णिका मृगमरीचिका तया। प्रत्यागमनकालावधौ परावर्त्तनशङ्कया। मन्यमाना ज्ञायमाना। उत्सृष्टवती त्यक्तवती। हि यतः, आशया किमिव न क्रियते विधोयते जनैरिति शेषः, अपि त्वाशया सर्वमेव क्रियते इत्यर्थः।

इह 'दुराशामृगवृष्णिका' इत्यत्र 'निरहं केवलरूपकम्। तेन अमनूषैवैव दुराशेति शय्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुवचनः। अर्थापत्तिश्च। तया चोक्तरूपकार्यापत्तिभ्यामर्थान्तरन्यासः सङ्कीर्षते।

तामिति। किञ्च, उत्सृष्टमिन्द्रा विगतनिद्रा। विचेष्टमाना विशेषेण स्पन्दमाना, रेणुकणैः घूलिकणैः धूसरा ईषपाण्डुराः तैः तपोक्तैः, अघ्नजलः नयनान्धुभिः आर्द्रयोः विलम्बयोः कपोलयोर्यङ्गयोः सन्धानितैः

यह वाक्य ही बड़े आश्चर्यजनक स्थान है। और नो देखो—कपिञ्जल तो उक्त व्यक्ति के पीछे-पीछे गया ही है, वस्तुतः तब वृत्तान्त आप जानोगी कि वह व्यक्ति कहते आया था, कौन था, किसलिए वह वृद्धको उठाकर ले गया, कहाँ ले गया, और किसकारणसे उत्तने पुनः सम्मिलनकी अन्तर्भावनाय आशा प्रदान कर आया आश्चर्यजनक। इससे अन्तर प्राण-धारण या प्राण-परित्याग इनमें को हो सकेगा वह निश्चय करना। क्योंकि नरने के लिए आप उचन हुई हैं, पर निश्चय हो जाने पर वह कुछ भी दुर्लभ नहीं है—यह तो कहने में होगा। कपिञ्जल जीवित रहकर आपको देखे बिना नहीं रह सकेगा, इसलिये वह लौटे तब तक आप इन प्राणोंको धारण करें।' इत प्रकार कहते-कहते वह मेरे पैरों-पर गिर पड़ी—किन्तु जीवनकी आशा छोड़ना तब लोगोंको ही अलङ्कारों के शोभने स्वभावतः ही स्त्रियोंको हृदयसुदृढते, तरलिकाके द्वारा उपस्थित करार हुए उक्त व्यक्ति के वचनसे उत्पन्न हुई दुराशाली मृगवृष्णाले और कपिञ्जलके किरते आनेकी आकाङ्क्षासे मुझे नो उक्त समयमें प्राणधारण करना ही युक्तिसंगत प्रतीत हुआ और मैंने प्राण-परित्याग नहीं किया। क्योंकि—आशाले लोग क्या नहीं करते?

१. आश्चर्यजनकस्थानम्। २. तत्त्वात्। ३. किमर्थं वा। ४. सर्वनिश्चयस्य। ५. न दुर्लभम्। ६. अप्यापत्तिम्। ७. पादयोरपवद। ८. स्त्रीस्वभावतायाः। ९. दुराशया। १०. पापकारिणी।

वर्षमहत्तायमाणां यातनामयीमिव दुःखमयीमिव नरकमयीमिव अग्निमयीमिव उत्सन्ननिद्रा तथैव क्षितितले विचेष्टमाना रेणुकणधूमरैरश्रुजलार्द्रकपोतसन्धानितैर्विमुक्तव्याकुलैः शिरारु-
हैरुपरुद्धमुखी निर्दयाक्रन्दजर्जर-स्वरक्षय-क्षमेण कण्ठेन तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिकाद्रि-
तीयाश्रपां क्षपितवती ।

प्रत्यूषसि तूत्थाय तस्मिन्नेव सरसि स्नात्वा, कृतनिश्चया, तत्प्रीत्या तमेव कमण्डलुमादाय
तान्येव च वल्कलानि तामेवाश्रमालां गृहीत्वा, बुद्ध्वा निःसारतां संसारस्य, ज्ञात्वा च मन्द-
पुण्यतामात्मनः, निरूप्य चाप्रतीकारदारुणतां व्यसनोपनिपातानाम्, आकलय्य दुर्निवारतां
शोकस्य, दृष्ट्वा च निष्ठुरतां दैवस्य, चिन्तयित्वा चातिबहुलदुःखतां स्नेहस्य भावयित्वा चा-
नित्यतां सर्वभावानाम्, अवधार्य चाकाण्डभङ्गुरतां सर्वसुखानाम्, अविगणय्य तातमन्त्राञ्च,
परित्यज्य सह परिजनेन सकलबन्धुवर्गम्, निवर्त्य विषयसुखेभ्यो मनः, संयम्येन्द्रियाणि,

संलग्नैः, विमुक्ताः स्वलितः अत एव व्याकुला विचिन्ताः तैः तथोक्तैः शिरोरुहैः केशैः, उपरुद्धमुखी
आच्छादितानना । निर्दयो निष्करुणः अत्युद्यतो य आक्रन्दो रोदन् तेन जर्जरो जीर्णो यः स्वरो ध्वनिः
तस्य क्षयेन क्रमिकहासेन क्षामः क्षीणः तेन कण्ठेनोपलब्धता अहम् कालरात्रिप्रतिमां कस्यच्यकालीनरा-
त्रिसदृशीम्, सर्वांशादूरीकरणादित्याशयः । वर्षाणां सम्बत्सराणां महसं समूहः तद्गदाचरणम्, वलेशस्य
दुःसहत्वादिति भावः । यातनामयीमिव तीव्रवेदनामयीमिव नितान्तकलेशोत्पादकरादिति भावः । दुःख-
मयीमिव समन्तात् वलेशानुभवात् । नरकमयीमिव दुर्गतिमयीमिव जुगुप्सितात्यन्तकलेशजनकत्वादि-
त्याशयः । अग्निमयीमिव समन्तात्सन्तापोत्पादकरत्वात् क्षपां रात्रिम्, क्षपितवती नीतवती ।

इहाधार्योपमा, द्वितीया च वयङ्गतोपमा । चतुर्थे व्याख्येयं मयट्प्रत्ययविधानाच्च क्रियोपेक्षाः
आसां परस्परं नैरपेक्षेण संघट्टिः ।

प्रत्यूषतीति । प्रत्यूषसि प्रभाते । तस्मिन्नेव अस्त्रोदामिध एव । कृतनिश्चया विहितनिर्णया महेश्व-
राराधनायामिति शेषः । तत्प्रीत्या पुण्डरीकस्नेहेन कारणेन, तमेव कमण्डलुं तत्करकुण्डकामेव । तान्येव
तद्देहलङ्घनान्येव वल्कलानि तरुवचः । तामेव तदीयामेव । संसारस्य जगतो निःसारताम् अताविकतां
बुद्ध्वा अवगम्य । व्यसनोपनिपातानां विपटुपस्थितानाम्, अप्रतिकारदारुणतां प्रतिविधानासामर्थ्यमीप-
णतां निरूप्य निश्चित्य । दुर्निवारतां दुष्प्रतिपेक्ष्यताम् आकलय्य विविच्य । अनिबहुलान्येव अत्यधिका-
न्येव दुःखानि वलेशाः यत्र तस्य भावस्ताम् । सर्वभावानाम् आभातिरिक्तनिखिलवस्तूनाम् अनित्यतां
विनश्वरतां भावयित्वा भावनाविषयीकृत्य । अकाण्डे अकाले भङ्गुरतां विनाशिवम् अवधार्य निश्चित्य ।
निवर्त्य पराङ्मुखीकृत्य । इन्द्रियाणि लोचनादीनि करणानि संयम्य स्वस्वविषयेभ्यो निरूप्य । अनायानां

तरलिकाके साध सरोवरके उत्ती किनारे पर ही कालरात्रिके तुल्य और सङ्घर्षों वर्षोंके सनान लम्बी, मानो यातना-
मयी, दुःखनयी, नरकनयी और अग्निमयी हो देसी, उस रात्रिकी मैं पापकारिणीने निद्राके बिना ही, उत्ती,
प्रकार पृथ्वी पर लोटते-लोटते (छटपट करते) विताई । धूलते धूलत एवं अङ्ग-जटते आर्द्रकपोल पर संलग्न
(चिपटे हुए) झूटे-झूटे श्वर-श्वर बिखरे केशकलापों (गलों) से भेरा मुख आच्छादित हो गया था, बड़े-बड़े
चोत्कार (चीखें मार) करके रोनेसे कण्ठका स्वर जीर्ण, शीर्ण और क्षीण हो गया था ।

फिर प्रातःकाल उठकर उत्ती सरोवरमें स्नान कर, शङ्करकी आराधनाके लिये इष्ट निश्चय कर, उनके
(पुण्डरीकके) प्रति प्रेम होनेसे उत्ती कमण्डलु, उत्ती वल्कल और उत्ती जपमालाको लेकर, संसारकी अतारता
समझ, अपनी अल्प-पुण्यता जान, उपस्थित [अचिन्तित] विपत्तियोंको प्रतीकार-रहित और मयङ्कर निश्चय समझ
कर, शोकको दुर्निवारता विचारकर विधाताको निष्ठुरता देखकर, स्नेहको आभ्यन्तरिक अधिक परिमाणमें हो
डुङ्गेसे व्याप्त विचार कर, समस्त पदार्थोंको अनित्यता मानकर, सब कुछ ही असमयमें विनष्ट हो जाते हैं
ऐसा स्थिर जानकर, पिता और माताका सङ्कोच छोड़कर, परिजनादिकोंके साथ समस्त बन्धुओंका परित्याग कर

१. उत्सन्ननिद्रा । २. विमुक्तैरव्याकुलैः । ३. मुक्ता । ४. स्नानक्षमेण । ५. क्षपितवती ।
६. अग्निम् । ७. मनसः । ८. व्यतापानाम् । ९. दुःखबहुलतां । १०. परिजनेन मनसा संकटम् ।

‘गृहीतब्रह्मचर्या देवं त्रैलोक्यनाथमनाथशरणम्’ इमं शरणाधिनीं स्थाणुमाश्रिता^१ ।

अपरेद्युश्च कुतोऽपि समुपलब्धवृत्तान्तस्तातः सहान्बया सह बन्धुवर्गेणागत्य सुचिरं कृताक्रन्दस्तैस्तरुपायैः, अभ्यर्थनाभिश्च बहुभिः,^२ उपदेशैश्चानेकप्रकारैः, सान्त्वनैश्च नानाविधैः, गृहगमनाय^३ मे महान्तं यत्नमकरोत् । यदा च नेयमस्माद्व्यवसायात् कथञ्चिदपि शक्यते व्यावर्त्तयितुमिति^४ निश्चयमधिगतवान्, तदा निराशोऽपि दुस्त्यजतया^५ दुहितृस्नेहस्य, पुनः पुनर्मया विसृज्यमानोऽपि, बहून् दिवसान् स्थित्वा, सशोक एवान्तर्दह्यमानहृदयो गृहान्-चासीत् ।

गते च ताते ततः प्रभृति तस्य जनस्याश्रुमोक्षमात्रेण^६ कृतज्ञतां दर्शयन्ती, तदनुराग-कृश-सिद्धमपुण्यबहुलमस्तमित-लज्जमङ्गल-भूतमनेक क्लेशायास-सहस्र-निवासं दग्धशरीरकं बहु-विधैः^७ नियमशतैः शोषयन्ती,^८ वन्यैश्च फलैः^९ मूलवारिभर्त्तमाना, जपव्याजेन तद्गुणगणानिव

हीनानां शरणं रक्षकम् इमं पुरोऽवलोक्यमानं स्थाणुमहेतुं शरणाधिनीं रक्षयिनी । आश्रिता अवलम्बिता ।

अपरेद्युरिति । अपरेद्युः अन्येद्युः, कुतोऽपि कस्मादपि लोकात्, समुपलब्धः प्राप्तः वृत्तान्तो मर्त्यो-दन्तो येन सः तादृशः । कृताक्रन्दो विहितविलापः, तैस्तरुपायैः, करणप्रहणाद्युद्योगैः, अभ्यर्थनाभिः अनुनयैः । उपदेशैः हितवाक्यैः । सान्त्वनैः सामभिः इयं महाश्वेता अस्माद् व्यवसायात् वृताश्रयणाप्यवसायात् कथञ्चिदपि केनापि विधिना व्यावर्त्तयितुं निवर्त्तयितुं न शक्यते न पार्यते इति एवं निश्चयं निर्णयम् अधिगतवान् ज्ञातवान् । निराशोऽपि व्यावर्त्तने आशारहितोऽपि दुहितृस्नेहस्य आत्मजप्रेम्णा दुस्त्यजतया दुर्निवारतया । विसृज्यमानोऽपि गृहे — यतामिथ्यमिच्छीयमानोऽपि । अन्तर्दह्यमानहृदयः अन्यन्तरप्रद-लमानचेतः । भयासीत् अगमत् ।

गत इति । ततः प्रभृति तद्दिनादारभ्य । अधुमोक्ष-मात्रेण केवलमयनाश्रुत्यागेन, तस्य जनस्य पुण्डरीकस्य सम्बन्धे । दर्शयन्ती प्रकाशयन्ती । तस्य पुण्डरीकस्य अनुरागेन अनुरागोत्पन्नचित्तया कृशं सूक्ष्मम्, अपुण्यानि पुण्यविरोधीनि पापानि बहुलानि अधिकानि यत्र तत्, बलेशातिशयादित्या-शयः, अस्तमिता विनाशमुपगता लज्जा त्रपा यस्य तत् विकृतवेशधारणादित्यभिप्रायः, अमङ्गलभूतं समस्तानामशिवस्वरूपं वैधर्म्यविधानादित्याशयः, अनेकेषां बहूनां बलेशायासानां कष्टपरिश्मार्णां सहस्रस्य निकरस्य निवासम् आशारम्, दग्धशरीरकं ज्वलितदेहम्, कुसायो कः । बहुविधैर्नानाप्रकारैः नियमशतैः उपोषणादिब्रतसमूहैः शोषयन्ती कृशतां प्रापयन्ती । वन्यैः अरण्योरपन्नैः, फलानि, सस्यानि, मूलानि वृक्षाः, वारीणि सलिलानि तैः, वर्त्तमाना वृत्ति प्राणधारणं विदधाना, जपव्याजेन आपमिवेण

विषय-मुखोत्ते मनको निवृत्त कर, एवं इन्द्रियांका निग्रह कर ब्रह्मचर्यग्रहणपूर्वक शरणाधिनी होकर, निमुचनके अधीश्वर और अनाथप्रतिपालक इस भगवान् श्रीमहादेवजी का आश्रय (आसरा) लिया ।

दूसरे दिन किसी व्यक्तिने मेरा समाचार सुनकर मेरे पिता-माता बन्धुवर्गके साथ अकर बहुत काल तक विलाप किये; बाद हस्तधारणादि नानाविध उपायोंसे, अनेक प्रकारके अनुनयसे, अनेक उपदेशोंसे और नानाप्रकारके आश्वासन वाक्यसे मुझे घर जानेके लिए बड़े-बड़े उद्योग किये । उसके बाद जब उनकी यह निश्चय समझमें आ गया कि,—इस उद्योगसे इसे किसी प्रकार भी लौटाना सम्भव नहीं है, तब वे निराश हो गये एवं मुझसे बार-बार घर लौट जानेके लिए कहने पर भी, कन्याका स्नेह सहजमें परित्याग कठिन होनेसे, वे कितने ही दिन यहाँ रहकर शोकके साथ ही अन्तर्दहमान हृदयसे घर चले गये ।

पिताजीके चले जाने पर उस दिनसे लेकर केवल अधुजल (आँसू) गिराकर उस व्यक्तिके प्रति अपनी कृतज्ञता दिखाती, उसके प्रति प्रेमवश चिन्ता करनेसे दिन दिन क्षीण हुए, इस पाप से परिपूर्ण (भरे), लज्जा-विहीन, सर्वोका अनङ्गल-स्वरूप एवं अनेक-सहस्र क्लेश और परित्यक्तोंको सहने, इस जले शरीरको, उपवास-प्रभृति नानाविध नियमोंसे शोषण करती (सुखाती), वनमें उत्पन्न हुए फल-मूल और जलसे निर्वाह करती,

१. निगूय । २. नाथ शरणम् । ३. आश्रितवत्यदिन । ४. बहुभिः । ५. परितान्त्वनैश्च । ६. गृहागमनाय । ७. यदा तु न कथञ्चिदप्यस्माद्व्यवसायात् व्यावर्त्तयितुं शक्यत इति । ८. दुस्त्ये दतया । ९. गृहम् । १०. जनस्याश्रुमोक्षमात्रेण किल; देवस्य हृते अश्रुमोक्षमात्रेण । ११. बहुलमपि । १२. क्षपयन्ती । १३. कन्द ।

गणयन्ती, त्रिसन्ध्यमत्र सरसि स्नानमुपस्पृशन्ती, प्रतिदिनमर्चयन्ती देवं इयम्बकम्, अस्यामेव गुहायां तरलिकया सह दीर्घं शाकमिममनुभवन्ती सुचिरं न्यवसम्^१ ।

साहमेवंविधा पापकारिणी निर्लक्षणा निर्लज्जा क्रूरा च निःस्नेहा च नृशंसा च गृहणीया निष्प्रयोजनोत्पन्ना निष्फलजीविता निर्नार्था निरवलम्बना निःसुखा च । किं मया दृष्टया पृष्टया वा कृतब्राह्मणवधमहापातकं करोति महाभागः^२ इत्युक्त्वा पाण्डुना वल्कलोपान्तेन शशिनमिव शरन्मेघशकलेनाच्छाद्य वदनं दुर्निवारवाष्पवेगमपारयन्ती निवारयितुमुन्मुक्तकण्ठमितिचिरमुच्चैः साऽरोदीत्^३ ।

चन्द्रापीडस्तु प्रथममेव तस्या रूपेण विनयेन दाक्षिण्येन च मधुरालापतया च निःस-

तस्य पुण्डरीकस्य गुणगणान् सौम्ययादिसमूहान् गणयन्तीव गणनां कुर्वन्तीव, त्रिसन्ध्यं त्रिसायम् । उपस्पृशन्ती कुर्वन्ती, घातनामनेकार्थत्वादेवमर्थो ज्ञेयः । इयम्बकं त्रिनेत्रं महेशम् अर्चयन्ती पूजयन्ती । अनुभवन्ती साक्षादनुभवविषयीकुर्वन्ती, न्यवसं निवासमकरवम् ।

‘इह जपस्याजेन’ इति विशेषेण ‘गणयन्तीव’ इत्यत्र सापह्वा क्रियोत्प्रेषा ।

साहमिति । पापकारिणी दुष्कृतविधायिनी कठिनयाननोपलम्भात् । निर्लक्षणा शुभलक्षणवर्जिता बालसमया एव वैधव्ययोगात् । निर्लज्जा निरपन्नया हृदित्येवागमनात् । क्रूरा कठारा एवंविधेऽपि जीवनारयागात् । निःस्नेहा निष्प्रेमा पुण्डरीकानुप्राणरयागाभावात् नृशंसा घातुका पित्रोरपि वलेशनिमित्तात् । गृहणीया निन्दनीया दुर्भाव्याधिकात् । निष्प्रयोजनोत्पन्ना निरर्थकं प्रादुर्भूता कस्याप्युत्पत्तिफलस्य निष्पादनाभावात् । निष्फलजीविका निरर्थकप्राणिता सुखभोगासम्भवात् । निर्नार्था निःस्वामिका स्वाभ्यभावात् । निरवलम्बना निराधाना स्वाभ्यभावे पित्रोरपि निराकरणाच्च । निःसुखा निरानन्दा च अस्थ दारुणशोकस्य बहुकालीनत्वादिति चाक्षयः । इहाक्षयविशेषैरेव प्रत्येकविशेषणानामभिहितत्वात् परिकरालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—

‘तत्तैर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः ।’ इति ।

किमिति । महाभागः जन्मप्रमृत्तिकलङ्कपङ्कुरहितानुपमकीर्तिसंयुतविशेषभाष्यशाली भवान्, कृतं कारणविधया संपादितं ब्राह्मणवध एव महापातकं यया तया, मया महाश्वेततया दृष्टया अवलोकितया पृष्टया पृच्छाविषयीकृतया वा किं करोति करिष्यति, अपि तु किमपि नैवेत्यर्थः । भविष्यदर्थं वर्तमानता । पाण्डुना श्वेतेन वल्कलोपान्तेन तरुवगज्जलेन शरन्मेघस्य शरत्कालीनघनस्य शकलेन खण्डेन शशिनं चन्द्रमिव वदनं मुखम् आच्छाद्य आवृत्य, दुर्निवारवाष्पवेगं दुष्प्रतिपेध्यनयनान्नुप्रवाहं निवारयितुं निषेधयितुम् अपारयन्ती अशक्नुवन्ती । उच्चैः तारस्वरेण प्रारोदीत् आक्रन्दत । उपमा ।

च त्रेति । रूपेण सौन्दर्येण विनयेन प्रणिपातादिना, दाक्षिण्येन मारुत्येन, मधुरो मिष्ट आलापः सम्भाषणं यस्याः तस्य भावस्तया । निःसङ्गतया समस्तसंसर्गरहिततया । प्रशान्तत्वेन शान्तिपया-

जपके व्याज (बहाने) से उसके गुण-समूहोंको मानो गणना करती (गिनती) एवं तीनों सन्ध्या सरोवरमें स्नान करती, प्रतिदिन भगवान् शङ्करकी अर्चना करती, तरलिकाके साथ दीर्घकालव्यापी इस शोकका अनुभव करती, इसी गुफामें बहुत दिनसे रहती हूँ ।

‘मैं इस प्रकारकी पापिनी, शुभलक्षणरहित, निर्लज्ज, कठिनप्रकृति, स्नेह-रहित, नृशंस, निन्दनीय, प्रयोजन-रहित उत्पन्न हुई, निष्फल जीवन-धारण करती, अनाथ, निराधार और दुःखिनी हूँ । ब्रह्महत्यारूप महापातक करनेवाली, मुझे देखकर अथवा पूछकर आप महाभाग क्या करेंगे ? (अर्थात् आपको क्या लाभ होगा ?) इस प्रकार कहकर, शरत्कालीन मेघखण्डके द्वारा चन्द्रमण्डल के समान, शुभवर्ण वल्कलके किनारेसे मुख-मण्डल को आच्छादित (ढक) कर, दुर्निवार अशुभवेग रोकनेमें असमर्थ होनेके कारण, उसने मुक्तकण्ठ होकर ऊँचे स्वर (अर्त्तनाद) से बहुत देर तक रुदन किया ।

चन्द्रापीडकी आदर-सुद्धि तो पहले ही महाश्वेताके प्रति रूप, विनय, सरलता, मधुर वाणी, समस्त सत्सर्गका

१. स्नात्वा । २. क्वचिदत्र ‘तया’ इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । ३. दीर्घशोकं शोकमनुभवन्त्यवसन् ।

४. क्वचिद् चकारअर्थं न दृश्यते, क्वचिच्च अतिनृशंसा च कृतया च इत्यधिकः पाठः । ५. क्वचिद् ‘निर्नार्था’ इत्यपि नावलोक्यते । ६. वा मया । ७. अतिकण्ठम् । ८. प्रारोदीत् ।

ज्ञतया, चातितपस्वितया च' प्रशान्तत्वेन च निरभिमानतया च महानुभावत्वेन च शुचितया चोपरुद्धगौरवोऽभूत्^१ तदानीन्तु तेनापरेण दर्शितसद्भावेन स्ववृत्तान्तकथनेन तया च कृत-
ज्ञतया हृतहृदयः सुतरामा^२रोपितप्रीतिरभवत् । आर्दीकृतहृदयश्च शनैः शनैरेनामभाषत—
'भगवति ! क्लेशभीरुरकृतज्ञः सुखासङ्गलुब्धो लोकः स्नेहसदृशं कर्मानुष्ठानमशक्तो निष्फ-
लेनाश्रुपातमात्रेण स्नेहमुपदर्शयन् रोदिति । त्वया तु कर्मणैव सर्वमाचरन्त्या किमिव न प्रेमो-
चितमाचेष्टितम्, येन रोदिषि । तदर्थमाजन्मनः^३ प्रभृति समुपचितपरिचयः प्रेयानप्यसंस्तुत
इव^४ परित्यक्तो बान्धवजनः, सन्निहिता अपि तृणावज्ञायवधारिता विषयाः, मुक्तानि^५ आतश-
यित-सुनासीरसमृद्धीन्यैश्वर्यसुखानि, मृणालिनीवार्तितनीयस्यापि नितरां तनिमानमनुचितैः^६

श्रयणेन, निरभिमानतया निरहङ्कारतया, महानुभावत्वेन महाप्रभावत्वेन, शुचितया पवित्रतया च
कारणेन । उपारुद्धम् उत्पन्नं गौरवं महाश्वेतां प्रति गुरुवक्षानं यस्य स तथोक्तः । दर्शितः प्रकटितः
सद्भावः साधुत्वं येन तेन स्ववृत्तान्तकथनेन निजोदन्तनिवेदनेन । कृतज्ञतया उपरनस्यापि स्वामिन
उपकाराय धनानुष्ठानेनेत्यर्थः । सुतरां नितान्तं यथा स्यात्तथा आरोपिता उपस्थापिता प्रीतिः स्नेहो यत्र
सः, अभवत् आसीत् ।

आर्दीति । तया प्रीत्या आर्दीकृतहृदयः क्लिष्टोद्वेगचेतश्च चन्द्रापीडः । एतां महाश्वेताम् अभाषत
अबोधत । क्लेशभीरुः दुःखत्रस्त उपरतस्नेहिजनोपकाराय धनानुष्ठानादित्याशयः, अत एव च
अकृतज्ञा सुखासङ्गलुब्धः सुखभोगमात्रेच्छुको लोको जनः स्नेहसदृशं वास्तव्ययोग्यम्, कर्म आमुष्मिको-
पकाराय संयमोपोषणवृत्त्योऽसर्गादिकं कृत्यम् अनुष्ठानम् आचरितुम् अशक्तोऽसमर्थः, क्लेशभीरुत्वादिति
कारणादित्याशयः । निष्फलेन निष्प्रयोजनेन अश्रुपातमात्रेण केवलनयनाम्बुनिपातनेन स्नेहं प्रीतिम्
उपदर्शयन् बाह्यवृत्त्या प्रकाशयन् लोकैक्य इति शेषः रोदिति आक्रन्दति । कर्मणैव कर्तव्यरूपेणैव, आच-
रन्त्या व्यवहरन्त्या प्रेमोचितं स्नेहयोग्यं किमिव नाचेष्टितम्, अपि तु सर्वमेव विहितमित्यर्थः । अत एव
तदुपकारस्य पर्याप्तत्वाच्च विद्यते रोदनापेक्षेत्याशयः ।

तथाविधं कर्मोपपादयितुमाह—तदर्थमिति । तदर्थं पुण्डरीकार्थं नियमानुष्ठानेन पुण्डरीकस्या-
मुष्मिकोपकारयेत्यर्थः । समुपचितः लालनपालनादिना वर्धितः परिचयः स्नेहो यस्य स तथोक्तः, अत एव
प्रेयान् अतिशयेन प्रियोऽपि बान्धवजनः पित्रादिस्वजनवर्गः, असंस्तुतः अपरिचितो जनो लोक इव
परित्यक्तः उज्झितः, अन्यथा जनसमागमेन नियमानुष्ठानं व्याहृयेतेत्याशयः । सन्निहिता अपि सामीप्या-
दनायासेन भोग्या अपीत्यर्थः, विसिनोति बध्नातीति विषयाः लज्जचन्दनवनितादयः, तृणावज्ञया
तृणेष्विव अवहेलया, अवधीरिता उज्झिताः । अतिशयिताः तिरस्कृताः सुनासीरस्य सुराधिपस्य समृद्धयः
सम्पत्तिनिबन्धनानन्दा येस्तानि ऐश्वर्यसुखानि सम्पत्तिभोगानन्दाः, मुक्तानि त्यक्तानि । मृणालिनीव
कमलिनीव अतितनीयस्यापि स्वभावत एवात्यन्तकृशापि, तनुः इदं शरीरम्, अनुचितैः नृपपुत्रीत्वेन
स्वस्यानुपयुक्तैः संक्लेशैः तपोदुःखैः, नितरां नितान्तम्, तनोर्भावः तनिमा पृष्ठादिवादिमनिच् स तादृशं

परित्याग, अतितपस्विता, शान्ति-पथावलम्बन, निरहङ्कारिता, महानुभावता और पवित्रतासे अधिक उत्पन्न हो गई
थी । किन्तु उस समय तो साधुता प्रकाश कर अपना सब समाचार कहनेसे एवं कृतज्ञतासे उस (चन्द्रापीड) का
हृदय मोहित (आकृष्ट) हो गया और अधिक प्रीति आविर्भूत हुई । हृदय आर्द्र हो जानेसे वह उस (महाश्वेता)
से धीरे-धीरे कहने लगा—'भगवति ! क्लेशसे त्रस्त होनेवाले, अकृतज्ञ एवं केवल सुखामिलायी व्यक्ति सच्चे स्नेहसे
उपयुक्त कार्य नहीं कर सकते; केवल निरर्थक अश्रुपात करके ही लोक-समाजमें अपना स्नेह दिखानेके लिए रोया
करते हैं । किन्तु आपने तो कार्य द्वारा ही सब कुछ करके क्या स्नेहके उपयुक्त नहीं किया, जिससे रुदन करती हो ।
जन्मसे ही जिनके प्रति आपको स्नेह-वृद्धि होती गई ऐसे अत्यन्त प्रिय बान्धव-जनोंको आप उनके लिए ही
अपरिचितके समान छोड़ दी हैं । अनायासलभ्य होने पर भी भोग्य-विषयोंको तुणके समान अवहेलना कर
त्याग दी हैं । इन्द्रकी समृद्धि-सुखसे भी उत्कृष्ट समृद्धि सुखको त्याग दी हैं । मृणालके समान स्वभावतः कृश

१. तपस्वितया । २. आसीत् । ३. तेनानेनापरेण । ४. सुतिरामतिदूरम् । ५. आजन्मतः । ६. प्रेयान-
संस्तुत इव । ७. विमुक्तानि । ८. उचितैः ।

संक्लेशैरुपनीता तनुः, गृहीतं ब्रह्मचर्यम्, आयोजितस्तपसि महत्यात्मा, वनिताजनदुष्कर-
मप्यङ्गीकृतम् अरण्यावस्थानम् । अपि च, अनायासेनैवात्मा दुःखाभिभूतैः परित्यज्यते,
महीयसा तु यत्नेन गरीयसि क्लेशे निक्षिप्यते केवलम् । यदेतदनुमरणं नाम-तदतिनिष्फलम्,
अविद्वज्जनाचरित एष मार्गः, मोहविलसितमेतत्, अज्ञातपद्धतिरियम्, रभसाचरितमिदम्,
‘सुहृद्दृष्टिरेवा, अतिप्रमादोऽयम्, ‘मौख्यस्खलितमिदम्, यदुपरते पितरि भ्रातरि सुहृदि
भर्त्तरि वा प्राणाः परित्यज्यन्ते, स्वयञ्चेन्न जहति न परित्याज्याः । अत्र^१ हि विचार्यमाणे स्वार्थे
एव प्राणपरित्यागोऽयम्, असह्यशोकवेदनाप्रतीकारत्वादात्मनः । उपरतस्य तु न कमपि

कृतत्वम्, उपनीता प्रापिता । गृहीतब्रह्मचर्यं स्वीकृतब्रह्मव्रतम्, महति तपसि आत्मा वपुश्चेतश्च, आयो-
जितः स्थापितः । ‘मृगालानीव’ इत्यत्रोपमालङ्कारः । तथा तदुपकारकरणनिरूपणकर्म प्रति अधिकतर-
हेतोर्वस्थाननासमुच्चयालङ्कारः, अनयोश्चाद्वाङ्मिभावसङ्करः ।

अपि चेति । दुःखाभिभूतैः क्लेशपराजितैः लोकैः, अनायासेनैव परिश्रममन्तरेणैव आत्मा जीवन्
परित्यज्यते उज्झिन्तुं शक्यते, उद्धन्वनाद्यपरिश्रमसाध्यविविधोपायविद्यमानावादिश्याशयः, तु किन्तु
केवलं परं महीयसा गरिष्ठेन यत्नेन प्रयामेन गरीयसि क्लेशे तपस्याऽनुष्ठानादौ निक्षिप्यते आत्मा आयो-
ज्यते, अत एव प्राणत्यागात्तपोऽनुष्ठानं सर्वथा श्रेष्ठ इति तदेव स्वया विदधत्या पुण्डरीकस्य महानुपकार
एव विधीयते इत्याशयः ।

ननु ‘मृतौ त्रिजेत या पयुः सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता’ इत्यादिपरः शतवचनेनानुमरणमेव
विधीयते, तथा च तद्विधाय किं नामोपकृतमित्यत आह—यदेतदिति । यदेतत् अनुमरणम् अन्वारोहणं
नाम कामिनां शीभिर्विधीयत इति शेषः, तत् अतिनिष्फलं निरर्थकम् । एषः अन्वारोहणलङ्घनो मार्गः पन्थाः
अविद्वज्जनाचरितः अपण्डितलोकानुष्ठितः । एतत् अनुमरणं मोहविलसितम् अज्ञानविजृम्भितम् । अज्ञान-
पद्धतिः अज्ञानमार्गः । रभसाचरितं हठकारित्वम् अविमर्शकारित्वमिति तात्पर्यम् । एषा अनुमरणविषया
प्रवृत्तिः पुद्गलैः तुल्यपुद्गलीनां ज्ञानम् । अतिप्रमादः नितान्तानवधानता । मौख्येण मूर्खतया स्खलितं
विषयवृत्तिः । पितरि ताते, भ्रातरि सहोदरे, सुहृदि मित्रे, भर्त्तरि प्राणनाथे वा उपरते मृते सति, प्राणा
असवः परित्यज्यन्ते परिमुच्यन्ते, कर्मणि प्रयोगोऽयं न तु कर्मकर्त्तरि ‘अनायासेन परित्यज्यते’ इत्या-
दिना दुःखिजनकर्तृकत्यागस्यैवोपक्रान्तत्वेन प्राणानां स्वयं कर्तृत्वात् । प्राणाः स्वयम् आत्मनैव चेद्यदि
न जहति सुखन्ति तदा ते न परित्याज्या हठाच्च निष्कासनीया इत्यर्थः । सग्नप्रक्रमत्वदोषनिराकरणाय
‘जहति’ इत्यस्य स्थाने ‘परित्यजन्ति’ इति पाठो विधेयः । एवञ्च ‘मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्यमेव’ मुच्यपण्डः
शास्त्रव्यवस्थयावधार्यते, तदशक्तावेव तु तदनुमरणविधेयमिति सिद्धान्तः पन्थाः ।

अत्रेति । हि तथाहि । अत्र अनुमरणे विचार्यमाणे विमर्शविषयक्रियमाणे सति, अयं प्राणपरित्यागः
स्वार्थ एव स्वनिमित्त एव निर्णीयत इति शेषः । कथमियत आह—अतश्चेति । आत्मनः स्वस्य असह्य-
शोकवेदनाया सोढुमशक्यशुण्वयथायाः प्रतिक्रियत अनेनेति प्रतीकारः तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् निवृ-
त्त्युपायहेतुत्वात्, अविद्यमानेषु प्राणेषु तदवस्थानुसंभवादिश्याशयः । तु किन्तु, उपरतस्य मृतस्य
होने पर भी इस शरीरको, अपने अयोग्य तपस्याके क्लेशसे और भी कुछ कर (सुखा) डाला है । ब्रह्मचर्यका
अवलम्बन किया है, बड़ी भारी तपस्यामें आत्माको नियुक्त किया है और अन्य क्रियाओंको दुष्कर होने पर भी
आपने बनवात स्वीकार किया है । और भी यह देखिए किन्तु तत्तारमें दुःखसे अभिभूत व्यक्ति जीवनका त्याग तो अनायास
ही कर सके हैं, किन्तु गुरतर (बड़े बड़े) उद्योग करनेसे उसका त्याग न कर वे केवल उसको भारी क्लेशमें ही
नियुक्त करते (डालते) हैं । मरे हुए पतिके पीछे प्राण-परित्याग करना अत्यन्त निष्फल है, यह अशानिर्वाते
अवलम्बित मार्ग है, भ्रमका व्यवहार है, अज्ञानकी रीति है, अविवेकता (बिना विचारे काम) है, असारबुद्धिकी
विवेचना है, अत्यन्त अनवधानता है, एवं मूर्खताजनित कर्त्तव्यकी त्रुटि है कि पिता, भ्राता, मित्र अथवा पतिके
मरनेके पीछे अपना भी प्राण-परित्याग करे; प्राण यदि अपने आप ही न जाय तो उनका परित्याग करना उचित
नहीं । इस विषयमें विचार कर देखनेसे प्रतीत होता है कि प्राण-परित्याग करना केवल स्वार्थ है, क्योंकि यह
अपनी असह्य-शोक-वेदना का प्रतीकार (निदानका उपाय) है, इससे मरे हुए व्यक्तिके कोई भी उपकार नहीं

१. दुष्करमतिक्रियमङ्गीकृतम्... दुष्करमपि कृतम् । २. दुःखानिश्चः परित्यज्यते लघोयत्ता, दुःखादिभूतैः
परित्यज्यन्ते महोयत्ता न तु । ३. अपि निष्फलम् । ४. कुदृष्टिः... ! ५. प्रेम । ६. ते । ७. असह्यवेदना ।

गुणमावहति^१ । न तावत्तस्यायं प्रत्युज्जीवनोपायः, न धर्मोपचयकारणम्, न शुभलोकोपार्जनहेतुः, न निरयपातप्रतीकारः, न दर्शनोपायः, न परस्परसमागमनिमित्तम् । अन्यामेव स्वकर्मफलपरिपाकोपचितामसाववशः^२ नीयते भूमिम्, असावप्यात्मघातिनः केवलमेनसा संयुज्यते । जीवंस्तु जलाञ्जलिदानादिना बहूपकरोत्युपरतस्यात्मनश्च, मृतस्तु नोभयस्यापि । स्मर तावत् प्रियामेकपत्नीं रतिं भगवति भर्त्तरि मकरकेतौ^३ सकलाबलाजनहृदय-

लोकस्य, कमपि गुणमुपकारं नावहति नोत्पादयति, अयं प्राणपरित्याग इत्यन्वयः ।

उक्तं स्पष्टीकरोति—न तावदिति । अयं प्राणपरित्यागः, तस्य उपरतस्य न तावत् प्रत्युज्जीवनोपायः पुनः प्राणधारणप्रतिक्रिया, एवं सर्वत्र सम्बन्धः । धर्मोपचयकारणं पुण्यवृद्धिहेतुः । शुभलोकस्य ब्रह्मलोकादेः अर्जनहेतुः प्राप्तिनिदानम् । निरयपातप्रतीकारः दुर्गतिपतनप्रतिक्रिया । दर्शनोपायः प्राणेश्वरावलोकनोद्योगः । परस्परसमागमनिमित्तम् अन्योन्यसङ्गमकारणम् अतएव न कमपि गुणमुत्पादयतीत्याशयः ।

प्राणपरित्यागस्य वैपरीत्यमेव फलं प्रदर्शयति—अन्यामिति । असौ अवशः उपरतस्वापरतन्त्रो जीवः, स्वकर्मणः स्वकृतपापपुण्यलक्षणस्य फलपरिपाकेण फलतया परिणामेन उपचिताम् उपस्थापितां भूमिं कर्मक्षेत्रं स्वर्गं नरकं वा नीयते प्राप्यते, तेन स्वकर्मणैवेति शेषः । इह च अमावप्युपरतो जीवः, आत्मघातिनः आत्महत्याकर्तुः एनसा तज्जनितपापेन केवलं संयुज्यते संयुक्तो भवति इत्येव केवलं प्राणपरित्यागस्य परिणाम इत्याशयः ।

ननु प्राणधारण एव किं प्रयोजनमित्यत आह—जीवन्ति । उपरतस्य मृतस्य, आत्मनः स्वस्य च बहूपकरोति अधिकतरमुपकारं विदधाति, उपरतस्य क्याहे भुरिद्याह्मणभोजनादिना वृष्युत्पादनात्, स्वस्य च नानाविधधर्मार्जनसम्भवात् 'जीवन्नरो मद्गलानि मुदके' इति नयास्त्वेत्याशयः । नोभयस्यापि न वोपरतस्य न वा स्वस्येत्यर्थः ।

स्वमतं पुराणेतिहासोक्तदृष्टान्तैः समर्थयति—त्नरेति । सकलानां समस्तानाम् अबलानानां श्रीलोकानां हृदयहारिणि सौन्दर्येण हृदयार्कषके, अन्यस्त्रीगामपि चित्ताकर्षकत्वे निजहृदयार्कषकत्वं सुतरामेवेत्याशयः, भगवति साहाय्यवति, न पुनः छुद्रे इत्याशयः, भर्त्तरि स्वामिनि मकरकेतौ कामदेवे, हरनयनहुतभुजा महेश्वरस्मृत्यनेत्रवह्निना दग्धेऽपि अस्मीभूतेऽपि अनुभिः प्राणैः अविरहिताम् अत्यक्ताम्, प्रियां मदने स्नेहवतीम्, न पुनरप्रियां येन तद्द्वेषादेव शोकाभावेन असून् रक्षेदित्यभिप्रायः, तथा एक एव पतिर्भर्ता यस्यास्ताम् एकपत्नीं सतीम् 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इत्यनेन द्वीप् नकारादेशश्च ज्ञेयः, न पुनरसतीं येनान्यपतिस्वीकरणादानन्दप्राप्त्या असून् रक्षेदित्याशयः, रतिं मन्मथपत्नीं स्मर स्मृतिगोचरीकुरु ।

इहोपपादिताशयविशेषैरेव विशेषणानामभिहितस्वापरिकरालङ्कारः ।

हीता । यह प्राणत्याग मृतव्यक्तिको फिरेते जीवित करने का उपाय नहीं है, उसको धनशुद्धिका कारण नहीं है, कोई उच्छृष्ट लोकप्राप्ति करनेका हेतु नहीं है, नरकमें जानेका निवारक नहीं है, मृतव्यक्तिके साथ साक्षात्कार करनेका उपाय नहीं है एवं परस्पर मिलनेका कारण भी नहीं है । परापीन जीव अपने कर्मफलके अनुसारसे अन्य किसी स्थानमें ले जाया जाता है, किन्तु उस जगह वह (पीछे से मरनेवाला व्यक्ति) आत्मघातके प्राप्ति केवल लिप्त होता है (प्राण-परित्याग करने का यहां केवल फल है) यदि मनुष्य जीता रहे तो वह जलाञ्जलि-दानादि देकर मृतव्यक्तिका और अपना भी अधिकतर उपकार कर सकता है, किन्तु प्राण-त्याग करनेसे दोनोंमेंसे एकको भी कुछ लान नहीं होता । आप स्मरण कर देखिए कि—सौन्दर्यमें सनस्त सुन्दरियोंका हृदय-

१. आपतितः । २. न तत्यायम् । ३. योगः । ४. न च । ५. नरकपतन । ६. फलपाको-पवित्रां...अवशी, फलपाकोपनोत्तान् । ७. कचित् 'कर्म' इत्यधिकः पाठो दृश्यते । ८. आत्मघाती । ९. मकरध्वजे ।

हारिणि हरनयनहुतमुजा^१ दग्धेऽप्यविरहिताममुभिः । पृथाञ्च^२ वाष्णीयौ शूरसेनमुतामभिरूपे
सायहविजित^३ सकल-राजक-मौलि-कुसुमवासितपादपीठे^४ पर्यावखिल भुवन-बलि-भागमुजि
पाण्डौ किमिन्दममुनि^५ शापानलेन्धनतामुपगतेऽप्यपरित्यक्तजीविताम् । उत्तराञ्च विराट्दुहि
तरं बालां बालशशिनीव नयनानन्दहेतौ^६ विनयवति विक्रान्ते च पञ्चत्वमभिमन्यावुपगतेऽपि^७
धृतदेहाम् । दुःशलाञ्च^८ धृतराष्ट्रदुहितरं भ्रातृशतोत्सङ्गलालितामतिमनोहरे हर-वर-प्रदान

ननु 'न देवचरितं चरेत्' इति निषेधेन न स दृष्टान्तो भवितुमर्हति अतो लौकिकं कञ्चन दृष्टान्तमु-
पस्थापयेत्यत आह—पृथामिति । अभिरूपे रमणीये, अतएव प्रियतमे इत्याशयः, सावज्ञं सहेलं विजितं
स्वाधीनीकृतं यत् सकलं समस्तं राजकं नृपसमूहः तस्य मौलिकुसुमेः शिरःपुष्पैः वासितं नमस्कारका-
लीनसम्पर्केण सुगन्धीकृतं पादपीठं समप्रपदासनं यस्य तस्मिन्, अतएव अखिलभुवनस्य समप्रविश्वस्य
बलिभागं राजप्राद्यं करं भुनक्तीति तस्मिन्, महावीरे चक्रवर्तिनि च न पुनः क्षुब्धे इत्याशयः, पथौ
पाण्डौ, किमिन्दमभिषमुनेः शापानलस्य अभिसम्पातवह्नेः इन्धनतां काष्ठत्वम् उपगते प्राप्तेऽपि अपरि-
त्यक्तजीविताम् अनुदिशतप्राणाम्, वृष्णेः अपत्यं ह्येति वाष्णीयौ तां वृष्णिकुलसम्भूताम्, न पुनर्नीच-
कुलसम्भूतां येनाविनीततया प्राणं रचेदिति भावः, शूरसेनस्य राजपैः सुतां दुहितरम्, न पुनर्यस्य
कस्यचित्क्षुद्रस्य दुहितरम् येन पितृवदशिष्टतया प्राणं रचेदिति भावः, पृथां कुन्तीं च स्मर । इह पूर्ववत्परि-
करः, तथा शापेऽनलवारोपः पाण्डौ काष्ठवारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकमित्युभयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अत्रायमितिहासः—पुरा किल मृगरूपं धृत्वा मृगोभिर्विपिने रममाणः किमिन्दमो नाम मुनिः मृग-
यार्थिना पाण्डुना मृगबुद्ध्या निहतस्तदा स मुनिस्तं ज्ञाशाप—'रममाणं मां यत्वं निहतवान्, अतस्त्व-
मपि रममाण एव शरीरं त्यज्यसि' इति । ततः कदाचिद्वसन्तप्रभावाद्दुहीतकामः पाण्डुर्माद्रीं रमयन्नेव
तच्छापमाहास्यान्ममार, माद्री तु तमनुमृतवती, अनुमृतायामपि तस्यां जीवन्ती कुन्ती युधिष्ठिरप्रभृती-
नुत्पाद्य पालयामासेति । स्पष्टश्रायं महाभारतादिपर्वणि ।

ननु ते रतिकुन्त्यौ प्रौढे अहं तु बालातस्ताभ्यां सह मे तुलना नोपयुज्यत इत्यत आह—उत्तरामिति ।
बालशशिनीव नवोदितचन्द्र इव, नयनानन्दहेतौ नेत्राह्लादकारणेन, अतएव प्रियतम इति भावः, विनय-
वति शिष्टशालिनि, न पुनरुद्धतस्वभावे येन विरागात् शरीरं रचेदित्याशयः, तथा विक्रान्ते पराक्रमवति,
न पुनः शक्तिहीने येनावहेलया शरीरं रचेदित्यभिप्रायः, अभिमन्यौ पथौ, पञ्चत्वं निधनत्वम् उदगते
प्राप्तेऽपि धृतदेहां गृहीतशरीराम्, बालां भवद्विधामसमाप्तकामपिपासामित्याशयः, विराट्स्य राजपैः
दुहितरम् आत्मजाम्, न पुनरशिष्टस्य दुहितरं येनाशिष्टत्वाच्चक्रोरं रचेदिति भावः उत्तराञ्च स्मर । इह
'बालशशिनीव' इत्यत्र पूर्णोपमा पूर्ववत्परिकरश्च, तथा चानयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अयं वमपि मद्भिषा स्वजनाद्विणीसती एवंविधा भाग्यहीना काचिदन्याऽवलोकिताऽऽकर्णिता वा
किमिष्यत आह—दुःशलामिति । हरस्य महेशस्य वरप्रदानेन वर्धितो वृद्धिं प्राप्नो महिमा माहात्म्यं यस्य
तस्मिन्, अन एव विशेषप्रीतिपात्रे न तु क्षुब्धे येनावहेलया जीवनधारणं स्यादित्याशयः, अतिमनोहरे
अरपभिरामे, न तु कुरूपे येन विरागात्, प्राणधारणं कुर्यादित्यभिप्रायः, सिन्धुराजे सिन्धुदेशनाये,

कपणकारो और माहात्म्यशाली भर्ता कामदेवके, महादेवके वृत्तीय नयनसे उत्तम हुई अग्निसे दग्ध होने पर भी
उनकी एकमात्र प्रियतमा परमसती रतिदेवीने प्राणका परित्याग नहीं किया । और अवहेलनासे जीने हुए समस्त
राजाओंके नमस्कार करनेके समयमें मस्तकने गिरे हुए पुष्पोंसे जिनका चरगामन सुगन्धित हुआ था और समस्त
भुवनमेंसे जिन्हीने राजभाग (कर) ग्रहण किया था और परम-सुन्दर थे, ऐसे अपने पनि महाराज 'पाण्डु'के,
'किमिन्दम'-मुनिके शापानिसे दग्ध होने पर भी, वृष्णिकुलोन्मना शूरसेनको कन्या कुन्ती-देवीने अपना प्राण
परित्याग नहीं किया था । एवं नवोदित चन्द्रके समान नयनानन्द-दायक, विनयस्वभाव और पराक्रमशाली
अभिमन्युके बुद्धमें मरनेपर भी विराटराजाकी पुत्री बाला उत्तराने भी शरीर धारण ही किया था । और दुर्वाधिन
प्रभृति सी माद्योंको गोदमें खिलाई गई, धृतराष्ट्रकी कन्या दुःप्रज्ञा सिन्धुराज जयद्रथ नामके परम सुन्दर

१. हरहुतमुदग्धे, हरहुंकारहुतमुजा दग्धे । २. तमा । ३. सायहविजित । ४. वासितपदपादपीठे ।
५. वल्लभमुनि । ६. किन्दममुनि । ७. उपागतेऽपरित्युक्त । ८. जननयनानन्दहेतौ । ९. आगतेऽपि
१०. दुःशल्याञ्च दुःश्लोचं च ।

अद्वितमहिम्नि सिन्धुराजे जयद्रथे अर्जुनेन लोकान्तरमुपनीतेऽप्यकृतप्राणपरित्यागाम् । अन्याश्च रक्षःसुरासुर-मुनि-मनुज-सिद्ध-गन्धर्व-कन्यका भर्तृरहिताः श्रयन्ते सहस्रशो विधृतजीविताः ।

प्रोन्मुच्येतापि जीवितं सन्दिग्धोऽप्यस्य समागमो यदि स्यात् । भगवत्या तु ततः पुनः स्वयमेव समागमसरस्वती समाकण्ठिता, अनुभवे च को विकल्पः । कथञ्च तादृशाना-मप्राकृताकृतीनां महात्मनामवितथगिरां गरीयसापि कारणेन गिरि वैतथ्यमास्पदं कुर्यात् ।

न तु साधारणमनुष्ये येन क्षुद्रताप्रतीतेः जीवनधारणमुपयुज्यत इत्याशयः, जयद्रथे एतन्नामके पर्यो, अर्जुनेन पार्थेन लोकान्तरं भवान्तरम् उपनीते प्रापितेऽपि अकृतप्राणपरित्यागाम् अविहितजीवनपरिमोक्ष-णाम्, भ्रातृशतस्य दुर्योधनप्रभृतेः उत्सङ्गेषु क्रोडेषु लालितां पालिताम्, त्वद्विधामेव स्वजनादरिणीमित्या-शयः, धृतराष्ट्रस्य दुहितरम् आत्मजाम्, न तु यस्य कस्यचित् क्षुद्रस्यात्मजां येनाविनीततया प्राणधारणं कुर्यादित्यभिप्रायः, दुःशलां तन्नाम्नीमबलाञ्छ स्मर । इहापि पूर्ववत् परिकरः ।

एतावता प्रमाणपूर्णप्रबन्धेनानुमरणादिकमिदानीमिव तदानीं कवेरपि नाभिर्लपितमासीदित्यव-गम्यत इति सिद्धान्तवागीशमहाशया आशयं वर्णयन्ति ।

अन्या इति । रक्षांसि राक्षसाः, सुरा देवाः, असुरा दैत्याः, मुनयस्तापसाः, मनुजा मानवाः, सिद्धा विद्याधरादयः, गन्धर्वा देवगायकाः, एतेषां कन्यकाः पुत्र्यः भर्तृरहिता विधृतजीविता अविहितप्राणपरि-त्यागा अन्याः पूर्वोक्तभित्तिरक्ताः सहस्रशः श्रयन्ते आकर्ष्यन्ते पुराणवृद्धमुखादिभ्य इति शेषः ।

प्रोन्मुच्येतापीति । तदापि जीवितं प्राणितं प्रोन्मुच्येत परित्यज्येत, यदि चेद् अस्य उपरतस्य समा-गमः सङ्गमः सन्दिग्धोऽपि स्यात् भविष्यति न भविष्यति वेति सन्दिहानोऽपि स्यात्, परन्तु स सङ्गमो न संशयितः, अपि तु सर्वथैवास्मावनीयः, अतएव तन्निमित्तं प्राणत्यागः कथङ्कारमपि नोपयुज्यत इत्या-शयः । तु किन्तु भगवत्या स्वया स्वयम् आत्मनैव ततो महापुरुषात् पुनर्भूयः समागमसरस्वती भूयोऽपि भवत्या अनेन सह भविष्यति सङ्गमः इति समागमविषया वाक् समाकण्ठिता श्रुता, अतएव अनुभवे च स्वस्यैव प्रत्यक्षे च को विकल्पः सन्देहः, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । अतः सन्मिलनावश्यम्भावात्तन्नि-मित्तं भवत्यावश्यं प्राणधारणं विधेयमित्याशयः ।

अथ सा यदि मिथ्या भवेदित्याह—कथमिति । न विद्यते प्राकृती इतरजनसाधारणी लौकिकी आकृतिः आकारो येषां तेषाम्, अतएव महात्मनां महापुरुषाणाम्, सुतरामेव अवितथगिराम् असत्य-वाचाम्, गरीयसापि कारणेन उत्कृष्टेनापि हेतुना, गिरि वचने वैतथ्यम् असत्यत्वं कर्तुं, कथम् आस्पदं

पतिके,—जिसकी महिमा महादेवके वरदानसे बढ़ गई थी [यशोका कथा-प्रसङ्ग ऐसा है कि—यून-पराजित पाण्डव द्रौपदीके साथ वनमें बास कर रहे थे । किसी समय सिन्धुराज जयद्रथने शिकार खेलनेके लिए वन में प्रवेश किया । उसने अत्यन्त सुन्दरी द्रौपदी को देखा । बाद उस पर मोहित होकर वह उसे अपहरण कर ले गया । पाण्डव उस समय वहाँ नहीं थे । जब वे लौटे तब जयद्रथ का कृत्य देखकर उसके पीछे दौड़ कर द्रौपदीको छुड़ा लये । भीम-सेनने तो जयद्रथको अधिक तह किया पर बादमें द्रौपदीके कहनेसे छोड़ दिया । उसके बाद जयद्रथने कठिन तपस्या करके सदाशिव भगवान् आशुतोषको प्रसन्न किया और उनसे पाँचों पाण्डवोंको मारनेका वरदान माँगा । शङ्करने कहा—यह सम्भव नहीं पर तुम पार्थ (अर्जुन) के अतिरिक्त, अन्य पाण्डवोंको संग्राम क्षेत्रमें पराजित कर सकोगे] अर्जुनके हाथसे मारे जाने पर भी उसके पीछे प्राण-परित्याग नहीं किया था । इसी प्रकार अन्य भी राक्षस, देव, दानव, मुनि, मनुष्य और सिद्ध गन्धर्वोंके मध्यमें हजारों कन्याओंके विषयमें सुना जाता है कि—उन्होंने भर्तृ-रहित (विधवा) होने पर भी जीवन धारण किये थे ।

मृत-व्यक्तिके साथ फिरसे मिलन हो सकता है, नहीं भी हो सकता है' इस प्रकारका संशय भी यदि रहे, तो ऐसा होने पर भी प्राण-परित्याग किया जा सकता है । किन्तु आपने तो अपनेसे ही, उस महापुरुषके मुखसे पुनर्मिलन होनेकी वाणी अच्छी तरहसे श्रवण किया है; इसलिए अपने प्रत्यक्षीकृत विषयमें (अनुभव हो जाने पर) उसमें क्या शङ्का हो सकती है । विशेषतः, गुरुतर कारण रहने पर भी इस प्रकारकी अलौकिक आकृति और सत्यवादी महापुरुषोंके वाक्यमें, मिथ्याभाव आकर किस प्रकार प्रतिष्ठा प्राप्त कर सकता है ? (अर्थात् उन लोगों

१. कश्चिद् 'जयद्रथे' इति पाठो नावलोक्यते । २. वृद्धयः । ३. विधुर । ४. सन्दिग्धो यदि समागमः स्यात् । ५. स्वयमेव तन्पुनः समागमवचः श्रुतम् ।

उपरतेन च सह जीवन्त्याः कीदृशी समागतिः, अतो निःसंशयमसावुपजातकारुण्यो महात्मा पुनः प्रत्युज्जीवनार्थमेवैनमुत्तिष्ठ्य सुरलोकं नीतवान् । अचिन्त्यो हि महात्मनां प्रभावः, बहुप्रकाराश्च संसारवृत्तयः, चित्रश्च दैवम्, आश्चर्यातिशययुक्ताश्च तपःसिद्धयः, अनेक-विधाश्च कर्मणां शक्तयः । अपि च सनिपुणमपि विमृशद्भिः किमिवान्यत्तदपहरणे कारणमा-शङ्क्येव जीवितप्रदानादृते । न चासम्भाव्यमिदमवगन्तव्यं भगवत्या, चिरप्रवृत्त एष पन्थाः । तथाहि, विश्वावसुना गन्धर्वराजेन मेनकायामुत्पन्नां प्रमद्वरां नाम कन्यकामाशीविपविलुप्त-जीवितां स्थूलकेशाश्रमे भार्गवस्य च्यवनस्यैव नप्ता प्रमिततनयो मुनिकुमारको रुक्मनाम स्वायु-

प्रतिष्ठां कुर्वत् विदध्यात्, अपि तु न कथमपीत्यर्थः । अतो नूनमेव सम्मिलनं भविष्यतीत्यभिप्रायः ।

ननुरतजीवितयोध सङ्गमः सर्वथासम्भव इत्यत आह—उपरतेति । उपरतेन मृतेन । जीवन्त्याः प्राणधारणं कुर्वन्त्यास्तव । समागतिः सङ्गतिः, अतोऽस्मादेतोः निःसंशयं निःसन्देहम् । उपजातकारुण्यः तपन्नदयः । प्रत्युज्जीवनार्थमेव पुनः प्राणाऽऽधानार्थमेव, एनं पुण्डरीकम् । नीतवान् प्रापितवानित्यनुमी-यत इत्याशयः ।

ननु पुनः प्राणाऽऽधाने तस्य किं नाम सामर्थ्यमित्यत आह—अचिन्त्य इति । महात्मनां महानु-भावानां प्रभावो महिमा अचिन्त्यः अनाकलनीयः, सुतरां स महानुभाव स्वमाहात्म्येनैवैतं प्रत्युज्जीव-येदिति भावः । संसारप्रवृत्तयः जगद्व्यापाराश्च बहुप्रकारा अनेकमेदमिच्छाः, तस्मादप्यस्य प्राणधार-णसम्भावनेत्याशयः । दैवं भागधेयं च चित्रम् आश्चर्यसामर्थ्यकम्, अस्मादप्यस्य जीवनसम्भावनेत्या-शयः । तपःसिद्धयश्च आश्चर्यातिशययुक्ताः अद्भुताधिक्यसहिताः, स्वस्यैव तस्य तद्विद्यमानत्वाध्याण-धारणसम्भावनेति भावः । कर्तव्यां पूर्वापार्जितशुभाशुभानां शक्तयः सामर्थ्यानि अनेकविधा नानाप्रकाराः, तस्मादप्यस्य जीवनप्राप्त्याशेयमभिप्रायः ।

अथान्यप्रयोजनमपेक्ष्यैव तदपहरणं सञ्जातं भवेदिति चेत्तत्राह—अपि चेति । सुनिपुणम् अत्यन्त-सुखं यथा स्यात्तथा विमृशद्भिरपि चेतसा, वितर्कयद्भिरपि अस्माभिः तदपहरणे मृत्कुमारापहरणे जीवि-तप्रदानादृते प्राणदानं विना, कारणं निमित्तं किमिव आशङ्क्येत सन्देह विपर्ययिक्रियेत ।

ननु मृतस्य प्रत्युज्जीवनं सर्वथासम्भवमेवेत्यत आह—नचेति । भगवत्या त्वया इदं प्रत्युज्जीवनम् असम्भाव्यमानम् अवदमानमिति न चावगन्तव्यं न ज्ञातव्यम् । एष प्रत्युज्जीवनलक्षणः पन्थाः पद्धतिः चिरप्रवृत्तः घट्टकालादेव प्रचलितः, अतो नासम्भाव्यमित्याशयः ।

अथ तदवलोकितं समाकर्णितं वा वेद्ध्यैवेत्यत आह—तथाहिति । विश्वावसुना पृथञ्जामकेन गन्धर्व-राजेन मेनकायां तदावपायां योषितिः उपरान्तं प्रादुर्भूतां प्रमद्वरामिति नाम्नीं कन्यकां पुत्रीम् आशीवि-पेण सप्रेण विलुप्तं विनाशितं जीवितं श्रुतितं यस्यास्ताम् 'आशीस्तालुगता जिह्वा तया विद्धो न जीवति' इति रामाश्रमी । स्थूलकेशस्य तद्यामकमुनेः आश्रमे, भार्गवस्य मृगुवंशोत्पन्नस्य च्यवनस्य तदावपमुनेः नप्ता पीत्रः प्रमितेः तत्संज्ञकस्य मुनेः तनय नाम्नो रुक्मनाम्ना मुनिकुमारकः स्वायुपोऽर्थेन योजितवान् स्वकीयायुपोऽर्थं संयोज्य जीवितवानित्यर्थः । इदमितिवृत्तं महाभारतादि पर्वण्येवम्—

की बान्नी मृत नहीं हो सकती) । मरे हुए व्यक्तिके साथ जीते हुए व्यक्तिका मिलन किस प्रकार हो सकता है ! इसलिए इस विषयमें किसी प्रकारका सन्देह नहीं है कि—आपके दुःखको देखकर उस महापुरुषको दया उत्पन्न हो गई इसलिए वे महात्मा फिरते उनकी जीवित करनेके लिए ही उठा कर सुरलोकमें ले गए हैं । क्योंकि महात्मनाओंका प्रभाव अचिन्त्य (विचारनेका अविषय) होता है, संसारकी शक्तियाँ अनेक प्रकार की होती हैं दैवकी शक्ति भी विचित्र है; तत्त्वोंकी सिद्धि भी अत्यन्त आश्चर्यकारिणी है एवं धर्म और अधर्मकी शक्ति भी नाना प्रकारकी होती हैं । फिर अत्यन्त सूक्ष्म विचार करने पर भी उनकी उठा ले जानेके विषयमें जीवन-दानसे अतिरिक्त अन्य किस कारणकी आशङ्का की सकती है ? इस (मृत व्यक्तिको फिरते जीवनदान करने) में आपको असम्भव नहीं मानना चाहिए, क्योंकि—यह पद्यति तो विरकालते ही चली आ रही है । देखिए—गन्धर्वराज विश्वावसुते मेनकामें उत्पन्न हुई प्रमद्वरा नामकी कन्या जब सर्पके काटनेसे मर गई तब स्थूलकेशके आश्रममें मृगुनन्दन च्यवन के पीत्र और प्रनतिके पुत्र रुक्मनामक मुनिकुमारने अपने अपने आयुका आधा भाग देकर उसको बचा दिया था । महावीर अर्जुन, जब अश्वमेधीय अश्वके पीछे जाते २ मणिपुरमें उपस्थित हुए थे और संग्राममें

१. तद् । २. प्रवृत्तयः प्रकृतयः । ३. तज्जीवित । ४. अत्र 'सर्वथा' इति ह्यचिदधिकः पाठः ।

५. ह्यचिद् च्यवनस्येति पदं न विद्यते ।

घोऽर्जुनं योजितवान् । अर्जुनञ्चाश्वमेधतुरगानुसारिणम्^१ आत्मजेन बभ्रुवाहननाम्ना समर-
शिरसि शरापहतप्राणम्^२, उलूपी^३ नाम नागकन्यका सोच्छ्वासमकरोत् । अभिमन्युतनयञ्च
परीक्षितम्^४ अश्वत्थामास्त्रपावकपरिप्लुष्टम्, उदरादुपरतमेव विनिर्गतम्^५, उत्तराप्रलापोपजनि-
तकृपो भगवान् वासुदेवो दुर्लभानसून् प्रापितवान्^६, उज्जयिन्याञ्च सान्दीपनिं^७ द्विज-तनयम्-

स्थूलकेशाश्रमस्य नदीतीरे विश्वावसुना मेनकायामुत्पादिता काचित्कन्या । स्वाश्रमे तामादाय
पालयामास स हि मुनिः । अथ तारुण्ये वयसि विद्यमानां मृगोः प्रपौत्रो रुहस्तां दृष्ट्वा मृगं मुमोह ।
अहर्निशं तमेव विचिन्त्यमानं सर्वदा सर्वकार्येषूपासीनं स्वपुत्रं निरीक्ष्य प्रमतिः स्थूलकेशं तां दातुं ययाचे ।
सोऽपि सुसुहृत् करिष्याम्यवश्यं परिणयमिति प्रतिश्रुतवान् । ततश्च तदर्थं सामग्रीमेकत्रीकरणात् कृतः
सुमहानुयोगः । अथ कोऽपि सर्पः प्राङ्गणे क्रीडन्तीं तां प्रमद्वरां दृष्टवान् । तच्छ्रुत्वा तज्जिवासिनो मुनयः
पर्यमुद्युष्टुः । रुहस्तद्विप्रे गे प्राणमपि त्यक्तुमचेष्टत । ततो देवदूताः समागत्योक्तुः—कथमेवं करोषि यदि
तज्जीवनं कामयसे तदा स्वायुषोऽहं तस्यै प्रयच्छामि । अथ विश्वावसुसहिता देवदूता धर्मराजमुपेत्य प्रणिपत्य
च निवेद्ययामासुस्तद्वृत्तान्तम् । ततो धर्मराजेन स्वायुषोऽर्धदानेनाज्ञप्तो रुहस्तां जीवयित्वा विभिन्नोपयेमे ।

अर्जुनमिति । अश्वमेधस्य यः तुरगोऽश्वः सवतुगामिनं तदनुयायिनं बभ्रुवाहननाम्ना एतदभिधेयेन
आत्मजेन पुत्रेण, समरशिरसि सङ्ग्राममूर्धनि शरेण शरताडनेन अपहृता विनाशिताः प्राणा जीवनानि
यस्य तं तादृशम्, उलूपी एतस्मादिका अर्जुनविवाहिता नागकन्या बभ्रुवाहनविमाता । सोच्छ्वासं
सजीवनमणिस्पर्शनेन संजीवनम् अकरोत् कृतवती । इदमिति वृत्तनखनेष्वपर्वण्येवम्—

तथाहि—राज्ञा युधिष्ठिरेणाश्वमेधयज्ञनिमित्तं सर्वतो विजयाय चाश्वं मुमोच, रक्षश्च ससैन्योऽर्जुन-
स्तमनुजगाम । सर्वत्रकृतविजयोऽर्जुनो मणिपुरराज्यशासकं सकलगुणवरिष्ठं चित्राङ्गदायामुरपन्नं बभ्रुवाहनं
पुत्रं प्राप्तवान् । पितुः समागमनं श्रुत्वा बहुशोऽभ्यर्चितः सन्मानितश्च बहुभिरुपहारैर्वभ्रुवाहनः पित्रा
भस्मिन्तः विमात्रा नागकन्यया तत्क्षणं भुवं विदार्य समागतया च सोरसाहितो युद्धाय समुद्युक्तो
बभूव । ततश्च तत्र विपाक्तैर्वाणैर्गतां मुनिवाकरोत्पितरम् । स्वयमपि तत्प्रहितनिशितशरैर्जंजीकृत-
शरीरो मुमूर्च्छं च । अथ चित्राङ्गदस्तन्माता बहुशो विलप्योलूषीं जुगुप्सितं कर्मेतत्तया विहित-
मिति ब्रूवन्ती तामघोमुखं नयन्ती स्वामिजीवनाय पन्यानमन्वेषयन्ती मूर्च्छितपुत्रमप्यगणयन्ती भनश-
नेन प्राणोत्सर्गमपि कर्तुं यतमाना आसीत् । तस्मिन्नेव काले बभ्रुवाहनः संज्ञमवाप, अवाप्य च गतासुं
तातं निरीक्ष्य पथ्यनुद्युक्तश्च । तजीवनयोर्लूषीं बहुशोऽभ्यर्थयमानस्तद्विरहे स्वयमप्यनशनेन मर्तुमियेष ।
ततश्चोलूषीं सजीवनमणि स्मरणेनोपरिधतमादाय बभ्रुवाहनाय दत्तवती । तेन हृदये विन्यस्तः सुसौरियत
इवार्जुनः उत्थायाम्बजं हृदयेन परिप्वज्य प्रशंसयामासेति ।

अनीति । अश्वत्थामा द्रोणाचार्यसुतः तस्य अस्त्रपावकेन शस्त्राग्निवा परिप्लुष्टं सर्वतो भस्मीभूतम्,
उदरात् गर्भाशयात् उपरतं मृतमेव विनिर्गतं निःसृतम्, पूर्वविधम् अभिमन्युतनयम् अर्जुनपौत्रं परीक्षि-
तम्, उत्तरायाः प्रलापेन विलापेन जनिता उत्पादिता कृपा कृपा यस्य तादृशो भगवान् वासुदेवो
नारायणः दुर्लभान् दुष्प्रापान् असून् प्राणान् प्रापितवान् प्रदत्तवान् । अश्वस्येव स्थाम औजित्यमस्येति
अश्वत्थामा, शृषोदरादित्वासायु ।

इदमपीति वृत्तमश्वमेधपर्वण्येवम्—अर्जुनेन द्रोणाचार्येण पितरि हतेऽतीवक्रुद्धोऽश्वत्थामा
उत्तरागमस्यं परीक्षितं द्रष्टाक्षेण गतासुमकरोत् । जन्म समये मृत एव पुत्रो जात इति श्रुत्वा
शोकविह्वलाः कुन्त्यादयः समभवन् । तत्र कुन्ती कर्णमिर्वचोभिर्भगवन्तं वासुदेवमभ्यर्थयामास
जीवनदानयेति । जातदयो भगवान् सूतिकागृहे प्रविश्य तत्राप्युत्तरयाऽभिमन्युपत्न्या बहुशोऽभ्यर्चितः
पूर्वप्रतिज्ञातक्रमेण तं जीवयामासेति ।

उज्जयिन्यामिति । उज्जयिन्यां विशालायाम् । स एव भगवान् वासुदेव एव, सन्दीपयति प्रज्वाल-

नके ही पुत्र बभ्रुवाहनने शरप्रहार करके उनके प्राण हर लिए थे तब नागकन्या अर्जुनभार्या उलूपीने सजीवनी-
मणिका स्पर्श कराकर उसे जीवित किया था । अभिमन्युके पुत्र परीक्षित जब अश्वत्थामाके आग्नेबाहु द्वारा सर्वतो-
भावसे दग्ध हो (जल) कर मृत अवस्थाने ही गर्भसे निकले थे तब उत्तराके विलापसे दयालु होकर भगवान्
श्रीकृष्णने फिरसे उन्हें दुर्लभ प्राण-दान किया था और उज्जयिनीमें त्रिमुक्ता-वन्दितवरण वहाँ भगवान् सान्दीपनि-

१. तुरगानुगामिनम् । २. शरीरं हतप्राणम् । ३. उलूपा । ४. परीक्षितम् । ५. निर्गतम् ।
६. भगवांश्चराचरपुस्वादिदेवो दुर्लभैरनुभियाजितवान् । ७. सन्दीपनि ।

नन्कपुरादपहृत्य त्रिभुवनचन्द्रितचरणः स एवानीतवान्^१ । अत्रापि^२ कथञ्चिदेवमेव^३ भविष्यति । तथापि^४ किं क्रियते, क उपालभ्यते^५ । प्रभवति हि भगवान् विधिः, चलवती च नियतिः, आत्मे-
च्छया न शक्यमुच्छ्वसितुमपि, अतिपिशुनानि चास्यैकान्तनिष्ठुरस्य दैवहृतकस्य विलसितानि^६
न क्षमन्ते^७ दीर्घकालमव्याजरमणीयं प्रेम । प्रायेण च निसर्गत एवानायवत्-स्वभावमङ्कुराणि-
सुखानि, आयवत्-स्वभावानि च दुःखानि । तथाहि कथमप्येकस्मिन् जन्मनि समागमः, जन्मा-
न्तरसहस्राणि च विरहः^८, प्राणिनाम् । अतो नार्हस्यनिन्द्यमात्मानं निन्दितुम्, आपतन्ति हि
संसारपथमतिगहनमवतीर्णानामेते वृत्तान्ताः, धीरा हि तरन्त्यापदम्^९ इत्येवंविधैरन्यैश्च मृदु-

यनि यज्ञाग्निमिति सन्दीपनः तस्यापत्यं पुमान् सान्दीपनिः तद्यामा कश्चिद्ब्राह्मणः तस्य तनयं पुत्रम्
अन्तकपुराद् यमपुरात् अपहृत्य आनीतवान् आपितवान् ।

पुरा किल उपाचविधयो रामकृष्णयोरुरोधेन गुरुः सान्दीपनिः पञ्चजनदैव्यापहृतं निजपुत्रं गुरु-
दक्षिणारूपेण कामयाञ्छते । भगवान् बासुदेवस्तु सागरं प्रविश्य पञ्चजनं धिनारय, तत्राप्राप्तं गुरुतनयं
यमपुरादानीय गुरुदक्षिणीप्रकारेति हरिवंशपुराणीयकथा ।

अयानीति । अत्रापि अस्मिन् पुण्डरीकौदन्तेऽपि, कथञ्चित् केनापि प्रकारेण एवमेव प्रयुज्जीवनवपुन-
र्जीवनम् । क उपालभ्यते निन्द्यते । विधिः कथा, प्रभवति सर्वं विधातुं शक्नोति, चलवती दीर्घवती
नियतिर्भाष्यं च प्रभवति । उच्छ्वसितुं श्वासप्रधामो विधातुमपि । अनिनिष्ठुरस्य अत्यन्तनिष्ठुरस्य अस्य
दैवहृतकस्य दुर्भाग्यस्य अतिपिशुनानि अत्यन्तखलानि विलसितानि चरित्राणि कर्तृनि, अव्याजं निष्कप-
दम् अत एव रमणीयं मनोहरं प्रेम दीर्घकालं बहुसमयं न क्षमन्ते महन्ते ।

प्रायेणेति । प्रायेण बाहुव्ययेन निसर्गनः स्वभावत एव अनापतस्वभावानि अर्धांशानि सौख्यसानीध्यः,
च नानि मङ्कुराणि नखराणि चेति तानि सुखानि आनन्दाः, आयतस्वभावानि दीर्घाणि असंख्यसानीध्यः
स्थायिनि च दुःखानि क्लेशाः । अस्य विषयस्य स्फोरगाय वाचस्तरतिष्ठतो भामतीप्रण्योऽवलोकनीयः ।

उपाह्वानि । प्राणिनां संसारिणं कथमपि महता क्लेशेन । समागमः सम्मेलनम्, जन्मान्तरसह-
स्राणि भवान्तरसहस्राणि च यावत् विरहो वियोगः ।

प्रकृतम् आभाववचनमुपसंहरति—अत इति । अनिन्यम् अगर्ह्यम् आत्मानं स्वम्, निन्दितुं गर्हितुं
नार्हसि न योग्याऽसि, डि यनः, एते वृत्तान्ता एतादृशा आपद्रूपा व्यापाराः, अतिगहनम् अत्यन्तभीषणं
संसारपथं संछ्वित्तानां भवतीर्णानाम् आयातानां सांसारिकजनानां समीप इत्यर्थः आपतन्ति उपस्थिता
भवन्ति, तत्र तु धीरा हि धैर्यशालिन एव आपदं कष्टं तरन्ति तपारं प्राप्नुवन्ति, न पुनरधीरा इत्यर्थः,
अत एव धैर्यमाश्रित्य समयं प्रतीक्षन्वेत्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः ।

इत्येवमिति । एवंविधैः एतादृशैरुक्तैः अन्यैश्च मृदुभिः सुकुमारैः उपसान्वतैः आश्वासवचनैः

नानक एक ब्राह्मणके पुत्रको यम-गृहसे निकाल कर लाए थे । इसलिये इस बटनमें भी इस रूपका ही कुछ होगा ।
देखो होने पर भी क्या किया जाय ? किन्तु निन्दा करें ? भगवान् विनाता ही सब कर सकते हैं, माग्य प्रबल
है, किन्तु कोई भी बर्तनी इच्छते क्षम-प्रधास भी नहीं के सकता, विषयतः—अत्यन्त निष्ठुर 'दुष्ट' दैवके चरित्र
भी अति क्रूर है, इसलिए वह अत्यन्त मनोहर प्रेम्को दीर्घकाल तक सहन नहीं कर सकता । प्रायः करके
देहने में जाता है कि—सुख, स्वभावसे ही अलङ्कालस्थायी, किन्तु दुःख, विस्तृत और विरहयायी होता है ।
देखिए—प्राणिनियोंको किसी एक जन्ममें किसी प्रकारसे निन्दन हो जाता है किन्तु विरह, सहस्र जन्मान्तर तक
रहता है । इसलिये किसी अनिन्दनीय आत्माकी निन्दा करना अनुचित नहीं है, क्योंकि—अत्यन्त भयंकर संसारके
मार्गमें अवतारों केकर चलते हुए मनुष्योंको ऐसी ऐसी विचित्री बटनारें अवश्य ही उपस्थित होती रहती हैं । तब
उत्तेके मध्यमें धीर-महत्तेके ही व्यक्ति उस विचित्रता पर पाते हैं' ऐसे ऐसे अनेक प्रकार के कोमल आश्वसनावाक्योंसे

१. पुरातिष्ठनचन्द्रितचरणः स एवानीतवान् । २. कश्चिद् 'अत्रापि' इति पाठो न विद्यते । ३. कश्चिद्
'नन्दि' इत्यधिकः पाठः । ४. किमुगच्छते । ५. विवक्षितानि । ६. क्षमन्ते । ७. अनापुनः । ८. अनापुनः ।
९. एकजन्मसमाप्तो बहूनि जन्मान्तरसहस्राणि तु विरहः ।

भिरुपसान्वनैः संस्थाप्य तां पुनरपि निर्मरजलेनाञ्जलिपुटोपनीतेनानिच्छन्तीमपि बलात् प्रक्षालितमुखीमकारयत् ।

अत्रान्तरे च श्रुतमहाश्वेतावृत्तान्तोपजातशोक इव समुत्सृष्टदिवसव्यापारो रविरपि भगवानधोमुखतामयासीत् अथ क्षीणो दिवसे, परिणत-प्रियङ्गु-मञ्जरी-रजोनिभेन पिञ्जरिम्णा-रज्यमाने विलम्बिनि ब्रध्नमण्डले, अविरल-कुसुम्भं कुसुम-रस-रक्त-दुकूल-कोमलेन चास्तात-पेन मुच्यमानेषु दिङ्मुखेषु, चकोर-नयन-तारका-कान्तिना च पिङ्गलिम्ना विलिप्यमाने तिरो-हितनीलिम्नि ज्योम्नि, कोकिल-विलोचन-च्छवि-बभ्रूणि चारुणयति साध्ये भुवनमर्षिषि, यथाप्रधानमुन्मिषत्सु ग्रहग्रामेषु, वनमहिषमलीमसवपुषि च लोचनमुपि सुषित-तारकापथ-

संस्थाप्य प्रकृतिस्थो विधाय, चन्द्रापीडः अञ्जलिपुटोपनीतेन निर्मरजलेन प्रस्नवणसलिलेन, अनिच्छन्ती-मपि वक्त्रप्रक्षालनमनमिलयन्तीमपि तां महाश्वेतां बलात् हठात् पुनरपि भूयोऽपि प्रक्षालितमुखीं धौता-ननाम् अकारयत् व्यधापयत् ।

अत्रेति । किञ्चेति चार्थः, अत्रान्तरे अस्मिन्नवसरे, श्रुतेन आकर्णितेन महाश्वेताया वृत्तान्तेन उदन्तेन उपजातः उत्पन्नः शोको यस्य स तथोक्त इव सन्, समुत्सृष्टः उज्जितो दिवसव्यापारो दिनकृत्यम् प्रकाश-यानरूपं गृहकृत्यञ्च येन सः, अन्योऽप्युत्पन्नशोकः गृहकृत्य परित्यज्य अधोमुखतां गच्छति ।

अतएवैह कार्येण सूर्ये शोकव्याधितनायकव्यवहारसमारापात् समालोक्तः, शोकोरप्युत्प्रेक्षणात् क्रियोप्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

अथेति । दिवसे वासरे । पारणता पक्षा या प्रियङ्गुमञ्जरी फलिनीवल्लरी तस्या रजोनिभेन पराग-सदृशेन, पिञ्जरस्य भावः इति पिञ्जरिमा पृष्ठादिवादिमनिच्च प्रत्ययः, तेन पिङ्गलवर्णेन रज्यमानो पिञ्जरतां नीयमाने, ब्रध्नमण्डले सूर्यविम्बे विलम्बिनि गगनावरोहिणि सति । आर्योपमा ।

अविरलेति । किञ्च, दिङ्मुखेषु, अविरलं सान्द्रं यत् कुसुम्भकुसुमानां महारजनपुष्पाणां रसेन निर्यासेन रक्तं रूपितं दुकूलं सूचमवन्न तद्वत् कोमलेन मृदुलेन सुखस्पर्शनव्यर्थः 'कुसुम्भं हमनि महारजने ना कमण्डलौ' इति मेदिनी, अस्तातपेन अस्तसामयिकसूर्यालोकन, मुच्यमानेषु यथाक्रमं परित्यज्यमानेषु सत्सु । लुप्तोपमा ।

चकोरेति । अपि च, तिरोहितः सायङ्कालीनातपप्रसरादाच्छादितो नीलिमा यस्य तस्मिन् ज्योम्नि गगने, चकोरस्य विषसूचकस्य पक्षिणो नयनयोर्लोचनयोः तारकावत् कनानिकावत् कान्तिः शोभा यस्य तथोक्तेन, पिङ्गलिम्ना पिङ्गलवर्णेन विलिप्यमाने विलेपनविपरीक्रियमाणे सति । उत्तालङ्कारः ।

कोकिलेति । अपि च, कोकिलस्य पिकस्य विलोचनच्छविरिव नेत्रकान्तिरिव, बभ्रू पिङ्गलं तस्मिन् सान्ध्यं सायङ्कालीने अर्चिषि तेजसि, भुवनं ससारम् अरुणयति आरक्तं विदधति सति । उत्तालङ्कारः ।

यथेति । ग्रहग्रामेषु नक्षत्ररूपशुकादिग्रहसमूहेषु, यथाप्रधानं मुख्यानामुदयानुमारेणेत्यर्थः, उन्मिषत्सु उदयेन द्योतमानेषु सत्सु ।

वनेति । वनमहिषस्यैव अरण्यरक्षाचरस्येव मलीमसं मलिनं वपुः स्वरूप यस्य तस्मिन्, लोचनं नयनं

उस (महाश्वेता) को प्रकृतिस्थ करके चन्द्रापीडने फिर अञ्जलिपुटमें धरनेका जल लाकर, इच्छा नहीं रहने पर भी बलपूर्वक (हठसे) उसका मुखप्रक्षालन कराया (मुँह धुलाया) ।

उसी समय भगवान् सूर्य भी महाश्वेताका वृत्तान्त श्रवण करनेसे मानो शोक-खिन्न होकर दिवसव्यापार परित्याग कर अधोमुख हो गये । उसके बाद जब दिन क्षीण हो (शेष रह) गया; आकाशमें लटकता हुआ सूर्य-मण्डल पक्षी हुई प्रियङ्गुलताकी मञ्जरी के रेणुके समान पिङ्गल वर्ण रंगसे रजित हो (रँग) गया; कुसुमके फूलके रससे रँगे हुए और घन सूक्ष्म-वस्त्रके समान कोमल अस्तकालीन सूर्यालोक (धूप) ने क्रमशः समस्त दिशाओंके मुखोंको छोड़ दिया; आकाशका नीला रंग दूर हो गया. क्रमशः चकोर पक्षीके नयनकी कनीनिकाके समान कान्ति सम्पन्न पिङ्गलवर्णसे समस्त आकाश लित हो गया; कोकिलके नेत्रोंके समान पिङ्गलवर्ण सन्ध्याके आलोकसे जगत् लाल हो गया; नक्षत्रसमूह प्रधानोंके अनुक्रमसे उदय पाने लगे; वन-महिषके समान मलिन (श्याम) वर्णवाला,

१. अत्रान्तरे महा । २. ... रजोनिभे । ३. विरज्यमानेऽपि । ४. क्वचित् 'कुसुम्भ' इति पदं नोपलभ्यते ।

५. विमुच्यमानेषु । ६. ... तारकाकारकान्तिना । ७. अरुणायति । ८. ग्रहग्रामणीषु । ९. वनमलीमसवपुषि ।

१०. 'लोचनमुपि' इति पाठो हि क्वचिन्न दृश्यते ।

प्रथिम्नि कालिमानमातन्वति शर्वरे तमसि, अतनु-तिमिर-तिरोहित-हरितभासुं गहनतां या-
न्तीषु तरुराजिषु, रजनि-जल-चिन्दु-जाल-जनिव-जडिन्नि बहल-वन-कुसुम-परिमलानुमित-
गमने चलित-लता-विटप-गहने^३ प्रवृत्ते च पवने, निद्रा-निभृत-पतत्रिणि त्रियामामुखे, महा-
श्वेता मन्दं मन्दमुत्थाय भगवतीमुपास्य पश्चिमां सन्ध्याम्, कमण्डलुजलेन प्रक्षालितचरणा
वल्कलशयनीये सखेदमुष्णञ्च निःश्वस्य^४ निषसाद । चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय सकुसुमं प्रस्रवणजला-
ञ्जलिमवकीर्य^५ कृतमन्ध्याप्रणामस्तस्मिन्, द्वितीये शिलातले मृदुभिर्लतापल्लवैः शय्यामक-
ल्पयत् । उपविष्टश्च तस्यां पुनःपुनः^६ तमेव मनसा महाश्वेतावृत्तान्तमन्वभावयत् । आसी-

मुष्णाति अवलोकनसामर्थ्यमपहरतीति तस्मिन् । अनेन गाढस्वमुपपादितम् । मुषितः अपहृतो व्या-
प्योऽवलोकननिरोधेनापवत् बोधितः तारकापथस्य आकाशस्य प्रथिमा विस्तारो येन तस्मिन्, अनेन
सर्वश्यापिखं द्योतितम् । शर्वर्यो रात्रेरिदमिति शर्वरं तस्मिन् 'तस्येदन्' इत्यण्, तमसि अन्धकारे,
कालिमान संसारस्य श्यामलिमानम् आतन्वति विस्तारयति सति ।

इह लुप्तोपमा वृष्यनुप्रासश्च अनयोः परस्परं नैरपेक्षयेन संसृष्टः ।

अतन्वति । अतनुमिर्निघडैः तिमिरैः अन्धकारैः तिरोहिता आच्छादिता हरिता हरिद्वर्णा भाः
कान्तयो यासां तासु, तरुराजिषु वृचपल्लिषु गहनताम् अन्तरालानवलोकनेन सान्द्रतां यान्तीषु गच्छ-
न्तीषु सन्धु । वृष्यनुप्रासः ।

रजनीति । रजनिचिन्दुजालं मुपारकणसमूहः तेन जनिता उत्पादिता जडिमा शीतलता यस्य
तस्मिन्, बहलैः अथधिकैः वनकुसुमानाम् अरण्यपुष्पाणां परिमलैः सुगन्धिभिः अनुमितं ज्ञापितं गमनं
यस्य तस्मिन्, तथा चलितं कम्पितं लताविटपानां वल्लीकिसलयानां गहनं (वनं) समूहो येन
तस्मिन्, पवने समीरे च प्रवृत्ते वहति सति । त्रयाणां विशेषणानां यथाक्रममुपादानेन शीतस्वमन्दस्व-
सुगन्धश्चानि गुणत्रयाण्युक्तानीत्यभिधेयम् ।

इह वृष्यनुप्रासच्छैकानुप्रासान्त्यानुप्रासा यथोचितमूहनीयाः ।

निद्रंति । निद्रया प्रमोहया निभृता निःशब्दाः पतरिष्वणः पक्षिणो यत्र तस्मिन्, त्रियामामुखे
प्रदोषसमये प्रवृत्ते सति ।

महेति । मन्दं मन्दं शनैः शनः उत्थाय, भगवतीं माहात्म्यवतीं पश्चिमां सन्ध्यां सायङ्कालीन-
सन्ध्याम् उपास्य उपासनां कृत्वा, कमण्डलुजलेन कुण्डिकानीरेण प्रक्षालितचरणा धौतपादा वल्कल-
शयनीये तक्षकशय्यायां सखेदं सखिभ्यः उष्णं च निःश्वस्य निःश्वासं प्रमुच्य निषसाद उपविशेत् ।

चन्द्रेति । सकुसुमं सपुष्पं प्रस्रवणजलाञ्जलिं निर्झरसलिलाञ्जलिम् अवकीर्य^५ सूर्यं लघ्वीकृत्यार्घवेन
निक्षिप्य, कृतौ विहितौ सन्ध्याप्रणामौ सन्ध्येष्टदेवतानमस्कारौ येन सः, तस्मिन् मण्डपिकास्थले द्वितीये
तत्संज्ञाकृतादन्यस्मिन् शिलातले प्रस्तरतले मृदुभिः सुकुमारैः लतापल्लवैः बल्लीकिसलयैः शय्यां शयनी-
यम् अकल्पयत् अकरोत् ।

उपेति । तस्यां शय्यायाम् । महाश्वेतावृत्तान्तं महाश्वेतोदन्तम् अन्वभावयत् अचिन्तयत् । अयं कुसु-

लोगोंकी दृष्टि-शक्तिको लोप करता, आकाशके विस्तारको हास करता, रात्रिका अन्धकार उत्तरोत्तर सर्वत्र अधिक
कालिमाको विस्तार करने लगा; अपना हरा रंग गाढ़े (घने) अन्धकारमें तिरोहित हो (डक) जानेसे वृक्षोंकी
झाड़ियों और भी गहन होने लगा; रात्रिके शिशिरचिन्दुओंसे शीतलता उत्पन्न करती—वन्य पुष्पोंके प्रचुर
सौरभसे जिसके चलनेकी सूचना होती थी ऐसी—लता और वृक्षोंकी कुओंकी कँपाती हवा बहने लगी; और
प्रदोषकाल उपस्थित होनेसे पक्षीगण निद्राके कारण नि शब्द हो गए, तब महाश्वेता धीरे धीरे उठ कर
माहात्म्यशालिनीं सायं सन्ध्याकी उपासना कर, कमण्डलुके जलसे पैर धोकर, विषादके साथ उष्ण निःश्वास
(गरम साँस) लेकर अपने वल्कलमय शय्या (बिछीने) के ऊपर जा बैठी । इतनेमें चन्द्रापीडने भी उठ कर
कुसुमोंके सहित अञ्जलिपुटसे झरनेका जल लेकर सूर्यके उद्देश्यसे अर्घ्य-दिया, बाद सन्ध्या और इष्टदेवताको नमस्कार
कर कीमल लता-पल्लव-द्वारा उस द्वितीय शिलातल पर शय्या निर्माण किया (बिछीना बिछाया) । उसके बाद उस

१. हरिततासु हरितासु । २. वनराजिषु, तारकोषु; राजिषु । ३. वने प्रवृत्ते निद्रा । ४. उष्णं
निःश्वस्य । ५. अवकीर्य सन्ध्यां प्रणामम् । कुत..... । ६. पक्षिष्वदिरक्तिर्नि दृश्यते ।

चचास्य मनसि—‘एवं नामायम्’ अप्रतीकारदारुणो दुर्विषह्वेगः कष्टः कुसुमायुधः, यदने-
नाभिभूता महान्तोऽप्येवमनपेक्षितकालक्रमाः समुत्सारितधैर्याः^१ सद्यो जीवितं जहति^२
सर्वथा नमो भगवते^३ त्रिभुवनाभ्यर्चितशासनाय मकरकेतनाये^४ति ।

(समाप्तो महाश्वेतावृत्तान्तः)

पुनः प्रच्छ चैनाम्—‘भगवति ! सा तव’ परिचारिका वनवासव्यसनमित्रं दुःखस-
प्रक्षचारिणी तरलिका क गता’ इति ।

अथ साऽकथयत्—‘महाभाग ! यत्तन्मया कथितममृतसम्भवमप्सरसां कुलम्, तस्मा-
न्मदिरेति नाम्ना मदिरायतेक्ष्णीं कन्यकाभूत् । तस्याश्चासौ सकलगन्धर्वकुल-मुकुट-कुड्मल-

मायुधो मदनः एवं नाम इत्थं किल अप्रतीकारः प्रतिक्रियारहितः अत एव दारुणो भीषणः दुर्विषहो
दुःखेन सोढुं शक्यो वेगो जवो यस्य सः, कष्टः बलेशकरः । यद्-यस्मात्, अनेन कुसुमायुधेन अभिभूता
आक्रान्ता महान्तोऽपि जनाः, अनपेक्षितकालक्रमा असौक्यकालेषु तथा समुत्सारितं कामेनैव दूरीकृतं
धैर्यं येषां ते तारणाः सन्तः, सद्यस्तत्कालं जीवितं प्राणितं जहति परित्यजन्ति । त्रिभुवनेन त्रिविष्टपवा-
सिना लोकेन अभ्यर्चितं पूजितं शासनमादेशो यस्य तस्मै, मकरकेतनाय मदनाय नमोऽस्तु ।

(समाप्तश्चायं महाश्वेतावृत्तान्तः)

‘अपि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेश्यमिधीयते’ इति वर्णोक्तदिशा कादम्बर्या महाश्वेतावृत्तान्त एव
पताकास्थानपातीत्यवधेयम् ।

अथ कादम्बरीवृत्तान्तोपक्रमः—

कादम्बरीवृत्तान्तं निरूपयितुं पुनः प्रश्नं कारयति—पुनरिति । पुनं महाश्वेताम् । वनवासः अरण्य-
वमतिरेव व्यसनं विपत्तिः तत्र मित्रं सहायकीभूना तथा दुःखे समप्रक्षारिणी समानतीर्थवासिनी समान-
बलेशमोगिनीत्यर्थः ।

अथेति । अमृतसम्भवं पीयूषोत्पन्नम् अप्सरसां कुलमन्ववायः, यन्मया कथितं प्रागभिहितम्,
तस्मात् कुलात्, मदिरा मयं तद्वन्मानसोन्मादकत्वान्मदिरेति संज्ञा, मदिरावत् मत्तखञ्जवत् आयते
विरुते ईर्ष्ये नयने यस्याः सा । ‘मदिरा (स्त्री) मत्तखञ्जः—‘मद्यम्’ इति शब्दकल्पद्रुमः ।

तस्या इति । अपि च, असौ ख्यातनामा, सकलस्य समग्रस्य गन्धर्वकुलस्य देवगायकवंशस्य मुकुट-
कुड्मलं किरीटाग्रमेव पीठं पदासनं तत्र प्रतिष्ठितौ स्थापितौ चरणौ पादौ यस्य सः, समस्तगन्धर्वराजचक्र-

शय्याके ऊपर बैठ कर वह महाश्वेताके वृत्तान्तके विषय में बारम्बार मन-हो-मन विचार करने लगा । इसके
मनमें यह हुआ कि—‘यथार्थमें इस क्लेशदायक कामदेवका वेग’ असहनीय है और प्रतीकार रहित होनेसे बड़ा
मयङ्कर है । क्योंकि इसके आक्रमण करने पर प्रधान व्यक्ति भी कालविलम्ब सहन करनेमें समर्थ नहीं होते;
उनके भी धैर्य नष्ट हो जाते हैं, तत्काल ही वे जीवनका त्याग कर देते हैं, अतएव त्रिभुवनके लोग जिसके आदेशकों
पूजा करते हैं, उस भगवान् कामदेवको सब प्रकारसे नमस्कार है ।’

[यहां महाश्वेताका वृत्तान्त समाप्त हुआ]

फिर उस (चन्द्रपीठ) ने महाश्वेताके पूछा—‘माहात्म्यशालिनि ! वनवासरूपी विपत्तिके समय की
सहाय और दुःखभोगकी सहचरी आपकी वह परिचारिका तरलिका कहाँ गई ?

तदनन्तर महाश्वेता बोली—‘महाभाग, मैं आपसे पहले कह चुकी हूँ कि, अमृतसे एक अप्सराओंका वंश
उत्पन्न हुआ है, उस वंशमें मत्त-खञ्जनके समान नेत्रवालों मदिरा नामकी एक कन्या उत्पन्न हुई । समस्त गन्धर्व-

१. एवमयम् ।

२. समवधारितधैर्याः ।

३. जहति ।

४. सकलत्रिभुवन ।

५. तत्परि ।

६. मदिरायत्तेक्ष्णा ।

पीठप्रतिष्ठित-चरणो देवश्चित्ररथः पाणिमग्रहीत् । अपरिमितगुणाकृष्टहृदयश्चान्यवनितादुर्लभेन
अधःकृताशेषान्तःपुरेण हेमपट्टलाञ्छनेन छत्र-वेत्र-चामर-चिह्नेन महादेवीशब्देन परं प्रीतः
प्रसादमकरोत् । अन्योन्यप्रेमसंबन्धेन परयोश्च तयोर्यावन्नुत्तमानि सेवमानयोः^३ बालेनाश्चर्य-
भूतमेकजीवितमिव पित्रोः, अथवा सर्वस्यैव^४ गन्धर्वकुलस्य वा जीवलोकस्य, दुहितृरत्नमुदपादि
कादम्बरीति नान्ना । सा च मे^५ जन्मतः प्रभृत्येकासन-शयन^६-पानाशाना परं प्रेमस्थानम-
खिलविश्रम्भवास द्वितीयमिव हृदयं बालमित्रम् । एकत्र तया मया च नृत्यगीतादिकलासु^७
कृताः परिचयाः, शिशुजनोचिताभिश्च क्रीडाभिरनियन्त्रणनिर्भरमपनीतो बालभावः ।

वर्त्तारथः, देवश्चित्ररथः, तस्या मदिरायाः पाणिं हस्तम् अग्रहीत् पाणिग्रहणमकरोदित्यर्थः ।

अनरोति । अपि च, अपरिमिता असंख्याता ये गुणा मदिरायाः सौन्दर्यविनयादयः तैः आकृष्टम्
आकर्षितं हृदयं चेत्तौ यस्य स तथोक्तचित्ररथः परं प्रीतः सन्, अन्यवनितादुर्लभेन अन्यस्त्रीदुष्प्रापेण,
अधःकृतं न्यूनीकृतम् अशेषं समग्रम् अन्तःपुरस्थनारीजनो येन तेन, हेमपट्टः सुवर्णफलकम् उपवेशनाय
तासमर्पणमित्यर्थः लाञ्छनं चिह्नं यस्य तेन, छत्रम् आतपत्रम्, वेत्रं यष्टिः चामरं बालस्यजनम्, च परि-
चयार्थं नृत्यसहितभेतरसमर्पणमित्यर्थः, चिह्नं लाञ्छनं यस्य तेन, महादेवीशब्देन पट्टराज्ञाबोधकमहा-
देवीत्युपाधिप्रदानेन प्रसादम् अनुग्रहम् अकरोत् ।

अन्योन्येति । अन्योन्य परस्परं यत् प्रेम्णः संबन्धनं प्रणयस्य आनुकूल्याचरणं तत्र परयोः यत्नवतोः
तयोः सतोः, तयोर्मदिराचित्ररथयोः यावन्नुत्तमानि तात्पर्यानन्दाः सेवमानयोर्भुञ्जाम्योः । पित्रोः मातृ-
जनकयोः, अथवा सर्वस्यैव समस्तस्यैव गन्धर्वकुलस्य देवगायकवंशस्य, वा अथवा सर्वस्यैव जीवलोकस्य
मनुष्यलोकस्य, एकजीवितमिव अद्वितीयं जीवनमिव अद्भुतसौन्दर्यादिसमस्तगुणनिधित्वादित्यादयः ।
कादम्बरी मयम्, सौन्दर्येण तद्वच्चित्तोन्मादकत्वात् कादम्बराति नाम । 'गन्धोत्तमा प्रसन्नैराकादम्यर्थः'
परिच्छुता । मदिरा कश्यमद्योऽपि^८ इत्यमरः । क्रियोपेक्षा ।

तेति । जन्मतः प्रभृति उत्पत्तिदिनादारभ्य एकम् अभिज्ञस्थानोत्पन्नम् आसनम् उपवेशनम्, शय-
नम्, पानम् अशनं भोजनञ्च यस्याः सा, परं प्रेमस्थानं नितान्तप्रणयपात्रम्, अखिलविश्रम्भधाम निखि-
लविश्वासभाजनं द्वितीयम् अपरं हृदयं स्वान्तमिव बालमित्रं शैशवसुहृत् । द्रव्योपेक्षा ।

एकत्रेति । परिचया अभ्यासाः । शिशुजनोचिताभिः बालजनयोग्याभिः क्रीडाभिः खेलाभिः, निय-
न्त्रणस्य बाधया अभावः अनियन्त्रणं तस्य निर्भरः आधिपत्यं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा नितान्त-
आधारहितमित्यर्थः । बालभावः शैशवम्, अपनीतः अतिक्रान्तः ।

कुलके मुकुटाग्ररूपी पाद-पीठ पर चरणद्वयं रत्ननेवाले सुप्रसिद्ध देव चित्ररथने वसते पाणिग्रहण (विवाह) कर
लिया और वत्त (मदिरा) के अनन्त गुण-गन्धे आकृष्ट-चित्त होकर महाराजने वत्तको, अन्य स्त्रियोंको दुर्लभ
सब अन्तःपुरमें उच्चता दिखानेवाला हेमपट्ट (बैठनेके लिए सुवर्णफलक) से चिह्नित और छत्र, वेत्र, चामर-रत्नों
चिह्न प्राप्त करनेवाले नृत्योंसे युक्त, 'महादेवी' को उपाधि (पद) को परम-प्रीतिपूर्वक ठेकर अनुग्रह किया ।
जब उन दोनोंमें परस्पर प्रेम बढ़ रहा था और वे यावन्नुत्तमानि समस्त कुल भोग करने लगे तब कुछ कालमें उनको,
माता-पिताके अपवा समस्त गन्धर्वकुलके किंवा समस्त जीव-लोकके ही नाना प्रकार के जीवनके समान, आश्चर्य
करनेवाला एक कादम्बरी नामका कन्या-रत्न उत्पन्न हुआ । वह और मैं जन्मकालसे ही एक साथ बैठनी, एक
साथ शयन करती (सोती), एक साथ ही पान और भोजन करती थीं, इससे वसते वसते साथ में ही अत्यन्त प्रेम हो
गया, वह मेरा पूर्ण विश्वासपात्र हुई और द्वितीय हृदयके समान वह मेरी बाल्यावस्थासे ही सखी हुई । इन दोनोंने
नृत्य-गीतादि कलाविद्याओं का साथ ही अभ्यास किया और बाल्योचित नानाविध क्रीड़ा करते करने हमारा
अग्रे बाल्यकाल पूर्ण स्वतन्त्रतामें आनन्दसे बीता । बाद वसने मेरे शोक-वृत्तान्तको सुन कर, उत्पन्न शोकसे

१. कश्चिद् 'अपरिमित' इति पाठो नोपलभ्यते । २. वनितादुर्लभेन । ३. अनुभवतोः ।

४. सर्वस्यैव । ५. जन्मतः, मज्जन्मतः । ६. कश्चिद् 'शयन' इति पदं नास्ति । ७. गीतनृत्यकलासु
गीतनृत्यादिकास्तु कलासु ।

सा चामुनैव मदीयेन हतवृत्तान्तेन समुपजातशोका निश्चयमकार्षीत्—‘नाहं कथञ्चिदपि सशो-
कायां महाश्वेतायामात्मनः पाणिं ग्राहयिष्यामि’ इति । सखीजनस्य पुरतः सशपथमभिहि-
तवती च—‘यदि कथमपि मामनिच्छन्तीमपि बलात्तातः कदाचित् कस्मैचिदातुमिच्छति,
तदाहमनशनेन वा हुताशनेन वा रज्ज्वा वा विषेण वा नियतमात्मानमुत्स्रक्ष्यामि’ इति ।
सर्वञ्च तदात्मदुहितुः कृतनिश्चयं निश्चलभाषितं कर्णपरम्परया पारजनसकाशाद्गन्धर्वराज-
श्चित्ररथः स्वयमशृणोत् । गच्छति काले समुपारूढनिर्भरयौवनामालोक्य सुता^५ बलवदुपता-
परवशः क्षणमपि न धृतिमलभत । एकापत्यतया चातिप्रियतया च न शक्तः किञ्चिदपि
तामभिधातुम् । अपश्यंश्चान्यदुपायान्तरम्, इदमत्र प्राप्तकालमिति मत्वा, तया महादेव्या
मदिरया सहावधार्य क्षीरोदनामानं^६ कञ्चुकिनं^७ वस्ते ! महाश्वेते !^८ त्वद्व्यतिकरेणैव दग्ध-
हृदयानामिदं परमस्माकमुपस्थितम्,^९ इदानीन्तु^{१०} कादम्बरीमनुनेतुं त्वं शरणम्^{११} इति

सेति । हतवृत्तान्तेन दुष्टोदन्तेन, समुपजातशोका समुत्पन्नशोका । कथञ्चिदपि केनचित्प्रकारेणापि ।
आत्मनः स्वस्य पाणं नाहं ग्राहयिष्यामि, महाश्वेतायाः शोकनिवृत्तौ तूद्वाहं करिष्यामीत्याशयः । अनि-
च्छन्तीमपि अनभिलषन्तीमपि । दातुमिच्छति दत्तसि । अनशनेन भोजनपरित्यागेन, हुताशनेन तत्र
प्रवेशेन, रज्ज्वा उद्ध्वन्नेन, विषेण विषभक्षणेन वा, नियतं निश्चितम् आत्मानं निजशरीरम्, उत्स्रक्ष्यामि
परित्यज्यामि ।

सर्वमिति । आत्मदुहितुः निजसुतायाः । निश्चलभाषितं शपथवचनम्, कर्णपरम्परया श्रोत्रप्रणाडि-
कया । सुता पुत्री कादम्बरीम्, समुपारूढं समुत्पन्नं निर्भरम् अतिशायि यौवनं तारुण्यं यस्याः ताम्,
बलवतो महतः उपतापस्य सन्तापस्य परवशः अधीनः । धृतिं धैर्यम् न अलभत न प्राप्तवान् । एकापत्य-
तया एकसन्ततितया, न शक्तः समर्थः ।

अपश्यन्निति । अन्यदुपायान्तरम् अन्यप्रकारमुपायमित्यर्थः, अतएव नार्थगतपुनरुक्ततादोष
इत्यर्थः । प्राप्तकालम् उचितसमयम् । अवधार्य विमर्शनं निश्चितम् । कञ्चुकिनमिति प्रेषितवानित्युत्तर-
क्रियायाः कर्म । त्वद्व्यतिकरेणैव तवोदन्तेनैव दग्धं शोकानलेन उल्लितं हृदयं मनो येषां तेषाम्, अस्मा-
कम्, इदमपरं क्लेशम् उपस्थितं प्राप्तम्, कादम्बर्या निजपाणिग्राहणे अननुमत्युत्पादितमित्याशयः ।
अनुननुम् अनुनयेन पाणिग्राहणे सम्मतिं विधातुं स्वमेव शरणम् अस्माकमवलम्बनम्, त्वदर्थमेवैवंविधश-
पथविधानात् त्वद्वाक्याधीनत्वाच्चेत्याशयः ।

विह्वल हो, निश्चय किया कि—‘महाश्वेताके शोकानुर रहने पर मैं किसी प्रकारसे भी अपना पाणिग्रहण (विवाह)
नहीं करूँगी’ । और सखियोंके सनस-उत्तने शपथ-पूर्वक कहा कि—‘मेरी इच्छा न रहने पर भी पिता यदि
बलपूर्वक किसी समय किसीके भी हाथमें सुके देना चाहेंगे तो मैं अनशन अथवा अग्निप्रवेश किंवा उद्ध्वन्नेन
(फासी लगा) अथवा विषभक्षण कर निश्चय ही प्राणत्याग कर दूँगी । अपनी पुत्रीके किए हुए इत निश्चय और
शपथ-वचनको किसी परिजनके द्वारा त्वयं गन्धर्वराज चित्ररथने कर्ण-परम्पराले श्रवण किया । फिर कुछ समय
व्यतीत होने पर उस (कादम्बरी) का पूर्ण यौवनकाल उपस्थित देख कर उनको अत्यधिक सन्ताप हुआ, और
क्षण मरके लिए भी धैर्य नहीं मिला । केवल एक ही सन्तानके और उस पर अत्यधिक स्नेह होनेके कारण वे उत्तरे
कुछ भी कहनेके लिए समर्थ न हुए । दूसरे किसी उपायको नहीं देख कर ‘इत समय यही उचित है’ इत प्रकार
मनमें मानकर उस महादेवी मदिराके साथ आलोचनापूर्वक स्थिर कर, आज ही प्रातःकाल मेरे समीप ‘क्षीरोद’
नामक कञ्चुकीको यह सन्देश कह कर भेजा कि—‘पुत्री महाश्वेते ! केवल तुम्हारे वृत्तान्तसे ही शोकानलमें हृदय
दग्ध हो गया है; उस पर एक और दुःख उपस्थित हो गया है, इत लिए इत समय कादम्बरीको अनुनय वचनसे

१. समुत्पन्नम् । २. इच्छेत् । ३. ततः । ४. कृतनिश्चलभाषितम्, कृतनिश्चयनिश्चलभाषितम् ।
५. इह ‘अतिप्रेमतया’ इत्यधिकः पाठः क्वचिदुपलभ्यते । ६. स तां । ७. बलवद्दूयमानः ।
८. ससन्तापेन बलवद्दूयत न क्षणमपि धृतिमलभत । ९. शक्नोति । १०. क्वचित् ‘ग्रही गत्वा
वधः’ इत्यधिकः पाठः । ११. तद्व्यतिकरेणैव । १२. क्वचित् ‘तु’ पदं न विद्यते । १३. कादम्बरी-
व्यतिकरे ।

सन्दिश्यं मत्समीपमद्यैव प्रत्यूपसि^३ प्रेषितवान् । ततो^४ मया गुरुवचनगौरवेण सखीप्रेम्णा च क्षीरोदेन साद्धं सा तरलिका—‘सखि ! कादम्बरि ! किं दुःखितमपि जनमतितरां दुःखयसि । जीवन्तीमिच्छसि चेन्मां तत्कुरु गुरुवचनमवितथम्’ इति सन्दिश्य विसर्जिता । नातिचिरं गतायाञ्च तस्यामनन्तरमेवेमां भूमिमनुप्राप्तो महाभागः’ इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

अत्रान्तरे^५ लाञ्छनच्छलेन विदम्बयन्निव शोकानलदग्धमध्यं महाश्वेताहृदयम्, चद्र-हृन्निव मुनिकुमारवधमहापातकम्, दर्शयन्निव चिरकाललग्नं दक्षशापानलदाहचिह्नम्, अविरलभस्माङ्गरागधवलः कृष्णमृगाजिन-प्रावृताद्धो वामस्तन इवाम्बिकायाः, धूर्जटिजटामण्डल-

तत इति । गुरुवचनगौरवेण पूज्यवाक्यानुष्ठङ्गयतया । सा तरलिका ‘विसर्जिता’ इत्युत्तरेण सम्बन्धः । दुःखितमपि पीडितमपि जनं मामित्यर्थः, अतितराम् अतिशयेन दुःखयसि पीडयसि निजपाणिप्राहणे शपथपूर्वकासम्भयेत्याशयः । तच्चदा, गुरुवचनं पितुराज्ञावाक्यम् अवितथं कुरु निजपाणिप्राहणेऽनुमति-दानेन सत्यं विधेहि, अन्यथाहं प्राणत्यागं करिष्यामीत्याशयः । ‘तत्’ इत्यस्य स्थाने ‘तदा’ इत्येव पाठो विधेयः, अन्यथावाचकत्वदोषस्य दारयितुमशक्यत्वात् ।

नातीति । तस्यां तरलिकायां नातिचिरं नातिपूर्वं गतायां प्रस्थितायां महाभागो भवान् इमां भूमिं स्थानमिमम् अनुप्राप्तः अन्वागतः ।

अत्रेति । अत्रान्तरे अस्मिन् समये । धूर्तिव जटास्येति धूर्तिरभूता जटा यस्य वेति धूर्जटिः महेश्वरः तस्य जटामण्डलरूपायाः चूडायाः मणिः रत्नम् । अनेनास्य महारम्यवस्त्रं द्योतितम् । भगवान् तारका-राजश्चन्द्रः, लाञ्छनच्छलेन क्रोडस्थमृगाङ्गकपटेन, शोकानलेन शुग्बहिना दग्धं ज्वलितं मध्यम् अभ्यन्तरं यस्य तत्तथोक्तं महाश्वेताया हृदयं मानसं विदम्बयन्निव अनुकुर्वन्निव, लाञ्छनच्छलेन मुनिकुमारस्य पुण्डरीकस्य वधः कामसाहाय्येन हृद्यैव महापातकं महापापं तत् उद्धृष्ट्विह हृदये धारयन्निव, महापात-कस्य मालिन्येन वर्णना कविसमयप्रसिद्धया योष्यम् । तथा च दर्पणे—‘मालिन्यं ह्योग्निं पापे’ इति । तथा लाञ्छनच्छलेन चिरकाललग्नं दक्षशापानलेन दक्षप्रजापत्यभिसम्पातवहिना यो दाहः तस्य चिह्नं लाञ्छनं दर्शयन्निव प्रकटयन्निव जनानिति शेषः, अविरलेन सान्द्रेण भस्मना विभूयैव अङ्गरागेण धवलः श्वेतः तथा कृष्णमृगस्य कृष्णसारस्य अजिनेन चर्मणा प्रावृताम् आच्छादितम् अर्धं यस्य स तथोक्तः । चन्द्रस्यैकभागे धवलत्वात् अन्यभागे च कलङ्कमालिन्यात् तत्सादृश्यनिरूपणायेदं विशेषणद्वयोपादान-मित्यवधेयम् । अम्बिकायाः पार्वत्याः वामस्तन इव दक्षिणैतरकुच इव उदगात् उदितवान् । अर्धनारी-श्वरसमयेऽम्बिकाया वामैतरस्तनस्य महेश्वरशरीरान्तर्भावेनानवलोकनात् । ‘वामस्तन’ इति स्वरूपमात्र-मभिहितम् ।

इहाधारितः सापह्नुवाः क्रियोप्रेक्षाः अनन्तरा च श्रौतोपमा इत्यासां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः । पद्मपुराणोऽयमितिहासः—‘पुरा किल चन्द्रः दक्षप्रजापतेः अश्विन्यादिसप्तविंशतिकन्यका विविनोपयस्य तासु रोहिण्यामेव नितरामासक्तो बभूव । ततः पितरं समेत्योयुस्ताः स्वस्वावहेलनान्, अनन्तरं तासा-

अनुकूल करनेमें एकमात्र तुम ही हन लोगों का आश्रय हो ।’ इत पर मैंने गुरुजनके आदेशके प्रति गौरव और सखी के प्रति प्रेमके कारण क्षीरोदके साथ तरलिकाको भेजा है, और यह सन्देश भेजा कि—‘सखि, कादम्बरि ! तू दुःखिनी व्यक्तिकी और भी दुःखिनी क्यों करती हो ? तू यदि मुझे जीवित देखनेकी अभिलाषा करती हो तो नाना-पिताका वचन सत्य करो ।’ उसके जानेके पोड़ी देर पीछे ही आप इस स्थानमें उपस्थित हुए हैं । इतना कह कर वह चुन हो गई ।

इस बीचमें कलङ्कके ब्याज (बहाने) से मानो शोकानलसे दग्ध (जले) हुए मध्यवाले महाभेताके हृदयका अनुकरण करता, मुनिकुमारकी इत्याके महापातककी ही मानो धारण करता, चिरकालसे संलग्न दक्ष मुनिके शासनिके दाहका चिह्न हो मानो दिखाता [चन्द्रमाने अश्विनी-प्रचृति २७ दक्षकी पुत्रियोंसे परिणय किया था, किन्तु वह विशेषतः रोहिणीमें ही अनुरक्त रहा । जब दक्षकी यह समाचार मिला तब उसने उसे (चन्द्रको) शपथ दिया कि—‘तू यक्षारोगसे अभिभूत हो जाओगे’] एवं अधिगत भस्म लगानेसे शुभ्रवर्ण हुए और कृष्णसार (मृग) के चर्मसे अर्ध-आच्छादित (अर्धे ढके) पार्वतीके वाम-स्तनके समान शोभायमान होता, महादेवके जटा-मण्डलके

१. इह ‘तदनुनयार्थ’ इत्यधिकः पाठः कश्चिदुपलभ्यते । २. कश्चित् ‘अद्यैव’ इति पाठो नास्ति । ३. प्रत्यूपसि । ४. अतः । ५. अस्मिन्धान्तरे । ६. कश्चित् ‘हृन्ना’ इति पदं न विद्यते ।

चूडामणिर्भगवानुदगात्तारकाराजः ।

क्रमेण चोद्गते गगनमहापयोधिपुलिने समेलोकनिद्रामङ्गलकलसे कुमुदबान्धवे विष-
टितकुमुदवने धवलितदशदिशि शङ्खश्वेते श्वेतातपत्रायमाणे मानिनीमानशत्रौ शुचिशोचिर्दि-
शशोङ्कमण्डले, शशिकरकलापकलितासु व्रजन्तीषु क्रशिमानमौडवीषु प्रभासु, प्रस्रवस्तु, च
कैलासशशिर्मणिशिलानां सर्वतः स्रोतःस्त्राविषु प्रस्रवणेषु मृणालकन्दलानि चार्चस्कन्दपतित-
चन्द्रकर इव विलुप्तकमलवनशोभे भात्यच्छेदसरःपर्यसि, "समुपोढमोहनिद्रे च द्राघीयो-
मनुरोधात् दक्षेण निखिलास्वेव दुष्यगगो भवत्विति घोषितोऽपि चन्द्रस्तथा विधातुं नावेष्टत । तथैव तम-
वलोक्ष्य दसः 'एवं यथमरोनी भव' इति शशाप" इति ।

क्रमेणेति । किञ्च, गगनम् आकाश एव महापयोधिः अपरिमितनिर्मलनीलत्वसादृश्यात् समुद्रः
तस्य पुलिनं श्वेतत्वसादृश्यात्तोयित्वालुकामयभूमिः तस्मिन्, सप्तानां लोकानां भूमन्मृतीनां निद्रा-
निमित्तं मङ्गलकलसो निद्रामङ्गलकलसः तस्त्वरूपे, निद्राकालीनावस्थानात् श्वेतत्वाद् गोलाकारत्वाच्चे-
त्याशयः । कुमुदानां कैरवाणां बान्धवे प्रस्फुटनकरणाद्वन्धुभूते । विषटितं प्रस्फोटितं कुमुदवनं कैरवा-
रण्यं येन तस्मिन् । धवलिता चन्द्रिकया श्वेतीकृता दश दिशो येन तस्मिन्, शङ्खवत् श्वेते धवले ।
श्वेतातपत्रवदाचरतीति श्वेतातपत्रायमाणं तस्मिन् । मानिनीनां सुन्दरीणां मानशत्रौ नितान्तोद्दीपक-
त्वान्मानभङ्गविधायिनि । तथा शुचीनि श्वेतानि शोचीषि कान्तयो यस्य तस्मिन्, एवंविधे शशाङ्कमण्डले
चन्द्रविन्धवे, क्रमेण उद्गते ऊर्ध्वमुत्थिते सति ।

इह 'परम्परितरूपकम्, निरङ्गं केवलरूपकम्, लुप्तोपमा, वयङ्गतोपमा, च्छेकानुप्रासः' इति तथा-
क्रममलङ्कारा बोध्याः । तथा 'कुमुदबान्धव' इत्यत्र 'विषटितकुमुदवन' इत्यत्र च कुमुदशब्दस्योपादा-
नात् पुनरुक्ततादोषः समापतति तद्धारणाय 'विषटितङ्गन' इति पाठो विधेयः ।

शशीति । शशिकरेश्चन्द्ररश्मिभिः कलितासु आवृतासु, उद्गनां तारकाणामिमा इत्यौडभ्यस्तासु
प्रभासु दीप्तिषु, कृशस्य अस्पस्य भावः क्रशिमा तं ताडयन्, पृष्ठादिवादिमनिच् । व्रजन्तीषु प्राप्नुवन्तीषु
सतीषु ।

इह कृशत्वप्राप्तिं प्रति चन्द्ररश्मिनाच्छादितत्वं निमित्तमिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

प्रवेति । किञ्च, सर्वतश्चतुर्दिषु स्त्रोतांसि स्त्रावयन्ति चन्द्ररश्मिसम्पर्केण निष्कासयन्तीति तेषु,
कैलासस्य रजतादेः शशिमणिशिलानां चन्द्रकान्तमणीनां प्रस्रवणेषु निर्दरेषु, प्रस्रवस्तु चरस्तु सङ्घु ।
वृत्त्यनुप्रासः । तथा "'प्रस्रवस्तु" इत्यस्यार्थगतपुनरुक्तदोषवारणाय परित्याग एव साधीयान्, "'प्रस्रवणेषु
सर्वतः स्त्राविषु" इत्यनेनैव गतार्थात्वात् ।

मृणालेति । अपि च, मृणालानां विसानां कन्दलानि अभिनवप्ररोहा अस्य सन्तीति तस्मिन्,
अवस्कन्दाय पङ्कजानामेवाक्रमणाय पतितः चन्द्रस्य करो रश्मिः पाणिश्च यत्र तस्मिन् त्योक्त इव, अत-
एव विलुप्ता सङ्कोचाद्विनाशमुपगता कमलवनशोभा पङ्कजारण्यश्रीः यस्य तस्मिन्, अचोदसरसः अच्छो-
दाभिधानसरोवरस्य पर्यसि जले, भाति राजति सति । इहाक्रमणाय चन्द्ररश्मिपतनोऽप्रेक्षणाक्रियो-
त्प्रेक्षा । "कन्दलस्तु कपाले स्यादुपरामे नवाङ्कुरे" इति विषः ।

समुपोढेति । अपि च, विरहिणि वियोगिनि राज्यागमे चक्रवाकदम्परयोर्वियोगस्य प्राकृतिकत्वा-

चूडानि और माहात्म्यशाली चन्द्रमाका उदय हुआ ।

क्रमशः जव आकाश-रूपी महासमुद्रका पुलिनस्वरूप, भू-प्रभृति सप्तलोकका माहलिक निद्रा-कलसस्वरूप,
कुमुद-बाधव, कुमुद-वनको प्रस्फुटित करनेवाला, दशों दिशाओंको शुभ्रवर्ण करनेवाला, शङ्खके समान शुभ्रवर्ण
और मानिनियोंका मान-भङ्ग करने (उतारने), वाला, श्वेतच्छत्रके समान शोभित, शुभ्रकिरण चन्द्रमण्डल उदय
होता गया; चन्द्रकिरणोंसे आच्छादित (ढँक जाने) के कारण नक्षत्रोंका आलोक (तारोंकी प्रभा) जव क्षीण होता
गया; कैलासपर्वतस्थ स्रोतों निःसारणकारी चन्द्रकान्त-मणिकी शिलाओंके झरनोंमेंसे सब दिशाओंमें जलकी धारा
बहने लगी; अभिनव मृणालके अङ्कुरसे भरे अच्छीदसरोवरके जलमें कमलोंकी शोभा विलुप्त हो जानसे
चन्द्रमाकी किरणें मानी आक्रमण करनेके लिए हो जल पर गिरी हुई देखने लगी; रात्रि अवस्थित हो जानेके

१. समस्त । २. श्वेतिमानमातन्वति, शङ्खश्वेतायमाने । ३. "'मानदस्यौ । ४. क्वचिद् 'शुचिशोचिर्दि'
इति पदं नोपलभ्यते । ५. शशाङ्के । ६. क्वचिदिह 'कलाप' इति पदन्नास्ति । ७. क्वचित्तासु । ८. 'आनन्वतीषु ।
९. अवस्थाय । १०. इह 'पवनवशात्' इत्यधिकः पाठः क्वचिदुपलभ्यते ।

वीचिविचलितवपुषि विरुवति विरहिणि चक्रवाकचक्रवाले, निर्धृते^१ च चन्द्रोदये विद्रुते हर्ष-नयन जलकण-नीहारिणि विद्यद्विहारिणि मनोहारिणि विद्याधराभिसारिकाजने, चन्द्रा-पीठः सुप्रामालोक्य महाश्वेतां पल्लवशयने शनैः शनैः^२ समुपाविशत् । अस्यां वेलायां किं नु खलु मामन्तरेण चिन्तयति वैशम्पायनः, किं वां वराकी पत्रलेखा, किं वा राजपुत्रलोकः, इति चिन्तयन्नेव निद्रां ययौ ।

अथ क्षीणायां क्षपायामुपसि सन्ध्यामुपान्य शिलातलोपविष्टायां पवित्राण्यधमर्षणानि जपन्त्यां महाश्वेतायाम्, निवर्तितप्रामातिकविधौ चन्द्रापीडे, तरलिका पोडशवपवयसा, सावष्टम्भाकृतिना, मद-खेदालस-गजराज-गमनगुरुणि^३ पदानि निक्षिपता, पट्युपितचन्दना-

दिव्याशयः, अतएव समुपोढा सज्जाना मोहनिद्रा बलेशान्मूर्च्छारूपा निद्रा प्रमीला यस्य तस्मिन्, तथा द्राघोपसीमिः नितान्तदीर्घाभिः वीचिभिः अच्छोदसरस्तरङ्गैः विचलितम् आन्दोलितं वपुः शरीरं यस्य तस्मिन्, चक्रवाकाणां रथाङ्गपक्षिणां चक्रवाले मण्डले (समूहे) विरुवति रवं विदधति सति । इहृच्छेकानुप्रासः ।

निर्धृते इति । अपि च, चन्द्रोदये निर्धृते निष्पन्ने चन्द्रोदयेनान्धकारनाश इत्याशयः, हर्षनयनजल-कणाः प्रमोदाश्रुधिन्द्वा एव नीहाराः, तुहिनानि अस्य सन्तीति तस्मिन् । विद्यद्विहारिणि गगनचारिणि, मनोहारिणि अत्यन्तरमणीये विद्याधराभिसारिकाजने व्योमचारिसंकलितस्त्रीजने विद्रुते सर्वतश्चन्द्रोदयेन तिमिरापगमाच्छोकानामवलोकनभयापलापिते सति, इह हर्षस्यादिपदे निरङ्गं केवलरूपकम्, तथैक-क्रमेण हारिणीत्यस्यावृत्तेर्यमकम्, उभयोश्च परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

चन्द्रेति । सुप्तां निद्रितान् । पल्लवशयने किसलयतरुणे । समुपाविशत् अचित्तस्यौ । मामन्तरेण मन्दपतिरेकेण । वराकी पुत्रा । निद्रां ययौ प्रमीलां प्राप्तवान् ।

अयेति । क्षपायां निशायां क्षीणायां क्षयमुपगतायाम् उपसि प्रातःकाले । शिलातलोपविष्टायां प्रस्तरतलासीनायां पवित्राणि पूतानि अधमर्षणानि 'ऋतञ्च सत्यञ्च' इत्यादिमन्त्रान् । चन्द्रापीडे च निर्व-स्तितो निष्पादितो प्रामातिकविधिः प्रातःकालिकानुष्ठानं येन तस्मिन् सति ।

तरेति । प्रत्युपस्थेव केयूरकनाम्ना गन्धर्वदारकेणानुगम्यमाना तरलिका प्रादुरासीद्विशुत्तरेण मन्वन्धः । इह तृतीयैकवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'गन्धर्वदारकेणेत्यस्य विशेषणानि । पोडशव-पाणि पङ्कचिकुशहायनानि वयोऽवस्था यस्य तेन, सावष्टम्भा सबला आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन, मदखेदेन दानवारिधारणपरिश्रमेण अलसो मन्दगामी यो गजराजो हस्तिश्रेष्ठः तस्मैव गमने चलने गुरुणि मन्थराणि, पदानि चरणन्यासान्, निक्षिपता विदधता । लुप्तोपमा ।

पट्युपितेति । पट्युपितेन गतदिनविहितत्वानिःस्तरसेन शुष्केण चन्दनाह्वारणेण मलयजाह्मवलेपनेन

कारण मोह-निद्राते अभिभूत इव, अच्छोदसरोवरकी बड़ी बड़ी तरङ्गोंकी छलकते काँपते, परस्पर विच्छिन्न (विरही) चक्रवाकके झुण्ड जब बोले नारने लगे; चन्द्रोदय जब पूर्ण हो गया; और नेत्रमेंसे शिथिर (मोत) के समान आनन्दाच्छ-विन्दु विसर्जन करती, आकाशमें विहार करनेवाली चन्द्रके उदयसे अन्धकार मिट जानेके कारण श्वर उभर मागत, मनोहर (परम सुन्दर) विद्याधरोंकी रमनियाँ जब अभिसारमें जाने लगीं; तब चन्द्रापीठ, महाश्वेताको निद्रित देख धीरे-धीरे अपने पल्लवमय शय्याके ऊपर (पक्षोंके बिछौने पर) बैठ गया और—'इत समय सुते न देखकर वैशम्पायन अथवा वालिका पत्रलेखा ही, किंवा राजपुत्रवग ही क्या मनमें विचारने होंगे ?' इत प्रकारकी चिन्ता करते-करते निद्रित हो (सो) गया ।

नदनन्तर रात्रिके अन्तमें होनेपर प्रातःकाल सन्ध्यावन्दन करने एक शिलातलपर बैठकर महाश्वेता पवित्र 'अधमर्षण'—मन्त्रोंका जप कर रही थी और चन्द्रापीठ भी प्रातःकालिक दृश्य समाप्त कर चुका था कि इतनेमें ही उक्त जगद् तरलिका उन्मत्त हो गई (वा पड़ोई) उसके पीछे एक सोलह वर्षकी अवस्थाका, सबल आकृति-वाला, राजकुल-सम्बन्धे चतुर 'केयूरक' नामका गन्धर्वपुत्र—मन्दारिथमते मन्दगामी गजराजके समान

ङ्गराग-धूसरोरुदण्डद्वयेन, कुङ्कुमराग-पिञ्जरागणेन, चामीकर-शृङ्खला-कलाप-निबिड-नियमितं कक्षाबन्धातिरिक्तं प्रेङ्खत्पल्लवमधरवास एव केवलं वसानेन, 'निरुदरतया विभक्तमध्येन, विपुलवक्षसा, दीर्घानुवृत्तपीनबाहुना, वामप्रकोष्ठदोलायमानमाणिक्यबलयेन, कर्णाभरणमणौ-विप्रकीर्यमाणमधोमुखकिरणेन्द्रायुधजालं वर्णाशुकोत्तरीयमिवैकस्कन्धक्षिप्तमुद्रहता, चूतपल्लव-कोमलमनवरतताम्रवूल-वद्ध-रागान्धकारमधरं दधता, कर्णान्तायतस्य स्वभावधवलस्य धव-लिम्ना लोचनयुगलस्य धवलयेतेव दिगन्तराणि कुमुदवनानीव वर्षता पुण्डरीकमयमिव दिवसं

धूसरम् ईषःपाण्डुरम् ऊरुदण्डद्वयं सविधदण्डयुगलं यस्य तेन, कुङ्कुमरागेन कुङ्कुमद्रवकृताङ्गरागेन पिञ्जरः कस्मिंश्चिद्भागे नौरसत्वात् पिङ्गलवर्णश्चासौ कस्मिंश्चिद्भागे अरुणः तत्समयेऽपि सरसत्वात् रक्तवर्णश्चेति तेन, चामीकरस्य सुवर्णस्य शृङ्खलानां निगहानां कलापेन पङ्क्या निबिडं दृढं यथा स्यात्तथा नियमितं बद्धम्, तथा कक्षाबन्धात् कटिवन्धात् अतिरिक्तं प्रचुरभूतम् अतएव प्रेङ्खत् पवनेन चलत् पल्लवम् अञ्जलं यस्य तत्, केवलम् अधरवात एव अधोऽशुकमेव वसानेन परिदधता, न पुनरुत्तरीयवस्त्रं धारयतेत्याशयः ।

निरुदरेति । निरुदरतया कृशोदरतया 'अनुदरा कन्या' इतिद्वीपदर्थे निःशब्दं । विभक्तमध्येन क्षीणमध्यभागेन, विपुलं बृहत् वक्षो भुजान्तरं यस्य तेन, दीर्घां विस्तृतां, अनुवृत्तां सुवर्तुलौ, पीनौ, स्थूलौ च बाहु भुजौ यस्य तेन ।

वामेति । वामे दक्षिणेतरे प्रकोष्ठे मणिवन्धादुपरिभागे दोलायमानं भुजान्दोलनाच्चपलं माणिक्य-बलयं रत्नकटकं यस्य तेन, कर्णाभरणे श्रोत्रभूषणे यो मणिः रत्नं सस्मात्, विप्रकीर्यमाणं श्रवणावङ्कारे-णाधोविक्षिप्यमाणम्, अधोमुखाः किरणा रश्मय इन्द्रायुधानि अनेकरूपत्वादिन्द्रधनुषीव तेषां जालं समूहम्, एकस्मिन् रक्तये अंसे द्विसप्त अपितम्, वर्णा लोहितवर्णस्तेन रञ्जितम् अंशुकं वसनं वर्णाशुकं तद्रूपमुत्तरीयमिव उद्ग्रहता धारयता । इह लुप्तोपमा जात्युत्प्रेक्षाचानयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

चूतेति । चूतस्य रसालस्य पल्लववत् किसलयवत् कोमलं कुङ्कुमारम्, तथा अनवरतेन निरन्तरेण ताम्रवूलेन नागवल्लीदलचर्वणेन वद्धो घृतो रागो रक्तिमा अन्धकारः कस्मिंश्चिद्दो मालिन्यश्च यस्मिन् तम्, प्रचुरताम्रवूलदलचर्वणेनौष्ठे मालिन्यमपि जायत इत्यनुभवसिद्धम् । अधरम् ओष्ठं दधता, उद्ग्रहता लुप्तोपमा ।

कर्णेति । कर्णान्तायतस्य श्रोत्रपर्यन्तविस्तृतस्य स्वभावधवलस्य प्रकृत्या श्वेतस्य लोचनयुगलस्य नेत्रद्वयस्य धवललिम्ना श्वेततया दिगन्तराणि धवलयेतेव श्वेतं कुर्वतेव, अतएव कुमुदवनानि कैरा-रण्यानि वर्षतेव वृष्टिं विदधतेव, दिवसं दिनं पुण्डरीकमयं सिताम्भोजस्यातं कुर्वतेव स्रजतेव, नेत्रद्वयस्य शुभ्रकान्तिप्रसरणात् कुमुदपुण्डरीकयोश्च श्वेतत्वादित्याशयः ।

इहाद्यास्तित्त एव क्रियोत्प्रेक्षा वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गश्चेति समेपामेपामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । तथा धवलपदस्य सुहृमुहुरभिधानादनवीकृतत्वं दोषः समापतति तद्धारणाय 'स्वभावधवलस्य लोचनयुगलस्य कान्या दिगन्तराणि लिम्पतेव' इति पाठो विधेय इति कुशलाः समाचक्षते ।

धीरे-धीरे पैर रखता हुआ—आया । पशुपित (वासी) चन्दनके अङ्गराग (लेप) से उसके दोनों ऊरुयुगल घूत्तर-वर्ण । मटियाले) हो रहे थे, और कुङ्कुमके रङ्गसे किसी स्थानमें पीला और किसी स्थानमें लाल दोखता था, वह केवल परिधेय-वस्त्र (धोती) ही पहना था जो सुवर्णकी शृङ्खलावलीसे दृढ़ बँधी हुई थी, और जिसका अञ्जल (कोर) कटिवन्धनके अतिरिक्त स्थानमें बायुके भारसे हिल रहा था । उसका उदर बहुत कृश होनेके कारण कटिदेश (मध्यभाग) भां कृश होकर विभक्त हो गया था; वस्त्रःस्थल विस्तृत था; एवं बाहुयुगल लम्बे, सुगोल और स्थूल (मोटे) थे; वामहस्तेके कलाई पर एक रत्नका कद्दग झूल रहा था; कर्णालङ्कारके मणिमेंसे शन्द्रधनुषके समान नानावर्णके किरणतमूह नीचेकी ओर फैलते थे, उससे प्रतीत होता था कि वह मानों एक स्कन्ध पर एक रक्तवर्ण उच्चरीयवस्त्र (दुपट्टा) धारण किया है । उसका ओष्ठयुगल आज्ञापरलवके समान कोमल और सर्वदा ताम्रवूल-चर्वण (पान खाने) से लगे हुए रङ्गसे मलिनवर्ण (श्याम) दोखता था; आकर्णविस्तृत (कानों तक) पहुँचते एवं स्वभावसे ही धवलवर्ण नयनयुगलकी धवलप्रमादारा वह दिशाओंको मानो श्वेतवर्ण कर डालता था,

कुर्वता, कनकपट्ट-पृथु-ललाटेन, अलि-कुल-नील-सरल^१-शिरसिजेन, अग्राभ्याकृतिना, राज-कुल-सम्पर्क-चतुरेण, गन्धर्वदारकेण केयूरकनाम्नानुगम्यमाना प्रत्युषस्येव प्रादुरासीत् । आगत्य च कोऽयमित्युपजातकुतूहला चन्द्रापीडं सुचिरमालोक्य^२ महाश्वेतायाः समीपमुप-सृत्य कृतप्रणामा सविनयमुपाविशत् ।

अनन्तरञ्चातिदूरानतेनोत्तमाङ्गेन प्रणम्य केयूरकोऽपि महाश्वेतादृष्टिनिसृष्टं नाति-समीपवर्तिशिलातलं भेजे । समुपविष्टश्च^३ तमदृष्टपूर्वमधःकृतकुसुमायुधमुपहसितसुरासुर-गन्धर्वविद्याधररूपं रूपातिशयं चन्द्रापीडस्य दृष्ट्वा विस्मयमापेदे ।

परिसमाप्तजपा तु महाश्वेता पप्रच्छ तरलिकाम्—‘किं त्वया दृष्टा प्रियसखी कादम्बरी कुशलिनी ? करिष्यति वा तदस्मद्वचनम् ?’ इति ।

अथ सा तरलिका विनयावनतमौलिरीपदालम्बित^४-कर्णपाशमतिमधुरया गिरा व्यजि-

कनकेति । कनकपट्टवत् सुवर्णफलकवत् पृथु विशालं ललाटं भालं यस्य तेन अलिकुलवत् द्विरेफ-समूहवत् नीलाः श्यामाः शिरसिजाः केशा यस्य तेन । लुप्तोपमा । अग्राभ्या नागरी शिष्टयोग्या आकृतिः-राकारो यस्य तेन, तथा राजकुले गन्धर्वराजवाट्यां सम्पर्केण सर्वस्मिन् काले स्थितिसम्बन्धेन चतुरो दक्षः तेन, नानाविधजनैरनेकप्रकारसम्भाषणकार्यविधानादित्यभिप्रायः । प्रादुरासीत् उपस्थिताऽभवत् ।

आगतेति । अयम् अपरिचितः पुरुषः क इति उपजानम् उत्पन्नं कुतूहलं कौतुकं यस्याः सा तरलि-केति शेषः । उपसृत्य आगत्य, कृतो विहितः प्रणामो नतिर्यया सा तादृशी । उपाविशत् उपविष्टा ।

अनन्तरमिति । अनन्तरं तरलिकोपवेशनानन्तरमित्यर्थः, अतिदूरानतेन अथन्तावनतेन उत्तमाङ्गेन शिरसा, प्रणम्य नमस्कृत्य महाश्वेतमित्यर्थः । महाश्वेतया दृष्ट्या दृष्टिमङ्गया निसृष्टं दत्तं दर्शितमित्यर्थः नातिसमीपवर्ति नातिनिकटस्थायि शिलातलं भेजे आश्रितवान् तत्रोपविवेशेत्यर्थः ।

समुपेति । समुपविष्टः समासीनश्च केयूरकः अधःकृतः । पराजितः कुसुमायुधः कामो येन तम्, तथा उपहसितं निजापेक्षया न्यूनत्वादुपहास्यतां प्रापितं सुरासुरगन्धर्वविद्याधराणां रूपं सौन्दर्यं येन तम्, रूपातिशयं सौन्दर्याधिक्यम् । विस्मयम् आश्चर्यम् आपेदे प्राप्तवान् ।

परीति । परिसमाप्तजपा पूर्णभूतजपा । पप्रच्छ अप्राचीत् । कुशलिनी कल्याणवती । तत् पूर्वो-क्तम् अस्मद्वचनं मम वाक्यानुरूपं कार्यं निजपाणिप्राहणमित्यर्थः, करिष्यति विधास्यति ? ।

अथेति । विनयेन अवनतो नम्रभूतो मौलिश्चूडा यस्याः सा, ईपदालम्बितौ शिरोनमनेन किञ्चि-न्नम्रीभूतौ कर्णपाशौ मनोहरश्रवणद्वयं यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा । व्यजिज्ञपत् विज्ञापितवती ।

इससे प्रतीत होता था कि, वह मानो श्वेतोत्पलसमूहकी वर्षा करता है और दिवसको मानो श्वेतपद्ममय करता है । उसका ललाटदेश, स्वर्णफलके समान विस्तृत, था, और उसके केशकलाप अमरसमूहके समान कृष्णवर्ण (काले) और सरल थे, एवं आकृति भी मद्मद्गोके समान ही थी । आते ही चन्द्रापीडको देखकर तरलिकाको ‘यह कौन है’ ?—इस प्रकार कौतुक उत्पन्न हुआ, उससेही वह बहुत देर तक उसे देख कर महाश्वेता ॥ समीपमें जाकर उसे सविनय प्रणाम कर बैठ गई ।

उसके बाद केयूरक भी अत्यन्त अवनत मस्तकसे महाश्वेताको प्रणाम किया, बाद उसके नयनमङ्गी-द्वारा (दृष्टिसे) वताप हुए एक समीपवर्ती शिलातल पर बैठ गया । वहाँ बैठे बैठे चन्द्रापीड उस अलौकिक सौन्दर्यको देखकर बहुत विस्मयापन्न हुआ, क्योंकि—वह रूपसौन्दर्य इससे पहले कभी उसने देखा नहीं था, एवं वह सौन्दर्य कामदेवके सौन्दर्यको भी परास्त कर दिया था, तथा देवता, दानव, गन्धर्व और विद्याधरोंके सौन्दर्यका भी उपहास करता था ।

इधर जप समाप्त कर महाश्वेताने तरलिकासे पूछा—‘तरलिके ! क्या तूने मेरी प्रियसखी कादम्बरीको सज्जल तो देखा ? क्या वह मेरे वचनके अनुसार कार्य करेगी ? ’

इसके बाद तरलिकाने जरा नीचे झुके कर्णपाश-सहित, विनयपूर्वक, मस्तक अवनत करके अतिमधुर

ज्ञपत्—‘भर्तृदारिके ! दृष्टा खलु मया भर्तृदारिका कादम्बरी सर्वतः कुशलिनी । विज्ञापिता च निखिलं भर्तृदुहितुः सन्देशम् । आकर्ष्य च यत्तया सन्ततमुक्तमुक्ता-स्थूलाश्रु-
बिन्दुवर्ष रुदित्वा प्रतिसन्दिष्टम्, तद्देव तथैव विसर्जितस्तस्या एव वीणावाहकः केयूरकः
कथयिष्यति’ इत्युक्त्वा विराम ।

विरतवर्चास तस्यां केयूरकोऽब्रवीत्—‘भर्तृदारिके ! महाश्वेते ! देवी कादम्बरी
दृढदत्तकण्ठग्रहा त्वां विज्ञापयति—‘यादयमागत्य मामवदत्तरत्निका, तत् कथय किमयं
गुरुजनानुरोधः ? किमिदं मच्चित्तपरीक्षणम् ? किं गृहनिवासापराधनिपुणोपालम्भः ? किं
प्रेमविच्छेदाभिलाषः ? किं भक्तजनपरित्यागोपायः ? किं वा प्रकोपः ? । जानास्येव मे
सहज-प्रेम-नित्यन्द-निर्भरं हृदयम्, एवमतिनिष्ठरं सन्दिशन्ती कथमसि न लज्जिता ?
तथा मधुरभाषिणी केनासि शिक्षिता वक्तुमप्रियं परुषमभिधातुं वा ? स्वस्थोऽपि तावत् क

भर्तृदुहितुः भवत्याः । तया कादम्बर्या, सन्ततम् अश्रुटितप्रवाहं यथा स्यात्तथा मुक्तानि त्यक्तानि
मुक्तावत् स्थूलानां पृथुलानाम् अश्रुविन्दूनां नयनारबुक्कणानां वर्षाणि यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा
रुदित्वा यत् प्रतिसन्दिष्टं प्रत्युत्तरं दत्तम्, तद्देव वीणावाहकः केयूरकः कथयिष्यति निवेदयिष्यतीत्यन्वयः ।
विराम पूर्णो बभूव ।

विरतेति । दृढं दत्तः अर्पितः कण्ठग्रह-आरलेपो यथा सा । गुरुजनानुरोधः गुरुजनपारवरयम् ।
गृहे भवने निवासः स्थितिरेव अपराधः आगः तस्मिन् निपुणोपालम्भः उपयुक्ततिरस्कारः, त्वमि विपिने
स्थितवत्यामहं यद्भवने स्थिताऽस्मि तस्यागस उचितोपालम्भः किमित्यर्थः । प्रेमविच्छेदाय आशयोः
स्नेहविरलेषाय अनिलाष उक्तिः । भक्तजनस्य सेवकस्य अनुरक्ताया मनेत्यर्थः परित्यागोपायः परित्यागो-
द्योगः किम् ?

जानातीति । सहजं प्राकृतिकं यत् प्रेम स्नेहः तस्य नित्यन्देन रसेन निर्भरं परिपूर्णं मे मम हृदयं
स्वान्तं स्वं जानास्येव, तथापि एवम् अतिनिष्ठुरम् अतिपरुषम् उपयमनोपदेशरूपं सन्दिशन्ती
सन्देशं प्रेषयन्ती । परं कठिनम् अभिधातुं कथयितुं केन शिञ्जितासि उपदिष्टासि ।

ननु पाणिग्राहणेका नाम आपत्तिः येनैवं सूचयसीत्यत आह—त्वत्थ इति । स्वस्थोऽपि सुखशान्त्या-
दिना सर्वप्रकारेण सुस्थमानसोऽपि क इव सहृदयः इष्टानिष्टविवेचनशक्तो जनः, ईदृशे पूर्वविषे कनीयसि
अत्यल्पे क्षुब्धे, अदसानविरसे परिणामकलेशप्रदे, तथैव वियोगादिनेत्याशयः, कर्मणि पाणिग्रहरूपक्रियायां
मति बुद्धिम् उपसर्पयेत् दृष्ट्वा, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । एवञ्च सति नितान्तास्वस्थानां मद्भिषानां तु

वाणीते सूचित किया—‘राजकन्ये ! आपकी प्रियसखी राजकन्या कादम्बरीको मैं सब प्रकारसे त्वत्थ देख कर
आई हूँ, और आपका तब सन्देश उनसे कह दिया है, किन्तु उन्होंने तुन कर अविच्छिन्न धारासे मुझको तनान
स्थूल अश्रुबिन्दुवर्षपूर्वक रोकर जो प्रत्युत्तर दिया है उसे उनका ही मेजा हुआ यह केयूरक नामक उन्हींका
वीणावाहक आपसे कहेगा ।’ इतना कह कर वह विरत (चुप) हो गई ।

उसके चुप हो जाने पर केयूरक कहने लगा—‘राजकन्ये, महाश्वेते ! देवी कादम्बरी आपको दृढ कण्ठा-
लिङ्गन करके विशापन करती हैं कि—‘इस तरलिकाने आकर जो मुझसे कहा—उत्त विषयमें तुम ही कहो—कि
यह क्या गुरुजनोका अनुरोध है ? या मेरे चित्तकी परीक्षा की जा रही है ? किंवा—मैं जो घरमें निवास करती
हूँ—इस अपराधका उपयुक्त उदाहरण है ? अथवा प्रेम-भङ्ग करनेके लिए एक कथामात्र है, या स्नेही व्यक्तिके
परित्याग करने (छोड़ने) का उपाय है, या किसी कारणसे प्रकोप है ? तुम तो जानती ही हो कि मेरा हृदय
तुम्हारे ही अङ्गप्रिय (सहज) प्रेमके प्रवाहसे परिपूर्ण है, उस पर भी तुम्हें, ऐसा अत्यन्त निष्ठुर सन्देश
मेजते क्यों लज्जा भोग नहीं आई ? तुम तो उस प्रकारको मधुरभाषिणी थी, किन्तु इस समय ऐसा अप्रिय और
निष्ठुर भाषण करनेके लिए तुम्हें किसने शिक्षा दी ? देखो—त्वत्थचित्त होकर भी कोई बुद्धिमान् व्यक्ति ऐसा
नहीं होगा जो ऐसे तुच्छ और परिणाममें दुःखजनक इस प्रकारके कार्यमें मन लगावे, तब फिर मेरे तनान-अत्यन्त

इव सहृदयः कनीयस्यवसानविरसे कर्मणीदृशे मतिमुपसर्पयेत् ? किमुतातिदुःखाभिहतहृदयोऽस्मद्विधो जनः । सुहृद्दुःखसेदिते हि मनसि कैव सुखाशा ? कैव निर्वृतिः ? कीदृशाः सम्भोगाः ? कानि वा हसितानि ? । येनेदृशीं दशामुपनीता प्रियसखी कथमतिदारुणं तमहं विषमिवाप्रियकारिणं कामं सकामं कुर्याम् ? दिवसकरास्तमयविधुरासु नलिनीषु सहवासपरिचयाच्चक्रवाकयुवतिरिव पतिसमागमसुखानि परित्यजति^१, किमुत नार्यः । अपि च यत्र भर्तृविरहविधुरा परिहृतपरपुरुषदर्शना दिवानिशं निवसति प्रियसखी, कथमिव तन्मम हृदयमपरः प्रविशेज्जनः ? । यत्र च भर्तृविरहविधुरा तीव्र-व्रत-कर्षिताङ्गी प्रियसखी, महत्कृच्छ्रमनुभवति, तत्राहमविगणय्यैतद् कथमात्मसुखार्थिनी पाणि ग्राहयिष्यामि ? कथं वा मम

कथैव केश्यत आह—कुसुतेति । अतिदुःखामिहतहृदयो नितान्तक्लेशाभिहतचित्तः अस्मद्विधो जनः किमुत कथ्यते, भवत्या असह्यक्लेशाजनितातिक्लेशेनैव मे हृदयमभिहतमित्याशयः ।

ननु सत्यपि परिणामक्लेशदायिनि पाणिग्राहणे कर्मणि सुखादिकमप्यवलोक्यत इत्यत आह—सहृदिनि । सुहृद्दुःखसेदिते वन्धुजनजनितक्लेशमाराक्रान्ते । निर्वृतिः शान्तिः । दुःखसेदिते हि मनसि सुखादीनां प्रवेशावसर एव न विद्यत इत्याशयः ।

अथैवमपि नार्यकामः सर्वप्रकारेणैव सकामो विधातव्य इत्यत आह—येनेति । येन कामेन प्रियसखी त्वम् ईदृशीम् पूर्वविधां दशाम् अत्यन्तकठिनशोकानुरावस्थाम् उपनीता प्रापिता, विषमिव गरलमिव अप्रियकारिणम् अनिष्टविधायिनम् अतिदारुणम् अत्यन्तभीषणं तं कामं कथं केन प्रकारेण सकामं स्वामिसङ्गमेन पूर्णमनोरथं कुर्यां विधातुं शक्नुयाम्, अपि तु कथमपि न, भवत्याः प्रबलवैरित्वेन ममापि वैरित्वादित्याशयः । तथा च नलिनीषु कमलिनीषु दिवसकरस्य रवेः अस्तमयेन परद्वीपान्तर-गमनेन विधुरासु क्लिष्टासु सतीषु, सहवासपरिचयात् एकसरोवरवासस्नेहात् चक्रवाकयुवतिरपि रयाङ्गवनितापि पतिसमागमसुखानि स्वामिसङ्गमसौल्यानि परित्यजति जहाति, यत्र तिर्यग्जातिरपीह-शमनुतिष्ठति तत्र किमुत नार्य इत्यर्थः, अतएव त्वयि भर्तृवियोगदुःखितायां सत्यां मयापि स्वामिसङ्ग-मसौल्यं परित्याज्यमेवेत्यभिप्रायः । दृष्टान्तः ।

अपि चेति । यत्र हृदये । परिहृतपरपुरुषदर्शना परित्यक्तान्यपुरुषवीक्षण । प्रियसखी त्वमित्यर्थः, निवसति अभितिष्ठति निरन्तरचिन्तावशादित्याशयः । अपरो जनः स्वामीत्यर्थः, कथं प्रविशेव प्रवेशं कुर्यात् कथमपि नेत्यभिप्रायः, तत्रत्याया भवत्याः परपुरुषावलोकनाशङ्कया मयेव निवारणादिति तात्पर्यम् ।

पत्रेति । यत्र यदा । तीव्रव्रतेन उग्रनियमेन कर्षिनानि शोषितानि अङ्गानि शरीराणि यया सा, प्रियसखी त्वमित्यर्थः । तत्र तदा । पुनस्तत्र कृच्छ्रम् अविगणय्य अवहेत्य, आत्मसुखार्थिनी निजसौख्या-मिलायिणी सती, कथं पाणि करं ग्राहयिष्यामि कथमपि नेत्यर्थः, सहसुखदुःखयोः सख्योर्वैपरीत्यप्रसक्ते-रित्याशयः । कथं वा सुखं सौल्यं अविष्यति कथमपि नेति भावः, क्लेशपूर्णहृदयत्वादिति तात्पर्यम् ।

दुःखितचित्तं लोगो—कौ तो वन ही क्या है ? और जो चित्त, सर्वदा ही मित्रके दुःखसे दुःखित है, उसको सुखकी आशा कैसी ? या शान्ति ही कैसी ? अथवा तन्मोग ही कैसा ? एवं हास-परिहास ही कैसा ? विशेषतः, जिसने मेरी प्रियसखीको ऐसी दशा ला दी है उस अतिदारुण और विषके समान अप्रियकारी—कन्दर्पकी अंमि-लापाको क्या मैं पूर्ण करनेमें तमर्ष होऊँगी ? देखो—सूर्यके अस्त हो जानेसे कमलिनी जब उसके विरहमें विह्वल हो जाती है, तब उसके साथ एक जगह वास करनेके स्नेहसे युवती चक्रवाकक्षिणी भी पतिके साथ सम्मिलन मुलका परित्याग करती है, ऐसी तिर्योका नो कहना ही क्या है ? विशेषतः, भर्तृविरहसे व्याकुल होकर पर-पुरुषका दर्शन पर्यन्त परित्याग करके जो प्रियसखी मेरे हृदयमें रात दिन वास करती है, उस मेरे हृदयमें अन्य पुरुष किस प्रकार प्रवेश कर सकता है ? और तुन प्रियसखी जब स्वामीके विरहसे विह्वल होकर गुरतर वनाहन्दनसे शरीरका शोषण करती गुरतर कष्टका अनुभव करती हो, तब मैं इन सबकी न गिनकर अपने ही सुखामित्यभिणी होकर पाणि-ग्राहण कराऊँगी, उससे मुझे कैसे सुख मिलेगा ? तुम्हारे प्रेमके कारण ही मैंने

१. अस्तमन । २. क्वचिद् 'पति' इति पदं नावलोक्यते । ३. त्यजति । ४. क्वचिद् 'अपि च' इति पदं नास्ति । ५. क्वचिद् 'तीव्र' पदं न दृश्यते ।

सुखं भविष्यति ? । त्वत्प्रेम्णा चास्मिन् वस्तुनि मया कुमारिकाजनविरुद्धं स्वातन्त्र्यमालम्ब्याङ्गीकृतमयशः, समवधीरितो विनयः, गुरुवचनमतिक्रान्तम्, न गणितो लोकापवादः, वनिताजनस्य सहजमाभरणमुत्सृष्टा लज्जा, स कथय कथमिव पुनरत्र प्रवर्तते ? तदयमञ्जलिरुपरचितः, प्रणामोऽयम्, इदञ्च पादग्रहणम्, अनुगृहाण माम्, वनमितो गतासि मे जीवितेन सहेति मा कृथाः स्वप्नेऽपि पुनरिममर्थं मनसि^१ इत्यभिधाय तूष्णीमभूत् ।

महाश्वेता तु तच्छ्रुत्वा सुचिरं विचार्य 'गच्छ, स्वयमेवाहमागत्य यथार्हमाचरिष्यामि' इत्युक्त्वा केयूरकं प्राहिणोत् । गते च केयूरके चन्द्रापीडमुवाच—'राजपुत्र ! रमणीयो हेमकूटः, चित्रा च चित्ररथराजधानी, बहुकुतूहलः किम्पुरुषविषयः, पेशलो गन्धर्वलोकः, सरलहृदया महानुभावा च कादम्बरी, यदि नातिखेदकरमिव गमनं कलयसि, नावसीदति वा गुरुप्रयोजनम्, अदृष्टचरविषयकुतूहलं वा चेत्, मद्गमनमनुरुध्यते^२ वा भवान् सुखदायि^३

त्वदिति । त्वत्प्रेम्णा स्वप्नेहेन, अस्मिन् वस्तुनि पाणिग्रहणविषये । स्वातन्त्र्यं स्वेच्छाचारित्वम् अवलम्ब्य आश्रित्य अयशोऽकीर्तिं अङ्गीकृतम् स्वीकृतम् । विनयः उपदेशगुणः समवधीरितः अवज्ञातः, गुरुवचनं पितृवाक्यम् अतिक्रान्तम् उल्लाङ्घितम्, तथा लोकापवादो जनापवादो न गणितो न विचारितः । सहजमाभरणं स्वामाविकभूषणरूपा लज्जा त्रया समुत्सृष्टा परित्यक्ता । सा कादम्बरी । अत्र पाणिग्राहणे । सङ्कीर्णतादोषनिवारणाय 'कथये' त्यस्य पृथक् पाठो विधातव्यः ।

तदिति । तत्तस्मात् कारणात् । उपरचितो निबद्धः । पादग्रहणम् अभिवादनम् । इति हेतोः । स्वप्नेऽपि मनसि इममर्थं मत्पाणिग्राहणशिक्षारूपं विषयं पुनर्भूयो मा कृथाः न विदष्याः । तूष्णीमभूत् केयूरक इति शेषः ।

महेति । तच्छ्रुत्वा पूर्वोक्तमाकर्ण्य । विचार्य विमृश्य । आगत्य गत्वा यथार्हं यथायोग्यम् आचरिष्यामि करिष्यामि । प्राहिणोत् प्रेषितवती । आहूपूर्वो गमुघातुरिह गमनार्थेऽवाचक इत्यवाचकत्व-दोषवारणाय 'गत्वा' इत्येव पाठो विधेयः ।

गत इति । रमणीयो मनोहरः । चित्रा विविधाश्चर्ययुक्ता । किम्पुरुषविषयः किञ्चरदेशः, बहूनि नाना-विधानि कुतूहलानि कौतुकोद्दीपकवस्तूनि यत्र सः । पेशलः सुन्दरः, 'चारौ दृष्टे च पेशलः' इत्यमरः । सरलहृदया अकुटिलचित्ता, यदि चेत् गमनम् अतिखेदकरमिव अधिक्रियासजनकमिव न कलयसि नाव-बुध्यसे, गुरुप्रयोजनम् आवश्यकं कार्यं नावसीदति न व्याहतं भवति । अदृष्टो भूतपूर्व इत्यदृष्टचरः भूत-पूर्वेऽपि अदृष्टशब्दाच्चरदप्रत्ययः । अदृष्टचरः अनिरीक्षितपूर्वो यो विषयो देशस्तस्मिन् तन्निरीक्षण इत्यर्थः कुतूहलं कौतुकमस्यास्तीति तत् तादृशम् । अनुरुध्यते रचितुमभिलषति, देवादिकोऽनुपूर्वो रुधातुरभिला-

इत विषयने कुमारियोके विरुद्ध स्वाधीनताका अवलम्बन कर निन्दा स्वीकार किया; विनयकी अवहेलना की, गुरुवचनको उल्लङ्घन किया, लोकापवाद को गणना नहीं किया, और-सियोंने सहज भूषण लज्जा का भी परित्याग कर दिया, इसलिये कहो कि—'वह कादम्बरी किस प्रकार ऐसे विषयमें प्रवृत्त हो' ? अतएव मैं यह हाथ जोड़ती हूँ, प्रणाम करती हूँ, पाँव पकड़ती हूँ कि तुम सुप्त पर अनुग्रह करो; तुम इस स्थानसे मेरे जीवनके साथ ही वनमें चली गई हो, इसलिये स्वप्नमें भी इस विषयको फिर मनमें मत लाना' इतना कहकर केयूरक चुप हो गया ।

किन्तु महाश्वेताने उसका सन्देश सुनकर बहुत देर तक विचार कर कहा—'तुम जाओ, मैं स्वयं ही वहाँ आकर जैसा उपयुक्त होगा करूँगी'—यों कहकर केयूरकको विदा कर दिया । उसके चले जाने पर वह (महाश्वेता) चन्द्रापीडने कहने लगी—'राजपुत्र ! हेमकूट पर्वत अत्यन्त मनोहर है, गन्धर्वराज चित्ररथकी राजधानी बहुत ही आश्चर्य है, किन्तु पेश देशमें भी बहुत कौतूहलोद्दीपक वस्तुएँ हैं, गन्धर्वलोक भी बहुत सुन्दर है और कादम्बरी भी सरलहृदया और अत्यन्त उदारप्रकृति है, इसलिये यदि आप वहाँ चलनेमें अत्यन्त परिश्रमकी विवेचना न करें, अथवा किसी गुरुराज कार्यकी हानि नहीं होनी हो, या पहले जो देश नहीं देखे हैं उसे देखनेके लिए आपके मनमें कौतूहल हो, या यदि मेरे अनुरोध को रक्षा करनेकी अभिलाषा करते हों, अथवा किसी आश्चर्य-वस्तुका

१. दचित्त 'मया' इति पदं नोपलभ्यते । २. अपयशः । ३. अस्मद्वचनम् । ४. भवन्मतिरतिहृदयः, भवन्मतिः सुखदायि ।

चा आश्चर्यदर्शनम्, अर्हामि वा प्रणयम्, इममप्रत्याख्यानयोग्यं वा^१ जनं मन्यसे, समारुढो वा परिचयलेशः, अनुग्राह्यो वाऽयं जनः, ततो नार्हसि निष्फलां कर्तुमभ्यर्थनाभिमाम् । मयैव सह गत्वा हेमकूटमतिरमणीयतानिधानम्, तत्र दृष्ट्वा च मन्निर्विशेषां कादम्बरीम्, अपनीय तस्याः कुमतिमनोमोहविलसितम्, एकमहो विभ्रम्य श्रोभूते प्रत्यागमिष्यसि । मम हि निष्कारणयान्धवं भवन्तमालोक्यैव दुःखान्धकारभाराक्रान्तेन महतः कालादुच्छ्वसितमिव चेतसा, श्रावयित्वा स्ववृत्तान्तमिमं सद्यतामिव गतः शोकः । दुःखितमपि जनं रमयन्ति सज्जनसमागमाः । परमुखापपादनपराधीनश्च भवादृशां गुणोदयः^२ इत्युक्तवतीञ्चैनां

पार्थक्यः । वा अथवा आश्चर्यदर्शनं कुतूहलावलोकनम् अतिसुखदायि अतिशयसौख्यप्रदम् । प्रणयं वा अर्हामि तव स्नेहयोग्या वा भवामि । इमं महिषं जनम् अप्रत्याख्यानयोग्यम् अनिराकरणोचितं मन्यसे कलयसि । समारुढः उत्पन्नः परिचयलेशः संस्तबलवः । अभ्यर्थनां तत्र गमनप्रार्थनां निष्फलां निष्प्रयोजनाम् ।

नयेति । अतिरमणीयताया नितान्तसुन्दरताया निधानम् आश्चर्यम् । मन्निर्विशेषां सर्वप्रकारैव मम सदृशीम् । कुमत्या कुलितविमर्शेन यो मनोमोहः 'स्वयि ससोकायां नाहं पाणिं ग्राहयिष्यामि' इत्येवंप्रकारं चित्तभ्रान्तिः तस्य विलसितम् अनुष्ठितम् अपनीय शिष्या दूरीकृत्य एकम् अहो दिवसं विभ्रम्य विश्रामं कृत्वा श्रोभूते परदिने प्रत्यागमिष्यसि आयास्यसि ।

ममेति । हि निश्चितम् । निष्कारणयान्धवं निमित्तव्यतिरेकेण स्वजनं मदुःखाकर्णनेन दुःखित-कूटयत्वादुपदेशपरिश्रमस्वीकाराच्चेत्याशयः, भवन्तं त्वाम् आलोक्यैव निरीक्ष्यैव विद्यमानाया मम दुःखान्धकारभाराक्रान्तेन दुःखतिमिरमारलेदितेन चेतसा हृदयेन, महतो दीर्घात् काळात् समयात् परम् उच्छ्वसितमिव प्राणितमिव, एतावत्समयपर्यन्तं चित्तं मृतमिवासीत्, सम्प्रति तेन उच्छ्वासो गृहीत इति तात्पर्यम् । तथा इमं स्ववृत्तान्तं स्वकीयोदन्तं श्रावयित्वा कथयित्वा विद्यमानाया मम शोकः सद्यतां सहनशीलतां गतः प्राप्त इव, 'प्रलापैरेव हृदयं धार्यते शोककोभयोः' इति न्यायादिश्याशयः । ननु कस्मा-देतदित्यत आह—दुःखितमिति । सज्जनसमागमाः सत्पुरुषसङ्गमाः दुःखितमपि क्लेशितमपि जनं रमयन्ति आनन्दयन्ति, अवलोकनेनैव प्रत्यप्रसुखजननद्वारा चिरन्तनक्लेशविनाशनादिश्याशयः । इह सामान्येन विशेषतमर्थनादर्यान्तरन्यासः ।

विशेषेण च प्रतिपादयति—परेति । भवादृशां स्वद्विधानां गुणोदयः दयादाक्षिण्यप्रभृतीनां गुणानामभ्युदयः परेषाम् अन्येषां सुखोपपादने सौख्योत्पादने पराधीनः परायण इत्यर्थः, अतएव मया सह तत्र गत्वा ध्रुवमेव मामानन्दविषयसीत्याशयः । चन्द्रापीठस्य सौन्दर्यादिगुणनिकरं दृष्ट्वा नूनं परिसुहृन्ती कादम्बरी कृतमपि शपथं परित्यज्यतीति बुद्ध्वा चन्द्रापीठं तत्र प्रापयितुं महाधेताया एतावानुद्योग इत्यवधेयम् ।

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण उक्तवतीं कथितवतीम् । एनां महाश्वेताम् दर्शनात्प्रभृति अवलोकन-

अवलोकन करना यदि आपको सुखदायी हो, अथवा मैं यदि आपके प्रणयके योग्य होऊँ, किंवा इस व्यक्तिका प्रत्याख्यान करना (प्रार्थना न मानना) अनुचित समझते हों अथवा आपके साथ मेरा यदि परिचयका लेश भी उत्पन्न हुआ हो, किंवा यह व्यक्ति यदि आपके अनुग्रहके योग्य हो तो ऐसा होने पर आप मेरी इस प्रार्थनाको निष्फल करनेमें तनर्थ नहीं हो सकते । अत्यन्त सौन्दर्यकी आवाज—भूमि उस हेमकूट पर्वतपर मेरे ही साथ चरकर वहाँ सुनते अभिन्न कादम्बरीकी देख, उसके कुत्तस्कारजनित चित्तभ्रमका आवरण दूर कर, केवल एक दिन वहाँ विश्राम लेकर दूसरे दिन आप झूट आइएगा । आप बिना कारणके हों मेरे वन्दु हों गए हैं, इसलिए आपको देख कर ही मेरा चित्त दुःखान्धकारके भारके नाँचे दबे रहने पर भी बहुत जाल के बाद आज मानो जीवित होकर हटका हुआ, और आपको अपना समाचार मुना कर वह शोक मानो सध हो गया है, ऐसा प्रतीत हो रहा है, क्योंकि—सज्जनके साथ संतर्ग दुःखित व्यक्तिकी भी आनन्दित कर देता है । विशेषतः, आपके समान महापुरुषोंका सुगतमूह, केवल दूसरेके सुख—सन्मादनमें ही प्रवृत्त रहता है ।^१ [अतएव मेरे साथ आप वहाँ जाकर मुझे अवश्य ही

१. अस्मद्विरदर्शनम् । २. अर्हसि वा प्रणयमिदम्...प्रणयम् । ३. योग्यां वा मन्यते मान् । ४. कश्चित् 'इत' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । ५. कुमतिमिनाम् ।

चन्द्रापीडोऽब्रवीत्—‘भगवति ! दर्शनात्प्रभृति परवानयं जनः कर्तव्येषु यथेष्टमशङ्किततया नियुज्यताम्’ इत्यभिधाय तया सहैवोदचलत् ।

क्रमेण च गत्वा हेमकूटमासाद्य गन्धर्वराजकुलम्, समतीत्य काञ्चनतोरणानि सप्तक-
क्षान्तराणि कन्यान्तःपुरद्वारमवाप । महाश्वेतादर्शनेन प्रधावितेन दूरादेव कृतप्रणामेन कनकवे-
त्रलताहस्तेन प्रतीहारजनेनोपदिश्यमानमार्गः प्रविश्य असंख्येयनारीशतसहस्रसम्बाधम्,
स्त्रीमयमपरामिव जीवलोकम्, इयत्तां ग्रहीतुमेकत्र त्रैलोक्यत्रैणमिव संगृहीतम्, अपुरुषमिव
सर्गान्तरम्, अङ्गनाद्वीपमिवापूर्वमुत्पन्नम्, पञ्चममिव नारीयुगावतारम्, अपरामिव पुरुष-

दिनादारभ्य परवान् पराधीनः सौजन्याधिक्यात्त्वदायत्त इत्यर्थः । अशङ्किततया शङ्कारहिततया नियु-
ज्यतां प्रयताम् । उदचलत् प्रस्थानमकरात् ।

क्रमेणेति । अपि चेति चार्थः । चन्द्रापीडो गत्वा, गन्धर्वराजस्य चित्ररथस्य कुलं वादी यत्र तयोक्तं
हेमकूटं तत्सामरूपवतम् आसाद्य प्राप्य काञ्चनानां सुवर्णानां तोरणानि बहिर्द्वारानि येषु तथाकानि सप्त-
कक्षान्तपुराणि समतीत्य व्यतिक्रम्य । अवाप प्राप्तवान् ।

नहति । महाश्वेताया दर्शनेन अवलोकनेन प्रधावितः शीघ्रमागतः तेन । कृतप्रणामेन विहित-
नमस्कारेण, कनकवेत्रलताः सुवर्णखचितवेतसयष्टयो हस्तेषु करेषु यस्य तेन, प्रतीहारजनेन दौवारिक-
वृन्देन उपदिश्यमानः वचनव्यक्त्या प्रोच्यमानो मार्गः पन्था यस्य सः, कुमारश्चन्द्रापीडः, कुमारीपुरा-
भ्यन्तरं ददशैत्युत्तरेण सम्बन्धः । महाश्वेताविश्वासाच्चन्द्रापीड न कोऽपि निवारितवानित्यवधेयम् । इह
नपुंसकलिङ्गाद्वीचैकवचनान्तानि पदानि अत्रेतनस्य ‘कुमारीपुराभ्यन्तरम्’ इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि ।

असङ्ख्येयेति । असङ्ख्येयानां गणयितुमशक्यानि नारीणां योषितां शतसहस्राणि लक्षानि तैः
सम्बाधं सङ्काशं व्याप्तमित्यर्थः । इदञ्च ‘अङ्गनाकोपम्’ इत्येतत्पर्यन्तं प्रत्येकविशेषण प्रत्येव कारणात्म्य-
वधेयम् । एवञ्च अतएव स्त्रीमय नारायणम् अपरम् अतिरिक्तं जीवलोकमिव । जायुष्येष्टम् ।

इयत्तामिति । इयत्तां ग्रहीतुम् एतावत्योऽङ्गना इति गणनां ज्ञातुं प्रजापतना एकत्र एकस्मिन् स्थले
संगृहीतम् आनीतं त्रैलोक्यस्य त्रिविष्टपस्य त्रैणं स्त्रीसमूहमिव । उक्तालङ्कारः ।

अपुरुषमिति । अपुरुषं सर्गान्तरमिव पुरुषरहितामपरां प्रजापतेः सृष्टिमिव । क्रियोऽप्रेक्षा ।

अङ्गनेति । अपूर्वम् अभिनवम् उत्पन्नं सञ्जातम् अङ्गनानां नारीणां द्वापम् अन्तरीपमिव । जायुष्येष्टम् ।

पञ्चममिति । पञ्चम नारीयुगावतारमिव । सत्यादीनि चत्वारि युगानि तु विद्यन्त एव देवानवतारः
(प्रवर्तनम्) सुपरिचितः, किन्तु नूतनः सोऽयं पञ्चमो नारीयुगावतार इत्यभिप्रायः । क्रियोऽप्रेक्षा ।

अपरमिति । अपरम् अन्यत् पुरुषद्वेषिणः प्रजापतेः सृष्टिर्कृतः निर्माणं सृष्टिमिव । पुरुषद्वेषिपदेन
नारीनिर्माणमात्रमेव द्योतितम् । उक्तालङ्कारः ।

झुझी बनायेगे यह अन्निप्राय है, चन्द्रापीडके सौन्दर्यादि गुणोंको देखकर निश्चय ही मोहित होकर नेरी सखी
कादम्बरी किए हुए नी रापयको छोड़ देगी, यही समझ कर चन्द्रापीडको वहाँ लेजाने में महाश्वेताका इतना बड़ा
उद्योग था ऐसा यहाँ माझकोंको समझना चाहिए]

इत्तप्रकार महाश्वेताके कहने पर उत्तर देते हुए उत्तसे चन्द्रापीडने कहा—‘भगवति, जइसे आपका दर्शन
हुआ तबसे ही यह व्यक्ति अपनेको पराधीन समझता है, इसलिये आप निःशङ्कचित्तसे इच्छानुसार इत व्यक्तिको
कर्त्तव्य कार्यमें नियुक्त कीजिए’ यों कहकर, वह महाश्वेताके साथ ही चल दिया ।

क्रमते जाकर, गन्धर्वराजकी राजधानी हेमकूटपर्वत पर उपस्थित होकर, सुवर्ण-तोरण जहाँ बंधे थे ऐसी सात
ढोयीदो ढोयकर चन्द्रापीडने महाश्वेताको देखते ही दौड़कर आते, दूरसे प्रणाम करते, हाथमें सुवर्ण-खचित-
वेत्र-चट्टि (वेंत की छड़ी) धारण करते दौवारिकमण (प्रतीहारों) के आगे आगे दताष्ट हुड नागते, कन्याओंके
अन्तःपुरके द्वारमें प्रवेश किया, और प्रवेश करते ही उत्तने लाखों स्त्रियोंते परिपूर्ण एक दूसरा मानो नारानय
जीवलोकके समान हो, त्रिगुवनमें कितनी स्त्रियां हैं इसकी संख्या जाननेके लिए विधाताने नानों त्रैलोक्यके समस्त
स्त्रियोंको एकत्र संग्रह किया हो, पुरुष-रहित नामो एक दूसरी सृष्टि हो, स्त्रीलोकनय नूतन और एक हीच मानो

द्वेषिप्रज्ञापतिनिर्माणम्, अनेककल्प-कल्पनार्थमुत्पाद्य स्थापितमिवाङ्गनाकोषम्^१, अतिविस्तारिणा युवतिजनलावण्यप्रभापूरेण प्लावितदिगन्तरेण सिञ्चतेवामृतसरसविसरेण दिवसमात्रीकुर्वतेव भुवनान्तरालं बहुल-प्रभावपिणा मरकतमणिमयेन^२ सर्वतः परिगठयता तेजोमयमिव, चन्द्रमण्डलसहस्रैरिव निर्मितसंस्थानम्, ज्योत्स्नयेव घटितसन्निवेशम्, आभरणप्रभाभिरिव निष्पादितदिगन्तरम्, विभ्रमैरिव कृतसर्वोपकरणम्, यौवनविलासैरिवोत्पादितावयवम्, रतिविलसितैरिव रचित-सञ्चयम्, मन्मथाचरितैरिव कल्पितावकाशम्, अनुरागेणोत्तुलिम-

कनेकेति । अनेककल्पेषु विविधयुगान्तेषु कदरनार्थं नारीजातिनिर्माणार्थम् उत्पाद्य प्रज्ञापतिना विरचय्य स्थापितं रचितम् अङ्गनाकोषं नारीभाण्डागारमिव । आत्युत्प्रेक्षा ।

कतंति । अतिविस्तारिणा अतिप्रसारिणा, प्लावितानि व्याप्तानि दिगन्तराणि येन, तेन अतएव अमृतसरसविसरेण सुधाद्रवप्रवाहेण करणेन, दिवसं वासरं सिञ्चतेव सेचनं विदधतेव, तथा अमृतसरसविसरेणैव भुवनान्तरालं विष्टयान्तरालम् आर्द्राकुर्वतेव विलम्बाकुर्वतेव विद्यमानेन, युवतिजनानां तद्वर्णी-गणानां लावण्यस्य सौन्दर्यातिशयस्य यः प्रभापूरः कान्तिप्रवाहः तेन कर्त्रा, तथा बहुलप्रभावपिणा मरकत-मणिमयेन अरमगर्भरत्नप्रचुरेण मूपणेन आभरणेन च कर्त्रा, सर्वतः चतुर्दिक्षु परिगतं व्याप्तं तस्य भावस्त-याकारणेन, तेजोमयमिव केवलतेजसा रचितमिव, कल्याणपुरम् अतिविस्तार्यादिविगोपगविशिष्टेन युवति-जनलावण्यप्रभापूरेण व्याप्तं तथा मरकतमयमूपणेन च व्याप्तमित्याशयः । चन्द्रमण्डलसहस्रैः निर्मितं रचितं संस्थानम् आकारो यस्य तद्विव, तथा ज्योत्स्नया चन्द्रिकया घटितो रचिनः सन्निवेश आकारो यस्य तद्विव, लावण्यप्रभाचन्द्रमण्डलज्योत्स्नानां पाण्डुत्वसादृश्यादित्याशयः । तथा आभरणप्रभाभिः मूपणकान्तिभिः निष्पादितानि संपादितानि दिगन्तराणि दिगवकाशानि यस्य तद्विव, अलङ्कारस्य प्रचुर-प्रभावप्रादित्याशयः ।

इह 'सिञ्चतेव' आर्द्राकुर्वतेव' इति द्वे क्रियोत्प्रेक्षा, तथा 'तेजोमयम्' इत्यत्र निष्पादनक्रियार्थं मयट्-प्रत्ययविधानात्तस्याद्योत्प्रेक्षणाक्रियोत्प्रेक्षा, एवं निर्माणवदननिष्पादनानामपि क्रियागामेवोत्प्रेक्षणात्ता अपि त्रिजः क्रियोत्प्रेक्षा, पुनस्तच्च नियो नरेपेक्षेण संच्छिः ।

विभ्रमैरिति । विभ्रमैर्विलासैः कृतानि विहितानि सर्वाणि निखिलानि उपकरणानि सामग्र्यो यस्य तद्विव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

यौवनेति । यौवनविलासैः तात्पर्यविभ्रमैः उत्पादिता जनिता अवयवाः प्रदेशा यस्य तद्विव । उष्णालङ्कारः पूर्वविलासाः कृत्रिमा^३, इह तु प्राकृतिका इति जेदः ।

रतंति । रतेः कामपत्न्याः विलसितैर्विभ्रमैः रचिनो निमित्तः सञ्चयो व्यापारगगो यस्य तद्विव । उष्णालङ्कारः ।

मन्मथेति । मन्मथाचरितैः कामदेवाचरितैः कल्पितावकाशं रचितप्रदेशमिव । उष्णालङ्कारः ।

कनिति । अनुरागेण प्रीत्या अनुलिप्तसकलप्रदेशमिव । उष्णालङ्कारः ।

वदन्त हुआ हो, पकन नारीदुग नानो अवतार्न हुआ हो, पुरषदेषडे विषयता ने नानो दूसरे संस्कारा निर्माण किया हो, अनेक कल्पोंने निर्माण करनेके ठिक उदाहर कर तैयार रखा हुआ लियोंका नानो भाण्डार हो—इस्ता वत् अन्तःपुर (रनिवास) के अन्दरका भाग देखा । अमृतसरकी धारासे ही दिहाओंको प्लावित करता (डुबता) दिनको नानो सींचता, संस्कारके समस्त मन्मथानको नानो कार्य करता, प्रचुर मरकतमणिमय प्रभाको बरसाना, अत्यन्त विस्तृत होता (फैलता) हुआ युवतियोंको लावण्यकान्तिका प्रवाह वहाँ म्वन व्याप्त था जिससे वह नानो आलोकमय हो, हजारों चन्द्रमण्डलोंसे नानो निर्माण किया गया हो, चन्द्रिकासे नानो प्रस्तुत किया हो, अलङ्कार के आलोक हो से नानो रत्नोंकी दिहाओंका अवकाश बनाया गया हो, कृत्रिम हावभावसे ही नानो समस्त सामग्री मन्मथदिष्ट किए हो, आभासिक यौवन-विलाससे ही नानो रत्नके समस्त अवयव निमित्त हुए हो, रतिदेवीके विभ्रमद्वारा ही नानो कल्पकल्प की सृष्टि की हुई हो, कामदेवके आचरण से ही नानो अन्दर निर्माण कराया हो, अनुराग-

सकलप्रदेशम्^१, शृङ्गारमयमिव, सौन्दर्यमयमिव, सुरताधिदैवतमयमिव, कुसुमशरमयमिव, कुतूहलमयमिव, आश्चर्यमयमिव, सौकुमार्यमयमिव, कुमारः कुमारीपुराभ्यन्तरं ददर्श ।

अतिबहुलतया च तस्य कन्यकाजनस्य समन्तादाननद्यतिभिरिन्दुबिम्बवृष्टिमिव पतन्तीम्, अपाङ्गविक्षेपैश्चलितकुवलयवनमयीमिव क्रियमाणामवनीम्, अनिभृतैर्भ्रूलताविभ्रमैः काम-कार्मुक-विलास-शतानीव^२ प्रचलितानि, शिरसैजकलापान्धकारैर्वहुलपक्ष-प्रदोष-सार्थानिव सम्बन्धतः, स्मितप्रभाभिरुत्फुल्लकुसुमधवलानिव वसन्तदिवसान् सञ्चरतः, श्वसितानिल-परिमलैर्मलयमारुतानिव परिभ्रमतः, कपोलमण्डलालोकैर्माणिक्यदर्पणसहस्राणीव स्फुरितानि

शृङ्गारेति । शृङ्गारमयमिव सम्भोगमयमिव, सौन्दर्यमयमिव रूपातिशयमिव, सुरताधिदैवतमयमिव सैधुनाधिष्ठात्रीमयमिव, कुसुमशरमयमिव कामबाणमयमिव कुतूहलमयमिव कौतुकमयमिव, सौकुमार्यमयमिव, मार्दवमयमिव ददर्श अवलोकयामास । एषु सर्वेषु ग्यातौ मयट्प्रत्ययविधानात्तस्याश्च क्रियारूपत्वेनोक्तालङ्कारः ।

अतिबहुलेति । किञ्च, चन्द्रापीडः, तस्य कन्यकाजनस्य अतिबहुलतया अत्यन्ताधिकतया कारणेन, आननद्यतिभिः तस्यैव कन्यकाजनस्य सुखकान्तिभिः कारणैः, समन्तात् सर्वतः इन्दुबिम्बवृष्टिमिव चन्द्रमण्डलवर्षणमिव 'अद्राक्षीत्' इत्युत्तरेण सम्बन्धः इत्थमन्यत्रापि ।

इहाननद्यतिप्रसरणेषु इन्दुबिम्बवर्षणोत्प्रेषणाक्रियोत्प्रेषा, तेन च वदनानामिन्दुमण्डलसादृश्यं प्रतीयत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिरुन्नेयः । इत्थमन्यत्राऽप्युहनीयम् ।

अपाङ्गेति । अपाङ्गविक्षेपैः कटाक्षपातः, अवनि पृथिवीम्, चलितं कम्पितं कुवलयवनं नीलोत्पल-समूहः तन्मयी क्रियमाणा विधीयमानामिव । क्रियोत्प्रेषा ।

अनिभृतेति । अनिभृताः स्फुटा ये भ्रूलतयोर्विभ्रमा नर्तनानि तैः प्रचलितानि शरप्रक्षेपणाय स्पन्द-नरूपाणि कामकार्मुकस्य मन्मथचापस्य विलासशतानीव विभ्रमसमूहानिव । इह जात्युत्प्रेषा । तथा चक्रवसाम्यादुपमानोपमेयभावः ।

शिरसीति । शिरसैजकलापः केशसमूहा एव श्यामत्वसादृश्यादन्धकारा^३ तैः सम्बन्धतः सम्मिलतः, बहुलपक्षाणां कृष्णपक्षाणां प्रदोषसार्थान् रजनीमुखसमयसमूहानिव । इह निरङ्गं केवलरूपकम्, जात्युत्प्रेषा वेत्युभयोर्द्राक्षिभावसङ्करः । 'सद्वसद्वातपुञ्जीवसार्थयूयकदम्बकाः' इति भागुरिः ।

स्मितेति । स्मितप्रभाभिः ईषद्धास्यकान्तिभिः, सञ्चरतः व्रजतः उत्फुल्लकुसुमधवलान् विकसित-पुष्पश्वेतान् वसन्तदिवसान् सुरभिवासरानिव । जात्युत्प्रेषा ।

श्वसितेति । श्वसितानिलस्य निश्वासवायोः परिमलैः सौरभैः परिभ्रमतः सञ्चरतः मलयमारुतानिव दृष्टिगानिलानिव । उक्तालङ्कारः ।

कपोलेति । कपोलमण्डलानां मण्डलसमूहानाम् आलोकैः दीप्तिभिः स्फुरितानि प्रसरितानि माणिक्य-दर्पणसहस्राणीव रत्नादर्शदशशतानीव । उक्तालङ्कारः ।

द्वारा ही मानों समस्त प्रदेश लीपा हो एवं मानों वह शृङ्गार-मय हो, सौन्दर्य-मय हो, सम्भोग-देवता-मय हो, मदन-बाण-मय हो, कौतुक-मय हो, आश्चर्य-मय हो, सौकुमार्य-मय एवं [प्रेम-मय] हो—ऐसा वह प्रतीत होता था । उसने और भी वहाँ—कन्याओं के अगणित संख्या होने के कारण सम्पत् दिशाओंमें ही उनके मुखकी शोभासे मानों चन्द्रमण्डलोंकी वर्षा होती हो; उनके कटाक्ष-पातसे भूमि मानों चलित-नीलोत्पल वनमय होती हो; स्पष्टरूपमें भ्रूलताओं के नर्तनसे बहुतर कामधनुष ही मानों अमित होता हो; केशकलाप-रूप अन्यकारके रहनेसे कृष्णपक्षके असंख्य प्रदोष-काल ही मानों सम्मिलित हुए हों, ईषद् हास्यके प्रभा-प्रकाशसे कितने वसन्तकालके दिन ही मानों विकसित पुष्पसे धवलवर्ण होकर विचरण करते हों, निःश्वास वायुके परिमलसे मलयाचलका वायु ही मानों परिभ्रमण करती हो; कपोलमण्डलोंके प्रभा-प्रकाशित होनेसे मानों असंख्य मणिमय दर्पण ही दोस होते (जगमगाते) हों; पाणितलकी रक्तिमा (हथेलियोंके लाल रंग) से जीवलीक मानों रक्त-

करतलरागेण रक्तकमलवनवर्षिणमिव जीवलोकम् ; करद्विकिरणस्फुरणेन कुसुमायुधशरस-
हस्रैरिव संच्छादितानि दिगन्तराणि, आभरणकिरणैरेन्द्रायुधजालकैरुद्दीयमानानीव
भवनमयूरचूडानि, यौवनविकारैरुत्पाद्यमानानीव मन्मथसहस्राण्यद्राक्षीन् ।

उचितव्यापारव्यपदेशेन कुमारिकाणां सखीहस्तावलम्बेषु पाणिग्रहणानि, वैष्णवाद्येषु
चुम्बनव्यतिकरान्, वीणासु करद्विव्यापारान्, कन्दुकक्रीडासु करतलप्रहारान् भवन-लता-
संक-कलस कण्ठेषु भुजलतापरिष्वङ्गान्, लीलादोलासु नितम्ब-स्पर्शन-प्रेङ्खितानि, ताम्बूलवी-
टिकावत्पण्डनेषु दशनोपचारान्, बहुलवटपेषु मधुगण्डूयप्रचारान्, अशोकवृताडनेषु चर-
णामिचावान्, उपहारकुसुमस्खलनेषु सीत्कारान्, अतिरिक्तं सुरतमिवाभ्यस्यन्तीनामपश्यत् ।

करेणि । करतलानां हस्ततलानां रागेण रक्तिम्भा, जीवलोकं रक्तकमलवनवर्षिणमिव कोकनदस-
मृद्वृष्टिकारिणमिव । इह क्रियोपेक्षा ।

करद्वेति । करद्वौ नखाः तेषां किरणस्फुरणेन प्रभाप्रसरणेन, दिगन्तराणि कुसुमायुधस्य कामरूप
शरसहस्रैः बाणसमूहैः संच्छादितानि समावृतानीव । उक्तालङ्कारः ।

आभरणेति । आभरणकिरणा मृगसरसमयः इन्द्रायुधानीव शक्रवर्णानीव यद्वा आभरणकिरणा एव
इन्द्रायुधानि तेषां जालकैः उत्पतितैः समूहैः, उद्दीयमानानि व्योम्नि दडूयन् विच्रीयमानानि भवनमयूर-
चूडानीव गृहकलापिमण्डलानीव, तद्विविधवर्णविचित्रत्वादित्याशयः । इह किमुपमा किंवा रूपकमिति
सन्देहसङ्करेण व्याप्ता जात्युपेक्षा ।

यौवनेति । यौवनविकारैः तात्पर्यविकृतिभिः कल्पकाजनेन उत्पाद्यमानानि जायमानानि मन्मथ-
सहस्राणीव भवनसमूहानिव । जात्युपेक्षा ।

उच्यतेति । चन्द्रार्पीडः, उचितव्यापारव्यपदेशेन विधेयकृत्यमभ्यादनभ्याजेन अतिरिक्तं मिश्रमदभु-
तमित्यर्थः सुरतं सम्भोगम् अभ्यस्यन्तीनाम् अभ्यासं विदधतीनामिव तासां कुमारिकानाम् एतान्याचर-
णान्मपरयदित्यभिनेन सम्बन्धः । नान्येव सम्भोगकाठीनाचरणानि प्रकटयति—उत्तीर्यादिना । सखीह-
स्तावलम्बेषु सहचरीद्वारा-हस्तधारणेषु, पाणिग्रहणानि सम्भोगकाठीनप्रियतमद्वारा-हस्तावलम्बनानि ।
वैष्णवाद्येषु वंशीवादनेषु चुम्बनव्यतिकरान् मुखसंयोगव्यापारान् । वीणासु वद्वकीवादनेषु, करद्विव्यापा-
रान् नखचरानि । कन्दुकक्रीडासु गेन्दुकक्रीडासु करतलप्रहारान् हस्तनलावातान् । भवनलतानां गृहप्र-
सर्तनीनां ये संक-कलसाः सेचनघटाः तेषां कण्ठेषु ग्रीवासु, भुजलताभ्यां बाहुवल्लीभ्यां परिष्वङ्गान् जालि-
ङ्गानि । लीलादोलासु क्रीडाप्रेङ्खानु तत्र दोलनेष्विष्ययः नितम्बयोः स्तनयोः कुचयोश्च प्रेङ्खितानि
आस्फालनानि । ताम्बूलवीटिकानां नागवल्लीदलवीटिकानाम् अवत्पण्डनेषु चर्वणेषु, दशनोपचारान् दन्त-
सञ्चालनानि । बहुलवटपेषु केसरतरुषु, मधुगण्डूयप्रचारान् तथुपप्रस्फुटनाय वदनपूर्णमद्यप्रवृत्तान् ।
उपहाराय कुसुमानि उपहारकुसुमानि श्रीमामभ्यादनाय यानि रचनारूपेण नूनिस्थापितानि प्रसूनानि
तेषु स्खलनेषु पतनेषु, सीत्कारान् दडूरदशनावातादिषु व्यासूचकान् 'सीत्' इत्येवं सूचमस्वनिविशेषान्

कनलोकं वर्णं करना हो; नखोंके किरण प्रसारित होने (फैलने) से आठों दिशाएँ मनो हजारों कामवागोंसे
जाग्रादित हो (छा) गई हों; इन्द्रयुधके समान आभूषणोंके किरणसमूहके ऊपर उठने रहने से गृहजालित
(गलन) मयूरगन ही मनो उड़ते हों; एवं तत्रत्य कन्याओंके यौवनविकारसे ही मनो हजारों कामदेव उत्तम
होते हों—इस प्रकार देखा ।

उन कुमारियोंके, कर्तव्यकार्य करनेके बहानेसे सखियोंके द्वारा हाथ पकड़नेमें पाणि-ग्रहण, वंशी बजानेमें
मुखसंयोग व्यापार, वीणा बजानेमें नख-व्यापार, गेद फैलनेमें करतल (हथेली) प्रहार, भवनस्थित लताओंका
मिश्रण करनेके लिए कठम कन्धेर रखनेमें भुजलतन, हिलोने पर झूलनेमें नितम्बस्पर्शका आभरणलन
(सञ्चलन), ताम्बूलवीटिकाओंके चर्वण (पान की बीड़ी चबाने) में दन्तव्यापार, बहुल (मँसूरी) वृक्षोंमें पुष्प
विरलनेके लिए मुकुट-मधका प्रहार, अशोक वृक्षोंको ताड़न करनेमें चरणवादन, शोभा-सन्गादनके लिए मूल-ल-

१. करद्वस्फुरणेन । २. संच्छादितदिगन्तराणि, संच्छादितमद्यदिगन्तम् । ३. किरणनिकर ।
४. चुम्बन । ५. चुम्बनम् । ६. स्पर्श । ७. उच्यते 'ताम्बूल'-पदं न इत्युक्ते । ८. बहुलकुसु-
- मशोरेषु सीत्करणप्रधानानि । ९. सीत्कारम् ।

यत्र च कन्यकाजनस्य कपोलतलालोक एव मुखप्रक्षालनम्, लोचनान्येव कर्णोत्प-
लानि, हसितच्छवय एवाङ्गरागाः, निश्वासाः एवाधिवासगन्धप्रयुक्तयः, अधरद्युतिरेव कुङ्कु-
मानुलेपनम्^१, आलापा एव तन्त्रीनिनादाः, भुजलता एव चम्पकमालाः^२, करतलान्येव
लीलाकमलानि, स्तना एवं दर्पणाः, निजदेहप्रभैवांशुकावगुंठनम्, जननस्थलान्येव विलास-
मणिशिलातलानि कोमलाङ्गुलिराग एव चरणालककरसः, नखमणिमरीचय एव कुट्टिमोप-
हारकुसुमप्रकराः ।

यत्र चालककरसोऽपि^३ चरणातिभारः, वकुलमालिकामेखलाकलनमपि गमनविघ्न-

शब्दान् । पुष्पमध्ये चरणस्खलनेन नार्यो भूतलपातसम्भावनाभयात् 'सीत्कारान्' कुर्वन्तीति तासां
सौन्दर्यातिशयो ध्वन्यत इत्यवधेयम् । इह सापह्वा क्रियोत्प्रेक्षा ।

यत्रेति । यत्र कन्यान्तःपुरे कन्यकाजनस्य कुमारिकावर्गस्य कपोलतलालोक एव गण्डस्थलदीप्तिरेव,
मुखं प्रकाशयते अनेनेति मुखप्रक्षालनं तदुपयोगिसलिलस्वरूपम् । अनेन गण्डस्थलानां सौन्दर्यातिशयो
ध्वन्यते । लोचनानि नयनान्येव कर्णोत्पलानि श्रवणभूषणानि, अनेन नयनानां नीलत्वं विस्तृतवज्र
प्रकाशयते । हसितच्छवय एव हास्यकान्तय एव अङ्गरागा विलेपनानि, अनेन हास्यद्युतीनां नितान्तवैशद्यं
सूच्यते । निश्वासाः श्वासमरुत एव अधिवासगन्धप्रयुक्तयः देहसंस्काराय गन्धमाध्यादिप्रयोगाः, अनेन
निश्वासानाम् अत्यन्तसौगन्ध्यं द्योत्यते । 'संस्कारो गन्धमाध्याद्यैः स्यात्तदधिवासनम्' इत्यमरः । एषु
सर्वत्र यथासम्भवम् 'आसीत्', 'आसन्' वा क्रियापदं योजनीयम् । इत्यमरेऽपि अधरद्युतिरेव जोष्टक-
विरेव कुङ्कुमानुलेपनं कुङ्कुमाङ्गरागः, एतेन तयोश्च्यन्तरक्तत्वं व्यज्यते । आलापा एव सम्भाषणान्येव
तन्त्रीनिनादाः वीणाध्वनयः, अनेन तेषां परममधुरस्वरत्वमवगम्यते । भुजलता एव बाहुवदलय एव
चम्पकमाला हेमपुष्पव्रजः, अनेन तासामत्यन्तमृदुलगौरवं बोध्यते । करतलान्येव हस्ततलान्येव
लीलाकमलानि क्रीडार्थपङ्कजानि, अनेन करतलानामालोहितत्वं प्रतीयते । स्तना वज्रोजा एव दर्पणा
मुक्तराः, एतेन निर्मलत्वं गम्यते । निजदेहप्रभैव स्वशरीरद्युतिरेव अंशुकावगुंठनं वस्त्रावरणम्, अनेन
शरीरप्रभावाहुत्वं द्योत्यते । जघनस्थलान्येव कटिपुरोभागप्रदेशा एव विलासमणिशिलातलानि विभ्र-
मरत्नप्रस्तरतलानि, अनेन तेषां विस्तीर्णता उज्ज्वलता स्वच्छता च व्यज्यते । कोमलाङ्गुलिराग एव
मृदुल-चरणाङ्गुलिस्वाभाविकरक्तिमैव चरणालककरसः पादयावकरसः, अनेन रागाधिक्यं सूच्यते ।
नखमणीनां चरणनखपरिहिताभरणरत्नं । मरीचयः किरणा एव कुट्टिमेषु बद्धभूमिषु उपहारकुसुमप्रकराः
शोभासम्पादनाय विविधप्रसूनसमूहाः, अनेन नखरत्नकिरणानां प्रतिपदं पुञ्जीभावो व्यज्यते ।

इह प्रत्येकवाक्ये निरङ्गकेवलरूपकमलङ्कारः 'मुखं तव कुरङ्गाक्षि ! सरोत्रमिति नान्यथा' इति
साहित्यदण्णोदाहृतवदित्यवधेयम् ।

यत्रेति । किञ्च, यत्र कन्यकासमुदाये अलङ्ककरसोऽपि पादयोर्भावकरसलेपोऽपि चरणातिभारः पाद-
योर्भारायितः, आसीदिति शेषः । एवमप्येऽपि सौकुमार्यातिशयात् पादरागोऽपि भारायित इत्यभिप्रायः ।

न्यस्त पुष्पोंके पतन होनेमें पीढ़ाव्यञ्जक शब्द सीत्कार, यह सब उस्त (चन्द्रापीड, ने, अतिरिक्त सम्भोग-
व्यापारको मानो ये लियों अभ्यास करती हों इस प्रकार, उनको देखा ।

एवं जिस स्थानमें कन्याओंके गण्डस्थल (कपोल) का लावण्य ही मुखप्रक्षालन [जल] था; नयनयुगल ही
कर्णोत्पल थे; हास्यकी शोभा ही अङ्गुलेप था; निश्वासवायु ही शरीरसंस्कारके लिए सुगन्धित द्रव्यके प्रयोग थे; और
अधर-प्रभा ही कुङ्कुमलेप था । परस्पर उनका आलाप ही तन्त्रीका शङ्कार (वीणाका शब्द) था, भुजलता ही
चम्पकपुष्पकी माला थी; करतल ही लीला-कमल थे; कुच-मण्डल ही दर्पण थे; अपने शरीरकी कान्ति ही आवरण-
वस्त्र था; जघनस्थल ही विलास करनेके मणिशिलातल थे; कोमल अङ्गुलियोंकी रक्तिमा (रंग) ही चरणोंका
अलङ्कक (महातल) था; एवं नखके ऊपर प्रदत्त रत्नोंकी किरणें ही बद्ध-भूमि (चवूतरे) पर शोभासम्पादनके
लिए विक्षिप्त (बिखरे) पुष्पसमूह थे ।

और जहाँ पर, अलङ्कक (महावर) का रस भी चरणोंको अत्यन्त भार मालूम होता था; वकुल-पुष्पकी

१. यस्य च । २. निश्वासाः । ३. कुङ्कुममुखानुलेपनम् । ४. चम्पकवैकस्यमालाः । ५.
यत्र चालककरसोऽपि ।

कर्म, अङ्गरागगौरवमप्यविक्रमसन्निमित्तम्, अंशुकमारोऽपि स्तानिकारणम्, मङ्गलप्रति-
सारवत्यविद्युतिरपि कटतलविद्युतिहेतुः, अवतंसङ्क्षुम्भवारणमपि श्रमः, कर्णपूर-कमल-मधुकर-
पद्म-पवनोऽप्ययासकरः ।

तथा च यत्र सखीदर्शनेष्वङ्गुहस्तावलम्बनसुत्यानमंतिसाहसम्, प्रसावनेषु हार-
मारसङ्क्षिप्ता स्वनकार्करयप्रभावः, कुसुमावचयेषु द्वितीयकुसुमप्रहणमप्ययुवतिजनोचितम्,
कन्यकाविज्ञानेषु नात्यप्रयत्नम् अङ्गुनारजनव्यापारः, देवताप्रणामेषु मध्यभागमङ्गो
नातिविस्मयकरः ।

वह्नुनाजिका केसरपुष्पलगेव मेखला काञ्ची तस्याः कलमपि जवनपुरोभाते धारणमपि गमनविधेकरं
गतिप्रतिबन्धकम्, कन्यन्तमारप्रत्यायनादित्याशयः । अङ्गरागगौरवमपि देहलताङ्गरागद्वयमारोऽपि
कविक्रमसन्निमित्तम् अविशयनिष्ठासकारणम्, परिश्रमोत्पादकवादित्यभिप्रायः । सर्वत्र सौकुमार्याति-
शयद्योतनायैव सुचिह्नेषां । अंशुकमारोऽपि पवित्रतृप्तमवकपुष्पमपि स्तानिकारणम् । मङ्गलप्रतिसरः
कायुदधिकदहनसुत्रमेव वलयं कटकं तस्य विद्युतिधारणमपि कान्तविद्युतिहेतुः हस्तकम्पननिमित्तम्,
माराधिकातुलनवदिति भावः । अवतंसङ्क्षुम्भवारणमपि कर्णमूषणपुष्पविद्युतिरपि श्रमः परिश्रमोत्पादकः,
मारावणनादित्यभिप्रायः । कर्णपूरकमलेषु श्रीप्रावतंसोत्पन्नहृदयेषु ये मधुकरा जमराः तेषां पद्मपवनोऽपि
पद्मकमलोत्पन्नवायुरपि वायासकरः खेदकरः, प्राचुर्यबोधादिति भावः ।

इह प्रत्येकवाक्य एवामन्वये सम्भववरुपातिशयोक्तिः, तेन च तासां कन्यकानां निगन्तसौकुमार्यं
श्वन्यत इत्यङ्गुरेण वस्तुश्रुतिः ।

अथ विभिन्नकर्तारिणामामानवीव सौकुमार्यं निरुदयितुमाह—नश चेति । अपि चेति तदर्थः । म-
न्दर्शनेषु कानिवायातासु सङ्घरीषु अवलोकितस्वित्पर्यः, न कृतं शंभवेनावमरानावाक्यं विहितं हस्ता-
वलम्बनं लेविकाया हस्तधारणं यत्र तथोक्तं यद तस्यानन्तं सम्ययनाय शरीरोत्थानं तदपि कनिमाहसं
हृत्कारित्वम्, कनेन निरतिशयदाक्षिण्यं निरतिशयसौकुमार्यं च प्रतीयते । प्रसावनानि अलङ्कारानि तेषु
या हारस्य सुकुमालाया मारसङ्क्षिप्ता मारसङ्गनशीलता सा स्वनकार्करयप्रभावः, केवलकुवकादिन्य-
माहात्म्यम्, न पुनरन्यावयवानामित्याशयः, कनेनान्यावयवानां निरतिशयकोमलत्वं कुवयोनिरतिशय-
कादिन्यं च श्वन्यते । कुसुमावचयेषु पुष्पचयनक्रियासु द्वितीयकुसुमप्रहणम् एकस्मात्परमपरं कुसुमावचय-
मपि अयुवतिजनोचितम् अन्तराङ्गजनयोग्यम्, अपि तु कर्कशपुष्परूपयोग्यमित्यर्थः, एकपुष्पप्रहणमेव तस्याः
पर्याप्तम्, द्वितीयस्य पुष्पस्य ग्रहणं तु कठिनत्वापुरूपस्यैवोचितमिति सारार्थः, कनेन कोमलतानिदायो
श्रुत्यते । कन्यकाविज्ञानेषु तत्रत्यकुमारीजनयोग्यशिवकलासु मध्ये यन्माक्यप्रयत्नं केवलपुष्पलग्नगुणनं
तदपि अङ्गुनारजनव्यापारः कर्कशपुष्पहृत्त्वम्, अनेनापि निरतिशयसौकुमार्यं प्रतीयते । देवताप्रणामेषु
देवेभ्यो नमस्कारसमयेषु मध्यभागमङ्गः कटिभागस्य द्वैवीनावो यत्र जातः स द्वैवीनावभावः कनिवि-
स्मयकरः कन्यन्ताश्रयकरः, तासां मध्यभागा एवविषकुशा वासन्, यप्रणामसमये शिरोऽवनतने नङ्ग-
सम्भावनैवासीत्, अत एव यचङ्गो न जातः तद्व्यन्ताश्रयकरमित्याशयः । यदा-मध्यभागमङ्गो जवनपुरः
प्रदेश (कटि) द्वैवीनावः, नायन्ताश्रयोत्पादकः, अत्यन्तशीलत्वेन सम्भवरात्वात्, केवलमनेन गात्र-

नाटके कमरने वल्गुहार (डारकट) धारण करता ही चलने के विना करता था; अङ्गराग मर भी परिश्रम-
जनक होने के अत्यन्त शक्त कारण था; पहले हुने पुष्प-वत्तका मर भी गलतिका कारण हेतु था, नाटिक हस्त-
सूत्रका बहुत धारण भी इत-कमनका कारण था; मेखलने पुष्पधारण भी परिश्रम बहुत करता था; एवं कानने
पहले हुए कमल पर बैठे जमराके पंखोंका पवन भी क्लेश बतान् करता था ।

एवं विष्ट कल्याणुरने निजनेके लिए नवगत सखिनेको देख कर परिवारिकाओंके सहारा दिए बिना वो
कोई हुनरिका लड़ी हो जाती थी उसे देख कल्याण हुनरिका—इतने अत्यन्त साहस कार्य किया था
ऐसी विवेचना करती थी; अङ्गार करनेमें पहले हारका मार करने करन [चने] स्तनी कठिनता का ही प्रभव
था; पुष्प लोड़ने के समय में पहले दूसरा पुष्प लोड़ना भी वन सुकटिकोके लिए अशुभ था; कन्यकोंके दिल-
काँछे मज्जने, केवल को माया रूपायी थी, उसे भी कठिन लोगोंका कार्य मिला जाता था; और देवताओंको
नमस्कार करनेके समयमें (सूक्तके कारण) इनके मध्यभाग कहीं दो हुनई न हो जाते पर अधिक

तस्य चैवंविधस्य 'किञ्चिदभ्यन्तरमतिक्रम्य इतश्चेतश्च परिभ्रमतः कादम्बरीप्रत्यास-
न्नस्य परिजनस्य शुश्राव तांस्तानतिमनोहरानालापान् । तथाहि—'लवलिके ! कल्पय केतकी-
धूलिभिर्लवलीलतालवलमण्डलानि । सागरिके ! गन्धोदक-कनक-दीर्घिकासु विकिर-
रत्नवालुकाम् । मृणालिके ! कृत्रिमकमलिनीषु कुङ्कुमरेणुमुष्टिभिश्छुरय यन्त्रचक्रवाकमिश्र-
नानि । मकरिके ! कर्पूरपल्लवरसेनाधिवासय गन्धपात्राणि । रजनिके ! तमाल-वीथिकान्व-
कारेषु निधेहि 'मणिप्रदीपान् । कुमुदिके ! स्थगय 'शकुनिकुलरक्षणाय मुक्ताजालैर्दाडिमी-
फलानि । निपुणिके ! "लिख 'मणिशालभञ्जिकास्तनेषु कुङ्कुमरसपत्रभङ्गान् । उत्पलिके ! परा-

स्यैव मङ्ग इति कियदाश्चर्यकरस्त्वभवदेवेत्याशयः, अतएव 'अति'पदप्रयुक्तिरपि सङ्गता भवतीत्यवधेयम् ।
अनेन मध्यभागानामत्यन्तकृशत्वं सूच्यते । इहापि प्रत्येकवाक्य एव असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिश-
योक्तिर्जया ।

तस्येति । तस्य कुमारीपुरस्य । परिभ्रमतः पर्यटतः कादम्बर्या गन्धर्वराजपुत्र्याः प्रत्यासन्नस्य सर्वदा
समीपवर्तिनः । शुश्राव आकर्णयामास चन्द्रापीड इति शेषः ।

तथाहोति । 'लवलिके !' इति कस्याश्चित् सम्बोधनम् । एवमप्येव यथायोगं समुद्धेयम् । केतकी-
धूलिभिः केतकीपुष्परजोभिः, लवलीलतानां लवलीवल्लीनां यानि आलवालानि आवापाः तेषां मण्डलानि
उपरि वेष्टनानि कल्पय रचय 'आवापो भाण्डपचने पारिपालवालयाः' इति रामायणी ।

सागेति । गन्धोदकं सुरभिजलं तेन पूर्णेषु कनकदीर्घिकासु सुवर्णपट्टवेष्टितस्वातवापीषु रत्नवालुकां
मणिसिक्ततां विकिर विक्षिप ।

वृणोति । कृत्रिमकमलिनीषु कृत्रिमपङ्कजमयदीर्घिकासु कुङ्कुमरेणुमुष्टिभिः यन्त्रचक्रवाकमिश्रानि
कृत्रिमयन्त्रात्मकरथाङ्गपक्षिद्वन्द्वान् छुरय रक्षय ।

मकेति । कर्पूरपल्लवयोः घनसारकिसलययोः रसेन द्रवेण, अधिवासय अधिकसुगन्धीनि विधेहि ।

रजेति । तमालवीथिकानां तापिच्छवृक्षपङ्कीनाम् अन्धकारेषु तिमिरेषु देशेषु मणिप्रदीपान् रत्नप्र-
दीपान् निधेहि स्थापय ।

कुमुदोति । शकुनिकुलरक्षणाय पक्षिमूहनिवारणाय मुक्ताजालैः मुक्तासमूहैः दाडिमीफलानि
स्थगय आच्छाद्य ।

निपुणोति । मणिशालभञ्जिकाः रत्नरचितस्त्रीपुत्तलिकाः तासां स्तनेषु कुक्षेषु कुङ्कुमरसैः कुङ्कुमद्रवैः
पत्रभङ्गान् पत्रावलीः लिख चित्रीकुरु ।

उत्पेति । कनकसंमार्जनीभिः सुवर्णवहुरीभिः कदलीगृहस्य उद्यानस्थरम्भाण्डपस्य मरकतवेदि-

आश्चर्यजनकं नह्येति ।

इतः प्रकारके कन्यान्तःपुरके थोड़ा मीतर जाने पर वसने कादम्बरीके समीप रहनेवाली—इतस्ततः विचरण
करती—परिचारिकाओंके विविध प्रकारके मनोहर आलाप श्रवण किया । जैसे—'अरी लवलिके ! केतकी-पुष्पके
परागसे लवली-लताओंके आस पास आलवाल (क्यारी) के ऊपर मण्डल (गोलाकार मिति) निर्माण कर;
सागरिके ! सुगन्धिलसे परिपूर्ण सुवर्णमय रत्नकी रेतों विछा; अरी मृणालिके ! कृत्रिम-पद्ममय सरोवरमें जो
समस्त यन्त्रमय (कलके) चक्रवाक और चक्रवाकी हैं, उनपर कुङ्कुमकी डुकनी मुट्ठी भर भर कर रक्षित कर;
मकरिके ! कर्पूरके जल और पल्लवके रस डालकर गन्धद्रव्यके पात्रोंको सुवासित (सुगन्धित) कर, रजनिके !
तमाल-वृक्षोंकी अंधेरी पंक्ति (कुंख) में मणिमय प्रदीपोंको रख; अरी कुमुदिके ! पक्षियोंसे रक्षा करने (बचाने)
के लिए दाडिमफलों (अनारों) को मोतियोंकी जालियोंसे आच्छादित कर दे; अरी निपुणिके ! मणि-मय
पुत्तलिकाओं (पुत्तलियों) के कुचमण्डल पर कुङ्कुमरससे फूलपत्ते चित्रित कर दे; उत्पलिके ! स्वर्ण-संमार्जनी

१. ...अन्तरमतिक्रम्य ।

२. सारसिके ।

३. गन्धोदकदीर्घिकासु, कनकमदीकासु ।

४. क्षोद ।

५. दक्षिण 'यन्त्र'पदं नास्ति ।

६. युगलानि ।

७. मन्दारिके ।

८. भवनतमाल ।

९. भवनदीर्घिकातमाल ।

१०. रक्षणार्थम् । ११. लेखय । १२. मणिस्तम्भा ।

मृश कनकसम्मार्जनीभिः^१ कदलीगृहमरकतवेदिकाम्^२ । केसरिके^३ । सिञ्च मदिरारसेन
बकुलकुसुममालागृहाणि । मालतिके ! पाटलय सिन्दूरेणुना कामदेवगृहदन्तबलभिकाम् ।
नलिनिके ! पायय कमलमधुरसं भवनकलहंसान् । कदलिके ! नय धारागृहं गृहमयूरान् ।
कमलिनिके ! प्रयच्छ चक्रवाकशावकेभ्यो^४ मृणालक्षीररसम् । चूतलतिके ! देहि पञ्जर-
पुंस्कोकिलेभ्यश्चूतकलिकाङ्कुराहारम् । पल्लविके ! भोजय मरिचाप्रपल्लवदलानि भवनहारीतान् ।
लवङ्गिके ! विक्षिप^५ चकोरपञ्जरेषु पिप्पलीतण्डुलैः-शकलानि । मधुकरिके ! विरचय
कुसुमाभरणकानि । मयूरिके ! सङ्गीतशालायां विसर्जय किन्नरमिथुनानि । कन्दलिके !
समारोहय क्रीडापर्वतशिखरं जीवञ्जीवमिथुनानि । हरिणिके ! देहि पञ्जरशुकसारिकाणा-
मुपदेशम्^६ इत्येतानि^७ अन्यानि च परिहासजल्पितान्यश्रौषीत् ।

काम्, परामृश संमार्जय ।

केतेति । मदिरारसेन सुराद्रवेण बकुलकुसुममालागृहाणि केसरपुष्पस्रग्विभूषितभवनानि सिञ्च
सेचनं विधेहि ।

मालेति । सिन्दूरेणुना नागभूषणरजसा कामदेवगृहस्य मदनभवनस्य दन्तबलभिकां गजदन्त-
रचितचूडां पाटलय श्वेतरक्तीकुरु ।

नलीति । भवनकलहंसान् गृहकादम्बान् कमलमधुरसं पङ्कजमकरन्दद्रवं पायय पानं कारय ।

कदेति । गृहमयूरान् भवनकलापिनः धारागृहं सलिलोद्धारयन्त्रसंयुतं भवनं नय प्रापय ।

कमेति । चक्रवाकशावकेभ्यः रयाङ्गशिश्यः मृणालक्षीररसं कमलविसर्जितं प्रयच्छ प्रदेहि ।

चूतेति । पुमांसः पुरुषाश्च ते कोकिलाः परभृताश्चेति पुंस्कोकिलाः, पञ्जरस्थायिनश्च ते पुंस्कोकिलाः
पञ्जरपुंस्कोकिलाः तेभ्यः चूतकलिकाङ्कुराहारम् आन्नकोरकप्ररोहमयमशनम् देहि प्रयच्छ ।

पल्लविक इति । भवनहारीतान् गृहपालित 'हारिल' लोकप्रसिद्धपक्षिविशेषान् मरिचाप्रपल्लवदलानि
श्वेतशोभाञ्जनाप्रकिसलयपर्णानि भोजय प्राशय ।

लवङ्गिक इति । चकोरपञ्जरेषु विपसूचकवंशदलेषु पिप्पलीनां मागधीनां तण्डुलशकलानि अभ्यन्त-
रस्थबीजखण्डानि निक्षिप ।

मध्विति । कुसुमाभरणकानि पुष्पमयाणि भूषणानि, अनुकम्पायां कः । विरचय कल्पय ।

मञ्ज्विति । सङ्गीतशालायां गीतवाद्यनृत्यशालायां किन्नरमिथुनानि तुरगवदनद्वन्द्वानि विसर्जय
गानादिसम्पादनार्थं प्रेरय ।

कन्देति । जीवञ्जीवमिथुनानि चकोरपक्षिद्वन्द्वानि 'जीवञ्जीवश्चकोरकः' इत्यमरः । क्रीडापर्वतशिखरं
खेलाशिखरिणामनुं समारोहय आरोहणं कारय ।

हरिणिक इति । पञ्जरशुकसारिकाणां बन्धनगृहस्थितकीरसारिकाणाम् उपदेशं हितशिक्षां देहि
प्रयच्छ । एतानि आदेशवचनानि अन्यानि अपराणि च परिहासजल्पितानि नर्मभाषितानि अश्रौषीत्

(शाङ्.) द्वारा कदली-गृहके मरकतमय वेदिका (चबूतरे) को परिष्कृत (साफ) कर; केसरिके ! मदिरारस
लेकर बकुल-पुष्पोंके माला-गृहको सिक्तकर (छिड़क); अरी मालतिके ! सिन्दूरकी रेणुद्वारा, कामदेव-गृहको
हाथीदंतकी-अटारीको रक्षित (गुलाबी) कर दे; अरी नलिनिके ! गृह-पालित कलहंसोंको कमल-मधुका रस
पान कराओ; कदलिके ! गृह-पालित-मयूरोंको धारा-गृहमें ले जाओ; अरी कमलिनिके ! चक्रवाकके बच्चोंको
मृणाल-क्षीर-रस दो; चूतलतिके ! पिंजरेमें बैठे कोकिलोंको आन्नकोरकाङ्कुर (आमके बौर) का आहार दो;
पल्लविके ! गृह-पालित हारीत-पक्षियोंको मरिचपल्लवके दलाग्र (मिर्चके कोमलपत्तोंके डुकड़े) भोजन कराओ;
अरी लवङ्गिके ! चकोर-पक्षोंके पिंजरेमें पिप्पलीके अभ्यन्तरस्थ बीजखण्डों (तण्डुलके डुकड़ों) को निक्षेप-
(टाल); मधुकरिके ! पुष्पोंका आभूषण निर्माण कर; मयूरिके ! किन्नर-दम्पतियोंको सङ्गीतशालामें गानकरनेके
लिए भेज दे; अरी कदलिके ! चकोर और चकोरीको क्रीडा-पर्वतके शिखर पर आरोहण करा (चढ़ा) दे; अरी
हरिणिके ! पिंजरेमें बैठे शुक-सारिकाओं (तोते-मैने) को उपदेश दे ।^१ ये सब वाक्य एवं इतके अतिरिक्त अन्यान्य

१. कमलसम्मार्जनीभिः, संमार्जनीभि । २. वेदिकाः । ३. कुसुमिके ! । ४. चक्रवाकेभ्यः । ५. चूतकलिके ! ।
६. निक्षिप । ७. दल । ८. सारिकोपदेशम् । ९. एतानि ।

तथाहि—‘चामरिके ! मिथ्यामुग्धतां प्रकटयन्ती कमभिसन्धातुमिच्छामि ? अयि यौवनविलासैरुन्मत्तीकृते ! विज्ञातासि, या त्वं स्तन-कलस-भारावनम्यमानमूर्त्तिर्मणिस्तम्भ-मयूरानालम्बसे^१ । परिहासकाङ्क्षिणि ! रत्नभित्तिपतितमात्मप्रनिबिम्बमालपसि^२ । पवनहृत्तो-त्तरीयांशुके ! हारप्रभायासितकरतला सङ्कलयसि^३ । मणिकुट्टिमेषूपहारकमलस्खलनभीते ! निजमुखप्रतिबिम्बकानि परिहरसि । निजसौकुमार्य-गर्व-स्वर्वित-विसप्रसून-सौभाग्ये ! जाल-

आकर्णितवान् । एतद्वि कुमारीपुराण्यचा निखिलाः परिवारिकाः सम्बोध्य सम्बोध्य निजनिजव्यापारे नियोजयन्तीत्यवधेयम् । प्रायेणान्वर्यनामिका इमाः । अनेन कादम्बर्याः सुविशाला खलु विलासोपकरण-सम्पत्तिर्व्यञ्जिता भवति ।

परिहासभाषितानि प्रकटयति—तथाहीति । मिथ्यामुग्धताम् असत्यमार्द्धतां प्रकटयन्ती प्रदर्शयन्ती । अभिसन्धातुं भावप्रकटनेन वञ्चयितुम् इच्छसि अभिलपसि । अनेन कापि भ्रूविषेपादिकं बोधयित्वा परिहसितम् ।

अशीति । अशीति होमलामन्त्रगे । यौवनविलासैः ताण्ड्यविभ्रमैः उन्मत्तीकृते मदमत्तीकृते ! विज्ञातासि सत्यरूपेण त्वं मया विदितासि । स्तनकलसयोः कुचकलसयोः भारेण गुरुत्वेन अवनम्यमाना मूर्त्तिः स्वरूपं यस्याः तद्योक्ता त्वं मणिस्तम्भेषु रत्नरधूगासु च मयूराः रत्नरविता एव कल्पितः तान् आलम्बसे आलिङ्गसि । अनेन कुचकण्ठयनापनोदनाय त्वं मणिमयूरानारिलप्यसीति परिहसितम् ।

परीति । परिहासकाङ्क्षिणि परिहासाम्बिलापिणि ! रत्नभित्तिपतितं मणिकुट्टयसंक्रान्तम्, आत्मप्रतिबिम्बं निजप्रतिरूपम् आलपसि परिभाषसे परिभ्रमेणेत्याशयः । अनेन कल्पविचिन्तया त्वं बाह्यदोषशून्यासीति परिहसितम् । इह निजप्रतिबिम्बे अपरतस्तीभ्रमाद् आन्तिमानलङ्कारः प्रतीयत इति कुशलाः ।

पवनेति । पवनेन समीरणेन हृतं नीतम् उत्तरीयांशुकम् उपरिस्थवस्त्रं यस्यास्तत्सम्बोधनम् । आयामितकरतला पुनस्तद्ग्रहणप्रयासेन परिभ्रमितहस्ता, उत्तरीयांशुकं परिहितवस्त्रोपरिस्थितवस्त्रम् आदातुं ग्रहीतुं वारंवारं प्रसारणादित्याशयः, हारप्रभां हारदृष्टिं सङ्कलयसि उत्तरीयवस्त्रम् मन्यसे । अनेन हारप्रभायामुत्तरीयवसनं संसृज्य परिहसितम्, अत एवेहापि उक्तालङ्कारः प्रतीयते ।

मणिकुट्टीति । उपहारकमलानि शोभासम्पादनाय मूमौ विविधानि पङ्कजानि तेषु स्खलनभीता पतनवन्ता या तस्मद्भुद्गै रूपम् । मणिकुट्टिमेषु रत्नवद्भूमिषु निजमुखप्रतिबिम्बकानि स्ववदनप्रतिच्छायाणि परिहरसि त्यक्त्वा व्रजसि, तदुपहारपद्मभ्रान्त्येत्याशयः । अनेन निजवदनप्रतिच्छायेषु उपहारपद्म-आन्तिबोधनेन शून्यहृदयत्वं बोधयित्वा परिहसितम् । इहापि पूर्ववदलङ्कारः प्रतीयते ।

निजेति । निजसौकुमार्यगर्वेण स्वमार्द्धवाहङ्कारेण स्वर्वितं न्यूनीकृतं विसप्रसूनस्य पङ्कजस्य सौभाग्यं मार्द्धवं यया सा तस्मद्भुद्गै रूपम्, अतएव सौकुमार्याधिक्याद्यबोदितसूर्यालोकाभ्रान्त्यापि छत्रीकरणकल-

परिहास-वाञ्छुको नी उल्लेखे जुना ।

ज्ञेति—‘अरी चामरिके ! तू यों निज्या ‘मुग्धता प्रकाश कर किस्की बचना करनेको इच्छा करती हो ? अरी यौवनविलासोन्मत्ते ! यह हमने जान लिया कि—कलशतुल्य स्तनदुग्गले चारों कारण शरीरके अवनत हो (झुक) जानेसे तू मणिस्तम्भके मयूरोंका आलिङ्गन करती है; अरी परिहासकाङ्क्षिणि ; तू तो मणिमय निचिनें पड़े हुए अपने ही प्रतिबिम्बके साथ आलाप (बातचीत) करती है;—हे शून्यहृदये ! बाहु तुम्हारे उत्तरीय वस्त्रको छेड़ा ले गया है, वस्त्रको समेटनेके बदले तू तो हाथको परिश्रान्त कर अपने हाथको प्रभाको उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा) समझती हो; अरी बाह्यदोषशून्ये । तू तो मणिवद भूतल पर शोभासम्पादनके लिए रले कमलों पर गिरनेके भयसे अपने मुखप्रतिबिम्बोंको ही छोड़कर जाती है; अरी कोमलाङ्गि ! तू अपने कोमलताके अभिमानमें कमलको

१. वृथा । २. क्षाता । ३. ... स्तम्भनयूतानवलम्बते । ४. ... प्रतिनामालपयति न ५. आकलयति ।

६. क्वचित् ‘निजसौकुमार्य’ ‘इत्यारम्य ‘जाल’ पर्यन्तं न विद्यते । अस्मिन् सन्तुर्गन्तव्येनान्तेनैव पदं न दृश्यते ।

वातायनपतितपञ्चरागालोकं^१ प्रति बालातपशङ्कया^२ करतलमातपत्रीकरोषि । खेद-अस्त-हस्त-गलित-चामरं^३ ! नखमणिमययूर्खकलापमाधुनोषि^४ इत्येतान्यन्यानि च शृण्वन्नेव कादम्बरी-भवनसन्तोषम् उपययौ^५ ।

पुलिनायमानमुपवनलता-गलित-कुसुमरेणु-पटलैः, दुर्हिनायमाननिभृत-परभृत-नख-शृङ्ग-सहकारफल-रस-वर्षैः, नीहारायमाणमलिन-विप्रकीर्णैर्वकुल-सेक-सीधु-धारा-धूलिभिः,

सुरस्यनमित्याशयः । 'विसप्रसूनराजीवपुष्काराम्भोत्हाणि च' इत्यमरः । जालवातायने जालरूपे गवाक्षे पतितः मयूकः पञ्चरागस्य लोहितमणः कालोकः प्रकाशः तं प्रति तद्विषये, बालातपशङ्कया प्रथमोदित-सूर्यप्रकाशान्नान्या करतलं स्वहस्तमेव स्नानपत्रीकरोषि तत्प्रतिपेक्षया धृष्टीकरोषि ।

इह लोहितकमणिप्रकाशे बालातपत्रान्नान्या भ्रान्तिमानलङ्कारः । विसप्रसूनादपि तेऽधिकं सौकुमार्यं येन हि नवोदितसूर्यालोकन्नान्यापि जालतपत्रकरणस्यापेक्षेति परिहासः ।

नेत्रेति । खेदेन मञ्जालनपरिभ्रमेण नृस्तात् शिथिलात् हस्तात् करात् गलितं प्रच्युतं चामरं बाल-व्यञ्जनं यस्यास्तत्सन्तुष्टौ रूपम्, अतएव बालव्यञ्जनान्नान्या नखमणिरिमसमूहान्दोलनमित्याशयः । नखनगीनां नखरस्यापितामरणरत्नानां मयूखकलापं रमिसमूहम् आधुनोषि बालव्यञ्जनान्नान्यान्दोल-यमि । इह हि वाचकशब्दामावाहुष्कालङ्कारः प्रतीयते । तथाविधभ्रान्तिवशाज्जोपहासप्रतीतिः । इत्येतानि पूर्वोक्तानि अन्यानि पुनर्दतिरिक्तानि च वाक्यानि शृण्वन्नेव आकर्ण्यन्नेव कादम्बरीभवनं गन्धर्वराजपुत्री-गृहम् उपययौ जगाम चन्द्रापीड इति शेषः ।

पुलिनेति । उपवनं पार्ष्ववर्त्युद्यानं तस्य लताभ्यो वल्लीभ्यो गलितानि पतितानि यानि कुसुमरेणु-पटलानि पुष्पपरागपुञ्जानि तैः पुलिनायमानं श्वेतत्वसादरयात् बालुकामयवदाचरन्तम् । इत आरभ्य द्वितीयान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'मार्गमद्राक्षीत्' इत्यत्र मार्गमित्यस्य विशेषगान्यवगन्तव्यानि ।

दुर्हिनेति । अनिमृताश्चञ्चला ये परमृताः कोकिलाः तेषां नखैः नखरः चतानि विदीर्णानि अङ्गानि अवयवा येषां तयोक्तानां सहकारफलानां पार्ष्वस्थानामात्रफलानां रसवर्षैः, दुर्हिनायमानं वृष्टिवासरवदा-चरन्तम् ।

नीहारेति । अनिलविप्रकीर्णैः पवनविज्ञैः वकुलानां केसराणां वृषाणां सेके कुसुमप्रस्फुटनाय सेवनकाले सीधुधाराणां सुन्दरीवदनमयप्रवाहाणां धूलिभिः कणैः, नीहारायमाणं श्वेतत्वसादरयात् पुद्गिनपुञ्जवदाचरन्तम् ।

ननु 'रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः' इत्यमरेण धूलिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेन कथमिह पुंलिङ्गत्वेति चेद् ? मायम् 'द्विरदवटाकुम्भमिति सम्भवेन धानुर्धूलिने'ति प्रयोगात् 'धूलिः पुंस्यपि' इत्यमरटीकायां रवुनायोक्त्या उक्ताङ्गपनिरासात् ।

कोनलताको भी नून करती हो, अतएव गवाक्ष जाल (खिड़कियों की जाली) में पड़े पञ्चरागनगिके प्रकाशको ही नवोदित सूर्यालोक समझ कर उसे निवारण करनेके लिए छत्र करती (छत्रों का काम लेती) हो; अगो अवज्ञे ! आन्दोलन-कनित परिभ्रमे से तेरे हाथमें से चामर गिर पड़ा है—उसे तू जानती नहीं है और केवल नखनगिकों ही चामर समझकर आन्दोलन किया (दिलावा) करती है—इस प्रकारके और अन्यान्य अनेक प्रकारके आलानको सुनते-सुनते ही चन्द्रापीड आकर कादम्बरीके भवनके सन्तोष उपस्थित हुआ (आया) ।

वहाँ उपस्थित होकर उसने एक मार्गको देखा; वह मार्ग पार्ष्ववर्ती उद्यानकी लताओंके फूलोंमें से पराग गिरनेसे पुलिन (बालुकामय) के समान लगता था; चञ्चल (चल करती) कोकिलोंके नखों से श्वेत-विक्षन (कुन्दरे) हुए आर्नोंके फलका रक्त वर्ण होने (टपकने) से वहाँ शृष्टिके दिनके समान दाँखना था; पवनसे शतलजः विक्रित क्षिर (विलर) हुए—पुष्पविकासके लिए वकुलवृक्षके ऊपर सुन्दरी सुलभधाराके-कणोंसे वह

१. अवलोकम् । २. आशुहिनी । ३. चामरम् । ४. खेदप्रसूत । ५. कलितचामरा, कलितचामरैः ।

६. किरणम् । ७. भवनसुनस्य ययौ, भवनसुनययौ । ८. ...शृङ्गाङ्गम् ।

काञ्चनद्वीपायमानं चम्पकदलोपहारैः, नीलाशोकवनायमानं कुसुम-प्रकर-पतित-मधुकर-
वृन्दान्धकारैः, तथा च सञ्चरतः स्त्रीजनस्य रागसागरायमाणं चरणालङ्ककरसविसरैः,
अमृतोत्पत्तिदिवसायमानमङ्गरागामोदैः, चन्द्रलोकायमानं दन्तपत्रप्रभासण्डलैः, प्रियङ्गुयनाय-
मानं कृष्णागुरुपत्रभङ्गैः, लोहितायमानं कर्णपूराशोकपल्लवैः, धवलायमानं चन्दनरसविलिप्तनैः,
हरितायमानं शिरीषकुसुमाभरणैः, अथ सेवार्थमागतेनोभयत ऊर्ध्वस्थितेन स्त्रीजनेन प्राका-
रेणैव लावण्यमयेन कृतदीर्घरध्यानुस्वाकारं मार्गमद्राक्षीत् । तेन चान्तर्निपतन्तम् आभरण-

काञ्चनेति । चम्पकानां हेमकुसुमानां यानि दलानि पर्णानि तेषाम् उपहारैः शोभासम्पादनाय
प्रचक्षते; काञ्चनद्वीपायमानं पीतत्वमादृश्यात् सुवर्णद्वीपवदाचरन्तम् ।

नीलेति । कुसुमप्रकरेषु पुष्पसमूहेषु पतितानि उपविष्टानि मधुकरवृन्दान्येव अमरपुष्पान्येव अन्ध-
काराः तिमिराणि तैः नीलाशोकवनायमानं श्यामाशोकारण्यायमानम् ।

तथेति । तथा च किञ्चित्पर्यन्तः । सञ्चरतो गच्छतः स्त्रीजनस्य वनितावर्गस्य चरणालङ्ककरसानां पाद-
रञ्जनार्थयावद्वरसानां विसरैः प्रसरणैः, रागसागरायमाणं रञ्जितः पयोधिवदाचरन्तम् ।

अमृतेति । अङ्गरागाणां विलेपनानाम् लामोदैः परिमलैः, अमृतोत्पत्तिदिवसवत् पीयूषोत्पत्तिदिन-
वदाचरन्तम् ।

चन्द्रेति । दन्तपत्राणि गजदन्तरचितपत्राकारश्रवणमूषाणि येषां प्रभासण्डलैः कान्तिसमूहैः चन्द्र-
लोकायमानं शुभ्रप्रकाशप्रसरणसादृश्याच्चन्द्रलोकवदाचरन्तम् ।

प्रियङ्विति । कृष्णागुरोः काकुत्स्थस्य पत्रभङ्गैः पत्राकारतिलकविशेषैः, प्रियङ्गुवनायमानं श्यामत्व-
सादृश्यात् फलिनीलताविपिनवदाचरन्तम् ।

लोहितेति । कर्णपूरभूताः श्रवणालङ्कारभूता ये अशोकपल्लवाः कङ्कोलिकिसलयाः तैः लोहितायमानं
रक्तवदाचरन्तम् ।

धवलेति । चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य विलेपनैः अङ्गरागैः, धवलायमानं श्वेतवदाचरन्तम् ।

हरितेति । शिरीषस्य कपीतनस्य कुसुमाभरणैः पुष्पाङ्कारैः, हरितायमानं हरिद्वर्णयुक्वदाचरन्तम् ।

अथेति । अथ अनन्तरम् । उभयतः पार्श्वद्वयोः, लावण्यमयेन सौन्दर्यमयेन सेवार्थं परिचर्यार्थम्
आगतेन लायातेन प्राकारेणैव प्राचीरेणैव ऊर्ध्वस्थितेन उपरि विद्यमानेन दण्डायमानेनेत्यर्थः स्त्रीजनेन
योषिद्वर्गेण, कृतो विहितः दीर्घरध्यानुस्ववत् वितृतप्रतोलीमुखवत् लाकारो यस्य तम् । प्राग्यदीर्घरध्याया
मुखमागे उभयतो वृत्तिः मध्ये च स्वहारायामो दीर्घो मार्गोऽवलोक्यत इत्यभिप्रायः । मार्गं पन्थानम्
अद्राक्षीत् आलोकितवान् महाश्वेतया सह गच्छुं धन्वापीड इति शेषः । ज्ञास्युष्मदा ।

तेनेति । वहन्तं प्रसरन्तम्, नद्याः सरितो वेगिकावत् कचकलापवेणीवत् (नद्यां सरलः)
यो जलप्रवाहः सलिलधारा तमिव, तेन मार्गं च अन्तर्निपतन्तम् अभ्यन्तरादायान्तं संपिण्डितम्

मार्गं मानो तुषार-राशिके समान दीक्षता था; शोभा-सम्पादनके लिए एकत्रित चम्पकपुष्पके पत्रके ढेरते वह मानो
सुवर्णमय एक द्वीपके समान प्रतीत होता था; विविध स्थानों विहित (विहारे) अन्धान्ध पुष्पसमूहके रूपर दैते
इए अमरोंके अन्धकारते वह मानो नीलवर्ण अशोक-वनके समान शोभायमान था । वहाँ सुन्दरियाँ तबदा ही
इतत्ततः विचरण करती थीं, अत एव उनके चरणोंके अलङ्क (नहावर) रसते वह मानो रञ्जिताने स्फुटके
समान देखनेमें आता था; कृष्णलेपके सौरभते वह मानो कृष्णोत्पत्ति-दिनके समान हो; हरित-दन्त-निर्मित
कर्णमूषाके अलोकते वह मानो चन्द्रलोकके समान हो; स्तन-कपोलादि स्थानों गोरेचन्द्री पत्राकार तिल-
रेखाओंसे अङ्कित रहनेके कारण मानो प्रियङ्गुलताओंके वनके समान हो; अशोकपल्लवके कर्णमूषाते मानो रक्तवर्ण
हो गया हो; शरीरमें लगाए चन्दनमय अङ्गलेपते मानो धवलवर्णके समान बन गया हो; और शिरीष-पुष्पके
आमूषणोंसे मानो हरिद्वर्णके समान प्रतीत हो-देता दीक्षता था । कादम्बरीकी सेवा करनेके लिए काई हुई, दोनों
बगल खड़ी हुई लियोंसे मानो लावण्यके समान ही ऐसा-दीर्घरध्याके सम्मुखभाग (चौड़ी लङ्कके
मुख) के आकारवाला मार्ग उत्तने देखा । और भी उत्तने देला कि-कैलाशशिवजीके समान सरल नदीका लोट

१. चम्पकपुष्पः । २. लोलाशोक । ३. सञ्चरन् । ४. पत्रमण्डलैः । ५. प्रियङ्गुवनायमानं सेवना-
तिलकमालाभिः, नीलायमानं कृष्णागुरुपत्रभङ्गैः । ६. कर्णशोकपल्लवैः । ७. निपतितम् ।

किरणालोकं मन्त्रिण्डितं नदीवेणिकाजलप्रवाहमिव बहन्मपश्यन् । तन्मध्ये च प्रतिष्ठेत्
इव गत्वा प्रतीहारीमण्डनाविष्टिपुरोभागं श्रीमण्डपं ददर्श ।

तत्र च मध्यभागे पर्यन्तरचितमण्डलेनाथ उपविष्टेन चानेकसहस्रसंख्येन परित्कु-
रवाभरणसमूहेन कल्पलतानिबन्धेन कन्यकाजनेन परिबुद्धाम्, नीलांशुकप्रच्छदपटप्रावृतस्य
नातिमहत्ः पर्यङ्कस्योपाश्रये धवलोपधानन्यस्त-द्विगुण-भुजलतावष्टम्भेनावस्थिताम्, महा-
बराहदंष्ट्रावलम्बिनीमिव महीम्, विस्तारिणि देहप्रभाजालजते भुजलताविक्षेपपरिभ्रमैः प्रत-
न्तीमिरिव चामरप्राहिणीभिरनवीज्यमानाम्, निपतितप्रतिविम्बतयावस्तान्मणिकुट्टिनेषु
पृक्प्रीमूतम् कामरञ्जितगालोकं नानामूपनमनाप्रकाशम् अपश्यत् दृष्टवान् । इहोपमालङ्कारः ।

तत्रेति । किञ्च, तस्य कामरञ्जितगालोकस्य मध्ये प्रतिष्ठोत् इव गत्वा खेतसि तस्मान्मुख्येन
कोकोष्मरमिव व्रजित्वा चन्द्रार्पणः, प्रतीहारीमण्डलेन द्वारगालिकासमूहेन अधिष्ठित आश्रितः पुरोभागे
संमुखदेशेऽप्य तं तयोक्तम्, श्रीयुक्ते मण्डपः तम् अनेकविधादुत्कृष्टकान्तिशोभितम् पृक् मवनमिश्रयः
ददर्श सवलोचितवान् । इह श्रीनोपमालङ्कारः ।

तत्रेति । अपि च, चन्द्रार्पणः, तत्र श्रीमण्डपे मध्यभागे 'कादम्बरीं ददर्श' इत्यनिद्विष्टया
त्रिदया सम्बन्धः । इह कौलिङ्गद्वितीयैकवचनान्तानि पदानि अत्रेतनस्य 'कादम्बरीम्' इत्यस्य विसो-
पानि बोधयानि । पर्यङ्केषु पर्यङ्कान्तदेशेषु रचितं विहितं मण्डलं मण्डलरूपेणावस्थानं येन तेन, अथः
पर्यङ्कार्थभागे उपविष्टेन आसीनेन, अनेकानि बहूनि सहस्रानि दशशतानि मत्स्या गणना यस्य तेन,
परित्कुरन् दीप्यमान कामरणसमूहः मूपगमुजो यस्य तेन, तथा कल्पलतानां मन्दारवह्नीनां निबन्धेन
समूहेनैव विद्यमानेन च कन्यकाजनेन कुमारीगणेन परिवृतां परिवेष्टितान् । कल्पलता अरि अर्थजनन-
नीरयपुराणपानैकविधानूपगमुजा इत्युभयोः सादृश्यम्, सतशोकालङ्कारः ।

नीटेति । नीलांशुकमेव नीलवसनमेव प्रच्छदपट आस्तरगवत्वं तेन प्रावृतस्य उपर्याच्छादितस्य
नातिमहत्ः कल्पविस्तृतस्य पर्यङ्कस्य पर्यङ्कस्य उपाश्रये ऊर्ध्वदेशे, धवलं शुभ्रं यत् उपधानम् उच्छी-
र्षकं तत्र न्यस्ता रथापिता द्विगुणा भुजलतमग्रप्रियसुगन्तया द्विरावृत्ता या भुजलता वानबाहुवह्नी तस्या
सवष्टम्भेन आश्रयणेन अवस्थितान् ।

तत्र एव महाबराहस्य नारायणस्य शूकरात्यवृत्तीयावतारस्य दंष्ट्रावलम्बिनीं दन्ताश्रितां महीं
बलुधामिव विद्यमानाम् । तथा च धवलोपधानन्यस्तभुजलता कादम्बरीं महीव इत्युपमा, भुजलताव-
ष्टम्भस्य बराहदंष्ट्रासाम्यादिति ।

विस्तारिणीति । विस्तारिणि परितः प्रसारिणि, कादम्बर्यां देहप्रभाजालमेव शरीरकान्तिसमूह एव
जलं सलिलं तस्मिन्, भुजलताः चामरप्राहिणीनां परिवारिकायां बाहुलता एव विक्षेपाः प्रेयसीयदण्डाः
तेषां परिभ्रमैः कान्दोलनैः प्रतरन्तीभिः अनन्तीमिरिव विद्यमानाभिः चामरप्राहिणीभिः बालभयजन-
भारिणीभिः परिवारिकाभिः उपवीज्यमानां सञ्जात्यमानान् । इह परम्परितरूपकं क्रियोप्रेषा चेयुमयो-
रङ्गाङ्गिनावसङ्करः । चामरपालनार्थं हस्तौ न कण्ठ्येते अपि तु जले हस्तद्वयेन तास्तरन्ति इत्यभिप्रायः ।

निरतिदेति । सवस्ताव सवः मणिकुट्टिनेषु रत्नबद्धनूपिषु निपतितप्रतिविम्बतया सङ्कलान्प्रति-
स्फुरकार प्रवर्धित होत । ई. वस्तुनकार कन्दमन्तरस्यैव एकविध आन्तर्योक्त किरण, वत् वत् नागते निकलता थ ।
वह (चन्द्रार्पण) प्रतिष्ठोत्तके स्नान वत् किरणपुङ्खके नव्य होकर वत् अने गय नव वस्ते न नाविष अलौकिक-
शोभा-शोभित एक अनन्तन (गृह) देव विष्णुके अने प्रतिशरिषोका मण्डल बँदा थ ।

वत् श्रीमण्डपके मध्यभागे (बीच) में, पटङ्के चारों ओर नीचे कल्पलतासमूहके स्नान मण्डलाकारसे
बँदी, और देवीन्यमान आन्तर्योक्ते शोभित होती—अनेक मूल कम्पाजोते परिवृत्त, कराने नीलवर्णके एक
आस्तरगवत्त (चादर) से आवृत वित्त वके डुर जो बुद्ध विशाल न था देते—एक पर्यङ्क (पण्ड) के मध्यमें
इवेवर्गवरचन (ठकुर) पर वक्त करके रखी वान-बहुलताके कल्पलता (मन्दार) से बँदी दुर्ग, अनवर
महाबराहो देवूमें लम्बित लटकते छुट्टीकी स्नान देवनेमें शोभायमान, कादम्बरीजो वत् (चन्द्रार्पण)
में देखा । वस्तुन शरीरकान्तिके विस्तारिणी वस्ते, अने वस्ते भुजलतासु प्रेयसीयदण्ड सञ्जालन-सूँक माने

१. मण्डलेन विष्टेन. मण्डलेनैवैव विष्टेन ।

२. अपि च 'नति' इति परं न दृश्यते, अपि च

'कतिन्दः' इत्येव दृश्यते । ३. आश्रये, आश्रये ।

नागैरिवापह्रियमाणाम्, उपान्ते च रत्नभित्तिषु दिक्पालैरिव पृथक् पृथक्^१ नीयमानाम् उपरि मणिमण्डपेष्वमरैरिवोत्क्षिप्यमाणाम्, हृदयमिव प्रवेशितां महामणिस्तम्भैः, आपीतामिव भवनदर्पणैः, अधोमुखेन श्रीमण्डपमध्येत्कीर्णेन विद्याधरलोकेन गगनतलमिवारोप्यमाणाम्, चित्रकर्मच्छलेनावलोकनकुतूहलसम्पुञ्जितेन त्रिभुवनेनेव परिवृताम्, भूषण-रव-प्रनृत्त-शिख-शर्तं चित्र-चन्द्रकेण भवनेनापि कौतुकोत्पादितलोचनसहस्रेणैव दृश्यमानाम्, आत्म-परिजनेनापि दर्शनलोभादुपाजितदिव्यचक्षुषेवानिभिषनयनेन निर्वर्ण्यमानाम्, लक्ष्णैरपि

च्छाद्यतया कारणेन, नागैः पातालतलवासिभिः सर्वैः अधस्तात् अपह्रियमाणामिव अन्यत्र नीयमानामिव । अनेन लावण्यातिशयादस्यां सर्पानामप्यनुरागो व्यञ्जितः । अपि च, उपान्ते निकटे रत्नभित्तिषु मणिकुण्डेषु निपतितप्रतिविम्बतया कारणेन, दिक्पालैः इन्द्रप्रभृतिभिर्दशभिर्दिक्पतिभिः पृथक् पृथक् नीयमानामिव प्राप्यमाणामिव, परित एव प्रतिविम्बपतनादित्यभिप्रायः । अनेनास्यां दिगीश्वरानामप्यासक्तिः सूचिता । उपरि मणिमण्डपेषु ऊर्ध्वस्थरसनमयच्छदिःषु निपतितप्रतिविम्बतया कारणेन, अमरैर्देवैः उत्क्षिप्यमाणामिव उत्तोक्ष्य नीयमानामिव । अनेनास्यां देवानां भावावेशः प्रकाशितः । इह प्रत्येकविशेषण एव क्रियोप्रेक्षा ।

हृदयमिति । महामणिस्तम्भैः महारसनस्थूणाभिः हृदयं प्रवेशितामिव चित्तान्तर्गतामिव तेष्वपि प्रतिविम्बपतनादि यभिप्रायः । भवनदर्पणैः भित्तिरत्नदर्शिनः, आपीतामिव कण्ठाधःकृतामिव, तेष्वपि प्रतिविम्बपतनादित्याशयः । तथा अधोमुखेन, श्रीमण्डपस्य मध्ये हृदिपि उत्कीर्णेन रसनप्रस्तरं निस्तप्य रचितेन, विद्याधरलोकेन विद्याधरपुत्तलिकाभिः गगनतलम आकाशतलम् आरोप्यमाणामिव स्थाप्यमा-
नामिव, तेष्वपि प्रतिच्छायापतनादिति भावः । अनेन चैतन्यरहितानामपि भावावेशप्रकाशनादस्या निर-
तिशयं सौन्दर्यं द्योतितम् । इहाऽप्युक्तरूपेणैवालङ्काराः ।

चित्रेति । चित्रकर्मच्छलेन आलेख्यमूर्तिव्याजेन, अवलोकनकुतूहलात् कादम्बर्या एव वीक्षणकौतु-
कात् सम्पुञ्जितेन सञ्जातपिण्डीभावेन, त्रिभुवनेन त्रिविष्टपस्थितसमस्तवस्तुना, परिवृतामिव आच्छादि-
तामिव । इह सापह्नुवा क्रियोप्रेक्षा । अनेन तत्रानेकविधमालेख्यं तस्याश्च निरतिशयं सौन्दर्यं ध्वन्यते ।

भूषणेति । भूषणानाम् आभरणानां रवेण शब्देन प्रनृत्तं नर्तनय प्रनृत्तं यत् शिखिशतं कलापिसमूहः
तस्य चित्रचन्द्रका विविधवर्णमेचका यत्र तेन, भवनेनापि तेन श्रामण्डपेनापि कौतुकेन कादम्बरीवीक्षणकु-
तूहलेन उत्पादितं जनितं लोचनसहस्रं नयनसमूहं येन तथोक्तेनेव सतामेचकानां नयनतुल्यत्वादित्याशयः,
दृश्यमानमिव प्रेक्ष्यमाणमिव । क्रियोप्रेक्षा । अनेन तस्याः कलापिसम्पत्तिः सौन्दर्यातिशयश्च प्रतीयते ।

आलेति । आत्मनः स्वस्य परिजनेनापि परिचारिकावर्गणापि, दर्शनलोभात् कादम्बर्या एवावलोक-
नवृणातः उपाजितानि तपसा प्राप्तानि दिव्यानि निमेषरहितत्वात् स्वर्गायाणि चक्षुषि लोचनानि येन
तथोक्तेनेव, अनिभिषनयनेन मृता, निर्वर्ण्यमानाम् अवलोक्यमानाम् । उपार्जनक्रियोप्रेक्षणादुत्काल-
ङ्कारः । अस्या निरतिशयसौन्दर्यं च ध्वन्यते ।

लक्ष्णैरिति । लक्ष्णैरपि ध्वजवज्रप्रभृतिभिः सर्वसुलक्षणचिह्नैरपि रागाविष्टैरिव कादम्बर्यामासक्ति-

विवरण करती रहती ही चामरधारिणी परिचारिकाएँ चामर-आन्दोलन (हवा) करती थीं; नीचेकी मणि-
मय-भूमिमें कादम्बरीके प्रतिविम्ब पटनेके कारण, पानालवासो नागगण ही मानो उसे नीचे लिये जाते थे; एव
समीपवर्ती मणिमय भित्ति (दीवारों) में प्रतिविम्ब पटनेके कारण, इन्द्रादिविदिक्पालगण ही मानो उसको पृथक् पृथक्
रूपमें लिये जाते थे, और ऊपरके मणिमय तलेमें, प्रतिविम्ब पटनेके कारण, अन्यान्य देवगण ही मानो उसे
उठाकर लिये जाते थे । बड़े-बड़े मणिमय स्तम्भोंने मानो उसको अपने हृदयके भीतर प्रवेश कराया था भवन-
दर्पणोंने मानो उसका पान किया था; और श्रीमण्डपमें अधोमुखसे उत्कीर्ण (खोदे) हुए विद्याधरमूर्तियां मानो
उसको आकाशमें उठाकर लेजाती थी—चित्रित प्रतिमूर्तिका ब्याज (बहाने) से त्रिभुवन ही मानो उसके दर्शन
करनेके कुतूहलसे आस-पासमें एकत्रित होकर परिवेष्टन किए (घेर लिए) थे । श्रीमण्डप भी मानो उसको
देखनेके कौतुकसे आभूषणोंका शब्द सुनकर नाचने सेऊँची मयूरोंके विचित्र चन्द्रक-रूपी हजारों नेत्रोंसे देखा
था; उसके परिजनवर्ग भी, दर्शन करनेके लोभसे ही मानो दिव्य-नेत्र प्राप्त किए हों इस प्रकार निर्निमेष दृष्टि-

१. कचिच्च 'पृथक् पृथक्' नि नान्नि । २. कचिदिह 'वित्त' इति पदमधिकं विद्यते ।

रागाविष्टैरिवाविष्टितमर्वाङ्गीम्^१, अकृतपुण्यमिव सुञ्जन्तीं बालभावम्, अदत्तामपि मन्मथा-
वेश-परवशेनेव गृह्यमाणां यौवनेन, अविचलित-चरणराग-दीधितिभिरिव निर्गताभिः अलक-
करसपाटलित-लावण्यजल-वेणिकामिरिव गलिताभिः^२, निवसित-रक्षांशुक-दशा शिखाभिरिव
अवलम्बिताभिः, पादामरण-रक्षांशुनेखा-सन्देहदायिनीभिः^३, अतिक्रमलतया नखविवरेण
वमन्तीभिरिव नखिरधारावर्षमङ्गुलीमिन्पेताभ्यां क्षितितलवारागणमिव नखमणिमण्डल-
सुदृढया विद्रुमरसनदीमिव चरणाभ्यां प्रवर्त्तयन्तीम्, नृपुर-मणि-किरणचक्रवालेन गुह-

नृद्वैरेव विद्यमानैः, अविष्टिन्नानि आश्रितानि सर्वाणि समन्तानि अङ्गानि अवयवा यस्याः ताम् । स्वज-
वज्रादिचिह्नानि यानि तस्यास्तत्तदङ्गेषु विद्यन्ते, तान्यपि कादम्ब्यामासन्निवशादाश्रितानीति क्रियोपेक्षा ।
अनेन सर्वगुणलक्षणसंगच्छिद्यं विना ।

अह्नेति । न कृतं विहितं पुण्यं सुकृतं येन तमिव, बालभावं गैर्भवं सुञ्जन्तीं त्यजन्तीम् । इह भावा-
निनानिनां क्रियोपेक्षा । सुकृतं विना कादम्ब्याः कायस्पर्शाऽपि न भवतीति सूचितम् ।

अदत्तामिति । अदत्तामपि जनकादिभिरसमर्पितामपि मन्मथावेश-परवशेनेव कामावेश-पराधीनेन सता
यौवनेन तात्पर्येण स्वपदेव गृह्यमाणां स्वीक्रियमाणां, कामावेश-परवशः हि पित्रादिसमर्पणस्य प्रतीक्षा न
विद्यते । परमार्यतस्तु यौवने कामावेश-परवशं भवत्येव स्वानाभ्याम् । गुणोपेक्षा । तात्पर्यादमश्र-
यं विना ।

अविचलितेति । इह तृतीयाद्यहुवचनान्तानि पदानि अग्रेन तस्य 'अहुतीभिः' इत्यस्य विशेषणानि ।
निर्गताभिः पादरागादेव प्रकटिताभिः अविचलिता निश्चलाः चरणयोः पादयोः रागस्य लौहित्यस्य या
दीधितिः क्षिणाः तामिरिव विद्यमानाभिः, सर्वत्र लौहित्यसादर्यादित्याशयः । जायुपेक्षा । गलिताभिः
चरणद्वयादेव स्यन्दिताभिः, अलककरसेन यावद्वेग पाटलितम् अरक्षीकृतं यत् लावण्यमेव निरति-
शयसौन्दर्यमेव जलं तस्य वेणिकाभिः धाराभिरिव विद्यमानाभिः । इह जायुपेक्षा सा च निरङ्गकेवलरूप-
केन सङ्गीता । अवलम्बिताभिः, लम्बमानाभिः, निवसितं परिवानीकृतं यत् रक्षांशुकं लौहित्यवमनं तस्य
दशाश्रितानिः वन्मयैरेव । अत्युपेक्षा । पादान्तराणां चरणपरिहितभूपणानां या रक्षांशुनेखा लोहि-
तदीधितिश्चेतीत्यस्याः सन्देहं भ्रम इदतीति ताभिः । इह आग्निमान् । अतिक्रमलतया नखविवरेण
तथा कारणेन नखविवरेण नखान्तरेण करणेन रुधिरधारावर्ष रक्तप्रवाहवृष्टिं वमन्तीभिः रुधिरन्तीभिः
क्षितिविद्यमानाभिः । क्रियोपेक्षा । पूर्वविवाभिः अहुतीभिः पादशान्ताभिः उपेक्षार्यां युक्ताभ्याम्,
नतस्य पृथिवीतलस्य तारागणमिव नक्षत्रमण्डलमिव वलुकेऽवतलत्वसादर्यादित्याशयः, नखमणि-
मण्डलं तयालङ्काराभूतरत्ननिकरम्, सुदृढद्वयां धारयद्द्वयम्, चरणाभ्यां पादाभ्यां करणाभ्याम्, विद्रुम-
रसस्य प्रवाटनिर्यासस्य नदीं सरितं प्रवर्त्तयन्तीम् अवतारयन्तीमिव विद्यमानां कादम्बरीम् । तथा च 'चर-
णाभ्यां विद्रुमरसनदीमिव प्रवर्त्तयन्तीम्' इति विशेषणवाक्यस्यायं निर्गलितोऽयं—कोमलरक्षोश्चरणयोः
अङ्गा प्रभा ममन्तात् प्रसरति अत एव विद्रुमरसनदीप्रवर्त्तयन्तीत्युपेक्षा । पादौ च अहुतीभिरुपेनी, अहुत-
यश्च पादरागकिरणा इव, लावण्यजलवेणिका इव इत्यादिभिरुपेक्षाभिर्वर्णित इत्यहो कवयितुश्चातुर्यम् ।

नृद्वैरेति । गुर्वोः वृद्धयोः निवन्धयोः कटिपश्चाङ्गागयोः अनेन मारेण विन्तं बलान्नं यत् ऊरुगुलं
(रक्तक) से उमकी देवा करी थे; उनसे हुम्नजग नी उमने अमने खबर हो मनी उमने ममल
अमनेने अमिने (अमने) दुमने, गैर्भवमने दुमने नहः क्रिय है अमिने ही मनी उमने उमने मारेण कर
(हो) की कीः गित-मानके द्वारा दान नहीं किए जाने पर भी, बलवत्त्व के संबंध से ही मानं पराधीन हो-
कर मनीं उमने से ही उमने ग्रहण किया था; चरणोंको स्थिर रखिना (मना को किराँ मनी बहर निकलती
गै, बलवत्त्व-मन-रहित (आत्मा, महाश्वर के रक्त से युक्त हुए) लावण्यजलकी मया बहती हो, एवं परिशिष्ट
(मने दुमने) रक्तवर्णकी किरारीक अङ्गनाम (मनीकी ओर) मनीं लभिता दुमने हो, येने बलावत्त्वसे निश्चय
होती—मनीं किराँकी मलाओका अम उमने करती अम अममिने कोमल होनेके कारण ममन्ताद्वारा मनीं
रुधिरमया वमन करती (उमनेने) अंगुलिमेंबडे भूतके मनींममनेके समान नखमणिमण्डलके सदमिने
मनींमे वर मनीं प्रवर्त्तयन्तीके मनीं रक्त मनीं सुष्टि करती था; उमने नृद्वैके मनींमनेने निकलने किराँ-

१. मर्वाङ्गीम्, सर्ववर्षम् । २. गलिताभिः, चित्तवला । ३. निवसितम् । ४. अहुतिरेव ।

५. रक्षांशुभिरिव । ६. अहुतीभिः ।

मुद्राभिव निमग्नां नाभिमण्डलीम्^१ आवर्त्तिनीमुद्वहन्तीम्^२, त्रिभुवन-विजय-प्रशस्ति-वर्णावली-
भिव लिखितां मन्मथेन रोमराजिमञ्जरीं चित्राणाम्, अन्तःप्रविष्ट कर्ण-पल्लव-प्रतिबिम्बेनाति-
भरं खिद्यमानहृदय-करतल-प्रेम्यमाणेनेव निष्पतता मकरकेतुपादपीठेन स्तनभरेण भूषिताम्,
अधोमुख-कर्णाभरण-मयूखाम्भ्यामिव प्रसृताभ्याममल-लावण्य-जल-मृणाल-कांडाभ्यां बाहुभ्यां
नख-किरण-विसर-वर्षिणा च माणिक्यवलयगौरवश्रमवशात्^३ स्वेदजल-धाराजालकमिव मुख-
ता करयुगलेन समुद्रासिताम्, स्तनभारावनम्यमानमाननमित्रोन्नमयता हारेणोच्चैः^४ करैर्गृहीत-

स्रष्टः निमग्नां देहे प्रविष्टाम् अकुल्या अकुप्यस्य मुद्रां चिह्नमिव आवर्त्तिनीम् आवर्त्तवत् अभ्रमसां भ्रमिवत्
मध्यगतो यस्यास्तादृशी नाभिमण्डलीम् उद्वहन्तीं धारयन्तीम् । जायुष्येष्टा ।

त्रिभुवनेति । मन्मथेन कामेन लिखितां 'सौन्दर्येणानया त्रिभुवनं विजितम्' इति कामदेवसदृशेन
(निर्णायकेन) लिपीकृतमित्यर्थः स्वस्य त्रिभुवनविजयस्य प्रशस्तिवर्णावलीम् आरमप्रशंसाबोधकाक्षर-
पङ्क्तिमिव रोमराजिमञ्जरीं तन्मूढसमूहवह्वरीं चित्राणां दधानाम् । उक्तालङ्कारः ।

अन्तरिति । अन्तःप्रविष्टं निर्मलत्वादन्तर्गतं कर्णपल्लवप्रतिबिम्बं श्रवणकिसलयप्रतिच्छाया यस्य तेन
अतिभरेण कुचयोरत्यन्तभारेण खिद्यमानं पीड्यमानं हृदयं वक्षस्तेन कर्त्रा करतलेन (हृदयपतितमेतद्दि-
भ्यमेव हृदयस्य करतलं तेन) 'करणेन' प्रेम्यमाणेन नोद्यमानेन, अतएव च निष्पतता निःसरता, मकर-
केतोः कामस्य पादपीठेनेव पदासनेनेव विद्यमानेन स्तनभरेण भारवत् कुचमण्डलेन भूषितां मण्डिताम् ।
अयमाशयः—मूढ हृदयं कामपीठायितस्तनभारेण नितान्तं खिन्नम्, अतएव कर्णपल्लवप्रतिबिम्बरूपेण
आत्मनः (हृदयस्य) करतलेन तत् (स्तनरूपं कामपदासनम्) खेदभरासहनतया बहिर्निस्सार्यमाण-
मस्ति, अतएव तु क्रमेण बहिर्निस्सरतीति । उक्तालङ्कारः अतएव हि कुचयोर्निर्मलत्वं कामोद्दीपकत्वं
विशालत्वञ्च ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुष्वनिः ।

अधोमुखेति । प्रसृताभ्यां सुदूरपर्यन्तं विस्तृताभ्याम्, अधोमुखयोः अवाहमुखयोः कर्णाभरणयोः
सुवर्णरचितश्रवणालङ्कारयोः मयूखाम्भ्यां स्थूळरश्मिभ्यामिव विद्यमानाभ्याम् । उक्तालङ्कारः, अतएव च
भुजयोर्निर्मलत्वं ध्वन्यते । तथा अमलं स्वच्छं यत् लावण्यमेव जलं तस्य मृणालकाण्डाभ्यां विसदृष्ट-
रूपाभ्यां बाहुभ्यां भुजाभ्यां समुद्रासितां शोभितामिति सम्बन्धः । इह परम्परितरूपकम्, अतएव च
भुजयोर्माह्वत्वं प्रतीयते । तथा नखकिरणानां कशाखारश्मिनां विसरं समूहं वर्षति वृष्टिं करोतीति तेन,
अतएव माणिक्यवलययोः रत्नमयकटकयोः गौरवेण उद्वहनभारेण यः श्रमः तद्वशात्, अनेन नितान्तको-
मलत्वं ध्वन्यते, स्वेदजलधाराणां प्रस्वेदसलिलप्रवाहाणां जालकं समूहमिव मुखता रम्यजता करयुगलेन
हस्तद्वयेन च समुद्रासितम् ।

इह नखकिरणसमूहे स्वेदसलिलप्रवाहसमूहत्वमुपेक्षितमिति जायुष्येष्टा ।

स्तनेति । स्तनयोर्वह्नीजयोः भारेण अवनम्यमानं नम्रत्वं नीयमानम् आननं मुखम् उन्नमयतेव
ऊर्ध्वैः कुर्वतेव विद्यमानेन, हारेण मुक्ताकलापेन कर्त्रा, उच्चैः उत्तोलितैः करैः रश्मिभिरेव हस्तैः करणैः,
गृहीतः चिबुकदेशः अघराघोभागो यस्यास्ताम् ।

विधाताके नानो अमुष्ठ का चिह्न जिसके भीतर निमग्न हो गया हो ऐसे—नदीके जलावर्त्तके समान—गोल नाभि-
मण्डलको उसने धारण किया था; कामदेवके नानां अनेन त्रिभुवन-विजयकी क्रीतिसूचक वर्णमाला लिखकर रखा
हो इस प्रकारकी रोमपंक्तिको वह धारण करती थी; कामदेवके पादपीठके समान भारी उसका स्तन-युग—इस
प्रकार बाहर निकल पड़ा था नानो कर्णपल्लवके प्रतिबिम्बका अन्तःप्रवेश हो जानेके कारण हृदय, अत्यन्त भारसे
परिश्रान्त हो (थक) कर नीचे दब जानेसे, हस्तद्वारा उसको ठेल देता (सरकता) हो; उसके बाहु; नानो कर्णा-
भरणके अधोमुख फैलती किरणोंके समान एवं निर्मल लावण्य-जलमें उगे मृणालदण्डके समान प्रतांत होते थे;
नखोंमेंसे वरसते किरणोंके मेइसे उनके दोनों हाथ ऐसे दोखते थे नानो मणिमय-वलय (कङ्कण) पहननेके भारसे
श्रान्त होकर घर्मेजल (पसीने) की धारा गिराते हैं; स्तनके भारसे अवनत हुए (नीचे झुके) मुखमण्डलको
नानो फिरसे उन्नत (ऊँचा) करनेके लिए किरणमय हस्त उठा करके हार उसके चिबुकदेश (अघराधो भाग),

१. नाभिमण्डलम्, नाभित्थलीम् । २. रोमराजी । ३. मर । ४. मृणालकान्भ्यामिव,
मृणालान्भ्याम् । ५. वहनश्रमात् । ६. ऊर्ध्वैः ।

चिबुकदेशाम्, अभिनवयौवनपवनक्षोभितस्य रागसागरस्य तरङ्गाभ्यामिवोद्धताभ्यां विद्रुम-
लतालोहिताभ्यामधराभ्यां रक्तावदातस्वच्छकान्तिना च मदिरारसपूर्णमाणिक्यशुक्तिसम्पुट-
च्छविना कपोलयुगलेन रति-परिवादिनी-रत्नकोण-चारुणा नासावंशेन च विराजमानाम्,
गतिप्रसरनिरोधिप्रवणकोपादिव किञ्चिदारक्तापाङ्गेन मिजमुखलक्ष्मीनिवासदुग्धोदधिना
लोचनयुगलेन लोचनमयमिव जीवलोकं कर्तुं मुद्यताम्, उन्मद्यौवनकुञ्जरमदराजिभ्यां मनः-

इह 'उद्धामयता इव' इत्यत्र क्रियोऽप्रेक्षा, करशब्दरलेपमूलकेन चिबुककर्मकस्पर्श-ग्रहणयोरभेदा-
प्यवसायेनातिशयोक्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अभिनवेति । अभिनवं नूतनं यौवनं तारुण्यमेव पवनः चापत्यकारणत्वाद्वायुः तेन-क्षोभितस्य
उद्वेलितस्य रागोऽनुराग एव सागरः समुद्रः तस्य, उद्धताभ्याम् उद्धिताभ्यां तरङ्गाभ्यां वीचिभ्यामिव,
तथा विद्रुमलतावत् प्रवालव्रततिवत् लोहिताभ्यां रक्ताभ्याम् अधराभ्यां दन्तच्छदाभ्यां विराजमानां
क्षोभमानामिति सम्बन्धः । तथा रक्ता लोहिता च अवदाता धवला च स्वच्छा निर्मला च कान्तिर्गुतिर्यस्य
तेन, अतएव मदिरारसेन मद्यद्रवेण पूर्णं यत् माणिक्यशुक्तिसम्पुटं रत्नमयशुक्तिपुटं तद्वत् छविर्गुतिर्यस्य
तेन, कपोलयुगलेन गण्डद्वयेन च विराजमानाम् । तथा रतेः कामपत्न्याः या परिवादिनी सप्ततन्त्रीयुता
वीणा तस्या रत्नकोणवत् मणिमयवादनदण्डवत् चारुणा रमणीयेन, कामोद्दीपनसूचनाय 'रतिपरि-
वादिनी' इत्यभिहितम् । नासावंशेन नासिकादण्डेन च विराजमानाम् ।

इह ".....यौवनपवने" इत्यत्र 'रागसागर' इत्यत्र च परम्परितरूपकम्, 'तरङ्गाभ्याम्' इत्यत्र जात्यु-
पेक्षा, ".....लतालोहिताभ्याम्" इत्यत्र लुप्तोपमा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । ".....सम्पुटच्छविना"
इत्यत्र ".....रत्नकोणचारुणा" इत्यत्र च लुप्तोपमालङ्कारः । तथा 'तरङ्गाभ्याम्' इत्यत्र रक्तविशेषणा-
नुपादानेन न्यूनपदवदोपस्तु न शङ्क्यः, 'रक्तौ च क्षोधरागौ' इति कविसमयानुसारात् अनुरागसागरस्य
रक्तत्वेन चत्तरङ्गयोरपि रक्तत्वावगमादिति कुशलाः । 'विपक्षी सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी'
इत्यमरः ।

गतीति । गतिप्रसरनिरोधिनाः श्रवणयोः कोपादिव स्वस्य गतिवेगनिरोधोपको यः श्रोत्रद्वयं प्रति
क्षोभयन्तस्मादिवेत्यर्थः, किञ्चिदारक्तौ ईषदालोहितौ अपाङ्गौ प्रान्तदेशौ यस्य तेन, अनेन नेत्रद्वयस्य
श्रोत्रान्तविरतृत्वं प्रतीयते । निजम् आत्मसम्बन्धि यन्मुखं वदनं तस्य लक्ष्मीः शोभैव श्रीः तस्या निवासे
वसतौ दुग्धोदधिना क्षीरसमुद्रेण, अनेन नयनयोरेव मुखशोभोत्पादकत्वं ध्वन्यते । एवंविधेन लोचन-
युगलेन नेत्रद्वयेन जीवलोकं लोचनमयमिव निजावलोकनाय केवलनेत्रस्यासमिव कर्तुं मुद्यतां विधातुं
तत्पराम्, अनेन नेत्रद्वयस्यानुपमसौन्दर्यं ध्वन्यते ।

इह 'गति'.....'कोपादिव' इत्यत्र हेतुत्प्रेक्षालङ्कारः.....'लक्ष्मीनिवासे'त्यादौ श्लिष्टपरम्परित-
रूपकम् । 'लोचनमयमिव' इत्यत्र क्रियोऽप्रेक्षा । तथा 'लोचनयुगलेन लोचनमयमिव' इत्यत्र लोचनपदस्य
द्विरुपादानात् पुनरुक्ततादोषः समापतति, तेन 'तन्मयमिव' इति पाठविधानेनादोषात् ।

उन्मदेति । यौवनं तारुण्यमेव कुञ्जरो दुःप्रतिषेध्यवेगत्वाद्धस्ती इति यौवनकुञ्जरः, उन्मद उन्मत्तो

दाढी को धारण करता था; उसके प्रवालके समान रक्तवर्ण ओष्ठयुगल, नवयौवन-रूप वायु-वेगसे उद्वेलित
(क्षीर पाप कुप) अनुराग सागरमेंसे उठती तरङ्गोंके समान दीखते थे; उसके गण्डयुगल (गाल) की शोभा,
निर्मल और श्वेतारक्त-मिश्रित (स्वच्छ गुलाबी) थी, अत एव वे गण्डयुगल, मद्य-रससे परिपूर्ण नग्निमय
शुक्तिकाके सम्पुटके समान दीप्ति पाते थे; उसकी नासिका, रति-देवीके वीणा के रत्नमयवादनदण्ड (मिजराब)
के समान विशेष सुन्दर लगती थी; उसका नयन युगल, अपने मुख-लक्ष्मीके वसने का क्षीरसागरस्वरूप
था; जिसके प्रान्तनाग कोने और भी दीर्घ होनेके लिए अपने गतिके मार्गमें विन डालते कानों पर मानों
कुद होकर ही ईषद् आरक्तवर्ण (जरा-सा लाल) हो गए थे; उससे समस्त जीवलोककी मानो वह लोचनमय
कारनेकी उपत हुई थी; नदमत्त यौवन-हस्तीकी दो नद-जल-रेखाके समान दोनों मोँदें और अनुरक्त कामदेवके

शिलापङ्कलिखितेन च रागाविष्टेन मन्मथहृदयेनेव वदनलग्नेन तिलकविन्दुना विद्योतित-
ललाटपट्टाम्, उत्कृष्टहेमतालीपट्टाभरणमयमामुक्तकर्णोत्पलच्युतमधुधारासन्देहकारिणं कर्ण-
पाशं दोलायमानपत्र-मकर-माणिक्यकुण्डलं दधतीम्, पाटलीकृतललाटेन सीमन्तचुम्बिन-
श्रूडामणोः^१ क्षरतांशुजालेन मदिरारसेनेव प्रक्षाल्यमानदीर्घकेशकलापाम्, देहाद्धर्षप्रविष्टहर-
गर्वित-गौरी-विजिगीषयेव सर्वाङ्गानुप्रविष्ट मन्मथदर्शितसौभाग्यविशेषाम्, वरःसमारोपितैक-
लक्ष्मी^२-मुदितनारायणावलेप-हरणाय प्रतिविम्बकैर्निजरूपतो^३ लक्ष्मीशतानीव सृजन्तीम्,

यो यौवनकुञ्जरः तस्य मदराजिभ्यां दानवारिरेखारूपभ्यां ब्रलताभ्याम्, मनःशिलाया 'मैनशिल' इति
निजामिधेयप्रख्यातस्य घातविशेषस्य पङ्केन निर्यासेन लिखितश्चित्रितः तेन, रागाविष्टेन अनुरागसंयुतेन
मन्मथस्य कामदेवस्य हृदयेनेव, हृदयस्यापि दार्शनिकदिशा विन्दुरूपत्वादित्याशयः, वदनलग्नेन आनन-
संसर्केन तिलकविन्दुना विद्योतित उज्जसितः ललाटपट्टो भालफलकं यस्यास्ताम् ।

इह 'उन्मद्यौवनकुञ्जरै'त्यत्र परम्परितरूपकम्, मन्मथहृदयेनेव' इत्यत्र च जात्युपेक्षा लङ्कारः ।

उत्कृष्टेति । उत्कृष्टम् अत्यन्तसुन्दरं यत् हेमनः सुवर्णस्य तालीपट्टवत् तालीपत्रवत् आभरणम्
आमूषणं तन्मयं तद्व्याप्तम् आमुक्तात् परिधानीकृतात् कर्णोत्पलात् श्रवणकुवलयान् च्युता गलिता या
मधुधारा मकरन्दप्रवाहः तस्याः सन्देहं भ्रमं कर्तुं शीलं यस्य तम्, तन्मधुप्रवाहस्यापि पीतत्वादित्याशयः,
तथा दोलायमानं दोलावदाचरत् पत्रं स्वर्णपत्रं यत्रैवंविधं मरकतमाणिक्याभ्यां निर्मितं कुण्डलं यत्रेति
बहुव्रीहिराभौ बहुव्रीहिः, कर्णं कुण्डलं कुण्डले च तदवयवभूतं स्वर्णपत्रमिति तदर्थः, एतादृशं कर्णपाशं
प्रशस्तकर्णं दधती धारयन्तीम् । इह आन्तिमानलङ्कारः ।

पाटलीति । सीमन्तः केशवेशः तं चुम्बति स्पृशतीति सीमन्तचुम्बि तस्माद् तादृशात् चूडामणोः
शिरोमणोः क्षरता क्षवता, तथा पाटलीकृतं श्वेतरेखीकृतं ललाटं भालं येन तेन, मदिरारसेनेव मद्यद्रवणेव
विद्यमानेन लौहित्यासृष्ट्यादित्याशयः, अंशुजालेन किरणसमूहेन, प्रक्षाल्यमानः स्पृश्यमानः दीर्घो वि-
स्तृतः केशकलापः कचसमूहो यस्यास्ताम् । उपमा ।

देहाद्धर्षति । देहाद्धर्षं शरीराद्धर्मात्रेण प्रविष्टेन हरेण महेदनेन गर्विता अहङ्कारयुता या गौरी पार्वती तस्या
विजिगीषयेव विजेतुमिच्छयेव, सर्वेषु समस्तैषु अङ्गेषु अवयवेषु अनुप्रविष्टेन शिवद्वेषिणा मन्मथेन मदनेन
दर्शितः प्रकाशितः सौभाग्यविशेषः शैलारमजातः शुभादृष्टातिशयं यस्यास्ताम्, शरीराद्धर्मात्रप्रविष्टापेक्षया
निखिलावयवप्रविष्टदेवतायाः भवन्तोऽपि सौभाग्यविशेषः सम्भवितुमर्हतीत्याशयः । हेतुप्रेक्षा ।

वर इति । वरसि वरःस्थले समारोपिता स्थापिता या एका केवला लक्ष्मीः श्रीः तया मुदितस्य
प्रसन्नस्य नारायणस्य विष्णोर्धः अवलेपः 'मरसदृशः कोऽपि नास्ति यान्येषां लक्ष्मीः सा बहिरेव संयोग-
वियोगमात्रेण न शरीरान्तर्गता' इत्येवं तल्लक्ष्मीसमारोपणजनितोऽहङ्कारः तस्य हरणाय दूरीकरणाय,
प्रतिविम्बकैः कुल्यादिषु स्वस्य प्रतिच्छायाभिः, निजरूपतः स्वाकारात् लक्ष्मीणां श्रीणां शतानि समूहान्
सृजन्तीमिव कुर्वन्तीमिव, एकैकप्रतिच्छायास्यैकैकश्रीसदृशत्वादित्याशयः ।

इह 'सृजन्तीमिव' इति क्रियोपेक्षा । अनेनार्याः लक्ष्मीसदृशसौन्दर्यं प्रमीयते ।

हृदयके समान मानो वदन पर चित्रित हो ऐसा तरल मनःशिलाके लेपका तिलक विन्दु उसके ललाटदेशमें विशेष
शोभा पाता था; सुन्दर कर्णमें उसने उत्कृष्ट सुवर्णके ताली-पट्ट-भूषणमय कर्णपाश पहने थे, जिनमें सुवर्णके पत्ते
हिलते थे ऐसे मरकत और माणिक्यके कुण्डल पहने थे,—उनसे मानो कमलमेंसे मधुधारा छूटती हो ऐसा भ्रम
उत्पन्न होता था; ललाटदेशको श्वेतरक्त (गुलाब) कर देती, सीमन्त पर पहनी चूडामणिमेंसे मदिराके समान
श्वेतरक्तवर्ण निकलती किरणें, दीर्घकेशकलापको प्रक्षालित करती थीं; महादेवने शरीरके केवल अर्वागमें पार्वतीको
प्रविष्ट कर लिया था, उसने पार्वतीको जो गर्व उत्पन्न हुआ, उसको हटानेकी अभिलाषासे ही नानो कामदेव
उस (कादम्बरी) के सनत्त अङ्गमें प्रवेश कर पार्वतीके अतिरिक्त उसके सौभाग्यको अधिक प्रकाशित करता था;
एकमात्र लक्ष्मीकी वक्षःस्थल पर स्थापित करनेसे ही आनन्दित-चित्त नारायणजी जो अहङ्कार उत्पन्न हुआ था,
उसे दूर करनेके लिए ही नानो वह अपनी आकृतिमें से प्रतिविम्बद्वारा सैकड़ों लक्ष्मीयोंको उत्पन्न करती थी;

१. रागाविष्टः । २. एकमात्रलक्ष्मीः, दोपट्टाभरणमपरम् । ३. मकर । ४. मुदितचूडामणोः ।

५. रागेन । ६. वरः समारोपितलक्ष्मी । ७. एकलक्ष्मी ।

उत्तमाङ्गनिहितैकचन्द्रविस्मितहराभिमाननाशाय विलासस्मितेऽन्धसहस्राणीव दिक्षु विस्मि-
पन्तीम्, निर्हयदग्धैकमन्मथप्रमथनाथरोषेणैव प्रतिहृदयं मन्मथायुतान्युत्पादयन्तीम्,
रंजनी-जागरंस्त्रिभुजस्य परिचितचक्रवाकमिथुनस्य स्वप्नुं क्रीडानदिकासु कमलधूलिबालुका-
भिर्बालपुलिनानि कारयन्तीम् 'परिजननुपूरवप्रस्थितं वल्लभञ्च हंसमिथुनं' मृणालनिगडेन
वद्ध्वा नय' इति हंसपालीमादिशन्तीम्, आभरणमरकतमयूखान् लिहते भवनहरिण-शाव-
काय सखीश्रवणादपनीय यवाङ्कुरप्रसरं प्रयच्छन्तीम्, आत्मसंवर्द्धितं लता-प्रथम कुसुम-

वचनेति । उत्तमाङ्गे नस्तके निहितेन स्थापितेन एकैनेव अद्वितीयेनैव चन्द्रेण शशिना विस्मितस्य
स्वस्य तस्याने आश्चर्ययुक्तस्य हरस्य महेशस्य यः अभिमानः चन्द्रस्यापनजनिता गतः तस्य नाशाय
दूरीकरणाय विलासस्मितेः सविभ्रमेपद्माक्षैः दिक्षु आशासु चन्द्राणां सहस्राणि समूहान् विस्मिपन्तीमिव
विक्रान्तीमिव, एकैकस्यैव स्मितस्य एकैकचन्द्रसदृशत्वादस्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

निर्दयेति । निर्हयं निष्करणं यथा स्यात्तथा दग्धो भस्मीकृत एकोऽद्वितीयो मन्मथः कानदेवो येन
तथोक्ते प्रमथनाथे महेशे यो रोषः कोपः तेनेव कारणेन, तरुणानां प्रतिहृदयं प्रतिचितं मन्मथानाम्
अयुतानि दशसहस्राणि समूहानित्यर्थः उत्पादयन्तीं जनयन्तीम्, कटाक्षादिनेति शेषः ।

इह हेतुप्रेक्षा । अनेन चास्या निलिलानामेव मदनोद्दीपकत्वं व्यञ्जितम् ।

रजनीति । रजन्यां रात्रौ जागरणेन अन्योन्यत्रियोगकलेशांजागरेण विद्यस्य कलान्तस्य, परिचितं
यत् चक्रवाकमिथुनं रथाङ्गयुगलं तस्य इह सम्बन्धविवक्षया कर्त्तरि षष्ठी, तुमुन् योने 'न लोकाभ्यर्थे'ति
षष्ठीनिषेधात् । स्वप्नुं निद्रातुं क्रीडानदिकासु खेलातटिनीषु कमलधूलयः पङ्कजपरागा एव बालुकाः
सिकताः ताभिः, बालपुलितानि, लघुमैकृतानि, कारयन्तीं परिजनवर्गेरिति शेषः । अनेन तस्याः परिचितेषु
निरतिशयवारसस्य पङ्कजसम्पन्नं प्रतीयते ।

परिजनेति । 'परिजनस्य प्रचलितायाः कस्याश्चित्परिचारिकायाः, नूपुररवेण पादकटकशब्देन
तदनुसरणेनेत्यर्थः, प्रस्थितम् हतो यातम्, वल्लभं मम प्रियं च हंसमिथुनं चक्राङ्गयुगलं मृणालनिगडेन
विसस्वरूपशृङ्खला वद्ध्वा नियम्य आनय मदन्तिकं प्रापय' इति एवं हंसपाली स्वस्य चक्राङ्गरश्मिं
काञ्चित् परिचारिकां सेविकां आदिशन्तीम् आज्ञापयन्तीम् । अनेनास्याः हंसयुगलप्रियत्वं ध्वनितम् ।

आमरगेति । आमरणभूता भूषणभूता ये मरकतमणयः बरमगर्भाणि तेषां मयूखान् श्यामरश्मीन्
लिहते वृणन्नामया जिह्वया आस्वादयते भवनहरिणशावकाय गृहमृगमिश्रये सखीश्रवणात् सहचराश्री-
त्रात् अपनीय दूरीकृत्य यवाङ्कुरप्रसरं विस्तृतयवकिसलयं प्रयच्छन्तीं ददतीम् ।

इह मरकतमणिमयूखानां श्यामत्वादरितवासवुद्धया भवनहरिणशावकैरास्वादिनाद् आन्तिमान-
लङ्कारः प्रतीयते ।

आत्नेति । आरमना स्वयमेव संवर्द्धिताया जलसेकादिना वृद्धिं प्रापिताया लताया वरक्याः प्रथमः

एकमात्र चन्द्रको नस्तकने धारण करनेमें ही विस्मित हुए महादेवकों ने अभिमान हुआ था, उसे विनष्ट करनेके
लिए अपने विलासमय ईर्ष्य हास्य से वह नानो प्रत्येक दिग्गजे हनारों चन्द्रका निक्षेप करती (चन्द्र फेंकती)
थी; महादेवने निर्दयतासे एकमात्र कानदेवको दग्ध कर (जला) दिया था, उससे नानो कुपित होकर हा वह
प्रत्येक व्यक्तिके हृदयमें लाखों कान उत्पन्न करती थी; परस्पर वियोगजनित रागिने जागरण करनेसे रूढ़ि हुए
परिचित (पालतू) चक्रवाक-दम्पतिके निद्राके लिए, आँटानदियोंके अन्यन्तरमें कमल-धूलि-रूप बाटुका (रेंती) के
द्वारा वह छोट-छोटे पुलिन बनवाती थी; 'मेरा प्रति-भाजन हंस-निधुन किसी परिचारिकाके नूपुर शब्दका
अनुसरण कर हत स्थानसे चला गया है, इसलिए तुन उसे-मृणालकी रस्तासे बांधकर ले आओ'—इस प्रकार
वह हंस-रश्मिनी परिचारिकाको आज्ञा दे रही थी; आभूषणोंमें जड़े हुए मरकतमणिकों किरणोंको तुन नानकर
चाटते हुए गृहपालित हरिणके बच्चों को वह किसीके कानमें से एक विलुप्त यवाङ्कुरको निकालकर देती थी; अपनेसे

१. विस्मित । २. दुर्लभ । ३. प्रस्थितं च वल्लभहंसमिथुनं । ४. लिहते च, लिहते हरितमन्मथीलो-
भेन । ५. कचिद् 'भवन' पदं न दृश्यते । ६. प्रसवं । ७. आत्मवर्द्धित ।

निर्गम-निवेदनागतामुद्यानपालीमशेषाभरणदानेन सम्मानयतीम्, उपनीत-विविध-वन-कुसुम-फल-पूर्ण-पत्रप्रुटामविज्ञायमानालापतया हासदेहेतुं पुनः पुनः क्रीडापर्वत'पातृ-शयरीमालाप-यन्तीम्, करतलत्रिनिहैतैः^३ मुहुर्मुहुस्तपतद्भिर्धुं मुखपरिमलान्वैर्नलकन्दुकैरिव^४ मधुकरैः क्रीडन्तीम्, पञ्जरहारीतर्क-स्त-श्रवण-कृत-दुष्टस्मितां चामरग्राहिणीं विहस्य लीलाकमलेन शिरसि विधट्ठयन्तीम्, मुक्ताफल-खचित-चन्द्रलोखिका-संक्रान्तप्रतिमां^५ स्वेदजल-विन्दुर्जाल-चित-नख-पदाभिप्रायेण ताग्वूलकरङ्कवाहिनीं पयोधरे^६ पटवासमुष्टिना ताडयन्तीम्,

आधो यः कुसुमनिर्गमः प्रसूननिरसरणं तस्य निवेदनाय कथनाय आगतां प्राप्ताम्, उद्यानपाठीम् उपवनरक्षाकारिणीम् अधोषामरणदानेन समस्तालङ्कारप्रदानेन समानयन्तीं संमानं कुर्वन्तीम् ।

उपनीतेति । उपनीतम् आनीतं विविधैः नानाप्रकारैः वनकुसुमफलैः अरण्यप्रसूनसरसैः पूर्णं पत्रपुष्टं यथा ताम् , अविज्ञायमाना अत्यन्तविरूपशब्दप्रचुरत्वाद्द्विशेषेणाप्रतीयमानार्थका आद्यापा भाषा यस्याः तस्या भावः तथा कारणेन, हासहेतुं कुतूहलेन हास्यनिमित्तीभूताम्, क्रीडापर्वतं खेलागिरिं पाति रचतीति क्रीडापर्वतपात्री सा चासौ शशरीकिरातपानी चेति ताम् , पुनः पुनर्भूयोभूयः आहपन्ती कुतूहलविधानाय निजभाषां भाषयन्तीम् । अनेन कादम्बर्या निरतिशयकुतूहलप्रियत्वं प्रतीयते । प्राकृतपर्वते निवसन्ती शशरी मानवी भाषां न जानाति, किन्तु कृत्रिमक्रीडापर्वतपालिकाऽपि निजभर्तृभाषां न ज्ञायते इति कथयन्तीति शयमेव महाकवेरिति विभावयन्तु सुधियः ।

करतलेति । नीलकन्दकैरिव श्यामवर्णगेन्द्रकैरिव करतलाभ्यां हस्ततलाभ्यां विनिहतैः दूरीकरणाय
उत्थोलनाय च तादृजैः, अतएव मधुमुद्गुः वारंवारम् उद्ध्वयनं कुर्वन्निः, सुखस्य चदनस्य परिमलेन
आमोदेन अन्धैः मत्तैः, मधुकैरैर्मरैः फ्रीडन्तीं खेलन्तीम् ।

इह 'नीलकण्डुकैरिव' इत्युपमा, अनया च तथाविधभ्रमरैः क्रीडनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रति-
पादनादतिशयोक्तिः सङ्गीर्यते । तथा च तद्भूदनस्य निरतिशयामोदवाचं प्रतीयते ।

पञ्जरेति । पञ्जरे पञ्चिषन्घनगृहे विद्यमानो हारीतको 'हरियाल' इति लोकप्रसिद्धः पञ्चवि-
 द्योपः पश्य स्वतश्चरणीन कूजनाकर्णनेन कृतं पश्यति दुष्टं निन्दासूचकं स्मितं यथा ताम्, 'चामरग्राहिणी'
 बालव्यसनग्राहिणीं विहस्य हास्यं विधाय शिरसि मस्तके लीलाकमलेन लीलापद्मेन विषट्पद्मन्तो ताडय-
 न्तीम् । अनेन तस्या अन्यनिन्दया विरक्तिर्ध्वनिता ।

मुक्ताफलेति । मुक्ताफलैः रसोद्भवैः खचित्ता उपरि सम्यक्त्वा या चन्द्रलेखिका लघुचन्द्रावृत्तिः आभूषण-
विशेषः तस्याः सकाशात् सक्रान्ता स्तनमण्डले एव पतिता प्रतिमा प्रतिच्छाया यस्यास्ताम्, तां वृत्त-
करङ्कवाहिनीं नागवन्शोद्लपिटिकाधारिणीम्, स्वेदजलचिन्दुजालेन धर्मसलिलकणसमूहेन चित्तं व्याप्तं
यत् नखपदं कामुककृतनखचर्तं तदभिप्रायेण तदाशयेन तत्सम्भावनां व्यञ्जयित्वेत्यर्थः, पदवासमुष्टिना
मुष्टिपरिमितरक्तपिष्टतत्कर्णपूर्णेन्द्रियेणेत्यर्थः, पयोधरे कुचमण्डले ताडयन्तीं विधटयन्तीम्, तद्विहाङ्गदना-
भिप्रायेणेत्याशयः । लघुचन्द्रलेखाप्रतिच्छाया नखचिह्नसदृशी लघुमुक्ताप्रतिविम्बानि च स्वेदसलिलकण-

हो जिस लताको परिवर्धित की थी उसमें निकलें हुए प्रथम-पुष्पको निवेदन करनेके लिए आई हुई उद्यानपालिका (मालिन) को वह नानाविध आभूषणोंको देकर सन्तुष्ट करती थी; क्रीडापर्वतकी रक्षा करनेके लिए जिसको नियुक्त किया था वह शबरी (मौलिनी, स्नेहचक्षिशेष), नानाविध वन्यपुष्प और फलसे परिपूर्ण एक पत्रपुटक (पत्तोंकी दोनी) को लेकर उपस्थित हो निवेदन करती थी, किन्तु उसके कहनेके अभिप्रायको अच्छी तरहसे नहीं समझनेके कारण हैंस-हेंस कर वह उससे बार-बार बातें करती थी; हाथसे नीचे इटकार देने पर भी बारम्बार उड़कर ऊपर आते, मुख-सौरभसे अर्धे बने भ्रमरके साथ कन्दुक (काली गेंद) के समान क्रीड़ा करती थी; पश्चरिथत शरीरतका शब्द सुनकर निन्दासूचक हास्य करती अपनी किसी चामरधारिणीके मस्तक पर हैंसती-हेंसती लीला-पथद्वारा त्राटन करती थी; तान्मूलकरङ्गवाहिनीके कुचमण्डल पर उसकी ही मुत्ताचञ्चिन चन्द्ररेखाका प्रतिबिम्ब पटनेसे वहाँ धर्मबिन्दुसे परिपूर्ण नख-चिह्न जान कर मुष्टिपरिमित लोहितपिष्टादक (अवीर) चूर्ण लेकर वह उस

१. पयः पर्वतकशरीरम्, पर्वतकपाद् । २. आलापन्ती । ३. विनिहितः । ४. अमिहत-
सुन्दरपसर्पद्विपसर्पद्विष । ५. नीलकण्ठकैरिव । ६. हारादिकरत्न । ७. ऐहिकप्राप्तम् । ८. जाल-
द्वित । ९. स्तनवटे ।

रत्नकुण्डल^१ प्रतिविम्ब-सान्द्र-दत्त-नव-नखपद्-मण्डलाशङ्कया चामरप्राहिणीं विहस्य कपोले प्रसादव्याजेन दत्तेन^२ आत्मकर्णपूरपल्लवेनाच्छादयन्तीम्, पृथिवीमिव समुत्सारित-महाकुलभू^३ मृदुर-व्यतिकर-शेषभागनिषण्णाम्, मधुमासतद्मीनिव^४ षट्पद्-पटलापहियनाप-कुसुम-रजोधूमर-पादपरामाम्, शरदमिवोत्पादितमाननजन्मपक्षिरवापनीतनीलकण्ठमदाम् :

सन्नुहाकाराणीति क्वैरभिप्रायः । जनेनापि निनान्तरुद्रुलप्रियत्वमस्या स्वम्यते ।

रत्नकुण्डलेति । रत्नकुण्डलस्य प्रतिविम्बे बालव्यजनधारिण्या एव गण्डपतिते तदीयरत्नमणिप-श्रवणकुण्डलप्रतिस्वाय इत्यर्थः, सान्द्रं गाढं यथा स्थातया दत्ते रतिकाले कामुकेन अपितं नवं नूतनं मद् नखपद्मण्डलगोलाकारनखरचिह्नं तस्य आशङ्कया तत्तन्मैह व्यञ्जयित्वमर्थः, विहस्य हास्यं विव्रज, प्रसादव्याजेन चतुर्ग्रहचङ्चुना, दत्तेन आत्मनैवापितेन, आत्मनः स्वकीयस्य कर्णपूरपल्लवेन श्रवणामर-किसलयेन, कपोले चामरप्राहिणीम् आच्छादयन्तीं बालव्यजनधारिण्याः कपोलदेशम् आबुध्वतीमित्यर्थः, चन्द्रेणां बोधमयेन तदाच्छादनाशयेनेत्यासयः । यथार्थेनो आन्तेरभावाद्यापं आन्तिमानलङ्कारः । ननु कपोलदेशे नखवृत्त्यामिदृश्याम् 'जघरे करजघतं मृगाचराः' इति दर्पणीदाहृतवद्विधाविस्मयदोषः कथमेति चेत् ? नैवम्,—

'कदम्बले च कर्णान्ते कपोले बाहुमूलके । ग्रीवायां कण्ठदेशे च नत्ताषातं समाचरे ॥'

इति कामशास्त्रप्रयातत्वेनोक्तदोषानावादिनि समादधते विलङ्घनचातुरीसमुद्भूतितान्तःकरः सारवेदिनि ।

पृथ्वीमिति । पृथिवीं नदीमिव, समुत्सारितो 'महाशेठ्यां सरोकायां नाहं कथञ्चिदपि पाणि प्राहपिण्यामि' इति पूर्वाभिहितप्रतिज्ञानुसारं दूरीकृतः, महाकुलानाम् उच्चवंशोपमन्तानां मृदुराणां रूपविश्रेष्ठानां मध्ये यः कश्चिन्नृपतिरूपो नर्ता तस्य यो व्यतिकरः सङ्गममुखं तस्मात् शेषेषु अवशिष्टेषु भोगेषु लक्ष्मन्दनसखीविनोदादिषु निषण्णान् उपविष्टान्, पूर्वोक्तप्रतिज्ञानुसारेण स्वामिसङ्गमसुखान-रिक्तसुखभोगिनीमिति तावयन् । पञ्चान्तरे तु—समुत्सारितः स्वसमीपं प्रापितः महद्भिः प्रशस्तेः कुल-मृदुरैः महैन्द्रप्रमृत्तिकुलपर्वतप्रेष्ठैः व्यतिकरः सम्बन्धो यया सा तादृशी चासौ शेषभोगेषु नागाविर-फणासु निषण्णा उपविष्टा चेति सा तादृशी ताम् । ननु 'समुत्सारित' पदस्य प्राप्तयर्थं प्रयोगानावाद-प्रयुक्तना दोषः समापततीति चेत् ? श्लेषादलुक्दोषप्रसङ्गेभावात् । तदुक्तं चाहित्यदर्शने—

'स्यानामदोषौ श्लेषादौ निहतार्थाप्रयुक्ते' इति ।

ननुनाहेति । ननुनामः चैत्रनामः तस्य लक्ष्मीमिव श्रियमिव, षट्पद्पटलेन मधुकरसमूहेव अपहि-यनागानि स्वीयमालादिभ्यो नीयमानानि यानि कुसुमरजांसि प्रसूनमूल्यः वैस्तत्त्वतैरित्यर्थः, धूमरः ईष्यमाणः पादयोश्चरणयोः पराग उपरागो यस्यास्ताम् । पञ्चान्तरे तु तयाविषमूलिनिर्धूमराः पादपानां तरुणां रागा वर्गा यस्यास्ताम् ।

'परागः कौसुमे रेणौ धूलिस्त्वानीययोरपि । गितिप्रमेदे विरयातःपुपरागे च चन्दने ॥' इति मेदिनी ।

शरदमिति । शरद् घनाःपयममयः तानिव, उत्पादितस्य निजसौन्दर्येणैव पुनर्जनितस्य मानसं चेतः तस्मात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तस्य कामस्येत्यर्थः, पदिणां कङ्कपद्मयुक्तानां बागानां शगणां रवेण मग्नेन अपनीतः दूरीकृतो नीलकण्ठस्य महैशस्य मरुः मदनमस्मजनितागर्वो यया ताम् । (महैशेन तु

(कुवमण्डल पर) पर तादृज करती थी; मणिमय कुण्डलका प्रतिविम्ब चामरधारिणीके गण्डलुख (गाल) पर चन्दने वहाँ नाचनमय गोलाकार आर्द्र-मृदुविह वानर, अनुग्रहके बहाने दिया हुआ कर्ण-पूरव रत्न कर हैसती-हैसती, उसको वह आच्छादित कर देती थी । पृथ्वी जिन् प्रकार बड़े-बड़े कुल-पर्वतोंके साथ ईष्य-मनके फणाओं पर स्थित है, वह भी वही प्रकार उच्चमण्डके राजाओंके साथ विवाह करता कम्भीकर कर पल्लितमूल्यके कटिरेल कन्दान्तरुहभोग पर स्थित थी; चैत्रनामके अनुराग वृक्षस्य पुष्पोंकी रक्का अन्तराग कर वन पर हो कल्ल गिर कर जित प्रकार वहाँ धूलवर्ण कर देते हैं, वहाँ भी वही प्रकार वे वन (कादम्बरी) की मानकोंके उपरिसेना अन्तराग कर उसके वर्णों पर गिराने वन (वरणों) में लगे हुए लुगन्ति रणोंके धूलवर्ण कर देते थे. गारलाह, जितप्रकार हैसो । नाम-सरोवरमें उत्तर हुए पक्षि-) के शब्दसे मृदुलके चरणधुल्लके जनिमान

१. प्रतिविम्बमार्द्रमज्जनमण्डल । २. व्यावृत्तेन । ३. मृदुरव्यतिकर । ४. चैत्रभोगेषु निगमां च ।

५. सुलंभिनि ।

गौरीमिव श्वेतांशुर्करचितोत्तमाङ्गाभरणाम्, उदविन्नेलावनलेखाभिव मधुकरकुलनीलतमाल-
कान्तनाम् । इन्दुमूर्तिमिवोद्दाम-मन्मथविलास-गृहीत-गुरु-कलत्राम्, वनराजिमिव पाण्डुरयामल-
वलीलतालङ्कृतमध्यां, दिनमुखलक्ष्मीमिव भास्वन्मुक्तांशु-भिन्न-पद्मरागप्रसाधनाम्, आकाश-

स्वशक्त्या कामो दग्धः, कादम्बर्या तु स्वसामर्थ्येनोत्पादित इत्याशयो बोध्यः, अतएव तदूर्वापहरणमिति हृदयम् । पद्यान्तरे तु—उत्पादितैः शरदैव जनितैः, मानसे तदाख्यसरोवरे जन्म उत्पत्तिः स्थितिरि-
त्यर्थः येषां पङ्क्तिनां तेषां हंसानां रवैः अपनीतो दूरीकृतो नीलकण्ठानां मयूराणां मदः स्वरमाधुर्यगर्वो
यया ताम् । 'शरदमिव' इत्यःछानुरारमावः श्लोको यथा क्षिप्तपालवधे—

‘समय एव करोति बलावलं प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् ।

शरदि हंसरवैः परुषीकृताः स्वरमयूरमयूरमणीयताम् ॥’

गौरीमिति । गौरी पार्वती तामिव, श्वेतं शुभ्रम् अंशुकं वस्त्रं यस्याः सा चासौ रचितं धृतम् उत्तमा-
ङ्गाभरणं शिरोभूषणं यया चेति ताम् । पद्यान्तरे तु—श्वेतांशोः महेशमस्तकस्थितशशिनः करैः रश्मिभिः
चितम् अर्द्धनारीश्वरत्वेन पुष्पात्रत्वात् व्याप्तम् उत्तमाङ्गाभरणं शिरोभूषणं यस्यास्ताम् ।

उदयोति । उदधिः समुद्रः तस्य वेलावनलेखा तदवर्तिविपिनपङ्क्तिः तामिव, मधुकरकुलवत् पद्म-
समूहवत् नीलतमा नितान्तश्यामा अलकाशूर्णकुन्तला यत्र तत्तथोक्तं आननं मुखं यस्याः ताम् । पद्यान्तरे
तु—मधुकरकुलवत् नीलं श्यामे तमालकाननं तापिच्छवर्नं यस्याः ताम् ।

इन्दुमूर्तिमिति । इन्दोश्चन्द्रस्य मूर्तिः शरीरं तामिव, उद्दाममन्मथविलासैः अत्यन्तमदनविभ्रमैः
गृहीतम् अवलम्बितं गुरु विस्तृतं कलत्रं श्रोणि (नितम्ब) मण्डलं यया ताम् । इन्दुमूर्तिपद्मे तु—उद्दाम-
मन्मथविलासेन उत्कटमदनचेष्टितेन गृहीतम् अपहृतं गुरोः बृहस्पतेः कलत्रं मार्या यया ताम् । 'दुर्गस्थाने
नृपादीनां कलत्रं श्रोणिमार्ययोः' इति रभसः ।

अत्रापनिहिताः—चन्द्रो हि राजस्यक्रानुमनुष्ठाय ततोऽद्भुतमामर्ष्यञ्च प्राप्य तारानामिकां गुरु-
पत्नीमपहृतवानिति । स्पष्टश्चायं देवीनामवते हरिर्विशे चेत विशेषपिज्ञासुभिस्तत्रैवावलोकनीयम् । विस्तर-
भयाद्बहू प्रतन्यते ।

वनराजिमिति । वनराजिः अरण्यपङ्क्तिः तामिव, पाण्डुः ऊर्ध्वदेशे पाण्डुवर्णा श्यामला गर्तभागे
च कृष्णवर्णा तथैवावलोक्यमानत्वादित्याशयः, या वलीलता त्रिवलीलता तथा अलङ्कृतो भूषितो मध्यः
देहमध्यदेशो यस्याः ताम् । पद्यान्तरे तु—पाण्डुः श्यामा च लवलीलता तथा अलङ्कृतो मध्यो देवो
यस्याः ताम् ।

दिनमुखेति । दिनमुखस्य प्रभातस्य या लक्ष्मीः श्रीः तामिव, भास्वत्यो दीप्तिमत्यो या मुक्ता
नीलकानि तासाम् अंशुभिः रश्मिभिः सिद्धानि संमिश्राणि पद्मरागप्रसाधनानि पद्मरागराजिधिताभूष-
णानि यस्याः ताम् । पद्यान्तरे तु—माः दीप्तिरस्ति अस्मेति भास्वान् तेन सूर्येणेत्यर्थः, मुक्तैः चित्तैः
अंशुभिः रश्मिभिः सिद्धानि प्रस्फुटितानि यानि पद्मानि कमलानि तेषां रागो लौहित्यमेव प्रसाधनम्
आभरणं यस्याः ताम् ।

आकाशेति । आकाशकमलिनीमिव वियद्गङ्गास्थनलिनीमिव, स्वच्छाग्वरेण निर्मलवस्त्राभ्यन्तरेण

(पनण्ड) को दूर कर देता है, वह भी उसीप्रकार पुनरुज्जीवित कामदेवके बाणोंके शब्दसे महादेवके अभिमानको
दूर करती थी; पार्वतीके नत्तकका आभूषण जिस प्रकार अर्धनारीश्वर-शिवके नत्तकस्थित चन्द्रको किरणोंसे व्याप्त
था, उसके भी उसी प्रकार पहने हुए वह स्वच्छ थे एवं नत्तकका आभूषण सज्जित था; समुद्रतीरस्थ वनश्रेणीके
अभ्यन्तरे जित प्रकार अमरगणके समान इयानवर्ग तमाल-वन रहता है, उसका भी उसी प्रकार अमरगणके
समान अत्यन्त इयानवर्ग केन्द्रकलापते शोभित मुख-मण्डल था; चन्द्रने जिस प्रकार कानावेशवश बृहस्पतिकी मार्या
(तारा) का ग्रहण किया था, मदन-विभ्रमने भी उसी प्रकार उसके नितम्बदेशका ग्रहण किया था (जहाँ
कादम्बरीके स्थूल-नितम्बको देखकर काम प्रदीप्त होता था); वनश्रेणीका अभ्यन्तर जित प्रकार श्वेत और
इयानवर्ग लवलीलतासे शोभित रहता है; उसके शरीरका मध्यभाग भी उसी प्रकार पाण्डु और इयानवर्ग त्रिवलील-
तासे शोभित था; नूर्य-किरणसे प्रस्फुटित कमलोंकी रन्तिमा ही जिस प्रकार प्रमानकालीन शोभाका अलङ्कार है, उसका
भी उसी प्रकार देवीश्यामा मुक्ता (मोतियों) की किरणोंसे निमित्त पद्मरागमणि-निमित्त ही अलङ्कार था; आकाश-

कमलिनीमिव स्वच्छाम्बरदृश्यमान मृणाल-कोमलोरुमूलाम्, मयूरावलीमिव नितम्ब-चुम्बि-
शिखण्डभार-विस्फुरच्चन्द्रकान्ताम्, कल्पतरुलतामिव कामफलप्रदाम्, शयनसमीपे सम्मु-
खोपविष्टम् 'कोऽसौ, कस्य वाऽपत्यम्, किमभिधानो वा, कीदृशस्य रूपम्, कियद्वा वयः,
किमभिधत्ते, भवता किमभिहितः, कियच्चिरं दृष्टस्त्वया, कथञ्चास्य महाश्वेतया सह परिचय
उपजातः, किमयमत्रागमिष्यति' इति मुहुर्मुहुश्चन्द्रापीडसम्बद्धमेवालापं तद्रूपवर्णनामुत्तरं
केयूरकं पृच्छन्ती कादम्बरी ददर्श ।

तस्य तु दृष्टकादम्बरीवदनचन्द्रलेखालक्ष्मीकस्य सागरस्येवामृतमुल्लास हृदयम् ।

दृश्यमानम् अवलोक्यमानं मृणालवत् कोमलं सृष्टुलं रुस्मूलं सविधमूलं यस्याः ताम् पश्चान्तरे तु—स्वच्छा-
म्बरे निर्मलगगने दृश्यमानं मृणालस्य विसृज्य कोमलम् उरु विस्तृतञ्च मूलं ग्रन्थदेशो यस्याः ताम् ।

नयूरेति । मयूरावलीमिव कलापिन्नेणीमिव, नितम्बचुम्बी नितम्बस्पर्शी शिखण्डभारः कचकलापो
यस्याः सा चासौ विस्फुरन् शोभमानः चन्द्र इव कान्ता कमनीया चेति ताम् । पश्चान्तरे तु—नितम्ब-
चुम्बिनि शिखण्डभारे पिच्छनिकरे विस्फुरन्तः प्रकाशमानाः चन्द्रकाणां मेघकानाम् अन्ताः प्रान्तभागा
यस्याः ताम् ।

कल्पतिविति । कल्पतरुः मन्दारवृक्षः तस्य लतां वहीमिव, कामफलं मन्मथविकारफलं वाञ्छित-
पदार्थश्च प्रददातीति सा तादृशी ताम् ।

इह 'पृथिवीनिव' इत्यारम्भ 'कल्पतरुलतामिव' इत्यन्तं सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

शयनेति । शयनस्य लवपस्य समीपे निकटे, सम्मुखम् अभिमुखं यथा स्यात्तथा उपविष्टम् आसी-
नम्, भग्रेतनस्य 'केयूरक' इत्यस्य विशेषणमेतत् । असौ तरुणः । अपत्यं प्रजाः । किमभिधानः किञ्चाना ।
रूपं सौन्दर्यम् । कियद्वायः कियत्प्रमाणमवस्थाविशेषः । कियच्चिरं कियत्समयम् । अस्य पुरोवर्तमानस्य
यूनः । परिचयः संस्तवः । चन्द्रापीडसम्बद्धं चन्द्रापीडविषयकम् आलापं भाषणम्, तस्य चन्द्रापीडस्य
रूपवर्णनायां सौन्दर्यवर्णनायां मुखरम् अश्रान्तवक्तारम् । पृच्छन्तीं प्रश्नविषयं कुर्वन्तीम् । ददर्श
अवलोकयामास ।

तर्चेति । कादम्बर्यां गन्धर्वराजपुत्र्या वदनं मुख चन्द्रलेखा शशिशेखेवेत्युपमितसमासः स च 'उप-
मितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति सूत्रेण बोध्यः, सागरस्येवेत्युपमासाहचर्यात् । इष्टा अवलोकिता
कादम्बरीवदनचन्द्रलेखाया लक्ष्मीः शोभा येन तस्य, तस्य चन्द्रापीडस्य हृदयं चेतः कर्तृ, इष्टचन्द्रलेखा-
लक्ष्मीकस्य सागरस्य समुद्रस्य, अनृतं जलमिव उल्लास उच्छ्वसितं धमूव ।

इह 'कादम्बरीवदनचन्द्रलेखेव' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'अनृतमिव' इत्यत्र श्रौतोपमा चेत्युभयोरङ्गाङ्गि-
भावसङ्करः । तथा केवलम् 'उल्लास' इति भूतकालिकप्रयोगे भग्नप्रक्रमवदोपः समापतात तद्वारणाय
'सागरस्य' हृदयं यथोक्तमिति तथा तस्य 'हृदयमुल्लास' इति पाठो विधेय इति मान्याः ।

गन्तव्ये उत्तम पद्मिनीमृणालका कोमल और विस्तृत मूलदेश, जिस प्रकार निर्मल आकाशमें दीखता है, वस्तुका भी
उसी प्रकार मृणालके समान कोमल चर-सुगलका मूलदेश, निर्मल वरुके अन्यन्तरमें दीखता था; नयूरगगने
नितम्बस्पर्शी पुच्छदेशमें जिस प्रकार चन्द्रादृति चिह्नका प्रान्तभाग मनोहर प्रतीत होता है, वस्तुकी मनोहर आदृति
भी उसी प्रकार चन्द्रके समान मनोहर थी, एवं केशकलाप नितम्ब-पर्यन्त लम्बित थे; कल्पतरुकी लता जिस प्रकार
अमिलपित फलप्रदान करती है, वह भी उसी प्रकार कामफल देती थी । और वह मृदुल्याके समीपमें ही सम्मुख
बैठे, मुख्यतया चन्द्रापीडके सौन्दर्यका ही वर्णन करते, केयूरकस्ते—'वे कौन हैं ? किसके पुत्र हैं ? उनकी नाम
क्या है ? उनकी रूप कैसा है ? उनकी अवस्था कितनी है ? वे क्या चाहते थे ? हुने क्या कहा ? कहाँ तक उनकी
तुने देखा ? महाश्वेताके साथ उनकी परिचय किस प्रकारसे हुआ ? एवं वे ज्या वहाँ आये ? यो वारम्बार
चन्द्रापीडसम्बन्धी बातें ही पूछ रही थी ।

चन्द्रनाको देखकर समुद्रका जल जिस प्रकार उच्छ्वस्ति होने (उछलने) लगता है, कादम्बरी वदन-
रूप चन्द्र-रेखाकी शोभा देखते ही चन्द्रापीडका हृदय भी उसी प्रकार आनन्दसे उच्छ्वस्ति होने (उछलने)

१. पुरस्तनीपे । २. भवतां च । ३. अभिहितम् । ४. ...सम्बद्धालापम्, सम्बद्धालापम् ।
५. इच्छित 'दृष्ट' इति पदं न दृश्यते ।

आसीत्तस्य मनसि—‘शेषेन्द्रियाण्यपि मे वेधसा किमिति लोचनमयान्येव न कृतानि । किं वानेन कृत्वमवदातं कर्म चक्षुषा, यदनिवारितमेनां पश्यति । अहो ! चित्रमेतदुत्पादितं वेधसा सर्वरमणीयानामेकं धाम । कुत एते रूपातिशयपरमाणवः समामादिताः । तन्नममे नामुत्पादयतो विधेः करतलपरामर्शक्लेशेन ये विगलिता लोचनयुगलादश्रुविन्दवस्तेभ्य एतानि जगति कुमुद-कमल-कुवलय-सौगन्धिकवनान्युत्पन्नानि’ इत्येवं चिन्तयत एवास्य तस्या नयनयुगले निपपात चक्षुः । तदा तस्या अपि ‘नूनमयं स केयूरवणावेदित’ इति चिन्तयन्त्या रूपातिशयविलोकनविस्मयस्मेरं निश्चलनिबद्धलक्ष्यं चक्षुस्तस्मिन् सुचिरं पपात । लोचनप्रभावचलितस्तु कादम्बरीदर्शनविह्वलो बल इव तत्क्षणमराजत चन्द्रापीडः । दृष्ट्वा च

आसीदिति । अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चिन्तं (एवम्) आसीद् यमूव । वेधसा ब्रह्मणा मे मम शेषेन्द्रियाण्यपि चक्षुर्व्यतिरिक्तकरणान्यपि किमिति हेतोः लोचनमयान्येव न कृतानि विहितानि तथा सति वीक्षणस्य पूर्णता स्यादित्याशयः । अनेन मम चक्षुषा, अवदातं शुद्धं कर्म कृत्यं पुण्यमित्यर्थः । यद्यस्मात् अनिवारितम् अप्रतिपिद्धं यथा स्यात्तथा एनां कादम्बरीं पश्यति अवलोकयति । अनेनास्यानुपमं सौन्दर्यं प्रतीयते ।

अहो इति । चित्रम् आश्चर्यम् । वेधसा विधात्रा सर्वरमणीयानां समस्तसौन्दर्याणाम् एकमद्वितीयं धाम स्यात्तत् उत्पादितं निर्मितम् । रूपातिशयस्य असामान्यमव्याकृतेः परमाणव उपादानकारणा मृताणुद्वयाणि समासादिताः प्राप्ताः । परमाणुलक्षणञ्चाह—

‘जालान्तर्गते मानौ यत्सुक्ष्मं दृश्यते रजः । तस्य पश्चित्तमो भागः परमाणुः स उच्यते ॥

न्यायवैशेषिके हि उक्तपरमाणुतो द्व्यणुकादिक्रमेण स्थूलोत्पत्तिरिति तन्मतमाश्रित्येदमभिहितमित्यवधेयम् ।

तदिति । एनां कादम्बरीम् उत्पादयतो जनयतो विधेर्ब्रह्मणः करतलपरामर्शक्लेशेन रचनाकालीन-पाणितलमर्शनकष्टेन लोचनयुगलात् नेत्रद्वयात् विगलिताः स्युता ये अश्रुविन्दवः कादम्बर्या एव नयन-शुक्लाः तेभ्यो जगति संसारे एतानि पुरो दृश्यमानानि, कुमुदानि कैरवाणि, कमलानि नलिनानि कुवलयानि उत्पलानि सौगन्धिकानि कल्लाराणि उत्पन्नानि समुद्रमूतानि । अस्य चन्द्रापीडस्य चक्षुः, तस्याः कादम्बर्या नयनयुगले नेत्रद्वये निपतात दृढसंलग्नं बभूव ।

तदेति । रूपातिशयविलोकेन अत्यधिकसौन्दर्यवीक्षणेन यो विस्मय आश्चर्यं तेन स्मेरं विकसितम्, तथानिश्चलं स्थिरं यथा स्यात्तथा निबद्धं गृहीतलक्ष्यं येन तत्तयोक्तम् । तस्मिंश्चन्द्रापीडे । इह नूनमित्युपादानाद्यास्या भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा, तथा चास्या निरतिशयसौकुमार्यं ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुष्वनिः ।

लोचनेति । लोचनप्रमया कादम्बर्या आत्मनश्च नयनालोकेन घबलितः श्वेतीकृतश्चन्द्रापीडः तत्क्षणं तस्मिन् समये बलो बलराम इव, कादम्बर्या गन्धर्वराजपुत्र्याः सुरायाश्च दर्शनेन अवलोकनेन विह्वलः कामाकुलः पानाय घैर्यरहितश्च सन् अराजत अशोभत । बलरामः सुरापानतत्पर आसीदिति पौराणिकी वार्ता । पूर्णोपमा ।

दृष्ट्वेति । अपि च, तं चन्द्रापीडं दृष्ट्वा विलोक्य स्थितायाः कादम्बर्याः प्रथमम् आदौ रोमोद्गमः

लगा । उक्त समय वस्तुके मनने होने लगा कि—‘विधाताने मेरी अवशिष्ट इन्द्रियोंको भी नयननय क्यों नहीं बनाया ? कथवा मेरे ये नेत्र ही पुण्यकार्य किये हैं जो कि इसकी क्वाधगनि (वे रोकड़ों) से देखते हैं । विधानने सनस्त सौन्दर्यका एक ही कैसा विचित्र मण्डार उत्पन्न किया है ? ऐसे अनिशय सौन्दर्यनिर्माण करनेके परमाणुका आनयन कहाँसे किया है ? अत एव मुझे प्रतीत होता है कि इसके निर्माण करनेमें विधाता के हाथ पर्यन्त-क्लेशसे, इनके नेत्रोंमेंसे जो अश्रुविन्द (आन्तकी बूँदें) टपके उसने ही संसारमें ये नमस्त ज्योत्स्नल, पद्म, नीलेशल और रज्जोत्पल उत्पन्न हुए हैं ।’ इस प्रकार चिन्ता करते ही उसकी दृष्टि कादम्बरीके नेत्रोंपर जा पड़ी और उसी क्षण वह भी भावना करती थी कि—‘केयूरकने जिसका वर्णन किया है, निश्चय ही ये वही युवा पुरप है’ तब चन्द्रापीडका अत्यन्त सौन्दर्य देखकर विस्मयवश विस्तृत हो उसकी दृष्टि चन्द्रापीड पर पड़ी और निश्चल भावसे बहुत देर तक अनेक लक्ष्य पर स्थिर रही । स्वकीय-नयन-प्रभासे शुभ्रतया बलराम जिस प्रकार नदिरा देखकर विह्वल हो गये, उस समय चन्द्रापीड भी उसी प्रकार कादम्बरी की नयन-प्रभासे शुभ्रतया होकर

तत् प्रथमं रोमोद्गमः, ततो भूपणरवः, तदनु कादम्बरी समुत्तस्थौ ।

अथ तस्याः कुसुमायुध एव स्वेदमजनयत्, ससम्भ्रमोत्थानश्रमो व्यपदेशोऽभवत् । ऊरुकम्प एव गतिं रुरोध, नूपुरवाकृष्टहंसमण्डलमयशो लेभे । निश्वासप्रवृत्तिरेव अंशुकं चलं चकार, चामरानिलो निमित्तां ययौ । अन्तःप्रविष्ट-चन्द्रापीड-स्पर्श-लोभेनैव निपपात हृदये हस्तः, स एव स्तनावरणव्याजो बभूव । आनन्द एवाश्रुजलमपातयत्, चलितकर्णावतंसकुसुमरजो व्याज आसीत् । लज्जैव वक्तुं न ददौ, मुखकमलपरिमलागतालिवृन्दं द्वार-

रोमाञ्चः समुत्तस्थौ उथितवान्, मदनविकारोदयादित्याशयः, ततो भूपणरवः आभरणसिञ्चितं समुत्तस्थौ उत्थानवेगादित्याशयः, तदनु तत्पश्चाच्च कादम्बरी समुत्तस्थौ, अतिथेः सरकारप्रदर्शनार्थमित्याशयः ।

इह 'समुत्तस्थौ' इत्येकक्रियाया अनेककर्त्रा सहाभिसम्बन्धात्तत्त्वयोगिता । तथा च साहित्यदर्पण-
'पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् । एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तत्त्वयोगिता ॥'

अथेति । अथ समुत्थानानन्तरम् । कुसुमायुधः काम एव स्वेदं घर्मावारि अजनयत् उत्पादितवान् । ससम्भ्रमं सस्वरं यद् उत्थानम् उथितिः तस्मात् श्रमः खेदः स एव व्यपदेशश्चलम् । अयमाशयः—मदन-विकारवशादेव तस्याः स्वेदोऽभवत्, किन्तु सा समुत्थानपरिश्रमादेवायं मम स्वेदः सञ्जात इति व्याजेन सहचरीणां पुरतो हेतुगोपनं विहितवतीति । अत एवेह व्याजोक्तिः तल्लक्षणञ्च साहित्यदर्पण—

'व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजादुद्दिश्यस्यापि वस्तुनः ।' इति ।

ऊरुकम्प इति । ऊरुकम्प एव गतिं गमनं रुरोध रुद्वान् । नूपुरे पादकटके तयोः रवो रजितं तेन आकृष्टम् आकर्षितं यत् हंसमण्डलं चक्राङ्गसमूहः तत् अपयशः अकीर्तिं लेभे प्राप । ममायं गतिरोधो नोर्हकपात् किन्तु पादकटकरवाकृष्ट हंसमण्डलेन पादनिरोधादित्याशयः ।

इह कार्यकारणयोर्वैयधिकरण्यादसङ्गतिः, प्राग्बद्धव्याजोक्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

निश्वासेति । निश्वासप्रवृत्तिरेव प्रमाणाधिकश्वासप्रवर्तनमेव अंशुकं कुचवस्त्रम्, चलं चपलं चकार कृतवती, चामरानिलो बालव्यजनपवनो निमित्तां कारणतां ययौ प्राप, बालव्यजनपवन एवेह वस्त्रं चालयति न पुनः श्वासारम्भ इति कृत्वा प्रस्तुतहेतुगोपनं विहितवतीत्याशयः । व्याजोक्तिरलङ्कारः ।

अन्तःप्रविष्टेति । अन्तःप्रविष्टः अनुपमसौन्दर्यात्तत्कालादेव हृदयं गतो यश्चन्द्रापीडः तस्य स्पर्श-लोभेनैव स्पर्शतृष्णयैव हृदये हस्तः करो निपपात निपतितो बभूव । स एव हस्त एव, स्तनावरणव्याजः कुचाच्छादनकपटो बभूव जातः । एवञ्च अकस्मादुत्थानेन कुचयोराच्छादनापसरणात् पुनस्तंभोराच्छाद नार्थमेव हृदये करः समर्पितः, न पुनरस्यान्तःप्रविष्टस्य स्पर्शतृष्णयेति व्याजेन सहचरीणां पुरतः प्रस्तुत-हेतुगोपनं कृतवतीत्यभिप्रायः । उक्तालङ्कारः ।

आनन्द इति । आनन्दः प्रमोद एव अश्रुजलं नयनसलिलम् अपातयत् पातितवान्, चलितस्य बालव्यजनपवनेन उत्थानरभसा वा कम्पितस्य कर्णावतंसकुसुमस्य श्रवणालङ्कारीभूतपुष्पस्य रजः परागः व्याजः कपटः । कुसुमपराग एव मम नयनजलमपातयत् न तु प्रमोद इत्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

लज्जेति । लज्जा त्रया सैव वक्तुम् अभिधातुं न ददौ दत्तवती, मुखकमलस्य वदनपङ्कजस्य परिमलेन

उसे देख विहल हो गये । श्वर चन्द्रापीडको देखकर पहले कादम्बरी को रोमाञ्च उत्पन्न हुआ; उसके बाद आभूषण का शब्द हुआ और उसके पीछे (अन्तर्में) कादम्बरी स्वयं उठ खड़ी हुई ।

तदनन्तर कामदेवने ही कादम्बरीमें स्वेद (पसीना) उत्पन्न किया, किन्तु सखियोंको समीपमें उनावलीसे उठनेका परिश्रम उसका बहाना हुआ । ऊरुकम्पन ही उसके गतिरोध करनेवाला था, किन्तु उसका अपयश, नूपुर-स्वर सुनकर दौट आए, हंस-मण्डलको मिला । निःश्वास चलने से ही स्तनका वस्त्र कम्पित होने लगा; किन्तु समीपमें डोलते चमर का पवन उसका कारण समझा गया । हृदयमें प्रविष्ट चन्द्रापीडका स्पर्श करनेकी अभिलाषा ने ही उसका हाथ तत्काल वस्त्र-स्थल (छाती) पर पड़ा, किन्तु स्तनोंको आवरण करनेके बहानेसे रक्षा प्रतीत हुआ । आनन्दसे ही वास्तविक उसके नेत्रोंमें आँसू भर आये, किन्तु बाहरमें कम्पित (हिले हुए) कर्णपूरको

१. कम्पित 'तन्' इति पद न विद्यते । २. व्यपदेशेन । ३. ऊरुस्तम्भ एव । ४. नृपदेशो ।

५. निश्वासप्रवृत्तिरेव निश्वास एव । ६. चन्द्रापीडस्य । ७. हस्तपङ्कजः, स एव करः । ८. स्तनावर-पन् । ९. व्याजमासीत्, व्यपदेशतानयासीत् ।

तामगात् । मदनशरप्रथमप्रहारवेदनैव सीत्कारम्^१ अकरोत्, कुसुमप्रकरकेतकीकण्टकक्षतिः साधारणतामवाप । वेपथुरेव करतलमकम्पयन्, निवेदनोद्यतप्रतीहारीनिवारणं कपटमभूत् ।

तदा च कादम्बरी विशतो मन्मथस्यापि मन्मथ इवाभूद् द्वितीयः, तथा सह यो विवेश-चन्द्रापीडहृदयम् । तथाहि, असावपि तस्या रत्नाभरणद्युतिमाप तिरोधानममस्त, हृदयप्रवेश-मपि परिग्रहमगणयत्, भूषणरवमपि सम्भाषणममन्यत, सर्वेन्द्रियाहरणमपि प्रसादमचिन्त-

आमोदेन आगतम् आयातश्च तत् अलिवृन्दं मधुकरसमूहश्चेति तत्, द्वारतां गोपनसाधनताम् अगात् अगमन् । मधुकरसमूह एव वक्तुं प्रतिघटनाति न पुनन्वपेत्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

नदनेति । मदनशरस्य कामवाणस्य यः प्रथमप्रहारः आघाभिधानः तस्य वेदनैव व्यर्थैव सीत्कारं 'सी सी' इति शब्दविशेषम् अकरोत् अजनयत्, कुसुमप्रकरेषु उपहारपुष्पपुञ्जेषु मध्ये या केतकी केतकी-कुसुमं तस्याः कण्टकक्षतिः कण्टकेन पादभेदनं साधारणतां सीत्कारसाधारणनिमित्तनाम् अवाप प्राप । केतकीकण्टकक्षतिरेव मे सीत्कारमेनमकरोत्, न तु कामवाणव्यथयेति छलं विधाय प्रस्तुतगोपनं कृतवती-त्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

वेपथुरिति । वेपथुरेव मदनवेशोत्पन्नकम्प एव करतलं हस्ततलम् अकम्पयत् कम्पितवान्, निवेद-नाय वस्तुविशेषबोधनाय उद्यता या प्रतीहारी द्वारपालिका तस्या निवारणं हस्तविधूननेन निपेधनं कपटं छलम् अभूत् । प्रतीहारीनिपेधेन केतवेन प्रादुर्भूतस्यापि नात्रकम्पनस्य गोपनं कृतवतीत्याशयः । उक्तालङ्कारः । एतेन कादम्बर्याश्चन्द्रापीडविषयको भावावेशः स्पष्टीकृतः ।

अथ चन्द्रापीडस्यापि तद्विषयकं भावावेशं निरूपयति—तदेति । कादम्बरीं विशतः प्रवेशं कुर्वतः मन्मथस्यापि कन्दर्पस्यापि द्वितीयः स्वसदृशोऽपरः मन्मथ इवाभूत्, यः तथा कादम्बर्या सह चन्द्रापीड-हृदयं विवेश प्रविष्टवानिति सम्बन्धः । अन्यथैकस्यैवैकसमये स्थानद्वये प्रवेशासम्भवादित्याशयः । एवञ्च यथा चन्द्रापीडावलोकनानन्तरमेव तेन सह कामदेवः कादम्बरीहृदयं प्रविष्टवान्, तथैव कादम्बरीवीच-णानन्तरमपि तथा सह कामदेवः चन्द्रापीडहृदयमपि प्रविष्टवानिति निष्कर्षः ।

इह द्रव्योत्प्रेक्षा । तथा 'यत्तदोन्मत्तसम्बन्ध' इति न्यायादुत्तरवाक्ये यच्छब्दोपादानेऽपि पूर्ववाक्ये तदनुपादानाद्विधेयाविमर्शदोषस्तु न शङ्क्य, 'आत्मा जानाति यस्यापम्' इतिवत् यच्छब्दस्य तच्छब्दान-पेक्षगात् ।

तदेवमसमर्थयति—तथाहति । असौ चन्द्रापीडोऽपि तस्याः कादम्बर्याः, रत्नाभरणद्युतिमपि मणि-वचितभूषणकान्तिमपि तिरोधानं व्यवधानं समग्रेणावलोकनप्रतिघन्धकमिष्यर्थः असंस्त ज्ञानवान् । इह प्रकाशरूपया कान्त्या तिरोधानासम्भवाद्विरोधः, लोचनाच्छादकत्वेन च तत्सम्भवापरिहार इति विरोधा-भासोऽलङ्कारः । हृदयप्रवेशमपि चित्तप्रवेशमपि परिग्रहं 'पतित्वेन ममानया परिग्रहः कृतः' इति कामुक-स्वभावानुकूलम् अगणयत् 'कामः स्वतां पश्यति' इति न्यायादित्याशयः । इह निरङ्कषेवलरूपकम् । भूष-णरवम् अलङ्कारक्षणकारमपि सम्भाषणम् अस्यर्थात्तापरूपम् असम्यत अनुद्यत । इहाप्युक्तालङ्कारः ।

पुनरप्युक्ता वदना हो गई । लज्जा हो वास्तविकमें बोलने नहीं दिया, किन्तु मुखमके सीरमते आध अमर उसको रोकने प्रतीत हुए । काम-वाणके प्रथम प्रहारको वेदनाने ही वस्तुतः उसको सीत्कार होने लगा, किन्तु भूलने विक्षिप्त पुणोंके पुछनेसे केतकी (केवड़े) के काटेने आवाज होने (छिड़ने) के कारण उत्पन्न हुआ शोक । कामकम्पसे ही उसका हाथ कम्पित होने लगा, किन्तु किसी विषयको निवेदन करनेके लिए उद्यत प्रती-हारीको निवारण करना उसका वदना हुआ ।

उक्त समय कादम्बरीके सहित जो कामदेव चन्द्रापीडके हृदयमें प्रवेश किया या वही मानो कादम्बरीमें प्रवेश करने हुए कामदेवका भी एक द्वितीय कामदेव उत्पन्न हुआ, क्योंकि चन्द्रापीड भी, गन्धर्वराजकुमारों-कादम्बरीके रत्नालङ्कारकी प्रभाकी तिरोधान (दृष्टिको रोकनेजारी, विवाहके समय वर-वधूके मध्यमें लगाये गये वस्त्र) समझने लगाः कादम्बरी जो बन्दे हृदयमें प्रवेश की थी उसे ही पतित्वेन वरमका स्वप्न (स्वप्नान, वर-ग्रहण) गाना करने लगा; उसके अभूषणोंके शब्दको भी सम्भाषण कह कर मानने लगा; अपने मन्व

यत्, देहप्रभासम्पर्कमपि सुरतसमागमसुखमकल्पयत् ।

कादम्बरी तु कृच्छ्रादिव दत्तकतिपयपदा महाश्वेतां स्नेहनिर्भरं चिरदर्शनजातो-
त्कण्ठा' सोत्कण्ठं कण्ठे जग्राह । महाश्वेतापि दृढतरदत्तकण्ठग्रहा तामवादीत्—'सखि !
कादम्बरी ! भारते वर्षे राजा अनेक-वर-तुरग-खुर-मुखोल्लेखदत्त-चतुः-समुद्र-मुद्रो रक्षितप्रजा-
पीडस्तारापीडो नाम, तस्यायं निज-भुज-शिलास्तम्भ-विश्रान्त-विश्व-विश्वम्भरापीडः' चन्द्रा-
पीडो नाम सूनुर्दिग्विजयप्रसङ्गेनागतः भूमिमिमाम् । एष च दर्शनात् प्रभृति प्रकृत्या मे
निष्कारणबन्धुतां गतः, परित्यक्तसकलासङ्गनिष्ठुरामपि मे सविशेषस्वभावसरलैर्गुणैराकृष्य

अचिन्तयत् । इह निजवस्तुहरणस्यानभिलषितत्वेनानुग्रहस्वासम्भवाद्दिरोधः, भावामिष्यत्किपूर्वकमनोनय-
नादिहरणाच्च नितान्तेष्टवेन तत्सम्भवात् परिहार इति प्राग्वद्दिरोधाभास एवालङ्कारः । देहप्रभासम्पर्क-
मपि शरीरकान्तिसम्बन्धमपि सुरतसमागमसुखं सम्भोगाय सक्रमोत्पन्नसुखरूपम् अकल्पयत् अगणयत् ।
इहापि प्राग्वद्रूपकमलङ्कारः ।

कादम्बरीति । कृच्छ्रादिव कष्टादिव दत्तानि अर्पितानि कतिपयानि कियन्ति पदानि पादानि यया
सा तादृशी, चिरदर्शनात् अधिकसमयादनन्तरं साक्षात्कारात् जाता उत्पन्ना उत्कण्ठा औरसुखं यस्याः सा
तादृशी, सोत्कण्ठं सौसुख्यम्, स्नेहनिर्भरं प्रेम्णा गाढं यथा स्यात्तया कण्ठे जग्राह आश्लेषं चकारेत्यर्थः ।

इह हेतुप्रेक्षा वृत्त्यनुप्रासश्चेत्युभयोर्मिथो नैरपेक्षयेण संसृष्टिः । तथा 'सोत्कण्ठम्' इत्यस्य परित्याग
एवोचितम्, अन्यथैतत्पदस्य द्विरुपादानेन पुनरुक्तवापत्तेरित्यवधेयम् ।

महाश्वेतेति । दृढतरं बलवत्तरं यथा स्यात्तया दत्तः कण्ठग्रहः आश्लेषो यया सा तादृशी । अनेके
नानाविधाः, वराः श्रेष्ठाः, ये तुरगा अश्वाः तेषां खुरमुखैः शफाग्रैः उल्लेखेन भूमिमेदनेन दत्ताः चतुर्षु
समुद्रेषु चतुःसंख्येषु सागरेषु मुद्रा जयचिह्नानि येन सः । रक्षिता सुशासनादिव्यवहारैर्निवारिता प्रजानां
जनानां पीडा इयथा येन सः तादृशः । छेकानुप्रासः ।

तस्येति । अयं तस्य सूनुरित्यन्वयः । निजौ स्वीयौ भुजौ बाहु एव दृढत्वसादरयात् शिलास्तम्भौ
प्रस्तरस्थूणे तत्र विश्रान्ता सुखेनावस्थिता विश्वा निखिला विश्वम्भरा पृथिवी सैव पीडा अनायासधार्यत्व-
सादरयादुत्तंस आभरणविशेषो यस्य सः । दिग्विजयप्रसङ्गेन इमाम् एनां भूमिं पृथिवीम् आगतः प्राप्तः ।
'पीडास्तिमर्द्दुनोत्तंसकृपासु सरलद्रुमे' इति हैमः ।

इह निरङ्गकेवलरूपकद्वयं छेकानुप्रासश्चेत्युभयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

एष इति । एष चन्द्रापांडः दर्शनाप्रभृति अवलोकनादारभ्य प्रकृत्या स्वभावेन, निष्कारणबन्धुतां
निर्हतुकस्वजनत्वं गतः प्राप्तः । सविशेषाः सातिरेका अलौकिका इत्यर्थः ते यत् ते स्वभावसरलाश्च स्वारसि-
कश्चजव इति तैः गुणैः दयादाक्षिण्यादिभिः करणैः, परित्यक्तैः उद्भिस्तैः सकलासङ्गे समस्तसंसर्गैः निष्ठुरा
कठिना तां तादृशीमपि मे मम चित्तवृत्ति मनोवृत्तिम् आकृष्य आकर्षणं विधाय वर्तते । हि यतः,
दाक्षिण्यपरवशः निखिलानामेवानुकूलाचरण इत्यर्थः, निर्निमित्तमित्रम् अहेतुकबन्धुः, सकृन्निमिद्वयः ।

इन्द्रियों के हरणको भी अनुग्रह नानने उगा और उसकी शरीर-कान्तिके संपर्कसे भी सुरतसमागमके सुखकी मन
ही मन कल्पना करने लगा ।

कादम्बरीने मानो बड़े क्लेशसे कितने ही कदम आगे आकर, बहुत कालके बाद दर्शन होनेसे उत्कण्ठित हुई
महाश्वेताके कण्ठसे स्नेह और उत्कण्ठा—पूर्वक गाढ़ आलिङ्गन किया (लिपट गई) महाश्वेताने भी उसको गाढ़-
तर कण्ठालिङ्गन देकर कहा—सखि, कादम्बरी ! भारत वर्षमें सुशासनके गुणसे प्रजावर्गोंके समस्त कष्टों का
निवारण करनेवाले तारापीड नामक एक राजा हैं, उन्होंने बहुततर उत्तम घोड़ोंके खुराग्र (टापों) से भूमिविदारण
कर चारों समुद्रों तक अपना विजय-चिह्न स्थापन किया है, ये उनके पुत्र हैं, इनका नाम चन्द्रापीड है, इनके
निज-बाहु-सुगलरूपी शिलास्तम्भों पर समग्र पृथिवीरूप भूषण सुखसे स्थित है, ये दिग्विजयके प्रसङ्गसे इस प्रदेश
तक आये हैं । जब से इनका साक्षात्कार हुआ है तबसे ही ये स्वभावतः मेरे अकारण-बन्धु हो गए हैं, एवं समस्त
आसक्ति परित्याग करनेसे मेरी चित्तवृत्ति निष्ठुर होने पर भी इन्होंने लोकातीत और स्वभाव-सरल गुणोंसे उस

१. ...जातोत्कण्ठ । २. ...विश्रान्तविश्वम्भरापीडः, विश्वबन्धुः । ३. अनुगतः । ४. सविशेषः ।
५. आनन्द ।

चित्तवृत्ति वर्तते, दुर्लभो हि दाक्षिण्यपरवशो निर्निमित्तमित्रमकृत्रिमहृदयो विदग्धजनः^१ । यतो दृष्टवैभवं अहमिव त्वमपि निर्माणकौशलं प्रजापतेः, निःसपत्नताञ्च रूपस्य, स्थानानि- निवेशित्वञ्च लक्ष्याः, सद्गुणतासुखञ्च पृथिव्याः, सुरलोकातिरिक्तताञ्च मर्त्यलोकस्य, सफ- लताञ्च मानुषीलोचनानाम्, एकस्थानसमागमञ्च सर्वकलानाम्, ऐश्वर्यञ्च सौभाग्यस्य, अग्रान्यताञ्च मनुष्याणां ज्ञास्यसीति बलादानीतोऽयम् । कथिता चास्य मया बहुप्रकारे^२ प्रिय- सत्वी । तदपूर्वदर्शनादयामिति विमुच्य लज्जाम्, अनुपजातपरिचय इत्युत्सृज्य अविश्रम्भ- ताम्, अविज्ञातशील इत्यपहाय शङ्काम्, यथा मयि तथात्रापि वर्तितव्यम् । एष ते मित्रञ्च

सर्वेषां समत्त्वानाम् इन्द्रियाणां मनोलोचनादीनां करणानाम् आहरणम् आकर्षणमपि प्रसादम् अनुग्रहम् वञ्चनादितचित्तं, विदग्धजनो विचक्षणपुरुषो दुर्लभो दुष्प्रापः, अत एवैव विचक्षणो मम मनोवृत्ति- माह्वय विद्यत इत्याशयः ।

इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

यत् इति । 'यत्तत्त्वमपि ज्ञास्यसि' इत्यन्वयः । प्रजापतेर्ब्रह्मणो निर्माणकौशलं रचनाचातुर्यम् । रूपस्य सौन्दर्यस्य निःसपत्नतां प्रतिस्पर्दिशून्यत्वम् सौन्दर्यं कोऽपि प्रतिदृष्ट्वा नास्तीत्यर्थः । लक्ष्या राज्यप्रियः स्थानानिनिवेशित्वं यथास्थले स्थातुमात्रहवत्त्वम् । पृथिव्या भूमेः सद्गुणतया अत्युच्चस्वा- मितया सुखम् आनन्दः । मर्त्यलोकस्य मृत्युसुवनस्य सुरलोकात् देवाल्यात् (स्वर्गात्) अतिरिक्तताम् उत्कृष्टत्वम् एतस्याधिपतित्वेन विद्यमानत्वादित्याशयः । अनेन सुरेशादपि चन्द्रापीडस्योत्कर्षो^३ ध्वन्यते । मानुष्यो मानवजातीया भार्यः तासां लोचनानां नयनानां सफलतां साफल्यम्, निरन्तरमेतस्य निरीक्ष- णादित्याशयः । सर्वकलानां समस्तनृत्यगीतादिकलाविद्यानाम्, एकस्थाने एकत्र समागमं संयोगम् । अनेन समस्तकलाविद्यावत्त्वं प्रतीयते । सौभाग्यस्य भाग्यवत्तायाः, ऐश्वर्यं महासमृद्धिम्, अस्य प्राप्ते- रित्याशयः । अनेनायं सकलस्यैव दुष्प्राप इत्यवगम्यते । मनुष्याणां मानवानाम्, अग्रान्यतां नागरिक- ताम् । अनेनैतस्य सुरादिभ्योऽपि वैदग्ध्यं सूच्यते ।

इह तुल्ययोगितालङ्कारः, 'निर्माणकौशलमि'त्यादीनां सर्वेषां 'ज्ञास्यसि' इत्येकक्रियायां कर्मत्वे- नामिसम्बन्धात् ।

कथितेति । अस्य कुमारस्य निकटे, प्रियसखीत्वम्, यहवोऽनेके प्रकारा भेदा यत्र क्रियायां तद् यथा स्यात्तथा कथिता निरूपिता । अयं कुमारः, अपूर्वम् अमिनवं दर्शनम् अवलोकनं यस्य स तथोक्तः, पूर्वरूपेण सर्वत्रान्वयः । अनुपजातः अनुपपन्नः परिचयः संस्तवो यस्य स तादृशः, नास्ति विश्रम्भो विश्वासो यत्र सः तस्य भावस्ताम्, उत्सृज्य त्यक्त्वा । अविज्ञातम् अविदितं शीलं स्वभावो यस्य सः, शङ्कां सन्देहम् अपहाय दूरीकृत्य, यथा मयि महाश्वेतायां तथा अत्रापि अस्मिन् कुमारेऽपि वर्तितव्यं स्वया आचरणीयम्, सकलगुणनिधित्वाच्च तत्र दोष आशङ्कनीय इत्याशयः ।

एष इति । मित्रं सुहृत्, दाम्पत्यः स्वजनः, परिजनः परिचारकश्च, अनेन सर्वथैवायमेव स्वामित्वेन

(चित्तवृत्ति) का आकर्षण कर दिया है; क्योंकि—सबके ही आनुकूल्यनै अकारण-बन्धु और प्रतारणा-हीन-चित्त इस प्रकारके विदग्धजनो का मिलन संसारमें दुर्लभ है । इस लिए मेरे समान, तुम भी इनको देखकर ही विभावका निर्माण-नैऋत्य, सौन्दर्यकी बहुलताका, राजलक्ष्मीका योग्यस्थानमें रहनेका आग्रह, उत्कृष्ट पति- प्रति होनेसे पृथिवीकी सुख, देवलोककी अनेका मर्त्यलोकका उत्कर्ष, मनुष्य-रमणियोंके लोचनोंकी सार्थकता, एक स्थानमें समस्त कलाओंका सम्मेलन सौभाग्यकी सम्पत्ति एवं मनुष्योंकी मन्त्रता, इन सबको ही समझोगी, इस लिए इनको मैं यहाँ बलपूर्वक ले आई हूँ, और तुम्हारे विषयमें इनके सम्बन्ध में अनेक प्रकारसे परिचय दिया है वत एव—'इनके साथ यह पहली मेट है'—इत धारणासे जो लज्जा हो उसे छोड़कर, 'इसका मुझे कुछ परिचय नहीं है'इत प्रकार समझनेसे जो अविश्वास हो उसे भी छोड़, एवं 'इनके स्वभावसे मैं अज्ञात हूँ'—इत प्रकार समझकर जो कुछ आगमना उत्तर हो उसे भी दूर कर, जिस प्रकार तुम्हारा व्यवहार मेरे साथ

दान्धवश्च परिजनश्च' इत्यावेदिते तथा, चन्द्रापीडः प्रणाममकरोत् ।

कृतप्रणामश्च तं तदा कादम्बर्यास्तिव्यग्विलोकयन्त्याः सस्नेहमतिदीर्घलोचनापाङ्ग-
भागं गच्छतस्तारकस्य' श्रम-सलिल लव-विसर इवानन्दबाष्पजलविन्दुनिकरो निपपात ।
स्वरितमभिप्रस्थितस्य धूलिरिव सुधाधवला स्मितज्योत्स्ना विससार । सम्मान्यतामयं हृदय-
चिरो जनः प्रतिप्रणामेनेति शिरो वक्षुमिवैका भ्रूलता समुन्ननाम । अङ्गुलिविवरविनिःसृतम-
रकताङ्गुलीयकमधूखलेखो विभ्रम-गृहीतवान्मूलवीटिक इव करो जृम्भारम्भमन्धरं मुखसु-

वर्णीय इति ध्वन्यते । तथा महाश्वेतया इति पूर्वप्रतिपादिते विषये जादेदिते निवेदिते सति, चन्द्रापीडः
प्रणामं नमस्कारम् अकरोत् कृतवान् । इह दुवराजस्य चन्द्रापीडस्य कादम्बर्याः प्रणामो नोचित इति
नाशङ्कनीयः, गन्धर्वाणां देवयोनिवेन तरुण्यकायास्तस्यास्तकरणस्य न्याय्यत्वात् ।

कृतेति । तदा तस्मिन् समये कृतप्रणामं विहितनमस्कारं तं चन्द्रापीडं सस्नेहं सानुरागं यथा
स्यास्य तिर्यक् विलोकयन्त्याः पश्यन्त्याः कादम्बर्याः, अतिदीर्घलोचनस्य अतिविरतृतनयनस्य अयाङ्ग-
भागं प्रान्तदेशं गच्छन्तो ब्रजतः तारकस्य कनीनिकायाः श्रमः तावद्भ्रमनेनापि यः स्नेहः तस्य ये सलिल-
लवाः तत्प्रभवा घर्षदिन्दवः तेषां विसरः पुञ्ज इव निपपात अपतत् । तिर्यग्विलोकनसमये लोचनकनी-
निका विस्तृतस्य नयनस्य पर्यन्तभागे गता, पर्यन्तभागश्च दूरवर्ती, यतो हि सुविस्तृतं नेत्रम्, अतएव
स्वायतनयनमध्ये दूरगमनात् तारकस्य श्रमो जातः । अतएव श्रमस्वेदवत् अश्रु पपातैत्यभिप्रायः । विशाल-
लोचनतया नायकस्य निरतिशयसौन्दर्यं प्रतीयते । इहोपमा 'कनीनिकायां नक्षत्रे तारकं तारकेति च'
इति विषः

स्वरितमिति । स्वरितं शीघ्रम् अभिप्रस्थितस्य प्रधानमार्गेण चन्द्रापीडं प्रति चलितस्य कादम्बर्या-
श्वेतसः, धूलिश्चरणज इव, सुधाधवला स्मितज्योत्स्ना मन्दहास्यद्युतिः विससार विस्तृता जाता ।
कादम्बरी भावावेशवशीन मन्दहास्यं कृतवतीत्याशयः ।

इह 'सुधाधवला' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'धूलिरिव' इत्यत्र च जाल्युपमेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

सन्मान्यतामिति । तच्च प्रीति राति ददातीति रुचिरः, हृदयरुचिरः अनुपमसौन्दर्याच्चेतसो
रुचिजनकः सर्वथैव मनोऽमिलिषत् इत्यर्थः, अयं मल्लक्षणो जनो लोकः प्रतिप्रणामेन अनुनमस्कारेण
सम्मान्यतां सक्रियतान् इति एवं शिरो वक्षुमिव शिरसे निवेदयितुमिव एका भ्रूलता ब्रूवत्यो सनुब-
नाम उच्छ्विभभूव । इह फलोपेक्षालङ्कारः ।

अङ्गुलिविवरेति । अङ्गुल्यः करशालाः तानां विवरेभ्यश्चिद्वर्तमान्यो विनिःसृता विनिर्गता मरकताङ्गु-
लीयकानाम् भरमगर्भरचिनाङ्गुलीयकानां मयूखलेव । रश्मिपङ्क्तिरस्य सः, अतएव विभ्रमेण विलासेन
गृहीता भाता तन्मूलवीटिका नागबल्लीश्लवीटिका येन सः, मरकतमणिरचिताङ्गुलीयकानां रश्मि-
पङ्क्त्यास्तामूलवीटिकावत् कृष्णवर्णत्वादिरयाशयः । करो हस्तः । जृम्भाया मारम्भेन मन्धरं स्तब्धं मुखं
वदनम् उत्ससर्प उज्जगाम ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तद्गतिनपङ्क्तेस्तामूलवीटिकात्वेनोपेक्षणाजाल्युपेक्षालङ्कार-
श्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

है, उत्ती प्रणार इनके साथ सी करो । ये तुम्हारे मित्र बान्धव और परिजन हैं । इस प्रकार मन्दावेदके समक्षने
पर, चन्द्रापीडने [गन्धर्वोंको देवयोनिके होनेके कारण] कादम्बरियोंको प्रणाम किया ।

उक्त समय कादम्बरियों का दृष्ट-पात करके स्नेहकी साथ चन्द्रापीडको देखने लगी, उनके नेत्रों तरा
(पुतली) बड़े बड़े नेत्रोंके प्रान्तभागमें उपस्थित हो गई, एवं ऊपर जानेके परिश्रमसे घर्षविन्दुसमूहके समान
आनन्दाविलुप्तसमूह टपकने लगे । उक्तका हृदय चन्द्रापीडके प्रति शीनवाते भागे दौट गया, अतएव उसके हृदयमें
चरण-धूलिके समान अतृप्तुल्य शुभ्रवर्ण ईषद-हास्यकी प्रभा फैलने लगी । 'प्रतिप्रणाम कर इस हृदय-रुचिर-
यक्षिकी सम्मानित करो' इस वाक्यो मस्तकसे कहनेके लिए ही मानो उसकी एक झल्ला करकी ओर बढ़ी ।
[दक्षिण हस्तने] अङ्गुलियोंके मध्यमें होकर मरकतमणिने अङ्गुलीयकों (अङ्गुठियों) की किरणें निजहस्तेके कारण
प्रतीत होता था कि मानो, वह (हाथ) लीलास्थित तामूल-वीटिका (यमकी बीड़ी) धारणकर उन्मत्तके

१. अतिदीर्घलोचनाया अयाङ्गभागं गच्छतस्तारकस्य लोचनस्य अतिदीर्घलोचनयोरङ्गाङ्गिभावम् ।

२. ...लेखविभ्रम... अङ्गुलीयकलेखः ।

स्वसर्प । स्वस्त्वद्दत्तलघौतलावण्यनिर्मलेषु चास्याः संक्रान्तं प्रतिविम्बतया सञ्चरन्मूर्तिर्मकर-
केतुरिवावयवेष्वावश्यत चन्द्रापीडः । तथाहि, शिखन्मणिनूपुरेषु पुटेन भुवम् आलितत्वाऽङ्गुष्ठेना-
हूत इव चरणनखेषु निपपात । दर्शनातिरमसप्रभावितेन गत्वा हृदयेनानीत इव स्तनाभ्य-
न्तरे समदृश्यत । विकचकुवलयदामदीर्घया दृष्टया च निपीत इव कपोलतले समलक्ष्यत ।
सर्वासामेव च तदा तासां कन्यकानां तिर्यक् पश्यन्तीनां तं कुतूहलादपाङ्गुम्बिन्यो निर्ग-
न्तुकामा इव कर्णपूरमधुकरैः समं वभ्रमुस्तरलास्तारकाः ।

कादम्बरी तु सविभ्रम-कृत-प्रति-प्रणामा महारश्वेतया सह पर्यङ्के निपसाद ।

स्वस्त्वद्देति । किञ्च, स्वता भावोद्गमाच्चयता स्वेदजलेन धर्मवारिणा घौतं घालितं यत्कलावण्यं तेन
निर्मलेषु स्वच्छेषु । अनेन प्रतिविम्बपतनयोग्यत्वं ध्वनितम् । अस्याः कादम्बर्याः अवयवेषु अङ्गेषु, चन्द्रा-
पीडः संक्रान्तप्रतिविम्बतया आत्मन एव सञ्चरितप्रतिच्छायतया कारणेन, सञ्चरन्मूर्तिः संक्रान्तस्वरूपो
मकरकेतुः काम इव अदृश्यत अवालोक्ष्यत सहचरीभिरिति शेषः ।

इह द्रव्योत्प्रेषा, अतएव च कादम्बर्यां मदनविह्वलत्वं तस्य च कामसदृशसौन्दर्यं प्रतीयत इत्यल-
ङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अभिहितमेव विषयं विवृणोति—तथाहीति । भुवं पृथिवीम् आलितता (कपंता, किञ्चित्पतनता)
अतएव शिखत् अस्फुटशब्दं विदधत् मणिनूपुरपुटे रत्नखचितपादकटकपुटे यत्र तथोक्तेन अङ्गुष्ठेन आहूत
इव पादकटकशब्देनामन्त्रित इव चन्द्रापीडः, चरणनखेषु कादम्बर्याः पादपुनर्मवेसु निपपात निपतितवान्,
तेषु तत्प्रतिविम्बं पपात इति तात्पर्यम् । 'आहूत इव' इति क्रियोरप्रेषा ।

दर्शनेति । दर्शनाय चन्द्रापीडस्यैवावलोकनार्थम् अतिरमसम् अतिशीघ्रं प्रभावितेन आयन्तवेगो-
घलितेन हृदयेन चेतसा गत्वा व्रजित्वा आनीत इव प्रापित इव चन्द्रापीडः कादम्बर्याः स्तनाभ्यन्तरे कुच-
योर्मध्ये समदृश्यत समवालोक्ष्यत सहचरीभिरिति शेषः । उक्तालङ्कारः ।

विकचेति । विकचानि विकसितानि यानि कुवलयानि नीलोत्पलानि तेषां दाममाला तद्वत् दीर्घया
विस्तृतया, निरन्तरकटाक्षपातादित्याशयः, दृष्टया अवलोकनेन निपीत इव निर्गीर्ण इव चन्द्रापीडः कपो-
लतले कादम्बर्यां गण्डतले समलक्ष्यत अदृश्यत । उक्तालङ्कारः ।

सर्वासामिति । कुतूहलात् कौतुकात् तं चन्द्रापीडं तिर्यक् पश्यन्तीनां कुटिलेनावलोकयन्तीनां
सर्वासां समस्तानामेव तासां कन्यकानां कुमारीणाम् अपाङ्गुम्बिन्यो लोचनप्रान्तस्थायिन्यः, तरलाङ्ग-
पलाः तारका नेत्रकनीनिकाः, निर्गन्तुकामा इव बहिर्यामनोरमुका इव सत्यः, कर्णपूरमधुकरैः समं श्रवणा-
लङ्कारीभूतकुसुमगतभ्रमरैः साकं वभ्रमुः भ्रमणं चक्रुः, यथा मधुकटाक्षजलास्तया तारका अपि चाक्षयम-
भजञ्चित्यर्थः ।

इह गुणोत्प्रेषा सहोत्प्रेषाभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

कादम्बरीति । सविभ्रमं सविलासं कृतो विहितः प्रतिप्रणामः चन्द्रापीडाय नमस्कारो यया सा
तादसी । पर्यङ्के पदपङ्के निपसाद उपविवेश ।

आरम्भ होनेसे नन्दर मुखकी ओर गया; गिरते हुए धर्मजल (पानी) से उसके समस्त अङ्गलावण्य धुल जानेके
कारण अधिक स्वच्छ हुए उसके अंशधर्मों से उस (चन्द्रापीड) का प्रतिविम्ब पड़नेसे मानो वह विचरण करता हुआ
(फिरता) कामदेव ही है ऐसा सोचने लगा—क्योंकि मणि-भूमि पर कुछ ठिठके हुए उसके चरणानुष्ठने मानो
मणिनूपुरोंकी अंकरसे उसका आवाज किया हो यों वह चरण-नखों का पड़ा था; चन्द्रापीडको देखनेके लिए
तत्काल उसका हृदय मानो अतिशीघ्र जाकर उसे ले गया हो, इस प्रकार वह उसके स्तनाभ्यन्तरमें डोलता था;
और प्रसूतिन नीलोत्पलमालाके समान अपने मुखपर दृष्टिसे उसका मानो पान किया हो, इस प्रकार उसके कपोल-
गण्ड (गाल) पर दृष्टिगोचर होता था । फिर उस समय वैठो समस्त कन्याओंको, जो उसे जीतकसे ब्रह्मदृष्टि
(कदाक्ष) टाल-टालकर देखती थीं, प्रान्तभाग (कोने) तक गई हुई चञ्चल नयनकारिणी (एनर्गियां) वादर जानेकी
अभिलाषासे ही मानो, कामभ्रम-कुसुमके भ्रमरोंके साथ मिरने लगीं ।

कादम्बरी भी नानाविध विलास-सहित चन्द्रापीडको प्रणाम करके नयनवेताके साथ पलङ्ग पर जाकर

१. सम्मन्त्रान्त... । २. नागिन्मनूपुर । ३. ननिम्बम् । ४. अपाङ्गुम्बिन्ना दृष्टया निर्गन्तु-
कामा इव । ५. श्रवणगामा ।

ससम्भ्रमं परिजनोपनीतायाश्च शयनशिरोभागनिवेशितायां घबलांशुकप्रच्छदपटायां हेम-
पादाङ्कितायां पीठिकायां चन्द्रापीडः समुपाविशत् । महारथेवानुरोधेन च विदितकाद-
म्बरीचित्ताभिप्रायाः संवृत-सुख-न्यस्त-वृत्तशब्द-निवारण-संज्ञाः प्रतीहाय्यो वेणुरवान् वीणाघो-
षान् गीतध्वनीन् नागधीजयशब्दांश्च सर्वतो निवारयाञ्चक्रुः । त्वरितपरिजनोपनीतेन च
सलिलेन कादम्बरी स्वयमुत्थाय महारथेतायाश्चरणौ प्रक्षाल्योत्तरीयांशुकेनापमृज्य पुनः पर्यङ्क-
मास्तरोह । चन्द्रापीडस्यापि कादम्बर्याः सखी रूपानुरूपा जीवितनिर्विशेषा सर्वविभ्रन्मनू-
मिर्मदलेखेति नान्ता बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षालितवती चरणौ । महारथेता तु कर्णामरणप्रमा-
दविषण्यसदेशे सप्रेम-पाणिना स्पृशन्ती, मधुकरमर-पर्यस्तञ्च कर्णावतंसमुत्क्षिपन्ती, चान-
रपवनविधुतिं पर्यस्ताञ्च अलकवल्लरीमनुष्वजमाना कादम्बरीमनामयं प्रपञ्च ।

उत्तन्ननिति । इति च, चन्द्रापीडः ससम्भ्रमं शीघ्रं परिवनेन परिवारकेन उपनीतायाम् उपस्था-
पितायाम्, शयनस्य तदपस्य शिरोभागे मस्तकदेशे निवेशितायां स्थापितायाम्, घबलांशुकेन स्वच्छ-
वनमेव प्रच्छदपटः आस्तरणवत् यस्यास्तस्याम्, हेमपादैः सुवर्णरश्मितादैः अङ्कितायां अङ्कितायां
पीठिकायां लघुपङ्के समुपाविशत् आसेदिवान् ।

महारथेति । विदितो ज्ञातः कादम्बर्याः चित्तानिप्रायः स्वान्ताद्वयो यानिस्तास्ताद्वयः प्रतिहार्यो
हृत्तराविषायिन्यः महारथेताया अनुरोधेन प्रतिदन्वेन, संवृतेषु पिहितेषु सुखेषु न्यस्तैः स्थापितैः हस्तैः,
इत्या ज्ञापिता शब्दकरणनिवारण-संज्ञा ध्वनिकरणनिवृत्तिसङ्केतो यानिस्तास्ताद्वयः सत्यः, वेणुरवान्
वङ्गीकृता वीणाघोषान् वङ्गीकृतादान् गीतध्वनीन् गेयनिनादान्, नागधीनां स्तुतिपाठिकानां ये जयशब्दा
अवश्यमेति रवास्तांश्च सर्वतः समन्तात् निवारयाञ्चक्रुः निषेधितवत्यः ।

त्वरितेति । त्वरितपरिजनोपनीतेन सत्वरपरिचारिकाजनानीतेन सलिलेन जलेन । उत्तरीयांशुकेन
कर्णवस्त्रेण कङ्कप्रोदगेदेत्यर्थः अपमृज्य जलं शोषयित्वेत्यर्थः । आस्तरोह उपविष्टवती । रूपेण सौन्दर्येण
अनुरूपा स्वसमाना, जीवितनिर्विशेषा नितान्तप्रेमनादननित्यर्थः, सर्वविभ्रन्मनूभिः सर्वविषविषास-
पात्रम्, नदेन निजसौन्दर्यादुन्नतत्वेन लिखति विद्वयति तरुणानां चित्तमिति नदलेखा । लिखते
पञ्चादक्षप्रत्ययः । अनिच्छतोऽपि अननिलपतोऽपि बलात् हठात् चन्द्रापीडस्यापि चरणौ पादौ प्रक्षालित-
वती प्रक्षालनं कृतवती ।

नहेति । कर्णामरणप्रमायाः श्रवणमूपमकान्तेः वर्षं बुद्धिरत्यास्ताति तस्मिन्स्तादृशो जंसदेशे काद-
म्बर्याः स्कन्धदेशे सप्रेम स्नेहसहितं यथा स्थापिता पाणिना हस्तेन स्पृशन्ती स्पृशं कुर्वन्ती, मधुकराणां
अमराणां मारेण मारेण पर्यस्तं स्तलितं कर्णावतंसं कादम्बर्याः श्रवणमूपनीनृतं कुजुमन् उत्क्षिपन्ती पुनः
स्वस्याननुचोदयन्ती, तथा चामरपवनेन आलम्बजनवायुना याविधुतिः सञ्चालनं तेन पर्यस्ताम् इत-
स्ततो विक्षिप्तान् अलकवल्लरीं कादम्बर्याः कुन्तलसन्हाप्रमागनित्यर्थः अनुष्वजमाना पणिनामर्शन्ती ।
अनामयम् आरोग्यं प्रपञ्चं पृष्टवती । 'दृष्ट्वाचरन्दन्दधिमिच्छि चिद्रुशालुजिनम्यनुवाद्' इत्यादिना प्रपञ्च-
वाट्टिकर्मकः परिगणितः ।

वैतो । इतर शीघ्रताते छिन्ती परिश्रान्तिता हारा सुवर्णके गणिते चिह्नित एक डोयं वैतो लकर कादम्बरीको दम्बको
तिरहातेको निरुद्ध रहो गद्द, लको लकरने सुवर्ण एक आस्तरण-वर विज्ञा दिया गया, चन्द्रापीड वर पर
गैत गये । कादम्बरीको चित्ता अनिप्राय सम्भ्रमर एवं महारथेताको अनुपेष्टे प्रतिहारिणेतो सुवित (बंद) लक
मन्तलको लकर हाथ रह, शब्द कलेको निषेज्जा सदैव सूचित काको, सन्ने लोरेते वङ्गीकृता स्तर, वीणाका झङ्कार
(घोष) , गीतको ध्वनि और स्तुतिपाठक नागधियोंको जय शब्द बन्द लक दिया । तिर छिन्ती एक परिचारेकोने
शीघ्रताते लक ले लाई । लकले कादम्बर्याने कलेन से हो लकर महारथेताको करण ईई और कले लकरीय-वर
(दुपट्टे) ले लकको गैलकर तिर वह परलक पर जावैता । इतर चन्द्रापीडको करण नी लौन्दर्येने कादम्बरीको
अनुरूप, लकको लकले-स्नेह-मानन एवं लकल प्रकारते विज्ञात-गय नदलेखा नामक लकले लक (चन्द्रापीड)
को अनिप्राय न करने पर भी वरुणें गद्द-प्रहारन छिन्ने (छेदे) । तिर कर्णामूपमको प्रमाते छेदे हुए लक
(कादम्बरी) को बन्दे पर लेहते हाथ केरते, लकर के मारते कलक (लक) हुए कर्णामूपमको लकली,

१. ससम्भ्रमपरिजनोपनीतायाश्च ।

२. अत्र विभ्रन्मनूनातिपादनं इति कचित् उच्यते इत्येति ।

३. ...अप्राप्तयेति । ४. ...विद्विदि ।

५. ...पर्यस्ताञ्च ।

सा तु सखीप्रेम्णा गृहनिवासेन कृतापराधेवानामयेनैव लज्जमाना कृच्छ्रादिव कुशलमाचचत्ते । समुपजातशोकापि च तस्मिन् काले महाश्वेतामुखनिरीक्षणतत्परापि मुहुर्मुहुर्पाङ्ग-विक्षेप-प्रचलित-तरल-तर-तारशारोदरं चक्षुर्मण्डलितचापेन भगवता कुसुमधन्वना बलाघ्रीयमानं चन्द्रापीडपीडनायेवं न शशाक निवारयितुम् । तेनैव क्षणेन तेनासन्नसखीकपोलसंकान्तेनेर्ष्याम्, रोमाञ्च-भिद्यमान-कुचतटे-नश्यत्-प्रतिबिम्बेन विरहव्यथाम्, स्वेदाद्र्-वक्षःस्थल घटित-

तेति । सा कादम्बरी, सखीप्रेम्णा सहचरीस्नेहेन । अनामयेनैव आरोग्यावस्थानेनैव लज्जमाना प्रपमाणा, सहचरीत्वेन नृस्यसुखदुःखभोगयोग्यत्वादित्याशयः । कृच्छ्रादिव कष्टादिव कुशलं चेसं आच-चत्ते आख्यातवती ।

समुपजातेति । किञ्च, कादम्बरी समुपजातशोकाऽपि समुपसन्नदुःखापि महाश्वेताया अवलोकनेन तच्छोकस्मरणादित्याशयः, तस्मिन् काले तत्समये महाश्वेतामुखनिरीक्षणतत्परापि महाश्वेतावदनावलोकनासक्तापि मुहुर्मुहुः वारंवारम्, अपाङ्गो नेत्रप्रान्तस्तस्य विक्षेपेण चन्द्रापीडं प्रति कटाक्षपातसमये सञ्चालनेन प्रचलिता अतएव तरलतरा नितान्तचपला तारा कनीनिका यस्य तत्ताडशब्दं तत्, तत् एव च शारं विचित्रम् उदरम् अभ्यन्तरं यस्य तत्ताडशब्देति तत्तथोक्तम् । मण्डलितचापेन आकृष्टधनुषा भगवता माहात्म्यवता कुसुमधन्वना कामेन चन्द्रापीडपीडनायेव चन्द्रापीडव्यथार्थमिव बलाद्धात् तं प्रति नीयमानं प्राप्यमाणं चक्षुर्नयनम्, निवारयितुं निषेधं न शशाक न समर्था बभूव । कामेन चन्द्रापीडपीडनायेव कादम्बरी चक्षुः चन्द्रापीडामिमुखं नीतं नायकस्य अभिलाषातिशये नायिकाकटाक्षैः पीडोदयात्, कादम्बरी तु न तन्निवारयितुमशकदिति सरलार्थः । 'चन्द्रापीडपीडनायेव' इत्यत्र फलोष्णैर्बालङ्कारः ।

तेनैवेति । सा कादम्बरी, तेन चन्द्रापीडेन, आसन्नाया निकटवर्तिन्याः सख्या वयस्यायाः कपोले शङ्खे शङ्क्रान्तेन प्रतिबिम्बितेन कारणेन ईर्ष्याम् अभजत, निजप्राणेशस्यान्यनायिकागामित्वादित्याशयः । रोमाञ्चैः पुलकैः मिथमाने उज्ज्वलभागे कुचतटे स्वस्य स्तनमण्डले नश्यत् पुलकैरुन्नतावनततयैव श्लोपं गच्छत् प्रतिबिम्बं प्रतिच्छाद्यं यस्य तेन तथोक्तेन चन्द्रापीडेन करणेन, विरहव्यथां वियोगपीडाम् अभजत प्रतिच्छायासत्त्वादित्याशयः । स्वेदाद्र् वर्मविलम्बे वक्षःस्थले उरास्थले घटिता धर्मैरेव निर्मिता या शालभञ्जिका पुत्तलिका तस्यां प्रतिमा प्रतिबिम्बं यस्य तथोक्तेन चन्द्रापीडेन कारणेन, सपत्नीरोपं सपत्नीक्रोधम् अभजत, चन्द्रापीडप्रतिच्छायाप्राहिण्याः पुत्तलिकाया अपि नायिकात्वादित्याशयः । निमित्पता स्वावलोकने लावनयोरुन्मालननिमीलने विदग्धता चन्द्रापी-

चामरके वायुते विखरे केशकलापकी लट्ठोको सँवारती महाश्वेता कादम्बरीते कुशल पूछने लगी—किन्तु कादम्बरी तो सखीका ऐसा स्नेह देख, अपना घरमें रहना महाश्वेताके समीप मानो एक बड़ा अपराध समझ, अपने कुशल होने से ही मानो लज्जित होती उसके प्रति प्रणव-वश कष्टे ही मानो अपना कुशल-सन्नाद करने लगी । महाश्वेताको देखकर कादम्बरीको भी शोक उपस्थित हुआ, एवं वह महाश्वेताके मुखकी ओर ही निरीक्षण कर (देख) रही थी; तथापि प्रान्तभागमें प्रेरणा करने (कायस फँकने) से हिलती अत्यन्त चञ्चल पुतलीसे मध्यभाग विचित्र हो गया था, ऐसे नेत्रोंको, धनुष चढ़ाकर खड़ा, भगवान् कामदेव, बार बार बलात्कारसे चन्द्रापीडको मानो पीड़ा देनेके लिए ही उसकी ओर ले जाता था, और कादम्बरी उन नेत्रोंको निवारण करनेमें समर्थ नहीं हो सकती थी । उक्त समयमें ही अपने समीपवर्तिनी किन्तो सखीके कपोल-मण्डल पर चन्द्रापीडकी प्रतिमूर्ति (प्रतिबिम्ब) देखकर कादम्बरीको ईर्ष्या होने लगी, रोमाञ्च उत्पन्न हो जानेके कारण उसके स्तनमण्डलमें पड़ा चन्द्रापीडका प्रतिबिम्ब डुप्त (नष्ट) होनेसे ही वह विरहवेदनाको भोगने लगी; उसके वक्षःस्थल पर धर्मबल उत्पन्न होकर एक पुत्तलिकाके आकारमें परिणत हो गया, उसके ऊपर चन्द्रापीडका प्रतिबिम्ब पट गया, उससे कादम्बरीको सपत्नी-विद्वेष उत्पन्न होने लगा; उस (कादम्बरी) के देखनेके समयमें चन्द्रापीडकी पलक गिर

१. इह 'तस्मिन् काले' इति क्वचित्पुस्तके नावलोक्यते ।
२. ...तारोदरं ।
३. ...पीडनयेव, चन्द्रापीडपीडनादेव, चन्द्रापीडे प्रति ।
४. ईर्ष्या ईर्ष्या ।
५. क्वचित् 'तट' इति पदं नोपलभ्यते ।
६. निरहन्वशास्वेदाद्र्...

शालभक्षिकाप्रतिमेन सपत्नीरोषं^१ निमिषता दौर्भाग्यशोकम्, आनन्दजलतिरोहितेनान्धता-
दुःखमभजत सा ।

मुहूर्त्तापगमे च ताम्बूलदानोद्यतां महाश्वेता तामभाषत^२—‘सखि ! कादम्बरि ! सम्प्र-
तिपद्ममेव^३ सर्वाभिरेवास्माभिः^४ अयमभिनवागतचन्द्रापीड आराधनीयः, तदस्मै तावद्दोयतां
ताम्बूलम्^५’ इत्युक्त्वा च किञ्चिद्विवर्त्तितावनमितमुखी^६ शनैरव्यक्तमिव ‘प्रियसखि ! लज्जेऽह-
मनुपजातपरिचया प्रागल्भ्येनानेन, गृहाण, त्वमेवास्मै प्रयच्छ^७’ इत्युवाच^८ । पुनः पुनरभि-
धीयमाना च तया कथमपि ग्राम्येव चिरार्हानाभिमुखं मनश्चक्रे । महाश्वेतामुखादनाकृष्टदृष्टिरे-
वं वेपमानाङ्गयष्टिराकुललोचना^९ स्थूलस्थूलं निश्चसती^{१०} निजशरप्रहारमूर्च्छिता मन्मथेन स्तपि-

हेन कारणेन, दौर्भाग्यशोकं स्वस्य दुर्भाग्यताक्लेशम् अभजत, निमेषकरणेन निजावलोकने तथाविधो-
त्कण्ठाभावप्रत्यायनादित्यभिप्रायः । तथा च आनन्दजलेन निजलोचनत एवावन्दाश्रुपातेन तिरोहितो
छोचनाच्छादनादेवाच्छादितस्तेन चन्द्रापीडेन कारणेन, अन्धतादुःखं दृष्टिराहित्यक्लेशम् अभजत,
दर्शनम्यावातादित्याशयः । अनेन निरतिशयानुरागो ध्वन्यते ।

इह ईर्ष्यादीनानामेतेषां कर्मणाम् ‘अभजत’ इत्येकस्यां क्रियायामभिसम्बन्धात्तुल्ययोगितालङ्कारः ।

मुहूर्त्तंति । मुहूर्त्तापगमे किञ्चित्क्षणं घटतीति ताम्बूलदानोद्यतां महाश्वेतायै नागवल्लीदलार्पणाय
तत्परां तां कादम्बरीम् अभाषत अबोधत् । अभिनवागतः प्रत्यग्रायातः । सम्प्रतिपद्ममेव युक्तियुक्तमेव
यथा स्यात्तया आराधनीयः पूजनीयः ‘सर्वस्याभ्यागतो गुरुः’ इतिस्मरणादित्याशयः । इत्युक्त्वा महाश्वे-
तया एवं कथिता च कादम्बरी, किञ्चिद्विवर्त्तितम् ईषत्परावर्त्तितम् अवनमितञ्च मुखं वदनं यथा सा
तयोक्ता सती, अव्यक्तमिव अस्पष्टमिव । ‘अनुपजातपरिचया अनुत्पन्नसंस्तवा, अनेन प्रागल्भ्येन ताम्बूल-
दानरूपघाटयेन लज्जे त्रये । प्रयच्छ देहि’ इत्युवाच इत्युक्तवती ।

पुनः पुनरिति । किञ्च, तया महाश्वेतया, पुनः पुनरभिधीयमाना चन्द्रापीडाय ताम्बूलमर्पितुं भूयो
भूयो कथ्यमाना कादम्बरी, ग्राम्येव ग्रामभवा सुन्दरीव ग्रामीणा रमणी हि नागरिकवदुचितमनुचितं
बावदुष्यते । चिरात् चिरकालेन दानाभिमुखम् अर्पणसामुख्यं मनश्चित्तं चक्रे विद्धे । इहोपमा । वेपमा-
माङ्गयष्टिः कम्पमानाङ्गयष्टिः, आंकुले धैर्यरहिते लोचने नयने यस्याः सा तादृशी । मन्मथेन कामेन कर्त्रा
स्वेदजलविसरैः घर्मसलिलपुलैः करणैः, निजशराणां स्वबाणानां प्रहारेण अभिघातेन मूर्च्छिता मोहं
प्राप्ता अतएव स्तपितेव, स्नानं कारितेव, मूर्च्छितो हि जनः स्वीयजनैरगुना स्नाप्यते मूर्च्छापनोदनाये-

जाती यी, उत्तरे कादम्बरी दौर्भाग्यका शोक करने लगी और अपने नेत्रोंमें आनन्दाद्यु भर जानेसे जब उसे देख न
सकी, तब कादम्बरीको अन्धताका दुःख अनुभव होने लगा ।

इत प्रकारसे कुछ देर बीत जाने पर [जब] कादम्बरी महाश्वेताको ताम्बूल देने लगी तब महाश्वेताने
उससे कहा—‘सखि, कादम्बरि ! चन्द्रापीड नवीन अन्यागत उपस्थित हुए हैं, इसलिए इन सब लोगोंको
इनका सत्कार करना उचित है, अतः अब तुन इन्हें ही ताम्बूल दो’ । उसके इत प्रकार कहने पर, कादम्बरीने
जरा मुँह फेरकर और नीचे अवनत (झुका) कर धीरे धीरे कुछ अव्यक्त रूपसे उत्तर दिया—‘प्रियसखि ! इनके
साथ मेरा, क्या नहीं है इसलिए मैं इतनी प्रगल्भता (धृष्टता) करनेमें लज्जित होती हूँ, अतः अब लो, तुन
ही उनको दे दो ।’ फिर महाश्वेताके बारम्बार समझाने पर भी कादम्बरी ग्राम्य रमणीके समान बहुत देरके
बाद किसी प्रकारसे ताम्बूल देनेमें मनको अभिलाषी किया—(अर्थात् वह जैसे जैसे पान देनेको राजी हुई) ;
उसके बाद कादम्बरी महाश्वेताके दृक्को ओरसे दृष्टि आकर्षण न करके ही ताम्बूल सहित अपना कोनल हाथ
आगे बढ़ाया । उक्त समय उसका शरीर काँप रहा था, नयनयुगल अधीर हो गये थे, एवं दीर्घनिश्वास हूट रहे थे
(अर्थात् वह अत्यन्त हॉफ रही थी) और अपने शरप्रहारसे ही वह मूर्च्छित हो गई थी—इत लिए ही

१. सपत्नीरोषात् । २. तां महाश्वेतां तामभाषत । ३. वचिदेव पाठो नास्ति । ४. सर्वाभिर-
स्माभिः, सर्वाभिरेवास्मानिभिनव... । ५. वचिद् ‘ताम्बूलम्’ इति पदं न दृश्यते । ६. ...आनमित्रमुखी ।
७. सा ताम् । ८. कादम्बरी तु । ९. चिरेण । १०. अनाकषितदृष्टिरेव । ११. आमुकुलितलोचना, आकु-
लितलोचना । १२. निश्चसन्ती ।

तेव स्वेदजलविसरैः, स्वेदजलविसरनिमज्जनभयेन च हस्तावलम्बुनमिव याचमाना, साध्व-
सपरवशा पतामीति लगितुमिव कृतप्रयत्ना प्रसारयामास ताम्बूतगर्भं हस्तपल्लवम् । चन्द्रापीडस्तु
जयकुखरकुम्भस्थलास्फालन संक्रान्त सिन्दूरमिव स्वभावपाटलं, धनुर्गुणाकर्षणकृतकिणश्या-
मलम्, कचप्रहाकृष्टि-रुदितारिलचमी-लोचन-परामर्श-लग्नाञ्जनविन्दुमिव, विसर्पन्नखकिरण-
तया अतिरभसेन प्रधाविनाभिरिव विधिताभिरिव प्रहसिताभिरिवाङ्गुलीभिरुपेतम्, स्पर्श-
लोभाच्च तत्कालकृत-सन्निवेशाः सरागाः पञ्चापीन्द्रियवृत्तीरपरा इवाङ्गुलीर्दृढहन्तम् प्रसारि-

त्याशयः । अपि च तस्मिन्नेव स्वेदजलविसरे घर्मेवारिपुञ्जे निमज्जनभयेन द्रुहन्नासेन हस्तावलम्बनं
करावलम्बनं याचमानेव प्रार्थमानेव, भयेन करं विस्तारयन् कस्यचित् करावलम्बनं प्रार्थयते तथा
साध्वसपरवशा भवाधीनाहं पतामि इति हेतोः लगितुं चन्द्रापीडशरीरे संसक्तं कृतप्रयत्नेन विहितो-
द्योगेव । पतितो हि लोको हस्तं प्रसार्य कापि संसक्तो भवति । ताम्बूलगर्भं नागवल्लीदलाभ्यन्तरं हस्त-
पल्लवं करकिसलयं प्रसारयामास विस्तारितवती कादम्बरीत्यन्वयः ।

इह 'हनपितेव' 'याचमानेव' 'कृतप्रयत्नेव' त्रिवारि क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडस्तु पाणिं प्रसारितवानिति सम्बन्धः । इह द्वितीयैकवचनान्नानि पदानि अग्रे-
तनस्य 'पाणिम्' इत्यस्य विशेषगान्यवगन्तव्यानि । स्वभावेन प्रकृद्देव पाटलं श्वेतरक्तम्, अतएव जय-
कुङ्जरो विजयसाधनगजः तस्य कुम्भस्थले मूर्ध्नाशस्थले आस्फालनेन प्रोत्साहनार्थं संमर्दनेन सङ्क्रान्तं
संसक्तं सिन्दूरं नागजं यत्र उमिव । इह सिन्दूरसंलभ्योपेक्षणादुक्तालङ्कारः ।

धनुरिति । धनुर्गुणाकर्षणेन । चापप्रत्यङ्गाकृष्टया कृतो विहितो यः किणश्चिद् तेन श्यामलं कृष्ण-
वर्णम्, अतएव कचप्रहाकृष्टया केशप्रहणपूर्वकाकर्षणेन रुदिता आकन्दिता या अरिलचमीः रितुश्रीः तस्या
लोचनयोन्यनयोः परामर्शेन कण्ठगया नयनाश्रुं मार्जयितुं पुनरामर्शेन लग्नाः सक्ता अञ्जनविन्दवः
कजलकणा यस्मिन्स्तमिव । इहाऽप्युक्तदिशा उक्तालङ्कारः ।

विस्तारितेति । विसर्पन्तः प्रसरन्तो नखकिरणाः करपुनर्भवरश्मयो यस्य तस्य भावस्तेन कारणेन ।
अतिरभसेन अत्यन्तजवेन प्रधाविताभिरिव नखकिरणैव उच्चलिनाभिरिव, विवर्दिताभिरिव वृद्धिं प्राप्ता-
भिरिव, प्रहसिताभिरिव हास्य कुर्वन्तीभिरिव, विसर्पितनखरश्मिनां हासस्य च तुल्यश्वेतत्वादित्याशयः ।
इह तिस्र एव क्रियोपेक्षाः, तासां परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

स्पर्शलोभादिति । अपि च, कादम्बर्याः स्पर्शलोभात्, तस्मिन् काले तत्समये कृतो विहितः संनि-
वेशः उपस्थितिः यामिस्ताः, सरागाः सानुरागाः सरक्ताश्च, अपरा अन्याः पञ्च अङ्गुलीरिव करशाला इव,
पञ्चापि इन्द्रियवृत्तीः तदवलोकनतद्वाच्यश्रवणतदाननघ्राण-तदधरपान-तदहस्पर्शस्वरूपान् लोचनादीनां
पञ्चज्ञानेन्द्रियाणां व्यापारान् तासामभिलाषान् इत्यर्थः, उद्ग्रहन्तम् उत्पादकवसम्बन्धेन धारयन्तम्
उत्पादयन्तमित्यभिप्रायः । पाणिं हस्तं प्रसारितवान् विस्तारितवान् इह जायुषेचा ।

कानदेव मानो उसे स्वेद-जलके प्रवाहमें स्नान करा रहा था, एवं कादम्बरी स्वेद-जलमें निमग्न होनेके भयसे
ही मानो हाथ फैलाकर किसीको हाथ पकड़नेके लिए प्रार्थना करती थी; और 'मैं' भयवश गिर रही हूँ इसलिए
ही मानो हाथ फैलाकर चन्द्रापीडके शरीरमें संलग्न होनेके लिए प्रयत्न करती थी । इधर चन्द्रापीडने भी उस
ताम्बूलको ग्रहण करनेके लिए अपना हाथ आगे बढ़ाया । उसका वह हाथ स्वभावसे ही आरक्तवर्ण (गुलाबी)
था, अतएव प्रतीत होता था कि-विजयहस्तीके कुम्भस्थल पर आमर्दन करने (धनकाने) से उसका सिन्दूर मानो
उसमें लग रहा हो, धनुषकी डोरी खींचनेके विधेसे वह हाथ कुछ श्यानवर्ण हो गया था, उससे प्रतीत होता था
कि—केशधारणपूर्वक आकर्षण करने (केश पकड़ कर खींचने) से शङ्खुपक्षीय लक्ष्मी रोदन कर रही है, उस पर
दया कर उसके आँसू पीछनेके लिए नेत्रों हस्तामर्शन करनेसे मानो अञ्जन-विन्दु लग गये हैं । नख-किरणोंके
झेल जानेसे प्रतीत होता था कि अँगुलियों मानो ईंस रही हों, अत्यन्त वेगसे आगे दौट रही हों, और उनसे ही
संस्कृत मानो बर्द्धित कर रही हों । और चन्द्रापीड का वह हाथ कादम्बरीके हाथके स्पर्श करनेके लोभसे, अन्य
पाँच अङ्गुलियोंके समान अनुरागके साथ उस समयमें उपस्थित पाँचों इन्द्रियोंके वृत्तिको ही धारण करता था ।

१. विलगितुमिव, लपितुमिव; तापितुमिव ।

२. प्रभावितमिः प्रसारितमिः ।

३. अपराङ्गुलीः, ...

इतिरिवाङ्गुलीः ... ।

तवान् पाणिम् । तत्र च सा तत्काल-सुलभं-विलास-दर्शन-कुतूहलमिरिव कुनोऽप्यागत्य सर्वरसैरविष्टिता । तेनानिबद्धलक्ष्यतया शून्यप्रसारितेन, चन्द्रापीडहस्तान्वेषणायेव पुर-प्रवर्तित-नखांशुनिबद्हेन, वेपथुचलितवलयवलीवाचालेन सम्भाषणमिव कुर्वता हस्तेन, स्वेदसलिलपातपूर्वकं 'गृह्यतामयं मन्मथेन दत्तो दासजनः' इत्यात्मानमिव प्रतिग्राहयन्ती, 'अद्य प्रभृति भवतो हस्ते वर्त्तते' इति जीवितमिव स्थापयन्ती, ताम्बूलमदात् । आकर्षन्ती^३ च करकिसलयं भुजलतानुसारेण स्पर्शतृष्णागतमनज्ज्ञारभिन्नमध्यं दृश्यमिव पतितमपि रत्नवल्लयं नाज्ञासीत् । गृहीत्वा चापरं ताम्बूलं महाश्वेतायै प्रायच्छन् ।

तत्रेति । अपि च, तत्र ताम्बूलार्पणकाले, तस्मिन् समये सुलभा अनायासलभ्या ये विलासाः कादम्बर्या विभ्रमाः तेषां दर्शने अवलोकने कुतूहलं कौतुकम् पश्यामस्तोति तैरिव सर्वरसैः सर्वविधैरनुरागैः कुतोऽपि अनिर्दिष्टस्थानात् आगत्य एव, सा कादम्बरी अविष्टिता आभिष्टिता तत्कालमेव न केवलं स्पर्शविषयक एवानन्दः, किन्त्वन्वेष्यनुरागा आनन्दजनका आलक्षित्यभिप्रायः ।

'रसो गन्धरसे स्वादे तिकादौ विपरागयोः । गृह्णारादौ द्वे र्वीर्ये देहधातुव्युत्पारदे ॥'

इति विश्वः । सर्वरसैरित्यस्य गृह्णारादिभिरिति व्याख्यानं तु न युक्तं 'रसरूपेऽस्ति स्वगन्धेन स्थावि-सञ्चारिगोरपि' इत्यादिसाहित्यदर्पणदिशा स्वशब्दवाच्यत्वदोषप्रसङ्गात्, तत्काले कादम्बर्या वीरवीभस्ता-दिरसानां सर्वयैवाश्रयणाच्चेति विभावनीयम् ।

तेनेति । अनिबद्धलक्ष्यतया अकूनस्थाननिश्चयतया कारणेन, शून्ये चन्द्रापीडहस्तव्यतिरिक्तस्थाने प्रसारितेन विस्तारितेन, अतएव चन्द्रापीडहस्तस्य अन्वेषणायेव मार्गागायेव पुरःप्रवर्तितः अग्रतः प्रेरितो नखांशुनिबहो नखरश्मिजालं येन तेन । वेपथुना कम्पेन चलितया स्फुरितया वलयानां कङ्कणानाम् आवल्या पङ्क्त्या वाचालेन मुखरायमाणेन, अतएव सम्भाषणम् आलापं कुर्वतेव विदधतेव विद्यमानेन तेन हस्तेन । स्वेदसलिलं घर्मजलं तस्य पातः पतनं तत्पूर्वकं यथा स्यात्तथा सम्प्रदानसमये सलिलपातस्व शास्त्रसंमतत्वादित्याशयः । 'मन्मथेन कामेन दत्तः अर्पितः अयं मन्त्रघणो दासजनः परिचारकलोकः स्वभा-गृह्यताम्, अङ्गीक्रियताम्' इत्येवम् आत्मानं निजं प्रतिग्राहयन्तीव प्रतिग्रहणं कारयन्तीव । तथा अद्य-प्रभृति अद्यदिनादारभ्य मम जीवितं भवनस्तव हस्ते वर्त्तते विद्यते इत्येवं जीवितं प्राणितं स्थापयन्तीव कादम्बरी ताम्बूलं नागवल्लीदलम् अदात् दत्तवती ।

इह 'अन्वेषणायेव' 'कुर्वतेव' 'प्रतिग्राहयन्तीव' 'स्थापयन्तीव' इत्येतेषु क्रियोऽपेक्षालङ्कारः ।

आकर्षन्तीति । अपि च, करकिसलयं पाणिपङ्क्त्यम् आकर्षन्ती प्रयानयन्ती कादम्बरी, भुजलता-नुसारेण विस्तारितां निजबाहुवल्लीमनुसृत्य तथा ताकमिथ्यर्थः, चन्द्रापीडस्य स्पर्शतृष्णाया स्पर्शलोभेव गतं प्रभातम्, अनहशरेण कामवाणेन मिश्रं विदीर्णं मध्यमभ्यन्तरं यस्य तत्तयोक्तम् आत्मनो हृदयमिव पतितमपि कराप्रच्युतमपि रत्नवल्लयं मणिसचितकङ्कणं नाज्ञासीत् न ज्ञातवती अनेन तन्मयता व्यञ्जिता । आशुषेष्वा । अपरं तद्व्यतिरिक्तं ताम्बूलं नागवल्लीदलं महाश्वेतायै सस्यै प्रायच्छन् अदात् ।

एवं उक्त समय समी प्रकारका अनुराग, तत्काल अनायासलभ्य कादम्बर्याके विलासको देखनेके लिए कौतुकी होकर ही मानो किसी निदिष्ट स्थानसे आकर उसके हृदयमें बस गए । ऐसी अवस्थाने कादम्बर्याने हाथ फैला कर चन्द्रापीडके हाथमें पानकी बीड़ीको रखा । उस समय वह लक्ष्य न देखनेसे शून्यस्थानमें हाथको फैलाया, इससे प्रतीत होता था कि वह हाथ चन्द्रापीडके हाथका अन्वेषण करनेके लिए ही मानो तन्मुख नखके किरनोंको प्रेरणा कर रहा था । कन्ठ उरस्थित हो जानेसे हिलते कङ्कणके दृश्य होने लगे, उससे प्रतीत होता था कि वह हाथ मानो चन्द्रापीडसे सम्भाषण करता था । कामदेवने दान कर दिया है, इसलिये आनन्द दासीको ग्रहण कौत्रिय, इस भावसे कादम्बरी मानो स्वेद-जल-पात-पूर्वक अपनेको अपनेसे ही प्रतिग्रह कराती थी, एवं 'अज्ज्ञे केकर आपके हाथमें मेरा जीवन है' इस भावसे चन्द्रापीडके हाथमें अपना जीवन ही मानो स्थापित करती थी । कादम्बरी पानकी बीड़ी देकर अपने कोमल हाथोंको खोंचकर ले आई, किन्तु पहलेसे ही उसका हृदय, चन्द्रापीडके स्पर्श करनेके लोभसे भुजलताका अनुसरण कर गया था, मदन-विर-विदीर्ण वह अपने हृदयके समान एक रत्न-वल्लय खोंचनेके समयमें जो हाथसे निकल पड़ा, उसे यह समझनेमें समर्थ न हो सकी । उसके बाद कादम्बर्याने और एक दूसरी पानकी बीड़ी लेकर महाश्वेताको दी ।

अथ महसैव त्वरितगतिः, त्रिवर्णरागमिन्द्रायुधमिव कुण्डलीकृतं कण्ठेन वहता विद्रु-
माङ्कुरानुकारिचञ्चुपुटेन^१ मरकतश्रुतिपक्षतिना मन्थरगतेन शुकेनानुवच्यमाना, कुमुद-केसर-
पिञ्जरतया चरणयुगलस्य, चम्पककलिकाकारतया च मुखस्य, कुवलयदलनीलतया च पक्ष-
श्रुतीनाम् । कुसुममयीवागत्य सारिका सक्रोधमवादीन्—भर्तृदारिके ! कादम्बरि ! कस्मान्न
निवारयस्येनमलीकसुभगाभिसानिन्मतिदुर्विनीतं^२ मामनुबन्धन्तं विहङ्गापसदम्^३ । यदि माम-
नेन परिभूयमानानुपेक्षसे ततोऽहं नियन्मात्मानमुत्सृजामि । नत्वं शपामि ते पादपङ्कजस्पर्-
शेन^४ इत्येवमभिहिता च तथा कादम्बरी स्मितमकरोत् । अविदितवृत्तान्ता तु महाश्वेता
'किमिदं वदति' इति मदलेखां प्रपञ्च । सा चाकथयन्—'एषा भर्तृदुहितुः सखी^५ कादम्बर्याः

अपेति । तान्वृत्तदानानन्तरं स्वरिता शीघ्रा गतिर्गमनं यस्याः सा सारिका पीनपादा सहसैव
लकस्मादेव भागवत् समेत्य 'सक्रोधमवादीत्' इत्यत्र सम्बन्धः । कण्ठेन गलदेशेन इन्द्रायुधं शक्रचाप इव
कुण्डलीकृतं बर्तुलीकृतम्, त्रयाणां वर्णानां नीलपीतलक्षणां रागं रजनं रेखामिति तात्पर्यम् वहता धार-
यता । विद्रुमाङ्कुरं प्रवालखण्डं तदनुकारि तत्सदृशं रक्तमित्यर्थः चञ्चुपुटं त्रोटिसंपुटं यस्य तेन । मरकतस्य
अरमगमनस्य धृतिः कान्तिरिव श्रुतिर्योस्तयोके पङ्क्तिं पच्योर्मूलयुगले यस्य तेन । मन्थरं मन्दं गतं
गमनं यस्य तेन, शुकेन क्रौरेण पक्षिणा अनुबध्यमाना अनुबध्यमाना सारिका । तथा चरणयुगलस्य
पादद्वयस्य कुमुदकेसरवत् श्वेतकमलकिञ्जरवत् पिञ्जरतया पीनवर्णतया, मुखस्य वदनस्य च चम्पक-
कलिकाकारतया हेमपुष्पकोरकसदृशतया, पक्षश्रुतीनां छदकान्तीनाञ्च कुवलयदलवत् नीलोत्पलपत्रवत्
नीलतया रयत्नवर्णतया कारणेन, कुसुममयीव पुष्परवितेव सारिका, सक्रोधं सक्रोधम् अवादीत् अवाचत् ।

इह 'इन्द्रायुधमिव' इत्यत्र श्रौतोपमा, 'विद्रुमःङ्कुरानुकारि' इत्यत्र वार्थोपमा, 'कुवलयदलनील-
तया' इत्यत्र लुप्तोपमा, आसौ परस्परं नैरपेक्षयेन संस्थिः । 'कुसुममयीव' इत्यत्रोक्तोपमाभिः संक्षीर्णां
क्रियोपेक्षा ।

मन्त्रिति । भर्तृदारिके कादम्बरि ! अलीकं मिथ्या सुमगं भार्याप्रियम् आत्मानम् अभिमन्यते
शुष्यत इति तम्, अनेन स्वस्य तत्र प्रियत्वं नास्तीति ध्वनितम् । अतिदुर्विनीतं नितान्ताविनयपालि-
नम्, नाम अनुबन्धन्तम् अनुसरन्तं विहङ्गापसदं विहङ्गाधमम् पुनं पुरो विद्यमानं शुक्रं कीरं कस्माद्धेतोः
न निवारयसि प्रतिपेक्षसि । परिभूयमानां सम्भोगाय हठादाक्रम्यमाणान् उपेक्षसे उपेक्षाम् (अवहे-
रणां) करोषि । नियतं नूनम् आत्मानं जीवितम् उत्सृजामि परित्यज्यामि । भविष्यति वर्तमानता । ते
पादपङ्कजस्पर्शेन तवाङ्घ्रिसरोरहस्पर्शेन, सत्यम् अनृतं शपामि । तथा सागरिकया, एवं पूर्वोक्तप्रकारेण
अभिहिता उक्ता ।

अविदितेति । अविदितवृत्तान्ता अज्ञातमनाचारा । इयं सारिका । नर्तृदुहितुः कादम्बर्याः सखीति

तदनन्तरं सहसा ही शीघ्रगते एक सारिका (मैना) आकर उपस्थित हुई । उसके पीछे-पीछे अनेकान्व
मन्दगतिसे एक शुक्र (तोता) भी उपस्थित हुआ; उस शुक्रके कण्ठदेश (गले) में इन्द्रधनुषके समान मण्डला-
कारने नील, पीत और लोहित (रक्त) वर्ण की तीन रेखाएँ थीं । चञ्चुपुट (चोंच) प्रवालखण्ड का अनुकरण
करता था, एवं मरकत-मणिके समान पङ्कजगुल (पंखों) की प्रभा प्रकाश पा रही थी; और उस सारिका का भी
चरणयुगल श्वेतेतल-पत्रके केसरके समान पिङ्गलवर्ण थे, मुखभाग चम्पकपुष्पकी कलिकाके समान पीतवर्ण था, एवं
पक्ष की प्रभा नीलोत्पल-पत्रके समान नीलवर्ण थी, इसप्रकार उसे मानो विफादने पुष्पद्वारा निर्माण किया था [यिहा
प्रदर्शन होता था] । वह सारिका (मैना) कोषके साम बोली—'राजकन्ये कादम्बरि ! पक्षियोंके मध्यमें यह शुक्र
कनन, कननेसे ही अपने को भाग्यवान् बट कर मिथ्याभिमान करने वाला तथा अत्यन्त दुर्विनीतसमान बाला है,
यह इनारे पीछे पीछे आता है, आन इसका निवारण क्यों नहीं करती है ? इसके मेरे ऊपर आक्रमण करने पर
आन यदि उपेक्षा करेगी, तो ऐसा होने पर मैं निश्चय ही अपना प्राण त्याग दूँगी । मैं उसके पाद-पङ्कजके स्पर्शकी
उपेक्षा न कर सत्य ही कहती हूँ । वह सारिकासे इस प्रकार करने पर कादम्बरी जी मन्द-मन्द हँसने लगी । किन्तु
महाश्वेता इस वृत्तान्तको नहीं जानती थी इस लिए उसने मदलेखासे पूछा कि—'यह मैना क्या कहती है ?' तब

१. अनुकारिणा चञ्चुपुटेन । २. मन्थरगमनेन 'शुकेनानुगम्यमाना । ३. दुर्विनीतं । ४. विहङ्ग-
मापसदम् । ५. तस्याः । ६. अविदित सखीति परं न इत्येव ।

कालिन्दीति नान्ना सारिका, एतस्य^१ परिहासनान्तः शुक्लस्य भर्तृदारिक्यैव पाणिग्रहण-
पूर्वकं जायापदं ग्राहिता । अथ चायमनया प्रत्युषति कादम्बर्यास्ताम्बूलकरङ्गाहिनीमिमां
तमालिकानेकाकिनी किमपि पाठयन् दृष्टो यतः, ततः प्रभृति सज्जातेष्वर्था कोपपराङ्मुखी
सैन्यमुपसर्पति, नालपति, न स्पृशति, न विलोकयति, सर्वाभिरस्माभिः प्रसाद्यमानापि न
प्रसीदतीति^२ ।

एतदाकर्ण्य स्फुरितकपोलोदरश्चन्द्रापीडो मन्दं मन्दं विहस्यान्ववीत्—‘अस्त्येषा कथा,
श्रूयत एवैतद्वाजकुले कर्णपरम्परया, परिजनोऽप्येवं मन्त्रयते, बहिरपि जनाः कथयन्ति, एवं
दिगन्तरेष्वप्ययमालापो वर्तते एवं, अस्माभिरप्येतदाकर्णितमेव, यथा किल देव्याः कादम्ब-
र्यास्ताम्बूलवायिनी^३ तमालिका^४ कामयमानः परिहासनामा शुको मदनपरवशो गतान्यपि
दिशति न वेत्तीति । तद्यमस्तां तावद्वामाचारः, परित्यक्तनिजकलत्रो निखयया^५ अनया सह,
देव्यास्तु कादम्बर्याः कथमेतद् युक्तं यन्न निवारयतीमां चपलां दुष्टदासीम् । अथवा देव्यापि

सम्बन्धः । पाणिग्रहणं हस्तग्रहणं पूर्वं यत्र क्रियायां तद् यया स्यात्तया, जायापदं परनीत्यानं पत्नीत्वमिति
वातर्यन्, ग्राहिता प्रापिता । अथ यतः प्रभृति यतः समयादारभ्येत्यर्थः । अनया सारिकया प्रत्युषति
प्रमाते । एकाकिनीम् अद्वितीयाम् तमालिकां तमालिकानिधेयाम् । पाठयन् मन्त्रयन्, दृष्टोऽवलोकितः ।
ततः प्रभृति तद्दिनादारभ्य सज्जातेष्वर्था समुत्पन्नेष्वर्था कोपपराङ्मुखी क्रोधावाङ्मुखी । नोपसर्पत न
निर्गन्धे गन्धति, नालपति न संभाषते । प्रसाद्यमानाभिः प्रसह्यक्रियमानाभिः न प्रसीदति न प्रसन्ना भवति ।

स्तदिति । स्फुटं स्पष्टं स्फुरितं हास्योदयाच्चलितं कपोलयोर्गण्डयोः उदरम् बन्धन्तरं यस्य सः ।
कर्णपरम्परया श्रवणपरम्परया । मन्त्रयते विचारयति । जाङ्गलितमेव श्रुतमेव । कामयमानः जमिलष-
माणः । मदनपरवशः कामपराधीनः । गतानि अनीतानि । न वेत्ति न जानाति तन्मयत्वादित्याशयः ।
अयं शुक्रः । वानो निजपत्नीं प्रति प्रतिकूलः आचारो न्यवहारो यस्य सः । परित्यक्तनिजकलत्रः उद्धित-
स्वभार्यः, निखयया निर्लेजया पक्षिणं प्रत्यपि मदनवेशादित्याशयः । अनया पुरो विद्यमानया तमाङ्कि-
कया । चपलां चञ्चलाम् इमां दुष्टदासीं तमालिकां न निवारयति निषेधयति । कथमेतद् युक्तं, अपि तु
नोचितमेवेत्यर्थः । इह यच्छब्दसम्बन्धितवाक्यस्योत्तरत्र पाठाद्वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषस्तु तस्य पूर्व-
पाठविधानेन वारणीयः ।

व्यवेति । ईदृशाय एवंविधाय दुर्विनीताय दुर्विनेयाय विद्वहाय पक्षिणे इमां वराकीं शोच्यां

नदलेलने कहा—यह राजकुम्मा कादम्बरी की सखी कालिन्दी नाम की सारिका है । इसको इस परिहास नामके
लोतेके साथ इन्होंने ही पणिग्रहण करा (प्यार) दिया है । किन्तु क्या प्रसन्नहृत्के इस मैनाके कादम्बरी की
ताम्बूल-करङ्गाहिनी इस तमालिकाके बनेलेमें इस शुक्लको कुछ कहते देखा । इस कालिन्दीने बिस सनपते यह
देखा है उस सनपते इसे ईर्ष्या उत्पन्न हो गई है, एवं नात करके परिहासके प्रति विवृत हो गई है, इससे उसके
समीपमें बंद नहीं जाती है, न इसको साथ बालाप करती है, न इसका स्पर्श करती है, यह क्या, इसके प्रति
दृष्टिपात भी नहीं करती है; इन लोगोंने इसको प्रसन्न करनेके लिए बनेक प्रकारते चेष्टा की है, फिर भी यह
प्रसन्न नहीं होती ।’

यह सुनकर चन्द्रापीडके हास्य व्यक्तित्व होनेके लिए कपोल-मुण्ड का मध्यस्थान (गाँव)के बीचका नाम)
सदृशः सन्धित हो गया (फड़कने लगा), तब वह मन्द मन्द ईस कर बोला—‘यह बात सत्य है, क्यों कि—
इस राजमवनमें ही कर्ण-परम्पराले यह बात सुनी जाती है, परिजनवर्ग भी ऐसी ही बातें करते हैं, बाहरके लोग
भी ऐसा ही कहते हैं, एवं दिगदिगन्तरे भी इसकी ही बालीचना होती रहती है, और इनने भी इस प्रकार सुना
है कि, परिहास-नामक शुक्र, कादम्बरीदेवीकी ताम्बूलकरङ्गाहिनी तमालिका की ईर्ष्या करता हुआ कामार्त्त होकर
उत्तमं वासज (मैना) है इस प्रकार वह यह भी नहीं जानता कि दिन कित्त तरह व्यतीत होते : दोप (वा
रहे हैं ।’ अतएव प्रतिकूल स्वभाववाली यह परिहास, अनयो नार्था वा परित्याग कर इस निर्लेज तमालिकाके
साथ रहता है तो, रहे, किन्तु देवी कादम्बरी की क्या यह कथित है कि ऐसी चञ्चल दुष्ट दासी को निवारन नहीं

१. इदमस्य च । २. तालिका । ३. हचिच ‘इति’ इति पदं नावलोत्पदे । ४. जानन्वपदे,
अथैवं मन्त्रयति एवम्, अपि मन्त्रयते । ५. एवम् । ६. कश्चिनी । ७. तालिका । ८. निखयः ।

कथितैव निःस्नेहतां प्रथममेव वराकीमिमां कालिन्दीमीदृशाय दुर्विनीताय विद्वद्वाय प्रयच्छन्त्या । किमिदानीमियं करोतु, यदेतत् सापत्न्यकरणं नारीणां प्रधानं कोपकारणम्, अग्रणीविरागहेतुः; परं परिभवस्थानम् । इयमेव केवलमतिधीरा, यदनयानेन दीर्घाग्यगरिणा जातवैराग्यया विषं वा नास्वादितम्, अनलो वा नासादितः अनशनं वा नाङ्गीकृतम् । न ह्येवंविधम् अपरमस्ति योषितां लघिम्नः कारणम् । यदि चैयमीदृशोऽप्यपराधे अनुनीयमाना अनेन प्रत्यासत्तिमेष्यति । तदा धिगिमाम्, अलमनया, दूरतो वर्जनीयेयम्, अभिभव-निरास्या, । क एनां पुरालापयिष्यति, को वावलोकयिष्यति, को वास्या नाम प्रदीप्यति इत्येवमभिहितवति तस्मिन् सर्वास्ताः सह कादम्बर्याः क्रीडालापभाविताः जहसुरङ्गनाः ।

परिहासस्तु तस्य नर्मभाषितमाकर्ण्य जगाद—धूर्त ! राजपुत्र ! निपुणैयम्, न

कालिन्दीं तन्नामिकां प्रयच्छन्त्या प्रदद्याद् देव्या कादम्बर्यापि, प्रथममेव निःस्नेहता कालिन्दीं प्रति वात्सल्यशून्यता कथितैव, व्यञ्जितैव, अन्यथैनामेवंविधाय न प्रददद्देव्याशयः ।

किमिति । इयं कालिन्दी, इदानीं सम्प्रति किं करोतु परिहासं प्रति दोषं विना किं किं विद्वधाति-त्यर्थः । एतदेव समर्थयति—यदेतदिति । यद् यस्माद्धेतोः एतत् सापत्न्यकरणं तदिति शेषः, नारीणां योषितां प्रधानं मुख्यं कोपकारणं क्रोधहेतुः, अग्रणीः श्रेयान् विरागहेतुः विरक्ततायाः कारणम्, परम् अत्यन्तं परिभवस्थानं पराभवपदम् ।

इयमिति । अनया कालिन्द्या, अनेन स्वयमनुभूयमानेन, स्वामिना अवहेलिता स्त्री दुर्भंगा तस्य भावो दीर्घाग्यं तस्य गरिणा गुरुतया अतिरेकेण कारणेन, जातवैराग्यया उपपन्ननिर्वेद्या अनया कालिन्द्या विषं गरलं नास्वादितं न भक्षितम्, वा अथवा अनलोऽग्निः नासादितः न प्राप्तः तत्र न प्रविष्ट इत्यर्थः । अनशनम् अनशनेन मरणं वा नाङ्गीकृतं न स्वीकृतम् । योषितां नारीणां लघिम्नः लघुतायाः कारणं हेतुः एवंविधम् एतादृशम् अरम् अन्यत् नास्ति न विद्यते ।

यदीति । अनुनीयमाना प्रसङ्गीक्रियमाणा, अनेन शुकेन सह, प्रत्यासत्तिं पुनः सङ्गमम्, एष्यति प्राप्स्यति । इमां कालिन्दीम् । वर्जनीया त्याज्या । अभिभवेन तिरस्कारेण निरास्या दूरीकरणीया ।

कइति । एतां कालिन्दीम् आलापयिष्यति समापयिष्यति । अवलोकयिष्यति दर्शयिष्यति । क्रीडालापेन नर्मभाषणेन भाविताः सज्जाततदनुकूलगुणभावोदया इत्यर्थः, अङ्गना नार्यो जहसुः हसितवरयः ।

परिहास इति । परिहासः परिहाससंज्ञकः शुक्ः नर्मभाषितं क्रीडालापम् । निपुणा अभिज्ञेयम् ।

करती (रोकती नहीं) हैं ? अथवा देवी कादम्बरिने भी इस भाग्यहीना कालिन्दी को ऐसे दुर्विनीतत्वभावशाली सोतेके हाथमें देकर इसके प्रति अपनी निःस्नेहता (वात्सल्यहीनता) पहले से ही सूचित कर दी है । अब यह विचारी क्या करे ? क्योंकि—यह जो सपत्नी कर लिया है वह कियोंके पक्षमें क्रोध का प्रधान कारण है, गुरुतर वैराग्य उत्पन्न होने का मुख्य हेतु है, और अत्यन्त अवश का बड़ा स्थान है । यह कालिन्दी ही अत्यन्त धीरप्रकृति है, क्योंकि—इतने इतने गुरुतर (बड़े) दुर्भाग्यसे वैराग्य हो जाने पर विष-पान नहीं कर लिया, किंवा अग्निमें ही प्रवेश नहीं किया, अथवा अनशनसे आत्महत्या नहीं कर लिया । कियोंके पक्षमें लघुता का कारण इसके समान अन्य कोई नहीं है । इस प्रकारके बड़े अपराध रहने पर भी, केवल अनुनय करनेसे ही कालिन्दी यदि फिरसे इस परिहासके साथ सम्मिलित हो जाय तो इसको धिक्कार है और इसका कोई प्रयोजन नहीं है, हम सबों को दूरसे ही इसे तिरस्कारपूर्वक परित्याग कर देना उचित है । एवं उसके रहने पर कालिन्दीके साथ कौन आलाप करेगा, अथवा कौन इसके प्रति दृष्टिपात करेगा ? या कौन व्यक्ति हो इसका नाम भी लेगा ? चन्द्रापीडके इस प्रकार कहने पर कादम्बरिके सहित सब कन्याएँ, जो इस परिहासवाक्य को समझ गई थीं, वे सब आनन्दसे सिलसिला कर हँसने लगीं ।

परन्तु परिहास (शुक्), चन्द्रापीडके परिहास-वाक्य (कोमल वचन) इन कहने लगा—‘धूर्त, राज-

१. निःस्नेहता । २. क्वचिदिह ‘तत्स्विनी’ इत्यधिक पाठः समुपलभ्यते । ३. न देकम् । ४. तेन सह ।

५. अभिभवनिरास्याम्, अभिभवनिरासा । ६. भाषिताः ।

स्वयान्येन वा लोलापि प्रतारयितुं शक्यते । एषापि वुच्यत एवैतावतीर्वक्रोक्तीः, इयमपि जाना-
त्येव परिहासजल्पितानि, अस्या अपि राजकुलसम्पर्कचतुरा मतिः । विरम्यताम्, अमूमिरेषा
मुज्जङ्ग-भङ्गि-भाषितानाम्, इयमेव हि वेत्ति मञ्जुभाषिणी कालञ्च कारणञ्च प्रमाणञ्च विष-
यञ्च प्रस्तावञ्च कोपप्रसादयोः इति ।

अत्रान्तरे चागत्य कञ्चुकी महाश्वेतामवोचत्—‘आयुष्मति ! देवश्चित्ररथो देवो च
मदिरा त्वां द्रष्टुमाह्वयते’ । एवमभिहिता च गन्तुकामा ‘सखि ! चन्द्रापीडः कास्ताम्’ इति
कादम्बरीमपृच्छत् । असी तु ‘न पठ्योतमनेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानेन?’ इति मनसा विद्वस्य
प्रकाशमवदत्—‘सखि ! महाश्वेते ! किं त्वमेवमभिदधासि, दर्शनादारभ्य शरीरस्याप्यय-
मेव प्रभुः, किमुत भवनस्य विभवस्य परिजनस्य वा, यत्रास्मै रोचते प्रियसखीहृदयाय वा,
तत्रायमास्ताम्’ इति । तच्छ्रुत्वा महाश्वेतावदत्—‘अत्रैव त्वत्प्रासादसमीपवर्तिनि प्रमदवने

अन्येन स्वदृश्यतिरिक्तपुंसा, लोलापि चञ्चलापि नारीत्वेन अगनीरनुदिरपि प्रतारयितुं वञ्चयितुं न शक्यते
न पार्यते । वक्रोक्तीः कूटकथाः वञ्जनवचनानि । परिहासजल्पितानि परिहासभाषितानि । राजकुले राज-
वंशे यः सम्पर्कः सम्बन्धः तेन चतुरा विदग्धाः । एषा सारिका, मुज्जङ्गा अग्रगण्याः तेषां भङ्गिभाषितानि
प्रतारणवचनानि तेषाम्, अमूमिः अपात्रम् । मञ्जुभाषिणी मनोज्ञालापिनी इयमेव हि कोपप्रसादयोः
क्रोधप्रसन्नतयोः कालं समयम्, कारणं हेतुम्, प्रमाणम् इत्येताम्, विषयं देशम्, प्रस्तावम् अवसरञ्च
वेत्ति जानाति ।

अत्रेति । अत्रान्तरे, अस्मिन् समये । देवः पूज्यः चित्ररथः तत्संज्ञको राजा । आह्वयते आकारयति ।
एवमभिहिता अनेन प्रकारेणोक्ता च महाश्वेतेति शेषः । कास्तां क्व तिष्ठतु । असी कादम्बरी । अनेकम्
अधिकतरं यत् स्त्रीहृदयसहस्रं नारीचित्तसमूहः तदेव अवस्थानम् अवस्थिर्यहं स्थानं तेन किं न पश्यामि ?
अर्थात् हृदयसहस्ररूपं स्थानमस्य किं न यथेष्टं जानामि काङ्क्ष, येन स्थिर्यर्थमन्यस्थानान्तेषां
विधीयत इत्याशयः । अभिदधासि कथयसि । अयं राजपुत्र एव प्रभुः स्वामी, सौजन्येन स्वाधीनविधा-
नादिति बाह्याभिप्रायः, चिरकालेन प्राग्नेश्वरविधानादित्यान्तरिकाभिप्रायः । अनेन स्वेतापि निरति-
शयसौजन्यं ध्वनितम् । विमदस्य वित्तसम्पत्तेः । यत्र यस्मिन् स्थाने अवस्थानं कर्तुं, अस्मै राज-
पुत्राय रोचते अभिप्रेति, प्रियसहयास्त्वव हृदयाय चेतसे वा रोचते, तत्र तस्मिन् स्थाने अयं राजपुत्रः
प्रास्ताम् तिष्ठतु ।

तच्छ्रुत्वेति । त्वत्प्रासादसमीपवर्तिनि भवत्सौधनिकटस्थायिनि प्रमदवने अन्तःपुरोपवने क्रीडापर्व-

भुज ! यह बहुत चतुर है । अतएव चञ्चल होने पर नी; तुम अथवा अन्य कोई व्यक्ति इत्की प्रतारण करने
(धोखा देने) में समर्थ नहीं हो सकते, क्योंकि—यह भी इन समस्त व्यङ्ग्योक्तियों (चतुर भाषणों) को अवश्य
ही समझती है, यह भी परिहास भाषण करना जानती ही है, एवं राजकुलमें सम्पर्क रहनेसे इत्की बुद्धि भी
समस्त विषयोंमें निपुण है, इसलिये अब तुम चुप रहो, यह नागरिकोंके व्यङ्ग्योक्तियों का पात्र नहीं (अर्थात् इसपर
कुछ प्रभाव नहीं पड़ेगा) और मञ्जुभाषिणी यह सारिका भी वित्तसे ओष होता है, अथवा वित्तसे प्रसन्नता उत्पन्न
होती है—इत्का अवसर, कारण, परिमाण, स्थान और प्रसन्न—इन सबों को ही जानती है ।

इत बीचमें कञ्चुकीने आकर महाश्वेतासे कहा—‘आयुष्मति ! महाराज चित्ररथ एवं महारानी मदिरा
आपको देखनेके लिए बुलाती हैं’ यह समाचार कहने पर वहाँ जानेकी अनिवार्यसे उत्तने कादम्बरीसे पूछा—‘सखि !
चन्द्रापीड कहाँ ठहरेंगे ?’ तब कादम्बरी हँस कर मन ही मन कहने लगी—‘असत्य कियोंके हृदयस्थी स्थान
उनके रहने के लिए पर्याप्त नहीं है ?’ उत्तने बाद कादम्बरीने प्रकट रूपसे कहा—‘सखि महाश्वेते ! तुम इस
प्रकार क्यों कहती हो ? जबते दर्शन हुए तबते ये अपने सौजन्य गुणसे मेरे शरीरके भी प्रभु हो गए हैं, तो फिर
एह (भवन), सम्पत्ति और परिजन की तो बात ही क्या है अतएव वित्त स्थानमें इत्की अभिदधि हो कथवा तुम्हें
जिस स्थानमें अनिमित्त हो वहाँ ही ये सुखते रहें ।’ यह हुन कर महाश्वेतासे कहा—‘तब तो तुम्हारी कृपालिका

१. ननु पर्याप्तमेवानेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानमनेन । २. ‘‘शरीरस्याहं न विदुः किमुत भवनस्य परि-
जनस्य वा । यत्रास्मी रोचते’’ । ३. महाश्वेता तदत्रैव च ।

क्रीडापर्वतकमणिवेश्मन्यास्ताम्' इत्यभिधाय गन्धर्वराजं द्रष्टुं ययौ । चन्द्रापीडोऽपि तथैव सह निर्गत्य विनोदनाय^१ वीणावादिनीभिश्च वेणुवाद्यनिपुणाभिश्च गीतकलाकुशलाभिश्च दुरोदर-क्रीडारागिणीभिश्च अष्टापदपरिचयचतुराभिश्च चित्रकर्मकृतश्रमाभिश्च सुभाषितपाठिकाभिश्च कादम्बरीसमादिष्ट-प्रतीहारी-प्रेषिताभिः कन्याभिरनुगम्यमानः पूर्वदृष्टेन केयूरकणोपदिश्य-मानमार्गः क्रीडापर्वतमणिमन्दिरं मगात् ।

गते च तस्मिन् गन्धर्वराजपुत्री विसर्ज्य सकलं सखीजनं परिजनञ्च परिमित-परिचारिकाभिरनुगम्यमाना प्रसादमारुरोह । तत्र च शयनीये निपत्य दूर-स्थिताभिर्विनयनिभृ-ताभिः परिचारिकाभिर्विनोद्यमानः कुतोऽपि प्रत्यागतचेतना चैकाकिनी तस्मिन् काले 'चपले ! किमिदमारब्धम्' इति निगृहीतेव लज्जया, 'गन्धर्वराजपुत्रि ! कथमेतद् युक्तम् ?' इत्युपालब्धेव विनयेन, 'अयमसावव्युत्पन्नो बालभावः क गतः' इत्युपहसितं व मुग्धतया,

तत्स्य खेलार्थगिरेः मणिवेश्मनि रत्ननिर्मितगृहे आस्ताम् । ययौ गतवती । तथैव महाश्वेतयैव सह निर्गत्य बहिरेश्य । वीणावादिन्यो बह्वकीवादिन्यः ताभिः वेणुवादिन्यः वंशीवादिन्यः तामिश्च एवं गीतकला-कुशलाभिः गानविज्ञानदत्ताभिः, दुष्टम् आसमन्तात् उदरम् अभ्यन्तरं यस्य तद्दुरोदरं द्युतं तत्क्रीडायां तत्खेलायां रागिणीभिः अभिरुचियुक्ताभिः अष्टौ अष्टौ पदान्यस्येति अष्टापदं शारिफलम् 'अष्टनः संशयान्' (६।३।१२५) इति सूत्रेण दीर्घः । तस्य परिचये विज्ञाने चतुराभिर्दत्ताभिः । 'अष्टापदोऽस्त्री कनके शारीणां फलक्रेऽपि च' इति मेदिनी । चित्रकर्मसु आलेख्यक्रियासु कुतो विहितः श्रमः शिष्यायै आयासो यामिस्ताभिः । सुभाषितपाठिकाभिश्च सूक्तपाठविधायिनीभिश्च, कादम्बर्या समादिष्टा आज्ञसा या प्रतीहारी द्वारपालिका तथा प्रेषिताभिः प्रेरिताभिः कन्याभिः अनूढाभिः अनुव्रज्यमानश्चन्द्रापीडः । उपदिश्यमान-मार्गः प्रदर्श्यमानपथः । अगात् गत्वान् ।

गत इति । गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी, सकलं समस्तं सखीजनं सहचरीवर्गं परिजनं परिचारिकावर्गं च विसर्ज्य स्वस्थानं गम्यतामिरयादिश्य परिमितपरिचारिकाभिः अत्यल्पपरिजनेः अनुगम्यमाना अनुव्रज्यमाना । आरुरोह आरूढवती । शयनीये शय्यायां निपत्य स्रस्तशरीरा सती स्थिता, दूरस्थ-ताभिः दविष्टदेशावस्थायिनीभिः विनयेन शिष्टव्यवहारेण निभृताभिः तूष्णीम्भूताभिः परिचारिकाभिः परि-जनैः विनोद्यमानः विनोदविषयीक्रियमाणः । प्रत्यागता पुनरुपस्थितिः चेतना चैतन्यं यस्याः सा, चन्द्रा-पीडावलोकनसमये मोह एवासीदित्याशयः । चपले चञ्चले कादम्बरी ! इदं किमारब्धं प्रस्तुतमिति लज्जया प्रपया निगृहीतेव निर्यातितेव । एतत् पूर्वोक्तं कथं न्याय्यं युक्तमिति विनयेन शिष्टाचारेण उपालब्धेव तिरस्कृतेव । अयमसौ सोऽयमिष्टार्थः, अत्युत्पन्नः 'अशोधः, यौवनकालिकशृङ्गारविषयकमावानमिष्टः, बालभावः शिशुप्रकृतिस्तव क गता इति मुग्धतया अभिनवायातेन मुग्धाभिधनायिकाविशेषभावेन उपहसितेव हास्यविषयीकृतेव बालस्वभावस्य मुग्धाभावेन निरासादित्याशयः । मुग्धास्वरूपं साहित्यदर्पण-

(महल) के समीपवर्ती इस प्रमद-वनमें क्रीडा-पर्वतके मणि-मन्दिर पर ये ठहरे । यों कह कर गन्धर्वराजको देखनेके लिए (अर्थात् उनसे मिलनेके लिए) चली गई । चन्द्रापीड भी उसके ही साथ बाहर निकला और उसके चित्तके विनोदके लिए कादम्बरीके आदेशसे प्रतीहारीद्वारा भेजी गई—वीणा बजाने वाली, वंशी बजानेमें निपुण, संगीत-कला (गानविद्या) में दक्ष, द्यूतक्रीडा करनेमें अनुरक्त, शतरथमें सुचतुर, चित्रकार्यमें श्रम करने वाली, एवं सुन्दर प्रबन्ध (सुभाषित) पाठ करनेमें निपुण कितनी ही कन्याओंके साथ, पूर्वपरिचित तथा केयूरकके द्वारा बताए हुए मार्गसे क्रीडापर्वतस्थ मणि-मन्दिरमें गया ।

चन्द्रापीडके चले जाने पर (तत्काल ही) कादम्बरी सब सखीजन और परिजनको विदाकर केवल थोड़ी सी आसियोंको लेकर अट्टालिका (महल) पर चली । वहाँ जाकर पलङ्ग पर लेट गई और विनयवती परिचारिकाएँ निःशब्द दूर खड़ी होकर उसका कुछ कुछ चित्त-विनोदन करने लगीं । किन्तु वह अकेली, उस समयमें—चञ्चले ! यह तुम क्या आरम्भ की हो ? यों कहकर लज्जा मानो उसको यातना देती हो—गन्धर्वराजकन्ये ! ऐसा कार्य क्या तेरे योग्य है ?" यों कह कर विनय मानो उसका तिरस्कार करता हो—'तुम्हारा वह शृङ्गाररसानभिष्ट

१. तथा सहैव । २. विनोदार्थ । ३. दुरोदरेत्यारम्भ पाठिकाभिश्चेत्यन्तं यावत् पाठः दक्षिण इत्यनेन । ४. गृहम् । ५. सकलसखीजनञ्च । ६. ततः । ७. अदूरम् । ८. विधूताभिः । ९. परिचयचतुराभिरुपास्यमानाभिः ।

‘स्वैरिणि ! मा कुरु यथेष्टमेकाकिन्यविनयम्’ इत्यामन्त्रितेव कुमारभावेन, ‘भीरु ! नायं कुल-
कन्यकानां क्रमः’ इति गर्हितेव महत्त्वेन, ‘दुर्विनीते ! रक्षाविनयम्’ इति तर्जितेवाचारेण,
‘मूढे ! मदनेन लघुतां नीतासि’ इत्यनुशासितेवाभिजात्येन, ‘कुतस्तवेयं तरलहृदयता’ इति
धिककृतेव घैर्येण, ‘स्वच्छन्दचारिणि ! अप्रमाणीकृताहं त्वया’ इति निन्दितेव कुलस्थित्या,
अतिगुर्वी लज्जामुवाह ।

समचिन्तयच्चैवम्—‘अगणितसर्वशङ्कयां तरलहृदयतां दर्शयन्त्या अद्यमया किं कृतमिदं
मोहान्धया तथाहि, अदृष्टपूर्वोऽयमिति साहसिकया^१ मया न शङ्कितम् । लघुहृदयां मां लोकैः
कलयिष्यतीति निर्हीकया नाकलितम् । कास्य चित्तवृत्तिरिति मूढया^२ न परीक्षितम् । दर्शना-
नुकूलाहमस्य नेति वा तरलया न कृतो विचारक्रमः । प्रत्याख्यानवैलक्ष्यानं भीतम्, गुरुज-

‘प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारो रतौ वामा । कथिता सृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥’ इति ।

हे स्वैरिणि स्वच्छन्दविहारिणि ! अविनयम् अशिष्टाचरणम्, नायकेन साकमशिष्टाचारं विधातुं
शक्नोषि न तत्र क्षतिरिति सूचयितुम् ‘एकाकिनी’ इति पदमुपात्तमित्यवधेयम् । कुमारभावेन कन्यका-
दशया आमन्त्रितेव आमन्त्रणपूर्वकं शिचितेव । कुलकन्यकानां कुलकुमारिकाणां क्रमो रीतिः, महत्त्वेन
औदार्येण गर्हितेव निन्दितेव । अविनयम् अशिष्टाचरणं रक्ष अवरोधय इति आचारेण साधुव्यवहारेण
तर्जितेव ताडितेव । मूढे हिताहितप्रज्ञाशून्ये ! लघुतां तुच्छतां नीतासि प्रापितासि । आभिजात्येन कौली-
न्येन अनुशासितेव पाठितेव । तरलहृदयता चपलचित्तता । अहं कुलमर्यादा अप्रमाणीकृता अवहेलिता ।
कुलस्थित्या कुलमर्यादया निन्दितेव गर्हितेव, अतिगुर्वीम् अतिमहतीं लज्जां त्रपाम् उवाह धारयामास ।

समेति । समचिन्तयत् अध्यायत् । न गणिता संख्याकृता सर्वेभ्यो जनकादिभ्यः शङ्का सन्देहो
यया तथा । दर्शयन्त्या प्रकटयन्त्या । मोहान्धया अज्ञानान्धया ।

उपपादयति—तथाहीति । साहसिकया हठकारिण्या अविचार्यविधायिन्येत्यर्थः । अयं कुमारः
अदृष्टपूर्वः अनवलोकितपूर्वः इति न शङ्कितम् अनवलोकितपूर्वत्वेन प्रकृतिपरिचयाभावात् वञ्चितुमपि
समर्थो भविष्यतीति न चिन्तितमित्यर्थः^३ लघुहृदयां तुच्छचित्तां कलयिष्यति प्रतिपादयिष्यति इति
निर्हीकया निस्त्रपया मया नाकलितं न विभावितम् । का किंस्वरूपा अस्य कुमारस्य चित्तवृत्तिर्मनो-
व्यापारः । दर्शनानुकूला अवलोकनसुभगा । तरलया चञ्चलया । विचारस्य विवेचनस्य क्रमः परम्परा न
कृतो विहितः ।

प्रत्येति । प्रत्याख्यानेन कुमारद्वारा मत्प्रणयप्रतिपेधेन यद्वैलक्ष्यं विह्वलीभावस्तस्मात् गुरुजनात्

वाल-भाव कहाँ गया ?’ यों कहकर मुग्धता मानो उसकी हँसी करती हो—‘हे स्वेच्छाचारिणि ! तुम केवल अपनी
इच्छाके अनुसार अशिष्ट व्यवहार मत कर’ यों सम्बोधनपूर्वक कहकर कन्यावस्था मानो उसे उपदेश
देती हो—‘अरे भीरु ! यह कुलीनकन्याओंकी रीति नहीं’ यों कहकर औदार्य मानो निन्दा करता हो—‘दुर्विनीते !
अपने अशिष्ट व्यवहारका निवारण करो’ यों कहकर आचार मानो भर्त्सना करना (फटकारता) हो—‘अरी
मूढे ! कामदेवने तुझमें लघुता (हलकापना) लाकर तुच्छ कर दिया है’ यों कहकर मानो कुलीनता शासन
करती हो—‘तुम्हारी यह चपलता कहाँसे आई’ यों कहकर पैर्य मानो धिक्कार देता हो—‘हे स्वच्छन्दचारिणि !
मैंने तुझे अवहेलना की’ यों कहकर मानो वंशमर्यादा निन्दा करती हो—‘यों न समझमें आता कि कहाँसे इस
प्रकारकी चेतना आनेसे अत्यधिक लज्जानुभव करने लगी ।

उसके बाद वह इस प्रकार चिन्ता करने लगी कि—मैंने आज हताश और मोहान्ध होकर, समस्त
आशङ्काओंकी गणना न कर, मनकी चञ्चलता प्रकट कर यह क्या किया ? मेरी और उनकी यह पहली ही भेंट
थी—इसभी भी मैंने हृदयार्पण-रूप साहस करनेमें कुछ शङ्का नहीं की; ‘लोग मेरे मनकी चञ्चल बतलावेंगे’
यह भी मैं निर्लज्जताके कारण विवेचना नहीं कर सकी; ‘इनकी चित्तवृत्ति कैसी है’ उसकी भी मूढता होनेके
कारण परीक्षा नहीं कर सकी, ‘मैं इनके दर्शन योग्य हूँ या नहीं’ चञ्चलतावश इसकी भी मैं विवेचना नहीं कर
सकी; उनके अस्वीकार कर देने पर एक बार जो आकुलता होगी उसका भी भय नहीं किया, गुरुजनसे भी

१. मूढ ! निगृह्यतां मदनेन । २. लघुता नीतासि मदनेनेति शायितेव । ३. तरलता । ४. अगणितसर्व-
शङ्का । ५. मोहान्धया हताशया । ६. साहसिकनया । ७. अयं । ८. मया ।

नात्र त्रस्तम्, लोकापवादान्नोद्विग्नम्, तथा च महाश्वेतातिदुःखितेति^१ निर्दाक्षिण्यं नापेक्षितम्, आसन्नवर्त्तिसखीजनोऽप्युपलक्ष्यतीति मन्दया न लक्षितम्, पार्श्वस्थितः परिजनः पश्यतीति नष्टचेतनया न दृष्टम् । स्थूलबुद्धयोऽपि तादृशी विनयच्युतिं विभावयेयुः, किमुता-नुभूतमदनवृत्तान्ता महाश्वेता सकलकलाकुशलाः सख्यो वा राजकुलसञ्चारचतुरो वा नित्यमिङ्गितजः परिजनः । ईदृशेष्वतिनिपुणतरदृष्टयोऽन्तःपुरदास्यः । सर्वथा हतास्मि मन्दपुण्या, मरणं मेऽद्य श्रेयो न लज्जाकरं जीवितम् । श्रुत्वैतं वृत्तान्तं किं वच्येत्यन्वा, तातो वा, गन्धर्वलोको वा । किं करोमि, कोऽत्र प्रतीकारः, केनोपायेन स्खलितमिदं प्रच्छादयामि, कस्य वा चापलमिदमेतेषां दुर्विनीतानामिन्द्रियाणां कथयामि, क वानेन दम्बहृदयेन पञ्चबाणेन न खलु जानामि गृहीता गच्छामि^२ । तथा महाश्वेताव्यतिकरेण प्रतिज्ञा कृता प्रियसखीनां पुरो

पूज्यवर्गा न त्रस्तं न भीतम् । लोकापवादाज्जनप्रवादान् नोद्विग्नं नोद्वेगः प्राप्तः । तथा च अपि च । अतिदुःखिता नितान्तश्लेषिता पतिवियोगादित्याशयः । निर्गतं निःसृतं दाक्षिण्यम् औदार्यं यस्यां सा तयैवंभूतया मया । 'सशोकायां महाश्वेतायां नाहं स्वस्य पाणिं ग्राहयिष्यामि' इति पूर्वप्रतिश्रुतेन यदौदार्यं समुत्पन्नं सम्प्रति पाणिग्राहणे तु तद्विपरीत इत्याशयः । आसन्नवर्त्तिसखीजनोऽपि निकटस्यासि-सहचरीगणोऽपि उपलक्ष्यति ज्ञास्यति भविष्यति वर्तमानता । मन्दया मूढया मया । लक्षितं ज्ञातम् । नष्टचेतनया विलुप्तविवेकवैयर्थ्यः ।

स्थूलेति । स्थूलबुद्धयोऽपि मन्दमतयोऽपि विनयच्युतिं सम धैर्यस्खलनमित्यर्थः विभावयेयुः जानीयेयुः । अनुभूतमदनवृत्तान्ता अनुभवविषयीकृतकामोदन्ता । राजकुलसञ्चारचतुरः राजकुलसञ्चार-निपुणः, इङ्गितं हृदयाभिप्रायघोतककटाक्षादिशरीरव्यापारं जानातीति सः । परिजनः परिचारकगणः । इहार्थापत्तिरलङ्कारः ।

ईदृशेष्विति । अन्तःपुरदास्यः अवरोधसेवाकारिण्यः, ईदृशेषु पूर्वविधेषु प्रणयव्यापारेषु, अतिनिपुणतरा प्रकृतभावं प्रत्यापयितुं नितान्तकुशला दृष्टियां ताः । अतएव ता अपि तं समाभिप्रायं ज्ञातवत्येवमस्याशयः ।

सर्वेति । मन्दपुण्या पापिनीत्यर्थः । गन्धर्वलोकः स्वजनवर्गो वचयति कथयिष्यति । स्खलितं धैर्यच्युतिम्, प्रच्छादयामि गोपयामीत्यर्थः । दुर्विनीतानाम् अनुचिताचरणविधायिनाम् इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां कारणानाम् । दम्बं हृदयं येन तेन अनेन पञ्चबाणेन कामेन गृहीता आविष्टा, क्व गच्छामि कुत्र गजामि, इति न खलु जानामीति सम्बन्धः । इह त्रिपादभावस्य वितर्कनामा भावोऽङ्गमिति प्रेयोनामालङ्कारः । न च 'न खलु जानामि' इति वाक्यस्य वाक्यान्तरे प्रवेशेन गमितस्वदोषः आपद्यत इति वाच्यम्, विच्छिन्तिविशेषस्य प्रकाशनत्वेन 'गमितस्व' गुणः क्वापि' इति दर्पणोक्तदिशा गुणस्वयैव जायमानत्वात् ।

तथेति । महाश्वेताया व्यतिकरः सहचरीस्वसम्बन्धस्तेन, तथा 'महाश्वेतायां सशोकायां नाहं स्वस्य पाणिं ग्राहयिष्यामि' इत्येवंरूपा प्रतिज्ञा कृता विहिता । प्रियसखीनां प्रियसहचरीणां पुर अप्रतोऽपि तथा

मय न हुआ एवं लोकापवादकी भी आशङ्का न किया । और महाश्वेता अत्यन्त दुःखी होकर समय व्यतीत करती है औदार्य-रहित होनेसे उसकी भी अपेक्षा नहीं की, एवं समीपवर्ती सखियों भी देखनी होंगी मूढतावश न इसकी भी समझ न सकी; एवं पार्श्ववर्ती परिजन जो देखते होंगे, चैतन्यलोप हो जानेके कारण मैं उसकी भी देख न सकी, जिनकी बुद्धि स्थूल है वे भी मेरी इस धैर्यच्युतिकी जब समझ लेंगे तब फिर अपने मदन-वृत्तान्तका अनुभव करनेवाली महाश्वेता, समस्त कला-विद्याओंमें निपुण सखिया एवं सर्वदा राजकुलमें विचरण करनेके कारण समस्त विषयोंमें सुचतुर दासियोंकी तो बात ही क्या है? विशेषतः अन्तःपुरस्थ दासियोंकी दृष्टि, ऐसी घटनाओंमें और भी निपुण होती है । मुझमें पुण्य थोड़े हैं जिससे मैं सब प्रकारसे ही मारी गई हूँ । ऐसे लज्जाकर जीवन-धारणकी अपेक्षा आज मरना ही श्रेयस्कार है, क्योंकि—इस वृत्तान्तकी सुनकर पिता-माता और गन्धर्व लोग क्या कहेंगे? इस समय मैं क्या करूँ? इसका क्या प्रतीकार है? किस उपायसे अपने इस दोषका गोपन करूँ, अथवा किसीके समीप अपनी इस दुर्विनीत इन्द्रियोंकी चपलता कहूँ? हृदयदाहकारी इस कन्दर्पद्वारा वशीभूत हुए मैं कहीं जाऊँ यह समझमें नहीं आता । महाश्वेताके साथ सत्यके रहनेसे मैं उस प्रकारकी प्रतिज्ञा की थी, प्रिय सखियोंके

१. दुःखितेति । २. दाक्षिण्यया । ३. निपुणदृष्टय । ४. श्रुत्वंतद्वृत्तान्तं । ५. दम्बहृदयेन गृहीता गच्छामि, दम्बहृदया पञ्चबाणेन गच्छामि ।

मन्त्रितम्, तथा च कैयूरकस्य हस्ते सन्दिष्टम् । न खलु जानामि मन्दभागिनी शठविधिना वा, उत्सन्नमन्मथेन वा, पूर्वकृतापुण्यसञ्चयेन वा, मृत्युहृतकेन वा, अन्येन वा केनाप्ययमानीतो मम विप्रलम्भकश्चन्द्रापीडः । कोऽपि वा न कदाचिद् दृष्टो नानुमूतो न श्रुतो न चिन्तितो नोत्प्रेक्षितो मां विदम्बयितुमुपागतः, यस्य दर्शनमात्रेणैव संयम्य दत्तेवेन्द्रियैः, शरपञ्चरे निक्षिप्य समर्पितेव मन्मथेन, दासीकृत्यापनीतेवानुरागेण, गृहीतगुणपणेन विक्रीतेव हृदयेन, उपकरणभूतास्मि । न मे कार्यतेन चपलेनेति क्षणमिव सङ्कल्पमकरोत् । कृतसङ्कल्पा च, अन्तर्गतेन 'मिथ्याविनीते ! यदि मया न कृत्यम्, एष गच्छामि' इति हृदयोत्कम्पचलितेन परिहसितेव चन्द्रापीडेन, तत्परित्यागसङ्कल्प-समकालप्रस्थितेन कण्ठलग्नेन पृष्ठेव जीवितेन,

तत्प्रतिज्ञावत् मन्त्रितम् अभिहितम् । अपि च कैयूरकस्य हस्ते पानौ तथा सन्दिष्टं महारवेतासनीपे प्रतिज्ञानुरूपं सन्देशवचनं प्रेषितम् । सम्प्रति पाणिग्राहणे तु सर्वत्रालीकमापित्वप्रसङ्गः त्रपातिशय-श्रेत्याशयः ।

न हत्विति । जानानि जाकलामि । उत्सन्नमन्मथेन मदनहृतकेनेत्यर्थः । पूर्वकृतः प्राग्विहितो वा अपुण्यसञ्चयः दुष्कृतसमूहः तेन । मृत्युहृतकेन दुष्टप्रकृतिना यमेन, येनैवदवलोकनेन यया मन् प्राग-त्याग एव सम्भावयिष्यत इत्याशयः । विप्रलम्भको वञ्चकश्चन्द्रापीड जानीतः प्रापितः ।

कोऽपीति । चिन्तितो ध्यातः, नोत्प्रेक्षितः प्रागसम्भावितः । कोऽपि वा अनिर्वचनीयः पुरुषः । विदम्बयितुं कदर्थनां आशयितुम्, उपागतः प्राप्तः । इन्द्रियैश्चित्तादिभिः संयम्य बद्ध्वा दत्तेव चन्द्रापी-डाय समर्पितेव । अनुरागेण प्रेम्णा दासीकृत्य परिजनीकृत्य उपनीतेव प्रापितेव । गृहीता आसा गुणाः चन्द्रापीडस्य सौन्दर्यादय एव यणा मृत्यानि येन तेन हृदयेन चित्तेन विक्रीतेव विक्रीयीकृतेव जतएव यस्य उपकरणीभूतास्मि विक्रीयद्रव्यीभूतास्मि ।

इह दत्तेव, समर्पितेव उपनीतेव, इत्येतेषु सर्वत्र क्रियोपेक्षालङ्कारः । तथा 'विक्रीतेव' इत्यत्र परि-वृत्तिः क्रियोपेक्षा वेलुमयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

न मे इति । चपलेन चञ्चलेन तेन कुमारेण मे मम कार्यं प्रयोजनं न विद्यते, इति सङ्कल्पं मनोरथं क्षणमिव जगसदृशम् अकरोत् स्पष्टात् । कृतसङ्कल्पा विहितमनोरथा । अन्तर्गतेन भावभावदृष्टदय-वर्तिना, हृदयस्य गन्धर्वराजपुत्र्या एव चित्तस्य य उत्कम्पः चन्द्रापीडगमनमयाञ्जितान्तकम्पनं तेन चलिताः चित्ताव प्रस्थिताः । वृक्षकम्पनेन यया तत्रत्यः पद्मी सन्निष्टते तद्गदित्याशयः, तेन तादृशेन चन्द्रा-पीडेन हे मिथ्याविनीते अलीकनिष्ठाचारवति कादम्बरी ! यदि चेत् मया चन्द्रापीडेन तव कृत्यं प्रयोजनं न विद्यते, तदा (तर्हि) एषः अहं गच्छामि ब्रजामि' इत्यभिधाय परिहसितेव कृतहास्येव । बिभे मां शाठं स्थापयसि वयं च सङ्कल्पयसि 'तेन चञ्चलेन न मे प्रयोजनम्' इति परिहासः सम्भवत्य-

सनीपनें नी उच प्रकार कह दी थी, और कैयूरक द्वारा नी मैंने उच प्रकारका सन्देश भेज दिया था; किन्तु तुम मन्दभागिनीके समझने नहीं आया कि मुझे प्रदत्तक- (छलनेवाले) चन्द्रापीडको मेरे निकट धूर्त विवादा से लाया, या मदन कथवा पूर्वजन्मकृत पापसमूह, किंवा मेरी मृत्यु कथवा अन्य कोई दूसरा से लाया ! किन्तु मैंने पहले कभी नहीं देखा था, किन्तु मुझे अनुभव नहीं था, किन्तु नाम नी मैंने नहीं सुना था, किन्तु चिन्तन भी नहीं किया था, किंवा विनयी सम्भावना भी नहीं की थी, ऐसे कोई अनिर्वचनीय व्यक्ति मुझे प्रदत्तक करनेके लिए लाया है, विनके केवल देखनेसे ही मेरी इन्द्रियोंने मानां मुझे बौध्दर उनके दान कर दिया है, अपने शरमय पिबरनें बालकर कानदेवने मानां मुझे समर्पण कर दिया है; दासी बनाकरके अनुराग मानां मुझे स्पर्श दे दिया है; और हृदयने उनके उग्ररूप मूल्यग्रहण करके मानां मुझे बंध दिया है; इस प्रकार मैं उन्हीं को उपहार-स्पर्शवाकां सानमी हो गई हूँ; जो हो जबमुझे उन चपल-स्वभाव कुमारके कुछ भी प्रयोजन नहीं है; ऐसा मन-ही मन संकल्प करने, कुछ देर तक किया तत्काल ही—मिथ्याविनीते ! 'यदि मुझे मेरा कोई प्रयोजन नहीं है तो ले यह मैं चला' इस प्रकार, हृदय कानेसे चलायमान हुए हृदयस्पर्श चन्द्रापीडेने मानां उच्छ्वासा उपहास किया हो । उनके परित्यागके सङ्कल्पके समर्थन ही बाहर प्रत्यान करनेके लिए

१. कैयूरकहस्ते । २. उत्सन्नमन्मथेन । ३. दर्शनमात्रकेनैव । ४. गृहीतमूल्येन गुणपणेन, गुणपणेन । ५. अशरणीभूतास्मि ।

‘अविशेषज्ञे ! पुनरपि प्रक्षालितलोचनया दृश्यतामसौ जनः प्रत्याख्यानयोग्यो न वेति तत्कालागतेनाभिहितेव वाप्येण, अपनयामि ते सहासुभिर्धैर्यावल्लेप’मिति निर्भर्त्सितेव मनो-
भुवा, पुनरपि तथैव चन्द्रापीडामिमुखहृदया बभूव ।

तदेवमस्तमितप्रतिसमाधानवर्त्तावलात् प्रेमावेशेनास्वतन्त्रीकृता परवशेवोत्थाय जालवातायनेन तमेव क्रीडापर्वतम् अवलोकयन्त्यतिष्ठत् । तत्रस्था च सा तमानन्दजल-
व्यवधानोद्धिग्नेव स्मृत्या ददर्श, न चक्षुषा । अङ्गुलीगलितस्वेदपरामर्शभीतेव चिन्तया लिलेख, न चित्रतूलिकया । रोमाञ्चतिरोधानशङ्कितेव हृदयेनालिलिङ्ग, न वक्षसा ।

वेत्याशयः । इह क्रियोपेक्षा । तस्य चन्द्रापीडस्य परित्यागसङ्कल्पसमकाले प्रस्थितेन शरीरं परित्यज्य
गलितेन, अतएव कण्ठलग्नेन गललगेन जीवितेन जीवनेन, पृष्टेव ‘अहमपि ब्रजामि’ इत्यामन्त्रितेव ।
अपरोऽपि गमनाभिलाषो द्रवितः कण्ठमारिलिप्य निजप्रयाणं पृच्छति । इहाप्युक्तालङ्कारः, तेन च चन्द्रा-
पीडपरित्यागे जीवितमपि उज्झितं स्यादित्यनुरागस्य चरमावस्था प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।
तत्काले चन्द्रापीडपरित्यागसङ्कल्पविधानरूपेण आगतेन शोकोद्रमात्पकटीभूतेन वाप्येण नयनान्मुना
हे अविशेषज्ञे तारतम्यापरिचिते गन्धर्वराजपुत्रि ! त्वया मद्वारा प्रक्षालितलोचनया धीतनेत्रया सत्या
पुनरपि भूयोऽपि दृश्यताम् अवलोक्यतां यत् असौ जनश्चन्द्रापीडस्तव प्रत्याख्यानयोग्यो निराकरणोचितो
न वा’ इति अभिहितेव कथितेव । उक्तालङ्कारः, तेन च निराकरणायोग्य इति व्यज्यते इत्यलङ्कारेण
वस्तुध्वनिः । तथा मनोभुवा कामेन ‘ते तव असुभिः प्राणैः सह धैर्यावल्लेपं, न मे प्रयोजनं तेन चञ्चलेन,
इति धैर्यगर्वम् अपनयामि दूरीकरोमि’ इति निर्भर्त्सितेव अधिचिन्तितेव । उक्तालङ्कारः, तेन च तत्काले
धैर्यलोपः जीवनगमनोपक्रमश्च समुत्पन्न इति ध्वन्यत इति प्राग्वदेव ध्वनिः । अतएव तथैव प्राग्वदेव
पुनरपि भूयोऽपि चन्द्रापीडामिमुखं तदाकाङ्क्षि हृदयं चेतो यस्याः सा तथोक्ता बभूव जाता ।

तदेवमिति । एवम् अनेन विधिना अस्तमितं विलुप्तं प्रतिसमाधानं धैर्यावलम्बनं तद्रूपं बलं सामर्थ्यं
यस्याः सा तथोक्ता कादम्बरी, प्रेमावेशेन प्रीत्यतिशयेन बलात् हठात् अस्वतन्त्रीकृता अस्वाधीनी-
कृता, अतएव परवशेव पराधीनेव । जालवातायनेन जालगवाचेण तमेव क्रीडापर्वतकं चन्द्रापीड-
विभ्रामस्थानम् अवलोकयन्ती पश्यन्ती अतिष्ठत् आसीत् । इह ‘परवशेव’ इत्यत्र गुणोपेक्षालङ्कारः ।

तत्रत्येति । आनन्दजलेन नयनेनावलोकने प्रम दाश्रपातेन यद् व्यवधानं तिरोधानं तस्मात् उद्धि-
ग्नेव उद्देगं प्राप्तेव सती, स्मृत्या स्मरणेन तं चन्द्रापीडं ददर्श बुबोध, न तु चक्षुषा नयनेन ।

इह क्रियोपेक्षालङ्कारः शाब्दी परिसंख्यालङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अङ्गुलीति । पाणिगृहीतया चित्रतूलिकया चित्रणे, अङ्गुलिभ्यः करशास्त्राभ्यां गलितैः स्यन्दितैः
स्वेदैर्धर्मैः यः परामर्शः सम्बन्धस्तेनान्यथाभाव इति तात्पर्यम् तस्माद् भीतेव त्रस्तेव सती, चिन्तया
भ्यानेन लिलेख हृदये चन्द्रापीडं चित्रयामास, चित्रतूलिकया । उक्तालङ्कारः ।

रोमाञ्चेति । उरःस्थलेन वक्षःस्थलेन आलिङ्गने, रोमाञ्चैः पुलक्यैश्च तिरोधानं व्यवधानं तस्माद्
शङ्कितेव सञ्जातशङ्केव सती; हृदयेन चेतसा चन्द्रापीडम् आलिङ्ग आश्लेषं कृतवती, न तु वक्षसा
उरसा । प्राग्वदलङ्कारः ।

उत्सके प्राग्ने कण्ठ पर आकर नानो आज्ञा नाँगी हो, ‘हे नारदन्धानभिदे ! तुन आँख धीकर फिर देखो कि यह
व्यक्ति तुम्हारे प्रत्याख्यान करनेके योग्य है कि नहीं—इस प्रकार उस समय अविर्भूत होकर अश्रु-जल (वाष्प) ने
नानो उत्सके कहा हो’ ‘कादम्बरी ! तुम्हारे प्राग्ने साथ धैर्यका अहङ्कार मैं दूर कर दूँगा, इस प्रकार नानो कामदेवने
उत्सके तिरस्कार किया (फटकारा) हो—यों फिर पहलेके ही समान उसका हृदय चन्द्रापीडके अभिमुखन हुआ ।

इस प्रकार उत्सकी धैर्यावलम्बन करनेकी शक्ति विनष्ट होनेके कारण प्रेमावेशसे स्वतन्त्रता खोकर,
पराधीनके समान उठ कर, गवाक्षके द्वार (खिड़की की जाली) में से क्रीडा-पर्वतकी ओर देखती-देखती वह
खड़ी रही । वहाँ खड़ी-खड़ी आनन्दाश्रु-जलके व्यवधानसे नानो उद्धिग होकर नदनोंसे देखनेके बदले वह उत्सके
चुत्तिते देखने लगी, अङ्गुलियोंमेंसे धर्मजल (पसीने) की बूँदें टपकनेके कारण विगड़ जानेके मयसे नानो
चित्रतूलिकासे चित्र काटनेके बदले, केवल नाचनासे ही उसका चित्र खींचने लगी, रोमाञ्च व्यवधान कर देगा,
इस आशङ्किते ही नानो वक्षःस्थले लिपटनेके बदले वह मन ही मन आलिङ्गन करने लगी; और उत्सके

१...बलाप्रेमावेशेन । २. क्रीडापर्वतकम् ।

३६ का०

तत्सङ्गमकालातिपातासहेव मनो गमागमाय नियुक्तवती, न परिजनम् ।

चन्द्रापीडोऽपि प्रविश्य स्वच्छन्दं कादम्बरीहृदयनिव द्वितीयं मणिगृहम्, शिलात-
लास्तीर्णायामुभयन उपर्युपरि निवेशितवहूपधानायां कुधायां निपत्य केयूरकेणोत्सङ्गे
गृहीतचरणयुगलस्ताभिर्यथादिष्टेषु भूमिभागेषुपविष्टाभिः कन्यकाभिः परिवृतो दोलायमानेन
चेतसा चिन्तां विवेश । किं तावदस्या गन्धर्वराजदुहितुः कादम्बर्याः सहभुज एते विलासा
एवेदशाः सकललोकहृदयहारिणः, आहोस्विदुनाराधितप्रसन्नेन भगवता मकरकेतुना मयि
नियुक्ताः, येन मां सास्त्रेण सरारेणाकृणितत्रिभागेण हृदयान्तःपतत्स्मर-शर-कुसुम-रजो-

तत्सङ्गमेति । यातायाताय परिवारिकानियोगे, तस्य चन्द्रापीडस्य सङ्गमे समागमे यः कालाति-
पातः समयातिक्रमं विलम्बमिति यावत् तं न सहत इति सा तथोक्ता सतीव, गमागमाय चन्द्रापीडः
समीपे यातायाताय मनो हृदयं नियुक्तवती नियुयोज, न नु कश्चित् परिजनं परिच्छदम्, सर्वापेक्षया
चेतसो शीघ्रगामित्वादित्याशयः । प्राग्बलङ्कारः । परमार्थतस्तु रत्नगृहकुड्यतिरोधानेन साक्षादवलोक-
यितुमसमर्था सती केवलं चन्द्रापीडमेव चिन्तयामासेति सारः ।

हन्त ! क्विचक्रचूडामणेरौगत्यातिशयचमत्कारविधायिनी खलिवयं रचनाचातुरीति सहृदया एव
प्रमाणम् ।

इत्थं कादम्बरीगतभावानुक्त्वा चन्द्रापीडगतानपि तान् कथयितुमाह—चन्द्रापीड इति । मनोहर-
त्वसादृश्यात् प्रवेशस्य हर्षोत्पादकत्वसादृश्याद्वा द्वितीयम् अपरं कादम्बरीहृदयमिव मणिगृहं रत्नमन्दिरम्,
स्वच्छन्दं वाधरहितं यथा त्याज्या प्रविश्येति सम्बन्धः । उभयतः पार्श्वयोः उपर्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं निवे-
शितानि स्थापितानि बहूनि नानाविधानि उपधानानि उच्छीर्षकाणि यस्यां तादृश्याम्, कुधायां विप्र-
कम्बले निपत्य विस्तृतावपवः सन्नवस्थायां । उत्सङ्गे क्रोडे, गृहीतम् आत्तं चरणयुगलं पादद्वयं यस्य सः ।
पथादिष्टेषु यथायोग्यम् आज्ञतेषु भूमिभागेषु भूतलप्रदेशेषु उपविष्टाभिः आसीनाभिः तानिः कन्यकानिः
कुमारिकाभिः परिवृतः परिवेष्टितः दोलायमानेन संशयविचलितेन चेतसा हृदयेन चिन्तां विवेश चिन्ता-
मनो बभूवेत्यर्थः ।

इह 'कादम्बरीहृदयनिव' इत्यत्र द्रव्योत्प्रेक्षालङ्कारः ।

किमिति । कादम्बर्याः सह भुवः सहजा एते-विलासा विभ्रमाः सकललोकहृदयहारिणः, आहोस्विद
अथवा मकरकेतुना कामेन नियुक्ता नियोजिता इत्यन्वयः । तेन मन्मथनियोगेन मां चन्द्रापीडं सास्त्रेण
सहस्रिण सरागेण सानुरागेण, आकृणित इत्यत्र सङ्कोचितः त्रिभागस्तृतीयो भागो यस्य तेन तादृशेन,
सङ्क्राशब्दानां वृत्तिविषये पूरणार्थत्वनित्यमिहितमेव प्राक् । हृदयस्य चेतसः अन्तर्मध्ये पततां स्मरस्य
कामस्य शरकुसुमानां बाणीमूतप्रसूनानां रजोभिः परागैः रूपितं विच्छुरितं तेनैव चक्षुषा नयनेन तिर्यक्-
कुटिलं विलोकयति परयति । विलोकयतीति अतीतनामीप्ये वर्तमानत्वम्, प्राक् प्रत्यक्षावलोकनसमये
ये ये भावाः समुत्पन्नास्तानधिकृत्येदानीमुक्तत्वादिति । एवं परवाक्येनैवप्यवगन्तव्यम्, ।.....रूपिते
नैव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

समागमने जे विलम्ब हो रहा था उसे सहन करनेमें मानो समर्थ न हो करके ही यातायातके लिए किसी दासीके
नियुक्त करनेके बदले अपने मनको ही नियुक्त किया ।

चन्द्रापीड भी और एक कादम्बरी-हृदयके समान उस मणिमय धनने प्रवेश करके मणिमय शिलातले
ऊपर बैठे एक विचित्र-कन्दल (गलोच) पर लेट गया । उसके दोनों ओर एक दूसरे पर बहुतेरे नज़िरे लगे
थे । वहाँ केदूरवले उसके चरण-युगल जोड़ (गोद) ने रख कर संभाल करने (दखाने) लगा और वे कन्यारों निदिष्ट
स्थान पर उसके आल-पास आ बैठों । नव बहू तादृशकुल-विचसे चिन्ता करने लगा कि—इस गन्धर्वराजकन्या
कादम्बरीके ये सनल हावभाव स्वभावसे ही इस प्रकार सब लोगोंके हृदयकर्षी हैं, या ब्यापना नहीं करने पर
भी भगवान् कामदेवने अपने आप ही प्रसन्न होकर मेरे लिए करबाए हैं ? जिससे कि वह मुझे आनन्दायुसे
भरी अनुरागकी मूर्तता करती और हृदयके अन्यन्तर लगे कामकाके पुष्पकी रव पट्टी ही इस प्रकार बरा निवि

१. गमाय, गमागमने । २. स्वच्छन् । ३. उत्सङ्गेन । ४. कृणित ।

रूपितेनेव चक्षुषां तिर्ष्यग्विलोकयति । मद्दिलोकिता च धवलेन स्मितालोकेन दुकूलेनेव लज्जयात्मानमावृणोति । मल्लजाविवर्त्तमानवदना च प्रतिविम्बप्रवेशलोभेनेव कपोलदर्पणमर्पयति । मदवकाशदायिनो हृदयस्य प्रथमाविनयलेखामिव कररुहेण शयनाङ्के लिखति । मत्ताम्बूलवीटिकोपनयनखेद-विधूतेन रक्तोत्पल-भ्रम-भ्रमद्भ्रमरवृन्देन करतलेन स्विन्नं मुखमिव गृहीततमालपल्लवेनेव वीजयति ।

पुनश्चाचिन्तयत्—‘प्रायेण मानुष्यकसुलभा लघुता मिथ्यासङ्कल्पसहस्रैरेवमायास्य मा विप्रलभते, लुप्तविवेको यौवनमदो मदयति मदो वा । यतस्तिमिरोपहतेव यूनां दृष्टिरल्पमपि

मद्दिलोकिता । अपि च, मया चन्द्रापीडेन विलोकिता दृष्टा सती, लज्जया त्रपया, दुकूलेन ‘वज्रेणेव धवलेन शुभ्रेण स्मितालोकेन निजमन्दहास्यप्रभया आत्मानं निजशरीरम् आवृणोति आच्छादयति । ‘दुकूलेनेव’ इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

मल्लज्जेति । अपि च, मल्लजया विवर्त्तमानं परावर्त्तमानं वदनं मुखं यस्याः सा, प्रतिविम्बप्रवेशलोभेनेव मम प्रतिच्छायपतनाभिलाषयेव, कपोलो गण्ड एव दर्पणो सुकुरस्तम् अर्पयति अभिमुखीकरोतीत्यर्थः । वदनविवर्त्तनेन कपोलसामुख्यस्य प्रत्यक्षत्वादित्याशयः ।

इह ‘प्रतिविम्बप्रवेशलोभेन’ इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः, तथा ‘कपोलदर्पणम्’ इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकालङ्कार इत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मदवकाशेति । कररुहेण नखेन, शयनाङ्के शययाया मध्यभागो, मदवकाशदायिनः ममावस्थितिर्यानादायिनः आत्मनो हृदयस्य चेतसः प्रथमा आद्या या अविनयलेखा अशिष्टव्यवहारेखा तां लिखतीव अङ्कयतीव । क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । शयनाङ्के कामाकृतवशाद्यो नखैरुल्लेखस्तत्रैवं कल्पना कृतोत्प्रेक्षया ।

मत्ताम्बुलेति । मह्यं ताम्बूलवीटिकाया नागवल्लीदलवीटिकाया उपनयने अर्पणायोपस्थापने यः खेदः परिश्रमः तेन विधूतेन कम्पितेन, तत्पाणौ रक्तोत्पलभ्रमेण कोकनद्भ्रान्त्या भ्रमत् पर्यटत् भ्रमरवृन्दं मधुकरपटलं यत्र तेन, अत एव गृहीततमालपल्लवेनेव आत्तापिच्छकिसलयनेव विद्यमानेन मधुकरपटलस्य तमालपल्लववत् श्यामवर्णत्वादित्याशयः, करतलेन हस्तेन, स्विन्नं घर्मावतं मुखं वदनं वीजयतीत्यर्थः । इह भ्रमवशाङ्गियुते हस्ते मुखवीजनस्य, भ्रमरपाते तमालपल्लवस्य चेत्युत्प्रेक्षाद्वयम् । करे रक्तोत्पलभ्रम इति भ्रान्तिमान् इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । ‘भ्रमद्भ्रमरे’त्यादौ वृत्त्यनुप्रासेन स हि सङ्करः पुनः संयुज्यते ।

पुनरिति । प्रायेण बाहुव्ययेन मानुष्यकेण मानवतया सुलभा अनायासप्राप्या लघुता अगामभीर्यम्, मिथ्यासङ्कल्पशतैः अलीकमनोरथजालैः, एवम् अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण, आयास्य खेदयित्वा, मां विप्रलभते प्रतारयति । लुप्तो विनष्टो विवेको विधेयाविधेयविचारो यत्र स तथोक्तो यौवनमदः तादृश्यादङ्कारः कामो वा मदयति मत्तं करोति ।

तदैतत्समर्थयति—यत इत्यादिना । यतो यस्मात्कारणात् । यूनां तरुगानां दृष्टिर्मनोवृत्तिरेव लोच-

दुर्दे नेत्रांसे कदाश्न करके देखती है । और मैं जब उसकी ओर दृष्टिपात करता हूँ तब वह लज्जावश सँभवसकके समान शुभ्रवर्ण-मन्द-हास्यकी प्रभासे अपने शरीरका आच्छादन कर लेती है । मुझसे लज्जित होकर मेरी ओरसे मुँह फेर, मेरे प्रतिविम्बको प्रवेश करानेकी इच्छासे ही मानो, अपने कपोल (गाल) रूप दर्पणको मेरी ओर समर्पण कर देती है । मुझे अवकाश देनेवाले हृदयके प्रथम अविनयको मानो रेखा ही को वह अपने नखसे शय्याके ऊपर अङ्कित करती (लिखती) है । जब उसने मुझे देनेके लिए उस पान-चौटीको उपस्थित किया, तब उसके परिश्रमसे उसका हाथ काँपने लगा था—जिसको रक्तोत्पल मान कर भ्रमरोंके झुण्ड करके ऊपर श्धर उधर घूमा करते थे—इससे प्रतीत होता था कि-मानो वह तमाल-पल्लव लेकर घर्मावत (पसीनेसे तर) अपने मुखमण्डल पर बाहु सञ्चालन करती है ।

वह पुनः चिन्ता करने लगा कि—प्रायशः यह मनुष्य जाति-सुलभ लघुता ही इस प्रकारके हजारों मिथ्या-भावनाओंका संकलन करा-कराकर परिश्रान्त कर शेषमें मेरी प्रतारणा करती है, अथवा यौवन-मद किंवा कन्दर्प

कालुष्य' महत् परयति । स्नेहलवोऽपि वारिणेव यौवनमदेन दूरं विस्तार्यते । स्वयमुत्पादितानेकचिन्ताशताकुला कविमतिरिव तरलता न किञ्चिन्नोत्प्रेक्षते । निपुणमन्मयं गृहीता चित्रवर्त्तिकेव तरुणचित्तवृत्तिर्न किञ्चिन्नालिखति । सञ्ज्ञातरुपाभिमाना कुलदेवात्मसम्भावना न कचिन्नात्मानमर्पयति । स्वप्न इवाननुभूतमपि मनोरथो दर्शयति । इन्द्रजालपिच्छिकेवासम्भा-

नम् तिमिरेण नेत्ररोगविशेषेण उपहता क्षीणसामर्थ्येव सती, अल्पमपि स्तोकमपि कालुष्यम् आधारीभूतकामिनीचित्तविकारं वस्तुनामाविलम्ब्य, महत् अधिकं परयति उल्लेख्यते अवलोकते च ।

इह मनोवृत्तिलोचनयोर्भेदोऽपि श्लेषद्वाराभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः, 'तिमिरोपहतेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

स्नेहलव इति । वारिणा सलिलेनेव यूनां यौवनमदेन तारुण्याहङ्कारेण, स्नेहलवोऽपि कामिन्या अनुरागलेशोऽपि पद्मे तैलादिस्नेहपदार्थकणोऽपि, दूरं विस्तार्यते नितान्तविस्तृतत्वेन बोध्यते पद्मे अत्यन्तं प्रसार्यते ।

स्वयमिति । कविमतिः कविबुद्धिः सेव, तरलता तरुणानां चित्तचापल्यम्, स्वयमात्मनैव उत्पादितैः जनितैः अनेकचिन्ताशतैः विविधवाञ्छित-(वर्णनीय) वस्तुविषयकमनोवृत्तिसमूहः आकुला व्याघ्रा (व्याप्ता) सती, किञ्चिन्न उल्लेख्यते न सम्भावयति इति न अपि तु सर्वमेवोत्प्रेक्षत इत्यर्थः । कवीनां शेषुषी यथा वर्णनीयविषयकानेकविधचिन्ताभिर्व्याप्ता सती समस्तमेव काव्यमुख्येणालङ्कारेण भूषयति, तथा तरुणानां क्षपला मनोवृत्तिरपि कामिनीविषयकानेकविधचिन्ताभिर्व्याप्ता सती, समस्तमेव समागमादिकं सम्भावयतीति निष्कर्षः ।

निपुणेति । चित्रसम्पादनदक्षजनगृहीता चित्रवर्त्तिकेव आलेख्यवृत्तिकेव यूनां चित्तवृत्तिः मनोव्यापारः, निपुणेन उत्तेजनाकुशलेन मन्मथेन कामेन गृहीता आविष्टा सती, किञ्चिन्नालिखति नाङ्कयति इति न, अपि तु विषयस्थालेख्यवत् समस्तमेव कामिनीसम्मिलनादिकं हृदये अङ्कयतीति तात्पर्यम् ।

सञ्ज्ञातेति । कुलमदति अतिक्रामति या सा कुलया स्वैरिणी सेव आत्मसम्भावना आत्मप्रशंसा, सञ्ज्ञात उत्पन्नः रूपाभिमानः सौन्दर्याहङ्कारो यस्यां सा तथोक्ता सती, क्वापि कामिन्यां कामुके च, आत्मानं हृदयं निजशरीरं च नार्पयति इति न, किन्तु सर्वस्मिन् स्थले आत्मानमर्पयतीति तात्पर्यम् ।

स्वप्न इति । स्वप्न इव तरुणानां मनोरथः मनोऽभिलाषः, समस्तम् अननुभूतमपि कामिनीस्नेहादिकं प्रत्यादिकं च दर्शयति सम्भावयति दृग्बिषयीकरोति च ।

। इन्द्रजालेति । इन्द्रजालस्य पिच्छिकेव मेघकेव तरुणानां प्रत्याशां दुराशा, असम्भाव्यमपि अनुल्लेख्यमपि कामिनीसम्मिलनादिकम् अद्भुतपदार्थञ्च, पुरोऽग्रे स्थापयति प्रतिष्ठितं करोति 'वारिणेव' इत्यारभ्य 'पिच्छिकेव' इत्यन्तेषु पूर्णोपमालङ्कारः ।

मुझे उन्मत्त करनेमें जुला है । क्योंकि—युवकोंको दृष्टि तिनिर रोगसे आक्रान्त होकर ही मानो नायिकाओंके मनमें अत्यधिकार होने पर भी उसे गुरुतरभावमें देखती रहती है । जलमें थोड़े तैलबिन्दु पड़नेसे भी जिस प्रकार वह अत्यन्त विस्तृत हो जाता है, उसी प्रकार युवकोंका यौवनमद नायिकाओंके अनुरागकी कणको भी अत्यधिक समझा देता है । कवियोंकी बुद्धि जिस प्रकार अपनेसे ही उत्पादित अनेकविध वर्णनीय वस्तुओंकी चिन्तासे आकुल होकर किस-किसको उत्प्रेक्षालङ्कारसे अलङ्कृत नहीं करती—अर्थात् सबकी ही उत्प्रेक्षा करती है, युवकोंके मनकी चञ्चलता भी उसी प्रकार अपने आपसे उत्पन्न की हुई नानाविध इष्ट वस्तुओंकी चिन्तासे आकुल होकर नायिकाके विषय में सबका ही सम्भावना करती है । उत्कृष्ट चित्रकारके हस्तपुन चित्रवृत्तिका (कूची) जिस प्रकार सबका ही चित्र काढ़ती है, युवकोंकी चित्तवृत्ति भी उसी प्रकार उत्तेजना-निपुण कामदेवके द्वारा आक्रान्त (वर्णा) होकर सब कुछ अङ्कित करती है (काढ़ लेती) है । सौन्दर्याभिमानिनी कुलया जिस प्रकार सब पुरुषोंको ही अपना शरीर अर्पण करती है, सौन्दर्याभिमानिनी युवकोंकी आत्म-सम्भावना (आत्मरक्षा, अपनेको श्रेष्ठ समझना) भी उसी प्रकार समस्त नायिकाओंमें ही नन समर्पण करती है । स्वप्नके समान युवकोंका मनोरथ, अननुभूत पदार्थका भी दर्शन करा देता है । एवं इन्द्रजाल (जादूगर) की पिच्छिका (मोरछल) के समान

व्यस्यपि प्रत्याशा पुरः स्थापयति । भूयश्च चिन्तितवान्—‘किमनेन वृथैव मनसा खेदितेन, यदि सत्यमेवेद्यं धवलक्षणा मय्येवं जातचित्तवृत्तिः तदा न चिरात् स एवैनामप्रार्थितानुकूलो मन्मथः प्रकटीकरिष्यति, स एवास्य संशयस्य च्छेत्ता भविष्यति’ इत्यवधार्योत्थायोपविश्य च ताभिः कन्यकाभिः सहाक्षैर्गैयैश्च विपञ्चीवाद्यैश्च पाणविकैश्च स्वरसन्देहविवादैश्च सुभाषित-गोष्ठीभिश्चान्यैश्च तैस्तैरालापैः सुकुमारैः कलाविलासैः क्रीडन्नासाञ्चक्रे । मुहूर्तश्च स्थित्वा निर्गम्योपवनालोकनाकुतूहलक्षिप्रचित्तः क्रीडापर्वतकशिखरमारोह ।

कादम्बरी तु तं दृष्ट्वा चिरयतीति महाश्वेतायाः किल वर्त्मावलोकयितुं विमुच्य तं गवाक्षम् अनङ्गक्षिप्रचित्ता सौधस्योपरितनं शिखरमारोह । तत्र च विरलपरिजना सकलं

भूय इति । भूयः पुनरपि चिन्तितवान् अचिन्तयत्-अनेन पूर्वोदन्तेन वृथैव मुपैव मनसा खेदितेन किम् ? एवं जातचित्तवृत्तिः उत्पन्नमनोग्यापारः अनुरक्तेति यावत् । अप्रार्थितानुकूलः अयाचितदाक्षिण्यवान् । प्रकटीकरिष्यति प्रकाशयिष्यति । संशयस्य सन्देहस्य च्छेत्ता दूरीकर्ता भविष्यति । अबधार्य निश्चित्य । ताभिः पूर्वोक्ताभिः अद्वैततक्रीडाभिः गैरैर्गानैश्च, विपञ्ची वीणा तस्या वाद्यैर्वादनैः, पणवा वाद्ययन्त्रविशेषास्तत्संयुक्तानि वाद्यानि पाणविकानि तैश्च, स्वराः पटजर्पभगान्धारमभ्यमपञ्चम-भैवतनिपादाः तेषां सन्देहे संशये विवादैनानाविधतर्कैश्च, सुभाषितानि विविधमधुरसूक्तानि तेषां गोष्ठीभिः ‘गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्त्यास्त्विति’ गोष्ठयः ताभिर्गोष्ठीभिः संलापैश्च घञयैः कः ‘अम्बाम्ब’ (८।३।१७) इति षत्वम्, गौरादिवात् ङीप् प्रत्ययश्च ‘गोष्ठी समासंलापयोः स्त्रियाम्’ इति मेदिनी । सुकुमारैः कोमलैः कलाविलासैः जगुम्फनादिकलाविद्याचेष्टाभिः । आसाञ्चक्रे अधितस्थौ । यत्तु ‘विपञ्ची सप्ततन्त्रीविशिष्टा वीणा’ इति व्याख्यातं तत्र रोचते सप्ततन्त्रीयुतायाः पृथगेवामरकोशेन परिवादिनीति नामकरणात् तस्मात्सामान्यवीणापरकमेव व्याख्यातव्यमिति समालोचकाः

मुहूर्तेति । मुहूर्तं किञ्चित्क्षणम् । निर्गम्य बहिरागत्य उपवनालोकनस्य उद्याननिरीक्षणस्य कुतूहलेन कौतुकेन हिसमुद्भूतं चित्तं मनो यस्य सः । आरुहोह आरूढवान् ।

कादम्बरीति । तं क्रीडापर्वतशिखरवर्त्तिनं चन्द्रापीडम् । चिरयति महाश्वेता विलम्बते इति अस्मात्कारणात् । किलेत्यसत्ये । महाश्वेतायाः किल वर्त्मावलोकयितुम् असत्यं महाश्वेतायाः परावर्त्तन-मार्गं वीक्षितुम्, वस्तुतश्चन्द्रापीडं वीक्षितुमित्याशयः । तं गवाक्षम् अधिष्ठितं दातायनं, त्यक्त्वा अनङ्गेन मदनेन हिसम् उद्भूतं चित्तं मानसं यस्याः सा तथोक्ता सती आरुहोह आरूढवती ।

तत्रेति । विरलाः स्तोकाः परिजनाः परिचारिका यस्याः सा । कलाभिः षोडशभागैः सहेति सकलं

सुवर्णको आशा, अस्मन्मावनीय वस्तुर्भौको भी लकर रख देती है । पुनः चिन्ता करने लगा कि—‘निरर्थक इस प्रकार चिन्ता करके मनको परित्याग करनेसे क्या लाभ ? यदि सत्य ही धवलनयना कादम्बरीको चित्तवृत्ति मेरे प्रति इस प्रकार अनुरक्त ही हो गई है, तो ऐसा होने पर, थोड़ी देरमें अयाचित अवस्थामें अनुकूल हो कर वह कामदेव ही उसे व्यक्त कर देगा और वही यह संशय दूर करेगा’ मन ही मन ऐसा निश्चय कर चन्द्रापीड उठकर बैठ गया; और उन कन्याओंके साथ पासोंते, गानेते, वीणा बजानेते, पणव (डोलक) बजानेते, निपादादि किसी स्वरके कोमल मन्त्रादि संशयके विषयमें नानाविध वितर्कते, मधुरवाक्यमें कथोपकथनते, और इस प्रकारके ही अन्यान्य आलाप और मालाग्रथनादि कोमल कला-विद्याके व्यवहारसे चित्तविनोद करने लगा । इस प्रकार उस मणि-मन्दिरमें कुछ देर उसी भावसे रह कर, वैसे ही बाहर निकल कर उद्यानदर्शनके कौतुकसे आरुह-चित्त होकर वह उस क्रीडा पर्वतके शिखर (चोटी) पर चढ़ा ।

कादम्बरी तो वहाँ उसे देख कर ही ‘महाश्वेता विलम्ब करती है’ [यों विचार] उसके लौटनेके मार्गको देखनेके बहाने, कामातुर-चित्त हो उस गवाक्ष (खिड़की) को छोड़, अपने मङ्गलको सबसे ऊपर की अटारी पर चढ़ गई । वहाँ उसके साथ थोड़ी ही दासियाँ थीं, षोडशकलासे परिपूर्ण चन्द्रमण्डलके समान श्वेतवर्ण स्वर्गदण्ड-

१. जातवृत्तिः । २. लयैश्च । ३. कचिद् ‘सुनाषितगोष्ठोभिश्चान्यैश्च’ इति पाठो नास्ति । ४. पर्वत । ५. तावत् । ६. कचिदिह ‘उद्यता’ इत्यधिकः पाठः । ७. विमुच्यतां गवाक्षमित्युक्त्वा । ८. तलं कैलाशशिखरमिव गौरारोह । ९. कचिद्, ‘सकल’ पदं न दृश्यते ।

शशिमण्डलपाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन निवार्यमाणातपा, चतुर्भिर्बालव्यजनैश्च फेनशुचि-
मिच्छूयमानैरुपवीज्यमाना, शिरसि कुसुमगन्धलुब्धेन भ्रमता भ्रमरकुलेन दिवापि नीलाव-
गुण्ठनेनेव चन्द्रापीडाभिसरणवेशाभ्यासमिव कुर्वती^१, मुहुश्चामरशिखां समासज्य, मुहुश्छत्र-
दण्डमवलम्ब्य, मुहुस्तमालिकास्कन्धे करौ विन्यस्य, मुहुर्मदलेखां परिष्वज्य^२ मुहुः परिजना-
न्तरितसकलदेहा नेत्रत्रिभागेणै, मुहुरावलितत्रिवलीवलया परिवृत्य, मुहुः प्रतीहारीवेत्रलता-
शिखरे कपोलं निधाय, मुहुर्निश्चलकरविधृतामधरपल्लवे वीटिकां विनिवेश्य^३, मुहुरुद्धीर्णोत्पलै-
प्रहार-पलायमान-परिजनानुसरण-दत्त-कतिपयपदा विहस्य, तं विलोकयन्ती तेन च विलोक्य-
माना, महान्तमपि कालमतिक्रान्तं नाज्ञासीत् । आरुह्य च प्रतीहार्या निवेदितमहाश्वेता-

पोरुशकलापरिपूर्णमित्यर्थः, यत् शशिमण्डलं चन्द्रविम्बं तद्वत् पाण्डुरेण शुभ्रेण । इह लुप्तोपमा । हेमः
सुवर्णस्य दण्डो यस्य तेन तथोक्तेन आतपत्रेण छत्रेण निवार्यमाणा दूरीक्रियमाण आतप आलोको यस्याः
सा । उद्धूयमानैः परिजनैः सञ्चात्यमानैः, फेनो डिण्डीरस्तद्वत् शुचिभिः श्वेतैः इहाप्युक्तालङ्कारः ।
चतुर्भिश्चतुःसंख्याकैः बालव्यजनैश्चामरैः उपवीज्यमाना चातं कुर्वाणा । कुसुमगन्धलुब्धेन पुष्पसौरभ-
वृष्णया सता शिरसि मस्तके भ्रमता पर्यटता, अतएव नीलावगुण्ठनेनेव श्यामशिरोवेष्टनेनेव भ्रमरकुलेन
मधुकरगणेन । इह श्रौतोपमा । चन्द्रापीडस्य अभिसरणवेशाभ्यासं कुर्वतीव विदधतीव, अन्येषामवलोकन-
भीत्या तत्र नीलावगुण्ठनस्यावश्यकत्वादित्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा । चामरशिखां बालव्यजनपुरोभागं
समासज्य आश्रित्य । अवलम्ब्य समासज्य । विन्यस्य संस्थाप्य । परिष्वज्य आलिङ्ग्य । परिजनेन परिचार-
केण भन्तरितो व्यवहितः सकलः समग्रः देहः शरीरं यस्याः सा तथोक्ता सती, नेत्रस्य लोचनस्य त्रिभागेण
एककोणेन विलोकयन्ती पश्यन्तीत्युत्तरेण सम्बन्धः । आवलितं परिवर्त्तनसमये वस्त्रापहरणेन प्रकटितं
त्रिवलीवलयम् उदरोर्ध्ववर्त्तिवलित्रयमण्डलं यया सा, परिवृत्य परावर्त्तनं विधाय । प्रतीहारीवेत्रलता-
शिखरे द्वारपालिकावेतसवस्त्रयग्रदेशे । निधाय स्थापयित्वा । निश्चलकरविधृतां स्थिरहस्तपृहीतां वीटिकां
तान्मूलस्येति शेषः, अधरपल्लवे ओष्ठेऽसिलये विनिवेश्य प्रवेशयित्वा उद्धीर्णं श्रोत्राद्यभ्रंशितं यद् उत्पलं
कमलं तस्य प्रहारेण ताडनेन पलायमानो यः परिजनः परिचारकः यस्य अनुसरणे अनुगमने दत्तानि
स्थापितानि कतिपयानि कियन्ति पदानि पदक्षेपा यया सा तादृशी सती विहस्य हास्यं विधाय । तं
चन्द्रापीडम् । तेन चन्द्रापीडेन । महान्तम् अतिदीर्घमपि कालं समयं नाज्ञासीत् न ज्ञातवती ।

आरुह्येति । आरुह्य आरोहणं विधाय तत्प्रासादशृङ्गमिति शेषः । निवेदितं ज्ञापितं महाश्वेतायाः

संयुक्त एक छत्र, उस पर रौद्र निवारण करने के लिए लगाया था—चार परिचारिकाएँ (दासियाँ)
समुद्रफेनके समान श्वेतवर्ण चार छोटे-छोटे पंखे हिलाकर उसको पवन करती थीं; और नीलवर्ण अवगुण्ठन
(झुरका) के समान भ्रमरोंका झुण्ड, पुष्पोंके सुगन्धके लोभसे उसके मस्तकके ऊपर भ्रमण करते थे, उससे मानो
चन्द्रापीडके प्रति दिनमें भी अभिसारिका होनेके वेशका अभ्यास करती थी । इस अवस्थामें वह बारम्बार चामरका
अग्रदेश धारण कर, बारम्बार छत्रदण्डग्रहण कर, बारम्बार तमालिकाके कन्धे पर हाथ धर कर, बारम्बार
मदलेखानका आलिङ्गन कर, बारम्बार किसी परिचारिकाके शरीरसे टक जानेके कारण केवल आँखोंकी कोरसे
देखकर, बारम्बार उदरोपरिस्थ वलित्रयमण्डल (तीन सिलवर्दों) से फिर फिर कर बारम्बार प्रतीहारी की
छड़ी की मूठ पर गाल रख कर बारम्बार निश्चल हाथमें ली हुई तान्मूल-वाटिका (पानकी बीड़ी) ओष्ठ-
पल्लवके भागे धरकर, एवं कानसे एक कमल फेंक कर उसका प्रहार करनेसे दौड़ती किसी परिचारिकाके पीछे-पीछे
कितने ही कदम चल कर, हँसती वह चन्द्रापीडको देखने लगी और चन्द्रापीड भी उसे देखने लगा ।
इस प्रकार करते-करते बहुत समय बीत गया, पर उसका ध्यान नहीं हुआ । उसके बाद जब प्रतीहारीने उस
अट्टालिकाके ऊपर आकर महाश्वेताके प्रत्यागमन (लौट आने) की सूचना दी तब वह महल परसे उतरी और

१. विरचितहेमदण्डेन । २. नीलावगुण्ठनेन । ३. वेपान्यस्यन्ती, वेपान्यासं कुर्वती, कैलासशिखर इव
गौरी इत्यपि कचिदधिकः पाठः । ४. सखीं परिष्वज्य । ५. नेत्रत्रिभागेणावलोक्य । ६. निवेश्य । ७. उद्ग-
र्णकृणात्पल... उद्धीर्णकृणात्पल ।

प्रत्यागमना तस्माद्वततार । ज्ञानादिषु मन्दादरापि महाश्वेतानुरोधेन दिवसग्यापारम-
करोत् । चन्द्रापीडोऽपि तस्माद्वतीर्य प्रथमविसर्जितेनैव कादम्बरीपरिजनेन निर्वर्त्तित-
ज्ञानविधिनिरूपित-शिलातलाक्षिताभिनतदैवतः । क्रीडापर्वतक एव सर्वमाहापादिकमह-
कर्म चक्रे ।

क्रमेण च कृताहारः क्रीडापर्वतकप्राग्भागभाजि, मनोहारिणि, हारीतहरिते, हरिणी-
रोमन्यफेनशीकरासारे, सीरायुध-हल-भय-निश्चलकालिन्दी-जलत्वपि, तरुणी-चरणालक-
रस-शोण-शोचिषि, मुकुमरज-सिकतिल-तले, लतामण्डपोपगूढे, शिखण्डि-ताण्डव-सङ्गीत-
गृहे, मरकत-शिलातले समुपविष्टः दृष्टवान् सहसैवातिवहलघाम्ना धवलेनालोकेन जलेनेव
निर्वाप्यमाणं दिवसम्, मृणालवलयेनेव पीयमानमातपम् । क्षीरोदेनेव प्लाव्यमानां महीम्,

प्रत्यागमनं परावर्त्तनं यथा सा तादृशी, नस्मान् प्रामादशृङ्गात् अवततार अवतीर्णा ।

स्तानेति । स्नानादिषु मज्जनादिषु मन्दादरापि चन्द्रापीडौलुक्वयवशास्ववराग्रहापि । दिवसग्या-
पारं दिनकृत्यम् अकरोत् व्यदधात् ।

चक्रेति । तस्मात् क्रीडापर्वतदिश्वरात् । प्रथमविसर्जितेनैव प्राग्ग्यापारितेनैव कादम्बरीपरिजनेन
कादम्बरीपरिचारिक्या निर्वर्त्तिता निष्पादितः स्नानविधिः मज्जनग्यापारो येन सः, निरूपिते चेदादिभि-
रदृष्टिते, शिलातले प्रस्तरोपरि अर्चितं पूजितम् अभिनतदैवतम् इष्टदैवता येन सः । आहारादिकम्
भगनादिकं सर्वम् अहःकर्म दिनकृत्यं चक्रे कृतवान् ।

क्रमेणेति । क्रिद्ध, कृताहारो विहितभोजनश्चन्द्रापीडः, क्रीडापर्वतकस्य प्राग्भागम् आध्यां भजत
इति तस्मिन् तथोक्ते, मनोहारिणि विचार्यके, हारीतो 'हरियाल' इति प्रसिद्धः पवित्रिशेषः तद्वत् हरिते
नीलवर्णे । लुप्तोपमालङ्कारः । हरिनीनां सृगीनां रोमन्यध्वितचर्वणं तेन ये फेनाः कफाः तेषां शीकरा
सागः कण्वृष्टिर्न तत्र । सीरायुधो बलरामः तस्य हलभयेन लाल्लवासेन निश्चलं निष्पन्दं यत् कालि-
न्दीवले यमुनातीरं तस्य-त्विद् कान्तिरिव त्विद् यस्य तस्मिन् तादृशे । इहाप्युक्तालङ्कारः । तरुणीनां
पुवर्त्तीनां चरणयोः पादयोः अलककरसेन यावकद्रवेण शोणं रक्तवर्णं शोचिर्द्युतिर्यस्य तस्मिंस्तादृशे ।
मुकुमानां पुष्पानां रजोभिः परागैः सिकतिलं बालुकामयं तलम् ऊर्ध्वदेशो यस्य तस्मिंस्तादृशे । लता-
मण्डपैः उपगूढे संरिल्लटे परिवृत्त इति यावत् । शिखण्डिनां मयूराणां यत् ताण्डवं लास्यं यत्र तत्तथोक्तं
सङ्गीतगृहं गीतनृत्यवादित्रम्वनं यस्मिंस्तत्र । पृनादृशे मरकतशिलातले अश्मगर्भप्रस्तरतले समुपविष्टः
ममासीनः सन्, अग्रेऽभिधीयमानानि दृष्टवान् अवलोकितवान् ।

सहतेति । दिवसं दिनम्, अतिबहलं निरतिशयं धाम तेजो यस्य तेन, धवलेन शुभ्रेण आलोकेन
आनयेन जलेन सलिलेनेव विद्यमानेन सता, निर्वाप्यमाणम् अररयमाननिव दृष्टवान् । आतपं सूर्यालोकं
मृणालवलेनेन विसकङ्कणेन पीयमानम् अन्यन्तरीक्रियमाणनिव दृष्टवान् । नहीं सृणीं क्षीरोदेन दुग्धसमुद्रेण

स्नानादि कार्ये करनेका थोड़ा व्यग्र रहने पर भी उसने महाश्वेताके अनुरोधसे (मन रखनेके लिए) वे सब
ही स्नानादन किया । श्वर चन्द्रापीड ने क्रीडापर्वतके शिखरसे नीचे उतरा और पहलेसे ही कादम्बरीकी
भेरी डुर परिलकीके साहाय्यसे स्नानकार्य सम्पादन करनेके बाद एक अलङ्कित शिलातल पर इष्टदैवतकी पूजा
करके, उसी आँढ-पर्वत ही उसने आहारादिक दिनका समस्त कृत्य सम्पादन किया ।

उस क्रीडापर्वतके पूर्व-भागमें पहुँची हारीत पर्वतके समान मनोहर एक मरकत-भगिकी शिला थी, चरित-
चर्वण (लुपट्टी) करनेके समयमें हरिणीकी मुक्तसे फेनबिन्दुसमूह उसके ऊपर पड़े थे, बलरामके लङ्का (हल)
के मन्तने निश्चल डुर यमुना-जल के स्नान उसकी प्रभा पलाश या रक्षी थी; सुवर्तियोंके चरणोंके आलारस
(नदीपर) से उसकी दाहिनी रक्तवर्ण हो गई थी; पुष्पकी टुल्लसे उसका ऊपरी भाग बाटुकामय हो गया था; लता-
मण्डपसे उसकी चारों दिशाएँ वेष्टित (ढक गई) थीं; और उसके नीचेमें मयूरोंके नृत्य करनेकी सङ्गीत-शाहा
थी; चन्द्रापीड भोजन करके उस शिलाके ऊपर बैठकर क्रमसे देखने लगा कि—सहसा (एकाएक) ही आत्यन्त
तेजस्वी और जलके समान शुभ्रवर्ण आलोकमावाले बड़े दिनका नानो निर्माण कर (थी) देता है, मृणालमण्डप

१. निर्वर्त्तित... । २. शिलाक्षित... । ३. हरिण... । ४. उपविष्टः । ५. मृणालमण्डप

चन्दनरसवर्षेणैव सिच्यमानान् दिगन्तान्^१ सुधयेव विलिप्यमानमम्बरतलम् । आसीत्तस्य मनसि—किमु खलु भगवानोपधिपतिरिकाण्ड एव शीतांशुर्दितो भवेत्, उत यन्त्रविक्षेप-विशीर्यमाण-पाण्डुर-जल-धारा-सहस्राणि^२ धारागृहाणि मुक्तानि, अहोस्विदनिल-विकीर्यमाण-शीकर-धवलित-भुवनाम्बरसिन्धुधरातलमवतीर्णं^३ ति ।

कुतूहलाच्च आलोकानुसारप्रहितचक्षुरद्राक्षीत् । अनल्पकन्यकाकदम्बपरिवृतां ध्रिय-माणधवलातपत्रामुद्धूयमानचामरद्वयां कादम्बरीप्रतीहार्यां^४ वामपाणिना वेत्रलतागर्भेणाद्र-^५

प्लाव्यमानामिव पूर्यमाणामिव दृष्टवान् । दिगन्तान् चन्दनरसवर्षेण मलयजद्रववृष्ट्या सिच्यमानानिव अभिपेक्षविषयीक्रियमाणानिव दृष्टवान् । तथा अम्बरतल गगनं सुधया गृहधवल्लोकरणद्रव्येण विलिप्य-मानमिव विलेपनविषयीक्रियमाणमिव दृष्टवान् । मरकतमणिशिलातले समासीनश्चन्द्रापीडः अकस्मात् गगनधरण्यादिषु समन्ताद् व्याप्तमद्भुतं श्वेतिमानमपश्यत् येन हि अकाण्डे चन्द्रोदयादेः सन्देहोऽस्य समजनीति प्रघट्टकस्य निष्कर्षः । कादम्बर्या प्रेषितस्य तरलिकयानीयमानस्य हारस्यायं प्रकाश इति कविना विहितो भूमिकातिशय इति हृदयम् ।

इह 'अलेनेव' इत्यत्र श्रौतोपमा, 'विलिप्यमानमिव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । 'वीक्षमानमिव, प्लाव्यमानमिव, सिच्यमानमिव, विलिप्यमानमिव' इत्येतेषु सर्वत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

आसीदिति । अस्य चन्द्रापीडस्य । खलु निश्चयेन । अकाण्ड एव असमय एव, शीतांशुश्चन्द्रः । इह 'ओषधिपति' पदं न किमपि मुख्यमुपकरोतीति परित्याज्यमेव, अन्यथापुष्टार्थत्वबोधस्य वारयितुमशक्य-त्वात् । उदितो भवेत् उद्गतः स्यात् । उत अथवा यन्त्राणां जलयन्त्राणां विक्षेपेण भ्रामणेन विशीर्यमा-णानि परितो विकीर्यमाणानि पाण्डुराणि श्वेतानि जलधाराणां सलिलासाराणां सहस्राणि समूहा येवं तानि धारागृहाणि जलयन्त्रमभवानि मुक्तानि त्यक्तानि । आहोस्वित् किं वा, अनिलेन पवनेन विकीर्य-माणैः समन्ताद्विशीर्यमाणैः शीकरैः सलिलकणाभिः, धवलितं श्वेतीकृतं भुवनं यथा सा तादृशी, अमर-सिन्धुः आकाशगङ्गा धरातले भूतलम् अवतीर्णा आगतेत्यर्थः, कथमन्यथा समन्तादेर्बैवविधा श्वेतता प्रस-रतीत्याशयः । इह शुद्धसन्देहोऽलङ्कारः ।

कुतूहलादिति । किञ्च, कुतूहलात् कौतुकात् आलोकानुसारेण तं प्रकाशमुद्दिश्येत्यर्थः प्रहितं प्रेरितं चञ्चलं च येन स तथोक्तश्चन्द्रापीडः आगच्छन्तीं मदलेखाम्, तस्याश्च समीपे तरलिकाम्, तथा च गृहीतं हारमद्राक्षीदिति सम्बन्धः ।

आदौ मदलेखां विशिनष्टि—अनल्पेति । अनल्पैः अधिकैः कन्यकानां कुमारीणां कदम्बैः समूहैः परि-वृतां परिवेष्टिताम्, ध्रियमाणाम् उद्धृष्टमानं धवलं शुभ्रम् आतपत्रं छत्रं यस्यास्ताम्, उद्धूयमानं वीक्ष्यमानं चामरद्वयं वालन्यजनयुगलं यस्यास्ताम्, कादम्बरीप्रतीहार्यां गन्धर्वराजपुत्रीद्वारपालिकया वेत्रलतागर्भेण वेतस्यष्टिधारिणा वामपाणिना सव्यहस्तेन, आद्रवक्ष्यकलेन विलज्जवसनखण्डेन अवच्छिन्नम् आच्छादितं

मानो रौद्रका पान करता है, क्षीरोदसागर मानो पृथिवीको प्लावित कर (डुबा) रहा है, चन्दन-जलकी वृष्टि मानो दिशाओंको सिक्त करती (भिगोती) है, और अमृत मानो आकाशको लिप्त करता है । यह देखते ही उसके मनमें यह हुआ कि—'क्या ओषधिपति भगवान् चन्द्र, असमयमें ही उदित हुए हैं, क्या धारागृह (फुहारे के यन्त्र) को खोल दिया गया है, जिससे उसके चारों ओर भ्रमण करते रहनेसे शुभ्रवर्ण हजारों जलधाराएँ निकली हुई हैं ? अथवा आकाश-गङ्गा भूतलमें उतरी है, जिसके जलबिन्दुसमूह वायुके बेगसे फैलकर भुवन-मण्डलको शुभ्रवर्ण कर दिया है ?'

जिस दिशानें से वह आलोक (प्रकाश) आता था उस ओर कौतुकसे दृष्टिपात किये (नेत्र फेके) तो बहुत कन्याओंके बीचमें आती हुई मदलेखा को देखा । उसके मस्तकके ऊपर कोई परिचारिका श्वेतच्छत्र धारण की हुई थी, और दोनों ओर दो परिचारिकाएँ चमर डुला रही थी । कादम्बरीकी प्रतीहारिनी अपने बाएँ हाथमें

१. दिगन्तान् ।

२. भगवानौपधिपतिः, केतकीगर्भपत्रपाण्डुरो भगवान् ।

३. पाण्डुरधारासह-

स्राणि पारदरसधाराः, जलधाराः ।

४. कुतूहलाद्वारातलम् ।

५. कचिद् 'कुतूहलात्' इति नास्ति ।

६. कादम्बरी प्रतीहार्या ।

वक्त्रशकलावच्छन्नमुखं चन्दनानुलेपनसनाथं नारिकेल-समुद्रकमुद्रहन्त्या दक्षिणकरेण दत्त-
हस्तावलम्बाम्, कैयूरकेण च निश्चासहायै^१ निर्मोकशुचिनी धौते कल्पलतादुकूले दधता
निवेद्यमानमार्गाम्, मालतीकुसुमदामाधिष्ठित-करलतया च तमालिकयानुगम्यमानामाग-
च्छन्तीं मदलेखां तस्याश्च समीपे तरलिकाम्, तथा च सितांशुकोपच्छदे पटलके गृहीतं
धवलताकारणमिव क्षीरोदस्य, सहस्रुवमिव चन्द्रमसः, मृणालदण्डमिव नारायणनाभिपुण्ड-
रीकस्य, मन्दरक्षोभविक्षिप्तमिवामृतफेनपिण्डनिकरम्, वासुकिनिर्मोकमिव मन्यनश्रमोज्झि-
तम्, हासमिव श्रियः कुलगृहवियोगगलितम्, मन्दर-मथन-विखण्डिताशेष-शशिकला-खण्ड-
सञ्चयमिव संहतम्, प्रतिमागततारागणमिव जलधिं-जलादुद्धृतम्, दिग्गज-कर-शीकरा-

सुखं वदनं यस्य तत्तथोक्तम्, तथा चन्दनानुलेपनेन मलयजविलेपनेन सनाथं सहितं नारिकेलस्य श्रीफलस्य
समुद्रकं मध्यवर्तिगोलकम्, उद्रहन्त्या धारयन्त्या सत्या, दक्षिणकरेण अपसव्यहस्तेन दत्तः अर्पितो हस्ता-
वलम्बो यस्यास्ताम् । निःश्चासेन श्वासवायुना हाय हतुं शक्ये अत्यन्तछुद्रे इत्यर्थः, निर्मोकवत् भुजगक-
ञ्चुकवत् शुचिनी श्वेते, धौते प्रचालिते कल्पलताया मन्दारवल्ग्या दुकूले सूक्ष्मवक्त्रद्वयम्, दधता धारयता
कैयूरकेण निवेद्यमानो ज्ञाप्यमानो मार्गः पन्था यस्यास्ताम् । तथा मालतीकुसुमानां जातीपुष्पाणां दाम्ना
मालया अधिष्ठितम् आश्रितं करतलं हस्ततलं यस्यास्तया तादृश्या तमालिकया अनुगम्यमानाम् अनु-
गम्यमानाम् आगच्छन्तीम् आयान्तीं मदलेखाम्, तस्याश्च समीपे निकटे तरलिकाम् अद्राक्षीत् अपश्यत् ।

हारं वर्णयति—तथेति । किञ्च, तथा तरलिकया, सितांशुकं श्वेतवक्त्रम् उपच्छद आवरणं यस्य
तस्मिन्, पटलके मञ्जूषायां गृहीतं धृतम् । क्षीरोदस्य दुग्धाश्रुधेः धवलतायाः श्वेततायाः कारणं हेतुरिव,
तत्र विद्यमानत्वादित्याशयः । चन्द्रमसः शशिनः सहस्रुवं सहोदरमिव । नारायणनाभिपुण्डरीकस्य विष्णु-
सुन्दरूपिकासिताम्भोजस्य मृणालदण्डमिव । मन्दरस्य मन्दराचलस्य क्षोभेण क्षीरसागरमन्यनसमये
सुरासुरैराकर्षणात् सञ्चलनेन विक्षिप्तं विकीर्णम् अमृतफेनपिण्डस्य पीयूषपिण्डोरपिण्डस्य निकरं समूह-
मिव । मन्यनश्रमेण क्षीरोदमथनायासेन उक्षिप्तं त्यक्तम्, वासुकेः रज्ज्वात्मना परिणतस्य शेषनागस्य
निर्मोकं कञ्चुकमिव । कुलगृहस्य पितृमन्दिरस्य क्षीरोदवसतेः वियोगेन विखलेपकलेशेन गलितं वदनात्पतितं
श्रियो लम्प्याः हासं हास्यमिव । संहतं क्वाप्येकत्रीकृतं मन्दरस्य तदाख्यपर्वतस्य मथनेन मन्यनेन विख-
ण्डिताशूर्णाकृता अशेषाः समस्ताः शशिकलाश्च चन्द्रकलास्तासां खण्डसञ्चयम् अंशनिकरमिव । जलभिजलाद्
समुद्रसलिलात् प्रतिमागततारागणमिव तत्रैव प्रतिसङ्क्रान्तताराकासमूहमिव । पुञ्जीभूतम् एकत्रीभूतं

वैतकी छोड़ी और आर्द्रवक्त्र (गीले रुमाल) से आच्छादित, चन्दनानुलेपनसे स्रंदुक्त एक नारियलका समुद्रले
रखा था और दक्षिण हाथसे, मदलेखाके हाथको सहारा दिया था । निःश्वास-वायु (धूँक मारने) से भी उड़
जायँ ऐसे, सर्वके कञ्चुक (कौंचली, 'केतुआ' मिथिला भाषामें) के समान स्वच्छ, कल्पलताके दो धुले वक्त्र पहने
कैयूरक वत्ते मार्ग-प्रदर्शन करता जाता था । हाथमें मालती (चमेली) पुष्पों के गजरे धारण किये तमालिका वक्त्रके
पीछे-पीछे आ रही थी, उसके साथ ही तरलिका भी आ रही थी, जिसके हाथमें श्वेतवर्ण वस्त्रसे आच्छादित एक
छोटी सी पटी (टोकरी) के अत्यन्तरमैं मानो क्षीरोदसागरकी धवलताके कारण, चन्द्रेके सहोदरके समान दाँसि
बरसाता अत्यन्त शुद्ध एक हार था । वह नारायणके नाभिकमलके मृणाल-दण्डके समान, मन्दराचलके द्वारा
उत्पन्न हुए अग्नि (क्षोभ) से उठे अमृत-फेन-पिण्डसमूहके समान, समुद्र-मन्यनमें परिश्रम होनेसे शरीरसे
परित्यक्त (छोड़े हुए) अत्यन्त-नागके कञ्चुक (कौंचली) के समान, पितृ-गृहके साथ विच्छेद होनेके कारण
सुख-नष्टलसे परित्यक्त होकर गिरे लक्ष्मी-देवीके हाथके समान, मन्दराचलके द्वारा मथन करनेसे चूर्ण-विचूर्ण
हुए चन्द्रमाकी समस्त कलाओंके खण्डोंके मानो सञ्चयके समान समुद्र-जलमेंसे उठाए प्रतिबिम्बित तारागणके ही
तनान, दिग्गजोंकी सूँढमेंसे निःसृत जलविन्दुसमूहके समान, कामदेवके हस्तीके सप्तविंशतितंज्यक-मुक्ता-

१. नारिकेर... । २. निश्चासहायै । ३. क्वचित् 'क्षिय' इति पदं न दृश्यते । ४. प्रतिमातारागणमिव
तारागणमिव । ५. जलनिधि... ।

सारमिव पुञ्जीभूतम्, नक्षत्रमालाभरणमिव मदनद्विगस्य, शरन्मेघशकलैरिव कल्पितम्, कादम्बरी-रूप-वशीकृत-मुनिजन-हृदयैरिव निर्मितम्, गुरुमिव सर्वरत्नानाम्, यशोराशि-मिवैकत्र घटितं सर्वसागराणाम्, प्रतिपक्षमिव चन्द्रमसः, जीवितमिव ज्योत्स्नार्थाः, लक्ष्मी-हृदयमिव नलिनी-दल-गलज्जलबिन्दु-विलासतरलम्, उत्कण्ठितमिव मृणालवलयधवलकरम्, शरच्छशिनमिव घन-मुक्तांशु-निवह-धवलित-दिङ्मुखम्, मन्दाकिनीप्रवाहमिव सुरयुवति-कुचपरिमलवाहिनम्, प्रभावर्षिणमतितारं हारम् ।

दिग्गजानाम् ऐरावतादीनां दिन्दन्तिनां ये कराः शुग्ढाः तेषां शीकरासारम् अम्बुकणधारासम्पातमिव । मदनस्य कामस्य यो द्विपो हस्ती तस्य नक्षत्रमालाभरणमिव सतस्रस्यकमुकामालारूपाभूषणमिव । शरन्मेघानां घनात्ययजलक्षणां शकलैः खण्डैः कल्पितं निर्मितमिव । कादम्बर्यां गन्धर्वराजपुत्र्या रूपेण सौन्दर्येण वशीकृतानि स्वार्थानीकृतानि यानि मुनिजनानां तापसानां हृदयानि चेतामि तैः निर्मितमिव रचितमिव, तेषामपि तपस्ययात्यन्तशुचिस्वादित्याशयः । सर्वरत्नानां समस्तमणीनां गुरुं श्रेष्ठमिव । एकत्र एकस्मिन् स्थले घटितं समवेतोकृतं सर्वसागराणां निखिलसमुद्राणां यशोराशिमिव कीर्तिसमूहमिव, अस्य हारस्य समुद्रोत्पन्नत्वात् 'सर्वसागराणाम्' इत्यभिहितम् । चन्द्रमसः जशिनः प्रतिस्पष्टिमिव प्रतिस्फूर्प-कारिमिव । ज्योत्स्नार्थाश्चन्द्रिकायाः जीवितं जीवनमिव, सर्वत्रात्यन्तरवच्छुभ्रत्वादित्याशयः ।

इह 'हासमिव, शीकरासारमिव, कल्पितमिव, निर्मितमिव' इत्येतेषु सर्वत्र क्रियाद्येच्छालङ्कारः । तथा 'गुरुमिव, यशोराशिमिव' इत्युभयत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः । जेषु सर्वत्र जात्युत्प्रेक्षालङ्कार इत्यहनीयम् ।

लक्ष्मीति । लक्ष्म्याः श्रियः हृदयं चित्तमिव, नलिनीदलात् कमलिनीपत्राद् गलतः पततः जल-विन्दोः सलिलकणिकाया विलास इव विलासो घृतिर्यस्य स तथोक्तः तरलो मध्यमणिर्यस्य तमः, पद्मे तु-नलिनीदलाद्गलज्जलबिन्दुरिव विलासेन क्षणावस्थितिव्यापारेण तरलं चपलम् । इह पूर्णोपमालङ्कारः, स च लुप्तोपमया सङ्कीर्णः ।

'तरलं चञ्चले पिङ्गे भास्करेऽपि त्रिलङ्ककम् । हारमध्यमगौ पुंसि यवागूसुरयोः स्त्रियाम् ॥'
इति विश्वमेदिन्यौ ।

उत्कण्ठितमिति । उत्कण्ठितं मदनोद्देगेन प्रियजनेाय उत्सुकं 'पुरुषमिव, मृणालवलयस्येव मृणाल-कङ्कणस्येव धवलाः शुभ्राः करा रश्मयो यस्य तम्, पद्मे—मृणालवलयेन कामज्वरप्रशमनाय तद्धारणेनेति यावत् धवलौ कशौ हस्तौ यस्य तम् । पूर्णोपमालङ्कारः ।

शरदिति । शरच्छशिनमिव घनात्ययचन्द्रमिव, घनः सान्द्रो यो मुक्तानां रसोद्भवानाम् अंशुनिवहः घनैर्वारिदैः मुक्तः परित्यक्तो यः अंशुनिवहः किरणसमूहश्च तेन धवलितानि शुभ्रीकृतानि दिङ्मुखानि येन तम् । उक्तालङ्कारः ।

मन्देति । मन्दाकिन्या आकाशगङ्गायाः प्रवाहमिव स्रोत इव. सुरयुवतीनां देवतरुणीनां कुचयोः स्तनयोः परिमलं सौरभं वहतीति तम्, एकत्र तत्र धारणात् अपरत्र तत्र स्नानादित्याशयः । प्रभावर्षिणं कान्तितृष्टिकारिणम् अतितारम् अत्यन्तविशुद्धम् । उक्तालङ्कारः । 'तारो मुक्तादिस्तंशुद्वी तरणे शुद्ध-मौक्तिके' इति विश्वः ।

मालारूप आभूषणके समान, शरत्कालीन भेखण्डद्वारा ही मानो प्रस्तुत किया गया, कादम्बरिके सौन्दर्यसे वशीभूत हुए तपस्वियोंके हृदयोंद्वारा ही मानो निर्माण किया गया. समस्त रत्नोंके मध्यमें मानो श्रेष्ठ (शिरोमणि) समस्त समुद्रोंका मानो एकत्र किया हुआ यशःसमूह, चन्द्रमाका मानो प्रतिद्वन्द्वी और चन्द्रिकाके जीवनके समान था । लक्ष्मीका चित्त जिस प्रकार कमल पत्रमेंसे निपतित (गिरे हुए) जलबिन्दुके समान चञ्चल है, उस हारके मध्यका मणि भी उसी प्रकार कमल-पत्रमेंसे निपतित जलबिन्दुके समान दीप्तिमान् था; उत्कण्ठित व्यक्तिका दोनों हाथ जिसप्रकार मृणाल वलयके सदृश धवल होते हैं, उस हारकी किरणें भी उसीप्रकार मृणालवलयके समान धवल थीं; शरत्कालीन चन्द्र जितेप्रकार मेघयुक्त किरणोंके समूहसे दिशाओंको शुभ्रवर्ण करता है, वइ हार भी उसी प्रकार घने मोनियोंको किरणोंसे दिशाओंको शुभ्रवर्ण कर देता था; मन्दाकिनीका प्रवाह जिस प्रकार देवाङ्गनाओंके स्तनोंके लेपका सौरभ धारण करता है, उसी प्रकार वइ हार भी देवाङ्गनाओंके स्तनोंके लेपका सौरभ धारण करता था ।

१. दिग्गजसीकरामारपुञ्जीभूतम् । २. शरच्छकलैरिव, शरन्मेघशकलैः । ३. क्वचिद् 'सर्वसागराणाम्', इति नावलोक्यते । ४. ज्योत्स्निकायाः । ५. मन्दाकिनीमिव ।

दृष्ट्वा चायमस्य चन्द्रापीडश्चन्द्रातपस्युतिमुषः धवलिम्नः कारणमिति मनसा निश्चित्य दूरादेव प्रत्युत्थानादिना समुचितोपचारक्रमेण मदलेखामापतन्ती^१ प्रतिजग्राह^२ । सा तु तस्मिन्नेव मरकतग्रावणि मुहूर्त्तमुपविश्य स्वयमुत्थाय तेन चन्दनाङ्गरागेणानुलिप्य ते च द्वे-दुकूले परिधाप्य तैश्च मालतीकुसुमदामभिरारचितशेखरं कृत्वा तं हारमादाय चन्द्रापीडमु-वाच—‘कुमार ! तवेयमपहस्तिताहङ्कारकान्ता^३ पेशलता प्रीतिपरवशं^४ जनं कमिव न कारयति ? प्रश्रय एव ते ददात्यवकाशमेवंविधानाम् । अनया चाकृत्या कस्यासि न जीवितस्वामी ? अनेन चाकारणाविष्कृतवात्सल्येन चरितेन कस्य न बन्धुत्वमध्यारोपयसि ? एषा च ते प्रकृति-मधुरा व्यवहृतिः कस्य न वयस्यतामुत्पादयति ? कं वा न समाश्वासयन्त्यमी^५ स्वभाव-

इहेति । अपि च, तं हारं मौक्तिकं दृष्ट्वा निरीक्ष्य चन्द्रापीडः, अयं हार एव, चन्द्रातपस्य चन्द्रालो-कस्य द्युतिं दीप्तिं मुष्णानि अपहरतीति तस्य, अस्य ऊहितपूर्वस्य धवलिम्नः धेततायाः कारणं हेतुरिति मनसा चेतसा निश्चित्य निर्णयिनि सम्बन्धः । समुचितोपचारक्रमेण उपयुक्ताचरणानुपूर्व्या । आपतन्तीम् आयान्तीम्, प्रतिजग्राह अभ्यर्थितवान् ।

तेति । सा मदलेखा । मरकतग्रावणि अश्मगर्भात्मकशिलायाश्च । तेन नारिकेलसमुद्रकसमानांतेन चन्दनाङ्गरागेण मलयजविलेपनेन अनुलिप्य परिधाप्य चन्द्रापीडमित्यन्वयः । मालतीकुसुमदामभिः जातीपुष्पस्रग्भिः, आरचितो विहितः शेखरः शिरोऽलङ्कारो यस्य तम् ।

कुमारेति । अपहस्तितो दूरीकृतः अहङ्कारः समस्तानामेव रूपवर्गो यया सा चासौ कान्ता सम-स्तानामेव स्पृहणीया चेति तादृशी । पेशलता चारुता (सौन्दर्यम्), कमिव जनं न प्रीतिपरवशं स्नेह-पराधीनं न कारयति ? अपि तु समस्तमेवं जनं प्रीतिपरवशं कारयतीत्यर्थः, अतएवास्मानपि स्नेहपराधीनाः कारितवतीत्याशयः । अर्थापत्तिरलङ्कारः, अनेन च सामान्येनाप्रस्तुतात् प्रस्तुतस्य विशेषस्यावगमादप्रस्तुत-प्रशंसालङ्कारः सङ्कीर्यते । ‘चारौ दत्ते च पेशलः’ इत्यमरः । ते तव प्रश्रयो विनय एव एवंविधानां स्नेहपरा-धीनानां लोकानाम् अवकाशम् उपसर्पणावसरं ददाति । आकृत्या आकारविशेषेण जीवितस्वामी प्राणा-धीश्वरः कस्य नास्ति, अपि तु सर्वस्वैवासीत्यर्थः । इहाऽप्युक्तभावः उत्कालङ्कारश्च ज्ञेयः । अकारणम् अनिमित्तम् आविष्कृतं प्रकटीकृतं वात्सल्यं स्नेहो येन तेन, चरितेन चरित्रेण, बन्धुत्वं स्वजनत्वम् । इहाऽ-प्युक्तभावः उत्कालङ्कारश्च । प्रकृतिमधुरा स्वभावमनोहरा व्यवहृतिर्व्यवहारः । वयस्यतां मित्रत्वम् उत्पाद-यति जनयति । इहाऽप्युक्तभाव उत्कालङ्कारश्च । स्वभावेन प्रकृत्या सुकुमारा मृदुला वृत्तयो व्यवहारा येभ्यस्ते अमी भवद्गुणाः त्वदुत्कर्षाः कं वा लोकं न समाश्वासयन्ति समाश्वासनां विदधते अपि तु सर्व-मेवेत्यर्थः । इहाऽप्युक्तभाव उत्कालङ्कारश्चेत्यवधेयम् ।

चन्द्रापीड उस हारको देख कर मन ही मन निश्चय किया कि—‘यह हार ही, इस चन्द्र-किरणके सौन्दर्यको नात करनेवाला इस धवलताका कारण है ।’ उसके बाद दूरसे उसने अभ्युत्थानादि समुचित आचरण द्वारा जातां हुई मदलेखाका स्वागत किया । आकर वह उसी मरकत-नग्निके शिलातल पर ही कुछ समय तक बैठी किन्तु अपनेसे ही उठकर, उस चन्दनाङ्गरागे चन्द्रापीडको लिप्त किया, दोनों सूक्ष्म-वस्त्र पहनाये, मालतीके पुष्पोंकी मालाओंसे मस्तक अलङ्कृत की और उस हारको लेकर कहने लगी—‘राजकुमार ! आपका यह सौन्दर्य सभी सौन्दर्योंके अहङ्कारको दूर करता है और सबका अभिलषणीय होनेसे किस व्यक्तिको आनन्दित नहीं करता है ? आपका विनय ही प्रीतिपरवश जनोको आपके सन्मुख उपस्थित होने का अवसर देता है । इस आकृति द्वारा आप किसके जीवनके अधीश्वर नहीं हैं ? निष्कारण वात्सल्यप्रकाशकारी इस चरित्र द्वारा आप किसमें बन्धुता उत्पन्न नहीं करते हैं ? आपका यह स्वभाव-सुन्दर व्यवहार किसके साथ मैत्री उत्पादन नहीं करता है ? स्वभावसे ही सुकुमारवृत्तिवाले आपके ये गुण किसका सनाश्वासन नहीं करते ? इन विषयमें आपकी यह प्रकृति ही तिरस्कार करने योग्य है जो कि वह प्रथम दर्शनमें ही ऐसा विश्वास उत्पन्न कर देती है; नहीं तो

१. मुखः । २. समुचितेन । ३. आयान्तीम् । ४. जग्राह । ५. अपहसि दिङ्कारकान्ता
६. परवशं कमिव । ७. कस्य । ८. समाश्वासयन्त्यमी ।

सुकुमारवृत्तयो भवद्गुणाः ? त्वन्मूर्तिरेवात्रोपात्ममहति, या प्रथमदर्शन एव विश्रम्भमुप-
जनयति । इतरथा हि त्वद्विधे सकलभुवनप्रथितमहिम्नि प्रयुज्यमानं सर्वमेवानुचितमिवा-
भाति । तथाहि, सम्भाषणमप्यधःकरणमिवापतति, आदरोऽपि प्रभुताभिमानमिवानुमाप-
यति, स्तुतिरप्यात्मोत्सेकमिव सूचयति, उपचारोऽपि चपलतामिव प्रकाशयति, प्रीतिरप्यना-
त्मज्ञतामिव ज्ञापयति, विज्ञापनापि प्रागल्भ्यमिव जायते, सेवापि चापलमिव दृश्यते, दान-
मपि परिभव इति भवति । अपि च स्वयं गृहीतहृदयाय किं दीयते, जीवितेश्वराय किं प्रतिपाद्यते

ननु मद्याच्चाभावेऽपि लोकाः कथमेवं स्नेहपराधीनतादिकं स्वीकुर्वन्तीत्यत आह—त्वदिति । अत्र
स्नेहपराधीनतादौ । त्वन्मूर्तिः भवदाकृतिरेव उपात्मं प्रतिज्ञेयवचनम् अर्हति योग्यं भवति, या प्रथम-
दर्शने एव प्रथमावलोकने एव विश्रम्भं समस्तविषयेषु विश्वासम् उपजनयति उत्पादयति अत्यन्तशान्त-
रूपत्वादित्याशयः । इह निन्दया स्तुतिरवगमाद् व्याजस्तुतिः ।

इतरथेति । इतरथा विश्वासोत्पादनाभावे हि, सकलेषु समस्तेषु भुवनेषु विष्टेषु प्रथितो विख्यातो
महिमा माहात्म्यं यस्य तस्मिन् त्वद्विधे लोके प्रयुज्यमानं विधीयमानं सर्वमेव मधुरालापादिकम् अनुचित-
मिव अयोग्यमिव आभाति प्रकाशते सर्वैरवगम्यत इत्यर्थः, विश्वासोत्पादनाभावेऽपि अनुपममहिम्नस्त्व-
द्विषस्य मधुरालापादिकरणे धाष्टर्योद्गमादित्याशयः । अनेनात्मनान्तु विश्वासोत्पादनेन मधुरालापादौ
नास्त्यनौचित्यमिति व्यञ्जितम् ।

निखिलानामेवानौचित्यमुपपादयति—तथाहोत्यादिना । सम्भाषण मधुरालापोऽपि अधःकरणम्
अधिदैव इव, आपतति उपस्थितो भवति, मधुरालापस्य यथायथं त्रिधातुमसमर्थत्वादित्याशयः । आदरोऽपि
समानोऽपि प्रभुताया ऐश्वर्यस्य अभिमानम् अहङ्कारमिव अनुमापयति अनुमितिर्विषयं कारयति,
तुल्येनैव तुल्यस्य संमाननायत्वेन स्वाभिन्नस्तव संमाने संमानधितुरपि स्वामित्वाभिमानोऽन्यैरनुमातव्य
एवेत्यभिप्रायः । स्तुतिः प्रशंसावाद्दोऽपि आत्मनः प्रशंसाकर्तुः उत्सेकं स्तुतिकरणे शक्तिगवं सूचयतीव
द्योतयतीव, अतिमहत्तः पुरुषस्य प्रशंसायाम् असामर्थ्यवतः प्रवृत्त्यसम्भवादिति भावः । उपचारोऽपि
अभ्युत्थानादिव्यवहारोऽपि चपलतां चञ्चलतां प्रकाशं व्यञ्जयतीव, तथाविधव्यवहारेऽपि स्वस्यायोग्य-
त्वादित्याशयः । प्रीतिः स्नेहोऽपि अनात्मज्ञतां स्वस्य परिणामापरिचिततां ज्ञापयतीव बोधयतीव, सहोत्पेव
स्नेहौचित्यादिति भावः । विज्ञापनापि विषयविशेषविज्ञप्तिरपि प्रागल्भ्यं वाचालतेव जायते, तत्रापि
साहसादित्याशयः । सेवापि शुश्रूपापि चापलं चाञ्चल्यम् दृश्यते अवलोक्यते, तत्राप्यनधिकारादित्या-
शयः । दानमपि अर्पणमपि परिभव इव त्वद्विषपात्रस्य विभवस्यावमाननेव भवति, प्रायेणैव दानेन पात्रस्य
दारिद्र्यद्योतनादित्यभिप्रायः ।

इह 'प्रागल्भ्यमिव' 'चापलमिव' इत्युभयत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः, शेषेषु सर्वत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

अन्यप्रियवचनमुत्थापयितुमाह—अपि चेति । स्वयंस्वेनैव गृहीतम् आत्तं हृदयं चेतो येन तस्य भवते
किं दीयते अर्पयितुं शक्यते, अपि तु न किमपीत्यर्थः, दानव्यस्य हृदयपर्यन्तत्वात्तस्याऽप्यात्मनैवोपादाने-
नान्यदातव्याभावादित्याशयः । जीवितेश्वराय सदाचरणादिना जीवनस्वाभिने भवते, किं प्रतिपाद्यते
समर्प्येश्वरीकर्तुं शक्यते, अपि तु न किमपीत्यर्थः । दायमानपदार्थानामपि जीवनावधित्वादिति प्राग्व-

आपके समान समस्त संसारमें विख्यात महिमावाले पुरुषोंके साथ जो कुछ (चाहे जैता व्यवहार) किया जाय
वे सब ही मानो अनुचित-सा प्रतीत होता है । देखिए—सम्भाषण करना भी मानो तिरस्कारके समान प्रतीत
होता है, आदर करना भी मानो आधिपत्यका अभिमान सूचित होता है, प्रशंसा करना भी मानो स्वाभिमान का
नूचन होता है, अभ्युत्थानादि-योग्य आचरण भी मानो चञ्चलता प्रकाश करता है, सीहार्द भी मानो अपनी
योग्यताको अनभिज्ञता ज्ञापन करता है, किसी विषयका निवेदन करना भी मानो प्रगल्भताके समान हो जाता है,
परिचर्या करना भी मानो चपलताके समान दोषता है और दान करना भी मानो तिरस्कार करनेके समान
होता है । और भी देखिये—आपने स्वयं ही हृन् लोगोंके हृदयको ग्रहण कर लिया है, अत एव आपको क्या
दिया जाय ? आप जीवनके ही अधीश्वर हो गये हैं, अन एव आपको क्या देकर उसका अधीश्वर बनाया जाय ?

प्रथमकृतागमनमहोपकारस्य का ते प्रत्युपक्रिया, दर्शनदत्तजीवितफलस्य सफलभागमनं केन ते क्रियते । प्रणयिताश्चानेन व्यपदेशेन दर्शयति कादम्बरी, न विभवम् । अप्रतिपाद्या हि परस्वता सवजनविभवानाम् । आस्तां तावद्विभवः, भवादृशस्य दास्यमप्यङ्गीकुर्वाणा नाकार्यकारिणीति नियुज्यते, दत्त्वात्मानमपि वञ्चिता न भवति, जीवनमप्यर्पयित्वा न पश्चात्तप्यते । प्रणयिजनप्रत्याख्यानपराङ्मुखी च दाक्षिण्यपरवती महत्ता सताम् । न च तादृशी भवति याचमानानाम्, यादृशी ददतां लज्जा, यत्सत्यम् अमुना व्यतिकरेण कृतापराधमिव त्वय्या-

दाशयः । प्रथमम् आदौ कृतं विहितम् आगमनमेव महोपकारो निरतिशयोपकृतिर्येन तस्य ते तव आगमनं केन करणेन सफलं क्रियते विधातुं शक्यते, अपि तु न केनापीत्यर्थः, समस्तफलापेक्षयैव जीवनफलं श्रेष्ठं तत् भवताऽवलोकनेनैवार्पितम् अतएव तत्सदृशमस्माभिः किं फलं देयमस्ति येन तवागमनं तत्सदृशफलवन्नेवेदित्याशयः ।

इह सर्ववाक्येष्वेवार्थापत्तिरलङ्कार इति सुधीभिराकलनीयम् ।

अथैवं कस्मै प्रयोजनायेदं भवत्या उपायनानयनमित्यत आह—प्रणयितामिति । कादम्बरी गन्धर्वराजपुत्री अनेन व्यपदेशेन उपायनार्पणव्याजेन प्रणयितां भवन्तं प्रति सौहार्दं दर्शयति प्रकटयति, न विभवं न तु वित्तसम्पदम् । हि यतः, सज्जनविभवानां सत्यरूपधनसम्पत्तीनां परस्वता अन्यदीयता अप्रतिपाद्या अर्पणादिना न सम्पादनीया, अपि तु परोपकारफलकत्वेन स्वतःसिद्धैवेत्याशयः । अनेन कादम्बर्या धनसम्पदि भवतोऽपि स्वत्वमस्तीति केवलसौहार्दप्रकटनमेव फलं दानस्येति ध्वनितम् । इह शब्दी परिसंख्यालङ्कारः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽलङ्कारश्चेत्युपयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः । तथा 'अप्रतिपाद्या' इत्यत्र नजर्यस्य प्राधान्येनैवोपादानं युक्तम्, अन्यथा समासे तस्य गुणीभावत्वेन विवेया-विमर्शस्य वारयितुमशक्यत्वादिति कुशलाः ।

आत्मानिति । विभवो हारादिरूपः स्वोत्कर्षहेतुः तावत् आस्तां तिष्ठतु दूर इति शेषः । भवादृशस्य त्वद्विधस्य । अङ्गीकुर्वाणा स्वीकुर्वाणा नाकार्यकारिणी नाकृत्यविधायिनी नियुज्यते व्यपदिश्यते कादम्बरीति शेषः । दत्त्वा त्वदधीनं कृत्वा वञ्चिता प्रतारिता न भवति । जीवनं जीवितमपि अर्पयित्वा दत्त्वा न पश्चात्तप्यते नानुतप्यते । इह चन्द्रापीडस्य मुख्यनिरूपणकार्यं प्रति अधिकहेतोरुपस्थापनात् समुच्चयोऽलङ्कारः ।

ननु कादम्बर्या अर्पितमप्युपायनं मया कथं स्वीकरणीयमित्यत आह—प्रणयिती । सतां सज्जनानां महत्ता महिमा मनसः सद्बोधहारप्रसार इत्यर्थः, प्रणयिजनानां स्नेहिलोकानां द्रव्योपायनदानस्य प्रत्याख्याने निराकरणे पराङ्मुखी तथैत्याख्यानं न कदाचित् कुर्वन्तीत्यर्थः, यतो हि दाक्षिण्यपराधीना औदाय्याधीना सा महत्ता, अतएवावश्यमेवेदमुपायनं भवता स्वीकरणीयमित्याशयः ।

ननु दासीनत्वादियमुपायनं स्वीकृतुं मयि लज्जा सञ्जायत इत्यत आह—न चेति । तादृशी यादृशी ददतां वितरणं कुर्वतां लज्जा त्रपा याचमानानाम् अभ्यर्थ्यमानानां पात्राणामित्यर्थः । यत्तत्त्वमित्येकमेवेति पदं निश्चयार्थं । अतएव कादम्बरी, अमुना हारसमर्पणव्यतिकरेण आत्मानं त्वयि कृतापराधमिव विहितागसमिव अवगच्छति जानाति यत्स्वस्वरूपोचितदानाभावेऽपि दातृत्वं स्वोक्तमित्याशयः ।

आपने पहले ही यहाँ पधार कर जो गुल्लत उपकार किया है, उसके उपयुक्त प्रत्युपकार क्या हो सकता है ? दर्शनद्वारा ही आपने हम लोगोंका जीवन सफल किया, अब एव आपके आगमनको हमलोग सफल किस प्रकार कर सकती है ? तब कादम्बरी इस उपहारप्रदानके बहानेसे आपके साथ केवल स्नेह दिखाती है, किन्तु ऐश्वर्य नहीं, क्योंकि—सज्जनोंकी धनसम्पत्तिमें स्वभावतः दूसरोंका अधिकार होता ही है, अब एव उससे और सत्त्व उत्पन्न नहीं हो सकता (यह कुछ सिद्ध करनेका विषय नहीं है) । तब तक धनसम्पत्ति तो दूर रहे अर्थात्—उसकी बात तो यहाँ है ही नहीं । आपके समान व्यक्तिके दासत्व स्वीकार कर रहनेसे भी वह कुछ अकार्यकारिणी नहीं कही जायगी । अपनी ग्लाना आपको वह समर्पित करे तो भी वह वञ्चित हुई नहीं कही जायगी, अथवा जीवनका समर्पण करे तो भी उसको कभी अनुताप नहीं होगा । सज्जनोंकी चित्तवृत्ति, प्रणयिजनका प्रत्याख्यान करनेके पराङ्मुख (अनिच्छुक) और विशेषतः उदारताके अधीन रहती है । दाताओंको जिस प्रकार लज्जा होती है, याचकोंको उस प्रकार नहीं होती (अर्थात् कुछ देते हुए हमको जितनी लज्जा आती है, उतनी तो माँगते हुए भी नहीं आती) इसलिए इस उपहारदानसम्पर्कसे निश्चय ही कादम्बरी माने आपके समान अपनेको अपराधिनी

स्मानमवगच्छति कादम्बरी । तदयममृतमथनसमुद्भूतानां सर्वरत्नानामेकः शेष इति शेष-
नामा हारोऽमुनैव हेतुना बहुमतो भगवता अम्भस्ताम्पत्या गृहमुपगताय प्रचेतसे दत्तः,
पाशभृतापि गन्धर्वराजाय, गन्धर्वराजेनापि कादम्बर्यै, तथापि त्वद्वपुस्स्यानुरूपमाभरणस्येति
विभावयन्त्या नभस्तलमेवोचितं सुधासूतेर्धाम^१ न धरेत्यवधार्यानुप्रेषितः । यद्यपि निजगुणै-
गणाभरणभूषिताङ्गयष्टयो भवादृशाः क्लेशहेतुमितरजनबहुमतमाभरणभारमङ्गेषु नारोपयन्ति,
तथापि कादम्बरीप्रीतिरत्र कारणम् । किं न कृतमुरसि शिलाशकलं कौस्तुभाभिधानं लक्ष्म्याः
सहजमिति बहुमानमाविष्कुर्वता भगवता शार्ङ्गपाणिना^२ ! न च नारायणोऽत्रभवन्मति-

इह वाक्यार्थहेतुकं कान्यलिङ्गम् । तथा यत्पदयुक्तावयवस्य वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषवारणाय पूर्वत्र
पाठ एव न्याय्य इति मन्तव्यम् ।

तदयमिति । अमृतमथनात् क्षीरसागरमन्यनात् समुद्भूतानां प्रकटितानां सर्वरत्नानाम् एकः शेषः
अवशिष्ट इति अस्मात्कारणादेव शेषनामा अयं हारः, अमुनैव हेतुना शेषत्वेन भगवता साहाय्यवता
अम्भस्ताम्पत्या सागरेण बहुमतः तदतिरिक्ताभावादुत्कर्षाद्वाहृतः । उपागताय प्राप्ताय प्रचेतसे वरुणाय
दत्तः अर्पितः, पाशभृताऽपि वरुणेनापि गन्धर्वराजाय चित्ररथाय । 'प्रचेता वरुणः पाशी' इत्यमरः । इह
'प्रचेतसे' इत्युपक्रम्य 'प्रचेतसापि' इत्यग्रे वक्तुमुचितं भग्नप्रकमत्वदोषवारणायेत्यवगन्तव्यम् । तथापि
कादम्बर्या, अस्य आभरणस्य अलङ्कारस्य त्वद्वपुस्त्वदीयं शरीरम् अनुरूपं रूपस्य योग्यमिति विभाव-
यन्त्या चिन्तयन्त्या तथा सुधासूतिश्चन्द्रस्तस्य तादृशस्य, नभस्तलं गगनतलमेव उचितं निर्मलत्वादु-
त्तत्वाच्च स्वयोग्यं धाम स्थानम्, न धरा पृथिवी इत्यतर्थात् हृदयेन निर्णीय चन्द्रापीड एव अस्य हारस्य
समुचित आश्रयो न तु कादम्बरीत्यभिप्रायः । अनुप्रेषितः अनुग्रहितः स्वत्समीपं प्रेरित इत्यर्थः । इह
'इष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनात्' इति लक्षणात् ।

यद्यपीति । निजाः स्वकीयाः गुणगणा विद्याविनयादय एव आभरणानि आभूषणानि तैः भूषिता
अलङ्कृता अङ्गयष्टयो येषां ते तादृशाः । भवादृशाः, त्वत्सदृशाः, क्लेशहेतुं भारवशात् क्लेशकारणम्,
इतरैर्गुणरहितैर्जनैर्लोकैर्बहुमतम् आदरपूर्वकमङ्गीकृतम् आभरणभारम् आभूषणवीचधम् अङ्गेषु करचरणा-
दिषु नारोपयन्ति न स्थापयन्ति, तथापि एवं सत्यपि कादम्बरीप्रीतिः कादम्बरीस्नेहः अत्र हारधारणे
कारणं नियामकम् । कुः पृथिवी 'गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी' इत्यमरः, तां स्तुभ्नाति व्याप्नोतीति कुस्तुभः
सागरः तत्र भव इत्यर्थेऽपि सति कौस्तुभः स एव अभिधानं नाम यस्य तत्तथोक्तम्, शिलाशकलं
पाषाणखण्डं लक्ष्म्याः श्रियः निजप्रियतमाया इत्यर्थः, सहजम् एकसागरोत्पन्नत्वाद् सोढर्यम् इति हेतोः
बहुमानम् 'अधिकादरम् आविष्कुर्वता प्रकटयता भगवता परमैश्वर्यवता शार्ङ्गम् एतन्नामकः-स्वचापः
पाणौ हस्ते यस्य स तेन तादृशेन नारायणेन, 'चापः शार्ङ्गं मुरारस्तु' इत्यमरः, किम् उरसि वक्षसि न
कृतम् नापितम् अपि तु कृतमेवेत्यर्थः । अत एव तत्प्रीत्यै भवताऽप्ययं हारो वक्षसि परिधेय एवेत्यभि-
प्रायः । इहाप्युक्तालङ्कारः, तेन च भवतोऽपि प्रियसी कादम्बरीति वस्तु प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

ननु नारायणादयो ह्यस्मदादिभ्यो मुख्यतमा अत एव तेषां चरितमपि लोकातीतमहं तु तादृशो
न भवामीति चेत्तत्राह—न चेति । अत्रभवन्तं समादरणीयं त्वान्, नारायणः शार्ङ्गपाणिः न अतिरिच्यते
मानती है । यह हार क्षीरसागर मथन करके निकाले गए सब रत्नोंमें अवशिष्ट 'शेष' नामका है, इस कारणसे ही
भगवान् जलधि इसका अत्यन्त आदर करते हैं और वे इसे लेकर गृहस्थित वरुणको दान कर दिये थे । उन्होंने
गन्धर्वराजको और गन्धर्वराजने कादम्बरीको दिया । उसने भी 'आपको शरीरके उपयुक्त यह 'अलङ्कार' समझकर
'चन्द्रका उपयुक्त स्थान आकाश ही है भूतल नहीं' यह स्थिर कर इसे आपके समीप भेजा है । यद्यपि आप जेमे
सत्पुरुष अपने गुण-ग्रामरत्न अलङ्कारसे ही अपने शरीरको आभूषणोंसे अलङ्कृत गिनकर, अपने ही समान अन्य
लोकोके भी प्रिय आभूषणको क्लेश-हेतु जानकर धारण नहीं करते तथापि [तो भी] आपको इस हारके धारण
करनेके विषयमें कादम्बरीको प्रीति ही कारण है । यथा भगवान् नारायणने कौस्तुभ नामक प्रस्तरके खण्ड
(टुकड़े) को भी, लक्ष्मीके सशेदर होनेके कारण विशेष आदरसे अपने वक्ष-स्थल (छाती) पर धारण नहीं

१. उद्गतानाम् । २. एकशेष इति । ३. लक्ष्यनामा । ४. सुधासूतो धान्तः । ५. गुण... । ६. शार्ङ्गिना ।

रिच्यते, नापि कौस्तुभमणिरणुनापि गुणलवेन शेषमतिशेते न, चापि कादम्बरीमाकारानुकृति-
कलाप्यल्पीयस्या लक्ष्मीरनुगन्तुमलम् । अतोऽर्हतीयमिमं बहुमानं त्वत्तः । नचाभूमिरेषा
प्रीतप्रसरस्य । नियतञ्च भवता भग्नप्रणयां महारवेतामुपालम्भसङ्घैः खेदगित्वात्मानमु-
त्सन्नयति । अतएव महाश्वेता तरलिकामपीमं हारमादाय त्वत्सकाशं प्रेषितवती । तथापि
कुमारस्य सन्दिष्टमेव 'न खलु महाभागेन मनसापि कार्यः कादम्बर्याः प्रथमप्रणयप्रसरभङ्गः'
इत्युक्त्वा च ताराचक्रमिव चामीकराचलस्य तटे तं तस्य वक्षःस्थले ववन्ध ।

चन्द्रापीडस्तु विस्मयमानः प्रत्यवादीत्—'मदलेखे ! किमुच्यते', निपुणासि, जानासि
ग्राहयितुम्, उत्तरावकाशमपहरन्त्या कृतं वचसि कौशलम् । आये मुग्धे ! के वयमात्मनः ?

गुणैरधिको भवति । अणुनापि अल्पेनापि गुणलवेन उत्कर्षलेखेन शेष तत्संज्ञकमिमं हारं न अतिशेते
नातिक्रामति अल्पीयस्यापि आकारस्य स्वरूपस्य अनुकृतिरनुकरणं तस्याः कलालेशः तथापि कादम्बरीम्
अनुगन्तुम् अनुसक्तुं नालं न समया, हरिप्रियातः कादम्बरी रूपेणाधिकश्रेष्ठेति भावः । अतएव तत्प्रीति-
वशाद्दारोऽयं भवता धारणीय एवेति तात्पर्यम् । इह कादम्बरी लक्ष्मीतो मुख्येतिप्रतिपादनाद् व्यतिरेकः ।

अत इति । इयं कादम्बरी, त्वत्तो भवत्सकाशात् इमं हारधारणरूपं बहुमानमत्यादरम् अहंनि लब्धुं
योग्या भवति । एषा कादम्बरी, प्रीतिप्रसरस्य भवतः स्नेहातिशयस्य अभूमिः अपात्रं न अपि तु पात्र-
मेवेत्यर्थः । भग्नः हारपरावर्त्तनेन खण्डितः प्रणयः अनुरोधः, स्नेह इत्यर्थः, यस्याः सा कादम्बरी, उपा-
लम्भसहस्रैः 'पूर्वविधेन अदक्षिणेन सह त्वया मैत्री विहिता, स एव चेह प्रापितः पूर्वविधैरपमानसमूहैः,
महाश्वेतां खेदयित्वा विपादं प्रापय्य नियतं निश्चितम् आत्मानम् उत्खदयति परित्यज्यति ।

अत इति । हारम् आदाय गृहीत्वा विद्यमानामिनि विद्यमानपदाद्यैपात्रैककर्तृकत्वव्याघातः ।
त्वत्सकाशं भवदन्तिकं प्रेषितवती प्रहितवती । महाश्वेताया अपि हारप्रहणे महानुरोध इत्यवगन्तव्यम्,
अन्यथा तरलिकां त्यक्त्वा काचित् सेविकैवागच्छेदित्याशयः । तथा महाश्वेतयापि, कुमारस्य त्वत्तो निकटे
सन्दिष्टमेव वाचिकं कथितमेव । महाभागेन जन्मप्रभृतिकलङ्कपङ्कजरहितानुपमकीर्तिसंयुतेन भवता । प्रथम
प्रणयप्रसरभङ्गः आद्यस्नेहप्राप्तिनिरासः मनसा चेतसापि न कार्यो हारनिराकरणेन न विधेयः किं पुनर्वचसे-
त्याशयः । चामीकरः सुमेरुः तदाख्यो यः अचलः पर्वतस्तस्य तटे उपरिभागे ताराचक्रं नक्षत्रचन्द्रमिव, तस्य
चन्द्रापीडस्य वक्षःस्थले उरोदेशे ववन्ध वन्धनं चकार परिहितवतीत्यर्थः, मदलेखेत्यन्वयः । इहोपमा ।

चन्द्रेति । विस्मयमानो मदलेखाया वचनचातुर्येणाश्चर्यमापन्नः । किमुच्यते किं मया वाच्यम् ।
निपुणासि कुशलासि, ग्राहयितुं स्वीकारयितुं जानासि अवगच्छसि । उत्तरावकाशं प्रतिवचनसमयम् अप-
हरन्त्या दूरीकुर्वन्त्या वचसि वाग्व्यापारे कौशलं पाण्डित्यं कृतं विहितम् ।

अयीति । अयीति कोमलामन्त्रणे । आत्मनः स्वस्य वय के ? अपि तु न केऽपीत्यर्थः । युष्माकमा-
चरणेन वयं युष्मद्वयोः एव सम्पन्ना इत्याशयः । के वेति । युष्माकमभिलाषयैव स्वीकरणमस्वीकरणं वा

क्रिया ? नारायण कुछ आपके बड़कर नहीं हैं, कौस्तुभ-मणि अलगमात्र गुणसे भी इस हारसे उत्कृष्ट नहीं है और
स्वरूपके अनुकरणमें कादम्बरीकी समानता लक्ष्मी अव्यमात्र भी नहीं कर सकती । अत एव यह आपके, समीप इस
आदर पानेके योग्य है, क्योंकि आपके स्नेह का अगत्र नहीं है । (अतः उसके मानकी रक्षा आपको अवश्य करना
चाहिए) । विशेषतः आप इस अनुरोधकी रक्षा यदि नहीं करेंगे तो हजारों उदाहरणोंसे वह महाश्वेताको दुःखित
कर निश्चय ही प्राण-त्याग कर देगी । इसलिए ही महाश्वेताने यह हार लेकर तरलिकाको भी आपके समीप भेजा
है, और उसने भी, आपके समीप सन्देश दिया है कि—'महाभाग ! कादम्बरीके प्रथम प्रणय-प्रसरके भङ्ग
करनेवा विचार मनसे भी नहीं करना' इसनी बात कह कर मदलेखाने सुने-शुद्धके ऊपर तागागणके समान
नमके वक्षःस्थल पर हार धारण करा दिया ।

किन्तु चन्द्रापीडने मदलेखाकी वाक्पटुतासे विस्मयापन्न होकर उत्तर दिया—'मदलेखे ! मेरे कइनेके लिए
क्या है ? तुम बहुत निपुणा हो, झुझीकार कराना जानती हो, बोलनेमें ऐसी विशेष वाग्विदुता दिखलाई है । कि
मेरे उत्तर देनेके लिए अवकाश ही नहीं रखा ।' हे मुग्धे ! अपना मैं कौन हूँ ? और फिर लेने और न लेनेका

१. लक्षप्रणया । २. महाश्वेताम् । ३. स्वात्मानम् । ४. महाश्वेताया । ५. अनुप्रेषिता । ६. उच्यते ।
७. कथयितुम् ।

न्यस्तवामहस्तपल्लवा प्रावृतांशु धानुसारं प्रसारित-दक्षिणकरा निश्चलतारका लिखितेव, मुहुर्जृम्भित-
कारम्भदत्तोत्तानकरनलतया तद्गोत्रस्खलनभिया निरुद्धवदनेव, मुहुरंशुकपल्लव-ताडित-निःश्वा-
सामोद-लुब्ध-मधुकर-मुखरतया प्रस्तुताह्वानेव, मुहुरनिलगलितांशुक-सम्भ्रम-द्विगुणीकृत-
भुजयुगल-प्रावृत-पयोधरतया दत्तालिङ्गनसंज्ञेव, मुहुः केशपाशाकृष्ट-कुसुम-पूरिताञ्जलि-समा-
घ्राण-लीलया कृतनमस्कारेव, मुहुरुभय-तर्जनी-भ्रमित-मुक्ताप्रालम्बतया निवेदितहृदयोत्कलि
कोद्गमेव, मुहुरुपहारकुसुमस्खलन-विधुत-करतलतया कथितकुसुमायुधशरप्रहारवेदनेव.

स्थापितं वामहस्तपल्लवं सव्यपागिकिसलयं यया सा, प्रावृतस्य परिहितस्य अंशुकस्य सूक्ष्मवल्गु-
अनुसारेण पवनेनापहतस्य तत्सजीकरणव्याजेनेत्यर्थः प्रसारितो विस्तारितो दक्षिणकरः अपसव्यरस्तो
यया सा, तथा निश्चले निष्पन्दे तारके कनीनिकायुगलं यस्याः सा, लिखिता चित्रितेव सती कादम्बरी,
'विलोकयन्तो तावद्वनस्थे' इत्यभिप्रेतं सम्बन्धः । अत्रेऽपीत्यमेव सम्बन्धो ज्ञेयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

मुहुरिति । जृम्भिका सुखादिविकाशः तस्य आरम्भे प्राञ्जले दत्तं व्यात्तवदनोपरि न्यस्तम् उत्तानं
करतलं पाणितलं यया तस्या भावस्तया कारणेन, तस्य चन्द्रापीडस्य यद् गोत्रस्खलनं भ्रमेण नामोच्चारणं
तद्भियेव तद्गीत्येव निरुद्धवदना पिहितमुखी । मदनजागरेण यां जृम्भा जाता तत्र व्यात्तमुखस्य पिधानार्थं यः
कर आच्छादनीकृतः स मन्ये ग्रीतिवशाच्चन्द्रापीडस्य नामनिर्गमनभीत्या विहित इत्यभिप्रायः । हेतूत्प्रेक्षा ।

मुहुरिति । अशुकपल्लवेन वस्त्रप्रान्तेन ताडिताः प्रहताः निःश्वासस्य आमोदेन परिमलेन लुब्धा
लिप्सवो ये मधुकरा भ्रमराः तैर्मुखरतया शब्दायमानतया, प्रस्तुतम् उपक्रान्तम् आह्वानम् आकारणं
यया सेव । आह्वानप्रस्तावोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा ।

मुहुरिति । अनिलेन पवनेन गलिते कुचमण्डलान् स्रस्ते अंशुके उत्तरीयवस्त्रे सम्भ्रमेण शीघ्रेण
द्विगुणीकृतम् ऊर्ध्वोर्धोरुपेणोरसि स्थापितं यद् भुजयुगलं बाहुद्वयं तेन प्रावृता आच्छादितौ पयोधरौ
कुचौ यया तस्या भावस्तस्या कारणेन बाहुद्वयवेष्टितकुचयेत्यर्थः । दत्ता अर्पिता आलिङ्गनाय आश्लेषाय
संज्ञा सङ्केतो यया सेव, बाहुद्वयेनाश्लेषप्रकारविधानादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । केशपाशात् कचकञ्जापात् आकृष्टैः आनीतैः कुसुमैः प्रसूनैः पूरितस्य अञ्जलेः समाघ्राणस्य
लीलया विभ्रमेण कृतनमस्कारेव विहितप्रणामेव, अञ्जल्युपरि आघ्राणाय नमिते शिरसि नमस्कारचेष्टा
संज्ञातेति भावः । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । उभयतर्जनीभ्याम् अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुलिद्वयाभ्यां भ्रमितं घूर्णितं मुक्ताप्रालम्बं मौक्तिकहारो
यया तस्या भावस्तया कारणेन, निवेदितो ज्ञापितो हृदयस्य उत्कलिकाया सङ्गमोत्कण्ठाया उद्गम
उत्पत्तिर्यया सेव, हारभ्रान्त्या औत्सुक्येन हृदयभ्रमणस्य द्योतनादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । उपहारकुसुमेषु उपायनप्रसूनेषु स्खलनेन विधुतं कम्पितं करतलं पाणितलं यया

वार अपना बायाँ कोमल हाथ निम्नमण्डल पर रखकर अपने दुपे वस्त्रके बायुपरा उड़ाकर ले जाने तक दायाँ
हाथ नीचे लटका कर, निश्चल कनीनिकाद्वय (दो पुतली) रखकर चित्रितके समान (काटी गई) हो, कितनी ही
बार जैर्भार, आरम्भ करनेके समयमें मुखके ऊपर उत्तानभावसे (चिन) करतल रखनेसे भ्रमवग्न चन्द्रापीडका
नामोच्चारण हो जानेके भयसे ही नाना अपना मुँह बन्द करती हो; निश्चास (सौंस) के सौंभलोभसे घूमते
भ्रमरोंकी, कितनी ही बार, चन्दाञ्जल (वस्त्रके किनारे) से अपट मार कर उनकी गुजारते मानो चन्द्रापीडको
आह्वान करती (बुलाती) हो; कितनी ही बार बायुके वेगसे वक्षःस्थलीय उत्तरीय वस्त्रके उड़ जानेकी त्वरा
(धरादट) से अपनी दोनों भुजाओंको मोड़ और उनसे स्तनोंको आच्छादित (ढक) कर मानो आलिङ्गनका
संकेत (इशारा) करती हो; कितनी ही बार केशकलापमेंसे पुर्णोंको लेकर अपनी अञ्जलीपूर्ण (भर) कर
लीलासहित सूँघनेके वदने मानो नमस्कार करती हो; कितनी ही बार दोनों हाथोंकी तजनी अङ्गुलियोंसे
मुक्तादार भ्रमण कराने रहनेसे हृदयमें उत्पन्न होती उत्कण्ठाको मानो चूर्णित करती हो; कितनी ही बार विक्षिप्त
कुसुमोंके ऊपर ठोकर खानेसे हाथ काँपते रहनेके कारण नाना मदन-वागके प्रहारकी वेदना प्रकाशित करती

१. जैनप्रावृत... । २. गोत्रस्खलनमयनिरुद्धवदनेव । ३. निःश्वासांमोदः... । ४. सम्भ्रमद्विगु-
णितमुजलताह्वानयोधरतया, संवरणसम्भ्रम... । ५. प्रलम्बतया । ६. करतया ।

मुहुर्गलित-रशना-निगड-निर्यमितचरणतया संयम्यार्पितेव मन्मथेन, ^३मुहुश्चलितोरुविधृत-
दुकूला क्षितितलदोलायमानांशुकैकदेशाच्छादितकुचा, चकित-परिवर्तन-वृत्त्यन्निवलीलता,
अंशस्तत्चिकुरकला-सङ्कलनाकुल-करकमलौ, कटाक्ष-क्षेप-धवलीकृतकर्णोत्पलं ^४विलक्ष-
स्मितसुधाधूलि-धूसरितकपोलं साचीकृत्य, वदनमनेकरस-भङ्गिभङ्गुरं विलोकयन्ती,
तावदवतस्थे यावदुपसंहृता लोको दिवसो बभूव ।

अथ हृदयस्थितकमलिनीरागेणैव रज्यमाने राजीवजीवितेश्वरे सकल-लोकचक्रवाल-

तस्या भावस्तया कारणेन, कथिता बोधिता कुसुमायुधशरप्रहारस्य कामवाणावातस्य वेदना पीडा यया
सेव । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । गलिता कटिप्रदेशात् स्रस्ता या रशना काञ्चीदाम सैव निगडः शृङ्खला तथा नियमितौ
बन्धनीकृतौ चरणौ पादौ यस्यास्तस्या भावस्तया कारणेन, मन्मथेन कामेन संयम्य बद्ध्वा चन्द्रापीडाय
अर्पितेव दत्तेव । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । चलितौ कम्पिनौ यौ ऊरु जहे ताम्यां विष्टं दुकूलं च्युतप्रायवस्त्रं यया सा, क्षितितले
भूतले दोलायमानेन सञ्चाल्यमानेन अंशुकैकदेशेन वसनाञ्जलेन पुनरुत्थापितेनेति तात्पर्यम् आच्छादितौ
आवृतौ कुचौ पयोधरौ यया सा । कादम्बर्या विलासवशादुत्तरीयांशुकः स्वस्थानादपसृत्य भूतले
लम्बितः भूयश्च सविभ्रमं स्वस्थानं स्थापितस्तेनाच्छादितकुचा जातेति सरलायः । चकितं ससम्भ्रमं
यत्परिवर्तनं परावर्तनं तेन व्युत्थयन्ती चर्मविसरणाद् भ्रमयन्ती त्रिवलीलता त्रिरेखारूपवह्नी यस्याः सा ।
अंसयोः स्कन्धयोः तस्तो विच्युतो यः चिकुरकलापः केशपाशः तस्य सङ्कलने पुनरेकत्र सम्पादने आकुलं
विह्वलं करकमलं हस्तपङ्कजं यस्याः सा । कटाक्षक्षेपेण तस्य कान्त्येत्यर्थः धवलीकृतं शुभ्रीकृतं कर्णोत्पलं
श्रवणाभरणं यत्र कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा । इह शुभ्रीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयो-
क्तिरलङ्कारः । विलक्षेण त्रयया सहितं यत् स्मितम् ईषदास्यमेव सुधाधूलिः श्वेतत्वसादृश्यात् गृहधवलीक-
रणद्रव्यचूर्णपरागः, विलक्षस्मितं सुधाधूलिरिवेति वा यया धूसरितौ श्वेतपाण्डुवर्णाकृतौ कपोलौ गण्डौ
यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा । इह प्राग्वदतिशयोक्तिरलङ्कारः रूपकोपमयोः सन्देहसङ्करश्चेत्युभयो-
रङ्गात्रिभावसङ्करः । तथा अनेका नानाप्रकारा या रसभङ्गयः आस्का-रचनाविशेषाः ताभिर्भङ्गुरं कुटिलं
यथा स्यात्तथा, वदनं मुखं साचीकृत्य कुटिलं विधाय चन्द्रापीडं विलोकयन्ती पश्यन्ती सती तावत्
भवतस्य स्थितवती, यावत् उपसंहृतः सूर्यग सङ्कोचित आलोक आतपो यस्य स तयोक्तो लोहितो रक्तो
दिवसो वासरो बभूव जातः । अनेन स्पष्ट एव सन्ध्यासमयो वर्णितः ।

प्रदोपसमयं वर्णयितुमुपक्रमते—अथेति । राजीवानां कमलानां जीवितेश्वरे निजातपेनैवोजीवनाव
प्राणनियन्तरि, सकलाः समस्ता ये लोका भुवनानि तेषां चक्रवालस्य मण्डलस्य चक्रवर्तिनि सार्वभौमे

हो; किननी दार कटिदेशने (कनर्म) चन्दहार (तागडी की लड) त्रित्त जनेने शृङ्खलारूपमे चरण दैध
जनेके कारण मानो कामदेवद्वारा बांधकर अर्पित की गई हो; कमी-कमी ऊरुगल कम्पन होनेसे उस्ता परिधान
बख डोला हो जाना था और भूतल पर लुण्ठन (लोटने) केवल बलाञ्जल (दुरुके एक किनारे) ही से स्न
आच्छादित उके रहने थे । कमी-कमी चकित होकर पीछे मुड़नेसे उमकी त्रिवर्ध-रत्ना (उदरके ऊपर तीन
धर) दृष्ट जानी थी; कमी-कमी उसके हाथ स्कन्ध (कंधे) पर लटकने केशोंको एकत्र करने तथा उसे बांधनेमें
लग जाने थे; कमी-कमी कटाक्ष फैलनेसे कर्ण-कनल श्वेतवर्ण हो जाना था और लज्जासे उरु ईषद् हास्यरूप
चूर्ण-रेनु उसके कपोलसुगन्धको धूसरवर्ण कर देने की थी, इस प्रकार वह मुखमण्डल मोड़-मोड़ कर, अनुसंगवरा
नानाविध भावमङ्गी उत्पन्न होनेके कारण कटाक्ष (तिरछी नजर) से देखनी-देखनी जब तक सूर्य-प्रकाश नन्द
पड़ कर दिवस लाल-लाल दोखने लगा तब तक वह वहीं खड़ी रही ।

उसके बाद कमलोंके जीवितेश्वर और समस्त भूमण्डलके सत्राट् भगवान् सूर्यनारायण अपने हृदय-स्थित

- १... निविट... । २... पतित... । ३. मुहुर्मुहुर्विचलित । ४. सनस्त... । ५. करनला ।
६... कर्णोत्पल... । ७. विलक्ष्यनागस्मिन्धूलिधूसरकपोलम् ; विलक्षस्मिन्सुधाधूलिधूसरितैककपोला, विलक्ष्य
चास्मिन्सुधाधूलि... । ८. साचीकृतवदनम्... । ९. भूमङ्गि... । १०... उपसंहृता... ।

चक्रवर्त्तिनि^१ भगवति पूर्वाङ्गं, क्रमेण च दिनपरिलम्बनरोषरक्ताभिः कामिनीदृष्टिभिरिव संक्र-
मिदशोपिन्नि व्योम्नि, संहृतशोचिषि जाते जरठद्वारीतद्वरितहये हरितवाजिनि, रवि^२-विरह-
नीलितसरोज-संहतिषु हरितायमानेषु कमलवनेषु श्वेतायमानेषु कुसुदषण्डेषु लोहिताय-
मानेषु दिङ्मुखेषु, नीलायमाने शर्वरीमुखे, शनैः शनैश्च पुनर्दिनश्री-समागमाशा-
भिरिवानुरागिणीभिः सहैव दीव्यतिभिरदर्शनतामुपगते भगवति गम्भस्तिमालिनि,

अबोखरं, भगवति माहात्म्यवति पृष्णि सूर्यनारायणे स्वस्य हृदयस्थितः चित्ते विद्यमानो यः कमलिनीरागो नलिनीं प्रत्यनुरागः स एव रागो लौहित्यं तेन रज्यमाने आलोहितोक्रियमाने इव सति ।

इह राजीवसूर्ययोः सौर्षुह्निष्काम्यां नायकनायिकाव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिरलङ्कारः, अनुराग-
लौहित्ययोर्भेदेऽपि श्लिष्टेनाभेदारोपादतिशयोक्तिरलङ्कारः, 'रज्यमाने इव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेषालङ्कारश्च
सर्वपाप्मेतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्कारः तस्य च पुनश्चेकानुप्रासेन संसृष्टिः ।

अनेति । किञ्च, ज्योतिर्न नमसि, दिनस्य वासरस्य परिलम्बने परिणामे यो रोषः दत्तसङ्केतस्यापि कालस्यनुपस्थितत्वात् क्रोधः तेन रक्ताग्निः शोणितग्निः कामिनीनां रमणीनां दृष्टिभिर्लोचनैः, मङ्गलित आसन्नितः शोणिता रक्ताग्निः यत्र तस्मिन्निव विद्यमाने, इहापि रक्ताग्निः आसन्नितोद्योत्तना-
क्रियोद्योत्तनाङ्कारः ।

संज्ञेति । जरुः परिणतवया (वृद्धः) यो हारीतः 'हरियाल' इति लोकप्रसिद्धः पञ्चविंशेः पस्तद्वद्
हरिताः पात्राशवर्गा नीला इति यावद् हया घोडका यस्य तस्मिन्, हरितवाजिनि हरिद्वर्गंतुरगे, सूर्ये,
संज्ञानि सङ्गोचितानि शोचोपि कान्तयो येन तस्मिन् सति ।

इह 'हारीतहरिते' त्यत्र लुप्तोपमा वृत्त्यनुप्रसाश्चैत्युभयोरैकाग्रयानुप्रवेशरूपः सद्गतरः । तथा जरटेत्या-
द्विविधोऽङ्गस्य मुक्त्यानुपकारित्वेनापुष्टार्यत्वायंगतपुनरुक्तयोर्विद्यमानत्वात् परित्याग एव वरमित्यालोच-
यन्ति कुशलाः ।

रन्ति । रविविरहेण सूर्यद्विरलेपेण मीलिता सङ्कुचिता सरोजसंहतिः पङ्कजसमूहो येषां तेषु तादृशेषु, कमलवनेषु पद्मारण्येषु हरितायमानेषु पङ्कजसङ्कोचनादेव हृदिग्रायमानेषु सन्तु ।

इति । कुमुदानां कैरवाणां षण्डेषु समूहेषु, रवेतायमानेषु धवलवदाचरमाणेषु प्रस्फुटनादि-
 श्यामयः । दिङ्मुखेषु दिग्बदनेषु लोहितायमानेषु रक्तायमानेषु सत्सु, सन्व्यारागादिति भावः ।
 गर्वसिन्धवे प्रदोषे नीलायमाने हरितायमाने सति, तिमिरप्रादुर्भावादित्याशयः ।

उन्मगिनि । अपि च, जगवति नाहात्म्यवति गमस्त्रिमासिनि सूर्ये, शनैः शनैः सन्दं सन्दं पुनरपि
मृत्योऽपि दिनप्रियः वामरत्नज्याः समागमाशामिः सङ्गमाकाङ्क्षामिरिव अनुरागिणांभिः आसक्तिमताभिः
रक्तमिश्र दीधितिभिः रश्मिभिः सर्वैव भद्वर्गनताम् अवलोकनाच्चमत्तान् उपगतं प्राप्ते सति ।

इह स्यात्वासरलक्ष्योः त्रैपुण्ड्रिह्नाभ्यां नायकनायिकाव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिरुद्धारः,
‘मनागमनागमिरिव’ इत्यत्र पूर्णोपमालङ्कारश्चेत्युभयोरुद्गाह्निभावसङ्करः ।

कर्मलोकके प्रति मन के अनुसंधान ही मानो जब रक्तवर्ण (लाल) होने लगे; क्रमशः त्रिविधवस्तुतन् सङ्घर्षकारी मनके अनुसंधान होनेके कारण शोधने आरम्भवा (लाल-लाल) कामिनीयोंकी इष्टिसे ही मानो आकाशमें जब रक्तिका नन्दादि की गर्द (ध्यातु जब आकाश लाल हो गया); वृद्ध हारों पक्षोंके समान हरित कवचके सूर्य जब अन्तः किरणोंकी सङ्घर्षित (धोड़ी धोड़ी कम) करने लगा; सूर्यके विद्यमान सुदृढ़ (बन्ध) हुए कर्मलवर्ण पञ्चवर्ण जब हरितवर्ण प्रकटने लगे; अनुसन्धान जब इष्टवर्ण होने लगे; दिग्गर्भोंके मुख जब लाल लाल होने लगे; एवं प्रतीकत्व जब श्यामवर्ण होने लगा; मगवान् सूर्यनारायण, किरणें विमलवर्णोंके साथ समित्तवर्णोंके समान गग (लाल, लाल) समन्वित किरणोंके साथ जब धीरे धीरे अदृश्य हो गये; कदम्बोंकी मनके

[illegible]

तत्कालविजृम्भितेन च कादम्बरीहृदयरागसागरेणैव आपूरिते सन्ध्यारागेण जीवलोके, कुसु-
मायुधानल-दह्यमानहृदय-सहस्रधूम इव जनितमानिनीनयनवारिणि^१ विस्तीर्यमाणे तरुण-
तमालत्विपि तिमिरे, दिक्करि-करावकीर्ण-शीकरासार^२ इव श्वेतायमानतारागणे गगने,^३ जाता-
याश्चादर्शनक्षमायां वेलायां सौधशिखरादवततार कादम्बरी, क्रीडापर्वतकनितम्बाच्च
चन्द्रापीडः ।

ततोऽचिरादिर्व गृहीतपादः प्रसाद्यमान इव कुमुदिनीभिः, कलुषमुखीः कुपिता इव

तत्कालेति । अपि च, तत्काले तस्मिन् समये विजृम्भितेन प्रसृतेन, कादम्बर्या हृदयस्य चेतसः
रागसागरेणैव चन्द्रापीडं प्रत्यनुरागसमुद्रेणेव सन्ध्यारागेण, जीवलोके संसारे आपूरिते सति । इह
'हृदयरागसागरेणैव' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकं श्रौतोपमा चेत्युभयोरेकाश्रयानुप्रवेशसङ्करः ।

कुसुमेति । कुसुमायुधः काम एव अनलो वह्निः तेन दह्यमानं ज्वालयमानं यत् हृदयसहस्रं वियोगि-
जन्चेतःसमूहः तस्य धूमे वाष्प इव, जनितानि स्वामिवियोगादुत्पादितानि मानिनीनां मानवतीनां
रमणीनां नयनवारीणि नेत्रजलानि (अश्रूणि) येन यस्मिन्, तथा तरुणतमालस्येव अभिनवतापिच्छ-
वृत्तस्येव विट् कान्तिर्यस्य तस्मिन्, तिमिरे अन्धकारे विस्तीर्यमाणे विस्तारं प्राप्यमाणे सति ।

इह 'कुसुमायुधानल' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'धूम इव' इत्यत्र जात्युपेक्षा चेत्युभयोरेकाश्र-
भावसङ्करः । अस्य पुनः 'तरुणतमालत्विपि' इत्यत्र विद्यमानया लुप्तोपमया संसृष्टिः ।

दिगिति । गगने आकाशे, दिक्करिभिर्दिग्गजैः करैः शुण्डादण्डैः विकीर्णो विसृष्टः शीकरासारः
अम्बुकणधारा यत्र तस्मिन् श्वेतायमानः श्वेतवदाचरमाणः तारागणो नक्षत्रमण्डलं यस्मिन् तथोक्ते
सति अम्बुकणधारानक्षत्रमण्डलयोः साम्यादित्याशयः ।

जातायामिति । किञ्च, अदर्शनक्षमायाम् अन्योन्यावलोकनायोग्यायां वेलायां काले जातायाम्
उत्पत्तायाम्, सौधशिखरात् प्रासादशृङ्गात् कादम्बरी, क्रीडापर्वतकनितम्बाच्च क्रीडागिरिपश्चाद्गागाच्च
चन्द्रापीडः अवततार इत्यन्वयः ।

तत इति । ततस्तदनन्तरम्, कुमुदिनीभिः कैरविणीभिः, गृहीतो घृतः पादो रश्मिश्चरणश्च यस्य
सः प्रसाद्यमानः प्रसन्नीभियमाण इव सन् सुधासूतिश्चन्द्रमाः अचिरात् अल्पकालेनैव उदगात् उदयं
प्राप्तवान् इत्युत्तरेण सम्बन्धः । इह कुमुदिनीति सुधासूतिरिति पुंलिङ्गाभ्यां च पादप्रसादनरूप-
कार्येण च कुमुदिनीषु मानिनीव्यवहारसमारोपात् श्लेषानुप्राणिता समासोक्तिः, प्रसाद्यमान इव
इत्यत्र क्रियोपेक्षा चेत्युभयोरेकाश्रयानुप्रवेशसङ्करः ।

कलुषेति । कलुषाणि अन्धकाराच्छन्नानि क्रोधेन मलिनानि च मुखानि अग्रभागाः वदनानि च
यासां ताः, कुपिता इव क्रुद्धा इव आशा दिशः प्रसादयन् ज्योत्स्नाभिः श्वेतीकुर्वन् शान्तयन्श्च । इहापि
प्राग्बदलङ्कारः ।

अनुरागसागरके समान तत्काल बृद्धि हुए सन्ध्या-राग से जब समस्त सुवन परिपूर्ण हो गया, कामानलने जलते
हजारों विरहियोंके हृदयोंमेंसे निकलते धूमके समान—मानिनीयोंके नयनोंमेंसे अश्रुधारा उत्पन्न करता—नूतन
ममालवृक्षके समान रंगका अन्धकार जब सर्वत्र विस्तृत होने लगा; दिग्गजोंके शुण्ड (मूंड) द्वारा विक्षिप्त
(छिड़के) हुए मानों जल-कागजे समान तारागणसे जब आकाश श्वेतवर्ण दीहने लग्य और अन्धकार उपस्थित
हो जानेके कारण परस्पर देख नहीं पडने का समय उत्पन्न हुआ, तब कादम्बरी अट्टालिका (मडल) के शिखर
परसे नीचे उतरी और क्रीडापर्वत के शिखर पर से चन्द्रापीड भी उतरा ।

उक्तके पाद अचिरकालमन्वये ही पाद (करण, चरण) ग्रहण करनेके कुमुदिनीयों जिनको प्रसन्न करती

१. रागससागरेणैव । २. चक्रवाकहृदय । ३. नयनासारवारिणि । ४. आकीर्ण । ५. गगने
उक्ते । ६. नचिरादिव ।

प्रसादयन्ताराम् प्रवेवाराङ्कयेव परिहरन् मुनाः कमलिनीम् । लम्बकपञ्चनेन निरामिव हृद-
येन समुद्रहृन् । रोहिणीचरणदाडित्यमनजलकरसन्निवेशयणं दधानम् । विमिरनीलान्वरां
दिवसमिषरिक्कमिवोत्सवम् । अतिवहसन्तया विकिरन्निव सौभाग्यम् । उद्गाद्गागान् भृगो-
त्सवः । उच्छिष्टे च कुसुमयुषाविराज्यैकात्म्ये कुसुदिनीवधूरे विमवरीविजितसदन्त्यत्रे
खेतमानी । यमलितदिशिः दानिदन्तादिमोक्षेण सुमनेः चन्द्रापीडस्वप्नादग्निरामरनयैव

प्रवेवेति । प्रवेवो जातरणं तस्य अङ्कयेव आनङ्कयेव । मुना मुकुलिना निमिषाद्य कमलिनीः
नलिनीः सन्ध्यामराणि च परिहरन् परित्यजन् । इह लिङ्गेन कार्येण च अङ्गिति हृदयमुत्सवहारसमरो-
पदरत्नेनमुनमिषा समलोचिम् । तथा प्रवेवाराङ्कयेव इत्यत्र भृगोत्सेहं चैषुमवेरनि नावेव सङ्गतम् ।

वाक्येनेति । लम्बकपञ्चनेन कलङ्कमिवेन हृदयेन चैतना निशं रात्रिम् उद्गद्गदिव धरयन्निव ।
इह सान्द्रव क्रियोत्सेवः ।

मोक्षेति । रोहिण्या निमनल्याः चरणदाडित्येन रतिकलहे पद्महारोण ललं सज्जन् लज्जकरस-
निव पावकद्रवनिव उदयराम् उदयकाळमलौहित्यं दधानो धारयन् । इह 'लज्जकरसनिव' इति
वाक्येनैव ।

विमिरिति । कमिलारिकां पूर्वदर्शितस्वरुपां कमलिनीमिव, विमिरं लम्बकरेण नीलं हीतम्
कमलं गतं निमलोचरे गगनैकदेशे इत्यर्थः यत्र ताम्रं पद्मान्तरे तु विमिरवशीलम् अम्बरं वस्त्रं यस्या-
लाम्, दिवंगतम् उपमरं कमिषवद् । इह पूर्णमिति ।

अतिवहसन्तया अतनां निरान्द्रियवया सौभाग्यं तेषु लोहं विकिरन्निव विविन-
शिव । इह क्रियोत्सेवा ।

उद्गादेति । उद्गातोत्सवः लोचनप्रमोदहेतुरित्यर्थः । सुवाया अमृतस्य सूतिरत्रैव यस्याद् स
सुवसूतिश्चन्द्र उद्गाद् उदयं प्रभवन् ।

इह हेनेः सुवसूतेः कार्येणोत्सवेन सह तादात्म्येन प्रविषादन्तर् हेतुर्नामाच्छारः ।

उच्छिन्त इति । अत्र च, कुसुमायुषस्य कालस्य यद् अविराज्यं साक्षाज्यं तस्य एकम् अद्वितीयम्
कालत्रयं लुप्तस्वरुपं नस्मिन् । कुसुदिनी कैरवियैव वधूः तस्या वरं स्वामिति । विभावयां रजन्त्या विजि-
ताय विजिताय इत्यत्र गजद्वाराविजित्रीरतूगत्वरुपः तस्मिन् । वसन्ति रात्रिमणिः खेतीकृता दिश
काशा येन तस्मिन् । खेतमानी चन्द्रमणि उच्छिष्टे वसुधिते सति ।

इह 'कुसुमायुषाविराज्यैकात्म्ये' इत्यत्र 'खेतमानी' अद्वितीयवृद्धत्वारोपः शब्दः कान्ते राजत्वा-
रौत्सवः य इत्येकदेशविवर्तितकमलच्छारः । एवं विमवरीविजितसदन्त्यत्रे' इत्यत्रापि खेतमानी दन्त-
पत्रवारोपः शब्दः विभावयां विजितातीत्यारौत्सवः इत्युक्तच्छारः पुनः । 'कुसुदिनी वधूवरं' इत्यत्र तु
परमरितकरकमलच्छारः ।

यमलिति । सुवने विष्टेन दन्तिदन्ताद् गजद्वाराद् उत्कीर्णं तं निरवयव रचित इव सति, शशि-
किरणैः खेतमोदितमयः इह क्रियोत्सेवा ।

चन्द्रेति । चन्द्रावनेन चन्द्राङ्कितेन निरान्द्रियवया साध्वयया सन्ध्याद् व्यासप्रवेत्यर्थः । कुसुदमय्या
मः नित्यसुप्त इत्येव कुम्भिके समस्त शोवनी दिशोभवे जे नाने प्रमत्त कर्तुं यः सः नतेको कष्टदुःखे
ही नाने सुप्त कमलिनीको छोडता जान यः कष्टके बहने जे माने समस्त उज्ज्वले ही अपने हृदये
बारा कर्म यः रोहिणीदेवीके चरण-प्रहरके समय अपने ठगने दुःख काला (मङ्गल) के सम्ये समस्त उदय-
काळको रतिमते मुकुतः जे कमिलारिका मज्जिके समस्त अन्धकारके मोडवर्ग खेडवविष्ट (दुःखे परमै-
अन्धकारके समस्त मोडवर्गविष्ट) अकष्टके समस्त बात यः और योगके अत्यन्त श्रिय इत्येव बारा लगेके
प्रति माने रोहिणीके कर्म यः देव समस्तदुःखके मगवद् चन्द्रक उदय दुःख । कमला वा मदकमलके
कहेत्यर्थः यत्र, कुसुदिनी-तस्मिन् वधूः श्रिय रजनी-मोक्षके विजितके गजद्वाराया वे वर, समस्त
दिशोभके उज्ज्वले कर काल उडे और समस्त सुप्त मनो गजद्वार (कर्म दौव) से के उत्कीर्ण किया हो इत
प्रकार शोवने काल, तब विष्टो सुवने समस्त मुकुत मोडवर्ग वधूवर्ग वसुधिते प्रमत्त जेव (हीन वाने)

१. नित्यसुप्तकाल । २. उच्छिष्टे व । ३. लज्जकरसनिव पर लोचनवर्गः ।

कुमुदमय्या इव' गृहकुमुदिन्याः कल्लोल-धौतं सुधा-धवल-सोपाने तनु-तरङ्ग-तालवृन्त-वात-वाहिनि सुमहंसमिथुने, विरह-वाचाल-चक्रवाक-युगले तीरे, कुमुददलावलीभिः पर्यन्तलिखित-दन्तपत्र-लतम्, अवदातसिन्दुवारदामोपहारम्, हरिचन्दनरसैः प्रक्षालितम्, कादम्बरीपरि-जनोपदिष्टम्, मुक्ताशिलापट्टं चन्द्रशीतलमधिशिशये । तत्रस्थस्य चास्यागत्याकथयत् केयूर-रकः—'देवी कादम्बरी देवं द्रष्टुमागता' इति ।

.. अयं चन्द्रापीडः ससम्भ्रममुत्थायागच्छन्तीम्, अल्पसखीजनपरिवृताम्, अपनीता-शेषराजचिह्नम्, इतरामिव, एकावलीमात्राभरणाम्, अच्छाच्छेन चन्दनरसेन धवलीकृत-तनुलताम्, एककर्णावसक्तदन्तपत्राम्, इन्दुकलाकलिकाकोमलं कर्णपूरीकृतं कुमुददलं दधा-

इव कचित् क्वचित् कुमुदाया अपि कुमुदैः कैरवैः पूर्णाया भृताया इव, विरलकुमुदापि गृहकुमुदिनी (सरसी) चन्द्रातपस्यासतया कुमुदमयी जाता चन्द्रालोकस्यैव कुमुदस्थाने जायमानत्वादित्याशयः । गृहकुमुदिन्या भवनसमीपकैरवयुक्तसरसः 'तीरे' इत्यन्वयः, कल्लोलैः तस्या एव बृहत्तरङ्गैः धौतानि निर्मलीकृतानि सुधाधवलानि गृहश्वेतीकरणचूर्णद्रव्येण श्वेतानि सोपानानि यत्र तस्मिन् । तनवः सूचमाः तरङ्गाः कल्लोला एव तालवृन्तानि व्यजनानि तेषां वातं पवनं वहति दधातीति तस्मिन् । सुप्तानि निद्रि-तानि हंसमिथुनानि कादम्बयुगलानि यत्र तस्मिन् । तथा विरहेण रजनीवशादन्योन्यविश्लेषेण वाचा-लानि विषादध्वनिना शब्दायमानानि चक्रवाकानां रयाङ्गानां युगलानि मिथुनानि यस्मिन् तत्र तीरे तटे ।

इह 'पूर्णाया इव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा । 'तनुतरङ्गतालवृन्त' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम् ।

कुमुदेति । कुमुदानां कैरवाणां दलानि पत्राणि तेषाम् आवलीभिः पङ्क्तिभिः पर्यन्तेषु प्रान्तभागेषु लिखिता लिपीकृता दन्तपत्रलता लतावलम्बमानपत्रावत्यो यस्य तम् । अवदातानि धवलानि सिन्दुवा-रकुसुमानां निर्गुण्डीपुष्पाणां दामानि माल्यानि उपहारशोभातिशयाय सर्वतः स्थापितानि यस्य तम् । हरिचन्दनरसैः श्वेतमलयजसलिलैः प्रक्षालितं निर्मलीकृतम् । कादम्बरीपरिजनोपदिष्टं कादम्बरीपरिचारि-काप्रदर्शितं चन्द्रवत् शीतलं शिशिरम् । मुक्तावत् रसोद्भववत् शिलापट्टः पापाणस्पर्शदस्तं श्वेतमेकं शिला-पट्टमित्यर्थः अधिशिशयेऽवलम्ब्य शयनं प्रकारः ।

तत्रेति । अस्य चन्द्रापीडस्य निकटे । देवं भवन्तं द्रष्टुम् अवलोकयितुम् आगता आयाता ।

अथेति । ससम्भ्रमं सत्वरम् । अल्पसखीजनपरिवृतां स्तोकसहचरागणपरिवेष्टिताम् । अपनीतानि दूरीकृतानि अशेषाणि समग्राणि राजचिह्नानि तदुपयुक्तवेशाभूषणच्छत्रचामरप्रभृतीनि यया ताम्, अतएव इतरामिव अन्यामिवावलोक्यमानाम्, एकावलीमात्रं केवलैकपङ्क्तिहाराभूषणं यस्यास्ताम् । अच्छाच्छेन अत्यन्तनिर्मलेन चन्दनरसेन मलयजद्रव्येण धवलीकृततनुलतां श्वेतीकृतशरीरवल्लीम् । एक-स्मिन् कर्णे श्रवणे अवसक्तं लग्नं दन्तपत्रं हस्तिदशनरचितपत्रसदृशभूषणं यस्यास्ताम् । इन्दुकलैव शशिकलैव कलिका यद्वा इन्दुकला व कलिका कुड्मलं च तद्वत् कोमलं मृदुलम् । कर्णपूरीकृतं श्रवणा-

धी, छोटी-छोटी तरङ्गरूपी तालवृन्त (पंखों) की जहाँ हवा बहती थी, बहुरा हंसदम्पति (हंसके जोड़े) जहाँ शयन करते थे और परस्पर वियोगवश चक्रवाकदम्पतिगण जहाँ शब्द कर रहे थे, जो चन्द्रिकाके निरन्तर पड़नेसे मानो कुमुदमय दोखता था, ऐसे गृह के समीपवर्ती कुमुदपूर्ण सरोवर तीर (किनारे) पर चन्द्रापीड, कादम्बरीके परिजनों के द्वारा निर्देश किए गए, मुक्ता के समान शुभ्रवर्ण चन्द्रके समान शीतल एक शिलातल पर शयन किया (लेया) । इस शिलातलके चारों ओर श्वेतोत्पलदलसमूहद्वारा पत्रलता निर्मित थी, श्वेतवर्ण सिन्धुवार पुष्पकी मालाएँ शोभाके लिए चारों ओर लटकाई गई थी, और श्वेतचन्दनके जलसे उसे धोकर स्वच्छ किया गया था, वहाँ वह शयन करता ही था कि इतनेमें केयूरकाने आकर कहा—'देवी कादम्बरी आपको देखने आई है ।'

उसके बाद चन्द्रापीड शीघ्रतासे उठा और उसने अल्प सखियोंसे परिवेष्टित कादम्बरीको, मदलेलाका हाथ पकड़े आती हुई देखा । समस्त राजचिह्नोंका उसने परित्याग कर दिया था, उससे वह साधारण स्त्रीके समान देखनेमें आती थी, केवल लटका हार पहन रखी थी, अत्यन्त निर्मल चन्दनके लेपसे कोमल शरीरको-शुश्रूषणकर रखी थी, एक कानमें दन्त-पत्र पहनी थी, दूसरे कानमें चन्द्रकला और पुष्पकलिकाके समान कोमल

नाम्, व्योत्प्लावुचिनी कल्पद्रुमदुकूले विभ्रतीम्, तत्कालरमणीयेन वेशेन साक्षादिव चन्द्रो-
दयदेवताम्, मदलेखया दत्तहस्तावलम्बां कादम्बरीमपश्यत् । आगत्य च सा प्रीतिपेशलतां
दर्शयन्ती प्राकृतेषु परिजनोचिते भूतले समुपाविशत् । चन्द्रापीडोऽपि 'कुमार ! अध्यास्यतां
शिलातलमेव' इत्यसकृदनुवध्यमानोऽपि मदलेखया भूमिमेव भजत ।

अयं सर्वोऽसु चासीनासु तामुं सुहृत्तमिव स्थित्वा वक्षुमुपचक्रमे चन्द्रापीडः—'देवि !
दृष्टिपातमात्रं प्रीते दासजने सम्भाषणादिकस्यापि प्रसादस्य नास्त्यवकाशः, किमुनैतावतोऽनु-
ग्रहस्य । न खलु चिन्तयन्नपि निपुणं तमात्मनो गुणलवमवलोकयामि, यस्यायमनुरूपोऽनुग्र-
हातिरेकः । अतिसरला तवेयमपगताभिमानमधुरा च सुजनता, यदभिनवसेवकजनेऽप्येव-
मनुरूप्यते । प्रायेणं मामुपचारहार्यमदक्षिणं देवी मन्यते । धन्यः खलु परिजनस्ते, यस्यो-

लङ्काराकृतं कुमुददलं कैरवपत्रं दयानां धारयन्तीम् । ज्योत्स्ना चन्द्रिका तद्वत् शुचिनी श्वेतवर्णे, कल्प-
द्रुमदुकूले मन्दारवृक्षोत्पन्नसूक्ष्मवस्त्रद्वयम्, विभ्रतीं दधतीम् । तत्कालरमणीयेन तत्समयमनोहरेण वेशेन
नेपथ्येन साक्षात् प्रत्यङ्गतां चन्द्रोदयदेवतामिव शशयुद्धमदं वतमिव । दत्तः अर्पितः हस्तावलम्बो निज-
करावलम्बनं यस्यास्तान् ।

इह 'इन्दुकलाकलिका' इत्यत्र किं रूपकं किं बोधमेति सन्देहालङ्कारः । 'इतरामिव' 'चन्द्रोदयदे-
वतामिव' इत्युभयत्र जात्युपेक्षाऽलङ्कारः ।

आगच्छेति । प्रीतेः स्नेहस्य पेशलतां सौन्दर्यम् । प्राकृतेषु सामान्ययोऽपिदिव दर्शयन्ती प्रकटयन्ती
परिजनोचिते सेवकजनयोग्ये । समुपाविशत् समुपविष्टवान् । अध्यासताम् अधिष्ठीयताम् । असकृद्
वारंवारम् अनुवध्यमानोऽपि अनुरूपमानोऽपि । भूमिमेव पृथिवीमेव अभजत आश्रितवान्, पृथिव्या-
मेवोपविष्टवानिति । तात्पर्यम् ।

अथेति । आसीनासु उपविष्टासु । उपचक्रमे उपक्रमं कृतवान् । दृष्टिपातमात्रप्रीते केवलावलोकने-
नैव प्रसङ्गे दासजने सेवकजने मर्त्यति शेषः । सम्भाषणादिकस्यापि मथुरालापादिकस्यापि प्रसादस्य
अनुग्रहस्य अवकाशः अवसरो नास्ति न विद्यते । एतावतः मथुरालापायागमनपर्यन्तस्य । निपुणं सवि-
शेषं यथा स्यात्तथा चिन्तयन्नपि विचारयन्नपि, आत्मनः स्वस्य तं गुणलवं गुणलेशं खलु निश्चयेन न
अवलोकयामि न पर्यामि । यस्य गुणलवस्य । अनुरूपो योग्यः अनुग्रहातिरेकः प्रसादोत्कर्षः ।

अनोति । तव भवनं इयं प्रत्यङ्गतां दृश्यमाना सुजनता सौजन्यम्, अतिसरला छलादिरहिता,
अपगतो दूरीभूतः अभिमानोऽलङ्कारो यस्याः सा चाली अतएव मथुरा मनोहरा चेति । अत्र हेतुं दर्श-
यति—यदिति । यत् यस्मात् कारणात् अभिनवे नूतने सेवकजनेऽपि नृत्यजनेऽपि एवम् अनेन प्रकारेण
अनुरूप्यते प्रीत्युपचारः क्रियते सा सुजनतैत्यर्थः । अवहेलनास्यानेऽपि दर्शितायाः सुजनताया माधुर्यं
भवेदेवेत्याशयः ।

प्रायेणिति । देवी कादम्बरी, मां चन्द्रापीडम् उपचारेण मथुरालापादिव्याहाराण हार्यम् आयत्ती-
कचुं योग्यम्, अतएव अदक्षिणम् अनुदारस्वभावम् अगुणमिति तात्पर्यम् मन्यते जानाति अन्यथैवं

एक कुमुददलं धारण कर रखी थी, ज्योत्स्नाके समान शुभ्रवर्ण कल्पवृक्षसे उत्पन्न दो सूक्ष्मवस्त्र पहन रखे थे ।
उस समयने मनोहर रूपसे वेष्टते साक्षात् चन्द्रोदय-देवताके समान अजर स्नेहका सौन्दर्य दिखाती परिजनो के
योग्य भूत पर, समारण स्त्रीके समान वह बठ गड, यह देवकर—'राजकुमार आप शिलातलके ऊपर ही बैठे
रहिदे'—इस प्रकार मदलेखा द्वारा बारंवार अनुरोध करने पर भी, चन्द्रापीड भूमि पर ही बैठा ।

उसके बाद सब कन्याओंके बैठ जाने पर मानो क्षण भर ठहर कर वह करनेके लिए आरम्भ किया—देवि !
केवल दृष्टिगत करने पर ही जो व्यक्ति समुष्ट हो जाता है, उस दासके प्रति सम्भाषणादि अनुग्रहका भी
प्रयोजन नहीं है, अदरक ऐसे बड़े अनुग्रहका तो कहना ही क्या है । विशेष सूक्ष्म विचार करने पर भी मैं अपने
पेसा गुणलेश भी नहीं देखता जो ऐसे नरान् अनुग्रहके अनुरूप हो । आम्की यह सुजनता अदम्य सरल और
अभिमान-रहित होनेके कारण मधुर है, अतः एव यह अभिनव सेवक के प्रति भी इस प्रकार मे उपरिधन हुई है ।

१. प्राकृते । २. कचिन् 'अयं' इति न विद्यते । ३. कचिच्च 'दासु' इत्यपि नोपलभ्यते । ४. दृष्टिमात्रप्रीते ।

५. कचिदिह 'व'कारोऽधिको दृश्यते ।

परि नियन्त्रणा स्यात् । आज्ञासंविभागकरणोचिते भृत्यजने क इवाद्दरः परोपकारोपकरणं शरीरम्, वृण-लव-लघु च जीवितमपत्रपे त्वत्प्रतिपत्तिभिरुपायनीकर्तुं मागतायास्ते । वयमेते शरीरमिदमेतज्जीवितनेतानीन्द्रियाणि, एतेषामन्यतरदारोपयं परिग्रहेण गरीयस्त्वम्' इति ।

अथैवंवादिनोऽस्य वचनमाक्षिप्य मदलेखा सस्मितमवादीन्—'कुमार ! भवतु, अति-यन्त्रणया खिद्यते खलु सखी कादम्बरी, किमर्थञ्चैवमुच्यते, सर्वमिदमन्तरेणापि वचन-

मधुरालापादिवाह्यव्यवहाराय नोद्योगं कुर्वीतेत्याशयः । अनेनाहसुदारस्वभावार्थानत्वाद् युष्माकं गुणेनैवा-धीनीभूतोऽस्मीति ध्वन्यते ।

धन्य इति । धन्यः कृतपुण्यः । नियन्त्रणा कठिनकार्यभारदानेन यातना । तथाविधदुष्करकार्यमा-रपणाभावादहमधन्य इत्याशयः ।

आहति । आज्ञाया आदेशस्य संविभागकरणे सन्त्यक्तपुण्यकृत्यार्पणे उचितो योग्यः तस्मिन्, भृत्य-जने सेवकजने क इव आदरो बहुमानः, अपि तु न कोऽर्पात्यर्थः । अतएव मम मधुरालापायागमनस्य किमपि फलं नाभूदित्याशयः ।

परोपकारेति । आगताया इहायातायाः ते तत्र निकटे, त्वत्प्रतिपत्तिभिः त्वां प्रति भक्तिभिः, परोप-कारस्य अन्योपकृतेः उपकरणं साधनम् इदं शरीरं वपुः, तथा वृणस्य लववत् लेखवत् लघु अल्पम् इदं जीवितं जीवनं च, उपायनीकर्तुम् उपहाररूपेणापितुम् अहम् अपत्रपे लज्जे—

'अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् । परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥'

परोपकरणं क्रायादसारात्सारमाहरं ।

इत्याद्यभियुक्तोक्तिदिशा देहस्य स्वभावन पुत्र यस्य कस्यान्यस्योपकारकरणत्वेन भवति विशेषा-भावात् जीवितस्य च वृणलवलघुत्वेन तुच्छतया तदपेक्षेन गौरवप्रकटनाभावादित्याशयः ।

वचनिति । एते वयम्, इदं शरीरम्, एतज्जीवितम्, एतानि इन्द्रियाणि, परिग्रहेण उपादधानेन एतेषां मध्ये अन्यतरत् एकतमदित्यर्थः । गरीयस्त्वम् अत्यन्तगौरवम् आरोपय स्थापय । वयमित्यत्र 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा०) बहुवचनम् । बहूनां मध्ये कस्यचिदेकस्य निर्धारणे एतन्मच्च प्रत्ययस्यैव 'वा बहूनां जातिपरिग्रहे ढतमच्च' इति (पा०) सूत्रेण विधानात् 'अन्यतरत्' इत्यत्रोक्तार्थं ढतरच्च प्रत्ययः कयं तस्य द्वयोर्निर्धारण एव विधानादिति चेत् ? बहूनां मध्ये निर्धारणेऽपि क्वापि ढतरच्च प्रत्ययो भवतीत्यवगमात् ।

अथेति । अस्य चन्द्रापीडस्य । आक्षिप्य निराकृत्य । अतियन्त्रणया नितान्तप्रशंसावाद्यातनया खिद्यते । खेदं प्राप्नोति, स्वस्मिन् तथाविधोत्कर्षाभावेनोपहासावगमादित्याशयः । किमर्थं कस्मै प्रयोज-नाय । उच्यते कथ्यते । इदं वचनमन्तरेणापि त्वयाभिहितं 'वयमेते' इत्यादिवाक्यं विनापि वानया कादम्बर्या परिगृहीतम् आत्तमिति परिहसितम्, अयं च त्वामित्वेन हृदयेन भवन्तं स्वीकृतमिति

सम्भवतः आप मुझको ऐसा अनुदार स्वभाव सनकनी होगी जो बाइरके स्ववहार से ही बर्तने हो जाय । आपका परिजनवर्ग ही धन्य है, जिसके ऊपर आपका आशा-प्रयोग होता रहना है । पृथक् पृथक् भावसे आशा करनेके योग्य सेवक-जनके प्रति इतना आदर कैसा ? वह गौरव ही स्वभावतः ही परोपकार करनेके लिए है और जीवन भी वृण-किन्दुके समान तुच्छ है । अब जब आपके प्रति भक्तिवश उस गौरव और जीवनको यहाँ आदर हुए आपको उपहास देने (अर्थ) करने में मैं नजिज्ज होना हूँ । तो भी वह मैं हूँ, वह गौरव है, वह जीवन है, ये इन्द्रियाँ हैं—इन सबों के मध्यमें जो वाक्यो अच्छा लगे उसका ग्रहण करके अन्याय गौरवाश्रित कीलिए ।

चन्द्रार्थ इम प्रकार कह ही रहा था कि, इतनेमें मन्दलेजाने हमके वाक्यमें क्या देकर (वान कादकर) जरा हँसने-हँसने का—'राजपुत्र ! वन, अपना उदयन गति-वाट गहने दीजिए, हमसे बेसी सखी कादम्बरीको खानि होगी है । आप क्यों इस प्रकार कह रहे हैं; आपने, यहाँ बिना भी ये सब वाक्य उसने स्वीकार कर लिया

१. गरीरकम् । २. अपि अत्र नव प्रतिज्ञादुपायनीकर्तुम्, अत्र ये, तव [त्वत्] प्रतिपत्तिभिरुपाय-नीकर्तुमागतास्ते । ३. अन्यतरदारोपय । ४. सखीवा कादम्बरी ।

मनया परिगृहीतम्, किं पुनरमुनोपचारफल्युना वचसा सन्देहदोलामारोप्यते' इति । स्थित्वा च कञ्चित् कालं कृतप्रस्तावा 'कथं राजा तारापीडः, कथं देवी विलासवती, कथमर्थः शुक्रनाभः, कीदृशी चोजयिनी, कियत्यध्वनि सा च, कीदृग् भारतं वर्षम्, रमणीयो वा मर्त्यलोकः' इत्येतेषां पप्रच्छ । एवंविधामिष्टान्याभिः कथाभिः सुचिरं स्थित्वोत्थाय कादम्बरी केयूरकं चन्द्रापीडसमीपस्थायिनं समादिश्य परिजनञ्च, शयनसौधशिखरमारोह । तत्र च सितदुःशूलवितानतलास्तीर्णं शयनीयमलञ्चकार । चन्द्रापीडोऽपि तस्मिन्नेव शिलातले निरभिमानतामभिरुपतामतिगभीरताञ्च कादम्बर्याः, निष्कारणवत्सलताञ्च महाश्वेतायाः सुजनताञ्च मदलेखायाः, महानुभावताञ्च परिजनस्य, अतिसमृद्धिञ्च गन्धर्वराजलोकस्य रम्यताञ्च किन्पुरुषदेशस्य मनसा भावयन् केयूरकेण संवाह्यमानचरणः क्षणादिव क्षणदां 'अपितवान् । अथ क्रमेण कादम्बरीदर्शनं प्रजागरलिङ्गः स्वतुमिव ताल-तमाल-ताली-कदलीकन्द-

व्यञ्जितम् । अतएव उपचारे बाह्यव्यवहारे फल्युना निस्तत्त्वेन व्यर्थेनेत्यर्थः 'अमुना वयम्' इत्यादिवचसा किं पुनः सन्देहदोलामारोप्यते कादम्बरी संशयविह्वला विधीयते । निर्दोषाकृतविषये भूयो निर्वन्धेन सन्देहोद्गमस्य स्वतः सिद्धत्वादित्याशयः ।

स्थितेति । कृतप्रस्तावा प्ररनेच्छायां गृहीतावसरा मदलेखा । कथं कीदृशः, तारापीडः तव तातः कीदृशी किस्वरूपा उज्जयिनी विशाला । सा उज्जयिनी कियत्यध्वनि अस्माकदेशात् कियद्दूर इत्यर्थः । रमणीयो मनोहरः । मर्त्यलोको मनुष्यलोक इति एवं प्रकारेण अशेषं समग्रं पप्रच्छ वृष्टवती ।

पवमिति । कथाभिर्वाताभिः सुचिरं बहुकालं स्थित्वा अवस्थाय । चन्द्रापीडस्य समीपस्थायिनं निन्दते शयनं विवानुमित्यर्थः । परिवृत्तं परिचारकगणं च समादिश्य सेवितुम् आज्ञाप्येति सम्यन्धः । शयनसौधं स्वापोचितप्रासादस्य शिखरम् उपरितलम् आरोह आरुढवती ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन् सौधतले, सितं धवलं यद् दुःशूलस्य दौमवन्नस्य वितानं चन्द्रानपः तस्य तले अयोभागे आस्तीर्णं पतितं शयनीयं तत्पम् अलञ्चकार शयनेन अलङ्कृतवती । चन्द्रापीडोऽपि । निरभिमानतां निरहङ्कारताम् अभिरुपतां सौन्दर्यम्, अतिगभीरताम् 'अत्यन्तदुर्जयस्वभावताम् । निष्कारणवत्सलतां निर्दोषकहितकारिताम् । सुजनतां सौजन्यम् । महानुभावताम् उदारस्वभावताम् । अतिसमृद्धि-विपुलसम्पत्तिम् । रम्यतां मनोहरताम् । संवाह्यमानो स्वाङ्के आदाय सेवमानो चरणौ पादौ यस्य सः । चण्डां रात्रिं अपितवान् अतिवाहितवान् ।

अथेति । कादम्बर्या दर्शनेन निरीक्षणेन यः प्रजागरो मदनीम्बुज्येन जागरणं तेन लिङ्गः क्लान्तः तारापतिश्चन्द्रः स्वप्नं निद्रां विवानुमिव, तालस्तालवृक्षः, तमालस्तापिच्छः, ताली वृक्षविशेषः, कदली

है, अत एव बाह्य के व्यवहारयोग्य निरर्थक वाक्यसे क्यों इसे सजायाकुल करते हैं ।' इतना कहनेके अनन्तर थोड़े देर ठहरकर जिज्ञासा करनेका अवसर ग्रहण कर ? उसने पूछा—'महाराज तारापीड कैसे हैं ? महारानी विलासवती कैसी हैं ? नानावीय शुक्रनाभ कैसे हैं ? उज्जयिनी कैसी हैं ? यहाँसे वह कितनी दूर होगी ? भारतवर्ष कैसा है ? और मर्त्यलोक रमणीय है वा नहीं ? इस प्रकार बहुत देर तक अन्यान्य प्रकारसे कथा-वातां होनेके पश्चात् कादम्बरी उठी और चन्द्रापीडके निकट शयन करनेवाले केयूरक और अन्य परिजनोंको परिचर्चा करनेके लिए आज्ञा देकर अपने शयन अञ्चलिका (मङ्गल) के ऊपर शिखर (ऊपरके तल) पर चढ़ गयी । वहाँ ऊपर सुश्रवणं पटुवन्-निर्मित चन्द्रान (चैंदाँवे) के नीचे बिछी एक गुप्ता पर शयन कर उसको अलङ्कृत की । चन्द्रापीड का वही दिशातल पर रहकर, कादम्बरीकी निरहङ्गता, सौन्दर्य और गाम्भीर्य, महाश्वेताया निष्कारण वात्सल्य, मदलेखाया सौजन्य, परिजनवर्गोंका उदार स्वभाव, गन्धर्वराजकी अत्यन्त समृद्धि और शिखर देशकी रम्यरचनाके विषयमें भावना करता था, इधर केयूरक उसका चरणयुगल दबता था । इनने ही निद्रावृष्ट हो गया और उस रात्रिके अन्तमें मनास व्यतीत किया ।

उसके बाद कादम्बरीके दर्शन करनेके लिए ताल-तालवृक्ष जगनेके कारण परित्याज्य होकर मानो शयन करने

लिनीं प्रविरल-कल्लोलानिल-शीतलां; विलावनराजिमवततार तारापतिः । अभ्यर्णविरहविधुरस्य च कामिनीजनस्य निश्चितैरिव उष्णैर्लाग्निमनीयत चन्द्रिका । चन्द्रापीडविलोकनात्-
 ठमदनेव कुमुददलोदरनीतनिशा पङ्कजेषु निपपात लक्ष्मीः । क्षणदापगमे च स्मृत्वा कामि-
 नीकणोत्पल-प्रहाराणाम् उत्कण्ठितेष्विव क्षामतां व्रजत्सु पाण्डुतनुषु वासगृहप्रदीपेषु, अन-
 वरतशर-क्षेप-विभ्रानङ्ग-निश्वात-विभ्रमेषु बहसु तरुलता-कुसुमपरिमलेषु प्रभातमातरिष्वसु-

रम्भा नासां कन्दलं समूहः अस्या अस्तीति ताम् । प्रविरला अस्यास्या ये कहोलानिलाः समुद्रस्य
 दृहत्तरङ्गपवनाः तैः शीतलां गिशिरां विलावनराजि तीरवर्चिवनपङ्क्तिम् अवततार अवतीर्णवान्
 अस्तोन्मुखो वसूवेत्यर्थः । अपरोऽपि जागरणस्त्रिषु स्वप्नं निवृत्तशिशिरस्यानमाश्रयति । 'स्वप्ननिव'
 इत्यत्र क्रियोत्प्रेषालङ्कारः ।

अनयेति । चन्द्रिका कौमुदी, अन्येन दिवसागमस्य समीपस्थायिना विरहेण प्रियविरलेण
 विधुरस्य व्यग्रस्य कामिनीजनस्य सुन्दरीगणस्य, उष्णैः निश्चितैः आसनालैः ग्लानि ग्लानिम् कनी-
 यत प्रापत्, उष्णपवनेन मृदुक्सिलयददित्याशयः । दिवसोपस्थितेष्वन्रिकाया उज्ज्वलता विलुप्तैत्यर्थः ।
 उक्तालङ्कारः ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडविलोकनेन चन्द्रापीडनिरीक्षणेन आलट उपस्थितो मदनः कामो यस्यां सा
 तयोक्तेव, लक्ष्मीः शोभा कापि कामिनी च, कुमुददलानां कैरवपत्राणाम् उदरेषु अन्यन्तरेषु नीता
 व्यतिक्रान्ता निशा रात्रिर्यथा सा तयोक्ता सती, पङ्कजेषु कमलेषु निपपात अशितत्यै, मदनविह्वला
 शैत्यसेवनाय कैरवेषु क्वापि कमलेषु च निपतति । निशायां कैरवाणां प्रस्फुटनाक्षेषु शोभासीत्, दिवसो-
 पस्थिते तु सङ्कुचिततया तानि परित्यज्य प्रस्फुटत्सु कमलेषु प्राप्तेत्याशयः उक्तालङ्कारः ।

क्षुदेति । अपि च, क्षणदापगमेन रात्रिशेषे, पाण्डुतनुषु, क्रमशो दिवसालोकप्रकाशाद्वियोगाच्चे-
 त्याशयः । वासगृहप्रदीपेषु वासमवनदीपकेषु कामिनीनां रमणीयां कणोत्पलैः श्रोत्रालङ्कारैः ये प्रहारास्ता-
 डनानि तेषां स्मृत्वा तान् विचिन्त्येत्यर्थः । कर्मणि पठ्यते । उत्कण्ठितेष्विव पुनस्तद्धिमितं समुत्पन्नोत्सुक-
 त्विव, क्षामतां क्षीणत्वं व्रजत्सु गच्छत्सु सत्सु । सुरतेऽनुना प्रियेण समाकृष्यमाणे वसने लज्जया कामिन्यः
 प्रदीपोपशमार्थं कणोत्पलं तदुपरि क्षिपन्ति, तं स्मृत्वा पुनस्तादृशप्रहारप्राप्त्यर्थं नोत्सुक्यं प्रदीपानानिव्य-
 भिप्रायः । उक्तालङ्कारः ।

अनवरतेति । अनवरतं निशायां कामुकान् प्रति निरन्तरं यः शरक्षेपः बाणवृष्टितेन विहृत्य
 परिभ्रान्तस्य अनङ्गस्य कामस्य ये निशासाः श्वासमलतः तेषां विभ्रमा इव विभ्रमा विलासा येषु तेषु,
 तरुलताकुसुमानां वृक्षवल्लीपुष्पाणां परिमला विमर्द्गगन्धा येषु तेषु, प्रभातमातरिष्वसु प्रातःकालिक-
 पवनेषु बहसु चलसु सत्सु । इह 'विभ्रमविलासा' इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

जाता हो चो, ताड, तनाल, ताती और कदली-वृक्षोंके परिपूर्ण, एवं थोड़े-थोड़े जल-तरङ्गोंको पकड़ते शीघ्र,
 समुद्रतीरस्थ वनपङ्क्ति के अन्यन्तरमें चन्द्रमा क्रमशः उदर गया । विधेय-समयके समीप जानेसे विह्वल कामिनीयोंके
 उष्ण निश्वाससे ही मानो ज्योत्स्ना (चौदनी) मलिन हो (फोड़ी पड़) गयी । चन्द्रापीडको देखनेसे कामसन्त-
 होकर ही मानो शोभा, कुमुद-दलके अन्यन्तर समस्त-रात्रि को व्यतीत कर वह समयमें कमलोंके ऊपर आ पड़ी !
 रात्रिशेषमें जब मन्द हुए शयनगृहके दीपक, कामिनीयोंके कणोत्पल-प्रहारको स्मरण कर उत्कण्ठित होकर ही
 मानो पाण्डुशरीरसे क्षीण हो गये; रात्रिमें आनुकोंके प्रति निरन्तर बाण-वर्ण करनेसे परिभ्रान्त (धके) कामदेवकी
 निशास 'बाण'के समान विलास-सम्बन्ध, एवं तरुलतोषक पुष्पोंके सौरभवाही प्रभावकारिण पवन चलने लगीः

१. अविरल । २. निश्चितैरिव । ३. प्रहारान्, स्मृत्कामिनीकणोत्पलप्रहारेण । ४. हविर्
 'वास' इति पदम् दृश्यते । ५. निश्वास । ६. अनलम् । ७. कचिव 'त' इति न विद्यते ।
 ८. जानोदियु ।

मन्दरगिरिलतागृहगमनानि च भियेव भजन्तीष्वरुणोदयोपप्लविनीषु तारकासु, क्रमेण च समुद्रगते चक्रवाक-हृदय-निवास-लग्नानुरागमिवालोहित^३ मण्डलमुद्ब्रहति सवितरि, चन्द्रा-पीडः शिलातलादुत्थाय प्रक्षालितमुखकमलः कृतसन्ध्यां नमस्कृतिर्गृहीतवाम्बूलः 'केयूरक ! विलोक्य देवी कादम्बरी प्रबुद्धा न वा, क वा तिष्ठति'^४ इत्यवोचत् ।

गतप्रतिनिवृत्तेन च तेन 'मन्दरप्रासादस्याधस्तादङ्गनसौधवेदिकायां महाश्वेतया सहावतिष्ठते' इत्यावेदिते गन्धर्वराजतनयामालोकयितुमाजगाम । ददर्श च धवलभस्मकृत-ललाटिकाभिः 'अक्षमालिका-परिवर्त्तन-प्रचल-करतलाभिः पाशुपतव्रतचरिणीभिर्घातुरागारु-णान्वराभिश्च परिव्राजिकाभिः, परिणत-तालफल-चल्कल-लोहित-वस्त्राभिश्च रक्तपटव्रतवाहि-

मन्दरेति । अपि च, अरुणोदयेन गह्वाग्रजोद्गमेन उपप्लवः तेजोविनाशाद्विपदासामस्तीति तासु, तारकासु ऋक्षेषु, भियेव सूर्योदयत्रासेनेव, मन्दरगिरेः मन्दराचलस्य लतागृहेषु व्रततिभवनेषु गमनानि भजन्तीषु विदधतीषु सतीषु । मन्दराचलस्य पूर्वस्यां दिशि विद्यमानत्वात्तारकाणां च प्रायेण तस्यामेवा-स्तगमनादिदमभिधानमित्यवधेयम् ।

क्रमेणेति । अपि च, चक्रवाकानां रात्रिवियोगिनां रयाङ्गयुगलानां हृदये चित्ते निवासेन निजोदये तेषां पुनः सङ्गमस्य भावित्वेन रजन्यां निरन्तरमेव तैरात्मनो भावित्वादिद्याशयः, लग्नः चेतसा एव संसक्तः अनुरागः सूर्यं प्रति प्रीतिरेव अनुरागो रक्तिमा यस्मिंस्तदिव, आलोहितम् आरक्तवर्णं मण्डलं बिम्बम् उद्ब्रहति धारयति सवितरि सूर्यं, क्रमेण क्रमशः समुद्रगते उदिते सति । इह प्रीतिरक्तिनोर्भेदेऽपि रिष्टेनाभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोः सङ्करः ।

चन्द्रेति । प्रक्षालितमुखकमलो धौतवदनपङ्कजः, कृते विहिते सन्ध्यानमस्कृती सन्ध्यावन्दनस्वेष्ट-देवप्रणामौ येन सः । प्रबुद्धा सुसोध्यता । अवोचत् अभवौ च ।

गतेति । पूर्वगतः पश्चात् प्रतिनिवृत्तः प्रत्यागत इति तेन तादृशेन केयूरकेण । मन्दरसंज्ञकः प्रासादः सौधः मन्दरप्रासादः तस्य, अङ्गने अजिरे या सौधवेदिका गृहश्वेतीकरणचूर्णलिम्बवद्धमूमिस्त-स्याम् । इति एवम् आवेदिते कथिते । आलोकयितुं वीक्षितुम् आजगाम आययौ ।

ददर्शेति । चन्द्रापीडो महाश्वेतां कादम्बरी च ददर्शेति सम्बन्धः । आदौ महाश्वेतां विगिनष्टि—धवलेति । धवलभस्मभिः श्वेतविभूतिभिः कृतां विहिता ललाटिका भाले शुद्रतिलकविशेषा यामि-स्ताभिः, अक्षमालिका जपमालाः तासां परिवर्त्तने भ्रामणे प्रचलानि चलितानि करतलानि पाणितलानि यासां तामिः, पाशुपतव्रतचारिणीभिः शैवव्रतविधायिनीभिः तथा घातुरागेण नैरिकरजनेन अरुगानि लोहितवर्णानि अन्वराणि वस्त्राणि यासां तामिश्च, परिव्राजिकाभिः संन्यासिनीभिस्तापसीभिः उपास्य-मानाम् आराध्यमानाम् इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

परिणतेति । अपि च, परिणतं परिपक्वं यद् तालफलं तस्य यद् वल्कलं स्वक् तद्वत् लोहितानि रक्त-

अरुणोदयस्य तेजोहीन विपन्न होते नाराग्यं, भयवशते ही मानो मन्दर-पर्वतके लता-मण्डपोंको जाहीमें प्रवेश करने (बुझने) लगे: और चक्रवाक-दम्पतिगणके हृदयमें निवास करनेसे संलग्न अनुराग से मानो आरक्तवर्ण हुआ सूर्यमण्डल क्रमशः उदय होने लगा, तब चन्द्रापीडने उस शिलातलसे उठकर, मुखकमल-प्रक्षालन (धो) कर, सन्ध्या-वन्दन, इष्टदेवताको नमस्कार और वाम्बूल-चर्वण कर, केयूरकसे कहा—'केयूरक ! देखो-देखो, देवी कादम्बरी अभी जगी हैं या नहीं, अथवा इस समय कहाँ हैं ?'

केयूरकने वहाँसे आकर सूचना दी कि—'देव ! 'वे मन्दरनामक प्रासाद (महल) के नीचे प्राङ्गणमें शुभाशुभचूर्णलिप्त बैठकके चबूतर पर महाश्वेताके साथ बैठी हैं।' ऐसा मूर्च्छित करनेपर वह गन्धर्वराजपुत्रोंको देखनेके लिए वहाँ आया । वहाँ आकर उसने पहले महाश्वेताको देखा । जिनके लगावपर शुभवर्ण भस्मके तिलक किये हुए थे, जपमालाको किराते रहनेसे जिनके हाथ चलायमान हो रहे थे, ऐसी शैव-व्रत का आचरण करनेवाली नैरिक रागसे रहित रक्तवर्ण बलवाली परिव्राजिकाएँ; एक तालफलके बल्कलके समान रक्तवर्ण वस्त्र पहने

१. मन्दरलतागृहगमनानि च । २. समुद्रतचक्रवाक ... । ३. लोहितं । ४. आवद्धमूलो
गृहीतवाम्बूलः । ५. अवतिष्ठति । ६. धवलभस्मकृतललाटिकाभिः । ७. अक्षमाला ... । ८. भारिणीभिः ।

नीभिः सित-वसननिविड-निवद्ध-स्तन-परिकराभिश्च श्वेतपटव्यजनाभिः^१ जटाजिन-मौञ्जी-
वल्कलापादधारिणीभिर्वर्णिचिह्नाभिस्तापसीभिः, साक्षादिव मन्त्रदेवताभिः पठन्तीभिर्भगवत्-
स्वयम्बकस्याम्बिकायाः कार्तिकेयस्य विष्टरश्रवसः कृष्णस्य आर्यावलोकितेश्वरस्यार्हतो विरि-
ञ्चस्य पुण्याः स्तुतीरुपास्यमानाम्, अन्तःपुराभ्यर्हिताश्च सादरं नमस्कारैराभाषणैरभ्युत्थानैरा-
सन्नवेत्रासनदानैश्च दर्शनागतगन्धर्वराजवान्धववृद्धाः समानयन्तीं महाश्वेताम्, पृष्ठतश्च समु-
पविष्टेन किन्नरमिश्रुनेन मधुकरमधुराभ्यां वंशाभ्यां दत्ते ताने^२ कलगिरा गायन्त्या नारददुहित्रा^३
पठ्यमाने च सर्वमङ्गलमहीयसि महाभारते दत्तावधानाम्, पुरोधृते^४ च मणिदर्पणे^५ ताम्बूल-

वर्णानि वस्त्राणि वसनानि यासां ताभिः, रक्तपटव्रतवाहिनीभिः शाक्यभिर्ब्रुविशेषनियमधारिभिः,
सितवसनैः श्वेतवस्त्रैः निविडं दृढं निवद्धा बन्धनीकृताः स्तनपरिकराः कुचमण्डलानि याभिस्ताभिः,
श्वेतपटः सितवसनं स एव व्यजनं तालवृन्तकं यासां ताभिः । जटां सटाम्, अजिनं कृष्णसारमृगचर्म,
मौञ्जीं मेखलाम्, वल्कलं तख्त्वचम्, आपादं दण्डश्च धारयन्ति वहन्तीति ताभिः, वर्णिनो ब्रह्मचारिणः
चिह्नं लवम यासु ताभिः, साक्षात् प्रत्यक्षं मन्त्रदेवताभिरिव विद्यमानाभिः । त्र्यम्बकस्य महेशस्य,
शक्तिरुपाया दुर्गायाः, कार्तिकेयस्य पद्मानस्य, विष्टरश्रवसो विष्णोः, कृष्णस्य वासुदेवस्य, आर्यावलोकिते-
श्वरस्य बौद्धस्य, अर्हतः तीर्थङ्करस्य, विरिञ्चस्य प्रजापतेः, पुण्याः पावनीः स्तुतीः स्तोत्राणि पठन्तीभि-
र्वाच्यमानाभिः तापसीभिस्तपस्विनीभिश्च उपास्यमानाम् आराध्यमानाम् । इह 'साक्षान्मन्त्रदेवताभि-
रिव' इत्यत्र जात्युत्पेक्षा ।

अन्तरिति । अपि च अन्तःपुरेषु अवरोधपुरेषु मध्ये या अभ्यर्हिताः अर्चनीयास्ताः, सादरं सत्कार-
पूर्वकं नमस्कारैः प्रणामैः, आभाषणैर्मधुरालापैः, अभ्युत्थानैः, आसन्ने निकटे वेत्रासनदानैः वेतसविष्टरा-
पणैः, दर्शनाय अवलोकनाय आगता आयाता या गन्धर्वराजस्य चित्ररथस्य बान्धववृद्धाः स्वजनस्थविरा-
नार्यः सम्मानयन्तीं सत्कारं कुर्वन्तीम् ।

पृष्ठत इति । अपि च, पृष्ठतः कादम्बर्या एव-पश्चाद्भाग्ये, समुपविष्टेन समासीनेन किन्नरमिश्रुनेन
किंपुरुषयुग्मेन, मधुकरमधुराभ्यां भ्रमरध्वनिवत् सुश्राव्यस्वराभ्यां वंशाभ्यां वेणुभ्याम्, ताने अश्रु-
टितस्वरप्रवाहे दत्ते 'गाता य यं स्वरं गायेत्तं तं वंशेन तानयेत्' इति भरतोक्तिदिशा गीतिस्वरमेलनाय
स्थापिते, कलगिरा मधुरवचनया, नारददुहित्रा भद्राभिधेयया नारदस्य धर्मपुत्र्या, पठ्यमाने व्याख्याय-
माने अभिधीयमाने वा, सर्वेभ्यः समस्तेभ्यो मङ्गलेभ्यः श्रेयउत्पादकेभ्यो ग्रन्थेभ्यो महीयसि अत्यन्तमुख्ये
महाभारते ग्रन्थे दत्तावधानां न्यस्तैकाग्रमानसामिति अग्रेतनस्य 'कादम्बरीम्' इत्यस्य विशेषणम् ।

पुर इति । अपि च, पुरो धृते कयापि सेविकया अभिमुखे स्थापिते मणिदर्पणे रत्नादर्शं, ताम्बूल-

रक्त-पट-व्रतधारिणी; और समस्त ब्रह्मचर्यके चिह्न धारण करनेवाली तपस्विनी—शुभ्रवर्ण वस्त्रे जिन्होंने अपने
स्तनमण्डलको बांध दिया था, श्वेत वस्त्र का व्यजन धारण किया था और जटा, कृष्णसार (नृग) का चर्म-मुज
(मौंजरी) मेखला, वल्कल और पलाशके दण्ड—ये सब धारण कर रही थीं—जो साक्षात् मन्त्रदेवताके समान ही
देखनेमें हों, इस प्रकार उन सर्वोंके मध्यमें कोई भगवान् शङ्करकी, कोई दुर्गाकी, कोई कार्तिकेयकी, कोई
नारायणकी, कोई कृष्णकी, कोई बौद्धकी, कोई तीर्थंकर (गुरु-विशेष) की और कोई ब्रह्मा की पवित्र स्तुति-पाठ
कर्त्ता-कर्त्तरीं उम (महादेवता) की उपासना कर रही थीं और वह (महादेवता) गन्धर्वराज चित्ररथ के शातिवर्गके
मध्यमें प्राचीन (वृद्ध) एवं अन्तःपुर (रनवास) में मान पायी हुई (प्रधान) तथा दर्शन करनेके लिए आयी हुई
स्त्रियोंकी आदरपूर्वक नमस्कार कर, नम्रापण कर, अभ्युत्थान कर, समीपस्थ वेत्रासन बैठनेको देकर, उसका सम्मान
कर रही थी । फिर उसने कादम्बरीको देखा । उसके पीछे बैठा किन्नर-मिश्रुन-भ्रमर-ध्वनि (शङ्कार) के समान सुम-
धुर वशीस्वरसे तान देता था । और मधुर स्वरसे गान करती नारदकी धर्मकन्या भद्रादेवी समस्त माङ्गलिक ग्रन्थोंके
मध्यमें उत्कृष्ट महाभारत ग्रन्थको बाँच रही थी, उसे वह (कादम्बरी) एकाग्रचित्तसे सुनती थी; सामने रखे एकमणिमय

१. व्यजनाभिः । २. क्वचित् 'मौञ्जी' पदवास्ति । ३. शौडोदनेः । ४. विश्रवस्य । ५. अर्जुनस्य,
जिनस्य । ६. विश्रवणस्य, दैवदेवस्य मार्तण्डस्य विरिञ्चस्य । ७. क्वचित् 'दर्शनागते'ति पाठो न विद्यते ।
८. मिथुनकेन । ९. क्वचित् 'मधुकर' इति पदं न दृश्यते । १०. स्थानके, ताले । ११. दुहित्रा च सावित्र्या ।
१२. पुरो विधृते परिजनेन । १३. दर्पणे ।

रार्ग-वद्धकृष्णिकान्वकारिताभ्यन्तरं दशनज्योत्स्ना-सिक्तमुन्मृष्टं-मधूच्छिष्ट-पट्ट-पाटलमधरं^३ विलोकयन्तीम्, शैवलनृष्ण्या कर्णपूर-शिरीष-प्रेषितोत्तान-विलोचनेन वद्धमण्डलं भ्रमता-भवनकलहंसेन प्रभातशशिनेव क्रियमाण-गमन-प्रणाम-प्रदक्षिणां कादम्बरीञ्च । समुपसृत्य कृतनमस्कारस्तस्यामेव सुधावेदिकायां विन्यस्तमासनं भेजे । स्थित्वा च कञ्चित् कालं महा-श्वेताया वदनं विलोक्य स्फुरितकपोलोदरं मन्दस्मितमकरोत् । असौ तु तावतैव विदिताभि-प्राया कादम्बरीमब्रवीत्—‘सखि ! भवत्या गुणैश्चन्द्रापीडश्चन्द्रकान्त इव चन्द्रमयूखैराद्भुतो न शक्नोति वक्तुम् । जिगमिपति खलु कुमारः, पृष्ठतो दुःखमविदितवृत्तान्तं राजचक्रमास्ते ।

रागेण नागवह्नीदलरक्तिना बद्धा विहिता या कृष्णिका श्यामता तथा अन्वकारितं समुत्पन्नान्वकारं मलिनीकृतम् अभ्यन्तरं मध्यभागो यस्य तम्, दशनज्योत्स्नया दन्तप्रभया सिक्तं चालितम्, तथा उन्मृष्टं घृष्टं चन्मधूच्छिष्टं सिक्ककं भाषायां ‘मोम’ इति स्यात् तस्य पट्टं पिण्डं तद्वत् पाटलं श्वेतरक्तम् अधरम् ओष्ठं विलोकयन्तीं पश्यन्तीं कादम्बरीम् । ‘मधूच्छिष्टं तु सिक्ककम्’ इत्यमरः ।

शैवेति । शैवलनृष्ण्या शैवाललोभेन तदभ्रान्त्येत्यर्थः कर्णपूरशिरीषे कादम्बर्याः श्रवणभूषणी-कृतशिरीषकुसुमं प्रति प्रेषिते प्रेरिते उत्ताने ऊर्ध्ववदने विलोचने नयने येन तेन, प्रभातशशिनेव प्रत्यूष-चन्द्रेणैव बद्धं विहितं मण्डलं यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा भ्रमता अटता, भवनकलहंसेन गृहका-दग्नेन क्रियमाणानि विधीयमानानि गमनं निकटोपस्थितिः प्रणामो नमस्कारः प्रदक्षिणञ्च तानि यस्या-स्ताम् । ईसः निकटे गमनं प्रणामं प्रदक्षिणां च कृत्वा कर्णपूरशिरीषं याचत इत्यर्थः ।

इह कर्णपूरशिरीषे शैवालभ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारः, तथा ‘प्रभातशशिनेव’ इत्यत्रोपमा चेत्युभ-योर्मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

समुपेति । समुपसृत्य कादम्बर्या निकटमेत्य, कृतनमस्कारः । विहितप्रणामः तस्यामेव यत्र काद-म्बरी-समुपविष्टा तत्रैवेत्यर्थः, सुधावेदिकायां गृहघवलीकणचूर्णद्रव्योपलिसवद्धभूमौ विन्यस्तं स्थापितम् आसनं विष्टरं भेजे अध्यासयामास चन्द्रापीड इत्यन्वयः ।

स्थित्वेति । स्फुरितं चलितं कपोलयोर्गण्डयोः उदरं मध्यदेशो यत्र तत् तादृशम्, मन्दस्मितम् ईष-द्धास्यम् अकरोत् कृतवाधम् ।

असाविति । असौ महाश्वेता । तावतैव ईषद्धास्येनैव, विदिताभिप्राया ज्ञातचन्द्रापीडचित्तवृत्तिः सती । सखि आलि ! भवत्यास्तव गुणैस्त्वर्यैः चन्द्रापीडः, चन्द्रमयूखैः शशिकिरणैः चन्द्रकान्तश्चन्द्रोपल इव आर्द्राङ्गिणः जलनिर्गमात् किलबः कृतश्च वक्तुं कथयितुं न शक्नोति समयो भवति । ‘चन्द्रकान्त इव’ इत्यत्र श्रौतोपमालङ्कारः ।

वक्तव्यमेव दर्शयति—जिगमिपतीति । खलु निश्चयेन । जिगमिपति गन्तुमिच्छति । तत्र कारणमु-पपादयति—पृष्ठ इति । न विदितो ज्ञातो वृत्तान्तः चन्द्रापीडोदन्तो येन तत्तादृशम्, राजचक्रं सेनास्थ-राजगणः दुःखमास्ते दुःखाकुलं यथा स्यात्तथा विद्यते ।

दर्पणं तान्मूल-चर्चगं करनेसे संलग्न काली रेखासे श्यामता उत्पन्न हुए मध्यस्थानवाले तथा दन्तप्रभासे चनकते-मोम लगाकर साफ किये वक्त्र जैसे श्वेत-रक्तवर्ण (गुलाबी) अधरको देख रही थी; और शैवल (सेंवार) की नृष्णसे गृह-पालित एक कलहंस, उसके कानमें धाण किये हुए शिरीष-पुष्पके ऊपर दृष्टि रखकर, प्रभात-चन्द्रके समान मण्डलाकारमें भ्रमण करता उसके समीप जाकर नमस्कार और प्रदक्षिणा करता था । ऐसी कादम्बरीके समीपमें जाकर नमस्कार कर, चन्द्रापीड उसी शुभवेदिका (चवूतरे) के ऊपर संस्थापित एक आसन पर जा बैठा । और कुछ देर रहकर, महाश्वेताके मुखको देख ईषद् हास्य किया (मुत्कुराया) जिससे उसके गण्डबुगल (गाल) का मध्यभाग स्पन्दित हो गया, परन्तु महाश्वेता तो उस मुत्कुराष्ट से ही चन्द्रापीडका अमिप्राय रुग्ण गयी और कादम्बरीसे कहने लगी—‘सखि ! चन्द्रमावी किरणोंसे चन्द्रकान्तमणि जिस प्रकार पिघलने लगता है, उसी प्रकार चन्द्रापीड तुम्हारे गुणोंसे वशीभूत हो गये हैं, इसलिए स्वयं बोल नहीं सकते । [सुन्य बात यह है कि]—राजकुमारको अब जानेकी अभिलाषा हुई है; क्योंकि—दीर्घे सब उनका राजगण राजकुमारका वृत्तान्त न मिलनेसे दुःखी होते होंगे । और भी देखो—पद्मिनी और नन्दके समान पद्म कुमुदिनी

अपि च युवयोर्दूरस्थितयोरपि स्थितेयमिदानीं 'कमलिनीकमलवान्धवयोरेव कुमुदिनीकुमुद-
नाथयोरिव प्रीतिराप्रलयात् । अतोऽभ्यनुजानातुं भवती' इति ।

अथ कादम्बरी 'सखि' ! महाश्वेते ! स्वाधीनोऽयं सपरिजनो जनः कुमारस्य स्व इवा-
न्तरात्मा, क इवात्रानुरोधः' इत्यभिधाय गन्धर्वकुमारानाहूय 'प्रापयत कुमारं स्वां भूमिम्'
इत्यादिदेश । चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय प्रणम्य प्रथमं महाश्वेताम्, ततः कादम्बरीम्, तस्याश्च
प्रेमस्निग्धेन चक्षुषा मनसा च गृह्यमाणः—'देवि ! किं ब्रवीमि, बहुभाषिणः न ग्रहधाति
लोकः, स्मर्त्तव्योऽस्मि परिजनकथासु' इत्यभिधाय कन्यकान्तःपुराभिर्जगाम कादम्बरी-
वर्जः अशेषः कन्यकाजनो गुणगौरवाकृष्टः परवश इव तं व्रजन्तमावहिस्तोरणादनुवव्राज ।

अपीति । युवयोः कादम्बरीचन्द्रापीडयोः दूरस्थितयोरपि दृष्टयोरपि, इदानीं साम्प्रतं कमलिनी-
कमलवान्धवयोरेव पक्षिनीसूर्ययोरिव कुमुदिनीकुमुदनाथयोरिव कैरविणीचन्द्रयोरिव प्रीतिः स्नेहः
आप्रलयात् आकल्पान्तात् इयं स्थिता, अतः अस्मात्कारणात् । अभ्यनुजानातुं गमनाय आज्ञां ददावित्यर्थः ।

इह कमलिनीकमलवान्धवयोः स्त्रीषुहिताभ्यां कामिनीकामुकव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः श्रौ-
तोपमा चेत्युभयोरैकाग्रयानुप्रवेशसङ्करः, एवं कुमुदिनीकुमुदनाथयोरित्यत्रापि सङ्करः, तयोश्च पुनः परस्पर-
नैरपेक्षेण संसृष्टिः, एवञ्च कादम्बरीचन्द्रापीडयोरपि कामिनीकामुकभावो ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अथेति । सपरिजनः परिचारिकागणसहितः 'अयं मल्लक्ष्णो जनः, कुमारस्य चन्द्रापीडस्य स्वः
अन्तरात्मन्येव स्वस्य अधीन आयत्तः, अतएव अत्र गमनविषये क इव अनुरोधः सङ्कोचः (समानुमति-
ग्रहणाग्रहः) अपि तु न कोऽप्येत्यर्थः, सेवकजनात्स्वामिनोऽभ्यनुज्ञाग्रहणापेक्षाभावदित्याशयः ।

इह श्रौतोपमा वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावासङ्करः ।

चन्द्रेति, प्रथमम् आदौ । प्रणम्य नमस्कृत्य । प्रेमस्निग्धे अनुरागाद्रेण । गृह्यमाणो वशीक्रियमाणः
सन् । बहुभाषिणो वाचालान् । न ग्रहधाति विश्वसिति, 'श्रुवते हि फलेन साधवो न तु शब्देन' इति
न्यायात् अतोऽह्वाचारेण कथयामीत्यभिधायः । किन्तु कन्यमित्यत आह—'स्मर्त्तव्य इति । परिजनकथासु
निजसेवकवाचानां स्मर्त्तव्यः स्मरणीयोऽस्मि ।' अनेन स्वस्य परिचारकजनत्वं ध्वनितम् । इत्यभिधाय
इत्युक्त्वा कन्यकान्तःपुरात् कुमारिकावरोधपुरात् निर्जगाम निर्ययौ ।

कादम्बेति । कादम्बरीं वर्जयति त्याज्यतीति सः कादम्बरीभिन्न इत्यर्थः । अशेषः समग्रः कन्यकाजनः
कुमारिकावर्गः, गुणगौरवेण उत्कर्षातिशयेन आकृष्टः आकर्षितः, परवश इव चन्द्रापीडाधीन इव ।
तं चन्द्रापीडम् । आवहिस्तोरणात् बहिर्द्वारपर्यन्तम् अनुवव्राज पृष्ठतो जगाम ।

और चन्द्रके समान दूर रहने पर भी तुम दोनोंकी प्रीति अभीते लेकर प्रलयकाल तक स्थिर रहेगी; इसलिए तुम
जानेके लिए कुमारको अनुमति प्रदान करो ।'

उसके बाद कादम्बरीने कहा—'नखि, महाश्वेते ! जिस प्रकार उनके अन्तरात्मा उनके अधीन है, उसी
प्रकार परिजन-वर्गके साथ यह व्यक्ति भी कुमारके अधीन है, इसलिए इस विषयमें अनुरोध क्या है ?'
इतना कहकर गन्धर्वकुमारोंको बुलाकर इस प्रकार आदेश दिया कि—'तुमलोग राजकुमारको अपने देशमें पहुँचा
दो ।' इसके पश्चात् चन्द्रापीडने भी उठकर पहले महाश्वेताको और तदनन्तर कादम्बरीको प्रणाम किया । उस
समय कादम्बरीके प्रेमतो स्निग्ध नेत्र और मनके द्वारा अपनी ओर आकृष्ट होनेसे वह कहने लगा—'देवि ! क्या कहें ?
लोग बहुत बोलनेवाले व्यक्ति का विश्वास नहीं करते, इसलिए थोड़ेमें इतना कहा है कि—'परिजन-कथाओंके
मध्यमें आप मुझे भी स्मरण करना' इतना कहकर वह कन्याओंके अन्तःपुरसे निकल गया । उस समय कादम्बरीके
अतिरिक्त अन्य समस्त कन्याएँ उसके गुण-गौरवसे आकृष्ट होकर पराधीनके समान बाहरके बड़े दरवाजे तक
उसका अनुगमन कीं । बहिर्द्वार पर्यन्त आयीं ।

१. अनुजानातु २. सखि स्वाधीनः । ३. बहुभाषिणे ! ४. वर्जोऽवशेषः, वर्जनशेषकन्यकाजनः, वर्जनशेष-
पस्तु कन्याजनः ।

निवृत्ते च कन्यकाजने केयूरकेणोपनीतं वाजिनमारुह्य गन्धर्वकुमारकैस्तेरनुगम्यमानो हेमकूटात् प्रवृत्तो गन्तुम् । गच्छतश्चास्य चित्ररथतनया न केवलमन्तवहिरपि सैव सर्वाशा-
निबन्धनमासीत् । तथाहि, तन्मयेन मानसेनासद्यविरहदुःखानुशयलग्नमिव प्रवृत्तः, कृत-
मार्गगमननिरोधमिव पुरस्तात्, वियोगाकुलहृदयोत्कलिकावेशोत्थिप्रामिव नभसि, सन्य-
गलोकयितुं वदन् विरहातुरमानसामिवावस्थितासुरःस्थले, तामेव मृगलोचनां ददर्श । क्रमेण
च प्राप्य महारथेताश्रममच्छोदसरस्तीरे सन्निविष्टमिन्द्रायुधसुरपुटानुसारैर्गैवागतमात्मस्क-
न्धावारमपश्यत् । निवर्तिताशेषगन्धर्वकुमारश्च सानन्देन सकुतूहलेन सविस्मयेन च स्कन्धा-

निवृत्त इति । निवृत्ते परावृत्त्य आगते कन्यकाजने कुमारिकागणे । उपनीतम् उपस्थापितम्,
वाजिनमरवम् । तैः पूर्ववतैः गन्धर्वकुमारकैः देवगायकपुत्रैः अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमानः । गन्तुं चलितुं
प्रवृत्तस्तरः अमुदिति शेषः ।

गच्छत इति । अपि च, गच्छतो व्रजतः अस्य चन्द्रापीडस्य, अन्तः अन्तःकरणे सर्वासां निखिला-
नाम् आशानाम् आकाङ्क्षाणां निबन्धनं हेतुः, तथा वहिरपि सर्वासाम् आशानां दिशां निबन्धनं निरोध-
कारणम् आसीत् बन्धुव ।

वहिरनिरोधकारणत्वं प्रदर्शयितुमाह—तथाहीति । तन्मयेन कादम्बरीमयेन मानसेन हृदयेन कार-
णेन, वृष्टनः पश्चात् असह्यं सोढुमशक्यं यद् विरहदुःखं वियोगकलेशः तेन योऽनुशयः पश्चात्तापः (अनु-
गमनं) तेन लग्नां संसक्तमिव । अनेन वृष्टनोनिरोधकारणमभिहितम् । तन्मयेन हृदयेन कारणेन, पुरस्तात्
मनुव्रतः, कृतो विहितो मार्गगमने निरोधो निबन्धो यथा तामिव । एतेनागतो निरोधकारणत्वमुक्तम् ।
तन्मयेन हृदयेन कारणेन, नभसि गगने, वियोगाकुलं विरहव्यग्रं यद् हृदयं मानसं तत्र य उत्कलिकावेशः
औत्सुक्याविर्भावः तेन उत्क्षिप्तमिव पर्यस्तामिव । अनेनोर्ध्वं निरोधकारणत्वं निरूपितम् । तथा तन्मयेन
हृदयेन कारणेन, वदन् स्वस्य (कादम्बर्याः) मुखं सन्यक् साधुतया आलोकयितुं दर्शयितुम् । उरःस्थले
आत्मनो वक्षःस्थले अवस्थितामिव कृतावस्थानामिव, विरहातुरमाननां वियोगव्यग्रहृदयां मृगलोचनां
हरिणां तामेव कादम्बरीं ददर्श अवलोकयामास, उरस्थवस्थाय रञ्जनेन समन्तादेव निरोधसम्भवात्,
एतेन दिगन्तरेषु निरोधकारणत्वं द्योतितम् । इह चतस्रः क्रियोत्प्रेक्षाः, तासां परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

अनेनेति । प्राप्य आसाद्य । संनिविष्टं स्थापितम्, इन्द्रायुधो निजाश्वः तस्य सुरपुटानुसारैर्गैव
नुरपुटचिह्नानुसरणक्रमेणैव आगतं प्राप्तम् आत्मनः स्वस्य स्कन्धावारं सैन्यम् अपश्यत् ऐक्यत ।

निवर्त्ततेति । निवर्त्तिताः परावर्त्तिता अशेषाः समग्रा गन्धर्वकुमारा येन सः । सानन्देन सहर्षेण
यदुसमयानन्तरं निजस्वामिबिलोकनादित्याशयः । सकुतूहलेन सकौतुकेन अतिरमणीयगन्धर्वजन-
बलैकनादिति भावः । सविस्मयेन साश्चर्येण तथाविधमुक्ताप्राप्त्यवदर्शनादिति भावः । प्रगम्यमानो

उसके बाद उन कन्याओंके लीजने पर केयूरके द्वारा लाये हुए घोड़े पर वह सवार होकर पीछे-पीछे अपने
गन्धर्वकुमारोंके साथ हेमकूटीमेंसे चल निकला, चलनेमें वह कादम्बरी केवल अन्तःकरणमें ही समस्त
आकाङ्क्षाओंका कारण नहीं हुई थी, किन्तु बाहरमें भी वह समस्त दिशाओंके अवरोधका कारण हुई थी (अर्थात्
चन्द्रापीडको कादम्बरी समस्त अम्बिकाप्राओंका केन्द्र हो गयी और सब दिशाओंमें उसे कादम्बरी ही दीखने लगी),
क्योंकि ह. व तन्मय होनेसे वह मानो असह्य-विरह-दुःखके सन्तापके कारण अनुसरण कर उसके पीछे-पीछे आती
थी, सामने चलनेके मार्ग पर आकर मानो अवरोध करती (रोकती) हो, विरहसे व्याकुल हुए चित्तमें उत्कण्ठा
आविर्भूत होकर उससे मानो आकाशमें फेंक दी गई हो और संपूर्णरूपमें अपने मुख देखनेके लिए मानो वक्षःस्थलमें
आ बैठे हो—इस प्रकार उस हरिणनयना विरहात्तहृदया कादम्बरीको ही वह देखने लगा । क्रमशः (धीरे-धीरे)
महारथेताके आग्रममें पहुँचकर उसने देखा कि—अपने सैन्यगा, इन्द्रायुधके दाओंके चिह्न का अनुसरण कर
अच्छोडसरोवरके तट पर आकर ठहरे हैं । उस समय वहाँसे समस्त गन्धर्वकुमारोंको उसने लीला दिया, इधर
सेतान्तर्गत पुनर्वाने उसने देख आनन्द-सहित, कौतुक-सहित और विस्मय-सहित प्रगमन किया । इस रीतिसे

१. अभिरुद्र । २. आवेशक्षितामिव आवेदविदितानिव । ३. वरिच 'मृगलोचनाम्' इति पदम्
विवक्षिते ।

वारवर्तिना जनेन प्रणम्यमानः स्वभवनं विवेश । सम्मानितांशोपराजलोकश्च वैशम्पाय-
नेन पत्रलेखया च सह 'एवं महाश्वेता, एवं कादम्बरी, एवं मदलेखा, एवं तमालिका, एवं
केयूरकः' इत्यनयैव कथया प्रायो दिवसमनैषीत् । कादम्बरीरूपदर्शनं द्विष्टयेवं नास्य पुरेवं
प्रीतिमकरोत् राजलक्ष्मीः । तामेव च धवल्लेखणामावद्वरणरणकेन चेतसा चिन्तयतो जाग्रत
एवास्य सा जगाम रात्रिः । अपरेद्युश्च समुत्थिते भगवति रघौ, आस्थानमण्डपगतस्तद्गते-
नेव मनसा सहसैव प्रतीहारेण सह प्रविशन्तं केयूरकं ददर्श । दूरादेव च क्षितितलस्पर्शिना
मौलिना कृतपादपतनम्, 'एहोहि' इत्युक्त्वा प्रथममपाङ्गविसर्पिणा चक्षुषा, ततो हृदयेन, ततो
रोमोद्गमेन, पश्चाद्भुजाभ्यां प्रधावितः प्रसृतम् आलिलिङ्गगाढम् । उपावेशयच्चैनमात्मनः

नमस्क्रियमाणः, स्वभवनं पटमण्डपं विवेश प्रविष्टवान् । संमानिता प्रत्यभिवादानादिना आहूता अशेषाः
समग्रा राजलोका येन सः । प्रायो बाहुल्येन अनयैव कथया वार्त्तया दिवसं वासरम् अनैषीत् व्यतीतवान् ।

कादेति । कादम्बर्या रूपदर्शने चन्द्रापीडद्वारा सौन्दर्यावलोकने या द्विष्टिर्पस्तयैव कारणेन,
राजलक्ष्मीः राज्यश्रोः पुरेवं पूर्वमिव, अस्त्य चन्द्रापीडस्य प्रीतिं स्नेहं नाकरोत् न कृतवती । अनेन राजल-
क्ष्म्याः सपत्नीभावसूचनेन चन्द्रापीडस्य निरतिशयप्रभावोऽभिव्यज्यते । "द्विष्टयेवं" इत्यत्र हेतुष्वेकालङ्कारः ।

तामिति । आवद्धो घृतो रगरणकं बौत्सुक्यं येन तेन, चेतसा हृदयेन धवले शुभ्रे ईश्वरे अवलो-
कने यस्यास्तां तामेव कादम्बरीमेव, चिन्तयतो ध्यायतो जाग्रतः कृतजागरणस्य अस्त्य चन्द्रापीडस्य सा
रात्रिः जगाम ययौ ।

अपरेद्युरिति । अपरेद्युः अपरस्मिन् दिने । आस्थानमण्डपे समानमण्डपे गतः स्थितः, तद्गतेनैव
कादम्बरीं प्रति प्रधावितेनैव मनसा हृदयेन उपलक्षितः, सहसैव अतर्कित एव प्रतीहारेण सह द्वारपाल-
केन साकं प्रविशन्तम् अभ्यन्तर आयातम् । ददर्श अद्राक्षीत् । क्षितितलं सूतलं स्पृशति सुम्बतीत्येवंशी-
लेन मौलिना मस्तकेन कृतं विहितं पादयोश्चरणयोः पतनं येन तम् । प्रथमम् आदौ अपाङ्गविसर्पिणा
प्रान्तगामिना चक्षुषा नयनेन । रोमोद्गमेन रोमाञ्चोद्धवेन । प्रसृतम् आयातं केयूरकं गाढं निविडम् आलि-
लिङ्गं उपगूहितवान् ।

उपावेशयदिति । आत्मनः समीप एव स्वासनाभितक एव उपावेशयत् अस्थापयत् । स्मितमेव
ईषदास्यमेव सुधा गृहधवल्लेखणलेपविशेषः तेन धवल्लेखणानि श्वेतीकृतानि अक्षराणि वर्णा यस्य तत्,
तथा चरन् निर्गच्छन् यः प्रीतिद्रवः स्नेहरसः तन्मयं तेन व्याप्तमिव वचनं वाक्यम् उच्चारयन् श्रुवद्,
आहतः सम्मानवान् पप्रच्छ प्रश्नं चकार ।

इह 'स्मितसुधाधवलीकृताक्षरम्' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकम्, धवल्लेखणसम्बन्धाभावेऽपि

वह अने पटमण्डप (तंबू) में प्रवेश किया (हुआ) और वहाँ प्रत्यभिवादन द्वारा समस्त राजाओंको सम्मानित
कर, दिनका बहुत कुछ अंश उत्तने इस प्रकार महादेवता हैं, इस प्रकार कादम्बरी हैं, इस प्रकार मदलेखा हैं, इस
प्रकार तमालिका हैं, इस प्रकार केयूरक हैं—प्रायः ऐसे ऐसे कालान वैशम्पायन तथा पत्रलेखके साथ करने में दिन
व्यतीत किया । कादम्बरीका सौन्दर्य अवलोकन कर लेने पर राज्यलक्ष्मीने उसे मानो विद्वेष हो गया हो इस प्रकार
पहलेके समान अब वह उसको प्रीति उत्पन्न नहीं करती थी और उत्कण्ठित चित्तमें उसी धवल्लेखणाना चिन्तन
करतेकरते जागरण करते हुए ही उत्तने समस्त रात्रिको बिताया । दूसरे दिन भगवान् नृनारायणके उदित होने
पर स्वयं तद्गतिचित्त हो समानमण्डपमें बैठा था कि इतनेमें सज्ञा ही उत्तने प्रतीहारी (द्वारपाल) के साथ
केयूरकको प्रवेश करते हुए देखा । केयूरक दूरसे ही भूतलमें मस्तकस्पर्श कर उसके चरणों के उपर गिर गया
इतनेमें 'अओ, अओ'—यह कहकर चन्द्रापीडने पहले प्रान्तगामी नयनसे उसके बाद हृदयसे, तदनन्तर रोमाञ्च
द्वारा, उत्तने पीछे दौढ़कर बाहुओंसे उपस्थित केयूरकका गाढ़ आलिङ्गन किया और उत्तने अने सनीयमें ही

१. संमानितप्रत्यक्षीकृताशेषः...संमन्विनप्रत्यक्षीकृतराजसंमानितराज... । २. विद्विष्टेव । ३. पुरे ।

४. क्वचित् 'प्रीति न विपते । ५. संप्रविशन्तम् । ६. निवृत्तम्, प्रथितम्, ययि तमा... ।

७. तनुपावेशयत् ।

समीप एव, पप्रच्छ च स्मितसुधावयलीकृताक्षरं क्षरत्प्रीतिद्रवमयमिव वचनमावृतः 'केयूरक ! कथय कुशलिनी देवी ससखीजना सपरिजना कादम्बरी, भगवती महाश्वेता च' इति । असौ तु तेन राजसूनोः प्रीतिप्रकर्षजन्मना स्मितेनैव स्तपित इवानुलिप्त इव सद्य एवापगताव्युद्देशः प्रग्न्याहृततरमवोचत्—'अद्य कुशलिनी, यामेवं देवः पृच्छति' इत्यभिधायापनीयाद्रवत्वावगुण्ठितं विससृजसंयतमुखमाद्र्चन्दन-पङ्क-न्यस्त-वाल-मृणाल-वलय-मुद्रं नलिनीपत्रपुटमदर्शयन् । उद्घाट्य च तत्र कादम्बरीप्रहितान्यभिन्नानान्यदर्शयन् । तद्यथा-मरकतहरिन्ति व्यपनीतत्वस्त्रिचारुमखरीभास्त्रि क्षीरोणि पूगीफलानि, शुक्रकामिनीकपोलपाण्डूनि ताम्बूलीदलानि, हरचन्द्रखण्डस्थूलशकलश्च कर्पूरम्, अतिवहल-मृगमदामोदमनो-

तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिश्चेत्युभयोरैकाग्रयानुप्रवेशरूपसङ्करः । 'प्रीतिद्रवमयमिव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा, अनया चोक्तसङ्करस्य मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अतःविति । जसौ केयूरकः, राजसूनोः चन्द्रापीडस्य, प्रीतिप्रकर्षः स्नेहातिशयः तस्माज्जन्म उत्पत्तिर्द्रव्य तेन, स्मितेनैव ईषदास्येनैव स्तपित इव, परिष्कृत इव अनुलिप्त इव अनुलेपनविपर्ययकृत इव । अपगतो निवृत्तः अवलोक्यो मार्गश्रमो यस्य सः, प्रग्न्या नमस्कृत्य आहृततरम् अत्यादरपूर्वकम् अवोचत् अश्रवीत् । इह 'स्तपित इव' 'अनुलिप्त इव' इत्युभे क्रियोपेक्षे, अनयोश्च मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

वदेति । आद्र्चन्द्रेण क्लृप्तवसनेन अवगुण्ठितम् आच्छादितम्, विससृजेन मृणालतन्तुना संयतं चद्रं मुक्तम् अप्रदेशा यस्य तत्, आद्र्च क्लृप्ते चन्दनपङ्के मलयजकर्तने न्यस्ता स्थापिता वालमृणाल-वलयस्य नवीनविसकङ्कगस्य मुद्रा चिह्नम् (अन्यो नोद्घाटयेदिति) यत्र तत्, नलिनीपत्रपुटं कमलिनीदल-पुटम् अपनीय तद्वसनावरणम् अपसार्य अदर्शयत् अवलोकनमकारयत् ।

व्याख्याति । उद्घाट्य उन्मुद्रय । कादम्बर्या प्रहितानि प्रेषितानि, अभिज्ञायते अवबुध्यते प्रेम पमिरिति अभिज्ञानानि स्नेहयोक्तचिह्नानि । मरकतवत् अशमगर्भवत् हरिन्ति हरिद्वर्णानि, व्यपनीता दूरीकृताः स्वयो वरकलानि येषां तानि, चार्वाः पेशलाः मञ्जरीः मज्जन्त इति तानि, तथा क्षीरीणि रस-युक्तानि, पूगीफलानि क्रमुकाणि । शुक्रकामिन्याः कीररमण्याः सारिकाया इत्यर्थः । कपोलवत् गण्डवत् पाण्डूनि पाण्डुरवर्णानि, ताम्बूल्या नागवल्या दलानि पत्राणि । हरस्य महेशस्य चन्द्रखण्डवत् शशिश-कलवत् स्थूलानि स्यविद्यानि शकलानि खण्डानि यस्य तत्तयोक्तं कर्पूरं घनसारञ्च । तथा अतिवहलैः अत्यन्ताविकैः मृगमदानां कस्तूरीणाम् आमोदैः परिमलैः मनोहरं रमणीयम्, मलयजविलेपन चन्द-नानुलेपनञ्च ।

इह 'मरकतहरिन्ति' 'शुक्रकामिनीकपोलपाण्डूनि, 'हरचन्द्रखण्डस्थूलशकलम्' एषु सर्वत्र लुप्तोप-मालङ्कारः, तस्य च मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

वेद्या । फिर नानो विगलित प्रेन-रसते व्याप्त ईषद् हास्यरूप मुधा-लेपते शुभ्रवर्ण अक्षरवाले वाक्योंमें आदर-सहित पूछने लगा—'केयूरक ! कहे, सखीजन और परिजन वर्गके सहित देवी कादम्बरी और भगवती महाश्वेता सब कुशल हो हैं ? विशेष प्रणयते उत्तर हुए राजपुत्रके उस ईषद् हास्यते केयूरक नानो स्नान कर गया हो और अनुलिप्त हो गया हो, इस प्रकार उसका तत्काल ही मार्गश्रम जाता रहा और प्रगाढ़-पूर्वक विशेष आदरसे उसने उत्तर दिया—'आज वह कुशलिनी हैं, जिसके सम्बन्धमें आपने इस प्रकार प्रश्न किया है' इतना कहकर, कमलके पत्तोंके एक संयुक्तो निहाल कर उसने दिखाया । वह पद्मपत्र-दलका संयुक्त पहले आद्र्चवत् (स्नात) से आच्छादित था, मृणाल-मृत्ते उसका मुखभाग बह था, एवं चन्दन-रसके लेपने ऊपर नूतन मृणाल-वलयकी छाप (मुद्र) लगी हुई थी । उसके बाद उस पुटकका उद्घाटन कर, उसके अन्दरमें कादम्बरीके द्वारा प्रेषित किन्ते ही अभिज्ञान उसने दिखाये । वर अभिज्ञान इस प्रकार था—जिसमें मरकत ननिके समान हरिद्वर्ण वल्कल-विहीन (छिन्नी हुई), चन्द्रमखरी समन्वित और क्षीरपरिपूर्ण किन्ते पूगीफल (दुषिया सुमारियाँ) थे, सारिका (तोते) के गण्डस्थल (गाल) के समान पाण्डुवर्ण किन्ते ही ताम्बूल थे, शिव-मस्कृतस्थित चन्द्रखण्डके समान कर्पूरका बड़ा एक खण्ड (हुकटा) था और कस्तूरीके अतिन्युर सौरभसे मनोहर लगता चन्दनानुलेपन था । [इनको

हरश्च मलयजविलेपनम् । अत्रवीच—‘चूडामणिचुम्बिना’ कोमलाङ्गुलिविवरविनिर्गत-लोहि-
तांशुजालेनाञ्जलिना देवमर्चयति देवी कादम्बरी, महाश्वेता च सकण्ठग्रहेण कुशलवचसा,
पर्यस्त-शिखण्ड-माणिक्य-स्येत्सना-स्नपित-ललाटेन च नमस्कारेण मदलेखा, क्षितितलघटि-
तसीमन्त-मकरिकाकोटिकोणेन सकलकन्यालोकश्च, सचरणरजःस्पर्शेन च पादप्रणामेन
तमालिका’ । सन्दिष्टश्च तव महाश्वेतया—‘धन्याः खलु ते, येषां न गतोऽसि चक्षुषोर्विषय’
तथा नाम समक्षं भवतस्ते तुहिनशीतलाश्चन्द्रमया इव गुणा विरहे विवस्वन्मया इव
संवृत्ताः’ स्पृहयन्ति खलु जनाः कथमपि दैव-पपादितायामृतोत्पत्तिवासरायैवातीतदिवसाय ।
त्वया वियुक्तं निवृत्त-महोत्सवाले समिव वर्तते गन्धर्वराजनगरम् । जानासि च मां कृतसकल-

अत्रावदिति । चूडामणिः शिरोमणिः तच्चुम्बिना तत्स्पर्शिना, कोमलाङ्गुलीनां मृदुकरशाखानां विव-
रेभ्यश्छिद्रेभ्यो विनिर्गतं विनिःसृतं लोहितं रक्तम् अंशुजालं हस्ततलकिरणसन्तुहो यस्य तेन, अञ्जलिना
वद्धपाणिपुटेन, देवं भवन्तम् अर्चयति सम्मानयतीति सर्वत्रान्वीयते । सकण्ठग्रहेण स्नेहालिङ्गनसहितेन
कुशलवचसा मङ्गलवाक्येन । पर्यस्तं मस्तकनमनाञ्जम्बितं यत् शिखण्डमाणिक्यं चूडारत्नं तस्य ज्योत्स्नया
दीप्या स्नपितं परिष्कृतं ललाटं भालं यत्र तेन । क्षितितलेन भूमितलेन घटितः सम्बद्धः सामन्तमकरिकायाः
सीमन्तस्थायिमकरसदृशाभूषणस्य कोटिकोणः संमुखप्रदेशैकभागो यत्र तेन नमस्कारेण प्रणामेन सकलकन्यका
लोकश्च समस्तकुमारिकाजनश्च । तथा चरणरजसःपादरेणोः स्पर्शेन सहिते तेन पादप्रणामेन चरणाभिवन्दनेन ।

इह महाश्वेता प्रमृतीनामनेकानां कर्त्राणाम् ‘अर्चयति’ इत्येकक्रिययाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगितालङ्कारः ।
सन्दिष्टमिति । सन्दिष्टं वाचिकं निवेदितम् । येषां चक्षुषोर्नयनयोर्विषयं गोचरं न गतो यातोऽसि त
एव खलु निश्चयेन धन्याः, येषां गतोऽसि ते तु तव विरहेण तप्यन्त इत्यर्थः । धन्यत्वे कारणं साधु स्फोर-
यति-त्येति । भवतस्तव ते विख्याता गुणाः सौन्दर्यादयः, समक्षं प्रत्यक्षं चन्द्रमयाश्चन्द्रनिष्पन्ना इव तुहिनं
हिमं तद्वत् शीतलाः शिशिरा आसन्, सम्प्रति तु विरहे वियोगे विवस्वन्मयाः संतापदायकत्वात् सूर्यनिष्पन्ना
इव अस्माकं संवृत्ताः संज्ञाताः, अतएवैवंविधवियोगसन्तापाभावादेव येषां लोचनगोचरो न ते धन्या इत्याशयः ।

इह ‘तुहिनशीतला’ इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः, ‘चन्द्रमया इव’ ‘विवस्वन्मया इव’ इत्युभयत्र
क्रियोत्प्रेतालङ्कारः, इत्येवामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

स्पृहेति । कथमपि दैवेन विधिना उपपादिताय निष्पादिताय, यस्मिन् वासरे दिवसे ‘अमृतोत्पत्तिः
पीयूषाविर्भाव आसीत् तस्मै अमृतोत्पत्तिवासरायैव, अतीतो गतो यो दिवसो वासरः तस्मै यत्र तव
संमिलनमभूत् तस्मै इत्यर्थः जना इहत्या लोकाः खलु निश्चयेन स्पृहयन्ति वाञ्छन्ति । ‘स्पृहेरीप्सित’
इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी विभक्तिः ।

त्वयेति । वियुक्तं विरहितं निवृत्तेन दूरीभूतेन महोत्सवेन अलसं मन्दमिव । गन्धर्वराजस्य चित्र-
रयस्य नगरम् । ‘अलसमिव’ इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा ।

जानासीति । कृतसकलपरित्यागां विहितसमस्तपरित्यागाम् । अकारणपक्षपातिनम् अहेतुकसाहाय्य-
दिखाकर केयूरकने] कहा—‘कोमल अङ्गुलियोंके विवरमेंसे निकलती रक्तवर्ण किरणोंका वर्षण करनेवाली चूडामणि
स्पर्शों अञ्जलिद्वारा देवी कादम्बरी आपका पूजा (सम्मान) करती है, महाश्वेता देवी प्रणया- (कण्ठा)-लिङ्गनके
सहित कुशल-समाचार-पूर्वक आपका सम्मान-वर्द्धन करती है, मदलेखा अवनत शिरोरत्नकी प्रभासे रंगे ललाटेदेशसे
नमस्कारद्वारा आपका सम्मान-वर्द्धन करती है, और समस्त कन्याएँ भी सीमन्तके मकराकार अलङ्कारके अग्रदेश से
भूतल स्पर्श कर नमस्कार द्वारा आपका सम्मान-वर्द्धन करती है, तथा तमालिका आपके चरण-रज-स्पर्शके साथ
चरणमें प्रणाम कर अर्चना करती है ।’ और महाश्वेताने आपके समीप सन्देशा भेजा है कि—‘जिनके आप
दृष्टिपथ नहीं हुए हैं, वे लोग ही धन्य हैं; क्योंकि—आपका गुणग्राम, समक्षमें चन्द्र-निर्मित होनेके कारण ही
मानो शिशिरके समान शीतल लगने थे और अब वियोगके समय सूर्य-निर्मित होकर ही मानो हम लोगोंका
सन्ताप दे रहे हैं । इस स्थानके सब लोग ही अमृतोत्पत्ति-दिनके समान दैवयोगसे आप पिछले दिनकी किसी
प्रकार फिर देखनेके इच्छुक हैं । यह गन्धर्व-राजधानी आपके विरहमें, महोत्सव-निवृत्तिके अनन्तर निस्तम्भके
समान मन्द हो गयी हो ऐसी प्रतीत होती है । आप जानते ही तो हैं कि मैंने समस्त पदार्थोंका परित्याग कर दिया

परित्यागम्, तथाप्यकारणपक्षपातिनं भवन्तं द्रष्टुमिच्छत्यनिच्छन्त्या अपि मे बलादिव हृदयम् । अपि च बलवदस्वस्थशरीरा कादम्बरी, स्मरति च स्मेराननं स्मरकरपं त्वाम्, अतः पुनरागमनगौरवेणार्हसीमां गुणवदभिमानिनीं कर्तुम् । उदारजनादरो हि बहुमानमारोपयति । अवश्यं सोढव्या चैयमस्माद्विषजन-परिचयकदर्थना कुमारेण, भवत्सुजनतैव जनयत्यनुचितसन्देशप्रागल्भ्यम् । एष देवस्य शयनीये विस्मृतः शेषो हारः प्रहितः^१ इत्युत्तरीयपदान्तसंयतं सूक्ष्मसूत्रविवर-निःसृतरंशुसन्तानैः संसूच्यमानं विमुच्य चामरग्राहिण्याः करे समर्पितवान् ।

अथ चन्द्रापीडः 'महाश्वेताचरणाराधनतपःफलमिदं यदेवं परिजनेऽप्यनुस्मरणादिकं प्रसादमारमतिमहान्तमारोपयति देवी कादम्बरी' इत्युक्त्वा तत्सर्वं शिरसि कृत्वा स्वयमेव

कारिणम् । अनिच्छन्त्या अनमिलयन्त्या अपि मे मम हृदयं चेतः बलात् हठादिव भवन्तं त्वां द्रष्टुमिच्छति दिदृक्षति । बलवदस्वस्थशरीरा अत्यधिकपीडायुक्तदेहा । स्मेराननं विकसितवदनं स्मरकरपं मदन-सदृशं त्वां भवन्तं स्मरति स्मृतिपथम् आनयति, अतः अस्मादेतोः पुनरागमनमेव द्वितीयवारोपस्यतिरेव गौरवं गुल्लवसनादकं तेन । इमां कादम्बरीम् । गुणवन्तम् आत्मानं स्वम् अभिमन्यत इति तान्, चन्द्रापीडसदृशोऽपि नमनान्तिकमागच्छतीति गुणवत्यहमित्यात्मन्यभिमान इत्यभिप्रायः । कर्तुं विधानुम् अर्हसि शक्नोषि । हि यतः, उदारस्य महतो जनस्य आदरः सत्कारः, बहुमानं स्वस्तिब्रह्मादरम् । इह सामान्येन विग्रेयसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

ननु न्यूयोऽपि तत्र गमने महान् परिश्रमो भवेदित्याशङ्क्यामाह—अवश्यमिति । अस्मद्विधानां गुणगुण्यजनानामित्यर्थः परिचयेन या कदर्थना आत्मनोऽवमानः सा च अवश्यं नूनं कुमारेण भवता सोढव्या सौजन्यवशात् सहनीयेत्यर्थः । भवत्सुजनतैव स्वत्सजनतैव अनुचितसन्देशप्रागल्भ्यम् अयोग्य-सन्देशपाण्डित्यं जनयति निष्पादति । शयनीये भवतेव व्यवहृतायां तस्ये । प्रहितः प्रेषितः ।

श्रीति । उत्तरीयपदान्तेन संन्यानवस्त्राञ्चलेन संयतं बद्धम्, सूक्ष्मसूत्राणाम् अतितनुतन्तूनां विवरेभ्यश्चिद्रेभ्यो विनिःसृतैः विनिर्गते, अंशुसन्तानैः किरणधाराभिः संसूच्यमानम् अभिव्यज्यमानम्, विमुच्य वसनप्रान्तादुन्मुच्य चामरग्राहिण्या वाल्म्यजनधारिण्याः करे हस्ते समर्पितवान् प्रदत्तवान् ।

अथेति । महाश्वेतायाः चरणयोः पादयोः आराधनमेव उपासनमेव तपः तस्य फलम् । परिजनेऽपि सेवकेऽपि मयीति शेषः । प्रसादमारम् अनुग्रहमारम् । तत्सर्वं पूगीफलादिकमुपहारम्, शिरसि कृत्वा भक्तके आरोप्य स्वयमेव आत्मनैव जग्राह गृहीतवान् ।

है; तो भी, आपने अकारण पक्षपाती होनेके कारण—मेरी इच्छा न रहने पर भी—मेरा हृदय, बलपूर्वक ही मानो आपको देखनेकी इच्छा करता है । विशेषतः कादम्बरीका शरीर भी अत्यन्त अस्वस्थ है । वह—सहान्वयवदन और कन्दर्पनुत्प-आगका स्मरण करती है, इसलिए फिरसे गौरवसनादक आगमनद्वारा आपको उसे गुणों अभिमानिनी बनाना उचित है, क्योंकि—अपना उदार पुरुषोंके किए हुए आदरसे मनुष्योंके हृदयमें अभिमानका सञ्चार होता रहता है । मेरे समान लोगोंके साथ परिचय हो जानेके कारण इस प्रकारकी वादना तो आपको अवश्य ही सख्य करनी होगी । आपके सौजन्यको देख कर ही, ऐसा अनुचित सन्देश भेजनेकी प्रगल्भता उत्पन्न हुई है । आपको विस्मरण-वश यह हार शय्याके ऊपर बूट गया है, अतएव 'शेष' नामक इस हारको भेज दिया है ।^१ इस प्रकार कह कर, उत्तरीयबलके अन्तर् (पट्टे) में बंधा हुआ, सूक्ष्म सूत्रकी बनावटमेंसे निकली किरण-रेखाओंसे संसूचित (पहचान लिया जाता) इस हारको खोलकर उसने चन्द्रापीडके चामरधारिणीके हाथमें समर्पण कर (दि) दिया ।

उसके बाद—यह, महाश्वेताकी चरणारानारूपी नग्नस्याका फल है कि मेरे समान परिजनके प्रति भी देवी कादम्बरीने इस प्रकार अनुस्मरणादिका अत्यन्त गुरुरर अनुग्रहमार आरोप किया है^२ यों कह कर चन्द्रापीडने उन समस्त वनहारद्रव्योंके अन्दरने ही भक्त पर धारण कर ग्रहण किया । कादम्बरीके गण्डस्थल (गाल) से

जग्राह । तेन च कादम्बर्याः कपोललावण्येनेव गलितेन, स्मितालोकेनेव रसतामुपनीतेन, हृदयेनेव द्रुतेनेव गुणगणेनेव नित्यन्दितेन स्पर्शवता ह्यादिना सुरभिणा च विलेपनेन विलिप्य तमेव कण्ठे हारमकरोत् । आगृहीतताम्बूलञ्च मुहूर्त्तादिवोत्थाय वामबाहुना स्कन्धदेशे समवलम्ब्य केयूरकम्, ऊर्ध्वस्थित एव कृतयथाक्रियमाणसम्मानमुदितं प्रधानराजलोकं विसृज्य शनैः शनैर्गन्धमादनं करिणं द्रष्टुमयासीत् । तत्र च स्थित्वा क्षणमिव तस्मै स्वयमेव निज-
नखांशुजालजटिलं समृणालमिव शुष्कशष्पकवलमवकीर्य वल्लभतुरङ्गं मन्दुराभिमुखः प्रतस्थे,
गच्छन्श्चोभयतः किञ्चित् किञ्चिदिव तिर्यग्वलितवदनः परिजनं विलोकयान्वभूव ।

अथ चित्तज्ञैः प्रतीहारैः प्रतिपिद्धानुगमने निखिले समुत्सारिते परिजने केयूरकद्वितीय

तेनेति । गलितेन प्रलूतेन कादम्बर्याः कपोललावण्येनेव गण्डयोः सौन्दर्येणैव, रसतां द्रवताम् उपनीतेन प्रापितेन कादम्बर्याः स्मितालोकेनेव मन्दहास्यदीप्येव, द्रुतेन द्रवीभूतेन कादम्बर्याः हृदयेनेव अन्तःकरणेनेव, नित्यन्दितेन गलितेन कादम्बर्याः गुणगणेनेव, स्पर्शवता प्रशस्तस्पर्शयुक्तेन, ह्यादिना आनन्दोत्पादकेन, सुरभिणा प्राणवृत्तिविधायिना च तेन विलेपेन अङ्गरागेण, चन्दनेन विलिप्य अङ्गानीति शेषः । तमेव हारं शेषनामानं कण्ठे गले अकरोत् अघटयत् ।

इह 'कपोललावण्येनेव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा, अवशिष्टेषु ययाक्रमं त्रिषु जात्युत्प्रेक्षाः ।

आगृहीतेति । स्कन्धदेशे अंसभागे समवलम्ब्य समृणालम्बनं विधाय, ऊर्ध्वस्थित एव अनुपविष्ट-
एव दण्डायमान एवेत्यर्थः । क्रियमाणं मुख्यराजपुरुषैरादौ विधीयमानं नमस्कारादिकमनतिक्रम्य विद्य-
मानमिति यथाक्रियमाणम्, कृतेन विहितेन यथाक्रियमाणेन सम्मानेन प्रतिनमस्कारादिना मुदितं सन्तुष्टम्, प्रधानराजलोकं सामन्तगणं विसृज्य गृहे गन्धतामित्यभिधाय । गन्धमादनं तत्संज्ञकं करिणं हस्तिनम् । अयासीत् अगमत् ।

तत्रेति । निजनखांशुजालेन स्वनखकिरणसमूहेन जटिलो विषमीकृतः तम्, अतएव समृणालमिव विसंहितमिव, नखकिरणसमूहस्य मृणालसदृशत्वादित्याशयः । तस्मै गन्धमादनाय शष्पकवलम् अभिनववृणगुडेरकम् अवकीर्य सादनाय विक्षिप्य, वल्लभाः प्रिया ये तुरङ्गमा अन्धाः तेषां या मन्दुरा शाला तदभिमुखः तत्संमुखः सन् प्रतस्थे चंचाल । गच्छन् ब्रजंश्च उभयतः द्रव्योः पार्वयोः । तिर्यग्-
वलितम् उभयतः प्रवर्तितं वदनं मुखं येन सः, परिचारकादीनामपसारणायेत्याशयः । विलोकया-
न्वभूव ईचाञ्चकं ।

अथेति । अथ तत्समीपगमनानन्तरम्, चित्तज्ञैः आशयाभिज्ञैरित्यर्थः । प्रतिपिदं निवारितम् अनु-
गमनं राजपुत्रानुसरणं यस्य तस्मिन्, समुत्सारिते निकटाद् दूरीकृते सति । मन्दुरां वाजिशालां प्रविवेश
प्रविष्टवान् । 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः ।

पिघले हुए लावण्यके समान, रसताको प्राप्त हुए मन्द-हास्यके समान, द्रवताको प्राप्त हुए हृदयके समान और प्रवाहित हुए गुण-ग्रानके समान मुखस्पर्शवाले, आह्लादजनक एवं नास्तिकाकी वृत्ति करनेवाले चन्दनसे उसने समस्त अङ्गमें लेपन कर उस हारको कण्ठमें धारण किया । फिर ताम्बूलको लेकर, कुछ समयके बाद उठकर, वाम-बाहुद्वारा केयूरकके कंधे पर सहारा देकर, दण्डायमान रह कर (खड़े-खड़े) ही, प्रत्यभिवादन-सम्मानसे सन्तुष्ट हुए अभिवादनकारी प्रधान राजाओंको विदा कर, धीरे धीरे वह गन्धमादन हाथीको देखने चला । वहाँ कुछ देर ठहर कर, नख-किरणोंसे उद्भासित, अत एव मृणालयुक्तके समान दीखती थोड़ी-सी शुष्क घास, उस गन्धमादनके आगे अपने ही ढालकर, वहाँसे प्रीतिभाजन अश्वसमूहके गृहमभिमुख (अस्तबलकी ओर) प्रस्थान किया । जानेके समयमें वह दोनों तरफ थोड़ा-थोड़ा मुँह फेर कर परिचारकोंके प्रति दृष्टिपात करने लगा ।

उसके बाद, उसके मनके अभिप्रायको जाननेवाले द्वारपालोंने परिजनोंको उसके अनुसरण करनेका निषेध करके दूर कर दिया । तब वह केवल केयूरकके साथ ही जाकर अश्वशाला (अस्तबल) में प्रवेश किया । द्वारपालोंके

एव मन्दुरां प्रविवेश । उत्सारणभयसम्भ्रान्तलोचनेषु प्रणम्यापस्तृतेषु मन्दुरापालेषु, इन्द्रा-
युधस्य पृष्ठावगुण्ठनपटं किञ्चिदेकपार्श्वे^१ गलितं समीकुर्वन्नुत्सारयन् च कृणितनेत्रत्रिभागस्य दृष्टि-
निरोधिनीं कुङ्कुमकपिलां केसरसटां सुरधारिणीं^२ विन्यस्तचरणौ लीलामन्दं मन्दुरादारुदत्त-
देहभरः सकुन्तूलमुवाच—‘केयूरक ! कथय, मन्निर्गमादारभ्य को वा वृत्तान्तो गन्धर्वराज-
कुले ? केन वा व्यापारेण वासरमतिनीतवती^३ गन्धर्वराजपुत्री ? किं वाऽकरोन्महाश्वेता ?
किमभाषत वा मदलेखा ? के वाऽभवन्नालापाः परिजनस्य ? भवतो वा को व्यापार आसीत् ?
आसीद्वा काचिदस्मदाश्रयिणी कथा ?’

केयूरकस्तु सर्वमाचचचे—‘देव ! श्रूयताम्, निर्गते त्वयि हृदय-सहस्र-प्रयाण-पटह-
कलकलमिव नूपुरचक्रै-कणितेन कन्यकान्तःपुरे^४ कुर्वति, देवी कादम्बरी सपरिजना सौध-
शिखरमारुह्य तुरगधूलिरेखाधूसरं देवस्यैव गमनमार्गमालोकितवती । तिरोहितदर्शने च देवे,

उत्सारेति । उत्सारणं द्वारपालद्वारा कृतवेत्रताडनं तस्माद् यद् भयं त्रासस्तेन सम्भ्रान्तानि चक्रि-
तानि लोचनानि नयनानि येषां तेषु, तथोक्तेषु, मन्दुरापालेषु वाजिशालारक्षकेषु प्रणम्य नमस्कृत्य अप-
स्तृतेषु दूरीभूतेषु सन्तु । एकपार्श्वे किञ्चिद्गलितम् ईषत्पतितम् इन्द्रायुधस्य पृष्ठावगुण्ठनपटं पृष्ठाच्छादनवस्त्रं
समीकुर्वन् स्वस्थाने नयन्, कृणितः केसरपतनात् सङ्कोचिता नेत्रस्य नयनस्य त्रिभागः तृतीयभागो
येन तस्य तादृशस्य इन्द्रायुधस्य दृष्टिनिरोधिनीं दृष्टिबाधाकारिणीम्, कुङ्कुमो यावकः तद्वत् कपिलां
पिङ्गलवर्णाम्, केसरस्य स्कन्धप्रदेशोत्पन्नकेशस्य सटा गुच्छीभूतत्वाज्जटा ताम्, उत्सारयन् नयनाद् दूरी-
कुर्वन् । सुरधारिण्याम् इन्द्रायुधशफाधारभूतदारूपट्टिकायां विन्यस्तौ स्यापितौ चरणौ येन सः, तथा
लीलया विलासेन मन्दं शनैः यथा स्यात्तथा मन्दुरादारुणि वाजिशालास्यकाष्ठविशेषे दत्तो निहितो देह-
भरः शरीरभारो येन सः । सकुन्तूलं सकौतुकम् ।

केयूरकैति । वृत्तान्तः । उदन्तः गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी, वासरं दिवसम्, अतिनीतवती अति-
चाहितवती । अकरोत् अन्वतिष्ठत् । आलापा वचनव्यापाराः ।

केयूरक इति । सर्वं, निखिलम् आचचचे कथयामास बालत्वेन कोमलहृदयत्वादित्याशयः । कन्य-
कान्तःपुरे कुमारिकास्वरोधपुरे, नूपुरचक्रस्य कुमारिकाणां पादकटकसमूहस्य कृणितेन शब्देन, हृदय-
सहस्रस्य कुमारिकाणामेव मानससमूहस्य यत् प्रयाणं गृहं प्रत्यागच्छता त्वया सह प्रस्थानं तस्य पटह-
कलकलो दृक्काशवदकोलाहलः तं कुर्वतोऽव विदधतीव सती, नूपुरशब्दा नासन्, मन्ये भवता सह
प्रस्थितानां कुमारिकाहृदयसहस्राणां प्रयाणे पटहध्वनय एवामूवक्षित्यभिप्रायः । तुरगस्य भवदम्बस्य
धूलिरेखया रजःसमूहेन धूसरं मलिनम्, देवस्यैव भवत एव । आलोकितवती दृष्टवती ।

तिरोहितेति । किञ्च, देवे भवति तिरोहितदर्शने अन्तर्हितवीचणे सति, मदलेखायाः स्कन्वे निषिप्तं

वेत्रताडनके भयते, चक्रित-नयनवाले वहाँके अशशास्त्रक्षकगण (सारंश) प्रणाम कर करके खिसक गये, तब
इन्द्रायुधकी पीठ परसे एक तरफ कुछ अधिक खिसका हुआ आवरणवस्त्र (जीन) को समान करता-करता, बरा
तृतीयभाग सङ्कुचित (मिची हुई) आँख पर आकर दृष्टिको निरोध करती कुङ्कुमके समान पिङ्गलवर्ण केशर-सटाको
हटा दिया । उसके बाद सुरधारिणी (लटके हुए दोनों पाँवको धामने वाली) पर चरणयुगल रख, अस्तबलके किसी
नूँटे पर देहका भार रखकर, वह कौतुकसहित लीलाके सहारे धीरे धीरे कहने लगा—‘केयूरक ! कशे, मुझे वहाँसे
निकल कर चले आने पर गन्धर्वराजकुलमें क्या घटना हुई है ? गन्धर्व-राजनन्दिनीने किस कार्यमें दिन बिताया ?
महाश्वेताने क्या किया ? मदलेखाने क्या कहा ? परिजनवर्गका क्या आलाप हुआ ? तुमने कौन कार्य किया ?
एवं मेरे सम्बन्धमें कोई क्या-वार्त्ता हुई है या नहीं ?’

केयूरकने सरलचित्त होनेके कारण समस्त प्रश्नोंका उत्तर दिया—‘राजपुत्र ! सुनिधे-आपके बाहर निकलते
ही तत्काल कन्याओंके अन्तःपुरमें नूपुरोंके रणरणहटते हजारों हृदयोंके प्रस्थान-दुन्दुभिका मानो कोलाहल हुआ ।
ऐसे समयमें देवी कादम्बरी परिजनोंके साथ सीधशिखर पर आलुङ्ग होकर, अशके द्वारा उद्गार हुं घूलते धूसरवर्ण
दीखते आपके ही जानिके मार्गको देखने लगां ? उसके बाद जब आप नेत्रपथसे बहिर्भूत हो गये तब मदलेखाके

१. इन्द्रायुधपृष्ठावगुण्ठनपटं किञ्चिदेकपार्श्वगलितं किञ्चिदेकपार्श्वे ।

२. कृणितनेत्रत्रिभागां ।

३. सुरधारिणी । ४. अवसरमतिनीतवती । ५. नयनम् । ६. कुर्वन्ती ।

मदलोखास्कन्धनिक्षिप्तमुखी प्रीत्या तं दिगन्तं दुग्धोदधिधवलैः प्लावयन्तीव दृष्टिपातैः, सीता-
तपत्रापदेशेन शशिनेर्ध्याया निवार्यमाणरविकरस्पर्शो^१ सुचिरं तत्रैव स्थितवती । तस्माच्च कथ-
मपि सखेदमवतीर्य क्षणमिवावस्थानमण्डपे^२ स्थित्वोत्थाय स्खलनभियेव निवेद्यमानोपहार-
कुसुमा शब्दायमानैर्मधुरैः, जलधारा-धवल-नख-मयूखोन्मुखानामनुगलं^३ गलद्भिर्वल्यैः कण्ठ-
बन्धानिवोपपादयन्ती केकारबोद्धिना भवनशिखण्डिनाम्, पदे पदे च कुसुमधवलान् करेण
गृह्णतापल्लवान् मनसा च देवस्य गुणगणानवलम्बमाना तमेव क्रीडापर्वतकमागतवती, यत्र

स्थापितं मुखं वदनं यया सा तथोक्ता कादम्बरी, प्रीत्या भवत्स्नेहेन, दुग्धोदधिधवत् क्षीरसमुद्रवत् धवलैः
शुभ्रैः दृष्टिपातैस्तं दिगन्तं प्लावयन्ती चालयन्ती सती, तथाविधनिरीक्षणानां निरन्तरत्वादित्याशयः ।
तया ईर्ष्या सूर्यं प्रति स्पर्द्धया कारणेन, सीतातपत्रापदेशेन शुभ्रच्छत्रव्याजेन शशिना चन्द्रेण, निवार्य-
माणो दूरीक्रियमाणो रविकरस्पर्शः सूर्यकिरणस्पर्शो यस्याः सा तथोक्ता च सती, सूर्येण सह चन्द्रस्य
स्पर्शा 'त्वं कादम्बरी यदि तापयेस्तर्ह्यहं त्वत्तापं दूरीकृत्य शीतलेयम्' इति । अतएव श्वेतच्छत्रस्य तु व्याज-
मात्रं, शुक्लत्व-प्रकाशशालित्वादिगुणैश्चन्द्र एव सः । अतएव तेन निवार्यमाणातपेत्यर्थः । तत्र सौधशू-
ण्यं सुचिरं बहुकालं स्थितवती अवस्थानं कृतवती ।

इह 'दुग्धोदधिधवलदृष्टिपाते' त्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः, 'प्लावयन्तीव' इत्यत्र क्रियोद्येहेत्युभयोर-
लङ्घिभावसङ्करः । तथा श्वेतच्छत्रमपहृत्य चन्द्रस्थापनाकैतवापहृतितरलङ्कारः ।

तस्मादिति । तस्मात् प्रासादशृङ्गात्, कथमपि महता कष्टेन, सखेदं भवद्वियोगेन सकष्टं यथा स्थात्तया
अवतीर्य अवतरणं कृत्वा, अवस्थानमण्डपे वासभवने क्षणमिव किञ्चित्कालमिव स्थित्वा अवस्थाय, उत्थाय
स्खलनभियेव अतीवोन्मनस्कतया अदृश्यमानत्वादेवूपायनप्रसूनेषु कादम्बरी स्खलित्वा पतिष्यतीति
त्रासेनेव, शब्दायमानैः मुखरायमाणः मधुरैर्भ्रमरैः निवेद्यमानानि (स्वीचरैरेव रवैः सूच्यमानानि 'पुष्पा-
ण्यत्र न स्खलितव्यम्' इति) उपहारकुसुमानि उपायनप्रसूनानि यस्यै सा । तथा केकारवेण तेषां
शिखण्डिनामेव केकाशब्देन उद्भिन्ना उद्भेगं प्राप्ता कादम्बरी, अतएव जलधारावत् सलिलासारवत् धवलाः
शुभ्रा ये नखमयूखाः कादम्बर्या एव नखरश्मयः तेषु उन्मुखानां सलिलधाराभ्रान्त्या उन्नमितानानां
भवनशिखण्डिनां गृहपालितमयूराणाम्, गलेषु कण्ठेषु इत्यनुगलं विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः, गलद्भिः केवल-
समर्पणेनैवाभःपतद्भिः वलयैः कङ्कणैः, कण्ठबन्धान् उपपादयन्ती विदधतीव सती, सति सामर्थ्ये उद्भेज-
कानां निग्रहावश्यकत्वात् । भवद्वियुक्ता कादम्बरी गृहमयूराणां शब्देर्दुःखिता भवतीति कण्ठेषु वलययो-
जनेन तान् मूकीकर्तुं अभिलषति किन्तु वलयसमर्पणकाले तस्या नखमयूखेषु जलधाराभ्रमेण तद्ग्रहणाय
ते उन्मुखा भवन्ति, अतएव प्रदानकाल एव ते वलयास्तेषां कण्ठादधः पतन्तीत्यभिप्रायः । किञ्च, पदे
पदे प्रतिपदक्षेपं करेण पाणिना, कुसुमैः पुष्पैः धवलान् शुभ्रान् गृहलतापल्लवान् भवनसंसृष्टव्रततिकि-
सलयानि अवलम्बमाना दधाना तथा मनसा चेतसा च कुसुमवद्धवलान् देवस्य भवतो गुणगणान्
सौन्दर्यादिगुणसमूहान् अवलम्बमाना दधाना चिन्तयन्ती ।

'इह 'स्खलनभियेव' इत्यत्र हेतुष्येच्छालङ्कारः 'नखमयूखेषु' इत्यत्र भ्रान्तिमान् व्यङ्ग्यः । 'कण्ठ-
बन्धानुपपादयन्तीव' इत्यत्रोद्येक्षा तु स्फुटैव । 'कुसुमधवलान्' इत्यत्र लुप्तोपमा ।

कन्धेपर अपना मुख रख कर, आपके प्रति स्नेहवश, क्षीरोदसागरके समान धवलवर्ण-दृष्टिपातसे उस दिशाको
प्लावित करने (मरने) लगी, एवं सूर्यके प्रति ईर्ष्यावश चन्द्र ही मानो श्वेतच्छत्रके बहानेसे उस समय उसका
धूप निवारण करने लगा, ऐसी अवस्थामें वह बहुत देर तक वहाँ पर ही रही । अन्तमें किसी किसी प्रकार खेदके
साथ उस सौधशिखर परसे नीचे उतर कर, कुछ देर समानण्डपमें बैठ कर उठी और 'सन्भव अन्यमनस्क हो
जानेसे लक्ष्य न कर उपहार-पुष्पों पर वह गिर न पड़े' इस भयसे ही मानो गुजार करते अन्नरगण उन्हें बिखरे
फूलोंको बताने लगे; जलधाराके समान शुभ्रवर्ण नख किरणोंकी ओर मुख उठाकर देखने गृहपालित मयूरोंके केका-
रवसे उद्विग्न होकर, शासनके लिए निकले कङ्कणसे प्रत्येक मयूरके गलेमें मानो गलबन्धन बाँधने लगी; प्रत्येक
पदक्षेप (पग-पग) पर पुष्प-धवल गृह-रताओंके पट्टोंको हाथसे धारण कर, एवं पुष्पके समान धवलवर्ण

स्थितवान् देवः । तमुपेत्य च देवेनात्र मरकतशिला-मकरिकाप्रणाल-प्रस्रवण-सिच्यमान-हरित-लतामण्डपे शीकरिणि शिलातले स्थितम्, अत्र गन्धोदक-परिमललीनालिजाल-जटिल-शिलाप्रदेशे स्नातम्, अत्र कुसुमधूलि-सिकतिले गिरि-नदिकातटे भगवानञ्चितः शूलपाणिः, अत्र हेषित-शशधर-रोचिणि स्फाटिक-शिलातले मुक्तम्, अत्र संक्रान्त-चन्द्रन-रस-लाञ्छने मुक्ताशैलशिलापट्टे सुप्रम् इति परिजनेन पुनरुक्तं निवेद्यमानानि देवस्यैव स्थानचिह्नानि पश्यन्ती क्षपितवती दिवसम् । दिवसावसाने च कथमपि महाश्वेताप्रयत्नादनभिमतमपि तस्मिन्नेव स्फाटिकमणिशिलावेश्मन्याहारमकरोत् । अस्तमुपगते भगवति रवी, उदिते चन्द्रमसि तत्रैव कञ्चित्कालं स्थित्वा चन्द्रक्रान्तमयीव चन्द्रोदये प्रत्यार्द्राकृततनुश्चन्द्रविम्बप्रवेशभयेनेव करौ कपोलयोः कृत्वा किमपि चिन्तयन्ती, मुकुलितेक्षणा क्षणमात्रं स्थित्वात्थाय विमल-नख-

वमिति । अपि च, कादम्बरी तं क्रीडापर्वतकम् उपेत्य प्राप्य दिवसं क्षपितवतीति सम्बन्धः । मरकतशिलायाम् अरमगर्मप्रस्तरे यो मकरिकाप्रणाली मकरसदृशसलिलनिर्गमनयन्त्रं तस्मात् प्रस्रवणेन सलिलनिःसरणेन सिच्यमानः, हरितो हरिद्वर्णो लतामण्डपो यत्र तस्मिन्, अतएव शीकरिणि सलिलकण-चनि अत्र इह शिलातले, देवेन चन्द्रापीडेन स्थितम् । गन्धोदकानि सुगन्धसलिलानि तेषां परिमलैः सौरभैः लीनं संलभ्यं यत् अलिजालं मधुकरसमूहः तेन जटिलो विपनीकृतो यः शिलाप्रदेशः प्रस्तरमयभूमिः तस्मिन्, स्नातम् आप्लवः कृत इत्यर्थः । कुसुमानां पुष्पाणां वा धूलयः परागाः ताभिः सिकतिले समुत्पद्य संकृते अत्र गिरिनदिकातटे पर्वतीयास्पर्शसिन्धौ । शूलपाणी यस्य सः शिवः इत्यर्थः । अर्चितः पूजितः । हेषितं लज्जां प्रापितं शशधररोचिः चन्द्रालोको येन तस्मिन् शशधरादपि ध्रुवे इत्यर्थः । संक्रान्तं संसक्तं चन्द्रनरसो मलयजद्रव एव लाञ्छनं चिह्नं यस्मिन् तत्र, मुक्ताशैलशिलापट्टे मुक्तासदृशश्वेतपर्वतीयप्रस्तर-खण्डे सुप्तं स्वापो विहित इत्यर्थः, इति एवं परिजनेन पारवर्तितसेवकलोकेन पुनरुक्तं वारं वारं यया स्या-त्तया निवेद्यमानानि कथ्यमानानि देवस्य भवत एव स्थानचिह्नानि स्थितिलक्षणाणि पश्यन्ती विलोक-यन्ती दिवसं वासरं क्षपितवती अतिवाहितवती ।

दिवसेति । कथमपि महता कष्टेन । अनभिमतमपि असमीहितमपि, तस्मिन्नेव चन्द्रापीडो यत्र भञ्जितवान् तत्रैवेत्यर्थः । आहारं भोजनम् । अकरोत् अकलयत् । चन्द्रक्रान्तमयीव चन्द्रक्रान्तमणिनिष्प-न्नेन, चन्द्रोदये प्रत्यार्द्राकृता स्वतः सलिलनिःसरणाद् यमोद्भूतत्वाच्च विलज्जा तनुर्दोहो यस्याः सा चन्द्र-विम्बं शशिमण्डलं तस्य यः प्रवेशः तस्य भयेनेव त्रासेनेव । कृत्वा अपर्यित्वा, मदनोदीपकशशिमण्डल-प्रवेशप्रतिषेधनायेत्याशयः । चिन्तयन्ती ध्यायन्ती, मुकुलिते मुद्रिते ईक्षणे नयने यस्याः सा । विमलेषु

आनेके गुण-गर्वावा मन ही मन चिन्ता करती, जिस क्रीडापर्वतपर आन रहने थे वही भा पहुँची । वहाँ आनेके बाद परिजनगण उनसे निवेदन करने लगे कि-‘मरकत मणिके मकराकार मोरीके प्रस्रवण (जलधन्व) से सिञ्चन किये हुए हरितवर्ण लता-मण्डपवाले इस जलविन्दुसे छाप हुए शिलातल पर राजपुत्र बैठे थे; गन्ध-जलके सौरभसे एकत्रित हुए अनरोंके कँच नीचोंसे भरे इस शिलातलपर राजपुत्रने स्नान किया था; पुष्प-परागरूप बाहुका (रती) से भरे इस छुद्र पर्वतीय नदीके तटपर भगवान् शङ्करकी पूजाकी थी; चन्द्र-किरणको भी लज्जित करनेवाले स्फटिकमय शिलातलपर भोजन किया था; और चिपके हुए चन्द्रन-रसके चिह्नवाली मुक्ताके समान शुभ्रवर्ण इस पर्वतीय-शिलाखण्डके ऊपर शयन किया था ।’ इस प्रकार बारंबार दिखाते हुए आपके ही स्थानके चिह्नोंका अवलोकन करते-करते उन्होंने समस्त दिन व्यतीत किया । दिनके शेष भागमें महाश्वेताके प्रयत्नसे किसी प्रकार अन-भिमत होने पर भी उन्होंने उसी स्फटिक-मणिमय गृहमें भोजन किया । उसके बाद भगवान् मूर्धनारायणके अस्त-मित होने पर जब चन्द्रमाका उदय हुआ तब वे उस गृहमें कुछ देर तक रहीं । फिर चन्द्रोदयसे चन्द्रक्रान्तमणि-निर्मितके समान उनका शरीर वार्द्र (नीला) हो गया और सम्भवतः चन्द्र-मण्डलके प्रवेश करनेके भयसे ही मानो मण्डलस्थ (गाल) पर हाथ रखकर थोड़ा नेत्रोंको सजुचिन (नींच) कर किसी विषयकी भावना हो करनेमें वहाँ क्षणमात्र बैठी रहीं । फिर उठकर निर्मल नखमें पड़े चन्द्र-प्रतिविम्बके भारसे मानो

१. कश्चित् ‘हरित’ इति पदं न दृश्यते ।
२. शीकरिणि ।
३. सिकतार्द्रमनोलगिरि ।
४. गिरिनदीकाननतटे ।
५. ... स्फटिक ... ।
६. ... शिलापट्टशयनीये ।

निपतित-शशिप्रतिमाभर-गुरुणीव कृच्छ्रादुत्क्षिपन्ती, लीला-मन्थर-नमन-पट्टनि पदानि शय्यागृहमगात् । शयन-निक्षिप्त-गात्रयष्टिञ्च, ततः प्रभृति प्रबलया शिरोवेदनया विचेष्टमाना, दारुणेन च दाहरूपिणा ज्वरेणाभिभूयमाना केनाप्यधिना^१ मङ्गलप्रदीपैः कुमुदाकरैश्चक्रवा-
कैश्च सार्द्धमनिमीलितलोचना दुःखदुःखेन क्षणदामनैषीत् । उपसि च मामाहूय देवस्य
वार्त्ताव्यतिकरोपलम्भाय^२ सोपालम्भमादिष्टवती^३ ।

“चन्द्रापीडस्तदाकर्ण्य जिगमिषुः ‘अश्वोऽश्व’ इति वदन्^४ भवनान्तिर्ययौ । आरोपित-
पर्याणञ्च त्वरित-तुरग-परिचारकोपनीतमिन्द्रायुधमारुह्य, पश्चादारोप्य पत्रलेखाम्, स्कन्धावारे

निर्मलेषु नखेषु पादयोरिव नखरेषु निपतिता याः शशिप्रतिमाः चन्द्रप्रतिविम्बानि तासां भरेण गुरुणीव भारवन्तीव, अन्यथा बलेशादुत्क्षेपणं न युज्यत इत्याशयः । लीला विलासः तथा मन्थररामने मन्दसञ्चरणे पट्टनि कुशलानि, पदानि चरणन्यासानि, शय्यागृहं शयनीयभवनम् अगात् अगच्छत् । बहुवचनमौप-
चारिकम्, न्यासानामाधिक्यादित्यवगन्तव्यम् ।

इह ‘चन्द्रकान्तमयीव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, ‘चन्द्रविम्बप्रवेशमयेनेव’ इत्यत्र हेतुत्प्रेक्षालङ्कारः,
‘गुरुणीव’ इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

शयनेति । अपि च, शयने तत्प्रे निक्षिप्ता रथापिता गात्रयष्टिः शरीरयष्टिर्यया सा । ततः प्रभृति
तत्कालादारभ्य प्रबलया तीव्रया शिरोवेदनया शिरःपीडया विचेष्टमाना व्याकुलीक्रियमाना, दाहः सन्ता-
पस्तद्रूपिणा दारुणेन भयङ्करेण ज्वरेण तापेन अभिभूयमाना पराभूयमाना केनापि अनिर्वचनीयेन अधिना
मानसंग्रहयया, मङ्गलप्रदीपैः शयनीयभवनस्यायिमिरिति शेषः । कुमुदाकारैः कैवलसदृशैश्चक्रवाकैर्याङ्ग-
अनिमीलितलोचना अमुकुलितेक्षणा सती । रजण्यां दीपकानां स्वत एव प्रकाशात् कैवलाणां चन्द्रोद्गमेन
प्रस्फुटनात् रथाङ्गानाञ्च विरहवशादमुद्रितनयनत्वमित्याशयः । दुःखदुःखेन गुरुतरक्लेशेन क्षणदां निशाम्
अनैषीत् क्षपितवती ।

इह प्रदीपकुमुदयोरमुद्रितनयनत्वं प्रकाशमात्रं कादम्बरीरथाङ्गयोस्तु लोचननिमीलनाभाव इति
भेदेऽप्यभेदमूलातिशयोक्तिरलङ्कारः तन्मूला च सहोक्तिः ।

उपतीति । उपसि प्रातःकाले । आहूय आह्वानं कृत्वा, देवस्य भवतः, वार्त्ताव्यतिकरोपलम्भाय
वृत्तान्तन्यापारप्राप्तये समाचाराकर्णनायेत्यर्थः । सोपालम्भम् उचितज्ञोऽपि सम्भावितमहोदारस्यातिथे
राजकुमारस्य कुशलप्रवृत्तिमानेतुं न व्रजसीति सतिरस्कारम् आदिष्टवती कथितवती ।

चन्द्रंति । तदाकर्ण्य तच्छ्रुत्वा जिगमिषुः गन्तुमिच्छुः । भवनान्तिर्ययौ गृहाद्विर्जगाम । आरोपितं
यथास्थानं स्थापितं पर्याणं पत्न्ययनं यस्य तम्, त्वरितेन शीघ्रेण तुरगपरिचारकेण अश्वपालकेन उपनीतम्
उपस्थापितम् । पश्चात् आत्मन् एव पश्चाद्भागे आरोप्य उपवेशनं कारयित्वा । स्कन्धावारे सैन्यवेदो । अशेषं

मारी इह चरणयुगलको महाकष्टे ठठाकर, विलासयुक्त चन्द्र गतिसे चलकर शयनगृहमें गई और तत्रस्थ शय्याके
ऊपर लेट गई । तबने लेकर ही अत्यन्त प्रबल शिरोवेदनासे छटपटाने लगीं और दारुण दाह-ज्वरसे आक्रान्त
हो गई । उससे सब रात उन्हींने अनिर्वचनीय मनःपीडासे, माङ्गलिक-प्रदीप, कुमुद-समूह और चक्रवाकगणके
साथ ही अनुद्रित (सुले) नयनसे अत्यन्त दुःखमें दिवाई । फिर प्रातःकाल मुझे हुनकर, (तुम मेरे विवेचक
मित्रमूल्य होकर भी मेरे ही कतिथिभूत राजपुत्रकी इस समय भी सुखसे पहुँचनेकी कर्ताकी लगनेके लिए नहीं
जाते हो, इस प्रकारका) तिरस्कार (ताना दे) कर, आपके वृत्तान्तको जाननेके लिए आदेश दिया ।^१

इस कथाको सुनकर चन्द्रापीड जानेकी इच्छासे—‘घोड़ा घोड़ा, [लाओ]’ इस प्रकाश कहता भवनसे
बाहर निकला और किसी अश्वरक्षक (सार्दश) द्वारा शीघ्रतासे पत्न्ययन (जीन) कसकर लाये गये इन्द्रायुध पर
चढ़, पीछे पत्रलेखाकी बैठाकर, शिविरपर वैद्यन्यायनको नियत कर, समस्त परिवर्तनोंको साथ आनेसे निषेध

१. क्षिप्त । २. व्याधिना । ३. उपालम्भाय । ४. इतिव ‘अश्व’ इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते । ५. वदन्-
पूर्वपक्षमत्कृतचेताः । ६. कचित् ‘तुरग’ इति नोपलभ्यते ।

स्थापयित्वा^१ वैशम्पायनम्, अशेषं परिजनं^२ निवर्त्य च अन्यतुरगारुढेनैव केयूरकेणानुगम्य-
मानो हेमकूटं ययौ । आसाद्य च कादम्बरीभवनद्वारमवततार^३ । अवतीर्य च^४ द्वारपालापित-
तुरङ्गः कादम्बरी-प्रथम-दर्शन-कुतूहलिन्या च पत्रलेखया चानुगम्यमानः प्रविश्य 'क देवी
कादम्बरी तिष्ठति' इति संमुखगतमन्यतमं वर्षवरम्^५ अप्राक्षीत् । कृतप्रणामेन च तेन
'देव ! मत्तमयूरस्य क्रीडापर्वतकस्याधस्तात् कमलवनदीधिकातीरे विरचितं हिमगृहमध्यास्ते'
इत्यावेदिते केयूरकेणोपदिश्यमानवर्त्मा प्रमदवनमध्येन गत्वा किञ्चिदध्वानम्, मरकतहरि-
तानां कदलीवनानां^६ प्रभया शष्पीकृतरविकिरणं हरितायमानं दिवसं ददर्श । तेषाञ्च मध्ये
निरन्तर-नलिनी-दलच्छन्नं हिमगृहमपश्यत् । तस्माच्च निष्पतन्तमाद्रांशुकच्छलेनाच्छोद-

समग्रं । निवर्त्य पश्चाद्व्याघ्रद्वय । अन्यतुरगारुढेनैव इतराश्वकृतारोहणेनैव । अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमानः ।
आसाद्य प्राप्य । अवततार उक्तीर्णवान् । द्वारपालस्य अपितः तुरङ्ग इन्द्रायुधो येन सः । कादम्बरीः
प्रथमदर्शने आधावलोकने कुतूहलं कौतुकमस्या अस्तीति तथा पत्रलेखया, चकारात् केयूरकेण चानुगम्य-
मानः । संमुखगतं समक्षोपस्थितम् । वर्षवरं क्लीबम् अप्राक्षीत् पृष्टवान् । अन्तःपुरप्रवेशे पूर्वमेव महाश्वे-
ताद्वारेण राज्ञोऽनुमतिप्रदानत्वाद्नुमोदनेन च प्रविशन्तं चन्द्रापीडं न कोऽपि प्रतिषेधयामासेत्यवधेयम् ।

कृतेति । कृतो विहितः प्रणामो नमस्कारो येन तेन । मत्ताः स्त्रीया मयूराः कलापिनो यत्र तस्य ।
अधस्तात् अधोभागवर्त्तिनि, कमलवनेन पङ्कजविपिनेन पूर्णा दीर्घिका वापी तस्याः तीरे तटे विरचितं निर्मितं
हिमगृहं सलिलोद्धारयन्त्रविद्यमानत्वात् शिशिरं सद्यः, अध्यास्ते अधितिष्ठति 'अधियादित्यासां कर्म' इत्य-
नेनाधारस्य गृहस्य कर्मसंज्ञा बोध्या । प्रमदवनेन उद्यानवाटिकया । मरकतवत् अश्मगर्भवत् हरिता
हरिद्राणां स्तेषाम्, कदलीवनानां रम्भाकाननानां प्रभया दीप्या शष्पीकृता अभिनववृणवद्वलोक्यमाना-
कृता रविकिरणाः सूर्यरश्मयो यस्मिन् तम्, अतएव हरितायमानं नीलायमानं दिवसं दिवं ददर्श अव-
लोकयामास । इह शष्पीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, 'शष्पीकृता' इत्यत्र
लुप्तोपमा चेत्युभयोः सङ्करः ।

तेषामिति । तेषां कदलीवनानाम् निरन्तरैः अविरलैः, नलिनीदलैः उपनीतैः कमलपत्रैः, छद्मम्
आच्छादितं हिमगृहं शीतलं वेश्म अपश्यत् दृष्टवान् ।

उत्सादिति । अपि च, तस्मात् हिमगृहात् निष्पतन्तं निःसरन्तम्, आद्रांशुकच्छलेन विलम्बवत्तया-
जेन, अच्छोदस्य एतन्नामकसरोवरस्य जलेन सलिलेनैव संवीतम् आच्छादितशरीरम् । आद्रांशुकाच्छोद-
सलिलयोः श्वेतसादृश्यादित्याशयः । 'अच्छोदजलेनैव' इत्यत्र जात्युपेक्षा । इत आरभ्य द्वितीयाया एक-
वचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'परिजनमद्राक्षीत्' इत्यत्र परिजनमित्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि ।

(लंटा) कर दूसरे थोड़े पर चढ़कर पीछे-पीछे आते केयूरकके साथ हेमकूट-पर्वतकी ओर प्रस्थान किया ।
[क्रमशः चलते-चलते] कादम्बरीके महलके द्वार पर उपस्थित होकर थोड़े परसे उतरा; उतर कर किसी द्वार
पालके समीप थोड़ेको रख (लुप्तुद) कर, कादम्बरीको पहले देखनेके लिए कौतुकवती पत्रलेखा एवं केयूरकको
पीछे कर, अन्दर जाकर, संमुखगत किसी नपुंसकते पृष्ठे लगा—'देवी कादम्बरी कहाँ हैं ?' उसने प्रणाम कर
सूचित किया कि—'राजकुमार ! मत्त-मयूर-गण जहाँ रहते हैं, उस क्रीडा-पर्वतके नीचे कमल-वन-परिपूर्ण
बावहीके गेट पर एक शीतल-गृह निर्मित है, वहाँ पर ही देवी कादम्बरी विराजती हैं । इस प्रकार उसके
सूचित करने पर केयूरकके बताए मार्गसे प्रमदोद्यानके मध्यमें होकर वह कुछ दूर गया था कि इतनेमें ही
नरकतके समान हरिद्रण कदलीवनके प्रभासे—नूतन तृणके समान—नूयके किरणोंसे समन्वित दिवस हरिद्रण
(हराहा) दीखने लगा और उनके मध्यमें कमलके पत्तोंसे निरन्तर आच्छादित (ढँके) हिम-गृहको उसने
देखा । उसनेते बाहर निकलती हुई, शिशिर उपचारमें निपुण, कादम्बरीके शरीरकी परिचर्या करनेवाली,
अलङ्कार-रहित दासियोंको उसने देखा । वे आद्रांशुकके बहाने अच्छोदसरोवरके जलसे ही मानो आच्छादित की

१. संस्थापयित्वा । २. अशेषपरिजनम् । ३. अवततार तुरगात् । ४. इच्छिद चकारो नास्ति ।

५. वर्षवरम् । ६. नृत्यन्मयूरस्य । ७. कदलदलानाम् ।

जलेनेव संवीतम्, बाहुलताविधृतैर्मृणालचलयैराभरणकैरिव धवलितावयवम्, आपाण्डुभि-
श्चैकश्रवणाश्रयेस्तादृकीकृतैः केतकीगर्भदलैरुपहसितदन्तपत्रम्, आलिखितचन्दनललाटिकानि
मुखारविन्दानि बद्धसौभाग्यपदानां व दधानम्, कृतचन्दनविन्दुविशेषकांश्च दिवापि स्पर्श-
लोभस्थितेन्दुप्रतिविम्बानिव कपोलानुद्विजन्तम्, अपहृताशेषशिरीषसौभाग्याभिः शैवलमञ्ज-
रीभिः कृतकर्णपूरम्, कर्पूरधूलिधसरेषु मलयज-रस-लय-लुलितेषु वकुलावलीवलयेषु स्तनेषु
न्यस्तनलिनीपत्रप्रावरणम्, अनवरत-चन्दन-चर्चा-प्रणयनै-पाण्डुरैः सन्ताप-रोप-मृदित-चन्द्र-

बाहुलतेति । अपि च, आभरणकैरिव रजताभूषणैरिव बाहुलताविधृतैः भुजवल्लीस्थापितैः मृणाल-
चलयैः त्रिसकङ्गणैः धवलिताः श्वेतीकृताः, अवयवा अङ्गानि यस्य तम् इह श्रौतोपमा ।

आपाण्डुंति । अपि च, आपाण्डुभिः अत्यन्तपाण्डुरैः, एकं श्रवणं श्रोत्रम् आश्रय आधारो येषां
तः, तादृकीकृतैः श्रवणालङ्कारीकृतैः केतक्याः पुष्पस्य गर्भदलैः आभ्यन्तरपत्रैः, उपहसितं निजरूपातिश-
यात् परिहसितं दन्तपत्रं करिदशनरचितपत्रसदृशाभूषणं यस्य तम् । इह 'उपहसितम्' इत्यनेन साम्या-
क्षेपादार्थोपमा ।

आलिखितेति । आलिखिताः चित्रिताः चन्दनस्य मलयजस्य ललाटिकाः निलकविशेषा येषु तानि,
अतएव बद्धानि रचितानि सौभाग्यपदानि स्वामिस्नेहद्व्यद्योतकलक्षणानि येषु तानीव विद्यमानानि, मुख-
रविन्दानि वदनकमलानि दधानं विभ्राणम् । इह लुप्तोपमा क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गादिभावसङ्करः ।

कृतचन्दनेति । कृता विहिताः चन्दनविन्दवो मलयजकणा एव विशेषकाः निलकानि येषु तान्,
अतएव दिवापि, रात्रौ तु चन्द्रोद्गमात्प्रतिमाः सम्भवन्त्येव किन्तु चन्दनविन्दवस्तथा प्रतीयन्ते यथा
स्पर्शलोभवशादिनेऽपि चन्द्रस्य प्रतिविम्बाः स्थिता इत्यर्थः । स्पर्शलोभेन स्पर्शतृणया स्थितानि विद्यमा-
नानि इन्दोः शशिनः प्रतिविम्बानि प्रतिच्छाया येषु तानिव विद्यमानान्, चन्दनविन्दुशशिप्रविच्छायाणां
सादृश्यादित्याशयः । कपोलान् गण्डभागान् उद्वहन्तं धारयन्तम् । इह इन्दुप्रतिविम्बविद्यमानत्वोत्प्रेक्षा-
णात् क्रियोत्प्रेक्षा ।

अपहृतेति । अपहृतानि दूरीकृतानि अशेषाणि समग्राणि शिरीषस्य कुसुमस्य सौभाग्यानि शुभ्रव-
मृदुल्विशिशिरत्वानि यामिस्ताभिः शैवालमञ्जरीभिः जलशूकवल्लीरीभिः कृतकर्णपूरं विहितश्रवणा-
लङ्कारम् । इहान्वेनान्यसौभाग्यदूरीकरणसम्भवाद्बस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् सौभाग्यसाम्यमाक्षिपतीत्य
सम्भवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शना । तदुक्तं दर्पण—

‘सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् । यत्र विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत्सा निदर्शना ॥’

कर्पूरेति । कर्पूरस्य घनसारस्य धूलिभिः रजोभिः धूसरेषु रूपापाण्डुषु, मलयजरसचन्दनद्रवस्तस्य
लवैर्विन्दुभिः लुलितेषु विच्छुरितेषु (एकीभूतेषु), तथा वकुलावलीनां वकुलपुष्पदानां वलयानि मण्ड-
लानि येषु तेषु, स्तनेषु चोक्षेषु न्यस्तानि स्थापितानि नलिनीपत्राणां कमलिनीदलानां प्रावरणानि
आच्छादनानि यस्य तम् ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं चन्दनचर्चायाः मलयजविलेपनस्य प्रणयनेन सम्पादनेन पाण्डुराः
श्वेतास्तैः, अतएव सन्तापेन उत्तेजकतया सन्तापोत्पादनेन यो रोपश्चन्द्रं प्रति कोपः तेन कारणेन मृदिताः

गर्भं हो इत प्रकार दीखती थीं; आभूषणके समान भुज-लताओं पर धारण किए मृणाल-चलयोते उनके अङ्ग-प्रत्यङ्ग
पल्लववर्ण प्रतीत होते थे; उनके एक कानमें धारण किए हुये अच्छे धवलवर्णके केतकी-गर्भपत्रके किए हुए कर्ण
भूषण गज-दन्त-पत्र निमित्त कर्णालङ्कारकी शोभाकी भी होती करते थे; उनके मुखारविन्द पर सौभाग्य-सूचक
चिह्नके समान चन्दन द्वारा किए हुए तिलक-चित्रोप लगे थे; कपोलदेशमें चन्दन-विन्दुका तिलक लगानेसे उनके
स्पर्श-लोभसे ही मानों दिनमें भी चन्द्रका प्रतिविम्ब बड़ा आकर वास करना है ऐसा प्रतीत होता था । समस्त
शिरीष-पुष्पोंको सौन्दर्यको जिन्होंने अपहरण कर ली थी ऐसी शैवल-मञ्जरियोंके उन्होंने कर्णभूषण पहन रक्खे
थे । कर्पूरकी रेणुसे धूसर रूप-चन्दन-विन्दुसे परिपूर्ण, वकुल-कुसुम-मालाओंके वलयवाले स्तनों पर उन्होंने
कमल-पत्ररूपी वस्त्र रख लिए थे; निरन्तर चन्दन लेपन करनेसे शुभ्रवर्ण हुए—सन्ताप और क्रोधसे निम्पिष्ट

१. तालङ्कीकृतैः तालङ्कीकृतैः ।

२. पट्टनीव ।

३. कपोलफलकान् ।

४. ललितेषु ।

५. वकुलावलिषु, कुलयावलिषु, ललितकुलयेषु । ६. प्रयोधरेषु । ७. प्रणय ।

करैरिव करैः कल्पितमृणालदण्डानि विसन्तुमयानि चामराणि विभ्राणम्, उन्नालैश्च कमलैः कुमुदैः कुवलयैः किसलयैः कदलीदलैः कमलिनीपलाशैः कुसुमस्तवकैश्चातपत्रीकृतैर्निवारिता-
तपम्, जलदेवतानामिव समूहम्, वरुणश्रियामिव समूहम्, शरदामिव समाजम्,
सरसीनामिव गोष्ठीबन्धनम्, शिशिरोपचारनिपुणं कादम्बर्यः शरीरपरिचारकं शरीरप्रायं
परिजनमद्राक्षीत् ।

तेन च प्रणम्यमानः पादनस्वपतनभयादिव त्वरितापसृतेन दीयमानमार्गः, चन्दन-
पङ्कजतवेदिकानां पुण्डरीककलिकाद्यदित्यष्टिकानां विकसितसिन्धुवारकुसुममञ्जरीचाम-

पिष्टा ये चन्द्रस्य शशिनः करा रमयस्तैरिव, करैर्हस्तैः, कल्पितः कृतो मृणालं विसमेव दण्डो येषां तानि,
विसन्तुमयानि मृणालसूत्ररचितानि चामराणि बालव्यजनानि, विभ्राणं दधानम् । 'चन्द्रकरैरिव'
त्यत्र जात्युपेक्षा ।

उन्नालैरिति । अपि च, उद्गतम् उपरि विद्यमानं नालं वृन्तं शाखादण्डश्चेति यथासम्भवं येषां तैः
तादृशैः, कमलैः पङ्कजैः, कुमुदैः, करैः, कुवलयैः नीलोत्पलैः, किसलयैः पल्लवैः, कदलीदलैः रम्भापत्रैः,
कमलिनीपलाशैः पद्मिनीपत्रैः, कुसुमस्तवकैः पुष्पगुच्छैः, आतपत्रीकृतैः दृत्रीकृतैः उत्तमाङ्गोपरिष्ठतैरित्यर्थः ।
निवारितो निपेधित आतपः सूर्यप्रकाशो यस्य तम् ।

बभूवेति । जलदेवतानां सलिलाधिष्ठात्रीणां समूहमिव वृन्दमिव, आर्द्रशरीरत्वादित्याशयः, इत्य-
मन्यत्रापि । वरुणस्य प्रचेतसः याः श्रियः सम्पत्तयः तासां समागमं सम्मेलनमिव प्रचेतसः सलिलाधिष्ठा-
तृत्वात्सम्पत्तीनामपि सलिलाद्र्द्रशरीरत्वासम्भव इत्यभिप्रायः । शरदां वनात्ययचूनां समाजं समूहमिव ।
सरसीनां सरोवराणां गोष्ठीबन्धं परिपट्टचनामिव ।

इह 'समूहमिव' इत्यत्र जात्युपेक्षालङ्कारः, 'समागममिव' इत्यत्राप्युक्तालङ्कारः सन्मिलितवस्व-
सम्पत्तिसमूहमिवेति विवक्षणात् । 'समाजमिव' इहाप्युक्तालङ्कारः, 'समागममिव' इहाप्युक्तालङ्कार एव
पारेणत्यसरसीनां समूहमिवेत्यभिप्रायात् ।

शिशिरैरिति । शिशिरोपचारे शीतलक्रियायां निपुणः दक्षस्तम् । शरीरप्रायं वपुःसदृशं प्रियमित्यर्थः ।
मद्राक्षीत् अपश्यत् ।

तेनेति । तेन परिजनेन पादनत्वानां चन्द्रापीडचरणनक्षराणां पतनभयादिव नृदुल्लवात् निज-
मस्तकवर्षणेन स्खलनत्रासादिव त्वरितं शीघ्रम् अपसृतेन केनापि प्रकारेण दूरं यातेन सता प्रणम्यमानो
नमस्क्रियमाणो दीयमानमार्गश्च चन्द्रापीडः कदलीतोरणानां रम्भावहट्टाराणां तलेन प्रविश्य सर्वतः
समन्तात् निस्पृष्टः अत्रेतन् सर्वं दृष्ट्वा नान्यांश्चैवंप्रकारान् वीक्षमाणः सन् हिमगृहकस्य मध्यभाग-
माससादिति सम्बन्धः । 'पतनभयादिव' इत्यत्र हेतुप्रेक्षा ।

इतः कदलीतोरणानि विशिनष्टि—चन्दनेति । चन्दनस्य मलयजस्य पङ्केन सवनद्रव्येण कृता
लिप्ताकृता वेदिकाः परिष्कृतनूमयः (वद्धतलनूमयः) येषां तेषाम् (तोरणानाम्) । पुण्डरीकाणि
सिताम्भोजानि तेषां कटिकाभिः कोरकैः घटिता रचितानि घण्टिका लघुघण्टा येषां तेषाम् । विकसितानि
प्रस्फुटितानि यानि सिन्धुवारकुसुमानि निर्गुण्डीप्रसूनानि तेषां मञ्जरी बह्वय एव चामराणि बालव्यज-
(मसत डारो गर्ड) चन्द्रकिरण-समूहके समाना इ एते दीखते हाथीने उन्होने मृणाल-दण्ड सन्निवित और मृणाल-
नूत्रते ही निर्मित बहुते चामर धारण किये थे । कमलोंके नाल और दण्डको ऊँचे करके कोई कमल, कोई इवेतो-
त्पल, कोई नीलोत्पल, कोई पल्लव, कोई कदलीपत्र, कोई पद्मपत्र एवं कोई पुष्पके गुच्छे छत्रके आकारमें मस्तकके
ऊपर रखकर उन्होंने रौद्र-निवारण (छाया) कर रखी थी और वे जलदेवतासमूहके समान, सन्मिलित वस्व-
सम्पत्तिके समान, शरत्कालसमूहके समान एवं एकत्र सनवेव सरोवरसमूहके समान हो—ऐसी शोभायमान थीं ।

परिचारिकाओंने पद-नखों पर प्रतिदिन गिर जानेके भयसे ही नानो शीघ्रतासे दूर खिसक
नगान कर उसको मार्ग दे दिया, इतनेमें ही उसने कदली-तोरणोंके नीचे होकर प्रवेश किया
(हुआ) । वहाँ वेदीके ऊपर गाढ़ चन्दन-द्वारा लेन किया गया था; इवेत पद्मकी कटिकाद्वारा छोटी
छोटी घण्टियाँ निर्माण की गई थीं; प्रस्फुटित सिन्धुवार-पुष्पकी माला-द्वारा चामर बने हुए थे;

१. आरजचन्द्रकरैरिव, स्फापरप्रवृत्ति... । २. शरीरपरिचारिकाप्रायम् । ३. पादनलपतन... ,
पादनस्वपतनदामयादिव । ४. सिन्धुवार... ।

राणां तन्वितस्थूलमल्लिकामुकुलहाराणां मावद्धलवर्द्ध-पल्लव-चन्दन-मालिकानां दोलायमानकुसुद-
दामध्वजानां मृणालवेत्रहस्ताभिर्गृहीतरुचिरकुसुमाभरणाभिर्मधुलक्ष्मीप्रतिकृतिभिरिव द्वार-
पालिकाभिरधिष्ठितानां कदलीतोरणानां तलेन प्रविश्य सर्वतो निसृष्टदृष्टिदृष्टवान् । कचिदु-
भयतट-निखात-तमालपल्लव-कृत-वनलेखाः कुमुद-धूलि-बालुका-पुलिन-मालिनीश्चन्दनरसेन
प्रवर्त्यमाना गृहनदिकाः, कचिन्निचुल-मञ्जरी-रचित-रक्त-चामराणां जलाद्र-वितानकानां तलेषु
ससिन्दूरैर्कुट्टिमेषु अस्तीर्यमाणानि रक्तपङ्कजशयनानि, कचिदेतारसेन सिच्यमानानि
स्पर्शानुमेयरम्यभित्तिनि, स्फटिकभवनानि कचिच्छिरीषपद्मकृतशाद्वलानां मृणालधारा-

नानि येषां तेषाम् । लम्बिताः स्थूलमल्लिकामुकुलानां पृथुलमालतीकुडमलानां हारा येषु तेषाम् । आवद्धाः
संमेलिताः लवङ्गपल्लवानां देवकुसुमकिसलयानां चन्दनानां मलयजानां मालिका येषु तेषाम् । दोलायमानाः
कम्पमानाः कुमुददामान्येव कैरवस्रज एव ध्वजाः पताका येषु तान् । मृणालं विसमेव वेत्रं वेतसं हस्ते
यासां ताभिः, गृहीतानि आत्तानि रुचिराणि मनोहराणि कुसुमाभरणानि प्रसूनाभूषणानि यामिस्ताभिः
तथा मधुलक्ष्म्या वसन्तश्रियः प्रतिकृतिभिः प्रतिरूपाभिरिव द्वारपालिकाभिः द्वाररक्षिकाभिः निसृष्टदृष्टिः
दृष्टदृष्टिः दृष्टवान् अवलोकितवान् । 'प्रकृतिभिरिव' इत्यत्र जात्युल्लेखः ।

यद् यद् दृष्टवान् तत्प्रदत्तयति—क्वचिदिति । क्वचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे उभयतटयोः गृहनदिकाना-
मेव उभयतोरयोः निखातैः आरोपितैः तमालपल्लवैः तापिच्छकिसलयैः कृता विहिता वनलेखा विपिन-
पङ्क्तयो यासां ताः, तथा कुमुदानां कैरवाणां धूल्यो रजांसि एव बालुकाः तासां पुलिनमालाः सैकतपङ्क्तय
आसां सन्तीति ताः, चन्दनस्य रसेन सलिलेन करणेन, प्रवर्त्यमाना विरच्यमानाः, गृहनदिका भवनीय-
लघुसरितः दृष्टवानिति सम्बन्धः । इत्थमन्यत्रापि सम्बन्धो ज्ञेयः ।

क्वचिदिति । निचुलानां हिजलानां (स्थलवेतसानां) या मञ्जर्यः पुष्पवह्नयः ताभिः रचितानि
निर्मितानि रक्तानि रक्तवर्णानि चामराणि बालव्यजनानि येषां तेषाम्, जलेन सलिलेन आर्द्राणि
क्लिष्टानि यानि वितानकानि शुद्धचन्द्रातपाः तेषाम्, तलेषु अधोभागेषु, ससिन्दूराणि नागसंभवरश्मि-
तानि यानि कुट्टिमानि बद्धभूमयः तेषु आस्तीर्यमाणानि विस्तीर्यमाणानि रक्तपङ्कजशयनानि लोहितवर्ण-
कमलमयतत्त्वाः । 'वानिरे कविभेदे स्यात् निचुलः स्थलवेतसे' इति शब्दार्णवः ।

क्वचिदिति । एला बालुकाख्यगन्धद्रव्यं तस्या रसेन जलेन सिच्यमानानि सेचनविषयीक्रियमा-
णानि, स्पर्शेन अनुमेया ज्ञेया अतएव रम्या मनोहरा भित्तयः कुड्यानि येषाम् एवंविधानि स्फटिकभव-
नानि स्फटिकमणिरचितहर्म्याणि स्फटिकानां पारदर्शकत्वात्तद्विषयो नावलोकयितुं शक्याः किन्तु
स्पर्शानुमेया इत्यर्थः ।

क्वचिदिति । शिरीषाणां कपीतनानां पुष्पाणां पद्मभिः कोमलकेशरैः कृता । विहिताः शाद्वलाः
नवतृणप्रचुरदेशा येषां तेषाम्, मृणालधारागृहाणां विसर्पणसलिलोद्गारभवनानां शिखरम् । ऊर्ध्वभागम्
आरोप्यमाणानां सेविकाभिर्नीयमानानाम्, धाराकदम्बस्य सलिलधारासमूहस्य धूलिभिः बिन्दुभिः

मल्लिका-पुष्पकी बड़ी बड़ी कलियोंके हार .लटकाकर रक्ते गए थे; लवङ्गके पक्षोंसे समन्वित चन्दन-
पुष्पकी मालाएँ बांधी गई थीं, दवेतोत्पल-मोलाकी पताकाएँ फहरा रही थीं और मृणालकी छड़ी हाथमें
लेकर, सुन्दर फूलोंके आभूषण धारण करके वसन्त-लक्ष्मीकी प्रतिमूर्तिसमूहके समान द्वारपालिकाएँ खड़ी
थीं । सब ओर दृष्टिपात करते करते इस प्रकार देखा कि—किसी स्थानमें दोनों तटों पर तमालपल्लव लगाकर
निर्माणकी हुई वन-लेखावाली तथा दवेतोत्पलके धूलि-रूपी बालुका (रेत) से समन्वित पुलिनवाली चन्दनरस बहाती
गृह-नदियाँ हैं; किसी स्थानमें हिजल- (स्थलवेतसे) वृक्षकी मञ्जरीसे निर्मित हुए रक्तवर्ण, चामरवाले, जलसे आर्द्र
वितान (चँदोवे) के नाँचे, सिन्दूरसे रंगे अधोदेशमें रक्त कमलोंकी शय्याएँ आरतुत (बिछी) हैं; किसी स्थान में—
स्पर्श द्वारा ही जिनका अनुमान हो इस प्रकार की-सुन्दर भित्ति (दीवारों) वाले स्फटिक-मय गृहोंमें इलायचीरस
रस सेवन किया (छिटका) जाता है, किसी स्थानमें शिरीष पुष्पके कोमल केशरसे समन्वित नव-तृण-मय निम्न

१. लविङ्ग... । २...प्रकृतिभिरिव । ३...अन्तर्निखात... । ४. कुमुदवन... । ५. जलाद्राकृत ।
६. सिन्दूर । ७. स्पर्शानुमेयभित्तिनि, स्पर्शानुमेयरम्यस्थितिप्रदेशानि । ८. अन्न [अन्नक] भवनानि ।

गृहाणां शिखरमारोप्यमाणानां धारा-कदम्ब-धूलिधूसरितानां^१ यन्त्रमयूरकाणां कदम्बकानि, क्वचित् सङ्कार-रससिक्तैः^२ जम्बूपल्लवैराच्छाद्यमानाभ्यन्तराः पर्णशालाः, क्वचित् क्रीडित-कृत्रिम-करि-कलभ-यूथकाकुलीक्रियमाणाः काञ्चनकमलिनीकाः^३, क्वचिद्-गन्धोदककूपेषु वद्ध-काञ्चन-सुधा-पङ्क-कामपीठेषु स्थूल-विसलता-दण्ड-घटितारकाणि^४ कृतक-केत-जल-जल-त्रोणि-कानि कुवलयवलीरञ्जुभिर्^५ ध्यमानानि पत्र-पुट-घटी-यन्त्रकाणि, क्वचित् स्फटिकवलाकावली वान्त-वारिधारा-लिखितेन्द्रायुधाः सञ्चार्यमाणा मायामेघमालाः, क्वचिदुपान्त प्रहृष्ट-पाण्डु^६

धूसरिता धूत्रवर्णाकृताः तेषाम्, यन्त्रमयूरकाणां यन्त्रनिर्मितलघुवर्हिणां कदम्बानि समूहान् मृगालयुक्त-जलधारागृहाणां शिखरे (पृष्ठे) सेविकाभिर्यन्त्रमयूरा नीता ये हि जलधारासमूहानां दौर्धूसरिता इत्यर्थः 'पद्माञ्जिलेगिनि किञ्चकैः तन्वाद्यंशोऽप्यणोयसि' इति । 'शाद्वलः शादहरिते' इति चामरः ।

क्वचिदिति । सहकाररसेन आन्नद्रवेण सिक्ताः क्लिष्टीकृताः तैः, जम्बूपल्लवैः जाम्बवकिसलयैः आच्छाद्यमानानि आश्रियमाणानि अभ्यन्तराणि यासां ताः, पर्णशाला उदजानि ।

क्वचिदिति । क्रीडितेन रचनानैपुण्यात् खेलाप्रवृत्तेन कृत्रिमेण क्रियया निर्वृत्तेन करिकलभानां त्रिशद्वर्णीयहस्तिशावकानां यूथकेन समूहेन आकुलीक्रियमाणाः परिचात्यमाणाः काञ्चनकमलिनीकाः कनकनलिनीः ।

क्वचिदिति । वृद्धानि रचितानि, काञ्चनं सुवर्गमेव सुधापङ्कः धवलीकरणसम्पादकविलेपनद्रव्यं येषु तानि काञ्चनसुधापङ्कानि कामपीठानि अर्धायां प्रयोजनीयानि मदनविष्टराणि येषु तेषु, गन्धोदकानां मलयजसंयुक्तसलिलानां कूपेषु उड्डापनेषु स्थूलैः विसलतादण्डैः मृगालदण्डैः घटितानि रचितानि अराणि चक्रान्तर्गतानि काष्ठनिर्मितान्धवयवानि येषां तानि, कृतकानि कृत्रिमाणि केतकदलानि केतकीपत्राण्येवं जलद्रोणिका सलिलाधारविशेषा येषु तानि, कुवलयावल्या नीलोत्पलपङ्क-रञ्जुभिर्नालतन्तुभिः ग्रथ्यमानानि मियोद्यमानानि, पत्रपुटान्येव घण्टाः लघुघटाः ता एव च यन्त्रकाणि तानि । शिशिरोपचारवर्णनेऽस्मिन् सुगन्धिजलमृताः कूपा अपि तथा येषामुपरि पत्रपुटरूपान् घटान् वहन्ति यन्त्राणि, जलधारा अपि केतकपत्रैर्विहितानीत्यर्थः । 'अरमङ्गे रयाङ्गस्य शीघ्रशीघ्रगयोरपि' इति शाश्वतः ।

क्वचिदिति । स्फटिकवलाकावलीषु स्फटिकरचितवक्त्रपङ्क्तिषु वान्ता उद्गीर्णा वारिधारा जलधारा यानिस्ताः, लिखितानि चित्रितानि इन्द्रायुधानि शक्रधनुषि यासु ताः, तथा सञ्चार्यमाणा रचनानैपुण्येनैव सञ्चार्यमानाः, मायामेघमालाः कृत्रिमजलदपङ्क्तीः ।

क्वचिदिति । उपान्तेषु प्रान्तनिकटेषु प्रहृष्टाः सञ्जाताः पाण्डवः पाण्डुरवर्णा यवाङ्कुरा यासां तासु

देशवाले, मृगाल-प्रचुर जल-यन्त्रो (फुहारे) के शिखर पर रखे, जलधारातन्तुहके क-से धूसरवर्ण हुए कृत्रिम यन्त्रमयूरोंके झुण्ड हैं; किसी स्थानमें आनके रससे संसिक्त (मिगोये हुए) जम्बू (जामुन) पल्लवोंसे आभ्यन्तरदेश आच्छादित हुई पर्णशालाएँ निर्माण की हुई हैं; किसी स्थानमें कृत्रिमद्वारा कृत्रिम हस्तोंके शावकों (बच्चों) की क्रीड़ासे सञ्चारित होतीं सुवर्णकी कमलिनियों हैं; किसी स्थानमें सुवर्णकी गलाकर चूर्णद्रव्यके समान बना उससे लेपकर जिनके चक्षुरे सुन्दर बना दिए गए हैं और जिनमें चन्दनसुवासित जल परिपूर्ण हैं—ऐसे कूपोंमें पत्र-पुट (पत्तोंके ठोंगा) के जलभिःसारणके यन्त्र पड़े हैं—उनके चक्रके अन्तर्गत-सरल-काष्ठ (आरे) स्थूल-मृगाल-उत्पलरूपी दण्डके निर्माण किये गए थे, जल-ग्रहण-पात्र-विशेष (ढोल) केतकीके कृत्रिम पत्तोंके थे और वे नीलो-उत्पलवली-रूप रञ्जुकोंसे परस्पर बंधे थे; किसी स्थानमें स्फटिक-निर्मित-वक्त्र-पङ्क्तियों (कमलवद् वगुलों) के मुखोंमेंसे निकलती (वमनकी हुई) जलधारावाली और चित्रित इन्द्र-धनुषवाली कृत्रिम मेघ-मालाएँ निर्माण-कौशलसे सञ्चारित हो रही हैं; जिनके तटके समीपमें यवाङ्कुर उत्पन्न हुए थे और जिनकी तरङ्गें तैरती हुई नूतन मालती-पुष्पोंकी कलियोंसे विपम (उच्च-नीच) दोखती थीं ऐसी इवेतचन्दन-जलसे परिपूर्ण

१...धूसरितानि, ...धूसराणाम् । २. सङ्कारतरसिक्तैः । ३...कनकनलिनीकाः । ४...दण्डारकाणि ।

५. कनककेतक...; कृतकेतक... । ६. दलद्रोणिकानि । ७. कनकपत्र... । ८. वलकावलीः । ९...रुड... ।

१०. क्वचित् 'पाण्डु' इति पदत्र विद्यते ।

यवाङ्गुलासु तरुण-मालती-कुड्मल-दन्तुरित-तरङ्गासु हरिचन्दन-द्रव-वापिकासु शिशिरीक्रिय-
माणा हारयष्टीः, कचिन्मुक्ताफलक्षोद-रचितालवालकान् अनवरतस्थूलं जलविन्दु-दुहिनमुत्सृ-
जतो यन्त्रवृक्षकान्, क्वचिद्विधुत-पद्म निक्षिप्त-शीकरानीत-नीहारा भ्रमन्तीर्धन्त्रमयीः पत्र-
शकुनिश्रेणीः, क्वचिन्मधुकर-किङ्किणी-पङ्क्ति-पटुतर-खाद्यमानाः^१ कुसुमदामदोलाः, क्वचि-
दुदराद-निर्गतोन्माल-नलिनी-च्छद-च्छादितमुखान् प्रवेश्यमानान् शातकुम्भकुम्भान्^२, क्वचि-
द्वटित-कदली-गर्भस्तम्भदण्डानि बध्यमानानि चारुवंशाकृतीनि कुसुमस्तवकातपत्राणि,
क्वचित् कर-मृदित-कर्पूर-पल्लव-रसेनाधिवास्यमानानि विसतन्तुमयान्यंशुकानि, क्वचिल्लवली-

तरुणैः अभिनवैः मालतीनां कुसुमानां कुड्मलैः कोरकैः दन्तुरिता उन्नतावनताः तरङ्गाः कल्लोला यासु
नासु, हरिचन्दनस्य तैलपणिकस्य (श्वेतमलयजस्य) द्रवो रसः तस्य वापिकासु दीर्घिकासु,
शिशिरीक्रियमाणाः प्रञ्जालनेन शीतलीक्रियमाणाः, हाययष्टीः मौक्तिकस्रजः ।

क्वचिदिति । मुक्ताफलक्षोदैः मौक्तिकचूर्णैः रचितानि घटितानि आलवालानि आवापस्थानकानि
(सलिलरक्षणाय उच्चवेष्टनानि । येषां तान्, तथा अनवरतं निरन्तरं स्थूलजलविन्दूनां बृहत्सलिलक-
णानां दुहिनं वर्णगमित्यर्थः) । उत्सृजतः मुञ्चतः, यन्त्रवृक्षकान् यन्त्रमयान् लघुतर्कन् । 'स्यादालवाल-
मावालमावापः' इत्यमरः, 'घनान्धकारे वृष्टौ च दुहिनं कवयो विदुः' इति वागीशः ।

क्वचिदिति । विधुताः कम्पिता ये पद्माः पत्राणि तैर्निक्षिप्ताः प्रक्षिप्ता ये शीकरा भन्वुकणाः तैः
आनीता उपस्थापिता जनिता नीहारास्तुभाराः चाभिस्ताः, भ्रमन्तीः भ्रमणं विदधतीः यन्त्रमयाः यन्त्रा-
त्मिकाः, पत्रशकुनिश्रेणीः दलरचितपद्मयावलीः ।

क्वचिदिति । मधुकरा भ्रमरा एव किङ्किण्यः पुद्गघण्टिकाः तासां पङ्क्त्यः आवल्याः पटुतरः अत्युन्नतः
रवः शब्दो यासु ताः, बध्यमानाः सेविकाभिर्विरच्यमानाः (कुसुमदामरचिता दोलाः) । 'मधुकरकिङ्किणी'
इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः । -

क्वचिदिति । उदरेषु अभ्यन्तरेषु आलङ्काः सञ्जाता अथ च निर्गता वदनेभ्यो बहिर्निःसृताः उन्माला
उद्गतदण्डाश्च या नलिन्यः कमलिन्यः तासां हृदयैः पर्णैः द्युदितानि पिहितानि मुञ्चानि अग्रभागा येषां
तान्, प्रवेश्यमानान् गुहान्तर्नीयमानान् शातकुम्भस्य सुवर्गस्य कुम्भान् कलसान् । येषामुदरेषु नलिन्यः
उत्पन्नास्तत्र मुत्सेभ्यो बहिः उन्मालास्ता निःसृताः तत्पत्रैः कुम्भमुखमाच्छदन् । शैत्यार्थं शोभार्थं च
वृक्षाधारविशेषः । 'दलः पर्णं हृदयं पुनान्' इत्यमरः । इह हेकातुप्रासः ।

क्वचिदिति । घटिता रचिताः कदलीनां रम्भातरुणां गर्भस्तम्भा अभ्यन्तरस्थूणा एव दण्डा येषां
नानि, बध्यमानानि सेविकाभिर्विरच्यमानानि, चारुवंशानां सुन्दरवेणूनाम् आकृतिरिव आकृतिः स्वरूपं
येषां तानि, कुसुमस्तवकातपत्राणि पुष्पगुच्छच्छत्राणि ।

इह... गर्भस्तम्भदण्डानि' इत्यत्र रूपकम्, 'चारुवंशाकृतीनि' इत्यत्र च लुप्तोपमा ।

क्वचिदिति । करेण हस्तेन मृदिता विमर्दिता ये कर्पूरपल्लवा घनसारकिसल्लयाः तेषां रसेन निर्या-
सेन अधिवास्यमानानि सुगन्धीक्रियमाणानि, विसतन्तुमयानि मृणालसुत्ररचितानि, अंशुकानि वस्त्राणि ।

क्वचिदिति । मृणालसूत्राणां मल्लिकापुष्पाणां मञ्जरीकर्णपूरान् बल्लरीमयभ्रवणाभूषणानि ।

दीर्घिकाः (वावली) । किंती परिचारकद्वारा किंती स्थानेन हारलता (मुञ्जाला हार) धोकर ठण्डो को जा
रहो धी; किंती स्थानमें यन्त्रमय क्षद्वृक्ष (फुहारे) लग रहे थे—उनके चारों ओर मूलमें मुक्ताचूर्णद्वारा आलवाल
(मोतीके चूरेसे क्यारियाँ) निर्मागकी गई थीं और उनमेंसे निरन्तर बड़े-बड़े जलविन्दुओंके वर्गन हो रहे थे;
किंती-किंती स्थानमें कम्पित पद्मों (फडफडाते पर्णों) में जलविन्दुओंसे नीहार उत्पादित कर भ्रमण करते पत्र-
निर्मित यन्त्र-मय (कल-पुञ्जों) पक्षियोंकी पङ्क्तियों (कतारों) हैं;—किंती-किंती स्थानमें पुष्पमालाओंके हिंडोले
(झूले) परिचारिकाओं द्वारा निर्माण किए गये हैं—जिनमें अनवर-रूपी घण्टियोंकी पंक्तियों (कतारों) से अत्युन्नत
शब्द हो रहे हैं; किंती स्थानमें किंतीके द्वारा सुवर्ण-कलस प्रवेश कराये जा रहे हैं—उनके मुख अभ्यन्तरमें उत्पन्न
होकर बाहर निकले जैसे दण्डवाले कमलोंके पत्तोंसे छाये हुए हैं; किंती स्थानमें कदलीके अभ्यन्तरमें रमणीय
वाँसके आकृतिवाले—स्तम्भरूप दण्डोंवाले पुष्पके गुच्छोंके छत्र परिचारिकाओं द्वारा निर्माण किये गए हैं; किंती
स्थानमें मृणाल-सूत्र-निर्मित वस्त्र, हस्तमर्दित (हाथसे नसलकर) कर्पूर-पल्लवके रस्ते सुगन्धित किंद

१. सितरत्न, तरत्तरत्न । २. अनवरत-चन्दनस्थूल । ३. पटुतरवाध्यमानाः, पटुतरावध्यमानाः ।

४. निर्गतोत्ताल । ५. शातकुम्भान् । ६. दण्डनिबध्यमानाचार ।

क्षुब्धवेपार्द्राक्रियमाणान् तृणशून्यं-मङ्करीकर्णपूरान्, कचिदम्भोजिनी-दल-व्यजनैर्वाज्यमानान्
उपमाजन्तमाजः शीतोष्णविरसान्, अन्याश्चैवंप्रकारान् शिशिरोपचारोपकरणकल्पनाव्या-
पारान् परिजनेन कृतान् क्रियमाणान्श्च वीक्षमाणः, हिमगृहकस्य मध्यभागं हृदयमेव हिमवतः
जलक्रीडागृहमिव प्रवेतसः, जन्मभूमिमिव सर्वचन्द्रकलानान्, कुलगृहमिव सर्वचन्द्रनवन-
देवतानाम्, प्रभवमिव सर्वचन्द्रमणीनाम्, निवासमिव सर्वभावमासयामिनीनाम्, सङ्केत-
सदनमिव सर्वप्रावृषान्, ग्रीष्मोष्मापनोदनादेशमिव सर्वनिम्नगानाम्, वडवानलसन्तापाप-
नोदननिवासमिव सर्वसागराणाम्, वैद्युत-दहन-दाह-प्रतीकारस्थानमिव सर्वजलधराणाम्,
इन्दु-विरह-दुःसह-दिवसातिवाहन-स्थानामिव कुसुदिनीनाम्, हरहुताशननिर्वापणक्षेत्रमिव

‘महिका शतमीत्येव गवाक्षं सद्रमस्तिका । शीतमीत्सद्व्यन्तां रूपं तृणशून्यकम् ॥’

इति वाचस्पतिः ।

कचिदिदि । अम्भोजिनीदलानि कमलिनीपर्णान्येव व्यजनानि तालवृन्तानि तैः, उपलमाजन्तानि
प्रस्तरपात्राणि भजन्त इति तान्, शीताः शिशिरा ये ओषधीनां फलराकान्तवह्नीनां रसा निर्यासास्तान् ।

अन्येति । एवंप्रकारान् एवंविधान्, शिशिरोपचाराः शीतप्रक्रियाः तेषाम् उपकरणकरणनाः
मानप्रोत्थनानि तद्रूपा व्यापाराः क्रियास्तां वीक्षमाणः अवलोकमानश्चन्द्रार्पादः हिमगृहकस्य मध्यभा-
गमासदादेति सम्बन्धः जनिहित एव ।

हिमगृहकस्य मध्यभागं विशिनष्टि—दिनेत्यादिना । इह द्वितीयैकवचनान्तानि पदानि ‘मध्यभागम्’
इत्यस्य विशेषणानि । हिमवतः नृपारादेः हृदयं स्वान्तमिव, प्रवेतसो वरुणस्य जलक्रीडागृहमिव सलिल-
खेलावननमिव, सर्वचन्द्रकलानां समस्तशशिकलानां जन्मभूमिमिव उत्पत्तिस्थानमिव सर्वचन्द्रनवन-
देवतानां निखिलमलयजारण्याषिष्ठात्रीणां कुलगृहमिव वंगपरम्परागतसदनमिव, सर्वचन्द्रमणीनां समस्त-
चन्द्रकान्तानां प्रभवन्ति उत्पद्यन्ते उत्सादिति प्रभवो जन्मभूमिस्तमिव, सर्वभावमासयामिनीनां समस्त-
तरोनासरात्रीणां निवसन्ति अस्मिन्निति निवासो वासस्थानमिव, सर्वप्रावृषां समस्तवर्षर्चनानां सङ्केत-
सदनमिव सङ्गमाय सङ्केतिवं गृहमिव, सर्वनिम्नगानां सकलसरितां ग्रीष्मे ग्रीष्मर्तौ च उष्मा सन्तापः
तस्य अपनोदनं दूरीकरणं तस्य उद्देशो भूमिस्तमिव, सर्वसागराणां समस्तसमुद्राणां वडवानलेन वडवाग्निना
यः सन्तापः तस्य यदपनोदनं तस्य निवासं वासस्थानमिव, सर्वजलधराणां सकलमेधानां विद्युत्सतडिनः
अपमिति वैद्युतो यो दहन इर्मदः (वह्निः) तेन यो दाहः सन्तापः तस्य प्रतीकारस्थानमिव प्रतिक्रिया-
गृहमिव, कुसुदिनीनां कैरविणीनान्, इन्दोश्चन्द्रस्य विरहेण वियोगेन दुःसहः असह्यो यो दिवसो वासरः
तस्य अनिवाहनस्थानमिव वल्लहनभूमिमिव, तथा मकरध्वजस्य कामदेवस्य, हरस्य महेशस्य यो हुताश-
नस्तृतीयलोचनोत्पथो वह्निः तस्य निर्वापणक्षेत्रमिव निर्यातनस्थानमिव, सर्वत्रैव नितान्तशिशिरत्वादित्या-
दयः । वासुप्रेक्षालङ्कारश्च ।

वा रहे हैं; किन्ती स्थानमें महिका-पुष्पमङ्करीके कर्णरूप लक्ष्मी-फलके रसमें आर्द्र जिये जा रहे हैं; और किन्ती स्थानमें
पद्ममन्दिरमिव पत्र (हूँडी) में परिपूर्ण शीतलता-सन्तादन करनेके लिए इस प्रकार अन्यान्य समस्त सन्मिषोंका सङ्ग्रह
करते और करते थे । उन सर्वोंको देखते-देखते बाहर रात्रिपुत्र उस हिम-गृहके मध्यस्थानमें उत्पन्न हुआ
(आ पहुँचा) । वह मकरस्थानका भाग हिमालयका भागो हृदय था; वन्द्य-देवका भागो व्य-नेलिका गृह था;
समस्त चन्द्रकलाओंका ही भागो उत्पत्तिस्थान था, समस्त चन्द्रन वनदेवताओंका ही भागो पैत्रिक वासस्थान था;
समस्त चन्द्रकान्त-मणियोंका ही भागो जन्मस्थान था; भावनासक्री समस्त रात्रियोंका ही भागो निवासभूमि था;
समस्त वर्गकलकः ही सम्मिलित होनेके लिए सङ्केत-गृह था; समस्त नदियोंका ही भागो ग्रीष्म-सन्तान-निर्देष्टिके
लिए निर्दिष्ट स्थान था, समस्त समुद्रोंका ही भागो वडवानल-सन्तान दूर करनेके लिए वासगृह था, समस्त मेघों
(बारिशों) का ही भागो विषलम्बन कक्षिद्वारा दाहका प्रतीकार (शान्त) करनेका स्थान था, कुसुदिनियोंका
भागो चन्द्र-विरहमें दुःसह दिन व्यतीत करने (नष्टने) का स्थान था, कामदेवका भागो हरनयनाग्निके

१. दृग्भूत... । २. भाजान् । ३. परिकल्पनाव्यापारान् । ४. अपनोदोद्देशमिव ।

मकरध्वजस्य, दिनकरकैरपि सर्वतो जलयन्त्र-धारासहस्र-समुत्सारितैरतिशीतस्पर्शभयनि-
वृत्तैरिव परिहृतम्, अनलैरपि कदम्ब-केसरोत्करवाहिभिः कण्टकितैरिवानुगतम्, कदली-
वनैरपि पवनचलितदलैर्जाड्यजनितवेपथुभिरिव परिवारितम्, अलिभिरपि कुसुमामोदमद-
मुखरावद्धदन्तवीणैरिव वाचालितम्, लताभिरपि निरन्तरै-मधुकर-पटल-जटिलाभिर्गृहीत-
नीलप्रावरणकाभिरिव विराजितमाससाद ।

क्रमेण च तत्रान्तर्बहिश्चातिबहलेन पिण्डहार्येणोपलिप्यमानोऽतिशीतलेन स्पर्शना-
मन्यतात्मनो मनश्चन्द्रमयम्, कुमुदमयानीन्द्रियाणि, ज्योत्स्नामयान्यङ्गानि, मृणालिकामयीं

दिनेति । दिनकरः सूर्यस्तस्य करैः रश्मिभिरपि सर्वतः समन्तात् जलयन्त्राणां धारासहस्रेण
संपातसमूहेन समुत्सारितैः दूरीकृतैः, अतएव अतिशीतस्पर्शभयेन नितान्तशिशिरस्पर्शत्रासेन निवृत्तैरिव
विद्यमानैः परिहृतं परित्यक्तम् । 'निवृत्तैरिव, इति क्रियोपेक्षा ।

अनिलैरिति । अनिलैः पवनैरपि, कदम्बा नीपाः कुसुमानि तेषां केसरोत्करं किञ्चिदसमूहं वहन्तीति
तैः, अतएव कण्टकितैः पुलकितैरिव विद्यमानैः कदम्बकिञ्चकानां पुलकसादृश्यादित्याशयः, अनुगतं
संयुतम् । इहापि पुलकोत्पादनस्यैवोपेक्षणादुक्तालङ्कारः ।

कदलोति । कदलीवनैरपि रम्भाकाननैरपि पवनेन समीरणेन चलितानि कम्पितानि दलानि
पर्णानि येषां तैः अतएव जाड्येन शैत्येन जनित उत्पादितो वेपथुः कम्पो येषां तैरिव विद्यमानैः, परि-
वारितं परिवेष्टितम् । उक्तालङ्कारः ।

अलिभिरिति । अलिभिर्मधुकरैरपि कुसुमामोदेन पुष्पपरिमलेन यो मदो हर्षः तेन मुखरैः शब्दाय-
मानैः, अतएव आवद्धा कृता दन्तवीणा शैत्यातिशयेन सुखकम्पनकाले उपर्यधोभागदशनानाम् अन्यो-
न्यसंवर्णगोत्वञ्चः शब्दो यैस्तैरिव विद्यमानैः, वाचालितं मुखरीकृतम् उक्तालङ्कारः ।

लतानिरिति । लताभिरपि वल्लोभिरपि निरन्तरेण सान्द्रेण मधुकरपटलेन भ्रमरसमूहेन जटिलाभिः
आच्छादितप्रभिः, अत एव गृहीतानि शैत्यापनोदनाय घृतानि नीलानि श्यामानि प्रावरणानि आच्छादन-
वसनानि याभिस्ताभिरिव विद्यमानाभिः विराजितं विभूषितम् । आससाद प्राप्तवान् । उक्तालङ्कारः ।

क्रमेणेति । अपि च, तत्र हिमगृहे, अन्तर्बहिश्च अतिबहलेन अत्यन्ताधिकेन, पिण्डवत् मृत्तिकादि-
पिण्डवत् हार्येण हस्तुं शक्येन करग्रहणेचित्तेनेत्यर्थः, अतएव तेनोपलेपनसम्भव इत्याशयः, अतिशीतलेन
अत्यन्तशिशिरेण स्पर्शेन, उपलिप्यमान इव चन्द्रापीडः आत्मनः स्वस्य मनश्चित्तं चन्द्रमयं चन्द्रनि-
ष्पन्नम् अमन्यत अनुपपन्नम् । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि करणानि कुमुदमयानि कैरवनिष्पन्नानि, अङ्गानि
हस्तपादादीनि ज्योत्स्नामयानि चन्द्रिकानिष्पन्नानि धियं बुद्धिं मृणालिकामयीं विसनिष्पन्नान् 'अमन्यत'
इत्यस्य सर्वत्राप्यन्वयो ज्ञेयः ।

इह 'उपलिप्यमान इव' इत्यत्रोक्तालङ्कारः स्पष्ट एव, किन्तु 'अमन्यत' इति क्रियाया अपि
उपेक्षावाचकत्वादन्येषु चतुर्ण्युक्तालङ्कार एवेति सर्वेषां परस्परनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

निर्वाण (बुझाने) का क्षेत्र है इस प्रकार प्रतीत होता था । वहाँ सब ओरसे जलयन्त्रों (कुहारों) में से निकलती
हजारों धाराओंसे दूर हुई सूर्यकी किरणें भी अत्यन्त शीत-स्पर्शके भयसे निवृत्ति पाकर ही मानो उसका
परित्याग की हुई हैं इस प्रकार प्रतीत होती थीं, कादम्ब-कुसुमके केसरसमूह वहन करती वायु भी रोमाञ्चित होकर
ही मानो विचरण करती थीं; चारों ओर लगे कदलीवनके पत्ते पवनवेगसे कम्पित होने (हिलने) के कारण ऐसे
प्रतीत होते थे कि मानो शीतलतासे कम्पित हो रहे हों; पुष्पोंके सौरभसे आनन्दित होकर गुञ्जार करते
भ्रमरगण भी मानो दन्तवर्षणका रव करते (दाँत किड़किड़ाते) हों इस प्रकार प्रतीत होता था, और निरन्तर सान्द्र
प्रविष्ट हुए भ्रमरोंसे आच्छादित लगाएँ ऐसी प्रतीत होती थी मानो उन्होंने अत्यन्त शीतवश शरीरमें नीलवर्ण
रक्त ओढ़ लिया हो, इस प्रकार वहाँ उस गृहमध्यको शोभित करती थीं ।

क्रमसे उस गृहमध्यमें अत्यन्त प्रचुर और नृत्तिपण्डके समान हस्तधारण-योग्य अत्यन्त शीतल-स्पर्शसे
अभ्यन्तर और बाहरमें उपलिप्त होकर ही मानो चन्द्रापीड अपने मनको चन्द्रमय, इन्द्रियोंको कुमुदमय, अङ्गोंको

विद्यन् । अगणयच्च हारमयान् अर्ककिरणान् , चन्दनमयमातपम् , कर्पूरमयं पवनम् , उदक-
मयं कालम् , तुषारमयं त्रिभुवनम् ।

एवंविधस्य च तस्यैकदेशे सखीकदम्बपरिवृताम् . अशेषसरित्परिवारामिव भगवतीं
गङ्गां हिमवतो गृहावलगताम् , कुल्याभ्रमिश्रमितेन कर्पूररमन्त्रोत्तला कृतपरिवेषाया मृणाल-
दण्डमण्डपिकायास्तले कुसुमशयनमविशयानाम् , द्वाराद्वन्द्वलय-रशना-नूपुरैर्मृणालमयै-
र्निगडैरिव संयतामीर्यया मन्मथेन ; चन्दनयवले स्पृष्टमिव ललाटे शशलाञ्छनेन , वाष्पवा-
रिवादिनि चुम्बितामिव चक्षुषि वरुणेन , वदितनिश्वास-मरुति दृष्टमिव मुखे मातरिभवा,

अगणयदिति । अर्ककिरणान् सूर्यरश्मीन् हारमयात् सुन्याप्रालम्बमञ्जानान् , अगणयत् अमन्यत
अग्निशिखारवसादस्यादित्याशयः । आतपं सूर्यालोकं चन्दनमयं मलयजसञ्ज्ञानम भावश्लोक एव । पवनं
वायुं कर्पूरमयं वनसारसञ्ज्ञानं तत्सौरमयुक्तत्वादिति भावः । कालं समयम् उदकमयं जलसञ्ज्ञानम् ।
त्रिभुवनं त्रिविष्टपं तुषारमयं हिमसञ्ज्ञानम् अग्निमान्मल्यमादस्यादित्याशयः ।

इहाप्यगणयदिति क्रियाया उपेक्षावाचकत्वात् सञ्ज्ञानार्थे न च दृश्यविधानात् पञ्चत्वं वाच्य-
क्रियोपेक्षानां प्राग्वत्संरूपिः ।

एवमिति । अपि च, एवंविधस्य पुनादृशस्य तस्य हिमगृहस्य एकदेशे कस्मिंश्चिद्वाने चन्द्रापीडः
'कादम्बरीं व्यलोकयत्' इति द्रविष्टया क्रियया सम्बन्धः । इह छालिङ्गानि द्वितीयैकवचनान्तपदानि अग्रे-
नतस्य कादम्बरौमित्यस्य विशेषगान्धवगन्तव्यानि । सखीकदम्बकेन सहचरीममूढेन परिवृतां परिवेष्टि-
नाम् , अतएव अग्रेषाः समग्राः सरितो नद्यः परिवाराः स्वजना यस्यास्तान् , हिमवतो हिमाचलस्य गृहा-
वलगतां कन्दरातलस्थितां भगवतीं माहात्म्यवतीं गङ्गां भागीरथीमिव विद्यमानाम् । उपमालङ्कारः ।

इत्येति । कुल्या तन्मण्डपिकाया एव परितो विद्यमाना अस्या कृत्रिमा सरित्तरया या भ्रमिः
स्येनैव भ्रमन् तथा भ्रमिनेन धूमन्तेन कर्पूररसलोत्तला वनसारद्रवप्रवाहेण कृतो विहितः परिवेषः परिवे-
ष्टनं यस्यास्तस्याः . मृणालानि विसान्धेय दण्डाः स्तम्भा यस्याः सा चासौ मण्डपिका चेति तस्याः , तले
अग्रेषां भागे, कुसुमशयनं पुनःतलपम् अविरयानां कृतस्वापाम् । 'कुल्याश्वा कृत्रिमा सरित्' इत्यमरः ।

हारोति । मन्मथेन कामेन ईर्ष्या स्पृहया, निगडैः शृङ्खलास्वरूपैः , मृणालमयैः विसारचितैः , हारो
सुन्याप्रालम्बः , अङ्गदं बाहुकटकम् , वलयं कङ्कणम् , रसना काञ्ची , नूपुराणि पादकटकानि तैः संयतां
दद्यामिव विद्यमानाम् । इह निरङ्गं केवलरूपम् , क्रियोपेक्षा चेत्युभयोः सङ्करः ।

चन्दनेति । शशलाञ्छनेन चन्द्रमसा, चन्दनेन मयलजाङ्गरागेण धवले शुभ्रे ललाटे भाले स्पृष्टा-
मिव , लिप्तमलयजव्याजादित्याशयः । इह क्रियोपेक्षयाऽपहुतिरलङ्कारः प्रतीयते । तथाधिकरण एव
सप्तमीहेत्यवगन्तव्यम् । इत्थन्प्रेति ।

अनेति । वरुणेन वरुणसा वाष्पवारिवादिनि अश्रुजलधारिणि चक्षुषि लोचने चुम्बितामिव, उद-
श्रुजलव्याजाप्रचेतसा सलिलमयत्वादित्याशयः । प्राग्वदेवालङ्कारेण ध्वनिः ।

वदितेति । मातरिभवसा पवनेन , वदितः कामेन विमूर्तकृतो निद्रासमस्त रवसनवायुः यत्र
ज्योत्स्नामय और दुद्धिको मृणालजानय भावना करने (सम्पन्ने) लगा; और वह मूकके शिरोंको सुनसानानय,
रेश्मको चन्दन-मय, वायुको कर्पूरमय, रस समस्त उदकमय और त्रिभुवनको आदित्यमय करने (समपन्ने) लगा ।

उल्लेखे बाद इस प्रकारके हिमगृहके मन्मथेन वैठी हुई और समस्त नदियोंसे परिवेष्टित (घिरी हुई) भगवती
गङ्गादेवीके समान; सलिलोंसे परिवेष्टित कादम्बरीको वस्त्रने डेला । वहाँ मृणालदण्डमय स्तम्भसे निर्माण की हुई
एक मण्डपिका थी । उसके रूप और कर्पूररसः स्रोत, छोटी-सी कृत्रिम एक नदीके समान अपनेसे ही वह
रहा था । कादम्बरी उस मण्डपिकाके नीचे कुसुममय व्याजाके ऊपर शयन कर रही थी । कामदेवने ईर्ष्यासे
मनो मृदला (जँबीर) स्वरूप और मृणाल-निर्मित हार, केयूर (बाजूबन्द), कङ्का, मेलका (कर्पण) और
नूपुरके बशने उसे बाँधकर रक्त दिया था । उसके ललाटे चन्दन-लेपन करनेसे वह शुभ्रवर्णी हो गया था,
जब एक मानो चन्द्रेन उस स्थानका रक्त किया था । नेत्रोंसे कटुजल बहते थे, अब एक मानो वरुणेन उसका
चुम्बन किया था । ओठके समीप होकर दीर्घ निद्रात (लम्बी सोत) निकलते थे, अब एक मानो वायुने उसे

१. नीहारमयम् । २. गृहावलगताम् , नदीनके पवित्रम् । ३. ईर्ष्याया । ४. निःश्वसत् । ५. दृष्टम् ।

सन्तापप्रतप्तेष्वध्यासितामिवाङ्गेषु पतङ्गनैः, कन्दर्पदाहदीपिते गृहीतामिव हृदये हुतभुजा, स्वेदिनि परिश्रवकामिव वपुषि जलेन, दैवतैरपि विलुप्यमानसौभाग्यामिव सर्वशः, हृदयेन सह प्रियतमसमीपमिवोपगतैरङ्गैरुपजनितदौर्बल्याम्, आशयान-चन्दनपाण्डुरञ्च रोमाञ्च-मनवरतहारस्पर्शलग्नं मुक्ताफलकिरणपुञ्जम् इवोद्वहन्तीम्, स्वेदशीकरिणीञ्च कपोलपालीं पक्षपवनेन वीजयद्भिरनुकम्प्यमानामिवावतंसकुसुममधुकरैः, अवतंस-कुसुम-मधुकर-रव-दहनै-दग्धमिव श्रोत्रमपाङ्गनिर्गतेनाश्रुस्रोतसा सिञ्चन्तीम्, अतिप्रवृत्तस्य चाश्रुणो निर्वाहप्रणालि-

तस्मिन् मुखे अधर इत्यर्थः । दृष्टं विहितदन्तघातामिव, तन्निःश्वासव्याजादित्याशयः । इहाप्युक्तवदेवा-लङ्कारो ध्वनिश्च ।

सन्तापेति । पतङ्गेन रविणा, सन्तापप्रतप्तेषु कामोत्तापतप्तेषु अङ्गेषु अवयवेषु अध्यासिताम् अधि-ष्टितामिव, अवयवेषु तथैव सन्तापज्ञानादित्याशयः क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । 'पतङ्गः शलमे शालिप्रभेदे पक्षि-सूर्ययोः । क्लीवं सुते' इति मेदिनी ।

कन्दर्पेति । हुतभुजा अग्निना, कन्दर्पदाहदीपिते कामोत्तापसन्तप्ते हृदये गृहीतां धृतामिव, काम-व्याजादित्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, तेनापहृतिः प्रतीयते ।

स्वेदिनीति । जलेन सलिलसामान्येन स्वेदिनि धर्मवति, वपुषि शरीरे परिश्रवकान् आश्लिष्टामिव, धर्मव्याजादित्याशयः । प्राग्बदेवोत्प्रेक्षयाऽपहृतिरवगम्यते ।

दैवतैरिति । दैवतैरपि प्रागभिहितमदनशशधरादिभिर्दैवैरपि सर्वशः सर्वप्रकारेण विलुप्यमानं पृथङ् पृथङ् सुरतेन विनाश्यमानं सौभाग्यं स्वामिप्रियत्वं यस्यास्तामिव, सौन्दर्यसुगन्धत्वाद् देवा अपि तस्याः स्वामिप्रियत्वं पतिवत्त्वमत्वं न्यूनीकृत्य त्वस्मिन् तदासक्तिं कामयन्ते इत्यभिप्रायः ।

इह सौभाग्यलोपोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, तेन चात्यधिकसौन्दर्यमस्या इति व्यञ्जितम् । हृदयेनेति । हृदयेन चेतसा सह, प्रियतमस्य दयितस्य चन्द्रापीडस्य समीपमन्तिकम् उपगतैः प्राप्तैरिव अङ्गैः अवयवैः उपजनितम् उत्पादितं दौर्बल्यं दुर्बलता यस्यास्ताम्, दूरगमनश्रमेण दुर्बलता समुत्पद्यत एवेत्याशयः ।

आशयानेति । अपि च, आशयानेन किञ्चिच्छुष्केन चन्दनेन मलयजेन पाण्डुरं स्वेतं रोमाञ्चं पुलकम्, अनवरतहारस्पर्शेन निरन्तरमौक्तिकस्पर्शेन लग्नं लवतं मुक्ताफलानां हारमध्यस्थितानां मौक्तिकानां किरण-पुञ्जमिव रश्मिसमूहमिव उद्वहन्तीं शरीरे धारयन्तीम् । इह 'किरणपुञ्जमिवे' त्यत्र जाल्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

स्वेदेति । अपि च, पक्षपवनेन पतत्रवायुना, स्वेदशीकरिणीं धर्मकणयुक्तां कपोलपालीं कादम्बरीयाः कपोलद्वयं वीजयद्भिः चातं कुर्वद्भिः, अवतंसकुसुमेषु कर्मभूषणपुष्पेषु ये मधुकरा भ्रमराः तैः अनुकम्प्य-मानां कृपापात्रीक्रियमाणांमिव, धर्मविन्दुविनाशायैव वीजनादित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

अवतसेति । अवतंसकुसुममधुकराणां कर्मभूषणपुष्पस्थभ्रमराणां रवः सद्य एव दहनो विरहो-द्योपनेन अग्निः तेन दग्धं ज्वलितमिव श्रोत्रं कर्णम्, अपाङ्गात् नेत्रप्रान्तात् निर्गतेन निःसृतेन अश्रुस्रोतसा वाष्पप्रवाहेण सिञ्चन्तीं सैकं चिद्वधताम्, ज्वालापनोदनाच्चेत्याशयः । अपरोऽपि जनो ज्वलितं वस्तु सलिलेन सिञ्चति । इह निरङ्गकेवलरूपकं क्रियोत्प्रेक्षा चेतुभयोः सङ्गरः ।

अतिप्रवृत्तेति । अपि च, अतिप्रवृत्तस्य बाहुरूपेण निःसृतस्य अश्रुणो नयनाश्रुनः, निर्वाहप्रणालिका-

दंशन किया था । मदनसन्तापे सन्तप्त समस्त अङ्गोंमें ही मानों सूर्यने गत किया था । मदन-दाहसे प्रज्वलित हृदयमें मानों अग्निने ग्रहण किया था । उसके शरीरसे पसीने निकलते थे, इससे प्रतीत होता था कि मानों जलेन उसे आलिङ्गन किया है । इस प्रकार देवताओंने भी मानों सब तरहसे उसका सौभाग्य नष्ट कर दिया था । हृदयके साथ उसके समस्त अवयव भी मानों प्रियतम चन्द्रापीडके निकट चले गये थे, उससे ही उसकी दुर्बलता उत्पन्न हुई थी । ईषत् शुष्क चन्दन-लेपसे उसका रोमाञ्च सुश्रवण हो गया था, इससे प्रतीत होता था कि निरन्तर दाहके स्पर्शसे शरीरमें मुक्ताओंकी किरनें लग गई हों । धर्मविन्दुओं (पसीने की बुँदों) से व्याप्त गण्डस्थलों पर पक्षसञ्चालन द्वारा पवन करके शिरोभूषणीमूल पुष्पोंसे आकृष्ट हुए मधुकर मानों ऐसे प्रतीत होते थे कि उसके प्रति अपनी दया प्रकट करते हों । कर्मभूषण-पुष्पस्थित भ्रमरोंके रव (गुञ्जर) स्वरूप अग्निसे मानों कर्ण-गुहाल दग्ध होते थे, उसे वह तापप्रान्तिके लिए नयनप्रान्तनिर्गत (ठोंसके कोनेमेंसे निकलते) अश्रु-जलसे सिञ्चत

कामिव कर्पूरकेतकीकलिकां कर्णे कलयन्तीम्, आयत-वास-विद्युति-तरलितेन च सन्ताप-भय-पलायमानेन देहप्रभावितानेनेवांशुकेन विमुच्यमानकुचकलसाम्, आपतत्-प्रचल-चामर-प्रतिविम्बश्च कुचकलसयुगलं प्रियान्तिकगमनौत्सुक्यकृतपद्ममिव करतलेन निरुन्व-तीम्, मुहुर्मुहुर्मुजलतया तुषारशिलाशालभक्षिकामालिङ्गन्तीम्, मुहुः कपोलफलकेन कर्पूरपुत्रिकामारिलभ्यन्तीम् मुहुश्चरणारविन्देन चन्दनपङ्कप्रविषातनामामृशन्तीम्, स्तन-संक्रान्तेनात्ममुखेनापि कुहूहलिनेव परिवृत्य विलोक्यमानाम्, कर्णपूरपल्लवेनापि

निव निःसरणनालमिव कर्पूरो घनसारः उद्भूतः या केतव्याः कुसुमस्य शुभ्रा कलिका कोरकं कर्पूरवासिता केतकीकलिका वा तां कर्णे श्रवणे कलयन्तीं धारयन्तीम्, सलिलनिःसरणप्रणालिकावत् केतकीकलिकाया हरि लम्बमानत्वादित्याशयः । जात्युल्लेखालङ्कारः ।

नन्देति । अपि च, आयतो दीर्घो यः खासो निष्वासमख्यं तेन या विद्युतिः कम्पनं तथा तरलि-तेन अस्थिरीकृतेन सन्तापमयपलायमानेन ज्वालान्नासात् घावना देहप्रभाणां शरीरकान्तीनां विटानेन नवित्येनेव अंशुकेन उत्तरीयवस्त्रेण विमुच्यमानौ परित्यज्यमानौ कुचकलसौ स्तनवदौ यस्यास्ताम् । उक्तालङ्कारः ।

आतदिति । आपतन्ती निपतन्ती प्रचलयोः पार्श्वद्वये चोजनाच्चलितयोः चामरयोर्वालम्बजनयोः प्रतिविम्बे प्रतिच्छायायुगलं यत्र तत्, अतएव प्रियस्य दयितस्य (चन्द्रापीडस्य) अन्तिके समीपे गम-नाय यानाय चत् औत्सुक्यम् उक्कण्ठा तेन कृतौ विहितौ पद्मौ पत्रद्वयं यस्य तद्वि कुचकलसयुगलं स्तनकलसद्वयं करतलेन पाणितलेन निरुन्वर्त्ता निरोधं कुर्वन्तीम्, अन्यथा यदि ब्रजेदेवेत्याशयः । चाम-रप्रतिच्छायाद्वयं कुचद्वयस्य पक्षस्थानीयम्, चामरान्दोलनात्तत्प्रतिविम्बयोरप्यान्दोलनम्, उदान्दोल-नाच्च पार्श्वद्वयेन विद्यमानस्यापि द्वित्वप्रतीतिः अतएव हि गमनसम्भावनेत्यवधेयम् । “कृतपद्मिन” इत्यत्र पक्षरगोष्पेक्षगाक्षियोष्पेक्ष ।

मुडरिति । मुजलतया बाहुवस्त्रया तुषारशिलाशालभक्षिकां शिगिरपाषाणरचितपुत्तलिकां मुहुर्मुहुः वारं वारम् आलिङ्गन्तीम् आरिलभ्यन्तीम्, सन्तापोपशमनायेत्याशयः ।

मुडरिति । कपोलफलकेन गण्डद्वयेन कर्पूरपुत्रिकां घनसारस्य पुत्तलिकां मुहुर्वारंवारम् आरिलभ्य-न्तीम् आलिङ्गन्तीम् ।

मुडरिति । चरणारविन्देन पादक्रमलेन चन्दनपङ्कस्य गाढमलयजरसस्य प्रतियातनां प्रतिमूर्तिं मुहुः आलृशन्तीम् आमर्शं विदधतीम् । प्राग्वदेवाशयः । अनेन निरतिशयस्तापः प्रतीयते ।

स्तनेति । स्तनयोः कुचयोः संक्रान्तेन प्रतिविम्बितेन आत्ममुखेन स्वकीयवदनेनापि, कुहूह-लिनेव ‘अस्याः कीदृशी अवस्था समुत्पन्ना’ इति कौतुकिनेव विद्यमानेन, परिवृत्य उत्तानीकृत्येत्यर्थः । प्रति-विम्बस्य विम्बसांमुत्पादित्याशयः, विलोक्यमानां वीक्षयनागाम् । ‘कुहूहलिनेव’ इत्यत्र गुणोष्पेक्ष ।

कर्णेति । कर्णपूरपल्लवेनापि श्रवणालङ्कारोन्मत्तकिसलयेनापि, स्वस्य आत्मनः प्रतिविम्बे अर्थात्

करती थी । अधिक परिमाणमें निकलते अङ्गुलके निःसरणार्थ (नलिका) के समान कर्णके तुल्य मुखवर्ण केतकी-मुष्पक्षी कलिकाको धारण करती (पहनती) थी । उसका उत्तरीय वस्त्र, दोनों निष्वास (लंबी सांस) के वेगसे कौपनेके कारण चञ्चल होकर स्तन-कलसके ऊपरसे खिसक गया था, इससे प्रतीत होता था कि शरीरकी कान्ति-का प्रवाह मानी सन्ताप-के भयसे भाग गया हो । (दो परिचारिकाएँ दोनों तरफ खड़ी होकर दो चानर कुलती थीं) अतः एव उसको दोनों कुच-कलसों पर एक एक चानर-पुगलना प्रतिविम्ब पड़ता था, इससे प्रतीत होता था कि प्रियजन चन्द्रानीकके निरुद्ध बानेके लिए उक्कण्ठासे ही मानी उसने दो पंख उलटव डो गये हों, ऐसे वन कुच-कलसोंकी अपने करतलसे उसने स्पर्श कर (दबा) रखा था । दोनल प्रस्पर्श-निमित्त पुत्तलियोंके सन्ताप-शान्तिके लिए मुख-जगसे वह बारम्बार आलिङ्गन-करती थी । कर्ण(की) पुत्तलियोंको भी बारम्बार कपोलसे स्पर्श करती थी । चरण-क्रमलसे बारम्बार चन्दन-पङ्ककी प्रतिमूर्तिको आमर्शन करती थी । अपना मुख भी स्तनमें प्रतिविम्ब होकर मानी कौतुकवश ही हुआ हो, इस प्रकार फिरकर उसको देखता था । कर्णका अलङ्कार

१. आयतत् प्रचलचामर... , दयितु चकारो नास्ति । २. निरुन्वन्तीम् । ३. आलृशन्तीम् ' आलृशन्तीम् ।

मित्र कमलावृतचन्दनववत्तपयोवरकलसावष्टयपार्थ्यान्, आकाशकमलिनीमित्र स्वच्छान्व-
रतदृश्यमानमृगालकोनलोरुनूलात्, कुसुमचापलेखामित्र मदनारोपित-गुणकोटिकान्ततराम्,
मधुनासदेवनामित्र शिशिरधारिणीम्, मधुकरीमित्र कुसुममार्गणाकुताम्, चन्दनविलेपनामनङ्ग-
राणिषोडश, बाला मन्मथजननीञ्च मृणालिनीनभ्यर्थिततुषारस्पर्शाञ्च कादम्बरी व्यलोकयत् ।

कमलावृता मल्लितस्य सौन्दर्यव्याय पङ्कजदलाच्छादितमुखौ, तथा चन्दनधवलानि मलयजमिश्रणेन
श्वेतवर्णानि पर्यामि सलिलानि धरन्ते धारयत इति तौ यौ क्लृप्तौ स्नानकुम्भौ ताम्याम् अवष्टब्धौ
आप्रितौ पार्श्वौ यस्यान्नाम् । उक्तालङ्कारः । अविगेने विगेपदोपवाराणाय 'मदनामिपेक' इत्यस्य स्थाने
'राजामिपेक' इत्यादिपाठोऽवर्य विधेयः ।

आकाशेति । आकाशकमलिनीमित्र विद्युद्गङ्गानलिनीमित्र, स्वच्छस्य अत्यन्तनिर्मलस्य अम्बरस्य
परिहितवस्त्रस्य तले अन्यन्तरं दृश्यमानम् अवलोक्यमानं मृगालवत् कोनलं तत्समयेऽपि लोभरहितत्वात्
सुन्दरम् उत्तमूलं मयिज्जलप्रदेशो यस्यास्ताम् । पञ्चान्तरे तु स्वच्छे विशदे अम्बरतले गगने दृश्यमानं मृगालं
कोमलम् उत्तमूलं बृहन्मूलदेशश्च यस्यास्ताम् । उक्तालङ्कारः । पुनस्तथा वर्गन एवेदं विगेपगं पूर्वमप्युक्तम् ।

कुडनेति । कुसुमचापलेखा प्रचूनमयेधनुर्बुद्धिः तामिव, मदनेन कामावेगेन आरोपिता अव्यस्ता
या गुणकोटयो विगेपलावन्यादयो गुणसमुदाः तामिः कान्ततरा रमणीयतरा ताम् । पञ्चान्तरे तु मदनेन
मन्मथेन आरोपितः स्थापितो गुणो मौर्वी ययोस्ताम्यां कोटिम्याम् अग्रभागान्यां कान्ततरा रमणीयत-
राम् । उक्तालङ्कारः ।

मञ्जिति । मधुनासस्य वसन्तसमयस्य देवनाम् अधिष्ठात्रीमिव, शिशिरः शीतलो हारो मुकामाला
अस्या अस्तीति सा तान् । पञ्चान्तरे तु शिशिरचुं प्रतिपेदिताम् । उक्तालङ्कारः ।

मञ्जिति । मधुकरी भ्रमरी तामिव, कुसुममार्गणेन पुष्पशरणं आकुला व्यग्रा ताम् । पञ्चान्तरे तु
कुसुममार्गणे पुष्परत्नपानाय तदन्वेषणे आकुला विह्वता ताम् । उक्तालङ्कारः ।

चन्दनेति । चन्दनस्य मलयजस्य विलेपनम् अङ्गरागो यस्यास्ताम्, अपि च अङ्गरागोऽस्या अस्तीति
अङ्गरागिणी अङ्गरागान्विता सा न भवतीत्यनङ्गरागिणी तामिति विरोधः, अनङ्गरागो मदनानुरागोऽस्या
अस्तीति तामिति तत्परिहारः । बालां बालिकाम्, अपि च मन्मथजननीं कामस्य मातरमिति विरोधः,
कानोपजनाया उपाधिशित्रीमिति तत्परिहारः । मृणालिनीं कमलिनीम्, अपि च अन्यर्थितो याचितः तुषार-
रसस्तुहितमंससंघो यया तामिति कमलिन्याः तुषारसंसर्गं विनाशावश्यकमावेऽपि तदभ्यर्थनया विरोधः,
मृणालिनीं सन्तापनिवृत्तये मृगालवतीं तापाधिक्याचाभ्यर्थितदीप्तस्पर्शमिति तत्परिहारः । इह प्रत्येक-
विगेपग एव विरोधमासोऽलङ्कारः ।

अहो ! कीदृशी प्रतिभा मदनपांडितकादम्बरीवर्गनमधुरिणि महाकवेः, सर्वयैव सचेनसां चेतो-
विनोदसंग्रहादिनीयमिति न गनागपि सन्देहलेश इति विभावयन्तु सुधियः ।

स्नान करने के दोनों बगल में जिस प्रकार चन्दन-मिश्रण से सुगन्ध डूब करके परिपूर्ण और पद्मपत्राच्छादित दो
कलस अधिष्ठित रहते हैं, उसके दोनों बगल में उसी प्रकार कमल-दल से काँचेछादित और चन्दन-लेपन से
सुगन्ध सनकती कुम्भद्वय (दो कलस) से आकलन था । निर्मल आकाश में जिस प्रकार आकाशगशोत्पन्न
कमलिनी के कोमल रंग बृहत् मूलदेश और मृगाल देखे जाते हैं, वही प्रकार उसके भी निर्मल बल के नीचे
हृदय के समान उस समय में भी लोभ नहीं होने के कारण कोमल कल-गुणवत्का मूलदेश दिखाई देता था ।
कन्देव के द्वारा गुणारोपण करने (होरी के चढ़ाने) पर अग्रदेश से वह पुष्पमय धनुष जिस प्रकार अत्यन्त
शोभायमान प्रतीत होता है, वह भी उसी प्रकार सुववस्थादि विरोध सौन्दर्य के कारण बहुत से गुणों से अत्यन्त
शोभायमान प्रतीत हुई थी । वसन्तवाक्यी देवता जिस प्रकार शीत निवारण (शिशिर ऋतुका अपहरण) करने-
वाली होती है, वह भी उसी प्रकार शीत हार धारण करनेवाली थी । अम्बरी जिस प्रकार पुष्पान्वेषण से व्यस्त
रहती है, वह भी उसी प्रकार पुष्पसुखी बगों (कामावेदों) से विह्वल थी । चन्दन के लेप से समन्वित होने पर भी
वह अनङ्गरागिणी (अङ्गराग रहित) कामानुरागिणी थी । बाला होने पर भी वह मन्मथजननी (कानोपज-
नारिणी) और मृणालिनी होने पर भी तुषार-गन्ध की प्रार्थना करती थी (मृगाल-धारण करती थी एवं अन्यान्य
शोडश-वर्ग की प्रार्थना करती थी) ।

अथ सा यथादर्शनमागत्यागत्य चन्द्रापीडागमनमावेदयन्तं परिजनमुत्तरलतारकेण चक्षुषा विलोक्य 'कथय, किं सत्यमागतो दृष्टस्त्वया, कियत्यध्वनि कासौ' इति प्रतिमुखं निक्षिप्तनामाक्षरं पत्रच्छ । प्रवर्द्धमानं-धवलिन्ना चक्षुषा दृष्ट्वा च सन्मुखमापतन्तं तं दूरादेव वरारोहा, नवग्रहा करिणीवोरुस्तम्भविधृता विचेष्टमानाङ्गी, कुसुमशयनपरिमलोपगतैः परवशा मुखरैर्मधुकरकुलैरिवोत्थाप्यमाना, ससम्भ्रमच्युतोत्तरीया-हारकिरणानुरसि कर्तु-मिच्छन्ती, मणिकुट्टिमनिहितेन वामकरतलेन हस्तावलम्बनं निजप्रतिमाभिव याचमाना,

अथेति । सा कादम्बरी, उत्तरला नितान्तचपला तारका कर्नानिका यस्य तेन तथोक्तेन चक्षुषा लोचनेन विलोक्य, आगत्य आगत्य दर्शनमनतिक्रम्येति यथादर्शनम्, यस्यां यस्यामवस्थायां दृष्ट्वा-तामवस्थामिति भावः, चन्द्रापीडस्य आगमनम् उपस्थितम् आवेदयन्तं कथयन्तं परिजनं परिचारक-वर्गम् । इति एतत् प्रतिमुखं प्रत्येकमुखे निक्षिप्तानि प्रतिमुखेनैवामिधीयमानत्वादपितानि नामाक्षराणि चन्द्रापीडेतिनामवर्णा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा त्याज्या पत्रच्छ पृष्ठवती । इह द्विकर्णकोऽयं प्रच्छधातुः । अनेन चन्द्रापीडावलोकनस्य निरतिशयावेगः प्रतीयते ।

प्रवर्द्धेति । अपि च, वरौ वित्तुतौ आरोहौ नितम्बौ (स्त्रीकृत्याः पश्चाद्भागौ) यस्याः सा वरारोहा 'नितम्बारोहौ स्त्रीकृत्याः पश्चाज्जघनपारवर्तः' इति कोशः । कादम्बरी, प्रवर्द्धमानः स्नेहाधिक्येनोपवीयमानो धवलिना श्वेतता यस्य तेन चक्षुषा, सन्मुखम् समक्षम् आपतन्तम् आयान्तं तं चन्द्रापीडं दूरादेव दृष्ट्वा देव दृष्ट्वा निरीक्ष्य कुसुमशयनाव पुष्पशयनीयात् उत्तस्थौ उद्यिता वभूवेति सम्बन्धः ।

तत्कालीना यादृशी दशा कादम्बर्यास्तामेव विशिनष्टि—नरेति । नवो नूतनो ग्रहो ग्रहणं यस्याः सा अमिनवगृहीतेत्यर्थः करिणी हस्तिनीव, कर्वाः जङ्घयोः स्तम्भेन सात्विकभावजातेन निश्चलत्वेन विष्टता व्याहृतगमना, पञ्चान्तरे तु-ऊरुस्तम्भे विस्तृतबन्धस्त्यूणायां विष्टता आबद्धा, अत एव विचेष्टमानाङ्गी निस्पन्दशरीरा विशेषेण कम्पमानशरीरा च । इह पूर्णोपनालङ्कारः ।

कुचुमेति । परवशा परतन्त्रा देहस्तब्धतया स्वयमुत्थातुमशक्येत्यर्थः, अतएव कुसुमशयनस्य पुष्पतरुस्य परिमलेन सुगन्धिवृण्णयेत्यभिप्रायः । उपगतैः उपस्थितैः, मुखरैः शब्दायमानैः मधुकरकुलैः द्विरेफसन्मूहैः उत्थाप्यमाना उत्तोल्यमानेव । क्रियोत्प्रेषा ।

सत्सम्भ्रमेति । ससम्भ्रमेण उत्थानवेगेन च्युतं सत्सम्भ्रमं उत्तरीयं प्रावरणवस्त्रं यस्याः सा, अतएव उरसि वक्षःस्थले हारकिरणान् मौक्तिकरश्मीन् कर्तुम् अर्पयितुम् इच्छन्ती अनिलपन्तीव, कुचयोराच्छा-दनायेत्याशयः । इह प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेषा ।

नगीति । मणिकुट्टिमे रत्नमयबद्धमूर्तौ निहितं स्थापितं यत् वामकरतलं सत्यपाणितलं तेन, निज-प्रतिमां बद्धमूर्तिद्वन्द्वान्तं स्वकीयप्रतिबिम्बं हस्तावलम्बनं याचमानेव अम्यर्थयमानेव तन्निमित्तमेव

उत्तले वाद, परिजनवर्गं विसृज्य भावते एकके पीछे एक उत्त चन्द्रापीडको देले, उत्त-उत्त भावते कादम्बरीके समीपमें आ-आकर उत्तका आगमन निवेदन किये, तब वह चञ्चल पुतलीवाले नेत्रसे दिना कहे हीं पूछती कि 'कहो, वे क्या सचमुच आये हैं ? तुमने उनको देखा है ? वे कितनी दूर हैं ? कहाँ हैं ?' इस प्रकार संवेदने पूछने पर प्रत्येकके द्वारा चन्द्रापीडका नानोच्चारण किया जाता था । इतनेमें जब उत्तने उत्पन्न शुभ्र होते अन्ने नेत्रसे चन्द्रापीडको दूरसे हीं-ज्ञानने आते देखा, तब वह विशाल-निवन्ध कादम्बरी पुष्प-शृङ्खला परसे उठी । तत्काल पनही गई हस्तिनी जित प्रकार विशाल-बन्धन-स्तम्भमें बद्ध रहकर शरीर-स्त्रालन करती है, वह भी उसी प्रकार अपने विशालनिवन्ध-भागसे बद्ध हो चलनेमें अनुमर्थ रहकर अवयवोंको नि-चेष्ट रहते थी । शरीर पराधीन रहनेके कारण वह अपनेसे हीं उठनेमें अनुमर्थ थी, अतएव पुष्प-शृङ्खलाके तौरभके नीमसे उपस्थित हुए शब्दायमान ऊमरोते हीं नानो वह बलपूर्वक उठार गई थी । शीघ्रतावश उत्तरीय बल खिसक गए थे, उसे वह हारकी किरणोंसे हीं नानो वज्र त्यल (छाती) का आवरण करनेकी इच्छा करती थी । मणिबद्ध मूर्तिमें स्थापित (रखे) वान-हस्तद्वारा समीपस्थ अपने प्रतिबिम्बसे हीं नानो उठनेके लिए हस्तावलम्बनकी

१. दन्विद 'तारकेण' इत्यनन्तरं 'कथय' इत्यधिकः पाठो दृश्यते । २. दन्विद 'विलोक्य' इति पदं नोपल-
भ्यते । ३. कथं सत्यम् । ४. निक्षिप्तनाक्षरं, निक्षिप्तं चक्षु-नक्षरम् । ५. वर्द्धमानः । ६. जातैः । ७. आच्छा-
यनानां । ८...उत्तरीयका, उत्तरीयशुभा ।

अस्त केशकलाप-संयमनश्रमि तेन गलत्स्वेदसलिलेन दक्षिणकरेणाभ्युक्ष्येयं आत्मानमर्पयन्ती, चलित-त्रिकताम्यत्त्रिवली-तरङ्गित-रोमराजितया निष्पीड्यमानेव सर्वरसाननङ्गेन, अन्तः-प्रविष्टललाटिका चन्दनरसमिश्रमिव चक्षुषो धरन्ती शिशिरमानन्दजलम्, आनन्द-वारिविन्दु-वेणिकया चलिनावतसं-धूलिधूसरं प्रियप्रतिमाप्रवेशलोभेनेव कपोलफलकं प्रक्षालयन्ती, ललाटिकाचन्दनभरेणैव किञ्चिदधोमुखी तत्क्षणमपाङ्ग-भाग-पुञ्जित-तारकया तन्मुखलग्नयेव दीर्घया दृष्ट्याकृष्यमाणा कुसुमशयनादुत्तस्थी ।

तत्र वामकरन्यासादित्याशयः । अनेनोत्थानासामर्थ्यं ध्वनितम् । इह वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा । 'दुष्टाचपच' इत्यादिना द्विकर्मके परिगणितोऽयं याच् घातुः ।

चलति । अस्तौ विविक्तौ यः केशकलापः कचसमूहः तस्य संयमनेन बन्धनेन श्रमितः तद्व्यापारेण खेदितः तेन, अतएव गलन्ति चरन्ति स्वेदसलिलानि घर्मजलानि यस्मात्तेन दक्षिणकरेण, अपसन्ध्यागिना, अभ्युक्ष्य आत्मानं स्वम् अर्पयन्तीव चन्द्रापीडाय प्रयच्छतीव, स्वेदजलानामेवाम्बुचक्षणजल-रुग्णादित्याशयः । यः कोऽपि समर्पणीयं वस्तु अभ्युक्ष्य यस्मै कस्मैचित् समर्पयतीति स्थितिः । उक्तालङ्कारः ।

चलति । चलितम् उत्थानस्वरया कम्पितं यत् त्रिकं पृष्ठवंशस्य अधरास्थि, तेन ताम्यन्ती खिद्यमाना या त्रिवली उदरस्थरेखात्रयं तथा तरङ्गिता कम्पिता रोमराजिः लोमपङ्क्तिर्यस्तास्तस्या भावस्तया कारणेन, अनङ्गेन कामेन सर्वरसान् निष्पीड्यमानेव निष्कासयितुं मर्द्यमानेव, कम्पितत्रिकस्य निष्पीडन-यन्त्रसदृशत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः । 'पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्' इत्यमरः ।

अन्तरिति । अन्तःप्रविष्टो भालान्तःशुष्को यो ललाटिकाचन्दनरसः भालस्थितिलकविशेषमलयज-द्रवः तन्मिश्रमिव सगृह्यमिव, अतएव शिशिरं शीतलम् आनन्दजलं प्रमोदाश्रु चक्षुषा नयनेन चरन्ती निःसारयन्ती । इह गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

आनन्देति । आनन्दवारिविन्दूनां प्रमोदाश्रुपृथतां वेणिकया प्रवाहेण, चलितानां कम्पितानाम् अव-र्तसानाम् उत्तमाङ्गभरणभूतकुसुमानां धूलिभिः परागैः धूसरं पाण्डुरं स्वं कपोलफलकं गण्डयुगलम्, प्रियप्रतिमायाः चन्द्रापीडप्रतिविम्बस्य प्रवेशलोभेन तद्रूपं प्रवेशतृणयेव प्रचार्जयन्ती धीतं कुर्वन्ती, प्रक्षालनाभावे धूलिधूसरत्वे च प्रियप्रतिमाप्रवेशासम्भव इत्याशयः । उक्तालङ्कारः । 'वेणी सेतुप्रवाहयोः । देव-ताडै केशवन्द्ये' इति हेमचन्द्रः ।

ललाटिकेति । ललाटिकाचन्दनस्य भालस्थितिलकविशेषमलयजस्य भरेण भारेणैव किञ्चिदधोमुखी ईषदवाद्मुखी, तत्क्षणं चन्द्रापीडदर्शनसमये अपाङ्गभागे लोचनप्रान्तदेशे पुञ्जितां समस्तां शक्तिमादाय पुञ्जभावेन स्थिता तारका कर्णानिका यस्यास्तया, तन्मुखलग्नया चन्द्रापीडमुखसंसक्त्या, अतएव दीर्घया विस्तृतया दृष्ट्या लोचनेन आकृष्यमाणेव आकर्षणं विधीयमानेव । दृष्टिश्च तन्मुखे दृढसम्बन्ध्या पुनश्च आकृष्यमाणा अतएव सा दीर्घाभूता रज्जुवदित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

प्रार्थना करती थी । स्त्रवित केशकलापके बन्धन करनेसे परिराम्ना दक्षिण हाथमेंसे घर्म-जल (पसीने) निकाल रहे थे, अतएव वह मानो उस दक्षिण-इत्त द्वाारा अभ्युक्षण कर चन्द्रापीडकी अपना आत्मसमर्पण करती थी । ठठनेके समय पीठ मुढनेसे त्रिवली (उदरके ३ धर) चलिन होनेके कारण रोमराजिके भी कम्पित होनेसे ऐसा प्रतीत होता था मानो कामदेव उसे निम्नीडन (निचाड़) कर समस्त रसोंको बाहर निःसारण कर (निकाल) रहा हो । नयनद्वारा जो आनन्दाश्रु निःसारण करती थी, वह तिलकमेंसे ललाटके अन्दर पहुँचे चन्दन-रससे मिश्रित होकर ही मानो शानल हो गया था । शिरोभूषण-भूत पुष्पोंकी रेणुसे कपोलदेश धूसरवर्ण (मलिन) हो गया था, अतएव उसमें प्रियतम चन्द्रापीडके प्रतिविम्ब प्रवेश कर जानेके लोभसे ही मानो आनन्द-जलकी दूँदोंके प्रवाहते उसको धो रही थी । ललाट-तिलक-चन्दनके भारसे ही मानो थोड़ा नीचे देख रही थी, उस जग नयन की तारा उसके प्रान्तभागमें जाकर पुर्जाभूत हुई और राजपुत्रके मुखमण्डल पर संलग्न होकर और नी लम्बी हुई इस प्रकारकी दृष्टि ही मानो उस पुष्पशय्यासे उसका आकर्षण कर रही थी ।

१. समन्वयेव । २. दलित... । ३. तत्रत्रिवली तरङ्गिता... । ४. चन्दनरसानिव, रसमिश्रम्, सारम् । ५. चक्षुर्न्याम् । ६. नन्द... । ७. घटितावर्जस । ८. सुचित... ।

चन्द्रापीडस्तु समुपसृत्य पूर्ववदेव तां महाश्वेताप्रणामपुरःसरं दक्षितविनयः प्रण-
नाम । कृतप्रतिप्रणामायाञ्च तस्यां पुनस्तस्मिन्नेव कुसुमशयने समुपविष्टायां प्रतीहारीयां समु-
पनीतां जाम्बूनदमयीमासन्दिकां रोचिष्णु-रत्न-प्रत्युनपादां पादेनैवोत्सार्य क्षितावेवोपावि-
शत् । अथ केयूरकः 'देवि ! देवस्य चन्द्रापीडस्य प्रसादभूमिरेषा पत्रलेखा नाम ताम्बूलकर-
ङ्कवाहिनी' इत्यभिधाय पत्रलेखामदर्शयत् । अथ कादम्बरी दृष्ट्वा ताम् 'अहो ! मानुषीषु पक्ष-
पातः प्रजापतेः' इति चिन्तयाम्बभूव । कृतप्रणामाञ्च तां सादरम् 'एहोहि' इत्यभिधायाम्ब-
समीपे सङ्कुतूहलपरिजनदृश्यमानां पृष्ठतः समुपावेशयम् । दर्शनादेवोपावृद्धप्रीत्यतिशया च
मुहुर्मुहुरेतां सोपग्रहं करकिसलयेन पस्पर्श ।

चन्द्रापीडस्तु सपदि कृतसकलागमनोचितोपचारस्तद्वस्थां चित्ररथतनयामालोक्या-
चिन्तयत्—'अतिदुर्विदग्ध हि मे हृदयमद्यापि न श्रद्धाति । अवतु, पृच्छामि तावदेनं निपु-

चन्द्रेति । समुपसृत्य समीपमागत्य । महाश्वेतायाः प्रणामो नमस्कारः पुरःसरः अप्रवर्त्तो यत्र
क्रियायां तद् यथा स्यात्तथा, दक्षितविनयः प्रदक्षिणशिराचारः, तां कादम्बरीम्, प्रणनाम नमश्चक्रे । तदन-
न्तरं कृतो विहितः प्रतिप्रणामोऽनुनमस्कारो यथा तस्याम्, तस्मिन्नेव कुसुमशयने पुष्पशय्यायां समुपवि-
ष्टायां समासीनायां तस्यां कादम्बर्याम्, प्रतीहारीयां द्वारपालिकया सङ्कुपनीतां समुपस्थापितां जाम्बूनद-
मयीं सुवर्गरचिताम्, रोचिष्णुभिः दीप्तिशीलैः रत्नैः मणिभिः प्रसूताः खचिताः पादा यस्यास्ताम्, आस-
न्दिका वेत्रासनम्, पादेनैव चरणेनैव उत्सार्य, अपसार्य, क्षितावेव भूमावेव उपाविशत् उपविष्टवान्,
शिष्टाचारप्रदर्शनस्यावश्यकत्वादित्याशयः । 'वेत्रासनमासन्दी स्त्री कृपी च प्रतिकासनम्' इति रामाश्रमी ।

अथेति । अथ उपवेशनानन्तरम्, प्रसादभूमिः अनुग्रहपात्रम् । अदर्शयत् इति प्रयत्नां प्रापयत् ।
प्रजापतेः विधातुः पञ्चपानः, निरतिशयसौन्दर्यनिर्माणादित्याशयः । तां पत्रलेखाम् । सङ्कुतूहलैः सकौतुकैः
परिजनैः स्वीयपरिचारकैः दृश्यमाना अवलोक्यमाना ताम्, पृष्ठतः पश्चात् आसननः स्वस्य समीपे निकटे
समुपावेशयत् इत्यन्वयः । उपारूढः उत्पन्नः प्रीत्यतिशयः स्नेहाधिक्यं यस्याः सा कादम्बरी । एतां पत्र-
लेखाम्, सोपग्रहं सस्नेहं करकिसलयेन पाणिपल्लवेन पस्पर्श स्पृष्टवती ।

चन्द्रेति । सपदि तत्क्षणम्, कृतो विहितः सकलानां समस्तानां मदलेखाप्रभृतिजनानाम् आगम-
नोचितोपचारः आत्मनोऽभिनवोपस्थितियोग्याभिनन्दनव्यवहारो येन सः । संचावरथा मदनविह्वलदशा
यस्यास्तां चित्ररथतनयां गन्धर्वराजपुत्रीं कादम्बरीम्, आलोक्य वीक्ष्य अचिन्तयत् चिन्तितवान्—मे
मम हृदयं चेतः अतिदुर्विदग्धम् अतीव दुःशिक्षितं प्रस्तुतनिश्चयायोग्यमिति तात्पर्यम्, यस्माद्धापि न
श्रद्धाति मां लब्ध्याकृत्येवेयं मदनपीडितेति न विश्वसिमि प्रस्तुतनिश्चययोग्यत्वे तु नूनमेवैतत् विश्वसेदि-
त्याशयः । निपुणालापेन चतुरजनोचितसम्भाषणेन व्यङ्ग्यार्थपूर्णवाक्येनेत्यर्थः ।

चन्द्रापीडने तो समीपवर्त्ती होकर पहलेके समान ही विनय-प्रदर्शन-पूर्वक नमस्कारको प्रणाम कर
कादम्बरीको प्रणाम किया । वह भी प्रतिप्रणाम (बदलेमें नमस्कार) करके फिर उसी पुष्प-शय्या पर
बैठी थी कि इतनेमें प्रतीहारीने एक सुवर्णकी बनाई हुई आसन्दिका (कुर्सी) लाकर रखी, जिसके पायों-में
दीप्तिशील (चमकते हुए) रत्न खचित (जड़े) थे; उसे पैरसे हटाकर वह पृथिवी पर ही बैठ गया । उसके बाद
केयूरकने कहा—'देवि ! यह राजकुमार चन्द्रापीडके अनुग्रहकी पात्र पत्रलेखा नामकी ताम्बूलकरङ्कवाहिनी (पानके
ढब्बेको धारण करनेवाली) है'—यों कहकर पत्रलेखाको दिखाया । तदनन्तर उसको देखकर ही कादम्बरी
सोचने लगी कि—'अहो ! मनुष्यजातिकी स्त्रियों के प्रति प्रजापतिका यह पक्षपात !' फिर पत्रलेखाके प्रणाम करते
ही उसने आदरके साथ—'आओ, आओ'—यों कहकर अपने समीप पृष्ठभाग (पीछे) में हां बैठा लिया, और
समस्त परिजनवर्ग कौतुकके साथ उसको देखने लगे । देखनेके अनन्तर ही उसके प्रति अत्यन्त प्रेम उत्पन्न होनेके
कारण वह बारंबार स्नेह-पूर्वक अपने करपल्लवेसे उसका स्पर्श करने लगी ।

उस समयमें ही मदलेखादि समस्त परिजनोंको अभिनवागमनोचित सन्तोषणादि सब उपचार सम्पादन
कर चन्द्रापीड, कादम्बरीको उस अवस्थामें देखकर विचार करने लगा—'भैरा चित्त अत्यन्त कुशिक्षिते शिक्षित

१. उपविष्टायां । २. उपनीतां । ३. सङ्कुतूहलं परिजनेन । ४. कश्चित् द्विरुक्तिर्नास्ति ।

पालापेनेति । 'प्रकाशमन्वयीत्—'देवि ! जानामि' कामरतिं निमिच्छीकृत्य प्रवृत्तोऽयमविरल-
सन्तापतीव्रो व्याधिः । सुतनु ! सत्यं न तथा त्वामेव व्यथयति यथास्मान् । इच्छामि देह-
दानेनापि स्वस्थामत्रभवतीं कर्तुम् । उत्कम्पिनीमनुकम्पमानस्य कुसुमेपुपीडया पतितामवेक्ष-
माणस्य पततीव मे हृदयम् । अनङ्गदे तनुभूते ते भुजलते गाढसन्तापया च दृष्ट्या बहसि

प्रकाशमिति । जानामि अत्रेतममहं मन्ये । कां कामपि शब्दतोऽप्रतिपादनीयाम अरतिं विरामं
निमिच्छीकृत्य हेतुं विधाय, अविरलेन अजलेन सन्तापेन संज्वरं तीव्रं महान् अयं प्रत्यक्षतयोपलभ्य-
मानो व्याधिः रक् प्रवृत्तः त्वयि सज्जात इति वाच्योऽर्थः । कामरतिं मदनानुरागम्, अविरलेन सन्तापेन
देहोत्तापेन तीव्र इति व्यङ्ग्योऽर्थः ।

सुतनिति । हे सुतनु कादम्बरि !, एष त्वयि विद्यमान एव व्याधिः, यथा अस्माभू व्यथयति पीड-
यति, सत्यमेव नोपचारिकं वचः तथा त्वां भवतीं न व्यथयतीत्यन्वयः । पीडा हि निजाश्रितजनादपि
स्नेहिनं जनं निरतिशयं व्यथयतीति जनश्रुतेर्यथार्थत्वादित्याशयः । व्यङ्ग्यार्थस्तु—एष काम इति । इह
'सुतनु !' इति सम्बोधनमपि रतिकालिकं सर्वावयवसौन्दर्यं हृदयाकर्षकमभिव्यनक्ति । एतदनु रूप एव
भावः शाकुन्तले यथा—

‘तपति तनुगात्रि ! मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दृष्ट्वेव’

अत एवोक्तम्—इच्छामीति । देहदानेनापि शरीरावसानं कृत्वापि अत्रभवतीम् आदरणीयां त्वां
स्वस्थां सुस्थां कर्तुम् इच्छामि अभिलषामि, स्वीयशरीरतोऽपि भवत्या अधिकप्रियत्वादित्याशयः । देह-
दानेनापि सुरतसमये तुभ्यं देहार्पणेनापीति व्यङ्ग्योऽर्थः ।

उक्तेति । उत्कम्पिनीं पीडातिशयात् नितान्तकम्पवतीं त्वाम् अनुलक्ष्यीकृत्य कम्पमानस्य तव कम्पं
दृष्ट्वा कम्पयुक्तस्येत्यर्थः, तथा पीडया कासव्ययया कुसुमेपु पुष्पेषु पतितां शयिताम् अवेक्षमाणस्य अव-
लोकमानस्य मे मम हृदयं चित्तं पततीव बहिर्निःसरतीव, भवत्याः क्लेशनिरीक्षणेन दारुणक्लेशोदया-
दित्याशयः, इति स्फुटोऽर्थः । उत्कम्पिनीम् उत्कटमदनाविर्भावात् कम्पाभिघसात्त्विकभाववतीं त्वाम् अनु-
कम्पमानस्य सुरतद्वारा कृपापात्रं कर्तुं मभिलषतः, तथा कुसुमेपोः, पुष्पवाणस्य मदनस्य पीडया यातनया
पतितां शिथिलतनु त्वामवेक्षमाणस्य मे हृदयं पततीव त्वां सुरताय (आलिङ्गनाय) धावतीवेति
व्यङ्ग्योऽर्थः ।

अनङ्ग इति । तनुभूते पीडावशात् कृशीभूते तव भुजलते बाहुबल्लीयुगलम् अनङ्गदे केयूराख्य-
बाहुभूषणवर्जिते सति इति शेषः, पूर्वतस्तनुत्वेन सम्प्रति शिथिलीभावसम्भवादित्याशयः । तथा गाढः
तीव्रः सन्तापो यस्यां तथा दृष्ट्या नयनेन च, रक्तं रक्तवर्णं तामरसं कमलं यत्र तां स्थलकमलिनीं
स्थलनलिनीं बहसीव प्रापयसीव, एतद्दृश्यमपि महत्कष्टं जनयतीत्याशयः । इह क्रियोद्येशाटङ्कारः । अनङ्गं
कानं कामोत्तेजनां ददाति प्रयच्छतीत्यनङ्गदा तत्सम्बुद्धौ हे अनङ्गदे कामवधिके इत्यर्थः । ते तव भुजलते
तनुभूते मदनव्ययया कृशीभूते, तथा गाढसन्तापया तीव्रकामपीडाद्योतिकया दृष्ट्या, दृष्टिपातेन च, स्थले
पद्मिनीचित्रिणीत्यादिनायिकाकीर्णस्थले कमलिनी नलिनीरूपा तां चतुर्विधनायिकामध्यपद्मिनीरूपमात्मानं

हे, क्योंकि इस समय मैं भी इसी प्रकृत अवस्था पर विश्वास नहीं करता हूँ । जो हो, इससे भरीपूर्णवाक्यमें
कुछ पूरूँ ।' इस प्रकार विचार कर प्रकाश्यरूपमें बसने कहा—'देवि ! मैं जानता हूँ कि आपको किस अनिर्वचनीय
वैराग्यके अभाव (दूसरा अर्थ—कामजनित अनुराग) के कारण यह रोग उत्पन्न हुआ है, और निरन्तर सन्ताप
शंसेने मेझकर हो गया है [जिसे आप सहन करती हैं], सुन्दरि ! यह रोग मुझे जिस प्रकार व्यथित करता है,
तब ही आपको उस प्रकार व्यथित नहीं करता है । इसलिए देहदानसे भी आपको मैं स्वस्थ करनेकी इच्छा
करता हूँ । व्याधिके प्रभावसे कौपरी आपको देखकर अनुकम्पा (कृपा, कम्पन) करता और पुष्पशय्यामें व्याधि
(दूसरा अर्थ—कानकी पीडा) से पड़ी आपको देखना मेरा हृदय मानो बाहर निकल पड़ता है । आपकी कृश
मुद-रना अनङ्गद (बाजूबन्द-विहीन, कामकी उत्पत्ति करनेवाली) हुई है, तीव्र सन्तानसे मन्त आपका नयन
युगल मानो रक्तानरस (कठोर रक्तता, विरस अनुराग) स्तम्भित स्थलचित्रिनीकी धारण करता है । विशेषतः

१. प्रकाशं वाचम् । २. जानामि । ३. अविरलसन्तापतन्त्रो व्याधिः । ४. तामयं व्यथयति
यथा मान् । ५. देहदानेन । ६. अनङ्गदेवनानुभूते । ७. गाढसन्तापया ।

स्थलकमलिनीमिव^१ रक्तामरसाम् । दुःखितायाञ्च^२ त्वयि परिजनेऽपि चानवरतकृताश्रुविन्दु
पातेन वर्त्तते मुक्तामरगता । गृहाण स्वयंवराह्णी^३ नङ्गलप्रसाधनानि । सृष्टुमशिलीमुक्ता
हि शोभते नवा लता^४ इति^५ ।

अथ कादम्बरी बालतया स्वभावनुगुणापि कन्दर्पेणोपदिष्टयेव प्रज्ञया तमशेषमस्या-
व्यक्तव्याहारसूचितम् अर्थं मनसा उग्राह, मनोरथानान्तु तावती भूमिसन्तन्नावयन्ती
शालीनताञ्च बालन्वमाना तूष्णीमेवासीत् । केवलसुखादितान्द्वयपदेशा तत्क्षणं तमाननामोद-

बहसीव, तथा वरसां शृङ्गारवर्जितां सुरतरुपशृङ्गारप्रयोजनवर्जितान्, रक्ततां केवलमनुरक्ततां बहसीव,
गादकामसन्तापद्योतकेन दृष्टिपातेन कमलिनीमूतस्य स्वस्य कामानुरागं प्रकटयसीवेति व्यङ्ग्योऽर्थः ।
'स्थलकमलिनीम्' इत्यस्यापि कर्मसंज्ञा तु बहतेर्हि कर्मकत्वाद्गोचरा ।

दुःखीति । अपि च, त्वयि दुःखितायां व्याधिप्रभावात् अनुत्पन्नक्लेशायां सत्याम्, परिजनेऽपि च
अन-रतं निरन्तरं कृतो विहितो यः अश्रुपातः नयनागुपतने तेन सह मुक्तामरगता त्यक्तमूपजता वर्त्तते,
अत्यन्तानुरागपुक्ततया त्वत्क्लेशेन क्लेशोदयादित्याशयः । अतएव स्वयम् आत्मनैव त्वम्, वराणि सर्व-
श्रेष्ठानि च तानि अह्नां निजोचितानि चेति तानि वराह्णी, नङ्गलप्रसाधनानि नाङ्गलिकमूपगानि
गृहाण धारय तथा सति परिचारकेणापि प्राहासात्सेन सता भूयोऽप्यामूपगं गृह्येतेत्याशयः । एवञ्च नवा
नवीना लता व्रतति, कुसुमैः प्रचुरैः शिलीमुक्तैर्नक्षकैश्च सह वर्त्तते इति सकुसुमशिलीमुक्ता सत्येव
राजते न पुनः सकुसुमशालिमुक्तेत्यर्थः, अतो भवति अपि सालङ्कारैव राजसे न पुनरनलङ्कारेति भवत्या
नूनमेवालङ्कारणं प्रहणीयमित्याशयः । इह दृष्टान्तोऽलङ्कारः । त्वयि दुःखितायां कामयातनया समुत्प-
क्लेशायां सत्यां परिचारकेऽपि च अनवरतकृताश्रुविन्दुपातेन सह निरन्तरविहितनयनाश्रुकणपतनेन
सार्धं मुक्तामरगता वर्त्तते, भवत्याः क्लेशेनैव क्लेशोदयादिति प्राग्वदेवामिप्रायः । अतएव स्वयंवराह्णी
विवाहोचितानि, नङ्गलप्रसाधनानि करसूत्रादीनि नाङ्गलिकामूपगानि, गृहाण । एवंविधानानपि दशायां
स्वं शोभितैवेति विमज्ज्याह—सृष्टुमेति । नास्ति बालता शिशुता यस्याः सा नबालतां तरुणी, कुसुममेव
पुष्पमेव शिलीमुक्तः शरो यस्य सः कुसुमशिलीमुखो मदनः, तेन सह वर्त्तते इति सा तादृश्येव शोभते न
पुनरमदनेत्याशयः, इह 'नैक्या' इत्यादिवत् 'नबालता' इत्यत्र नञः प्रकृतिभावाच्चलोपाभावः । तन्वो-
द्यादन्त्यस्ययवकारयोर्मदस्य स्थानमेदेनैव स्फुटं प्रतीयमानत्वात्प्रकृतेऽमेदः क्यनिति चेत् ?

'यमकादौ भवेदक्यं ढलोर्बदो रलोस्तथा'

इति नियमावगमेन हतेरभावात् ।

अपेति । बालतया शिशुतया स्वभावेन प्रकृता सुरता सरलापि कन्दर्पेण कामेन उपदिष्टयेव सिद्धि-
तयेव प्रज्ञया धिया । कर्णेन समस्तम्, अव्यक्तव्याहारसूचितम् अस्तुदवाक्यप्रतिपादितम् अर्थम् उपमौग-
विषयकं रहःसम्मिलनरूपं वा मनसा हृदयेन उग्राह वृद्धये । इह 'उपदिष्टयेव' इत्यत्र क्रियोक्तेरालङ्कारः ।
मनोरथानाम् अभिलाषाणां तु तावती भूमि समगमरूपमनुकूलविषयम् अस्तन्भावयन्ती अवितर्कयन्ती
शालीनतां विनीततामित्यर्थः अवलम्बमाना वाग्रापनाया तूष्णीं मौनमेव आसीत् । उपादितान्द्वयपदेशा

आपके दुःखित रहनेसे परिजनोंने भी निरन्तर अश्रुविन्दु इका कर क्लृप्त कर परित्याग कर दिया है (क्योंकि
नोटियोंके आनूपणोंके स्थानमें अश्रुधारन दिना है) अतएव आप भव स्वयंवराह्णी (स्वयं करने का, अच्छे
और उपयुक्त स्वयंवराह्णी के योग्य) सृष्ट नङ्गलिक लङ्कारको धारण करें, क्योंकि नवीनलता (नई लता और
सुबली) तो पुष्प और शिलीमुख (अमर तथा बान्देव के दान) के साथ ही शोभायमान प्रतीत होती है ।

प्रदन्तर बाल्यवयस्यप्रयुक्त स्वभावसे सरल होने पर भी मांने कान्देव द्वारा उपदिष्ट हुई हो इस प्रकार
राजकुमारको उस अत्युत्तम वाक्यसे सूचित समस्त अर्थको मन ही मन वह समझ गई, किन्तु अपने अन्तिमक्षणमें
विषयमें इतनी सरलताकी सम्मोहना न समझ, लज्जा का वाक्यन कर चुप होकर रह गई । उस क्षणमें मुक्तके
शोभते उपस्थित हुए अनुरोंके अन्धकारसे आच्छादित (कळे) चन्द्रादीकों देखनेके लिए ही मांने अन्य किसी

१. स्थलकमलिनीम् । २. दुःखितायामपि । ३. स्वयम् 'नङ्गल' पदं न दृश्यते । ४. अपि च

अनवरत', परिजनेऽपि चानवरतकृताश्रुविन्दुपातेन वर्त्तते । मुक्तामरगतां गृहाण । 'कुसुमशिलीमुक्ता' इति
शोभते यथा लता दृष्टे । ५. सत्यं वक्त्रसूचिम् ।

ननु कुर्यादतान्यकारितं द्रष्टुमिव स्मितालोक्मकरोन् । ततो नन्दलेखा प्रत्यवादीत्—
‘कुमार ! किं कथयामि, दारुणोऽयमकथनीयः खलु सन्तापः ।’ अपि च ‘कुमारभावोपेतायाः
किमिवस्या यत्र सन्तापाय । तथाहि, नृपालिन्याः शिशिरकिमलयमपि हुतारानायते,
ज्योत्स्नाप्यावपायते, ननु किसलयनालवृन्तवर्तमनसि जायमानं किं न परयसि? खेदम्? धीर-
त्वमेव प्राणसन्धारणे हेतुरस्याः’ इति । कादम्बरी तु हृदयेन तमेव नन्दलेखालापनस्य प्रत्युत्त-
रीचकार । चन्द्रापीडोऽप्युभयया घटनानार्थतया सन्देहदोलाहनेनैव चेतसा महारवेनचा

प्रकाशितवान्यव्यासा । लाननानोदेन वदन्परिमलेनोपस्थितमिन्त्यर्थः यद् ननु कुर्यादतं अनुरक्तमृदः तेन
कल्पकारितं सन्तुल्यशब्दकारं तं चन्द्रापीडं द्रष्टुम् कवलोकयितुमिव स्मितालोक्म ईषदास्यरूपप्रकाशम्
ककरोत्, निनिराच्छादितं वयदिकं द्रष्टुं दीपप्रकाशवदित्याशयः ।

इह तयोपस्थितमनसमृद्धेन कल्पकारितत्वसम्बन्धान्मावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्ति-
रलङ्कारः, ‘द्रष्टुमेव’ इत्यत्र क्रियाद्येचालङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाभिभावसङ्गतः ।

तत्र इति । प्रत्यवादीदप्रत्युत्तरमकार्षात् । अकथनीयो वस्तुनशक्त्यः दारुणोऽनिकठितः सन्तापो दाहः,
कल्पविकर्तृव्रतया कनिर्वचनीयत्वात्, कानोत्पन्नतया हीघ्नकत्वाच्चेत्याशयः । कुमारभावोपेतायाः
कौमार्यपुनराभासाः सुतरमेव निरनिशयमृदुलाया इत्याशयः, अस्याः कादम्बयाः सन्तुष्टे किमिव वस्तु
विद्यते यत्र सन्तापाय दाहायोपपद्यते इति वाच्योऽर्थः । प्रतीयमानार्थस्तु कुमारं (अर्थात् त्वयि) भावो-
पेताया अनुरक्तयाः कथवा कुम्भिनो गर्हितो नारः कन्दर्पो यस्मादेवंविधे परमसुन्दरे त्वयि, किं वा
कुम्भिनो यो नारः तस्य भावोपेताया कादम्बक्रियामुपगताया अस्या विरहोद्दीपकतया सर्वमपि वस्तुवार्त
वापार्षेवेति ।

सन्तापप्रतिद्विग्विनामपि तदुत्पादकवचनमेव निमित्तवस्तुतामेव सन्तारकत्वं नित्यव्यतिनाह—
तर्हि । नृपालिन्याः कनलिन्याः शिशिरकिमलयमपि शीतलरसवमपि हुतारानायते बह्विदाचरति,
ज्योत्स्ना चन्द्रिकाऽपि ज्ञानपायते सूर्यालोकायते, स्यान्नन्दयेऽपि सन्तापयतीत्यर्थः ।

इहोभयोः प्रत्येकं कथ्यन्तोपमालङ्कारः, तेन शिशिरपदायात् सन्तापजननाद्विपमालङ्कारः प्रतीयत
इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

तन्मिति । लानन्त्ये ननु शब्दः । ‘प्रत्यवाचारगतानुगतानुयामन्त्रणे ननु’ इत्यमरः । किसलयं पद्म-
वमेव तालवृन्तं व्यबनं तस्य वार्तः पवनैः मनसि चेतसि खेदं क्लान्ति किं न परयसि कवलोकयसि ?
ननु तथाविवचन्तापे जीवनधारामित्यत्र आह—वीरत्वमिति । अस्याः कादम्बयाः प्राणसन्धारणे जीवन-
धारणे धीरत्वमेव धैर्यमेव हेतुनिमित्तमिति वाच्योऽर्थः । हे धीर ! त्वमेव मंग्रति अस्याः प्राणसन्धारणे
हेतुः, त्वां प्राप्यैव मेघ जीवितुं शक्नुयादिति तु प्रतीयमानोऽर्थः सहृदयमन्वेद्यः ।

कादमेति । नन्दलेखालापं नन्दलेखानम्नापयन्, अस्या चन्द्रापीडप्रतिपादितवचनमन्दमस्य, प्रत्यु-
त्तरीचकार प्रतिवचः प्रादात्, स्वस्यापि नयैवाभिधीयमानत्वादित्याशयः ।

चन्तेति । उभयया घटनानार्थतया ‘कुमारभाव’ पदस्य कौमार्येण आनन्दन्यनुरागश्चेति प्रकारद्वयेन
घटिततया कारणेन, सन्देहः सन्दुरागायैव कुमारभावपदं प्रयुक्तं न वेति मंगय एव दोला कान् कारुदेनैव
रहातेते ईदृ हस्त-प्रकाशं काने ली । वस्त्रे काद नन्दलेखाने प्रत्युत्तरं दित्वा—‘राजकुल ! वयं कर्तुं ? कल्पन
मप्यहं वदं सन्तान कवर्गनीय है : किमने निर देवी कुमारभावप्र (सुकुमारता) मन्ताय देनेवने कानदेवके
भावसे संनित्व (अथवा काय कानने भी अधिक रमणीय है, कानके भावने सुख) है इसलिये कौन-भी ऐसी वस्तु
है जिससे वन्दे सन्तान वस्तु न होतः हो । देखिए—‘पञ्चवक्त्रा शीतल पद्म भी कानिके मनन स्ववह्न
करता है और चन्द्रिका (चाँदनी) भी रौशके समान कानका करती है । पञ्चवक्त्रे के पंचेकी पञ्चमे भी उनके
विचने को छूट रहत होत है, उसे क्या काय देखते नहीं ? ऐसी स्थितिमें इनके प्राण-ध्यान कानिका केवल
धैर्य ही कारण है ।’ कादम्बरिने दो मन ही मन नन्दलेखाने कहनेको ही चन्द्रापीडके वाक्येया प्रत्युत्तर दित्वा ।
‘कुमारभाव’ शब्दके अर्थ दो प्रकारसे समझ देनेके कारण ही, ‘मेरे प्रति तदुत्तरार्थमें ‘कुमारभाव’ शब्दका
प्रयोग किया है या नहीं ? ‘इस प्रकारके संशयना-योगानुष्ठान विरामे चन्द्रापीड, महारवेनके साथ प्रत्युत्तर-वृत्ते

सह प्रीत्युपचयचतुराभिः कथाभिः^१ महान्तं कालं^२ स्थित्वा तथैव महता यत्नेन मोचयित्वा त्मानं स्कन्धावारगमनाय कादम्बरीभवनाभिर्ययौ ।

निर्गतञ्च तं तुरङ्गममारुहन्तं पश्चादागत्य केयूरकोऽभिहितवान्—‘देव ! मदलेखा विज्ञापयति—‘देवी कादम्बरी’ प्रथमदर्शनेन जनितप्रीतिः पत्रलेखां निवर्त्तमानामिच्छति, पश्चादास्यति’ इति श्रुत्वा देवः प्रमाणम् ।’ इत्याकर्ण्य चन्द्रापीडः ‘केयूरक ! धन्या स्पृहणीया च पत्रलेखा, यामेवमनुवध्नाति, दुर्लभो देवीप्रसादः प्रवेश्यताम्’ इत्यभिधाय पुनः स्कन्धावारमेवाजगाम । प्रविशन्नेव पितुः समीपादागतमभिज्ञाततरम्^३ आलेखहारकमद्राक्षीत् । धृत-तुरङ्गमश्च प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा दूरादेवापृच्छत्—‘अह्न ! कश्चित् कुशली तातः सह सर्वेण परिजनेन, अम्बा च सर्वान्तःपुरैः’ इति । अथासावुपसृत्य प्रणामानन्तरं—‘देव ! यथाज्ञापयसि’ इत्यभिधाय लेखद्वितयमर्पयाम्बभूव । युवराजस्तु शिरसि कृत्वा स्वयमेव च तदुन्मुख्य क्रमशः पपाठ—

कृतारोहणेनैव चेतसा हृदयेन । प्रीत्युपचयेन प्रज्यातिशयेन चतुरा दक्षाः ताभिः कथाभिः सम्भाषणैः, महान्तं कालम् अत्यधिरसमयम् । तथैव तद्विधाभिर्निपुणाभिः कथाभिरेव । आत्मानं मोचयित्वा ताम्यो निष्काश्य अनुमतिम् आदायेत्यर्थः । स्कन्धावारगमनाय स्वसेन्यसमीपोपस्थितये । निर्ययौ निजगाम ।

निर्गतमिति । निर्गतं निःसृतम् तुरङ्गमं वाजिनम् आरुहन्तम् आरोहुमिच्छन्तं तं चन्द्रापीडम् । प्रथमदर्शनेनैव पत्रलेखायाः सर्वप्रथमावलोकनेनैव जनिता उत्पन्ना प्रीतिः स्नेहो यस्याः सा । निवर्त्तमाना भवता इहैव रचयमाणाम् इच्छति समीहते । पश्चात् यास्यति गमिष्यति पत्रलेखेति शेषः । देवो भवान्, प्रमाणं विधेयनिर्णयिता । देव्याः कादम्बर्याः प्रसादोऽनुग्रहः । अनुवध्नाति अनुगच्छति विषयीकरोतीत्यर्थः । प्रवेश्यतां गृहीत्वा गम्यतां पत्रलेखेति शेषः ।

प्रविशति । प्रविशन्नेव स्कन्धावार इति शेषः, पितुः समीपात् जनकपार्श्वत् अभिज्ञाततरम् अतीव परिचितम्, अतएव प्रतिपन्नप्रेरिततया न संशय इत्याशयः । आलेखहारकं पत्रवाहकम् अद्राक्षीत् दृष्टवान् । धृततुरङ्गमश्च गृहीताश्च प्रीतिविस्फारितेन स्नेहविस्तीर्णाकृतेन चक्षुषा नयनेन । अपृच्छत् पृष्टवान्—अह्नेति सम्बोधनबोधक्रमव्ययम् । ‘अथ सम्बोधनार्थकाः स्युः, पाट् प्याडङ्ग हे है भोः’ इत्यमरः । कश्चिदिति ज्ञातार्थः । सर्वान्तःपुरैः निखिलावरोधपुरस्थनारीभिः सह । इति कश्चित् ज्ञातुमभिलषामीत्यर्थः ।

अधेति । असौ आलेखहारकः । उपसृत्य समीपमेत्य यथा आज्ञापयसि येन प्रकारेण पृच्छसि तथा ते सर्व एव चैमयुक्ता इत्यर्थः । लेखद्वितयं पत्रयुगलम् अर्पयाम्बभूव अर्पितवान् । स्वयमेव आत्मानैव तत् लेखद्वितयम् उन्मुख्य आच्छादकात् प्रच्याव्य । पपाठ पठितवान्—

द्वारा बहुत देर तक मनोहर आलाप करनेके पश्चात् उस भागमें ही गुरतर यत्नसे अपनेको मुक्त कराकर स्कन्धावार (ढेर) में जानेके लिए कादम्बरीके भवन से निकला ।

बाहर निकलकर धोड़े पर चढ़नेकी इच्छा ही करता था कि इतनेमें केयूरकने पीछेसे आकर कहा—‘राजकुमार ! मदलेखा सूचित करती है कि—‘पत्रलेखाके प्रथम दर्शनने ही देवीको स्तोत्र उत्पन्न कर दिया है, अतएव वह इच्छा करती है कि—आप उसको यहाँ छोड़ जायें, वह पीछे जाएगी’ इसे सुनकर इस समय आप कैसा निश्चय करें (अर्थात् इस विषयमें आपकी क्या आज्ञा है ?) वह सुनकर चन्द्रापीडने उत्तर दिया—‘केयूरक ! पत्रलेखा धन्य और सब लोगोंका ही स्पृहणीय है, क्योंकि जिसके ऊपर देवीका यह दुर्लभ अनुग्रह हुआ है, अतएव तुम इसे अभ्यन्तरमें प्रवेश कराओ ।’ यों कहकर फिर वह सेनाके समीप ही आ पहुँचा । उसने सेनाके अभ्यन्तरमें प्रवेश करते ही देखा कि—अत्यन्त परिचित एक पत्रवाहक पितृके समीपसे आया हुआ है । उस समय वह धोड़ेकी खड़ा करके प्रीतिसे फैले हुए नेत्र-सहित दूरसे ही पूछने लगा—‘भद्र ! क्या ? सनस्त परिजनोंके साथ पूज्य पिताजी और समस्त अन्तःपुरस्थ रमणियोंके साथ माताजी कुशलपूर्वक तो हैं ?’ इसके बाद उस पत्रवाहकने समीपमें आकर प्रणाम करनेके अनन्तर कहा—‘देव ! आप जैसे कहते हैं, वे उस प्रकारसे ही कुशलसे हैं’ यों कहकर दो पत्र समर्पण कर दिए । राजकुमार उन दोनों पत्रोंकी शिरसे लगाकर और स्वयं ही खोलकर क्रमसे पढ़ने लगा—

१. नभु लोपगर्भाभिः कथाभिः । २. कालञ्च । ३. कश्चित् ‘खलु’ इत्यधिकः पाठः । ४. कश्चित् ‘निज’ इत्यधिकः पाठः । ५. अभिज्ञाता, जगाम । ६. अभिज्ञाततरम् ।

‘स्वस्ति, उज्जयिनीतः सकल-राजन्य-शिखण्ड-शेखरीकृत-चरणारविन्दः परममाहेश्वरो महाराजाधिराजो देवस्तारापीडः सर्वसम्पदामायतनं चन्द्रापीडमुदञ्चचारु-चूडामणि-मरीचि-चक्र-चुम्बिन्नुत्तमाङ्गे चुम्बनन्दयति । कुशलिन्यः प्रजाः, किन्तु कियानपि कालो भवतोऽदृष्टस्य गतः, बलवदुत्कण्ठितं नो हृदयम्, देवी च सहान्तःपुरैर्स्नानिमुपनीता, अतो लेखवाचन-विर-तिरेव प्रयाणकालतां नेतव्येति । शुक्रनामप्रेषिते द्वितीयेऽप्यमुमेवार्थं लिखितमवाचयत् । अस्मिन्नेवावसरे समुपसृत्य वैशम्पायनोऽपि लेखद्वितीयमपरमात्मीयमस्मादभिन्नार्थमेवाददर्शयत् ।

अथ ‘यथाज्ञापयति तातः’ इत्युक्त्वा तथैव तुरगाविरुद्धः प्रयाणपटहमवादयत् । समीपे स्थितस्त्वं महताश्चीयेन’ परिवृतं महाबलाधिकृतं बलाहकपुत्रं मेघनादनामानमादिदेश—

नस्तीति । स्वस्ति तत्र शुभाशीरस्त्वित्यर्थः । ‘स्वस्ति मङ्गलाशीर्वादिपापनिर्णयनादिषु’ इति भागुरिः । पुत्रपत्रे चादावेव स्वस्तिपदं प्रयुज्यते शिष्टाः । तथा च वररचिचनम्—‘आशीर्वचनसंयुक्तं पुत्रपत्रे पदक्रमम्’ इति । सकलैः समस्तैः राजन्यैः औपनिवेशिकराजभिः शिखण्डेषु शिरःसु शेखरीकृतम् अलङ्कारीकृतं चरणारविन्दं पादकमलं यस्य सः, परममाहेश्वरो महागैवः । उज्जयिनीनां विशालातः सकाशात् महाराजाधिराजो महतां राज्ञामधीशः । उदञ्चद् उदगञ्चद् चारु मनोहरं यत् चूडामणिमरीचीनां शिरो-मणिदीप्तीनां चक्रं समूहः नत् चुम्बति स्पृशतीति तस्मिन्, उत्तमांगे शिरसि चुम्बन् चुम्बनं कुर्वन्, सर्व-सम्पदां समग्रसम्पत्तीनाम् आयतनं भाजनं चन्द्रापीडं नन्दयति अभिनन्द्य विलेखयतीत्यर्थः । प्रचलितो रीतिमवलम्ब्यायामंशोऽत्रोपनिबद्धो लेखकेनेत्यवधेयम् ।

कुशेति । प्रजा राज्यान्तर्वर्तिजनाः कुशलिन्यः क्षेमवत्यः सन्ति, किन्तु अदृष्टस्य अस्माभिरर्वाङ्गि-तस्य भवतस्त्वव, कियानपि अधिकतर इत्यर्थः कालो गतो व्यतीतः अत एव नोऽस्माकं हृदयं चेतः बल-वदुत्कण्ठितम् अत्यधिकोत्सुकम् । देवी तव जननी विलासवती च, अन्तःपुरैः तत्रत्यनारीभिः सह स्नानि मनःबलेगम् उपनीता भवतैव उपलम्बिता, अतोऽस्माद्धेतोः लेखवाचनविरतिरेव पत्रपाठसमाप्तिसमय एव प्रयाणकालताम् उज्जयिनीं प्रति प्रस्थानकालतां नेतव्या प्रापणीया । इदमेकं पत्रम् ।

शुकेति । अमुमेव उत्कल्पमेव अर्थं विषयं लिखितं लिपीकृतम् अवाचयन् अपठत् । अस्मात् चन्द्रापीडपत्रात्, आत्मीयं स्वीयम् अपरम् अन्यत् लेखद्वितीयं पत्रयुगलं पितुः शुक्रनासत्येकं महाराजाधिराजस्य चैकमित्यर्थः, अदर्शयत् दर्शितवान् चन्द्रापीडायेति शेषः ।

अथेति । अथ तद्वाचनानन्तरम् । आज्ञापयति आदिशति । तथैव प्राग्देव । प्रयाणपटहं प्रस्थान-टङ्कान् अवादयत् वादितवान् । महता विपुलेन, अश्चीयेन तुरङ्गमसैन्यनिकरेण परिवृतं परिवेष्टितम् । महद् यद् बलं सैन्यं तत्र अधिकृतं तदध्यक्षतायां निशुक्लम् । बलाहकस्य मुख्यसेनाध्यक्षस्य पुत्रमात्म-जम् । आदिदेश आज्ञापयामास—

‘गुहारा मङ्गल ही, उज्जयिनीते समस्त सामन्तगग जिनक चरणारविन्दका मन्त्रकोमे अलङ्कार किये हैं, ऐसे परम ईश्वर और देवताके तुल्य प्रभावशाली, महाराजाधिराज तारापीड, समस्त सम्पत्तियोंके भाजन चन्द्रापीडके ऊपर फेरते हुए, तुम्हारे चूडामणि के किरण-जालसे चुम्बित मन्त्रक पर चुम्बन-पूर्वक अभिनन्दन करके लिखते हैं । प्रजादि कुशलसे हैं, किन्तु तुझे देखे बहुत समय बीत गए हैं, अतएव मेरा मन बहुत ही उत्कण्ठित हो गया है । और समस्त अन्तःपुरस्थ रमणियोंके साथ महारानी भी मनके कष्टसे बाहर हो गई हैं, इसलिये पत्रवाचनके समाप्ति-समयमें ही उज्जयिनीके प्रति यात्राका समय करना ।’ फिर शुक्रनासके द्वारा भेजे हुए द्वितीय पत्रको भी बौचकर देखा कि यही विषय लिखा हुआ है । इस अवसरमें ही वैशम्पायनने भी समीपमें आकर अपने पास आए हुए इस पत्रसे अनित् अर्थसमस्त दो पत्र चन्द्रापीडको दिखाए ।

तुम्हारे बाट पिताजी जैसी आशा करते हैं (वैसा ही करूँगा)’ यों कहकर यों का यों ही धोड़े पर बैठे बैठे-बसते प्रयाण-पटह (कूबका नगाड़ा) बजा दिया और अपने समीपमें रहनेवाले विशाल अश्व-सैन्यसे परिवेष्टित तथा विपुल सैन्यके अध्यक्ष मेघनाद-नामके बलाहक (प्रधान सेनापति) के पुत्रको आदेश दिया कि—

१. किन्तु । २. दृष्टस्य भवतीदृष्टस्य । ३. क्वचिद् ‘गत’ इति न विद्यते । ४. क्वचिद् ‘देवीसनेतम्’ इत्यधिकः पाठः । ५. वचस्ततो लेखवाचनविरतिरेव । ६. प्रयाणकालता, प्रयाणकारणता । ७. क्वचिद् ‘कल्या-णिना’ इत्यधिकः पाठः । ८. तथैव च । ९. अज्ञापयत् । १०. समीपस्थितम्, समीपवर्त्तिनम् । ११. मङ्गल इवेतीति ।

‘भवता पत्रलेखया सहागन्तव्यम्, नियतञ्च केयूरकस्तानादायैतावती भूमिमागमिष्यति’, तन्मुखेन विज्ञाप्या प्रणम्य देवी कादम्बरी । नन्वियं सा त्रिभुवननिन्दनीया निरनुरोधा निष्परिचया च दुर्ग्रहा प्रकृतिर्मर्त्यानाम्, येषामकाण्डविसंवादिन्यः प्रीतयो न गणयन्ति निष्कारण-वरसलताम् । एवं गच्छता मयात्मनो नीतः स्नेहः कपट-कूट-जालिकताम्, प्रापिता भक्ति-रलीक-काकु-करण-कुशलताम्, पातितमुपचारमात्रमधुरं धूर्ततायामात्मार्पणम्, प्रकटितं वाङ्मनसयोर्भिन्नार्थञ्चम् । आस्तां तावदात्मा, अस्थानाहितप्रसादा दिव्ययोग्या देव्यपि वक्तव्यता नीता । जनयन्ति हि पश्चाद्वैलक्ष्यमभूमिपातिताः व्यर्थाः प्रसादानृतदृष्टयो महताम् ।

भवतेति । भवता त्वया । आगन्तव्यं आयातव्यम् नियतञ्च निश्चितञ्च । आगमिष्यति आयास्यति नूनमेवेह भवदवस्थानीदन्तलाभसम्भवात् तत्र च तव गमनासम्भवादित्याशयः । तस्य केयूरकस्य मुखेन वदनेन विज्ञाप्या संसृज्या । अवधारणे ननु शब्दः । ‘ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे’ इति विश्वः । इयं सा जगत्प्रसिद्धा त्रिभुवननिन्दनीया त्रिविष्टपगर्हणीया निरनुरोधा कस्याप्यनुरोधेन न परिवर्त्तनीयेत्यर्थः, निष्परिचया परिज्ञानेनापि नान्यथा विधेयेति भावः, दुर्ग्रहा एवंविधतया दुर्ज्ञेया, मर्त्यानां मानवानां प्रकृतिः स्वभावः येषां मर्त्यानाम्, अकाण्डे असमये विसंवादिन्यो व्यभिचारिण्यः प्रीतयः स्नेहाः निष्कारणवत्सलतां कस्याप्यहेतुकस्नेहम्, न गणयन्ति नानुसरन्ति । निरूपितमेव विषयं समर्थयति—एवमिति । एवम् अनेन विधिना इदित्येवेत्यर्थः । आत्मनः स्वस्य स्नेहः प्रणयः, कपटो धूर्तता यः कूटजालिकः असत्यव्यवहारवान् तस्य भावस्तां धूर्तैन्द्रजालिकव्यवहारत्वमित्यर्थः, नीतः प्रापितः । भक्तिः अनु-रक्तिः, अलीककाकुकरणे असत्यवक्रोक्तिनिर्मितौ कुशलतां दत्ततां प्रापिता नीता । उपचारमात्रेण केवलेन वचनव्यवहारेण मधुरं मिष्टं न तु तत्रतो मधुरमित्याशयः । आत्मार्पणं भवदीयोऽहमिति स्वत्यार्पणं धूर्त-तायां कपटतायां पातितं स्थापितं पर्यवसायितमित्यर्थः । तथा वाक् च मनश्चेति वाङ्मनसौ ‘अचतुर’ इत्यादिना पा० सूत्रेण निपातः । मिश्रार्थत्वं विसंवादित्वं प्रकटितम्, आविष्कृतम्, ‘इच्छामि देहदानेनापि स्वस्थामत्र भवतीं कर्तुम्’ इत्याद्युक्त्वा इदित्येव यात्राकरणादित्याशयः एवञ्च पूर्वं स्नेहं दर्शयित्वा मर्त्यानां स्वभावो दुर्ग्रह एवेति समुदिताभिप्रायः ।

इह विशेषेण सामान्यस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, प्रीतौ धूर्तैन्द्रजालिकतारोपस्य प्रस्तुतो-पयोगितया परिणामालङ्कारः, तथा स्वभावस्य दुर्ग्रहत्वप्रतिपादनकार्यं प्रति अधिकतरहेतूपन्यासाद् समुच्चयालङ्कारश्चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

जात्नामिति । आत्मा अस्मद्विषयिणी वाच्येत्यर्थः, आस्तां तावद् दूरे तिष्ठतु, अस्थाने अनधिकारिणि आहितो न्यस्तः प्रसादः अनुग्रहो यया सा, तथा दिव्ययोग्या त्रिदशालयीलोकौचिता देव्यपि कादम्ब-र्यपि वक्तव्यतां गर्हणीयतां नीता मया प्रापिता, परदेशादायातेनापरिचितकुलीलेन चन्द्रापीडेन सह कथं मैत्री विहितेति गर्हणां नीतेत्यर्थः । हि यतः, अमूमौ अनधिकारिणि पातिता आहिताः, अत एव व्यर्था

आर पत्रलेखके साथ आरणा, निश्चय ही उसे लेकर केयूरक वहाँ तक आवेगा; तब मेरी ओरसे उसके द्वारा देवी कादम्बरीको प्रणाम कर यह विषय कहला भेजना कि—‘तत्रनुव यह त्रिभुवन-निन्दनीय, अनुरोध न माननेवाला, परिचय-विहीन और दुर्बोध ननुष्याका स्वभाव है कि उनकी प्रीति असमयमें विपरीत होकर धोखा दे जाती है और अकारण वात्सल्यको गणना भी नहीं करती ।’ देखो—इस प्रकार प्रस्थान कर लेनेसे मैं अपने स्नेहको धूर्त ऐन्द्रजालिकके व्यवहारमें प्राप्त कर दिया हूँ, (अतः आपको स्नेह कपटका भिष्यां-प्रपञ्च प्रतीत होगा); अनुरागको भिष्या वक्रोक्तिकी रचनामें निपुण कर लिया हूँ, वाक्य-व्यवहारमें सुमधुर आत्मनः-प्रेमको धूर्ततामें पर्यवसित कर लिया हूँ; एवं वाक्य और मनका विभिन्न भाव प्रकाश कर लिया हूँ (अर्थात् मेरी वाणी और मनमें आपको मिश्रार्थ प्रकट होगा) और मेरी बात दूर रहने दीजिए । अतः ननुष्यमें अनुग्रह अर्पण कारक मैंने दिव्य व्यक्तिके ही योग्य वस्तु देवी कादम्बरीको भी निन्द्याका पात्र बना दिया है, क्योंकि अनाग्रमें निष्फल विन्यस्त (डाली) हुई अनुग्रहशक्तसे परिपूर्ण नहानुभावोंकी दृष्टियों पीछेसे लज्जा उत्पन्न करती हैं । देवीके प्रति

१. इति ।

२. क्वचित् चकारो नास्ति ।

३. उपचारमधुरप्रकाशितमुपचारमा...

४. अभूमिपाता । ५. वृष्टयः ।

न खलु देवीं प्रति प्रवललज्जातिभारमन्यरं मे हृदयं यथा महाश्वेतां प्रति । नियतमेनामली-
काध्यारोपणवर्णितास्मद्गुणसम्भारामस्थानपक्षपातिनीमसकृदुपालप्स्यते देवी । तत् किं
करोमि, गरीयसीगुरोराज्ञा प्रभवति देवमात्रकस्य, हृदयेन तु हेमकूटनिवासव्यसनिना लिखितं
जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं देव्याः । न दत्तमस्याटविकस्य गौत्मिकेनेव देवीप्रसादेन
गन्तुम्, सर्वथा गतोऽस्मि पितुरादेशादुज्जयिनीम् । प्रसङ्गतोऽसज्जनकथो-कीर्त्तनेषु स्मर्त्तव्यः
खलु चन्द्रापीडचण्डालः । मा चैवं मंस्थाः, यथा जीवन् पुनर्देवीचरणारविन्द-वन्दनानन्दमनुभूय

निप्रयोजनाः, महतां श्रेष्ठानां प्रसादः अनुग्रह एव अमृतं पीयूषः तत्पूर्णा दृष्टयो निरीक्षणीति प्रसादा-
नृत्तदृष्टयः सुस्तिग्धा इष्टिपाता इति तात्पर्यम्, पश्चात् वल्लभ्यं त्रपां जनयन्ति उत्पाद्यन्ति, स्वीयनिन्दा-
वशादित्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

नेति । देवीं कादम्बरीम् । प्रवला नितान्तगुह्यतरा या लज्जा त्रपा तस्या अतिभारेण अत्यन्तभारेण
मन्यरं जडम् । ननु भवतश्चित्तं कथं महाश्वेतां प्रत्येव भिन्नमनिगुह्यलज्जातिभारमन्यरमित्यत आह—
नियतमिति । देवी कादम्बरी, अलीकाध्यारोपणेन असत्याध्यासेन वर्णितः स्तुतः अन्मद्गुणानां सम्भारः
समूहो यया ताम्, तथा अस्थाने अनधिकारिणि पक्षपातिनी ताम्, एनां महाश्वेतां नियतं नूनम् असकृत्
वारंवारम् उपालप्स्यते तिरस्करिष्यति तद्विद्यासेन स्वस्यापि पक्षपातस्य व्यर्थत्वादित्याशयः । इह
वाच्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

तर्हि किं देवीं (कादम्बरी) सर्वथा विस्मृतवानस्येवेत्यत आह—तदिति । तर्हि करोमि कोऽप्युपायो
नास्तीत्यर्थः, यतः गुरोः पितुः आज्ञा निदेशः देहमात्रकस्य केवलं देहस्य प्रभवति तदुत्पन्नत्वादाधिपत्यं
कर्तुं शक्नोति, अत एव केवलं देह एवोज्जयिनीं गमिष्यतीत्याशयः, एतन्निमित्तक एव कुत्सासूचकः
कप्रत्ययः । तु किन्तु हेमकूटनिवासे व्यसनि आसक्तिमत् तेन हृदयेन (कर्त्रा), देव्याः कादम्बर्याः समीपे
नास्यैव जन्मनः कृते, अपि तु जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं लिखित्वा दत्तम् अर्पितम्, अतो हृदयं तत्स-
मीपे स्यात्स्यतीति न तदनुग्रहं कथङ्कारमपि विस्मरिष्यामीत्याशयः ।

विस्मरणाभावे अन्यदपि कारणान्तरं दर्शयति—गौत्मिकेन सैन्याधिपतिना, आटविकस्य वनेचर-
स्येव, देव्याः कादम्बर्याः प्रसादेन अनुग्रहेण, अस्य मल्लक्षणस्य पुंसः गन्तुं न दत्तम्, सैन्याधिपतिर्यथा
षपलं वनेचरं नियमयति तथा देव्याः प्रसादो मामपीत्यर्थः । नन्वेवं कथं प्रस्थातुं शक्नोषीत्यत आह—
सर्वथेति । पितुरादेशात् तातनिदेशात् केवलं देहमेव याति न पुनर्हृदयं, तस्य कादम्बर्या अनुग्रहेणावद्ध-
त्वादिति सर्वथा गन्तुं न शक्नोत्येवेत्याशयः । इहोपमालङ्कारः । 'गुरुमः स्तम्भे प्लीहि घटसैन्ययोः सैन्य-
रक्षण' इति विश्वः ।

प्रसङ्गत इति । असज्जनकथाकीर्त्तनेषु असाधुजनोदन्तोच्चारणेषु चन्द्रापीड एव चण्डालः चन्द्रापीड-
चण्डालः खलु निश्चयेन स्मर्त्तव्यः स्मरणीयः, प्रसादकर्तुं रपि क्लेशदत्तादित्याशयः ।

मा चैवमिति । देव्याः कादम्बर्याः चरणारविन्दस्य पादकमलस्य बन्दनं नमस्करणं तस्माद् य
ज्ञानन्दः तम् अननुभूय अनुभवमविषयीकृत्य स्थास्यति । अनेन नूनमेव भूयोऽप्यागमनं घोषितम् ।

मेरा हृदय, उस प्रकार गुरुतर लज्जा-भारसे जड़ नहीं होता है, जिस प्रकार महाश्वेताके प्रति । क्योंकि—जो
गुण सुगम नहीं हैं उन्हें मिया आरोप करके उनके सामने वर्णन कर भेरी प्रशंसा करने तथा अपात्रमें पद्मपान
करनेके कारण, देवी निश्चय ही महाश्वेताकी वारंवार उलाहना देनी । किन्तु अब मैं क्या करूँ ? अनुल्लङ्घनीय
पित का आदेश केवल शरीरके ऊपर ही याधिपत्य कर सकता हूँ [वह शरीर ही उज्जयिनीमें जाता है] किन्तु
हेमकूटमें निवास करनेके लिए अनुरागी हृदय देवीके समीपमें हजारे जन्मान्तरके लिए दास्यपत्र (गुलामी
वेनाम) लिख दिया है । सैन्याध्यक्ष जिस प्रकार दुष्ट वनेचर—व्याधकी नहीं निकलने देता उसी प्रकार देवीका
अनुग्रह मुझे जाने नहीं देता । तथापि पितकी आज्ञासे ही उज्जयिनी (लज्जेन) में जाता हूँ—(किन्तु मन तो
सर्वथा प्रस्थान करनेके लिए समर्थ नहीं हो रहा है) तब प्रसङ्गक्रमसे दुर्जनकी कथा कहनेके समयमें चाण्डाल-
चरित्र चन्द्रापीडकी भी निश्चय स्मरण करना । किन्तु इस प्रकार मनमें नहीं करना कि—चन्द्रापीड जीवित रह

१. प्रभवति हि । २. देवमात्रस्य हि देवमात्रकस्य । ३. दास्यपट्टं । ४. आटविकगौत्मिकेनेव, देव्या
हस्ते न दत्तमस्याटविकगौत्मिकेनेव । ५. प्रसङ्गतो जनकथा । ६. कश्चिद् 'चण्डाल' पदं न विद्यते ।
७. चरणारविन्दमनुभूय ।

स्थास्यति चन्द्रापीड इति । महाश्वेतायाश्च सप्रदक्षिणं शिरसा पादौ वन्दनीयौ । मदलेखायाश्च कथनीयः प्रणामपूर्वमशिथिलः कण्ठग्रहः । गाढमालिङ्गनीया च तमालिका । अस्मद्वचनाद-
शेषः प्रष्टव्यः कुशल कादम्बरीपरिजनः, रचिताञ्जलिना च भगवानामन्त्रणीयो हेमकूटः' इति ।

एवमादिश्य तम्—'सुहृदादि'-साधनमक्लेशयता शनैः शनैर्गन्तव्यम्' इत्युक्त्वा
वैशम्पायनं स्कन्धावारभारे न्ययुङ्क्त स्वयमपि च तथाहृद एव गमनहेला-हर्ष-हेपारव-
कम्पित-कैलासेन खुर-ताण्डव-खण्डितभुवा कान्त-कुन्त-स्तता-वनवाहिना तरुण-तुरगप्रायेण

इह वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः । यद्यपि कादम्बर्या निश्चीयमानभाविपत्नीत्वेन निखिलोऽपि व्यवहार
उपपद्यते, तथापि शिष्टाचारद्योतनेन भक्तिभावप्रकाशः अत्यन्तग्रील्युपपादनार्थमित्यवधेयम् ।

महाश्वेति । सप्रदक्षिणं प्रदक्षिणासहितं यथा स्यात्तथा शिरसा मस्तकेन पादौ चरणौ वन्दनीयौ
नमस्करणीयौ । एतस्याः अत्यन्तद्विद्विषयतया तपस्वितया च केवलं सस्नेहा भक्तिरेव प्रकटिता । प्रणाम-
पूर्वकं नमस्कारपूर्वकं यथा स्यात्तथा अशिथिलं गाढः, कण्ठग्रह आलिङ्गनम्, कथनीयो वाच्यः । एतस्यास्तु
कादम्बर्याः सहचरीत्वेन तुल्यस्थानपातितया नमस्कारविज्ञापनम्, तद्वलन्वितत्वेन किञ्चिन्न्यूनतया च
अशिथिलकण्ठग्रहनिवेदनसादृश्यम् । गाढम् अशिथिलं यथा स्यात्तथा आलिङ्गनीया आल्लेषणीया ।
स्वस्य तु कादम्बर्याः परिजनव्यधिज्ञापनात्, तुल्यस्थानपातितया स्नेहस्थानतया च परिजनीभूतायास्त-
मालिकायाः केवलमशिथिलाश्लेषनिवेदनम् । अस्मद्वचनात् अस्मद्वाक्यात् अशेषः समग्रः कादम्बरीपरि-
जनः कादम्बरीसेवकवर्गः कुशलं श्रेयः प्रष्टव्यो जिज्ञासितव्यः । परिजनेषु कुशलप्रश्नविज्ञापनन्तु तेभ्यः
सेवाप्राप्त्या स्नेहोदयात् कादम्बर्याः स्नेहाकर्पणाय तेष्वपि स्वीयत्वद्योतनस्यावश्यकत्वाच्च । रचितो विहितः
अञ्जलिः हस्तपुटद्वयसंयोगो येन तेन, भगवान् हेमकूटः तन्नामको गिरिः आमन्त्रणीयः सम्भाषणीयः ।
एतदामन्त्रणविज्ञापनमपि च कादम्बर्या एव स्नेहाकर्पणाय तस्नेहायत्ततस्नेहद्योतनपरत्वादित्याशयः ।

एवमिति । तं मेघनादम् आदिश्य आज्ञाप्य, सुहृदादि मित्रसज्जवर्गप्रभृतिभ्यः, साध्यते संग्रामादि-
कमनेनेति साधनं सैन्यम्, अक्लेशयता यथावसरम् अशनस्वापादिसम्पादनेन खेदमविदधता त्ववेति
शेषः । न्ययुङ्क्त नियोजितवान् ।

स्वमिति । तथा प्रागुक्तदिशा आरूढ एव आरोहणं कृत एव इन्द्रायुधमिति शेषः । गमनं प्रस्थान-
मेव हेला विलासः तया यो हर्षः प्रमोदः तस्माद् यो हेपारवः तेन कम्पितश्चालितः कैलासो गिरिर्येन तेन ।
खुराणां शफानां ताण्डवेन उद्धतनृत्येन दृढाहननेनेत्यर्थः खण्डिता, विदारिता भूः पृथिवी येन तेन । तथा
कान्ता रमणीया कुन्ता भङ्गनामकाश्च विशेषा लभ्यमानत्वाद्भूता इव तासां वनं समूहं वहति धारयतीति
तेन । तरुणा युवकाः तुरगा अश्वाः प्राया अधिका यत्र तेन, अश्वसैन्येन तुरगस्कन्धावारेण अनुगम्यमानः

कर फिरते देवीके चरणारविन्दौकी सेवा करनेके आनन्दका अनुभव किए बिना रह सकेगा । प्रदक्षिण करनेके
साथ मस्तकद्वारा महाश्वेताके चरणोंका वन्दन करना । मदलेखाके प्रणाम-पूर्वक गाढ़ आलिङ्गन करना ।
तमालिकाका गाढ़ आलिङ्गन करना । और मेरे कथनानुसार देवी कादम्बरीके समस्त परिजनोंने कुशल-मङ्गल
पूछना और अञ्जलि बौध कर (हाथ जोड़ कर) माझल्यशाली हेमकूट-पर्वतसे सम्भाषण करना ।'

इस प्रकार मेघनादको आज्ञा देकर वह वैशम्पायनसे कहने लगा—'वैशम्पायन ! तुम मित्रराजाओंकी
सेनाको यथासमय भोजन-शयनादि क्लेश न पहुँचे इस प्रकार धीरे-धीरे जाना, यों कइकर वैशम्पायनको सैन्य-
रक्षके त्पर नियुक्त किया । और आप भी उसी तरह धोड़े पर बैठे-बैठे, नूतन कादम्बरी वियोगके कारण शून्य-
मन होने पर भी, अपने फल्लयन (जौन) में संलग्न देहवाले और दूसरे धोड़े पर चढ़े चलते पत्र-बाइकसे
उज्जयिनीकी चार्चा पूछा-पूछता प्रस्थान किया (चल निकला) । हेलाके साथ गमनके साथ आनन्दसे हेपा-रव
(दिन-दिनाहट) करके कैलास पर्वतको कम्पित कराता, खुरों (टापों) के आघातसे भूलको विदीर्ण कराता,
सुन्दर रत्ना-समूहके समान लम्बे-लम्बे कुन्त नामक अलों (भालों) को धारण करता, बहुसंख्यक तरुण-वयस्क

अथसैन्येनानुगम्यमानस्तमेव लेखहारकं पर्याण-लग्नमभिनवकादम्बरीवियोगशून्येनापि हृदयेनोज्जयिनीवार्त्ता^१पृच्छन् प्रतस्थे ।

क्रमेण चातिप्रवृद्धप्रकाण्ड-पादप-प्रायया, मालिनीलतामण्डपैः^२ मण्डलिततरुपण्डया, गजपति^३-पातित-पादप-परिहार-वक्रीकृतमार्गया, जैन-जनित-वृण-पर्ण-काष्ठ-कोटि-कूट-प्रकटित-वीरपुरुष^४-घातस्थानया, महापादप-भूतलोत्कीर्ण-कान्तार-दुर्गया, वृषित-पथिक-खण्डित-दलो-ज्झितामलकीफल-निकरया, विकसित-करञ्ज-मञ्जरी-रजो-विच्छुरित-तटैस्तट-तरु-वद्ध-पाटच्चर-कर्पट^५-ध्वज-चिह्नेरिष्टकास्थित^६-शुष्क-पल्लव-विष्टरानुमित-पथिक-विश्रान्तैर्विश्रान्तकार्पटिक-प्रस्फो-

अनुव्रज्यमानः, पर्याणि पश्यन्ने लग्नः अन्यतुरगारोहणेन संसक्तशरीरस्तम्, तमेव पूर्वोक्तमेव, लेखहारकं पत्रवाहकम् । प्रतस्थे चञ्चल ।

क्रमेणैति । चन्द्रापीडः क्रमेण च शून्यया अटव्या दिवसे गत्वा अतिक्रम्येत्यर्थः । परिणते रविविम्बे दूरत एव दृष्टिदादेव चिरप्ररूढस्य अधिकसमयेनोत्पन्नस्य रक्तचन्दनतरोः पत्राङ्गवृत्तस्य उपरि वद्धं महान्तं रक्तध्वजं ददर्श अवलोकयामासेत्यन्वयः । इत आरभ्य स्त्रीलिङ्गवृत्तीयकवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य अटव्येत्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि । अतिप्रवृद्धा अत्यन्तोपचयं प्राप्ताः प्रकाण्डाः स्कन्धदेशा येषां ते तयोक्ताः पादपा वृक्षाः प्राया बहुला यस्यां तया ।

मालिनीति । मालिनीसंज्ञिका या लता वत्स्यः तासां मण्डपैः मण्डलितं वेष्टितं तरुपण्डं वृक्षसमूहो यस्यां तया तादृश्या ।

गजपतीति । गजपतिभिः यूयाधिपैः पातितानां भग्नीकृत्य निपातितानां पादपानां तरुणां परि-हारेण परित्यागेन वक्रीकृतः कुटिलीकृतो मार्गः पन्था यस्यां तया ।

जनेति । जनेः पान्थपुरुषैः जनितं स्वरक्षणाय एकत्रीकृतं यत् वृण-पर्ण-काष्ठानां कोटेः कोटिसंख्यायाः कूटं राशिः तेन प्रकटितं द्योतितं वीरपुरुषाणां पराक्रमवतामपि घातस्थानं हिंस्रजन्तुभिः प्राणहननस्थानं यस्यां तया । वीरायिता अपि पथिकजना हिंस्रजन्तुभ्यः स्वरक्षणार्थं वृणकाष्ठादीनां कूटं विधाय तन्मन्थे । विशय निशि निवसन्तीति भयङ्करत्वं द्योत्यते । इह च्छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोरैकाश्रयानुपवेशरूपः सङ्करः ।

महेति । महापादपा उच्चैस्तरवृक्षाः तेषां मूलेषु वृध्नेषु उत्कीर्णा निस्तव्य रचिताः कान्तारदुर्गा-मूर्त्तयो यस्यां तया ।

वृषितेति । वृषितैः पिपासातुरैः पथिकैः पान्थैः खण्डितानि आस्वादितानि दलानि कानिचित् खण्डानि येषां तानि उञ्चितानि आस्वादानानन्तरं परित्यक्तानि च पृतादृशानि यानि आमलकीफलानि धात्रीफलानि तेषां निकरः समूहो यस्यां तया । 'दलमुत्सेधखण्डयोः' इति रामाश्रमी टीका ।

विकसितेति । विकसिताः प्रस्फुटिता याः करञ्जमञ्जरीः नक्तमालवत्तयः तासां रजोभिः पगनैः विच्छुरितानि व्याप्तानि तटानि तीराणि येषां तैः । तटतरुषु तीरवृक्षेषु वद्धा नियमिता ये पाटच्चराः सौराः तेषां कर्पटाः प्रस्वेदादिमार्जनाध्वस्तस्थवसनखण्डाः त एव ध्वजचिह्नानि पताकावत्तमाणि येषां तैः । इष्टकासु विद्यमाना ये शुष्कपल्लवानां नीरसकिसलयानां विष्टरा उपवेशनायासनानि तैः अनुमिता अनुमिविविषयीकृताः पथिकानां पान्थानां विश्रामा येषु तैः । विश्रान्ताः स्थिता ये कार्पटिकाः तीर्थयात्रा-

पुरङ्गवाला अश्वारोही सैन्य उत्तरे पीछे-पीछे चला आता था ।

क्रमशः चलते-चलते एक शून्य वन आया, जिसके मध्यमें प्रायः ऊँचे तनेकी वृक्ष अधिक वृद्धि पाए थे; मालिनीनामक लताओंके मण्डपसे वृक्षसमूह परिवेष्टित थे; हाथियोंके द्वारा गिराए हुए वृक्षोंकी पथिकों द्वारा परित्याग कर सरक जानेसे पड़े रहनेके कारण मार्ग बक्र हो गया था (पगडण्डी टेढ़ी हो गई थी); हिंस्र जन्तुओंसे आरमारका करनेके लिए पथिकों द्वारा काटे हुए करोड़ों वृण-पर्ण (घासपत्ते) और काष्ठके राशि सङ्ग्रह कर रखनेसे वीरपुरणोंकी हत्याके स्थानकी सूचना होती थी; पथिकों द्वारा बड़े-बड़े वृक्षोंकी जड़में खोद कर बनाई हुई वन-दुर्गाकी मूर्तियाँ विद्यमान थीं; पिपासातृ पथिकों द्वारा छिलका उतार कर चर्वण कर बादमें फेंके गए आमलकी-फलसमूह (आँवले) पड़े थे; वहाँ किनारे ही पुरातन (पुराने) कूप थे; उनके तीर टेढ़में प्रस्फुटित (खिले हुए) करञ्जनामक वनस्पतिकी मञ्जरीकी रज व्याप्त हुई थी; किनारों पर उत्पन्न हुए वृक्षोंमें सौरोंके पुराने वृक्षों और चिह्नोंकी पताकाओंके चिह्न दँधे थे; इतों पर निर्मित हुए शुष्क पत्रोंकी शून्यासे वहाँ पथिकोंके विश्राम

१. उज्जयिनीमार्ग । २. मण्डपैः । ३. वनगजपति... । ४. पथया । ५. जजन... । ६. पुरुषहृदय... । ७. कपिकच्छुरितमञ्जरी । ८. तटवद्ध... करत्कर्पट... । ९. इष्टकचित... ।

टितं-चरणं धूलि-धूसर-किसलय-लाञ्छितोपकण्ठैः पत्रसङ्करासुरभीकृताशिशिरपङ्क्तिविवर्णा-
स्वादु जलैर्ब्रनति-ग्रन्थि-ग्रथित-पर्णपुट-वृण-पुली-चिह्नानुमे^१ यैर्जरत्कान्तारकूपैरसुलभ-सलिलत-
या अनभिलपितोद्देश्याः, मधु-विन्दु-स्यन्दि-सिन्दुवार-वनराजि-रजोधूसरित-तीराभिश्च कुञ्जकै-
लताजालकैर्जटिलीकृत-सैकताभिः अध्वगोत्खात-वालुका कूपिकोपलभ्यमानै-कलुप-स्वल्प-स-
लिलाभिः शुष्क-गिरिनदिकाभिर्विषमीकृतान्तरालया, कुक्कुट-कौलेयकरटितानुमीयमान-गुल्म-
गहन-ग्रामटिकया शून्यया दिवसमटव्या गत्वा, परिणते रविविम्बे^२, विन्वा^३ रूगातपविसरे

कारिणः तैः प्रस्फुटिताः किसलयद्वारा घातेनैव विचित्रा याश्चरणधूलयः पादपांसवः ताभिः धूसराणि
धूसरवर्णाकृतानि यानि किमलयाणि पल्लवानि तैलाञ्छितः चिह्नितः उपकण्ठो निवृत्तदेशो येषां तैः ।
पत्रागम्य अनेकविधतरुपर्णानां सङ्करेण मेलनेन असुरभीकृतानि दुर्गन्धीकृतानि अशिशिराणि अशीत-
लानि (उष्णानि), पङ्क्तिलानि आविलानि, विवर्णानि अशुभवर्णानि अस्वादूनि स्वादुरहितानि च जलानि
सलिलानि येषां तैः । व्रततिग्रन्थिभिः वल्लीग्रन्थिभिः ग्रन्थिता गुम्फिता याः पर्णपुटधुक्तास्त्वनपुटयः
वृणरचितपत्रपुटाधारविशेषाः ता एव चिह्नानि लक्ष्माणि तैः अनुमेयैः दूरादलक्ष्यत्वेनानुमानमुचितैः ।
पिपासिताः पान्या हि रज्ज्वाः पात्रस्य चाभावे, तृणैर्गुल्मभारां पूर्णा निर्माय तत्र च पत्रपुटं स्थापयित्वा
दीर्घलताभिर्वद्ध्वा पत्रपुटकैः कृपाजलमुदञ्चन्तीति प्रसिद्धिः । जरन्तः प्राचीना ये कान्तारस्य महाविपिनस्य
कृपास्तैः कारणैः असुलभानि दुष्प्राप्याणि सलिलानि येषु स्थानेषु ते तथा तेषां भावस्तथा कारणेन, अन-
भिलपिताः प्रयानुमन्निच्छिता उद्देशाः स्थानानि यस्यास्तथा । इह स्वभावोक्तिः ।

मन्विति । अपि च, मधुविन्दुस्यन्दिन्यः पुष्परसकगवर्षिण्यो या सिन्दुवारवनराज्यः त्रिगुण्डी-
काननपङ्कयः तासां रजोभिः परागैः धूसरितानि कपोतवर्णाकृतानि तीराणि तद्वानि यासां ताभिः ।
कुञ्जकानि लघुनिबुद्धानि तेषां लताजालकैः वल्लीसमूहैः । जटिलीकृतानि व्याप्तानि सैकतानि जलोद्भित-
पुलिनानि यासां ताभिः । तथा अध्वगैः पान्यैः उत्खाना वालुकां दूरीकृत्य रविता या वालुकासु कूपिकाः
लघुविदारकाः (कृपाः) तासु उपलभ्यमानानि प्राप्यमाणानि कलुषाणि पङ्क्तिलानि स्वल्पानि स्तो-
कानि च सलिलानि जलानि यासु ताभिः । शुष्काः जलशोषणं प्राप्ता या गिरिनदिकाः पर्वनीयलघुसरितः
ताभिः विषमीकृतानि उन्नतावनतीकृतानि अन्तरालानि मध्यदेशा यस्यास्तथा । इह वृत्त्यनुप्रासः ।

कुक्कुटेति । कुक्कुटाः ताम्रचूडपक्षिणः कौलेयकाः श्वानः तेषां च रटितैः शब्दैः अनुमीयमानाः
अनुमितिविषयीक्रियमाणाः तेषां ग्राम्यत्वादित्याशयः, गुल्मगहनेषु वृक्षवल्लीसान्द्रभूमिषु ग्रामटिका
सुदृग्रामा यस्यां तथा । इह सुदार्ढ्यं ग्रामशब्दादिकम् प्रत्ययो ज्ञेयः । तथा शून्यया निर्जनया अटव्या
विपिनेन काननमार्गेणेत्यर्थः, द्विवसं गत्वा वासरं व्यतीत्येत्यर्थः, अन्वयस्तु प्रतिपादित एव ।

पूरीनि । रविविम्बे सूर्यमण्डले, परिणते अन्तिमदशापक्षे अस्तोन्मुखे सतीत्यर्थः, यथा वासरे दिने
विम्बवत् विम्बफलवत् अरुणो लोहितवर्णः आतपविसरः सूर्यप्रकाशसमूहो यत्र तथोक्ते सति । इह

करनेका अनुमान होता था; उनके किनारोंके समीपके प्रदेश, तीर्थयात्रियोंके विश्राम करनेके समयमें उनके द्वारा
चरण पोंछनेके कारण लगी धूलसे मलिन हुए पटवोंसे चिह्नित थे; अनेक प्रकारके वृक्षोंसे पत्र गिर कर मिश्रित
होनेसे उनका जल-दुर्गन्ध, उष्ण (गरम), पङ्कमय, अन्यवर्णी (गन्दा) और अस्वादु हो गया था; चारों ओर
लताओंकी गाँठें लगाकर निर्मित हुए पत्तोंके पात्र और वृक्षके निर्मित हुए पत्रपुटाधारविशेष (फिरकियो) के बिह
देखकर दूरसे ही उनका अनुमान होता था; महावनके पुराने रूप होनेके कारण उनमें जल दुष्प्राप्य होनेसे
उम प्रदेशमें कोई जानेकी इच्छा नहीं करता था । किन्तु ही शुष्क पार्थव्य नदियोंसे उस वनका मध्यभाग ऊँचा
नीचा हो गया था; उनके तीरदेश मधु-विन्दुओंका वर्षण करने (टपकाते) सिन्धुवारवृक्ष वन-पङ्क्तिसे उड़कर
आते हुई रज्ज्वा धूसरवर्णी (मलिन) हो गए थे, छोटी-छोटी लताओंके समूह उनकी रेतों पर व्याप्त थे और पक्षियोंके
वाउकाओंकी हटा-हटा कर वहाँ छोटी छोटी कुडियाँ गनन की (खोदी) थीं जिनमेंसे थोड़ा-थोड़ा कदमाल
(मटियाला) जल मिल जाता था । जिसमें वन-मुर्गी और कुत्तोंके शब्दसे अनुमान किया जाता था कि सवन-
तरु-लतामय (आड़ी) के अन्त्यन्तरमें कोई छोटा गाँव होगा—वेसे शून्य वनमें दिन भर चलनेके पक्षी
जब सूर्यमण्डल प्रायः अस्त होने लगा और दिन विम्ब-फलके समान रक्तवर्ण आलोक (धूप) से समन्वित

१. प्रस्फुटित, स्फोटित ।

२. धूलि ।

३. तृणोलुपपुलक ।

४. अनुमितप्रमेयः ।

५. सिन्धुवार ।

६. कुञ्जक ।

७. कूपिकोपलभ्यमान ।

८. कुक्कुटकुल ।

९. ग्रामया ।

१०. परिणवरविविम्बे । ११. सन्ध्यारुणा ।

वासरे, निःशाखीकृत-कदम्ब-शाल्मली-पलाश-बहुलैः शिखर-शेषैक-पल्लव-विडम्बितातपत्रैः पादपैः, ऊर्ध्वस्थित-प्ररोह-स्थूल-स्थाणु-मूल-ग्रन्थि-जटिलैश्च हरिताल-कपिल-पक्वेषु-विटप-पटल-रचित-वृत्तिभिर्मृग-भय-कृत-तृणपुरुषकैर्विपाकपाण्डुभिः फलितैः प्रियङ्गुप्राचैरटवीक्षेत्रैर्विरलीकृते वनप्रदेशे चिरप्ररुढस्य रक्तचन्दनतरोरुपरि बद्धम्, सरस-पिशित-पिण्डनिभैरल-क्तैः, अभिनवशोणितारुणेन रक्तचन्दनरसेन चार्द्रम्, जिह्वा-लता-लोहिनीभी रक्तपताकाभिः, केशकलापकान्तिना च कृष्णचामरावचूलेन प्रत्यग्रविशसितानां जीवानामिवावय-

लुप्तोपमाच्छेकानुप्रासश्चेत्युभयोः संसृष्टिः ।

निःशाखीनि । निःशाखीकृता वनस्थायिभिः विटपैः शून्यीकृताः कदम्बशाल्मलीपलाशाः निजाभिषेयविद्ययानाः तरव एव बहुला अधिका येषु तैः, तथा शिखरेषु ऊर्ध्वदेशेषु शेषा अवशिष्टा एके एकैके ये पल्लवाः किसलयाः तैः विडम्बितानि अनुकरणीकृतानि आतपत्राणि छत्राणि येस्तैः पादपैः अगणितैस्त-रभिः । 'विरलीकृत' इत्यग्रेतनस्य कर्तृपदमेकमेतत् । अपि च ऊर्ध्वस्थिता उपरिविद्यमाना दण्डायमाना-भूताः प्ररोहा नूतनाङ्कुरा येषां ते तादृशा ये स्थूलाः स्थाणवः निःशाखा वृक्षस्तस्याः तेषां मूलग्रन्थिभिः बुध्नभागेः जटिलानि व्याप्तानि तैः । हरितालं नटमण्डनं धातुविशेषः तद्वत् कपिलैः पिङ्गलवर्णैः पक्ववेषु-विटपपटलैः परिणतवंशशास्त्रानिकरैः रचिता कृता वृत्तिर्वेष्टनं येषां तैः । मृगेभ्यो हरिणेभ्यः पशुना पशु-द्वारा प्रियङ्गवदनादिति तात्पर्यम् । भयेन त्रायेण कृताः तृणपुरुषाः तृणरचितपुरुषस्वरूपपदार्थाः चञ्चा-पुरुषाः इत्यर्थः, येषु तैः । पशवो हि तथाविधान् जनान् निरीक्ष्य त्रासात्तोषगच्छन्तीति विख्यातम् । विपाकेन विशेषेण परिणततया पाण्डुभिः श्वेतरक्तैः । तथा फलितैः समुत्पन्नफलैः, प्रियङ्गवः श्यामाकाः प्रायेण आधिक्येन येषु तैः । अटवीक्षेत्रैः तदरण्यस्थमस्यक्षेत्रैः विरलीकृते सङ्कोचं प्रापिते, वनप्रदेशे अरण्य-स्यैकभागे, चिरप्ररुढस्य अधिकपूर्वं सञ्जातस्य अत्यन्तपुरातनस्य रक्तचन्दनतरोः उपरि ऊर्ध्वं बद्धं रश-नाभिः संयतम् 'रक्तध्वजम्' इत्यग्रेतनस्य विशेषणम् । इत्थमतिरिक्तमपि द्वितीयान्तपदं बोध्यम् ।

सरसेति । सरसानि विलज्जानि रक्तानि लोहितानि यानि पिशितपिण्डानि मांसखण्डानि तन्निभैः तत्सदृशैः अलक्तकैर्यावकैः अभिनवं तत्कालनिर्गतं यत् शोणितं रुधिरं तद्वत् अरुणेन रक्तवर्णेन रक्तचन्द-नेन पत्राङ्गरसेन च आर्द्रं सरसम् । इहाथोपमा लुप्तोपमा चेत्युभयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

जिह्वेति । जिह्वा रसना लता वल्ली इव लम्बमानत्वात्तद्वत् लोहिनीभिः रक्ताभिः रक्तपताकाभिः लोहितवैजयन्तीभिः । इह लुप्तोपमा । तथा "लोहिनीभी रक्तपताकाभिः" इत्यत्राधिकपदत्वदोषवार-णाय रक्तपदं परिध्याज्यमेव । केशकलापः कचसमूहः तद्वत् कान्तिः शोभा यस्य तेन, कृष्णचामरमेव श्यामबालव्यजनमेव अवचूलम् अधोमुखकूर्चकं तेन च । अत एव प्रत्यग्रविशसितानां तत्कालनिहतानां

हो गया तब एक विशाल रक्त-ध्वज दूरसे ही उसे दोख पड़ा । उस वनके अधिकतर प्रदेशके मध्यमें अगणित शाखा-विहीन कदम्ब, शाल्मली और पलाश वृक्ष लगे थे, जिनके चोटोपर एक परस्पर रहनेसे वे छत्रका अनुकरण करने थे, जिनमें नए अङ्कुर (कोपल) निकल कर ऊपरकी चढ़ रहे थे ऐसे स्थूल स्तम्भोंकी जड़ोंसे वह प्रदेश परि-पूर्ण हुआ था; वहीं हरितालके समान पिङ्गलवर्ण हुए पके बोंसके वृक्षोंकी बेड़ा (चारों ओर घेरा) बनाई गई थी; पशुगण स्वयं भक्षण कर लेते हैं—इसके भयसे तृण द्वारा बहुतए कृत्रिम-पुरुष निर्माण कर रहे गए थे, एक जानेके कारण पाण्डुवर्ण (पीले) दीखते और फल-समन्वित प्रियङ्गु वृक्षोंसे वह सङ्कुचित हो रहा था, वहीं चिरकाष्ठसे लगे रक्त-चन्दनके वृक्षके ऊपर वह विशाल ध्वज बैठा हुआ था, जो इतसनः पक्षिकोंके वलिदानका मार्ग देरता था । वह ध्वज, रक्तार्द्र नामतण्डके समान गाढ़ आला (महादर) रससे और सघोनिःसृत-रक्त (तत्काल निकले शोणित) के समान लाल रक्त-चन्दनके लेपसे आर्ट था; उस ध्वजके ऊपरमें लताके तुल्य लम्बमान जिह्वाके समान रक्त वर्ण रक्त-पताकाएँ और केश-कलापके समान सौन्दर्य-सम्पन्न और अधोमुखसे कानि बहुतसे चामर लटकते थे, जिनसे प्रतीत होता था कि नानो सघोनिहत (नाजे नारे हुए) प्राणियोंके

१. निःशाखीकृतैः । २. ऊर्ध्वोक्तप्ररोहस्थूलस्थित, " ऊर्ध्वोक्तप्ररोहस्थूल-स्थूलस्थाणुग्रन्थि " ... ।

३. विटपिपटलरचित, विटपिङ्गल-विटपटल, विटपरन्तिन । ४. फलितैः । ५. विरलीकृतवनप्रदेशे

रूत पदाभिर । ७. अभिनवशोणितारुणेन । ८. रसेन चार्द्रम् ।

वैरुपरचित-दण्ड-मण्डनम्, परिणद्धै-वराटक-घटितबुद्बुदार्द्धचन्द्र-खण्ड-खचितम्, सुत-महिष-रक्षणावतीर्ण-दिनकरावतारित-शशिनेव विराजितशिखरम्, दोलायित-शृङ्ग-सङ्गि-लोह-शृङ्गलावलम्बमान-घर्घर-रव-घोरघण्टया च घटित-केसरि-सटा-रुचिर-चामरया काञ्चनत्रि-शूलिकया लिखितनभस्तलम्, इतस्ततः पथिकपुरुषोपहार-मार्गमिवावलोकयन्तं महान्तं रक्तध्वजं दूरतः एव दर्शयति ।

तदभिमुखश्च कञ्चिदध्वानं गत्वा, केतकी-सूची-पण्ड-पाण्डुरेण वन-द्विरद-दन्त-कपाटेन

जीवानाम् अवयवैः अङ्गैः उपरचितं विहितं दण्डे दण्डांशे मण्डनम् अलङ्करणं यस्य तमिव । वैजयन्तीनां रसनासदृशत्वात् श्यामवालव्यजनस्य च कचतुल्यत्वादित्याशयः । इह अलङ्करणनिर्माणोत्प्रेक्षाक्रियोत्प्रेक्षा ।

परिणद्धेति । परिणद्धा दण्डाग्रभागे परितः संयता ये वराटकाः कपर्दकाः तैः घटितं रचितं यद् बुद्बुदवत् (बुद्बुदतुल्यः पीनो मध्यभागो यस्य) यः अर्धचन्द्रखण्डः अर्धचन्द्राकारं मण्डनमित्यर्थः तेन खचितम् ऊर्ध्वभागेऽङ्कितम्, अतएव सुतस्य आत्मजस्य यमस्य यो महिषो रक्ताक्षः तस्य रक्षणाय त्राणाय अवतीर्णो यो दिनकरः सूर्यः तेन अवतारितो गगनादवरोहितो यः शशी चन्द्रः तेनेव विराजितं शोभितं शिखरम् ऊर्ध्वदेशो यस्य तम् । कपर्दकनिर्मितार्धचन्द्राकारभूषणस्य प्रकृतशशिवदवलोक्यमान-त्वादित्याशयः । इह वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथाविधार्धशशिनि प्रस्तुतशशिवोत्प्रेक्षणाद् द्रव्यो-त्प्रेक्षा चेत्युभयोर्द्वन्द्विभावसङ्करः । अत्र हि चण्डिकामन्दिरे प्रतिदिनमेव निरतिशयाः पशुबलयो दीयन्ते तदर्थं महिषवाहो यमः सन्निहितः । तत्र च पशूनां प्राणविनाशाय यमस्यातिव्याकुलतायां पशुबुद्ध्या मा केनचित् यममहिषो विहन्यतामिति सुतस्नेहेन सूर्योऽप्यवतीर्णः, अवतरता च तेन स्वजनभूतश्चन्द्रो-ऽप्यवतारित इति महाकवेरभिप्रायः ।

दोलायितेति । अपि च दोलायितं घण्टान्दोलनात् दोलावच्चलितं यत् त्रिशूलिकायाः त्रिशूलस्य एव एकं शृङ्गं विषाणं तत्सङ्गिनी तत्सम्पर्कवती या लोहशृङ्गला तत्र अवलम्बमाना संयततया विद्यमाना घर्घ-रवा काहलस्वरा घोरा भीषणा च घण्टा यस्यां तथा । तथा घटितं संयोजितं केसरिसटावत् मृगेन्द्रजटा-वत् चामरं वालव्यजनं यत्र तथा, काञ्चनत्रिशूलिकया सुवर्णरचितवस्तुत्रिशूलेन लिखितं संस्पृष्टं नभ-स्तलं गगनतलं येन तम् । इह लुप्तोपमा ।

इत इति । पथिकपुरुषाः पान्यजना एव उपहारा बलयः तेषां मार्गम् आगमाध्वानम् अवलोकयन्तं मरयन्तमिव विद्यमानम् । अत्युन्नतत्वादध्वानसदृशवराटकाभूषणस्य विकसितलोचनरूपत्वाच्चेत्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

तदिति । अपि च, चन्द्रापीडः तस्य रक्तध्वजस्य अभिमुखः संमुखः सन्, किञ्चित् कियन्तम् अध्वानं मार्गं गत्वा 'चण्डिकामपश्यत्' इति सुदूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह स्त्रीलिङ्गद्वितीयैक-वचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'चण्डिकाम्' इत्यस्य विशेषणानि बोधयानि ।

केतकीति । केतक्याः तदाख्यकुसुमस्य सूचिपण्डवत् अग्रसमूहवत् पाण्डुरेण श्वेतेन, वनद्विरद-दन्तस्य आरण्यकगजस्य दन्तस्य कपाटेन अररेण, परिवृताम् आवृताम् । इह लुप्तोपमा ।

अवयवोंके ही अलङ्कारोंसे उसे सुसज्जित किया हो । बुद्बुदके समान स्थूलमध्यवाले और अर्धचन्द्रके समान टेढ़े-टेढ़े सब ओर कपर्दक (कौटियों) बाँधकर उस ध्वजाके ऊपरका भाग चिह्नित किया हुआ था; अत एव प्रतीत होता था कि मानो—अपने पुत्र यमके महिषकी रक्षा करनेके लिए उसपर उतरे सूर्यने चन्द्रको भी उतार लिया हो । उसके ऊपर जो आकाशको स्पर्श करले इतना ऊँचा—एक सुवर्ण—निर्मित त्रिशूल लगा था, उसके ही चञ्चल शृङ्गमें बँधी लोह-शृङ्गलाओं (लोहेकी जंजीरों) के हिलनेसे रन्भीर—ध्वनि करनेवाली तथा भयङ्कर एक घण्टी लटक रही थी, और सिंहकी सटाके समान सुन्दर एक चामर उसमें बँधा हुआ था ।

उस ध्वजाके अभिमुख होकर थोड़ी दूर चलनेके पश्चात् उसने वनले हाथी दाँतके बने हुए, केवड़ेके अग्रभाग

१. परिणत... हाटकघटितबुद्बुदपुदार्धचन्द्र । २. ...लोहशृङ्गलामाला... । ३...नमःस्थलम् ।

४. आलोकयन्तं । ५. किञ्चिदध्वानं । ६. केतकीसूचित खण्टपाण्डुना च । ७. कवटेन ।

परिवृताम्, लोहतोरणेन च रक्तचामरावलिपरिकरां कालायस-दर्पणमण्डलमालां शवर-
मुखमालामिव कपिलकेशभीषणां विभ्राणेन सनाथीकृतद्वारदेशाम्, अभिमुखप्रतिष्ठितेन च
विनिहितरक्तचन्दनहस्तकतया रुधिरारुण-यम-करतलास्फालितेनैव शोणित-लव-लोभलोल-
शिवालिङ्गमान-लोहितलोचनेन लोहमहिषेणाध्यासिताञ्जनशिलावेदिकाम्, कचिद्रक्तोत्पलैः
शवरनिपातितानां वनमहिषाणामिव लोचनैः कचिदगस्तिकुसुमकुड्मलैः^१ केसरिणामिव
करजैः कचित् किंशुककुसुमकुड्मलैः शार्दूलानामिव सतधिरैर्नखरैः कृतपुण्यपुष्पप्रकराम्^२,

लोहेति । अपि च, कपिलैः पिङ्गलवर्णैः केशैः कर्चैः भीषणां भयह्वरा ताम्, शवरणां भिन्नानां मुख-
मालां वन्दनपङ्क्तिमिव, रक्ता लोहितवर्णां चामरावलिः बालव्यजनपङ्क्तिः पङ्क्तिः परिच्छिद्यो यस्यास्ताम्,
कालं श्यामं अथो लौहमिति कालायसं तस्य यानि दर्पणमण्डलानि आदर्शाकारगोलवृत्तानि तेषां माला-
पङ्क्तिं विभ्राणेन धारयता, लोहतोरणेन अयोरचितवह्निद्वारेण, सनाथीकृतो युक्तो द्वारदेशो यस्यास्ताम्
चण्डिकामित्यस्य विशेषणमिदम् । इह शवरवदनानि श्यामवर्णानि तत्कचाश्च कपिलवर्णाः, अतएव शव-
रवन्दनपङ्क्त्या सह कृष्णलौहादूर्गमण्डलपङ्क्त्याः तदीयपिङ्गलवर्णकचसमूहैश्च सह लोहितवर्गचामरावलि-
रौप्यमित्युपमालङ्कारः । तथा 'शवरमुखमालामिव' इत्यस्य स्थाने 'शवरमुखश्रेणीमिव' इत्येव पाठो
विधेयः, अन्यथा पौनःपुन्यस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

कनोति । अपि च, विनिहिताः तत्रत्यलोकैरर्पिताः रक्तचन्दनहस्ताः पत्राङ्गरसाक्तहस्तचिह्नानि
यत्र स तथा तस्य भावस्तथा तादृश्या कारणेन रुधिरेण शोणितेन अस्पर्शं रक्तवर्णं यद् यमस्य धर्मराजस्य
करतलं युग्मपाणितलं तेन आस्फालितः चालनाय सन्ताडितः तेनैव, पत्राङ्गरसाक्तकरचिह्नानामास्फा-
लनसमयलग्न-शोणितोक्त-यमकरचिह्नवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः । तथा शोणितलवानां रुधिरवर्णानां
लोभेन रक्तचन्दनचिह्नेषु रुधिरविन्दुभ्रमात् तत्पानवृण्येत्यर्थः, लोलाश्चपला याः शिवाः जम्बूकपत्न्यः
तामिर्लिङ्गमाने जिह्वया आस्नाद्यमाने लोहिते अरुणवर्णं लोचने नयने यस्य तेन । अभिमुखप्रतिष्ठितेन
भगवत्याः संमुखस्थापितेन, लोहमहिषेण कालायसनिर्मितरक्ताक्षेण, अध्यासिता अधिष्ठिता अञ्जनशिला-
वेदिका कज्जलवत् श्यामवर्णप्रस्तररचितवद्भूमिः यस्यास्ताम् इह क्रियोत्प्रेक्षावृत्त्यनुप्रासयोर्मियो नैर-
पेक्षेण संक्षुष्टः तथा रक्तचन्दनचिह्नेषु रुधिरविन्दुभ्रमव्यञ्जनाद् भ्रान्तिमानलङ्कारः प्रतीयते ।

वचिदिति । कचित् कस्मिंश्चित्प्रदेगे शवरनिपातितानां भिन्नव्यापादितानां वनमहिषाणाम् अर-
ण्यरक्ताक्षणां लोचनैर्नयनैरिव रक्तोत्पलैः कोकनटैः, कोकनटानां रक्ताञ्जनयनसदृशस्वरूपत्वादित्याशयः,
कचित् केसरिणां मृगाधिपानां करजैर्नखैरिव अगस्तिकुसुमकुड्मलैः वक्त्रप्रसूनकोरकैः, अगस्तिकुसुमकुड्म-
लानां केसरिणस्त्वसमानस्वरूपवत्त्वादित्याशयः, कचिच्च शार्दूलानां व्याघ्राणां सतधिरैः शोणितसहितैः कर-
जैरिव किंशुककुसुमकुड्मलैः पलाशपुष्पकोरकैः, पलाशपुष्पकुड्मलानामपि शार्दूलनखरसमानरूपत्वादित्य-
भिप्रायः, तन्मुखलानां रक्तत्वात् सादृश्यनिरूपणाय सतधिरैरिति विशेषणमवगन्तव्यम्, कृतो विहितः
पुण्यः पूतः पुष्पप्रकरः प्रसूनोपहारो यस्यास्ताम् । इह तिस्रः श्रौतोपमाः तासां परस्परं नैरपेक्षेण
(बाल) के समान स्वेतवर्णं, कण्ट (केवाड़ी) के अग्न्यन्तर, चण्डिकाकी मूर्तिकां देखा । वहाँ द्वारदेशमें लोहवत्
तोरण (नहराद) बना था । उसमें द्वारोंके पिङ्गलवर्ण (कपिल) केश-जलापसे मयङ्कर मुख-पङ्क्ति के समान
आल-आल चामर-पङ्क्तिसे परिवेष्टित और दर्पणके समान वर्तुलाकार (गोल) काले लौह-खण्ड (वन्दनवार)
रटक रहे थे । वेगके सन्मुखमें कज्जल-दुल्य कृष्ण-वर्ण-प्रस्तर-निर्मित एक वेदी (काले पत्थरके बने हुए
चबूतरे) पर एक लौह-निर्मित महिष बैठा था, उसके शरीरमें हस्ताकृति रक्त-चन्दनके चिह्न (धापे) लगे थे;
उससे ऐसा प्रतीत होता था कि मानों वनमें उसे बलानेके लिए रज्जार्द्र शय्यसे ताड़न किया हो; और रक्तविन्दुके
ओमसे चञ्चल श्यामलग्न, उसके लाल नेत्रकी जिह्वासे चाट रहे थे । किसी स्थानमें व्याघ्रोंके द्वारा मारे गए जटाली
महिषोंके नेत्रोंके समान रक्त-क्रमलैरिते, किसी स्थानमें सिंह-नखों (पंजों) के समान अगस्त्य-रुचुनकी वन्योसे,
किसी स्थानमें रज्जार्द्र व्याघ्र-नखके समान पलाश-पुष्पोंकी कलियोंसे पवित्र-पुष्पोंके उपहार दिए गए थे । अन्य
किसी स्थानमें इनन कर देवीके उपहार (मंड) दिए गए पशुओंकी हिंसा, मन्दिरमें एक ओर ऐसी प्रतीत होती

१. नवरक्त... । २. रक्तचन्दननिहित । ३. नव... । ४. शिवालिंगमान । ५. लोहित । ६. अगस्त्य-
कुड्मलैः अगस्त्यरक्तकुड्मलैः । ७. प्रकोपहारम् ।

अन्यत्राङ्कुरितामिव कुटिलहरिणविषाणकोटिकुटैः पल्लवितामिव सरसजिह्वाच्छ्रोत्रशतैः कुसु-
मितामिव रक्तनयनसहस्रैः फलितामिव मुण्डमण्डलैरुपहारहिंसां दर्शयन्तीम्, शाखान्तराल-
निरन्तर-नितीर्त-रक्त-कुक्कुट-कुलैः श्वभयान् अकाल-दर्शिन-कुसुमस्तवकैरिव रक्ताशोकादि-
टपैर्विभूषिताङ्गनाम्, बलि-रुधिर-पान-नृणया समागतैश्च वेतालैरिव तालैर्दीयमानफलमुण्डोप-
हाराम्, शङ्खाञ्चरकन्पितैरिव कदलिकाग्रनैर्भयोत्कण्ठितैरिव श्रीफलतरुण्डैश्चासौर्ध्वकेशैरिव
खर्जूरवनैः समन्ताद्गह्वनीकृतान्, विदग्धिन-वन-करि-कुम्भ-विगलित-मुक्ताफलानि रुधिरार-

संसृष्टिः । तथा पौनःपुन्यदोषनिवारणाय एकस्य 'कुसुमकुड्मलैः' इत्यस्य स्थाने 'पुष्पगुच्छैः' इति पाठ
एव विधेयः । हिंसायां मुख्यस्थानत्वात् हिंसाद्योतकोपमानप्रदर्शनमित्यवधेयम् ।

अन्वयेति । अन्यत्र अपरस्मिन् भागे, कुटिलानि वक्राणि यानि हरिणानां नृगानां विषाणानि
शृङ्गाणि तेषां कोटयः अग्रभागाः तेषां कूटैः पुञ्जैः नृगहत्यापूर्वकनिहितैरित्यर्थः, अङ्कुरिनां सनुत्पन्न-
प्ररोहामिव, तच्छृङ्गाप्रदेशराशीनां प्ररोहवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः । सरसा आर्द्रा रुधिराका ये जिह्वा-
च्छेदा रसनाखण्डानि तेषां शतैः पल्लवितां सनुत्पन्नकिसलयामिव, रसनाच्छेदानां किमल्यसदृश-
त्वादित्याशयः । मुण्डमण्डलैः छिन्नमस्तकसमूहैः फलितां सनुत्पन्नफलामिव, तेषां फलसदृशस्वरूपत्वा-
दित्यभिप्रायः । उपहाराणाम् उपायनीभूतानां जीवानां हिंसां दर्शयन्तीं प्रकाशयन्तीम्, हिंसापूर्वकं
शृङ्गाप्रराशीनां विजिसत्त्वादित्याशयः ।

इह प्ररोहादीनामुपलोप्येष्टाणात् चेतसणां क्रियोपेष्टाणामङ्गाङ्गिभावसङ्करः तथा सर्वासां तृती-
यानामनेद एव विद्यमानत्वात् शृङ्गाप्रदेशरारायादिरूपप्ररोहादिप्रतीतेरुपायनहिंसाया बलीरूपत्वप्रतीक्षे
साङ्गरूपकालंकारो ध्वन्यते ।

शाखेति । श्वभयाद् कौलेयकत्रासात् शाखान्तरालेषु शाखामध्येषु निरन्तरम् अनवरतं निर्लीनानि
निविडं निभृतभावेनावस्थितानि रक्तकुक्कुटकुलानि लोहितताम्रवृद्धपटलानि येषु तैः, अतएव अकाले अस-
नये दर्शिताः प्रकटिताः कुसुमस्तवकाः पुष्पगुच्छा यैस्तैरिव विद्यमानैः, लोहितताम्रवृद्धपटलानमेव पुष्प-
गुच्छसदृशत्वादित्यभिप्रायः, रक्ताशोकानां लोहितकङ्क्रेहिवृद्धानां विटपैः विसृतशाखाभिः विभूषितम्
अलंकृतम् अङ्गनम् अजिरं यस्यास्ताम् । इह क्रियोपेष्टा ।

बलीति । अपि च, बलीनाम् उपायनीभूतजीवानां रुधिरपाननृणया रक्तपानलोभेन समागतैः
समायानैः वेतालैः भूतविगपैरिव तालैः वृक्षैः, दीयमानाः समर्प्यमाणाः फलान्येव मुण्डानि मस्तकानि
तेषाम् उपहारा उपायनानि यस्यै ताम्, तालफलानां मस्तकसदृशस्वरूपत्वादित्याशयः इह ज्ञान्युपे-
क्षा निरङ्गकैवल्यरूपकं चैत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

शङ्खेति । शङ्खा पशुवधजनिता स्ववधातङ्काः तस्या यो ज्वरस्तापः तेन कन्पितैरिव आन्दोलितैरिव,
पवनेनान्दोलनादित्याशयः, कदलिकाग्रनैः रम्भाकाननैः । भयोत्कण्ठितैरिव त्रासोत्सुक्यत्पन्नपुलकसदृश-
कण्टककूटावलोकनादिभिः भावः, श्रीफलतरुण्डैः शिल्बवृक्षपुञ्जैः । तथा त्रासोर्ध्वकेशैरिव भयोर्ध्वकेशैरिव
ऊर्ध्वपत्रसमूहानां त्रासेनोर्ध्वभ्रूतकचवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः । खर्जूरवनैः समन्ताद् गह्वनीकृतां
परितः सान्द्रीकृतान् । इहाद्या द्वितीया च क्रियोपेष्टा, तृतीया तु गुणोपेष्टा, आसाञ्च परस्परं नैरपेदयेन
संसृष्टिः ।

विदधितेति । बलिसिक्थेषु पूजोपायनीभूतानि रुधिराक्तेष्वित्यर्थः, लुब्धाः नृणायुक्ताः, मुग्धा
यो किं नानो हरिणोके टेटे सींगोके अग्रभागके पुञ्जोसे अङ्कुरित हुई हो, सैकड़ों रक्तार्द्र जिह्वाओंमें पटकित हुई हो,
इकारों रक्त-नेत्रोंमें पुण्डित हुई हो और मुण्डसमूहमें फटित हुई हो । उसकी प्राङ्गण-भूमि (और) रक्तवर्ण
अशोक वृक्षमें लटकित थी, उसकी छोटो-छोटो शाखाके अन्धन्तरमें (बालिबोंके बीचमें) रक्तवर्ण बहुतरु वन-
कुक्कुट (वन मुण्ड) निरन्तर कुक्कुरों (कुत्तों) के नपते छिने हुए थे, इतने प्रतीत होता था कि—उसकी
शाखाओंमें अकाल पुष्प-स्तवक टगे हों । बलि-रुधिर पान करनेवाले अमितापाले काये वेत लगनके समान टाटहट
फलरूपी मुण्डका उन्हार दे रहे थे; पशुओंके वध देखनेके आदतमें सदाबद्ध हुए खरने मानो कन्पित होते खरलीं-
वनीले, नपते मानो ललपटित हुए दिखे वृक्षोंमें और त्रासे मानो लेंगे ठठे बैसवाले खर्जूर (खजूर) के
वनोमें उसकी प्राङ्गण-भूमि व्याप्त हो गई थी । वहाँके प्राङ्गणमें सिंह-विदारित ङ्खली हाथियोंके हम्मरध्वनियोंमें

णानि वलि-सिक्थ्य-लुब्ध-मुग्ध-कृकवाकु-अस्तमुक्तानि विकिरद्भिरम्बिकापरिग्रहदुर्लभैः क्रीड-
द्भिः केशरि-किशोरकैरशून्योद्देशाम्, प्रभूत-रुधिर-दर्शनोद्भूत-मूर्च्छापतितेनेव प्रतिविम्बिते-
नास्तत्रात्रेण सवित्रा ताम्रतरीकृतैः क्षतज-जल-प्रवाहैः पिच्छिलीकृताजिराम्, अवलम्ब-
मान-दीप-धूप-रक्तांशुकेन प्रथित-शिखि-गल-वलयवलिनां पिष्ट-पिण्ड-पाण्डुरित-घन-घण्टा-
मातभारिणो त्रापुष-सिंह-मुख-मध्यस्थित-स्थूल-लोह-कण्टकं दत्त-दन्त-दण्डगलं लसत्पीत-
नील-लोहित-दर्पण-स्फुरित-बुद्बुदमालां कपाटपट्टद्वयं दधानेन गर्भगृहद्वारदेशेन दीप्यमानाम्,

मुक्ताफलेषु पूजोपायनीभूतास्तन्मया मृदा ये कृकवाकवः ताम्रचूडाः तैरादौ ग्रस्तानि पूजोपायनीभूतास्त-
न्मयादेव क्यलिनानि एवात् मुक्तानि कार्कश्यावगमादुज्जितानि, रुधिरारुणानि शोणितानि च रक्तवर्णानि,
विदलितेभ्यो विदारितेभ्यः करिकुम्भेभ्यो गजमस्तकेभ्यो विगलितानि प्रसृतानि यानि मुक्ताफलानि
मौक्तिकानि तानि, विकिरद्भिः रुधिराक्तया तृणया गृहीत्वा मांसाद्यभावाद् भूयो विविपद्भिरित्यारायः,
अम्बिकायाः चण्डिकायाः परिग्रहेण बाहनमजानीयनया स्वीकारेण दुर्लभितैः प्राणवियोगाभावाद् दुर्हन्ती-
भूतैः क्रीडद्भिः खेत्तुं कुर्वद्भिः, केशरि-किशोरकैः मृगेन्द्रवालकः अशून्यैः वर्जित उद्देशः स्थानं यस्यास्ताम् ।
इह 'केशरि-किशोरकैः' इत्यत्र च्छेकानुप्रासः, तेन हि कुचकृत्यानां मौक्तिकेषु पूजोपायनीभूतास्तन्मयाद् आम्बित-
मानलङ्कारः संसृज्यते ।

प्रभूतेति । प्रभूतं प्रचुरं यद् रुधिरं शोणितं तस्य दर्शनेन अवलोकनेन उद्भूता उत्पन्ना या मूर्च्छा
मोहः तथा पतितेनेव, खस्तेनेव, प्रतिविम्बितेन क्षतजसलिलधारास्वेव सङ्क्रान्ताकृतिना, अस्ते अस्तावल-
गमनसमये ताम्रा रक्तवर्णाः तेन, सवित्रा मूर्त्येण, ताम्रतरीकृतैः विशेषेण रक्तवर्णीकृतैः क्षतजप्रवाहाः प्रागेव
ताम्रवर्णाः, ततस्तु अस्तकालिकमूर्त्यत्रभया नितान्तमदृशीकृता इत्यभिप्रायः । क्षतजानि शोणितान्येव
जलानि सलिलानि क्षतजानि जलानीति वा तेषां प्रवाहैः धाराभिः, पिच्छिलीकृतम् आर्द्रीकृतम् अजिरम्
वह्मणं यस्यास्ताम् ।

इह क्रियोद्येतालङ्कारः, तथा 'क्षतजजले' स्यत्र किं रूपकं किं बोधमेति सन्देहसङ्कर, उभयोश्च
मित्रोन्नेरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अवेति । अवलम्बमानानि अवतिष्ठमानानि दीपधूपै रञ्जितानि अंशुकानि वस्त्राणि यत्र तेन, प्रथिता
गुम्फिता गिम्फिगलवलयानां वह्नि-कण्टमण्डलानाम् आवलिः पंक्तिः यस्मिन् तेन, पिष्टपिण्डेन तण्डुलचूर्ण-
पिण्डेन पाण्डुरिमाः श्वेतवर्णीकृताः घनाः सान्द्राः या घण्टाः तासां मालां पट्टिं विभक्तिं धारयतीति तच्छ्री-
लेन 'पिष्टपिण्डाभालानाम्' इत्यादिना ह्रस्वः । त्रापुषः सीसकस्यायमिति त्रापुषः मांसकरचिन्ता यः सिंहः
केशरी तस्य मुखमध्ये यद्दान्तराले स्थितं विद्यमानं स्थूलं लोहकण्टकं यत्र, नव, दत्तं दन्तदण्डो गजद-
शनदण्ड एव अगलं विरम्भ-कपाटरोधनकाष्ठमित्यर्थः यत्र तत् तथा लसत्तु अभिसुते शोभमानेषु
पीत-नील-लोहितवर्णेषु दर्पणेषु सुकुरेषु स्फुरिता सङ्क्रान्ता बुद्बुदमाला बुद्बुदसदृशगोलाकारलोहशङ्कु
पङ्क्तिः यत्र तत्तयोक्तं कपाटपट्टद्वयं अररफलकयुगलं दधानेन धारयता, गर्भगृहस्य अन्तर्भवनस्य द्वारदेशेन

रक्ताद्रं मुक्तास्तमूहं गिरिं दुष्टं ये, सहे बालका अन्न-समूहं मन्मथकर लोभी वन-सुखदुःख, परले नाकर पीछे कठिन
होने के कारण परिग्रह कर दिए थे, इधर अम्बिकाके परिग्रह करनेसे रिसाने अभावसे दुर्भाग्य सिद्ध के बच्चे उन
मुक्तामौक्तिकों विलेर वत क्रीडा करते हुए विचरण करते थे । जल के समान रक्ता प्रवाह वर्षों के प्रांगणको पिच्छिल
कर दिया था, अम्बिकालीन ताम्रवर्ण मूर्ति उस रक्तके प्रवाहमें प्रतिविम्बित होकर उसे और भी अधिक ताम्रवर्ण
कर दिया था, उसने प्रतीत होता था कि,—प्रचुर रक्त देखनेसे मूर्च्छा उपस्थित हो जानेके कारण ही मानो सूर्य
उत्पन्न गिर पड़ा हो । अम्बिकारक्ष द्वारदेशके वक्त्र, लङ्कते हुए दीपकोंके धूमसे रक्तवर्ण (रंगीन) हो गए थे; उसमें
मन्दूरके काष्ठकी माला सुधी हुई थी, तण्डुल-चूर्ण (ओटे) से मुष्टवर्णकी हुई निरन्तर घण्टियोंकी माला लटक
रही थी; उस द्वारदेशके दोनों किवाड़ोंमें शीशके सिद्धके मुखके अम्बिकारक्ष मोटी पल लोहे की काठी (चदमनी)
बनी थी; द्वारों दोनोंकी अंगला (बीज) टी हुई थी, और उस कपाटमें बुद्बुदके समान नटुलानार लौहशङ्कुधौ
(लोहेकी काँटियों) का सम्मुखवर्ती घनवर्ण, नीलवर्ण और रक्तवर्णवाले दर्पणों में प्रतिविम्ब पड़ता था । मन्दिरके

१. वनकरिकुम्भविदलितमुक्ताफलानि, विदलितवनकरिकुम्भविगलितरक्तमुक्ताफलानि नवनधिरार-
वलि । २. अन्तरीकृतैः । ३. क्षतजलप्रवाहैः । ४. दीपधूम । ५. वलयावलम्बिना । पिष्टपाण्डुरिमा... । ७...
माताभारिणा । ८... कण्टकदत्त... । ९. गल्लसलिलसत्... । १०. तर्पण । ११. कपाटपट्टद्वयं ।

अन्तःपिण्डकापीठपातिभिश्च सर्वपशुजीवितैरिव शरणमुपागतैरलक्तकैः रस-रक्त-पटैरविरहित-चरणमूलाम्, पतितकृष्णचामरप्रतिविम्बानाञ्च शिरश्छेदलग्न-केशजालकानामिव पुरशुपट्टि-शप्रभृतीनां जीवविशसनशस्त्राणां प्रभाभिर्वद्वहलान्धकारतया पातालगृहवासिनीम् इवोप-लेख्यमाणाम्, रक्तचन्दन-खचित-स्फुरत्फल-पल्लव-कलितैश्च विल्वपत्रदामभिर्-वालकमुण्ड-प्रालम्बैरिव कृतमण्डनाम्, शोणितताम्र-कदम्ब-स्तवक-कृताचर्चनैश्च पशूपहार-पटह-पट्ट-रटित

दीप्यमानां विराजमानाम्, कपाटद्वये चे लोहकीलका जटितास्ते 'जगन्मोहन' (स्वभवनस्याग्रदेश) स्य-दर्पणेषु प्रतिविम्बिता इत्यभिप्रायः ।

अन्तरिति । च, अन्तर्मध्ये या पिण्डका परिष्कृता भूमिः तत्र यत् पीठं मूर्त्तिस्थापनाय सिंहा-सनं तत्र पतन्तीति तैः, शरणमुपागतैः रक्तकं प्राप्तैः सर्वपशूनां जीवितैरिव, तेषामपि रुधिरसम्पर्केण लोहि-तत्वसम्भवादित्याशयः, अलक्तकरसेन यावद्वेगवशात् रक्ता लोहिता ये पटास्तैः, अविरहितम् अवर्जितं चर-णयोः पादयोः मूल निवृत्तं यस्यास्ताम् इह जालुष्येष्टम् ।

पतितेति । अपि च, पतितानि कृष्णचामराणां श्यामबालव्यजनानां प्रतिविम्बानि प्रतिच्छादयानि येषु तेषाम्, अत एव शिरश्छेदे मस्तककर्त्तने सति लग्नं सक्तं केशजालं कचसमूहो येषु तेषामिवावलोक्य-मानाम्, श्यामबालव्यजनप्रतिविम्बानामेव कचसमूहवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः, परशुः कुठारः, पट्टि-शः 'पट्टिशो लोहदण्डो यस्तीक्ष्णधारः क्षुरोपमः' इति वैजयन्त्युक्तः तत्प्रभृतीनां जीवविशसनशस्त्राणां प्राणि-हिंसायुधानां प्रभाभिर्दीप्तिभिः बद्ध उत्पादितः, बहलोऽधिकः अन्धकारस्तिमिरो यत्र गृहे तस्य भावस्तथा कारणेन, पातालगृहवासिनीमिव अधोभुवननिवासिनीमिव उपलब्धमाणां दृश्यमानाम् ।

इह कचसमूहलग्नक्रियोषेक्षणाद्याया, अधोभुवनभवनवासोषेक्षणादपरा च क्रियोषेक्षेव, उभ-योश्च मिथो नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

रक्तैति । अपि च, रक्तचन्दनेन पत्राङ्गेन खचिता रञ्जिता अतएव स्फुरन्तः शोभमाना ये विल्वस्यैव फलपल्लवाः तैः कलिताः सम्मेलितास्तैः, अतएव बालकमुण्डानां शिशुशिरसां ग्राम्भैः अञ्जुलम्बिनीभिः अग्निभिरिव विद्यमानैः, विल्वपत्राणां श्रीफलदलानां दामभिः सग्भिः (मालाभिः) कृतमण्डनां विहिता-लङ्काराम् । विल्वपत्राणां मालासु मध्ये मध्ये रक्तचन्दनखचितानि श्रीफलान्यपि प्रोतानि, अतएवभव-बुध्यते यद् बालकमस्तकानां माला परिहिता भवेदित्यभिप्रायः । इह जालुष्येष्टम् । शिशुमस्तकगतलोहि-तसादृश्यनिरूपणाय 'रक्तचन्दनखचिते'ति विशेषणम् । बालकपदन्तु तच्चिरसानापेक्षिकलघुतया श्रीफल-सादृश्यावगमायेति बोध्यम् ।

शोणितेति । अपि च, शोणितेन रुधिरसंस्पर्शेण तान्ना रक्ता ये कदम्बस्तवका नीपगुच्छकास्तैः कृतं विहितम् अचर्चनं पूजनं येषां तैः संसक्तनीपपुष्पपरागैरित्यर्थः, अतएव पशूपहारे पशुपायनदानकाले पट-हस्य हुन्दुमेः यत् पट्टरटितम् उच्चैश्चन्द्रः तस्य रसेन श्रवणोत्साहेन उल्लसन्ति उद्ब्रजन्तीति ते तादृशा रोमाञ्चाः पुलका येषु तैरिव, अङ्गैर्हस्तपादादिभिरवयवैः, क्रूरतां रौद्रताम् उद्ब्रह्मन्तीं धारयन्तीम् ।

अन्तरमे देवीके चरणके समीपमे एक वेदी थी वह आस्ताके रसते रञ्जित एक बरुसे आच्छादित थी, वसते प्रतीत होता था कि वहाँ समस्त पशुओं का जीवन आकर नानो शरणागत होकर रहता है । वहाँ परशु और पट्टि-श (माला) आदि कितने ही जीवहत्या करनेके शक्त थे, उनमें कृष्णवर्ण चामरोंका प्रतिविम्ब (परछाईं) पड़नेसे ऐसा प्रतीत होता था कि—शिरश्छेद हो जानेसे उसके केश-कलाप ही नानो चिपक रहे हों । इस प्रकारके शलोंकी प्रभासे प्रचुर अन्धकार हो जानेके कारण देवी पाताल-वासिनीके समान देखनेमें प्रतीत होती थी । देवी कण्ठदेशमें कितनी विल्व-पत्रकी मालाएँ पहन कर भूषित हुई थी, उनके बीच-बीचमें रक्त-चन्दन-रञ्जित (लाल-चन्दन-लित) दहतर विल्व-फल और विल्व-पत्र संयोजित (चिपके) हुए चमक रहे थे अत एव वे मालाएँ बालकोंके मुण्ड की लम्बी-लम्बी मालाओं के समान प्रतीत होती थीं । रुधिरसे रक्त हुए कदम्ब-पुष्पके गुच्छोंसे अञ्जन लिए गए और पशुओंका बलिदान करते समय बजाई गई हुन्दुमीके उत्तर हुए उच्च शब्द श्रवण

१... अलक्तकपट्टैः, अलक्तकपट्टैः, अलक्तकरत्नपट्टैः । २. कलापानाम् । ३. अस्तिपरशु... ।

४. बहलवद... । ५. पातालनिवासिनीम्, पातालगृहवासिनीम्... । ६. स्फुरत्फलक । ७. विन्ददामभिः

८. कृतमण्डलम् ९. शोणितताम्र... ।

रसोल्लसितं रोमाञ्चैरिवाङ्गैः कृतामुद्रन्तीम् , चारु-चामीकर-पट्ट-प्रावृतेन च ललाटेन शवर-
सुन्दरी-रचित-सिन्दूर-तिलक-विन्दुना दाडिम-कुसुम-कर्णपूर-प्रभा-सेक-लोहितायमान-कपोल-
भित्तिना रुधिर-तान्मूलारुणिताधरपुटेन भ्रुकुटि-कुटिल-वभ्रु-नयनेन मुखेन कुसुम्भ-पाटलित-
दुकूल-कलितया च देहलनया मदाकालाभिसारिकावेशविभ्रमं विभ्रतीम् , सम्पिण्डित-नील-
गुगुलुं धूपधूमरुणीकृताभिश्च प्रचलन्तीभिर्गर्भगृह्दीपिकालताभिरङ्गुलीभिरिव महिषासुर-
शोणित-लवालोहिनीभिः स्कन्धपीठ-कण्ड्वयन-चलित-त्रिशूलदण्ड-कृतापराधं वनमहिषमिव
तर्जयन्तीम् , प्रलम्ब-कूर्चधरैश्छगैरपि धृतव्रतैरिव, स्फुरदधरपुटैरासुभिरपि जपपरैरिव,

इह पुलकाविर्भावोत्प्रेक्षात् क्रियोत्प्रेक्षा वृत्त्यनुप्रासश्चेत्युभयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपमङ्कुरः ।

चातिदि । अपि च, चारुः सुन्दरो यः चामीकरपट्टः सुवर्णफलकं तेन प्रावृतम् आच्छादितं तेन, तथा
शयरसुन्दरीभिः मिह्रवनिताभिः रचितो विहितः सिन्दूरतिलकविन्दुः यत्र तेन तयोक्तेन ललाटेन
भालेन । दाडिमकुसुमे एव करकपुष्पे एव कर्णपूरौ श्रवणालङ्कारौ तयोः प्रभायाः कान्तेः सेकेन सम्पर्केण
लोहितायमाने रक्तायमाने कपोलभित्ति गण्डद्वयं यस्य तेन, रुधिरतान्मूलारुण्यां शोणितागवल्लीभ्याम्
अरुणितं लोहितवर्णाकृतम् अधरपुटं यस्य तेन, तथा भ्रुकुट्या भ्रूमंगेन कुटिले वक्त्रे वभ्रुणी पिङ्गले च नयने
लोचने यस्य तेन तयोक्तेन, तथा कुसुम्भेन कमलोत्तराख्यरत्नद्रव्यविशेषेण पाटलितं भेतलोहितीकृतं
यद्दुकूलं वसनं तेन कलितया आच्छादितया देहलनया शरीरवहण्या च कण्ठेन, महाकालम्य रुद्रस्य-
अभिसारिकावेशविभ्रमम् अभिसारिकानेपथ्यविलासं विभ्रतीं धारयन्तीमिव विद्यमानाम् । इह प्रतीय-
माना क्रियोत्प्रेक्षा ।

सम्पिण्डितेति । अपि च, सम्पिण्डित एकत्रीभूतो यो नीलगुगुलुधूपयोः पलङ्कपधूपयोर्धूमस्तेन
अरुणीकृताभिः रक्तीकृताभिः प्रचलन्तीभिः पवनभरात् कम्पमानाभिः गर्भगृहस्य अन्तर्भवनस्य दीपिका-
लताभिः पवनवशात् चलतीवलम्बमानाभूतैः प्रदीपैः, महिषासुरस्य तन्नामकप्रसिद्धदेवस्य शोणितलवः
रुधिरकणैः आलोहिन्य आरक्ताः ताभिः अङ्गुलीभिः करशाखाभिरिव विद्यमानाभिः, स्कन्धपीठस्य स्कन्ध-
भागस्य कण्ड्वयनेन तर्जनेन चलितः कम्पितो यः त्रिशूलदण्डः तेन कृतो विहितः अपराध आगः येन तं
वनमहिषम् अरण्यरक्ताजं तर्जयन्तीं न्यवकुर्वन्तीमिव विद्यमानाम् । चूर्णहरिद्रयोः संयोगे यथाऽरुणवर्ण-
स्तथा नोलस्यापि गुग्गुलुधूपयोर्धूमस्य दीपिकाभिः संयोगे अरुणवर्णः समुत्पद्यते, संयोगवैचित्र्यादित्यव-
धेयम् । अत एवेह हेतुविरुद्धकार्यजननाद्विषमालङ्कारः, तथाद्या जात्युत्प्रेक्षा अपरा च क्रियोत्प्रेक्षा चेत्ये-
तेषामङ्गाद्विभावसङ्करः । ननु भगवत्याश्चण्डिकाया मन्दिरे वनमहिषप्रवेशः कथमिति चेत् ? तन्मन्दिर-
स्थारण्यान्तःपानितया वनमहिषप्रवेशस्यापि सम्भवादिति बोध्यम् ।

प्रत्येति । अन्येषु का कथा, प्रलम्बकूर्चधरैः लम्बमानचिबुशधःस्थलवर्तिरोमधारिभिः छगैरपि
वस्तैरपि धृतव्रतैः गृहीततपोनियमैः सङ्घिः आराध्यमानामिव उपास्यमानामिव, प्रलम्बकूर्चधरस्वाद्वि-
करणेन उत्साहते मानो रोमाञ्चिनो हो ऐसे अवयवोत्ते वह भयङ्करता दिखाती थी । सुन्दर स्वर्णफलकमे आवृत
तथा शवर-रमणियों (मीलिनियों) द्वारा लगाए गए सिन्दूरके तिलक-विन्दुसे समन्वित ललाटे, कर्णगुलमें
धारण किए हुए दाडिमपुष्प (अनारके फूल) की प्रभाके सम्यक्से रक्तवर्ण हुए कपोल-भित्ति (चौड़े गाल) से,
रुधिर-संभवसे और तान्मूलके रससे अरुणवर्ण हुए ओष्ठ-युगल (होठ) से, स्वभावतः पिङ्गल नयनवाले तथा
देदी भौंहवाले मुखसे, और कुसुम्भ नानक रत्नद्रव्यविशेषसे श्वेतरक्तवर्ण (गुलाबी रंगे) हुए वक्त्रसे समन्वित
देह-ललाटे, उसने मानो मदाकालके प्रति अभिसारिकाने वेशका विलास धारण किया था । वायुके भारसे कम्पित
हुई ललाके समान लम्बमान व्यामवर्ण गुग्गुल और धूपके धूमपुष्टसे अरुणवर्ण हुए कम्पन्तरके मण्डपके चञ्चल
प्रदीप, महिषासुरके रुधिर-विन्दुवोसे रक्तवर्ण हुई अङ्गुलियोंके समान दीवनेमें आने थे, इधर एक जटली
महिषने अपने चौड़े कन्धेको खुजला कर मन्दिरके त्रिशूल-दण्डको कम्पित कर दिया, इस अपराधके कारण ही
उसको मानो देवी उन प्रदीपोंसे तर्जना करती (घनकाती) थी । दीर्घ-रम्य-धारण (लम्बोन्मयी टाटी बदा)

१. अविरतनशूपहारपट्टहपडरचितरसौत्तन्मि... । २. चाङ्गैः । ३. पट... । ४. दाडिम... ।

५. भ्रुकुटिकुटिलभ्रूणा रक्तनयनेन, भ्रुकुटिकुटिलवभ्रुणा रक्तनयनेन, भ्रुकुटिः... । ६. पाटलितमुखदुकूल ।

७. गुग्गुल... । ८. विरचिताङ्गुलीभिः... । ९. प्रदल... ।

कृष्णाजिनप्रावृताङ्गैः कुरङ्गैरपि प्रतिशयितैरिव^१ ज्वलित-लोहित-मूर्द्ध-रत्न-रश्मिभिः कृष्णसर्पैरपि शिरे श्रुतमणिदीपकैरिवाराध्यमानान्, सर्वतः कठोरवायसगणेन च रटता^२ स्तुतिपरेणेव स्तूयमानाम्, स्थूलस्थूलैः शिराजालकैर्गोधा-गोधिकैः-कृकलासकुलैरिव दग्धरधाण्वाशङ्क्या समारुढैर्गवाक्षिनेन, अलक्ष्मी^३-समुत्खात-लक्षणस्थानैरिव^४ विस्फोटव्रणविन्दुभिः कल्माषित-सकलशरीरेण, कर्णावतंससंस्थापितया च चूडया रुद्राक्षमालिकामिर्व^५ दधानेन,

व्यभिप्रायः । स्फुरन्ति स्पन्दमानानि अधरपुटानि तेषां तैः, आसुभिर्मूषकैरपि जपपरैः मन्त्रजपप्रवृत्तैः सद्भिः आराध्यमानामिव, जपप्रवृत्तवत् स्पन्दमानाधरपुटत्वादिति भावः । अधरपुटस्पन्दनमाभूनां स्वभावः । कृष्णाजिनं श्यामवर्गमाभ्यास्यं चर्मकृष्णसारचर्म च तेन प्रावृतम् आच्छादितम् अङ्गमवयव तेषां तैः कुरङ्गैर्मृगैरपि प्रतिशयितैः कृतप्रतिशयनैः सद्भिः आराध्यमानामिव, रुद्रत् कृष्णाजिनाच्छादितवयवत्वादिति भावः । विपत्प्रतीकाराय अभीष्टप्राप्तये दिव्यमासादिनियतमजनापरित्यागपूर्वदेवताप्रे शयनं प्रतिशयनम् । तथा ज्वलिता दीपाः, लोहिता अरुणवर्णाः, मूर्धरत्नस्य शिरोमणे रश्मयो रोक्षिपो तेषां तैः कृष्णसर्पैर्विजानीयभुजङ्गैरपि शिरःसु मूर्धसु धृता मणयो रत्नान्येव दीपा मणिवद्दीपाश्च यैस्तैः सद्भि राराध्यमानामिव, मस्तकेषु दीपधारणादित्याशयः । अन्योऽपि मस्तके दीपधारणपूर्वकं देवतोपासनां विधत्ते ।

इह प्रत्येकवाक्य एव क्रियोत्प्रेक्षा, तथा 'आराध्यमानाम्' इत्येकस्यामेव क्रियायामनेकेषां कर्तृत्वेनाभिव्यञ्जनात्तुल्ययोगिता चेत्पुन्यभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । अनेन च महाराधवाभूमित्वं प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

सर्वेन इति । अपि च, सर्वतश्चतुर्दिक्षु रटता शब्दं विदधाना, कठोरः कर्कशस्वरो यो वायसगणः सकृद्वज्रासमूहस्तेन, स्तुतिपरेण स्तुतिप्रवृत्तेन सत्ता स्तूयमानामिव न्यमानामिव, स्तवप्रवृत्तवत् समन्तात् शब्दविधानात् । स्तुतिपरो हि प्रदक्षिणतया भ्रमन्मुच्यैः स्तुतिशब्दं विधत्ते । इहापि क्रियोत्प्रेक्षा ।

स्थूलति । दग्धो ज्वलितो यः स्थाणुः शाखापर्णरहितस्तरुः तस्य आशङ्क्या भ्रान्त्या समारुढैः शरीरारुढैः, गोधा गोधिका, कृकलासः सरट एतेषां कुलैः समूहैरिव, स्थूलस्थूलैः अन्यान्यापेक्षया अत्यन्तस्थूलैः शिराजालकैः धमनीसमूहैः, गवामङ्गीवेति गवाक्षः 'अद्यगोऽदर्शनात्' इत्यच्, गवाक्षं सङ्घातमस्येति गवाक्षितः तारकादित्वादितच् । तेन जालकमयीभूतेन 'जरद्वद्रविडधार्मिकेणाधिष्ठिताम्' इत्यधिकदूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह भ्रान्तिमान् जात्युत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । इत आरभ्य पुँल्लिङ्गवृत्तीयैकवचनान्तानि पदानि अप्रेतनस्य 'जरद्वद्रविडधार्मिकेण' इत्यस्य विशेषगान्यवगन्तव्यानि ।

अलक्ष्मीति । अलक्ष्म्या अध्रियां देव्या समुत्खातानि मूलत उन्मूलितानि यानि लक्षणानि सामुद्रिकशास्त्रोक्तानि शुभचिह्नानि तेषां स्थानैरिव, विस्फोटकाः शीतलाप्रकोपजाः प्रसिद्धाः तेषां व्रणविन्दुभिः कल्माषितं विचित्रीकृतं सकलं समग्रं शरीरं यत्र तेन । इह जात्युत्प्रेक्षा ।

कर्णेन । अपि च, कर्णावतंसं श्रवणालङ्कारस्थाने संस्थापितया न्यस्तया चूडया शिखया कारणेन, रुद्राक्षमालिकां दधानेन धारयतेव, मयूरपिच्छुरचितायास्तच्छिखायाः कण्ठपर्यन्तपातित्वेन रुद्राक्षमालावदवगतेरित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

कर छायगण (बकरे) भी मानों ब्रालम्बन कर देवी की आराधना करने हों; ओष्ठयुगल निरन्तर स्पन्दित होने के कारण नूपकगण भी मानों जर्म प्रवृत्त होकर देवीकी उपासना करते हों, कृष्ण-चर्म ओढ़ कर हरिगण भी धरना देकर देवीकी आराधना करते हों, और मस्तकमें प्रज्वलित (चमकते) हुए रक्तवर्ण रत्नकी किरणोंके कारण कृष्णसर्पगण भी मानों मस्तक पर मणिप्रदीप धारण कर देवीकी उपासना करने हों—ऐसा प्रतीत होता था । कर्कश—स्वरवाले काकगण (कौवे) भी सर्वत्र काँव काँव करके मानों त्तुति करनेमें प्रवृत्त होकर उसकी आराधना करते थे । वहाँ एक द्रविडदेशीय वृद्ध धार्मिक रहता था । दग्ध-स्थाणु (जले हुए टूठ) की आशङ्कसे शरीर पर चढ़े हुए गोर, छिपकला और गिरगिटोंके समूहके समान अत्यन्त-स्थूल शिराओं (मोटी मोटी नती) के समूहसे व्याप्त होनेके कारण उसके शरीरमें गवाक्ष-जाल (जालीदार सिट्कियाँ) उत्पन्न हो गए थे । अलक्ष्मी देवीके द्वारा जटसे उखाड़े गए शुभलक्षणोंके रक्त-स्थानके समान विस्फोटक-व्रण-विन्दुओं (फोड़ोंके धावके चिह्नों) से उसका शरीर विचित्र हो गया था । कर्णाभरणके स्थानमें रक्ती गड़ उसकी शिखा वध्नःस्थल पर्यन्त लटकनेके कारण प्रतीत होता था कि वह मानों रुद्राक्ष माला धारण करता था । अम्बिकाके चरणोंमें गिरनेसे उसके काले ललाटदेश पर अशु-

१. प्रतिशयनैरिव । २. रुवना । ३. शिराजालैर्गोधार गोधाधिकां, गोधारगृहगोधिका गोधारगोधिका । ४. लक्ष्मी । ५. विस्फोटक । ६. कचित् 'श्व' शब्दो नास्ति ।

अम्बिकापाद-पतन-श्याम-ललाट-वर्द्धमानार्जुनेन, कुवादि-दत्त-सिद्धाञ्जनदानस्फुटितैर्क-लोचन-
तया त्रिकालमितरलोचनाञ्जनदानादर-श्लक्ष्णीकृत-दारुशलाकेन, प्रत्यहं कटु कालायु-स्वेद-प्रारब्ध-
दन्तुरताप्रतिकारेण, कथञ्चित्स्थान-दत्तेष्टका-प्रहारतया शुष्कैर्भुजोपशान्त-मर्दन-व्यसनेन, उ-
पर्युपर्यविश्रान्त-कटुकवर्ति-प्रयोग-वर्द्धितनिमिरेण, अश्मभेद-संगृहीत-वराहदंष्ट्रेण, इन्द्रुदीकोप-
कृतापवाञ्जनसंग्रहेण, सूची-स्यूत-सिरा-सङ्कोचित-चाम-कराङ्गुलिना, कौशेयक-कोपावरण-भूति-

अन्विदेति । अम्बिकायाः पार्वत्याः पादपतनेन श्यामे कृष्णवर्णीभूते ललाटे भाले वर्धमानः पृथमानः
अर्जुनः कृष्णवर्णः किंगः यस्य तेन, अनवरतभूमिधर्पणादित्याशयः ।

कुवादीति । कुवादिना इव हलाय असत्यभाषिणा पुरोगे दत्तस्य सिद्धाञ्जनस्य नेत्रौपधस्य दानेन
अर्पणेन स्फुटितं नागसुपगतम् एकं लोचनं नयनं यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, त्रिकालं प्राप्तमध्याह्न-
सायाह्नेषु, इतरलोचने अपरनयने अञ्जनदाने सामान्यकजलार्पणे न तु कुवाद्यर्पितनिष्ठाञ्जनार्पण इत्यर्थः
आदरेण यत्नेन श्लक्ष्णीकृता चिदङ्गीकृता दारुशलाका काष्ठरचिता कजलार्पणशलाका येन तेन । एकं
लोचनं तु सिद्धाञ्जनाभासेन लुप्तमेव, उन्मीलिते द्वितीये नयने तु शोभायै तत्र नियमाद्वा माधारग-
कजलम् (न तु सिद्धाञ्जनम्) इयदीयते येन नित्यधर्पणात् दारुशलाकाऽपि चिदङ्गणा जातेति
निखिलाभिप्रायः ।

प्रत्यहमिति । कटुकालायुः कटुतुग्री तस्याः स्वेदेन घर्मवारिणा प्रारब्धो दन्तुरताया उन्नतदशन-
तायाः प्रतीकारश्चिकित्सा येन तेन । तथाविधस्वेदेन दशनपानाशयम्भावात् वर्वरत्वावगतिः ।

कथञ्चित्ति । कथञ्चित् केनापि विधिना अस्थाने अप्रतिपादितस्थाने दत्त इष्टिकाप्रहार इष्टिकाघातो
यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, शुष्के शुष्कीभूते एकस्मिन् भुजे बाहौ उपशान्तं फलाभावज्ञानात्यक्तं म-
र्दनव्यसनं वायुविनाशकतैलमर्दनाग्रहो यस्य तेन । आमवातेन व्याधिना स्तब्धकृतशरीरस्य तद्वायुदूरीक-
रणाय सैन्धवादिस्नेहविशेषमर्दनानन्तरं स्थानविशेषं करञ्ज(चिरवित्त्व)काष्ठपंपादितानिग्नप्लेष्टकानामाघात
आयुर्वेदशास्त्रप्रतिपादितः, तस्मिन्वाविहितस्थाने विहिते कश्चिद्वाहुः शुष्को भवति, या च शुष्कतास्योत्पन्ना
पृवञ्चासौ तस्मिन् बाहौ व्यपगतो वायुरिति विज्ञाय सैन्धवादितैलमर्देन परित्यक्तवानिति स्फुटोऽर्थः ।

उपरीति । उपर्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं अधिकाधिकमित्यर्थः अविश्रान्तं निरन्तरञ्च यथा स्यात्तथा यः
कटुवर्तिप्रयोगः कटुवस्तुरचितनेत्ररोगापनोदकवर्त्तिका (दशा) दानं तेन वर्धितस्य अधिकं मज्जातं तिमिरं
नेत्ररोगविशेषो यस्य तेन, आन्ध्यविनाशाय कटुवर्तिप्रयोग इत्यङ्कतो येन नेत्रमन्दत्वं यदुत्थीभूतमित्यर्थः ।

अन्वेति । अश्मभेदाय प्रस्तरस्त्रण्डाय संगृहीता एकग्रीकृता वराहदंष्ट्रा वनकोडदशाना येन तेन ।

इन्द्रुदीति । इन्द्रुदी तापलद्रुमः तस्य कोपः फलं तन्मध्ये कृतो विहित औपधाञ्जनस्य तिमिररोगो-
पधीभूतकजलस्य संग्रहो येन तेन, तत्र स्थापितस्यौपधाञ्जनादेर्विशेषगुणजनकत्वादित्याशयः ।

सूचीति । सूच्या सीवन्ध्या स्यूताभिः औन्नत्यव्यावृत्त्ये तन्नुता गुम्फिताभिः धमनीभिः सङ्कोचित-
दृढाकर्षणेन स्वीकृता वानकराङ्गुलयः सम्यहस्तंशान्ता यस्य तेन ।

कौशेयकेति । कौशेयकः कृमिसूत्रे तस्य कोपो गृहं तेन यत् आवरणस्य आच्छादनं तेन या स्रुतिः
रोग (गुग्म) को बुद्धि हो गई थी, किन्ती मिथ्यावादीके द्वारा त्रिष हुए सिद्ध-कज्जन (अञ्जन) के प्रयोग
करने (लगाने) से उसकी एक आँख मूढ़ गई थी, इस लिए वह सायं, प्रातः, मध्याह्न समयमें दूसरी आँखमें
साधारण कज्जल लगानेके लिए बल-पूर्वक एक पतली दान-शलाका (लकड़ी की सलाई) किया करता था बाहर
निकले दाँतोंकी चिकित्साके लिए वह प्रतिदिन कटुवी तुंबरीका स्वेद लगाया करता था । आमवात विनाश
करनेके लिए नैलविशेषके मर्दन करने के बाद अविहित स्थान पर करञ्जानिर्गने नवी हुई उंट लग जानेके कारण शुष्क
हुई एक मुंजाका उसने तैल मर्दन करनेका आग्रह छोड़ दिया था । बार-बार कटुवर्त-भिनित्र नेत्ररोगनाशक
वर्त्तिकाका निरन्तर प्रयोग करनेसे उसका नेत्र-रोग बढ़ गया था । पाषाण भेद करने (काटने) के लिए उसने
शुकरके दाँत सलुग्रद कर रखे थे । इन्द्रुदी फलकेकोपमें नेत्ररोगके औषध कज्जल (अञ्जन) का संग्रह कर
रखता था । प्रकोष्ठकी एक नसकी औन्नत्य निवृत्तिके लिए मुंसे ही लेनेके कारण बाएँ हाथ की अङ्गुलियों इन्-
कपंगसे सङ्गुचिन हो (तिकुट्टन) गई थी । कुशादिसर्पधारण करनेके लिए जो कौशेयक कोपों (रेश्मी मोलों) से

ब्रणितचरणाङ्गुष्ठकेन, असम्यक्कृत-रसायनानीताकालज्वरेण, जरां गतेनापि दक्षिणापथावि-
राज्यवरप्रार्थना-कदर्थित दुर्गेण, दुःशिक्षित-श्रमणादिष्ट-तिलकावद्धविभवप्रत्याशेन, हरित-पत्र-
रसाङ्गार-मसो-मलिन-शम्बूकवाहिना, पट्टिका-लिखित-दुर्गास्तोत्रेण, धूम-रक्तालक्तकाक्षर-ताल-
पत्रकुङ्क-तन्त्र-पुस्तिका-संग्राहिणा, जीर्ण-पाशुपतोपदेश-लिखित-महाकालमतेन, आवि-
र्भूत-निधि-वाद-व्याधिना, सज्जात-धातुवाद-वायुना, लग्नासुर-विवर-प्रवेश-पिशाचेन, प्रवृत्त-

रूपः तेन ब्रणितः चरणाङ्गुष्ठो यस्य तेन, दर्भादित्तिदूरीकरणाय कृमिसूत्रकोपेण पादाङ्गुष्ठाच्छादनम् ।
असम्यगिति । सम्यक् कृतो यथाविधि विहितो न सम्यक् कृतो येन तेन रसायनेन जराव्याधि-
विनाशिवद्बुद्ध्यव्ययाध्यपारदल्लङ्घ्यौषधसेवनेन आनीतः प्रापितः कालज्वरः मरणपर्यवसायितापो
येन तेन । अनेन समुपैरपि वैराग्यं नोपघत इति नृणातिशयो ध्वन्यते ।

जराति । जरां गतेनापि अत्यन्तपरिणतवयस्त्वं वृद्धत्वमिति यावत् प्राप्तेनापि सता, दक्षिणा-
पथस्य दाक्षिणात्यदेशस्य यद् अधिराज्यमाधिपत्यं तस्य वरप्रार्थनया अभीष्टयाचनया कदर्थिता विरक्ती-
कृता दुर्गा चण्डिका येन तेन ।

दुरिति । दुःशिक्षितेन लब्धदुःशिक्षेण श्रमणेन केनचित् अनिर्दिष्टनाम्ना परिव्राजकविरोपेण आदिष्टे
तिलके सिद्धौषधिजनिते भ्रूयुगलमध्यविन्दौ आवद्धा विहिता विभवप्रत्याशा धनसम्पदभिष्ठापो येन तेन ।

हरितेति । हरितपत्ररसेन नीलपलाशनिर्यासेन युक्ता सहिता या अङ्गारमसी तथा मलिनं शम्बूकं
शङ्खं वहतीति तेन शङ्खमयमसीपात्रधारिणेत्यर्थः ।

पट्टिकेति । पट्टिकायां दारुफलके लिखितं लिपीकृतं दुर्गास्तोत्रं येन तेन ।

धूनेति । धूमेन रक्तानि रजितानि अलक्तकाक्षराणि यावत्कद्वारा लिपीकृतवर्णा येषु तैस्तथोक्तैः
तालपत्रः या कुहकाय इन्द्रजालाय तन्त्रमन्त्राणां वशीकरणमारणमोहनोच्चाटनादीनां पुस्तिका तां
संगृहातीति तेन सङ्ग्रहकारिणेत्यर्थः ।

जीर्णेति । जीर्णः परिणतवया यः पाशुपतः शैवः तस्य उपदेशेन मनुष्यरूपिणे होमप्रतिपादक-
शिक्षया लिखितं लिपीकृतं महाकालमतम् ईश्वरमतं येन तेन ।

आविरिति । आविर्भूतः प्रकटितो निधिवादः 'अनेन विधिना निधिर्लभ्येत' इति धनभाण्डवाद इव
व्याधिर्यस्य तेन ।

सज्जातेति । सज्जातः समुत्पन्नः धातुवादः 'अनेन कर्मणा लौहं तात्रं वा सुवर्णं भवति' इति धातु-
विषयकप्रवाद एव वायुः वातव्याधिर्यस्य तेन ।

लग्नेति । लग्नः असुरविवरे पातालवासिदैत्यच्छिद्रे प्रवेशः प्रवेशावेश एव पिशाचो यत्र तेन ।

प्रवृत्तेति । प्रवृत्तः उत्पन्नो यत्तकन्यासु गन्धर्वपुत्रीषु कामित्वमनोरयेन सुरतामिलापेण व्यामोहो
विशेषेण बुद्धिश्रान्तिर्यस्य तेन ।

अङ्गुष्ठावरण किया था उसे घिस जानेके कारण चरगके अँगुठमें विवाई फट गई थी । विधिके अनुसार निर्माण
नहीं किए गए रसायनके प्रयोग (सेवन करने) से असामयिक ज्वर आ गया था । अत्यन्त वृद्ध होने पर भी
दाक्षिणात्यदेशके राज्यके वरकी प्रार्थना करके चण्डिका देवीको विरक्तकरता (पीड़ा देता) था । कुशिक्षाते
शिक्षित किसी संन्यासीके आदेशसे तिलक धारण कर, उससे ही धनसम्पत्ति मिलनेकी प्रत्याशा करता
था, हरिद्वर्ण पत्तोंके रस्ते संयुक्त अङ्गार (कोयले) की बनी हुई मसों (व्याही) से मलिन हुई एक सीपी
उसके निकट थी । एक द्राष्ट-फलक (पट्टी) पर उसने दुर्गाका स्तोत्र लिख रक्खा था । उसके पास इन्द्रजालके
लिए एक तन्त्र-मन्त्रोंकी पुस्तकोंका संग्रह था, जिनके तालपत्रों पर लिखे जास्ताने रस (लाल लाख) से अक्षर
धुँसे रंग गए थे । किसी प्राचीन महापाशुपतके उपदेशसे उसने महाकाल-मत लिख लिया था । 'इस अनुष्ठानकी
करनेसे निधि (खजाना) प्राप्त किया जाता है, इस प्रकारके प्रवादकी व्याधि उसके हृदयमें आविर्भूत हुई थी ।
'इस अनुष्ठानकी करनेसे लोहा भी तोना होता है' इस प्रकारके धातुविषयक प्रवादमूलक वातव्याधि उसे उत्पन्न
हो गई थी । असुरोंके हृद (पाताल) में प्रवेश करनेका आग्रहस्वरूप पिशाच उसने पीछे लगा था । यक्ष-कन्याओंके

यद्वाक्यका-कामित्व-भनोरथ-व्यामोहेन, वद्धितान्तर्याम-मन्त्रभावतत्संग्रहेण, श्रीपर्वनाश्रय-
वर्त्तसिद्धाभिलेन, असकृन्मन्त्रिन-सिद्धार्थक-प्रवृत्ति-प्रधावितैः पिशाचगृहीतकैः करतल-
ताडन-चिपटीकृत-श्रवणपुटेन, अविमुक्त-शैवाभिमानेन, दुर्गुहीनालाबुर्वापायदनेष्टेजिन-
पथिक-परिहृतेन, दिवसमेव मशककणितानुकारि किमपि कल्पितोत्तमाङ्ग गायना, स्वदेश-
भावातिवद्ध भागीरथी-भक्ति-स्रोत्र-नर्तकेन, गृहीत-तुरगब्रह्मचर्यतया अन्यदेशागतोपितासु
जरात्रजिनीसु बहुकृत्वः सम्प्रयुक्त-त्रीविशीकरणचूर्णेन, अतिरोषणतया कदाचिद् दुर्गुस्ताष्ट-

वर्तेति । वर्धितो वृद्धिपुत्रगणः अन्तर्बन्धमन्त्रसावनाय निरोभावमन्त्रनिष्पादनाय सङ्ग्रह
भाप्रदो येन तेन ।

अने । श्रीपर्वते श्रीमन्मङ्गलैः यद्वाक्यवर्णानामहत्तम अद्भुतजनश्रुतिसमूहस्तस्य अभिलेन
निर्गुणेन ।

पुनः किल कस्मिंश्चिद्वले वादेऽपि सौभाग्यमिच्छन्ता लक्ष्मी (सुसुहु) रम्यन् तपस्यन्ती
निवचनेन कच्छित्वा बह्वौ हवनं चकार, तत आख्यामावचलः 'श्रीपर्वत' इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभूदिति
पुराणसिद्धम् ।

अकृदिति । असकृन्निरन्तरम् अभिमन्त्रितानां मन्त्रद्वारालौकिकशक्तिसमुत्पादितानां सिद्धार्थकानां
मर्षाणां प्रहत्या रक्षाभूतविभाचानां दूरीकरणाय तच्छरीरेषु सुसुहुः प्रज्ञेयैः प्रधावितैः कोपाच्छीघ्र-
भायानैः पिशाचगृहीतकैः मृदाविष्टैर्लोकैः करतलताडनेन हस्ततलान्तरेण चिपटीकृतं चिपटकवत्
विन्मारीनीकृतं श्रवणपुटं श्रोत्रपुटं यस्य तेन ।

अनेति । अविमुक्तः अनुश्रितः शैवाभिमानः शैवोऽहमित्यवलेपो येन तेन ।

दुर्गुहीतेति । दुर्गुहीना वादनकालिकप्रहणप्रकारं विरह्य परिधना या अलाबुर्वागा तुम्बीरचित-
वस्तुर्वाच्यं तस्य वादनेन दृष्टिजितैर्विर्चकृतैः पथिकैः पार्थैः परिहृतः परित्यक्तमेव ।

दिवसमिति । दिवसं वासरमेव न तु रात्रौ यद्वाक्यस्य द्युतितं शिञ्जितं तदनुकनुं शीलं यस्य
तद् यथा स्थानतया, कल्पितं चालितम् उच्यते शिरो यत्र क्रियायां तद् यथा स्थानतया च किमपि वक्तुम-
शक्यं गायना गानं विद्वत्ता । वासरमित्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

स्वदेशेति । स्वदेशनाया द्रविडदेशवागी तथा निवद्धं गुणितं यद् भागीरथ्या गङ्गाया मन्त्रिस्तोत्रं
तेन नृपति गात्रविषेण करोतीति तेन ।

गृहीतेति । गृहीतं स्वीकृतं तुरगस्यैव ब्रह्मचर्यं येन—न तादृशस्तस्य भावस्तया कार-
णेन यथा कश्चा निरन्तरसंयमनप्रतिबन्धादेव ब्रह्मचर्यं धारयन्ति न पुनः पुन्यगतिर्लोभान् तथा अन्य-
मपि शेषिष्ठाप्यभावादेव ब्रह्मचर्यं धारितवान् न पुनः पुन्योपाज्जनप्रश्यामयेत्याशयः । अन्यदेशात् अन्य-
जनशान् भागना आयाताः सस्य उषिताः तत्रावस्थितास्तासु जरात्रजिनीसु जराशीर्षसंन्यामिनीसु
बहुकृत्वः अनेकवारान् सम्प्रयुक्तं निश्चितं त्रीविशीकरणचूर्णं येन तेन । पुनस्तास्य महाकामुकत्वं प्रतीयते ।

अनेति । अद्यानां पुण्यानां कुमुमानां समाहार इत्यष्टुपुष्पी अज्ञाना अष्टपुष्पीत्यष्टपुष्पिका अज्ञाते

स्य सम्मेलन करनेकी अभिलाषा होनेसे उसके मन्त्रिजन (वृद्धिमें जन) उत्पन्न हो गया था । अन्तर्बन्ध (बद्ध) हो जानेके उपयोगी मन्त्र-उपयन करनेके लिए उसकी अग्रह-वृद्धि परी जाती थी । शीतर्षवके द्वारा
आश्रयमें बुद्धिमेंको वह बातका था । अभिमन्त्रित की हुई सरलको मूलप्रमाणके लिए बार-बार शरीरों पर
फेकनेसे दृष्टि दुर-पिशाचसे अभिमन्त्र-मनुष्योंने करतल (यष्ट) से नाकर उसके कान चन्दे कर दिए थे ।
उसने अपने दैव होनेके अभिमान नहीं छोड़ा था । विनीत नाचके (उन्माद-पुन्मा) एकद्वार बजाने गई अन्नात्
(तन्त्र) की बीजा का दृष्ट्य सुनकर उद्दिष्ट हो कर अधिक गान (गरी) उम्मा पत्थिनाकर बने बने थे । दिन
या रातको भागने रचना किन्तु दुरगुणके एक मन्त्रिजनोंके गुणों द्वारा नृत्य करता था । आ-अन्वय
(निर्बोके न होनेसे बलात्कारसे रुद्धि ब्रह्मचर्य) के समान ब्रह्मचर्य ग्रहण करनेके कारण, अन्यदेशमें जाकर
उस स्थानमें बसने हुए वह संकल्पितियोंके शरीरपर गी-वर्षाकरणका चूर्ण मिला (दाया) करता था ।
वस्तुतः कोन-स्वभाव (विद्वन्विद्वत्) होनेके कारण द्रविडकाके समानमें वैसी-वैसी अथवा दूसरेके द्वारा

१. ...अन्तर्बन्धमन्त्रसंग्रहेण । २. अश्रुतिजितैः । ३. ...निविष्टोद्धत् । ४. ...यथा नास पुटेनाप्युक्त ।

५. कच्छित्वा...कच्छित्वा... । ६. दिवसमहमन्त्रिकानुकारि... करेन । ७. ...कलतलु । ८. प्रज्ञेयैः ।

९. कानुमुपिका ।

पुष्पिकापातोत्पादितक्रोधेन चण्डिकामपि मुखभङ्गविकारैर्भृशमुपहसता, कदाचिन्निवार्यमाणा वास-रुपिताध्वगारव्य-बहु-बाहुयुद्ध-पात-भग्न पृष्ठकेन, कदाचित् कृतापराध-बालक-पलायना-मर्ष-पश्चात्-प्रधाचित-स्खलिताधोमुख-पात-स्फुटित शिरःकपालभुग्ने-ग्रीवेण, कदाचिज्जनपद-कृते-नवागतोपरधार्मिकादरमत्सरोद्गच्छात्मना, निःसंस्कारतया यत्किञ्चनकारिणा, खञ्जतया मन्दमन्द-सञ्चारिणा, बधिरतया संज्ञाव्यवहारिणा, राज्यन्धतया दिवाविहारिणा, लम्बोदरतया

कः प्रत्ययः, यानि कानिचित् अष्टसंख्याकानि कुसुमानीत्यर्थः । एवञ्च अनिरोपगतया अत्यन्तकोपस्वभाव-तया, कस्मिंश्चित्पमये दुर्न्यस्ताया अयधारूपे स्थापिताया अष्टपुष्पिकायाः, पातेन कुतूहलाद्भाग्याद्वा केन-चित्पुरुषेण चण्डिकापीडया पातनेन उत्पादितो जनिनः क्रोधः कोपो यस्य तेन, अतएव मुखभङ्गविकारैः चण्डिकामपि भृशमत्यर्थम् उपहसता हासं विदधता । अज्ञातानि यानि कानिचिदष्टौ पुष्पाणि चण्डिकायाः पीठे दुष्प्रकारेण विहितानि तानि पुष्पाणि देवाव्यक्तितानि कुतूहलाय केनचित्पातितानि वा । तनस्तदुपरि द्रविडस्य कोपश्चण्डिकाया उपरि भवति यत्वं पु-पाण्यपि रक्षितुं नापारयः, अतएव मुखभङ्गविकारैस्ता-मुपहसतोत्पन्निभ्रायः ।

कदाचिदिति । निवार्यमाणेन 'इह वासो न विधेयः' इति निषिध्यमानेन आवासेन निवासस्थानेन कारणेन, रुपितैः कुपितैः अचरैः पान्थैः आरुन्धेषु बहुषु अनेकेषु बाहुयुद्धेषु भुजसङ्ग्रामेषु पातेन भग्नं स्फुटितं पृष्ठं पश्चाद्भागो यस्य तेन ।

कदाचिदिति । कृतो रजः पर्णनिक्षेपादिना विहितः अपराध आगो येन तस्य तथोक्तस्य बालकस्य शिशोः पलायनेन योऽमर्षः कोपः तेन यत् पश्चात् प्रधावितं शोभ्रगमनं तेन यत् स्खलितं प्रच्युतिस्तस्मात् अधोमुखपातेन स्फुटितं भग्नं शिरः कपालं मस्तकखर्परं भुग्ना कुटिलीभूता च ग्रीवा यस्य तेन ।

कदाचिदिति । जानपदैः देशस्थितैः पुरैः कृतो विहितो यो नवागनस्य नूतनायानस्य अपरधार्मि-कस्य अन्यसत्पुरुषस्य आदरः संमानं तत्र मत्सरेण विद्वेषेण उद्वेदः स्वनिधनायोद्धवनावलम्बनीकृत आत्मा शरीरं येन तेन ।

'आत्मा कलेदरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि । वित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्त्तनेऽपि च ।'
इति धरणिः ।

निरिति । निःसंस्कारतया शिञ्चा—सत्सद्वाद्युत्पन्नसाधुवासनारहितत्वेन, यत्किञ्चनकारिणा तुच्छ-कर्मविधायिना अकार्येणैव प्रवृत्तिविधायित्वार्थः ।

खञ्जेति । खञ्जतया खोडतया मन्दं मन्दं शनैः शनैः सञ्चरितुं विहर्तुं शीलं यस्य तेन ।

बधिरिति । बधिरतया श्रवणेन्द्रियरहिततया, संज्ञया हस्तचालनादिकसङ्केतेन व्यवहर्तुं शीलं यस्य तेन ।

राज्यन्धेति । राज्यन्धतया रजन्यामनवलोकितत्वेन दिवाविहारिणा दिवसभ्रमणकारिणा ।

लम्बोदरेति । लम्बोदरतया प्रभृताहारिणा अत्यधिकभोजनकारिणा ।

इधर उधर रक्तो हुई कष्टपुष्पिका (आठ प्रकार के फूलोंका संग्रह) के गिर जाने पर उसको अभिनव क्रोध उत्पन्न हो जाना था, अतएव उस पुष्पकी रक्षा करनेमें नमर्थ न होनेसे नानाविध मुखनदी (मुँह बनाबना) कर चष्टिका दे (का भी अत्यन्त उग्रहान करना था वहाँ विद्राम करने की धमिलारा वाले पथिकों (राहियों) को रहनेके लिए निषेध करने पर कड़ हुर उन लोगों के साथ अनेक बाहुयुद्ध होनेमें गिर पड़नेसे किसी समय उसकी पीठ टूट गई थी । किसी समय धूलि-पत्र आदि फेंककर अपराध करने के भागे हुए बालकोंसे चिढ़ कर उनके पीछे दौड़नेमें पद-स्खलन हो (टोंकर लग) जाने पर अधोमुख (औंधे मुँह) होकर प्रस्तर पर गिर पड़नेसे उसके मस्तक और कपाल फूट गये थे तथा गर्दन टेढ़ी हो गई थी । वहाँके लोगोंके द्वारा किसी समय नवीन बाद हुर अन्य किसी धार्मिकका आदर किया हुआ देखकर उसमें विद्वेष हो जानेके कारण वह आत्महत्या करनेके लिए गलेमें उद्धन्धन (फाँसी) लगा लेना था । शिञ्चाजनित व्युत्पत्तिरहित होनेके कारण वह अतितुच्छ (चाहे जो कुछ) कार्य करता था । खञ्ज (लँगड़ा) होनेके कारण धीरे-धीरे चलता था । बधिर (बहरा) होनेके कारण बहुल्यदि संवेतों (दृश्यों) से दूसरेके साथ व्यवहार करना था । राज्यन्ध (रतौंधी) होनेके कारण दिनमें ही बाहर भ्रमण करता था और लम्बा उदर (पेट) होनेके कारण प्रचुर भोजन करता था । विविध उपायोंके

१. कदाचिन्निवार्यमाणासिन्धवगप्रारव्यबहुबाहुयुद्धपातभग्नपृष्ठेन, कदाचिद्वनवर्तमानुजशिरःलोहिना शिरः-कम्पनवक्रितग्रीवेण । २. जनपदकृत । ३. उद्गच्छात्मना । ४. मन्दं मन्दं सञ्चारिणा ।

प्रभृताहारिणा, अनेकशः फल-पातन कुपित-वानर-नखोल्लेख-च्छिद्रितनामापुटेन, बहुशः कुमु-
मावचय-चलित-भ्रमर-सहस्र-दंश-शीर्णोद्धत-शरीरेण, सहस्रशः शयनीकृतान्तरकृत-अन्वद्व-
कुल-कालसर्पदंष्ट्रेण, शनशः श्रीफलतरु-शिखर-च्युति-चूर्णितोत्तमाङ्गेन, असह्यदुःखमन्त्र-देव-
मातृ-गृह-वास्यश्व-नखैर्जर्जरित-कपोलेन, सर्वदा वसन्तक्रीडिना जलेनोत्थित-खण्ड-खट्वारो-
पित-वृद्धदासी-विवाह-प्राप्तविडम्बनेन, अनेकायतन-प्रतिशयिन-निष्कलात्थानेन, दौःस्थित्य-
मपि विविध-व्याधि-परिवृत्तं स्वकुटुम्बमिवोद्धृता, मूर्खतामपि बहुव्यसनानुगतं प्रसूतालेका-
पत्यामिव दर्शयता, क्रोधमप्यनेकदण्डाघात-निर्मितबहुगात्रगण्डकं फलितमिव प्रकाशयता,

अनेकश इति । वृक्षान्दोलनाद्युपायैः फलपातनेन कुपितानां वृक्षानां वानराणां कर्षणां नर्चनान्तरेः
उद्देशेन अनेकशो बहुवारं छिद्रितं कृतच्छिद्रं नामापुटं यस्य तेन ।

बहुश इति । बहुशो बहुप्रकारेण कुमुमावचये पुष्पचयनकाले चलितस्य गोत्रं गतस्य भ्रमरसहस्रस्य
मृदुममृदुस्य दंशेन दशनेन शीर्णोद्धतं शरीरं वपुर्यस्य तेन ।

सहस्रश इति । सहस्रशः सहस्रवारं शयनीकृतेषु स्वापस्यानीकृतेषु अग्नस्कृतेषु अशोधितेषु गृह्येषु
निर्जनेषु देवकृतेषु देवभवनेषु कालसर्पैः कृष्णनागैः दृष्टो दंशितस्तेन ।

शनश इति । शनशः शनवारं श्रीफलतरुः खित्ववृक्षस्य शिखरात् अग्रदेशात् च्युत्या पतनेन
चूर्णितम् उत्तमाङ्गं शिरो यस्य तेन ।

असह्यदिति । अग्नकृत् वारंवारम् उत्पन्नेषु भग्नेषु देवमातृगृहेषु ब्राह्मीप्रभृतिसम्बन्धेषु वसन्तीति
नाशना ये कृता भक्तृकाः तेषां नखैः नखराघातैः जर्जरितः क्षतविकर्णोद्धतः कपोलं यस्य तेन ।

सर्वदा इति । सर्वदा सर्वस्मिन् काले वसन्तक्रीडिना वसन्तोत्सवविधायिना लोकेन उन्मिषायाप्त
उनोद्विगतायां नृपडायां शुदितायां नृद्वयायाम् आरोपिता स्थापिता या वृद्धा परिणतवया दासी कृट्टहारि-
का तथा विवाहेन परिणयेन प्राप्तं लब्धं विडम्बनं कर्दधना येन तेन ।

अनेकेति । अनेकेषु बहुषु आयतनेषु देवतास्यानेषु यानि प्रतिशयितानि मनोरथप्राप्तये दिनमासा-
दिनियतं भोजनादिरित्यागमपूर्वकं देवताये शयनानि तेष्यो निष्फलं निरर्थकम् उत्थानं जागरणं यस्य तेन
दौःस्थित्यमिति । विविधा अनेकप्रकारा ये व्याघ्रयः पीडाः तैः परिवृत्तं परिवेष्टितम्, दुःस्थितस्य
भावो दौःस्थित्यं नदपि दुर्गन्तिमपि स्वकुटुम्बमिव आत्मीयवर्गमिव उद्धृता धारयता । इह जालयुष्मेका,
तथा च दुर्गन्तिपीडानां निरन्तरं प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

मूर्खतामिति । बहुभिः अनेकैः व्यसनेः सुरापानाद्यासक्तिभिः अनुगताम् अनुगताम्, मूर्खतामपि
अविवेकत्वमपि, प्रसूतानि जनितानि अनेकानि बहूनि अपत्यानि सन्तानां यथा तामिव, दर्शयता
व्यवहारेण प्रकाशयता व्यसनानामेवाप्यरूपत्वादित्याशयः । इह बहुसन्तानजननोत्प्रेक्षायाः प्रतीकम् ।

क्रोधमिति । अनेकैर्विविधैः दण्डाघातैः अपकारिलोकद्वारा लङ्गुदग्रहणैः निर्मिता रचिता यहवोऽ-

द्वारा कन गिरानेते कुट्ट (चिद्रे) हुट्ट वानरोंने नगों (पन्नों) के आघातसे अनेक बार उसकी नाक पर छिद्र कर
दिए थे । कितनी ही बार पुष्पचयन करने के समयमें उठे हुए हज़ारों भौंगोंने दंशन (उंक मार मार) कर
उसका शरीर शीर्ण कर डाला था । अपरिच्छिन्न (साफ किए बिना) शय्य देवालयोंमें शयन करनेमें कानेसवीने
हज़ारों बार उठे काट लिया था । श्रीकल-वृक्षके शिखर (चोटी) पर से गिरने के कारण सैकड़ों बार उसका गन्धक
चूर्ण हो गया था । माता-प्रभृति देवताओं के भग्न (टूटे फूटे) मन्दिर में रहने वाले भटकों (रीछों) ने नवों
(पन्नों) के आघात से मार मार कर उसके गाल जर्जरित कर दिए थे । वसन्तोत्सव (होली) में मत्त नागरिकों द्वारा
एक टूटी लाठ पर बैठाकर लाठें गड़ गड़ वृद्ध दासी के साथ उसका विवाह करा देनेसे वह सर्वदा विटम्बना पाता था ।
अनेक देव-मन्दिरों में मनोरथ सिद्धिके लिए धरता देकर शयन करने पर भी वहाँ से वह निष्कल होकर ही
उठता था । अनेक व्याधियोंसे पीड़ित अपनी दुर्गति का भी वह अपने परिवन् (कुटुम्ब) के समान पालन करता
था । सन्तानादि बहुतसे व्यसनों से सन्निवृत्त मूर्खता की इस प्रकार प्रकाशित करता था मानों उस मूर्खने अनेक
सन्तान उत्पन्न किए हों, अनेकानियों द्वारा अनेक व्याधियों (उँठों) के आघात (पीछे) से शरीर में उत्पन्न त्राविरोगों

विगतश्रमेपु पुरोनिखातकुन्तयष्टिषु संयतेषु वाजिषु, वाजि-समीप-विरचित-पर्णसंस्तरे^१ च दिवस-गमन-स्निग्ध-परिवर्तिष्यामिके^२ सुषुप्सति सैनिकजने, कृत-बहु-पावकप्रभा-पीत-तमसि दिवस इव विराजमाने सेनानिवेशे चन्द्रापीडः परिजनेनैकदेशे संयतस्येन्द्रायुधस्य पुरः परिकल्पितं प्रतीहारं-निवेदितं शयनीयमगात् । निषण्णस्य चास्य तत्क्षणमेव पस्पृश दुःखासिका हृदयम्, अरतिगृहीतश्च विसर्जयाम्बभूव राजलोकम्, अतिवल्लभानपि नाललाप पार्श्व-स्थान्, निमीलितलोचनो मुहुर्मुहुर्मनसा जगाम किंपुरुषविषयम्, अनन्यचेताः सस्मार हेमकूटस्य^३, निष्कारण-वान्धवतामचिन्तयन्महाश्वेतापादानाम्^४, जीवितफलमभिललाष पुनः पुनः कादम्बरीदर्शनम्, अपगताभिमानपेशलाय नितरामस्पृह्यन्मदलेखापरिचयाय, तमा-

पृष्ठानि येषां तेषां भावस्तया तादृश्या कारणेन विगतश्रमेपु दूरीभूतायासेपु, वाजिषु तुरगेषु पुरः अग्रतो निखाताः प्रोथिता याः कुन्तयष्टयः प्रासल्युदाः तासु संयतेषु बद्धेषु ससु । वाजिनां तुरगाणां समीपेषु निकटेषु विरचिताः स्वापाय निर्मिताः पर्णसंस्ताराः पत्रमयास्तरणानि येन तस्मिन्, दिवसं चासरपर्यन्तं गमनेन खिन्नाः केचन परिश्रान्ता अत एव अन्ये परिवर्तिताः परिवर्तनं कृता यामिकाः प्रहरिणो येन तस्मिन्, सुषुप्सति स्वपितुमिच्छति स्ति, तथा कृतानां जनितानां बहूनामनेकषां पावकानां बहूनां प्रभाभिर्दीप्तिभिः पीतानि प्रस्तानि विलोपितानि तमांसि अन्धकारा यस्य तस्मिन् तादृशे सेना निवेशे सैन्यसमूहे, रजन्यामपि दिवस इव विराजमाने शोभमाने सति । परिजनेन सेवकेन एकदेशे एकभागे संयतस्य बद्धस्य । प्रतीहारेण द्वारपालेन निवेदितं विज्ञापितम्, शयनीयं तत्पम् अगात् गतवाद् ।

निषण्णत्वेति । अपि च, दुःखस्य आमनम् आसिका दुःखप्राप्तिरित्यर्थः, 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु' इत्यनेन ण्युच्प्रत्ययः । निषण्णस्य तल्पे विद्यमानस्य, अस्य चन्द्रापीडस्य । पस्पृशं स्पृष्टवती । अपि च अरतिगृहीतः समस्तविषयेष्वेवार्चिसम्पन्नः विसर्जयाम्बभूव शयनायानुज्ञां प्रदत्तवान्, अतिवल्लभा-नपि अतिप्रियानपि पार्श्वस्थान् समीपस्थापिनो नाललाप न वभाषे, निमीलिते मुद्रिते लोचने नयने यस्य सः । किंपुरुषविषयं किञ्चिदंशं मनसा जगाम-चिन्तयामासेत्यर्थः । मातुः स्मरति इतिवद् 'हेमकूटस्य' इत्यत्र, 'अधोगर्घदयेषां कर्मणि' इत्यनेन षष्ठी । महाश्वेतापादानां महाश्वेताया इत्यर्थः तपस्वितया गौरववशात्पादशब्दयोगो बहुत्वं च सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु—'प्रसादानाम्' । इत्युचितः इव इति प्रतिभाति । जीवितफलं जीवनप्रयोजनस्वरूपम् कादम्बरीदर्शनम् । अभिललाष ववान्ध । अपगतेन दूरीभूतेन अभिमानेन अहङ्कारेण कारणेन पेशलो मनोहरः तस्मै, मदलेखापरिचयाय मदलेखासंस्तवाय । आबकाङ्क्षं

करनेसे पीठ आदि हो जानेके कारण परिश्रम (थकावट) दूर हो गया और उनके सम्मुखमें प्रोथित (गद्दी हुई) भालोंकी लकड़ियोंसे बाँध कर रख दिया, दिन भर चलनेसे परिश्रान्त हुए प्रहरांगन (पहरेदार लोग) प्रहर निश्चय कर घोड़ोंके समीपमें ही पर्तोंकी शय्या (बिछौने) निर्माण कर उस पर शयन करनेकी अभिलाषा करने लगे और बहुत स्थानोंमें प्रवृत्त अग्निके आलोकसे अन्धकारका नाश हो जानेके कारण समस्त सेनानिवेश (सेनाया डेरा) दिनके समान शोभा पाने लगा, तब चन्द्रापीड किसी मृत्युके द्वारा एक भागमें बाँधे गए इन्द्रायुधके सम्मुख (सामने) निर्माण किए हुए किसी दौवारिके द्वारा निवेदित किए हुए, शयनके तन्द्रीमें प्रवेश किया । वहाँ अन्तर उस शय्याके ऊपर जब बैठे तत्काल ही दुःखासिका (अकुलाहट) भकर उसके हृदयका दर्शन करने लगी, इस तरह समस्त विषयोंसे ही अन्ध हो जानेके कारण उसने समस्त राजाओं को विदा किया । स्नीपमें बैठे हुए अत्यन्त प्रियजनोके साथ नी बड़े कुछ वाचोलाप नहीं कर सके । केवल नेत्रोंको सङ्कुचित (नीच) कर बारंबार मनसे किन्नरदेशकी भाषना करने लगा । स्वाग्रचिह्ने हेमकूट-पर्वतका स्मरण करते लगा । महाश्वेताकी अनुकम्पाकी कारण वान्धवताके विषयमें चिन्तन करने लगा । बारंबार कादम्बरीके दर्शन करनेसे ही सफल जीवन है, ऐसा मनमें समझकर उसकी ही इच्छा करने लगा अहङ्कार-रहित होनेके कारण बहुत ही मनोहर लगते मदलेखाके आलाप-व्यवहारको फिरते निरन्तर होनेकी

१...प्रस्तरे, सत्तरं । २...खिन्नेषु । ३...परिवर्तिष्यामिके । ४...प्रभाप्रभाशिवतमसि दिवसापमाने सेनानिवेशे । ५...प्रतिहार... । ६...हेमकूटं हेमकूटस्य रत्नगाम् । ७...वल्गुपिण्डोऽविचलपद । ८...प्रसादानाम्

९...जीवितनिव ।

लिकां द्रष्टुमाचकाह, केयूरकागमनमुत्प्रेक्षत, हिमगृहकमपश्यत्, 'उष्णमायतं पुनरुक्तं निशब्दास ववन्ध चाधिकां प्रीतिं शेषहारे, पश्चात् स्थितां पुण्यभागिनीममन्यत पत्रलेखाम्, एवञ्चानुपजातनिद्रा एव तामनयन्निशाम् । उससि चोत्थाय तस्य जरद्वविडधार्मिकस्येच्छया निसृष्टैर्वनविसरैः पूरयित्वा मनोरथम्, 'अभिमतमभिरमणीयेषु प्रदेशेषु निवसन्नल्पैरेवाहो-भिरुज्जयिनीमाजगाम ।

आकस्मिकागमनप्रहृष्टसन्भ्रान्तानां पौराणामर्षकमलानीव नमस्काराञ्जलिसहस्राणि प्रतीच्छन्ततर्कित एव विवेश नगरीम् । अहमहमिकया च प्रधावितादतिहर्षरसविह्वलात् परिजनात्—'देव । द्वारि चन्द्रापीडो वर्तते' इत्युपलभ्यास्य पिता निर्भरानन्दमन्दगमनो मन्दर इव क्षीरोदजलमुत्तरीयांशुकममलमागलितमाकर्षन्, प्रहर्षनेत्रजलविन्दुवर्षीं मुक्तमुक्ताफला-अभिलषा । उपैक्षत सम्भावितवान् निजतुलनया कादम्बर्या अप्युत्सुकत्वेन तथैव प्रेपगसम्भवादित्याशयः । अपश्यन्मनसेति शेषः, अचिन्तयदित्यर्थः । आयतं दीर्घं पुनरुक्तं सुदुर्मुहुः निशब्दास निश्वासान् सुमोच । शेषहारे शेषसंज्ञके मुक्तामालायाम् अधिका बहुलां प्रीतिं स्नेहं ववन्ध विदधौ । पुण्यभागिनीम् अमन्यत अवोधिष्ट कादम्बरीविलोकनलाभादित्याशयः । एवञ्च अनेन विधिना, अनुपजातनिद्रोऽनागतप्रमील एव ता निशां रात्रिम् अनयत् यापितवान्, सर्वत्र प्रायेणैव कादम्बर्या औत्सुक्य-वशादित्यभिप्रायः ।

उपसीति । इच्छया तदभिलाषानुसारेणैव निसृष्टैर्दत्तैः, धनानां द्रव्याणां विसरैर्वृन्दैः । अभिरमणीयेषु समन्तादेव सुन्दरेषु प्रदेशेषु स्थानेषु अभिमतम् इष्टं यथा स्यात्तथा निवसन् आवासं विदधन् अल्पैः स्तोकेरेव अहोभिर्दिवसैः उज्जयिनीं विशालाम् आजगाम आययौ ।

आकस्मिकेति । आकस्मिकम् असम्भावितं यत् आगमनम् उपस्थितितेन प्रहृष्टः प्रमुदिताः सन्भ्रान्ताः सत्वरश्चेति ते तादृशास्तेषाम्, पौराणां पुरवासिनाम् अर्षकमलानीव पूजानिमित्तपङ्कजानीव नमस्काराञ्जलिसहस्राणि प्रणामाञ्जलिसमुदायानि प्रतीच्छन् गृहन् अतर्कित एव असम्भावित एव नगरीम् उज्जयिनीं विवेश प्रवेशं प्रकारः । इहोपमालङ्कारः ।

अहमिति । अपि च, अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहमहमिकया । उपलभ्य संवादं प्राप्य, अस्य चन्द्रापीडस्य पिता तारापीडः, निर्भरणं सातिशयेन आनन्देन प्रमोदेन मन्दं मन्यरं गमनं यस्य सः, मन्दरः सागर-मन्यनकाले मन्दराचलः क्षीरोदजलमिव दुग्धान्धुधिसलिलमिव, आगलितं स्कन्धदेशान्निपतितम् अमलं विशदम् उत्तरीयांशुकम् उपसंन्यानवस्त्रम् आकर्षन् स्वस्थानं प्रापयन् । इहोपमावृत्त्यनुप्रासयोः संचृष्टिः । प्रहर्षाध्रमोदात् नेत्रजलविन्दून् अश्रुकणान् वर्पतीति सः, अत एव मुक्तस्यक्तः मुक्ताफलानां मौक्तिकानाम्

अभिलाषा करने लगा । तमालिकाको देखनेके लिए आकाह्वा होने लगा । केयूरकके आगमनकी सम्भावना करने लगा । उस हिमगृहकी कथा स्मृत हुई । उसके बाद वह बारंबार उष्ण और दीर्घ (गरम और लम्बे) निश्वासका परित्याग करने लगा । 'शेष' नामक मुक्तामालासे अधिक प्रीति करने लगा । पशुदत्तिनी (पीछे रही) पत्रलेखाको पुण्यवती मानने लगा । इस प्रकार निद्रा नहीं होनेके कारण जागरित अवस्थाओं में ही उसने समस्त रात्रिको व्यतीत किया । एवं प्रातःकालमें उठकर, उस वृद्ध द्रष्टव्यधार्मिकको अभिलाषाके अनुसार बहुत द्रव्यके दानसे उसका मनोरथ पूर्ण करके, मार्गमें सुन्दर स्थान पर यथावधि (इच्छाके अनुसार) ठहरता हुआ, धीरे धी दिनोंमें उज्जयिनीमें प्रवेश किया (या पहुँचा) ।

आकस्मिक या जानेसे आनन्दसे व्यस्त हुए पुरवासियोंकी-पूजार्थ-कनलके समान हजारों नमस्काराञ्जलियों को ग्रहण करते राजकुमारने सबके अतर्कित भावमें ही उनधानीमें प्रवेश किया । सर्वप्रथम समानार ले जानेकी आशासे 'मैं आगे, मैं आगे' कह कर दौड़ते और अत्यन्त संरम्भ तथा आनन्दसे बिरुल हुए राजपरिजनोंसे जब उसके पिताने सुना कि—'महाराज ! चन्द्रापीड द्वार पर उपस्थित हुए हैं', तब वह अत्यन्त आनन्दके मारसे मन्द मन्द गमन करता, क्षीरोदसागरके जलको मन्दराचलके समान अपने नीचे गिरने निर्मल उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टे) को आकर्षण करता (खींचता), कल्पवृक्षमें से गिरते सुन्तारोंकी दमके समान आँखों से आनन्दाश्रु

१. उष्णानुगमायतः । २. सुदुर्मुहुः । ३. ववन्ध वान्धेन्वधाधिकं । ४. स्वेच्छाविन्दुः । ५. मनोरथानभिमतैर्वतिरमणीयेषु मनोरथमभिमतैर्व... । ६. आविवेश । ७. प्रधावितादतिहर्षविविह्वलात् परिजनात् । ८. यथैव मुक्तपदं गतिम् ।

सार इव कल्पपादपः, प्रत्यासन्नवर्तिभिर्जरापाण्डुमौलिभिश्चन्दनविलेपनैरनुपहतक्षौमधारिभिः केयूरिभिरुष्णीपिभिः किरीटिभिः शेखरिभिर्वहुकैलासामिव बहुक्षीरोदामिव क्षितिं दर्शयद्भिः प्रतिपन्तासि-वेत्र-च्छत्र-केतु-चामरैरनुगम्यमानो राजसहस्रैश्चरणाभ्यामेव प्रत्युज्जगाम । चन्द्रापीडोऽपि दृष्ट्वा पितरं दूरादेवावतीर्य त्राजिनश्चूडामणिमरीचिमालिना मौलिना महीमगच्छत् । अथ प्रसारितभुजेन 'एहोहि' इत्याहूय पित्रा गाढमुपगूढः सुचिरं परिष्वज्य तत्कालसन्निहितानाञ्च माननीयानां कृतनमस्कारः करे गृहीत्वा विलासवतीभवनमनीयत राज्ञा । तयापि तथैव सर्वान्तःपुरपरिवारया प्रत्युद्गम्याभिनन्दितागमनः कृतागमनमङ्गला-

आसारो धारा येन स तथोक्तः कल्पपादप इव पारिजाततरुविव स्थितः । इहोपमा । प्रत्यासन्नवर्तिभिः सततं निकटस्थाभिः सहचारिभिरित्यर्थः, जरया वार्धकेन पाण्डवः श्वेताः मौलयः शिरांसि येषां तैः, चन्दनविलेपनैः मलयजाङ्गरागैः, अनुपहतानि अखण्डानि क्षौमाणि पट्टवस्त्राणि धारयन्तीति तैः, केयूर-मङ्गदं विद्यते येषां तैः, उष्णीपं शिरोवेष्टनं विद्यते येषां तैः, किरीटं कोटीरं विद्यते येषां तैः, शेखरः विद्यते येषां तैः, बहुवोऽनेके कैलासाः पर्वता यस्यां तामिव, तथा बहवः क्षीरोदाः सागरा यस्यां तामिव, क्षितिं भूमिं दर्शयद्भिः प्रकाशयद्भिः, तुल्यश्वेतत्वात्सर्वेषामेव कैलासक्षीरसागरयोः सदृशत्वादित्याशयः । इह जात्यु-त्प्रेक्षाद्वयम्, तयोश्च परस्परं नैरपेक्षेण सत्पृष्टिः तथा प्रतिपन्नानि शिष्टताप्रकटनाय धृतानि (गृहीतानि) असिवेत्र च्छत्र-केतु-चामराणि खड्ग-वेत्रातपपताकावालव्यजनानि यैस्तैः, राजसहस्रैः स्वाधीननृपसमूहैः अनुगम्यमानोऽनुग्रह्यमानः सन् चरणाभ्यामेव पादाभ्यामेव प्रत्युज्जगाम अभिमुखं प्रतस्थे ।

चन्द्रेति । वाजिनः अश्वात् चूडामणैः शिरोरत्नस्य मरीचिमाला दीधितिश्रेणी अस्यस्येति तादृशेन, मौलिना शिरसा, मही भूमिम्, आगच्छत् प्राप्नोत् स्पर्शमकरोदित्यर्थः, प्रणामार्थमित्याशयः । इह च्छेकानुप्रासः ।

अथेति । अथ प्रणामानन्तरं प्रसारितभुजेन विस्तारितबाहुना । गाढमध्यर्थम् उपगूढ आलिङ्गितः सन् सुचिरं बहुकालं परिष्वज्य तातं प्रत्याश्लिष्येत्यर्थः, तत्कालसन्निहितानां तत्समयसमीपागतानां माननीयानां पूज्यानां च जनानामिति सम्बन्धविवक्षया षष्ठी, कृतो विहितो नमस्कारः प्रणामो येन स तादृशश्चन्द्रापीडः । विलासवतीभवनं मानुगृहं राज्ञा तारापीठेन अनीयत प्राप्यत ।

तथेति । सर्वाणि समस्तानि अन्तःपुराणि अवरोधपुरस्थजनाः परिवारा यस्यास्तया, तया विलासवत्याऽपि, प्रत्युद्गम्य अभिमुखमेत्य अभिनन्दितं श्लाघितम् आगमनम् उपस्थितिर्यस्य सः, तया कृतो विहित आगमनस्य मङ्गलाचारः आभ्युदयिकव्यवहारो यस्य स चन्द्रापीडः । दिग्विजयसम्बद्धाभिः

वर्षण करता (टपकाना) पैदल ही सामने मिलने आया और उसके पश्चात् महाराज तारापीठके अनुगमन करने वाले हजारों राजाओंका आगमन हुआ । उनके केश वृद्धावस्था होनेके कारण शुभ्रवर्ण हो गए थे । चन्दनका उन्हींने लेप किया था । और अच्छित्र पट्टवल (कोरे रेशमी कपड़े), केयूर (बाजूदन्द), उष्णीप (पगड़ी), मुकुट और शेखर (शिरोमात्य) धारण करनेसे वे पृथ्वीका बहुततर कैलास-पर्वत एवं बहुतर क्षीरोद-सागर-सम्पन्नके समान दरसाते थे, उन्हींने खड्ग (तल्वार), छड़ी, ध्वज तथा चामर आदिको धारण किया था । पिताको दूरसे ही देखकर चन्द्रापीडने घोंड परसे उतर कर चूडामणिके किरण-जालसे व्याप्त हुए मस्तकके द्वारा नमस्कार करनेके लिए अवनत हो भूमिका स्पर्श किया । तदनन्तर—'आओ, आओ' इस प्रकार कह कर बाहु युगल प्रसारण पूर्वक (फैला) पिताने उसका गाढ आलिङ्गन किया । चन्द्रापीट भो बहुत काल तक पिताका प्रत्यालिङ्गन कर, उस समयमें निकटवर्ती माननीय व्यक्तियोंको नमस्कार किया । तदनन्तर महाराज तारापीठ हाथ पकड़ कर उसको विलासवतीके महलमें ले गया । महारानीने भी उस भावसे ही अन्तःपुरस्थ समस्त रमणियोंके साथ मिलनेके लिए आगे आकर, आगमनका अभिनन्दन करके माङ्गलिक क्रियाएँ सम्पन्न कीं । उसके

१. धारिभिर्हारिभिः । २. वचित 'चन्द्रापीडोऽपी'ति नोपलभ्यते । ३. दृष्ट्वा च । ४. आदरा-दाह्य । ५. सुचिरं गाढमुपगूढः । ६. माननीयाममात्याना महीपतीनां च । ७. प्रत्युद्गमाभिनन्दि-तागमनः ।

चारो दिग्विजयसन्वद्वाभिरेव कथाभिः कञ्चित्कालं स्थित्वा शुक्रनासं द्रष्टुमाययौ । तत्राप्य-
मुनैव क्रमेण मुचिरं स्थित्वा निवेद्य वैशम्पायनं स्कन्वाचारवर्तिनं कुशालिनम्, आलोक्य
च मनोरमानम्, आगत्य विलासवतीभवन एव सर्वाः स्नानादिकाः परवश इव क्रिया निर-
वर्त्तयन् । अपराहे निजमेव भवनम् अयासीन् । तत्र च रणरणकखिद्यमान-भानसः काद-
म्बर्या विना न केवलमात्मानं स्वभवनमवन्तीनगरं वा सकलमेव महीमण्डलं शून्यमस-
न्यत । ततो गन्धर्वराजपुत्रीवार्त्ताश्रवणोत्सुकश्च मद्भोत्सवमिव ईप्सितवरप्राप्तिकालमिव अमृ-
तोत्पत्तिसमयमिव पत्रलेखागमनं प्रत्यनालयन् ।

ततः कतिपयदिवसापगमे मेघनादः पत्रलेखानादायागच्छन्, उपानयच्छैनाम् । कृत-
नमस्काराञ्च दूरादेव स्मितेन प्रकाशितप्रीतिश्चन्द्रापीडः प्रकृतिवल्लभमपि कादम्बरीसकाशान्
प्रसादलब्धापरसौभाग्यामिव बलभतरतानुपागतानुन्थायातिशयदर्शितादरमातिलिङ्ग पत्रले-
खाम्, मेघनादञ्च प्रणतं पृष्टे करकिसलयेन परस्पर्श । समुपविष्टश्च अत्रवीन्—‘पत्रलेखे !

दिगधीर्नाकरगविषयाभिः । आययौ आजगाम ।

त्वेति । तत्रापि शुक्रनासमवनेऽपि अनुना क्रमेणैव उक्तविधिनैव । स्कन्वाचारवर्तिनं सैन्यमस्य-
स्यायितम् । परवश इव परतन्त्र इव, कादम्बर्योत्सुक्येन चेतोरहितत्वादित्यागमः । निरवर्त्तयत्
निष्पादितवान् ।

त्वेति । रणरणकेन कादम्बर्यां क्षौस्तुक्योद्देगेन खिद्यमानं पीड्यमानं मानसं चेतो यस्य सः ।
अमन्यत अगमयत् ।

अ इति । ईप्सितवरप्राप्तिकालमिव अभिलषितवरलब्धिसमयमिव । प्रत्यपालयत् प्रतीक्षितवान् ।
इह त्रिगुणानुपमानां परस्परं नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः ।

त इति । कतिपयदिवसापगमे कियत्कालानिक्रमे । आदाय गृहीत्वा आगच्छन् आययौ । एनां
पत्रलेखान्, उपानयत् चन्द्रापीडनिकटे उपास्थापयत् । प्रकाशिता आविष्कृता प्रीतिः स्नेहो येनैवंभूतः ।
प्रकृत्या स्वभावैर्नैव बल्लभा प्रिया नामपि । प्रनादेन अनुग्रहेण लब्धं प्राप्तम् अपरसौभाग्यम् अन्य-
मुनयैव यथा नामिव, अतएव बलभतरतान् कतिशयेन दयिततान् उपगतां प्राप्तां पत्रलेखान् । कतिशयेन
आधिक्येन दर्शितः प्रकाशित आदरः सम्मानं यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा कालिलिङ्ग कारलेपितवान् ।
करकिसलयेन हस्तपल्लवेन परस्पर्शं स्पृष्टवान् । इह क्रियोत्प्रेक्षा पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गैश्चेत्युभयोरङ्गादि-
भावसङ्कारः ।

स्तुनेति । समुपविष्टः समासीनः । कथय निवेद्य, तत्रभवत्याः पूज्यायाः । मदलेखया सहैति
वद वहाँ थेंही देर तक दिग्विजयके सन्वन्धने सातविन कथनकथन (वातवात) करके वद शुक्रनासले मिलने
गया । वहाँ भी वहाँ भवते अधिक देर तक रहकर वैशम्पायन सैन्यमनके सम्मन्वये ठहरें हैं, एवं कुशल
ई' इस प्रकारका वृत्तान्त सूचित कर, मनोरमाने निककर, फिर विलासवतीके मइलने आकर, वहाँ ही परागीनके
समान रहने लानादिक समस्त कार्योका समानता किया । एवं सावझलने अपने मइलने ही बला गया
किन्तु वहाँ उत्कण्ठोद्देगसे मन पीड़ित होने लगा । इसलिए वद कादम्बरीके विरहमें जेवढ अन्ने ही को, अपने
मइल ही को, हटे उठगिनी-नगरी ही को नहीं, किन्तु समस्त भू-मण्डलको ही शून्य समझने लगा । उसके
वद गन्धर्वराजपुत्री-कादम्बरीका वृत्तान्त सुननेके लिए उत्कण्ठित होनेके कारण, मद्भोत्सवके समान, वनीट
(मनोवन्धित) वग-प्राप्ति समझके समान एवं वन्द्यके उत्तरेकात्मे समान पत्रलेखके आगमनकी प्रतीक्षा
करने लगा ।

उसके बाद कुछ दिन बाद जाने पर मेघनाद पत्रलेखको लेकर गया और उसे राजपुत्रके निकट
उत्प्रेक्षण किया; उस समय पत्रलेखको समस्त करके पर दूरसे ही ईषदृशस्त (अनुपपष्ट) उसके प्रति
दिलर चन्द्रापीडने स्वभावसे ही प्रियगय होने पर भी, कादम्बरीके समानसे उसके अनुग्रहने अन्य सौभाग्य
प्राप्ति कर लेनेके कारण ही मनी और भी उसको अधिक प्यारे समझ कर, वद कर उत्तम आदर दिखा कर
आहिता किया । प्रणय करने हुए, मेघनादकी पीठ पर रहने अपना कोमल हाथ फेरा और बैठ कर करने

कथय, तत्रभवत्या महाश्वेतायाः समदलेखाया देव्याः कादम्बर्याश्च कुशली वा सकलः तमालिका-केयूरकादिपरिजनः ?' इति । सात्रवीत्—'देव ! यथाज्ञापयसि भद्रम् । त्वामे-
र्चयति शेखरीकृताञ्जलिना ससखीजना सपरिजना देवी कादम्बरी' इति । एवमुक्तवतीं
पत्रलेखामादाय मन्दिराभ्यन्तरं विसर्जितराजलोको विवेश । तत्र चोत्तान्म्यता मनसा धार-
यितुमपारयन् कुतूहलम् , अतिप्रीत्या दूरमुत्सारितपरिजनः प्रविश्यागारप्ररूढार्याः स्थलकम-
लिन्याः पृथुभिरुन्नालैः पलाशैरुपरचितातपत्रकृत्यार्याः अध्यास्य मध्यभागमन्यतरस्य मरकत-
पताकायमानस्य पत्रमण्डपस्य तले चरणारविन्देन समुत्सार्य सुखप्रसुप्तं हंसमिथुनमुपविश्या-
प्राक्षीत्—'पत्रलेखे ! कथय, आगते मर्यां कथमसि स्थिता ? कियन्ति वा दिनानि ? कीदृशो
वा देवीप्रसादः ? का वा गोष्ठ्यः समभवन् ? कीदृश्यो वा कथाः समजायन्त ? को वातिश-
येनास्मान् स्मरति ? कस्य वा गरीयसी प्रीतिः ?' इति । एवं पृष्टा च व्यजिज्ञपत्—'देव !
दत्तावधानेन श्रूयताम् , यथा स्थितास्मि, यावन्ति वा दिनानि, यादृशो वा देवीप्रसादः, यथा

समदलेखा तस्याः । शेखरीकृतो मस्तकालङ्कारीकृतो योऽञ्जलिः पाणिद्वयसंयोगस्तेन ।

एवमिति । विसर्जितः परित्यक्तो राजलोकः स्वाधीननृपतिवर्गो येन स तादृशश्चन्द्रापीडः । विवेश
प्रविष्टवान् । उत्तान्म्यता कादम्बरीवियोगेन अस्थैर्यं प्राप्नुवता । धारयितुं संवरीतुम् अपारयन् अशक्नुवन्
अतिप्रीत्या अत्यधिकस्नेहेन दूरम् उत्सारितो विसर्जितः परिजनो येन सः । अगारप्ररूढाया भवनाभ्यन्त-
रोत्पन्नायाः पृथुभिर्विस्तृतैः, तथा उद्गतानि उथितानि नालानि येषां तैः, पलाशैः पर्णैः, उपरचितं विहि-
तम् आतपत्रकृत्यं छत्रकार्यं यथा तस्याः स्थलकमलिन्याः स्थलपद्मिन्याः, मध्यभागं मध्यदेशम् अध्यास्य
अधिष्ठाय, मरकतपताकायमानस्य अरमगर्भरत्नरचितवैजयन्तीवदावरतः पत्रमण्डपस्य पर्णमण्डपस्य
तले अधःप्रदेशे सुखप्रसुप्तम् आनन्दशयितं हंसमिथुनं हंसयुगलं चरणारविन्देन पादकमलेन समुत्सार्य
दूरीकृत्य । अप्राक्षीत् पृष्टवान् ।

पत्रेति । कियन्ति किं संख्यावन्ति वा दिनानि वासराणि स्थितासीति शेषः । देव्याः कादम्बर्याः
कीदृशः किरूपः प्रसादोऽनुग्रहः । गोष्ठ्यः अन्योन्यसंलापाः । 'गोष्ठी सभासंलापयोः' इति मेदिनी । अति-
शयेन आधिक्येन, स्मरति स्मृतिपथमानयति । गरीयसी अतिशयेन गुरुतरा प्रीतिः स्नेहो मयीति शेषः ।
एवमिति । अपि च, एवम् उक्तप्रकारेण पृष्टा प्रश्नविषयीकृता पत्रलेखेति शेषः, व्यजिज्ञपत् न्यवे-
दयत् । दत्तावधानेन चित्तैकाग्र्येण ।

लगा—'पत्रलेखे ! माननीया देवी महाश्वेता और मदलेखासहित देवी कादम्बरी सबकी कुशल तो कहो ? एवं-
तमालिका और केयूरकादि समस्त परिजनवर्ग भी कुशलसे तो हैं ?' पत्रलेखाने उत्तर दिया—'राजपुत्र । जैसे
आप पूछते हैं वैसे ही वे कुशल हैं सखी जन और परिजनोंके साथ देवी कादम्बरी मस्तक पर अञ्जलिपुट रखकर
आपको नमस्कार करती हैं । इस प्रकार कहती हुई पत्रलेखाको लेकर और समस्त राजाओंको विद्रा करके वह
मन्दिरके अभ्यन्तरमें प्रवेश किया । वहाँ मन विरहसे उतावले होनेके तथा अत्यधिक प्रीतिके कारण वह बहुत
देर तक कुतूहलको रोकनेमें समर्थ न हुआ, इसलिए समस्त परिजनोंको हटाकर एक कमरेमें जाकर, एक स्थल-
पद्मिनीके मध्यमें प्रवेश कर गया । उसके ऊँचे नाल (दण्ड) वाले और बड़े-बड़े पत्रसमूह छत्र (छाते) का
कार्य करते थे । आनन्दसे सोए हुए एक हंस-मिथुनकी मरकतमणि-निर्मित पताकाके समान शोभायमान प्रतीत
होते एक दूसरे पत्र-मण्डपके तले चरणारविन्द द्वारा सरका कर, वहाँ बैठ कर, पत्रलेखासे पूछने लगा—'पत्र-
लेखे ! कहो, मेरे आने पर तू किस भावसे वहाँ कितने दिन तक रही ? देवी कादम्बरीका अनुग्रह तुम्हारे
ऊपर किस रूपका था ? परस्पर क्या क्या वार्तालाप हुआ (बात-चीत हुई) ? सहचरियोंसे कैसी कैसी बातें हुई ?
[मेरा प्रस्ताव किस रूपमें आया] हमें वहाँ कौन अधिक स्मरण करता है ? और मेरे प्रति किसकी अधिक प्रीति
मालूम होती है ?' इस प्रकार राजपुत्रसे पूछी जाने पर उसने उत्तर दिया—'राजकुमार ! मैं किस भावसे कितने
दिन वहाँ रही, देवीका जिस प्रकार अनुग्रह हुआ, परस्पर जो वार्तालाप हुआ, और जैसी कथाएँ हुई

१. केयूरकादिः, केयूरकादिकः । २. त्वामेव । ३. अगारमचिरप्ररूढायाः । ४. विरचितातपत्रकृत्यस्य ।

५. शयनमण्डपस्य तालस्य तले । ६. क्वचित् 'आगते मयी'ति पाठो न विद्यते । ७. यो वानिशयेन तव स्मरति
यस्य वा त्वयि गरीयसी प्रीतिरस्तीति । ८. इह 'मयि' इत्यधिकः पाठः ।

वा गोपयः समभवन्, यादृश्यश्च कथाः समजायन्त, यो वातिशयेन तव स्मरति, यस्य वा त्वयि गरीयसी प्रीतिरस्तीति ।

‘ततः खत्वागते देवे केयूरकेण सह प्रतिनिवृत्त्याह’ तथैव कुसुमशयनीयसमीपे समुपाविशन्, अतिष्ठञ्च सुखं नयनवाननुभवन्ती देवीप्रसादान् । किं बहुना, प्रायेण मम चक्षुषि चक्षुः, वपुषि वपुः, करे करपङ्क्तवः, नामाक्षरेषु वाणी, प्रीती हृदयं देव्याः सकलमेव तं दिवसमभवन् अपराहे च मामेवावलम्ब्य निष्क्रम्य हिमगृहकान् सञ्चरन्ती यदृच्छया निषिद्धपरिजना वल्लभवालोद्यानं जगाम । तत्र सुधायवलां कालिन्दीजलतरङ्गमय्येव मरकतसोपानमालया प्रमद्वनवेदिकामध्यारोहत् । तस्याश्च मणिस्तम्भावष्टम्भास्थिता स्थित्वा च मुहूर्तमिव हृदयेन सह दीर्घकालमवधार्य किमपि व्याहर्तुं मिच्छन्ती निश्चलधृततारकेण निष्पन्दपद्मणा चक्षुषा सुखं मे सुचिरं व्यलोकयन् । विलोकयन्त्येव च कृतसङ्कल्पा मदनाग्निं प्रवेष्टुमिच्छन्ती सस्त्राविव

तत इति । तथैव प्राग्वदेव, कुसुमशयनीयसमीपे कादम्बर्याः पुष्पतरुनिकटे समुपाविशं समुपविष्टा । देव्याः कादम्बर्याः प्रसादा अनुप्राहस्तान् ।

किमिति । मम ‘चक्षुषिः चक्षुः’ देव्या इत्यन्वयः, एवं सर्वत्राप्यनुमन्त्रेयः, अनेन मदवलोकनातिशयः ‘वपुषि वपुः’ इत्यनेन सहमातिरेकः, ‘करे करपङ्क्तवः’ इत्यनेन नयि स्नेहाधिक्यम्, ‘मम नामाक्षरेषु वाणी वचनम्’ अनेन सुदुर्मुहुर्मम नामोच्चारणम्, ‘मम प्रीती च हृदयम्’ इत्यनेन च मम प्रीत्युत्पादने चित्तकाग्र्यं ध्वन्यते । इह अनवदित्येकस्यां क्रियायामनेकेषां कर्तृत्वेनाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता ।

अनेति । अवलम्ब्य आश्रित्य । निष्क्रम्य निर्गत्य । यदृच्छया स्वेच्छया सञ्चरन्ती प्रजन्ती निषिद्धपरिजना निवारितपरिच्छदा, वल्लभं प्रियं यद् वालोद्यानम् अभिनवोपवनं तत् जगाम गतवती । तत्र वल्लभवालोद्याने कालिन्द्या यमुनाया जलतरङ्गैः सलिलकल्लोलैः रचितेति कालिन्दीजलतरङ्गमयी तथैव, रयामत्वसादरयादित्याशयः, मरकतसोपानमालया भरमगर्भसोपानपद्मया करणेन, सुधया चूर्णलेपेन धवला शुभ्रा ताम्, प्रमद्वनस्य क्रीडोद्यानस्य वेदिका परिष्कृतोन्नतनूमिस्ताम् अध्यारोहत अविरोहण कृतवती । क्रियोपेक्षा ।

तस्यामिति । अपि च मणिस्तम्भस्य अवष्टम्भेन आश्रयेण तदाधारंगेत्यर्थः । स्थिता उपविष्टा, हृदयेन सह दीर्घकालं बहुसमयम् अवधार्य तन्मन्त्रणेन निश्चित्य । व्याहर्तुं कथयितुम् इच्छन्ती अभिलषन्ती, निश्चलं स्थिरं यथा स्यात्तया कृता तारका कर्तानिका यस्य तेन, निष्पन्दानि निश्चलानि पद्मानि रोमानि यस्य तेन । व्यलोकयत् अपश्यत् ।

विठंकेति । विलोकयन्त्येककृतमङ्गल्या व्याहर्तुं प्रागान् परित्यक्तुञ्चेति शेषः । मदनः कामं पुं अभिर्वाह्यस्तं प्रवेष्टुं प्रवेशं कर्तुम् इच्छन्ती अभिलषन्ती, स्वेदाग्भसो धर्मजलस्य स्रोतसि प्रवाहे सस्त्राविव [जस्ते प्रसूतव इत्या] जो आण्को अधिक स्मरण करती है और अणने विसकी अधिक प्रीति है, यह सब आप मनोदीप (ध्यान) देकर श्रवण कीजिए ।

आणके वहाँते जाने पर ‘केयूरके साथ पीछे लोटकर’ मैं पूर्वके स्नान पुष्प-शय्याके स्नान जा बैठी और देवी कादम्बरीके नर नर अनुग्रहा अनुभव करती वहाँ सुखते रहने लगी । अधिक और क्या कहूँ, वहाँ मेरी आँख, वहाँ देवीकी; जहाँ मेरा शरीर, वहाँ देवीका; जहाँ मेरा हाथ, वहाँ देवीका हस्त-पल्लव; [विपनान था] वह मेरे नामके अक्षरोंका ही उच्चारण करती थी और मुझसे प्रीति करनेमें ‘ही देवीका मन संलग्न था । इस प्रकार उन दिनोंके मन्त्रमें प्रतिदिन ही होकर रहा । मन्त्रा-कालमें मेरे ही सशरे हिम-गृहमें से निकल कर, समस्त परिजनको साथ अपनेमें रोक कर, अपने इच्छानुसार भ्रमण करती वह अपने प्रिय नूतन उपवन (पुष्पवारी, बगीचे) की ओर चली । वहाँ समुद्रके जल-तरङ्गसे निर्मितके स्नान प्रदीप्त होनी, एक मरकत-मणि की सोपान-माला (सोंड़ियों) पर होकर चूर्णलेप (चूर्ने) से शुभ्रवर्ण होते हुए प्रमद-वनका वेदिका (चबूतरे) पर चढ़ी और उस वेदिकाके ऊपर मणिस्तम्भका अवलम्बन (सहारा) लेकर आनन्द खड़ी रहकर, मनके साथ बहुत समय तक स्थिर विचार करके, मुझसे कुछ कहनेकी अभिलाषासे नयनयुगलकी तराओं और पलकोंको निश्चल भावते मेरे मुखकी ओर अधिक काम तक अवलोकन करती रही । अवलोकन करते-करते ही कृतसङ्कल्प होकर मदनानन्दमें प्रवेश करनेकी अभिलाषासे धर्म-जलके स्रोतमें ही नानी स्नान किया । उस प्रवाहे

स्वेदान्मसः स्रोतसि', स्रोतसेव तरलीकृता समकम्पत, कम्पिताङ्गी च पतनभियेवागृह्यत विषादेन ।

अथ मया विदिताभिप्रायया तन्मुख-विनिवेशित-निष्कम्प-नयन-दत्तावधानया 'आज्ञा-पय' इति विज्ञापिते निजावयवैरपि वेपथुमद्भिर्निवार्यमाणेव, रहस्यश्रवणलज्जया आत्मप्रति-मामपि लिखित-मणिकुट्टिमेन चरणाङ्गुष्ठेनापक्रमायेवामृशन्ती, भवनकलहंसान् कुट्टिमोले-स्वमुखर-नूपुरेण चरणारविन्देन विसर्जयन्ती, कर्णात्पलमधुकरानपि स्विद्यद्वदनव्यजनीकृतेन अंशुकपल्लवेनोत्सारयन्ती, ताम्बूलवीटिकाशकलमुत्कोचामिव दन्तखण्डितं शिखण्डितेन ददती, वनदेवताश्रवणशङ्कितेव मुहुर्मुहुरितस्ततो विलोकयन्ती, वक्तुकामापि न शक्नोति स्म

स्तानं कृतवतीव । अन्योऽपि मर्तु कामोऽग्निप्रवेशायामिलपन् प्रथमं रनाति । स्रोतसा धर्मप्रवाहेण तरली-कृतेव चालितेव सती समकम्पत । अन्योऽपि धर्मत्रलेन चालितः सन् कम्पते । विषादेन वियोगदलेणेन, कम्पिताङ्गी, कादम्बरी, पतनभियेव द्युतिभीत्येव अगृह्यत अवालम्ब्यत । अन्यमपि अप्सारप्राप्त्यादिना कम्पिताङ्गं द्युतिभीत्या अन्य आदत्ते । इहाद्ये द्वे क्रियोपेक्षे, तृतीया च गुणोपेक्षा ।

अथेति । विदितो ज्ञातः अभिप्रायः कादम्बर्या हृद्गतभावप्रकाशाशयो यया तथा, नत्याः कादम्बर्या मुखे वदने विनिवेशिते स्थापिते निष्कम्पे निश्चले नयने लोचने यया सा चासौ दत्तम् अवधानं चित्त-काग्र्यं यया सा चेति तथा । विज्ञापिते निवेदने कृते । वेपथुमद्भिः कम्पवद्भिः निजावयवैः स्वाङ्ग रपि निवार्यमाणेव निषिध्यमानेव । अन्योऽपि कम्पयुक्तः सन् वन्धुमनयान्निषेधयति । रहस्यस्य गोपनीय-वस्तुनः श्रवणलज्जया आकर्णनत्रपया । अग्रिमवाक्यपञ्चम्यतत्कारणमित्यवश्यम् । लिखितं संवृष्टं मणिकु-ट्टिमं रत्नवद्धभूमिः येन तेन चरणाङ्गुष्ठेन पादाङ्गुष्ठेन, अपक्रमायेव अपसारणायैव, आत्मप्रतिमानपि निज-प्रतिविम्बमपि आमृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती । कुट्टिमस्य वद्धभूमेः उल्लेखेन धर्षणेन मुखरं वाचालं नूपुरं पादकटकं यस्य तेन, चरणारविन्देन पादकमलेन, भवनकलहंसान् गृहकादम्बान् विसर्जयन्ती अपसार-यन्तीव, चरणे नूपुरशब्दो नास्ति मन्ये तस्मात् स्थानादपसरणस्यैव स शब्द इत्यभिप्रायः । स्विद्यतो धर्माक्तीभवतो वदनस्य मुखस्य व्यजनीकृतेन अंशुकपल्लवेन वस्त्रप्रान्तेन, कर्णात्पलमधुकरानपि श्रवणो-त्सारभ्रमरानपि उत्सारयन्तीव दूरीकुर्वन्तीव । शिखण्डिते गृहमयूराय, दन्तैर्दशनैः खण्डितं चवितम्, ताम्बूलवीटिकायाः नागवल्लीदलवीटिकायाः शकलं खण्डम् उत्कोचमिव अपसारणार्थं 'रिषवत' इति यवन-भाषाप्रसिद्धं गुप्तं द्रव्यदानमिव ददती अर्पयन्ती । अन्योऽप्यर्थो स्वाभीष्टस्थानादपसर्तुं कस्मैचित् द्रव्यं ददाति । तथा वनदेवतानाम् अरण्याधिष्ठात्रीणां श्रवणात् आकर्णनात् शङ्कितेव सती । लज्जया त्रपया कलितो विहितो गद्गदः वस्फुटस्त्वरो यस्याः सा, गदितुम् अभिधातुं न शक्नोति स्म न समर्था बभूव ।

इह 'निवार्यमाणेव' 'अपक्रमायेव' 'शङ्कितेव' इत्येतेषु वाच्याः क्रियोपेक्षालङ्काराः । 'विसर्जयन्ती' 'उत्सारयन्ती' इत्युभयत्र प्रतीयमानक्रियोपेक्षे । 'उत्कोचमिव' इत्यत्र तु जात्युपेक्षालङ्कारः ।

सञ्चालित होकर ही मानों जाँपने लगी और उस समय कम्पित होनेके कारण गिर जानेके भयसे ही मानों विषाद में आकर उनकी पकड़ लिया ।

उसके बाद मैंने उनका अभिप्राय समझ लिया और उनके मुख-मण्डल पर निश्चल भावसे नेत्रोंको रत्न मनोयोगपूर्वक उनसे कहा—'देवि ! आप अपने मनका भाव व्यक्त करें' इस प्रकार निवेदन करनेपर उनके अवयव भी कम्पित होकर मानों उसकी रोकने लगे; गुप्त-विषय सुननेकी लज्जासे अपने प्रतिविम्बको भी मानों हटानेके लिए चरणके अङ्गुष्ठसे मणि-मय भूतल धर्षण (घिस) कर वह उसे न्यर्क्ष करने लगी; मणि-मय भूतलपर अङ्गुष्ठ धक्का (घिसने) से शब्दायमान (झनझनाहट करते) नूपुरवाले चरणकमलोंसे गुह्रपालित कलहंसोंको भी मानों दूर नगाने लगी; धर्माक्त मुखमण्डल पर हवा करनेके लिए सञ्चालित वननाम्रलसे कर्णात्पलस्थित भ्रमरोंको भी मानों उड़ाने लगी; गृह-पालित मयूराँको (वेका न करनेके लिए) उत्कोच (रिषवत) के समान दन्त-चवित ताम्बूल खण्डको देने लगी; 'वनदेवताएँ सुन लीं' इस आशंकासे मानों चारन्मार इधर-उधर दृष्टिपात करने लगी; और

किञ्चिदपि लज्जाकलितगद्गदा गदितुम् । प्रयत्नतोऽपि चास्यां निःशेषं व्यलता मदनानलेनेव दग्धा, प्रवहता नयनोदकेनेवोढा, प्रविशद्भिर्दुःखैरिवाक्रान्ता, पतद्भिः दुःखमचापशरैरिव शकलीकृता, निष्पतद्भिर्निश्चसितैरिव निर्वासिता, हृदयवर्त्तिभिश्चिन्ताशतैरिव विवृता, निश्वासपायिभिः मधुकरकुलैरिव निपीता, न प्रावर्त्तत वाणी । केवलं दुःखसहस्रगणनाय मुक्ताक्षमालिकामिव कल्पयन्ती गलद्भिस्सृष्टकपोलस्थलैः शुचिभिरधोमुखी नयनजलविन्दुभिर्दुहितमदर्शयत् ।

तदा च तस्याः सकाशादशिश्रुतेर्ब लज्जापि लज्जालीलाम्, विनयोऽपि विनयाति-

प्रयत्न इति । अस्याः कादम्बर्या वागी बाक्, निःशेषं ममस्तावद्वयं यथा स्यात्तथा व्यलता कामाग्निना दग्धेव सती, प्रवहता प्रसवना नयनोदकेन अश्रुणा उढा सञ्चार्य प्रापितेव सती, प्रविशद्भिः चवनच्छिद्रद्वारा हृदयं प्राप्नुवद्भिः दुःखैः क्लेशैः आक्रान्तेव व्याप्तेव सती, पतद्भिः उपरि पतनं कुर्वद्भिः दुःखमचापस्य कामस्य शरैर्वाणैः शकलीकृता खण्डीकृता छिन्नेव सती, निष्पतद्भिर्निःसरद्भिः निश्वासवायुभिः वदनानिलैः निर्वामिता बहिष्कृतेव सती, हृदयवर्त्तिभिः मानसस्यायिभिः चिन्ताशतैः विवृता आकृष्टेव सती, निश्वासपायिभिः वदनानिलपानकारिभिः तिरतिशयसौरभत्वादित्याशयः, मधुकरकुलैः अमरममूहैः निपीतेव पानविपर्ययकृतेव सती च, प्रयत्नतोऽपि अत्यधिकोद्योगादपि न प्रावर्त्तत वदनाच्च निरगच्छत् । इह प्रत्येकविशेषण एव क्रियोपेक्षा ।

केवलमिति । कादम्बरी अधोमुखी अवाङ्मुखी सती दुःखसहस्रगणनाय क्लेशसहस्रपृथक्सङ्ख्याविधानाय मुक्ताक्षमालिकां मुक्तामयजपमालां कल्पयन्तीव रचयन्तीव, अवाङ्मुखत्वादेव असृष्टकपोलस्थलैः विद्यमानैः गलद्भिः चवद्भिः शुचिभिः श्वेततवर्गैः नयनजलविन्दुभिः वाष्पकणैः केवलं दुहितं वृष्टिम् अदर्शयत् प्रकटमकारयत् । इह क्रियोपेक्षा । ‘घनान्वकारे वृष्टौ च दुहितं कवयो विदुः’ इति कोशः ।

तदेति । अपि च, लज्जा त्रपापि तदा तस्मिन् समये तस्याः कादम्बर्याः सकाशात् लज्जालीलां त्रपाकार्यं सङ्कुचितभावम् अशिश्रुतेव शिश्रितवतीव । लज्जाया लज्जा जाता, अर्थात् लज्जावशात् लज्जा सङ्कुचिताऽभवदित्यनेन न्यूना लज्जा जातेति प्रतीयते । यदि लज्जा प्रवला स्यात्तदा चन्द्रापीडप्रगयो वाण्या कथं प्रकाशयेत् ? किन्तु विद्यासवशात्तस्या न्यूनत्वे सति प्रगयप्रकाशनं सञ्जातमित्यभिप्रायः । परमार्थतस्तु—इयन्तं समयपर्यन्तं लज्जा स्वकृत्यं सङ्कुचितभावं न जानाति स्म, तस्याः सकाशात् शिश्रुणोत्तरमेव तं प्रकाशितवतीति रहस्यम् ।

इह क्रियोपेक्षालङ्कारः, तेन च कादम्बर्याः निरतिशयलज्जया सङ्कुचितभावां, ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । उत्तरत्राप्येवंविध एवाभिप्रायोऽलङ्कारो ध्वनिश्चोहनीयः । विनयः शिक्षाचारोऽपि

बोलनेकी कमिलाप रहने पर भी लज्जाते कण्ठ गद्गद (स्वर अस्पष्ट) हो जानेके कारण कुछ भी बोलनेमें सनर्थ न हुई । उनकी वाणी मानो प्रवहलित मदनानलने निःशेष करके दग्ध कर (जला) दी हो, अनवरत नयन-जल-प्रवाहमें मानो बह (सञ्चालित होकर ले) गई हो, हृदयमें प्रवेश करते हुए ही मानो दुःखोंने आक्रमण किया हो, मदनके बान गिरते रहनेसे ही मानो टुकड़े-टुकड़े कर दी गई हो, निकलने हुए निश्वासने मानो निर्वातन कर (बाहर निकाल) दी हो, ‘हृदय में रहनेवाली सैकड़ों चिन्ताओंने मानों आकर्षण कर (पकड़) ली हैं और निश्वासकी पान करते हुए अनरोंने मानों पान कर लिया हो—इस प्रकार विनय दल करने पर भी निकलनेमें नृच्छ न हुई । हमारों दुःखोंकी गणना करनेके लिए ही मानों मोटीके दानों की जपमाला निर्माण करती हैं, इन प्रकार वह कथोक्त होकरके, कपोल (गाल) का स्पर्श न करें ऐसे निमल कष्ट-विन्दुओंके द्वारा केवल वृष्टि प्रदर्शन करने लगी ।

उस समय लज्जाने भी मानो उनके समीपसे लज्जाके कार्यकी शिक्षा ली, विनयने भी मानो कल्पन

१. लज्जाकुलितगद्गदता । २. क्वचिद ‘अस्याः’ इति पदं न विद्यते । ३. दग्धा । ४. जीलिता । ५. निश्चसितैरिव, स्वसितैरिव । ६. आकृता । ७. निश्वासपायिभिः, निश्वासपायिभिः । ८. लज्जापि लज्जां लीलाम्पी लीलां विनयोपदेशम् ।

शयम्, मुग्धतापि मुग्धताम्, वैदग्ध्यमपि वैदग्ध्यम्, मयमपि भीरुताम्, विभ्रमोऽपि विभ्र-
मिताम्; विषादोऽपि विषादिताम्, विलासोऽपि विलासम् ।

तथाभूता च 'देवि ! किमिदम्' इति विज्ञापिता मया प्रमृज्य लोहितायमानोदरे
लोचने दुःखप्रकर्षेणात्मनः समुद्बन्धनायेव मृणालकोमलया बाहुलतया वेदिकाकुसुम-
पालिकाश्रित-कुसुममालामवलम्ब्य समुन्नतैकभ्रूलता मृत्युमार्गम् इवावलोकयन्ती दीर्घ-
मुष्णश्च निश्वासितवती । तद्दुःखमुत्प्रेक्षमाणया च कथनाय पुनः पुनरनुबध्यमाना मया
ब्रीडया नखमुख-विलिखितकेतकीदला लिखित्वेव वक्तव्यमर्पयन्ती विवक्षास्फुरिताधरा
निश्वासमधुकरानिवोपांशु सन्दिशन्ती क्षितितल-निहित-निश्चल-नयना सुचिरमतिदृष्टम् ।

क्रमेण च भूयो मन्मुखे निधाय दृष्टिं पुनः पुनरप्यापूर्यमाणं लोचनं च्युतैर्मदनानलधूम-

विनयातिशयम् अशिक्षतेव । विभ्रमोऽपि अधीरताऽपि, विभ्रमिताम् अधीरताम् । विषाद इष्टविषयेषु
प्रातिकूल्यरूपः ।

तथेति । लोहितायमानो निरन्तररोदनादारक्तवर्णं उदरे अभ्यन्तरे ययोस्तथोक्ते लोचने नयने
प्रमृज्य प्रोन्म्य, दुःखप्रकर्षेण क्लेशातिशयेन आत्मनः स्वस्य समुद्बन्धनायेव संयतायेव मृणालवत्
विसवत् कोमलया मृदुलया बहुलतया भुजवत्त्वया करणभूतया, वेदिकाकुसुमानां या पालिका रक्षिका
दासी तथा ग्रथिता गुम्फिता या कुसुममाला पुष्पसूताम् अवलम्ब्य आश्रित्य, समुन्नता ऊर्ध्वमुपगता
एका भ्रूलता यस्याः सा अत एव मृत्युमार्गं यमपन्थम् अवलोकयन्तीव परयन्तीव सती । इहाद्या
फलोद्येक्षा अपरा क्रियोद्येक्षेत्युभयोश्च निधो नैरपेक्षयेण संदृष्टिः ।

नदिति । किञ्च, तस्याः कादम्बर्या दुःखं क्लेशम् उत्प्रेक्षमाणया स्वप्रज्ञया सम्भावयन्त्या (मया),
पुनः पुनः भूयो भूयः कथनाय अभिधानाय अनुबध्यमाना अनुबध्यमाना, ब्रीडया लज्जया नखमुखेन
नखराग्रेण विलिखितं ब्रीडास्वभावात् संपृष्टं केतकीदलं यया सा, अत एव वक्तव्यं कथनीयं विषयं लिखित्वा
लिपीकृत्य अर्पयन्तीव ददतीव, विवक्षया वक्तुमिच्छया स्फुरितश्रुतितः अधरो यस्याः सा, अत एव
निश्वासमधुकरान् वदनानिलपानार्थोपस्थितभ्रमरान् उपांशु रहसि सन्दिशन्तीव कथयन्तीव, क्षितितले
भूतले निहिते स्थापिते निश्चले निस्पन्दे नयने लोचने यया सा तादृशी सती, सुचिरं बहुकालपर्यन्तम्
अतिदृष्टं स्थिता ।

क्रमेणेति । भूयः पुनरपि मन्मुखे मद्बदने दृष्टिं निधाय स्थापयित्वा । आपूर्यमाणान्यां लोचनान्यां
नयनान्यां च्युतैः पतितैः बाष्पजलविन्दुभिः अभ्रुकणैः, मदनानलस्य कामारनेः धूमेन धूसरां नलिनाम्

विनयका अन्यास किया, मुग्धता (अनभिज्ञता) ने भी नानो मुग्धता की शिक्षा ली, सौन्दर्यने भी मानो सौन्दर्यका
अन्यास किया, मयने भी मानो भीरुता की शिक्षा ली, अर्धेदने भी मानो अधीरता की शिक्षा ली, विषादने भी
मानो विषादिताका अन्यास किया और विलासने भी मानो विलासकी शिक्षा ली ।

इस प्रकार उनकी अवस्था होने पर मैंने उनसे विनयी की—'देवि ! यह कैसा व्यापार है ?' तब उन्होंने
अभ्यन्तरसे रक्तवर्ण हुए अपने नयनयुगल घोंछ डाले, अत्यन्त दुःखसे अपनेको उद्बन्धन करने (फाँसी लगाने) के
लिए ही मानो मृणाल तुल्य कोनल बाहुलता द्वारा वेदिका-पुष्परक्षिणी दासी (लगा-गृह की नालिन) की मूर्त्यो
हुई एक पुष्प-मालाको पकड़ कर, मृत्यु का नानो मार्ग देखती हों इस प्रकार एक भ्रूलताकी उन्नमिव (कँची
चढ़ा) कर, वह दीर्घ और उष्ण निश्वास (लम्बा और गरम साँस) छोड़ने लगीं । उनके मनोदुःखकी सम्भावना
कर कहनेके लिए मैंने बारम्बार अनुरोध किया, उस समय वह लज्जाके कारण वक्तव्य विषयको नखाम्रद्वारा
केतकीके पत्र पर लिख कर ही मानो समर्पण करने लगीं और बोलनेकी अभिलाषासे अथर स्पन्दित होने
(होठ फटङ्गने) लगे, उससे वह निश्वास-पान करनेके लिए आप हुए भ्रमरोंके समीपमें ही नानो गुप्त विषय
कहने लगीं और भूमि पर निश्चलमावसे नेत्र रख कर अधिक काल तक खड़ी रही ।

क्रमशः फिर मेरे मुखकी ओर दृष्टि रखकर मन्मथाग्निके धूमसे धूसरवर्ण हुई अपनी वाणीको परिपूर्ण

१. मृत्युपाशम् । २. तद्दुःखकारणं ततो दुःख । ३. लिखितैककेतकीदला । ४. पुनरप्यापूर्यमाणः ।

धूसरां वाचमिव प्रक्षालयन्ती वाष्पजलविन्दुभिः, वाष्पजलविन्दुव्याजेन च विलक्ष-स्मित-स्फुरितैर्दशानांशुभिः साध्यस-विस्मृतान् पूर्वान् अभिधेयवर्णानिव ग्रथन्तो कथमपि व्यादारा-भिमुखमात्मानमकरोत् । अत्रवीच माम्—‘पत्रलेखे ! वल्लभतया तस्मिन् स्थाने न तातो नाम्बा न महाश्वेता न मदलेखा न जीवितम्, यत्र मे भवतीर्दर्शनात्प्रभृति प्रियाऽसि । न जाने केनापि कारणेनापहस्तित-सकलसखीजनं त्वयि विश्वसिति मे हृदयम् । कमपरमुपालभे, कस्य वाऽन्यस्य कथयापि परिभवम्, केन वाऽन्येन साधारणीकरोमि दुःखम् । दुःख-भारमिममसह्यमद्य निवेद्य भवत्यास्त्यद्यामि जीवितम् । जीवितेनैव शपामि ते, स्वहृदये-नापि विदितवृत्तान्तेनामुना जिह्मेमि, किमुतान्यहृदयेन । कथमिव मादृशीरजनिकर-किरणा-

अस्फुटामित्यर्थः । वाचं स्वयमुच्चार्यमाणं वचनं प्रक्षालयन्तीव धौतं कुर्वन्तीव सर्ता । अपि च, विलक्षस्मितं सलज्जमन्दहास्यं तेन स्फुरितैर्दीपितैः दशानांशुभिः दन्तमयूखं, साध्यसेन भयेन विस्मृतान् स्मरणरहितान्, पूर्वान् पूर्वनिश्चितान् वाष्पजलविन्दुव्याजेन अश्रुकणच्छन्ना विद्यमानानिति शेषः, अभिधेयवर्णान् प्रतिपाद्यविषयसूचकाक्षराणि ग्रथन्तीव गुम्फतीव सर्ता । इहाश्रुकगणानां गालाकारनादिरूपत्वेन अक्षरसादृश्यं दशानांशूनाञ्च विस्तृतत्वेन सूत्रसादृश्यम्, अत एव च तैस्तेषां गुम्फनमुपपद्यत इत्यवधेयम् । आत्मानं स्व व्याहाराभिमुखं भाषणाद्यद्यत् अकरोत् व्यदधात् । इह सापह्लावा नियोध्वा ।

अत्रवीदिति । अत्रवीत् अवादीत् । स्थाने विषये । यत्र स्थाने, भवती त्वम् । दर्शनात्प्रभृति अवलोकनादारभ्य प्रिया वल्लभाऽसि । अपक्रान्तो हस्तादित्यपहस्तः स कृत इत्यपहस्तितः कमंगि क्तः । अपहस्तिता निष्कासिताः सकलाः समस्ताः सखीजनाः सहचरीवर्गा येन तत्, मे मम हृदय चित्तं कर्तुं, केनापि प्रतिपादयितुमशक्येन हेतुना त्वयि भवत्यां विश्वसिति विश्वासं विधत्ते, इति न जाने नाकलयामि इत्यन्वयः ।

कमिति । अपरमन्यं वम् उपालभे निन्दामि, परिभवं कामदेवजनितमत्याचारम्, कथयामि निवेदयामि । दुःखं मानसक्लेशम् साधारणीकरोमि विभजामीत्यर्थः ।

दुःखेति । असह्यं सौदुमशक्यम् इमम् अनुभवविषयीभूतं दुःखभारं क्लेशातिशयं, निवेद्य कथयित्वा, भवत्यास्तव निकटे जीवितं जीवनं त्यज्यामि विसर्जयिष्यामि ।

ननु ‘शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते’ इत्यभियुक्तोक्तिदिशा सहचरीभ्यः धावयित्वा क्लेशातिशयोऽयमल्पीक्रियतामित्यत आह—जीवितेनैवति । जीवितेनैव निजजीवनेनैव, ते तव निकटे शपामि शपय करोमि । विदितो ज्ञातो वृत्तान्त उदन्तो येन तेन, अमुना स्वहृदयेनापि निजस्वान्तेनापि जिह्मेमि त्रपे, अतः एव अन्यहृदयेन किमुन कथनीयमित्यर्थः । सुतरां न सम्भवितुमहनि परेभ्यो निवेदनमित्याशयः ।

कथमिति । मादृशी शैशवातिक्रान्तत्वादुद्भूतविचारशक्तिरित्याशयः । कौलीनेन, सहसात्मसमर्पणा-

नेत्रोंमेंसे विगलित (गिरते) वाष्प-विन्दुद्वारा मानो बारम्बार प्रक्षालन करती (धोती) हुई, और वाष्प-विन्दुओंके बहाने मयवश पूर्वनिर्दिष्ट भूले हुए वक्तव्य विषयोंके अक्षरोंकी लज्जा-युक्त मन्द-हास्यसे प्रकाशित हुई दन्त-रदिमयोंसे मनो ग्रथित करती (गुँथती) हुई देवीने किस प्रकारसे अपने आप ही बोलनेमें साहस किया और मुझसे कहा—पत्रलेखे ! प्रियनाके कारण जिस स्थानमें तू है, उस स्थान में न पिना है, न माता है, न महाश्वेता है, न मदलेखा है, न मेरे प्राण हैं । जवसे तुझे देखा है तबसे ही तू मेरी प्रिय हो गई है । मैं नहीं जानती कि मेरा हृदय क्यों सब सखियोंको भी दूर रख कर तुम्हारे ऊपर ही विश्वास करता है । मैं और किसको निन्दा करूँ ? अन्य किसीके समीपमें ही इस अत्याचारको क्या करूँ ? अन्य किसीको इस दुःख को विभक्त कर दूँ ? तो आज तुम्हारे समीपमें इस असह्य दारुण दुःखको जता कर अब मैं अपना जीवन त्याग कर दूँगी । मैं तुम्हारे निकटमें अपने जीवनकी शपथ लेती हूँ । मेरा हृदय भी यह वृत्तान्त जानता है, इसलिए मैं उसने भी लज्जित होती हूँ, फिर अन्य किसीके हृदयका तो कहना ही क्या है ? मेरे समान कन्या चन्द्र-किरणोंके समान

वदातं कौलीनेन^१ कलङ्कयिष्यति कुलम्, कुलक्रमागताश्च लज्जां परित्यज्यति, अक्रम्यकोचिते^२ वा चापले चेतः प्रवर्त्तयिष्यति । साहं न सङ्कल्पिता पित्रा, न दत्ता मात्रा, नानुमोदिता गुरुभिः, न किञ्चित् सन्दिशामि, न किञ्चित् प्रेषयामि, नाकारं दर्शयामि, कातरये अनाथेय नीचेय वलादवलितेन^३ गुरुगर्हणीयतां^४ नीता कुमारेण चन्द्रापीडेन । कथय, महतां किमय-माचारः, किं परिचयस्येदं फलम्, यदेवमभिनव-विस-क्रिसलय-तन्तु-सुकुमारं मे मनः परि-भूयते । अपरिभवनीयो^५ हि कुमारिकाजनो युनाम् । प्राचेण प्रथमं मदनानलो लज्जां दहति, ततो हृदयम् । आदौ विनयादिकं कुसुमेपुशराः खण्डयन्ति, पश्चान्मर्माण । तदामन्त्रये

जनापवादेन, रजनिवस्त्य शशिनः क्षिरणवत् अवदातं निर्मलं कुलं वंशं कथमिव कलङ्कयिष्यति कलङ्क-वत् कलङ्कयुवतं विधास्यति न कथमपीत्यर्थः । अप्रशस्ता कन्या अक्रम्यका, एवञ्च अक्रम्यकोचिते अप्रशस्ता-कन्यायोग्ये, चापले मदनचाञ्चल्ये स्वेनैव निजापणे चेतो हृदयं प्रवर्त्तयिष्यति प्रेरयिष्यति ।

साहमिति । साहं कादम्बरी, पित्रा जनकेन न सङ्कल्पिता परिणयेन दातुमभिमतता, न मात्रा जनन्या दत्ता अपिता, गुरुभिर्मोतुलादिभिः नानुमोदिता न समथिता । सन्दिशामि वाचिकं कथयामि । किञ्चित् मदनोपायनादिकं न प्रेषयामि प्रेषणं करोमि । आकारं स्वरूपविकारं शृङ्गारव्यापारमित्यर्थः । इह तथापीति अध्याहर्त्तव्यम् । कातरा सामर्थ्यहीना, अनाथा परित्रायकरहिता । अवलिप्तेन आमन्त्रा प्रवृत्तेर्द्विपितेन कुमारेण अनुद्वाहितेन चन्द्रापीडेन गुरुभिर्नहृद्भिः गर्हणीयतां निन्दनीयतां नीता प्रापिता निजसौन्दर्यबलोकनेनैव मदनविह्वलीकृतत्वादित्याशयः । इह हेतोरभावेऽपि महानिन्दनीयताप्रापणरूप-कार्योत्पत्तेरिवाभावनालङ्कारः ।

कथयेति । कथय अभियेहि, महतां सत्पुरुषाणाम् । आचारः कुलक्रमागतव्यवहारः । परिचयस्य संस्तवस्य । अभिनवं नूतनं यद् विसक्रिसलयं मृगालप्लवं तस्य तन्तुः सुत्रं तद्वत् सुकुमारं क्रीमलम् । परिभूयते आक्रम्य स्वाधीनीक्रियते । नन्दतेन का हानिरित्यत आह—अपरीति । हि यस्मात् यूनां तस्मै, कुमारिकाजनः कन्याजनः अपरिभवनीयः आक्रम्याधीनीकृतुं न योग्यः, अधर्मात्पत्तित्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः स च वैधर्म्यपुरस्कृतो वेदितव्यः । तथा 'अमुक्ता भवता नाय !' इतिवत् मुख्यस्य नञर्थस्य 'अपरिभवनीय' इत्यत्र समासेन गुणीभावाद्धिषेयाविमर्शदोषः समापठति, स च नजः पार्थक्यकरणेनैव समाधातुं शक्यः ।

प्रायेणेति । प्रथमम् आदौ । दहति भस्मीकरोति विलोपयतीत्यर्थः । कुसुमेपुशराः मदनबाणाः विनयादिक शिष्टाचारादिकं खण्डयन्ति-शकलीकुर्वन्ति द्विन्द्वन्तीत्यर्थः ।

मर्मच्छेदे प्राणवियोगस्य निश्चितत्वादाह—तदिति । तत्तन्मात् कारणात्, आमन्त्रये अभ्यर्थयामि,

निर्मल कुलको लोकापवादद्वारा कलङ्कित वैते करेगी ? और किस प्रकार ही कुलक्रमागतता परित्याग करेगी ? और निन्दनीय कन्याओंके उपयुक्त चञ्चलनाने कैसे चित्तको प्रवर्त्तित करेगी ? पिताने मुझे देनेके लिए अपना मंत्र नहीं दिया, माताने भी दान नहीं किया और गुरुजनों भी अनुमोदन नहीं किया, इसलिए मैं कोई भी सन्दिशा नहीं कहती हूँ, न उस प्रकारका कोई व्यवहार भी भेजती हूँ और न कोई आवृत्तिका विकार दिखायी दूँ; तथापि गौतम-स्वभाव कुमार चन्द्रापीडेने मुझे कातरताके समान, अनाथके समान एवं नीच जातोपके समान बलपूर्वक अत्यन्त निन्द्याके पात्र बना दिया है । तू ही कह—क्या यह नशपुर्खाका व्यवहार है ? क्या यह परिचयका फल है कि—नूतन-मृगालनूतके समान मेरे कोनल मनको इस रीतिसे आकुल कर दिया जाता है ? क्योंकि युवकोंको तो प्रायः कन्याओंको आकुल करना उचित नहीं है [अर्थात् कन्याओंके साथ कभी बलात्कार नहीं करना चाहिए] । कामाग्नि प्रायः सर्वप्रथम लज्जाको दग्धकर देती (जला डालती) है, उसके बाद हृदयको; कामके बाग तो सर्वप्रथम विनयादिकका खण्डन करते हैं, तदनन्तर मर्म-स्थानका अ. एव कन्यान्तरने

१. कौलीनेन । २. अक्रम्यकोचिते, अक्रम्यकानजोचिते । ३. सा चाहमनुकल्पिता मात्रा पित्रा न दत्ता । ४. कातरा च इतरेव । ५. कातरा चानाथेव । ६. अवलितेन । ७. युवी गर्हणीयताम् । ८. अनभिभवनीयः परिभवनीयः ।

भवती पुनर्जन्मान्तरसमागमाय, नहि मे त्वत्तोऽन्या प्रियतरा । प्राणपरित्यागप्रायश्चित्तेन प्रक्षालयान्यात्मनः कलङ्कम् ।' इत्यभिधायतूष्णीमभूत् ।

अहन्तु यत्सत्यमविदितवृत्तान्ततया हीतेव भीतेव विलक्षेव विसंज्ञेव सविपादं विज्ञापितवती—'देवि ! श्रोतुमिच्छामि, आज्ञापय किं कृतं देवेन चन्द्रापीडेन, को वाऽपराधः समजनि, केन वा खल्वविनयेन खेदितमखेदनीयं देव्याः कुमुदकोमलं मनः ? । श्रुत्वा प्रथममुत्सृष्टजीवितायां मयि पश्चान् समुत्सृज्यति देवी जीवितम्' इति । एवमभिहिता च पुनरवदत्—'आवेद्यामि ते, अवहिता शृणु—स्वप्नेषु प्रतिदिवसम् आगत्यागत्य मे रहस्यसन्देशेषु निपुणधूर्तः' पञ्जरशुकसारिका दूतीः करोति । सुप्तायाः श्रवणदन्तपत्रोदरेषु व्यर्थमनोरथमोदितमानसः सङ्केतस्थानानि लिखति । स्वेदप्रक्षालिताक्षरानपि निप-

भवती त्वाम् । जन्मान्तरसङ्गमाय भवान्तरसङ्गन्वाय । ननु मामेव केवलं कथमभ्यर्थयसीत्यन आह—नहीं । प्राणपरित्यागो मृत्युरेव प्रायश्चित्तं तेन, आत्मनः स्वस्य कलङ्कमपवादं प्रक्षालयामि अपाकरिष्यामीत्यर्थः ।

अहनिति । अविदितवृत्तान्ततया अज्ञातोदन्ततया सत्यम् (निश्चितम्) हीतेव लजितेव । विलक्षेव त्रपावशात्किंकर्तव्यविमूढेव, विसंज्ञेव विगतचेतनेव सती । विज्ञापितवती निवेदितवती । अविनयेन वशिष्ठाचारेण । देव्या भगवत्याः कादम्बर्याः, कुमुदवत् कैरववत् सुकुमारं खेदितं खेदयुक्तीकृतम् । उत्सृष्टम् उद्धृतं जीवितं जीवनं यया तस्यां सत्याम् । समुत्सृज्यसि त्यज्यसि ।

इह 'विसंज्ञेव' इत्यत्र चेतनाविगमोपेक्षणात् कियोपेक्षा, 'हीतेवे' त्यागौ तु नोपेक्षा तासां वास्तविकत्वेन सम्भावनाभावात् । तथा 'उत्सृष्टजीवितायाम्' इत्यस्य स्थाने 'जीवितमुत्सृजन्त्याम्' इत्येव पाठो विधेयः, अन्यथा विधेयाविमर्शदोषस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

एवमिति । आवेद्यामि विज्ञापयामि, अवहिता दत्तावधाना । निपुणश्चासौ धूर्तश्चेति निपुणधूर्तः दत्तकूटस्वभावः धूर्तकर्मसु दत्त इत्यर्थः, रहस्यसन्देशेषु गोपनीयवाचिकेषु मे मम पञ्जरशुकसारिकाः पञ्जरवर्त्तिकरीपतपादा दूतीः करोति तन्मुखेन मञ्जिकटे रहस्यसन्देशात् प्रेषयतीत्यर्थः, प्रतिदिवसमेतादृशमहं स्वप्नमवलोकयामीत्यभिप्रायः । इत्यमप्रेष्यवगन्तव्यम् ।

सुप्ताया इति । व्यर्थः सर्वयैवासम्भवाद्भिर्यको यो मनोरथोऽभिलापस्तेन मोहितं मानसं हृदयं यस्य स चन्द्रापीडः, सुप्ताया निद्रिताया मम, श्रवणयोः श्रोत्रयोः ये दन्तपत्रे गजदन्तरचितपत्रसदृशभूपणे तयोः उदरेषु मध्यभागेषु, संकेतस्थानानि लिखति लिपीकरोति ।

स्वेदेति । स्वेदेन घर्मेण प्रक्षालितानि धौतानि अक्षराणि वर्णां येषां तानपि निपतिता रोदनेन क्तिने नम्लिलनके लिपि तुल्ये प्रार्थना करती हूँ; क्योंकि तुल्ये अधिक प्रिय व्यक्ति तुल्ये और कोई दूसरा नहीं है । इस समय प्राण-परित्याग-रूपी प्रायश्चित्तद्वारा मैं अपना कलङ्क-प्रक्षालन कर लेती (धी टाटती) हूँ । इस प्रकार कह कर वह निःशब्द (चुप) हो गई ।

मैं तो वृत्तान्त न जाननेसे निश्चय ही मानो लज्जितके समान हो गई होऊँ; भयके समान हो गई होऊँ अप्रतिभाके समान बबरा गई होऊँ; चेतना-रहितके समान हो गई होऊँ; इस प्रकार विषयके साथ कहने लगी—'देवि ! कुमार चन्द्रापीडेने क्या किया ? क्या अपराध उनसे हुआ ? और खिन्न करनेके अयोग्य एवं कुमुदके समान कोमल आपके मनको किस अन्याय आवरणसे उन्होंने खेद पहुँचाया है ? यह सब मैं सुननेके लिए इच्छा करती हूँ, इसलिए कह कर कहिए । इन सब विषयोंको सुनकर पहले मैं अपना जीवन त्याग करूँगी, पीछे आप त्याग कीजिएगा ।' मुझसे इस प्रकार कहे जाने पर फिरसे वह बोली—'ले' मैं तुझसे कहती हूँ, मनोयोग देकर सुन—धूर्तकार्यमें निपुण वह चन्द्रापीड प्रतिदिन मेरे स्वप्नमें आ-आकर पिञ्जरवर्त्ती शुकसारिका-रूप दूतियोंके साथ गोपनीय संवाद भेजता है । मैं निश्चित रहती हूँ उस अवस्थामें, निष्कल अभिलाषासे मनको मोह कर, मेरे कानोंके हस्त-दन्तनिर्मित बाभूषणके ऊपर सङ्केत स्थान लिख जाता है । चित्त-भ्रमके कारण नम्लिलनकी आशामें प्रेरित होकर वह क्तिने ही ऐसी सुन्दर-सुन्दर कान-लिपि भेजता है कि—अगर घर्मे-जलसे

१. समुत्सृज्यसि जीवितम्, समुत्सृज्यति जीवितम् ।

२. प्रतिदिवसम् ।

३. निपुणो धूर्तः ।

४. पञ्जरशुकं सरिका च दूतीकरोति ।

तित-साञ्जनाश्रुविन्दु-पंक्ति-कथितात्मावस्थान् मनोहरान् सम्मोहाशानुवर्तिनो मदनलेखान् प्रेषयति । निजानुरागेणैव बलाद्रञ्जयत्यलककरसेन चरणौ । अविनयनिश्चेतनो नखप्रतिविम्बितमात्मानं बहु मन्यते । उपवनेष्वेकाकिन्या ग्रहणभयपलायनानायाः पल्लवलग्नांशुक-दशा-प्रतिहत-गमनाया गृहीतेष्वलतासस्त्रीभिः अर्पिताया मिथ्याप्रगल्भः पराङ्मुखाया परिष्वङ्गान् आचरति । स्तनस्थले मे लिखन् पत्रलतां कुटिलतामिवानृजुप्रकृतिः प्रकृतिमुग्धं मनः शिक्षयति । हृदयोत्कलिकातरङ्गचातैरिव शीतलैर्मुखमरुद्भिः श्रमजल-शीकर-तारकित्वावलीकचाटु-

लोचनाप्रच्युता साञ्जना लोचनकजलयुक्ता या अश्रुविन्दूनां वाष्पकगानां पङ्क्तिः श्रेणी तथा क्वथिता द्योतिता आत्मनः स्वस्य अवस्थाः कामपीडादशा येषु तान् मनोहरान् रम्यान्, सम्मोहेन चित्तभ्रान्त्या या भाषा मत्सम्मिलनाकाङ्क्षा तामनुवर्तन्ते अनुसरन्तीति तान् मदनलेखान् कामद्योतकानि पत्राणि प्रेषयति ।

निजेति । निजानुरागवत् अलककरसेन यावत्तद्वेण 'रक्तौ च क्रोधरागौ' इति कविसमयप्रसिद्धाया साहस्यवगतिः, मम चरणौ पादौ बलाद् हठात् रञ्जयति । इह गुणोत्प्रेक्षा ।

अविनयेति । अविनयेन अशिष्टव्यवहारेण निश्चेतनः चैतन्यशून्यप्रायश्चन्द्रापीडः, नखेषु मम पादनखरेषु प्रतिविम्बितं सङ्क्रान्तम् आत्मानं स्वं बहु मन्यते अधिक जानातीत्यर्थः । अनेन मानभङ्गाय चरगपतनं प्रतीयते ।

उपेति । उपवनेषु उद्यानेषु एकाकिन्या असहायायाः, ग्रहणभयेन तद्द्वारा ग्रहणत्रासेन पलायनानायाः शीघ्रं ब्रजन्त्याः, पल्लवेषु क्लिप्तलयेषु लनाभिः संसक्तभिः शंखुदशाभिः वसनाञ्जलैः प्रतिहतं निषेधितं गमनं पलायनं यत्स्यात्स्तस्याः, अत एव लता वल्लय एव सहयः सहचर्यः ताभिः गृहीत्वा घृत्वा अर्पितायाः तस्मै दत्ताया इव सत्याः । अपरा अपि सहचर्यः प्रियसम्बन्धप्रासात् पलायमानं सहचरीं प्रति इत्यमेव कुर्वन्ति । पराङ्मुखाया हिया विवृताननाया मम, मिथ्याप्रगल्भः असत्यघृष्टश्चन्द्रापीडः परिष्वङ्गं पृष्ठत आश्लेषम् आचरति कुर्वते । इह कियोत्प्रेक्षा ।

लतेति । अनृज्जी अमृद्वी प्रकृतिः स्वभावो यस्य स चन्द्रापीडः, मे मम स्तनस्थले पत्र-लतां वक्रपत्रसदृशं लतासदृशं च चिह्नं लिखन् चित्रीकुर्वन्, प्रकृतिमुग्धं स्वभावसरलम्, कथमन्यथा मम कुचस्थलस्य स्पर्शं कुर्वदित्याशयः, मम मनश्चित्तं कुटिलतां वक्रतां शिक्षयतीव पाठयतीव, वक्रपत्र-लतालिलनादंवेत्याशयः । उक्तालङ्कारः । तथा 'प्रकृतिमुग्धम्' इत्यस्य स्थाने 'स्वभावमुग्धम्' इत्येव पाठो विधेयः, अन्यथा प्रकृतिपदस्य द्विरुपादानेन पुनरुक्तवस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

हृदयेति । अलीकचाटुकारोऽसत्यप्रियंवदश्चन्द्रापीडः, हृदये स्वमानसे या उत्कलिका उत्कण्ठाः ता एव तरङ्गाः कल्लोलाः तेषां चातैः पवनैरिव शीतलैः शिशिरैः मुखमरुद्भिः वदननिःसृतपवनैः, श्रमजल-शीकरैः स्वेदवारिकणैः तारकितौ समुत्पन्नकनौनिकासदृशचिह्नौ कपोलौ मम गण्डौ बीजयति वायुं प्रक्षालित (विगडं) होने पर भी, उनमें पड़ी हुई अञ्जन-समन्वित अश्रु-विन्दुके सगूह ही वस्ती अगत्ता वस्तु कर देती है । बलाव मेरे चरणोंको वह मानो अपने अनुराग के सनान अलकक (अल्ला, महावर) के रस्ते रजित करता (रंगता) है । अशिष्ट व्यवहारसे वह प्रायः चैतन्य-रहित होकर गिर जाता है, अत एव अपने प्रतिविम्बको मेरे पाँवके नखनें पड़े हुए देख कर अधिक आदर करना है । उद्यान (वनोच्चे) में अकेली नव वसके पकड़नेकी आशङ्कसे दीवती हूँ और पल्लवोंमें बकाश्रल संलग्न हो (कपड़ेका पटा बन्ध) जानेसे दीवनेमें अलमर्ध हो जाती हूँ तब एना-रूप सदियों मुझे पकड़ कर मानो उसके समीप समर्पण कर देती हूँ, ऐसे समयमें मेरे मुख केर लेने पर वह अलीक-प्रगल्भ-स्वभाव चन्द्रापीड मेरा आशङ्कित करता है, कुटिल-स्वभाव वाझ वह मेरे स्तन-मण्डल पर पत्र लताओंका निर्माण कर, मेरे स्वभावसे मुग्ध मनको मानो कुटिलताकी शिक्षा देता है । वर्म-जलके विन्दु-रूपी समुत्पन्न तारकाकारचिह्नोसे परिपूर्ण हुए मेरे कपोलोंका वह-निम्ना चाटुकारी (मधुर भाषण

१. अश्रुहृद् ।

२. अवस्थानान् ।

३. निजानुरागेन...रस्तेनैव ।

४. नखेषु ।

५. सस्त्रीभिः ।

६. पराङ्मुखपरिष्वङ्गम् । ७. पत्रलेखा ।

कारः कपोलौ वीजयति । स्वेदसलिल-शिथिलित-ग्रहण-गलितोत्पलशून्येनापि करेण यवाङ्कुरानिर्घं नखकिरणान् शुद्धान् दुर्विदग्धः कर्णपुटीकरोति । वल्लभतर-वाल-वकुल-सेक-काल-कवलीकृतान् सुरागण्डूयान् सकचप्रहमसकृद्दृष्टो मां पाययति । भवनाशोकतरुताडनोद्यतान् पादप्रहारान् दुर्बुद्धिविदम्बितः शिरसा प्रतीच्छति । मन्मथ-मूढ-मानसश्च कथय हे पत्र लेखे ! केन प्रकारेण निश्चेतनो निषिध्यते । प्रत्याख्यानमपीष्या सम्भावयति, आक्रोशमाप परिहासमाकलयति, असम्भाषणमपि मानं मन्यते, दोषसङ्कीर्तनमपि स्मरणोपायमवगच्छति, अवज्ञानमप्यनियन्त्रणं प्रणयमुत्प्रेक्षते, लोकापवादमपि यशो गणयति' इति ।

विदधाति, धर्मजलापनोदायेत्याशयः । इह निरङ्गकेवलरूपकं जात्युत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गादिभावसङ्करः ।

वेदेति । दुर्विदग्धः अलीकवैदग्ध्यदर्पितश्चन्द्रापीडः, स्वेदसलिलेन धमवारिणा शिथिलितं श्लथीकृतं ग्रहणं धारणं तेन गलितं च्युतं यत् उत्पलं कैरवं तेन शून्यो वर्जितः करः पाणिस्तेन, यवाङ्कुरानि च शुद्धान् केवलान् नखकिरणान् नखररमीन् कर्णपूरीकरोति श्रवणालङ्कारीकरोति, उत्पलभ्रमादित्याशयः । इहोपमा तथा भ्रान्तिमानलङ्कारो ध्वन्यते इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः ।

वल्लभेति । दृष्टः प्रगल्भप्रकृतिश्चन्द्रापीडः, वल्लभतराणां ममात्यन्तप्रियाणां बालयकुलानां लघुकेशराणां सेवकाले तत्पुष्पप्रस्फुटनाय मद्वारा मुखमद्यसेचनवेलायां कवलीकृतान् स्वयमेव वदने गृहीतान् सुरागण्डूयान् मद्यचुलुकान्, कचग्रहेण मम केशकलापधारणेन सहेति सकचग्रहम् असकृत् सुहृदुः मां पाययति पानं कारयति, वकुलसेकसमयेऽयं चन्द्रापीडः, स्वमुखेन मद्यगण्डूयान् कवलीकृत्य कचग्रहणपूर्वकं तान् मां बलात्पाययतीत्यभिप्रायः ।

मन्वेति । दुर्बुद्धिविदम्बितः कुमतिवञ्चितश्चन्द्रापीडः, भवनाशोकतरुणां गृहकङ्कलिचूषाणां ताडनाय पुष्पप्रस्फुटनायेति तात्पर्यम्, उद्यतान् कर्तुं मुद्यतान् मम पादप्रहारान् चरणाघातान् शिरसा मूष्णां प्रतीच्छति, गृहाति, सम्मानाधिक्यसूचनायेत्याशयः ।

ननु यद्येतान्यनर्थजनकान्येवावबुध्यन्ते तर्हि कथं न निवारणादयो विधीयन्त इत्यत आह—मन्मथेति । अपि च, हे पत्रलेखे ! त्वं कथय निवेदय, मन्मथेन मदनाविर्भावेन मूढं सदसद्विचाररहितं मानसं चेतो यस्य सः, अत एव निश्चेतनः चैतन्यशून्यप्रायश्चन्द्रापीडः केन प्रकारेण केन विधिना निषिध्यते निवार्यते । विधीयमानेऽपि निवारणे मन्मथमूढमानसत्वेन चैतन्यशून्यप्रायत्वेन च वारणफलस्य निवृत्तेरसम्भवादित्याशयः । प्रत्याख्यानमपि तथाविधव्यवहारसमये मया विधीयमानं निराकरणमपि इत्थाम् असूयां सम्भावयति उल्लेखते चन्द्रापीड इति शेषः, मां प्रति वल्लभाज्ञानादित्याशयः । इत्थमन्यत्राऽप्यभिप्रायो ज्ञेयः । आक्रोशम् अवमाननम् । आकलयति चिन्तयति अवबुध्यत इत्यर्थः । असम्भाषणम् असंलापमपि मानं प्रणयकोपम् । अवज्ञानं तिरस्कारम्, अनियन्त्रणम् अनिर्वाधम् अदत्तां प्रत्येव तथा व्यवहरणाजनापवाद इत्याशयः । इह विरोधाभासः ।

करनेवाला) हृदय की उत्कण्ठारूप तरङ्गों पर होकर पवनके समान आती हो ऐसी शीतल मुख-पवनसे बीजन (पंखा) करना है । धर्म-जलके धारण करनेसे शिथिल (ढीला) होकर कमल जिसमें गिर गया ऐसे शून्य हस्तद्वारा भी वह मिथ्या-नैर्गुण्य-गर्वित, यवाङ्कुरके समान केवल अपने नख-किरणोंका ही सुझे कर्णका आभूषण पहनावा है । अत्यन्त-प्रीति-मोहन नूतन वकुल-वृक्षके सेचन करनेके समय सुलमें भरे गद मद्य की गण्डूयों (घूँटों) को चञ्चल-स्वभाव वह मेरे केश-पाश पकड़ पकड़ कर बारम्बार सुझे पान करा (पिला) देना है । गृहस्थित अशोक-वृक्षके ताड़न करनेके लिए जब मैं पाद-प्रहार करती हूँ तब उसे दुर्बुद्धिप्रतारित होकर वह अपने मस्तक पर धारण करता है । कामदेवने उसको चित्तको सरसदिवेचनाहीन कर दिया है, जिससे वह चैतन्यहीनप्राय होकर गिर गया है, अत एव पत्रलेखे ! कह, उसे किस रीतिसे अब मैं रोझूँ । तुझसे प्रत्याख्यान करने पर भी वह उत्तरो र्ण्या समझता है । निरस्कार करने पर उसे परिहास समझकर धारण करता है । सम्भाषण नहीं करने पर उसको मान समझ कर विवेचना करता है । दोषकीर्तन करने पर भी उसको स्मरण करनेका उपाय मानता है । अवहेलना करने पर भी उसको अवाध प्रणय समझ कर धारण करता है और लोक-निन्दाको वह दण्ड समझ कर गणना करता है ।

१. यवाङ्कुरविकरानिव । २. सकचग्रहमगतिक्वेष्टः पातुं प्रार्थयते । ३. अवज्ञानमपि निर्धन्यमप्रगदम् ।

तामेवंवादिनीमाकर्ण्य ग्रहर्षेरसुनिर्भरा मनस्थकरवम्—‘अहो ! चन्द्रापीडमुद्दिश्य सुदूरमाकृष्टा खल्विद्यं मकरकेतुना । यदि च सत्यमेव कादम्बरीव्याजेन साक्षान्मनोभवचित्तवृत्तिः प्रसन्ना^१ देवस्य चन्द्रापीडस्य, ततः सहजैः सादरं संबर्धितैः प्रत्युपकृतमस्य गुणैः, यशसा धवलिताः ककुभः, यौवनेन रतिरससागरतरङ्गैः पातिता रत्नवृष्टिः, यौवनविलासैर्लिखितं नाम शशिनि, सौभाग्येन प्रकाशिता निजश्रीः, लावण्येनैन्दवीभिरिव वृष्टममृतं कलाभिः । तथा च चिराल्लब्धः कालो मलयानिलेन, समासादितोऽवसरश्चन्द्रोदयेन, प्राप्तमनुरूपं फलं मधुमासकुसुमसमृद्ध्या, गतो मदिरामददोषो^२ गुणताम्, दर्शितं मुखं मनमथ-

तामिति । एवंवादिनीम् एवंभाषिणीं ताम् आकर्ण्य तस्य वचनं श्रुत्वेत्यर्थः । ग्रहर्षभरेण प्रमोदरसेन निर्भरा परिपूर्णा अहम्, उचितसंमिलनोपक्रमादित्याशयः । अकरवम् अकल्पयम् । चन्द्रापीडम् उद्दिश्य लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः । मकरकेतुना मदनेन, सुदूरम् आकृष्टा आकर्षिता । देवस्य चन्द्रापीडस्योपरि कादम्बरी-व्याजेन कादम्बरीं व्याजीकृत्य लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः, साक्षान्मनोभवस्य कामस्य चित्तवृत्तिर्मनोव्यापारो यदि च सत्यमेव तथ्यमेव प्रसन्ना दयापन्ना जाता, ततस्तदा, सहजैः प्राकृतिकैः सादरं संबर्धितैः एतावत्समयपर्यन्तं सयत्नं वृद्धिमुपनीतैः, एतेन गुणान् प्रति चन्द्रापीडस्योपकृतिकरणं ध्वनितम् । अस्य चन्द्रापीडस्य गुणैः रूपशिष्टाचारादिभिः प्रत्युपकृतं प्रत्युपकारः कृतः, सर्वथोचिताया एव समाकर्षणादित्याशयः । तथा यशसा कोत्स्यां ककुभो दिशो धवलिताः श्वेतीकृताः, भूतले कन्यारत्नमूताया एवाकर्षणादित्याशयः । तथा यौवनेन तारुण्येन रतिरसः शृङ्गाररस एव सागरः समुद्रः तस्य तरङ्गः कल्लोलैः रत्नवृष्टिः मणिवृष्टिः पातिता च्याविता । चन्द्रापीडस्य यौवनविलासैः तारुण्यविभ्रमैः शशिनि नाम शशकलङ्क इत्यभिधेयं लिखितं लिपीकृतम्, एवञ्च कलङ्कवत्तया शशिना (चन्द्रेण) कादम्बर्या अनाकर्षणात्, कलङ्कशून्यतया च चन्द्रापीडेनाकर्षणात् शशिनश्चन्द्रापीड एवातिशयश्रेष्ठ इत्याशयः । सौभाग्येन प्रियवाङ्मयेन निजश्रीः स्वसौन्दर्यं प्रकाशिता प्रकटिता, तस्या वाल्मव्यादित्याशयः । इन्दोरिमा ऐन्दव्यस्ताभिः इन्दुसम्बन्धिनीभिः कलाभिरिव चन्द्रापीडस्य लावण्येन, अमृतं पीयूषं हर्षश्च वृष्टमुत्सष्टम्, तस्या आकर्षणेनानन्दवर्षणादित्याशयः ।

इह ‘यौवनेन रतिरससागरतरङ्गैः रत्नवृष्टिः पातिता’ इत्यत्र पदार्थसम्बन्धोऽसम्भवन् कादम्बरीं लक्ष्यीकृत्य चन्द्रापीडोपरि मकरकेतोः चित्तवृत्तेः कर्षणापन्नत्वं तारुण्यद्वारा रतिरससागरतरङ्गकरणकमणिवृष्टिपातनमिवेति साम्यमाक्षिपतीति निरङ्गकेवलरूपकेण निदर्शनालङ्कारः सङ्कीर्यते । तथा ‘रतिरसे’ त्यस्य स्थाने ‘भाव’ इत्येव पदं पठनीयम्, अन्यथा ‘रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणोरपि’ इत्युक्तदिशा तयोः स्वशब्दाभिधानेन दोषस्य वारयितुमशक्यत्वात् । एवं यौवनविलासैः नामलिखनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारस्तेन चोक्तरूपो व्यतिरेकालङ्कारो ध्वन्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः । ‘कलाभि’ रित्यत्र च पूर्णोपमालङ्कारः ।

तथेति । तथा च किञ्चेत्यर्थः । मलयानिलेन दक्षिणपवनेन चिरात् बहोः कालादनन्तरं कालः समयो लब्धः प्राप्तः परस्परमुचितयोरेव कादम्बरीचन्द्रापीडयोः सम्प्रति यथाशक्त्युद्दीपनसम्भवादित्याशयः । इत्थमपरयोरप्यभिप्रायो ज्ञेयः । समासादितः प्राप्तः । मधुमासश्चैत्रमासस्तस्य कुसुमसमृद्ध्या पुष्पसम्पदा । मदिरामदस्य मद्यपानोत्पन्नमत्तताया दोषः अनुचिते अनुरागोत्पादनरूपो दोषः सम्प्रति गुणतां गतः

उनकी इस प्रकारकी वाणी सुनकर, मैं आनन्दसे परिपूर्ण होकर विचार करने लगी—‘कितना आश्चर्य ! चन्द्रापीडके, उद्देश्यसे कामदेव इसे बहुत दूर ले गया है । यदि सत्य ही कादम्बरीकी उद्देश्य कर साक्षात् कामदेवकी चित्तवृत्ति ही महाराज पर इस प्रकार प्रसन्न हुई है, तब तो उनके स्वभाविक एवं सावधानतासे सम्बर्धित सौन्दर्यादि गुणोंने प्रत्युपकार किया; यशसे समस्त दिशाओंको धवलवर्ण कर दिया; तारुण्यने शृङ्गाररूपी समुद्रकी तरङ्गों द्वारा रत्न-वृष्टि बरसाई; यौवनकी विलासिताने चन्द्रके ऊपर ‘शशकलङ्क’ यह नाम लिख दिया; सौभाग्यने अपने सौन्दर्यका प्रकाश किया; चन्द्रकी कलाके समान लावण्यने अमृतकी वृष्टि की ।’ इस प्रकार ही मलयसमीरणको बहुत दिनोंके बाद अब समय मिलो; चन्द्रोदयको अवसर प्राप्त हुआ; चैत्रमासकी पुष्प-समृद्धिकी

१. एवं तदा । २. मनोभवे चित्तवृत्तिः प्रसक्ता । ३. विलासैः । ४. मनुरूपफलं, प्राप्तरूपं फलम् ।

५. मदिरारसदोषः ।

युगावतारेणे'ति ।

अथाहं प्रकाशं विहस्यान्नवम्—'देवि ! यद्येवम्, उत्सृज कोपम्, प्रसीद, नार्हसि कामापराधेन देवं दूषयितुम् । एतानि खलु कुसुमचापस्य चापलानि शठस्य, न देवस्य । इत्येवमुक्त्वती मां पुनः सकुव्हुला सा प्रत्यभाषत—'योऽयं कामो वा कोऽपि वा' कथय कानि कान्यस्य रूपाणी'ति । तामहं व्यजिज्ञवम्—'देवि ! कुतोऽस्य रूपम् ? अतनुरेव हुताशनः । तथाहि, अप्रकाशयन् ज्वालावलीः सन्तापं जनयति, अप्रकटयन् धूमपटलमश्रु पातयति, अदर्शयन् भस्मरजोनिकरं पाण्डुतामाविर्भावयति । न च तद्भूतमेतावति त्रिभुवने, अस्य शरशर-व्यतां यन्न यातं याति यास्यति वा । को वाऽस्मान्न त्रस्यति, गृहीतकुसुमकार्मुको चाणैर्वलव-

प्राप्तः उचितयोरेव मियोऽनुरागोत्पादनादित्याशयः । तथा मन्मथयुगस्य मन्दनसमयस्य अवतारेण आविर्भावेन सुखं वदनं दर्शितं प्रकटितम्, केवलमनयोर्मनोविकारोत्पादनारम्भादित्याशयः ।

अथेति । प्रकाशं प्रकटम् । उत्सृज त्यज । कामस्य मनोभवस्य अपराधेन आगता देवं चन्द्रापीठं दूषयितुं नार्हसि, अन्यापराधेनान्यस्य दूषगायोग्यत्वादित्याशयः । शठस्य धूर्तस्य कुसुमचापस्य पुष्प-धनुषः (कामस्य) चापलानि विकारोत्पादकचेष्टाः, परन्तु देवस्य चन्द्रार्पाडस्य न अपराधव्यवहारा-दित्याशयः ।

इतीति । उत्सृजतीं कथितवतीम् । सकुव्हुला कौतुकेन सहिता । सा कादम्बरी प्रत्यभाषत प्रत्य-चोचत् । कोऽपि अन्यो वैश्यः । कथय प्रतिपादय ।

तमिति । रूपं स्वरूपम् । एषः कामः अतनुः मूर्तिरहितो हुताशनो वह्निः, तद्वत्सन्तापकत्वात्स्व-रूपस्यादर्शनाच्च, अत एवास्य न विद्यते स्वरूपमित्यभिप्रायः । इहाधिकाशब्दवैशिष्ट्यरूपकम् ।

अस्य वह्निसाम्यं निरूपयितुमाह—तथाहीति । ज्वालावलीः शिखापङ्क्तिः अप्रकाशयन् अप्रकटी-कुर्वन् सन्तापं दाहं जनयति उत्पादयति । भस्मरजोनिकरं भस्मकगसमूहमदर्शयन् अप्रकाशयन् । पाण्डुतां पाण्डुभावं आविर्भावयति प्रकटयति । इह ज्वालाप्रकाशादीनां हेतूनामसर्वेऽपि तत्कार्यदाहा-द्यत्पत्तेः । प्रत्येकवाक्य एव विभावनालङ्कारः ।

नचेति । अपि चेति चार्थः । एतावति अतिविस्तृते इत्यर्थः, त्रिभुवने त्रिविष्टपे, तत्तथाभूतं भूतं न, स प्राणी नास्तीत्यर्थः । यद्भूतं कर्तुं, शरव्यतां वेध्यतां न यातमुपगतमित्येतोनिर्देश, न यातीति वर्तमाननिर्देशः, न यास्यतीति भविष्यत्कोक्तिः, अत एवायं त्रिष्वपि समयेषु त्रिविष्टप एवाभ्याहतमाहा-त्म्यशालीत्याशयः । इह वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषवारणाय यच्छब्दस्य पूर्वपाठ एव विधेयः ।

क इति । अस्मान्मनोभवात् को वा जनो न त्रस्यति भयमानोति अपि तु सर्वं एव, इह कारणं प्रदर्शयति—गृहीतेति । गृहीतम् आत्तं कुसुमकार्मुकं पुष्पधनुर्वेन स तादृशः, बाणैः शरैः घलघन्तमपि शक्तिशालिनमपि विष्यति तादृयति, अत एवास्मात् सर्वेषां त्राससम्भव इत्यभिप्रायः इह वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

अनुरूप फल मिला; मदिरा-रसका दीप गुगता प्राप्त किया और कन्दर्प-युगके आविर्भावने सुंद्र दिखाया ।

उसके बाद मैं हँस कर प्रकट-रूपसे बोली—'देवि ! यदि ऐसा ही है, तो आप क्रोधना परित्याग करे और प्रसन्न हो जाइए । कामदेवके अपराधसे आपको राजपुत्रको दोष नहीं देना चाहिए—यह सब तो धूर्तप्रकृति कामदेवकी ही चञ्चलता है—किन्तु राजपुत्रको नहीं ।' इस प्रकार मेरे कहने पर उन्होंने फिरसे कौतुकके साथ प्रत्युत्तर दिया कि 'यह काम अथवा जो कोई पदार्थ हो, उसके रस क्या क्या हैं ? वे मुझसे कह ।' तब मैंने उसे सूचित किया—'देवि ! इसका रस कैसा ? यह तो मूर्तिरहित अग्नि है । देखिए—ज्वालाओंका प्रकाश किए बिना ही सन्ताप उत्पन्न करता है, धूमराशिको बाहर निकाले बिना लोगोंको अशुपात करता है और भस्मोंके कनोंको दिखाए बिना ही शरीरमें पाण्डुता प्रकट करता है । इस विशाल त्रिभुवनके मध्यमें ऐसा कोई प्राणी ही नहीं जो कामदेवके बाणके लक्ष्य हुआ ही नहीं है, या होता ही नहीं है, या होवेगा ही नहीं । कौन व्यक्ति ऐसा है जो इन कामसे डरना ही नहीं हो; क्योंकि—पुष्पमय-धनुष धारण कर यह बाणों द्वारा बलवान् व्यक्तिको भी

१. कामानुराग ।

२. खलु खलस्य कुसुमचापस्य ।

३. कामः कोऽपि वा ।

४. प्रकाशयन् ।

५. शरव्यतां । ६. को वाऽस्य त्रस्यति ।

न्तमपि विध्यति । अपि चानेनाधिष्ठितानां कामिनीनां पश्यन्तीनां चिन्तया प्रियमुखचन्द्र-
सहस्राणि सङ्कटमम्बरतलम्, लिखन्तीनां दयिताकारानविस्तीर्णं महीमण्डलम्, गणयन्तीनां
वल्लभगुणानलपीयसी संख्या, शृण्वतीनां प्रियतमकथामबहुभाषिणी सरस्वती, ध्यायन्तीनां
प्राणसमसमागममुखानि हृसीयान् कालो हृदयस्यापतति' इति ।

एतदाकर्ण्य च क्षणं विचिन्त्य प्रत्यवादीन्—'पत्रलेखे ! यथा कथयसि, तथा जनोऽयं
कारितः कुमारं पक्षपातं पञ्चेष्टुर्णाम् । यान्यस्यैतानि रूपाणि समधिकानि वा तानि मयि वर्तन्ते ।

अपीति । अनेन कामदेवेन अधिष्ठितानाम् अभिभूतानाम्, चिन्तया चिन्तावशात् प्रियस्य
वल्लभजनस्य मुखचन्द्रसहस्राणि पश्यन्तीनाम् अवलोकयन्तीनां कामिनीनां सुन्दरीणां कृते हृदयस्य
चेतसः समीपे अम्बरतलम् आकाशं सङ्कटं तन्मुखचन्द्रव्याप्तं सत् आपतति उपगतं भवति, सर्वत्रैव
तन्मुखचन्द्रावलोकनादित्याशयः । अनेन सुन्दर्यां वल्लभजनमुखचन्द्रमयमेव संसारमवलोकयन्तीति
ध्वन्यते । दयिताकारान् प्रियस्य प्रतिमूर्त्तः लिखन्तीनां चित्रणं कुर्वन्तीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे
महीमण्डलं भूमण्डलम् अविस्तीर्णम् अविस्मृतम् आपतति, यतो हि तच्चित्रिता दयिताकारास्तत्र न मा
(भा) न्तीत्याशयः । एतेन निरन्तरमेव कामिन्यः प्रियवल्लभस्य दयितस्य गुणान् सौन्दर्यविनयादीन् गण-
यन्तीनां गणनां विदधतीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे संख्या परार्धान्तापीत्यर्थः । अर्पीयसी अति-
स्तोका सत्यापतति, तद्गुणगणनसमये परार्धान्ताया अपि संख्यायाः पर्याप्तत्वादित्यभिप्रायः । अनेन
कामिन्यो गुणरहितानपि दयिताननन्तगुणसंयुक्तान् अवबुध्यन्ते इति चिन्त्यते । प्रिततमस्य दयितस्य
कथां शृण्वतीनामाकर्णयन्तीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे सरस्वती वाणी अबहुभाषिणी अनधिक-
संलापिनी सती आपतति, आशानुरूपं वदितुमसमर्थत्वादित्याशयः । एतेन अनन्तयापि कथया तासां
श्रवणाशा न परिपूर्यते इति ध्वन्यते । तथा प्राणसमस्य जीविततुल्यस्य दयितस्य समागममुखानि
सङ्गममुखानि ध्यायन्तीनां चिन्तयन्तीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे कालः समयो हृसीयान् अतिहृदयः
संज्ञापतति, क्षटित्वेवावसितत्वादित्याशयः । अनेन कामिन्यः सर्वस्मिन् काल एव वल्लभसमागममुखानि
चिन्तयन्तीति व्यज्यते । 'इह 'आपतति' एकस्यां क्रियायाम् अम्बरतलादीनां कर्तृत्वेनामिसम्बन्धात्तुल्य-
योगितालङ्कारः ।

एतदिति । कथयसि प्रतिपादयसि । अयं मञ्चवृत्तः जनः । कुमारे चन्द्रापीडे । पञ्चसंख्याका रूपवो
द्याणा यस्य स तेन मदनेनेत्यर्थः । अस्य पञ्चेष्टोः, यान्येतानि रूपाणि दाहोत्पादकत्वादीनि पूर्वोक्तानि
त्वया प्रतिपादितानीति शेषः, तेभ्यः समधिकानि वा सन्तीति शेषः, तानि समस्तानि मयि विद्यन्त
इत्यर्थः, सन्तापबाष्पपतनपाण्डुतावलोकनात् तत्समधिकार्थैर्धवलोकनाच्चेत्याशयः ।

विद्ध कर देता है । और जो सुन्दरियों कामविष्ट होकर चिन्ताद्वारा जब अपने प्रियतमके हजारों मुख-चन्द्र देखा
करती हैं, तब उन लोगोंके हृदयके समीप आकाशमण्डल ही प्रियतमके मुख-चन्द्रसे व्याप्त होकर उपस्थित होता
है । प्रियतमकी आकृति चित्रित करनेमें तत्पर सनस्त भू-मण्डल ध्रुव सा प्रतीत होता है । प्रेमी जनकी गुण-गणना
आरम्भ करने पर परार्द्ध पर्यन्त संख्याएँ भी अत्यन्त अल्प प्रतीत होनी हैं, प्रियतमकी कथा सुनते रहने पर भी
उसके लिये सरस्वती कम बोलनेवाली लगती है और प्राणतुल्य प्रियतमके समागम-सुगन्धा ध्यान करते रहने
पर भी उनके हृदयको तो अधिक समय भी अल्प-सा प्रतीत होता है ।

यह सुन कर क्षण भर विचार कर उन्होंने प्रत्युत्तर दिया—'पत्रलेखे ! तुम जिस प्रकार कहती हो उस
प्रकारसे ही मुझे कानने कुमारके प्रति पक्षपाती (तरफदार) बना दिया है । उसको वे सब और इनसे अधिक भी
जो रूप है, वे सब ही इस समय मुझमें विद्यमान हैं । तुम मेरे हृदयसे अतिरिक्त नहीं हो, इसलिए इस समयमें

१. चिन्ताप्रिय ! २. क्वचित् 'चन्द्र' पदं न विद्यते । ३. चिन्ताप्रियमुखसहस्रसङ्कटम्, चिन्ता-
प्रियमुखचन्द्रसहस्राणि । ४. वल्लभगुणानसंख्यानम् । ५. शृण्वन्तीनां । ६. अबहुभाषिणी सरस्वती ।
७. कुमारपक्षपातिना पञ्चशरेण ।

हृदयादव्यतिरिक्तसि, इदानीं भवतीमेव पृच्छामि । उपदिश त्वम् ; यदत्र मे साम्प्रतम् । एवंविधानां वृत्तान्तानामनभिज्ञाऽस्मि । अपि च मे^१ गुरुजनवक्तव्यतां नीताया नितरां लज्जिताया जीवितान्मरणमेव श्रेयः पश्यति^२ हृदयम्^३ इति ।

एवंवादिनी भूयस्तानहमेवमबोधम्—‘अलमलमिदानीं देवि ! किमनेनाकारणमरणानुवचनेन, अनाराधितप्रसन्नेन कुसुमशरेण भगवता ते वरो दत्तः । का चात्र गुरुजनवक्तव्यता, यदा त्वत्तु कन्यकां गुरुरिव पञ्चशरः सङ्कल्पयति, मातेवानुमोदते, श्रोतेव वदति, सखीवोत्कण्ठां जनयति, यात्रीव तरुणतायां^४ रन्युपचारं शिक्षयति । कति वा^५ कथयामि ते याः स्वयं वृत्तवत्यः पतीन् । यदि च नैवम्, अनर्थक एष तर्हि धर्मशान्त्रोपदिष्टः स्वयंवरविधिः ।

हृदयमिति । अव्यतिरिक्तसि अमिन्नासि । इदानीम् अधुना भवतीमेव त्वामेव । साम्प्रतं युक्तं समीचीनमित्यर्थः ‘युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने’ इत्यमरः । अनभिज्ञा अपरिचिताऽस्मि । गुरुजनैः मातापित्रादिजनैः वक्तव्यतां गृहणीयतां नीताया मदनेन प्रापितायाः, नितरान् अर्थय लज्जितायाः त्रपयुक्तायाः मे मम मरणमेव श्रेयः श्रेष्ठमिति हृदयं पश्यति जानातीत्यर्थः ।

एवमिति । अलमलम् एवममिवेहीति शेषः । अकारणम् अहेतुं यन्मरणं तस्य अनुवचनेन साम्प्रदेण, अनाराधितोऽनुवासितोऽपि प्रसन्नस्तेन । वरो दत्तः, समुचितवाधकारिणं प्रत्येव ते प्रीतिजननादित्याशयः ।

केति । गुरुजनवक्तव्यता मातापित्रादिनिन्दनीयता । तद्वृत्तायां यौवने । गुरुः पितेव सङ्कल्पयति दानेच्छाविषयीकरोति, मातेव जननीव अनुमोदते एतत्स्वया साम्बनुष्ठितमिति श्लाघते । सखीव सहचरीव उत्कण्ठाम् जौत्सुक्यं जनयति उत्पादयति । रती सम्भोगविषये उपचारं तदुपयोगिविभ्रमादिकं शिक्षयति अन्यासं कारयति, अत एवास्याः पञ्चशरक्रियाया अवश्यमावित्वान्नास्ति मातापित्रादिनिन्दनीयतेत्याशयः । इह प्रत्येकवाक्य एव श्रोतोपमा ।

नतीति । याः पतीन् स्वयं वृत्तवत्यः कामनैव वरणं कृतवत्यस्ताः कति कथयामि बह्वयः सन्तीत्यर्थः । अत एवाप्यनेकासां व्यवहारान्नास्ति दोष इत्याशयः ।

यतीति । अपि च, एवं यदि न भवेदित्यर्थः । अनर्थक एव निष्प्रयोजन एव, अनुष्ठानलक्षणप्राप्त्याप्यामावादित्याशयः । स्वयंवरविधिरेव गान्धर्वविधिः । तथा च दाहवल्क्यः—‘गान्धर्वः समयान्मियः’ इति । नतुरपि—

‘हृद्भुयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च । गान्धर्वः स तु विज्ञया संयुतः कामसम्भवः ॥’

तुल्ये ही पूज्यौ हैं । इस समय मेरे लिए जो उचित हो तुम मेरे ही उद्देश दो, यौकि—देनी-देनी बन्नाओंको मैं कुछ भी नहीं समझती । और मैं देखो—कामदेवने मुझे गुरुजनकी निन्दाका पात्र बना दिया है, इसलिये मैं अत्यन्त उलझित हो गई हूँ, अत एव हृदय समझता है कि—जीवनकी कष्टता मेरा मरण ही श्रेय (अधिक अच्छा) है ।

कहते इस प्रकार कहे हुए बच्चोंको सुनकर मैं फिर कहते इस प्रकार कहने लगी—‘देवि ! अब इस समय यह मत कहें, मत कहें । मैं निष्कारण मरनेके लिए आनका यह आग्रह कैसा ! मादाम्बुशाली कामदेवकी कारणता न करनेपर भी कहने स्वयं ही आनके कारण प्रसन्न होकर बर दिया है । इस विषयमें गुरुजनकी निन्दा क्या ! जब स्वयं कामदेव यौवनकालमें कन्याका दान करनेके लिए संतुल्य करता है, माताके समान अनुमोदन करता है, माताके समान दान करता है, सखीके समान उत्कण्ठा उत्पन्न करता है, और धार्मिक समान अनुरागके उपयोगी विकासदिक्षा शिक्षा देता है । कही तो, आनके समाने किन्तु ही कन्याओंकी देती क्या कह दूँ, जिन्होंने कहने दान ही पतिता वरण किया है । यदि यह प्रकार ही नहीं होता, तो धर्मशास्त्रमें बताया हुआ स्वयंवरविधान निरर्थक होता । इसलिये देवि ! अब प्रसन्न होइये, इस तरह मरनेके आग्रहका परित्याग जीवनमें मैं आनके

१. यौकि त्वमिति नस्ति । २. कति च गुरु... । ३. ...मे हृदयम् । ४. वरान् ! अनाराधित... । ५. न्तिव । ६. वरनकारत्युपचारम् । ७. किमिव, कति च ।

तत् प्रसीद, देवि ! अलममुना मरणानुबन्धेन, शपे ते पादपङ्कजस्पर्शनं, सन्दिशः, प्रेषय माम्, यामि, आनयामि देवि ! ते हृदयदयितम्' ।

इत्येवमुक्ते नया प्रीतिद्वार्द्रया दृष्ट्या पिबन्तीव मां निरुध्यमानैरपि मकरकेतुशर-शत-जर्जरितां भित्तेव लज्जां लब्धान्तरैर्निपतद्भिः अनुरागविभ्रमैराकुलीक्रियमाणा, प्रियवचनश्रवणप्रीत्या च स्वेदाश्लिष्टम् उत्क्षिप्य रोमाञ्चजालकेन दधतीवोत्तरीयांशुकम्, प्रेङ्खत्कुण्डल-माणिक्य पत्र मकर-कोटि-लभञ्च शशिकिरणमयं मरणपाशमिव मकरकेतुना निहितं कण्ठे हारमुन्मोचयन्ती, प्रहर्षविह्वलान्तःकरणापि कन्यकाजनशहजां लज्जामिवावलम्ब्य शनैःशनैः रवदत्—'जानामि ते गरीयसीं प्रीतिम्, केवलमकठोर-शिरीष'-पुष्प-मृदुप्रकृतेः कुतः प्राग-

तदिति । मरणानुबन्धेन प्राणवियोगाग्रहेण । पादपङ्कजस्पर्शेन चरणकमलस्पर्शेन शपे क्षपयं करोमि, चित्तवत्तलभानयनं प्रत्येव शपथोऽप्यमित्यवधेयम् । सन्दिश आज्ञापय । प्रेषय प्रेरय । आनयामि तव समीप इति शेषः ।

इतीति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण । उक्ते अभिहिते सति । सा कादम्बरी भ्रातृद्वयेण प्रमोदरसेन सार्द्रा तथा दृष्ट्या लोचनेन मां पत्रलेखां पिबन्तीव पानं कुर्वन्तीव, निरुध्यमानैरपि संव्रियमाणैरपि, मकरकेतोः कामस्य शरशतेन बाणसमूहेन जर्जरिताम् अतएव मेदुर्न सुसाध्यमित्याशयः, लज्जां त्रपां भित्तेव विदार्यैव लब्धान्तरैः प्राप्तावकाशैः, निपतद्भिः प्रकटीभवद्भिरित्यर्थः । अनुरागविभ्रमैः स्मिताद्यनु-रागद्योतकविलासैः आकुलीक्रियमाणा चञ्चलीक्रियमाणेत्यभिप्रायः । अपि च, प्रियस्य दयितस्य चन्द्रापीडस्य यद् वचनं वाक्यं तस्य श्रवणेन आकर्णनेन या प्रीतिरानन्दस्तया, ये स्वेदा धर्माः तैः कारिल्लं देहसंलक्ष्म्, उत्तरीयांशुकम् उपसंन्याययत्नम्, रोमाञ्चानां पुलकानां जालकेन समूहेन उत्क्षिप्य उद्धतं विधाय दधतीव धारयन्तीव । अपि च, प्रेङ्खत्कुण्डलः कुण्डलस्य कर्णभूषणस्य यो माणिक्यपत्रमकरः रत्नरचितपत्रात्मक-मकरसदृशभूषणं तस्य कोटौ अग्रमानो लग्नं सकम्, शशिकिरणमयम् अत्युज्ज्वलत्वाच्चक्षुःश्रमामिष्यन्-मित्यर्थः, मकरकेतुना कामदेवेन कण्ठे गले निहितं स्थापितं मरणपाशमिव मृत्युजालकमिव विद्यमानं हारं शेषामिधानम् उन्मोचयन्ती प्रत्यावयन्ती, प्रहर्षेण निरतिशयानन्देन विह्वलं व्याकुलम् अन्तःकरणं यस्याः सा तादृश्यपि, कन्यकाजनस्य कुमारिकाजनस्य सहजां स्वाभाविकीम् । लज्जां त्रपाम् अवलम्ब्य आश्रित्येव शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अवदत् अवोचत् ।

इह केवलं 'मरणपाशमिव' इत्यत्र जात्युल्लेखालङ्कारः । 'पिबन्तीव' 'मितेव' 'उत्क्षिप्येव' 'दधतीव' 'अवलम्ब्येव' एषु सर्वत्र क्रियोल्लेखालङ्कारः ।

जानामीति । गरीयसीम् अतिशयेन गुर्वी प्रीतिं स्नेहं मयीति शेषः, अतएवं ब्रवीमीत्याशयः । तर्हि शीघ्रमेव स्वीयं वरणाथ उद्योगं कथं न करोषीत्यत आह—केवलमिति । केवलं किन्तु, अकठोरं नूतनं यद् शिरीषपुष्पं तद्वद् मृदुः सरला प्रकृतिः स्वभावो यस्य तस्य नारीजनस्य, एतावत् स्वयं वरणरूपं पाद-पद्मका स्पर्शं कर शपथ (सौम्य) लेकर कहती हूँ कि—आप कुछ तन्देश देकर मुझे भेजिए, ता कि मैं जाकर आपके प्राणवल्लभजी ले आऊँ ।

मेरे इस प्रकार कहनेपर आनन्द-रससे आर्द्र हुई स्निग्धदृष्टिसे मेरा मानो पान करती, छिन्नये जानेपर भी काम-बाणके प्रहारसे जर्जरित हुई लज्जाकी मानो भेदनसे, मार्ग पाकर बाहर निकलते ईषद् हास्यप्रकृति अनुराग-सूचक-विभ्रमसे आकुल होती, प्राग्वद्वरसम्बन्धी प्रियवचन सुननेसे आनन्दवश उत्पन्न हुए त्वेदसे शरीरमें संलग्न (चिपटे) उत्तरीयांशुकको श्वर उत्पन्न हुए रोमाञ्चके जालसे मानो उठाकर धारण करती, और दोलायमान (लकते हुए) कर्णकुण्डलके रत्ननिर्मित मकराकार भागके अग्र (नोक) में उलझे हुए चन्द्रकिरणके समान शुभ्रवर्ण अपने हारको, कामदेवके द्वारा गलेमें समर्पण किए गए मृत्युपाशके समान उत्पुक्त करती (सुलझातीं), वह व्यत्यस्त आनन्दसे अन्तःकरण विह्वल होने पर भी कन्याओंकी स्वाभाविक लज्जाका अवलम्बन करके ही मानो धीरे-धीरे कहने लगीं—'पत्रलेखे ! मेरे ऊपर जो तुम्हारा अत्यन्त प्रेम है, उसे मैं जानती हूँ; किन्तु अमिनव-शिरीष कुड्मके समान कोनल-प्रकृतिवाली रमणियोंमें और फिर विशेष करके बाल-भावकी कुमारियोंमें इतनी

१. अलं मरणानु । २. शपामि । ३. सन्दिश मान्, चान्मानयामि तं देवं चन्द्रापीडं ते हृदयदयितम् । ४. जर्जरिता । ५. निष्पतदिमः । ६. स्वेदश्लिष्टम् । ७. मरणाय पाशमिव । ८. अवलम्ब्य । ९. शनैरवदत् । १०. प्लन ।

तस्यमेतावन्नारीजनस्य, विशेषतो बालभावमात्रः कुमारीलोकस्य । साहसकारिण्यस्ताः, याः स्वयं सन्दिशन्ति समुपसर्पन्ति वा । स्वयं साहसं सन्दिशन्तीं बाला जिह्मेमि । किं त्रा मन्दिशामि । अनिप्रियोऽसीति पीनरुक्त्यम्, तवाहंप्रियात्मेति जहप्रश्नः, त्वयि गरीयाननुराग इति वेश्यालापः, त्वया विना न जीवामीत्यनुभवविरोधः, परिभवति मामनह्न इत्यात्मदोषोपात्तम्, मनोमवेनाहं भवने दत्तेत्युपसर्पणोपायः, दत्तादृष्टुंऽपि मयेति बन्धकीवाष्ट्यर्थः,

गुह्यतरं प्रागहन्यं घृष्टतां कुतः, अपि तु कस्मादपि न भविदुमर्हतीत्यर्थः । बालभावमात्रः बालिकावस्थस्य कुमारीलोकस्य कल्पकावयनस्य । इह लुप्तोपमा कर्तारपक्षिष्वनुमयोरङ्गाङ्गिभावसङ्गतः ।

नन्देवं सति रत्निमग्नप्रभृतयो नायः, स्वयंवरगतमकगुह्यराष्ट्राष्ट्यै कथं प्रवृत्ता इत्यत्र आह—
चाहेति । याः स्वयं सन्दिशन्ति सन्देहं प्रेषयन्ति एवाहरयश्च रत्निमग्नप्रभृतयो, 'रत्निमग्नो हि श्रीकृष्ण-
समीपे ब्राह्मणद्वारा सन्देहं प्रेषितवती' इत्येता कथा सुप्रसिद्धैव । स्वयंमुपसर्पन्ति वरजाय स्वयमेव समीपे गच्छन्ति, इत्यन्मूढारवेन्दुमतीदमपन्यादयः, स्वयंवराय ताः स्वयमेव समीपां गतव्य इत्ये-
षानि कथा सुप्रसिद्धैव ।

अथैवमपि तयाविषसाहसस्वीकारे मम लज्जेव प्रतिबन्धिकेत्यत्र आह—तपमिति । साहसरूपं स्वयं सन्दिशन्ती सन्देहं प्रेषयन्ती यात्राहं जिह्मेमि लज्जे ।

लज्जातिरितं प्रतिबन्धं दूरीकृत्यापि सन्देहप्रकारमेव नावलोकयामीत्यत्र आह—किं वेति । वा कथं किं सन्दिशामि सन्देहं प्रेषयामि, त्वं ममातिप्रियोऽसीति सन्देहो पीनरुक्त्यं समस्तलोकस्य प्रियत्वेऽनुभवसिद्धे तयाविषसन्देहः 'अनिन्द्यः' इतिवत् पुनरुक्त्या, एवञ्च ज्ञातार्थज्ञारक्त्येन पुनरु-
क्त्यादोषप्रसक्त्या नायं सन्देहो रोषत्र इत्याशयः ।

एवेति । तवाहंप्रियान्ता बह्वन्तास्वरूपा किमिति सन्देहस्तु जहप्रश्नः कञ्चनजिज्ञासा, इदितेनैव बह्वन्तविशेषेऽपि पुनर्जिज्ञासाकरणात् कञ्चानासु तथैवाचरणात्, अत्र एवायमपि न समुचित इत्याशयः । तदुक्तम्—

'स्वरूपं वा प्रियो वापि वृत्तं पौरुषमेव वा । प्रकाशयन् स्वयं यस्तु स वै बहतरः स्मृतः ।

तयोति । त्वयि गरीयान् अविमहान् ममानुराग इति सन्देहस्तु वेश्याया गणिकाया बालायः ममापगम्, तद्वत् स्पष्टमतिपादनात्, कुलवृत्तां तु वैष्ट्यैव प्रियत्वद्योतनौचित्यादयमपि पक्षो न सम-
क्षस इत्याशयः ।

तयेति । त्वया विना भवद्व्यतिरेकेण न जीवामि न प्रागान् धारयामीति सन्देहो तु अनुभव-
विरोधः । प्रागधारणमात्रे नरणमेव स्यात्, एवं रूपत्वे च सन्देहप्रेरणामसम्भवात्, अतएवायमपि पक्षो न युक्त इत्याशयः ।

परोति । कनहः कानो नां परिभवति परिभूय व्यययतीति सन्देहो तु कामनः स्वस्य दोषस्य कामुकत्वरूपस्य तपोलम्भो निन्दा करणीया, न तु तद्दूरीकरणाय सन्देहप्रेषणम्, स्वकीयानां नायिका-
नां भद्रनविकारस्वावल्लोकरणीयत्वेन नृप्रकटनायोग्यत्वादयमपि सन्देहो न सङ्गृह्यत इत्याशयः ।

नत इति । मनोमवेन कामेनाहं भवते दत्ता समर्पिता इति सन्देहस्तु उपसर्पणस्य स्वात्मदोषो-
पस्थितेरुपायः, समर्पणेन समुत्पन्नस्वत्वस्य वस्तुनस्तदधिकारितमपि एव विद्यमानत्वौचित्यात् । कौन-
स्यप्रकाशनपूर्वकत्वादयमपि पक्षो न युज्यत इत्याशयः ।

बलादिति । मया त्वं बलादरात् घृतोऽसि गृहीतोऽसीति सन्देहो तु बन्धकीवाष्ट्यर्थं स्वैरिण्या

कश्चिद् प्रसक्तः कहाँ ! वो स्वयं सन्देहा भेदो है, कथं अन्ते हो प्रियवन्के समीप उन्निव हो जाती है, वे सहस्रका कार्य करती हैं । मैं तो बला हूँ और अन्ते से ही समाचार भेजने लगे हूँ—अथ स-
न्देहा की क्या कहना है ? यदि इस प्रकार कहें कि—'अन्त मेरे अन्त प्रिय है' तो यह कहना केवल पुनर्लोक हो जाती है; 'क्या आत्मी मैं प्रिय हूँ ? [क्या आत्मी आता है ?] इस प्रकार कहें तो दत्ते निर्विना प्रकटित होगी; 'आत्मी प्रति मुझे अत्यधिक अनुराग करता हुआ है' यदि इस प्रकार कहें तो यह वेश्याओं के कहनेका क्रम है; 'आत्मी मिला मैं कविता नहीं रच सकता हूँ यदि मैं कहें तो अनुभवविरह है; 'कामदेव मुझे कविता पढ़ा देता है' तो कहें तो अन्ते दोहों निन्दा हो करनी है; 'कामदेवने मुझे आत्मी हाथों समर्पण (दान) कर दिया है' यह तो दत्ते निन्दित बालिका काय है, मैंने आत्मी बलपूर्वक पकड़ रक्का है' यह तो

१. सन्दिशन्ति, विदन्ती । २. मिया नेते ।

अवश्यमागन्तव्यमिति सौभाग्यगर्वः, स्वयमागच्छामीति स्त्रीचापलम्, अनन्यरक्तोऽयं परिजन इति स्वभक्तिनिवेदनलाघवम् । प्रत्याख्यानशङ्कया न सन्दिशामीत्यप्रबुद्धबोधनम् अनपेक्षितानुजीवितं दुःखदारुणा स्यामित्यतिप्रणयिता, ज्ञास्यसि मरणे प्रीतिमित्यसम्भाव्यमेव^१ ।

इति श्रीबाणभट्टविरचितः कादम्बरीपूर्वभागः ।

धृष्टताप्रतीतिः, कुलीनायास्तु तदयोग्यत्वादयमपि पक्षो न सङ्गच्छते इत्याशयः ।

अवश्यमिति । त्वया अवश्यं नूनम् आगन्तव्यम् उपस्थातव्यमिति सन्देहो तु सौभाग्यस्य दयित-
वाह्यस्य गवोऽभिमानः प्रकाशते, तस्य त्वसत्त्वादेपोऽपि पक्षो न समञ्जस इत्याशयः ।

स्वयमिति । स्वयमात्मनैव आगच्छामि आयामीति सन्देहो तु स्त्रीचापलं चोपितां प्रकृतिसुलभं
चापल्यमात्रं प्रकाशते, परमार्थतो गमनासम्भवात्, अत एवायमपि पक्षः परित्याज्य इत्याशयः ।

अनन्येति । अनन्यरक्तस्त्वय्येवानुरक्तः अयं मल्लच्छणः परिजन इति सन्देहोऽपि स्वभक्तेः स्वप्रेमणः
स्वयमेव निवेदनेन ज्ञापनेन लाघवम्, अत एवैपोऽपि पक्षो नितरामुपेक्षणीय इत्यभिप्रायः ।

प्रत्याख्यानेति । प्रत्याख्यानं सन्देष्टव्यविषयनिराकरणं तस्य शङ्कया आतङ्केन न सन्दिशामि न
सन्देहं प्रेषयामीति सन्देहोऽपि अप्रबुद्धस्य अविदितनिराकरणस्य बोधनं तत्सूचनम्, निद्रितभुजहो-
स्थानवत्, सुतरामेपोऽपि पक्षो न रोचत इत्याशयः ।

अनपेक्षितेति । न अपेक्षितं पालनीयतया कयापि नाभिलषितम् अनुजीवितं मिथविरहानन्तरसमय-
स्थायिविवनं येन तथोक्तेन दुःखेन निरन्तरतथाविषयकलेशसहनेन दारुणा कठिनस्वभावा स्या सहचरीणां
समस्र इति शेषः, इति सन्देहो अतिप्रणयिता अत्युत्कटस्नेहवत्ता प्रतीयते । परमार्थतस्तु इदानीं पर्यन्त-
मपि तथाविधात्युत्कटस्नेहवत्ताया अभावादिदमपि न सन्देहशयोभ्यमित्याशयः ।

ज्ञास्यसीति । मरणे त्वद्विरहपीडयैव मम मृत्यौ सति प्रीतिं ज्ञास्यसि, भवति कियान् मे स्नेह आ-
सीदित्यवगमिष्यसि इति स्नेहबोधनम् असम्भाव्यमेव एतादृशदुःखान्यनुभवन्त्या मन्दभाग्याया मे
वह्नपेक्षितस्य मृत्योरेवासम्भवात्, अत एवायमपि सन्देहो न प्रेषणाय इत्याशयः ।

इति मुद्गलपुर (मुङ्गेर) मण्डलान्तर्गत-‘वरौनी’ग्रामवास्तव्य-वत्सकुलावतंस-वैयाकरणकैसरि-

‘वदरीनाथ’शर्मात्मज-उद्योतिर्विदप्रगण्यानेकराजसम्मानित-श्रौलीकनाथतनुजन्म-व्या-

करण-साहित्य-वेदान्तचार्य-मीमांसा-शास्त्रि ठक्कुरोपनामक-श्रीकृष्णमोहन-

शास्त्रि एम० ए० निर्मिता कादम्बरीपूर्वार्द्ध-‘चन्द्रकला’-टीका समाप्ता ।

—

कुलटाकी धृष्टता है; ‘आप यहाँ अवश्य आइएगा’ यह तो सौभाग्यका अहङ्कार है; ‘मैं अपनेसे ही आपके निकट आती हूँ’ यह तो स्त्रियोंको स्वाभाविक चञ्चलता है; ‘यह दासी केवल आपने अनुरक्त है’ यह तो अपनी उभक्ति अपनेसे ही प्रकाश करनेमें लुब्धता है; ‘आप अस्वीकार कर देंगे इस आशङ्कते मैं सन्देशा नहीं भेजती’ यह तो निश्चयपूर्वक नहीं समझे गये विषयको जनाना है; ‘आपके साथ विद्योग हो जानेके कारण जीवन की अपेक्षा नहीं मालूम होती है और मैं दुःख सहन करती हुई सखियोंके समीप कठिन हृदयवाली होकर परिचित हो रही हूँ’ यह तो अत्यन्त प्रणय-प्रकाश है, और ‘मेरी मृत्यु होनेपर आपके प्रति कितनी दूर तक प्रणय था उसे जानिएगा’ यह तो अत्यन्त असम्भव ही है ।

इस प्रकार ठक्कुरोपनामक श्रीकृष्णमोहनशास्त्रिविरचित कादम्बरी-
पूर्वार्धका विद्योतिनीनामक भाषानुवाद समाप्त हुआ ।

१. अनुरक्त । २. स्वयं भक्ति । ६. निवेदनापलाववन् । ४. उद्धतप्रतिबोधनम् । ५. अनुजीवितम् ।
६. ज्ञास्यसि मरणेन प्रीतिमित्यसम्भाव्यमिति ।

टीकाकर्तुः परिचयः

वास्ते भारतवर्षे एव नितरामाचारदीनागुरु-

यथासन् रससंत्यदर्शनविदो व्यासाक्षपादादयः ।

श्रीवाचस्पतिमण्डनप्रभृतयो ये दर्शनोद्धारकाः

सञ्ज्ञातः प्रवृत्तान्धकाररवयः सर्वप्रधाना इह ॥

तत्रास्तेऽम्बिलोक एव प्रयिता सद्धिप्रभूषान्विता-

गङ्गा-कौशिकि-गण्डकी हिमधनैर्वा चैव सीमावृता ।

आद्यागक्तिजनितश्च यत्र समभूत्स्वर्गात्मिका याऽवनी

सा नान्ता मिथिलेति तन्मन्त्रिता विद्योत्तते सर्वतः ॥

तस्यां चैव हि 'द्वारवङ्ग' वलये 'उच्चैष्ठ' पीठान्तिके

स्थाता 'चानपुरे'ति रम्पनगरी विद्वद्वैर्मण्डिता ।

तत्रास्मत्कुलपूर्वजाः समभवन् सत्कर्मदीक्षाव्रताः

शास्त्रारण्यविहारिणो नृपकुललब्धप्रतिष्ठादिकाः ॥

तत्रास्मज्जनकान्च यः समभवत् पूर्वक्रमे सप्तमो

योगाभ्यासरतो विचारनिपुणो ज्ञानैकनिष्ठो महान् ।

वत्सेत्यन्वयसन्मणिः मुनगरे शिष्योपशिक्ष्यैर्युतः

मुत्थाति समुपागतः खड्ग भवानन्त्राभिधानो बुधः ॥

एतस्माद्रघुनाथोऽभूच्छास्त्रविज्ञानतत्त्वविन् ।

तदात्मजौ खड्ग महा-महोपाध्यायसंयुतौ ॥

तेजनाथ मेहर्वाणो सिंहविद्राग्तयालिनौ ।

धनेकसन्धकर्तारौ सञ्जातौ मुपमान्वितौ ॥

तत्र जातः मुनिपुणो 'वावूगाम'-पदाभिधः ।

तेजनाथादि सर्वोपकारी लोकोक्तिसंग्रही ॥

द्वर्षदत्तो धरभणो वैष्णोदत्ताभिधस्तथा ।

त्रयः पुत्राः समभवेस्तेषु तार्त्तयकाश्च यः ।

नैवायिकवरो भाइ नाथनाम्न श्रुतः किल ।

स श्रीजयपुरेऽस्य प्रधानः षष्ठितोऽभवत् ॥

ॐ चामलमारोद्गात्रे-

वैकुण्ठगान् पुरस्कृत्य लोकांलङ्घनीरवातरत् ।

वैकुण्ठस्तु निजांशेन मियिलाभूमिमाविशत् ॥

वत्ते निवासभूमिस्तु सर्वस्यानाद्विधिप्यते ॥

तथा च 'वदरीनाथो' वैयाकरणकेसरी ।
 चतुर्पसंज्ञको जातस्त्वपरस्ठीठराभिधः ॥
 चतुर्ष्वेतेषु वदरीनाथस्य खलु ये सुताः ।
 निहिशामो हि तानत्र यथावत्प्रथिता भुवि ॥
 तत्र ज्येष्ठः सुधीः श्रीमान् दैवज्ञो राजसत्कृतः ।
 लोकनाथाभिधो ज्ञेयः सत्कोत्तलसितो हि यः ॥
 तथा शाब्दिकमर्मज्ञः प्राज्ञो योगविदग्रगः ।
 श्रीयोगनाथः प्रथितः काव्यतीर्थस्तथा परः ॥
 श्रीचेतनाथो देव्यास्तु समाराधनतत्परः ।
 तत्सुतः शाब्दिकः काव्यतीर्थोपाधिविभूषितः ॥
 श्रीश्यामसुन्दरो ज्ञेयो दयालुर्भक्त आत्मवान् ।
 पारम्पर्यक्रमेणैते ठक्कुरोपाधिसंयुताः ॥
 श्रीकृष्णमोहनश्चाथ कमलाकान्तनामकः ।
 सर्वजिच्च तथा ज्ञेयो जगदीशादिसंज्ञकः ॥
 एते श्रीलोकनाथस्य पुत्राः सन्ति महात्मनः ।
 वरौनीसंज्ञके ग्रामे साम्प्रतं निवसन्ति हि ॥
 माता मदीया लक्ष्म्याख्या यन्नाम्ना च मया कृता ।
 साहित्यदर्पणाख्यस्य व्याख्या छात्रहितैषिणी ॥
 भानुः परिचयस्तावदीयतेऽत्र मया बुधाः ! ।
 सत्कृष्णपान्दये जातो गोविन्दो हि परोष्कृतः ॥
 दैवज्ञो लालजी ज्येष्ठस्ततः पञ्चमणिर्मतः ।
 कनिष्ठश्च ततो जातो नाम्ना गृहमणिर्मणिः ॥
 एतस्माज्जन्म मे भानुविज्ञेया इह भूतले ।
 मध्यमः खलु यः पञ्चमणिः श्यातो हि बुद्धिमान् ॥
 तत्पौत्रश्च गुणानन्दो दैवज्ञ इह कीर्तितः ।
 तथा नैव रमानन्दो व्याकरणादिवित्सुधीः ॥
 ज्ञेया 'चन्द्रकला' नाम्नी धर्मपत्नी मम प्रिया ।
 या च कादम्बरीसख्या संयोज्य समलङ्कृता ॥

मद्ग्रन्थमध्ये बहवो हि दोषा नूनं भविष्यन्ति तथापि भान्याः ।
 किं कष्टाकाख्यामपि केतकीं तु लोका न गृह्णन्ति वदन्तु सन्तः ।

